Literature Dept.
REFERENCE DEPARTMENT
MAIN LIBRARY DESK
2

12
38 N75 172564 ✓

NOT TO BE TAKEN FROM THE LIBRARY
Form 3427

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY
3 1223 06899 3923

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON

OCH

REALENCYKLOPEDI

NY, REVIDERAD OCH RIKT ILLUSTRERAD UPPLAGA

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

LECHE, V.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

NYSTRÖM, J. F.
LEKTOR VID HÖGRE REALLÄROVERKET Å NORRMALM

WARBURG, K.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

WESTRIN, TH.
FÖRSTE ARKIVARIE I RIKSARKIVET, KOMMITTÉNS ORDFÖRANDE

REDAKTÖR: **TH. WESTRIN**

TOLFTE BANDET

HYPEREMI—JOHAN

STOCKHOLM

NORDISK FAMILJEBOKS FÖRLAGS-AKTIEBOLAG

X38
N75 12

172564

STOCKHOLM 1910
NORDISK FAMILJEBOKS TRYCKERI

ORDINARIE MEDARBETARE.

Adlerz, G. A., lektor vid Sundsvalls högre allmänna läroverk (G. A—z).
Afzelius, J. F. I., president i Svea hofrätt, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (I. Afz.).
d'Ailly, A., byrådirektör i Järnvägsstyrelsen (A. d'A.).
Alexanderson, A. M., f. d. professor vid Lunds universitet (A. M. A.).
Alfvén, A., praktiserande läkare i Stockholm (Avn).
Almquist, E. B., professor vid Karolinska institutet (E. At).
Almquist, V., byråchef (V. A—t).
Anderson, F. A., f. d. generaldirektör och chef för Statskontoret (A. A.).
Annerstedt, Cl., f. d. bibliotekarie vid Uppsala universitet (C. A.).
Apelqvist, O. E., t. f. aktuarie i Kommerskollegium (E. A—t).
Apiarie, E., filos. licentiat, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. A—ie).
Arne, T. J., antikvarie vid Vitt. hist. o. ant. akademien (T. J. A.).
Arrhenius, S. A., professor (S. A—s).
Bagge, G. A:son, filos. kandidat (G. B—e).
Beckman, E., direktör (E. Bn).
Berg, G. R. G:son, docent vid Stockholms högskola, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (R—n B.).
Bergstrand, C. E., professor, f. d. agrikulturkemist vid Landtbruksakademien (C. E. B.).
Bergstrand, C. Ö. E., observator vid Uppsala universitet (B—d).
Billing, E. M., professor vid Uppsala universitet (E. Bg).
Björling, C. G. E., professor vid Lunds universitet (C. G. Bj.).
Boëthius, S. J., professor vid Uppsala universitet (S. B.).
Bohlin, K. P. T., professor, Vetenskapsakademiens astronom (K. B.).
Bovin, E., med. doktor (Bvn).
Brate, E., lektor vid Södermalms högre allmänna läroverk (B—e).
Bring, J. M. F. T., teol. assistent vid Uppsala universitet (J. T. B.).
Brulin, J. O. H., andre arkivarie i Riksarkivet (H. B—n).
Bååth, L. M., andre arkivarie i Riksarkivet (L. M. B.).
Carpelan, T., friherre, sekreterare vid Helsingfors' universitet (T. C.).
Cederström, C. G. B., friherre, öfverstelöjtnant (B. C—m).
Clason, I. G., förste intendent i Öfverintendentsämbetet (I. G. C.).
Clason, S., professor vid Lunds universitet (S. C.).
Dahl, C. G., filos. kandidat, föreståndare för Adelsnäs' trädgårdsskola (C. G. D.).
Dahlberg, B. H., professor vid Uppsala universitet (B. H. D.).
Dietrichson, L. H. S., professor vid Kristiania universitet (L. D.).
Dillner, G., bergsingenjör (G. D.).
Edén, N., professor vid Uppsala universitet (N. E—n).
Ekholm, N., amanuens vid Meteorologiska centralanstalten (N. E—m).
Elberling, E., bibliotekarie i danska riksdagens bibliotek (E. Ebg).
Enblom, F., major i Väg- och vattenbyggnadskåren (Fr. E.).
Enström, A. F., filos. licentiat, civilingenjör (A. E—m).
Erdmann, A., f. d. professor vid Uppsala universitet (A. E.).
Erdmann, E., statsgeolog (E. E.).
Eriksson, J., professor, Landtbruksakademiens växtfysiolog (J. E—n).
Euler, H. K. A. S. von, professor vid Stockholms högskola (H. E.).
Fahlstedt, C. A., lärare vid Beskowska skolan (C. A. F—dt; biträder vid beteckning af italienska ords uttal).
Fahlstedt, E., medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. F—t; redigerar den illustrativa afdelningen).
Fontell, A. G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån i Finland (A. G. F.).
Forssner, G. H., docent vid Karolinska institutet (G. F—r).
Fredholm, E. I., professor vid Stockholms högskola (I. F.).
Funkqvist, H. P. A., länsagronom (H. F.).
Gadelius, B. E., professor vid Karolinska institutet, öfverläkare vid Stockholms hospital för sinnessjuka (G—s).
Geete, K. R., förste bibliotekarie i K. biblioteket (R. G.).
Geijer, P. A., f. d. professor vid Uppsala universitet (P. A. G.).
Granqvist, P. M., skriftställare (P. M. G.).
Grönberg, G., docent vid Stockholms högskola (G. G.).
Grönblad, C., bibliotekarie vid Svenska akademiens Nobel-institut (C. G.).
Gullstrand, A., professor vid Uppsala universitet (G—d).
Gyllenswärd, G. V., registrator hos Stockholms stadsfullmäktige (G. V. G.).
Hallendorff, C. J. H., professor, rektor vid Handelshögskolan i Stockholm (C. H. H.).
Hammarskjöld, K. H. L., landshöfding i Uppsala län, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (Hj. H—d).
Hammarstedt, N. E., intendent vid Nordiska museet (N. E. H.).
Harlock, W. E., lektor vid Sjökrigsskolan (W. H—k; biträder vid beteckning af engelska ords uttal).

Hausen, R., statsarkivarie i Helsingfors (R. H.).
Hedenius, P. A. I., med. doktor, lifmedikus (I. H.)
Hedvall, K. Z. K., docent vid Uppsala universitet (K. H—ll).
Hennig, A. H., lektor, docent vid Lunds universitet (A. Hng).
Hertzberg, J., fotograf (J. Htzg).
Hesselman, H., docent vid Stockholms högskola (H. Hn).
Hildebrand, H. O. H., f. d. riksantikvarie (Hs Hd).
Hildebrand, H. R. T. E., riksarkivarie (Ehd).
Hillman, A., konsul (Ad. H—n).
Hjärne, H. G., professor vid Uppsala universitet (H—e).
Holmberger, G., civilingenjör (G. H—r; biträder vid redigeringen af den tekniska afdelningen).
Holmgren, E., professor vid Karolinska institutet (E. Hgn).
Holmquist, H. F., professor vid Lunds universitet (Hj. H—t).
Hubendick, L. A., f. d. kapten i K. flottans reserv (L. H.).
Hultin, A., vice bibliotekarie vid Helsingfors' universitetsbibliotek (A. H.).
Höjer, E. B., ingenjör (E. Hjr).
Höjer, T. M:son, förste sekreterare i Utrikesdepartementet (T. H—r).
Ising, G. N:son, filos. kandidat (G. N. och G. I.).
Jensen, A., filos. doktor, medlem af Svenska akademiens Nobel-institut (A—d J.).
Johansson, J. E., professor vid Karolinska institutet (J. E. J—n; biträder vid redigeringen af den medicinska afdelningen).
Johansson, K. F., professor vid Uppsala universitet (K. F. J.).
Jolin, S., professor vid Karolinska institutet (S. J—n).
Jonsson, A., folkskollärare (A. J.).
Juhlin Dannfelt, H. J. B., professor, Landtbruksakademiens sekreterare (H. J. Dft).
Kallenberg, E. A., professor vid Lunds universitet (E. K.).
Kinberg, A. V., revisor i Kammarrätten (Kbg).
Kjederqvist, J. O. G., rektor vid Högre latinläroverket å Norrmalm (Kj—t).
Kjellberg, C. J. A., marinläkare (J. K.).
Kjellén, J. R., professor vid Göteborgs högskola (Kj.).
Klein, G., professor, rabbin (G. K—n).
Kobb, G., docent vid Stockholms högskola (G. K.).
Koch, N. F. H. von, professor vid Tekniska högskolan (H. v. K.).
Kolmodin, J. A., professor vid Uppsala universitet (A. K.).
Krok, T. O. B. N., f. d. läroverksadjunkt (T. K.).
Lagerheim, N. G., professor vid Stockholms högskola (G. L—m).
Leche, V., professor vid Stockholms högskola (L—e).
Leffler, J. A., filos. doktor (J. Lr).
Lemke, H., major, chef i tredje järnvägsdistriktet (H. L.).
Levertin, A. P., docent vid Karolinska institutet (Ln).
Lidén, B. P. E., professor vid Göteborgs högskola (E. L—n).
Lindahl, P. A. L., öfverstelöjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren (P. Ax. L.).
Lindblom, A. F. G., fattigvårdsinspektör (A. L—m).
Lindhagen, A. I., kanslisekreterare (A. Lhgn).
Lindström, P. E., statsråd och chef för Ecklesiastikdepartementet (P. E. L—m).
Lovén, F., filos. doktor, f. d. skogschef vid Uddeholmsverken (F. L.).
Lundgren, R. G. F., förste aktuarie i Generalpoststyrelsen (R. L—n).
Lundstedt, B. V., förste bibliotekarie i K. biblioteket (B. L.).
Lundström, K. J. V., professor vid Göteborgs högskola (V. Lm).
Lübeck, S. E. J., löjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren (S. L—k).
Lönborg, S. E., docent vid Göteborgs högskola (S. L.).
Millqvist, V., skriftställare (V. M.).
Mittag-Leffler, G., professor vid Stockholms högskola (M. L.).
Montelius, G. O. A., riksantikvarie (O. M.).
Mortensen, J. M., docent vid Uppsala universitet (J. M.).
Munthe, C. D. L. V. W:son, generalmajor och chef för Fortifikationen (L. W:son M.).
Munthe, Å. W:son, rektor vid Frans Schartaus praktiska handelsinstitut (Å. W:son M.).
Myhrman, D. V., docent vid Uppsala universitet (D. M.).
Müller, J., f. d. lektor vid Sjökrigsskolan (J. M—r).
Müntzing, A., direktör i Svenska pappersbyrån (M—ng).
Nathorst, A. G., professor, intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (A. G. N.).
Nielsen, Y., professor vid Kristiania universitet (Y. N.).
Nordenskiöld, N. E. H., friherre, filos. kandidat (E. N—d).
Nordenstreng, R., filos. licentiat (R. N—g).
Nordensvan, C. O., öfverste vid Värmlands regemente (C. O. N.).
Nordensvan, G. G., skriftställare (G—g N.).
Nordlund, E., kapten vid Kustartilleriet (E. N.).
Nordström, C. F. Th., landshöfding i Örebro län (Th. N—m).
Noreen, A. G., professor vid Uppsala universitet (Ad. N—n).
Nyström, E. T., professor vid Veterinärinstitutet i Stockholm (E. T. N.).
Nyström, J. F., lektor vid Högre reallläroverket å Norrmalm (J. F. N.).
Personne, J. V., domprost i Linköping (J. P.).
Persson, P., professor vid Uppsala universitet (P. P.).
Raphael, A., filos. doktor, juris kandidat (Rphl).
Reuterskiöld, C. A., professor vid Uppsala universitet (Rld).
Reuterskiöld, E. H. C., filos. doktor (E. Rld).
Richert, J. G., f. d. professor vid Tekniska högskolan (J. G. R.).
Rinman, E. B., redaktör (E. B. R.).
Romdahl, A. L., intendent vid Göteborgs museum (A. L. R.).
Roosval, B., redaktör (B. R.).
Rosenberg, G. O., docent vid Stockholms högskola (G. O. R.).
Salin, B., Nordiska museets styresman (B. S—n).
Sandegren, S. A. M., lektor vid Nya elementarskolan (M. Sdn).

Santesson, C. G., professor vid Karolinska institutet (C. G. S.).
Schéele, F. A. von, professor, folkskoleinspektör i Stockholm (S—e).
Schotte, G., föreståndare för Statens skogsförsöksanstalt (G. Sch.).
Schoug, E. H. T., f. d. länsveterinär (S—g).
Schybergson, M. G., e. o. professor vid Helsingfors' universitet (M. G. S.).
Schützercrantz, K. H., medlem af Nordisk familjeboks redaktion.
Schöldström, B., skriftställare (B. S—m).
Sederholm, E., civilingenjör (E. S—m).
Sidenbladh, K., f. d. öfverdirektör och chef för Statistiska centralbyrån (K. S.).
Sjögren, H., docent vid Uppsala universitet (H. Sgn).
Sjögren, K. J. V., justitieråd (V. Sgn).
Sondén, K., med. doktor, ingenjör (K. S—n).
Sparre, U. C. K., friherre, kommendörkapten (C. K. S.).
Staaff, E. S., professor vid Uppsala universitet (E. S—f).
Stangenberg, A. E., med. doktor (E. St—g).
Stave, E., professor vid Uppsala universitet (E. S—e).
Stavenow, L. V. A., professor vid Göteborgs högskola (L. S.).
Stjernberg, N. F., professor vid Stockholms högskola (N. S—g).
Sundbärg, A. G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån (G. S—g).
Svenonius, F. V., statsgeolog (S—s).
Söderberg, F. F. V., filos. doktor (V. S—g; biträder vid redigeringen af den historiska afdelningen).
Söderblom, L. O. J., professor vid Uppsala universitet (N. S.).
Thyselius, E., skriftställare (T—s).
Tigerstedt, R. A. A., professor vid Helsingfors' universitet (R. T—dt).
Trybom, F., byråchef i Landtbruksstyrelsen (F. T—m).
Törnebladh, H. R., f. d. lektor, bankofullmäktig (R. Tdh).
Ulmgren, O., med. doktor, hofdentist (Ugn).
Wahlberg, A., litteratör, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (Wbg).
Wahlström, Lydia, filos. doktor, studiedirektor vid Åhlinska skolan (L. W—m).
Wallis, C., professor vid Karolinska institutet (W—s).
Wallis, E., filos. doktor (E. W.).
Warburg, K. J., professor vid Stockholms högskola (K. W—g).
Wennerström, G. A., ingenjör, föreståndare för John Lennings väfskola i Norrköping (G. A. W.).
Westin, O. E., professor vid Tekniska högskolan (O. E. W.).
Westling, G. O. F., rektor vid Västerviks Högre allmänna läroverk (Fr. W.).
Westrin, J. Th., förste arkivarie i Riksarkivet (J. Th. W.).
Wetterstedt, C. G. af, kapten vid Positionsartilleriregementet (G. af Wdt).
Vide, J. R., revisionskommissarie (R. V.).
Wiklund, K. B., professor vid Uppsala universitet (K. B. W.).
Winroth, A. O., professor vid Stockholms högskola (A. W.).
Wittrock, G. J. V., docent vid Uppsala universitet (G. W—k).
Wrangel, E. H. G., professor vid Lunds universitet (E. Wrgl).
Wrangel, H. G. V., generalmajor och chef för Kustartilleriet (H. W—l).
Zetterstéen, K. V., professor vid Uppsala universitet (K. V. Z.).
Åkerman, J. H., professor vid Karolinska institutet (J. Å.).
Överland, O. A., skriftställare, Norge (O. A. Ö.).

TILLFÄLLIGA MEDARBETARE I DETTA BAND:

Almgren, O., antikvarie vid Vitt. hist. o. ant. akademien (O. A—n).
Almquist, H., docent vid Uppsala universitet (H. A—t).
Aulén, G. E. H., docent vid Uppsala universitet (G. A—n).
Buhre, B., med. doktor (B. B.).
Danielsson, O. A., professor vid Uppsala universitet (O. A. D.).
Davidson, D., professor vid Uppsala universitet (D. D.).
Ekman, P. W., disponent (W. E—n).
Ernberg, J. A., professor vid Lunds universitet (A. E—g).
Ewald, S., stadsingenjör (S. E—d).
Flodmark, J. H. A., föreståndare för Stockholms stads arkiv (F—k).
Fåhræus, G. R., t. f. läroverksråd (R. F.).
Förberg, A. E. E., hofdentist (E. F—g).
Hahr, A., docent vid Lunds universitet (A. H—r).
Hartman, C. V., professor vid Naturhistoriska riksmuseum (C. V. H—n).
Henriques, P. H., vice professor vid Konsthögskolan (P. H—s).
Hjorth, J. H., adjunkt vid Kungsholmens realskola (Hj. Hj.).
Holm, R., filos. doktor (R—r H.).
Klinckowström, A., friherre, filos. doktor (A. Km).
Kock, E. A., professor vid Lunds universitet.
Lamby, H., civilingenjör (H. L—y).
Linder, O. A., redaktör, Chicago (O. A. L—r).
Lindhult, N. A., amanuens i Domänstyrelsen (Ldht).
Lundborg, E. R., redaktör (R. Lbg).
Lundell, J. A., professor vid Uppsala universitet (Ll).
Malling, L. J. H. A., amanuens i Domänstyrelsen (M—g).
Montan, C. O., f. d. hofrättsassessor, medlem af Internationella domstolarna i Egypten (C. O. M.).
Nachmanson, E., docent vid Uppsala universitet (E. N—n).
Nordenmark, N. V. E., t. f. registrator i Riksförsäkringsanstalten (N. V. E. N.).
Otter, C. F. von, friherre, kammarråd (C. v. O.).
Posse, K. A., grefve, kapten vid K. flottan (K. P—e).
Risberg, J. B., lektor vid Linköpings Högre allmänna läroverk (B. R—g).
Rodhe, E. M., docent vid Lunds universitet (E. M. R.).
Roos, J. O., civilingenjör (J. O. R—s).
Sandman, F., med. licentiat (F. S—n).
Schlyter, G., juris kandidat (G. S—r).

Sederholm, J. J., direktor för Geologiska kommissionen i Helsingfors (J. J. S.).
Setälä, E. N., professor vid Helsingfors' universitet (E. N. S.).
Sidenvall, K., bergsingenjör (K. S—ll).
Sjöberg, N., filos. licentiat (N. Sbg).
Sjöstedt, W., statskonsulent (W. S.).
Solander, E. O., lektor vid Högre allmänna läroverket å Södermalm (E. S.).
Stille, A. G. H., professor vid Lunds universitet (A. S.).
Söderberg, E. N., filos. doktor (E. N. S—g).
Söderman, S., filos. doktor (S. S—n).
Tengvall, G., v. häradshöfding, auditör (G. T—ll).
Thörnberg, E. H., skriftställare (E. H. T.).
Tunberg, S., amanuens i Landsarkivet i Uppsala (S. T—g).
Wawrinsky, R. A., f. d. medicinalråd (R. W.).
Westman, K. G., docent vid Uppsala universitet (K. G. Wn).
Wikander, H. C., docent vid Uppsala universitet (H. C. W.).
Wirgin, G., docent vid Karolinska institutet (G. Wrgn).
Åstrand, J. O. G., t. f. rektor vid Blindinstitutet å Tomteboda (G. Å.).

I detta band förekomma signerade artiklar af följande bland den första upplagans ej ofvan nämnde samt af denna upplagas genom döden bortryckte medarbetare:

O. J. Alin (O. A.), *H. N. Almkvist* (H. A.), *C. Annerstedt* (C. A.), *A. Bendixson* (A. B—n), *W. G. Billmanson* (W. G. B.), *F. Björnström* (F. B.), *A. B. Blomberg* (A. B. B.), *K. H. Blomberg* (K. H. B.), *J. G. Braune* (J. G. B.), *O. A. Busch* (O. A. B.), *P. T. Cleve* (P. T. C.), *G. R. Dahlander* (G. R. D.), *C. A. Dellwik* (C. A. D.), *G. V. J. von Düben* (G. v. D.), *C. Eichhorn* (—rn), *J. A. Ekman* (J. A. E.), *P. Fischier* (P. F.), *A. Flodman* (A. F.), *G. Forsgrén* (G. F.), *L. A. Forssman* (L. A. F.), *J. H. Fredholm* (J. H. F.), *A. T. Granlund* (A. G.), *J. Grot* (J. G.), *O. Grotenfelt* (O. G.), *O. M. Groundstroem* (O. M. G.), *J. T. Hagberg* (T. H.), *J. Hagströmer* (J. H—r), *A. W. Th. Hahr* (Th. H.), *S. F. Hammarstrand* (S. F. H.), *O. Ingerman* (O. I.), *E. Jäderin* (E. J.), *V. Kôersner* (V. K—r), *J. Kruse* (J. K—e), *I. S. Landtmanson* (I. L.), *L. Lewysohn* (L. L.), *J. W. Lindblad* (J. W. L.), *N. Linder* (—r), *A. Lindgren* (A. L.), *C. A. Lindqvist* (C. A. L.), *N. R. Lundberg* (R. L.), *S. A. B. Lundgren* (B. L—n), *L. Fr. Läffler* (Fr. L—r), *S. A. Löfström* (S. A. L.), *J. R. E. Nissen* (R. N.), *A. Norrmén* (A. Nmn), *A. Nyblœus* (A. N.), *C. R. Nyblom* (C. R. N.), *O. M. Th. Rabenius* (Th. R.), *M. G. Retzius* (G. R.), *C. Rosenberg* (C. R.), *C. J. Rossander* (Rsr), *H. L. Rydin* (H. L. R.), *O. T. Sandahl* (O. T. S.), *B. Schlegel* (B. S.), *K. H. B. af Schultén* (H. af S.), *A. Th. Sjöberg* (A. Th. S.), *C. R. Sundström* (C. R. S.), *G. H. W. Upmark* (Upk), *Ph. Weilbach* (Ph. W.), *H. W. Westin* (H. W. W.), *Otto G. Wetterstrand*, *H. Wieselgren* (H. W.), *Th. Wisén* (Th. W.), *L. H. Åberg* (L. H. Å.) och *E. J. Östrand* (E. J. Ö.).

— —

SIGNERING AF ARTIKLARNA.

Signatur utan parentes betecknar artikelns författare.

Signatur inom parentes betecknar artikelns granskare.

Asterisk (*) efter en signatur betecknar, att artikeln granskats af annan fackman än signaturens innehafvare, men i det väsentliga bibehållits oförändrad.

UTTALSBETECKNING.

g utläses som g (a l d r i g som j);
k » » k (a l d r i g som tj);
o » » ett ljud mellan o och u;
ω » » o-ljudet i svenskt bo;
ʃ betecknar sje-ljud;
ŋ » äng-ljud;
e » sista ljudet i svenskt gosse;
th » det engelska t-ljudet i think;
ch betecknar de tyska ch-ljuden i ich och ach;
ʻ öfver en konsonant anger, att ljudet är tonande (»lent»);
˜ » » vokal » » » » nasaleradt;
¯ » » » » » » » långt;
˘ » » » » » » » kort;
ʹ efter » » » » denna stafvelse har huvudtonvikten;
‿ förenande två vokaler anger, att de bilda diftong.

FÖRTECKNING ÖFVER ILLUSTRATIONER I TOLFTE BANDET.

. Kartor, planscher och andra helsidesillustrationer.

Spalt

Hälsingborg (karta) 100
Härnösand (situationsplan) 149—150
» (helsidesillustration med 7 fig.) .... 151—152
Hästraser (3 planscher med 11 fig.; till art. Hästen) 176
Stockholms slotts brand den 7 maj 1697 (plansch efter Höckerts målning; till art. Höckert, J. F.) 200
Hönsraser (färglagd dubbelplansch till art. Höns) ... 260
Kristi himmelsfärd (plansch efter Hörbergs målning; till art. Hörberg, P.) 276
Indianbostäder (helsidesillustration med 9 fig.; till art. Indianer) ..... 491—492
Indisk konstslöjd (4 planscher med 22 fig.; till art. Indien) 512
Infusionsdjur (helsidesillustration med 11 fig.) 613—614
Island (karta och en plansch med 4 fig.) 924
Isobarer (2 kartor) 984
Isotermer (2 ») 996
Italien (2 kartor) ... 1028 o. 1048
Jaktgevär (2 helsidesillustrationer med 9 fig.) 1211—1214
Japan (karta) 1264
» (4 planscher med 27 fig.) 1268
Japansk konst (2 planscher med 11 fig.) 1292
Jerusalem (karta) 1368
» (3 planscher med 14 fig.) 1368

II. Porträtt

(*äfven porträttskulpturer*).

Spalt

Hyperius, A. G. 3
Hyrtl, J. 30
Håkan VII 44
Håkansson, O. 45
» A. af 46
Hård, K. G. 61
» J. L. 62
Hårleman, K. 65
Hähnel, E. J. 86
Hällström, K. P. 98
» G. G. 99
Händel, G. F. 121
Häring, G. W. H. 140
Häusser, L. 193
Höckert, J. F. 200
Höffding, H. 203
Högqvist, Emilie 228
Högström, P. 238
Höijer, B. K. H. 241
» J. L. 245
Hölderlin, J. C. F. 259
Hölty, L. H. 260
Höpken, D. N. v. 266
» A. J. v. 267
Höppener, P. J. 272
Hörberg, P. Efter självporträtt. 273
Hörlin, A. H. 278
Hörnfeldt, P. O. 281
Hörup, V. 290
Höyen, N. L. A. 294
Ibsen, H. (2 portr.) .. 315 o. 320
Iffland, A. W. 372
Ifvarsson, K. 375
Ignatjev, N. P:vitj 384
Ignell, N. 385
Ihre, J. 391
» A. E. 395
Ilmoni, I. 424
Immermann, K. L. 440
Inama-Sternegg, K. T. v. 460
Ingeborg, sv. prinsessa 623
Ingemann, B. S. 630
Ingres, J. A. D. 652
Innocentius X 696
» XI 697
Inouye, K. 702
Ireton, H. 840
Irving, W. 878
» E. 880
» sir H. 882
Isabella I, den katolska 887
» II 888
Isæus, P. M. R. 890
Isberg, Augusta K. 898
» P. G. V. 899
Iser, M. 908
Ismail pascha 980
Isokrates 987
Isolani, J. L. H. 988
Isouard, N. 998
Israels, J. 1005
Ito, H. 1108
Iturbide, A. de 1110
Ivan III 1114
» IV 1114
Jaabæk, S. P:sön 1126
Jablonski, D. E. 1128
Jackson, A. 1132
» T. J. 1134
Jacobi, F. H. 1137
» K. G. J. 1139
Jacobsen, J. K. 1142
» K. K. H. 1143
» J. P. 1144
Jacobsson, E. A. 1148
» Jeannette 1149
Jacotot, J. J. 1151
Jacquard, J. M. 1153
Jacque, C. E. 1156
Jacquin, N. J. v. 1157
Jadassohn, S. 1158
Jagellos bild i hans polska konungasigill 1168
Jagić, V. 1169
Jahn, F. L. 1172
» O. 1173
Jakob I, kon. af England och Skottland 1181
Jakob II, kon. af England och Skottland 1182
Jakob, hertig af Kurland ... 1184
» F. E., eng. tronkräfvare 1186
James, H. j:r 1232
Jameson, L. S. 1233
Janet, P. 1238
Janin, J. G. 1242
Jansenius, C. 1247
Janssen, P. J. C. 1251
» J. 1252
Jansson, Maria 1254
» H. 1254
Janzon, J. 1261
» G. 1261
» P. A. 1261
Jaurès, J. 1310

	Spalt
Jay, J.	1321
Jefferies, J. R.	1328
Jefferson, T.	1328
Jeffrey, F.	1331
Jeffreys, G.	1331
Jellačič de Buzim, J.	1337
Jenkinson, R. B.	1343
Jenner, E.	1344
Jennings, J.	1345
Jens Andersen Beldenaks bild. Från en altartafla	1346
Jensen, P. A.	1349
» A.	1349
» W.	1350
Jerichau, J. A.	1355
» Elisabet M. A. Baumann-J.	1356
Jernberg, A.	1359
Jerrold, D. W.	1362
Jervis, J.	1380
Ignatius Loyola (till art. Jesuitorden)	1386
Jhering, R. v.	1410
Jiménez de Cisneros, F.	1411
Joachim, J.	1415
Joakim I, kurfurste af Brandenburg	1417
» II, kurfurste af Brandenburg	1417
Johan III, kon. af Sverige. Efter samtida målning.	1431
» hertig af Östergötland	1437
» Georg, kurfurste af Brandenburg	1438
» Sigismund, kurfurste af Brandenburg	1438
» den orädde, hertig af Burgund	1439
Johans utan land bild, från hans grafvård	1440
Johan II, den gode, fr. kon.	1441

III. Andra illustrationer i texten.

	Spalt
Hypericum perforatum	2
Christens hypsometer (till art. Hypsometer)	23
Damanen (till art. Hyracoidea)	25
Hyrrockens förmodade bild å en af Hunnestadsstenarna (till art. Hyrrocken)	30
Vanliga piggsvinet (till art. Hystrix)	37
Hakäringen	48
Hälkrabb (2 fig.)	50
Hälkäl (3 fig.)	51
Hållfasthet (2 fig.)	53 o. 55
Hårformer (7 fig. till art. Hår, *bot.*)	60
Hårstjärnor (3 fig.)	68
Demodex folliculorum (till art. Hårsäckskvalster)	69
Håsjö träkyrka och klockstapel (till art. Håsjö)	69
Hätunaholm i slutet af 1600-talet	70
Häckeberga slott	72
Dubbelhäfvert (till art. Häfvert)	76
Hägg	78
Grå hägern (till art. Hägrar)	83
Hällebard (4 fig.)	89
Hällekis	92
Hällestadsstapeln på Skansen (till art. Hällestad)	93
Hällingsåfallet	93
Hällkista (2 fig.)	94
Hällristning å "Aspeberget" (till art. Hällristningar)	95—96
Sofiakällan vid Hälsan (till art. Hälsan)	99
Hälsingborg, vapen o. 5 fig.	100—104 o. 107—108
Hälsinglands vapen	111
Hängande, *bergsv.*	126
Del af Elberfeld—Barmenhängbanan (till art. Hängbana)	125—126
Hängkärl	127
Härfågeln (till art. Härfåglar)	140
Häringe i senare delen af 1600-talet	141
Härjedalens vapen	142
Härnösands vapen	147
Härnösand i slutet af 1600-talet	153—154
Härold	154
Hässja (4 fig.)	159 o. 160
Hästdjuren (4 fig.)	171—174
Hästen (8 fig.)	177—182
Hippocampus antiquorum (till art. Hästfiskar)	185
Hästflugan	185
Hästräfsa	187
Hästskobåge	187
Häststynget och dess larv (2 fig. till art. Häststynget)	190
Häxkvast	197
Höganäs (2 fig.)	213—216
Karsbergs höjdklafve (till art. Höjdmätning)	250
Hökarna (2 fig.)	255 o. 256
Hörnblad	280
Duncker-monumentet (till art. Hörnefors)	281
Hörningsholms slott (2 fig. till art. Hörningsholm)	282 o. 283
Hörselorgan (5 fig.)	285—288
Iberis	306
Heliga ibisen (till art. Ibisfåglar)	307
Ichthyornis	326
Fisködla (till art. Ichthyosaurus)	327—328
Iden (till art. Id)	330
Idensalmis stads vapen	350
Svenska postverkets identitetskort (till art. Identitetskort)	35
Mage af kalf (till art. Idisslare)	35
Idrottsmärke	36
Stockholms idrottspark (till art. Idrottspark)	367—36
Ifigeneias tillämnade offrande. Efter en pompejansk väggmålning (till art. Ifigeneia)	37
Randiga igelkottspinnaren (till art. Igelkottspinnare)	37
Iggesunds järnverk (till art. Iggesund)	379—3
Vanliga leguanen (till art. Iguanidæ)	3
Iguanodon	3
Ikaros. Efter en pompejansk väggmålning.	3
Ikosaeder	4
Ilions ruinkulle (till art. Ilion)	405—4
Fornfynd från 2:a "staden" vid Ilion (5 fig. till art. Ilion)	407 o. 4
Illænus Katzeri (till art. Illænus)	4
Illern	4
Del af illuminerad sida i en medeltidshandskrift (till art. Illuminera)	4
Imatra vattenfall och hotell (till art. Imatra)	431—4
Immanuelskyrkan	4
Impatiens noli tangere	4
Imperial institute	4
Indalsälfven (2 fig.)	467 o. 4
Indianer (5 fig.)	489, 498 o. 5
Indien (4 fig.)	508—510 o. 5
Indigofera tinctoria (till art. Indigo)	5
Indikator (2 fig.)	559—5
Indra	5
Induktionselektriska apparater (2 fig.)	5
Induktorium (2 fig.)	586 o. 5
Infula	6
Hertiginnan Ingeborg Håkansdotters sigill (till art. Ingeborg, no. prinsessor)	6
Ingefära (3 fig.)	626 o. 6
Ingenjörtrupper (12 fig.)	639—
Ingermanlands vapen	6
Ornament å stenklotet på Inglinge hög (till art. Inglinge hög)	6
Källan, målning (till art. Ingres, J. A. D.)	6
Initial (5 fig.)	657—
Injektor	6
Inkvisitionsdomstol i Portugal på 1600-talet (till art. Inkvisition)	681—
Inlagdt arbete från Agra (till art. Inlagdt arbete)	6

Spalt

y från Innsbruck 699
fiddle temples samlingssal (till art. Inns of court) ... 700
nsekter (8 fig.) ..... 709—714
nskjuta, *krigsv.* ..... 725—726
ranska institutets palats i Paris (till art. Institut de France) ..... 739—740
nstitutet för blinda 742
ntarsiaornament (till art. Intarsia) 751
nterferens (2 fig.)..... 764 o. 765
nterlaken 771
ntima, *anat.* (2 fig.) 802 o. 803
nula Helenium 813
nuus (caudatus 814
nvaliddomen i Paris (till art. Invalid) 815
nversion, *geol.* 820
o-sagan. Efter en antik gem. 824
Jlimurladdningsrör (till art. Ionisering) 828
Iris, gudinna. Efter en antik vasmålning. 843
Iris pseudacorus 844
Ogam-alfabet (till art. Iriska språket) 849
Irrigatör (till art. Irrigation) 877
Katolsk-apostoliska kyrkan i Stockholm (till art. Irving, E.) 881
Is (2 fig.) 883
Isala lada och Vasastenen (till art. Isala) 893
Isatis tinctoria 896
Glaciär och därifrån lösbrutet glaciärisblock (till art. Isberg) 897
Isbrytarfartyg (3 fig.)... 900—902
Kastellet i staden Ischia (till art. Ischia) 903
Ischl, vy af staden 904
Isis (2 fig.) 911
Muhammedanens kroppsställningar under bönen (10 fig.; till art. Islam) 915—916
Isländska i högtidsdräkt (till art. Island) 929
Isländska slöjdalster (4 fig. till art. Island) 931
Isländska hästen 951
Ismanstorps borg, plan 980
Torget Mejdan-i-schah (till art. Ispahan) ..... 999—1000
Issegling (3 fig.) ..... 1007 o. 1008
Issignaler (4 fig.) 1010
Italienskt landtfolk (till art. Italien) ..... 1029—1030
Ithaka, kustbild 1106
Ivangorods fästning 1704 (till art. Ivangorod) 1116
Ivan velikij, klocktorn 1118
Ixion fäst vid eldhjulet (till art. Ixion) 1121
Jacquardmaskin ..... 1155—1156
Jafa, sedt från hafssidan ... 1160
Jagannath (3 fig.)... 1165 o. 1166
Sv. flottans jagare Vale (till art. Jagare) 1167
Jaguaren 1170
Grupp af Jainatempel (till art. Jaina) ..... 1175—1176
Jakobiner (2 fig.) ... 1190 o. 1191
Jakobs kyrka (2 fig.; till art. Jakobs församling) 1196
Jakobsstafven 1197
Jakobstad, vapen och situationsplan 1198
Jakob Ulfssons bild och vapen, från en mässhake (till art. Jakob Ulfsson) 1199
Jakt, *skpsb.* 1209
Jaktordning 1216
Parforsjakt (till art. Jaktridning) 1217
Jalaparoten 1222
Kustparti på Jamaica (till art. Jamaica) 1225
Gren af kryddnejlikträdet (till art. Jambosa) 1229
Jangada ..... 1239—1240
Janitschar 1243
Beerenberg (till art. Jan Mayen) 1245
Janushufvud på rom. mynt (till art. Janus) 1260
Jardinière af silfver 1296
"La belle jardinière" af Rafael (till art. Jardinière) 1296
Ärkebiskop Jarlers sigill (till art. Jarler) 1299
Silfvermynt, Jaroslavs (till art. Jaroslav den store) ... 1302
Jasione montana 1302
Jasmin 1303
Jasnaja poljana 1304
Java (3 fig.)... 1311, 1312 o. 1314
Jeanne d'Arc (2 fig.) 1324 o. 1326
Det nya universitetshuset i Jena (till art. Jena) 1339
Jerikorosen 1357
Jesuitorden (4 fig.)... 1386, 1391 o. 1393
Akademijetonger i Sverige (5 fig.; till art. Jetong) ... 1404
Medlemsmärke för Jockeyklubben i Stockholm (till art. Jockeyklubb) 1422
Joensuu, vapen och situationsplan ..... 1429 o. 1430
Johan III:s grafmonument i Uppsala domkyrka 1434

FÖRKORTNINGAR.

abl. = ablativ.
ack. = ackusativ.
adj. = adjektiv.
admin. = administrativt.
adv. = adverb.
afd. = afdelning(en).
afh. = afhandling.
alban. = albanesiskt.
amerik. = amerikanskt.
anat. = i anatomien.
ang. = angående.
angls. = angelsaxiskt.
anon. = anonym (-t, -a).
antropol. = i antropologien.
arab. = arabiskt.
aritm. = i aritmetiken.
arkeol. = i arkeologien.
armen. = armeniskt.
art. = artikel.
artill. = i artilleriväsendet.
astrol. = i astrologien.
astron. = i astronomien.
atm. = atmosfär(er).

b. = boken.
bab. = babyloniskt.
baln. = i balneologien.
bankt. = bankterm.
bask. = baskiskt.
bd = band.
bearb. = bearbetad.
befästningsk. = i befästningskonsten.
bergsv. = i bergsväsendet.
bibliogr. = i bibliografien.
bildh. = i bildhuggarkonsten.
biljardt. = biljardterm.
biogr. = biografi.
biol. = i biologien.
bl. a. = bland annat.
bokh. = i bokhålleriet.
bokhand. = i bokhandeln.
boktr. = i boktryckarkonsten.
bot. = i botaniken.
br. = bredd.
bras. = brasilianskt.
brit. = brittiskt.
brukl. = brukligt.
bygnk. = i byggnadskonsten.

C. = Celsius.
cg. = centigram.
cirk. = cirkulär.
civilr. = i civilrätten.
cl. = centiliter.
cm. = centimeter.
ctr = centner.

d. = död; del.
da. = danskt.
dal. kmt = daler kopparmynt.
dal. smt = daler silfvermynt.
dansk. = i danskonsten.
dat. = dativ; daterad(-t, -e).
dep. och *depart.* = departement.
dermat. = dermatiskt.
dets. = detsamma.
dg. = decigram.
dim. = diminutiv.
dipl. = i diplomatien.
dl. = deciliter.
dlr = delar.
dm. = decimeter.
d. o. = detta ord.
doll. = dollar(s).
d:r = doktor.
dramat. = i dramatiken.
dt. = deciton.
d. v. s. = det vill säga.
d. y. = den yngre.
dyl. = dylik (-t, -a).
dåv. = dåvarande.
d. ä. = den äldre; det är.
därst. = därstädes.

e. d. = eller dylikt.
eg. l. egentl. = egentligen.
eg. v. = egentlig vikt.
egypt. = egyptiskt.
ekon. = i ekonomien.
e. Kr. = efter Kristus.
elektrot. = i elektrotekniken.
embryol. = i embryologien.
eng. = engelskt.
enl. = enligt.
e. o. = extra ordinarie.
estet. = i estetiken.
etc. = et cetera.
etnogr. = i etnografien.
etnol. = i etnologien.
europ. = europeiskt.
ev. = eventuellt.

f. = född.
farm. = i farmakologien.
f. d. = för detta.
fda. = forndanskt.
fem. = femininum.
ff. = och följande.
f. g. = första gången.
fi. = finskt.
fig. = figurligt; figur(en).
filos. = i filosofien, filosofie.
finansv. = i finansväsendet.
fisk. = fiskeriterm.
f. Kr. = före Kristus.
fla. = flamskt.
f. n. = för närvarande.
fnegypt. = fornegyptiskt
fnfr. = fornfranskt.
fnhty. = fornhögtyskt.
fnisl. = fornisländskt.
fnit. = fornitalienskt.
fnlty. = fornlågtyskt.
fno. = fornnorskt.
fnod. = fornnordiskt.
fnpers. = fornpersiskt.
folkl. = folkloristiskt.
folkr. = i folkrätten.
fonet. = i fonetiken.
fornk. = i fornkunskapen.
fortif. = i fortifikationsväsendet.
fot. = fotografiskt.
fr. = franskt.
frcs = francs.
fr. Gr. = från Greenwich.
fr. h. = från höger.
frih. = friherre.
fris. = frisiskt.
fr. o. m. = från och med.
fr. v. = från vänster.
fsv. = fornsvenskt.
fullb. = fullbordad(-t, -e).
fyrverk. = i fyrverkeriet.
fys. = i fysiken.
fysiol. = i fysiologien.
fångv. = i fångvårdsväsendet.
fäktk. = i fäktkonsten.
färg. = färöiska.
f. ö. = för öfrigt.
följ. = följande.
föreg. = föregående.
förf. = författad.
förordn. = förordning.
förv. = i förvaltningen.

gael. = gaeliskt.
gen., genit. = genitiv.
geogr. = i geografien.
geol. = i geologien.
geom. = i geometrien.
ggr = gånger.
g. m. = gift med.
gr. = gram.
grefsk. = grefskap.
grek. = grekiskt.
grek. hjältes. = i grekiska hjältesagan.
g st. = gamla stilen.
G. T. = Gamla Testamentet.

v. och *guvern.* = guvernement.
ymn. = i gymnastiken.

= hälften; häfte.
and. = handelsterm.
andtv. = handtverksterm.
ar = hektar.
ebr. = hebreiskt.
edersl. = hedersledamot.
er. = i heraldiken.
ftn = häften.
g. = hektogram.
ist. = i historien.
istol. = i histologien.
kr = hästkrafter.
l. = hektoliter.
lj. = hefnerljus.
. o. h. = helt och hållet.
oll. = holländskt.
usdjurssk. = i husdjursskötseln.
ydrogr. = i hydrografien.
yg. = i hygien.

bd., *ibid.* = ibidem (lat.), på samma ställe.
nd. = indiskt.
nv. = invånare.
r. = iriskt.
rl. = irländskt.
sht = i synnerhet.
sl. = isländskt.
st. f. = i stället för.
t. = italienskt.

aktv. = i jaktväsendet.
ap. = japanskt.
fr = jämför.
ur. = i juridiken.
ärnv. = i järnvägsväsendet.
ärnvägstekn. = järnvägstekniskt.

k. = kunglig (-t, -a).
kam. = i kameralväsendet.
kand. = kandidat.
kap. = kapitel.
kartogr. = i kartografien.
kbcm. = kubikcentimeter.
kbdm. = kubikdecimeter.
kbm. = kubikmeter.
kbmm. = kubikmillimeter.
k. br. = kungligt bref.
kelt. = keltiskt.
kem. = i kemien.
keram. = i keramiken.
k. förkl. = kunglig förklaring.
kg. = kilogram.
kin. = kinesiskt.
kir. = i kirurgien.
kirg. = kirgisiskt.
kl. = klass.
km. = kilometer.
kmt = kopparmynt.
K. M:t = kunglig majestät.
knr = kannor.
kokk. = i kokkonsten.
komp. = kompani; komparativ; komponerad.
konstind. = i konstindustrien.
konstt. = konstterm.
korresp. = korresponderande.
kp. = kokpunkt.
kr. = kronor.
k. regl. = kungligt reglemente.
krigsv. = i krigsväsendet.
krist. = i kristallografien.
kroat. = kroatiskt.
kronol. = kronologiskt.
kung. = kungörelse.
kungl. = kunglig (-t, -a).
kvcm. = kvadratcentimeter.
kvdm. = kvadratdecimeter.
kvkm. = kvadratkilometer.
kvm. = kvadratmeter.
kvmm. = kvadratmillimeter.
kymr. = kymriskt.
kyrkohist. = i kyrkohistorien.

l. = eller; liter.
L℔ = lispund.
landtbr. = i landtbruket.
landtm. = i landtmäteriet.
lapp. = lapskt.
lat. = latinskt.
led. = ledamot.
lgd = längd; longitud.
litt. = litteratur.
liturg. = i liturgien.
log. = i logiken.
lty. = lågtyskt.

m. = meter.
malaj. = malajiskt.
m. a. o. = med andra ord.
mask. = maskulinum.
maskinb. = i maskinbyggnadskonsten.
maskint. = i maskintekniken.
mat. = i matematiken.
med. = i medicinen; medicine.
medl. = medlem.
mejerisk. = i mejeriskötseln.
mek. = i mekaniken.
metall. = i metallurgien.
meteor. = i meteorologien.
metr. = i metriken.
mexik. = mexikanskt.
m. fl. = med flera.
mg. = milligram.
mht., *mhty.* = medelhögtyskt.
milit. = militärt; i militärväsendet.
mill. = million(er).
miner. = i mineralogien.
mk = mark.
mkg. = meterkilogram.
mlat. = medeltidslatinskt.
mlt., *mlty.* = medellågtyskt.
mm. = millimeter.
m. m. d. = med mera dylikt.
mongol. = mongoliskt.
mrs. = mistress.
M:t = Mount (eng.), berg.
mtl = mantal.
mus. = i musiken.
myntv. = i myntväsendet.
myt. = i mytologien.
målark. = i målarkonsten.

n. = norr, nordlig.
nationalek. = i nationalekonomien.
neutr. = neutrum.
N. F. = Nordisk Familjebok.
n. h. o. v. = namn, heder och värdighet.
nlat. = nylatinskt.
no. = norskt.
nom. = nominativ.
nord. = nordiskt.
n:r = nummer.
n. st. = nya stilen.
N. T. = Nya Testamentet.
num. = i numismatiken.
nuv. = nuvarande.
nyhty. = nyhögtyskt.

o. = och.
o. a. = och andra.
o. a. s. = och andra ställen.
obstetr. = i obstetriken.
o. d. = och dylikt.
o. f. = och följande.
off. = officiellt.
oftalm. = i oftalmologien.
omarb., *omarbet.* = omarbetad(-t, -e).
omkr. = omkring.
ord. = ordinarie.
ordf. = ordförande.
ordn. = ordning.
ornament. = i ornamentiken.
o. s. v. = och så vidare.

paleobot. = i paleobotaniken.
paleont. = i paleontologien.
patol. = i patologien.
pd st. = pund sterling.
pedag. = i pedagogiken.
pers. = persiskt; personer.
petr., *petrogr.* = i petrografien.
pl., *plur.* = pluralis; *pl.* äfven = plansch.
po. = polskt.
polit. = i politiken.
port. = portugisiskt.
postv. = i postväsendet.
prep. = preposition.
preuss. = preussiskt.
proc. = procent.
prof. = professor.
prov. = provins.
provens. = provensalskt.
psyk. = i psykologien.
psykiatr. = i psykiatrien.

rdr = riksdaler; *rdr b:ko* = riksdaler banko; *rdr rgs* = riksdaler riksgälds.
reg.-omr. = regeringsområde.
reg:te = regemente.
reg.-ton = register-ton.
relig. = i religionen.
resol. = resolution.
resp. = respektive.
ret. = i retoriken.
R. F. = regeringsformen.

ridk. = i ridkonsten.
R. O. = riksdagsordningen.
rom. = romerskt.
rst. = runstycke(n).
rum. = rumänskt.
ry. = ryskt.
rätorom. = rätoromanskt.
rättshist. = i rättshistorien.
rör. = rörande.

s. = söder, sydlig.
s. a. = sine anno (lat.), utan årtal.
sag. = i sagor.
sagohist. = i sagohistorien.
sanskr. = i sanskrit.
schackt. = schackterm.
s. d. = samma dag.
Sept. = Septuaginta.
serb. = serbiskt.
sing. = singularis.
sistn. = sistnämnda.
sjöförs. = i sjöförsäkringen.
sjör. = i sjörätten.
sjöv. = i sjöväsendet.
sk. = skilling.
s. k. = så kallad.
skjutk. = i skjutkonsten.
skogsh. = i skogshushållningen.
skogsv. = i skogsväsendet.
skolv. = i skolväsendet.
skpsb. = i skeppsbyggeriet.
skr. = skrifter.
slav. = slaviskt.
s. m. = samma månad.
smt = silfvermynt.
s:n = socken.
S. O. = successionsordningen.
sp. = spanskt; spalt.
spd. = speciedaler.
spelt. = spelterm.
spirit. = i spiritismen.
sportt. = sportterm.
sportv. = i sportväsendet.
språkv. = i språkvetenskapen.
s. str. = sensu stricto (lat.), i egentlig bemärkelse.
st. = ställen; stycken; stiftad (-e, -t).
statist. = i statistiken.
statsr. = i statsrätten.
stds = standards.
straffr. = i straffrätten.
subst. = substantiv.
superl. = superlativ.
suppl. = supplement.
sv. = svenskt.
syr. = syriskt.
s. å. = samma år.

tandläk. = i tandläkarkonsten.
tekn. = tekniskt.
telegr. = i telegrafien.
teol. = i teologien; teologie.
teos. = i teosofien.
t. ex. = till exempel.
text. = i textilindustrien.
T. F. = tryckfrihetsförordningen.
t. f. = tillförordnad.
t:g = tingslag.
t. h. = till höger.
thr = thaler.
tills. = tillsammans.
tjech. = tjechiskt.
tld = tunnland.
tnr = tunnor.
t. o. m. = till och med.
toxik. = i toxikologien.
tr. = tryckt.
trol. = troligen.
trädg. = i trädgårdskonsten.
träv. = i trävaruindustrien.
turk. = turkiskt.
t. v. = till vänster.
ty. = tyskt.

u. h. = under hafsytan.
ung. = ungerskt; ungefär.
univ. = universitet; universal.
uppf. = uppförd.
uppl. = upplaga(n), upplagor.
upps. = uppsats.
urmak. o. *urmakark.* = i urmakarkonsten.
urspr. = ursprungligen.
utg. = utgifven (-et, -na).

v. = väster, västlig.
vanl. = vanligen.
var. = varietet(en).
v. e. = värmeenhet.
vend. = vendiskt.
veter. = i veterinärväsendet.
vol. = volym.
väg- o. vattenb. = i väg- och vattenbyggnadskonsten.
växtfys. = i växtfysiologien.
växtpat. = i växtpatologien.

zool. = i zoologien.
ångm. = i ångmaskinsläran.
årg. = årgång, årgångar.
årh. = århundrade.

ö. = öster, östlig.
öfv. = öfversatt, öfversättning.
ö. h. = öfver hafvet.
> = öfvergår till.
< = kommer ifrån.

RÄTTELSER.

I	sp.	1281	rad	24	nedifrån	*står*	Ja'gût	*bör vara*	Jaküt
»	»	1455	»	4	uppifrån	»	1900	»	1901
III	»	603	»	16	»	»	i Västergötland	»	på Rotarbo, Näshulta socken, Södermanland
»	»	734	»	29	»	»	melanesiska	»	australiska
»	»	1064	»	32	»	»	Perugia	»	Perugia, d. 1903,
V	»	993	»	31	»	»	syanidframställning	»	cyanidframställning
VI	»	283	»	1	nedifrån	»	**Dexter-kengrasen.** Se Kengrasen.	*bör vara*	**Dexter-kerryrasen.** Se Kerryrasen.
»	»	1352	»	13	»	»	1905	*bör (enligt en tidningsnotis) vara*	1909
VII	»	1438	»	23	»	»	bin	*bör vara*	ibn
VIII	»	338	»	13	uppifrån	»	Ikninen	»	Ikuinen
»	»	1067	»	2	»	»	Isle, I. F. de	»	Isla, J. F. de
IX	»	1161	»	32	»	»	Kapteijn	»	Kapteyn
»	»	1358	»	18	»	»	*Dirdomys Phillipsii*, hanntern	*bör vara*	*Dipodomys Philippii*, hamstern
X	»	569	»	4	»	»	1865	*bör vara*	1864—68
»	»	1152	»	1—2	»	»	"En tragisk idyll"	»	"Hemlig idyll"
XI	»	90	»	9	nedifrån	»	geheime	»	geheimer
»	»	401	»	12	uppifrån	»	antifibrin	»	antifebrin
»	»	436	»	28	nedifrån	*efter*	Pembroke castle,	*tillägges*	d. 21 april 1509,
»	»	440	»	28	uppifrån	»	1299,	*tillägges*	d. 1361,
»	»	445	»	20—19	nedifrån	*står*	"L'Henriade"	*bör vara*	"La Henriade"
»	»	652	»	7	uppifrån	*står*	1834	»	1854
»	»	727	»	1	»	»	*Vâdi er-Rahâbe*	»	*Wâdi er-rabâbi*
»	»	820	»	12	»	»	högre	»	högra
»	»	847	»	15	»	»	s. å.	»	(1893)
»	»	884	»	33	»	»	1889	»	1880
»	»	915	»	6	nedifrån	»	Gotthob	»	Gottlob
»	»	938	»	2	uppifrån	»	7,500	»	7,000
»	»	»	»	14	»	»	Clyderdalerasen	»	Clydesdalerasen
»	»	1148	»	33	»	»	Konstantin	»	Konstantius
»	»	1322	»	5	»	»	400	»	300
»	»	1341	»	26	»	»	1897—99	»	1897—1902
»	»	»	»	28	»	»	1898—99	»	1898—1900
»	»	1347	»	16—17	»	»	hysesynsinstrument	»	husesynsinstrument
»	»	1398	»	2	»	»	hufvud	»	hufvud-
»	»	1441	»	26	»	»	1809—10	»	1810—12
XII	»	106	»	14—13	nedifr.	»	71 segelfartyg	»	71 ångfartyg
»	»	207	»	32	»	»	moraliska	»	moralisk
»	»	255	»	26	uppifrån	»	*Accipitris*	»	*Accipiter*
»	»	272	»	27	nedifrån	»	hänsköt	»	hänsköts
»	»	605	»	7	»	»	1880-talet	»	1800-talet
»	»	702	»	8	uppifrån	»	grefve	»	markis
»	»	»	»	9	»	*orden*	d. 1908,	*utgå*	
»	»	»	»	15	nedifrån	*efter*	1885,	*tillägges*	Han har senare upphöjts till markis.
»	»	760	»	27	uppifrån	*står*	Vet. akad.	*bör vara*	Naturhistoriska riksmuseum
»	»	763	»	34	»	»	*thon*	»	*thou*
»	»	875	»	8	nedifrån	*efter*	e-artade ljud,	*tillägges*	ə,
»	»	876	»	5	uppifrån	*står*	*arvm*	*bör vara*	*arəm*
»	»	942	»	9	»	»	dansk	»	danskt
»	»	1135	»	33	»	*efter*	f. 1825 i Bath (Maine),	*tillägges*	d. 1879,
»	»	1169	»	27	nedifrån	*står*	Vinodals	*bör vara*	Vinodols
»	»	1210	»	32	»	»	klippet	»	knippet

Hyperemi (af grek. *hypeʹr*, öfvermåttan, och *haïʹma*, blod). Se Blodstockning.

Hyperestesi (af grek. *hypeʹr*, öfvermåttan, och *aïʹsthesis*, känsel), *med.*, ökad känslighet.

Hyperextension (af grek. *hypeʹr*, öfver), *patol.*, öfversträckning af en ledgång, beroende på bildningsfel, yttre skada eller sjuklig förändring därsammastädes. J. A.

Hyperfrygisk (af grek. *hypeʹr*, öfver), *mus.* Se Musik (forngrekernas).

Hypergeometrisk, *mat.*, betecknar en af Gauss studerad oändlig serie: den hypergeometriska serien $P(\alpha, \beta, \gamma, x)$, som har formen

$$P(\alpha,\beta,\gamma,x)=1+\frac{\alpha\beta}{1\cdot\gamma}x+\frac{\alpha(\alpha+1)\beta(\beta+1)}{1\cdot 2\cdot\gamma\cdot(\gamma+1)}x^2+\ldots.$$

Denna serie omfattar som specialfall en stor mängd kända funktioner, men dess största betydelse ligger däri, att den utgör en integral till den lineära differentialekvationen

$$x(x-1)\frac{d^2y}{dx^2}+\left\{(\alpha+\beta+1)x-\gamma\right\}\frac{dy}{dx}+\alpha\beta y=0,$$

som också kallas hypergeometrisk. I. F.

Hypergeūsi (af grek. *hypeʹr*, öfvermåttan, och *geūʹsis*, smak), *med.*, ökad känslighet hos smaksinnet.

Hyperglycemi (af grek. *hypeʹr*, öfvermåttan, *glykyʹs*, söt, och *haïʹma*, blod), ökning af blodets sockerhalt. Blodet innehåller alltid något socker, i medeltal 1,₅ pro mille; stiger sockerhalten till 3 pro mille eller mer, öfvergår socker i urinen. Den närmaste orsaken till socker i urinen är nästan alltid en hyperglycemi. G. F—r.

Hyperia. Se Hyperina.

Hypericāceæ, *bot.* Se Hypericoideæ.

Hypericin. Se Hypericum.

Hypericīneæ, *bot.* Se Hypericoideæ.

Hypericoideæ, Hypericīneæ, Hypericāceæ, *bot.*, underfam. af fam. *Guttiferæ* (se d. o.), utmärkt genom motsatta blad, tvåkönade blommor, många ståndare i 2—5 stammar, fria stift och kapsel, bär eller stenfrukt. G. L—m.

Hypericum L., Johannesört, *bot.*, ett släkte, som utgör typen för underfam. *Hypericoideæ* af fam. *Guttiferæ*. De svenska arterna, till antalet sju, äro i de flesta fall upprätta och tämligen höga, mångåriga örter, hvilkas blad äro motsatta, hela och helbräddade, genomskinligt punkterade (se Glandel); blommorna äro gula, mörkstrimmiga, sittande i knippen i stjälkens och grenarnas toppar. De allmännaste arterna äro *H. quadrangulum* L., hvars stjälk har 4 föga upphöjda kanter, och *H. perforatum* L. (se fig.), som har två kanter på stjälken. Det är företrädesvis den sistnämnda arten, hvars örtstånds öfre delar med blommorna, under namnet *Herba cum floribus* l. *Summitates hyperici*, äkta Johannesört, varit använd som medel mot lungsot. De färska blommorna ge vid pressning en röd saft, innehållande hypericin (ett rödt färgämne), och däraf har örten sedan forntiden äfven namnet mansblod (grek. *andro's haïmon*). Som prydnadsbuskar odlas i trädgårdarna de storblommiga arterna *H. calycinum* L. från Mindre Asien och *H. patulum* Thunb. från Japan. O. T. S. (G. L—m.)

Hypericum perforatum. *1* växtens öfre del i blomning, *2* tvärsnitt af stjälken, *3* bladspets sedd från undre sidan.

Hyperides. Se Hypereides.

Hyperina, *zool.*, en underordning tillhörande ordn. *Amphipoda* bland kräftdjuren, utmärkas genom stort hufvud och stora ögon, plump kropp, bröstbenen ofta delvis ombildade till gripredskap. Släktet *Hyperia*, hvars arter förekomma företrädesvis i de nordiska hafven, lefver under sommaren i maneter, om vintern fritt på hafsbottnen. L—e.

Hyperinōs (af grek. *hypeʹr*, öfver, och *is*, genit. *ino's*, fibrin), *med.*, ökad fibrinhalt hos blodet. Motsats: Hypinōs (af grek. *hypo'*, under), minskad fibrinhalt.

Hyperion. 1. (Grek. Ὑπερίων), *grek. myt.*, en

bland titanerna, fader till Helios och stundom äfven sammanblandad med denne (se Helios). — 2. *Astron.*, en af planeten Saturnus' månar, upptäckt af Bond 1848. Dess afstånd från planetens centrum utgör omkr. 25 Saturnusradier eller $1^1/_2$ million km., dess omloppstid 21 dygn 7 timmar. — 3. Roman af Fr. Hölderlin (se denne). — 4. En 1908 grundlagd tysk tidskrift, som fortsätter ''Pans'' litterära och konstnärliga traditioner. 1. A. M. A. 2. B—d.

Hyperit, *petrogr.*, en mörk, massformig, eruptiv bergart, bestående af kristallinisk, småkornig till grofkornig blandning af svartbrun eller svartgrön hypersten och oftast mörkfärgad plagioklas, vanligast labrador. I allmänhet förekommer jämte hypersten äfven augit eller diallag, och ej sällan äro dessa pyroxenmineral i högre eller lägre grad omvandlade till hornblände. Öfvergångar till diabas, gabbro och diorit saknas således icke, och man har genom mikroskopiska undersökningar funnit, att verklig typisk hyperit är mycket mindre allmän, än förut antagits. — I hyperiten ingå f. ö. mineralen olivin, apatit och titanjärn. Detta sistnämnda åstadkommer, att hyperiten någon gång inverkar på kompassnålen. Hyperiten uppträder som gångar, gångstockar eller mindre massiv samt i form af inlagrade bäddar inom urformationens område. Inom en zon, som från nordvästra Värmland sträcker sig mot s. genom Västergötland och västra Småland till norra Skåne, finnas talrika förekomster af dels verklig hyperit, dels en dioritisk öfvergångsform, hyperitdiorit. Hyperiterna antaga vid polering en jämn, svart färg (s. k. ''svart granit'') och äro därför mycket värderade inom stenindustrien för tillverkning af grafmonument m. m. Litt.: A. E. Törnebohm, ''Om Sveriges vigtigare diabas- och gabbroarter'' (i Vet. akad:s Handl. 14, 1876), E. Svedmark, ''Pyroxén- och amfibolförande bergarter inom sydvestra Sveriges urberg'' (i ''Sver. geol. und. ser. C. n:r 97'', 1888). E. E.

Hyperitdiorit. Se Hyperit.

Hype'rius, Andreas Gerhard, holländsk-tysk protestantisk teolog, f. 1511 i Ypern, d. 1564, blef 1541 professor i Marburg, där han blef den hessiska kyrkans egentlige ledare och dit hans anseende som humanist och teolog drog stora lärjungeskaror från när och fjärran. I all sin verksamhet sträfvade H., som i den store förmedlingsteologen M. Butzer (se d. o.) såg sin egentlige lärare, att mildra och försona de vid denna tid ytterligt skärpta teologiska motsättningarna. Särskildt två af hans utomordentligt talrika, de mest olika vetenskapsgrenar omfattande, arbeten ha beredt honom en ärofull plats i teologiens historia. I sitt encyklopediska verk *De recte formando theologiæ studio* (1556) har han första gången utstakat programmet för den praktiska teologiens disciplin i dess nuv. mening, ett program, som först omkr. 300 år senare kommit till utförande. Och hans arbete *De formandis concionibus sacris seu de interpretatione scripturarum populari* (1553) kan genom det försök, som här göres att lösgöra läran om predikan från den profana retorikens bojor, betecknas som den första evangeliska homiletiken. Äfven här blefvo hans uppslag länge opåaktade. Jfr Müller, ''A. H.'' (1895), och Schian, ''Die homiletik des A. H.'' (i ''Zeitschrift für praktische theologie'', 1896—97). P. F. (E. Bg.)

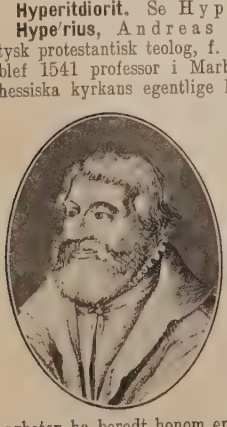

Hyperkatale'ktisk (af grek. *hype'r*, öfver, och *katalēgein*, upphöra), *metr.*, kallas en vers, som har flera stafvelser än hvad det rytmiska schema medger, hvilket för densamma tänkes ligga till grund. Jfr Akatalektisk, Katalektisk och Vers.

Hyperkinēs (af grek. *hype'r*, öfvermåttan, och *ki'nesis*, rörelse), *med.*, abnormt stegrad rörelse, såsom vid kramp eller konvulsioner.

Hyperkritik (af grek. *hype'r*, öfvermåttan), öfvermåttan skarp kritik, öfverdrifven häcklingslusta. — Adj. hyperkritisk.

Hyperlydisk (af grek. *hype'r*, öfver), *mus.* Se Musik (forngrekernas).

Hypermanga'nas ka'licus, *kem. farm.* Se Manganföreningar.

Hype'rmeter (grek. *hype'rmetros* eller *hype'rmetron*), ett i metriken (versläran) stundom förekommande uttryck, som betecknar, att en vers ''öfverskjuter måttet'', d. v. s. innehåller flera versfötter än den bör ha (jfr Hyperkatalektisk), eller att en metrisk period har ett större omfång, än som A. M. A rätteligen tillkommer en vers.

Hypermetropi l. Hyperopi (af grek. *hype'r* öfver, *me'tron*, mått, och *o'ps*, öga), *oftalm.*, Öf versynthet, är ett i de typiska fallen med födt fel hos ögat, beroende därpå, att ögats axel ä för kort och vanligen hela ögat mindre än normalt Till följd af detta fel förenas vid ackommodation hvila redan de från oändligt långa afstånd kom mande, d. v. s. parallella ljusstrålarna icke i öga botten, på dess näthinna, utan bakom denna, oc fjärrpunkten (se d. o.) är virtuell, belägen bako ögat. Utan anlitande af ackommodationsförmågan (Ackommodation 2) kan ett sådant öga ej någonting tydligt, och behofvet af att under alla fö hållanden anträngа ackommodationen medför sna trötthet, värk, s. k. astenopi. Ju äldre ma blir, ju mer ackommodationsförmågan aftager, de mera gör detta brytningsfel besvär, och det är den omständighet, som man med orätt ansett som e bevis på, att felet tilltager med åren. I själfva ve ket gör felet sig endast alltmera gällande. Grad af hypermetropi bestämmes genom det starkaste ko vexglas, hvarmed patienterna kunna se i fjärra Genom detta glas brytas nämligen de paralle strålarna nätt och jämt så, att de kunna före på ögats botten, göras tillräckligt konvergeran därför. Patienter, som lida af en viss grad öfversynthet, böra alltid begagna det passan konvexglaset, äfven för seende på längsta håll. M tilltagande ålder måste patienterna taga än starka glas för läsning och annat arbete. En atypisk, f värfvad, hypermetropi uppkommer genom linsc aflägsnande ur ögat vid starroperation eller gen dess upplösning efter skador å linskapseln. Rs

Hypermnēstra, *grek. myt.* Se Danaos.

Hypernervös (af grek. *hype'r*, se d. o.), öfv måttan nervös.

Hype'rocha (grek. *hyperochē*, öfvermål), *jur.*, kallas i romersk rätt det öfverskott, som möjligen uppstår vid pantrealisation, sedan fordringsegaren ur köpeskillingen uttagit sin fordran. Detta öfverskott skall redovisas till pantgifvaren, såvida det ej tages i anspråk af efterföljande panthafvare i samma pantobjekt till betäckande af deras obetalda fordringar. Kan realisation af panten ej lämpligen ske, är panthafvaren vid uteblifven betalning berättigad att efter värdering tillerkännas eganderätt till pantobjektet (*impetratio dominii*), hvarvid dettas mervärde betraktas som hyperocha. Däremot är en bestämmelse på förhand i pantaftalet mellan parterna, att vid bristande skuldbetalning panthafvaren utan värdering ipso jure skall blifva egare till pantobjektet (*lex commissoria*, se d. o.), enligt en förordning af kejsar Konstantin ogiltig. Rld.

Hypero'odon, Näbbhvalen, *zool.* Se Hvaldjuren.

Hyperop [-råp; af grek. *hype'r*, öfver, och *o'ps*, öga], öfversynt. Se Hypermetropi. — Hyperopi, detsamma som hypermetropi (se d. o.).

Hyperosmī (af grek. *hype'r*, öfvermåttan, och *osmē*, lukt), *med.*, ökad känslighet hos luktsinnet.

Hyperostōs (af grek. *hype'r*, öfver, och *oste'on*, ben), *med.*, sjuklig nybildning af benväfnad, som förorsakar en knölformad utväxt på ett normalt ben.

Hyperoxid (af grek. *hype'r*, öfver, och *oxid*, se d. o.), *kem.*, mindre vanlig benämning på peroxid l. superoxid (se d. o.). P. T. C.*

Hyperplasī (af grek. *hype'r*, öfvermåttan, och *pla'sis*, bildning). 1. *Med.*, förstoring af ett organs eller en väfnads massa genom ökning af smådelarnas antal. Se Hypertrofi. — Adj.: Hyperpla'stisk. — 2. *Bot.*, abnorm förstoring af en växtdel, beroende på celldelning. Uppstå därvid celler, som äro af samma slag som de normala, talar man om homeoplasi, likna de nya cellerna ej de normala, kallas bildningen heteroplasi. Båda slagen förekomma t. ex. hos gallbildningar. 1. (G. F—r.) 2. G. L—m.

Hyperpyrātisk feber (af grek. *hype'r*, öfvermåttan, och *pyr*, eld), *med.* Se Feber, sp. 1480.

Hypersekretiōn (af grek. *hype'r*, öfvermåttan, och *sekretion*, se d. o.), ökning af en körtels afsöndring utöfver det normala; termen användes särskildt beträffande körtlarna i magslemhinnan och betecknar därför vanligen en abnormt liflig afsöndring af magsaft. G. F—r.

Hypersonōr (af grek. *hype'r*, öfver, och lat. *sonāre*, ljuda), *patol.*, en medicinsk term, betecknande det ljud, som vid perkussion (se d. o.) frambringas öfver vissa partier af kroppen, särskildt öfver de lungor eller partier däraf, som äro emfysematiskt utspända (se Emfysem). I. H.

Hyperstēn Haüy (af grek. *hype'r*, öfver, och *sthe'nos*, kraft, med afseende därpå, att mineralet är hårdare än hornblände, hvarmed det förväxlats), *miner.*, ett till augitgruppen hörande bisilikat af magnesia och järnoxidul, som utgör ett mörkgrönt eller mörkbrunt, på tvärytan skillrande kopparfärgadt mineral. I tunna plattor tydligt pleokroïtiskt, med svagt gröna och röda färger. H. utgör en hufvudbeståndsdel i bergarterna hyperit och gabbro; äfven anträffad som väsentlig beståndsdel i meteoriter. P. T. C. (A. Hng.)

Hypersten-andesit, *geol.* Se Andesit och Dellenit.

Hypersthenī (af grek. *hype'r*, öfver, och *sthe'nos*, kraft), *med.*, förr brukad, nu alldeles föråldrad term, betecknande stegrad kraft i febrar och sinnessjukdomar, i motsats till asteni, minskad kraft, kraftlöshet, svaghet.

Hypersvecï'sm (af grek. *hype'r*, öfvermåttan, och *svecism*, för svenska språket egendomligt uttryck), *språkv.*, ordform, som bildats under sträfvan att åstadkomma "fin", "riktigt genuin" svenska. De äro därför analogibildningar efter "rikspråks"-former. Det nuv. ordet *hjälte* är på detta sätt uppkommet ur fsv. *helte*, som är lånord ur medellågtyskan; förändringen *hel-* till *hjäl-* anses ha egt rum, ej i någon fsv. dialekt, utan genom analogi från sv. *hjälm*, ty. *helm*. Hypersvecismer förekomma ej blott vid lån från andra språk, utan äfven vid öfvergång från lägre stilart till högre. *Faderväl* i st. f. *farväl* har uppstått i analogi med det vulgära *lär*, sv. *läder*; *kod* (ko), *båda* (båla) genom jämförelse med *go'-god*, *kå'a-kåda*. Se Noreen, "Vårt språk", III: 29 (1905). R—n B.

Hypertermī (af grek. *hype'r*, öfvermåttan, och *the'rme*, värme), *med.*, temperaturförhöjning. Se Feber, sp. 1479.

Hypertonī, *patol.* Se Osmos.

Hypertri'chosis (af grek. *hype'r*, öfvermåttan, och *tri'choma*, hårväxt). Se Hårsjukdomar.

Hypertrofī (af grek. *hype'r*, öfvermåttan, och *trofē*, näring), *med.*, benämnes ofta hvarje förökning af ett organs eller en väfnads massa. I egentlig bemärkelse kallar man dock förstoringen hypertrofi, endast om den beror på en förökning af de enskilda smådelarnas storlek; beror förstoringen på en ökning af smådelarnas antal, kallas den hyperplasi; bägge momenten kunna för öfrigt samverka. Hypertrofi kan uppstå af många olika anledningar. En ganska generell regel är, att ett organ, som anstränges mer än vanligt, hypertrofieras (arbetshypertrofi; s. k. hjärthypertrofi uppkommer t. ex. vid en mängd olika sjukdomstillstånd, som medföra ökadt arbete för hjärtat). Ofta upprepade eller ständigt inverkande retningar af hvad slag de vara må (mekaniska, termiska, kemiska eller infektiösa) kunna förorsaka hypertrofi; det på en gång enklaste och vanligaste exemplet härpå erbjuda svålbildningarna i huden. — I *botaniken* förstås med hypertrofi l. hypertrofiering i allmänhet en abnorm förstoring af en växt eller växtdel, i motsats mot atrofi, i inskränkt bemärkelse en abnorm förstoring genom cellernas tillväxt utan delning (jfr Hyperplasi). G. F—r. G. L—m.

Hypertrofyter (af *hypertrofi*, se d. o., och *fyto'n*, växt), *bot.*, de parasitiska växter (mest svampar), som åstadkomma hypertrofiering af värdväxten. G. L—m.

Hypestesī (af grek. *hypo'*, under, och *āi'sthesis*, känsel), *med.*, minskad känslighet.

Hypetraltempel (grek. *hy'paithros*, af *hypo'*, under, och *aithēr*, luft, himmel), *bygnk.*, en grupp af grekiska tempelbyggnader, hvilkas inre man på grund af vissa anordningar i planen ansett ha belysts ofvanifrån genom öppningar i taket (*opaï'on*). De grekiska templens taktäckning uppbars af takstolar af trä; dessa ha redan för länge sedan skattat åt förgängelsen, hvadan inga som helst spår af

dylika takdageröppningar nu förefinnas. Många olika hypoteser ang. dessa ljusöppningars läge och utseende ha framställts. Emellertid finnas många och tungt vägande skäl, som tala för, att cellan i dessa tempel belysts på samma sätt som cellan i öfriga tempel, nämligen enbart från den från golf till tak nående breda öppningen mot ö. Belyst af den uppgående solens strålar, framträdde gudabilden så mycket effektfullare ur cellans dunkel, om där icke fanns någon takdager. Hur skulle man utan glas kunnat skydda de för hastiga temperaturförändringar och väta så ytterst känsliga, kolossalt dyrbara kryselefantinbilderna, som man vet funnos uppställda i några af dessa s. k. hypetraltempel, om de haft öppna hål i taket? Och hur störande för byggnadens yttre skulle icke dylika dageröppningar varit. Det är den treskeppiga plananordningen, som gifvit anledning till antagandet om takdager. En enklare förklaring på treskeppigheten ligger närmare till hands: behofvet att vid större bredd å cellan understödja takkonstruktionen. I. G. C.

Hyphæne Gärtn., *bot.*, palmsläkte af underfam. *Borassoideæ* (se Palmer) med 12 arter i Afrika, utmärkt genom ofta gaffellikt grenad stam, solfjäderlika blad och stora, tunga frukter. Mest bekant är Egyptens doumpalm l. dumpalm, *H. thebaica* Mart., hvars söta frukter ätas och smaka ungefär som pepparkakor. G. L—m.

Hypha′ntes baltimore, *zool.* Se Baltimorefågeln.

Hyphäsis, lat. Se Hyfasis.

Hypholōma, Slöjskifling, *bot.*, svampsläkte af fam. *Agaricaceæ* bland hymenomyceterna, utmärkt däraf, att hattens kant från början är förbunden med foten genom en spindelväfsliknande slöja. Arterna, som oftast växa tufvade på trädstubbar, äro delvis ätliga, men ej särdeles goda. G. L—m.

Hyphomycētes, Hyfomyceter, *bot.*, afdelning af *Fungi imperfecti* (se d. o.), utmärkt genom konidielager, som äro från början fria. Om afdelningens indelning se *Fungi imperfecti*. De flesta hithörande former äro konidiestadier af *Ascomycetes*. Många hyfomyceter äro skadliga parasiter på människor, djur och växter, såsom arter af släktena *Oospora*, *Botrytis*, *Fusarium*, *Cercospora*, *Helminthosporium* (se dessa ord), *Fumago* (se Sotdagg), *Fusicladium* (se Fruktskorf), *Monilia* (se Fruktmögel) m. fl. Allmänt förekommande saprofyter äro *Oospora lactis* på sur mjölk och *Cladosporium herbarum*, som bildar svartaktiga fläckar på alla möjliga fuktiga organiska substanser. Den senare, jämte andra liknande saprofyter, synes kunna upptaga och binda fritt kväfve och blir därigenom af stor betydelse. Se äfven Snömögel. G. L—m.

Hypidiomo′rf (af grek. *hypo′*, under, och *idiomorf*, se d. o.), *petrogr.*, beteckning för strukturen hos djupbergarterna. Mineralbeståndsdelarna i dessa äro nämligen oftast mindre idiomorft än allotriomorft utbildade. E. E.

Hypinōs, *med.* Se Hyperinos.

Hypnāceæ, *bot.* Se Hypnum.

Hypnagōga (af grek. *hy′pnos*, sömn, och *agogo′s*, medförande). Se Hallucination, sp. 1154.

Hypnoïd (af grek. *hy′pnos*, sömn, och *ēi′dos*, form), *psyk.*, benämnes en viss psykologisk tendens, hvilken kan utmynna å ena sidan i hypnotiska tillstånd, å andra sidan i hysteri. Denna tendens innebär en benägenhet till psykologisk delning, dissociation, hvarvid s. k. undermedvetna själsprocesser frigöras. Dessa undermedvetna fenomen kunna taga sig uttryck i handlingar, hvilka understundom äro automatiska, understundom få en så invecklad och personlig art, att man talar om en delning af personligheten, om en dubbel personlighet. Fall af dubbel personlighet förekomma sedan gammalt i den neurologiska och psykologiska litteraturen. De äro i allmänhet att hänföra till hysterien. Termen ”hypnoid” är först använd af neurologen Breuer. Jfr Hypnotism och Hysteri. G—s.

Hy′pnos (lat. *Somnus*), *grek. myt.*, sömnens gud, son af natten och tvillingbroder till döden (*Tha′natos*). Både gudar och människor äro underkastade hans milda och välgörande välde, och med hans hjälp lyckades Hera att svikligen försänka själfve Zeus i slummer. Hans boning är enligt Hesiodos i underjorden, men Homeros låter Hera förnyssnämnda ändamål uppsöka honom på ön Lemnos. Grekernas bildande konst har stundom framställt H. som en skön yngling med vingar på skuldrorna eller vid tinningarna. Berömd är Thorvaldsens relieframställning af Natten med de båda sönerna, sömnen och döden, i sin famn. Jfr ock gruppbilden ”Sömnen och Döden” i bd 6, sp. 1215. A. M. A.

Hypnōs (af grek. *hy′pnos*, sömn), *psyk.*, hypnotisk sömn. Se Hypnotism.

Hypnotica [hypnå′-; lat., af grek. *hy′pnos*, sömn], *med.* Se Sömnmedel.

Hypnoti′sm (af grek. *hy′pnos*, sömn), det modernare namnet för det med konst framkallade sömnlika tillstånd, som förr kallades magnetisk sömn eller mesmerism, efter magnetisören Mesmer (d. 1815), och äfven kallats braidism [brēdi′sm], efter den framstående praktiserande läkaren och kirurgen i Manchester James Braid (d. 1860). Under de två sista decenniern af sin lefnad sysselsatte sig Braid med flitiga forskningar öfver hypnotismen, hvars vetenskapliga förklaring han grundlade och hvilken han äfven sökt använda som kurmetod för vissa nervsjukdomar. Si erfarenhet framlade han i åtskilliga skrifter, bland hvilka den viktigaste är ”Neurypnology; or th rationale of nervous sleep, considered in relatio with animal magnetism” (1843). Själf definierar Braid hypnotismen sålunda: ”Den är icke *ett* til stånd, utan en rad af tillstånd, som variera på all upptänkliga sätt, mellan rent drömmeri och djup sömn (*koma*), med fullkomligt upphäfvande af själ medvetandet och viljekraften å den ena sidan sam en nästan otrolig öfverretning af de särskilda sinne organens, de intellektuella krafternas och viljekraftens funktioner å den andra sidan. Företeelserna ä dels af andlig, dels af fysisk natur, frivilliga ell ofrivilliga eller bådadera, alltefter sömnens st dium”. Att framkalla ett sådant tillstånd kall hypnotisera, att afbryta detsamma dehypnotisera. Braids hypnotiseringsmetod best däruti, att man framför den, som skall sömfvas, håll ett glänsande föremål (en glasknapp e. d.) t ofvanför ögonen, så att dessa endast med en trö sam konvergering uppåt kunna fixera föremål Samtidigt skola tanken och uppmärksamheten fixer på detta. Därvid uppträder först en sammandra ning, därefter en utvidgning af pupillerna; va ligen sluta sig ögonlocken själfmant (i annat f

tillslutas de med operatörens fingrar), och sömn inträder efter 10—15 sekunder. Blinda personer kunna äfven hypnotiseras endast genom att föreställningen fixeras på ett bestämdt föremål. Mycket mottagliga personer, vana att hypnotiseras, falla i sömn, genom tro och vana, redan då de se eller höra ett föremål, som förut framkallat denna verkan, eller endast de inbilla sig, att någon hypnotisering verkställes på afstånd. Därigenom förklaras magnetisering på afstånd och på bestämda klockslag samt många af magnetisörernas hokuspokus. Dehypnotisering framkallas lättast genom ett kraftigt luftdrag mot ansiktet, vare sig det framkallas genom blåsning med munnen eller en rörelse med handen. Äfven handklappning, ett starkt slag med handen på armen eller benet, en tryckning på ögonlocken eller gnidning af dessa verka dehypnotiserande. Braid urskilde två stadier hos den hypnotiserade; i det första är känsligheten hos sinnesorganen stegrad, i det senare är den i hög grad nedsatt och åtföljd af kataleptisk styfhet. Clairvoyanternas förmenta förmåga att se med andra kroppsdelar än med ögonen förklaras genom hudens utomordentliga känslighet i första stadiet, hvilken sätter dem i stånd att genom känseln eller afkylningen och uppvärmningen af huden igenkänna formen på föremål, som hållas på något afstånd från huden. Syn, hörsel, lukt och smak blifva äfven i början skärpta, sedan förslöade. Musklerna förfalla snart i ett kataleptiskt tillstånd, d. v. s. att lemmarna blifva böjliga som vax och långa stunder bibehålla den ställning, hvari man försätter dem, äfven den mest tröttande och under det vakande tillståndet outhärdliga. Lätt inträder en allmän krampartad styfhet, så att kroppen bibehålles rak, äfven om den stödes blott med nacken och hälarna. Håller den hypnotiserade ett föremål i handen, omfattar han det starkt och släpper det ej, såsom under vanlig sömn. — Oaktadt Braid hade den stora förtjänsten att demaskera den animala magnetismens mystiska charlataneri och gifva en så mycket som möjligt vetenskaplig förklaring öfver fenomen, som icke kunde förnekas, fann han dock föga sympatier hos samtida läkare och vetenskapsmän, helst ett oförsiktigt och ovist upprepande af hans experiment i England och Skottland en tid gjorde stor skada och föranledde åtskilliga sjukdomsfall. Emellertid blef under 1880-talet intresset för hypnotismen mera lifligt, och dess studium främjades då af en mängd mycket framstående neurologer. Bland raden af forskare, som egnade sin uppmärksamhet åt dessa fenomen, må nämnas Charcot, Liébeault, Bernheim och Pierre Janet.

Hypnotismen har på ett högst väsentligt sätt riktat psykologien med nya fakta och rön i afseende på människosjälens invecklade byggnad och funktionssätt, och den har äfven inom vissa områden af neurologien fått stor användning som medel att bota vissa sjukdomar. Likvisst bör nämnas, att de förhoppningar, hvilka man på 1880-talet hyste om hypnotismens terapeutiska framtid, icke blifvit infriade. I Sverige har hypnotismens användning i medicinen haft en synnerligen framstående främjare i den 1907 aflidne d:r Otto Wetterstrand, hvilken som psykoterapeut åtnjöt europeisk ryktbarhet. Tre teorier ha hittills sökt göra sig gällande vid förklaringen af de hypnotiska företeelserna: 1. Den mesmerska, som antager tillvaron af ett yttre, osynligt agens, ett fluidum, som strömmar öfver från operatören på den opererade. Denna teori är nu fullständigt öfvergifven. 2. Den i rak motsats till den nyssnämnda stående, först af Braid formulerade, sedermera af Liébeault och Bernheim i Nancy (den s. k. Nancy-skolan) i hela sin betydelse och alla sina praktiska konsekvenser fattade teorien om suggestionen," hvilken förklarar uppkomsten af alla hypnosens företeelser därigenom, att man först uppväcker mot den svarande föreställningar. Ändamålet uppnås lättast och säkrast därigenom, att hypnotisören medelst det talade ordet förklarar, att det och det inträffar just nu, att det redan är för handen eller att det genast skall inställa sig. Genom en ständig upprepning af samma förklaring och samma försäkran bibringar man slutligen vederbörande en viss afsedd föreställning. Detta kallas *suggestion*. Ingifver en människa sig själf något, benämnes detta *autosuggestion*. 3. En tredje teori, som skulle kunna kallas den somatiska (af grek. *soma*, kropp) till skillnad från den sist nämnda, den psykologiska, intager en medelställning mellan de båda föregående. Den har först blifvit framställd af Charcot (och den s. k. Salpêtrière-skolan), som antog, att genom fysiska retningsmedel af mångahanda slag de hypnotiska företeelserna kunna framkallas. Charcot antog metallers inverkan på kroppen, den s. k. transfert m. m., och ansåg, att genom olika mekaniska retningsmedel bestämda, typiska s. k. hypnotiska stadier kunna framkallas. Hypnosen är vidare enligt denna åsikt någonting patologiskt och räknas till nervsjukdomarna, de s. k. neuroserna, samt saknar egentlig betydelse för den praktiska medicinen. Af dessa här omnämnda teorier torde den af Nancy-skolan formulerade vara den riktigaste, och numera anser man allmänt, att vid den hypnotiska sömnens inträdande suggestionen spelar den hufvudsakliga rollen. Emellertid torde en viss sanning icke kunna frånkännas den s. k. Salpêtrière-skolans åskådning, som i hypnosen såg ett tillstånd besläktadt med neuroserna. Särskildt råder mellan hysteri och hypnos en viss öfverensstämmelse. Förmågan att kunna hypnotiseras förutsätter vissa "hypnoida" egenskaper, men samma egenskaper ingå otvifvelaktigt i det psykologiska anlag, ur hvilket hysteri utvecklar sig. Jfr Hypnoid och Hysteri. F. B. Otto G. Wetterstrand. (G—s.)

Hy'pnum L., Grenmossa, *bot.*, ett till löfmossorna hörande släkte, bildande typen för fam. *Hypnaceæ*. De hithörande många arterna äro af olika växt och utseende och växa på mycket olika lokaler, bladen äro allsidigt eller ensidigt anordnade, aldrig saftigt gröna. Allmänna arter äro t. ex. *H. cupressiforme*, som på klippor bildar vidsträckta täta mattor af växlande färg, *H. fluitans*, brungrön, växande i vatten, *H. crista castrensis*, gulaktig, plattadt pargrenig, bildande täta mattor i skogar, m. fl. G. L—m.

Hypo', grek., preposition med grundbetydelsen "under".

Hypochæris Vaill., *bot.*, ett till fam. *Compositæ*, afd. *Ligulifloræ*, hörande växtsläkte, med cylindrisk eller klocklik holk af tegellagda fjäll, fjälligt blomfäste och frukt med fjäderpensel. Dithörande arter, af hvilka tre finnas i Sverige, äro större eller mindre örter med de hela eller parflikiga bladen samlade rosettlikt vid stjälkbasen. Därifrån uppskjuter en bladlös "stängel", som uppbär en eller ett par blom-

korgar med gula blommor. På backar förekommer allmänt *H. maculata* L., slåtterfibla, med hela, sträfhåriga, ofta fläckiga blad och stora blomkorgar. Af den i Sverige sällsynta, men i Tyskland allmänna *H. glabra* L. var roten, *Radix Hyoseridis*, fordom officinell som ett "blodrenande" medel. O. T. S. (G. L—m.)

Hypocho'ndrium (grek. *hypocho'ndrion*, underlif), regio hypochondriaca, *anat.*, de sidodelar af öfre buken, som ligga under bröstkorgens af brosk bildade nedre kanter. Se Buk. G. v. D.*

Hypocreäceæ, *bot.*, svampfamilj bland pyrenomyceterna, utmärkt genom färgade (ej svarta), mjuka peritecier. Hit höra flera skadliga parasitsvampar, såsom *Claviceps*- och *Nectria*-arter. Äfven *Cordyceps* hör hit. Se Claviceps, Cordyceps och Nectria. G. L—m.

Hypocykloïd, *mat.* Om en godtycklig punkt tages på en cirkels periferi och man sedan låter denna cirkel rulla utan glidning på den inre (konkava) sidan af en annan cirkels periferi, så beskrifver den gifna punkten därvid en hypocykloïd. Hypocykloïdens form är väsentligen beroende af förhållandet mellan den rörliga och den fasta cirkelns radier. Är detta förhållande irrationellt, så blir kroklinjen icke någon sluten linje; är det = $^1/_4$, så har den utseendet af en fyruddig stjärna, är det åter = $^1/_2$, så sammanfaller den med en diameter. Med anledning häraf begagnas hypocykloïden vid åtskilliga maskiner för att förändra en roterande rörelse till rätlinig eller tvärtom. I. F.

Hypode'rm, *bot.* Se Hudväfnad.

Hypode'rma. 1. *Bot.*, svampsläkte af ordn. *Hysteriineæ*. Flera hithörande arter angripa granens och tallens barr, som få en gråaktig färg (gråbarrsjuka). — 2. *Zool.* Se Styngflugor. 1. G. L—m.

Hypodermätisk (af grek. *hypo'*, under, och *de'rma*, hud), som afser den lösa bindväfven under huden.

Hypode'rmiæ l. Hypodermii, *bot.*, gemensamt namn för uredinéer och ustilaginéer.

Hypodermoklÿs (af grek. *hypo'*, under, *de'rma*, hud, och *kly'sis*, spolande), *med.*, införandet under huden af större vätskemängder. Dessa, som med en från latinet hämtad benämning äfven kallas subkutana infusioner (af lat. *sub*, under, och *cutis*, hud), göras vanligast med koksalthaltiga vattenlösningar för att ersätta stora vätskeförluster, såsom vid blödningar, diarré, särskildt kolera, samt för att tillföra kroppen lämpliga kemiska medel, t. ex. alkalier vid förgiftning med syror såsom vid coma diabeticum. I. H.

Hypodiapäson (af grek. *hypo'*, under), *mus.*, underoktav. Se Diapason. A. L.*

Hypodiape'nte (af grek. *hypo'*, under, och *dia'pente*, se d. o.), *mus.*, underkvint.

Hypodörisk (af grek. *hypo'*, under), *mus.* Se Kyrkotonarter och Musik (grekernas).

Hypoeölisk (af grek. *hypo'*, under). Se Kyrkotonarter och Musik (forngrekernas).

Hypo'fora (af grek. *hypofora'*, invändning), *ret.*, retorisk invändning af en talare mot riktigheten af hans eget påstående, gjord för att i fortsättningen af talet få motbevisa den.

Hypofrÿgisk (af grek. *hypo'*, under), *mus.* Se Kyrkotonarter och Musik (forngrekernas).

Hypofÿs, *anat.* Se Hypophysis cerebri.

Hypoga'strium (af grek. *hypo'*, under, och *gastēr*, buk), *anat.*, nedre delen af buken (se d. o.).

Hypogëisk (af grek. *hypo'*, under, och *gē*, jord), *bot.* Se Groning, sp. 349, och Hjärtblad.

Hypoglo'ssus, *fysiol.* Se Hjärnnerver.

Hypogÿn (af grek. *hypo'*, under, och *gynē*, pistill), *bot.*, säges blomkronan (och öfriga blomdelar) vara, då fruktämnet är öfversittande. Jfr Epigyn och Perigyn. G. L—m.

Hypojönisk (af grek. *hypo'*, under), *mus.* Se Kyrkotonarter och Musik (forngrekernas).

Hypoklorit (af grek. *hypo'*, under, och *klorit*, salt af klorsyrlighet), *kem.*, salt af underklorsyrlighet.

Hypoko'nder, en som lider af hypokondri (se d. o.), mjältsjuk person.

Hypokondri (af grek. *hypocho'ndrion*, underlif), *med.*, är ett sjukligt tillstånd, hvilket understundom kan antaga sådana former, att verklig sinnessjukdom måste anses föreligga. Detta tillstånd kännetecknas af en allmänt stegrad känslighet inom de sensitiva nervernas område, hvilken oftast är psykiskt betingad och sammanhänger med en sjukligt stegrad uppmärksamhet af den egna kroppen, dess olika organ och organfunktioner. — Hypokondrien är sällan att betrakta som en sjukdom i och för sig (sui generis), utan brukar vanligen uppträda som symtom i nerv- och sinnessjukdomar af olika slag. Oftast finner man detta symtom i neurasteni, hysteri och förrycktheit, och i den mån den sjukes idéer öfvervägande rikta sig på det kroppsliga hälsotillståndet och taga sig uttryck i oro och bekymmer öfver inbillade sjukdomar med oändliga omsorger för deras botande, finnes ju skäl att benämna tillståndet hypokondri. Emellertid är att märka, att termen betecknar ett tillstånd oftare än en sjukdom, och att detta tillstånd kan förekomma i olika sjukdomar. Hypokonderns förnämsta sysselsättning är att ängsligt studera sitt eget hälsotillstånd och att söka bot för mer eller mindre inbillade, alltid öfverdrifna åkommor. Stundom är det underlifvets funktioner, som anses vara i olag (däraf namnet hypokondri). Den sjuke undersöker då med största noggrannhet sina afföringar, beskådar sin tunga, mäter sin temperatur m. m. Stundom är det lungorna, som ingifva honom farhågor, och det upphostade slemmet blir då föremål för hans ängsliga fantasi. En fläck på kroppen, ett skafsår, som ej vill läkas, o. s. v. tror han bero på syfilis, och han hänger sig åt de vildaste funderingar på följderna af denna sjukdom. För dem har han en uttalad fruktan, och baciller äro hans beständiga skräck; han dammar och putsar alla föremål i det oändliga (*mysofobi*), han tvättar sig beständigt och vidtager oupphörliga försiktighetsmått mot smitta och infektion (*bacillofobi*). Genom sin oro, sin ständiga vaksamhet och alla de försiktighetsmått och omsorger, hvarmed han belamrar sin tillvaro, blir han odräglig icke blott för sig själf, utan ock för sina medmänniskor, och för de läkare, som han hugnar med sitt förtroende, är han icke så litet besvärlig. Emellertid händer det ej sällan, att han hos naturläkare, homeopater eller charlataner finner eller tror sig finna större förstående än hos vanliga doktorer, och han lämnar icke någon utväg oprövad. För en tid finner han ofta lindring af att begagna den ena eller andra patentmedicinen eller någon modern kurmetod, om hvars nytta han med

illbörligt eftertryck på någon af de vanliga reklamvägarna blifvit öfvertygad. Stundom utgör hypokondrien ett slags inledningsstadium till en sinnessjukdom af mycket allvarligt slag, och då pläga snart föreställningar af mera förryckt art inställa sig. Den sjuke stannar då t. ex. vid den öfvertygelsen, att andra människor äro skuld till hans lidanden, att läkare med oriktig medicin och felaktig behandling skaffat honom ryggmärgslidande, smittat honom med syfilis o. s. v., att man förgjort eller förtrollat honom, förgiftat hans mat o. s. v. Stundom äro idéer af detta slag symtom af förryckthet (se d. o.), stundom äro de symtom af andra former af sinnessjukdom, hvilka rätt snart kunna öfvergå till slöhet. Det är tydligt, att hypokondriska farhågor lättare rota sig hos en natur, som genom anlag eller klemig uppfostran tidigt vant sig vid att egna sina kroppsliga funktioner en ängslig uppmärksamhet, och det är därför af betydelse att i tid motarbeta tendenser af denna art genom en sund härdning, som stärker kroppen och till en viss grad skyddar sinnet mot hvarje form af ängslan och oro. Där hypokondrien är symtom i en sinnessjukdom af svårare art, där är upphofvet gifvetvis att söka i ärftliga anlag och degeneration. G—s.

Hypoko'ndriker, Hypokondri'st, den, som lider af hypokondri (se d. o.).

Hypokotyl (af grek. *hypo'*, under, och *koty'le*, hjärtblad), *bot.*, den stamdel af växtämnet eller groddplantan, som befinner sig emellan hjärtbladen och roten (se fig. till Groddplanta). Knölen hos rädisan, *Cyclamen* m. fl. består af den starkt uppsvällda hypokotylen. Jfr Epikotyl. G. L—m.

Hypokrisi (af grek. *hypokrisis*, skådespelarkonst), förställning, hyckleri, skenhelighet. — Hypokrīt, hycklare.

Hypokristallinisk (af grek. *hypo'*, under), *petrogr.*, halfkristallinisk.

Hypokrit. Se Hypokrisi.

Hypolāis l. Hippolais, Bastard-näktergalsläktet, Bastardsångare, *zool.*, hör till fam. *Turdiformes* inom tättingarnas ordning af fåglarna. Näbben är vid roten mycket bred, utefter hela sin längd nedtryckt och utan någon inböjning af käkkanterna under näsborrarna, pannan föga hög och obetydligt afsatt från näbbroten samt stjärten tvär. Detta släkte, som till sin näbbform liknar flugsnapparna, utmärkes genom egendomlig, omväxlande och vacker sång, hvari åtskilliga andra fåglars läten inblandas, samt vistas i trädgårdar och glesare löfskog, där äfven buskar finnas. Bastardnäktergalen är ofvan gröngrå, under gul; öfver ögat är ett gult streck; längd 14—15 cm. I Sverige är fågeln allmän från Skåne till Västergötland, längre norrut mera sällsynt, men har anträffats i Jämtland och Ångermanland. Den tillbringar vintern i södra Afrika. Den bygger ett öppet, djupt skålformigt bo. L—e.

Hypolÿdisk (af grek. *hypo'*, under), *mus.* Se Kyrkotonarter och Musik (forngrekernas).

Hypomixolÿdisk (af grek. *hypo'*, under), *mus.* Se Kyrkotonarter och Musik (forngrekernas).

Hyponasti, *bot.* Se Epinasti.

Hypope'ltis, *bot.* Se Aspidium.

Hyphapha'rynx, *zool.* Se Diptera.

Hypo'physis ce'rebri, lat., Hypofys, *anat.*, hjärnbihang (se d. o.). Jfr Inre sekretion.

Hypo'rchema, grek. Se Dans, sp. 1315.

Hypospadi'asis (af grek. *hypo'*, under, och *spadi'zein*, afslita), *kir.*, ett medfödt bildningsfel hos manliga individer, bestående däruti, att den yttre urinrörsmynningen ej öppnar sig på vederbörligt ställe, utan på lemmens undersida. I svårare fall är mynningen belägen så långt bakåt, att ingen del af urinröret finnes å lemmen, ja man har iakttagit ännu svårare klyfningar af hela organet. I de mindre svåra fallen har felet ej någon störande inverkan på propagationsförmågan, men väl i de svåraste. Behandlingen är uteslutande kirurgisk. Rsr.*

Hypostās (grek. *hypo'stasis*, bottensats, ämne, väsen, personlighet). 1. *Teol.* Se Person.

2. H. l. Sänkningshyperemī, *med.*, en passiv blodöfverfyllnad i organ, som under längre tid befinna sig i en låg ställning, såsom nedre bakre delen af lungorna vid långvarigt stillaliggande; i ett på sådant sätt förändradt organ uppkommer lätt en inflammation (t. ex. hypostatisk pneumoni). 2. F. B. (G. F—r.)

Hypostasēra (grek. *hypo'stasis*, substans), *filos.*, uppfatta som självständig verklighet, som "hypostas" eller substans, något som egentligen icke i och för sig eger sådan verklighet. Så ha många filosofer hypostaserat begrepp eller förhållanden. S—e.

Hypostenī (af grek. *hypo'*, under, och *sthe'nos*, kraft), kraftlöshet.

Hypostȳl (af grek. *hypo'*, under, och *stȳlos*, pelare), betäckt pelargång. Se Tempel.

Hyposulfāt (af grek. *hypo'*, under, och *sulfat*, se d. o.), *kem.*, salt af undersvafvelsyra l. ditionsyra.

Hyposulfīt (af grek. *hypo'*, under, och *sulfit*, se d. o.), *kem.*, salt af undersvafvelsyrlighet.

Hypota'ktisk satsförbindelse (af grek. *hypo'*, under, och *ta'xis*, ställning), *språkv.*, en sådan förbindelse af satser, som åstadkommes genom öfver- och underordning, alltså hvad i satsläran brukar kallas "satsfogning". "Hästen skenade, när den fick se tåget komma" och "Vi mötte en kvinna, som bar en korg" äro exempel på hypotaktisk förbindelse (satsfogning); parataktiskt säger man åter: "Hästen fick se tåget komma och skenade (då)" eller "Vi mötte en kvinna, och hon bar en korg". Olika språk ha olika böjelse för ena eller andra slaget af förbindelse; den hypotaktiska förekommer i allmänhet oftare i skrift än i samtalsspråk och folkmål samt är framför allt vanlig i den s. k. juridiska stilen. Språk, som i ovanligt hög grad älska att genom öfver- och underordning af satserna med lämpliga bindeord gifva uttryck åt det logiska förhållandet mellan dem, äro latinet och tyskan. Latinet har t. o. m. ofta dubbel hypotaxis, t. ex. *quæ quum ita sint, non dubito*, ordagrant: "när hvilket så är", d. v. s. men när så är, så tviflar jag icke. I svenskan uttryckes underordningsförhållandet genom vissa förändringar af ordföljden. Jfr Parataktisk. Lll.*

Hypota'xis, *språkv.*, subordinationsförhållande mellan satser. Se Hypotaktisk satsförbindelse.

Hypotēk (af grek. *hypothēke*, underlag, pant), *jur.*, i allmänhet en sådan pant — d. v. s. ett annan person tillhörigt förmögenhetsobjekt, i hvilket en borgenär erhållit säkerhet för utbekommande af sin fordran —, som icke öfverlämnats i pantborgenärens besittning. Hypotek kallas därför i vårt

rättsspråk underpant, till skillnad från handfängen pant l. handpant (*pignus*). Bortsedt från de s. k. *legala* panträtterna, hvilka till stor del icke äro förenade med besittning af pantföremålet, och från bodmeriet (se d. o.), erkänner modern rätt i regel hypotek endast i fastigheter och fartyg samt fordrar för detsammas giltighet, att det skall införas i därtill bestämda offentliga urkunder (se vidare Inteckning, Inteckningsbok och Inteckningsprotokoll). I *Danmark* tillåtes däremot i allmänhet underpant jämväl i lösören, och i *Norge* erkännes underpant i bergverks och fabrikers produkter för lämnade förlagslån (se Förlag). Äfven i *Sverige* hade redan vid slutet af 17:e och början af 18:e årh. hypotekarisk förpantning af lös egendom vunnit erkännande, ehuru med något försvagade verkningar. Genom k. förordn. 11 nov. 1730 och 1734 års lag inskränktes hypotekarisk pantsättning till att gälla blott viss fast egendom. — Pantförskrifning af fartyg genom bodmeri- och bilbref reglerades första gången genom 1667 års sjölag. 1864 års sjölag känner emellertid icke längre bilbref i denna betydelse (jfr Bilbref). Inteckning i fartyg införes i vår rätt 1901. — Uttrycket hypotek brukas emellertid i våra dagar ej blott i nu nämnda tekniska betydelse, såsom motsats till handpant, utan användes äfven mycket ofta för att beteckna sådana säkerhetshandlingar, som åt borgenären öfverlämnas (”hypoteseras”) som säkerhet för en förbindelses fullgörande. Detta s. k. hypotek kan bestå af en annan förbindelse, som tillhör gäldenären (s. k. hypoteksrevers), exempelvis ett intecknadt skuldebref, eller af andra värdepapper, t. ex. obligationer eller aktier. Här har språkbruket öfverfört benämningen hypotek på ett pantobjekt, som egentligen lämnas som handpant. Jfr Pant och Panträtt.

K. H. B. (C. G. Bj.)

Hypotekärisk, som utmärker eller tillhör hypotek (se d. o.).

Hypoteksbank (se Hypotek), fr. *crédit foncier*, *polit. ekon.*, bank, hvars uppgift är att utlåna penningar mot säkerhet af fast egendom. På detta sätt utlånta medel kunna visserligen af låntagaren användas vare sig till konsumtion eller produktion, men i de flesta fall upptagas dock dylika lån, s. k. hypotekslån, för produktiva ändamål, vanligen sådana, som stå i samband med den fastighet, som utgör säkerhet för lånet. Dessa produktiva ändamål kunna vara: 1) anskaffande af medel för förvärf af fastighet genom köp, utlösning af medarfvingar eller andra delegare i en fastighet etc., aflösning af räntor eller besvär, som hvila på fastigheten o. d.; 2) förbättringar af fastigheten, anskaffande af för fastigheten erforderligt fast kapital o. s. v. eller 3) anskaffande af rörelsekapital för den näring, i hvilken fastigheten användes. För sistnämnda ändamål bör dock annan kredit, nämligen personalkredit eller kredit mot säkerhet af lös pant, kunna anlitas (se Kredit). Det är således egentligen de under de två första punkterna anförda behofven, som hypoteksbankerna ha att tillfredsställa. — För att låntagaren må ha verkligt gagn och ej rent af lida skada af beviljad produktionskredit, är det i regel en oundgänglig förutsättning, att han ej behöfver återbetala det lånta annat än i den mån, som den produktiva verksamhet, för hvars främjande lånet upptogs, egt rum och gifvit afkastning. Då nu den, som köper en fastighet, utlöser andra delegare i en fastighet eller förbättrar en dylik o. s. v. med lånta penningar, ej när som helst, utan endast småningom kan genom bruket af fastigheten vinna medel att återbetala dessa, så följer däraf, att hypotekskredit, för att fullt motsvara de ändamål den har att tjäna, i de allra flesta fall bör vara ouppsägbar från långifvarens sida och återbetalas genom amortering under en efter hvarje särskildt fall lämpad och på förhand bestämd tid. När som helst uppsägbara eller på för kort betalningstid ställda lån innebära för låntagaren faran af att för lånets återbetalning tvingas att sälja hela eller en del af fastigheten, och detta ofta under för dylik försäljning ogynnsamma förhållanden. Därigenom kommer fastighetsegaren i ett ofta fördärfbringande beroende af långifvaren. En efter solida grundsatser handlande hypoteksbank kan naturligtvis ej åsyfta dylikt. För att nu kunna ordna sin utlåning enligt ofvannämnda grunder måste hypoteksbanken ställa sin upplåning på motsvarande villkor, d. v. s. ouppsägbar från långifvarnas sida och återbetalbar genom regelbundna afbetalningar. Den vanliga formen för dylik upplåning är, att hypoteksbanken utgifver och försäljer ouppsägbara obligationer af sådan beskaffenhet, att de med lätthet kunna ånyo försäljas till annan person, och af hvilka banken årligen inlöser en viss del. Den, som förvärfvar dylika obligationer, lider ej något men af att hans fordran är ouppsägbar, emedan han genom obligationernas försäljning vinner samma syfte som genom uppsägning. — En hypoteksbanks säkerhet för gifna låns återbetalning ligger i de fall, då låntagaren äfven personligen står i ansvar, naturligtvis ej blott i den panträtt i fastigheten, som banken erhåller, utan låntagarens förmögenhetsställning i öfrigt är äfven af stor betydelse. Men denna panträtt är dock i regel den väsentligaste faktorn i denna säkerhet, och därför är det af största vikt att riktigt bestämma dels efter hvilka grunder hypoteksbanken har att uppskatta fastigheters värde i och för belåning, dels på huru stor del af detta värde banken med trygghet kan gifva lån — frågor, som af flera orsaker äro synnerligt svårlösta. I de svenska hypoteksföreningarna lämnas hypotekslån till jordegare mot första inteckning intill jordens halfva värde. Årliga inbetalningen (annuiteten) å hypotekslånen var i april 1909 hos Allmänna hypoteksbanken (se d. o.)

Procent	(däraf ränta)	Amorteringstid
a) $5^3/_4$	(4)	oregelbunden
b) 5	(4)	»
c) 6	(4)	omkr. 27 år
d) $4^3/_4$	(4)	» 47 »
e) $4^1/_2$	(4)	» 55 »,

hvartill komma i de flesta fall förvaltningsbidrag från $^1/_{20}$ till $^1/_4$ proc. för olika lång tid hos olika hypoteksföreningar. Nya amorteringslån utlämnas endast af kategorierna *c* och *e*. Dessutom utlämnas lån på högst 25 år, utan amortering, till en tredjedel af egendomens värde. — Hypoteksbanker kunna vara offentliga eller privata inrättningar eller i blandning af båda slagen. I fall de upprättas som enskilda, äro de vanligen antingen aktiebolag eller s. k. hypoteksföreningar. — Sedan i Frankrike 2 febr. 1852 en lag stiftats, som medgaf bildande af hypoteksbanker, hvilka, hvar och en inom sitt b

stämda område, skulle ega privilegium på att medela amorteringslån mot säkerhet af fastighet, bildades 28 mars s. å. ett stort bolag, *Banque foncière le Paris*, och strax därefter några andra hypoteksbanker. Banque foncière, som gynnades af regeringen, fick 10 dec. 1852 sitt privilegium utsträckt till alla departement, för hvilka inga särskilda hypoteksbanker funnos. Samtidigt erhöll bolaget namnet *Crédit foncier de France*. 6 juli 1854 ombildades dess förvaltning till likhet med förvaltningen af Banque de France, så att i spetsen för detsamma trädde af regeringen utsedda tjänstemän. 1856 utsträcktes Crédit fonciers privilegium till hela Frankrike. Efter detta bolag som förebild ha sedermera hypoteksbanker grundats i olika länder. Angående Sveriges hypoteksbankväsen se Allmänna hypoteksbanken, Allmänna hypoteksskassan, Hypoteksförening, Hypoteksförsäkring, Hypotekskassan för bruksegare m. fl. D. D.*

Hypoteksbank, Den norske, upprättad genom lagen af 18 sept. 1851, har till ändamål att upphjälpa näringarna, framför allt jordbruket, genom att mot pant i fast egendom lämna fastighetsegare på landet och i städerna billiga amorteringslån. Den har sitt hufvudsäte i Kristiania och lånekontor på ställen, som af konungen bestämmas. Styrelsen handhafves af en direktion, som består af tre medlemmar, af hvilka en utnämnes af konungen och de båda öfrige väljas af stortinget; lånekontoren förestås af tre medlemmar, valda på samma sätt som direktionen. Stortinget väljer dessutom ett bankråd, bestående af fem medlemmar. Detta, liksom direktörerna valdt på 6 år, sammanträder minst en gång årligen efter närmare bestämmelse af direktionen för att i förening med denna och under ledning af dess ordf. afgöra alla frågor om nya obligationsserier, låneräntans storlek, lånekurs, regler för taxan, förslag till ändringar i reglemente för banken, dess funktioner och andra frågor rörande banken och dess verksamhet. Under öfverinseende af hypoteksbankens direktion står, tills annorlunda af konungen bestämmes, Den norske arbeiderbruk- og boligbank, upprättad genom lag af 9 juni 1903 från 1 okt. s. å. Bankens grundfond, som urspr. var 2 mill. kr., utgjorde vid 1905 års slut 19,500,000 kr. med en reservfond af 1,000,000 kr. O. A. Ö.

Hypoteksbanken, Allmänna. Se Allmänna hypoteksbanken.

Hypoteksförening, förening af fastighetsegare i ändamål att upplåna penningar för att åter utlåna dem i form af hypotekslån (se Hypoteksbank) åt föreningens medlemmar. — Den första hypoteksföreningen bildades 1770, då flera riddargodsegare i Schlesien slöto sig tillsammans efter en plan, uppgjord af en köpman Bühring i Berlin. Företaget vann efterföljd, och numera finnas hypoteksföreningar i de flesta länder.

I *Sverige* finnas, sedan hypotekskassan för bruksegare upphört 1884, endast två slag af sådana föreningar, nämligen mellan egare af jordbruksegendomar (*landshypoteksföreningar*) och mellan egare af stadsfastigheter (*stadshypoteksföreningar*). I landshypoteksförening vinnes inträde endast af dem, hvilka inom det område föreningen omfattar ega självständiga jordlägenheter eller inneha fideikommiss, som få belånas. Hvarje delegare har att angifva, för huru stor summa han vill ingå i föreningen. Maximum för denna summa är halfva värdet å den egendom, för hvilken han ingår i föreningen, och denna egendoms hela värde får ej understiga 1,000 kr. För att en sådan hypoteksförening skall komma till stånd fordras, att delaktighet tecknats för minst 1 mill. kr. och att K. M:t fastställt dess reglemente. Delegare i hypoteksförening är berättigad att af föreningen i mån af dess tillgångar till högst det belopp, för hvilket han ingått i föreningen, erhålla lån mot första inteckning i egendomen. Till 1861 fingo landshypoteksföreningarna själfva sköta sin upplåning, men efter denna tid måste de låta den besörjas af Allmänna hypoteksbanken (se d. o.). Före landshypoteksföreningarnas inrättande var Rikets ständers bank den enda hypoteksinrättningen för jordegendom, men dess utlåning mot pant af inteckning i fastighet på landet upphörde med 1864 års utgång, hvarefter dess fordringar af ifrågavarande slag öfvertogos af Allmänna hypoteksbanken. Sveriges nuv. landshypoteksföreningar äro Skånska hypoteksföreningen (bildad 1836, mellan jordegare i Skåne; styrelsens säte: Lund); Östgöta hypoteksförening (bildad 1845, mellan jordegare inom Östergötland, med anslutning 1846 af sådana inom norra delen af Kalmar län; styrelsens säte: Linköping); Smålands m. fl. provinsers (bildad 1846, inom Jönköpings, Kronobergs, Hallands och södra delen af Kalmar län med Öland, med anslutning 1847 af Blekinge och Skaraborgs län; styrelsens säte: Växjö); Mälarprovinsernas (bildad 1847, inom Uppsala, Stockholms, Västmanlands, Södermanlands och Örebro län; styrelsens säte: Stockholm); Örebro läns särskilda (bildad 1849, inom Örebro län; styrelsens säte: Örebro); Värmlands (bildad 1850, inom Värmlands län; styrelsens säte: Karlstad); Älfsborgs m. fl. läns (bildad 1851, inom Älfsborgs, Göteborgs och Bohus samt Hallands och Skaraborgs län; styrelsens säte: Göteborg); Gottlands (bildad 1861, inom Gottlands län; styrelsens säte: Visby); Gäfle-Dala (bildad 1861, inom Gäfleborgs och Kopparbergs län; styrelsens säte: Gäfle) samt Norrlands (bildad 1861, inom Västernorrlands, Jämtlands, Västerbottens och Norrbottens län; styrelsens säte: Härnösand). Af Sveriges till 2,556 mill. kr. taxerade jordbruksfastighet voro vid 1907 års slut omkr. 33 proc. belånade i hypoteksföreningarna, hvilkas återstående kapitalskuld då utgjorde 279,194,902 kr. 18 öre, fördelade på 73,631 delegare. — Stadshypoteksföreningsreglemente skall vara af K. M:t fastställdt och affattadt enligt vissa grunder. Sålunda får lån ej meddelas utom det distrikt, som föreningen omfattar, och ej på andra villkor än mot pant af hus och tomt i stad eller köping eller å järnvägsstation eller å annan plats, där, på grund af K. M:ts förordnande, ordnings-, byggnads- och brandstadgarna för rikets städer gälla. Lånen skola vara ouppsägbara från långifvarens sida och ställas på amortering under bestämd tid eller på återbetalning efter viss längre tids förlopp utan fastställd amortering. Det belopp, för hvilket fastighet belånas, får ej öfverstiga hälften af brandförsäkringsvärdet å byggnader och halfva taxeringsvärdet å tomt. Låntagare är skyldig att för 5 proc. af låne-

beloppet emottaga Allmänna hypotekskassans grundfondsobligationer. Vid 1908 års slut funnos 17 stadshypoteksföreningar, som voro delegare i Allmänna hypotekskassan. Se vidare Allmänna hypoteksbanken och Allmänna hypotekskassan för Sveriges städer.

Om *Finlands* hypoteksförening se Finland, sp. 292. D. D.*

Hypoteksförsäkring, försäkring, hvarigenom försäkringsgifvaren ikläder sig garanti för att en med panträtt i fast egendom försedd fordran skall till fullo blifva betald. Denna garanti inträder antingen först då, när det vid exekutiv försäljning af egendomen visat sig, att fordran i fråga ej blifvit betäckt, eller ock kan den vara åtagen på sådana villkor att, så snart fordran ej på bestämd tid betalas, försäkringsgifvaren måste betala densamma mot att få den på sig öfverlåten. Detta slags försäkring har hittills ej vunnit någon högre grad af utveckling. Endast ett fåtal kreditinrättningar egnar sig åt densamma. I Sverige finnas sex anstalter, s. k. inteckningsgarantiaktiebolag (se d. o.), som, jämte annan rörelse, äfven drifva hypoteksförsäkring, nämligen inteckningsgarantiaktiebolagen i Stockholm, Göteborg, Gäfle, Malmö, Hälsingborg och Örebro. D. D.*

Hypotekskassa, Städernas i Finland. Se Finland, sp. 292.

Hypotekskassan för bruksegare (hvars officiella namn var Bruksegares hypotekskassa) stiftades 1833 i Stockholm i ändamål att på billiga villkor bereda utvägar till låns erhållande mot inteckning i bruksegendom. Den upphörde 1884.

Hypotekskassan för Sveriges städer. Se Allmänna hypotekskassan och Konungariket Sveriges stadshypotekskassa.

Hypotekslån. Se Hypoteksbank.

Hypoteksrevers. Se Hypotek.

Hypoteksrätt. Se Inteckning och Panträtt.

Hypotenūsa (grek. *hypotēi'nousa*, med underförstådt *pleura'*, sida, af *hypotēi'nein*, sträcka sig under), *mat.*, kallas i en rätvinklig triangel den sida, som står emot (sträcker sig midt under) den räta vinkeln. Se vidare Katet. (I. F.)

Hypotēs (grek. *hypo'thesis*, förutsättning). 1. *Log.*, ett antagande, som göres för att förklara vissa fakta och som erhåller sin sannolikhet genom sambandet med dessa fakta. Motivet till att bilda hypoteser ligger däri, att de gifna fakta icke äro tillräckliga för att bringa erfarenheten i ett sammanhang utan luckor och motsägelse. Hypotcserna äro sålunda inga godtyckliga antaganden, utan de äro tillsatser, som förståndet måste göra till de kända fakta, för att dessa skola blifva begripliga. För att vara berättigade måste hypoteserna sålunda så att säga framtvingas af fakta, icke innehålla något för dessas förklaring öfverflödigt, men å andra sidan få de ej förväxlas med fakta. Det vetenskapliga värdet hos en hypotes behöfver ej ligga i dess egen sannolikhet; äfven ett antagande, som i och för sig är falskt, kan såsom vetenskaplig arbetshypotes föra forskningen framåt till upptäckande af nya fakta eller konstaterande af empiriska lagar. Så t. ex. har Newton grundlagt den ännu gällande vetenskapliga optiken med begagnande af emanationshypotesen, som numera allmänt öfvergifvits, och den nutida kemien förlorade intet af sin betydelse, om man ock kunde uppvisa, att dess atomteori strider mot verkligheten. Då hypotesens uppgift är erfarenhetens bringande till enhet och sammanhang, är den värdefullare i samma mån som den är enkel och dess förklaringsområde omfattande. Hvarje hypotes bör kritiskt prövas från dessa båda synpunkter i jämförelse med andra uppställda eller möjliga hypoteser till förklaringen af samma fakta. I samma mån som hypotesen behöfver bihypoteser för sambandet med fakta förlorar den i sannolikhet och vetenskapligt värde. Hypotesen ”verifieras” genom att man ur den utdrager dess nödvändiga följder och tillser, att dessa öfverensstämma med erfarenheten. Ju fler sådana öfverensstämmelser, desto större sannolikhet hos hypotesen; och å andra sidan, ett enda faktum, som strider mot någon nödvändig följd af hypotesen, är tillräckligt för att störta hypotesen. — En värdefull monografi öfver hypotesens logik har Ernest Naville utgifvit, ”La logique de l'hypothèse” (1880). Jfr äfven Otto Liebmann, ”Die klimax der theorien” (1884), och Poincaré, ”La science et l'hypothèse” (1902). — 2. Villkorssatsen i ett hypotetiskt omdöme. — 3. I vidsträckt bemärkelse hvarje villkor eller förutsättning för något. — 4. *Mat.*, inom elementargeometrien den del af ett teorem, som innehåller själfva antagandet, hvarur den egentliga satsen (tesen) följer. Ganska ofta menas med hypotes äfven just detta antagande. Så är t. ex. i teoremet ”Om tvenne vinklar i en triangel äro lika stora, så äro ock de sidorna, som stå emot dem, lika stora” (Euklides' Elementa I, 6) hypotesen: ”Om tvenne vinklar i en triangel äro lika stora”, eller också: ”en triangel med två lika stora vinklar”. Stundom är hypotesen inryckt i själfva tesen, t. ex. i teoremet ”Alla likvinkliga trianglar äro liksidiga”, där hypotesen är: ”Om en triangel är likvinklig” eller ”en godtycklig likvinklig triangel”. 1—3. S—e. 4. (I. F.)

Hypotētisk (grek. *hypothetiko's*, motsv. lat. *condiliönālis*), som hvilar på en hypotes, ett antagande, en förutsättning; villkorlig. 1. *Språkv.*, hypotetisk sats, detsamma som konditionalsats (se d. o.). — 2. *Filos.* och *log.* Hypotetisk giltighet, giltighet under vissa förutsättningar. — Hypotetiskt imperativ. Se Imperativ. — Hypotetiskt omdöme, logiskt omdöme, i hvilket predikatet tänkes som följd i förhållande till subjektet som grund, t. ex. *Om A är, så är B.* För dettas sanning kräfves ej, att ens någotdera af dessa omdömen skall vara sant, ty hvad som utsäges är blott konsekvensen eller det logiska sammanhanget dem emellan. För öfrigt kan det som grund angifna vara såväl kunskaps- som realgrund (jfr Grund). — Hypotetisk-disjunktivt omdöme, hypotetiskt omdöme, där följden har formen af disjunktivt omdöme, t. ex. *Om A är, så är antingen B eller C.* — Hypotetisk slutledning, en slutledning, i hvilken öfversatsen är ett hypotetiskt omdöme. En sådan slutledning kallas *ren*, om undersatsen är ett hypotetiskt omdöme. Den eger då formen:

Om A är, så är B.
Om C är, så är A,
alltså: *Om C är, så är B.*
eller
Om A är, så är B.

Om B är, så är D,
alltså: *Om A är, så är D.*

Den kallas *vanlig* hypotetisk slutledning, om undersatsen är ett kategoriskt omdöme. En sådan slutledning har antingen formen:

Om A är, så är B.
Nu är A,
alltså är B,

hvilket fall man säges sluta enligt ”modus ponens”, eller ock formen:

Om A är, så är B.
Nu är icke B,
alltså är icke A,

hvilket fall man säges sluta enligt ”modus tollens”. Från att grunden är gifven kan man nämligen sluta till att äfven följden är det, och från den omständigheten att följden *icke* är för handen kan man sluta till att icke heller grunden är det. Oriktiga torde däremot följande sätt att sluta:

Om A är, så är B.
Nu är B,
alltså är A,
eller
Om A är, så är B.
Nu är icke A,
alltså är icke B.

Då nämligen en viss följd kan ha flera grunder, får man hvarken från den förras närvaro sluta till närvaron af någon viss grund, ej heller från frånvaron af en viss grund sluta till följdens utelifvande. Mindre uppmärksammade och mer sällan förekommande äro de hypotetiska slutledningar, i hvilka undersatsen är ett disjunktivt omdöme. De förekomma dock stundom, t. ex.:

Om A är, så är B.
Antingen är A eller ock C,
alltså: *Antingen är B eller C eller båda* (om näml. *B* vore på annan grund än *A*),
eller
Om A är, så är B.
Antingen är icke B eller ock är C,
alltså: *Antingen är icke A eller ock är C.*

Hypotetisk-disjunktiv slutledning kallas en sådan, hvars öfversats är ett hypotetisk-disjunktivt omdöme. Sådana finnas af flera slag, t. ex.:

Om A är, så är antingen C eller D.
Nu är A,
alltså är antingen C eller D,
eller
Om A är, så är antingen C eller D.
Antingen är A eller B,
alltså är antingen B, C eller D.

En ofta förekommande form af denna slutledning är hornslutet (se Slutledning).

1. A. M. A.* 2. L. H. A.*

Hypotetiskt bevis, *log.*, ett bevis, hvars form är en hypotetisk slutledning.

Hypothenuserorden, en i Finland 1798 bildad, i början af 1800-talet upphörd hemlig orden, som torde utgått från franciskanorden (se d. o. 2, sp. 1071). Den egnade sig åt ett backanaliskt sällskapslif och filantropisk verksamhet. Se en uppsats af G. Cygnæus i Svenska lit.-sällsk:s i Finland ”Förhandl. och upps.”, IX (1895).

Hypotisēra (se Hypotek), lämna som hypotek, pantsätta, belåna.

Hypotrachēlion (af grek. *hypo'*, under, och *tra'chelos*, hals). Se Pelarordning.

Hypotrofi (af grek. *hypo'*, under, och *trofē*, näring), *bot.* Se Epinasti.

Hypotypōs (grek. *hypoty'posis*, bild), *ret.*, lefvande, färgrik skildring; klar, åskådlig beskrifning.

Hypoxantin (af grek. *hypo'*, under, och *xantin*, se d. o.) l. Sarkin, *kem.*, en bas, som kan härledas från purin eller också från urinsyra (se dessa ord); den är nämligen 6-oxipurin af sammansättningen $C_5H_4N_4O$. Mycket spridd i djur- och växtorgan, där den hufvudsakligen ingår som beståndsdel i nukleinsyror. Mikroskopiska, svårlösliga nålar. H. E.

Hypoxantit Rowney (af grek. *hypo'*, under, och *xantho's*, gul), *miner.*, bekant under namnet terra di Siena, är en brunaktigt gul lera, en af lera förorenad limonit. A. Hng.

Hyppolite [ippåli't], Louis Mondastin Floréal, republiken Haïtis president 1889—96, f. 1827, d. 1896, vann presidentmakten genom uppror mot general Légitime och styrde med hänsynslös grymhet. Se Haïti, sp. 1059 (där oriktigt står Hippolyte).

Hypsicefāl. Se Hufvudskål, sp. 1230.

Hypsi'kles (grek. *'Υψικλῆς*), grekisk matematiker, lefde, enligt det sannolikaste antagandet, i 2:a årh. f. Kr. Han författade en skrift om de fem reguljära kropparna, hvilken i flera uppl. af Euklides' Elementa finnes intagen som utgörande 14:e boken (den 15:e boken har förut tillskrifvits H., men är enligt M. Cantor författad e. Kr.) af detta arbete, samt en afhandling, *Peri tas ton zodion anaforas* (utg. under titel *Anaphoricus, sive de ascensionibus liber*, af J. Mentel, 1657; ny uppl. 1680; öfv. på arabiska af Costha ben Luca), i hvilken han, utan användande af trigonometrisk kalkyl, beräknar den tid, som olika bågar af ekliptikan behöfva för att passera horisonten. (I. F.)

Hypsipry'mnus, *zool.* Se Kängurudjuren.

Hypsi'pyle (grek. *'Υψιπύλη*), *grek. myt.*, drottning på Lemnos på den tid, då Iason och argonauterna landade där. Hon såldes sedermera som slafvinna till konung Lykurgos i Nemea. Om hennes öden där handlar Euripides' tragedi ”Hypsipyle”, af hvilken helt nyligen stora delar blifvit återfunna på en egyptisk papyrus. Jfr Grenfell-Hunt, ”The Oxyrhyncus papyri” (vol. VI, 1908). E. N—n.

Hypsistārier (af grek. *hy'psistos*, högst), tillbedjare af den högste, en kappadocisk sekt i 4:e årh., som enligt Gregorius af Nazians, hvars fader en tid hade tillhört sekten, var en sammanblandning af hellenisk hedendom, orientalisk elddyrkan och judisk monoteism. Notiserna om den äro eljest så torftiga, att mycket olika teorier om dess plats i religionshistorien framkommit; tydligen är den en af de sista leden i den stora religionssynkretismen. Dyrkan af ”den högste guden” var f. ö. i olika former vida utbredd öfver Orienten, med judisk monoteism som sitt starkaste inslag. Jfr F. Cumont, ”Hypsistos” (1897). Hj. H—t.

Hy'psodon Ag., *palcont.*, i den hvita kritan vid Lewes anträffade rester af en fossil fisk, som snarast är att hänföra till *Scombridæ* (makrillfiskar) med tillbakaryckta bukfenor. A. Hng.

Hypsografi (af grek. *hy'psos*, höjd, och *gra'fein*, skrifva), beskrifning öfver berg och höjder.

beloppet emottaga Allmänna hypotekskassans grundfondsobligationer. Vid 1908 års slut funnos 17 stadshypoteksföreningar, som voro delegare i Allmänna hypotekskassan. Se vidare Allmänna hypoteksbanken och Allmänna hypotekskassan för Sveriges städer.

Om *Finlands* hypotecksförening se Finland, sp. 292. D. D.*

Hypoteksförsäkring, försäkring, hvarigenom försäkringsgifvaren iklädер sig garanti för att en med panträtt i fast egendom försedd fordran skall till fullo blifva betald. Denna garanti inträder antingen först då, när det vid exekutiv försäljning af egendomen visat sig, att fordran i fråga ej blifvit betäckt, eller ock kan den vara åtagen på sådana villkor att, så snart fordran ej på bestämd tid betalas, försäkringsgifvaren måste betala densamma mot att få den på sig öfverlåten. Detta slags försäkring har hittills ej vunnit någon högre grad af utveckling. Endast ett fåtal kreditinrättningar egnar sig åt densamma. I Sverige finnas sex anstalter, s. k. inteckningsgarantiaktiebolag (se d. o.), som, jämte annan rörelse, äfven drifva hypoteksförsäkring, nämligen inteckningsgarantiaktiebolagen i Stockholm, Göteborg, Gäfle, Malmö, Hälsingborg och Örebro. D. D.*

Hypotekskassa, Städernas i Finland. Se Finland, sp. 292.

Hypotekskassan för bruksegare (hvars officiella namn var Bruksegares hypotekskassa) stiftades 1833 i Stockholm i ändamål att på billiga villkor bereda utvägar till låns erhållande mot inteckning i bruksegendom. Den upphörde 1884.

Hypotekskassan för Sveriges städer. Se Allmänna hypotekskassan och Konungariket Sveriges stadshypotekskassa.

Hypotekslån. Se Hypoteksbank.

Hypoteksrevers. Se Hypotek.

Hypoteksrätt. Se Inteckning och Panträtt.

Hypotenūsa (grek. *hypotēi'nousa*, med underförstådt *pleura'*, sida, af *hypotēi'nein*, sträcka sig under), *mat.*, kallas i en rätvinklig triangel den sida, som står emot (sträcker sig midt under) den räta vinkeln. Se vidare Katet. (I. F.)

Hypotēs (grek. *hypo'thesis*, förutsättning). 1. *Log.*, ett antagande, som göres för att förklara vissa fakta och som erhåller sin sannolikhet genom sambandet med dessa fakta. Motivet till att bilda hypoteser ligger däri, att de gifna fakta icke äro tillräckliga för att bringa erfarenheten i ett sammanhang utan luckor och motsägelse. Hypoteserna äro sålunda inga godtyckliga antaganden, utan de äro tillsatser, som förståndet måste göra till de kända fakta, för att dessa skola blifva begripliga. För att vara berättigade måste hypoteserna sålunda så att säga framtvingas af fakta, icke innehålla något för dessas förklaring öfverflödigt, men å andra sidan få de ej förväxlas med fakta. Det vetenskapliga värdet hos en hypotes behöfver ej ligga i dess egen sannolikhet; äfven ett antagande, som i och för sig är falskt, kan såsom vetenskaplig arbetshypotes föra forskningen framåt till upptäckande af nya fakta eller konstaterande af empiriska lagar. Så t. ex. har Newton grundlagt den ännu gällande vetenskapliga optiken med begagnande af emanationshypotesen, som numera allmänt öfvergifvits, och den nutida kemien förlorade intet af sin betydelse, om man ock kunde uppvisa, att dess atomteori strider mot verkligheten. Då hypotesens uppgift är erfarenhetens bringande till enhet och sammanhang, är den värdefullare i samma mån som den är enkel och dess förklaringsområde omfattande. Hvarje hypotes bör kritiskt prövas från dessa båda synpunkter i jämförelse med andra uppställda eller möjliga hypoteser till förklaringen af samma fakta. I samma mån som hypotesen behöfver bihypoteser för sambandet med fakta förlorar den i sannolikhet och vetenskapligt värde. Hypotesen ”verifieras” genom att man ur den utdrager dess nödvändiga följder och tillser, att dessa öfverensstämma med erfarenheten. Ju fler sådana öfverensstämmelser, desto större sannolikhet hos hypotesen; och å andra sidan, ett enda faktum, som strider mot någon nödvändig följd af hypotesen, är tillräckligt för att störta hypotesen. — En värdefull monografi öfver hypotesens logik har Ernest Naville utgifvit, ”La logique de l'hypothèse” (1880). Jfr äfven Otto Liebmann, ”Die klimax der theorien” (1884), och Poincaré, ”La science et l'hypothèse” (1902). — 2. Villkorssatsen i ett hypotetiskt omdöme. — 3. I vidsträckt bemärkelse hvarje villkor eller förutsättning för något. — 4. *Mat.*, inom elementargeometrien den del af ett teorem, som innehåller själfva antagandet, hvarur den egentliga satsen (tesen) följer. Ganska ofta menas med hypotes äfven just detta antagande. Så är t. ex. i teoremet ”Om tvenne vinklar i en triangel äro lika stora, så äro ock de sidorna, som stå emot dem, lika stora” (Euklides' Elementa I, 6) hypotesen: ”Om tvenne vinklar i en triangel äro lika stora”, eller också: ”en triangel med två lika stora vinklar”. Stundom är hypotesen inryckt i själfva tesen, t. ex. i teoremet ”Alla likvinkliga trianglar äro liksidiga”, där hypotesen är: ”Om en triangel är likvinklig” eller ”en godtycklig likvinklig triangel”. 1—3. S—e. 4. (I. F.)

Hypotētisk (grek. *hypothetiko's*, motsv. lat. *conditionālis*), som hvilar på en hypotes, ett antagande, en förutsättning; villkorlig. 1. *Språkv.*, hypotetisk sats, detsamma som konditionalsats (se d. o.). — 2. *Filos.* och *log.* Hypotetisk giltighet, giltighet under vissa förutsättningar. — Hypotetiskt imperativ. Se Imperativ. — Hypotetiskt omdöme, logiskt omdöme, i hvilket predikatet tänkes som följd i förhållande till subjektet som grund, t. ex. *Om A är, så är B.* För dettas sanning kräfves ej, att ens någotdera af dessa omdömen skall vara sant, ty hvad som utsäges är blott konsekvensen eller det logiska sammanhanget dem emellan. För öfrigt kan det som grund angifna vara såväl kunskaps- som realgrund (jfr Grund). — Hypotetisk-disjunktivt omdöme, hypotetiskt omdöme, där följden har formen af disjunktivt omdöme, t. ex. *Om A är, så är antingen B eller C.* — Hypotetisk slutledning, en slutledning, i hvilken öfversatsen är ett hypotetiskt omdöme. En sådan slutledning kallas *ren*, om undersatsen är ett hypotetiskt omdöme. Den eger då formen:

Om A är, så är B.
Om C är, så är A,
alltså: *Om C är, så är B.*
eller
Om A är, så är B.

Om B är, så är D,
alltså: *Om A är, så är D.*

Den kallas *vanlig* hypotetisk slutledning, om undersatsen är ett kategoriskt omdöme. En sådan slutledning har antingen formen:

Om A är, så är B.
Nu är A,
alltså är B,

hvilket fall man säges sluta enligt "modus ponens", eller ock formen:

Om A är, så är B.
Nu är icke B,
alltså är icke A,

hvilket fall man säges sluta enligt "modus tollens". Från att grunden är gifven kan man nämligen sluta till att äfven följden är det, och från den omständigheten att följden *icke* är för handen kan man sluta till att icke heller grunden är det. Oriktiga voro däremot följande sätt att sluta:

Om A är, så är B.
Nu är B,
alltså är A,
eller
Om A är, så är B.
Nu är icke A,
alltså är icke B.

Då nämligen en viss följd kan ha flera grunder, får man hvarken från den förras närvaro sluta till närvaron af någon viss grund, ej heller från frånvaron af en viss grund sluta till följdens uteblifvande. Mindre uppmärksammade och mer sällan förekommande äro de hypotetiska slutledningar, i hvilka undersatsen är ett disjunktivt omdöme. De förekomma dock stundom, t. ex.:

Om A är, så är B.
Antingen är A eller ock C,
alltså: *Antingen är B eller C eller båda* (om näml. *B* vore på annan grund än *A*),
eller
Om A är, så är B.
Antingen är icke B eller ock är C,
alltså: *Antingen är icke A eller ock är C.*

Hypotetisk-disjunktiv slutledning kallas en sådan, hvars öfversats är ett hypotetisk-disjunktivt omdöme. Sådana finnas af flera slag, t. ex.:

Om A är, så är antingen C eller D.
Nu är A,
alltså är antingen C eller D,
eller
Om A är, så är antingen C eller D.
Antingen är A eller B,
alltså är antingen B, C eller D.

En ofta förekommande form af denna slutledning är hornslutet (se Slutledning).

1. A. M. A.* 2. L. H. A.*

Hypotetiskt bevis, *log.*, ett bevis, hvars form är en hypotetisk slutledning.

Hypothenuserorden, en i Finland 1798 bildad, i början af 1800-talet upphörd hemlig orden, som torde utgått från franciskanorden (se d. o. 2, sp. 1071). Den egnade sig åt ett backanaliskt sällskapslif och filantropisk verksamhet. Se en uppsats af G. Cygnæus i Svenska lit.-sällsk:s i Finland "Förhandl. och upps.", IX (1895).

Hypotisēra (se Hypotek), lämna som hypotek, pantsätta, belåna.

Hypotrachēlion (af grek. *hypo'*, under, och *tra'chelos*, hals). Se Pelarordning.

Hypotrofi (af grek. *hypo'*, under, och *trofē*, näring), *bot.* Se Epinasti.

Hypotypōs (grek. *hypoty'posis*, bild), *ret.*, lefvande, färgrik skildring; klar, åskådlig beskrifning.

Hypoxantīn (af grek. *hypo'*, under, och *xantin*, se d. o.) l. Sarkin, *kem.*, en bas, som kan härledas från purin eller också från urinsyra (se dessa ord); den är nämligen 6-oxipurin af sammansättningen $C_5H_4N_4O$. Mycket spridd i djur- och växtorgan, där den hufvudsakligen ingår som beståndsdel i nukleinsyror. Mikroskopiska, svårlösliga nålar. H. E.

Hypoxantīt Rowney (af grek. *hypo'*, under, och *xantho's*, gul), *miner.*, bekant under namnet terra di Siena, är en brunaktigt gul lera, en af lera förorenad limonit. A. Hng.

Hyppolite [ippäli't], Louis Mondastin Floréal, republiken Haïtis president 1889—96, f. 1827, d. 1896, vann presidentmakten genom uppror mot general Légitime och styrde med hänsynslös grymhet. Se Haïti, sp. 1059 (där oriktigt står Hippolyte).

Hypsicefāl. Se Hufvudskål, sp. 1230.

Hypsi'kles (grek. *'Υψικλῆς*), grekisk matematiker, lefde, enligt det sannolikaste antagandet, i 2:a årh. f. Kr. Han författade en skrift om de fem reguljära kropparna, hvilken i flera uppl. af Euklides' Elementa finnes intagen som utgörande 14:e boken (den 15:e boken har förut tillskrifvits H., men är enligt M. Cantor författad e. Kr.) af detta arbete, samt en afhandling, *Peri tas ton zodion anaforas* (utg. under titel *Anaphoricus, sive de ascensionibus liber*, af J. Mentel, 1657; ny uppl. 1680; öfv. på arabiska af Costha ben Luca), i hvilken han, utan användande af trigonometrisk kalkyl, beräknar den tid, som olika bågar af ekliptikan behöfva för att passera horisonten. (I. F.)

Hypsipry'mnus, *zool.* Se Kängurudjuren.

Hypsi'pyle (grek. *'Υψιπύλη*), *grek. myt.*, drottning på Lemnos på den tid, då Iason och argonauterna landade där. Hon såldes sedermera som slafvinna till konung Lykurgos i Nemea. Om hennes öden där handlar Euripides' tragedi "Hypsipyle", af hvilken helt nyligen stora delar blifvit återfunna på en egyptisk papyrus. Jfr Grenfell-Hunt, "The Oxyrhyncus papyri" (vol. VI, 1908). E. N—n.

Hypsistārier (af grek. *hy'psistos*, högst), tillbedjare af den högste, en kappadocisk sekt i 4:e årh., som enligt Gregorius af Nazians, hvars fader en tid hade tillhört sekten, var en sammanblandning af hellenisk hedendom, orientalisk elddyrkan och judisk monoteism. Notiserna om den äro eljest så torftiga, att mycket olika teorier om dess plats i religionshistorien framkommit; tydligen är den en af de sista leden i den stora religionssynkretismen. Dyrkan af "den högste guden" var f. ö. i olika former vida utbredd öfver Orienten, med judisk monoteism som sitt starkaste inslag. Jfr F. Cumont, "Hypsistos" (1897). Hj. H—t.

Hy'psodon Ag., *paleont.*, i den hvita kritan vid Lewes anträffade rester af en fossil fisk, som snarast är att hänföra till *Scombridæ* (makrillfiskar) med tillbakaryckta bukfenor. A. Hng.

Hypsografi (af grek. *hy'psos*, höjd, och *gra'fein*, skrifva), beskrifning öfver berg och höjder.

Hypsomēter (af grek. *hy'psos*, höjd, och *metrē'n*, mäta). 1. *Skogsv.*, en dendrometer (se d. o.), som angifver trädens höjd. De mest bekanta höjdmätningsinstrumenten af detta slag äro de af tyskarna Faustmann och Weise samt svenske jägmästaren H. Linner. Alla dessa instrument ha emellertid alltmera kommit ur bruk, emedan vid deras användning alltid afståndet mellan trädet och aflåsaren måste direkt uppmätas med måttband. För att undvika denna olägenhet ha på senare tider konstruerats höjdmätare, genom hvilka man kan jämföra höjden af ett träd med en intill detsamma uppställd stång af bekant höjd. Bland dylika hypsometrar är den af T. Christen uppfunna (se fig.) både praktisk och enkel och därför nu allmänt i bruk vid skogstaxeringar. Instrumentet består af en linjal *AB*, hvarå finnas angifna värden för träd upp till 40 meters höjd. Vid aflåsningen hålles linjalen, med tillhjälp af ett snöre genom hålet i öfre kanten, fritt rörlig i lodrät ställning. Härefter flyttas den fram eller tillbaka, så att syftlinjerna från ögat gå mot dels trädets topp, dels dess bas genom respektive vinklarna *A* och *B*. Härefter ser man efter, utan att röra hufvudet, hvarest en syftlinje från ögat mot den invid trädet uppställda stångens spets skär linjalen och aflåser på densamma trädets höjd. I praktiken användas linjaler, afpassade att jämföras med 4 eller 5 meters stänger. — 2. *Fys.* Se Hypsotermometer. 1. G. Sch.

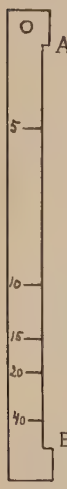

Christens hypsometer.

Hypsometri (af grek. *hy'psos*, höjd, och *metrē'n*, mäta). Se Höjdmätning.

Hypsotermometer (af grek. *hy'psos*, höjd, och *termometer*), Hypsometer, Barotermometer l. Koktermometer, *fys.*, en termometer, hvarmed höjder kunna mätas (jfr Barometer). I den mån man höjer sig upp i atmosfären aftager lufttrycket, och vattnets kokningstemperatur sjunker. Men dessa två svara alltid mot hvarandra, och man kan således, i st. f. att mäta lufttrycket medelst barometer, bestämma vattnets kokningstemperatur och i tabellen öfver vattenångans tension söka denna vid den observerade kokningstemperaturen. Denna utgjorde exempelvis på 6,300 meters höjd, den högsta punkt på Mustagh-ata i Pamir, som Sven Hedin besteg 6 aug. 1894, ännu 80° C., motsvarande ett lufttryck af 355,$_2$ mm. kvicksilfverhöjd; på 10,000 meters höjd skulle koktemperaturen vara omkr. 71° C., motsvarande ett lufttryck af 244,$_2$ mm., under det att den vid medellufttrycket i hafsytan 760 mm. är precis 100° C. Koktermometern är vanligen graderad från 75° eller 80° till 102°, motsvarande ett lufttryck från 289 eller 355 till 816 mm. och konstrueras så, att nollpunkten ligger strax ofvanför termometerkulan; för utvidgningen från noll till 75° är en utbläsning på röret, och utvidgningen mellan 75 och 102 upptager således nästan hela skalan. Därigenom blifva graderna långa, och aflåsningarna ske med stor noggrannhet. En sådan termometer är konstruerad af Walferdin. Först sedan man på 1890-talet börjat förfärdiga dylika termometrar af det af Abbe i Jena uppfunna s. k. Jenaglaset, som icke på något oregelbundet sätt ändrar sin volym vid uppvärmning och afkylning, har koktermometern blifvit ett noggrant instrument. N. E—m.

Hyra, *jur.*, den ersättning i penningar, varor eller tjänsteprestationer, som en person vid ett hyresaftal (se d. o.) betingar sig af en annan för egendom, som till den senares brukande öfverlämnas, eller för arbetskraft, som ställes till hans förfogande. K. H. B. (H. C. W.)

Hyräceum, *farm. med.*, en i mindre stycken eller massor af obestämd form förekommande drog, till färgen svartbrun, till utseendet här och där något hartsartad, till lukt och smak erinrande om bäfvergäll. Denna numera öfverallt bortlagda drog är säkerligen ett exkret (intorkad urin jämte någon tillblandning af ändtarmens innehåll) af *Hyrax capensis*, damanen (se Hyracoidea). Detta djur håller till bland klippor i Kaplandets torra nejder; och där samlades hyraceum, som förr användes som ett krampstillande och nervlifvande medel vid hysteri och äfven, tillsammans med järn, mot bleksot. O. T. S.*

Hyracodo'ntidæ, *paleont.*, en grupp utdöda opartåiga hofdjur (*Perissodactyla*), som allmänt räknas till fam. noshörningar. Från de nu lefvande noshörningarna skiljas de dock genom en rad egenskaper, som närma dem mindre ombildade, ursprungligare hofdjur. Dessa smärta, högbenta och långhalsade djur påminna nämligen till hela sin habitus vida mera om hästar än om noshörningar, ehuru kraniet och kindtänderna nära öfverensstämma med de sistnämndas. Fram- och hörntänder äro fulltaliga och normalt byggda. Horn på näsbenen saknas fullständigt. Tre tår finnas å såväl främre som bakre extremiteterna; hofleden är lång och smal såsom hos antiloper. Hyracodontidæ lefde i eocen- och oligocentiden i Nord-Amerika. L—e

Hyracoïdea l. *Lamnungia*, Klippdassar, *zool.*, en däggdjursordning, hvilken förnämligast på grund af extremiteternas byggnad måste anses som en af de ursprungligaste och på samma gång de mest afvikande bland alla lefvande hofdjur. Deras litenhet, de korta öronen, den förkrympta svansen, deras rörelser m. m. gifva dem större yttre likhet med vissa gnagare, till hvilken ordning de ock tidigare förts, än med något nu lefvande hofdjur. De afvika ock från flertalet bland de senare därigenom att de öfre framtänderna ha öppen rot och äro ständigt växande; blott *en* sådan finnes å hvardera sidan, kindtänderna närma sig hos somliga arter dem hos noshörningen, hos andra dem hos det utdöda hofdjurssläktet *Palæotherium*. Den främre extremitetens fyra tår bära ej några egentliga hofvar, utan breda, halfmånformigt böjda naglar; detsamma gäller om bakfotens två yttre tår, medan den tredje, som är rörlig, har en egendomligt krökt, skarp nagel, som antagligen användes till att hålla pälsen ren från ohyra. Klippdassarna äro hälgångare; fotsulans beskaffenhet möjliggör, att den verkar som en sugskifva, så att djuret förmår klättra uppför nästan lodräta klippväggar. Handrotens och vristens skelett kännetecknas genom några mycket ursprungliga drag. Tarmkanalen är utmärkt genom förekomsten af öfvertaliga "blindtarmar". Klippdassarna föda 2—3 ungar åt gången.

Familjen omfattar blott ett nu lefvande släkt

(*Hyrax*, *Euhyrax* l. *Procavia*) med omkr. 15 arter, förekommande i Afrika, Syrien, Arabien och Palestina. De bebo i stora kolonier torra klipptrakter; en individ är utställd som vakt för att vid annalkande fara varsko sällskapet, som då snabbt drar sig till-

Damanen (*Hyrax capensis*).

baka i klipphålorna. De klättra ej allenast å klippor, utan ock å träd; några arter hålla till uteslutande i träd och ha sina gömställen i trädhålor. Deras föda är uteslutande vegetabilisk. Deras kött, som smakar som kaninkött, förtäres i Arabien och Syd-Afrika. Bland hithörande arter må nämnas aschkokon, *Hyrax abyssinicus*, från Abessinien, som blir 25—30 cm. lång, och den i Syd-Afrika förekommande damanen l. dassien, *H. capensis* (se fig.). L—e.

Hyrax, *zool.* Se Hyracoidea.

Hyresafgift. Se Sjömanshus.

Hyresaftal, *jur.*, det aftal, hvarigenom en person mot vederlag (hyra) till en annan upplåter rätten (1) att nyttja hus, del däraf eller lösören (jfr Legoaftal) eller (2) att tillgodogöra sig en sjömans tjänst (se nedan). Enligt svenskt rättsspråk falla icke under hyresaftal aftal, som hufvudsakligen gälla brukandet af annans jord (jfr Arrende) eller tillgodogörande af arbetskraften hos andra personer än sjömän.

1. I främsta rummet komma härvid i betraktande de upplåtelser, hvilkas hufvudsakliga innehåll är *rätt att nyttja ett hus eller en del däraf till bostad eller för annat ändamål.* Om dessa gäller, för så vidt de skett efter 1 jan. 1908, Lag om nyttjanderätt till fast egendom 14 juni 1907 kap. 3. Enligt denna äro de kortvariga hyresaftalen h. o. h. *formfria*, hvaremot vid upplåtelse på ett år eller längre tid fordras skriftlig form, där ej parterna annorledes åsämjas (§ 1). Om längsta *tid, på hvilken hyresaftal får slutas*, gälla den svenska rättens allmänna bestämmelser om tiden för nyttjanderättsaftals bestånd. Hyresaftal kan ingås äfven på obestämd tid, och ett för viss tid slutet hyresaftal öfvergår till ett hyresförhållande på obestämd tid, om hyresgästen suttit kvar i lägenheten efter hyrestidens utgång och hyresvärden ej inom en månad anmanat honom att afflytta (§ 5). Hyra på viss tid upphör vid tidens utgång utan föregående uppsägning. Har åter hyresaftal slutits på obestämd tid eller på bestämd tid, men med förbehåll om uppsägning, upphör aftalet att gälla, först sedan uppsägning skett (§ 4). I sammanhang härmed böra äfven märkas bestämmelserna om fardag samt om ett visst utrymme för själfva flyttningens verkställande (§§ 2, 3 och 27; jfr Fardag). — Beträffande *hyrans förfallotid* är, för så vidt densamma skall utgå i penningar och annat ej aftalats, afgörande det sätt, på hvilket hyran beräknas: där hyran beräknas för helt, halft eller fjärdedels år, skall densamma betalas senast å näst sista dagen af hvart fjärdedels år samt, om den beräknas för månad, vecka eller dag, före utgången af hvarje sådan tidrymd. Är icke någon beräkningsgrund utsatt, skall betalning ske vid hyrestidens slut (§ 6). — Någon *substitutionsrätt* förefinnes i regel icke för hyresgästen; för det fall att hyresgästen dör före hyrestidens utgång, ega emellertid delegarna i boet att i sitt ställe sätta annan, hvilken hyresvärden skäligen kan taga för god som hyresgäst (§ 8). I öfrigt beröres ej hyresaftalets gällande kraft af hyresgästens död. Hvad åter angår *sublokation* (se d. o.) är partiell sådan i princip tillåten, under det att för total sublokation alltid fordras hyresvärdens medgifvande, dock att, om samtycke utan skälig anledning vägras eller besked icke lämnas inom en vecka efter skedd framställning, hyresgästen, ändock att aftalet innehåller annat förbehåll, eger uppsäga aftalet (§ 8). — Med afseende å *hyresvärdens skyldigheter* anmärkes, att han är pliktig att vid tiden för tillträdet hålla hyresgästen lägenheten till handa, såvida detta icke omöjliggöres därigenom, att lägenheten, innan tiden för tillträde är inne, genom vådeld eller annorledes förstöres, i hvilket fall aftalet förfaller (§ 9). Föreligger åter icke omöjlighet att fullgöra hyresaftalet, men befinnes den förhyrda lägenheten vid tiden för tillträdet icke i kontraktsenligt tillstånd, eger hyresgästen, där ej hyresvärden på tillsägelse genast vidtager åtgärd för bristens afhjälpande, själf därom besörja på hyresvärdens bekostnad. Kan ej bristen utan uppehåll afhjälpas eller underlåter hyresvärden att efter tillsägelse, så snart ske kan, därom besörja, eger hyresgästen, där bristen är afsevärd, uppsäga aftalet. Hyresgästen njuter därjämte för den tid lägenheten är i bristfälligt skick skälig nedsättning i hyran samt rätt till ersättning för skada, om bristen uppkommit genom hyresvärdens vållande eller förelåg redan vid aftalets ingående och då var hyresvärden bekant eller med vanlig uppmärksamhet kunnat af honom upptäckas eller om hyresvärden visar försumlighet vid afhjälpande af brist (§ 10). Likaledes har hyresgästen, om tillträde å den bestämda tiden hindras däraf, att lägenheten ej blifvit utrymd af den, som skall afflytta, för den tid, han är i mistning af lägenheten eller del däraf, rätt till skälig afkortning å hyran. Undanröjes icke hindret genast efter tillsägelse, svarar hyresvärden för skada, där han icke visar, att uppehållet ej kan tillräknas honom som försummelse, hvarjämte hyresgästen, om hindret ej är af ringa betydenhet, eger uppsäga aftalet (§ 11). Genom liknande bestämmelser är ock reglerad hyresvärdens skyldighet att äfven efter tillträdet tillhandahålla lägenheten i kontraktsenligt tillstånd (§ 12). Särskildt må i detta samband anmärkas, att efter föredöme i utländsk rätt svensk lag, i syfte att gifva stöd och styrka åt gällande hälsovårdsstadgas förbud mot hälsovådliga bostäder, stadgar rätt för hyresgäst att, ändå ett annat förbehåll skett, frånträda aftalet, om den förhyrda bostaden är uppenbart hälsovådlig. — *Hyresgästens skyldigheter* omfatta bl. a. plikt för honom *att* under hyrestiden väl vårda och aktsamt handtera lägenheten med hvad därtill hör; *att* ersätta skada däråt, uppkommen genom vårdslöshet eller försummelse af någon, som hör till hans husfolk eller som af hyresgästen inrymts i lägenheten, dock med undantag af brandskada, för hvars ersättande hyresgästen svarar, endast om han brustit

i den omsorg och tillsyn, som vederbort; *att* utan dröjsmål underrätta hyresvärden om sådan skada, med hvars afhjälpande icke utan fara kan anstå; *att* själf iakttaga och tillse, att husfolk och de, som af hyresgästen inrymts i lägenheten, vid dess begagnande iakttaga allt hvad som erfordras för bevarande af sundhet, ordning och skick inom fastigheten; *samt att* medgifva hyresvärden tillträde till lägenheten, när sådant erfordras för utöfvande af nödig tillsyn eller för utförande af förbättringsarbete, som ej utan skada kan uppskjutas, *liksom ock att*, då lägenheten är ledig till uthyrning, låta den förevisas å därför lämpliga tider (§§ 16—18). — Vid öfverlåtelse af fastighet, hvartill nyttjanderätt upplåtits, är *hyresrätten gällande mot nye egaren* ej blott, om vid öfverlåtelsen skett förbehåll om dess bestånd eller om på grund af inteckning eller inskrifning densamma, enligt hvad därom är stadgadt, skall fortfarande bestå, utan äfven — förutsatt att öfverlåtelsen sker, sedan hyresgästen tillträdt den förhyrda lägenheten —, om hyresaftalet var skriftligen upprättadt eller den nye egaren icke uppsäger hyresaftalet inom tre månader efter det öfverlåtelsen skedde, en bestämmelse, åt hvilken lagen gifvit kraft och verkan af tvingande lagbud. Genom bestämmelser liknande de för arrende gifna är vidare sörjdt för reglerande af det obligatoriska rättsförhållandet mellan hyresgästen och ny egare af fastigheten, för tillgodoseende af hyresgästens intresse, när före tillträdesdagen fastigheten utmätes eller dess egare försättes i konkurs samt för ordnande af rättsförhållandena vid hyresgästens konkurs (§§ 19—21). — I afsikt att skydda hyresgäst mot godtyckliga kontraktsbestämmelser om *hyresrättens förverkande* angifver lagen (§ 23) på ett uttömmande sätt de grunder, som kunna medföra en sådan påföljd, under förklaring, att andra grunder för förverkande icke kunna blifva gällande genom förbehåll i aftalet och att de af lagen som förverkandeskäl upptagna omständigheter icke utöfva denna verkan, om det, som lägges hyresgästen till last, finnes vara af ringa betydelse (§ 25). — Beslut, hvarigenom hyresgäst berättigas att tillträda förhyrd lägenhet eller förpliktas att afträda sådan, kunna enligt domstols förordnande *verkställas utan hinder däraf, att de icke ega laga kraft*, dock att, om sådant förordnande meddelats och klagan föres i hufvudsaken, öfverrätten kan, utan att samtidigt behöfva meddela slutligt utslag i hufvudsaken, när skäl därtill äro, förordna, att vidare åtgärd för verkställighet icke må ega rum (§ 28). — För att framtvinga en slutlig och fullständig uppgörelse inom en tid, ej alltför aflägsen från hyresförhållandets upphörande, är stadgad en allmän *preskriptionstid* af två år från det hyresaftalet upphörde att gälla (§ 29; jfr ock §§ 13, 24). — Slutligen må påpekas, att i likhet med äldre rätt nu gällande tillerkänner hyresvärden *retentionsrätt*. Densamma får utöfvas till säkerhet för hyra, som är förfallen till betalning eller som skall erläggas inom närmaste sex månader, däremot ej till säkerhet för skadestånd, och har till föremål hyresgästen tillhöriga lösören, som finnas inom fastigheten, af hvilka hyresvärden eger kvarhålla så mycket, som svarar mot hans fordran, till dess hyresgästen gör rätt för sig eller ställer hyresvärden säkerhet, dock att ej sålunda må kvarhållas egendom, som jämlikt 65 § Utsökningslagen skall undantagas från utmätning. Skriftligt aftal är icke en oundgänglig förutsättning för retentionsrätt, och denna rätts utöfning är icke begränsad till tiden för afflyttningen. Jämlikt Handelsb. 17 kap. 5 § eger hyresvärd *förmånsrätt* i de hyresgästen tillhöriga lösören, som finnas inom fastigheten, för hyra, dock ej för hyresfordran, som förfallit till betalning tidigare än ett år före utmätning eller början af konkurs samt för kost under de sista tre månaderna, så ock för ersättning, där sådan skall utgå, för skada å lägenheten.

2. Såsom rederiets representant eger befälhafvaren enligt sjölagen 12 juni 1891 regelmässigt att antaga och afskeda besättning å fartyg. Om aftal, hvarigenom sjöman förhyres, stadgas i sjölagen kap. 4. För aftalet är icke i och för sig någon viss form föreskrifven. Därest fartyget är bestämdt till utrikes ort, så ock vid inrikes sjöfart, när befälhafvare eller besättning sådant åstundar, skall emellertid aftalet bekräftas af sjömanshusdirektionen i stapelstad, resp. magistraten i annan stad genom påmönstring och utfärdande af sjömansrulla. (K. förordn. 4 juni 1868 ang. sättet och ordningen för sjöfolks på- och afmönstring samt utfärdandet af sjömansrulla.) Skall besättning påmönstras å fartyg, som afgår från landthamn, bör hyresaftalet skriftligen upprättas och insändas till mönstringsförrättaren. Afgår fartyget från stad, skola befälhafvare och besättning inställa sig inför mönstringsförrättaren. Denne gör anteckning om förhyrningen i den af honom förda mönstringsboken och utfärdar sjömansrulla. Om efter sjömansrullans utfärdande någon af besättningen från tjänsten afgår, bör aftalet med den, som i hans ställe förhyres, bekräftas genom anteckning å sjömansrullan. Påmönstring skall afse antingen resa till viss ort eller till viss ort och vidare eller ock viss tid eller seglationstiden under ett kalenderår. Vid tjänsteförhållandets upphörande har påmönstringen sin motsvarighet i afmönstring inför vederbörlig myndighet. Afmönstringen afser att utröna, huruvida sjömannen tillgodonjutit den öfverenskomna aflöningen — hyran — äfvensom de honom i öfrigt tillförsäkrade förmåner. Underlåter sjöman, som blifvit påmönstrad eller som skriftligen förbundit sig till inställelse å viss dag eller bevisligen erhållit del af skriftlig kallelse att å viss dag iakttaga inställelse, att i rätt tid infinna sig ombord, eger befälhafvaren rätt att till hans inställande i tjänsten anlita vederbörande polismyndighet; detsamma är fallet, om sjöman lämnar fartyget utan befälhafvarens tillstånd eller om sjöman, som efter erhållet tillstånd gått i land, icke kommer tillbaka i rätt tid. Rätt att uppsäga aftalet har tillförsäkrats sjömannen vid åtskilliga fall af kontraktsbrott från redarens sida, såsom om befälhafvaren mot sjömannen öfvar grof misshandel eller förhåller honom försvarlig kost. I sjömannens intresse har ock dylik rätt medgifvits honom vid inträffande af vissa andra omständigheter, såsom om han kan få fartyg att föra, förutsatt att han utan ökad utgift för redaren sätter annan duglig karl i sitt ställe. Å andra sidan medföra vissa omständigheter, som räknas sjömannen till last — exempelvis oduglighet till den tjänst, för hvilken han blifvit förhyrd — rätt för befälhafvaren att entlediga sjömannen. Detsamma gäller om vissa omständigheter — t. ex. krig, blockad, ishinder —, som tills vidare omöjliggöra resan. För öfrigt kan sjömannen entledigas äfven utan laga skäl; men

hans anspråk på hyra, eventuellt äfven på reseersättning, gestaltar sig olika för olika fall af entledigande. Förolyckas fartyget eller förklaras det efter timad skada icke vara iståndsättligt eller uppbringas det och prisdömes eller tages det af sjöröfvare, upphör hyresaftalet att vara gällande och besättningen erhåller hyra till och med den dag, då tjänstgöringen upphörde. Af hyran eger sjömannen att, i den mån den är införtjänt, under resan utbekomma intill två tredjedelar. En tredjedel af hyran eger befälhafvaren innehålla, till dess sjömannen entledigas. För hyra samt annan godtgörelse, hvartill sjömannen på grund af sin anställning å fartyget är lagligen berättigad, njutes sjöpanträtt i fartyg och frakt. 1. H. C. W. 2. A. E—g.

Hyresbidrag, *förv.*, åtnjutes i vissa fall af officerare med 1 kr. 50 öre och underofficerare med 1 kr. per dag vid kommendering till skola eller vapenöfning *utom* regementets förläggningsort och vanliga öfningsplats (k. br. 25 okt. 1907). Kbg.

Hyresgäst, Gäst, Hyresman, *jur.*, den, som af annan förhyr huslägenhet. Se Hyresaftal. H. C. W.

Hyresvärd, Husvärd, Värd, *jur.*, den, som åt annan uthyr huslägenhet. Se Hyresaftal.

Hyrgo'l, *Hydrargyrum colloidale, kem. farm.*, kolloidalt eller s. k. lösligt kvicksilfver. Se Kvicksilfver.

Hyringa, socken i Skaraborgs län, Viste härad. 2,147 har. 696 inv. (1908). Annex till Tengene, Skara stift, Väne kontrakt.

Hyrkänien (fornbaktr. *Vehrkâna*, "Varglandet"), fordom ett landskap i Asien, omfattade sydöstra kusten af Kaspiska hafvet, som därför kallades Hyrkaniska hafvet. Landet beskrefs som skogbetäckt och rikt på villebråd samt blott vid kusten fruktbart. Det beboddes af de barbariske tapurerna, marderna, gelerna och kadusierna. Tapl, Zodrakarta och Hyrkania omtalas som städer. Omkr. 800 f. Kr. eröfrades H. af assyrierna, hvarefter det hörde till persiska riket och utgjorde en del af prov. Medien. (J. F. N.)

Hyrkäniska språket, äfven kalladt Dargo- l. Akusjaspråket, ett till lesghiska (nordkaukasiska) afdelningen hörande kaukasiskt språk, som talas af det i västra Dagestan (bergsområdet Kaitak) vid Kara-Koisus öfre lopp bosatta akusja-folket. Se Schiefner, "Ausführlicher bericht über P. v. Uslars hyrkanische studien" (i Petersburgsakademiens skrifter, 1871), och Fr. Müller, "Grundriss der sprachwissenschaft", III, 2 (1887). K. F. J.

Hyrkänos (lat. *Hyrcânus*), judiska konungar. Se Herodianska dynastien och Makkabéer.

Hyrrocken, *nord. myt.*, en jättekvinna, som tillkallades vid Balders bålfärd. När Balders lik var lagdt på hans skepp Ringhorne, sökte asarna förgäfves att skjuta det i sjön; men H. sköt ut skeppet i ett enda tag, så att jorden skalf och elden stod ifrån de underlagda rullarna. Hon kom ridande på en varg och hade huggormar till tyglar. En sådan jättekvinna är afbildad på en af Hunnestadsstenarna (se fig. å sp. 30) i Marsvinsholms park. Se Wimmer, "De danske runemindesmærker", III, s. 28. Th. W.*

Hyrtakēnos, Theodoros (grek. *Theo'doros ho Hyrtakeno's*), bysantinsk retor och grammatiker från 14:e årh. Ett betydande antal af hans deklamationer, loftal och bref till kejserliga och andra högt uppsatta personer är bevaradt. I dem framstår H. som typen för det bysantinska litterära proletariatet; krypande tiggarbref och bittra klagomål öfver den lärdes ekonomiska elände aflösa hvarandra i hans produktion. En enda handskrift (nu i Paris) har bragt hans litterära kvarlåtenskap till eftervärlden; en tillfredsställande upplaga saknas ännu. V. Lm.

Hyrrockens förmodade bild å en af Hunnestadsstenarna.

Hyrtl, Joseph, österrikisk anatom, f. 7 dec. 1810 i Eisenstadt (Ungern), d. 17 juli 1894 i Wien, blef 1833 prosektor vid universitetet i Wien och 1837 professor i anatomi i Prag samt var 1845—74 professor i anatomi i Wien. Som anatom vann H. mycket stort anseende. Hans skrifter utmärkas genom briljant stil, med frisk humor och på samma gång nykter och lugn framställning af det faktiska. Några högre vyer finner man i allmänhet icke i dem. H. är en mästare i den anatomiska preparationen; speciellt är han berömd för sina injektionspreparat, men utöfver den beskrifvande anatomien går han egentligen icke. Museet för jämförande anatomi i Wien är hans verk. Af hans många skrifter må nämnas *Vergleichende anatomische untersuchungen über das gehörorgan des menschen und der säugethiere* (1845), *Lepidosiren paradoxa* (s. å.), *Lehrbuch der anatomie des menschen* (1847; många uppl.), *Handbuch der topographischen anatomie* (2 bd, 1847; många

uppl.), *Das uropoetische system der knochenfische* (1852), *Cryptobranchus japonicus* (1865), *Das vergleichend-anatomische museum an der Wiener medicinischen fakultät* (s. å.), *Das arabische und hebräische in der anatomie* (1879) och *Onomatologia anatomica. Geschichte und kritik der anatomischen sprache der gegenwart* (1880). En utmärkt samling skelett af reptilier, batrachier och fiskar förärade H. i slutet af 1870-talet till Karolinska institutet i Stockholm. Sin förmögenhet dels skänkte, dels testamenterade han till välgörande ändamål. R. T—dt.

Hy'rynsa'lmi, finsk socken af Kajana härad och domsaga, Uleåborgs län, Finland. Arealen uppskattad, sannolikt för högt, till 2,295,4 kvkm. 4,596 inv. (1906). Med Ristijärvi kapell bildar H. ett imperiellt pastorat af 3:e kl., Kuopio stift, Kajana prosteri. O. I. (A. G. F.)

Hysen, *zool.* Se Torskslägtet.

Hysing, *sjöv.*, en af tre garn sammantvinnad lina, något tjockare än märling, men finare än sticklina, nyttjas mest till bänsling, klädsel m. m. R. N.*

Hysing (Huyssing), Hans, porträttmålare, f. 1678 i Stockholm, lärjunge af David Krafft, begaf sig 1700 till London, där hans landsman Dahl då var mycket uppburen som porträttör. Hos denne arbetade han från omkr. 1702 i många år. Småningom blef äfven H. erkänd och fick ”göra porträtter med stor approbation för det storbritanniska hofvet”, bland andra af konung Georg II, prinsen af Wales m. fl. Han tyckes ha stått på sin höjdpunkt 1725—30 och lär ha lefvat ännu 1740. I Sverige finnes af H. ett kändt porträtt (i Uppsalasamlingen). Däremot finnas åtskilliga af hans engelska bilder graverade af J. Faber, Pelham, Chereau m. fl. —rn.*

Hysmi'ne och Hysmini'as (grek. *Tön kath Hysmi'nen kai Hysmini'an lo'goi*) är titeln på en märklig bysantinsk roman, som i handskrifterna bär författarnamnet Eustathios Makrembolites. Romanen synes tillhöra 12:e årh., och författaren har på senare tid af en del forskare ansetts identisk med den bekante kommentatorn Eustathios (se denne). Starkt efterbildad efter antika mönster, främst de sengrekiska romanerna, och genomsyrad af antika citat, intager skriften en särställning i 1100-talets litteratur. Dess innehåll är i korthet följande: Hysminias flyr med sin gästväns dotter Hysmine, men storm uppstår och hotar förgöra skeppet, där de älskande färdas; flickan kastas som offer åt hafvets makter i sjön, älskaren åter blir tagen af sjöröfvare. Först långt efteråt återfinner Hysminias sin älskade, som blifvit räddad ur hafvet, men sålts som slafvinna. Svåra pröfningar randas nu, men allt slutar med frihet och bröllop. Bästa upplagan är af Hilberg (1876). V. Lm.

Hysna (Hyssna), socken i Älfsborgs län, Marks härad. 8,127 har. 1,801 inv. (1908). Annex till Sätila, Göteborgs stift, Marks och Bollebygds kontrakt.

Hysneset, udde på Trondhjemsfjordens östra sida midt emot Agdenesudden och omkr. 4 km. utanför Trondhjem. På H. är på 60 m. höjd ett fort för 2 st. 21 cm. och 2 st. 15 cm. samt 3 st. 65 mm. kanoner uppbyggdt. Här finnes ock en tillflyktshamn för torpedbåtar. Hysnesfortet, som inrymmer äfven kaserner och förrådsrum, är hufvudfortet i Agdenesbefästningarna. L. W:son M.

Hyssna. Se Hysna.

Hyssōpus L., *bot.*, ett släkte inom fam. *Labiatæ*, som har blomfodret nästan likformigt 5-tandadt och tvåläppig krona; ståndarna äro utskjutande. Släktet innefattar endast en art, den vanliga isopen, *H. officinalis* L., som i sitt hemland i Medelhafstrakterna är en buske, men hos oss halfbuske (se d. o.). Den odlas ofta i Sveriges trädgårdar, numera oftast som kantinfattning vid blomsterrabatter. Dess mörkblå, röda eller hvita blommor sitta i ensidiga kransar, närmade till en axlik blomställning i stjälkens och grenarnas toppar. Den blommande växtens öfre delar äro fortfarande officinella under namnet *Herba Hyssopi*, och isop ingår i farmakopéns bröstkryddor. På landsbygden är isopte med honung en huskur mot akuta katarrer i lungorna (”förkylningshosta”). O. T. S. (G. L—m.)

Hystaspes, fader till persiske konungen Dareios I (se d. o.).

Hysteralgi (af grek. *hyste'ra*, lifmoder, och *a'lgos*, smärta), neuralgi eller smärta i lifmodern, äfven kallad *neuralgia uteri*, förekommer företrädesvis hos hysteriska kvinnor. F. B.*

Hysterektomi (af grek. *hyste'ra*, lifmoder, och *ektomē*, utskärande), *kir.*, operativt aflägsnande af lifmodern, hvilket göres antingen uppifrån genom bukväggen eller nedifrån genom slidan. Bvn.

Hyste'resis (grek., efterblifvande), *fys.* o. *elektrot.* När t. ex. ett stycke järn utsättes för magnetisering från ett magnetiskt fält af växlande styrka, uppstår en magnetisk induktion, som visserligen följer växlingarna, men på grund af den molekylära friktionen ”blifver efter”. Sålunda, när fältet minskas från ett positivt värde till noll, har järnet fortfarande kvar en viss induktion, och först sedan fältet åter vuxit till ett negativt värde, går induktionen ned till noll. Detta fenomen kallas magnetisk hysteresis. För öfvervinnande af molekylarfriktionen erfordras härunder ett visst arbete, hysteresisarbetet. Vid magnetisering med växelström beräknas hysteresiseffekten enligt Steinmetz ur formeln:

$$W = \eta \; B^{1{,}6} \; \frac{n}{} \; V,$$

där η är en för materialet karakteristisk s. k. hysteresiskoefficient, B den maximala induktionen under en fullständig period, n antalet perioder i sekunden och V järnets volym. Vid konstruktionen af elektriska maskiner, transformatorer och apparater ligger det vikt uppå att nedbringa den af hysteresisfenomenet betingade effektförlusten genom att utvälja järnmaterial af låg hysteresiskoefficient. Svensk ren järnplåt är i detta afseende gynnsam. Äfven legeringar af järn med kisel och aluminium visa låga värden å hysteresisförlusten. Samtidigt höjes genom tillsatserna järnets elektriska ledningsförmåga, hvarigenom äfven förlusterna genom hvirfvelströmmar (se d. o.) nedbringas. För att karakterisera ett järnmaterials lämplighet som konstruktionsmaterial för elektriska maskiner m. m. användes den s. k. ”förlustsiffran”, hvarmed menas summan af hysteresis- och hvirfvelströmsförlusterna per kg. järn vid en maximiinduktion af B = 10,000 och ett periodtal af 50 per sekund. Man uppmäter förlustsiffran genom att omlinda järnet med en elektrisk spole, som matas med växelström, och uppmäta den förbrukade effekten med wattmeter. Den vanligaste är Epsteins normal-

metod, hvarvid järnplåten skäres i strimlor om 50 × 500 mm. och hoplägges i fyra paket om tills. omkr. 10 kg. vikt; de fyra paketen ordnas till en kvadratisk magnetisk krets och förses hvart och ett med en trådlindning af vissa bestämda dimensioner. För ungefärliga bestämningar af hysteresiskoefficienten kan användas ett instrument af Ewing, den s. k. hysteresisvisaren, bestående af en rörlig stålmagnet, mellan hvars poler ett litet prof af materialet (några få gram äro behöfliga) får rotera. Härvid ger den på en egg upphängda magneten ett utslag, som är ett mått för profvets hysteresiskoefficient.

Dielektrisk hysteresis är en med den magnetiska analog företeelse, som inträffar, då ett dielektrikum utsättes för inverkan af ett elektrostatiskt fält. Den ger sig till känna som en effektförlust vid växlande elektrisering. A. E—m.

Hyste'resisvisaren. Se Hysteresis.

Hysteri (af grek. *hyste'ra*, lifmoder), *med.* Få sjukdomar äro med afseende på symtomen så väl studerade och så väl kända som hysterien. Den har under århundraden, ja, nära nog årtusenden varit föremål för uppmärksamhet, och det oaktadt är det snart sagdt omöjligt att gifva en definition på hysteri, som kan anses korrekt och uttömmande. I gamla tider ansåg man, att sjukdomen stod i samband med oregelbundenheter och anomalier i de kvinnliga könsorganen, särskildt lifmodern, men denna åsikt är numera öfvergifven. Det var framför allt genom Charcots grundliga studier af hysterien, som det visade sig, att denna sjukdom förekommer såväl hos åldringar som hos manliga individer (lat. *hysteria virilis*), och härigenom tillintetgjordes den gamla i namnet hysteri förkroppsligade åskådningen. I senare tider har genom wienneurologen Freud uppmärksamheten ånyo länkats vid sexuallifvet, sedan denne författare gjort gällande den åsikten, att hysteriens orsak städse eller oftast är en händelse af sexuell art, en föreställning eller ett minne, som kvarligger i själen ofta alltifrån barndomen eller den tidiga ungdomen. Verkan af dylika föreställningar skulle, enligt Freud, bero på den starka affekt, som varit förbunden med de sexuella intrycken, ty då den nervspänning, som ingår i den könsliga sinnesrörelsen, förhindras att på normalt sätt urladda sig, omsättes spänningen i krampanfall och andra fysiska eller psykiska symtom. Ehuru man onekligen måste tillerkänna Freuds teori en viss grad af sanning, kan det icke förnekas, att den lider af stor öfverdrift och framför allt af ensidighet. Ty hvarför blott uppmärksamma könslifvets affekter? Det finnes onekligen en mängd andra med spänning och stark affekt förenade mänskliga situationer, som äro egnade att framkalla hysteri.

Med afseende på sjukdomens symtom kunna vi skilja på psykiska och fysiska, ehuru det strängt taget är riktigast att säga, att alla symtom ytterst äro psykiska, alldenstund äfven de kroppsliga symtomen, såsom krampanfallen, känselrubbningarna, hvilka i hysterien äro så vanliga, bero på föreställningar. På grund häraf är hysterien att anse mera som en psykos än en neuros, d. v. s. mera som en sinnessjukdom än som ett nervlidande. Den tyske neurologen Möbius betecknade ju ock såsom hysteriska sådana kroppsliga förändringar, som bero på föreställningar, och denna uppfattning kommer sanningen nära. Man har därför velat ersätta ordet hysterisk, hvilket ord har en viss i allmänhetens öron obehaglig och nedsättande innebörd, med ordet psykogēn, som angifver symtomens psykiska ursprung.

Den s. k. *hysteriska karaktären* anses af många som ett för hysterien rätt väsentligt drag. Särskildt äldre läkare äro benägna, att blott på grund af den sjukes envisa, egensinniga och tillgjorda uppförande ställa diagnosen hysteri. Den hysteriska karaktären utgöres af en egendomlig blandning af vissa mindre tilltalande egenskaper i nyckfull växling, såsom öfverdrifven känslosamhet och sliskig vänlighet, elakhet och hänsynslös egoism, lögnaktighet, tillgjordhet, förmåga af förställning och benägenhet för intriger. Denna föga sympatiska samling af karaktärsdrag är i själfva verket långt mindre karakteristisk för hysteri än för degenerationen i allmänhet, och ehuru degeneration kan vara den innersta orsaken till hysteriens uppkomst, är det långt ifrån alla hysteriska individer, hvilka äro af den nu beskrifna, för omgifningen så pröfvande lynnesarten, tvärtom förekomma hos hysteriska personer ofta nog särdeles sympatiska, tilltalande och vackra egenskaper, och deras insats i lifvet kan trots sjukligheten vara socialt mycket värdefull. Den hysteriska karaktären får sålunda tagas med en viss försiktighet. Viktigare psykiska symtom äro tvångstankar och tvångskänslor (fobier), rubbningar af minnet (amnesi), nedsättning af viljan (abuli), förvirringstillstånd med hallucinationer, egendomliga tillstånd af dubbel personlighet, automatiska fenomen, såsom ofrivilligt tal, spontan skrift m. m. Det bör i detta sammanhang nämnas, att de abnorma företeelser, som förekomma i förening med religiösa öfverdrifter, såsom extatiska tillstånd med tungomålstalande m. m., icke äro annat än hysteriska fenomen, och detsamma gäller äfven om en del s. k. spiritistiska prestationer. De förmenta andarna bero gifvetvis på en hysterisk personlighets klyfning. Det automatiska talandet (talmedier) och skrifvandet (skrifmedier) är ingenting annat än nyssnämnda välbekanta hysteriska symtom af ofrivilligt tal och spontan skrift.

Många sjuka visa stor känslighet och ostadighet i lynnet. En icke ovanlig form af hysterien yttrar sig i pjunkighet och *sjuklighetsdrift*. Dessa sjuka äro ständigt i behof af läkare och kunna icke lefva utan att vara föremål för sin omgifnings omsorg och outtröttliga ömhet. Sjukdomen har för dem blifvit ett slags sysselsättning, en ersättning för det fiasko lifvet beredt dem i andra afseenden. De äro leda vid allt annat och äro sjuka — con amore, och önska därför knappast blifva friska. Men skulle ett ovanligare nöje beredas dem, en resa, en oväntad förströelse, då är sjukdomen såsom obehöflig genast glömd; den återkommer emellertid som en fyllnad i lifvet, när nöjet är öfver. Denna hypokondriska form af hysterien är särskildt vanlig hos bortskämda kvinnor i lyckliga ekonomiska omständigheter.

Några författare betrakta hysterien som uttryck för ett missförhållande mellan retning och reaktion, hvadan å ena sidan obehärskade affektutbrott vid den minsta och obetydligaste yttre anledning göra sig gällande, under det å andra sidan de sjuke visa sig hart när reaktionslösa vid intryck, som

Tryckt den 21/9 09

hos en normal människa utlöser mycket starka verkningar, eller m. a. o. betona framför allt känslolifvets sjukliga nyckfullhet. Andra författare däremot fästa större afseende vid förnimmelse- och föreställningslifvet och framhålla som särskildt karakteristisk splittringen af personligheten och uppträdandet af *undermedvetna* fenomen. P. Janet ser orsaken till hysterien i *en förträngning af medvetandet* på grund af psykisk svaghet. Därigenom uteslutes så att säga ur den personliga synkretsen en mängd föreställningar och clementära psykiska fenomen (taktila, sensibla och motoriska förnimmelser, minnen m. m.), hvilka under normala förhållanden deltaga i bildningen af personligheten och nu blifva undermedvetna och sammangyttras till komplexer, hvilka med en viss självständighet kunna uppträda vid sidan om det gamla jaget som ett slags ny personlighet. En annan neurolog (Breuer) anser, att den klyfning af medvetandet, som kommer till synes i fall af dubbel personlighet, är på rudimentärt sätt för handen i hvarje fall af hysteri såsom en "hypnoid" egenskap yttrande sig i en tendens till dissociation (d. v. s. delning).

De *fysiska* symtomen stå i ett intimt samband med de psykiska. De vanligast förekommande äro förlamningar och känslorubbningar. Förlamningarna äro ofta halfsidiga, ibland begränsade till en arm eller ett ben, till svalgets, strupens, ögats, blåsans o. s. v. muskler. Känselrubbningarna förhålla sig som förlamningarna och beledsaga vanligen dessa, så att den kroppsdel, som är förlamad, äfven är känslolös. Ibland äro känselrubbningarna i den mening fullständiga, att sensibilitetens alla kvaliteter äro förminskade eller upphäfda, ibland är blott smärtsinnet angripet, men öfriga kvaliteter, berörings-, köld- och värmesensibiliteten, ostörda. Äfven syn, hörsel, lukt och smak kunna vara i större eller mindre grad nedsatta eller rent af upphäfda. Egendomligt med alla dessa hysteriska förlamningar och funktionsrubbningar, de s. k. *hysteriska stigmata*, är, att de bero på föreställningar eller öfver hufvud af psykiska orsaker. De äro därför stundom mycket flyktiga, komma och gå, och låta osökt förklara sig på det sätt Janet angifvit med ofvan antydda formel. De taktila, sensibla och motoriska förnimmelser, som utgå från armen, benet o. s. v., kunna på grund af medvetandets förträngning upphöra att vara medvetna. Detta betyder, såsom ofvan antydes, att nämnda förnimmelser icke längre upptagas i den syntes af medvetna intryck m. m., som utgör personligheten, jaget. Men då en arm, ett ben o. s. v. ej längre med några förnimmelser representeras i medvetandet, är också förmågan att röra denna lem utesluten. Däraf följer emellertid äfven, att denna *psykiska* form af förlamning, den hysteriska, blott omfattar medvetna och frivilliga rörelser. Rörelseförmågan, känseln o. s. v. är ej absolut borta, såsom vid organiskt betingade förlamningar (hjärnblödningar och ryggmärgslidanden), utan finnas ännu kvar som en undermedveten förmåga. Detta visar sig bäst däraf, att den sjuke ofta förmår röra den förlamade kroppsdelen, då han icke tänker på densamma.

De hysteriska anfallen likna ofta de epileptiska, men skilja sig från dessa däri, att medvetandet icke försvinner så hastigt och så fullständigt. Det är därför ytterst sällan den hysteriske skadar sig under anfallet, hvilket däremot i epilepsien är mycket vanligt. De hysteriska anfallen äro äfven ofta mycket mera komplicerade med underliga attityder, clownartade ställningar, dramatiska åtbörder o. s. v., innan den sjuke återfår medvetandet. Stundom åtföljes anfallet af drömartade fantasier och lifliga hallucinationer, stundom efterföljas de af förvirring och delirier af längre eller kortare varaktighet.

Hysteri är en sjukdom, som förekommer oftare hos kvinnor än hos män. Dess förlopp är ofta långvarigt och trotsar all behandling. Ibland är behandlingen däremot mycket tacksam. Hypnotiska kurer eller därmed jämförliga, genom suggestionen verksamma behandlingsmetoder äro ofta underbart hälsobringande. Jfr Lourdes. G—s.

Hysteriineæ, *bot.*, svampordning bland askomyceterna, utmärkt däraf, att den långsträckta fruktkroppen öppnar sig genom en längdspricka. Hit höra flera skadliga parasiter på barrträdens barr, såsom arter af släktena *Hypoderma* och *Lophodermium* (se d. o.). G. L—m.

Hystērisk (se Hysteri), som är en följd af hysteri; krampaktig (t. ex. om skratt).

Hysteroli'thes, *paleont.*, en af äldre forskare använd benämning för stenkärnor af brachiopoder (armfotingar), vanligen tillhörande släktena *Orthis* och *Spirifer*. De så benämnda formerna förekomma hufvudsakligen i det devoniska systemet. B. L—n.*

Hy'steron pro'teron, ett grekiskt uttryck, som betyder "det senare framför". 1. *Ret.*, ord eller satsdelar ställda i annan ordning än den naturliga. Ofta uppkommer en sådan ordställning därigenom, att ett för den talande viktigare begrepp för att starkare framhållas sättes framför ett i den naturliga tidsföljden föregående, t. ex. hos Vergilius: "Låtom oss dö och rusa in midt bland fienderna". — 2. *Log.*, ett cirkelbevis (se Bevis 1) eller det logiska fel, som uppstår, när man söker bevisa något medelst en grund, som själf för sin sanning förutsätter det, som skulle bevisas. 1. A. M. A. 2. S—e.

Hysteropexī (af grek. *hyste'ra*, lifmoder, och *pexis*, hopfästning), *kir.*, fastsyning af lifmodern antingen vid bukväggen eller vid slidan, särskildt vid framfall. Se Kvinnosjukdomar. Bvn.

Hysterophȳta, *bot.*, en grupp af de frikronbladiga dikotyledonerna, omfattande serierna *Aristolochiales* och *Santalales*. Blommorna äro homoioklamydeiska, epigyna. Hithörande växter äro till stor del parasiter eller halfparasiter, företrädesvis förekommande i varmare länder. G. L—m.

Hysteroptōs (af grek. *hyste'ra*, lifmoder, och *ptōsis*, fall), *med.*, framfall (se d. o.) af lifmodern.

Hysteroskopī (af grek. *hyste'ra*, lifmoder, och *skopē'n*, se), *med.*, undersökning af lifmodern medelst moderspegel eller endoskop.

Hysterotomī (af grek. *hyste'ra*, lifmoder, och *tomē*, snitt), *kir.* Se Kejsarsnitt.

Hystri'cidæ, *zool.* Se Piggsvinen.

Hystricī'smus (af grek. *hy'strix*, piggsvin), *med.* Se Ichthyosis.

Hy'strix, Piggsvinsläktet, *zool.*, hör till fam. *Hystricidæ*, gnagarnas ordning och däggdjurens klass. Det har man och kort svans, kullrig skalle med mycket stora näsben, som äro betydligt längre än pannbenen, inga bakre ögonhålsutskott, trubbiga

och föga utstående vinkelutskott på underkäken, klufven öfverläpp, små öron, trubbig nos, tjock kropp, som ofvan och på sidorna mestadels är täckt af stora, långa taggar, fem baktår och fyra framtår jämte en rudimentär tumme, de öfriga försedda med starka klor. Tårbenens öfre del bildar en utstående knöl, och kindtänderna ha ovala eller runda kronor. — Vanliga piggsvinet, *H. cristata*, blir 65 cm. långt, med 11 cm. svans, och har ofvan mycket långa, lätt affallande taggar samt är på halsen klädt med långa, dels hvita, dels grå och hvitspetsade borst samt för öfrigt med borstlika hår. Taggarna äro

Vanliga piggsvinet.

svarta, bruna samt vid roten och i den hvassa spetsen hvita, men på svansen liksom afhuggna och i ändan öppna; alla kunna uppresas eller nedläggas. Undre kroppsdelarna äro mörkbruna, stötande i rödaktigt; omkring strupen går ett hvitt band. Vanliga piggsvinet, som var kändt redan i forntiden, förekommer uti södra Europa samt norra Afrika och Mindre Asien. Om dagen hvilar det i hålor, som det själft gräfver i jorden, men ströfvar om natten omkring för att söka sin föda, hvilken utgöres af växtämnen. Djurets rörelser äro långsamma och otympliga; endast i att gräfva eger det någon färdighet. Under vintern vistas det mera i sitt bo, men ligger icke i dvala. Då piggsvinet hotas af någon fara, spärrar det ut sina taggar och rasslar med dem, stampar i marken och utstöter ett doft grymtande; det är dock alldeles ofarligt och försöker icke bitas. Honan föder två till fyra ungar, som ha korta, mjuka, tilltryckta taggar, hvilka tillväxa och hårdna mycket hastigt. För sitt ätbara kött och sina taggar, som användas på allehanda sätt, jagas piggsvinet flitigt. I fångenskap blir det snart ganska tamt, ehuru det aldrig fullständigt bortlägger sin medfödda skygghet. Fordom berättades underliga saker om dess farlighet, huru det kunde afskjuta sina taggar mot fiender o. s. v. Andra arter finnas i Syd-Asien och Syd-Afrika. C. R. S. (L—e.)

Hythe [häi'th], stad i engelska grefsk. Kent, nära östra ändan af Romney marsh, 1 km. från Calais-sundet. 5,557 inv. (1901). Vid H. börjar den stora militärkanalen, som genomskär Romney marsh (nu torrlagd och uppodlad) och sträcker sig till Rye. Hafsbad. Militärskjutskola. Staden H. (af sax. *hyth*, hamn; i Domesdaybook *Hede*) är mycket gammal och var förr en viktig hamnstad och en af Cinque ports (se d. o.), tills hamnen på Elisabets tid igengrundades. I närheten har man för några år sedan bragt i dagen lämningar af en gammal romersk stad, *Portus Lemanus*, samt andra fornsaker. Ö. om staden ligger Shorncliffe camp, ett stående läger för 5,000 man. (J. F. N.)

Hytt, *skpsb.*, ett å fartyg inrättadt mindre rum, afsedt till förläggning af befäl, underbefäl eller passagerare. — Benämningen hytt (eller mera betecknande däckshytt) gifves äfven åt en på däck eller öfverbyggnad uppförd byggnad, som i sig innesluter ett eller flera mindre rum, afsedda för olika ändamål, såsom navigeringshytt, styrhytt, vakthytt, expeditionshytt, rökhytt o. s. v. J. G. B. (C. K. S.)

Hytta. 1. *Skpsb.*, en akterut på somliga fartyg uppförd öfverbyggnad från hvilken trappor leda ned till manöver- eller hufvuddäcket. Fordom voro nästan alla örlogsfartyg försedda med hytta, inom hvilken chefens boningsrum voro inredda (jfr Halfdäck).

2. *Metall.*, i allmänhet den byggnad, hvarest en metall utsmältes ur den malm, i hvilken den förekommer. Benämningen hytta nyttjas såväl om själfva smältugnen som om den byggnad, som är uppförd omkring densamma. — Då järn är den i Sverige oftast förekommande metallen, nyttjas denna benämning företrädesvis om järnhyttor l. masugnar. 1. L. H. (C. K. S.) 2. C. A. D.*

Hyttbruk, *metall.*, kallades förr tackjärnstillverkningen i bergsmanshyttorna i bergslagen, där de olika delegarna i hyttelaget, de s. k. bergsmännen eller inbrukarna, skulle efter en förut uppgjord ordning utbyta hvarandra vid begagnandet af masugnen. Detta ständiga ombyte af beskickning förorsakade naturligtvis ofta olägenheter i masugnsgången och fordrade stor skicklighet hos masmästaren att kunna bedöma de olika malmernas och kolens förhållande. — Hyttbruket plägade benämnas sambruk l. hopabruk, då det af inbrukarna tillförda redet af malm och kol smältes för gemensam räkning och det erhållna tackjärnet sedan fördelades efter hvars och ens andel däri. Under den första blåsningsperioden, den s. k. tillvärmningen, plägade sådant sambruk vanligen ega rum. — Det genom lag reglementerade i hyttbruket upphäfdes genom k. förordn. af 20 sept. 1859 ang. utsträckt frihet för bergshandteringen, hvarigenom masugnar, stångjärnsmedjor, manufakturverk och andra inrättningar för tillgodogörande och förädling af mineralrikets alster hänförda till fabriker och full frihet lämnades åt delegarna i sådana verk att efter eget behag deltaga i bergsbruket. Denna förordning, genom hvilken bergsbruket öfverflyttades på färre och kraftigare händer, förde på sin tid den svenska bergshandteringen ett stort steg framåt. C. A. D.*

Hyttdrift. Se Bergshandtering, sp. 1488.

Hyttdäck, *skpsb.* Se Däck och Halfdäck.

Hytteläger, *krigsv.* Se Läger.

Hyttglas. Se Glasmålning.

Hyttgång, *metall.*, i allmänhet det metallurgiska förloppet i en smälthytta. Se Hyttrök och Masugnsgång. C. A. D.*

Hyttkonst. Se Metallurgi.

Hyttkunskap. Se Metallurgi.

Hyttrök, *metall.*, den rök, som uppstiger genom uppsättningsmålet i en i gång varande smälthytta. Denna rök innehåller icke allenast förbränningsprodukterna af det använda bränslet, utan äfven såväl

de i malmen förekommande, genom den höga temperaturen sublimerade, flyktiga ämnena som en del af beskickningens fasta beståndsdelar, s. k. *malmmull*, hvilken i fint fördeladt tillstånd medföljer den starka gasströmmen genom uppsättningsmålet. Om man förhindrar hyttrökens fria passage, t. ex. genom att leda den genom kamrar, där gasströmmens riktning förändras, genom att leda ett fint regn af kallt vatten genom gasströmmen o. s. v., afsätta sig de fasta partiklarna och kunna tillvaratagas, om de ha något värde, hvilket ofta är fallet med de sublimationsprodukter (svafvel, arsenik, zink etc.), som erhållas vid tillgodogörande af de ädlare metallerna. Men äfven vid masugnar, där hyttgasen skall användas som bränsle för andra ändamål, såsom malmens rostning, blästerns förvärmning, ångpannors eldning o. d., är det af vikt att befria sig från malm-mullen, hvilken i hög grad förhindrar gasens förbränning. Det har t. o. m. visat sig, att masugnsgas, som håller ända till 31 proc. koloxid, kan genom medföljande malm-mull varda mycket svårförbrännelig. Särskildt då masugnsgasen skall användas till drifvande af gasmotorer (se Gasmaskin, sp. 783), måste den omsorgsfullt renas från alla fasta beståndsdelar, och detta sker genom att den ledes genom vatten eller genom en stridusch af vatten i motsatt led som denna. — Vid masugnar kan man af hyttrökens utseende bedöma gången i hyttan. Om hyttröken är ljust blå och lätt, eller, såsom den tekniska termen lyder, om hyttan ”blådammar”, är gången god eller ”lagom satt”. En tjock, hvit hyttrök angifver ”nödsatt gång”, eller att malmsättningen bör ökas; tjock, brun hyttrök åter tillkännagifver ”hårdsatt gång”, eller för stark malmsättning. Hyttrökens bruna färg förorsakas af mycken inblandning af järnoxid, den hvita åter af ett öfverskott af kiselsyra och alkalier. C. A. D. (G. D.)

Hå, *zool.* Se Pigghaj.

Håbo. 1. Härad i Uppsala län, ingår i Uppsala läns Södra domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Kalmar, Öfver-Gran, Ytter-Gran, Häggeby, Skokloster, Håtuna, Håbo-Tible. 22,299 har. 4,496 inv. (1908). — 2. Kontrakt i Uppsala stift, omfattar de sju pastoraten Öfver- och Ytter-Gran; Kalmar; Västra Ryd och Stockholms-Näs; Bro och Lossa; Häggeby; Håtuna och Håbo-Tible; Skokloster. 37,339 har. 7,463 inv. (1908).

Håbol, socken i Älfsborgs län, Vedbo härad. 14,313 har. 1,266 inv. (1908). Annex till Dals-Ed, Karlstads stift, Västra Dals kontrakt.

Håbo-Tible, socken i Uppsala län, Håbo härad. 3,821 har. 675 inv. (1908). Annex till Håtuna, Uppsala stift, Håbo kontrakt.

Håbrand, *Lamna cornubica*, *zool.*, en fiskart, tillhörande fam. *Lamnidæ* bland hajfiskarna. Liksom öfriga släkten af familjen ha håbranderna en kölformig upphöjning längs stjärtens sidor; tänderna äro lansettformiga, med släta, ej sågade kanter, gälspringorna stora, men spruthålen däremot mycket små. Färgen är ofvan svartgrå, undertill hvitaktig. Håbranden, den enda i Skandinavien förekommande arten, är den största haj, som går intill Sveriges kuster, och når öfver 3 m. längd. I Bohuslän, där den kallas hå mä ren, går den sällan intill kusten, men ses ofta ute i Kattegatt under makrillfisket. Ej sällan går den in i Öresund, där den stundom fastnar i sillgarnen. Af håbrandens lefver beredes tran; för öfrigt har den ingen ekonomisk användning och är ej föremål för fiske. R. L. (L—e.)

Håby, socken i Göteborgs och Bohus län, Tunge härad. 3,840 har. 846 inv. (1908). Annex till Foss, Göteborgs stift, Vikornas södra kontrakt.

Håckren, kronopark i Undersåkers och Mörsils socknar, Västra Jämtlands revir, Jämtlands län, har bildats därigenom, att enl. k. br. 24 nov. 1871 16 öfverloppsmarker inom Undersåkers m. fl. socknar bibehållas i kronans ego, bland dem Håttö, Åsen och Håckren, och att enl. k. br. 6 juli 1888 af förra förarbostället ¼ mtl Tossberg n:r 2 till kronoparken afskilts dess andel i fyllnadsjorden Hamnarvallen. Skogarna sammanförda enl. Domänstyrelsens beslut 29 nov. 1906 under namn af kronoparken H. G. Sch.

Håf. 1. Se Fiskredskap, sp. 451. — 2. H., Håfgång. Se Kollekt 2.

Håfverud, kanalstation vid Dalslands kanal, Skålleruds socken, Älfsborgs län, mellan öfre Hölensjön och Åklången. Fyra slussar och den berömda akvedukten (se Dalslands kanal). Där ligger H:s eller Håfreströms pappersbruk med 1 papp- och 5 pappersmaskiner och en tillverkning 1908 af omkr. 3,400 ton papper (skrif- och tryck-) samt 2,230 ton mek. våt trämassa till ett sammanlagdt värde af omkr. 750,000 kr. Antal arbetare 85. Fabriken tillhör Håfreströms aktiebolag.

Håga, by i Bondkyrka socken nära Uppsala. Antagandet, att denna by varit säte för den i den isländska Hervararsagan omtalade Sveakonungen Björn at Haugi förekommer i tryck första gången i J. Eenbergs 1704 utg. beskrifning öfver Uppsala och härrör förmodligen från Olof Rudbeck. Byn hette förr Håge, en gammalsvensk motsvarighet till isl. *Haugi*, dativ af ordet ”hög”. Den invid byn belägna väldiga grafhögen, som redan på Eenbergs tid af folket kallades ”Kung Björns hög”, undersöktes 1902—03 på föranstaltande af prins Gustaf Adolf. I dess botten hittades jämte brända människoben ett präktigt svärd m. fl. föremål från bronsålderns 4:e period (omkr. 1,000 år f. Kr.). Högen har alltså existerat mycket lång tid före kung Björn, som torde ha lefvat på 800-talet e. Kr. Hervararsagans ord: ”han byggde den gård, som heter 'vid Högen', och kallades därför Björn vid Högen”, passa sålunda väl in på ifrågavarande by. En stor förhistorisk husgrund ej långt från högen kan möjligen vara ett minne från kung Björns tid. — Jfr O. Almgren, ”Kung Björns hög och andra fornlämningar vid Håga” (utg. af Vitt. hist. o. ant. akad. 1905). O. A—n.

Håhl. 1. Johan Isak H., präst, biografisk författare, f. 27 okt. 1807 i Norrköping, d. 27 april 1865, blef filos. magister 1830, teol. kandidat 1832, prästvigd 1838 samt kyrkoherde i Bystad 1844 och sedermera i Västra Vingåker. Har utarbetade *Linköpings stifts herdaminne* (3 dlr, 1846—47). — 2. Johan Fredrik H., den föregående son, präst, f. 26 nov. 1835 i Linköping, blef 1854 student i Uppsala, 1860 filos. doktor och 1863 teol. kandidat samt prästvigdes 1867. H. utnämndes 1868 till kyrkoherde i Stora Malm, blef 1877 kyrkoherde i Stora Åby och 1890 kontraktspropst i Lysings kontrakt. H., som 1868 blifvit e. o

hofpredikant och 1893 erhållit teol. doktorsvärdigheten, utnämndes 1897 till pastor primarius och kyrkoherde vid Storkyrkan i Stockholm. Sin kärlek för den klassiska litteraturen har H. visat genom att öfversätta Aristofanes' ''Fåglarna'' (1892) och ''Riddarne'' (1898). E. M. R.

Håkan, *svenska* konungar.

1. H. Röde omtalas i den gamla vid Västgötalagen fogade konungalängden som konung före Stenkil (omkr. 1060—66). Enligt samma källa regerade han i 13 vintrar samt var både född och begrafven vid Lifvine i Västergötland. Ett scholion till Adams af Bremen historia uppgifver däremot, att sedan Stenkils son Halsten blifvit fördrifven och dennes efterträdare, den från Ryssland inkallade Anund, likaledes blifvit afsatt, valdes H. till konung. I Magnus Barfots saga omtalas H. som konung efter Stenkil, och där plägar man också vanligen inpassa honom i konungalängden. Om hans regering är intet bekant.

2. H. Magnusson, konung Magnus Erikssons och Blankas af Namur son, f. 1339, d. 1380, utsågs 1343 till konung i Norge och 15 febr. 1362 till konung i Sverige, men måste i Sverige redan 1363 träda tillbaka för Albrekt af Mecklenburg. Om honom se f. ö. Håkan, norska konungar, 7. 1. V. S—g.

Håkan (Haakon), *norska* konungar.

1. H. Adalstens fostre, kallad den gode, son af konung Harald Hårfager och Tora Mosterstang, föddes i faderns höga ålderdom. Af fruktan att H:s äldre bröder skulle stå honom efter lifvet sände fadern honom till konung Adalsten (Ethelstan) i England att uppfostras. Där kvarblef han till femton års ålder och uppfostrades i kristna läran. Då ryktet om Harald Hårfagers död (933) och Erik Blodyx' hårda regering nådde till England, erhöll H. af Adalsten skepp och folk samt for öfver till Norge, där Sigurd Ladejarl förstod att genomdrifva hans val till konung (935). H. återgaf bönderna deras eganderätt till jorden, och snart var hans parti så starkt, att Erik Blodyx fann rådligast att lämna landet. Enligt sagan inrättade han Gulatingslagen och Frostatingslagen. Då han ville, att allt folket skulle låta döpa sig, hotades han med afsättning, gaf efter och blef slutligen t. o. m. tvungen att deltaga i de hedniska offren. Sedan han omkr. 950 besegrat Erik Blodyx' söner, som sökte med dansk hjälp återtaga Norge, men andra dylika anfall vore att vänta, indelade han landet från Viken ända upp till Haalogalands gränser, i skeppslag (''skipreida''), som hade att utrusta och bemanna ett krigsskepp, ordnade de förut gällande bestämmelserna om landtförsvaret samt inskärpte påbudet om vårdkasars uppbyggande på fjällen och om uppskärande af budkafle (''här-ör''). 955 förnyade Erikssönerna sitt anfall på Norge, men blefvo fullständigt slagna. 961 öfverraskade de honom, medan han med några få män gästade på gården Fitje på ön Stord i Hördaland, men de blefvo åter slagna. Under förföljandet af dem sårades H. af en pil, som blef hans bane. Aldrig, sade man, skulle Norge få en konung hans like i godhet. Eyvind Skáldaspillir diktade till hans ära kvädet ''Håkonarmál'' (se d. o.).

2. H. Tores fostre, son af Harald Hårdrådes son Magnus, hvilken en tid regerade tillsammans med Olof Kyrre, uppfostrades hos höfdingen Tore på Steig i Gudbrandsdalen och blef efter Olofs död korad till konung på Öreting (1093), hvaremot hans kusin Magnus Barfot hyllades i Viken. H. var en mild och vänsäll furste, som efterskänkte bönderna många skatter. Han afled plötsligt i sitt 26:e år under en jakt på Dovrefjäll (1095). Hans lik bisattes i Kristkirken i Nidaros.

3. H. Herdebred (''axelbred''), son af konung Sigurd Mund, togs redan vid tio års ålder (1157) till konung af ett upprorsparti, som var missnöjdt med Inge Krokryggs regemente. 1159 blef detta parti utanför Konghäll slaget af Gregorius Dagssön, men drog om vintern med H. till Trondhjem, där han jämte Inge togs till konung öfver den tredjedel af landet, som tillkom honom i fädernearf. Vid ryktet därom drogo Inge och Gregorius Dagssön strax norrut; men H. seglade deras flotta förbi och anlände till Gautälfven. Där kom det till ett slag, i hvilket H:s parti blef fullständigt besegradt, men 1161 lyckades H. fälla Gregorius Dagssön vid Bäverån (i närheten af nuv. Uddevalla) och en månad senare i ett slag vid Oslo konung Inge. Så blef H. ensam konung i Norge, men de höfdingar, som förut stått på Inges sida, valde Erling Skakkes femårige son Magnus till konung. Med en dansk flotta drog Erling upp till Norge, och vid ön Säkken i Romsdalsfjorden kom det till ett slag, i hvilket H. stupade (1162), ej fullt femton år gammal.

4. H. Sverresson, konung Sverres son, valdes efter faderns död till konung på Öreting (1202). Han började, enligt faderns råd, sin regering med att försona sig med prästerskapet och återkalla de landsflyktige biskoparna. Det bann, som under faderns sista lefnadsår hvilat öfver riket, löstes, och det såg ut, som om partistridigheterna, hvilka så länge söndrat Norge, skulle upphöra. H. dog i Bergen nyårsdagen 1204, såsom ryktet berättade, förgifven af sin styfmoder, drottning Margareta, Erik den heliges dotter, som var missnöjd öfver att nödgas uppehålla sig i Norge.

5. H. Håkansson, till skillnad från sin son kallad den gamle, den föregående oäkta son med Inga från Varteig (se denna), f. i Borgesyssel 1204 efter faderns död, hyllades efter konung Inges död 1217 både på Öreting och i Gulatingslagen. Det spända förhållandet mellan H. och Inges halfbroder, den äregirige Skule Baardsson, utjämnades därigenom, att Skule, under namn af jarl, blef satt att råda öfver en tredjedel af landet. Ungefär samtidigt med konung Inge dog äfven de mot Sverre och hans ätt kämpande baglernas konung, Filip, och de gamle baglerhöfdingarna slöto sig därefter till H., ja bistodo honom t. o. m. att kufva ett nytt upprorsparti i Viken, slutungarna. Men 1218 fick H. att strida mot ett annat parti i Viken, ribbungarna (röfvare), som anförde af Sigurd Ribbung, en son till baglerkonungen Erling Steinvegg, och fick understöd från Värmland. 1225 måste H. med härsmakt kufva detsamma. Ehuru H. gjort allt för att vinna den mäktige och äregirige Skule Baardsson (han ingick äktenskap med dennes dotter Margareta och gaf honom hertigtitel), var denne ändock icke nöjd. Han lät 1239 utropa sig till konung på Öreting i Nidaros, slog vid Laaka i Romerike H:s här, som anfördes af Knut jarl, men blef någon tid därefter på sta-

den Oslos gator slagen af H. samt måste fly till Nidaros, där han (1240) dräptes af birkebeinarna (H:s anhängare). Med Skules fall slutade de inbördes krig, som i mer än hundra år hade söndersplitit Norge, och 1247 lät H. kröna sig i Bergen af påflige legaten Vilhelm af Sabina. Under H:s milda och visa styrelse gick Norge framåt i välstånd och makt, och de djupa sår, som de inbördes krigen tillfogat landet, läktes efter hand. Äfven i utlandet åtnjöt H. mycket stort anseende. Franske konungen Ludvig IX önskade erhålla hans bistånd vid det korståg, som han 1248 ämnade företaga, ja erbjöd honom t. o. m. befälet öfver deras förenade härar, men H. vägrade. Påfven Innocentius IV uppfordrade honom att bekämpa hans fiende kejsar Fredrik II och erbjöd honom romerska kejsarkronan till lön därför. Kastilianske konungen Alfons anhöll om hans dotter Kristina till brud åt sin broder Filip. 1261 lyckades H. lägga Grönland under sin spira, och 1262 uppgaf det af inre oroligheter svårt hemsökta Island sin självständighet samt slöt sig till Norge. H. egnade sig äfven med ifver åt lagarnas förbättring och afskaffade vid sin kröning järnbörden som bevisningsmedel. De norska städerna — i synnerhet Bergen och Nidaros — tillväxte betydligt, och Marstrand anlades. Då den skotske konungen Alexander III sökte med vapenmakt lägga Suderöarna (nuv. Hebriderna) under sitt välde, påbjöd H. 1263 leding öfver hela Norge och drog till Suderöarna. Där kämpade han med framgång mot skottarna, men under vintern blef han sjuk i Kirkjuvåg, på Orkenöarna, och dog där 15 dec. 1263. Året därefter fördes hans lik till Norge och jordades i Kristkirken i Bergen. H. var en af Norges bästa konungar. Han var vältalig och glad till lynnet, blid mot den fattige och värdig bland höfdingar, förstod latin och sökte efter bästa förmåga att främja sin tids litteratur. — H. är hufvudperson i Ibsens drama "Kongsemnerne".

6. H. V Magnusson, kallad Haalægg ("högben"), Magnus Lagabötes son, den föregåendes sonson, fick redan under faderns lefnad titeln hertig och förde under sin broder Erik Magnussons regering nästan självständigt styrelsen öfver en del af södra Norge. Vid broderns död (1299) besteg han tronen och fortsatte kriget med Danmark, till dess fred slöts i Köpenhamn (1309). Sedermera blandade han sig i striden mellan Magnus Ladulås' söner. H. regerade med mycken kraft samt sökte höja konungamakten på lendermannaväldets och folkfrihetens bekostnad. Han upphäfde lendermannavärdigheten samt tillsatte i stället tid efter annan lagmän och sysselmän, hvilkas åligganden han noga bestämde. Med klokhet begagnade han sig af de stridigheter, som uppstått mellan ärkebiskop Jörund och hans kapitel, för att inskränka prästerskapets makt. Mindre framgång hade han i sina försök att stäfja hanseaternas välde i Norge, och under kriget mot Danmark hemsöktes landets nordliga delar af ryssar och kareler. H. afled 1319, och med honom utslocknade Harald Hårfagers ätt på svärdssidan. Hans gemål var den genom de s. k. Eufemiavisorna bekanta Eufemia (se d. o.); hans dotter Ingeborg var gift med svenske hertigen Erik Magnusson. Enligt den tronföljdsordning, som bestämts under H:s regering, efterträddes H. af deras son Magnus Eriksson, som s. å. blef vald till konung i Sverige och sålunda föranledde den första unionen mellan Sverige och Norge.

7. H. VI Magnusson, f. 1339, d. 1380, den föregåendes dottersons son, var son af svensk-norske konungen Magnus Eriksson och Blanka af Namur. Missnöjda med faderns dåliga styrelse, togo de norske stormännen 1343 den fyraårige H. till konung; så länge han var omyndig, fördes regeringen af riksrådet under faderns ordförandeskap. 1355 blef H. myndig och öfvertog regeringen i Norge, men en betydlig del af landet samt Island fortforo att lyda under konung Magnus. Af hat till H:s fader och i hopp att han skulle gå i deras ledband utsågo äfven de svenske stormännen, i febr. 1362, H. till konung. Men H. behöll emellertid sin fader som medregent, bröt sin förbindelse med Elisabet af Holstein, hvilken det svenska riksrådet bestämt till hans gemål, slöt sig till Valdemar Atterdag och äktade dennes elfvaåriga dotter Margareta. Då de svenske herrarna funno, att de missräknat sig på H., inkallade de 1363 Albrekt af Mecklenburg som regent. Magnus och H. ryckte mot honom med en svensk-norsk här; men de blefvo slagna på Gataskogen vid Enköping, och Magnus togs till fånga. Först 1371 kunde H., som under tiden haft att kämpa med hanseaterna, göra ett försök att befria sin fängne fader. Begagnande sig af en resning i Svealand, trängde han fram till Stockholm. Men då de svenske stormännen fortfarande gåfvo Albrekt sitt understöd, kunde han blott på hårda villkor utverka sin faders befrielse: han måste betala en lösepenning af 12,000 mark silfver och erkänna Albrekt som konung i Sverige. Under sitt välde behöll H. emellertid en del af Västergötland, Dal och Värmland. 1376 korades H:s och Margaretas son Olof till konung i Danmark efter Valdemar Atterdag.

8. H. VII, son till danske konungen Fredrik VIII och drottning Lovisa, f. 3 aug. 1872 på Charlottenlund, fick i dopet namnen Kristian Fredrik Karl Georg Valdemar Axel. Prins Karl, som han i dagligt tal kallades, var från vaggan bestämd för marinen, genomgick 1889—93 sjöofficersskolan jämte de årliga praktiska marinöfningarna och gjorde 1894 sin första sjöexpedition (Medelhafvet och Konstantinopel) och sändes 1895 till farvattnen vid Island för att deltaga i fiskeriinspektionen. S. å. blef han förlofvad med sin kusin, prinsessan Maud af Storbritannien och Irland, och vigdes i Buckingham palace's kapell i London 22 juli 1896. Då efter unionsbrottet 7 juni 1905 planen, att en prins af det dittills gemensamma konungahuset skulle öfvertaga regeringen i Norge strandade, men innan ännu Sverige och Norge öppnat underhandlingar för att åstadkomma en laglig uppgörelse, erbjöds redan i aug. under hand den norska kronan åt prins Karl, som med lifligt intresse mottog förslaget. Först 31 okt. bemyndigade stortinget regeringen att öppet inleda underhandlingar med prin-

sen. Konungavalet egde rum 18 nov.; två dagar senare mottog prinsen med farfaderns konung Kristian IX:s samtycke valet, antog som konung namnet H. och gaf sin son, konungaparets enda barn, Alexander Edvard Kristian Fredrik (f. 2 juli 1903), namnet Olof. 25 nov. höllo konungen, drottningen och kronprinsen sitt intåg i Kristiania, och 27 aflade konungen sin trohetsed på grundloven. Konungaparets kröning egde rum i Trondhjems domkyrka 22 juni 1906. 1—7. O. A. Ö.

Håkan Håkansson, kallad den unge, norsk prins, f. 1232, d. 1257, son af konung Håkan Håkansson den gamle och Margareta Skulesdotter, valdes 1240 enligt faderns önskan till konung på Öreting. Han var förmäld med Rikissa, dotter till Birger jarl. I sin faders stridighet med Danmark (1256) uppträdde H. med mycken kraft mot konung Kristofer. O. A. Ö.

Håkansboda, grufvor i Ramsbergs socken, Örebro län, kända från tiden mellan 1627 och 1630, då Louis De Geer lät bearbeta dem. Sedermera lågo de i ödesmål till 1815, då de ånyo började bearbetas; men efter 1821 lågo de åter öde samt upptogos först 1832, hvarefter de bearbetades till 1875. Under denna senaste period lämnade H. grufvor omkr. 1,8 mill. kg. garkoppar, i värde motsvarande ungefär 2,8 mill. kr. De tillhöra nu St. Kopparbergs bergslags bolag, som 1907 där tog 3,673 ton kopparmalm, hvaraf ur äldre varp 3,323 ton. Malmen är kopparkis med kobolthaltig arsenikkis, koboltglans, magnetkis och svafvelkis. Th. N—m.*

Håkansmål. Se Hakonarmal.

Håkansson. 1. Olof H., talman för bondeståndet, f. i mars 1695 i Lösens socken i Blekinge, d. 18 nov. 1769 i Stockholm, förvärfvade sig genom duglighet och ovanlig talegåfva redan vid unga år förtroende, blef kyrkovärd samt erhöll flera andra kommunala och privata uppdrag. Hans politiska lif började med 1726 års riksdag, då han af två härad valdes till riksdagsman. Sedermera bevistade han som hela Blekinges fullmäktig alla (elfva) riksdagarna till 1769, med undantag af större delen af riksdagen 1765—66. Redan vid 1734 års riksdag ledde han som vice talman ståndets öfverläggningar, och vid de följande riksdagarna (med undantag af 1765 års riksdag) blef H. enhälligt och utan omröstning hvarje gång utsedd till talman. H. sökte i början försiktigt lotsa sig fram mellan partierna, utan att taga parti för något. Vid riksdagen 1740—41 tillstyrkte han å bondeståndets vägnar krigsförklaringen mot Ryssland, medan han vid följande riksdag 1742—43 snarare framstod som krigspolitikens fiende. Först med 1751 års riksdag slöt sig H. mera bestämdt till hattpartiet. Vid början af 1755 års riksdag hade han med anledning däraf att utkämpa svåra duster med hofpartiets ganska talrika anhängare i ståndet. Hatet mot H. gaf sig 29 nov. 1755 luft i ett våldsamt uppträde, under hvilket H. af sina vederdelomän blef svårt skymfad, skuffad och slagen. Det var med anledning häraf som den ständernas kommission nedsattes, som sedan efter revolutionsförsöket fick sådan ryktbarhet på grund af sina blodsdomar öfver hofpartiets ledande män. När mösspartiet 1765 kom till makten och äfven i bondeståndet hade bestämd öfvervikt, blef H. icke allenast icke återvald till talman, utan t. o. m. under en ringa förevändning 24 aug. s. å. utesluten ur ståndet för hela riksdagen. 1769 var H. åter tillbaka och förde klubban i sitt stånd med vanlig öfverlägsenhet. Ständerna hedrade honom med en offentlig begrafning i Riddarholmskyrkan. H. var en man med ovanliga gåfvor. Han egde skarpt förstånd, genomträngande urskillning och makalöst minne samt var därjämte fin, slug och varsam. Han spelade en betydande roll vid riksdagarna och ledde i de flesta fall sitt stånd efter sin vilja. Från frihetstidens största skamfläck, korruptionen, var han icke fri och tog i början af sin politiska bana, innan hans partiställning blifvit mera prononcerad, opartiskt pengar af både Englands och Frankrikes sändebud, utan att, som det tyckes, låta sitt handlingssätt bestämmas af någotdera.

2. Anders af H., den föregående son, friherre, president, f. 23 okt. 1749 i Lösens socken i Blekinge, d. 10 april 1813 i Stockholm, blef 1767 auskultant i Göta hofrätt och redan 1771, på grund af faderns förtjänster, häradshöfding öfver Blekinge läns östra domsaga samt erhöll 1788 lagmans n. h. o. v. Efter att s. å. ha blifvit justitieborgmästare i Karlskrona utsågs han 1789 till riksdagsfullmäktig i borgarståndet för Karlskrona stad. Vid riksdagen kallades han till led. af hemliga utskottet och var en af Förenings- och säkerhetsaktens mest nitiske befrämjare. Konungens förtroende kallade efter riksdagens slut H. till led. af Rikets ärendens allmänna beredning samt 1790 till ordf. i förvaltningen af handels- och finansärendena, till föredragande af dessa ärenden i konungens konselj och till led. af krigs- och kammarkonseljerna. H. var den verklige finansministern under de följande åren af Gustaf III:s regering. Vid konungens utrikesresa 1791 förordnades han till led. af regeringen och var en af kommissarierna vid afslutandet af Drottningholmstraktaten med Ryssland. Vid riksdagen i Gäfle 1792 var han ånyo riksdagsfullmäktig och led. i hemliga utskottet. S. å. entledigades H. efter konungens död från befattningen med finansärendena och i april 1793 från sin plats i Beredningen, men återkallades, när Gustaf IV Adolf som myndig öfvertog styrelsen, 1796. 1800 var H. åter riksdagsfullmäktig och led. af hemliga utskottet samt utnämndes s. å. till landshöfding i Blekinge. 1801 upphöjdes han i adligt, 1809 i friherrligt stånd. Efter Gustaf IV Adolfs afsättning utarbetade H. på regeringens uppdrag ett förslag till ny författning, hvilket i flera hänseenden låg till grund för den slutliga regeringsformen. H.

utsågs äfven af regeringen till bondeståndets sekreterare vid riksdagen 1809, men lämnade inom kort detta uppdrag, då bondeståndet protesterade mot utnämningen af en adelsman till denna befattning. Som sin ätts hufvudman bevistade H. riksdagarna 1809 och 1812 och var vid den sistnämnda led. af stats- och bevillningsutskotten samt af det utskott, som förordnades till utredning af vissa frågor rörande riksståndens privilegier. 1812 befordrades han till president i Kommerskollegium. H. slöt själf sin ätt. Han var en ovanligt kunnig och skicklig ämbetsman, oinskränkt tillgifven konungamakten, snarfyndig, driftig och oförfärad samt en god talare. Vid riksdagarna utöfvade han stort inflytande. 1 o. 2. A. B. B. (L. S.)

Håkansson. 1. Hjalmar Emanuel H., sångare, f. 30 sept. 1844 i Öregrund, d. där 3 juli 1901, var anställd vid K. operan i Stockholm 1868—88 och utförde där en stor mängd bas- och barytonpartier, såsom *Jakob* i ”Josef i Egypten”, *Almaviva* i ”Figaros bröllop”, *S:t Bris* i ”Hugenotterna”, *Masetto* i ”Don Juan”, *Papageno* i ”Trollflöjten”, *Ström* i ”Muntra fruarna” m. fl. Han blef 1870 kantor i Jakobs församling i Stockholm och 1875 lärare i körsång vid konservatoriet samt 1882 led. af Mus. akad.

2. Julia H., den föregående hustru, skådespelerska, född Stenius, f. 4 sept. 1853 i Stockholm, blef gift med H. 1 1871, förberedde sig för scenen under fru H. Winther-Hjelms ledning och debuterade på Dram. teatern som *Nora* i ”Ett dockhem” hösten 1886. Hon väckte uppmärksamhet genom sitt moderna spelsätt och uppträdde i ytterligare två roller, men blef icke engagerad. Spelåret 1887—88 var hon fäst vid Svenska teatern i Helsingfors och 1888—91 vid A. Lindbergs sällskap. Från 1891 reste hon några år (tills. med den utmärkte skådespelaren T. Svennberg) på turné i landsorten och Norge, gaf gästspel i hufvudstäderna och var en tid (1892—93) engagerad vid Svenska teatern i Helsingfors. Det var under dessa år hon förvärfvade sitt anseende som en af de ambulerande sällskapens bästa krafter, och vid hennes tillfälliga besök i Stockholm (1888, 1893 och 1894) kunde man konstatera en betydande konstnärlig mognad. 1895—98 var hon af A. Ranft anställd vid Vasateatern och 1899—1902 vid Svenska teatern i Stockholm. Tills. med T. Svennberg bildade hon turnéer 1898—99 och 1902—05, hade eget sällskap 1905—07 och är sedan 1907 engagerad vid Dramatiska teatern.

Fru H. är en af vår moderna teaterkonsts intressantaste representanter, och hon har från en ursprunglig ensidighet i läggningen småningom lyckats utveckla en framställningsförmåga, som behärskar ett vidsträckt sceniskt område. Till en början mest reflekterad och intellektuell, fördjupade hon sig mer och mer i känslolifvet och nådde därhän, att hon under sin kraftigaste period framför allt förstod att återgifva kvinnan i hennes instinktiva rörelser och impulser, passioner och själsstrider. Hon har skapat realistiska bilder, kännetecknade af en växelvis eruptivt våldsam och intensiv lifsenergi, af en hängifvenhet åt lidelsen och smärtan utan sans och gräns och af en både i den psykologiska studien och den yttre detaljen fullt öfvertygande sanningsprägel (*Anna Hjelm* i ”Kung Midas”, *Sylvi*, *Emma Scarli* i ”Stulen lycka”, *Florizel* i ”Ett besök”). Med särskild förkärlek har hon framställt kvinnan om 30 à 40 år, gripit hennes nervösa känslighet och fordran att, obunden af sociala och moraliska hänsyn, fritt utveckla ett personligt innehåll (*Magda* i ”Hemmet”, *Beate* i ”Lefve lifvet!”), men också skildrat henne i de afgörande konflikter, ur hvilka hon med uppoffring af sin egoism utgår renad och förädlad (*Paola* i ”Tanquerays andra hustru”, *mrs Erlynne* i ”Solfjädern”, *fru Bertram* i ”Skärseld”), och i den fullständiga resignationen (*Agnes Jordan*). Fru H:s artistiska särmärke har emellertid icke hindrat henne från att äfven på områden, som från början voro hennes naturell främmande, skapa gestalter af betydenhet. Hon har spelat roller, i hvilka ömheten och den själfulla innerligheten förhärska (*fru Vockerat* i ”Ensamma människor”, *fru Falk* i ”Det stora förslaget”), uttryckt hjärtats hårdhet och köld (den unga frun i ”Moder Jorden”), excellerat i moderna salongsstycken (*Mme de Tauzette* i ”Dénise”), visat prof på älskvärd spiritualitet (*Fröken Falköga* och *Suzanne* i ”Generaldirektören”), kraftigt karakteriserat *Lona Hessel* i ”Samhällets pelare” och *fru Alving* i ”Gengångare”, med naturalistisk pregnans tecknat den cyniska och halfgamla kvinnan som *Tekla* i ”Fordringsegare”, visat glimtar af humor som den gamla baronessan i ”Marcelle” och till och med lyckats gifva en öfvertygande föreställning om den klippska tjufkonan *Wolff* i ”Bäfverpälsen”. Bland hennes öfriga uppgifter nämnas *Hjördis* i ”Härmännen på Helgeland”, *Svanhild* i ”Kärlekens komedi”, *Rebecka* i ”Rosmersholm”, *Ella Rentheim* i ”J. G. Borkman”, *Rita* i ”Lille Eyolf”, *Hedda Gabler*, *Anita Morani* i ”Reformatorn”, *Francillon*, *Lenore* i ”Ära”, *Vasilissa* i ”Natthärbärget”, *Iris* och *dottern* i ”Släkten som dö”. 1. A. L.* 2. S. S—n.

Håkantorp, socken i Skaraborgs län, Gudhems härad. 701 har. 224 inv. (1908). Annex till Segerstad, Skara stift, Falköpings kontrakt.

Håkon, norska jarlar. Se Haakon.

Håksvik, socken i Älfsborgs län, Kinds härad. 11,503 har. 810 inv. (1908). Annex till Kalf, Göteborgs stift, Kinds kontrakt.

Håkäringen (Håskerdingen), *Scymnus borealis* l. *Somniosus microcephalus*, *zool.*, en hajfisk af fam. *Spinacidæ*, från hvars öfriga släkten håkäringsläktet skiljer sig bl. a. därigenom, att ryggfenorna sakna tagg. Håkäringen blir ganska

stor, öfver 4 m. (enligt en annan uppgift öfver 7 m.) lång, och är ytterst glupsk. Den skyr ej att angripa människan, och utan all fruktan för henne frossar den på hvalkroppen, under det hvalfångarna hålla på att afspäcka denna. Håkäringen anträffas, ehuru mycket sparsamt, ute i Kattegatt. Fiskarna få den tillfälligtvis på backorna, men föra den sällan i land, utan taga endast lefvern. Fiskens egentliga hem är norra delen af Nordsjön och Norra ishafvet, där den talrikt förekommer ända upp till Spetsbergen. Norrmännen bedrifva ett ej obetydligt fiske efter denna hajart, dels ute vid bankarna i Ishafvet, dels längs Finmarkens kuster.

sket sker med båtar af omkr. 30 tons dräktighet
h 5—6 mans besättning, hvilka förankras på 250
-350 m. djup. Till redskap begagnas hufvudsak-
gen "snöre" af omkr. 1 cm. genomskärning, ned-
l ersatt af en förzinkad järnkätting, vid hvilken en
of krok är fäst med ett stycke sälspäck till agn.
edan snöret med ett lod af 3—4 kg. vikt ned-
nkts, känner fiskaren med handen, om håkäringen
ggit, och skyndar då draga upp. Håkäringen
llar omkring, så snart den känner sig fast, och
or då kättingen rundt om sig. Då man halat upp
uret, uppskär man buken och lossar lefvern, men
åser samtidigt med ett rör upp simblåsan, på det
oppen ej må sjunka till bottnen. Sedan lefvern
tagits, lämnas kroppen att flyta eller släpas i
nd för att användas till gödselmedel och kreatурs-
da. Någon gång ätes dock köttet, beredt till "räk-
ng", eller får ligga nedgräfdt i jorden, tills det
ifvit halfruttet, hvarefter det medels en särskild
llagning skall blifva ätbart. Det värdefullaste af
uret är dock lefvern, hvaraf beredes tran. Dess
kt växlar mellan 12 och 100 kg.; men stundom
ppgår den t. o. m. till 200 kg. R. L. (L—e.)

Hålahult. 1. Kronopark i Kils socken, Örebro
vir, Örebro län, bildad genom att den till Dylta
afvelbruk anslagna skogstrakten Hålahults allmän-
ng öfverläts till kronan jämlikt k. br. 31 jan.
868. Genom k. br. 6 maj och 30 dec. 1898
söndrades från kronoparken ett område om 50
ar till lungsotssanatorium. Nuv. areal 469 har.
rlig afverkning enl. 1908 fastställd skogshushåll-
ngsplan 1,000 kbm. — 2. Lungsotssanatorium. Se
u b i l e u m s f o n d s s a n a t o r i e r. 1. G. Sch.

Hålanda, socken i Älfsborgs län, Ale härad.
836 har. 1,097 inv. (1908). Annex till Ale-
öfde, Göteborgs stift, Domprosteriets norra kon-
akt.

Hålankare. Se A n k a r e, sp. 1052.

Hålbonäs, gods i Skyllinge socken, Södermanlands
n, med hufvudgården vackert belägen på en udde
sjön Vallmarn och alldeles bredvid Västra stam-
anan. Det omfattar tills. 15¼ mtl, tax. till 388,300
:. (1907), samt kvarn, såg och tegelbruk (tax. till
05,300 kr.). H. tillhörde under senare delen af
400-talet ett par medlemmar af släkten Sparre
:h har sedan genom giftermål gått i arf inom släk-
rna Lillichöök, Fleming, Ryning, Ribbing m. fl.
edan 1810 har det tillhört grefliga släkten Mörner.
906 såldes det till Backa-Hosjö aktiebolag, som
d sågen (1 ram och 2 hyfvelmaskiner) afverkade
gade och hyflade trävaror för omkr. 342,000 kr.
907).

Hålbyggnad l. H å l r u m, *befästningsk.*, kallas
ed ett gemensamt namn hvarje täckt utrymme i
n befästning, som afser att erbjuda mer eller
indre skydd mot den fientliga eldens, särskildt
asteldens, verkan. Hålbyggnaderna bakom eller i
n fältbefästnings vall kallas *täckta rum* (se d. o.).
n tvärvall, som i sig innesluter en hålbyggnad,
allas *hålltravers*. I ett fästningsverk inbyggas hål-
ummen antingen under vallgången eller i traverser,
ler ock läggas de i särskilda skyddsvallar eller
tspräng as i befintligt berg. Man ställer olika
ordringar på hålbyggnader, alltefter som de ligga
fältbefästningar eller i provisoriska och fästnings-
erk. I förra fallet nöjer man sig sålunda vanligen
ed säkerhet mot granatsplitter eller fullträffar af
fältartilleri, under det att man i andra fallet fordrar
bombsäkerhet, hvarför sådana hålrum skola skydda
ej blott mot direkt beskjutning, utan ock mot kast-
eld. Då förr jordtäckta bjälklag eller murade hvalf
kunde göras bombsäkra, måste nu, för att skydd
mot kasteld skall erhållas och där ej tillräckligt
tjock jordtäckning med, eller utan sprängmantel kan
anbringas, träkonstruktionerna eller de murade
hvalfven ersättas med järnkonstruktioner och be-
tong. Vid nybyggnader placeras de flesta hålrum
vanligen i en gemensam större betongbyggnad eller,
i bergfort, insprängas de i klippan. I provisoriska be-
fästningar nöjer man sig dock med täckningar af
betong å järnbalkar (järnvägsskenor) eller hvälfd
korrugerad plåt eller af 2 à 3 lager 0,30 m. virke,
hvaröfver läggas en minst 1,5 m. tjock jordtäckning
med inneliggande sprängmantel af sten; de bärande
väggarna muras af sten eller uppföras af grof
virke. Genom lämpliga anordningar söker man
minska fuktigheten särskildt i fästningsverkens hål-
rum. L. W:son M.

Hålcelt, *arkeol.* Se C e l t.

Håle, socken i Skaraborgs län, Åse härad. 1,277
har. 469 inv. (1908). Annex till Särestad, Skara
stift, Väne kontrakt.

Hålform. Se G j u t n i n g, sp. 1236.

Hålglas. Se G l a s, sp. 1270.

Hålhanden, *anat.* Se H a n d, sp. 1296.

Hålkämera. Se C a m e r a, sp. 1033.

Hålklinga, *krigsv.*, kallas klingan på ett hugg-
vapen, när på ena eller båda sidorna finnas ränn-
formiga urtagningar, genom hvilka vapnet blir
lättare. H. W. W.*

Hålkrabb, *skpsb.*, den del af ett spants eller
en vattenlinjes kontur, som, då den betraktas
utifrån, visar en konkav form. I fig. 1, där krok-
linjen *afb* föreställer spantets form på ena sidan

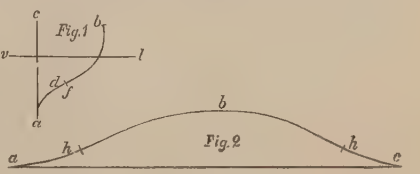

om medellinjen *ac* och linjen *vl* vattenlinjen, är
spantformen konkav mellan kölen, *a*, och inflexions-
punkten, *f*, samt konvex från sistnämnda punkt upp
till relingen, *b*. I detta fall säger man, att spantet
har hålkrabb mellan *a* och *f*. — På samma sätt,
om i fig. 2 *abc* föreställer en vattenlinjes form på
ena sidan om medellinjen *ac*, säges vattenlinjen
abc ha hålkrabb mellan *a* och *h* samt mellan *c*
och *h*. J. G. B.*

Hålkula, *krigsv.*, kallades förr, då rundkulor
användes till artilleripjäser, en ihålig rundkula i
motsats till en massiv s. k. f u l l k u l a. Ihålig-
heten fylldes med krut eller brandsats. G. af Wdt.

Hålkäl (ty. *hohlkehle*, af *hohl*, ihålig, urholkad,
konkav, och *kehle*, strupe, således eg. den krok-
linje, som halsen bildar mot hakan), *bygnk.*, pro-
filering, som är konstruerad efter en del af en
cirkel, ellips eller hyperbel. Hålkälen nyttjas i
byggnadskonsten och de därmed sammanhängande
tekniska konsterna (snickeriet, stenhuggeriet o. s. v.)

företrädesvis som ett förmedlande element och finner användning i synnerhet inom de olika slagen af listverk. Efter ändpunkternas inbördes läge skiljer man mellan stående hålkäl (fig. 1), hvars båda kanter ligga i samma lodräta plan, stigande hålkäl (fig. 2), hvars öfre kant skjuter fram längre än den nedre, och fallande hålkäl (fig. 3), hvars nedre kant skjuter fram längre än den öfre. Full hålkäl har formen af en halfcirkel; half hålkäl (stundom äfven kallad fjärdedels hålkäl) närmar sig formen af ¼ cirkel. Den senare kallas äfven käl-list. Jfr Gesims, Karnis, Kälning och List-verk.

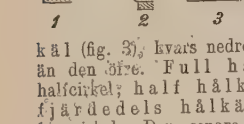

Upk.*

Häll, *med.*, ett sjukdomssymtom, som kan ha flera orsaker. Man skiljer sålunda mellan muskelhåll, pleuritiskt håll o. s. v. Hållet lokaliseras af den sjuke i allmänhet till bröstet eller ryggen ofta nog som ett* ”styng” tvärs igenom bröstet, mera sällan till buken, nedom bröstkorgsranden. Det vanligaste hållet är af s. k. reumatisk art och orsakas af små muskelbristningar eller inflammationer (myiter) samt kännetecknas af en häftigt insättande lokal smärta (styng l. sting) antingen omedelbart efter någon häftig rörelse eller efter hosta, nysning o. d., eller ock uppträder det, likaledes plötsligt, utan någon af den sjuke själf iakttagen orsak (”förkylning”). Det reumatiska hållet plägar vara förenadt med ömhet för tryck och flyttar sig lätt från ett ställe till ett annat. — S. k. pleuritiskt håll uppträder vid lung- och lungsäcksinflammation och framkallas af den inflammatoriska utsöndringen eller beläggningen af fibrin å lungsäckens båda blad. Vid lungans rörelser under andningen kännes denna ojämnhet som ett hinder för andningen, någon gång endast som en skrapning, men i de flesta fall, åtminstone vid akut och häftig inflammation, som ett verkligt håll. Ett dylikt flyttar sig endast långsamt, är vanligen begränsadt till ett visst ställe samt ger i allmänhet icke någon ytlig ömhet i bröstkorgsväggen. Smärtorna vid s. k. *angina pectoris*, hjärtkramp, kunna ock kännas som ett håll, men dock närmast som en känsla af kramning genom hjärtat (se Hjärtsjukdomar). I bukmusklerna inställer sig mycket ofta håll efter häftig hosta. Ryggskott (se d. o.) är egentligen ock ett muskelhåll i nedre delen af ryggmuskulaturen. S. k. mjälthugg är ett håll i mjälttrakten af buken. Det framkallas af häftiga rörelser (springande etc.), men dess närmare natur är okänd. Äfven smärtor vid bukhinneinflammation, såsom omkring blindtarmen, gallblåsan etc., kunna kännas som håll, som torde böra förklaras i analogi med det pleuritiska hållet (se ofvan). Mot reumatiskt håll användes med fördel värme, massage, liniment och s. k. antireumatiska pulver (se under Hufvudvärk). Det håll, som utlöses vid inflammationer i inre, serösa hinnor, behandlas alltefter orsaken som lungsäcks- och bukhinneinflammation. I. H.

Hålla, *jaktv.*, kallas de med hönshund jagade fågelarternas vana att vid hundens annalkande förbli orörliga (trycka). En fågel säges ”hålla dåligt”, då den vid hundens eller jägarens annalkande, redan utom skotthåll, tager till vingarna (lyfter) eller då den löper undan på marken. A. Km.

Hålla af, *sjöv.*, med afsikt förändra den riktning fartyget styr, så att vinden får större tillfallsvinkel i seglen; man säger t. ex. ”hålla af ett streck”, ”hålla af för en seglare” o. s. v. — Hålla bidevind, segla l. ligga bidevind (se d. o.). — Hålla fullt, styra fartyget så, att seglen jämt hållas fulla, utan att fladdra. — Hålla kurs l. styra kurs, styra i den riktning, i hvilken man vill framkomma, utan att af motvind eller annan orsak nödgas afvika därifrån; äfvensom att efter en tillfällig upplofning eller afhållning åter styra i det anbefallda kompasstrecket. — Hålla lofven, bibehålla sitt läge i lofvart om ett fartyg eller annat föremål; äfven att styra jämt bidevind, utan att falla af. — Hålla lätt, vid bidevindsegling ej styra nära vinden, utan hålla godt fullt. — Hålla ned, falla af från kursen och styra ned mot ett i lä befintligt fartyg eller föremål för att närma sig detta. — Hålla sjön, under storm ligga ute eller fortsätta sin segling, utan att söka hamn. — Hålla öppet klys. R. N.* Se Klys.

Hålla bank, *spell.* Se t. ex. Farao, sp. 1379.

Hålla på. Se Grufkompass.

Hålldamm (Spardamm). Se Damm.

Hållfasthet, *tekn.*, i allmänhet ett materials egenskap att, utan att brista, kunna motstå påkänningen af en kraft eller belastning; i inskränkt bemärkelse det maximimotstånd, som materialet därvid förmår utöfva. (Bärighet är en äldre, nu obruklig benämning af ungefär samma innebörd.) Den anträngande kraften framkallar i materialet en spänning eller påkänning, som hålles i jämvikt af materialets hållfasthet; denna anges därför liksom påkänningarna till sin storlek i vikt per ytenhet, vanligen kg./kvmm eller kg./kvcm. Beroende på arten af påkänning skiljes mellan sträck- l. draghållfasthet, tryckhållfasthet, böjningshållfasthet, skjufningshållfasthet samt vrid nings- l. torsionshållfasthet. I närmaste samband me materialets hållfasthet och af väsentlig betydelse fö dess dithörande egenskaper äro de *formförändringar* som inträda hos materialet under inverkan af en på känning. Dessa formförändringsförlopp äro vid d nämnda olika slagen af påkänningar för ett isotrop (alltigenom likabeskaffadt) ämne, såsom mjukt jär och stål, koppar m. fl. metaller och ämnen, analog och karakteriseras bäst af materialets förhållande när det utsättes för en rent sträckande påkänning Som typ härför skall anföras *deformationsförlopp hos mjukt järn och stål vid sträckande belastning*

En cylindrisk stång af t. ex. mjukt götstål utsätte för sträckande belastning i stångens längdriktning Belastningen = P kg; stångens tvärarea = A kvmm Sträck- eller dragpåkänningen i materialet, som tän

$$\text{kes jämnt fördelad öfver tvärarean, är då} = \frac{P}{A} \text{ k}$$

per kvmm. Så snart stången belastas, undergå den en förlängning. I vidstående belastnings- oc töjningsdiagram (fig. 1) äro belastningarna afsat på den vertikala axeln och förlängningarna på de horisontella. Intill en viss påkänning ökas töjni garna lika mycket för hvarje ny kg./kvmm., d. v. töjningar och påkänningar äro proportionella. *Propo tionalitetsgränsen* är den högsta påkänning i kg. p ytenhet hos materialet, intill hvilken töjning och p känning fortfarande äro proportionella. *Töjning*

efficienten är lika med töjningen af längdenheten, r materialet belastas med 1 kg. per ytenhet (neanför proportionalitetsgränsen). För järn och stål töjningskoefficienten äfven för olika kolhalter och ika värmebehandling (härdadt eller ohärdadt) tämottgräns
räckgräns
op gräns
asticitetsgräns
Belastning
Förlängning
Total förlängning efter brottet = tänjbarhet

Fig. 1.

gen lika och = omkr. $^1/_{20000}$ kvmm./kg., d. v. s. för arje kg./kvmm. förlänger sig materialet med $^1/_{20000}$ sin längd. *Elasticitetsmodulen* är inverterade värt af töjningskoefficienten och är alltså för järn och ål omkr. 20,000 kg./kvmm. Vid påkänningar unr proportionalitetsgränsen har materialet i regel n anmärkningsvärda egenskapen, att det vid belastngens borttagande, aflastning, återgår till sin urrungliga längd. Sådana formförändringar, som vid astning återgå, kallas *elastiska*. *Elasticitetsgränsen* den högsta påkänning i kg. per ytenhet, intill ilken formförändringarna fortfarande äro elastiska. regel ligger elasticitetsgränsen något lägre än prortionalitetsgränsen, men för järn, stål m. fl. meller är skillnaden så liten, att praktiskt taget den nare äfven är ett mått för den förra. Enär elastitetsgränsen kan utrönas endast genom upprepade, ccessivt ökade belastningar och aflastningar, är dess stämning tidsödande och vansklig, af hvilken orsak an i allmänhet nöjer sig med proportionalitetsgränn. Då proportionalitetens upphörande, d. v. s. jningskurvans krökning från den räta linjen, eger m småningom, är proportionalitetsgränsen i regel en skarpt bestämbar punkt, utan värdet på denmma är endast ungefärligt. Vid påkänningar öfver oportionalitetsgränsen ökas töjningarna mer och er och äro ej längre elastiska, utan blifva öfvergande *permanenta*, d. v. s. de kvarblifva efter astning. Vid fortsatt belastning uppnås *sträckänsen* l. *flytgränsen*, som är den påkänning i kg. r ytenhet, vid hvilken förlängningarna blifva myct stora äfven vid små belastningsökningar; vid nna påkänning kan materialet t. o. m. fortsätta att sevärdt förlängas, utan att belastningen ökas. Marialet säges *flyta*, och förloppet kan betraktas, som n hvilofriktionen mellan materialets smådelar blifvit pphäfd, så att dessa kunna intaga nya lägen i förllande till hvarandra. Sträckgränsen är olika utäglad för olika material, tydligt markerad för jukt järn och stål, men kan ej påvisas för härdadt ål. Sedan sträckgränsen öfverskridits, måste belastngen åter ökas, för att stången skall förlängas; vid rtsatt ökning af belastningen blifva förlängningarna lt större, tills slutligen materialets maximihållfasthet är uppnådd; vid denna påkänning börjar stången att på något ställe få en insnörpning, som växer, utan att belastningen behöfver ökas, tills materialet brister. *Brottgränsen*, materialets *sträckhållfasthet* (i inskränkt bemärkelse), är den gränspåkänning i kg. per ytenhet, för hvilken materialet måste utsättas för att brista. De slutliga formförändringarna efter brottet äro af stor betydelse för bedömande af materialens användning. Med materialets *tänjbarhet* förstås stångens förlängning, mätt efter brottet och uttryckt i proc. af den ursprungliga mätlängden, tagen symmetriskt kring brottstället. Med materialets *kontraktion* förstås minskningen i tvärarea vid brottstället i proc. af ursprungliga arean. Enär förlängningarna äro störst vid brottstället och minskas, ju mer man aflägsnar sig från detsamma, är tänjbarhetens värde beroende på den använda mätlängden. Lagen om de proportionella motstånden säger: utsättas likformiga kroppar af samma material för lika påkänningar (kg. per ytenhet), uppstå likformiga formförändringar. Tänjbarheten anges därför i mätlängder, som äro multipler af stångens diameter; s. k. *normalmätlängd* = 10 × diametern. Lagen gäller närmelsevis äfven, om stängerna ha annan sektion än cirkeln, t. ex. kvadratisk eller rektangulär; man tänker sig då arean omvandlad till en lika stor cirkelarea, hvarvid normalmätlängden = 10 × diametern, i den så erhållna cirkeln, eller = $11{,}3\sqrt{A}$, då A = stångens tvärarea. Tänjbarheten bestämmer väsentligen storleken af *formförändrings-* l. *deformationsarbetet*.

Det *elastiska deformationsarbetet* är det arbete, som erfordras för att deformera en kropp intill elasticitetsgränsen, och *brottarbetet* är det arbete, som erfordras för att framkalla brott. För lika dimensionerade kroppar (konstruktioner) af olika material är brottarbetet proportionellt mot produkten af brottgräns och tänjbarhet. Enär brottarbetet motsvarar det *slagarbete*, som erfordras för att genom slag få materialet att brista, äro brottarbetet och, i viss mån, tänjbarheten ett mått för materialets *seghet*.

Ofvan anförda betraktelsesätt eger med vissa modifikationer tillämpning för nästan alla material. För spröda kroppar, såsom gjuttackjärn, härdadt stål, porslin etc., ligger elasticitetsgränsen nära brottgränsen, och flytgräns kan ej påvisas. Dessa ämnen ha äfven mycket ringa tänjbarhet (en tiondels proc. och därunder), hvarför brottarbetet i väsentlig grad utgöres af elastiskt deformationsarbete. Flera gjutna metaller, speciellt gjuttackjärn, ha ej konstant töjningskoefficient och sakna därför någon påvisbar proportionalitetsgräns. Detsamma gäller för en hel del icke isotropa ämnen, såsom cementbruk, betong.

Hållfasthetsförloppen vid andra slag af påkänning än sträckning äro analoga med det anförda och skola endast i korthet anföras.

Tryckhållfasthet. Tryckbelastning = P kg., tvärarean = A kvmm., då är tryckpåkänningen = $\frac{P}{A}$ kg./kvmm. Elasticitetsmodul och proportionalitetsgräns äro i regel ungefär desamma som vid sträckning (för isotropa ämnen). Hårda och spröda ämnen ha bestämd brottgräns eller tryckhållfasthet, då materialet brister; mjuka och sega metal-

ler och andra ämnen sammantryckas, utan att brista; tryckhållfastheten får då anges af påkänningen vid någon viss sammantryckning, t. ex. 10 proc. af ursprungliga höjden.

Böjningshållfasthet. De grundprinciper, som gälla för de påkänningar, som uppstå, om en kropp eller konstruktion underkastas böjande belastning, må åskådliggöras af följande enkla exempel, fig. 2. Den stångformiga kroppen A—B af T-sektion är inspänd vid A och belastad vid B med kraften P. I en godtycklig sektion X framkallar belastningen ett visst *böjande moment*, M_b. Fibrerna i sektionens öfre del S blifva sträckta, och i den undre T blifva de tryckta. Sektionen har en viss neutralaxel, N, där

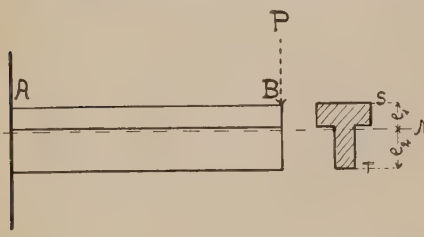

Fig. 2.

såväl sträckning som tryckning aftagit till noll. Påkänningen i de yttersta sträckta fibrerna på afståndet e_1 från neutralaxeln är $= M_b : \frac{\Theta}{e_1} = \frac{M_b}{W_1}$; och i de yttersta tryckta fibrerna på afståndet e_2 från neutralaxeln $= M_b : \frac{\Theta}{e_2} = \frac{M_b}{W_2}$, där Θ = sektionens tröghetsmoment med afseende på neutralaxeln och $W = \frac{\Theta}{e}$ kallas den sträckta, resp. tryckta sidans motståndsmoment. (De ofvan definierade kvantiteternas storlek och värde för olika dimensioner och belastningsfall återfinnas i gängse ingenjörshandböcker.) Då böjningspåkänningen sålunda kan återföras till sträckande och böjande påkänningar, gäller hvad som för dessa anförts.

Skjufningshållfasthet tages i anspråk, om ett material utsättes för afskärning eller afklippning. Skjufpåkänningen är den kraft i kg. per ytenhet, med hvilken två närliggande tvärsnittsplan sträfva att förskjutas i förhållande till hvarandra, och skjufningshållfastheten är = den skjufningspåkänning, som måste uppnås, för att två närliggande tvärsnittsplan skola glida isär.

Vridningshållfasthet tages i anspråk, när t. ex. en prismatisk stång utsättes för en vridande kraft eller kraftpar, som åstadkommer ett *vridningsmoment* (= kraft × vridningsarm) $= M_v$. Detta moment åstadkommer *vridnings*(= skjufnings)*påkänningar* i stångens olika delar. Vridningspåkänningen är = noll i stångens centrumlinje och störst i dess yttersta ytelement. För en cylindrisk (cirkulär) stång (axel) med diametern d är största vridningspåkänningen $= M_v \cdot \frac{16}{\pi d^3} = \tau$ och vridningsvinkeln $= \frac{115 \cdot \tau \cdot \beta}{d}$ uttryckt i grader per längdenhet, där β = materialets skjufningskoefficient och i allmänhet = 2,6 × töjningskoefficienten.

Afknäckningshållfasthet tages i anspråk, när en lång prismatisk kropp (stång, pelare) åverkas af en tryckande kraft i sin längdriktning. Så länge kraften understiger ett visst värde, beroende på dimensioner och öfriga förhållanden, undergår stången ej andra formförändringar, än om påkänningen varit ren tryckning. Öfverskrides detta värde, kan en ringa anledning orsaka en utböjning af stången, hvilken utböjning, utan ökning af kraften, ökas, tills stången nedböjes eller brister. Denna kritiska afknäckningsbelastning beräknas med tillhjälp af de s. k. Eulers afknäckningsformler.

Med afseende på verkningssättet hos de påkänningar, för hvilka en konstruktionsdel kan utsättas, och deras olika betydelse för hållfasthetsegenskaperna kunna de indelas i följande olika slag. *Lugna påkänningar* äro sådana, som förändra sin storlek kontinuerligt och småningom och därför ha karaktären af en *kraft*. De kunna verka i en eller flera riktningar och vara af växlande storlek. Oftast äro dessa påkänningar beräkningsbara och de, som ligga till grund för konstruktionens beräkning. Enär man på en konstruktion ställer den fordran, att den vid sin användning ej endast *ej* skall brista, utan ej heller skall permanent formförändras, följer, att de lugna påkänningarna alltid böra understiga materialets proportionalitetsgräns. — *Plötsliga tillfälliga slagpåkänningar* äro tillfälliga öfverbelastningar, som kunna uppstå tilll följd af oförutsedda och okontrollerbara omständigheter, såsom olyckshändelser etc. Dessa påkänningar ha i regel karaktären af ett *slag*, d. v. s. en energi. Risken för dessa påkänningar mötes dels genom ökade dimensioner, dels genom val af lämpligt material. Vid dimensioneringen inlägges nämligen en viss säkerhetsfaktor. Är säkerheten 5-faldig, menas därmed, att den beräknade ord. påkänningen är $^1/_5$ af materialets brottgräns. Med afseende på materialet bör sådant väljas med så stort brottarbete som möjligt. Det som skall neutralisera slaget är nämligen konstruktionens formförändringsarbete, och ju större detta är, desto större slagenergi tål konstruktionen utan att brista. Ett enstaka slag eller stöt måste öfverskrida konstruktionens brottarbete för att orsaka dess bristning. Däremot blir den eventuellt permanent deformerad och måste repareras eller utbytas. — *Upprepade slagpåkänningar* förefinnas i många konstruktioner ej som tillfälliga, utan som fullt naturliga för användningsändamålet. Villkoret för hållfasthet är här, att hvarje enskildt slag ej bör öfverskrida konstruktionens elastiska deformationsarbete. Ifall materialet nämligen tillräckligt många gånger belastas eventuellt i växlande riktningar öfver elasticitetsgränsen, uppkommer en spricka i de mest ansträngda fibrerna, som småningom förstoras, tills konstruktionen brister. Förefinnas sådana påkänningar, måste inläggas stor säkerhet, 8-, 12- à 20-faldig, samt material, som både är segt och har tämligen hög elasticitetsgräns.

Nedan angifvas några schematiska värden på hållfastheten hos en del i Sverige använda material. De flesta värdena äro ungefärliga medelvärden af profningar, utförda vid Tekniska högskolans materialprofningsanstalt i Stockholm och vid Chalmerska institutets materialprofningsanstalt i Göteborg.

Metaller.	Prop. gräns kg./mm.²	Sträckhållfasthet (brottgräns) kg./mm.²	Tänjbarhet (normal proc.)	Töjningskoeff. $\frac{\text{mm.}^2}{\text{kg.}}$
Lancashirejärn	8 à 12	29 à 35	25 à 35	omkr. $\frac{1}{200000}$
Mjukt götjärn (kolhalt omkr. = 0,15 proc.) (i stänger och fasonjärn)	15	40	20 à 30	$\frac{1}{200000}$
Stål, utglödgadt (omkr. 800°)				
kolhalt = 0,40 proc.	25	55	20	$\frac{1}{200000}$
= 0,60 »	30	65	15	»
= 0,80 »	35	80	10	»
härdadt fr. 850°; anlöpt till 550°				
kolhalt = 0,40 proc.	50	90	10	»
= 0,80 »	70	120	5	»
Järntråd (telegraf-)	20 à 40	40 à 70	—	»
Ståltråd (för linor)	50 à 100	120 à 250	—	»
däraf gjorda linor ha en minskning i hållfasthet af omkr. 10 proc.				
Gjuttackjärn	saknas	12 à 16	0,1	Växer från $\frac{1}{120000}$ till $\frac{1}{60000}$
böjningshållfasthet = 24 à 30 kg./mm.²	»			
tryckhållfasthet = 70 à 90 kg./mm.²	»			
Koppar, valsad	8	20	35	$\frac{1}{120000}$
» tråd	16	40	—	»
Mässing, gjuten	6	18	12	$\frac{1}{80000}$

Läderremmar: Draghållfasthet 300 à 600 kg./cm.²

Töjningskoeff. $\frac{1}{1200}$ à $\frac{1}{2500}$ $\frac{\text{cm.}^2}{\text{kg.}}$

Trä (felfritt, torrt)	Draghållfasthet kg./cm.²	Tryckhållfasthet kg./cm.²	Böjn.-hållfasthet	Skjufn.-hållfasthet // fibrerna
Furu	1,000	400	650	85
Gran	800	370	600	80
Björk	1,200	430	750	110
Ek	1,100	420	750	100
Ask	—	430	750	120

Töjningskoefficienten för samtliga slagen omkr. $\frac{1}{1100000}$ $\frac{\text{cm.}^2}{\text{kg.}}$

Sten	Tryckhållfasthet kg./cm.²
Granit	1600
Kalksten	1200
Sandsten	900
Tegel	
Vanligt rödtegel	200
Klinkertegel upp till	1000
Kalksandstegel	150

Cement	Draghållfasthet kg./cm.²	Tryckhållfasthet kg./cm.²
1 cement + 3 sand (normal) efter 7 dygn	16	180
1 cement + 3 sand (normal) efter 28 dygn	22	250

Betong Blandningsförhållande cement : sand : makadam	Tryckhållfasthet i kg./cm.² efter en härdningstid af: 4 veckor;	13 veck.	1 år	2 år
1 : 1 : 2	270	340	450	600
1 : 2 : 3	230	280	400	500
1 : 3 : 5	200	240	330	450

Om isolationshållfasthet se Genomslag 2. J. O. R—s.

Håll fullt!, *sjöv.* Se Fullt.

Hållhake, *zool.* Se Fjärilar, sp. 504.

Hällnäs, socken i Uppsala län, Ölands härad. 23,508 har. 3,013 inv. (1908). H. utgör ett till egaren af Löfsta bruk patronellt pastorat i Uppsala stift, Örbyhus kontrakt.

Håll- och lastplats, *järnv.*, sådant med sidospår försedt ställe å linjen, där bantåg göra uppehåll för såväl person- som godstrafik. Jfr Lastplats. A. d'A.

Håll- och reservskjuts. Se Gästgifvarskjuts.

Håll och styng, *med.* Se Hudretmedel och Håll.

Hållplats, *järnv.*, sådant ställe på banan mellan två trafikstationer, där vissa tåg stanna för att upptaga eller afämna passagerare och där för detta ändamål plattform med ett enkelt väntrum och biljettförsäljning äro anordnade. Biljett vid hållplats säljes i regel icke annat än till närmaste station i tågriktningen, där omköp och pollettering af resgods måste ske, om resan skall utsträckas längre. H. L.

Hällrot, *bot.*, namn på *Aristolochia clematitis* L.

Hällsfjärden. Se Hållsviken.

Hållsviken, i sin yttre del kallad Hållsfjärden, vik af Östersjön, som v. om Trosa intränger i Västerljungs socken i Södermanlands län. Inom Västerljungs socken ligger lastageplatsen H. med

poststation och regelbunden ångbåtstrafik på Stockholm.

Hållö, liten ö i bohuslänska skärgården, ligger i s. v. utanför Sotenäset, s. om Smögen, och tillhör Askums socken. Viktig hafsfyr, blixtfyr, med blänk hvar 5:e sek., som från en höjd af 39,2 m. öfver vattnet har en lysvidd af 18 min.

Hålogaland. Se Haalogaland.

Hålrum. Se Hålbyggnad.

Hålskepp (eng. *hold*), *sjöv.*, den mellan understa däcket och bottnen befintliga delen af fartyget. Jfr Däck. C. K. S.

Hålspade. Se Spade.

Hålsöm. Se Sömnad.

Hålta, socken i Göteborgs och Bohus län, Inlands nordre härad. 2,951 har. 899 inv. (1908). Annex till Solberga, Göteborgs stift, Älfsyssels södra kontrakt.

Håltegel. Se Tegel.

Håltrave'rs. Se Hålbyggnad och Tvärvall.

Hålven, *anat.*, en dålig, från tyskan hämtad öfversättning af lat. *vena cava*, som åter är en oriktig öfv. af grek. *fleps koi'le*, ”den vida” l. ”tunnlika ådern”. Hålvenerna äro två, en öfre och en nedre (*v. c. superior* och *v. c. inferior*). Den öfre upptager i sig blodet från hufvudet, halsen och de öfre lemmarna. Den går, kort och vid pass 2,4 cm. tjock, ned genom öfre delen af bröstthålan, något till höger och tömmer sitt innehåll i högra hjärtförmaket. Den nedre hålvenen uppsamlar genom sina grenar (rötter) blodet från de nedre lemmarna samt från bäcken- och bukinälfvorna, dels direkt, dels medelst portådern, genom lefvern. Den genomgår därefter, omkr. 3,4 cm. tjock, mellangärdet och tömmes nedifrån i högra hjärtförmaket. Hålvenerna äro kroppens största vener. G. v. D.*

Håmär, *zool.* Se Håbrand.

Hånger, socken i Jönköpings län, Östbo härad. 5,936 har. 704 inv. (1908). Annex till Kärda, Växjö stift, Östbo kontrakt.

Hångsdala, socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. 1,007 har. 286 inv. (1908). H. bildar med Skörstorp och Östra Gerum ett regalt pastorat i Skara stift, Vartofta kontrakt.

Hångstafallen, vattenfall i Ljungan, i västligaste delen af Torps socken, Medelpad, ha jämte den ofvanför belägna Johannisbergsforsen inköpts af Stockholms superfosfatfabriks aktiebolag, som ämnar i den närmaste framtiden utbygga dem för att vinna kraft till en större fabrik för tillverkning af kalkkväfve. Vattnet skall från Johannisbergsforsen ledas öfver land omkr. 3 km. till nedre ändan af nedre Hångstaforsen för att där, med en fallhöjd af omkr. 40 m., användas för en elektrisk kraftstation med omkr. 15,000 elektriska hkr. Vid den blifvande fabriken, som erhållit namnet Ljungafors, skall tillverkas kalciumkarbid och kalkkväfve (kalciumcyanamid). Se Cyan-amid.

Hår. 1. *Anat.* (lat. *pili, capilli, crines*). Se Hud. — Om rådande hårmoder under olika tider se Dräkt. — 2. Växternas hår, trikömer (grek. *tri'choma*), *bot.*, äro ytliga bildningar, i det att de utvecklas från öfverhudens celler eller närmast därunder liggande väfnader. De bestå ofta af en eller relativt få celler. Sådana hårbildningar, som äro högre utvecklade, så att äfven cellager liggande under öfverhuden deltaga i deras utbildning, har man kallat emergenser (se d. o.). Hår finnas så godt som hos alla högre växter och kunna uppträda på alla slags organ, rötter, stammar och blad. De äro i allmänhet utan någon ordning fördelade på organen. I växternas lif spela de på mångahanda sätt en viktig roll. De unga sugrötterna ega fina hår, som utgöras af en utstjälpning af öfverhudscellerna; de benämnas absorptionshår eller rothår. På öfverjordiska organ (blad, stammar) ha håren ofta till uppgift att förstärka öfverhuden (se Hudväfnad) i dess funktioner.

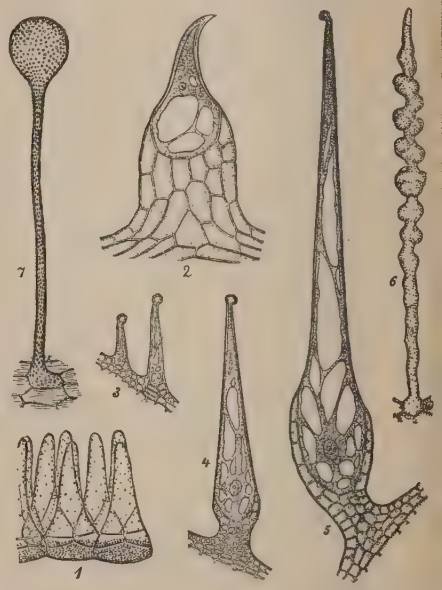

Hårformer. *1* från blomkronan af Primula sinensis, *2* från stjälken af Rubia tinctorum, *3—5* brännhår i olika utvecklingsstadier hos Urtica, *6* från blomkronan af Viola altaica, *7* från blomkronan af Antirrhinum.

Sådana hår äro t. ex. stjärnhår, som bestå af ett kortare fotstycke och en plattad, utbredd skifva, spindelväfshår, ullhår m. fl., benämningar, som hänföras till hårens växlande former. Håren äro ofta luftfyllda och torra samt förläna därigenom den växt, som de tätt bekläda, ett grått, hvitt eller silfverglänsande utseende. Sådana hår finnas i synnerhet hos växter på torra, varma, solöppna platser, där de bidraga till att nedsätta afdunstningen eller skydda mot för stark bestrålning. Glandelhår bestå af ett kortare skaft och ett klotformigt hufvud, som afsöndrar en vätska, som kan vara af mycket olika beskaffenhet, såsom slem, harts, gummi etc. (se Glandel), hvilka kunna skydda växten mot för stark afdunstning eller mot angrepp af djur. Som skydd mot djur tjäna dessutom skarpa stickande och sträfva hår eller *borst* samt *tornar* (försvarshår), hvilka ofta ha en mera komplicerad byggnad och hänföras till *emergens*bildningarna (se Emergenser). Särskildt egendomliga skyddshår äro brännhåren (se fig. 3—5). De bestå af en stor, nedtill

klotformig, upptill långt utdragen cell med en liten förtjockad spets. Väggen är förkislad, och vid beröring brytes spetsen lätt af längs en snedt gående linje, så att håret får formen af en lansett, som lätt tränger in i det organ, hvarmed håret kommer i beröring. Härvid utgjutes i såret en giftig vätska af ännu ej utredd natur. — Af egendomlig beskaffenhet äro vidare de digestionshår, som finnas hos köttätande växter (se Insektätande växter), hvilka afsöndra ägghviteupplösande enzym och upptaga de genom dessas verksamhet bildade spaltningsprodukterna. Hos många växter på torra ställen och hos många epifyter (se d. o.) finnas egendomliga vattenuppsugande hår. Vidare finnes en hel del hår, hvilka ha funktioner, som äro tämligen främmande för öfverhuden. Som sådana kunna nämnas klätterhår, starka, klolikt tillbakaböjda hår, genom hvilka en växt hindras att glida ifrån ett stöd, som den fått (se Lianer). En liknande funktion ha *hapterer* (se d. o.), hvilka äro antingen enkla hår eller mer högt utvecklade organ, som genom en skifva, som tryckes till underlaget, fästa alger och podostemonacéer, sålunda i vatten lefvande växter, vid stenar, klippor eller annat underlag. Håren ha en mycket viktig uppgift vid spridning af frö och frukter, flyghår (se Spridningsanordning). 2. H. Hn.

Hårceller, *anat.* Se Hörselorgan,

Hård, svensk adlig ätt, härstammar enligt äldre släktböcker från en Erland Jönsson. Dennes son, Johan Erlandsson, lefde 1420. Sonen Per Jönsson skall ha skrifvit sig till Nässja. Dennes son Olof Pedersson, som 1490 var fogde på Kalmar, gifte sig med Gunilla Hård, och deras söner, Peder och Bengt, bortlade fädernevapnet samt antogo mödernevapen (ett oxhufvud) och mödernenamn. Peder H. (riksråd 1524, d. 1534) blef stamfader för den ännu lefvande adliga ätten H. af Segerstad; den yngre brodern, Bengt H., stiftade den likaledes kvarlefvande ätten H. af Torestorp. En gren af ätten H. af Segerstad upphöjdes med Karl Gustaf H. (se H. 1) 1710 i friherrligt och 1731 i grefligt stånd.

1. Karl Gustaf H. (skref sig Hårdh), grefve, krigare, riksråd, f. 11 juni 1674, d. 10 jan. 1744, var en tid i fransk tjänst, blef 1700 korpral vid lifdrabanterna, följde Karl XII i fält samt vann hans ynnest genom oförvägen tapperhet och blind lydnad. Han utnämndes 1703 till generaladjutant samt 1706 till öfverste för Västgöta ståndsdragoner och löjtnant vid lifdrabanterna. Han blef sårad vid Poltava, följde konungen till Turkiet, utnämndes 1710 till generalmajor och kaptenlöjtnant vid lifdrabanterna, deltog i kalabaliken vid Bender 1713, där han ånyo blef sårad, samt utnämndes s. å. till generallöjtnant. Han anförde en afdelning (”indelning”) af den från Turkiet till Stralsund 1714—15 återtågande truppen och förordnades efter hemkomsten till generalguvernör i Skåne och blef 1717 general. När skånska guvernementet delades, blef H. 1719 landshöfding öfver Malmöhus län. 1727 utnämndes han till riksråd. I rådet tillhörde H. Arvid Horns anhängare och blef därför vid riksdagen 1738—39 ”licentierad”, d. v. s. afsatt. H. fick 1710 friherrlig och 1731 greflig värdighet.

2. Johan Ludvig H., den föregåendes son, grefve, krigare, konspiratör, f. 1719, d. 21 aug. 1798 i Berlin, bevistade som löjtnant vid Dalregementet 1741—42 års fälttåg i Finland och befordrades 1745 till kapten vid samma regemente. 1747 gick H. i holländsk krigstjänst, slogs under furstens af Waldeck befäl samt blef s. å. öfverstelöjtnant och öfverste i holländska armén. Han tog verksam del i den statshvälfning, som s. å. störtade den aristokratisk-republikanska styrelsen och återgaf ståthållarmakten åt prinsen af Oranien. 1748 blef han öfverste i svensk tjänst. Efter Adolf Fredriks tronbestigning (1751) deltog H. med ifver och drift i hofpartiets planer till konungamaktens utvidgande och uppgjorde 1756 en skriftlig plan till statshvälfning, som dock till följd af konungens sjukdom ej kunde verkställas. Han skall ock ha varit upphofsman till den senare revolutionsplanen, hvars upptäckt bragte flera af de sammansvurne i fördärfvet. H. lyckades emellertid genom flykten 25 juni 1756 rädda sig undan till Danmark. Han blef frånvarande dömd från lif, ära och gods, men erhöll vid 1765—66 års riksdag nåd. Emellertid hade han, efter en tids vistelse i Tyskland, Schweiz och Holstein, 1757 inträdt som öfverste i preussisk tjänst, där han utmärkte sig för duglighet och tapperhet. 1759 blef han tillfångatagen af ryssarna och frigafs först 1762. Han deltog sedan åter i kriget på preussisk sida, utnämndes 1763 till preussisk generalmajor och besökte 1766 Sverige i uppdrag att åstadkomma ett närmande mellan Sverige å ena sidan samt Preussen och Ryssland å den andra, hvilket dock ej lyckades. När drottning Lovisa Ulrikas broder prins Henrik 1770 besökte Stockholm, var H. i hans följe. H. befordrades 1772 till preussisk generallöjtnant och guvernör på Spandau, bevistade det korta bajerska successionskriget 1779 och erhöll på begäran afsked 1780. Gustaf III erbjöd honom 1788 att taga befälet öfver svenska armén i Finland. — H. nedskref på ålderdomen anteckningar om sitt lif, utgifna under titeln *Mémoires d'un gentilhomme suédois* (Berlin, 1788; utdrag däraf äro utgifna i svensk öfv.). 1 o. 2. A. B. B.

Hårda frön, *bot.* Se Hårdskalighet.

Hårda hjärnhinnan, *anat.* Se Hjärnhinnor.

Hårdbasar, *metall.*, kallas vid härdsmide råa färskor, som, i synnerhet under början af färskningsarbetet och vid användande af rågående tackjärn, vilja slå sig fast vid härdbottnen och ofta förorsaka smeden ganska mycket arbete att lossa och bringa

upp för forman. Jfr Forma, Härd, Härdsmide. C. A. D.*

Hårdbast, *bot.* Se Bast.

Hårdbly. Se Bly.

Hård falunit, *miner.* Se Falunit.

Hårdgummi, detsamma som ebonit (se d. o.). Jfr Gummifabrikation.

Hårdh, K. G. Se Härd 1.

Hårdh, A., litograf, f. 1807 i Finland, d. 25 april 1855, lärde i Stockholm sin konst, hvilken han redan vid 1830-talets början utöfvade. Bland hans mångtaliga alster må nämnas planscherna i "Stockholm förr och nu" (1840) samt de flesta bladen i "427 porträtter af namnkunniga svenske män och fruntimmer" (1841—47). —rn.*

Hårdhet, *tekn.*, i allmänhet ett materials egenskap att kunna motstå inträngandet af en annan (hårdare) kropp; i inskränkt bemärkelse det motstånd, som det därvid utöfvar. Uppfattningen af hårdhetsbegreppet är emellertid något sväfvande, hvilket äfven framgår af de olika sätten för bestämning af ämnens hårdhet.

Inom mineralogien bestämmes minerals, kristallers och liknande kroppars hårdhet sålunda, att de utsättas för *repning* af vissa bestämda mineral, hvarigenom de med afseende på förmåga att motstå repning låta ordna sig i viss ordningsföljd, som anges i förhållande till en hårdhetsskala. Mest använd är *Mohs' hårdhetsskala*:

1	talk	repas af fingernagel
2	stensalt och gips	repas af fingernagel
3	kalkspat	hårdhet hos kopparmynt
4	flusspat	» » mjukt järn
5	apatit	vanligt fönsterglas omkr. 5,5
6	ortoklas (fältspat)	vanlig stålfil omkr. 6,5
7	kvarts (bergkristall)	repa glas
8	topas	repa glas
9	korund	skära glas.
10	diamant	skära glas.

Ett undersökt ämnes hårdhet ligger sålunda mellan 5 och 6, om det repas af ortoklas, men själf repar apatit.

Inom tekniska mekaniken bestämmes metallers m. fl. ämnens hårdhet medelst inträngningsmetoder. Bland dessa må nämnas *Brinells kulprofningsmetod*: en sfärisk stålkula inpressas delvis med viss belastning i en planslipad yta af materialet, och intryckets diameter uppmätes. Brinells hårdhetstal = $\frac{\text{använd belastning}}{\text{kulintryckets sfäriska yta}}$ kg./kvmm. Vanligen användes en kula af 10 mm. diameter och en belastning på 3,000 kg. eller annan mindre belastning. Hårdhetstal enl. Brinell:

Ämne	hårdhetstal (kg./kvmm.)
Lancashirejärn	omkr. 100
Mjukt götjärn	» 120
Stål, 0,40 proc. kolhalt (ohärd.)	» 150
» » » » (härd. vid 800°)	» 500
» 0,80 » » (ohärd.)	» 250
» » » » (härd. vid 800°)	» 700
Gjuttackjärn	» 180
Helhvitt tackjärn	» 500
Koppar, valsad	» 80
Mässing, valsad	» 150
» gjuten	» 70

Enligt *Ludwiks metod* inpressas en spetsig kon, med 90° toppvinkel, i materialets plana yta, hvarvid hårdhetstalet äfven här erhålles genom att dividera det använda trycket (kg.) med intryckets koniska yta (mm.²). (Jfr Hållfasthet). J. O. R—s.

Hårdhet hos vatten. Se Vatten.

Hårdhetsskala, *miner.* Se Hårdhet.

Hårdhetstal, *mek.* Se Hårdhet.

Hårdhudingar, *zool.* Se Fastkäkar.

Hårdhvete, *bot.* Se Hvete.

Hårdlod, *tekn.* Se Lödning.

Hårdlödning, *tekn.* Se Lödning.

Hårdmalm, *metall.*, kallas den kopparmalm, hvars bergart utgöres af kvarts eller kvartsiga mineral, i motsats mot blötmalm, hvars bergart utgöres af svafvelkis eller magnetkis. C. A. D.*

Hårdmjölkad. Se Mjölkning.

Hårdmynt, *veter.*, säges en häst vara, som är okänslig för bettet och på grund däraf svår att styra. Orsaken är oftast förtjockning eller ärrbildning å slemhinnan på lanerna (den del af underkäken, på hvilken bettet hvilar), vanligen förorsakad genom användning af för skarpa tränsar eller stångbett. Felet kan stundom afhjälpas därigenom, att den okänsliga ärrväfnaden å lanerna borttages genom operation. E. T. N.

Hårdsatt, *metall.*, kallas gången i en masugn, när temperaturen i denna af en eller annan orsak blifvit nedsatt under den normala höjden. En hårdsatt masugnsgång ger sig till känna genom brun hyttrök, mörk, stundom pösig slagg och, efter afsvalningen, hvitt, blåsigt tackjärn. Hårdsatt hyttgång förorsakar minskning i den utbragta tackjärnsprocenten (därigenom att en del af järnet ingår i slaggen) och kan ha till följd masugnens försättning, eller det smälta godsets stelnande, om ej åtgärder däremot i tid vidtagas. Orsaker till hårdsatt gång kunna vara: för mycket malm i förhållande till kolen, illa rostad malm, sura kol o. s. v. Botemedlen däremot äro: minskning af malmsättningen, användande af torrare kol och ökning af blästertryck eller blästertemperatur. — I motsats mot hårdsatt kallas masugnsgången lagom satt, vid god gång, och nödsatt, då temperaturen blifvit för hög. C. A. D. (G. D.)

Hårdskalighet, *landtbr.*, *bot.* Frön af vissa växter, i synnerhet af baljväxter, ha ofta fröskalet mer svårgenomträngligt för vatten, än vanligt är, och kunna därför, ehuru fullt friska och oskadda, ligga under månader och år i jorden, utan att gro. Denna egenskap gör fröets värde som utsäde i hög grad tvifvelaktigt, hvarför ock vid den skandinaviska frökontrollen de hårdskaliga l. hårda fröna ej inräknas bland de grobara, utan anföras särskildt i analysintyget. Hårdskaligheten häfves därigenom, att fröskalet repas i ytan, hvilket man kan åstadkomma genom att fila fröet eller piska det blandadt med skarpkantig sand eller ock genom behandling med en af Hj. Nilsson konstruerad frö-preparator, bestående af en separatorliknande apparat, i hvilken de genomströmmande fröna nötas mot kulans med en skarpkornig beläggning klädda inre yta. H. J. Dft

Hårdskiffrar, *geol.*, hårda, planskiffriga bergarter med kataklastisk struktur och fyllitartadt utseende, förekomma flerstädes inom Sveriges högfjällstrakter, exempelvis vid Abisko och Torneträsk, samt tillhöra de s. k. fjällskiffrarna. E. E

Hårdspat, *miner.*, ett först både för andalusit och korund användt namn; inskränktes af A. G. Werner 1805 till andalusit. A. Hng

Hårdsvingel, *bot.*, namn på *Festuca duriuscula*

Hårdt lif, *med.*, allmänhetens vanliga uttryck för det förhållandet, att exkrementen äro mycket hårda och endast med svårighet kunna afbördas. Se Förstoppning. O. T. S.*

Hårdt vatten, *kem.* Se Vatten.

Hårdvall, *landtbr.*, sådan gräsbärande mark, som utgöres af ler- eller sandjord och har torrt läge, i motsats till sidvall, hvarmed menas dylik mark i fuktigt läge. Jfr Hö. H. J. Dft.

Hårdved, *bot.*, namn på *Cornus sanguinea*. Se Cornaceæ.

Hårek (Haarek) af Thjotta. Se Harek af Thjotta.

Hårfjäll, *Paleæ*, *bot.*, ett slags i kanten ofta körtelbärande fjäll, som förekomma hos ormbunkarna vid stamspetsen och på bladen. Hårfjällen af *Cibotium*-arter ha praktisk användning. Se Cibotium. G. L—m.

Hårfotsläktet, *zool.* Se Vattenskinnbaggar.

Hårfrisör, Hårfrisörska. Se Frisera.

Hårgurka, *bot.* Se Sicyos.

Hårhygrométer, *fys.* Se Hygrometer.

Hårik (Haarik). Se Erik, danska konungar, 1.

Hårkan, biflod till Indalsälfven (se d. o.).

Hårkis, *miner.*, detsamma som millerit.

Hårkors, *fys.* För att i synfältet till en kikare eller ett mikroskop erhålla fasta punkter eller fasta linjer, till hvilka vid noggrannare mätningar bilden eller olika delar af densamma kunna refereras, anbringas hårkors. Detta består af trådar af spindelväf eller ytterst fina metalltrådar, spända vinkelrätt mot instrumentets axel i det plan, där objektivbilden uppkommer. Till följd däraf kunna icke alla slags kikare förses med hårkors, utan endast sådana, hos hvilka objektivet ger en verklig, mellan detsamma och okularet liggande bild, såsom fallet är med den astronomiska tuben och terresterkikaren; i den galileiska kikaren kan däremot hårkors ej användas. Håren äro vanligen fästa i en ring. Deras inbördes läge kan vara olika, bildande ett kors med räta eller sneda vinklar; stundom nyttjas äfven ett system af parallella hår. Jfr Astronomiska instrument, sp. 297, och Mikrometer. L. A. F.*

Härleman, Karl, friherre, arkitekt, f. 27 aug. 1700 i Stockholm, d. där 9 febr. 1753, af en från Holland inflyttad släkt, Horleman, som 1698 adlats med hans fader, Johan H., en framstående trädgårdskonstnär. H. erhöll en mångsidig bildning, som från början äfven riktades åt konsten; särskildt i arkitekturens första grunder handleddes han af G. J. Adelcrantz. 1721 begaf han sig med ett af ständerna beviljadt resestipendium till Paris, där han studerade i arkitekturakademien och där erhöll ett premium. Fyra år senare reste han till Italien, där han i Rom fann en gynnare i kardinal Albani. Då H. 1727 begifvit sig till Venezia, fick han där kallelse af Nik. Tessin att begifva sig hem för att under hans ledning ha uppsikt öfver slottsbyggnaden i Stockholm. Vid Tessins död, 1728, delades hans befattning, hvarvid H. utnämndes till hofintendent; sedan K. G. Tessin 1741 inträdt i rådkammaren, blef han dennes efterträdare som öfverintendent. 1747 upphöjdes han i friherrligt stånd, blef 1748 ceremonimästare vid K. M:ts orden och var ett par gånger ifrågasatt till riksråd. Under de senare åren af sin lifstid plågades H. af sjuklighet. Sitt namn hos eftervärlden har H. vunnit som byggkonstnär. Den kanske största förtjänsten i konstnärligt hänseende inlade han genom fullbordandet af Stockholms slott, i synnerhet genom öfvervakandet och anordningen af dess inredning, för hvars skull han ett par gånger företog utländska resor och införskref skickliga konstnärer i alla fack, en verksamhet, som blef af genomgripande betydelse för den svenska konstens och konstslöjdens utveckling. Från Paris införde han äfven en mängd mönster, ornament o. d. Med honom, har man sagt, inkom rokokostilen i Sverige. Bland hans byggnadsverk må nämnas det nya *Svartsjö* slott (1750-talet), *flyglarna vid Drottningholm* (fullb. 1752), *konsistoriehuset i Uppsala* (1749—55), med en väl anlagd fasad åt torget, den förra *franska reformerta kyrkan* vid St. Nygatan i Stockholm (1749—51; alldeles ombyggd 1876), *Uppsala slotts ombyggnad* (begynte 1744 och afbröts 1762), gamla *botaniska trädgården i Uppsala* (från 1742), *observatoriet i Stockholm* (1748—52, i vår tid förändradt och tillbyggdt), *riksbankens hus* åt Skeppsbron (1734—38), *Hörningsholm* (1748—52), det numera rifna, klumpiga *domkyrkotornet i Linköping* (1747—58), de likaledes (1886) rifna *lanterninerna å Uppsala domkyrkas torn* (1747), den smakfulla tornhättan på *Strängnäs domkyrka*, tornöfverbyggnader i *Mariestad*, *Hedemora* m. fl. ställen samt hans egen malmgård, n:r 88 vid Drottninggatan i Stockholm, där 1904 anordnades en badinrättning (”Centralbadet”). — H. spelade äfven en viss, fastän icke självständig roll under frihetstidens partistrider. Det säges, att han genom sitt gifte med riksrådet Liewens dotter förde sig öfver till hattarnas läger och därigenom förbittrade de sista åren af sitt lif. Äfven som författare efterlämnade H. åtskilligt, hvaribland en *Dagbok öfver en resa* (1749), med fortsättning (1751). —rn.*

Hårmanet, detsamma som brännmanet (*Cyanea capillata*). Se Cœlenterata, sp. 489.

Hårmikrométer l. Filarmikrometer. Se Astronomiska instrument, sp. 297.

Hårmyggor, *Bibionidæ*, *zool.*, äfven kallade Flugmyggor (se d. o.) och Vårmyggor, en till myggornas (*Nemocera*) grupp hörande familj af groft byggda myggor med korta pannspröt, tjocka ben och vanligen svart färg. Larverna lefva i multnande växtämnen eller exkrement. Bland hithörande släkten kunna nämnas *Scatopse*, *Dilophus* och *Bibio*. Arterna af sistnämnda släkte, som äro tätt håriga, visa sig tidigt om våren, kringkrypande på gräs och buskar eller trögt flygande. *Bibio marci* och *B. pomonæ* ha vissa år i vårt land uppträdt i oerhörda skaror och hos jordbrukare väckt en viss fruktan, emedan man befarat dem vara skadedjur, hvilket ej är fallet. G. A—z.

Hårnate, *bot.*, namn på *Ruppia maritima*.

Hårnål. Se Nål.

Hårpensel. Se Pensel, *bot.*

Hårpinkning, *med.* Se Pilimiktion.

Hårpiska (ty. *zopf*), ett på 1700-talet bland männen gängse mod att bära nackhåret, hvilket man lät växa långt och, omviradt med ett bredt svart band, hänga ned på ryggen (se t. ex. porträtten af O. v. Dalin och Nils Filip Gyldenstolpe i art. om dessa). Hårpiskan infördes 1713 af preussiske konungen Fredrik Vilhelm I. Han påbjöd den äfven i sin armé (stångpiska); därifrån upptogs den af alla europeiska härar (jfr Drabant, fig. 4, svensk lifdrabant 1783). Stångpiskan började försvinna på 1780-talet. — Bekant är kinesernas bruk att bära en lång, hårdt snodd hårpiska.

Hårrot, *anat.* Se Hud.

Hårrör l. Kapillärrör, *fys.*, rör af mycket liten inre diameter, såsom exempelvis stigröret på en vanlig termometer.

Hårrörsfenomen, *fys.* Se Kapillaritet.

Hårrörskärl l. Kapillarkärl, *anat.* Se Blodkärl och Blodomlopp.

Hårsjukdomar, *med.* De sjukliga förändringarna i hårväxten kunna vara för riklig hårväxt (*hypertrichosis*), förminskad hårväxt (*alopecia*) samt förändringar i hårens struktur och färg. En vanlig form af hypertrichosis är den hos kvinnor förekommande, då starka, mörkfärgade hår växa å öfverläppen, hakan eller kinderna. Ibland uppträder riklig hårväxt, liknande en fullvuxen människas, hos 3—6-åriga barn. Hos de s. k. hundl. hårmänniskorna är den ökade hårväxten utbredd öfver hela kroppen, särskildt de delar af ansiktet, som annars icke äro försedda med hår. En af de vanligaste hårsjukdomarna är skalligheten, som utvecklar sig under flera år och slutar med hårets förtunnande eller fullständiga försvinnande på hjässan och angränsande delar; härvid blir hårbottnen å de kala ställena tunn (atrofisk), och hårpapillerna försvinna, hvarför en återväxt af håret är omöjlig. Orsaken till denna sjukdom är icke känd. En annan form af håraffall är den, där kala fläckar uppstå inom en kort tid, men där hårbottnen icke är synbart förändrad; ofta återväxer håret på dessa ställen efter månader eller år. Andra orsaker, som kunna framkalla håraffall, äro hårsvamp (*favus*, *trichophytia*), akuta infektionssjukdomar, syfilis, rosfeber, eksem m. m. Hårfärgens öfvergång från svart, brunt etc. till hvitt är beroende på en absolut eller relativ brist på färgämne (pigment) samt på ökad lufthalt i hvarje hårstrå. Denna öfvergång kan ske småningom från roten eller på en gång i hela hårstråret; i sällsynta fall har ett fullständigt grånande af alla hufvudhåren försiggått på några timmar. Förutom ofvanstående egentliga hårsjukdomar kunna de hårbevuxna ställena angripas af de flesta hudsjukdomar, t. ex. eksem, syfilis, tuberkulos o. s. v.; olika former af löss trifvas också å dessa ställen. F. S—n.

Hårskaft, *anat.* Se Hud.

Hårslöf, socken. Se Håslöf.

Hårsnäppa, *zool.* Se Beckasin.

Hårstjärnor, *Crinoidea*, *zool.*, en klass bland tagghudingarna (se d. o.), skilja sig från andra tagghudingar därigenom, att de antingen som vuxna eller åtminstone på larvstadiet äro fästa vid hafsbottnen förmedelst en af ett större eller mindre antal kalkstycken bestående stjälk, hvilken utgår från djurets ryggsida. Själfva kroppen är bägarlik, flat på den uppåt vända munsidan, hvälfd å ryggsidan; från kroppsranden utgå 5—10, ofta delade armar, vid hvilka små sidogrenar (*pinnulæ*) äro fästa. Såväl å kropp som armar är ryggsidan bekläd med kalkstycken. Å munsidans midt ligger munöppningen, och från denna utgå strålformigt fem cilieklädda fåror, som fortsättas på armarna och sidogrenarna. I dessa fåror finnas två rader ambulakralfötter (se Tagghudingar) utan sugskifva, hvilka tjänstgöra som tentakler. Alla lefva i hafvet, somliga på mycket stora djup. De lifnära sig af mikroskopiska organismer, hvilka föras till munnen genom rörelserna af cilierna, som finnas i de nyss omtalade fårorna. Denna grupp var mycket talrikt företrädd under vår jords äldre tidsskeden; endast ett fåtal lefver kvar i vår tid, såsom *Rhizocrinus lofotensis* (fig. 1), en liten (8 cm. hög) form med vanligen fem enkla armar; stjälken är nedtill utrustad med förgrenade, rotlika utskott, medelst hvilka den är fäst vid hafsbottnen. Först anträffad på ringare djup vid Lofoten, har den senare funnits på flera andra ställen på större djup. Vidare kvarlefva i Atlantiska och Stilla oceanens djup arter tillhörande det redan under triastiden uppträdande släktet *Pentacrinus*, hvilka kunna uppnå en höjd af

Fig. 1. *Rhizocrinus lofotensis*. (Nat. storl.)

Fig. 2. *Comatula* på larvstadiet, i stjälkadt tillstånd.

Fig. 3. *Comatula* i utbildadt tillstånd.

omkr. 50 cm. Talrikare i nutiden är blott en familj, *Comatulidæ*, hvilka skilja sig från de förutnämnda bl. a. därigenom, att de sakna stjälk; de kunna krypa omkring och simma samt uppehålla sig före-

trådesvis vid kusterna. Dessa hårstjärnor förete den egendomligheten i sin utveckling, att de som unga ej blott i öfrigt likna de stjälkade formerna, utan ock äro utrustade med en stjälk, genom hvilken de sätta sig fast på föremål i hafvet (se fig. 2). Först sedan larven någon tid lefvat i detta stjälkade tillstånd, skiljer den sig från stjälken och utbildas till det fritt rörliga fullmogna djuret (fig. 3), som äfven i andra afseenden är högre organiseradt än de stjälkade formerna. De moderna rörliga Comatulidæ måste således som arf af fastsittande urgamla former den dag i dag är genomgå ett stjälkstadium. Till sistnämnda familj hör släktet *Comatula* l. *Antedon*, hvars många arter lefva på ringare djup; släktet är ock företrädt vid Sveriges västkust. L—e.

Hårsvamp, *med.* Se Herpes.

Hårsäck, *anat.* Se Hud.

Hårsäckskvalster, *Demodicidæ, zool.*, en familj af mycket små, maskformigt förlängda kvalster; de ytterst korta, treledade benen ändas med två klor, och den förlängda, tillspetsade bakkroppen är fint tvärringlad. Hit hör släktet *Demodex*, hvars arter lefva i däggdjurens hårsäckar och talgkörtlar. Den först bekanta arten, *D. folliculorum* (se fig.), förekommer hos människan, tätt under de bildningar, som kallas hudmaskar (se d. o.). Andra arter förekomma hos katt, hund och svin. Särskildt bekant är den hos hunden parasiterande *Demodex folliculorum canis*, hvilken ger upphof till en ytterst svårbotlig hudsjukdom, vanligen benämnd acarusskabb, som oftast slutar med det angripna djurets död. Som sjukdomen är ytterst smittsam, bör den sjuka hunden ej komma i beröring med andra hundar. G. A—z. G. G.

Demodex folliculorum, sedd underifrån. (100 ggr nat. storl.)

Hårsärf, *bot.* Se Zannichellia.

Hårteigen, fjälltopp. Se Haarteigen.

Härätare, *zool.* Se Pälsätare.

Hårömsning, *anat.* Se Hud.

Håsjö, socken i Jämtlands län, Ragunda tingslag. 40,830 har. 1,505 inv. (1908). Annex till Hällesjö, Härnösands stift, Jämtlands östra kontrakt. H.

Håsjö träkyrka och klockstapel, Jämtland.

kyrka har en ålderdomlig klockstapel, hvaraf en noggrann kopia 1892 uppfördes på Skansen i Stockholm.

Håskerdingen, *zool.*, ett annat namn på håkäringen (se d. o.).

Håslöf. 1. (Hårslöf) Socken i Malmöhus län, Skytts härad. 1,185 har. 443 inv. (1908). H. bildar med Bodarp ett regalt pastorat i Lunds stift, Skytts kontrakt. — 2. Bränneri i Gustaf Adolfs socken, Kristianstads län. Tillverkning året 1907—08 af 370,300 liter brännvin af normalstyrka.

Håstad. 1. Socken i Malmöhus län, Torna härad. 648 har. 605 inv. (1908). Annex till Västra Hoby, Lunds stift, Torna kontrakt. — 2. Bränneri i Österslöfs socken, Kristianstads län. Tillverkning året 1907—08 af omkr. 393,000 liter brännvin af normalstyrka.

Håstaholmen, ångsåg i Hälsingtuna socken, Gäfleborgs län, med 2 dubbla och 2 enkla ramar samt 5 hyflar. Tillverkning 1907 omkr. 55,000 kbm. sågade och hyflade trävaror samt 40,000 hl. träkol, hvarvid dock är att märka, att en del vid H. hyflade varor sågats vid Forssa, Bergsjö, Hybo och Karsjö ångsågar samt Storåns vattensåg. Tillverkningen vid Forssa i Forsa socken var omkr. 24,000 kbm., vid Hybo i Ljusdals socken (4 ramar) 49,352 kbm. trävaror och 150,899 hl. träkol (1908) och vid Karsjö i Järfsö socken (2 ramar) omkr. 4,500 kbm. Egare är Hudiksvalls trävaruaktiebolag, som inom länet 1905 egde 47¾ mtl med ett tax.-värde af 3,516,500 kr., inom Jämtlands län 3,43 mtl, tax. till 267,200 kr., och inom Västernorrlands län 11/96 mtl, tax. till 27,500 kr. Bolaget bildades 1869 och har ett inbetaldt aktiekapital af 2,5 mill. kr.

Håttar, Håttebygden. Se Bohuslän, sp. 916.

Håttur, pseudonym. Se Bondeson, A. L.

Håtuna, socken i Uppsala län, Håbo härad. 4,636 har. 918 inv. (1908). H. bildar med Håbo-Tible ett konsist. pastorat i Uppsala stift, Håbo kontrakt.

Håtunaholm, gods i Håtuna socken, Uppsala län, vid Håtunaviken i segelleden mellan Stockholm och Uppsala. 12¾ mtl med underlydande inom socknen, tax. till 280,000 kr. (1908). H. utgöres af den forna Håtuna by, ett folkungagods, som var

Håtunaholm i slutet af 1600-talet, efter Sueciæ-verket.

skådeplats för den s. k. håtunaleken (se d. o.). 1311 såldes Håtuna till Uppsala domkyrka, reducerades 1527 och köptes till frälse 1641 af generalmajoren F. Berendes, som gaf gården dess nuvarande namn och måhända uppförde det stora hus, som är afbildadt hos Dahlbergh (se fig.). Egendomen reducerades från hans döttrar 1691, men återställdes till den äldsta, Gertrud, som var gift med frih. M. Cronstierna. Genom dennes sondotters gifte kom H. till ryttmästaren D. H. Hildebrand. Dennes dotterson K. Karlson Bonde sålde 1825 H., som sedan tillhört bl. a. friherre Elias Lagerheim

(1826—42). Nuv. egare är C. A. L. Nordstrands (d. 30 juni 1909) stärbhus. H. är bebyggdt med en modern hufvudbyggnad af trä.

Hätunaleken kallas den trolösa öfverrumpling, hvarvid hertigarna Erik och Valdemar i sept. 1306 tillfångatogo sin broder, konung Birger Magnusson, på kungsgården Hätuna (se Hätunaholm). Åtföljda af ett stort antal i hemlighet samlade anhängare, infunno sig hertigarna där vid Mikelsmässotid, togo konungen och drottningen till fånga samt förde dem till Nyköpings slott. Birgers späde son, Magnus, räddades undan föräldrarnas öde af en trogen tjänare, som i hemlighet förde honom till hans morbroder, konung Erik Menved i Danmark. Ett långvarigt inbördeskrig blef följden af detta illdåd (se Birger, sp. 445).

Håvamål, felaktig försvenskning af fnod. Hávamál (se d. o.).

Häöen, ö i Kristianiafjorden. Se Haaöen.

Häbbare, Häbbre. Se Härbre.

Häberlin, Karl, tysk målare, f. 1832, kom, efter studier i Stuttgart, 1852 till Düsseldorf, där han fortsatte dem under Schadow, och 1858 till München som Pilotys lärjunge. Efter resor i Frankrike, England och Italien bosatte han sig, 1866, i Stuttgart, där han 1868—85 var professor vid konstskolan. Hans historietaflor utmärka sig för sund realism och duktig kolorit; bland dem må nämnas *Upphäfvandet af klostret Alpirsbach i Württemberg* (museum i Stuttgart), en fresk i gamla nationalmuseum i München, väggmålningar i rådhuset i Konstanz m. fl. C. R. N.*

Häck. 1. *Trädg.*, en smal, tät plantering af träd eller buskar, som genom tuktning hålles i en bestämd form. Häckar användas företrädesvis omkring trädgårdsanläggningar af ett eller annat slag för att skydda dessa mot inträngande af djur eller obehöriga människor. De användas äfven som vind- eller snöskydd. I parterrer af fransk eller holländsk stil användas ofta mycket små och låga häckar för att bilda särskilda figurer eller mönster på marken eller som infattningar kring blomstergrupper. — Vanligast äro häckar af gran, hagtorn, sibiriskt ärtträd, annbok och liguster. Allra lägsta häckar pläga bildas af buxbom. För uppdragning till häck sättas plantor af de nämnda eller liknande växter på korta afstånd i en enkel rad, sällan sicksack. De klippas årligen en eller flera gånger för att blifva täta. Väl skötta, kunna häckar bibehållas i oklanderlig form under åtskilliga årtionden, ibland 100 år och därutöfver. — 2. *Skpsb.*, öfre delen af fartygssidan längst akterut. 1. C. G. D. 2. C. K. S.

Häckeberga, gods i Genarps socken, Malmöhus län, ett af Skånes naturskönaste herresäten. $24^{1}/_{20}$ mtl, tax. till 1,591,900 kr., hvartill komma tegelbruk, kvarnar och såg, 18,000 kr. Den storartade, ytterst smakfulla slottsbyggnaden i fransk renässansstil (se fig.), uppförd af nuv. egarens far, friherre Tönnes Wrangel von Brehmer, efter ritning af H. Zettervall, ligger på en holme i den vackra, skogomkransade Häckebergasjön, som genomflytes af Höjeån. Till egendomen höra öfver 1,600 har väl vårdad skog. H., i medeltidshandlingar kalladt "Hickebiærg", beboddes på drottning Margaretas tid af väpnaren Eske Brok och tillhörde sedermera medlemmar af släkten Hack till 1528, då det genom giftermål öfvergick till släkten Ulfstand, i hvars ego det förblef till 1652. Holger Ulfstand lät 1530 uppföra en ståtlig borg, försedd med två starka hörntorn, ringmur och vindbrygga, hvilken 1678 uppbrändes under danska kriget, men, delvis moderniserad,

Häckeberga slott.

kvarstått till senare hälften af förra årh. Sedan 1720-talet tillhörde H. ätten Silfversköld, såldes på 1820-talet till auditören Anders Wollmar, genom hvars dotter det kom till majoren frih. K. G. Wrangel von Brehmer. Dennes sonson frih. K. G. Wrangel är nu (1909) egare af H. och innehar Hyby, som fideikommiss. B. S.*

Häckel, E. Se Haeckel.

Häckla, Häckling. Se Linberedning.

Häcklan, ett omkr. 50 km. långt tillflöde till Voxna älf i Hälsingland.

Häcklefjäll. Se Häklefjäll.

Häcklöpning, eng. *hurdle-race*, *sportt.*, en kapplöpning (se d. o.) öfver hinder, hvarvid dessa bestå uteslutande af häckar. B. C—m.

Häcksax, *trädg.*, en stark sax, försedd med ett par inemot 25 cm. långa, raka blad och ung. lika långa handtag. Den användes allmänt i trädgårdarna till klippning af häckar. C. G. D.

Häckspirëa, *bot.*, namn på *Spiræa salicifolia*.

Häcktjalk, *sjöv.* Se Tjalk.

Hädelse, *jur.*, begås af den, som hånar, yttrar förakt för eller förlöjligar det högsta väsendet. Förr uppfattades hädelse som ett brott mot gudomen själf (*crimen læsæ majestatis divinæ*), och straffet var då enligt regel dödsstraff. Så var äfven fallet i 1734 års lag, och dess straffbestämmelser upphäfdes i Finland först genom strafflagen af 1889. Numera bestraffas denna gärning som ett brott emot samhället, egnadt att undergräfva vördnaden för religionen inom detsamma. I senare tid är man t. o. m. mest benägen att behandla detta brott blott som ett angrepp på den enskildes religiösa känsla. Efter 1887 års lagändring är i *Sverige* denna gärning straffbar, endast om den åstadkommit allmän förargelse, och straffet är sänkt högst betydligt till fängelse i högst ett år eller böter. I *Finland* fordras för gärningens straffbarhet offentlighet, och straffet är alltjämt mycket strängt: tukthus i högst 4 år eller fängelse; sker brottet af obetänksamhet eller i hastighet, sänkes det till böter eller fängelse i högst 6 mån. *Norsk* och *dansk* lag nämna ej särskildt detta brott. Det faller där in under de allmänna

straffbestämmelserna för den, som drifver gäck med eller förhånar någon inom riket tillåten trosbekännelse, resp. något i riket bestående religionssamfund. I Norge fordras därvid för gärningens straffbarhet offentlighet. Straffen äro i stränghet närmast jämförliga med den svenska lagens. N. S—g.

Häfarm, *mek.* Se Häfstång.

Häfd (isv. *hæfþ*, af hafva, innehafva, besitta), *jur.*, ett i äldre och nyare, in- och utländska lagar förekommande rättsinstitut, som afser att, då en person i god tro förvärfvat en sak, till hvilken öfverlåtaren icke egt förfoganderätt, bereda rättsskydd åt förvärfvet, sedan förvärfvaren eller denne och hans fångesmän tillhopa under viss längre tid haft saken i sin besittning. Ett sådant rättsinstitut är för den allmänna samfärdselns trygghet oumbärligt, där icke rättsskydd utan vidare gifves besittaren på grund af förvärf i god tro. I svensk rätt har häfd kommit till användning endast i afseende å fast egendom. I äldre svensk rätt vanns frihet från klander genom besittning under tre år efter vunnen laga fasta. Under förarbetena till 1734 års lag hade man för afsikt att göra uppbudstiden till allmän häfdetid och sålunda utesluta all på tidigare eganderätt grundad talan mot den, som vunnit laga fasta, men denna afsikt blef icke fullföljd. Då icke heller den äldre treåriga häfdetiden upptogs i lagen, blef resultatet, att klander af fång till fast egendom stod rätte egaren öppet under obegränsad tid. Behofvet af ett häfdeinstitut gjorde sig emellertid efter hand åter gällande. Genom k. förklaringen 14 maj 1805 infördes därför nya fatalietider för klander. Dessa tider voro dock icke satta i visst förhållande till laga fasta eller lagfart. Bland de i 1805 års förklaring bestämda fatalietider må särskildt anmärkas den för rätte egarens arfvingar stadgade frist af tjugu år, räknade från arflåtarens död; efter utgången af denna frist var all talan från arfvingarnas sida utesluten mot besittare, som i god tro åtkommit en fastighet. Den gällande svenska rätten innefattas i förordningen om tjuguårig häfd 22 april 1881. Härigenom gjordes häfdetidens utgångspunkt åter beroende af lagfarten, såsom förhållandet varit på landslagens tid. I 1:a § af 1881 års förordning angifvas de allmänna villkoren för den tjuguåriga häfden sålunda: "Har någon i god tro åtkommit fast egendom och den efter vunnen lagfart såsom egare besuttit utan afbrott under tjugu år, då må ej klander, som därefter på grund af äldre rätt instämmas, emot häfden gälla". Till den i äldre lagstiftning förekommande grundsatsen, att häfd icke gäller mot kronan, finnes i 1881 års förordning ingen motsvarighet. Häfdebesittaren eger tillgodoräkna sig sina fångesmäns besittningstid på sätt i 2:a § af nämnda förordning stadgas. Samtidigt med 1881 års förordning om tjuguårig häfd infördes i förordningen om lagfart 16 juni 1875 vissa af det nya häfdeinstitutet beroende ändringar, som möjliggjorde lagfarts erhållande, ändock att fångesmans åtkomst icke kunde styrkas. — I Lagberedningens 31 dec. 1907 afgifna förslag till jordabalk, andra afdelningen, har upptagits ett häfdeinstitut, innefattande vissa skiljaktigheter från den nu gällande rättens. Så har Beredningen ansett den nu stadgade tiden af tjugu år kunna utan fara nedsättas till hälften. — Med det häfdeinstitut, som ofvan omtalats, eller *viss tids häfd*, brukar sammanställas *urminnes häfd*. Dessa båda rättsinstitut äro emellertid hvarandra i mycket olika. Medan viss tids häfd kan betraktas såsom ett laga fång, är urminnes häfd ett slags bevis (en presumtion) för, att det rättstillstånd, som sedan gammalt egt bestånd, också till sitt ursprung är lagligt. I 15:e kap. 1:a § jordabalken angifves urminnes häfd till sitt begrepp sålunda: "Det är urminnes häfd: där man någon fast egendom eller rättighet i så lång tid okvald och ohindrad besutit, nyttjat och brukat hafver, att ingen minnes eller af sanna sago vet, huru hans förfäder eller fångesmän först därtill komne äro". Urminnes häfd kommer, hvad eganderätt angår, till användning dels i gränstvister, dels i fråga om sådana egor, som omförmälas i 15:e kap. 3:e § jordabalken, utjord eller urfjäll, kvarn och kvarnställe, eller annat vattenverk, eller öar och holmar. Äfven servitut kunna värjas med åberopande af urminnes häfd. Till styrkande af sådan häfd tjänar jämte gamla bref och skrifter hufvudsakligen vittnesbevis af "trovärdiga män, de där om orten väl kunniga äro, och på ed sin vittna kunna, att de hvarken själfva veta, eller af andra hört, någon tid annorlunda varit hafva". En sålunda styrkt urminnes häfd faller icke för bevisning, att förhållandet i ännu äldre tid varit annorlunda, utan först för bevisning därom, att den nuvarande innehafvarens företrädare olofligen tillegnat sig egendomen af någon, från hvilken den, som bestrider häfden, härleder sin rätt. I den mån kataster- och fastighetsboksväsendet vinner fulländning, blir urminnes häfd öfverflödig. Rättsinstitutet kvarstår fortfarande i de nordiska ländernas rätt, men är eljest nästan öfveralt afskaffadt. Äfven behofvet af viss tids häfd minskas i mån af kataster- och fastighetsboksväsendets utveckling. Så skyddas enligt gällande tysk rätt den, som genom öfverlåtelse i god tro förvärfvat en fastighet från den, hvilken i fastighetsboken senast inskrifvits såsom egare, i sitt rättsförvärf utan afseende därpå, att öfverlåtaren i verkligheten icke varit rätt egare och därför icke egt öfverlåta fastigheten; rättsskyddet inträder omedelbart med förvärfvet, utan att viss häfdetid behöfver förflyta. Detta är en motsvarighet till den — i hufvudsak äfven hos oss gällande — rättsgrundsats, som i fråga om förvärf af lösa saker genom öfverlåtelse omedelbart skyddar besittaren såsom egare, så vida han kan åberopa förvärf i god tro. V. Sgn.

Häfdabyte l. Häfdaskifte, byte l. skifte af jord. Jfr Häfd.

Häfdaskifte. Se Häfdabyte.

Häfdeförteckning, *jur.*, en handling, som upprättas i och för skifte af jord. När nämligen skifteslagets delegare hvar för sig häfda vissa egor af den jord, som skall ingå i skiftet, skall landtmätaren upprätta en häfdeförteckning; i denna upptagas såväl de tegar och egostycken, hvilka delegarna hvar för sig innehaft, som ock skifteslagets samfällda egor. (Jfr Skiftesstadgan 9 nov. 1866, § 43.) A. E—g.

Häfstång, *mek.* Den matematiska häfstången utgöres af en tyngdlös, oböjlig linje, rörlig i ett plan kring en fast punkt och åverkad af två åt motsatt håll vridande krafter. Tänker man sig den tyngdlösa linjen ersatt med en fast kropp, är häfstången *fysisk*. De olika delarna af häfstången, räknadt från understödspunkten till de verkande

krafternas anbringningspunkter, kallas *armar* eller *häfarmar*; med krafternas afstånd från understödspunkten menas de vinkelräta afstånden från nämnda punkt till krafternas riktningslinjer. Om de linjer, som förbinda krafternas anbringningspunkter med understödspunkten, falla in med hvarandra, kallas häfstången rätlinig; i annat fall bilda de en vinkel, och häfstången är då en vinkelhäfstång. Äro krafternas anbringningspunkter belägna på hvar sin sida om understödspunkten, kallas häfstången tvåarmig; ligga dessa punkter på samma sida, är den enarmig. För att jämvikt skall ega rum, måste vridningsmomenten omkring understödspunkten upphäfva hvarandra. Dessa moment erhåller man genom att multiplicera hvarje krafts storlek med dess vinkelräta afstånd från vridningspunkten. Med häfstången afser man vanligen att öfvervinna motståndet af en stor kraft, som benämnes lasten, med tillhjälp af en till ens förfogande stående mindre kraft, som då benämnes kraften. Detta kan ske därigenom, att man låter lasten verka på en kort häfstångsarm och kraften på en lång. L. A. F. (G. I.)

Häftjärn. Se Glasfabrikation.

Häftlåda. Se Bokbinderi, sp. 949, och afbildning å pl. Bokbinderimaskiner I.

Häftmaskin. Se Bokbinderi, pl. I.

Häftning. Se Bokbinderi, sp. 949.

Häftplåster, *Emplastrum adhæsivum, farm. med.*, beredes enligt Sv. farmakopén genom sammansmältning af kolofonium (*Resina Colophonium*), 2 delar, med blyplåster, 8 delar, vid sakta eld under ständig omröring, tills blandningen upphör att skumma och den smälta massan flyter likt en olja. Häftplåstret, som utrullas i stångform, bör ha brunaktig färg, och äldre sådant anses bättre än nyberedt. Det bör vid vanlig temperatur vara så hårdt, att det kan brytas och plåsterstängerna behålla sin form. Det skall mjukna vid handens värme och häfta väl, utan att reta huden. Under benämning häftplåster finnas flera på olika sätt beredda plåster, hvilka alla ha den egenskapen att häfta mer eller mindre fast vid det föremål, intill hvilket de tryckas. I vissa slag af häftplåster tillsättes kautschuk, hvarigenom plåstret får en stor vidhäftningsförmåga; så är t. ex. fallet med det på tyg utbredda amerikanska häftplåstret äfvensom med det i Sv. farmakopén, edit. IX, intagna preparatet utbredt kautschukhäftplåster (*Tela adhæsiva*) af ganska komplicerad sammansättning: det beredes nämligen af hartsolja (*Pyroleum Colophonii*), kautschuk, petroleumbensin, kopaivabalsam, kolofonium, ullfett (*adeps lanæ*), gult vax, sandarak, violrot och eter. Häftplåster utbredt på lärft eller bomullstyg (shirting) kallades förr Sparadrap, ett namn, som numera sällan användes. Häftplåster nyttjas till sammanhäftande af sårkanter, fasthållande af bandage o. d. samt för att täcka och skydda ytliga sår. Dock bör häftplåster aldrig anbringas direkt på sår, hudlösheter o. d., emedan det retar och hindrar läkningen. O. T. S. (C. G. S.)

Häftrot, *bot.* Se Rot.

Häfva ett aftal. Se Dröjsmål (sp. 951—952) och Fel eller brist.

Häfvarbarometer. Se Barometer.

Häfvarmanometer. Se Manometer.

Häfvert l. Sifon, *fys.*, ett böjdt rör, öppet i hvardera ändan och afsedt till öfverföring af vätska från ett högre till ett lägre beläget kärl. Häfvertens delar, från böjningen räknadt, kallas dess *ben*. Vid användningen fylles häfverten, vanligen genom att det ena, kortare, benet nedsättes i det kärl, som skall aftappas, och luften förtunnas genom sugning i det andra benet; vätskan stiger då, i mån af luftförtunningen, genom böjningen in i det andra benet. Om förtunningen upphör, innan vätskan kommit i jämnhöjd med nivån i det kärl, som skall aftappas, löper vätskan tillbaka i detta. Har däremot vätskan i det andra benet kommit till en punkt, lägre än förenämnda nivå, löper den genom det öppna röret; och detta sker med desto större hastighet, ju lägre rörets öppna ända ligger i förhållande till vätskans nivå. Vanligen har häfverten ett längre och ett kortare ben; det senare sättes ner i vätskan, som skall aftappas, men benens längd är för öfrigt af betydelse endast med afseende på den hastighet, hvarmed utströmningen sker. Då vätskans stigning i häfverten beror på det yttre lufttrycket, faller det ock af sig själf, att häfverten ej är verksam i lufttomt rum eller i så förtunnad luft, att den ej förmår trycka upp vätskan till vinkeln. — Dubbelhäfverten är försedd med ett särskildt sidorör för vätskans uppsugning, hvarigenom större bekvämlighet vinnes och olägenheten att vid sugningen få vätskan i munnen undvikes. Sugröret går vanligen längs häfvertens afloppsben och mynnar ut i detta ej långt från dess öppna ända. Vid användningen sättes det kortare benet i vätskan, det längre tillslutes med fingret, och luften suges ut genom sidoröret. För att ytterligare hindra insugning af vätska i munnen brukar man förse själfva sugröret med en utblåsning, som måste fyllas, innan något af vätskan kan komma in i munnen. Dubbelhäfverten har någon gång blifvit kallad gifthäfvert, emedan den med trygghet kan användas vid giftiga eller frätande vätskors öfverförande från ett kärl till ett annat. — Inblåsningshäfverten har det i vätskan stående benets nedre ända uppåtböjd och försedd med en mindre öppning under vätskeytan; genom denna inkommer vätskan. Blåser man då kraftigt i det böjda rörets mynning, drifves vätskan, som ej hinner ut genom den lilla öppningen, upp genom böjningen och in i det andra röret. — Springhäfvert kallas den, hvars andra ben når långt under vätskans nivå, är uppåtböjdt och försedt med en liten öppning, genom hvilken vätskan då sprutar upp som ur en springbrunn. L. A. F.*

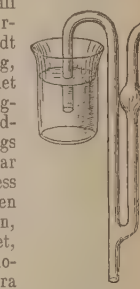

Dubbelhäfvert.

Häfverö, socken i Stockholms län, Väddö och Häfverö skeppslag. 14,647 har. 3,686 inv. (1908). H. bildar med Singö ett konsist. pastorat i Uppsala stift, Närdinghundra kontrakt. Om folkdräkten i H. se pl. II till art. Folkdräkt.

Hægdalen, 3 km. v. om Trondhjem, vid en vik af Trondhjemsfjorden, har sedan 1890 en biologisk station, vanligen kallad Trondhjems biologiska station.

Hägern, *Ardea cinerea, zool.* Se Hägrar.

Hägersläktet, *Ardea, zool.* Se Hägrar.

Hägerstad. 1. Socken i Östergötlands län, Kinda härad. 3,882 har. 609 inv. (1908). H. bildar med Oppeby ett konsist. pastorat i Linköpings stift, Kinds kontrakt. — 2. Gård i Kalmar län, Hannäs socken, vid sjön Vindomen. Den slottslika manbyggnaden inköptes 1906 till ''ålderdomshem för f. d. familjelärarinnor'' för 35,000 kr. Tillhörande jordareal omkr. 12 har.

Hägerström, Axel Anders Teodor, filosof, universitetslärare, f. 1868 i Vireda socken i Jönköpings län, student i Uppsala 1886, aflade där teol. filos. examen 1887, promoverades till filos. doktor 1893, utnämndes s. å. till docent i praktisk filosofi där och har flera år varit förordnad att uppträtthålla professuren i samma ämne. H. har utgifvit *Aristoteles' etiska grundtankar och deras teoretiska förutsättningar* (gradualafh., 1893), *Undersökning af den empiristiska etikens möjlighet med särskild hänsyn till dess moderna hufvudformer* (1895), *Om den moraliska känslan och driften såsom förnuftiga* (s. å.), *Om ''den empiristiska etiken'' och ''den moraliska känslan''. Svar på kritik* (1897), *Om filosofiens betydelse för människan* (i serien ''Vår tids lifsfrågor'', 6, 1898), *Kants ethik, im verhältnis zu seinen erkenntnistheoretischen grundgedanken systematisch dargestellt* (1902), *Stat och rätt, en rättsfilosofisk undersökning*, I (1904), *Das prinzip der wissenschaft*, I (i Humanistiska vetenskapssamf:s skrifter, 1908) samt *I moralpsykologiska frågor* (i tidskr. ''Psyke'', 1908). H. är en originell och skarpsinnig tänkare, hvars filosofiska ståndpunkt påverkats mera af den tyska transcendentalfilosofien än af den närmast föregående eller samtida svenska spekulationen. Han bestämmer filosofiens uppgift som uppvisande och klargörande af det självnödvändiga. Detta utgöres af den logiska nödvändigheten, på hvilken all kunskap ytterst måste hvila, äfven vissheten om medvetandets egen verklighet. Denna logiska nödvändighet, som icke får identifieras med det mänskliga tänkandets lag, är enligt H. ensamt det absoluta. Han vill icke ansluta sig till den s. k. idealismen i vanlig mening, som gör personligheten som sådan till det absoluta, och erkänner heller icke skillnaden mellan väsen och fenomen i betydelsen af absolut verklighet och grad af verklighet. En grad af verklighet skulle på samma gång innebära grad af overklighet, men det overkliga är ingenting. I denna mening tillerkänner därför H. ej personligheten någon högre verklighet än naturen. På sådant sätt torde man kunna antyda H:s afståndstagande t. ex. från den boströmska filosofien, utan att det är möjligt att här i korthet egentligen gifva någon föreställning om hans egen positiva åsikt. Som akademisk lärare har H. utöfvat ett ej ringa inflytande och kan i viss mån sägas bland sina lärjungar ha bildat en ''filosofisk skola''. S—e.

Hägerum, fideikommissegendom i Kristdala socken, Kalmar län, sammanlagdt $4^{19}/_{24}$ mtl, jämte såg tax. till 138,000 kr. (1907). Genom k. dom 1908 har $^1/_8$ af H. förklarats ej vara af fideikommissnatur. H. nämnes som bondgård redan 1448 under namnet *Hygerum* och kallas senare *Hägrarum*. Den med säkerhet kände äldste egaren af H. är Verner Eriksson Slatte, som bevittnade Gustaf I:s testamente (1560). Det stannade inom släkten till 1671, öfvergick då genom gifte till släkten Aminoff, egdes omkr. 1700 af Krister Tranhielm, ärfdes af mågen professor Joh. Malmström samt gick genom hans dotter öfver till släkten Weidenhielm, inom hvilken det 1803 gjordes till fideikommiss. Nuv. innehafvaren är generalkrigskommissarien K. H. Weidenhielm.

Hägg, *Prunus Padus* L., *bot. farm.*, är vanligen ett medelstort träd eller stundom en hög buske och hör till fam. *Rosaceæ*, underfam. *Prunoideæ*. Häggen, som är allmän i hela Sverige, utom på Gottland, där den alldeles saknas, igenkännes genom

Hägg. *1* gren i blomning, 2 pistill i längdsnitt med fröämnet helt, *3* stenfrukt (häggbär).

sina småludna årsskott och kortskaftade blad, försedda med 2 glandler å skaftet nära den ovala, spetsiga, tätt finsågade skifvan, som har små samlingar af hår i undre sidans nervvinklar, men för öfrigt vanligen är glatt. Blommorna, som slå ut samtidigt med löfsprickningen, äro hvita och sitta i hängande klasar med bladbärande skaft; de utveckla en döfvande lukt, som erinrar om bittermandel. Frukten, ''häggbär'', är en liten knappt ärtstor, svart stenfrukt med sötaktigt kärf smak. Genom halt af blåsyra, om ock i ringa mängd, kunna ''häggbären'' verka giftigt. Häggbark, *Cortex Padi*, var förr officinell i Sverige. Den har en egen lukt, lik den af bittermandel, samt kärf och bitter smak. I parker och trädgårdar odlas former med gulbrokiga blad. Veden användes till finare träarbeten. O. T. S. (G. L—m.)

Hägg, en Gottlandsslägt, hvars stamfar var karolinen Axel Hägg, härstammande från Häggeby socken i Uppland, f. 1685 i Södermanland, d. 1743 som artillerioffícer i Visby, dit han förflyttats 1707. (Jfr A. Kinberg, ''Gotländska slägter'', II: 4, 1897.)

1. Axel Herman H., sonsons sonson till den ofvannämnde stamfadern Axel H., konstnär, f. 10 nov. 1835 å Katthammarsvik på Gottland. Under sin skoltid erhöll han undervisning i teckning af P. A. Säve, och under ferierna roade han sig med förfärdigandet af fartygsmodeller. På grund af dessa anlag sändes han 1850 af Visby handelsförening till skeppsbyggeriinstitutet i Karlskrona. Efter slutad kurs innehade han 1856—59 plats på ett större varf i Port Glasgow vid Clyde. H:s böjelse för byggnadskonsten drog honom till London, och han kom där i tillfälle att hos flera af de förnämste arkitekterna studera densamma, hufvudsakligen i dess gotiska former. Han idkade med framgång akvarellmålning, och tack vare sina grundliga insikter i geometrisk ritning lyckades han nå en ganska hög ståndpunkt som perspektivtecknare. H. utbildade sig ytterligare genom resor uti Italien, Frankrike, Tyskland och Belgien samt lämnade teckningar till tidskr. ”The architect” m. fl. Han förblef bosatt i London och gjorde sig småningom ett namn som etsare genom sina måleriska, ofta praktfulla arkitekturmotiv från gotiska katedraler och medeltidsstäder. Bland hans många raderade blad märkas den stämningsfulla stadsbilden *Vesperklockan* (1879), *S. Pierre i Caen* (s. å.), fyra motiv från *Katedralen i Chartres* (1880—82), *En framtidsbild* (Uppsala domkyrka, sådan H. tänkte sig den ombyggd, 1881), *Mont S. Michel* (1882), *Darwins arbetsrum* (s. å.), *Uppsala domkyrkas koromgång* (1884), katedralerna i *Sevilla* (s. å.), *Toledo* (1889), *Reims* (1892), *Motiv från Visby* (1887), *Återkomst från marknaden* (motiv från Pamplona i Spanien, s. å.), *Från fiskargången i Stockholm* (1888), *S. Marco* i Venezia (1897), *Notre-Dame* (1900), katedralen i *Barcelona* (1907). Som arkitekt har han ombyggt Floda kyrka i Södermanland (han skänkte dit en mängd skulpturer och målningar) och restaurerat Visby domkyrka. I Nationalmuseum är han representerad af ett 80-tal etsningar — däribland flertalet af hans mest betydande blad — och af litografier. H. är numera bosatt i Haslemere i Surrey, i utlandet skrifver han sitt namn Haig. Han är led. af Akad. för de fria konsterna (1882). — Jfr E. A. Armstrong, ”A. H. Haig and his work” (1905).

2. Jakob H., den föregående broder, sjöofficer, marinmålare, f. 21 juli 1839 i Östergarns socken på Gottland, blef 1863 sekundlöjtnant vid flottan, där han avancerade till kommendör 1895 och konteramiral 1899. Han tog 1904 afsked från aktiva tjänsten. Under sin tjänstetid var H. anställd bl. a. vid Sjökarteverket 1874—78 och 1879—84, lärare vid Sjökrigsskolan 1878—90, chef för samma skola 1890—95, varfschef i Stockholm 1896—99, i Karlskrona 1899—1900 samt befälhafvande amiral i Karlskrona 1900—04. H. nedlade synnerlig förtjänst vid tillgodogörandet af våra skärgårdar för försvarsändamål samt utförde en stor mängd ”förtoningar” i kopparetsning såväl till ”Svenska lotsen” som för militära syften. Han kan med säkerhet anses vara vår tids förnämsta auktoritet inom det nautisk-arkeologiska området samt har restaurerat ett stort antal äldre fartygsmodeller af högt värde och utarbetat förslag till krigsmuseum på Kastellholmen. På grund af den noggrannhet och verklighetstrohet, som utmärka H:s många etsningar och marinmålningar (i olja och akvarell), ha dessa ett synnerligen högt värde för framtiden. H:s illustrationer till sjömilitära arbeten m. fl. ha äfven med rätta blifvit högt skattade. H. har ifrigt medverkat för återinförandet af vår gamla flagga och inlagt stor omsorg om dess hållande i helgd (broschyren *Vår flagga*). H. var ordf. i Svenska segelsällskapet 1905—08 och har för detta sällskap utarbetat en signalbok.

3. Jakob Adolf H., kusin till de föregående, tonsättare, pianist, f. 27 juni 1850 i Östergarns socken på Gottland, fick efter kurs vid konservatoriet i Stockholm Jenny Linds stipendium för åren 1870—74 samt studerade vidare för N. V. Gade och F. Kiel. H. medverkade som pianist vid F. Books kammarmusiksoaréer i Stockholm och väckte rika förhoppningar genom flera kompositioner, bl. a. *Sonat för violoncell och piano*, några pianosonater, 20 af honom samlade och harmoniserade *Gotlandspolskor*, några uvertyrer, kammarmusik, kantater och sånger. En svår sjukdom bröt för nära två årtionden hans bana, men med återvunnen arbetsförmåga har han från 1896 åter uppträdt som tonsättare med en mängd (hufvudsakligen på tyskt och danskt förlag utgifna) pianokompositioner, åt hvilka hans blida temperament, lätt svärmiska fantasi, flytande melodik, rena, klara harmonibehandling och sinne för pianistisk klangverkan i allmänhet förläna ett intimt tycke. Bland dessa häften märkas flera sviter (*Suite sentimentale* o. a.), ballader, *Impromptus*, *Neun karakterstücke*, *Blumenlieder*, *21 Bjuråkerspolskor*, *24 præludier* o. s. v., förutom några stycken för violin och piano. H:s *Nordisk symfoni* har spelats af Konsertföreningen och finnes arr. för piano (fyrhändigt). Jfr dansken Hetsch, ”J. A. H., ein schwedischer komponist, und sein verhältniss zu N. W. Gade” (1903).

4. Gustaf Vilhelm H., den förres förnde, orgelspelare, tonsättare, f. 28 nov. 1867 i Visby, tog organistexamen samt kyrkosångar- och musiklärarexamen vid konservatoriet i Stockholm, där Dente var hans lärare i komposition. H. blef 1893 ord. organist i Klara församling och har från denna tid nästan årligen anordnat orgelkonserter för utförande af större verk med symfonisk besättning. Han står i främsta ledet bland svenska orgelvirtuoser och representerar i sitt spel närmast den franska skolan. H. blef 1904 lärare i harmoni och 1908 i orgel vid konservatoriet samt 1906 led. af Mus. akad. Han innehade 1897—1900 ett af statens tonsättarstipendier. H:s kompositioner röja fantasi och kännetecknas af en särdeles klangrik och saftig harmonik. För orgel har han komponerat bl. a. *Quatres morceaux*, *5 orgelkompositionen* och *Preludier byggda på koralmotiv*, för orgelharmonium flera häften, för piano en stor *Sonat i D moll*, *Fantasistycken*, *Stämningar*, *Sommartankar*, *Sorgmarsch öfver Viktor Rydberg* m. m., inom kammarmusiken en *pianotrio i G moll*, som med framgång spelats i olika länder, en stråkkvartett och en stråksextett (outgifna), för violin två romanser och *Liebeslied*, för orkester en symfoni i D dur (outgifven), hvarjämte han med känslig hand harmoniserat en mängd finska och svenska folkvisor (de senare äfven utg. hos G. Schirmer i New York). H. har på anmodan lämnat bidrag till flera tyska sammelverk för orgel.

1. G—g N. 2. H. W—l. 3—4. E. F—t.

Häggbark, *farm.* Se Hägg, *bot.*

Häggbladh, Abraham, topograf, f. 1 jan. 1789 i Vasa, d. 20 mars 1848 i Stockholm, blef 1807 student i Åbo, öfverflyttade 1812 till Sverige och vardt 1813 underlöjtnant vid fältmätningsbrigaden af Ingenjörkåren, i hvilken egenskap han 1813—14 tjänstgjorde vid den emot Norge uppställda armékåren. 1845 blef H. öfverstlöjtnant vid Topografiska kåren. För svenska jordens bestämmande till läge och höjd har troligen ingen verkat mera nitiskt än H. Särskildt må nämnas, att basmätningarna på Vänern och Vättern äro gjorda af honom och K. G. Spens och att han inom nästan alla Sveriges landskap gjorde de noggrannaste astronomiska ortbestämningar. H. var led. af Krigsvet. akad. och Vet. akad.

Häggbär. Se Hägg, *bot.*

Häggdånger, socken i Västernorrlands län, Ångermanlands södra domsagas tingslag. 10,219 har. 1,130 inv. (1908). H. utgör ett prebendepastorat (till Härnösands domkapitel) i Härnösands stift, Ångermanlands södra kontrakt.

Häggeby, socken i Uppsala län, Håbo härad. 2,124 har. 463 inv. (1908). H. utgör ett konsist. pastorat i Uppsala stift, Håbo kontrakt.

Häggenås, socken i Jämtlands län, Lits tingslag. 48,176 har. 2,090 inv. (1908). Annex till Lit, Härnösands stift, Jämtlands norra kontrakt.

Häggesled, socken i Skaraborgs län, Kållands härad. 1,195 har. 366 inv. (1908). Annex till Järpås (Hjärpås), Skara stift, Barne kontrakt.

Hägglund, Johan Henrik, präst, f. 18 jan. 1833 i Lund, d. 20 sept. 1902, blef student i Lund 1852 och prästvigdes 1859, utnämndes till kyrkoherde i Malmö Caroli 1875 och i Västra Karup 1886. H. blef 1893 teol. doktor och var 1888 uppförd i andra rummet å biskopsförslaget i Göteborg. Han var en gärna hörd predikant och en hjärtevinnande personlighet. Han anslöt sig till den s. k. schartauanska riktningen och fick under sina senare år en viss patriarkalisk ledarställning bland sina meningsfränder. H. utgaf *Högmässopredikningar* (1893). E. M. R.

Häggsjöliden, kronopark i Arvidsjaurs socken och tingslag, Öfre Byske revir, Norrbottens län, afsatt jämlikt k. br. 20 dec. 1899 af öfverloppsmarker i Arvidsjaurs socken samt jämlikt Domänstyrelsens förordnande 29 april 1902 och Kammarkollegii beslut 10 juli s. å. benämnd H. Areal 7,936 har. G. Sch.

Häggström, Frans Vilhelm, universitetslärare, f. 15 dec. 1827 i Piteå, d. 21 maj 1896 i Uppsala, blef student i Uppsala 1847, filos. doktor 1854, docent därstädes i latinska språket 1858 och adjunkt i samma ämne 1862 samt var 1875—93 professor i latinska språket och litteraturen. H. företog 1863—64 en vetenskaplig resa till Tyskland, Frankrike och Italien. Han var sedan 1870 censor vid mogenhetsexamina. Bland H:s arbeten må nämnas *De actis romanorum diurnis* (1854), *De aliquot translationum ciceronianarum generibus* (1861) och *Excerpta liviana* (1874) samt en mycket använd upplaga (med förklaringar) af "Cæsaris de bello gallico commentariorum libri I—VII" (1858, 4:e uppl. 1878). — H:s tolkningar af de latinske författarna utmärkte sig för en synnerlig elegans. (H. Sgn.)

Häggum, socken i Skaraborgs län, Valle härad. 2,071 har. 481 inv. (1908). H. utgör ett konsist. pastorat i Skara stift, Billings kontrakt.

Häggån, biflod till Viskan (se d. o.).

Häglinge, socken i Kristianstads län, Västra Göinge härad. 5,154 har. 1,013 inv. (1908). Annex till Södra Rörum, Lunds stift, Frosta kontrakt.

Hägnad, *jur.* Genom hägnad hindras djur att från ett område inkomma å ett annat. Lagstiftningen om hägnadsskyldighet har att skipa rättvisa emellan grannar, egare af hemdjur — djur, som hållas vid en gård — och egare af jord, å hvilken hemdjuren kunna anställa skada. Ett hithörande viktigt begrepp är stängselvitsordet; sådant säges föreligga, då en granne har rätt att af en annan fordra deltagande i hägnads upprättande och underhåll (eventuellt endast underhåll). Stängselvitsordet ansluter sig till det förhållande, att ett stängsel, som en jordegare skall uppföra, ej sällan kan lända till nytta äfven för granne. Vår tidigare rätt hyllade den grundsats, att den jordegare, som ville åtnjuta egofrid, skydd för sin jord emot skada af annans hemdjur, själf borde genom stängsel bereda sådant skydd. Härvid tvingade den ene jordegaren genom stängselvitsordet den andre att deltaga. Vår nu gällande författning i ämnet, k. förordn. 21 dec. 1857 om egors fredande emot skada af annans hemdjur samt om stängselskyldighet, utgår åter från den princip, att en hvar, som hemdjur eger, bör om dem taga sådan vård, att de icke olofligen inkomma på annans egor. Stängselvitsordet blir ett medel att underlätta denna skyldighets fullgörande. Den allmänna regeln för stängselskyldighetens fördelning, då stängselvitsord föreligger, är enligt gällande rätt, att å hvardera sidan tages del till hälften. Huru hägnad skall vara beskaffad för att anses laggill, stadgas i Byggningabalken kap. 5 § 3, k. förordn. 31 jan. 1815, k. br. 25 juli och Kammarkollegii kung. 17 okt. s. å. Th. E.*

Hägnadsskyldighet, *jur.* Se Hägnad.

Hägrar, *Ardeidæ, zool.*, bilda en familj inom fågelordn. *Ciconiiformes.* De ha vanligen lång, kägelformig, stark, rak, från sidorna hoptryckt näbb; hos några former är näbben bred och hvälfd, med nedböjd spets. Näsborrarna äro små, hufvudets sidor framför ögonen nakna, benen långa eller tämligen långa; tårna äro långa, den bakre fäst i samma plan som framtårna; alla tårna äro försedda med väl utbildade, spetsiga klor, mellersta tåns klo är på insidan kamformigt tandad; vingarna äro breda och tämligen långa; stjärten är kort och afrundad samt består af 10—12 pennor; fjäderdräkten är rik och mjuk, på nacken, skuldrorna och frambröstet förlängd. — Hägrarna äro för erhållande af sin föda bundna till vatten, sjöar, floder eller grunda hafsstränder, men häcka stundom rätt långt från dessa sina fiskeplatser. I motsats till flertalet vadare sätta de sig gärna i träd (märk baktåns fäste i jämnhöjd med öfriga tårna). Några arter häcka äfven i träd, under det andra lägga sina enkla reden bland vass och säf. Honan rufvar vanligen ensam, hvarvid hannen förser henne med föda; de utkläckta ungarna vårdas sedermera af bägge föräldrarna och matas i boet, tills de äro fullväxta. Hägrarna beskrifvas i allmänhet som trätgiriga och elaka. Ytterst försiktiga och vaksamma, söka de alltid genom flykt rädda sig undan hvarje starkare fiende; men urståndsatta att fly, försvara de sig ursinnigt och kunna bli far-

liga, emedan de hugga efter motståndarens ögon. De mindre arterna bli emellertid i fångenskap ganska tama. Hägrarnas föda utgöres hufvudsakligen af fisk, men de hålla äfven till godo med kräldjur, grodor, maskar, blötdjur, insekter m. m., några arter äro äfven romätare. Då hägrarna söka föda, klifva de vanligen tyst och försiktigt omkring på grundt vatten, eller ock stå de stilla och lura på de djur, som tillfälligtvis närma sig. De inta härvid ofta en synnerligen karakteristisk ställning med indragen hals, nacken hvilande på skuldrorna och underkäken på den krökta halsen. Kommer något byte inom räckhåll, utsträckes halsen till sin fulla längd, och offret gripes blixtsnabbt.

Familjen omfattar närmare 100 arter, hvilka fördelats på ett stort antal släkten och undersläkten. De finnas utbredda öfver nästan hela jorden, med undantag af de arktiska och antarktiska länderna; allmännast äro de inom tropikerna. Till Sveriges fauna höra två hos oss häckande arter, hvarförutom 4 mera tillfälligtvis anträffats. — De egentliga hägrarna bilda släktet *Ardea*, numera uppdeladt i flera under-

Grå hägern.

släkten. Vanliga hägern l. grå hägern, *A. cinerea* (se fig.), är ofvan askgrå; skuldrorna äro försedda med förlängda ljusgrå fjädrar, vingpennorna gråsvarta, vingens framkant, hufvudet och strupen hvita, hjässan och en lång nacktofs svarta. Halsen är gråaktig, med i rader ställda svarta fläckar längs framsidan, bröstet har förlängda hvita fjädrar, buken är hvit. Näbben äfvensom ögats iris äro gula. Längd 100—105 cm. Hägern är hos oss tämligen sällsynt som häckfågel och inskränkt till södra Sverige. Sålunda förekommer den på några ställen i Skåne, Blekinge och Halland. På eftersommaren anträffas den under sina ströftåg stundom längre upp i landet. Den är flyttfågel, men återkommer tidigt, redan i mars. I Norge häckar hägern flerstädes efter kusten, och möjligen äro några af de exemplar, som på eftersommaren och hösten anträffats i västra delarna af mellersta Sverige, flyttfåglar från Norge. — Hägern bygger bo i höga träd, helst bokar eller almar, flera par tillsammans, ofta i stora kolonier på 50—100 par, ja mera. Bona äro glest byggda af grenar och kvistar, ofvan fodrade med gräs och hår. Äggen äro 3—5, stundom 6, blåaktigt gröna utan fläckar. Såsom hufvudsakligen lefvande af fisk måste hägern räknas till våra skadliga fåglar. Under medeltiden betraktades den som ett ädelt villebråd, som räknades till högvildt och mångenstädes skyddades genom stränga lagbestämmelser. Detta berodde därpå, att den utgjorde det förnämsta föremålet för falkjakt. — Hvita hägern, silfverhägern l. ägrettägern, *A. alba*, och purpurhägern, *A. purpurea*, tillhöra sydöstra Europa jämte angränsande delar af Asien och Afrika. De ha några gånger anträffats i södra och mellersta Sverige. Den förra är hvit, den senare utmärkes genom roströd färg å hals, vingens framkant, de undre vingtäckarna, de förlängda skulderfjädrarna samt underbenen. Ungefär samma utbredning som dessa två arter har silkeshägern, *A. garzetta*, hvilken mycket liknar hvita hägern, men är mindre. Dessa bägge arter förföljas ifrigt i sina hemland för de vackra fjädrarnas skull. — Kohägern, *A. (Bubulcus) ibis*, en medelstor art, till färgen hvit med roströda fjädrar på nacken, bröstet och ryggen, förekommer i Afrika, talrikast i Egypten och Sudan. Dess föda utgöres till stor del af insekter, som lefva parasitiskt på större däggdjur, såsom nötkreatur, bufflar och elefanter. Man ser ofta kohägrar i stort antal sitta på dessa djurs rygg, och det märkes tydligt, att fåglarnas tjänster vederbörligen uppskattas. — Rördrommen, *Botaurus stellaris*, den andra hägerformen, som häckar i vårt land, är spräcklig i gult, rostbrunt och svart; näbb och fötter äro gröngula. Längd 66—80 cm., hannen är större än honan. Ehuru rördrommen träffats på flera ställen i södra och mellersta Sverige, måste den betecknas som en af våra sällsyntare fåglar. Förr tyckes den ha varit något allmännare. Den har sitt tillhåll i täta vassar och är mest i rörelse om natten. Vid hotande fara står den örörlig med indragen hals och näbben riktad rakt upp. I denna ställning är fågeln mycket svår att upptäcka, då den spräckliga dräkten erbjuder en god skyddande likhet. Sitt bo har rördrommen bland tät vass. Äggen äro 3—5, till färgen grågröna. — En annan art, dvärgrördrommen l. dvärghägern, *B. minutus* (*Ardetta* l. *Ardeola minuta*), är till färgen brungul, med hos hannen svart, hos honan brun öfversida. Den är betydligt mindre än rördrommen, i det den når en längd af endast 30—35 cm. Denna art, som tillhör södra och mellersta Europa, har tillfälligtvis anträffats ett par gånger hos oss. — Natthägrarna, släktet *Nycticorax*, ha liksom rördrommarna kort hals, den likaledes korta näbben är något krökt. Den mest bekanta arten är natthägern, *N. griseus*, hvilken har hufvudets öfversida och ryggen svarta, med grön metallglans, hals och undre kroppssidan gråhvita, vingar och öfvergump askgrå. Nacken är försedd med en gles, hvit tofs, vanligen bestående af 3 fjädrar (''Bismarcksfjädrar''). Längd 55—60 cm. Den häckar i södra och sydöstra Europa och har f. ö. vidsträckt utbredning. Ett förfluget exemplar är en gång anträffadt i vårt land. Sitt namn har denna fågel

erhållit däraf, att den hvilar på dagen och är i rörelse endast under natten. Natthägern häckar i träd, ofta i koloni tillsammans med andra hägerarter.

Tämligen afvikande från öfriga hägrar äro släktena *Cancroma* och *Balæniceps*. Till det förra hör båtnäbben, *C. cochlearia*, som erhållit sitt namn på den grund, att öfvernäbben liknar en upp- och nedvänd båt. Öfre kroppssidan, vingar och stjärt äro ljusgrå, panna, strupe, kinder jämte främre delen af halsen hvita, hjässan svart, undre kroppsdelar gulhvita, med roströd anstrykning på halsen. Hannen har svart nacktofs. Näbben är brun. Längd 55—60 cm. Båtnäbben tillhör floderna i Brasiliens skogstrakter. Det andra släktet innefattar likaledes blott en art, träskonäbben, *Balæniceps rex* (se d. o.), hvars hemland är östra Afrika. G. G.

Hägring, Luftspegling (ty. *kimmung*, eng. *looming*, holl. *uppdracht*, fr. *mirage*, arab. *sehrab*, hind. *chiltram* l. *sikota*), *fys.*, optiskt fenomen, beroende på ljusstrålarnas brytning och reflexion mot luftlager af olika täthet. Hägring inträffar alltså, då luftens täthet i olika lager företer större afvikelser från det vanliga tillståndet. I allmänhet beskrifver den ljusstråle, som från ett aflägset föremål träffar ögat, en buktig linje, med midten böjd uppåt, så att ögat uppfattar föremålet som liggande högre än i verkligheten. Äro däremot de lägsta luftlagren mycket starkt upphettade och förtunnade, så kan deras brytningsförmåga blifva mindre än de ofvanför liggandes, och en ljusstråle går då med böjning nedåt under den räta linjen mellan föremålet och ögat, detta till följd såväl af brytning som af total reflexion mot de undre förtunnade luftlagren. Sålunda komma föremålen att afspeglas i luften ungefär på samma sätt som mot vatten, och man ser spegelbilden i omvändt läge under föremålet. Detta inträffar i synnerhet öfver öknens starkt upphettade sandfält, där himlens blå afspeglar sig till likhet med en stilla vattenyta, gäckande den törstige vandraren. Nedre Egypten är ett flackt land med endast små kullar. Morgon och afton synas föremålen på vanligt afstånd och läge, men så snart jordytan blifvit starkt upphettad af solen, synes landet i fjärran betäckt med ett stort vatten. Byarna förefalla såsom öar i ett stort haf, och under hvarje by synes dess bild upp- och nedvänd, hvilket blir så mycket mer illusoriskt, som fasta marken försvinner ur åsynen och himlen speglar sig som i ett vatten. På hafvet inträffar någon gång, att de lägsta luftlagren genom beröring med vattnet äro betydligt afkylda och således starkt förtätade i jämförelse med den öfre luften. Vid sådana tillfällen kunna från samma föremål strålar på olika vägar komma till ögat, så att detta samtidigt ser föremålet själf och en eller flera spegelbilder af detsamma, dels upprätta, dels omvända. Dessa bilder alstras af strålar, som beskrifva en högre bana än den vanliga direkta strålen, och reflekteras från de öfre svagare ljusbrytande luftlagren. Hafshorisonten visar sig vid sådana tillfällen på en annan höjd än den vanliga, och solhöjder, tagna öfver densamma, äro mer eller mindre felaktiga samt odugliga för geografiska längd- och höjdbestämningar. Sistnämnda förhållanden äro vanligast i polarhafven. Äfven i sidoriktning kunna luftspeglingar ega rum, i det att luftmassor, som ligga bredvid hvarandra, kunna blifva olika uppvärmda; om nämligen solen träffar den ena, men den andra ligger i skugga, kan hos dem olika ljusbrytningsförmåga alstras. — Om de luftspeglingar, som stundom visa sig vid Neapel, vid Reggio och på Siciliens kuster, se Fata Morgana. L. A. F.

Hægstad [hägg-], Kristofer Marius, norsk språkforskare, f. 15 juli 1850 i Borgund (Söndmöre), blef student 1869, var 1874—84 föreståndare för Namsos' borgar- och folkskola, förestod därefter en folkhögskola i Namsos och anställdes 1892 som rektor vid realskolan och inspektor för folkskolan i Stenkjær. 1899 blef han professor i landsmål och dess dialekter vid Kristiania universitet. H. har uppsatt och redigerat ett par lokaltidningar. Hans språkvetenskapliga arbeten äro följande, hvilkas utgifning bekostats af Videnskabsselskabet i Kristiania: *Gamalt tröndermaal fyre 1350* (1899), *Hildinakvadet* (1900), *Maalet i dei norske kongebrev fraa 1200 til reformationen* (1902), *Latinsk skrift paa gamalnorsk maal* (1906), *Gamalnorsk fragment af Henrik Harpestreng* (s. å.) och *Vestnorske maalföre fyre 1350*, I. *Nordvestlandsk* (1907). 2:a delen (Sudvestlandsken) skall behandla fornnorskan i Bergens och Kristianssands stift samt i kolonierna i Västerhafvet. Tills. med prof. A. Torp har han utgifvit *Gamalnorsk ordbok med nynorsk tydning* (1909). O. A. Ö.

Hähnel, Ernst Julius, tysk skulptör, f. 1811 i Dresden, d. 1891, studerade först arkitektur i sin födelsestad och i München, men öfvergick i Florens till bildhuggeriet. I Rom greps han af Michelangelos verk och skapade under detta inflytande en relief, *Penelope och Telemachos med friarna*. På hemvägen stannade han 1835—38 i München, där han slöt sig till Schwanthaler och Cornelius, och kort därefter utförde han sitt yppersta arbete: *Bacchuståg* för teatern i Dresden (1840), hvilket förstördes, då teatern brann 1869, men finnes i behåll i afgjutningar. Ytterst alsterrik, utförde han dels historiskt monumentala stoder, såsom *Beethoven*, i Bonn (1845), kejsar *Karl IV*, i Prag (1846), konung *Fredrik August II*, i Dresden (1866), skalden *Theodor Körner*, i Dresden (1871), hertig *Fredrik Vilhelms* ryttarstaty, i Braunschweig (1874), *Leibniz'* staty, i Leipzig (1883), dels dekorativa och ideala figurer och grupper, såsom *Rafael* (museet i Dresden och, utförd i marmor, i Leipzigs museum och Berlins nationalgalleri; se pl. VII till art. Bildhuggarkonst), de från den brunna teatern räddade statyerna *Sofokles*, *Aristofanes*, *Shakspere* och *Molière* (i nuv. teatern jämte flera), vidare *Bacchus med Ganymedes och Amor* samt *Eva med Abel och Kain*. Han utförde äfven flera arbeten för operahuset i Wien. Många af H:s verk äro samlade i Albertinum i Dresden. Ett litografiskt planschverk öfver dem utkom 1882—87. Jfr Grosse, "E. J. H:s literarische reliquien" (1893). C. R. N. G—g N.

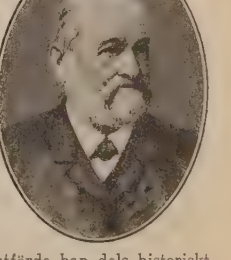

upptäcktes vid H. silfvermalmsådror, som bearbetades för statens räkning. Ett stort område af trakten, som då tillhörde kronan, anslogs till silfververket, som dessutom erhöll andra förmåner. Till en början skall verket årligen ha gifvit 2,000 löd. mk silfver, men småningom aftog fyndigheten, så att förlust uppstod. Karl XI öfverlämnade därför 1686 verket till ett bolag, som 1731 efterträddes af ett annat. Detta bolag erhöll 1747 rättighet att anlägga ett järnbruk, som emellertid synes ha drifvits med föga framgång. Bolagsmännen minskades alltmer, och 1821 återstod endast bergsrådet D. Heijkenskjöld. Han förskönade och bebyggde stället, utvidgade järnbruket och gjorde mycket för sina underhafvandes välbefinnande. Hans dotter Margareta Charlotta införde bland kvinnorna i socknen den enkla, men vackra, ännu ej alldeles glömda Hälleforsdräkten, som de själfva skulle förfärdiga. Efter Heijkenskjölds död (1824) tillföll bruket hans son K. G. Heijkenskjöld, hvars änka, Eva Augusta, f. Cronstedt, efter sina aflidna barn ärfde H. och gifte om sig med grefve G. Lewenhaupt. Då detta äktenskap var barnlöst, ärfdes H. af grefvinnan Lewenhaupts systerbarn, friherrarna von Essen, hvilka 1864 bildade ett aktiebolag. — 3. Gods i Lilla Mellösa socken, Södermanlands län, med ett vackert läge vid H. å och nära Hälleforsnäs station å Oxelösund—Flen—Västmanlands järnväg. Det omfattade intill mars 1907 inom socknen $7^3/_4$ mtl, tax. till 239,400 kr. (1907) samt H. bruk jämte mek. verkstad, kvarn och två sågar och utgjorde till 1905 ett af de många fideikommissen inom släkten Celsing. Efter den siste innehafvarens, kapten P. F. Celsings, död (1904) öfvergick det genom byte och köp till ett bolag, Aktiebolaget H. styckebruk (1905; aktiekapital 250,000 kr.), som sålt landtegendomarna inom socknen till Skärblacka aktiebolag (utom $^{15}/_{16}$ mtl Vik, som sålts till andra egare), så att bolaget inom socknen har kvar endast ofvannämnda industriella verk, tax. till 231,900 kr. (1908), och inom Floda socken 1 mtl Staf, tax. till 50,300 kr., jämte Stafs järnmalmsgrufva. — Bruket H. härrör från 1659, då Albin Noy (Noj), enligt uppgift polack, fick privilegium att anlägga ett styckebruk och gjuta kanoner samt rätt att upptaga ett malmstreck i skogen. Det såldes 1666 till kungl. räntmästaren Börje Cronberg (d. 1673), hvars arfvingar sålde järnbruket 1686 till handlanden J. Lohe, som ärfdes af sin måg landshöfding A. Leijel. Dennes son H. Leijel sålde 1781 H. jämte andra egendomar till presidenten frih. Gust. Celsing, som stiftade ett fideikommiss af Biby, H., Smedstorp, Fräkentorp, Hvarsta och Fjällskäfte, hvartill hans broder envoyén U. Celsing 1804 lade husen n:r 14 vid Gustaf Adolfs torg och n:r 3 vid Regeringsgatan i Stockholm. Fideikommissen delades mellan hans två brorsbarn, hvarvid $^2/_3$ af H. m. m. tillföllo brorsonen major L. G. Celsing. Dennes son L. G. Celsing d. y. blef H:s egentlige skapare. Han anlade mekanisk verkstad (1833), masugn med gasrostugn och gjuteri (1847), manufakturverk och stamphamrar (1859) och företog betydande nyodlingar. Då han dog (1881), delades det af honom innehafda fideikommisset, hvarvid $^2/_3$ af H. m. m. tillföllo yngre sonen, kapten P. F. Celsing, som genom gifte med sin syssling redan innehade den öfriga $^1/_3$-delen af H. m. m. — 4. Pappersbruk i Lönnberga socken, Kalmar län, vid Häslebyån och nära Lönnberga station å Nässjö—Oskarshamns järnväg, tillhör A.-B. Brusafors-Hällefors. Det tillverkade 1908 med två pappersmaskiner omkr. 2,500 ton skrif- och tryckpapper. 113 arbetare.

Hälleforsgången, *petrogr.* Se Diabas.

Hällekis (Hellekis), gods i Medelplana socken, Skaraborgs län, naturskönt beläget på sluttningen af Kinnekulle, utmed Vänern, tillhör Hällekis aktiebolag, som eger $22^{19}/_{32}$ mtl inom Medelplana, Väster-

Hällekis, manbyggnaden.

plana, Österplana (Hönsäter m. m.), Forshems och Fullösa (Gössäter m. m.) socknar, tax. till 952,900 kr. (1905), däraf 268,500 kr. för annan fastighet (cementfabrik, kalkbruk, sand- och kalkstensbrott, stensliperi m. m.). Mot slutet af 1400-talet flyttade till H. riksrådet Ax. Mattsson (af Vinstorpaätten, se d. o.), hvars måg, Axel Posse, ärfde gården, och sedermera har denna, med några kortare afbrott, varit i Possesläktens ego till 1818. Det nuvarande bolaget bildades 1873 (aktiekapital 1,050,000 kr.) af kammarherren K. A. Skjöldebrand.

Hälleknopp, *bot.*, namn på *Sedum album*.

Häller, mynt. Se Heller.

Hällesjö (Hellesjö), socken i Jämtlands län, Ragunda tingslag. 84,196 har. 2,369 inv. (1908). H. bildar med Häsjö ett konsist. pastorat i Härnösands stift, Jämtlands östra kontrakt.

Hälleskogen, skog, belägen i Norrbo härad, Västmanlands län, n. v. om Harakers kyrka, tillhör Hälla by i Harakers socken. 1437 motstod där den orolige Erik Kättilsson lyckligt ett anfall af marsken Karl Knutssons folk. 17 april 1464 (enl. K. G. Styffe 16 april) tillbakadrefvo dalkarlarna, anförda af biskop Kättil Karlsson (Vase) och herr Sten (Gustafsson) Sture, konung Kristian I, då han med sina trupper ville genomtåga H. Konungen led omedelbart därefter ett fullkomligt nederlag i en ny sammandrabbning, som egde rum närmare kyrkan, hvarför slaget äfven kallas slaget vid Harakers kyrka.

Hällespring, *bot.*, namn på *Asplenium septentrionale*.

Hällestad (Hellestad). 1. Socken i Malmöhus län, Torna härad. 2,574 har. 908 inv. (1908). H. bildar med Dalby och Bonderup ett prebendepastorat (till Lunds universitet) i Lunds stift, Torna kontrakt. — 2. Socken i Älfsborgs län, dels Gäsene härad med 393 inv. (1908), dels Kullings härad med 50 inv. 2,828 har. Annex till Floby, Skara stift, Vänga kontrakt. — 3. Socken i Östergötlands län, Finspånga läns härad. 32,624 har. 4,757 inv.

(1908). H. utgör ett konsist. pastorat i Linköpings stift, Bergslags kontrakt. Den till H:s 1893 nedbrunna kyrka hörande, 42 m. höga klockstapeln (se fig.), af ålderdomlig byggnadstyp med barocktidsdrag i vissa delar, byggd 1732, sedan den gamla stapeln nedbrunnit, skänktes 1894 till Skansen i Stockholm och uppfördes där s. å. Från densamma utföres klockringning vid framstående svenska mäns hädanfärd.

"Hällestadsstapeln" på Skansen.

Hälleviksstrand, fiskeläge och municipalsamhälle i Morlanda socken, Göteborgs och Bohus län, på västra stranden af Orust, midt emot Käringön. Taxeringsvärde å annan fastighet än jordbruksfastighet 121,100 kr. (1908). Omkr. 500 inv. (1908).

Hällingsåfallet (se fig.), ett omkr. 35 m. högt vattenfall, som Hällingsån bildar strax före sitt utlopp i Frostvikssjön, en af de öfre sjöarna i Ströms vattudal i norra Jämtland. Genom sin storslagenhet och den omgifvande vilda naturen anses det kunna täfla med Tännforsen och besökes mycket af turister. En turisthydda uppfördes där 1893 af Svenska turistföreningen.

Hällingsåfallet.

Hällkista, *arkeol.*, kallas en vanligen rektangulär graf, bildad af mer eller mindre släta hällar samt täckt af en eller flera sådana; i orter, hvarest tillgång på silurisk kalk finnes (t. ex. Västergötland, Gottland), kan en hel vägg eller taket bestå af en enda häll. — De till Sveriges stenålder hörande hällkistorna äro i allmänhet yngre än gånggrifterna, hvilket framgår bl. a. däraf, att hällkistor förekomma i mera afsides liggande bygder, till hvilka odlingen först senare kan ha kommit. Att hällkistor användes ännu vid stenålderns slut framgår däraf, att man i dem funnit enstaka bronsföremål. Dessa hällkistor äro stora, så att de inneslutit flera lik, sittande eller liggande. Kring liken östes jord, som förmodligen packades och betäcktes med ett tätt lager af stenar. Tomrummet ofvanför detta fylldes åter med jord; hvad i denna hittas måste, såsom senare inkommet, noga skiljas från det ursprungliga grafinnehållet. Som hällkistorna (liksom gånggrifterna) voro begrafningsplatser gemensamma för många, måste de stundom öppnas för införande af nya lik, hvarvid den tidigare anordningen lätt rubbades. Hällkistan täckes ibland af en hög eller ett röse, ibland är dess öfre del blottad; ofta ligger den i riktningen norr—söder. — De icke rektangulära hällkistorna äro oftast smalare mot ena ändan. Hällkistan har ofta ett för-rum (ingång), hvilket då alltid befinner sig utanför ena gafveländan samt stundom är smalare än, stundom jämbredt med kistan. Öppningen från för-rummet till kistan är än fyrkantig (i hvilket

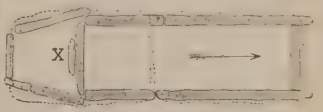

Fig. 1. Plan af hällkista vid Backa i Varnhems socken, Västergötland. Runda hålet i gafvelhällen täckt med hällen ("dörren") *X*.

Fig. 2. Den med hål försedda gafveln i vidstående hällkista.

fall bredden är lika stor för båda), än, vare sig för-rummet är smalare eller ej, rund eller halfrund, inhuggen i gafvelhällen. Dylika kistor med rund eller oval öppning äro hittills kända till ett antal af 26 stycken i Bohuslän, norra Halland, Västergötland (se fig. 1 o. 2), Närke och Östergötland. Däremot förekomma de ej i södra Sverige eller i Danmark. Man känner eljest liknande kistor med rund öppning i England och Frankrike, hvadan det är sannolikt, att kännedomen om desamma kommit till vårt land direkt sjövägen. Stora hällkistor kunna genom i det inre uppresta hällar vara delade i flera rum; skiljehällarna ha stundom den halfrunda öppningen. I en enda sådan kista af 4,50 m. längd, 2,10 m. bredd och 1,85 m. höjd vid Karleby Utbogården i Västergötland har man funnit lämningar af ett 60-tal skelett samt dolkar, spjut- och pilspetsar af flinta. Därjämte hittades två bronspärlor och ändan af en spjutspets. Hällkistan kan betraktas som en utvecklingsform af gånggriften. Äfven under brons- och järnåldrarna nyttjades hällkistor, men mindre; de till brons- och järnåldrarna hörande äro i allmänhet afsedda för allenast ett lik i utsträckt läge. Från hällkistorna får man skilja sådana grafvar (i högar), hvilkas väggar utgöras af kullerstensmurar; en särskild grupp utgöres af de grafvar, som bestå af fyra små kantställda hällar och en femte öfver dem lagd. De äro för korta att rymma ett lik och omsluta vanligen ett kärl med brända ben. — Äfven i utlandet förekomma hällkistor (ty. *steinkisten*, fr. *coffres en pierres, chambres sépulcrales, allées couvertes*, mycket långsträckta, eng. *sepulchral chambers* o. s. v.). — Jfr Begrafning, sp. 1208—09.

upptäcktes vid H. silfvermalmsådror, som bearbetades för statens räkning. Ett stort område af trakten, som då tillhörde kronan, anslogs till silfververket, som dessutom erhöll andra förmåner. Till en början skall verket årligen ha gifvit 2,000 löd. mk silfver, men småningom aftog fyndigheten, så att förlust uppstod. Karl XI öfverlämnade därför 1686 verket till ett bolag, som 1731 efterträddes af ett annat. Detta bolag erhöll 1747 rättighet att anlägga ett järnbruk, som emellertid synes ha drifvits med föga framgång. Bolagsmännen minskades alltmer, och 1821 återstod endast bergsrådet D. Heijkenskjöld. Han förskönade och bebyggde stället, utvidgade järnbruket och gjorde mycket för sina underhafvandes välbefinnande. Hans dotter Margareta Charlotta införde bland kvinnorna i socknen den enkla, men vackra, ännu ej alldeles glömda Hälleforsdräkten, som de själfva skulle förfärdiga. Efter Heijkenskjölds död (1824) tillföll bruket hans son K. G. Heijkenskjöld, hvars änka, Eva Augusta, f. Cronstedt, efter sina aflidna barn ärfde H. och gifte om sig med grefve G. Lewenhaupt. Då detta äktenskap var barnlöst, ärfdes H. af grefvinnan Lewenhaupts systerbarn, friherrarna von Essen, hvilka 1864 bildade ett aktiebolag. — 3. Gods i Lilla Mellösa socken, Södermanlands län, med ett vackert läge vid H. å och nära Hälleforsnäs station å Oxelösund—Flen—Västmanlands järnväg. Det omfattade intill mars 1907 inom socknen $7^{3}/_{4}$ mtl. tax. till 239,400 kr. (1907) samt H. bruk jämte mek. verkstad, kvarn och två sågar och utgjorde till 1905 ett af de många fideikommissen inom släkten Celsing. Efter den siste innehafvarens, kapten P. F. Celsings, död (1904) öfvergick det genom byte och köp till ett bolag, Aktiebolaget H. styckebruk (1905: aktiekapital 250,000 kr.), som sålt landtegendomarna inom socknen till Skärblacka aktiebolag (utom $^{15}/_{16}$ mtl Vik, som sålts till andra egare), så att bolaget inom socknen har kvar endast ofvannämnda industriella verk, tax. till 231,900 kr. (1908), och inom Floda socken 1 mtl Staf, tax. till 50,300 kr., jämte Stafs järnmalmsgrufva. — Bruket H. härrör från 1659, då Albin Noy (Noj), enligt uppgift polack, fick privilegium att anlägga ett styckebruk och gjuta kanoner samt rätt att upptaga ett malmstreck i skogen. Det såldes 1666 till kungl. räntmästaren Börje Cronberg (d. 1673), hvars arfvingar sålde järnbruket 1686 till handlanden J. Lohe, som ärfdes af sin måg landshöfding A. Leijel. Dennes son H. Leijel sålde 1781 H. jämte andra egendomar till presidenten frih. Gust. Celsing, som stiftade ett fideikommiss af Biby, H., Smedstorp, Fräkentorp, Hvarsta och Fjällskäfte, hvartill hans broder envoyén U. Celsing 1804 lade husen n:r 14 vid Gustaf Adolfs torg och n:r 3 vid Regeringsgatan i Stockholm. Fideikommissen delades mellan hans två brorsbarn, hvarvid $^{2}/_{3}$ af H. m. m. tillföllo brorsonen major L. G. Celsing. Dennes son L. G. Celsing d. y. blef H:s egentlige skapare. Han anlade mekanisk verkstad (1833), masugn med gasrostugn och gjuteri (1847), manufakturverk och stamphamrar (1859) och företog betydande nyodlingar. Då han dog (1881), delades det af honom innehafda fideikommisset, hvarvid $^{2}/_{3}$ af H. m. m. tillföllo yngre sonen, kapten P. F. Celsing, som genom gifte med sin syssling redan innehade den öfriga $^{1}/_{3}$-delen af H. m. m. — 4. Pappersbruk i Lönnberga socken, Kalmar län, vid Häslebyån och nära Lönnberga stati[on] hamns järnväg, tillhör A.-B. Det tillverkade 1908 med två p[a] 2,500 ton skrif- och tryckpappe[r].

Hälleforsgången, *petrogr.*

Hällekis (Hellekis), gods[,] Skaraborgs län, naturskönt be[lä]af Kinnekulle, utmed Vänern, [1] bolag, som eger $22^{19}/_{32}$ mtl inom[fv]

Hällekis manbyg[gn]

[pl]ana. Östra delarna Hönsäter n[ära] Fullösa (Gössäter m. m.) sockn[en] kr. (1905), däraf 268,500 kr. (cementfabrik, kalkbruk, sand[-] stensliperi m. m.). Mot slutet till H. riksrådet Ax. Mattsson d. o.), hvars måg, Axel Poss[e] sedermera har denna, med n[u] varit i Posseläktens ego till bolaget bildades 1873 (aktiek[a]af kammarherren K. A. Skj[ö]

Hälleknopp, *bot.*, namn på

Häller, mynt. Se Helle

Hällesjö (Hellesjö), soc[k]Ragunda tingslag. 84,196 ha H. bildar med Håsjö ett kons[-] sands stift. Jämtlands östra k[o]

Hälleskogen, skog, belägen manlands län, n. v. om Harak[er] by i Harakers socken. 1437 n[ära] Erik Kättilsson lyckligt ett a[n] Knutssons folk. 17 april 1464 april) tillbakadrefvo dalkarlar Kättil Karlsson (Vase) och H[ans] Sture, konung Kristian I, då ville genomtåga H. Konunge[n] efter ett fullkomligt nederlag ning, som egde rum närmare även kallas slaget vid H[ä]

Hällespring, *bot.*, namn [på] *trionale*.

Hällestad (Hellestad). [Ö]hus län. Torna härad. 2,574 H. bildar med Dalby och H[ör]pastorat (till Lunds universite[t] kontrakt. — 2. Socken i Alf[s] härad med 393 inv. (1908 med 50 inv. 2,828 har. A[v] stift, Vånga kontrakt. — 3. län, Finspånga läns härad. S[o]

[illegible]08). H. utgör ett konsist. pastorat i Linköpings [st]ift, Bergslags kontrakt. Den till H:s 1893 ned[br]unna kyrka hörande, 42 m. höga klockstapeln (se fig.), af ålderdomlig byggnadstyp med barocktidsdrag i [de]ssa delar, byggd 1732, sedan [de]n gamla stapeln nedbrunnit, [sk]änktes 1894 till Skansen i [St]ockholm och uppfördes där [å]. Från densamma utföres [kl]ockringning vid framstående [sv]enska mäns hädanfärd.

Hälleviksstrand, fiskeläge [oc]h municipalsamhälle i Mor[la]nda socken, Göteborgs och [Bo]hus län, på västra stranden [af] Orust, midt emot Käring[ön]. Taxeringsvärde å annan [fa]stighet än jordbruksfastighet [2]1,100 kr. (1908). Omkr. [3]00 inv. (1908).

"Hällestadsstapeln" på Skansen.

Hällingsafallet (se fig.), ett [o]mkr. 35 m. högt vattenfall, [so]m Hällingsån bildar strax [fö]re sitt utlopp i Frostvikssjön, [en] af de öfre sjöarna i Ströms [va]ttudal i norra Jämtland. Ge[no]m sin storslagenhet och den [o]mgifvande vilda naturen anses det kunna täfla med [T]ännforsen och besökes mycket af turister. En turist[st]uga uppfördes där 1893 af Svenska turistföreningen.

Hällingsåfallet.

Hällkista, *arkeol.*, kallas en vanligen rektangulär [illegible] af mer eller mindre släta hällar samt [illegible] en eller flera sådana; i orter, hvarest till[illegible] finnas t. ex. Västergötland, [illegible], kan en hel vägg eller taket bestå af en [e]nda häll. — De till Sveriges stenålder hörande häll[kistorna äro] i allmänhet yngre än gånggrifterna, [illegible] gånggrifterna [illegible] går däraf, att man i dem funnit [illegible]. Dessa hällkistor äro [illegible] [d]era lik, sittande eller liggande. [illegible], som förmod[illegible] röse, ibland är [illegible] ligger den i riktningen [illegible]. — De [illegible] rektangulära hällkistorna äro oftast smalare [illegible] ena [illegible]. Hällkistan har [illegible], hvilket då alltid befinner [illegible]. Öppningen från för-rummet till kistan är än fyrkantig (i hvilket

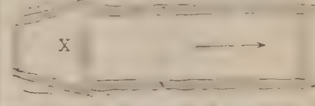

Fig. 1. Plan af hällkista vid B[illegible] socken, Västergötland. Runda hålet i gafvelhällen täckt med hällen ("dörren") X.

Fig. 2. Den med hål försedda gafveln i vidstående hällkista.

fall bredden är lika stor för båda), än, vare sig för-rummet är smalare eller ej, rund eller halfrund, inhuggen i gafvelhällen. Dylika kistor med rund eller oval öppning äro hittills kända till ett antal af 26 stycken i Bohuslän, norra Halland, Västergötland (se fig. 1 o. 2), Närke och Östergötland. Däremot förekomma de ej i södra Sverige eller i Danmark. Man känner eljest liknande kistor med rund öppning i England och Frankrike, hvadan det är sannolikt, att kännedomen om desamma kommit till vårt land direkt sjövägen. Stora hällkistor kunna genom [illegible] skiljehällarna ha stundom den halfrunda öppningen. I en enda sådan kista af 4,50 m. längd, 2,10 m. bredd och 1,85 m. höjd vid Karleby Utbogården i Västergötland har man funnit [illegible] samt dolkar, spjut- och pilspetsar af flinta. Därjämte [illegible]. Hällkistan kan betraktas som en utvecklingsform af gånggriften. Äfven under brons- och järnåldrarna nyttjades hällkistor, men mindre; de till brons- och järnåldrarna hörande äro i allmänhet afsedda för allenast ett lik i utsträckt läge. Från hällkistorna får man skilja sådana grafvar (i högar), hvilkas väggar utgöras af kullerstensmurar; en särskild grupp utgöres af de grafvar, som bestå af fyra små kantställda hällar och en femte öfver dem lagd. De äro för korta att rymma ett lik och omsluta vanligen ett kärl med brända ben. — Äfven i utlandet förekomma hällkistor (ty. *steinkisten*, fr. *coffres en pierres, chambres sépulcrales, allées couvertes*, mycket långsträckta, eng. *sepulchral chamber* o. s. v.). — Jfr Begrafning, sp. 1208—09.

Dolmen, Dös, Gånggrift, Megalitiska monument. Jfr O. Montelius, ”Orienten och Europa” (i ”Antiqvarisk tidskr. för Sverige”, del 13). Hs Hd. (T. J. A.)

Hällristning å ”Aspeberget” vid Tegneby i Tanums socken, Bohuslän (efter Baltzer).

Hällmålningar, *arkeol.*, förhistoriska djurbilder o. d., målade på öppna berghällar och eljest af samma art som grottmålningarna. Af hällmålningar känner man i Sverige tre i Jämtland (däraf en vid Hästskotjärn och två vid sjön Skärvången) samt en i Härjedalen, på fjället Flatruet. (De äro beskrifna af P. Olsson i Jämtlands läns fornminnesförenings tidskr., bd 1—2.) En liknande finnes i Norge, vid Hindhammeren i Nordmöre. De framställa djur och mera sparsamt människor, målade med ganska klarröd, nästan outplånlig färg och antingen helröda eller i fingersbreda röda konturer, på lodrätt stupande, släta och glansiga bergväggar eller klipphällar, hvilka skyddas af något öfverskjutande parti. Bilderna härröra synbarligen från ett folk, för hvilket älg och ren spelat en stor roll. Äfven i Sibirien, Afrika och Nord-Amerika har man funnit hällmålningar. Jfr Grottmålningar och Hällristningar.

Hällristningar, *arkeol.*, de bilder och tecken, som under forntiden blifvit med ett skarpt instrument inhuggna eller på annat sätt inristade i jämna, vanligen sluttande eller vågräta berghällar, vare sig detta gjorts för att i minnet bevara märkliga händelser eller af religiösa skäl eller af konstnärlig skaparlust. Hällristningar förekomma i alla fem världsdelarna. I Europa finnas de mest bekanta i Sverige och Norge, i trakten af sjön Onega i Ryssland samt i de italienska sjöalperna, t. ex. vid Monte Bego. I Skandinavien kunna två hufvudgrupper af hällristningar urskiljas, en nordskandinavisk i Jämtland och det nordligare Norge samt en sydskandinavisk i trakterna kring Trondhjemsfjorden, i södra Norge samt i Ångermanland, mellersta och södra Sverige. Den nordskandinaviska gruppen utmärkes särskildt af naturalistiska djurframställningar; inom den sydskandinaviska gruppen äro de afbildade föremålen mera stiliserade och schematiskt tecknade. Hällristningar förekomma i Sverige talrikast i Skåne, Bohuslän och Östergötland, vidare i Blekinge, Västergötland, Dalsland, Värmland, Uppland, Jämtland och Ångermanland. De sydskandinaviska hällristningarna framställa människor, djur, fartyg, vapen

samt vissa tecken, troligen af religiös innebörd, t. ex. hjul, fotsulor, skålformiga fördjupningar. Männen äro ofta utrustade med vapen, såsom bågar, svärd, yxor och sköldar. Båtarna äro försedda med en egendomlig dubbel framstam (möjligen en ramm) och sakna segel. Manskapet är vanligen särskildt utmärkt. Bland djuren märkas hästar, som bära ryttare eller draga vagnar, nötkreatur (stundom spända för plogen; se Bronsåldern, sp. 270, fig.), hjortdjur och fåglar. Människobilderna äro vanligen 40—50 cm. höga, stundom ända till 1,5 m., ja, en enstaka figur vid Lissleby i Tanum mäter 2,3 m. i längd. Fartygens längd växlar i allmänhet mellan 0,5 och 1,5 m. Stundom kan en ganska stor yta vara betäckt med ristningar. En här afbildad ristning från Tegneby i Tanum, Bohuslän, är 7,5 m. hög och 5 m. bred. De nordskandinaviska hällristningarna framställa högst naturtroget älgar, renar, fiskar m. m. De nordiska hällristningarna ha inhuggits, inknackats, någon enstaka gång inristats, men ej inslipats. Oftast är hela bildytan fördjupad i hällen. Aftryck tagas bäst därigenom, att man betäcker ristningen med lager af läskpappersark, som fuktade nedpressas genom klappning med borste o. d. Man kan också med krita upprita figurerna och sedan fotografera densamma. Sedan nära trehundra år ha de nordiske arkeologerna intresserat sig för hällristningarna och sökt tolka dem samt bestämma deras ålder. De sydskandinaviska ristningarna förskrifva sig alldeles öfvervägande från bronsåldern, något som framgår bl. a. af formerna på de afbildade svärden och yxorna. Man ser liknande ristningar äfven på kisthällarna till några af de äldsta bronsåldersgrafvarna, såsom i Skåne och Södermanland. De nordskandinaviska hällristningarna, som vanligen ej äro insänkta i klippan, utan blott konturtecknade, tyckas härstamma från den yngre stenåldern. Hällristningarna utgöra måhända ofta ett slags bildskrift, som nu är oss omöjlig att tyda, då vi sakna den muntliga traditionens stöd. Dock ge de oss en mängd värdefulla upplysningar om våra förfäders kulturella ståndpunkt vid den tid de ristades, om sjöfart, boskapskötsel och åkerbruk, jakter, strandhugg och i viss mån religiösa föreställningar. Jfr Grottmålningar. Litt.: A. E. Holmberg, ”Skandinaviens hällristningar” (1848—49), K. G. Brunius, ”Försök till förklaringar öfver hällristningar” (1868), B. E. Hildebrand, ”Till hvilken tid och hvilket folk böra de svenska hällristningarna hänföras?” (i ”Antiqv. tidskr. f. Sverige”, II, 1869), N. G. Bruzelius, ”Hällristningarne i Järrestads härad i Skåne” (i ”Antikv. tidskr. f. Sverige”, VI, 1881), L. Baltzer, ”Hällristningar från Bohuslän” (1881—1908), E. Ekhoff, ”Hällristningar på Kinnekulle” (i ”Sv. fornminnesfören:s tidskr.”, 8, 1891—93), och G. Hallström, ”Nordskandinaviska hällristningar” (i ”Fornvännen”, 1907—09). T. J. A.

Hällstad (Hellstad), socken i Älfsborgs län, Ås härad. 3,782 har. 741 inv. (1908). H. bildar med Murum, Södra Vånga och Möne ett konsist. pastorat i Skara stift, Ås kontrakt.

Hällstén, Konrad Gabriel, finsk universitetslärare, fysiolog, f. 18 aug. 1835 i Paldamo i Uleåborgs län, Finland, blef student 1856, filos. magister 1860, med. doktor 1866 och docent i fysiologi 1869 samt var professor i anatomi och fysiologi vid Helsingfors' universitet 1874—99. H. har utgifvit bl. a. *Studier om kraftförvandling i vitala processer* (1869), *Lärobok i ophtalmometrie* (1872), *Om protoplasmarörelser och funktionstillståndet i nervsystemet* (1873), *Handledning vid histologiska öfningar* (1877—82). Helsingfors' universitets första fysiologiska laboratorium är en skapelse af H. R. T—dt.

Hällström. 1. Karl Peter H., kartograf, f. 27 febr. 1774 i Ilmola socken i Finland, d. 13 mars 1836 i Stockholm, blef 1792 student i Åbo och 1795 filos. magister samt ingick därefter i Bergskollegium, där han 1797 befordrades till geschworner. Ungefär samtidigt antogs han till informator i friherre S. G. Hermelins hus och fick af denne i uppdrag att insamla material och anställa mätningar för det stora kartverk öfver Sverige och Finland, som han förberedde. H. utarbetade 1799—1818 en serie mönstergilla kartor öfver olika delar af riket. Sina till grund för dessa utförda ortbestämningar offentliggjorde H. dels i ett antal i Vet. akad:s handlingar intagna uppsatser, *Geographiska ortbestämningar* (1804—15), dels i skrifterna *Förteckning öfver orters geografiska bredd och längd i Vesterbottens höfdingedöme* (1803) och *Förteckning på orters geografiska bredd och längd i Sverige, bestämda genom astronomiska och chronometriska observationer* (1818). Dessutom ritade han en stor mängd kartor till enskilda arbeten, såsom Fr. Skjöldebrands ”Voyage pittoresque”, Fr. V. Palmblads ”Palæstina” o. s. v. Ett vidsträcktare fält för sin verksamhet erhöll H., som 1801 öfvergått till Landtmäterikontoret, 1809, då han utnämndes till förman för sjökartearkivet och samtidigt utsågs till led. i strömrensningskommittén. I sistnämnda egenskap undersökte och afvägde han 1819—31 nästan alla större vattendrag, strömmar och fall från Norrbotten ända till Skåne och Blekinge, uppgjorde planer och kostnadsförslag till sjösänkningar, strömrensningar, hamnbyggnader o. s. v. samt utförde triangelmätningar och hydrografiska undersökningar vid rikets kuster m. m. När strömrensningskommittén indrogs, förordnades H., som 1826 erhållit öfverstlöjtnants rang, till chef för norra kanaldistriktet (1827) samt befordrades 1830 till kontorschef för expeditionerna. 1804 valdes H. till led. af Vet. akad., som 1841 lät slå en medalj öfver honom.

2. Gustaf Gabriel H., den föregående broder, finsk universitetslärare, fysiker, f. 25 nov. 1775 i Ilmola socken, d. 2 juni 1844 i Helsingfors, blef 1792 student i Åbo, 1795 filos. magister, 1796 docent i fysik samt 1801 professor i detta ämne vid Åbo universitet. — H. hör till Finlands utmärktaste naturforskare. En sällsynt fallenhet för den praktiska och experimentella fysiken, understödd af skarp blick, säkert öga och konstfärdig hand, var hos honom förenad med outtröttlig ihärdighet och

obestridlig matematisk begåfning. Med förkärlek egnade han sina forskningar åt den kvantitativa, mätande fysiken; de bestämningar han utfört ega ett bestående värde. Bland hans arbeten intages främsta rummet af *Undersökning om vattens volymförändring af värme och bestämmelse af den värmegrad, hvarvid vattens täthet är störst* (Vet. akad:s handl., 1823). Särdeles anmärkningsvärda äro äfven hans studier öfver kombinationstonerna, *De tonis combinationis* (1819), samt hans forskningar öfver barometertryck och temperatur. Resultaten af sina forskningar nedlade H. f. ö. i 58 akademiska afh., i Vet. akad:s handl., Gilberts och Poggendorffs "Annalen", "Acta societatis scientiarum fennicæ" m. fl. lärda tidskrifter. H. var tillika en utmärkt föreläsare. Ingen kände så grundligt som han universitetets vidlyftiga ekonomi, och ingen arbetade med så stort intresse som han för dess förkofran. Genom hans ansträngningar fick universitetet ett astronomiskt observatorium och vanns för detsamma Argelander. 1804 tillföll honom S. Marie prebendepastorat, och från s. å. ända till 1819 var han adjungerad led. i Åbo stifts konsistorium, där han utvecklade samma nit som i allt annat. Om stiftets tabellverk inlade han stora förtjänster och utgaf ett digert *Utdrag ur domkapitlets i Åbo cirkulärbref, innehållande hvad under loppet af senast förflutna 140 år blifvit till församlingarnes och presterskapets i Åbo stift ständiga iakttagande förordnadt* (1824). H. var led. af Vet. akad. (1808) och Vet. soc. i Uppsala. 1838 valde Finska vet. soc. honom till sin förste ordf. Hans barn adlades 1830 under namnet af H. 1—2. R. T—dt.

Hällum, socken i Skaraborgs län, Barne härad. 1,167 har. 352 inv. (1908). Annex till Skarstad, Skara stift, Barne kontrakt.

Hälsa med flaggan. Se Flagga, sp. 528.

Hälsan. 1. Brunnsinrättning i Hälsingborg på denna stads nordöstra sida i Öresundsparken. Känd sedan sekler tillbaka (under medeltiden kallades den S:t Jörgens källa), blef källan, en vanlig järnkälla, tillhörig de svaga järnkällornas grupp, brunnsinrättning i början af 1800-talet och fick 1807 namnet H. af drottning Fredrika, då hon tillika med Gustaf IV Adolf vistades i Hälsingborg under sommaren. Som brunnsort fick H. ökad betydelse genom den 1890 i närheten af den gamla källan genom borrning till 83 m. djup funna saliniska Sofiakällan (se fig.), hvars vatten enligt analys af prof. Mörner innehåller på 10,000 gr. 127,$_{69}$ gr. klornatrium (kokslt), 3,$_{605}$ gr. klormagnesium, 8,$_{43}$ gr. klorkalcium, 0,$_{242}$ gr. klormagnesium, 0,$_{0588}$ gr. ferrokarbonat o. s. v., tillsammans omkr. 142 gr. fasta ämnen. Till sin sammansättning liknar vattnet mest Elisabethquelle i Kreuznach och genom sin öfvervägande halt af klorider äfven en del andra mineralvatten, såsom Homburgs och Kissingens. H. med i ö. och v. tillgränsande områden köptes af staden 1890 för 375,000 kr. Jämte dessa källor finnas i H. två järnkällor. Hälsobrunnen organiserades 1908, och vid densamma tjänstgöra nu två brunnsläkare. 1909 inrättade hälsobrunnen ett kallbadhus vid Pålsjö.

Sofiakällan vid Hälsan.

2. Sjukvårds- och hygienisk upplysningsanstalt i Neder-Luleå socken. Se Svenska nationalföreningen mot tuberkulos. 1. Ln.

Hälsingborg, sjö- och stapelstad i Malmöhus län, belägen vid Öresunds smalaste del midt emot Helsingör på danska sidan (afstånd omkr. 5 km.). Staden sträcker sig till en längd af omkr. 4,$_{8}$ km. från Pålsjö bäck i n. till gränsen för Raus planterings municipalsamhälle i s. Bredden utgör i medeltal 2 km. Stadsområdet (jfr den till art. hörande, färglagda kartan) utgöres dels af en låg samt, hvad de mellersta och norra delarna beträffar, tämligen smal strandremsa, och dels af en omkr. 30—50 m. högre belägen platå, på några ställen (särskildt vid Hälsan och Pålsjö) genombruten af dalgångar. Stadsområdet är, sedan enl. k. br. 29 jan. 1904 omkr. 25 har af H:s landsförsamling (Röamölla, Ringstorp m. fl. lägenheter) inkorporerats, 830 har, hvaraf omkr. 440 har inom fastställd stadsplan. (1908 beslöto stadsfullmäktige en framställning om inkorporering af de delar af landsförsamlingen, som äro belägna n. och n. v. om Ängelholmsvägen, d. v. s. hela exercisfältet, Sofiero, Pålsjö m. fl. egendomar, samt Fältabacken ö. och Hästhagarna s. om staden, sammanlagdt 764 har.) Antalet hus (alla af sten) är (1909) 1,790 med 22,058 bostadslägenheter. Taxeringsvärdet å jordbruksfastighet var 1908 470,400 kr. och å annan fastighet 75,918,100 kr., hvaraf 4,691,100 kr. å bevillningsfri. Inkomsterna enligt inkomstskatteförordningen voro s. å. 20,407,900 kr.; beräknadt belopp, efter hvilket skatten utgick, 36,970,000 kr. Folkmängden, som 1800 var endast 1,741 pers., hade 1870 vuxit till 5,941 och 1890 till 20,410 samt var 1908 32,415 pers.

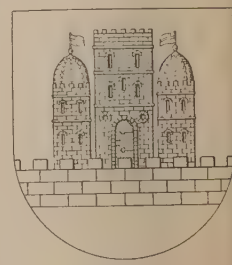

Fig. 1. Hälsingborgs vapen.

De olika stadsdelarna äro Gamla staden, d. v. s. kvarteren närmast n. och s. om Stortorget, samt Norra och Södra stadsde-

Nordisk Familjebok, 2:a uppl.

BORG
500 600 700 METER.
1. Mariakyrkan
2. Rådhus
3. Varmbadhus
4. Ångfärjestation
5. Centralstation
6. Tullhus
7. Oskar II:s terrass
8. Folkskola
9. Slottsvångsskolan
10. Gustaf-Adolfsskolan
11. Barnsjukhus
12. Hem för vanföra
13. Länssjukhus
14. Vattenverk
15. Fattigvårdsinrättning
16. Postkontor.
17. Telegrafstation
18. Teater
19. Superfosfat- och svatvel-syrefabrik
20. Sockerfabrik
21. Gummifabrik
22. Valskvarn
23. Mekanisk verkstad
24. Epidemisjukhus
25. Gustaf-Adolfskyrkan
26. Högre allmänt läroverk
27. Kärnan
28. Museum.
KÖPINGE BYS EGOR
WILSON PARK
ANNE-BERG
ENEBORG
NARLUNDA
Ramlösavägen
NYA BEGRAFNINGSPLATSEN
Kyrkogårdsvägen
BEGRAFNINGS PLATS
KROOKSKA PLANTERINGEN
Olympiavägen
Gustaf Adolfs gatan
Hollandargatan
Nytorgsgatan
Nya Torget
Karl Krooks gatan
Bryggaregatan
Tegelbruksgatan
Sandgatan
Gasverksgatan
Järnvägsgatan
Storgatan
Bruksgatan
STORTORGET
HUSAR-ETABLISSEMANG
GAS-VERKET
Hälsingborg-Landskrona Järnväg
RAUS BYS EGOR
FABRIKS- OCH UPPLAGSPLATSER
KALLBADHUS
S. HAMNEN
SUND

Fig. 2. Del af Hälsingborg med Stortorget och hamnen. (Utsikt från Kärnan.)

larna; under de sista 10 åren ha därjämte uppstått nya stadsdelar, till stor del bebyggda med villor, nämligen n. om Hälsovägen, å platån, Tågaborg, ö. om Slottshagen Olympia och i n. ö. Stattena med "Röamölla". På senare tid ha utom stadsplanen uppbyggts i s. ö. stadsdelen Eneborg samt i ö. egnahemskolonierna Wilson park och Anneberg. Ett på grundvalen af de vid en internationell pristäflan (1905) prisbelönta förslagen af stadsingenjörerna S. Ewald och A. Nilsson uppgjordt förslag till ny stadsplan har till stora delar, afseende de norra och östra stadsdelarna, fastställts af K. M:t. Gatorna äro i regel belagda med makadam eller tuktad sten, en del med asfalt, flera nyare med betong. Staden har flera omsorgsfullt anlagda planteringar med en areal af 15 har, ö. om Centralstationen Krookska planteringen l. Stadsparken, ö. om Stortorget å platån Slottshagen (som vid utställningen i H. 1903 var utställningsfält), S:t Jörgens plats, som förmedlar öfvergången från Drottninggatans bulevard till den natursköna dalgången Hälsan (se d. o.) samt Öresundsparken, å platån, med storartad utsikt öfver Sundet, dammar, minnen från den forna vallgrafven, samt tropiska växter och offentliga tennisbanor sommartid. I stadens östra del skall till skydd för grundvattnet å en areal af 44 har anläggas en skogspark. En sådan af ovanlig skönhet eger staden i Pålsjö skog (36,8 har) strax utanför dess gräns i n.

Närmast hamnen ligger Hamntorget med ett gjutjärnsmonument till minne af Karl Johans landstigning i H. 20 okt. 1810 och Magnus Stenbocks ståtliga ryttarstaty (af Börjeson), aftäckt 3 dec. 1901 (se Stenbock, M., fig.). Hamntorget fortsättes på andra sidan Järnvägsgatan af Stortorget. Därifrån utgå mot s. Järnvägsgatan och mot n. Drottninggatan, den senare på en afsevärd sträcka försedd med en ståtlig alléplantering. Vid Stortorget och vid Järnvägsgatan äro de flesta bankerna och större affärshusen belägna. Från Drottninggatan utgå Långvinkelsgatan och Hälsovägen till stadens nordöstra delar. Genom hela den södra, med sina rätvinkliga kvarter enformiga stadsdelen, dit flertalet fabriker är förlagdt, löper Södergatan. Vid denna ligger åt v. Gustaf Adolfstorg med Gustaf Adolfs-kyrkan (invigd 1897); ö. om Södergatan ligga begrafningsplatserna, den äldre nedanför platån och å sluttningen, den s. k. nya begrafningsplatsen på höjden samt emellan bägge den af konsul N. Persson skänkta s. k. donationskyrkogården. N. därom ligger allmänna läroverkets ståtliga byggnad. I gamla staden äro gatorna smala och krokiga samt oregelbundet bebyggda. Bland byggnader märkas de från medeltiden kvarstående slottstornet, som sedan 1700-talet kallats Kärnan, och Mariakyrkan. Kärnan, å platån strax ö. om Stortorget, är ett i 10:e årh. uppfördt, sannolikt i början af 1400-talet ombyggdt fem våningars 35 m. högt torn af kvadratisk grundform med omkr. 15 m. sida. Dess inre har medelst grofva, delvis ännu bibehållna bjälklag varit afdeladt i 8 våningar, hvilka genom en spiraltrappa stå i förbindelse med hvarandra. I de nedtill 4,5 m. tjocka murarna finnas i hvarje våning inbyggda tornkamrar, försedda med smala skottgluggar. Tornet har fordom varit omgifvet af en ringmur (se fig. 6 och Brunius, "Historisk och arkitektonisk beskrifning öfver Helsingborgs Kärna", 1845). Genom k. resol. 16 sept. 1741 skänktes den dåv. ruinen till staden. Med statsbidrag restaurerades den 1894 och försågs med tinnar (se fig. 3) i enlighet med gamla kopparstick. Uppgången till Kärnan från Stortorget förmedlas af en monumental terrass, som efter ritning af G. Améen fullbordades 1903 och fick namnet

Konung Oskar II:s terrass (fig. 3). Den utgöres nederst af en 9 m. bred trappa, därefter två trappor, som omsluta ett fondparti med vattenkonst samt därefter ytterligare trappor flankerade af två cir-

Fig. 3. Oskar II:s terrass. Midt i bakgrunden synes Kärnan.

kelrunda tornbyggnader i rak linje med Kärnan, uppförda i två våningar samt förbundna medelst två hvalf. Vertikala afståndet från torget till tornens öfre golf, hvarifrån man har en präktig utsikt öfver Öresund och dess kuster (jfr fig. 2), är 24 m. I norra tornet finnes elektrisk hiss (sedan 1909). M a-

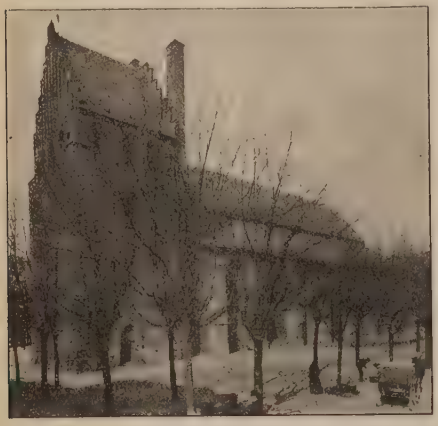

Fig. 4. Mariakyrkan.

r i a k y r k a n (Vårfrukyrkan; fig. 4), belägen strax s. om Stortorget, är en s. k. hallkyrka, uppförd af tegel i äldre spetsbågsstil (sannolikt i 12:e årh.) och prydd med flera konstverk, bl. a. en nyligen restaurerad altartafla från medeltiden. Kyrkan restaurerades 1897—98. Stadens äldsta enskilda byggnad är ett vid Norra Storgatan beläget borgarhus af korsvirke från 1600-talet. Anmärkningsvärdt är vidare det s. k. Tornérhjelmska huset vid Fågelsångsgatan (restaureradt 1908). Bland nybyggnader må i främsta rummet nämnas det (efter ritningar af A. Hellerström) 1892—96 af kalksten och tegel med granitsockel i gotisk stil byggda monumentala rådhuset (fig. 5) med fyra hörntorn och ett omkr. 60 m. högt fyrkantigt klocktorn midt öfver fasaden. Rådhusets samtliga spetsbågsfönster äro försedda med glasmålningar. Vid Stortorget ligga vidare Bankaktiebolaget Södra Sveriges byggnad (fasad af sandsten), posthuset, Skånes enskilda banks bygg-

Fig. 5. Rådhuset i Hälsingborg.

nad m. fl. De ståtligaste enskilda byggnaderna finnas längs Drottninggatan. Ett af de nyaste mera framstående husen, Telegrafverkets byggnad, ligger vid Karlsgatan snedt emot H:s teater. De flesta offentliga institutionerna äro förlagda till platån strax ö. och s. om Slottshagen vid den s. k. Bergaliden. Där ligga länslasarettet, barnsjukhuset, fattigvårdsinrättningen, flera skolbyggnader och välgörenhetsinrättningar m. fl. Luggude härads tingshus är beläget i H.

Enligt k. bref 4 nov. 1898 utgöres rådstufvurätten i H. af borgmästare och 4 lagfarna rådmän, af hvilka en är polismästare, äfvensom af två lagfarna notarier (civilmålsnotarien samt polis- och brottmålsnotarien). Rätten är fördelad å två afdelningar. Polismästaren för ordet å den ena. Magistraten utgöres af borgmästaren och rådmännen (polismästaren dock endast i ordningsärenden, som skola af honom föredragas). Magistraten förrättar boupptecknings och arfskiften. Poliskammare finnes. Polismästaren handhar polisväsendet, som är fördeladt i ordningspolis och detektivpolis, hvardera med sin poliskommissarie. F. ö. finnas 63 polismän, inberäknadt beriden afdelning. Kostnaden för polisväsendet uppgick 1908 till 138,118 kr. Sedan 1890 äro stadsfullmäktige 42. Drätselkammaren utgöres enligt reglemente 3 febr. 1864 af 15 ledamöter. Till drätselkammaren höra gasverket, elektricitetsverket, vattenledningen, de elektriska spårvägarna, auktionskammaren m. m. Stadens gasverk anlades 1859; ett nytt verk uppfördes 1896. Vid 1908 års slut var verkets bokförda värde 1,152,871

kr. Försäljningsvärdet af den tillverkade produkten utgjorde s. å. 396,805 kr., och driftöfverskottet uppgick till 155,550 kr. Elektricitetsverkets äldsta station, belägen vid Sundstorget, fullbordades 1891. 1905 beslöts, att staden skulle ingå som delegare i Sydsvenska kraftaktiebolaget. För tillhandahållande af elektrisk ström, innan dess ledningar till staden hunne fullbordas, anlades 1908 en ny central ö. om den af staden anlagda idrottsplatsen Olympia (sedermera reservstation). Hela elektricitetsverkets bokförda värde var vid 1908 års slut 1,875,814 kr. S. å. levererade verket 832,390 kwt. med ett försäljningsvärde af 214,220 kr. Vinsten utgjorde 109,855 kr. Den första vattenledningen (för hamnens och salutorgets behof) daterar sig från 1874. Ett vattenverk för hela stadens behof kom till stånd 1883—85 och utvidgades 1903—06. Verkets bokförda värde utgjorde vid 1908 års slut 1,483,698 kr.; inkomsterna s. å. voro 112,931 kr. samt driftöfverskottet 67,003 kr. De elektriska spårvägarna öppnades 1903 och utgöras af två linjer, med en sammanlagd spårlängd (oberäknadt sidospår) af 6,7 km. Bokförda värdet vid 1908 års slut var 452,032 kr. Antalet passagerare s. å. var omkr. 1,400,000.

För genomförande af stadsplanen har staden inköpt ett flertal fastigheter och eger nu bortåt 50 hus. Värdet af stadens samtliga fastigheter utgjorde vid 1908 års slut 10,646,608 kr. Staden egde då inom stadsområdet 179,7 har samt utom staden 422,3 har. 1909 förvärfvade staden den s. k. Pålsjö egendom med tillhörande fastigheter (n. om staden), 275 har, för en köpeskilling af 1,300,000 kr. Samtliga stadens tillgångar (hamnen ej inberäknad) beräknades vid 1908 års slut till 19,573,425 kr., hvilket öfversteg skulderna med 6,794,907 kr. Inkomsterna utgjorde s. å. 2,013,896 kr., hvaraf kommunalskatter 554,085 kr., och utgifterna 1,986,366 kr. 1909 utdebiterades till kyrka och kommun kr. 5: 80 pr bevillningskrona. Till staden för välgörande ändamål skänkta donationer utgjorde (1909) omkr. 1 mill. kr.

För H:s fattigvård utgjorde utgifterna 1908 146,533 kr. Tillgångarna vid årets slut beräknades till 456,930 kr. H. har ett högre allmänt läroverk med både real- och latingymnasium, en lägre teknisk yrkesskola (sedan 1885), 2 handelsinstitut, 3 flickskolor (en med dimissionsrätt) samt 4 folkskolehus. 1909 beslöts uppförandet af ännu ett folkskolehus. Vid 1908 års slut utgjorde lärarpersonalen 117 och barnantalet 3,502. 1909 invigdes H:s museum, i hvars byggnad sommaren 1908 hölls en historisk topografisk utställning för staden. H. erhöll ny teater 1877. Staden lämnar årligen bidrag till s. k. folkkonserter. Ett stadsbibliotek finnes. Därjämte bidrager staden årligen med 500 kr. till arbetarkommunens bibliotek. I staden utgifvas 4 dagliga tidningar: ”Helsingborgs dagblad”, ”Helsingborgsposten Skåne-Halland”, ”Öresunds-Posten” samt ”Skånska socialdemokraten”. I H. finnes ett flertal välgörenhetsinrättningar, såsom Asylen för aktningsvärda ålderstigna, Barnsjukhuset, friherrinnan Eva Tornérhjelms barnasyl, Föreningen för bistånd åt vanföra i Skåne, Föreningen ”Mjölkdroppen”, Föreningen ”Helsingborgs arbetsstugor”, Föreningen för skollofskolonier, Föreningen för vård af obildbara idioter. Slutligen kan nämnas Helsingborgs sjömanshem. Staden har länslasarett, barnsjukhus, epidemisjukhus (förslag föreligger om uppförande af ett modernt sådant), sinnessjukvårdsanstalt, fullb. 1909; s. å. påbörjades utanför staden i egendomen Gamla Kungshults skog ett tuberkulossjukhus för H:s stad. Om den staden tillhöriga brunnsinrättningen Hälsan se d. o. Förutom ett kallbadhus i samband med denna brunn egde staden 1909 2 kommunala kallbadhus, hvarjämte inrättats en del afgiftsfria badskjul vid stranden. Jämväl finnas en kommunal folkbadanstalt samt ett nyinredt varmbadhus. Dödlighetssiffran är mycket låg (1908 11 pro mille).

I H. finnes en mängd föreningar, bl. a. Tekniska föreningen, H:s fabriks- och handtverksförening, H:s köpmannaförening, H:s skyttesällskap, H:s nykterhetsförbund, Idrottsförbundet Olympia, flera sjuk- och begrafningskassor, H:s arbetarkommun, föreningar för egna hem och koloniträdgårdar.

Näringar. De viktigaste faktorerna till stadens betydliga förkofran under de senare årtiondena äro dess lifliga kommunikationer till sjöss och lands. Till sjökommunikationernas upphjälpande har med betydliga kostnader anlagts en hamn. Äldsta delen, den s. k. centralbassängen, som utfördes genom statens försorg, fullbordades 1832 och öfverlämnades till staden 1863 (dess djup är 4,2 m.). 1868 fullbordades en utvidgning inåt land, den s. k. inre bassängen, 1879 tillkom södra bassängen (djup 4,8—5,6 m.). Vid denna bassäng finns en torrdocka. 1891 fullbordades norra bassängen (djup 7,1 m. och vattenareal 90,500 kvm.). Mellan denna och centralbassängen ligger ångfärjehamnen. Längden af samtliga kajer är 3,059 m. Inseglingsrännans djup är 7,9 m. Förslag är under utarbetande för att ligga till grund vid framtida utvidgning åt s. Norra hamnens hamnarm längs Sundet med sin 1,100 m. långa vågbrytare, i sin helhet efter bröstvärnet benämnd ”parapeten”, utgör en omtyckt promenadplats. I dess södra del finnas ett fyrtorn och en lotsstation äfvensom utvärdshuset ”Hamnpaviljongen”, berömdt för sin sällsynt vackra utsikt öfver Sundet och Helsingör. Hamnens bokförda värde utgjorde vid 1908 års slut 4,537,601 kr., hvartill kom värdet af byggnader m. m., 433,125 kr. Bruttoinkomsten utgjorde under året 426,821 kr. — Genom H.—Landskrona—Eslövs järnväg (1865), H.—Hässleholms (1875), Västkustbanan (1885) och Skåne—Smålands järnväg (1894—99) står staden i direkt förbindelse med det öfriga svenska järnvägsnätet, hvarjämte den sedan 1891 står i förbindelse med det danska järnvägsnätet genom den af danska staten underhållna ångfärjan. — H:s handelsflotta, till tontalet den tredje bland svenska städers, räknade vid 1907 års slut 42 segelfartyg om 10,067 ton och 71 segelfartyg om 78,055 ton samt 1 segelfartyg och 6 ångfartyg under 20 ton. S. å. ankommo från utrikes ort 4,937 fartyg om 1,293,480 ton, i hvilka siffror ångfärjorna ingå med 3,558 resor om sammanlagdt 938,936 ton. Hamnafgifterna för fartyg och varor uppgingo till 284,433 kr. Lotsafgifterna stego till 21,096 kr. Å stadens sjömanshus voro inskrifna 286 befälhafvare och 1,642 andra sjömän. De handlandes antal 1907 var 1,321 med 1,644 biträden och en uppskattad inkomst af handelsrörelsen af omkr. 3,8 mill. kr. Med hänsyn till fabriksverksamheten intager H. numera en mycket framstående plats, den femte, bland rikets städer.

Medan staden ännu 1872 hade endast 14 industriella anläggningar med 83 arbetare och en årsproduktion af endast omkr. 120,000 kr., funnos 1907 116 fabriker med 3,347 arbetare och ett tillverkningsvärde af 27,2 mill. kr. (3,57 proc. af rikets). Bland de större verken märkas H. sockerbruk (både råsockerbruk och raffinaderi) med 476 arb. och ett tillverkningsvärde af 8 mill. kr., 3 kvarnar (3,3 mill. kr.), 1 gummivarufabrik (den första i sitt slag i Sverige, anlagd 1890) med 2,58 mill. kr. tillverkningsvärde, 1 jutespinneri och -väfveri (tillhörigt Skånska jutefabriksaktiebolaget) med 309 arb. och ett sammanlagdt tillverkningsvärde af 1,4 mill. kr., 8 bryggerier (600,000 kr.), 1 brännvinsbränneri (600,000 kr.) samt den af det 1875 bildade Skånska superfosfat- och svafvelsyrefabriksaktiebolaget drifna rörelsen. Efter att ha anlagt en mera vanlig superfosfatfabrik har bolaget med ett alltmer ökadt behof af råämnet svafvelkis egnat sig åt tillgodogörandet af öfriga beståndsdelar i denna, som i början hämtades från Spanien, men numera tages från Norge (Röros, Sulitelma). Sulitelmakisen lämnar jämte svafvel kopparn, som efter rostning med koksalt bringas till i vatten lösligt tillstånd, hvarefter kopparn fälles med järnskrot. Den på detta sätt framställda kopparn, som utgör större delen af i Sverige producerad kopparn, uppgick 1907 till 1,572 ton (omkr. 2,7 mill. kr.), hvarjämte erhöllos 5,760 kg. silfverprecipitat (10,600 kr.). Kopparverket, som har omkr. 400 arbetare, drifves numera (sedan 1900) af ett särskildt bolag (aktiekapital 1,5 mill. kr.), men med ungefär samma styrelse som superfosfatbolaget. Jämte superfosfat och svafvelsyra (till ett värde af omkr. 2 mill. kr.) framställer detta ur rostad lerskiffer från Skånes kolförande formation medelst svafvelsyra ren svafvelsyrad lerjord och alun (värde omkr. 175,000 kr.). Bolagets aktiekapital är 3 mill. kr. och verkställande direktör i båda bolagen är konsul N. Persson. — 1909 funnos följ. bankinrättningar: Bankaktiebolaget Södra Sverige (hufvudkontor), Aktiebolaget Skånska handelsbankens, Skånes enskilda banks och Sydsvenska kreditaktiebolagets afdelningskontor, Sparbanken i H., H. landsförsamlings nya sparbank, Vällufs sparbank, H:s inteckningsgarantiaktiebolag samt Aktiebolaget H:s pantbank.

I kyrkligt hänseende bildar H. med sin landsförsamling (1,483 inv. 1908) ett regalt pastorat i Luggude kontrakt, Lunds stift. — För val af riksdagsman till Andra kammaren är staden enligt vallagen 26 maj 1909 förenad med Landskrona och Lund till en valkrets.

H. är säte för chefskapet för 1:a arméfördelningen och (till 1 okt. 1910) för Norra skånska infanteriregementets expedition, hvarjämte i staden äro (1909) förlagda 4 skvadroner af Skånska husarregementet. Dess nya öfningsfält är beläget n. ö. om staden intill Ängelholmsvägen, och nytt kasernetablissemang för 5 skvadroner är där under uppförande.

Af H:s omgifningar må anföras: i s. ö. Ramlösa hälsobrunn, i s. förstäderna Raus planterings- och Råå municipalsamhällen, alla sedan 1907 förbundna med staden genom elektrisk järnväg, i n. kungl. slottet Sofiero (2,8 km.) samt längre bort Kulla-Gunnarstorps slott.

Historia. Redan Nials saga omtalar H. Äfven Adam af Bremen (omkr. 1060) nämner platsen

Fig. 6. Hälsingborg på 1580-talet. (Slottet Kärnan har här sin ringmur kvar.)

”Halsingpurgh”, d. v. s. ”de vid halsen (Sundets smalaste del) boendes borg”. Erik af Pommern förnyade H:s privilegier 1415. Staden hade ett slott, hvaraf Kärnan (se ofvan) är en lämning (jfr fig. 6). Staden låg ursprungligen på platån, men flyttades efter en härjande eldsvåda (1418) närmare stranden. Den var under medeltiden en af hufvudstäderna i Norden och provinsens hjärta. De danske konungarna och sedan äfven unionsregenterna residerade ofta å H:s slott. 1310, 1313 och 1341 höllos fredsmöten i H. H. har på grund af den betydelse besittningen af slottet innebar måst uthärda många krigiska hemsökelser. 17 sept. 1644 inryckte svenskarna under G. Horn utan motstånd i H., som af dem i okt. framgångsrikt försvarades mot danske konungen. När H. 1658 blef svenskt (nya privilegier i sammanhang därmed 16 april 1658, konfirmerade 17 dec. 1680), utgjordes försvarsverken af en ringmur med portravelin rundtom tornet och en enkel stadsbefästning. Enligt en 1659 antagen plan påbörjades en vid bastionsbefästning kring staden och slottet, hvilket därjämte skulle omslutas af en fyrhörnig helbastionsskans. Planen för stadsbefästningen ändrades ett par gånger; arbetet på slottsbefästningen, dåmera kallad ”citadellet”, pågick emellertid, hvarvid 1668 den ej längre behöfliga gamla ringmuren slopades, men var ej färdigt, då danskarna 30 juni 1676 anryckte mot H. Staden utrymdes, och slottet uppgafs 2 juli; staden stormades 30 okt. af svenskarna, utrymdes s. d., men återtogs 30 dec. efter belägring. 8—9 juni 1678 plundrade danskarna staden; 27 s. m. kapitulerade slottet och var i danskt våld ännu, då freden slöts (1679). 1680—81 raserades befästningarna, utom Kärnan. 1709 gjorde danskarna H. till utgångspunkt för sina krigsoperationer. 28 febr. 1710 vann Magnus Stenbock sin berömda seger vid H. (se nedan). Efter detta krig, berättas det, liknade H. ”snarare en röfvarkula än en stad” (Rudbeck). Med år 1800 kan H:s utveckling sägas begynna. Då anlades ett järngjuteri, numera H:s mekaniska verkstad. Stadens folkmängd tillväxte intill århundradets midt, långsamt, men säkert. Det var emellertid först därefter, som H:s enastående utveckling i så många afseenden började. Faktorerna härtill äro att söka uti upphäfvandet på 1850-talet af de flesta in- och utförselförbud samt Öresundstullens afskaffande 1857, vidare hamnens utvidgningar, men i främsta rummet järnvägskommunikationerna.

Litt.: E. Follin, ”H:s historia” (öfversedd och tillökt af P. Wieselgren, 1851), E. Key, ”H:s stad och grannskap” (1885), vidare en redogörelse för ”Industri-, slöjd- och konstindustriutställningen i H. 1903” (1904), och O. Malmström, ”Till H:s slotts och stads historia” (1908).

G. S—r. S. E—d. L. W:son M.

Vid H. stod 28 febr. 1710 ett ryktbart slag. När M. Stenbock med sin af 15,500 man bestående här (till ung. hälften af gamla regementen och till ung. hälften af rekrytregementen) från Fleninge öfver Pilshult marscherade mot H., som danskarna intagit vid sin landstigning i nov. 1709 och där de, under befäl af generallöjtnant Rantzau, samlat sig till ett antal af omkr. 14,000 man, lämnade de sin ställning och intogo en annan, mera framskjuten samt angrepo den framryckande svenska vänstra flygeln. Striden blef, i synnerhet där, mycket häftig och slutade med nederlag för danskarna. De drogo sig tillbaka och inskeppade sig 4—5 mars till Själland. Stenbock anföll ej stadens förskansningar, ehuru de voro svaga, emedan han ville undvika manspillan för att vara stark nog att möta nya anfall af danskarna. Danskarnas förluster i döda, sårade och fångna stego till omkr. 7,600 man, svenskarnas till omkr. 2,900. Segern blef af ganska stor moralisk betydelse för svenskarna. Slaget vid H., hvarigenom danskarnas försök att återeröfra Skåne ånyo slutligen tillbakavisades, var det sista fältslaget på svensk jord mellan danskar och svenskar. Litt.: A. Stille, ”Kriget i Skåne 1709—1710” (1903) och ”Bidrag til den store nordiske krigs historie, udgivne af Generalstaben”, bd II (s. å.). C. O. N. (A. S.)

Hälsingborg—Hässleholms järnväg (sign. H. H. J.), tillhörig Hälsingborg—Hässleholms järnvägsaktiebolag, bredspårig (1,435 m.), har en längd af 79 km., hvaraf 54 km. inom Kristianstads och 25 km. inom Malmöhus län, och består af hufvudlinjen från Hässleholms station å Södra stambanan till Ramlösa, 74 km., och en bilinje från Bjuf till Billesholm, 5 km., samt öppnades för fullständig trafik mars 1875. Järnvägsbolaget trafikerar äfven den Landskrona och Hälsingborgs järnvägar tillhöriga, 3 km. långa sträckan Ramlösa—Hälsingborg samt eger och trafikerar Klippan—Eslöfs järnväg (se d. o.). Vid Hässleholm har järnvägen anslutning till Hässleholm—Markaryds och Kristianstad—Hässleholms järnvägar, vid Klippan till Klippan—Eslöfs och Ängelholm—Klippans järnvägar, vid Kärreberga till Skåne—Smålands järnväg, vid Åstorp till statsbanelinjerna Malmö—Ängelholm och Höganäs—Åstorp och vid Ramlösa till Landskrona och Hälsingborgs järnvägar samt Hälsingborg—Råå—Ramlösa järnväg. Bokförda byggnadskostnaden utgjorde vid 1907 års slut 7,960,012 kr., hvaraf för rullande materiel 3,059,490 kr., aktiekapitalet 2,719,300 kr. och reservfonden 1,300,000 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Hälsingborg. A. d'A.

Hälsingborg—Råå—Ramlösa järnväg (sign. H. R. R. J.), tillhörig Hälsingborg—Råå—Ramlösa järnvägsaktiebolag, bredspårig (1,435 m.), sträcker sig från Hälsingborg till Råå fiskeläge med sidobanor till Ramlösa och andra närliggande platser. Järnvägen, som med hela sin längd, 8,5 km., är belägen inom Malmöhus län, hade förut en spårvidd af endast 0,6 m. och trafikerades endast under sommartiden, hufvudsakligen för personbefordran, samt öppnades juli 1891, men ombyggdes till bredspårig och för persontrafik med elektrisk drift samt öppnades för sådan 1 dec. 1906. Bokförda byggnadskostnaden utgjorde vid 1907 års slut 1,392,330 kr., hvaraf för rullande materiel 162,640 kr., aktiekapitalet 600,000 kr. och reservfonden 33,500 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Hälsingborg. A. d'A.

Hälsingborgs kopparverk. Se Hälsingborg, sp. 107—108.

Hälsingborgs landsförsamling, Malmöhus län, Luggude härad. Omkr. 2,130 har. 1,483 inv. (1908). Annex till Hälsingborgs stad.

Hälsingelagen. Se Landskapslagar.

Hälsinge regemente (N:o 14) leder sina anor från ett af hälsingar och annat norrländskt krigs-

folk 1615 bildadt storregemente å 3,000 man. Detta delades på tre smärre regementen, hvarvid ett fick namnet Hälsinge regemente och Lennart Torstenson till chef. 1675 beviljades det ständiga knektehållet för detta regemente, men kontraktet därom uppsattes först 1682. Regementet var roteradt med 1,200 nummer i Gäfleborgs län. Till lindring vid rekryteringen och till understöd för svaga rotar funnos s. k. uddemantalskassor inom socknarna. Mötesplats var till april 1909 Mohed, nära Söderhamn. Numera erhåller Hälsinge regemente sitt värnpliktiga manskap från Gäfleborgs län och är förlagdt i Gäfle. Jfr O. Bergström, "K. Helsinge regementes chefer 1627—1907" (1909). C. O. N.

Hälsingerunor. Se Runor.

Hälsingland, landskap i Norrland, är beläget mellan 60° 59′ och 62° 21′ n. br. samt 0° 32′ och 3° 27′ v. lgd från Stockholms observatorium. Det gränsar i n. till Medelpad, i v. till Härjedalen, i s. v. till Dalarna, i s. till Gästrikland och i ö. till Bottniska viken. Landskapets största längd i nära n.—s. är 150 km., och största bredd i ö.—v. är omkr. 145 km. Arealen är omkr. 15,270 kvkm. (jfr Gäfleborgs län), och folkmängden var vid 1908 års slut omkr. 151,300 inv. H. har här begränsats till det egentliga landskapet, hvarvid inräknats Ytter-Hogdals socken (jfr Härjedalen), men ej Orsa finnmark (jfr Dalarna), hvars areal torde vara 1,000 kvkm. med omkr. 900 inv. Folkökningen i landskapet har varit ganska stark, i det att folkstocken på de sista sextio åren fördubblats (ökningen har utgjort under de sista femtio och tjugufem åren resp. 80 och 29 proc.). Landskapet är i allmänhet ett skogigt bergland, som med sänkning mot s. ö. är en fortsättning af de genom Härjedalen från fjällen vid norska gränsen nedskjutande bergen, och upplöses vid kusten af Bottniska viken till ett af kullar samt längd- och tvärdalar omväxlande kustland om 10—20 km. bredd. I n. uppnår detta bergland 530 m. ö. h. och i v. omkr. 600 m. Landskapet genomflytes af en mängd vattendrag; af dessa är Ljusne älf 1. Ljusnan (se d. o.) det mäktigaste och har många tillflöden, af hvilka må nämnas de från v. kommande Rossån och Voxnaälf samt från n. Hoaälfven och ett vattendrag, som afbördar Hennan, Storsjön m. fl. vattensamlingar. Ofvan gränsen mot Medelpad upprinner Svågaälf, som genomflyter Dellensjöarna och Forsavattnet; från n. kommer ock Kölån 1. Harmångersån. Flerstädes utbreda sig vattendragen till långsträckta sjöar. De största egentliga sjöarna äro de anförda Norra Dellen, 80 kvkm., och Södra Dellen, 50 kvkm. (båda 42 m. ö. h.), samt de af Ljusnan i dess nedersta lopp genomflutna sjöarna Bergviken, 42 kvkm., och den ännu mindre Marman. Norra delen af kusten är i allmänhet öppen, men s. om den ung. 20 km. mot s. ö. utskjutande halfön Hornslandet är flerstädes skärgård, och kustlandet genomskäres af vikar och fjärdar, hvaraf störst Hudiksvallsviken, utanför hvilken ligger den största af de många öarna och holmarna, Ägön (omkr. 10 kvkm.). — Berggrunden inom allra största delen af arealen utgöres af äldre arkeiska gnejser och gnejsgraniter, mestadels gråa, på några ställen med inlagringar af hälleflintgnejs och glimmerskiffer. Endast inom H:s västligaste del, vid gränsen mot Härjedalen, består berggrunden af en dels småkornig, dels grofkornig, yngre, arkeisk granit, inom Orsa finnmark af porfyr, och inom Los socken, intill granitområdet af urlerskiffer, hälleflintskiffer och diorit. Stort intresse har Sveriges enda förekomst af den vulkaniska bergarten andesit l. dellenit (se d. o.) på landtungan mellan sjöarna Norra och Södra Dellen, n. v. om Hudiksvall. Bland kvartärtidens aflagringar, de lösa jordslagen, har morängruset största utbredningen; mångenstädes täcker det nästan h. o. h. berggrunden, och ej sällan är dess yta mycket blockrik och oländig. Ett tiotal rullstensåsar, här och där afbrutna, öfvertvärar provinsen i nordvästlig—sydöstlig riktning. Af glaciala hafvet ha H:s kustområden varit betäckta till en höjd af mera än 200 m. ofvan nuv. hafsyta. Jämte yngre ler- och sandaflagringar finnes därför den vanliga hvarfviga ishafsleran utbredd inom delar af nämnda kustområde. I trakten af Söderhamn är denna ganska kalkhaltig. Malmförekomster finnas, men ingen af nämnvärd betydelse. Mest bekanta äro de vid midten och slutet af 1700-talet bearbetade koboltgrufvorna vid Los. Med undantag för vissa trakter af kustlandet och för floddalarna, i synnerhet Ljusnans, som ha god jordmån, väl odlade, bördiga och folkrika bygder, är landskapet i allmänhet magert och i många delar, där berg och myrar äro vidt utbredda, tämligen ofruktbart. Af hela landarealen äro 5 proc. odlad jord, 3 proc. naturlig äng och 86 proc. skogbärande mark. Landskapet behöfver införsel delvis af såväl jordbrukets som boskapsskötselns alster. En mycket betydande näring är skogsafverkning, timrets transport och bearbetande samt skogsalstrens utskeppning. Som en afsevärd binäring är strömmingsfisket att räkna, och den förr mera allmänt idkade odlingen och bearbetningen af lin uppehålles och omvårdas ännu, så att i landskapet skörden af spånadsämnen brukar uppgå till ung. 1/5 eller mera af hela rikets. Med frånräkning af ofvan nämnda Ytter-Hogdals socken ingår landskapet i Gäfleborgs län (se d. o.), och landsbygden omfattar jämte Orsa finnmark fyra domsagor, Bollnäs, Sydöstra, Norra och Västra Hälsinglands, äfvensom tre fögderier, Södra, Norra och Västra Hälsinglands, samt bildar inom Uppsala stift fem kontrakt, Hälsinglands östra, västra nedre, västra öfre, norra nedre och norra öfre, med 43 församlingar. Inom landskapet ligga två städer, Hudiksvall och Söderhamn, samt en köping, Bollnäs. — Landskapets vapen är en bock i svart fält under hertiglig krona. Om folkdräkter se d. o., sp. 745 och plansch II.

Hälsinglands vapen.

Om tiden för H:s bebyggande se O. Montelius, "Hur gammal är bygden i H.?" (i "H:s fornminnessällskaps årsskr.", I, 1901). H. var före unionstiden det gemensamma namnet för den norrländska kustbygden n. om Ödmården och omfattade sålunda hela Norrland, så långt det var bebodt af svenskar.

Den sydligare delen af landskapet kallades Sundhed, som i något senare tid delades i prostadömena Alir (sydvästra delen) och Sundhed (nordöstra delen), eller södra och norra prosteriet, hvilka i hufvudsak motsvara det nuv. H. Alir och Sundhed hade hvar sin lagman, men i slutet af 1300-talet sammanslogos de båda lagsagorna till en, hvars lagman höll lagmansting vid sockenkyrkorna och ofta äfven allmänna landsting för hela landet. Denna lagman stod dock i ett underordnadt förhållande till Upplandslagmannen. H. hade en egen lag, Hälsingelagen (se Landskapslagar). I unionstidens strider togo hälsingarna en verksam del. Enligt 1634 års R. F. kom H. att tillhöra Norrlands höfdingedöme och Västernorrlands lagsaga. 1762 förenades H. med Gästrikland och Härjedalen till Gäfleborgs län. I senare tid har till Los församling i detta landskap förlagts en del af Orsa finnmark, som rätteligen tillhör landskapet Dalarna, hvaremot det af ålder till H. hörande Hogdal (d. v. s. Ytter-Hogdal med Ängersjö kapell) öfverflyttats till Härnösands stift och Jämtlands län. Om man nu icke så strängt fäster sig vid det gamla landskapet H., utan anser det lika med Hälsinglands fem kontrakt och dess fyra domsagor jämte de två städerna, så omfattar landskapet den del af Gäfleborgs län, som icke tillhör landskapet Gästrikland.

H:s folkmål, hälsingskan, hör till den norrländska gruppen af folkmål, med förmjukning äfven inuti ord, t. ex. *äntja*, änka, *foltje*, folket, samt bestämd plur. mask. och fem. *-an;* i Delsbo och annanstädes finnas äfven spår af äldre kort vokal med kort konsonant i skillnaden mellan *bela*, börda, bestämd form *bela*, och *floge*, fluga, best. form *flogo*. I enlighet med landskapets läge står hälsingskan nära sveamålen, bl. a. genom saknaden af diftonger. För landskapets folkmål mer eller mindre egendomliga drag äro *sj*-ljud i st. f. *r* och tjockt *l* före *t*, t. ex. *josjt*, gjordt, *svasjt*, svalt; supradentalt *s* i st. f. *r* framför *k* och *p*, t. ex. *starsk*, stark, *korsp*, korp; tonlöst *l* före *t*, t. ex. *hehlt*, *svählta*; *gar*, garn, *jär*, järn o. s. v., samt förlängning af konsonant i sådana ord som *betti*, bitit, *töppe*, supit, *fuggel*, fågel; i böjningen plur. utan -, bestämd sing. fem. vanl. *-a*, pres. ind. i regel på *-e*. Delsbomålet utmärker sig särskildt däri genom, att det i st. f. *y* och *ö* har *i* och *e*, *gv* för *w: gvit* o. s. v., eng. *w* i ljudförbindelsen *kw*, olika form för adj. i attributiv och predikativ ställning med tre skilda kön i förra fallet, t. ex. attr. *kåsugan, -ga, -t*, pred. *kåsug*, tokig. Tryckta källor: "Ordbok öfver helsing-dialecten" (suppl. till Ihre af P. Boling), utg. af C. J. Lénström (Upps. 1841); "Ordbok öfver allmogeord i Hälsingland" (1873) och "Uppränning till grammatik för Delsbomålet" 1862 och 1870), båda utg. af Hälsinglands fornminnesällskap, den förra genom F. Wennberg, den senare genom L. Landgren; språkprof af A. Hjelström, "Från Delsbo" ("Sv. landsm.", XI, 1896) och E. O. Nordlinder, "Bärgsjömål" (ibid. 1909). Om förhållandena i H. under äldre tider se Hjärne, "Helsingelif under Helsingelag" (2:a uppl. 1902). Öfver H. finnes knappast någon annan topografisk litteratur än P. H. Widmarks "Historisk beskrifning öfver provinsen Helsingland" (del I, fd. 1, 1860; del II, 1849). Jfr dock "Helsingeboken" (se Broman, O.), Lenæus' "Delsboa illustrata" (1764) och Hjelmströms ofvannämnda uppsats. Upplysningar lämnar Sv. turistför:s reseshandbok 11 ("Norrlands södra kustlandskap", 1904). Af P. H. Widmarks karta öfver H. (1851) utgafs 1901 en reviderad uppl. med ändringar intill 1900 af C. O. Widmark. K. S. E. E. Lll.

Hälsinglands norra nedre kontrakt, i Uppsala stift, omfattar de sex pastoraten Hudiksvalls stad och Idenor; Delsbo; Forsa och Hög; Enånger, Njutånger och Nianfors kapell; Hälsing-Tuna; Norrbo och Bjuråker. 2,434 kvkm. 33,222 inv. (1908).

Hälsinglands norra öfre kontrakt, i Uppsala stift, omfattar de fem pastoraten Harmånger och Jättendal; Bergsjö; Hassela; Rogsta och Ilsbo; Gnarp. 1,692 kvkm. 16,833 inv. (1908).

Hälsinglands revir. 1. Norra H:s revif omfattar samtliga socknar i Bergsjö, Delsbo, Forsa, Enångers, Arbrå och Järfsö tingslag, Ljusdals och Ramsjö socknar samt af Färila socken den n. och ö. om Ljusne älf och Ängraån belägna delen, allt i Gäfleborgs län. Det är uppdeladt i 4 bevakningstrakter (Ramsjö, Ljusdals, Arnö och Dellarnas). Inom reviret finnas 39 allmänna, till ordnad skogshushållning indelade skogar om 35,633 har, hvaraf 12 kronoparker om 26,271 har. Reviret lämnade statsverket 1904 en bruttoinkomst af 340,735 kr. och en nettobehållning af 317,548 kr. eller 14,$_{33}$ kr. per har skogsmark. — 2. Västra H:s revir omfattar Los socken med Hamra kapellag, af Färila socken den v. och s. om Ljusne älf och Ängraån belägna delen samt Ofvanåkers och Voxna socknar, allt i Gäfleborgs län, samt af Ängersjö kapellag i Jämtlands län kronoparkerna Voxna och Stensjö. Det är uppdeladt i 5 bevakningstrakter (Fågelsjö-Voxna, Kölsjö, Tandsjö, Hamra och Färila-Los). Inom reviret finnas 20 allmänna skogar om 99,069 har, hvaraf 14 kronoparker om 52,415 har. Störst och värdefullast af dessa äro Hamra (se Hamra 3). Reviret lämnade statsverket 1904 en bruttoinkomst på 379,069 kr. och en nettobehållning af 322,718 kr. eller 7,$_{84}$ kr. per har. 1 o. 2. G. Sch.

Hälsinglands västra nedre kontrakt, i Uppsala stift, omfattar de sex pastoraten Bollnäs med Annefors och Katrinebergs kapell; Alfta med Svabensverks kapell; Arbrå; Undersvik; Ofvanåker; Voxna. 3,520 kvkm. 32,401 inv. (1908).

Hälsinglands västra öfre kontrakt, i Uppsala stift, omfattar de fem pastoraten Järfsö; Ljusdal; Ramsjö; Färila; Los. 5,399 kvkm. 27,287 inv. (1908).

Hälsinglands östra kontrakt, i Uppsala stift, omfattar de sju pastoraten Mo; Rengsjö; Söderala med Ljusne kapell; Segersta och Hanebo; Söderhamns stad; Norrala och Trönö; Skog med Lingbo kapell. 1,756 kvkm. 40,531 inv. (1908).

Hälsing-Tuna, socken i Gäfleborgs län, Bergsjö och Forsa tingslag. 11,219 har. 3,968 inv. (1908). H.-T. utgör ett konsist. pastorat i Uppsala stift, Hälsinglands norra nedre kontrakt. I socknen ligger Äviks municipalsamhälle. Om H. se "Svenska bygder" (n:r 5—6, 1904).

Hälsning, de åtbörder och ordalag, hvarmed man vid möte, besök och afskedstagande uttrycker aktning, vänskap, vördnad o. d. Dessa sedvänjor tjäna till vidmakthållande af samhällelig gemenskap och underlättande af umgänge samt ega sitt kulturhisto-

riska intresse. I gamla tider och hos förslafvade folk har den ringare plägat hälsa genom att kasta sig framstupa till marken (''falla på sitt ansikte'') och där bli liggande en längre stund, därmed uttryckande sin fullständiga underkastelse gentemot den hälsade. Detta bruk fortlefver ännu hos flera orientaliska folk och hos ociviliserade stammar. Hos kulturfolken mildrades det med tiden till knäböjande, bugning och nigning, som sinnebildligt beteckna underkastelse eller åtminstone artighet. Bugning åtföljdes förr af skrapning med högra foten, i det att denna kastades bakåt. Omfamning och kyss som tecken på tillgifvenhet mot mötande omtalas tidigt hos semiter (så flerstädes i bibeln) och arier (t. ex. bland fornperserna och i ''Odysséen''). Handslag, sedan länge i Västerlandet ett gängse hälsningsbruk, var ursprungligen en rättslig akt vid ingående af fördrag, fred, giftermål o. s. v. (Genom brittiska handelsmän och missionärer har handslaget som hälsning spridts äfven till olika naturfolk.) Hufvudets blottande (ursprungligen ett tecken till afvapning) medelst hattaftagning för mötande blef allmän sed först med 1600-talet. Anglosaxen tar det mindre ceremoniöst, i det han ofta blott vidrör hattbrättet. I flera länder kysser man damernas hand, hvilket i Italien blott de närmaste vännerna få tillåta sig. Den på 1700-talet ej ovanliga seden äfven bland män att hälsa sina vänner med kyss (på kinderna) förekommer ännu åtminstone i Syd-Tyskland. Ryska män hälsa ofta inbördes med kyss på munnen. Suveräner hälsa hvarandra med kyss på kinden; besökande hos påfven kyssa hans fot (toffel). Ryska lifegna kastade sig för sin herres fötter samt omfattade och kysste hans knän. Bömiska tjänare kyssa klädnadsfållen. Turken lägger armarna i kors öfver bröstet och böjer hufvudet mot den hälsade. Hinduen berör pannan med högra handen och böjer hufvudet. Om han bugar sig djupt, lägger han först högra handen på bröstet, berör med samma hand jorden och sist pannan samt kallar sig den hälsades underdånige slaf. När två ridande kineser mötas, stiger den lägre af och släpper stående den andre förbi. I Kina hälsar man för öfrigt med nickningar och händernas läggande i kors. I Japan ha hälsningsföreskrifterna varit betydligt invecklade. Tibetanen säges räcka ut tungan, visa tänderna och krafsa sig i öronen. Hos eskimåer, lappar, kalmucker, malajer och flera oceaniska folk hälsas medelst ett ömsesidigt nosande, i det man lägger näsorna mot hvarandra och gnuggar dem så, under kraftig inandning.

Forngrekerna tillropade hvarandra *chaï're* (gläd dig!) vid möte och afsked, i senare tid äfven *aspa'zomai* (jag välkomnar), romarna sade vid ankomst *ave* (var hälsad!) och vid bortgående *salve* (må väl!) eller *vale* (haf hälsan!). Vanlig tillropsformel hos hebréerna var *schalo'm leka'*, ''frid (d. v. s. välgång) vare med dig!'' Likaså säger araben än i dag (åt muhammedaner) *salám 'aleikum*, och den hälsade svarar *wa 'aleikum essalám* (med Er vare ock frid!). När muhammedaner och kristna mötas, äro hälsningsorden *nehárak sa'íd* (din dag vare lycklig!) eller *marhabá* (välkommen!). Gemensamma för kristna länder äro hälsningsformlerna *god dag* (god morgon, god afton, god natt) och *farväl* eller *adjö* (eg. åt Gud vare du anbefalld!). Engelsmannen hälsar mekaniskt *how d'you do?* (hur mår ni?), utan att just vänta på svar, och till afsked *good bye* (urspr. *God be with you*, Gud vare med Er!). Fransmannen säger *bon jour* och *au revoir* (vi återses) eller *au plaisir* (hoppas få nöjet, näml. *de vous revoir*), italienaren *buon giorno* och *addio* (äfven vid möte) eller *a rivederci* (till återseende!), *felicissima notte* (se d. o.) o. s. v., spanjoren *buenos dias* (god dag), *adios*, *hasta la vista* (tills vi ses igen!), *beso las manos* (jag kysser edra händer). Tyskens *auf wiedersehen!* (till återseende!) omväxlar med *empfehle mich Ihnen* (jag rekommenderar mig), österrikaren hälsar helt förbindligt med *servus* (lat., »er slaf, ''»mjuka tjänare'') eller *küss' d'hand*, sydtysken gärna med *grüss' Gott*. I katolska länder lyder hälsningen ofta ''lofvad vare Jesus Krist'', hvarpå svaras ''i evighet, amen''. Ryssen yttrar vid möte *zdrávstvujte* (haf hälsan!), vid afsked *do svidánija* (till återseende!) eller *prosjtjájte* l. *prosti* (''förlåt!'', näml. att jag redan lämnar Er).

De militära hälsningarna äro egenartade och noga reglementerade. Militär i uniform hälsar allestädes genom att föra högra handen till hufvudbonaden (göra honnör); för kungliga personer intages därvid i vissa fall frontställning. Vaktpost och stillastående trupp under gevär skyldra gevär för kungliga personer och hälsa i öfriga fall medelst för fot gevär under gif akt; officer med dragen sabel saluterar med denna. Vid parad sänkes fanan och röres spelet. Mötande fartyg i allmänhet hälsa med flaggan (se Flagga, sp. 528). Örlogsfartyg hälsa dels hvarandra, dels fästningar och örlogshamnar medelst salut (se vidare d. o.). Jfr Herbert Spencer, ''Principles of sociology'', bd 2 (1879), och Henne am Rhyn, ''Kulturgeschichtliche studien'' (2:a uppl. 1889).

Hälsobrunn l. Hälsokälla, sådan källa, hvars vatten håller minerala beståndsdelar i växlande proportioner. Hvad hälsobrunnarnas ursprung och geologiska daning angår se Källa. En stor mångfald af beståndsdelar finnes i utlandets mineralkällor beroende på den geologiska formation, ur hvilken de framkvälla. I art. Brunnsdrickning lämnas redogörelse för, huru dessa mineralvatten indelas. I vårt land finnas endast järnkällor och ett par s. k. koksaltskällor. För att ersätta de klasser af mineralvatten, som vi sakna, begagna vi s. k. konstgjorda mineralvatten (se Brunnsdrickning) i stor mängd. Uti gamla tider begagnades vatten från de utländska hälsokällorna, som hit försändts, men detta bruk aftager alltmer. Fullt lika med det naturliga vattnet kan ej det konstgjorda eftergöras, men det förras minimala (d. v. s. i mindre mängd förekommande) kemiska beståndsdelar anses ur terapeutisk synpunkt ej spela någon nämnvärd roll. På senaste tiden har man börjat att tala om mineralvattnens radioaktiva verkan (se Radioaktiva ämnen), ehuru denna deras egenskap ej ännu fullt säkert fastslagits af vetenskapen. Icke i något land begagnas hälsobrunnarna jämförelsevis i så stor utsträckning som i Sverige, säkert af 20—30 tusen personer hvarje sommar. Några exakta siffror finnas ej, ty endast från de större kurorterna finnas uppgifter tillgängliga (rapporter i Medicinalstyrelsens arkiv). Ln.

Hälsokälla. Se Hälsobrunn.

Hälsolära. Se Hygien.

Hälsopolis. Se Hälsovårdsstadgan.

Hälsosalt. Se Hemliga medel.

Hälsovård, åtgärder till höjande af hälsotillståndet, till bekämpande af hvad som är skadligt för välbefinnandet, till förekommande af sjukdomar. Hälsovården kan afse såväl människan, individen (enskild hälsovård) eller samhället (allmän hälsovård), som djuren. Jfr Hygien. Rörande den enskilda hälsovården se t. ex. art. Barndiet, Diet, Födoämnen, Bostad och Klädedräkt. Om allmän hälsovård i Sverige se Hälsovårdsstadgan.

Hälsovårdsföreningen i Stockholm har till uppgift att främja hälsovården dels genom att verka för införande af sådana förbättringar i sundhetsväsendet, som af erfarenheten pröfvats nödiga och tidsenliga, dels äfven genom att sprida kunskap om hälsovårdens betydelse för den enskildes lif, hälsa och arbetsduglighet samt samhällets däraf beroende välfärd och förkofran. Föreningen bildades 15 jan. 1881 och har från detta år tryckta förhandlingar. E. At.

Hälsovårdsnämnd. Se Hälsovårdsstadgan.

Hälsovårdsstadgan, utfärdad af K. M:t 25 sept. 1874, innehåller väsentligen följande. Allmän hälsovård i stad besörjes närmast af en hälsovårdsnämnd, sammansatt af en polismästare, en magistratsledamot, en stadsläkare samt fyra af stadsfullmäktige eller rådstuga valda ledamöter. Nämnden har till sitt förfogande en hälsopolis, alldeles oberoende af den allmänna polisen. Den utgöres numera utom stadsläkaren af tillsyningsmän och, i hufvudstaden, af veterinär, kvinnliga inspektörer, kemist, bakteriolog och bostadsinspektör. — Det åligger hälsovårdsnämnden, som sammanträder minst en gång i månaden, att tillse: att i staden finnes tymnig och lätt tillgång på godt vatten till dryck och matlagning samt på tjänligt vatten äfven för andra hushållsbehof och för renhållningen i staden; att vattenafloppen inom staden så ordnas, att vattnet ej blott lätt afrinner från gator och andra allmänna platser, utan ock kan utan alltför stor svårighet ledas från gårdar och tomter ut till de allmänna afloppen; att, där inom staden eller i dess närmaste grannskap finnes vattensamling eller vattensjuk mark, som pröfvas menlig för hälsotillståndet hos närboende eller inom staden i allmänhet, denna olägenhet genom vattnets afledande och markens torrläggning eller på annat lämpligt sätt undanröjes, samt att kommunen genom sina anordningar underlättar bortforslingen af afträdesämnen från staden, afskräden från gårdar och gator samt annan dylik orenlighet, så att någon brist i renhållningen inom staden icke må uppstå till följd af svårighet att få orenlighetsämnena aflägsnade. Om orsaker till allmän sjuklighet eller stor dödlighet inom stad eller stadsdel icke kunna undanröjas, göres framställning hos stadens eller kommunens myndigheter eller, om därigenom rättelse ej vinnes, hos länsstyrelsen och Medicinalstyrelsen, till hvilken sistnämnda myndighet årliga berättelser insändas. Nämnden eger förbjuda, att osunda bostäder bjudas till uthyrning, hindra öfverbefolkning i rum, tillse, att i större samlingsrum (kyrkor, skolrum, fattighus, domstolssalar, teatrar, auktions- och danslokaler, fabriker, verkstäder m. m.) sörjes för tillräcklig luftväxling, att skämda och skadliga födoämnen och dryckesvaror ej hållas till salu, att fabriker och näringar af hälsovådlig art drifvas endast i aflägsnare, mindre tätt befolkade stadsdelar.

Vidare innehåller stadgan bestämmelser om villkoren för uppförande af afträden, svinhus, fähus, stall, gödselstackar m. m. samt bestämmelser om sopors förvaring, affalls och orenlighets afföring m. m. Hvad i förordningen stadgas om stad gäller i tillämpliga delar äfven för köping, hamn, fiskeläge och annat ställe med större sammanträngd befolkning, där K. M:ts befallningshafvande efter vederbörandes hörande sådant förordnar genom beslut, som skall underställas K. M:ts pröfning. I öfriga fall eger kommunalnämnden närmaste inseendet öfver och befattningen med allmänna hälsovården på landet, egande vederbörande provinsial- eller distriktsläkare, äfven om han icke är ledamot af nämnden, att vara tillstädes vid nämndens öfverläggningar och i dessa, men ej i besluten deltaga. Utbryter farsot inom kommun eller är fara därför för handen, vidtagas skyndsamma åtgärder af hälsovårds- eller kommunalnämnd i enlighet med särskilda författningar ang. farsoter och smittsamma sjukdomar, för hvilket ändamål, där sådant är nödigt och lämpligen kan ske, särskilda sjukhus eller sjukrum böra inrättas (se k. förordn. 19 mars 1875 ang. åtgärder mot införande och utbredning af smittsamma sjukdomar bland rikets invånare). Vid farsoter skall, där så pröfvas nödigt, undervisningen inställas vid skolor samt annan ort eller tid bestämmas för ting, uppbördsstämmor, marknader, auktioner, truppsändningar och andra större folksamlingar af dylik art. Om stadgans bestämmelser rörande begrafningsplats se d. o., sp. 1218.

Högsta tillsynen öfver allmänna hälsovården i riket tillkommer Medicinalstyrelsen, som eger att i sådant afseende till ledning för vederbörande hälsovårds- eller kommunalnämnd meddela nödiga råd och anvisningar. F. B.*

Hälsovännen (före 1896 Helsovännen), en af med. doktor E. V. Wretlind 1886 grundlagd och t. o. m. n:r 15 årg. 1905 af honom utgifven populär halfmånadsskrift, för ”allmän och enskild helsovård”. 1890—1902 samt 1904 och 1905 åtföljdes tidskriften af en illustrerad månadsbilaga, som innehöll bl. a. ”Mannens slägtlif” (1890), ”Kvinnans slägtlif” (1891), ”Våra barns fostran och vård” (1892; af S. Ribbing) och ”Läkarebok för alla” (1893—1902), hvarjämte från samma förlag utgafs en småskriftserie, ”Hälsovännens flygskrifter”. Fr. o. m. n:r 16 årg. 1905 öfvertogs redaktionen af filos. och med. doktor H. Berg. Upplaga 3,000 exemplar. Prenumerationspris 2 kr. 50 öre t. o. m. 1903, 2 kr. (med bil. 3) 1904 och 1905 samt 2 kr. 75 öre fr. o. m. 1906.

Hälta. Se Haltning.

Häm-, i kemiska och medicinska termer. Se Hem-.

Hä'me och Hä'meenmaa, de finska namnen på Tavastland.

Hämeenkyro [hä'men-]. Se Tavastkyrö.

Hämeenlinna [hä'men-], finska namnet på Tavastehus och Tavastehus slott.

Hämeenmaa [hä'menma]. 1. Se Häme. — 2. *Skpsb.* Se Turuma.

Hämeenselkä [hä'men-]. Se Tavastland.

Hä'mekoski, bruk i Ruskeala socken, Viborgs län, Finland, grundlades 1898 som kalciumkarbidfabrik, men ombyggdes 1902 för papptillverkning. Det eges af ett aktiebolag. Produktionen i trämassa och pappkartong steg 1908 till omkr. 8 mill. kg. Afsättningen sker hufvudsakligen till Tyskland och England. Arbetarnas antal var omkr. 350. T. C.

Hämmande nerver, *fysiol.*, alla sådana nerver, genom hvilkas retning ett organs verksamhet aftager i styrka eller helt och hållet upphäfves. De längst kända af alla hämmande nerver äro lungmagnervens grenar till hjärtat. Alltefter retningens styrka blifva hjärtslagen mindre talrika och svagare; är retningen tillräckligt stark, öfvergår hjärtat i hvila. En annan hämmande nerv är *nervus splanchnicus*, genom hvars retning tarmarnas rörelser afstanna. Slutligen finnas hämmande nerver, som förgrena sig till blodkärlen: då de retas, slappas kärlens ringmuskler, och kärlen utvidgas till följd däraf. Någon förklaring af det sätt, hvarpå de hämmande nerverna verka, är ännu icke funnen; så mycket är säkert, att de vid regulationen af de i djurkroppen försiggående processerna spela en högst betydelsefull roll. R. T—dt.

Hämningsband, *anat.* Se Band 3.

Hämplingsläktet, *Linota, zool.*, ett till de finkartade fåglarna hörande släkte, som ofta uppfattas som ett undersläkte af finksläktet, *Fringilla*. (Ang. hämplingsläktets kännetecken och ställning i systemet se Finkartade fåglar och Finksläktet.) Till vår fauna höra tre arter, hvilka kännetecknas på följande sätt:

A. Handpennorna mer eller mindre samt stjärtens sidopennor i ytterfanet mot basen gula: Grönfinken.

B. Handpennorna mer eller mindre samt stjärtens sidopennor i ytterfanet mot basen hvita.
   a. Strupen hvit med gråbruna fläckar: Hämplingen.
   b. Strupen grågul, ofläckad: Gulnäbbade hämplingen.

Grönfinken l. Grönhämplingen, *L. chloris*, är ofvan grågrön, har öfvergumpen gulgrön, under grön gul, ving- och stjärtpennor svartaktiga med gult ytterfan. Honan går mera i gråbrunt. Längd 15—16,5 cm. Grönfinken förekommer från Skåne till Sundsvallstrakten och Jämtland. En del flyttar söderut, andra öfvervintra hos oss och äro att betrakta som strykfåglar. Födan utgöres af frön, späda knoppar och bär äfvensom af insekter, hvarmed ungarna företrädesvis matas. Grönfinken häckar i skogsbackar, särskildt ung granskog, och parker. Boet bygges i träd, buskar eller häckar, ofta i granar och enar, men äfven i löfträd. Det består af fina kvistar, mossa och lafvar och är invändigt vanligen fodradt med tagel. Äggen äro 4—6, blåaktigt hvita, med små grå och rödbruna fläckar samlade kring tjockändan. Grönfinken tyckes åtminstone i regel lägga två kullar årligen. — Hämplingen, *L.* (*Canna'bina*) *cannabina*. Hannen i sommardräkt är brungrå, med rygg och skuldror kastanjebruna, pannan och bröstet röda, strupen gråhvit med små svarta fläckar, stjärt- och vingpennor svartaktiga. Honan saknar det röda på panna och bröst och har hela fjäderdräkten mörkfläckig. Hannen i vinterdräkt liknar nästan honan. Längd 14—15 cm. Hämplingen förekommer från Skåne till trakten af Sundsvall; den träffas mest på slätter, enbevuxna backar och i skogsbryn. Den är flyttfågel, lämnar oss i okt. och återvänder i midten af mars; dock öfvervintrar en del hos oss. Födan utgöres af frön och knoppar. Boet träffas vanligen i enbuskar, är byggdt af strån, rotfibrer och mossa, invändigt fodradt med ull och hår. Äggen 5—6, blåaktigt hvita, med grå och röda prickar, tätt samlade i tjockändan. Vanligen läggas två kullar årligen. På grund af sin vackra sång hålles hämplingen ofta i bur och alstrar i fångenskapen bastarder med kanariefågeln. — Gulnäbbade hämplingen l. vinterhämplingen, *L. flavirostris*, är ofvan svartbrun, fläckig, har strupe och bröst brungula, bröstet och sidorna försedda med mörkbruna fläckar, mage och undergump hvita; öfvergumpen är hos hannen ljusröd, hos honan gråbrun. Näbben är gul, med svart spets. Längd 13,5—14,5 cm. Denna art häckar i nordligaste delarna af vårt land; dess utbredning är dock ej i detalj känd. Boet lägges på marken, på någon bergafsats. I södra och mellersta Sverige träffas gulnäbbade hämplingen vintertiden, i större och mindre flockar, ofta tillsammans med föregående art. Det är detta dess uppträdande i bebodda trakter under den kallare årstiden, som förskaffat den benämningen vinterhämpling. G. G.

Hämsko, *maskinb.* Se Broms, sp. 248.

Hämtning, *jur.*, en persons fortskaffande till inställelse i tjänst eller inför rätta, under användande, i händelse af behof, af direkt fysiskt tvång. Hämtningen, som numera städse verkställes genom offentlig myndighets försorg, innebär ett beröfvande af friheten, ehuru i väsentligt mindre omfattning än häktningen. För inställande i enskild tjänst begagnas i modern rätt hämtning i mycket ringa utsträckning; vanligen stå blott indirekta tvångsmedel (t. ex. viten) arbetsgifvaren till buds. Svensk rätt tillåter emellertid hämtande af lagstadt tjänstehjon eller påmönstrad sjöman, som icke infinner sig vid tjänstetidens början eller som afviker före dess slut. Värnpliktiga och värfvadt manskap vid krigsmakten äro också utsatta för att hämtas till tjänstgöring, om de ej frivilligt inställa sig eller om de rymt. Hämtning till rätten förekommer blott i straffprocessen och blott när talan om ansvar föres (således ej, när allenast skadestånd yrkas). Åtgärden är här motiverad med den tilltalades skyldighet att inställa sig inför rätta, en skyldighet, som måste åläggas honom, så vidt man vill uppehålla grundsatsen, att han ej skall dömas ohörd. I motsats till hvad förhållandet är flerstädes i utländsk processrätt, där den tilltalades hämtning (da. o. no. *afhentelse*, ty. *vorführung*) måste föregås af meddeladt besked, att han kommer att hämtas, därest han ej inställer sig, eger hos oss (lag 10 juli 1899) rätten utan dylik föregående varning förordna, att uteblifven svarande skall till rätten hämtas. Emellertid brukas äfven hos oss att först (i stämningen eller ännu vanligare) i uppskofsbeslut förelägga svaranden inställelse "vid hämtningspåföljd", "vid hämtningsäfventyr" eller utförligare "vid äfventyr att eljest varda (genom åklagarens försorg) till rätten hämtad". — Kostnaderna för hämtningens verkställande förskjutas af den, som begärt densamma (eller, om detta är allmän åklagare, af allmänna

nedel), och den hämtade ålägges sedermera att återgälda beloppet. C. G. Bj.

Hämtningspåföljd. Se Hämtning.

Hämtningsäfventyr. Se Hämtning.

Hä'mäläiset, finska namnet på tavaster.

Händel (engelsmännen skrifva Handel), Georg Friedrich, tysk-engelsk tonsättare, oratoriets ulländare, f. 23 febr. 1685 i Halle, d. 14 april 759 i London. Hans musikaliska böjelse motarbetades af hans fader, en hoffältskär, ända till dess hertigen af Sachsen-Weissenfels 1696 lade sig ut för gossen, som då fick studera musik för organisten Zachau. Gossen hade då redan komponerat 6 trior, beundransvärda genom både kontrapunktisk och melodisk konst. (All öfrig musikalisk utbildning förvärfvade sig H. från sitt 16:e år genom självstu-

lier och resor.) Han blef 1702 student och s. å. lottsorganist i Halle. 1703 anställdes han som iolinist i Hamburg, där då den tyska operan blomtrat upp under Keiser, och han lyckades där få pp sina operor *Almira* (1705; på nytt satt i scen 878), *Nero* (1705), *Daphne* (1708) och *Florindo* s. å.). Då de sista gåfvos, hade H. redan på furst . de' Medicis föranstaltande afrest till Italien, är han stannade öfver tre år (i Florens, Rom, Venezia, Neapel), bragte med stor framgång operorna *Rodrigo* och *Agrippina* på scenen, komponerade oratorierna *Resurrezione* och *Trionfo del tempo* (omarb. 737 och 1757), firades som en stor konstnär samt ärde känna Lotti, Corelli, de båda Scarlatti och teffani. Han följde den sistnämnde till Hannover, är han blef anställd hos kurfursten, men reste 1710 ill London, där hans opera *Rinaldo* väckte hänörelse (en skön aria därur är allkänd under titeln 'Largo" af H.). Han förnyade besöket 1712, då an för alltid bosatte sig i England. Med sina till rande af freden i Utrecht (1713) komponerade verk *Te'deum* och *Jubilate* vann han stort insteg hos enelska folket, som i honom såg sin nationalkompotör Purcell återupplefva. Af drottning Anna fick H. ett årsunderhåll af 200 pd st. Då kurfursten af Hannover besteg Englands tron (1714), råkade H. i n svår belägenhet, emedan han utan orlof lämnat Hannover; dock försonade han fursten genom sin erenad *Water-music*, komponerad till en festlig regatta. 1716 ledsagade han konungen till Hannover, omponerade där Brockes' *Passion* och återvände 717, då han blef kapellmästare hos hertigen af Chandos på slottet Cannons, där han skref två *Chandos-tedeum*, 12 *Chandos-anthems*, som direkt örebådade hans stora oratorier, pastoralen *Acis and Galatea* samt det första större oratoriet, *Esther*. En y fas af hans lif började med inrättandet af operakademien ("Royal academy of music") i London på Haymarket-teatern), ett privat företag, framgånget ur hofkretsen och understödt af konungen ed 1,000 pd st. H. engagerade i Dresden den ödvändiga personalen och uppförde 1720—28, utom andra operor, 14 af sina egna stycken, bland dem *Radamisto* (1720), *Muzio Scevola* (jämte Pippo och Bononcini, 1721), *Ottone* (1723), *Giulio Cesare* (1724), *Rodelinda* (1726), *Scipione* (s. å.) och *Admeto* (1727). Denna lyriska scen blef den främsta i Europa, och H:s operor gåfvos äfven i Tyskland, Italien och Paris. Sistn. år skref han äfven kröningshymnerna till Georg II:s tronbestigning. 1728 upplöstes akademien till följd af ekonomiskt obestånd, till en del orsakadt af Gays persiflerande s. k. "tiggaropera", som bragt den italienska institutionen i misskredit. Den tekniske direktören Heidegger köpte emellertid huset med rekvisita och uppdrog ledning och nya engagemang åt H., hvilken 1729—32 uppförde ett antal nya egna operor, såsom *Partenope*, *Poro*, *Ezio*, *Orlando* m. fl. 1733 öppnade emellertid H:s många vedersakare bland adeln, hvilka stötte sig på hans obesvärade och självständiga sätt och dessutom funno hans musik något för tung, ett med hans konkurrerande företag, sedan den berömde kastraten Senesino — hvilken H. efter en tvist dristat afskeda — gått öfver till motståndarna. H. rekvirerade nya sångkrafter från Italien och uppförde på Covent-garden-teatern *Arianna* och *Pastor fido* (1734). Men då motståndarna ryckte an med både Senesino och Farinelli samt dessutom Porpora och Hasse som dirigenter och kompositörer, förlorade Heidegger modet, hvarefter H. på egen risk fortsatte företaget och sökte med feberaktig ansträngning undgå ruin. Han lät uppföra sju nya operor och äfven nya oratorier (*Deborah*, 1733, *Athaliah*, s. å., samt den högstämda *Alexander's feast*, 1736). Men bågen var för högt spänd. 1737 gjorde H. bankrutt och träffades af ett slaganfall, som nödgade honom till en kur i Aachen, där han på några dagar blef botad. Återkommen, skref han sitt gripande *Funeral anthem* vid drottning Karolinas död. Emellertid hade äfven hans motståndare lidit skeppsbrott. Heidegger samlade spillrorna från båda företagen och uppförde några operor af H.; och denne själf framförde 1739—40 med tillfälliga krafter ännu andra nya operor, äfvensom *Ode for St. Cecilia's day* och oratorierna *Saul*, hvilket enl. Chrysander uppfyller alla fordringar på en fullkomlig historisk målning, *Israel in Egypt*, med dess kolossala målande körer, de väldigaste H. skrifvit, samt det allegoriska *L'allegro, il pensieroso ed il moderato*. Äfven en stor del af H:s instrumentalmusik tillhör tiden före 1741 (flertalet 1730-talet), såsom: 12 sonater för flöjt, violin eller oboe med generalbas, 13 sonater för två oboer (flöjter eller violiner) med bas, 6 concerti grossi (oboe), 5 orkesterkonserter, 20 orgelkonserter (med stråkorkester och oboe), 12 konserter för stråkinstrument samt ett stort antal sviter, fantasier och fugor för klaver och orgel. — Från 1741 egnade sig H. uteslutande åt sin egentliga kallelse, oratoriekompositionen. Raden af mästerverk inleddes (oafsedt de nyss nämnda) genom hans största och populäraste arbete, en i sitt slag allenastående religiös "epopé i toner", näml. *Messiah*, som gafs första gången i Dublin 1742 och säges ha vid första utförandet i London gjort så mäktigt intryck, att vid Hallelujakören alla åhörare ovillkorligt reste sig upp — en sed, som alltsedan bibehållits i England. Därefter följde s. å. den härliga *Samson*, ett bland hans bästa verk, 1743 *Semele*, 1744 *Joseph and his brethren*

och *Belshazzar*, 1745 *Hercules*, 1746 *Occasional oratory* (med anledning af segern vid Culloden) och den frihetsglödande *Judas Maccabæus*, 1747 *Joshua* (bland de mera berömda) och *Alexander Balus*, 1748 *Solomon* (med utmärkta beskrifvande körer) och *Susanna*, 1749 *Theodora*, 1750 *The choice of Hercules*, 1751 *Jephtha*. Därefter hindrades hans arbete genom en tilltagande blindhet. Dock fortfor han att som förut gifva årligen 12 oratoriekonserter och mellan dessas afdelningar låta höra sin utomordentliga orgelvirtuositet — endast jämförlig med Bachs — ända till kort före sin död. ”Messiah” gaf han alltid för välgörande ändamål. H. begrofs i Westminster abbey. Hans där befintliga minnesvård (af bildhuggaren Roubillac) är ett af den stora katedralens mest betydande monument. 1859 restes i Halle en staty öfver honom (modellerad af Heidel).

Ehuru tysk såväl till börden som i afseende på konstnärlig flit och kontrapunktisk säkerhet, ehuru till sin vidare utbildning helt och hållet italiensk, har H. likväl af engelsmännen blifvit reklamerad som tillhörande deras konsthistoria, icke blott därför att han 1726 blef naturaliserad brittisk undersåte, utan ännu mera därför att hans mänskliga och artistiska egenskaper voro så äkta engelska. Hans styfva, oberoende, sanningsälskande och oförsagda karaktär, hans djupa känsla, som af fruktan för anspråksfullhet och falsk sentimentalitet dolde sig bakom grofkornighet i uttryck, hans praktiska sinne — allt detta var egenskaper, i hvilka engelsmännen kände igen sig, äfven ehuru de förbundos med en häftighet, som stundom öfvergick till raseri. Storhet och enkelhet, klar bestämdhet uti idéerna och slagfärdig omedelbarhet i deras uttryck, patetisk stämning, tolkad med ett värdigt allvar, lika fritt från det sensuella som det abstrakta — dessa karaktärer på hans musik torde väl äfven, på samma gång de äro i bästa mening universella, ha speciellt anslagit Albions i allmänhet föga djupsinnigt musikaliska söner, hvartill kom H:s sedligt stärkande och trosglada religiösa energi, äfvensom den omständigheten, att hans stil onekligen tagit ej obetydligt intryck af Purcells. Säkert är, att H., ehuru känd och älskad öfver hela världen, har sin egentliga och förnämsta kult i England. På detta lands tonkonst tryckte han en bestämmande prägel, som sedan dess hämmat dess nationella utveckling. I själfva verket kan H:s musik, som sammanfattar och fullkomnar ett århundrades sträfvanden, icke sägas visa utöfver sig själf med uppslag för det kommande. Sitt värde för framtiden ega hans tonverk dock bl. a. däri, att de två sidor af lifsåskådning, hvilka såsom andlig och världslig under århundraden hade gått jämsides inom musiken, hos H. på ett exempellöst sätt sammansmälte så innerligt och harmoniskt, att de ömsesidigt stärkte och förädlade hvarandra. Hos honom uppträder oratoriet som självständig, egenartad konstform, frigjordt från förbindelse med operan och kyrkomusiken.

Den snabbhet, med hvilken H. komponerade, var lika underbar som hans flit; han kan sägas ha improviserat på papperet många af sina verk. ”Rinaldo” skrefs på 14 dagar, ”Messias” på 24 och ”Samson” alldeles omedelbart därefter på 44 dagar. Snabbheten förklaras genom hans alltid beredvilliga inspiration, hans fullkomliga tekniska händighet och hans ovanliga förmåga af koncentration, men ingalunda genom någon sorts brist på omsorg. — H:s orkester är för våra öron tunn och fattig. Det är som vokal- och framför allt körkompositör, som han är öfverlägsen. Ingen, hvarken förr eller senare, har så mäktigt som han utvecklat körens resurser, ej heller så förmått att i dem dölja lärdom under populär lättfattlighet. I sina oratorier ställde han helst ett helt folk, en menighet i händelsernas medelpunkt; däraf styrkan i affekterna, i skildringen af lust och sorg, gedigenheten och den okonstlade enkelheten i känsla och melodiskt uttryck. Som natur- och landskapsskildrare är han föregångare till Haydn, men hans personager äro ej som dennes blott staffage, utan liffullt karakteriserade. Hans operaarior äro visserligen oftast fullkomligt tillskurna efter den italienska konventionella schablonen — hvarför hans operor, som enligt tidens bruk öfverflöda af aria på aria, icke beteckna något principiellt framsteg och numera äro föråldrade —; men de ega dock mera hållning och karaktär än de flesta af hans italienska samtidas, och många äro ännu i dag förträffliga konsertstycken samt utgöra höga mönster för konstfull sång. — Den korrektaste upplagan af H:s tonverk är den, som utgafs i 100 bd 1859—94 af det tyska Händel-gesellschaft under Chrysanders redaktion. Dennes bearbetningar af hans oratorier ega förblifvande värde. Om H:s lif och verk finnas arbeten af Mainwaring (1760), Chrysander (”G. F. H.”, 1858—67, ofullbordadt), Gervinus (”Händel und Shakespeare”, 1868), Reissmann (1881), Rockstro (1883), Volbach (1898; 2:a uppl. 1907) och Williams (1901) m. fl. — En svensk elev af H. var Roman. I vårt lands konsertlif ha H:s oratorier mest omhuldats af J. A. Josephson i Uppsala och Musikföreningen i Stockholm. A. L. (E. F—t.)

Händel- och Haydn-sällskapet (eng. *Handel and Haydn society*), Amerikas största och näst äldsta konsertförening, stiftades i Boston 1815 och ger regelbundet många stora oratoriekonserter årligen samt sedan 1865 större musikfester hvart tredje år.

Händene, socken i Skaraborgs län, Skånings härad. 2,307 har. 579 inv. (1908). Annex till Skara stad, Skara stift, Domprosteriet.

Händl (Handl, Hähnel l. Gallus), Jakob, tysk tonsättare, f. 1550 i Krain, d. 1591 i Prag, en af de mest framstående samtida till Orlando Lasso, var biskoplig kapellmästare i Olmütz, senare kantor och kejserlig kapellmästare i Prag. Bland hans sångverk märkas *Missæ* (1580), *Moralia* (1586), *Musicum opus* (I—IV, 1586—90; I ånyo utg. 1899), *Sacræ cantiones* (1597) och *Motettæ* (1610). I nyare tryck finnes åtskilligt af honom i samlingar af Proske, Schöberlein, Zahn, Becker, Rochlitz m. fl. A. L.*

Hänel. 1. Gustav (Friedrich) H., tysk rättslärd, f. 1792, d. 1878, blef 1821 e. o. och 1838 ord. professor i Leipzig, vann stort rykte som grundlig kännare af den romerska rätten. Berömda äro hans kritiska lageditioner: *Codex theodosianus* (1837—42), *Novellæ constitutiones imperatorum Theodosii II, Valentiniani III, Maximi, Majoriani, Severi, Anthemii* (1844), *Lex romana Visigothorum* (1849), *Corpus legum ab imperatoribus romanis ante Justinianum latarum* (1857—60) samt *Juliani epitome latina novellarum Justiniani* (1873). — 2. Al-

bert H., den föregåendes brorson, tysk rättslärd och politiker, f. 1833, blef 1860 e. o. och 1862 ord. professor i juridik vid universitetet i Königsberg samt 1863 i Kiel. 1867—88 var han medlem af preussiska landtdagen samt 1867—93 och 1898—1903 af nordtyska resp. tyska riksdagen samt slöt sig där till fortschrittspartiet. Han var 1874—93 vice-president i tyska riksdagen och 1876—88 i preussiska landtdagens abgeordnetenhaus. Han har författat åtskilliga arbeten i tysk rättshistoria och statsrätt, bland hvilka märkas *Das beweissystem des sachsenspiegels* (1858), *Decisiones consulum goslariensium* (1862), *Die garantien der grossmächte für Schleswig* (1864), *Das recht der erstgeburt in Schleswig-Holstein* (s. å.), *Studien zum deutschen staatsrecht* (2 dlr, 1873—88) samt *Deutsches staatsrecht* (I, 1892). Tillsammans med Th. Lesse utgaf han *Die gesetzgebung des deutschen reichs über konsularwesen und seeschiffahrt* (1875). (Rld.)

Hänförelse, *psyk.*, en lustkänsla vid föreställningen om ett föremål eller en person, hvilken känsla är så stark, att man förlorar makten öfver sig själf. De vanligaste formerna af hänförelse äro religiös, erotisk och estetisk hänförelse. Man kan äfven tala om en politisk eller patriotisk hänförelse. Faran kan som blott sådan väcka en heroisk hänförelse, och t. o. m. sporttäflingarna kunna försätta deltagarna i ett känslotillstånd, som förtjänar namnet hänförelse. Särskildt den religiösa hänförelsen kan på sin höjdpunkt öfvergå i ekstas (se d. o.). S—e.

Hänförelsens gud. Se Dionysos.

Hängalm, *bot.* Se Alm.

Hängande, *bergsv.*, kallas, vid ett donlägigt eller sidostupande malmlager, den del (*a*, *a*) af de lagret

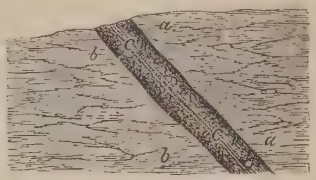

(*c*) omgifvande bergarterna, som ligger ofvanpå malmen. Den del (*b*, *b*), som ligger under malmen, kallas liggande. Th. N—m.*

Hängande droppe, *bot.* Se Fuktig kammarе.

Hängask, *bot.* Se Asksläktet, sp. 206—207.

Hängbana, *järnv.*, en-skenig järnväg, med hängande och fritt sväfvande vagnar, uppburen af relativt lätt konstruerade bockformiga stöd. Fördelarna ur anläggningssynpunkt med en sådan bana skola vara ett större oberoende af terrängens ojämnheter, att stöden för den bärande balken kunna anbringas vid sidorna af gator och vägar samt öfver mindre vattendrag och att bananläggningen sålunda kan göras oberoende af andra under densamma framdragna trafikleder eller för hängbanor i markplanet befintliga naturhinder. Ur trafiksynpunkt framhålles möjligheten att med långa vagnar hängande i boggier kunna åstadkomma ett lätt, säkert och mjukt genomfarande af kurvor med mycket små radier utan

Del af Elberfeld—Barmen-hängbanan.

större påkänningar i konstruktionens bärande delar. Den största, mera bemärkta bana af detta slag, som kommit i trafik, är den hängbana, som finnes anlagd från Barmen genom Elberfeld till Vohwinkel i Rhenprovinsen genom Wuppers floddal och till stor del hängande öfver floden (se fig.). Denna bana har radier i hufvudspåret på 30 m. och i manöverspår ända ned till 8 m. Starkaste stigningen är 4,5 proc. och farhastigheten i medeltal 40 km. Banan drifves elektriskt och är försedd med självverkande blocksystem, hvarigenom tågen kunna följa efter hvarandra på 2 minuters tidsafstånd och ett högsta trafikresultat, med fyra vagnars tåg, af 6,000 personer per timme i hvardera riktningen kan uppnås. Banan är dubbelspårig, d. v. s. den har två skenor, en för hvardera riktningen. Vagnarnas motorer utveckla vid 500 volts spänning 36 hkr, och deras utrymme omfattar omkr. 50 platser per vagn, af hvilka 30 äro sittplatser. Hela banlängden är omkr. 13,300 m., och samtliga kostnader för banan med rullande materiel och all utrustning ha uppgått till omkr. 700,000 mark per km. Man förutspådde dessa banor en stor framtid för åstadkommande af hastiga förbindelser dels mellan större städer, dels inom desamma. Emellertid torde dessa förhoppningar hittills icke ha blifvit, så som man tänkte sig, uppfyllda, då Elberfeldbanan icke synes ha fått några mera nämnvärda efterföljare. H. L.

Hängbjörk, *bot.* Se Björk, sp. 555.

Hängbro. Se Bro, sp. 198, och Brobyggnadskonst (fig. 9).

Hängbyggnad, *landtbr.* Se Äng.

Hänge, *bot.* Se Blomställning, sp. 763.

Hängeträd, *bot.* Se Amentaceæ.

Hängeväxter, *bot.* Se Amentaceæ.

Hänghals, *husdjurssk.* Se Hals 2, sp. 1172.

Hängkedja, *krigsv.* Se Bock, sp. 848, och Hängselbock.

Hängkläde. Se Drätt 1.

Hängknä, *skpsb.* Se Knä.

Hängkompass, *sjöv.*, en kompass, som är afsedd att hänga i taket. En i befälhafvarens kajuta uppsatt hängkompass kallas ofta "skvallerkompass", emedan man med dess tillhjälp kan kontrollera styrningen. R. N.*

Hängkärl, *arkeol.*, kallas ett slags under bronsåldern på nordeuropeiskt område förekommande bronskärl med öglor för upphängning. De äro gjutna

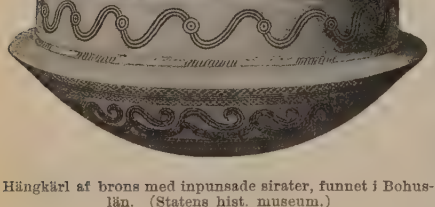

Hängkärl af brons med inpunsade sirater, funnet i Bohuslän. (Statens hist. museum.)

och på utsidan ofta rikt ornerade med inpunsade spiraler och andra motiv. De äldsta s. k. dosformiga ha flat botten och äro försedda med lock, de yngre ha kupig botten och sakna lock. Jfr O. Montelius, "Om tidsbestämning inom bronsåldern" (i Vitt. hist. o. ant. akad:s Handlingar, Ny följd, del X). T. J. A.

Hänglager, *mek.* Se Lager.

Hänglås. Se Lås.

Hängmatta, ett rektangulärt segeldugsstycke eller nät, som medelst vid smaländarna fästa linor upphänges under däck å fartyg, i ett boningsrum eller ute i fria luften (t. ex. mellan ett par träd) och sålunda erbjuder ett fritt hängande läger att sofva eller hvila på. Om hängmattor på örlogsfartyg se Koj.

Hängning, *jur.*, var förr jämte halshuggning det vanliga sättet för fullbordandet af dödsstraff. Hängning betraktades som skymfligare och användes därför företrädesvis för sådana brott, hvilka ansågos röja ett nesligt sinnelag. Så belade 1734 års lag svårare fall af stöld, särskildt s. k. nidingsstöld, samt större förskingring af allmänna medel från uppbördsmans sida med hängningsstraff. Samma straff träffade ock, enligt en förordning af 2 maj 1747, den, som efterapade bankens sedlar. Dessa bestämmelser upphäfdes i Finland formellt först 1889, ehuru någon tillämpning af dödsstraffet icke förekommit i detta land sedan 1826. I Sverige upphäfdes hängningsstraffet för förskingring af allmänna medel 1823, för stöld 1855 och för sedelförfalskning 1858. I Danmark och Norge stadgade Kristian V:s lagar af 1683 och 1687 samt senare förordningar hängning för tjufnad af viss svårare beskaffenhet. I det förra landet borttogs dock detta straff redan 1771 ur allmänna lagen, men kvarstod länge i krigslagarna; strafflagen för krigsmakten af 1881 känner det dock ej. I Norge afskaffades hängning fullständigt 1815. Äfven i de flesta andra länder är hängningsstraffet numera ersatt af halshuggning. I vissa länder (England, Österrike-Ungarn, Ryssland och Förenta staterna) kommer det dock fortfarande till användning. Jfr Dödsstraff och Galge. J. H—r. (N. S—g.)

Häng- och liggvägg, *bergsv.*, kallas väggarna i en donlägig grufva, hvarvid de blottade ytorna af hängandet (se d. o.) erhålla namnet hängvägg och de blottade delarna af liggandet liggvägg. De rätta häng- och liggväggarna för en grufva äro begränsningsytorna mellan malm och omgifvande bergart. K. S—ll.

Hängryssja. Se Fiskredskap, sp. 451.

Hängselbock, *krigsv.*, kallas en som stöd i militärbroar använd tvåbent bock, hvars hufvud är upphängsladt antingen medelst 2,6 m. långa hängkedjor, som i ena ändan äro försedda med en för benhalsens påträdande afsedd ring och i den andra med en sprint, som drages genom ett i bockhufvudet strax innanför slidan befintligt hål med fästspår i nedra ändan, eller ock medelst tåghängslen. Jfr Bock, sp. 848. L. W:son M.

Hängtorn, *bygnk.* Se Karnap.

Hängträd, *trädg.*, prydnadsträd med starkt nedhängande grenar. Vanligen uppdragas sådana på det sätt, att kvistar af träd med hängande växtsätt inympas tämligen högt uppe på unga träd af samma art, men af normalt utseende. Hängträd planteras oftast fritt på gräsplaner; ibland användas de för att bilda bersåer (särskildt hängaskar). De vanli-

gaste hängträden äro former af ask, bok, björk, äppel- och körsbärsträd. C. G. D.

Hängverk. Se Bro, sp. 196 och fig. 9.

Hängvägg, *bergsv.* Se Häng- och liggvägg.

Hängväxter, *trädg.*, detsamma som ampelväxter (se d. o.).

Hängöriga katten, *zool.* Se Huskatten.

Hänvisning (fr. *renvoi*, ty. *rück- und weiterverweisung*) i privat internationellt rättslig mening säges ega rum, när den behöriga rättegångsortens lag (lat. *lex fori*) till förmån för en främmande lag afstår från tillämpningen af sina egna saknormer (se d. o.). Saknar emellertid denna senare lag dylika på fallet tillämpliga normer, så kan återförvisning ske, d. v. s. denna lags kollisionsnormer (se d. o.) komma i stället till användning, i följd hvaraf saknormerna antingen i ett tredje lands lag eller i sista hand i den lex fori, från hvilken hänvisningen ursprungligen gjordes, blifva tillämpliga. Huruvida hänvisning, resp. återförvisning, skall ske eller ej, beror af hvarje lands egen lagstiftning, såvida ej genom internationella privaträttskonventioner gemensamma grunder i ett eller annat afseende fastställts. — Om besvärshänvisning se d. o. Rld.

Här l. Krigshär. Se Armé.

Härad (isl. *herað*, fsv. *hæraþ*, da. och no. *herred*; om ordets härledning se A. Kock i "Arkiv för nord. filol.", 1905), mindre folk- och landområden, hvilkas hufvudsyfte ursprungligen synes ha varit af rättslig natur, nämligen upprätthållandet af allmän frid och säkerhet, men inom hvilka väl äfven under hednatiden förekom gemensam gudadyrkan (offer) vid tingen. Häradsindelningen leder sitt ursprung från forntiden och förefinnes hos nästan alla germanska folk, om ock namnet härad tillhör endast den skandinaviska norden. Hos de sydgermanska folken och särskildt hos angelsaxerna kallades dessa områden *hundaren*, lat. *centena*, angls. *hundred*. I norden begagnades häradsnamnet i hela Danmark, i södra Norge och i de svenska Götalandskapen, hvaremot namnet hundare (se d. o.) var egendomligt för Svealandskapen. I dessa förekom väl äfven benämningen härad, men betecknade en socken eller mindre bygd. Benämningen hundare undanträngdes under unionstiden af ordet härad. I de norrländska landskapen infördes aldrig någon häradsindelning, och i Dalarna har endast ett härad förekommit (Folkare härad, som dock möjligen af ålder tillhört Västmanland). Hela Dalarna kallades Dala hundare. — Den gamla häradsindelningen har väl i Sverige under tidernas lopp undergått åtskilliga ändringar och rubbningar, särskildt genom den nyare skeppslagsindelningen; men den har dock länge förmått att bibehålla sin betydelse som bestämmande de minsta områdena för rättskipningsverksamheten på landsbygden, på samma gång som den egt och eger en viss betydelse för annan offentlig verksamhet. Som led i den judiciella indelningen har emellertid häradet nu mera undanskjutits af tingslaget, så att verkningskretsen för häradsrätten ej längre är häradet, utan tingslaget, som väl ofta sammanfaller med häradet, men i många fall utgör en sammanslutning af två eller flera härad eller ock, men blott i några få fall endast en del af ett härad. 1909 funnos i riket 213 härad, 6 skeppslag och 7 bergslag. — Häradet hade också af gammalt, såsom redan nämnts, att utöfva en icke obetydlig administrativ och ekonomisk verksamhet: det utgjorde ett slags kommunalt organ. Men denna häradets gamla betydelse har småningom bortfallit, och i de nu gällande kommunallagarna af 1862 har häradskommunen icke erhållit någon särskild organisation. En kommunal angelägenhet, som enligt lag angår häradet, är dock vården af häradets allmänning (Bestämmelser om förvaltning af häradsallmänning förekomma i k. förordn. ang. hushållningen med de allmänna skogarna i riket 26 jan. 1894). Dessa allmänningar, som skola bibehållas oförminskade, skola nämligen förvaltas af en allmänningsstyrelse, årligen utsedd af ombud, som socknevis väljas af delegarna, d. v. s. innehafvare af i mantal satt jord inom häradet. Genom frivillig öfverenskommelse kan häradet också göra en del angelägenheter, t. ex. byggande af bostad åt distriktsläkare, till föremål för gemensam omsorg. Häradet har också en liten inkomst af de sakören, som skola gå till treskiftes mellan konungen, häradet samt målseganden, ty af häradets lott tillfaller en tredjedel häradet själf, under det att de andra två tredjedelarna lika delas mellan häradshöfdingen och nämnden. Häradet är äfven i det afseendet ett led i den kommunala organisationen, att härads- eller tingslagsindelningen är af viss betydelse vid bildandet af valkretsar för landstingsmannaval.

Det *danska* herredet motsvarar ännu ganska nära det svenska häradet och är föga betydande i kommunalt hänseende; det *norska* herredet åter är numera ett litet område, som bildar primärkommunen och, enligt regeln, sammanfaller med prästgället.

I *Finland* är häradet (*kihlakunta*) ett från den judiciella indelningen oafhängigt förvaltningsområde, som någon gång till omfånget sammanfaller med den större kretsen för rättskipningens verksamhet, domsagan. Häradets tjänstemän äro kronofogde, häradsskrifvare samt ett antal kronolänsmän. Häradenas antal är 51, länsmansdistriktens 274 (1909). Några gemensamma ekonomiska eller politiska angelägenheter ha häradsborna sig icke anförtroddå att vårda, utan alla sådana äro fördelade mellan kommunen, tingslaget och domsagan. K. H. B.* (T. C.)

Härad, socken i Södermanlands län, Åkers härad. 6,317 har. 901 inv. (1908). Annex till Vansö, Strängnäs stift, Domprosteriet.

Häradsallmänning. Se Allmänning och Härad.

Häradsdomare, *rättshist.*, en i konung Kristofers landslag omnämnd tjänsteman, som utöfvade en af häradshöfdingen delegerad domarmyndighet. Sedan lagen lämnat föreskrift rörande häradshöfdings tillsättande, följer ett stadgande af innehåll, att häradsdomare skall svärja samma ed som häradshöfding; i annat fall skall häradshöfding svara och böta för alla hans domar, som om han det själf dömt hade, hvaremot, om domaren svurit, han skall svara och böta själf, om han orätt dömer. Detta tillägg finnes visserligen icke i Magnus Eriksons landslag, men det är tydligt att, då det där (þgm. B. 16) stadgas: "Huar þings dagh agher hærædzhöfþonge, ællær þen *han hauer sin dom i hænder sat*, til þings koma a rættum þings staþ",

den i Kristofers landslag omtalade häradsdomaren åsyftas. Ett sådant öfverlåtande af utöfningen af domarmyndigheten — af hvilket visserligen spår förekomma redan i Götalagarna — blef senare ytterst vanligt och föranledde stora missbruk. — Det är i motsats härtill, som 1734 års lag i Rättegångsb. 1: 9 stadgar: ”Låter domare utan lof någon i sitt ställe döma, miste ämbetet”. — Ännu i våra dagar kvarlefver emellertid benämningen häradsdomare, men numera blott som en hederstitel, hvilken af häradshöfdingen tilldelas en ledamot af häradsnämnden, vanligen den äldste. I. L.*

Häradsfogde, *kam.*, äldre benämning på kronofogde (se d. o.). Kbg.

Häradshammar, socken i Östergötlands län, Östkinds härad. 9,077 har. 1,528 inv. (1908). H. utgör ett regalt pastorat i Linköpings stift, Vikbolands kontrakt.

Häradshäkte. Se Fängelse.

Häradshöfding (fsv. *hæraþshöfþingi*), *jur.*, den urgamla benämningen i Sverige på den förtroendeman, som häradsbornas val kallade att vara ledaren af häradets rättskipnings-, hushålls- och förvaltningsangelägenheter och att utåt vara häradets målsman; måhända var han i äldsta tid, såsom den norske hersen (se d. o.), äfven häradets militäre ledare. Endast Götalands landskapslagar (1200-talet) omtala häradshöfdingar, emedan endast där benämningen i äldsta tider förekom. I Svealandens lagar motsvaras han af domaren, hvilken dock hade en vida mindre omfattande uppgift, enär konungens länsman i dessa bygder hade att ombestyra de många förvaltningsåligganden, som enligt Götalagarna tillkommo häradshöfdingen. Med konungamaktens tillväxt flyttades äfven i Götalandskapen förvaltningen efter hand öfver på konungens ämbetsmän. Häradshöfdingen, som, då de allmänna landslagarna stiftades (1300—1400-talen), fanns *både* i Svea- *och* Götaland, erhöll sålunda till sin hufvudsakliga uppgift att vara domare och ledare af häradstingets förhandlingar. Denna ställning som underdomare på landsbygden intager häradshöfdingen fortfarande, ehuru hans verkningskrets numera sträcker sig öfver ett område, domsagan, som kan innefatta flera härad eller tingslag (jfr Häradsrätt.) I Götalandskapen utsågs utan tvifvel häradshöfdingen af ålder självständigt af häradsmenigheten; mindre självständiga voro häradsborna i Svealandskapen vid val af domare. Denne skulle nämligen utses af tolf män, som länsmannen därtill nämnde på tinget, hvarefter konungen skulle ”sätta honom dom i händer”. Äfven enligt Magnus Eriksson och Kristofers landslagar hade häradsmenigheten endast att utse tolf män, som jämte lagmannen skulle bland häradets män upprätta ett tremannaförslag, inom hvilket konungen egde att taga ”den han vill och vet därtill fallen vara”. Med nyare tiden upphörde faktiskt denna menighetens förslagsrätt; och då adeln genom privilegierna fick sig tillerkänd företrädesrätt till de flesta häradshöfdingesysslorna, blef det vanligt, att stormännen innehade dessa endast för inkomsternas skull som ett slags prebenden och läto sköta dem genom dåliga vikarier, s. k. lagläsare. Lagkommissionen 1643 föreslog förgäfves att upplifva den allmänna landslagens stadganden om häradshöfdingetillsättningar, men 1680 föreskrefs, att häradshöfdingetjänsterna ej skulle få förenas med andra befattningar och att häradshöfdingen skulle bo inom sitt häradshöfdingedöme. Genom 1723 års adliga privilegier upphörde adelns företrädesrätt till häradshöfdingetjänster; och då numera (efter 1870) äfven bekännare af främmande kristen troslära, äfvensom af den mosaiska, kunna till dessa ämbeten utnämnas, så har K. M:t att vid tillsättandet endast taga hänsyn till skicklighet och förtjänst. Häradshöfdingeämbete sökes antingen i vederbörande hofrätt eller omedelbart hos K. M:t. Hofrätten uppför af dem, som sökt därstädes, tre på förslag. — Vice häradshöfding är en titel, som, enligt vederbörande hofrätts utnämning, tillerkänts personer, hvilka efter aflagda juridiska examina genom vikariat för häradshöfding därtill befunnits värdiga. Efter 1894 har enligt öfverenskommelse mellan hofrätterna vice häradshöfdingetiteln icke vidare utdelats. (E. K.)

Häradshöfdingefodring (Häradshöfdingehästar), *kam.*, en skyldighet, som ålåg häradet, att förse häradshöfdingen vid hans tingsresor med hästfoder. Kbg.

Häradshöfdingegästning, *kam.*, åliggande för tingslaget att under ett dygn underhålla häradshöfdingen och hans tjänare. Kbg.

Häradshöfdingehästar, *kam.* Se Häradshöfdingefodring.

Häradshöfdingeränta och **Lagmansränta,** *kam.*, gamla skatter, som af allmogen efter mantal erlades till häradshöfdings och lagmans underhåll. Man spårar dessa räntor redan i Kalmar recess 1483. Med tiden ändrades beräkningsgrunden från mantal till matlag l. ”rök”. Beloppet varierade i olika landsdelar. 1828 fastställdes det i allmänhet till 12 sk. b:ko för hvarje matlag. Dessa skatter, hvilka voro mest kännbara för brukare af oprivilegierad jord, afskaffades h. o. h. 1841. Kbg.

Häradskista, en till förvaring af häradets sigill, riksdagsbeslut, allmänna stadgar och häradshandlingar samt häradets kontanta medel afsedd kista. En sådan skall, enl. Rättegångsb. 2, 7, finnas å hvar tingsstad. Kbg.

Häradskonung, en i isländska sagor vanlig benämning på en fylkes- eller småkonung (se Fylke). Ordets användning visar, att man får taga dess första sammansättningsled, härad, endast i den allmänna betydelsen af bygd, som än i dag är den i isländskan vanliga. V. K—r. (R. N—g.)

Häradsmedel, *förv.*, medel, hvilka för gemensamt behof sammanskjutas af häradsborna och redovisas för häradsrätten å höstlingets första rättegångsdag. (Se k. kung. 30 april 1881.) Kbg.

Häradsnämnd. Se Häradsrätt och Nämnd.

Häradsrätt, *jur.*, den allmänna underrätten på landsbygden, i hvilken häradshöfdingen med den af 12 ledamöter sammansatta nämnden dömer i första instans (jfr 1 kap. Rättegångsb.). För att häradsrätt skall vara domför fordras, att minst 7 af nämndens ledamöter skola vara närvarande. För hvarje tingslag skall en häradsrätt finnas. 1909 var antalet häradsrätter 223, nämligen under Svea hofrätt 126, under Göta hofrätt 79 samt under Hofrätten öfver Skåne och Blekinge 18. Hvarje häradsrätt skall hålla vissa ord. sammanträden, *lagtima ting* (allmänna sammanträden) och dessutom särskilda sammankomster, *urtima ting* (särskilda l. extra sammanträden) för vissa inträffande fall. Före

1872 gällde som allmän regel, att lagtima ting i ivarje härad skulle hållas tre gånger om året: vinterting, sommarting och hösteting. Enligt särskilda stadganden kunde dock tingens antal minskas öfverensstämmelse med olika orters behof; ett lagtima häradsting skulle likväl alltid hållas i hvarje härad årligen. Genom k. förordn. 17 maj 1872 har ör en del häradsrätter föreskrifvits en mera oafruten verksamhet. Enligt den nya organisationen, om eg. gäller för domsagor, hvilka bestå af ett eller två tingslag, men som äfven kan efter K. M:ts ompröfning föreskrifvas för ett eller annat enstaka ingslag i domsagor med flera tingslag, inskränkes visserligen de lagtima tingens antal i hvarje tingslag till två (vårting och hösteting); men ändock vinnas vida flera rättegångstillfällen, i det att i tingslag, om ensamt bildar domsaga, häradsrätten skall hålla ex sammanträden under vårtinget och fyra under höstetinget samt i tingslag, som jämte ett ännat utgör domsaga, rätten skall sitta i hvartdera tingsaget tre gånger under vårtinget och två gånger under höstetinget; dessutom kunna och pläga alltid hållas s. k. slutsammanträden, d. v. s. sammanräden för tings afslutande. Öfver häradsrätts dom klagas hos hofrätt. Om häradsrätternas arkiv se Arkiv, sp. 1494. — I *Finland* är, genom kejserl. örordn. af 27 april 1868, stadgandet, att nämndens nedlemmar skola vara 12, upphäfdt och domföra ntalet af nämndemän nedsatt från 7 till 5. Rätten ammanträder årligen till 2 ord. ting, utom i Ålands omsaga, där endast 1 ting årligen hålles. Vid behof örrättas urtima ting. Antalet häradsrätter utgör f. n. 1908) 234. — Jfr Domstol, Häradshöfding, Nämnd och Ting. K. H. B. (E. K.) A. Nmn.*

Häradsskrifvare, *förv.*, kallas den landsstatsjänsteman, en i hvarje fögderi, hvilken det åligger tt föra jordebok, uppbördsbok, upprätta taxeringsch andra uppbördslängder, utfärda debetsedlar och erkställa annat för fögderiförvaltningen nödigt skrifveri, hvartill äfven hör att uppgöra längder för riksagsmans- och prästval. Häradsskrifvaren åligger idare att handhafva skattläggningsgöromålen, förätta mantalsskrifningarna och biträda vid bevillningstaxeringen. Hans åliggande att obligatoriskt om kronofogdens kontrollant öfvervara uppbördsstämmorna upphäfdes genom k. förordn. 17 juni 908. I 1594 års kammarordn. benämnes denne jänsteman ”fougdeskrifvare” och i 1613 års instruktion för Räknekammaren ”häredtzskrifvere”. Han var redan då ställd vid sidan af kronofogden egenskap af uppbördskontrollant. 1689 utfärdades ör honom särskild instruktion, som först 10 nov. 855 ersattes af en ny, den nu gällande. Löneförnånerna ha, enligt k. br. 28 maj 1880, i allmänhet fverskridit 3,000 kr. årligen och bestått af lön ,000 kr. med 500 kr. ålderstillägg efter 10 års jänsteutöfning jämte tjänstgöringspenningar till elopp af 75 kr. för hvarje börjadt 5,000-tal af olkmängden. Sedan regeringsförslaget 1908 till önereglering för kronofogdar, häradsskrifvare och änsmän fallit, framlades vid 1909 års riksdag ett ytt, något ändradt förslag, som äfven föll i Andra ammaren, hvilken påyrkade en genomgripande eform af fögderiförvaltningen. För tillvaratagande f kårens intressen bildades vid allmänt möte i Stockholm i april 1907 Sveriges häradsskrifvarförening. Kbg.

Häradssyn, *jur.*, kallas den syn, hvilken af häradshöfding och nämnd hålles, när jordegare tvista med hvarandra om egor och bolstada skäl. Den dom, som af rätten i dessa mål afsäges, kallas synedom (Jordab., kap. 14 § 1). Th. R.*

Häradsting, *jur.* Se Ting.

Häradstjänare är vedertagen benämning för den person, som utöfvar befattningen som vaktmästare vid tingshus. E. K.

Häradsväg, *jur.*, allmän väg af mindre betydelse som förbindelseled än landsväg. Beträffande de allmänna vägar, hvilka ej voro att hänföra till landsvägar, gjorde vår tidigare rätt en åtskillnad mellan häradsvägar och socknevägar, låt vara att denna skillnad i och för sig var af svårbestämbar art och ej heller konsekvent iakttogs. Vår nu gällande väglag af 23 okt. 1891 känner förutom landsvägar blott ett slag af allmänna vägar: bygdevägar, hvilken beteckning trädt i stället för de äldre benämningarna härads- och socknevägar. Se Väg och Väghållningsskyldighet. A. E—g.

Härbann (mlat. *heribannum*) betecknade hos frankerna och andra germanska folk dels befogenheten att uppbåda och hemförlofva krigshären, dels de böter, som erlades för försummad krigstjänst. Hos frankerna utgjorde dessa 60 solidi. Under 1200-talet började i Tyskland också den uppbådade hären kallas härbann (ty. *heerbann*). Jfr Bann. S. F. H. (S. B.)

Härberga, socken i Östergötlands län, Vifolka härad. 1,170 har. 506 inv. (1908). Annex till Normlösa, Linköpings stift, Vifolka och Valkebo kontrakt.

Härbre (sydsv. häbbare, häbbre, förk. af *härbärge*). Se Bostad, sp. 1270, och Fatbur.

Härbärge, Härbärgefader. Se Gesäll, sp. 1077, 1081.

Härbärget, ett i Lund under de första årtiondena af 19:e årh. existerande sällskap, hvars blomstringstid infaller på 1810—20-talen. Medlemmarna, ”härbärgisterna”, utgjordes hufvudsakligen af akademiska lärare, men äfven af skollärare och präster. Tegnér, hvilken var medelpunkten och själen i sällskapet, säger, ”att det var själssympati, lefnadslust, ungdomlig världsåsikt och litterära intressen, icke reglementariska föreskrifter och statuter, som förenade dess ledamöter”. Sällskapet hade sina sammankomster hos adjunkten, sedermera professorn B. M. Bolméer (d. 1849), en älskvärd och urban personlighet, som var Härbärgets ”värd”; i det hus vid Lilla torget nära det nuv. universitetshuset, där han hade sin lilla enkla ungkarlslägenhet och där han äfven sedan bodde som gift (med den af Tegnér besjungna Laura Lundblad), synas resande stundom tagit in — däraf möjligen namnet ”Härbärget”. Diskussionerna och samtalen vände sig kring litterära, sociala, kyrkliga samt politiska ämnen, och dagens ”on dits” kommenterades kvickt och gladt. Åtskilliga små satiriska versifikationer utgingo från Härbärget (bl. a. såg Tegnérs ”Hammarspik” där dagen, 1815), och roliga infall i mängd spridde sig därifrån bland allmänheten. Man skrädde icke orden, och humorn var ofta nog burlesk, men de mustiga historierna och infallen adlades af kvickheten. Diskussionerna antogo emellertid ofta en allvarlig prägel, och där grundlades åskådningssätt och

framlades åsikter, som sedermera blefvo af stor betydelse för stat, kyrka, kommun och universitet. Härbärget torde icke utgjort något slutet sällskap med sträng begränsning; det var närmast en vänskapskrets, där man alltjämt äfven som äldre kunde föra "ett gladt kamratlif", såsom Tegnér yttrar. Ling och K. P. Hagberg samt Heurlin voro före afflyttningen från Lund bland de flitigaste härbärgisterna. Den sistnämnde, som 1816 flyttade till Växjö, besökte Härbärget också framdeles då och då; likasom än mera de i Skåne anställde prästerna H. Danielsson, O. Bolméer, G. H. Aulin och den kvicke H. Stenström, alla Tegnérs intima vänner. Bland dem, som stannade längre i Lund, märkas i kretsen framför allt K. A. Agardh, vidare professor J. A. Engeström och vice bibliotekarien E. Schütz samt konsistorienotarien J. J. Palm, Härbärgets politiker. Efter Tegnérs afresa från Lund (maj 1826) voro härbärgisternas samkväm mera fåtaligt besökta och sammanhållningen mattare. Se A. Kahl, "Tegnér och hans samtida i Lund" (2:a uppl. 1868). (E. Wrgl.)

Härd, *metall.*, kallas ett mer eller mindre trångt arbetsrum, i hvilket metaller, under användning af bläster, genom smältning renas från främmande beståndsdelar eller på annat sätt bearbetas vid hög temperatur. Härdarna äro af många slag och afsedda för olika ändamål. De kunna indelas i öppna härdar, där den yttre luften har fritt tillträde till den glödande kolhögen och där förbränningsprodukterna gå direkt ut i skorstenen, samt slutna härdar, i hvilka man genom härdens begränsning med sidoväggar och ett så lågt som möjligt öfver densamma slaget hvalf söker att sammanhålla värmen och sedermera genom att leda förbränningsprodukterna genom kanaler tillgodogöra deras värme för andra ändamål. Till de öppna härdarna höra garhärdar (se Gara), för råkopparns renande från främmande beståndsdelar, smält- och räckhärdar, för de gamla vallon- och tysksmidesmetoderna, klensmedshärdar o. s. v. Till de slutna härdarna höra sådana, som användas vid de nyare lancashire- och franchecomté-smidesmetoderna. Några yttre anordningar äro gemensamma för alla härdar, som användas vid de olika härdsmidesmetoderna. Sålunda kallas den öppning på härdens framsida, hvarigenom kol och järn inläggas samt arbetet förrättas, för *arbetsöppningen* (vid s. k. dubbla lancashiresmälthärdar finnes arbetsöppning i båda ändar af härden). Den järnstång, som på en viss höjd öfver bottnen löper öfver denna öppning och mot hvilken under vällningen tänger och järnstänger hvila, kallas *härdspång*. Vid smälthärdar finnes utanför härdspången en horisontal tackjärnshäll, kallad *lackhäll*; den öppning på ena sidan eller på båda sidor af härden, där *forman* (se d. o.) insättes, kallas *formbröst*. Invändigt äro härdarna klädda med lösa tackjärnshällar. Den häll, som lägges i bottnen af härden, kallas *bottenhäll*; af de tre sidohällar, som resas omkring denna, kallas den, på hvilken forman hvilar, *formväggen*, den midt emot denna stående *blåsväggen*, och den bakersta midt emot arbetsöppningen *askväggen*. Genom att under och bakom dessa väggar inlägga järnkilar kan man höja och sänka dem samt bibringa dem någon lutning åt ena eller andra sidan. Inläggandet af väggarna samt insättandet af forman kallas att *ställa i härden*. De viktigaste måtten, som därvid äro att iakttaga, äro *härdens djup*, d. v. s. det vertikala afståndet mellan forman och bottenhällen, samt *formans stupning*, hvilken uppmätes med ett s. k. *gradmått* eller *härdställningsinstrument* (se d. o.). Dessa mått måste i smälthärdar ändras för olika tackjärnssorter, och det anses för en af de viktigaste kunskaperna för en smältarmästare att kunna *ställa* härden så, att en *god gång* erhålles. Jfr Härdsmide. C. A. D.*

Härdadt glas. Se Glasfabrikation, sp. 1279.

Härdaling. Se Härjedaling.

Härdgudar. Se Husgudar.

Härdning. 1. *Metall.*, benämnes förfaringssättet att genom uppvärmning till rödvärme med påföljande plötslig afkylning gifva stål en väsentligt ökad hårdhet och elasticitet. Att härvid den större eller mindre kolhalt, som allt stål innehåller, spelar en afgörande roll i fråga om den förändring af stålets egenskaper, som härdningsproceduren medför, har länge varit kändt, fastän fullständig klarhet öfver härdningens teori först i nyare tid erhållits genom undersökningar, utförda af Brinell och efter honom af Osmond, Rozeboom m. fl. Dessa forskningar ha gifvit till resultat, att i stål, upphettadt öfver den s. k. kritiska temperaturen (omkr. 700°), allt i stålet befintligt kol befinner sig löst i stålet, på samma sätt som t. ex. socker löses i vatten. Afkyles ett utöfver den kritiska temperaturen upphettadt stålstycke plötsligt, exempelvis genom neddoppning i kallt vatten, fixeras hela kolhalten som upplöst i stålet, och stålbiten är härdad. Därför plägar kolet, då det befinner sig sålunda upplöst i stålet, i dagligt tal kallas *härdningskol*; lösningen af kol i järn kallas *martensit*. I härdadt tillstånd kan stålet icke bearbetas med skärverktyg eller borr, har en mycket hög elasticitet och hårdhet, men är också mycket sprödt och saknar i hufvudsak tänjbarhet. Upphettar man däremot stålet öfver den kritiska temperaturen, men ej härdar det i vatten, utan låter det långsamt afsvalna till vanlig rumstemperatur, sker, då stålets värmegrad vid afsvalnandet passerar den kritiska temperaturen, en omkristallisation hos stålet, så att kolet öfvergår från att vara löst i stålet till att bilda en kemisk förening, en karbid Fe_3C, kallad *cementit*, med en del af stålets järnhalt, under det att resten af järnet blir åtminstone i det närmaste kolfritt. I detta tillstånd är stålet ohärdadt, bearbetbart och mera tänjbart, men väsentligt mindre hårdt och elastiskt än det härdade stålet. Man finner sålunda, att om man upphettar ett stål och därpå plötsligt afkyler det från en temperatur *öfver* dess kritiska temperatur, blir stålet härdadt, men om den plötsliga afkylningen sker från en temperatur under den kritiska, då sålunda kolet hunnit bilda nämnda karbid, verkar afkylningen icke till att härda stålet. Man måste sålunda vid härdning upphetta stålet utöfver den kritiska temperaturen. Man måste också tillse, att man icke upphettar stålet till onödigt hög temperatur vid härdning, ty äfven då erhålles ett dåligt resultat. Nyss nämndes, att samtidigt som kolhalten i stålet förändrar förekomstsätt, då stålets värmegrad passerar den kritiska temperaturen, inträder också en omkristallisation i stålet, så att, om också stålet ursprungligen varit mycket grofkornigt i kal-

llstånd, så brytas dessa korn sönder vid passeran-
et af den kritiska temperaturen. Men om stålet
pphettas ännu högre, så växa dessa stålkorn allt
era. Och sålunda, ju högre man upphettar stålet
fver den kritiska temperaturen, innan man härdar
et, desto grofkornigare blir det. Nu känner hvarje
ålförbrukare, att ett härdadt stål, som är grofkor-
igt i brottet, är sprödt och mindre användbart.
Ian måste därför vid härdning tillse, att man väl
asserar den kritiska temperaturen vid upphettnin-
en, men att denna värmegrad ej onödigt öfverskri-
es. Man plägar kalla temperaturskillnaden mellan
en kritiska temperaturen och den högsta härdnings-
emperatur, som kan användas, utan att ett kristal-
niskt brott hos stålet erhålles, för stålets *härd-
ingsfält*. Härdningsfältets storlek är beroende på
ålets sammansättning. Sålunda verkar en hög man-
anhalt till minskande af härdningsfältet, under det
tt en tillsats af krom eller volfram ökar detsamma.
ärskildt bör märkas, att ju högre stålets kolhalt
r, desto mindre är härdningsfältet, och desto
örre försiktighet måste iakttagas vid stålets värm-
ing före härdningen, att det ej må blifva grof-
ristalliniskt.

Angående det praktiska tillvägagångssättet vid
ärdning må följande orienterande upplysningar lämn-
as. Som nämndt, sker härdningen genom stålets
pphettning till en för hvarje särskild kolhalt lämplig
emperatur, liggande mellan 700° och 900°, och
ärpå följande afkylning i härdningsvätska. Det är
f stor vikt för ett godt resultat af härdningen, att
ppvärmningen är jämn, då i annat fall stålet spric-
er vid härdningen. För mindre noggranna ända-
ål sker upphettningen i en kolfyr, men vid fabrika-
onsmässig härdning i ugnar af sådan konstruktion,
tt en jämn och lätt reglerbar värme i dem kan
stadkommas. Äfven användes upphettning genom
tålets neddoppning i ett bad af smält metall, där
et hålles nedsänkt, tills det skall öfverföras i härd-
ingsvätskan. Däremot är det icke lämpligt att
ärda stål omedelbart efter slutad smidning och i
amma värme, som denna skett. Stålet skall efter
midningen lämnas att kallna och därefter upphet-
as till den för härdning lämpliga temperaturen.
Den för härdningen erforderliga afkylningen sker
enom neddoppning i en vätska, vanligen vatten,
är stålet hålles kvar, tills det antagit vätskans tem-
eratur. För att alla delar af stålpjäsen skola blifva
å likformiga som möjligt, hålles stålet i rö-
else under hela afkylningen, så att den ånga, som
ildas vid vattnets beröring med det varma stålet,
fgår. Härdas ett eggverktyg, exempelvis en sten-
orr, höjes och sänkes stålstången i vätskan under
ärdningen, så att icke en skarp gräns uppstår mel-
an stångens härdade parti och det ohärdade, hvil-
et skulle förorsaka skörhet hos borren. För erhål-
ande af en effektiv härdning måste dessutom tillses,
tt tillräcklig mängd härdningsvätska användes, så
tt densamma ej uppvärmes för mycket af stålet.
ärdningens styrka är beroende, utom på härd-
ingsvätskans temperatur, också på dess värmeled-
ingsförmåga. Den vanligaste härdningsvätskan är
atten af 15—20° temperatur. En skarpare härd-
ing erhålles genom tillsats af salt, soda eller svaf-
elsyra. Vid sådana tillfällen, då man med härd-
ingen afser mera att öka stålets elasticitet än dess
årdhet, användas andra härdningsvätskor, såsom
olja, såpa eller organiska ämnen slammade i vatten.
Den plötsliga afkylningen vid härdningen vållar
naturligtvis en kraftig sammandragning af stålet och
i allmänhet så, att en cylindrisk stång minskas i
längd, men tilltager i omfång. Dessa dimensionsför-
ändringar åstadkomma dels sprickor, om härdningen
ej är väl skött, dels spänningar i stålets inre, hvilka
stundom blifva så starka, att stålpjäsen en tid efter
härdningen spränges af sig själf. Då dessa spän-
ningar emellertid alltid försvaga stålet och man dess-
utom vanligen ej för sitt ändamål har behof af ett
glashårdt stål, plägar härdningen oftast åtföljas af
anlöpning (se d. o.). Anlöpningen kontrollerar man
genom att iakttaga de färgade oxidhinnor, som vid
upphettningen uppstå på en polerad stålyta. Den
anlöpningsfärg, som motsvarar den lägsta värmegra-
den, är gul, hvilken färg vid fortsatt upphettning
till högre värme öfvergår till mörkgul, röd, violett,
blå och slutligen grå färg. Hvilken anlöpningsfärg,
som för hvarje särskild användning af stålet anger,
att den rätta anlöpningsvärmen är uppnådd, måste
erfarenheten lära, men som en allmän regel bör
gälla, att man väljer stålets kolhalt så, att man
genom en något så när kraftig anlöpning uppnår den
rätta hårdheten hos verktyget, ty först då kan man
vara säker, att härdspänningarna äro borta. För-
utom anlöpning genom direkt återupphettning kan
man utföra anlöpningen så, att man vid härdningen
upptager stålpjäsen ur vätskan så tidigt, att dess
inre partier ännu äro varma; värmen sprider sig då
till stålets ytterpartier och anlöper desamma. An-
löpning kan vidare ske genom stålets neddoppning i
smält metall eller därigenom att å stålets yta af-
brännes ett öfverdrag af anpassad tjocklek af talg
eller olja. — Sättshärdning är detsamma som
cementering (se d. o.). G. D.

2. *Bot.* Se Fixera.

Härdningsfält, *metall.* Se Härdning, sp. 137.

Härdningskol, *metall.* Se Härdning, sp. 136.

Härdsmide, *metall.*, är det äldsta sättet att af tackjärn framställa smidesjärn. Ugnen, hvari om-
smältning och färskning af tackjärnet ega rum, är en härd (se d. o.) af små dimensioner. Endast en relativt ringa mängd järn kan på en gång nedsmältas och färskas. I alla härdsmidesmetoder begagnas s. k. smältfärskning (jfr Färskning), och som bränsle användes uteslutande träkol. Lättheten att utföra detta färskningsarbete är i väsentlig grad beroende af tackjärnets beskaffenhet, i det att det kemiskt bundna kolet i det hvita tackjärnet mycket lättare låter oxidera sig än grafiten i det gråa, likaså en större kiselhalt måste försvåra färskningen. Smederna kalla därför det lättfärskade tackjärnet för ”färskt” och det svårfärskade för ”rått” eller ”rågående”, och man kan vanligen af tackjärnets utseende i brottet någorlunda bedöma dessa egenskaper. — Under begreppet härdsmide innefattades fordom den efter den metallurgiska processen följande vällningen och uträckningen af järnet. I en del smidesmetoder förrättas nämligen vällningen i samma härd som färskningen; i en annan del åter begagnas särskilda ugnar för vällningen, hvarigenom man kunnat undvika att för denna operation använda de dyrbara träkolen. Med afseende härpå fordra de olika smidesmetoderna olika färskhetsgrad hos tackjärnet. — Härdsmidesarbetet omfattar tre särskilda operationer, nämligen *tackjärnets smältning*, hvilken i

vissa smidesmetoder försiggår samtidigt med järnets vällning, *färskningen*, hvarvid man söker att så intimt som möjligt blanda det smälta tackjärnet med färskslaggen, och *smältgörningen*, hvarunder de i härden erhållna ”färskorna” sammanföras och nedsmältas till en enda järnklump, den s. k. *smältan*. Smältan uttages därefter ur härden och föres under hammaren för att befrias från slagg och erhålla en passande form, så att den kan sönderhuggas till för räckningen lämpliga bitar, s. k. *smältstycken*. Arbetet i härden förrättas med långa, nedtill tillspetsade järnstänger eller *spett*, en *smältkrok* och diverse *tänger* för räckningen och smältans hopslagning. — Härdsmide var ända till slutet af 1700-talet den öfverallt brukade färskningsmetoden. Puddlingsmetoden samt sedermera bessemer- och martinprocesserna utträngde emellertid under 1800-talet de gamla smidesmetoderna. I Sverige ha de hållit sig längst på grund af det svenska härdfärskade järnets utomordentliga seghet och lätthet att bearbeta, egenskaper, som bevarat marknad åt detsamma. De härdsmidesmetoder, hvilka i Sverige hufvudsakligen begagnats, äro franche-comté-smide, halfvallonsmide, lancashiresmide, tysksmide och vallonsmide (se dessa ord). C. A. D.*

Härdspång, *metall.* Se Härd.

Härdstål, *metall.* Se Råstål.

Härdställningsinstrument, *metall.*, kallas en gradbåge med rörlig visare, som man begagnar vid *ställning* i härdar (se Härd) för att kunna gifva åt forman och väggarna deras rätta lutning. C. A. D.*

Härene. 1. Socken i Skaraborgs län. Se Norra Härene. — 2. Socken i Älfsborgs län. Se Södra Härene.

Härfader l. Härjafader, *nord. myt.*, ett af Odens namn, som betecknar honom som härarnas gud eller fader. (Jfr Herjan.) Th. W.*

Härfjätter. Se Herfjotur.

Härfva, en större eller mindre mängd garn, upphärfvadt eller haspladt, alltså icke i form af spolar eller nystan. Härfvorna bruka bestå af flera eller färre småhärfvor, *pasmor*, hvilka i sin ordning äro indelade i smärre afdelningar, *hank*. Pasmornas längd är olika för olika garnsorter (se Garn). Då antalet pasmor ej är bestämdt för hvarje härfva, är ordet härfva som längdmått ett obestämdt begrepp utom beträffande svenskt ullgarn, af hvilket hvarje härfva skall innehålla 6 *knäpp* à 500 fot, alltså 3,000 sv. fot. — 2 dylika härfvor l. 6,000 fot utgör 1 *sträng*. G. A. W.

Härfågeln, *zool.* Se Härfåglar.

Härfågelsläktet, *zool.* Se Härfåglar.

Härfåglar, *Upupidæ*, *zool.*, bilda en familj inom ordningen *Coraciiformes* af fåglarnas klass. De ha lång, tunn, något böjd, vid roten trekantig, utåt hoptryckt och trubbig näbb, hvars käkar äro plattade inuti mot spetsen; tungan är mycket kort och orörlig, stjärten är tvär, lång. Fötterna äro korta och starka, med yttertån och mellantån sammanvuxna till första leden samt baktån klo nästan rät; vingarna äro medelmåttiga och starkt afrundade samt fjäderdräkten mycket brokig. Dessa fåglar, hvilka sakna sångapparat och sångförmåga, flyga icke med stor skicklighet, men gå och löpa väl på marken, där de uppehålla sig mera än i träd. De vistas i hag- och buskmark, under fortplantningstiden parvis och på hösten mest familjevis, äro skygga och försiktiga, lefva af insekter, häcka uti ihåliga träd, murar, klippor o. s. v. samt ha ytterligt osnyggt i sina bon. Hit hör härfågelsläktet, *Upupa*, med

Härfågeln.

arten härfågeln, *U. epops* (se fig.), som på hjässan har en stor fjäderkam, hvilken är rostgul, med svart spets och närmast därunder hvitaktig. Hufvudet, halsen, framryggen och bröstet äro rödgrå, med rostgul anstrykning; ryggen, skuldrorna och vingarna äro svarta, med gulhvita tvärband, öfvergumpen rent hvit, magen hvit, med svarta längdstreck, vingarna svarta, med hvita tvärband och rostgula kanter på de inre armpennorna, stjärten svart, med ett bredt, hvitt bågböjdt tvärband. Kroppslängden uppgår ända till 31 cm. Härfågeln häckar sparsamt i södra och mellersta Sverige och är flyttfågel. Dess egendomliga läte, hvilket man försökt uttrycka med ”opp, opp, opp” och som den flitigt upprepar, har gifvit anledning till, att den ansetts förebåda krig och dyr tid. C. R. S. (L—e.)

Härfärd. Se Bondehär.

Härförare, *krigsv.* Se Fältherre.

Häring, Georg Wilhelm Heinrich, tysk författare under märket Wilibald Alexis, f. 29 juni 1798 i Breslau, d. 16 dec. 1871 i Arnstadt, deltog i frihetskriget 1815, egnade sig först uteslutande åt litteraturen, men förde därefter ett högst ombytligt lif som egendomsmäklare, bokhandlare, grundläggare af ett sjöbad (Häringsdorf) m. m., alltunder det han utöfvade ett omfattande skriftställarskap. Hans förstlingsarbete var ett idylliskt epos på hexameter *Die Treibjagd* (1820). På grund af ett vad skref H. en stor roman i Walter Scotts stil, *Walladmor* (3 bd, 1823—24), hvilken på titelbladet angafs som fri öfv. från Scott och verkligen i allmänhet lyckades mystifiera läsarna. Den följdes af *Die Geächteten* (1825) och *Schloss Avalon* (3 bd, 1827), som likaledes utgafs för Scotts verk. Jämte en serie reseskildringar (*Herbstreise durch Skandinavien*, 1828, *Wiener bildern*, 1833 m. fl.) skref H. flera

amlingar noveller, som visa påverkan både af Tieck ch Scott, *Gesammelte novellen* (1830—31) och *leue novellen* (1836). Större betydelse ega emeller-id H:s stora preussisk-historiska romaner, *Cabanis* 1832; 7:e uppl. 1893), från Fredrik den stores tid, *Der Roland von Berlin* (1840; 6:e uppl. 1902), från 400-talet, *Der falsche Woldemar* (1842; 6:e uppl. 904; ”Den falske Woldemar”, 1843), från 1300-alet, dubbelromanen *Die hosen des herrn von Bre-ow* (1846—48; 14:e uppl. 1900; bestående af ’Hans Jürgen und Hans Jochem” och ”Der Wer-olf”), från reformationstiden, *Ruhe ist die erste ürgerpflicht* (1852; 5:e uppl. 1898), från tiden trax före slaget vid Jena, *Isegrimm* (1854; 5:e ppl. 1899), från tiden efter 1806, och slutligen en sista, matta, *Dorothe* (1856; 4:e uppl. 1896), rån den store kurfurstens tid, skrifven samma år H. rabbades af hjärnslag, hvarifrån han aldrig återtälldes. H. skref dessutom samtidsskildringar, *Das aus Düsterweg* (1835) och *Zwölf nächte* (1838), ut-af jämte J. E. Hitzig, 1842—63, en samling brott-målshistorier, ”Der neue Pitaval” (”Brottmålshi-torier”, 1858—59), diverse dramer och var äfven erksam som kritiker. Han var en af Scotts för-ämsta efterföljare, imiterade ej detaljer, utan sökte iksom denne ge sitt fädernesland en heroisk bio-rafi; hans skildring af Mark Brandenburgs natur är oetisk och sympatisk, folkindividualiteten klargjord ch de historiska porträtten väl träffade. En viss ta-atthet i berättandet lyckades H. likväl aldrig öfver-inna, och hans stil saknar pregnans. *Gesammelte erke* utkommo i 20 bd 1874, *Erinnerungen* 1899. e G. Freytag i ”Gesammelte werke”, bd 16 och 3, A. Stern, ”Zur litt. der gegenwart” (1879), Th. Fontane i ”Literarischer nachlass” (1907) och Auerswald i inledningen till H:s *Historische ro-ane* (1903—04). R—n B.

Häring, Theodor von, tysk protestantisk teo-og, f. 1848 i Stuttgart, 1886 professor i Zürich, 889 i Göttingen och 1895 i Tübingen, är en af ufvudrepresentanterna för den konservativare rikt-ingen inom den från A. Ritschl utgående teologiska kolan. Bland hans arbeten må nämnas *Zur versöh-ungslehre* (1893), *Das christliche leben* (*Ethik*, 902, 2:a uppl. 1907) och *Der christliche glaube Dogmatik*, 1906). E. Bg.

Häringe, fideikommissegendom i Västerhanninge ocken, Stockholms län, vid Östersjön. 26½ mtl med

Häringe i senare delen af 1600-talet, efter Suecim-verket.

nderlydande i Ösmo, Muskö och Sorunda socknar. ,413 har. Taxeringsvärde 668,600 kr. (1907), varaf 48,700 kr. för annan fastighet. H. nämnes nder sitt nuv. namn redan 1278, då det anslogs till biskop Anund i Strängnäs, och en del af H. hörde sedan till biskopens, domprostens och domkyrkans i Strängnäs prebende. 1496 köptes H. af Sten Sture d. ä. Dennes systersons son, konung Gustaf I, blef sedan egare af godset, hvilket stannade inom Vasaätten, tills det jämte Hammersta (1628) bortbyttes (mot Fiholm i Västmanland) till Gustaf Horn, som uppförde gårdens hufvudbyggnad, sådan den är afbildad i Dahlberghs Suecicverk (se fig.). Det gick sedan i arf till medlemmar af släkterna Krus, Wrede, Lillie och De la Gardie samt såldes 1767 till generalmajoren frih. F. Löwen, hvilken 1769 gjorde H. med underlydande till fideikommiss för sin yngre son och hans efterkommande. Det innehafves f. n. (1909) af frih. F. Löwens sonsons sonsons son, frih. A. O. L. Löwen, hvilken som innehafvare af Trollesund i Ludgo socken, Södermanland, kallar sig Trolle-Löwen. Han innehar äfven Gärdesta och Sjösa fideikommiss i Södermanland. B. S.*

Härja, socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. 5,934 har. 699 inv. (1908). Annex till Sandhem, Skara stift. Redvägs kontrakt.

Härjafader, *nord. myt.* Se Härfader.

Härjan. Se Herjan.

Härjedalen, landskap i Norrland, är beläget mellan 61° 34′ och 62° 58′ n. br. samt 3° 10′ och 5° 59′ v. lgd från Stockholms observatorium. Det gränsar i n. och n. ö. till Jämtland, i ö. till Medelpad, Hälsingland och Dalarna, i s. och s. v. till Dalarna, i v. till Norge. Landskapets största längd i n. v.—s. ö. är 180 km., och största bredd i s. v.—n. ö. är 90 km. Arealen är omkr. 12,900 kvkm., och folkmängden var vid 1908 års slut 10,931 inv. Här är landskapet taget i strängare bemärkelse, än vanligen göres, i det att här ej inräknats den till Hälsingland egentligen hörande östligaste delen, Ytter-Hogdals socken (1,193 kvkm., 1,910 inv.). Folkmängden, som för hundra år sedan icke var hälften (blott ²/₅) af hvad den nu är, har sedan dess haft en någorlunda jämn ökning, som under de sista tjugufem åren varit 21 proc.

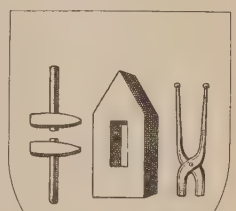

Härjedalens vapen.

Landskapet är i det stora hela ett ödsligt fjäll- eller bergland. Ifrån n. inskjuta de jämtländska fjällen, och där höjer sig Helagsfjället till nära 1,800 m. ö. h., i v. utbreda sig jämte andra Rutfjället, Vigeln och Rödfjällen (1,200—1,400 m.) i s. v. mot Dalarna gå fjällen till 1,260 m., och midt i landskapet reser sig Sonfjället till 1,277 m., samt n. v. därom, s. om Helagsfjället, uppnår Anåfjället 1,117 m. Sluttande mot s. ö. ha bergen mot gränsen till Hälsingland sänkt sig till omkr. 600 m. Hela detta bergland är genomfåradt af en mängd vattendrag, som bilda de öfre loppen af Ljungan och Ljusnan (se dessa ord) med dess tillflöden. Ljungan, som upptager Helagsån och genomflyter Storsjön, tillhör blott den nordligaste delen af landskapet, medan Ljusnan och dess tillflöden

afbörda vattnet från det öfriga området med undantag af några mindre gränstrakter. Från n. flyta till Ljusnan jämte andra Mittån, Vemån och Hoaälfven, från v. kommer Tennaälfven och utmynnar i sjön Låssen, som Ljusnan genomflyter, vidare Råndaälfven och Lofsån, och från s. v. tillflödar Stora Härjeån, som från s. upptager Surån. På sina ställen vidga sig älfvarna till sjöliknande vattensamlingar, men några mera betydande sjöar finnas icke, då de största äro de nämnda, Storsjön (563 m. ö. h.) och Låssen (543 m.), som torde vara omkr. resp. 25 och 10 kvkm., samt en i trakten, där Härjedalen möter Dalarna och Norge, vid berg om 825 m. höjd liggande sjö Rogen, kanske 35 kvkm. — Inom provinsens östra och nordöstra del utgöras bergen hufvudsakligen af granit och gnejs (den förra längs Ljusnan och Vemån ända upp emot Vemdalen), inom södra delen af porfyrer (Lillhärdals och Linsells socknar), inom den mellersta och sydvästra af Dalasandsten, sparagmit och kvartsit (Vemdalskvartsit). Inom de egentliga fjälltrakterna, som upptaga provinsens norra eller nordvästra hälft, äro flera slag af glimmer- och hornbländeskiffrar (''fjällskiffrar'', se d. o.) af algonkisk ålder rådande bergarter. Af silurisk kalksten (ortocerkalk) finnas förekomster vid och i trakten af Glöte i Linsells socken samt något ö. och s. ö. om Hede kyrka, i hvars närmaste omgifning äfven förekommer en i sparagmiten inlagrad grå kalksten (''Hedekalk''). Dolomit, af typisk sammansättning, uppträder 8 km. ö. om Ljusnedals bruk. Sonfjället består af kvartsit, Helagsfjället af glimmerskiffer m. m. Det senare är äfven sommartiden delvis snöbetäckt och hyser på ena sidan en verklig glaciär. De inom H. flerstädes förekommande malmfyndigheterna äro föga afsevärda; ingenstädes pågår nu (1909) någon malmbrytning. Ur Ljusnedalsgrufvorna, s. om Grufvåla, togs förr all malm för Ljusnedals järnbruk. Vid Lundörren, på gränsen mot Jämtland, finnes en nickelmalmsfyndighet. De bördigaste markerna inom mellersta och östra H. utgöras till öfvervägande del af morängrus (kross-stensgrus), oftast stenigt. På lägre belägna marker, hufvudsakligen i de större dalarna (i närheten af Ljusnan, Vemån m. fl.), har rullstensgruset, hvilket oftast är mycket sandigt, betydlig utbredning i form af åsar och kullar. Mosand intager ej obetydliga områden, synnerligast i trakterna omkring Sveg, Hede m. fl. st. På låga platser utmed älfvarna förekomma svämlera och svämsand. Några jordförbättringsmedel bland jordarterna finnas, förutom torf, endast undantagsvis inom H. Litt.: A. Blomberg och A. Lindström, ''Praktiskt geologiska undersökningar inom Herjedalen och Jämtland'' (i ''Sveriges geol. und. Ser. C.'' n:r 32, 1879), A. G. Högbom, ''Geologisk beskrifning öfver Jämtlands län'' (i ''Sveriges geol. und. Ser. C.'' n:r 140, 1894), J. H. L. Vogt, ''Malmförekomster i Jämtland och Herjedalen'' (i ''Sveriges geol. und. Ser. C.'' n:r 89, 1887).

Det berguppfyllda och kalla landskapet har endast i floddalarna någon odling i torftig jordmån. Af hela landarealen är knappt $^1/_3$ proc. åker, $^3/_4$ proc. naturlig äng och 64 proc. skogbärande mark. Den egna skörden räcker ej till behofvet ens i goda år, och missväxtår äro ej sällsynta. Huru ringa skörden är, framgår af följande tal i hektoliter för ett af de senaste åren, som gifvit skörd betydligt öfver medelmåttan: råg 406, korn 10,070, hafre 900, blandsäd 25, ärter 34, potatis 18,780, andra rotfrukter 2,700. Boskapsskötseln däremot lämnar öfverskott till afsalu. Den förnämsta förvärfskällan är afverkning af skog, där den finnes, och forsling af dess alster. I norra delen af landskapet, mellan Jämtland och Norge, äro stora vidder icke skogbärande. 1909 öppnades järnväg genom södra H. (linjen Orsa—Sveg).

Landskapet, som är endast landsbygd, ingår i Jämtlands län (se d. o.) och i Härjedalens domsaga och Jämtlands södra fögderi samt ingår inom Härnösands stift (jfr d. o.) i Jämtlands södra kontrakt med 9 territoriella församlingar. Landskapets vapen (se fig. å sp. 142) visar ett smidesträd, en tång och två hammare under hertiglig krona.

H. (eg. *Herjardal*) blef sent bebyggdt och troligen ej kristnadt, förrän Jämtland (omkr. 1111) underkastade sig den norske konungen. H. kom därför att tillhöra Trondhjems stift. (Jämtland tillhörde dock Uppsala stift med undantag af åren 1570—1645.) Under unionstiden hölls inom landskapet ett s. k. allthing vid Sveg. I fredsslutet vid Brömsebro (1645) afträddes H. tillika med Jämtland till Sverige. H. har i allmänhet fått följa med Jämtland i alla skiften; dock har H., såsom mera afsides liggande, icke varit så hemsökt af gränskrig och öfverfall som Jämtland. Någon kort tid efter återföreningen med Sverige synas de båda provinserna ha bildat ett län, men förlades därefter till Västernorrlands län, enligt 1634 års länsindelning. Då detta 1762 delades, förblef Jämtland en del af det nya Västernorrlands län, men H. kom till det nybenämnda Gäfleborgs län. Genom den nya länsindelningen 1810 sammanslogos åter de båda provinserna till ett län. Topografisk litt.: P. Olsson, ''Om bygdens utsträckning under skilda tider i Jämtland och Herjeådalen'' (1897), J. O. Unæus, ''Härjedalens beskrifning'' (öfv. från latinet af E. Modin, 1899), J. Lindström, ''Jämtland och Härjedalen från äldsta tider till våra dagar'' (1900), Sv. turistför:s resehandbok, ''Jämtland och Härjedalen'' (med 5 kartor, 1904, 1909).

Folkmålen i H. tillhöra den norrländska gruppen och sluta sig, om man bortser från, att diftonger nästan saknas, närmare till folkmålen i Trondhjems stift än till något svenskt, med undantag af det jämtländska. Hufvuddialekten företer, utom de allmänt norrländska dragen, följande viktigare kännetecken: *v* saknas före *r*: *rå*, *rekas*; *l* är tonlöst före *t*, t. ex. *svählte* svälta; *rn* blir *nn*: *kwänn*, kvarn; *r* före *p*, *k*, *tj* blir tonlöst *hr* eller oftare *rs*: *värsp*, varp, *värsk*, värk, best. *värstjen*; *nn* och *ll* ''muljeras''; *mb*, *nd*, *ld*, *lg*, *rg*, *ng* uttalas som de skrifvas; gammalt *ei* motsvaras af öppet *e*, gammalt *au* af öppet *u*; *ben*, *uge*, öga, *sup*, söp, o. s. v. Märk vidare sådana företeelser som *stolpe*, stjälpa, *jös*, ljus, *bröte*, bryta, *snu*, sno, o. d. Före lång tenuis förlora vokalerna sin ton i slutet, det låter som finge man ett *h* mellan vok. och kons., således *tjwähtte*, tvätta, *kohpp*, kopp, *bähkk*, bäck, best. *bähttjen*. Assimilation mellan vokalerna i tvåstafviga ord med urspr. kort vokal + kort kons. (''tilljämning'') är synnerligen utpräglad och karakteristisk, t. ex. *gopo* (o öppet med ö-färg), gapa, *mogo*, mage, *sovvu*, sofva, *hukku*, haka, *slada*, släda o. s. v., äfven

jötö, tjuta, *rörö*, röra, samt *grivvi*, gräfvit, *lissi*, äst o. d. Starka verb ha *i*-omljud i pres. ind., : ex. *gnogo* (gnaga), *gneg*, *blose* (blåsa), *bles;* ores. ind. o. inf. *kaste*, pret. o. sup. *kasta*, men . ex. *sjworo*, svara, lika i alla former; blott enstafviga ha *-r* i pres. Substantiven ha särskilda lativformer i fullt bruk, sing. m. *-a*, f. *-en*, n. *-an*, l. *-um*; best. sing. fem. *-a*, pl. *-a*, *-ur*, *-er*, best. *an*, *-en*; gen. är ej bruklig. Adj. på *-en* ha lika former för de tre könen. Märk best. *en stor en kar*, best. *storkarn* o. s. v. — Målen fördela sig två grupper: en n o r d l i g (västlig): Storsjö, Tännäs, Hede, med supradentalt tonlöst *l* för rspr. *l* (*tl*) i t. ex. *rissel*, *nässla*, *tv-* och *sv-*, t. ex. *svätte*, *svoro* (svara), enkelt *sj*-ljud för rspr. *sk*(i), *skj*, *stj*: *sjilja*, *sjötö* (skjuta), samt vanl. *v* äfven i *h*)*vit*, *kvarn*; en s y d l i g (östlig) grupp: Sveg, Linsell, Lillhärdal, med resp. muljeradt tonlöst *l*, *sjw-* och *sjw-*, *sjtj-* samt eng. *w*. Vemdalen bildar öfvergång till jämtska genom diftonger: *bein* ben, *öuge* öga o. dyl., sluter sig eljest i det hela närmast till den norra gruppen, men har *sjtj-*. Hogdal, Älfros och Ängersjö bilda öfvergång till hälsingska: saknа bl. a. de för härjedalskan särskildt karakteristiska *ll-* och *nn*-ljuden, sakna *w*, ha enkelt sj-ljud, föga utpräglad "tilljämning" o. s. v. Älfros saknar *y* och *ö*: *rigg* rygg, *sjete* sköta. I följd af alla dessa egenheter är det nästan omöjligt att utan förberedelse förstå härjedalska, och blott få mål äro mera afvikande från rikspråket. Litt.: "Notitser om dialecter i Herjedal og Jemtland" af E. Jessen (i norsk "Historisk tidsskrift", 3 b., 1872); Westin, "Landsmålsalfabet för Jämtland och Härjedalen" med språkkarta (i "Sv. landsm.", XV, 1897), Modin, "Härjedalens ortnamn ock bygdesägner" (i "Sv. landsm.", XIX, 1903), språkprof i "Sv. landsmålen", III, 2. K. S. E. E. Ll.

Härjedalens domsaga, Jämtlands län, omfattar Sveg, Hede, Bergs tingslag. 16,521 kvkm. 18,866 inv. (1908).

Härjedalens järnväg, stundom använd benämning på O r s a—S v e g s j ä r n v ä g (se d. o.).

Härjedalens revir omfattar samtliga socknar i Hackås, Näs, Bergs, Sveg och Hede tingslag, med undantag af de i Ängersjö kapellag belägna kronoparkerna Voxna och Stensjö, allt i Jämtlands län. Inom detsamma äro belägna 32 allmänna skogar om 64,331 har, hvaraf 20 kronoparker med en areal af 47,545 har. Reviret lämnade statsverket en bruttoinkomst 1904 af 86,431 kr. och en nettobehållning af 65,751 kr. eller 2 kr. 19 öre per har skogsmark. G. Sch.

Härjedaling, H ä r d a l i n g, invånare i H ä r j e d a l e n.

Härjehägna, ett i Dalarna nära norska gränsen beläget berg. 1,160 m. högt.

Härjevad, socken i Skaraborgs län, Skånings härad. Omkr. 1,000 har. 305 inv. (1908). Annex till Saleby, Skara stift, Barne kontrakt.

Härjeån, S t o r a, ett tillflöde från h. till öfre Ljusnan i Lillherrdals socken, Härjedalen.

Härjulf säges ha varit en från Halfdan Svartes hof flyktad norsk man, som slagit sig ned i Härjedalen, hvilken efter honom skulle ha fått sitt namn. Landskapets namn skrifves dock aldrig Herjulfsdalen, utan Herjardal, Hæradal, Herdal samt i nyare tider Härjeådalen och Härjedalen. Th. W.*

Härkeberga, socken i Uppsala län, Trögds härad. 1,854 har. 367 inv. (1908). Annex till Långtora, Uppsala stift, Lagunda kontrakt.

Härkäpää [-pä], E r i k, finsk biskop, f. (året ej kändt) å Härkäpää gård i Perno socken, Nyland, d. 4 febr. 1578. Han uppehöll sig två år vid Rostocks och därefter en tid vid Wittenbergs universitet, hvarunder han studerade teologi och filosofi samt latinska, grekiska och hebreiska språken. Sedan H. i Wittenberg 1551 förvärfvat magistergraden, återvände han s. å. till hemlandet, försedd med ett rekommendationsbref från Melanchthon till konungen. Denne anställde honom 1555 som rektor för Åbo katedralskola efter Paul Juusten, hvilken 1554 blifvit förflyttad till biskopsstolen i Viborg. I sitt lärarkall synes H. ha utvecklat mycket nit. Han skall bl. a. ha varit den förste, som i skolan införde studiet af grekiska språket. Af denna anledning lära hans afundsmän sökt all möjlig orsak att få honom aflägsnad från hans lärarplats, hvilket äfven lyckades 1568. S. å. utnämndes han emellertid till biskop i Viborg. Han begrofs uti högkoret i Viborgs domkyrka. R. H.

Härledning, *språkv.* Se E t y m o l o g i.

Härlunda. 1. Socken i Kronobergs län, Allbo härad. 12,468 har. 1,546 inv. (1908). Annex till Västra Torsås, Växjö stift, Allbo kontrakt. — 2. Socken i Skaraborgs län, Skånings härad. 3,255 har. 708 inv. (1908). Annex till Skara stad, Skara stift, Domprosteriet. Jfr B j ä r k a. — 3. Friherreskap. Se H e r r e l u n d.

Härlöf, socken i Kronobergs län, Allbo härad. 1,454 har. 219 inv. (1908). Annex till Öjaby, Växjö stift, Kinnevalds kontrakt.

Härmask. Se O r m d r a g.

Härmfågeln l. S p o t t f å g e l n, *Mimus polyglottus*, *zool.*, hör till trastfamiljen inom tättingarnas ordning af fåglarnas klass. Ofvan är den gråbrun, under ljust brunaktig samt har mörkbruna vingar och stjärt; kroppslängden stiger till 25 cm. Den är hemma i Nord-Amerika, och dess utbredning sträcker sig från Förenta staterna till Mexico och Antillerna. Härmfågeln bygger i skogs- och buskmark samt håller sig särskildt om vintern i närheten af människoboningar. För sin ovanliga förmåga att efterhärma andra fåglars läten har den vunnit utomordentligt rykte, och som sångare har den blifvit på det högsta prisad i sitt hemland. Också skyddas den af amerikanerna, hvilka sägas aldrig förtära dess kött, men däremot ofta hålla den i bur. Födan utgöres af insekter, ofta fångade i luften, och frukter. C. R. S. (L—e.)

Härmod (isl. *Hermoðr*), *nord. myt.*, en af asagudarna, Odens son, en personifikation af det krigiska hjältemodet. H. ensam dristade på Odens häst, Sleipner, rida ned till underjorden för att bjuda Hel lösen för Balder. Han red nio nätter och dagar genom mörka och djupa dalar, innan han kom till Hel. Vid återfärden erhöll H. af Balder ringen Draupner att lämna till Oden samt af Nanna ett kläde till Frigg och en guldring till Fulla. Jfr B a l d e r. Th. W.*

Härmästare (ty. *heermeister*) är en oriktigt återgifven form af titeln på tyska ordens mästare i Livland, *der herrmeister*, herr mästaren. Se T y s k a o r d e n.

Härna, socken i Älfsborgs län, Ås härad. 1,828

har. 440 inv. (1908). Annex till Södra Ving, Skara stift, Ås kontrakt.

Härnestads kanal l. grift, i Skåne, förmedlar samfärdseln mellan Åhus och Kristianstad på Helgeån. Kanalen, som kringgår den grunda Yngsjön, har en längd af 2,7 km., ett djup af 0,6 m. och en bottenbredd af 9,5 m., fullbordades 1857 och saknar slussar. Den trafikeras endast af lastpråmar (år 1906 tillsammans 219 st.). A. G.*

Härnevi, socken i Västmanlands län, Torstuna härad. 1,433 har. 401 inv. (1908). Annex till Fröshult, Uppsala stift, Fjärdhundra södra kontrakt.

Härnön, ö vid Ångermanlands kust, s. om Ångermanälfvens utlopp, omfattar allra största delen af Härnösands stad och Härnö f. d. socken, som förut bildat med staden en kyrkoförsamling, men numera, sedan 1873, äfven i judiciellt, administrativt och kommunalt hänseende är förlagd till Härnösands stad och med staden införlifvad. Arealen är 39,3 kvkm.

Härnösand, stapelstad i Ångermanland, Västernorrlands län, är beläget å Härnön, närmaste fastland och en liten mellanliggande holme (se vidstående situationsplan af staden samt fig. 3), på ett afstånd af omkr. 3 km. från Ångermanälfvens utlopp. Hela det under stadens jurisdiktion lydande området, hvartill hör Härnön, är fullt 4,000 har, af hvilka omkr. 900 har utgöra stadens egentliga område och blott vid pass 30 har stadsplanen. Med staden ha 1892 förenats områden af Gådeå by, de s. k. Gådeåstaden och Rotudden. Vid 1907 års slut var taxeringsvärdet å fast egendom 14,572,650 kr., hvaraf jordbruksfastighet 830,750 kr. Stadens jord är satt till 8½ mtl. 9,198 inv. (1908). Mycket arbete och mycken kostnad återstå för staden, för att stadsplanen skall blifva väl reglerad och väl bebyggd. Bland offentliga byggnader märkas domkyrkan (invigd 1846; fig. 4), landshöfdingeresidenset (fig. 6), biskopsgården (nybyggd af sten), allmänna läroverkets hus (fig. 7), tekniska elementarskolan, landsstatshuset (nytt under byggnad) och rådhuset, frimurarhus, nytt post- och telegrafhus (under uppförande), tingshuset (fig. 5). Invid kyrkan ligger stadsträdgården, en vacker anläggning, och nära därintill ligger den väl och prydligt ordnade kyrkogården. Omgifningarna däromkring, likasom kring staden i öfrigt, äro synnerligen vackra. Den lilla holmen, som ligger mellan Härnön och fastlandet, är förenad med den förra genom en svängbro öfver kanalen, Härnösands kanal (se d. o.), och med det senare genom en fast bro. Svängbro finnes till Kronholmen, där nya kajen under 1907—08 utfördes med järnvägsspår för en kostnad af öfver 200,000 kr. Staden har järnvägsförbindelse med Solleftcå sedan 1893 (se Härnösand—Sollefteå järnväg) och reguljär och liflig ångbåtsförbindelse med såväl kuststäderna som platser vid Ångermanälfven. Stadens handelsflotta räknade 1907 4 segel- och 13 ångfartyg om 9,420 ton samt 8 ångfartyg under 20 ton om sammanlagdt 436 hkr. Summan af de under året ankomna och afgångna fartygens antal var 6,542 om 703,028 ton, hvaraf 286 om 96,912 ton i utrikes fart. De å stadens sjömanshus inskrifne sjömännen utgjorde s. å. 78 befälhafvare och 482 man. Hanulandenas antal var 179, med 263 pers. betjäning och en uppskattad inkomst af handelsrörelsen af 765,000 kr. I staden finnas följande kreditanstalter: Härnösands enskilda bank, förändrad till bankaktiebolaget Norra Sverige, Ångermanlands folkbank och afdelningskontor af Riksbanken (sedan 1890), Norrlands hypoteksförening, Härnösands sparbank, Västernorrlands läns ränte- och kapitalförsäkringsanstalt m. fl. Handtverkarnas antal år 1907 uppgick till 105, med 237 arbetare och en för bevillning uppskattad inkomst af handtverksdriften af 174,600 kr. Fabriksrörelsen är ej synnerligen stor: 1907 26 fabriker med 597 arb. och ett tillverkningsvärde af nära 2,6 mill. kr., hvaraf mer än hälften kom på 1 cigarrettfabrik (fig. 9) och 2 sågverk. — Vid 1907 års slut uppgåfvos stadens tillgångar utgöra 3,364,415,66 och skulder 1,799,875 kr.; utgifterna under året voro 464,799,33 kr., och utgjorde utskylderna såväl för fast egendom som för inkomst af kapital och arbete 5 kr. pr bevillningskrona. — H. är säte för landshöfdingen öfver Västernorrlands län, biskopen öfver Härnösands stift, fördelningschefen i 6:e arméfördelningen och (tills vidare) Västernorrlands regementes chefsexpedition. I staden finnas högre allmänt läroverk, tekniskt elementarläroverk (uppfördt af staden), folkskollärarseminarium, folkskola, navigationsskola, elementarskola för flickor, 7:e döfstumundervisningsdistriktets döfstumskola (fig. 8), kemisk station för jordbruket och näringarna, volontärskola, lasarett och kurhus, epidemisjukhus, hospital för sinnessjuka, nyuppfördt centralfängelse, postkontor och telegrafstation samt 3 boktryckerier. I H. utgifvas 2 dagliga tidningar, "Vesternorrlands allehanda" och "Hernösandsposten". Staden uppgifves vara den första europeiska stad, som skaffade sig fullständig elektrisk belysning, till hvilken kraft föres genom en 3,5 km. lång ledning från de med vattenkraft drifna dynamomaskinerna vid Gådeån. — Enligt vallagen af 1909 hör H. för val af riksdagsman till Andra kammaren till Ångermanlands södra valkrets. Det utgör en församling, som bildar ett regalt pastorat (prebende åt biskopen) af Ångermanlands södra kontrakt. — Stadens vapen (fig. 1) är en svart bäfver med en gädda i munnen.

Fig. 1. Härnösands vapen.

Historia. Sedan Johan III befallt, att en stad å H:s gamla handelsplats skulle anläggas, men provinsens undersåtar begärt att därifrån förskonas, utfärdade konung Johan 3 juni 1584 en ny befallning, att landsköpmännen, såvida de icke ville bortsändas till att återuppbygga de genom kriget vunna, men ödelagda städerna i Ryssland, skulle välvilligt bygga denna stad i fäderneslandet, då de ock skulle erhålla privilegier. Dessa erhöllos 11 mars 1585. I dem gjordes genom särskilda k. bref under nära 200 år ändringar, dels ökande, dels hämmande stadens friheter. Genom k. br. 3 dec. 1765 erhöll staden, om ock under vissa inskränkningar, stapelstadsrättigheter, hvilka utvidgades 15

Situationsplan af
HÄRNÖSAND.
meter.
1. Länsresidens.
2. Gamla landsstatshuset.
3. Domkyrka.
4. Rådhus.
5. Högre allm. läroverk.
6. Elementarläroverk för flickor.
7. Nya landsstatshuset.
8. Småskollärarinneseminarium.
9. Folkskolor.
10. Teknisk skola.
11. Fattighus.
12. Barnhem.
13. Riksbankens afdelningskontor.
14. Härnösands enskilda bank.
15. Härnösands sparbank
16. Norrlands hypoteksförening
17. Post- och telegrafhus.
18. Biskopsgården.
19. Konsistoriehuset.
20. Tullhus
21. Brandstation.
22. Spruthus.
23. Norrlands ångfartygs-assuransförening.
24. Teater
25. Station för inre elektrisk belysning.
26. Stadshotellet.
27. Immanuelskyrkan.
28. Bonhus
29. St Petriorden
30. Kronholmskajen
31. Folkskollärarseminarium.
32. Navigationsskola
33. Ph. U. Strengberg & komps cigarrettfabrik.
34. Cellfängelse.
Norrmalmstorg
Härnösands Mekverkstad och varf
Norra sundet
Hamntorget
Hamntorgsparken
Härnösands stads vretar
Volontarskola
Vattentorn
Ångsåg
Bockholmen
Brännerigärn
Kronholmsparken
Nybrogatan
Jarnvagsstation
Nattviken
Torget
Bastholmsparken
Kanalen
s.k. Hofsjorden
Park
Gådeå torget
Folkparken
Hospital
Lasarett
Bofstumskola
Mekverkstad
Södra sundet
Gådeå bys. under Härnösand lydande egor
N

Fig. 2.

Fig. 3. Härnösand, sedt öfver södra sundet.

Fig. 4. Härnösands domkyrka.

Fig. 5. Tingshuset.

Fig. 6. Länsresidenset, rådhuset och landsstatshuset (gamla).

Fig. 7. Allmänna läroverket. (Därbakom Tekniska elementarskolan.)

Fig. 8. Döfstumskolan.

Fig. 9. Strengberg & komp:s cigarrettfabrik.

Fig. 10. Härnösand i slutet af 1600-talet, efter Sueciæ-verket (staden härjades af eld 1710 och 1711).

juli 1812. 1647 blef H. säte för en superintendent, hvilken 1772 upphöjdes till värdighet af biskop. 1778 blef det residensstad för Västernorrlands län. K. S. (G. T—ll.)

Härnösands kanal genomskär inom staden Härnösand den västligaste delen af Härnön och förenar stadens hamn med det s. k. Södra sundet mellan Härnön och fastlandet. Kanalen, som blef färdig 1854, har en längd af omkr. 0,7 km., ett djup af 3,6 m. och en bottenbredd af 8,6 m. Den begagnas hufvudsakligen för kusttrafiken mellan Härnösand och Sundsvall samt trafikerades 1907 af 1,478 ång- och 317 segelfartyg och prámar. A. G.*

Härnösand—Sollefteå järnväg (sign. Hd. S. J.), bredspårig (1,435 m.), 102 km. lång, tillhörig Härnösand—Sollefteå järnvägsaktiebolag, är belägen inom Västernorrlands län och sträcker sig från Härnösand utmed Bottenhafskusten och Ångermanälfvens mynning till Bollstafjärden samt genom Ytterlännäs och Dal till älfven vid Mellby och därifrån västerut längs älfvens södra sida till Sollefteå, slutstation för den från Långsele station vid Norra stambanan utgående grenbanan. Banan öppnades för trafik i dec. 1893. Bokförda byggnadskostnaden utgjorde vid 1907 års slut 5,681,809 kr., hvaraf för rullande materiel 600,015 kr., och aktiekapitalet 2,139,550 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Härnösand. A. d'A.

Härnösands revir omfattar samtliga socknar i Gudmundrå, Säbrå och Nora tingslag, Edsele, Helgums, Långsele, Sollefteå, Graninge, Dals, Ytterlännäs och Torsåkers socknar samt af Indals-Lidens socken kronoparkerna Västra och Östra Oxsjö och af Ljustorp socken kronoparkerna Västra och Östra Laxsjö, allt i Västernorrlands län. Reviret är uppdeladt i 3 bevakningstrakter: Sollefteå, Säbrå och Laxsjö. De allmänna skogarna bestå af 9 kronoparker om 18,258 har och 20 ecklesiastika boställens skogar om 7,646 har. Kronoparkerna lämnade 1904 en bruttoinkomst af 76,822 kr. och en nettobehållning af 56,470 kr. eller 4 kr. 66 öre per har skogsmark. G. Sch.

Härnösands stift, som afskildes som en superintendentia 1647 från ärkestiftet och blef 1772 ett biskopsstift, omfattande landskapen Medelpad, Ångermanland, Jämtland (hvartill i senare tid kommit en liten del af Hälsingland), Härjedalen och Västerbotten med därtill hörande lappmarker, delades 1 jan. 1904 så, att de församlingar, som tillhörde Västerbottens och Norrbottens län, bildade Luleå stift. H. stift omfattar nu *a)* Västernorrlands län (utom den mosaiska församlingen i Sundsvall) med 8 kontrakt, 50 pastorat och, utom 1 militär- och 4 bruksförsamlingar, 67 församlingar; *b)* Jämtlands län med 4 kontrakt, 25 pastorat och, utom 1 militär-, 1 bruks- och 4 lappförsamlingar, 61 församlingar, af hvilka en har en liten del i *c)* Kopparbergs län. Kontraktens antal är sålunda 12, i hvilkas benämning ingå de flesta landskapens namn, Ångermanlands i 6, Medelpads i 2 och Jämtlands i 4. Af de 75 pastoraten äro 2 prebenden, 27 regala, 45 konsistoriella, och i 1 tillsättes kyrkoherden af domkapitlet. Af de 128 egentliga församlingarna äro 4 stads- och 124 landsförsamlingar. Stiftets areal är omkr. 76,550 kvkm., och folkmängden uppgick vid 1908 års slut till 362,549 pers., hvaraf 246,751 i Västernorrlands län, 115,755 i Jämtlands län och 43 i Kopparbergs län. K. S.

Härold (mlat. *heraldus*, fr. *heraut*, ty. *herold*, af outredt, säkerligen germanskt ursprung), under medeltiden en ämbetsman med uppgift att vaka öfver, att vid hofvet och vid ridderliga öfningar höfviskt skick och gammal sed iakttogos. Härolderna hade bestyret med ledningen af offentliga fester, såsom kröningar, furstliga förmälningar, dop och begrafningar. De voro domare i tvister rörande adelsväsendet, uppgjorde och förbättrade adelns vapen, höllo vapensyn vid torneringar och bestämde öfver rättigheten att deltaga i dessa. De hade äfven till en af sina hufvuduppgifter att noga studera heraldiken (se d. o.). Härolderna bestodo af tre klasser: 1) vapenkonungar (fr. *rois d'armes*), hvilka förestodo undervisningsanstalterna i heraldik, 2) härolder (fr. *herauts d'armes*) och 3) persevanter (fr. *poursuivants d'armes*) l. lärlingar. Härolderna buro vapenrockar, på hvilkas bröst och rygg voro stickade deras furstars vapen; till deras uniform hörde ock en staf. De höllo sin vetenskap, som utom heraldik omfattade äfven

Härold vid svenska riksdagens afblåsning 1830.

ceremonikunskap, hemlig inom sitt skrå. Med tornerspelens förfall upphörde häroldernas betydelse. Numera spela härolderna endast en underordnad roll som tjänstgörande i processionerna vid vissa högtidliga tillfällen, t. ex. kröningar, riksdagars öppnande, receptioner inom ordnar och gillen o. s. v. Särskildt i England finnes ännu kvar ett ganska rikt utbildadt häroldsväsen. I Sverige finnas vid K. M:ts orden äfven en rikshärold (se d. o.) och två härolder. Häroldsplatserna vid Svärds-, Nordstjärne- och Vasaorden äro numera vakanta. B. S.*

Härordning, Arméorganisation l. Krigsförfattning kallas det sätt, på hvilket ett lands krigsmakt till lands är ordnad. Hos de äldsta historiska folken, hinduer, egypter och äfven perser, bildades krigsmakten till lands af en särskild kast, krigarkasten, eller genom uppbåd af hela folk, hvilka som stöd hade några utvalda, icke sällan värfvade trupper, t. ex. grekiska legotrupper. I Grekland och Rom ansåg i äldre tider hvarje fri man som sin rättighet att ha en plats i härens led; men med dessa staters tilltagande förfall drogo sig alla medborgare, som kunde det, undan krigstjänsten, och slutligen öfverlämnades romerska statens försvar h. o. h. åt besoldadt folk af främmande stam, mest germaner. Vid dessas därefter skeende anfall på romerska riket och under deras stora vandringar (4:e—7:e årh. e. Kr.) kämpade åter folken i sin helhet. Sedan de nya germanska staterna något ordnats, ersattes folkuppbåden småningom mer och mer af de väpnade skaror, med hvilka vasallerna inställde sig till sin länsherres tjänst, och slutligen bildades hären snart sagdt uteslutande af den ärftliga länsadelns tungt rustade rytteri. Bruket af eldvapen och den öfvervikt, som detta gaf fotfolket (14:e och 15:e årh.) öfver det harneskklädda rytteriet, samt konungarnas sträfvan att göra sig oberoende af länsadeln föranledde bildandet af stående härar. Sådana uppstodo först i Frankrike (de s. k. ordonnanskompanierna 1445) och sedan i öfriga länder. Som deras förebilder tjänade de trupper, som de tyska och italienska städerna redan dessförinnan haft under några århundraden. Vid 16:e årh:s ingång bestodo alla länders härar af värfvadt folk: rytteri (ännu till stor del klädt i harnesk), en tid bortåt bildadt af endast adelsmän med deras följen, och fotfolk, värfvadt dels inom landet, dels utom detsamma (schweizare, skottar och tyskar stredo vid den tiden som legotrupper på alla Europas slagfält). I högsta nödfall anlitades, ehuru sällan, folkuppbåden. Under hela 17:e och 18:e årh. fortforo härarna sålunda att bestå af uteslutande värfvade trupper, här och där förstärkta med manskap, som erhölls genom utskrifning. Franska revolutionen (från 1789) medförde en fullkomlig omstörtning i alla länders härordning. Franska republikens härar fullständigades först af frivilliga, 1793 genom uppbåd i massa och sedermera genom rekvisition (utskrifning), tills 1798 års konskriptionslag förklarade alla män mellan 20 och 25 års ålder skyldiga till krigstjänst (att sätta man i sitt ställe var tillåtet). De värfvade härarna blefvo nu otillräckliga och ersattes mer eller mindre fullständigt genom utskrifning, i Österrike genom konskriptionslagen af 1781 (i Preussen genom den förnyade kantonförfattningen af 1791). Värfningen bibehölls i England och Sverige samt, i mindre omfattning, i några mindre stater. Den nya grundsatsen, att härarna skulle bildas af själfva folken, fick sitt fulla uttryck i preussiska rekryteringslagen af 1814, genom hvilken allmän värnplikt utan rätt att sätta annan man i sitt ställe infördes. Alla öfriga stater utbytte småningom utskrifningen mot rekrytering på grund af allmän värnplikt (med rätt att sätta annan man i sitt ställe), och de bibehöllo detta rekryteringssätt, ända till dess 1866 och 1870—71 års händelser visade det preussiska systemets öfverlägsenhet, hvarefter detta nästan öfverallt blifvit antaget. Tjänstetiden under fanan, på värfningens tid högst olika, var, då utskrifning nyttjades, ganska lång (stundom till och med på lifstid), men har numera blifvit förkortad till 2—3 år. Därtill kommer en längre eller kortare tjänstetid vid härens olika reserver.

Oaktadt härordningens grunddrag numera äro ganska lika i de flesta stater, kan man dock särskilja vissa olikheter mellan olika härordningssystem. På grund af det system, som tillämpas, erhåller staten antingen en milishär eller en stående här eller en kaderhär. Milishär kallas den här, i hvilken hvarje krigsduglig medborgare är skyldig att inträda, men vid hvilken såväl befäl som trupp befinna sig i verklig tjänstgöring endast en mycket kort tid och följaktligen erhålla en ytterst ringa krigsbildning. Stående här kallas den, som ständigt är sammandragen till hela sin styrka, och kaderhär en sådan, vid hvilken befäl, underbefäl och en mindre del manskap ständigt underhållas, men hvars hufvudmassa af manskapet endast en tid är i tjänstgöring och sedan står till förfogande. Vid tillämpningen af dessa olika system kan en del af ett lands stridskrafter vara grundad på ett system, en annan del på ett annat. Milissystemet är strängt genomfördt endast i Schweiz, där hela organisationen hvilar på detsamma. Ehuru organisationen är särdeles väl gjord, saknar truppen till följd af den korta tjänstgöringstiden erforderlig utbildning, och befälet är alls icke vuxet sin uppgift (brist på dugliga officerare är milissystemets kanske svagaste sida). En stående här i ordets egentliga bemärkelse finnes endast i England, där hela den egentliga fälthären underhålles äfven i fredstid. Den uppsättes medelst värfning; de reserver, som man på senare tiden sökt införa, äro alltför obetydliga för att medföra någon ändring i systemet. Härens hittills varande reserv, milisen, kan äfven anses för en stående här, ehuru med ringa tjänstgöring och ringa utbildning. En på grund af utskrifning eller allmän värnplikt rekryterad här (i senare fallet med rätt till friköp eller att sätta man i sitt ställe) kan äfven blifva stående, om manskapet kvarhålles i tjänst en längre tid; äfven i detta fall blir reserven fåtalig samt obetydligt eller alls icke öfvad (Ryssland före 1874, Frankrike före 1870). Kaderhärar, eller sådana härar, som grunda sig på kader- och reservsystemet, ha numera blifvit införda i nästan alla länder. Vid dem finnas officerare, underbefäl och en del manskap, som mer eller mindre gjort krigstjänsten till yrke och sålunda utöfva denna en längre tid. Till de af dessa personer bildade kadrerna inkallas så mycket af det på grund af allmän värnplikt tjänstskyldiga manskapet, som statens tillgångar och hänsyn till landets förmåga att undvara arbets-

krafter tillåta. Uttagningen sker efter lottdragning itan rätt till byte; frivilliga antagas dock. Det nkallade manskapet står så länge i tjänst (vanligen 2—3 år), att det erhåller fullständig krigsbildning. Det utbildade, men icke längre i tjänstgöring va- ande manskapet tillhör hären (reserven, landtvärnet o. s. v.) en viss tid och inkallas i händelse af krig. I fredstid undergår det blott mönstringar och stun- dom kortare öfningar. I några länder, såsom Hol- and och Belgien, förekommer en blandning af flera olika system. I Sverige har hvarje trupp ända till början af 20:e årh. bestått af två olika element, ıtan beröringspunkter sinsemellan, nämligen af en tående trupp, värfvad eller indelt, och en milis. Den förra, till hvilken allt befälet hörde, förtjänade fullaste mått namnet stående, ty någon reserv ånns där i egentlig mening icke, och den reserv, om fanns, beväringen, var en verklig milis ned ytterst ringa öfning och ännu mindre organisa- ion. Numera är svenska hären en kaderhär (se om less organisation Sverige, Försvarsväsendet).

Hären måste numera i krig kunna uppbringas till den största möjliga styrka, på samma gång som den fred bör vara så liten som möjligt. Den måste med den största möjliga hastighet kunna öfvergå från fredsfot till krigsfot (mobiliseras); den måste genast vid krigsutbrottet vara fullkomligt utbildad för kri- get, och den måste vara så inrättad, att förluster lastigt kunna ersättas och att nya trupper kunna bildas. Alla dessa fordringar uppfylla endast väl rganiserade kaderhärar till följd af den mängd rigsbildadt reservmanskap, öfver hvilken de för- oga. Huru mycket detta manskap tages i anspråk nses däraf, att de tyska härarna, hvilkas frids- tyrka var omkr. 400,000 man, under fransk-tyska riget svällde ut till en styrka af $1^1/_2$ mill. krigare ch att ryssarna, med en fredsstyrka af omkr. 300,000 man, under kriget med Turkiet vid ett till- fälle (juli 1878), trots de ofantliga förluster de lidit, hade under vapen mer än 1,800,000 man.

I afseende på truppernas sammansättning och an- ändbarhet skiljer man mellan den vanligen s. k. *aktiva hären*, hvilken utgöres af de i fredstid befint- liga trupperna, medelst inkalladt reservmanskap ragta till krigsstyrka, och som i första hand skall ppträda på krigsskådeplatsen, samt *andra linjen* landtvärn, territorialarmén i Frankrike, reservtrup- perna i Ryssland), hvilken, i fredstid endast obetyd- igt eller alldeles icke organiserad, vanligen består f äldre manskap, blir senare färdig än den aktiva ären samt nyttjas till besättningstrupper och, i hän- delse af behof, äfven till förstärkning af aktiva hä- en. Därtill komma *depôer* för alla dessa trupper ch *landstorm*.

För att åstadkomma största möjliga kraftyttring måste hvarje här indelas i vissa *vapenslag*: infan- teri l. fotfolk, som strider till fots, kaval- eri l. rytteri, som kämpar till häst, och ar- tilleri, som strider med tunga, på fordon förda ldvapen, kanoner o. a. För utförandet af de konst- fjorda arbeten, som förekomma i krig, äro dessutom ingenjörtrupper (tekniska trupper, såsom järnvägs-, telegraf-, ballong- m. fl.) behöfliga. Ka- valleriet uppgår i allmänhet till $^1/_6$—$^1/_{10}$ af infan- teriets styrka (i Sverige är det alltför svagt), artil- leriet bör ha $3^1/_2$—4 kanoner på hvarje 1,000 man nfanteri och kavalleri; ingenjörtrupperna uppgå i allmänhet till omkr. $^1/_{40}$ af öfriga trupper tillsam- mans. — Truppen måste i och för sin ledning in- delas i vissa taktiska enheter. Dessa äro numera öfverallt: vid infanteriet kompaniet (200—250 man på krigsfot), bataljonen (4 kompanier), regementet (2—4 bataljoner, denna enhet öfverhoppas någon gång), brigaden (2—3 regementen), divisionen l. fördelningen (2—3 brigader med 4—9 batterier och vanligen 2—4 skvadroner), armékåren (2—4 divi- sioner med artilleri och stundom kavalleri; bortfal- ler vid små härar) samt armén; vid kavalleriet skva- dronen (100—150 hästar), regementet (4—6 skva- droner, i Sverige äfven kalladt bataljon), brigaden (2—3 regementen) och divisionen l. fördelningen (2—3 brigader); vid artilleriet batteriet (4—8 ka- noner), divisionen (2—4 batterier), regementet och brigaden samt vid ingenjörtrupperna kompaniet och bataljonen. — För att leda trupperna erfordras *befäl*, för att biträda dessa *staber* (se d. o. och Generalstab), för underhåll och proviantering *intendentur* och *träng*, för sjukbehandling *sjukvård*. Dessutom erfordras präster, juridiskt bildade personer, post-, telegraf- och järnvägstjänstemän m. fl. C. O. N.

Härryda, socken i Göteborgs och Bohus län, Säf- vedals härad. 8,741 har. 1,166 inv. (1908). Annex till Landvetter, Göteborgs stift, Domprosteriets södra kontrakt.

Härskande träd, *skogsv.* Se Dominera.

Härskri (fr. *cri de guerre*), rop, som krigarna på en gång upphäfde, då de gingo till strids; en herald- disk devis (se Cry de guerre och Devis) till uppmuntring eller igenkänningstecken i strider. Jfr Fältrop.

Härsköld (langobard. *arischild*, isl. *herskioldr*, fsv. *hærskiolder*), sköld, som bäres i fientlig afsikt (röd sköld i motsats mot hvit, som var fredssymbol, isl. *friðskioldr*); bildligt: krig, strid. Ad. N—n.

Härsmakt, *krigsv.* Se Armé.

Härstamningslära, *biol.* Se Descendens- teori.

Här står jag, jag kan icke annat (ty. *Hier stehe ich, ich kann nicht anders*), ett yttrande, hvarmed Luther säges ha slutat sitt tal inför de tyska stän- derna i Worms 1521, men som saknar stöd af sam- tida skriftliga vittnesbörd.

Härtel, Hermann, musikförläggare. Se Breitkopf (Breitkopf und Härtel) 2.

Härtill är jag nödd och tvungen, ett ordstäf, om hvars uppkomst och betydelse (af tyst förbehåll) se Brask, Hans, sp. 25.

Härån. Se Hoksjön.

Häser (Haeser), Heinrich, tysk läkare, f. 1811 i Rom, d. 1884 i Breslau, blef 1836 docent i Jena, 1839 e. o. och 1846 ord. professor vid poli- kliniken därstädes samt kallades 1849 till pro- fessor i Greifswald och 1862 till professor i Breslau. H. var en synnerligen lärd man och in- lade framför allt stora förtjänster genom sina arbe- ten i medicinens historia. Hans förstlingsarbete i denna riktning, *Historisch-pathologische untersuch- ungen als beiträge zur geschichte der volkskrankhei- ten* (1839—41), följdes 1843 af *Bibliotheca epi- demiographica* (2:a uppl. 1862) samt 1845 af *Lehr- buch der geschichte der medicin und der volks- krankheiten* (3:e, mycket utvidgade uppl. i 3 bd, 1875—82). Därjämte utgaf han *Geschichte der*

christlichen krankenpflege und pflegerschaften (1857), *Die vaccination und ihre neuesten gegner* (1854), *Übersicht der geschichte der chirurgie* (1864, 1879) m. m. (R. T—dt.)

Häsleby (Hässleby). 1. Socken i Jönköpings län, Södra Vedbo härad. 9,722 har. 1,878 inv. (1908). Annex till Rumskulla, Linköpings stift, Tunaläns och Sevede kontrakt. — 2. Kronopark, i ofvannämnda socken, Eksjö revir, Jönköpings län, bildades 1882 af f. d. majorsbostället Häslebys skogs- och hagmarker. 1884 förenades en större del af professbostället Baggarp med kronoparken. Jämlikt k. bref 24 mars 1895 inköptes en del af Marianelunds säteri. Genom k. bref 6 maj 1898 afsöndrades 50 har till Häsleby sanatorium, hvarjämte lika stort område, frånskildt kronoparken genom hägnad, disponeras af sanatoriet, men förvaltas i samband med kronoparken. Denna är flerstädes beväxt med synnerligen vacker skog af hufvudsakligen tall. — 3. Lungsotssanatorium. Se Jubileumsfondssanatorier. 2. G. Sch.

Häslebyån, tillflöde till Emmån (se d. o.).

Häslunda (Hässlunda), socken i Malmöhus län, Luggude härad. 1,402 har. 571 inv. (1908). H. bildar med Risekatslösa ett alternerande regalt och till egaren af Bosarp patronellt pastorat i Lunds stift, Luggude kontrakt.

Hässelby, gods. Se Hesselby.

Hässelbyholm, fideikommissegendom. Se Hesselbyholm.

Hässelkulla, järngrufva. Se Hesselkulla.

Hässelskog, felaktigt namn för Edsleskog (se d. o.).

Hässja, *landtbr.*, ställning för upphängning af säd och stråfoder till lufttorkning. I norra Sverige brukas allmänt stånghässjor (fig. 1), bestående

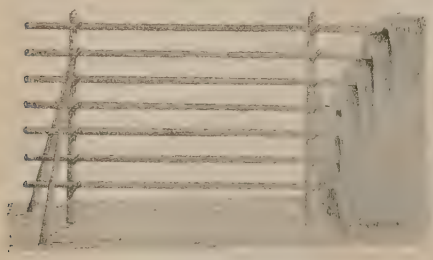

Fig. 1. Stånghässja för hö.

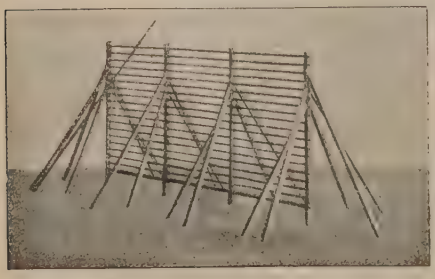

Fig. 2. Norrländsk kornhässja.

af hässjestolpar, *gubbar*, som nedsättas i marken i rad, hvarefter i dessa fästas pinnar, och på dem läggas hässjestänger, *ron*, på hvilka gräset upplägges. Mellanrummet mellan två stolpar kallas ett *golf*. I Västernorrlands län och här och hvar i södra Norrland och Dalarna har man mycket höga kornhässjor (fig. 2), hvilka äro fast upptimrade, och

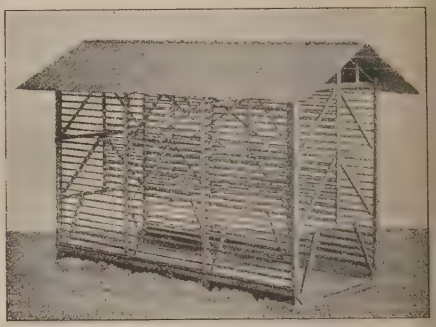

Fig. 3. Västerbottenshässja.

i Västerbotten äro dessa försedda med tak (fig. 3), så att de bilda ett slags väderrior, som ofta stå intill trösklogen. I södra och mellersta Sverige användas sedan 1880-talet alltmer allmänt linhässjor

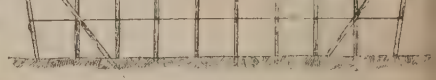

Fig. 4. Linhässja.

(fig. 4), bestående af i rad ställda störar, hvarpå hässjelinor bindas. Hässjning är ett ypperligt bärgningssätt, särskildt i regnigt väder, emedan det, som upphängts på hässja, hastigt torkar och kan motstå mycket regn utan att taga synnerlig skada. H. J. Dft.

Hässjö, socken i Västernorrlands län, Ljustorps tingslag. 15,948 har. 3,640 inv. (1908). Annex till Ljustorp, Härnösands stift, Medelpads östra kontrakt. H., som omfattar äfven Lögdö bruk (189 pers.), skall framdeles med Tynderö bilda ett eget pastorat.

Hässlebrodd, *bot.*, namn på gräset *Milium effusum*.

Hässleby. Se Häsleby.

Hässleholm, köping och järnvägsstation i Kristianstads län, Västra Göinge härad, belägen till större delen i Stoby socken och till en mindre del i Vankifva socken vid Södra stambanan, 83 km. fr. Malmö. 2,673 inv. (1908), hvaraf 2,248 tillhörde Stoby och 425 Vankifva socken. 1860 anlades järnvägsstationen H. å Södra stambanan, 535 km. från Stockholm, 83 km. från Malmö, 30 km. från Kristianstad och 77 km. från Hälsingborg; sistnämnda två städer sättas genom enskilda järnvägar i förbin-

else med stationen, som dessutom är utgångspunkt ör H.—Markaryds järnväg. Platsen, som började ebyggas, sedan järnvägsstation anlades, är afsöndrad rån egendomar i Stoby och Vankifva socknar. Den ar från början bebyggts efter en bestämd plan, så tt kvarteren äro regelbundna, gatorna raka och reda samt tomterna jämförelsevis stora. Två rymga torg finnas. Antalet bebyggda tomter är närare 300 och de obebyggdas omkr. 100. Arealen är 49,35 har, men ansökan har gjorts att få med köingen förena det område, som tillhör Skånska trångåren (förlagd dit 1907) och åtskilliga andra omåden, hvarigenom dess område skulle nästan förubblas. Taxeringsvärdet var 1908 214,500 kr. å rdbruksfastighet och 3,512,400 kr. för annan stighet; den för bevillning uppskattade inkomsten är 850,712 kr. Köpingen bildar eget skoldistrikt r. o. m. 1904. 1907 hade H. 57 handlande med 0 biträden och en till nära 100,000 kr. uppskattad nkomst af handelsrörelsen, 102 handtverkare med 45 arbetare och en inkomst af handtverksdriften af nkr. 64,000 kr. samt 12 fabriker med 275 arbetare ch ett tillverkningsvärde af 1,209,130 kr., bl. a. en ek. verkstad för tillverkning af järnvägsmateriel. är finnas afdelningskontor af bankaktiebolaget Söra Sverige, 2 sparbanker, postkontor, apotek, teleraf- och rikstelefonstation, provinsialläkare, disriktsveterinär, och där utgifvas tidningarna ''Nordskånska dagbladet Hessleholms tidning'' (6 ggr i eckan), ''Norra Skåne'' (3 ggr i veckan) och ''Sunerboposten'' (3 ggr). Genom k. br. 22 jan. 1887 ch 28 juli 1888 föreskrefs, att byggnads-, brandch ordningsstadgan för rikets städer samt hälsoårdsstadgans bestämmelser rör. stad skulle tillämpas inom det nuv. köpingsområdet, och k. br. 8 dec. 893 medgaf, att samma område finge under vissa illkor som en kommun för sig bilda en jämväl i attigvårdshänseende från Stoby och Vankifva sockar afskild köping. Sedan dessa villkor fullgjorts, förordnade K. M:t 12 sept. 1900, att ifrågavarande område skulle med 1901 års ingång inträda i de æviljade köpingsrättigheterna.

Hässleholm—Markaryds järnväg (sign. H. M.), Hässleholm—Markaryds järnvägsaktiebolag tillförig, bredspårig, 37 km. lång järnväg från Hässleholms station å Södra stambanan i Kristianstads län fver Vittsjö kyrkoby till Markaryds kyrkoby i Kronobergs län. Förutom till statens järnvägar har järnvägen i Hässleholm anslutning till Hälsingborg—Hässleholms och Kristianstad—Hässleholms järnvägar samt i Markaryd förbindelse dels med den är korsande Skåne—Smålands järnväg genom särskildt spår till Markaryds västra station, dels direkt ed Markaryd—Veinge järnväg, hvarigenom en rafikled mellan Södra stambanan och Västkustanan uppstår. Hässleholm—Markaryds järnväg, om med 32 km. är belägen inom Kristianstads och ed 5 km. inom Kronobergs län, har uppkommit enom sammanslagning, 21 maj 1897, af den 14 m. långa, för trafik i okt. 1892 öppnade Vittsjö—Markaryds järnväg med Vittsjö—Hässleholms järnväg, som hade en längd af 23 km. och öppnades för rafik i sept. 1890 och till hvilken den förra järnvägen förvärfvat eganderätten. Bokförda byggnadskostnaden utgjorde vid 1907 års slut 1,397,261 kr., varaf för rullande materiel 221,039 kr. Aktiekapitalet utgjorde vid samma tid 323,000 kr. och reservfonden 2,897 kr. Styrelsen har sitt säte i Hässleholms köping. A. d'A.

Hässleklocka, *bot.*, namn på en blåklocksart, *Campanula latifolia*, hvars blad kunna användas till grönkål; den kallas därför äfven hässlekål.

Hässlekål. Se Hässleklocka.

Hässler, Johann Wilhelm, tysk tonsättare, f. 1747 i Erfurt, d. 1822 i Moskva, var redan vid 14 års ålder organist i Erfurt, konserterade som vandrande mössmakargesäll, grundade 1780 i Erfurt ett konsertföretag och en musikhandel, var 1792—94 kejserlig kapellmästare i Petersburg och därefter musiklärare i Moskva. H. hörde till sin tids bättre kompositörer för klaver. Några af hans stycken spelas ännu med fördel. A. L.*

Hässlunda. Se Häslunda.

Hästafvel afser att fylla såväl statens som enskildas behof af hästar, lämpade för de olika ändamål, hvartill hästen i allmänhet användes. Vid afveln bör därför tillses, att de hästar, som produceras, blifva så tjänliga som möjligt för det afsedda ändamålet. Vid uppställande af afvelsmålet bör man i första hand taga hänsyn till klimatets och jordmånens beskaffenhet. Rasernas egenskaper äro nämligen till stor del beroende på de yttre naturförhållandena, och vid afveln bör därför icke väljas en sådan ras, hvars egenskaper äro utvecklade under helt andra förhållanden än de inom afvelsområdet förhärskande. Bestämmande för afvelsmålet blir äfven, om man föder upp hästar till eget bruk eller till afsalu; och vid ordnande af hästafveln inom ett större område bör i första hand tagas hänsyn till det på trakten förut befintliga stomaterialet, från hvilket förädlingen alltid måste utgå. Sedan gäller det att afgöra, hvilken afvelsmetod bör användas, och har man därvid att välja på *renafvel*, *korsning* eller *inafvel* (se dessa ord). Den närmaste omsorgen blir därefter att utväljа lämpliga afvelsdjur. All förbättring eller förädling af husdjuren grundar sig nämligen på nedärfningen, och genom att till afvel utväljа de individer, som bäst lämpa sig för ett visst behof, kunna djuren småningom göras alltmer tjänliga för det afsedda ändamålet. I allmänhet utöfva båda föräldrarna lika stort inflytande på afkomman, men då hingsten årligen ger upphof till en mängd afkomlingar, som kunna förärfva hans egenskaper, hvaremot stoet i regel lämnar endast ett föl om året, är det naturligtvis af största betydelse för resultatet i afveln, att hingsten utväljes med omsorg. De allmänna fordringarna på en afvelshingst äro, att han är fullt frisk med ett lifligt, energiskt temperament, att han har en för det uppställda afvelsmålet passande typ med särskildt de egenskaper väl utvecklade, som man vid förädlingen företrädesvis önskar få fram, och att han i exteriört afseende är så felfri som möjligt. Hvad särskildt beträffar exteriören, så önskas hos en afvelshingst en djup och bred, väl sluten bål med stark rygg, långt kors och lång, liggande bog, regelbundet ställda extremiteter med väl utvecklade ledgångar och goda hofvar, kraftig muskulatur och regelbundna rörelser. En afvelshingst bör äfven ha visat sig duglig till det arbete, hvartill hans afkomlingar äro afsedda att användas, och inom vissa afvelsriktningar, t. ex. den engelska fullblodsafveln och för produktion af speciella trafvare, äro de aflagda prestationsprofven af afgörande betydelse vid val af afvelsdjur. Hing-

sten bör äfven vara fruktsam och könsorganen därför normalt utvecklade (s. k. klapphingstar, där en eller båda testiklarna stannat kvar i bukhålan, användas ej gärna i afveln, dels därför att de ofta äro ofruktsamma, dels emedan abnormiteten lätt går i arf till deras hanliga afkomlingar, hvarigenom kastrationen försvåras). Af vikt är vidare, att han har förmågan att förärfva sina egenskaper till afkomman. Nedärfningsförmågan bedömes naturligtvis bäst genom granskning af afkomman, men äfven efter härstamningen. Om en hingsts förfäder i flera led varit likartade, d. v. s. haft samma utseende och egenskaper, är det nämligen större sannolikhet för, att typen fortfarande kommer att bibehållas, än om förfäderna varit hvarandra olika. Förekomma bland en hingsts förfäder särskildt framstående individer, räknas det alltid som en förtjänst, emedan de berömda förfädernas egenskaper, genom den s. k. *latenta förärfningen*, möjligen kunna komma att uppträda hos afkomman; finnas åter i stamtaflan djur af okänd härkomst eller af bevisligen sämre beskaffenhet, anses det af samma skäl såsom ett fel, emedan bakslag från dessa kunna befaras.

Äfven afvelsstoet bör väljas med urskillning, och man bör ej uteslutande förlita sig på hingsten. Ett afvelssto bör vara lågbent med djup och bred och tämligen lång bål, som lämnar god plats för fostrets utveckling, regelbunden benställning och lugnt temperament; korta, högbenta ston äro sällan goda afvelsdjur och ej heller sådana med retligt eller nervöst temperament. Afvelsstoet bör vidare ha god foderlust och förmåga att på bästa sätt utnyttja fodret, hvilket under digifningstiden särskildt visar sig i riklig mjölkproduktion; ston med sjuklig könsdrift, som upprepade gånger visa sig brunstiga, s. k. nymfomaner, äro i allmänhet ej lämpliga som afvelsdjur. Af vikt är sedan att välja en för stoet passande hingst, d. v. s. en som till storlek, kroppsbyggnad och typ icke är för mycket afvikande från stoet och af en sådan exteriör, att man kan vänta sig, att hos stoet möjligen befintliga fel kunna komma att utjämnas genom motsvarande förtjänster hos hingsten.

Hästar kunna i regel börja att användas till afvel vid 4 års ålder och af tidigt utvecklade raser stundom t. o. m. vid 3 år. Unga hingstar böra under första året ej gärna användas till flera än 10 à 12 ston; såsom något äldre kunna de betäcka 20 à 30 och såsom fullt utvecklade omkr. 100 ston. För stark användning af hingsten gör honom förr otjänstbar, och en större del af de betäckta stona blir obefruktad; i allmänhet beräknas dräktighetsprocenten till mellan 60 och 70 proc. af de betäckta. För att hingsten så länge som möjligt må bibehållas afvelsduglig, bör han användas i ett efter hans typ lämpadt, måttligt arbete. Utfodringen bör vara kraftig, och vattenhaltiga och slappande foderämnen undvikas. Under den strängaste tjänstgöringstiden tillses särskildt, att fodret håller tillräcklig mängd äggh viteämnen. Ston betäckas vanligen vid 4 års ålder, väl utvecklade djur af kallblodiga raser stundom redan vid 3 år. De till afvel tidigt använda bli vanligen de bästa mödrarna; alltför tidig betäckning hämmar emellertid moderns utveckling, och fölen bli ofta svaga, men uppskjutes betäckningen åter för länge, är det svårare att få dem dräktiga, och ston, som först sent kommit att användas till afvel, bli ofta dåliga ammor. Brunsten inträffar vanligen på våren och varar från 24—36 tim. intill 7 à 14 dagar; hos somliga ston upprepas den regelbundet hvar 4:e vecka, om befruktning ej sker, medan det hos andra kan dröja flera månader, innan brunsten ånyo uppträder. Af vikt är, att stoet föres till hingst vid den rätta tidpunkten, som är vid midten af brunstperioden. Efter fölningen inställer sig brunsten i regel på 7:e—9:e dagen, då dräktighet säkrast uppnås, om betäckning sker. Efterprobering för utrönande, om befruktning inträdt, brukar företagas på 7:e—9:e dagen efter betäckningen, hvilket dock ej är lämpligt, utan förnyad betäckning bör ej ske, förrän ny brunst inställt sig efter upphörande af den brunstperiod, under hvilken betäckning skett. Den vanligaste betäckningstiden är hos oss april—juni, och stona gå dräktiga omkr. 334 dagar. Årlig fölning medför den fördelen, att dräktighet säkrare uppnås, men verkar alltid försvagande på stoet, och stoet bör därför under dräktighetstiden i väsentlig grad sparas från arbete. De dräktiga stona böra utfodras så, att de hållas i godt hull, utan att bli för feta; gödda ston ge ofta små och svaga föl och vanligen äfven mindre mängd mjölk. Af vikt är, att fodret innehåller tillräcklig mängd kalk och fosforsyra, och bör därför användas godt hö och som kraftfoder förutom hafre äfven något hvetekli och maltgroddar; särdeles lämpligt är dessutom bete. Under första hälften af dräktighetstiden kunna stona användas på vanligt sätt, men böra sedan sparas från de tyngsta körslorna; de kunna dock användas i arbete intill 14 dagar före fölningen och böra äfven sedan dagligen motioneras. De närmaste 3 à 4 dagarna såväl före som efter fölningen gifvas endast hö och kylslaget vatten, och därefter ökas utfodringen småningom, så att först efter en vecka eller 14 dagar gifves full ration. Alla hastiga ombyten i utfodringen böra undvikas, då mjölkens sammansättning däraf lätt påverkas, hvarigenom rubbningar i fölets matsmältning lätt uppkomma. Efter ett par veckor kan stoet börja användas i lindrigt arbete, men först efter en månad i fullt arbete. Fölet lämnas från början hos modern, och så snart det gör försök att resa sig, bör man hjälpa det till moderns jufver för att det må få dia; är jufret ömt och svullet, bör det först urmjölkas. Inställer sig diarré hos fölet, är orsaken vanligen att söka hos stoet, och den afhjälpes bäst därigenom, att man knappar in på dettas utfodring, särskildt hafrefodret. En vanlig orsak till diarré är äfven, att fölet för länge varit skildt från modern och därför dricker för mycket på en gång. Under första tiden bör modern därför ej vara borta från fölet mer än ett par timmar åt gången. Intill 3 veckor behöfver fölet intet förutom modersmjölken, men därefter bör gifvas ett tillskott af fint hö och kraftfoder, bestående af en blandning af krossad hafre, hvetekli och linfrökakor. Ju mera kraftfoder man kan få fölet att förtära, desto mindre suger det modern och desto lättare går afvänjningen, som bör ske vid 4—5 månader; en något tidigare afvänjning kan vara behöflig, om stoet på nytt är dräktigt eller skall användas i mera ansträngande arbete, äfvensom om mjölkproduktionen är dålig. Efter afvänjningen utfodras stoet knappt och motioneras strängt; vid riklig mjölkafsöndring gifves lämpligen äfven ett laxer-

del, t. ex. 200 gr. glaubersalt i 1½ l. vatten; jufret mycket hårdt och ömt, bör det baddas med nnvin och vatten eller en lösning af 2 matskedar ocker och 1 matsked alun i 1 l. vatten, men last i nödfall urmjölkas. Hufvudreglerna i fråga fölets utfodring efter afvänjningen äro, att odringen är tillräckligt kraftig, då tillväxten nu synnerligen stark, samt att den lämpas efter ras typ, så att man på bästa sätt befrämjar utklingen af de egenskaper, som för hästens blifde användning äro värdefullast. Då foderämnas inverkan på utvecklingen är olika, så att lliga mera befrämja tillväxten på höjden och ett smäckert skelett, en fast muskulatur och mera ghet i temperamentet, t. ex. hafre, andra åter ra utvecklingen af bredd och massa, såsom strå-er i större mängd, särskildt de gröfre hösorterna, fver- och luzern-hö, rotfrukter och vattenhalt foder i allmänhet äfvensom hvetekli och gröpe, skildt af baljväxter, och då tillväxten är olika der olika perioder, kan man genom lämplig ändning af olika foder påverka utvecklingen i rätta riktningen. Under perioden 1¼—1½ års er, som utmärkes genom en mera ensidig till-rt på höjden, bör höjdtillväxten regleras genom ferationen, som minskas, om unghästen visar denser att bli för högbent, men ökas för sådana, synas bli för små eller ”knyta sig” i växten. der den tid, då tillväxten på djup och bredd skildt skall befrämjas, som lämpligast sker i åldern —2¼ år, bör kraftfodermängden, särskildt ren, minskas för att förmå unghästen att förtära re mängder hö, och för ett ardennerföl kan då as omkr. ½ kg. hafre, 1 kg. hvetekli, 4 l. rötter och för öfrigt godt klöfverhö, 10—12 kg., r efter behag. Af stor betydelse för ett godt ultat vid uppfödning af unghästar är vidare till-g till goda och lämpliga beten. För ädlare tar äro mera högländta betesmarker på kalkgrund pligast, för hästar af tyngre raser fordras åter a frodiga beten, om grofleken och massan skola ehållas. För att hästarna redan från början la kunna draga den största möjliga nyttan af et, bör man på lämpligt sätt förbereda dem därtill om användning af stora mängder stråfoder, så matsmältningsapparaten får vänja sig vid det minösa fodret, och genom att låta dem beta ast en kort stund, tills de fullständigt hunnit ja sig vid gräset. Under betestiden böra hästarna gligen tillses, och skulle betet visa sig otillräckligt, att de magra, gifves ett tillskott af kraftfoder. t böra de ständigt ega tillgång till, helst i form saltstenar, anbragta på bestämda ställen, och la hästarna vistas ute natt och dag, böra på esmarken uppföras lämpliga skjul, som lämna dd mot regn och oväder och där de äfven vid of kunna erhålla sitt tillskottsfoder. Viktigast råga om unghästens skötsel är, att han erhåller räcklig motion; för mycket stillastående är också af de vanligaste orsakerna till misslyckade resultat uppfödning af hästar. Af stor betydelse är en, att unghästens hofvar skötas omsorgsfullt (se f) och att hästen dagligen ryktas och så tidigt möjligt vänjes vid lydnad. Hur snart ungten kan användas till arbete, beror på rasen hästens utveckling. I allmänhet är det att rda, att dressyren börjas tidigt, blott man iaktager, att hästen ej för tidigt användes i ansträngande arbete och därigenom öfveransträngs som ung. Som 2-åriga kunna unghästar af kallblodiga raser börja användas några timmar dagligen till lättare jordbruksarbete, t. ex. för vält eller lättare harf, och vid omkr. 3½ års ålder har plogarbete på lättare jord visat sig vara ett af de förnämsta medlen att befrämja utvecklingen af en kraftig muskulatur och rena rörelser; som 4-åring bör hästen kunna användas i arbete hela dagen, men bör dock fortfarande skonas från de mest ansträngande körningar, tills han vid 5 — 6 års ålder är fullt utvuxen. E. T. N.

1571 egde Sverige omkr. 168,000 hästar, d. v. s. bortemot 200 hästar för hvarje tusental af sin befolkning, ett antal, som år 1805, då hästantalet var omkr. 392,000, nedgått till ungefär 160 och år 1870, då hästantalet var 428,446, ytterligare till 103. Sedan dess har tillbakagången upphört, så att år 1898, då hästantalet var 522,858, fortfarande underhöllos 103 hästar för hvarje tusental af folkmängden. Sistnämnda siffra är ovanligt hög från europeisk synpunkt. Medelsiffran för Väst-Europa var vid samma tidpunkt blott omkr. 55 (men för Öst-Europa omkr. 175). Hela hästantalet i Sverige vid 1905 års slut hade ökats till 554,999. Det relativt största antalet hästar hålles i Skåne; en framställning i detalj af de lokala skiljaktigheterna lämnas i nedanstående tabell:

Län	Hästar		
	Under 3 år	Öfver 3 år	Summa
Stockholms stad	—	6,939	6,939
Stockholms län	3,237	23,273	26,510
Uppsala	3,548	19,290	22,838
Södermanlands.....	2,349	13,946	16,295
Östergötlands	5,068	22,029	27,097
Jönköpings	1,880	13,282	15,162
Kronobergs	829	8,374	9,203
Kalmar	6,311	21,793	28,104
Gottlands	1,888	9,821	11,709
Blekinge	1,718	8,063	9,781
Kristianstads	8,545	34,514	43,059
Malmöhus	13,806	53,264	67,070
Hallands	5,334	20,381	25,715
Göteborgs och Bohus..	2,130	19,641	21,771
Älfsborgs.....	3,852	26,558	30,410
Skaraborgs	9,085	29,366	38,451
Värmlands	1,972	19,248	21,220
Örebro	2,124	14,858	16,982
Västmanlands	2,156	16,550	18,706
Kopparbergs.....	1,711	16,671	18,382
Gäfleborgs	1,371	16,548	17,919
Västernorrlands	1,492	16,050	17,542
Jämtlands.....	3,015	12,399	15,414
Västerbottens	2,243	14,132	16,375
Norrbottens	910	11,435	12,345
S:a i riket 1905 ...	**86,574**	**468,425**	**554,999**
» » » 1900 ...	79,801	453,249	533,050
» » » 1890 ...	67,633	419,796	487,429
» » » 1880 ...	70,230	394,590	464,820
» » » 1870 ...	42,432	386,014	428,446

Att emellertid ej blott antalet hästar i allmänhet ökats, utan äfven beskaffenheten i hög grad förbättrats, framgår af det numera årligen ökade antalet premieringsvärda hästar, som uppvisas inför hästpremieringsnämnderna såväl som af det förbättrade hästmaterielet inom armén äfvensom af jämförelsen mellan rikets in- och utförsel af hästar under olika tidsperioder.

Medelt. af åren	1866/70:	inf.	665,	utf.	1,336 hästar
» » »	1871/75:	»	1,582,	»	2,218 »
» » »	1876/80:	»	2,179,	»	1,516 »
» » »	1881/85:	»	3,055,	»	2,664 »
» » »	1886/90:	»	1,308,	»	2,986 »
» » »	1891/95:	»	1,060,	»	2,715 »
samt år.....	1899:	»	2,009,	»	1,501 »
och år.....	1906:	»	2,030,	»	6,523 »

Värdena å dessa hästar år 1906, beräknade efter det af Kommerskollegium årligen fastställda medelpriset, uppgår för införda hästar till 734,100 kronor och för exporterade hästar till 2,952,650 kronor. B. C—m.

Ledningen af hästafveln i vårt land är anförtrodd åt Stuteriöfverstyrelsen (bestående af en af K. M:t förordnad chef, två ledamöter och en sekreterare). Nämnda styrelse tillkommer i första hand att utöfva högsta administrationen öfver landtbeskälleriinrättningen i riket samt tillse, att alla från statens sida till hästafvelns befrämjande vidtagna anstalter blifva på ändamålsenligaste sätt ordnade. Stuteriöfverstyrelsen eger dessutom rätt att hvarje år till öfverläggning med sig sammankalla ordförandena i prisbelöningsnämnderna och chefen för remonteringsstyrelsen.

För hästafvelns befrämjande hållas årligen med statsmedel understödda premieringar enligt af K. M:t fastställdt reglemente af 5 mars 1909 (Sv. förf. saml. n:r 19 för 1909). Premieringen har till ändamål att verka för åstadkommande af goda och för olika trakter inom landet fullt lämpliga häststammar. För tillämpning af reglementet är riket indeladt i sex distrikt och dessa i underdistrikt, ett för hvarje hushållningssällskaps område. Premieringen verkställes årligen inom hvarje underdistrikt vid besiktningsmöten af en särskild nämnd, bestående af en ordf. och två ledamöter, af hvilka ordf. och den ene ledamoten utses af K. M:t efter förslag af Stuteriöfverstyrelsen och tjänstgöra öfver hela distriktet, medan den andre ledamoten utses af vederbörande hushållningssällskaps förvaltningsutskott för underdistriktet. Afvelsdjur af ädelt, varmblodigt slag premieras öfver hela landet, hvaremot af de kallblodiga raserna endast ardenner, clydesdale samt norsk eller nordsvensk kunna blifva föremål för premiering. Stuteriöfverstyrelsen eger att på vederbörande hushållningssällskaps förslag bestämma, hvilken eller hvilka af dessa raser skola premieras inom de särskilda underdistrikten. Premierna utgå under form af penningpris, skådepenningar af silfver, intyg om godkännande, afvelsdiplom och s. k. friseglar, hvilka berättiga till fri betäckning af premierad hingst. Statens anslag till prisbelöning af hästar utgör f. n. 160,000 kr.; af landsting och hushållningssällskap anslogos för 1908 dessutom 144,433 kr., och premierades under 1908 1,152 hingstar, hvaraf 52 fullblod, 251 halfblod, 433 norska och nordsvenska, 384 ardenner, 13 clydesdale och 7 skogs-russ, och uppvisades vid premieringsmötena 5,228 ston, af hvilka 3,681 kunde godkännas, och af 4,935 uppvisade ungston premierades 2,989.

Den ädla hästafveln inom landet afser företrädesvis produktion af remonter för arméns behof, som utgör omkr. 1,000 st. årligen, samt att fylla behofvet af privata rid- och vagnshästar. För den ädla hästafvelns befrämjande hållas af staten två hingstdepåer, nämligen vid Strömsholm, i Västmanland, och Flyinge, i Skåne, hvarifrån hingstar under betäckningstiden utstationeras till olika delar af landet, där de mot en af Stuteriöfverstyrelsen bestämd afgift få användas till betäckning af privata hästegares ston. Vid Strömsholm stå (år 1908) 74 hingstar, hvaraf 10 engelskt fullblod, och vid Flyinge 111 st. med 12 fullblod; de flesta statshingstarna äro hannoveranare, några importerade från Ostpreussen och några få infödda halfblodshingstar. Den ädla hästafveln står i såväl kvantitativt som kvalitativt hänseende främst i Malmöhus län, och af de 1908 inköpta remonterna härstammade öfver 62 proc. från Skåne. Den tyngre hästafveln afser produktion af lämpliga arbetshästar för såväl industriens som jordbrukets och skogsdriftens behof. För frambringande af tyngre arbetshästar användes mest den rena ardennerrasen (se Ardennerhästen och afbildningen pl. II fig. 4 till art. Hästen). Ardennerafveln bedrifves företrädesvis i södra och mellersta delarna af landet och har sitt egentliga hem i Halland, Västergötland, Södermanland och Östergötland. Ledningen handhafves företrädesvis af Stamboksföreningen för svenska ardennerhästen (stiftad 1901), som har till ändamål att genom rationell stamboksföring tillvarataga och tillgodogöra det inom landet befintliga och för afvelsändamål lämpliga hästmaterial af ren eller öfvervägande ardennerras samt af god, ensartad typ. Stamboken indelas i 3 klasser: A. för hingstar, importerade eller inom landet födda af ren ras, minst 3 år, B. för ston, importerade eller inom landet födda af ren ras eller bevisligen i 4 generationer efter ardennerhingst, C. — stambokens förberedande klass — för ston, som i 2 eller 3 generationer härstamma från ren hingst och vid besiktningen befinnas lämpliga. Clydesdalerasen (se Clydesdalehäster och afbildningen pl. III fig. 3 till art. Hästen användes nästan endast på vissa trakter i Skåne och Halland samt, på senare åren, på en del ställen i Västergötland, där man genom lämpliga clydesdalehingstar söker restaurera den fordom berömda Levene-rasen. För produktion af lättare arbetshästar, särskildt för skogs- och bruksdriftens behof användes mest den norska och nordsvenska rasen, som numera är så godt som uteslutande förhärskande i samtliga län n. om Dalälfven äfvensom i Kronobergs län, men dessutom förekommer äfven i mellersta och södra Sverige utom i Malmöhus, Hallands och Skaraborgs län, där hingstar af nämnda ras ej premieras. Benämningen nordsvensk häst började användas först i slutet af 1890-talet och erhöll officiellt erkännande genom att upptagas i det 1900 förnyade premieringsreglementet. Under detta namn har man sammanfört de mera oblandade resterna af de sedan gammalt inhemska häststammarna, som förut gått under namnen värm-

nds- och dala-häst, jämtlands-, häl-
nge- och norrlandshäst, i afsikt att
ka intresset för denna för vissa trakter af landet
betydelsefulla hästtyp (se Hästen, textfig.
. 5) och motverka den alltmer öfverhandtagande
blandningen med utländska, kallblodiga raser.
jan till förädling af ofvannämnda inhemska häst-
gjordes i Dalarna genom bildande af föreningen
dra Dalarnes hästvänner (stiftad 1893),
uppställde på sitt program renafvel af den in-
nska, nordsvenska hästen utan annan inblandning
den närbesläktade norska östlandsrasen (se Hä-
en, textfig. 3), och efter hand följdes exemplet
amtliga våra nordliga provinser med det resul-
att de kallblodiga hingstarna småningom
kaffades och den nordsvenska hästen nu är ute-
tande förhärskande från Värmland och Dalarna
vidare norrut. Genom brist på lämpliga inhemska
gstar har man vid förädlingen i stor utsträck-
g nödgats använda importerade hingstar af den
stående norska östlandsrasen, hvarigenom den
dsvenska hästen till typen alltmer närmat sig
nna ras. För att bereda tillgång på infödda
gstar af lämplig typ inrättades emellertid på
lut af Kopparbergs, Gäfleborgs, Jämtlands och
sternorrlands läns hushållningssällskap en hingst-
pfödningsanstalt, hvartill af K. M:t 1903 upp-
s kronoegendomen Vången i Jämtlands län. Hvart
ett af de fyra hushållningssällskapen eger att
anstalten uppställa 15 hingstföl, som inköpas
för hvarje sällskap särskilda nämnder och upp-
as vid anstalten till 3 års ålder. I förening
med ha sällskapen upplagt en gemensam stambok
att tillvarataga och för afveln tillgodogöra det
m 5:e och 6:e premieringsdistrikten förefintliga
tmaterialet af ren nordsvensk ras eller typ.
n nordsvensk räknas därvid inom Sverige födda
elsdjur, fallna efter oblandad gammal hälsinge-,
tlands-, dala- eller s. k. norrlandshäst, eller
ande sin härkomst från den dessa närstående
ska östlandshästen med möjligast ensartad typ,
hvilka synas väl lämpade att frambringa en
stant nordsvensk hästras, kännetecknad framför
genom härdighet och förnöjsamhet, styrka, ut-
lighet, ett fromt, men lifligt lynne i förening
d kraftig och torr skelettbyggnad samt slutna och
föreläsevis breda former. Importerade hingstar,
n ej ston, af norsk ras och för parning med
dsvenska lämplig typ intagas äfven. Stamboken
as i 2 klasser: I. hingstar af ren nordsvensk här-
st i 3 generationer (intill 1916 fordras endast
generationer) eller af östlandsras; II. ston, i
rige födda af nordsvensk eller norsk härkomst,
d såväl å fädernet som mödernet i minst 3 gene-
ioner (intill 1916 i 2 generationer från norsk
r nordsvensk hingst och från moder af norsk
r nordsvensk typ).

I Uppland har bildats en hästafvelsförening, ...a aktiebolaget Upplands landt-st, i afsikt att genom användande af afvelsdjur den forna hälsingetypen med undvikande af landning af norskt blod söka restaurera denna an gammalt välkända, inhemska typ, för att igenom utbilda en inhemsk arbetshästras af till-klig storlek och groflek för att motsvara ford-garna på en äfven för mellersta och södra Sverige plig jordbrukshäst. Sitt förnämsta stöd har denna afvelsriktning haft i den af godsegaren Hj. Törnqvist vid Husby gård i Uppland genom använd-ning af afvelsdjur, såväl hingstar som ston, till-hörande den forna hälsinge- eller norrlandstypen, af så ren härstamning som möjligt bildade häststam-men (se Hästen, textfig. 6), som utmärker sig för en i jämförelse med den norska östlandshästen bety-dande storlek och groflek, men med bibehållande af den forna hälsingehästens rörlighet och torrhet i konstitutionen. E. T. N.

Hästanskaffning för krigsbehof. Vid en armé erfordras hästar till ganska stort antal såväl för de beridna trupperna och för de officerare, som måste tjänstgöra till häst, som för fortskaffandet af tross och förnödenheter. De hästar, som erfordras för trupperna på fredsfot, äro i de flesta länder statens tillhörighet och anskaffas genom gemensam remontering, hvarefter hästarna fördelas på trup-perna. Emedan fullvuxna hästar vanligen betinga höga pris, har man inrättat hästdepåer l. remont-depåer, vid hvilka hästar, uppköpta vid spädare ålder, vårdas, tills de kunna sändas ut till trup-perna. Beridna officerare måste vanligen själfva anskaffa sina hästar. I några arméer (Frankrike) erhåller en del officerare hästar af staten till begag-nande, i andra (Tyskland, Ryssland) få de i viss omfattning och på vissa villkor häst af staten. Vid arméns försättande på krigsfot erfordras vida flera hästar (i synnerhet draghästar) än på fredsfot; och då uppköp af det erforderliga antalet icke skulle kunna verkställas på den korta tid, som åtgår för denna öfvergång (mobiliseringen), har man numera i nästan alla länder, efter Preussens för-döme, i lag förklarat alla hästegare skyldiga att vid krigsutbrott ställa sina hästar till krigsstyrelsens förfogande. Bland dessa hästar uttages det erfor-derliga antalet mot ersättning, som enligt värdering erlägges till egarna.

I *Sverige* uppköpas hästar för trupperna af en särskild remonteringsstyrelse. För artilleriet, in-genjörtrupperna och trängen användas dessutom lejda hästar, hvilka begagnas under öfningstiderna. Beridna officerare (utom kaptener samt lägre offi-cerare vid artilleriet och fortifikationen) äro skyl-diga att själfva anskaffa sina tjänstehästar. — Fyllandet af behofvet af hästar vid mobi-lisering sker genom rekvisition på grund af lag af 24 maj 1895 med senare gjorda ändringar och tillägg. Enligt denna lag äro alla egare af hästar med några få undantag skyldiga att mot ersättning afstå erforderligt antal hästar och fordon, hvilket antal är bestämdt af K. M:t samt hvart femte år fördelas på kommunerna, inom hvilka för uttagningen är vald en af fem personer bo-stående nämnd. Kommunerna äro sammanförda till hästutskrifningsområden, hvart och ett afsedt för en viss afdelning af armén. Hästuttag-ningen sker på bestämda mönstringsställen af en mönstringskommission. C. O. N.

Hästantilopsläktet, *zool.* Se Hippotragus.

Hästbana, *järnv.*, sådan bana, med fordon, som framföras på skenor, där dragkraften åstadkommes genom användande af djurs — i allmänhet hästars eller mulåsnors — muskelkraft. I järnvägarnas barn-dom förekommo hästbanor oftare än i nutiden. Den första "järnvägen" i Sverige, mellan sjön Fryken och Klarälfven i Värmland, var en hästbana. Nu-

mera torde hästbanor egentligen förekomma endast vid grufvor och andra industriella anläggningar. Där hästbanorna någon gång användas i vidare utsträckning, äro deras spår merendels lagda i en förut befintlig, offentlig vägs plan. Jfr Spårvägar. H. L.

Hästböna, *bot.* Se Vicia.

Hästdepå (se Depå), *krigsv.* 1. Den till en armékårs eller en arméfördelnings stora träng hörande afdelning, som medför ett antal hästar, afsedda att ersätta den tillfälliga afgång bland hästarna, som kan inträffa vid sagda truppenhet. — 2. Se Hästanskaffning för krigsbehof och Remontdepå.

Hästdjuren, *Equidæ, zool.*, en familj inom hofdjursgruppen *Perissodactyla*, hvilken med afseende på sina *nu* lefvande representanter visar en både enhetlig och mycket egendomlig kroppsbyggnad. De utmärkas genom förekomsten af blott *en* fullt utbildad tå, motsvarande den tredje hos andra däggdjur; extremiteterna äro starkt förlängda; armbågsben och vadben ofullständigt utvecklade; hufvudet är långt, ögonhålan å skelettet genom en benbro skild från tinninghålan; halsen ofvan och svansen beklädda med längre hår; öronen äro stora eller medelmåttiga, tillspetsade; tre framtänder, en liten hörntand, tre, stundom fyra oäkta, tre äkta kindtänder finnas å hvardera käkhalfvan; kindtänderna äro af mycket komplicerad byggnad, i det å kronan de tre tandsubstanserna (tandben, cement och emalj) äro så anordnade, att de å den i bruk stående tandens tuggyta tillsammans bilda en mycket verksam söndermalningsapparat; å de främre extremiteterna ofvanför handroten, stundom ock å de bakre å mellanfoten finnes en hård, hornlik vårta, den s. k. ”kastanjen”, högst sannolikt en sista återstod af en hos hästarnas stamfäder fungerande körtel.

I vildt tillstånd förekomma representanter för hästdjuren i Afrika och vissa delar af Asien; tämda ha ett par hästdjur följt människan öfver hela jorden. De lifnära sig uteslutande af växter och förekomma i hjordar under ledning af en hingst företrädesvis i stäpptrakter.

Familjen omfattar blott *ett* släkte, hästsläktet, *Equus*. Förutom den tämda hästen (se Hästen), *Equus caballus*, må här anföras följande

Fig. 1. Przevaljskijs häst.

arter. Przevaljskijs häst (*Equus Przewalskii*) är stor som en ponny, har svansroten korthårig, delvis upprätt stående man; färgen är något växlande, vanligen rödgrå eller gulbrun, med mörk ryggstrimma; hufvudet och kindtänderna jämförelsevis stora; ”kastanjer” på alla fyra extremiteterna. Lefver i öknarna mellan Altai och Tian-schan och är högst sannolikt identisk med vilda hästar, hvilkas lämningar man funnit i Europas kvartärafiagringar. Den trifves väl i Europas zoologiska trädgårdar. — Dschiggetain se d. o. — Åsnan (*Equus asinus*) har liksom dschiggetain och alla de följande ”kastanjer” blott på frambenen; manen är kort, icke hängande; endast svansens nedre del är försedd med längre hår; öronen äro mycket längre än hos de föregående; färgen oftast grå med ett svart streck längs ryggen och ett annat tvärs öfver skuldrorna. Längre än hästen har åsnan varit tam i Afrika och Asien, hvarifrån den införts till Europa. Man antar, att det är en i Nubiens och Sennars öknar lefvande vildåsna (*E. asinus*

Fig. 2. Nubisk vildåsna (*Equus asinus africanus*).

africanus; fig. 2), som lämnat hufvudkontingenten till tamåsnans uppkomst; denna vildform öfverensstämmer med tamåsnans ofvan angifna kännemärken. Men i Orienten (Syrien, Mesopotamien, Persien, Arabien etc.) anträffas utom den ofvannämnda äfven en mera uppskattad, ädlare åsneras, hvilken är större, enfärgadt hvit eller isabellfärgad och på grund af sin godmodighet och lydaktighet ofta användes som ridjur af de förnämligare kvinnorna. Denna ras torde härstamma från onagern (*Equus onager*), hvilken i vildt tillstånd utbreder sig från Syrien till Mesopotamien, Persien och Afganistan. Denna vildhästart är något mindre än och mähända knappast till arten skild från dschiggetain. Utaf de europeiska länderna ha Spanien och Portugal att uppvisa de största åsneafveln. Som åsnan är ömtåligare för kölän hästen, har den ej fått någon vidsträcktare användning i norra Europa. Åsnan utmärkes för uthållighet och anspråkslöshet med afseende på dieten. Den lär kunna uppnå en betydligt högre ålder än hästen; man har exempel på åsnor, som varit i bruk 55 år. Af ekonomisk betydelse ha bastarderna mellan häst och åsna blifvit. Muldjuret (*Mulus*), som uppkommit genom åsnehingstens parning med häststoet, liknar till sitt yttre mest hästen med undantag af öronen, länden och svansen, som ha större likhet med fadern. Denna bastard har fått en vidsträckt användning som dragare, lastdjur och riddjur ej blott i sydligare länder, utan ock i mellersta Europas bergstrakter, där den säkerhet, med hvilken den går äfven å den svåraste terräng, gör, att den föredrages framför hästen. I Europa står muldjursafvel särskildt i södra Frankrike mycket högt. Af lån-

indre värde och därför ock mycket mindre spridd r mulåsnan (*Hinnus*), bastard af hingst af äst och åsnesto; den liknar mest åsnan och företer ed sin tunga bål och sina svaga ben ett föga tillalande yttre. Båda bastarderna äro i regel ofruktamma, ehuru undantag äro kända, då de fortplantat g med endera af stamarterna.

Under benämningen tigerhästar (*Hippogris*) har man stundom sammanfört några hvarandra ycket närstående, i Afrika förekommande hästjur, hvilka utmärkas genom egendomlig strimmig ärgteckning; de ha upprättstående man; svansen knar åsnans. De lefva i hjordar dels i bergstrakter, els, och hufvudsakligen, på öppna slätter. Fångenkapen uthärda de väl och fortplanta sig i densamma. tskilliga försök att tämja tigerhästar ha gjorts med ramgång. Äfven bastarder af tigerhästar och andra

Fig. 3. Sebra.

ästdjur (ponny, åsna, onager) äro kända. Sebran (*Equus zebra*; fig. 3) liknar till sin kroppsbyggnad mera åsnan än hästen: öronen äro långa, svansen har en lång tofs i spetsen, hofvarna äro smala. Håren å pälens bakre del äro med spetsarna framåtriktade; ärgteckningen utmärkes därigenom, att å hvitaktig botten svarta band öfvergå hela kroppen med undantag af buken och lårens insida; korsryggen ända till svansen bär ett antal tvärställda band; kroppslängden är omkr. 2 m. Denna art är ett bergdjur, som lefver i sällskap, bestående af 7—10 individer. Fordom utbredd öfver hela den klippiga delen af Kapkolonien, är den numera inskränkt till Cradockdistriktet, där den är skyddad genom lag; äfven i syska Sydväst-Afrika finnes den. — Burchells igerhäst se Dauwen. — En annan synnerligen vacker art, Grévys sebra (*E. grevyi*), som utmärkes genom mycket smala svarta band, fylligare svans, genom man, som sträcker sig längre bakåt, o. s. v., är den nordligaste tigerhästen: den lefver i Somalilandet och Abessinien. — Kvagga (*E. quagga*) närmar sig till gestalten mera hästen än åsnan: öronen äro jämförelsevis små, framhofvarna äro större, endast hufvud, hals och skuldror äro fullständigt bandbeklädda; grundfärgen är gulaktigt röd eller kastanjebrun. Kroppslängd öfver 2 m. Kvaggan, som numera torde vara fullständigt utrotad, lefde förr i Oranjefristaten och i de norra och mellersta delarna af Kapkolonien; sannolikt dödades de sista individerna i slutet af 1870-talet. Liksom dauwen och i motsats till sebran var kvaggan ett stäppdjur, som lefde i hjordar af 20—50 stycken, ofta i sällskap med gnu och struts.

Fig. 4. Lemmarnas och tändernas byggnad hos några af hästens förfäder, började med den under tertiärperiodens första skede lefvande *Euprotogonia* (delvis fullständigad med den närstående *Phenacodus*), *I*, och slutande med den *nutida hästen*, *VI*. *II Eohippus*, *III Pachynolophus*, *IV Mesohippus*, *V Protohippus*. Afbildningarna framställa, från v. till h. räknadt: underarmens ben (*s* strålben, *a* armbågsben), underbenet (*sk* skenben, *v* vadben), framfotens och bakfotens tår samt en af öfverkäkens kindtänder. Siffrorna *1*—*5* beteckna tårnas ordningsnummer, räknadt från fotens insida.

Hästens urhistoria kan följas tillbaka ända till tertiärperiodens början, utan att man stöter på någon

lucka. Under denna långa tidrymd ha hästens förfäder undergått viktiga förändringar i skelettets och tandsystemets alla delar, i det de allt fullständigare anpassats efter den miljö, i hvilken de lefde, eller efter de förändringar denna miljö under tidernas lopp undergick. Om man utgår från den *Eohippus* benämnda formen, så äro omkr. 12 stadier från lika många på hvarandra följande geologiska aflagringar funna, och hvart och ett af dessa tolf stadier är kännetecknande för *sitt* geologiska lager. Det stora flertalet af dessa djur har lefvat i nordvästra Amerika. De äldsta hästdjuren äro svåra att skilja från samtida förfäder till vissa andra hofdjur, hvilket beror därpå, att alla de högre däggdjuren utvecklats divergerande från en eller några enkla typer. Å omstående bild fig. 4 äro några skelettdelar och tänder af fem utdöda hofdjur i den ordning, i hvilken de följt på hvarandra i tiden, återgifna så, att den nederst på bilden stående (*Euprotogonia*) är den äldsta och därpå följande (*Eohippus*, *Pachynolophus*, *Mesohippus*, *Protohippus*) äro de närmast yngre formerna (svalget mellan Pachynolophus och Mesohippus utfylles af *Epihippus*); den öfversta raden intages af motsvarande skelettdelar hos den nu lefvande hästen. *Euprotogonia* har lika mycket tycke af ett rofdjur som af ett hofdjur: armbågs- och vadbenen äro fullständigt bibehållna, på såväl fram- som bakbenen äro alla fem tårna utbildade och tjänstgörande, bärande ett mellanting mellan klor och hofvar, den är nästan hälgångare, har lång svans o. s. v. Utgående från detta skede, kunna vi följa sidotårnas tillbakabildning och mellantåns (= den tredje tåns) småningom skeende utbildning och förstoring hos de olika ofvan nämnda hästformerna, tills den moderna hästtypen är uppnådd; hos denna äro af sidotårna endast de förkrympta, under huden dolda mellanhands- och mellanfotsbenen af andra och fjärde tån i behåll — gagnlösa minnen från en tid, då äfven hästdjuren liksom det öfvervägande flertalet andra däggdjur voro utrustade med flera tår. Öfriga, hittills kända skelettdelar äfvensom tänderna förete hos de anförda utdöda djurformerna en med fotskelettet parallell utveckling. Sålunda tillbakabildas armbågs- och vadben småningom, kindtänderna, hvilkas byggnad hos de äldsta väsentligen öfverensstämmer med den hos flertalet andra däggdjur vanliga, bli allt högre och mera komplicerade, å kraniet uppkommer småningom afgränsningen mellan ögon- och tinninghåla o. s. v. — Äfven kroppens dimensioner ha under tidernas lopp tilltagit; sålunda var *Eohippus* ej större än en räf, vissa arter af den yngre *Mesohippus* uppnådde ett fårs storlek, medan de yngsta af de omnämnda utdöda hästarna (*Protohippus*) var så stor som en åsna. Af särskildt intresse är ock det för den rätta uppfattningen af de organiska utvecklingslagarna lärorika faktum, att från den moderna hästens stamträd vuxit ut flera sidogrenar, hvilka under tertiärperiodens lopp dött ut, utan att efterlämna afkomlingar. Sålunda ha från den i vår moderna häst kulminerande stammen utgått former, hvilkas kindtänder äro ännu mera komplicerade än hos den förra, hvaremot de, hvad lemmarnas byggnad beträffar, äro betydligt efterblifna. Äfven en sådan form som *Anchitherium* (se d. o.) torde ej ligga inom hästens direkta ascendenslinje. Orsakerna till de förändringar, som hästdjurens organisation undergått, äro kända. Vid tertiärtidens början var klimatet i västra Nord-Amerika — hästsläktets stamort — fuktigt och varmt; sedermera blef det allt kallare och torrare. Skogarnas plats intogs af öppna gräsmarker. Hästdjurens organisation anpassade sig till de af dessa förändringar uppkomna nya lefnadsvillkoren. Medan i sumpiga skogstrakter den större trampytan, som flera tår bilda, var af nytta för sin innehafvare, blef för lifvet på stora gräsmarker med fastare mark snabbhet ett synnerligen viktigt vapen i kampen för tillvaron; snabbheten uppnåddes genom den omdaning i fotbyggnaden, som hästtypen undergått. Tillväxten i storlek var likaledes till gagn, då ett större djur i allmänhet lättare förmår försvara sig och strida med rivaler. Äfven tändernas förändringar ha betingats af den förändrade miljön: de torra slätternas gräs fordrar ett mycket grundligare söndermalningsarbete, innan det blir ett lika användbart näringsmedel som sumptrakternas och skogarnas mjukare grönfoder.

Så hade vid kvartärperiodens begynnelse det nuvarande hästsläktet (*Equus*) blifvit färdigt och i flera arter utbredt sig öfver en stor del af världen utom Australien. I hela Amerika hade emellertid före kvartärperiodens slut hästarna dött ut, så att, då de spanske eröfrarna anlände, på sin höjd några få individer af den fordom så blomstrande djurstammen kvarlefde. Ty de hästskaror, som i våra dagar befolka de sydamerikanska pampas, äro förvildade afkomlingar af de genom spanjorerna införda europeiska hästarna. Det var nämligen i Gamla världen, som afkomlingar från kvartärperiodens hästar kvarlefde och blefvo tämda (se Häst en). Litt.: W. H. Flower, "The horse in modern science" (1891), Tegetmayer och Sutherland, "Horses, asses, zebras, mules and mule breeding" (1895), W. D. Matthew, "The evolution of the horse" (1906), och R. Lydekker, "The specimens of the horse family in British museum" (i "Natural history", 1907). L—e.

Hästdressyr kallar man de åtgärder, som vidtagas för att inöfva hästar att utföra sådana förrättningar, till hvilka de sedermera skola för människans nytta användas. Se Dressera. B. C—m.

Hästefjordstyp, *arkeol.*, ett slags stenyxtyp, tillslagen af finkorniga eller täta bergarter; den saknar skafthål, är långsträckt, lik en hacka med tväregg, som stundom något uppslipats. Genomskärningen är vanligen triangulär eller trapetsoedrisk. Typen förekommer särskildt i Bohuslän och Dalsland samt i södra Norge på en nivå, som motsvarar Litorinahafvets maximum. Den synes alltså tillhöra samma tid som de äldre danska skalhögarna (kjökkenmöddingarna). Yxtypen har uppkallats efter en rik fyndplats i sjön Hästefjorden i Dalsland, n. v. om Vänersborg. Kallas äfven Lihultstyp efter fyndorten Lihult 1. Lihållet vid sjön Lången i Bohuslän samt i Norge Nöstvettyp efter fyndplatsen Nöstvet i Akershus amt. Yngre afläggare af Hästefjordstypen förekomma i flera andra mellansvenska landskap. Jfr A. W. Brögger, "Öxer av Nöstvettypen" (i "Norges geologiske undersögelse", n:r 42, 1905). T. J. A.

Hästehemman, *kam.*, kronohemman, som jämte boställs- och löningshemman vid indelningsverkets uppsättning 1680 tilldelades befälet vid kavalleriet till vidmakthållande af hästar och rustning. För

1. Jucker — 2. Hingst af oldenburgisk ras. — 3. Orlov-trafvare. — 4. Ardennerhingst.

1
2
3
H. Sperling

ändamålet utvaldes de bästa hemman, som funnos att tillgå. Kbg.

Hästehufvud, Anders Eriksson, krigare, f. 14 sept. 1577 i Bolstad (Dalsland), där fadern var kyrkoherde, d. 5 maj 1657 i Stockholm, kom 1600 i tjänst hos Anders Lennartsson Torstenson, blef 1602 referendarie i Karl IX:s kansli och användes under den följande tiden i flera civila beställningar. Efter danska krigets utbrott 1611 ingick han i armén, kämpade med framgång under Jesper Mattsson Krus och blef 1612 ryttmästare vid Västgöta rytteri. H. deltog 1614 i belägringen af Novgorod och utnämndes 1615 till kommendant i Narva af Gustaf Adolf, som på samma gång upphöjde honom i adligt stånd (han introducerades 1627). H. tjänstgjorde som ståthållare på Ivangorod, Jama (1617—20) och Mitau (1621—22) och blef, efter sitt tappra försvar af Mitau under 8 månader emot polackerna, generalståthållare öfver Narva, Ivangorod, Jama, Koporje och Nöteborg (1622). Efter att 1626 ha tjänstgjort som vice amiral på svenska flottan blef H. 1627 guvernör i Marienburg och 1628 i Riga, hvilken viktiga post han bekläddе till 1648, då han tog afsked. 1655 kallades han af Karl X Gustaf till led. af Reduktionskollegium. Han var en tapper, ihärdig och kunnig man.

Hästelopp, *kam.* Se Fodring.

Hästen (*Equus caballus*), *zool.*, tillhör fam. hästdjur (se d. o.) och förekommer numera endast som husdjur. (I textfigurerna 1 o. 2 äro hästens skelett och yttre kroppsdelar afbildade och i detalj förklarade. Om de senare se f. ö. särskilda rubriker i detta arbete.) Man antog förr, att den härstammade från den på stäpperna i sydöstra Ryssland talrikt förekommande, först 1876 utrotade tarpan l. tarpanen, men genom senare forskningar anses dock konstateradt, att tarpanen var en förvildad häst. Genom noggranna undersökningar af de viktigaste rastypernas osteologiska karaktärer och jämförelse med från äldre tider härstammande skelettfynd äfvensom med afbildningar af hästar från forna tider har man numera allmänt kommit till den åsikten, att tamhästen leder sitt ursprung från olika vilda stamformer. Den förste, som framhöll hästens polyfyletiska härstamning, var Hamilton Smith, som uppställde 6 stamformer, näml. 1) den rödbruna l. tarpan, 2) den hvita eller grå, 3) den svarta eller krushåriga, 4) den blacka med ål, 5) den skäckiga l. tangun samt 6) dvärg-

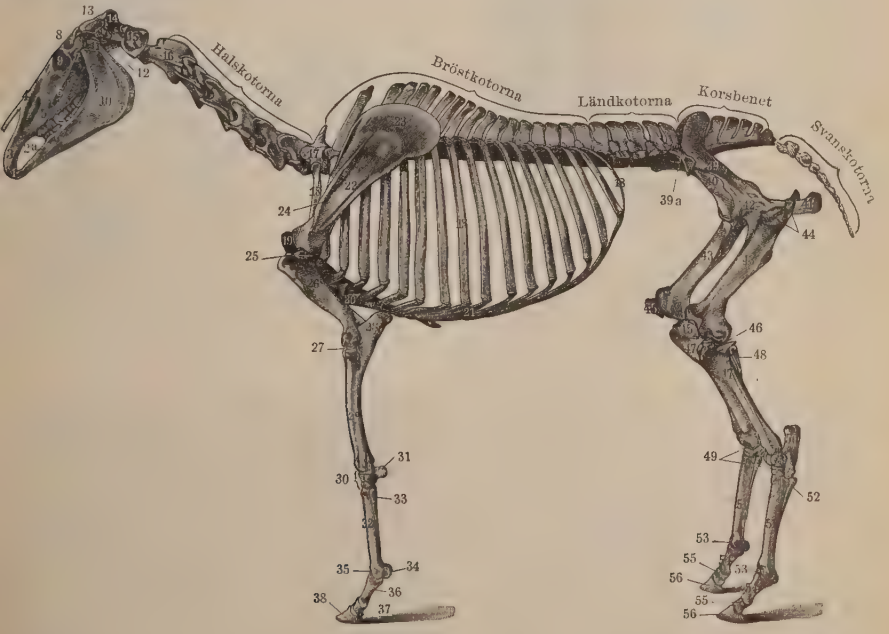

Fig. 1. Hästens skelett. *1* framtänderna, *2* kindtänderna, *2 a* lanerna, tandluckan mellan fram- och kindtänderna, *3* mellankäksbenet, *4* näsbenet, *5* öfverkäksbenet, *6* okbenskammen, *7* okbågen, *8* pannbenet, *9* ögonhålan, *10* underkäken, *11* käkleden, *12* yttre hörselgången, *13* hjässbenet, *14* nackbenet, *15* första halskotan (atlas), *16* andra halskotan (tappkotan), *17* första bröstkotan, *18* refbenen (18 par), *19* bröstbensspetsen, *20* bröstbenet, *21* refbensbrosken (från de falska refbenen, 10 par), *22* skulderbladet, *23* skulderbladsbrosket, *24* skulderbladskammen, *25* nogleden, *26* öfverarmsbenet, *27* armbågsleden, *28* armbågsspetsen, *29* underarmsbenen, *30* framknäet, *31* ärt- l. nakbenet, *32* skenbenet, *33* florett- l. griffelbenen, *34* kotsene- l. sesambenen, *35* kotleden, *36* kotbenet, *37* kronbenet, *38* hofbenet (mellan 36 och 37 kronleden och mellan 37 och 38 hofleden), *39* o. *40* höftbenen, *39 a* yttre höftknölen, *41* sittbenet och *42* blygdbenen (39—42 bildar bäckenet), *43* lårbenet, *44* lårbenets yttre omvridare, *45* knäskålen, *46* knäleden, *47* skankbenet, *48* vadbenet, *49* hasleden, *50* häl- l. hasbenet, *51* skenbenet, *52* florett- l. griffelbenen, *53* kotleden, *54* kotbenet, *55* kronbenet, *56* hofbenet.

Fig. 2. Hästens yttre kroppsdelar. *1* näsryggen, *2* ganascherna, *3* öronkörtelpartiet, *4* strupen, *5* den ränna, hvari halsådern är belägen, *6* halsen, *7* manken, *8* ryggen, *9* länden l. njurtrakten, *10* kruppan, *11* svansen, *12* låret, *13* skinkorna, *14* skanken, *15* hasen, *16* bogen, *17* öfverarmen, *18* bringan, *19* underarmen, *20* knäet, *21* skenbenet, *22* kotleden, *23* kotan, *24* hofkronan, *25* hofven, *26* bröstet, *27* buken. *a—b* strupådern, *c—d* bröstets djup, *e—f* och *g—h* flankerna, *m—n* bogbladet, *v* armbågen, *x* bogspetsen, *y* höften, *z* bärbensknölen, *t* knäskålen.

hästen l. koomrah. Fitzinger har upptagit 5 olika typer, och senare forskare ha uppdelat de nu förekommande hästraserna i två stora hufvudgrupper, af Sanson kallade korthufvade l. brakycefala och långhufvade l. dolikocefala, och till hvar och en af dessa räknas fyra rastyper, nämligen till de korthufvade *Equus caballus asiaticus*, *E. c. africanus*, *E. c. hibernicus* och *E. c. britannicus*, och till de långhufvade: *E. c. germanicus*, *E. c. frisius*, *E. c. belgicus* och *E. c. sequanus*. Frank har indelat dem i orientaliska och occidentaliska, af hvilka den förra i hufvudsak sammanfaller med Sansons korthufvade och den senare med hans långhufvade. Enligt senaste forskningar synes sannolikast, att tamhästen leder sitt ursprung från tre olika stamformer, af hvilka åtminstone två med säkerhet förekommit vilda i Europa. Den ena af de europeiska vildhästarna, *Equus Nehringi*, var tämligen liten och spensligt byggd och synes under stenåldersperioden ha förekommit allmänt utbredd särskildt i England, Frankrike samt mellersta och södra Europa. Den anses numera med största sannolikhet identisk med Przevaljskijs häst, *Equus Przewalskii* (se Hästdjuren), som än i dag förekommer vild i vissa trakter af Asien och utgör stamformen för de ponnyartade hästraserna, såsom Englands ponnyraser samt Skandinaviens och norra Rysslands ursprungliga hästtyper. Den andra europeiska typen, diluvialhästen (*Equus robustus*), var betydligt större och gröfre och hade sin egentliga hemort i Nord-Tyskland, hvarifrån den sedan spridt sig till Frankrike, mellersta och södra Europa och slutligen äfven till England. Diluvialhästen är numera försvunnen som vild form, men är med säkerhet att betrakta som stamformen till de s. k. kallblodiga hästraserna (Sansons dolikocefala och Franks occidentaliska grupp). Båda de europeiska hästtyperna synas ha börjat tämjas redan under den äldre stenåldersperioden, och vid början af bronsåldern uppträder äfven en tredje typ, som genom en viss ädelhet i formerna visar, att den redan länge varit föremål för kultur. Denna form anses därför med säkerhet som husdjur införd öster-

ifrån och tillhör den orientaliska rasgruppen. Dess vilda stamform är icke med säkerhet känd, men att döma efter vissa afbildningar från äldre assyriska minnesmärken, framställande jakt på vilda hästar, synes i Mesopotamien i forna tider ha förekommit en vild häst af mera gracil kroppsform, som möjligen är att betrakta som den orientaliska hästens stamform. Hos de äldsta asiatiska kulturfolken synes dock hästen länge förblifvit okänd, och först genom beröringen med de nomadiserande, barbariska folkstammarna har den införts som husdjur. I Mesopotamien förekom t. ex. en högt upp-

Fig. 3. Norsk häst (Östlandsras).

Fig. 4. Nordsvensk häst.

Fig. 5. Hälsingehäst.

Fig. 6. Häst af Törnqvistska häststammen (förädlad hälsingehäst).

Fig. 7. Gottlandsponny l. skogsruss.

Fig. 8. Norsk fjordhäst (ponnyras).

drifven nötkreatursskötsel redan 4000 år *f.* Kr., men hästen uppträdde först omkr. 2000 år senare mera allmänt som husdjur. I Egypten var hästen likaledes i äldre tider okänd och förekommer å afbildningar därifrån först omkr. 1700 f. Kr., och i Arabien saknades hästen t. o. m. vid början af vår tidräkning. Af de högt stående österländska kulturfolken har hästen sedan i väsentlig grad förädlats och därefter i mängd öfverförts till Europa, där den lagt grunden till de ädla hästraserna (den brakycefala l. orientaliska rasgruppen). De viktigaste hästraserna äro: 1) bland de ädla l. varmblodiga raserna: den arabiska (och därmed närmast besläktade persiska, turkiska, egyptiska och berbiska) rasen (pl. I, fig. 1), den turkmeniska, kirgisiska och ryska släpp- l. kosackhästen, engelska fullblodsrasen (pl. I, fig. 2) och en mängd s. k. halfblodsraser, såsom huntern (pl. I, fig. 4), hackneyrasen, clevelandrasen, anglonormanden, trakehnenrasen (pl. I, fig. 3), östpreussiska, hannoverska, holsteinska, oldenburgska (pl. II, fig. 2) raserna, ungerska halfblodshästen, af hvilka den lättare typen benämnes jucker (pl. II, fig. 1), kladrup- och lippizanrasen, orlov-rasen (pl. II, fig. 3) och amerikanska trafvarrasen; 2) bland de tunga l. kallblodiga raserna: shire-, clydesdale- (pl. III, fig. 3) och suffolkraserna, percheron- och boulonnaiserrasen, belgiska rasen (pl. III, fig. 1) och ardennerrasen (pl. II, fig. 4), pinzgauer- och noriska raserna, jutska, norska (se textfig. 3) och nordsvenska (se textfigurerna 4—6) raserna, samt 3) bland de egentliga ponny- l. dvärghästraserna: shetlandsponnyn (pl. III, fig. 2) och Gottlandsponnyn l. skogsrussen (textfig. 7), Ölandsponnyn l. ölänningen, norska fjordhästen (textfig. 8) och en mängd asiatiska ponnyraser.

Benämningar för olika kön och åldrar äro: hingst och sto l. märr för respektive han- och honkön samt vallack för kastrerade handjur; afkomman kallas under första lefnadsåret föl och därefter under uppväxttiden unghäst (unghingst och ungsto). Se vidare Hästafvel och Hästskötsel. E. T. N.

Hästesko, tre adliga ätter.

1. Härstammade från Henrik Östensson till Kalmarsnäs i Kimito (Finland), som i slutet af 1400- eller början af 1500-talet erhöll frälsebref; hans söner erhöllo 1559 nytt adelsbref, med en hästsko i vapnet. Ätten utgick före riddarhusets upprättande (1625).

Jakob Henriksson, i historiska arbeten efter vapnet kallad Hästesko, ett namn, som han själf aldrig begagnat, herre till Sjundby i Sjundeå och Gärknäs i Lojo (Finland), Henrik Östenssons son, krigare och ämbetsman (födelseåret okändt), d. i juli 1567, var 1551—52 häradshöfding i Hollola härad, 1558—61 i Östra Raseborg samt 1562—67 i Sääksmäki härad (Finland). 1559—65 var han befallningsman på Viborgs slott och därunder 1563 och 1564 tidtals "gubernator" i Finland. Utnämnd till krigsöfverste och riksråd 1565, sändes han af konung Erik XIV med en här för att undsätta det af danskarna belägrade Varberg samt afskära beläg-ringshären återtåget. Den danske befälhafvaren, Daniel Rantzau, upphäfde belägringen och drog sig tillbaka, men stötte 20 okt. s. å. på H:s här vid Axtorna (se d. o.) i Köinge socken. Ehuru H:s trupper voro öfverlägsna till antalet, led han dock till följd af ett kraftigt danskt rytteriangrepp till grundligt nederlag. I jan. 1566 företog han ett härjningståg genom Skåne, och i sept. s. å. gjorde han tillsammans med Charles de Mornay ett försök att fördrifva Rantzau ur dennes befästa läger på Gullbergs ängar, men föll själf vid en rekognoscering i fiendens händer (20 sept.).

2. *H. af Målagård* härstammar från öfversten Linved Klasson d. y. till Målagård (adlad 1602, d. 1615), introducerades 1633 på svenska riddarhuset och immatrikulerades 1820 på finska riddarhuset (i Sverige utgick ätten 1856).

Johan Henrik H., militär, medlem af Anjala-förbundet, ättling i 5:e led af den ofvannämnde Linved Klasson till Målagård, f. 24 febr. 1741 i Savolaks, ingick tidigt i krigstjänst, deltog i pommerska kriget (1757—62), blef kapten vid Savolaks' fotjägarregemente 1770, transporterades till Åbo läns infanteriregemente 1774 samt utnämndes till dess öfverste och chef 1787. I sitt enskilda lif skildras H. som en hård och förtryckande husbonde; i sitt offentliga uppträdande visade han sig tilltagsen, djärf och hänsynslös. Han var G. Sprengtportens umgängesvän, men sade dock själf, att han icke anslutit sig till det sprengtportenska självständighetspartiet i Finland eller var medveten om dess planer. När sedermera kriget mot Ryssland utbrutit, 1788, och H:s regemente, som hörde till den s. k. Husula-armén, blifvit förlagdt utanför Fredrikshamn, blef han en af Gustaf III:s bittraste motståndare. Han uttalade högljudt sitt klander mot befälet, sökte sprida missnöje inom sitt regementes officerskår och eggade soldaterna till motsträfvighet. 31 juli s. å. uppvaktade han jämte öfverstarna v. Otter och Montgomery konungen, framhöll svårigheterna och missnöjet samt yrkade på fred eller ständernas sammankallande. Följande dag sammankallade han regementets officerare och uppmanade dem att inför soldaterna skildra omöjligheten af krigets fortsättande. Kort därefter lär han t. o. m. ha förgått sig mot konungens person. Han undertecknade den s. k. Liikalanoten till ryska kejsarinnan af 9 aug. 1788, hvarigenom han och hans medsammansvurna ställde sig utom laglighetens gräns. H. var äfven en af undertecknarna af förbundsakten af 12 aug. 1788. Sedan Anjalamännens planer strandat, vände sig allmänhetens förbittring mot H. mera än mot någon annan af de sammansvurne. Också träffades han bland alla af det hårdaste ödet. Han fängslades 7 jan. 1789 och fördes till Sverige för att ställas för rätta. De öfrige till döden dömde förbrytarna benådades till lifvet, men han ensam blef halshuggen, på Ladugårdslandstorg i Stockholm, 8 sept. 1790.

3. *H.-Fortuna* hade till stiftare den ofvannämnde Linved Klassons brorson Jakob Karlsson (adlad 1640), introducerades 1642 på svenska riddarhuset och utgick 1909. 2. M. G. S.

Hästestand, *kam.* 1. Ett i vissa landsdelar, i äldre tider förekommande mått å hemman. Detta mått, som ej alltid står i proportion till mantalet, låg till grund för beräkningen af flera eller färre hemmanet åliggande ränteprestationer, bland hvilka fodringen var den viktigaste. — 2. (Hästestånd) Stundom själfva skyldigheten att utgöra fodring (årliga hästar etc.), i följd hvaraf den härpå

grundade prestationen benämndes hästestandsränta. C. v. O.

Hästfibla, *bot.*, namn på *Arnica montana.*

Hästfiskar, *Hippocampus* Leach, *zool.*, ett egendomligt släkte, tillhörande fam. *Syngnathidæ* bland benfiskarna. Dessa fiskar utmärkas bl. a. genom sitt i vinkel mot kroppens längdaxel ställda hufvud, som gifver fisken någon likhet med hufvudet och halsen på en häst. (Däraf har släktet fått sitt namn.) Fiskarna simma hållande kroppen i lodrät ställning. Från det närstående, ännu mera fantastiskt formade släktet *Phyllopteryx* skilja de sig genom frånvaron af dettas långa bladlika kroppsbihang. Kroppssköldarna ha många mer eller mindre utstående knölar eller taggar. På nacken finnes ett slags kam med flera tagglika utskott. Hannarna bära rommen i en säck vid basen af stjärtfenan. Några och tjugu arter äro kända, de flesta från tropikernas haf. Den mest bekanta arten, kortnosiga hästfisken (*H. antiquorum* Leach l. *brevirostris*), förekommer i Medelhafvet och Atlanten samt anträffas som en sällsynthet äfven vid Storbritanniens sydkust (se fig.). R. L. (L—e.)

Hippocampus antiquorum, hanne med romsäck (*rs*).

Hästflugan, *Hippobosca equina*, *zool.*, en till ordn. tvåvingar, *Diptera*, och afd. lusflugor, *Pupipara*, hörande insekt, som förekommer mycket allmän som yttre parasit på hästar och nötkreatur. Flugan är glänsande brun, med gula teckningar på mellankroppen; vingarna äro bruna med mörkare ådror. Längd 7—9 mm. Hästflugan uppehåller sig med förkärlek på hårlösa ställen af värddjurets kropp, särskildt under svansen, och utmärkes genom förmågan att röra sig snabbt ej blott framåt, utan äfven åt sidorna. G. G.

Hästförsäkring. Se Kreatursförsäkring.

Hästgalär. Se Galär, sp. 680.

Hästgraderna (eng. *horse latitudes*). Se Hästlatituderna.

Hästgraf, *befästningsk.*, en nedskärning i marken med framför liggande vall, afsedd att skydda hästar för fientlig beskjutning. En sådan nedskärning förekommer endast sällan, för artilleriets anspann, då terrängen ej erbjuder tillräckligt skydd. O. A. B.*

Hästgödsel. Se Kreatursgödsel.

Hästhacka, *landtbr.* Se Hacka.

Hästhof. 1. *Veter.* Se Hof. — 2. *Bot.*, namn på *Tussilago farfara.*

Hästholmen. 1. Lastageplats i V. Tollstads socken, Östergötlands län, vid Vättern något s. om Omberg, och station vid Fågelsta—Vadstena—Ödeshögs järnväg. Platsen har gästgifvargård och några handlande samt har sedan gammalt varit öfverfartsort till Hjo (nu daglig ångbåtsförbindelse), och dess betydelse som sådan kommer sannolikt att ökas, sedan järnvägen till Mjölby fullbordats. 1878 anlades till hamnens skydd en pir, hvartill beviljades statsanslag med 10,000 kr. 1907 besöktes hamnen af 824 fartyg. — 2. Befäst holme s. v. om Karlskrona. Se Västra Hästholms fort.

Hästigel, *Hæmopis vorax*, *zool.*, en maskart, hörande till ordn. *Hirudinei* (blodiglarna) bland *Annelides* (ringmaskarna). Hästigeln skiljes från blodigeln (se d. o.) därigenom, att kroppen är mindre platt och icke i kanten skarpt sågad. De tre käkarna ha mindre antal tänder än hos blodigeln. Hästigeln, som har 30 tänder i hvarje käk och saknar å sin svarta hud de roströda ränder, hvilka utmärka den rätta blodigeln, är allmän i stillastående vatten i Europa och norra Afrika. Den biter sig fast i munnen eller svalget hos hästar och boskap, som dricka af det vatten, där igeln finnes. Det har äfven händt, att människor (franska soldater i Algeriet) fått sådana iglar i svalget. Äfven en annan igelart, *Aulastomum gulo*, kallas i Tyskland ”hästigel” (*pferdeegel*). O. T. S.*

Hästkastanje, *bot.*, namn på *Æsculus hippocastanum.*

Hästkraft (sign. HK l. hkr), *mek.*, är den effekt, d. v. s. det arbete per tidsenhet, hvari kraftmotorers styrka mätes. 1 hkr är lika med det arbete, som erfordras för att på 1 sek. lyfta 75 kg. 1 m. i lodrät led (jfr Effekt). Med vanliga beteckningar är således: 1 hkr = 75 sek. m. kg. Effektiva hästkrafter (sign. eff. hkr) kallas den effekt, hvilken kan som nyttigt arbete uttagas från en motors hufvudaxel; den bestämmes med tillhjälp af dynamometer. Indicerade hästkrafter (sign. ind. hkr) kallas vid värmemotorer den effekt, som det använda drifmedlet utvecklar i motorn; den bestämmes med tillhjälp af indikatordiagram. En viss enhet af drifmedlet kan således i olika motorer utveckla olika antal ind. hkr, beroende på motorns mer eller mindre ändamålsenliga konstruktion; och olika motorer kunna af ett visst antal ind. hkr afleverera olika antal eff. hkr, beroende på motorns verkningsgrad. Vid en modern ångmaskin utgöra de eff. hkr omkr. 90 proc. af de ind. För en modern gasmotor är motsvarande siffra omkr. 80 proc. och för en modern snabblöpande vattenturbin omkr. 82 proc. — Med elektrisk hästkraft menas den effekt i hkr mätt, som kan uttagas af en elektrisk ström (1 hkr = 736 watt; 1 kilowatt = $1{,}_{36}$ hkr). Med den föråldrade, ofta oriktigt i st. f. ind. hkr nyttjade, benämningen nominell hästkraft förstods en empirisk enhet, hufvudsakligen vid Watts ångmaskiner; den erhölls därigenom, att man vid kondensationsmaskiner multiplicerade den i tum uttryckta cylinderdiameterns kvadrat med kubikroten ur slagets längd i fot och dividerade produkten med 47 samt för högtrycksmaskiner genom att dividera nämnda produkt med $15{,}_{8}$. En maskins styrka bör alltid uttryckas i *eff. hkr.* H. L—y.

Hästlatituderna, Hästgraderna (eng. *horse latitudes*), *sjöv.*, kallas de breddgrader i norra delen af Atlantiska hafvet, i närheten af norra vändkretsen, där stiltje ofta förekommer alla tider på året till följd däraf, att olika vindar råda på båda sidor därom, nämligen nordöstpassaden på södra och öfvervägande västlig vind på norra sidan. Namnet härleder sig däraf, att de segelfartyg, som fordom förde hästar från Europa till Amerika och Västindien, genom att gå den kortaste vägen kommo in i detta stiltjebälte, hvarigenom deras resor så för-

dröjdes, att hästarna dogo af brist på foder och vatten. R. N.*

Hästliden, kronopark i Örträsks socken, Fredrika revir, Lycksele tingslag, Västerbottens län, afsatt vid afvittringen inom Lycksele socken och dåv. Örträsks kapellförsamling 1886. Skogshushållningsplan fastställdes 1905 med en årlig afverkning af 1,203 kbm. Areal 3,796 har. G. Sch.

Hästmyra, *zool.* Se Myror.

Hästpremiering. Se Hästafvel, sp. 167.

Hästräfsa, *landtbr.*, åkerbruksredskap, som har till ändamål att hopsamla de efter bindningen på åkern kvarliggande sädesstråna samt att sammanräfsa höet på vallar och jämna ängar. De ameri-

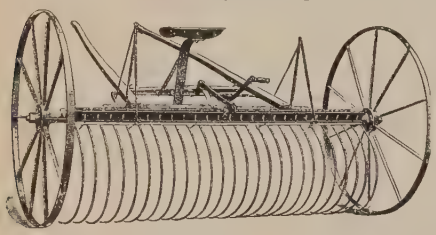

Hästräfsa af Öfverums tillverkning (amerikansk modell).

kanska hästräfsorna äro de fullkomligaste och ha vunnit stor användning äfven i Sverige. En sådan består af en på två hjul gående ställning, i hvilken krökta järntenar äro fästa, som hvar för sig höja och sänka sig efter markens ojämnheter. Räfsan drages af en häst, och framtill, på ett särskildt säte, sitter köraren, hvilken kan genom en enkel mekanism på en gång upplyfta alla järntenarna och sålunda aflägga det hopsamlade ''räfset''. (H. J. Dft.)

Hästräkan, *zool.* Se Räkor.

Hästskobåge, *bygnk.* Se Båge 4. — Hästskobågen tillhör den islamitiska byggnadskonsten, i all

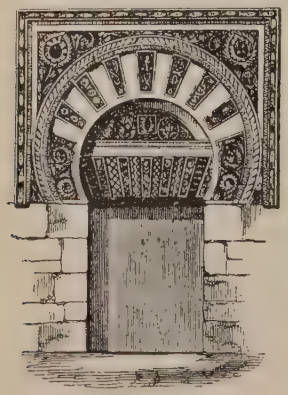

Hästskobåge.

synnerhet den spansk-moriska. Fig. visar en rund hästskobåge (från Córdoba). Upk.*

Hästskomagnet, *fys.* En rätlinig magnet kan ej erhålla synnerlig kraft. Böjes däremot järnet i U-form, hvarigenom polerna komma att ligga bredvid hvarandra, så ökas det magnetiska fältets styrka omkring polerna, hvarigenom vinnes exempelvis en stark mekanisk verkan på ett framför polerna liggande ankare. Denna form, som nyttjas såväl för permanenta magneter som för elektromagneter, liknar en hästsko; däraf benämningen. L. A. F.*

Hästskonäsorna l. Bladnäsorna, *zool.*, detsamma som bladnossläktet (se d. o.).

Hästskor. Se Hof och Hofbeslagskonst.

Hästskötsel omfattar hästens utfodring, vattning, rykt, skoning och användning samt stallarnas ändamålsenliga inredning.

De vanligaste *fodermedlen* för hästar äro hafre, hö och halm, men dessutom användes äfven en hel mängd andra, t. ex. ärt- och böngröpe, hvetekli, maltgroddar och majs, äfvensom foderkakor och rotfrukter. Hufvudreglerna i fråga om utfodringens anordnande äro, att den sker på bestämda och lämpliga tider och att fodret gifves i små portioner. Den lämpligaste foderordningen är 3 hufvudmål, nämligen morgon, middag och kväll, samt vid strångare arbete ett mellanmål på för- och eftermiddagen (se vidare Utfodring). Äfven *vattningen* bör ske minst 3 gånger dagligen, och beräknas i medeltal 20 à 30 l. vatten om dagen, eller omkr. 2—3 delar vatten på 1 del torrsubstans i fodret. Vattningen bör ske helst före utfodringen, men med iakttagande af försiktighet, om hästen är svettig, så att han ej får dricka för häftigt eller för stor mängd kallt vatten på en gång. Vattnet bör vara rent och ej för kallt; vatten från stillastående vattensamlingar eller från brunnar i närheten af stall eller gödselstad är ofta förorenadt af en mängd förruttnande organiska ämnen och på grund däraf ohälsosamt.

Till hästens skötsel hör vidare en omsorgsfull hudvård, som sker genom *rykt*. Rykten afser antingen endast hudens renhållning eller att tillika åstadkomma en förstärkt hudverksamhet genom att öka blodtilloppet till huden. För arbetshästar likasom för föl och unghästar är en alltför intensiv rykt, äfvensom användning af täcken, mindre lämplig, emedan hästarna därigenom bli alltför ömtåliga, och rykten för dem bör således endast afse renhållningen. Hemkommer hästen våt och smutsig, börjas rengöringen med extremiteterna, och bör hästen under tiden täckas. Vid rengöring af benen sköljes smutsen alltid af uppifrån och nedåt och undvikes att gnida mot håren; sedan benen torkats, lindas de lämpligen med yllebindor och därefter aftagas täcket, selen eller sadeln, och den mesta vätan strykes af hårremmen med en svettknif, hvarefter hästen gnides med halmviskor och ånyo täckes, och först sedan han fullständigt torkat, företages rykten. För att underlätta hudskötseln användes ofta klippning af hästar, som äfven i andra afseenden kan medföra vissa fördelar, men äfven olägenheter, om den ej rätt användes. Den första verkan af klippningen är, att utstrålningen från kroppsytan ökas, och hästen får därigenom lättare att afbörda sig ett möjligen uppkommet öfverskott af värme inom kroppen, hvilket kan vara till gagn vid mera forceradt arbete, t. ex. för kapplöpningshästar. Genom klippningen afdunstar svetten fortare, och man undgår olägenheten, att hårremmen blir genomvåt, och äfven den s. k. eftersvettningen i stallet undvikes. För hästar, som under längre tid vistats ute, t. ex. på bete, och därigenom erhållit

en tjock hårrem, är klippning äfven lämplig, om de sättas in i varma stallar eller tagas i ansträngande arbete. Då värmeafgången från kroppen genom den alltför tjocka hårremmen i hög grad försvåras, måste hästen nämligen i stället minska värmeproduktionen inom kroppen genom minskadt foderupptagande, och har man därför också funnit, att klippning under sådana förhållanden kunnat öka foderlusten och på så sätt förbättra hullet. Däremot är klippning gifvetvis till skada för hästar, som behöfva vistas mycket ute i hvilken väderlek som helst, såsom fallet är med arbetshästar i allmänhet, äfvensom för unghästar. För att klippning öfver hufvud skall vara till gagn fordras, att åt hästen egnas en sådan vård, att olägenheterna undvikas, t. ex. genom täckning till skydd mot regn och kyla och genom omsorgsfull torkning, om han blifvit våt; kan man icke gifva honom erforderlig vård och skötsel, bör klippningen hellre undvikas.

Om skötseln af hästens hofvar och skoning se H o f och H o f b e s l a g s k o n s t.

Stallutrymmet beräknas för medelstor häst: spiltans längd 2,8—3 m. och bredd 1,8—2,2 m., för större vagnshästar eller för afvelshingstar: längd 3,6—4,6 och bredd 2,6—2,5 m.; gången bakom enkel spiltrad bör vara minst 1,8 m. och emellan två rader 2,8 m. bred; en box bör göras minst 3,5 m. i kvadrat, och för flera föl i samma box beräknas 5 kvm. pr djur; höjden i stallet bör rättas efter hästarnas antal, och beräknas för ett antal intill 12 st. 3 m., för 12—30 st. 4 m., och för större antal 5 m.; som allmän regel därvid gäller, att för låga stallar bli osunda och för höga åter alltför kalla, och i medeltal bör ett kubikinnehåll af minst 30 kbm. beräknas per häst. Stallet bör vidare vara ljust och väl ventileradt, men dragfritt och tillräckligt varmt, och anses som lämplig temperatur för arbetshästar 12—15° och för ädlare hästar och moderston med föl 16—18°; för varma stallar göra hästarna ömtåliga, för kalla förorsaka en alltför stark foderförbrukning endast för underhåll af kroppstemperaturen, och hästarna hålla sig i allmänhet i dålig kondition och ådraga sig lätt vissa förkylningssjukdomar, såsom katarrer i näsan och respirationsorganen, äfvensom reumatism. För att stallarna skola bli tillräckligt ljusa, bör fönsterytan beräknas till $^1/_{15}$—$^1/_{12}$ af golfytan, och fönstren anbringas högt upp och vidga sig starkt inåt; helst bör man anbringa fönstren bakom djuren eller åtminstone tillse, att ögonen skyddas för direkt solljus. För att ventilationen skall kunna anses tillfredsställande, bör kolsyrehalten i stalluften därigenom kunna hållas vid eller under 3 promille, och därtill erfordras en lufttillförsel af omkr. 50—70 kbm. per djur i timmen.

I fråga om hästens användning gäller som hufvudregler, att arbetet rättas efter den typ hästen företer, att han icke för tidigt användes till tyngre arbete och att öfveransträngning i arbetet undvikes. Arbetshästar kunna t. ex. börja att användas till lättare körning redan vid $2^1/_2$—3 års ålder, men böra dock skonas från de tyngsta körningarna till $4^1/_2$—5 år; ädlare hästar (vagnshästar) kunna som $4^1/_2$-åringar användas till kortare, lättare turer, men ej förr än efter fyllda 5 år till mera ansträngande arbete och först vid 6 år till fullt arbete. Detsamma gäller i allmänhet äfven för ridhästar. Arbetet bör naturligtvis rättas efter hästens krafter, och som måttligt arbete för en tyngre arbetshäst beräknas att i skridt och på jämn mark draga ett lass af omkr. 1,500 kg. vikt; med ett dylikt arbete bör med lämpliga pauser för hvila och fodertider kunna fortsättas 10 à 12 timmar dagligen. Vid hastigare gångarter stegras arbetet väsentligt, och beräknas som medelmåttigt arbete för en medelstor vagnshäst att i vanligt traf draga en last af 200 kg., hvarmed vid iakttagande af omväxlande skridt och hvilopauser bör kunna fortsättas 8—10 timmar, och för en ridhäst att bära 80 kg. i 10 à 12 timmar i medelmåttigt traf med tillryggaläggande af maximum 100 km. Vid mera ansträngande eller ihållande arbete böra lämpliga raster beräknas, och vid dragarbete i långsam takt bör hästen få hvila $^1/_4$—$^1/_2$ timme efter $2^1/_2$—3 timmars arbete, och vid arbete i hastigare gångarter, då man efter 10 minuters traf och 5 min. galopp omväxlar med skridt, bör ett afbrott göras hvar eller hvarannan timme, beroende på hästens kondition och kraftförbrukning. Efter särskildt ansträngande arbete bör hästen omsorgsfullt skötas, t. ex. genom användning af fotbad och våtvärmande omslag, eller lindning af extremiteterna med yllebindor till och uppöfver knä- och hasled, hvarigenom uppkomsten af seninflammationer, senskide- och ledgallor undvikas. För undvikande af brytsår tillses noga, att alla remtyg hållas mjuka och smidiga och väl stoppade samt att sele och sadel väl passa efter hästens form. E. T. N.

Hästsläktet, *zool.* Se H ä s t d j u r e n.

Hästspringråttan, *zool.* Se S p r i n g r å t t o r.

Hästspårvägar. Se S p å r v ä g a r.

Häststynget, *Gastrus* (*Gastrophilus*) *equi*, *zool.*, en till ordn. tvåvingar, *Diptera*, och fam. stynguflugor, *Oestridæ* (se S t y n g f l u g o r), hörande insekt, som tilldragit sig uppmärksamhet därigenom, att den lefver parasitiskt hos hästen, i det den genomgår sin larvutveckling i hästens mage. Själfva flugan är till färgen brunaktig, med glasklara vingar, hvilka äro försedda med ett gråaktigt tvärband på midten och två gråa fläckar i spetsen. Längden uppgår till 12—14 mm. Honan lägger sina ägg utanpå hästens kropp, hvarvid hon med förkärlek väljer sådana ställen, där hästen kan komma åt att slicka sig, såsom frambenen och bukens sidor. De ur äggen kläckta små larverna inkomma vid slickningen i munnen och transporteras vidare ned i magsäcken. Där hålla de sig fast vid slemhinnan medelst de hakar, som finnas i främre kroppsändan. De orsaka härvid varbildning och flytningar, hvilka skola utgöra larvernas förnämsta föda. Den fullväxta larven lämnar med exkrementerna värddjuret och förpuppar sig i jorden. — Flera närstående arter med liknande lefnadssätt förekomma. Nämnas må t u n n t a r m s t y n g e t, *G. nasalis*, hvars larv lefver i tunntarmen hos häst, men äfven anträffas hos nötkreatur, får och getter. Äggen läggas kring munnen och näsöppningen hos det tillämnade värddjuret. En annan art, ä n d t a r m s t y n g e t,

Häststynget och dess larv. (Något förstorade.)

G. hæmorrhoidalis, har erhållit sitt namn däraf, att larven, som genomgår sin utveckling i hästens mage och tunntarm, som fullvuxen vid sitt passerande genom tarmkanalen kvarstannar någon tid i ändtarmen. G. G.

Hästsvans. 1. (Turk. *tugh*, mongol. *tuk*) Var i Turkiet, innan den reguljära armén i senare hälften af 1820-talet infördes, ett tecken för de högsta militära värdigheterna. Den s. k. hästsvansen (eg. svansen af grymtoxen) nedhängde från en af en stång uppburen förgylld halfmåne och fördes i krig framför innehafvaren eller planterades framför hans tält. Sultanen hade sex hästsvansar, storvesiren och en pascha af första rangen tre, en pascha af andra rangen två och en af tredje klassen en hästsvans. Seden, som ännu lär bibehålla sig i Turkestan, är urgammal hos den turanska folkstammen, hvilken först senare, af perser och araber, lånat fanans bruk. — 2. *Bot.*, ett namn, som blifvit gifvet åt de mest olika växter, såsom *Hippuris vulgaris* L. och arterna af släktet *Equisetum*. 2. O. T. S. (G. L—m.)

Hästsvansen, *anat.* Se Ryggmärg.

Hästtandmajs, *bot.* Se Majs.

Hästtämjarna, en marmorgrupp. Se Dioskurerna och Koloss.

Hästutskrifningsområde. Se Hästanskaffning för krigsbehof.

Hästutställning, uppvisning af hästar, hvarvid bedömningen af de utställda hästarna göres af särskildt utsedda prisdomare och pris till de bästa hästarna utdelas. Hästutställningarna omfatta vanligen olika slag af hästar afsedda till såväl ridning som körning samt dessutom täflingar i ridning, körning och uppvisning af olika slags anspända åkdon. Dylika hästutställningar, hvilka ha stor betydelse för hästafveln och hästsporten, anordnas numera i Sverige årligen, såsom i Stockholm, Malmö, Göteborg och Norrköping, samt omfattas med stort intresse af allmänheten. Jfr Concours hippique. B. C—m.

Hästvakansafgift, *kam.*, den afgift, som rusthållare vid afsuttna kavalleriregementen till kronan erlagt för befrielse från att hålla häst. Afsuttna voro Östgöta kavalleri (nuv. Andra lifgrenadjärregementet), Västgöta kavalleri (nuv. Västgöta reg:te), en bataljon af Lifregementet till häst (nuv. Lifregementets grenadjärer) och fyra skvadroner af Smålands kavalleri (sedan Smålands grenadjärbataljon och nuv. Karlskrona grenadjärregemente). Det område, som rustat till dessa afsuttna kårer, omfattar 10 län i mellersta Sverige. Vid Smålands grenadjärbataljon betaltes 7 tunnor spannmål (hälften råg och hälften korn) i årlig vakansafgift för hvarje helt rusthåll, vid de öfriga kårerna $7^1/_2$ tunna. Statsverkets inkomst af hästvakansafgift, som för 1903 beräknades till 280,000 kr., upphörde med utgången af samma år i sammanhang med indelningsverkets upphäfvande (k. kung. 29 nov. 1901). Kbg.

Hästvandring, *mek.* Se Vandring.

Hästveda. 1. Socken i Kristianstads län, Östra Göinge härad. 6,140 har. 1,852 inv. (1908). H. bildar med Farstorp ett regalt pastorat i Lunds stift, Östra Göinge kontrakt. Inom socknen, vid gården Bäckaröd, stod 12 febr. 1710 en strid emellan svenska och danska trupper, hvarvid danskarna förlorade 40 döda och 20 fångar. Se A. Stille, ”Platsen för striden vid H. den 12 februari 1710” (i ”Hist. tidskr.”, XXII, s. 59—62). — 2. Municipalsamhälle i nämnda socken, omkring järnvägsstationen H. vid Södra stambanan (102 km. från Malmö), tillika utgångspunkt för H.—Karpalunds järnväg. 439 inv. (1907). Municipalrättigheter meddelades genom k. br. 11 mars 1887.

Hästveda—Karpalunds järnväg. Se Östra Skånes järnvägar.

Hästvind, *mek.*, kallas ett sådant spel för malmuppfordringen ur grufvor, vid hvilket hästar eller oxar användas till drifkraft. Hästvindar användas endast vid smärre grufvor och vid försöksarbeten. Se Spel. C. A. D.*

Hästöbatteriet, å den med Vämmön n. om Karlskrona numera sammanhängande Hästön, byggdes 1709, iståndsattes 1788 och förstärktes 1789, men är numera förfallet. Dess uppgift var att beskjuta vadet vid Gullbernanäs. L. W:son M.

Hästö skans, i Östergötlands skärgård, vid Arkösund, byggdes 1676 mestadels af trä och reparerades 1677, men förföll snart och låg vid krigsutbrottet 1700 ”för fäfot”. L. W:son M.

Hätta (af *hatt*). 1. En under medeltiden (från midten af 1200-talet) stundom förekommande hufvudbonad (tyskarna kallade den *gugel* l. *kugel*), som slutade i en lång spets (strut) och likt en kapuschong var fäst vid manteln, klänningen eller rocken (se Chaperon med fig.).

2. *Bygnk.*, en rund, mösslik tornbetäckning. Jfr Hjälm 4.

Hättebröder. Se Vitalianer.

Hättesvennerna (no. *Hættesvendene*), ett norskt upprorsparti, som 1166 under Olaf Gudbrandsson, en dotterson till konung Eystein Magnusson, reste sig i Viken mot Erling Skakke. Sedan partiet var slaget och upplöst, dog dess höfding, Olaf, med binamnet Ugæfa (”Olycka”), 1169 i Aalborg i Danmark. O. A. Ö.

Hättorp, gods i Tjällmo socken, Östergötlands län, vid Hättorpsån, närmare utloppet kallad Finspångsån. 6,11 mtl, tax.-v. 570,200 kr., jämte kvarn, såg och vattenfall med elektricitetsverk (40,000 kr.) i Tjällmo socken, sågverk (12,000 kr.) i Godegårds socken samt en lägenhet (2,000 kr.) i Kristbergs socken. Vid H. fanns ända till senare tid ett stångjärnsbruk. Egendomen har tillhört släkten Tisell sedan 1600-talet och tillhör nu sedan några år tillbaka frih. Th. Hermelin.

Hätzer, Ludwig, schweizisk predikant, skald och teologisk skriftställare, f. i Thurgau, var en vän och anhängare af Zwingli, men slöt sig sedan till vederdöparna och uppträdde slutligen, vunnen af den mera betydande antitrinitariern Hans Denk (se d. o.), mot treenighetsläran. Han såg i Kristus endast en af Guds ande uppfylld människa. Han blef slutligen häktad, dömd till döden som bigamist och afrättad i Konstanz 1529. Hans förnämsta arbete är en öfv. af profeterna från hebreiskan (1527). Jfr Th. Keim, ”L. Hætzer” (1856). (Hj. H—t.)

Häusser, Elias Daniel, dansk arkitekt, f. 1685 i Tyskland, d. 1745 i Nyborg, deltog i flera fälttåg, kom 1711 till Köpenhamn och uppförde slottet Kristiansborg där. Arbetet leddes af H. 1733—40. Den inre utsmyckningen öfverlämnades åt arkitekterna Eigtved och Thura. A. L. R.

Häusser, Ludwig, tysk historieskrifvare, f. 26 okt. 1818 i Kleeburg i Elsass, d. 19 mars 1867 i

Heidelberg, förmåddes af F. C. Schlosser att egna
ig åt historiens studium, blef filos. doktor i Heidel-
berg 1838, docent 1840, e. o. professor 1845 och
ord. 1850 vid samma universitet. Under dessa år
utgaf han *Ueber die teutschen geschichtsschreiber vom anfang des Frankenreichs bis auf die Hohenstaufen* (1839), *Die sage vom Tell, aufs neue kritisch untersucht* (1840) och *Die geschichte der rheinischen Pfalz* (2 bd, 1845). Lifligt öfvertygad om den historiska vetenskapens uppgift att lämna en ledtråd till lösning af samtidens frågor, kastade han sig in i det publicistiska och parlamentariska lifvet.

Han utgaf tendensskriften *Schleswig-Holstein, Dänemark und Deutschland* (1846) och deltog 1846—47 i uppsättandet af "Deutsche zeitung", hvars mål var att verka för Tysklands enhet och för representativa författningar i de tyska staterna. Under en del af 1848 var han redaktör för denna tidning. På hösten s. å. blef han medlem af badensiska landtdagens Andra kammare, där han inom kort blef en af den liberala majoritetens ledare; han var äfven 1850 medlem af parlamentet i Erfurt. Då han såg alla försök till Tysklands enhet omintetgjorda, drog han sig emellertid s. å. tillbaka från det parlamentariska lifvet. Nu tillkom H:s förnämsta verk, *Deutsche geschichte vom tode Friedrichs des grossen bis zur gründung des Deutschen bundes* (4 bd, 1854—57; 4:e uppl. 1869), i hvilket han uttalar sin förkastelsedom öfver den habsburgska familjepolitiken och den gängse Napoleonskulten. Från 1859 deltog H. ånyo i de politiska striderna och uppträdde med framgång både mot reaktionen inom den protestantiska kyrkan och regeringens eftergifter för katolikernas fordringar i Baden, hvars Andra kammare han åter tillhörde 1860—65. I striden mellan Österrike och Preussen på 1860-talet stod H. på preussiska sidan och författade stridsskriften *Die reform des deutschen Bundestags* (1863). — Utom ofvan nämnda arbeten utgaf H. Friedrich Lists "Gesammelte schriften" (3 bd, 1850—51), med biografi, samt *Denkwürdigkeiten zur geschichte der badischen revolution* (1851). Han var en utmärkt föreläsare, som åhördes af studenter från alla delar af Tyskland, och efter hans död offentliggjorde v. Oncken efter stenografiska anteckningar hans föreläsningar öfver *Geschichte der französischen revolution 1789 bis 1799* (1867, 3:e uppl. 1891) och *Geschichte des zeitalters der reformation 1517—1648* (1868; 3:e uppl. 1903). Hans smärre arbeten utgåfvos som *Gesammelte schriften* (2 bd, 1869—70).
— Jfr Wattenbach, "Ludwig H., ein vortrag" (1867), och Marcks, "Ludwig H." (1903). V. K—r.*

Häxa (ty. *hexe*, af fnhty. *hagezussa*, urspr. skogsrå eller annan kvinnlig naturdemon), trollkvinna, är ett ord, som troligen först i slutet af 1600-talet inkom i vårt språk. De egentliga svenska benämningarna voro trollkona, trollpacka, trollkäring. Tron, att vissa personer antingen själfva eller med makters och andars bistånd förmå att på öfvernaturlig väg skada sina medmänniskor, är uråldrig och allmänfolklig. Hos de primitiva folken förklaras all sjukdom och död, som icke genom sin orsak är hänförbar till kirurgisk behandling, vara förorsakade af onda väsen eller illasinnade människor. Ofta anses trollkarlen på ett magiskt sätt förtära den sjukes kraft eller själ. Anklagelser för trolldom med ty åtföljande dödsstraff ha därför förekommit i ofantlig utsträckning hos de flesta folk sedan oberäknelig tid, och allmänfolkligt har äfven varit att härvid låta något slags "gudsdom" (se Ordalier) fälla utslaget. I Europa tillskrefs den skadegörande trolldomsförmågan företrädesvis kvinnor eller kvinnliga demoner. Dessa ansågos draga till sig kraft från människor, djur, växter och sädesfält och musten ur födoämnena, förmörka sol och måne, framkalla hagel och oväder och i allmänhet rubba naturlagarna. Vid utförandet af sina dåd, hvilka helst skedde nattetid, förmådde de på ett eller annat sätt skaffa sig flygförmåga eller ock ikläda sig djurskepnad, såvida de ej lämnade åt sina tjänsteandar att utföra deras vilja. Äfven i Norden har tron på trollkvinnor sannolikt förekommit sedan uråldrig tid — af ett danskt fynd känner man en kvinnas magiska utensilier under äldre bronsåldern —, och konsten att utöfva sejd spelar vid slutet af hednatiden en viktig roll. Hávamál omnämner en besvärjelseformel mot trollkvinnor; Tor är deras fiende, däremot stå Oden och Freja ofta med dem på förtrolig fot och utöfva själfva magi. Man synes visserligen under hednatiden ha betraktat trollkvinnor med fruktan och äfven afsky, men dock ej ha haft lagstraff mot trolldom som sådan. Äfven kristendomen förfor i början jämförelsevis skonsamt mot trollkvinnorna, därest man ej ansåg dem ha gjort sig skyldiga till direkt brott mot lif och egendom. Märkligt är den norska äldre borgartingslagens stadgande, att kvinna, som beryktas som "trolsk", må fria sig med sex kvinnors vittnesmål. Förmår hon det ej, skall hon med sin egendom draga från orten, "ty ej förvållar hon själf, att hon (af naturen) är ett troll". På 1200-talet uppstod i Europa i samband med en alltmer genomgripande tro på djäfvulens betydelse den föreställningen, att häxorna stodo i intimt förbund med mörkrets furste och af honom erhöllo den makt, hvarom det knappast föll någon in att hysa ringaste tvifvel, likasom man ej heller tviflade på de störtade hednagudarnas verkliga existens, ehuru man ansåg dem som onda andar. Tron på häxors och trollkarlars öfvernaturliga förmåga understöddes äfven af kyrkofäderna och fastslogs genom påfliga och kyrkliga proklamationer. "Det största af allt kätteri är att ej tro på häxors verksamhet" heter det i Sprengers "Häxhammaren". Ehuru påtagligen rotad i hedniska föreställningar, utvecklade sig tron på hemliga häxsammankomster, där en utbildad djäfvulskult bedrefs, först i samband med kättarförföljelserna genom inkvisitionen och grep med förfärande makt omkring sig. Se vidare Blåkulla, Bära, Häxeriprocesser, Magi, Sejd, Troll samt Vala. N. E. H.

Häxdanser, *bot.* Se Marasmius och Museron.

Häxeriprocesser, rannsakningar med för trolldom anklagade (se Häxa), förekommo redan under förra hälften af 13:e årh. På 1230-talet hölls i Trier den, såvidt man har sig bekant, första häxeriprocessen. De anklagade beskylldes för att ha förvandlat sig i

Tryckt den 12/10 09

paddor och därunder bevistat åtskilliga samkväm. Det är dock ovisst, huruvida de anklagade blefvo straffade med döden. Den första säkert kända häxförbränningen egde rum 1275, i Toulouse, hvarest en 60-årig kvinna måste bestiga bålet, anklagad för att ha drifvit otukt med satan. Under inkvisitionens skräckvälde blef beskyllningen för häxeri en allt vanligare utväg att på ett bekvämt sätt befria sig från kättare, hvilka eljest ej kunde fällas. Genom påfven Gregorius IX:s bulla af 1233 förklarades häxförföljelserna för Gudi behagliga gärningar, och upphetsningen ökades ytterligare genom nya bullor, af 1317 och 1327. I rättegången mot de siste tempelherrarna (början af 1300-talet) tjänade beskyllningen för häxeri (ehuru mindre vanlig, då det gällde män) till förevändning att skicka dem på bålet och indraga deras egendom. Äfven Jeanne d'Arc brändes som häxa, 1431. Det var emellertid först längre fram, inemot reformationen, som häxförföljelserna togo full fart, gynnade ej mindre af den sedeslöse och vidskeplige Innocentius VIII, hvilken 1487 gaf sin påfliga sanktion åt brännandet af häxor, än ock af de då öfverhandtagande förföljelserna och grymheterna mot kyrkans fiender. En i den tidens anda affattad kodex för häxväsendets teori och praktik har man i J. Sprengers 1487 utgifna, sorgligt ryktbara skrift *Malleus maleficarum* (”häxhammaren”). Där förordas de samvetslösaste medel till de misstänktas snärjande och fällande, såsom förfalskning af protokollen o. d. Med ledning af denna urkund bedrefvos häxförföljelserna systematiskt. Om deras utsträckning kan man göra sig ett begrepp däraf, att en enda kättardomare, Balthasar Voss i Fulda, inom 19 år lät bränna 700 häxor och trollkarlar; en annan, Remigius (slutet af 1500-talet), lät på 16 år bränna 900 häxor, hvilka han dock till sist själf, anklagad för häxeri, måste följa på bålet. Det är betecknande nog, att just kyrkofurstarna öfverbjödo hvarandra i nitälskan mot häxeriet. Så brändes t. ex. i stiftet Würzburg 1627—29 öfver 200 häxor, i Strassburg 1615—35 ej mindre än 5,000. Äfven i Schweiz, England, Skottland, Frankrike och Spanien flammade bålen eller glödde häxtornen, och tusentals offer skördades där. — Så djupt rotadt var det onda, att århundraden förgingo, utan att någon enda röst höjdes mot detsamma. Den förste, som i någon mån lyckades göra sig hörd, var Joh. Weier (omkr. 1560), lifmedikus hos hertigen af Kleve. Men motpartiet hade genast svar till hands, och t. o. m. konung Jakob I i England och Skottland uppträdde till försvar för häxförföljelserna. Med frimodighet angrep den reformerte prästen Balthasar Bekker i Amsterdam (1691) tron på en personlig djäfvul, i sin ”Betooverde weereld” (Den förtrollade världen), och med afgjord framgång fortsattes hans verk af Kr. Thomasius i ”Lehrsätze von dem laster der zauberei” (1707). I dessa mäns anda följde sedan lagstiftningen först i Preussen (1721) och sedan i andra länder. I 1734 års svenska lag stadgas ännu stegel och bål för utöfvande af trolldom. Det sista häxbålet i Tyskland tändes 1749, då en nunna från klostret Unterzell (nära Würzburg) brändes, men ännu senare, 1782, skedde en häxafrättning i Glarus, i Schweiz, hvilken anses ha varit den sista.

I *Sverige* fick häxeriväsendet riktig fart först under Karl XI:s regering, och häxafrättningar bedrefvos där med lika fanatisk grymhet som i andra länder. Första anledningen kom från Dalarna, hvarest 1668 en åtta års flicka uppgafs jämte andra barn blifvit bortförd till Blåkulla (se d. o.). Snart spordes flera fall. Undersökning inleddes mot alla misstänkta, och dessa nekade ej att ha plägat umgänge med satan. En särskild kommission tillsattes 1668 i Dalarna, som höll rannsakning i Mora 14—20 aug. och dömde 17 personer till bålet. 148 barn afstraffades med ris eller gatlopp. Men långt ifrån att stäfja trolldomsraseriet gaf denna behandling endast ökad fart åt detsamma, så mycket mer som folket snart märkte, att de mera upplyste hade samma tro. Med dödsdomarna utbredde sig det onda öfver hela riket, och förgäfves utfärdade regeringen 19 dec. 1669 bref till samtliga biskoparna i landet med befallning att i kyrkorna låta anropa Gud om bistånd mot djäfvulen. I de flesta landskap bildades trolldomskommissioner, och ensamt i Ångermanland blefvo inom 2 månader 71 för trolldom anklagade kvinnor afrättade. Men ingenting hjälpte. Hela församlingar bönföllo hos konungen om hjälp: ”alla nätter blefvo barn och äldre folk bortförda till satans boningar”, hette det. Förvånande är, att äfven de bildade i så hög grad skattade åt vidskepelsen. En lektor i Härnösand, J. Eurenius, inlämnade till 1676 års trolldomskommission en berättelse om, huru han blifvit bortförd till Blåkulla, och Stockholms konsistorium afgaf 13 mars s. å. ett utlåtande, hvari det förklarade ”ej allenast barnens förande, utan ock de angifnes pakt eller förbund med den orena anden för ostridiga sanningar”. Allmänt bekant är djäfvulens besök hos två ledamöter af trolldomskommissionen i Uppsala, den lärde professor C. Lundius och assessor A. Stiernhöök, hvarom en berättelse inlämnades till konungen. Först sedan den upplyste Urban Hjärne, såsom medlem af Stockholms kommissorialrätt, ifrat för förnuftiga förklaringsgrunder, började fanatismen vika. Bålen släcktes småningom, ehuru en och annan gnista flammade länge nog. Den sista häxa, som genom domslut afiifvades i Sverige, var en 80-årig gumma, Anna Ersdotter, hvilken halshöggs 15 juni 1704. Trolldomsvidskepelsen var dock icke utrotad, utan blomstrade under hela frihetstiden bland prästerskapet och allmogen samt framträdde ännu på 1800-talet en och annan gång. 1757 åtalades af elakhet några kvinnor i Ås socken i Dalarna för trolldom och nödgades genom tortyr att bekänna sig skyldiga. Genom bemödanden af flera upplysta personer, framför alla grefvinnan K. Ch. De la Gardie (se De la Gardie 13) åstadkoms en revision af domen, som ledde till, att de anklagade frikändes och att skadeersättning tillerkändes dem, oaktadt åtskilliga medlemmar af prästeståndet, med ärkebiskop Troilius i spetsen, vid 1760—62 års riksdag arbetade för domens stadfästande. Först 1779 afskaffades dödsstraffet för trolldom. Om häxeriväsendet i Dalarna under 1800-talet se Blåkulla.

Rörande häxeriväsendets ursprung och art har man frestat åtskilliga förklaringar. Sannolikast har föreställningen om häxor och blåkullafärder sin grund i en af okunnighet och fanatism gynnad sjuklig religiös upphetsning, ett slags andlig smitta, djäfvulsmani (jämförlig med självmordsmani, barnkorstågen, predikosjukan o. d.). Möjligen bidrogo äfven sagor och sägner om nattliga sammankomster, sådana t. ex. som efter kristendomens införande firades af de mot-

sträfvige hedningarna, till spridande af vidskepelsen. Äfvenså torde vrängda berättelser om vissa kättarsekters (albigensers, valdensers) hemliga möten ha gjort sitt till. Säkert är, att villfarelsen, en gång rotad, med lätthet fann tusentals anhängare. Anmärkas bör, att häxprocesserna rasat värst på orter, där folket varit minst sysselsatt. Å starkt industriella eller handelsidkande orter (t. ex. republiken Venezia, Basel, Holland, England m. fl.) ha jämförelsevis få häxbål uppförts. I Sverige hemsökte trolldomsfebern i synnerhet aflägsna bergs- och skogsbygder, där folklynnet visat sig vara mera tillgängligt för hemska inbillningar. Jfr Walter Scott, "Letters on demonology and witchcraft" (nya uppl. 1872 och 1884), F. Soldan, "Geschichte der hexenprozesse, bearb. von H. Heppe" (2 bd, 1880), L. Mejer, "Die periode der hexenprocesse" (1882), J. Baissac, "Les grands jours de la sorcellerie" (1890), C. G. Kröningssvärd, "Handlingar rörande trolldomsväsendet i Dalarne 1668—73" (1821), E. Billengren, "Om trolldomsväsendet i Dalarna under Karl XI:s regering" (i "Läsning för folket", 1875), H. Malmqvist, "Om hexprocessen i Dalarne 1757—63" (1877), A. Nyström, "Häxeriet och häxeriprocesserna" (1896; 2:a uppl. 1907), samt B. Gadelius, "Psykiatriska sjukdomsformer i historisk belysning" (i "Hygiea", 1908) och "Urban Hjärne och häxprocesserna i Stockholm" (ibid. 1909). För den äldre litteraturen se Grässe, "Bibliotheca magica" (1843), s. 24—42. R. G.

Häxhammaren. Se Häxeriprocesser, sp. 195.

Häxkvast, *bot.*, busk- eller fågelboliknande bildning i trädkronorna, vanligen förorsakad af parasitsvampar, hörande till *Exoascaceæ*. Svampen angriper knopparna, som utväxa till skott med riklig förgrening. Den på detta sätt uppkomna häxkvastens nedersta del är tjockare än modergrenen. Den rika skottbildningen beror därpå, att knoppar, som normalt äro hvilande, genom svampens inverkan tvingas till utveckling; grenarna intaga en mer eller mindre vertikal ställning. Häxkvastarnas blad äro äfven deformerade, skrynkliga eller buckliga, af blek färg och affalla tidigt. Häxkvastar af detta slag finnas på björk (allmänt i norra Sverige), al, körsbärs- (se fig.), krikon- och plommonträd, lönn m. fl. träd och buskar. När de förekomma i större mängd, göra de ganska stor skada och kunna å ofvannämnda fruktträd förhindra fruktbildningen. De böra därför bortskäras, så snart de visa sig, äldre häxkvastar, innan de utvecklat blad, hvilka äro platsen för svampens fruktifikation. På berberisbuskar förekomma stundom häxkvastar förorsakade af en rostsvamp. De häxkvastar, som ej sällan förekomma på vanlig gran, äro ej förorsakade af parasitsvamp, utan bero på knoppvariation (se d. o.). G. L—m.

Aflöfvad häxkvast på körsbärsträd. (Den nästan vågräta, smala grenen är modergrenen.)

Häxmästare, Trollkarl, Svartkonstnär, manlig motsvarighet till häxa (se d. o.), förekom mindre ofta än denna och troddes vara stark i besvärjelser samt förskrifva sig kontraktsenligt till djäfvulen för att under vissa år vara tillförsäkrad förmåner af ett eller annat slag. Jfr äfven Faust och Magi.

Häxring, *bot.* Se Marasmius och Musseron.

Häxört, *bot.*, namn på örtsläktet Circæa (se d. o.).

Hö, *landtbr.*, till kreatursfoder skördade och torkade gröna växter (gräs, klöfver och andra baljväxter), vuxna på vallar, ängar och andra slåttermarker, under det att till foder torkade sädesväxter pläga kallas grönfoder. Hö är, i synnerhet vid det lägre stående jordbruket, det viktigaste stråfodret, hvarför ock andra fodermedels värde plägar uppskattas i förhållande till höets (se Fodermedel). Höets smaklighet och näringsvärde bero väsentligen af de växter, hvaraf det beredts, af dessas växtplats och af väderleken under växttiden samt af bärgningens förlopp. Smakligast för djuren är i allmänhet hö af gräs, under det att klöfver och andra baljväxter gifva hö större värde genom sin högre halt af protein. Fruktbar jord med lagom fuktighet lämnar mycket godt hårdvallshö, under det att fuktig eller sank mark alstrar ett groft och smaklöst sidvallshö och jord i torrt läge ett smått och fint, ofta af på dylik mark i mängd förekommande starkt doftande växter, aromatiskt backhö l. fjällhö. Stark torka gör fodret fattigt på oorganiska salter, hvarför af brist på sådana framkallade bensjukdomar (se Benmjukhet) pläga förekomma, särskildt efter torra somrar. Späda växter lämna ett mycket mjukt och näringsrikt, öfverblommade däremot ett groft, smaklöst och hårdsmält foder, hvarför höskörden bör ske, när växterna stå i blomning. Fördelaktigt är, om höet under bärgningen så litet som möjligt utsättes för väta och starkt solsken. Väta utlakar näringsämnen och gör fodret smaklöst eller, om det blir mögligt och skämdt, rent af skadligt för djuren, solsken bleker höet och minskar dess smaklighet. Bäst vinnes detta i allmänhet därigenom, att man genast efter slåttern upphänger höet på hässja. På hässjan eller hoplagdt i volmar undergår höet en jäsning, svettning, som gifver det en kraftigare hölukt och gör det hälsosammare för djur med svag matsmältning, särskildt hästar. Under lång förvaring förlorar hö i smaklighet och lättsmälthet. Hö, beredt på vanligt sätt, kallas grönhö; utomlands

upplägges fodret ofta halftorrt i stack, där det råkar i jäsning, åtföljd af stark uppvärmning, och blir därvid starkt aromatiskt doftande och brunt, hvarför det kallas brunhö. Foder, hoplagdt till jäsning alldeles utan föregående torkning, kallas pressfoder, ensilage, surfoder l. surhö (se Pressfoder). Hö i stack eller större ladrum, där det kan packa sig väl, plägar väga 70—100 kg., maskinpressadt hö ända till 400 kg. per kbm. H. J. Dft.

Höand. Se And.

Höastma, *med.* Se Höfeber.

Höbacill, *Bacillus subtilis, bot.*, en bland torrt gräs nästan konstant förekommande bakterie, som man lätt erhåller i renkultur genom att koka höet i vatten. Höbacillens sporer öfverlefva kokningen, andra bland höet förekommande organismer förstöras däremot. G. L—m.

Höbom, *landtbr.*, ett numera föga användt enkelt landtbruksredskap, bestående af en 4—5 m. lång träbom, som anspännes med en dragare i hvardera ändan och med hvilken det i "sträng" hopräfsade höet hopsläpas till volmar. H. J. Dft.

Höbärgning, *landtbr.* Det afslagna höet får vanligen torka något liggande "på slag", hvarefter det, numera vanligen med hästräfsa, hopföres i "strängar". Sedan lägges det i runda högar, s. k. volmar l. såtar, innehållande $^1/_{10}$—$^1/_2$ lass, eller ock upphänges det på hässjor. I dessa afslutas torkningen, hvarvid också en lindrig jäsning, s. k. svettning, försiggår, och slutligen inköres det torra höet i hus eller lägges i stack. Hässjning (se Hässja) förekom förr hufvudsakligen i skogsbygd, men har numera vunnit allmännare spridning på grund däraf, att höet kan uppläggas på hässjan äfven i fuktigt tillstånd och sedan är väl skyddadt mot regn, under det att höet ej kan volmas, förrän det är väl torrt; dessutom genomträngas volmarna lättare af väta, så att de måste slås isär för torkning, innan fodret kan inköras. H. J. Dft.

Höchst, kretsstad i preussiska reg.-omr. Wiesbaden (Hessen-Nassau), vid Niddas inflöde i Main. 15,833 inv. (1905). Gymnasium och realskola. Storartad tillverkning af färger (4,300 arb.), maskiner, armaturer, tobak och cigarrer, käx och mjöl. — I H. fanns 1746—98 en berömd porslinsfabrik. — 10 juni 1622 vann Tilly med ligans trupper vid H. en seger öfver hertig Kristian af Braunschweig. H. intogs af svenskarna 17 nov. 1631 och förstärktes af Oxenstierna våren 1632. 11 okt. 1795 slogo därstädes österrikarna under Clerfayt de af Jourdan anförde fransmännen. J. F. N. L. W:son M.

Höchstädt, stad i bajerska reg.-omr. Schwaben-Neuburg vid vänstra stranden af Donau. 2,305 inv. (1905). 20 sept. 1703 blef österrikiske generalen Styrum slagen därstädes af en bajersk-fransk armé under kurfursten af Bajern och marskalk Villars, och 13 aug. 1704 vunno prins Eugens af Savojen och hertig Marlboroughs förenade arméer en lysande seger vid H. öfver de förenade bajrarna och fransmännen under kurfursten af Bajern och marskalk Tallard. Den sistnämnde måste med en del af sin här gifva sig fången, sedan han af Marlborough blifvit instängd i byn Blenheim, hvarför engelsmännen vanligen benämna slaget efter denna ort. C. O. N.

Höckenflycht, J. Se Hökeflycht.

Höckert, Johan Fredrik, målare, f. 26 aug. 1826 i Jönköping, d. 16 sept. 1866 i Göteborg, började tolf år gammal teckna för J. J. Ringdahl i Stockholm, studerade 1844—45 vid konstakademien, gjorde studieresor i Sverige i sällskap med sin äldre kamrat Boklund och följde honom 1846 till München. Först där fick han undervisning i målning, studerade äfven lefvande modell och försökte sig med genremotiv (*Två banditer, som dela rofvet*, 1849). S. å. återkom han hem, gjorde en studieresa i Lappland och for så till Paris 1851. Där påverkad af en tysk kamrat, Max Hess, tog hån itu med ett historiskt motiv, *Drottning Kristina befaller sina drabanter att mörda Monaldeschi* (1853, Göteborgs museum; färgerna ha svartnat betydligt). Den teatraliskt uppstyltade, men koloristiskt effektfulla målningen erhöll mention honorable på salongen nämnda år. Sedan H. utställt taflan i Sverige, blef han agré vid akademien, som äfven tillerkände honom resestipendium. På nyåret 1854 återvände han till Paris och målade nu med ledning af ett af sina utkast från Lappland den stora taflan *Gudstjänst i ett lappkapell*, som belönades med första klassens medalj på världsutställningen 1855. H:s förhoppning, att svenska staten skulle inköpa taflan, gick om intet — ett konstverk, som ej var hemsändt till påseende, ansågs ej kunna inköpas — hvarpå H. 1856 sålde taflan till franska regeringen (den finns på museet i Lille). H. gjorde nu en tur till Nederländerna och studerade Rembrandt, målade s. å. *Det inre af en lappkåta*, som erhöll en af hedersplatserna på salongen 1857, hemsändes året därpå och inköptes för Nationalmuseum. Andra målningar från dessa år äro *En scen från lappmarken* och *Hemkomst från jakten* (såld till England). 1858 återvände H. till hemlandet och blef nu vice professor vid akademien, hvars led. han var sedan 1856. Hemma målade han lapplandsmotivet *Brudfärd på Hornavan* (1858, Nationalmuseum), en målning, som med fint uppfattad naturstämning, bredt behandlingssätt och blond ton visar ett annat målarlynne än hans föregående arbeten. Han besökte Dalarna s. å. och målade sedan flera motiv därifrån: *Dalkulla bärande sitt barn till dopet*, *Rättvikskulla vid spiseln* (1860, Göteborgs museum), *Höskörd vid Siljan* (såld till England), *Gustaf Vasa räddas af Tomte Matts' hustru* (1860, i Utmelandsmonumentet). 1861—62 reste H. till Spanien, Tunisien och Italien och hem öfver London, där han var biträdande kommissarie vid världsutställningens svenska konstafdelning. Från 1862 är *porträtt af bejen i Tunis* (Gripsholm), året förut hade han målat *Karl XV i frimurardräkt* (Ulriksdal). Hemkommen började han sin stora målning *Stockholms slotts brand den 7 maj 1697* (skisser i teckning och i olja på Göteborgs museum). Hans intresse delades likväl under de följande åren mellan detta storverk och annan sysselsättning. Han

J. F. Höckerts målning Stockholms slotts brand den 7 maj 1697.
(Till art. Höckert.)

blef ord. professor vid akademien 1864, lämnade teckningar (äfven politiska karikatyrer) till ”Ny illustrerad tidning”, var konstnärligt biträde åt kungliga teaterns direktion och upptogs dessutom i för hans arbete störande grad af stockholmskt sällskapslif. Han målade också på denna tid några smärre tafior, kostymstycket *Bellman i Sergels ateljé* (1864), *Gudmors besök* (Dalmotiv, 1866), *Svensk krigare från 1600-talet* (i statens ego, deponerad i Uppsala universitetshus), *Dans i Delsbo* (1865, ofullbordad, Nationalmuseum). På utställningen i Stockholm 1866 var H. på ett glänsande sätt representerad, i främsta rummet af ”Lappgudstjänsten”, som franska staten utlånat, och af ”Slottsbranden” (se plansch), som konstnären själf ej ansåg fullt afslutad — han hade ämnat göra smärre ändringar på figurerna. Taflans ofullbordade skick blef orsak till, att statens inköpsnämnd — likväl med ringa majoritet — afböjde dess förvärfvande för Nationalmuseum. Mästaren erhöll likväl en af utställningens sex guldmedaljer. ”Slottsbranden” blef 1883 med sammanskjutna medel inköpt från H:s arfvingar och skänkt till Nationalmuseum. H. är därstädes och på Göteborgs museum representerad äfven af intressanta teckningar. — Nationalmuseum eger ett 30-tal storstilade figurstudier till ”Slottsbranden”, Lappkåtan m. fl.

H. var sin tids ypperste svenske målare. Han var först och sist *färgkonstnär*, en spirituell virtuos i det måleriska föredraget. Hans bästa verk ha en gyllene kolorit och ett raffineradt behandlingssätt, sådant ingen af hans samtida bland landsmännen egde. ”Slottsbranden” är i koloristisk hållning ett af det svenska måleriets mest geniala verk. Det är som *målning* det intresserar, som historisk skildring har det däremot mindre att säga. H. var ingen djup natur, de porträtt han utförde äro tämligen svaga, och då han valde historiska ämnen, upptogs han uteslutande af deras måleriska möjligheter. I hans lapplandstafior spelar framställandet af folkkaraktären ingen roll. Lappgudstjänsten karakteriserades af franska kritiker som *fransk* konst — påverkad af Delacroix och Couture —, den var målad med ledning af ett par små skisser, som summariskt angåfvo totaleffekten, och efter parismodeller, iklädda lappdräkter. Han är företrädesvis lyriker, hans mest omedelbara målningar ha vid sidan af utförandets raffinemang en färgernas och stämningens lyrik, som är äkta och betagande (exempelvis Kullan vid spiseln och Den lappländska brudfärden). Hans betydelse blef den, att han lärde sina landsmän, att färgens uppgift i en målning ej endast är att kolorera teckningen. Jfr G. Nordensvan, ”Svensk konst och svenska konstnärer” (1892) och H. Wieselgrens text till Sveriges allmänna konstförenings årsskrift 1899. G—g N.

Höder (isl. *Hǫðr*), *nord. myt.*, en af asagudarna (se Asar och Balder). Namnet betyder ”kamp”, ”strid”. Jämförelser mellan den nordiska berättelsen om Balder och H. samt främmande folkslags liknande myter ha blifvit gjorda; så har man erinrat t. ex. om den gode Osiris, som dödades af sin broder Tyfon, om Adonismyten och flera andra, som i enskilda drag påminna om den nordiska gudasagan. Th. W.*

Höedt [hött], Frederik Ludvig, dansk skådespelare, f. 13 febr. 1820, d. 22 mars 1885, blef student 1836 och utgaf 1845—54 tre samlingar *Lyriske digte* (utg. tills. 1856) samt några ypperliga öfv. af franska skådespel (bl. a. ”Embedsiver”, 1849, 3:e uppl. 1894). 1851 uppträdde han på k. teatern som *Hamlet* med ovanlig framgång och vann sedermera äfven i lustspel mycket bifall, men fick också skarp kritik, därför att han i sin konst sträfvade att genomföra en strängare naturalism, än man dittills hade lärt känna. 1855 lämnade han k. teatern till följd af stridigheter med dess direktör J. L. Heiberg och öfvergick till ett enskildt skådespelarsällskap. 1856 återvände han väl till k. teatern, men upphörde att spela redan efter ett års förlopp. Däremot var han 1856—76 elevinstruktör och 1858—64 dessutom scenisk instruktör och visade i bägge befattningarna stor duglighet, men ej uthållighet nog att invänta sina idéers seger. 1859 fick han titeln professor. E. Ebg.

Höegh [hög], adelsläkt. Se Hög.

Höegh [hög], Ove Guldberg, norsk läkare, f. 23 april 1814 i Grue socken i Solör (Hedemarkens amt), d. 7 febr. 1863 i Kristiania, blef student 1833, tog medicinsk examen 1840 och praktiserade som läkare i Finnmarken till 1854, då han blef öfverläkare vid Reitgjerdets vårdanstalt för spetälska, i närheten af Trondhjem. Som representant för Finnmarkens amt väckte han vid 1854 års storting förslag till lag om hälsovårdskommissioner längs Norges kust, hvilken lag sedermera blef gällande för hela landet. I samma riktning sökte han verka äfven genom skrifter. Han författade nämligen arbetet *Sundhedspleien i almueskolerne* (1863) och utgaf den populära tidskriften ”Folkets helse”. O. A. Ö.

Höegh-Guldberg [hög-], dansk adelsläkt. Se Guldberg.

Höfdare, *mek.* Se Spikhammare.

Höfdingboll. Se Bollspel, sp. 1031—32.

Höfeber, Höastma, Hösnufva, Sommarkatarr l. Bostocks sjukdom, *Catarrhus æstivus, med.*, en först af engelske läkaren Bostock (1819) upptäckt, sedermera i England och Amerika och därefter i alla gräsrika trakter, vanligen samtidigt med första eller andra höskörden iakttagen egendomlig katarral affektion af näsans, ögonens, svalgets, strupens och luftrörens slemhinnor. Landtfolk, som sysselsätter sig med höbärgning, angripes egendomligt nog sällan af sjukdomen, ofta däremot personer ur de icke kroppsarbetande klasserna, särskildt sådana, som syssla med intellektuellt arbete. Ärftligheten spelar ock en viss roll; sjukdomen uppträder vanligen i den yngre medelåldern, och männen synas mera disponerade för densamma än kvinnorna. Att sjukdomen stod i något samband med gräsens blomningstid var från början klart. Angående dess egentliga orsak ha under tidernas lopp flera hypoteser framkastats, på senare tid naturligtvis äfven, att den skulle framkallas af en bakteriesmitta. Senare forskningar ha dock ådagalagt, att det i luften kringsväfvande frömjölet eller pollenkornen af åtskilliga blommande växter, i synnerhet gräsarter, cerealia, t. ex. råg, äro den egentliga orsaken och att olika individers mottaglighet är högst olika. Dunbar har emellertid visat, att förutom den mekaniska retningen af pollenkornen på slemhinnan fordras för sjukdomens framkallande ett hos kornen förefintligt gift,

s. k. pollentoxin. Detta har isolerats, och efter insprutning af detsamma hos djur har man i dessas blod framkallat ett ämne, *pollatin*, eller ett s. k. lytiskt serum, hvilken substans åter i sin ordning kan isoleras och användas både som reagens på, att en katarr är verklig hösnufva, och som botemedel för denna. Det har emellertid visat sig, att flera dylika giftiga ämnen i olika slag af pollen förefinnas. Den på hösten uppträdande snufvan (*catarrhus autumnalis*) framkallas t. ex. af pollen från Solidagoarter och från Ambrosia artemisifolia. Den vanliga hösnufvan uppträder emellertid på högsommaren, hos oss mellan 15 juni och 15 juli, men saknas nästan i klippiga kusttrakter samt på högfjällen. Den börjar vanligen alldeles plötsligt vid nämnda årstid med känslor af klåda, stickning och bränning i näsan, hvilka framkalla nysning och stark afsöndring af slem. Katarren sprider sig vanligen till ögonens, svalgets och strupens slemhinnor, framkallar hostretning, ja, verkliga astmaanfall och är förenad med stark sjukdomskänsla och nedsättning af den sjukes arbetsförmåga. Den varar omkr. 14 dagar och försvinner oftast lika plötsligt, som den kommit, för att lämna den sjuke i fred till nästa gräsblomningsperiod. Sjukdomen förekommes endast därigenom, att man undviker sådana ställen, där frömjöl sväfvar i luften. På sjön är man mest säker, och ombyte af vistelseort är vanligen nödvändigt. Behandlingen har blifvit något tacksammare efter införandet af medlen pollatin, graminol etc. Kraftigare operativ behandling under anfallet afrådes. I. H.

Höfeberserum, *med.* Se Höfeber.

Höfen, von. Se Dantiscus.

Höfer, tyska och fransk-tyska skriftställare. Se Hoefer.

Höffding, Harald, dansk filosof, f. 11 mars 1843 i Köpenhamn i en förmögen och ansedd köpmansfamilj, blef 1861 student och egnade sig åt teologiska studier. Emellertid gjorde studiet af Kierkegaards skrifter ett djupt intryck på H. Den mystiska förbannelsen öfver den jylländske bondsonen och hela hans släkt slog honom med förfäran, och H., som samtidigt vid universitetet åhörde de filosofiska föreläsningarna, ställdes på allvar inför det kräfvande ”enten-eller”, — antingen följa sitt sanningssökandes längtan efter klarhet och förstående, eller ock våga språnget öfver till det af Kierkegaard som kristendomens kärna framställda ”paradoxet”. Utgången af den andliga kris, som detta val framkallade hos H., blef en seger för hans filosofiska intressen och en brytning för alltid med den officiella kristendomen. Visserligen aflade H. 1865 teol. kandidatexamen, men de prästerliga framtidsplanerna öfvergaf han för alltid. För en tid rönte han inflytande af Rasmus Nielsens hegelska spekulationer, och han försökte ock slå sig till ro vid Nielsens bekväma gränsreglering mellan tro och vetande, hvarvid striderna mellan dem skulle undvikas genom deras inbördes absoluta ojämförlighet. Denna uppfattning utvecklade H. i sin förstlingsskrift, *Philosophie og theologie, en historisk-kritisk afhandling* (1866). Men han kunde ej i längden stanna vid denna om medeltidens förfallsperiod och dess ”duæ veritates” erinnrande skenlösning af problemet. Ett varaktigare inflytande än af Nielsen rönte H. af gamle Sibbern, hvars värde och betydelse han dock först längre fram fullt insåg och hvars verk han gjorde till sin uppgift att från en väsentlig sida söka fortsätta, och af Bröchner. Denne var lika väl som Nielsen hegelian, men han hade öfversatt Strauss och intog i problemet om tro och vetande en mera kritisk ståndpunkt gentemot de positiva religionerna. 1868—69 företog H. en studieresa till Paris, som för hans utveckling blef af afgörande betydelse. Förut hade hans bildning fått sitt hufvudinnehåll från luthersk teologi, platonsk idealism och tysk spekulativ filosofi. Nu först fördes han med ens in i den moderna empirismen, som trädde honom till mötes i Comtes positivism, Stuart Mills utilitarism och Spencers evolutionslära. Hemkommen, förvärfvade H. filosofisk doktorsgrad med afh. *Den antike opfattelse af menneskets villie* (1870) och höll därpå som privatdocent vid Köpenhamns universitet föreläsningar, hvilka han sedan utarbetade och utgaf under titlarna *Philosophien i Tydskland efter Hegel* (1872) och *Den engelske philosophi i vor tid* (1874). Frukterna för H:s eget tänkande af dessa omsorgsfulla studier i den nyaste tidens utländska filosofi framträdde först i den lilla afh. *Om grundlaget for den humane ethik* (1876), hvari redan grundtankarna till hela hans följande självständiga filosoferande ligga ”in nuce”. Hans uppgift i denna skrift är att i människans egen natur, sådan den i erfarenheten kan konstateras, finna en grundval för en vetenskaplig etik, som kan stå för sig själf, sedan för H. den positiva religionens stöd för den blifvit obrukbart. Innan han närmare kunde utföra det program, som han därmed uppställt för sin forskning, måste han emellertid först på allvar studera denna nya etiks grundval, det mänskliga själslifvet. Teologen, som ville blifva human etiker, måste sålunda först blifva empirisk psykolog, och så utgaf han *Psykologien i omrids paa grundlag af erfaring* (1882; 5:e uppl. 1905; öfv. till flera främmande språk), som numer allmänt erkännes vara ett af den moderna psykologiens klassiska arbeten. Året därefter blef H., som sedan 1880 varit officiellt anställd som docent vid Köpenhamns universitet, Nielsens efterträdare som professor i filosofi. 1886 utgaf han *Den filosofiske etiks principer* (i ”Overs. over Vid. selsk:s Forhandl.”), och redan 1887 var han färdig med sitt andra stora vetenskapliga verk, *Etik. De etiske principer og deres anvendelse paa de vigtigste lifsforhold* (3:e uppl. 1905; tysk öfv.). Sedan följde ett årtionde, under hvilket H. förnämligast egnade sig åt studier inom filosofiens historia, innan han ville säga sitt ord i de djupaste filosofiska frågorna. Frukterna af dessa studier blef det monumentala arbetet *Den nyere filosofis historie* (2 bd, 1894—95). Så förberedd, gick han slutligen tillbaka till sin ungdoms problem, det problemet, som han på sitt sätt löser i *Religionsfilosofi* (1901; 2:a uppl. 1906). För att tydligt visa den planmässiga gången i H:s tänkararbete, ha vi här nämnt endast hans hufvudarbeten. Men hans ovanliga arbetskraft och beundransvärda flit ha skänkt litteraturen äfven en hel

nängd andra skrifter. Bland dem må nämnas de i Vid. selsk:s ”Forhandl.” publicerade vetenskapliga specialafhandlingarna *Psykologiske undersögelser* 1889), *Kontinuiteten i Kants filosofiske udviklingsgang* (1893) och *Det psykologiske grundlag for logiske domme* (1899) samt i bokform *Ethiske undersögelser* (1891); mera populärt hållna skrifter *Spinozas liv og lære* (1877), *Sokrates* (1886; 2:a uppl. 1896), *Charles Darwin* (1889), *Sören Kierkegaard som filosof* (1892), *Rousseau og hans filosofi* (1896), *Moderne filosofer* (1904) och *Danske filosofer* (1909); därjämte har han utgifvit ett par kortfattade läroböcker, *Formel logik* (1889; 5:e uppl. 1907) och *Kort oversigt over den nyere filosofis historie* (1898; 3:e uppl. 1906; svensk öfv. 1903), och lämnat en massa uppsatser i danska och utländska tidskrifter (bl. a. *Filosofien i Sverig*, i ”Nord. tidskr.”, 1879). Ett urval af de på danska författade uppsatserna finnes samladt i *Mindre arbejder* (2 bd, 1899, 1905). — Vid sidan af ett så omfattande författarskap har H. utöfvat sitt professorskall på ett sätt, som rent af gör, att fråga kan vara, huruvida hans betydelse för danskt kulturlif varit större genom det muntliga eller genom det skriftliga ordet. Sedan årtionden har mer än hälften af alla danska studenter under sina första studentår varit hans lärjungar, och hvilken betydelse det måste utöfva på det lilla landets andliga lif, är svårt att mäta. För de studenter, som drifvit filosofiska fackstudier, har naturligen H:s inflytande varit ännu djupare, särskildt som detta visst icke sträckt sig blott till deras filosofiska bildning, utan mången gång bestämt deras hela personliga utveckling tack vare det förtroliga förhållande, hvari H. under åratal stått till den ena generationen efter den andra af unga, hvilka samlats ej blott kring hans akademiska kateder, utan ock till ”kollokvier” i hans hem. Det är i detta hänseende något af en modern Sokrates hos H., och de äro många i det nutida Danmark, som till sina betydelsefullaste ungdomsminnen räkna diskussionerna under H:s ledning och de ungdomliga vänskapsband, som under hans beskydd knutits. I hvad riktning detta inflytande på den akademiska ungdomen gått, därom kan man genom studiet af H:s skrifter lätt bilda sig en föreställning. Det har erbjudit många af dem en lösning af konflikterna mellan de annars så oförsonliga motsatserna i det danska nutida partilifvet, i hvilket den nykomne Köpenhamnsstudenten redan vid sin ankomst till universitetet kastas in genom nödvändigheten att välja mellan den konservativa studentföreningen och det radikala studentsamfundet. Hur lätt kunna icke vid ett sådant partilif under omogna ungdomsår fraser komma i öfvertygelsernas, slagord i självpröfningens ställe. Men emot detta ställdes den faderlige vännens med hela hans personlighets föredöme gifna maning till att tänka tankarna till ända och först därefter göra sitt besinningsfulla val med ärlig sanningstrohet. H:s förmåga att leda ungdomen beror framför allt därpå, att han själf såtillvida aldrig upphört att vara ung, att han aldrig slår sig till ro vid någon åsikt såsom den en gång för alla fastslagna sanningen, utan ständigt står inför lifvet frågande och sökande, användande hvarje vunnen ståndpunkt blott för att därifrån nå ännu längre, ännu högre. Äfven för den, som känner honom endast genom hans skrifter, få dessa större betydelse genom den sanna forskaranda, som ur dem insupes, än genom de enskilda i dem förfäktade åsikterna. Dessa röra emellertid så mångsidigt alla lifvets frågor, att utrymmet här medgifver endast det mest kortfattade referat af grundtankarna.

Med afseende på framställningsformen är det för H:s alla vetenskapliga hufvudarbeten gemensamt, att de ej äro specialafhandlingar, utan vetenskapliga handböcker; men ändå blir H. aldrig eklektiker och än mindre kompilator, utan förmår alltid gjuta det hela samman till en originell enhet, som bär en starkt individuell personlighets prägel. Detta sammanhänger därmed, att H. icke drifver filosofien som yrke eller filosoferar i följd af någon lust för att leka med de abstrakta tankarna eller någon benägenhet att systematisera för systematiseringens egen skull. För honom är filosofien det djupaste personliga allvar, kampen för att vinna en lifsåskådning och att fördjupa den. Och när han sedan lägger fram för andra de resultat, till hvilka han tror sig ha kommit, gör han detta på ett sätt, som han själf träffande karakteriserar genom slutorden i sin religionsfilosofi: ”För filosofen är det nog, när han gjort sitt bästa för att påvisa och belysa problemet och betingelserna för dess lösning. Han förlorar icke tilliten till sitt arbetes betydelse, äfven om blott få vilja erkänna dess giltighet och dess värde. Mera än uppgöra sin andliga räkning med användning af allt, hvad han lärt i lifvets och forskningens skola, förmår ingen. Men göres detta ärligt, så kan det kanske ha betydelse för andra än den enskilde själf”. Denna betoning framför allt af problemställningarna framträder som den utmärkande karaktären och det i viss mån nya i H:s framställning af den moderna filosofiens historia; därjämte har detta arbete sin styrka i det sammanhang, som H. därigenom lyckas påvisa såväl mellan de historiskt hvarandra följande filosofiska systemen som mellan dessa och den samtidiga naturvetenskapen och bildningen i det hela. Inom psykologien står H. på den nutida empiriska forskningens fasta mark, ehuru till större delen den erfarenhet, på hvilken han bygger, ej är de halft fysiologiska experimentens, utan den inre själverfarenheten samt en vidsträckt kännedom från litteraturen och lifvet om yttringarna af andra människors själslif. Framställningen är frukten lika mycket af en finkänslig analys som af en skarpsinnig syntes, genom hvilken sistnämnda han ständigt söker tränga fram till den enhet, som gjuter själslifvets mångahanda element tillsammans till en personlighet. Härigenom höjer han sig öfver associationspsykologiens mekaniska uppfattningssätt, ehuru han liksom denna söker förklara allt inom själslifvet med en naturlig kausalitet, som icke lämnar något rum för en fri vilja. H. är därför utpräglad determinist. Rörande förhållandet mellan själ och kropp använder han den psykofysiska parallellteorien som arbetshypotes. För att icke rubba den fysiska verklighetens slutenhet inom sig postulerar han en sådan självtillräcklighet äfven för själslifvet, inom hvilket kontinuiteten då kan bevaras endast genom att antaga ett omedvetet själslif, som fyller i luckorna mellan våra medvetna själsfunktioner. Detta arbetssätt vid de psykologiska problemens behandling innebär emellertid icke någon metafysisk dualism, utan ytterst antager han, att det är det samma, som breder ut sig och rör sig i materiens yttre värld och som i vårt inre framträder för oss själfva såsom

tanke, känsla och vilja. Hellre än parallellteori kallar han därför sin ståndpunkt för identitetshypotesen. Frågan om själens odödlighet har knappast någonsin varit ett problem för H., som gärna ej frågar mer, än han kan hysa förhoppning att förr eller senare få af erfarenheten besvaradt. Detta realistiska lynne präglar ock alltigenom hans etik, som nyktert bygger sig på erfarenheten om det under relativitetens stora lag stående mänskliga själslifvet. Ej heller det sedliga medvetandet lämnar enligt H. någon inblick i en öfversinnlig värld, och något samvete med kategoriskt imperativ känner han ej. Samvetet är enligt hans åsikt en mycket komplicerad funktion, hvari ingå element af ursprungliga instinkter, af invanda tankeförbindelser och viljetendenser, af samhällssed och religiösa stämningar m. m. Samvetet kan därför ej i den etiska vetenskapen användas som princip, utan hör tvärtom till det, som skall psykologiskt förklaras och etiskt till sin giltighet rättfärdigas. Etikens princip, besvarandet af frågan om lifvets högsta mål, kan enligt H. öfver hufvud ej vetenskapligt bevisas. Den är en trossats, ett postulat. Men så är det äfven med den teoretiska vetenskapen, hvilken som ett obevisbart postulat måste antaga verklighetens begriplighet, dess öfverensstämmelse med vårt tänkandes grundfordringar. I den etiska grunduppfattningen ingår därför alltid ett subjektivt element, så att etiken blir sådan som den människa, hvars etik den är. För H. är grundvalen den af honom så kallade ''välfärdsprincipen'', d. v. s. den åsikten, att lifvets högsta mål är de lefvande varelsernas största möjliga lycka. H. ansluter sig sålunda till den moderna utilitarismen, som före honom förfäktats af Bentham, Stuart Mill m. fl., men knappast af någon utförts med sådan moraliska idealism som af H. Som den psykologiska grundvalen för det etiska värdesättandet antager han sympatien, men icke som blind instinkt, utan som en sympati, som klart ser och förstår sitt föremåls individuella egendomlighet, liksom ock det hela sammanhang, i hvilket det existerar, — sålunda icke inskränkt inom en trång krets, utan vidgad till en allmän humanitetskänsla, — icke en passiv, smältande känsla, utan ett uttryck för en andlig energi. I denna utvecklade form är sympatien icke skild från rättfärdighetskänslan, ty hon söker visserligen behandla hvarje enskildt väsen efter dess individualitet, men dock så, att alla andras individualitet på samma gång respekteras. Så upptager ock H. Kants fordran, att personligheten aldrig får behandlas som blott medel, utan på samma gång alltid som självändamål. Handlingarna skola enligt H. bedömas efter sina resultat, efter sin betydelse för den allmänna välfärden. Blott såtillvida blir viljan själf den viktigaste faktorn i det moraliska värdet, att denna, åtminstone hos människan med karaktär, är en mera permanent orsak till välfärd än den enskilda handlingen. Från dessa utgångspunkter diskuterar H. i sin etik alla nutidens brännande lifsfrågor, för individen lika väl som för samhällena, med en vidsynt fördomsfrihet, en mildhet och en mättfullhet, som göra hans framställning djupt lärorik äfven för dem, som ej kunna öfvertygas om själfva grundprincipens riktighet, ja, äfven för dem, som icke ha något intresse för de vetenskapliga principfrågorna, utan af en etik blott begära en lifsvisdom för ledningen af sina handlingar. I detta hänseende är ''Etiken'' H:s viktigaste insats i den allmänna bildningen. Ett långt mindre populärt, men vetenskapligt betydelsefullare arbete är hans religionsfilosofi, som han själf karakteriserat med mottot: ''Alte dubitat, qui altius credit'' (djupt tvifvel, på grundvalen af en ännu djupare tro). Han definierar religionen som öfvertygelsen om ''värdets bestånd'', tron på, att de högsta lifsvärdena äro oförgängliga. Liksom man för att förstå naturen måste tro på ''kraftens bestånd'', så måste man för att kunna lefva lifvet tro på ''värdets bestånd''. Man behöfver tro på ''en värld af värden, hvars realitet ej uppgifves, därför att mänsklig tanke och mänsklig förmåga ha funnit sina gränser. Det måste uppstå en aning om, att principen för denna värdenas värld till sist är ett med principen för tillvarelsens orsakssammanhang, att det, som gör, att vi kunna finna värden i tillvaron, är detsamma, som gör, att vi kunna finna den begriplig''. Man kan kalla denna princip för Gud och med en bild fatta den såsom person, därför att den högsta verklighet, som vi i vår erfarenhet känna, är den personliga, men egentligen är principen öfverpersonlig och därför för vår tanke ofattbar i sin individualitet. Men denna Gud står ej utanför naturen och bryter ej dess orsakssammanhang, utan är tvärtom det innersta i all verklighet, den enhet, inom hvilken orsak och verkan kunna råkas. Den religiösa tron står därför icke i strid med vetenskapen, utan har till föremål detsamma, som är vetenskapens förutsättning. Och ''evigheten står icke som tidens fortsättning eller som en aflägsen tid, utan som uttrycket för det värdefullas kontinuitet genom de skiftande tiderna. Det är härigenom det blifver möjligt att se tidens oafslutade oändlighet i ögonen utan att hisna och utan att få intryck af det rastlösa och ändamålslösa''. ''Den, som vill erfara Gud, måste öfva sitt öga för att finna en värdefull kärna inom verklighetens hårda skal och öfva sitt sinne i tåligt hopp om, att en sådan kärna alltid kan finnas. Den, som vill arbeta för 'Guds rike', måste arbeta på att finna, frambringa och häfda det värdefulla. Du känner honom, hvar gång ditt hjärta klappar af helig glädje, du hör honom i dina bästa tankar som en evig röst''. H:s religion är sålunda ingen världsföraktande pessimism, utan tvärtom en optimism, som tror på det godas oförgängliga makt. Och den är icke en skuggrädd mysticism, som flyr undan förståndets kritik, utan tror på allt i högsta mening värdefullt som evigt och däribland äfven på den klara tankens oförgängliga värde. Giltigheten af en sådan åsikt söker H. i sin religionsfilosofi bevisa såväl genom en kritisk kunskapsteori som genom en utförlig religionspsykologi, för att slutligen pröfva religionens etiska värde. Många skola förneka riktigheten af enskilda påståenden i dessa H:s utredningar. Man kan tvifla på, att han träffat det väsentliga i kristendomen, när han söker historiskt karakterisera denna; och det har från sakkunnigt håll påstått, att han förbisett en principiell sida i buddismen. Men ingen fördomsfri skall kunna förneka, att H. hållit det löfte, som han i bokens inledning gifver, att behandla det religiösa problemet ''icke blott med det intellektuella intresse, som väckes af ett stort och omfattande ämne, utan också i den stämning, som uppstår vid medvetandet om att stå inför en andlig lifsform, i hvilken människosläktet genom årtusenden nedlagt

några af sina djupaste och innerligaste erfarenheter".

H:s största betydelse ligger knappast i några enskilda vetenskapliga upptäckter eller i någon ny filosofisk princip, utan snarare i hela den i ordets bästa betydelse humana anda, som uppbär alla hans skrifter. Han har genom dem i vår tids högre bildning gjort insatser, hvilkas betydelse ej är lätt att uppskatta. Om hans popularitet äfven utanför sitt fädernesland vittnar, att han blifvit kallad att offentligt föreläsa ej blott här i Sverige, utan äfven i flera andra europeiska länder, ja, äfven i Amerika. Men framför allt är han dock en uppfostrare för sitt eget folk, särskildt för dess bildade klasser. Och det är en ära för det danska folket, att alla hans hufvudarbeten kunnat utgå i så stora och många upplagor och att ändå publik funnits för den stora samling af hans *Udvalgte skrifter*, som sedan 1902 utgifvits. Helt visst sammanhänger detta med att H. både som tänkare och författare är så äkta dansk, en typisk representant för det bästa och finaste i det danska nationallynnet. Han bröt inom den danska filosofien med den romantiska spekulativa riktningen, som var långt mera tysk än dansk. Och den humana, empiriska idealism, som han satt i stället, har ingenting af den svenska metafysikens storvulenhet, utan håller sig med dansk försiktighet på erfarenhetens fasta mark. Alla hans skrifter bygga på en psykologisk grundval, och hans största originalitet ligger i de psykologiska analysernas mångsidighet och finkänslighet. Denna psykologiska syn på verkligheten återfinnes ej blott i den äldre danska filosofien alltifrån Holbergs dagar, utan är ju ock ett välkändt grunddrag inom den danska skönlitteraturen. Men den danska realismen och psykologien ha aldrig förbundits med en större samvetsgrannhet och en ärligare frisinthet än hos H. Särskildt, när han fyllde 60 år, vid hvilken tid han ock var det danska universitetets rektor, blef han föremål för en nationell hyllning, som ock riktade litteraturen med flera uppsatser om honom och hans filosofi. Framför allt kan hänvisas till marshäftet 1903 af tidskr. "Tilskueren", hvari förutom en dikt till hans ära inrymts två uppsatser om H. af hans lärjungar C. N. Starcke och G. Saxild. Se vidare G. Brandes i "Samlede skrifter", XV (1905) och A. Ipsen, "Litterære portræter" (1906). S—e.

Höfft. Se Danziger haupt.

Höfler, Karl Adolf Konstantin von, tysk historieforskare, f. 1811 i Memmingen, d. 1897 i Prag, var 1841—47 professor vid universitetet i München och blef 1851 professor i historia vid universitetet i Prag. 1872 blef han lifstidsmedlem af österrikiska herrehuset. Han utvecklade en mångsidig och genom lyckliga arkivfynd gynnad litterär verksamhet. Hans viktigaste arbeten äro *Die deutschen päpste* (2 bd, 1839), *Kaiser Friedrich II* (1844), *Quellensammlung für fränkische geschichte* (4 bd, 1849—52), *Fränkische studien* (1852—53), *Die geschichtschreiber der hussitischen bewegung* (3 bd, 1856—65), *Abhandlungen aus dem gebiet der slawischen geschichte* (5 bd, 1879—82), *Papst Adrian VI* (1880), *Don Rodrigo de Borja* (*Alexander VI*) (1888) och *Die ära der bastarden am schlusse des mittelalters* (1891).

Höfler, Max, tysk etnolog, f. 1848 i Tölz, i Bajern, praktiserande läkare, har framför allt gjort folkmedicinen och hvad därmed sammanhör till föremål för sin forskning. Han har äfven egnat de tyska kultbröden omfattande undersökningar. Bland H:s många arbeten må nämnas *Volksmedizin und aberglaube in Oberbayerns gegenwart und vergangenheit* (1893), *Wald- und baumkult in beziehung zur volksmedizin Oberbayerns* (1894), *Deutsches krankheitsnamenbuch* (1899), H:s förnämsta verk, samt *Das jahr im oberbayerischen volksleben* (1899), *Weihnachtsgebäcke* (i "Zeitschrift für österreichische volkskunde", 1905) och *Volksmedizinische botanik der germanen* (1908). N. E. H.

Höfling, Johann Wilhelm Friedrich, tysk teolog, f. 1802, d. 1853, blef 1833 professor i praktisk teologi i Erlangen och 1852 konsistorialråd i München. H. var en högt ansedd representant för den konfessionell-lutherska riktningen, men trädde i bestämd opposition mot den yttersta lutherska högerns katoliserande tendenser i fråga om uppskattningen af det kyrkliga ämbetets betydelse. Hans förnämsta arbete är *Das sakrament der taufe* (2 bd, 1846—48), än i dag af grundläggande betydelse. Stort uppseende väckte på sin tid hans afh. *Grundsätze der evangelisch-lutherischen kirchenverfassung* (1850; 3:e uppl. 1852). (E. Bg.)

Höfrö, *landtbr.*, frö af växter, som odlas till hö. Ordet användes oftast för att beteckna det i hög grad orena frö, som uppsamlades i skullar och lador för att användas vid vallars insådd. H. J. Dft.

Höfrö, fideikommissegendom. Se Höfverö.

Höft l. Ro (lat. *coxa*), *anat.*, den af bäckenets sidokant orsakade knölen och dess omgifning nedåt. De i bäckenet ingående höftbenen ha en öfre, framåt och bakåt löpande, tjock, rundad kant, höftbenskammen, som fram mot ljumsken slutar i en knöl. Höftbenskammen ligger omedelbart under huden och skiljer i det yttre nedre delen af bålen (veklifvet) från bäckendelen; nedom vidtager den öfre, tjocka delen af låret, med väldig muskelmassa, som där likväl ligger utanpå bäckenets ben. Omkr. 15 cm. nedom höftkammen, rätt utefter sidan, finnes en framstående, långsträckt, rundad knöl, lårbenets stora vändknöl (*trochanter major*), hvilken äfven hör till och i dagligt tal kallas höften, höftknölen, höftknotan. Se Bäcken och Lår. G. v. D.*

Höftben, Höftbenskam, *anat.* Se Höft.

Höftknota, Höftknöl, *anat.* Se Höft.

Höftsjuka (lat. *coxitis*), *kir.*, en nästan uteslutande hos barn och unga personer, mera sällan hos fullvuxna framträdande åkomma, som merendels är af tuberkulös natur. Den består uti en inflammation af höftleden och de ben, som bilda denna. Oftast är utgångspunkten i benen, hvilka där ha lösare, "spongiös", väfnad. Från den ursprungliga härden, inuti benändarna, lårbenshufvudet och dess hals eller ledgångspannan, sprider sig sjukdomen till ledkapseln. I lindrigare fall består den endast i en utgjutning i denna; men i svårare, då benröta jämte varbildning tillkommer, tränger sig varet in i leden, hvarvid förstöringen blir högst betydlig. Stora abscesser bildas, hvilka förr eller senare bana sig väg utåt, leden förstöres, hela kroppen lider, och dödlig utgång är ej sällan en följd af denna sjukdom. Äfven i mindre svåra fall kvarstår ofta för hela lifvet en förkrympt och obrukbar extremitet. Sjukdomen

framkallas stundom af något yttre våld, ett fall, en stöt; men de verkande orsakerna kunna vara så obetydliga, att de undgått uppmärksamheten, och ej sällan förnekas en sådan orsak med afsikt af barnens sköterskor. Onekligt är ock, att ett visst anlag, synnerligast tuberkulöst, spelar en stor roll vid framkallandet af sjukdomen. En förståndig behandling kan, i tid använd, medföra fullkomlig återställelse, men många fall gifvas, där, trots en sådan, sjukdomen genomlöper alla sina stadier. Än värre är, då sjukdomen, som så ofta sker, i början förbises och behandlas på ett alldeles förvändt sätt. Förbiseendet är så mycket lättare, som de första symtomen äro osäkra (för mindre vana ögon) och vilseledande. Smärtorna uppträda oftast ej i höften, utan i knäet; och otaliga gånger ordineras af mer eller mindre ”kloka” personer hvarjehanda yttre medel för den supponerade knääkomman, under det höftsjukan får gå sin gång. Haltningen är ett tydligt tecken på höftsjuka, smärtor vid vridning å benet och tryck på höftledsregionen ett ännu tydligare. Långvarig stillhet är det alldeles oeftergifliga och första villkoret för en lycklig behandling. Därjämte nyttjas sträckapparater och gipsförband. All rörelse, äfven massage, är absolut skadlig. I sjukdomens senare stadier fordras ej sällan stora operationer för att rädda patientens lif; man måste ställa ganska moderata anspråk på resultaten af dessa operationer med afseende på extremitetens rörlighet och funktion. Rsr.*

Höftvärk, *med.*, är ingen sjukdom, utan endast ett symtom och begagnas i allmänhetens mun som en gemensam benämning för allehanda smärtor i och omkring höftleden. Dessa smärtor kunna utlösas af en inflammation i själfva ledgången och äro då ett tecken på verklig s. k. höftsjuka (se d. o.) eller ock af en reumatisk muskelinflammation, s. k. myit, i de stora höftmusklerna, men äro ock icke sällan rena nervsmärtor, såsom vid inflammation i eller omkring den stora höftnerven, *nervus ischiadicus*, s. k. ischias (se d. o.). I. H.

Höfverö (Höfrö), fideikommissegendom i Skaraborgs län, med underlydande i Grolanda, Jäla, Floby, Göteve och Sörby socknar i Skaraborgs län samt Eriksbergs, Mjäldrunga och Skölfvene socknar i Älfsborgs län. $28^1/_2$ mtl, tax. 1908 till 536,600 kr. H. (i äldre handlingar *Höfverne*, *Höfrene*, *Höfrön*, *Höfre* m. m.) nämnes redan i början af unionstiden (1390) som sätesgård för väpnaren Åbjörn Bengtsson, hvilken troligen var af Sparreslägten. På 1500-talet nämnas medlemmar af släkten Liljesparre som egare af H. 1646 tillhörde det amiralen och öfverståthållaren Klas Flemings dotter Barbro, sedan gift med riksrådet frih. Erik Larsson Sparre, från hvars släkt det genom gifte gick till riksrådet grefve J. Creutz. Dennes son krigsrådet grefve Svante Creutz sålde 1743 H. till öfversten H. H. Fock och hans hustru Elis. Ollonberg, hvilka 3 nov. 1752 gjorde H. till fideikommiss. Detta innehafves nu (1909) af dessas sonsons sonsons son kammarherren C. A. H. Fock.

Höfvitsman (lat. *capitaneus*), under medeltiden och början af nyare tiden benämning på innehafvaren af ett större eller mindre län (slottslän), men viker från midten af 1500-talet i denna betydelse småningom för ståthållar- och, något senare, landshöfdingetitlarna; under 1500-talet och början af 1600-talet beteckning äfven för befälhafvare öfver en större eller mindre truppstyrka (fotfolk) eller på ett örlogsfartyg (knektehöfvitsman, skeppshöfvitsman). Men därefter börja efter hand dessa gamla titlar försvinna och ersättas af andra. Jfr Riksh öfvitsman. Ehd.

Hög. 1. Socken i Gäfleborgs län, Bergsjö och Forsa tingslag. 8,228 har. 722 inv. (1908). Annex till Forsa, Uppsala stift, Hälsinglands norra nedre kontrakt. — 2. Socken i Malmöhus län, Harjagers härad. 651 har. 434 inv. (1908). H. bildar med Käflinge ett konsist. pastorat i Lunds stift, Harjagers kontrakt.

Hög, gammal dansk adelssläkt, gren af ätten Banner, tog namnet H. i början af 1400-talet. Den är utslocknad i Danmark, men en gren (Höegh) fortlefver i Tyskland. 1. Just H., f. 1584, d. 1646, vistades 1607—14 utomlands och besökte t. o. m. Cypern och Alexandria. 1623—40 var han hofmästare vid den nystiftade adliga akademien i Sorö, blef 1627 riksråd och följde 1629 Kristian IV till mötet med Gustaf II Adolf i Ulfsbäck. Som rikskansler sedan 1640 sträfvade han att bibehålla ett fredligt förhållande till Sverige och motarbetade ett förbund med kejsaren. — 2. Stygge H., den föregåendes son, f. omkr. 1630, d. omkr. 1685, blef 1663 landtdomare på Lolland, men måste omkr. 1670 gå i landsflykt för otuktigt förhållande till sin svägerska Marie Grubbe (se Grubbe 2); drog till Rom, blef katolik och hofmästare hos en kardinal. Senare fick han tillåtelse att återvända hem, men var begifven på dryckenskap, liderlig och lika utarmad som senare hans förutnämnda älskarinna. — 3. Just H., den föregåendes broder, f. 1640, d. 1697, blef 1670 sändebud i Haag och slöt där 1674 förbundet mot Frankrike; var därefter en kort tid sändebud hos kurfursten af Brandenburg och 1676—79 vid kongressen i Nijmegen, utan att kunna förhindra Nederländernas separatfred med Frankrike; sedan 1682 vicestråthållare i Norge. E. Ebg.

Höga Atlas. Se Atlas, sp. 341.

Högadel, de högsta rangklasserna inom adeln, t. ex. i Sverige grefvar och friherrar, i Frankrike, England, Spanien, Portugal och Italien därjämte hertigar och markiser.

Högaffel. Se Gaffel 4.

Höga kommissionen, eng. *Court of high commission* l. *High commission court*, var namnet på den andliga öfverdomstol, som drottning Elisabet af England med parlamentets samtycke 1559 inrättade. Den bestod af både andliga och världsliga medlemmar samt egde att inkvisitoriskt rannsaka om både kätterier och prästerliga förbrytelser samt att med eller utan användande af jury bestraffa sådana. De stora missbruk, till hvilka denna domstol — ett motstycke på det kyrkliga området till den beryktade Stjärnkammaren — under Karl I:s regering gjorde sig skyldig som redskap för ärkebiskop Lauds kyrkopolitik, föranledde parlamentet att 1641 upphäfva den på samma gång som Stjärnkammaren. Jakob II inrättade 1686 en ny Hög kommission, *Court of commissioners for ecclesiastical causes*, hvars uppgift dock var inskränkt till att vaka öfver kyrkodisciplinen bland det anglikanska prästerskapet. Den gjorde sig inom kort lika hatad som den förra och afskaffades 1682 af parlamentet som olaglig och fördärflig. (V. S—g.)

Högalid, manlig och kvinnlig folkhögskola i förening med landtmannaskola (sedan 1887), i Dörby socken, Norra Möre, Kalmar län.

Högaltare. Se Altare, sp. 725.

Högalte knall. Se Hallands ås.

Högan lofts bur kallades i folkvisan boningsrum (i synnerhet för fruntimmer), belägna i en öfver nedre våningen framskjutande öfverbyggnad, loft. Med högan lofts svale menas en åt ena sidan öppen gång eller korridor, som sträckte sig längs med hela yttervägen och till hvilken dörrar ledde från alla loftskamrarna; högan lofts bro betyder trappan, som ledde upp till öfvervåningen, hvars golf kallades högan lofts spång l. spänger. Th. W.*

Högantorp (Högtorp), gods vid Södra Björkfjärden i Salems socken, Svartlösa härad, Stockholms län, 4 mtl, tax. till 250,000 kr. (1907), jämte kvarn och såg, 2,000 kr. Det tillhörde länge fabrikören K. A. Almgren och dennes son landtbrukaren V. Almgren och eges nu af verkställande direktören i aktiebolaget Separator J. Bernström, som särskildt lagt an på att få till stånd en mönstergill ladugårdsskötsel och uppfört stora och luftiga ladugårdar.

Höganäs. 1. Bruksförsamling och (så länge H. stenkolsverk fortfar) socken i Malmöhus län, Luggude härad. 229 har. 4,601 inv. (1908). H. utgör ett eget pastorat i Lunds stift, Luggude kontrakt; kyrkoherden tillsättes af styrelsen öfver Höganäs stenkolsverk. Alla tomter och jordområden egas af Höganäsverken. Socknen är under ombildning så till vida, att förslag föreligger om densammas utvidgande till ungefär samma område som det nyligen utvidgade municipalsamhället H.

2. Municipalsamhälle, som efter betydlig utvidgning omfattar, fr. o. m. 1908, utom det forna fiskeläget och hamnområdet jämte andra det äldre municipalsamhället tillhörande områden i Väsby socken äfven större delen af H. bruksförsamling, allt stadsliknande ordnadt omkring H. öfre och H. nedre stationer å linjen H.—Åstorp af Västkustbanan, med postkontor, telegraf- och rikstelefonstationer, tullkammare, lots- och lifräddningsstationer, gruf- och brukskontor, hotell och handelsbodar samt bostäder för tillsammans omkr. 6,000 pers. De nyare arbetarbostäderna ligga idylliskt uti små välskötta trädgårdar. H. har en välbyggd hamn (4—5 m. djup), anlagd 1875 (för omkr. 400,000 kr., hvaraf Höganäsverken tecknade 150,000 kr.), med hamnarmen förlängd 1886. Antalet ankomna och afgångna fartyg 1906 var 1,663 om 57,114 ton. Taxeringsvärde å jordbruksfastighet 127,200 kr., å annan fastighet 1,641,000 kr. (1908). — Vid H. fiskeläge byggdes 1716—18 för landstignings hindrande dels ett batteri, dels en längre och en kortare infanterilinje. 1839 års kustförsvarskommitté fäste uppmärksamhet på behofvet af försvar för den blifvande hamnen vid H., men utan resultat.

3. Stenkolsverk i H. socken, tillhör Höganäs-Billesholms aktiebolag, som eger fastigheter i H. bruksförsamling, Väsby socken och H. municipalsamhälle, S. Vram, Bjuf (municipalsamhället), Mörarp, Trollenäs, Hälsingborgs stad och Stockholm. Bolagets samfällda tillgångar, inberäknadt gruffälten, upptogos vid 1908 års slut till något öfver 22 mill. kr. H. grufschakt (jfr fig. 1) ligga ö. om H. öfre station; västerut, vid Hultabo, äro stora tegel- och rörfabriker (fig. 2) belägna. Från fyra schakt vid H. uppfordrades 1908 omkr. 77,000 ton stenkol, 45,000 t. eldfast lera och 8,000 t. klinkerlera, vid Billesholms- och Ljungsgårdsfältet i S. Vram uppfordrades ur fem schakt 88,500 t. stenkol och omkr. 55,000 t. eldfast lera och ur Bjufsfältets två schakt 52,400 t. stenkol och 20,000 t. eldfast lera. Vid Höganäsverken tillverkades af eldfast tegel, fasadtegel m. m. omkr. 35,000 ton, eldfasta malda leror 7,000 t., rör och rördelar 12,000 t., asktegel $3{,}_8$ mill. st., taktegel 42,000 st., lerkärl 125,000 st. samt kolelektroder 350 ton, i S. Vrams socken 77,500 t. eldfast tegel och vid Bjuf omkr. 25,000 t. För arbetarbefolkningen (antalet arbetare

Fig. 1. Oskar II:s schakt (stenkolsgruf-) vid Höganäs.

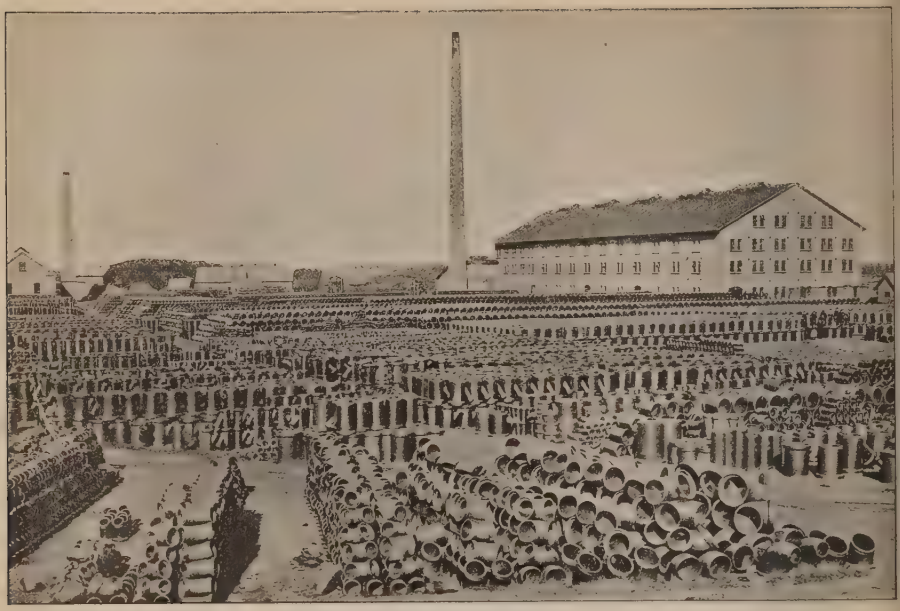

Fig. 2. Rörfabrik vid Höganäs.

ensamt vid H.-verken var s. å. 418 vid grufvorna och 565 vid verken) har bolaget väl sörjt, och vid utställningen 1878 i Paris tillerkändes bolaget en större guldmedalj och 10,000 frcs för sina åtgärder i socialt hänseende till arbetarnas förmån. Bolaget har dels uppfört arbetarbostäder (se d. o., sp. 1320), dels (sedan 1883) med byggnadslån understödt dem, som själfva vilja bygga å bolagets mark, lämnar understöd vid sjukdoms- och olycksfall samt pension, hvarjämte arbetarna själfva bildat flera sjukkassor. De erhålla fri läkarvård för sig och sina familjer, fri medicin för sig själfva. För arbetarna har bolaget anordnat ångkök, varmbadhus, Folkets hus, förlustelsepark, bibliotek och läsrum, hvarjämte bildats musikkår och sångförening. Vid H. finnas apotek och flera läkare, två sparbanker, Bankaktiebolaget Kullen samt afdelningskontor af Skånes enskilda bank.

1664—omkr. 1676 brötos först stenkol vid H., och 1796 upptäcktes där nya, mäktigare flötser, men dåv. egaren, grefve Erik Ruuth, hade då på kolbrytningen vid Boserup tillsatt så mycket pengar, att han blifvit satt i konkurs, hvarför grufvorna och privilegierna 1796 såldes på auktion, då de inropades af handlanden K. Bagge från Göteborg. Denne bildade tills. med Ruuth 1797 ett bolag — kalladt "Gustaf IV Adolfs stenkolsgrufva", 1811 ändradt till "Skånska stenkolsverket" och senare till "Höganäs stenkolsverk" —, som s. å. började sin verksamhet vid H. Leveranskontrakt uppgjordes 1801 med staten om leverans af kol till tre fyrar, men för öfrigt var afsättningen en lång tid obetydlig, hvarför intressenterna länge måste tillsätta stora summor. Staten gaf understöd, tillverkningspremier beviljades (1816—20), och för en schaktsänkning vid Ryd lämnades 1819 15,000 rdr b:ko under fem år, hvilka till största delen förskotterades redan 1820. Någon schaktsänkning kunde dock ej företagas. 1823 beslöto Rikets ständer, att statsverkets fordran 199,560 rdr b:ko med däråt löpande ränta skulle afskrifvas och öfverlåtas på intressenterna, under villkor bl. a. att stenkolsbolaget genom ny aktieteckning samlade 200,000 rdr b:ko att ovillkorligen användas till sänkning af Rydschaktet för arbetets bedrifvande å nedre flötsen samt för tillverkning af sådana fabrikat, hvartill den ymniga eldfasta leran gaf tillfälle. Bolagets särskilda skuld till statsverket, 51,000 rdr, skulle äfven mot afkvittning af tillverkningspremierna afskrifvas. Det nya bolaget öfvertog verket 1 aug. 1825, men först 1835 kunde verket, tack vare den ökade afsättningen af lerfabrikaten, drifvas utan tillskott. Det gaf dock ingen vinst, och det var ibland svårt att göra afbetalningar till statsverket. När därtill 1843 tullen å engelska stenkol borttogs, uppstod fråga om att försälja verket till utlänningar eller alldeles nedlägga det. Då bildades 1846 ett nytt bolag, som inköpte det gamla bolagets aktier, och styrelsen flyttades från Stockholm till Skåne (Hälsingborg). Sedan dess har verket fortgått med ökad afkastning och med vinst för bolagsmännen. Största delen af de brutna stenkolen förbrukas numera för bolagets eget behof, och bolagets ekonomi hvilar hufvudsakligen på förädlingen af de ur grufvorna erhållna lerorna. Tillverkningen af eldfast tegel började 1826, af bly- eller oglaserade lerkärl 1833, af saltglaserade 1835, af rör 1869, af asktegel (⁴/₅ kolaska, ¹/₅ kalk) 1879. 1862 anlades

äfven ett glasbruk, som nedlades 1869, och 1864 en bergoljefabrik för att få användning för den mellan kolen liggande skiffern, men den nedlades snart, och skiffern användes numera vid tillverkningen af kloakrör. 1908 anlades en afdelning för tillverkning af elektroder. Ett gasverk byggdes 1857 (ombyggdt 1891). 1874 anlades vattenledning. För transporten mellan schakten och bruket samt hamnen (se H. 2) är en smalspårig järnväg anlagd. 1889 inköptes inmutningarna vid Stabbarp, hvars eldfasta leror äro af bästa beskaffenhet, men där ingen brytning nu förekommer. 1903 sammanslogs H. stenkolsaktiebolag med Billesholm-Bjufs (se Billesholm) till Höganäs-Billesholms aktiebolag, hvars bolagsordning antogs 5 febr. 1903 och hvars inbetalda aktiekapital nu är 11,5 mill. kr. 1904 köpte detta nya bolag aktiemajoriteten i Skromberga stenkols- och lerindustriaktiebolag med grufva och verk i Ekby socken, så att alla äldre stenkolsgrufvor i Skåne bragts under samma ledning. — Jfr E. Erdmann, ”Beskrifning öfver Skånes stenkolsförande formation” (1872) och ”Beskrifning öfver Skånes stenkolsfält och -grufvor” (i ”Sveriges geologiska undersökning”, 1887), samt H. A. Mueller, ”Minnesblad till Höganäs 100-års jubileum” (1897).

1. Wbg. 2. Wbg. L. W:son M. 3. Wbg.

Höganäs—Mölle järnväg, bredspårig (1,435 m.), 10 km. lång, Höganäs—Mölle järnvägsaktiebolag tillhörig järnväg från Mölle (se d. o.) till slutstationen, Höganäs nedre, för den från Västkustbanan vid Kattarps station mellan Ängelholm och Hälsingborg utgående statsbanelinjen. Järnvägen, som antagligen kommer att öppnas för trafik i slutet af 1909, skall enligt kontrakt trafikeras af Statens järnvägar med dessas rullande materiel samt lokomotiv- och tågpersonal mot viss årligen bestämd afgift, men förvaltningen och trafikens handhafvande i öfrigt ombesörjas af bolaget. A. d'A.

Höganäs pionjärkår. Se Ingenjörtrupper.

Höga porten. Se Porten.

Hög-Ardennerna. Se Ardennerna.

Högasiatiska rasen, ett af Fr. Müller föreslaget mera träffande namn på den människoras, som vanligen kallas den mongoliska. H. A.*

Hög-Asien, en af H. von Schlagintweit (d. 1882) införd benämning på det stora berglandet n. om Ostindien, hvilket innesluter bergskedjorna Himalaya, Trans-Himalaya, Karakorum och Kwenlun samt bildar ett högland, som i utsträckning och höjd öfverträffas af intet annat på jorden. J. F. N.

Höga Tatariet. Se Turkestan.

Höga visan (hebr. *schir-hasch-schirim*, ”sångernas sång”, d. v. s. den vackraste sången), en bok af poetiskt innehåll i 3:e delen af judarnas kanon, hvilken varit föremål för mycket olika tolkningar ända in i nyaste tid. Innehållet, som för en naturlig uppfattning, utan några förutfattade meningar, framträder som ett lofprisande af den sinnliga kärleken mellan man och kvinna, gjorde redan judarna tveksamma, huruvida boken förtjänade en plats i deras kanon. Att den, låt vara efter åtskilliga förhandlingar, slutligen upptogs bland deras heliga skrifter, berodde sannolikt därpå, att man redan då sökte tolka innehållet allegoriskt, såsom en bildlik framställning af Guds förhållande till Israel som hans äkta maka. Från judarna öfvergick denna uppfatttning till de kristne, med den skillnaden blott, att i st. f. Gud nu trädde Kristus som brudgummen, och hans församling, det andliga Israel, uppfattades som hans brud. Först i nyare tid började den åsikten tränga igenom, att bokens innehåll verkligen rörde sig omkring den sinnliga kärleken och att den egentligen vore att betrakta som en samling kärlekssånger (Herder, Bleek, Reuss m. fl.). Andra ha emellertid sökt och trott sig finna en enhet i den märkliga boken. En del menade, att den innehölle en samling dialoger mellan två personer, Salomo och Sulamit (biform till *sunamit*, d. ä. en kvinna från staden Sunem), i hvilka dessa förklarade sin kärlek och beundran för hvarandra (Hengstenberg, Keil, Delitzsch, Kingsbury i ”Speaker's commentary”). Andra åter sökte påvisa, att de uppträdande personerna voro tre, Salomo, Sulamit och en herde, på hvilka innehållet alltså borde fördelas: en vacker sunamitiska har vid ett tillfälle förts till konung Salomos harem; konungen, som är betagen i hennes skönhet, söker förgäfves att vinna hennes kärlek, som hon redan gifvit sin älskade (en herde). Slutligen gifver Salomo henne frihet att återvända till sitt hem, där hon och hennes älskade uppträda hand i hand och besjunga sin lycka. Enligt denna uppfattning, som haft sina förespråkare i Ewald, W. Robertson-Smith, Driver m. fl., skulle boken alltså vara att uppfatta som ett slags drama, hvars tendens låge i ett lofprisande af den äkta kärleken genom att teckna dess seger öfver alla yttre jordiska lockelser. Alltsedan J. G. Wetztein (i Bastians ”Zeitschrift für ethnographie”, 1873) framlade de i Syrien ännu i dag förekommande bröllopssederna och de där använda sångerna, har emellertid en ny tolkning af Höga visan gjort sig gällande, som numera torde omfattas af de flesta sakkunnige på detta område. Enligt denna uppfattning äro Salomo och Sulamit endast bildlika benämningar på ett lyckligt brudpar (hvilket som helst) och hela boken utgör en samling sånger, som plägade sjungas vid bröllopshögtidligheter i Israel, dels af brudparets omgifning, dels af brudparet själft under högtidligheter, som troligen, då såsom ännu, pågingo under en följd af dagar (f. n. en hel vecka, hvarunder brud och brudgum behandlas som konung och drottning, se E. Stave, ”Bilder från folkets lif i Palestina”, 1901). Med denna tolkning af bokens innehåll är det ej så lätt att bestämma tiden för dess uppkomst. Sångerna kunna vara mycket gamla, deras nedskrifvande däremot kan ha skett i sen tid. Förhandenvaron af grekiska ord gör det troligt, att detta egt rum först mot slutet af 4:e årh. f. Kr. Litt.: Godet, ”Bibliska studier” (3:e uppl. 1900), S. Œttli, ”Das hohe lied” (i ”Kurzgefasster kommentar zu den heiligen schriften”, 1889), K. Budde, ”Das hohe lied” (i ”Kurzer handkommentar” etc., 1898), C. Siegfried, ”Prediger und Hohes lied” (i ”Handkommentar zum A. T.”, 1898). Svenska uttolkare: H. G. Lindgren, ”Jungfrun från Sulem eller Salomos höga visa, ett hebreiskt drama” (1875), och O. C. P. Åhfeldt, ”Salomos höga visa” (1896). E. S—e.

Högben, *bygnk.* Se Takstol.

Högberg, Olof, författare, f. 27 sept. 1855 i Högsjö socken, Västerbottens län, genomgick Härnösands läroverk och aflade mogenhetsexamen 1876, inskrefs 1877 vid Uppsala universitet, där han 1880

vardt filos. kandidat med matematik som hufvudämne. Efter att under några år ha fortsatt sina studier där, återflyttade han 1889 till hembygden, där han verkat som tidningsman, lärare och föreläsare. Redan 1885 började han bearbeta de minnen och sägner från äldre tider han hört berättas, men först 1905 erhöllo de efter många omarbetningar sin slutliga gestaltning. Genom vänners försorg inlämnades nämnda år H:s verk under titeln *Den stora vreden. Nordsvenska öden* till tidningen "Iduns" romanpristäflan, där det fick första priset. Ett sammandrag af arbetet utkom 1906 i liten upplaga; s. å. offentliggjordes det i sin helhet (3 bd). Det är ett af de märkligaste arbeten, som utkommit i Sverige under senare år, genom sitt öfverflöd på kulturhistoriskt och etnografiskt stoff från Norrland, särskildt Ångermanälfvens floddal. Arbetet skildrar denna landsända under perioden mellan Karl XI:s tid och Fredrik I:s med en utomordentlig fantasi, i en afsiktligt arkaiserande och egenartad stil. Stämningar och lifsöden från det förflutnas Norrland ha i "Den stora vreden" fått ett monumentalt uttryck. Utom smärre berättelser och skisser har H. vidare utgifvit en frisk ungdomsbok, *Sjösagorna om late Jim* (1909). Se Levertin, "Svensk litteratur", I (1908). R—n B.

Högblad, *bot.* Se Blad, sp. 617.

Högbo, socken i Gäfleborgs län, Gästriklands östra tingslag. 11,033 har. 9,028 inv. (1908). H. utgör ett konsist. pastorat i Uppsala stift, Gästriklands östra kontrakt.

Högbom, Arvid Gustaf, geolog, universitetslärare, f. 11 jan. 1857 i Vännäs socken, Västerbotten, aflade mogenhetsexamen 1876, blef filos. kand. i Uppsala 1880 och filos. licentiat 1884, disputerade för graden 1885, blef docent i geologi s. å. och förestod professuren i mineralogi och geologi höstterminen 1887—mars 1890 och en del af hösten s. å. Han blef 1891 t. f. lärare och 1895 professor i mineralogi och geologi vid Stockholms högskola samt utnämndes 1896 till professor i mineralogi och geologi vid Uppsala universitet. H. är sedan 1898 led. af Vet. soc. i Uppsala och sedan 1905 af Vet. akad. Af hans många arbeten kunna endast de viktigaste här anföras: *Om de kemiska grundämnenas konstitution* (1885), *Om postarkeiska eruptiver i det svensk-finska urberget* (1893), *Om de s. k. urgraniterna i Upland* (s. å.), *Über das nephelinsyenitgebiet auf der insel Alnö* (1895), *Vägledning vid geologiska exkursioner i Upsala omgifningar* (1891), *Om sannolikheten för sekulära förändringar i atmosfärens kolsyrehalt* (1894), *Uppland, land och vatten* (1901), *Eine meteorstatistische studie* (s. å.) och *Sur la tectonique et l'orographie de la Scandinavie* (1902). Af de många arbeten, som särskildt behandla Norrlands, företrädesvis Jämtlands, geologi, må framhållas *Glaciala och petrografiska iakttagelser i Jämtlands län* (1885), *Geologisk beskrifning öfver Jämtlands län* (1894), *Om Ragundadalens geologi* (1899), *Studien in nordschwedischen drumlinslandschaften* (1905), *Om de kvartära nivåförändringarna i norra Sverige* (1896, 1899, 1904). I samband härmed må nämnas *Om den geografiska fördelningen af skogsmark och odlingsland i norra Sverige* (1897), *Om norra Sverige såsom jordbruksland* (1902), *Om möjligheten för jordbrukskolonisation i öfre Norrland* (1904), *Norrlandsfrågan* (1907) samt hans stora af Vet. akad. med det Letterstedtska priset belönade arbete *Norrland, naturbeskrifning* (1906). A. G. N.

Hög-Burgund. Se Franche-Comté.

Högby. 1. Socken i Kalmar län, Åkerbo härad. 6,640 har. 2,103 inv. (1908). H. utgör ett regalt pastorat i Kalmar stift, Ölands norra kontrakt. — Vid kusten ligger H. fyr, blixtfyr med två, hvar 10:e sek. tätt på hvarandra följande blänkar, anbragt i ett hvitt, 23 m. högt, öppet pelartorn. Lysvidd 14 min. Ljusstyrka 190,000 normalljus (Luxljus). — 2. Socken i Östergötlands län, Göstrings härad. 3,323 har. 1,016 inv. (1908). H. bildar med Hogstad ett konsist. pastorat i Linköpings stift, Göstrings kontrakt.

Högbåtsman, förr titel på underofficer af lägsta graden vid skepparstaten inom svenska örlogsflottan. Titeln ändrades 1824 till underskeppare och motsvaras nu närmast af underofficerskorpral, tjänstgörande som skeppare. L. H.*

Högdjur, *jaktv.*, vissa slag af villebråd, i synnerhet hjortdjur (älg, kronhjort och rådjur), hvarå jakten varit konungen och frälsemännen uteslutande eller företrädesvis förbehållen. Redan östgötalagen (affattad omkr. år 1290) förklarade rådjuret vara "konungs djur"; under 1400-talet började man hänföra hjorten till samma kategori, och på 1500-talet fördes äfven älgen dit. Under Vasaättens tid benämndes dessa djurarter konungens "fridkallade djur". I Sverige har denna klassindelning af villebrådet strängast vidmakthållits under senare hälften af 1600-talet, med det undantag, att älg, hjort och rådjur i de mindre bebyggda landskapen då fingo, i laglig tid, jagas af allmogen. Också i afseende på rapphönsen gällde under sistnämnda tid det särskilda jaktprivilegiet. Ehuru detta privilegium formligen upphäfdes genom skatteköpsförordningen af 1789, efter hvilken tid hvarje jordegare hade rätt att å egen mark jaga högdjur, kvarstod dock denna benämning i jaktstadgan af 1808, hvarest den då afsåg sådant mera betydande villebråd, som företrädesvis borde sparas och hvars jagande under förbjuden tid eller å förbjuden mark medförde strängare ansvar. Till högdjur räknades i nämnda jaktstadga älg, kronhjort, dofhjort, rådjur, vildren och svan, hvilka utgjorde den s. k. "stora jakten". För öfrigt har man i de flesta europeiska länder, i synnerhet där länsväsendet härskat, iakttagit samma rangskillnad mellan villebrådsarterna och hållit på denna dess strängare, ju mer aristokratiskt utbildadt samhällsskicket varit. J. W. L.*

Högergard. Se Fäktkonst, sp. 213.

Högerhändt. Se Hand, sp. 1297—98.

Högerlimonen, *med. farm.* Se Citronolja.

Högern (ty. *die rechte*, fr. *la droite*), *polit.*, i parlamentariska församlingar ofta namn på det konservativa partiet, i motsats till det liberala l. radikala, vänstern, och till medelvägsmännen, centern. Benämningarna högern och vänstern uppkommo inom den franska representationen däraf, att platserna till höger om presidentens stol intogos af de konservative, platserna till vänster af de liberale och radikale. En dylik placering är öflig äfven i tyska riksdagen, ryska riksduman, italienska deputeradekammaren m. fl. representationer, medan däremot i England efter hvarje ministerförändring det segrande partiet tager plats på högra och det besegrade på vänstra sidan af talmansbordet. I den

svenska riksdagen kunna dessa benämningar ej erhålla någon tillämpning vid placeringen, enär riksdagsmännens (f. n. efter valkretsar anordnade) platser äro bestämda genom kamrarnas arbetsordningar.

Högerud, socken i Värmlands län, Gillbergs härad. 7,197 har. 723 inv. (1908). Annex till Stafnäs, Karlstads stift, Gillbergs kontrakt.

Högestad. 1. Socken i Malmöhus län, Herrestads härad. 1,321 har. 396 inv. (1908). H. bildar med Baldringe ett konsist. pastorat i Lunds stift, Ljunits och Herrestads kontrakt.

2. Fideikommiss i Skåne, med hufvudgården belägen på en höjd i H. socken nära kyrkan. Det består af H. säteri, $5_{,25}$ mtl, samt $8_{,5}$ mtl underlydande i H. socken, $4_{,25}$ mtl i Bromma, $15_{,313}$ mtl i Baldringe, $4_{,188}$ mtl i Borrie, $2_{,666}$ mtl i Rödinge, $0_{,813}$ mtl i Ramsåsa, $1_{,625}$ mtl i Frenninge och $1_{,437}$ mtl i Tolånga, tills. $44_{,042}$ mtl i Malmöhus län, samt i Kristianstads län $5^5/_6$ mtl i Benestads och $3^1/_4$ mtl i Hörups socken, alltsammans taxeradt till 3,267,200 kr. (1905), hvaraf 32,500 kr. å icke jordbruksfastighet. — H. hörde under medeltiden till Lunds ärkebiskopsstol, reducerades vid reformationen samt bortbyttes 1574 af Fredrik II till Gert Ulfstands änka Görvel Gyllenstierna. 1635 egdes det af Palle Rosencrantz, som då uppförde den ännu kvarstående hufvudbyggnaden, ett tvåvånings stenhus med trappgaflar. H:s följande öden äro ej fullt kända. 1705 tillhörde det danska etatsrådet Jörgen Scheel-Due, men synes vid denna tid blifvit reduceradt eller sekvestreradt, ty 1706 såldes det, enligt en uppgift, af Karl XII till kungl. rådet grefve Karl Piper. I hans släkt blef godset 1747 fideikommiss och innehafves f. n. (1909) af öfverhofstallmästaren m. m. grefve Alfred Piper. 2. Wbg.

Högetsning. Se Etsning, sp. 1009.

Högfeldt, Per Johan, navigationslärare, matematiker, f. 29 febr. 1796 i Brunnby förs., Skåne, d. 29 juli 1855 i Stockholm, blef 1814 student i Lund, där han aflade teol. examen, tog 1818 tjänst på handelsfartyg och erhöll, sedan han 1822 aflagt sjökaptensexamen, befäl på seglande handelsfartyg och sedermera å ångfartyg. 1834 blef H. e. o. och 1835 ord. lärare vid navigationsskolan i Stockholm, hvilken då, liksom sjömansbildningen öfver hufvud, befann sig i ett djupt förfall (större delen af året 1834—35 besöktes den af endast en lärjunge). Sedan H. 1841 blifvit denna skolas föreståndare, blef den talrikt besökt och vann stort anseende. Genom bemedling af grosshandlaren och riksdagsmannen Fr. Schartau lyckades H. dessutom genomdrifva, att riksdagen lämnade anslag till inrättande af ytterligare fyra navigationsskolor (i Göteborg, Malmö, Gäfle och Kalmar), och gjorde således äfven därigenom, utom genom sin lärarverksamhet, en betydande insats till den svenska sjömannabildningens höjande. H. dels författade, dels öfversatte och bearbetade åtskilliga skrifter till gagn för sjömän samt fullbordade den af E. G. af Klint påbörjade *Lärobok i navigationsvetenskapen* (1845).

Högfjäll, fjäll af jämförelsevis betydlig höjd, hvilka ej allenast med sina öfre delar nå upp öfver trädgränsen (se Fjäll), utan till stor del eller h. o. h., vanligen tillika med den omgifvande trakten, äro belägna på så hög nivå, att trädartade växter ej där trifvas. Högfjällen förete en ofantligt storartad, men tillika dyster anblick med sina delvis snöhöljda toppar och sluttningar samt sina af frost söndersplittrade, af grus och stenflisor betäckta bergsidor, å hvilka den förkrympta dvärgbjörken och några mindre örter föra en tvinande tillvaro. Inom Jämtlands län samt Västerbottens och Norrbottens lappmarker upptagas stora vidder af högfjäll eller högfjällstrakter. — En trakt, där högfjällsnatur härskar, kallas högfjällsregion, t. ex. högfjällsregionen inom Lappland, i Jämtland o. s. v. I Norge har högfjällsregionen större utbredning än i Sverige. Se Fjäll. E. E.

Högfjällsregion. Se Högfjäll.

Högfors. 1. Gods i Ljusnarsbergs socken, Örebro län, vid Högforsån, som afför Södra Hörkens vatten till Hörksälfven, och 6 km. från Silfverdalens station vid Frövi—Ludvika järnväg. Det omfattar $8^3/_4$ mtl samt järnverk med masugn, gjuteri och mek. verkstad, tax.-v. 969,700 kr., däraf 725,400 kr. å jordbruksfastighet (1905) utgörande omkr. 2,000 har åker och äng samt 11,500 har skog. Tillverkningen omfattade 1907 5,000 ton tackjärn, omkr. 70 ton gjutgods efter tackjärns omsmältning samt diverse järnmanufaktur och maskingods. Egare är H. aktiebolag (bildadt 1873; aktiekapital $1,_2$ mill. kr.). H. tackjärnshytta privilegierades 1766. — 2. Gods i Karbennings, Norbergs och Väster-Färnebo socknar i Västmanlands län, omfattande omkr. $16^1/_4$ mtl jordbruksfastighet (tax. till 732,000 kr. 1905), sågverk, spån- och stafsåg, kvarnar samt järnbruk med masugn och lancashiresmälthärdar vid Norbergsån och H. station å linjen Ängelsberg—Kärrgrufvan af Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg, tax. till 86,000 kr. Vid masugnen tillverkades 1907 5,600 ton bessemer- och martintackjärn samt 25 ton gjutgods. Smälthärdarna ha ej på flera år varit i verksamhet. — Godset har med olika utsträckning under olika tider tillhört grefve Jakob de la Gardie och hans grefvinna Ebba Brahe, sedermera släkterna Königsmarck, Posse, Cosswa (Anckarsvärd), Wittfoth, Hebbe och Stockenström samt Åkerhjelm. Det eges nu af det 1880 bildade Högfors och Persbo aktiebolag (aktiekapital 1 mill. kr.). Brukets ålder går tillbaka till 1300-talet.

3. (Fi. *Korkiakoski*), vattenfall i Kymmenealfs östligaste utloppsarm, nära mynningen, inom Kymmene socken. Höjd $7,_4$ m. Vid H. befäste Lybecker i mars 1712 en ställning, hvarifrån han i aug. måste draga sig tillbaka. Sommaren 1788 intog öfverste G. M. Armfelt ställning vid H., där generallöjtnanten v. Platen 1 sept. hade en lycklig träffning med ryssarna, hvarefter svenskarna höllo H. besatt till månadens slut. 18 juli 1789 forcerade svenskarna under konung Gustaf och generallöjtnant Meijerfelt passet vid H., som sedermera befästes med 14 batterier och skansar, men 31 aug. utrymdes. 26 juni 1790 intogs H. af öfverstelöjtnant Drufva, hvarefter befästningar började anläggas, och 2 aug. voro 5 batterier, 2 traverser och 1 redutt färdiga. 1 o. 2. Wbg. 3. L. W:son M.

Högfos. Se Nidälfven 1.

Högförräderi, *jur.*, är en inom den straffrättsliga litteraturen samt i vissa strafflagar använd benämning för brottsliga angrepp å statens författning, statsöfverhufvudets ställning som sådant samt statens område. I äldre tider förutsattes vanligen för högförräderistraff, att brottslingen var undersåte i det land, mot hvilket han förbröt sig, eller eljest af särskilda skäl

var skyldig detta land trohet. Men denna förutsättning förekommer ej i nyare strafflagar. Straffet är enligt dessa i allmänhet för svårare fall dödsstraff, för andra fall frihetsstraff på lifstid eller viss längre tid. Samma straff inträder vanligen vare sig gärningen stannar vid försök eller fortskrider till fullbordadt brott. Redan förberedelser till högförräderi, särskildt högförrädiska stämplingar, och offentliga uppmaningar till detta brott äro belagda med straff. I *svenska* strafflagen förekommer ej uttrycket högförräderi, men hvad 8 kap. 1 § stadgar om ”förräderi” motsvarar i allo andra lagars högförräderibestämmelser. Straffet är efter nämnda lagrum dödsstraff eller straffarbete på lifstid. Var faran ringa, nedsättes dock detta straff till straffarbete i sex till tio år. I *danska* och *norska* strafflagarna upptagas de brott, som bruka hänföras till högförräderi, dels bland ”brott mot statens säkerhet och självständighet”, dels bland ”brott mot statsförfattningen”. Som straff stadgas i dansk lag för svårare fall dödsstraff eller dödsstraff alternativt med tukthus på lifstid, för lindrigare fall straffarbete på viss tid eller statsfängelse. Den norska lagen, som icke känner dödsstraff, belägger svårare fall med ”fængsel” (= straffarbete) på lifstid, i andra fall är straffet ”fængsel” eller ”hefte” (= fängelse) på viss tid. *Finlands* strafflag egnar åt detta brott ett särskildt kapitel, hvilket stadgar dödsstraff för svårare fall och belägger öfriga fall af högförräderi med tukthus på lifstid eller från och med åtta till och med tolf år. J. H—r. (N. S—g.)

Höggräs, *landtbr.* Se Gräsvall.

Höghet (ty. *hoheit*, eng. *highness*, fr. *altesse*, se d. o.), Hans, Hennes, Ers (kunglig o. s. v.), vid omtalande och tilltal bruklig titel för personer, som tillhöra kungliga, kejserliga eller andra regerande hus.

Höghetsrättigheter, *statsr.*, de statssuveräniteten, regerings- och härskarmakten tillkommande rättigheter, i monarkiskt styrda stater äfven kallade kronans prerogativ l. regalen i vidsträckt mening. Det är sådana statsmakten tillkommande rättigheter, hvilka, sammanfattade till en enhet, sammanfalla med hvad som förstås med statsmakt, och det så, att ingen annan än staten kan på dem göra anspråk och att staten ej kan bestå, därest statsmakten vore i saknad af en enda af dem. Denna statens höghet betyder, att hvarje enskildt intresse måste underordna sig hvarje sant statsintresse. Alltefter de olika riktningarna af statsmaktens verksamhet har man skilt mellan olika höghetsrättigheter. Så omtalas statens organisationshöghet, som afser bestämmandet af de organ, genom hvilka statsmakten har att verka, och ordnandet af deras inbördes förhållanden; justitiehöghet, verksamheten för rättsordningens upprätthållande och därtill hörande exekutiv- och straffmakt; politiehöghet, som afser verksamheten för utvecklingen af det materiella välståndet och den andliga odlingen samt undanröjandet af de hinder, som däremot resa sig; den representativa högheten i förhållande till utlandet, som innebär rätt för statens härskarvilja att företräda staten såsom ett helt i de förhållanden, i hvilka staten eller dess medlemmar komma till en annan stat och dess medlemmar, med rätt att föra krig, ingå förbund m. m., slutligen militär höghet, som inbegriper rätt att anlita medborgarnas personliga biträde till öfvervinnande af hvarje motstånd mot statsviljan eller angrepp mot statsordningen, och finanshöghet, rätt att för statens ändamål förplikta medborgarna att ställa egendom och förmögenhet till dess disposition. I förhållande till andra stater framträder statsmaktens höghet särskildt som territorialhöghet, hvilken innebär rätt att med andra staters uteslutande vara den bestämmande viljan, för hvilken alla, som vistas inom statsområdet, måste böja sig. Slutligen kan denna statens höghet framträda i förhållande till annan samfundsverksamhet inom staten än den politiska, nämligen statens kyrkohöghet, eller dess rätt att bestämma den yttre kyrkliga ordningen i dess förhållande till staten. De höghetsrättigheter, som sålunda innebäras i statsmaktens begrepp, bringas egentligen till *utöfning* af den, hvilken såsom personifikation af statens makt, höghet och värdighet innehar och utöfvar högsta makten, till följd hvaraf dessa höghetsrättigheter utgöra moment i den styrande makten och särskildt tilläggas konungen i den monarkiska författningen, med den begränsning vid utöfningen, som hvarje lands statsförfattning bestämmer. I den mån som den konstitutionella staten utbildat sig och således höghetsrättigheterna som sådana mera tillhöra statsmakten in abstracto än konkret framträda som attribut till någon bestämd person eller konstitutionellt organ, betecknar detta namn snarare olika sidor af statsverksamheten än maktfullkomlighetsarter. Ty så snart fråga blir om att bestämma det omfång och det sätt, på hvilka de skola göras gällande, blir utöfningen bunden ej mindre af lag än äfven af självständigt bestämmande faktorers medverkan, hvadan höghetsrättigheten i sin utöfning af den, hvilken särskildt betecknas som därmed förlänad, ej sällan visar sig som endast en verkställighetsåtgärd, hvilken ej kan uraktlåtas. Höghetsrättigheterna blifva i detta afseende detsamma som regeringsrättigheter, hvilka ha sin begränsning i den i statsförfattningen grundade folkrepresentationens makt. Dessa höghetsrättigheter, hvilka i de europeiska samhällenas första tider ansågos som utströmmande från det krönta hufvudets majestät, framställa sig således nu ej längre som uttryck af maktfullkomlighet hos någon enskild person, utan såsom vissa befogenheter, som högsta maktens utöfvare besitter i sin egenskap af regeringsmaktens innehafvare, samt tänkas alltid som lagbestämda och konstitutionellt begränsade.

Med hänsyn till den förblandning, som egde rum mellan kronans privata och statens offentliga rättigheter, ha dessa höghetsrättigheter framträdt ej allenast som de i begreppet statsmakt inneburna rättigheter, utan äfven som kronan tillhörande förmögenhetsrättigheter l. regalen i egentlig mening. De inbegripa då de inkomst- eller vinstgifvande rättigheter kronan tillerkänt sig framför de enskilde i deras privata verksamhet, ett slags öfveregendomsrätt öfver allt, som är föremål för eganderätt. Denna öfveregendomsrätt har yttrat sig i rätt till böter, ehvar än friden bröts, rätt till jordegendom, till afgäld af densamma eller till andel af afkastning, som erhålles genom begagnande af jordytan eller jordens inre till förvärf, s. k. grundregale (se d. o.), till andel i afkastning af vissa näringar och i rätt att allena utöfva vissa näringar. — Regeringsmaktens innehafvare kan allena utöfva

och göra ifrågavarande höghetsrättigheter gällande. Exempel finnes dock därpå, att dylika rättigheter inom ett mindre område förlänats åt personer, som varit staten underordnade. Så ha vissa höghetsrättigheter varit förenade med jordeganderätt, t. ex. justitiehöghet i form af patrimonialjurisdiktion. Där sådana höghetsrättigheter finnas kvar, äro de inskränkta inom en bestämdt begränsad del af statsområdet och till bestämda funktioner, hvilkas utöfning är underkastad statens lagar och öfveruppsikt. Se Allmänning, Imperium, Monopol, Skatt, Statsanslag och Statsreglering. H. L. R.*

Högholmen. Se Helsingfors, sp. 359.

Högkor, *bygnk.*, kallas i större medeltidskyrkor den östligast belägna, för det högre prästerskapet afsedda delen af koret, urspr. bestående af endast den halfrunda kornischen (*apsis*), senare därjämte af en framför denna mot v. liggande kvadrat; motsatsen är det nedre koret, afsedt för det lägre prästerskapet och beläget ännu mera mot v. samt afskrankadt från rummet för församlingen. Benämningen högkor nyttjas äfven i betydelsen af ett öfver kyrkans öfriga plan upphöjdt, t. ex. öfver en krypta anlagdt, kor. Upk.*

Högkvarter, *krigsv.* 1. Den ort, där högste befälhafvaren för en armé tagit sitt kvarter (för de underordnade truppafdelningarnas befälhafvare användas benämningarna fördelnings-, brigad- o. s. v. kvarter). — 2. Benämning på själfva befälsmyndigheten för en armé med alla till denna hörande tjänstegrenar. Om flera arméer äro bildade, kallas det öfver dem alla stående högkvarteret ofta stora högkvarteret. I högkvarteret sammanlöpa alla rid armén befintliga tjänstegrenar. Det står under befäl af generalstabschefen, hvilken omedelbart under sig har afdelningen för yttre ärenden (för krigsrörelserna) och afdelningen för inre ärenden (adjutanturen). Till högkvarteret höra vidare cheferna för de olika tjänstegrenarna, såsom artilleriet, ingenjörväsendet, intendenturen, sjukvården, veterinärvården, rättsväsendet, själavården, postväsendet, telegrafväsendet och, på sätt och vis, äfven etappväsendet, alla med sina biträden och underordnade tjänstemän. Ordningen inom högkvarteret handhafves af kommendanten därstädes, under hvilken lyda ordonnansskvadronen, stabsvakten, befälhafvaren öfver högkvarterets träng och fältgevaldigern, som är polismästare i högkvarteret. Dess underhåll bestrides af en särskild intendentur. För en svensk armé, som icke står omedelbart under högste befälhafvaren, kan särskildt arménkvarter inrättas, hvarvid alla tjänstegrenar icke nödvändigtvis äro företrädda i högkvarteret (Fälttjänstregl. af 1902). C. O. N.

Högkvartersorder, *krigsv.*, kallas vanligen de bestämmelser för en eller flera arméers rörelser o. d., som utgifvas från ett högkvarter. Vanligen undertecknas de af generalstabschefen ”på befallning”, om konungen för befälet ”på nådigste befallning”. C. O. N.

Högkyrklig kallas i vidsträckt mening den, hvilken lägger stor vikt vid sitt kyrkosamfunds historiskt gifna organisation, kult och sed, särskildt ämbetet och dess ställning; sträng dogmatisk ortodoxi är därmot icke alltid något särmärke för högkyrkliga gentemot lågkyrkliga. Hj. H—t.

Högkyrkliga rörelsen i England. Se Episkopalkyrkan, sp. 713—714.

Högland, en högt öfver hafsytan belägen trakt, vare sig bergland eller slättland. Man brukar numera anse, att 200 m. höjd öfver hafvet är gränsen mellan högland och låglad. Öfver en tredjedel af jordens hela landyta ligger under denna gräns. Oftast höjer sig höglandet synbart från låglandet, men ibland är detta icke fallet, såsom i de nordamerikanska prärierna, som under 39° n. br. småningom och omärkligt höja sig till öfver 2,000 m. Högland af betydande omfattning äro Abessinien, Tibet, Pamir, Ecuador, Peru, Bolivia m. fl. Man talar ock om ett sydeuropeiskt högland, hvarmed då förstås det område, som i n. begränsas af det nordtyska och ryska slättlandet samt omfattar Syd-Tyskland, Schweiz, Frankrike, Pyreneiska halfön, Italien samt Balkanhalfön. — Om Skotska högländerna se Skottland. J. F. N.

Högloflig, epitet, som förr tillades vissa högre ämbetsverk äfvensom under ståndsperioden jämväl rikets ständer i deras helhet samt ridderskapet och adeln. Jfr Hedervärda ståndet, Högvördig och Välloflig.

Höglund, Hjalmar, författare, f. 6 sept. 1865 i Borgsjö socken, Medelpad, där han fortfarande är bosatt, har utgifvit novellsamlingarna *I norrsken och sommarljus* (1900), *Mellan älfvarna* (1902) och *Ljungdalshistorier* (1905) samt den längre berättelsen *Skogsinspektoren* (1906). H. är en tillförlitlig tecknare af sin hembygds natur och folklynne samt af konflikterna mellan bonde- och industriintressena. Vid tidiga år drabbad af en svårare ögonskada, som afbröt hans studiebana, har han i romanen *Lytets börda* (i ”Idun” 1909) behandlat ett ämne ur de blindes värld. E. N. S—g.

Högländare (eng. *highlanders*, eg. bergsbor), invånare i skotska högländerna (se Skottland).

Höglärd, epitet, som i synnerhet förr tillades filosofie magistrar (doktorer).

Högmosse, *landtbr.*, mosse, som består hufvudsakligen af arter af hvitmossa, *Sphagnum*, hvilka tillväxa starkast, där största tillgången på fuktighet finnes, hvarför mossen blir högst mot midten, där djupet är störst, och sänker sig mot de grundare och torrare kanterna. H. J. Dft.

Högmyran, kronoparkstrakt mellan Sarvisvare och Nattavara i Gällivare socken och Ängeså revir, Norrbottens län. Areal 14,176 har. G. Sch.

Högmålsbrott, *jur.* Högmål (fsv. *höghmal*, *höghmæle*) var i flera af Sveriges gamla lagar en benämning för grofva lifssaker. I Landslagen och Stadslagen förekommo särskilda ”högmålsbalkar”, hvilka upptogo mord, vissa fall af dråp, mordbrand, tvegifte, förgöring medelst trolldom och högförräderi (i Landslagen äfven tidelag). Äfven förslaget till 1734 års lag innehöll urspr. en särskild högmålsbalk. I en senare tid betecknades med uttrycket högmålsbrott vanligen sådana förbrytelser, hvilka inneburo ett angrepp å statens bestånd eller å statsöfverhufvudet. Högmålsbrott motsvarade alltså hvad numera vanligen benämnes högförräderi och majestätsbrott (se d. o.). J. H—r.*

Högmässa kallades inom den katolska kyrkan urspr. hvarje mässa (se d. o.), som var åtföljd af kyrkomusik. Sedermera öfverflyttades namnet på den inom nämnda kyrka alltid af en sådan mässa åtföljda hufvudgudstjänsten, under hvilken predikas öfver dagens evangelium. Äfven inom lutherska kyr-

kan nyttjas ordet högmässa som namn på hufvudgudstjänsten i motsats till ottesångs- och aftonsångsgudstjänsterna. — I katolska kyrkan är ordningen för högmässan (*ordo missæ*) bestämd genom de s. k. missalena l. mässböckerna. Den reformerta gudstjänsten fick genom Zwingli och Calvin prägeln af stor enkelhet; anglikanska kyrkan gör dock med sin rikare kult därifrån ett undantag. Grundläggande för lutherska kyrkans gudstjänstordning är Luthers 1523 utgifna *Formula missæ* samt Tyska mässan af 1526. I närmaste öfverensstämmelse därmed utgaf Olaus Petri Svenska mässan 1531. Nattvardsfirandet betraktas i denna ännu som hufvudsak, och den öfriga gudstjänsten är nästan blott en förberedelse därtill. Läsningen af de gamla perikoperna (*lectio selecta*) har lämnat rum för läsning i sammanhang ur de apostoliska brefven och evangelierna (*lectio continua*). Någon predikan omnämnes icke; denna hölls utom högmässan, men upptogs 1548 som ett moment däruti. 1614 utgafs en ny kyrkohandbok, i hvilken äfven högmässa utan nattvardsgång omtalas och lectio selecta är åter upptagen. Af denna handbok är den af år 1693 en konsekvent och fullständigare utveckling. Nästa steg togs genom 1811 års kyrkohandbok, som gällde, tills den nuv. 1 okt. 1894 stadfästes. K. br. 26 okt. 1860 föreskref två årgångar nya predikotexter till omväxling med de hvart tredje år återkommande gamla perikoperna, hvilka emellertid alltid föreläsas från altaret. Högmässogudstjänsten tog fordom sin början redan kl. 8 på morgonen (i städerna, kl. 9 på landet). Småningom framflyttades tiden, först till kl. 9 och sedan till kl. 10, hvilken nu är den vanliga på landsbygden, medan högmässotiden i de flesta städer och en del landsförsamlingar är kl. 11. Genom k. br. 3 dec. 1823 stadgades, att med afseende på bl. a. olika lokalförhållanden församlingarna ega att, utan hinder af kyrkolagens föreskrift, med sina kyrkoherdar öfverenskomma om tiden för gudstjänsts början. Dessa öfverenskommelser skola dock pröfvas och fastställas af vederbörande konsistorier. E. J. Ö. (J. T. B.)

Högmästare. Se Tyska orden.

Högplatå. Se Högslätt.

Högprosa, *språkv.*, sammanfattningsnamn för de stilarter, där både ordvalet och formerna tillhöra det högtidligare och, i viss mån, mer personligt utpräglade språkstoffet. Den vanliga indelningen af prosans stilarter skiljer på tre hufvudgrupper, nämligen utom högprosan normalprosa och lågprosa. Af dessa är normalprosan den objektiva, reala och föga känslobetonade, som oftast nyttjas i tidningsartikar och -notiser, fackliga arbeten, mer eller mindre officiell korrespondens o. s. v. I olikhet mot denna allmänna stilgrupp äro både hög- och lågprosa vanligen uttryck för författarindividualiteten, men medan lågprosan — t. ex. det förtroliga brefvet, den verklighetsskildrande dialogen m. fl. — tillegnat sig afsevärdt af samtalsspråkets former och uttrycksätt samt syntaktiska bruk, står högprosan så fjärran som möjligt från dessa, bibehåller ålderdomliga ord, väljer af synonyma uttryck sådana, som ha de upphöjdaste associationerna (t. ex. i den kyrkliga predikan, äreminnet), och undviker det banala eller journalistiska, men söker gärna en skönlitterär karaktär. Se G. Cederschiöld, "Svenskan som skriftspråk" (2:a uppl. 1902). R—n B.

Högqvist, Sofia Emilia (Emilie), skådespelerska, f. 29 april 1812 i Stockholm, d. 18 dec. 1846 i Turin, var elev vid k. teaterns balett 1821—26 och därefter anställd vid A. P. Berggrens kringresande teatertrupp till 1828, då hon antogs till elev vid k. teaterns dramatiska scen, där hon 1831 blef anställd som aktris. Trots sitt vackra utseende — "ett skönare hufvud hade man sällan sett på scenen" — gjorde hon dock, med sin gälla stämma och sin långa, gängliga figur, i början ringa lycka. Men några år förändrade allt; och 1834, sedan hon återkommit från sin första resa till Paris, var det, "som om ett alldeles nytt väsende uppenbarat sig på tiljan". Det var ett uppmärksamt studium af Théâtre français och främst m:lle Mars, som i förening med stark energi och goda naturgåfvor vållat denna förändring. Hennes talorgan hade vunnit mjukhet och behag, och den smärta figuren hade fått en fyllighet, som i förening med den fina, lediga hållningen gjorde henne till en fulländad världsdam. Inom den högre komedien firade hon stora triumfer genom uppträdandets finess, smak och enkla, intagande behag, som *Georgina* i "Qväkaren och dansösen", *Clarence* i "Shakspeare kär", *Fru de Nohan* i "Den gifta mannen i staden och på landet" o. s. v. Särskildt lycklig var hon i utförandet af lifliga ynglingaroller, för hvilka hennes figur särdeles väl lämpade sig, t. ex. *Richelieu* i "Richelieus första vapenbragd" och hufvudrollen i "Den nya regementschefen". Äfven i sorgespelet kunde hon hänföra genom tragiskt djup utan öfverdrift samt säkerhet och självständighet i uppfattningen, framför allt som *Orleanska jungfrun*. Jämväl hennes *Maria Stuart*, *Julia* och i ännu högre grad *Ophelia* lyckades tillfredsställa äfven granntyckta kännare. — M:lle H. hade emellertid gjort sig ett namn icke blott som en framstående konstnärinna, utan kanske i lika hög grad som en svensk Aspasia (hon har kallats "Sveriges märkvärdigaste hetär"), och hennes små torsdagscirklar räknades bland de mest utsökta tillställningarna inom hufvudstaden. I umgänget var hon glad, kvick och fri, som enskild person hjärtegod och välgörande, t. o. m. utöfver sina ganska betydande tillgångar. Hennes enskilda lif och förhållanden kunna vid en karakteristik öfver henne ej förbigås, då just de "egentligen utbildat den stora konstnärinnan och förskaffat henne medel att med allvar studera sin konst på den ort, där den borde studeras". Hennes sista tid var rik på plågor och lidanden, för hvilka hon genom resor och brunnskurer sökte bot. 7 dec. 1845 uppträdde hon för sista gången på den k. scenen, som *Fru de Nohan* och som *Aventurine* i "Polkan". Följande sommar besökte hon Ems och reste därifrån till Italien, men sjuknade åter i Turin och dog där. Hennes frånfälle väckte stor bestörtning hemma. Inom konstnärskretsarna firades en sorgefest till hennes minne, och på grafven i Turin restes af

landsmän en minnesvård. Jfr ”Emilie Högqvist. Minnesvård” (1847), N. Arfwidsson, ”Teaterbilder från fordom” (i ”Nu”, 1877), och F. Hedberg, ”Svenska skådespelare” (1884). A. F.*

Högre allmänna läroverk. Se Skolväsen.

Högre artillerilläroverket, benämning på det af K. von Cardell 1815 grundlagda och 1817 till Marieberg, vid Stockholm, flyttade läroverket för utbildning af artilleriofficerare. I nov. 1866 fick det namnet Krigshögskolan och kallas numera (sedan 1878) Artilleri- och ingenjörhögskolan (se vidare d. o.) samt flyttades 1885 från Marieberg till Artillerigården i Stockholm.

Högre elementarläroverk. Se Lärdomsskola.

Högre folkskola. Se Folkskola, högre.

Högre hand (lat. *vis major*), *jur.*, kallas sådana tilldragelser, hvilkas inträffande icke kunnat genom nänsklig vilja eller verksamhet hindras och som antingen medfört skada genom den verksamhet, hvarunder de inträffat, eller förhindrat viss rättsskyldighets uppfyllande. Exempelvis anses enligt Rättegångsb:s kap. 12 § 1 bl. a. *vis major* som laga förfall, nämligen ”om man af fienden, eller annan fara, vådeld eller vattuflod hindras”. Från *vis major* bör skiljas *casus*, d. v. s. olycklig tillfällighet, som varit hvarken förutsedd och åsyftad (*dolus*) eller ens berott af bristande iakttagande af behörig aktsamhet och omsorg (*culpa*). Gränsen mellan *casus* och *vis major* är dock i viss mån svävande. Enligt den s. k. objekta l. absoluta teorien kunna till *vis major* räknas allenast sådana tilldragelser, hvilka falla under vissa en gång för alla bestämda kategorier, hvaremot enligt den subjektiva l. relativa teorien som *vis major* betraktas alla sådana tilldragelser, hvilka under gifna omständigheter icke kunnat äfven med den allra största försiktighet (ej blott med iakttagande af pliktig aktsamhet och omsorg) undvikas. Rld.

Högre lärarinneseminarium i Stockholm (namnet infördt 1878) har till ändamål att meddela teoretisk och praktisk bildning för lärarinnekallet (huvudsakligen för de högre flickskolornas och samskolornas räkning). Uppslaget till inrättandet af detta läroverk gjordes af rikets ständer, som — med anslutning till en af L. J. Hierta väckt motion — i skrifvelse af 25 febr. 1858 anhöllo, att ”K. M:t täcktes låta uppgöra och till rikets näst sammanträdande ständer öfverlämna förslag till undervisningens ordnande för den kvinnliga ungdomen, med hufvudsakligt afseende fästadt på bildandet af lärarinnor”. Till riksdagen 1859—60 aflät K. M:t en skrifvelse, innehållande en utredning af ärendet, och ehuru K. M:t icke då fann statens tillgångar medgifva anslåendet af nödiga medel för ifrågavarande ändamål, beviljade Ständerna till inrättande af ett Seminarium för bildande af lärarinnor ett årligt anslag af 15,000 rdr rmt och ett tillfälligt sådant af 5,000 rdr. Genom k. br. 29 dec. 1860 förordnades en direktion, och genom k. br. 10 maj 1861 gåfvos nödiga föreskrifter för den nya institutionen, hvilken öppnades 1 okt. s. å. med 55 elever. Riksdagen 1862—63 icke allenast biföll K. M:ts proposition om det årliga anslagets förhöjning till 20,000 rdr rmt, utan anvisade därjämte ett årligt anslag af 5,000 rdr till en Normalskola för flickor, som borde ställas i samband med seminariet och i hvilken dettas elever skulle erhålla praktisk ledning och öfning i att meddela undervisning. Denna anstalt började sin verksamhet 3 okt. 1864. Redan förut (sedan början af 1863) fanns dock för sagda ändamål en af direktionen anordnad ”profskola”, bestående af 2 klasser. — Undervisningen å seminariet var till höstterminen 1863 fördelad på två kurser, och under det följande läsåret på tre sådana; i den första kursen voro alla ämnen obligatoriska, i den andra rådde stor, i den tredje fullständig valfrihet. Undervisningen bestriddes af tillfälligt anställda lärare och lärarinnor. 6 aug. 1864 fastställde K. M:t ett af direktionen ingifvet förslag till reglemente, som ännu är i vissa delar gällande. Genom detta bestämdes bl. a., att sex ämnen (kristendom, modersmålet, franska, engelska, historia och pedagogik) skulle vara tvångsämnen i 3:e afdelningen, hvarjämte äfven i 2:a afdelningen valfriheten minskades. Nu inrättades också fasta lärarplatser.

Denna stadga har senare undergått stora förändringar; så upphäfdes 1905 den dittillsvarande kungl. direktionen, och läroverket ställdes i frågor rörande undervisningen under Öfverstyrelsen för rikets allmänna läroverk, i ekonomiska frågor under Direktionen öfver Stockholms stads undervisningsverk. Genom ett k. bref 1907 bestämdes, att i 3:e afdelningen endast svenska (med litteraturhistoria) och pedagogik skulle vara obligatoriska ämnen; bland de valfria ämnena eger elev att deltaga i undervisningen i minst 3. I 2:a afdelningen äro utom de båda förstnämnda äfven kristendom och fysiologi med hälsolära obligatoriska ämnen. Bland de valfria har elev rätt att bortvälja högst 3, dock ej alla de främmande språken. — Läro- och öfningsämnen äro f. n.: kristendom, modersmålet med litteraturhistoria, franska, tyska och engelska språken, historia, geografi, matematik, fysik, kemi, biologi, fysiologi och hälsolära, pedagogik (jämte metodik), sång, teckning och gymnastik samt talöfningar i de främmande språken. — Villkor för att antagas till elev i seminariets 1:a afdelning äro enligt 1864 års stadga, med de ändringar som ett k. br. 8 mars 1895 anbefaller, att den inträdessökande före läsårets början skall ha fyllt 18 år samt vid anställdt förhör ådagalägger godkända kunskaper i ofvannämnda läroämnen (utom fysiologi med hälsolära samt pedagogik och metodik) enligt vissa föreskrifna pensa. Inträdesprófning hålles vid vårterminens slut.

För att möjliggöra grundligare fackstudier och dymedelst främja utbildningen af fackläraринnor inrättades höstterminen 1890 med anlitande af medel, som af direktionen disponerades, en fjärde årskurs, och sedan statsanslag beviljats, utfärdade K. M:t 13 nov. 1891 bestämmelser för densamma. Ändamålet med denna kurs, som är valfri, är att bereda elever, som utexaminerats från 3:e afdelningen och som vilja utbilda sig till fackläraринnor vid högre skolor för flickor, ”tillfälle att vinna härför erforderlig skicklighet i teoretiskt och praktiskt afseende”.

För att ytterligare fördjupa fackbildningen och tillika genom mångläseriets inskränkande minska faran för öfveransträngning framlades för 1909 års riksdag en k. proposition, enligt hvilken seminariet för framtiden skulle omfatta två obligatoriska kurser, hvardera tvåårig. Den lägre kursen skulle befästa

och utvidga allmänbildningen, ehuru redan här en viss valfrihet skulle råda; i den högre kursen skulle hvarje elev idka vetenskapliga fackstudier i tre ämnen. Hit skulle också studiet af pedagogiken och den praktiska lärarinneutbildningen förläggas. Riksdagen har emellertid satt sig emot införandet af ett obligatoriskt 4:e läroår, men uttalat sig för önskvärdheten af fackstudiernas begynnande redan under 2:a året och härför beviljat nödiga medel. Någon ny stadga har ännu icke hunnit utfärdas.

Seminariets öfningsskola, den förut nämnda Normalskolan, består af åtta egentliga skolklasser, en fortsättningsklass och tre förberedande afdelningar. Skolans läroplan omfattar de ämnen, som i allmänhet förekomma i högre flickskolor. — Högre lärarinneseminariets hushållsskola upprättades vid början af höstterminen 1892. Dess ändamål är att meddela teoretisk och praktisk undervisning i huslig ekonomi. Första årets elever fingo sin utbildning i en af fru A. Retzius (f. Hierta) inrättad matlagningsskola, som af egarinnan ställts till direktionens förfogande. Hufvudsakligen därigenom, att 1893 års riksdag anvisade ett belopp af 5,000 kr. för 1894 till beredande af undervisning i huslig ekonomi, möjliggjordes upprättandet af en särskild hushållsskola för seminariet och normalskolan. Vid denna anstalt, som begynte sin verksamhet vid början af höstterminen 1893 och f. n. på extra stat åtnjuter årligt statsanslag af 6,000 kr., undervisas dels sådana elever, som vilja utbilda sig till lärarinnor i huslig ekonomi vid högre flickskolor, dels eleverna i den fortsättningsklass, som 1892 inrättades vid normalskolan. Villkor för att blifva antagen till elev i lärarinnekursen är att ha fyllt eller under kalenderåret fylla 20 år och att ha genomgått ett statens lärarinneseminarium eller en högre flickskola eller styrkt sig ega kunskaper, som motsvara afgångsfordringarna i dessa slags läroverk. I fortsättningsklassen mottagas, i mån af utrymme, sökande, som genomgått minst 7:e kl. af en högre flickskola. Där förekomma äfven, när ett visst antal deltagare anmäler sig, valfria kurser i svenska, franska, tyska och engelska språken.

Enligt 1864 års stat voro vid seminariet och normalskolan anställda en studiidirektor, en föreståndarinna, 5 öfverlärare (lektorer), 1 adjunkt och 3 ord. lärarinnor samt ett erforderligt antal extra lärare och lärarinnor. Denna stat har senare underkastats flera förändringar. Undervisningen meddelas f. n. (1909) af 5 lektorer (af hvilka en är rektor), 1 adjunkt, 4 ord. lärarinnor (af hvilka två tillika äro biträdande föreståndarinnor, en vid seminariet och en vid normalskolan), 14 extra lärarinnor samt 19 timlärare och timlärarinnor. Enligt 1909 års riksdagsbeslut skola 3 nya lektorsbefattningar och 3 nya ord. lärarinneplatser tillsättas vid läroverket 1910. De ord. lärarna tillsättas af K. M:t, som äfven förordnar rektor. Ord. lärarinnor utnämnas, föreståndarinnor och extra lärarpersonal förordnas af Öfverstyrelsen för rikets allmänna läroverk. I afseende på lönevillkor äro de ord. lärarna likställda med de allmänna läroverkens lärare.

Seminariets statsanslag är för 1909 85,500 kr., däraf 31,600 på extra stat. Öfriga kostnader bestridas genom terminsafgifterna i normalskolan. (På seminariet erläggas inga afgifter.) Statsanslaget för 1910 är af riksdagen så bestämdt, att det ord. är ökadt till 64,800 kr., hvarjämte förslagsanslaget till ålderstillägg ökats med 15,000 kr.; det extra anslaget är bestämdt till 23,475 kr. Angående terminsafgifternas användande äro noggranna bestämmelser träffade. — Sedan 1871 ha seminariet och normalskolan haft sina lokaler i huset n:o 5 vid Riddargatan, hvilket 1875 genom köp öfvergick i seminariets ego. För hushållsskolan liksom för de lägre klasserna af normalskolan äro särskilda lokaler förhyrda. —r. (R. F.)

Högre lärdomsskola. Se Lärdomsskola.

Högre skolor för kvinnlig ungdom. Se Skolväsen.

Högre stånd kallades i flera länder med ståndsrepresentation stundom adel och prästerskap till skillnad från städernas borgerliga representanter och från allmogen. Uttrycket har användts för att utmärka ej blott en politisk åtskillnad, utan äfven — i dagligt tal kanske oftare — en social, men är numera skäligen föråldradt.

Högrind, *landtbr.*, enkelt grindformigt redskap, som, i hvardera ändan förspändt med en dragare, fordom användes för hopförande af hösträngar till volmar. Jfr Höbärgning. H. J. Dft.

Högronden, fjälltopp. Se Rondane.

Högsapp, *fortif.*, en löpgraf med förhöjdt bröstvärn (kavaljer), som den anfallande vid en fästnings belägring utförde tvärs öfver förlängningen af betäckta vägen för att kunna skjuta stupskott ned i denna. Numera torde, om försvararens eld ej är h. o. h. tystad, användandet af högsapp vara så godt som omöjligt. L. W:son M.

Högsbro. 1. Sofus Magdalus H., dansk politiker, f. 18 juli 1822 i Rödding, d. 15 jan. 1902 i Köpenhamn, blef 1848 teol. kandidat och var 1850—62 föreståndare för Röddings folkhögskola. Han greps tidigt af grundtvigianismens syn på kyrko- och skolväsen, men äfven af tidens frisinnade idéer och lade därför som folkhögskollärare stor vikt vid den nyaste tidens historia. Sedan 1858 var han ständig medlem af folketinget, slöt sig genast från början till dåv. vänstern (''bondevennerne'') och vann tidigt inflytande hos sitt parti. Städse tillrådde han varsamt och måttfullt uppträdande, i det han föredrog t. o. m. smärre framsteg framför ofruktbart fasthållande vid politiska doktriner. H. var led. af många viktiga utskott och deltog i synnerhet vid behandlingen af kyrko- och skolfrågor samt arbetade ifrigt för valgmenigheders upprättande (1868) och sedermera för deras utveckling. Äfven af den stora kyrkokommissionen 1868—70 var han medlem. H. var 1865 en bland stiftarna af ''nationella vänstern'' och dess egentlige ledare, men deltog likväl 1870 i sammanslutningen af ''förenade vänstern''. Efter dess upplösning 1877 blef han en af ledarna för den moderata gruppen, deltog äfven 1884 verksamt i bildandet af ''danska vänstern'' och blef efter samlade vänsterns nya sprängning 1887 ånyo en af ledarna för ''den förhandlande vänstern''. Dock ogillade han 1894 det politiska ''förliget'' och var året därpå med om att stifta ''vänsterreformpartiet''. 1872—93 var han statsrevisor och 1887—1901 (med endast ett kort afbrott) folketingets talman. Väsentlig betydelse hade han som utgifvare af veckobladet ''Dansk folketidende'' (1865—83), som spred politisk upplysning bland landtmännen på en tid, då blott få tidningar ställde sig på vänsterns sida. Efter hans död utgafs en afdelning af hans memoa-

er, *Mit forhold til Grundtvig, Tscherning og Monad* (1902). Ett minnesmärke restes öfver honom 907 i Skibelunds skog, nära Askovs folkhögkola.

2. Svend H., den föregåendes son, dansk politiker, f. 4 juni 1855, blef 1878 juris kandidat, 1881 verrets- och 1888 höjesteretssagförer. Han var 1882 n af dem, som — i opposition mot den konservativa studenterforeningen — stiftade Studentersamfundet, nedverkade till anordnandet af dess "Retshjælp or ubemidlede" och deltog flera år personligen i lenna institutions arbete. Likaledes var han 1883 n bland stiftarna af Den liberale vælgerforening Köpenhamn och tillhörde flera år dess styrelse amt var 1884—1900 en mycket verksam medlem f styrelsen för Dansk kvindesamfund. Alltifrån arndomen tillhörande grundtvigianismen, var han edan 1878 med om att upprätta Köpenhamns höjkoleforening och 1890 Köpenhamns valgmenighed. 896 blef han styrelseled. af de danska kooperativa onsumtionsföreningarna och var 1898—1908 sekreerare i deras s. k. "andelsudvalg" (för alla landets ndelsföreningar). Sedan 1895 var han led. af folketinget, där han tillhörde vänsterreformpartiet; han om tidigt att intaga en rätt framstående plats som notionär eller ordf. i utskott för flera viktiga lagförlag: om borgerligt äktenskap, sluten omröstning vid iksdagsmannaval, upphäfvande af den offentliga protitutionen samt om rättsreformen. Hans förtjänst är let också väsentligen, att den kommunala rösträtten tsträckts till de husträr, hvilkas män erlägga skatt. jan. 1905 blef H. minister för de offentliga arbetena — genomdref 1906 planen för Kristiansborgs teruppförande och 1908 en omfattande lag om nya ärnvägsanläggningar — och juli 1908 justitieminister först under J. K. Christensen och i okt. s. å. nder Neergaard. Då han 1909 anslöt sig till lennes plan om Köpenhamns befästande, som han örut bekämpat, föll han igenom vid valet till folketinget s. å. 1o. 2. E. Ebg.

Högsby, socken i Kalmar län, Handbörds härad. 3,956 har. 5,577 inv. (1908). H. bildar med Fågelfors ett regalt pastorat i Kalmar stift, Handbörds kontrakt. — Vid H. byggdes i maj 1612 en skans af Jesper Matsson Krus, men 26 juni bortdrefvos svenskarna från densamma af Gert Rantzau, som edan lät vid H. uppkasta en ny skans, hvilken han mellertid lät rasera redan 18 juli. L. W:son M.

Högseröd, socken i Malmöhus län, Frosta härad. 2,984 har. 1,766 inv. (1908). H. utgör ett regalt pastorat i Lunds stift, Frosta kontrakt. Inom ocknen ligger en del af Löberöds municipalsamhälle.

Högsjö. 1. Socken i Västernorrlands län, Ångermanlands södra domsagas tingslag. 22,623 har. 3,945 inv. (1908). H. bildar med Hemsö ett konsist. pastorat i Härnösands stift, Ångermanlands östra kontrakt. — 2. Gods i V. Vingåkers socken, Södermanlands län, vid Högsjön och nära H. station å Västra stambanan. Det omfattar omkr. 14 mtl, tax. till 466,300 kr. (1908), samt en ångsåg, tax. till 24,000 kr., i Södermanlands län samt $2^1/_4$ mtl., tax. till 179,500 kr., i Lännäs socken af Örebro län. Vid H. funnos förr, vid det vattendrag, som förenar sjön Ölången med Högsjön, ett järnbruk (anlagdt 1638 och i gång in på 1870-talet) samt en masugn (från 1728), men nu ligga där Schullström & Sjöströms fabriks aktiebolag tillhöriga ullspinneri och väfveri samt kvarn och såg, tax. till 236,000 kr. — H. egdes 1663—1770 af släkten Rålamb och tillhör nu (1909) genom gifte hofmarskalken Ax. v. Mecklenburg. — Vid yllefabriken, som 1907 arbetade med 27 väfstolar och 1,200 spindlar, tillverkades 126,000 kg. ullgarn och 104,000 kg. ylleväfnader, förutom lönearbete. Antalet arbetare var 120.

Högskogsbruk, *skogsv.*, äldre benämning på det skogsbrukssätt, där träden uppdragas från frö till jämförelsevis stora träd. Motsats: lågskogsbruk, hvarvid träden uppdragas genom skott. Omloppstiden var därvid kort. W. E—n.

Högskola, en undervisningsanstalt, där vetenskaplig bildning meddelas genom föreläsningar och praktiska öfningar; universitet, akademi, institut. Undervisningsverk med namnet högskola äro Artilleri- och ingenjörhögskolan, Handelshögskolan, Krigshögskolan, Sjökrigshögskolan, Stockholms högskola och Tekniska högskolan, alla i Stockholm, samt Göteborgs högskola. — Högskolor af annan art äro folkhögskolor (se d. o.).

Högskoleföreningen i Stockholm. Se Stockholms högskola.

Högskotska, *språkv.* Se Gaeliska språket och litteraturen.

Höglätt, Högplatå, en inom höglandet belägen yta, där relativt små höjdskillnader förekomma. Ofta användes ordet äfven om högländer, som icke ens någorlunda motsvara begreppet slätt, såsom då man talar om Mexicos, Quitos, Tibets höglätter. Där höglätter af större omfattning finnas, äro de alltid taffelland, d. v. s. lagren ligga nästan horisontalt; höglätter af mindre omfång kunna dock ha uppstått därigenom, att ett sjöbäcken eller andra ojämnheter i jordytan fyllts med sand. Richthofen har föreslagit, att namnet höglätt skall användas endast om dessa företeelser, där de ligga ofvan höglandets gränslinje, men att man om de förra höglätterna skulle använda namnet taffelland. Benämningen platå blef bruklig i midten på 1700-talet genom Buache, som därmed menade högt belägna, åt alla sidor sluttande områden. Det användes synonymt med höglätt, men har ej samma precisa betydelse som de af Richthofen föreslagna benämningarna. J. F. N.

Högspänning, *elektrot.* Elektriska spänningar af olika volttal klassificeras i Sverige enligt K. stadga om elektriska anläggningar för belysning eller arbetsöfverföring 31 dec. 1902 (Sv. förf. samling n:r 137) i högspänning (öfver 1,000 volt), medelspänning (1000—250 volt) och lågspänning (under 250 volt). Ledningar och anläggningar, som föra högspänning, äro i särskildt hög grad farliga att komma i beröring med, hvarför stränga föreskrifter gälla för deras noggranna utförande till förekommande af olycksfall. Ledningar och apparater för högspänning bruka utmärkas med röd färgbeteckning; högspänningsstolpar skola på manshöjd vara utmärkta med röda ringar. Högspänning användes för öfverförande af elektrisk kraft på långa afstånd. Se Elektriska anläggningar, Elektriska ledningar och Elektrisk arbetsöfverföring. A. E—m.

Högspänningsledning. Se Elektriska ledningar.

Högsrum, socken i Kalmar län, Slättbo härad. 4,010 har. 747 inv. (1908). Annex till Repplinge, Kalmar stift, Ölands medelkontrakt.

Högsta befälet öfver ett lands krigsmakt till lands och till sjöss utöfvas af statsöfverhufvudet, monarken eller presidenten, såsom högste befälhafvare (se vidare redogörelsen för försvarsväsendet under hvarje stat). Högsta befälet i krig bibehålles i samma hand, såvida det icke öfverlämnas åt någon generals- eller amiralsperson. En sådan kan förordnas till högste befälhafvare öfver en viss armé eller flotta eller på en viss krigsskådeplats (Klingspor 1808, Benedek och ärkehertig Albrekt 1866, Bazaine 1870, Kuropatkin 1904). Högste befälhafvaren måste beklädas med fullständig handlingsfrihet, och synnerligen stora fordringar ställas på honom (se Nordensvan, "Krigföringen", 1907). Vid en svensk armé kan konungen föra högsta befälet öfver hela krigsmakten och desslikes det omedelbara befälet öfver hufvudarmén eller ock endast det förra, då en särskild befälhafvare förordnas för armén eller för hvarje armé liksom i hvarje fall för flottan eller hvarje självständig del af denna. C. O. N.

Högsta domstolen (Konungens högsta domstol), *jur.*, högsta instansen i det svenska domstolsväsendet. Konungens domsrätt, som under den s. k. frihetstiden och jämväl enligt 1772 års regeringsform var uppdragen åt en afdelning af rikets råd, Justitierevisionen, öfverflyttades genom Förenings- och säkerhetsakten 1789 till ett särskildt ämbetsverk, Högsta domstolen, i hvilken alla justitierevisionsärenden borde afgöras och hvari konungen skulle ega två röster, såsom han under frihetstiden haft i rådet. Ang. Högsta domstolens sammansättning bestämdes endast, att den skulle bestå af både "frälse och ofrälse" män. Förordnande för Högsta domstolen utfärdades 15 maj 1789, och i detta föreskrefs, att domstolen skulle bestå af 12 lagkunniga män, af hvilka halfva antalet skulle vara frälse, den öfriga hälften ofrälse, samt lyda under riksdrotsens ordförandeskap. Ledamöterna tillsattes endast på "behaglig tid" och fingo behålla sina förut innehafvande ämbeten. I 1809 års R. F. bibehölls Högsta domstolen som utöfvande den högsta domarmakten och gåfvos ytterligare stadganden angående dess organisation. Enligt § 17 i R. F:s ursprungliga lydelse skulle konungens domsrätt uppdragas åt 12 af honom utnämnda lagkunniga män, justitieråd, hvilka fullgjort hvad författningarna föreskrifva dem, som uti domarämbeten må nyttjas, samt i sådana värf ådagalagt insikt, erfarenhet och redlighet. Äfvenledes bibehölls (i § 21) de föregående regeringsformernas stadgande, att konungen skulle ega två röster i de mål, hvilkas föredragning och afgörande han funne för godt att i Högsta domstolen öfvervara. (Konung Oskar II öfvervar en gång, vid högsta domstolens 100-års jubileum 1889, måls föredragning och afgörande i Högsta domstolen samt gjorde därvid bruk af sina två röster.) Ursprungligen var i § 17 R. F. jämväl tillagd den bestämmelsen, att af Högsta domstolens ledamöter 6 skulle vara frälse och 6 ofrälse, men detta stadgande borttogs vid riksdagen 1844—45 såsom stående i strid med § 28 R. F. (som stadgar, att konungen ej vid någon befordran bör fästa afseende vid börd). I § 5 R. F. var ursprungligen föreskrifvet, att justitiestatsministern tillika alltid skulle vara ledamot af Högsta domstolen, men vid departementalstyrelsens införande vid riksdagen 1840—41 upphäfdes tillika denna olämpliga förening af ett statsråds- och ett domarämbete. Vid riksdagen 1859—60 medgafs, att justitieråds antal finge ökas till högst 18, men bestämdes tillika, att antalet ej finge ökas utöfver 12, såvida ej konungen och riksdagen i den ordning, som för civil lags stiftande är stadgad, beslöte, att Högsta domstolen skulle arbeta på afdelningar, i hvilket fall i samma ordning skulle bestämmas så väl justitieråds antal som ärendenas fördelning mellan afdelningarna. Enligt K. M:ts stadga 23 okt. 1860 skulle Högsta domstolen arbeta på två afdelningar och utgöras af 16 justitieråd. 1897 ändrades § 17 R. F. därhän, att Högsta domstolen skulle bestå af minst 12, högst 21 ledamöter, och genom lag ang. Högsta domstolens tjänstgöring på afdelningar 26 mars 1897 bestämdes, att justitieråds antal skulle vara 18. Sedan genom lag ang. Högsta domstolens tjänstgöring på afdelningar 20 juni 1905 stadgats, att densamma skulle intill 1908 års utgång utgöras af 21 justitieråd, hvarefter antalet skulle i mån af inträffade ledigheter nedbringas till 18, genomfördes 1909 följande ändringar. Genom lag ang. Högsta domstolens tjänstgöring på afdelningar 26 maj 1909 har förordnats, att Högsta domstolen skall utgöras af 24 justitieråd, af hvilka 3, enligt hvad därom särskildt är stadgadt, skola tjänstgöra i lagrådet. R. F:s ofvan anmärkta bestämmelse om konungens rösträtt i Högsta domstolen har 1909 blifvit upphäfd. Beträffande Högsta domstolens tjänstgöring på afdelningar innehåller lagen af 26 maj 1909, att domstolen skall åtta veckor hvarje år arbeta på en afdelning, sjutton veckor på tre afdelningar och under den öfriga delen af året utom öfliga jul- och påskferier på två afdelningar. Afdelningarna äro lika behöriga att upptaga de till högsta domstolens handläggning hörande ärendena, och ärendenas fördelning dem emellan beror endast af den ordning, hvari de enligt gällande föreskrifter anmälas. Med iakttagande af dessa grunder ega justitieråden sig emellan fördela tjänstgöringsskyldigheten. Ang. antalet ledamöter, som skola deltaga i målens afgörande, stadgas i § 22 R. F., att ringare mål kunna pröfvas och afgöras af 5 ledamöter eller af 4, där alla fyra äro om slutet ense; att öfver viktigare saker minst 7 skola döma samt att ej flera än 8 ledamöter på en gång må deltaga i pröfningen af något mål, där ej för vissa fall annorledes stadgas i samma ordning som för civillags stiftande är föreskrifven. I sistberörda hänseende är genom stadgan ang. måls handläggning i vissa fall af K. M:ts Högsta domstols afdelningar samfälldt 26 maj 1909 (tidigare stadgar i ämnet äro gifna 21 april 1876 och 20 juni 1905) förordnadt, att om någon af Högsta domstolens afdelningar vid öfverläggning till dom finner å afdelningen rådande mening afvika från rättsgrundsats eller lagtolkning, som förut varit af Högsta domstolen antagen, afdelningen må förordna, att målet i hela dess vidd eller, där sådant pröfvas kunna ske, allenast viss i målet uppkommen fråga skall af Högsta domstolens afdelningar sam-

fälldt afgöras, och böra, där laga hinder icke möter, alla justitieråden med undantag af dem, som tjänstgöra i lagrådet, i sådant afgörande deltaga. — I fredstider skola, enligt § 20 R. F., de mål, som från krigsdomstolarna dragas under konungens pröfning, företagas och afgöras i Högsta domstolen, och skola därvid två militärpersoner af högre grad, hvilka konungen utser och förordnar, närvara och öfver målen, med domarjäf och ansvar, rösta; domarnas antal får dock ej öfverstiga åtta.

Högsta domstolen tillkommer: 1) att som högsta instans pröfva och afgöra alla de tviste- och brottmål samt ärenden, som enligt gällande lagar genom revisionsansökning, besvär eller underställning dragas under dess pröfning (jfr särskildt 30 kap. Rättegångsb.); 2) att enligt särskilda författningar omedelbart upptaga åtal mot vissa ämbetsmän för brott och förseelser i ämbetet; 3) att upptaga och afgöra alla de ansökningar ang. återbrytande af dom, som vunnit laga kraft eller återställande af laga tid, som är försuten, hvilka det icke enligt hvad 18 § R. F. närmare angifver tillkommer Regeringsrätten att upptaga (jfr ock 31 kap. Rättegångsb.); 4) att, därest från domstolar eller ämbetsmän (nämligen mellan riksdagarna) inkomma förfrågningar om lagens rätta mening i sådana fall, som till domares åtgärd höra, gifva de sålunda sökta förklaringarna, § 19 R. F.; 5) att, innan konungen fattar sitt beslut i statsrådet, afgifva utlåtande öfver ansökningar om nåd i brottmål, mildring af lifsstraff samt återgifvande af ära och till kronan förverkadt gods, såvidt målet ej är af beskaffenhet att tillhöra Regeringsrättens pröfning, § 26 R. F. — Före de ändringar, som R. F. 1909 undergått, hörde till Högsta domstolens åligganden att afgifva utlåtande öfver de förslag till stiftande, upphäfvande eller ändring af allmän civil- och kriminallag, kriminallag för krigsmakten och kyrkolag, som af konungen framlades för riksdagen eller af riksdagen för dess del beslötos (jfr § 87 R. F. i dess tidigare lydelse); och skulle (enligt § 88 R. F.) med förklaring öfver sådan lag förhållas på samma sätt som med dess stiftande. Den uppgift, som sålunda tillkommit Högsta domstolen, åligger numera Lagrådet.

Alla Högsta domstolens beslut utfärdas i konungens namn och med dess höga underskrift eller under dess sekret, § 23 R. F. Högsta domstolen, hvars förhandlingar icke äro offentliga, sammanträder å Stockholms slott. Ang. ledamöternas i Högsta domstolen ansvarighet se Riksrätt och Opinionsnämnd. Jfr Besvär, Lagrådet, Nedre justitierevisionen, Regeringsrätten, Revision och Underställning. — Litt.: H. Blomberg, ”Om Sveriges högsta domstols statsrättsliga ställning och betydelse” (i Uppsala univ:s årsskrift 1880). E. K.

Högste befälhafvare, *sjöv.* Se Eskader, Flotta och Högsta befälet.

Högstena, socken i Skaraborgs län, Gudhems härad. 1,131 har. 276 inv. (1908). Annex till Dala, Skara stift, Falköpings kontrakt.

Högste ombudsman. Se Ombudsman.

Högström, Per, lappmarkspräst, författare, f. 10 nov. 1714 i Selånger i Medelpad, d. 14 juli 1784 i Skellefteå, blef 1733 student i Uppsala, där han 1743 promoverades till filos. magister. Två år förut hade H. prästvigts i Stockholm och blifvit missionär i Lappland, där han fick sin verksamhet i nejderna kring Kaitomälfven. 1742 utnämndes han till kyrkoherde i den nyinrättade församling, som erhöll namnet Gällivare. Under sina vidsträckta ämbetsresor, dels i sin församling, dels som visitator, hade han det bästa tillfälle att studera lappmarkernas natur samt deras invånares seder och bruk; frukten af hans iakttagelser blef det för sin tid utmärkta arbetet *Beskrifning öfver de till Sveriges krona lydande lappmarker* (1747), hvilket öfversattes till flera främmande språk och förskaffade sin författare plats i Vet. akad. 1749 blef han kyrkoherde i Skellefteå, där han likaledes tillvann sig allmänt förtroende och aktning. Han bevistade 1755—56, 1765—66, 1769 och 1771—72 års riksdagar samt blef 1772 teol. doktor. H. inlade stora förtjänster om lapparnas höjande i intellektuellt hänseende ej blott genom sin nitiska lärarverksamhet, utan äfven genom öfversättning till lapska af Güttners postilla (1748) och författande af en kortfattad förklaring till Luthers katekes (s. å.), som bibehållit sin popularitet ända till våra dagar. I den 1744 på lapska utgifna psalmboken har H. öfversatt 20 psalmer. H. hade äfven stor håg för naturvetenskapliga studier och verkade för ett förbättradt jordbruk i Skellefteå. Som andlig talare var han framstående. — Utom redan nämnda arbeten utgaf han bl. a. *Christeliga tal och betraktelser uppå böne-, bot-, klago- och tacksägelsedagar* (1757—75; 2:a uppl. 1773—83) och *Missionsförrättningar i Lappmarken 1741 och följande år* (1774). — Jfr om honom E. Haller, ”Svenska kyrkans mission i Lappmarken under frihetstiden” (1896). K. B. W.

Högstöt. Se Fäktkonst, sp. 217.

Högsvenska, *språkv.*, kallas stundom det för Sverige karakteristiska ”rikssspråket” i motsats mot t. ex. finländsk svenska. Se Svenska språket.

Högsäte (fnod. *hásæti* l. *ǫndvegi*) kallades de förnämsta hedersplatserna i de gamle nordbornas boningshus eller skåle (isl. *skáli*). Midt på bänken utmed den norra långväggen var det förnämsta högsätet, där husfadern hade sin plats; midt emot på södra långbänken var ett annat högsäte, som anvisades åt den förnämste gästen. Öfriga platser ansågos i samma mån hederligare, som de voro närmare intill högsätet. Ofta var detta så bredt, att två eller flera personer rymdes däri; så sutto t. ex. Harald Grenske och Sigrid Storråda i samma högsäte, likaså Sigurd Jorsalafare och hans drottning. Detta kallades att sitta i samsäte. Framtill å konungarnas högsäten fanns det ofta en eller flera fotpallar (*fótaskǫr*) eller afsatser, på hvilka konungasönerna och jarlarna plägade sitta. Framför de båda högsätena stodo de två midtersta paren af de takåsstöttor, som i två rader löpte i husets längdriktning och delade detta i tre skepp. Dessa fyra högsätesstolpar (*ǫndvegissúlur*) voro gröfre

än de andra samt snidade och buro öfverst utskurna bilder af de gudar, som husets herre främst dyrkade (*skurðgoðar*, "skulpterade gudar"), eller ock af forntida sagohjältar. De ansågos för familjens helgedom. Vid utvandringen till Island plägade norrmännen taga med sig dessa pelare och kasta dem i vattnet, då de nalkades isländska kusten, samt togo sig sedan bostad vid det ställe, där stolparna flöto i land. Under Olof Kyrres tid (1067—93) vidtogos åtskilliga förändringar i den förut vanliga inredningen af konungahallen. Bland annat flyttade han högsätet från långbänken till gafvelbänken, där förut kvinnorna hade haft sin plats, och denna förändring vann småningom allmän efterföljd i Norge, liksom den tidigt hade gjort i Danmark. På Island vann den insteg först efter midten af 1300-talet. Th. W. (R. N—g.)

Högsäter, socken i Älfsborgs län, Valbo härad. 12,012 har. 2,246 inv. (1908). H. bildar med Järbo, Rennelanda, Lerdal och Råggärd ett konsist. pastorat i Karlstads stift, Västra Dals kontrakt.

Högsätersån. Se Dal, sp. 1132.

Högsätesstolpe. Se Högsäte.

Högt böj af och Högt böj in. Se Fäktkonst, sp. 215.

Högt i vind, *sjöv.*, säges om ett fartyg, som seglar (bidevind) nära mot vinden. Ju närmare mot vinden ett fartyg seglar, desto högre i vind säges det ligga. Jfr Bidevind. L. H.*

Högton, det högsta tonläge, hvartill man vid fullt naturligt tal i regel låter rösten uppstiga i motsats till lågton, som afser det lägsta, hvartill man sjunker. Intervallen mellan dessa båda tonhöjder kan i olika språk eller dialekter vara högst olika. I latinet och grekiskan uppgifves högtonen ha legat ungefär en kvint öfver lågtonen, liksom förhållandet är i den svenska fryksdalsdialekten. I stockholmskan är intervallen ungefär en ters. I en mängd moderna språk plägar högton tillkomma endast en stafvelse med hufvudtryck. Icke så i svenskt rikspråk, som t. ex. visserligen i presens *skänker* har högton på den första, starkt betonade stafvelsen, men däremot i pluralen *skänker* på den andra, svagare betonade. — Tyska språkforskare (och efter deras föredöme någon gång äfven svenska) använda vanligen termen högton (*hochton*) i betydelsen af starkt tryck (ton-*vikt*, ej ton-*höjd*), liksom ock lågton (*tiefton*) får betyda svagt tryck. Jfr f. ö. Accent, sp. 85. Ad. N—n.

Högtorp. Se Högantorp.

Högtrycksförfaranden kallas sådana grafiska reproduktionsmetoder, vid hvilka tryckformens bildställen, i likhet med boktryckstvperna, äro upphöjda. Vid tryckformens invalsning taga de upphöjda ställena färg, som vid tryckningen afgifves åt papperet. För tryckningen användes boktryckspressen. Högtrycksförfaranden äro t. ex. boktryck, träsnitt, zinkografi, autotypi. J. Htzg.

Högtrycksmaskin, *mek.*, urspr. benämning å en ångmaskin, vid hvilken den använda ångan är af afsevärdt högre tryck än atmosfären och får utströmma i fria luften, sedan den verkat på kolfven i arbetscylindern. Se Ångmaskin. G. R. D.*

Högt vatten, *sjöv.* 1. En ovanlig stigning hos vattenytan, merendels orsakad af storm eller af lågt lufttryck. — 2. (Högvatten) Det högsta vattenståndet, som två gånger på dygnet eger rum på de ställen, där tidvatten råder. Jfr Ebb och flod och Hamntid. R. N.*

Högtyska, *språkv.* Se Fornhögtyska och Tyska språket.

Högvadsån, tillflöde fr. h. till Ätran i Älfsborgs och Hallands län, uppstår af två från ett par sjöar kommande åar i Kinds härad på resp. 185 och 150 m. höjd, hvilka förena sig vid Mjöbäcks kyrka, hvarefter vattendraget rinner med sydsydvästlig hufvudriktning in i Halland, och förenar sig med Ätran i närheten af Axtorna på 62 m. höjd. Längd 55 km.

Högvakt, *krigsv.* Se Vakt.

Högvatten. Se Högt vatten 2.

Högverk, *fortif.*, uppföres antingen inuti en bastion och skild från denna genom en graf samt bygges då så högt, att man från detsamma kan öfver framförliggande verk beskjuta från dessa senare ej åtkomliga lågt liggande delar af terrängen, och kallas då kavaljer (se Cavalier); eller ock för att skyla svårdefilerade inre delar af en fästning och är då att anse som en stor tvärvall. L. W:son M.

Högvälboren, epitet, som tillägges grefvar och friherrar. Jfr Välboren.

Högvördig, ett i synnerhet förr användt epitet till biskops- och teol. doktorstitlarna samt till prästeståndet vid riksdagarna. — Högvördighet (Ers, Hans), titel på biskopar och teol. doktorer. — Högvördigst, epitet till ärkebiskops- och biskopstitlarna. Jfr Hedervärda ståndet, Högloflig, Högärevördig, Välloflig och Vördig.

Högålder, *arkeol.* Se Bränneålder.

Högås, socken i Göteborgs och Bohus län, Lane härad. 1,887 har. 481 inv. (1908). Annex i Skredsviks pastorat, Göteborgs stift, Älfsyssels norra kontrakt.

Högåsen, kronopark i Fredrika socken och revir, Åsele tingslag, Västerbottens län, afsatt vid afvittringen inom Fredrika socken 1881 och 1882 som kronoparken n:r 4 och benämnd jämlikt Kammarkollegii beslut 13 okt. 1891 Högåsen n:r 2. Areal 19.316 har. G. Sch.

Högädel, epitet, som i brefutanskrifter o. s. v. förr (numera sällan) tilldelades personer ur medelklassen.

Högärevördig, epitet, som förr stundom fogades till kyrkoherdetiteln. Jfr Högvördig och Vördig.

Höhlbaum, Konstantin, tysk historiker, f. 8 okt. 1849 i Reval, d. 2 maj 1904 i Giessen, blef docent i Göttingen 1875, stadsarkivarie i Köln 1880, hvars arkiv han nvordnade, och professor i Giessen 1890. H. utgaf "Hansisches urkundenbuch" (3 bd, 1876—86; bd 4 utgafs 1896 af Kunze), uppsatte tidskriften "Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln" (1882 ff.) och utgaf för Gesellschaft für rheinische geschichtskunde "Das buch Weinsberg, Kölner denkwürdigkeiten aus dem 16. jahrhundert" (2 bd, 1886—87, forts. af Lau). Han författade vidare *Inventare hansischer archive des 16. jahrhunderts*, 1. *Kölner inventar* (2 bd, 1896 och 1903) och ledde bearbetningen af "Regesten der erzbischöfe von Mainz" (1897). G. W—k.

Höhnel, Ludwig von, österrikisk Afrikaresande, f. 1857 i Pressburg, deltog i den af grefve S. Teleki 1887—88 ledda Afrika-expeditionen (se Teleki 4), hvarunder Rudolf- och Stephaniesjöarna upptäcktes (1888) och beskref dess resultat i *Zum Rudolfsee und Stephaniesee* (1892) och (med

Suess o. a.) *Beiträge zur geologischen kenntniss des östlichen Afrika* (i Vet.-akad:s i Wien publikationer, 1891). 1892—93 följde H. amerikanen Astor Chanler på en expedition från Vitukusten till landets inre.

Höhscheid [-ʃajt], stad i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), nära Solingen. 15,467 inv. (1905). Fabrikation af knifvar, saxar och blanka vapen, korsettfjädrar m. m. Järngjuteri. H. blef stad 1856. (J. F. N.)

Höiesteret. Se Höjesteret.

Höijer, Benjamin Karl Henrik, universitetslärare, filosof, f. 1 juni 1767 på Lilla Klingsbo i Stora Skedvi socken i Dalarna, d. 13 juni 1812 i Uppsala, inskrefs som student vid Uppsala universitet 1783, där han förvärfvade grundliga och omfattande insikter i den grekiska och romerska litteraturen, historien och nyare tiders vitterhet, men i synnerhet studerade filosofi, hvartill hans håg först väcktes genom åhörandet af Boëthius' föreläsningar öfver Kant. 1788 tog han filos. graden och blef 1789, efter att ha utgifvit afh. *Quid artibus elegantioribus mores debeant*, kallad till docent i praktisk filosofi. 1790 lät han emellertid inskrifva sig i Kanslikollegium i Stockholm, men återvände redan 1791 till Uppsala. 1795—98 utvecklade han en utomordentlig verksamhet i G. A. Silverstolpes ”Litteraturtidning” och ”Journal för svensk litteratur”. 1798 blef han utnämnd till adjunkt i teoretisk och praktisk filosofi, sedan han kort förut gjort en resa till Danmark och Tyskland samt därunder gjort bekantskap med Klopstock och knutit varaktig vänskap med Reinhold samt i synnerhet med Fichte och Schelling. 1799 uppfördes H. enhälligt å första förslagsrummet till den efter Christiernin lediga professuren i teoretisk filosofi, till hvilken han specimenerat med inledningen till *Om den philosophiska constructionen*, men blef förbigången. För att undfly de obehagligheter, af hvilka denna befordringsfråga varit åtföljd, företog H. 1800—02 en ny resa, hvarunder han ett helt år vistades i Paris, besökte Schweiz och uppehöll sig en längre tid i Berlin. I denna stad fann han de ideella intressen, som han fåfängt sökt i Paris, umgicks förtroligt med Fichte, gjorde bekantskap med Tieck, bröderna Schlegel m. fl. Under sin frånvaro i utlandet sökte han förgäfves en professur vid universitetet i Åbo. Samma öde vederfors honom efter återkomsten till fäderneslandet vid ansökningen af fyra professurer och två lektorstjänster. Först efter statshvälfningen 1809 befordrades han till professor i teoretisk filosofi vid Uppsala universitet.

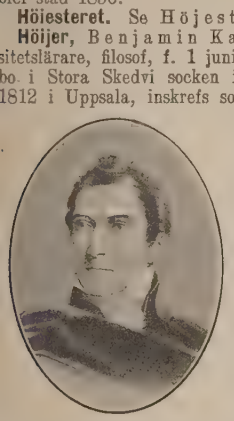

Orsaken till att en person med H:s öfverlägsna vetenskapliga förmåga nödgades i nio år kvarstanna på sin underordnade plats som filos. adjunkt är att söka i skuggrädslan hos Gustaf IV Adolf, i förening med vissa förhållanden vid Uppsala universitet under 1700-talets sista årtionde. Där hade såväl bland universitetets yngre lärare som bland de äldre studenterna bildats en mängd föreningar, som voro ett slags efterapning af revolutionens klubbar i Paris. Dock voro de flesta af dem ej af politisk natur, utan hade endast nöjet till syftemål. Men de råkade med skäl i vanrykte därför, att i dessa nöjen ingick ett element af råhet och grof ysterhet, som var i hög grad egnadt att såra den estetiska och moraliska känslan. Blott en enda af dessa föreningar, ”Juntan”, för hvilken H. stod i spetsen, hade en djupare och allvarligare betydelse. L. Hammarsköld säger om denna förening, ”att den allvarligare anda, de djupare åsikter om vetenskap och konst, den ökade ifvern för verklig lärdom, den vidsträcktare bekantskapen med Tysklands rika litteratur, som under de senare tjugu åren alltmer utvecklat och stadfäst sig vid Uppsala lärosäte, äro det lämnade arfvet af denna förening”. Att detta oaktadt Juntan blef ansedd att vara en ”plantskola för jakobinism och de brottsligaste grundsatser”, berodde därpå, att i densamma obestridligen ingick ett politiskt element. Ty Juntans ändamål var ej endast, såsom I. Hwasser påstår, att sammansmälta den kantiska filosofien med franska revolutionens grundsatser, utan dess medlemmar — K. von Rosenstein, G. af Wetterstedt, H. Järta, E. Abr. Almqvist, G. A. Silverstolpe, M. Wallenberg m. fl. — kommo tillsamman för att utbyta tankar äfven i politiska ämnen, och de voro lifvade af ett ungdomligt varmt intresse för politisk frihet, hvilket de icke skydde att öppet uttala. Hos regeringen, som var uppskrämd af franska revolutionen, framställdes H. som en farlig person, hvars fortkomst på den akademiska banan borde förhindras. Och då det dessutom var bekant, att H:s filosofiska åsikter voro besläktade med Fichtes, så nyttjades detta som ett medel för att hos Gustaf IV Adolf utmåla H. äfven som en ateist. I själfva verket var H. i sina politiska åsikter fjärran ifrån alla ytterligheter. Därom vittna icke blott åtskilliga af honom författade recensioner i Silverstolpes ”Litteraturtidning”, utan äfven hans intressanta *Öfversigt af skrifter hörande till franska revolutionen*. Dessa uppsatser röja på ett otvetydigt sätt att, om H. icke var någon vän af den absoluta monarkien (och således icke af det dåv. regeringssättet i Sverige), han var det ännu mindre af demokratien, och att det konstitutionellt monarkiska regeringssättet var det politiska ideal, som föresväfvade honom. Och om han under ett tidigare skede af sitt lif gjort sig skyldig till några illusoriska föreställningar i afseende på franska revolutionen och de män, som i densamma voro ledande, försvunno dessa föreställningar fullständigt under hans vistelse i Paris, efter hvad man finner bl. a. af hans *Underrättelser om Frankrike, på stället egenhändigt uppsatte* (utg. af M. J. Crusenstolpe i ”Portefeuillen”). Han ej blott blef förbigången; man inskränkte äfven på allt sätt hans verksamhet på den plats, som han redan innehade. Sålunda vägrades det honom att hålla offentliga föreläsningar öfver den sköna konstens filosofi, och hofkanslersämbetet afslog hans 1806 inlämnade ansökning om tillstånd att få utgifva en litterär tidskrift, som skulle sysselsätta sig endast med utländsk vetenskap och konst samt ej vidröra politiska och religiösa ämnen. Sedan H. fått den efterlängtade professuren, blef han efter en tid missbelåten med sin ställning, och på sina sista

dagar började han längta från Uppsala. En orsak därtill voro bl. a. de misshälligheter, som uppstodo mellan honom och åtskilliga hans ämbetsbröder till följd af den häftighet och det anspråk på öfverlägset omdöme, hvarmed han i det akademiska konsistoriet ofta sökte att göra sin mening gällande.

H. hör till de personligheter, som genom den hos dem förekommande egendomliga blandningen af egenskaper äro svåra att rätt uppfatta och bedöma. Om hans öfverlägsna teoretiska begåfning äro alla ense. Jämte det starka, genomträngande förstånd, som kallade honom till lagstiftare inom vetandets värld, egde han en fast vilja, hvilken icke tröttnade att fullfölja det mål, som han en gång föresatt sig. Därtill kom ett oförfäradt mod, hvilket icke tvekade att draga följderna ur de grundsatser, som han funnit sig böra omfatta. Med dessa egenskaper förenade sig en självkänsla, som öfverskred tillbörlighetens gränser. Under det han, då frågan var om honom själf, röjde ömtålighet och snarsticken-het, yttrade han sig ofta skoningslöst om personer och förhållanden, hvilket kan förklaras dels emedan motgångarna förbittrat hans lynne, dels emedan han hos sin omgifning såg prof på föraktlig feghet och kryperi för despotismen. Ingen, som gjort sig förtrogen med H:s skrifter och den anda, hvaraf dessa äro genomträngda, kan dock betvifla, att han med sina fel förenade en sann, icke blott tankens och fantasiens, utan äfven karaktärens lyftning och att han innerst var besjälad af det gedignaste intresse icke endast för vetandet, utan för alla mänsklighetens högre angelägenheter. Denna karaktärens lyftning röjer sig äfven i den djupa fosterlandskärlek, som förmådde honom att under perioden för hans förödmjukelser icke följa de uppmaningar, som ställdes till honom att söka sig någon plats vid ett tyskt universitet. Som föreläsare var H. säkerligen en af de förnämste, som någonsin funnits vid Uppsala universitet. ”Hans talade prosa var”, efter hvad Atterbom intygar, ”hart nära den mästerligaste, som från någon kateder kan höras”. Det oaktadt grundlade han ingen egentlig filosofisk skola. För grundläggandet af en sådan var den tid, under hvilken han verkade som professor, alltför kort. Dock hade han flera utmärkta lärjungar, såsom E. G. Geijer, hvilken säger sig egentligen ha honom att tacka för hela sin vetenskapliga bildning. Och om H:s skrifna prosa icke stod så högt som hans talade, så utmärkes den merendels af en ädelhet och en viss storartad värdighet, som på hvarje punkt låter läsaren känna de spekulativa frågornas upphöjdhet och deras oupplösliga sammanhang med mänsklighetens hela inre lif. H:s förnämsta skrifter, samlade och utg. i 5 bd 1825—27, äro *Om anledningen, hufvudinnehållet och de senare framstegen och förbättringarna af den kritiska filosofien; Om den philosophiska constructionen; De systemate; Om åskådning; Om ett pragmatiskt afhandlingssätt i historien; Öfversigt af skrifter hörande till den franska revolutionens historia; Om de gamles och nyares vitterhet och vältalighet i jämförelse med hvarandra; Om skön konst hos de nyare; Föreläsningar öfver den sköna konstens filosofi; Idéer till den sköna konstens historia.* I Uppsala universitets bibliotek förvaras åtskilliga hittills otryckta handskrifter af H., dels föreläsningar, dels afhandlingar och uppsatser.

H. betraktas som den förnämste bland Sveriges filosofer. Hans självständighet som tänkare och hans plats inom filosofiens historia torde kortast kunna betecknas så, att han successivt anteciperar Fichtes, Schellings och Hegels grundtankar och likasom i mindre skala genomlöper den utveckling, som de nämnde tyske filosoferna i rikare form och på ett mera omfattande sätt genomgingo. Ja H. hänvisar t. o. m. i sitt sista utvecklingsskede på en ståndpunkt, som ligger högre än Hegels. H. utgår ytterst från Kant, hvilken han betraktar som den främste bland filosofer, men han fann snart nödvändigheten af att söka öfvervinna den dualism, den motsats mellan två med hvarandra icke sammanhängande principer, hvari den kantiska åsikten upplöser sig. Ehuruväl nämligen Kant grundlade idealismen därigenom, att han omvände den gamla föreställningen om förhållandet mellan subjekt och objekt samt lät objekten bero af subjektet, så stannade han dock på halfva vägen i det afseendet, att han ur subjektet blott förklarade kunskapens form, men däremot härledde dess innehåll ur en utom medvetandet liggande verklighet (ett obekant s. k. ting i sig). Denna brist hos Kant sökte nu visserligen Fichte afhjälpa därigenom, att han — bortkastande Kants ”ting i sig” — yrkade, att medvetandet vore grund icke endast till kunskapens form, utan äfven till dess innehåll eller objekt; men dock återkom dualismen hos Fichte, ehuru i en annan form än hos Kant. Fichte — af hvilken hvarje medvetandets innehåll eller objekt betraktas som en inskränkning af medvetandet — antog nämligen, att den inskränkning, hvarigenom det rena eller obestämda ”jaget” (medvetandet) skulle vinna ett innehåll, ytterst måste förklaras ur en obegriplig, utifrån skeende impuls, genom hvilken jaget hämmades i sin utåtgående rörelse och drefs tillbaka mot utgångspunkten. Svagheten i detta Fichtes föreställningssätt insågs af H., hvilken förklarade, att det låge i medvetandets begrepp att ha sin gräns inom sig själf eller att vara den verksamma enhet, som utgjorde det gemensamma i subjektet och objektet, jaget och icke-jaget, anden och naturen, och lika ursprungligt yttrade sig i bägge dessa motsatser. Genom denna lära, som H. framställde redan i afh. ”Om anledningen, hufvudinnehållet och de senare framstegen och förbättringarna af den kritiska filosofien”, anteciperade han den ståndpunkt, som bestämdt intogs af Schelling i ”System des transscendentalen idealismus” och som ligger till grund för dennes s. k. identitetssystem. Den nämnda öfverensstämmelsen mellan H. och Schelling utesluter emellertid icke, att betydande olikheter förefinnas dem emellan både med afseende på naturfilosofiens plats inom systemet och i uppskattningen af den praktiska verksamheten, som H. med Kant och Fichte fattar som den högsta yttringen af andens lif. Till dessa skiljaktigheter sluta sig äfven sådana, som bero därpå, att H. icke förmår att bringa vissa af sina grundtankar till fullt samma klarhet som Schelling. I sin afh. ”Om den philosophiska constructionen” bekämpade H. Kants åsikt, att en konstruktion af begreppen skulle vara möjlig endast i matematiken och sökte uppvisa dess berättigande äfven i filosofien, som därvid utgår från jaget, det där såsom verkligt måste i sig innehålla äfven objektet. I uppsatsen ”Om åskådning” och i afh.

”De systemate” vänder H. sig kritiskt ej blott mot Schellings identitetsfilosofi, utan ock mot sin egen därmed på det närmaste besläktade tidigare filosofiska ståndpunkt. Det är här han t. o. m. pekar ut öfver Hegels ståndpunkt, i det han söker uppvisa en ursprunglig mångfald inom det absolutas väsen. — En särskild uppmärksamhet förtjäna äfven H:s estetiska åsikter, så mycket mera som han t. o. m. tidigare än Solger — hvilken vanligtvis anses vara den förste på detta område — uppställt ett estetiskt system eller en fullständigare teori öfver det sköna och konsten. Denna teori utmärker sig icke blott genom en prisvärd enkelhet i den systematiska anordningen, utan äfven genom en utredning af de estetiska grundbegreppen, som, huru mycket den än kan lämna öfrigt att önska, likväl till en betydlig del eger sanning och giltighet för alla tider. Mest ny och originell visar sig H:s lära om det komiska och om den estetiska kompositionen. — Litteraturen om H. är ganska omfattande. Han behandlas först och främst i de flesta framställningarna af dåtidens litteraturhistoria, sålunda af Atterbom, Malmström, Fryxell, R. Hjärne och B. Norling. Den utförligaste framställningen är den, som A. Nyblæus åt honom egnat i ”Den filosofiska forskningen i Sverige”, I. Monografier under formen af akademiska afh. ha egnats H. af L. Bygdén, ”B. H., en kort framställning af hans lefnad och filosofiska ståndpunkt” (1872), och E. J:son Leufvén, ”Kritisk exposition af B. H:s konstruktionsfilosofi i relation till den samtida transscendentala spekulationen” (1897), hvilken ej tillmäter H:s tankar i ”Den philosophiska constructionen” så stor originalitet, som ofvan skett, utan söker ådagalägga hans beroende af Schelling och Fichte (Leufvéns afh. innehåller äfven ett aftryck af H:s handskrift ”Om handling” samt delar af en likaledes på Uppsala univ:s bibliotek förvarad handskrifven recension af S. Grubbe öfver H:s ”Den philosophiska konstruktionen”). Se därjämte Hwassers ”Valda skrifter”, Crusenstolpes ”Karakteristiker”, E. G. Geijers ”Samlade skrifter”, Schinkel-Bergmans ”Minnen” samt Rosensteinska brefväxlingen i Uppsala univ:s bibliotek och Hammarsköldska brefsamlingen i Kungl. biblioteket. A. N. (S—o.)

Höijer, Johan Leonard, musiker, skriftställare, *f.* 1 febr. 1815 i Stockholm, *d.* 11 juli 1884 i Helgesta socken, Södermanland, studerade från 1834 vid Mus. akad. och blef 1842 organist vid franska reformerta kyrkan i Stockholm samt strax därpå vid Katarina kyrka i samma stad. Musikanmälare i ”Dagligt allehanda” 1848—49, ”Bore” 1850—51 och ”Svenska tidningen” 1853—59, lämnade han till såväl dessa som andra organ, såsom ”Aftonbladet” och ”Ny tidning för musik”, poem och uppsatser af kritiskt eller belletristiskt innehåll. Af skönlitteratur författade han för öfrigt novellen *Konstnärens stjerna* (1844) samt poemen *Accorder från hemmet* (1849) och *Vid Fyris' strand* (1872); äfven öfversatte han en mängd romanser. Som musiker komponerade han flera pianosaker och sånger, bland hvilka må nämnas *Guitarrspelerskan i Salerno*, *I sommarqvällen*, *Grafven och rosen*, *Cantat vid prins Gustafs dödsfest* (i Konstnärsgillet) och *Skandinavisk sång*, harmoniserade en mängd melodier i Dybecks ”Runa” och ”Svenska gånglåtar”, Stephens' och Hyltén-Cavallius' ”Sveriges historiska och politiska visor”, O. Ahnfelts ”Andeliga sånger”, utgaf *Kort och lättfattlig harmonilära för dilettanter* (1846) samt bearbetade Vaccajs ”Italienska sångens grunder” (1853) m. m. Hans hufvudarbeten äro *Musiklexikon* (1864; suppl.-häfte 1867), det första mera omfattande arbete af detta slag i Sverige, utmärkande sig framför allt genom stor samlingsflit och sakrikedom, mindre genom tillförlitlig och vårdad utarbetning, samt *Svenska folkvisor* (1880), nämligen den musikaliska redaktionen af denna (jämte R. Bergström utförda) nya upplaga af Geijers och Afzelius' verk med detta namn. Visserligen gick H:s åtgörande icke i samma grad som Bergströms ut på kritisk noggrannhet och historisk källforskning, men eger däremot förtjänsten af en originell harmonisering samt tillägget af ej mindre än 62 nya melodier. A. L.*

Höijer, Karl Teodor, finsk arkitekt, *f.* 1843 i Helsingfors, studerade hos arkitekten Chievitz i Åbo 1861—62 och vid konstakademien i Stockholm 1863—68 under Scholanders ledning, utöfvade sedan en mycket omfattande verksamhet i sitt hemland. Bland hans arbeten i Helsingfors märkas *Folkbiblioteket* (1879), *Grönqvistska huset* (1880), *Athæneum* (1885), *Kalevas hus*, *Catanis hus* och *Branddepån* (1889) — de två sistnämnda anses, jämte *Norménska huset* (1896), vara hans mest framstående arbeten. Dessa utmärkas ej minst för målerisk verkan, vunnen genom användande af olika material. H. har äfven varit verksam som lärare, bl. a. vid polytekniska institutet 1873—76, och har varit en nitisk kommunalman. (G—g N.)

Höja, socken i Kristianstads län, Södra Åsbo härad. 2,507 har. 1,412 inv. (1908). H. bildar med Starby ett regalt pastorat i Lunds stift, Södra Åsbo kontrakt.

Höjd. 1. *Astron.* En himlakropps vinkelafstånd från horisonten, räknadt utefter en vertikalcirkel, d. v. s. utefter en storcirkelbåge, gående genom zenit och himlakroppen, alltså vinkelrätt mot horisonten. Den *skenbara* höjden behöfver korrigeras för refraktion och parallax (se d. o.) för att gifva *sann* höjd. Se Astronomiska koordinater. — 2. *Sjöv.* Genom mätning med reflexionsinstrument (kvintant, sextant, oktant eller cirkel) af himlakroppars höjder öfver sjöhorisonten (jämte kronometeriakttagelser) bestämmes till sjöss ett fartygs ställe i sjökortet (dess latitud och longitud). Höjden, d. v. s. vinkeln vid ögat mellan riktningslinjen till sjöhorisonten, vertikalt under himlakroppen, och riktningslinjen till himlakroppen (dess under- eller öfverkant) mätes på så sätt, att man genom framförande af instrumentets alhidad bringar den reflekterade bilden af himlakroppen i kontakt med (att tangera) den direkt sedda sjöhorisonten samt afläser den mätta vinkeln eller bågen på limben med tillhjälp af instrumentets nonie och lupp (l. mikrometerskruf). Det fordras

stor vana och ett godt instrument för att verkställa en sådan höjdmätning riktigt inom en bågminut. Den aflästa höjden, rättad för instrumentets indexfel, benämnes observerad höjd. För att erhålla himlakroppens sanna höjd måste man först och främst rätta den observerade höjden för horisontens dalning, då apparent höjd erhålles, vidare för höjdrefraktionen, då sann lokal höjd erhålles. Sistnämnda höjd kan för alla himlakroppar utom solen och månen för nautiskt ändamål anses = sanna höjden. En höjd af solen eller månen måste ytterligare rättas dels för höjdparallaxen, då under- eller öfverkantens sanna geocentriska höjd erhålles, dels slutligen för halfdiametern, då medelpunktens sanna geocentriska höjd fås, hvilken senare vanligen kallas endast sann höjd. Då himlakroppen befinner sig öfver sanna horisonten, är dess höjd positiv, då den befinner sig under densamma negativ. Himlakroppar med negativ höjd kunna synas öfver sjöhorisonten på grund af dalningen och refraktionen, hvilken senare i närheten af horisonten är ganska betydlig (35′ eller, vid abnorm refraktion, t. o. m. öfver 1°). Horisontens dalning och höjdrefraktionen erhållas ur nautiska tabeller, parallaxen (horisontalparallaxen, som måste reduceras till höjdparallax) samt halfdiametern ur nautikalalmanackan för året eller liknande verk (se Astronomiska årsböcker). Svenska statskalenderns almanack innehåller en del hithörande uppgifter, efemerider, som i brist på andra kunna användas. — Korresponderande höjder kallas sådana lika stora höjder, som på samma ställe mätas (vanligen i artificiell horisont och för kronometerreglering) af samma himlakropp dels före, dels efter dess meridianpassage. Man säges vara på höjden af en viss ort, då man befinner sig på den latitudsparallell, som genomgår orten. — Taga höjden, mäta en himlakropps höjd öfver sjöhorisonten; i inskränkt betydelse mäta solens meridianhöjd. — 3. *Topogr.* Längden af den från en punkt mot ett plan fällda lodlinjen benämnes punktens höjd öfver planet. En punkts höjd öfver en sfärisk yta är den del af en från punkten till sfärens medelpunkt dragen rät linje, som ligger utom sfären. Höjden hos föremål på jordytan räknas antingen i förhållande till andra föremål, relativ höjd, eller i förhållande till hafvets yta, absolut höjd. Vid angifvande af ett lands, en orts, ett bergs höjd menas inom geografien i allmänhet höjden öfver hafvet. Se vidare Hypsotermometer, Höjdmätning, Nivellering och Triangelmätning.

1. E. J. (B—d.) 2. H. W—l. 3. H. W. W.*

Höjdcirkel 1. Vertikalcirkel, *astron.* 1. En genom zenit (således vinkelrätt mot horisonten) gående storcirkel å himlahvalfvet. En stjärnas höjd öfver horisonten räknas utefter en höjdcirkel. Småcirklar å himlahvalfvet, som ligga parallellt med horisonten (i hvilka således alla punkter äro på samma höjd), kallas höjdparalleller 1. almukantarater. — 2. En å astronomiska och geodetiska instrument till höjdvinklars uppmätning ofta anbragt graderad cirkel. 1 o. 2. E. J. (B—d.)

Höjdhinder, *sportv.* Se Hinder.

Höjdkarta, en karta, ämnad att gifva en såvidt möjligt trogen bild af en trakts eller ett lands allmänna höjdförhållanden och dess höjd öfver ett antaget horisontalplan, vanligen hafsytan. Alltefter skalans storlek är kartan utförd mer eller mindre i detalj. För upprättande af en höjdkarta erfordras, att höjden hos en mängd punkter på markens yta är bestämd. Punkter, som ligga vid samma nivå (denna bestämd för hvarje tiotal eller hundratal fot eller meter), sammanbindas på kartan af en i de flesta fall sluten kroklinje, höjdkurva, och på sådant sätt erhållas på kartan uppdragna flera eller färre, mer eller mindre tätt löpande kroklinjer eller kurvor, af hvilka hvar och en representerar en viss höjd öfver hafvet, t. ex. 10 m., 20 m. etc. eller 100 m., 200 m. o. s. v., och hvilka således begränsa områden, som uppgå till samma höjd. Om sedermera fälten emellan de olika höjdkurvorna färgläggas med skilda färger eller på annat sätt betecknas, erbjuder kartan en tydlig öfverblick af landets allmänna höjdförhållanden. Beläggas de särskilda fälten med plana skifvor, allt tjockare efter den höjd de skola angifva, erhålles en s. k. reliefkarta (se d. o.). Jfr Nivellering. E. E.

Höjdklafve, *skogsv.* Se Höjdmätning 3.

Höjdkurva, *geol.* Se Höjdkarta.

Höjdmätning. 1. *Fys.* Höjdmätning har till ändamål att beräkna en viss orts höjd öfver hafsytan eller öfver en annan punkt. Förfaringssättet därvid kan vara antingen geometriskt och bestå i *nivellering* (se d. o.) eller medelst *triangulering* (se Geodesi), eller också fysikaliskt och utföras medelst *hypsotermometer, aneroid* eller *kvicksilfverbarometer.* För det fysikaliska förfaringssättet skall här redogöras. Redan Pascal och Périer anställde (1648) försök, som visade, att lufttrycket aftager uppåt, och Pascal uttalade den åsikten, att man medelst barometern kan bestämma, om två orter ligga i samma horisontalplan, eller hvilkendera af dem är den högre belägna. På hvarje luftlager hvilar hela den ofvanför liggande luftmassan ända till atmosfärens öfre gräns. De undre lagren sammanpressas af de öfre, och spänstigheten i de förra måste således hålla jämvikt mot det tryck, hvarmed de äro belastade. Men denna spänstighet (p) beror på luftens volym (v) eller täthet (d) och absoluta temperatur (T) enligt den Boyle-Gay-Lussacska lagen

$$pv = \frac{p}{d} = RT,$$

där R är den s. k. gaskonstanten, som erhålles, då tätheten d bestämmes genom vägning af en volymsenhet luft af 760 mm. tryck och 0° temperatur. Dessutom tillkommer i formeln en liten rättelse för luftens fuktighet. Om det ur formeln erhållna värdet på d införes i den differentialformel, som anger lufttryckets aftagande uppåt, så fås genom integration en formel, som anger förhållandet mellan lufttrycken på två olika höjder, hvilket är den s. k. *barometerformeln.* Den kan användas dels till att beräkna höjdskillnaden mellan två närbelägna orter, å hvilka lufttrycket samtidigt uppmätts, dels till att reducera lufttrycket å en ort till annan nivå. Barometerformeln kan i förenklad form, om luftens fuktighet samt temperaturens och tyngdens variation försummas, skrifvas

$$\frac{b}{B} = e^{\frac{-h}{7991}} = 10^{\frac{-h}{18400}}$$

hvarest B betyder lufttrycket på den nedre och b på den öfre stationen, h höjdskillnaden i m. och $e = 2{,}71828\ldots$ de naturliga logaritmernas bas. Talet 7991 brukar kallas den *homogena atmosfärens höjd*, d. v. s. den höjd, som atmosfären skulle ha, om luften öfverallt hade 0° temperatur och 760 mm. tryck. Af formeln ser man, att när h tilltager i aritmetisk serie, b aftager i geometrisk; om t. ex. h är 5,539 m., så är $b = {}^1/_2\ B$, och för hvarje gång h ökas med 5,539 m., halfveras b; på en höjd af 11,078 m. är således lufttrycket endast $^1/_4$ af det vid jordytan, på 16,617 m. endast $^1/_8$, på 22,156 endast $^1/_{16}$ o. s. v.; äfven ser man omedelbart, eftersom $10^{-1} = 0{,}1$, att lufttrycket på 18;400 m. är endast $0{,}1$ af det vid jordytan. Tager man också hänsyn till luftens fuktighet samt temperaturens och tyngdens variation, så blir förhållandet mera invecklad. Den exakta barometerformeln härleddes först af Laplace (1805). En förenklad barometerformel, som utan logaritmisk räkning ger goda värden för höjdskillnader af ända till 750 m., är följande

$$\frac{h}{15989} = \frac{B-b}{B+b}\ (1 + 0{,}0038\ t),$$

hvarest t betecknar luftpelarens medeltemperatur. Nedanstående siffror visa, huru hög vid olika tryck och temperatur den luftpelare är, som svarar mot en förändring af 1 mm. i barometerståndet, eller m. a. o. huru många meter man vid de angifna barometerstånden och temperaturerna måste höja eller sänka sig i atmosfären för att framkalla en förändring af 1 mm. på kvicksilfret i barometern.

Lufttryck i mm. vid	+20°	+10°	+0°	−10°	−20°
780	11,1	10,7	10,2	9,8	9,4
760	11,4	10,9	10,5	10,1	9,7
740	11,7	11,2	10,8	10,4	9,9
720	12,0	11,5	11,1	10,6	10,2
700	12,3	11,9	11,4	11,0	10,5
680	12,7	12,2	11,8	11,3	10,8

Vid medelbarometerståndet, 760 mm., och 0° svara således 10,5 m. mot 1 mm. förändring på barometern; är temperaturen däremot + 20° och luften således lättare samt tunnare, måste man stiga 11,4 m., för att barometern skall falla 1 mm. Är höjdskillnaden ej öfver 100 m., kan den ganska väl beräknas med hjälp af ofvanstående tabell; eljest bör barometerformeln användas.

2. *Sjöv.* Se Höjd 2.

3. *Skogsv.*, mätning af trädens höjd. Om instrument därför se Hypsometer. — För mätning af trädens *diametrar* vid större höjd användas s. k. höjdklafvar. Dessa äro gjorda som vanliga klafvar, ehuru siffrorna äro så stora, att de kunna läsas på den höjd, där klafningen göres, vanligen på 16 eller 20 fots höjd. Den flyttbara klafarmen kan skjutas åt sidan medelst ett snöre, fäst i densamma och löpande på en trissa. Den mest använda af dessa klafvar är Karsbergs höjdklafve (se fig. å sp. 250). 1. L. A. F. (N. E—m.) 3. W. E—n.

Höjdparalla'x, *astron.* Se Parallax.

Höjdparalle'll, *astron.* Se Höjdcirkel.

Höjentorp, kungsgård i Eggby socken, Skaraborgs län, med ett härligt läge nära Billingen och midt i ett virrvarr af små insjöar. 7 mtl. Taxeringsvärde 100,000 kr. (1907). Gården tillhörde sedan 1284 Skara biskopsstol och disponerades af dekanen, hvilken äfven hade socknarna Eggby, Öglunda, Istrum och Skärf som prebende. Vid reformationen indrogs H. till kronan, donerades 1647 jämte en mängd hemman i Valle härad till M. G. De la Gardie, reducerades enligt 1680 års riksdagsbeslut, men gafs jämte flera andra sätesgårdar på lifstid åt De la Gardies änka, Maria Eufrosyna, efter hvars död H. åter hemföll till kronan. 1735—1830 var gården upplåten på arrende åt Jonas Alströmer och hans arfvingar, hvarefter H. ånyo bortarrenderades för kronans räkning. Det präktiga slottet, uppfördt af De la Gardie, brann 1722, medan konung Fredrik och hans gemål vistades på stället.

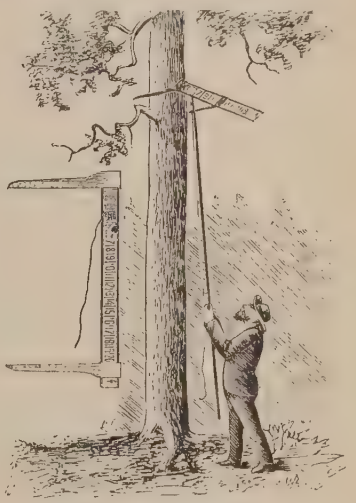

Karsbergs höjdklafve, dels i användning, dels (t. v.) proportionsvis förstorad.

Höjer. 1. Magnus Maurits H., skolman, historisk författare, politiker, f. 1 mars 1840 i Norrbärke församling, Kopparbergs län, blef 1859 student i Uppsala och 1865 filos. kandidat samt promoverades 1866 till filos. doktor. 1867—79 tjänstgjorde han vid Stockholms gymnasium och var 1879—1905 lektor i modersmålet samt historia och geografi vid Stockholms södra latinläroverk. Därjämte var H. juni 1886—juni 1893 föreståndare för Wallinska flickskolan. 1891—1908 var H. en af Stockholms stads representanter (frihandlare och radikal) i Andra kammaren och valdes vid riksdagarna 1903—08 till medlem af bevillningsutskottet. H. tillhörde 1895—99 folkpartiets förtroenderåd och slöt sig i likhet med partiets öfriga medlemmar 1900 till det då nybildade liberala samlingspartiet. H. har utgifvit bl. a. *Om Carl XII:s myndighetsförklaring och 1697 års riksdag* (1866), *Öfversigt af Sveriges yttre politik under åren 1676—80, ett bidrag till Johan Gyllenstiernas historia* (i Uppsala univ:s årsskrift, 1875), *Konungariket Sverige, en topografisk-statistisk beskrifning med historiska anmärkningar* (4 bd, 1872—83), ett högst förtjänstfullt arbete,

delvis stödt på en grundlig revision af källorna, *Gustaf II Adolf, några minnesblad* (tills. med G. Björlin, 1882), *Lärobok i Sveriges historia för skolans lägsta klasser* (1885; reviderad uppl., *Lärobok i Sveriges historia för skolans lägre klasser* 1887; 5:e uppl. 1908), *Från franska revolutionens dagar* (1893) och *Öfversikt af Sveriges nyaste historia jämte grundlinier till Sveriges statskunskap* (1906; 2:a uppl. 1907). Han har dessutom författat Karl X:s, Karl XI:s och Karl XII:s historia i "Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar" (1877—79) och Den katolska reaktionens historia åren 1555—1618 i "Illustrerad verldshistoria" (utg. af E. Wallis; 1875—79) m. m. 1875—79 var H. utgifvare af tidskriften "Ur folkens häfder". Han har under en lång följd af år hållit populärvetenskapligt historiska föreläsningar i hufvudstaden.

2. John H., den föregåendes halfbroder, fyrtekniker, f. 24 okt. 1849 i Norrbärke, Kopparbergs län, d. 30 sept. 1908 i Stockholm, aflade filos. kand. examen i Uppsala 1873 och utexaminerades från Teknologiska institutets afd. för väg- och vattenbyggnadskonst 1876. H. blef 1877 fyringenjör hos Lotsstyrelsen och 1891 öfverfyringenjör. Vid Lotsstyrelsens omorganisation 1899 utnämndes han till led. i styrelsen samt chef för fyringenjörkontoret. H. var en mycket framstående fyrtekniker, och det svenska fyrväsendets omdanande och modernisering äro i hufvudsak hans verk. För genomförandet häraf var det nödvändigt att, då de gamla ljussvaga fyrarna ej längre motsvarade sjöfartens kraf, erhålla billiga ljuskällor med stor ljusstyrka. På H:s initiativ och med ledning af hans anvisningar utkonstruerades därför fyrlampor med bl. a. fotogenglödljus och acetongasbelysning, som fått stor användning vid svenska fyrar. Dessa system ha äfven i främmande länder upptagits och sålunda föranledt en betydande export af svensk fyrmateriel. Särskildt ifrade H. för frambringande af en ljuskraftig och sjöduglig lysboj och samarbetade härför med uppfinnaren G. Dalén (se Fyr, sp. 134).

3. Nils Jakob H., den föregåendes broder, historiker, skolman, f. 17 aug. 1853 i Norrbärke, Kopparbergs län, blef 1872 student i Uppsala, där han 1876 aflade filos. kandidatexamen samt 1882 promoverades till filos. doktor och kallades till docent i statskunskap. Han utnämndes 1884 till lektor vid högre allmänna läroverket i Visby och 1898 till lektor vid Högre latinläroverket å Norrmalm i Stockholm. Han är tillika föreståndare för Nya samskolan i Stockholm sedan höstterminen 1903. H. har tagit verksam del i arbetet för de allmänna läroverkens omorganisation. Han har sålunda tills. med lektor A. Lindhagen och döv. läroverksadjunkten St. Boije, på uppdrag af chefen för Ecklesiastikdepartementet, utarbetat *Yttrande i läroverksfrågan* (1899), ett arbete, som på grund af synnerligen sakrik och omsorgsfull utredning har ett bestående värde i det svenska skolväsendets historia. H. var vidare en mycket verksam led. af läroverkskommittén 1899—1902. Som författare har H. gjort sitt namn känd företrädesvis genom gradualafhandl. *Norges storting*, I. *Norska grundlagen och dess källor* (1882) och genom *Statsförbundet emellan Sverige och Norge. Ett svenskt program* (1885). Han har vidare utgifvit *Kommunal uppslagsbok för land och stad* (1892) samt lämnat värdefulla uppsatser till bl. a. "Hist. tidskr.", såsom *Bidrag till varägerfrågan* (1883), *Norsk nationel historieskrifning* (1886—87) och *Dalarne och dalkarlarne* (1897).

4. Torvald Magnusson H., son till H. 1, historiker, f. 1876 i Stockholm, student i Uppsala 1894, filos. doktor 1905, var 1903—06 e. o. amanuens i Riksarkivet och 1906—09 andre arkivarie i Utrikesdepartementet samt utsågs sistn. år till förste sekreterare och föreståndare för den inom departementet nyupprättade byrån för pressärenden. H. blef därjämte 1907 docent i historia vid Stockholms högskola. H. har skrifvit bl. a. *Studier i Vadstena klosters och Birgittinordens historia intill midten af 1400-talet* (gradualafh. 1905), *Nyare forskningar rörande den helige Franciskus af Assisi och franciskanordens äldsta historia* (i "Hist. tidskr.", 1907), *Till kännedomen om Vadstena klosters ställning som religiös institution* (i "Historiska studier tillegnade Harald Hjärne", 1908) och en mängd artiklar, särskildt rörande medeltidens historia, i Nordisk familjeboks 2:a uppl. Han har äfven utgifvit del IV, 1 af "Svenska riksdagsakter". Han är sedan 1905 Svenska historiska föreningens sekreterare och utger sedan 1906 "Historisk tidskrift". 2. G. H—r. 3. P. E. L—m.

Höjestere't kallas i Danmark och Norge den domstol, som dömer i högsta instans. 1. *Danmarks* Höjesteret inrättades 14 febr. 1661 och öfvertog den dömande myndighet, som förut handhafts af riksrådet (jfr Högsta domstolen). Den är högsta instansen äfven för Island och de dansk-västindiska öarna samt var det (till 1814) äfven för Norge, men däremot icke för Slesvig. Urspr. var konungen själf ordf. i Höjesteret, men efter 1700 presiderade han blott formellt en gång om året (se Herredag). Advokaterna ställde dock alltid sitt tal till honom, som om han hade varit närvarande. Detta föll bort efter grundlagen 1849. Höjesteret utgöres af en justitiarius (ordf.) och tolf ordinarie assessorer, förutom några extra-ordinarie, som dock nästan aldrig tjänstgöra. För ett måls afgörande fordras, att minst nio domare deltagit i dess behandling. Proceduren är offentlig och muntlig; viktigare mål behandlas dock skriftligen. Sedan 1856 offentliggöres motiveringen. När riksrätt förekommer, besättes denna till hälften af medlemmarna ur Höjesteret. Se S. Vedel, "Den dansk-norske højesterets historie 1661—1790" (1888).

2. *Norges* Höjesteret inrättades provisoriskt 9 juni 1815 och fick sin nuv. organisation genom lag af 12 sept. 1818. Enl. grundlagens 88:e § skall den bestå af justitiarius (ordf.) och minst 6 ledamöter, som (enl. § 91) måste vara öfver 30 år gamla. Då detta är det minsta antal, som kan döma i hvarje mål, måste rätten äfven bestå af minst lika många medlemmar. F. n. består Höjesteret af nio ordinarie assessorer, hvarjämte för viss tid förordnas extra ordinarie assessorer, som deltaga i arbetet ungefär lika med de ordinarie. I behandlingen af krigsrättsmål deltaga två officerare. Det i strafflagens §§ 6—7 anordnade "käromålsutskottet", som skall bestå af 3 bland rättens ord. domare, bör uppfattas som en särskild domstol, ej som en afdelning af H. Om H:s förhållande till riksrätten se d. o. Målen behandlas muntligen eller skriftligen, och procedur och votering försiggå enl.

agar af 12 sept. 1818 och af 11 apr. 1863 för öppna örrar; i skriftligt behandlade mål kunna afskrifter f voteringsprotokoll erhållas. 1. E. Ebg. 2. O. A. Ö.

Höjesteretsadvokat. Se Advokat.

Höjesteretsagförer. Se Advokat.

Höjeån (Lommaån), vattendrag i Skåne, rinner upp i den vid Bara härads gräns belägna Björkesåkrasjön (62 m. ö. h.), utgör därefter under 0mkr. 3 km. gräns mellan Bara och Vemmenhög och flyter sedan åt ö. och n. till Häckebergasjön (48,6 m.). Efter att ha uppnått häradets gräns i n. flyter ån åt n. v. och bildar gräns mellan Torna och Bara härad, tills den utfaller i Lommabukten, 0mkr. 10 km. n. om Malmö. Hela längden är omkr. 41 km., och vattenområdet är 308 kvkm. Bredd och djup äro ringa; endast under den sista kilometersträckan stiga bredden till 20—21 m. och djupet till 3—3,5 m.

Höjlyng, hed på Bornholm (se d. o.).

Höjning. 1. *Geol.* Jordskorpans eller landets höjning och sänkning benämnas de förändringar i det ömsesidiga nivåförhållandet mellan land och haf, hvilka på grund af geologiska fakta bevisats ha egt rum under forna jordutvecklingsperioder och som ännu pågå inom vissa delar af jordklotet. Berglager, som genom de förstenade djurlämningar de innehålla visa sig vara otvetydiga hafsaflagringar, befinnas nu upplyfta till berg många hundra m. ö. h. Inom Skandinaviska halfön finnas bevis för, att en ganska betydlig nivåförändring där egt rum inom en, geologiskt taladt, jämförelsevis ung tid, nämligen under och efter istiden. De hopade skalen af glaciala hafsmollusker, som träffats flerstädes i Sverige vid en höjd af ända till 150 m. öfver den nuv. hafsytan, antyda, att den plats de nu intaga en gång utgjort strand; forna strandterrasser, bestående af genom vågsvallet hopvräkta, rundnötta stenar och block, äro likaledes mångenstädes iakttagna högt uppe på land. Genom i synnerhet G. De Geers mätningar och undersökningar är det bevisadt, att landets upplyftande efter den senglaciala nedsänkningen icke skett likformigt öfver hela Skandinavien, utan att höjningen varit störst inom de centrala delarna och mindre utåt periferien. Gränsen för det senglaciala hafvet ligger nämligen inom sydligaste Skåne icke mera än ett tiotal m. öfver nuv. hafsyta, vid Stenshufvud å östra kusten är den 32 m., vid Kullen 51, i Varbergstrakten 70 och i Dalsland 150 m. ö. h. Inom trakterna mellan Vättern och Hjälmaren har den iakttagits på omkr. 140 m. höjd, vid Mora på 220, vid Ånge och längs norrländska kustlandet upp till Luleåtrakten på omkr. 260 m. öfver Östersjöns yta. Ännu under postglacial tid låg landet tidvis lägre än nu, så att Ancylussjön och Litorinahafven då betäckte Östersjöns nuv. kustområden till en höjd af 10 à 15 m., enligt hvad strandvallar på Öland och Smålandskusten angifva. Den senast inträdda höjningen pågår fortfarande, och denna ”den skandinaviska vallens höjning” har också länge utgjort föremål för undersökningar och beräkningar. Genom i klippor vid kusterna inhuggna märken, s. k. ”vattenmärken”, och genom vattenståndsobservationers anställande har man sökt utforska denna höjnings årliga eller sekulära storlek. Den nutida höjningens belopp är på hundra år vid Stockholm nära ½ m., i Göteborgstrakten och vid Hallandskusten nära dubbelt så stort samt längs Norrlandskusten ändå större. Det troddes förr, att inom södra delen af Sverige (Skåne, Blekinge o. s. v.) en sänkning ännu under historisk tid egde rum och att endast landet inom mellersta och norra Sverige var stadt i höjning, men så är icke förhållandet. Om också de utanför skånska kusten af hafvet betäckta torfmossarna med sina på rot stående trädstubbar bevisa, att en ganska sen landsänkning därstädes förspgått, finnas längs de nuvarande kusterna förhållanden, som angifva att, om någon rörelse hos landet nu där pågår, denna måste vara en höjning. — Äfven delar af England och Nord-Amerika äro stadda i höjning. Jfr Ancylussjön och Litorinahafvet. Litt.: G. De Geer, ”Om en postglacial landsänkning i södra och mellersta Sverige” (i ”Geol. för:s Förh.”, 1882) och ”Om Skandinaviens nivåförändringar under qvartärperioden” (ibid., 1888 o. 1890), och L. Holmström, ”Om strandliniens förskjutning å Sveriges kuster” (i K. Vet. akad:s handl., bd 22, n:r 9, 1888).

2. *Metr.*, den betonade delen af en versfot l. takt. Höjningen består af en stafvelse, den första i s. k. fallande takter, den sista i s. k. stigande. Jfr Vers.

3. *Mus.* Höjning af en ton med en halfton tecknas i musiken medelst ♯, med två halftoner medelst ×. Tonens bokstafsnamn får i förra fallet tillägget *-iss*, i senare fallet *-ississ* (t. ex. *f, fiss, fississ*). Höjningstecknet ♯ kallas på svenska kors, ty. *kreuz*, it. *diesi*, fr. *dièse* (t. ex. *fa dièse* = fiss), eng. *sharp* (t. ex. *b sharp* = hiss), holl. *kruis*. Jfr Dubbelkors, Sänkningstecken och Återställningstecken. 1. E. E. 2. R—n B. 3. A. L.*

Hök, Kristofer Vilhelm, ingenjör, skeppsbyggare, f. 1858 i Växjö, aflade mogenhetsexamen 1877, genomgick Tekniska högskolan som ord. elev 1878—80, praktiserade vid Oskarshamns mekaniska verkstad och Södra varfvet i Stockholm, genomgick franska statens mariningenjörskola i Paris 1882—83 och arbetade vid örlogsvarfvet i Brest, hade 1884—85 anställning vid Denny & Brothers skeppsvarf i Dumbarton (Skottland) och var 1885—1901 i firman James Laing & Sons tjänst vid dess varf i Sunderland (England), ett af hela världens förnämsta skeppsbyggeridistrikt. H. följde där noga fartygskonstruktionernas framsteg, inlade äfven mycket självständigt arbete på utvecklingen af vissa typer af handelsångare, särskildt den s. k. trunkdäck-typen, samt publicerade i engelska och tyska tidskrifter ett stort antal tekniska afhandlingar och föredrag, som tillvunno honom anseende som framstående skeppsbyggare. 1901 öppnade H. verksamhet i Sverige som konsulterande fartygs- och sjömaskinexpert. Han har bl. a. uppgjort ritningar och specifikationer samt öfvervakat byggandet af en del af vår handelsflottas största fartyg, ”Kronprinsessan Victoria”, ”Prinsessan Ingeborg”, ”Prinsessan Margareta” m. fl. 1907 anmodades han att biträda statens ångfärjekommission vid uppgörande af förslag till tågfärjeförbindelsen Trelleborg—Sassnitz och konstruerade de för denna linje afsedda ångfärjorna. Sedan 1906 medlem af sjöfartssäkerhetskommittén, deltog han 1909 i den svenska kommission, som underhandlade med utländska makter ang. förändringar i bestämmelserna om fartygs sjövärdighet, samt biträder Kommerskollegium vid upprät-

tandet af förslag till förordning om lifbärgningsredskap samt lastlinje för fartyg. G. H—r.

Hökarna, *Asturini, zool.*, bilda en underfamilj af fam. *Falconidæ* inom ordn. dagroffåglar, *Falconiformes*. De skiljas från de egentliga falkarna därigenom, att näbben saknar "tand" i öfverkäkskanten; näbben är kraftig, från sidorna hoptryckt, öfverkäken har stark, nedböjd spets. Hökarna utmärkas för öfrigt genom lång stjärt och jämförelsevis korta, i spetsen afrundade vingar. Tarserna äro i sin öfre del fjäderklädda, men f. ö. täckta med plåtar och fjäll; särskildt kännetecknas tarsernas fram- och baksida af i rad ställda stora plåtar. Hökarna äro spridda öfver nästan hela jorden. De äro djärfva och starka roffåglar, som lefva af varmblodiga djur, hvilka de fånga dels på marken eller i träd, dels i flykten. Sina bon bygga hökarna i träd; till byggnadsmaterial användas mindre och finare kvistar, än fallet är hos andra roffåglar. De mellan 50 och 60 kända arterna hänföras stundom till ett enda släkte, *Astur*, men vanligen skiljas de mindre formerna, sparfhökarna, som ett särskildt släkte, *Accipitris* l. *Nisus*, under det namnet *Astur* bibehålles för de större. I vårt land finnes en representant för hvartdera af dessa släkten. — Dufhöken l. hönshöken, *Astur palumbarius* (*A. gentilis*; fig. 1), den större af våra hökarter, utmärkes genom grofva tarser, med starkt markerade tvärplåtar, samt måttligt lång mellantå. Till färgen är dufhöken ofvan gråbrun, öfver ögat och i nacken med ljusa fjäderkanter. Hand- och stjärtpennor äro på öfversidan brungrå med mer eller mindre tydliga, mörkbruna tvärband. Undre kroppsdelarna äro gråhvita, med svartbrun teckning, som hos äldre individer bildar mer eller mindre sammanhängande tvärband, hos yngre däremot utgöres af längsfläckar. Honan är liksom i allmänhet hos roffåglarna större än hannen samt har bredare och glesare tvärband på undersidan; hennes färg går mera i brunt, hannens mera i grått. Näbben är svart, med gul vaxhud, ögats iris gul, fötter gula, med svarta klor. Längden uppgår hos hannen till 55 cm., hos honan till 66 cm. Dunungens dräkt är rent hvit. Dufhöken har stor utbredning inom Europa och Asien samt besöker vintertiden norra Afrika. I Nord-Amerika ersättes den af en närstående art. I vårt land häckar dufhöken från Skåne till långt upp i Lappland, ehuru den i antal aftar mot norden. De unga dufhökarna äro flyttfåglar, som lämna vårt land på hösten, men återvända redan i febr. och mars; de äldre draga sig äfven söderut, men öfvervintra allmänt i södra och mellersta Sverige. Sin häckningsplats utser dufhöken i någon större barrskog och bygger vanligen sitt bo i öfre tredjedelen af någon gran eller tall, aldrig i själfva toppen. Äggen äro 3—4, ljust grågröna, vanligen ofläckade; någon gång med sparsamma, matta, brunaktiga fläckar. Äggen läggas vanligen i slutet af april, ungarna utkläckas omkr. 20 maj och äro fullväxta i midten af juli (dessa tider gälla mellersta Sverige). Genom rofgirighet och djärfhet samt sin talrika förekomst är dufhöken utan tvifvel vår skadligaste roffågel. Den anfaller såväl tamfjäderfä som skogsfågel, rapphöns, dufvor, änder och mindre fåglar; äfven haren är utsatt för dess angrepp. Vid sina jaktfärder flyger dufhöken omkr. 20 m. högt, ej efter marken som sparfhöken. Den smyger sig dock gärna på sitt rof i skydd af träd, buskar o. d. samt plägar ofta med stort tålamod sittande på något upphöjdt föremål lurande invänta sitt byte. Vid själfva anfallet skjuter den ned under sitt tillämnade offer, om detta sitter i träd eller flyger, höjer sig i sista stund och griper bytet underifrån eller från sidan. Djur på marken kastar den sig öfver med hängande vingar och utbredda stjärtpennor. — Sparfhöken, *Accipiter* (*Astur*) *nisus* (fig. 2), kännetecknas, utom genom sin mindre storlek, genom spensliga tarser, hvilkas tvärplåtar äro mindre tydligt markerade, samt starkt förlängd mellantå. Till färgen är sparfhöken ofvan mörkgrå, öfver ögat och i nacken med ljusa fjäderkanter; hand- och stjärtpennor ofvan med brun anstrykning och brunsvarta tvärband. Undre kroppsdelar äro gråhvita med brunsvarta streck och tvärband, hvilka senare hos ungfåglarna äro mindre regelbundna. Honan är betydligt större än hannen. Näbb, vaxhud, iris, fötter och klor äro af samma färg som hos dufhöken. Längden uppgår hos hannen till 34 cm., hos honan till 40 cm. Dunungens dräkt är helt hvit. Sparfhöken finnes utbredd från Skåne till Lappland, allmän ännu i trakten af Vilhelmina. De flesta flytta, endast ett fåtal, hufvudsakligen äldre individer, stannar kvar. Under häckningstiden uppehåller den sig i barrskog och tyckes till boplats föredraga tät ungskog, men gör jaktfärder till slättbygden. Boet bygges vanligen i någon gran eller tall. Äggen äro 3—5, hvita, med stora glesa, bruna fläckar. I förhållande till sin storlek är sparfhöken en djärf roffågel, som anfaller proportionsvis stora djur, såsom orrungar, fullvuxna rapphöns, järpar o. s. v. Eljest utgöres dess byte mest af småfåglar, sorkar, råttor och andra små däggdjur. Sparfhöken flyger vanligen lågt, liksom smygande efter marken; den visar stor skicklighet att fånga sitt byte i flykten; sålunda lär den kunna fånga svalor, t. o. m.

Fig. 1. Dufhöken.

Fig. 2. Sparfhöken.

tornsvalor. Skottpengar för hök betalas numera ej af staten, men landsting, hushållningssällskap och jaktvårdsföreningar utbetala i många län belöningar till växlande belopp för dödade dufhökar, i några län äfven för sparfhök.

Liksom falkarna dresserades fordom arter af hökslägtet till jakt, f a l k j a k t. (Med jaktfalk menades på forna tiders jägarspråk en till jakt inöfvad roffågel, ej endast en art af falkslägtet.) Sålunda användes dufhöken till jakt på hare, gäss och änder; med sparfhöken jagades dufvor, höns, vaktlar, ripor och lärkor. I vissa trakter af Asien, där ”falkjakt” ännu i dag bedrifves, torde hökar vara de mest använda roffåglarna. Se vidare F a l k s l ä k t e t, sp. 1317. G. G.

Hökeflycht l. H ö c k e n f l y c h t, J o n a s, sjöhjälte (födelseåret okändt), blef 1700 underlöjtnant vid amiralitetet och befordrades inom kort till kapten. Som befälhafvare på jakten ”Carolus rivat” deltog han 1702 i åtskilliga sjöstrider mellan svenskar och ryssar på Pejpussjön, men blef 11 aug. s. å. omringad af en mängd ryska fartyg samt sprängde efter ett tappert försvar sig och sitt fartyg i luften.

Hökensås. 1. Höjdsträckning i Västergötland, Vartofta och delvis Åkbinds härad, följer Vätterns strand på 5—12 km. afstånd och ingår på östra sidan om sjön Stråken i Jönköpings län, förenande sig där med det småländska höglandet. Den når en höjd af 255 m. något s. om Mullsjön, 292 m. i Domberget och 353 m. n. ö. om Stråkens nedre ända. — 2. Häradsallmänning i Daretorps, Brandstorps och Harja socknar, Vartofta härad, Skaraborgs län. Enl. af skogskommissionen år 1690 gjord instening af den s. k. kronoallmänningen Hökensås i Sveamo uppgifves denna då egt en omfattning af $2^3/_4$ mil i längd och $1^3/_8$ mil i bredd. Sedermera tillerkändes delar af allmänningen hemman inom Sandhems och Habo socknar, så att på 1830-talet den återstående delen utgjorde omkr. 22,000 tld, däraf 17,000 tld skogsmark. Genom k. bref 26 maj 1846 och 7 dec. 1850 utdelades omkr. 9,000 tld på hemman uti 5 socknar. Enl. samma k. br. skulle återstoden, vid pass 8,000 tld, bibehållas under allmän vård, och ega $741^6/_{16}$ oförmedlade mtl i 28 socknar del i allmänningen. Nuv. areal 4,806 har. Skogshushållningsplan fastställdes af Domänstyrelsen 1895 med en årlig afverkning af 3,862 sbm. 1. Wbg. 2. G. Sch.

Hökfibla, *bot.*, det svenska namnet på flera arter af släktet *Hieracium* (se d. o.).

Hökfibleslägtet, *bot.* Se H i e r a c i u m.

Hökfärgade sångaren l. B r ö s t v a t t r a d e s å n g a r e n, *zool.* Se T r ä d g å r d s s å n g a r s l ä k t e t.

Hökhufvud, socken i Stockholms län, Frösåkers härad. 11,656 har. 1,301 inv. (1908). H. bildar med Skäfthammar ett regalt pastorat i Uppsala stift, Olands och Frösåkers kontrakt.

Höknatt (isl. *höku-* l. *höggunótt*), benämning på ”midvinternatten” (*miðsvetrarnótt*), med hvilken enligt Snorre Sturlasson (Håkan Godes saga kap. 15) julen ingick i Norge, innan (omkr. 940) denna högtids begynnelse genom kristet inflytande förlades till natten 24—25 dec. Såväl ordets betydelse som tiden för höknattens firande äro osäkra. Af Olof den heliges saga (kap. 114) framgår blott, att midvinterblotet (se B l o t) inträffade någon tid efter vår jul. Måhända skedde det omkr. 13 jan., som nu kallas tjugondedagjul. I Sverige (Uppsala) torde emellertid midvinterblotet, försåvidt detta var detsamma som disatinget (se d. o.), ha hållits omkr. en månad senare. Hervararsaga (kap. 12) förlägger ock julhögtiden till februari. Jfr J u l. N. E. H.

Höks härad, i Hallands län, ingår i Hallands läns södra domsaga och Laholms fögderi samt omfattar socknarna Veinge, Tjärby, Knäred, Laholms landsförsamling, Renneslöf, Ysby, Östra Karup, Skummeslöf, Hasslöf, Växtorp och större delen af Hishult. 94,276 har. 18,418 inv. (1908).

Höksläktet, *zool.* Se H ö k a r n a.

Hökuggian, *zool.* Se U g g l e s l ä k t e t.

Hököpinge, socken i Malmöhus län, Oxie härad. 1,026 har. 1,113 inv. (1908). Annex till Arrie, Lunds stift, Oxie kontrakt. Inom socknen anlades 1892 af H. sockerfabriksaktiebolag vid H. station å Malmö—Trelleborgs järnväg en hvitbetsockerfabrik, som under tillverkningsåret 1906—07 med 24 diffusörer, 13 vakuumpannor och 9 centrifuger tillverkade 8,644,200 kg. råsocker, 1,460,000 kg. melass och $27,_5$ mill. kg. betmassa, med ett sammanlagdt värde af 2,378,400 kr. Arbetspersonalen var i medeltal 358 pers. Taxeringsvärdet var 1908 1,124,900 kr., hvaraf 134,700 kr. för omkr. $1^3/_4$ mtl jordbruksfastighet.

Hö'land, pastorat i Akershus amt, Kristiania stift, Norge, bestående af socknarna Löken och Hemnes (Hölands härad) samt Setskogen. Areal 621,7 kvkm. 5,682 inv. (1900). I mars 1716 egde där en hårdnackad träffning rum mellan Karl XII och öfversten K. U. Kruse, hvarvid den sistnämnde svårt sårad tillfångatogs och hans män gåfvo vika för öfvermakten. O. A. Ö.

Hölder, J u l i u s v o n, tysk politiker, f. 1819 i Stuttgart, d. där 1887, var 1848—50 regeringsråd i württembergska inrikesministeriet och slog sig därefter ned som advokat i Stuttgart. Som led. af Württembergs andra kammare (i hvilken han första gången invaldes 1849) utmärkte han sig genom skarp opposition emot regeringens klerikala politik och genom ifver för de tyska enhetssträfvandena, för hvilkas realiserande han efter kriget 1866 bragte till stånd det ”tyska partiet”. 1871—73 var han medlem af Tyska riksdagen och 1875—81 president i Württembergs andra kammare. Från 1881 till sin död var han inrikesminister i Württemberg.

Hölder, E d u a r d, tysk rättslärd, f. 1847, e. o. professor 1871 och ord. 1873 i Zürich, 1874 i Greifswald, 1880 i Erlangen och 1893 i Leipzig, är en framstående forskare på den romerska rättens område. Han har utgifvit bl. a. *Institutionen* (1877, 3:e uppl. 1893), *Die entwickelungsformen des römischen privatrechts.* (1880), *Beiträge zur geschichte des römischen erbrechts* (1882), *Wesen der korrealobligation* (1884), *Pandekten, allgem. lehren* (1886, 1891), *Objektives und subjektives recht* (1894), *Kommentar zum allgemeinen theil des bürgerlichen gesetzbuchs* (1900). Rld.

Hö'lderlin, J o h a n n C h r i s t i a n F r i e d r i c h, tysk skald, f. 20 mars 1770 i Lauffen (Württemberg), d. vansinnig 7 juni 1843, studerade i Tübingen och Jena samt fick 1795 anställning som huslärare hos bankiren Gontard i Frankfurt a. M. Där fattades han af en häftig kärlek till sina lär-

jungars moder (som af honom besjöngs under namnet ''Diotima''), och i afsikt att kufva denna böjelse lämnade han 1798 Frankfurt. Under de följande åren uppehöll han sig på olika ställen och antog 1801 huslärarplats i Bordeaux, men återvände därifrån 1802 gående till hembygden, dit han anlände själssjuk. 1804 var han emellertid åter så frisk, att han kunde mottaga en anställning som bibliotekarie i Homburg, men greps redan 1806 ånyo af vansinnet. — Själf utgaf H. endast romanen *Hyperion* (2 bd, 1797—99; 2:a uppl. 1822) och ett par öfversättningar af Sofokles (1804); af Schwab och Uhland redigerades hans *Lyrische gedichte* (1826), af Schwab *Sämtliche werke* (2 bd, 1846); *Gesammelte dichtungen* (2 bd, 1898) innehåller äfven H:s biografi af Litzmann. H. intar en egendomlig ställning mellan klassiker och romantiker; han hade de senares längtan från samtid och verklighet till en fjärran skönhetsvärld, som af honom förlades till ett af schillersk idealism skapadt forntida Hellas. ''Hyperion'' är en jagroman i brefform, en lyriskt hänförd hjältedikt om skönhetstörst och frihetslängtan. Högst nådde H. i sin melodiskt fulländade, stiliseradt irreala ode- och hymnpoesi, som vanligen har antik metrisk form. I högsta grad subjektiv och fylld af svårmod, är hans dikt svårtillgänglig, men sällsynt haltfull. Se arbeten om H. af Jung (1848), Wilbrandt (1896), Müller-Rastatt (1894 och 1898), Grosch (1899), Böhm (1903) och Zinkernagel (1907), Lange (1909) samt Dilthey i ''Das erlebniss und die dichtung'' (2:a uppl. 1907). R—n B.

Hölebo, härad i Södermanlands län, ingår i Nyköpings domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Hölö, Mörkö, Västerljung, Trosa landsförsamling, Vagnhärad. 35,639 har. 6,021 inv. (1908).

Hölefjorden, den sydligaste armen af Buknfjorden, i Ryfylke (Norge), skjuter 14 km. in i landet mellan Höle och Fossands socknar. Mot v. utsänder den Lysefjorden. O. A. Ö.

Hölen, lastageplats i Akershus amt, i Norge, 40 km. från Kristiania. O. A. Ö.

Hölgabrud. Se Holgabrud.

Hölj (isl. *hylr*, i Skåne *höl*, i Västergötland och andra trakter *hölj* l. *holj*), göl, djupare vattensamling. Ordet ingår i många ortnamn. R. V.

Hölster (af *hölja*). 1. *Krigsv.*, läderfodral, som fordom användes till förvaring af pistoler. Till hvarje med pistoler väpnad kavallerists mundering hörde ett på hvardera sidan om sadelns främre del fäst hölster. — 2. *Bot.* Se Spatha. 1. H. W. W.*

Hölty (Hoelty), Ludwig Heinrich Christoph, tysk skald, f. 21 dec. 1748 nära Hannover, d. 1 sept. 1776 i Hannover, var en fattig, lungsjuk prästson, hvars krafter hastigt brötos genom ansträngdt arbete och en olycklig kärlek. Han var den största lyriska begåfningen inom Göttinger dichterbund och bildar öfvergången från detta till Novalis' romantik. Hans dikter äro dels vår- och kärlekssånger, blida, mjuka melankoliska visor, dels behandlingar af folkliga spökmotiv; behag och innerlighet samt melodisk form utmärka hans diktning, som blifvit allmänt omtyckt och äfven i Sverige varit föremål för mycken uppmärksamhet (öfv. af Atterbom m. fl.). Hans *Gedichte* ha utgifvits 1782, 1783 (af Voss och Stolberg med textändringar), 1804 och senast 1870 (af Halm). Se biogr. öfver H. af Ruete (1883). R—n B.

Hölzel, Adolph, tysk målare, f. 1853 i Olmütz, studerade i München och Paris, bosatte sig 1888 i Dachau, målar stämningar därifrån med stark koloristisk hållning och samtidigt med betonande af det dekorativa i landskapet (*Före solnedgången*, Berlins nationalgalleri) och äfven interiörer och figurbilder: *Huslig andakt* (Nya pinakoteket, München), *Allhelgonadagen* (1892), *Våren skall komma* (1903). — Jfr Roessler, ''Neu Dachau'' (1905). G—g N.

Hölö, socken i Södermanlands län, Hölebo härad. 9,072 har. 1,539 inv. (1908). H. utgör ett konsist. pastorat i Strängnäs stift, Södertälje kontrakt. Socknens kyrka kallas stundom Fredrik Adolfs kyrka. Inom socknen ligger kungsgården Tullgarn (se d. o.). — Under afsättningsfejden mot konung Erik XIV blefvo dennes trupper, som anfördes af Ivar Månsson Stiernkors, slagna vid H. kyrka af hertigarna Johan och Karl 29 aug. 1568.

Hömb, socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. 1,708 har. 348 inv. (1908). Annex till Hvarf, Skara stift, Vartofta kontrakt.

Hömjölke l. Mjölke, *bot.* Se Epilobium.

Höms. Se Homs.

Hömånad. Se Juli.

Hönefos. 1. Stad i Ringerike, Buskeruds amt, Norge, vid forsen af samma namn (se nedan). 1,979 inv. (1900). Träförädling. H. är station på Drammen—Randsfjord-järnvägen och besökes för sina naturskönа omgifningars skull om sommaren mycket af lustresande. H. blef stad 1852. — 2. Fors, som bildas af Bägna, strax nedanför Aadalsälfvens och Randsälfvens förening. Vissa tider, i synnerhet vid höst- och vårflödena, erbjuder den ett storartadt skådespel. Den är delad i flera armar, hvilkas vattenkraft begagnas till drifvande af en mängd såg- och kvarnverk. 1 o. 2. O. A. Ö.

Höner (isl. *Hœnir*), *nord. myt.*, en af asagudarna, kallas i Snorres edda ''Odens stallbroder och sällskapare'', den ''snabbe asen'' och ''Långfot''. H. förekommer mest omtalad som medlem af trilogien Oden, H. och Loke (Lodur), och han deltog jämte dem i människans skapelse, hvarvid han gaf henne förstånd och sinne. När asar och vaner i tidens början efter ett afslutadt krig ingingo fred och gåfvo hvarandra gisslan, sändes H. till vanerna, som i utbyte lämnade Njord åt asarna. Med H. sändes ock den vise Mimer. H. togs till höfding af vanerna, men

1. Gul kochin. — 2. Svart langshans, glattbent. — 3. Grå plymouth rock. — 4. Silfver-wyandotte. — 5. Grå m
11. Ramelsloh. — 12. D

6. Engelska stridshöns. — 7. Crève-cœur. — 8. Menorca. — 9. Brun leghorn. — 10. Silfver-hamburg. — ed befjädrade ben.

man märkte snart, att han ej kunde reda sig, utan Mimers kloka råd. Förbittrade öfver att ha blifvit bedragna, halshöggo vanerna Mimer och sände hufvudet till asarna. H. nämnes bland de asagudar, som skola uppstå efter Ragnarök. Någon antaglig förklaring af namnet H. är icke funnen. I en berättelse från Färöarna omtalas han som härskare öfver en vattenfågel (svanen), och denna omständighet jämte den, att han uppträder gemensamt med luftens gud (Oden) och eldens gud (Loke), kan möjligen tala för antagandet, att vattnet var det element, som H. närmast tänktes representera. Han räknades för öfrigt ej bland de mest ansedde gudarna, såsom man finner af ett yttrande, att han var den räddaste bland asarna. Jfr Asar. Th. W.*

Hönig (Hoenig), Fritz, preussisk militärskriftställare, f. 1848, d. 1902, officer vid 57:e preussiska infanteriregementet 1866, deltog med utmärkelse i 1866 samt 1870—71 års krig och erhöll 1876 afsked (för sjuklighet) med kaptens grad. Bland hans många arbeten må nämnas *Zwei brigaden* (1882), utvidgad till *Untersuchungen über die taktik der zukunft* (1890; 4:e uppl. 1894), *Vierundzwanzig stunden Moltkescher strategie* (1891; 3:e uppl. 1897) samt det utmärkta *Der volkskrieg an der Loire* (6 bd, 1893—97). Utmanande bitterhet utmärkte flera af hans första arbeten, grundlig arkivforskning och djupt gående uppskattande af mänskliga egenskaper och inre bevekelsegrunder hans senare. C. O. N.

Hönjarums skans, i Skåne och Osby socken, byggdes i maj 1678 mot snapphanarna och till skydd för förbindelserna norrut, men intogs redan 2 sept. s. å. af danskarna. H. återtogs emellertid snart och förstärktes, men fick efter kriget förfalla. L. W:son M.

Höns, Tamhöns, *Gallus domesticus* (se Hönssläktet), förekomma af många slag och indelas efter olika grunder: I, i *a*) större, företrädesvis köttbildande raser, såsom plymouth rock (se färgplanschen, fig. 3), wyandotte (fig. 4), orpington, faverolle, langshans (fig. 2), dorking, brahma, mecheln (fig. 5) m. fl., *b*) mindre, företrädesvis äggläggande, såsom leghorn (fig. 9), menorca (fig. 8), hamburg (fig. 10), andalusier, houdan m. fl., och *c*) lyx- och dvärghöns (fig. 12); II, efter sin geografiska härstamning, hvarvid bland de vanligare raserna kochin (fig. 1), brahma och langshans hänföras till de *asiatiska*, plymouth rock och wyandotte till de *amerikanska*, houdan, faverolle, La Flèche och crève-coeur (fig. 7) till de *franska*, orpington och dorking till de *engelska*, ramelsloh (fig. 11) till de *tyska* samt leghorn, menorca och andalusier till de s. k. *medelhafsraserna*. Om stridshöns (fig. 6) se Tuppfäktning. Se vidare artiklar om olika hönsraser, hvar under sin rubrik, samt Hönsskötsel. W. S.

Hönsa, *sjöv.*, ett gammalt bruk ombord å fartyg, hvilket består däuti, att den, som första gången äntrar upp i tacklingen, passerar linjen (ekvatorn), tropikerna och vissa andra ställen, skall förpläga l. traktera de mera bereste kamraterna. Vissa af dessa hönsningar bruka föregås af skämtsamma upptåg, såsom att fastsurra nykomlingen till väders, begjuta honom med vatten, raka honom med träknif m. m., ofta i närvaro af en till Neptun kostymerad person, åtföljd af en svit. R. N.*

Hönsarv, *bot.*, namn på *Cerastium vulgare*.

Hönsbär, Hönson, *bot.*, namn på *Cornus suecica*.

Hönseri, i större skala och som från jordbruket mer fristående affär drifven hönsgård.

Hönsfåglar, *Galliformes* (*Gallinæ*) l. *Gallinaceæ*, *zool.*, bilda en ordning bland fåglarna. Hos dennas representanter är näbben oftast kort, hvälfd, med mer eller mindre nedböjd öfverkäk, hvars kanter omsluta underkäken; vingarna äro merendels korta, afrundade och kupiga, stjärten mycket växlande till sin längd, med 12 till 20 pennor, benen i allmänhet starka och hela underbenet i de allra flesta fall befjädradt, framtårna tre, baktån (då den icke, såsom hos några arter, saknas) fäst högre än framtårna, klorna starka, trubbiga, oftast hvälfda och vanligen korta. Hufvudet bär ofta egendomliga prydnader, såsom hudflikar, kammar, fjäderbuskar o. s. v.; halsfjädrarna och stjärttäckarna erhålla stundom en egendomlig utveckling. Matstrupen är utvidgad till en kräfva; körtelmagen har tjocka, körtelrika väggar, och muskelmagen är mycket stark. Benbyggnaden är grof och de särskilda benen föga luftförande. — Hönsfåglarna ha i allmänhet tung flykt och uppehålla sig dels både på marken och i träd, dels endast på marken, där de allra flesta löpa med mycken snabbhet; stundom tagas vingarna till hjälp under loppet. Dessa fåglar ha bullrande läten, somliga under fortplantningstiden ett slags sång, och de flesta skrika gärna och mycket. Hannarna kämpa flitigt med hvarandra under parningstiden, och honorna äro ofta trätlystna och afundsjuka. Somliga arter lefva i månggifte, då honan ensam får vårda sig om ungarna, men andra pläga engifte, hvarvid båda föräldrarna hjälpas åt att uppfostra afkomman. Honorna behandla sina ungar med största omsorg och kärlek samt utsätta sig för deras skull modigt för faror, svält och umbäranden. Hönsfåglarna häcka på marken i en simpel bale och lägga ofta många ägg, hvilka rufvas tämligen länge. Ungarna äro, då de kläckas, mycket utvecklade, kunna genast springa omkring och själfva taga den föda, som de gamla framdraga åt dem, samt tillväxa mycket hastigt. Dessa fåglars föda, som utgöres af växtämnen, insekter o. d., uppmjukas i kräfvan, innan den går ned i magen. De ha många fiender, och särskildt människan förföljer dem ifrigt för deras utmärkta kött. Äggen af några arter användas äfvenledes. Åtskilliga arter ha dels i gamla tider, dels senare blifvit tämda och spridda till de flesta delar af jorden.

De viktigaste hithörande familjerna äro: 1) *Turnicidæ*; 2) *Megapodiidæ*; 3) *Cracidæ*; 4) *Phasianidæ*; 5) *Opisthocomidæ*. C. R. S. (L—e.)

Hönsgummans visa. Se Carelius, O. P.

Hönsgård, plats, där hönsskötsel drifves.

Hönsgåsen, *zool.* Se Kappgåsen.

Hönshirs, *bot.*, namn på *Panicum crus galli*.

Hönshock, *sjöv.* Se Hock 2.

Hönshundar, *zool.* Se Hunden, sp. 1312.

Hönshus. Se Hönsskötsel.

Hönshylte—Kvarnamåla järnväg (sign. H. K. J.), smalspårig (1,067 m.), 21 km. lång järnväg inom Kronobergs län, som sammanbinder Norraryd station å Karlshamn—Vislanda järnväg med Kvarnamåla station å Växjö—Tingsryds järnväg. Järnvägen,

som öppnades för trafik 22 okt. 1900, tillhörde urspr. Hönshylte—Kvarnamåla järnvägs-aktiebolag i Karlshamn, men öfvergick efter detta bolags konkurs i Hönshylte—Kvarnamåla nya järnvägsaktiebolags ego. Vid 1907 års slut uppgick bokförda byggnadskostnaden till 590,600 kr., hvaraf för rullande materiel 86,122 kr., och aktiekapitalet till 100,000 kr. Bolagets styrelse har sitt säte i Stockholm. A. d'A.

Hönshylte skans, Almundsryds socken, Kronobergs län, hade uppförts senast under Karl IX:s danska krig, men var 1646 så förfallen, att Kaggs då ingifna förslag till dess iståndsättande ej kom till utförande. L. W:son M.

Hönshöken, *zool.* Se Hökarna.

Hönskolera, en mycket hetsig och smittsam sjukdom, som i södra Europas, i synnerhet Frankrikes, hönsgårdar hemsöker hönsen. Det smittade djuret förlorar snart matlusten, förefaller sömnigt, ruggar upp sig och sitter stilla på sin pinne med half- eller helslutna ögon, har diarré, är svagt och faller efter 1 à 2 dagar dödt till marken. Obduktionen visar tarmkatarr. Redan länge hade man känt denna sjukdoms smittsamhet, då veterinärpatologen Perroncito i Turin och sedermera Toussaint i Toulouse funno såväl i tarmarna som i blodet hos de sjuka djuren en mängd små, 8-formade parasiter, mindre än de röda blodkropparna. Största betydelse ha dock dessa parasiter fått genom Pasteurs undersökningar. Genom s. k. renodling af desamma, d. v. s. deras odling uti från andra bakterier rengjorda vätskor (''steriliserad hönsbuljong''), har han kommit till resultat, som ha den största betydelse för alla infektionssjukdomar och lämna det yppersta stöd för vaccinationens välgörande inflytande på koppsjukdomen. Han fann nämligen, att en sålunda med ''hönskolera-diplokocker'' mättad odlingsvätska genom beröring med luften blef mindre smittsam eller, insprutad på friska djur, medförde en lindrig och ofarlig hönskolera, samt att de sålunda behandlade hönsen sedermera icke voro mottagliga för det starkare hönskoleragiftet. Han hade därigenom funnit ett slags vaccin, som skyddade mot hönskolera, alldeles som kokoppvaccinen skyddar mot koppor. Likartade iakttagelser gjordes sedan med smittämnen från mjältbrand, vattuskräck och hästtyfus. Om hönskolerabacillen se vidare Bakteriologi, sp. 728. Hönskolera är sedan 1906 upptagen bland de smittsamma husdjurssjukdomar, för hvilkas hämmande särskilda lagbestämmelser ansetts nödiga, och djuregare är på grund däraf skyldig att vid utbrott af sjukdom inom fjäderfäbesättning, som misstänkes vara hönskolera eller hönspest, därom senast inom 24 timmar underrätta ordf. i hälsovårds- eller kommunalnämnd. Se K. M:ts kung. 28 sept. 1906 ang. åtgärder mot hönskolera och hönspest samt försiktighetsmått vid införsel af lefvande fjäderfän (i Sv. förf. saml., n:r 84, 1906). (E. T. N.)

Hönson, *bot.* Se Hönsbär.

Hönsraser. Se Höns.

Hönsskötsel är i Sverige en i stark utveckling stadd binäring till jordbruket. Uppmärksamheten fästes på densamma redan under 1880-talet, förnämligast genom redaktör A. Lagergréns oförtrutna och energiska arbete på införandet af såväl bättre hönsraser som jämväl bättre metoder för hönsens skötsel, tillämpade vid de af honom anlagda Rosehills hönsgårdar, Partilled, samt genom hans omfattande och rika författarskap i ämnet. Sveriges allmänna fjäderfäavfelsförening — som bildades 1898 och eger underafdelningar i nästan alla län — har kraftigt bidragit till denna näringsgrens ytterligare förkofran.

För att möjliggöra en fullt ekonomisk hönshållning i vårt nordliga land måste först och främst ett lämpligt *hönshus* anordnas, helst beläget på en sluttning åt s., skyddadt mot skarpa vindar af skog, hagmark eller terrängförhållanden, å jordmån fri från lera. Huset bör ha dubbla brädväggar med fyllning, råttfritt golf, dubbelt tak, innanfönster, stora fönster, god luftväxling, en golfyta af 4 kvadratfot pr höna samt förses med rymlig, gräsbevuxen gård, planterad med frukträd och buskar, i hvilken hönsen vid vissa årstider kunna utan vantrefnad instängas. Valet af hönsras är steget därnäst. Bland de företrädesvis äggläggande raserna ha leghornshönsen skaffat sig hedersplatsen; bland de mera köttproducerande täfla plymouth rock, wyandotte, orpington. Rasen betyder dock i allmänhet mindre än *stammen*, i det olika individer af samma ras kunna lämna ytterst olika resultat. Individuell kontroll medelst kontrollvärpreden är därför nödvändig för afskiljandet af alla dåliga värpare och stammens förbättrande. I öfrigt är i allmänhet hönans äggläggning rikligast under 1:a produktionsåret, något lägre under 2:a och minskas under 3:e året så mycket, att utgifterna för foder och vård knappast betäckas. Utgallring måste därför ega rum vid $2^1/_2$ års ålder. Hönan bör ej användas till afvel förrän vid 2 års ålder, tuppen användes redan 1-årig. För de mindre raserna, t. ex. leghorn, är 1 tupp till 15 à 20 hönor ett lämpligt tal, för de större 1 tupp till 8 à 12 hönor. Afvelsdjuren måste ha rymligt, helst full frihet. Kläckning kan ske medelst naturlig rufning, därvid en lugn och pålitlig höna, helst äldre, placeras på 12—15 ägg af högst 14 dagars ålder, hellre 2—6 dagar gamla; rufningen är slut på 21 dagar. Genom artificiell kläckning i maskin kunna större antal bekvämare utkläckas. Kycklingen uppfödes enklast och bäst medelst torrfoder, bestående af frö, gryn och småsäd, som gifves från 24 timmars till omkr. 10 veckors ålder, samt grönfoder och animaliskt foder, såsom råa ben, kött, köttmjöl e. d. Efter 10 veckors ålder fodras kycklingarna på ett sätt, som i det närmaste öfverensstämmer med de äldre hönsens utfodring; dock bör mängden af animaliskt foder vara något större åt kycklingarna än åt hönsen. Kycklingarna böra helst få växa upp för sig själfva och först fullvuxna sammanföras med de äldre. De äldre hönsen utfodras billigt och förmånligt med mindre mängder gröpe, kli och kokt potatis samt en myckenhet hackelse af klöfverhö eller grönfoder, råa ben, annat färskt slaktaffall eller köttmjöl, köksaffall, råa rotfrukter, kål, blast o. d. samt en mindre kvantitet hel säd, vanligen hafre eller korn, ej blandsäd. Grof sand, snäckskal och träkol höra dessutom till ett välförsedt hönshus. Till gödning insättas kycklingar vid 4 à 5 månaders ålder, äfvensom $2^1/_2$ års hönor, i burar och fodras i 3 veckor med tunn gröt af hafremjöl och skummjölk, hvarefter de i allmänhet äro slaktfärdiga. Då hönsskötsel med största fördel i vårt land bedrifves i mindre skala,

men afsättningsmöjligheterna äro sämst för de små producenterna, har man sammanslutit dem i s. k. *äggförsäljningsföreningar*, hvarigenom samma fördelar ernås af dessa som af större odlare. Den svenska äggexporten är i stort sedt byggd på dessa föreningars grund. W. S.

Hönssläktet, *Gallus*, *zool.*, igenkännes därpå, att hufvudet ofvantill bär en lodrät, köttig kam och under hakan likaledes köttiga, hängande flikar (slör) samt har nakna kinder; stjärten består af 14 pennor, är hoptryckt, något upprest, och har hos hannen några täckfjädrar vida längre än pennorna och bågformigt böjda utöfver deras ändar; benen ha sporrar, och halsens fjädrar äro långa eller breda, yfviga. Hos honan äro kam, slören, stjärttäckfjädrar och sporrar endast obetydligt utvecklade. — Mest bekant inom detta släkte, som i vildt tillstånd tillhör det indomalajiska området, är tamhönset, *Gallus domesticus*, hvilket af alla fåglar är den vidast omkring spridda. Numera förekommer tamhönset i nästan alla länder och hos de flesta jordbrukande folkslag (om olika slag af detsamma se Höns). Dess första tämjande döljer sig i tidernas natt, och det har blifvit utbredt öfver jorden samtidigt med de asiatiska folkstammarna, hvilka förde det med sig på sina utvandringar. Vid sin första ankomst till Stilla hafvets öar träffade européerna tamhönset därstädes ända ut på Nya Zeeland, Tahiti och Hawaii, ja ända på den afsides belägna, ensliga Påskön. Till Amerika fördes hönset dock af européerna, på 1500 talet. Det uppträder jämförelsevis sent i Europa; sålunda finnes tamhönset ej under äldre stenåldern i Schweiz, först under romarnas tid träffas det n. om Alperna. Tvifvelsutan är denna fågel en af dem, som bäst egna sig till husdjur; den förvildas aldrig, icke ens i heta länder. I hållning och hela uppträdandet skilja sig hannen, tuppen, och honan, hönan, mycket från hvarandra. Den förre är stolt, modig och vaksam; hos den senare är moderskärleken det mest framstående draget. Med högljudt galande förkunnar tuppen den första gryningen och har därför blifvit en sinnebild af vaksamheten. Stolt vandrar han bland sina hönor, hvilka han lockar till sig, då han funnit något att bjuda dem på. Alltid är han redo till strid och kämpar på lif och död med motståndare af samma slag; stundom drager han icke heller i betänkande att angripa roffåglar och andra fiender, som hota hans harem. Till följd af tuppens djärfva mod har man inöfvat honom till det grymma skådespel, som under namn af tuppfäktning (se d. o.) kommit i bruk i åtskilliga länder. Välbekant är, huru omsorgsfullt hönan vårdar sina ungar, kycklingarna, och att hon med egen lifsfara söker försvara dem mot fiender. Genom sina förträffliga ägg, sitt goda kött och sin fjäder blir tamhönset en viktig faktor i människans ekonomi. — Man anser, att stamformen till våra tama höns är *Gallus bankiva*, bankivahönset (se d. o.). Förutom denna förekomma tre andra arter, som äfvenledes kunna tämjas, de båda här nedan nämnda dock endast med svårighet. Sonneratshönset, hinduernas katukoli, *Gallus sonnerati*, har långa och smala halsfjädrar, hvilka hos hannen icke äro spetsiga såsom hos de andra arterna, utan ha spolen utvidgad till två hvitgula, hornartade skifvor, af hvilka den yttre sitter i fjäderns ända; äfven vingtäckarna ha spetsen utvidgad till en gulbrun hornskifva. Denna art förekommer på Indiens fastland. — Malajernas gangegar, *Gallus varius*, lefver på Java och har blå, violettkantad kam, halsfjädrarna tvära och breda i ändan samt blåa och gulglänsande med svarta kanter, hvarjämte den eger blott ett slöre. C. R. S. (L—e.)

Höns-Tores saga. Se Hoensna-þóris saga.

Hönsäter, gods i Österplana socken, Skaraborgs län, på Kinnekulles norra sluttning, ej långt från Vänern. 1½ mtl. Taxeringsvärde (inräknadt i det för Hällekis upptagna värdet) 80,000 kr. (1908). H. jämte andra gårdar i Öster- och Västerplana socknar köptes af hertig Erik Magnusson (d. 1318), egdes sedan af medlemmar af släkterna Grupendal (till 1472) och Stake (till 1795), köptes 1796 af hofjunkaren B. von Hofsten och kom genom dennes dotters giftermål till grefliga ätten Hamilton. Grefve Gotth. Hamilton sålde H. till det 1873 bildade Hällekis aktiebolag, som ännu (1909) eger detsamma. B. S.*

Höparm (Skattehöparm). Se Höåm.

Höpke, N. Se Höpken.

Höpken, von, svensk adlig ätt, som leder sitt ursprung från Tyskland. En Claus Hæpke var bosatt i Bremen i början af 1500-talet. Dennes sonsons son, Nikolaus Höpke (f. 1601, d. 1671), var vid Bremens afträdande till Sverige geheimekammarråd och kansliråd samt blef 1649 under namnet von H. svensk adelsman och 1652 regeringsråd i Bremen. Nikolaus von H:s sonson, Daniel Niklas (se H. 1), blef 1719 friherre och stamfader för den nu lefvande *friherrliga ätten von H.*, hvars hufvudman kallar sig von Lantingshausen von H. En brorson till Daniel Niklas, Karl Otto von H., erhöll äfvenledes, 1771, friherrlig värdighet (se H. 4); hans linje utgick med honom 1782. Daniel Niklas von H:s andre son, Anders Johan (se H. 2), blef 1762 stamfader för *grefliga ätten von H.*, hvilken utdog 1826. Den adliga ätten von H. anses i Sverige utdöd, men fortlefver möjligen i Tyskland, där två bröder till frih. K. O. von H. voro anställda, den ene i preussisk, den andre i hannoversk tjänst.

1. Daniel Niklas von H., friherre, statsman, f. 9 mars 1669 på släktgodset Melau i Bremen, d. 26 april 1741 i Stockholm, blef 1696 kanslist vid svenska kanslists tyska expedition, där han avancerade till referendarie-sekreterare (1710). Vid kanslists omorganisation, 1714, blef han statssekreterare vid Kammarexpeditionen och erhöll 1716 en plats i Upphandlingsdeputationen. Vid Goertz' fall förstod H. att rädda sig själf och vinna Ulrika Eleonoras ynnest: han blef t. o. m. friherre och statssekreterare för utrikesärendena 1719. För att stärka sitt inflytande hos Ulrika Eleonora lockade han sekreta utskottet 1719 att i enlighet med hennes vilja, men utan kanslipresidenten grefve Arv. Horns

vetskap, framställa begäran om frigifvande af ett taget holländskt skepp och utfärdade drottningens befallning därom utan rådets vetskap. Detta tilltag föranledde en konflikt mellan drottningen och Horn, som framkallade den senares afskedande från kanslipresidents- och riksrådsämbetena; härigenom grundlades den fiendskap mellan Horn och H., som blef af ett bestämmande inflytande på den följande tidens historia. Genom sitt inflytande hos drottningen ledde H. jämte Cronhielm och arfprins Fredrik utrikespolitiken under år 1719 och hade en viktig andel i afslutandet af fördragen med Hannover och England. Vid 1723 års riksdag slöt han sig till holsteinska partiet för att undvika efterräkning för 1719 års politik och var under de följande åren en af den holsteinska partipolitikens främsta ledare. Vid partiets fall under 1726—27 års riksdag måste H. lämna sin plats i kansliet och utnämndes till president i Kommerskollegium (1727). Såsom chef för detta ämbetsverk verkade H. med ifver och öfvertygelse för en kraftig utveckling af landets handel och industri. Han förfäktade därvid den strängaste merkantilism och statens kraftiga ingripande till näringarnas stöd, ofta i strid med regeringens mera försiktiga hållning. I förening med K. Gyllenborg m. fl. började H. efter en tid arbeta på Horns störtande. De vunno konung Fredriks bevågenhet genom att på allt sätt gynna hans af Horn klandrade kärlekshandel med fröken Taube. Vid riksdagen 1734 trädde de i spetsen för krigspartiet och slöto den öfverenskommelse med franska sändebudet Casteja, som grundlade det s. k. hattpartiet (se d. o.). Casteja kallar med rätta H. för detta partis ”själ”. Han ledde partiet under dess första kamp för makten med utomordentlig slughet och författade själf anonyma smädeskrifter mot rådet och kansliet. Vid riksdagen 1738—39 hade H. triumfen att se Horn och hans anhängare störtas och hattpartiet gripa makten samt den ekonomiska riktning H. länge förfäktat vinna fullständig seger. Till belöning för sina förtjänster erhöll H. vid samma riksdag en gåfva af 8,000 dal. smt. H. var en skicklig diplomat, men han var intrigant, härsklysten och egennyttig och gick gärna krokiga vägar. Hans förmåga att med orden dölja tankarna var väl känd och mycket omtalad af hans samtida. Han var föga nogräknad i valet af medel och mottog ofta utländskt guld.

2. Anders Johan von H., den föregåendes son, grefve, kanslipresident, statsman, f. 31 mars 1712 i Stockholm, d. där 9 maj 1789, studerade 1728—30 vid Uppsala universitet, tjänstgjorde 1730—32 som attaché vid svenska beskickningen i London och gjorde 1732—34 en studieresa genom Holland, Frankrike, Italien och Tyskland. Efter hemkomsten arbetade H. i kansliets utrikesexpedition, i hvilken han redan 1728 blifvit inskrifven; men då han som son af kanslipresidenten Arv. Horns bittraste fiende och anhängare af det nybildade hattpartiet icke kunde vänta någon snabbare befordran, mottog han en kammarjunkarsyssla hos hertigen af Pfalz-Zweibrücken. Ekonomiska svårigheter och faderns tilltagande sjuklighet hindrade honom emellertid att tillträda denna befattning, och hattpartiets seger vid 1738 års riksdag gaf honom hopp om en lysande framtid i Sverige. Ehuru blott 26 år gammal, invaldes han (1738) i sekreta utskottet, som gaf honom en plats i sin viktigaste afdelning, Mindre sekreta deputationen. 1739 utnämndes han till kanslijunkare och användes under de närmast följande åren af kanslipresidenten Gyllenborg som biträde vid den hemliga brefväxlingen. Vid följande riksdag 1740—41 var H. ånyo medlem af de viktigaste utskotten; för hans räkning tillskapade sekreta utskottet 1741 en andra expeditionssekreterartjänst i kansliet, och s. å. erhöll han i uppdrag att ledsaga grefve Ch. E. Lewenhaupt i fält för att föra de underhandlingar, som ryska regeringen väntades skola inleda. När krigspolitikens eländiga resultat hotade medföra hela hattregeringens fall vid riksdagen 1742—43, kämpade H. troget på sitt partis sida, och han nämnes bland dem, som mösspartiet ämnat afsätta, om de nått fullständig seger. När bondehären intågade i Stockholm, fann H. för godt att jämte Tessin och andra bland de mest hatade hattarna lämna hufvudstaden för att sätta sin person i säkerhet. Vid riksdagen 1746—47 räknades H. redan till hattpartiets främsta krafter, deltog i partiets hemliga ledning och de främsta utskotten samt kom att personligen ingripa i partikampen på ett afgörande sätt, då han i nov. 1746 förmådde de splittrade och tvekande ständerna att gentemot ryske ministern v. Korffs oförskämda förmaningar till tronföljaren ena sig om en ”nationell förklaring”, hvari de tillkännagåfvo, att de af fri vilja valt Adolf Fredrik samt att de med lif, blod och egendom skulle försvara honom och hans bröstarfvingar. Det skarpsinne och den framställningskonst, som H. vid detta tillfälle lade i dagen, förskaffade honom 22 dec. 1746 den då oerhörda utmärkelsen att, ehuru han var endast 34 år gammal och beklädde endast en expeditionssekreterarbefattning, kallas till riksråd. För att mildra oviljan mot denna kränkning af vanliga befordringsregler hittade man på att samma dag före riksrådsvalet utverka af konung Fredrik en hofmarskalksfullmakt åt honom. Det var på H:s förslag, som samma riksdag beslöt inrättandet af de svenska riddarordnarna, för att beröfva de utländska ordnarna deras lockelse. Efter Tessins afskedstagande utsågs H. 1752 till kanslipresident. I denna egenskap fick han den svåra och ömtåliga uppgiften att som rådets främste ledamot förfäkta dess makt och rätt gentemot konungens maktutvidgningsplaner. H. var ingen dogmatisk beundrare af frihetstidens författning, men det var hans plikt att försvara det bestående statsskicket, och han ville ingalunda medgifva någon ändring däraf under den dåvarande konungens regering. H:s högdragna och ömtåliga väsen bidrog kanske icke litet att skärpa konflikten med konungaparet under de närmast följande åren. Vid riksdagen 1755—56 vände sig både konung och råd med sina klagomål till ständerna. Rådets memorial var författadt af H:s fina och skarpa penna. Äfven senare under riksdagen användes hans förmåga vid viktiga stats-

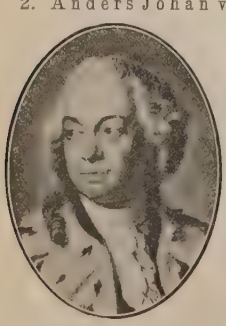

skrifters affattande, såsom protokollsutdraget ang. prinsarnas uppfostran. När efter revolutionsförsökets misslyckande och blodiga bestraffande ståndernas maktfullkomlighet och självsvåld ej kände några gränser och konungamakten förödmjukats till det yttersta, var H. emellertid icke med; han ogillade det hänsynslösa förfarandet mot konungafamiljen, insåg faran däraf för statsskickets framtid och begärde i aug. 1756 sitt afsked. Han förmåddes dock att taga sin ansökan tillbaka. Efter riksdagens slut kom med anledning af sjuåriga krigets utbrott den europeiska storpolitiken med sina lockelser till Sverige. De förbundna makterna, Frankrike och Österrike, önskade Sveriges deltagande på deras sida för att lugna de tyske protestanterna. H. hade dittills stått i nära förbindelse med Frankrike och 1754 förnyat vänskapsfördraget med denna makt på 10 år, ehuru det gamla fördraget utlöpte först 1758. Han hade 1756 med anledning af sjökriget mellan England och Frankrike slutit en traktat om väpnad neutralitet med Danmark, närmast riktad mot Englands tyranniska förfarande mot den neutrala handeln och sjöfarten. Nu ansåg han sig utan fara kunna gå Frankrike ännu ett steg till mötes, då han i mars 1757 afslöt en traktat med denna makt och Österrike, enligt hvilken Sverige som garant af westfaliska freden afgaf en deklaration i Regensburg mot Preussen. Härvid hade H. tänkt stanna. Men omedelbart därefter kommo nya anbud om stora subsidier och hela Pommerns återvinnande, om Sverige aktivt deltog i kriget. Det visade sig nu, att H. icke var kraftig nog att fasthålla sin ståndpunkt. Det traditionella beroendet af Frankrike, till hvilken makt nu äfven Ryssland anslöt sig, hoppet om en lätt vinst och ansvaret för att icke begagna glänsande konjunkturer förmådde den svaga partiregeringen att ge efter för lockelserna, och efter lång tvekan slöt sig äfven H., på hvilken afgörandet främst berodde, till krigspartiet (juni 1757). Preussens oväntade motståndskraft visade snart, att man missräknat sig, och i stället för vinst syntes inom kort arméns kapitulation och Pommerns förlust förestå. H., som kände sig ega främsta ansvaret för kriget, inblandade sig nervöst och ingående i krigets ledning, eggade befälhafvarna till farliga frammarscher i fiendeland och klandrade skarpt deras nödtvungna reträtter. Förhållandet mellan H. och krigsbefälet blef slutligen så spändt, att H. 1759 måste förbinda sig att afstå från brefväxlingen rörande krigsoperationerna. H. längtade numera blott att komma ifrån det utsiktslösa kriget och närmade sig 1759 i djupaste hemlighet England, ehuru han icke vågade att öppet bryta med sina förbundna, utan måste låta kriget i Pommern fortgå till skenet, för att åtnjuta subsidierna och uppfylla fördragen. Hela hattpartiets maktställning var emellertid i fara på grund af krigets återverkan på rikets myntväsen och finanser, och vid riksdagen 1760—62 räddade sig partiet från fullständig undergång endast genom att uppoffra Höpken och två andra riksråd. Öfvertygad af Fersen om nödvändigheten att genom frivillig afgång afböja en hotande efterräkning, skyndade H. att i febr. 1761 begära afsked från kanslipresidents- och riksrådsämbetena. Då han fick veta, att han fallit för sina forna vänners intriger, blef han högeligen förbittrad och synes t. o. m. ha inlåtit sig i förbindelse med mössorna. Åtminstone blef han efter en kort tids förlopp genom dessas bedrifvande återinkallad i rådet. Efter någon vacklan begärde han emellertid för andra gången afsked (sept. s. å.) och tog därefter icke någon aktiv del i frihetstidens politiska lif. För Gustaf III hyste H. i början stor beundran, men lät sig likväl blott genom konungens uttryckliga befallning förmås att återinträda i rådet (1773). H:s kritiska och försiktiga naturell passade föga tillsammans med Gustaf III:s oroliga, företagsamma ande. Hans råd blefvo i regel utan verkan, och det blef snart tydligt för honom, att han numera användes som blott en dekoration i rådet och saknade allt verkligt inflytande. Till följd af en meningsskiljaktighet ang. tryckfriheten tog han afsked 1780. — H. var en rikt begåfvad ande, utrustad med ett skarpt, genomträngande förstånd och en nobel karaktär, men han var af naturen skeptiskt anlagd, såg företrädesvis alla inkast, som kunde göras mot ett förslag, och saknade därför den handlingskraft och beslutsamhet, som behöfvas för en praktisk statsman. H. var från ungdomen en varm vän af hattpartiets politiska och ekonomiska grundsatser, men fri från dogmatiskt fasthållande af gamla idéer, började han redan i slutet af 1750-talet omfatta friare åsikter i näringslagstiftningen och betvifla riktigheten af hattarnas ekonomiska politik, liksom han äfven samtidigt skilde sig från deras blinda beroende af Frankrike. Till partiman var H. därför ej heller skapad, och den verkliga ledningen af hattpartiet öfvergick under H:s kanslipresidenttid till partimän, som stodo utanför rådet, främst Axel v. Fersen. H. var en af sin tids förnämste skriftställare; han skref, enligt Tessin, bättre än någon i riket. Hans tal och äreminnen utmärka sig genom språkets deklamatoriska prakt och renhet samt genom tankens djup och skärpa. Efter klassiskt mönster hade han utbildat sin stil, och han har blifvit kallad "Sveriges Tacitus". Trots sina omfattande kunskaper och sin makt öfver språket var han dock till följd af medfödd tröghet nästan litterärt ofruktsam: af omständigheterna måste han tvingas till författarskap. Han har utgifvit tal eller äreminnen öfver A. Lindcreutz (1744), A. Celsius (1745), K. Hårleman (1753), K. G. Tessin (1771) och K. Ekeblad (1777). H. var varmt intresserad af vitterhet, vetenskap och konst och sökte på allt sätt främja den högre andliga kulturen. Redan 1737 deltog han i grundandet och ledningen af en svensk teater samt stiftade 1739 Vet. akad., hvars stadgar han utarbetade och hvars förste sekreterare han var. Lovisa Ulrika uppdrog 1753 åt honom att författa Vitt. akad:s stadgar och utsåg honom till dess president. H. blef 1774 led. af Mus. akad. Af Gustaf III kalladés han att intaga den första stolen i Svenska akad. (1786). 1760—64 var han kansler för Uppsala universitet. 22 juni 1762 upphöjdes han i grefligt stånd (grefvebrefvets datum 24 jan. 1761 är felaktigt). H:s skrifter äro samlade och i urval utgifna af K. Silfverstolpe, *Riksrådet grefve A. J. von H:s skrifter* (2 bd, 1890—93). Jfr "Minne af riksrådet grefve A. J. von H." af L. De Geer i Sv. akad:s Handl., d. 57 (1882).

3. Karl Fredrik von H., den föregåendes broder, friherre, ämbetsman, f. 19 aug. 1713, d. 12 okt. 1778 i Stockholm, inskrefs som auskultant i Kommerskollegiet 1729. På uppdrag af detta företog han 1732 tillsammans med Edvard Carlson (se

Carleson 2) en resa till Österlandet för att samla upplysningar ang. den levantiska handeln. I Konstantinopel inledde de på eget bevåg och fortsatte sedermera enligt sekreta utskottets uppdrag (1734) underhandlingar om ett förbund mellan Sverige och Turkiet, förordnades i dec. 1734 till chargés d'affaires och 1738 till envoyés extraordinaires därsammastädes samt afslöto 1737 ett handelsfördrag och 1739 ett försvarsförbund med Turkiet. 1744—47 var H. svensk minister i Köpenhamn och kallades sistnämnda år till statssekreterare vid Krigsexpeditionen. 1757 utnämndes H. till president i Kammarkollegium och 1767 genom byte med grefve M. v. Hermansson till president i Kammarrevisionen, från hvilken befattning han afgick s. å.. H. tillhörde liksom hela sin släkt hattpartiet och räknades från 1751 års riksdag ända till frihetstidens slut såsom en af dess främsta förkämpar. Han var led. af sekreta utskottet vid nästan samtliga riksdagar från 1751, medlem af hattpartiets hemliga partistyrelse och en tid en af dess penningutdelare, därjämte 1751—62 bankofullmäktig. Under riksdagen 1755—56 uppfördes H. fyra gånger på rådsförslag, men förbigicks städse på grund af hofvets ovilja. Då H:s broder kanslipresidenten A. J. v. Höpken under riksdagen 1760—62 uppoffrades af hattpartiet och måste afträda från sitt ämbete, närmade sig H. för en tid mössorna och hofvet, men återgick snart till sitt gamla parti. Vid riksdagen 1769 var han åter i dess främsta led och inledde striden om en författningsrevision genom ett angrepp på den af mössorna 1766 stiftade förordningen om lagarnas verkställighet. Vid de underhandlingar om försoning mellan partierna, som försiggingo inför konung Gustaf III före 1771 års riksdag, var H. en af hattpartiets förtroendemän. Efter revolutionen drog sig H. tillbaka från politiken.

4. Karl Otto von H., den föregåendes kusin, friherre, ämbetsman, f. 1715 i Tönning, d. 7 mars 1782 i Wismar, kom 1738 till Sverige samt blef 1739 e. o. kanslist i Utrikesexpeditionen och s. å. kommissionssekreterare i Köpenhamn, hvarifrån han 1745 förflyttades till Paris. 1749—54 var han ministre plénipotentiaire och 1754—55 samt 1758—65 envoyé extraordinaire vid kur-sachsiska och polska hofven. Efter att 1767 ha erhållit statssekreterarfullmakt utnämndes han 1769 till president i Wismarska tribunalet. H. tillhörde hattpartiet, bland hvars trognaste anhängare han räknades, och var vid riksdagarna 1755—56 och 1769—70 medlem af sekreta utskottet. Vid den senare riksdagen uppfördes han två gånger på riksrådsförslag, och vid 1771 års riksdag var han äfven i fråga till riksråd och vice ordf. i Kanslikollegium, men mössorna förhindrade hans uppförande på riksrådsförslaget. 1771 upphöjdes han i friherrligt stånd. 1—3. L. S.

Höppener, Per Johan, publicist, f. 2 mars 1725 i Linköping, d. 5 jan. 1802 på Dufnäs, vid Stockholm, studerade i Lund, där han disputerade 1748 under Lagerbrings presidium, promoverades 1749 till filos. magister i Greifswald och inträdde 1750 som e. o. i Riksarkivet och auskultant i Svea hofrätt. 1752 utnämndes han till kanslist, men lämnade 1759 ämbetsmannabanan och erhöll vid afskedet titeln hofrättsassessor. H. egnade sig därefter, utom åt vården af sina enskilda angelägenheter, åt politiskt skriftställeri och advokatverksamhet. — H. var en kunnig och begåfvad man, men en tvetydig karaktär. Advokatoriskt anlagd, stridbar till lynnet och hetsig, var han nästan ständigt invecklad i långvariga processer äfven för egen del — så förde han uppseendeväckande rättegångar, som varade i årtionden, dels med hustruns släkt angående hennes arf, dels med sina egna syskon om arfskiftet efter föräldrarna — och var oupphörligt under åtal för missförmligt skrifsätt och ärekränkande beskyllningar mot sina motståndare eller ämbetsmyndigheter. Som politisk skriftställare debuterade H. i mösspartiets tjänst med flera skarpa stridsskrifter mot hattpolitiken eller med memorial, som af andra framburos hos ständerna. Ryktbarast af dessa är ett memorial om utvandringen, som kammarherre Wattrang 1765 uppläste på riddarhuset. Efter revolutionen ställde H. sin skarpa penna till Gustaf III:s förfogande och emottog af honom i hemlighet ekonomiskt understöd härför. Hans mest kända broschyrer från denna tid äro *Bondekuren för den sjuka rikskroppen* och *Negotiorum gestio* (båda 1774) för myntreformen och *Tertius interveniens* (s. å.) för tryckfriheten. I april 1774 begärde H. i en inlaga att till tryckning utfå hofrättens protokoll i dess öfverläggning ang. tryckfriheten, hvartill H. förmodligen eggats af konungen för att stödja dennes afsikt att mot rådets vilja utfärda en ny tryckfrihetsförordning, som också strax därefter utkom. I sin inlaga hade H. som vanligt användt så förgripliga uttryck mot rådet och hofrätten, att han ställdes under åtal och af hofrätten dömdes till böter och afbön, men då målet hänsköt till konungen, lät denne detsamma förfalla, mot det att H. nedlade rekonventionstalan mot öfverståthållaren riksrådet Karl Sparre, som något oförsiktigt ingripit i detsamma. H:s process följdes med stor uppmärksamhet, han ansågs som förföljd för sin kamp för tryckfriheten och betraktades som en frihetens förkämpe. 1779 inlämnade H. till konungen en skrift kallad *Somnium politicum* med grunddrag till en ny författning. På 1780-talet inträdde en brytning mellan H. och konungen, och i sina senare skrifter och anteckningar gick H. mycket illa åt konungen och hans gunstlingar. H. fortsatte sitt skriftställeri ända till slutet af sitt lif; de flesta af hans broschyrer stannade emellertid i handskrift, och något större inflytande hade han icke. H:s skrifter äro i allmänhet deklamatoriska och frasrika, fulla af häftiga utfall mot aristokratien och ämbetsmännen, men magra på positivt innehåll. Med en viss konsekvens förfäktar han dock alltid en demokratisk samhällsåskådning, ser i bönderna samhällets kärna, yrkar på jordbrukets förkofran samt är en varm vän till tryckfriheten. Han förblef alltid en beundrare af frihetstidens författning. Under sin anställning i Riksarkivet utarbetade H. en förtjänstfull *Förteckning uppå alla Kongl. placater etc., som ifrån år 1522 till och med 1750 på Kongl. befallning af trycket serskilt utgångne äro* (tr. i tre delar 1754).

Den i kungl. biblioteket förvarade ”Höppenerska samlingen” består af handlingar och ströskrifter rörande 1700-talet. Jfr O. Sylwan, ”P. J. Höppener” i ”Hist. tidskr.”, 1893); i omarbetad och utvidgad form i dens:s ”Från stångpiskans dagar” (1901). L. S.

Höpress. Se Pressfoder.

Hör. 1. Socken i Malmöhus län, Frosta härad. 3,206 har. 2,552 inv. (1908). H. bildar med Munkarp ett regalt pastorat i Lunds stift, Frosta kontrakt. — 2. Municipalsamhälle vid Södra stambanan, sedan 1882 förenadt med köpingen Hörby genom den 13 km. långa H.—Hörby järnväg. 172,6 har. 1,065 inv. (1907). Ordnings-, byggnads- och brandstadgan för rikets städer samt hälsovårdsstadgans bestämmelser rörande stad tillämpas enligt k. br. 25 okt. 1901. Samhällets utveckling daterar sig från Södra stambanans öppnande dit 1857, men har tagit egentlig fart först på senare tid. Platsen är väl och regelbundet bebyggd och liknar en större köping, har 6-klassig samskola med statsunderstöd (1892), elektricitetsverk vid Hörsån, som delvis lämnar drifkraft, postkontor, sparbank, afdelningskontor af Sydsvenska kreditaktiebolaget, stort hotell, gästgifvargård, teater (tillhörig H:s byggnadsförening), flera fabriker, andelsmejeri, mek. verkstad, stenhuggeri, träfärgningsfabrik (a.-b. Naturit), ullspinneri och väfveri, vagnfabrik, a.-b. Landtmannaaffärens förädling af spannmål och frö, Klocksjöns höns- och ankgårdar (de största i sitt slag i Norden m. m.), ett tjugutal handlande och ett 60-tal handtverkare. Sommartiden råder stor tillströmning af sommargäster, för och af hvilka en mängd villor uppförts i eller i närheten af samhället. Taxeringsvärdet uppgick 1907 till 1,217,000 kr., hvaraf 159,900 kr. för jordbruksfastighet.

Höra, f. d. socken i Skaraborgs län, i allo införlifvad med Järpås.

Hörberg, Per, målare, föddes 31 jan. 1746 å ett soldattorp under gården Öfre Ön, Virestads socken, Kronobergs län. Uppvuxen i de knappaste förhållanden, måste han i sitt tionde år taga tjänst som vallgosse och t. o. m. ibland gå omkring i bygden med tiggarpåsen och sin ”fela”. Hågen för teckning och målning vaknade hos honom i hans späda ålder. Hvad som först lockade honom till efterbildning var illustrationer i almanackan och katekesen. ”Jag var”, säger han, ”utur stånd att bli egare till någon slik rar bok; därför måste jag försöka att själf rita mig sådana arbeten”. Medlen att framställa dem fann han också på: brunrot, krita och kol gjorde tjänst på släta bräden eller träväggar, bärsafter och penna, när han någon gång kom öfver papper. Emellertid klarnade hos honom alltmer insikten om, att han behöfde konstnärlig handledning. Han sökte 1760 blifva antagen som lärgosse hos målaren Zschotzscher i Växjö och väckte genom sina teckningsprof dennes uppmärksamhet. Olyckligtvis hade han någon tid förut, för nöds skull, tagit städja som reserv för faderns nummer på roten. Förrän han blefve fri från denna, ville mästaren ej taga honom i sin tjänst, och gossen måste vända hem igen. Först i febr. 1762, sedan fadern förmått skaffa de tio dalerna till sonens friköpande, kunde H. börja sin lärotid i Växjö. Mycket var emellertid ej för honom att där inhämta. Han lyckades dock förvärfva sin lärares tillgifvenhet, så att denne vid sin död skänkte honom penningar och kläder i testamente. 1767 begaf sig H. till Göteborg och blef där, efter åtskilliga uppskof, i febr. ”in- och utskrifven”, som det hette, såsom gesäll i målarämbetet. Han vandrade sedan till Karlshamn, där han en kort tid hade tjänst hos stadens målare, och för därefter tillbaka till Växjö. Genom en von Schéele erhöll han i april 1768 landshöfdingämbetets resolution på rättighet att nedsätta sig som häradsmålare i Västra härad, och från maj s. å. tog han sitt kvarter i Almesåkra. ”Och som” — berättar H. på sitt naiva sätt — ”jag nu hade slagit det utur hågen att vidare försöka min lycka i den lystra världen, så tänkte jag på, att mina dagar torde blifva mera nöjsamma uti äktenskapsståndet.” Han gifte sig 1769 med en bondpiga från orten. Tre år senare kunde han tillträda ett torp, Jonsbo, på Almesåkra egor, och 1776 ett annat, under gästgifvargården Stabäck, där han byggde sig egen stuga, med skylt, som visade hans yrke. Förtjänsten på detta var emellertid hvarken stor eller jämn. H. måste då och då förfärdiga tebord och små schatull, hvilka han målade och sålde, samt äfven göra slädar, träskor m. m., ”ty mina behof lärde mig gripa till hvad lofligt jag kunde”. Dessa och dylika enskildheter visa, under hvilka tryckande villkor H:s målarsnille måste utvecklas och söka näring. — 1783 fick han tillträda ett fjärdedels hemman i Mejensjö by under Eksjöhofgård, hvilken framgång han själf betecknar som märkelig. Därigenom befriad från de grötsta göromålen, kunde H. göra sig räkning på att mer få egna sig åt sin konst. En motgång, som drabbade honom, i det målningen af Fröderyds kyrka uppdrogs åt en annan, blef uppslaget till hans nya utveckling. Han skulle vandra åt Östergötland för att kopiera några porträtt åt en prost Nyrén och beslöt att därefter styra kosan åt Stockholm. Vid framkomsten till Kuddby befanns prosten ha ändrat tankar, och af beställningen blef intet. Med fyra daler smt i fickan begaf han sig vidare, och tio dagar efter sin resa från hemmet, eller i slutet af juli 1783, var H. i hufvudstaden. — Hans egen skildring af sina första små äfventyr i Stockholm är en genremålning af högt värde. Han blef af professor Tempelman, Målarakademiens sekreterare, införd i dennas samlingar, efter hvilka han fick tillstånd att rita, och rönte mycken uppmuntran från flera andra håll. H. dröjde två månader i Stockholm och ritade flitigt. Han begaf sig åter hem på hösten; men förtjänsten i hemorten var klen, och först i slutet af okt. 1784 kunde han ånyo resa till Stockholm. Där besökte han nu konst-

Per Hörberg. Självporträtt, etsning.

akademiens läroverk och vann flera gynnare. I jan. 1785 kunde H. i akademien utställa en originaltafla, *Zaleucus, som låter utsticka ett öga på sig och det andra på sin son*, äfvensom ”en hop ritningar” och erhöll tredje medaljen för teckning efter lefvande modell. Studierna fortsattes och äfven andra arbeten, så att H. med en god sparpenning kunde i juli åter resa till hemmet. Han förmådde då betala sin skuld på gården, och tillika erhöll han större beställningar. I juni 1786 begaf han sig till Sannarp i Halland, där han bl. a. målade altartaflan i Årstad, hans första arbete af detta slag. I jan. 1787 återsåg han Stockholm för tredje gången, och hans då i akademien utställda småtaflor och ritningar skaffade honom andra medaljen och mångas bifall. På sommaren målade han efter tillstyrkan af flera akademiens ledamöter prisämnet *David smörjes till konung* och återvände i sept. från Stockholm, som han sedan aldrig återsåg. Pristaflan lär ha vunnit bifall af Sergel. — Sedan denna tid företer H:s lif en tafla, där omväxlingen betecknas endast af de ständigt nya arbeten han strödde kring sig. 1788 tillhandlade han sig ett fjärdedels hemman Olstorp, under Finspång, och rönte sedan dess mycken godhet af ställets egare, kammarherren De Geer, liksom han ofta umgicks i den konstälskande krets denne samlade kring sig. Om somrarna reste H. omkring och målade altartaflor, när han icke utförde dem i sitt hem. Beställningarna såväl å dessa som å andra målningar tillflödade rikligt, så att H. behöfde all sin flit för att fullgöra dem. 1796 valdes han till ledamot af Målarakademien, med titel af hofmålare, en titel, hvilken han enligt sägnen aldrig ville bära. Under ett besök i hembygden 1800 målade han en altartafla i Virestad. Hans hälsa var en tid vacklande, tills en lycklig operation 1807 befriade honom från ett stenlidande. Genom rekommendation af fru M. Ehrenström erhöll han 1812 ett årsunderstöd af kronprinsen Karl Johan, och han kunde således tillbringa sina sista år i ett af näringsbekymmer ostördt lugn. Han bodde då hos sin äldste son å ett undantag vid gården Falla i Hällestads socken, Östergötland. Där hade han på ett berg byggt sig en verkstad, i hvilken han ofta tillbragte hela dagar under arbete. Han aftynade stilla och afled i Falla 24 jan. 1816. — Till sitt väsen skildras H. såsom i hög grad älskvärd och blygsam, lefvande uteslutande för sin konst och i den idévärld, som för hans närmaste omgifning endast var och förblef en gåta och — en inkomstkälla.

H:s verk äro i främsta rummet hans *altartaflor*, af hvilka man känner ett antal af 87, spridda öfver södra delen af Sverige, mest i Östergötland, Småland, Närke och Halland, såväl i städer som på landsbygden; de flesta äro hans egna kompositioner. (En af dem, i Östra Husby, återges här på plansch.) Han har dessutom, enligt förteckning, målat omkr. 600 andra taflor, religiösa, historiska, mytologiska och genremålningar, porträtt, vägg- och teaterdekorationer m. m., allt ifrån 1764 till sin död. Vidare utförde han en mängd *etsningar* i koppar, *träsnitt*, *gravyrer* i bly, papp och tenn (ett slags klichéer) samt tusentals *handteckningar*, mest i tuschlavyr, och förfärdigade *statyer* i trä och lera o. s. v. Hans sökande ande räckte dessutom till för andra sysselsättningar; han författade åtskilliga afhandlingar, t. ex. *Målare-nöjen och nytta* (1804, handskrift, i k. biblioteket), *Skola för nybegynnare uti tecknings- och målarekonsten* (1805, handskrift, i Göteborgs läroverksbibliotek) samt sin egen lefvernesbeskrifning, uppsatt 1791, med tillägg af 1815 jämte åtskilliga förteckningar öfver taflor m. m., utg. af Atterbom 1817, med förord och efterskrift (ty. öfv. af Schildener, 1818). Detta sistnämnda arbete är ett i sin art klassiskt bidrag till skildringen af svenskt lif under 1700-talet, af den nöd, som härskade, af snillets förmåga att bryta sig väg trots alla hinder. — Alla, som sett ett flertal af H:s altartaflor, äro ense om att prisa hans öfverlägsna komposition, dess rikedom och redighet, hans förmåga af upphöjd stämning i det hela, af en djup, men harmonisk kolorit, af mästerligt perspektiv och goda ställningar i figurerna. Det högre själsuttrycket lyckades honom endast i äldre eller lidande ansikten; den rena, behagfulla skönheten, kvinnans, barnets, låg ej inom hans förmåga, emedan den ej legat i hans åskådning under lifvets egentliga blomstringstid. Hans färg förråder en djupt anlagd kolorist, som dock ej fann någon näring för sina försök i samtidens konst eller i åskådandet af äldre mästerverk. Pilo utöfvade det mesta inflytandet på honom i detta afseende, liksom han sannolikt gaf hans teckning denna vekhet och osäkerhet, som så föga sammanstämmer med de höga uppgifter H. förelade sig. Med ett ord: det är väsentligen skola, underbyggnad, man hos H. saknar, emedan han ur sig själf måste hämta hela den skatt af konstnärlig intuition han det oaktadt lägger i dagen. En samtidas antagande, att H. varit ämnad till genremålare, möter den bestämdaste vederläggning i hela arten af hans skaplynne, i den stora följd af arbeten han under hela sitt lif alstrat, och i hvilka det religiösa, det historiska elementet spelar hufvudrollen. Ytterligare bevis för, att H. ej af naturen var anlagd till genremålare, voro hans oförmåga att träffa porträttlikhet samt hans förkärlek för de kolossala måtten, hvilka endast vid altartaflorna kunde ifrågakomma inom vårt land. Ett godt tillfälle att lära känna dessas kompositioner erbjudes af den samling utkast H. skänkte till konstakademien och hvilken förvaras i dennas bibliotek, äfvensom genom de etsningar han själf utfört efter de bästa af dem. Åtskilliga af dessa raderingar äfvensom hans träsnittsförsök m. m. visa, att H. ej var så oförmögen af ett fint utförande i enskildheter, som man af flera uttalanden från hans biografer skulle vilja sluta. Om H:s öfriga målerier är föga att säga: med undantag af ett eller annat mycket karakteristiskt porträtt samt de taflor han utfört öfver religiösa ämnen, delvis efter motiv från sina altartaflor, äro de i det hela underordnade. De historiska kompositionerna röja i allmänhet samma tekniska företräden som de religiösa, men sakna den fläkt af upphöjd stämning, som uppbär dessa, och äro dessutom ofta svaga i kostymen. — H. sysslade på lediga stunder äfven med mekanik, astronomi, naturkunskap och nästan alla föremål för ett vetgirigt sinne. Som konstnär har han lämnat ett storartadt bevis på det svenska folklynnets pittoreska begåfning, men tillika hejdats af de ofta öfvermäktiga hinder, hvilka i Norden lägga sig i vägen för en full mognad af konstnärsanlagen och konstutöfningen. Se V. Bergsten, ”En konstnärsmonografi öfver P. H.” (1904). —rn.*

Altartafla af P. Hörberg (Kristi himmelsfärd; i Östra Husby kyrka).
(Till art. Hörberg.)

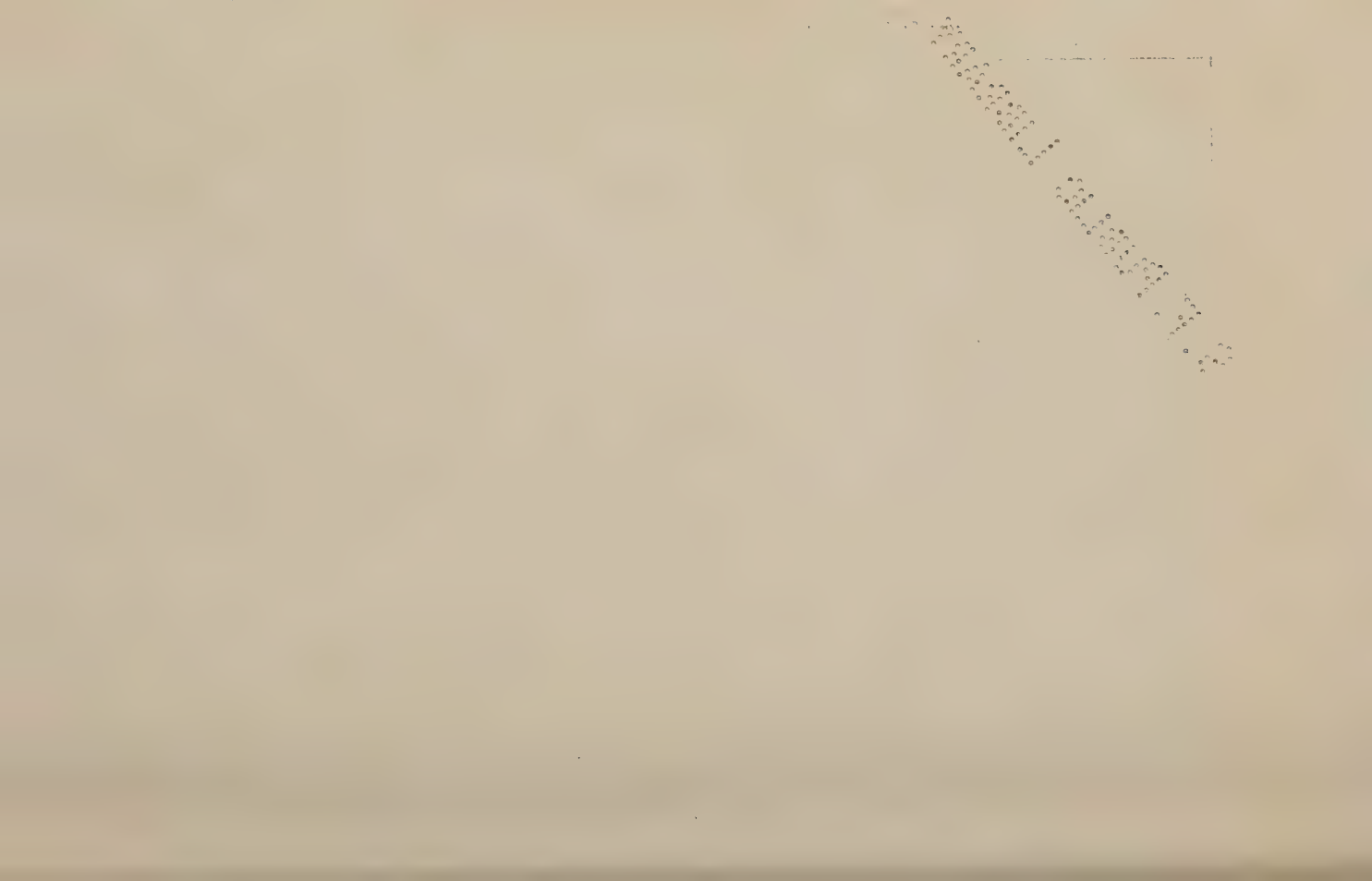

Hörby. 1. Socken i Malmöhus län, Frosta härad. ,480 har. 3,443 inv. (1908). H. bildar med yby ett konsist. pastorat i Lunds stift, Frosta ontrakt. — Inom socknen ligger H. köping och nnes ett 1877—79 uppfördt länslasarett med 55 ängar. — 2. Köping i ofvannämnda socken, rspr. kyrkoby där, var, redan innan den första ärnvägen dit öppnades (1882), ett ganska betyande samhälle, hvars utveckling började redan å 1840-talet och som några årtionden senare blef nedelpunkten för en stor del af mellersta Skåne. Platsen har nu järnvägar till Hör och Eslöf vid södra stambanan (1882 och 1897) samt Tollarp och Kristianstad (1886). 1894 blef H. municipalsamälle och är fr. o. m. 1900 en från Hörby socken kommunalt och fattigvårdshänseende skild köping, men i kyrkligt hänseende förenad med densamma. 91,74 har, 1,451 inv. (1908). Platsen är ganska reelbundet och väl bebyggd, har tingshus, häradsäkte, kronolänsmans- och häradsskrifvarkontor, proinsialläkare och distriktsveterinär, apotek, postkonor, sparbank (Frosta härads), afdelningskontor af Skånska handelsbanken, privat samskola, ett par ndra skolor, hotell och gästgifvargård. 1907 funos 32 handlande och 74 handtverkare med sammanlagd inkomst af rörelsen och driften af omkr. 107,000 kr. samt 17 fabriker med 69 arbetare och mkr. 400,000 kr. tillverkningsvärde, bl. a. bränneri (227,450 liter af normalstyrka, värde 209,000 r.), mejeri, två gjuterier och en mek. verkstad amt elektricitetsverk, som förser samhället med belysning. Taxeringsvärdet var 1907 1,590,900 kr., däraf 160,600 kr. för jordbruksfastigheter och 76,000 kr. för bevillningsfri fastighet. Från tryckeri köpingen utges ”Hörbyposten Central-Skåne” (3 gr i veckan).

Hörby—Tollarps järnväg. Se Östra Skånes järnvägar.

Hörceller, *anat.* Se Hörselorgan 1.

Hörd (Hard, Hord). Se Ivar.

Hördafylke kallades i medeltiden den del af det västanfjällska Norge, som nu bildar Söndre Bergenhus amt. Det begränsades af Sogn, Hallingdalen, Numedalen, Telemarken och Rogaland samt var deladt i tre delar: Hördaland, Vörs (Voss) och Hardangr. Under medeltidens senare skede innefattade det fyra syssel. O. A. Ö.

Hördaland, Hordaland, den närmast kusten liggande delen af Hördafylke (se d. o.), sträckte sig från Þinganes till Flokavarði och delades af Harðsjór (Korsfjorden) i Nordhördaland och Sunnhördaland. Invånarna kallades hördar. O. A. Ö.

Hörde, kretsstad i preussiska reg.-omr. Arnsberg (Westfalen). 28,457 inv. (1905). Viktig järnvägsknut. Gammal borg, som förr var säte för grefvarna af Mark. Stora industriella anläggningar, såsom Hermannshütte (järn- och stålgjuteri, valsverk m. m.) och Eisenwerk (masugnar och koksanstalter), stenkols- och järngrufvor. J. F. N.

Höreda, socken i Jönköpings län, Södra Vedbo härad. 14,247 har. 1,556 inv. (1908). H. bildar med Mellby ett regalt pastorat i Linköpings stift, Södra Vedbo kontrakt.

Hörfläckar, *anat.* Se Hörselorgan 1, sp. 286.

Hörgabrud. Se Holgabrud.

Hörhår, *anat.* Se Hörselorgan 1, sp. 285.

Hör—Hörby järnväg (sign. H. Hy. J.), bredspårig (1,435 m.), 13 km. lång järnväg inom Frosta härad af Malmöhus län mellan Hör station å Södra stambanan och Hörby station å Östra Skånes järnvägar. Järnvägen, som öppnades för trafik 25 okt. 1882, tillhörde ursprr. Hör—Hörby järnvägsaktiebolag, men efter detta bolags konkurs, en följd af tillkomsten i juni 1897 af linjen Eslöf—Hörby af Östra Skånes järnvägar, inropades den 4 exekutiv auktion af Lunds sparbank och såldes 1 aug. 1907 af denna till häradshöfding C. A. Trolle å Fulltofta för 100,000 kr., hvilken summa Östra Skånes järnvägsaktiebolag genom kontrakt förbundit sig att amortera och förränta. Ursprungliga byggnadskostnaden med rullande materiel utgjorde 351,417 kronor. A. d'A.

Hörja, socken i Kristianstads län, Västra Göinge härad. 6,140 har. 839 inv. (1908). Annex till Finja, Lunds stift, Västra Göinge kontrakt.

Hörken, kapellförsamling i Örebro län, Nya Kopparbergs bergslag, till Ljusnarsberg, Västerås stift, Nora kontrakt. 2,163 inv. (1908).

Hörle, bruks- och landtegendom i Värnamo socken, Jönköpings län, belägen vid Lagan omkr. 10 km. n. om Värnamo köping, omfattar 11⅝ mtl jordbruksfastighet, tax. till 294,600 kr. (1907) samt H. kvarn, Karlsfors såg m. m. i Värnamo och Fryele kvarn i Fryele socken, tax. till 133,800 kr. H. var förr ett järnbruk, som enligt f. d. Bergskollegii anteckningar skall ha privilegierats 1659 (enligt Allvin endast flyttades en hammare dit från Fryele) och 1695 hade 3 hammare med 6 härdar; dit hörde då ock Tabergs norra hammare i Månsarps socken. Efter att ha egts af holländare kom det genom gifte till riksrådet grefve G. von Seth, som gjorde det till fideikommiss inom friherrliga släkten Lilliecreutz, men fideikommissegenskapen öfverflyttades 1812 på Lundboholms säteri i Växtorps socken, hvarefter H. såldes till majoren N. J. Eckerman. Efter honom egdes det af öfverståthållaren grefve Jak. Essen Hamilton. Nu tillhör det aktiebol. Hörle bruk (bildadt 1903).

Hörlin, Anton Hugo, konstindustriell mönsterritare, f. 30 juli 1851 i Marstrand, d. (genom drunkning) i Södertörns skärgård 12 juli 1894, utbildades vid Chalmerssska institutet i Göteborg och konstakademien i Stockholm (1873—78) samt genom flera studieresor till utlandet. H. blef 1879 öfverlärare i konstindustriell fackteckning vid Tekniska skolan i Stockholm. Både som lärare och mönsterritare samt genom föredrag och tidningsartiklar verkade han ifrigt för höjandet af den svenska konstslöjdens, speciellt keramikens, artistiska nivå. Under sina sista år var han konstnärlig rådgifvare vid Rörstrands porslinsfabrik. Likaså var han konstnärligt biträde vid förarbetena för utställningarna i Köpen-

hamn (1888) och Chicago (1893) samt anordnade den s. k. dekorationsföreningens specialexposition vid Göteborgsutställningen 1891. H. utgaf tidskriften "Svensk konstslöjd" (1888—89, 1891), skref smådikter och uppsatser i konstfrågor, bl. a. *Om brister i våra bildande konstnärers konstnärsbildning* (i "Nord. tidskr.", 1888). Jfr G. Upmark, "A. H. Hörlin" (i "Meddelanden från Sv. slöjdföreningen", 1894, i hvilken publikation äfven finnes tryckt H:s 1894 i Sv. fornminnesföreningen hållna föredrag *Några ord om förhållandet mellan våra fornminnen och vår nutida konstutöfning*). J. K—e.*

Hörling, Johan Fredrik, historie- och porträttmålare, f. 1718, d. 12 nov. 1786 i Stockholm, blef styfson till kyrkoherden J. G. Hallman, den bekante författaren, samt erhöll en vårdad uppfostran. Sommaren 1740 företog han sin första konstresa (till Frankrike och Italien), och 1747—48 gjorde han den andra. Enligt egen uppgift var det i Rom han hufvudsakligast studerade måleriet. Några ytterst få porträtt i olja och pastell äro allt hvad han i hemlandet lämnat efter sig. De röja god skola, duktig teckning och ett kraftigt, något rått målningssätt. Däremot lär i Palazzo Corsini (i Rom) finnas eller funnits en större allegorisk komposition af hans hand, hvilken målning framställde *Senatorns af Rom, Nils Bielkes, mottagande af påfven Klemens XII* och af ett ögonvittne 1790 berömdes för ganska god sammansättning och färg, ehuru teckningen säges varit "något felaktig". H. erhöll titeln af k. hofmålare och blef led. af målarakademien i Florens. Omkr. slutet af 1750-talet råkade han i en "stark melankoli", hvilken slutligen öfvergick till sinnessvaghet, och som sinnessjuk lär han länge irrat kring på Stockholms gator. Handteckningar af honom förvaras i konstakademiens bibliotek och hos enskilda. H. utförde äfven ett raderadt porträtt af målaren *Mandelberg* (nu ytterst sällsynt). —rn.*

Hörlinge, bränneri i Finja socken, Kristianstads län, med en tillverkning under tillverkningsåret 1907—08 af 607,000 liter brännvin af normalstyrka.

Hörlur, *med.*, mekanisk apparat för upphjälpandet af nedsatt hörsel. I allmänhet grunda sig sådana apparater på en förstärkning af det frambragta ljudet i analogi med den hos s. k. ropare eller lurar. De äldsta och enklaste hörlurarna ha ock en om dessa instrument påminnande form, ehuru de fått en lämplig böjning för att bekvämt kunna användas både af den talande och den tilltalade. Dessa enkla hörlurar äro vanligen af trä, metall eller ebonit, stundom är taltratten genom en slang förenad med det ansatsrör, som den döfve inför i sin yttre hörselgång. En mångfald modifikationer af dylika apparater har under tidernas lopp uppfunnits (i synnerhet i Amerika), stundom inuti försedda med vibrerande hinnor för ljudets förstärkande. Äfven elektriciteten har på senare tid tagits till hjälp vid konstruktionen. I allmänhet torde den regeln gälla, att den döfve icke utan starka skäl och helst först efter läkares råd bör taga sin tillflykt till dylika apparater, ty har han en gång börjat anlita denna hjälp, blir hans förmåga att utan dylik uppfatta det talade ordet ofta ännu mindre än förut. I. H.

Hörmann, Theodor von, österrikisk målare, f. 1840, d. 1895, var i sin ungdom teckningslärare i en militärakademi i St. Pölten och samtidigt fäktmästare, blef som målare en outtröttlig opponent mot allt konventionellt och all skolkonst. Han målade sina taflor färdiga ute i fria luften, sommar och vinter, målade, utan att på minsta sätt lämpa sig efter den rådande smaken. Hans uppfattning var "sundt barbarisk", färgerna häftiga och starka. Han blef utskrattad af publiken och nedgjord af kritiken — först de sista åren han lefde trängde han igenom, och utställningen af hans konstnärliga kvarlåtenskap 1899 hade stor framgång; hvarje nummer blef sålt, och han erkändes ändtligen som en banbrytare. Af hans arbeten äro att märka stämningen *Månsken i Samois*, flera hafsbilder från Normandie, *Vinterbild från Znaim* i Mähren (ett betydande kraftprof, Wiens moderna galleri), *Vintermorgon i Lundenburg*, *Plommonskörd*, *Neuer Markt i Wien* (en vinterkväll i snö). G—g N.

Hörnan, kronopark belägen i Pajala socken vid gränsen mot Tärendö och Korpilombolo socknar i Pajala revir, Norrbottens län, afsatt genom k. br. 24 okt. 1885 af kronoöfverloppsmarker, som uppstått vid afvittringen i Pajala och Muonionalusta församlingar. Namnet fastslogs genom Kammarkollegii beslut 6 april 1886. Areal 2,224 har. G. Sch.

Hörnblad, *bygnk.* Som fot för den romanska stilens kolonner nyttjades i regel den från antikens konst härstammande, s. k. attiska basen: en hålkäl

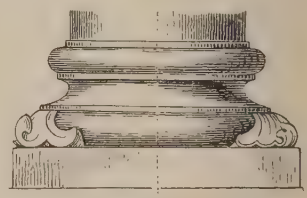

mellan tvenne rundstafvar eller valkar, öfver en fyrsidig platta (plint). För att förmedla öfvergången från den egentliga basens runda till plintens fyrkantiga form låter man från den undre valken mot plintens hörn framspringa fyra bladlika delar, som fylla de tresidiga fälten och kallas hörnblad. Hörnbladen kommo i bruk redan i början af 1100-talet och utgjorde sedermera ett karakteristiskt kännetecken för romanska byggnader. I stället för blad användas stundom fantastiska djurbilder, hufvud och dylikt. Upk.*

Hörnborr. Se Borrar, sp. 1218.

Hörnefors, järnbruk i Umeå landsförsamling, Västerbottens län, nära Hörneåns utlopp i Bottniska viken, 30 km. s. v. om Umeå. Vid H. stod 1809 en strid mellan svenskar och ryssar. De senare, 3—4 tusen man under general Aleksejev, höllo Umeå och trakten närmast s. om Umeälf besatta. General Sandels hade för att drifva ryssarna undan 2 juli med 4 finska bataljoner (återstoden af finska armén) och 4 svenska jämte 180 kavallerister och 14 kanoner (tillsamman omkr. 2,000 man) ryckt fram från Öreälf till H. 5 juli på aftonen skredo ryssarna under general Kosatsjovskij plötsligt till anfall. Svenskarna försvarade sig ihärdigt trots sin ofördelaktiga ställning, ända till dess en rysk kolonn öfver Hörnehammar kringgått deras vänstra flygel. Återtåget anträddes under skydd af en bataljon, förd af öfverstelöjtnant J. Z. Duncker, som blef öfvermannad och stupade (se Duncker 1). På den plats,

ir Duncker föll, restes 1874 till 100-årsdagen af unckers födelse en minnesvård (se fig.) med in-

Duncker-monumentet vid Hörnefors.

riften: ”Här föll i strid för fosterlandet J. Z. uncker den 5 juli 1809. Att dö för vårt land är t lefva för vår ära”. C. O. N.

Hörner, Johan, porträttmålare, f. 1711 i Edeo socken (Uppland), d. 11 mars 1763 i Köpenhamn, om vid sjutton års ålder i lära hos den berömde rträttmålaren Scheffel, hos hvilken han vistades i u år. 1735 begaf han sig för vidare studier till öpenhamn, där han kom att stanna. Där vann han anska snart ett visst anseende, så att en så framående man som Rostgaard 1741 lät porträttera sig f honom. Utom dylika arbeten skall han äfven ha fört eldskensstycken i Schalckens maner. Som ett f de märkligaste i denna väg nämnes en bild af *redrik V och Juliana Maria* ”i ett nattstycke”, är konstnären äfven säges ha framställt sig själf. lera af hans bilder blefvo stuckna i koppar af Chellet, O. H. de Lode och J. Haas. H. var k. hofålare. —rn.*

Hörnesit Haid., *miner.*, snöhvita, bladiga eller råliga massor af ett vattenhaltigt magnesiumarsenat f sammansättningen $Mg_3\,As_2\,O_8 + 8\,H_2O$. A. Hng.

Hörnfeldt, Per Olof, riksdagsman, f. 4 febr. 1830 å Hörnäs i Själevads socken, Ångermanland, d. där 14 dec. 1890, kallades redan vid 1862—63 års riksdag till den plats i bondeståndet hans fader före honom beklädt. Uppdraget förnyades för den sista ståndsriksdagen, och därefter representerade H. i Andra kammaren Norra Ångermanlands domsaga 1867—79 samt Själevads och Arnäs tingslag 1882—4 och från majriksdagen 1887 till och med 1890 rs riksdag. Erfaren och slagfärdig, framstod han

i första ledet bland landtmannapartiets män, mestadels tillhörande dess niomannaråd. Utpräglad frihandlare, anslöt sig H. efter landtmannapartiets sprängning 1888 till gamla landtmannapartiet. Motståndarna aflägsnade honom då från den plats i statsutskottet, som han vid alla af honom bevistade riksdagar från 1867 innehaft, och öfverflyttade honom till bankoutskottet, hvars vice ordf. han var 1888—90. H. var statsrevisor 1880—81, medlem af Posseska regeringens landtförsvarskommitté 1880—82 och af 1889—90 års bankkommitté. I hemorten var han en mångårig och inflytelserik led. af landstinget. V. M.

Hörningsholm, fideikommissegendom i Mörkö socken, Södermanlands län, med hufvudbyggnaden (se fig. 1; uppförd vid midten af 1700-talet af grefve Nils Bonde, efter ritning af Härle-

Fig. 1. Hörningsholms slott (uppfördt efter Härlemans ritning), sedt från sjösidan.

man, sedan det äldre slottet förstörts af ryssarna 1719) i ett dominerande läge på en klippa i nordligaste delen af Mörkön nära segelleden mellan Södertälje och Östersjön. Godset omfattar $33^6/_8$ mtl i Mörkö socken samt $1^1/_2$ mtl Näs i Grödinge socken, Stockholms län, samt var 1908 taxeradt till 915,900 kr. Arealen utgör omkr. 5,600 har, däraf omkr. 1,900 har odlad jord. Ursprunget till H. torde varit en gård *Symondöö*, belägen på en ö, som sedan sammanvuxit med Mörköns norra strand. Symondöö sätesgård tillhörde Folkungaätten; den nämnes 1310 som tillhörig hertigarna Erik och Valdemar och såldes s. å. till Tyska orden. Den tillhörde 1355 Erik Karlsson Örnfot, 1380 riksrådet Bengt Filipsson Ulf och i början af 1400-talet riddaren Gustaf Leeksson. Äfven *Hyrn* nämnes 1268 såsom tillhörigt Folkungaätten, och möjligen ha Hyrn och Symondöö varit skilda gårdar, som sedan uppgått i Hörningsholm. Detta tillhörde i midten af 1400-talet Erengisle Nilsson d. y. (af Hammarstadsätten), såldes omkr. 1480 af hans änka till riksrådet Nils Sture och tillhörde sedan Stureslägten till 1616. Bland H:s egare under denna tid märkas Kristina Gyllenstierna, som dog på H. 6 jan. 1559, hennes son, riksmarsken grefve Svante Sture, hvilken satte slottet ungefär i det skick, som Dahlbergh Suecia-verk visar (fig. 2), samt hans änka, Märta Eriksdotter Leijonhufvud (”Kung Märta”). Från 1658 egdes H. af medlemmar af ätten Banér och såldes 1746 till grefve N. Bonde (d. 1760), som af H. 1750 stiftade ett fideikommiss. När 1855 Hörningsholms-

grenen af grefliga ätten Bonde utgick (med grefve G. U. Bonde), uppstod en tvist om H., hvilken 1861

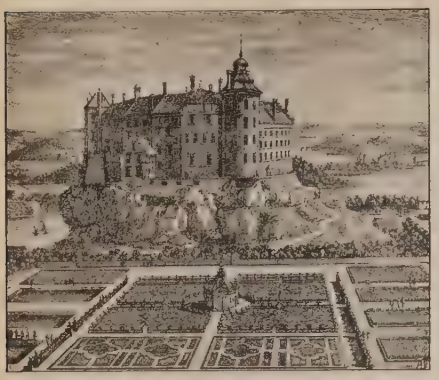

Fig. 2. Hörningsholm på 1600-talet (från landsidan). Efter Sueciæ-verket.

afgjordes till förmån för öfverste-kammarjunkaren grefve G. Trolle-Bonde. Det innehas nu af dennes sonson grefve Karl Bonde.

Hörningsholms kustposition benämnas sedan 1905 de försvarsanordningar, som på senare tid vidtagits för hindrande af en fientlig insegling genom Skanssundet, Södertörn. L. W:son M.

Hörningsholmsskansarna. På Sandholmen, sedan Furuholmen och numera Skansholmen, nedanför Hörningsholm å Mörkön och vid sundet mellan Himmer- och Näslandsfjärdarna uppbyggdes i maj 1623 till skydd för en då öfver sundet utlagd flottbro till Näslandet (halfön mellan Mörkar- och Näslandsfjärdarna) å Södertörn, där en andra broskans, Näslands- (sed. Näs-)skansen, samtidigt anlades. Ett fältläger anordnades dessutom på Mörkön, ty det befarades, att konung Sigismund skulle i Danzig inskeppa en här mot Sverige. Skansarna reparerades och besattes sedermera både 1644 och 1657, men fingo efter krigen återigen förfalla. 1675 behöfde därför Furuholmsskansen i grund repareras och Nässkansen började s. å. ombyggas efter ritning af Dahlbergh. 1710 iståndsattes båda skansarna med hjälp af ryska och danska fångar samt bestyckades med 16 kanoner. 1719 kunde H. emellertid ej förekomma Södertäljes brännande af ryssarna. 1720 började skansarna återuppbyggas af Dahlheim, men redan 1721 afstannade arbetena, för att allmogen ej skulle "så stadigt besväras". 1742—43 måste H. därför än en gång iståndsättas. Kriget var dock ej väl slut, förrän förfallets tid åter var inne, och 1808 måste dyrbara och tidsödande reparationsarbeten återigen utföras. Sedan dess ha Hörningsholmsskansarna lämnats åt sitt öde, men ännu synas betydande lämningar af dem. På senare tid har en del anordningar vidtagits, bl. a. å den numera med Mörkön sammanhängande Skansholmen, för att åtminstone öfverrumplingsförsök mot Södertälje skola kunna afvisas. L. W:son M.

Hörnjärn l. Vinkeljärn, *metall.* Se Fasonjärn.

Hörnle, August Friedrich Rudolf, tysk sanskritist, f. 1841 nära Agra i Indien, studerade i Tyskland, återvände till Indien, verkade där först inom missionen i Meerut 1865, blef professor vid Jay Narains College i Benares 1870, erhöll inträde i Indian education service 1881, var en tid Principal af det muhammedanska universitetet i Calcutta äfvensom chef för The Oriental society of Bengal. 1899 återgick han till privatlifvet och är nu bosatt i Oxford. H:s hufvudsakliga verk äro *A comparative grammar of the Gaudian languages* (1880), *A comparative dictionary of the Bihāri language* (tills. m. Grierson; 2 dlr 1885—89; ofullb.), *The Bower manuscript* (1896), *Report on the british collection of Central Asian antiquities* (1902), *Studies in the medicine of ancient India* (*I, Osteology,* 1906) samt upplagor af Chands "Prithvīrāja Rasāu", jainatexten "Uvāsagadasāo the seventh Anga of the jains" och prakritgrammatikern Caudras "Prākṛta Lakshanam". K. F. J.

Hörnstöd, *veter.* Se Hof.

Hörntand, *anat.* Se Tänder.

Hörntimmer, *skpsb.* Se Häktbalk.

Hörring, Hugo Egmont, dansk minister, f. 17 aug. 1842, d. 13 febr. 1909, blef 1868 juris kandidat, 1874 assistent och 1880 fullmäktig i inrikesministeriet; 1882—89 var han direktör för grönländska handeln och blef därefter departementschef i nämnda ministerium. 1894 blef han själf inrikesminister, först under Estrup och sedan under Reedtz-Thott samt 1897, efter dennes afgång, konseljpresident och finansminister. Ehuru han var både en förträfflig talare och insiktsfull i sin förvaltning, kunde han ej uträtta något betydligt, därför att han saknade kännedom om det parlamentariska lifvet. Då han sommaren 1898 af hänsyn till hotande utländska förvecklingar hade tillåtit sig ej beviljade utgifter till rustningar, förspillde han folketingets förtroende och måste apr. 1900 taga afsked. Han fick då titeln geheimeetatsråd. Sedan 1896 var han meddirektör för Classenska fideikommisset och sedan 1906 direktör för Statens hypoteksbank. E. Ebg.

Hörröd, socken i Kristianstads län, Gärds härad. 2,608 har. 643 inv. (1908). H. bildar med Maglehem ett regalt pastorat i Lunds stift, Gärds kontrakt.

Hörsandstenen, *geol.* Se Jurasystemet.

Hörselbana, *anat.* Se Hjärnan, sp. 838.

Hörselbarken, *anat.* Se Hjärnan, sp. 838.

Hörselben, *anat.* Se Hörselorgan 1, sp. 288.

Hörselblåsa, *anat.* Se Hörselorgan 1, sp. 285.

Hörselgång, *anat.* Se Hörselorgan 1, sp. 288.

Hörselnerven, *nervus acusticus.* Se Hjärnnerver.

Hörselorgan. 1. *Anat.* Hörselorganet hos människan har eg. en tvåfaldig uppgift att fylla, nämligen dels att vara ett statiskt sinnesverktyg, genom hvilket förändringar i kroppens jämvikt bringas till medvetande, dels ock att förmedla förnimmelsen af ljud och toner. Denna dubbla uppgift svarar äfven mot två skilda delar af hörselorganet, af hvilka den del, som möjliggör förnimmelsen af kroppens läge- och ställningsförändringar, är utvecklingshisto-

kt betydligt äldre än den andra delen. Hörselganet såväl hos ryggradsdjur som ock hos flertalet ggradslösa djur låter sig nämligen leda tillbaka till n förstnämnda delen som en enkel grundform. nna har karaktären af en från huden på djupet stjälpt blåsa — en hörselblåsa (fig. 1), som sin insida är delvis utklädd af ett lager epitelller, hörceller, hvilka äro försedda med fina hår sammansatta spröt (hörhår; fig. *a*). Dessa skjuta in i blåsans hålighet, som er ett flytande innehåll, hvari en eller flera sta kroppar (hörstenar, otoliter, otonier; fig. 1 *b*) äro suspenderade. En särild nerv, hvars perifera grenar stå i intim förndelse med hörcellerna, förenar hörselblåsan med pierande afdelning, som i omfång och betydelse når sin höjdpunkt hos däggdjuren och framför allt hos människan. Redan hos de lågt stående fiskformerna, pirålarna (Myxine), utvecklas från hörselblåsan, som här något utdragits på längden och kallas *vestibulum* (fig. 2 *a*), en halfcirkelformig kanal eller *båggång*, hvars båda uti vestibulum inmynnande ändar äro blåsformigt uppdrifna och därför benämnas *ampuller* (fig. 2 *b*). Därjämte utvecklas från vestibulum ett smalt, i sin fria ända något säckformigt vidgadt rör, *ductus endolymphaticus* (fig. 2 *c*). Den på så sätt modifierade ursprungliga hörselblåsan har mycket tunna, mjuka väggar, som på insidan äro utklädda af epitelceller. På tre olika begränsade områden ha epitelcellerna omvandlats till hörceller med

g. 1. Hörselblåsa hos ryggradslöst djur.

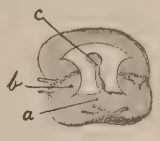

Fig. 2. Hinnlabyrint hos pirålen.

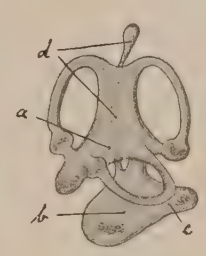

Fig. 3. Hinnlabyrint hos benfiskar.

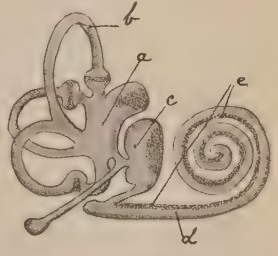

Fig. 4. Hinnlabyrint hos människan.

t centrala nervsystemet (fig. 1 *c*). Hos de encelliga uren, hos protozoerna, saknas, såvidt man känner, entliga sinnesorgan. Det är dock ej osannolikt, att hårbildningar, som uppträda på dessa djurs fria a, icke allenast tjäna som rörelseorgan, utan äfven nna ha en statisk betydelse. Hos metazoerna, hos flercelliga djuren åter, hos hvilka sinnesorgan af ycket olika art kunna utvecklas, uppträda hörselåsor af ungefär den gestalt, som ofvan beskrifvits. os en del af dessa djur kunna blåsorna vara utomdentligt talrika, ända till flera hundra, såsom hos edusorna. Det synes gälla som en allmängiltig reel, att hörselblåsorna hos sådana ryggradslösa djur, vilka ej kunna ställförflytta sig, såsom svamp- och ralldjuren, eller förete ringa rörelseförmåga, såm sjöborrar och sjökorfvar, eller hvilka slutligen fva i hafsbottnens sand och slam eller i jorden, som vissa maskar, äro svagt utvecklade eller ock llständigt saknas. Dessa djurs lefnadssätt har ockgjort närvaron af dylika statiska sinnesorgan ehöflig. Såvidt experimentella undersökningar hitlls ha kunnat ådagalägga, tjäna hos de ryggradssa djuren de nämnda hörselblåsorna eller ”otolitpparaterna” uteslutande som statiska organ. — os ryggradsdjurens lägst stående form, hos lanttfisken, saknas hörselorganet. Hos alla öfriga ggradsdjur finner man otolitapparaten som ett rigt organ, ett på hvardera sidan om hjärnan. I en enkla form, som utmärker organet hos de ryggdslösa djuren, kan man emellertid spåra detmma endast under larvstadierna, t. ex. hos grodnglet. I öfrigt har det statiska organet genomgått ngen mer eller mindre invecklad omestaltning, på samma gång som därjämte ur detmma efter hand utvecklats en speciellt ljudperci-hörhår och i närheten af dessa befintliga otoliter, och inom samma fläckar utbreda sig hörselnervens ändförgreningar. Dessa områden kallas därför äfven hörfläckar, *maculæ* l. *cristæ acusticæ*. (Hörfläckarna med tillhörande nerver äro å fig. 2 synliga å de mörka punkterade ställena.) Hos en annan, pirålarna närstående fiskform, nämligen nejonögat, ha från vestibulum utvecklats tvenne båggångar, hvar och en med en ampull och hörfläck. Hos högre stående fiskar har den ursprungliga hörselblåsan delat sig i en öfre och en undre säckformig underafdelning, hvilka genom ett smalt och kort rör pläga gå öfver i hvarandra (fig. 3 *a* och *b*). Den öfre delen, som kallas *utriculus* (*a*), har utvecklat trenne bågångar, hvar och en med sin säckformiga ampull. Utriculus och hvarje ampull har sin hörfläck (å fig. 3 utmärkt genom finpunktering), i allt byggd i öfverensstämmelse med ofvan gifna beskrifning. Den undre delen, *sacculus* (fig. 3 *b*), är försedd med ett litet knoppformigt bihang, *lagena* (fig. 3 *c*); sacculus och lagena med hvar sin otolitförande hörfläck (å fig. finpunkterad). (*d* å fig. 3 är ductus endolymphaticus.) Hela denna komplicerade apparat, som är ytterst tunnväggig och mjuk, kallas hinnlabyrint. I själfva verket når denna otolitapparat hos fiskarna, i jämförelse med förhållandet hos öfriga ryggradsdjur, sin högsta utbildning, och mycket anmärkningsvärdt är härvid, att densamma hos en del fiskar står i nära sammanhang med simblåsan. Det har på experimentell väg blifvit bevisadt, att flera skilda fiskformer (och troligen äfven alla fiskar) icke höra, men att de reagera för buller, som de förnimma genom ett starkt utvecklad hudsinne. Förmodligen står fiskarnas s. k. sidolinje, som är ett sinnesorgan, i nära sammanhang med dessa sinnes-

företeelser. — Hos de högre ryggradsdjuren, amfibier, kräldjur, fåglar och däggdjur, bibehåller labyrintens öfre del (utriculus och båggångarna, fig. 4 *a* och *b*) i princip samma byggnad som hos fiskarna. Den undre delen (sacculus och lagena) däremot undergår efter hand väsentliga förändringar, börjande hos amfibierna och nående sin höjdpunkt hos däggdjuren och människan. Sacculus (fig. 4 *c*) förminskas till sitt omfång, under det att lagena efter hand utvecklar sig till ett snäckformigt vindadt rör, s n ä c k g å n g e n (*ductus cochlearis*), fig. 4 *d*, hvilken erhåller en ny form af hörfläck, under det att den utvecklingshistoriskt gamla otolitförande hörfläcken försvinner. Denna nya hörfläck, *papilla basilaris cochleæ* (fig. 4 *e*), som eger hörceller med hörhår, men saknar otoliter, utgör hörselsinnets perifera organ. Hos reptilier och fåglar är snäckgången jämförelsevis kort och endast obetydligt vriden, hos däggdjuren däremot antager den formen af en $2^1/_2$ hvarf kring en axel vriden snäcka, h ö r s n ä c k a, *cochlea*. Snäckgångens hörfläck, som i likhet med snäckgången antager en spiralformigt vriden gestalt och som äfven kallas c o r t i s k a o r g a n e t, företer en säregen byggnad, hvilken det emellertid i detta sammanhang torde vara öfverflödigt att beskrifva.

För alla ryggradsdjurs hörselorgan är det utmärkande, att detsamma omgifves af ett af vätska fylldt, stora hela återgifver hinnlabyrintens allmänna form. — Hos fiskarna och äfven hos en del amfibier består hörselorganet endast af labyrinten, innesluten i sin kapsel; och ledningen från yttervärlden till organet förmedlas endast genom de omedelbart under huden liggande skallens ben. Hos de luftandande ryggradsdjuren åter tillkomma till ofvan skildrade hörselorgan särskilda biapparater, som ha till uppgift att skärpa och förfina hörselintrycken. Ljud och toner ha nämligen i luften en vida nyansrikare natur än i vattnet och blifva därför af vida större betydelse för existensbetingelsen. Hos en del amfibier samt hos kräldjur, fåglar och däggdjur — således hos djur med en cochlea — stjälper sig en rörformig förlängning från svalghålan ut mellan huden och labyrintkapseln och bildar därvid t r u m h å l a n (*cavum tympani*) med ö r t r u m p e t e n l. e u s t a c h i s k a r ö r e t (*tuba Eustachii*), genom hvilket senare trumhålan (fig. 5 *a*) står i öppen kommunikation med svalghålan (fig. 5 *x*). Mellan huden och trumhålan utvecklas vidare, hos kräldjuren endast antydningsvis, något mera tydligt hos fåglarna, en rörformig inbuktning af huden mot trumhålans yttre vägg, y t t r e h ö r s e l g å n g e n. Denna når hos däggdjuren sin största utveckling (fig. 5 *b*), där äfven tillkommer ett ljudfångande y t t e r ö r a (fig. 5 *c*). Där yttre hörselgångens och trumhålans väggar mötas, bildas t r u m h i n n a n (*membrana tympani*), fig. 5 *d*. Hos djur med trumhåla ombildas en del af käkapparatens skelettdelar till h ö r s e l b e n, hvilka utbreda sig mellan trumhinnan och ett ovalt hål, o v a l a f ö n s t r e t (*fenestra ovalis* l. *vestibularis*), i benlabyrintens yttre, mot trumhålan vettande vägg. Hos amfibier, kräldjur och fåglar förefinnes endast ett sådant hörselben, *columella*, hvars ändar äro rörligt infogade i trumhinnan och det ovala fönstret. Hos däggdjuren inskjuta sig mellan samma ben, som här på grund af sin form kallas s t i g b y g e l n (*stapes*), fig. 5 *e*, och trumhinnan, två andra hörselben, nämligen s t ä d e t (*incus*), fig. 5 *f*, och h a m m a r e n (*malleus*), fig. 5 *g*; och det bildas härigenom en fjädrande benkedja, som har till uppgift att försvaga trumhinnans starkare skakningar, att förstärka svagare svängningar samt att öfverflytta dessa så modifierade rörelser — betingade af ljudvågor — på det ovala fönstret. Detta i sin tur öfverflyttar rörelserna på det perilymfatiska rummets vätska, som i sin tur sätter hinnlabyrinten i motsvarande svängningar. Dessa senare försätta hörcellerna i papilla basilaris cochleæ i ett visst adekvat retningstillstånd, hvilket genom nervtrådarna ledes till hjärnan och där framträder för medvetandet såsom hörselintryck.

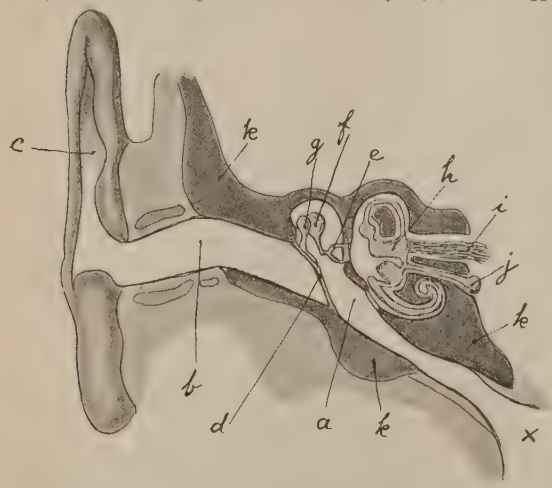

Fig. 5. Människans hörselapparat, i tvärsnitt genom hufvudet. (Hinnlabyrinten med snäckan är något schematiskt återgifven.) *a* trumhålan, *b* yttre hörselgången, *c* ytterörat, *d* trumhinnan, *e* stigbygeln, *f* städet, *g* hammaren, *h* utriculus med båggång, *i* hörselnerven, *j* ductus endolymphaticus, *k* benväfnad, *x* svalget.

s. k. perilymfatiskt, rum och att det jämte detta innesluter i en fast kapsel, som hos en del fiskar består af broskväfnad, hos öfriga ryggradsdjur af benväfnad. Denna kapsel, som ingår i kraniets sammansättning, i det att den tillhör tinningbenen, är i regel öppen mot skallens hjärnhåla. Som ofvan nämnts, är hörselorganets vägg mycket tunn och mjuk, hvaraf namnet *hinnlabyrinten*, i motsats till den omgifvande *benlabyrinten*, hvars hålighet i det

2. *Fysiol.* Hörselorganet försättes i verksamhet genom ljudet. För att ett ljud skall förnimmas, måste de svängningar, af hvilka det bildas, träffa hörnervens ändförgreningar i labyrinten (jfr fig. och dess förklaring). Detta sker därigenom, att labyrint-

ätskan själf försättes i svängningar. Till labyrintätskan kunna svängningarna ledas på tre vägar:) genom labyrintens benväggar, såsom fallet är, då den ljudande kroppen står i omedelbar beröring ned hufvudskallen, t. ex. då en stämgaffel ställes not tänderna; 2) genom luften i trumhålan och unda fönstret; denna ledning är af ringa betydelse; 3) genom stigbygeln och ovala fönstret; detta r det vanligaste sättet. De svängningar, i hvilka uften försatts genom rörelsen i den ljudande kropens minsta delar, råka först ytterörat, hvilket hos de lesta däggdjur spelar rollen af en hörtratt, som kan ändas åt olika håll alltefter den riktning, hvarifrån ljudet kommer; ytterörat reflekterar då ljudet yttre hörselgången, i hvars botten detta råkar trumhinnan, som försättes i svängningar, hvilka genom örbenen öfverföras till ovala fönstret. Därigenom ommer labyrintvätskan att utföra svängningar, om till antal, form och styrka stå i det närmaste amband med luftens svängningar. De ljudförnimelser vi sålunda erhålla indelas vanligen i *toner* ch *sus* eller *buller*. De förra uppkomma genom periodiska och regelbundna svängningar; de senare beo på oregelbundna och icke periodiska svängningar ller af enstaka stötar. Ljudet kännetecknas genom in styrka, tonhöjd och klangfärg. Det svagaste jud vi kunna förnimma uppgifves vara det, som ppstår, då ett stycke kork af 1 mg. vikt faller rån 1 mm. höjd på 90 mm. afstånd från örat. Tonhöjden beror af antalet svängningar i sekunden. För att ett ljud skall uppfattas som en ton och icke om ett antal på hvarandra följande enkla stötar, öra minst 11 till 16 dubbla svängningar i sekunden räffa örat; stiger svängningarnas antal utöfver omkr. 11,000 i sekunden, förnimmas de icke mera genom örseln. Först vid omkr. 40 svängningar börja tonerna erhålla en bestämd musikalisk höjd; de högsta musiken använda tonerna ha ett svängningstal af omkr. 4,800. — Örat eger en utmärkt förmåga att särskilja olika höga toner; dock har det svårare att bestämma det absoluta svängningstalet än relationer, om motsvara vissa, bestämda förhållanden mellan svängningstalen, d. ä. tonskalans intervaller. Mycket uppöfvade musiker kunna vid svängningstal af omkr. 500 särskilja toner, hvilka blott med $^1/_8$ svängning afvika från hvarandra. — Ljudets klangfärg har sin grund i närvaron af öfvertoner; den nest utmärkande egenskapen hos hörselorganet är nämligen den, att det tillåter oss att analysera ett af flera enkla toner sammansatt ljud och i detsamma särskilja de olika beståndsdelarna. Det fordras visserligen en viss öfning för att kunna uppgifva, hvilka dessa beståndsdelar äro, men äfven det minst uppöfvade öra är i stånd att så att säga omedvetet iaktaga dessa. I detta afseende är hörselorganet allenastående bland alla sinnesorgan. — Beträffande den olika uppgift, som tillkommer hörselorganets skilda delar, märkes följande. Ytterörat och mellanörat äro endast ljudledande apparater. Det eustachiska röret tjänar till att ventilera trumhålan: vanligen tillsluten, öppnar sig dess mynning i svalget hvarje gång vi svälja, äfvensom i mindre grad vid djupa inandningar o. s. v., och tillåter sålunda den yttre luften att tränga in, till följd hvaraf trycket i trumhålan blir lika med det atmosfäriska trycket. Tillöppning af eustachiska röret medför svåra störingar af hörseln. Af de delar, som sammansätta labyrinten, är hörsnäckan för hörselförnimmelserna den viktigaste, alldenstund det är där, som den noggranna analysen af ljudet med hänsyn till tonhöjd och klangfärg eger rum. De halfcirkelformiga kanalerna och ampullerna ha måhända alls ingenting att göra med hörseln, och i alla händelser ha de därjämte en annan, mycket väsentlig uppgift. Såras nämligen en af dem, inträda märkvärdiga störingar i djurets rörelser: pendelartade rörelser af hufvudet i den sårade kanalens plan och tvångsrörelser. På grund af dessa företeelser, likasom af den omständigheten, att dessa kanaler alltid äro anordnade i tre mot hvarandra vinkelräta plan, motsvarande rummets tre dimensioner, har man antagit, att de skulle utgöra ett organ för förnimmelsen af hufvudets läge och lägeförändringar. Äfven hörselsäckarna ha en likartad betydelse. — Nyttan af två öron ligger företrädesvis däri, att den i alla fall osäkra uppfattningen af den riktning, hvarifrån ljudet kommer, underlättas, alldenstund oftast det ena örat träffas kraftigare än det andra af luftens svängningar. Afståndet från ljudkällan bedöma vi efter ljudets styrka. Jfr Klangfärg, Ljud och Ton. 1. E. Hgn. 2. R. T—dt.

Hörselsten, Hörsten (*otolit*), *anat.* och *zool.* Se Fiskar, sp. 415, och Hörselorgan 1.

Hörsholm (urspr. Hyrningsholm), dansk köping i norra Själland, 22 km. n. om Köpenhamn. 1,140 inv. (1906). Här ligga ännu resterna af det praktfulla Hirschholms slott, som drottning Sofia Magdalena 1737—44 med stora kostnader midt i ett träsk uppförde och där hon och hennes gemål Kristian VI ofta residerade; han dog där 1746. Äfven på Karolina Matildas och Struensees tid (1770—71) vistades hofvet ofta på H., och hennes — i själfva verket deras — dotter Lovisa Augusta föddes där 1771. Dit tågade (10 sept. s. å.) de missnöjde norske matroserna och fordrade sin innestående lön. 1810—12 raserades slottets hufvudbyggnad på grund af bristfällighet. E. Ebg.

Hörsne med Bara, socken i Gottlands län, Norra häradet. 3,653 har. 417 inv. (1908). H. utgör ett konsist. pastorat i Visby stift, Medelkontraktet. Ganska vanligt är, att benämningen är blott Hörsne.

Hörsnäcka, *anat.* Se Hörselorgan 1, sp. 287.

Hörsten, *anat.* Se Hörselsten.

Hörup, socken i Kristianstads län, Ingelstads härad. 1,334 har. 743 inv. (1908). Annex till Löderup, Lunds stift, Ingelstads kontrakt.

Hörup, Viggo, dansk publicist och politiker, kusin till Holger Drachmann, f. 22 maj 1841, d. 15 febr. 1902, blef 1867 juris kandidat och invaldes 1876 i folketinget, där han snart blef en af radikala vänsterns ledare och dess mest till ytterlighet gående talare. 1877 utnämndes han till åklagare vid riksrättsåtalen mot f. d. ministrarna Krieger, Hall o. a., men lyckades på grund af alltför vidtgående påstå-

enden ej få dem fällda. Han var sedan 1873 medarbetare i vänsterns hufvudorgan, ”Morgenbladet”, och 1881—83 dess redaktör tills. med K. Berg och E. Brandes. Då den förstnämnde sökte närma sig F. Bojsen och hans politiska vänner för att grunda ”danska vänstern” (1884), måste H. lämna den redaktionella ledningen af ”Morgenbladet”, men uppsatte i okt. 1884 med E. Brandes tidningen ”Politiken”, hvars redaktör han förblef till 1901 och där han förde radikala vänsterns (”européernas”) talan. 1887—90 tillhörde han ”det forhandlende venstre” i motsats till Berg, ja, sökte t. o. m. genom direkta underhandlingar med högerns ledare åstadkomma en politisk förlikning, rent af med väsentliga medgifvanden åt utvecklingen af försvaret, fastän han eljest var den skarpaste motståndare härtill, då han i militarismen såg demokratiens värste fiende. 1890 sammanslöt han sig ånyo med Berg för att bekämpa F. Bojsens nya förhandlingspolitik, som 1894 slutade med ”forliget”; men redan 1892 undanträngdes han i sin valkrets Kjöge af Alberti och fick ej vidare säte och stämma i riksdagen. Dessutom miste han posten som statsrevisor (som han varit sedan 1879) och återfick den först 1895. Däremot blef han i den första vänsterministären vid systemskiftet i juli 1901 minister för offentliga arbeten; men som han redan då var dödssjuk, hann han uträtta blott mycket litet de 7 återstående månaderna af sin lifstid. H. hade otvifvelaktigt största betydelsen som journalist: han var en mästerlig stilist och bitande kvick som agitator; han egde en sällsynt förmåga att sammanträngа hela sin tankegång i några få slagord. Redan 1876 ljöd parollen: ”Ingen over og ingen ved siden af folketinget”. Mot försvarsrörelsen utslungade han satsen: ”Hvad kan det nytte?” samt det hånfulla uttrycket ”vandrende lirekasser” emot de officerare, som landet rundt agiterade för saken. Genom sin våldsamhet dref han dock snarare motståndarna till handling och befordrade således i själfva verket den sak, han helst ville hålla tillbaka. Liksom han 1882—86 var den ifrigaste förespråkare för ”visnepolitiken”, tog han efter 1890 skarpast till orda mot arbetet för praktiska reformer, innan författningsstriden slutat med seger för vänstern; ”Reformidioter” var då hans speglosa. Han ansåg det nämligen för en hufvuduppgift att ”radikalisera” folkets hela tankegång (han hade tidigt nära anslutit sig till G. Brandes); då skulle grundlagen, som under provisorierna måste sägas ha annullerats, med tiden återuppstå af sig själf i full kraft och härlighet. 1902—04 utkom ett urval af hans tidningsartiklar och tal: *V. Hörup i tale og skrift* (3 bd). 1908 reste H:s anhängare en af J. Willumsen modellerad, stående bronsstaty af honom i Rosenborg have. E. Ebg.

Hösch, järn- och stålverk. Se Dortmund.

Höskallra, *bot.*, namn på arter af släktet *Rhinanthus*.

Hösmål, affall af blad och andra smådelar, som smulats från hö.

Hösnufva, *med.* Se Höfeber.

Hössna (Hösna), socken i Älfsborgs län, Redvägs härad. 6,383 har. 869 inv. (1908). H. bildar med Gullered och Strängsered ett konsist. pastorat i Skara stift, Redvägs kontrakt.

Höst, en af de fyra årstiderna, som astronomiskt (men ej meteorologiskt) för norra jordhalfvan begynner vid höstdagjämningen (23 sept.) och för södra jordhalfvan vid vårdagjämningen (21 mars). Jfr Dagjämning och Årstider. E. J.*

Höst, Jens Kragh, dansk författare, f. 1772, d. 1842, blef 1792 juris kandidat och kort därefter sakförare samt 1801 assessor i Hof- og stadsretten, men miste 1808 ämbetet därför, att han skrifvit en inlaga till förmån för en författare. Senare fick han dock pension och 1817 tillåtelse att taga juris doktorsgrad. Han utvecklade stor, men rätt ytlig författarverksamhet, utgaf efter hand en rad litterära eller kåserande tidskrifter af kort varaktighet och många öfversättningar samt författade några historiska skrifter, i synnerhet om Kristian VII:s regeringstid. Största betydelsen har *Grev J. F. Struensee og hans ministerium* (3 bd, 1824, tillökad ty. öfv. 1826—27), fastän genomträngd af okritisk beundran för denne statsman. H. var en af dem, som tidigast och ifrigast sträfvade att åstadkomma samförstånd mellan Nordens folk, ledde 1795 tidskriften ”Nordia” som gemensamt organ, var den egentlige stiftaren af Det skandinaviske litteraturselskab (1796) och i 6 år dess sekreterare samt författade flera afhandlingar i dess tidskrift. H. utarbetade äfven *Svensk haandordbog* (1799) och *Svensk sproglære* (1808). Efter statshvälfningen i Sverige 1809 sändes H. till Stockholm att verka för Fredrik VI:s val till tronföljare och var efter Karl Augusts död 1810 äfven upphofsmannen till ”ballonproklamationerne”, som hade samma syfte. Se vidare H:s *Erindringer om mig og mine samtidige* (1835) och J. Ekedahl, ”J. K. H:s verksamhet i den svenska kulturens tjänst” (i Festskriften till Schück, 1905). E. Ebg.

Höstack. Se Höbärgning.

Höstadonis, *bot.*, namn på *Adonis autumnalis*, hvilken, odlad som prydnadsväxt, äfven bär namnen bloddroppar, gossen i det gröna.

Höstaster, *bot.*, namn på *Chrysanthemum roseum* (*Pyrethrum roseum*).

Höstbie'nn, *bot.* Se Hapaxant.

Höstbruk, *landtbr.*, åkerns bearbetning på hösten, består hufvudsakligen i upplöjning af den jord, som skall besås följande vår, och den, som skall trädas följande sommar. H. J. Dft.

Höstdagjämning, *astron.* Se Dagjämning.

Hösteting, *jur.* Se Ting.

Höstfibla, *bot.*, namn på *Leontodon autumnalis*.

Höstfloden. Se Flod 2.

Höstflox, *bot.*, namn på *Phlox autumnalis*.

Höstfrukt, *trädg.*, sådan frukt (äpplen och päron), som är njutbar från midten af oktober till jul. Jfr Vinterfrukt.

Höstgröe, *bot.* Se Poa.

Höstmaaned [-måned], da. Se Augusti.

Höstmånad. Se September.

Höstsyren, *bot.*, namn på *Phlox autumnalis*.

Höstsådd, *landtbr.*, sådd på hösten af växter, som skola fortsätta att växa följande sommar. (Se Höstsäd.) I trädgårdarna höstsås stundom frö af morötter, palsternackor och en del andra fröslag, som gro tidigt följande vår och då hinna tidigare utveckling än efter vårsådd. H. J. Dft.

Höstsäd, *landtbr.*, säd, som sås på hösten för att öfverlefva vintern och skördas följande sommar. I Sverige odlas vanligen endast hvete och råg, i landets södra delar stundom äfven korn som höstsäd. H. J. Dft.

Höstved, *skogsv.* Se Trä.

Hösåte, *landtbr.* Se Höbärgning.

Hötjuga, tvåkloig högaffel af trä. Se Gaffel 4.

Höttr, isl. Se Hott.

Höttringen, *zool.* Se Höttringsläktet.

Höttringsläktet l. Roskarlsläktet, *Strepsidæ, zool.*, hör till brockfåglarnas familj (*Charadriidæ*) och ordn. *Charadriiformes* inom fåglarnas klass. Näbben är tämligen svag, rak, kägelformigt utdragen, lika lång som hufvudet. Benen äro korta, framtill försedda med tvärsköldar; framtårna fria; hellantån är lika lång som tarsen, baktån liten. Den hithörande arten, höttringen l. roskarlen, *S. interpres*, vistas nästan uteslutande vid hafsstränderna, där den lefver parvis på skär och klippor samt föder sig af hvarjehanda smådjur. I sommardräkt har den hufvudet hvitt, med svarta småstreck ofvan och svarta band på sidorna, bakhalsen hvit, framryggen, skuldrorna och de större vingtäckarna brokiga af svart och roströdt, bakryggen, öfvergumpen och öfre stjärttäckarna hvita, ett bredt band på gumpen, en baktill afbruten halsring, framhalsen och bröstets sidor svarta, öfriga undre delar hvita, vingandpennorna svarta, med hvita spolar, stjärten svart med hvid rotända, i spetsen och på sidorna mer eller mindre hvit, näbben svart och benen gulröda. Längden är omkring 25 cm. Om vintern äro hufvudet och halsen gråbruna, ryggen, skuldrorna och de större vingtäckarna svartbruna, med brunaktiga eller rostbruna fjäderkanter och de svarta delarna försedda med grått fjäderbräm. Roskarlen häckar allmänt utefter Sveriges hela kust och lägger sina 4 grönbruna eller gröngrå, med grått och brunt marmorerade ägg i en liten håla. Vintern tillbringar den i sydligare länder. C. R. S. (L—e.)

Hövolm, *landtbr.* Se Höbärgning.

Hövändare, *landtbr.*, körredskap, som man använder att vända det slagna höet för att befordra dess torkning. Af hövändare finnas hufvudsakligen två konstruktioner: den engelska, där höet sättes i rörelse af på en roterande axel sittande gafflar, och den amerikanska, försedd med fram- och återgående gafflar, som kasta höet bakåt. Hövändare användas jämförelsevis föga i Sverige. H. J. Dft.

Hövärde, *landtbr.* Se Fodermedel, sp. 697.

Höxeröd, socken. Se Högseröd.

Höxter, kretsstad i preussiska reg.-omr. Minden (Westfalen), vid Weser. 7,699 inv. (1905). Tillverkning af cement, papper, gummivaror och tegel; färgjuteri. Sjöfart. I närheten slottet Korvey (se d. o.), förr kloster. I mars 1632 tillfogade Pappenheim vid H. svenskarna en ej obetydlig förlust. I sept. s. å. intogo dessa under Baudissin ett befäst läger vid H., hvarifrån de dock snart utmanövrerades af Pappenheim. 1633 (10 april) intogs H. af de kejserlige. J. F. N. L. W:son M.

Höyen, Niels Laurits Anders, dansk konsthistoriker, f. 4 juni 1798 i Köpenhamn, d. där 29 april 1870, blef student 1816, företog 1822—25 en studieresa samt utnämndes 1829 till professor i historia och mytologi vid konstakademien i Köpenhamn, med åliggande att föreläsa konsthistoria. 1839 blef han inspektör och sedermera direktör vid den kungliga tafvelsamlingen samt kallades 1856 till professor i konsthistoria vid Köpenhamns universitet. Hans föreläsningar i allmän konsthistoria uppenbarade omfattande lärdom, stort skarpsinne och "fenomenal vältalighet". Hans största förtjänst ligger dock i den varma, oegennyttiga kärlek, hvarmed han omfattade den danska konsten. Med offentligt understöd reste han — ända in i sena ålderdomen — i olika delar af Danmark, tog noga reda på äfven de minsta spår af inhemsk konstnärlig verksamhet och räddade därigenom många äldre minnesmärken från undergång samt gaf impulsen till den kommission, som senare tillsattes för danska minnesmärkens bevarande, och i allmänhet till det varma intresse, hvarmed denna sak numera omfattas af såväl staten som enskilda. Det var hufvudsakligen H., som genomdref planen till Viborgs domkyrkas ombyggande i dess ursprungliga stil. H. stred för en nationell anda i konsten och bidrog i betydande mån att väcka och underhålla konstnärernas kärlek till dansk natur och danskt folklif. Hans personliga insats i sin tids kultur var mycket stort. Hans skrifter (till allra största delen studier öfver dansk konst), jämte lefnadsteckning — "Höyens levned" —, utgåfvos af L. Ussing (1871—76). Jfr J. Langes uppsats "H. som docent og forfatter" (i "Udvalgte skrifter", del 3). Ph. W.*

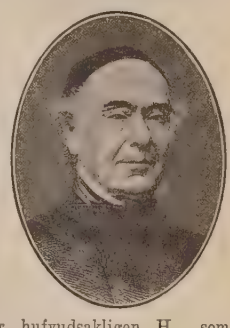

Höyer, Cornelius, dansk målare, f. 1741, d. 1804, studerade dels i Köpenhamn, dels i Paris och Italien samt var redan 1769, då han återkom hem, en ansedd konstnär inom sitt fack, miniatyrmåleriet. 1770 blef han hofminiatyrmålare och medlem af konstakademien. Från 1777 var han dennas sekreterare. Ph. W.*

Höyer, Edgar, dansk författare, f. 24 okt. 1859, juris kandidat 1883 och overretssagförer 1886, har sedan 1888 skrifvit en rad skådespel, hvaraf flera gjort mycken lycka och uppförts ej blott i Köpenhamn, utan äfven på danska landsortsscenerna samt i Sverige och Tyskland. Nämnas må *Dristig vovet* (1888), *I ravnekrogen* (1891), *Scenens börn* (1895), *Familjen Jensen* (1897), *Standensære* (1907) och *Bröderne Hansen* (1908). Det är kvicka, om än litet bittra skildringar af hvardagslifvet, utförda med ypperlig beräkning af scenisk effekt. E. Ebg.

Höyer-Möller, Erik. Se Möller, Erik Höyer.

Höysgaard [hö'jsgår], Jens, dansk språkforskare, f. 1698, d. 1773, blef 1719 student, tog 1727 baccalaureusgraden samt blef 1737 universitetspedell och 1759 klockare vid Trinitatiskyrkan. Som inlägg i en rättskrifningsstrid utgaf han 1743 två små *Prøver af dansk orthographie*, där han framställde ett tämligen konstigt system af accenttecken; de åsyftade att uttrycka vokalernas olika längd, ljud och tonvikt. Därefter utkommo den omfångsrika skriften *Accentuered og raisonnered grammatica* (1747, med bihang 1769) och hufvudverket *Methodisk forsög til en fuldstændig dansk syntax* (1752). Fastän utan kännedom om fornspråket, förde H. den danska språk-

forskningen ett afgörande steg framåt. Han påvisade först den danska vokalserien samt den säregna danska ”stöttonen” och accenten; hans syntax vittnar om fin iakttagelseförmåga och skarpt sinne för logik samt om klar öfverblick vid stoffets ordnande. H. var dessutom den förste i Danmark, som utgaf en kort *Lærebog i integralregning* (1759; 2:a uppl., 1767, behandlade äfven differentialkalkylen). E. Ebg.

Höåm, mått för hö, på kameralspråket kallad skattehöparm, mäter 216 kub.-fot (5,7 kbm.), således 6 fot i längd, bredd och höjd. Kbg.

är den nionde bokstafven i det svenska alfabetet. *Tecknet* är detsamma i det latinska alfabetet och i de båda runraderna. I den äldre runraden r | det elfte tecknet, det nionde i den yngre, hvarst "stunget *i*", ᛁ, som tecken för *e*, senare därur tvecklade sig. Minuskeln (*i*) började skrifvas med prick öfver sig på 1000-talet. I äldsta fornnorska iksom fornsvenska handskrifter brukas dock ett *i* tan prick (stundom i stället med accent). I handkrifter från medeltiden och äfven från senare tid är tecken för såväl *i* som *j* (se under *J*). I svenskan är numera i regel tecken för *i*-ljud, men i främmande ånord stundom för andra ljud, såsom för *j*, t. ex. *ingeniör* (jämte *ingenjör*), för *sj*, t. ex. i *nation*, *ortion*; sällan är *i* stumt, såsom i *Sver(i)ge*, *När(i)ke*. danskan är *i* stundom tecken för ett mycket öppet jud, som af några författare angifves som ett melanljud mellan *i* och *e*, af andra anses vara *e*-ljud; letta ljud rimmar ock i danskan med *e* (t. ex. *lidt*, *pids* rimma med *hedt*, *tilfreds*). I engelskan återifver *i* som tecken för långt ljud diftongen *ai* (eller *i*), som tecken för kort ljud *i*-ljud, framför *r* (ej ubbelt) åter ett ljud, som närmar sig *ö* (t. ex. *irtue*, utt. ungefär vörtju). I holländskan är *i* ramför konsonant ofta tecken för ett ljud, som närmar sig *e* (t. ex. *ik*, utt. nästan som ek). I ranskan är *i* i regel tecken för *i*, men efter perpirerad explosiva tecken för det enkla *tje*-ljudet t. ex. *pitié*, utt. pitjē). — I förbindelse med andra ecken förekommer *i* i många olika användningar. svenskan kan *i* jämte föregående *g*, *s*, *ss*, *t*, *st* lånord utmärka *sje*-ljud, t. ex. *religiös*, *division*, *nission*, *lektion*, *Kristian*; *xi* kan utmärka *ksj*, t. ex. *Växiö* (jämte *Växjö*), *reflexion*. I förbindelserna *ai*, *i*, *oi* o. s. v. är *i* i månget språk tecken för det sista judet i en diftong, hvilket i allmänhet är *i* (stundom), men i franska *oi* är *a*. I franskan, liksom i engelkan, utmärker däremot *ai* *ä*-ljud. I gotiskan är *i* i många fall framför *r* och *h* äfven tecken för (e). Förbindelsen *ei* är i franskan tecken för *ä*, engelskan oftast för *ä* eller *i*, i gotiskan för *ī*. holländskan är *ij* tecken för *āi*. I tyskan, holändskan och stundom i engelskan är *ie* tecken för *ī*, engelskan äfven för *ai* (eller *āi*), undantagsvis för (*friend*). I många språk, såsom i de romanska, r åter *i* i *ie* tecken för det första ljudet (konsonantiskt *i*) i en s. k. stigande diftong, liksom i *ia*, *io*, *iu* m. fl. dylika förbindelser. I franskan äro *im* och *in*, *aim*, *ain*, *eim*, *ein* oftast tecken för nasalt *ä*-ljud. I italienskan och rumänskan är *ci* framför "hårda" vokaler tecken för ett *tj*-ljud (med hörbart *t*). Om *gi* se under *G*. — I lettiskan finnes ett tecken *i*, som utmärker *ia*; i litauiskan finnes ett *į*, som är tecken för ett *i*, efter hvilket nasal bortfallit, men som uttalas som vanligt *i*. Vid omskrifning af fornslaviska och ryska nyttjas *ï* såsom tecken för ett kort, svagt *i*-ljud, som dock i nyryskan ej längre uttalas.

Ljudet i är i svenskan en hög, främre, icke labialiserad vokal, som är väsentligen spänd (dock något mera slapp såsom kort, t. ex. i *vidd*, än som lång, t. ex. i *vid*). I flera främmande språk, liksom i svenska dialekter, finnes ett slappt och väl oftast äfven något längre bak bildadt *i*-ljud, som ofta närmar sig *e*. Ett med uppåtböjd tungspets bildadt *i*-ljud finnes i flera svenska dialekter; det är bekant under namnet "Viby-*i*" (efter Viby socken i Närke). — *I*-ljudet har i de germanska och särskildt i de nordiska språken ett flerfaldigt ursprung. Det kan emellertid i de flesta fall återföras antingen till ett urgermanskt och indoeuropeiskt *e* eller ock till den indoeuropeiska diftongen *ei*. Ur *e* har oftast *i* uppkommit framför ett (sonantiskt eller konsonantiskt) *i* eller framför *m* eller *n* med följande konsonant, t. ex. *midja* (jfr lat. *medius*), *vind* (lat. *ventus*). I dessa fall är *i* samgermanskt. Dessutom har i olika germanspråk i olika fall *i* utvecklats ur *e*, t. ex. sv. *gifva* (isl. *gefa*, ty. *geben*), ty. *ich* (isl. *ek*). Gotiskan har gått längst i utvecklingen af *i* ur *e*, i det att där *e* alltid blifvit *i*, utom framför *r* och *h*. Ur *ei* har *i* uppkommit dels genom en samgermansk sammandragning till *ī*, såsom i t. ex. *rida*, *lida*, dels genom en vida tidigare indoeuropeisk försvagning af detta *ei* till *i* i trycksvag stafvelse (det s. k. svaga rotstadiet), såsom i t. ex. *ridit*, *lidit* (jfr i grek. *leipo*, men *elipon*). Af de germanska språken är i synnerhet nyengelskan rik på *i*-ljud, uppkomna på annat sätt än de nämnda, t. ex. i *deep* (djup), *deem* (döma), *deed* (dåd). I nyhögtyskan har en stor mängd *i* uppkommit ur *iu* genom mellanstadiet *ie*, som ännu anges af skriften, t. ex.

tief (djup). — I italienskan och rumänskan står *i* ofta för äldre *l*, t. ex. it. *chiave*, rum. *chiae* (lat. *clavis*). I nygrekiskan har *i* i många ord uppkommit af forngrekiska *ei*, *oi*, *ē*. Det nygrekiska uttalet af *ē* (*η*) som *i* kallas itacism. Fr. L—r. (Ad. N—n.)

Om bokstafven *i* såsom tecken för den *imaginära enheten* se Imaginära storheter. — I *logiken* betecknar *I* ett partikulärt affirmativt omdöme, t. ex. några djur äro bevingade. — På äldre franska *mynt* betecknar denna bokstaf *Limoges* och på tyska riksmynt *Hamburg*. — Som taltecken är i grekiskan *I* (*ι'*) = 10 och ,*ι* = 10,000; i latinet I = 1, II = 2, III = 3, IV = 4, IX = 9; å andra sidan VI = 6, VII = 7, XI = 11 o. s. v.; IIIC = 300, IIM = 2,000 o. s. v. — I fornromerska inskrifter och handskrifter är *I* = *Julia*, *Julius*, *Junius*, *Juno*, *Jupiter*, *imperator*, *in* o. s. v. — Som kemiskt tecken är I (J) = 1 atom jod.

"I", signatur för Oskar Josef Alin (se d. o.).

Ia., förk. för nordamerikanska staten Iowas namn.

Ia. Se Idvatten.

Ia'cchus. Se Iakchos.

Ia'kchos (grek. *Ἴακχος*, lat. *Ia'cchus*), *grek. myt.*, ett af guden Dionysos' (Bakchos') många binamn, under hvilket han i de eleusinska mysteriernas hemlighetsfulla gudstjänst dyrkades vid sidan af Demeter och Persefone (Kore). Se Dionysos och Eleusinska mysterierna. A. M. A.

Iakttagelse. 1. *Psyk.*, erfarenhet eller varseblifning, som är resultat af en afsiktlig uppmärksamhet och därför erhåller en högre grad af medvetenhet eller klarhet och tydlighet. Dess psykologiska beskaffenhet beror först och främst på själfva varseblifningens art och grad. Denna kan antingen tillhöra den yttre erfarenheten, då den består af sinnesförnimmelser och står lägre eller högre alltefter det ifrågavarande sinnets utveckling hos den iakttagande; eller ock hör den till den inre erfarenheten, utgör en själfiakttagelse, i hvilken ingå element af omedelbar erfarenhet lika väl som i den yttre erfarenheten. Emellertid är iakttagelsen aldrig blott sinnesförnimmelse eller omedelbar inre erfarenhet, utan den förutsätter eller innebär alltid element af förståndsfunktioner, af analys och syntes. Då nämligen uppmärksamhetens omfång med afseende på det, som uppmärksammas, alltid är desto mer begränsadt, ju intensivare uppmärksamheten är, så förutsättes för iakttagelsen en analys af föremålet, så att man iakttager en sida däraf i sänder. Detta återigen förutsätter föregående förståndsverksamhet, hvilken lämnat som resultat abstrakta synpunkter för iakttagelsen. Om det t. ex. gäller att iakttaga väderleken, måste man för en högre utveckling af iakttagelsen iakttaga temperaturen, lufttrycket, vinden, nederbörden o. s. v. hvar för sig. Ju högre utvecklade dessa förberedande förståndsfunktioner äro, desto bättre blir iakttagelsen, hvarför t. ex. den vetenskapliga meteorologens väderleksiakttagelser stå så mycket högre än den olärde bondens. Men de enskilda iakttagelserna måste ock genom en syntes sammanställas till en totaliakttagelse af föremålet, så vidt möjligt är, i hela dess individualitet. Och denna syntes får ej komma blott först efteråt vid bearbetningen af de enskilda iakttagelsernas resultat, utan måste ingå som ett i viss mån intuitivt moment i iakttagelsen själf, hvarförutan man löper fara att "icke se skogen för träden". Förmågan af iakttagelse är därför en mycket komplicerad själsförmögenhet och i hög grad olika hos olika människor, beroende på olika anlag och olika öfning. I samma situation göra därför olika människor helt olika iakttagelser, beroende på skilda intressen, olika förberedande kunskaper, olika sinnesutveckling o. s. v. Särskildt spela de förkunskaper, med hvilka man går till iakttagelsen, en viktig roll för iakttagelsens eget kunskapsvärde. Ej blott att dessa kunskaper, som man på förhand eger om saken, möjliggöra att använda för densamma väsentliga synpunkter vid iakttagelsen, under det att den okunnige löper fara att fästa sig vid endast det oväsentliga i iakttagelsen, utan kunskaperna underlätta omedelbart själfva iakttagelsen, i det att man lättare märker det, som man väntar få se, än det oväntade. Tydligt framträder detta vid s. k. vexirbilder, t. ex. någon af de vanliga teckningarna, vid hvilka man skall besvara frågan: "hvar är katten?" l. d. Innan man upptäckt katten bland den förvirrande mångfalden af linjer i teckningen, förefaller bilden som föreställande något helt annat, men sedan man en gång fått uppmärksamheten riktad på de linjer, som tillsammans bilda katten, och i sin uppfattning förenat dem till totalbilden af en katt, kan man icke se teckningen, utan att just dessa linjer och den af dem danade bilden ständigt framträda med särskild tydlighet framför teckningens öfriga delar. På likartadt sätt är det, som den kunnige naturforskaren ser så oerhördt mycket mer i naturen än den obildade. Exemplet med vexirbilden är ock egnadt att belysa, hvad ofvan sagts om betydelsen af den syntes, som jämte analysen måste ingå i hvarje högre utvecklad iakttagelse. Man får aldrig se katten i teckningen, om man icke har förmåga att till hans bild syntetisera vissa enskilda linjer, med bortseende från de andra, hvilket sistnämnda härvid är det analytiska momentet.

2. *Log.* All vetenskap grundar sig ytterst på iakttagelse, hvilken därvid blir ej blott afsiktlig, utan ock planmässig. De tillfälliga varseblifningarna kunna endast händelsevis skänka vetenskapen kunskapsmaterial, såsom enligt anekdoten vid Newtons upptäckt af tyngdlagen genom reflexion öfver ett äpples fall; den egentligt vetenskapliga forskningen är ett arbete, som planmässigt samlar erfarenhet genom iakttagelser af verkligheter. När dessa iakttagelser äro i högre grad exakta, t. ex. inom astronomien och meteorologien, kallas de vanligen observationer (se d. o.). De vetenskapliga iakttagelserna kunna på olika sätt indelas. 1. Man skiljer mellan *själfiakttagelse* och *iakttagelse af något annat* (någon annan), allteftersom man riktar uppmärksamheten på sig själf eller på något annat föremål. Särskildt i psykologien har denna skillnad stor betydelse (se Själfiakttagelse), emedan där olika metoder användas vid dessa båda arter af iakttagelse. Endast den på det egna inre själslifvet stödda iakttagelsen är omedelbar, under det att iakttagelserna af andras själslif kunna göras endast medelbart, stödjande sig på analogier från det egna själslifvet. 2. En andra motsats, som ock särskildt inom barnpsykologien har betydelse, är den mellan *iakttagelse af enskildt föremål* och *massiakttagelse*. I förra fallet iakttager man så full-

ständigt som möjligt en individ; i det senare en ångfald individer, för att sedan genom statistisk earbetning af resultaten få fram de gemensamma genskaperna som allmänna lagar. 3. Slutligen kan nan med afseende på tillvägagångssättet vid iakt-agelsen skilja mellan *iakttagelse under vanliga vill-or* och *iakttagelse under konstlade villkor*, vare sig tt de sistnämnda bestå i iakttagarens ingripande den iakttagna företeelsens orsaker, då iakttagelsen lir experiment (se d. o.), eller att iakt-agaren betjänar sig af *tekniska hjälpmedel*, instru-nent eller apparater. Den moderna vetenskapens ramsteg har väsentligt betingats genom de båda sist-ämnda iakttagelsesättens användande på allt flera erklighetsområden. Man skiljer mellan iakttagande etenskaper, i hvilka icke experiment i större ut-träckning kunna användas, och experimentella ve-enskaper. Astronomiens exempel visar, huru de örra vetenskaperna i st. f. experimentella iakttagel-er rikta sina metoder med tekniska hjälpmedel, som idga erfarenhetsområdet och möjliggöra iakttagel-ernas exakthet.

3. *Pedag.* Vid uppfostran och undervisning spe-ar iakttagelsen en stor roll, dels som af läraren jorda iakttagelser, dels lärjungarnas iakttagelser. Läraren bör genom noggranna och planmässiga iakt-agelser lära känna sina lärjungar, så väl i kroppsligt om i psykiskt hänseende. Hans uppgift är ju nämligen ej blott att meddela ett fastslaget kunskaps-innehåll, utan att främja och leda utvecklingen af ärjungarnas egna krafter, hvilkas art och grad han lärför behöfver känna. Äfven själfiakttagelsen har för äraren stor betydelse; den därigenom möjliggjorda jälfkontrollen är ett af de viktigaste medlen för ut-eckling af lärardugligheten. Äfven lärjungarnas gna iakttagelser borde beredas största möjliga plats i skolarbetet. Detta föreskrifves ej blott genom den . k. åskådningsprincipen, utan iakt-agelseförmågan är af så stor betydelse i lifvet, tt dess uppöfning måste betraktas som en af upp-ostrans viktigaste uppgifter. 1, 2 o. 3. S—e.

Ialomița [-mitsa], ty. *Jalomitza*, biflod fr. v. till edre Donau i Rumänien, upprinner i Transsylvan-ka alperna vid Predealpasset, flyter först genom omantiska klyftor i sydlig riktning, men vänder vid Targovistea, där den kommer ned på valakiska låg-lätten, åt s. ö., sedermera åt ö., hvarunder den r. v. upptager Prahova, och faller ut något nedan-ör Hirșova. Längd 224 km.; vattenområde 12,790 vkm.

Iamblichos (grek. *Ἰάμβλιχος*, lat. *Iamblichus*). . En af de äldste grekiske romanförfattarna, bör-ig från Syrien eller Babylonien, lefde i 2:a årh. e. Kr. Han författade bl. a. under titeln "Babyloniska erättelser" en af sällsamma och underbara äfventyr ppfylld kärleksroman om Rhodanes och Sinonis, i ånga böcker. Ett utdrag däraf är bevaradt hos Fo-ios (utg. i Herchers "Scriptores erotici græci"). fr Rohde "Der griechische roman und seine vor-äufer" (1876). — 2. Nyplatonsk filosof från Chal-kis i Celesyrien, d. omkr. 330 e. Kr. Den starka ragning till mysticism, som ända från början ut-närker den nyplatonska filosofien, urartade hos I. till en högst fantastisk blandning af pythagoreiska ch platonska läror med orientaliska religionsföre-tällningar. Det allmänna syftet hos hans spekulation ar att förklara hela världens, d. v. s. gudarnas, demonernas, människosjälarnas och materiens, upp-komst genom en successiv utstrålning (emanation) från ett högsta förnuftigt urväsen. Bland sina an-hängare stod han i högt anseende äfven som profet och undergörare. Af hans många skrifter ega vi jämte ett par fragment af matematiskt innehåll en Lefnadsteckning af Pythagoras (utg. af Kiessling, 1815, och Nauck, 1884) och en Uppfordran till filo-sofiens studium (utg. af Kiessling, 1813, och Pistelli, 1888). Ett honom tillskrifvet arbete om de egyptiska mysterierna (utg. af Parthey, 1857) misstänkes vara oäkta. 1 o. 2. A. M. A.

Iamblichus. Se Iamblichos.

Iambus (grek. *i'ambos*). Se Jamb.

-iana. Se -ana.

Iante, it. Se Ilanz.

Ianthe, *astron.*, en af småplaneterna.

Iapetos (grek. *Ἰαπετός*, lat. *Iapetus*), *grek. myt.*, en bland titanerna (se d. o.), son af Uranos och Gaia, förmäld med Klymene, Okeanos' dotter, och fader till Atlas, Menoitios, Prometheus och Epi-metheus. A. M. A.

Iapetus. Se Iapetos.

Iapyger. Se Japyger.

Iapygidæ, *zool.* Se Japygidæ.

Iarchi. Se Isaaki.

I armén kvarstående officerare kallas sådana officerare af armén, som fått afsked från beställning på stat, utan att ingå i reserven, och sålunda stå till krigsstyrelsens förfogande för användning i krig och vid mobilisering; de kunna äfven tagas i anspråk för särskilda uppdrag i fredstid. De ha en särskild uniform (som dock icke nyttjas af dem, som fått tillstånd att fortfarande bära det regementes uni-form, hvilket de tillhört) och skola hvarje år i dec. anmäla sin vistelseort till den arméfördelningschef, inom hvars arméfördelning de äro bosatta; försum-mas detta två år å rad, afföres officeren från arméns rulla. C. O. N.

Iași [ia'ʃi], rumänska namnformen för Jassy.

Iason (grek. *Ἰάσων*). 1. *Grek. myt.*, anförare för Argonauterna (se d. o.). — 2. *Grek. hist.*, envåldshärskare i det tessaliska Ferai, 378—370 f. Kr. Genom kraft och klokhet lyckades I. inom kort utsträcka sitt välde öfver en stor del af Tessalien. I kriget mellan Sparta och Tebe stod han på det senares sida och sökte för öfrigt vid hvarje tillfälle att vinna inflytande inom det egentliga Grekland. I hans själ hade nämligen redan mognat samma dristiga plan, hvilken sedermera upptogs och full-följdes af konung Filip II i Macedonien och Alexan-der, att som de förenade grekernas öfverfältherre angripa och underkufva det redan försvagade per-siska riket. En våldsam död (370 f. Kr.) satte dock snart en gräns för dessa högt flygande syften.

3. (Grecisering af hebr. *Josua* l. *Jesus*) a) I. af Cyrene, författare till ett på grekiska skrifvet arbete i 5 böcker öfver det makkabeiska frihetskriget (numera kändt endast genom utdragen i 2 Makk. Jfr 2 Makk. 2: 23); b) I., en broder till öfverste-prästen Onias III på Antiochos Epifanes' tid, hette ursprungligen Jesus (= Josua), men förändrade sitt namn till det grekiskt klingande Iason för att visa sin grekvänlighet. Han köpte sig öfverstepräst-värdigheten af Antiochos, hvarpå brodern Onias fick afträda från ämbetet, och sökte på allt sätt röja väg för hellenismens ingång bland judarna. Till

slut fick han dock sin öfverman i en Menelaos, som erbjöd Antiochos ett större pris för öfversteprästämbetet (se 2 Makk. 1: 7; 4: 7—26; 5: 5—10; 4 Makk. 4: 16—20). Josefos' berättelse ställer I. i bättre ljus; c). I., en son af Eleasar, som Judas Makkabeus 161 sände tillsammans med Eupolemos till Rom för att afsluta ett fördrag. — 4. En kristen i Tessalonika (Apg. 17: 5—9). — 5. En kristen i Rom (Rom. 16: 21; 3—5). 2. A. M. A. 3—5. E. S—e.

Iastisk tonart (af grek. *ia'stios*, jonisk), *mus.* Se Kyrkotonarter.

Iatrik (grek. *iatrikē*, af *iatro's*, läkare), läkekonst.

Iatrofysik (af grek. *iatro's*, läkare), fysiken använd för medicinens ändamål, vare sig för undersökning och igenkännande af en sjukdom, fysikalisk diagnostik, eller för dess botande, fysikalisk terapi. — Iatrofysiska, iatromatematiska l. iatromekaniska skolan kallades den riktning inom medicinen, som, i synnerhet under 17:e årh., sökte förklara lifs- och sjukdomsföreteelserna företrädesvis ur fysiska, matematiska eller mekaniska lagar. Förkämpar för denna uppfattning voro i synnerhet italienarna Santorio, Borelli, Bellini och Baglivi. Genom sina noggranna vägningar af människokroppen upptäckte den förstnämnde den s. k. *perspiratio insensibilis*, d. v. s. de gasformiga utsöndringarna från kroppen. F. B.*

Iatrokemi (af grek. *iatro's*, läkare), den riktning inom medicinen, som företrädesvis lade kemien till grund för förklaringen af lifsprocesserna och sjukdomsfenomenen. — Iatrokemiska skolan, anhängarna af iatrokemien. Bland dessa framstår holländaren Frans Deleboe Sylvius, professor i Leiden i midten af 17:e årh. F. B.*

Iatromatematiska skolan. Se Iatrofysik.

Iatromekaniska skolan. Se Iatrofysik.

Ia'tropha L., *bot. farm.*, ett släkte inom fam. *Euphorbiaceæ* med omkr. 70 arter i varma länder, särskildt Amerika, omfattande underslägtena *Adenoropium* Pohl, *Cnidoscolus* Pohl och *Curcas* Adans. *I.* (*Adenoropium*) *multifida* L. lämnar de i Europa förut officinella purgernötterna, *nuces purgantes*. *I. urens* L. (*Cnidoscolus*) i Syd-Amerika och Västindien är öfverallt besatt med brännhår, hvilkas blotta beröring framkallar blåsor. Mjölksaften, frukterna och deras feta olja verka ytterst skarpt och häftigt afförande. *I. curcas* L. (*Curcas purgans* Endl.), som är inhemsk i tropiska Amerika samt odlas i andra tropiska länder, är illa beryktad för sin skarpa, frätande mjölksaft, hvilken t. o. m. angriper silfver och å linne lämnar outplänliga fläckar. Dess svartaktiga gråstrimmiga frön kallades förr *Semina Ricini majoris* l. *Nuces catharticæ americanæ* (i Frankrike *Pignons d'Inde*). De äro luktlösa, smaka först mandelartadt och sötaktigt, men sedan brännande skarpt, framkalla häftiga kräkningar och diarré samt kunna medföra farlig, t. o. m. dödande förgiftning. Den ur dem pressade oljan, *Oleum Ricini majoris* l. *Ol. infernale*, verkar likt krotonolja. Om *I. Manihot* se Manihot. O. T. S. (G. L—m.)

Iatroso'fia, grek., kallas de medeltida grekiska läkarböcker, som inom den bysantinska världen och jämväl hos nygrekerna intill våra dagar åtnjutit stort anseende och mycken spridning. Jämte recept för huskurer innehålla de jämväl troll- och besvärjelseformler, förteckningar öfver medicinalväxter och deras användning o. s. v. En tillfredsställande filologisk bearbetning af denna rikhaltiga litteratur har ännu ej skett. V. Lm.

ib. Se Ibidem.

Ibādan, stad i västra Afrika, i landskapet Yoruba, i västra provinsen af brittiska kolonien Syd-Nigeria, sedan 1901 genom järnväg (200 km.) förenad med Lagos. I. består af flera självständiga med en gemensam mur omgifna byar och beräknas ha omkr. 200,000 inv. Säte för en brittisk resident. (J. F. N.)

Ibadīter, muhammedansk sekt, som bildar en underafdelning af charidjiterna (se Islam) och som fått sitt namn efter Abdallāh ibn Ibād, hvilken lefde under den omajjadiske kalifen Abdelmelik (684—705). Ibaditer finnas i Algeriet, Sansibar och Oman. K. V. Z.

Ibague [-gē], hufvudstad i dep. Tolima, republ. Colombia, på 1,230 m. höjd. Omkr. 13,000 inv. Biskopssäte (sedan 1900). Varma källor. Svafvel- och silfvergrufvor. Handel med kakao, kaffe och boskap. I. anlades 1550. (J. F. N.)

Ibaizabel, bask. Se Bilbao.

Iba'lia, *zool.* Se Gallsteklar.

Ibana'g, ett af de 12 särskilda språk, som talas på Filippinerna och utgöra en särskild grupp inom de malajiska språken. H. A.*

Ibañez [iba'njeth], Carlos, markis de Mulhacen, spansk geodet, f. 1825, d. 1891, utförde flera viktiga topografiska arbeten i Spanien, arbetade 1879 med franske öfversten Perrier på det geodetiska triangelnätets i Algeriet anslutning till det europeiska nätet och utgaf bl. a. *Tableau géographique et statistique de l'Espagne* (1888). Sedan 1872 till sin död var han president i internationella gradmätningskommissionen och permanenta meterkommissionen. 1890 fick han franska Ponceletpriset.

Ibañez [iba'njeth]. Se Blasco Ibañez.

Iba'rra (S. Miguel de I.), hufvudstad i prov. Imbabura i sydamerikanska republiken Ecuador, 2,255 m. ö. h., vid norra foten af vulkanen Imbabura. Omkr. 5,000 inv. Biskopssäte. I. grundlades 1597 af Alvaro de Ibarra, president i Quito. Vid en jordbäfning 1868 skola 30,000 människor inom distriktet ha omkommit. (J. F. N.)

Iba'rra, Joaquim, spansk boktryckare, f. 1726, d. 1785, bragte i sitt hemland boktryckarkonsten till en hög grad af fullkomning. De mest bekanta alstren af hans press äro praktupplagor af bibeln, af mozarabiska missaler och Don Quijote.

Ibas, biskop af Edessa i Syrien, d. 457, beskylld för nestorianska tänkesätt, blef på kyrkomötet i Efesos 449 dömd sitt ämbete förlustig. Från denna dom vädjade I. till det fjärde ekumeniska mötet i Chalcedon, som 451 återinsatte honom i hans värdighet. Hans *Bref till Mares* (biskop i Persien), hvari han med ganska anmärkningsvärd måtta och självständighet yttrade sig öfver den då pågående striden om Kristi naturers förhållande till hvarandra, fick symboliskt anseende bland nestorianerna; däremot blef det på femte ekumeniska mötet i Konstantinopel (553) fördömdt som kätterskt. Jfr Trekapitelstriden. P. F.*

Ibb, Sankt, socken, omfattande ön Hven, i Malmöhus län, Rönnebergs härad. 751 har. 1,147

v. (1908). S:t I. utgör ett regalt pastorat i unds stift, Rönnebergs kontrakt.

Ibbenbüren, stad i preussiska reg.-omr. Münster (Westfalen), vid ett tillflöde till Ems. 5,490 v. (1905). Bomullsväfveri, glasbruk och stora stenolsgrufvor. (J. F. N.)

Ibbs, stad i Österrike. Se Ybbs.

Ibea (af begynnelsebokstäfverna i *Imperial British East Africa*), Brittiska Öst-Afrika.

Iberer (grek. *Ibēres*, lat. *Ibēri*, *Ibēres*), två ornttida folk, det ena i Europa, det andra i Asien. De *europeiska* ibererna synas ha varit Pyreneiska halföns urbefolkning (se Hispaner), hvarför enna ock kallades Iberia. Äfven akvitanerna, i rdvästra Gallien (Frankrike) mellan Pyreneerna ch Garonne, voro enligt Cæsar en iberisk stam. rsprungligen innehades äfven Medelhafskusten ån Pyreneerna till Rhône af iberiska fylken, som ock med tiden undanträngdes af eller sammanmälte med de norr ifrån framträngande kelterna gallerna). En antydan om denna blandning ligger namnet keltiberer. En kvarlefva af ibererna nses baskerna (se d. o.) vara. Litt.: W. von umboldt, "Prüfung der untersuchungen über die rbewohner Hispaniens vermittelst der baskischen prache" (1821), Hübner, "Monumenta linguæ Ibecæ" (1893). Forniberiska mynt ha beskrifvits af eiss (1870) och Delgado (1871—79). — 2. De *siatiska* ibererna bodde fordom på södra sluttningarna af Kaukasus vid floden Kyros' (Kuras) öfre pp i det nuv. Georgien. Deras område gränsade i till Kolchis, i s. till Armenien, i ö. och n. ö. ll Albanien och i n. till Kaukasus. Deras hufvudad var Harmozika. Deras nationalitet kan ännu ke med säkerhet bestämmas. De försvarade mot erserna sin oafhängighet, kufvades för en kortare d af Alexander den store och betvungos först vid den för det tredje mithridatiska kriget af Pompejus 5 f. Kr.). Under den följande tiden voro de msom oafhängiga, ömsom beroende af romarna, af artherna eller af det nypersiska riket. Enligt Strabon estod hela folket af fyra kaster: 1) konungarnas, prästernas, 3) krigarnas och jordbrukarnas samt de lifegne handtverkarnas. Hvarje släkt bildade t litet samhälle för sig med egendomsgemenskap ch med släktens äldste (patriark) såsom hufvud. eras lefnadssätt och religion liknade medernas och rmeniernas. Med kristendomen, som infördes i börn af 4:e årh., vann den grekiska civilisationen steg hos dem; men den gick till största delen förrad under de efter mongolernas tåg (1200-talet) tbrytande krigen mellan perser och turkar. (Se eorgien.) S. F. H.*

Ibēria. Se Iberien.

Ibērien (lat. *Ibēria*, grek. *Iberi'a*), i forntiden benämning på 1. Pyreneiska halfön, 2. det fruktbara området kring floden Kyros (Kura), det nuv. Georien (jfr Iberer). (J. F. N.)

Ibēris L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Cruciferæ*. rterna äro en- eller fleråriga glatta örter eller alfbuskar, med hela eller flikade, ofta köttiga lad, som förekomma i Syd-Europa och Mindre sien. De i kvast sittande blommorna äro hvita, redelina eller röda; de utåt vända kronbladen ro mycket större än de inre. *I. umbellata* L. ch *I. amara* L. (se fig.), kallade blomsterrasse l. flipkrage, höra till trädgårdarnas vanligaste enåriga prydnadsblomster. Som krukväxter odlas de fleråriga *I. sempervirens* L., *I. gibraltarica* L. m. fl. Om *I. petræa* se Hutchinsia, om *I. nudicaulis* se Teesdalia. G. L—m.

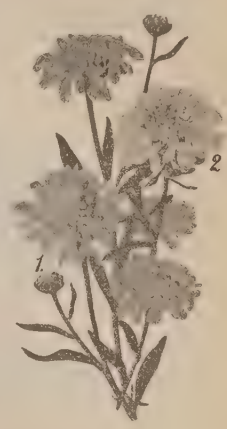

Blommande stjälkar af *Iberis umbellata* (*1*) och *I. amara* (*2*).

Ibēriska bergen, en stundom använd benämning på de randberg, som i n. ö. begränsa det kastilianska höglandet. Sedda från den lägre Ebrodalen, te de sig som en bergskedja, men äro i verkligheten endast höglandets rand och ha i Spanien ej något gemensamt namn. Endast i n. v. bilda de ett bergland, Sierra de la Demanda (2,305 m.) och Sierra del Moncayo (2,349 m.), hvarjämte några djupt inskurna floddalar gifva äfven den östra delen utseende af ett sådant. J. F. N.

Ibēriska halfön, Pyreneiska halfön (Spanien och Portugal), uppkallad efter sin urbefolkning, ibererna (se d. o.).

Ibēriska språk, en förr mera än nu använd benämning på de iberiska tungomål, från hvilka de nu lefvande baskiska dialekterna anses härstamma (jfr Iberer och Basker). H. A.*

Iberit, *miner.* 1. I. Svanberg, efter Iberia (Spanien), en omvandlad cordierit. — 2. I. Schlegelmolch, efter Iberia (Georgien), en zeolitart af okänd sammansättning. 1 o. 2. A. Hng.

Ibērus (grek. *Iber*), latinska benämningen på floden Ebro.

Ibex, *zool.* Se Getsläktet.

Ibid. Se Ibidem.

Ibīdem, lat. (vanl. förkortadt: ibid. l. ib.), på samma ställe; mest vid citat: i samma skrift, på samma sida.

Ibi'didæ, *zool.* Se Ibisfåglar.

Ibi'dini, *zool.* Se Ibisfåglar.

Ibisfåglar, *Ibididæ*, bilda en familj bland de storkartade fåglarna, *Ciconiiformes*. De utmärkas genom lång näbb, öfvernäbben på sidorna försedd med två längslöpande näsfåror, som sträcka sig från de vid näbbroten belägna, små näsborrarna till näbbspetsen, samt liten, nästan förkrympt tunga. Större eller mindre partier på hufvudet sakna fjäderbeklädnad. Ibisfåglarna tillhöra hufvudsakligen de varmare länderna i Gamla och Nya världen, men några arter förekomma äfven inom den tempererade zonen. De uppehålla sig i sumpiga trakter, några vid hafskusten. Omkr. 30 arter äro beskrifna. Familjen indelas i två underfamiljer: ibisar, *Ibidini*, och skedstorkar, *Plataleini*. De förra utmärkas genom trind, åtminstone i spetsen bågböjd näbb, under det de senare ha näbben rak, nedplattad, i spetsen skedlikt utvidgad. — Den mest bekanta representanten för underfam. ibisar är heliga

ibisen, *Ibis æthiopica* (*I. religiosa*), som har hufvudet och halsen nakna och skulderfjädrarna dunlika; färgen är hvit, under vingarna gulaktig. Vingpennornas spetsar och de långa skulderfjädrarna äro svartblå, näbben och halshuden svarta samt benen

Heliga ibisen.

svartbruna. Kroppslängden utgör 75 cm. Denna fågel var helig hos de gamle egypterna. Detta har man satt i samband därmed, att den infann sig vid den tid Nilen började stiga; den ansågs äfven utrota ormar och andra skadliga djur. Dess föda lär dock hufvudsakligen bestå af insekter, ehuru den väl stundom förtär smärre kräldjur. Arten förekommer icke mera i Egypten annat än tillfälligtvis, men uppträder däremot i Nubien och talrikt i Sudan. I fångenskap blir den mycket tam och fortplantar sig i djurgårdar; af de gamle egypterna hölls den sannolikt i halftamt tillstånd, hvarunder den väl fortplantade sig. En mängd ibismumier anträffas i åtskilliga forntida egyptiska minnesmärken. — En annan art, svarta ibisen, *I.* (*Plegadis*) *falcinellus*, häckar i södra Europa samt angränsande delar af Asien och Afrika. Några enstaka exemplar ha tillfälligtvis anträffats i södra och mellersta Sverige. Denna art har hufvud, hals, framrygg, bröst och buk rödaktigt kastanjebruna, bakrygg och undergump svartaktiga med metallglans, vingar och stjärt grönaktiga, starkt metallglänsande, fötter grönagrå. Längd 65 cm. — Bland de sex kända arterna af skedstorkarnas underfamilj må nämnas skedstorken l. skedhägern, *Platalea leucorodia*, som är hvit, med ett gulaktigt band öfver bröstet. Nacken prydes af en lång, gulaktig tofs. Näbben är svart, med brungul spets. Kroppslängden omkr. 80 cm. Skedstorken häckar i södra och mellersta Europa, nordligast i Holland, samt i Asien och norra Afrika. Enligt äldre, dock något osäkra uppgifter skulle den ha anträffats i äfven vårt land. I våra grannländer ha exemplar vid några tillfällen tillvaratagits. Till lefnadssättet liknar skedstorken de egentliga storkarna. Sin föda, som består af fisk, kräftdjur, mollusker och insektlarver, söker den under vadande på grundt vatten. Den häckar kolonivis och har boet i träd, buskar eller vass. C. R. S. G. G.

Ibiza [ibitha], Iviza. 1. (Lat. *Ebusus*) Den västligaste och största af Pityuserna i Medelhafvet i spanska prov. Baleares, har med kringliggande holmar en areal af 597 kvkm. 23,556 inv. (1900). Ön har kuperad mark, hufvudsakligen tillhörande kritformationen, och når i Camp Vey 396 m. höjd. Den har ännu ymnig tallskog, hvilken gifvit såväl denna ö dess feniciska benämning *Iboschîm* som ögruppen dess grekiska namn *Pityûsai* (”tallöarna”). I fruktbara dalar och många små vattendrag. Vid kusten finnas stora saliner. — 2. Hufvudstad på nämnda ö, på sydöstra kusten, bestående af den gamla öfre staden och den regelbundet byggda nedre staden, La Marina, vid hamnen. 6,327 inv. (1900). Biskopssäte i 6:e årh. och 1782—1851.

Iblis. Se Djinn.

Ibmel, *lapsk myt.* Se Mytologi.

Ibn, arab., son. Se Ebn.

Ibn abi-Rebî'a. Omar, arabisk skald, f. på 640-talet, d. omkr. 718, var son till en rik köpman från Mekka, där I. tillbragte större delen af sitt lif. Till följd af sina talrika kärleksäfventyr ådrog han sig kalifen Omar II:s misshag, och på sin ålderdom blef han fängslad och förd till det omajjadiska kalifatets hof i Damaskus. I det offentliga lifvet spelade han aldrig någon roll. Jfr *Der Diwan des 'Umar ibn Abi Rebî'a* (1901 ff.; ännu icke fullständigt utkommen) under utgifning af Schwarz. K. V. Z.

Ibn Adschurrûm, Muhammed ibn Dâûd es-Sinhâdschi, äfven kallad el-Adschurrûmi, arabisk grammatiker, d. 1324. Om hans lif är ingenting med visshet kändt. För sin sons räkning författade I. ett kompendium i arabisk grammatik, *el-Adschurrûmîje* (otaliga gånger tryckt i Orienten; äldsta europeiska uppl. utg. i Rom 1592, den bästa af Trumpp, 1876), som länge varit en af de mest använda läroböckerna i detta språk och ännu i dag allmänt begagnas i de muhammedanska skolorna i Orienten. K. V. Z.

Ibn Arabi. Se Ibn el-Arabi.

Ibn Arabschâh, Abu-l-Abbâs Ahmed, arabisk historiker, f. 1392 i Damaskus, d. 1450 i Kairo, bortfördes 1400 af Timur i fångenskap till Samarkand, men fick icke desto mindre fortsätta sina studier och tillegnade sig grundliga insikter i persiska och turkiska. Efter några år begaf han sig ut på resor och kom slutligen till Adrianopel, där han fick anställning som sekreterare hos sultan Muhammed I och erhöll i uppdrag att öfversätta arabiska och persiska arbeten till turkiska. Efter sultanens död 1421 återvände I. till Damaskus, men efter några år slog han sig ned i Kairo, där han stannade till sin död. Hans förnämsta arbeten äro *Adjâib el-maqdûr* (Timurs historia, utg. af bl. a. Golius 1636 och Manger 1767—72; öfv. till franska af Vattier 1658) och *Fâkihat el-chulafâ* (”furstespegel” i form af djurfabler, utg. af Freytag, 2 bd, 1832—52). K. V. Z.

Ibn Atâ'allah, Ahmed ibn Muhammed, arabisk mystiker, d. 1309 i Kairo. Det viktigaste af hans många arbeten, af hvilka de flesta ännu äro outgifna, är *el-Hikam el-'atâ'îje* (teosofiska betraktelser), som fitigt kommenterats af andra arabiska lärde. K. V. Z.

Ibn-Bâdja, Abu-bekr-Muhammed ibn-Jahja, arabisk filosof, vanligen kallad Avempace l. Avenpace, f. i Zaragoza, d. 1138 i Fes, sysslade med medicin, naturvetenskap och

matematik, skref kommentarer till Aristoteles, men även självständiga filosofiska arbeten. En samling mindre skrifter och dikter af I. finnes i behåll.

Ibn Baitār, Abu Muhammed Abdallāh, arabernas berömdaste botanist, d. 1248 i Damaskus, härstammade från Malaga, gjorde vidsträckta botaniska resor i Grekland, Mindre Asien, Syrien och Egypten och blef med stora utmärkelser mottagen af sultanerna i Damaskus och Kairo. Hans förnämsta arbete (hvaraf lat. öfv., "Materia medica", 1602) röder sig på Dioskorides och ligger till grund för Sprengels Bocharts berömda "Hierozoicon" samt öfversattes 1840—42 på tyska af Sontheimer och 1883 på franska af Leclerc. H. A.*

Ibn Batūta, Abu Abdallāh Muhammed, arabisk resande, f. 1303 i Tanger, d. 1377 i Fes, företog 1325 en pilgrimsfärd öfver norra Afrika, Egypten och Syrien till Mekka, besökte därefter Mesopotamien, Persien och Indiska oceanens öar, andrade genom det inre Arabien, Mindre Asien, Krim och södra Ryssland till Konstantinopel samt färdades genom stäpperna kring Kaspiska hafvet, Kiva, Chorasan och Afganistan till Indien, där han en tid var kadi i Dehli. Af Dehlis behärskare, Muhammed Togril, skickades han som sändebud till Kina, under hvilken resa han besökte Sumatra och Java, samt återvände från Kina efter 25 års frånvaro till Tanger. 1352 besökte I. B. Spanien och ändes sedermera af sultanen af Marokko till Timbuktu och det inre Afrika. Han bosatte sig slutligen i Fes. Hans utförliga och pålitliga beskrifning öfver alla de länder och städer han besökt utmärkes för rika och intressanta detaljer samt har utgifvits, lämte fransk öfv., af Defrémery och Sanguinetti under titel "Voyages d'Ibn Batoutah" (5 bd, 1853—59, 3:e uppl. af del I 1893). En afh. med titeln "Ibn-Batutah's resa genom Maghrib" (inledn., text, öfv. och kommentar) är utgifven af H. N. Almkvist i Uppsala univ:s årsskr., 1866). H. A.*

Ibn Chaldūn (Kaldūn), Abu Zejd Abderrahmān Wali-ed-dīn, en af arabernas förnämste historiska och politiska författare, f. 1332 i Tunis, d. 1406 i Kairo, var stor-kadi i Kairo, befordrade sultan Faradj på hans krigståg till Syrien mot Tamerlan (1400), skickades som ambassadör till mongolernas läger och återvände sedan till Kairo. Hans stora historiska arbete *Kitāb el-ʿibar wa-l-mubtada' wa-l-chabar* (utg. i 7 bd i Bulak, 1867) består af 4 skilda delar: 1. den berömda och ofta citerade *Muqaddima*, "inledning", ett högst värdefullt kulturhistoriskt verk, utgifvet, ehuru icke fullständigt, under titeln "Prolégomènes d'Ebn-Khaldoun" af Quatremère (1858) och öfv. af de Slane (i "Notices et extraits", 1863); 2. gamla tidens, särskildt Arabiens, historia från världens skapelse till Muhammed; 3. arabernas historia i Afrika och Spanien samt berbernas historia från äldsta tider till 14:e årh., den senare utgifven under titeln "Histoire des Berbères" af de Slane i arabisk text och fransk öfv. (6 bd, 1847—56); 4. de muhammedanska, särskildt de egyptiska, dynastiernas historia. H. A.*

Ibn Challikān (Kallikān), Schems-ed-dīn Ahmed ibn Muhammed, arabisk skriftställare och biograf, f. 1211 i Arbela, nära Tigris, d. 1282, var stor-kadi först i Kairo, sedan i Damaskus, där han dog i stor fattigdom. Redan tidigt vann han stort anseende som mångsidigt lärd, och flera utmärkte män, bland andra historieskrifvarna Behā-ed-dīn och Ibn el-Athīr, räknade sig till hans lärjungar. Hans hufvudarbete är *Kitāb wafajāt el-aʿjān* (Berömde mäns lefnadslopp), utg. af Wüstenfeld (3 bd, 1835—43) och af de Slane (1838—42, ofullst.) samt af den senare öfv. på engelska: "Ibn Khallikan's biographical dictionary" (4 bd, 1843—71). H. A.*

Ibn Chordādbeh, Ubeidallāh ibn Abdallāh, arabisk geograf, uppväxte i Bagdad och författade omkr. 845 ett arbete *Kitāb el-masālik wa-l-mamālik* (Vägarna och rikena), innehållande detaljerade upplysningar om kommunikations-, post- och skatteväsendet i det abbasidiska kalifatet (utg. af de Goeje i "Bibliotheca geographorum arabicorum", VI, 1889). K. V. Z.

Ibn Durējd, Abu Bekr Muhammed ibn el-Hasan, arabisk filolog och skald, f. 838 i Basra, d. 934 i Bagdad, är författare till det bekanta *Maqsūra*, ett lofkväde öfver Basras utmärkte män, hvilket fått sitt namn däraf, att alla (231) verserna sluta med bokstafven *elif maqsūra* (långt *ā*, som *kan* förkortas), utg. af Boysen, Köpenhamn 1828. Ett annat af hans arbeten *Kitāb el-ištiqāq* (Härledningens bok) har utgifvits af Wüstenfeld under titeln "Ibn Dorejd's genealogisch-etymologisches handbuch" (1854). (K. V. Z.)

Ibn el-Arabi, Muhji ed-dīn Abu Abdallāh Muhammed, arabisk mystiker, f. 1165 i Murcia, d. 1240 i Damaskus, studerade först traditionsvetenskap och juridik i Sevilla och företog sedan vidsträckta resor i Orienten. Som författare utvecklade han en häpnadsväckande verksamhet, i synnerhet på mystikens område. Bland hans arbeten, hvilka uppgå till icke mindre än 289, märkas *el-Futūhāt el-Mekkije* (ett arbete i mystik i 12 bd), *Fusūs el-hikam* (om de 27 förnämste profeterna), *Mašāhid el-asrār el-qudsije* (De heliga mysteriernas uppenbarelser) och *Terdjumān el-ašwāq* (Trånadens tolk, sufisk diktsamling). K. V. Z.

Ibn el-Athīr, Abu-l-Hásan Ali, kallad El-Djezerī efter sin födelsebygd El-djezīra (Mesopotamien), en af de berömdaste arabiske historieskrifvarna, f. 1160, d. 1234 i Mosul, tillbragte större delen af sin lefnad i Mosul, där hans hem utgjorde en medelpunkt för historiska studier, och deltog i striden mot korsfararna. Hans stora, ännu i dag viktiga världshistoria, *el-Kāmil fi-t-tārich*, har utgifvits af Tornberg under titeln "Chronicon quod perfectissimum inscribitur" (14 bd, 1851—76). Bland hans öfriga arbeten märkes *Usd el-gāba*, ett biografiskt lexikon öfver ung. 7,500 af Muhammeds samtida (utg. i Bulak, 5 bd, 1864). (K. V. Z.)

Ibn el-Fārid, Abu Hafs Omar, arabernas störste mystiske skald, f. 1181 i Kairo, d. 1235. Hans öfver hela Orienten spridda *Divan* (diktsamling, utg. i Beirut 1887 och senare) innehåller utom smärre stycken 4 stora dikter, af hvilka de viktigaste äro *Chamrīje* (Vinsången), som besjunger den gudomliga kärleken under vinets sinnebild (öfv. till tyskan af Löwendal, 1851), och *Taʾīje fi-t-tasāuwuf* (*T*-dikten om sufismen, 760 distika, som alla rimma på *t*), utg. af J. von Hammer-Purgstall, med tysk öfv., under titeln "Das arabische hohe lied der liebe" (1854). H. A.*

Ibn el-Haitham, Muhammed ibn el-Ha-

san, arabisk matematiker, f. i Basra, d. 1038. Då han förklarade, att han kunde reglera Nilens öfversvämningar, tog kalifen Hâkim honom på orden och kallade honom till Egypten, där I. H. emellertid snart insåg omöjligheten af planens realiserande. Af kalifen erhöll han ett ämbete i Kairo, som han dock icke kunde sköta på tillfredsställande sätt, hvarför han ådrog sig kalifens vrede. Efter dennes död 1020 återfick I. H. sin konfiskerade egendom och lefde sedan uteslutande för sina vetenskapliga studier. Hans arbete i optik utgafs under titeln *Opticæ thesaurus Alhazeni* af Rösner (Basel 1572), en annan afh. "om ljuset" jämte tysk öfv. af Baermann (1882). K. V. Z.

Ibn el-Mukáffa', Abdallâh, arabisk författare, f. af parsiska föräldrar i Farsistan, öfvergick sedermera till islam och utbytte sitt persiska namn Rûzbeh mot Abdallâh. I anledning af några smädliga verser om ståthållaren i Basra blef han omkr. 757 bränd i denna stad. Hans förnämsta arbeten äro *Ed-durra el-jatîma* (Den allenastående pärlan), en spiritualistisk afh., det viktiga *Sijar el-mulûk* (Konungabiografierna), en öfv. af Danischvers på pehlevi skrifna "Chudâi-nâme" (Konungaboken), af Firdausi poetiskt omarbetad till hans berömda "Schâhnâme") samt en arabisk öfv. af Bidpais fabler med titel *Kitâb kalîla wa-dimna* (Boken om Kalila och Dimna), utg. af de Sacy, 1816. Se vidare Kalila wa-Dimna. (K. V. Z.)

Ibn el-Mu'tazz, Abdallâh, abbasidisk prins, skald, f. 861, mördad 908, egnade sig under kalifen el-Mu'tadids regering åt litterära intressen, men efter dennes död invecklades han i de politiska intrigerna och utropades i dec. 908 till kalif. Han störtades emellertid samma dag och mördades kort därefter. Se Loth, "Über leben und werke des 'Abdallâh b. al-Mo'tazz" (1882). K. V. Z.

Ibn el-Wardi, Abu Hafs Omar, arabisk geograf, omkr. 1450. Hans kosmografiska arbete *Charîdat el-adjâib* (utg. i Kairo flera gånger, senast 1891) är till största delen plagiat ur Nedjm ed-dîn el-Harrânis verk, men är vida mera kändt än hans föregångares arbete, hvaraf blott ett par handskrifter blifvit till våra dagar bevarade. En del af I. W:s kosmografi är utg. af Tornberg (*Fragmentum libri Margarita mirabilium*, 1835—39). K. V. Z.

Ibn-Esra, eg. Abraham ben-Meir ben-Esra, en af medeltidens lärdaste judar, f. omkr. 1100 i Toledo, d. omkr. 1167, tillbragte sin mesta tid på resor i Europa. Han var en skarpsinnig forskare på de hebreiska och arabiska språkområdena och utmärkte sig jämväl som filosof, teolog, matematiker och astronom. Mest betydande är han dock som kommentator till G. T. Han har hemlighetsfullt antydt bibelkritiska resultat, hvilka gifvit Spinoza fruktbringande uppslag till vidare undersökningar. Öfver hans betydelse som diktare se Karpeles, "Geschichte der jüdischen litteratur" (I, 86). G. K—n.

Ibn es-Sâig. Se Ibn Ja'isch.

Ibn Fadlân (mindre riktigt Fozzlan l. Foszlan), arabisk geograf, sändes 921 af kalifen el-Muqtadir som ambassadör till bulgarerna vid Volga och afgaf en redogörelse för sin beskickning, som sedan användes af Jaqût i dennes geografiska lexikon. Se Frähn, *Ibn Fozlans und anderer araber berichte über die russen älterer zeit* (1823), och Thomsen, "Ryska rikets grundläggning genom skandinaverna" (1882). K. V. Z.

Ibn Fozzlan (Foszlan). Se Ibn Fadlân.

Ibn Hânbal. Se Imam.

Ibn-Haukal, Abu-l-Kâsim, arabisk resande, lämnade Bagdad 942 och bereste under 28 år de flesta af den tidens muhammedanska länder från Atlantiska oceanen till Sind. Vid denna flod sammanträffade han med den berömde geografen Istâchri, hvarvid bägge jämförde och ömsesidigt beriktigade sina anteckningar. I.-H:s resebeskrifning, *El-masâlik wa-l-mamâlik* (Vägarna och rikena), innehåller, utom viktiga geografiska notiser, värdefulla historiska och etnografiska bidrag. Först bekant genom en af Ouseley gjord engelsk öfv. af en persisk bearbetning, "The oriental geography by Ibn Haucal" (1800), har den sedermera delvis utgifvits bl. a. af Ch. M. J. Frähn ("De Chasaris", 1822), M. Amari ("Journ. asiat.", 1845, och "Bibliotheca arabo-sicula"), A. Sprenger ("Sind, Sedjestan and Khorasan", urtext, öfv. och kartor i "Journ. of the Asiatic society of Bengal", 1852—53) och fullständigt af de Goeje i "Bibliotheca geographorum arabicorum", II. H. A.*

Ibn Hischâm, Abd-el-málik, berömd arabisk författare, d. 834, skref en mängd arbeten, som utgöra en af de förnämsta källorna för arabisk genealogi, traditionsvetenskap och stridssagor. Det för oss viktigaste af dessa är dock en bearbetning af Ibn Ishâks (d. 768) biografi öfver Muhammed (utg. af Wüstenfeld 1859—60), öfv. af Weil (1864). H. A.*

Ibn Ishâk, arabisk historieskrifvare, d. 768, lefde till en början i Medina, men slog sig sedan ned i Bagdad. Hans biografi öfver Muhammed har gått förlorad och är känd endast genom Ibn Hischâms bearbetning. K. V. Z.

Ibn Ja'isch, Ja'isch med tillnamnet Ibn es-Sâig, arabisk grammatiker, f. 1155 i Haleb, d. där 1245. Hans utomordentligt värdefulla kommentar till Zamachscharis Mufassal är utg. af Jahn (2 bd, 1882—86). K. V. Z.

Ibn Ja'kûb, arabisk geograf. Se Arabiska litteraturen, sp. 1278.

Ibn Junis, Ali Ben Abd el-Rahman, arabisk astronom, f. omkr. 950 i Egypten, d. 31 maj 1008, var verksam i Kairo, där kaliferna Aziz och Hakem för hans räkning uppförde ett observatorium; han blef för Kairo hvad Abul-Wefa var för Bagdad. Hans många observationer och beräkningar öfver solens, månens och planeternas rörelser äro sammanfattade i *Zydj Ibn Junis* l. *Zydj Hakemy*, bekant under benämningen Hakemitiska tabellerna. I. förbättrade gnomon och andra instrument samt gjorde sig förtjänt äfven inom det rent matematiska området, särskildt trigonometrien. Han räknas som den störste näst Al-Baten (Albategnius) af de arabiske astronomerna, hvilka ända från Ptolemaios till nyare tidens början nästan ensamma upphöllo den astronomiska vetenskapen. B—d.

Ibn Koteiba. Se Ibn Quteiba.

Ibn Mâlik, arabisk grammatiker, f. 1203 i Damaskus, d. där 1273, ansågs för sin tids störste filolog; hans mest bekanta arbete är *Alfije*, en versifierad framställning af den arabiska grammatiken, som flitigt kommenterats och flera gånger

gifvits, senast af Vitto med italiensk öfv. (Beirut, 98). K. V. Z.

Ibn Mūsa, arabisk matematiker. Se Chwârazmi.

Ibn Mu'ti (Abu-l-Husein Jahjä ibn Abd-el-mu'ti ez-Zawāwi), arabisk grammatiker, f. 1168 eller 1169, d. 1231 i Kairo, lefde tid i Damaskus, där han hade en stor lärjungeara, men flyttade sedermera till Fostat. Under stelsen i Damaskus utarbetade I. *Ed-Durra el-alfije 'ilm el-'arabīje* (Den tusenfaldiga pärlan, innellande arabisk grammatik), hvilken titel afser vernas antal. En del af denna grammatiska dikt, m egentligen gjort I:s namn bekant, utgafs med ensk öfv. och kommentar af K. V. Zetterstéen 1895 yckt i Leipzig). En fullständig edition af den åbiska texten är utg. af samme författare (Leipz. 900). (K. V. Z.)

Ibn Nubāta, arabisk författare. Se Arabiska tteraturen, sp. 1277.

Ibn Quteiba (Kutejba, Koteiba), Abdallh, kallad Ed-dinawari (efter staden Dinar i Persien, där han var domare), berömd arabisk storieskrifvare och filolog, f. 829 i Bagdad, d. där 89. Hans förnämsta arbeten äro *Kitāb el-ma'ārif t-tārich* (De historiska kunskapernas bok), utg. af üstenfeld (''Handbuch der geschichte'', 1850), *'jūn el-achbār*, ett slags skönlitterär encyklopedi d I utg. af Brockelmann 1898), *Adab el-kātib* ilistisk handbok för en sekreterare), utg. af ünert 1900, och *Kitāb eš-ši'r wa-š-šu'arā* (*Liber ësis et poëtarum*), utg. af de Goeje 1904. (K. V. Z.)

Ibn Ruschd, den riktiga formen för Ibn oschd. Se Averroës.

Ibn Sa'd, Muhammed, arabisk författare, f. Basra, d. 845 i Bagdad. Hans arbete *Kitāb -tabaqāt* (klassernas bok), ett biografiskt lexikon ver Muhammeds samtida, deras närmaste efterljare och yngre generationer ända fram till förttarens egen tid, innehåller ett utomordentligt rikt aterial af stort kulturhistoriskt värde. En edition raf (Ibn Saad, biographien, 1904 ff.) ombejes f. n. af Preussiska vet.-akad., men är ännu afslutad. Jfr Zetterstéen, ''Ibn Sa'd ock hans bete Kitâb et-Tabaqât el-kebîr'' (i ''Le monde iental'', 1906). K. V. Z.

Ibn Sinâ. Se Avicenna.

Ibo [ibu]. 1. Stad i portugisiska Öst-Afrika, 300 1. n. om Moçambique, på en liten ö med samma mn i Kerimba-arkipelagen (28 småöar) samt fvudort i ett distrikt, som jämte dessa öar omttar flera portugisiska faktorier på fastlandet. 1 har omkr. 2,500 inv. och distriktet omkr. 7,000 h var förr stapelplats för de från Njassaländerna porterade slafvarna. De förnämsta produkterna ån distriktet äro sköldpaddor, sesamolja och orselj. 2. I., Igbo l. Ibu. a) En till de västlige dan-negrerna hörande ganska betydande folkstam, n bor i Nigerdeltat och hvars språk talas från mla Kalabar till långt in i Yoruba; b) stad i Nigerltat. Se Abo. 1. J. F. N. 2. E. Rld.

Ibokaffe, *bot.* Se Coffea.

Iboschim, den feniciska benämningen på Ibiza d. o.).

Ibrahim, en afdelning af ghilsai (se d. o. och fganistan, sp. 230).

Ibrahim, kalifer. Se Kalifat.

Ibrahim pascha, egyptisk fältherre, son eller adoptivson till Muhammed Ali, f. 1789 i Macedonien, d. 10 nov. 1848 i Kairo, fick 1816 af Muhammed Ali befälet i kriget mot vahhabiterna i Arabien och besegrade dem fullständigt (genom intagandet af Dera'ie 1818), hvarefter han belönades med paschalikatet öfver de heliga orterna. Under det grekiska frihetskriget sändes han 1824 med en stark egyptisk här och flotta till turkarnas hjälp (se vidare Grekland, sp. 255). Återkommen till Egypten 1828, fortsatte han med mycken energi, understödd af franska officerare, det redan tidigare påbörjade arbetet på de egyptiska stridskrafternas ombildning efter europeiskt mönster. Då Muhammed Ali 1831 angrep Syrien, fick I. åter öfverbefälet, stormade S:t Jean d'Acre 1832, slog s. å. turkarna i flera drabbningar (vid Homs, Bailan och Konia) och aftvang dem i freden (i Kutaia i maj 1833) Syrien och Adana. Som guvernör i Syrien regerade I. med hård hand under ständig kamp med af turkarna underblåsta upprorsförsök. I det nya kriget med sultanen 1839 vann I. sin mest lysande seger, då han 24 juni s. å. vid Nisib fullständigt uppref den fientliga armén. Men stormakternas diplomatiska och militära ingripande ryckte segerns frukter ur hans händer, och sedan Muhammed Ali 1840 underkastat sig, måste han utrymma det af en engelsk-österrikisk eskader hårdt ansatta Syrien. I. drog sig nu från statsärendena och egnade sig åt sköterseln af sina gods; 1845—46 företog han en resa till Europa. Då Muhammed Alis själskrafter aftogo, öfvertog I. regeringen och fick i juli 1848 i Konstantinopel bekräftelse på ståthållarskapet, men dog kort därefter. En af hans söner var Ismail pascha. H. B—n.

Ibrahimsjön, sedan 1908 namn på den n. om Victoria Nyansa belägna, af Nilen genomflutna sjön, som förut kallades Kodje-sjön.

Ibrīk (pers.), oval vattenkanna med smal hals, allmänt bruklig i Orienten.

Ibrikdā'r (pers.), munskänk.

Ibsen, Jakob, dansk anatom, f. 24 juni 1801 i västra Jylland, d. 12 maj 1862 i Köpenhamn, undergick 1826 kirurgisk examen och anställdes 1827 som prosektor vid kirurgiska akademien. 1847 befordrades han till lektor i anatomi vid Köpenhamns universitet på afh. *Om de anatomiske varieteter.* Under tysk-danska kriget 1848 tjänstgjorde han såsom förste kirurg vid depåsjukhuset i Augustenborg; 1849 blef han e. o. och 1861 ord. professor i anatomi. I. var en synnerligen framstående praktisk anatom; hans injektions- och korrosionspreparat liksom hans preparat öfver örats inre byggnad räknas till det yppersta inom den gröfre anatomien. Bland hans skrifter märkes i främsta rummet *Anatomiske undersögelser over örets labyrinth* (afslutadt 1846, utg. 1881; de till arbetet hörande planscherna utsändes redan 1861). R. T—dt.

Ibsen. 1. Henrik I., norsk dramatiker, skald, den af Nordens författare, som gripit djupast in i världslitteraturen, f. 20 mars 1828 i Skien, där fadern var köpman, d. 23 maj 1906 i Kristiania. Fadern var ursprungligen en burgen man, men då I. var 8 år, försämrades de ekonomiska förhållandena i hemmet och I. måste omedelbart efter konfirmationen afbryta sin skolgång och söka skaffa sig uppehälle. Hans önskan att blifva målare kunde ej

realiseras, ehuru han någon tid idkade måleri som dilettant; han blef lärling å apoteket i Grimstad, där han tillbragte fem ungdomsår. Under dessa år timade 1848 års händelser, som starkt sysselsatte den unge farmaceutens känslo- och fantasilif; han tolkade i dikter sina sympatier för frihetsstriderna i Europa (Ungern) och sina skandinaviska känslor under det dansk-tyska kriget. F. ö. gaf hans gryende litterära talang sig uttryck dels i ganska dyster, höststämd lyrik, dels i mot vissa stadens borgare riktade satirer, som cirkulerade och just icke gjorde honom omtyckt. I. använde nu alla lediga stunder på studier till studentexamen i hopp om att få tillfälle studera till läkare. Han utgaf 1850, kort innan han — efter studier i Heltbergs ”studentfabrik” i Kristiania — blifvit student, under signaturen Brynjolf Bjarme, sitt förstlingsdrama, *Catilina*, som i idealiserad form behandlade den romerske upprorsmannens revolutionsförsök och ställde honom mellan tvenne kvinnotyper: en demonisk valkyrieartad och en mera idyllisk, uppoffrande. Detta drama, som torde till innehållet påverkats af Schillers ”Die räuber” och ”Fiesko”, stod f. ö. helt och hållet under den Öhlenschlägerska romantikens tecken. Dramat väckte ett visst uppseende, men bragte författaren ingen vinst, och hans ekonomiska förhållanden voro ytterst tryckta. Ett litet sångstycke, *Kjæmpehöien* (1850), i rent Öhlenschlägersk stil, antogs till spelning å Kristiania teater. I., som f. ö. sympatiserade med den socialdemokratiska ”thraniterrörelsen”, kom under sin studenttid att stå nära två begåfvade ”bondestudenter”, den beläste P. Botten-Hansen, som broderligen stod honom bi i hans trångmål, och den kvicke ”Dölen”, A. O. Vinje, landsmålsdiktningens grundläggare; tills. med dem utgaf han 1851 ett litet satiriskt veckoblad ”Andhrimner”, i hvilket man tycker sig finna påverkan från Heine och Goldschmidts ”Korsaren”. Den ironiska linjen i I:s alstring skjuter här sina rotblad, och man kan exempelvis i en skämtsam ”musiktragedi” om en politikers kärlek finna en bister satir af den ”ackordens ande”, som, enligt den radikale I., besjälade stortingsoppositionen.

Henrik Ibsen i yngre mannaåren.

Under det I. som fattig student sökte, men knappast lyckades slå sig fram med sin penna, anmodades han af Ole Bull att ”assistera” den nya nationella scenen i Bergen som dramatisk författare. I. hade intet skäl att säga nej och flyttade 1851 till Bergen, där han var fäst vid teatern i 5½ år — utvecklingsåren från yngling till man. Under dessa år företog han en studieresa till Köpenhamn och Dresden. Denna tid var för I. af största betydelse; han kom i ett nära förhållande till teatern, och han fick tillfälle att öfva sig i dramatiskt författarskap, då teatern hvarje 2 jan. uppförde ett stycke af honom. Sålunda gafs 1853 ett treaktssagospel *Sankt Hans-natten* (aldrig tryckt) — besläktadt med de Hostrupska komedierna med sagoinslag —; en omarbetning af *Kjæmpehöien* gafs 1854; dessa stycken voro h. o. h. i den rådande efterromantiska stilen. Studiet af H. Hettners ”Das moderne drama” lär manat 26-åringen att gripa sig an med svårare uppgifter, och han vänder sig nu till den nationella historien i den 1855 uppförda *Fru Inger til Østrât* (tr. i en tidning 1857, som bok 1874; uppf. i Stockholm 1877), som fritt behandlar ett motiv från brytningstiden mellan medeltid och nutid; ämnet är en myndig slottsfrus tragiska konflikt mellan uppgiften att frigöra Norge från danskt öfvervälde och moderskärlekens svaghet för en son. Ehuru behandlingen visar en viss påverkan från det Scribeska intrigskådespelet, röjer dock detta drama i flera punkter den blifvande mästaren, men stycket skattades icke efter förtjänst och har först långt senare beaktats. Mera bifall rönte å scenen det 1856 uppförda *Gildet paa Solhoug*, där I. tillgodogjort sig motiv från folkballaden; man ville dock häri finna inverkan från Hertz’ ”Svend Dyrings hus”, hvilket I. bestridt; stycket utkom äfven i bokform, men mottogs surmulet af kritiken (utom af Björnson). I., som samtidigt författade en uppsats om folkvisan och dess betydelse för konstpoesien, tillgodogjorde sig äfven folkvisemotiv i det romantiska dramat *Olaf Liljekrans* (1857), som dock icke slog an och som ej blef tryckt förrän mot slutet af hans lefnad i hans samlade skrifter — t. o. m. först på tyska liksom ”Kjæmpehöien”. Sommaren 1857 lämnade I. Bergen för att söka bryta sig en bana i Kristiania, ehuru han ännu länge hade att kämpa mot hårda yttre villkor. Han offentliggjorde i sin vän Botten-Hansens ”Illustreret nyhedsblad” en rad lyriska dikter, de båda episka poemen *Terje Vigen* och *På vidderne* samt den ofvannämnda afh. *Om kjæmpeviserne*. Han hade på hösten 1857 tagit anställning som artistisk direktör vid den lilla, som motvikt mot ”Kristiania teaters” danskhet, upprättade ”*norska* teatern”, där han stannade till 1862, då teatern gjorde konkurs; den hade icke förmått löna sin unge direktör, som f. ö. 1858, 30 år gammal, ingått äktenskap med Susanna Daae Thoresen, Magdalena Thoresens styfdotter. I. hade till den gamla teatern inlämnat ett arbete, som han då just, under studiet af de isländska sagorna, fullbordat: sorgespelet *Hærmændene paa Helgeland* (tr. 1858, ”Kämparne på Helgeland”, 1876; ”Härmännen på Helgeland”, 1877), som vid sitt framträdande väckte häftigt motstånd från den Öhlenschläger-Heibergska skolan såsom för vildt och rått. I detta stycke öfverger I. nämligen de romantiska vägarna och den af Scribe påverkade intrigtekniken. Han upptager Volsungasagans motiv, men afkläder det så godt som allt öfvernaturligt; det är icke halfgudar, utan vikingar, som här uppträda. Liksom Björnson i ”Synnöve Solbakken” i viss mån gripit tillbaka till isländsk sagostil, så gör I. här och begagnar prosaformen. I det gamla motivet har I. inlagt ett äktenskapsproblem, motsatserna Hjördis-Gunnar och Dagny-Sigurd, och därmed förebådat vissa sina senare moderna dramer. Det märkliga skådespelet blef afvisadt både af den då v. Kristiania teater och af Köpenhamns kungl

ater (märk J. L. Heibergs egendomliga censors-talande: ''Et norsk Theater vil neppe fremgaa af boratoriet for disse experimenter; det danske ænger heldigvis ikke dertil''), så att I. nödgades ela stycket på den lilla ''norske theater'', som n då ledde. Först 1861 upptogs det på Kristiania aters spellista, 1875 på Köpenhamns.

1862 utdelades som nyårsgåfva till ''Illustreret hedsblads'' prenumeranter *Kjærlighedens komedie* Kärlekens komedi'', uppf. i Stockholm 1889), I:s rsta satiriska skådespel, skrifvet på ypperligt rim-ad vers, i hvilket stycke han, kanske ej utan verkan af fru Colletts roman ''Amtmandens ttre'', satiriserar öfver förlofning och äktenskap h uppvisar, hurusom kärleken och ungdomsidealen dergå förändringar under hvardagslifvets och sam-llsförhållandenas tryck, hvarvid skönheten och esien komma till korta; stycket mottogs föga väl-ligt; dess innebörd har först blifvit klar, sedan n insett styckets sammanhang med I:s senare string. I., som 1863 anställts som estetisk råd-fvare vid Kristiania teater, skref s. å. sitt st betydande historiska skådespel, *Kongsemnerne* Kungsämnena'', 1879), byggdt på motsatsen mel-n den på lyckan troende och af lyckan gynnade ng Håkan — han som har ''konungatanken'' att mla allt Norges rike — och den rikt begåfvade flaren, hertig Skule, som stjäl den andres konunga-ike, ett upptagande och fördjupande af mot-sen Aladdin-Noureddin, mellan den mera fram-ngsrike och den af ödet undanskjutne. Stycket inkte I. hans första mera afgjorda framgång i mlandet, men blef föga kändt därutanför. Länge de I. kämpat för att få ett statsstipendium till ikesresa för sin utveckling; 1862—63 hade han serligen fått ett litet understöd för att upp-kna folkvisor och folksagor, och våren 1863 sökte n förgäfves en årslön för att kunna fortsätta sin ksamhet i ''litteraturens tjänst''. Ändtligen erhöll n hösten s. å. ett reseunderstöd af 1,600 kr., n mot våren 1864 lämnade den 36-årige mannen, er en hård och bitter kamp för sin utkomst, lerneslandet för att 27 år vara bosatt i utlandet n där utveckla sig till en världsberömd författare. ns missmodiga stämning öfver förhållandena i mlandet hade ytterligare ökats genom Sverige-rges underlåtenhet att bistå Danmark i striden 64, något som I. tog sig mycket nära och som de direkt och indirekt satt märke i hans skald-ap (märk den vackra, aldrig afsända dikten till ng Karl). Den pessimistiska grundstämningen i senare alstring, liksom hans djupa förakt för sen kan dagtecknas från denna kris, som härdade ns sinne. I. bosatte sig för de närmaste åren i m. Där fullbordade han först ett par idédramer, n beteckna hans genombrott inför en större läse-ts än hemlandets. Den ena var *Brand* (1866; öfv. svenska 1870, uppf. i Stockholm 1885), hvilken n ursprungligen ärnat behandla i episk form (I:s ske ''Brand'' utgafs efter hans död af Karl Larsen 07), men som slutgiltigt formades som en dramatisk t i 5 akter, som väckte oerhördt uppseende och första gången gjorde skaldens namn allmännare ndt i det öfriga Norden. Det är den okufliga jans tragedi, en präst, som drager i strid mot fheten i tro och lif, men dignar under i kampen, n han fört med hårdhet och förhäfvelse. — Kier-kegaards idéer och lefnad ha tvifvelsutan påverkat I. 1867 utkom äfventyrsdramat *Peer Gynt* (uppf. i Stockholm 1895), som utgör en öfverlägsen satir på ett karaktärsdrag i norskt folklynne (''at være sig selv nok''). Vid denna tidpunkt klargjordes I:s stora betydelse, särskildt för den dansk-norska läs-världen, genom G. Brandes' bekanta essay (1867), den första sammanhängande större analysen af hans diktning. 1866 erhöll I. af stortinget samma ''digtergage'' (1,600 kr.), som Björnson förut erhållit. I bref till konungen hade han utbedt sig dennes medverkan till, att han måtte få medel att fortsätta den lifsgärning, som han oryggligen trodde och visste, att Gud lagt på honom — den, som han ansåge vara den viktigaste och nödvändigaste i Norge, den att väcka folket och bringa det att tänka stort. Härmed voro ändtligen hans ekonomiska bekymmer slut. Framgången började le emot honom. Men han var nu redan en 38 års man, som hade hårda tider bakom sig. 1868 flyttade han till Dresden, besökte Köpenhamn och Stockholm, bevistade på kedivens inbjudan öppnandet af Sueskanalen 1869 (märk ballongbrefvet till en svensk dam) och utgaf komedien *De unges forbund* (''De ungas förbund'', 1869), hvilken med blodig satir gisslar frasmakeri, vingleri och ''strebertum'' i samtida norsk politik. Stycket, som är starkare i karaktärsteckning än i planläggning, är ett bland I:s kvickaste; det möttes vid sitt framträdande med demonstrationer och skilde honom för lång tid från Björnson, som förut visat honom en oegennyttig vänskap och särskildt främjat hans ekonomiska intressen. 1871 utgaf I. ett urval af sina *Digte*. 1873 utkom *Kejser og galilæer*, ett världshistoriskt drama, en tankerik behandling af Julianus-motivet, där han pekar på ''ett tredje rike'', som skulle förena det rike, som är byggdt på kunskapens träd, och det, som är byggdt på korsets träd.

I. besökte 1874 hemlandet, bosatte sig därefter i München, promoverades 1877 till hedersdoktor i Uppsala och utgaf s. å. sin samhällssatiriska komedi *Samfundets støtter* (''Samhällets pelare'', ''Samhällets stödjepelare'', s. å.), i hvilken han, delvis anslutande sig till samtidens franska realistiska dramatik och till Björnsons nya arbeten, gaf ett borgerligt drama, som afslöjade ihåligheten hos många af de ''bärande'', de konservativa krafterna i ett litet samhälle, framhållande betydelsen af att hvarje maktställning bygges på moralisk grund.

I. fortsatte alltjämt på den inslagna vägen, och hela hans senare alstring utgöres af moderna samhällsdramer, till en början af rent realistisk art, senare med symboliska inslag. Hans nya teknik framträdde utvecklad och fulländad i den mästerligt byggda problemtragedien *Et dukkehjem* (1879; ''Ett dockhem'', 1880), ett äktenskapsdrama, hvars tendens till förmån för kvinnans rätt att ej betraktas som en leksak och för hennes frigörelse ur ett omaka äktenskap väckte oerhördt uppseende, bifall och motsägelser (det senare både från konservativt håll och från radikalt: Strindberg); hufvudfiguren ''Nora'' — en ytterst tacksam primadonnauppgift — gjorde sin rond öfver Europas scener, och med ''Dock-hemmet'' var det, som I. blef världsdiktare; hans dramatiska konst firade här en enastående triumf. Hans nästa drama, den upprörande tragedien *Gengangere* (1881; ''Gengångare'', 1883), utförde

vidare äktenskapsproblemet, här förbundet med ärftlighets- och degenerationsproblemet, och detta i så djärfva och mot de gängse lärorna utmanande drag, att stycket vägrades uppförande både å Kristiania teater och Köpenhamns kungliga teater och först framfördes öfver hela Norden af en kringresande svensk teaterdirektör (Aug. Lindberg); bland dem, som framträdde till dess försvar, var Björnson. (I. skref härom "Han har i sandhed et stort kongeligt sind og jeg skal aldrig glemme ham det".) Rent dramatiskt står "Gengangere" på samma höjd som "Ett dockhem". Det mottagande "Gengangere" rönte från skilda håll framkallade ett ljungande svar i den mot hela det borgerliga samhället riktade komedien *En folkefiende* (1882; "En folkets fiende", 1883, "En folkfiende", 1906), där I. i d:r Stockman framställer sanningsaposteln, till hvars ord "den kompakta majoriteten" vägrar att lyssna; hufvudfiguren är bildad af drag både ur hans egen och ur Björnsons personlighet; dramat är uttryck för den utpräglade Ibsenska individualismen. 1884 utkom *Vildanden* (sv. öfv. 1885), där något mildare toner anslås; i framställningen af den ömklige egoisten, Hamletskarikatyren Hjalmar Ekdal, har I. skapat en af sina allra yppersta figurer och f. ö. låtit oss se afvigsidan af sina egna ideala samhällskraf, då de ställas till människor, som ej mäkta dem; "tar ni lifslögnen från genomsnittsmänniskan, så tar ni med detsamma från henne lyckan", är den bittra lära han inhämtat. Det symboliska element, som redan förut framträdt hos I., blir mera härskande i *Rosmersholm* (1886; uppf. i Stockholm 1887), där den hänsynslösa demoniska egoismen hos en kvinna förvandlas under inflytande af en ädel, human man. I visst afseende är väl Rosmer — den veka adelsmänniskan, som står mellan å ena sidan den fanatiske reaktionären Kroll och å den andra den folklige plebejen Mortensgaard och ej vill sluta sig till något af partierna, men samla människor från alla håll — I:s mest ideala manliga figur. Den utpräglade individualism, som talar ur flera I:s föregående verk, har här gifvit rum för altruism. I *Fruen fra havet* (1888; "Frun från hafvet", 1889) skildras den i eget hem hemlösa, som trängtar bort, men till sist stannar hos sin åldrande make, då hon får välja "fritt och under ansvar"; i *Hedda Gabler* (1890; uppf. i Stockholm s. å.) framträder en hård och kall kvinnotyp af modernt skaplynne, en egoistisk natur, stort anlagd, men förkrympt, som går under i ett äktenskap med en nykter, hederlig pliktmänniska och drifver sin geniale, men förfallne ungdomsälskare i döden "med vinlöf i håret". 1891 bosatte sig I. i hemlandet. De känslor, som betogo honom där, har han tolkat i *Bygmester Solness* (1892, uppf. i Stockholm 1893), den djupsinniga, starkt symbolistiska tragedien om den åldrande konstnären, som börjar känna sina krafter svika och anser sin egen lycka förfelad, men som, då han möter ungdomen i den käcka, på hans kall troende Hilde Wangels gestalt, eggas till att än en gång "stiga så högt, som han själf bygger", hvilket blir hans fall. *Lille Eyolf* (1894, uppf. s. å. i sv. landsorten) är ett vemodsmättadt drama om föräldrars förhållande till ett barn; om en kvinna, som i sitt oerhörda maktbegär icke tål att dela barnets föräldrakärlek med maken och om en af lifvet sviken grubblares vandring mot den stora tystnaden. *John Gabriel Borkman* (1896; uppf. i Stockholm 1897) är en öfvermänniskas, ett verkligt eller inbilladt genis, tragedi: bergsmansonen (jfr Ibsens dikt "Bergmanden"), som ville frigöra alla de bundna makterna, som tror sig vara en utvald människa, men som i sitt öfvermod trampar ned andras lycka och till sist äfven sin egen, träffad af egoismens nemesis. Till sist *Naar vi döde vaagner* (1899; "När vi döda vakna", uppf. i Stockholm 1900), en dramatisk epilog, som eger bindetrådar till I:s föregående produktion alltifrån "Kärlekens komedi" genom "Rosmersholm", "Solness", "Lille Eyolf" och "J. G. Borkman". Det är en *konstnärens* tragedi om det offer af lifslycka, som en konstnär måst göra för att nå sitt konstnärsrykte, då han velat vara konstnär framför människa, ett offer, som han på sistone bittert ångrar, när han väger sitt lifsverks resultat. Dikten utmynnar i en ödestämning. Och därmed var I:s skaparkraft uttömd. 1904 utkom dock ännu ett arbete af honom, ombestyrdt af andras händer: hans *Breve*, som innehålla intressanta bidrag till hans biografi, åtminstone för den äldre tiden, hans ihärdiga, målmedvetna ungdomskamp mot små förhållanden, strider, fattigdom, missmod, liksom till kännedomen om förhållandet mellan honom och Björnson och till hans självkarakteristik, bl. a. hans oförmåga att komma människor tätt och innerligt nära, hans starkt reserverade personlighet; motsatsen mellan hans ideala radikalism — utmynnande i individualistisk anarkism — och hans strängt korrekta yttre uppträdande, hans iakttagande af konventionella former och mottagande af allskons officiella utmärkelser. I. hade 1885 besökt hemlandet, 1887 äfven Danmark och Sverige och var både i Stockholm och Göteborg föremål för hyllningsgärder. Sommaren 1891 bosatte han sig, som nämndt, i Kristiania. 1898 besökte han åter Stockholm, därvid han ånyo hyllades. De senaste sex åren voro för honom afmattningens och sjukdomens.

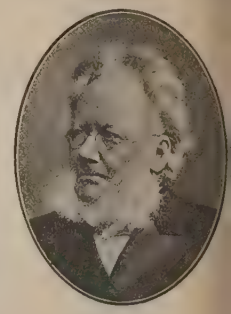

H. Ibsen på äldre dagar.

I. är Nordens störste dramatiker och, enligt mångas uppfattning, öfver hufvud taget 1800-talets ypperste. Hans dramatiska teknik, sådan den framträder från "Dockhemmet", betecknar höjdpunkten af hvad modern skådespelsdiktning uppnått och närmar sig i logisk säkerhet, dramatisk ekonomi och dialogens kraft antikens tragedi, med hvilken den företer släktskap äfven därutinnan, att den gärna omhandlar endast den tragiska katastrofen. Som psykolog tillhör han ock sin tids mästare, vid sidan af de samtida ryske romanförfattarna. Om tendenser i hans diktning ha meningarna skarpt brutits, och den oklarhet eller gåtfullhet hans verk stundom erbjudit läsaren har gifvit rum för mycket olika uppfattningar. Hans stilkonst har utvecklat sig från romantik till utpräglad realism, slutligen med en

llsats af symbolism. I:s inflytande på den samtida tteraturen har varit djupt ingripande. I Norden ar han under 1860—70-talen högt beundrad; från orden spred sig småningom hans inflytande först ll Tyskland, där han från 1880-talet blef alltmera ppmärksammad, där en ”Ibsen-gemeinde” bildades ch där han sedan en tid framåt behärskade den oderna scenen, vidare till Italien och andra länder. rån honom togo ock de nyare dramatikerna i olika nder djupgående intryck (i Tyskland särskildt . Hauptmann och andra yngre dramatiker, i Ita- en Giacosa och veristerna; i England bl. a. H. A. ones och Shaw; i Norden Strindberg, Tor Hedberg, dv. Brandes, G. Heiberg; äfven nyare fransk ramatik visar spår af I:s inflytande).

I:s arbeten äro bibliografiskt förtecknade af J. B. alvorsen i ”Norsk forfatterlexikon” med en mängd otiser om uppföranden, kritiker o. d.; rika biblio- rafiska meddelanden förekomma ock i I:s *Samlede ærker* (1898—1902). En liknande tysk upplaga religgер äfven; I:s arbeten äro mer eller mindre llständigt öfversatta till alla kulturspråk. 3 bd fterlämnade skrifter utkommo 1909. Hans namn- ckning är meddelad å pl. IV till art. Autograf. 899 restes hans staty framför Nationalteatret i ristiania.

Litteraturen om I. är utomordentligt rikhaltig. ärr må nämnas G. Brandes: dels flera olika upp- tser sammanförda i dennes ”Samlede værker” del. V och XVII), dels äfven ett arbete på tyska samlingen ”Die litteratur”, V. Vasenius, ”H. I. tt skaldeporträtt” (1882), H. Jæger, ”H. I. 1828 -1888” (1888) och ”H. I. og hans værker” 892), festskriften ”H. I. 1828—98”, utg. af . Gran, H. Lindgren, ”H. I. i hans lifskamp och ans verk” (1903), vidare Robinson (U. v. Feilitz- n), ”I. och äktenskapsfrågan” (1882), K. A. lelin, ”Om I:s individualism” (i Nya elementar- olans årsber. 1884), C. Lambek, ”Bidrag til senkritiken” (1899), K. D. af Wirsén, ”Kritiker” 901), E. Hedén, ”H. I:s senare diktning” (1906), ch T. Fogelqvist, ”H. I.” (i studentfören. Ver- andis småskrifter, s. å.); samt af den rik- altiga utomnordiska litteraturen: L. Passarge, H. I. Ein beitrag zur neuesten geschichte der orwegischen nationallitteratur” (1883), H. Bahr, H. I.” (1887), L. Berg, ”H. I. und das germa- entum in der modernen literatur” (s. å.), E. H. chmitt, ”I. als psykologischer sophist” (1889), . Sarolea, ”H. I.” (1891), A. Ehrband, ”H. I.” 892), P. H. Wichsteed, ”Lectures on Ibsen” 892), Lou Salomé, ”H. I:s frauengestalten” 892), E. Tissot, ”Le drame norvégien” (1893), . de Born, ”H. I.” (1893), H. H. Boyesen, ”A ommentary on the writings of Ibsen” (1894), E. eich, ”H. I:s dramen” (1894; 6:e uppl. 1908), . M. Scalinger, ”I.” (1893), A. Schack, ”Ud- klingsgangen i Ibsens digtning” (1896—97), . v. Hanstein, ”I. als idealist” (1897), A. Garde, Der grundgedanke in Ibsens dichtung” (1898), . Steiger, ”Das werden des neuen dramas” (s. å.), ourié, ”La philosophie sociale dans le théâtre de bsen”, R. Woerner, ”H. I.” (1900), B. Litz- ann, ”Ibsens dramen” (1901), R. Lothar, ”H. I.” 902), P. Ernst, ”H. I.” (1904), H. Landsberg, H. I.” (1904), Colleville & Zepelin, ”Le maître du rame moderne. Ibsen” (1904), A. Wagner, ”H. I.” (1907), B. Kahle, ”I., Björnson und ihre zeitgenossen” (1908), J. Bing, ”I.” (1909). Jfr Bulthaupt, ”Dramaturgie des schauspiels”, IV (1901).

2. Sigurd I., den föregående son, sociolog och politiker, f. 23 dec. 1859 i Kristiania, kom 1864 med sina föräldrar till utlandet, blef student i München och studerade juridik samt blef 1882 juris doktor vid universitetet i Rom. 1884 återkom han till Norge, anställdes 1885 vid Utrikesdepartementet i Stockholm och var sedermera attachéstipendiat i Washington och Wien. 1890 utträdde han ur diplomatiens tjänst, för hvilket steg han redogjorde i en uppseendeväckande artikelserie (*Hvordan jeg kom ud af den diplomatiske karriere*), och bosatte sig som tidningsman i Kristiania. 1896—97 höll han föredrag vid universitetet öfver sociologiska ämnen, och förhandlingar om en professur för honom egde rum; anbudet om en docentur tillsvidare afslog han. Jämte J. E. Sars, Arne Löchen och Chr. Collin redigérade han 1892—95 en ny serie af ”Nyt tidsskrift”, som i flera afseenden bidrog att bestämma den norska politikens riktning, och utgaf 1897—98 i förening med Bj. Björnson och J. E. Sars ”Ringeren”. I samtliga de artiklar, som tidskriften innehöll om de unionella förhållanden, tog I. till orda för egen norsk diplomati och konsulatväsen, liksom han också förutsade unionsupplösningen och upprättandet af det norska konungadömet väsentligen i öfverensstämmelse med de i *Unionen* (1891) gifna grunddragen. Då 1898 Departementet för det indre omorganiserades till att omfatta äfven en utrikesafdelning för handel och sjöfart, vardt I. dess expeditionschef. På uppdrag af regeringen (ministären Steen) framlade han en utredning af frågan om eget konsulatväsen, förbundet med gemensam diplomati och utrikesdepartement, med förslag till organisation af eget norskt konsulatväsen. Då den kombinerade konsulatkommittén tillsattes 18 januari 1902, vardt I. medlem af den och deltog likaledes i de följande förhandlingar, som fördes på grundval af kommunikén af 24 mars 1903. I., som sedan 21 apr. 1902 tillhört Blehrs ministär, inträdde 22 okt. 1903 i Hagerups koalitionsministär som norsk statsminister i Stockholm och afgick i mars 1905, då konsulatförhandlingarna strandat. Sedan har han ej lämnat privatlifvet. I. har vidare utgifvit essaysamlingen *Mænd og magter* (1894). 1. K. W—g. 2. O. A. Ö.

Ibu. Se Ibo 2.

Iburg, fäste. Se Driburg.

Ibycter l. Gamvråksläktet, *zool.*, hör till underfamiljen gamfalkar, *Polyborini*, inom fam. *Falconidæ* bland dagroffåglarna, *Falconiformes*. Näbben är utdragen, smal, framåt sakta nedböjd mot spetsen, med svag hake och utan tand. Fötterna äro måttligt höga och spensliga, befjädrade något litet nedanför hälleden; tårna och vingarna äro långa, de senare spetsiga. Flera arter finnas i Syd-Amerika. — Gamvråken, *I. australis*, är djupt svart, med hvitaktiga längdstreck på halsen, ryggen och bröstet; benens fjäderbeklädnad är roströd, vingpennorna vid basen och stjärtpennorna i spetsen hvita. Gamvråken är hemma i södra delarna af Syd-Amerika och är särdeles allmän på Falklandsöarna. Den är alls icke skygg, utan förgriper sig till och med i människors omedelbara grannskap på döda eller sårade djur. På marken löper gam-

vråken hastigt, men flyger däremot tungt och klumpigt. Sitt bo bygger den på klippor vid hafskusten. C. R. S. (G. G.)

Ibykos (grek. *Ἴβυκος*, lat. *Ibȳcus*), forngrekisk lyriker från Rhegion i södra Italien, lefde omkr. 530 f. Kr. I. förde ett kringvandrande lif och gästade en tid hos envåldshärskaren Polykrates på Samos. Under en färd till Korint skall han ha blifvit öfverfallen och ihjälslagen af röfvare, hvilkas illdåd sedermera på ett underbart sätt röjdes af en flock förbiflygande tranor, de enda lefvande vare-ser, som bevittnat tilldragelsen och af I. anropats att hämnas hans död. ”Ibykos’ tranor” blef sedermera ett ordspråk för att beteckna ett oförutsedt uppdagande, och berättelsen om dem har i senare tider blifvit spridd inom vida kretsar genom Schillers skaldestycke ”Die kraniche des Ibykus”. I. var berömd i synnerhet som erotisk skald för den glödande känsla, som han inlade i sina dikter. Af hans fordom i sju böcker sammanfattade sånger, hvilka i den doriska körlyrikens stil (se Grekiska litteraturen, sp. 205) behandlade mytiska och erotiska ämnen, finnas i behåll några fragment (utg. af Th. Bergk i ”Poëtæ lyrici græci”). A. M. A.

I. C., i inskrifter förkortning för *Julius Cæsar* och *Jesus Christus*.

I. C., sällskapet. Se Société d’études et de correspondance Internationales Concordia.

Ica [i’tha]. 1. Kustdepartement i sydamerikanska republiken Peru. 22,586 kvkm. 90,962 inv. (1896). I. är mest fylldt af sand, men har fruktbara floddalar, där man odlar majs, frukter, sockerrör, bomull, vin och indigo. — 2. Hufvudstad i nämnda dep. i Rio Icas dal, genom en 74 km. lång järnväg förenad med hamnstaden Pisco. 7,000 inv. J. F. N.

Iça [i’tha], I. Paranna l. Putumayo, flod i Syd-Amerika, upprinner på östra sidan af Anderna i sydligaste delen af Colombia och faller ut från vänstra sidan i Amasonfloden, i brasilianska staten Amazonas. Floden är omkr. 1,600 km. lång och trafikeras på större delen af sitt lopp regelbundet af ångare. (J. F. N.)

Icacinăceæ, *bot.*, växtfamilj af omkr. 140 träd och ofta klättrande buskar, uteslutande förekommande i tropikerna. Familjen är nära släkt med *Aquifoliaceæ*, från hvilken den hufvudsakligen afviker genom enfröig frukt. Dess nytta är ringa. *Villaresia*-arter i Syd-Brasilien och Chile lämna maté. Ur de mycket vida kärlen i den klättrande stammen af *Phytocrene* utflyter vid stammens afskärande rent drickbart vatten i riklig mängd; släktet har häraf fått sitt grekiska namn (”källväxt”). Jfr Maté. G. L—m.

Icāco, *bot.* Se Chrysobalanus.

Icano’tia Stol., *paleont.*, fossilt undersläkte till Tapes. A. Hng.

Icariens [-riä’], fr. Se Ikarier.

Icciodūrum [iksiä-]. Se Issoire.

Ichang. Se Itschang.

Ichnéu’mon, *zool.* 1. Se Faraokatten. — 2. Se Ichneumonidæ.

Ichneumo’nidæ, *zool.*, en familj bland parasitsteklarna, som kännetecknas bl. a. af långa, mångledade antenner och rikt förgrenade vingribbor. Bakkroppen är vanligen tydligt skaftad och hos honan i regel försedd med ett långt äggläggningsrör. Äggen läggas vanligen inuti andra insekter och larven lefver som parasit inom värddjurets kropp; dock finnas äfven arter, hvars larver lefva som yttre parasiter. Vanligen är det fjärillarver som utses till värddjur. Omkr. 6,000 arter äro beskrifna. Som många hithörande parasitsteklar lefva på svåra skadeinsekters bekostnad, hör denna familj till de för oss nyttigaste insektgrupperna. Bland mera bekanta släkten och arter kunna nämnas följande: *Ichneumon*, efter hvilket släkte hela familjen erhållit sitt namn, räknar ett stort antal arter, af hvilka några parasitera på tallspinnaren och tallflyets larver. Några arter af *Pimpla* snylta hos nunnans, gräsflyets, ekvecklarens och andra skadliga fjärilars larver. *Anomalon circumflexum* är en stor art, som lefver hos tallspinnarens larv. G. G.

Ichōr. Se Nektar 1.

I. Chr., i inskrifter förkortning för *Jesus Christus*.

Ichsell, Jakob, politisk intrigör, f. omkr. 1722 d. 30 mars 1788 i Stockholm, hofmästare för de kunglige pagerna, höll med anledning af drottning Lovisa Ulrikas födelsedag 25 juli 1755 på riddarhuset ett tal, hvari han under formen af en betraktelse öfver Sveriges författningshistoria klandrade ”mångrådigheten” och prisade enväldet på ett sätt som utgjorde en tydlig kritik af den gällande författningen, och därtill for ut i häftiga angrepp mot alla, som vågade tadla konungaparets enskilda lefnadssätt. I. åtalades med anledning häraf inför Svea hofrätt; målet öfverlämnades följande år till ständernas kommission, som dömde I. till lifsvarig landsflykt, hvilken dom af ständerna mildrades till fyra års landsflykt. I. slog sig ned i Hamburg, hvarifrån han underhöll förbindelse med svenska partikretsar. Han synes på 1760-talet ha följt mössorna vid deras brytning med hofvet och var Nordencrantz behjälplig med tryckningen af hans bok ”Svea rikes finanswerk”, som innehöll ett ytterst skarpt angrepp mot hattarnas ekonomi och var afsedd att från Hamburg insmugglas till Sverige för att spridas före 1765 års riksdag. Genom regeringens ingripande blef tryckningen afbruten. Svenske ministern i Hamburg fick därjämte befallning att fordra I:s utleverering, hvarför I. flydde, gick i preussisk tjänst och återkom till Hamburg med en preussisk kanslititel. Efter mössornas seger blef I. 1766 på sekreta utskottets tillstyrkan förordnad till Sveriges agent i Hamburg. 1769 upphäfdes detta förordnande, och I. återvände till Sverige, där han ej vidare spelade någon roll. L. S.

Ichthalbin. Se Ichthyol.

Ichthargān. Se Ichthyol.

Ichthofo’rm. Se Ichthyol.

Ichthyi’sm (af grek. *ichthy’s*, fisk). Se Fiskgift, sp. 437.

Ichthyoco’lla, lat., störfisk, husbloss (se d. o.).

Ichthyodo’nter, Iktyodonter (af grek. *ichthy’s*, fisk, och *odūs*, tand), *paleont.*, fossila fisktänder.

Ichthyodorulit. Se Ichthyodorylit.

Ichthyodorylit (mindre rätt **Ichthyodorulit**) Iktyodorylit (af grek. *ichthy’s*, fisk, och *do’ry*, spjut), *paleont.*, den bentagg, som hos Plagiostomer (hajar och rockor) stundom sitter framför främsta ryggfenan, när den finnes fossil. Dylika taggar äro ofta de enda i behåll varande lämningarna

af de fiskar de tillhört och uppnå stundom rätt betydliga dimensioner (ända till 40 cm.). Stundom kunna dylika ichthyoduroliter med större eller mindre sannolikhet anses ha hört tillsammans med ländер o. d. fiskläмningar, bland hvilka de förekomma, och benämnas då med samma släktnamn som dessa (t. ex. *Hybodus*). I andra fall, och detta är oftast händelsen, har man ej kunnat med säkerhet hänföra ichthyoduroliterna till förut bekanta fisksläkten, utan beskrifvit dem under egna släktnamn. De äldsta finnas i de allra senaste siluriska bildningarna (såsom släktet *Onchus*); i devon och karbon äro de allmännast, men förekomma äfven i yngre system, såsom trias, jura och krita. B. L—n.*

Ichthyofāger, Iktyofager (grek. *ichthyofa'goi*, fiskätare) benämndes hos forntidens greker åtskilliga i vidt skilda kusttrakter vid de södra hafven bosatta folkslag, hvilka, enligt den allmänna föreställningen, lefde hufvudsakligen af fisk och för öfrigt stodo på en mycket låg odlingsgrad. Sådana omnämnas dels i den fjärran Östern, dels i Gedrosien det nuv. Belutsjistan) vid Erythreiska hafvet, dels landskapet Troglodytis på Afrikas östra kust, vid Röda hafvet. A. M. A.

Ichthyofta'lm d'Andrada (af grek. *ichthy's*, fisk, och *ofthalmo's*, öga), *miner.*, ett ord, som med hänsyn till mineralets pärlemorglans begagnas synonymt med apofyllit (se d. o.). P. T. C.*

Ichthyografi, Iktyografi (af grek. *ichthy's*, fisk, och *gra'fein*, beskrifva), beskrifning öfver fiskarna.

Ichthyoi'dea, *zool.*, fisksalamandrar, gemensam benämning på gälgroddjuren (*Perennibranchiata*) och *Derotremata*. Se Amfibier, sp. 829—830.

Ichthyol [-ål] l. Iktyol (af grek. *ichthy's*, fisk), *farm. med.*, ett läkemedel, framställes ur s. k. bituminös skiffer, innehållande rester af fossila fiskar och förekommande vid Seefeld i Tyrolen. Vid torr destillation af nämnda skiffer erhålles en illaluktande, oljeartad tjära, som innehåller 10 proc. svafvel och sedan länge nyttjats som folkmedel. Den råa "oljan" behandlas med koncentrerad svafvelsyra, hvarvid bildas "ichthyol-sulfosyra". Ammoniumsaltet af denna syra utgör medikamentet ichthyol. I denna form äro de svafvelhaltiga beståndsdelarna lösliga i vatten och möjliga att uppsuga i kroppen. Ichthyolen är en brunsvart, tjelik, tjock vätska med stark, synnerligen obehaglig lukt. Den verkar svagt antiseptiskt, retar huden ondrigt, stör i stora doser magens förrättningar, hållar diarré, men är f. ö. föga giftig. Många äldre förorda ichthyol både till utvärtes och invärtes bruk vid talrika sjukdomar, medan andra ej fått det medlet särdeles högt. Mest har ichthyolen användts vid hudsjukdomar, lindriga förbränningar, ros (erysipelas) samt vid gynekologiska åkommor, rheumatism, tarmsjukdomar m. m. Utvärtes har medlet användts oblandadt, i salfva eller i 10—30 proc. lösning, invärtes 5—15 droppar i vin, söt mjölk e. d. För att underlätta invärtes bruk har man bundit ichthyol vid ägghvita — *ichthalbin* — samt vid formaldehyd — *ichthoform*; båda äro rödbruna pulver. För att förstärka den antiseptiska verkan har man äfven kombinerat ichthyol med silfver, s. k. *ichthargan*, ett brunt, i vatten lättlösligt pulver. C. G. S.

Ichthyoliter l. Iktyoliter (af grek. *ichthy's*, fisk, och *li'thos*, sten), *paleont.*, fossila fiskar eller delar af sådana.

Ichthyolōg, Iktyolog (af grek. *ichthy's*, fisk, och *lo'gos*, lära), fiskkännare; zoolog, som är specialist på fiskar.

Ichthyologi l. Iktyologi (af grek. *ichthy's*, fisk, och *lo'gos*, lära), vetenskapen om fiskarna.

Ichthyo'phis glutinōsa, *zool.* Se Amfibier, sp. 828.

Ichthyoptery'gia, *paleont.* Se Enaliosauria. Jfr Ichthyosaurus.

Ichthyo'rnis (af grek. *ichthy's*, fisk, och *o'rnis*, fågel), *paleont.*, ett af Marsh upptäckt och beskrifvet fossilt fågelsläkte, som utmärkes genom bikonkava kotor liksom fiskarna (däraf namnet) samt

Skelett af *Ichthyornis*, hufvudet och halsen.

tänder, som sitta i djupa tandhålor. Bröstbenet är försedt med en stark köl, och vingarna äro långa. Hithörande fåglar ha till utseendet liknat tärnorna. Af de 2 kända arterna har den ena, *I. dispar* M., varit ungefär af en dufvas storlek, den andra, *I. victor* M., något större. De äro funna endast i Kansas (Nord-Amerika), i bildningar hörande till kritsystemet. Med anledning däraf, att näbben varit försedd med tänder, har Marsh räknat dem till en egen ordn. inom fåglarna, *Odontornithes*, till hvilken äfven hör *Hesperornis* (se Hesperornithes). B. L—n.*

Ichthyosagōnes, *paleont.* Se Aptychus.

Ichthyosaū'ria, *paleont.* Se Enaliosauria och Ichthyosaurus.

Ichthyosaū'rus (af grek. *ichthy's*, fisk, och *saū'ros*, ödla), *paleont.*, Fisködla (se fig.), ett delfinliknande ödlesläkte tillhörande *Enaliosauria* och underordningen *Ichthyopterygia* l. *Ichthyosauria*. Hufvudet är tjockt med käkarna utdragna till en spetsig nos; tänderna skarpa, koniska, många (hos somliga arter ända till 200), sittande i en fåra. Näsborrarna äro belägna omedelbart framför de stora ögonen, hvilka äro försedda med en benring som hos fåglarna. Andningen skedde medelst lungor. Hals saknas liksom hos fiskarna. Kroppen är spolformig, fisklik, bredast strax framom midten, därefter afsmalnande; kroppshuden är naken. I midten af ryggsidans medianlinje synes en stor triangulär hudfena och bakom denna omkr. 5—6 smärre liknande fenor. Kroppen afslutas baktill af en stor tvåflikig stjärtfena; ryggraden utlöper i dennas undre flik. Ryggkotorna, 120—150 stycken, äro bikonkava. Refben finnas

till ett antal af 45—50; bröstbenet är T-formigt. Extremiteterna äro fenlika, de främre betydligt större, sammansatta af stundom öfver 100 polygonala ben. Somliga arter uppnådde en storlek af 10—13 m. och voro glupska rofdjur, som hufvudsakligen lefde af fiskar och bläckfiskar. Exkrementerna, de s. k. koproliterna, bestå af urinsyra. I somliga skelett ser man innesluta ända till 7 tämligen fullgångna foster; de synas således ha födt lefvande ungar. Ehuru arter af Ichthyosaurus äro funna i musselkalken och sådana fortlefvat in i kritperioden, finnas deras skelett dock i största mängd i lias (särskildt vid Boll i Schwaben, Banz i Franken och Lyme Regis i Dorsetshire). Arter af Ichthyosaurus förekomma såväl i Europa som i det arktiska Nord-Amerika, i Australien och på Nya Zeeland, hvaremot de saknas på Nord-Amerikas fastland, där i stället påträffas Sauronodonterna, som i öfrigt likna Ichthyosaurus, men sakna tänder. Den allmännaste arten är *I. communis*. B. L—n. (A. Hng.)

Fisködla (*Ichthyosaurus*), restaurerad.

Ichthyōsis (af grek. *ichthy's*, fisk), Fiskfjällsutslag, *med.*, är en på medfödda anlag beroende hudsjukdom, som vanligen visar sig under den spädaste barndomen och stundom kan ge huden utseende af att vara betäckt med ett lager af fiskfjäll. Dessa uppstå på så sätt, att öfverhuden (*epidermis*) i stället för att afstötas, kvarstannar och förtjockas, sprickande sönder i hudfårorna. Stundom upptornas stora epidermislager, antaga en hornartad konsistens och en grönbrun färg samt bilda långa taggar som på ett piggsvin, hvaraf namnet *Ichthyosis hystrix* l. *Hystricismus*. Åkomman håller sig mest till extremiteternas sträcksidor eller utsidan af armar och ben, medan ansiktet och könsorganen äro fria. Något sätt att verkligen bota den finnes ej, utan man måste inskränka sig till att hålla huden så tunn och smidig som möjligt. Om *ichthyosis oris et linguæ* se Leucoplacia oris. F. B.*

Ichthyo'tomi, *zool.* Se Fiskar, sp. 417.

Ichthyoto'xicum. Se Ichthyotoxin.

Ichthyotoxĭn, Iktyotoxin (af grek. *ichthy's*, fisk, och *toxiko'n*, gift), äfven Ichthyotoxicum, gift i blodserum af ål. Om en större mängd ålblod drickes, kunna däraf framkallas häftiga kräkningar och diarré, hvadan det är möjligt, att detsamma utom ichthyotoxin innehåller ännu ett annat gift. Detta är kanske besläktadt med giftet hos färska (osaltade) nejonögon. Se Fiskgift. C. G. S.

Ici, fr. (af lat. *ecce hic*, se här), här; tillrop till hundar: kom hit!

Ici-bas. Se Bas.

Icica, *bot. farm.*, ett släkte af vackra, ståtliga träd, hörande till fam. *Burseraceæ* Kunth. Släktet tillhör uteslutande de tropiska länderna med arter i såväl Gamla som Nya världen. Hithörande arter äro synnerligen rika på balsam och harts. Af *I. icicariba* DC. och möjligen andra arter af detta släkte erhölls förr s. k. amerikanskt l. brasilianskt elemi, ett genomskinligt, grönt gult, välluktande harts, som bestämdt skilde sig från det nu i handeln nästan ensamt förekommande s. k. Manila-elemi (se Elemi). Denna drog erhålles bl. a. från ett på Filippinerna växande träd, som af infödingarna lär kallas *Abilo* (''hartsträdet''), af spanjorerna *A'rbol a bre'a* (''beckträdet''), troligen *Icica Abilo* Blanco. Jfr äfven Burseraceæ. O. T. S. (C. G. S.)

Icke högre (Icke lägre), *sjöv.*, kommandoord eller befallning till rorgängaren eller till den person, som är ansvarig för styrningen, att hindra fartygets upplofning (affallning), så att det ej kommer närmare vinden (längre från vinden), vare sig fartyget seglar bidevind eller styr någon kurs. R. N.*

Icke lägre. Se Icke högre.

Icke stridande (fr. *non-combattants*), *krigsv.* Se Kombattanter.

Icke unerade greker. Se Desunerade greker.

Icke utan beröm godkänd. Se Betyg och Nonsine.

Icke vapenför (fr. *non-valeur*), *krigsv.*, kallas hvarje beväringsman, som till följd af kroppslig svaghet eller annan omständighet icke kunnat uttagas till vapentjänst. De icke vapenföre användas som skrifbiträden, läkare eller veterinärer, handtverkare eller militärarbetare, uttagas efter viss fördelning till olika truppslag och fullgöra hela sin tjänstgöring i en följd. De erhålla jämväl nödtorftig militär utbildning. I krigstid kunna de inkallas till depåer eller för att bilda särskilda arbetsafdelningar. C. O. N

Iclea, *astron.*, en af småplaneterna.

Icolmkill [ikåmki'l]. Se Iona.

Icones flōræ Dānicæ. Se Flora danica.

Ico'nium, lat. Se Konia.

Iconocla'st (''bildstormaren''), pseudonym. Se Bradlaugh, Charles.

Icosa'ndria l. -drĭa (af grek. *eĭ'kosi*, tjugu och *anēr*, man), *bot.*, tolfte klassen i Linnés sexual-

stem, utmärkes genom samkönade blommor och flera tolf fria ståndare, fästa på en utbredd, platt eller ällik blombotten. Klassen Icosandria motsvarar fvudsakligen fam. *Rosaceæ*. O. T. S. (G. L—m.)

Ico'sium, lat. Se Alger, sp. 575.

Icte'ridæ, *zool.*, bilda en fågelfamilj inom tättinrnas ordning, *Passeriformes*. I sitt hemland ersätta Gamla världens starar, men likna äfven sparfrna. De äro sällskapliga och lifliga, vistas i skogsh buskmark samt lefva af smådjur, frukter och ön. De bygga synnerligen konstmässiga bon, som upphänga i träd; ett släkte låter dock liksom ken sina ägg utkläckas af andra fåglar. — Hit ra bland andra nordamerikanska risfåeln, *Dolichonyx oryzivorus*, hvilken är brokig i art och gult och når en längd af 18 cm. I Nordmerika häckar risfågeln i mängd och går under ttningarna till Syd-Amerikas nordligaste delar. nder häcktiden sjunger hannen ganska vackert. dan ungarna blifvit flygvuxna, stryker denna art oerhörd mängd flockvis omkring på åkerfälten och nställer stor förödelse. Den skjutes då i högst bedande antal, men det är likväl omöjligt att skydda ödan mot denna skadliga fågel. — Kofågeln, *olobrus pecoris*, är rostbrun på hufvud och hals, ö. brunsvart, med blå och grön glans; näbben och nen äro brunsvarta. Kroppslängden stiger till 19 n. Kofågeln är spridd öfver största delen af Nordmerika och finnes på vissa ställen särdeles talrikt. en lefver förnämligast i sumpiga trakter, men rna äfven på betesmarker bland nötkreatur och star. Dess näring är hufvudsakligen af samma ag som dess samsläktingars; dock plägar den äfven tta sig på hornboskapen och bortplocka de snyltster, af hvilka denna hemsökes. Det är denna h några andra arter af samma släkte, som låta na ägg utkläckas af andra fåglar. — Baltiorefågeln (se d. o.). — Japun, *Ostinops istata*, är glänsande svart, med kastanjebruna öfre h undre stjärttäckare, bruna fjäderkanter på ryggn samt skuldrorna och yttre stjärtpennorna citronla. Längden stiger till 45 cm. Fågeln är mycket llskaplig och häckar kolonivis; boet är pungforigt, 1—1,5 m. i längd och 15 cm. eller mera i nomskärning, hopfiltadt af lafvar och så starkt, t det med möda kan sönderslitas. Det upphänges å en fin gren; ingångshålet är ofvantill, och i bottn finnes ett mjukt underlag för äggen och ungarna. ågelns sång är vacker, och den kan härma andra urs läten. Arten är hemma i hela sydöstra Amerika och anställer skada å plantagerna. — Båtstjärten, *Quiscalus versicolor* (*Calcophanes quisculus*), är svart med blå, kopparbrun och grön glans; ngden omkr. 30 cm. Namnet båtstjärt har den hållit efter den egendomligt "urholkade" formen å stjärten. Arten är spridd öfver Förenta staternas tra delar, förekommer uteslutande på sumpiga ällen, lefver alltid i sällskap och när sig hufdsakligen af små krabbor och maskar, men nställer äfven skada på risfälten. Liksom åtilliga af våra kråkfåglar förföljer den med ifver ffåglar. C. R. S. (G. G.)

I'cterus (af grek. *i'kteros*), gulsot (se d. o.).

Icti'cyon, *zool.* Se Hunddjuren, sp. 1307.

Ictis ermineus, *zool.* Se Hermelinen.

ICtus, i inskrifter förkortning för lat. *jurisonsultus* (se d. o.).

I'ctus. Se Iktus.

Id. l. id., förkortning för lat. *Idus* (se d. o.), *idem* (densamme), *i'dem* (detsamma).

Id l. Ort, *Leuciscus idus* L., *zool.*, en till mörtsläktet af karpfiskarnas familj (*Cyprinoidei*) hörande fiskart, hvilken af de författare, som efter svalgtändernas antal sönderdela denna familjs arter uti

Iden (*Leuciscus idus*).

en mängd släkten, anses som typ för ett eget släkte, *Idus*, och då får artnamnet *melanotus*. Iden, eller, såsom den i södra Sverige kallas, orten, tillhör våra största mörtfiskar och når en längd af öfver 60 cm. samt en vikt af 2—2,5 kg. Till kroppsformen liknar den mörten, men har mera kullrig rygg. Sidolinjen har 55—60 fjäll; svalgtänderna sitta i två rader (3 i den ena, 5 i den andra raden) samt äro i spetsen haklikt omböjda. Analfenan är i nedre kanten tvär eller något inskuren. Färgen är enformig, sidorna silfverglänsande, med mörkare grågrön anstrykning på ryggen, fenorna gråaktiga, med svag rödaktig skiftning. På våren, vid lektiden, får fisken en mässingsgul anstrykning till följd af ett grönaktigt pigment, hvarmed fjällen då öfverdragas. Hannen har under denna tid på fjällen vårtlika knölar, som efter leken försvinna. Iden förekommer i norra och mellersta Europas flesta länder; i Sverige lefver den ända upp i Lappmarken, men är där mindre allmän. Den tillhör egentligen de stora sjöarna och i synnerhet Östersjöns skärgårdar, där den förekommer i ej obetydligt antal ända ned i sydliga delen af Öresund. Vårtiden, i slutet af april eller början af maj, uppstiger iden stimvis uti åar och bäckar, t. o. m. i diken, för att söka sina lekplatser på gräsbotten med sakta rinnande vatten. Under denna tid fångas den i stor mängd; men många dylika idfisken ha numera, dels genom oförståndigt drifvet fiske, dels äfven till följd af genom utdikningar förändrade lokala förhållanden, blifvit förstörda. Ynglet håller sig i de vatten, där det blifvit kläckt, tills fram uti aug., då det vandrar ut till sjön. Iden samlas äfven på sommaren under lugna och varma dagar invid stränderna i vikar och bukter. Fiskaren säger då, att fisken "badar", och kallar den "bad-id". Den fångas med nät, not samt åtskilliga slags "uppgångfisken", då den är på väg till lekplatserna. Den tager äfven på mete. Dess kött är sundt och välsmakande. I Tyskland har genom odling i dammar (urspr. vid Dinkelsbühl, Bajern) utbildat sig en rödfärgad varietet af iden, liknande vanliga guldfisken. Denna s. k. guldorf l. guldid är lysande rödaktig, på rygg och sidor högröd med dragning i orange, på buken rödaktigt silfverglänsande; den är mycket omtyckt som prydnadsfisk i dammar, bassänger för vattenkonster o. s. v.;

den finnes utplanterad också på flera ställen i Sverige. — Den bredpannade iden, *L. cephalus* L., *L. latifrons* Nilss. (den hänföres af en del författare till släktet *Squalius*), förekommer på åtskilliga ställen i mellersta och södra Sverige, under namn af färna (Östergötland), dickkopp (Göta älf) och årännare (Örebro), men ingenstädes i större mängd, och tillhör våra mindre vanliga mörtfiskar. Färnan blir ungefärligen lika stor som iden och når stundom en vikt af 3,4 kg. Från iden såväl som våra öfriga mörtfiskar är färnan lätt att skilja därpå, att analfenan är i nedre kanten bågformigt afrundad (ej tvär eller inskuren). Sidolinjens fjäll äro ej heller så talrika som hos iden (antalet varierar mellan 44—46). Svalgtänderna sitta i två rader, men äro 2 i ena och 5 i den andra raden. Färgen växlar liksom hos iden efter årstid och ålder och är mer eller mindre ljust silfvergrå, med mörkare olivgrön färg på ryggen. Buk- och analfenorna äro hos de äldre vackert karmosinröda, med gul bas; de yngre ha bleka, gråaktiga fenor liksom iden. — På kontinenten är färnan mera allmän än i Sverige; i England kallas den *chub*. R. L. (L—e.)

Ida, *astron.*, en af småplaneterna.

Ida (grek. Ἴδη, dor. dial. Ἴδα). 1. (Nu *Kaz dagh*) Bergsträckning i nordvästra delen af Mindre Asien inom de forna landskapen Troas, Frygien och Mysien. Berget är ännu i dag till stor del skogbevuxet och ger upphof åt en mängd källsprång, med anledning hvaraf det redan af Homeros betecknas som "det källrika I." Dess högsta topp höjer sig 1,770 m. ö. h. Idaberget var fordom helgadt åt gudamodern Kybele, som därför äfven kallades den "Idaiska modern". Vid dess fot låg det frejdade Troja, och till detsamma anknyta sig många af den grekiska fornälderns sagor: Ganymedes' bortröfvande, Paris' dom m. fl. — 2. Berg på Kreta, utgörande mellersta delen af den höga bergås, som i riktning mot ö. och v. sträcker sig genom hela ön. Nedanför dess högsta, vanligen snöklädda, topp (nu Psiloriti, "högberget", 2,460 m. ö. h.) visade man fordom den grotta, i hvilken enligt den kretensiska sagan Zeus efter sin födelse fostrades af Idabergets nymfer. A. M. A.

Idācius. Se Hydatius.

Idaho [ā'dohāu], en af Nord-Amerikas förenta stater, belägen i norra delen af Rockymountains-området, mellan 42° och 49° n. br. samt 111° och 117° 10′ v. lgd, och gränsande i n. till Brittiska Columbia, i ö. till Montana och Wyoming, i s. till Utah och Nevada och i v. till Oregon och Washington. 218,362 kvkm. (= Göta och Svea land, Gäfleborgs län och Härjedalen). I sin nordöstra del är staten fylld af Rocky mountains' västligaste kedjor, af hvilka Bitterroot mountains bilda gräns mot Montana. Större delen af landet upptages af 1,200—1,800 m. höga platåer, ofta bildade af basalt, öfver hvilka höja sig några från n. v. till s. ö. strykande kedjor, såsom Salmon river mountains och Sawtooth range. Endast där och i de lägre i n. liggande Coeur d'Alène mountains träffas högberg, ehuru i mindre omfattning. Den högsta toppen är Hyndman peak, 3,960 m. Basaltplatåerna äro endast på några ställen täckta af artemisiabuskar (*sage-brush*) och gräs, men i regel äro de öde och omöjliga att uppodla. Den betydligaste floden är Snake river, som kommer från Yellowstoneparken och i västlig riktning flyter i djupa cañonsklyftor och med många fall igenom landets södra del, därpå böjer sig åt n., bildande under en sträcka gräns mot Oregon och Washington. Dess största biflod är Salmon river. Norra delen har flera stora sjöar. Klimatet har en starkt kontinental prägel. I Boisé city är årsmedeltemperaturen 10,4°, medan temperaturen i juli är 22,6° samt i jan. — 2,6°. Nederbörden är obetydlig, hvarför mångenstädes konstgjord bevattning fordras för jordbruket. Folkmängden, som 1870 steg till endast 15,000 pers., var 1890 84,385 och 1900 161,772 och beräknades 1907 till 273,000, hvilket dock ej är mer än 1,2 inv. på 1 kvkm. Af 1900 års folksiffra voro 4,226 indianer, 1,467 kineser, 1,291 japaner, 293 negrer; 24,604 voro födda utomlands (2,822 i Sverige). Indianerna bo på fem åt dem anvisade reservationer och tillhöra stammarna shoshone, nez-percés, selish, pend d'oreille m. fl., panashter och wihinashter. En stor del af befolkningen är mormoner, därnäst komma katoliker, metodister, baptister och presbyterianer. Staten har två normalskolor. Ett statsuniversitet finnes i Moscow (stiftadt 1889), som 1906 hade 32 lärare, 375 studerande. Dessutom underhålla de olika bekännelserna 5 colleges eller skolor. — Trots de ogynnsamma naturförhållandena har jordbruket vunnit en ganska stor utveckling, i synnerhet i öfre Snakeriverdalen, kring Björnsjön i s. ö. och vid Boisé river (biflod till Snake river). Ett storartadt bevattningssystem har de senare åren anlagts, omfattande 6,100 km. kanaler, som vattna 1,3 mill. har. Dessutom har förbundsregeringen bekostat 500 km. kanaler, vattnande 32,000 har, och har under anläggning ett annat kanalsystem, som skall vattna 150,000 har. Viktigast är hveteodlingen (1908 92,800 har med 7 mill. bushels i skörd), därefter följa hafre (5,7 mill. bushels) och korn (2 mill. bushels). Äfven odlingen af sockerbetor, frukter, hö och lucern är betydlig. Inom boskapsskötseln intager fårafveln första rummet (1908 3,6 mill. får, producerande 2,5 mill. kg. tvättad ull med ett värde af 3,7 mill. doll.). Timmerskog upptager 7 proc. af statens yta. I:s viktigaste inkomstkälla är bergsbruket. 1863 upptäcktes guld i Orofino vid Clearwater creek (biflod till Snake river) och 1864 vid Boisé river. 1906 producerades 1,730 kg. guld, 280,000 kg. silfver, 3,860 ton koppar, 117,000 ton bly och 570 ton zink. Äfven svafvel och salt brytas. Hela värdet af mineralprodukter anslogs s. å. till 22,7 mill. doll. Medelpunkten för grufdriften är numera Coeur d'Alène i statens nordligaste del. Industrien har de senare åren starkt utvecklats (värde 1905 nära 9 mill. doll.) och omfattar hufvudsakligen kvarn- och sågverksindustri. Staten genomskäres af Northern Pacific, Great Northern och Oregon short line; sammanlagda längden var 1907 4,520 km. I. delas i 23 *counties*. Det har en representation på två kamrar: senaten (som har ett ombud för hvarje county) och representanternas hus (som räknar 53 ledamöter), hvilka väljas för två år och samlas hvartannat år. Valrätt tillkommer en hvar, man eller kvinna, som fyllt 21 år och bott i staten 6 månader. Guvernören väljes för två år. Till unionens kongress sänder I. två senatorer och en medlem af representanternas hus. Statsskulden utgjorde 1906 1,079,000 doll. Den taxerade förmögenheten var sept. 1906 80,7 mill. doll., den verkliga be-

knades 1904 till 342,87 mill. doll. Regeringens te är Boisé city (omkr. 20,000 inv. 1907). I. organiserades som territorium 1863 af delar Montana och Wyoming och blef stat 3 juli 90. J. F. N.

Idäiska daktyler. Se Daktyl, *grek. myt.*

Idala, socken i Hallands län, Fjäre härad. 2,570 r. 365 inv. (1908). Annex till Frillesås, Göterrgs stift, Fjäre och Viske kontrakt.

Idas (grek. *Ἴδας*), namn på flera bland den greska fornsagans hjältar. Mest bekant är I., fareus' son, från Arene i Messenien, förmäld med nung Euenos' dotter Marpessa, om hvilken han mpat med själfve Apollon. Tillika med sin brorr Lynkeus, berömd för sin skarpa syn, likasom själf var det för sin utomordentliga styrka, deltog n i den kalydoniska jakten och Argonauttåget. I. h Lynkeus bilda den messeniska sagans motstycke l Lakoniens hjältepar Kastor och Polydeukes (Polx), med hvilka de slutligen råkade i strid, hvarvid astor dödades af Idas och Lynkeus af Polydeukes. dödades sedermera af Zeus' ljungeld. A. M. A.

Ida'tius. Se Hydatius.

Idavallen (isl. *Iðavǫllr*, af *vǫllr*, slätt, fält), *rd. myt.*, kallas i Voluspa ett fält, där gudarna öttes i tidens början. Där anlade de ässjor, skaffade allehanda redskap, förfärdigade dyrbara ting, kte med guldtafvel och fröjdade sig; det var asars gyllene ålder. På denna lyckliga tid gjordes ett t genom ankomsten af nornorna, ödets gudinnor. i den nya jord, som efter Ragnarök stiger upp ur fvet, mötas gudarna åte på I. och samtala om timade stora världshändelserna. Där skola de gräset återfinna sina underbara guldtaflor, och lhetslifvet skall fortfara utan återvändo. S. gge härleder i "Stud. over de nord. gude- og ltesagns oprindelse" (s. 417) namnet från det bliska Eden. Th. W.*

Iddefjorden. Se Idefjorden.

Iddesleigh [i'dsli], lord. Se Northcote, S. H.

Iddo, ett vanligt judiskt namn. 1. En profet på lomos, Rehabeams och Abias tid (2 Kr. 9: 29; 15; 13: 22). — 2. Farfader till profeten Sarja (Sak. 1: 1, 7). Enl. Neh. 12: 4, 16 återkom nne I. tills. med Josua och Serubabel till Jerulem. E. S—e.

Ide, *zool.*, kallas det lägerställe, där åtskilliga ggdjur, t. ex. björnen och gräflingen, tillbringa n kalla årstiden. I regel uppsöka de därför någon la, bergskrefva eller annat väl skyddadt ställe, m de mer eller mindre ombona och förse med uk bädd för att där kunna motstå köldens inrkan. Så tillreder landtbjörnen sig en dylik vinterstad i en bergklyfta, under en utstående berghäll ler under rötterna af ett kullfallet träd, i en jordla, en urgräfd myrstack e. d. Någon gång lär n lägga sitt ide i ett stort träd mellan grofva enar, dock aldrig högre än ett par m. öfver arken. Själfva bädden i björnens ide utgöres af ssa, ljung eller granris. Medan djuret ligger sitt ide, förtär det icke någon föda, utan tillingar tiden under hvila och sömn. Det goda hull, m djuret haft vid inträdet uti idet, förminskas rför småningom och är, då djuret lämnar sitt ide, rsvunnet. C. R. S.*

Idé (grek. *ide'a*, af *idēi'n*, se), eg. den yttre gestalten af något, utseende; en genom andlig åskådning vunnen kunskap om de öfversinnliga tingen, urbild; föreställning om någonting fullkomligt, mot hvilket intet föremål i erfarenheten svarar; begrepp, föreställning, infall, mening, tanke (i synnerhet en sådan, som höjer sig öfver det alldagliga); falsk föreställning, inbillning (fix idé, se Fix 2); plan, utkast.

Filos. Inom filosofien har uttrycket idé fått en särskild betydelse först genom Platons användning däraf, och än i dag användes det ofta i denna historiskt häfdvunna betydelse; men därjämte har denna term i sina växlande betydelser efter Platons tid som ingen annan rönt inflytande af olika tiders och skilda tänkares behof af att i de gamla orden gjuta sitt nya tankeinnehåll. Nästan hvarje mera djupgående förändring af de allmänna filosofiska åsikterna har medfört en skiftning i termens innebörd, så att man i dess olika användningar liksom kan afläsa perioderna i filosofiens historia. Platon kallade, hvad han ansåg vara den sanna, eviga verkligheten, *idéer* och förstod därmed osinnliga tanketing, hvilka bilda en högre värld än den med sinnena fattade, en självständig och fullkomlig idévärld, hvilken på en gång är grunden till allt af sann verklighet, som finnes i sinnevärlden, och det högsta ändamålet för all verksamhet och all utveckling. Vi namngifva de sinnliga tingen efter de idéer, i hvilka de "ha del", men intet jordiskt ting är mer än delvis, hvad det kallas; intet ting är fullkomligt skönt eller alltigenom fult, ingen människa är fullt och helt människa, utan allt här i världen är behäftadt med sin motsats. Blott idéerna, som vi fatta med vår tankes klara begrepp, äro fullt sig själfva och förblifva sig alltid lika. Inbördes bilda idéerna ett system af högre och lägre idéer; högst står "det godas idé", som i sig innefattar alla andra idéer. Af denna sanna verklighet är sinnevärlden blott en svag afbild, en "skugga", hvilken skiljer sig från urbilden genom den brist, det icke-vara, hvarmed den är behäftad. Platon fattar sålunda släkt- och artbegreppen, typerna för verkligheten, hvilka han kallar "former" (på grek. *ide'ai*), ej blott som självverksamma krafter, som dana verkligheten, utan som självständiga väsenden, som bilda en idealvärld, som är den enda sanna verkligheten. Sinnevärlden skiljer sig från denna blott genom de brister, med hvilka den är behäftad i följd af en negativ faktor, ett icke-vara, hvars ursprung Platon ej kan förklara, men nödgas konstatera. Aristoteles utgår från denna platonska idélära, men reformerar den både med afseende på dess positiva och dess negativa verklighetsfaktor genom införande af det nya begreppet utveckling, som slår bryggan öfver mellan dem. Å ena sidan förnekar han släkt- och artbegreppens självständiga verklighet; dessa äro verkliga endast i de individer eller ting, hvilkas typer de äro. Han bibehåller för dem ett af de namn, som Platon använde för sina idéer, nämligen *eidos*, ehuru det sedan blifvit brukligt att hos honom öfversätta det med "form", för att skilja hans uppfattning från den platonska. Å andra sidan ändrade han ock uppfattningen af verklighetens lägre faktor. Denna kunde ej vara något rent negativt, ty, såsom redan eleaterna lärt: "icke-varat är icke", det negativa saknar all självständig verklighet. Den nämnda

lägre faktorn, som Aristoteles kallar *materien*, är därför ej icke-vara, utan möjlighet, något som ännu icke är, hvad det kan bli, men har en tendens därtill, en ”längtan efter form”. Allt verkligt är sålunda enhet af form och materia, och dessa båda förhålla sig till hvarandra som verklighet och möjlighet. Alla individuella åtskillnader äro olika utvecklingsgrader ytterst af samma ”formernas form” eller ”tänkandet af tänkandet”, som är den enda rent ideella verkligheten. Under senantiken präglades filosofien af det öfverhandtagande religiösa intresset. Filon och Plotinos, som utgingo från den platonska idéläran, fattade under detta inflytande idéerna som ursprungligt existerande i Guds ande, som Guds tankar, hvilka jämte Gud själf äro den sanna och högsta verkligheten. Till denna uppfattning slöto sig i allmänhet kyrkofäderna, särskildt Augustinus. Den blef därför ock den kristna medeltidens grunduppfattning, enligt hvilken sålunda idéerna äro tingens urbilder i Guds ande. Häremot reste sig *nominalismens* (se d. o.) opposition, som förnekade allmänbegreppens självständiga verklighet och ville nedsätta dem till endast subjektiva uppfattningssätt hos det mänskliga förståndet. Denna betydelse tyckes ordet idé ha fått inom folkspråket först i Frankrike; så användes det t. ex. redan af Montaigne i samma betydelse, som vi nu begagna uttrycket föreställning, och Gassendi sätter idé och verklighet som motsättning mot hvarandra. Först Cartesius sökte en fastare begreppsbestämning, men definierade idé så vidsträckt, att han med denna term betecknade ”allt, som omedelbart uppfattas af själen”, sålunda ej blott förnimmelser och tankar, utan äfven känslor och viljanden. Han skilde sedan medfödda, förvärfvade och självgjorda idéer (se Cartesius), och läran om de medfödda idéerna upptogs och modifierades af Leibniz (se d. o.), som fattade dem som endast till anlaget medfödda. Den cartesianska betydelsen af termen fann snart spridning äfven i andra länders filosofiska litteratur. Spinoza upptog den till väsentligen oförändrad användning. Efter föredöme af Cudworth m. fl. fastslogs den, ehuru ej utan motstånd, framför allt af Locke. Af Hume inskränktes återigen omfånget af termens betydelse, i det han skilde mellan å ena sidan *intryck* (”impressions”), omedelbara sinnesförnimmelser, och å den andra *idéer* (”ideas”), föreställningar, som enligt hans åsikt äro reproduktioner af föregående intryck. Denna sistnämnda begränsning af betydelsen har slagit igenom i det engelska språkbruket; i nutiden användes termen i den äldre, vidare betydelsen blott af enskilda förf., t. ex. af den amerikanske psykologen Titchener. Inom den filosofiska litteraturen i Tyskland infördes termen i den cartesianska bemärkelsen af Leibniz. Af Wolff öfversattes ”idé” i denna betydelse med tyska ordet *vorstellung* (”föreställning”), hvilken term sedan i den tyska litteraturen utträngt uttrycket ”idé” både i den cartesianska och den humeska betydelsen däraf, med undantag af i enskilda facktermer med engelskt ursprung, t. ex. ideassociation. I stället kom termen ”idé” till användning i en ny betydelse, särskildt genom Kants bruk af densamma. Han förstår därmed ett nödvändigt förnuftsbegrepp, hvaremot intet föremål i sinnevärlden fullt svarar, i det att idén är begreppet om en fullkomlighet, som man i tiden endast kan gradvis närma sig, men aldrig helt uppnå. Liksom förståndet behöfver kategorierna för att bilda erfarenheten, så innehåller enligt Kant den osinnliga själsförmögenheten, förnuftet, i sig grunden till idéerna, genom hvilka emellertid ingen erfarenhet konstitueras; idén är för bruket af förståndet blott en urbild, som kan tjäna som en regulativ princip för bevarandet af det genomgående sammanhanget inom våra empiriska kunskaper. På sådant sätt har Kant i sin mån återgått till den platonska betydelsen af idén; men denna blir för honom icke som för Platon en substans med evig verklighet, utan en drifvande kraft eller lag för människans vilja och handlande. När Kant skall utreda, hvilka idéerna i denna betydelse äro, tager han ledning af den äldre metafysiken och bestämmer dem till de tre: begreppen om *Gud*, om viljans *frihet* och om *odödligheten*. (Huru han på ett konstladt sätt sammanställer detta med de tre slutledningsformerna se Kant.) Kant talar dock därjämte om kosmologiska och estetiska idéer. Den kantska användningen af termen idé har bestämt det senare tyska och skandinaviska filosofiska språkbruket, dock med många skiftningar i betydelsen alltefter de olika tänkarnas grundåskådningar. Under sin teosofiska period antog Schelling tillvaron af idéer, som voro tingens produktiva urbilder och utgjorde en förmedling mellan Gud och världen. Enligt Hegel är idén det sant varande och består i ”enheten af begrepp och realitet”, i det att begreppet, som i och för sig som abstrakt är overkligt, själf gifver sig konkretion och därmed verklighet, och det en verklighet, som på samma gång är nödvändighet. På detta sätt närmar sig Hegel ännu mer än Kant den platonska idéläran, men han skiljer sig från Platon framför allt därigenom, att han genom den dialektiska processen inför rörelse i idévärlden och på samma gång slår en brygga öfver mellan denna och sinnevärlden, som ock är ett resultat af denna ideella process. Herbart antager fem praktiska idéer eller mönsterbegrepp, efter hvilka den sedliga smaken med ovillkorlig evidens bedömer värdet eller värdelösheten af allt viljande, nämligen den inre frihetens, fullkomlighetens, välviljans, rättens och billighetens idéer. Ur dessa ursprungliga idéer härleder han lika många sociala idéer, hvilka i omvänd ordning uppräknade äro: lönesystemet, rättssamhället, förvaltningssystemet, kultursystemet och ”det besjälade samhället”. Schopenhauer betecknar som idé hvarje ”bestämdt stadium i viljans objektivering”; dessa idéer äro enligt hans åsikt ouppnåeliga mönsterbilder, som ofullkomligt uttryckas i tallösa individer. Som eviga äro idéerna upphöjda öfver grundens lag. Vi fatta dem, endast när vi höja oss till det intresselösa, öfverindividuella rena kunskapssubjektets ståndpunkt. Konsten återgifver dessa genom ren kontemplation fattade eviga idéer. Enligt E. v. Hartmann äro idéerna den logiska sidan af ”det omedvetna”. Wundt definierar idéerna som ”föreställningar om ideala ändamål” och anser dem uppfattbara endast af tron, som genom dem fullständigar vårt vetande i de riktningar, som reflexionen öfver erfarenheten anvisar. Boström kallar de osinnliga eller förnuftiga begreppen idéer. Dessa äro enligt hans

ikt såväl till form som innehåll fullkomliga ”förmmelser”. Guds förnimmelser äro därför idéer; ll skillnad från människans högsta och renaste nkar, hvilka som abstrakta i viss mån sakna verkghet, äro Guds idéer självständiga substanser — nkar, som själfva kunna tänka, d. v. s. personer. – I en helt annan betydelse än någon af de nu ferarede fattas idéerna af Cartesius, då denne ven talar om *materiella idéer* i betydelsen af bilder föremålen i hjärnan. Äfven Wolff och Tetens egagna detta vilseledande uttryckssätt. S—e.

Ideal (af lat. *ideālis*; se Idé). 1. *Filos.*, någonng tänkt till högsta fullkomlighet. För att någonng skall kunna sägas ega ett ideal, måste det amträda i lägre och högre grader af fullkomlighet ler vara stadt i utveckling. Idealet blir då det ål, hvartill denna utveckling ytterst syftar, samt llika måttstocken för afgörandet, om ett stadium högre eller lägre. Idealets giltighet måste erkänas som oberoende af, huruvida det är i denna värld rverkligadt eller icke; det hör till ”börats”, icke ll varats värld. Då ofullkomlighet är något för lt sinnligt väsentligt, kan idealet aldrig nås af det nnliga som sådant, följaktligen ej heller fullständigt af en i sinnevärlden lefvande varelse. Detta ar gifvit anledning till den läran, att det ligger i dealets begrepp att vara oupphinneligt. Så fattas ex. det estetiska idealet af de panteistiske estekerna i Tyskland, och man har äfven föreställt g (t. ex. den kant-fichteska etiken), att människans ädliga utveckling vore ett närmande till ett oupphinneligt mål. Man har däremot anmärkt, att ett ådant närmande innebär en motsägelse, enär man kan närma sig det oupphinneliga eller oändligt lägsna. Så vidt en sträfvan till fullkomlighet skall ara möjlig, visar sig nödvändigheten af en värld, är idealet verkligen nås. I denna bemärkelse anger t. ex. Kant ett ”ändamålens rike” och kalar gudsidén för ”det rena förnuftets ideal”. I en mån människan här i världen gör denna högre erklighets kraf till norm för sin utveckling, icke lott närmar hon sig idealet, hon når det också *delis* redan här, i det hon kommer fram till den högsta fullkomning, som för henne *under gifna förhållanden* är möjlig. — Inom mer eller mindre panteistiska riktningar har man fattat idealet som en för ett visst slag af väsenden gemensamma beståndheten, tänkt i konkret gestalt (”konkret allmänhet”). Idealet skulle då vara en föreställning om ett enskildt väsende, som hos sig fullständigt har alla de egenskaper, som tillkomma den art, till hvilken det hör, likasom den typ, som alla andra till samma kategori hörande väsenden mer eller mindre skulle närma sig. I konsten skulle då ock sådana typiska gestalter framställas, och människans sedliga uppgift blefve då också att hos sig förverkliga det ”ideal-mänskliga” i denna betydelse. Enligt en världsåsikt däremot, för hvilken individen är det förnämsta och ursprungliga, är det en afgjord sak, att hvarje varelse har sitt ideal i *sitt* sanna väsende och att dess utveckling ej kan syfta till någonting annat än till förverkligandet af just *detta*, ehuru visserligen mycket finnes, som är för alla människor i detta afseende gemensamt och ehuru de äfven alla, till sitt sanna väsende betraktade, stå i full harmoni med hvarandra. — 2. *Teol.* En viss riktning inom den nutida teologien och religionsfilosofien har fattat Jesus som idealmänniskan, hvilket antingen kan utföras mera panteistiskt, så att man tänker sig mänskligheten som ett helt, hvilket i sin utveckling med honom redan nått sitt mål, fått sin idé individuellt förverkligad en gång för alla, eller på mera individualistiskt sätt, så att Jesus var en människa, som förverkligat sitt ideal och därigenom står som ett lefvande föredöme för oss andra i sträfvandet att fylla våra ideals fordringar, på samma gång som en pröfvosten för afgörandet af dessa ideals värden, d. v. s. pröfvandet af huruvida de förestälda idealen verkligen äro några ideal. — 3. Inom *etiken* uppställes den sedliga karaktären som viljelifvets mål, men för att uppfattningen af denna skall blifva ett verkligt motiv för viljan, måste den fattas i individuell gestalt, sålunda som ett ideal. För att bilda denna idealföreställning söker man förebilder i historien eller dikten; så väljer den ene en, den andre en annan till sitt ideal, och med exemplets makt kunna dessa förebilder, om de äro rätt valda, föra oss fram på den sedliga utvecklingens väg; men den högsta sedliga utvecklingen nås, först när det eftersträfvade idealet blir individens eget sanna väsen, och för den religiösa människan är detta gifvet af evighet i Gud, som sålunda blir det absoluta idealet, och de ändliga idealen nås enligt en sådan lifsåskådning endast i samlif med honom. Men naturligen uppställa skilda etiska skolor olika sedliga ideal, hedonisterna ett njutningsideal, utilitaristerna ett ideal af klok nyttighetsberäkning, stoikerna ”den vises” ideal o. s. v. — 4. *Estet.* Inom estetiken definieras vanligen idealet som det fullkomliga förverkligandet af en idé i en individuell företeelse. Men ofta fattas äfven det estetiska idealet som den mer eller mindre allmänna typen för en viss art af verklighet. Det är t. ex. i denna betydelse, som man sagt: ”Apollon var det grekiska idealet af manlig skönhet”. — 5. *Pedag.* Uppfostran förtjänar sitt namn, endast om den är en afsiktlig och planmässig ledning af den uppfostrades utveckling. Den förutsätter därför en klar uppfattning af denna utvecklings åsyftade ändamål. Detta mål är ett ideal, som delvis är gemensamt för alla människor, men delvis ock bör få olika konkret bestämdhet alltefter individens särskilda anlag. Det gemensamma bildningsidealet har fattats olika under olika tider, så att man med hänsyn därtill kan karakterisera och skilja från hvarandra hufvudperioderna i pedagogikens historia. Det allmänna grekiska bildningsidealet var ”kalokagathia”, en harmonisk förening af kroppens och själens skönhet. Platon fördjupade detta såväl i moraliskt som i intellektuellt hänseende genom sin lära om den på filosofiskt vetande grundade dygden och genom den socialpolitiska synpunkt, från hvilken han behandlade alla uppfostringsfrågor. För honom blef uppfostrans ändamål ungdomens utveckling till dugliga medborgare i idealstaten. Romarna lade intet väsentligt nytt till detta sålunda för antiken gemensamma bildningsideal, utan specialiserade det blott för det offentliga lifvets viktigaste funktioner, talarens och krigarens. Ett nytt bildningsideal infördes däremot genom kristendomen. Augustinus satte i sin uppfattning af historiens filosofi emot hvarandra som oförsonliga motsatser Guds stat (Guds rike) och den världsliga staten. Mellan dem står den strid, som enligt hans åsikt är historiens mening, och må-

let är det gudomliga kärleksrikets seger öfver våldets och maktens världsliga rike. Han kan därför ej se uppfostrans mål som Platon i ungdomens utveckling till medborgare i den världsliga staten, utan för honom blir ändamålet medlemskapet i Guds rike. Så blef medeltidens bildningsideal ett specifikt religiöst. Men gudsriket förvärldsligades till påfvekyrkan. Mot dess auktoritetsbundna sträfvan att utbilda lydiga tjänare åt kyrkomakten — höjdpunkten det jesuitiska *sicut cadaver* (”som en död kropp”) — bröt sig å ena sidan mystikens individuella försjunkande i den religiösa kontemplationens hänförelse, för hvilken allt yttre förlorat betydelse, å andra sidan riddarlifvets jordiska längtan efter bragder, kärlek och yttre glans. Renässansens brytning med medeltidens religiösa bildningsideal utgick från samma samhällskretsar, inom hvilka riddarlifvet florerat, blott att de nya bildningssträfvandena fingo sin särskilda lokalfärg, då de först utvecklades vid furstehofven i Italien, där antikens minnen funnos kvar och kyrkan själf bevarat skönhetskulten. Humanisternas lärda studier och renässanskonstnärernas estetiska inspiration väckte där antikens anda till nytt lif, glädjen öfver jordelifvets skönhet i stället för medeltidens mörka asketism och individens lössläppta frihetsbegär gentemot alla de bojor och band, i hvilka påfvekyrkan, feodalstaten och skråväsendet slagit medeltidsmänniskorna. Antiken hade låtit det världsliga samhället bestämma bildningsmålet, medeltiden bevakat det religiösa samhällets intressen; nu kom individens emancipation. Därmed hade de tre hufvudmomenten i det sanna bildningsidealet hvart för sig ensidigt utbildats. Härtill ha de följande bildningsskedena icke kunnat lägga något väsentligt nytt, utan där de icke förlorat sig i nya ensidigheter, såsom upplysningstidehvarfvet med sin kalla förståndskultur och nyktra nyttighetssträfvan, har deras hufvudsträfvan blifvit att försona de förut stridiga motsatserna, så att bildningen verkligen blir en utveckling af hela människan. Efter detta mål sträfvar nutidens pedagogik särskildt genom att göra människans och framför allt barnets natur till föremål för psykologiskt studium, så att bildningsidealet ej må bli en godtycklig fantasibild, utan den naturliga utvecklingen af individens medfödda anlag. Från det humanistiska bildningsidealet skiljer sig det, som nu håller på att arbeta sig fram, genom att individens självsvåld tränges tillbaka af de sociala fordringarna samt att den intellektuella och estetiska bildningen kompletteras af den moraliska och hufvudets bildning af handens. Det humanistiska bildningsidealet var aristokratiskt, det nutida däremot demokratiskt, en bildning för alla, som också en gång skall möjliggöra den samhällsklassernas försoning, hvarifrån vi nu tyckas mera aflägsnade än någonsin. Det mål vi därför måste sträfva efter är icke lika bildning för alla, utan så många olika arter af bildning som möjligt, men däremot lika hög bildning för alla, men utvecklad i olika riktningar för samhällslifvets skilda behof, dock på bottnen af en viss gemensam allmänbildning, som ger oss möjlighet att förstå hvarandra. — En af uppfostrans på en gång viktigaste uppgifter och starkaste medel är att gifva ungdomen ideal att tro på och lefva för. All annan bildning båtar intet, om i detta hänseende ungdomen går lottlös från hem och skola. Och denna idealtros utveckling är icke målet blott för några vissa skolämnen, de af Herbartianerna s. k. ”gesinnungsstoffe”, utan hvarje ämne bör lämna sitt bidrag till idealbyggandet. Detta gäller t. ex. äfven om ett skenbart så torrt ämne som matematiken, i det knappast något annat studium är så egnadt att låta den unge ana det logiska idealet, det klara och tydliga tänkandet. Men denna sida af uppfostran är heller icke blott en undervisningsfråga, utan beror på hela det lif, i hvilket den unge införes, i hemmet och i samhället lika väl som i skolan. Hemvanorna, tidsandan, den fria läsningen och de oafsiktliga personliga inflytelserna utöfva därför härvid ofta en starkare makt än uppfostrarens planmässiga bemödanden. Vi vuxne måste därför gestalta vårt lif så, att bland oss kan växa upp en ungdom med ideal. Bildandet af ideal hör särskildt ungdomsåren till. Den, hvilken som ung ej svärmat för höga ideal, har aldrig haft någon verklig ungdom, och han kommer därför heller aldrig till den fulla mandomen, hvars kall är att i lifvet realisera idealen.

6. *Mat.*, ett af Dedekind i anslutning till ett af Kummer gifvet uppslag infördt begrepp, som afser att inom de algebraiska talens teori bevara giltigheten af de för de hela talens delbarhet gällande lagar. (Se äfven Irrationell och Talteori.) 1. L. H. Å.* 2—5 8—e. 6. I. F.

Ideala gaser. Se Gas, sp. 772.

Ideala vätskor. Se Hydromekanik.

Idealisëra (se Ideal), framställa en sak fullkomligare (närmare dess ideal), än den i själfva verket är. När framställningen har ett estetiskt syfte, är idealiseringen berättigad och alltid i viss mån nödvändig. Äfven den mest naturtrogna skildring af verkligheten måste, så vida den skall ega något estetiskt värde eller åtminstone väcka något intresse, söka framhålla just det i verkligheten karakteristiska i bjärtare färger, än detta i själfva verkligheten eger, hvilket redan innebär ett slags idealisering. Förvänd blir däremot *den* idealisering, som urartar i onatur och fantasteri. Idealiseringens nödvändighet framhölls för första gången inom estetikens historia af Aristoteles, i motsats mot Platons lära, att konsten blott hade till uppgift att kopiera verkligheten. Nyare estetiker ha äfven framhållit dess nödvändighet, ehuru de varit af olika tankar rörande dess betydelse och den utsträckning, inom hvilken den är tillåten. (Jfr Realism.) — Någon gång brukas uttrycket idealisera äfven i betydelsen af att *göra* något fullkomligare, än det är. I denna bemärkelse kan all praktisk verksamhet, som ledes af ett högre mål, sägas vara en idealisering. Förvänd blir på detta område den idealisering, som söker genomföra vissa allmänna, mer eller mindre godtyckligt uppställda principer utan afseende på individualiteten hos olika individer och folk samt på historiskt gifna förhållanden. L. H. Å.*

Idëälisk (lat. *ideālis*), som tillhör, utmärker eller öfverensstämmer med idealet (se Ideal); urbildlig; fullkomlig. — Idealitēt, egenskapen att vara idealisk.

Ideali'sm (se Idé), en bland de mest mångtydiga af alla filosofiska termer, hvilken ock i olika betydelser förekommer i det hvardagliga språkbruket.

1. *Kunskapsteor.*, den åsikt, som utgår från, att den enda för oss omedelbart gifna verkligheten är

ra egna ”idéer”, vårt inre medvetenhetslif (våra nesförnimmelser, föreställningar, tankar, känslor h vårt viljande), och förnekar berättigandet att rifrån sluta till en verklighet af annan art, något jektivt, som är något annat än blott medveten-tsinnehåll hos subjektet. Denna åsikt har först i stämd form framställts af B e r k e l e y, som gjorde llande, att *esse* = *percipi* (vara = förnimmas) och tingen sålunda intet annat äro än komplexer vissa förnimmelser, t. ex. det verkliga äpplet dast sammanfattningen af vissa syn-, lukt-, smak- h känselförnimmelser. Från detta upplösande af substantiell verklighet i sensationer gjorde Ber-ley dock undantag för själssubstansen och anfog ven andra personers existens som själar, liksom n ock ytterst antog en absolut substans, Gud, n våra sensationers grund. Radikalare genom-ades åsikten af H u m e, som äfven fattade män-kans egen själ som ”en knippa af perceptioner” underkastade substans- och kausalitetsbegreppen skarpsinnig kritik (se H u m e och K a n t). Denna rm af den kunskapsteoretiska idealismen är en *sualistisk idealism* och kallas ofta *subjektiv idea-m*. Från den skiljer sig den *rationalistiska idea-men*, som ej utgår från sensationerna som det kliga och därigenom konsekvent skulle drifvas till *ipsism* (se d. o.), utan tillmäter den högsta verk-heten åt de allmängiltiga begreppen samt går lbaka till ett absolut subjekt som verklighetens ersta grund. Denna åsikt har först framställts F i c h t e d. ä. och sedan på olika sätt utförts S c h e l l i n g, H e g e l m. fl. I Sverige fram-dde en närbesläktad åsikt hos B o s t r ö m, som ryckligen upptog identifieringen af vara och för-nmas, men betonade, att det högsta förnimmandet tänkandet och begreppet sålunda det högsta rat, samt att *förnimmas* förutsätter någon, som *nimmer*, hvarför den högsta verkligheten, som är egen grund, ej kan vara något af en annan nummet, utan är den förnimmande personen, det soluta, individuella självmedvetandet. Hans idea-m blef sålunda rationalistisk till skillnad från rkeleys och Humes sensualism samt teistisk till llnad från de nämnde tyske tänkarnas panteism.

Motsatsen till den kunskapsteoretiska idealismen *realismen*, som antager något objektivt, hvars rklighet ej är uttömd därmed, att det är af oss nummet eller tänkt (se R e a l i s m). Idealismens fvudargument äro förnämligast följande, som här öljas af realismens kritiska invändningar, punkt punkt: a) Begreppet om en af tänkandet obe-ende verklighet innebär en motsägelse, ty i detta grepp är objektet tänkt och sålunda ej af tän-ndet oberoende. *Kritik*: den påstådda motsägelsen es därigenom, att objektet väl kan både tänkas och rjämte ha en däraf oberoende verklighet, i det att stämningarna tänkt och oberoende af tänkandet läggas objektet i olika afseenden. b) Man kan e tänka något annat än tänkandets eget innehåll. *itik*: det tänkta kan vara abstrakta bestämningar s en konkret verklighet, hvilken i sin individualitet tänkes. c) Vetenskapen sträfvar efter en allmän-tighet och visshet, som förbjuda alla osäkra an-ganden; nu är vårt eget medvetandes innehåll t enda för oss fullt vissa; därför kan vetenskapen gå utanför detta och postulera den problematiska jektiva verkligheten. *Kritik*: idealismen omöjlig-gör tvärtom den eftersträfvade allmängiltigheten, då den stannar vid en rent subjektiv visshet blott hos den enskilde tänkaren, otillgänglig för all kon-troll genom andras iakttagelser. d) Vetenskapen sträfvar efter den största möjliga förenkling af kun-skaperna; denna ekonomiska princip förbjuder att antaga en annan realitet vid sidan af den i vårt eget medvetande omedelbart gifna. *Kritik*: det realistiska uppfattningssättet är vida enklare, hvilket tydligt framgår, om man skulle försöka formulera fysikens eller kemiens teorier i idealistiska begrepp. — Äfven om de här refererade invändningarna mot idealismens bevis äro riktiga, så är därmed icke frågan slutligt afgjord. Om idealismen icke är be-visad, så kan den ju ändå vara en berättigad hypotes, som vinner sin bekräftelse genom den världsförklaring och den lifsåskådning, som på dess princip kunna uppbyggas. Granskningen från denna synpunkt kan naturligen här ej ens antydas, hvarför frågan måste lämnas oafgjord. En förmedlande ståndpunkt mellan idealismen och realismen intog K a n t genom sin *fenomenalism*, som han själf kallade *kritisk* eller *transscendental idealism*. Det gifna i vår erfarenhet är enligt denna åsikt icke sensationerna som blott sådana, utan *fenomenen*, hvilka därjämte konstitueras af de till vårt med-vetandes väsen hörande, aprioriska formerna, rummet och tiden samt förståndskategorierna. Fenomenen äro verkligheten, såsom den för oss synes eller ter sig; det måste vara *något* därvid, som synes, äfven om detta i och för sig är helt annorlunda, än det synes oss. Detta något kallar Kant ”tinget i sig”, och därmed har han erkänt en objektiv verklighet, om hvilken vi emellertid kunna veta endast *att*, icke alls *hvad* den är. Denna fenomenalistiska lära om en okänd grund bakom det för oss vetbara har omfattats äfven af agnostiker som S p e n c e r samt i viss mån äfven af S t u a r t M i l l och M a c h, trots deras anslutning i öfrigt till en sensualistisk idealism, under det att däremot E. v. H a r t m a n n förfäktar kategoriernas äfven objektiva giltighet och därigenom grundlägger en ”transscendental realism”. Det är ock svårt att inse, hvarför erkännandet af rummet och tiden samt kategorierna som närmaste former för vår uppfattning skulle behöfva utesluta deras giltighet därjämte för den objektiva verklig-heten eller deras motsvarighet mot former hos denna; om denna verklighet ock är annorlunda, än den af oss fattas, så kunde ju antagas, att vissa bestämningar i våra uppfattningssätt lagbundet svara mot vissa bestämningar hos föremålen, liksom t. ex. fysiken antager, att alldeles bestämda vibrationstal i eterns rörelser svara mot hvar och en af våra subjektiva färgförnimmelser. På så sätt skulle vi ju kunna antagas få en åtminstone medelbar kunskap om ”tinget i sig”.

2. *Metafys.*, den åsikt, som antager en ursprunglig andlig verklighet och sålunda icke förklarar det psykiska ur det fysiska. Motsatsen är *materia-lismen*, som ytterst antager allt till sitt väsen vara kroppsligt, en i rummet utsträckt verklighet. Ideal-ismen, fattad i denna bemärkelse, kan vid sidan af det andliga antaga äfven en till sitt väsen kroppslig verklighet, hvilket kan ske antingen under formen af *dualism*, som erkänner två arter af sub-stanser, själar och kroppar (C a r t e s i u s), eller *monism*, som fattar andlighet och kroppslighet som

bestämningar hos en och samma, enhetliga substans (Spinoza). Båda de sistnämnda åsikterna kunna gifva ett visst företräde åt den andliga sidan och sålunda mera närma sig den rena idealismen, såsom t. ex. Cartesius med bestämdhet gör, då han fattar den absoluta substansen, Gud, som rent andlig och blott bland de ändliga substanserna inför dualismen mellan själar och kroppar. Den *rena idealismen* däremot anser all verklighet till sitt väsen vara andlig och förklarar därur den kroppsliga verkligheten som fenomen (Leibniz) eller förnekar den som ett tomt sken (Berkeley). Med afseende på den andliga verklighetens eget väsen kan den rena metafysiska idealismen fatta denna antingen som tanke eller ”idé” eller som tänkande varelse. Den förra åsikten var den äldsta och gaf med Platons idélära idealismen dess namn. Den kan lämpligen kallas *idealism i inskränkt bemärkelse* eller *objektiv idealism*. Den senare, hvilken vanligen kallas *spiritualism*, har först framställts af Leibniz och i Sverige fått en typisk form hos Boström, i Tyskland hos Lotze och Frankrike inom den s. k. spiritualistiska skolan (Maine de Biran, Roger-Collard och deras efterföljare). I panteistisk form har Fichte d. ä. utvecklat en ”etisk idealism”, Schelling en ”fysisk idealism” och Hegel en ”logisk idealism”; hos den förstnämnde närmar sig ståndpunkten mera till spiritualism och hos den sistnämnde mera till objektiv idealism, under det att Schellings lära kulminerar i en monistisk identitetsfilosofi. — Den metafysiska idealismens viktigaste hufvudargument äro följande, som här åtföljas af antydningar om motståndarnas invändningar: a) Allt sammansatt måste ytterst bestå af enkla delar; allt kroppsligt är såsom i rummet utsträckt i oändlighet delbart. Den yttersta förutsättningen för verkligheten måste därför vara något andligt, ”metafysiska punkter”, ”monader” (Leibniz). — *Kritik*: af rummets oändliga delbarhet följer icke, att det rumfyllande ock är oändligt delbart; atomerna kunna vara enkla och dock ega utsträckning. b) Det enda för oss omedelbart i erfarenheten gifna är något andligt, vårt själslif, under det att däremot det kroppsliga måste såsom sådant förblifva något till sitt väsen ofattbart. *Kritik*: den s. k. inre erfarenheten är ej mera ursprunglig och omedelbar än den yttre, det omedvetna själslif, som på idealistisk ståndpunkt tillägges naturen, är minst lika svårfattligt och utan erfarenhetsstöd som det materiella, och för öfrigt har vetenskapen faktiskt kommit vida längre i exakt kännedom om den yttre verkligheten än om själslifvet. c) Det, som konstituerar den kroppsliga verkligheten, är kraften eller energien; kropparnas element äro dynamiska enheter, kraftcentra; men kraften är icke själf något i rummet utsträckt, utan till sitt väsen befryndad med viljan, något andligt sålunda. *Kritik*: Naturkrafterna äro rörelseorsaker, men orsak och verkan måste tillhöra samma art af verklighet, och då rörelsen förutsätter rummet, kan naturkraften ej vara något andligt, som skulle vara artskildt från det kroppsliga. — Om dessa invändningar förringa beviskraften hos idealismens argument, så är emellertid därmed ej sagdt, att denna åsikt vore orimlig som hypotes. Naturvetenskapen rubbas ej i sina teorier, om man antager, att de metafysiskt måste omtydas i idealistisk form, och onekligen minskas för psykologien svårigheterna i problemet om förhållandet mellan själ och kropp, om de antagas till sitt väsen tillhöra samma art af verklighet, liksom ock våra moraliska och religiösa intressen kunna leda till benägenhet för en idealistisk världsåsikt.

3. *Naturfilos.*, den åsikt, som använder en teleologisk förklaring af företeelserna ur deras begrepp eller väsen, i motsats såväl mot en *mekanisk* som en *dynamisk* naturförklaring.

4. *Estet.*, den åsikt, som anser skönheten bero på den idé, som är uttryckt i naturföremålet eller konstverket, på innehållet (Hegel); den motsatta åsikten är den estetiska *formalismen*, som anser skönheten referera sig uteslutande till formen eller de formella förhållandena (Kant, Herbart). Termen användes äfven inom estetiken i en annan bemärkelse, nämligen i motsats till den estetiska *realismen* eller *naturalismen*. Idealismen är då inom poesien och konsten den riktning, som förskönar (”idealiserar”) verkligheten, under det att den motsatta riktningen afbildar den, såsom den faktiskt är, ja, ofta slår öfver i svartmålning med en viss förkärlek för det simpla och fula.

5. Inom *pedagogiken* och i *det praktiska lifvet* användes ordet idealism som motsättning mot *utilism* (utilitarism). Idealism kännetecknar därvid den riktning i åsikt eller handling, som sträfvar efter upphöjda, oegennyttiga mål, höga ideal, i motsats mot ett inriktande på de närmaste nyttighetsvärdena. Termen idealism användes därvid ofta med en nedsättande bibetydelse af opraktiskhet, oförmåga att realisera idealen. Litt.: Ed. v. Hartmann, ”Das grundproblem der erkenntnistheorie” (2:a uppl. 1885), R. Eucken, ”Geschichte der philosophischen terminologie” (1879) och ”Geistige strömungen der gegenwart” (1900), O. Willmann, ”Geschichte des idealismus” (3 bd, 1894—97), P. Natorp, ”Platos ideenlehre, eine einführung in den idealismus” (1903), Brunschwieg, ”L'idéalisme contemporain” (1905), och G. Villa, ”L'idealismo moderno” (1905). 1—5. S—e.

Ideali'st, anhängare af idealismen i filosofisk eller estetisk mening (se Idealism, 1—4); människa, hvars åsikter och handlingar röja sträfvan efter upphöjda, osjälfviska mål l. tro på religiösa, sedliga, humanitära, estetiska ideal; svärmare, drömmare, opraktisk entusiast (jfr Idealism 5). — Ideali'stisk, som öfverensstämmer med eller är grundad i idealismen; som är utmärkande för en idealist.

Ideal-realism (se Idé och Realism), *filos.* den åsikt, som fattar det ideella på samma gång såsom det reella eller som förbinder kunskapsteoretisk idealism med metafysisk realism (se Idealism). S—e.

Idéassociatiōn (se Idé och Association), *psyk.*, den förbindelse mellan å ena sidan en för tillfället aktuell sinnesförnimmelse eller föreställning och å andra sidan den befintliga minnesdispositionen af en föregående förnimmelse, hvarigenom minnesbilden aktuellt framkallas. Redan Platon hade upptäckt, att våra minnesbilder på detta sätt framkallas af andra förnimmelser eller föreställningar, och han antyder i ”Faidon” de två viktigaste hufvudarterna af sådana förbindelser mellan de aktuella själsfunktionerna och minnesdispositionerna. När man t. ex. får se en lyra eller ett

lädesplagg, som tillhört en viss person, kommer man att erinra sig personen själf, därför att man förut haft de båda förnimmelserna i fråga samtidiga i medvetandet. Där är det sålunda *tidssammanhanget*, som ligger till grund för associationen. Likaså, när man ser porträttet af en person, framträder för minnet bilden af den verkliga personen; och då tingen enligt Platon äro afbilder af idéerna, framkallas föreställningen om idéerna, när man ser tingen. Här är det *likheten*, som förbinder associationsleden. Aristoteles utför bestämdare denna teori i sin afhandling "Om minnet och erinringen" och tillägger tvenne nya arter af associationer, nämligen *angränsning i rummet* och *kontrast*. Rums- eller lokalassociationen kan exemplifieras med det fall, när en bild af operabyggnaden i Stockholm framkallar minnet af Gustaf-Adolfs-stoden, kontrastassociationen med tillfällen, när man vid åsynen af en dvärg kommer att erinra sig en jätte, som man för någon tid sedan sett. Termen "association" förekom hos skolastikerna under medeltiden; utrycket "idéassociation" infördes af Locke, hvarefter den moderna associationsteorien utbildats af Hartley och Priestley, men framför allt af Hume, hvarefter den ingår såsom en af grundtärorna i all modern psykologi, men hos olika psykologer i mycket skilda former (se Associationspsykologier). De af Aristoteles antagna tyra hufvudarterna af associationer kunna anses faktiskt konstaterade; men flertalet nutida psykologer anse rums- och kontrastassociationerna kunna fattas såsom specialfall af någon bland de andra associationsarterna. Angränsning i rummet kan nämligen fjäna såsom grund för association, endast om man någon gång uppfattat föremålen i fråga samtidigt eller omedelbart efter hvarandra; rumsassociationen reduceras på det sättet till specialfall af tidsassociation. Likaledes beror kontrastassociationen mycket ofta på tidssammanhang, i det att de kontrasterande föreställningarna mycket ofta uppträda parvis i minnet medvetande: jätte och dvärg, stor och liten, fattig och rik o. s. v. I andra fall kan kontrastförbindelsen återföras till likhetsassociation, i det att de kontrasterande föremålen likna hvarandra däri, att de båda beteckna ytterligheter af samma egenskap, ehuru, så att säga, åt motsatt håll. Dvärgen och jätten äro båda ytterligheter af mänskliga kroppsdimensioner, den förra betecknande gränsen nedåt, den senare uppåt i storleksskalan. Om man begagnar dessa eller liknande reduktionssätt, få återstå två hufvudarter af idéassociation, associationen på grund af tidssammanhang (också kallad *berörings-* eller *kontiguitetsassociation*) samt association på grund af likhet (*likhetsassociation*). Stundom kallas dessa associationsarter också *yttre* och *inre* association. Om man antager dessa två arter af idéassociation, så kunna associationslagarna så formuleras: 1. Om två eller flera förnimmelser eller föreställningar en eller flera gånger uppträdt tillsammans i medvetandet (öfver eller under medvetandets tröskel), så ha de därigenom ingått en förbindelse (association) med hvarandra, hvarigenom de framgent ha benägenhet att uppträda tillsammans, så att, när en af dem sedan blir aktuell, den andra ock får benägenhet att aktualiseras, äfven utan eget omedelbart sinnesintryck. 2. En förnimmelse eller föreställning har benägenhet att framkalla till aktualitet de minnesdispositioner, hvilka kvarlämnats efter föregående sinnesförnimmelser eller föreställningar, hvilka med den förstnämnda ega större eller mindre likhet. — Många psykologer gå emellertid ännu ett steg längre i inskränkandet af idéassociationernas och associationslagarnas antal, i det att de söka återföra likhetsassociationen till beröringsassociation och sålunda ej erkänna mera än en enda associationsart, nämligen den sistnämnda. Denna reduktion låter sig lätt genomföras, när likheten består i partiell identitet, d. v. s. föremålen äro lika genom att de ha vissa egenskaper gemensamma. *A* och *B* lika då hvarandra genom att *A* kan upplösas i de enkla elementen *a*, *b*, *c*, *d* och *B* t. ex. i *c*, *d*, *e*, *f*. När jag ser *B*, kommer jag att erinra mig *A*, ty i *B* ingå *c* och *d*, hvilka jag förut haft samtidiga i mitt medvetande, då de tillsammans med *a* och *b* bildade *A*. Sålunda behöfver härvid icke antagas någon omedelbar likhetsassociation mellan *A* och *B*, utan endast beröringsassociation mellan å ena sidan *c*, *d* och å den andra *a*, *b*. Svårare blir reduktionen i de fall, där likheten icke omedelbart består i sådan partiell identitet, utan utgör en viss kvalitetsfrändskap utan några fullt identiska moment. En sådan likhet eger t. ex. rum mellan färgerna orange och gult. Som sensationer äro dessa färgförnimmelser hvar för sig enkla och kunna icke upplösas i enklare element, af hvilka en del vore lika och gemensamma, andra motsatta. De, som ej vilja antaga mera än en associationsart, beröringsassociationen, nödgas antingen förneka, att i denna bemärkelse hvarandra liknande förnimmelser och föreställningar verkligen förekomma såsom associationsled vid minnesverksamheten (Ziehen), eller ock måste de antaga, att äfven dessa fall af likhet innebära partiell identitet (Herrlin), i det att väl den färdiga förnimmelsen ter sig enhetlig, men att vid dess uppkomst olika element samarbetat. Hufvudskälet, hvarför många psykologer anse sig böra förneka likhetsassociationen såsom en ursprunglig associationsform är — förutom vetenskapens allmänna grundregel om största möjliga förenkling af principerna — svårigheten att föreställa sig den fysiologiska motsvarigheten till denna art af association, under det att däremot beröringsassociationens fysiologiska omtydning tyckes tämligen självklar: den är blott ett specialfall af vanans bekanta lag, som innebär, att en nervprocess, som en eller flera gånger förut försiggått, går lättare, då den upprepas, hvarför enligt lagen om det minsta motståndet en börjad nervprocess har en benägenhet att fortsätta sitt lopp i de redan förut liksom upptrampade banorna. Däremot menar man sig icke kunna uttänka någon liknande motsvarighet inom hjärnprocesserna till en minnesbilds framkallande genom likhetsassociation. Detta skäl mot erkännandet af associationsformen i fråga är dock svagt, då vi öfver hufvud så litet veta om de hjärnprocesser, som uppbära vårt själslif, och t. ex. stå minst lika rådlösa, när vi skola föreställa oss de fysiologiska motsvarigheterna till begreppsbildningen och omdömet. Erkännas vid dem en syntes och en spontaneitet, som svårligen låta sig fysiologiskt omtydas med några enkla rörelsebilder, så borde likhetsassociationen från denna synpunkt ej innebära några afgörande betänkligheter. För öfrigt ingå äfven i den vanliga beröringsassociationen element

af likhetsassociation, hvilka man ej kan förneka. Hvarken är den förnimmelse, som utlöser associationsförloppet, någonsin fullt identisk med den förnimmelse, som en gång var samtidig med uppslaget till minnesdispositionen, ej heller eger någon verklig identitet rum mellan sistnämnda förnimmelsen eller föreställningen och dess s. k. reproduktion, utan i båda fallen är det endast fråga om en större eller mindre likhet mellan dem, då ju själslifvet aldrig i något moment fullständigt upprepar sig själft. Man kommer sålunda aldrig ifrån att tillerkänna likhetsförbindelsen en viss betydelse vid idéassociationen, och skillnaden mellan de båda ifrågavarande associationsarterna blir från denna synpunkt i viss mån blott en gradskillnad. Äfven i ett annat afseende måste man akta sig för att fatta associationsförloppet alltför mekaniskt. Associationen beror ej blott på, att förnimmelserna eller föreställningarna i fråga sammanträffat i medvetandet, utan den blir fastare och verksammare i samma mån, som de därvid trädt i ett äfven inre förhållande till hvarandra och tillsammans ingått såsom moment i ett gemensamt helt. Från denna synpunkt har sålunda en del psykologer (Hamilton, Höffding) sökt återföra de båda associationsformerna till en enda, *helhetsassociationen*, hvilkens lag så skulle kunna formuleras: förnimmelser eller föreställningar, som bildat eller bilda ett helt, ha benägenhet att uppträda tillsammans, så att om den ena af dem aktualiseras, inträder en tendens att aktualisera äfven den andra. Denna helhetslag röjer sig ock däri, att associationskedjorna icke godtyckligt kunna vändas om: om *a*, *b*, *c*, *d* följt hvarandra inom medvetandet och i denna ordning genom association framkalla hvarandra, så är det icke sagdt, att man lika väl kan börja med *d* och därigenom erinra sig *c*, *b*, *a*, eller för att taga ett konkret exempel: om man lärt sig Sveriges konungalängd i tidsföljd, så går det icke lika lätt att upprepa den i motsatt ordning. Detta torde bero därpå, att såsom ett helt är namnlängden någonting annat i det senare fallet än i det förra: *ba* är såsom ett helt icke detsamma som *ab*, ehuru de enskilda momenten äro identiska. — Minnesbildens framkallande sker gemenligen ej genom blott en enda idéassociation, utan vanligen är den en följd af flera samverkande associationer (se Konstellation). Härpå beror, att t. ex. samma ord under olika situation framkallar helt olika föreställningar och sålunda får olika betydelser; t. ex. under en lektion i astronomi tänker man vid ordet konstellation på en sammanställning af himlakroppar, men däremot vid läsningen af ett kapitel i psykologien på samverkande idéassociationer I pedagogiskt hänseende följer häraf olägenheten af att göra lektionerna för korta och för ofta hoppa öfver från det ena ämnet till det andra; hvarje ämne kräfver sin art af konstellationer i psykologisk mening, och det fordras därför en viss tid för att liksom blifva inställd för ett särskildt studium. — Självfunktionerna uppträda icke rent momentant i medvetandet, utan ha alltid en viss tidslängd. Äfven sedan en ny funktion inträdt, gör sig därför en längre eller kortare tid en efterverkan af de föregående förnimmelserna eller föreställningarna gällande, och detta äfven med afseende på idéassociationen. Man har kallat detta förnimmelsernas och föreställningarnas *perseveration* eller *sekundär-funktion*. Därigenom förklaras verksamheten af s. k. *medelbar association*, d. v. s. sådana fall, där i en associationskedja vissa led kunna falla bort och dock reproduktionen komma till stånd. Om man t. ex. inlärt en serie, som betecknas med bokstäfverna *a*, *b*, *c*, *d*, så kan man glömma *c* och dock från *b* i minnet direkt föras öfver till *d*, eller rent af kunna både *b* och *c* falla ut och associationen mellan *a* och *d* visa sig ändå hållbar, naturligen endast under förutsättning af att vid den ursprungliga uppfattningen efterklangen af *a* ännu i någon mån fortvarat vid inträdet af *d*. Härigenom reduceras inom associationsläran successionen till samtidighet. För öfrigt är att märka, att associationen kan ega rum ej blott mellan medvetna själsfunktioner, utan ock nedanför medvetandets tröskel; ja, ofta försiggår reproduktionen på grund af associationer helt och hållet inom det omedvetna, så att endast dess resultat skenbart orsakslöst plötsligt framträder i det klara medvetandet. Så är t. ex. förhållandet, när man förgäfves söker afsiktligt erinra sig ett namn, hvilket dock sedan, under det att man tänker på något helt annat, plötsligt stiger upp i medvetandet, sannolikt beroende därpå, att de afsiktligt försökta associationerna ej varit de rätta, under det att däremot dessa framträdt, när icke de afsiktliga bemödandena gifvit förloppet en så ensidig riktning. — Idéassociationerna kunna bildas afsiktligt, i det att man för att underlätta minnet sätter det man särskildt vill ihågkomma i förbindelse med vissa godtyckligt valda tecken, t. ex. slår en knut på klockkedjan för att påminnas om ett viktigt ärende, som man har att uträtta. Sättes metoden för bildande af sådana konstgjorda associationer i system, brukar detta kallas minneskonst, *mnemonik* (se d. o.) eller *mnemoteknik*. — En förnimmelse eller föreställning står vanligen ej i idéassociation blott med en enda minnesdisposition, utan merendels med en hel mängd sådana. Hvilken af dessa sistnämnda det då blir, som vid det enskilda tillfället reproduceras, beror dels på minnesdispositionens styrka, dels på själfva associationens fasthet samt på konstellationen af de samtidigt verksamma associationerna. Associationens fasthet beror åter på flera samverkande orsaker: på repetition, på den innerlighet, hvarmed associationsleden en gång förbundits till ett helt, den känsloton, som förlänat intresse däråt m. m. Då emellertid dessa faktorer, som bestämma urvalet bland de olika dispositioner, hvilka i det enskilda fallet kunna framkallas genom de för tillfället verksamma associationerna, äro så mångfaldiga och för hvarje ögonblick växlande, så blir det ett särskildt problem att förklara den ordning och planmässighet, med hvilka i det normala själslifvet reproduktionerna försiggå. Endast hos den sinnesrubbade flyga tankarna planlöst hit och dit (s. k. "idéflykt"), och ju högre själslifvet står, desto bestämdare fortlöpa reproduktionerna i för kunskapen och lifvet ändamålsenliga banor. Förklaringen är att söka däri, att förståndet och viljan gifva företräde åt de fördelaktiga reproduktionerna genom att medelst uppmärksamheten så förstärka en viss uppslagsföreställning, att denna genom perseveration sedan såsom en allmän synpunkt leder reproduktionsförloppet. — En ännu mycket omdebatterad fråga är den, om minnesbilderna alltid för sitt framkallande förutsätta idé-

ssociation, eller om man äfven kan antaga ”fritt igande föreställningar” (Herbart), d. v. s. innesbilder, som liksom dyka upp af sig själfva, an särskilda associationer, som framkallat dem. rågan måste hittills anses vara oafgjord, men så ycket är visst att, om sådana friare reproduktioner rekomma, de icke kunna antagas vara orsakslösa, an skola förklaras genom perseverationen eller ndra insatser från det undermedvetna själslifvet. - I det föregående har för enkelhetens skull talats ott om idéassociation i detta ords ursprungliga ening, sålunda blott om förbindelser inom förnimelse- och föreställningslifvet. Men associationsgreppets psykologiska betydelse är icke inskränkt rtill, utan sträcker sig egentligen till hela själslifvet. Genom association kunna ej blott föreställngar utlösas, utan äfven viljeyttringar och känslor, , äfven kroppsliga rörelser. — Wundt fattar assoation i en vidsträcktare bemärkelse än den här nvända; och vissa andra psykologer, som antaga kheten och kunna vara grund för reproduktion, skränka dock termen *idéassociation* till att beteckna ott beröringsassociationen, och tala i stället om *khetsattraktion* såsom en med denna sidoordnad produktionsgrund. — Utom att läran om idéassoationen behandlas i alla psykologiska handböcker, r den under de senaste årtiondena gjorts till föremål för en mycket omfattande speciallitteratur. Här å endast hänvisas till Höffdings ”Psykologiske ndersögelser” (1889), Claparèdes ”L'association s idées” (1903) och Herrlins ”Minnet och dess edagogiska problem” (1909). S—e.

Idédrama. Se Skådespel.

Idee'll (se Idé), som är till endast för tanken ler föreställningen, öfversinnlig; upphöjd; syfnde öfver det krasst nyttiga; tanke- (i motsats till oppslig).

Ideella föreningar. Se Förening, sp. 402.

Idefjorden (Iddefjorden), en 45 km. lång, mligen smal arm af Skagerak, hvilken genom inesund skjuter in mellan Sverige och Norge samt hela sin utsträckning bildar gränsen mellan dessa gge riken. Vid Fredrikshald har den 124 km. nga Tistedalsälfven sitt utlopp i fjorden. Ångtsförbindelse eger rum mellan Fredrikshald, vid rra ändan, och Bärby (i Norge) längst i s., d den å, som afför Bullaren-sjöarnas vatten l I. O. A. Ö.*

Idegran, *Taxus baccata* L., *bot.*, ett ständigt önskande träd eller buske, som hör till fam. *axaceæ* bland barrträden (*Coniferæ*). Idegranen xer ytterst långsamt och anses kunna uppnå den gsta åldern bland alla europeiska träd (mer än 000 år). Den blir hos oss endast omkr. 10 m. hög, en blir i mildare klimat, t. ex. i England, mycket orväxt. Veden är rödaktig, mycket hård och hållr; bastet är segt, nära nog som lindbast, hvarför egranen i västra Sverige äfven kallas ”barrlind”. renarna äro nästan kransvis ställda och utstående, ed tvåsidigt ordnade kvistar, hvilkas barr äro rikde åt två sidor, hvarigenom kvisten med barren r ett tillplattadt utseende. Barren, som lefva ra år, äro omkr. 2—3 cm. långa och ett par mm. eda, lansettlikt jämbreda, uddspetsade, tämligen juka, ofvan glänsande mörkgröna, under blekare öna. Idegranen är dioik. Hanblommorna äro stan klotrunda, ensamma i spetsen af förkrympta, fjällbeklädda grenar; ståndarna äro sköldlika. Äfven honblomman sitter i spetsen på en outvecklad gren i bladvecken; det stora, äggformiga, ovingade fröet är vid mognaden skålformigt omgifvet af ett saftigt, rödt fröhylle (se d. o., fig. 1). Idegranen förekommer helst i kusttrakterna i det sydligare Sverige. I Blekinges skärgård och i Hejnum på Gottland växa idegranar på några ställen som mindre träd ganska talrikt tillsammans. Idegranens barr äro giftiga, särskildt för hästar. De verka likt ”säfvenbom”. Fröhyllet lär icke vara giftigt. Veden är särdeles högt värderad till finsnickeriarbeten. Svartpolerad, kallas den ”tysk ebenholts”. De vackra, tätbladiga grenarna äro mycket omtyckta till dekorationer, grafkransar o. d., hvilket har väsentligt bidragit till trädets försvinnande flerstädes. Som prydnadsväxter odlas många former med olika växtsätt, brokiga blad o. s. v. Bilder af idegran se Coniferæ, pl. I, II. O. T. S. (G. L—m.)

Ideler. 1. Christian Ludwig I., tysk astronom, f. 1766 i Gross-Breese vid Perleberg, d. 1846 som professor vid universitetet i Berlin, utgaf åtskilliga arbeten, i hvilka han behandlade företrädesvis kronologien samt astronomiens, matematikens och kronologiens historia. Bland dem må särskildt nämnas *Handbuch der mathematischen und technischen chronologie* (1825—26) och *Lehrbuch der chronologie* (1831). — 2. Julius Ludwig I., den föregåendes son, naturforskare, f. 1809, d. 1842 som docent vid universitetet i Berlin, utöfvade ett mångsidigt vetenskapligt författarskap, omfattande bl. a. *Meteorologia veterum græcorum et romanorum* (1832), *Sage von dem schuss des Tell* (1836) och *Hermapion sive rudimenta hieroglyphicæ veterum ægyptiorum literaturæ* (1841) samt upplagor af Aristoteles' ”Meteorologia” (1834—36), ”Psalterion coptice” (1837) och ”Physici et medici græci minores” (1841—42). 1. (B—d.)

Ideles, hufvudort i Ahaggar (se d. o.).

Idem, lat. Se Id.

Idem, pseudonym för Elisabet, drottning af Rumänien.

I'dem quo'd, lat. Se i. q.

Idenor, socken i Gäfleborgs län, Bergsjö och Forsa tingslag. 5,120 har. 1,663 inv. (1908). Annex till Hudiksvall, Uppsala stift, Hälsinglands norra nedre kontrakt.

I'densalmi (Iisalmi). 1. Härad i Kuopio län, Finland, omfattar 5 socknar. Areal 6,553 kvkm. 60,757 inv. (1907). — 2. Domsaga under Viborgs hofrätt, består af 3 tingslag. Areal 4,915 kvkm. 41,841 inv. (1907). — 3. Socken af förenämnda härad och domsaga. Areal 2,996 kvkm. Befolkningen, finsk, 25,280 pers. (1907). I. utgör jämte Rutakko bönehusgäll och Iisalmi stadsförsamling ett imperiellt pastorat af 1:a kl., Kuopio stift, Idensalmi kontrakt. Pastorsbolet är 6 förmedlade mantal och har inemot 60 jordtorp. Bland industriella inrättningar i socknen

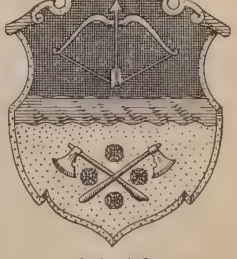

Idensalmis stads vapen.

må nämnas Salahmi järnbruk. Vid Koljonvirta ström inom I. föreföll 27 okt. 1808 en blodig strid (se Virta bro). — 4. Stad (namnet officiellt Iisalmi) inom Idensalmi socken, vid Porovesi sjö, grundlagd 28 okt. 1891. 2,156 inv. Den har genom Saima kanal förbindelse med hafvet och idkar sjöfart på Viborg, Petersburg och Lybeck, hvarest förnämligast afsättes smör. 1906 hade den 31 handlande och en flotta af 19 fartyg om 1,009 ton, hvaribland 8 ångfartyg. — 5. Prosteri af Kuopio stift, omfattar 7 socknar samt Idensalmi stad. Areal 8,190 kvkm. 75,327 inv. (1907). 1—5. O. I. (A. G. F.)

Identifiēra (af lat. *i'dem*, detsamma, och *fa'cere*, göra), göra två eller flera föremål eller begrepp till ett och detsamma, låta dem sammanfalla l. uppvisa enheten af dem; med säkerhet igenkänna eller bevisa någon person eller sak vara identisk med (samma som) någon förut ifrågavarande. — Identifikatiōn, handlingen att identifiera, uppvisande af två begrepps fullständiga öfverensstämmelse.

Identisk, som eger identitet (se d. o.), enahanda, en och samma; liktydig; likalydande. — Identisk ekvation. Se Ekvation.

Identitēt (af lat. *i'dem*, detsamma), *filos.*, egenskapen att med ett annat till alla delar sammanfalla. Identiska föremål äro naturligtvis ej flera föremål, utan blott ett enda, ehuru detta betraktas från olika synpunkter. — *Principium identitatis indiscernibilium* kallas den af Leibniz framställda satsen, att begrepp, som ha samma innehåll (samma bestämningar), äro samma begrepp, t. ex. begreppet det absoluta och begreppet den yttersta grunden till allt. Denna sats har väl sedan blifvit bestridd, men måste dock betraktas som riktig, såvidt nämligen den inskränkes till sådant, som verkligen är begrepp. Däremot har den tydligen ej tillämplighet på åskådade föremål, såvidt det gemensamma för dessa ej sträcker sig längre än till deras begreppsbestämningar. — Identitets-filosofi eller -system. 1. *Kunskapsteor.*, den åsikt, som antager *tänkande* och *vara* som identiska och sålunda tankeformerna som verklighetens lagar. Mest typiskt framträder denna åsikt hos Hegel. — 2. *Metafys.*, den åsikt, som antager, att det andliga och det kroppsliga ytterst äro identiska, äro sidor hos samma enhetliga väsen. En sådan åsikt har framställts af Spinoza, Schelling och Schopenhauer samt äfven af Fechner och Spencer. — Identitetshypotesen, *psyk.*, kallar Höffding sin ståndpunkt i frågan om förhållandet mellan själ och kropp. Han använder parallellteorien (se d. o.) såsom arbetshypotes, men anser, att bakom parallellismen ligger ytterst identitet. L. H. Å.* och S—e.

Identitetsböcker. Se Identitetskort.

Identitetsfilosofi. Se Identitet.

Identitetshypotesen. Se Identitet.

Identitetskort, *postv.* För att postförsändelses adressat lätt skulle kunna å postanstalt legitimera sig, träffades å allmänna postkongressen i Lissabon 1885 mellan åtskilliga, hufvudsakligen sydeuropeiska länder (Italien, Portugal, Rumänien, Schweiz m. fl.), till hvilka längre fram slöto sig Frankrike jämte några andra stater, ett aftal om införande af s. k. identitetsböcker (fr. *livrets d'identité*), med ömsesidig giltighet inom de intresserade ländernas postverk. En identitetsbok består af 11 blad, det första upptagande innehafvarens personalbeskrifning, de öfriga kvittenskuponger till ett antal, genom bladens perforering, af 20 st. En dylik, sålunda för successiv användning vid utbekommande af värdeförsändelser till ett antal af högst 20, afsedd identitetsbok betingar ett pris motsvarande 50 centimes — 1 franc och gäller högst 3 år. Anordningen har dock, hufvudsakligen på grund af begränsningen vid användningen, aldrig vunnit någon större spridning. En förenklad metod kom till stånd i Tyskland 1904 — till en början i den inrikes posttjänsten, efter hand äfven i förbindelsen med vissa grannländer — genom införandet af s. k. identitetskort (ty. *postausweiskarten*, fr. *cartes d'identité*). Fr. o. m. 1909 års början äro dylika identitetskort införda i svenska posttjänsten. Denna legitimationshandling för utbekommande af värdeförsändelser och postanvisningsmedel vid samtliga postanstalter i Sverige kan äfven, på grund af träffad öfverenskommelse, användas vid tyska, danska och norska postanstalter. Identitetskort utfärdas vid postkontor till korrespondent, som därom gör framställning och, såvida han ej är af postkontoret känd, på tillförlitligt sätt styrker sin identitet. Dylikt kort tryckes å grön kartong, som — ovikt — har ett medelstort brefkuverts omfång och sammanvikes på midten, så att fyra sidor bildas. Första sidan, hvars utseende framgår af ofvanstående afbildning, innehåller anteckning om kortets löpande nummer och dagen, med hvilken det upphör att gälla — ett år från utställandet — samt om innehafvarens för- och tillnamn, titel och adress äfvensom aftryck af den utställande postanstaltens datumstämpel. Innehafvarens fotografi, egenhändiga namnteckning och personalbeskrifning återfinnas å kortets innersidor. Afgiften för kortet, utgörande i Sverige 50 öre, redovisas med ett frimärke, som anbringas delvis å fotografien och delvis å själfva kortet samt af den utställande postanstalten afstämplas. Personalbeskrifningen innehåller uppgifter om födelseår, födelseort; växt, hår och särskilda kännetecken. Postverkets identitetskort kunna äfven annorledes komma till nytta, exempelvis för turister, som vid besök å trakter, där de äro okända, önska styrka sin identitet. R. L—n.

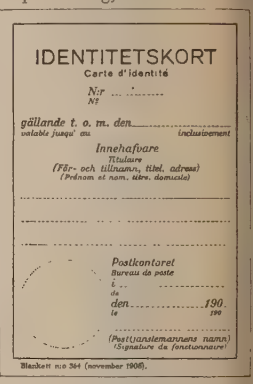
IDENTITETSKORT
Carte d'identité
N:r ... .
N°
gällande t. o. m. den.....
valable jusqu' au (inclusivement)
Innehafvare
Titulaire
(För- och tillnamn, titel, adress)
(Prénom et nom, titre, domicile)
Postkontoret
Bureau de poste
d. ..... de
den.....190.
le 190
(Posttjänstemannens namn)
(Signature du fonctionnaire)
Blankett n:o 364 (november 1908).

Svenska postverkets identitetskort, första sidan. (1/2 af orig:s storl.)

Identitetssystem. Se Identitet.

Ideografi (af grek. *ide'a*, utseende, idé, och *gra'fein*, skrifva), Bild- eller begreppsskrift, sådan skrift, som omedelbart, utan förmedling af det talade ordet, återger föreställningar och begrepp samt deras sammanhang; således ett språk för sig, sidoordnadt med och oberoende af talspråket. fattligt för hvarje läsare, hvars föreställningsvärld

är alltför olik skrifvarens, hvadan folk med ömse-igt obegripliga talspråk kunna förstå samma ift. Från andra språk, t. ex. de döfstummas kenspråk, skiljer sig ideografien därigenom, att n är skrift, d. v. s. framträder för ögat teck-d på en yta. Bäst utvecklade och kända af de ografiska systemen äro kinesernas (se Kine-ska språket) och egypternas (se Egyptisk rift). Ideografiska äro våra vanliga siffror och hel mängd andra, i synnerhet matematiska ken: + — < = √ π d ∫ % o. s. v. De på ka tider framställda förslagen till pasigrafi d. o.) äro till sin grund ideografiska. Se Bild-rift, Fonografi och Skrift. — Adj. eografisk.

deogra'm, ett ideografiskt tecken. Jfr Ideo-afi.

deol, konserveringsmedel. Se Hemliga me-l, sp. 393.

deolōg (af *idé*, se d. o., och grek. *lo'gos*, lära), som är bevandrad uti idéläran; person, som sys-sätter sig med ofruktbart spekulerande öfver filo-ska eller politiska spörsmål; filosofisk eller poli-drömmare, svärmare. — Ideologī, idélära, franska filosofer liktydigt med metafysik i vid-ickt bemärkelse.

deomotōrisk (af grek. *ide'a*, idé, och *motorisk*, d. o.), *psyk.*, kallas enligt Carpenter en sådan else, som en person utför omedvetet, under det han lifligt föreställer sig den. Dylika rörelser la en roll i borddans och tankeläsning dessa ord).

d est, lat. Se i. e.

'dio- (af grek. *i'dios*, egen) nyttjas i en mängd mansättningar i betydelsen egen, själf-. Jfr to-.

diobla'ster (se Idio-), *bot.*, i en för öfrigt en-lig cellväfnad, t. ex. grundväfnaden, bladmeso-let etc., förekommande celler, som till form, inne-l eller funktion afvika från de öfriga. Exempel sådana äro kristallceller i bladen, sekretceller otstocken af Acorus, garfämneförande celler i blad stammar, sklereider i teblad m. fl. G. L—m.

diofān, *krist.*, axelbild redan med blotta ögat ttagbar i genomfallande ljus hos vissa mineral, bildande mörka balkar eller ringar. A. Hng.

diogrāf (af grek. *i'dios*, egen, och *gra'fein*, ifva), liktydigt med autograf (se d. o.).

diokromātisk (af grek. *i'dios*, egen, och *chrōma*, g), *miner.*, den för vissa mineral egna och karak-stiska färgen, som ej framkallas af t. ex. främ-nde inblandningar. A. Hng.

diolatrī (af grek. *i'dios*, egen, och *latrēi'a*, guds-nst, tillbedjan), självförgudning.

diōm (grek. *idi'oma*, egenhet) brukas i samma ning som språk eller dialekt med särskild hänsyn det för språket eller dialekten, i förhållande till ra, egna i ordens betydelse och sammanställ-g, i uttryck och vändningar. Ordet kan möjligen en (såsom i grek.) brukas om enskilda personers dem egna sätt att tala och uttrycka sig. Lll.

diōmata (lat., af grek. *idi'oma*, egenhet), de nskaper, som tillkomma hvardera af Kristi två urer. Jfr Communicatio idiomatum Kristologi.

diomātiskt (se Idiom) kallas ett sådant språk-ligt uttryck, som är eget för ett visst språk, i motsats till andra språk. Att i ett visst språk, t. ex. franska, uttrycka sig idiomatiskt vill säga att bruka de för språket egna vändningarna; motsatsen är att bruka germanismer, svecismer o. s. v., d. v. s. ordagranna öfversättningar från det egna språket. Jfr fr. *il fait du vent*, ty. *es ist windig*, sv. *det blåser*; lat. *laborare pedibus*, sv. *ha ondt i fötterna*; fr. *cela va sans dire*, eng. *that is a matter of course*, sv. *det förstås*; ty. *wie lange lernen sie schon französisch*, sv. *huru länge har ni läst franska*. — Att tala korrekt betyder däremot företrädesvis att uttala språkljuden riktigt och iakttaga de grammatiska reglerna i fråga om böjning och syntax. Om det idiomatiska uttrycket upplysa stilistiken och fraseologiska arbeten (parlörer och lexika). Jfr Idiotism. Lll.

Idiomo'rf (af grek. *i'dios*, egen, och *morfē*, skap-nad), *petrogr.* Då de bergartsbildande mineralen i en kristallinisk bergart förekomma med egna kristallo-grafiska begränsningar, delvis eller rundt om, sägas de vara idiomorfa. Motsatsen är allotriomorf (se d. o.). E. E.

Idiopati (af grek. *i'dios*, egen, och *pa'thos*, lidande, känsla). 1. I. l. Idiopatisk känsla, *filos.*, kallades af de skotske moralfilosoferna den känsla, som hänför sig till ens eget välbefinnande och, såsom motiv för viljan, leder till egoism. Dess motsats är sympati l. sympatisk känsla, känsla för andra människor. De idiopatiska tenden-serna hos människan ville dessa filosofer väl tillerkänna ett visst berättigande ur sedlig synpunkt, men an-tingen gåfvo de likväl de sympatiska företrädet eller satte de sedligheten i jämvikten mellan båda, troende sig därmed komma fram till en oegennyttig moral. — 2. I. l. Idiopatisk sjukdom, *med.*, kallas en självständig, primär, sjukdom, till skillnad från en symtomatisk (l. sympatisk) sjuk-dom, d. v. s. en sådan, som är endast ett symtom af en annan. — Idiopatisk epilepsi. Se Fallandesot. 1. L. H. Å.* 2. F. B.*

Idiopla'sma (af grek. *i'dios*, egen, och *pla'sma*, bild). Se Ärftlighet.

Idiorrhytmisk (af grek. *i'dios*, egen, och *rhyt-mi'zein*, inrätta). Se Grekisk-katolska kyr-kan, sp. 229.

Idiosynkrasi (af grek. *i'dios*, egen, *syn*, med, och *krāsis*, blandning, affekt). 1. *Psyk.*, en rent omotiverad känsla af afsky för vissa födoämnen och andra naturföremål, stundom stegrad ända där-hän, att beröringen med eller åsynen af dessa ja, blotta vistelsen i deras närhet förorsakar häftigt illamående, t. o. m. konvulsioner. Så t. ex. är idiosynkrasi för kattor ej ovanlig. Man har betviflat idiosynkrasiens verklighet och velat förklara dit-hörande företeelser såsom beroende på inrotade fördomar; men att den i lifvet verkligen före-finnes, är knappast möjligt att bestrida, ehuru för-domar och andra psykiska fenomen ofta förblandats därmed.

2. *Med.*, en individuell känslighet i viss riktning hos hela konstitutionen eller hos ett särskildt organ, så att en viss kraftig verkan framkallas genom en ovanligt ringa orsak, t. ex. då förtärandet af smultron eller kräftor framkallar hudutslag. 1. L. H. Å.* 2. F. B.*

Idiōt (grek. *idiōtes*, af *i'dios*, egen, urspr. en enskild man i motsats till en offentlig, sedermera en

man ur hopen, en okunnig, obildad person), en, som är oförmögen att begripa eller lära något; fåne, sinnesslö individ l. (som officiella termen numera lyder:) andesvag. — Idiötisk, fånig, sinnesslö, förståndssvag; ärkedum. Se vidare Idiotanstalt och Idioti.

Idiotanstalt afser vård och uppfostran af idioter (se Idiot). Den förste idiot, som varit föremål för en metodisk uppfostran, är antagligen "le sauvage de l'Aveyron", en 11—12-årig pojke, som i början af 1800-talet anträffades naken och fullkomligt förvildad i en skog i södra Frankrike. Itard, läkare vid döfstuminstitutet i Paris, lyckades att på 6 år gifva honom någorlunda hyfsning. En verklig idiotskola för gossar inrättades först af d:r Guillaume Marie André Ferrus (f. 1784, d. 1861), vid *Bicêtre* utanför Paris 1828. Efter hans exempel anlades snart i och nära Paris äfven ett par idiotskolor för flickor, hvilkas verksamhet dock småningom aftynade. Bland de första tyska idiotanstalterna må nämnas den af Karl Ferdinand Kern på 1840-talet grundlagda, ännu bestående anstalten i Möckern nära Leipzig. I idiotvårdens historia intager den schweiziske läkaren Johann Jakob Guggenbühl (f. 1816, d. 1863) en framstående plats. Hans 1841 nära Interlaken inrättade anstalt *Abendberg* blef snart ett mönster för en mängd sådana i hela Europa, och man kan säga, att Abendbergs stora rykte verkade på sin tid mer än något annat för att befrämja intresset för idiotsaken. Under senare år har idiotvården i alla länder utvecklats. Bland personer, som inlagt stor förtjänst om detta länge försummade område, må nämnas doktor Désiré Magloire Bourneville (f. 1840, d. 1909) i Frankrike (anstalten vid Bicêtre utanför Paris), pastor Fr. von Bodelschwingh (se denne) i Bielefeld samt Johan Keller (f. 1830, d. 1884) och dennes son Kristian (f. 1858) i Danmark. Den Kellerska anstalten vid Brejning på Jylland är nära nog idealtypen för en modern anstalt med dess tre olika afdelningar (skola, arbetshem och asyl för obildbara) på ett lämpligt sätt förenade på samma område och dock genom terrängförhållanden m. m. åtskilda.

I *Sverige* öppnade pastor P. B. J. Glaseli i Göteborg 1863 en enskild idiotskola på en egendom i bohuslänska skärgården. Men den första inrättning i Sverige, som förtjänar namnet idiotanstalt, öppnades 1 sept. 1866 å Nya varfvet vid Göteborg med 3 elever af fröken Emanuela Carlbeck (f. 24 aug. 1829 i Norunga socken, Älfsborgs län, d. 10 sept. 1901), hvilken genom sitt föredöme blef epokgörande i vårt land vid behandlingen af sinnesslöa barn. Hennes anstalt flyttades först till landstället Kastholmen, nära Falköping, därefter till Kultomten nära Sköfde och 1875 till den af henne inköpta landtegendomen *Johannesberg* nära Mariestad, hvilken hon 1883 skänkte till Skaraborgs läns landsting, ehuru hon fortfarande själf förestod anstalten, som utgjordes af skola, arbetshem och asyl (för obildbara idioter). Denna anstalt, som numera utgör idiotanstalt för Skaraborgs och Älfsborgs län, har 100 platser; den åtnjöt 1906 i statsanslag 18,200 kronor. Föreningen för sinnesslöa barns vård (se art. därom) uppehåller skola i *Stockholm* (sedan 1870; 44 platser), seminarium för utbildande af idiotlärarinnor (sedan 1879), Arbetshem för manliga idioter, som genomgått skolan (sedan 1888 vid *Rickomberga*, nära Uppsala; 35 platser), samt Arbetshem för kvinnliga idioter i *Stockholm* (sedan 1888; 15 platser). Dessutom lyder under föreningen en skola, "Caroline v. Vegesacks minne", i *Södertälje* (med omkr. 18 platser). Vid 1908 års slut funnos i Sverige 30 uppfostringsanstalter (skolor och arbetshem) för sinnesslöa barn och sinnesslöa, nämligen, utom de ofvannämnda, Föreningen Margaretahemmets uppfostrings- och vårdanstalt för fallandesjuka sinnesslöa, *Akeshof* (vid Stockholm; 10 platser), Stockholms läns sinnesslöanstalt, *Hammarby* (i Väsby socken; 26 platser), Uppsala läns skola och arbetshem *Karlsro* (i Uppsala; 35+12 platser), Södermanlands läns sinnesslöanstalt, *Strängnäs* (28 platser), Östergötlands läns sinnesslöanstalt, *Söderköping* (39 platser), Norrköpings stads sinnesslöanstalt, *Norrköping* (20 platser), Smålands sinnesslöanstalt, *Nannylund* (i Eksjö; 72 platser), *Vilhelmsro*, hem och skola för fallandesjuka sinnesslöa (vid Jönköping; 43 platser), Blekinge läns sinnesslöanstalt, *Ekhagen* (i Karlshamn; 60 platser), Kristianstads läns sinnesslöanstalt, *Fridhem* (vid Hässleholm; 50 platser), Malmöhus läns sinnesslöanstalt, *Möllevången* (i Lund; 55 platser), Hallands läns sinnesslöanstalt, *Heby* (nära Falkenberg; 36 platser), Göteborgs och Bohus läns samt Göteborgs stads sinnesslöanstalt, *Stretered* (i Kållereds socken; 60 platser), Föreningen Bethaniahemmets sinnesslöanstalt, 2:a Långgatan, *Göteborg* (35 platser), Skolhemmet för blinda döfstumma och blinda sinnesslöa, *Vänersborg*, under ledning af hemmets nitiska, själfuppoffrande stiftarinna fru E. Anrep-Nordin (20 platser), Värmlands läns sinnesslöanstalt, *Karlstad* (40 platser), Örebro läns sinnesslöanstalt, *Askersund* (40 platser), Västmanlands läns sinnesslöanstalt, *Sofielund* (vid Strömsholm; 30 platser), Kopparbergs läns (Dalarnas) sinnesslöanstalt, *Falun* (18 platser), Gäfle stads sinnesslöanstalt, *Gäfle* (34 platser), Gäfleborgs läns sinnesslöanstalt, *Höghammar* (i Bollnäs; 68 platser), Västernorrlands läns sinnesslöanstalt, *Sollefteå* (20 platser), Västerbottens läns sinnesslöanstalt, Gamla lasarettet, *Umeå* (omkr. 26 platser), och Norrbottens läns sinnesslöanstalt, *Råneå* (15 platser). Det sålunda disponibla platsantalet utgör f. n. i Sverige omkr. 1,100 platser, hvilket ännu långt ifrån motsvarar verkliga behofvet. Statens årliga bidrag har vuxit från 2,500 rdr (af 1870 års riksdag beviljadt för 1871) till 188,337 kr. för 1906. S. å. utgjorde det af landsting och stadsfullmäktige beviljade anslaget 167,509 kr. Dessutom har för obildbara sinnesslöa ett af riksdagen beviljadt förslagsanslag å 75,000 kr. sedan 1905 varit tillgängligt. Häraf utgingo 1906 34,250 kr. och 1908 69,250 kr. F. B. G—s.

Idioti, Idiotism (af idiot, se d. o.), sinnesslöhet, andesvaghet. *Med.*, en medfödd eller i barndomen uppkommen ytterlig svaghet hos själsförmögenheterna, så att dessa icke utvecklas, utan kvarstå på en ståndpunkt, som motsvarar eller understiger den tidigare barnaålderns andliga nivå. I allmänhet kan det sägas, att verklig idioti icke blott beror på en afstannad utveckling af hjärnan och dess bark, utan har sin grund i sjukdomar under fosterlifvet eller den tidigaste barndomen, hvilka på ett bestående sätt skadat hjärnbarken. Vår ännu

fullkomliga kunskap om människohjärnans finare mikroskopiska) anatomi och om de sjukdomar, som nder olika förhållanden hindra hjärnbarkens tillväxt och utveckling, gör det förklarligt, att vi sakna xakta indelningsgrunder för de många olika forerna af åndesvagheten. Det motsvarar sålunda blott issa praktiska syften, när vi med hänsyn till graen dela åndesvagheten i idioti och imbecilitet. Den utvecklingsnivå, på hvilken ett 7- å -årigt normalt barn befinner sig, kan anses utgöra en ungefärliga gränsen. De, som icke nå denna räns, kallas idioter, de, som utvecklas vidare, ien aldrig uppnå den normala mogenheten, kallas mbecilla. Det ges sålunda blott en godtycklig killnad mellan åndesvaghet af lägre och högre rad, mellan imbecillitet och idioti, och inom dessa rupper finnes en oändlig variation af lägre och ögre utvecklingsformer. På det lägsta trappsteget står idioten t. o. m. under djuret, i det han saknar ifven de mest primitiva yttringar af självbevarelsedrift och skulle t. ex. hjälplöst duka under af svält, m icke andra förde maten till hans mun. I de ägsta graderna saknas äfven känslor, föreställningar, begär, vilja, begrepp och talförmåga. En idiot f denna kategori sitter som en apatisk, slö, viljelös assa och låter sig med fullkomlig passivitet behandla hur som helst. Något högre står redan den, om visar spår till affekter, såsom glädje, sorg, rede, ehuru dessa helt och hållet äro beroende på illfälliga intryck och icke på något ledande förstånd och därför ofta slå öfver till sjukliga utbrott, om icke stå i något förhållande till de framkallande rsakerna. Finnes förmåga af iakttagelse, inskränker den sig till de enklaste konkreta företeelser; änslor och föreställningar röra sig endast kring det gna jaget och i den krassaste form. Moraliska änslor och begrepp saknas vanligen alldeles; någon iktig uppfattning af rättsförhållanden finnes ej. Här oaktadt en något så när normalt utvecklad intelligens de moraliska och etiska känslorna och bereppen förbli outvecklade, talar man om en moralisk idioti. Ofta är det blott genom en yttre dressyr ch genom fruktan för straff, som idioten kan inäras att skicka sig anständigt i sällskap med andra. Endast hos de högst stående kunna mänskligt sedliga instinkter genom en förståndig uppfostran framkallas. Talförmågan, som vanligen troget afspeglar det inre själslifvet, saknas alldeles hos de lägst stående, inskränker sig till enstaka ord eller korta atser hos högre stående och kan endast hos de mest utvecklade uppöfvas till en hjälplig förmåga att ödtorftigt bruka språket. Den allmänna slöheten os själsförmögenheterna hindrar dock ej, att hos ånga idioter enstaka anlag och fallenheter (såsom ör teckning, musik, räknekonst, mekanik o. d.) unna vara särdeles utvecklade. Utom de psykiska ristorna träffas hos idioter ofta rent kroppsliga yten och svagheter, såsom felande syn och hörsel, utbildadt lukt- och smaksinne, stundom felande änslighet i huden, skelande ögon, stammande unga, kramp eller lamhet i musklerna. Könsorgan ch könsdrift äro hos de lägst stående idioterna föga utvecklade, men hos de högre stående framträder tundom en djurisk drift. Idiotien har olika förlopp fter olika orsaker. I lindrigare fall kan tillståndet nder förståndig, ej öfveransträngande ledning småingom alltmer förbättras. Ofta står åndesvagheten i åratal eller hela lifvet på samma ståndpunkt, om också ett psykiskt skenlif kan framkallas genom dressyr. Sammanhänger idiotien med fallandesot eller hjärnvattsot, brukar den tilltaga med åren och medför vanligen snart ohjälplig slöhet eller döden. I allmänhet blifva idioter ej gamla. Sällan är man i tillfälle att förekomma eller afhjälpa orsaken till idioti, och behandlingen måste vanligen inskränka sig till en lämplig vård, bäst på idiotanstalter (se d. o.), samt en pedagogisk dressyr, som utvecklar de kvarvarande själsförmögenheterna till högsta möjliga grad eller åtminstone hindrar dem att alldeles förfalla. Idioter förekomma i ganska stort antal öfver hela Europa. I vissa bergstrakter finnes en endemisk form af idioti, kallad kretinism (se d. o.). Kretinismen sammanhänger oftast med en sjuklig förändring af sköldkörteln (*glandula thyroidea*), och kretinerna förete en karakteristisk vanskaplighet och dvärgartad växt. Denna form af idioti förekommer äfven enstaka, och man talar då om sporadisk kretinism. I dessa senare fall är ofta en behandling med extrakt på sköldkörtel af vissa djur (vanligen af får) synnerligen välgörande, och under gynsamma förhållanden, och när denna behandling tidigt inledes, kunna de kretinösa symtomen försvinna och en normal utveckling af intelligensen vidtaga.

I Sverige uppgår antalet sinnesslöa enligt en af G. Schuldheis 1902 uppgjord approximativ beräkning till omkr. 13,180, hvilket motsvarar 0,25 proc. af folkmängden. Från den på bristande förståndsutveckling beroende idiotien bör skiljas dementia, sådan form af blödsinthet, som är en följd af genomgångna sjukdomar hos förut fullt utvecklade hjärnor. F. B. G—s.

Idiōtikon (grek. *idiotiko's*, egen, enskild), samling af för ett eller flera folkmål egna, för motsvarande litteraturspråk främmande ord och uttryckssätt, således en dialektordbok. Till de tidigaste samlingar af detta slag höra John Rays *Collection of english words not generally used* (1674) och Richeys *Idioticon hamburgense* (1755). I Sverige anlades en dialektordsamling af E. Benzelius d. y., men denna blef aldrig utgifven, utan ingick längre fram i J. Ihres dialektordbok (1766). I senare tid har en mängd dylika samlingar uppstått, dels för hela landet, dels för särskilda landskap eller mindre områden. Nu anses det vara ett olämpligt förfaringssätt att blott upptaga för målet *egna* ord. I öfverensstämmelse med en riktigare uppfattning af folkmålens betydelse böra *alla* inom det område, för hvilket samlingen göres, förekommande ord upptagas; huruvida de därjämte förekomma i andra mål eller i litteraturspråket, är likgiltigt. Med en sådan uppfattning är benämningen idiotikon egentligen föråldrad, men användes dock ännu, t. ex. för det stora arbetet *Schweizerisches idiotikon* (1881 ff.) af Staub och Tobler. — Om inrättningen af dialektordböcker se J. A. Lundell, "Om dialektstudier" (i "Sv. landsm.", III, 1). Ll.

Idiōtisk. Se Idioti.

Idioti'sm (grek. *idiotismo's*, egenhet). 1. *Med.* Se Idioti. — 2. *Språkv.*, ett för ett visst språk egendomligt sätt att uttrycka en viss tanke eller ett visst föreställningssammanhang, således en vändning, som icke kan ordagrant öfversättas till ett annat språk, utan måste fritt återgifvas (jfr Idio-

matiskt). En samling af t. ex. "franska språkets idiotismer" är en samling af de viktigaste från t. ex. svenska språket afvikande talesätt, som en svensk behöfver känna för att kunna "idiomatiskt" uttrycka sig på franska. 2. Lll.

Idisslare, *Ruminantia, Bisulca, zool.*, utgöra en grupp bland *Artiodactyla* (se Ungulata). Deras mest utmärkande kännetecken är, att magen (se fig.) består af fyra (eller tre) afdelningar, nämligen vommen, nätmagen, bladmagen (mångfållan) och löpmagen; om blott tre afdelningar finnas, är det nätmagen, som saknas. Vommen (*v* å fig.) är att uppfatta som en utstjälpning af matstrupen (*m*); från den senares inmynningsställe går ett slemhinne-

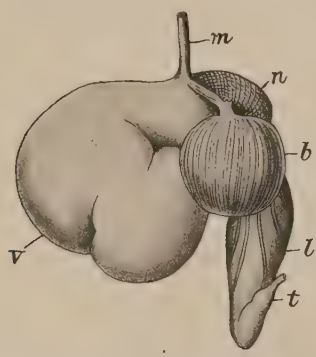

Mage af kalf. *v* vommen, *n* nätmagen, *l* löpmagen, *b* bladmagen, *m* matstrupens slut, *t* tunntarmens början.

veck, som sträcker sig genom nätmagen (*n*) till bladmagens början. Bladmagen (*b*) saknar liksom vommen och nätmagen körtlar och utmärkes därigenom, att dess slemhinna bildar stora blad. Löpmagen (*abomasus*; *l*) eger en mjuk slemhinna och körtlar. Den endast obetydligt tuggade födan kommer först in i vommen och nätmagen, hvarest den under medverkan af mikroorganismer blir underkastad en jäsnings- och under värmets och fuktighetens inflytande en macerationsprocess; vid den senare kunna talrika infusionsdjur vara verksamma. Därefter uppstötas födoämnena och bringas ånyo in i munnen för att omtuggas. Då födan nedsväljes för andra gången, går den rakt ned i bladmagen. Här utpressas ur födoämnena en stor del af deras flytande beståndsdelar, hvilka passera in i löpmagen, där de resorberas. Bladmagen tjänstgör dessutom som sönderdelningsapparat. Hos det späda djuret äro vommen och nätmagen små, så att mjölken nästan omedelbart kommer in i löpmagen. Dessa djurs sätt att två gånger tugga födan kallas *idissla* och har gifvit anledning till deras namn (öfriga Artiodactyla benämnas *Non-Ruminantia* l. *Non-Bisulca*). Nyttan af idisslandet för växtätande djur, hvilkas väsentliga skydd mot fiender ligger i flykten, är uppenbar: de fylla hastigt vommen med födoämnen och kunna sedan söka ett säkert ställe för att i lugn hängifva sig åt födans vidare tillgodogörande. Tarmkanalen är mycket lång (hos fåret tjuguåtta gånger längre än kroppen), med stor blindtarm; groftarmen bildar en spiral. Tänderna äro af tre slag: framtänder, hörntänder och kindtänder. I öfverkäken saknas dock vanligen framtänder äfvensom hörntänder; framom kindtänderna är en stor tandlucka. Framtänderna, äfvensom de undre hörntänderna, äro nästan spadformiga, med skarpt skärande egg, och användas i förening med öfverkäkens broskartade valk att afbeta växter; öfverkäkens fram- och hörntänder äro kägelformiga och de senare hos några få arter utskjutande. Kindtänderna äro sammansatta eller streckteknade och på tuggytan försedda med emaljveck och cement. Vid födans tuggande föres underkäken växelvis åt båda sidorna, hvilket möjliggöres därigenom, att ledknapparnas yta är flat. Egendomliga afsöndringsorgan äro de hos många arter förekommande, på tårbenet belägna och de mellan tårna, öfver klöfvarna belägna körtlarna. Idisslarna äro mestadels smärt (mera sällan klumpigt) byggda, viga djur af medelmåttig eller betydande, endast undantagsvis ringa storlek. Hufvudet är jämförelsevis litet, med långsträckta käkar och bred panna, som — särskildt hos hannarna — ofta bär enkla eller greniga horn. Ögonen äro stora och lifliga, öronen stora, väl formade och upprätta, nosen kort, läpparna mycket rörliga. Halsen är lång och ganska rörlig, extremiteterna äro än långa, än medelmåttiga, dels finare, dels gröfre, med nästan alltid sammansmälta och mycket förlängda mellanhands- och mellanfotsben. Den sista tåledden omslutes af en klöf, mestadels finnas äfven rudiment af två sidotår, hvilka framträda som lättklöfvar. Hårbeklädnaden är tät, åtliggande och mjuk, glatt, ullig eller krusig; på hakan och halsen, ryggen, bogarna och svansspetsen är håret ofta förlängdt till man eller tofsar. — Idisslarnas föda utgöres af allehanda slags växtämnen.

Med undantag af Australien och Polynesien, dit européer dock infört åtskilliga tama arter af denna grupp, förekomma idisslare i alla världsdelar. Största spridningen ha nöt- och hjortdjur samt antiloper, den minsta däremot giraffer och myskdjur. Nästan alla idisslare äro rädda, snabba, fredliga, vackra, men dumma djur. Många lefva i hjordar, alla i sällskap, somliga tillhöra bergstrakter, andra slättbygder, några få sumpiga lågländer. Flera arter ha blifvit tamda redan i uråldriga tider och äro människan till ofantligt gagn som dragare eller lastdjur och genom sitt kött, fett, hår och skinn, sin mjölk m. m. De äro lydiga, tåliga och förnöjsamma samt för jordbrukare och nomader alldeles oumbärliga. Äfven de vilda arterna lända mera till gagn, än de förorsaka skada; de jagas också ifrigt och höra till jaktens s. k. högdjur. Idisslarna lefva i mänggifte, och honan föder en, sällan två eller tre (en art dock fem till sex) ungar. Idisslarna kunna, om hänsyn tages endast till nu lefvande former, indelas i tre afdelningar: kameldjur (*Tylopoda*), boskapsdjur (*Pecora*) och dvärgmyskdjur (*Tragulidæ, Traguloidea, Tragulina*). L—e.

Idjasét, de på obestämd tid permitterade aktiva linjetrupperna i Turkiet.

Idjmâ. Se Islam.

Idka dygden, ordensgille. Se Cronstedt 6.

Idle [ā'dl], stad i West Riding af engelska grefsk. York, 5 km. n. ö. om Bradford, till hvars "county borough" det sedan 1899 hör. 7,468 inv. (1901). Klädesmanufakturer. (J. F. N.)

I. D. M., i fornromerska inskrifter förkortning r *Jo'vi deo magno*, (helgadt) åt Jupiter, den mäkge guden.

Idman. 1. Nils I., finsk präst, f. 1680, d. 750, blef student 1699 och vigdes 1702 till präst. an tjänade under Karl XII:s krig som predikant d särskilda regementen i Ingermanland och Finland, dan 1710 vid Åbo läns infanteriregemente. Då ska armén drog norrut, var han densamma följaktig, eltog 1718 i dess olyckliga tåg mot Trondhjem och skref det i *Kort berättelse om fält-tåget 1718: i ronthems lähn el:r Nordanfiälls* (tr. i "Historiallien arkisto", VII). En hans predikan, *Folketz roop i norska fiällerne* (1720), innehåller äfven upplysngar om tåget. I. utnämndes 1719 till kyrkoherde Hvittis, blef 1723 kontraktsprost och var medlem prästeståndet vid riksdagen 1734. Han tog afsked ån sin prästtjänst 1749.

2. Nils Nilsson I., den föregående son, sk språkforskare, f. 1716 i Uppland, d. 1790, skrefs 1729 som student vid Åbo akademi, blef os. magister 1738 och prästvigdes 1740. Han utämndes 1742 till predikant vid Åbo lifdragongemente, i hvars ansträngande marscher under iget 1742—43 han deltog, blef 1749 kyrkoherde i vittis och 1758 kontraktsprost. I. tog liflig del i riden om besättandet af Åbo biskopsstol 1756, och t var till icke ringa del hans förtjänst, att K. F. ennander erhöll platsen. 1765 var han ett af Åbo ifts ombud vid riksdagen, hvilken han dock före ss slut lämnade. Sedan studentåren hade I. ifrigt sselsatt sig med lingvistiska studier, hvilkas frukter amträdde i ett arbete, som på sin tid väckte uppende: *Försök at wisa gemenskap emillan finska h grekiska språken, såsom tjenande till uplysning finska folkets historia* (1774). Han söker däri lagalägga, att likheten mellan finskan och greskan såväl i böjningsändelser som ordstammar är stor, att man däraf kan sluta till de bägge räkens släktskap. 1 o. 2. M. G. S.

I. D. N., förkortning för lat. *in Dei nomine*, i uds namn.

Ido, Io och Ju benämnas i Dalarna (Transtrands h Lima socknar) de inskärningar, som Dalälfven r i stränderna, antingen de likna vikar eller små guner med smal öppning mot älfven. E. E.

Ido, ett konstgjordt språk. Se Ilo.

Idokrās Haüy (af grek. *ide'a*, utseende, och *kras*, blandning), *miner.*, synonymt med vesuvian e d. o.).

Idōl (grek. *e'idolon*, bild), afgudabild; afgud, afudad människa.

Idolatrī l. Idololatrī (grek. *eidololatrēi'a*, af *idolon*, bild, och *la'tris*, tjänare), bilddyrkan, afudadyrkan. Se Afguderi, Bilddyrkan och etisch.

Idololatrī. Se Idolatri.

Idomenēu's (grek. *'Idomenevs*), *grek. myt.*, konng på Kreta, sonson af Minos och son af Deukalion j att förblanda med det grekiska folkets liknämnde amfader), deltog jämte sin brorson Meriones med) skepp i trojanska kriget, där han utmärkte sig m en bland de tappraste hjältarna inom grekiska iren. Homeros låter honom efter krigets slut lyckzt återvända hem, men enligt yngre sagor öfverlls han under hemfärden af en storm och lofvade oseidon att, om han blefve räddad, åt honom offra den första varelse, som mötte honom på hemmets jord. Den förste, som vid hemkomsten mötte honom, var hans egen son, och då han enligt det gifna löftet offrade denne, utbröt en härjande pest, med anledning hvaraf Kretas invånare förjagade honom. Han skall ha dött under landsflykten och blifvit begrafven på berget Kerkafos nära Kolofon. Kretenserna visade dock hans graf nära Knosos på Kreta och dyrkade honom som heros. A. M. A.

Id quo'd, lat. Se i. q. — Id quod erat demonstra'ndum, lat. Se i. q. e. d.

Idra'c, Jean Antoine Marie, fransk skulptör, f. 1849 i Toulouse, d. 1884 i Paris, vann Rompriset 1873. Hans förnämsta arbeten äro statyerna *Merkurius* som barn, lekande med ett par ormar (1879, Luxembourgmuseet), och *Salambo* (1881, i marmor i Luxembourg, ett bronsexemplar i Glyptoteket i Köpenhamn). I. utförde *Etienne Marcels ryttarstaty* invid Hôtel de ville 1883 (fullb. efter I:s död af Marquestre). G—g N.

Idre. 1. Kapellförsamling i Kopparbergs län, Särna och Idre tingslag, med 881 inv. (1908), hör till Särna, Västerås stift, Mora kontrakt. — 2. Kronopark i Särna socken, Särna revir, Kopparbergs län, afsatt till kronopark genom K. M:ts befallningshafvandes resolution 10 jan. 1894 vid fastställande af storskiftes- och afvittringsförrättning i Särna socken med Idre kapellag. Benämningen är provisorisk. Areal 53,233 har. 2. M—g.

Idria, bergstad i österrikiska hertigdömet Krain, i en smal, af höga berg innesluten dal vid Isonzos biflod Idria (Idriza). 5,728 inv. (1900), slovener. Staden eger världsrykte genom sitt kvicksilfverbergverk, som, upptäckt 1497, sedan 1580 bearbetats för statens räkning. Arbetarnas antal i bergverket och hyttorna är omkr. 1,250. Produktionen uppgick 1903 till 523 ton kvicksilfver till ett värde af 2,98 mill. kronen. (J. F. N.)

Idrialit Dumas, *miner.*, en vid Idria i Krain förekommande svart eller mörkbrun blandning af cinnober med fasta kolväten. P. T. C.*

Idrīs, namn på en profet, som omtalas i Koranen kap. 19: 57 och 21: 85. Enligt den sannolikaste åsikten är han identisk med Henoch. K. V. Z.

Idrīsī, Abu Abdallāh Muhammed, esch-Scherīf el-I. (el-Edrīsī), arabisk geograf, f. 1099 i Ceuta, studerade i Córdoba och kom efter långvariga resor till den normandiske konungen Roger II:s hof på Sicilien, där han 1154 skref sitt berömda geografiska verk *Nuzhat el-muštāq*, hvaraf en del utgifvits med fransk öfv. af Dozy och de Goeje ("Description de l'Afrique et de l'Espagne", 1866). Jfr R. A. Brandel, "Om och ur den arabiska geografen I." (1894). K. V. Z.

Idrisider, marokkansk dynasti, grundlagd 788 af en bland kalifen Alis efterkommande, Idrīs ibn Abdallāh, som med anledning af ett uppror i Medina flydde till Egypten och därifrån till Marokko. Idrisiderna härskade i Ceuta och uppnådde sin största makt omkr. 860. Denna dynasti störtades på 900-talet. K. V. Z.

Idris Yaghi, *farm.* Se Geraniumolja.

Idrott (fnisl. *iþrótt* l. *iðrótt*, genom öfning vunnen skicklighet, af *ið*, verksamhet, och *þróttr*, kraft, utthållighet), färdighet idkad i syfte att uppöfva och utveckla fysisk eller andlig förmåga hos människan. Man talar sålunda äfven om "vittra idrotter", men i

det dagliga språkbruket har idrott numera hufvudsakligen blifvit beteckningen för kroppsöfningar, hvilkas syfte att vara af betydelse jämväl för de moraliska egenskaperna dock framhäfts af idrottsliga auktoriteters uttalanden samt af det mycket ofta i förbindelse med idrott anförda latinska uttrycket *mens sana in corpore sano* (se d. o.). Det från engelskan hämtade ordet sport (se d. o.), hvilket såsom fullt upptaget i svenskt språkbruk ofta användes omväxlande med ordet idrott i likartad bemärkelse, sammanfaller visserligen till sin betydelse väsentligen med idrott, men omfattar icke allt hvad det sistnämnda ordet anses göra, medan det å andra sidan inrymmer begrepp, som äro för idrott främmande. Såsom en småningom i svenskt språkbruk markerad skillnad mellan idrott och sport må sålunda anföras, att med idrott syftas högre än till blott och bart uppöfningen i en viss färdighet äfvensom att vid idrott de mänskliga egenskapernas insats är det hufvudsakliga, under det att vid öfvandet af sport det använda, icke mänskliga materialet (häst, båt o. s. v.) samt bedömningen däraf kan utgöra en lika mycket eller t. o. m. väsentligen uppmärksammad faktor; därjämte inlägges i betydelsen af ordet sport mera af tidsfördrif, än fallet är med hvad man betecknar som idrott. — Från gymnastiken särskiljer man begreppet idrott genom frånvaron af de teoretiskt stränga grundsatser, som måste tillämpas i de gymnastiska öfningarna, för att dessa skola fylla sitt särskilda syfte. Vid idrottsöfningar lämnas mera fritt spelrum åt särskilda individuella anlag och böjelser äfvensom åt en lifligare psykisk verksamhet vid öfningens bedrifvande. Som uppfostrande och utvecklande faktorer komplettera emellertid idrott och gymnastik hvarandra och suppleras ytterligare af leken, hvilken med hänsyn till egenskaper och uppgift utgör en förberedelse till idrotten. Beträffande de under idrott hänförliga olika öfningarna samt termerna hänvisas till artiklar om Bollspel, Brottning, Dragkamp, Fäktkonst, Issegling, Kanotidrott, Kast, Löpning, Rididrott, Rodd, Segling, Simidrott, Skidlöpning, Skridskoåkning, Velocipedåkning o. s. v. Jfr Idrottsorganisationer.

I forntiden voro grekerna framför andra berömda för sina idrottsliga öfningar och täflingsspel (se Gymnasium I och Olympiska spelen). Hos fornskandinaverna voro kroppsöfningar den manliga ungdomens viktigaste och käraste tidsfördrif. Bland deras vapenöfningar märkas främst bågskjutning (*bogaskot*), stenkastning (med eller utan slungor) och spjutkastning (*handskot*), fäktning (*skylming*), hvarvid bägge händerna öfvades lika, och *handsaxaleikr* l. jonglerande lek med tre kastade kortsvärd från ena handen till den andra på så sätt, att ett svärd alltid var i luften. Andra idrottsarter voro brottning (*fang*, *glima*; jfr Brottning, sp. 291), bollspel (*knattleikr*; jfr Bollspel, sp. 1015—16), hopp (*hlaup*) i höjden, framåt, bakåt eller från höjd, ofta för att undvika kast eller hugg, löpning (*skeið*), simning (*sund*) med dykning, löpning å skidor (*skíð*), åkning med skridskor af ben (*ísleggir*), dragkamp, klättring i kapp öfver branta klippor, balansgång (t. ex. rundt skeppet på årorna under rodden) m. m. (jfr Folklekar, sp. 764). När lekar och kroppsöfningar med täfling skulle idkas i större skala, uppförde man på idrottsplatsen (*leikvöllr*) tillfälliga härbärgen l. ”bodar” (*búðir*), och deltagare samt åskådare voro då samlade flera dagar. — Under medeltiden fostrades pagen och väpnaren (den blifvande riddaren) i idrottsöfningar. Om riddarspelen se Tornerspel, och om dessas efterföljare, ringränningarna, se Karusell.

På senaste tiden har man börjat anordna internationella idrottsutställningar för spridande af kännedom om de i olika länder brukliga idrottsredskapen och idrottsgrenarna. I dylika utställningar, som hållits i Scheveningen 1892, Chicago 1893, Berlin 1908 och Petersburg 1909, har Sverige med mycken heder deltagit.

Allmän idrott (förr fri idrott) omfattar vissa idrottsgrenar, som afse kroppens utveckling och hvilkas utöfvande kräfver minsta möjliga användande af särskilda redskap. Till allmän idrott hänföras sålunda fotlöpning på olika distanser, kastöfningar (med spjut, diskus, kula, sten och slägga), hopp (fria hopp från stället eller med springande sats i höjd öfver ribba eller på längd, med tillhjälp af staf eller öfver trähäst etc.), brottning och viktlyftning.

Litt.: Balck, ”Illustrerad idrottsbok” (3 bd, 1886—88), fackskriftserien ”Idrotternas bok” (1905 ff.), Balck, ”Sveriges deltagande i olympiska spelen i Athen 1906” (1906), Roosval, ”Med svenskarne till Athén” (s. å.), Riksförbundets täflingsregler i de olika idrottsgrenarna, handledningar i segling, kanotidrott, issegling, skridskoåkning, lawntennis, fotboll, simning, bandy, velocipedåkning m. m. af Smith, Salchow, Roosval, J. G. Andersson, Anton Johanson, Östberg m. fl. äfvensom bland periodiska skrifter ”Ny tidning för idrott” (sedan 1898; dessförinnan från 1881 ”Tidning för idrott”, se d. o.), ”Nordiskt idrottslif” (se d. o.; sedan 1900), ”Svenska seglaren” (se d. o.; sedan 1907), de numera upphörda tidningarna ”Start” (i Göteborg), ”Spurt” (i Stockholm), ”Sport” (i Uppsala och Stockholm), alla tre på 1890-talet, och ”Idrottstidningen” (i Stockholm, 1903—04), vidare årsböcker utg. af Sveriges centralförening för idrottens främjande (1908 ff.), af Svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbund (1904 ff.) och af Föreningen för skidlöpningens främjande i Sverige (1893 ff.) m. fl. årsböcker af olika förbund och föreningar samt idrottsuppsatser i ”Almanack för ungdom” (1906 ff.), rekordtabeller i ”Almanack för alla” (1903 ff.) och ”Svensk idrottskalender” (1905—07). B. R.

Idrottsförbund. Se Idrottsorganisationer.

Idrottsförening. Se Idrottsorganisationer.

Idrottslotteri. Se Idrottsorganisationer.

Idrottsmärke (se fig.), belöningsmärke i guld, silfver eller brons, instiftadt 1907 af Svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbund, kan tilldelas hvarje idrottsman, som tillhör någon till Riksförbundet ansluten förening (se Idrottsorganisationer) och som aflagt prof enligt vissa bestämmelser. Profven äro uppdelade på fem olika grupper: nämligen grupp 1. a) simning 200 m. (simkunnighetsprof), b) gymnastik; grupp 2. a) höjdhopp, minst 135 cm., b) längdhopp, minst 475 cm.; grupp 3. a) löpning 100 m. på högst 13 sekunder, b) löpning 400 m. på

ögst 1 minut 5 sek., c) löpning 1,500 m. på högst
min. 15 sek.; grupp 4. a) fäktning, b) diskus-
ästning, minst 40 m., c) spjutkastning, minst 50
., d) kulstötning, minst 16 m.; grupp 5, uthållig-
hetsprof: a) löpning 10,000 m. på högst 50 min., b) simning 1,000 m. på högst 28 min., c) skridsko-åkning 10,000 m. på högst 25 min., d) skidlöpning 20,000 m. kuperad terräng, på högst 2 timmar 15 min., e) velocipedridt 20,000 m. å landsväg på högst 50 min., f) deltagare i finalmatch i distriktsmästerskapstäflan i fotboll eller deltagare i fotbollmatch om svenska

Idrottsmärke.

ästerskapet anses ha fullgjort uthållighetsprofvet. en, som under ett och samma kalenderår fullgör t prof i hvarje grupp, är berättigad till brons-ärke; den, som under fyra år (oafsedt om i ljd) fullgör sina prof, blir berättigad till silfver-ärke, och den, som under åtta år gjort det-amma, blir berättigad till guldmärke. För 1907, 908 och 1909 ha varit gällande vissa öfvergångs-estämmelser, hvarigenom de, som fyllt 30 år, genast arit berättigade till guldmärke o. s. v. enligt viss kala. B. R.

Idrottsorganisationer. För den moderna idrotten nnas numera mycket omfattande organisationer af ationell och internationell art. Den äldsta kända drottsliga sammanslutningen i Sverige är Uppsala imsällskap, som bildades 1796. K. Svenska egelsällskapet stiftades 1832. Först på 880-talet tog dock det idrottsliga organisations-rbetet verklig fart; då bildades gymnastikföreningar ch roddföreningar, sedermera föreningar för skrid-koidrott, för velocipedidrott och för allmän idrott, varjämte 1892 Föreningen för skidlöp-ingens främjande i Sverige började in för det idrottsliga lifvet i breda lager hela landet fver uppryckande verksamhet. — På nyåret 1893 ildades det första förbundet, d. v. s. en samman-lutning mellan enskilda föreningar, nämligen Svenska gymnastikförbundet, som tom sin ursprungliga hufvuduppgift att främja vensk gymnastik äfven kom att få betydelse för drottens utveckling. Gymnastikförbundets styrelse ade sitt säte i Stockholm, men nästan samtidigt ildades i Göteborg Svenska idrottsför-undet, närmast med syfte att organisera den llmänna idrotten. — Från 1895 började en annan drottsorganisation att växa fram, hvilken, ehuru en blott antagit benämningen "förening", dock kom tt verka som ett förbund, ehuru till en början blott ned den speciella uppgiften att tillgodose behofvet f idrottslig upplysning och organisation bland andets skolungdom. Det var Idrottsförenin-en Kamraterna (I. K.) med centralstyrelse Stockholm och "kretsar" på en mängd olika platser landsorten samt i Finland. 1897 bildades "Sve-iges allmänna idrottsförbund" med hufvudsaklig uppgift att ekonomiskt stödja idrotten samt att rganisera större idrottsfester. 1899 ändrades för-undets namn till Sveriges centralför-ening för idrottens främjande. — 1902 bildades Svenska bollspelsförbun-det, närmast för organisering af fotbollspelet, som vid denna tid började vinna popularitet. Bollspels-förbundet blef redan från början en modern och kraftig organisation med goda internationella för-bindelser. I det internationella skridskoförbundet, där svenska män intogo en ledande ställning, repre-senterades Sverige vid denna tid af Stockholms allmänna skridskoklubb, och för velo-cipedidrottens främjande verkade — äfvenledes i samförstånd med en internationell organisation — Svenska velocipedförbundet.

Ett kaos af delvis konkurrerande och sällan eller åtminstone blott löst samverkande idrottsorganisa-tioner fanns således, och det var hög tid, att Svenska gymnastik- och idrottsför-eningarnas riksförbund 1903 bildades och i sig upptog flertalet af de redan befintliga organisationerna samt förde den organisatoriska ut-vecklingen vidare. Riksförbundet bestod på våren 1909 af 508 föreningar med omkr. 42,300 medlem-mar. Utom riksförbundet och med särskilda syften kvarstå dock Sveriges centralförening för idrottens främjande och Föreningen för skidlöpningens främ-jande i Sverige; den sistnämnda var dock till en början riksförbundets sektion för skididrott, och en viss samverkan eger rum mellan alla dessa organisa-tioner. Riksförbundet ledes af en öfverstyrelse, bland hvars medlemmar utses ett förvaltningsutskott, och minst en gång årligen samlas representanter från alla de anslutna föreningarna till allmänt möte. Med hänsyn till de olika idrottsgrenarna sortera under riksförbundet 14 olika sektioner, och därjämte har man uppdelat landet i 20 olika idrottsdistrikt. Sektionerna äro: 1) för gymnastik Svenska gymna-stikförbundet, 2) för fäktning Svenska fäktförbundet, 3) för allmän idrott och atletik Svenska idrottsför-förbundet, 4) för skridskoidrott Svenska skridsko-förbundet, 5) för issegling Svenska isseglingsförbun-det, 6) för skidlöpning Svenska skidlöpningsförbun-det, 7) för simidrott Svenska simförbundet, 8) för rodd Svenska roddförbundet, 9) för kanotidrott Svenska kanotförbundet, 10) för velocipedidrott Svenska velocipedförbundet, 11) för fotboll och hockey Svenska fotbollsförbundet, 12) för lawn-tennis Svenska lawn-tennisförbundet, 13) för golf Svenska golfförbundet, och 14) för pärk Svenska pärkförbundet. Distrikten utgöras af följande idrotts-förbund: 1) Stockholms, 2) Södermanlands, 3) Väst-manland-Närkes, 4) Värmlands, 5) Göteborgs di-strikts, 6) Västergötlands, 7) Bohuslän-Dals, 8) Östergötlands, 9) Smålands, 10) Hallands, 11) Skånes, 12) Blekinge, 13) Gottlands, 14) Dalarnas, 15) Gästriklands, 16) Hälsinglands, 17) Jämtland-Härjedalens, 18) Västernorrlands, 19) Västerbottens och 20) Norrbottens.

Icke innefattade i riksförbundets verksamhet äro båtsegling och rididrott. För båtsegling finnes sedan 1907 Svenska seglarförbundet, som omfattar landets erkända segelsällskap och hvars representanter samlas till minst ett årligt möte på en s. k. seglardag, hvarvid bl. a. gemensam styrelse väljes. Svenska seglarförbundet är upptaget i det internationella seglarförbundet. För rididrott och hästsport utgör svenska Jockeyklubben, med understödjande, personliga medlemmar, högsta auk-

toritet, men därjämte verka ”fältridtklubbar” i olika trakter af landet. I Stockholm anordnas kapplöpningar af Stockholms kapplöpningssällskap, och landets trafklubbar sortera under Svenska trafsällskapet.

I Sverige är idrottens organisering vida mer genomförd än annorstädes. Ett erkännande däraf och af idrottens växande betydelse för folkets framtid innebars däri, att svenska regeringen i febr. 1908 beviljade ett idrottslotteri, afsedt att, sedan 8 dragningar egt rum, lämna en behållning af 1,600,000 kr., hvaraf årsräntan på 500,000 kr. skall tillfalla det ofvannämnda riksförbundet (till organiserande af idrotten i landet) och årsräntan på 1,100,000 kr. tillfalla den ofvannämnda centralföreningen (till föredrag och idrottslitteraturs utgifvande, anordnande af Nordiska spelen, se d. o., understöd åt föreningar och enskilda för deltagande i utländska kongresser och uppvisningar, vidare åstadkommande af idrottsplatser landet rundt, aflönande af lek- och idrottsledare m. m.). B. R.

Idrottspark, Stockholms, anlagd å Norra Djurgården och gränsande till Sturevägen, Valhallavägen och Sofiahemmet, invigdes 1896 samt omfattar idrottsplats för fotbollspel och allmän idrott med däromkring löpande cementbana, hållande 400 meter i omkrets, för velocipedåkning och fotlöpning, två lawn-tennisplaner i det fria samt två större paviljonger, hvaraf den östra, ”tennispaviljongen”, inrymmer bl. a. två täckta lawn-tennisplaner med trägolf, samt den västra, ”skridskopaviljongen”, inrymmer bl. a. en större samlingshall. I parkens norra del uppfördes 1906—07 af ett särskildt bolag ridhus med stall och lokaler jämväl för körskola. Stockholms idrottspark anses vara en mönsteranstalt i sitt slag, och dess anläggande, på initiativ hufvudsakligen af öfverste V. G. Balck och öfverstelöjtnanten frih. S. G. Hermelin, möjliggjordes däri genom, att konung Oskar II på gynnsamma villkor upplät mark å Norra Djurgården. Idrottstäflingar och äfven andra större friluftsfester ega året om rum i parken, och vintertiden sättes idrottsplatsen under vatten samt förvandlas till skridskobana, hvarjämte en större kälkbacke anlägges. F. n. (1909) är förslag under utarbetande att i parkens södra del med fasad åt Valhallavägen uppföra en byggnad för K. Gymnastiska centralinstitutet. — Efter mönster af denna och utländska idrottsparker ha dylika anlagts på olika platser i Sverige. B. R.

Idrottsplats, Östermalms, en större idrottsplats, som på föranstaltande af Sveriges centralförening för idrottens främjande och med kommunalt understöd anlagts å Norra Djurgården invid Sturevägen i Stockholm. Östermalms idrottsplats, som invigdes 1906, omfattar tre fotbollsplaner, särskilda planer för olika slag af allmän idrott, fotlöpningsbana med en omkrets af 545,16 m. samt en paviljong, inrymmande vaktmästarbostad jämte präktiga omklädningslokaler med dusch. Planläggare af platsen har hufvudsakligen varit öfverstelöjtnanten frih. S. G. Hermelin, hvilken för ändamålet företagit utländska resor. Platsen är enligt visst tidsschema

Stockholms idrottspark, sedd från väster. (Längst t. v. ridhuset. Den stora byggnaden därbakom är aktiebolaget Tennis' tennispaviljong och ligger utom idrottsparken.)

afgiftsfritt tillgänglig för idrottsföreningar och för skolor. — I flera svenska landsortsstäder ha med kommunalt understöd moderna idrottsplatser anlagts. B. R.

Idrottsutställning. Se Idrott.

Iduméen. Se Edom, sp. 1372.

Idun, *nord. myt.*, en af asynjorna; den eviga ungdomens gudinna och maka till Brage, skaldekonstens gud. Enligt Snorres edda gömmer hon i en ask de äpplen, af hvilka gudarna, då de åldras, äta och därigenom återvinna sin ungdom. Om I. finnes endast *en* utförligare myt, den som skildrar

hennes bortförande af jätten Tjasse. De tre asarna Oden, Höner och Loke voro en gång stadda på vandring och skulle laga sig mat, men misslyckades. Detta vållades af jätten Tjasse, som i örnhamn slagit sig ned i ett träd öfver deras hufvud. Tjasse förklarade, att kokningen endast i det fall skulle lyckas, att de lämnade honom hans fulla andel af köttet. Loke tyckte dock, att Tjasse tog för mycket, och slog till honom med en stång; men denna fastnade då ögonblickligen med sin ena ända vid örnens kropp och med den andra vid Lokes händer, så att, när örnen började flyga, Loke släpades ömkligen fram öfver marken. I sin nöd måste han lofva att bringa I. i Tjasses våld. Detta gjorde han äfven; han lockade henne utom Asgård, och örnjätten flög bort med henne till Trymhem. Efter I:s bortröfvande blefvo gudarna gamla och gråhåriga; man höll ting och uppdagade, att Loke var den skyldige. Han måste utfästa sig att återföra I. till Asgård. Iklädd Frejas falkhamn, flög han till Trymhem, träffade där I. ensam hemma, förvandlade henne till en nöt, som han höll i sina klor, och flög tillbaka det fortaste han kunde. Men Tjasse kom snart hem, saknade I. och satte efter Loke. När gudarna sågo falken komma med nöten och förföljas af örnen, samlade de en hög spånor. Då Loke väl kommit inom borgmuren, antändes högen, och elden slog upp i Tjasses vingar, så att han vardt dräpt. Namnet *Iðunn* betyder 'föryngrerskan', och sagorna måste vara af främmande ursprung, då njutbara äpplen ej i hedentid funnos i Norden. Se Bugge, ''Iduns aebler'' (i ''Arkiv för nordisk filologi'', 5). (B—e.)

Idun, sällskap i Stockholm, stiftadt 22 nov. 1862 i ändamål att till personligt umgänge sammanföra ''i Stockholm bosatte män, hvilka åt vetenskap, vitterhet och konst på skilda banor egna verksamhet och intresse''. Sällskapet sammanträder en gång hvarje månad (med undantag af juni—aug.); på sammankomsterna, som med endast några få undantag egt rum å Hotel Fenix (Drottninggatan n:r 71 c), ha från 1864 föredrag hållits, representerande växelvis de olika studieriktningar sällskapet omsluter. Dessa studieriktningar (''sektioner'') äro 8: naturhistoria och geografi; fysiska och matematiska vetenskaper; medicin; historia, arkeologi och språkvetenskap; statsvetenskap, filosofi och pedagogik; estetik, litteratur- och konsthistoria; musik och dramatik; bildande konst. Konstutställningar ha från början egt rum vid hvarje sammankomst och med få undantag besörjts af sällskapets ledamöter. F. n. (1909) räknar sällskapet omkr. 550 aktiva medlemmar. Ledamotsafgiften är 8,50 kr. per år. Ledamotsval förrättas af en nämnd af 18 personer jämte en sekreterare och en kassaförvaltare, hvilka alla årligen väljas. Sekreterare var från sällskapets stiftelse till sin död (mars 1906) Harald Wieselgren (se denne), hvars hängifvenhet för uppgiften och sällsynta begåfning i olika riktningar tillförsäkrade sällskapet en lång glansperiod. Efter honom har sekreterarsysslan bestridts af Theodor Westrin. Se ''Sällskapet Idun 1862—1896. Porträtt och matrikeldata'' (1896), en katalog, som, med inledning af Klas Lundin, är redigerad af A. Levertin. Jfr Idunna.

I Karlskrona stiftades 22 nov. 1872 ett sällskap Idun med likartadt syfte och samma stadgar som det stockholmska, men upplöstes 1876. Äfven i Örebro (Konkordia, se d. o., från 1862) och Göteborg (Gnistan, se d. o., från 1878) ha likartade sällskap bildat sig för att främja det intellektuella arbetet och samlifvet, hvart å sin ort. 1885 bildades i Stockholm ett kvinnosällskap efter Iduns mönster, Nya Idun.

Idun, i Stockholm utgifven illustrerad (vecko-)tidning för kvinnan och hemmet, uppsattes i dec. 1887 af Johan Fritjof Hellberg (f. 5 aug. 1855 i Danmarks socken, Uppsala län, d. 3 dec. 1906 i Stockholm, student i Uppsala 1876, bokhandlare i Nyköping 1881—83, medarbetare i olika stockholmstidningar 1884—86, utgifvare af illustrerade veckotidningen ''Svea'' 1886—87, sedermera af bl. a. ungdomstidningen ''Kamraten'' 1892—1903, verkställande direktör i Iduns tryckeriaktiebolag, se d. o., 1893—1903). I sitt flitiga afhandlande af såväl hushållsfrågor som hemlifvets ideella intressen visste tidningen att träffa den kvinnliga allmänhetens smak samt vann därigenom en betydande spridning (1909 i en upplaga af omkr. 50,000 ex.). Hellberg var till sin död tidningens redaktör och efterträddes i denna egenskap af Johan Nordling, som alltifrån 1888 hade varit I:s redaktionssekreterare. Biträdande redaktör är Ernst Högman, som varit medarbetare sedan 1899. Flertalet af Sveriges samtida författarinnor och författare har lämnat vittra eller andra bidrag till tidningen. Af I. anordnade vittra pristäflingar ha gett anledning till ''upptäckande'' af Selma Lagerlöf, Annie Quiding (-Åkerhielm) och Olof Högberg. Tidningen innehöll från början i hvarje nummer bl. a. porträtt med biografi af någon svensk kvinna, som verkat förtjänstfullt i en eller annan riktning. Nyåret 1899 ändrades och utvidgades planen, i det att I. blef en rikligt illustrerad tidning, som uppmärksammar veckans tilldragelser icke minst på litteraturens och konstens områden, företrädesvis de inländska. Som bilaga till I. utgifves från 1893 ett ''romanbibliotek'', som meddelar uteslutande originalberättelser af svenska författare. Prenumerationspriset var först 4 kr. och utgör sedan 1905 6 kr. 50 öre.

Idüna, Götiska förbundets tidskrift. Se Götiska förbundet.

Idunna, *astron.*, en af småplaneterna mellan Mars och Jupiter. Planeten namngafs efter sällskapet Idun i Stockholm, hos hvilket Astronomische gesellschaft tillfälligtvis gästade, då det, under sitt möte i Stockholm hösten 1877, fick underrättelse om planetens upptäckt. E. J. (B—d.)

Iduns tryckeriaktiebolag, ett af Stockholms större boktryckerier, grundades 1893 af redaktör Fritjof Hellberg (se Idun, veckotidningen) genom inköp af Gernandts boktryckeriaktiebolag och erhöll 1897 rang af k. hofboktryckeri. Med tryckeriet var till 1904 förenad en kemigrafisk och litografisk anstalt.

Idus, lat., kallades af forntidens romare den mellersta dagen i månaden. Idus skulle beteckna fullmånens inträde. I månaderna Martius, Maius, Julius (Quintilis) och October inföll Idus på den 15, i de öfriga på den 13. Likasom *Calendæ* (se d. o.) var Idus ofta utlånings- och inbetalningstermin. R. Tdh.

Idus, *zool.* Se Id.

Idvatten, *sjöv.*, den ström, som längs stränderna löper i motsatt riktning mot strömmen längre ut från land. Af befolkningen kallas den ofta *ia*, men torde rätteligen böra benämnas bakström (se d. o.). R. N.*

Idy'll (af grek. *eidy'llion*, liten bild) nyttjas som namn på en diktart, egentligen skapad af sicilianen Theokritos, som lefde i 3:e årh. f. Kr. Efter förebilden af sicilianska herdars växelsånger framställde han i smärre dikter, med ett slags dramatisk anläggning, scener ur herdars och landtmäns samt andra ringare samhällsmedlemmars enkla naturlif. Theokritos' idyller karakteriseras genom natursanning och ursprunglig friskhet samt röja en äkta poetisk uppfattning. Herdelifvet framstår hos honom som i det hela ett idealiskt lugnt och lyckligt naturtillstånd, under det att personligheterna dock äro tagna ur det verkliga lifvet. Hans efterföljare, Bion och Moschos, slogo an en annan ton; långt skilda från mästarens naturtrohet, gåfvo de snarare uttryck åt veka känslor och sträfvade efter prydlighet i formen. Hos romarna uppträdde Vergilius som författare af herdedikter (*ekloger*) efter Theokritos' mönster, men de voro lämpade efter tidens smak och åskådningssätt samt till viss grad allegoriserande. — Äfven medeltiden känner idyllen (Adam de la Halles ''Le jeu de Robin et Marion''), men det är dock först renässansen, som åter upplifvar den, dels i form af lärd och allegorisk eklog i Vergilius' stil (Petrarca m. fl.), dels som herderoman, en genre, som antiken icke känt (Boccaccio, Sannazaro m. fl., se Herderomanen), och herdedrama (se d. o.) (Tassos ''Aminta'', Guarinis ''Il pastor fido'' m. fl.). Gessners och Florians idyller ansluta sig ännu i mycket till denna äldre form af idyll. Under det att hos de gamle idyllen i det närmaste var växelbegrepp åt herdedikten, har den hos de moderne småningom fått sina gränser utflyttade; och ehuru den ännu hämtar sina ämnen från det enkla och okonstlade naturlifvet, har likväl äfven inom denna diktart det personligt karakteristiska tagit ut sin rätt bredvid framställningen af tillståndet. Efter Rousseaus uppträdande antog idyllen nya former och uppträdde bl. a. ofta som exotisk roman (Bernardin de Saint-Pierres ''Paul et Virginie''). Fru Lenngren, i ''Den glada festen'', J. H. Voss, i ''Luise'', och Runeberg, i ''Hanna'', ha hämtat sina idyller från lifvet i en landtlig prästgård, och Jean Paul, i ''Schulmeisterlein Wutz'', från skollärarlifvet, den senare dock med ett öfvervägande intresse fäst vid den godmodige skolmästarens person. I åtskilliga af sina stycken, t. ex. ''Fjäriln vingad syns på Haga'', ''Ulla, min Ulla, säj, får jag dig bjuda'', ''Liksom en herdinna, höglidsklädd'', m. fl., har Bellman, genom blandning af idyll och burlesk, nått en stor humoristisk verkan. Idyllen kan till sin form vara antingen lyrisk, t. ex. fru Lenngrens ''Jag har en landtlig stuga'' etc., eller episk, såsom ''Luise'', eller dramatisk, såsom Tassos ''Aminta'' eller Theokritos' herdedikter och Franzéns ''Emili eller en afton i Lappland''. Några stora skalder ha gifvit idyllen en högre poetisk betydelse genom att framställa dess fabel mot en historisk bakgrund, t. ex. Goethe och Runeberg i de episka dikterna ''Hermann und Dorothea'' och ''Julqvällen'' samt Schiller i dramat ''Wilhelm Tell''. Se G. Andreen, ''Studies in the idyl in german literature'' (1902). — Om idyllen inom målarkonsten se Djurmåleri. R. Tdh.* A. F.*

Idö skans, på den 10 km. s. ö. om Västervik och nästan ute i hafsbandet liggande Idön, synes ha byggts under Karl X:s danska krig samt iståndsattes sedermera 1675 och 1676, men förföll därefter, och såsom varande byggd hufvudsakligen af trä låg den 1697 alldeles för fäfot. L. W:son M.

i. e., förkortning för lat. *id est*, det är, det vill säga.

Ie'rne, grekisk namnform för Irland.

Ieronym Dobryj, pseud. för ryske skalden S. G. Frug.

If, liten kal klippö utanför Marseille, med Château d'If, ett fordom till statsfängelse begagnadt slott, där bl. a. Mirabeau 1774 var insatt för gäld och senare hertig Philippe d'Orléans (Egalité). (J. F. N.)

I'fellan, folkslag. Se Fulbe.

Ifferten. Se Yverdon.

Iffland, August Wilhelm, tysk skådespelare och dramatiker, f. 1759 i Hannover, d. 1814 i Berlin, var bestämd att blifva präst, men rymde hemifrån 1777, för att få egna sig åt skådespelarkonsten, fick anställning i Gotha, där skådespelaren Ekhof och skalden Gotter öfvade inflytande på honom. Efter Ekhofs död kallades han till Mannheim 1779, utnämndes 1796 till direktör för teatern i Berlin, där han gjorde sig känd som utmärkt skådespelare och teaterledare. Han har särskildt den förtjänsten att ha uppfört Schillers stycken. Som ett erkännande af hans förtjänster om Berlin-scenens höjning utnämndes han 1811 till kunglig skådespelsdirektör. I:s många uppsatser rörande skådespelarkonsten och teatern äro *Fragmente über menschendarstellung* (1785), *Theorie der schauspielkunst* (2 bd, 1815) och *Almanach für theater und theaterfreunde* (5 bd, 1806—11). — I. har betydelse äfven som dramatiker; han skref teaterstycken, hvilka vunno mycket bifall öfver hela Tyskland. Han tecknade i dem medelklassens lif och ville därjämte, som han visade redan i ett af sina första stycken, *Albert von Thurneisen* (1781), dels begagna teatern som en uppfostringsanstalt för själ och hjärta, dels visa, att den sanna lyckan trifves bäst i mera inskränkta lefnadsförhållanden. Slutligen visade han äfven stark böjelse att främst tänka på den teatraliska framställningen och jagade efter effektrika, rörande scener, en böjelse, som senare tilltog. De goda sidorna i hans dramer bestå i teckningen af de olika klassernas lif, utförd med stor sanning, samt i förmågan att skildra karaktärer, ehuru kretsen för hans ämnen är inskränkt. Lyckligast är han i att framställa husliga idyller, men han har på samma gång haft ett ödesdigert inflytande på Tysklands dramatik genom hvardagligheten i ämnen och teckning, utan egentlig inre halt och djup. I. var mycket produk-

tiv; bäst äro hans äldre stycken, såsom *Der verbrecher aus ehrsucht* (1784), *Die mündel* (s. å.; "De omyndige", 1814), *Die jäger* (1785) och *Die hagestolzen* (1791); samlingar äro *Dramatische werke* (16 bd, 1798—1802, med självbiografi) och *Neue dramatische werke* (2 bd, 1807—09), urval ha offentliggjorts 1827—28 (11 bd) och 1840 (10 bd; 2:a uppl. 1860). Se arbeten om I. af Funck (1838), Duncker (1859), Genée (1896), Stieler (1898) och Lampe (1899). C. R. N.*

Ifigenēi'a (grek. *Ἰφιγένεια*, lat. *Iphigenia*), *grek. myt.*, en dotter af Agamemnon och Klytaimnestra. Då grekernas till kriget mot Troja samlade här och flotta i hamnen vid Aulis, på Beotiens kust, uppe-

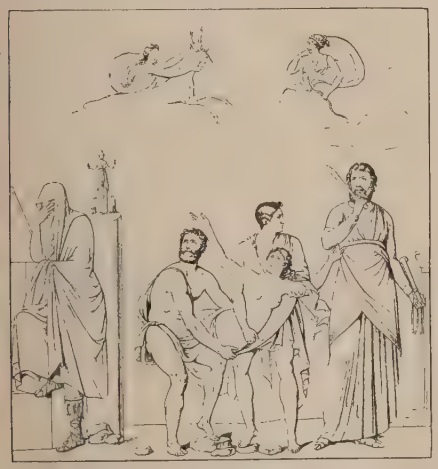

Ifigeneias tillämnade offrande. (T. v. Agamemnon, som i själsvända öfverhöljt sitt hufvud; t. h. offerprästen Kalchas.) Efter en pompejansk väggmålning.

höllos af vidriga vindar, emedan öfverbefälhafvaren Agamemnon förtörnat gudinnan Artemis, lät denne på siaren Kalchas' inrådan hämta sin dotter I. till lägret under förevändning att förmäla henne med Akilles, men i själfva verket för att medelst hennes offrande blidka den vredgade gudinnan. I. räddades på ett underbart sätt af Artemis, som i hennes ställe satte en hind (jfr fig.) och förde henne själf till sin helgedom i taurernas land (det nuv. Krim), där hon enligt rådande sed måste åt gudinnan offra alla ankommande främlingar. Dit kom efter en lång tid I:s broder, den med anledning af modermordet landsflyktige och af Erinyerna jagade Orestes. Han igenkändes af I., hvilken i hans sällskap flydde tillbaka till Grekland, därvid medförande bilden af den tauriska gudinnan, åt hvilken hon säges ha stiftat en ny, med människooffer förenad, gudstjänst vid Brauron i Attika eller, enligt en annan saga, i Sparta, där denna gudomlighet dyrkades under namn af Artemis Orthia. Sålunda har sagodiktningen sökt gifva en förklaring åt den vid vissa grekiska orter fästa traditionen om en dyrkan af Artemis Tauropolos, hvilken man på grund af namnlikheten ansett vara identisk med den tauriska. Taurerna påstodo, enligt Herodotos, att den gudinna, åt hvilken de offrade, var ingen annan än I. själf. Äfven i Hermione och andra grekiska orter dyrkades gudinnan Artemis under namn af I., och enligt Hesiodos skall I. af Artemis blifvit gjord odödlig och förvandlad till Hekate. Allt detta tyder på, att I. från början måhända icke var något annat än en af de mångskiftande gestalter, under hvilka man dyrkade gudinnan Artemis. — I de homeriska sångerna nämnes I. ingenstädes, men väl omtalas bland Agamemnons döttrar en Ifianassa, hvilken i den yngre sagan delvis undantränges af I. Denna sistnämndas öden i Aulis och hos taurerna behandlades med förkärlek af de tragiske skalderna, bland hvilka Euripides efterlämnat två därefter uppkallade sorgespel ("I. i Aulis" och "I. hos taurerna"). Äfven i nyare tider har denna saga varit föremål för dramatisk bearbetning af Racine ("Iphigénie en Aulide") och Goethe ("Iphigenia auf Tauris"), hvarjämte den fått lämna texten till två af Glucks förnämsta operor ("Iphigénie en Aulide" och "Iphigénie en Tauride"). Äfven grekernas bildande konst har flitigt behandlat ämnen hämtade från sagan om I. Berömd var i synnerhet en tafla af Timanthes, som föreställer ögonblicket före I:s offrande och måhända ligger till grund för en i Pompeji funnen, numera i Neapels museum förvarad, väggmålning öfver samma ämne (se fig.). A. M. A.

I'fikles (grek. *Ἰφικλῆς*, lat. *Iphicles*) 1. **I'fiklos**, *grek. myt.*, en son af den argiviske konungen Amfitryon och Alkmene, tvillingbroder till Herakles, med hvilken såväl han som sedermera hans son Iolaos deltog i utförandet af åtskilliga bragder. A. M. A.

I'fiklos. Se Ifikles.

Ifi'krates (grek. *Ἰφικράτης*, lat. *Iphicrates*), en af det forna Greklands yppersta fältherrar, f. omkr. 413 f. Kr. i Aten, gjorde sig ett berömdt namn både genom den förträffliga öfning och disciplin, som han förstod att upprätthålla bland de legotrupper, af hvilka de grekiska krigshärarna på hans tid till största delen voro sammansatta, och ännu mera genom viktiga förbättringar i beväpning och stridssätt. Han bildade ett nytt slag af trupper, s. k. peltaster, beväpnade med långt svärd och lans; men liten sköld (*pelte*) och ett lätt linnepansar, hvilka utgjorde ett slags mellanting mellan den äldre tidens tungrustade fotfolk (*hopliter*) och egentliga lättrustade. Peltasternas bestämmelse var mindre att verka i sluten massa än att genom snabba och opåräknade rörelser bringa fienden i förvirring, och genom deras högt uppdrifna taktiska färdighet lyckades det I. att vinna åtskilliga fördelar öfver spartanerna, samtidens mest fruktade krigare. År 392 erhöll han befälet öfver en af Aten under det s. k. korintiska kriget uppsatt legohär och lyckades att vid Lechaion nära Korint tillfoga spartanerna ett kännbart nederlag. Under den följande tiden var han verksam dels i Tracien för återupprättandet af Atens inflytande, dels i Egypten som öfverbefälhafvare för en i perserkonungens sold stående grekisk legohär. Efter återkomsten till Aten (373) skickades han med en här och en flotta till Kerkyra, som belägrades af spartanerna, och lyckades i dessa farvatten vinna flera fördelar. 369 var I. anförare för de trupper, hvilka Aten som Spartas bundsförvant skickade i fält. Kort därefter uppträdde han ånyo på krigsskådeplatsen i Tracien och sedermera, jämte Chares

och Timotheos, som befälhafvare öfver Atens flotta under det år 357 utbrutna bundsförvantkriget. Med anledning af sin vägran att under en svår storm inlåta sig i sjödrabbning vid Chios ställdes han inför rätta, hvarvid hans frimodiga vältalighet icke blott medförde hans frikännande, utan äfven förskaffade honom rykte som talare. Hans lefnadslopp är i kort sammanfattning tecknadt af Cornelius Nepos. A. M. A.

Ifing, *nord. myt.*, hette en aldrig isbelagd å, som utgjorde gränsen mellan gudarnas och jättarnas områden. Th. W.*

I-fruktös, *kem.* Se Akros.

Ifvarsson, Karl, politiker, f. 13 febr. 1818 i Voxtorps församling, Höks härad, Hallands län, d. 27 dec. 1889 på en af honom inköpt hemmansdel i Värestorp, Renneslöfs socken, dit han flyttat 1838.

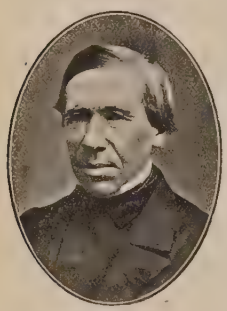

Af sin kommun och sitt härad hedrades I. med flera förtroendeuppdrag och valdes 1859 af Halmstads, Höks och Tönnersjö härad till fullmäktig i bondeståndet, där han representerade samma tre härad äfven vid riksdagarna 1862—63 och 1865—66. Han var 1859 och 1862—63 suppleant i bevillningsutskottet, vid den senare riksdagen därjämte revisor af riksbankens lånekontor i Göteborg samt suppleant i statsutskottet och särskilda utskottet för afgifvande af betänkande rörande förslag till ny sjölag. 1865—66 var han led. i statsutskottet. Efter den nya riksdagsordningens införande (1866) var I. vid alla riksdagar 1867—89 Höks härads fullmäktig i Andra kammaren. Hans sunda realpolitiska syn på tingen, parad med klok varsamhet, gjorde honom särskildt skickad att spela en ledande roll inom landtmannapartiet vid dess strid för aflyftande af den oprivilegierade jordens bördor och för häfdande af sparsamhet i statsförvaltningen. Också var han under en lång följd af år dess mest betydande man. Från början ganska konservativt anlagd, började I. småningom dragas öfver i liberal riktning, och särskildt låg honom tryckfrihetens värnande varmt om hjärtat. Ehuru ursprungligen protektionistiskt sinnad, ställde sig I., när tullstriden på 1880-talet blef brännande, afgjordt på frihandelssidan och tillhörde efter landtmannapartiets sprängning 1888 ”gamla landtmannapartiet”. Han uttalade sig ock under sitt senaste skede bestämdt för den politiska rösträttens utsträckning och för unionens befästande genom tillmötesgående af berättigade anspråk från Norges sida. I:s inflytelserika position inom riksdagen markerades af flera hedersuppdrag från regering och representation. Sålunda var I. under hela tiden 1867—89 led. af statsutskottet (från 1883 dess vice ordf.), 1867 valdes han till statsrevisor, var 1868—80 vald led. i talmanskonferensen, 1869—74 fullmäktig i riksbanken, 1871 led. af urtima riksdagens särskilda utskott (för behandling af K. M:ts proposition rörande landtförsvarets ordnande) samt 1878 och 1883 led. af riksdagens särskilda utskott för pröfning af förslagen till försvars- och skatteväsendets ombildning äfvensom sistn. år detta utskotts vice ordf. Af K. M:t kallades I. till led. af flera viktiga kommittéer, nämligen för utarbetande af plan för enskilda järnvägsbyggnader (1869), utarbetande af förslag till författning rörande skjutsväsendets ordnande (1876), skatteregleringskommittén (1879), kommittén för utarbetande af fullständigt förslag till landtförsvarets ordnande (1880), kommittén för utredning om differentialtullars införande (1886) och den s. k. ekonomiska kommittén (1886—87). Under slutet af 1880 års riksdag samt 1881—84 var han Andra kammarens vice talman. — Alltsedan landstingsinstitutionen trädde i verket (1863) var I. medlem af Hallands läns landsting, hvars vice ordf. han var 1874—86 och ordf. 1887—88. — De viktigaste af de icke särdeles många motioner I. väckte röra utvidgad handelsfrihet på landsbygden, beviljande af löner åt nämndemän (1859—60), hela personliga skyddsafgiftens användande för folkskolorna (1862—63), öfverlämnande af all bankrörelse i riket åt Rikets ständers bank (s. å.), postskjutsens skiljande från jordbruket, förändrade föreskrifter i afseende på grundskatternas utgörande (1869), allmänna underdomstolarnas på landet organisation (1870, 1871, 1872) och understöd för järnvägsanläggning genom Halland (1876, 1881, 1882). I. var ock en af dem, som främst undertecknade sitt namn, då 102 medlemmar af Andra kammaren vid 1878 års riksdag framlade förslag till ny härordning och grundskatternas samt rustnings- och roteringsbesvärens afskrifning äfvensom rörande därmed sammanhängande förändringar i krigslagarna och bevillningsstadgan. Se E. Svensén, ”K. I. och landtmannapartiet” (1890, i studentför. Verdandis småskrifter). (V. M.)

Ifvetofta, socken i Kristianstads län, Villands härad. 7,243 har. 2,521 inv. (1908). I. utgör ett till egaren af Årups säteri patronellt pastorat i Lunds stift, Villands kontrakt.

Ifö [ivö]. 1. Socken i Kristianstads län, Villands härad. 3,018 har. 368 inv. (1908). I. bildar med Kiaby ett regalt pastorat i Lunds stift, Villands kontrakt.

2. Kaolin- och chamottefabrik vid Ifösjön i Ifvetofta socken, anlades af en dansk veterinär V. A. Nielsen, som 1887 började exploatera kaolinfyndigheterna på Ifön och i närheten af Bromölla station vid Kristianstad—Sölvesborgs järnväg anlade en fabrik, som 1893 öfvertogs af ett bolag, som i Ifvetofta och Ifö socknar eger fastigheter. Årligen produceras omkr. 25,000 ton kaolin (hufvudsakligen för pappersbruk och fajansfabriker), 1,300 ton chamottetegel förutom kalk, gasretorter, cement m. m. En stor del af produkterna går till utlandet. Arbetsstyrkan har de senare åren varit 500—600 pers.

Ifösjön [ivö-], Skånes största sjö, belägen i Villands härad, Kristianstads län, och omgifven af socknarna Kiaby, Vånga, Näsum, Ifvetofta, Gualöf och V. Ljungby samt omslutande Ifön, som bildar egen socken. 5,780 har. Sjön låg för 7 m. ö. h., men ligger nu något lägre till följd af urtappning. Tillflöden äro Holjeån l. Näsumsån och Vångaån i n. samt korta åar från Oppmannasjön i v. och Lefrasjön i ö., hvilka båda sjöar endast genom smala landremsor äro skilda från I.; dess

flopp är den 5 km. långa, 9—15 m. breda och —3 m. djupa Skräboån, som från I:s sydöstra sida lyter rakt söderut till Östersjön. Regelbunden ångbåtsfart eger rum på sjön.

Igasum, folkstam. Se Fundj.

Igbo, afrikansk negerstam. Se Ibo.

Igel, *zool.* Se Blodigel, Discophora, Distomum och Hästigel.

Igelbäck, lastageplats och masugn i Hammars socken, Örebro län, vid Vättern, tillhörig aktiebolaget Aspa bruk. Tillverkning omkr. 2,000 ton tackjärn och omkr. 40 ton direkt ur masugnen framställdt gjutgods.

Igelknopp, *bot.* Se Sparganium.

Igelkottdjur, *zool.* Se Erinaceidæ.

Igelkotten, *zool.* Se Erinaceidæ, sp. 809.

Igelkottsläktet, *Erinaceus*, *zool.* Se Erinaceidæ.

Igelkottspinnare, *Arctia*, *zool.*, ett släkte af fam. *Arctiidæ* bland spinnarfjärilarna. Hit höra stora eller medelstora arter med tjock och hårig bakkropp, ifligt färgade och brokigt tecknade vingar, de främre och bakre af mycket olika färg. Larverna äro tätt och långt håriga. I Sverige äro 7 arter funna. *Arctia caja*, randiga igelkottspinnaren

Randiga igelkottspinnaren.

(se fig.), är en bland de allmännare. Den har mörkbruna framvingar med ett nät af hvita teckningar, medan bakvingarna äro cinnoberröda med stora, rundade, svartblå fläckar. Bakkroppen är röd, ofvan med svarta tvärstreck. Vingbredd 43—70 mm. Larven är svart, med hvita vårtor och andhål samt beklädd med långa, mjuka, på de främre lederna rödbruna, på de bakre öfvervägande svarta hår. Den lefver på hvarjehanda låga örter. Fjärilen sitter om dagen dold bland gräs eller ljung. — *A. plantaginis*, lilla igelkottspinnaren, är ännu allmännare öfver hela landet. Den har svarta framvingar med hvitaktiga eller gula teckningar, medan bakvingarna äro gula eller röda med svarta teckningar. Vingbredd 28—38 mm. Larven, som är svart med de mellersta lederna ofvan rödbruna, lefver bl. a. på groblad. G. A—z.

Igelnejonögat, *zool.* Se Nejonögon.

I Gelosi [djelåsi], it. (”de ömtålige”), ett skådespelarsällskap. Se Commedia dell’ arte, sp. 603.

Igelsjuka, *veter.*, en sjukdom hos får, uppkommer därigenom, att en plattmask, lefverigeln l. lefverflundran, *Distomum hepaticum* (se Distomum), till stort antal invandrat i gallgångarna hos fåren samt stört lefverns funktioner, blodomloppet m. m. Sjukdomen igenkännes därpå, att fåren blifva matta och svaga samt de synbara slemhinnorna bleka, och att buken småningom vidgar sig till följd af uppkommen bukvattsot. Då vanligen flera djur inom en fårhjord samtidigt angripas af sjukdomen, kan man lättast öfvertyga sig om igelsjukans närvaro inom hjorden genom att döda ett af de sjuka fåren samt därefter undersöka om något större antal lefverflundror finnes i gallgångarna. Är detta händelsen, har igelsjuka varit för handen. Sjukdomen når sin höjd på våren, under hvilken årstid en del af de sjuka fåren dör; de öfriga, hos hvilka lefverflundrorna måhända icke åstadkommit så betydande förändringar inom lefvern, tillfriskna, sedan parasiterna lagt ägg och därefter dött. Äggen afgå med exkrementen, och i en sötvattensnäcka (*Limnæus truncatulus*) undergår ynglet en märkvärdig generationsväxling (se därom Distomum, sp. 531—533, och fig.), hvarefter det utvandrar och fäster sig på grässtrån, med hvilka det sedermera införes i fårens näringskanal. Något läkemedel finnes ej. De sjuka fåren böra utfodras rikligt intill våren, då lefverflundrorna dö. Till förekommande af att fåren under följande höst ånyo skola upptaga larver till lefverflundror måste man från midten af aug. sorgfälligt afhålla dem från sanka betesmarker. C. A. L.*

Igelström, Otto Henrik (i Ryssland kallad Ósip Andre’jevitj), grefve, rysk diplomat och general, f. 1737, d. 1817 (1823?), var son till en livländsk adelsman, landtrådet Gustaf Henrik I., och sonsons sonson till den från Västergötland härstammande Harald Bengtsson, hvilken 1645 adlades med namnet Igelström (efter kronohemmanet Iglabo, Ljurs socken, Gäsene härad, Älfsborgs län) och afled 1677 som kammarassistentråd vid livländska generalguvernementet och öfverste. Hans sonsöner introducerades 1742 som friherrar på livländska riddarhuset. I. gick vid unga år i krigstjänst och vann tidigt utmärkelse. Under furst Repnins befäl lyckades han i Polen genom list bemäktiga sig biskoparna af Krakau och Kiev, grefve Rzevuski m. fl. polska magnater, som satte sig emot kejsarinnan Katarina II:s planer. Då Katarinas första krig med Turkiet utbröt (1768), deltog I. i fälttåget under furst Golitsyns kommando och eröfrade efter tio dagars belägring fästningen Akjerman, hvarvid en mängd krigsförnödenheter föll i segrarens händer. Sedan han därefter tillvunnit sig furst Potemkins ynnest, utnämndes han till ståthållare i guvernementen Simbirsk och Ufá. Utan att öfvergifva denna befattning, fick han 1790 befälet i kriget mot svenskarna i Finland och erhöll i april s. å. i uppdrag att som kejsarinnans fullmäktig med dem inleda fredsunderhandlingar. G. M. Armfelt var den svenske underhandlaren, och 14 (g. st. 3) aug. 1790 underskrefvos af dem, i Värrälä, de slutliga fredsvillkoren. Bland utmärkelser, som med anledning af fredsslutet kommo I. till del, må nämnas, att han 1791 utnämndes till ambassadör vid hofvet i Stockholm (dit han dock aldrig anlände) och upphöjdes i grefligt stånd. 1792 blef han generalguvernör i Pskov, därefter i Kiev, Tjernigov och Novgorod-Severskij samt utnämndes 1793 till befälhafvare öfver de i Polen stationerade ryska trupperna. 1794 utbröt den blodiga revolutionen i Warschau, och det var blott efter de största ansträngningar I. lyckades att slå sig igenom de upproriska skarorna. Med undantag af åren 1796—98, då han var krigsguvernör i Orenburg, lefde han därefter utan statstjänst. Han skildras som en företagsam, djärf, älskvärd och högt begåfvad man. Han efterlämnade åt-

skilliga skriftliga uppteckningar af värde rörande bl. a. fredsförhandlingarna i Värrälä (jfr ”Sv. hist. tidskrift”, 1882). J. G.*

Igelströmit, *miner.* 1. I. Heddle, synonymt med pyroaurit (se d. o.). — 2. I. M. Weibull, en järnhaltig knebelit. 1 o. 2. A. Hng.

Igelösa, socken i Malmöhus län, Torna härad. 668 har. 221 inv. (1908). I. bildar med Västra Odarslöf ett till egaren af Svenstorps säteri patronellt pastorat, Lunds stift, Torna kontrakt.

Igenkänningssignaler, *sjöv.*, signalflaggor, som, hissade i en viss ordning, tillkännagifva ett fartygs s. k. ”ständiga tecken” eller ”nummer”, hvilka dock under krigstid kunna förändras. Dylika signaler hissas på örlogsfartyg af samma nationalitet, då de få sikte af hvarandra, äfvensom då de passera egna fästningar. R. N.*

Igensättning, *bergsv.* Se Falu gruf va, sp. 1346, och Gruf brytning, sp. 389.

Iggaunu semme, lettiska namnet på Estland (se d. o.).

Iggesund, bruksegendom i Gäfleborgs län, omfattande omkr. 27 mtl jordbruksfastighet inom länet (omkr. 120,000 har skog), tax. 1905 till 1,526,200 kr. samt andra fastigheter med ett taxeringsvärde

Iggesunds järnverk.

af 1,436,100 kr., bl. a. I. järnbruk i Njutångers socken, vid Dellarnas och Forsavattnens södra utloppsgren, Iggesundsån, nära Bottniska viken, bestående af 2 masugnar, bessemerverk, smältsmedja med 7 lancashirehärdar, valsverk, special- och universalverk, flera ånghammare, gjuteri och mek. verkstad, sågbladsverkstad m. m., träsliperi och kvarn samt delar i Vigelsbo-, Johannisbergs- och Kolningsbergsgrufvorna. Tillverkningen omfattar tackjärn, bessemerstål, lancashirejärn, valsade rör och stålmanufaktur (stenredskap, ram- och cirkelsågar, stocksågar, maskinhyfveljärn m. m.) till ett årligt värde af omkr. 2 mill. kr. — I. järnbruk anlades af Karl XI:s hofkommissarie Is. Breant d. ä., som 1685 erhöll privilegium. 1686 erhöll han rättighet att afverka kronoskog och kola samt bryta malm vid Dannemora. 1687 köpte han delar af Vigelsbo grufvor i Uppland. 1753 såldes I. till firman Carlos & Claës Grill, 1800 till kommerserådet J. Kr. Müller, öfvergick 1825 till hans måg, hofmarskalken frih. G. Ridderstolpe, och 1848 till kammarherre E. von Stockenström, som 1850 på auktion afyttrade det till firman Michaelson & Co. 1870 såldes I. till Österby och Strömbacka bruks egare, som införde bessemermetoden samt byggde ny masugn, gjuteri och andra verkstäder. 1876 bildades aktiebolaget Iggesunds bruk, som jämte I. egde äfven Strömbacka och Hedvigsfors bruk, Movikens masugn m. m., hvilka 1903 öfvergingo i Strömbacka bruks ego.

Igigi, *relig.*, babylonisk benämning på gudar och andar, som behärska de öfre rymderna, i motsats till dem, som härska i vattnet och under jorden. D. M.

Igi'Igilis. Se Djidjelli.

Iglau (tjech. *Jihlava*), stad i Mähren, vid Iglawa, nära bömiska gränsen, består af den egentliga staden samt förstäderna Frauen, Pirnitzer och Spital. 24,387 inv. (1900), de fleste katoliker. Industrien omfattar sedan gammalt tillverkning af yllevaror, hvarjämte finnas glassliperier, maskin- och tobaksfabriker m. m. Handel med spannmål, trä, lin, ull, kläde; betydande marknader. I. har ett öfvergymnasium, ett öfverrealgymnasium, museum, teater, dårhus och tvångsarbetshus, flera gamla kyrkor och vackra anläggningar. — I. är en gammal stad. Där ingick kejsar Sigismund 5 juli 1436 förlikning med husiterna, hvarigenom han erkändes för Böhmens konung. Efter slaget vid Jankow (1645) intogs staden af Torstenson och kunde först 1617, efter en hård belägring, återtagas af de kejserlige. (J. F. N.)

I'glawa, flod i Mähren, upprinner på märisk-bömiska gränsplatån vid byn Ihlawka, mottager vid Iglau bifloden Igel. längre ned Oslawa och Rokytna samt utflyter i Schwarzawa, nära dess inflöde i Thaya, en biflod till March. 182 km. lång. J. F. N.

Iglēsias, kretsstad uti italienska prov. Cagliari (Sardinien), 10 km. från västra kusten, ändpunkt på järnvägen mellan I. och Cagliari. 10,411 inv. (1901; som kommun 21,011 inv.). Biskopssäte. I. har kvarlefvor af en gammal ringmur. Bly och zinkgrufvor, teknisk skola, vin- och oljehandel. (J. F. N.)

Iglēsias, Miguel, president i Peru, f. 1822 i Cajamarca, d. 1901 i Madrid, var 1879—83 krigsminister och 1883—85 den peruanska republikens president (se vidare Peru, historia), tvangs i sept. 1885 genom en revolution att afgå och tillbragte sina sista lefnadsår i Spanien.

Iglēsias, Ignacio, spansk-katalansk författare,

. 1871 i Sant Andreu de Palomar (Barcelona), egnade sig efter vid 16 års ålder aflagd studentexamen åt målarkonst och målade dekorationerna till sin första pjäs, *La forca de l'orgull*, hvarefter han under två år bedref studier af spansk dramatik och Shakspere. Frukten af dessa studier blef *L'Escorsó*, som för den 18-årige författaren blef en triumf. Sedan har I. uteslutande skrifvit för teatern ett 30-tal stycken, som vunnit stort erkännande, på samma gång som de blifvit ifligt debatterade. I:s förnämsta arbeten äro *La formiga*, idyll i monologform, *Joventut*, konflikt mellan far och son på grund af den senares kärlek, *El cor del poble* (1902) med samma ämne som fransmannen Brieux' "Remplaçants" och ingraren Sandor Brodys "Amman", men med olika behandling af ämnet, i det att hos I., då den pliktförgätna modern, som lämnat sin son att uppfödas i en bondfamilj, efter många år återfordrar honom och erbjuder honom en lysande ställning, sonen vägrar följa modern och stannar kvar hos de kärleksfulla fosterföräldrarna i fattigdom och arbete; *Els vells* (1903), ett starkt drama, fullt af humanitet och djup poesi, skildrande kampen för lifsuppehället, som för utarbetade åldringar slutar med tiggeri, *Las urracas* (1906), hatet mot den omättliga guldtörsten, otteriets förbannelse och arbetets heder. Dessa båda sista dramer ha ställt I. i första planet bland spanska dramaturger, tänkare och konstnärer. I. har äfven utgifvit en diktsamling, *Ofrenes*. Ad. H—n.

Iglesias de la Casa [-ka'sa], José, spansk skald, f. 1748 i Salamanca, d. 1791, berömd för sina anakreontisk-erotiska dikter, som utmärkte sig för elegant form och liflighet. I. prästvigdes 1783, hvilket ej hindrade, att hans 1798 utgifna arbeten förbjödos af inkvisitionen. Senare upplagor af I:s arbeten utkommo (1820) i Barcelona, (1821) Paris och (1840) Madrid. I Rivadeneiras "Biblioteca de autores españoles", bd 61, äro intagna 35 "letrillas", 43 "satiras", romanerna *El ramo de la mañana de San Juan*, *La enemiga del amor*, *La firme resolución*, *La salida de Amarilis al Zurguen* m. fl. samt åtskilliga epigram, oden, ekloger, elegier, hymner etc. Ad. H—n.

Igló [i'glå], stad i ungerska komitatet Szepes (Zips), vid Hernåd. 8,923 inv. (1900), slovaker, tyskar och ungrare. Många järn- och kopparbergverk. I närheten en känd badort Iglófüred. K. B. W.

Iglófüred. Se Igló.

Ignaberga, socken i Kristianstads län, Västra Göinge härad. 2,958 har. 829 inv. (1908). Annex till Vankifva, Lunds stift, Västra Göinge kontrakt.

Ignabergakalksten, *geol.*, en till kritsystemet genom, i Sverige hörande kalksten, som består af korn, till större delen utgörande krossade och rullade skalfragment af snäckor, musslor, sjöborrar o. d., och som förekommer renast utbildad vid Ignaberga, v. om Kristianstad. Den har ock kallats *gruskalk* med anledning af sin struktur och är, vid Ignaberga, ofta mycket rik på fossil, särskildt *Crania Ignabergensis* Retz. och *Actinocamax mammillatus* Nilss., efter hvilket sistnämnda fossil aflagringen kallas mammillatus-krita. Ignabergakalken l. gruskalken förekommer äfven på många andra ställen i nordöstra Skåne (Balsberg, Ifö), Blekinge (Mörby, Karlshamn) och sydligaste Halland (Ö. Karup). Stundom är den mer eller mindre uppblandad med sandkorn, ja kan öfvergå till en verklig sandsten (Åhussandsten). B. L—n.*

Ignäme, *bot.*, namn på de ätliga, knöliga rotstockarna af *Dioscorea Batatas* Dcsne.

Ignätia amära L. fil. Se Ignatiiböna.

Ignatiänska brefven. Se Ignatios 1.

Ignatiiböna, *Faba* l. *Semen S:ti Ignatii*, *farm. med.*, är namnet på fröna af *Strychnos Ignatii* Bergius (*Ignatia amara* L. fil., *Strychnos multiflora* Benth. ?), en stor, klättrande buske, som växer på några af de öar, hvilka höra till Visayasgruppen bland Filippinerna, samt äfven blifvit införd i Kochinkina. Busken hör till fam. *Loganiaceæ*. Frukten är sfärisk eller, ibland, äggformig, af 12—15 cm. längd och 8—10 cm. bredd, innesluten inom det glatta, spröda skalet ett växlande antal frön, inbäddade i en gelatinös, svartaktig massa. Fröna, *S:t Ignatiibönor*, äro omkr. 2 till 2,5 cm. långa, af äggliknande, oregelbundet tillplattad form med ett rätt ansenligt fröärr vid ena ändan. De gulgrå, silkesglänsande tilltryckta håren på frönas yta äro ofta afnötta, hvarigenom de i handeln förekommande Ignatiibönorna vanligen förete endast den mattgrå, finkorniga ytan af den hornartade fröhvitan. I dessa bönor finnas stryknin, till 1,5 proc., och brucin, till 0,5 proc., hvaremot i räfkakor strykninhalten uppges växla mellan 0,6 till 1,8 proc. Ignatiibönorna, som förr varit officinella i Sverige, ha sedan länge tillbaka icke fått användas i stället för räfkaka. Jfr Brucin, Räfkaka, Stryknin. — Om ett alldeles olika slags Ignatiiböna, *Fara de S. Ignacio*, som erhålles af *Fevillea trilobata* L., se Fevillea. O. T. S.*

Ignätios (lat. *Ignatius*). 1. Biskop i Antiokia, lefde under kejsar Trajanus' regering (98—117). Han är oss bekant blott genom sju bevarade (1644 först utgifna) bref, som han skref på vägen, då han fördes från Antiokia till Rom för att där lida martyrdöden (dödsåret sättes oftast till 107, 110 eller 115). Af brefven äro 5 till församlingar i Mindre Asien (Efesos, Magnesia, Tralles, Filadelfia, Smyrna), ett till Polykarpos och ett till församlingen i Rom. Dessas, de s. k. ignatianska brefvens, äkthet, som af Baurska skolan förnekades, har framför allt genom Zahns och Lightfoots forskningar tryggats; här möter en så utpräglad individualitet, att förfalskning är utesluten. Däremot finnes ett flertal falska ignatianska bref från 4:e eller 5:e årh. I., som räknas till de s. k. *apostoliske fäderna* (se d. o.), har i sina bref lämnat ett ytterst värderikt bidrag till kännedomen om den kyrkliga författningens och dogmats äldsta historia; där omtalas för första gången ett tredeladt ämbete (biskop, presbyter, diakon) inom församlingarna i Mindre Asien (ännu ej i Rom), och det monarkiska biskopsämbetet betonas starkt som värn mot hotande gnostiska heresier. Brefvens uppfattning af kristendomen är måhända den rikaste och renaste, som påträffas under den efterapostoliska tiden; I. var måhända Johannes' lärjunge. Se v. Gebhardts, Harnacks, Zahns, Lightfoots och Funks editioner af "Patrum apostolicorum opera", A. Hilgenfelts edition af I. 1902. Litt.: Th. Zahn, "I. von Antiochien" (1873), v. d. Goltz, "I. als christ und theologe" (1894), inledningarna till ofvannämnda editioner; R. Knopf, "Das nachapostolische zeitalter" (1905), H. de Genouillac, "L'église

chrétienne du temps de S. Ignace d'Antioche" (1908), P. Battifol, "L'église naissante" (1909), Harnacks och Bardenhewers litteraturhistorier; dogmhistorierna, senast R. Seeberg, "Dogmengeschichte" (2:a uppl., I, 1908).

2. Bysantinsk biograf och skald, diakon i Konstantinopel, senare metropolit i Nicæa i början af 9:e årh. Hans lefnadsteckningar öfver patriarkerna Tarasios och Nikeforos äro historiskt värdefulla; för oss äro emellertid hans dikter af större intresse. I det på dramatisk poesi så ytterligt fattiga bysantinska tidehvarfvet är hans i dialogform affattade Dikt om syndafallet märklig; Gud, Adam, Eva och ormen uppträda där växelvis — vanligen med 3 verser för hvarje person. Religiösa sentenser, en omskrifning på vers af de esopiska fablerna o. s. v. utgöra f. ö. hans poetiska kvarlåtenskap. En samlad upplaga saknas ännu.

3. Patriark i Konstantinopel, f. omkr. 799 som yngste sonen till kejsar Mikael I, d. 877 eller 878. Snöpt af Leo V Armeniern, som därigenom ville utestänga honom från tronen, ingick I. vid fjorton års ålder i ett kloster, där han snart valdes till abbot. 846 eller 847 intog han tack vare bilddyrkarnas fulla seger 842 (se Bilddyrkan) patriarkstolen i Konstantinopel, på hvilken plats han gjorde sig allmänt vördad genom välgörenhet och en strängt sedlig vandel. Då han emellertid på grund af en blodskändande förbindelse vägrade Bardas, den minderårige Mikael III:s farbroder och förmyndare, nattvardens bruk, lät denne afsätta och förvisa honom från hufvudstaden. Till hans efterträdare utnämndes (858) Fotios (se d. o.). Såväl I. som Fotios underställde sin sak påfven Nikolaus I:s afgörande, och då detta utföll till I:s förmån (863), gaf denna omständighet det första uppslaget till schismen mellan österns och västerns kyrkor. Sedan kejsar Mikael blifvit mördad och på tronen följts af Basileios Macedoniern, vardt I. (867) ånyo insatt i sin värdighet. Under denna andra patriarkatstid hölls det stora konsiliet i Konstantinopel 869—870, hvilket af romerska kyrkan räknas som det åttonde ekumeniska och där påfvens auktoritet delvis erkändes, för att kort efter på nytt afvisas. I. försonades slutligen med sin store motståndare Fotios, som ock efterträdde honom. Se Hefele, "Konciliengeschichte", IV, Vogt, "L'empereur Basile le Macédonien" (1909), samt litt. till art. Fotios. 1. Hj. H—t. 2. V. Lm. 3. P. F. (Hj. H—t.)

Ignatius, Karl Emil Ferdinand, finsk historisk forskare och statistiker samt senator, f. 27 okt. 1837 i Björneborg, d. 11 sept. 1909 i Helsingfors, blef student vid Helsingfors' universitet 1855, filos. magister 1860, licentiat 1862 och doktor 1864 samt utnämndes 1865 till docent i nordisk historia. I:s första arbeten rörde sig på den finska historiens område: *Bidrag till södra Österbottens äldre historia* (akad. afh. 1861) och *Finlands historia under Karl X Gustafs regering* (1865). 1870 utnämndes han till direktor för Statistiska byrån i Helsingfors. Under hans ledning utvecklade detta någon tid förut inrättade ämbetsverk en betydande verksamhet, hvilket framgår däraf, att 25 häften *Bidrag till Finlands officiela statistik* utgifvits (på svenska och finska), af hvilka I. skrifvit texten till 24. I. publicerade dessutom flera andra statistiska arbeten: *Statistisk handbok för Finland* (1872, på svenska och finska), *Statistisk årsbok för Finland* (på svenska och finska, sedan 1879), statistiska kartor samt redogörelser för Finlands statistiska förhållanden (skrifna med anledning af särskilda expositioner), bland hvilka sistnämnda må nämnas: *Renseignements sur la population de Finlande* (1869), *Storfurstendömet Finland* (1876, på flera språk) samt *Le grand-duché de Finlande* (1878; ny uppl. 1882 på ryska). 1880 begynte I. utgifvandet på finska och 1881 på svenska af *Finlands geografi. Handbok för medborgare*, hvaraf dock endast en del utkom. I. gjorde sig bemärkt som representant i borgarståndet vid landtdagarna sedan 1877. Han blef 1885 led. af kejs. senaten och chef för kammarexpeditionen. I de konflikter, som framkallades af generalguvernören N. I. Bobrikov, intog han en själfständig ställning och afgick i juli 1900, då senatens hemställan i anledning af det ryska språkmanifestet möttes med afslag. Sedermera trädde han, med anslutning till den ungfennomanska gruppen, i allt bestämdare opposition mot flertalet af sina förra meningsfränder inom det gammalfennomanska partiet. Efter nationalstrejken 1905 inträdde han åter i senaten som chef för kammarexpeditionen, men afgick i juni 1908. M. G. S.

Ignātius Geo'rgicus, lat. Se Gjórgjić, I.

Ignātius Loyŏla. Se Jesuitorden.

I'gnatjev, Nikolaj Pavlovitj, grefve, rysk general, statsman, f. 29 jan. 1832 i Petersburg, d. där 3 juli 1908, inträdde efter erhållen militär utbildning 1852 i generalstaben och avancerade, sedan han under början af Krimkriget tjänstgjort som adjutant hos grefve Berg i Reval, till öfverste 1856. S. å. började han sin diplomatiska bana som militärattaché i London och medverkade i samband med Pariskongressen vid gränsregleringen mellan Ryssland och Donaufurstendömena. 1858 utförde han framgångsrikt en diplomatisk mission i Chiva och Buchara och blef s. å., befordrad till generalmajor, diplomatisk rådgifvare hos generalguvernören öfver Ost-Sibirien Muraviev, i hvars expansionspolitik han tog liflig del. Som ryskt sändebud i Kina (från 1859) lyckades han, efter att ha bidragit till dess fredsslut med Frankrike och England 1860, att genom fördraget i Peking 14 nov. s. å. förmå Kina att till Ryssland afstå landet mellan Amur, Ussuri och hafvet samt medgifva ryssarna utsträckt handelsfrihet. Återkommen till Petersburg 1861, utnämndes I. till direktör för utrikesministeriets asiatiska departement, men förflyttades i juli 1864 som envoyé (1867 ambassadör) till Konstantinopel. Hans vistelse där betecknar en betydelsefull epok i det turkiska rikets upplösningshistoria. Resultaten af hans diplomatiska verksamhet, som från turkarnas sida förskaffade honom vedernamnet "lögnens fader", gjorde sig märkbara såväl inom de turkiske statsmännens egen krets — bland hvilka han särskildt behärskade storvesiren Mahmud Nedim — som bland Turkiets lätt

ppagiterade slaviska undersåtar. En seger för hans olitik var sultanens beslut (1870, publiceradt 1872) t upprätta ett särskildt bulgariskt exarkat, hvari-enom Rysslands anseende som bulgarernas beskyd-are stärktes, medan det däremot stötte grekerna ån sig. Upproren i Bosnien-Hercegovina 1875 och ulgarien 1876, som framkallade det rysk-turkiska riget, torde kunna sättas i nära samband med den ska agitationen. Då Turkiet i jan. 1877 afslog ndebudskonferensens i Konstantinopel förslag, läm-ade I. liksom de öfriga sändebuden Konstantinopel; nder den följande våren gjorde han en diplomatisk ndresa till stormaktshofven, som dock endast ledde ll det praktiskt värdelösa London-protokollet af 1 mars 1877. Efter Rysslands seger i kriget 1877 -78 var det I., som å dess vägnar dikterade edsvillkoren i San Stefano 3 mars 1878, hvari-enom hans program, Turkiets upplösning och Ryss-nds hegemoni på Balkanhalfön, bragtes nära sin llbordan, men i Berlin-kongressen, som uppref ns verk, deltog han ej. S. å. utnämndes han l general. Under de närmast följande åren del-g han ej i den aktiva politiken, men kort efter ordet på Alexander II kallades han 6 april 1881 Alexander III till domänminister och 16 maj s. å. l inrikesminister efter Loris Melikov, en utnäm-ng, som betecknade reaktionens öfvertag öfver nnes liberala reformpolitik. Under sin ministertid vnnade eller åtminstone tolererade I. judeförföl-lserna, och i utrikespolitiskt afseende var han prägladt tyskfientlig. Giers' utnämning till Gortja-vs efterträdare som utrikesminister betog honom nellertid utsikten att på denna plats omsätta sina nslavistiska idéer i verkligheten, och hans planer inrättandet af en rådgifvande riksförsamling *emskij sobor*) vunno ej anklang; 12 juni 1882 gick han. Han intog emellertid äfven under den nare delen af sitt lif en ledarställning inom det nslavistiska partiet, i hvars organ "Det slaviska lgörenhetssällskapet" han 1888 blef ordf. I. in-ger en af de mest framskjutna platserna i Rysslands plomatiska historia under senare delen af 1800-et, och hans hänsynslöst aggressiva politik torde nna tillräknas en betydande andel såväl i dess fram-ngar som i de bakslag, som följde därpå. H. B—n.

Ignell, Nils, teolog, f. 18 juli 1806 på torpet gebo under Stegeborgs säteri i Skällviks socken af Östergötlands län, d. 3 juni 1864 i Stockholm, blef tack vare ekonomiskt understöd af Stegeborgs dåv. egare grefve F. V. v. Schwerin satt i tillfälle att gå i skola och blef student i Uppsala 1825. Han prästvigdes 1830, med tjänstgöringsskyldighet inom födelsestiftet, och förordnades s. å. till pastorsadjunkt i Askeby samt 1833 i Vallerstad. Sedan han 37 aflagt pastoralexamen, förordnades han 1838 vice pastor i Västra Stenby, men utnämndes å. till predikant vid Hedvig Eleonora fattig-s i Stockholm, hvilken befattning han till-

trädde 1840. 1842 anställdes han som kateket i sistnämnda församling, hvarifrån han 1844 be-fordrades till komminister i Katarina, och i denna anspråkslösa ämbetsställning kvarstannade I. till sin död. Vid sidan af sin prästerliga gärning utöfvade I. ett teologiskt skriftställarskap, som i produk-tivitet söker sin like inom den svenska teologiens historia. Kort efter flyttningen till Stockholm utgaf han *Grunddragen af den christliga sedeläran* (1842—46) och *Granskning af den evangelisk-lutherska trosbekännelsens förnämsta lärostycken* (1843). Un-der tidigare år hade I. rönt inflytande från Swedenborg, i dessa båda skrifter åter, liksom i hela det senare författarskapet, framträda som I:s teologiska mästare Hegel och, framför allt, Schleiermacher. I förhållande till dessa är I. icke originell, men dock relativt självständig. Jämte H. Reuterdahl var I. den mest betydande af Schleiermachers lärjungar i Sverige. Men under det att Reuterdahl gick åt höger, alltmer mån om konserverandet af de ut-tryck den kristna erfarenheten skapat åt sig, gick I. åt vänster i optimistisk tro på de underverk undanrödjandet af skymmande dogmer skulle åstad-komma. Af stort intresse för kännedomen om dessa Schleiermachers två svenska lärjungars ståndpunkter och ställning till hvarandra är deras skriftväxling i tidskr. "Studier, kritiker och notiser" 1842—43. Kristendomens väsen är, enligt I., Jesu stiftande af Guds rike som ett inre andligt samfund, skapande ett nytt högre lif i mänskligheten. Ett sådant nytt sedligt lif kommer till stånd hos människorna genom det intryck Kristi lif gör på dem. I detta hans ur-bildliga lif — i hans syndfrihet och oafbrutna guds-medvetande — blir Gud själf uppenbarad för oss såsom kärlek; och genom meddelandet af detta full-komliga lif stiftar Kristus Gudsriket samt fullkomlig-gar skapelsen. — Utom ofvannämnda arbeten af I. må bl. a. nämnas en öfv. af Schleiermachers "Pre-dikningar" (4 dlr, 1835—40), vidare "Urval af Platos skrifter i svensk öfversättning" (I, 1840), *Strödda predikningar* (1844), öfv. af Matters arbete "De tre sista århundradenas sedliga och politiska läror" (2 bd, 1844) äfvensom af "Channings religionstal" (1845), Schleiermachers "Den kristliga tron, efter evangeliska kyrkans grundsatser framställd i sitt sammanhang" (s. å.) och Hegels "Historiens filosofi" (1850) samt följande arbeten författade af I. själf: *Christendomens hufvudläror. Populära föreläsningar* (h. 1—5, 1850), det stort anlagda arbetet *Menskliga utvecklingens historia* (5 dlr, 1855—62), *Den ursprungliga christna tron och dogmtron. Sändebref till Svensk kyrkotidning* (1861) och *Religionsvetenskapliga uppsatser* (1862). Dessutom skref I. förord till en svensk öfv. af Renans "Vie de Jésus" med bestämd kritik af Renan samt ombesörjde utgifvandet af Colanis pre-dikningar ("Religiösa föredrag", öfv. af I. och hans maka, 3 bd, 1858—62) m. m. Efter hans död utgåfvos *Jesu Christi och hans apostlars lära, enligt nya testamentets kanoniska skrifter kritiskt framställd* (1864; da. öfv. 1865) och *Messiasidén eller det af Jesus predikade gudsriket* (1868). P. F. (G. A—n.)

Ignis, lat., eld. *I. purgatorius*. Se Skärseld. — *I. sacer, med.* Se Ergotism. — *I. Sancti Antonii*. Se Antonius-eld.

Ignobel [ignåb-], lat. *ignōbilis*, oädel, nedrig, gemen. Motsats: nobel.

Ignomi'nia, lat., skymf. — Cum ignominia, med skymf, på skymfligt sätt.

Ignora'nt [igno-; af lat. *ignorāre*, vara okunnig], obildad, okunnig, dum. — Ignorēra, icke känna, icke taga kännedom om, icke fästa sig vid, icke bry sig om, förbise.

Ignora'ntbröder (fr. *frères ignorantins*, lat. *fratres ignora'ntiæ*), romersk-katolsk "religiös" lekmannakongregation, stiftad 1681 i Reims af kanonikern Jean Baptiste de La Salle (f. 1651 i Reims, d. 1719 i Rouen; kanoniserad af Leo XIII 1900). Kongregationens medlemmar benämnas äfven efter sin verksamhet den kristna skolans bröder (fr. *frères des écoles chrétiennes*) och efter ordenshuset S:t Yon i Rouen S:t Yon-bröder. Deras uppgift var att afgiftsfritt undervisa gossar i religionens första grunder. De fördrefvos under den stora revolutionen, men återvände 1803 till Lyon, som blef kongregationens nya vagga. Den erhöll statsauktorisation 1808 och utbredde sig åter raskt, med ledningen förlagd till Paris. Bland katolska kyrkans manliga kongregationer är ignorantbrödernas den talrikaste. Så räknade den år 1904 15,472 medlemmar, fördelade på 2,019 skolor med 326,579 lärjungar, hvaraf största delen i Frankrike. I detta land har dock sedan 1903 en energisk kamp förts mot skolbröderna, och flertalet anstalter är nu där slut. I Tyskland har kongregationen ej fått fast fot. Den står i organisation och anda nära jesuitorden. Se F. Speil, "Der heilige J. B. de la Salle und seine stiftung" (1907), och M. Heimbucher, "Die orden und kongregationen der katolischen kirche" (2:a uppl., III, 1908). Hj. H—t.

Ignora'ntia juris (legis) nocet, lat., "okunnighet om lagen skadar", okunnighet om lagen skyddar ej för straff.

Ignorātio ele'nchi, *log.* Se Elenchus.

Ignōti nulla cupido, lat., "till det obekanta har man ingen begärelse". Uttrycket förekommer hos Ovidius ("Ars amandi", III, 397).

Igor (isv. *Ingvar*), ryska furstar. 1. I., furste af Novgorod och Kiev, son till "ryska rikets grundläggare" Rurik, efterträdde 913 sin frände Oleg på tronen. Likasom denne företog han (941) med en stor flotta ett tåg mot Tsargrad (Konstantinopel), men anfallet blef den gången tillbakaslaget. Med den bysantinske kejsaren afslöt han 944 en för ryssarna förmånlig handelstraktat. Året därpå, 945, blef han till hämnd för skatteutpressningar grymt afdagatagen, hvarefter hans änka, Olga, öfvertog styrelsen för deras minderårige son, Svjatoslav. — 2. I., furste af Novgorod-Severskij. Se Igorkvädet.

Igorkvädet l. Kvädet om Igors härfärd (ry. *Slovo o polku Igorevje*), en af den ryska litteraturens äldsta och märkligaste konstdikter, sannolikt författad i slutet af 1100-talet. Författaren är okänd, men torde ha stått i furstlig tjänst och var utan tvifvel en mycket bildad man, med kännedom om folkpoetiska traditioner och Rysslands äldsta historia. Till grund för den lyriska hjältedikten ligger en episod från de åtida fejderna med de hedniske polovtserna. Furst Igor af Novgorod-Severskij jämte sin broder Vsevolod och sonen Vladimir af Putivl hade (1185) lidit nederlag vid Don under ett fälttåg mot polovtserna — Rysslands förnämsta fiender före tatarernas inbrott (1224) —, hvarpå han råkade i fångenskap, men befriades och återkom till Kiev. Öfver diktverket hvilar såväl något af den västerländska och fornnordiska riddar- och kämpepoesien som ock det sydryska landskapets varma skönhet, och åtskilliga delar, t. ex. Jaroslavnas klagande längtan efter sin gemål, ha ett stort poetiskt värde. Indirekt är poemet ett förhärligande af den ryska jorden och dess nationella enhet, med varning för familjetvister och inbördes furstekif. Handskriften upptäcktes först 1795 i ett kloster af grefve Musin-Pusjkin, som lät trycka den 1800. Men handskriften förstördes vid Moskvas brand (1812), och denna oersättliga förlust var så mycket kännbarare, som många ställen i dikten ännu äro dunkla och svårtydda, t. ex. om Trojan eller den för öfrigt alldeles okände skalden Bojan. Många anknytningar till den slaviska folkpoesien, mytologien och Rysslands äldsta historia finnas i dikten. — Litteraturen om Igorkvädet är ofantligt rik. Textkritiska uppl. med kommentarer ha utgifvits af Dubenskij (1844), Tichonravov (1866—88), Ogonovskij (1876), Vjazemskij (1877), Potebnja (1878), Andrievskij (1880), Prozorovskij (1881), Kozlovskij (1890), Vladimirov (1894—1900) m. fl. Det utförligaste om I. är Barsovs stora verk om "Slovo" (1887—90). Många moderniserade omarbetningar i metrisk form ha gjorts, däribland Gerbels (1850) och Majkovs (1870). Till danska är sången öfversatt af Th. Lange ("Qvadet om Igors fylke", 1883) och till svenska af A. Jensen i "Rysk kulturhistoria", I (1908). A—d J.

Igorroter, folkstam. Se Filippinerna.

Igualada [igωalāda], kretsstad i spanska prov. Barcelona (Katalonien), vid Noya och foten af Montserrat, i en bördig och vinrik trakt. 10,442 inv. (1900). Textilindustri. (J. F. N.)

Iguana, *zool.* Se Iguanidæ.

Igua'nidæ, Leguaner, *zool.*, bilda en familj inom ödlornas ordning och kräldjurens klass. De äro pleurodonta; de ha kort, tjock, ej utsträckbar tunga; trumhinnan är synlig; stjärten är i allmänhet längre än kroppen. I. utgöra en parallellgrupp till *Agamidæ* (se d. o.); liksom de senare ha de afpassat sig till alla arter af lefnadssätt, som öfver hufvud kunna lämpa sig för en ödla: somliga klättra i träd, andra gräfva eller kräla på marken; en form lefver t. o. m. stundtals i hafvet. Deras yttre erhåller sin prägel af dessa olika lefnadsformer. Liksom hos Agamidæ är också hos I. dieten varierande: somliga äro växt-, andra djurätare. Men förutom genom tänderna skilja sig I. från Agamidæ genom sin geografiska utbredning; de förra äro nämligen bosatta i Amerika med några märkliga undantag, i det två släkten lefva på Madagaskar, ett på Fidji-öarna. Omkr. 300 arter, fördelade på omkr. 50 släkten, äro beskrifna. Af de senare anföras här följande. *Anolis* utmärkes genom förekomsten af flera rader tvärveck å tårnas undersida, hvilka verka som sugskifvor; smärt kroppsbyggnad, lång svans. Hannarna äro försedda med stor, uttänjbar strupsäck. De förekomma i det tropiska och subtropiska Amerika samt å Västindiska öarna, lefva i träd och lifnära sig af insekter. De kunna förändra färgen. — *Basiliscus* (se Basilisk). — *Iguana* (Leguansläktet) kropp och stjärt sammantryckta från sidorna; en kam af mjuka, spetsiga hornplåtar på ryggen, en liknande å strupsäckens främre (undre) rand; hufvu

let fyrkantigt. Hit hör vanliga leguanen, *I. uberculata* (se fig.). Den uppnår 1,6 m. längd, hvaraf ästan 1 m. kommer på stjärten. Hudens grundfärg r vackert bladgrön, hvilken färg här och där öfvergår i blått, mörkgrönt, brunt och grått; undre sidan

Vanliga leguanen.

f benen är streckad, och svansen omgifves af flera ydliga, breda ringar. Färgteckningen är för öfrigt nderkastad växling, så mycket mera som leguanerna ga förmåga att förändra sina färger. De lefva i räd, helst vid stränderna, kunna klättra från gren ill gren med mycken skicklighet samt dölja sig synerligen väl i löfverket. Mot aftonen komma de cke sällan ned på marken, men fly vid fara åter pp i träden eller ned i vattnet. De simma med aycken skicklighet, hvarvid de betjäna sig utesluande af stjärten. I allmänhet fly de för människan, en försvara sig vid inträffadt trångmål modigt. Ionan lägger sina ägg i ett hål i sanden och öfveräcker dem sorgfälligt. Köttet, som är mycket välsmakande, ätes kokadt eller stekt. Leguanerna föröljas ifrigt, fångas och utbjudas lefvande på torgen; rskildt under fastetiden förvaras de länge för att id behof användas. Fångna, kunna de tämjas, men ro tämligen svåra att underhålla. — *Phrynosoma*: roppen mycket bred och plattad; ryggkam föreommer ej, men ryggsidan är beväpnad med större ch mindre horntaggar; buksidorna äro försedda ed vanliga små fjäll. Hela kroppsbyggnaden r afpassad till lefnadssättet å torra sandiga ällen; färgen utgöres å öfre kroppssidan af en landning af gult, grått, brunt och svart. Alla arter – man känner omkring ett dussin — äro insektare och föda lefvande ungar i olikhet med nästan lla öfriga Iguanidæ, som lägga ägg. Phrynosoma örekommer i västra halfvan af Nord-Amerikas förnta stater och i Central-Amerika. — *Amblyrhynhus*, se d. o. L—e.

Igua'nodon (af *Iguana*, se Iguanidæ, och rek. *odûs*, tand), *paleont.*, fossilt ödlesläkte af ordningen *Dinosauria*, var ett växtätande landtdjur af 0—12 m. längd (äldre uppskattningar, som angifva ngden till 15—18 m., anses numera vara för höga). änderna likna i viss mån Iguanas; kronan är brere än roten, med tandade kanter och märken efter t ha användts till tuggning. Framfötterna, som ro betydligt mindre än bakfötterna, ha 5 tår, af vilka dock den första är förvandlad till en sporre; bakfötterna ha 3 tår och stilettformigt rudiment till den första; svansen är lång och groft byggd. I. anträffades först i Englands wealdenformation, och redan Mantell undersökte ben af mera än 70 olika individer; på Europas fastland är I. i allmänhet sällsynt. 1878 anträffades emellertid vid Bernissart, mellan Mons och Tournay i Belgien, helt nära gränsen mot Frankrike, på ett djup af 322 m. skelett af 22 individer, af hvilka flera voro fullständiga. Dessa skelett, som tillhöra 2 arter, funnos i minst 4 olika

Skelett af Iguanodon. (Museet i Bruxelles.)

fossilförande nivåer och lågo i en svart lera, som fyllde en spricka i stenkolssystemet af omkr. 100 m. bredd, uppenbarligen en gammal floddal. Tillsammans med dessa skelett förekommo äfven sköldpaddor, fiskar, insektlarver och ormbunkar, utvisande, att denna lera är en sötvattensbildning, som tillhör wealden. I. anföres från Kimmeridge till och med cenomanetagen (kritsystemet), men förekommer hufvudsakligen i wealdenformationen, hvarest *I. Mantelli* Owen är den allmännaste arten. Till släktet I. uti inskränkt bemärkelse räknas numera endast 3—4 arter, sedan några andra, förut till I. förda arter anses tillhöra andra släkten. B. L—n.*

Igue de la Crouzate [ig də la krosät], grotta. Se Crouzate.

Igu'men (af grek. *higûmen*), rysk abbot i (sedan 1764) kloster af tredje klassen. A—d J.

Igu'vium och Iguvinska taflorna. Se Italiens fornspråk.

Igwandu, hausastat. Se Gando.

IH, förkortning för Jesus (se I H S); förkortning för lat. *ja'cet hic*, här hvilar (ligger begrafven).

I-haggaren. Se I-mosjar.

Ihering, Rud. v. Se Jhering.

Ihlen, Kristian, norsk teolog, f. 23 dec. 1868 i Holmestrand, teol. kandidat 1891, teol. doktor 1906, professor s. å., representerar den nykonservativa riktningen inom dogmatiken. I. erhöll kronprinsens guldmedalj för afh. *Den paulinske fremstilling af forsoningen* (1897) och utgaf sedermera *Hovedpunkter ang. de protestantiske principers stilling i det moderne aandsliv* (gradualafh., 1905), *Vor teologi og tidsopgaverne*, *Tre forelæsninger* (1906) och *For tro og tanke* (1908). O. A. Ö.

Ihmels, Ludwig, tysk teolog, f. 1858, professor i Erlangen 1898 och i Leipzig 1902, torde f. n. vara den mest betydande representanten inom den systematiska teologien för den s. k. Erlangenskolan (se Dogmatik, sp. 625). Han är närmast en lärjunge till F. H. R. von Frank (se denne), och hans hittills mest betydande arbete, *Die christliche wahrheitsgewissheit* (1901), utgör ett försök att med undvikande af Franks ensidigheter och på delvis nya vägar häfda grundtanken i dennes visshetslära. I. intar en inflytelserik plats i Tysklands kyrkliga lif som ordf. (sedan 1907) i Allmänna evangelisk-lutherska konferensen, närmast en sammanslutning mellan Tysklands bekännelsetrogna lutheraner, men alltmer utvidgande sig till att omfatta alla lutherska, särskildt ock de skandinaviska, kyrkosamfunden.

E. Bg.

Ihre, svensk adlig ätt, enligt en dock osäker uppgift af skotskt ursprung. Rådmannen i Visby Nicolaus I., f. 1624, d. 1688, var far till domprosten Tomas I. (se I. 1), hvilkens son Johan I. (se I. 2) 1757 erhöll adlig värdighet. En af Johans sonsöner, Albrekt Elof I. (se I. 3), upphöjdes 1843 i friherrligt stånd och slöt själf 1877 sin friherrliga ätt; den adliga ättgrenen fortlefver ännu.

1. Tomas I., universitetslärare, präst, f. 3 sept. 1659 i Visby, d. 11 mars 1720 i Linköping, blef student i Köpenhamn 1677 och i Uppsala 1680 samt filos. magister 1685. Efter flera års vistelse i utlandet förordnades han 1692 till e. o. teol. professor i Uppsala. 1693 utnämndes han till 3:e teol. professor i Lund, 1711 till 2:e teol. professor därsammastädes och 1717 till domprost i Linköping. — I. deltog i riksdagarna 1710 och 1719. Utom några program m. m. utgaf I. en latinsk grammatik, *In nuce Roma* (Rostock 1680, nya uppl. 1706, 1759, 1780 och 1799).

2. Johan I., den föregåendes son, språkforskare, universitetslärare, f. 14 (3 g. st.) mars 1707 i Lund, där fadern då var teologie professor, d. 1 dec. 1780 i Uppsala. Redan vid 12 års ålder egde I. grundliga insikter, särskildt i de klassiska språken. Efter faderns död (1720) upptogs han hos sin morfader, ärkebiskop M. Steuchius i Uppsala, och under dennes inseende fullbordade han med ledning af de bäste lärare, såsom M. Beronius (sedermera ärkebiskop), A. Winbom, J. Hermansson m. fl., sina lärda studier. 1728 aflade han filosofisk examen och erhöll därvid af fakulteten det vitsord, att "hos honom befanns en ogemen kvickhet och färdighet i alla de stycken, hvaruti han blef tillspord och pröfvad". S. å. försvarade han en akademisk afh., *De vi materiæ*, och promoverades 1731 under frånvaron i utlandet till filos. magister. 1730—33 tillbragte I. på resor och under studier vid universitet i Tyskland, Holland, England och Frankrike. Öfver den första delen af denna tid förde I. en dagbok, som ännu finnes i behåll. Nyss hemkommen kallades I. (1734) till sekreterare i Vet. soc. i Uppsala och erhöll en docentur i filosofiska fakulteten. 1735 utnämndes han till vice bibliotekarie, erhöll 1737 professuren i latinsk poesi och kallades 1738 att intaga den skytteanska lärostolen, i ledigheten efter sin gamle lärare J. Hermansson. På denna plats verkade I. sedan oafbrutet i 42 år (under hvilken tid han, enligt eget yttrande, ej behöft inställa tvenne föreläsningar) till sin död. I. blef led. af Vitterhetsakad. (1755), erhöll 1756 kanslirås värdighet och upphöjdes 1757 i adligt stånd.

Som skytteansk professor föreläste I. öfver "genväg till de förnämste staters historia", Europas, särskildt Englands, politiska historia samt (från 1750) öfver Livius. Föreläsningar öfver svenska språket höll han, såvidt man vet, ej offentligt, men väl vid de privatkollegier han gaf. En summarisk öfversikt af dessa föreläsningar (hvilka numera endast till minsta delen finnas i behåll) utgaf han i *Utkast till föreläsningar öfver svenska språket och thes närmare kännedom* (1745, ny uppl. 1751). I:s arbetsförmåga väcker med rätta förvåning. Utom sina trägna läraråligganden (under hans inseende ventilerades ej mindre än 453 afhandlingar, de allra flesta författade af honom själf) hade han som professor skytteanus att vaka öfver de adlige studerande, som vistades vid universitetet, och sedan dessa bildat en särskild "nation" (1768), blef han dess inspektor. I. utöfvade som lärare ett mycket stort inflytande på den akademiska ungdomen, ej minst genom sitt personliga umgänge med densamma. Hans samtal utmärkte sig för belefvenhet och kvickhet, och hans gästfrihet hade inga gränser. Hans föreläsningar och disputationer utmärka sig framför många af hans ämbetsbröders genom grundlighet, men tillika genom en ofta lekande liflighet.

I:s frimodighet i religiöst och politiskt hänseende höll på att bringa honom i fördärf. En af honom 1742 utgifven afh., *De principiis et nexu religionis naturalis et revelatæ*, i hvilken förnuftets rätt i religiösa ting förfäktades, satte hela teol. fakulteten i uppror. Man yrkade på skriftens indragning, men I. lyckades genom en offentligt afgifven trosbekännelse lugna de upprörde fäderna. Saken glömdes för en tid, men upprefs ånyo genom en i Strängnäs af J. Mozelius utgifven synodaldisputation, "De evangelio", i hvilken I. strängt kritiserades. I. svarade i ett akademiskt program, och inom kort stod striden i full låga. Mozelius och biskop D. Lundius i Strängnäs besvärade sig hos regeringen, hvarefter saken drogs inför prästeståndet vid riksdagen 1747. Slutet blef endast en varningsskrifvelse till universiteten med förbud för lekmännen att genom inblandning i teologiska frågor väcka split bland akademiska medborgare. Ännu större misshag ådrog I. sig genom sin inblandning i några ömtåliga politiska frågor. I fyra afh.: *De tumultu dalekarlorum* (1743), som egentligen skulle handla om "näftåget" på konung Sigismunds tid, men i stället ansågs innehålla direkta förhållningsorder för de upproriske dalkarlarna, samt *De victima publica* (1743), *De ratione status* (1745) och *De poenis innocentum* (1747), dref I. sådana satser, att han för dem åtalades (1747). Kanslirättens utslag (1750) lydde å 700 dal. smt böter jämte skrapa, en

lom, som fastställdes af konungen och rådet, till vilka I. vädjat. Den misshällighet, som genom denna affär uppstod mellan I. och regeringen, häfdes emellertid snart, och ställningen blef en alldeles motsatt. I. afhöll sig för framtiden från inblandning i de politiska frågorna, och regeringen, som till fullo uppskattade hans förtjänster om de akademiska studierna, öfverhopade honom sedermera med ynnestbevis.

Ehuruväl I., enligt en af sina biografer, kan betraktas som sin tids mest framstående publicist i Sverige, var det likväl ej på det politiska området man skulle göra sitt namn berömdt: som språkforskare vann han en ryktbarhet, som sträckte sig utom fäderneslandets gränser. Första uppslaget till ett djupare studium af modersmålet fick han, enligt egen uppgift, genom öfversättandet af R. Steeles "Ladies' library", hvilket utkom under titeln "Frunzimmers bibliothec" (1734—38). Enär under arbetets fortgång, såsom I. själf uttrycker sig, "tvifvelsmål gemenligen förekommo så om ordens ortografi som om deras böjelser och egentliga betydning", såg han sig föranlåten "att söka fastare grunder än them en hazard eller blott ungdoms vana bibragt", — "och", fortfar han, "vinlade mig therföre med all möjlig flit om att hemta ljus utur the gamle närskylte språken, moesogöthiskan, isländskan, allemanniskan och anglosaxiskan". Frukten af sina studier i modersmålet nedlade han i åtskilliga akademiska afhandlingar, af hvilka den första, *De mutationibus linguæ sueogothicæ* (1742), utgör en svensk språkhistoria "in nuce". Tre år senare utgaf han, hufvudsakligen för att lämna de studerande en vägledning vid rättskrifningen, sitt ofvannämnda "Utkast till föreläsningar öfver svenska språket". Äfven i fråga om språkets rensande från onödiga främmande ord och riktande med nya ur det inhemska språkmaterialet tog I. med värme till orda. Ju mera han fördjupade sig i sitt ämne, dess lifligare erfor han nödvändigheten af att grundligt studera äfven de öfriga germanska språken, i synnerhet de äldre bland dem. Sålunda indrog han inom omfånget för sina undersökningar å ena sidan de svenska dialekterna, å den andra gotiskan och isländskan. Som resultat af sina dialektstudier utgaf han *Svenskt dialektlexikon* (1766), hvilket, trots sina stora brister och sin ofullständighet, likväl i någon mån fyllde en lucka. Det är, som dess förf. tydligen betonar, snarast att anse som ett försök att uppmuntra andra till likartade forskningar. I:s förnämsta lifsgärning var emellertid hans *Glossarium suiogothicum* (2 dlr, 1769), ett monumentalt verk, på hvilket han under åratal offrade arbete och en oförtruten flit. Det var också på sin tid föremål för allmänt intresse, och äfven riksdagen visade sig ha sinne för det fosterländska företaget. Redan 1756 anslogo nämligen ständerna till verkets utgifvande en summa af 10,000 dal. smt. Genom detta sitt verk bröt I. en ny bana för den svenska språkforskningen, hvilken ända dittills hade gått i O. Rudbecks spår. I motsats till de fleste af sina föregångare går I. till väga med stor försiktighet och kritisk sans. Hans metod var att vid undersökningen af ordens härledning alltid först gå tillbaka till vårt eget fornspråk. Där detta tröt, tog han sin tillflykt till isländskan, "enär detta språk", såsom han själf säger, "för 900 år sedan ej var skildt från vårt och städse förblifvit mera oberördt af främmande inflytelser". Därifrån gick han tillbaka till forntyskan, angelsaxiskan och mesogötiskan för att vinna de upplysningar han behöfde. I. var ej heller okunnig om sambandet med keltiskan, grekiskan, latinet och persiskan, om än hans föreställningar om detta samband ännu voro tämligen oklara. Äfven konsonanternas växlingar hade ej undgått hans skarpsinne, och man finner hos honom spridda iakttagelser öfver den s. k. ljudskridningen, en företeelse, som i senare tid satts i system af Rask och J. Grimm. Enligt R. v. Raumer har I. i denna punkt haft till förebild arbeten af G. Vossius. Den nyare forskningen har i många fall öfvergifvit de af I. gifna etymologierna, men hans verk, så nytt i vårt fädernesland, så utmärkt af lärdom och skarpsinne, utöfvade det största inflytande på samtidens vetenskapliga hållning. Ännu af våra dagars lärde betraktas det som ett mönster i många hänseenden. Visst är, att det står utan motstycke i den svenska språkforskningens annaler.

I. är berömd äfven för sina arbeten på gotiskans och den nordiska fornkunskapens områden. Redan genom E. Benzelius' upplaga af den i Uppsala bibliotek befintliga Codex argenteus (se d. o.), som efter hans död utgafs i Oxford af E. Lye (1750), var en väckelse gifven till studium af gotiskan. Genom de afhandlingar öfver Wulfila, som I. 1752—73 offentliggjorde, spreds nytt ljus öfver denna litteratur. I. lät bl. a. genom E. af Sotberg verkställa en sorgfällig kollationering af Codex argenteus och bragte därigenom i dagen en mängd nya läsarter, hvilka han framlade i *Ulphilas illustratus* (1752—55). I:s arbeten öfver den gotiska formläran beteckna, ehuru i många punkter vidt aflägsna från den nyare forskningens resultat, likväl ett ofantligt framsteg i jämförelse med föregångarna. Hur öfverlägsen han var sin samtid inom detta område, framstår bäst af hans förbättringar i F. A. Knittels läsning af det s. k. Wolfenbüttel-fragmentet af Romarbrefvet, utgifna i *Fragmenta versionis ulphilanæ* (1763). Det var jämväl I., som en gång för alla gjorde slut på den gamla tvistefrågan om språket i Codex argenteus. I sin afhandling *De lingua Codicis argentei* (1754) framställde han nämligen mot M. Lacroze i Berlin, hvilken förklarade det för frankiskt, ojäfaktiga bevis, att i Codex argenteus föreligger den gotiske biskopen Wulfilas bibelöfversättning och detta i en form, som mångenstädes troget sluter sig till den gamla latinska öfversättningen. Att gotiskan röjer mångfaldiga öfverensstämmelser med grekiskan och latinet framhåller I. på flera ställen, men beträffande arten af denna öfverensstämmelse kommer han ej till full klarhet. Han kallar visserligen grekiskan och latinet för "systrar eller snarare döttrar till gotiskan", men kommer dock ständigt tillbaka till att förklara dessa språks likhet därmed, att Grekland och Italien i äldsta tid bebotts af "skyter". En samlad upplaga af I:s gotiska arbeten utgafs 1773 af A. F. Büsching under titel *Scripta versionem ulphilanam et linguam moesogothicam illustrantia*.

Af stor vikt äro likaledes I:s undersökningar öfver den s. k. Snorres edda (prosaiska eddan). I ett bref till Sv. Lagerbring öfver den i Uppsala förvarade handskriften af detta verk (1772) söker han å ena sidan beriktiga de dunkla föreställningar, som

man på hans tid hyste rörande eddan. Han visar i sammanhang därmed, att Snorres edda tillkommit för att vara ett slags handbok i poetik för unga skalder, en åsikt, som i våra dagar vunnit fullkomligt erkännande. Å andra sidan bevisar han, att den år 1300 nedskrifna Uppsala-codex utgör en äkta afskrift af Snorres verk. De inkast, som af den lärde Schlözer (1773) gjordes däremot, tillbakavisade I. i ett bref till U. v. Troil (tr. i dennes ”Resa till Island”, 1777). I. sträckte sin granskning äfven till den äldsta nordiska historien (han yrkade bl. a. med historiska skäl på Fornjotska ättens afförande ur den nordiska konungalängden) och till runorna. I fråga om dessa senares ålder drog han i härnad mot den gamla uppfattningen, som företrädts af O. Rudbeck, Verelius, Peringskiöld och Göransson, hvilken sistnämnde ansåg, att runornas ålder gick inemot syndafloden. I afh. *De runarum in Suecia antiquitate* (1769) visade han, att de på sin höjd gå upp till 6:e årh.

I. var en mästare i latinska språkets behandling och använde det städse i sina akademiska skrifter. Endast i två af dessa, hvilka ventilerades inför hofvet, använde han svenska språket, hvars rätt att vara de lärdes tungomål han varmt förfäktade i en afh. *An scientiæ lingua vernacula tradi possint ac debeant?* (1745). — I:s namnteckning meddelas i pl. III till art. Autograf. — Jfr E. af Sotberg, ”Minnestal” (i Vitterhets-akad:s handl., d. 4), K. G. Nordin (”Sv. akad:s handl. från 1796”, d. 6) och G. Stjernström, ”J. Ihre” (i ”Nordisk tidskrift”, 1880). — I:s språkliga samlingar och korrespondens deponerades 1909 i Uppsala universitetsbibliotek.

3. Albrekt Elof I., den föregående son, friherre, statsman, son till kanslirådet Albrekt Ihre (f. 1763, d. 1828), f. 6 okt. 1797 i Stockholm, d. 9 aug. 1877 på Ekebyhof i Stockholms län, blef 1819 kopist i kanslistyrelsens expedition och 1823 andre sekreterare i Kabinettet för utrikes brefväxlingen. 1824 afgick han som legationssekreterare till Konstantinopel, där han 1827 blef chargé d'affaires och där han kvarstannade till 1831, då han kallades till kabinettssekreterare. Efter J. A. von Hartmansdorff förordnades I. i nov. 1838 till hofkansler, och med hans tillträde till denna syssla upphörde faktiskt indragningsmakten, ehuru stadgandena om densamma först 1844 borttogos ur tryckfrihetsförordningen. Vid departementalstyrelsens införande blef I. 16 maj 1840 chef för Ecklesiastikdepartementet. Då statsministern för utrikes ärendena, friherre G. N. A. A. Stjerneld, redan i sept. s. å. erhöll tjänstfrihet, förordnades I. att tills vidare förvalta hans departement, medan Ecklesiastikdepartementet i stället anförtroddes åt professor S. Grubbe. I dec. 1842 utnämndes I. till utrikes statsminister, och denna post innehade han till 10 april 1848. 1843 upphöjdes I. i friherrligt stånd. Han blef 1842 hedersled. af Vitt. hist. o. ant. akad. och led. af Vet.-akad., 1843 hedersled. af Vet. soc. i Uppsala samt 1849 led. af Svenska akademien, i hvilken han aldrig tog inträde, emedan han, såsom han själf uppgaf, icke ansåg sig värd en sådan utmärkelse. Med honom utslocknade den friherrliga ätten Ihre. 2. R. G. 3. (Ehd.)

Ihrfors, Erik, historisk samlare, f. 1846, sedan 1900 e. o. amanuens vid landsarkivet i Vadstena, har under vandringar genom stora delar af Sverige med uppoffrande och oegennyttigt intresse gjort omfattande anteckningar ang. äldre kyrklig konst och kultur. I Vitt. hist. o. ant. akad:s arkiv förvaras 16 stora volymer omsorgsfullt präntade, om medeltida munkarbete erinrande manuskript, affattade dels på latin, dels på svenska, försedda med teckningar af ett stort antal kyrkor och innehållande ”Anteckningar ur Östergötlands äldre kyrkohäfder” samt arkivmaterial m. m. ang. ”Smolandia sacra”, ”Oelandia sacra”, ”Ostrogothia sacra”, ”Uplandia sacra”, ”Westmannia sacra” och ”Gestricia sacra”. T. J. A.

IHS, ett af Kristi monogram, bildadt af de tre första bokstäfverna i namnet Iesus, skrifvet på grekiska (*ΙΗΣΟΥΣ*). Se vidare Kristusmonogram. Jfr äfven In hoc signo vinces.

Ihtijät kallas reserven vid turkiska armén. Se Turkiet, försvarsväsen.

Ii, Iijoki, finska namnet på Ijo (se d. o.).

Iijoki. Se Ijo.

Iisalmi. Se Idensalmi.

Ivittala, glasbruk i Kalvola socken, Tavastland, Finland, nära stationen I. vid Tavastehus—Tammerfors järnvägslinje, grundades 1881 och eges af ett aktiebolag med 480,000 mk kapital. Tillverkning af medicin- och hushållsglas. Omsättningen var 1908 360,000 mk, uteslutande inom eget land. Arbetarnas antal var 105. T. C

Iittis (Iitti). 1. Domsaga under Abo hofrätt, Nylands län, Finland, består af 3 tingslag. Areal 2,177 kvkm. 33,173 inv. (1907). — 2. Prosteri af Borgå stift, omfattar 6 kyrkoförsamlingar. Areal 2,781 kvkm. 42,919 inv. (1907). — 3. Socken af Pernå härad och nämnda domsaga. Landareal 688 kvkm. Befolkningen, finsk, 11,791 pers. (1907). Konsistoriellt pastorat af 1:a kl. A. G. F.

Ij [ej], Het Ij, hafsarm, som från sydvästligaste spetsen af Zuiderzee vid Amsterdam sköt in i nederländska prov. Nord-Holland ända till Nordsjödynernas fot vid Beverwijk och upptog åarna Amstel, Zaan och Sparne. I samband med anläggningen (1865—76) af Nordsjökanalen, mellan Amsterdam och Nordsjön, begränsades dess utsträckning genom torrläggning, och den är nu till största delen förvandlad till åkerjord. (J. F. N.)

Ijar, den andra månaden i judarnas festår, den åttonde i deras borgerliga år, har 29 dagar samt infaller i maj—juni.

Ijmuiden [ejmöjden], stad med omkr. 2,000 inv. i nederländska prov. Nord-Holland, har efter Nordsjökanalens anläggning uppstått vid kanalens mynning i Nordsjön och är genom en kort järnväg förenad med Velden, till hvilken kommun den hör. Betydande fiske och sjöfart.

Ijo [ijå], fi. *Iijoki, Ii.* 1. Älf i Finland, upprinnande i Kuusamo berglandskap vid östra gränsen och utfallande efter ett sydvästligt och västligt lopp i Bottniska viken, 35 km. n. om Uleåborg. Godt laxfiske.

2. Socken kring nämnda älfs nedre lopp, vid Bottniska viken, af Uleå härad, Kemi domsaga, Uleåborgs län. Utgör med Kuivaniemi kapell ett konsistoriellt pastorat af 1:a kl., Kuopio stift, Uleå komprosteri. Areal 2,505 kvkm. Befolkningen, finsk, 8,834 pers. (1907).

3. Friherreskap, som 20 april 1652 förlänades åt riksrådet Åke Axelsson Natt och Dag, med succession för hans brorson Thure Thuresson och brorsons son, Karl Axelsson Natt och Dag, omfattade $147^{1}/_{12}$ mtl af ofvannämnda socken. 1 o. 2. A. G. F. 3. G. F.*

Ijob. Se Job.

Ijsel. Se Ijssel.

Ijselmonde. Se Ijsselmonde.

Ijssel, Ijsel l. Yssel [ejsel], namn på flera vattendrag i Nederländerna. — Nieuwe I., en urspr. af romarna gräfd kanal (*Fossa Drusiana*) mellan Rhen och Oude I., i nuv. prov. Gelderland, hvilken blifvit en af Rhens utloppsarmar, som bortför $^{1}/_{9}$ af flodens vatten. Den går från Rhen ofvanom Arnhem mot n. ö. och förenar sig vid Doesburg med Oude I., som under namnet Issel kommer från Westfalen. Den förenade floden flyter under namnet I. mot n. förbi Zutfen och Deventer, bildar därefter gräns mellan prov. Gelderland och Overijssel samt faller genom flera armar ut i Zuiderzee nedanför Kampen, sedan den från h. upptagit Berkel och Schipbeek. Den har en längd af 90 km. samt befares af mindre segelfartyg och ångbåtar. — Holland-I. Gouda-I., en segelbar arm af Lek, skiljer sig vid Vianen från denna flod, flyter mot v. genom prov. Utrecht och Syd-Holland förbi Gouda, slutligen mot s. och faller ofvanom Rotterdam ut i Maas, midt emot ön Ijsselmonde. Genom kanaler står den i förbindelse med Oude Rijn. (J. F. N.)

Ijsselmonde, Ijselmonde l. Ysselmonde [ejsel-], en af Maas' mynningsarmar bildad ö, s. om Rotterdam, i nederländska prov. Syd-Holland. (J. F. N.)

Ijsselrasen [ejsel-]. Se Holländska nötboskapsrasen.

Ik, tre floder i Ryssland: 1. Biflod fr. v. till Kama. 420 km. — 2. Biflod fr. h. till Sakmara, en biflod till Ural, i guv. Orenburg. 260 km. — 3. Svarta I., biflod fr. h. till Tobol. J. F. N.

Ikaalinen [i'kal-]. Se Ikalis.

I'kalaborg, friherreskap, som 3 juni 1652 förlänades åt riksrådet S. Rosenhane, omfattade $149^{23}/_{24}$ mtl i Österbotten och Kalajoki socken. G. F.*

I'kalis (fi. *Ikaalinen*). 1. Härad af Åbo och Björneborgs län, Finland, omfattar 8 kommuner. Areal 4,310 kvkm. 50,456 inv. (1907). — 2. Domsaga under Åbo hofrätt, består af 4 tingslag och har samma omfattning som häradet. — 3. Socken under ofvannämnda härad och domsaga. Landareal 846,1 kvkm. Befolkningen, finsk, 12,147 pers. Församlingen bildar ett konsistoriellt pastorat af 1:a kl., Åbo ärkestift, Tyrvis prosteri. — 4. Köping i nämnda socken, vid Kyrösjärvi sjö. A. G. F.

Ikäria. Se Nikaria.

Ikärier (fr. *Icariens*), anhängare af de samhällsteorier, som den franske kommunisten E. Cabet framställde i sin roman "Voyage en Icarie" (1:a uppl. under annan titel, 5:e uppl. 1848). Namnet på den uppdiktade mönsterstaten Ikarien syftar på den antika världens bekanta sägen om Ikaros' djärfva flykt mot solen. Se Cabet.

Ikari'on. Se Ikarios.

Ika'rios (grek. *Ἰκάριος*), *grek. myt.* 1. I. (äfven med namnformerna I'karos och Ikari'on), en atenare under sagokonungen Pandions regering, hvilken till lön för sin mot guden Dionysos (Bakchos) visade gästfrihet af denne erhöll vinrankan och vinodlingen. Då I. ville bland sina landsmän sprida kännedomen om drufvans ädla safter och för sådant ändamål rikligen undfägnat några herdar, blef han af dessa ihjälslagen, emedan de, då de kände rusets verkningar, trodde sig vara förgiftade. Hans kropp nedstörtades i en brunn eller nedgräfdes under ett träd, i hvilket hans dotter Erigone i förtvifian hängde sig, sedan hon med tillhjälp af den trogna hunden Maira lyckats finna faderns grafplats. Till hennes åminnelse firades sedermera en landtlig fest, medelst hvilken man säges ha velat afvända en af Dionysos till straff för det begångna mordet sänd pestsjukdom eller vansinne bland de attiska jungfrurna. Såväl fader och dotter som hunden fingo sedermera sin plats bland stjärnbilderna under namn af *Arcturus, Virgo* (jungfrun) och *Sirius* (hundstjärnan). — 2. Fader till Penelopeia, Odysseus' gemål. 1 o. 2. A. M. A.

Ikariska hafvet, i forntiden benämning på den sydöstra delen af Egeiska hafvet, omkring ön Ikaria l. Ikaros (nu Nikaria, se d. o.). Om anledningen till namnet se Ikaros.

I'karos (grek. *Ἴκαρος*), *grek. myt.* 1. En son af Daidalos (se d. o.) och tillika med honom inspärrad i labyrinten på Kreta. Båda flydde därifrån med tillhjälp af vingar, hvilka Daidalos förfärdigat; men

Den nedstörtade Ikaros liggande på stranden. (Från en pompejansk väggmålning.)

då I. flög för nära solen, smälte vaxet, som sammanhöll vingarna, och han nedstörtade i det haf, hvilket efter honom bar namn af det Ikariska. Hans fader begrof honom på ön Ikaria v. om Samos (nu Nikaria). — 2. Se Ikarios. A. M. A.

Ikelit, *petrogr.* Se Järbognejs.

Iki, en liten, men mycket tätt befolkad ö i Japan, n. v. om Kiusiu. 133 kvkm. 36,530 inv. (1898), 275 inv. på 1 kvkm. J. F. N.

Iklamma, *sjöv.* Se Urklamma. Jfr Ankare, Ankarkätting.

Ik Marvel, pseudonym. Se Mitchell, D. G.

Ikŏn (grek. *eikŏn*), bild. Ikoner kallas i den grekiska kyrkan bilder af Jesus, af Guds moder och af helgonen i motsats till hedniska gudabilder l. idoler (se d. o.).

Iko'nion (lat. *Ico'nium*). Se Konia.

Iko'nnikov, Vladimir Stepanovitj, rysk historiker, f. 1841, professor vid universitetet i Kiev, där han promoverades till magister med en studie öfver Maxim Grek (1867) och till doktor (1869) med en afh. om Bysans' kulturella betydelse i ryska historien. Hans förnämsta verk är *Opyt russkoj istoriografii* (bibliografiska studier rörande Rysslands historia; I, 1892). A—d J.

Ikonobo'rtser, detsamma som duchobortser (se d. o.).

Ikonodūl (af grek. *eikōn*, bild, och *dulēi'n*, tjäna), bilddyrkare. Se Bilddyrkan.

Ikonográf (af grek. *eikōn*, bild, och *gra'fein*, rista). 1. Ett slags transportör eller kopieringsmaskin. Den består af ett vertikalt rör, som kan vridas omkring en punkt, hvilken delar röret i någon jämn del. Båda ändarna äro försedda med stift. Det öfre af dessa föres längs konturerna af en ritning, då det andra uppdrager samma ritning omvänd och i förändrad skala. Jfr Pantograf. — 2. Forskare på ikonografiens (se d. o.) område. 1. L. A. F.*

Ikonografī (af grek. *eikōn*, bild, och *gra'fēin*, skrifva), stundom Ikonologī (af grek. *lo'gos*, lära), *konsthist.*, i allmänhet beskrifning af bilder. Ordet användes i flera olika bemärkelser. 1. Studiet af de olika sätt, hvarpå motiv, särskildt religiösa, blifvit skildrade under skilda tider och i olika skolor. Sålunda undersökas ikonografiskt exempelvis Jesu födelse, dop, korsfästelse, nattvardens instiftande och legenderna om Maria och helgonen. Man finner därvid, att en anordning eller ett detaljmotiv är utmärkande för ett visst konsthistoriskt område, för en viss tid. Däraf kan mången gång dragas viktiga slutsatser rörande de konstnärliga förbindelserna mellan skilda länder eller beträffande datering af konstverk. Äfven är det af stort värde att lära känna de vid ett visst tillfälle och inom ett särskildt område förhärskande vanorna i sättet att skildra bibelns och legendens tilldragelser, ty i dessa vanor afspeglas tidehvarfvets och folkets lifsåskådning och lynnesart samt framträda klart vid jämförelse med de ikonografiska förhållandena under andra tider och i andra länder. Icke minst viktigt är det att ha klart för sig de ikonografiska traditionernas inflytande på de enskilde konstnärernas framställningar. Man måste veta, hvad de funno före sig som gängse formler och hvad de själfva uppfunnit, om man vill förstå deras personlighet och rättvist skatta deras insats i utvecklingen. Ikonografien är därför ej blott en hjälpvetenskap för konsthistorien, utan ingår i denna som en viktig och betydelsefull del. Som exempel på ikonografiska arbeten, i denna mening, må anföras J. Strzygowski, ''Ikonographie der taufe Christi'', A. Goldschmidt, ''Der Albanipsalter'', L. Mâle, ''L'art religieux du XII:e siècle'', F. X. Krans, en vidlyftig framställning i ''Geschichte der christlichen kunst'', J. Roosval, ''Legender och symboler i Upsala domkyrka''. — 2. Studiet af de olika porträttframställningar, som finnas af en person. Ett sådant studium kan inskränka sig till ett blott beskrifvande katalogiseringsarbete, men bör helst omfatta äfven en jämförelse af de olika porträttens konstnärliga och framför allt historiska värde, söka utnyttja porträtten som källor för kännedomen af de framställdes karaktär. Som exempel på ikonografiska arbeten af detta slag må nämnas uppsatser i tidskriften ''Ord och bild'' om Gustaf Vasas, drottning Kristinas och Karl XII:s porträtt af G. Upmark d. ä., A. L. Romdahl och A. Hahr. — 3. Studiet och förtecknandet af porträtt i allmänhet ur personhistorisk synpunkt. Ett sådant arbete kan åsyfta förtecknandet af porträtt af den egna nationens märkligare personligheter inom kulturens skilda fält. Det kan äfven afse endast en viss grupp af personer, furstar, krigare, statsmän, lärde, konstnärer o. s. v., endera i ett land eller i hela den civiliserade världen. Exempel äro ''Iconographia Batava'' (för Holland), Lundh, ''Danske malede portrætter'' (1895 ff.), N. Sjöberg, ''Svenska porträtt i offentliga samlingar'' (1905 ff.), H. W. Tullberg, ''Svenskt porträttgalleri'' (1895 ff.). A. L. R.

Ikonoklasmo's (af grek. *eikōn*, bild, och *klān*, krossa), bildstormning. — Ikonokla'st, bildstormare. Se Bilddyrkan.

Ikonolātrer (af grek. *eikōn*, bild, och *latrēi'a*, dyrkan), bilddyrkare. — Ikonolatrī, bilddyrkan (se d. o.).

Ikonologī. Se Ikonografi.

Ikonostās (af grek. *eikōn*, bild, och *sta'sis*, ställning), *konsthist.*, bildställning, bildskärm, en i de grekisk-katolska kyrkorna förekommande, med målade (metallbelagda) helgonbilder prydd och af trä uppförd skärm, som skiljer koret (det heligaste, *sanctuarium*) från det för församlingen afsedda rummet. Upk.*

Ikonotēk (af grek. *eikōn*, bild), samling af bilder.

Ikopa, flod. Se Betsiboka.

Ikōr (grek. *ichōr*, den vätska, som enl. den grekiska mytologien flyter i gudarnas ådror), *med.*, blodvatten, var.

Ikoremī (af grek. *ichor*, se Ikor, och *hāi'ma*, blod), septikemi. Se Brand 3, sp. 1440.

Ikos, en ö. Se Chiliodromia.

Ikosaëder (af grek. *ēi'kosi*, tjugu, och *he'dra*, yta), *mat.*, en regelbunden mångplaning, som begränsas af tjugu liksidiga och lika stora trianglar. Ikosaedern har 30 kantlinjer och 12 hörn; i hvarje hörn sammanstöta 5 trianglar. Om dess kantlinje är a, så är ytan $5\sqrt{3}a^2$, kubikinnehållet $\frac{15+5\sqrt{5}}{12}a^3$. Gränsytorna bilda med hvarandra en vinkel af 138° 11′ 24″, och vinkeln mellan en kantlinje och en gränsyta är 110° 54′ 18″. (I. F.)

Ikositetraëder (af grek. *ēi'kosi te'ttares*, tjugufyra, och *he'dra*, yta), *miner.*, en till reguljära systemet hörande, af 24 lika stora och likformiga trapetser begränsad kristallform. Mineralen granat, analcim och leucit förekomma företrädesvis i denna form. Jfr Granatoeder. — Adj. Ikositetraedrisk. P. T. C.*

Ikschidīder, regentätt i Egypten 935—969. Se Egypten, sp. 1487.

Iktalbīn. Se Ichthyol.

Iktargān. Se Ichthyol.

I'kterus (grek. *i'kteros*), *med.* Se Gulsot. — Iktērisk, som angår gulsot; angripen af gulsot; gulsiktig.

Iktīnos (grek. *'Ικτῖνος*), grekisk arkitekt, som verkade under Perikles' tid i Aten, byggde där jämte Kallikrates festtemplet Parthenon (se Akropolis, fig. å sp. 435—436), som efter 17 års arbete invigdes 438 f. Kr. Dessutom skall han, enligt Vitruvius, ha gjort utkastet till det stora

emetertemplet i Eleusis, ett verk, hvars egendomgheter och afvikelser från den vanliga tempelformen erodde på de berömda mysteriernas särskilda kraf. lutligen byggde han äfven ett tempel åt Apollon pikurios i Bassai, vid Figalia i Arkadien, en byggad, som i många delar liknade Parthenon, men var etydligt mindre. C. R. N.*

Iktofo'rm. Se Ichthyol.

I'ktus (lat. *ictus*, slag) kallas i de gamles musikaskt metriska terminologi det antingen med fingret ller med foten verkställda taktslag, medelst hvilket an såväl vid uppläsande (skandering) af verser som d sång brukade markera rytmen. I sammanhang ärmed nyttjas ordet inom metriken äfven om den arkare tonvikt, som lägges på de med iktus beecknade stafvelserna i versen. Jfr Arsis. A. M. A.

Iktyodo'nter. Se Ichthyodonter.

Iktyodorylit. Se Ichthyodorylit.

Iktyofåger. Se Ichthyofager.

Iktyografi. Se Ichthyografi.

Iktyol [-ål]. Se Ichthyol.

Iktyoliter. Se Ichthyoliter.

Iktyolog [-låg]. Se Ichthyolog.

Iktyologi. Se Ichthyologi.

Iktyotoxin. Se Ichthyotoxin.

Ikturso, *finsk myt.* Se Tursas.

Ikuvio. Se Gubbio.

Ilandsborg. Se Ægidius den helige.

Ilang-ilang-olja. Se Cananga.

Ilanz (rätorom. *Glion*, it. *Iante*), ort i schweiziska antonen Graubünden, på båda sidor om Rhen, omämnes i 8:e årh. som "den första stad vid Rhen" ch var sedan hufvudort i Ober- l. Grauebund (se raubünden). Invånarna, 945 (1900), äro till örsta delen rätoromaner och till hälften protestaner. Boskapsmarknader och stor vinhandel. Orten esökes mycket af turister. Namnet I. är korrumeradt af rätorom. *Ilon* l. *Glion* (af *ils ogns, ils ons*, larna, med anledning af de albuskar, som kanta odstränderna). (J. F. N.)

Ilarion, den förste metropoliten i Kiev af rysk örd, d. omkr. 1055, författade åtskilliga religiösa krifter, som tillhöra den ryska litteraturens äldsta innesmärken: Predikan (*slovo*) om lagen och nåden, Trons bikt, Undervisning om andlig båtnad för alla ristna m. m. Skriftprof finnas i A. Jensens "Rysk ulturhistoria", I. A—d J.

Ilät l. Ilijät (af turk. *il*, stam), "stammar", emensam benämning på en mängd i Persien bofasta ller nomadiserande turkiska stammar. Se om dem ersien (Befolkning) och Turkar.

Il Bolognese [bålånjēse]. Se Grimaldi, G. F.

Il cavaliere d'Arpino. Se Cesari, G.

Il centonovelle [tʃe'ntå nåve'lle]. Se Centonovelle antiche.

Ilchān. Se Il-kan.

Il Cigoli [tʃi'gåli]. Se Cigoli.

Ildefo'nso, San. Se Granja, La.

Ildefo'nsus (Ildefonsus), den helige, rkebiskop af Toledo, d. 667, var en af de fromme ch lärde prelater, hvilka den spansk-gotiska kyran under 7:e årh. hade att uppvisa. I ungdomen ogick han i klostret Agali (Agli), blef där abbot, eltog i flera synoder, stiftade ett nunnekloster i ärheten af Toledo samt nödgades af konung Recesvind att 657 mottaga ärkebiskopsdömet i sistämnda stad. Han författade flera skrifter; hans största betydelse låg däri, att han kraftigt bidrog till utbredandet af Mariakulten i Spanien, hvadan han ock tidigt blef föremål för firande i spanska kyrkan; bl. a. har Murillo i en berömd tafla (i Museo del Prado) förhärligat hans Mariakärlek. P. F. (Hj. H—t.)

Il diri'tto [-tå], tidning. Se Diritto.

Il dolce stil nuovo [då'ltje stil noåvå], "den ljufva nya stilen", en filosofiskt religiös riktning inom 1200-talets italienska poesi. Se Vossler, "Die philosophischen grundlagen zum 'Süssen neuen stil' des Guido Guinicelli, Guido Cavalcanti und Dante Alighieri" (1904).

Ile (grek., skara, trupp) kallades i det forna Sparta hvar och en af de afdelningar, i hvilka de under statens tillsyn uppfostrade gossarna voro fördelade. I andra grekiska stater äfvensom i den macedoniska hären var det benämning för en rytteriafdelning (skvadron), hvars styrka synes ha växlat betydligt i olika stater och tider. A. M. A.

Ile Bonaparte [il bånapa'rt]. Se Réunion.

Ile d'Aix. Se Aix, Ile d'.

Ile de Bourbon [il də borbā']. Se Réunion.

Ile-de-France l. Isle-de-France [il-də-frā's]. 1. Fordom fransk provins, bildade ett slags ö (fr. *île*), som begränsades af Marne, Seine, Oise, Aisne och Ourcq. Areal omkr. 18,380 kvkm. Det omfattade det nuv. dep. Seine jämte större delen af dep. Seine-et-Oise, Seine-et-Marne, Oise och Aisne samt en mindre del af Loiret, Yonne och Eure-et-Loir. Denna landsdel var icke blott Frankrikes hjärta, utan äfven, såsom kapetingernas arfland (se Francien), dess kärna, kring hvilken de franske konungarna under tidens lopp samlade till ett helt delarna af Karl den skalliges splittrade rike. Huf vudstad: Paris. — 2. Den nordligaste större ön på Grönlands östkust, under 77° 38′ n. br. och 17° 36′ v. lgd, upptäckt 1905 af hertig Filip af Orléans. — 3. Fransk benämning på ön Mauritius. (J. F. N.)

Ile de la Camargue [il də la kama'rg]. Se Camargue.

Ile de la Gonave [il də la gåna'v]. Se Gonave.

Ile de Ré [il də]. Se Ré.

Ile-du-Diable [il-dy-dia'bl], fr. Se Djäfvulsön och Guyana, sp. 721.

Ile d'Yeu [il-diö]. Se Yeu.

Ilefeld [-fält], köping. Se Ilfeld.

Ilek, biflod fr. v. till Ural. Omkr. 350 km. Genom dess dal går järnvägen Orenburg—Kasalinsk.

Ilen, den norska staden Trondhjems västra förstad. — Ilevo'ldene (Ilevallarna), namn på en v. om Trondhjem belägen slätt, nu lagd till park. 27 maj 1180 stod där ett slag mellan konungarna Sverre Sigurdsson och Magnus Erlingsson, hvilken sistnämnde besegrades. O. A. Ö.

Ileos, *med.* Se Ileus.

Ilerda, i forntiden stad i Hispania Tarraconensis, vid floden Sicoris (Segre), bekant genom Cæsars seger öfver Pompejus' legater Afranius, Varro och Petrejus, 49 f. Kr. Stadens namn är nu Lerida. (J. F. N.)

Ilergēter, iberiskt folkslag i forntiden, bodde mellan Iberus (Ebro) och Sicoris (Segre), med Ilerda (Lerida) såsom hufvudstad. Deras konung Indibilis nedgjorde 212 f. Kr. i förbund med karta-

gerna en romersk här under P. Cornelius Scipio, men föll i strid med romarna 205.

Iles de Lerins [il də lərɛ̃'], fr. Se Lerinerna.

Iles Malouines [il maloi'n], fr. Se Falklandsöarna.

Ileus (Ileos) l. Miserēre kallades af de gamle med ett gemensamt namn alla de åkommor i tarmarna, som medföra ett hinder för innehållets fria fortgång, med däraf framkallad förstoppning, magplågor, kräkning (ofta af exkrement), vanmakt, liten puls och ofta inom kort döden. Denna sjukdomsbild framkallas af många olika tarmsjukdomar, såsom *tarminstjälpning* l. *invagination*, då tarmen genom den maskformiga (peristaltiska) rörelsen kryper in i sin egen fortsättning och fastnar där genom inflammation; *tarmvred* (*volvulus*), då tarmen afstänges genom att den vrider sig ett halft eller helt slag omkring sig själf; *inre tarminklämning*, då tarmen pressas ihop på något ställe genom sensträngar eller i den trånga porten af ett bråck eller genom någon tumör; *tarmstriktur*, då den snörpes till genom inåt växande tumör (kräfta) eller inflammatorisk förändring (tuberkulos, syfilis) i dess vägg; *tarmobstruktion*, då den fullproppas med hårda, stagnerande exkrement m. m. Ileus är således en af de farligaste åkommor och fordrar snar hjälp af läkekonsten, som här genom operation eller på annat sätt stundom får fira sina skönaste triumfer, men äfven ofta anstränger sig förgäfves. F. B.*

Ilevo'ldene (Ilevallarna). Se Ilen.

Ilex, *bot.* Se Aquifoliaceæ och Maté.

Ilezk (Ile'zkaja Sasjtjīta), stad i ryska guv. Orenburg, vid Ilek och järnvägen Orenburg—Kasalinsk. 11,802 inv. (1897). Stora bergsaltlager, som årligen lämna 16—24 mill. kg. salt. J. F. N.

Ilezkij Gorodok [-garadåk], stad i ryska guv. Orenburg, vid Ileks utflöde i Ural. 7,277 inv. (1897). Saltlager. (J. F. N.)

Ilfeld, Ilefeld [-fält], köping i preussiska reg.-omr. Hildesheim (Hannover), på södra sidan af Harz. 1,600 inv. (1900). Orten uppstod på 1300-talet omkring det 1190 grundade klostret I., som urspr. tillhörde benediktinerna, men sedermera öfvergick till premonstratenserna. 1546 förvandlades det till ett gymnasium, som förr åtnjöt stort anseende och ännu eger bestånd. (J. F. N.)

Ilford, Great I. [grē't i'lfəd], stad i engelska grefsk. Essex, 11 km. n. ö. om London, vid floden Roding. 41,240 inv. (1901). Pappersbruk och ett i 12:e årh. grundadt hospital för spetälska, som nu är fattighus. Londons grefskapsråd har i I. ett lungsotssanatorium (Claybury hall). Om Barnardos flickhem se art. Barnardo, Th. J., och fig. där å sp. 944. J. F. N.

Ilfracombe [i'lfrəköm], stad i engelska grefsk. Devon, vid Bristol-kanalen, 17 km. n. v. om Barnstaple. 8,557 inv. (1901). Hafsbad. (J. F. N.)

Ilg, Albert, österrikisk konstförfattare, f. 1847 i Wien, d. 1896, var från 1878 direktör för en del af kejserl. konstsamlingarna i Wien, skref flera förtjänstfulla verk om österrikisk konstindustri och öfvertog 1888 utgifvandet af Eitelbergers "Quellenschriften für kunstgeschichte". (G—g N.)

Ilgen, ty. Se Ægidius den helige.

Ilgen, Heinrich Rüdiger von, preussisk statsman, f. omkr. 1650 i Minden, d. 1728 i Berlin, blef 1683 geheimekammarsekreterare hos kurfurst Fredrik Vilhelm af Brandenburg och 1697 geheimeråd, utöfvade under Wartenbergs maktperiod stort inflytande på utrikespolitikens ledning och bestämde efter hans fall (1711) som förste kabinettsminister ensam öfver densamma. För de skickligt med kejsaren drifna underhandlingar, som skaffade kurfursten konungatitel, blef I. adlad (1701). Äfven i den inre förvaltningen tog han kraftigt del (t. ex. i fråga om rättsväsendets förbättring samt reformer inom domän- och arméförvaltningen).

Ilgen, Karl David, tysk skolman, f. 1763, d. 1834, blef 1794 professor i orientaliska språk vid universitetet i Jena och 1799 professor i teologi där, hvarefter han 1802—31 var rektor vid landsskolan i Pforta, gjorde sig bemärkt som filolog genom utgifvande af *Hymni homerici* (1796), *Scholia s. carmina convivalia græcorum* (1798) och *Animadversiones philologicæ et criticæ in carmen virgilianum, quod Copa inscribitur* (1821). Som teologisk skriftställare väckte han på sin tid uppseende genom de frimodiga forskningar han framlade i arbetena *De Jobi antiquissimi carminis hebraici natura et virtutibus* (1798) och *Die urkunden des jerusalemischen tempelarchivs in ihrer urgestalt* (s. å.).

Ilges kolonnapparat. Se Brännvinsbränning, sp. 433.

Il gobbo. Se Gobbo.

Ilgods. Se Järnvägstariff.

Ilha do Pri'ncipe [i'ljə]. Se Principe.

Ilhavo [i'ljavå], stad i portugisiska prov. Beira, distriktet Aveiro, vid strandsjön Aveiro (Rio d'A.) af Atlantiska hafvet. 12,545 inv. (1900). Fiske, saltberedning. 3 km. sydligare ligger glas- och porslinsfabriken Vista Allegre. J. F. N.

Ilhéos, São Jorgé dos I. [iljēəs], hamnstad i brasilianska staten Bahia. 1,500 inv. Odling af kaffe, bomull, socker m. m. J. F. N.

Ili. 1. Flod i Central-Asien, uppstår genom sammanflöde af två källfloder Tekes och Kunges. Den förra upprinner i Ulabasbergen, ö. om Issikkul, och flyter först mot n., sedan mot n. ö. i en allt bredare dal mellan Tian-schan i s. samt Temurlik-tau i n. Kunges har sina källor under 85° ö. lgd och flyter i en bred dal åt v. Efter sammanflödet med Tekes får floden namnet I. och flyter först åt v. genom det kinesiska Kuldsjaområdet, sedan genom den ryska prov. Semirjetjensk, böjer sig vid Ilijsk åt n. v. och går genom ett öde stäppland till Balkasj, bildande ett 13,000 kvkm. stort deltaland, som förr var odladt, men nu är bevuxet med vattenväxter. Af de många mynningsarmarna är blott en segelbar och ständigt vattenfylld. Med båtar kan I. befaras till Kuldsja, där den är 160 m. bred, delvis äfven längre upp. De viktigaste bifloderna äro Kasch fr. h. och Tscharyn och Tsilik fr. v. Längden 1,500 km. Både I. och dess bifloder ha sin största betydelse för den konstgjorda bevattningen af de regnfattiga, heta områden, som de genomflyta. — 2. (Kuldsja) Ryskt område i Central-Asien, omkring ofvannämnda flod, tillhörde förut kinesiska Dsungariet, men besattes af ryssarna 1871 med anledning däraf, att dunganernas uppror mot de kinesiska myndigheterna störde ryssarnas handel. Arealen beräknades till 71,213 kvkm., med omkr. 130,000 inv. Genom ett fördrag i Petersburg

febr. 1881 afträdde Ryssland till Kina östra och
rre delen af detta område, mot en godtgörelse
9 mill. rubel, så att det ryska området I. nu
ör endast 11,288 kvkm., med omkr. 70,000
: — 3. (Kuldsja) Kinesiskt gränsområde mot
ka Turkestan, utgör en del af kinesiska prov.
gkiang. 70,000 kvkm. 70,000 inv., turkmenska
ider (tarantsjer), kirgiser, kalmucker, kineser,
ngoler och mandschuer. I hela I.-området odlas
nnmål, ris, bomull, opium och frukter. J. F. N.

Iliäden, grekiskt epos. Se Homeros.

Iliamma peak [iliä'mmə pi'k]. Se Cook's
nd 2.

Ilian. Se Ægidius den helige.

Ilian, Sankt, socken i Västmanlands län, delad
Tuhundra härad, 1,087 inv. (1908), och Norrbo
ad, 264 inv. 2,652 har. 1,351 inv. Annex till
steräs stad, Västerås stift, Domprosteriet.

Iliansmässa. Se Ægidius den helige.

Ilia's, grekiskt epos. Se Homeros.

Ilbe'rris, senare kalladt Elvira, i forntiden
stad i spanska prov. Bætica, vid det nuv. Atarfe,
om Granada. Där hölls omkr. 313 (ej 305 l.
3) en synod, besökt af biskopar och presbyterer,
eträdesvis från södra Spanien, och med ändamål
åstadkomma en hela det kristliga lifvet regle-
ade kyrklig lagkodex.

Ilicineæ, *bot.* Se Aquifoliaceæ.

Iliensborg. Se Ægidius den helige.

Ilija från Murom (ry. Ilija Muromets), urspr. bondson från Murom (stad vid Oká), är hjälten i en stor grupp af sydryska episka folkvisor. O. Miller har (på ryska) skrifvit om Ilija från Murom och den kievska hjältekretsen (1870). Ll.

Ilijät. Se Ilat.

Ilini'za, vulkan med två toppar på västra kedjan af Anderna i sydamerikanska republiken Ecuador, s. om Quito. 5,305 m. och 5,162 m. Sänkan mellan topparna är 4,800 m. hög. Snögränsen ligger på 4,653 m. höjd. (J. F. N.)

I'lion (grek. *Ἴλιος* l. *Ἴλιον*, lat. *Ilium*), forngrekisk stad inom landskapet Troas i Mindre Asien, nära Hellespontens (nu Dardanellsundets) mynning mot det Egeiska l. Traciska hafvet och belägen på en från slätten uppstigande kulle (fig. 1), hvars nuv. turkiska namn är *Hisärlik* (''borgplatsen'') med anledning af de där befintliga ruinerna. Enligt den hos forntidens greker gängse sägnen var I. uppbyggdt på samma plats, som en gång intagits af det mångbesjungna Troja, hvilket i de homeriska sångerna äfven heter Ilios och Ilion (se Troja). De af H. Schliemann (från 1871) och sedermera af Dörpfeld på Hisärlik företagna gräfningarna ha bragt i dagen, om också icke, såsom Schliemann och Dörpfeld ansett för visst, ruinerna af det homeriska Troja, i alla händelser betydliga fornlämningar af byggnader, husgeråd, vapen m. m., härrörande från vidt skilda förhistoriska tidsåldrar (se Grekisk fornkunskap, där äfven litteratur angifves. Fig. 2—6 visa prof på fornfynd från det näst understa ruinlagret). I 6:e årh. f. Kr. (enligt Strabon) bosatte sig på denna plats grekiska nybyggare och grundade, måhända med anslutning till någon där af ålder rotfäst troisk-frygisk religionskult, ett åt den ''iliska Athene'' (Athene Ilia's) helgadt tempel. Detta besöktes ett par hundra år senare af Alexander den store, hvilken, hänförd af ställets höga forntidsminnen, lofvade inbyggarna att förvandla deras boningsplats till en stor och väl befäst stad. Denna plan verkställdes dock först efter Alexanders död af Lysimachos, och den sålunda tillkomna staden, hvilken man i senare tider till skillnad från det homeriska Troja brukat kalla ''Ny-Ilion'' (*Ilium novum*), utvidgades och förskönades ytterligare af Julius Cæsar. A. M. A.

Fig. 1. Ilions ruinkulle.

Ilić [ilitj], Vojislav, serbisk skald, f. 1861, † 1894, son af författaren Jovan I., debuterade 1881 med lyriska dikter, som fingo stort erkännande för den utmärkta versifikationen. I. bröt med den gamla falska ''romantiken'' och med den chauvinistiska svulsten, förenade en sant nationell ton med klassisk bildning och modern världsuppfattning. Hans vemodiga reflexionslyrik med stämningsfulla landskapsbilder gjorde honom mycket populär och har haft stort inflytande på den yngre generationen. Hans förnämsta dikt *Ribar* (Fiskaren), ett fantastiskt lyriskt epos i dialogform om dualismen mellan världslek och hat samt den slutliga världsförsoningen, under påverkan af Goethes ''Faust'' och Lermontovs ''Demonen''. I åtskilliga dikter upptog I. med framgång klassiska versslag (hexameter m. m.). Hans dikter, *Pesme*, utkommo 1887, 1889 och 1907 samlad upplaga, utgifven af litteraturföreningen Srpska književna zadruga, med inledning och bibliografi af Jovan Skrlić. — Äfven I:s båda bröder, Milutin (d. 1892) och Dragutin (f. 1857), ha gjort sig kända som dramatiska och lyriska författare. A—d J.

Ilichpur [ilitʃpō'ə]. Se Ellichpur.

Ilion [i'liən], by i nordamerikanska staten New York, vid Mohawk river och Erie-kanalen. 5,138 inv. (1900). Remingtons stora fabrik för till-

Fig. 2. Stenyxa.

Fig. 3. Ansiktsurna (lerkärl).

Fig. 4. Kanna (lerkärl).

Fig. 5. Örhänge af guld.

Fig. 6. Nål af guld.

Fornfynd från den 2:a "staden" vid Ilion (hvilken blomstrade tusen år före Troja).

verkning af symaskiner, revolvrar och jordbruksredskap. J. F. N.

Ilipeolja. Se Illipeolja.

Ili'ssos, en obetydlig flod i grekiska landskapet Attika (se d. o.).

Ilithyia [ilitÿja]. Se Eileithyia.

Ilitu'rgi, i forntiden en af turduler bebodd stad i Hispania Bætica, vid floden Bætis (Guadalquivir), vid den nuv. staden Andujar. För sitt affall till kartagerna intogs staden af Scipio (210 f. Kr.) och förstördes, men den återuppbyggdes senare och fick då namnet *Forum Julium.*

Ilium, *I. novum.* Se Ilion.

Iljaminsk. Se Cook's sund 2.

Il-kān, Il-chān, turk., "stamäldste", benämning på höfdingen i hvarje turkisk nomadstam i Persien (jfr Ilat). Särskildt tillades denna äretitel som binamn furstarna utaf den af Hulaku (se d. o.) stiftade mongoliska dynasti, il-kānerna, som 1232—1335 härskade i Persien.

Ilkeston [i'lkstən], fabriksstad i engelska grefsk. Derby, vid Erewash, en biflod till Trent, 13 km. n. v. om Nottingham. 25,383 inv. (1901). Tillverkning af strumpvaror samt spetsar och nålar. Mineralkälla. I närheten finnas järn- och stenkolsgrufvor. J. F. N.

Ilkka, Jakob Bengtsson, bondeledare i Finland under klubbekriget, var gårdsegare i Kokkola by i södra Österbotten och känd som en af marsken Klas Flemings ifrigaste motståndare. I jan. 1595 fördes han fången till Åbo slott, men lyckades fly. När södra Österbottens bönder i slutet af 1596 tågade söderut, erhöll I. befälet öfver hufvuddelen af bondehären, hvilken längs tavastmon ryckte fram till Birkkala i nordöstra Satakunta. Där sammandrabbade I. med Klas Fleming och hans krigsstyrka 31 dec. 1596 vid Nokia gård. Mot aftonen uppmanade Fleming bönderna att utlämna I. och de öfrige anförarna, hvaremot de skulle befrias från det betungande borgläget. Bönderna antogo anbudet, men I. flydde till Österbotten, där han någon tid senare blef tillfångatagen och grymt afrättad af Flemings fogde Abraham Melchiorsson. I folktraditionen skildras I. såsom en oduglig och opålitlig man. M. G. S.

Ilkley [i'lkli], stad i engelska grefsk. York, West Riding, vid Wharfe. 7,455 inv. (1901). Flera kallvattenkuranstalter. I närheten Bolton Hall, som tillhör hertigen af Devonshire. J. F. N.

Ill., officiell amerikansk förkortning för Illinois.

Ill. 1. Biflod till Rhen (fr. h.) i Vorarlberg, upprinner i Silvretta-alperna vid Fermuntglaciären 2,176 m. ö. h. och genomflyter Montafon-dalen. 72 km. — 2. Biflod till Rhen (fr. v.) i Elsass, upprinner på Jura, s. v. om Basel, flyter i nordlig riktning, nästan parallellt med Rhen, hvarunder den mottager en mängd tillflöden från Vogeserna, såsom Thur, Lauch, Fecht, Giessen och Breusch, samt mynnar ut i Rhen 15 km. nedanför Strassburg. Längd 205 km., hvaraf 98 km. äro segelbara. För samfärdseln och industrien är I. den viktigaste floden i Elsass; vid densamma, ej vid Rhen, ligga landets största städer Mülhausen, Kolmar, Schlettstadt och Strassburg. Äfven är den utgångspunkt för två viktiga kanaler: Rhen—Rhône-kanalen och Rhen—Marne-kanalen, hvilka utmynna i närheten af Strassburg. 1 o. 2. (J. F. N.)

Illænus, *paleont.*, trilobitsläkte, med hufvud och stjärt starkt utvecklade. Hufvudet har bred panna, utan inskärningar, och stora halfmånformiga ögon; de lösa kinderna äro små. Bålen är 8—10-ledad. Släktet förekommer i Sverige hufvudsakligen i orthoceratitkalken och chasmopskalken äfvensom i Dalarnas leptænakalk; det finnes äfven i motsvarande bildningar i Estland, England, Frankrike, Nord-Amerika m. fl. st. Den allmännaste arten är *I. Dalmani* Volb., som dock länge gått under namnet *I. crassicauda* Wahl. och som förekommer i orthoceratitkalken. B. L—n.

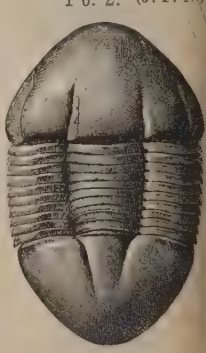

Illænus Katzeri, sedd från sidan.

Illas y Vidal, Juan [iljas i], katalansk författare, juris doktor och advokat, f. 1819 i Barcelona, d. 1876, var vid sidan af vidsträckt advokatverksamhet en flitig journalist med lätt penna och författade de romantiska dramerna *La marquesa de Alta Villa* (1838) och *Un bara* (1844) samt den historiska romanen *Enrique y Mercedes* (1840), som utmärkes

liflig dialog och stor formtalang. Dessutom ut- I. *Manuel de gramatica castellana* (1842), som nänt användts i skolorna, samt en ”memoria” 47) om frihandelns inflytande på spansk industri, del och jordbruk, som erhöll en nationalbelöning föranledde I:s utnämning till generalkommis- e vid London-utställningen 1851. Ad. H—n.

Illativus, *språkv.*, kasus i finska nominas deklina- . Se Kasus.

Illawarra [ilə*w*årə], stad i Nya Syd-Wales i stralien, s. om Sydney, med hvilket det är för- dt genom järnväg. 7,884 inv. (1901). Rika och sträckta lager af stenkol och järnmalm samt sten- tt och lerlager.

Ille [il], biflod (fr. h.) till Vilaine i franska dep. -et-Vilaine; utfaller vid Rennes. 45 km. Den km. långa Ille—Rance-kanalen förenar I. med nce och sålunda I. med Engelska kanalen. J. F. N.

Ille, Salomon, slottshöfding under konung ismund, var son af amiralen Måns Sonesson Ille. 00 omnämnes I. som befallningsman på Keks- m, då han äfven var öfverste för ett regemente ska knektar. Under inbördes striderna efter Johan :s död slöt han sig till konung Sigismunds parti. namnkunnighet vann han som ett af offren för tig Karls blodlystnad. Insatt som ståthållare på af Arvid Stålarm i början af 1599 från hertig rls folk eröfrade Kastelholms slott på Åland, för- rade han med framgång detta fäste under två t på hvarandra följande belägringar. En tredje kraftigare sådan, föranstaltad af hertigens iral Joachim Scheel, tvang honom dock att åt nden på nåd och onåd uppgifva slottet i juli s. å. fördes till Åbo, där han halshöggs på stor- get 6 sept., hvarefter man uppstack hans hufvud en påle, som uppsattes på ett framför slottet läget berg för att sålunda injaga skräck hos nungens folk, som då ännu innehade slottet. I. r gift med Anna Fincke, dotter af riksrådet staf Fincke. R. H.

Ille, Edvard Valentin Joseph Karl, sk målare, f. 1823 i München, d. 1900, var huf- dsakligen tecknare och akvarellist. Som tecknare rkade han i ”Fliegende blätter” sedan 1863; ssutom utgaf han cyklerna *De sju dödssynderna* h *De fyra temperamenten*. För Ludvig II målade n i akvarell och tempera *Lohengrin*, *Tannhäuser*, *rzival* samt 21 skildringar ur Niflungasagan m. I. uppträdde äfven som skald och dramatisk rfattare. C. R. N.*

Ille-et-Vilaine [il-e-vilän], ett efter floderna Ille h Vilaine uppkalladt franskt departement, bildadt den nordöstra delen af det forna landskapet Bre- gne. 6,992 kvkm. 611,805 inv. (1906), 87 inv. 1 kvkm. Landet är till större delen en granit- atå, genomdragen af höjdkedjor, hvilka i västra len nå en höjd af 255 m. En stor del upptages skogsmark, hedar och mossar; jorden är föga rdig, men odlas med största omsorg. Klimatet är ycket fuktigt; en klar himmel är sällsynt. Jord- uk och boskapskötsel äro hufvudnäringar. Bi- ötsel förekommer allmänt och lämnar större afkast- ng af honung och vax än i något annat departe- ent. Ur mineralriket erhåller man järn-, bly- och nkmalmer samt skiffer och hafssalt. Viktigaste in- ustrigrenen är linnefabrikationen. Departementet r indeladt i 6 arrondissemang, Fougères, Montfort, Redon, Rennes, S:t Malo och Vitré. Hufvudstad är Rennes. (J. F. N.)

Ille fa'ciet, lat., ”han skall göra't”, uttryck, som konung Karl IX lär ha fällt om sin äldste son, den unge Gustaf Adolf.

Illegal (fr. *illégal*), olaglig, lagstridig. Motsats Legal. — Illegalitēt, lagstridighet.

Illegitim (af lat. nekande *in* och *legi'timus*, laglig), olaglig, orättmätig; oäkta (om ej i äktenskap födda barn). Motsats Legitim. — Subst. Illegitimitēt.

Illegitim pollination, *bot.* Se Heterostyli.

Illenau, stort hospital i badenska kretsen Baden, ö. om Achern, vid Schwarzwalds fot, vid Illenbach, grundlagdt 1842 af Chr. Fr. Roller.

Iller, biflod till Donau (fr. h.) i sydvästra Bajern, upprinner på Algau-alperna, bildar längre ned gräns mellan Bajern och Württemberg samt faller ut i Donau ofvanför Ulm. 466 m. ö. h. Längd 165 km. Vid I:s inflöde blir Donau segelbar. (J. F. N.)

Illern, Hillern, *Foetorius putorius*, *zool.*, hör till illersläktet, familjen vessledjur och ordningen rofdjur bland däggdjuren. Ryggen, kroppens sidor och buken ha en gulhvitaktig eller ljust grågulaktig bottenfäll, som lyser mer eller mindre fram mellan de svart- aktiga stickelhåren; hakan, läpparna och öronspetsarna äro hvita. Yngre exem- plar äro mörkare till färgen. Kroppslängden stiger till 54 cm. och svanslängden till 17,5 cm. Halsen är framtill nästan lika tjock som bakhufvudet. Kroppen tilltager bakåt märkbart i tjocklek; extremiteterna äro korta, tårna vid roten förenade med simhud, framfötternas klor betydligt större än bakfötternas. Svansen saknar längre hårpensel i spetsen, och fällen är yfvig. Illern förekommer i södra och mellersta Sverige, ingalunda sällsynt i Skåne, men sparsammare längre norr ut; i Norge har den lefvat under stenåldern, men förekommer numera ej därstädes. För öfrigt finnes den i hela Europa, utom i dess nordligaste delar, samt i Sibirien. Den har sitt tillhåll i hål i jordvallar, dikes- och torfgrafkanter, under stenar och trädrötter, i stenrösen o. s. v., ofta i grannskapet af vatten samt både i skogstrakter och på slättlandet. Den klättrar dåligt, men kan simma och dyka bra, är mycket rofgirig, besöker ej sällan nattetid hönsgårdar och dufslag samt lefver af smärre däggdjur, fåglar, ödlor, grodor och fiskar. Enligt hvad det upgifvits, lär illern samla vinterförråd af lefvande grodor, hvilkas lår han knäcker, för att djuren icke må hoppa bort. Fångad som unge, lär han lätt blifva tam. Parningen, som sker under skrik och slagsmål, försiggår i slutet af febr., och honan föder i slutet af april 4—6 blinda ungar. Förföljd, gifver illern en mycket skarp lukt från sig. Hans skinn lämnar ett värderikt pälsverk. C. R. S. (L—e.)

Illersläktet, *Foetorius*, *zool.*, hör till fam. vessledjur (*Mustelidæ*) och ordn. rofdjur (*Feræ*) inom däggdjurens klass. Dithörande arter ha kroppen något mindre smärt och långsträckt än hos de egentliga vesslorna. Fällen har gröfre stickelhår; de undre kroppsdelarnas färg är lika mörk eller

mörkare än de öfres och icke underkastad någon förändring efter årstiden. Dit räknas sex arter från Europa, Asien och Nord-Amerika. I allmänhet äro dessa djur något undersätsigare än vesslorna, särdeles rofgiriga, viga, snabba och lifliga samt mera vatten- än landdjur. Jfr Illern. C. R. S.*

Illiberāl (lat. *illiberālis*), frihetsfientlig, trångbröstad, småaktig, snål. Motsats Liberal. — Subst. Illiberalitēt.

Illiberris, Illiberri (kelt., "ny stad"). Se Elne.

Illi'cium L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Magnoliaceæ* med 7 arter. Arterna äro ständigt gröna träd med glatta blad; frukten är sammansatt af enfröiga baljkapslar. Den mogna frukten af *Illicium verum* Hook. (*I. anisatum* L.) i Syd-Kina utgör drogen och kryddan stjärnanis, hvaraf anisett beredes. Mycket liknande, men giftiga frukter, sikkimi, har *I. religiosum* Sieb. et Zucc., som i Japan odlas omkring templen och hvars bark användes till rökelse. *I. floridanum* Ellis i södra atlantiska Nord-Amerika, giftlager, har giftiga blad. Se vidare Stjärnanis. G. L—m.

Illiger, Johann Karl Wilhelm, tysk zoolog, f. 1775, d. 1815 som professor och direktör vid zoologiska museum i Berlin. Skrifter: *Verzeichniss der käfer Preussens* (1798), Oliviers "Entomologie" (med tillägg; 12 bd, 1800), *Magazin für insektenkunde* (1802—07), *Prodromus systematis mammalium et avium* (1811) m. fl.

Illimani [iljima'ni], berg på Andernas östra kedja i sydamerikanska republiken Bolivia under 16° 33′ s. br., 41 km. s. ö. om La Paz, med tre af evig snö täckta toppar: Condor blanc (6,405 m.), Pic Paris och Atchoccpaya. J. F. N.

Illimitērad (af lat. nekande *in* och *limitāre*, begränsa), obegränsad, oinskränkt.

Illinois [ilinä'(ś)]. 1. Flod i Nord-Amerikas förenta stater, hufvudflod i den efter densamma uppkallade staten, uppstår 72 km. s. v. om Chicago genom föreningen af Kankakee från Indiana och Des Plaines från Wisconsin samt mynnar ut i Mississippi 45 km. ofvanför S:t Louis efter ett lopp af omkr. 410 km. Den är djup och bred, har ringa fall och vidgar sig här och där till sjöar, bl. a. Peoria-sjön. I sitt nedre lopp är I. kanaliserad till 2,6 m. djup och segelbar till Lasalle, hvarifrån Illinois—Michigan-kanalen, som börjar något längre ned, vid Peru, leder till Chicago. Kanalen, som har en längd af 154 km., gräfdes på 1840-talet, men utvidgades 1866—70. — 2. En af Nord-Amerikas förenta stater, gränsar i n. till Wisconsin, i ö. till sjön Michigan och Indiana, i s. till Kentucki och i v. till Missouri och Iowa. 146,756 kvkm. (= Götaland, Närke, Värmland och Dalarna). Mississippi bildar hela västra gränsen och förenar sig vid statens sydspets med Ohio, hvilken skiljer I. från Kentucki. Den viktigaste bifloden till den förstnämnda är Illinois, som flyter midt igenom staten, och Ohio upptager Wabash, som bildar en del af den östra gränsen. I. är ett nästan fullkomligt slättland; endast i n. v. (i blydistriktet) förekomma några kullar, och i s., vid Mississippi och Illinois afbrytes enformigheten af s. k. bluffs (se d. o.). Största delen af landet består af prärier, med utomordentligt bördig jord, där plogen på hundratals kilometer ej träffar en enda sten. På många ställen är myllan så tunn, att skogsväxt är omöjlig; särskildt är detfallet i den 134 km. långa och 7 km. breda s. American bottom mellan Mississippi och bluffs, pandra ställen når den fruktbara svarta jorden edjup af 8 m. En stor del af prärierna är ännupplåten till gräsväxt. Staten har dock ganskmycket skog, bestående af ek, valnöt, hickory, askalm och sockerlönn, ehuru många trakter äro fulkomligt skoglösa. Klimatet är icke angenämt, om äicke osundt. Somrarna äro ovanligt heta, vintrarnganska kalla. Vegetationen börjar i april, och förstfrosten inträder i september. Svåra vinterstormarblizzards (se d. o.), äro vanliga, liksom under våretornados. I floddalarna härja febrar. Befolkningensom 1800 utgjorde 2,458 pers., 1850 851,470 oc1900 4,821,550, beräknades 1906 till 5,418,67eller 37 på 1 kvkm. Med hänsyn till folkmängdenstorlek intager I. tredje och med afseende på folkmängdstäthet tionde rummet bland unionens staterI 1900 voro 85,078 negrer och mulatter, 1,58asiater och blott 16 indianer. I utlandet vor966,747 födda, hvaraf 332,169 i Tyskland oc99,147 i Sverige (med 200,032 afkomlingar i förstled). Öfver 25,000 inv. hade 1907 tio städer, shvilka Chicago är den största, med en beräknafolkmängd 1907 af 2,367,000 pers. Folkundervisningen är kostnadsfri och obligatorisk för barn frå7 till 14 år. Jämte folkskolor (med 25,740 lärar1907) funnos s. å. 6 offentliga och 5 privata normalskolor samt 25 colleges och universitet, bland hvilkmå nämnas Augustana coll. i Rock Island och statsuniversitetet i Urbana. — Hufvudnäringarna äjordbruk och boskapsskötsel. 1900 funnos 264,15farmer med en egovidd af 13,1 mill. har (däraf 1mill. har "improved" mark). De förnämsta sädesslagen äro majs (298,6 mill. bushels 1908), hvet(30 mill. bushels) och hafre (94,3 mill.). Jämförelsevis stor är produktionen af mjölk och mejerialster. I fråga om bergsbruk har I. ryckt upp blande främsta staterna i unionen. Dess södra del tillhNord-Amerikas stora centrala kolfält, och dess kolproduktion (1907 51 mill. ton) öfverträffas endaf Pennsylvanias. Blygrufvor finnas i nordvästra Ivid Galena, kalksten i mäktiga lager vid Chicagosaltkällor i s. ö. Samtliga tillgodogjorda bergverksprodukter (inberäknadt tackjärn för 52 mill. doll.hade 1907 ett värde af 145,7 mill. doll. Industrierhar i följd af tillgången på stenkol och de utmärktrafikförhållandena en framskjuten ställning, och Iintager härutinnan tredje platsen (efter New Yorkoch Pennsylvania) bland staterna. 1905 funnc14,921 industriella verk med 433,960 arbetare ocett produktionsvärde af 1,410 mill. doll.; störstvärdet lämna slakterier (317 mill.), järn- och stålverk (87), mek. verkstäder (80), bränerier ocbryggerier (78), tillverkning af järnvägsvagnar (56,mill. doll.) o. s. v. Handeln befordras genomMichigansjön och de stora floderna och kanalern(170 km.) samt genom ett järnvägsnät, som 190var 19,500 km., utom 4,500 km. elektriska banor.På Michigansjön går en stor flotta, transporterandmalm, spannmål och andra produkter mellan hamnarna. Den nuv. konstitutionen är af 1870. Deverkställande makten utöfvas af en på fyra år. valguvernör och öfriga statsämbetsmän. Den lagstiftande makten tillkommer en senat af 51 medlemmar, hvilka väljas för fyra år, och ett representant

ıs af 153 för två år valda medlemmar. Dömande yndigheten består af en högsta domstol (af sju edlemmar), distrikts-, krets- och grefskapsdomolar. Valrätt har hvarje man, som fyllt 21 år ch närmast före valet bott ett år i staten och 90 agar inom sitt county. Till kongressens repreıntanthus sänder staten f. n. 25 ledamöter. Staten ar ingen skuld. Den beskattade förmögenheten var 907 1,126,6 mill. doll., den verkliga beräknas vara gånger större. Staten är delad i 102 counties. ufvudstad är Springfield, men den viktigaste aden är Chicago. — Det område, som nu innettar I., afträddes 1763 af Frankrike till England ch lades till kolonien Virgina. 1787 blef det ett refskap i nordvästra territoriet, var 1800—09 ett refskap i terr. Indiana, blef 1809 ett särildt territorium och upptogs 1818 som stat i nionen. J. F. N.

Illinois—Michigan-kanalen [ilinåi'ś mitʃigən]. Se Illinois 1.

Illinois-nötter [ilinåi(ś)], *bot.*, ett slags hickorynötter, bestående af fruktstenarna af *Carya* (l. *Hicoria*) *pecan*. G. L—m.

Illipe Kön. (*Bassia* L.), *bot.*, växtsläkte af fam. *Sapotaceæ* med omkr. 30 arter i södra Asien, som ro träd med läderartade blad. De torkade blomorna, mahwa, af *I. latifolia*, moa-trädet, a söt smak och angenäm arom och säljas i de ndiska basarerna. Guttaperka erhålles af *I. pallida* å Sumatra. Af fröna af flera arter pressas olja, om användes som matolja, brännolja och i tvålabrikationen. Ett hållbart vegetabiliskt smör rhålles ur fröna af *I. butyracea*. *I. Malabrorum* ar ätliga frukter, och dess hårda ved har teknisk nvändning. G. L—m.

Illipeolja (Ilipeolja), ett gulaktigt, smörliknande, vid 27°—30° C. smältande fett, som erhålles genom utpressning ur fröna af åtskilliga arter af släktet Illipe (se d. o.). S. J—n.

I'llis, quōrum meruēre labōres, lat., ”åt dem, om genom sitt arbete gjort sig däraf förtjänte”. Uttrycket, som förekommer i Propertius' ”Elegiæ” IV, 4, 21), är i Sverige mest kändt som inskrift på en kunglig medalj, hvilken präglades första gången 1785. Sedan dess har den af alla svenska konungar utdelats åt förtjänta in- och utländska personer. Medaljen, som på åtsidan har konungens bröstbild och på frånsidan ofvanstående inskrift, förekommer i femte, åttonde, tolfte och adertonde storlekarna. Den bäres å bröstet i högblått band med gula kanter.

Illitterāt (lat. *illiterātus*), icke vetenskapligt bildad. Motsats Litterat. — Om illitterat rådman se Rådman.

Illo, Christian von. Se Ilow.

Illojāl (af fr. *loyal*, laglydig, af *loi*, lag), lagkränkande, ohederlig, falsk; uppstudsig mot bestående ordningen. — Subst. Illojalitēt. — Jfr Lojal.

Illora [iljåra], stad i spanska prov. Granada, på södra sluttningen af Sierra de Parapanda och vid Charcón, biflod till Genil. 9,496 inv. (1900). Ruiner af ett moriskt kastell. Svafvelkälla. J. F. N.

Illorin l. Ilorin [ilåri'n], hufvudstad i prov. I. i brittiska kolonien Nord-Nigeria, vid en biflod till Niger, 260 km. n. n. ö. om Lagos, dit järnväg 1908 byggdes färdig. Staden är omgifven af en 18 km. lång mur och har omkr. 50,000 inv., muhammedaner, mest tillhörande jorubafolket, men äfven nupe, fulbe, haúsa o. a. stammar. I. är en af de förnämsta handelsplatserna i det inre Afrika. Haúsakaravaner ditföra varor af flera slag icke blott från Central-Afrika, utan äfven från Medelhafskusten. Stadens industri omfattar vackra läderarbeten, flätade mattor, broderade arbeten, vapen, lergods m. m. (J. F. N.)

Illōtis ma'nibus, lat., ”med otvagna händer”, oförberedt.

Illudēra (lat. *illūdere*), gäckas med, håna, kringgå (en lag o. s. v.), göra betydelselös; ge illusion af något. Jfr Eludera.

Illuminäter (lat. *Illuminăti*, ”de upplyste”). Under detta namn förstods i äldsta kyrkan de döpte. Sedermera har det ofta tilldelats svärmare, mystiker och teosofer, hvilka berömt sig af en högre insikt i det gudomliga. Speciellt användes namnet på det mystisk-svärmiska parti, som 1575 framträdde i Spanien och mest är kändt som alombrados (se d. o.). Sedan detta genom inkvisitionens häftiga förföljelse till en tid försvunnit, dök det åter 1623 upp i Frankrike (Flandern och Picardie), tills det äfven där snart dukade under för förföljelsen. En liknande sekt framträdde åter 1722 i södra Frankrike, där den förband sin mystiska teori med frimurarnas former; den undertrycktes under franska revolutionen (1794). — Vanligast är emellertid namnet illuminater förbundet med en hemlig orden, som 1776 stiftades af juris professorn i Ingolstadt Adam Weishaupt. Han var en jesuitlärjunge, som gripits af 1700-talets religiösa ”upplysning” och sökte genom en orden sprida sina deistiska idéer och metoder öfver det katolska Tyskland. Hatande jesuitorden, lånade han dock från denna dess organisationsformer (ömsesidigt öfvervakande, spioneri, absolut lydnadsplikt etc.) i tro att därigenom vinna samma framgång; men i stället framkallade han misstämning och tvedräkt. Orden, som genom inträdet af den talangfulle organisatorn, friherre Adolf von Knigge, spreds äfven i det protestantiska Tyskland och i viss mån i andra länder, och som trädt i nära förbindelse med det bajerska frimureriet (med ett ceremoniel i den vanliga pompösa stilen), blef genom denna tvedräkt såväl som genom påstådda antimonarkiska sträfvanden snart illa känd, och 1785 utfärdade bajerska regeringen strängt förbud mot densamma, med afsättning och fängelse för ledarna. Weishaupt flydde till Gotha, där han 1830 dog. Knigge hade redan förut uträdt ur orden. Weishaupts orden var en tarflig blandning af frivol ”upplysning” och jesuitiska maximer och syftade ytterst till upphäfvande af all religion och statslig auktoritet. Jfr H. Schmid, ”Geschichte der katholischen kirche Deutschlands von der mitte des 18. jahrhunderts bis in die gegenwart” (1872—74). Hj. H—t.

Illuminäti, lat. Se Illuminater.

Illumination. Se Illuminera.

Illuminationskamin. Se Kamin.

Illuminātorer. Se Illuminera.

Illuminēra (lat. *illuminăre*), festligt upplysa (i allmänhet en stad, en öppen plats, en gata, ett hus o. s. v.); färglägga (en teckning). — Illumination l. Illuminēring, festlig belysning; färgläggning. Illuminering var under medel-

tiden och ända in på 1600-talet namn på den särskilda konstart, som hade till uppgift att utstyra prydligare handskrifter med färglagda initialer, randornament och texten belysande bilder (se fig.).

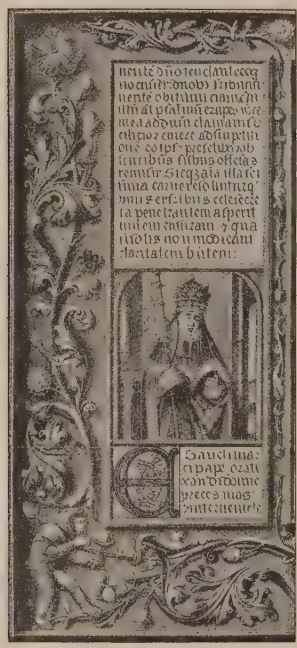

Del af illuminerad sida i en medeltidshandskrift, återgifven i förminskning och utan färgerna.

Ursprungligen torde ordet ha betecknat endast dagerpartiernas förhöjande med guld. — Utöfvarna af konsten kallades illuminatörer l. illumini'ster (fr. *enlumineurs*). Liksom bokafskrifningen och vid sidan af denna öfvades konsten tidigast i klostren, men blef senare (åtminstone från 1200-talets midt) ett borgerligt yrke, hvars idkare emellertid voro skilda från de egentlige målarna och i stället bildade en korporation med skrifvare och bokbindare (Flandern). Efter träsnideriets uppkomst sysselsatte sig illuministerna jämväl med att kolorera träsnitt (jfr Bref målare). Prof på ypperliga illuminerade manuskript finnas bl. a. utlagda i k. Bibliotekets visningssal; illuminerade träsnitt (efter A. Dürer, H. Burckmair, L. Cranach) finnas i Nationalmuseets gravyrsamling. Ur illuminerings-konsten har miniatyrmåleriet i modern mening liksom illustrationsväsendet utbildat sig. Jfr Illustrera och Miniatyr. Upk.*

Illuminering. Se Illuminera.

Illumini'ster. Se Illuminera.

Illusiōn (af lat. *illūdere*, gäcka, bedraga), falsk föreställning, gyckelbild, bländverk, synvilla, sinnesvilla. 1. *Filos.* Illusion är ej fullt detsamma som *inbillning*. Bägge begreppen ha det gemensamt, att de utgöra föreställningar om något, som ej i verkligheten har någon motsvarighet. Båda begreppen skilja sig från *misstaget* därigenom, att det senare är en förståndets irring, då detta orätt använder *sina* lagar, under det att inbillningen och illusionen äro fantasiens verk, då denna icke är tyglad af förståndets lagar. Slutligen skilja de sig bägge från den *medvetna fantasien* därigenom, att denna är fri, det vill säga, att människan här är medveten om, att hon fantiserar. — Från inbillningen skiljer sig illusionen i några punkter. I allmänhet torde man kunna påstå, att man vid ordet inbillning fäster en betydelse af större aktivitet och mer frihet från människans sida än vid ordet illusion. Detta beror möjligen därpå, att illusionen är något, som mera än inbillningen sammanhänger med människans själslif i det hela, särskildt med våra önskningar och begär. Så talar jag om ramlade illusioner, hvarvid min irring tänkes ha sin grund i hela mitt känslo- och viljelifs allmänna riktning, under det att jag kallar det en inbillning, hvars uppgifvande visar sig för mig i det hela som af mindre betydenhet.

2. *Psykiatr.*, en sinnesvilla, som innebär en falsk uppfattning af ett verkligt föremål, i motsats till *hallucinationen* (se d. o.), som är en rent subjektiv sinnesbild utan yttre motsvarighet. Illusioner förekomma såväl hos friska som sjuka. De uppstå lätt, när en starkare sinnesrörelse behärskar medvetandet och beröfvar iakttagelsen dess objektiva skärpa, hvarigenom yttre intryck omgestaltas till fantasiprodukter. Allt, som försvårar varseblifningen, såsom afstånd, dunkel m. m., främjar på ett yttre sätt illusionen. Vissa affekttillstånd, såsom väntan, rädsla m. fl., äro välkända inre orsaker till illusioner. Den, som med otålighet spanar efter en persons ankomst, tycker sig lätt i en alldeles obekant igenkänna den väntades drag; mörkrädslan förstorar och förändrar det minsta buller till hemska ljudförnimmelser och ger en buske vid vägkanten gestalt af en förfärlig uppenbarelse eller en lurande bandit. Hos sinnessjuka äro illusioner mycket vanliga symtom och egnade att hos de sjuke väcka eller vidmakthålla vissa falska föreställningar. Därvid är det i allmänhet en stark inre känslospänning (affekt) och en däraf betingad utåtriktad oro, som göra iakttagelsen osäker och låta yttre ljud och former omskapas på ett sätt, som motsvarar den inre stämningen. Den ångestfulle melankolikern tror sig höra, huru schavotten hoptimras, på hvilken han väntar sig skola aflifvas; den i sina misstankar lefvande förryckte tycker sig se hånlöjen hos hvarje människa, som han möter, eller inbillar sig höra förtal och smädliga yttranden i förbigående samtal. I tillstånd af förvirring (amentia) framkallas genom den på intellektuell svaghet (apperceptionsförlamning) beroende oförmågan att förstå och klart uppfatta yttre företeelser, ljud och former, en illusionär misstolkning af omgifvande personer och ting, hvilken i sin ordning ger upphof till en känsla af osäkerhet, tvifvel och beklämning, som för dylika tillstånd är karakteristisk och af psykiatriker brukar kallas rådvillhetsaffekt. I vissa former af sinnessjukdom, t. ex. förryckthet, utgöra illusionerna ett förstadium i utvecklingen af hallucinationer, och gränserna mellan dessa två företeelser äro därför obestämda och flytande.

I det ofvanstående har begreppet illusion tagits i en mera psykologisk mening. Erinras bör, att äfven

fysikaliska illusioner förekomma. Dit höra t. ex. hägringar och liknande företeelser, som bero på vissa optiska brytningsförhållanden. En mängd optiska illusioner af annat slag och beroende på andra orsaker har intresse som psykofysiskt rätt kuriösa företeelser.

3. *Estet.*, en fantasiskapelses öfvertygande sken af att vara verklighet. 1. A. B—n.* 2. G—s.

Illusioni'st (af Illusion), trollkonstnär.

Illusörisk (se Illusion), gäckande, bedräglig, inbillad, skenbar, fruktlös; som ger illusion (se d. o. 3).

Illu'ster (fr. *illustre*), lysande, berömd. Jfr Illustris.

Illustrated London news [i'lɛstrētɪd la'ndn njō's], en i London utgifven, mycket spridd engelsk veckotidning, som uppsattes 1842 af H. Ingram och var det första egentliga försöket att införa illustrerade tidningar i England. Tidningen är fortfarande i familjen Ingrams ego; nuv. utgifvare är Bruce Ingram. Redaktörer ha varit Bailey, Charles Mackay (1848—59), J. L. Latey (1859—90) och Cl. Shorter. Bland medarbetarna märkas Mark Lemon, G. A. Sala, James Payn, Clement Scott, L. F. Austin, Andrew Lang, Birket Foster, Millais, Herkomer och schackspecialisten Staunton. Från samma redaktionsbyrå utgå ''Penny illustrated paper'', ''Sketch'' och ''English illustrated magazine''.

Illustratiön (se Illustrera), belysande exempel, förklaring; bild (teckning, träsnitt, kopparstick, autotypi o. s. v.) till prydnad eller förklaring af en text.

Illustration [illystrasiā'], en fransk illustrerad veckotidning, som utges i Paris sedan 1843 och i sitt land häfdar en föregångs- och rangplats på området, i likhet med de nästan samtidiga ''Illustrated London news'' i England och ''Illustrirte zeitung'' i Tyskland. I., som uppsattes af V. Paulin, A. Joanne och E. Charton, redigerades 1860—86 af A. Marc och därefter af hans son Lucien Marc.

Illustrēra (af lat. *illustrāre*), upplysa, belysa; gifva glans åt; med guld förhöja en målnings dagrar; förse en handskrifven eller tryckt text med förklarande eller prydande bilder. — Bruket att på detta sätt förtydliga eller framhålla en skrifts innehåll är urgammalt, och illustrerade arbeten i här antydd mening kunna påvisas redan bland Egyptens graffynd. De äro där af olika fulländning, än utförda med penna som råa konturteckningar, än i lysande färger och guld samt med den omsorgsfullaste teckning. Från den grekisk-romerska världen omtalas likaledes (af Plinius o. a.) illustrerade handskrifter af naturhistoriskt eller biografiskt innehåll. Det äldsta bibehållna illustrerade verk torde vara en sannolikt från 300-talet härstammande handskrift i Vatikanen med stycken ur Vergilius. Att sedermera följa illustrationsväsendets utveckling fram till tiden för boktryckarkonstens uppfinning vore att angifva hufvuddragen af den gammalkristna, den romanska och den gotiska miniatyrmålningens (illumineringskonstens) utveckling. Illustrerade verk utfördes under dessa århundraden i stort antal, till en början hufvudsakligen i klostren, sedermera af särskilda världsliga konst- eller yrkesidkare, s. k. *illuminatorer* (se Illuminera). Texterna äro till en stor del af andligt innehåll, men äfven den historiska och vittra (episka dikter o. d.), den naturvetenskapliga och t. o. m. den juridiska litteraturen är rikligen företrädd. Bilderna sluta sig än nära till texten, än stå de till densamma i ett mycket löst sammanhang och äro hufvudsakligen att anse som prydnader. Sådant är fallet med de stora utsirade begynnelsebokstäfverna och de ornamentala randteckningarna. De med illustrationer prydda handskrifterna (se fig. å sp. 415) blefvo ganska dyrbara och utfördes som lyxartiklar endast för kyrkors och klosters eller rika och konstälskande furstars och herrars boksamlingar. Deras inverkan på den med dem samtida konsten och allmänna odlingen blef till följd af deras sällsynthet väl ej synnerligen kraftig. Detta hindrar icke, att de för eftervärlden blifvit en rikligt flödande och flitigt använd källa vid forskningen efter forna tiders lif och seder. Konsten har äfven efter medeltidens slut att uppvisa högst framstående verk (kejsar Maximilians bönbok af Dürer) och kan väl egentligen ej sägas ha dött ut ännu.

Ur medeltidens bokmåleri utvecklade sig det moderna illustrationsväsendet, hvilket i synnerhet genom föreningen af träsnitt och boktryck erhållit en storartad betydelse som folkuppfostringsmedel. Det äldsta kända daterade träsnittet bär årtalet 1423. Konsten torde dock vara åtskilliga årtionden äldre. Från 1400-talets förra hälft härstamma också de äldsta med träsnitt illustrerade böckerna, s. k. *xylografiska* l. *block-böcker*, där texten är skuren i trä likaväl som illustrationerna. Af en föga konstnärlig karaktär, med råa och otympliga, i kontur tecknade bilder, behandla dessa från Tyskland och Nederländerna härstammande, numera ganska sällsynta arbeten religiösa eller sedelärande ämnen: Johannes' uppenbarelse, Biblia pauperum (se d. o. med tillhörande faksimile-fig.), Ars moriendi (konsten att dö) m. m. För småtryck, flygblad, aflatsbref o. d. torde detta arbetssätt ha bibehållit sig äfven efter uppfinningen af boktryckarkonsten med rörliga typer (omkr. 1450). Denna senare nådde, hvad prydlighet och noggrannhet beträffar, snart nog en hög grad af fulländning, och genom samverkan af konstsinnade, fint bildade förläggare och framstående konstnärer höjde sig äfven illustrationsväsendet, till en del efter förebilden af det nyss skildrade bokmåleriet, redan före 1500-talets början till en konstnärlig höjd, på samma gång som det användes i allt större utsträckning. Hufvudorter för det illustrerade trycket voro i Tyskland Köln, Nürnberg, Ulm, Augsburg, Basel, Strassburg, Lybeck, i Italien Florens och Venezia, i Frankrike Paris och Lyon. Dess första blomstringstid infaller under senare delen af 1400-talet och 1500-talets förra hälft. Under 1400-talet förblir träsnittsillustrationen af öfvervägande linear hållning och afses alltjämt för att färgläggas för hand. Under 1500-talet arbeta illustrationstecknarna med kraftig skraffering och med syftning mot fri målerisk effekt. Inom facket arbetade bl. a. sådana konstnärer som tyskarna Albrecht Dürer, Hans Burckmair och Hans Holbein d. y. samt holländaren Lucas van Leyden, att icke nämna en mängd andra framstående illustratörer både i Tyskland, Frankrike och Italien. Illustrerade böcker af stort omfång utkommo i rikt antal samt behandlade öfver hufvud alla ämnen, som då kunde utgöra föremål för litteraturen. Hartmann Schedels krönikebok (1493) är försedd med mer än

Tryckt den 3/11 09 12 b. 14

2,000 bilder af M. Wolgemut och W. Pleydenwurff. Bland Dürers arbeten kunna nämnas ”Apocalypsis cum figuris” (1498), ”Stora passionen” och ”Lilla passionen” samt ”Jungfru Marias historia”. — Holbeins ”Dödsdans” (se fig. i art. Dödsdans) är ett världsberömdt verk, ”det finaste, som någonsin blifvit skuret i trä”, säger en auktoritet på de grafiska konsternas område (Wessely). Bland italienska arbeten har Francesco Colonnas konstroman, ”Hypnerotomachia Poliphili”, ett typografiskt mästerverk af Aldo Pio Manutio (Venezia, 1499), vunnit stor ryktbarhet. Af intresse för Sverige är den hos Gothan i Lybeck 1492 tryckta upplagan af Birgittas uppenbarelser med ett antal vackra illustrationer.

Brist på konstnärliga krafter, en tilltagande vårdslöshet i utförandet, en förändrad smakriktning samt kopparstickarkonstens snabba utveckling medförde efter hand den xylografiska konstens förfall och därmed stora förändringar inom illustreringskonsten. Träsnittet förde under 1600- och 1700-, ja långt in på 1800-talet i det hela ett tynande lif och frambragte, åtminstone på illustrationens område, endast mycket torftiga alster (Peringskiölds och Rudbecks arbeten i Sverige). Såsom illustrationsmedel nyttjades i stället kopparsticket. Enär de linjer, som på aftrycket synas svarta, äro fördjupade i plåten, medan de äro upphöjda å träsnittet, kräfver det förra ett helt annat trycksätt än träsnitt och boktryck. Det kan i regel ej tryckas på samma blad eller ens samma slags papper som texten. Det sluter sig till följd däraf ej så otvunget till denna som träsnittet, utan intager en självständigare, ofta dominerande ställning. Kopparsticket blir därigenom och genom det besvärliga arbetet vid själfva plåtens utförande vida dyrbarare än träsnittet samt lämpar sig, åtminstone där en konstnärlig behandling fordras, hufvudsakligen för praktverk. I sina enklare produkter är det af en föga tilltalande verkan. Under 1600-talet framträda de illustrerade bibelverken samt illustrerade historiska, biografiska och topografiska arbeten (Pufendorfs ”Karl X Gustafs historia”, Dahlberghs ”Suecia antiqua et hodierna”). Under 1700-talet utbildas synnerligen i Frankrike en skara skickliga och eleganta illustratörer af vittra arbeten (fabler, romaner, diktsamlingar o. d.). Efter litografiens upptäckt tages äfven denna någon tid i anspråk, ehuru med afseende å trycksätt behäftad med olägenheter liknande dem, som vidlåda kopparsticket.

En omskastning hade emellertid förberedts i England genom den framstående konstnären Thomas Bewick (1753—1828), som genomförde åtskilliga viktiga förändringar i träsnittets teknik och i en rad arbeten, ”Select fables” (1784), ”The general history of quadrupeds” samt ”History of british birds”, ånyo bragte den länge försummade konstarten till heders. Därigenom öppnades nya utsikter för illustrationens konst. Några år efter hans död togs träsnittet i den periodiska pressens tjänst, och därmed inleddes för detsamma en ny blomstringstid: 1832 utkom den engelska tidskriften ”Penny magazine”, året därefter följd af den franska ”Magazin pittoresque” och den tyska ”Pfennigmagazin”. ”Illustrated London news” utkom 1842, ”Illustrierte zeitung” och ”L'illustration” 1843, och efter förebilden af dessa har efter hand i alla civiliserade länder uppstått en mängd illustrerade tidskrifter och tidningar (i Sverige: ”Lördagsmagazinet” 1836, ”Illustrerad tidning” 1855, ”Familjjournalen” 1862, ”Ny illustrerad tidning” 1865, ”Förr och nu” 1869 m. fl.). — Ett viktigt hjälpmedel äro härvid de medelst gjutning eller numera vanligen på galvanisk väg tagna klichéerna (se d. o.), hvarigenom af samma träsnitt kan åstadkommas ett obegränsadt antal aftryck. De gamla illustrationsteknikerna ha under de senaste årtiondena blifvit så godt som fullständigt utträngda af de nya foto- och kemigrafiska metoderna, fototypi, autotypi, ljustryck o. s. v. Med dessa metoder ha illustrationerna vunnit en helt annan betydelse, än de någonsin förut kunnat få. Särskildt gäller detta illustrationer till dagskrönikan, i populära skildringar och vetenskapliga arbeten. Däremot har den konstnärliga illustrationskonsten ej i allo haft gagn af de nya teknikernas uppkomst. Dess användning har minskats, dess hälsosamma beroende af de enkla tekniska resurserna har upphört. Upk. (A. L. R.)

Illustrerad militärrevy, en sedan maj 1898 under redaktion af kapten G. Hedengren i Stockholm på P. Palmquists, sedan 1901 på P. A. Norstedts förlag med 12 häften om året utkommande tidskrift, i hvilken militära frågor af allmänt intresse behandlas, belysta af goda fotografiska afbildningar. C. O. N.

Illustrerad tidning, veckoskrift, som utgafs i Stockholm jan. 1855—dec. 1867. Hvarje nummer utgjordes af 4—8 trespaltiga sidor i folio, illustrerade med afbildningar i stentryck och träsnitt. Tidningen hade till redaktörer O. V. Ålund (1855—56), A. Blanche (1857—63), J. G. Carlén (1864—66) och K. H. Rydberg (1867). Dess innehåll utgjordes af litterära uppsatser, politiska revyer, modeöfversikter, musik m. m. Sin glansperiod hade den under A. Blanches redaktörstid, och åtskilliga af dennes Stockholmsskisser lästes först i denna tidning. Bland medarbetarna i ord och bild märkas Edvard Bergh, Edvard Bäckström, Emilie Flygare-Carlén, Höckert, Markus Larsson, Sehlstedt, ”Lea” och ”Talis Qualis”. Den öfverflyglades af den yngre medtäflaren Ny illustrerad tidning (1865 ff.). R. G.*

Illustreret familj-journal. Se Allers familjjournal.

Illustreret tidende, dansk illustrerad veckotidning, började utgifvas i okt. 1859 i Köpenhamn, närmast med ”Illustrirte zeitung” som förebild. Dess väsentligaste innehåll var lefnadsteckningar af nutida personligheter i in- och utlandet samt illustrerade öfversikter af veckans tilldragelser. 1859—70 redigerades den af O. Delbanco, 1880—84 af P. Hansen, 1884—92 af M. Galschiöt och 1893—99 af E. Christiansen. Nuv. redaktör är V. Thulstrup. Den vann tidigt stor spridning, särskildt i den burgna medelklassen, men har på senare tiden delvis ändrat prägel, i det hufvudsaklig vikt lägges på illustrationsmaterialet. E. Ebg.

Illustrirte zeitung [-strirte tsa'jtoŋ], ty. (”illustrerad tidning”), tysk veckoskrift, den äldsta af de tyska illustrerade tidningarna, utkommer sedan 1843 i Leipzig, där den (efter mönstret af ”Illustrated London news”) uppsattes af J. J. Weber (d. 1880). Redaktör var 1866—1907 Franz Metsch (d. 1908), efter hvars tillbakaträdande Karl

Wilke öfvertog ledningen. Tidningen har varit af stor betydelse för xylografiens utveckling i Tyskland.

Illu'stris, lat., lysande, berömd; heders-, t. ex. *rector illustris* (vid ett universitet), *præses illustris* (vid ett möte) o. s. v.

Illustri'ssimus (superlativ af lat. *illustris*), mest lysande, i högsta grad berömd; ”durchlauchtigst”.

Illy'ricum, latinskt namn på landet vid Adriatiska hafvets nordöstra och östra kuster. Se Illyrien.

Illyrien (Illy'ricum). Detta geografisk-etnografiska namn har under olika tider haft olika betydelse. Först betecknades därmed det af en mängd illyriska folk bebodda området mellan floderna Arsia (nu Arsa i östra delen af halfön Istria) i v., Drinus (nu Drina), Boebiska bergen och den från Scardus (nu Schar-Dag) i s. löpande bergåsen (Turjanska Planina och Grammos, mellan Albanien och Macedonien) i ö., Pannonien i n., Epirus i s. och Adriatiska hafvet i s. v. och v. Det omfattade sålunda större delen af nuvarande Kroatien och Bosnien, Dalmatien, Hercegovina, Montenegro och norra hälften af Albanien. Men man gaf det stundom en ännu vidsträcktare omfattning, i det man dit räknade äfven Pannonien och Noricum i norr. — I 4:e årh. f. Kr. kämpade illyrerna med Filip och Alexander af Macedonien. Romarnas båda ”illyriska” krig, det första mot drottning Teuta 229—228, det andra mot Demetrios från Faros 219, gällde södra Illyrien (Albanien norr om Epirus). Omkr. 50 år senare härskade konung Gentius öfver ett illyriskt rike med hufvudstad i Scodra (nu Skutari). Hans förbund med konung Perseus af Macedonien i dennes krig mot romarna 171—168 f. Kr. medförde äfven hans fall och upplösning af hans rike. Där grundades sedermera den första romerska provinsen Illyricum, som efter hand alltmera utvidgades och slutligen under Augustus fick den utsträckning den sedermera bibehöll, från Arsia till Drilon (Drin). Dess norra del från Arsia till Titius kallades Liburnia, dess södra Dalmatia, efter en där mellan floderna Titius och Naro (Narenta) boende folkstam, dalmaterna. Namnet Dalmatien nyttjades dock äfven om hela provinsen och undanträngde småningom namnet Illyricum. Salona (Spalato) var provinsens hufvudstad. Hvad som låg söder om Drilon hade däremot redan 148 f. Kr. blifvit införlifvadt med provinsen Macedonien. Vid den af kejsar Diocletianus företagna nya indelningen af det romerska riket blef Balkanhalfön med Illyrien ett af de fyra stora förvaltningsområdena med egen öfverståthållare (*præfectus prætorio*) och erhöll namnet Illyricum. Efter rikets delning mellan Theodosius I:s båda söner (395) förenades diecesen ”Illyricum occidentale” (Väst-Illyrien), omfattande den forna provinsen Illyricum eller Dalmatia jämte Pannonien och Noricum, med det Västromerska riket. Vid dettas fall (476) tillföll I. Bysantinska kejsardömet. Under 500-talet invandrade uti I. slaver, hvilka inom kort gjorde sig självständiga och bildade de båda konungarikena *Dalmatien* och *Kroatien*. Den återstående delen af I. sönderföll under medeltiden i *Raskiernas rike*, hvilket sedermera delades i *Serbien* och *Bosnien*, samt *Kärnten*, *Krain*, *Görz* och *Gradiska*. Venezianer och turkar fattade under senare delen af 1400-talet fast fot i det gamla I., och från denna tid begagnades ordet I. nästan uteslutande för att beteckna de turkiska eller venezianska besittningarna: *Turkiska I.* och *Venezianska I.* Genom freden i Campo Formio (1797) erhöll Österrike Venezianska I., hvilket därefter benämndes Dalmatien. Napoleon I återupplifvade namnet I., i det han utaf de af Österrike 1809 afträdda länderna Krain, Kroatien v. om Save, en del af Kärnten och kustlandet vid Adriatiska hafvet bildade Illyriska provinserna, hvilka ställdes under hans särskilda förvaltning. Då Tyrolen 1810 styckades, lades en del däraf till Illyriska provinserna, hvilkas organisation i finansiellt och militäriskt afseende fastställdes genom ett kejserligt dekret 1811. Genom Wien-kongressens beslut 1815 erhöll Österrike dessa provinser under namn af konungariket Illyrien. Enligt den nya riksindelningen 1849 sönderföll detta i kronländerna *Kärnten*, *Krain*, *Görz* med *Gradiska* och *Istrien*. — Litt.: Zippel, ”Die römische herrschaft in I. bis auf Augustus” (1877), Du Cange, ”Illyricum vetus et novum” (1746), Farlati och Coleti, ”Illyricum sacrum” (8 bd, 1751—1819). S. F. H.*

Illyriska folk kallades af de gamle de folk, som bebodde det forna Illyricum. Ovisst är, om äfven invånarna i Pannonien och Noricum böra räknas till dem. Enligt Strabon hörde till de illyriska folken äfven dardanerna kring floden Margus' (Moravas) öfre lopp, och veneternas och messapiernas inskrifter i nordöstra och sydöstra Italien visa sannolikt illyriska dialekter. Illyrerna voro delade i en mängd små, ursprungligen af hvarandra oberoende fylken. De förnämsta af dessa voro i landet norr om Drilon: liburnerna, dalmaterna, vardéerna, pleréerna, antariaterna och de redan nämnde dardanerna; söder om Drilon: taulanterna, partinerna och dassareterna. De voro dels krigiska bergsfolk, dels fruktade sjöröfvare, men kufvades af romarna, och genom romerskt inflytande vann civilisationen småningom insteg. I 4:e och 3:e årh. f. Kr. blefvo de nordligare illyrerna uppblandade med invandrade galliska folk, bland hvilka skordiskerna voro de mäktigaste. — Illyriska språket är sannolikt en självständig gren af den indoeuropeiska språkstammen och anses i starkt uppblandadt skick fortlefva i albanesiskan (se Albaneser). Af den gamla illyriskan i själfva Illyrien äro f. ö. blott namn och enstaka ord bevarade. S. F. H. (G. W—k.)

Illyriska halfön. Se Balkanhalfön.

Illyriska provinserna. Se Illyrien.

Illyriska rörelsen. Se Illyrism.

Illyriska språk. 1. Fornillyriska språket. Se Illyriska folk och Italiens fornspråk. — 2. Ett slaviskt språk. Om detta och dess litteratur se Serbiska och kroatiska språket och litteraturen.

Illyri'sm kallas det politisk-litterära självständighetssträfvande, som under förra hälften af 1800-talet afsåg sydslavernas nationella pånyttfödelse och sammanslutning. Namnet upptogs efter det genom Napoleons framträngande till Adriatiska hafvet åter på modet komna ”Illyrien” som beteckning för de af slovener, kroater och serber bebodda provinserna vid Adriatiska hafvet, och Frans Josef antog titeln ”konung af Illyrien”. I Kroatien blomstrade den illyriska rörelsen 1830—48 som ett försök att förena alla sydslaver till en kulturell och politisk enhet. Detta ”Stor-Illyrien”, som omfattade äfven Dalma-

tien och Bulgarien, skulle bilda en del af de fyra slaviska hufvudstammarna (jämte ryssar, polacker och tjecher). Rörelsens ledare, L. Gaj (se d. o.), trodde på sydslavernas härstamning från de forne illyrerna och härledde ordet af det slaviska *ilo* (lera). Sammanhållningen mellan kroater och serber blef dock kortvarig, och termen "illyrisk", som på 1840-talet officiellt förbjöds genom magyariskt inflytande, försvann af sig själf efter 1848. A—d J.

Ilm. 1. Flod i Thüringen, upprinner i Sachsen-Weimar på Thüringerwalds norra sluttning, mellan Finsterberg och Schneekopf, samt faller ut i Saale (fr. v.) vid Grossheringen, invid preussiska gränsen. 120 km. — 2. Stad i Schwarzburg-Rudolstadt. Se Stadtilm. (J. F. N.)

Ilmajoki. 1. Namn på mellersta loppet af Kyrö älf i Finland. — 2. Se Ilmola.

Il Mantovãno. Se Ghisi, G.

Ilman tytti, *finsk myt.* Se Ilmatar.

Ilmari, *finsk myt.* Se Ilmarinen.

Ilmarinen l. Ilmari, *finsk myt.*, en af de tre hufvudpersonerna i Kalevala, Väinämöinens kamrat och närmaste medhjälpare i alla svårare värf. Han skildras i sångerna som en framför andra kunnig smed, som föddes med en kopparhammare och en liten tång i sin hand: han har t. o. m. "himlens lock tillhopa hamrat, så ej spår af hammarn synes eller märken af hans tänger", han har äfven smidt undertinget *sampo* (se d. o.). Han är den lycklige friaren till Pohjolas sköna jungfru. Till lynnet är han fredlig, allvarlig, bottenärlig och trogen, tillika något enfaldig och lätt ledd. — Ursprungligen har dock I. varit något helt annat: luftens gud, en i luften boende ande. Denna betydelse förekommer ännu såväl i finska folksånger som i Mikael Agricolas förteckning på de finska hedniska gudomligheterna. Ordet *Ilmari* är ett af de allra äldsta finsk-ugriska gudanamnen; därmed identiskt är det votjakiska *inmar* "gud", som är afledt med samma ändelse som det finska Ilmari af *ilma*, "luft"; men äfven ord motsvarande stamordet *ilma* förekomma i några finsk-ugriska språk i mytologisk betydelse (i syrjänskan *jen*, i ostjakiskan *iləm* "gud"). De lapska formerna *Ilmaris* och det något tvifvelaktiga *Ilmaratsche* (i Fjellners oäkta lapska sånger) äro lån från finskan. E. N. S.

Ilmarsch, *krigsv.*, kallas hvarje truppförflyttning medelst marsch, vid hvilken den vanliga längden för dagsmarschen (icke mera än 30 km.) öfverskrides, eller rastedagarna bortfalla. Ilmarscher trötta trupperna i högsta grad och böra därför icke användas vid andra tillfällen, än då högsta nöd kräfver dem. Se vidare Marsch. C. O. N.

Ilmatar, *astron.*, en af småplaneterna.

Ilmatar ("Luftdotter"), *finsk myt.*, "den äldsta bland kvinnorna", förekommer (jämte *ilman tytti*, "luftens dotter") i de finska trollsångerna om eldens ursprung. Måhända är detta blott en beteckning för jungfru Maria, som också nämnes i samma sånger och hvilken man äfven föreställde sig som boende i luften. — I den tryckta Kalevala deltager I. i världens skapelse; detta stämmer dock icke öfverens med de ursprungliga folksångernas berättelse, enligt hvilken det är Väinämöinen, som utför skapelseverket. E. N. S.

Ilmen, insjö i ryska guv. Novgorod, s. om staden Novgorod. Den har en areal af 918,5 kvkm. och är 2—9 m. djup. Sjön mottager en mängd tillflöden, bl. a. från s. Lovat, från v. Sjelon och från ö. Msta, samt står genom Volchov i segelbar förbindelse med Ladoga. (J. F. N.)

Ilmenau. 1. Stad i Sachsen-Weimar, vid Ilm och norra foten af Thüringerwald. 11,222 inv. (1905). Storhertigligt slott, en högre fackskola för maskiningenjörer och elektrotekniker, verkmästare etc., en realskola, en fackskola för glasinstrumentmakare, betydande porslins- och glasfabriker samt mångsidig annan industri. Kallvattenkuranstalt (öfver 6,000 badgäster) och sanatorium för nervsjuka. Staden tillhörde 1343—1583 grefsk. Henneberg. — 2. (Elmenau) Flod i preussiska prov. Hannover, upprinner på Lüneburg-heden, blir segelbar vid Lüneburg och faller ut i Elbe ofvanom Harburg. Längd 105 km. J. F. N.

Ilmenit Kupffer, *miner.*, en benämning på titanjärn (se d. o.).

Ilmes, bönehusförsamling under Hiitola socken, Viborgs län, Finland.

Ilmola (fi. *Ilmajoki*). 1. Härad af Vasa län, Finland, omfattar 15 kommuner. Areal 6,653 kvkm. 101,057 inv. (1907). Häradet är det folkrikaste i landet. — 2. Domsaga under Vasa hofrätt, består af 5 tingslag. Areal 4,454 kvkm. 73,327 inv. (1907). — 3. Socken under ofvannämnda härad och domsaga. Areal 614,6 kvkm. Befolkningen, finsk, 11,322 pers. I. utgör ett konsistoriellt pastorat af 1:a kl., Åbo ärkestift, Vasa öfre prosteri. Inom socknen finnes Syd-Österbottens finska folkhögskola. O. I. (A. G. F.)

Ilmoni, Immanuel, finsk läkare, universitetslärare, f. 29 mars 1797 i Lojo socken, Nyland, d. 14 april 1856 i Helsingfors, blef student i Åbo 1814, filos. magister 1819, med. kandidat 1822, licentiat 1824 och adjunkt i anatomi och fysiologi i Helsingfors 1826 samt promoverades 1832 till med. doktor. Efter hemkomsten från en längre vetenskaplig resa innehade han på förordnande åtskilliga läkartjänster samt utnämndes 1834 till professor i teoretisk och praktisk medicin, sedan han för detta ämbete speciminerat med en afh. *De pathologica systematis nervorum gangliosi dignitate*. I sin medicinska och filosofiska åskådning anslöt sig I. nära till Israel Hwasser, med hvilken han från sin studietid ända till sin död var förenad med den innerligaste vänskap. Sina höga, idealistiska åsikter om läkaryrket uttalade han i sina såväl till innehåll som form utmärkta program och sitt tal vid med. doktorspromotionen 1847 äfvensom i broschyren *Om läkarens yrke och pligter* (s. å.). Bland hans öfriga litterära alster intages främsta rummet af *Bidrag till Nordens sjukdomshistoria* (3 bd, 1846—53), ett arbete af utmärkt vetenskapligt värde. Därjämte utgaf han några zoologiska afhandlingar, frukter af hans utländska resa, samt offentliggjorde i Finska läkarsällskapets Handlingar *Medicinskt kli-*

niska iakttagelser från universitetets klinik (1841—46, m. m. äfvensom i förening med L. H. Törnroth två häften *Analecta clinica iconibus illustrata* (1851—54). R. T—dt.

Il novellino [nåvellinå]. Se Cento novelle antiche.

Ilo är en modifikation af esperanto (se d. o.). I sammanhang med världsutställningen i Paris 1900 bildades en delegation för antagandet af ett internationellt hjälpspråk. Delegationen satte sig i förbindelse med omkr. 300 föreningar, sällskap och kongresser. En kommitté utsågs, som sammanträdde i Paris 1907 och sorgfälligt granskade samtliga äldre och yngre förslag till universalspråk. Man enades om, att esperanto borde tagas till underlag, men att dess väsentliga brister måste afhjälpas, i hufvudsaklig anslutning till ett reformförslag, som under pseudonymen Ido förelagts kommittén till granskning. Utförandet af reformarbetet anförtroddes åt ett arbetsutskott (prof. Couturat i Paris, prof. Jespersen i Köpenhamn, prof. Ostwald i Leipzig m. fl.). De viktigaste förändringarna voro, 1) att de med cirkumflex försedda konsonanttecknen aflägsnades, 2) att substantivens och adjektivens former förenklades, 3) att åtskilliga syntaktiska regler afskaffades, 4) att ordbildningen ordnades efter fasta principer, hvarvid nya ordstammar infördes. Det så reformerade språket (reform-esperanto) kallas numera vanligen *ilo* (af *internaciona linguo*). 1909 bildades l'uniono di l'amiki di la linguo internaciona (världsspråksvännernas union). Ur denna framgår dels en kommission, som leder arbetet öfver hela jorden, dels en akademi, som sörjer för språkets renhet och sunda utveckling. Bland tidskrifter må nämnas: "Progreso" (utg. i Paris), "Germana ilisto" (utg. i Dresden), "Esperantisten" (utg. i Stockholm). Lexikon och läroböcker utkomma efter hand i alla länder (i Sverige har utgifvits "Lärobok i linguo internaciona" etc., 1909, af P. Ahlberg). Som språkprof kan anföras ilos grundprincip: *La max bona linguo internaciona esas ta, qua esas la max facila por la max multa homi* ("det bästa internationella språket är det, som är det lättaste för de flesta människor"). E. A. Kock.

Ilocana (Iloko), ett i trakten af Manila på Filippinerna taladt malajiskt språk (se Tagaliska språk), öfver hvilket finnas grammatikor af Bergano (1729) och Lopez (1792) samt en ordbok af Carro (1849). H. A.*

Iloilo, hufvudstad i en provins med samma namn, belägen på sydöstra kusten af ön Panay bland Filippinerna. 19,054 inv. (1903). I kommersiellt hänseende intager det platsen näst efter Manila och utgör särskildt utskeppningsort för socker, tobak, ris m. m. från Visayas-öarna. Staden brändes af insurgenterna vid de amerikanska truppernas landstigning 11 febr. 1899.

Iloko. Se Ilocana.

Ilomants. 1. Härad af Kuopio län, Finland, omfattar 5 kommuner. Areal 7,472 kvkm. 41,066 inv. (1907). — 2. Domsaga under Viborgs hofrätt, består af 4 tingslag och har samma omfattning som häradet. — 3. Socken under ofvannämnda härad och domsaga. Landareal 4,136 kvkm. Befolkningen, finsk, 11,250 pers., af hvilka 7,388 bekänna den lutherska och 3,862 den grekisk-ortodoxa läran. Den lutherska församlingen bildar ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Nyslotts stift, Karelens nedre prosteri. Inom I. ligger Möhkö järnbruk med två masugnar samt för manufaktursmide 2 härdar och 2 spikhamrar. O. I. (A. G. F.)

Ilopango [iläpa'ngå], Apulo l. Cojutepeque, afloppslös djup sjö i centralamerikanska republiken Salvador, ö. om staden San Salvador, på 483 m. höjd, har en areal af omkr. 60 kvkm. Den har flera gånger växlat nivå till följd af underjordisk vulkanisk verksamhet. 1880 uppstod i sjön en 50 m. hög övulkan, som efter flerårig verksamhet nästan försvunnit. (J. F. N.)

Ilorin. Se Illorin.

Ilos (grek. Ἶλος, lat. *Ilus*), *grek. myt.*, son till Tros och Skamandros' dotter Kallirrhoë, fick af Frygiens konung som pris vid en täfling 50 ynglingar och 50 jungfrur samt, till följd af ett orakel, en brokig ko jämte uppdrag att bygga en stad på det ställe, där kon lade sig. På detta sätt blef I. grundläggare af det äldsta Ilion (Troja). Han bad därefter Zeus gifva honom något tecken af välbehag och fann följande dag den heliga Pallasbilden l. *Palladion* framför sitt tält. — I. skall ha fördrifvit Tantalos och hans son Pelops från Paflagonien. A. M. A.

Ilow (Illo), Christian von, friherre, österrikisk fältmarskalk, f. omkr. 1585, trädde tidigt i kejserlig krigstjänst, stred i trettioåriga kriget under Tilly och Wallenstein, blef 1631 öfverste-fältvaktmästare (generalmajor) och 1632 fältmarskalklöjtnant. Han var en af Wallensteins få förtrogna och upphofsmannen till öfverenskommelsen i Pilsen 12 jan. 1634, hvarigenom samtliga regementsöfverstar förbundo sig till trohet mot Wallenstein. I., hvilken anses ha haft stor andel i Wallensteins brytning med kejsaren, blef också en af de förste, hvilka i Eger 25 febr. s. å. tillsammans med Wallenstein föllo för mördarnas vapen.

Ilova'jskij, Dmitrij Ivanovitj, rysk historieforskare, f. 1832, promoverades till filos. doktor på en afh. om polska riksdagen i Grodno 1793 (1870). I sina undersökningar om Rysslands historiska uppkomst (1876) uppträdde I. som afgjord motståndare till den skandinavisk-varjagiska teorien. Äfven hans *Istorija Rossii* (4:e delen, *Smutnoje vremja*, Den stora oredans tid omkr. år 1600, utkom 1894) anses ha ett tvifvelaktigt värde. Hans smärre skrifter, *Melkija sotjinenija*, utgåfvos 1882. Hans historiska läroböcker för skolorna ha utgått i många uppl. A—d J.

Ilovlja, flod i ryska guv. Saratov, upprinner 15 km. från Volgas strand och flyter åt s. parallellt med Volga, v. om Volgahöjderna, till Don. 267 km. J. F. N.

I. L. P. (*Independent labour party*). Se Hardie, J. K., och Labour party.

Il'ipotar, *finsk myt.*, binamn åt Pohjolas värdinna, Louhi (se d. o.).

Il prête Genovese [djenåvēse], namn på italienske målaren B. Strozzi.

Il re d'oro [dårå], it., guldkonungen. Se Gustaf II Adolf, sp.. 668.

Il romano [råmänå], namn på italienske målaren V. Ainemolo (se d. o.).

Ilsbo, socken i Gäfleborgs län, Bergsjö och Forsa tingslag. 6,149 har. 531 inv. (1908). Annex till

Rogsta, Uppsala stift, Hälsinglands norra öfre kontrakt.

Ilse, *astron.*, en af småplaneterna.

Ilse, ett litet tillflöde (fr. h.) till Allers biflod Oker i preussiska prov. Sachsen, upprinner på Brocken i Harz och störtar sig i en mängd fall utför den natursköna Ilsedalen förbi Ilsenstein och Ilsenburg. (J. F. N.)

Il Semoleo. Se Franco, G. B., sp. 1077.

Ilsenburg, köping i preussiska reg.-omr. Magdeburg (Sachsen), vid Ilse och foten af Brocken. 3,868 inv. (1900). Järn- och konstgjuteri, maskinfabrikation, sanatorium och sommarvistelseort (5,400 sommargäster 1903). I närheten ligga grefvarna Stolberg-Wernigerodes slott, Ilsenburg, en fordom kejserlig borg, som 1003 kom till biskopen af Halberstadt, hvilken förvandlade den till ett benediktinkloster, samt Ilsenstein, en 175 m. hög granitklippa, på hvars spets står ett kolossalt järnkors, som grefve Anton von Stolberg-Wernigerode 1814 lät uppresa till minne af sina i befrielsekriget fallna vänner. (J. F. N.)

Ilsenstein [-stajn]. Se Ilsenburg.

Ils sont passés, ces jours de fête [il sã pasē sä ʃör də fät], fr., de festliga dagarna äro nu förbi.

Ilsted, Peter, dansk målare, f. 1861, studerade vid konstakademien i Köpenhamn 1878—83, är lärare där, målar fint och känsligt interiörer med figurer (*Vid pianot*, *Interiör*, båda i Konstmuseet i Köpenhamn). I. är äfven etsare och tafvelrestauratör. G—g N.

Ilstorp, socken i Malmöhus län, Färs härad. 1,058 har. 218 inv. (1908). I. bildar med Björka ett konsist. pastorat i Lunds stift, Färs kontrakt.

Iltelegram kallas ett sådant privat telegram, hvars afsändare åtnjuter företrädesrätt vid dess befordran och framlämnande därigenom, att före adressen inflickas ordet *iltelegram* vid inländsk samt ordet *urgent* l. betecknigen = *D* = vid utländsk korrespondens. I båda fallen är portot tredubbelt mot det för vanligt telegram med samma antal ord.

Iltizām (arab., "arrende") betecknar i muhammedanska länder den där brukliga förpaktningen till en enskild person, *multezim* (arrendator), af en viss skatt eller någon annan statens inkomsttitel. H. A.*

Iltsji. Se Chotan.

Iltåg, *järnv.*, detsamma som expresståg (se d. o.).

Ilu, det babyloniska ordet för gud, sättes som determinativ framför hvarje gudanamn. D. M.

Iluro, fordom namn på Oloron (se d. o.).

Ilus. Se Ilos.

Ilva, romarnas benämning på ön Elba.

Ilversgehofen [-färsgehåfen], by i preussiska reg.-omr. Erfurt (Sachsen), vid Gera och järnvägen Nordhausen—Erfurt, strax n. om Erfurt. 10,059 inv. (1905). Bergsaltverk, tillverkning af maskiner, skovaror, emalj, m. m.; flera kvarnar. J. F. N.

Ilzstadt, förstad till Passau (se d. o. 1).

Iläggare, *boktr.*, typograf, som har till syssla att under tryckningen sköta arkens iläggande, ett efter annat, i (digel- eller cylinder-)pressen. Numera ha konstruerats dugliga iläggningsapparater, och iläggaren har att öfvervaka dessas jämna arbete.

Imaginera [-ſinēra; af lat. *imaginări*, inbilla sig], inbilla, upptänka, uppfinna; vanl. refl.: imaginera sig. — Imaginatiōn, inbillning. — Imaginär (se d. o.).

Imägines, lat. (plur. af *imāgo*, bild), kallades hos forntidens romare de af vax förfärdigade masker, som föreställde hädangångna förfäder till förnämare män. De förvarades i väggfasta skåp, anbragta i ett romerskt atrium (se d. o.), och voro försedda med inskrifter, hvilka angåfvo de ämbeten och utmärkelser, som dessa förfäder i lifstiden innehaft, samt de bragder de utfört. Småningom utbildade sig en sed att förbinda de särskilda *imagines* med hvarandra genom kransar, så att de tillsammans bildade släktens stamträd (*stemmata*). I senare tider plägade man äfven uppställa bröstbilder af de aflidne i marmor eller brons. Vid högtidliga tillfällen, t. ex. triumfer, befordringar m. m., för släktens medlemmar brukade man framtaga och bekransa "imagines"; vid likbegängelser inom släkten sattes maskerna på män, hvilka, klädda i en dräkt, liknande den, som de döde burit, framställde dessa liksom lifslefvande, där de åkte i vagnar framför båren. I allmänhet taget tjänade "imagines" på en gång till att uppelda yngre generationers håg och lust att likna de äldre i mandom och till att framhålla släktens storhet och glans. Med tiden blef det häfdvunnet, att endast de släkter, hvilka bland sina medlemmar räknade män, som uppnått edilsämbetet eller ett ännu högre ämbete, ansågos ega rätt att i atrium uppställa "imagines" ("anbilder"). R. Tdh.

Imaginär [-ſinär; se Imaginera], som finnes endast i föreställningen, inbillad.

Imaginära enheten, *mat.* Se Imaginära storheter.

Imaginära storheter (se Imaginär), *mat.*, kallas ett slag af storheter, som icke på något sätt kunna mätas med den vanliga (reella) enheten som mått, utan förutsätta en annan sådan (se nedan). De imaginära storheterna uppträda inom den elementära matematiken först vid lösningen af sådana kvadratiska ekvationer, hvilka kunna reduceras till formen

$$x^2 = -a^2,$$

där a är en reell storhet. Denna ekvation satisfieras nämligen icke af något reellt värde på x och skulle således egentligen icke ega någon rot. För att kunna behandla detta slag af ekvationer i sammanhang med de öfriga har man infört i analysen begreppet imaginär storhet. Dessa storheter ha som mått den s. k. imaginära enheten, hvilken numera allmänt betecknas med bokstafven i och som på elementär ståndpunkt definieras genom likheten $i^2 + 1 = 0$, eller $i = +\sqrt{-1}$. Med tillhjälp häraf blifva rötterna till ofvanstående ekvation de imaginära storheterna $+ ai$ och $- ai$. — De imaginära storheterna voro h. o. h. okända för grekerna. Den förste, som egnade dem någon egentlig uppmärksamhet, var Cardano (i "Ars magna", 1545). Först efter införande af detta slag af storheter har det varit möjligt att på ett fullt systematiskt sätt behandla teorien för ekvationers lösning; inom den högre matematiken åter äro de imaginära storheterna alldeles oundgängliga och af väsentligen grundläggande betydelse både för den rena analysen och för vissa delar af geometrien. — Ej sällan begagnas termen imaginära storheter

äfven i vidsträcktare bemärkelse om kvantiteter, som bestå af en reell och en imaginär del, således liktydigt med komplexa storheter. Jfr Kvaternion. (I. F.)

Imaginär vinst, *hand.*, beräknad vinst. Uttrycket förekommer hufvudsakligen i fråga om varuförsäkring, då det nämligen är brukligt att utöfver varornas eget värde (fakturabeloppet) ytterligare assurera ett visst belopp som ”imaginär vinst”, d. v. s. den vinst man beräknar kunna göra vid försäljningen, men hvilken man, om partiet förolyckades, skulle gå miste om, ifall den icke vore inbegripen i assuransbeloppet. A. W:son M.

Imago, *zool.*, benämning på den fullbildade insekten till skillnad från larven och puppan.

Imaizumi, stad. Se Gifu.

Imām (arab., ”den som står framför”, ”föreståndare”) har inom islam flera olika betydelser. 1. Vanligen och i allmänhet betyder det präst. Imamens ursprungliga förrättning är att vara ledare af den gemensamma bönen i moskén, hvarvid han *står framför* de öfrige, med ryggen vänd åt dem; dessa efterfölja alla hans rörelser. I de stora moskéerna finnas två imamer, en för de fem föreskrifna dagliga bönerna och en för den predikan, som skall hållas hvarje fredag (jfr Chuṭbe); i de mindre finnes blott en imam, hvarför där oftast ingen predikan hålles. Imamerna bilda intet särskildt stånd och ha därför heller ingen särskild dräkt. De tagas ofta bland fattiga, fromma studerande, och då de ur moskéns kassa få blott en ringa lön, försörja de sig därjämte som handlande eller skollärare. En imam kan när som helst på förekommen anledning afskedas af moskéns *nāsir* (förvaltare), förlorar då sin titel af imam och kan ersättas med hvilken annan som helst, som är kompetent att förrätta hans syssla. — 2. I pregnant betydelse betecknar imam det andliga öfverhufvudet, i motsats till *emir*, den världslige maktinnehafvaren. De turkiske sultanerna bära därför alltid den af abbasiderna efter de 12 imamernas bortgång (se nedan 4) upptagna titeln *imām-el-muslimīn*, ”muhammedanernas imam”, jämte den af *emir-el-mumiīn* (se Emir). Titeln imam bars äfven af åtskilliga arabiska furstehus, såsom zejditerna i Jemen (fr. o. m. 800-talet), och tillkommer ännu i dag officiellt imamen af Maskat. — 3. Imamer som i särskild mening andliga ledare kallas ock de första muhammedanska århundradenas korantolkare och rättslärda, hvilka fullkomligt motsvara den kristna kyrkans *patres* (”kyrkofäder”). Dessa indelas efter sin rang i sju klasser, af hvilka den första består blott af de fyra stora imamerna, Abu Hanīfa (d. 767), Mālik (d. 795), eschSchāfi'i (d. 819) och Ibn Hanbal (d. 855), hvilka stiftade hvar sin af den sunnitiska muhammedanismens 4 ortodoxa ritusformer. Till någon af dessa måste hvarje rättrogen sunnit höra. *Hanefiternas* ritus är den härskande bland turkar och tatarer samt muhammedanerna i Indien, *malikiternas* i norra Afrika med undantag af vissa delar af Egypten, *schafiternas* i större delen af Egypten och dessutom i Syd-Arabien och Indiska arkipelagen. *Hanbaliternas* ritus, den mest fanatiska, var förr allmän i Mesopotamien, Syrien och Palestina, men har fr. o. m. osmanernas uppträdande på 1400-talet mer och mer undanträngts af den hanefitiska riktningen. — 4. Med de tolf imamerna förstås åter ättlingarna i rakt nedstigande linje af profetens måg Ali, den fjärde kalifen, hvars son Hasan efter sex månaders strid med Muāwija åt denne afstod kalifatet (661) och förbehöll sig och sina efterkommande titeln af imam jämte Hedjaz, med Medina som residens. Efter Ali och Hasan, hvilka räknas som de två förste imamerna af Alis hus, öfvergick denna värdighet till Hasans broder Huséin (670), som föll i slaget vid Kerbela mot Jezid I (680). De öfrige 9 imamerna, som alla mottogo imamatet som fadersarf i rätt nedstigande led, residerade än i Kufa, än i Medina och slutligen i Semen-Rej samt gjorde ständigt olyckliga försök att tillrycka sig kalifatet. De voro: Huséins son Ali Zejn-el-abidīn (d. 694), Muhámmed El-bākir (förgifven af kalifen Hischām, 734), Dscháfar es-sādik (d. 765), dennes son Músa El-kāzim, tillfångatagen och dödad i Bagdad af Harun er-raschid (799), Ali Ridā, en af sufismens grundläggare (förgifven af kalifen El-mamūn, 818), Muhammed Et-taki (d. 835), Ali En-naki (d. 868), Hásan El-áskari (d. 873) och Muhammed El-máhdi, som vid 12 års ålder försvann i en håla (879). Enligt sunniternas åsikt skall El-mahdi vid tidens slut framkomma och lägga hela världen under islam; schiiterna däremot tro, att han ännu lefver i sin håla och kan komma fram därur hvilken dag som helst för att öfvertaga världsväldet. En annan allmän tro är, att i hvarje århundrade sänder Allah en ende imam som El-mahdis representant att rena islam från kätterska läror. Med stöd af dessa förväntningar ha naturligtvis tid efter annan svärmare och äfventyrare framträdt och utgifvit sig för den efterlängtade El-mahdi (”den af Gud vägledde”). De mest bekante bland dessa pretendenter voro den fatimidiska dynastiens stamfader Ubeidallāh ibn Muhammed (se Fatimider) och den almohadiska sektens stiftare Muhammed ibn Tumart (se Almohader). I våra dagar märkas 1) en scheik i Aidin kring Smyrna, 2) ledaren af upproret i egyptiska Sudan 1881—85 Muhammed ibn Abdallāh och 3) es-Senūsi, stiftaren af den efter honom benämnda sekten i Tripolis, som därifrån utbredt sig öfver en stor del af islam. I synnerhet hos schiiterna har tron på en kommande mahdi varit allmänt utbredd. Såsom direkta afkomlingar af Ali, hvilken hos schiiterna ställes vid sidan af, om ej framför, Muhammed, stå de 12 imamerna i stort anseende hos de schiitiske perserna och dyrkas som de förnämste af alla *wali* (”helgon”). H. A. (K. V. Z.)

Imamāt, en imams värdighet eller välde (se Imam).

Imandra, insjö i ryska guv. Archangel, på halfön Kola. 852 kvkm. Sjön, som är isbelagd största delen af året, står genom en rad af småsjöar i förbindelse med Kandalakska viken af Hvita hafvet. I sjön ligger en 48 kvkm. stor ö. (J. F. N.)

Imaon oros. Se Imaus.

Imatra, ett i Viborgs län, Finland, beläget praktfullt vattenfall, som floden Vuoksi bildar 5 km. nedanför sitt utlopp ur Saima. Strax vid utflödet ur sjön bildar Vuoksi ett mindre fall, Niskakoski (1,78 m.); sedan vidgas strömdraget, men sammantränges efter en km. och störtar i skum utför Tainionkoski (6,88 m.), ”lilla I.” Efter en

mindre fors, Linnankoski (5,18 m.) vidgar sig floden åter till en bredd af 338 m., då den plötsligt sammantränges i en trång bergsklyfta till en ränna af knappt 41 m. bredd, där den störtar ned 19 m. på en längd af 875 m., det egentliga I. (se fig.). Med

Imatra vattenfall och hotell.

kännedom af nederbördsmängden i vattenområdet ofvan I. (61,300 kvkm., hvaraf sjöar 6,800 kvkm.) och ungefärlig beräkning af afdunstningen anser major Nerman, att i I. framrinna i medeltal något öfver 400 kbm. vatten i sek., hvilka således skulle utveckla omkr. 76,000 naturhästkrafter. I mycket nederbördsrika år anses den afrinnande vattenmängden uppgå till 800—1,200 kbm. pr sek. Ingen del af denna ofantliga vattenkraft har hittills tagits i bruk för industrien. Se Nerman, "Vuoksen och Göta älf. Imatra och Trollhättan. En hydrografisk studie" (1902). Wbg.

Imatrastenar, *geol.*, kallas de af en stenhård kalkblandad lera eller märgel bestående, mångformigt bildade och ofta liksom svarfvade små stenar, hvilka förekomma vid Imatrafallet, mellan sjöarna Saima och Ladoga i Finland, ursköljda ur därvarande lerlager. De ega en storlek af 2—10 cm. Till form, beskaffenhet och bildningssätt öfverensstämma de fullkomligt med de i Sverige flerstädes förekommande marlekorna l. mallrickorna (se d o.) och äro liksom dessa ett slags konkretioner (se d. o.). E. E.

Imaus, lat. (af sanskrit. *himavat*, snörik), grek. *Imaon oros*, var hos de klassiske författarna benämningen på såväl det nuv. Himalaya som de v. och n. v. därom belägna bergen i Central-Asien, hvilka bildade gräns mellan *Scythia intra Imaum* och *Scythia extra Imaum*.

Imazirer. Se I-mosjar.

Imbabu'ra. 1. Vulkan, som uppkastar slam och vatten i östra kedjan af Anderna i sydamerikanska republiken Ecuador, prov. Imbabura. 4,582 m. — 2. Provins i Ecuador, vid gränsen till Colombia. 10,700 kvkm. Omkr. 70,000 inv. Hufvudstad är Ibarra (se d. o.). (J. F. N.)

Imbad. Se Bad, sp. 616.

Imbart de la Tour [äbär de la tör], Pierre, fransk historiker, f. 1860 i Valentan (dep. Seine-et-Oise), 1884 docent vid universitetet i Besançon, 1885 docent och 1893 professor i historia vid universitetet i Bordeaux, har utgifvit en mängd arbeten, mestadels med ämnen ur Frankrikes kyrkliga och sociala historia, bl. a. *Les élections épiscopales dans l'église de France du IX:e au XII:e siècle* (1891), *L'évolution sociale au moyen âge* (i "Memoires de l'académie des sciences morales et politiques"), *Les origines religieuses de la France: les paroisses rurales* (1900), *Les origines de la Réforme* (I, 1905), *Démocratie et irréligion* (1906) och *Questions d'histoire sociale et religieuse. Époque féodale* (1907).

Imbauba-trädet, *bot.*, namn på myrmekofila *Cecropia*-arter. Jfr Cecropia.

Imbeci'll (af lat. *imbecillus*, svag), svag (till förståndet); lindrigt sinnesslö, psykiskt undermålig. — Imbecillitēt, förståndssvaghet; en lägre grad af sinnesslöhet. Se Idioti.

Imberios och Margarona är den vedertagna benämningen på en vulgärgrekisk dikt af romantiskt innehåll från 15:e eller 16:e årh. De direkta förebilderna ha varit de franska och provensalska romanerna om Pierre och Maguelonne. Dessa, som synas ha varit mycket populära i den grekiska världen, ha bearbetats på folklig grekiska flera gånger, och i följd häraf eger man icke mindre än 4 recensioner af den grekiska bearbetningen, två på orimmad och två på rimmad "politisk" vers. Diktens omfång, något olika i olika fattningar, uppgår till öfver 1,000 versrader. Under 1500-talet trycktes i Venezia en mängd upplagor för spridning bland grekerna; af moderna upplagor är Wagners i Legrands "Collection de monuments" den förnämsta. V. Lm.

Imbert [äbä'r], Barthélemy, fransk författare, f. 1747, d. 1790, gjorde vid sitt första framträdande mycken lycka med det fina poemet *Jugement de Paris* (1772) och med sina *Fables nouvelles* (1773). Mindre uppmärksamhet tillvunno sig hans senare arbeten, bland hvilka märkas *Réveries philosophiques* (1778), ur hvilken Kexél 1778 öfversatte en kvick och skabrös berättelse "Zamaleski" (1781), som han utgaf för original, och komedien *Le jaloux sans amour* (1781; "Den otrogne svartsjuke", 1801), som en tid bortåt höll sig uppe på den

ranska skådebanan. I. öfversattes rätt flitigt under slutet af 1700-talet; om "Kärlekens vilfarelser" 1781), en af D. G. Björn (se d. o.) gjord tolkning af I:s *Les égarements de l'amour* (1776), uppstod . o. m. en längre polemik, hvari Kellgren torde ha eltagit. I:s *Oeuvres poëtiques* utgåfvos 1777, *Oeuvres diverses* 1782 och *Oeuvres choisies* 1797. Se Böök, "Romanens och prosaberättelsens historia i Sverige intill 1809" (1907). R—n B.

Imbert [ãbä'r], Hugues, fransk musikskriftställare, f. 1842, är musikkritiker, sedan 1900 hufvudredaktör af den i Bruxelles utkommande "Guide musical" och har i bokform utgifvit idérika studier öfver samtida tonsättare: *Profils de musiciens* (1888; ny följd 1892), *Portraits et études* (1894), *Profils d'artistes contemporains* (1897) och *Médaillons contemporains* (1903) samt *Georges Bizet* (1899), *La symphonie après Beethoven* (1900), *Johannès Brahms* (1906) m. fl.

Imbibēra (lat. *imbi'bere*), insuga.

Imbibitiōn (se Imbibera), *bot.*, lufttorra cellväggars och protoplasters upptagande af en viss, begränsad vattenmängd under samtidig volymförökning. G. L—m.

Imbibitionsrörelser, *bot.* Se Rörelsefenomen hos växterna.

Imbria, i latinska krönikor förekommande namn på Femern (se d. o.).

Imbriāni, Vittorio, italiensk Danteforskare, författare, f. 1840, d. 1886 i Neapel, studerade filologi i Neapel, Zürich och Berlin och blef 1884, redan då dödssjuk, professor i estetik vid Neapels universitet. Han var en sydländskt passionerad, stridbar man. Personligen deltog han i italienska befrielsekrigen 1859 och 1866 och utkämpade äfven flera häftiga och bittra politiska och litterära fejder, som tid efter annan ådrogo honom dueller. 1874 utgaf han diktsamlingen *Esercizio di prosodia*, hvartill senare kommo några fantastisk-realistiska noveller, delvis på neapolitansk dialekt. Åtskilliga skaldestycken (t. ex. "Inno al canapè di un monarchico", 1882) återspegla hans ifriga rojalism. Stora förtjänster har I. som utgifvare af folklitteratur. Tills. med Casetti samlade han *Conti popolari delle provincie meridionali* (2 bd, 1871—72; i Comparettis och d'Anconas "Canti e racconti del popolo italiano"). I. utgaf vidare *Dodici conti pomiglianesi* (1877) samt *La novellaia fiorentina* (1871, ny, ökad uppl. 1877, jämte "La novellaia milanese", 1:a uppl. 1872). Uppseendeväckande var I:s *Fame usurpate* (s. å.), där han bl. a. djärft kritiserar Goethes "Faust" och sablar ned hans italienske öfversättare A. Maffei. Som Danteforskare uppträdde I. med en mängd större och smärre skrifter, bland hvilka må anföras *Dimostrazione che Brunetto Latini non fu maestro di Dante* (1878), *Quando nacque Dante?* (1879) och *Studi danteschi* (1891). Hans påståenden i dessa arbeten äro ofta paradoxala, men hans skarpsinniga kritiker ha gifvit en ny, intressant belysning af Dantes lif och bildningshistoria, och han har ingående analyserat hans dikter. Här kunna endast antydas hans originella och geniala hypoteser i fråga om "Vita nuova". Gentemot den traditionella meningen häfdar I. bl. a., att detta Dantes ungdomliga mästerverk ej tillegnats Guido Cavalcanti, utan den yngre vännen Cino da Pistoja samt att de så liflight debatterade "Pietra"-dikterna i Dantes Canzoniere (liksom äfven indirekt den berömda episoden om Francesca da Rimini i 5:e sången af "Divina commedia") inspirerats af skaldens lidelsefulla kärlek till sin svägerska, Pietra di Donato dei Brunacci. E. A—ie.

Imbroglio [-brå'ljå], it., virrvarr. *Mus.*, den rytmiska företeelse, då två olika taktarter samtidigt inträda i olika stämmor. A. L.*

Imbros (turk. *Imros*), turkisk ö i Egeiska hafvet, v. om sundet vid Dardanellerna, tillhörande vilajetet Djezaïr-i-Bahr-i-Sefid ("Hvita hafvets öar"). 255 kvkm. Omkr. 10,000 grekiska inv. Kal och föga odlingsbar. Den har kollager och höjer sig i Hagios Ilias till 597 m. Ön är bergig. På norra kusten låg fordom staden Imbros, hvars plats intages af den nuv. hufvudorten Kastron. (J. F. N.)

Imd, *nord. myt.*, en af de nio jättekvinnor, hvilka voro mödrar till asaguden Heimdall. Th. W.*

Imerētien var fordom, 1259—1810, ett konungarike i Transkaukasien, styrdt af Bragatidernas familj, men förenades sistnämnda år med Ryssland och utgör största delen af guv. Kutais vid Svarta hafvet. Landet motsvarar de gamles Kolchis och kallades sedan äfven Lazistän. Invånarna, imeretierna (imereli), äro georgier. (Se Georgien.) (J. F. N.)

Imhof [i'mhåf], Anton Albrecht von, friherre, arfherre till Hohenprissnitz och Oberglauchau, tysk statsman, f. 17 dec. 1653 i Wolfenbüttel, d. 11 dec. 1715 i Dresden, var son till Hieronymus II von Imhof, hvilken utförde åtskilliga diplomatiska uppdrag för svenska regeringens räkning. I. var en tid geheimeråd och kammarpresident hos hertig Anton Ulrik af Braunschweig-Wolfenbüttel och ledde de för hertigen inkomstbringande franska värfningarna i hertigdömet, men blef liksom sin herre till följd däraf 1702 fördrifven af kurfurst Georg Ludvig af Hannover. I. flydde till August den starke af Sachsen, hvilken utnämnde honom till geheimeråd och öfverbergshauptman (1704) samt till kammarpresident. Jämte G. E. Pfingsten erhöll han 1706 i uppdrag att föra fredsunderhandlingarna i Bischofswerda med Sverige och afslöt s. å. freden i Altranstädt. Uppretad öfver de hårda fredsvillkoren, anklagade August, säkerligen orättvist, de båda underhandlarna för att ha fört honom bakom ljuset, och domstolen dömde Pfingsten till döden samt I. till lifstidsfängelse på Königstein (1707). Efter 7 års fångenskap frigafs I. (1714), men måste i stället betala en bötessumma af 40,000 thaler.

Imhoff, Anna Amalie von, friherrinna. Se Helvig 2.

Imhotep, gudomlighet. Se Egypten, sp. 1471.

Imid, *kem.*, kallas en förening af imidgruppen NH med en negativ tvåatomig radikal. Så har t. ex. succinimid, bärnstensyreimid, sammansättningen $\begin{matrix} CH_2 \cdot CO \\ | \\ CH_2 \cdot CO \end{matrix}$ NH. Imiderna äro oftast svagt sura ämnen, hvilkas vid kväfvet bundna väte kan utbytas mot metaller. De uppkomma ur tvåbasiska syrors ammoniumsalter genom förlust af ammoniak och vatten. — Imidbaser äro föreningar af NH med alkoholradikaler; de kunna äfven betraktas som substitutionsprodukter af ammoniak, hvaruti 2 väteatomer ersatts af alkoholradikaler, t. ex. dimetylamin NH $(CH_3)_2$. P. T. C. (H. E.)

Imidazōl, *kem.*, ett heterocykliskt kolväte sammansatt enligt formeln

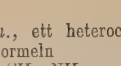

Imidazolkärnan ingår i jaborandi-alkaloiderna pilocarpin, pilocarpidin och jaborin (af *Pilocarpus pennatifolius*). Metylderivatet af imidazol bildas genom inverkan af zinkoxidammoniak på drufsocker, en reaktion, som möjligen har sin motsvarighet i organismen. Många ägghviteämnen innehålla nämligen ett imidazolderivat, histidin (se d. o.). H. E.

Imidazolderivat, *kem.* Se Imidazol.

Imidbas. Se Imid.

Imīn, *kem.*, cyklisk imidbas (se Imid), uppkommer genom ammoniakförlust och ringslutning af diaminer och är till sin byggnad hydropyrrol. Äfven alifatiska imidbaser (se Imid) betecknas stundom som iminer.

Imitātio Christi, lat., ”Kristi efterföljelse”. Denna term, mest bekant som titeln på den bekanta, sedan gammalt Thomas a Kempis (se dock d. o.) tillskrifna, alltjämt utomordentligt populära uppbyggelseskriften, var hela medeltiden igenom ett af de vanligaste och betydelsefullaste sammanfattande uttrycken för den kristnes religiös-sedliga lifsuppgift. Den häfdvunna öfversättningen af ”Imitatio Christi” (eg. Kristi efterliknande) med ”Kristi efterföljelse” har ofta fört till, att tanken på Kristus som förebilden, hvars lif de kristne så vidt möjligt och helst äfven i det yttre böra i sitt lif efterlikna, på ett missvisande sätt inlagts också i de nytestamentliga ställen, som tala om ett Kristi ”efterföljande”. I själfva verket gifva dessa ställen, där ordet ”efterföljа” närmast är att fatta i rent egentlig, lokal betydelse —, de, som i Jesus funnit Messias, måste vara beredda att ”följa” honom på hans mödosamma vandringar och till sist upp till Jerusalem — insatta i sitt sammanhang uttryck åt en i helt annan riktning visande tankegång: kravet på den kristne att trots alla faror och frestelser hålla fast vid tron på Kristus och ur den med full beslutsamhet, utan hvarje kompromiss, draga de sedliga konsekvenser, som kräfvas af de förhållanden, i hvilka han lefver. Men liksom dessa förhållanden kunna och måste i oändlighet skifta, måste ock den kristna trons konsekvenser i det yttre blifva helt olika för olika lägen. Jfr Bosse, ”Prolegomena zu einer geschichte des begriffes Nachfolge Christi” (1895). E. Bg.

Imitatiōn (lat. *imitātio*), efterbildning, efterhärmning (jfr Imitera). *Mus.*, efterhärmning, upprepning af motiv. Liksom arkitekturen så är äfven musiken i väsentlig grad byggd på imitation. Men då arkitekturen ofta rör sig med en ren reproduktion, får däremot i musiken ett återuppträdande motiv oftast en ny belysning genom olika harmoni eller accentuering, genom inträde på ett annat tonsteg o. s. v. Det sistnämnda förekommer oftast och ligger särskildt till grund för kanon och fuga. De viktigaste arterna äro imitation i 1) parallellrörelse, 2) motrörelse (stigande motiv faller och tvärt om), 3) förlängning (noternas tidsvärden ökas, augmentation), 4) förkortning (tidsvärdena minskas, diminution). Kontrapunktisterna i 15:e—16:e årh. använde äfven den kräftgående imitationen (temat upprepas baklänges, såsom läst från höger till vänster eller sedt i en spegel) äfvensom andra påhitt, såsom öfverspringande af pauser eller mindre notvärden m. m., allt spegelfäkterier utan estetiskt värde, emedan de ej kunna höras, utan äro till blott för ögat. Om real och tonal imitation se Fuga. — Ett upprepadt imiterande af samma motiv på flera olika tonhöjder urartar till det fel, som kallas rosalier. A. L.*

Imitativ (se Imitation), efterliknande, härmande.

Imitativa metoden, *pedag.*, är det namn, som H. Klinghardt 1891 gaf den reformerade språkundervisningsmetod, för hvilken framstående språkforskare och pedagoger i olika länder i tal och skrift verkat sedan slutet af 1870-talet. Sedan Wilhelm Vietor under signaturen Quousque tandem utgifvit den epokgörande broschyren *Der sprachunterricht muss umkehren!* (1882), började man omsätta teorierna i praktiken. Så bildades i detta syfte på 3:e nordiska filologmötet i Stockholm 1886 under namnet Quousque tandem en skandinavisk förening för förbättrad språkundervisning. Dess program, som anger den nya metodens fordringar, lyder: 1. Till grund för undervisningen lägges icke skriftspråket, utan det verkliga, lefvande talspråket. I de språk, hvilkas ortografi i högre grad afviker från uttalet, börjar man därför med texter i för ändamålet lämplig ljudtrogen omskrifning. 2. Undervisningen utgår redan i början från sammanhängande texter, icke från lösryckta satser. 3. Grammatikundervisningen sluter sig till lektyren på det sätt, att lärjungen med lärarens hjälp ledes att ur det lästa efter hand taga ut språklagarna. Först senare kan en systematisk lärobok användas för repetition. 4. Öfversättning såväl från modersmålet till det främmande språket som från det främmande språket till modersmålet inskränkes och ersättes dels af muntlig och skriftlig reproduktion och fri produktion på det främmande språket med anslutning till lektyren, dels af mera kursorisk läsning.

Valet af benämningen ”imitativ” var måhända ej det lyckligaste. Den har här och hvar gifvit anledning till missförstånd, i det man uppfattat ”imitativ” likbetydigt med ”reflexionslös” och trott metodens hufvudprincip vara att lära det främmande språket, såsom barnet lär sig sitt modersmål. Detta har på sina håll vållat ett betänkligt försummande af den metodiska grammatikundervisningen och med orätt hos mången bringat metoden i misskredit. Man måste gifva Western, metodens mest framstående representant i Norge, rätt, då han säger, att den imitativa sidan visserligen är den, som lättast faller i ögonen, men att skillnaden mellan den gamla och den nya metoden väsentligen ligger i det sätt, hvarpå språkstoffet och språkets lagar tillegnas. ”Här går nämligen”, säger han, ”den gamla metoden deduktivt till väga, i det den ger lärjungen regeln eller lagen fullt färdig och lär honom arbeta efter den. Den nya metoden däremot går induktivt till väga, i det den först lägger de språkliga fenomenen fram för lärjungarna och så lär dem att själfva — under vägledning — taga reda på regeln, d. v. s. *erfara*, att det är så, och när hans erfarenhet har blifvit tillräckligt stor, d. v. s. när hans språkkänsla blifvit tillräckligt befäst, lär man honom efterbilda, hvad han lärt. Häri ligger egentligen skillnaden emellan de två metoderna, och skulle jag välja ett namn,

m bättre än ''imitativ'' uttrycker det säregna hos etoden, skulle det bli ''empirisk'', eller, om man vill, ''empirisk-imitativ''. Ty den hvilar i verkheten på samma princip som hela vår tids vetenkap, nämligen på *erfarenheten*''. Den imitativa etodens grundsatser ha ganska raskt arbetat sig in de svenska skolorna, om ock ett och annat af dess skemål, såsom grammatikundervisningens bedrifande på det främmande språket och bannlysandet af all öfversättning på det högsta stadiet, i allmänet ej realiserats. Källor för studium af metodens ori och praxis äro bl. a. A. Western, ''Om undersningen i nyere sprog'' (1885) och ''Om tyskundersningen'' (1902), H. Klinghardt, ''Ein jahr erhrungen mit der neuen methode'' (1888) och ''Drei eitere jahre erfahrungen mit der imitativen meode'' (1892), Elfstrand, ''Ett försök med den nya étoden'' (i tidskr. ''Verdandi'' 1891), H. Sweet, The practical study ov languages'' (1899), Hj. jorth och A. Lindhagen, ''Extrahäfte till Praktisk robok'' (3:e uppl. 1900), O. Jespersen, ''Sprogndervisning'' (1901), W. Münch, ''Didaktik und ethodik des französischen unterrichts'' (1902), ietor, ''Die methodik des neusprachlichen unterchts'' (s. å.), M. Walter, ''Zur methodik des eusprachlichen unterrichts'' (1908) och Fevrell, Bidrag till de moderna främmande språkens metoik'' (1909) och ''E. Österbergs undervisningsprof engelska och tyska'' (i Nya elementarskolans årserättelse 1903—04 och 1906—08). Hj. Hj.

Imitativ harmoni. Se Ljudharmoni.

Imitātor, lat. (se Imitation), l. Imitatōr (fr. *imitateur*), efterhärmare, efterapare. Imitatōrum se'rvum pe'cus, lat., efteraparnas lafviska hjord (ett något förändradt citat från Horatius). — Imitatōrisk, som har afseende å efterhärmning.

Imitatör. Se Imitator.

Imitēra (lat. *imitāri*), efterbilda, söka likna, efterhärma; efterbilda ett dyrbarare föremål (t. ex. delstenssmycke), medelst ett af billigare, oäkta material. Jfr Imitation.

Imkylare. Se Brännvinsbränning, sp. 432—433.

Imma (jfr Ånga) benämnas stundom de mikroskopiska vattendroppar, som uppkomma, då vattenånga utfälles i luften eller på fasta föremål, hvilka då sägas *beslå sig* med imma. I senare fallet sammanflyta dropparna ofta till en sammanhängande hinna af vatten. N. E—m.

Immaculāta, lat., obefläckad, ren. — I. conce'ptio. Se Aflelse och Conceptio.

Immane'ns (af lat. *immanēre*, blifva i eller vid), *filos.*, egenskap att i ett annat vara närvarande. — Immane'nt, som har denna egenskap. — Immanent orsak, orsak, som själf är i följden närvarande. Så t. ex. är lifvet immanent orsak till hvarje lifsyttring. Transcendent säges orsaken vara med afseende därpå, att den innehåller något mera än följden, följaktligen aldrig fullt uppgår i denna, utan är gentemot densamma självständig. En fullständig orsak (*ratio sufficiens*) måste förena båda egenskaperna, d. v. s. den måste vara något mer än följden och dock vara i denna närvarande, den måste vara mot följden självständig, utan att i förhållande till denna vara något yttre. På detta sätt måste alltings yttersta grund, Gud, uppfattas. Panteismen har framhållit den sanningen, att Gud är immanent orsak till världen, men kan ej göra gällande hans transcendens eller självständighet gentemot denna. Teismen i sina mera ovetenskapliga former fasthåller väl transcendensen, men sätter Gud i ett yttre och tillfälligt förhållande till världen och förbiser i sådan mätto hans immanens. Endast en fulländad teism kan förena båda och fatta Gud såsom närvarande i det ändliga, utan att uppoffra hans självständighet gentemot detta. Utbildandet af en sådan lära kan, hvad gudsbegreppet beträffar, sägas vara hufvuduppgiften för den moderna spekulationen; dess successiva utbildning utgör dennas historia. (Jfr Kant.) L. H. Å.

Immanuel (hebr.: ''Gud med oss'', af Septuaginta och Vulgata återgifvet: Emmanuel, i Matt. 1: 23: Emanuel) är i Es. 7: 14—17 ett namn på en person (enligt några på flera personer), som en ung kvinna (*ha'almā*, af några tolkadt kollektivt: hvarje ung kvinna) skall föda i en snar framtid. I:s födelse är enligt profeten ett tecken från Gud. Och ifall v. 15, som talar om, att I. skall äta mjölk och honung, när han blir så gammal, att han förstår att utvälja det goda och att förkasta det onda, ursprungligen hör till sammanhanget, så är tecknet allra först ett domstecken: landet skall i följd af en fientlig härjning sjunka ned i ett slags naturtillstånd, så att man endast lefver af mjölk och vildhonung (jfr v. 21, 23 ff.). Men barnet bär dock icke sitt namn förgäfves. I motsats till konung Ahas, som i detta ögonblick icke ville lyssna till Esaias' råd att lita endast på Israels Gud, utan umgicks med planen att söka hjälp hos Assyriens konung (2 Kon. 16: 5 ff.), skall den nyfödde lefva efter programmet: ''Gud (icke Assyrien) skall vara med oss'', och på grund häraf skall ock Gud vara med honom. Denna sida af I:s-löftet och I:s person antydes af profeten i kap. 8, v. 10. — Immanuelsprofetian hos Esaias innehåller många ännu olösta gåtor. Ofvan antyddes, att flera forskare tolka modern, *ha'almā*, och I. kollektivt; det synes dock opassande. Ett annat spörsmål är: hvem är *ha'almā*, den unga kvinnan? Ett tredje rör frågan om utsträckningen af den förhärjning af landet, som profetian förutsätter; är v. 16 i sin helhet att anse som talad af Esaias, gäller den såväl Efraim och Syrien som Juda; några betrakta dock v. 166 som senare tillägg, i hvilket fall härjningen gäller endast Juda rike. Om allt detta och annat därmed sammanhängande se kommentarerna till Esaias' bok. I Matt. 1: 23 anföres I:s-profetian som fullbordad vid Jesu födelse. E. S—e.

Immanuelskyrkan, en Lutherska missionsföreningen tillhörig kyrka i Stockholm, belägen å Norrmalm vid Tulegatan, uppfördes efter ritning af L. Östlihn och R. Alderin och blef färdig 1885 för en kostnad af 150,000 kr. (oberäknadt tomtvärdet). 1909 utfördes i kyrkan väggmålningar af O. Hjortzberg. Se fig. (kyrkans yttre) sp. 439.

Immanuelsynoden. Se Gammal-lutheraner, sp. 702.

Immaterie'll (af lat. nekande *in* och *materia*, ämne, stoff), saknande ämne eller jordiskt stoff, okroppslig. — Immaterialitēt, *filos.*, egenskapen att existera oberoende af rummets form. Denna egenskap tillkommer andarna eller de personliga (medvetna) väsendena och deras bestäm-

ningar såsom sådana, d. v. s. deras förnimmelser och viljeyttringar. En förnimmelse t. ex. kan ej sägas fylla något rum, ehuru den visserligen inom den kroppsliga världen eger förutsättningarna för sin tillvaro. Jfr Idealism. L. H. Å.*

Immanuelskyrkan (se sp. 438).

Immateriell förmögenhetsrätt, *jur.*, den del af civilrätten, som behandlar rättigheter med immateriella objekt — någon gång kallade ”formrätter” l. ”uteslutande förvärfsrättigheter” — sådana som litterär och artistisk eganderätt (”skaparrätt”), patenträtt, rätt till firma och varumärken m. m. Noga taget, är benämningen förmögenhetsrätt för detta område ej fullt exakt, enär icke enbart ekonomiska synpunkter gjort sig gällande vid affattningen af hithörande regler. Jfr Förmögenhetsrätt. C. G. Bj.

Immatrikulēra (af lat. *matri'cula*, matrikel), införa i en matrikel (se d. o.), inskrifva.

Immediät (lat. *immediātus*, af *me'dium*, mellanhand), utan mellanhand, omedelbart. Jfr Riksomedelbar.

Immeln, insjö i Kristianstads län, 81 m. ö. h., på gränsen mellan Villands och Ö. Göinge härad, mottager ett tillflöde från sydligaste Småland och afrinner genom ett vattendrag, som efter att ha runnit genom Filkesjöarna, Raslången och Halen vid Holje förenar sig med Holjeån. Nedanför Halen bildar detta vattendrag ett 18,4 m. högt fall, vid Olofströms bruk. En sänkning af sjön, starkt ifrågasatt redan på 1840-talet, synes nu skola förverkligas. Wbg.

Imme'ns (lat. *imme'nsus*), omätlig, oändlig. — Immensitēt (lat. *imme'nsitas*), omätlighet. — Immensurābel (lat. *immensurābilis*), omätbar. — Immensurabilitēt, omätbarhet.

Imme'rito, lat., oförtjänt, orättvist.

Immermann, Karl Leberecht, tysk författare, f. 24 april 1796 i Magdeburg, d. 25 aug. 1840 i Düsseldorf, studerade i Halle, deltog i frihetskrigen mot Napoleon, bl. a. slagen vid Ligny och Waterloo, inträdde 1817 i preussisk statstjänst och blef 1819 auditör i Münster. Där gjorde han bekantskap med den spirituella grefvinnan Elisa von Ahlefeldt, och ett kärleksförhållande utvecklade sig emellan dem med påföljd, att hennes redan förut disharmoniska äktenskap med friskareanföraren general von Lützow upplöstes. 1824 flyttade I. som kriminaldomare till Magdeburg och 1827 som medlem af oberlandesgericht till Düsseldorf, dit han äfven följdes af grefvinnan Ahlefeldt, som uppehöll sig i hans omedelbara närhet, ända till dess han 1839 gifte sig med Marianne Niemeijer. I Düsseldorf fann I. en omgifning, egnad att utveckla de skaldeanlag, som redan under hans vistelse i Münster väckt uppmärksamhet (lustspelet *Die prinzen von Syrakus*, 1821, *Gedichte*, 1822, sorgespelen *König Periander und sein haus*, 1823, *Cardenio und Celinde*, 1826, m. fl.). 1835—38 ledde han stadens teater, som han sökte lyfta till rangen af mönsterscen och där han verkligen åstadkom ovanligt stora resultat med jämförelsevis små medel. I. stod i sin diktning afgjordt under romantikens inflytande, men har likväl beredt väg för verklighetsskildringen genom aktuella och realistiskt sedda noveller. Mysteriedramat *Merlin* (1831; se arbeten om detta af Jahn, 1899, och Zielinski 1901) är en faustiad efter Faust i stora mått, trilogien *Alexis* (1832; jfr Leffsons arbete därom 1904), om Peter den stores son, är ett betydande historiskt skådespel, där folkets naturliga utveckling sättes som det högsta. Romanen *Die epigonen* (1836) har visserligen en del ärfda romantiska insatser, men får betydelse af den med kraft genomförda skildringen af striden mellan den nya maskinindustrien och de gamla ståndens, särskildt adeln, ett motiv, som han redan förut skämtsamt vidrört i den behagfulla komiska hjältedikten *Tulifäntchen* (1830). Högst nådde I. i den omfattande, löst komponerade humoristiska romanen *Münchhausen. Eine geschichte in arabesken* (1839, flera uppl.; se arbeten af Bauer och Volkmann 1897), hvilken angrep som tidens grundfel en inre osanning, ett dilettantiskt spel i ärfda eller inbillade roller. En af romanens delar, den realistiska landtidyllen *Der Oberhof*, har framför allt blifvit populär och gjort epok som allmogeskildring. Sysselsatt med en omdiktning af *Tristan und Isolde* (1842; 2:a uppl. 1854) och utgifvandet af de som tidsmålning viktiga *Memorabilien* (3 bd, 1840—43), bortrycktes I. plötsligt af nervfeber. *Gesammelte schriften* utkommo 1835—43 i 11 bd och 1883 i 20 bd. Jfr Freiligrath, ”K. I.” (1842), den af G. von Putlitz utg., från I:s änka härrörande ”K. I.” (2 bd, 1870), Müller, ”Erzählungen eines rheinischen chronisten” I (1860), Fellner, ”Geschichte einer deutschen musterbühne” (1888) och en 1896 utg. ”Gedächtnisschrift”. R—n B.

Immersiōn (lat. *imme'rsio*), neddoppning. 1. *Astron.*, en stjärnas försvinnande vid en stjärnbetäckning eller en månes inträdande i planetskuggan vid en förmörkelse, i motsats till emersion, stjärnans eller månens synliggblifvande. Jfr Betäckning 2, Emersion och Förmörkelser. — 2. *Fys.*, ett förfaringssätt vid mikroskopering. Se Mikroskop. 1. E. J. (B—d.)

Immersionsdop (se Immersion), det dop, som sker medelst fullständig neddoppning (baptistdop).

Immersionslins (se Immersion). Se Mikroskop.

Immersionsolja (se Immersion). Se Mikroskop.

Immigra'nt, Immigratiōn. Se Immigrera.

Immigrēra (lat. *immigrāre*), inflytta, invandra. — Immigra'nt, invandrare. — Immigratiōn, invandring.

Immine'nt (af lat. *imminēre*, hänga öfver, hota), verhängande, hotande, nära förestående.

Immissiōn (af lat. *immi'ttere*, skicka in, sätta i sittning), *jur.*, i vidsträcktare mening offentlig yndighets åtgärd, hvarigenom någon sättes i betning af något; i inskränkt betydelse den juriska akt, hvarigenom en fordringsegare sättes besittning af en pant. Se Införsel och ant. A. Th. S.*

Immobil (lat. *immōbilis*), orörlig; *krigsv.*, orustad, på krigsfot. — Immobīlia l. Immōbiles s, lat., fast egendom. — Immobilitēt, orörghet. — Jfr Mobil.

Immoderāt (lat. *immoderātus*), måttlös, tygellös, verdrifven. — Subst. Immoderatiōn.

Immode'st (lat. *immode'stus*), anspråksfull, oblyg, åflugen. — Subst. Immodestī.

Immoralitēt (fr. *immoralité*), osedlighet.

Immortalitēt (lat. *immortālitas*), odödlighet (se . o.).

Immorte'ller, *bot.* Se Eterneller.

Immūn (lat. *immūnis*, fri), omottaglig för inverkan af vissa gifter och smittämnen. — Immunēra, göra immun. Se Bakteriologi, sp. 33—736.

Immunitēt (lat. *immūnitas*, frihet). 1. *Jur.*, friet från förpliktelser till staten, är ett i utländsk ått förekommande uttryck, som kan anses svara emot, vad i Sverige kallats frälse, såväl andligt som ärldsligt. Denna frihet innebar under början af nedeltiden åtskilliga andliga och världsliga dignitärers privilegium att vägra statens ämbetsmän hvarje inträde på sitt område och att utöfva domsrätt. Nu etecknas med immunitet den vissa privilegierade tånd tillkommande frihet från bestämda allmänna kyldigheter, t. ex. den skatte- och inkvarteringsfrihet m. m., som tillkommer innehafvarna af de tyska erregodsen, den frihet prästerskapet åtnjutit (*immunitas ecclesiastica*) från militär-, skatt- och inkvarteringsskyldighet, från allmänna besvär och ommunala åligganden, fritagelse från de vanliga lomstolarna m. m., äfvensom den asylrätt, som tillom kyrkorna och vissa andra kyrkliga bostäder (*immunitas ecclesiæ* l. *localis*). Dessa friheter, hvilka sin största utsträckning tillkommit den katolska yrkan, ha efter hand minskats. Åtskilliga kvarstå lock, och äfven det protestantiska prästerskapet har å flera ställen dylika friheter. I Sverige förekomma ännu vissa särskilda friheter af både personell och real natur för prästerskapet.

2. *Med.* Omottaglighet för inverkan af vissa gifter och smittämnen. Se vidare Bakteriologi, sp. 733—736. 1. H. L. K.*

Immünkropp (af immūn, se d. o.), *med.* Se Hemolys.

Immünsērum, ett serum (se d. o.), som gör någon immun (se d. o.).

Imola [i'måla], kretsstad i italienska prov. Bologna, vid floden Santerno och järnvägen Bologna—Ancona. 14,162 inv. (1901; som kommun 33,210 inv.). Staden är säte för en biskop, har ett gymnasium, en teknisk skola, en landtbruksskola och ett musikläroverk. Naturhistoriskt och fornsaksmuseum, det senare rikt på föremål från stenåldern äfvensom på fynd i pålbyggnader vid Castellaccio, romerska bronser, mosaiker m. m. Vinodling, tillverkning af läder, lervaror, siden; handel med vinsten, hampa, ris, spannmål och silke. I. anlades af Sulla och kallades efter honom *Forum Cornelii*. (J. F. N.)

I'mola, Innocenzio da. Se Francucci.

I-mōsjar, I-mōschar (plur. af *a-māsjir*, "den frie mannen"), det riktiga, inhemska namnet på det talrika och betydande berberska folk, som innehar större delen af mellersta Sahara. I europeisk litteratur uppträder detta folk under många namnformer: imuschagh, imouchar, amasig, imazirer, tuārik (eg. *tauārik*, arab. plur. af *tarik*, affälling, emedan folket sannolikt förut varit kristet), tuareger, tergi m. fl. Tuarik är den hos araberna allmänna, tuareger den hos européerna vanligaste benämningen; såsom sing. därtill nyttja araberna *tērki*, européerna "en tuarik" l. tuāreg. Enligt Barths kartor sträcker sig imosjarernas land mellan Algeriet, Tunisien och Tripoli i n., oaserna Fessān och Tēbu (Tibbu) i ö., sjön Tsad i s. ö. samt Niger och Timbuktu i s. v. öfver 16 breddgrader och 16 längdgrader. Imosjarerna anses vara ett af Afrikas mest välbildade folkslag; med undantag af ansiktet, som är mörkbrunt, har kroppen ganska ljus hudfärg. De äro muhammedaner endast till namnet, ty deras religion inskränker sig till några vidskepliga bruk, och i sina borgerliga förhållanden ledas de icke af koranens bud, utan af egna urāldriga traditioner. Folket består af två strängt skilda klasser, *i-haggaren* ("de adliga"), och *i-mrad* ("de underdåniga"). De senare, lämningar af ett underkufvadt, men besläktadt folk, äro talrikare samt underkastade flera tunga och förödmjukande stadganden. I politiskt afseende utgör landet en feodal monarki, där sultanen (*a-menukal*, "konungen") styr med bistånd eller måhända riktigare under trycket af de särskilda stamcheferna (*a-mrar*, "gubben"). Både sultanens och chefernas myndighet är ärftlig, men öfvergår efter anciennitetsregler till en *systerson*, medan deras egendom följer den vanliga arfslagen. Imosjarerna föra ett fullkomligt nomadlif, ega kameler och en förträfflig åsneras, men icke hästar eller mulåsnor. Deras förnämsta inkomstkälla är eskorterandet af karavaner. De genom deras land löpande viktiga handelsvägarna mellan kustländerna och de rika centralafrikanska staterna äro indelade i sträckor, där vissa bestämda stammar, afundsjukt uteslutande alla andra, ega att mot stadgade afgifter eskortera karavanerna och ansvara för deras säkerhet. Imosjarernas kvinnor ha en mera fri och ansedd ställning än något annat afrikanskt folks. Egendomligt nog bära de aldrig slöja, medan männen däremot ånse sin karakteristiska *tessilgemist* (ansiktsduk, som blott lämnar ögonen obetäckta) för en företrädesrätt. F. ö. bära västra stammarna åtsittande skjorta och benkläder, de öfriga åter den vanliga orientaliska vida drākten af mörkblått bomullstyg. De talrika särskilda stammarna delas i flera hufvudgrupper, af hvilka följande äro de viktigaste: askar (kel-asger,

”asger-folket”), omkring Rhat (Ghat) invid Fessän, hogär (kel-ahaggar), v. om dem ända till Tuät, kel-air (kel-owi), i oasen Air eller Asben, med handelsplatsen Tin-tellust och staden Agades, sultanens vanliga residens, i-ulimmiden, i s. v. ned mot Niger, kel-geres, i-tesan m. fl. Deras språk, *te-mäšig-t* (*tamachek*), är det renaste och mest utvecklade af de berberska eller s. k. libyska språken (jfr Hamitiska språk), men eger ingen inhemsk litteratur, utom en mängd inskrifter på klippväggar och byggnader samt husgeråd och prydnader, inristade med ett egendomligt, efter rent geometriska principer konstrueradt alfabet, det s. k. *tifinar*. H. A.*

Imouchar. Se I-mosjar.

Imp., förkortning för lat. *imperator* och *imperium* (se dessa ord).

imp., förkortning för lat. *imperativus* (se Imperativ 2).

Impassäbel (se Passabel), ofarbar, otillgänglig, oframkomlig.

Impastēra (it. *impastāre*, af lat. *in*, i, på, och *pa'sta*, deg, eg. breda deg öfver, breda ut som deg), vid oljemålning lägga på färgämnet i starka, oförd elade massor. En målning säges vara endast impasterad, då blott de stora färgmassorna äro insatta, utan att sinsemellan vara hvarken förmedlade eller noggrant begränsade. Väl impasterad kallas en oljemålning, då färgen är saftigt, ledigt och till en viss tjocklek anbragt. Som en skolregel har i allmänhet gällt, att man bör impastera dagrarna och däremot pålägga färgen tunt i skuggorna. Upk.*

Impa'sto (it.; se Impastera), *målark.*, tjock och saftig påläggning af färgämnet; ”undermålning”.

Impa'tiens L., *bot.*, ett artrikt släkte af örter eller halfbuskar hörande till fam. *Balsaminaceæ*, de flesta förekommande i Ostindien. Den i Sverige p fuktiga, skuggiga ställen växande, vilda spring korn, *I. noli tangere* L. (se fig.), har en stjälk 30—75 cm. höjd, hvilken är upprät, saftig, vi lederna uppsvälld, glänsande glatt och halfgenom skinlig. Bladen äro skaftade, mycket tunna, äggrund aflånga, grofsågade. De hängande, gula blommorn sitta i bladvecken. Af blomfodrets 3 blad äro små fjällika, 1 stort, gult och sporrbärande. Blon kronan bildas af 5 blad, 4 sammanvuxna parvis neå till och 1 fritt. Ståndarknapparna äro hopklibbad och omsluta som en mössa märket. Blommorna ä till stor del kleistogama. Frukten är en lång oc smal, cylindrisk eller något kantig kapsel, som moget tillstånd vid minsta vidröring elastiskt upp springer och kringkastar fröna. Det är denna eger skap, som gifvit anledning till det vetenskaplig namnet, som ordagrant betyder: ”otålig, rör mi icke”. — I våra trädgårdar, likasom i våra för ster, odlas mycket den från Ostindien härstam mande trädgårdsbalsaminen, *I. balsa mina* L., som urspr. har röda blommor, men s hvilken dock genom odling många färgvarieteter upp kommit, såsom rosbalsaminer, kameliebalsamine nejlikbalsaminer och viktoriabalsaminer. Dess klar stjälkar nyttjades af allmogen att lägga i brännvin hvarigenom erhölls en ”sårbalsam”; häraf ska namnet balsamin ha uppkommit. I kruka odlas oft andra, praktfulla arter, särskildt *I. Sultani* Hook från Sansibar med stora röda, hvita l. violetta blom mor. O. T. S. (G. L—m

Impatiens noli tangere. 1 stjälk i blomning, *2* ståndarna med hopklibbade knappar, *3* moget fröhus i urladdningsögonblicket.

Impeachment [impī't∫mənt], eng. (anklagelse åtal), *statsr.* I *England* innebär impeachment, so kan spåras tillbaka till 1376, att underhuset infö öfverhuset som domstol väcker åtal för statsförbry telser. På detta sätt kunna medborgare i allmänhe åtalas och dömas för förräderibrott; men sin sär skilda statsrättsliga betydelse har impeachment so värn mot en korrumperad rättskipning, emedan d kan tillämpas på orättrådiga domare, och framfö allt som användbart med kronans ministrar. För 1717 begagnade parlamentet sig af impeachmen för att af ministrarna utkräfva ansvar icke blott fö förbrytelser, utan äfven för politiska missgrepp oc förseelser; men från denna tid har man ansett, a underhuset bör inskränka sina åtal mot ministrarn till sådana förbrytelser som bestickning och oredlig het. Impeachment mot en engelsk minister har ick förekommit sedan 1805. Då underhuset beslut åtal, uppsätter det en anklagelseurkund och utse en kommission, som skall ombesörja åtalets utförand inför öfverhuset. I *Nord-Amerikas förenta stat* kan impeachment riktas emot staternas president vice president och alla civila ämbetsmän; det göre gällande på grund af högförräderi, bestickning oc andra svåra förbrytelser. Åtal beslutes af kongres sens representanthus med enkel pluralitet; det u föres sedermera inför senaten genom representant husets ombud. Senaten, hvars förhandling inled med ed eller högtidlig försäkran af hvarje senato och har yttre likhet med en rättegång, utöfva dock, i motsats till det engelska öfverhuset, icke nå gon verklig domarfunktion; ty senatens beslut, fö hvars fattande fordras $^2/_3$ af de närvarande senato rernas röster, kan endast gå ut på att skilja de åtalade från hans ämbete och förklara honom ovär dig att för framtiden bekläda ämbete i Förenta sta

terna. Gäller det att få en ämbetsman dömd till annat straff, måste man vända sig till domstolarna. K. H. B.

Impeda'ns (af eng. *impedance*), *fys.*, motstånd. Se Elektriskt motstånd.

Impedime'nt (lat. *impedimentum*, hinder), *jur.*, kallas sådan del af ett jordområde, åt hvilken, till följd af markens odugliga beskaffenhet, icke kan tillerkännas något värde vid graderingen och som därför äfven skall uteslutas från beräkningen vid bestämmandet af in- och afrösningsjordens areal för hvarje särskild jordegendom. Impedimenten skola i landtmätarnas egobeskrifningar och å deras kartor särskildt angifvas och utmärkas. K. H. B.

Imperāta arundinācea Cyr., ”alang-gräset”, *bot. tekn.*, ett fruktansvärdt ogräs i Ostindien, tillhör fam. *Gramineæ*. Detta obetvingliga ogräs har ödelagt många odlingar af nyttiga växter, såsom af *Uncaria Gambir* och *Piper* (peppar), å Ostindiens öar. Den ymniga tillgången på bladen af detta gräs har föranledt, att man använder dem till taktäckning och i st. f. mossa till att betäcka ytorna å kinaträdens stammar, från hvilka man skördat bark (”kinabark”). O. T. S. (G. L—m.)

Imperativ (af lat. *imperāre*, befalla, påbjuda). 1. *Filos.*, enligt Kant en objektiv, d. ä. allmängiltig, viljenorm, tänkt i relation till en patologiskt bestämd vilja. (Motsats: maxim, godtyckligt vald bestämningsgrund.) Att viljan är patologiskt bestämd betyder, att den ej med naturnödvändighet eller enligt sin egen natur måste följa den allmängiltiga normen, utan denna har för viljan karaktären af en fordran, ett *böra*. Detta ”böra” är dock egentligen ingenting annat än ett ”vilja”, nämligen under förutsättning af att förnuftet bestämmer viljan. För en *helig* vilja gifves därför ej heller något ”böra”, ty en sådan vilja är genom sin natur bestämd af förnuftet och *kan* rent af icke vilja något däremot stridande. Blott för ändliga viljor finnas följaktligen imperativ. — Såsom allmängiltiga och nödvändiga äro alla imperativ aprioriska, d. v. s. man kan ej lära känna dem i och genom erfarenheten, hvilken blott säger oss, hvad vi vilja, men ej hvad vi *böra* vilja. Imperativ finnas, enligt Kant, af två slag: det *hypotetiska*, som säger, hvad man bör göra under förutsättning af att man vill ett annat (”den, som vill ändamålet, han vill också medlet”), och det *kategoriska*, som säger, hvad man ovillkorligen och under alla förutsättningar bör göra. Det förra är till sin natur analytiskt, enär viljandet af medlet kan härledas ur viljandet af ändamålet; det senare åter är syntetiskt, d. v. s. viljandet kan ej härledas ur något annat. Det förra utgör sammanfattningen af *klokhetens* föreskrifter, det senare af *sedlighetens* bud.

2. *Språkv.* *Imperativus* (underförstådt *modus*) kallas ett visst slag af verbalformer, som tjäna att uttrycka ett påbud eller en uppfordran från den talandes sida, t. ex. lat. *lege*, sv. *läs!*; lat. *legite*, sv. *läsen!*; lat. *legito* (”imperativus futuri”), sv. ”du *skall* läsa” (2 pers. sing.) eller ”han *skall* läsa” (3 pers. sing.) o. s. v. Till följd af denna sin betydelse kommer imperativen mycket nära konjunktiven och optativen, som ju också uttrycka en vilja eller önskan hos den talande, och kan på samma sätt som de användas för att beteckna ett antagande eller ett medgifvande, t. ex. lat. *esto*, ”vare det (så)”. Skillnaden från dessa modi ligger däruti, att imperativen, på samma gång den innebär en mera energisk och direkt viljeyttring, är så godt som alldeles oanvändbar i en subordinerad (beroende) sats. Ur nämnda betydelselikhet förklaras också, hvarför imperativen så ofta ersättes eller fullständigas genom optativ- eller konjunktivformer. I svenskan finnes t. ex., rent etymologiskt sedt, blott en äkta imperativform: 2 pers. sing. (*läs! kalla!*), det öfriga är optativ (”konjunktiv”) eller i optativen inkommen indikativ (2 pers. pl. *läsen!* 1 plur. *låtom* oss läsa!). De slaviska språken ha, på ett par enstaka fall när, h. o. h. förlorat den gamla imperativen och begagna i stället optativens former. Redan i det indoeuropeiska grundspråket synes en uppfordran, ställd till den talande själf (1 pers. i alla numeri), eller ett förbud icke ha kunnat uttryckas på annat sätt än genom konjunktiven, den ”äkta” och den ”oäkta” (jfr det klassiska latinets och delvis grekiskans språkbruk); ja äfven i positiv betydelse har imperativen från äldsta tider lånat vissa former ur den s. k. oäkta konjunktiven (Brugmanns ”injunctivus”), en bildning, som, med undantag af att den saknar augment, är formellt identisk med ett historiskt tempus — så bl. a. 2 pers. plur., grek. *ferete*, ”bären”, lat. *legite*, ”läsen” (jfr grek. impf. *e-ferete*, ”I buren”). Hvad som, efter afräkning häraf, återstår af den äldsta indoeuropeiska imperativen har, särskildt då samma form (t. ex. lat. *legito*) kan begagnas i olika personer, utseende af att urspr. ha varit nominala (kasus-) former (jfr ty. *stillgestanden!*), af ungefär enahanda slag som infinitiven, hvilken i flera äldre och nyare språk understundom nyttjas med imperativ betydelse (jfr t. ex. fr. *voir*, ”se!”, vid citat, ty. *rechts fahren*; i sv. endast vid förbud, t. ex. *inte springa!*). En nära frändskap synes, åtminstone i de indoeuropeiska språken, förefinnas mellan denna ursprungliga imperativform och vokativen (båda äro lika med stammen slutande på *-e*). Imperativens ändelser, såväl dess egna som de nyss omtalade från konjunktiven öfverflyttade, fogades, såsom det synes, urspr. endast till presensstammen. Grekiskans imperativus aoristi, som äfven i sina ändelser företer åtskilliga egendomligheter, är väl att tillskrifva en speciellt grekisk utveckling. Jfr Brugmann, ”Morphologische untersuchungen”, I, s. 163 ff., och III, ”Grundriss der vergleichenden grammatik der indo-germanischen sprachen”, II, 1315 ff.

1. L. H. A.* 2. O. A. D. (K. F. J.)

Imperativt mandāt (fr. *mandat impératif*), *jur.*, af valmännen ålagd förpliktelse att rösta på ett visst sätt i vissa bestämda frågor. Då ett uppdrag lämnas åt en förtroendeman att handla å annans vägnar, kan detta i allmänhet gifvas antingen på det sätt, att förtroendemannen berättigas att efter egen omprövning rösta, göra eller låta i annans ställe, eller ock så, att ett visst bestämdt värf, ett begränsadt åliggande anförtros åt uppdragstagaren, som han har att fullgöra efter rättsligen fastställda eller i fullmakt angifna föreskrifter och under ansvar. I det förra fallet kan förtroendemannen handla med större frihet efter egen omprövning, i det senare är han strängare bunden; men i båda fallen är han i allmänhet skyldig att iakttaga den företräddes berättigade intressen. Om uppdraget är lämnadt af annan person själf eller om det innehafves för annan enligt laga föreskrifter eller på

grund af offentlig myndighets bestämmelse, är härvid icke af någon egentlig betydelse. Hufvudsaken är, att en person — individuell eller juridisk — företrädes af en annan person. (Se Fullmäktig, Mandat, Representant, Sysslоman.) Något olika gestaltar sig förhållandet, då en korporation eller representativ församling — särskildt en folkrepresentation — bildas af enskilda förtroendemän, som erhållit sitt uppdrag att vara bisittare i korporationen eller representationen genom andras val eller till följd af därmed jämförligt utseende. Den rättsställning i förhållande till de väljande eller utseende, som uppkommer för den sålunda valde eller utsedde, är svårare att bestämma. Å ena sidan har man yrkat, att de väljande eller utseende böra anses berättigade att gifva bindande föreskrifter rörande de utsedde förtroendemännens — representanternas — verksamhet och afgöranden vid förtroendevärfvets utöfvande och att i alla händelser representanten måste anses ha rättsliga förpliktelser gentemot de väljande eller utseende; man har sålunda velat göra representantens uppdrag till ett imperativt mandat, hvars innehåll är beroende af de väljandes eller utseendes vilja. Å andra sidan har man gjort gällande, att representanten endast är ledamot af en beslutande församling, som måste själf besluta och handla efter pröfvande af skäl och grunder, som inom densamma förebragts och som i de flesta fall måste vara för väljarna mer eller mindre främmande, och att sålunda representanten såväl som den representiva myndigheten själf måste erkännas vara oberoende af väljarnas eller de utseendes föreskrifter. — I äldre tider, då det närmast var fråga om företrädande af vissa samhällsgruppers intressen och mindre om en enhetlig folkrepresentation, kunde den utseende folkgruppen anses behörig att meddela föreskrifter med afseende på sina förtroendemäns verksamhet och beslutanderätt, hvilka föreskrifter då lämpligen angåfvos i fullmakterna. Men så snart folkrepresentationen utvecklat sig till en enhetlig myndighet med rättigheter såsom sådan, måste äfven representanten efter hand erkännas som berättigad att självständigt besluta och handla oberoende af väljarnas bestämmelser och föreskrifter. — I Sverige blef denna uppfattning af representantuppdraget uttryckligen erkänd och fastslagen redan under frihetstiden såväl af konungen (1744) som af riksdagen (1747), då under den s. k. principalatsstriden (se d. o.) försök gjorts att få representanterna förklarade ansvariga inför väljarna såsom deras principaler. Samma uppfattning har sedermera upprätthållits genom bestämda stadganden i 1810 års R. O. § 1 och i 1866 års R. O. § 1, enligt hvilka riksdagsmännen icke kunna i utöfningen af sin befattning bindas af andra föreskrifter än rikets grundlagar. De formulär till riksdagsmannafullmakter, som meddelas i R. O. §§ 10 och 20 och numera i V. L. §§ 15, 66 och 68, utesluta jämväl i sin mån hvarje möjlighet för väljarna att i fullmakterna insmyga några föreskrifter eller villkor. Äfven med afseende på Sveriges kommunala representationer och deras medlemmar gälla otvifvelaktigt i allmänhet likartade regler, men de finnas endast med hänsyn till landstingsmännen formulerade: ”i utöfningen af sitt uppdrag icke bundna af valmäns föreskrifter” (Landstingsförordn. § 1). — Jämväl andra länders nutida statsförfattningar intaga i allmänhet samma ståndpunkt som den svenska och fastställa, att folkrepresentanten, äfven om han väljes af mindre folkgrupper eller korporationer, företräder hela folket och icke valkretsen eller korporationer och att han därför endast har att lyda författningen och följa sin egen öfvertygelse samt skall anses obunden och oberoende af ålägganden eller föreskrifter från väljarnas sida liksom af aftal med dem (danska grundlagen § 56, nederländska grundlagen § 82, tyska rikets författning art. 29, schweiziska författningen art. 91); i vissa länder, t. ex. Frankrike (lag af 30 nov. 1875, § 14), förklaras hvarje af väljaren gifven föreskrift (”mandat impératif”) ogiltig och kraftlös, i andra, t. ex. i Österrike och i Italien, äro föreskrifter och ålägganden från väljarnas sida rent af förbjudna. K. H. B.

Imperativus, *språkv.* Se Imperativ 2.

Imperātor, lat., var ursprungligen en hederstitel, som romerska hären medelst tillrop efter en seger af betydelse gaf en fältherre. Benämningen blef därefter ofta formligen bekräftad af senaten. I senare tider skedde dock missbruk med titelns antagande. Ordet begagnas f. ö. ofta om öfverbefälhafvaren i ett krig, utan afseende på formligt tillerkännande af denna titel. Sedan Cæsar erhållit titeln imperator för beständigt, så att den ingick i hans namn, blef den en stående, eg. militärmakten betecknande, benämning för kejsarna och satt främst. Dessa läto dock ofta det oaktadt efter särskilda bedrifter tillerkänna sig titeln. I flera moderna språk, t. ex. it. *imperadore*, fr. *empereur*, eng. *emperor*, ry. *imperator*, har ordet öfvergått att beteckna innehafvaren af den högsta världsliga makten, kejsare. — Imperatōrisk, befallande. R. Tdh.

Imperatōria, Imperatorin, *bot.* Se Mästerrot.

Imperatōrisk. Se Imperator.

Imperfektiv. Se Perfektiv.

Imperfektum (lat. *imperfectum*, näml. *tempus*, ”ofulländad tid”), *språkv.*, kallas i de indoeuropeiska språken ett historiskt eller berättande tempus (mots. perfektum i egentlig mening), hvars hufvudsakliga användning är att skildra en den förflutna tiden tillhörande tilldragelse i dess pågående förlopp (i motsats till aoristus och ”historiskt” perfektum, som skildra inträdande eller punktuell handling), fortvarande eller upprepade handlingar och tillstånd, de ett hufvudfaktum (utsagdt i en aorist eller ett historiskt perfektum) åtföljande och betingande omständigheterna o. s. v. Imperfektet bildades urspr. af presensstammen, enligt regeln så, att ”augmentet” *e* sattes framför densamma, t. ex. grek. *e-feron*, jag bar (presensstam *fero-*). I de slaviska och latinska språken har denna form gått förlorad och blifvit ersatt genom andra bildningar, enligt det vanliga antagandet sammansättningar med hjälpverb, t. ex. lat. *mone-bam*, jag påminde (infinitivus presens *mone-re*), hvars senare beståndsdel skulle vara ett preteritum af verbalroten *fu*, blifva, vara. De germanska språken sakna särskild form för imperfektum; vårt starka preteritum (*bar*) och möjligtvis äfven det svaga (*kalla-de*) höra formellt samman med det indoeuropeiska perfektum. Jfr Brugmann, ”Grundriss der vergleichenden grammatik der indo-germanischen sprachen”, II, s. 859 ff. O. A. D. (K. F. J.)

Imperiāl (af lat. *imperiālis*), kejserlig. 1. Ordet egagnas i flera sammansättningar i betydelsen stor, åtlig, t. ex. imperialstil, en af de största ktryckarstilarna (med högst 150 kvartpetits kägel), mperialformat, stort pappersformat, imerialupplaga, upplaga, tryckt på imperialpper, imperialsäng, utdragssäng för två ersoner, eg. säng med sänghimmel (en sådan mmel heter på fr. *impériale*; se Empiretil, pl. II, fig. 1). — 2. Ryskt guldmynt, rst slaget för kejsarinnan Elisabet, 1755. Det ägglades till 1897 i stycken om 10 rubel och rubel (halfimperialer l. "ryska pistoler"), men dan 1897 präglas i stället imperialer om 15 och /2 rubel, den förra vägande 12,902 gr. med en lt af 0,900, den senare 6,544041 gr. med en halt 0,916, och motsvarande i svenskt mynt resp. 8,80 kr. och 14,86 kr.

Imperial bushel [impīə'riəl bu'ʃl]. Se Bushel.

Imperialdukāt, ryskt guldmynt slaget 1834—85, = 3 silfverrubel = 8 kr. 64 öre nominellt värde.

Imperial federation (defence) committee [impīə'riəl fedərēi'ʃn difē'ns kəmi'ti]. Se Imperial ederation league.

Imperial federation league [impīə'riəl fedərēi'ʃn 'g], eng., "rikssammanslutningsförbundet", en 1884 London bildad förening med uppgift att verka för imperial federation", d. v. s. en närmare federav sammanslutning mellan det brittiska rikets skilda elar. Dess grundläggare och förste ordförande var en liberale statsmannen W. E. Forster (se d. o.). örbundets verksamhet kulminerade i det detaljerade rogram för en dylik sammanslutning, hvilket utarbeades af en inom förbundet 1891 tillsatt kommitté ch publicerades i nov. 1892. Däri föreslogs uppättandet af ett riksråd med representanter för oderlandet, Indien, kronkolonierna och de självyrande kolonierna samt med befogenhet att beandla särskildt frågor om riksförsvaret, till hvars ekostande de självstyrande kolonierna skulle uppanas att lämna afsevärda direkta bidrag. Förundet var aldrig enigt inbördes om de lämpliga etoderna för att nå riksenhetens stora mål, och ör att ge medlemmarna större handlingsfrihet i eras agitation upplöstes förbundet 31 dec. 1893, varefter ett rätt betydligt antal sammanslutningar ed mera begränsade syften fortsatt verksamheten förbundets anda. Bland dessa märkas British mpire league, som på frihandelns, och nited empire trade league, som på rotektionismens grund verkat för en ekonomisk ikssammanslutning, samt Imperial federaion (defence) committee, som agiterat ör det ursprungliga förbundets program af 1892 ch särskildt för upprättandet af en gemensam riksotta. Jfr Imperialism. V. S—g.

Imperialformāt. Se Imperial 1.

Imperial gallon [impīə'riəl gä'lən]. Se Gallon.

Imperial institute [impīə'riəl i'nstitjōt], eng., 'riksinstitutet", en som sinnebild och främjare af en brittiska rikstanken i South Kensington i London till minne af drottning Viktorias femtioårsjubileum 1887) påbörjad och 1893 invigd byggnad, åstadkommen på initiativ af en förening med samma namn, hvars syfte är att i fullständigaste mån samla och utställa prof på koloniernas och Indiens produkter, åskådliggöra och sprida kännedomen om de olika riksdelarnas naturliga resurser samt främja utvecklingen af rikets naturliga hjälpkällor, bl. a. äfven genom sträfvanden för bättre undervisning i tekniska ämnen och handelns olika grenar. I samband med de permanenta och tillfälliga utställ-

ningarna inom institutet pläga föredrag, diskussioner, möten o. s. v. anordnas rörande ämnen inom föreningens område. Från 1895 utkommer dess organ, månadsskriften *Imperial institute journal*, och föreningen utger äfven en sakrik årsbok, *Imperial institute yearbook*. Dess i engelsk renässans uppförda storartade byggnad (se fig.; af arkitekten Colcutt) har bekostats genom nationalsubskription i rikets skilda delar. Institutet står sedan 1902 under direkt uppsikt af handelsministeriet (*Board of trade*). V. S—g.

Imperiali'sm (af lat. *imperium*, se d. o.) är ett ord, som i olika länder och på olika tider haft mycket skiftande betydelse, hvarvid det dock vanligen, om än på olika sätt, i tanken associerats med ledande politiska grundsatser inom det romerska riket under kejsartiden (*Imperium Romanum*). När ordet först började användas, afsågs därmed kanske oftast hyllande af eller sträfvan efter ett om detta påminnande, på militär styrka hvilande godtyckligt välde, ett "soldatkejsarvälde". Denna betydelse är numera nästan försvunnen och kvarlefver kanske förnämligast, särskildt i vissa länder, i form af en oklar, men tämligen utbredd åsikt om nutida "imperialistiska" strömningars frihetsfientlighet. Stundom användes imperialism som beteckning speciellt för ett starkt betonande af den kejserliga makten, så t. ex. menas med den österrikiska imperialismen kejsarmaktens sträfvan på 1600-talet att utvidga sig på den tyska furstemaktens bekostnad. Med imperialism, fattadt som inbegreppet af ett visst slags nutida politiska strömningar, betecknas dels en särskildt i den moderna stormaktspolitiken märkbar sträfvan efter inflytande på ledningen af hela kulturvärldens öden, efter betydande andel i "världsherraväldet", dels — och i synnerhet så som denna term användes i den angelsaxiska världen — en sträfvan att närmare med hvarandra i en stark riksenhet sammanbinda ett vidt utsträckt rikes skilda delar (moderland, kolonier o. s. v.). Den nutida imperialismen står i särskildt intimt samband med den moderna kolonialpolitiken, hvilken i stort sedt kan i bägge dessa bemärkelser kallas imperialistisk. Man-

chesterteorierna ha i de flesta länders handelspolitik fått vika för ett slags nyupplifvad merkantilism, som kännetecknas af ifriga bemödanden att vinna största möjliga ekonomiska oberoende af andra länder, hvarvid bland anlitade medel främst märkas anläggande af kolonier och förvärfvande af politiskt inflytande i främmande världsdelar, uppmuntran och skydd åt den egna handeln i aflägsna trakter, bl. a. genom den väpnade sjömaktens stärkande och utrikeshandelns direkta gynnande af statsmyndigheterna, ofta äfven den egna industriens skyddande genom ett protektionistiskt tullsystem. Rysslands framträngande i Asien, den nutida franska och tyska kolonialpolitiken, Italiens äfventyrliga försök att vinna inflytande vid Röda hafvet, Förenta staternas koloniala eröfringar från Spanien och dess panamerikanska hegemoniträfvanden samt ej minst det brittiska rikets starka territoriella utvidgning och Japans omdaning till en östasiatisk stormakt äro olika uttryck för imperialism af detta slag. — Hvad särskildt angår den brittiska imperialismen, så kännetecknas den framför allt af en de senaste årtiondena allt starkare inom både moderlandet och kolonierna framträdande träfvan hän emot innerligare riksenhet i den federativa sammanslutningens form (*Imperial federation*). Denna speciella imperialism är alltså väsentligen en inre brittisk riksenhetsrörelse. Uppfattningen af kolonierna och öfriga besittningar bortom hafven såsom med moderlandet sidoordnade, organiska lemmar i rikskroppen inskärptes först inom den politiska litteraturen genom sir Charles Dilke (''Greater Britain'', 1868) samt historikerna Froude (''Oceana'', 1886) och Seely (''Expansion of England'', 1883); den upptogs i den praktiska politiken af Carnarvon, Disraeli, Forster, Rosebery, Chamberlain m. fl. statsmän i moderlandet samt af åtskilliga bland koloniernas politiskt ledande män, t. ex. Deakin i Australien, Seddon på Nya Zeeland, Laurier i Canada, Rhodes i Syd-Afrika, hvarjämte den äfven ledt administratörer sådana som Cromer, Milner, Curzon m. fl. Det brittiska Nord-Amerikas sammanslutning till Dominion of Canada (1867) var det första stora steget på riksenhetens väg, Disraeli befordrade den bl. a. genom förvärfvandet af kedivens aktier i Sueskanalen (1875) och drottning Viktorias proklamering till kejsarinna af Indien (1876). En samlingspunkt för de nya sträfvandena blef den af Forster 1884 stiftade Imperial federation league (se d. o.), sedermera efterföljd af en mängd ''imperialistiska'' föreningar med mera detaljerade syften. Drottning Viktorias regeringsjubileum 1887 föranledde sammankallandet af den första kolonialkonferensen i London, och nya sådana ha hållits 1894, 1902 och 1907. Dessa sammankomster mellan koloniernas och moderlandets ledande statsmän fingo sistnämnda år namnet ''rikskonferenser'' (*imperial conferences*) och åtminstone begynnelsen till en fastare organisation. En specialkonferens rörande riksförsvaret hölls 1909. De australiska koloniernas federativa sammanslutning till ''Commonwealth of Australia'' (1900—01), riksenhetstankens starka växt inom befolkningens breda lager under den sydafrikanska krisen (1899—1902), de chamberlainska förslagen till en på inbördes preferensbehandling byggd tullekonomisk sammanslutning (framställda 1903 och alltjämt häftigt omstridda) samt de sydafrikanska koloniernas federativa sammanslutning (1909) beteckna i öfrigt märkesstenarna i den brittiska imperialismens utveckling under det senaste decenniet. Riksenhetssträfvandena äro numera principiellt knappast någon partisak, om än partimotsatserna skarpt framträda i fråga om valet af medel och uppfattningen af själfva syftet. En serie upplysande uppsatser i ämnet ha sammanförts i essaysamlingen ''The empire and the century'' (1901). V. S—g.

Imperiali'st, anhängare af imperialism (se d. o.). — Adj. Imperiali'stisk.

Imperial standard [impi'riəl stä'ndəd], det för England lagligen gällande normalmåttet.

Imperiälstil, *boktr.* Se Imperial 1.

Imperiälsäng. Se Imperial 1.

Imperiäluppläga. Se Imperial 1.

Imperial yeomanry [impi'riəl jå'mənri], under boerkriget i hast uppsatta beridna engelska trupper, närmare organiserade i enlighet med en arméorder af 17 april 1901 och anskaffade genom värfning med det gamla yeomanry-kavalleriet och äldre beridna frivilliga (*volunteers*) som kärna. Mot slutet af 1902 funnos 26,000 man af detta vapenslag. Efter sydafrikanska kriget bibehölls namnet för yeomanry öfver hufvud, till dess reservtrupperna 1907 omorganiserades till den nya ''territorialarmén'', hvarvid all yeomanry upphörde att existera från 31 mars 1908. Jfr Yeomanry och Storbritannien (försvarsväsen). V. S—g.

Imperie'llt pastorat. Se Pastorat.

Impe'rium, lat. 1. Imperium betecknade i den fornromerska staten eg. den högsta makten i samhället, eller regeringsmakten. Denna utöfvades först af konungarna, men öfvergick efter konungaväldets afskaffande (509 f. Kr.) till konsulerna och sedermera jämväl delvis till pretorerna, hvarjämte de vid särskilda tillfällen valda diktatorerna samt prokonsuler och propretorer egde imperium. Detta, som plägade uppdragas genom en särskild *lex curiata* (lagbeslut fattadt i kurieförsamlingen), innefattade särskildt rättigheten att föra *befäl i krig*, med makt att straffa äfven kroppsligen och till lifvet. I själfva staden Rom däremot och inom ett område af 1,000 steg (omkr. 1,480 m.) därutanför gällde mot ämbetsmän med imperium (*magistratus cum imperio*) rätten att vädja till folket (*provocatio*), och militärbefäl fick där ej utöfvas i annat fall, än då en segrande fältherre genom en särskild lag (d. v. s. folkbeslut) fick sådant sig tilldeladt för själfva triumfdagen. Med imperium var förenad rätten att tillgripa vissa kraftigare tvångsåtgärder, nämligen, utom vitesbestämmelser, inmanande i häkte och pantning (jfr Censor). Däremot synes det redan tidigt ha blifvit förbjudet för hvilken ämbetsman som helst att använda kroppsstraff på romerska medborgare, utom i fält. En med imperium utrustad ämbetsman kunde icke ens i civila mål dragas inför rätta, långt mindre stämmas i brottmål. — Under kejsartiden fick imperium en annan betydelse. Stundom brukades det om själfva kejsarens makt (jfr Imperator), men beträffande ämbetsmän betecknade det civil domsrätt eller polismyndighet. — 2. *Jur.*, statens höghetsrätt öfver statsområdet (territorialhöghet), i motsats till statens eganderätt (lat. *dominium*). Den senare är alltid af privaträttslig natur, ehuru staten i vissa fall är subjekt för rättigheten. Imperium har däremot väsentligen offentlig rättslig karaktär och kan tiller-

ännas endast staten själf eller dess representant. catens imperium innebär rätt för staten att på sitt nråde utöfva härskarmakt öfver landet med saker ch personer, att där kräfva fullt erkännande för na lagar, genomföra sina regeringsbeslut och öfva ättskipande myndighet. Denna dess härskarmyn- ighet utesluter också enligt regel hvarje annan ats befogenhet att företaga statshandlingar inom rritoriet. (Jfr Exterritorialrätt, Stats- ervitut.) 1. R. Tdh. 2. K. H. B.

Impersonell (af lat. *impersonālis*), opersonlig. fr Personell.

Impersonella konton, *hand.* Se Konto.

Impertinent (af lat. *impertinens*, icke hörande till aken), opassande, oförskämd, näsvis, närgången. – Subst. Impertinens (fr. *impertinence*).

Impetīgo, lat., *med.*, ett hudutslag, beroende på ärbakterier, som inträngа utifrån under hudens ornlager, består af variga blåsor, som intorka till ”kruskor” eller ”skorpor” och icke efterlämna ärr. Den viktigaste formen är *impetigo contagiōsa*, som fta uppträder epidemiskt bland barn af fattigare lasser och lätt botas genom renlighet och bakterie- lödande medel. F. S—n.

Impetrātio dominii (lat.), *jur.* Se Hyperocha.

Impetuoso [-toåså], it., *mus.*, häftigt, våldsamt, tormande. Jfr Con impeto.

impf., förkortning för lat. *imperfectum* (se Im- perfektum).

Impietēt (lat. *impi'etas*), gudlöshet, brist på vörd- nad, pliktförgätenhet. Jfr Pietet.

I'mpilahti. Se Impilaks.

I'mpilaks (fi. *Impilahti*), socken vid Ladogas norra strand, Salmis härad, Viborgs län, Finland. Landareal, jämte Kidelä kapell, 889,4 kvkm. Befolkningen, finsk, 12,092 pers. (1907). Inom socknen finnes Östra Karelens folkhögskola (finsk). I. utgör ett imperiellt pastorat af 2:a kl., Nyslotts stift, Sordavala prosteri. — Vid I. finnes Pit- käranta koppar- och tenngrufva. O. I. (A. G. F.)

Implacentālia (af lat. nekande *in* och *placenta*, moderkaka) l. Däggdjur utan moderkaka ha tidigare i den zoologiska systematiken uppställts som en underklass af däggdjuren för att omfatta kloakdjur och pungdjur i motsats till *Placentalia*, de med moderkaka utrustade. På senare tider, helst efter det man uppdagat, att vissa pungdjur ha moderkaka, har denna indelning tämligen allmänt öfvergifvits. Se Däggdjur. L—e.

Implantatiōn (af lat. *in*, i, och *plantātio*, plante- ring). 1. *Kir.*, ett förfarande, genom hvilket en tvärdelad tarm insys i en öppning i magsäcken eller i en annan tarmslynga. Samma tillvägagångssätt kan komma i fråga, äfven då andra rörformiga organ, t. ex. urinledaren, måste förenas med njurbäckenet eller urinblåsan. — 2. En modern operation inom tandläkarkonsten, hvarigenom naturliga lösa tänder insättas i tandhålor. Operationen kallas reim- plantation, då tanden återinsättes i den tand- håla, där den förut suttit, transplantation, om en tand flyttas från en tandhåla till en annan eller från en människa till en annan. Märkvärdigt nog kan man i en del fall lyckas att få tanden att åter fastna, i synnerhet om såväl tandens som tand- hålans periost (benhinna) är tämligen oskadad. — 3. Medikamentös implantation, för- randet af läkemedel i fast form antingen under huden i underhudscellväfven eller uti en fastare väfnad. Denna fordom använda metod nyttjades mest, då man ville förstöra sjukliga tumörer, kräftknölar o. d. medelst införande af smala stänger (*bacilli*, *che- villes*, *flèches caustiques*), innehållande klorzink eller något annat frätmedel. Stundom införas ännu på detta sätt smärtstillande medel, såsom morfin o. d. För ett bekvämare införande af dessa stänger har P. V. Bruns uppfunnit en särskild implanta- tionsnål. 1. J. Å. 2—3. F. B. (J. Å.)

Implī'cite, lat., eg. invecklad i, inneslutet, in- begripet. Motsats: Explicite.

Implosīva ljud (af ett förutsatt lat. *implōdere* som motsats till *explōdere*, utstöta) kallas någon gång vid explosiva (klusila) språkljud (*p*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g*) det ljud, som skulle höras vid talorganens sammanslutning. Det märkes i svenska språ- ket tämligen tydligt efter kort vokal, t. ex. i *klappa*, *skatt*. Som det väsentliga vid dessa språkljud upp- fattas dock i allmänhet det ljud, som höres vid öppnandet (explosionen), och implosionen be- traktas såsom öfvergångsljud eller glidning. Jfr Explosiva ljud. Lll.

Implu'vium (lat., af *implu'ere*, regna in), *bygnk.* Se Atrium 1 och Bostad, pl. I.

Imponderābilier (af lat. nekande *in* och *po'ndus*, vikt), ”oväg bara ämnen”, kallades i äldre tider de ämnen, som antogos framkalla ljus, värme samt mag- netiska och elektriska fenomen. Namnet har blott ett historiskt intresse. I vår tid anses ljus, värme, magnetism och elektricitet bero på rörelse- och spän- ningstillstånd i etern och i kropparna.

Imponēra (af lat. *impōnere*, pålägga), göra in- tryck, ingifva vördnad, göra sig gällande.

Impopulär (fr. *impopulaire*, af lat. nekande *in* och *po'pulus*, folk), misshaglig för folket, illa sedd. — Subst. Impopularitēt. — Jfr Populär.

Impo'rt (af lat. *importāre*, införa), införsel af varor från främmande länder; varor, som införas. (Motsats: Export). Jfr Införsel och Han- delsbalans. — Importēra, införa (varor från främmande länder). — Importhus, *hand.*, handelshus, som gör affärer uti införsel af varor. — Importör, en som gör affärer i införsel af varor från utlandet.

Importa'nt (fr. *important*), viktig, betydelsefull.

Importera. Se Import.

Impo'rtförbud, införselförbud. Se Tull.

Importhandel. Se Handel, sp. 1302.

Importhus. Se Import.

Importūn (af lat. *importūnus*), oläglig, hinderlig, besvärlig. Mots.: Opportun.

Importör. Se Import.

Imposa'nt (se Imponera), imponerande; mäktig.

Impossibel (lat. *impossi'bilis*), omöjlig.

Impote'ns (lat. *impote'ntia*, af nekande *in* och *po'sse*, kunna), oförmåga att fullgöra de sexuella funktionerna. — Adj. Impote'nt. F. B.*

Impôt foncier [äpå fåsiē], fr. Se Grundskatt, sp. 416.

Impraktikābel (fr. *impraticable*), outförbar, ofar- bar, oframkomlig (om en väg).

Impregnering [-prenjēr-], af lat. *imprægnāre*, ett ämnes i fint fördeladt tillstånd likformiga in- trängande och inblandning i ett annat (vanligen fast) ämne. Detta sker oftast så, att det senare (det som skall impregneras) indränkes med en lösning af det

impregnerade ämnet. 1. Tyger impregneras med fettämnen eller gummi för att blifva vattentäta och med saltlösningar (ammoniaksulfat, natriumsulfat, gips) för att göras svårantändliga. — 2. Impregnering af virke har förekommit i vårt land sedan 1858. Virket har därvid genomdränkts af metallsalter, såsom kvicksilfverklorid, zinkklorid och kopparvitriol eller också med kreosothaltiga vätskor. Man har egentligen tillämpat två sätt för impregneringen. Endera har vätskan från ett 15 m. högt upp placeradt kar pressats in i stockändarna, genomträngt splinten och utsipprat ur motsatta ändan, eller också har virket inneslutits i en cylinder, hvarifrån luften utpumpas, under det att samtidigt den impregnerande oljan insläppts. Det förra sättet användes mest för impregnering af telefon- och telegrafstolpar, det senare för syllar. Själfva processen tager i förra fallet en tid af ungefär en vecka, i senare endast några timmar. Genom impregneringen ökas varaktigheten afsevärdt. En järnvägssyll, som vanligen beräknas vara 8 år, kan, behandlad på förstnämnda sättet, vara 14 år, och på senare 18 år. 1. S. J—n. 2. W. E—n.

Impresário (it. *impresário*, af *imprēsa*, fr. *entreprise*, företag), entreprenör, särskildt föreståndare för ett opera- eller konsertföretag på resande fot. A. L.*

Impressioni'sm kallas den riktning inom konsten — hufvudsakligen inom måleriet —, som söker fånga och fasthålla *intrycket* (fr. *impression*) af en stämning eller af ett stycke verklighet. Riktningen har i den äldre konsten sina förebilder i Frans Hals, Rembrandt, Velasquez, Goya m. fl. målare, som genom en bred, summarisk behandling, företrädesvis af bisakerna, söka locka åskådaren att samla sin uppmärksamhet på det hufvudsakliga i målningen. Den moderna impressionismen utgick från det i Frankrike under 1800-talets senare hälft utbildade valörmåleriet, som flyttade studiet från ateljén ut i naturen och som förde till skärpt analys af de atmosfäriska verkningarna på föremålen, alltså af det ögonblickliga intrycket af det sedda. Utgångspunkterna kunde leda målare med olika läggning och förutsättningar till helt olikartade behandlingssätt, och benämningen impressionism användes ofta på sinsemellan olikartade konstverk, blott de äro utförda summariskt, i breda drag. Men impressionister kallas framför allt en krets af målare, som från 1874 utställde gemensamt i Paris. Ordet ”impression”, som ofta återkom i deras kataloger, föranledde en kritiker att kalla flocken *les peintres impressionistes*, en benämning, som de snart själfva upptogo. Riktningens hufvudmän voro E. Manet, Cl. Monet, Cézanne, Renoir, Sisley och Pissarro. I sin sträfvan efter ljus- och luftverkan utarbetade nyhetssökarna en ny målarteknik, som utgick från det sakförhållande, att man genom att lägga färgerna rena och oblandade på duken och genom konsekvent användande af komplementfärger kunde nå en ljusstyrka, ett vibrerande lif i koloriten, sådant man ej kunde åstadkomma med på paletten blandade färger. En dylik teknik, tillämpad på omedelbart studium af ljusets verkningar och af färgtonernas inbördes valörer under inverkan af luft, belysning, reflexer, gaf impressionismen dess karaktär. Riktningen väckte hetsigt motstånd, man förebrådde dess bärare, att de vårdslösade teckningen, upplöste naturen i färgfläckar, uppgaf all känsla, smidighet och elegans i föredraget. Men uppslaget kunde ej hejdas, hufvudinnebörden af rörelsen var ej det nya maneret, utan den från skoldoktriner fria, omedelbara skärpan i naturintrycket och den färglära den riktat målarnas uppmärksamhet på. Impressionismen har gifvit samtidens måleri nya grundvalar, och äfven dess motståndare ha lärt af den. Fläcktekniken förde hos en del målare till ett målningssätt af idel prickar af rena, oblandade färger (*pointillisme*), som upptogs företrädesvis af *ny-* eller *neo-impressionisterna*. De äldre impressionisterna sökte genom färgval och behandling nå ett starkt *naturintryck*, nyimpressionisterna sträfva mera efter en *dekorativ harmoni*, deras konst är ateljékonst, medan de äldres var omedelbart studium på platsen. Det är gifvet, att de själfständiga begåfningarna bland riktningens anhängare ej läto binda sig af systemet, de voro af skäligen olika läggning, och de läto i regel målningssättet rätta sig efter motiv och stämning. Till den första impressionistkretsen hörde bl. a. äfven Degas och Raffaelli. Dessa representera impressionism, uttryckt i linjerna, i en förenklad teckning med framhållande af det karakteriserande. Det talas äfven om impressionistisk skulptur (t. ex. Rodins Balzac).

Impressionisterna utställde i samlad trupp i Paris 1874—86 samt äfven i London, Bruxelles och New York. Bland utställarna voro, förutom de ofvan nämnde, äfven Forain, Gauguin, Guillaumin, Caillebotte, Mary Cassatt, Berthe Morisot. Den 1884 bildade Société des artistes indépendants (se Independenter) var från början en utvikning af impressionistkretsen. Nyimpressionismens hufvudmän ha varit Seurat, Signac, Lucien Pissarro, Cross, Dubois-Pillet, Luce, Angrand, M. Denis. — De moderna målaridéer, som friluftsmålare, ljusmålare och impressionister framfört, spredos småningom till andra länder. Det svenska måleriet påverkades under rörelsens ”heroiska skede” föga af densamma, om ock de resultat den medfört gjort sig starkt gällande äfven i vår konst. Nyimpressionismen har utanför Frankrike framför allt slagit rot i Belgien med Octave Maus (som grundade föreningen ”de XX” i Bruxelles), van Rysselberghe, Knopff, Toorop, Lemmen. De äldre impressionisternas arbeten stå f. n. högt i pris och efterfikas begärligt både af museer och af enskilda samlare. Deras verk studeras nu i Luxembourg, i Louvre (Moreau-Nelatons donation), i Berlins nationalgalleri, men framför allt i privata gallerier i Frankrike, Belgien, England och Amerika. — Jfr Duranty, ”La nouvelle peinture” (1876), Duret, ”Les peintres impressionistes” (1878), ”Critique d'avant garde” (1885) och ”Histoire des peintres impressionistes” (1906), Huysmans, ”L'art moderne” (1883), C. Mauclaire, ”L'impressionisme” (1903), och Meier-Græfe, ”Der moderne impressionismus” (s. å.), ”Entwicklungsgeschichte der modernen kunst” (1904) och ”Impressionisten” (1907). G—g N

Impressioni'st, anhängare af impressionism (se d. o.). — Adj. Impressioni'stisk.

Imprimātur, lat., ”det får tryckas”, af censuren gifvet tillstånd till en skrifts tryckning. Se Censur, sp. 1429. Motsats: Damnatur.

Improbābel. Se Improbation.

Improbatiön (lat. *improbātio*, af *improbāre*, underkänna), underkännande, ogillande. — Improbābel, förkastlig; ej att godkänna. — Improbā

u r, lat., ”han (eller hon) underkännes (kuggas)”, t af de vitsord, som begagnas vid kunskapspröf-ingar. Se Betyg, sp. 177. — Improbēra, ke antaga, ogilla, underkänna, ”kugga”. — Jfr pprobation.

Improbātur. Se Improbation.

Improbēra. Se Improbation.

Improduktiv (fr. *improductif*, af lat. nekande *in* ch *producere*, frambringa, alstra), som icke alstrar ågot; icke lämnar någon behållning; ofruktbar. — ubst. Improduktivitēt. — Jfr Produktiv.

Impro'mptu (lat. *in pro'mptu*, med lätthet), något, om säges eller göres utan förberedelse, ögonblickligt nfall; improvisation, i nyare musik äfven i all-mänhet fantasistycke af obestämd form, för piano. fr Improvisera. A. L.*

Impropērier (lat. *impope'ria*, förebråelser, näml. esu förebråelser till folket), *mus.*, antifonier och esponsorier, som i katolska kyrkan sjungas på lång-redagen före mässan och oftast efter gammal gre-oriansk melodi. Ett undantag göra Palestrinas erömda improperier, komponerade i enkel ”falso ordone”-stil, hvilka alltsedan 1560 årligen uppföras Sixtinska kapellet i Rom. A. L.*

Improvisatiön, Improvisatör. Se Impro-isera.

Improvisēra (fr. *improviser*, af lat. *improvisus*, förutsedd), utan förberedelse, ”på stående fot”, fter ögonblickets ingifvelse göra vers, hålla ett tal, antisera ett musikstycke o. s. v. (inom det estetiska mrådet); med de medel, som finnas till hands, i ast anordna något. — Improvisatiōn, konsten tt improvisera; resultatet däraf. — Improvi-atōr, fem. -trīs (it. *improvvisatōre*, fem. *im-rovvisatrice*), en som besitter förmågan att impro-isera. Improvisatörer tillhöra flera litterärt och usikaliskt begåfvade folks, t. ex. arabernas, dikt-ning. I Europa är det särskildt italienarna, hos vilka improvisationens konst odlats dels i drama-isk (jfr Commedia dell'arte), dels i musi-kaliskt lyrisk form. Många ha af sin begåfning för mprovisation i Italien gjort ett yrke och skördat åde beundran och inkomster. Skildringar af dylika mprovisatörer finnas talrikt i vitterheten, t. ex. i n:me de Staëls ”Corinne” (1807; sv. öfv. 1808—09).

Impu'ls (lat. *impu'lsus*), påstötning, väckelse (till ågot), eggelse. Se f. ö. Explosion, sp. 1172, ch Hjärnverksamhet, sp. 857—858. — mpulsīv, plötslig; eggande; rik på impulser; om följer ögonblickets ingifvelse. — Subst. Im-ulsivitēt.

Impuri'sm (af lat. *impūrus*, oren), ”orenhet”, språkblandning. — Impuri'st, en som orenar ett språk genom inblandning af främmande ord. — Motsats: Purism. Se Språkrensning.

Imputēra (af lat. *imputāre*, tillräkna, förebrå), illräkna sig eller andra en handling till förtjänst eller skuld i moraliskt afseende. — Imputābel, om kan imputeras. — Imputabilitēt, egen-kapen att vara imputabel. — Imputatiōn, illräknande, beskyllning.

I-mrad. Se I-mosjar.

Imros. Se Imbros.

Imru-l-kais, arabisk konung och skald, f. omkr. 500, d. omkr. 540, är ryktbar som författare till en af de sju under namnet ”Muallakāt” (se d. o.) ända gammal-arabiska dikterna. Utom denna sång har man af I. en lyrisk diktsamling, eller ”divan”, utgifven jämte fransk öfv. af W. Mac Guckin de Slane (”Le diwan d'Amrolkais”, 1837) och i tysk metrisk bearbetning af Fr. Rückert (”Amrilkais, der dichter und könig, sein leben, dargestellt in seinen liedern”, 1843). I. förde ett oroligt lif. Genom sina kärleksäfventyr och de omständigheter, under hvilka han hämnades sin faders död, blef han ett omtyckt föremål för sitt folks framstående berättargåfvor. (K. V. Z.)

Imst, köping i norra Tyrolen, nära floden Inn. 2,570 inv. (1900). I. var fordom hufvudort för en omfattande handel med kanariefåglar, af hvilka årligen utfördes för omkr. 40,000 floriner.

Imuschagh. Se I-mosjar.

In, lat. 1. Sammansättningspartikel, med nekande betydelse, motsv. sv. *o-*. Framför *b* eller *p* öfvergår partikelns *n* till *m*; med ett följande *l*, *m* eller *r* assimileras det. — 2. Preposition, med grund-betydelserna till, i; brukas äfven i en mängd sam-mansättningar och undergår då samma förändringar som den ofvan nämnda sammansättningspartikeln. — 3. Kemiskt tecken för indiums (se d. o.) atomvikt, 114,8.

In., förkortning af inch (se d. o.).

In abstra'cto, lat. (jfr Abstrahera), i och för sig, i allmänhet, utan hänsyn till något annat begrepp. Motsats: In concreto (se d. o.).

In absu'rdum. Se Ad absurdum.

Inacceptābel (fr. *inacceptable*), oantaglig. Jfr Accept.

Inaccessible island [inäkse'sibl ā'lənd], eng. Se Tristan da Cunha.

I'nachos (grek. *Ἴναχος*, lat. *Ināchus*). 1. Flod-gud och äldste sagokonungen i grekiska landskapet Argolis, son af Okeanos och Tethys, blef med okeani-den Melia eller Argia fader till Foroneus, Aigialeus och Io. Då Poseidon och Hera tvistade om besitt-ningen af Argolis, fällde I. som skiljedomare ut-slaget till den senares förmån och säges med an-ledning däraf ha blifvit af Poseidon bestraffad där-med, att den efter honom uppkallade floden under den heta årstiden utsinar. — 2. Namn på åtskilliga floder i det forna Grekland. Mest omtalad bland dessa är den ofvan nämnda hufvudfloden (nu Panitza) i Argolis. Den upprinner på de Arkadiska gräns-bergen och faller ut i nordligaste hörnet af argoliska hafsviken (nu Naupliavikeu). Äfven de i norra Grek-land belägna landskapen Etolien och Tessalien ha hvar sin flod med detta namn, af hvilka den förra, kommande från Epirus, är biflod till Acheloos, den senare till Spercheios. 1 o. 2. A. M. A.

Inackordēra (jfr Ackordera), betinga bostad och kost för någon. — Inackordēring, mot betalning erhållet rum och kost; person, som är in-ackorderad, kostgängare.

Inadaptiv (af lat. nekande *in* och *aptāre*, an-passa), ur stånd till anpassning.

Inadekvāt, motsatsen till adekvat (se d. o. och Definition).

Inadverte'ns (af lat. nekande *in* och *adve'rtere*, vända uppmärksamheten åt), ouppmärksamhet, vårds-löshet.

Inæquitelæ, *zool.*, väfspindlar. Se Spindel-djur.

In æte'rnum, lat., för evigt, i evighet.

Inafvel, *husdjurssk.*, parning af husdjur, vid

hvilken både han- och hondjuren tillhöra samma ras eller en stam af blandad ras. I förra fallet kallas parningen inafvel inom rasen (renafvel), i det senare inafvel inom stammen. Vid inafvel inom rasen kunna de parade djuren vara nära besläktade med hvarandra, ehuru sådant kan undvikas; vid inafvel inom stammen uppkommer alltid en s. k. släktskapsparning. Mången anser en sådan skadlig därigenom, att den skulle gifva upphof till ofruktsamhet och svaghet hos afkomman efter parningen. Denna förmodan saknar dock stöd af erfarenheten, ty man skall finna, för att endast taga exempel från Sverige, att på flertalet egendomar inafvel bland husdjuren egt rum under århundraden, utan att husdjuren därigenom blifvit försämrade eller ofruktsamma. De exempel på ofruktsamhet såsom en följd af inafvel, hvilka bruka anföras, äro vanligen hämtade från raser, hos hvilka benägenhet för fettbildning eller fettsot är för handen i hög grad, t. ex. den förbättrade korthornsrasen samt de engelska får- och svinraserna; men hos dessa är det den rikliga fettbildningen, som förminskar fruktsamheten. Ju mindre stammen är och ju kortare artens dräktighetstid är, dess förr inträffar släktskapsparning. Under förutsättning, att stammarna äro i fråga om antalet djur lika stora, kommer man alltså fortast in på släktskapsafvel vid svinafvel, senare vid fåraf vel och senast vid nötboskaps- och hästafvel. Vid bildandet af nya raser är inafvel oundviklig; och engelska fullblodshästen af ridhästslag, den förbättrade korthornsrasen, engelska får- och svinraserna samt franska mauchampfåret ha uppkommit därigenom, att man med hvarandra parat några närbesläktade husdjur, hos hvilka funnos de egenskaper och kroppsformer, som utmärka nämnda raser. C. A. L.*

Ina'gua (Henagua), Great och Little, de två sydligaste bland Bahamaöarna, af hvilka den förra har en areal af 1,723 kvkm. 1,453 inv. (1901). På västra kusten ligger den lilla staden Mathew Town och i närheten af densamma stora saliner. Little I. är 94 kvkm. Båda äro låga. (J. F. N.)

Inaktiv (fr. *inactif*), overksam, ej verkande; försatt ur tjänstgöring. — Inaktivitēt, overksamhet; tillståndet att vara försatt ur tjänstgöring. — Jfr Aktiv, Disponibel och Suspension.

Inalienābel (fr. *inaliénable*, af *aliéner*, öfverlåta till en annan, af lat. *aliēnus*, en annan), som icke kan säljas eller bortskänkas, oförytterlig.

Ina'lles (af ty. *in alles*), tillsammans, i det hela.

Ināma-Sternegg, Karl Theodor von, österrikisk nationalekonom, statistiker, politiker, f. 20 jan. 1843 i Augsburg, d. 28 nov. 1908 i Wien, blef 1868 e. o. och 1871 ord. professor i nationalekonomi vid Innsbrucks universitet, 1880 professor i statsvetenskaperna vid universitetet i Prag, 1881 direktör för den administrativa statistiska byrån i Wien samt hedersprofessor vid universitetet där, 1884 president för den statistiska centralkommissionen, 1891 lifstidsledamot af herrehuset och 1899 president i internationella statistiska institutet. Som ledare för den statistiska centralkommissionen förmådde han under en kort tidrymd reformera nästan alla grenar af den offentliga österrikiska statistiken och omlägga den i enlighet med såväl vetenskapens som det praktiska lifvets kraf; dock blef hans stora centralisationsplan endast delvis genomförd. Med förträffliga resultat ledde han folkräkningarna 1890 och 1900 och lät redan 1890 utföra bearbetandet af materialet medelst en elektrisk räknemaskin; likaledes ledde han den stora industriräkningen 1902. Genom hans försorg kommo till stånd den rent af klassiska lönestatistiska undersökningen inom jordbruket 1895 samt den omfattande jordegendomsstatistiken. Till hans förtjänster hör också utgifvandet af "Die österreichische statistik" och andra statistiska publikationer, som utgöra rikets viktigaste. Vid Wiens universitet föreläste och undervisade I. uti statistik och förvaltningslära. — Som politiker tillhörde I. ej något särskildt parti. Ett agrariskt konservativt drag gjorde sig hos honom starkt gällande; men han intog på samma gång en reformvänlig hållning såväl rent politiskt som socialpolitiskt afseende. Inom nationalekonomien var I. afgjord anhängare af den historiska skolan. — Sedan 1892 var I. medredaktör för "Zeitschrift für volkswirtschaft, sozialpolitik und verwaltung", och han utöfvade en utomordentligt produktiv verksamhet som författare inom det allmänt nationalekonomiska och socialpolitiska, det statistiska och det ekonomiskt historiska området. Till det sistnämnda hör hans förnämsta arbete, *Deutsche wirtschaftsgeschichte* (3 bd, 1879—1901), det förstå verk, hvarigenom man kan anses ha fått en klar och åskådlig öfversikt öfver det tyska ekonomiska lifvet utveckling under medeltiden. Äfven om detta arbete icke går fritt från kritik, ger det dock "en totalbild, i hvilken realistisk forskning, fantasirik åskådning och konstnärlig framställning i lika mått ha sin andel". Bland I:s senaste arbeten märka *Staatswissenschaftliche abhandlungen* (2 bd, 1902—08). Jfr biogr. af H. Rauchberg i "Zeitschrift für volkswirtschaft, sozialpolitik und verwaltung" samt af E. Mischler i "Österreichische rundschau". E. H. T.

Inambun, *zool.* Se Rhynchotus rufescens.

Inamovibel (fr. *inamovible*, eg. som ej kan flyttas; jfr Amovibel), som icke utan rannsakning och dom kan afsättas från sin tjänst, oafsättlig. — Subst. Inamovibilitēt. Se Afsättning.

Inamovibla förband (se Inamovibel), *med.* Se Benbrott, sp. 1320.

In ampli'ssima forma l. In o'ptima forma lat., i yppersta form, med största glans.

Inandning. Se Andning och Inhalation.

Inanitiōn (af lat. *inānis*, tom), *fysiol.*, det tillstånd, hvari kroppen försättes, då den icke erhåller den nödvändiga och tillräckliga mängden föda samt till följd däraf tvingas att för sitt uppehälle gripa till sina egna beståndsdelar och sålunda mer eller mindre uteslutande lefva på dessa. Resultatet af en långvarig inanition blir kroppens undergång, och döden (inanitionsdöd) inträffar under symtom af ytterlig matthet och afmagring. Därvid förminskas

icke kroppens alla organ lika mycket i vikt; nest aftaga fettet (förlust 93—97 proc.), lefvern (52—54 proc.) och musklerna (30—40 proc.), mindre lungorna, tarmarna och skelettet, nästan alls icke hjärnan och ryggmärgen. Dessa och åtskilliga andra omständigheter tala för, att vid inanitionen dagligen en bestämd mängd af organens egna beståndsdelar afgifves till blodet och med detta föres till kroppens alla delar. De af kroppens organ, hvilka äro mest verksamma och för hela kroppens uppehälle viktigast, erhålla äfven mera blod och uppehålla sig någorlunda oförändrade på de andra organens bekostnad. Hit höra då främst hjärnan och ryggmärgen, hvilka behärska kroppens alla förrättningar. — Oaktadt den stora förstöringen af deras massa förändras organen icke till sin kemiska sammansättning i märkbar grad genom inanitionen. — Den tid en kropp kan lefva fullständigt utan föda är mycket växlande. Den är längre, ju fettrikare kroppen är, ty genom det i kroppen aflagrade fettet minskas förbrukningen af kroppens ägghviteämnen. Likaså fördraga äldre djur hunger längre än unga, stora längre än små; vidare inträder döden senare, om kroppen är i hvila, än om den arbetar. De svältförsök, som sedan doktor Tanners berömda fasta (se d. o.) anställts å Cetti, Succi och åtskilliga andra ”svältkonstnärer”, ha ådagalagt, att en fullvuxen människa veckotal kan lefva utan föda; under dessa förhållanden är också behofvet af vatten mycket nedsatt. Hundar har man sett lefva utan föda ända till 61 dagar; murmeldjuret lefver under sin vintersömn 6—7 månader utan att intaga föda, och kallblodiga djur ännu längre (grodor 9 månader). Däremot uppgifves, att flugor och bin, hvilka djur ha litet fett i sin kropp och utföra lifliga rörelser, icke mer än en timmes tid kunna lefva utan föda. Den viktsförlust kroppen lider, innan döden till följd af inanition inträffar, uppskattas till omkr. 40 proc., men växlar betydligt. Under de sista dagarna sjunker kroppstemperaturen hos varmblodiga djur betydligt, och därigenom upphäfves ett nödvändigt villkor för lifvet. Omgifves kroppen med varma dukar, kan man ännu någon tid hålla den vid lif, men äfven i detta fall låter döden icke länge vänta på sig. Efter en långvarig fasta blir sannolikt ämnesomsättningen i kroppen alltför ringa för att kunna alstra tillräckligt värme, och slutligen räcker den icke ens till att åstadkomma så mycken kraft, som behöfves för att hjärtats, respirationens och andra för lifvet oundgängliga rörelser skola kunna utföras. R. T—dt.

Inappellabel (jfr Appell), som icke kan hänskjutas till högre rätt.

Inapplikabel (fr. *inapplicable*), oanvändbar, otillämplig. Jfr Applicera.

Inari l. Inara. Se Enare träsk.

In armis. Se Arma.

Inartikulerad (jfr Artikulera), oartikulerad. — Inartikulation, otydlighet i uttalet.

Inauguräl, Inauguration. Se Inaugurera.

Inaugurēra (lat. *inaugurāre*, af *āu'gur*, se d. o.), högtidligen inviga. — Inauguräl- (i sammansättningar), invignings-, t. ex. inauguralföreläsning, föreläsning, som en akademisk lärare håller vid det tillfälle, då han högtidligen insättes i sitt ämbete; inauguraldisputation och -dissertation kallas i Danmark och Tyskland hvarje doktors- (l. gradual-) disputation. — Inauguration, högtidlig invigning. — Jfr Installera.

Inbillning. Se Fantasi och Illusion.

Inbillningsförmåga, *filos.* 1. Enligt kantiskt språkbruk människans förstånd, såvidt det af de i sig själfva diffusa sinnesintrycken, genom att sammanbinda dessa med hvarandra, danar de sinnliga företeelserna och därmed sinnevärlden i det hela. Medan förståndet i sina egentliga former har karaktären af omdömesförmåga, är inbillningsförmågan att fatta som en lägre form af förståndet. Dock följer den förståndets lagar och betjänar sig af dess former (kategorierna) samt danar sålunda världen i enlighet med dessa, hvilket kan förklara naturens öfverensstämmelse med människans förstånd (t. ex. lagen om sammanhanget emellan orsak och verkan, hvilken uppkommer så, att inbillningsförmågan på verkligheten tillämpar kausalitetens kategori). Inbillningskraften blir på detta sätt en mellan sinnligheten och det egentliga förståndet förmedlande förmåga. Den är en i djupet af vårt själslifs innersta natur grundad, halft omedvetet verkande, men för danandet af vår värld, följaktligen ock för hvarje distinkt uppfattning oundgänglig förmåga. — 2. I allmänhet detsamma som fantasi (se d. o.). 1 o. 2. L. H. Å.*

Inbjudning till aktieteckning. I fråga om aktiebolags bildande skiljer man emellan simultanbildning och successivbildning. Med simultanbildning förstår man, att stiftarna öfvertaga alla aktierna, medan med successivbildning afses det förhållandet, att allmänheten inbjudes till aktieteckning. Skillnaden betingar ingalunda med nödvändighet olika regler ang. tillvägagångssättet vid bildandet, men å andra sidan ligger det nära till hands att göra en sådan skillnad: lagbestämmelser, som åsyfta att förekomma missbruk, äro mindre af nöden, då hela det projekterade aktiekapitalet öfvertages af stiftarna, än då utomstående inbjudas till deltagande i företaget genom aktieteckning. På denna tanke har den svenska nu gällande lagen om aktiebolag af 28 juni 1895 byggt sina regler om aktiebolags bildande. Vid simultanbildning kräfver bildandet icke någon publicitet, hvilket däremot är fallet vid successivbildning. Enligt 12:e § i aktiebolagslagen skall, då stiftarna utfärda inbjudning till aktieteckning, stiftelseurkunden med stiftarnas egenhändiga bevittnade namnunderskrifter i två exemplar ingifvas till K. M:ts befallningshafvande i det län, där bolagets styrelse skall ha sitt säte; det ena exemplaret håller K. M:ts befallningshafvande tillgängligt för en hvar, som önskar taga kännedom därom, det andra återställes, försedt med påskrift om uppvisandet, till stiftarna. Inbjudning till aktieteckning skall enligt 13:e § i nämnda lag vara egenhändigt underskrifven af stiftarna samt dels innefatta styrkt afskrift af stiftelseurkunden jämte K. M:ts befallningshafvandes påskrift, dels innehålla vissa uppgifter, som aktietecknarna böra känna, bl. a. för att kunna bedöma det planerade företagets soliditet; jfr § 13 i lagen. Aktieteckning af annan än stiftare är ogiltig, om den ej göres å sådan inbjudning, som nu angifvits; § 15. Inbjudning till aktieteckning kan förekomma icke blott vid aktiebolags bildande, hvarom ofvan varit fråga, utan äfven vid ökning af aktiekapitalet. Närmare

regler om sådan inbjudning i senare fallet innehåller emellertid icke vår lag. E. K.

In blanco, sp., l. In blanko (jfr Blanko), utan att vissa väsentliga detaljer skriftligen ifyllts. Se Blankofullmakt, Blankoväxel och Endossement.

Inblåsningshäfvert, *fys.* Se Häfvert.

In bre'vi, lat., i korthet.

Inbrott, *jur.* I *svensk* strafflag omfattar detta uttryck: a) sådana förfaranden, hvarigenom man i uppsåt att stjäla medelst våld å något yttre hinder bryter sig in i gård, hus, rum eller fartyg, eller förskaffar sig ingång dit medelst klättring, medelst inkrypande genom fönster, glugg, skorsten eller annan till ingång ej ämnad öppning, eller medelst användande af dyrk eller falsk nyckel; b) sådana förfaranden, hvarigenom man i tjufnadsuppsåt medelst våld eller list öppnar en tillstängd förvaringspersedel, utan att den borttaga. Inbrott bestraffas i svensk lag, ehuru tillgrepp icke skett, enligt reglerna för enkel stöld. Sker tillgrepp, belägges gärningen som inbrottsstöld med ett väsentligen förhöjdt tjufnadsstraff (ända till 4 års straffarbete, oafsedt återfall). I *finsk* rätt äro reglerna ang. inbrott i hufvudsak desamma. De få dock i finsk rätt en väsentligt olika betydelse, enär därstädes jämväl finnes särskildt straff för försök till tjufnad, medan enligt svensk lag ett sådant försök kan bestraffas, endast om det har karaktären af inbrott. I *dansk* lag finnes ej något särskildt stadgande ang. inbrott, som ej varit förbundet med tillgrepp, utan gälla då de allmänna reglerna ang. försök till brott. Däremot är straffet för inbrottsstöld, hvartill emellertid icke hänföres stöld medelst öppnande af förvaringspersedel, väsentligt strängare än i svensk och finsk rätt (ända till straffarbete i 8 år). I den nya *norska* strafflagen bestraffas inbrott som en särskild förbrytelse, oberoende af om tjufnadsuppsåt föreligger eller ej. (Jfr Hemfridsbrott.) Under uttrycket ''inbrott' hänföres emellertid enligt denna lag icke ett inklättrande eller ett inkrypande, ehuru vissa dylika förfaranden i afseende på straffet därmed jämställas, ej heller öppnande af förvaringspersedel. Tjufnad medelst inbrott belägges såsom ett fall af kvalificerad tjufnad med ''fængsel'' (= straffarbete) intill 6 år. N. S—g.

Inbrottsförsäkring. Se Stöldförsäkring.

Inbrottsstöld, *jur.* Se Inbrott.

Inbrösta, *skpsb.* Se Bröstning 1.

Inbördes testamente, *jur.*, ett af två eller flera personer upprättadt testamente, hvarigenom de ömsesidigt tillägga hvarandra förmögenhet vid någonderas död. Vanligast förekommer sådant förordnande mellan äkta makar, och därmed afses då att hindra det gemensamma boets splittring vid enderas frånfälle. Åt den efterlefvande kan gifvas antingen eganderätt till den aflidnes förmögenhet eller ock endast nyttjanderätt under lifstiden, så att vid hans död förmögenheten skall gå till den efter arfsrätt eller enligt testamentet därtill berättigade. Skall förmögenheten efter bägges död delas mellan arfvingarna å ömse sidor, uppstår fråga, huruvida arfstäkten skall för den först aflidnes arfvingar beräknas efter arfsförhållandet vid dennes eller vid den sist aflidnes död; i allmänhet antages det förra vara det rätta, så att de, som *då* voro hans arfvingar, bekomma hans lott i boet med tillägg af därå belöpande andel af boets under tiden vunna förkofran. En omtvistad fråga har varit, huruvida den efterlefvande, som begagnat sig af den först aflidnes förordnande, sedermera egde ändra den bestämmelse, som i testamentet gifvits angående förmögenheten efter bägges död. Den äldre uppfattningen, grundad på en k. dom af 1798, ville i ett dylikt inbördes testamente se ett aftal, hvilket band den efterlefvande, då han själf begagnade sig däraf, så att ett senare förordnande af honom i strid mot det förra var ogiltigt. Numera anses den efterlefvande vara oförhindrad att öfver *sin* del af förmögenheten — såväl den, som utgör hans enskilda egendom, som den, hvilken tillkommer honom såsom giftorätt i det gemensamma boet — förordna på annat sätt, än det inbördes testamentet bestämmer; endast i afseende på den först aflidnes egendom skall detta lända till efterrättelse. Ang. inbördes testamenten gälla i öfrigt de allmänna reglerna om testamente (se d. o.). Jfr Arfsförening. I. Afz.

Inca, stad på spanska ön Mallorca. 7,579 inv. (1900). Vin- och olivodling, bomullsväfveri. J. F. N.

Incarvi'llea Juss., *bot.*, växtsläkte af fam. *Bignoniaceæ* med 5 arter i Kina och Turkestan. De äro örter med pardelade blad och stora, röda blommor, som odlas som prydnadsväxter. G. L—m.

In cāsu (se Casus), lat., för tillfället; för ett fall. — Lex in casu, lag för ett särskildt fall, för föreliggande fall.

Ince-in-Makerfield [i'ns in mē\'kəfild], fabriksstad i engelska grefsk. Lancaster, nära staden Wigan. 21,270 inv. (1901). Bomullsspinnerier, järnverk, fabriker för järnvägsvagnar, eggjärn etc. I närheten kolgrufvor. J. F. N.

Ince'st (lat. *ince'stus*, af nekande *in* och *ca'stus*, obefläckad, kysk). Se Blodskam.

Incestafvel (se Incest), *husdjurssk.*, är högsta graden af släktskapsafvel, alltså parning emellan de närmaste anhöriga, t. ex. far med dotter, moder med son, broder med syster, far och mor med barnbarn o. s. v. Incestafveln berör t. o. m. fjärde generationen. Släktskapsafvel och äfven incestafvel kunna drifvas utan olägenhet, om det ej finnes sjukdomar, utvecklingsfel eller abnormiteter af något annat slag i släkten. Förekomma släktfel, går naturligtvis afveln tillbaka fortare vid släktskapsafvel än vid annan afvel. Afkomman kan då bli *öfverförädlad*, d. v. s. ädelheten öfvergå till svaghet med därmed följande mottaglighet för sjukdomar. Denna olägenhet kan afhjälpas genom *bloduppfriskning*, d. v. s. anskaffandet af nytt blod af samma ras till stammen. H. F.

Inch [i'nʃ], eng., tum, tolftedelen af en engelsk fot = 2,54 cm.

Inchbald [i'nʃbåld], Elizabeth, född Simpson, engelsk författarinna, f. 1753, d. 1821, kom vid sexton års ålder till London, där hon beträdde scenen, blef gift med skådespelaren I. och stannade vid teatern till 1789. Hon skref flera skådespel och lustspel, som länge höllo sig på spellistan. Därjämte utgaf hon ''The british theatre'' (25 bd, 1806—09), en samling omtyckta teaterstycken af åtskilliga författare, försedda med biografiska och kritiska anmärkningar, ''Collection of farces'' (7 bd, 1809) och ''The modern theatre'' (10 bd, 1811). Hennes en gång mycket omtyckta romaner

simple story (1791) samt *Nature and art* (1796) nsluta sig till miss Burneys. 1795 utkom i sv. öfv. 'Presten Dorriforths historia''. Se biogr. utg. af Boaden 1833 och inledningen till 1880 års nytryck f ''A simple story''.

In Chri'sto och In Chri'sti no'mine, lat. Se In X.

I'ncidit in Scyllam, qui vult vitäre Chary'bdim, at., ''den, som vill undvika Charybdis, råkar ut ör Skylla'', ''man kommer lätt ur askan i elden'', ordspråk, som leder sitt ursprung från ett af Phiippe Gaultier från Lille omkr. 1180 författadt rbete, ''Alexandreïs''. Jfr Charybdis och Skylla.

I'ncipit, lat., (boken) börjar (här). Se Explicit.

Incisiōn (lat. *incīsio*, af *incīdere*, inskära, afkära). 1. *Kir.*, insnitt, det konstmässiga öppnandet af kroppens yttre delar, såsom huden, ögats yttre hinnor, ränderna af de yttre öppningarna. Termen begagnas emellertid äfven för snitt i djupare delar, synnerligast då det gäller att öppna inre kanaler eller håligheter. Vanligast göras insnitten med skärande instrument, knif eller sax, endast undantagsvis, och då man har att frukta starkare blödning, med tunna glödjärn. — 2. *Metr.*, kort paus vid deklamation af vers. Jfr Katalex. 1. Rsr.*

Incita'ntia, lat., Incitame'nt, eggelsemedel, retmedel, upplifvande medel. Jfr Excitantia.

Incitēra (lat. *incitāre*), egga, reta.

incl., förkortning för lat. *inclusive* (se Inklusiv).

Inclusive. Se Inklusiv.

In cœna do'mini, lat. (''vid Herrens måltid''), begynnelseorden af den bekanta bulla, som Urban V 1362 utfärdade mot kättarna. En uppläsning af densamma egde rum hvarje skärtorsdag intill 1869, då Pius IX, åtminstone formellt, upphäfde detta bruk. P. F.*

incog., förkortning för it. *incognito*. Se Inkognito.

Inco'gnito. Se Inkognito.

Incomplētæ, Kronbladslösa (*Apetalæ*), *bot.*, benämndes af E. Fries 4:e serien af de dikotyledona fanerogamerna i det af honom uppställda systemet. Blommorna äro ofullständiga, utan egentliga kronblad, endast med enkel kalk, af fjäll o. s. v. Serien delades af Fries i 3 klasser: *Bracteiflorœ*, *Juliflorœ* och *Nudiflorœ*. O. T. S. (G. L—m.)

In concrēto, lat. (jfr Konkret), i verkligheten, med afseende fäst vid ett visst, bestämdt fall. Motsats: In abstracto.

In confe'sso, lat., ett uttryck, som man finner användt inom processrättsdoktrinen för att uttrycka, att ett förhållande är af vederbörande part i rättegång erkändt och således icke tarfvar bevis. E. K.

Incontine'ntia. Se Inkontinens.

In contumāciam. Se Contumacia.

In co'rpore, lat., i sin helhet, samtligen. Jfr Corpus.

Increme'ntum, lat. Se Inkrement.

Incroyable [äkrωaja'bl], fr., ''otrolig'', under franska direktoriets tid benämning på tillgjord sprätt. Sprättarna (*les incroyables*) utmärkte sig dels genom sitt extravaganta klädselsätt (för detaljerna däraf se Dräkt, pl. III, fig. 12), dels för sitt förvrängda uttal af vissa konsonanter och sitt ideliga upprepande af frasen *c'est incroyable* (''det är otroligt'').

I'ncubus (lat., af *incubāre*, ligga på något), mara. Hos de gamle romarna var incubus en folkbenämning på skogsguden Faunus (Silvanus), emedan man trodde, att denne nattetid besökte kvinnor och äfven plågade dem med hemska drömmar. Enligt medeltidens folktro kunde djäfar stundom plåga köttsligt umgänge med människorna och afla barn med dem. Sådana demoner spelade en viktig roll i häxeriprocesserna; de hette på teologernas språk i'ncubi och su'ccubi. De omnämnas i bl. a. påfve Innocentius VIII:s bulla af 5 dec. 1484 (''Ad futuram rei memoriam''), och t. o. m. Luther talar om dem flerstädes i sina ''Tischreden''.

Inculisma, det romerska namnet på Angoulême.

Incūsi (näml. *nummi*, mynt), lat. (''smidda''), *num.* Se Mynt.

ind., förkortning för lat. *indicativus* (indikativ). Se Modus.

I. N. D., förkortning för lat. *in no'mine Dei*, *in no'mine Do'mini*, i Guds (Herrens) namn.

Ind., officiell amerikansk förkortning för Indiana.

Indal. 1. Socken i Västernorrlands län, Indals tingslag. 30,536 har. 2,623 inv. (1908). I. utgör ett konsist. pastorat i Härnösands stift, Medelpads östra kontrakt. — 2. Tingslag, ingår i Medelpads östra domsaga och fögderi samt omfattar socknarna Indal, Indals-Liden, Holm. 1,318 kvkm. 6,602 inv. (1908).

Indals-Liden, socken i Västernorrlands län, Indals tingslag. 70,960 har. 2,725 inv. (1908). I.-L. bildar med Holm ett konsist. pastorat i Härnösands stift, Medelpads östra kontrakt.

Indalsälfven, en bland Norrlands största floder, afloppet för de många vattendrag, som afvattna den vidsträckta dalkittel, hvars botten intages af Storsjön i Jämtland. Vattendraget, som bär namnet I. egentligen blott i sitt nedersta lopp närmast hafvet och i öfrigt har olika benämning i nästan hvarje socken det genomlöper, anses till sin egentliga källflod ha Enaälfven (se d. o.), som upprinner på östra sluttningen af Sylarna, flyter i en stor krökning åt n. och ö. och förenar sig vid sitt utlopp i Ånnsjön (526 m. ö. h.) med den söderifrån kommande Handölsån (se Handöl). Nedanför Ånnsjön kallas vattendraget under sitt lopp mot n. först Tångbölesström, nedanför Gefsjön (501 m.) Kvarnströmmen, förstärkes i Bodsjön (438,7 m.) af Storån från Norge och flyter genom Tännsjön, hvarifrån hela vattenmassan i ett ståtligt 38 m. högt fall, *Tännforsen* (se d. o.), kastar sig nästan lodrätt utför klippan i den nedanför liggande sjön Noren. Där ökad genom ett ansenligt vattendrag från Stor-Rensjön, flyter älfven vidare mot s. ö. och ö. under namnen Dufedälfven och Åreälfven genom synnerligen vackra och bördiga trakter vid södra foten af Åreskutan samt utfaller under namnet Undersåkersälfven, som har de bekanta *Ristafallen* (se fig. 1; 37,4 m. på en längd af 1 km.), i sjön Liten (318 m. ö. h.). I denna sjö fördubblas vattenmassan genom Järpeströmmen, som stundom ansetts vara den egentliga hufvudfloden och som har sina källor på Sjækerhatten i Norge, genomflyter de stora vattnen

Torrön, Jufveln och Kallsjön (386 m. ö. h.; 151 kvkm.) samt har en längd af omkr. 100 km. och ett vattenområde af 2,910 kvkm. (hvaraf 436 kvkm. sjöar), medan Undersåkersälfvens flodområde är 2,735 kvkm. (hvaraf 180 kvkm. sjöar). Före sitt ut-

Fig. 1. Norra Ristafallet.

lopp bildar den *Järpeforsen* (omkr. 20 m. på en sträcka af nära 2 km.). Från Liten flyter vattendraget genom några långsträckta sjöar (Skeldern, Ockesjön), bildar de vackra trapplika *Eggforsarna* (13,4 m.) och upptager fr. s. Vålån och Dammån samt utfaller i Sundsbacksundet af Storsjön (292 m. ö. h.). Vålån har sin aflägsnaste källa i Välåsjön vid Härjedalsgränsen, genomflyter en rad fjällomgifna sjöar (Ottsjön, Hottösjön, Sällsjön m. fl.) och bildar flera vackra forsar och fall, bl. a. omkr. 5 km. före sitt utlopp i Ockesjön *Storbofallet* (omkr. 16 m.), ett af Jämtlands vackraste vattenfall. Storsjöns vidsträckta vattenbehållare mottager f. ö., utom en stor mängd mindre strömmar från alla väderstreck, i n. sjöarna Näldens och Alsens aflopp Ytterån samt i s. ö. Billstaån från den 35 km. långa örika Näckten. Nästan på hela sträckan från Duved till Storsjön följes älfven af järnvägen. Under namnet Krokomälfven och, längre ned, Litsälfven med de tillsammans öfver 50 m. höga forsarna *Hissmoforsen*, *Kattstrupforsen*, *Granboforsen*, *Näsforsen*, *Skärhällsforsen*, *Midskogsforsen* och *Näfveredeforsen* afleder floden Storsjöns vatten åt n., korsas vid utloppet ur sjön af järnvägen och intager kort därefter den hufvudriktning, mot ö. och s. ö., som bibehålles ända till hafvet. Från n. mottagas tre större tillflöden: Långsån, Härkan och Ammerån. Den förstnämnda (130 km.) börjar i sjön Björkvattnet (936 m.) på norska gränsen och genomflyter flera sjöar, af hvilka den största är Landösjön (331 m. ö. h.). Härkan (150 km.) upprinner på Finlierne i Norge, genomflyter den norska sjön Længlingen (350 m.) och gränssjön Rengen (340 m.) samt därefter en rad andra sjöar, bland dem den 35 km. långa Hotagen (310 m. ö. h., 50 kvkm.). Ammerån är afloppet för Hammerdalssjön (306 m.), som har två större tillflöden, Sikåsån från Laxsjön s. ö. om Hotagen och Öjån från Storbyvattnet n. v. om Ströms vattudal; räknadt därifrån har Ammerån en längd af 160 km. Kort före sistnämnda ås inflöde bildar älfven sjön Gesunden (202 m. ö. h.), ur hvilken den utfaller genom de präktiga *Krångedeforsarna*, fem till antalet med en sammanlagd höjd af 60 m. och en industriell vattenkraft af 60,000 hkr. De tillhöra ett nyligen bildadt aktiebolag, som har för afsikt att utnyttja dem. Strax nedanför fanns intill 1796 en sjö, Ragundasjön, som vid verkställd uppmätning befunnits ha haft en yta af 1,600 har, och där vid flödet ur sjön störtade I. utför det 38 m. höga fall, som kallades *Storforsen* eller *Gedungsen*, samt hvirflade utför den nära 1,200 m. långa *Edsforsen* i en trång och klippig fåra. Som flottningstimret där ofta sönderslogs, hade man länge varit betänkt att för timmer bereda en flottled genom en s. om Storforsen befintlig grusås och till vinnande af odlingsbar jord något sänka sjöns högsta vattenstånd. 1794, sedan Gustaf III 10 juli 1779 lämnat tillstånd till utgräfningen, bildades en förening mellan Ragunda och Stuguns i Storforsens utgräfning deltagande invånare (”Storfors bolag”, näst Kopparbergs bergslags det äldsta i riket) och öfverenskoms, huru ersättning för förlust och skada skulle beräknas. En f. d. köpman i Sundsvall, Magnus Huss, för sina många vågsamma företag kallad Vild-Hussen, åtog sig att för 400 kr. i nuv. mynt leda arbetet, med den påföljd, att hela sjön, innehållande kanske 1,000 mill. kbm. vatten, torrlades på fyra timmar natten mellan 6 och 7 juni 1796. Storforsen tystnade (och stället, där den brusat — en mörk och dyster dalklyfta —, kallas nu ”Döda fallet”), och vid Ragunda kyrka föddes dånande en ny fors, som småningom flyttade sig västerut, tills den efter halfannan vecka nådde de klippor, utför hvilka den ännu kastar sig under namn af *Hammarforsen* (se d. o.). Företaget skildras i Per Hallströms novell ”Döda fallet” (1902). Förödelsen var förfärlig, enär vattnet steg ända till 25 m. öfver älfvens yta,

Fig. 2. Från Indalsälfvens mellersta lopp, vid Västanå i Liden, Medelpad.

och sträckte sig ända till hafvet, närmare 100 km. 13 km. nedanför järnvägsbron bildar älfven *Staforsen* (15,1 m.) och längre ned *Svarthalsforsen*. Älfvens återstående väg till hafvet går fram med forsar och strömdrag, dessa dock ej svårare än att särskildt härför konstruerade ångbåtar kunna forcera sig uppför dem till Utanede, 75 km. från utloppet.

floden utmynnar med ett litet delta, hvars uppslammade holmar uppstodo vid Ragundasjöns sänkning af medförda jordmassor, i den för sin skönhet berömda Kringerfjärden, spridande till de många kringliggande sågverken massor af skogsalster, som flottas utför den f. ö. nästan ofarbara floden. Den har liksom Ångermanälfven djupt nedskurit sin bädd i dalgångarnas lösa aflagringar, och branta strandbrinkar eller nipor förekomma flerstädes. Äfven i strändernas fägring (se fig. 2) liknar den sin nordliga granne. Flodområdet beräknas utgöra 26,630 kvkm. (2,040 kvkm. i Norge), hvaraf sjöar utgöra 8,5 proc., vattendragets hela längd 316 km. och afrinningsmängden i medeltal 350 kbm. i sek. Om hypotesen att Storsjön ursprungligen tillhört Ljungans flodsystem se Storsjön. Wbg.

In de Betou [-to] (Forssagrenen skrifver sig Indebetou), svensk släkt, härstammande från Gelderland, hvarifrån den 1639 inkom med stärkelsemakaren Govert (Gudbert) I. Släktens flesta medlemmar ha egnat sig åt handel och bruksrörelse. — Karl Gustaf I., bruksidkare, riksdagsman, f. 16 jan. 1801 å Forssa i Södermanland, d. 6 mars 1893 å Skärblacka i Östergötland, 1819 student i Uppsala, öfvertog 1823 jämte sin bror Forssa bruksegendom, som under hans ledning ansenligt utvidgades. Han anlitades flitigt i allmänna värf, var 1859—70 ordf. i Östgöta hypoteksförening och 1861—65 led. af Allmänna hypotheksbankens styrelse. Vid riksdagarna 1847—48, 1850—51 och 1853—54 representerade han andra bruksdistriktet i borgarståndet, där han var en af den konservativa minoritetens mera framträdande personligheter. Efter representationsförändringen företräddе han under den första perioden 1867—69 Oppunda och Villåttinge härad i Andra kammaren, vid samtliga riksdagar led. af och vid den sista vice ordf. i bankoutskottet. Under det då nybildade landtmannapartiets första skede var I. en af dess ledande män och valdes 1868 till statsrevisor och 1869 till fullmäktig i riksgäldskontoret, hvilken post han dock redan 1870 lämnade. 1866 var han vice ordf. i Södermanlands läns landsting. I. utgaf *Om odling af kärr och mossar* (prisbelönt) och *Om stattorparesystemet* (prisbelönt) samt efterlämnade anteckningar från sitt deltagande i det offentliga lifvet och samlingar till Södermanlands topografi. — Karl Gustaf I:s brorson, filos. doktor Harald Otto I. (f. 1846 i Nyköping, d. där 1902) var verksam som skriftställare och utgaf bl. a. *Nyköpings minnen* (1874) och *Södermanlands minnen* (1877). V. M.

Indece'ns (af lat. nekande *in* och *decēre*, passa), oanständighet. — Indece'nt, oanständig, otillbörlig.

Indecōrum, lat., det opassande. Jfr Decorum.

Indefinit (lat. *indefinitus*, af *definīre*, bestämma), obestämd, som icke syftar på någon bestämd person. Jfr Pronomen.

In De'i no'mine, lat. Se I. D. N.

Indeklinābel (lat. *indeclinābilis*), oböjlig, säges om nomina, som icke kunna böjas. Jfr Böjning.

Indelēbilis chara'cter. Se Character indelebilis.

Indelikāt (af lat. nekande *in* och *delicātus*), ogrannlaga. Jfr Delikat. — Indelikate'ss (jfr Delikatess i art. Delikat), ogrannlagenhet.

Indelning. 1. (Division) *Log.*, bestämmande af ett begrepps omfång genom angifvande af samtliga dess arter. Den uppstår därigenom, att ett disjunktivt omdöme ombildas till ett omfångsomdöme (divisivt omdöme). Så erhålles t. ex. af det disjunktiva omdömet: ”Trianglar äro antingen liksidiga, oliksidiga eller likbenta” indelningen: ”Trianglar äro dels liksidiga, dels oliksidiga, dels likbenta”. I en sådan indelning ingå tre moment: 1) det begrepp, som skall indelas (*dividendum genus*); i det anförda exemplet begreppet triangel; 2) indelningsgrunden (*fundamentum divisionis*), den synpunkt, från hvilken indelningen sker och med afseende hvarpå arterna skilja sig från hvarandra; i det anförda exemplet sidornas inbördes storleksförhållanden (de kunna antingen alla vara inbördes olika långa eller ock alla inbördes lika långa, eller slutligen kunna två vara lika långa, men en af annan längd); 3) indelningslemmarna l. arterna (*species*). Det begrepp, som skall indelas, måste vara i det ifrågavarande hänseendet i och för sig obestämdt eller närmare bestämbart. Indelningsgrunden utgöres af en bestämning hos begreppet i fråga, hvilken bestämning är närmare bestämbar på olika sätt. Hvarje sådan bestämning hos begreppet är som indelningsgrund användbar; men för att indelningen skall ha kunskapsvärde för tänkandet, måste till indelningsgrund väljas en bestämning, som: a) är väsentlig (det är så t. ex. värdelöst att indela trianglar efter ytans storlek); b) erbjuder bestämdt åtskilda arter (och icke såsom vid det sista exemplet en mångfald med gradvis skeende öfvergångar mellan särskillnaderna); c) leder till ett öfverskådligt antal arter. För att indelningen skall vara riktig, fordras vidare, att samma indelningsgrund bibehålles genom hela indelningen (det är sålunda t. ex. icke en logisk indelning, när man indelar människorna i barn, män och kvinnor, ty vid den första arten är indelningsgrunden åldern, men vid de båda senare könet). Med afseende på indelningslemmarna eller arterna fordras: a) att de inbördes skola utesluta hvarandra, d. v. s. till omfånget helt och hållet falla utom hvarandra; b) att de tillsammans upptaga begreppets hela omfång, hvarken mer (då indelningen säges vara ”för vid”) eller mindre (då den är ”för trång”). Om samma begrepp indelas från olika synpunkter, uppstå samindelningar (*kodivisioner*), hvarvid indelningarna vanligen korsa hvarandra; så har man t. ex två samindelningar af begreppet triangel, när man dels med afseende på sidornas inbördes storleksförhållanden skiljer mellan liksidiga, oliksidiga och likbenta, dels med afseende på vinklarnas storlek mellan rätvinkliga, trubbvinkliga och spetsvinkliga. Om en indelningslem i en ursprunglig indelning ytterligare indelas, kallas den förra indelningen öfverindelning och den senare underindelning (*subdivision*). Så kunna t. ex. människorna med afseende på åldern indelas i barn och vuxna, och sedan hvardera arten underindelas med afseende på könet, barnen i gossar och flickor, de vuxna människorna i män och kvinnor. Arterna sägas vara samarter, då de tillhöra samma indelning. Ett systematiskt genomförande af alla ett begrepps för ett visst syfte behöfliga indelningar kallas klassifikation (se d. o.). — 2. *Förv.* Såsom i art. Grundskatt är omnämndt, ut-

gjordes de hufvudsakligen jordbruksfastigheter af skatte- och krononatur åliggande räntor och kronotionde till största delen af persedlar, bestående af spannmål, hö, järn m. m., hvilka i äldre tider och så länge ännu tillgången på mynt var ringa erlades uteslutande in natura. Härigenom blef ej allenast användandet af statsinkomsterna med hänsyn till svårigheten att forsla de erlagda varorna till aflägsnare orter begränsadt, utan det erfordrades äfven både kostnader och besvär att förvara dessa utskylder, intill dess de behöfde användas. För att i möjligaste mån undvika dessa olägenheter, vidtogs redan tidigt den utväg att till en hvar, som i följd af allmän tjänstebefattning (civil, militär eller ecklesiastik) eller af annan orsak (t. ex. skyldighet att utgöra rustning, se Indelningsverket) egde rätt till ersättning af staten, såsom indelning l. anordning anvisa ett eller flera hemmans räntor och kronotionde, hvilka den sålunda ersatte egde att uppbära omedelbart af den skattskyldige. Ehuru staten, hvad de densamma behållna grundskatter angår, redan 1830 afstått från rättigheten att uppsäga desamma till leverering in natura, bibehöllos, hvad de indelta grundskatterna beträffar, såväl räntegifvaren som räntetagaren fortfarande vid rättigheten att uppsäga desamma till leverering in natura. Där så ej skedde, skulle de indelta persedlarna betalas efter markegång med tillägg af forsellön (se Forsellönsersättning, Forslingsskyldighet). I sammanhang med den 1855 införda ränteförenklingen upphörde indelningstagarens rätt att uppsäga indelningen till leverering in natura, och han fick den af den skattskyldige betald efter tioårigt medelmarkegångspris med tillägg af forsellönen, som öfvertogs af statsverket. Sedan ränta och kronotionde blifvit genom k. förordn. 23 juli 1869 bestämda till ett fixt penningebelopp, måste de indelta räntorna och kronotiondens betalning efter det växlande tioåriga medelmarkegångspriset upphöra, och därför indrogos äfven till statsverket, emot ersättning medelst statsanslag i penningar, alla indelta och anordnade räntor och tiondeanslag, med undantag af militär-, civil- och ecklesiastikboställens räntor samt sådana, som voro påförda hemman och lägenheter, af hvilka något besvär i stället utgjordes (t. ex. rusthållen). Jfr Indelningsersättning. — 3. *Krigsv.* Ständig indelning (fr. *ordre de bataille*, ty. *kriegsgliederung*) kallas den indelning af en armé i underafdelningar, som göres vid ett krigs början eller någon gång under detsamma, när stora rubbningar inträffat, för att vara gällande en längre tid. Tillfällig indelning (ty. *truppeneinteilung*) kallas en sådan indelning, som göres för en dag eller för några dagar under pågående krigsrörelser och enligt hvilken trupperna delas i olika kolonner, i bevakningstrupper och hufvudstyrka, i olika stridsgrupper m. m. — 4. *Skogsv.* Se Skogsindelning. 1. S—e. 2. Th. R. (A. A.) 3. C. O. N.

Indelningsbåtsman l. Rusthållsbåtsman kallas den k. flottan tillhörande sjöman af båtsmanshållet, hvilken tillhör indelningskompani (se d. o.).

Indelningsersättning, *förv.* Genom de under senare tider vidtagna löneregleringar för tjänstinnehafvare vid civil- och militärstaterna ha de till desamma förut utgående indelningsersättningarna (se Indelning) indragits och aflöningarna bestämts att till en hvar utgå af statsmedel med visst belopp i penningar. Till åtskilliga verk och inrättningar, hvilka förut varit i åtnjutande af indelta räntor och tionde, ha i mån, som vederbörande innehafvare förklarat sig vilja ingå på godtgörelse efter det för räntornas och tiondens utgörande stadgade medelvärde, i riksstaten årligen uppförts vissa bestämda penningebelopp. I riksstaten förekomma dock fortfarande under rubrik ”Indelning och därmed jämförlig anvisning på förslag” till andra inrättningar anslag bestående dels af penningar, dels af spannmål, den senare att vederbörande ersättas efter årligt medelmarkegångspris. Bland dessa anslag äro de, som utgå till kleresistaten och kyrkors underhåll, de mest betydande. Öfriga hit hänförliga anslag uppgå icke till afsevärda belopp. A. A.

Indelningskompanier kallades de båtsmanskompanier i Blekinge och Södra Möre härad af Kalmar län, hvilka voro indelta och hvilkas båtsmanshåll sålunda voro af rusthålls natur. Se Båtsmanshåll.

Indelningsverket, *statsr.* I *vidsträckt* bemärkelse omfattar detta ord hela det på indelning (se d. o. 2) byggda svenska aflöningsväsendet, ja, t. o. m. hela det statshushållningssystem, som var grundadt på indelning eller förläning, d. v. s. på anvisning af särskilda kronans gods och hemmansräntor för hvart och ett af de ständiga (ordinarie) och mera vidtomfattande statsbehofven (militien, flottan, rättsväsendet, länsstyrelsen med landtpolisen och uppbördsverket, bergsrörelsen m. m.). Detta system var gammalt i Sverige och nådde sin fulländning under konung Karl XI:s regering, sedan reduktionen (1655, 1680 och följande år) bragt de till enskilda bortförlänade godsen och räntorna åter till kronan. — Vanligen tages dock ordet i mera *inskränkt* betydelse, och därmed betecknas då sättet för uppsättande och underhåll af befäl och manskap vid större delen af armén och flottan. Indelningsverket ordnades under konung Karl XI:s regering genom befälets aflönande medelst boställen och indelta eller anordnade hemmansräntor samt manskapets uppsättande och underhåll medelst rustning eller rotering, som påfördes hemman af krono och skatte samt allmän frälsenatur äfvensom, hvad båtsmanshåll angår, städerna. För kavalleriet indelades vissa hemman, hvarje att som rusthållsstam under bestämdt nummer uppsätta och underhålla häst och karl mot befrielse från utgörande af hemmanet åliggande ränta och stundom äfven kronotionde. Där denna befrielse ej uppgick till erforderligt belopp, anvisades under benämning augment till rusthåll vid armén och under benämning tillskottsränta till rusthåll vid båtsmanshållet ränta från annat hemman. Af kavalleriet blefvo sedermera några regementen förändrade till infanteri, i sammanhang hvarmed rusthållarna för befrielse från skyldigheten att hålla häst och sadelmundering ålades att till statsverket erlägga hästvakansafgift. För uppsättande och underhåll af manskapet vid infanteriet indelades vissa hvarandra närbelägna hemman i rotar, af hvilka det ålåg hvarje rote att under bestämdt nummer hålla en soldat. Hufvudsakligen efter samma grunder uppsattes och underhölls manskapet vid flottan, hvad landsbygden angår. Äfven städerna voro underkastade båtsmans-

otering, och det ålåg hvarje stad att hålla ett isst antal båtsmän. Alltsedan 1748 har dock denna kyldighet fullgjorts medelst erläggande af vakansfgift.

Jämlikt k. förordn. 23 juli 1869 hade de militärefälet som aflöning anvisade räntorna från andra emman än de till detsamma upplåtna boställena fvensom augments- och tillskottsräntor blifvit till atsverket indragna mot ersättning medelst statsnslag i penningar. I sammanhang med verkställd önereglering ha sedermera under senare hälften af 870-talet samtliga militärbefälet anvisade jordbruksoställen blifvit till statsverket indragna, hvadan aföningen numera med undantag för några få befattingar, för hvilka bostadsboställen anvisats, utgår teslutande i penningar.

Då 1885 en afskrifning å grundskatterna (se d. o.) ied 30 proc. beviljades, förordnades tillika genom ag 5 juni s. å., att fr. o. m. 1886 och frament en lindring till belopp af 30 proc. å rustnings- ch roteringsbesvären skulle ega rum, hvilken linding skulle tillgodokomma vederbörande rust- och otehållare vid såväl soldat- som båtsmanshållet, är besväret utgjordes effektivt, medelst statsnslag i penningar och, där vakansafgift erlades, iedelst afdrag å densamma. I sammanhang med len ytterligare afskrifning af grundskatterna, hvarm beslut fattades 1892, förordnades genom lag 2 dec. s. å., att lindring i rustnings- och roteringsesvären skulle åtnjutas fr. o. m. 1893 med 40 proc., r. o. m. 1894 med 50 proc., fr. o. m. 1896 med 60 proc., fr. o. m. 1898 med 70 proc., fr. o. m. 1900 med 80 proc., fr. o. m. 1902 med 90 proc., ivarefter fr. o. m. 1904 till rusthåll och rote, där esväret utgjordes effektivt, af statsmedel skulle utetalas belopp motsvarande det uppskattade värdet besväret samt vakansafgifterna af öfriga rusthåll ch rotar helt och hållet eftergifvas. Då 1901 förvaret ordnades på grundval af allmän värnplikt, eslöts tillika, att vid afgång af indelt manskap och id kavalleririusthållen äfven af häst någon ny uppättning af manskap eller häst efter ingången af 1902 icke skulle ega rum. På grund af knektekonrakten och öfriga förhållanden ang. försvarsväsenet kunde, där besväret utgjordes in natura, förndringen inträda endast i mån, som vakans vid usthåll eller rote uppstod. Med anledning häraf ppfördes i riksstaten för 1904, då, såsom ofvan är ämndt, rustnings- och roteringsbesvären in natura id så väl soldat- som båtsmanshållet skulle till fulla ärdet ersättas, för detta ändamål förslagsanslag till ammanlagdt belopp af 2,930,000 kr. I mån af anskaps och hästars afgång ha sedermera dessa nslag kunnat årligen minskas och äro i riksstaten ör år 1910 upptagna till 960,000 kr. A. A.

Indelta armén kallades intill senaste tid, i motats till de genom värfning bildade trupperna, anligen den del af svenska armén, som grundade sig på såväl indelning (se d. o.) som rotering (se d. o.). I fråga om armén har man att skilja mellan det äldre indelningsverket, hvilket gällde till Karl XI:s tid, och det yngre indelningsverket, som uppgjordes af nämnde konung och med obetydliga förändringar tillämpats intill våra dagar.

Det äldre indelningsverket för infanteriet kan anses fulländadt under Gustaf II Adolfs regering. Gustaf I och hans närmaste efterträdare hade till infanteriets rekryterande användt värfvadt folk; men då detta icke räckte, grep man till utskrifning, hvarvid erforderligt antal manskap uttogs bland alla utskrifningsskyldiga. Dessa utskrifningar, som före Gustaf II Adolfs tid företogos så ofta folk behöfdes, men som efter hans tillträde till regeringen (1611) blefvo årliga, förrättades af konungens tjänstemän med ledning af de längder, som uppgjordes af prästerskapet. Utskrifningen skedde antingen efter mantal (hufvudtal), då en man uttogs af ett visst antal utskrifningsskyldiga, eller efter gårdtal, då en man uttogs för ett visst antal gårdar. De utskrifningsskyldige sammanslogos efter ena eller andra sättet i *rotar*, af hvilka hvar och en lämnade en man. Först uttogos alltid lösdrifvare, eller män utan fast bostad, eller tjänare, som icke voro i årstjänst. Befriade voro adelns gårdsfolk och i allmänhet de landbönder, som bodde inom frihetsmilen (se Fredsmil). Den utskrifne egde oftast rätt att sätta annan man i sitt ställe. De af roten, som icke blifvit utskrifna, sammanköto s. k. rotepenningar, för hvilka den utskrifne utrustades och väpnades. Värfningen aftog alltmer, och i samma mån nyttjades utskrifningarna allt oftare, hvarjämte styrelsen sträfvade efter att genom beviljande af afdrag på skatterna samt andra förmåner kvarhålla det utskrifna manskapet en längre tid i tjänst. Den utskrifne var urspr. fri efter ett fälttåg eller ett år. På riksdagen i Linköping 1600 bestämdes ytterligare, att ett visst antal knektar skulle uppsättas i hvarje landsända och underhållas af kronan på det sätt, att åt de knektar, som icke hade egna gårdar, skulle anvisas kronohemman. Då härtill kom, att åt alla knektar, enligt den af Gustaf II Adolf utfärdade föreskriften, skulle tilldelas 1/8 kronohemman samt att de icke finge afskedas förrän efter 20 tjänsteår, och då befälet aflönades med skattefria förläningar, kan det äldre indelningsverket anses färdigt. Denna organisation medförde likväl under tidernas lopp flera olägenheter. Å ena sidan lämnade sättet för manskapets anskaffande tillfällen till många missbruk, underslef och oordningar, till följd hvaraf den årligen erhållna styrkan ständigt nedgick och aldrig kunde på förhand beräknas. Å andra sidan visade det sig omöjligt att förse alla knektar med kronohemman. För att slippa det ovissa i utskrifningarna ingingo några landskap aftal med kronan om att, mot befrielse från utskrifning, ständigt hålla ett visst antal folk till krigstjänst. Så åtog sig Dalarna 1621 att uppställa 1,400 man, och dylika aftal träffades äfven med vissa socknar af Västmanland (1623), Jämtland (1645), Västerbotten (1649) och Hälsingland (1675).

Det yngre indelningsverket för infanteriet l. *ständiga knektehållet* aflöste småningom det äldre, som efter danska krigets slut (1679) råkat på förfall. Karl XI utgick från den grundsats, på hvilken ofvannämnda aftal hvilade, då han för 1682 års riksdag framlade förslag om införande i hela riket af s. k. ständigt knektehåll. Förslaget antogs af ombuden från Uppland, Södermanland, Västmanland, Närke och Östergötland samt efter hand äfven af öfriga landskap, och det ständiga knektehållet l. det s. k. yngre indelningsverket för infanteriet kan anses 1690 ha blifvit fullbordadt i

de gamla svenska landskapen (d. v. s. med undantag af Blekinge, Skåne, Halland och Bohus län). Uppgörelsen skedde medelst kontrakt, s. k. knektekontrakt, hvilka uppgjordes mellan konungen och hvarje landskap och enligt hvilka kontrakt landskapet förband sig ”utgöra ett regemente, hvilket utan afkortning skall bestå af 1,200 man med korpraler och gemene, som allmogen på sig tagit detsamma riktigt och ovägerligen att fullgöra, såsom indelningen, hvilken efter gårdetal däröfver är gjord, det uttryckligen föreskrifver”. Konungen lofvade å sin sida, ”att allmogen, dess barn och folk, hvilka till gårdarnas kultur och bruk samt till ersättande af manskapets afgång nödvändigt kunde behöfvas, för utskrifningar och alla därvid hängande besvär, hvad namn de helst hafva kunna, samt fördubblingar och våldsamma värfningar nu och i tillkommande tider skola vara alldeles kvitte och befriade”. Dessutom innehöllo kontrakten bestämmelser om soldatens löneförmåner. Roteringens l. det ständiga knektehållets genomförande verkställdes i hvarje landskap af tillförordnade kommissarier särskildt på skatte- och särskildt på frälsejord. De gårdar, som skulle vara underkastade rotering, fördelades inom hvarje landskap till 1,200 rotar (i Småland länsvis till 1,100 rotar; andra undantag gåfvos ock), så att alla rotar om möjligt skulle blifva lika och jämgoda. I allmänhet borde två hela gårdar bilda en rote, hvarvid mindre gårdar oftast räknades för hela. Den största gården i roten, den, på hvars område soldatens bostad vanligen förlades, kallades stamrote och ansvarade för uppfyllandet af rotens skyldigheter, under det att de öfriga till roten hörande gårdarna fingo benämningen strörotar. Roten var skyldig att anskaffa soldat såväl i krig som i fred ända till 1810, då, i sammanhang med förstärkningsmanskapets (se d. o.) införande, rekryteringsskyldigheten i krig upphörde. Från rotering befriades: 1) säterier och frälse ”inom rå och rör” (dock ej i Skåne, Halland och Blekinge), 2) kungsgårdar och kungsladugårdar, 3) präste- och klockarbol samt prebendehemman äfvensom (ehuru först längre fram) kapellansbol, 4) en del af civilstatens boställen, 5) militieboställen, 6) rusthåll (ej augmentshemman), 7) en del gästgifvargårdar, post- och lotshemman, 8) bergsmanshemman och det s. k. bergfrälset, 9) en del jord på grund af dess arbetsskyldighet till vissa bruk, 10) nybyggen i Jämtland och hela Lappmarken samt 11) Härjedalen (mot erläggande af en viss penningsumma). Egaren af stamroten var skyldig att inom tre månader, sedan vakans inträffat, eller, efter 1810, om vakans inträffat under pågående krig, tre månader efter dettas slut (undantag gåfvos vid vissa regementen) ha anskaffat och uppvisat antaglig karl, hvilkens antagning skedde vid rekryteringsmöte. Soldatens förmåner, hvilka bestämdes i det vid rekryteringsmötet uppgjorda legokontraktet, utgjorde i allmänhet: lega vid inträdet i tjänsten, 10—125 kr. (någon gång mera; i några orter dessutom städsel, 2—12 kr.), årslön, 2—15 kr. (understundom mera, i hvilket fall dock de andra förmånerna voro mindre), torp, bestående af stuga med behöfliga uthus, kåltäppa, ½ tld åker samt äng till 2 sommarlass hö, eller, där torp ej fanns, husrum och s. k. hemkall, d. v. s. aflöning i spannmål m. m., vanligen uppgående till 2 tnr spannmål, 2 lass hö och 20 kärfvar halm. I båda fallen erhölls därjämte vanligen mulbete för 1 eller 2 kor, vedbrand och gärdsel. Förhållandena växlade på olika orter; vanligen åtnjöt soldaten torp och ett större eller mindre hemkall. Fr. o. m. 1893 kunde soldatens aflöning utgå i ett för allt med ett kontant belopp, vanligen detsamma som roteringsersättningen (se nedan). Utan rotehållarens samtycke kunde han afskedas endast på grund af ålderdom (i hvarje fall vid 55 års ålder), sjuklighet, liderlighet eller vanfrejd. Afsked beviljades vid generalmönstring, dock gafs s. k. interimsafsked af regementschefen. Numera beviljar regementschefen afsked. Beklädnad och utredning samt underhåll under tjänstgöring ha under senare tid bestrids af kronan.

Det äldre indelningsverket för kavalleriet förskrifver sig egentligen från en förordning af 1577, hvilken ordnade den redan förut befintliga s. k. skatterusttjänsten, enligt hvilken hvar och en, som ville göra tjänst som ryttare och som skaffade sig häst och utrustning eller som uppställde en eller flera ryttare, skulle åtnjuta en viss skattelindring för sina gårdar eller ega uppbära motsvarande ränta från andra. Åt dem, hvilka åtogo sig denna tjänst och ej hade egna hemman, tilldelades småningom kronohemman, och Gustaf II Adolf sökte indela hela kavalleriet på sådana, hvarigenom det äldre indelningsverket fulländades. Befälet aflönades med boställen och hemmansräntor. Under tidernas lopp råkade indelningsverket i fullkomlig oordning. Då ryttarna voro frånvarande i krig, slogo bönderna under sig deras hemman, och samtidigt afhändes kavalleriet en mängd hemman till följd af missbruken med bortgifvande af kronogods. Efter återvunnen fred beslöt Karl XI därför att göra om hela verket och sålunda uppstod

det yngre indelningsverket för kavalleriet l. *rusthållsinrättningen*. Som grundsats antogs, att ryttaren skulle vara sventjänare hos innehafvaren af hemmanet (rusthållaren), vare sig att detta var af kronoeller skattenatur. Innehafvarna af de kronohemman, som varit indelta till kavalleriet, tvungos att ingå på dessa nya villkor, emedan de i annat fall uppsades. Med egare af skattehemman gjordes särskilda öfverenskommelser. Till kavalleriet anslogos dessutom många af de till kronan genom reduktionen indragna hemmanen. Vid rusthållsindelningen, som verkställdes af särskilda kommissarier, tillgick så, att, sedan hemmanens godhet och förmåga att bära rustningen blifvit prófvade, de, som därtill befunnos lämpliga, utsågos till rusthållsstammar, hvilkas innehafvare blefvo skyldiga att mot viss afkortning på skatten fullgöra de med rusttjänsten förenade skyldigheterna. Om rusthållsstammen icke var tillräckligt stor för att bära rustningsbesväret, anslogos till dess understöd räntor från andra hemman, s. k. augmentshemman. För hvarje rusthåll uppgjordes ett rusthållsbref. Rusthållsinrättningen var genomförd 1695. Rusthållaren iklädde sig skyldigheten att såväl i fred som krig anskaffa och underhålla ryttare och häst samt för dem båda erforderliga persedlar och att deltaga i trossens underhåll; rekryteringsskyldigheten i krigstid upphäfdes 1810. Å andra sidan voro rusthållarna befriade från s. k. jordeboks- och mantalsräntor samt från rotering. I afseende på manskapets antagande, förmåner och afskedande gällde samma be-

ämmelser som vid rotehållet. Inträffande vakans, vare sig karl eller häst, skulle dock vara ersatt om sex veckor. Rusthållaren var pliktig anskaffa h underhålla alla persedlar, med undantag af kar- ns utredningspersedlar och trossen, för hvilka i ållet erlades en viss afgift, trosspassevo- nsafgift. Anskaffningen och underhållet af la persedlar öfvertogos 1885 af staten mot en viss gift af rusthållarna. En del af det indelta kaval- riet förändrades 1791—1812 till infanteri (”satt ”). Rusthållarna vid de sålunda afsuttna numren friades från att anskaffa häst och persedlar för enna; de erlade i stället en s. k. hästvakans- f gift, utgörande för året 7½ (i Småland 7) tnr annmål, hälften råg och hälften korn.

I sammanhang med afskrifningen af en del af undskatterna bestämdes 1885, att en *lindring* om proc. i rustningens och roteringens beräknade rde (130—180 kr. för ett rotehållsnummer, 300— 50 för ett rusthållsnummer) årligen skulle utgå i ntant för verkligt besatta nummer och genom af- ag på vakansafgiften för ständigt vakanta. Här- d afräknades det understöd rote eller rusthåll förut njöt. Genom 1892 års urtima riksdags beslut öka- es denna lindring år för år, till dess den 1904 gick med 100 proc., hvarvid den fick benämnin- en ersättning. Ny värdering af rustnings- och oteringskostnaden skulle göras 1899 och sedan vart tionde år.

De indelta truppernas *nummerstyrka* enligt det ngre indelningsverket och före 1892 uppgick till:

	Enl. indel-ningsverket.	För 1892
otehållstrupperna: infanteri	17,878	20,176
Kavalleri (400 rotar)	— —	200
Summa	17,878	20,376
usthållstrupperna: infanteri	— —	3,000
kavalleri	7,909	3,505
Summa	7,909	6,505
Slutsumma	25,787	26,881

Af ofvan stående styrka före 1892 höllos dock ständigt vakanta: vid infanteriet 1,559 nummer beräknadt de till spel och volontärer anslagna) och id kavalleriet 136 hästar. Genom 1892 års urtima iksdags beslut *sattes på vakans* ytterligare: vid otehållstrupperna 1,289 infanteri- och 388 kaval- erinummer, vid rusthållstrupperna Skånska husar- ch dragonregementenas alla verkligt besatta num- ner, d. v. s. 1,900 karl- och 1,980 hästnummer de sålunda vakanta kavallerinumren och en del af e vakantsatta infanterinumren skulle ersättas af ärfvadt manskap eller volontärer).

Den indelta armén har varit af stor betydelse för Sverige. Den utgjorde en väl ordnad och alltid be- ntlig nationell härsmakt vid en tid, då andra stater ngo nöja sig med värfvade härskaror, och dess torlek motsvarade jämte de värfvade truppernas det venska väldets behof. Under frihetstiden och den ustavianska bevarades genom indelta armén en ärsmakt, hvars tillvaro eljest varit tvifvelaktig. Sedermera växte tiden den indelta armén öfver huf- udet. Den kunde, när de värfvade trupperna efter 809 minskats, icke mäta sig med utlandets på all- män värnplikt grundade härar; den lämpade sig icke ill stam för vår på värnplikt grundade manskaps- massa, beväringen; den kunde svårligen utvecklas i öfverensstämmelse med tidens kraf, och dess upp- ställande betraktades af allmogens flertal som en tryckande orättvisa. Af alla dessa skäl arbetades från 1873 på det indelta systemets utbytande såsom rekryteringsgrund mot allmän värnplikt, men först 1901 kunde regering och riksdag enas om en härord- ning, byggd på den senare grunden. Genom k. kung. 29 nov. 1901 bestämdes, att efter ingången af 1902 rote- och rusthållares rekryteringsskyldighet skulle upphöra och att indelningsverket efter ingången af 1904 skulle upphöra i mån af manskaps och hästars afgång. 1 jan. 1904 utgjorde den verkligen be- fintliga indelta personalen ännu 13,780 man; 1 jan. 1909 hade den sjunkit till 5,795 man. Se H. Weidenhielm, ”Samling af gällande föreskrifter ang. rustnings- och roteringsbesvärens effektiva ut- görande vid indelta armén” (1891).

Rörande sjötrupperna se Båtsmanshåll.

I *Finland* voro de indelta trupperna ordnade efter fullkomligt samma grunder som i Sverige, i hvars armé de h. o. h. uppgingo. Det yngre indelnings- verket för infanteriet genomfördes senare i Finland än i Sverige och afslutades först 1733. Enligt det- samma uppställdes 7,333 man infanteri (7 regemen- ten), 3,000 man kavalleri (3 regementen och dess- utom 150 man till adelsfanan) och 604 båtsmän. Genom förlusten af vissa landsdelar, som afträddes till Ryssland 1721 och 1743, genom nummers ställ- lande på vakans och genom en del af kavalleriets förändring till infanteri 1791 ändrades styrkeförhål- landena så, att de indelta truppernas styrka vid krigsutbrottet 1808 uppgick (båtsmän och 3,157 man vargering oberäknade) till 8,251 man, hvaraf 750 man kavalleri. Efter Finlands afträdande till Riss- land 1809 upplöstes de indelta trupperna, och alla nummer ställdes på vakans mot erläggande af vakans- afgift. Under krigsåren 1854 och 1855 uppsattes 9 indelta skarpskyttebataljoner på det sätt, att i all- mänhet två rotar eller ett rusthåll uppsatte en soldat mot befrielse af hela eller en del af vakansafgiften. 1867 upplöstes dessa trupper, och det förra till- ståndet inträdde åter. Den militära organisationen af år 1878 (jfr Finland, sp. 321) rubbade på intet sätt indelningsverket. Dess afskaffande beslöts vid 1885 års landtdag, då det fastställdes, att rote- hållarna utan ersättning till statsverket skulle be- frias från rotevakansafgifterna, medan de åt rust- hållen anslagna räntorna successivt skulle indragas, dock efter en för rusthållarna icke alltför betun- gande beräkningsgrund. C. O. N.

Indemnitet (eng. *inde'mnity*, lat. *inde'mnitas*, af *inde'mnis*, skadeslös), *statsr.*, betecknar egentligen straffl̈shet, men har i den engelska statsförfattningen erhållit en särskild betydelse. Sedan nämligen genom ”Declaration of rights” (1689) stadgats, att det vore olagligt att af kunglig maktfullkomlighet suspen- dera lagar eller att dispensera från deras tillämp- ning, blef det dock snart uppenbart, att man under normala förhållanden icke kunde binda regeringen på detta sätt vid lagens bokstaf. Parlamentet har därför alltifrån 1700-talets början plägat formligen godkänna regeringsåtgärder, som vidtagits utan för- fattningsenlig formell rätt, enär man ansett dessa åtgärder vidtagna i det allmänna bästas intresse. Sådana parlamentsakter, genom hvilka sålunda dis- pens från lag genom lag lämnas, kallas *indemnity- acts*. Den minister, som nödgats åsidosätta det

stränga lagordet, måste ombesörja, att ett förslag till indemnitet (*indemnity-bill*) förelägges närmast kommande parlament. Han blir icke fri från ansvar för framtiden, därför att underhuset underlåter att åklaga honom; laglig straffl̈öshet tillförsäkrar han sig endast genom formligt parlamentsbeslut, en indemnitetsakt. Efter engelskt mönster har medgifvande af indemnitet införts jämväl i några andra konstitutionella staters författningslif. Dessa afvikelser från grundsatsen om en lagbestämd utöfning af regeringen kunna endast då försvaras, när de med nödvändighet påkallats för det allmänna bästa. Den svenska statsförfattningen känner icke några dylika riksdagsbeslut, hvilka kunna gifva laglighet åt regeringshandlingar, som strida mot lag och författning. Men då riksdagens ansvarighetskraf mot statsråden måste anhängiggöras inom strängt begränsad preskriptionstid (vid nästkommande lagtima riksdag) för att icke förfalla, komma underlåtna åtgärder att verka såsom medgifvande af ansvarsfrihet. K. H. B.*

Inden och Indenharts. Se Harts, sp. 30.

In De'o spes mea, lat., ”i Gud mitt hopp”. Se Gud mitt hopp.

In De'o vivas, lat. Se IN. D. V.

Indépendance belge, L' [lädepädā's bäl{], ”belgiskt oberoende”, en i Bruxelles utgifven tidning på franska, som uppsattes 1831 med titeln ”L'indépendant” och genom Léon Bérardi (d. 1897), hvilken 1856—84 var dess egare och redaktör, vardt en af Europas mest ansedda tidningar i synnerhet genom att bekämpa Napoleon III:s regeringssystem. Tidningen förfäktar numera Rysslands intressen. Den utkommer f. n. 3 ggr dagligen, under redaktion af Charles Tardieu (från 1898), samt i veckoupplagorna *L'indépendance internationale* och *L'indépendance d'outre-mer* och *Le mouvement économique*.

Independence [indipe'ndəns], städer i nordamerikanska unionen: 1. Villaförstad till Kansas city, staten Missouri. 6,974 inv. (1900). Woodland college. — 2. Stad i Iowa. 3,656 inv. (1900). Katolskt seminarium och kloster. Statens dårhus. — 3. Stad i Kansas, vid Verdigris river. 4,851 inv. (1900). J. F. N.

Independe'ncia, stad i Uruguay. Se Fray Bentos.

Independe'nter (af lat. nekande *in* och *dependēre*, bero af), oberoende. 1. I. l. Kongregationalister (den af dem själfva begagnade, numera vanliga beteckningen) kallas den ur den engelska kalvinismen framgångna riktning, som anser, att endast de verkligt troende inom en lokalförsamling bilda den i nya testam. åsyftade formen för en kyrka (”congregation”); att inom hvarje sådan församling (kyrka) alla medlemmar äro fullt likaberättigade och att sålunda de andlige inga särskilda prerogativ ega; att hvarje församling är fullkomligt autonom och oberoende (*independent*) af någon öfverordnad kyrkostyrelse, icke blott beträffande tillsättning af präster, utan i fråga om kult, disciplin, lära, hela det religiösa lifvets område. Independenterna förkasta sålunda principiellt ej blott hvarje form af statskyrka, utan äfven hvarje synodal kyrkoorganisation — hvarvid dock gemensamma synoder till ömsesidigt rådslående och stärkande i tron anses tillåtna och gagneliga. — I den historiska utvecklingen ha dock åtskilliga jämkningar af principerna skett. Independentismen växte historiskt fram ur den kalvinska puritanismen under dennas kamp mot episkopalkyrkan i England och var liksom denna bärare af en konsekvent kalvinsk läroåskådning; men den utgjorde ej, såsom vanligen framställes, en gren af puritanismen, utan trädde från början i lika principiell motsats till denna som till episkopalkyrkan; puritanerna ville ha en stats-(national)kyrka, blott rensad från episkopalkyrkans kompromisser, independenterna voro den frikyrkliga idéns första bärare, de energiske motståndarna äfven till den puritanska presbyteriankyrkan. Det första uppslaget till independentistisk församlingsbildning (och därmed till den principiella *separatismen*) gafs 1580, icke utan påverkan af holländska anabaptister, af engelsmannen Robert Browne (se d. o.). Då denne slutit fred med statskyrkan, dukade flertalet små separatistförsamlingar (”brownister”) under för förtrycket; för utvecklingen betydelsefull blef blott den i London, där juristen Henry Barrowe tog ledningen och vann en sådan betydelse, att anhängarna af riktningen då kallades barrowister. Snart fängslad (1586), lyckades han utsmuggla en rad manuskript, hvilka genom vänner trycktes i Holland och som i mer än 100 år blefvo grundläggande för den kongregationalistiska författningstanken (Browne hade demokratiskt satt församlingen i sin helhet som myndighet öfver prästerna och de äldste; Barrowe lämnade på oligarkiskt sätt ledningen helt åt dessa senare). Efter Barrowes afrättning (1593) flydde församlingen öfver till Amsterdam, där den utbildade den första kongregationalistiska trosbekännelsen ”Confession of faith” (1598) och snart sammanträffade med andra independenter; viktigast var den församling, som af separatisten John Smyth (se Baptister, sp. 883) grundats i Gainsborough och omkr. 1608 under ledning af pastor John Robinson (d. 1625) öfverflyttat till Amsterdam, upptagit barrowisternas åskådning och vidare flyttat till Leiden. Där blef Robinson independentismens andre grundläggare, dess mest sansade ledare och främste apologet; han var sträng kalvinist, men med vidhjärtenhet mot andra kristna samfund; det var han, som klart utformade de ofvan angifna tre grundprinciperna för independentismen (hvarje församling ”independens quoad alias ecclesias”). Äfven i fråga om kulten bröts helt med den kyrkohistoriska utvecklingen; utom söndagen afskaffades alla helgdagar, vid gudstjänsten hade hvem som helst rätt att tala, alla liturgiska formulär slopades, o. s. v. Församlingen i Leiden blef moderförsamling för independentismen både i England och Amerika. Drifna af engelsk nationalkänsla, utvandrade därifrån independenter 1616 till England och grundade nya församlingar (under pastor Henry Jacob) och 1620 till engelska kolonierna i Amerika, där de som ”pilgrimsfäder” under otroliga mödor koloniserade Massachusetts' vildmarker. Härmed får independentismen i England och i Amerika sin särskilda utveckling, i båda fallen af epokgörande betydelse för ländernas hela historia. — I *England* utbredde sig åskådningen blott långsamt (äfven om man medräknar de ur densamma utgångne baptisterna) fram till inbördeskrigets utbrott (1642); men sedan växte den desto hastigare, buren främst af dess store statsman och krigare Cromwell,

ess store profet Milton och dess store folktalare unyan (se dessa). Här är icke platsen att skildra e politiska händelserna; den presbyterianska puri-nismen, som segrat genom Westminstersynoden 643, undanträngdes snart af independentismen, vars utväxter af Cromwell nedtrycktes, under det t dess bästa frukt, religionsfrihet och tolerans, enom honom gjordes till en grundval för Englands veckling till världsmakt. Sin rent independen-stiska kyrkouppfattning bevarade han ock orubbad nder hela sin korta regering. Hurusom under enna tid de anabaptistiska svärmiska eller socialt dikala element, som inväfts i independentismen, söndrade sig i nya religiösa grupper, se därom evellers, Ranters, Kväkare. De egent-ge, rent religiöse kongregationalisterna, som hade rotektorns stöd, modifierade under maktens dagar r afsky för statskyrklighet och antogo 1658 på n församling i Savoy-palatset i London en, visser-gen ej bindande, trosbekännelse, den s. k. *Savoy-eclaration*, som fick stor betydelse i Amerika. I ngland kom med restaurationen 1660 åter för-ljelsetiden med stark decimering, hvarunder inde-endenter närmade sig presbyterianerna, till dess fter den stora revolutionen och toleransediktet 1688 –89 hvardera riktningen kunde utvecklas i fred fter sina egna principer. Under 1700-talet till-äxte den independentiska gruppen af församlingar öga, och det inre lifvet slappnade äfven där. Den etodistiska väckelsen inverkade kraftigt äfven på ongregationalismen; så deltog den i grundandet af et första, nu helt kongregationalistiska missions-ällskapet (Londons 1795) och medverkade lifligt id den engelska väckelsen i början af 1800-talet. ärunder växte antalet mycket, och 1831 förenade ig de flesta församlingar i England och Wales till *ongregational union of England and Wales*; denna ntog 1833 en kort "Declaration" öfver kongrega-ionalismens principer och tro, ej såsom bindande ör de autonoma församlingarna, utan som ett ge-ensamt karakteristikum gentemot andra religiösa amfund (aftryckes allt fort i "Congregational year ook"). Denna krets är nu en af de mest betydande eligiösa fraktionerna i England, om den ock ej sin rincip likmätigt bildar en enhetlig "kyrka"; dess ynoder ha blott rådgifvande karaktär. Prästerna a här mindre än någonstädes annars karaktären f "clerici"; blott församlingens val gör dem för unktionstiden till präster. Fri vetenskaplig forsk-ning har här ett af sina bästa hem. Beträffande amarbetet med andra frikyrkor och beträffande tatistiska uppgifter se England (kyrkliga för-hållanden). — I *Amerika* fick independentismen närmast ännu större spridning. När den stora ström-nen af under Karl I:s förföljelse utvandrande puritaner nådde Amerika, bibehöllo dessa där icke in presbyterianska statskyrkoidé, utan kommo all-nänt att organiseras efter mönstret af independen-erna i Massachusetts (se ofvan). Anledningen här-till är knappast ännu klargjord; själfva faktum står klart och är en af de viktigaste händelserna i Amerikas historia; hela dess andliga kultur kom så att bygga på det independentiska kraftvet på själf-ständighet och frihet. Naturligen kom dock inde-pendentismen i Amerika att röna inflytande af lenna sin nya ställning, som härskande i de engelska kolonierna; de facto blef den kongregationalistiska kalvinismen där kvasi statsreligion. Så kommo ock synoder (*councils*) där till stånd nära 200 år förr än i England; 1637 hölls den första. Naturligen hade de ej heller i det kongregationalistiska Amerika bindande makt öfver de enskilda församlingarna. De ledande männen under 1600-talet voro teologen Thomas Hooker (d. 1647), missionären John Eliot (d. 1690) m. fl. Den engelska Savoy-deklarationen blef den dogmatiskt bestämmande. 1700-talets början var äfven i Amerika en tid af inre afmattning. Från omkr. 1735 begynte en ny väckelse, ledd af den amerikanska independen-tismens störste teolog Jonathan Edwards (1693—1758). Han förnyade kalvinismen, ehuru i modifierad form, väckte missionsintresset, ledde upp-fattningen åter från Barrowes oligarki till Brownes demokratiska independentism o. s. v. Men nu led ock independentismen i Amerika stora förluster; många af "upplysningen" behärskade kunde ej tåla den nya kalvinismen, utan gledo öfver att blifva "unitarier"; andra funno skillnaden mellan den amerikanska independentismen och presbyterianska kyrkan så liten, att de sökte en union och slut-ligen hamnade helt i den senare (kort efter 1800 skola independenterna på så vis ha förlorat mer än 2,000 församlingar). Först 1852 på en general-synod i Albany afbröts förbindelsen med presbyteria-nismen; sedan dess har kongregationalisternas deno-minationala självmedvetande starkt vuxit, liksom antalet församlingar åter ökats. En varaktig institu-tion ha de sedan 1871 erhållit i det hvart 3:e år sammanträdande nationalkonsiliet, som visat sig förstå att förena respekt för de enskilda försam-lingarnas autonomi med stort faktiskt inflytande. Dess viktigaste verk är den gemensamma *bekän-nelsen af 1883*, hvari i modernt språk kort och klart gifvits uttryck åt nutidens dogmatiska åskåd-ning, afgjordt positivt biblisk, men tillika ett karak-teristiskt minnesmärke af vidhjärtad amerikansk praktisk fromhet. "Att frihet kan förenas med pietet mot det gångna, att det gamla evangeliet kan uttalas utan att klädas i den gammaldogma-tiska traditionens mantel, att äfven i vår tid nya bekännelser kunna skapas — därpå föreligger här ett bevis, som kan bringa Gamla världens gamla kyrkor att skämmas" (Loofs). — Antalet kongrega-tionalister i Amerika utgöra f. n. omkr. 2 mill. (omkr. 5,500 församlingar med omkr. 700,000 kom-munikanter), och de utgöra säkert en af landets aktningsvärdaste denominationer. — Hufvudarbetet öfver independentismen är H. M. Dexters monu-mentala "The congregationalism of the last three hundred years etc." (1880), med förteckning (i bd III) öfver den oerhördt rikhaltiga äldre litte-raturen (ej mindre än 7,250 nummer). Dessutom må nämnas R. Dale, "History of english congregationa-lism" (1907), de moderna framställningarna af en-gelska kyrkans historia (se litt. till art. England, kyrkliga förhållanden), Episkopalkyrkan, Puritaner, samt "American church history", ser. I (H. K. Carrol, "The religious forces of the United states", 1893) och ser. III (W. Walker, "A history of the congregational churches in the Uni-ted states", 1894).

2. (Fr. *indépendants*) Politiskt parti. Se Genève, sp. 928.

3. (Fr. *les artistes indépendants*) En fransk konst-

närsgrupp, stiftades 1884 af målaren Dubois-Pillet (d. 1890). Föreningens uppgift var att strida för konstens frihet och oberoende af skollärdom och doktriner. Independenterna ha sedan 1884 årligen sin särskilda "salong" i Paris. Någon antagningsjury finnes ej, utan alla konststycken, som insändas, mottagas. Följaktligen äro utställningarna af högst blandadt innehåll. Åtskilliga betydande konstnärer ha dock börjat bland independenterna — f. n. är det bland dem man har att söka de nya och lofvande uppslagen inom det franska måleriet. Deras utställningar ha med åren blifvit allt mera omfattande, deras salong 1891 omfattade 1,253 nummer; 1908 uppgick antalet nummer till omkr. 5,500. 1909 års utställning räknade af lokala skäl endast omkr. 2,000 nummer. 1. Hj. H—t. 3. G—g N.

Independent labour party [indipe'ndənt lē'bə pā'ti]. Se Hardie, J. K., och Labour party.

Independent order of Good Templars [indipe'ndənt å'dər əv gu'd te'mpləs]. Se Godtemplarorden.

Inderöen, halfö i det inre af Trondhjemsfjorden (Norge), mellan dennas armar Beistadfjorden och Borgenfjorden. Den utmärkes genom en i förhållande till den höga breddgraden särdeles rik växtlighet. O. A. Ö.

Indeterminābel (af lat. nekande *in* och *determinare*, begränsa, bestämma), obestämbar. Jfr Determinera.

Indeterminērad (af lat. nekande *in* och *determinare*, begränsa, bestämma), obegränsad, obestämd. — Indeterminerad analys, den matematiska vetenskapsgren, som behandlar lösningen af indeterminerade ekvationer under antagande, att de obekanta äro *hela* tal. Jfr Diofantisk analys och Talteori. — Indeterminerad ekvation, ekvation, som innehåller två eller flera obekanta, utan att dessa äro närmare bestämda genom något annat villkor. — Indetermineradt problem, problem, som medgifver ett obegränsadt antal lösningar, t. ex. att upprita en triangel, då alla tre vinklarna äro gifna.

Indetermini'sm (af lat. nekande *in* och *determinare*, begränsa, bestämma), den åsikt, enligt hvilken människans vilja är fri i den betydelsen, att hon eger förmåga af val emellan olika möjliga bestämningsgrunder. Såsom deterministisk kan man följaktligen ej erkänna en åsikt endast därför, att den betraktar viljan som negativt fri, d. v. s. oberoende af yttre tvång och bestämd i enlighet med sin natur. Men å andra sidan innebär indeterminismen ej, att viljan skulle bestämma sig utan bestämningsgrunder, utan blott att hon har förmåga af val emellan olika möjliga sådana. Vidare måste det fasthållas, att människan ej är fri längre än hennes egentliga viljelif sträcker sig. Så har hon t. ex. ej utförandets frihet mer än relativt. Indeterminismens utveckling visar, huru denna åsikt under kampen med determinismen fortgått till allt bestämdare insikt i dessa sanningar. Kant, indeterminismens store apostel, byggde hela sin etik på frihetsbegreppet, men var ännu långt ifrån att klart inse, att viljan i sin frihet alltjämt är bestämd af motiv, eller ens att med full bestämdhet skilja emellan friheten som valförmåga och friheten som oberoende. Jfr Determinism, Frihet, Kant. L. H. Å.*

I'ndex (lat., plur. *i'ndices*, "visare"), "visare", register, förteckning. "Uppföras på index", intagas i romerska kyrkans förteckning öfver förbjudna böcker (se Index librorum prohibitorum). Om index vid mätning af kranier se Hufvudskål, sp. 1230. 1. *Astron.*, en visare eller ett märke, hvarmed en graderad skala eller en graderad cirkel på ett vinkelmätningsinstrument afläses. Se Astronomiska instrument, sp. 291, och Indexfel. — 2. *Fys.*, det utefter ett instruments skala löpande märke, hvilket utvisar det antal skaldelar, som skall afläsas. Index förbindes ofta (för noggrannare afläsning än delningen å skalan omedelbart möjliggör) med en *nonie* eller ett *skrufmikroskop*. Så är t. ex. en kvicksilfverbarometer af den vanligaste konstruktionen försedd med en i hela mm. indelad skala, men å den med index förbundna nonien afläsas tiondedels mm. (hvilket dock här äfven kan ske genom omedelbar uppskattning efter ögonmått af index' belägenhet bland skalans delar). A vinkelmätningsinstrument anbringas index å *alhidaden* (se d. o.). — 3. *Mat.*, ett bitecken, som fogas till ett hufvudtecken för att däråt gifva en annan eller en mera speciell betydelse. Som indices begagnas dels siffror, dels bokstäfver, någon gång äfven accenter; de anbringas vanligen till höger om hufvudtecknet, antingen upptill eller nedtill. Så äro i tecknen K^{IV} och $a_{r\ IV}$ och r indices. — Indices äro af en särdeles stor nytta inom matematiken, då fråga är att beteckna en serie storheter, hvilka på något sätt stå i sammanhang med hvarandra, enär genom dem en omedelbar öfverblick öfver det hela erhålles, hvilken icke genom enkel bokstafsbeteckning skulle vara möjlig. Stundom äro till ett hufvudtecken fogade flera indices, t. ex. $A_{p,\ q,\ r,\ s}$. Speciella slag af indices äro exponenterna och derivatornas ordningsnummer. 1. B—d. 2. E. J.* 3. (I. F.)

Indexfel (Nollpunktsfel), *fys.*, det fel, som vid afläsning å ett instruments skala uppkommer däraf, att index (se Index 1) vid någon viss inställning befunnits utvisa något för mycket eller för litet, eller att graderingens nollpunkt intar ett oriktigt läge. Däraf uppkommer en konstant korrektion, som ständigt är att anbringa till hvarje afläsning å skalan. Om t. ex. vid en sextant (se Astronomiska instrument, sp. 296) den direkt sedda och den genom de båda speglarna reflekterade bilden af ett och samma föremål bringas att sammanflyta och index därvid utvisar 0° 2′ (i st. f. 0° 0′), så är indexfelet 2′, och hvarje afläsning måste minskas med denna kvantitet. E. J.

Index librōrum prohibitōrum, lat., "förteckning öfver förbjudna böcker", den påfviska katalogen öfver de arbeten, som en katolik, vid äfventyr af bannlysning, ej får läsa. Huru nära en dylik metod för bekämpande af "villfarelser" sammanhänger med påfvedömets idé, synes bl. a. däraf, att redan den förste romerske biskop, som i någon mån nådde påfvestallning, Damasus (366—384), var den förste, som försökte fastställa en förteckning öfver vissa böcker som förbjudna. Vidare utvecklades hans försök af Gelasius I (492—496), som i åtskilligt föregrep den fulla påfveidén; det var i hans berömda "Decretum de libris recipiendis et non recipiendis". Under medeltiden och påfvedömets obestridda kyrkliga auktoritet öfver hela västern förbjödos naturligen allt som oftast kätterska böcker; men ännu

jorde sig ej behofvet gällande af en officiell index. innorlunda blef fallet efter boktryckarkonstens uppnande och i kampen mot reformationen. Först om en period af mera enskildt initiativ; den första erkliga index och med detta namn utgafs af Paris' niversitet 1544 för Frankrikes kyrka; och den allikanska kyrkan fasthöll sedan länge vid sin gen, ej påfvens index. De 2:a och 3:e utgåfvos Louvain för Nederländerna 1546—50, den 4:e i alladolid 1550 af spanska inkvisitionen, som ock nge följde sin egen index. Nu kände påfven behofvet att taga ledningen. Redan den förste kontrareformatoriske påfven, Paul IV, offentliggjorde 1559 n förteckning på förbjudna böcker, som af Tridentötet 1563 nyordnades såsom gällande hela kyrkan ch sedan af påfvarna i ständigt nya upplagor (från ius IV:s 1564) utgåfvos med "förbättringar" och llägg. För dessas ombesörjande tillsattes redan af ius V 1571 en särskild Index-kongregation. Det uv. förfaringssättet är ordnadt genom en konstitution af Benedikt XIV 1753, nyformad af Leo XIII 897. Tre hufvudperioder i den påfliga index' istoria kunna särskiljas: 1559—omkr. 1600 riktas ndex helt mot protestantiska kätteriet; omkr. 1600 –1758 riktas den mest mot religiösa och naturvetenskapliga böcker inom katolicismen själf; under 1800alet har man uppgifvit möjligheten att följa med ärldslitteraturen och alltmer begränsat sig till allmänna principer och klassificeringar; de naturvetenskapliga och protestantiska böckerna ha mest förvunnit, och hufvudparten af de uppräknade är ättserska katolska, mest italienska. En svensk, som lltjämt ihågkommes, är Swedenborg. Nytt uppsving g index med Leo XIII. Hans edition af 1900 r särskildt beryktad genom de nya skrankor för etenskaplig frihet, som här drogos; bl. a. infördes ant på index. Även återfinnas där Cartesius, pinoza, J. S. Mill, Victor Hugo, Dumas, Zola, ogazzaro, Sabatier, Ranke, Renan etc.; nästan inga öcker före år 1600 äro nu medtagna. Under de senaste åren har index åter tilldragit sig uppmärksamhet som vapen i den förbittrade striden mot "moderismen", H. Schell, Loisy, Blondel, Tyrell, Murri . fl. ha censurerats. "Santa congregazione dell' ndice" räknar 1909 27 kardinaler med den 73-årige rancesco Segna som prefekt. — Den romerska kyrkan eger äfven förteckningar öfver böcker, som antingen efter vederbörlig censur förklarats tillåtna (*libri expurgati*), eller hvilka, så framt enskilda ställen trykas eller ändras, kunna erhålla den påfliga allstämpeln (*libri expurgandi*). — Jfr F. H. eusch, "Der index der verbotenen bücher" (2 bd. 883—85), "Index librorum prohibitorum Leonis XIII", ed. 1900, ed. Pii X iussu 1907; J. Hilgers, "Der I. der verbotenen bücher, rechtlich-historisch gewürdigt" (1904; katolsk), G. H. Putnam, "The censorship of the church of Rome" (2 bd 906 ff.), och Hempel, "Indexbewegung und kulturgesellschaft" (1908). Hj. H—t.

Indhered (eg. Indhederne) kallas de delar f Nordre Trondhjems amt (Norge), som ligga omring Trondhjemsfjorden innanför Frosten. Ö. A. Ö.

India museum [i'ndiə mjöši'əm] i London bildar n del af South Kensington museum och torde vara ett på indiska föremål rikaste, som finns i världen. Det bildades 1880 genom utbrytning ur East India ouse, nu inskränkt till den egentliga förvaltningen, India office. Det består af salar och gallerier innehållande indiska skulpturer, afstöpningar af arkitektoniska delar från indiska tempel och offentliga byggnader, modeller af städer, hus, fabriker, tillverkningsmetoder o. s. v. F. ö. finnas alla möjliga etnografiska föremål: tyg, smycken, vapen, redskap, musikinstrument, alster af olika slags konstfärdighet, o. s. v. En afdelning innehåller prof på alla moderna produkter från Indien. 1882 utställdes i Stockholm ett urval af föremål från India museum. K. F. J.

Indiana [indiä'nə], en af Nord-Amerikas förenta stater, begränsas i ö. af staten Ohio (gränsen bildas af en linje dragen rakt n. ut från Miamis utlopp i Ohio, 84° 49′ v. lgd), i s. af floden Ohio, som skiljer staten från Kentucky, i v. af staten Illinois, mot hvilken floden Wabash bildar gräns ett stycke, eljest en linje utefter 88° 22′ v. lgd, samt i n. af sjön och staten Michigan. Areal 94,153 kvkm. Staten bildar en slätt, som sluttar mot s. v. och företer en svagt vågig yta med en höjd ö. h. af endast 140 m. i sin lägsta del (Wabashs mynning) och 382 m. i sin högsta. Geologiskt utgöres östra delen af I. af tämligen horisontalt lagrade siluriska, midten af devoniska och västra delen af stenkolsaflagringar; i förstnämnda område finnas stora petroleumfyndigheter, i det sistnämnda, på en yta af 17,000 kvkm., mäktiga stenkolslager. I den vidt utbredda kalkstenen finnas många stora grottor, af hvilka Wyandottegrottan (med 35 km. långa gångar) är den väldigaste. Ytan täckes i regel af istidsbildningar med inströdda erratiska block; floddalarna (*bottoms*) utgöras af alluviala aflagringar. Båda dessa bildningar lämpa sig i hög grad för jordbruk. Utefter Michigansjöns strand gå höga dyner och flygsandsfält. Af floderna är blott Ohio i högre grad segelbar, medan Wabash, som från väster mottager White river, endast tidtals kan trafikeras. Maumee, till Eriesjön, och Kankakee, till Illinois, äro icke segelbara inom I. Små sjöar, äfven de istidsbildningar, förekomma i mängd. Klimatet är sundt, om ock mycket växlande. Indianapolis har ett årsmedium af 12,6°, i jan. —2,6°, i juli 24,6°, men ofta förekomma långa perioder af hetta med ända till 41°, under det att vintertemperaturen kan sjunka till — 28°. Årliga regnmängden är 1,074 mm. Omkr. 30 proc. äro täckta af skog, som består af samma trädslag som skogarna i Illinois, resten mest gräsprärier. Af mineral förekommer jämte stenkol något järn och koppar, hvarjämte I. eger outtömliga bäddar af eldfast lera, porslinslera och krukmakarlera samt kalksten. Befolkningen, som 1800 räknade 5,641 pers., 1850 988,416 och 1900 2,516,462, beräknades 1908 till 2,775,702 eller 29 inv. på 1 kvkm. Af 1900 års folkmängd voro 57,505 färgade, 212 asiater och 243 indianer. I utlandet voro 142,121 födda, af hvilka i Sverige 4,673 (med 9,915 afkomlingar i första led). Jämte de offentliga folkskolorna (med 16,670 lärare 1908) finnas omkr. 800 offentliga *high schools* (2,056 lärare), 1 offentlig och 6 enskilda normalskolor samt flera högskolor (flera kallade universitet), af hvilka de förnämsta äro: statsuniversitetet i Bloomington, De Pauw university i Greencastle (metodisternas), Notre Dame university i South Bend (katolskt), Earlham coll. i Richmond (kväkarnas), Wabash coll. i Crawfordsville (osekteriskt), Concordia coll. i Fort Wayne (lutherskt),

Oakland city coll. (baptisternas) och Butler coll. i Indianapolis (christians) samt statens Purdue univ. i Lafayette (teknisk högskola). Statens hufvudnäringar äro jordbruk och boskapsskötsel, i det ej mindre än 94 proc. 1900 voro utlagda till farmer. Hufvudsädesslagen äro majs (138 mill. bushels 1908) och hvete (45 mill. bushels). Äfven odlingen af frukt är betydlig, särskildt af tomater. Stora mängder smör och ost produceras, hvarjämte äfven biskötsel drifves i stor skala. Af stenkol brötos 1907 nära 14 mill. ton, och af råpetroleum erhöllos 5 mill. barrels. Naturlig gas påträffades först 1884; 1907 såldes sådan för mer än 1,8 mill. doll. Sammanlagda värdet af mineralprodukter beräknades 1907 till omkr. 40 mill. doll. Industrien sysselsatte 1905 176,000 pers., och produkternas värde uppgick till 394 mill. doll. Viktigast voro kvarnindustrien (36,5 mill. doll.), exportslakterierna (29 mill. doll.), brännerier och bryggerier (26,7 mill. doll.), järnverk (23 mill.), mek. verkstäder (17 mill.), glasbruk (14,7 mill.) och sågverk (14,8 mill. doll.). Den inländska handeln är mycket liflig och främjas af de segelbara floderna, kanaler, bl. a. Wabash—Erie-kanalen, som sammanbinder Eriesjön med Ohio, och ett tätt nät af järnvägar, hvilkas sammanlagda längd 1908 var 11,490 km. utom 2,836 km. elektriska banor. — Konstitutionen är väsentligen ännu den af 1851. Rösträtt har hvarje myndig man, som bott ett år i unionen och 6 månader före valet i staten. Den verkställande makten tillhör en guvernör, som jämte vice-guvernören väljes för fyra år, medan de öfriga högre statsämbetsmännen behålla sin syssla endast två år, domare dock i sex år. Representationen består af en senat om 50 ledamöter, valda för fyra år, och ett representanthus på 100 ledamöter, valda för två år. Representationen sammanträder hvartannat år. Till kongressen sänder staten 2 senatorer och 13 representanter. I. delas i 92 counties. — Statsskulden uppgick 1907 till omkr. 1,4 mill. doll., hvaraf 484,000 doll. till stats- och Purdue-universiteten. Den beskattade förmögenheten var 1907 1,767,8 mill. doll., och den verkliga beräknades till 3,160,4 mill. doll. Hufvudstad är Indianapolis. — Statens namn härrör af de fordom på detta område bosatta talrika indianstammarna, bland hvilka jesuitmissionärer arbetade sedan slutet af 1600-talet. I. var då ett franskt koloniland; det afträddes till England 1763. De västra delarna ha efter 1783 dels köpts, dels tagits från indianerna. — Då unionen organiserades, sammanslogos I. och kringliggande trakter till det s. k. Nordvästra territoriet, som sedan uppdelades i flera stater; I. upptogs som stat 1816. J. F. N.

Indianapolis [indiană'polis], hufvudstad och den viktigaste staden i nordamerikanska staten Indiana, ligger nästan midt i staten vid Fall creeks sammanflöde med White river. 169,164 inv. (1900; beräknad folkmängd 1907: 233,217). I. har en stor och ytterst liflig trafikerad bangård, ett vackert kapitolium samt flera parker (som upptaga omkr. 500 har), unionsarsenal, stadsbibliotek (omkr. 120,000 bd), musikakademi, blind- och döfstuminstitut och många vackra kyrkor. I Circle park, ö. om kapitolium, står ett 70 m. högt monument, som staten rest till minne af sina under inbördeskriget fallna medborgare. Medicinsk högskola (Indiana medical college). Industrien, som befordras genom de rika stenkolsgrufvorna i trakten, räknade 1900 1,910 verk med 25,511 arbetare och 68,6 mill. doll. i tillverkningsvärde. De viktigaste industrierna äro 7 stora exportslakterier, 56 mekaniska verkstäder och gjuterier, kvarnar, vagnfabriker m. m. Stadens kreatursgårdar (*stockyards*) rymma 35,000 svin och 4,000 nötkreatur, dess spannmålselevatorer 1 mill. bushels. — I. grundlades 1819 och blef statens hufvudstad 1825, men hade ännu 1840 blott 2,700 inv. Sin betydelse fick det först genom järnvägarna. J. F. N.

Indianer (sp. *indianos*, eg. invånare i Indien, hinduer), Amerikas urinvånare, en benämning på den amerikanska l. "röda" rasen, som användes första gången af Columbus (i ett bref dat. i febr. 1493), emedan han antog, att han efter färden öfver Atlanten nått fram till Indien. Amerikanska etnografer ha under de sista åren föreslagit och äfven begynt använda ordet amerinder i st. f. indianer. Problemet rörande indianernas ursprung är ännu olöst. Närmast till hands ligger det allmänna antagandet, att indianerna från Asien inkommit öfver Beringssund eller Aleuterna, men det är också möjligt, att invandringar mycket tidigt egt rum från Polynesien till Syd-Amerika eller från Europa öfver Grönland. Inga fullt tillförlitliga arkeologiska fynd ha ännu blifvit gjorda, hvilka tyda på, att människan existerade i Amerika före istiden. Generella fysiska karaktärsdrag för indianfolken äro icke lätta att angifva. Typen skiftar rätt mycket hos de många stammarna, och man måste komma ihåg, att man ännu så godt som saknar allt tillförlitligt material för systematiska studier af indianernas fysiska antropologi. Först på de allra sista åren har nationalmuseet i Washington börjat anordna omfattande undersökningar af detta slag. Indianerna äro i regel ganska resliga. Grupper af mycket högvuxna folk, såsom präriindianerna och patagonierna, förekomma såväl som folk, hvilka äro mycket småvuxna, såsom de flesta stammarna i Central-Amerika. Hudfärgen omfattar alla växlingar af brunt, från relativt mörka individer i högländerna till ljusgulå i lågländerna. Indianerna äro hvarken utpräglade långskallar eller kortskallar, utan i de flesta fall mesocefaler. Käkbenen äro ofta framstående, näsan stor och böjd, men hos vissa folk äfven kort och tillplattad. Ögonen äro mycket mörka och vanligtvis små (se färglagda dubbelsidesplanschen Amerikanska folk till art. Amerika). Hvad beträffar hjärnans storlek och kroppens anatomiska byggnad, tager indianen sin plats mellan europén och negern. Hvad angå andliga egenskaper, fysisk styrka och uthållighet såväl som förmåga att emotstå och öfvervinna sjukdomar kan indianen icke jämföras med den hvite mannen. — Om grupperna af indianfolk se Amerika (befolkning), sp. 808—809. Enligt senast statistiska uppgifter utgör de oblandade indianerna sammanlagda antal omkr. 15,633,700, däraf i Förenta staterna 266,760, i Canada 110,340, i Mexico 5,170,300, i Central-Amerika 1,867,300 och i Syd-Amerika 8,219,000.

I. Om det arktiska Amerikas folk se Eskimåer.

II. *Indianerna i Förenta staterna och Brittisk Nord-Amerika. Klädedräkt.* Till väsentlig del jägarfolk, buro dessa indianer dräkter hufvudsakligast af djurhudar. Från polcirkeln till Rio Grande med undantag för Kalifornien och omgifvande trakter bestod dräkten vanligtvis af hjortskinn. Männe-

fig. 1 o. 2) buro skjorta eller blus, ländsnöre eller höftkläde, damasker och mockasiner, kvinnorna en kortärmad tröja, lifstycke eller förkläde, bälte för knif och pryl samt damasker och mockasiner, oftast lydda i ett stycke. Vid kallt väder och vid fester användes ock en dekorerad mantel eller rock; vid varmt väder däremot eller under arbete fick ländsnöret tjänstgöra som hela kostymen. De yngre barnen voro

Fig. 1. Indianhöfding af svartfötternas stam, tillika medicinman l. schaman (med trolltrumma).

Fig. 2. Siouxhöfding på officiellt besök i Washington (1832).

(Bägge efter Catlin.)

vid varm väderlek fullkomligt nakna. Stammarna vid Mexikanska viken och i sydväst buro som hufvudbonader turbaner af brokigt tyg, men eljest begagnade indianerna i hvardagslag, utom i yttersta norden, oftast alls inga hufvudbonader. Hårklädseln växlade i hög grad hos olika folk. Ö. om Mississippi t. ex. renrakade männen hufvudet, så att endast en kam eller tofs af hår blef kvar å hjässan, "skalplocken". På prärierna åter fick håret växa till full längd och bars i två långa flätor, som hängde ned fram öfver bröstet. Pueblo-, piute- och Kalifornia-stammarna buro håret afskuret vid pannan, men baktill nedhängande till axlarna. Kvinnorna buro i regel håret löst och till full längd, men hos vissa folk äfven afkortadt till axlarna, hos andra, såsom hopiindianerna, uppfäst i hoprullade valkar å ömse sidor om hufvudet etc. Artificiell omdaning af hufvudskålen förekom hos choctawerna och vissa stammar i Carolina samt inom hela Columbiaregionen. Läpp-pluggar af ben användes af många stammar utefter nordvästkusten. Näsprydnader förekommo hos några folk, medan örhängen användes af nästan alla, både män och kvinnor. Tatuering var ganska allmänt spridd samt nådde sin högsta utveckling hos haidafolket och andra i nordväst. Hos de stammar, som ej använde tatuering, målades kropp och ansikte på mångfaldiga sätt vid olika ceremonier och tillfällen. Halsband af snäckor, turkoser, musselpärlor, prydda med brösthängen af ben eller pärlemor, voro allmänna. Fjädrar användes som hårprydnader.

Bostäder. N. om puebloregionen (Nya Mexico, Arizona och norra delen af Mexico) är husets grundplan i regel cirkelformig. Hos haidaindianerna och andra folk utefter Alaskas kust utgjordes den härskande hustypen af rektangulära hus af bräder, ytterväggarna täckta med symboliska brokiga målningar. Vid framsidan af husen placerades de beryktade heraldiska totempålarna (se fig. 3). Kalifornien uppvisade flera distinkta hustyper (jfr fig. 4), bland hvilka de allmännaste voro de primitiva jordkulorna (*dugouts*) och de domformade husen med ingång från taket. Flera folk i Nevada och Arizona, såsom piuter, apacher, papagoer och andra, hade frambragt det s. k. *wikiup*, en elliptisk byggnad af pålar, täckt med mattor af rör eller gräs (fig. 5). Navahoindianens *hogan* (fig. 9) var ett cirkelrundt stockhus, täckt med jord och försedt med en smal öfvertäckt gång, ledande till detsamma. Pueblofolkens fyrkantiga hus af sten eller adobe betecknade nordgränsen för det mexikanska kulturområdet. Dessa hus, som spanjorerna kallade *pueblos*, voro hopgyttringar af sinsemellan sammanhängande rum, bebodda af skilda familjer. En hel dylik stad kunde sålunda i själfva verket bestå af blott ett enda hus med hundratals rum. Husen voro ofta byggda i flera våningar. Taken voro platta. Till skydd mot fiender försåg man ej den nedersta våningen med dörr- och fönsteröppningar, utan steg ned genom taket, hvilket man nådde medelst stegar, som drogos upp nattetid. Dessa pueblos lågo i regel uppe på höga, otillgängliga "mesas" eller voro byggda i väldiga grottor i de branta bergväggarna, de s. k. *cliff-dwellings* (se Klippboningar). På prärierna utgjordes den förhärskande typen af den koniska *tipin* (fig. 7), täckt af hudar, lätt att flytta och lämplig att motstå de trädlösa slätternas stormar. I trakterna omkring de stora sjöarna var tipin täckt med barkstycken (fig. 10). I östra och sydöstra Amerika åter kallades bostaden *wigwam* (fig. 11) och bestod af en rektangulär byggnad af grofva pålar med tak af bark eller väfda säfmattor och till formen påminnande om de öfvertäckta vagnar, som användas i västern, de s. k. präriskonarna. Hos stammarna utefter Mexikanska viken förekommo rektangulära eller cirkelrunda hus, byggda af upprättstående grofva stammar och beklädda med lera, s. k. klenhus. Hos pueblofolken förekommo *kivas*, underjordiska samlingsrum för de hemliga sällskap, som där gjorde förberedelserna för de stora religiösa ceremonierna. Vissa af österns och söderns stammar hade hus äfven för de döde, tempel och stora gemensamma magasin för säden. I regel bestod en indianby af strödda hyddor, men hos många af österns folk lågo husen i de större samhällena ganska tätt och sammanbyggda, väl skyddade genom kringlöpande palissadverk.

Föda, jordbruk, jakt, fiske. Med undantag af prärifolken och stammarna i den höga norden idkade de allra flesta folken jordbruk som hufvudnäring. Utefter kusterna lifnärde sig befolkningen naturligtvis till stor del af fiske. Folken omkring de stora sjöarna och Mississippis källor odlade föga jord, men insamlade massor af vildt vattenris och tranbär samt tillgodogjorde sig socker genom kokning af lönnsaft. Präriernas ryttarstammar, med undantag af de majsodlande pawneerna och arikara-folket, voro uteslutande jägare. Uppe i Columbia lefde indianerna hufvudsakligen af laxfiske, skogsbär och rötter. I Kali-

Fig. 3. Haida-hus med totem-påle.

Fig. 4. Hus hos norra Kaliforniens indianer.

Fig. 5. Apache-hydda af grenar och tältduk.

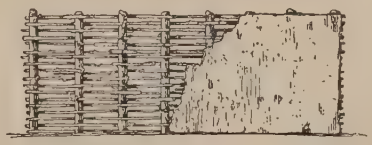

Fig. 6. Husvägg täckt med lera (klenhus) hos "mound-builders".

Fig. 7. By af "tipier" hos präri-indianerna.

Fig. 8. Palmetto-hus hos Louisiana-indianer.

Fig. 9. Navaho-"hogán".

Fig. 10. Barkhus hos winnebago-indianer. (Minnesota.)

Fig. 11. Secota, by vid Carolinakusten.

Indianbostäder.

ornien spelade ekollon samt frön af vilda gräs och rter mycket stor roll som födoämnen. I sydväst ha avahoindianerna sedan de förste spanske nybygarnas ankomst lefvat hufvudsakligast på köttet af ina får- och gethjordar, medan åter de kringströfvande apachefolken tillgodogjorde sig ett stort antal f vilda växters rötter, pinjonens frön och agaveväxens saftiga blad etc. Pueblofolken höra till de n. o. h. jordbruksidkande. De odla i stor skala majs, bönor, pumpor såväl som s. k. spansk peppar och inhemsk tobak. Tobak odlades äfven af arikarastammen och andra folk vid öfre Missouri och af de flesta stammar i östern. Jordbruket försåg iroxeserna samt stammarna längs Atlantiska kusten och Mexikanska viken med hufvudmassan af deras födoämnen. Majs var och är indianernas förnämsta kulturväxt. Konstgödning genom tillsats af fisk, skräckskal etc. praktiserades af delawarerna vid de förste svenske nybyggarnas ankomst. Präriernas och skogarnas vilda djur jagades för köttet, huden, hornen, tänderna eller senorna. På de stora slätterna var det förnämsta villebrådet buffeln. Näst detta djur kommo älg, hjort och antilop. Det enda husdjur, som Nord-Amerikas indianer egde före européernas ankomst, var hunden, hvilken användes som lastdjur af nomadfolk i sydväst. Äfven vissa fåglar höllos tama för fjädrarnas och i ett och annat fall måhända för köttets skull. Hästen kom sedermera att spela den viktigaste rollen, speciellt i prärifolkens lif, och blef föremål för religiös kult. Dess kött blef ett viktigt födoämne.

Industri och konst. Indianerna besitta mångahanda industrier och färdigheter af både ekonomisk och estetisk natur. Utan kännedom om någon annan metall än råkoppar, voro de i hufvudsak hänvisade till sten, ben, musselskal och trä som material vid förfärdigandet af sina redskap och verktyg. Af sten tillverkade de hammare, yxor, spjut- och pilspetsar, knifvar, tobakspipor m. m., de sistnämnda ofta präktigt skulpterade och spelande en viktig roll vid ceremonierna, bl. a. fredsunderhandlingar (se Fredspipa). Navaho- och pueblofolken äro särskildt kända för sin skicklighet i handterandet af drillborren vid framställandet af pärlor och örhängen af turkos. Haidaindianernas skulpturarbeten i svart skiffer öfverträffas i prydlighet och teknik knappast af liknande alster hos andra primitiva folk. Af lera tillverkades ock mångenstädes krukor, skålar, mortlar och stötar. Af sten förfärdigades pilspetsar, knifvar, skinnskrapor, prylar och metkrokar. Musselskal tjänade ofta som skärredskap samt bearbetades allmänt till bröst- och halsprydnader eller wampunpärlor, hvilka användes för dräktprydnader eller de beryktade minnesbältena. Hvalrossbetar snidades med utomordentlig skicklighet af eskimåer och aleuter. Af trä förfärdigade man mortlar, skålar, klubbor, masker och heliga bilder. Puebloindianerna tillverkade årligen massvis träfigurer framställande deras viktigaste mytologiska väsen och utdelade dem efter de symboliska dansernas slut som dockor åt barnen. Nordvästerns folk använde trädstammar för framställande af de ofta kolossala skulpterade totempålarna (jfr fig. 3) och tillverkade stora kanoter, som äfven skulpterades och målades på karakteristiskt sätt. Stammarna vid Atlantiska hafvets kust använde ock urholkade stockar till kanoter. Indiankvinnan var väl förfaren i konsten att garfva och bereda hudar. Som tråd vid förfärdigandet af dräkter användes senor. Bland pueblo- och navahofolken hade väfnadskonsten nått en hög utveckling. Ursprungligen användes inhemsk bomull, efter européernas ankomst ull. Fjäderväfnadskonsten var känd af stammarna längs Mexikanska viken, medan allestädes ö. om Mississippi vackra mattor väfdes af gräs- och säfarter samt färgades med inhemska medel i lysande kulörer. Korgarbeten förekommo nästan allestädes utom på prärierna, där deras plats intogs af ett slags lådor och väskor af läder. Som korgmaterial använde man spånor, klufna rör, agavefibrer, gran- och gräsrötter m. m. Korgflätningsindustrien nådde sin högsta utveckling i Kalifornien. De där bosatte pomoindianernas korgar anses vara oöfverträffade i hela världen såväl till form och färg som mönstrens prydlighet och väfnadens täthet. Till indiankvinnans färdigheter hörde ock pärlstickeri och inväfvandet af piggsvinstaggar för prydandet af de brokiga bältena eller ryggkorgarna, i hvilka barnen buros. Lerkärl förfärdigades af alla bofasta eller åtminstone tidtals bofasta stammar inom öststaternas skogsregioner såväl som i sydvästern. I öststaterna voro kärlen ofta dekorerade med i leran inpressade ornament. Pueblofolken och deras grannar målade mönster och figurer i många färger på lerkärlens välpolerade yta och fixerade dem sedan genom godsets bränning. Nästan utan undantag var det kvinnan, som tillverkade krukgodset, korgarna och väfnaderna samt beredde hudarna. Kopparn, som var den enda kända metallen n. om Mexico, hämtades i gedigen form hufvudsakligast från trakterna omkring Superior-sjön. Den smältes aldrig, utan kallhamrades och försåg indianerna med ett stort antal prydnadsföremål såväl som redskap. (Jfr första figurserien Amerikanska kulturföremål, bd I, sp. 815—816).

Krig. På den utvecklingsståndpunkt indianerna befunno sig, splittrade i otaliga stammar med skilda språk, blef kriget hos dem en så godt som permanent institution. Krigsäran var den mest åtrådda. Hos den höga nordens stammar voro de förnämsta vapnen knif, klubba och lans. Längre söderut kommo härtill allmänt båge och pil samt stridsyxa eller tomahåk. Sköld användes så godt som endast af präriernas ryttarfolk. Vissa folk i Alaska begagnade harnesk af trä eller läder. Vid Mexikanska viken användes blåsröret vid jakt. Uppbrott till fejder såväl som återkomst till lägret firades med många ceremonier och danser, då kvinnorna buro de hemförda skalperna (se Skalp) och sjöngo segrarnas lof. Bruket att skalpera var ganska allmänt n. om Mexico med undantag för vissa folk i Kalifornien. Hos prärifolken torterades fångar sällan, utan upptogos i stammen utan att dock så fullständigt adopteras som bruket var i östern. Oftast gjordes de till slafvar.

Förströelser. Indianens myckna fritid upptogs till största delen af täflingar, lekar, danser, fester af alla slag och förtäljande af historier. Fotlöpningar voro allmänna. Mångfaldiga bollspel äfvensom tärnings- och spådomsspel voro mycket populära. Af danserna voro många pantomimer. Man bar masker och kostymer, framställande djur eller mytiska varelser, och dessas läten och rörelser efterhärmades (jfr Dans, fig. 1). Musikinstrumenten voro trumma, flöjt, hvisselpipa och skallror af många slag.

Religion och mytologi. Enligt indianens uppfattning besitter hvarje djur, växt eller annat naturföremål sin ande, hvilken mot människorna är välvilligt stämd eller icke, allteftersom människan förstår att blidka dess vrede eller vinna dess gunst. Vissa af dessa andar betraktades som särskildt mäktiga och verksamma, såsom sol, eld och vatten bland elementens gudar, buffeln, örnen och skallerormen bland djuren och "cedern" (*Juniperus*), poppeln, majsen och tobaken bland växterna. Fyrtalet var särskildt heligt på grund af sin relation till de fyra väderstrecken. Färger hade symbolisk betydelse, hvilket äfven var fallet med olika kön och vistelseorter. Sålunda lefde hos cherokesernas folk de röde segergudarna i solens land eller östern, medan nederlagets blå andar hade sin boning i norr. Andemakterna blidkades med bön, offer, vakande och fastande, och det renande svettbadet föregick vanligtvis hvarje viktig ceremoni. Någon öfver hela naturen härskande "Stor ande" ingick däremot icke i indianernas ursprungliga världsföreställning. Vissa gudar ansågos dock mäktigare och större än andra. Hos präriindianerna var buffelanden den dominerande, medan hos de jordbrukande stammarna regngudarna intogo främsta platsen. Solen och dess jordiska representant, elden, dyrkades allestädes. Prästen var på samma gång läkare. Religion och medicin voro enligt indianernas föreställning så nära förbundna, att de ofta begagnade ett och samma ord för att beteckna båda. Prästerna voro ofta organiserade i brödraskap. En framträdande roll spelade drömmar och offer. Till de senare hörde exempelvis de kannibaliska offren hos nordvästkustens stammar. Till de största festerna räknades den gröna majsdansen vid skördefesten hos österns stammar, soldansen och den moderna andedansen hos prärifolken, laxdansen hos Columbiastammarna och den vida beryktade ormdansen hos hopifolket i Arizona. Hvarje stam hade sin skapelsehistoria och sin nationalhjälte, i regel en stor upptågsmakare, ofta uppträdande i djurhamn. Stammen hade äfven sina jättar, dvärgar, älfvor, troll och andra vidunder, om hvilka många sägner berättades. Vissa af dessa berättelser fingo förtäljas endast om vintern, andra blott nattetid, och detta för att icke väcka dessa väsens vrede.

Begrafningsskick. En hel mängd olika metoder rådde hos folken i skilda trakter. Jordsättning var dock vanligast. Bränning af liken förekom på vissa trakter. Somliga stammar placerade de döde i särskilda hus eller i grottor, andra i träden och åter andra, kustfolk, lade liken i kanoter (se illustrationssidorna till art. Begrafning, fig. 4—8, 11 och 17).

Sociala förhållanden. Styrelsesättet var öfverallt med undantag för några folk på slätterna och vid Stilla hafvet baseradt på det s. k. klansystemet. Stammen omfattade ett visst antal klaner (släkter), hvilkas medlemmar sinsemellan ansågos så nära besläktade, att inbördes giftermål var förbjudet. Barnen räknades alltid till moderns klan, kvinnolinjen var städse den härskande. Hvarje klan tog sitt namn efter ett djur, mera sällan efter en växt, med hvilket den antogs stå i mystisk förbindelse och som ofta betraktades som dess stamfader. Detta djur var klanens symbol, dess *dodaim*, ett ord, som européerna förvrängde till *totem*, hvaraf systemet fått namnet totemism. Öfver klansamfundets struktur, funktioner, rättigheter och förpliktelser, dess medlemmars solidaritet, om de brödraskap, som bildades genom sammanslutning af flera klaner inom själfva stammen, om höfdingarnas ställning samt andra sociala förhållanden, hvilka växlade hos de olika folken, ha omfattande studier blifvit gjorda, i främsta rummet af amerikanen Morgan, hvilken genom sina epokgörande arbeten lade grunden till den induktiva sociologien. Jord och skog voro gemensam egendom, så ock villebråd och alla andra naturprodukter. Gästfriheten var obegränsad, slafveri var en permanent institution, slafvarna utgjordes af krigsfångar och deras afkomlingar. De behandlades i allmänhet hårdt. Kvinnan var mannen underdånig, men hade sin egen begränsade rättssfär, i synnerhet i allt hvad som rörde hushållets skötsel. Hos stammarna i östern tillerkändes henne äfven vissa samhällsrättigheter, och hos irokeserna fanns ett permanent styrelseråd af kvinnor, utan hvars sanktion krig icke kunde förklaras.

Språk. Det första försöket att klassificera de amerikanska språken (se d. o.) gjordes af A. Gallatin 1836. Början till mera omfattande systematiska studier kan räknas fr. o. m. etnologiska byråns grundläggande af Powell 1879. A. Gatschet och Fr. Boas ha i främsta hand ledt dessa forskningar och studier. Antalet språkgrupper n. om Mexico uppskattas till 57 och äro följande: algonkiner, athapasker, attakaper, beothuker, caddoer, chimakuer, chimariker, chimmesyer, chinooker, chitimacher, chumasher, coahuilteker, copeher, costañoer, eskimåer, esselenier, irokeser, kalapooier, karankawer, kereser, kiower, kitunaher, koluscher, kulanaper, kuser, lutuamier, mariposer, moguelumner, muskhogeer, matcheser, palaihniher, pimaer, pujuner, quorateer, saliner, salisher, sasteer, shahaptier, shoshoner, siouxer, skittagiter, takilmer, tañoer, timuquaner, toniker, tonkawer, ucheer, waiilatpuer, wakasher, washoer, weitspeker, wishosker, yakoner, yaner, yukier, yumer, yuñier. Flera af dessa grupper räkna hvar och en många stammar, som tala skilda dialekter. Hos vissa indianstammar fanns ett slags bildskrift (exempel därpå se färgpl. till art. Bildskrift. Jfr äfven Knutskrift). Indianerna ha hastigt fått gifva rum för de framträngande hvite, och ehuru deras antal aldrig torde ha varit så stort, äro de nu ytterst reducerade och räknas som en utdöende ras. Jfr Indianterritoriet.

Litt.: Handlingar och meddelanden af följande museer och lärda sällskap: American museum of natural history (New York), Archæological institution of America, Field columbian museum, Free museum of science and art (university of Pennsylvania), New York state museum (Albany), Peabody museum of Harvard university, Philadelphia academy of natural science, Smithsonian institution, university of California, U. S. bureau of american ethnology, U. S. national museum; 1:a—16:e amerikanistkongressens förhandlingar; tidskrifter och andra publikationer: "American anthropologist", "l'Anthropologie", "Archiv für anthropologie", "Globus", "Internationales archiv für ethnographie", "Zeitschrift für ethnologie"; T. C. Holms (1702) och I. Achrelius' (1759) beskrifningar om kolonien Nya Sverige, Heckewelder, "Nachrichten von der geschichte, den sitten und gebräuchen der

ndianischen völkerschaften" (1821), Catlin, "Letters and notes on the manners, customs and condition of the North-american indians" (2 bd, 1844), Schoolcraft, "Hist. and statist. information resp. the history, condition and prospects of the indian tribes" (4 bd, 1851), Waitz, "Anthropologie der naturvölker", III (1862), Unonius, "Minnen från en sjuttonårig vistelse i nordvestra Amerika" (2 bd, 1861—62), Brühl, "Die culturvölker Alt-Amerikas" (1875—87), Morgan, "Ancient society" (1877), Bancroft, "The native races of the Pacific states", I (1883), Hale, "The iroquois book of rites" (s. å.), Drake, "Indian tribes of the United states" (2 bd, 1884), Krause, "Die tlinkitindianer" (1885), Brinton, "The american race" (1891), Ratzel, "Völkerkunde", bd 2 (2:a uppl. 1895), E. Nordenskiöld, "Ruiner af klippboningar i Mesa Verdes cañon" (1893; eng. öfv. s. å.), Hj. Stolpe, "Studier i amerikansk ornamentik" (1896), E. Reuterskiöld, "Om sakramentala måltider med hänsyn till totemismen" (1908, hvari ytterligare litt.-hänvisningar förekomma) samt art. Fornlämningar, sp. 871—872.

III. *Indianer i Mexico, Central-Amerika och Västindien.* I Mexico och Central-Amerika mötte européerna folkslag, som representerade nästan alla kulturens trappsteg från de ytterst lågt stående kochimierna och de vilda serierna upp till de civiliserade mayatarasko- och aztekfolken med högt utvecklade jordbruk, byggnadskonst och litteratur. Öfver området från Rio Grande till Panama voro omkr. 30 olika språkgrupper spridda, hvartill kommo arawak- och karibfolken i Västindien. Traditioner såväl som åtskilliga fakta tyda på, att alla de största stammarna i Mexico och Guatemala, omfattande folken af yuma-, pima-, nahuatl- och mayagrupperna, ha invandrat norrifrån. Otomi- och chiantekfolken åter synas ha bebott Mexico, innan dessa folkvandringar egde rum, och torde relativt kunna betraktas som urfolk. Traditioner förtälja om tidigare högt stående raser, ulmeker och tolteker, från hvilka de lägre stående aztekerna erhållit grunddragen af sin civilisation, men det är svårt att afgöra, om dessa namn tillhöra historien eller sagan. De kringströfvande nomadfolken å norra Mexicos ofantliga högslätter synas ha varit besläktade med apacherna, men ha totalt försvunnit, innan man språkligt och kulturellt hunnit närmare identifiera dem. Folken på Kaliforniska halfön, antagligen af yumablod, räknas bland de lägst stående af människoraserna. Serifolket på Tiburon-ön i Kaliforniska viken står ännu endast föga högre. Deras sydliga grannar, de jordbruksidkande, krigiska yakierna i Sonora strida ännu i dag tappert för sin fäderneärfda jord och frihet. I Sierra Madre-bergens ogästvänliga skogsvidder lefva de grottboende tarahumarerna (fig. 12) och flera andra fredliga folk, ännu föga berörda af den spanska kulturen. De nahuatlstammar, som bildade kärnan af det gamla aztekiska väldet, bodde hufvudsakligast i de nuv. staterna Mexico och Puebla. Riket omfattade många folk af olika stammar, men icke alla nahuatltalande folk lydde under aztekernas spira. Deras bittraste fiender voro faktiskt deras släktingar och grannar tlastekerna. På grund af sin högt utvecklade militära organisation och styrka ha aztekerna i allmänhet blifvit öfverskattade. Deras allmänna kultur, ehuru hög i och för sig, var icke öfverlägsen tarasko- och zapotekfolkens och stod lägre än mayafolkets. I socialt hänseende hade det passerat det matriarkaliska stadiet och räknade härkomst och arf på manssidan. Jorden tillhörde klanen, och giftermål reglerades af släktlagarna. Jordbruket bildade grundvalen för den nationella välmågan. Inom byggnadskonsten hade de nått högt. Pyramiden af

Fig. 12. Tarahumare-indian.

Fig. 13. Aztekkvinna.

huggen sten var karakteristisk för deras ståndpunkt. (Om aztekernas m. fl. indianstammars byggnadskonst se Byggnadskonsten, sp. 712—713 och pl. IV). De hade skickliga guld- och kopparsmeder, men stenredskap voro fortfarande i allmänt bruk, synnerligast obsidian för skärredskap. Dräkten var väfd af inhemsk bomull och färgad i lysande kulörer. De hade ofantliga tempel, prästordnar och prästinnor, en ceremoniös ritual, imponerande, men till karaktären grym och blodtörstig. Tusentals människooffer bragtes årligen krigsguden, och offrens kött förtärdes sedan af mängden. Barn af de högre klasserna uppfostrades i offentliga skolor, i hvilka gossarna lärde krigsidrotter, skrifkonst, historia och religion och flickorna erhöllo undervisning i kokkonst, hushållsbestyr, väfnadskonst och sedelära. En omfattande litteratur existerade, böcker skrefvos på pergament eller agavepapper. Deras år räknade 365 dagar. I södra Mexico lefde tarasko-, totonak-, zapotek- och mixtekfolken, alla stora civiliserade nationer, stående lika högt som och delvis kanske ännu högre än aztekerna. De byggde hus af huggen sten, af tegel och murbruk, odlade fält och trädgårdar, arbetade i guld och koppar — taraskerna buro fullständig pansarbeklädnad af trä, täckt med koppar eller guld —, tillverkade lerkärl med inlagd mosaik och buro mantlar af lysande fjädrar. De hade liksom aztekerna fulländade religionssystem med en mängd ceremonier, delvis med människooffer, och egde hieroglyfisk litteratur. Totonakerna tillräknade sig äran af att ha byggt Teotihuakanpyramiderna utanför Mexicos hufvudstad; de underbara ruinerna vid Mitla tillskrifvas zapotekerna. Sedan vi passerat de tämligen primitiva zokerna, mixerna, chinantekerna såväl som de något mer framskridna chiapanekerna i Oaxaca och Chiapas, nå vi de högt stående mayafolkens områden, som sträckte sig öfver hela

halfön Yucatan samt större delen af Chiapas och Guatemala. Det framgår utan tvifvel, att städerna Palenque och Copan, redan i ruiner vid tiden för européernas ankomst, blifvit byggda af dessa folk. Det fordom omfattande mayariket hade redan före eröfringen splittrats i ett antal småstater, hvilka tid efter annan måste gifva vika för de hvites öfvermakt. Den sista oberoende mayastaten blef först så sent som 1900 efter många fejder bragt till underkastelse af de mexikanska trupperna. När spanjorerna först besökte de stora städerna Mayapan, Uxmal och Chichenitza, nu i ruiner, voro dessa, hvilka representerade Amerikas högsta inhemska civilisation, ännu blomstrande samhällen med talrik befolkning. Mayafolket hade nått synnerligen högt i byggnadskonst, uppförde palats, pyramider och städer af huggen och slipad kalksten, täckta med bilder och hieroglyfiska inskrifter. Jordbruket var deras förnämsta näring. Honung och vax erhöllos af tama bin, och liflig handel bedrefs med folken utefter Mexikanska viken, ja ända till Cuba. Kakaobönor användes som mynt. Deras invecklade tidräkning med perioder af 20, 52 och 160 år har varit föremål för mycken spekulation och studier, likaså deras underbara, på pergament och agavepapper tecknade hieroglyfer, hvilka äfven finnas inhuggna i sten och målade på väggarna af deras byggnader. De besläktade kakchikelerna och kicherna hade liknande kultur, men skilja sig rätt mycket till språket. Deras heliga bok "Popol Wuh" innehåller märkliga prof på deras mytologiska och religiösa föreställningar. — Honduras, Salvador och Nicaragua voro befolkade af andra stammar, delvis högt stående, delvis åter helt primitiva. Xinkafolket i Guatemala anses som en lämning af en befolkning, som föregick mayastammen. Kariberna på Honduras' kust voro flyktingar från Antillerna. Moskito-, ulva- och ramafolken längre söderut efter samma kust voro alla mycket lågt stående stammar. I Costa Rica lefde flera folk af ganska hög kulturgrad, de nordligaste utposterna af de civiliserade chibchastammarna i Colombia. (Se vidare art. Fornlämningar, sp. 869—870 och 872—874 med fig. 1—7, samt sista figurserien Amerikanska kulturföremål, bd I, sp. 817—818). — Hela Västindien, med undantag af 2 eller 3 sporadiska kolonier från Florida å Bahamaöarna, var befolkadt med stammar af sydamerikanskt ursprung, arawaker och kariber. De förre voro sedan länge herrar på öarna, de senare relativt nykomlingar, hvilka vid tiden för Amerikas upptäckt hunnit utbreda sig öfver endast de sydligaste öarna. Arawakfolken voro fredliga jordbrukare, frambragte vackra väfnader och träsniderier samt besutto andra färdigheter, men förmådde ej värna sig mot de krigiske kariberna.

Härmed följer en lista på språkgrupper i Mexico, Central-Amerika och Västindien fr. n. till s., så långt vår ännu mycket ofullständiga kunskap om dem hittills sträcker sig (de fem första äro utgreningar af stammar i Förenta staterna; kariber, chibcha- och arawak-folken äro i hufvudsak sydamerikanska folk): yumaer (Nedre Kalifornien etc.), pimaer, athapaskaer (Chihuahua etc.), iañoer (Chihuahua), coahuilteker (Tamaulipas etc.), maratinier (Tamaulipas), serier (Sonora), chichimeker, otomier, matlaltzinker (Mexico och Michoacan), nahuatler, tarasker (Michoacan), totonaker (Vera Cruz), zapoteker (Guerrero, Oaxaca), chinanteker (Oaxaca), huaver (Oaxaca), zoker (Oaxaca, Chiapas), chiapaneker (Chiapas, Nicaragua, Costa Rica), mayaer, xinkaer (Guatemala), kariber (Honduras och öarna), lenkaer, xikaker, payaer (Honduras).

Litt. (utom den ofvan nämnda): Clavigero, "Geschichte von Mexico" (1789), Prescott, "History of the conquest of Mexico" (1844), Stephens, "Incidents of travel in Central-America, Chiapas and Yucatan" (1846), C. Bowallius, "Resa i Central-Amerika 1881—1883" (1887) och "Nicaraguan antiquities" (1886), Maudsley, "Biologia Centrali-Americana" (1889—92), C. Lumholtz, "Symbolism of the huichol indians" (1900) och "Unknown Mexico" (1902; "Bland Mexikos indianer", 2 bd, 1902—04), C. V. Hartman, "Archæological researches in Costa Rica" (1901) och "Etnografiska undersökningar om aztekerna i Salvador" (i "Ymer", s. å.), Seler, "Gesammelte abhandlungen zur amerikanischen sprach- und alterthumskunde" (2 bd, 1902—04) samt K. T. Preuss' många afhandlingar i ämnet.

IV. *Syd-Amerikas indianer.* Vår kunskap om dem är ännu mycket ofullständig, bl. a. därför, att infödingarna dels redan tidigt blifvit skoningslöst utrotade öfver oerhörda områden eller underkufvade och då förlorat språk och öfriga nationella egendomligheter, dels blifvit undanträngda från sina egentliga hemtrakter och uppgått i andra stammar. Därtill kommer, att vissa trakter ännu blifvit endast ytligt undersökta af forskare. Man finner på södra kontinenten samma fenomen som i Nord-Amerika. Kolossala områden upptagas af folk, tillhörande ett halft dussin språkstammar, men föga skilda till seder och bruk och stående på ungefär samma utvecklingsgrad, andra områden åter, hufvudsakligast otillgängliga bergstrakter, tillhöra ett stort antal småstammar, till kultur och språk sinsemellan vidt skilda. Tre grupper af sydamerikanska stammar kunna urskiljas: Andernas, Amasonflodens och Pampasregionens. Den första omfattar bergsträckorna längs Stilla hafvets kust från Panama till 35° s. br. i mellersta Chile, den andra hela de inre delarna af landet öster ut från Kordillererna ända ut till Atlantiska kusten med undantag af Chaco-regionen och den tredje Chacoskogarna och Pampas' grässlätter mellan Anderna och Paranáfloden, inneslutande södra Chile och nående till Kap Hoorn i s. I den andiska regionen finnas de högsta kulturerna representerade af chibcha-, yunka-, aymara- och framför allt af quichuafolket (fig. 14), hvars herravälde sträckte sig nära 3,200 km. utefter kusten och gjorde sitt inflytande kännbart äfven bland de vilda stammarna på Andernas skogbeväxta sluttningar. Hos nästan alla dessa nationer finnes en väl ordnad, organiserad styrelseform, med väl markerad skillnad mellan samhällets olika klasser och ett högt utvecklad och framgångsrikt jordbruk med öfvervattning. Lerkärl af en stor mångfald former och med växlande mönster framställdes, för väfnader begagnades bomull och lamadjurens ull. Konstnärliga föremål i guld, silfver och koppar tillverkades (se färgpl. Amerikanska kulturföremål till art. Amerika), och byggnadskonsten har lämnat sådana ståtliga monument som de kolossala ruinerna af Chimu, Paucartambo och Tiahuanaco (se Fornlämningar, sp. 874—875 med fig. 8). Styrelsen i dessa riken var i allmänhet autokratisk, ehuru dock

issa rådsförsamlingar förefunnos. Bland de skilda eligionssystemen är quichuafolkets det måhända bäst ända; dess högste gud var solen, och näst denne om deras nationalhjälte, den hvite och skäggige Huiracocha. De döde begrofvos i marken i omsorgsullt byggda grafkamrar eller i tempel och grottor. Något skriftsystem var icke kändt. Det närmaste teget till något sådant voro quiposnörena hos quihuafolket (se Knutskrift). Afkomlingarna af lessa en gång jämförelsevis högt stående nationer Anderna bilda ännu hufvudmassan af befolkningen öfver stora områden och, ehuru i teorien

Fig. 14. Quichua-indianer.

likställda med de hvite, äro de dock, liksom infödingarna i de flesta andra trakter i spanska Amerika, praktiskt taget nästan trälbundna. Stammarna i Amasonflodens, Orinocos och Paranás områden befunno sig alla i olika grader af ett ganska primitivt tillstånd, ehuru de flesta voro bofasta och mer eller mindre jordbruksidkande. Många af de stammar, som lefde i de tropiska regionerna, voro nästan eller h. o. h. nakna. Tatuering och kroppsmålning voro ganska vanliga, läpp-prydnader buros af många stammar, skalpering var okänd, men flera folk, speciellt jibarosstammen, torkade och behöllo som troféer sina fienders hufvud. Blåsröret och den förgiftade pilen voro allmänna allestädes i öfre Amason- och Orinocoområdet. Kuraregiftet var en viktig bytesartikel bland dessa stammar. Den härskande religionen var en rå animism, synbarligen af lägre grad än de former, som man iakttagit hos de nordamerikanska folken. I många trakter lefva indianerna ännu under de mest primitiva förhållanden (jfr Chorotes), i andra ha energiska missionärer samlat dem i stora byar, särskildt i Peru, Bolivia och Paraguay. Jesuitmissionärernas arbete bland guaranifolket är erkändt som det kanske mest framgångsrika i Amerika. Dessa räknade en tid icke mindre än 300,000 omvända indianer, hvilka nu bilda själfva grundstommen af befolkningen i den moderna republiken Paraguay. På pampas äro de vilda indianerna numera fullkomligt utrotade. I Patagonien lefva dock ännu några kvarlefvor af de stammar, som förut befolkat pampas. De äro ännu ryttarfolk och jägare, som lefva i tält af hudar, lifnärande sig nästan uteslutande af kött och i äfven andra afseenden liknande präristammarna i Nord-Amerika, och ega hjordar af hästar och boskap. Araukanerna i södra Chile bibehöllo med framgång sitt oberoende mot inkakejsarna och äfven länge nog mot de eröfrande spanjorerna. Infödingarna i Eldslandets dystra skogstrakter befinna sig på en ytterst låg kulturgrad. De lefva i de mest primitiva hyddor af trädgrenar, gå nästan nakna äfven i det kallaste väder och ha synbarligen ingen utbildad social organisation eller religiösa ceremonier, men de äro skickliga jägare och fiskare.

De sydamerikanska språkgrupperna äro enligt A. F. Chamberlain (1904) följande 58: alakalufer (Eldslandet), andaquier (Colombia), arauer (Brasilien), araukaner (Argentina, Chile), arawaker (Brasilien, Venezuela etc. och öarna), atacameñer (Chile), aymaraer (Peru, Bolivia), barbacoer (Colombia), betoyaer (Colombia, Venezuela), calchaquier (Argentina), canichaner (Bolivia), carajaer (Brasilien), cariber l. kariber (Brasilien, Venezuela, Guyana och öarna), caririer (Brasilien), cayubabaer (Bolivia), charruaer (Uruguay etc.), chibchaer (Colombia, Costa Rica), chiquiter (Bolivia), chocoer (Colombia), choneker (Patagonien), churoyer (Colombia), coconucer (Colombia), cunaer (Colombia), guahiber (Colombia), guarauner (Venezuela), guaycuruer (Argentina etc.), itonamer (Bolivia), jivaroer (Ecuador etc.), kechuaner (Peru, Ecuador), lamaer (Peru), luler (Argentina), mainer (Ecuador etc.), matacoer (Argentina, Paraguay), mocoer (Colombia), mosetener (Bolivia), movimer (Bolivia), onaer (Eldslandet), otomaker (Venezuela), paniquiter (Colombia), panoer (Peru), payaguaer (Argentina), peber (Peru, Ecuador), piaroer (Colombia, Venezuela), puinavier (Colombia), puquinaer (Peru), salivaer (Venezuela), samucuer (Bolivia), tacanaer (Bolivia), tapuyaer (Brasilien, Colombia), ticunaer (Brasilien), timoter (Venezuela), tsonekaer (Patagonien), tupier (Brasilien, Bolivia), yaganer (Eldslandet), yarurer (Venezuela, Colombia), yuncaer (Peru), yurucareer (Bolivia) och zaparoer (Ecuador). Chamberlain har 1907 publicerat en lista af 87 sydamerikanska språkstammar, omfattande äfven alla kända försvunna, ofta obetydliga folk. Litt. (utom den ofvan nämnda): Prescott, ”History of the conquest of Peru” (1847), Martius, ”Beiträge zur ethnographie und sprachenkunde Americas, zumal Brasiliens” (1867), Squier, ”Peru” (1877), Reiss och Stübel, ”Das todenfeld von Ancon” (1880—87), Wiener, ”Pérou et Bolivie” (1880), Ehrenreich, ”Die eintheilung und verbreitung der völkerstamme Brasiliens nach dem gegenwärtigen stande unserer kenntnisse” (i Petermanns ”Mitteilungen”, 1891), von den Steinen, ”Unter den naturvölkern Zentral-Brasiliens” (1894), E. von Rosen, ”The chorotes indians in the Bolivian Chaco” (Sthlm, 1904), E. Nordenskiöld, ”Beiträge zur kenntniss einiger indianerstämme des Rio Madre de Dios-gebietes” (i ”Ymer”, 1905), och ”Arkeologiska undersökningar i Perus och Bolivias gränstrakter 1904—05” (i Vet. akad:s handl., 1906) och E. Boman, ”Antiquités de la région Andine de la république Argentine et du désert d’Atacama” (1908). C. V. H—n.

Indianit Bournon, *miner.*, en anortit-varietet. A. Hng.

Indian oak [i'ndiən ōu'k], *bot.* Se Barringtonia.

Indian red wood [i'ndiən re'd *wud*], eng., *bot.* Se Chukrasia.

Indianska kompaniet. Se Generalhandelskompaniet.

Indiansk hampa, *bot.* Se Apocynin och Apocynum.

Indiansk krasse, *bot.* Se Tropæolum.

Indiansk tobak, *bot.* Se Lobelia.

Indianskt ris, *bot.* Se Zizania.

Indiansommar, eng. *indian summer*, den nordamerikanska benämningen på en kort period af sommarvarma dagar långt fram under hösten, vacker eftersommar, sensommar. Motsvarande svenska namn äro brittsommar l. britmässesommar (se d. o.), fattigmanssommar och gräflingssommar (gräflingen är då ute och samlar sitt förråd af lifsförnödenheter för vintern).

Indianterritoriet (*Indian territory*) kallades förr ett område i Nord-Amerikas förenta stater, omgifvet i n. af Kansas, i ö. af Missouri och Arkansas, i s. och v. af Texas, hvilket enligt ett kongressbeslut 1834 anvisades till vistelseort åt några indianstammar och till hvilket småningom fördes alla de stammar, som bott ö. om Mississippi; senare ditfördes äfven indianer från andra delar af unionen. Området, hvars gränser till en början ej voro noga fixerade, beräknades 1890, innan västra delen s. å. organiserades till ett territorium med namnet Oklahoma, till 182,400 kvkm., med en befolkning af 248,324 inv., af hvilka 66,289 tillhörde de s. k. fem civiliserade stammarna, cherokeserna (i n. ö.), seminolerna och creekerna (i midten), choctawerna (i s. ö.) och chikasawerna (i s.). Af dessa hade creekerna hitförts från Florida redan 1827—28, cherokeserna, choctawerna och chikasawerna 1833—38 och seminolerna 1845; dessutom många mindre stammar, så att dessas hela antal uppgick till omkr. 35. De viktigaste af de öfriga stammarna voro quapaw (guaparo), seneka, wyandotte, peoria, ottawa, modok, miami och shawnee. Hvarje stam erhöll ett bestämdt område, *reservation*, som en indian ej fick lämna utan pass från agenten. Hvita fingo ej bosätta sig där eller ens besöka det, med undantag för dem, som gift sig med indiankvinnor. Regeringen förvaltade fonder, som bildats genom försäljning af indianernas forna landområden och af hvilka räntorna årligen utbetalades till de flesta stammar i form af lifsmedel, kläder, boskap och redskap. Regeringens inflytande inskränkte sig till besättandet af Fort Gibson och några andra poster samt tillsättandet af en agent för hvarje stam eller grupp af stammar, hvilken agent det ålåg att reglera stammens förhållande till regeringen samt att utdela ofvannämnda understöd. Med få undantag behöllo indianerna sin stamorganisation, ehuru, med framstegen i civilisation, deras former af självstyrelse undergingo vissa förändringar. De fem civiliserade stammarna hade, jämte sin öfverhöfding och sina underhöfdingar, ett råd, som i flera afseenden motsvarade de andra staternas lagstiftande församlingar. De hade ock egna lagböcker och domstolar. — Den hvita befolkningen var länge mycket fåtalig och bestod nästan uteslutande af agenterna och deras familjer, garnisonerna på militärposterna och tjänstemännen vid de järnvägar, som drogos genom territoriet. Det blef emellertid i längden omöjligt att utestänga de hvite från det delvis fruktbara och på stenkol rika landet. Unionens regering gaf slutligen efter för dessas kraf på att få bosätta sig där, då den 1890 organiserade västra och större delen af I. till territoriet Oklahoma (101,080 kvkm. 61,834 inv. 1890), som öppnades för immigration. I den återstående delen, som behöll det gamla namnet och hade en areal af 81,320 kvkm., med 186,490 inv. (1890), bodde de fem civiliserade nationerna jämte fiertalet af öfriga indianer. Men icke heller denna anordning kunde länge bibehållas. Enligt ett kongressbeslut 1906 undertecknade presidenten Roosevelt 16 juni 1906 en lag, genom hvilken de båda områdena I. och Oklahoma förenades och under namnet Oklahoma (se vidare d. o.) upptogs 16 nov. 1907 som stat i unionen. J. F. N.

Indicativus, *språkv.* Se Modus.

Indicatorini, *zool.* Se Honungsgökarna.

Indicător Sparrma'ni, *zool.* Se Honungsgökarna.

Indicēra (lat. *indicāre*, af *index*, visare), angifva, antyda. — Indicerad, *med.*, lämplig (t. ex. en viss behandlingsmetod). — Om indicerade hästkrafter se Hästkraft.

I'ndices, plur. af index (se d. o.). 1. *Krist.* Se Kristall.

Indiciebevisning, *jur.* Se Indicier.

Indicier (se Indicium), *jur.*, sådana upplysningar i en rättegång, hvilka icke omedelbart angå det faktum, som skall bevisas, men från hvilka slutsatser med hänseende till detta kunna dragas; i Sveriges rikes lag kallas de "liknelser och omständigheter". Den bevisning, som på detta sätt åstadkommes, kallas indirekt bevisning l. indiciebevisning. Det är tydligt, att den visshet, som på detta sätt vinnes, icke är lika tillförlitlig, som när bevisningen är direkt; ty slutsatserna kunna vara oriktiga, äfven om de förebragta omständigheterna äro sanna. Den äldre, s. k. legala bevisteorien ansåg därför indiciebeviset vara otillräckligt att ensamt åstadkomma full visshet; i tvistemål var det edgångsskäl och i brottmål laglig anledning till användande af tortyr eller till extraordinär bestraffning. Den nyare lagstiftningen, hvilken gifver domaren rätt att fritt pröfva bevisningen, har upphäft denna inskränkning; indicier, där de äro fullt konstaterade och där sammanhanget mellan dem och det faktum, som skall bevisas, är bindande, kan domaren antaga för fullt bevis. Särskildt i brottmål, där icke alltid vittnen äro att tillgå, hvilka iakttagit själfva gärningen, äro indicier ofta den enda upplysning, som står domaren till buds. Äfven 1734 års lag förklarar indicier icke kunna grunda mer än "halft bevis"; antingen skulle den därmed besvärade värja sig med ed, eller, där han var tilltalad för groft brott, ställdes han under framtiden och kunde då "insättas på bekännelse". Emellertid har en friare riktning i praxis gjort sig gällande, och den svenske domaren anser sig numera oförhindrad att ensamt på indicier grunda en fällande dom äfven i de svåraste brottmål. Jfr Bevis. I. Afz.

Indicium (af lat. *indī'cium*, plur. *indicia*; sv. plur. indicier), tecken, symtom, anledning till förmodan, misstanke o. s. v. Se Indicier.

I'ndien (om namnets härledning se Hind). 1. I vidsträckt betydelse de båda östliga halföarna i södra Asien, Främre, Hitre Indien l.

Västra indiska halfön och Bortre Indien l. Östra indiska halfön, jämte Ceylon och Indiska arkipelagens öar. När man vid Amerikas upptäckt i slutet af 1400-talet trodde sig där ha funnit I. och ögruppen mellan norra och södra Amerika fick namnet Västindien, erhöll I. i Asien namnet Ostindien, en benämning, som ofta ännu användes i den geografiska litteraturen. — 2. I inskränkt mening l. Brittiska Indien ett med England förenadt kejsardöme, som omfattar nufvudsakligen Främre I., med undantag af 509 kvkm. franska och 3,807 kvkm. portugisiska kolonier samt af Bortre I. västra delen. Det utbreder sig mellan 8° 4′ och 37° n. br. och 61° och 101° ö. lgd och begränsas i n. af Tibet, i v. af Persien och Afganistan, i ö. af Kina, det franska Laos och Siam, i s. ö. af Indiska oceanen. Af Bortre I. tillhöra England Öfre och Nedre Burma (med Schanstaterna). — Läge, storlek, gränser och naturbeskaffenhet. Kejsardömet har ganska naturliga gränser. Dess södra del, som utgör den mellersta af de från Asien i s. utskjutande halföarna, sköljes på två sidor af Indiska hafvet (i v. Arabiska hafvet, i ö. Bengaliska viken). I n. utgör Himalaya en väldig gränsmur; i v. skiljes det genom Suliman-bergen och s. om dem belägna, lägre berg från Afganistan och Belutsjistan, och i ö. begränsas det af flera från det inre Asien utlöpande lägre bergåsar samt på ett par mindre sträckor af Mekong och Salween. Dess areal beräknas till 4,828,096 kvkm. med omkr. 295 mill. inv. (1901), hvaraf omedelbart brittiska besittningar (med Aden samt Andamanerna och Nikobarerna) 2,843,447 kvkm., med 232,072,832 inv. (1901). Med afseende på naturbeskaffenhet och klimat företer landet en rik växling, från de högsta berg på jorden till ofantliga floddeltor, hvilka höja sig endast obetydligt öfver hafsytan. Det bildar snarare en kontinent än ett land, och det hela består af tre särskilda, väl begränsade områden. Det första omfattar Himalaya-bergen, hvilka, ehuru till största delen belägna utom det brittiska området, bilda en väsentlig faktor i norra I:s fysiska geografi. De icke allenast bilda en dubbel vall längs norra I., utan utsända i ö. och v. bergskedjor mot s., som skydda de nordöstra och nordvästra gränserna. Det andra området utgöres af slättlandet, som vattnas af Himalayas stora floder, Indus, Sutlej, Ganges och Brahmaputra, och sträcker sig i en sammanhängande båge från Ganges' mynningar till Indus', omfattande Assam, Bengalen, United provinces of Agra and Oudh, Punjab, Sind, Rajputana och andra inhemska stater. Det innefattar de bördigaste och tätast befolkade trakterna i I. Det tredje området är den triangelformiga halfön Deccan, som skjuter ut i Indiska hafvet och omfattar Central-provinserna, Berar, Madras, Bombay, Mysore, Haidarabad, Bastar, Jaypur, Travancore m. fl. områden. Om landets oro- och hydrografi se Asien, sp. 160—161. — Af dessa tre regioner af I., som nu i korthet omnämnts, ligger den första, Himalaya, som sagdt, till största delen utom brittiska området. Den andra, eller de stora floddslätterna, utgjorde skådeplatsen för de forna rasombyten, som skapade hela indiska halföns civilisation och politiska öden. Deccan har en karaktär, som är alldeles olika med de andra båda regionerna, och en befolkning, som nu arbetar på sin utveckling. I allmänhet taladt är Himalaya befolkadt af mongoliska stammar, slätterna äro ännu den ariska familjens hem, och platålandet har varit tummelplatsen för långvariga strider mellan arierna och dravidafolken. — Till detta ofantliga rike ha engelsmännen lagt Öfre och Nedre Burma, bestående af Irawadis och Salweens dalar och en smal landremsa längs östra sidan af Bengaliska viken.

Landets stora utsträckning och olikheten i höjdförhållandena medföra stora skiljaktigheter i klimatiskt hänseende. Hindustans slätter, Bengalens lågland samt kuststräckorna kring halfön ha tropiskt klimat med kvalmig hetta och häftiga regnflöden, berglandskapen en svalare och torrare luft. De lyckligaste klimatiska förhållandena eger Deccan, där de högsta bergen endast kort tid bära ett tunt snötäcke, där luften uppfriskas af dagg och regn samt där på sätt och vis en evig vår härskar. Om klimatet se Asien (sp. 168—169). Den enorma värmen på slättlandet under den heta årstiden gör trots alla skyddsåtgärder klimatet odrägligt och i flera afseenden osundt för européer; äfven uti I. födda barn af europeiska föräldrar duka oftast under, om de ej från första åren flyttas till svalare klimat. Genom det engelska väldets framträngande i Himalaya har det blifvit möjligt för ämbetsmän och andra att begifva sig till högre trakter med svalare luft för att stärka sina krafter vid där inrättade sundhetsstationer (se Himalaya). J. F. N.

I:s växt- och djurlif är liksom klimatet väsentligen olika i låg- och höglandet. Stiger man ned utför södra sluttningen af Himalaya, kommer man plötsligt från ett alplands kalla och rena luft till det vattenrika Bengalens tropiska hetta och fuktiga dunster, från skogar af barrträd, björkar o. s. v. till de tropiska skogarna vid bergsfoten, där man mötes af palmlunder. Där bevattning saknas, uppstå till följd af de brännheta vindarna torra ödemarker, såsom slätterna längs Indus och dess vänstra bifloder. Däremot når växtvärlden i Bengalen och de fruktbara lågländerna samt kusttrakterna af halfön, under inflytande af den tropiska solen och den oceaniska fuktigheten, en utomordentlig rikedom (se vidare Asien, sp. 170, och Himalaya, sp. 706). — Elefanten (*Elephas indicus*) förekommer i vildt tillstånd nedanför Himalayas södra sluttningar så långt västligt som Dehra Dun, äfvensom i skogsregionerna mellan Ganges och Kistna, åt väster till Bilaspur och Mandla, dessutom i Västra Ghats till 17° eller 18° i norr och i vissa skogstrakter i Mysore samt längre söderut. Förr var dess utbredning större. Jakten på elefanter är öfverallt ett regeringens monopol, och de få ej vid högt vite dödas eller fångas, utom i det fall att de blifva farliga för människor eller anställa stor skada på skördarna. Lejonet är numera mycket sällsynt; några få lefva i ödsliga delar af Rajputana, Udaipur och omkring berget Abú; noshörningar förekomma, i tre arter, flerstädes. Förnämsta föremålen för jakt äro vildsvinet och tigern, hvilket sistnämnda djur finnes i hela landet, från Himalaya till Sundarbans sumptrakter. I den mån odlingen går framåt, blir tigern visserligen alltmer sällsynt i stora trakter af landet. Öfriga uti I. förekommande kattdjur äro pantern (*Felis pardus*), som är allmännare än tigern och anställer minst lika stor skada som den, irbisen (*F. uncia*), *F. macroselis*, *F. marmorata*, *F. chaus*, *F. viverrina* samt geparden. Björnar, vargar, hyenor, schakaler äro likaledes van-

liga rofdjur. Bland hofdjuren förtjäna nämnas bantengoxen (*Bos sondaicus* l. *B. banteng*), buffeln och flera hjortarter, bland hvaldjuren Gangesdelfinen (*Platanista gangeticus*). I. är vidare utomordentligt rikt på insekter och giftiga ormar, bland hvilka den mest fruktade är glasögonormen. 1907 anmäldes, att 21,419 personer dödats af ormar. Litt.: Reclus, "L'Inde et l'Indochine" (i "Nouvelle géographie universelle", bd 8, 1883), G. Smith, "Geography of British India" (1893), och R. D. Oldham, "Manual of the geology of India" (s. å.). J. F. N. L—e.

Befolkning. Inom I:s befolkning, som f. n. med inräknande af Burma och Ceylon uppskattas till nära 298 mill., den mest blandade och mångartade något land har att uppvisa, kan man urskilja tre stora hufvudgrupper. 1. Den förnämsta och talrikaste (öfver 150 mill.) utgöres af de ariske inderna, hvilka bilda hufvudmassan af befolkningen i landets hela norra hälft och i nära $^1/_3$ af Deccan. Deras allmänna namn är hinduer, ehuru detta ord numera nästan uteslutande begagnas i religiös mening och därför äfven omfattar de inom nästa grupp särdeles talrika anhängarna af bramanismen. Från språklig synpunkt delas de ariske hinduerna i flera större och mindre grenar, om hvilkas namn och särskilda områden se Indiens språk och litteratur, sp. 547. 2. En särskild ras bildar hufvudmassan af Deccans befolkning, de dravidiske inderna (omkr. 56,$_6$ mill.), hvilka delas i fem större folk: telinga l. telugu, tamil, malayâlam l. malabarerna, kanaru l. kanareser (till hvilka äfven höra kodaga- l. coorgstammarna) samt gond (se vidare Dravida och Gond). 3. Den tredje hufvudgruppen utgöres af I:s uråldsta, ännu halfvilda stammar, kolh- l. mundafolken (omkr. 3,$_{18}$ mill., se Kolh). Utom dessa tre grupper finnes i de norra och östra gränsländerna en stor mängd mindre stammar, tillhörande folkslag, hvilkas hufvudmassa ligger utom I:s gränser. Af tibetanskt ursprung äro stammarna på östra Himalayas mellersta och nedersta sluttningar, de s. k. himalayafolken (se d. o.). Till burmanerna och lohita-folken ansluter sig en stor mängd nästan fullkomligt vilda hedniska stammar ö. om himalayafolken och i de östra gränsländerna ända ned till Irawadis mynning. Jämte alla nu nämnda uti I. sedan urminnes tider inhemska folk finnas äfven flera andra, hvilkas invandring faller inom den historiska tiden. Dessa bilda fem i religiöst hänseende skilda grupper. 1) Muhammedaner. Till dem höra de i de nordvästra landskapen Punjab och Sind bosatte afganerna och belutsjerna (hvardera öfver 300,000) af iranskt ursprung, stolta och obändiga, men på intet vis ociviliserade; de tala sina egna språk, *paštō* och *balūči*, men nyttja persiskan som skriftspråk; mongolerna, såsom de ursprungligen turkiske eller persiske afkomlingarna af I:s muhammedanska eröfrare kallas; deras språk är antingen persiska eller vanligare hindustanska (urdū); samt de på västra kusten talrike araberna, hvilka redan tidigt slogo sig ned i sjöstäderna och i allt bibehållit eget språk och egna seder. Vid de talrika blandade äktenskapen mellan den muhammedanska och den hinduiska befolkningen har islam nästan alltid segrat öfver bramanismen och kunnat på detta sätt utsträcka sig öfver ungefär $^1/_6$ af hela befolkningen. Afkomlingar af blandad arabisk och hinduisk börd kallas mapla (l. mopilla). 2) Parserna (omkr. 94,000), i synnerhet talrika i Bombay, Surat och angränsande handelsorter samt i Baroda, Central-Indien och Haidarabad, ha invandrat från Persien och troget bevarat sina uråldriga zoroastriska läror. I öfrigt äro de fullkomligt naturaliserade, oftast rika köpmän, intelligenta och driftiga, samt trogna anhängare af det engelska väldet. De tala landets språk (gujarâti och marâthi) och nyttja sitt urgamla pârsi blott för religiöst bruk. 3) Judarna (omkr. 18,000) äro dels hvita afkomlingar — enligt egen tro, af flyktingar efter babyloniska fångenskapen, sannolikare af först efter Jerusalems förstöring invandrade judar — bosatta hufvudsakligen på Malabarkusten, där de en gång skola ha bildat en egen stat af 80,000 familjer, dels svarta, till judendomen omvända dravider, spridda öfver hela halfön. 4) Kristna (omkr. 2,$_9$ mill.) af europeisk härkomst utgöra en jämförelsevis ytterst ringa del af befolkningen och äro till allra största delen engelsmän. Största antalet kristna finnes i prov. Madras, nära 2 mill., l. 4,$_5$ proc. af befolkningen. Af portugiser, en gång de härskande på västkusten, finnas nu blott rester i städerna på Malabarkusten, särskildt Goa och Diu; fransmän finnas blott i de franska kolonierna, och på Ceylon träffar man ännu åtskilliga holländska familjer. Afkomlingar af engelsmän och hindukvinnor kallas halfblod eller eurasier, af portugiser och hindukvinnor topassi. Till européerna ansluta sig närmast de kristne armenierna, hvilka på alla större platser intaga ett stort rum inom handels- och finansvärlden. 5) Sist inkomna äro kineserna, hvilkas antal i alla kuststäder är i ständigt stigande.

På ett för I. egendomligt sätt delar sig vidare dess hinduiska befolkning i flera socialt skilda klasser. Den ur-ariska indelningen i tre ursprungligen på religiös grund skilda kaster, bramaner, präster, kṣatriya, krigare, och vâiçya, jordbrukare, till hvilka vid I:s eröfring de underkufvade infödingarna lades som en fjärde kast, çudra (sudra), var redan vid tiden för lagböckernas skrifvande (se Manu) till stor del utplånad genom uppkomsten af en mängd efter ort och sysselsättning olika benämnda klasser, hvilka lagböckernas författare sökte förklara ur blandning mellan de äldre. Alldeles olika med dessa skrifters kastindelning är det nuv. tillståndet, till hvars uppkomst en mängd religiösa och politiska omhvälfningar har bidragit. I våra dagar räknar man en hel mängd mer eller mindre strängt skilda samhällsklasser, af hvilka följande må framhållas 1) Bramanerna l. braminerna, hvilka redan för länge sedan ha uppgifvit sin rent prästerliga karaktär, så att de t. o. m. kunna tillhöra främmande religionssamfund, utmärka sig framför

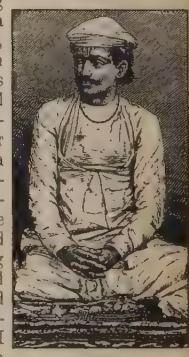

Braman från Bengalen.

lla andra klasser genom den högre intelligens e ädagalägga i alla de olika sysselsättningar, t hvilka de numera egna sig. Utbredda öfver ela I. och representerande den renaste och skö-aste typen af det ariska folket, äro de förträff-ga soldater, framstående ämbetsmän, utmärkta ärde, driftiga jordbrukare och köpmän. Tätast

Hinduiska kvinnor i högtidsdräkt.

ammanboende äro de i Kashmir, där de bilda ett lags aristokrati gentemot den lägre muhamme-anska befolkningen, men räknas dock af de östlige ramanerna som stående utom deras tio (fem gaura- eller bengaliska och fem dravidiska eller ydindiska) fastställda släkten. I Punjab ha de alrikt anslutit sig till sikherna och islams läror. I Kumaon och Garhwal, i Marvar, Jaisalmer och Malva samt trakterna kring Delhi utgöra de en god del af den stillsamma industriidkande befolkningen, men deras egentliga centralpunkt i Hindustan är det nedre Duab och västra Oudh, och där hade det sista stora upproret mot England sin utgångs-punkt. I större delen af Bengalen intaga bra-manerna en dominerande ställning, men i dess östra distrikt stå de tillbaka för muhammedanerna, och på andra sidan Brahmaputra upphöra de nästan alldeles. Under det att de i Orissa äro tämligen fåtaliga, bilda de i Gujarat, Mahratha- och Konkana-länderna en både talrik och inflytelserik klass, och samma ställning intaga de äfven bland telinga och tamilerna, men i Kanara, där de äro lika talrika, kunna de icke i betydenhet jämföras med lingaiter och muhammedaner. Efter olika religiösa bruk delas bramanerna i två stora afdelningar: çāiva, Çiva-dyrkare (de talrikare) och vāiṣṇava, Vishnu-dyrkare. Blott ett jämförelsevis mindre antal af bramanerna egnar sig numera uteslutande åt religiös tjänst och kallas vāidika. 2) Jaterna (se d. o.), en kraftig, ädel och intelligent stam, som, fasthållande vid uråldriga, ofta demokratiska seder, i flera afseenden hållit sig oberörd af den vidare utvecklade bramanismen och i hela nordvästra I:s slättland intager en både genom antal och in-

Jat af hög kast.

flytande betydande ställning. 3) Räjputerna (se d. o.), hvilka ursprungligen voro det västra I:s feodala eröfrare, men nu äro till största delen jord-brukare. De utgöra hufvudmassan af befolkningen i nordöstra Punjab, men centralpunkten för deras makt ligger i de s. k. Räjputänastaterna, där dock icke de, utan jaterna bilda befolkningens majoritet. 4) Kurmi l. Kunbi utgöra en betydlig del af den jordbrukande befolkningen i de mellersta och östra delarna af United provinces. I afseende på rasrenhet och själfständig ställning stå de efter jater och räjputer. 5) Gujar egna sig nästan uteslutande åt boskapsskötsel inom jaternas område. 6) Ahir och 7) Guala (se d. o.) äro lika-ledes herdestammar, de förre bosatta inom räjpu-ternas och de hindustanske bramanernas områden, de senare i Bengalen och Orissa. 8) Khatri, till namnet afkomlingar af de ur-ariska kṣatriya, äro numera nästan uteslutande köpmän och ha i Punjab och östra Afganistan all handel i sina händer. 9) Banija (Bani, Banianer) bilda inom det egentliga Hindustan och hela Deccan en af de tal-rikaste och mest betydande klasserna, enär hela gross-handeln och bankirväsendet ligga i deras händer. 10) Kajasth (kajath, kaith) äro väl ur-sprungligen en lägre kast af mörkare färg och räf-lika drag, men ega en hög grad af intelligens och skicklighet. De äro det nuv. I:s skriftlärde inom det världsliga området — det vanligaste hindi-alfabetet (*kaithī*) har efter dem fått sitt namn (se Hindi, sp. 719) — och därför talrikt representerade inom alla ämbeten, i synnerhet i Bengalen. 11) Parbhu utgör handelsklassen inom Gujarat. 12) Paria (Parejar) ha i södra I. och särskildt bland tami-lerna efterträdt de forne çudra, hvilka dock till sin ställning närmare motsvarade de forne väiçya. Deras förhållande till de öfriga kasterna är ett fullkomligt

fritt, med bestämda plikter och rättigheter, hvadan det hos oss allmänna begreppet om en paria till största delen hvilar på oriktiga förutsättningar. 13) Den i en mängd underafdelningar sönderfallande handtverkskasten visar öfver hela I. en tämligen enhetlig typ och torde vara att härleda från urgammal blandning mellan väiçya och çudra. 14) Sist komma de orena, främmande, mer eller mindre rättslösa helotkasterna (paria enligt ordets hos oss vanliga betydelse). Bland jaterna och räjputerna i Punjab och Sind finnas två sådana helotkaster, tschura (daglönare) och tschangar (fiskare). I Deccan räknas hit paller (lifegna), sakkili (skomakare) och totti (renhållningshjon). I många trakter anses äfven urinvånarstammarna (kolh-folken o. a.), liksom äfven européer, kristna och parser, som orena kaster, hvilket de dock från strängt bramansk synpunkt icke äro, emedan de h. o. h. stå utom den indiska samhällsordningen. Emellertid är hvarje dylik sammanfattning mer eller mindre konstruktiv; de kastbildande grunderna äro så mångfaldiga och olikartade, och kasterna själfva bilda ett så brokigt konglomerat, att hvarje försök till systematisering blir mer eller mindre missvisande. Jfr Senart, "Les castes dans l'Inde" (1896) och där citerad litt. samt Johansson, "Det moderna kastväsendet i Indien" (i "Ymer" 1898) och "Till frågan om det indiska kastväsendets ursprung" (i "Nord. tidskr.", 1898). Om Indiens befolkningsförhållanden jfr bl. a. P. Vidal de la Blache, "Le peuple de l'Inde d'après la série de recensements" (i "Annales de géographie", 1906). H. A. (K. F. J.)

Materiell kultur. — Jordbruket har från äldsta tider varit invånarnas uti I. hufvudnäring. Af I:s hela areal (utom läns- och tributstaterna), 231,8 mill. har, voro 1906—07 85,61 mill. har odlade, 15,97 mill. lågo i träde, 42,68 mill. voro obrukad, men odlingsbar jord, 32,7 mill. upptagna af skog och 54,86 mill. har voro odugliga för odling. I norra I. eges jorden mest af stora jordegare, som utarrendera den åt förpaktare, i mellersta och södra I. äro bönderna själfva egare af jorden, i Madras förekomma båda klasserna. Af hela befolkningen lefva 191,7 mill. af jordbruk, hvaraf 88,3 mill. såsom jordbruksarbetare. Ehuru jordbruket således bildar landets hufvudnäring, bedrifves det med olika framgång och på olika sätt i skilda provinser. Öfverallt finner man samma ihärdiga flit, och generationers ärfda erfarenhet har lärt odlaren att lämpa sina enkla metoder efter särskilda omständigheter. För bevattningen ha genom infödingarnas tålamod och skarpsinne utförts storartade arbeten. Den redan 1854 färdiga Gangeskanalen bevattnade 1903 omkr. 3,500 kvkm.; andra stora kanalsystem ha anlagts i Punjab, vid Godavari, Kistna och Kaveri. Inalles bevattnades på detta sätt 1907 nära 90,000 kvkm. Gödsling nyttjas för mera värdefulla skördar, där den kan vara fördelaktig, men fattigdom, ej okunnighet, inskränker ofta användningen däraf. Växelbruk är ej allmänt infördt, men i praktiken är det väl kändt, att en fortlöpande följd af skördar ej kan tagas från samma fält, och fördelen af trädesbruk inses allmänt. Man tager vanligen två, stundom tre skördar om året, men icke nödvändigt eller ens vanligen från samma fält. I bördighet och förmåga att kvarhålla fuktigheten under ett torrt år kan ingen jord i världen öfverträffa den "svarta bomullsjorden" i Deccan. — Om man undantager flodeltorna och den långa västra kusten, odlas ris endast undantagsvis i hela det öfriga landet; men där ris växer, är det också det enda sädesslaget. 1906—07 upptogos 29,41 mill. har af ris (mest i Bengalen, Burma och Madras), 10 mill. har af hvete (Punjab, Agra och Oudh, Centralprovinserna), 38,57 mill. har af andra sädesslag och baljväxter (Agra och Oudh, Madras, Bombay, Bengalen, Punjab), 983,000 har af sockerrör (Agra och Oudh, Bengalen, Punjab), 5,5 mill. har af bomull (Bombay, Berar, Madras, Haidarabad, Agra och Oudh), och denna areal växer årligen, 5,6 mill. har med oljeväxter (Bengalen, Madras, Centralprovinserna, Bombay), 179,400 har af indigo (Bengalen, Madras, Agra och Oudh), 403,700 har af tobak (Bengalen, Madras), 202,160 har af te (Östra Bengalen och Assam), 38,300 har af kaffe (Coorg och Madras). Utom bomull odlades andra fiberväxter på 1,68 mill. har, hvaraf jute (nästan uteslutande i Bengalen) på 1,4 mill. har. Dessutom odlas vallmo (till opium) i vissa delar af Bengalen samt Agra och Oudh (regeringsmonopol) samt under samma villkor i Rajputana och Central-Indien, kinabarkträdet (Madras), potatis (Assam) m. m. — I det hela står jordbruket lågt till följd af folkets fattigdom. Än lägre står boskapsskötseln. Nötkreaturen höra till zeburasen eller äro bufflar, men djuren vanvårdas trots hinduens vördnad för kon. Hästarna äro dåliga, men man söker nu genom import förbättra rasen. Fåren äro likaledes af ringa värde; svin användas endast af de lägsta kasterna. Silkesodlingen är stadd i tillbakagång. — I ett land, som är så tätt befolkadt och där kommunikationerna äro så bristfälliga som uti I., måste de olyckor, som torka, flod, gräshoppor och krig förorsaka på skörden, åstadkomma stor skada. Uti I. är torka eller en otillräcklig regnmängd förnämsta orsaken till hungersnöd, och i endast få trakter är man tryggad mot detta onda. Dessa äro västra kusten från Bombay till Kap Comorin samt deltalandskapen vid Bengaliska viken, hvarest den årliga regnmängden sällan, om någonsin, är mindre än 2,5 m. och där konstgjord bevattning och hungersnöd äro lika okända. Hela det öfriga I. är blottställdt för torka och, där ej bevattning medelst kanaler och floder kan förekomma den, hungersnöd, i synnerhet om torkan fortfar flera år. Nedre Bengalen och Oudh erhålla fuktighet lika mycket genom flodernas öfversvämning som genom regn, Sind genom kanaler, som fyllas af Indus. Punjab och United provinces äro beroende af brunnar, Deccan af cisterner och vattenreservoarer; men har regn uteblifvit en följd af år, måste dessa med konst åstadkomna förråd snart tryta. Den vidsträcktaste och långvarigaste hungersnöd, af hvilken I. hittills lidit, var den, som 1876—78 hemsökte hela landet, med undantag af Bengalen, Assam och Burma, och som beräknas ha bragt $5^1/_4$ mill. människor om lifvet och kostade regeringen omkr. 200 mill. kr. utom den indirekta förlusten af inkomster. Hungersnöden 1899—1900 drabbade 81 mill. människor.

Mineralrikedomen är högst betydlig, men bergsbruket står dock lågt. Guldvaskerier finnas mångenstädes, men lämna föga afkastning; däremot har behållningen af guldgrufvorna i södra I. (i Wainad vid Nilgiri och Kolar i Mysore) och Burma årligen ökats

907 steg detsamma till 17,207 kg. (42,6 mill. kr.). Koppar fås numera blott i Rajputana och i Chutia Nagpur, bly och silfver i västra Himalaya och Rajputana, tenn i rika lager i Burma, antimon, nickel och kobolt i Rajputana, det sista också i Nepal och Burma, mangan i Centralprovinserna (brytning 907 548,000 ton). Järn finnes på många ställen och delvis af utmärkt slag och i stor mängd, såsom i Burma, Bengalen, United provinces, Rajputana, Centralprovinserna, Punjab, Madras, Mysore o. a. Malmens behandling är vanligen mycket primitiv, dock lämnar statens järnverk i Raniganj ensamt 57,000 ton årligen (af inalles omkr. 65,000 ton). Stenkol finnes i mäktiga lager mellan Ganges och Godavari, i synnerhet i Damordardalen (gruf vorna vid Raniganj och Karharbari) i Chutia Nagpur, i Centralprovinserna, i Narbada- och Godavaridalarna; äfven i Himalaya (Darjiling), i Assam, i Punjab, i Haidarabad, i Burma o. a. De första kolgrufvorna öppnades 1775; 1907 brötos något öfver 11 mill. ton. Stenkolsimporten är i följd af den ökade inhemska brytningen stadd i sjunkande. Salt framställes dels ur hafsvattnet, dels ur saltsjöar. Salpeter finnes i Behar (export 1904 för öfver 4 mill. rupier), petroleum, företrädesvis i Burma (produktionen af råpetroleum har ökats från 86 mill. liter 1898 till 690 mill. 1907). I äldre tider var I. berömdt för sina diamanter (Golkonda), men nu är vinsten ringa. Alluviallagren vid Mahanadi, Kistna och Pennar samt i Bundelkhand). Smaragder och topaser finnas i Hindustan, vackra rubiner och safirer i Golkonda, jaspis, agat och karneol i Bombay och Burma. Granater och vackra byggnadsstenar förekomma flerstädes.

Hvad industrien beträffar, eger I. en urgammal konstslöjd, som i likhet med folket varit utsatt för olikartade och starka främmande inflytelser, men med lätthet har assimilerat dessa och bevarat sin bestämda egenart, hvilken från början påtryckts den af den härskande ariska rasen (bramanerna). I trots af alla politiska skakningar och ett nära 3000-årigt beroende af utländska eröfrare har landet vidmakthållit sambandet mellan sitt andliga och sitt ekonomiska lif. I:s yrken och konstverksamhet äro genomträngda af religiös symbolism, allt har en religiös mening, bestämda föreskrifter följas rörande material, form, dekorering och färg för de mest olika föremål, och ingifvelse hämtas alltjämt från de gamla hjältedikterna, folksagorna och mytologien. Det af Manus lag grundade bysamhället har åt handtverkaren gett en tryggad ställning, han ärfver skicklighet i den traditionella konstindustrien, och skråväsendet har fått stor utsträckning. Arbetet, som på samma gång blir en religiös handling, skötes bekymmerfritt, med glädje och stor omvårdnad om detaljen. Väl kan indernas rika ornamentik göra intryck af öfverlastning, men smakfull är den likafullt. — Lerkärlstillverkningens bättre alster utmärka sig för linjernas renhet, harmoni i färgerna, ornamentets underordnande under formen samt full öfverensstämmelse mellan ändamålet och utseendet (jfr pl., fig. 1 o. 2). Tegel brännes i olika emaljfärger för att smycka moskéernas kupoler och minareter, husens murar och tak. Gudabilder af målad lera röna stor åtgång. Berömda voro tidigt I:s arbeten i ädla metaller, såsom vattenflaskor med blomsirater (fig. 3), prydnadskärl i drifvet silfver (fig. 4) m. m. En mängd föremål i koppar (fig. 5), mässing (fig. 6) och tenn utföras i olika teknik. Delvis oöfverträffade äro I:s emaljarbeten å guld och silfver (fig. 8 o. 9), likaså dess praktfullt sirade vapen af dyrbarare slag med damaskering (fig. 7), upphöjdt arbete (fig. 10) o. s. v. (jfr Inkrustering). För guldsmedskonsten i öfrigt ha urgamla former till stor del bibehållits (se smyckena fig. 11—13). Eleganta äro träinläggningsarbetena (''piké-mosaik'' m. m.; fig. 14—16). Om indernas agra-mosaik se Inlagdt arbete. I elfenbenssniderier, med ofta realistisk framställning, är tekniken ypperligt utvecklad (fig. 17). Träsniderier i sandelträ och ebenholts med de rikaste mönster anbringas gärna å dörrinfattningar, på skrin (fig. 18) o. s. v. Stenhuggarna nådde tidigt stor skicklighet i figurframställningar (se portalen fig. 22 å pl. IV). Andra yrken representeras af de allmänt nyttjade lackarbetena (mest i schalmönster), läderarbeten, bambu- och fjäderarbeten, musikinstrument af vacker form m. m. Konstrika väfnader och praktfullt broderade kläder äro I:s stolthet. På bomullsväfveriets område torde I. få anses som föregångslandet. Dess kattuntyger förete en tjusande ornamentik (fig. 19). Fina mönster, färgprakt och hållbarhet ha äfvenledes af ålder varit utmärkande för I:s musliner, sidenbrokader, broderier (fig. 20), schalar samt bonader och mattor (fig. 21). Bestämmande för textilornamentiken äro knopp- och blommönstret (förnämligast lotus) samt ''lifsträdet''. Litt.: Birdwood, ''Handbook of the industrial arts of India'' (1880) och ''Indiens konstslöjd. En kortfattad skildring'' (öfv. 1882), samt ''Journal of indian art and industry'' (1884 ff.).

I:s gamla industri har i hög grad lidit genom den europeiska industriens utveckling. Den starka införseln af engelska bomullstyg har undanträngt de finare indiska sorterna; det världsberömda Daccamuslinet efterfrågas föga, men däremot göras stora affärer i gröfre tyg. Den första af ånga drifna bomullsfabriken uppsattes 1854, och 1907—08 funnos 225 fabriker (mest i Bombay och Ahmedabad) med omkr. 5,7 mill. spindlar och 66,700 väfstolar, hvilka sysselsatte omkr. 215,000 pers. Näst bomull äro jute och silke föremål för den största fabriksverksamheten. Juteindustrien hade s. å. 45 fabriker (nästan alla vid Calcutta) med omkr. 188,000 arbetare, 27,000 väfstolar och 562,000 spindlar. För tillverkning af ylleväfnader är norra och nordvästra I. hufvudorten. De fina kaschmirschalarna gå öfver hela världen; mattor och filtar bilda en viktig exportartikel till det inre Asien. Sidenfabrikationen lämnar tyger, sammet, band o. s. v. Spritdrycker af ris, socker, dadlar m. m. äro en specialitet för I. Under de senaste åren ha ölbryggerier anlagts af européer i nedre Himalaya, Nilgiri o. a. (tillverkning 1907 255,000 hl.). Humle införes, emedan den i Kaschmir planterade ej visat sig användbar.

Handel. Oaktadt sin långa kust har I. få hamnar. Calcutta (I:s hufvudstad) behärskar handeln ej endast i Bengalen, utan äfven i Ganges' och Brahmaputras floddalar. Bombay är utskeppningsort för Gujarats, Deccans och Centralprovinsernas alster, Karachi för Indus' och Rangoon för Irawadis flodområde, och dessa fyra hamnars vikt har ytterligare ökats därigenom, att de satts i förbindelse med stora järnvägslinjer. Västra sidan af halfön har dragliga hamnar från Goa till Cochin, men den östra har ingen säker redd eller segelbar flod. En

liflig, under senare år ökad handel går öfver landgränserna till Afganistan, Tibet, Nepal, Sikkim, Bhutan, Schanstaterna och Siam. Införseln på denna väg steg 1907—08 till 74,7 mill. rupier och utförseln till 61 mill. rupier. Till sjöss hade införseln af varor s. å. ett värde af 1,298,56 mill. rupier och exporten och reexporten 1,772,45 mill. rupier (utom regeringshandeln). På de 6 största hamnarna (Calcutta, Bombay, Rangoon, Madras, Karachi och Tuticorin) kommo 94 proc. af utrikeshandeln, däraf Calcutta 1,225, Bombay 936, Rangoon 250, Karachi 286, Madras 148,5 och Tuticorin 44,8 mill. rupier. Finansåret 1907—08 steg hela importen till 1,787,8 mill. rupier och exporten till 1,828,2 mill. rupier, medan samma värden 40 år tidigare (1867—68) voro 465,6 och 552,4 mill. rupier.

Af hela varuutbytet kommo på Storbritannien och Irland 1,315,5 mill. rupier, på Tyskland 254 mill., på Kina 171,8 mill., på Förenta staterna 167,5 mill., på Belgien 144,4 mill., på Frankrike 135,3, på Japan 110,3 mill. och på Österrike-Ungern 90 mill. rupier. De viktigaste införselvarorna voro 1907—08 bomullsmanufaktur (480,4 mill. rupier), järn- och stålvaror (163,5 mill.), socker (92,2 mill.), maskiner (65,8 mill.), järnvägsmateriel (72 mill.), oljor (36,5 mill.), yllevaror (27,6 mill.), silke, råvara och fabrikat (31 mill.), glas (14,4 mill.). Af exporten voro följande artiklar de viktigaste: bomull, råvara och fabrikat (364,6 mill.), jute, råvara och fabrikat (362,7 mill.), ris (203,4), frö, huf-vudsakligen oljefrön (168 mill.), hudar och skinn (109,5 mill.), te (103 mill.), opium (86,7 mill.), gummilacka (40,8 mill.). Inrikeshandeln är mest i infödingarnas händer och förmedlas speciellt genom de stora mässorna vid religiösa fester, då oerhörda människomassor strömma samman. Till 10 mars 1894 upptogos nästan inga införseltullar; nu äro endast bomullsgarn och tråd, råbomull och ull, maskiner, stenkol, spannmål, oljekakor, gödselämnen m. m. fria. Endast ris är åsatt utförseltull. — Sedan Sueskanalens öppnande bedrifves sjöfarten på utlandet nästan uteslutande med ångare. 1907—08 inlöpte från utlandet i I:s hamnar 4,725 fartyg om 7,12 mill. ton och utgingo 4,587 om 7,12 mill. ton. Af ingående tontalet kommo 61,5 proc. och af utgående 76,1 proc. på engelska fartyg.

Kommunikationer. Den första järnvägen uti I. var den 4,8 km. långa linjen mellan Bombay och Thana, som öppnades 1853. Vid slutet af 1907 voro 48,296 km. järnvägar öppnade för trafik, hvaraf 35,969 km. statsbanor. Såsom vattenvägar äro de indiska floderna af ringa värde. De enda segelbara äro Ganges, Brahmaputra, Indus och Irawadi, hvilka för att kunna befaras fordra en omsorgsfull uppsikt. Större vikt för fraktfarten ha bevattningskanalerna, hvilka merendels äro så stora, att de kunna befaras af fartyg. — Postväsendet är sedan 1854 organiseradt efter europeiskt mönster, och I. hör sedan 1876 till världspostföreningen. 1906—07 befordrades från 17,180 postanstalter 683,7 mill. bref och 44 mill. tidningar. Inkomsterna uppgingo till 17,5 mill. rupier och utgifterna till 15,8 mill. — Telegraflinjerna hade 1908 en längd af 110,924 km. och trådarna 437,558 km. Antalet byråer var 2,544 oberäknadt järnvägarnas och befordrade 12,7 mill. telegram. — Telefonlinjernas längd var 3,273 km., fördelade på 320 stadsnät. Undervattenskablar förena Karachi med Abusjer, Bombay med Aden och Madras med Singapore.

Myntenheten är sedan 1835 *silfverrupien* (rupee), som väger 180 grain (11,664 gr.) och innehåller 0,916 fint silfver och som äfven användes i nästan alla skyddsstater. Man delar den i tull- och postväsendet i 100 cent, eljest i 16 *annas* à 4 *pices* à 3 *pie*. 100,000 rupier (oftast skrifvet 1,00,000) kallas en *lakh* (*lac*) och 10,000,000 (eller 1,00,00,000 rs*) en *crore*. Lagligt mynt är den engelska sovereign (pund st.), sedan 1899 enligt förhållandet 1 sovereign = 15 rs (1 rupee = 1 s. 4 d. eller i svenskt mynt 1,21 kr.). Dess värde har likväl fluktuerat till följd af växlingarna i silfrets guldvärde, hvilket beredt förvaltningen stora svårigheter, som dock nu till väsentlig del afhjälpts. Genom en lag af 26 juni 1893 stängdes myntverken för allmänheten för obegränsad silfvermyntning, och 1 rupie sattes vid alla betalningar till allmänna kassor = 16 eng. pence (15 rupier = 1 pd st.). — Först 1900 öppnades åter myntverken (i Calcutta och Bombay) för nyprägling. Af silfver präglas nu stycken på 1, 1/2, 1/4 och 1/8 rupie, af koppar 2, 1, 1/2 och 1/3 pice. Sedan 1906 präglas nickelmynt (1 anna = 1 penny), och enligt lag af 1903 äro 5 rupee-sedlar lagligt betalningsmedel i hela I. (utom Burma), men andra sedlar endast inom en begränsad krets kring utgifningsorten. — Mått och vikt. Den bengaliska *guz* (= 36 eng. tum = 91,438 cm.) är sedan början af 1889 normalt längdmått för hela I. Såsom urmått bestämde visserligen en lag af 1871 kilogrammet under namnet *ser* med decimalindelning för vikt- och rymdmått, men det vann ej insteg. Tullväsendets *maund* (Indian maund) = 40 sers à 16 chittak à 5 tola innehåller 37,324 kg., och *tola* (180 grains, 11,664 gr.) är enheten i den nya guld- och silfvervikten. Mera utbredda i rörelsen äro basarmaund, om 37,24 kg. för export, och faktorimaund, om 33,86 kg. för import, i Bombay en kandi om 20 maunds = 254,012 kg. äfvensom i Madras en maund om 11,34 kg. En mängd andra mått och vikter har bibehållit sig, och vid skeppning användes företrädesvis det engelska systemet.

Undervisningsväsendet inträdde i ett nytt skede 1859. Det ostindiska kompaniet hade nöjt sig med att lämna understöd åt enskilda och sällskap, i synnerhet missionssällskap, i deras undervisningsarbete. 1859 utfärdades en lag, hvarigenom den allmänna undervisningen lades under ett särskildt förvaltningsdepartement i hvarje provins, under en direktor och ett antal inspektörer. I skolsaker fordrar lagen den strängaste religiösa neutralitet. Byskolorna meddela de första elementen af vetande, mellan- och högre skolorna utbilda vidare de mera begåfvade; för utbildning af lärare och lärarinnor finnas seminarier, och det hela afslutas af universiteten. Senare har man sökt ställa hela skolväsendet på en ännu bredare och mera folklig botten, genom att understödja den enskilda företagsamheten, uppmuntra de införddes skolor och sörja för, att folkuppfostran håller mera jämna steg med de högre klassernas undervisning. Särskildt har man riktat uppmärksamheten på den kvinnliga undervisningen och

*) Uttrycket million användes ej i Indien. En summa af t. ex. 28,332,415,000 rs skrifves 2,832,24,15,000 och läses 2 tusen 832 crore 24 lakh 15 tusen rupier.

på vissa ociviliserade samhällsklassers uppfostran. Trots dessa bemödanden står dock folkbildningen mycket lågt: vid folkräkningen 1901 kunde endast 9,8 proc. bland männen och 0,67 proc. bland kvinnorna läsa. Endast 25,4 proc. af gossar och 3,4 proc. af flickor i skolåldern besöka någon skola. Utgifterna för undervisningsväsendet uppgingo finansåret 1906—07 till 56,051,550 rs., hvaraf betydligt mer än hälften bestreds genom skolafgifter och af provinserna, resten genom lokala skatter, municipala fonder, donationer etc. I I. finnas fem universitet: Calcutta, Madras, Bombay, Allahabad och Punjab (Lahore), hvilka såsom blott examensanstalter ha ett stort antal colleges som filialer, näml. (enligt statistiken för mars 1907) 172 för män (25,236 lärj.) och 11 för kvinnor (273 lärj.). Antalet mellanskolor var 5,914 (567 för kvinnor) med 715,750 lärj. (61,358 kvinnl.), primärskolor 112,984 (9,992 för kvinnl.) med 3,940,706 barn (495,895 kvinnl.), 2,326 utbildnings- och andra specialskolor (121 för kvinnor) med 68,116 elever (4,474 kvinnl.) samt 41,283 enskilda läroanstalter med omkr. 650,000 lärj. I hvarje provins finnas normalskolor för lärarpersonalens utbildning. Medicinska colleges utbilda ett begränsadt antal graduerade och ett större antal med certifikat försedda praktiserande läkare. Antalet tidningar, som utgifvas på de inföddes språk, var 1907 1,091, på 22 olika språk eller dialekter, nästan alla engelsk-fientliga. 1904—05 funnos i I. 2,252 tryckpressar, från hvilka utgåfvos 713 tidningar, 747 andra periodiska skrifter och 8,344 böcker (däraf 7,023 på indiska språk).

I:s bildande konst bär prägel af folkets känslovekhet och glödande, tygellösa fantasi. Sällan når den en lugn, harmonisk genombildning, utan hopar former på former, med den påföljd, att det hela verkar förvirradt. De öfverdådigt rika och sirliga stenhuggeriernas och ornamentens fina teknik beror på efterbildningen af äldre, nu försvunna träkonstruktioner i landet. Detsammas flora och fauna gåfvo mångsidigt ämne till utsmyckningen. Persiskt inflytande på I:s konst gjorde sig gällande i 200 år, från Dareios I:s tid, därefter grekiskt, efter Alexander den stores eröfringståg, vidare skytiskt, delvis ock kinesiskt, sedermera arabisk-persiskt från 1000-talet e. Kr. och tatariskt under Mogulrikets tid. Om indernas byggnadskonst se Byggnadskonsten, sp. 711 och pl. II (jfr äfven bilder i art. Delhi, Elephanta, Ellora m. fl.). Bildhuggarkonsten slöt sig mestadels nära till arkitekturen och odlade med förkärlek högreliefen. För den fristående monumentalskulpturen sakna inderna begåfning; de förlora sig därvidlag i veklig yppighet eller fantastisk vidunderlighet, hvartill bidrog, att gudarna framställdes rent ritualistiskt och den religiösa symbolismen fick bestämma formgifningen. Om den öfvergående hellenistiska inverkningen på indisk skulptur se Gandhārakonst och bilder i art. Buddismen. — Indiska väggmålningar (al fresco) i Ajuntas grottempel (2:a årh. e. Kr.) ega kulturhistoriskt intresse och kunna täfla med de bästa europeiska från samma tid. Eljest har måleriet i I. ej tagit uppsving, undantagandes det dekorativa samt miniatyrmåleriet å elfenben (porträtt m. m.). Jfr ofvan om I:s konstslöjd (sp. 513—514). — Litt.: Burgess och Cunningham, "Archæological survey of India" (1871 ff.), Fergusson, "History of indian and eastern architecture" (1876), Fergusson och Burgess, "Cave temples of India" (1880), Le Bon, "Les civilisations de l'Inde" (1886) och "Les monuments de l'Inde" (1893), Grünwedel, "Buddhistische kunst in Indien" (1893; 2:a uppl. 1900), Rea, "South indian buddhist antiquities" (1895), Griffith, "The paintings of the buddhist cave-temples of Ajanta" (2 bd, 1896) och den sedan 1884 utkommande "Journal of indian art and industry".

Beträffande folkets andliga kultur i öfrigt se Brahman, Buddismen, Hinduism, Indiens språk och litteratur, Jaina samt Mytologi.

Förvaltning. I. är sedan 1858 ett under konungariket Storbritannien och Irland lydande rike, som sedan 1877 bär titeln kejsardöme. Engelska parlamentet är den högsta lagstiftande myndigheten för I., och i detta parlament framlägges äfven den indiska budgeten. Styrelsen öfver I. utöfvas dels i England, dels i Indien. Högsta ledningen af kejsardömets förvaltning tillkommer en medlem af den engelska ministären, statssekreteraren för I., med ett på flera departement fördeladt ämbetsverk (*Office of the secretary of state for India in council* l. *India office*). Han biträdes af ett konsultativt förvaltningsråd af f. n. 12 (minsta antalet är 10) medlemmar, som utnämnas af honom för tio år och af hvilka minst 9 måste ha i tio år beklädt indiska ämbeten eller vistats i Indien och icke varit aflägsnade från I. mer än tio år före sin utnämning. De kunna afsättas genom en parlamentsakt. Ingen medlem kan sitta i parlamentet. Rådet, som sammanträder minst en gång i veckan och af statssekreteraren delas i kommittéer, mellan hvilka han fördelar ärendena, har intet initiativ, och i ärenden, som fordra sekretess (t. ex. utrikespolitiken och frågor rör. vasallstaterna), kan statssekreteraren handla självständigt, utan att rådfråga rådet. Statssekreteraren i rådet kontrollerar utgifterna för I. och utfärdar förordningar till regeringen i I. Denna (*Supreme government in India*) består af generalguvernören i rådet eller vicekonungen, som utnämnes af kronan och residerar i Calcutta, under den heta årstiden i Simla i Himalaya. Han innehar högsta verkställande makten i både civila och militära ärenden i I., har tillsynen öfver hela landets förvaltning samt tillsätter alla högre ämbetsmän (utom guvernörerna i Madras och Bombay); han leder I:s diplomati och fastställer förvaltningsområdenas budgeter. Rådet (*executive council*) består af sex af kronan vanligen för 5 år utnämnda ordinarie medlemmar (af hvilka tre måste ha i 10 år beklädt något indiskt ämbete), generalbefälhafvaren (i vissa frågor) samt vicekonungen, hvilken motsvarar på en gång en regent och en premiärminister. I allmänhet afgöras ärendena medelst majoritetsbeslut, men under vissa omständigheter kan generalguvernören handla mot rådets flertal. För lagstiftningsfrågor förstärkes rådet med högst 16 af vicekonungen utnämnda "additional members for making laws and regulations" samt viceguvernören i den provins, där rådet sammanträder. Dylika lagstiftande råd finnas i Madras, Bombay, Bengalen, Östra Bengalen och Assam, United provinces of Agra and Oudh, Punjab och Burma. Genom lag af 1892 ökades antalet inföddingar i rådet och gafs detsamma en begränsad rätt

till interpellation och kritik i finansfrågor. Centralförvaltningen är delad i tio departement: utrikes-, finans-, inrikes-, lag-, inkomst- och jordbruks-, försvars-, intendentur-, allmänna arbetens, handels- och industri- samt järnvägsdepartementet, hvart och ett under en sekreterare och under chefskap af en medlem af executive council utom i fråga om utrikesdepartementet, som lyder direkt under vicekonungen. Hvarje i I. fattadt beslut måste godkännas af vicekonungen, men kronan kan upphäfva det. — För förvaltningen är brittiska I. (utom vasallstaterna) deladt i 13 förvaltningsområden: Madras och Bombay, under hvar sin guvernör, Bengalen, Östra Bengalen och Assam (som bildades 16 okt. 1905 därigenom att 15 distrikt af Bengalen lades till Assam), United provinces of Agra and Oudh (före 1902 kallade Northwestern provinces and Oudh), Punjab, Burma, hvart och ett under en viceguvernör, samt Centralprovinserna och Berar (som förenades med Centralprovinserna 1902) under en "chief commissioner", Northwest frontier province (som bildades 1901), under en generalguvernörens agent, Coorg, Ajmere-Merwara, Brittiska Belutsjistan och Andamanöarna, hvart och ett under en chief commissioner. Guvernörerna i Madras och Bombay utnämnas af kronan och ha hvar sitt verkställande råd, bestående af två af kronan utnämnda medlemmar bland I:s civila tjänstemän. Viceguvernörerna utnämnas af generalguvernören med kronans godkännande, chief commissioners af generalguvernören i rådet. Ehuru alla provinser stå under regeringens kontroll, åtnjuta de alltefter provinsens betydenhet mycken administrativ självständighet, i synnerhet Madras och Bombay, hvilkas guvernörer kunna omedelbart hänvända sig till statssekreteraren.

Provinserna delas i *divisions*, under *commissioners* (kommissarier), och dessa i *districts* (inalles 267), som bilda förvaltningens enhet. Distriktet förvaltas af en *collector-magistrate* l. *deputy-commissioner*, hvilken därjämte är skatteuppbördsman, medlem af alla kommunalstyrelser m. m. och på vissa ställen domare i första instans i brottmål, stundom äfven i civilmål. Han är hörnstenen i det engelska väldet i Indien. Den yttersta förvaltningsindelningen är *subdivision*, området för en administrativ tjänstemans (*assistant magistrate*) verkningskrets, eller *tahsil*, området för en fiskals (*deputy collector*) verkningskrets. I afseende på lagskipningen råder den oregelbundenheten, att den lägre rättskipningen i brottmål i vissa distrikt är förenad med den civila förvaltningen, i några få gränsdistrikt äfven rättskipningen i civilmål. Fullständig skilsmässa mellan jurisdiktion och förvaltning är genomförd i Bombay, Madras och några delar af Bengalen. I andra instansen behandlas målen af *session-courts*, hvilka bestå af kringresande domare och bisittare. I högsta instansen döma öfverdomstolarna (*high court of judicature*) i Bengalen (med domsrätt äfven öfver den nya prov. Östra Bengalen och Assam), United provinces of Agra and Oudh, Madras och Bombay, med vaderätt till Privy council i London. Äfven i Punjab och Burma finnas högre domstolar, i andra provinser blott enskilda domare. Den indiska straffla gen (af år 1860) är affattad efter mönstret af den engelska, men med särskild hänsyn till de indiska förhållandena. I civila mål dömes efter indiska och muhammedanska lagar och sedvanerätt samt efter af de lagstiftande råden och brittiska parlamentet utfärdade statuter. De högre ämbetena äro nästan uteslutande besatta med européer. Ansökningar till civil tjänst i I. ställas till "Civil service commission" i London, som efter vissa profs afläggande hänvisar de därvid godkände till ett af statssekreteraren gilladt universitet eller college. En slutexamen hålles inför kommissionen i indisk rätt, språk och historia etc. Särskilda föreskrifter gälla sökande till befäl i indiska armén, till indisk polistjänst, läkartjänst, kyrkliga befattningar m. m. — Stadskommunerna (1906—07 inalles 749 med nära 17 mill. inv.) ha kommunalstyrelser, som ha att anlägga och underhålla gator, vatten- och afloppsledningar, saluhallar och vidtaga andra sundhetsåtgärder och därför pålägga skatter, utfärda reglementen m. m., som stadfästas af provinsregeringen. Valprincipen har i större eller mindre grad utsträckts i hela landet. I alla större städer och i många mindre väljas de flesta ledamöterna i nämnder af de skattskyldige; öfverallt består flertalet i dessa nämnder af infödda, och i många äro alla ledamöterna infödda. Å landet, utom i Burma, finnas nämnder, som ha vården om sjukhus, skolor och vägar.

De engelska vasallstaterna i I. ha tillsammans en befolkning af mer än 62 mill. och äro omkr. 680 till antalet. Många af dem utgöras af blott en enda by, men några ha flera millioner invånare. Småfurstarna äro vanligen förenade i statsförbund med gemensam förvaltning, och ett sådant förbund, t. ex. Rajputana, räknas för en enhet.

Maharaja af Udaipur.

Vasallfurstarnas rättsliga ställning är genom öfverenskommelser med engelsmännen bestämd och skyddad. Vid deras sida har engelska regeringen en rådgifvande och öfvervakande agent eller resident, hos hvarje stat särskildt eller en grupp af stater. Furstarna få ej börja krig eller sluta fred eller skicka sändebud till hvarandra eller till främmande stater. Den krigsstyrka de underhålla är skarpt begränsad, och de måste vid rekvisition ställa en viss styrka till indiska regeringens förfogande. Ingen européfår utan indiska regeringens tillstånd vistas vid deras hof, och i händelse af dålig styrelse eger indiska regeringen ingripa, men i öfrigt äro furstarna åtminstone i de större staterna självstyrande. Några erlägga en viss årlig tribut, men de flesta icke. Deras

sammanlagda årsinkomst är omkr. 15 mill. pd st., hvaraf till indiska regeringen 1907—08 erlades en tribut af 558,600 pd. De mäktigaste äro nizam af Haidarabad, maharajerna af Sindia (Gwalior), Mysore, Jaipur, Travancore, Kashmir, Jodhpur, Patiala, Udaipur (se fig., sp. 520), Bhartpur, holkar af Indor, gaekwaren af Baroda och begum af Bhopal. De flesta af dessa stater uppstodo under 18:e årh., då djärfva maratthöfdingar ryckte till sig stycken af Stora Moguls sönderfallande rike; andra åter tillhöra dynastier, hvilkas historia går ett eller två årtusenden tillbaka, och därför kunna betrakta Europas furstefamiljer som uppkomlingar.

F i n a n s e r. Budgeten för finansåret 1907—08 upptog inkomsterna till 1,064,8 mill. rs. och utgifterna till 1,061,3 mill. Den förnämsta inkomstkällan är grundskatten, 277,9 mill. rs. Det indiska jordbeskattningssystemet hvilar på den grundsatsen, att staten har eganderätten till jorden och följaktligen kan taga hvilken ersättning som helst af brukaren för rätten att bruka jorden. Den ränta indiska staten tager af jordbrukaren växlar betydligt i storlek, men uppgår i medeltal till 50 proc. af jordens nettoafkastning. Sätten för räntans bestämmande och upptagande äro äfven i hög grad växlande. I större delen af Bengalen, en del af Assam, några distrikt af United provinces och en fjärdedel af Madras är skatten en gång för alla bestämd för ett visst område och förpaktas af s. k. *zamindari*, *manzadari* l. *talukdari*, hvilka i sin tur fördela skatten på och utkräfva den af jordens brukare. I andra distrikt af United provinces, Punjab, Centralprovinserna och en del af Madras bildar byn en skatteenhet; dess för 30 år bestämda skatt få byamännen efter eget skön fördela och äro solidariskt ansvariga för dess riktiga utgörande. I Bombay och största delen af Madras, Burma, Berar, Sind och en del af Assam åter råder det s. k. *raiyatwari-systemet*, enligt hvilket hvarje jordbrukare (*raiyat*) utan mellanhand utgör den för hvarje år, såsom i Madras, eller för 30 år bestämda skatten. Slutligen gifves det ett försvinnande litet antal skattefria jordbesittningar, nämligen af européer på öde land anlagda kaffe-, te- o. d. plantager. De näst grundskatten viktigaste inkomstkällorna äro opium-monopolet, som 1907—08 inbragte 78,3 mill. rs., saltskatten 50 mill., stämpelskatten 63,5 mill., acciser 93 mill., tullar 74,4 mill. Af utgifterna gingo 268 mill. rs. till den civila administrationen, 307,8 mill. till armén, 165 mill. till järnvägarna (hvilkas nettoinkomst steg till 193,9 mill. rs.), 112 mill. till skatteuppbörd, 42,5 mill. till bevattningsarbeten (hvilka lämnade en inkomst af 51,7 mill. rs.), 70,2 mill. till andra allmänna arbeten. Af utgifterna för 1906—07 utbetalades i England 288 mill. rs. — Räntorna på s t a t s s k u l d e n stego till 27 mill., och *hela statsskulden* utgjorde 31 mars 1907 3,732 mill. rs.

I. har 6 ordnar, af hvilka den förnämsta är *Indiens stjärna*, stiftad 23 febr. 1861. Litt.: Den förnämsta statistiska redogörelsen för I. ges af W. W. Hunter i ''The imperial gazetteer of I.'' (2:a uppl., 14 bd, 1885—87) och i hans starkt koncentrerade arbete ''India, its people, history and products'' (1895). Andra upplysande arbeten äro E. Balfour, ''The cyclopædia of India'' (3:e uppl., 3 bd, 1885), Schlagintweit, ''I. in wort und bild'' (2:a uppl., 2 bd, 1890), B. H. Baden-Powell, ''Land systems of British India'' (3 bd, 1892), Strachey, ''India, its administration and progress'' (3:e uppl., 1903), A. Métien, ''L'Inde d'aujourd'hui'' (s. å.), sir H. Cotton, ''New India'' (2:a uppl., 1904), R. B. Buckley, ''The irrigation works of India'' (2:a uppl., 1905), Arnold, ''Das indische geldwesen'' (1906), och sir C. Ilbert, ''The government of India'' (2:a uppl. 1907). — Bland reseskildringar märkas H. Wachtmeister, ''Turistskizzer från I.'' (1894) och ''Nya turistskizzer från I.'' (1896). J. F. N.

F ö r s v a r s v ä s e n d e t är på det sättet ordnadt, att förutom en b r i t t i s k h ä r af till Indien förlagda engelska trupper, 52 bataljoner, 9 kavalleriregementen, 64 ridande, åkande och bergsbatterier m. m. med tillsammans 75,000 man, finnes en i n f ö d d (nativ) h ä r af 140 bataljoner, 40 regementen kavalleri, 11 bergsbatterier m. m. med en styrka af 158,000 man, hvartill komma 27,500 infödda reservister, 34,000 ''volunteers'' (engelsmän) i 61 kårer, 18,000 man ''rikstrupper'' (imperial service troops) i 41 kårer, 14,500 man gränsmilis och 17,500 man polistrupper, allt som allt 345,000 man. De brittiska och de infödda trupperna äro sammanförda i 10 divisioner, hvilka äro försedda med allt för omedelbar utryckning erforderligt, jämte 3 gränsbrigader och besättningen i Aden. Divisionerna och de öfriga trupperna äro sedan 1907 förenade i en nord- och en sydarmé med hufvudorter i Naini Tal och Poona, hvardera armén under en befälhafvare med fullständig stab. Hela krigsmakten står under en öfverbefälhafvare (commander in chief), som till biträde har ett fullständigt högkvarter och som har sitt säte i Calcutta, sommartiden i Simla. Öfverbefälhafvaren lyder i sin ordning under generalguvernören. Till förestående trupper må ytterligare läggas vasallstaternas kontingenter, uppgående till 137,000 man, på hvilka man dock icke kan obetingadt lita. En del af officerarna och underofficerarna vid de infödda trupperna äro engelsmän, de öfriga jämte manskapet infödda. Det senare anskaffas genom värfning. För officerarnas utbildning finnes en kadettskola, och en krigsakademi är under bildning. På arméns utbildning har mycket blifvit gjordt under de senaste åren; dess organisation och utrustning öfverensstämma i hufvudsak med engelska arméns. Arméns kostnad, inberäknadt pensioner och militära arbeten, uppgick för året 1907—08 till 307,8 mill. rupier. — F l o t t a n bestod 1908 af 4 större truppfartyg (18,287 ton, 29,187 hkr), 4 andra ångare af omkr. 1,000 ton hvar samt mindre fartyg för hamn- och flodtjänst, kustmätning, minläggning o. s. v., alla utan militäriskt värde. C. O. N.

H i s t o r i a. *Äldsta tider.* Indiens historia kan sägas börja med den ariska invandringen. Dessförinnan kan man med fornforskningens hjälp urskilja först lågt stående stammar, hvilkas knifvar af agat och redskap af grofarbetad flinta man funnit bl. a. i Narbada-dalen, och senare ett folk, som jagade och krigade med redskap af slipad flinta. Därefter följa andra stammar, hvilka kände järnets bruk och buro prydnader af koppar och guld. Af de — när vet man icke — från nordväst invandrande arierna kallades dessa icke-ariska stammar *dasyu* (''fiender'') l. *dasa* (''slafvar''). Vedaskalderna skildra dem som ''näslösa'' eller plattnästa, ''utan gudar'' och ''utan offer'', hvilka sistnämnda

föraktliga omdömen säkerligen innebära en öfverdrift. Ättlingar af denna icke-ariska befolkning kvarlefva ännu mångenstädes i I.; de tillhöra *kolh*- och *dravida*-folken, och dit räknas bl. a. bhilerna i Vindhyabergen, gonder, santaler m. fl.; äfvenledes hade från nordväst invandrade tibetansk-burmanska stammar före den ariska invandringen slagit sig ned på Himalayas sluttningar (jfr sp. 507).

Om ariernas äldsta civilisation i I. lämnas många värdefulla upplysningar i de äldsta Veda-sångerna. De stredo från stridsvagnar och slogo sig ned som jordbrukare, använde plog, bodde i byar och brände sina döda. Kastväsendet var ännu okändt, och hvarje jordbrukande familjefader var äfven krigare och präst. Under eröfringens fortgång uppstodo småningom de fyra kasterna, *bramaner* l. präster, *ksjatrija* l. krigarkasten, *vaisya* l. jordbrukare och *sudra* l. trälar, underkufvade urinvånare af icke-arisk härkomst. (Se närmare om kastväsendet och dess vidare utbildning sp. 508 ff.) I spetsen för stammen stod en (troligen vald) konung, hvars äldsta titel var *vis-pati* (”nybyggarnas herre”). Bramankasten blef småningom den ledande och utbildade icke blott gudstjänsten och gudaläran, utan äfven samhällsskicket och lagstiftningen. Den bramanska sedvanerätten i norra I. samlades, relativt sent, i Manus lagbok (se Manu), och litteraturen på sanskritspråket fick en rik blomstring.

Från Buddha till muhammedanernas inträngande (6:e årh. f. Kr.—8:e årh. e. Kr.). Omkr. år 600 f. Kr. hade bramanerna stadgat sin makt, men i nästa årh. uppstod i I. en ny religion, buddismen (se d. o.), uppkallad efter sin stiftare Siddhattha med tillnamnet Buddha (”den upplyste”), som uppges ha dött omkr. 470 (enligt en annan beräkning 543 f. Kr.). Hans lära vann hastig spridning i I. och betecknade ej blott en religiös, utan äfven en social omhvälfning, i det att den lättade på kastväsendets tvång. Konung Asoka i Magadha-riket (Behar; 259—226 f. Kr.) blef buddismens Konstantin; han upphöjde den till statsreligion, grundlade många kloster, lät utsända missionärer, samlade en autoriserad kanon af dess heliga böcker och fixerade (särskildt genom tredje buddistiska konsiliet, 244 f. Kr.) dess lära. Buddismens ”nordliga kanon” tillkom på det fjärde buddistiska konsiliet under konung Kanishka, en skytisk eröfrare, som omkr. 40 e. Kr. regerade i nordvästra I. Bramanismen (se Brahman) hade aldrig helt undanträngts af buddismen, och från 7:e till 9:e årh. e. Kr. genomgick I. under konflikt mellan de båda religionerna en ny religiös och social utveckling, som resulterade i, att bramanerna återeröfrade sin ledande ställning, att buddismen som folktro nästan fullständigt försvann från I. och att det andliga väldet där vanns af nya religions- och kultformer, som pläga sammanfattas under namnet hinduism (se d. o.).

I:s yttre politiska historia börjar med Alexander den stores eröfringståg dit (327—326 f. Kr.; se Alexander, sp. 524), hvarunder han för stunden underlade sig de flesta rikena i Punjab samt i Sind grundade en stad Alexandria (nu Uchch) och kvarlämnade en liten garnison, som blef ett medel för ett länge fortvarande grekiskt kulturinflytande. En indisk äfventyrare, som spelat en tvetydig roll under Alexanders vistelse i Punjab, Chandra Gupta, grundade under de närmast följande åren (omkr. 316 f. Kr.) ett rike i Magadha och utvidgade det äfven norrut, tills det nådde östra gränsen af Seleukos’ välde. Han mottog vid sitt hof grekiska sändebud, bland andra Seleukos’ sändebud Megasthenes (se d. o.), hvars beskrifning öfver I. under 2,000 år var den bästa Europa hade att tillgå. Chandra Gupta regerade till 292 f. Kr.; hans sonson var den förut omtalade, i buddismens historia ryktbare Asoka, som 256 f. Kr. slöt ett fördrag med Antiochos II. De grekisk-baktriska eröfringstågen under det följande århundradet voro politiskt resultatlösa, men förmedlade ett småningom försvinnande grekiskt inflytande på I:s konst. — Redan tidigt hade s. k. *skytiska* eröfringståg af ett till sin härkomst svårbestämdt folkslag till Indien börjat företagas; de togo fart under 1:a årh. f. Kr., och den mest frejdade skytiske konungen i Indien var den ofvan nämnde Kanishka, som residerade i Kashmir och rådde öfver ett rike, som sträckte sig från Sind i s. och Agra i ö. upp till Kokand i Central-Asien. I de nordvästra gränsprovinserna anses befolkningen ännu till ej ringa del utgöras af ättlingar af invandrade skyter. Dessa invasioner fortforo till 5:e årh. e. Kr., men redan från 1:e årh. f. Kr. omtalas hinduiska härskare, som vunno hjälterykte genom segrar öfver de skytiske främlingarna.

Från de första muhammedanska eröfringarna till mogulrikets grundläggande (8:e årh.—1526). Redan omkr. 15 år efter Muhammeds död (632 e. Kr.) omtalas en arabisk vikingafärd till trakten af Bombay (omkr. 647). Nya härfärder företogos 662, 664 och 711, då Kasim i Sind sökte grundlägga ett arabiskt rike, som dock genast förföll vid hans död (714). Rajputerna sägas år 750 ha lyckats förjaga kalifens ståthållare från Sind, men först 828 hade detta land helt återförvärfvats från muhammedanerna. Från 10:e årh. följde nu en lång period af muhammedanska eröfringsförsök, med växlande framgång hejdade af de i många krigiska stater söndrade hinduerna, bland hvilkas ledare märkas de rajputiske furstarna i n. v. vid Indus, de buddistiska pâldynastierna vid nedre Ganges, konungarna i Malwa (i trakten af Bombay) och en mängd furstar i södra I., där emellertid ännu funnos många härskare af icke-arisk härkomst. De muhammedanska eröfringarna i Punjab inleddes med en konflikt mellan den hinduiske fursten af Lahore och den ghasnavidiske härskaren i Afganistan, Subuktigin l. Sebektekin (d. 997), hvilken 977 eröfrade Peshawar. Hans son, Mahmud af Ghasni, företog från 1001 ej mindre än 17 härnadståg till I. och hade vid sin död (1030) förvandlat Punjab till en afgansk provins (jfr Ghasnavider). När ghoriderna (se d. o.) på 1150-talet fullständigt besegrade ghasnaviderna och slogo under sig hela Afganistan, flydde den siste ghasnaviden till Lahore, hufvudstaden i hans indiska provins, men äfven denna återstod af hans rike eröfrades 1186 af ghoriden Schehab-ed-Din, i I:s historia vanligen kallad Muhammed af Ghor. Denne härskare, den andre af de store muhammedanske eröfrarna, besegrade 1193 i grund de inbördes söndrade rajputerna, intog Delhi och Kanauj samt därpå Behar och nedre Bengalen, så att nästan hela norra I. var under afganskt välde, då han mördades,

1206. Han efterträddes af sin ståthållare öfver I. och forne favoritslaf, Kutab-ud-Din (d. 1210), hvars dynasti, den s. k. *slaf-dynastien*, den första i I. ständigt residerande muhammedanska, från Delhi behärskade norra I. till 1290. Muhammedanska ståthållare och generaler sökte emellertid esomoftast grundlägga själfständiga riken, t. ex. i Sind och nedre Bengalen, hinduerna voro upproriska undersåtar, och nya mongoliska invasioner hotade från Central-Asien (bl. a. af Djingis-kan, som dock ej nådde Delhi). Nästa härskarätt var *khiljidynastien* (1290—1320), hvars mäktigaste härskare var Ala-ed-Din Khilji (1295—1315), hvilken återtog Gujarat från hinduerna, eröfrade Malwa och utsträckte sitt segertåg långt nedåt Deccan. Efter hans död följde några år af uppror och förvirring, till dess riket åter för en kort tid samlades under den turkiska *tughlak-dynastien* (1320—1414). Muhammed Tughlak (1325—51) förmådde icke kufva sina upproriska ståthållare, utan dessa bildade efter hvartannat flera oberoende muhammedanska riken, t. ex. i Bengalen (omkr. 1340), och rikets sönderfallande fortfor under hans efterträdare, ytterligare underhjälpt genom hinduuppror och Timur lenks förhärjande invasion (1398), hvarunder Delhi blef skådeplatsen för en ohygglig massaker. Redan 1399 återvände Timur till Central-Asien, utan att ha försökt att grundlägga något indiskt välde. De sista mongoliska medeltidsdynastierna i I., *sayyiderna* (1414—50) och *lodi-dynastien* (1450—1526), hade inga betydande härskare att uppvisa, och deras välde inskränktes stundom till Delhis närmaste omnejd. Under deras tid sönderföll faktiskt I. åter i en mängd inbördes stridiga stater, somliga under muhammedanska sultaner, andra under hinduiska härskare. Endast i Deccan funnos flera oberoende muhammedanska stater i Bijapur (sedan 1489), Golkonda (1512), Ahmadnagar (1490), Berar (1484) och Bidar (omkr. 1492), hvarjämte det hinduiska konungariket Vijayanagar (grundadt 1118) där bevarade sitt oberoende, tills det — dock först 1565 genom slaget vid Tálikot — störtades genom en allians mellan de muhammedanska Deccanstaterna.

Stora Moguls välde (1526—1857). Det mellan en mängd muhammedanska och hinduiska småkonungar söndrade I. utsattes 1525 för ett nytt stort anlagdt eröfringsförsök, hvilket utmynnade i grundläggandet af det s. k. Stora Moguls välde, det starkaste och mest lysande I. skådat före det brittiska. Bábar (se d. o.), konung först i Fergana, sedan 1504 äfven öfver Afganistan, drog i nov. 1525 öfver Indus, besegrade 21 apr. 1526 vid Pánipat den siste Delhisultanen af lodi-dynastien, Ibrahim Lodi, och utvidgade sedan sina indiska eröfringar genom nya segrar, särskildt öfver rajputhöfdingarna, ända till Behar i Gangesdalen. Han dog i Agra 1530 och efterträddes i I. af sonen Humayun (1530—56), medan dennes broder Kamran fick Kabul med västra Punjab. Humayun kunde knappast hålla sig uppe mot äldre afganska inflyttare, som försökte drifva ut nykomlingen, men hans snillrike son Akbar den store vann 1556 åt honom, kort före hans död, en ny afgörande seger vid Pánipat och blef under sin långa regering (1556—1605) Mogulväldets egentlige grundläggare och organisator (se därom närmare art. Akbar). Hans storhet bestod däri, att han lyckades försona sina hinduiska undersåtar med främlingsväldet och med deras hjälp förvandlade flertalet förut godtyckligt styrda muhammedanska smärre stater i norra I. till välordnade provinser i sitt mästerligt organiserade stora rike. Hans skattesystem består ännu i sina grunddrag, och äfven i sin af statsklok tolerans präglade religionspolitik blef han en förebild för engelsmännen i I. Akbar eröfrade äfven nedre Bengalen och Orissa i ö. liksom Kashmir och Sind i v., så att han omsider från sitt nya residens i Agra rådde öfver hela I. n. om Vindhyabergen. Hans försök att underlägga sig äfven södra I. hade däremot föga framgång och afbrötos snart. De återupptogos med klent resultat af hans son Jahángir (1605—27) och af dennes son Jahán (1628—58), hvilken sistnämnde mest är bekant för sina storartade byggnadsföretag i Agra och Delhi. Inbördes strider inom härskarfamiljen hotade flera gånger rikets sammanhållning, och i mellersta I. började de krigiske *maratterna* (se d. o.) under ständiga plundringståg uppbygga en för Stora Moguls rike med åren allt farligare hinduisk makt (jfr Sivaji). Sin största utsträckning nådde Mogulriket under Aurangzib (se d. o.), hvilken 1658 störtade sin fader och sedan inlät sig på vidtutseende krigsföretag i Deccan och mot de sikher och maratter, som ej ville böja sig för hans stränga muhammedanska renlärighetsnit. Då Aurangzib 1707 afled, förföll det väldiga riket förvånande hastigt. Hans efterträdare blefvo osjälfständiga dockor i händerna först på mäktiga generaler och ministrar, sedan på maratterna, som slogo under sig hvad som återstod af Delhimonarkernas personliga makt. Lydfurstar och provinsståthållare gjorde sig oberoende, så t. ex. ståthållaren öfver Deccan (*nizam-ul-mulk*) i Haidarabad 1720 och ståthållaren (”navab-vaziren”) i Oudh 1732. Nya invasioner från n. v. ökade den genom maratternas plundringståg redan förut öfverhandtagande anarkien: Delhi plundrades 1739 af Schah Nadir af Persien, och den afganske härskaren Achmed Schah Durani företog (1747—61) det ena förödande plundringståget efter det andra nedåt I. Han eröfrade 1752 Punjab och plundrade 1756 Delhi. På det gamla slagfältet vid Pánipat besegrade han 1761 maratterna, men något nytt muhammedanskt eröfringsrike i I. förmådde han ej grundlägga. Maratterna rådde från 1771 fullständigt öfver Mogulhärskarens person, till dess deras makt 1806 bröts genom engelsmännens segrar. Äfven till namnet upphörde Stora Moguls rike, då Muhammed Bahádur Schah (1837—57), den siste af Timurs och Akbars ätt, en som brittisk pensionär i Delhi residerande maktlös gubbe, för sin delaktighet i seapoysuppproret formligen afsattes och förvisades till Rangoon, där han afled 1862.

Européernas indiska eröfringar. Från portugisernas ankomst till befästandet af det brittiska Ostindiska kompaniets välde i Bengalen och Deccan (1498—1765). Sedan Vasco da Gama 1498 upptäckt sjövägen till I., utsändes dit en ny portugisisk expedition (1500) under Pedro Alvarez Cabral, som grundade faktorier i Kalikut och Cochin, och på sin andra expedition (1502) bekrigade da Gama i förbund med ett par indiska furstar härskaren i Kalikut. De portugisiska planerna på att slå under sig hela den indiska handeln med

västerlandet ledde under vicekonungen Francisco d'Almeida (se d. o.) till häftiga strider med den af portugisernas konkurrenter venezianerna uppeggade egyptiske sultanen och hans bundsförvant fursten af Kalikut. Almeidas efterträdare Affonso d'Albuquerque (1509—15) eröfrade 1510 Goa och sträfvade målmedvetet att grundlägga ett stort portugisiskt välde i I., som skulle fråntaga muhammedanerna väldet öfver de där ledande handelsvägarna. Albuquerques efterträdare som vicekonungar eller guvernörer frångingo hans statskloka och välvilliga politik mot infödingarna samt drefvo dem genom grymhet till förtviflade resningar, som understöddes af oberoende infödda furstar. Under 1500-talets senare hälft försvagades den portugisiska makten i I. alltmer, och Portugals införlifning med Spanien (1580—1640) gaf dödsstöten åt dess välde i östern. Nu återstå af dess indiska besittningar endast Goa, Daman och Diu på västkusten.

I handeln på I. fingo portugiserna från 1600-talets början farliga konkurrenter, dels i *holländarna*, som 1602 stiftade ett ostindiskt kompani, och dels i det 1600 stiftade *engelska* Ostindiska kompaniet, hvilka till en början bägge lade hufvudvikten på handelsförbindelser med "kryddöarna" i Bortre I. Holländarna fråntogo emellertid portugiserna äfven deras faktorier på Ceylon (1658) och på Malabarkusten (1664) samt anlade 1656 ett viktigt faktori i Chinsura vid Gangesmynningen (se Hugli). Deras syften voro uteslutande kommersiella; numera ega de inga besittningar på I:s fasta land (Chinsura blef 1824 definitivt engelsk besittning). Ostindiska kompanier grundades äfven af flera andra nationer, sålunda fem *franska* (1604—44), två *danska* (1612 och 1670), ett *svenskt* (1731) o. s. v. De danska faktorierna vid Trankebar och Serampur, anlagda 1616, öfvergingo 1845 genom köp i engelsk ego. Af betydelse på I:s fastland blefvo endast det franska och det engelska kompaniet; utgången af rivaliteten mellan dem blef bestämmande för I:s öde.

Genom sammanslagning af flera äldre kompanier bildades 1719 det franska Compagnie des Indes; dess privilegier suspenderades 1769, och det upphäfdes alldeles af nationalförsamlingen 1790; då var dess maktställan med det engelska kompaniet längesedan slut. De engelsmännen genom massakern i Amboina (1623) af holländarna fördrefvos från Molukkerna, förlade de sin handel i dessa trakter helt till det egentliga I., där de sedan 1612 innehade ett faktori i Surat, Mogulrikets förnämsta hamn. Besittningen däraf stadgades genom en sjöseger öfver portugiserna vid Swally (1615) och de privilegier ambassadören sir Thomas Roe s. å. vid Stora Moguls hof utverkade af Jahángir. Nya förvärf gjordes, bl. a. Madras (1639), Hugli (1640), Bombay (afträdt till Karl II som en del af hans hemgift med hans portugisiska drottning 1661 och af honom såldt till kompaniet 1668) samt Calcutta (1700). Fransmännens förnämsta handelsplats var Pondichéri (från 1674). Striden mellan fransmän och engelsmän i I. utbröt i Deccan, där den franske generalguvernören Dupleix (se d. o.) uttänkte och till en tid lyckligt genomförde en genialisk plan att med begagnande af tronstriderna mellan de af Stora Mogul efter Aurangzibs död oberoende inhemske furstarna åt Frankrike förvärfva politisk hegemoni öfver södra I. och därigenom vinna makt. att fördrifva kompaniets engelska medtäflare. Under österrikiska tronföljdskriget (1740—48), hvari Frankrike och England stodo som fiender mot hvarandra, hade fransmännen eröfrat Madras 1746, som emellertid återgafs genom Aachenfreden 1748. Striden fortsattes af Dupleix genom hans inblandning i tronstriderna i Haidarabad och Karnatik, där fransmän och engelsmän understödde olika pretendenter. Den unge Robert Clives tappra försvar af Karnatiks hufvudstad Arcot (1751) korsade Dupleix' planer, denne hemkallades 1754, och hans planer upptogos för engelsk räkning af Clive (se d. o.). Kort därpå flyttades Clives verksamhetskrets till Bengalen, hvars navab, Siraj-ud-daula, efter en tvist med engelsmännen i Calcutta låtit inspärra 146 fångna engelska män och kvinnor i fortets militärfängelse, där alla utom 23 natten därpå ömkligen omkommo af brist på luft ("Svarta hålan i Calcutta", juni 1756). Clive sändes nu mot navaben, återtog Calcutta, uppsatte en tronpretendent mot Siraj-ud-daula och besegrade denne i grund vid Plassey (23 juni 1757). Därmed blef han Bengalens faktiske härskare, förvärfvade kort därefter dels åt kompaniet, dels åt sig själf vidsträckt skatteuppbördsrätt i Bengalen, blef 1758 guvernör öfver kompaniets därvarande besittningar (till 1760) och förvärfvade under sitt andra guvernörskap (1765—67) åt kompaniet från Stora Mogul i Delhi *diwáni* eller hela finansförvaltningen i Bengalen, Behar och Orissa. Därmed hade kompaniet erhållit den faktiska suveräniteten öfver detta vidsträckta område, ehuru lagskipningen förblef i navabens hand och Stora Mogul skulle af kompaniet erhålla en årlig tribut. Kort förut hade engelsmännens öfvermakt i Deccan stadgats genom Eyre Cootes seger öfver den franske generalen Lally (se d. o.) vid Wandiwash (1760).

Från Clives andra guvernörsperiod till brittiska regeringens öfvertagande af Ostindiska kompaniets indiska besittningar 1858. Clive utöfvade under sin andra guvernörsperiod (1765—67) en energisk verksamhet för att åstadkomma en hederlig förvaltning i Bengalen, där under de närmast föregående åren det brittiska namnet vanhedrats genom utpressningar af kompaniets rofgiriga och för mutor tillgängliga ämbetsmän. Under hans närmaste efterträdare inträdde ett återfall i de förut rådande svåra missförhållandena, men Clives sträfvanden på detta, liksom på andra områden återupptogos och fullföljdes med kraft och framgång af Warren Hastings, guvernör i Bengalen sedan 1772, generalguvernör öfver kompaniets indiska besittningar 1774—85. Om hans för det angloindiska väldet epokgörande verksamhet se Hastings 2; skapandet af ordnad brittisk förvaltning, den bengaliska rättskipningens nyorganisation och tryggande af kompaniets välde mot maratternas hotande anfall voro de förnämsta resultaten af hans sträfvanden, hvilka tidvis halft förlamades genom det råd på 4 ledamöter 1773 års *Regulating act* satt vid generalguvernörens sida med möjlighet att öfverrösta honom. Hastings insåg, att tributen till "Stora Mogul" i Delhi i själfva verket gick till dennes faktiske behärskare, kompaniets fiender, maratterna, och inställde därför dess betalande från 1773. Mot maratterna förband han sig med den mellan deras område och Bengalen liggande folkrika buffertstaten Oudh, och

Fig. 1 o. 2. Glaserade lerkärl.

Fig. 5. Buddistiskt *lota* (tvagningskärl) af koppar med figurer i drifvet arbete.

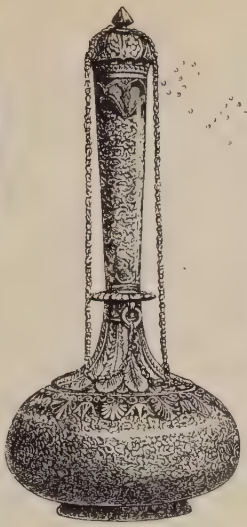

Fig. 3. Graverad och delvis förgylld *sarai* (vattenflaska) af silfver.

Fig. 6. Mässingsfigur, krigsman på dromedar.

Fig. 4. Borduppsats af silfver med drifvet arbete.

Fig. 7 Gulddamaskerad sköld.

Fig. 8. Dekoration i gropemalj å en elefantpik, detalj.

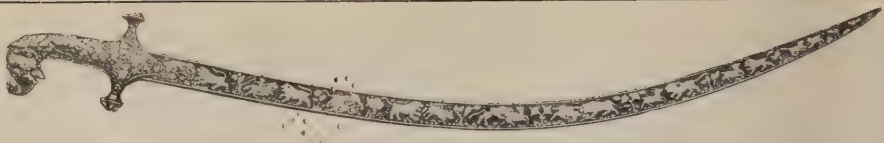

Fig. 10. Svärd med jaktscener i halfupphöjdt arbete.

Fig. 9. Emaljeradt silfverkärl till *huka* (vattenpipa).

Fig. 11. Örhänge, guldfiligran.

Fig. 12. Guldörhänge (från Ceylon).

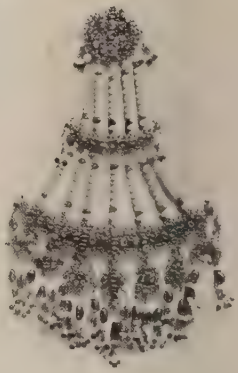

Fig. 13. Hufvudsmycke af pärlkedjor, rubiner och guldfiligran.

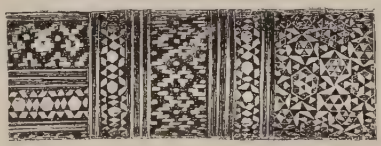

Fig. 14. Inlagdt arbete å promenadkäpp (''pikerad'' trämosaik).

Fig. 15. Träinläggning.

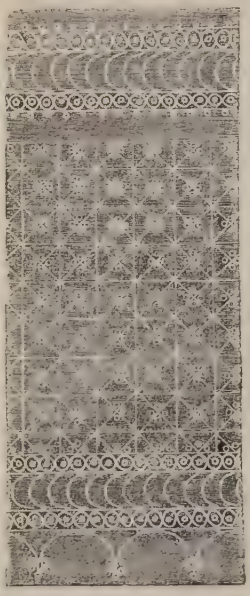

Fig. 16. Mynpuri-arbete (trä inlagdt med mässingstrådar).

Fig. 17. Elfenbensskulptur, gudinnan Durga besegrande demonhärskaren Mahishasura. (Modernt arbete, 1850-talet.)

Fig. 18. Del af ett skrinlock utaf snidad ebenholts (Öfverst t. v. swastika- l. hakkorsmönstret.)

Fig. 19. Midtdelen af ett kattunstycke (möbeltyg) från Masulipatam

Fig. 20. Broderadt sidenarbete i svart och guld, från Delhi.

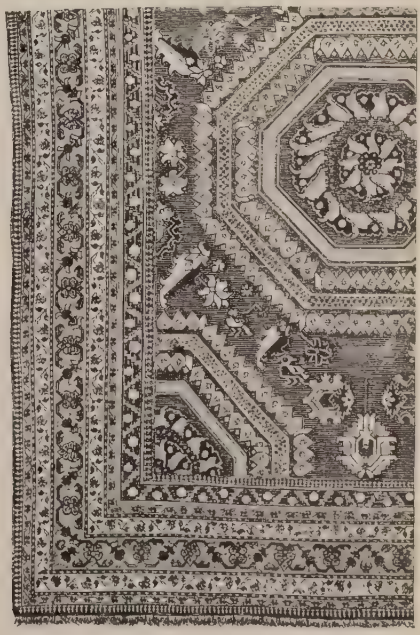

Fig. 21. Horn af en Malabarmatta.

Fig. 22. Öfverdelen af norra portalen (sedd inifrån) med stenhuggeriskulpturer framför *stupan* l. relikhelgedomen i Sanchi, staten Bhopal. (1:a årh. e. Kr.).

genom *första marattkriget* (1779—81) hejdade han maratternas makttillväxt åt Bombay-hållet. Franska intriger stodo bakom såväl maratterna som kompaniets nye fiende, fursten af Mysore, Haidar Ali (se d. o.), mot hvilken under växlande framgång fördes krig från 1780; det slöts först 1784 genom ett fredsfördrag i Mangalore med dennes son och efterträdare Tippo Sahib, då ömsesidiga eröfringar återställdes. Genom Pitts 1784 af parlamentet antagna *India bill* stärktes generalguvernörens makt på rådets bekostnad, hvarjämte kompaniet i alla frågor rörande I:s förvaltning underordnades kontroll af en i England residerande regeringskommission (*Board of control*). Skarpare blef denna kontroll, sedan den långa rättegången mot Hastings (1788—95) framkallat ett lifligare medvetande af regeringens och parlamentets ansvar för kompaniets indiska förvaltning. Hastings' efterträdare som generalguvernör, lord Cornwallis (1786—93), genomförde i Bengalen en på fasta grundskatter byggd nyorganisation af Bengalens jordbeskattning, hvilken ännu eger bestånd (”the permanent settlement”, 1793). Sultanen af Mysore, Tippo Sahib, grep 1790 ånyo till vapen och bekrigades af Cornwallis i förbund med maratterna och nizamen af Deccan. Han nödgades 1792 till de förbundna afträda hälften af sitt område, och då han 1798 åter med fransk hjälp frestade vapenlyckan, stupade han vid försvaret af sin hufvudstad Seringapatam (1799). Hans eröfringar delades mellan engelsmännen, maratterna och nizam, och den gamla furstesätten återställdes under engelsk uppsikt i det till sitt ursprungliga omfång reducerade riket. Tippo Sahibs besegrare var generalguvernören lord Wellesley (1798—1804). Han vände sig sedan mot de mäktige marattfurstarna (se om dessa krig art. Maratter) och aftvang genom *andra marattkriget* (1802—04) såväl sindhia i Gwalior som bhonsla i Nagpur betydande landafträdelser. Samtidigt kom den maktlöse ”Stora Mogul” definitivt under engelskt beskydd. Redan tidigare hade genom fördraget i Lucknow (1801) ett stort område förvärfvats från Oudh, och genom en rad fördrag förvandlades många förut oberoende indiska småfurstar till brittiska vasaller. Wellesleys landförvärf i s. ö. gaf presidentskapet Madras ungefär dess nuv. gränser och skapade i norra I. ett stort nytt område under kompaniets direkta förvaltning, ”De afträdda och eröfrade provinserna”. Hans vidtfamnande eröfringspolitik hade emellertid ådragit kompaniet dryga utgifter, och de närmast följande generalguvernörerna, lord Cornwallis (1805) och lord Minto (1807—13) erhöllo bestämda instruktioner att drifva en strängt fredlig non-interventionspolitik, hvilka föreskrifter dock ej helt kunde iakttagas. Redan markisen af Hastings (se Hastings 3) nödgades återupptaga krigspolitiken till följd af plundringståg nedåt Gangesdalen utaf bergsstammar i n. samt den tilltagande anarkien i mellersta I. Med *gurkhas* i Nepal fördes 1814—15 ett krig, som slöts genom fördraget i Segauli, hvarigenom bl. a. Simla afträddes till kompaniet; de plundrande röfvarskarorna i mellersta I. (*pindaris*) kufvades i grund 1817, och då maratterna i samband därmed för sista gången förenade sina krafter mot sina segrande rivaler om herraväldet öfver I., bröts genom *tredje marattkriget* (1817—18) fullständigt deras makt. Den förnämste maratthöfdingens, *peshwas*, område införlifvades med presidentskapet Bombay, *holkar* i Baroda och *bhonsla* i Nagpur blefvo lydfurstar liksom äfven ett stort antal förut oberoende rajputfurstar. Af annekterade områden bildades Centralprovinserna under direkt brittisk förvaltning. Eröfringspolitiken fortsattes af lord Amherst (1824—26) genom det af burmanska plundringståg till Assam framkallade *första Burmakriget* (1824—26), som slöts genom fredsfördraget i Yandabu, hvari den burmanske konungen af Ava uppgaf sina anspråk på Assam samt afträdde prov. Arakan och Tenasserim. En fredlig reformperiod följde sedan under generalguvernören lord William Bentinck (1828—35), hvilken afskaffade grymma religionsbruk (särskildt änkbränningen), nyorganiserade folkundervisningen och i allmänhet gjorde främjande af den infödda befolkningens välfärd till styrelsens hufvuduppgift (se närmare Bentinck 3). Nya gränsstrider lade snart beslag på regeringens uppmärksamhet i samband med det tilltagande ryska inflytandet i Afganistan. Det inblandningsförsök generalguvernören lord Auckland (1836—42) gjorde i detta lands tronstrider ledde till det olyckliga *första afgankriget* (1841—42; se därom Afganistan, sp. 232—233), hvilket under den skrytsamme lord Ellenboroughs ämbetstid (1842—44) afslöts genom en resultatlös brittisk straffexpedition till Kabul, följd utaf annekteringen af Sind (1843). Under efterträdaren lord Hardinge (1844—48) invecklades engelsmännen i de inre strider, som inträdde i Punjab, sedan grundläggaren af sikhernas därvarande rike, den mäktige, med England förbundne Ranjit Singh, aflidit 1839. Hans välrustade här (*khalsa*) blef under den öfverhandtagande anarkien i Punjab innehafvare af den egentliga makten i staten, och dess ledare inryckte 1845, uppmuntrade af de brittiska vapnens motgång i Afganistan, på brittiskt område. Detta *första sikhkrig* slöts efter blodiga strider genom den hårdvunna engelska segern vid Sobraon och hufvudstaden Lahores intagande. Sikharméns makt inskränktes, vid den nye rajans sida ställdes en brittisk resident, Henry Lawrence, och brittiska trupper förlades tills vidare i garnison i flera af Punjabs städer. Sikhernas armé sökte snart hämnas sitt nederlag, två brittiska officerare lönnmördades i garnisonsstaden Multan (1848), och detta blef signalen till en allmän folkresning mot främlingarna i hela Punjab. Det *andra sikhkriget* (1848—49) beredde först engelsmännen det blodiga nederlaget vid Chilianwåla (13 jan. 1849), men slöts efter lord Goughs seger vid Gujrat (21 febr. s. å.) med Punjabs förvandling till en brittisk provins. Bröderna Henry och John Lawrence lyckades på förvånansvärdt kort tid som styresmän öfver det nyförvärfvade området där återställa lugn och ordning samt genom rättvis och upplyst förvaltning vinna befolkningens förtroende i så hög grad, att Punjabs lojalitet förblef orubblig under det hårda prof, för hvilket den snart skulle utsättas under det stora seapoysuppproret. Punjabs pacificering genomfördes under generalguvernören lord Dalhousie (1848—56), hvars ämbetstid för öfrigt utmärktes genom ett rastlöst reformarbete (anläggandet af vägar, kanaler, järnvägar, telegraflinjer, upprättande af skolor, införande af billigt brefporto o. s. v.). Nya öfvergrepp mot européer

från konungens af Ava sida ledde till *andra Burmakriget* (1852) och annekteringen af Nedre Burma. Dalhousie utvidgade äfven inom I:s område de direkta brittiska besittningarna genom att vid inträffad tronledighet och frånvaro af laglig arfvinge annektera en rad skyddsstater med stöd af grundsatsen om brittisk rätt till ett slags danaarf efter dynastier, som uppsatts på tronen genom fördrag med kompaniet (*doctrine of lapse*). Därvid åsidosatte han alldeles inhemska adoptionssedvänjors rättskraft och framkallade bland de infödde vasallfurstarna mycket missnöje. Detta växte, när konungariket Oudh 1856 införlifvades med det brittiska området på grund af därvarande härskares tyranniska styrelse och vägran att lyssna till upprepade varningar från den brittiske residenten. Äfven hade civilisationsarbetets raska bedrifvande framkallat oro och jäsning bland de infödde, särskildt bland bramanerna, hvilka däri sågo ett hot emot I:s gamla religiösa och sociala institutioner. Af denna vidt spridda osäkerhetsstämning begagnade sig uppviglare, och allehanda rykten om det brittiska väldets snara fall i I. gingo från mun till mun, hvarvid de inföddes tillbakasättande i förvaltningen och svåra missförhållanden inom seapoysarmén gynnade missnöjets tillväxt. Den närmaste anledningen till *det stora seapoysupproret* gafs utaf den panik, som våren 1857 framkallades genom upptäckten af, att de till de bengaliska regementena utlämnade gevärspatronerna blifvit smorda med för både hinduer och muhammedaner ur religiös synpunkt besmitteliga ämnen. Upprorssignalen gafs genom ett myteri i garnisonsorten Meerut (10 maj 1857). De infödde soldaterna mördade alla européer de kommo öfver och aftågade sedan till Delhi, där "Stora Mogul", den gamle Muhammed Bahádur Schah, utropades till Indiens härskare. De brittiska trupperna voro ytterst fåtaliga och förmådde ej hindra rörelsens lavinartade spridning till andra garnisonsorter (särskildt Lucknow och Cawnpur); hufvudmassan af den infödda befolkningen iakttog en afvaktande neutralitet. Det brittiska väldet i I. skakade i sina grundvalar; det räddades genom energiskt ingripande af den militära och civila förvaltningens ledande män. Sikherna i Punjab förblefvo trogna, hvarigenom upprorets begränsning möjliggjordes. Delhi belägrades och återeröfrades (juni—sept.) af general Colin Campbell (se d. o.), Lucknow undsattes först af general Havelock (sept.), sedan fullständigt af Campbell (nov.), Cawnpur, där Nana Sahib, en adoptivson till maratternas siste peshwa, anställt en fasansfull massaker på där vistande européer, intogs af Havelock (juli), och i mellersta I. kväfdes upproret (fullständigt först våren 1859) af general Hugh Rose. Generalguvernören lord Canning (1856—62) ledde i försonlig anda det fredliga arbetet på ordningens återställande, hvilket fick sitt förnämsta uttryck i proklamationen af 1 nov. 1858. Däri förkunnades, att drottningen omedelbart öfvertagit I:s styrelse, amnesti gafs åt alla, som ej direkt deltagit i mord på européer, de infödde furstarnas adoptivrätt bekräftades, och den religiösa toleransens princip proklamerades som en af den nya styrelsens normer. Dessförinnan hade en parlamentsakt ("Act for the better government of India") öfverflyttat ostindiska kompaniets indiska besittningar till brittiska kronan och bestämt den nya förvaltningens grunddrag (jfr sp. 518).

I. under brittiska kronans förvaltning (1858—närvarande tid). I:s förste vicekonung blef Canning, hvilken som sådan fortsatte sin milda restaurationspolitik. Hans närmaste efterträdare, lord Elgin (1862—63) och lord Lawrence (1864—69), fullföljde hans verk. Under den senares ämbetstid inträffade svår hungersnöd (1866 och 1868—69), till hvars lindrande han organiserade omfattande nödhjälpsåtgärder. Arbetet på utvecklingen af landets materiella hjälpkällor tog rask fart under lord Mayo (1869—72), som i stor skala främjade byggandet af landsvägar, kanaler och järnvägar, upprättade ett särskildt jordbruksdepartement och reformerade provinsernas föråldrade skatteväsen. Under lord Northbrooks ämbetstid (1872—76) stärkte prinsens af Wales besök i I. (1875—76) lojalitetsbanden mellan kronan och de infödde furstarna. En åtgärd i samma syfte var drottning Viktorias proklamering till *kejsarinna af I.* vid en stor *durbar* i Delhi 1 jan. 1877. Lord Lytton (1876—80) hade som vicekonung att kämpa mot en oerhördt omfattande och förödande hungersnöd (1877—78), hvilken trots regeringens alla nödhjälpsåtgärder beräknas ha kostat mer än 5 mill. människor lifvet. Nya förvecklingar med Afganistan ledde till *andra afgankriget* (1878—81; se Afganistan, sp. 233—234); ryssarnas för den indiska nordvästgränsen farliga inflytande i Kabul motverkades visserligen genom kriget och tronskiftet i Afganistan, men deras framträngande till Merv och mot Herat hotade några få år senare (1884—85) att framkalla ett engelsk-ryskt krig, och de afganske emirernas bristande pålitlighet samt det ryska framträngandet i Central-Asien ha sedan föranledt energiska åtgärder till stärkande af I:s nordvästgräns. Inre reformer i liberal anda upptogo lord Ripons ämbetstid (1880—84; jfr Robinson, G. F. S.); särskildt ifrade han för folkundervisningens höjande, hvarjämte han, starkt kritiserad från många håll, gaf mycket utvidgad tryckfrihet åt den hetsigt engelskfientliga pressen på de inföddes språk och vidtog förberedelser för införande af vidsträckt lokal självstyrelse. Hans efterträdare, lord Dufferin (1884—88), genomförde annekteringen af öfre Burma, som efter *tredje Burmakriget* (1886) jämte de förut (1826 och 1852) annekterade områdena förvandlades till en brittisk provins. Under lord Lansdowne (1888—94) och lord Elgin (1894—99) upptog nordvästgränsens tryggande i hög grad regeringens omsorger (jfr Sandeman, R.) och föranledde flera kostsamma gränsexpeditioner, såsom undsättningen af Chitral (1895) och Tirah-fälttåget (1897—98). Genom lagstiftning mot tidiga barnäktenskap och änkors nödtvungna celibat gjordes, i strid mot religiösa fördomar, ett försök att aflägsna några svåra missförhållanden i den hinduiska kvinnans ställning. En långvarig finanskris på 1890-talet och rupiens fall i värde ledde till införande af guldmyntfot (1899), hvarefter mera stadgade penningförhållanden inträdt. Hungersnöd och böldpest i förening härjade svårt 1896 och följande år samt föranledde energiska och omfattande, men långt ifrån tillräckligt effektiva nödhjälpsåtgärder. Lord Elgins efterträdare som vicekonung blef den unge och energiske lord Curzon (1899—1905). Om hans på stärkandet af det brittiska inflytandet i I:s grannländer inriktade nya angloindiska utrikespolitik och hans åtgärder för

nordvästgränsens tryggande se art. Curzon, sp. 979. Hungersnödens bekämpande fortsattes med framgång, gynnadt af några års goda nederbördsförhållanden och rikliga skördar, men i stället tilltog böldpesten fruktansvärdt (559,000 dödsfall 1902, omkr. 1 mill. 1904 och 1905). Okunnighet och religiösa fördomar bland den infödda befolkningen ha hindrat regeringen från att i pestdistrikten göra den med goda resultat anlitade serumbehandlingen obligatorisk. 1904 omorganiserades de indiska universiteten och fingo fackenligt utbildade förvaltningsråd under statens uppsikt. I denna reform ville den nationalistiskt sinnade, engelsk-fientliga "intelligensen", särskildt i Bengalen, se ett angrepp på universitetens frihet, och än ytterligare ökades jäsningen i dessa kretsar, då Curzon 1905 skred till en klyfning af den ohanterligt stora provinsen Bengalen (med 80 mill. invånare) i två förvaltningsområden (Bengalen samt Östra Bengalen och Assam). Detta mycket omstridda beslut genomfördes (okt. 1905) af lord Minto, hvilken i aug. efterträdde Curzon och ännu (nov. 1909) är vicekonung. Den nationalistiska agitationen, hvilken på sina håll öfvergått till rent upprorisk propaganda med anarkistiska våldsmetoder, har beredt regeringen allvarliga bekymmer. Bengalens delning framställdes af agitatorer som en våldshandling mot "det hinduiska folket", hvilken borde besvaras med bojkottning af allt engelskt. En tidigare igångsatt rörelse för större ekonomiskt oberoende (*swadeshi*) fick nu denna bojkottkaraktär och stegrades mångenstädes till öppen sträfvan efter politiskt oberoende (*swaraj*), som skulle vinnas genom engelsmännens våldsamma fördrifvande ur I. Några våldsamma tumult i Calcutta, Lahore och Rawal Pindi (våren 1907) förmådde regeringen att tillgripa stränga åtgärder: ett par kända agitatorer deporterades på en tid till Burma, och sedan 1908 en lång rad mord och mordförsök mot européer förekommit samt en vidtutgrenad anarkistisk sammansvärjning upptäckts i Calcutta, infördes (dec. s. å.) strängare lagstiftning jämte mera summarisk rättskipning i fråga om mord, upprorsförsök och liknande förbrytelser samt bildande af olagliga föreningar. Den nya lagen gäller tills vidare Bengalen samt Östra Bengalen och Assam, men kan vid behof af generalguvernören utsträckas att gälla äfven i andra delar af I. Engelska radikalers försök att pressa riksregeringen till eftergifvenhet för den nationalistiska rörelsen ha strandat på ministerns för I., lord Morleys, fasthet. Oberörd af de anarkistiska våldsdåden och den hetsiga pressagitationen mot det brittiska väldet, förbereder han emellertid en ganska omfattande förvaltningsreform, hvilken kommer att i hög grad öka befogenheten för de lagstiftande råd, som finnas vid vicekonungens och provinsguvernörernas sida. Han har emellertid samtidigt betonat, att denna ökade lokala självstyrelse ej finge utvecklas i riktning mot parlamentarism samt att det brittiska väldet i I. vore enda skyddsmedlet mot allmän anarki och kaos bland I:s många sinsemellan söndrade och i religion, kultur o. s. v. inbördes hvarandra oändligt olika nationer och folklager. Böldpesten aftog betydligt under år 1906, men 1907 steg dödssiffran till den högsta iakttagna (öfver 1,200,000) för att 1908 åter nedgå till omkr. 200,000. Utåt har förhållandet till Tibet ordnats genom fördrag med Tibet (sept. 1904) och Kina (apr. 1908) samt en betydelsefull konvention med Ryssland (31 aug. 1907). Lugnet vid nordvästgränsen har ibland störts genom plundringståg af de oroliga bergstammarna. 1908 föranleddes däraf två gränsexpeditioner mot zakkakhelstammen (febr.) och mot mohmandstammen (apr.—maj) under general Willcocks. Den indiska armén har nyorganiserats af lord Kitchener (dess öfverbefälhafvare 1902—09).

Litt.: Bland kortfattade öfversiktsarbeten märkas W. W. Hunter, "A brief history of the indian peoples" (1880, ofta omtr., med goda litteraturhänvisningar), och H. G. Keene, "History of India" (2 bd, 2:a uppl., 1906). Vidare märkas sir H. M. Elliots källsamling "History of India as told by its own historians. The musulman period" (8 bd, 1869—77), M. Elphinstone, "History of India" (1841, 9:e uppl., 1905) samt bland nyare arbeten W. W. Hunter, "History of British I." (2 bd, 1899—1900, ofullb., går till 1700), den af Hunter med bidrag af Malleson, Keene, Trotter m. fl. utgifna serien "Rulers of India" med biografier öfver Akbar, Babar, Haidar Ali, Dupleix samt de förnämste brittiske generalguvernörerna och vicekonungarna (26 bd), S. Lefmann, "Geschichte des alten Indiens" (i Onckens sammelverk, 1890), R. C. Dutt, "History of civilisation in ancient India" (3 bd, 1889—90), St. Lane-Poole, "Mediæval India under mohammedan rule 712—1764" (1903), R. S. Whiteway, "The rise of portuguese power in India 1497—1550" (1899; med utförlig litteraturförteckning), G. B. Malleson, "History of the french in India" (2:a uppl. 1893) och "The decisive battles of India" (1883), historiska skildringar af det stora seapoysupproret af Kay och Malleson (2:a uppl., 6 bd, 1897), Innes (1897), Holmes (5:e uppl., 1898), Forrest (2 bd, 1904) m. fl. samt P. N. Bose, "History of hindu civilisation during british rule" (4 bd, 1896 ff.).

V. S—g.

Indiens språk och litteratur. De språk, som talas i Främre Indien (se Indien), tillhöra hufvudsakligen två språkstammar, hvilka äro h. o. h. obesläktade med hvarandra, nämligen den indoeuropeiska och den dravidiska. Den asiatiska grenen af den indoeuropeiska stammen, till hvilken också de flesta af Europas språk höra, kallas den *ariska* samt omfattar de iranska språken och de indiska språken af arisk stam. Man plägar benämna dessa senare de *indiska språken* eller det *indiska språket i inskränkt mening*. De äro i våra dagar de härskande i hela det nordliga Indien samt i stora delar af Deccan och talas af omkr. 160 mill. människor. Intet indoeuropeiskt språk kan följas i sin historiska utveckling under så lång tid som det indiska, ty dettas minnesmärken räcka ända till 4,500 år eller mera tillbaka från våra dagar. Denna långa tidrymd delar man, från språklig synpunkt, i tre stora perioder: den fornindiska, den medelindiska och den nyindiska.

1. Fornindiska perioden är den i språkligt och kulturhistoriskt afseende för oss viktigaste. Dess språk kallas *sanskrit* (*saṁskṛta*, "ordnad", "reglerad"). Egentligen tillkommer benämningen sanskrit endast språket under periodens yngre del, sedan dess former blifvit af grammatikerna strängt reglerade, men den utsträckes af bruket ofta till hela perioden. Den betydelse, som upptäckten och studiet af sanskrit haft för hela den indoeuro-

peiska språkforskningen, i synnerhet den jämförande, är ofantlig. — Det ariska Indiens — och därmed hela vår språkstams — äldsta språkliga minnesmärke är *Rgveda* (”versernas l. hymnernas veda”). *Veda* betyder eg. vetande, kunskap. Rigveda innehåller, i den till oss komna s. k. Çākalya-redaktionen, 10,580 verser (*ṛc*) i 1,017 hymner (*sūkta* l. *mantra*), fördelade i 10 böcker (*maṇḍala*, eg. krets). Ofta medräknas ytterligare 11 hymner, tillhörande en annan redaktion. I dessa hymner prisas och anropas (om bistånd i striden, om rikedom, hälsa o. s. v.) gudarna, de personifierade naturkrafterna och naturföreteelserna, t. ex. Agni (elden), Indra (luftrymdens gud), Uṣas (morgonrodnaden), Sūrya (solen), Varuṇa (eg. omfattaren, äldst vedafolkets högste gud), Soma (eg. en utpressad växtsaft, som nyttjades vid offren) och många andra, och med dem ledsagades gudstjänstens ceremonier. Flera hymner lyfta sig till en verkligen hög uppfattning af det gudomliga samt andas en ren och varm känsla. En annan hymnsamling är *Sāmaveda* (”sångernas veda”), till omfånget ungefär en sjättedel af Rigveda och innehållande nästan uteslutande stycken, tagna ur den senares hymner, men sammanställda och ordnade till att sjungas vid somaoffret. En tredje är *Yajurveda* (”offerformlernas veda”), hvilken företräder i flera redaktioner, hvilka kunna sammanfattas till två, den s. k. hvita och den s. k. svarta Yajurveda, samt är en liturgisk samling, liksom Sāmaveda. Den innehåller äfven ett stort antal prosaiska stycken. Dessa tre veda ha i den ortodoxa litteraturen det högsta anseendet. Den fjärde vedan, *Atharvaveda* (”atharvernas — en mytisk prästfamiljs — veda”), eger icke alldeles samma höga auktoritet. Liksom Rigveda är den en historisk samling, ungefär hälften så stor som den förstnämnda och till en del därmed sammanfallande, men erbjuder därjämte mycket nytt och intressant, delvis på prosa. Dess hufvudinnehåll är besvärjelse. Alla veda, med undantag af Rigveda, föreligga i flera redaktioner, *çākhā* (eg. gren; skola), som sinsemellan äro mer eller mindre skiljaktiga, men hvar för sig stadgade och bestämda. Den vanliga texten (*pāṭha*) af de fyra veda kallas *saṁhitāpāṭha* (”den sammanbundna texten”) och gifver orden i den form, som de i det naturliga talet genom inbördes inverkan på hvarandras begynnelse- och slutljud erhålla. *Padapāṭha* (”ord-texten”) däremot framställer de enskilda orden i den form, som de skulle ha, om de stode ensamma hvar för sig. Ännu andra textformer finnas, upprättade i samma ändamål att betrygga de heliga sångernas noggranna bevarande. — Närmast veda i ålder stå *Brāhmaṇa*. Ordet betecknar: det, som har afseende på brahman, d. v. s. kulten, bön och offer. Brahmana utgöras af afhandlingar på prosa, i hvilka offerceremonierna beskrifvas, förklaras och belysas. Liturgi, exegetik, dogmatik, mytologi, legender, filosofi och etymologi förekomma där vid sidan af hvarandra. Till hvarje veda finnes en eller flera brahmana. De till Rigveda hörande heta *Āitareya-* och *Kāuṣītaki-brāhmaṇa*. Den mest betydande och intressanta af alla är *Çatapatha-brāhmaṇa* (”de hundra vägarnas brahmana”), som tillhör den hvita Yajurveda. Den svarta Yajurvedas brahmana är infogad i vedatexten, hvaraf denna redaktions namn kommer. Ehuru nutiden måste betrakta en icke ringa del af brahmanas innehåll som tomt svammel, sakna de icke kulturhistoriskt intresse och äro i språkligt afseende af stor vikt, emedan vi i dem — jämte de prosaiska styckena i veda — ha den äldsta indoeuropeiska prosan bevarad. Veda och brahmana tillsammans bilda eg. de ortodoxe indernas kanoniska litteratur, som anses hvila på omedelbar uppenbarelse (*çruti*). Under mera än två och ett halft årtusen ha dessa verk i de bramanska skolorna på det mest oerhördt noggranna sätt studerats, kommenterats och inlärts utantill, och man antager på goda skäl, att de äro bibehållna till vår tid tämligen nära i samma form, hvari de författats. En fortsättning af brahmana bilda *Āraṇyaka* (af *araṇya*, skog), teologiska afhandlingar, bestämda att studeras af de i skogarna lefvande eremiterna. Kortare utdrag ur brahmana och aranyaka innehållas i de äldsta *Upaniṣad* (eg. sittning, lektion, religiöst föredrag). Dessa teologisk-filosofiska traktater utgöra en talrik klass och stå delvis ännu i högt anseende, så att de allmänt läsas. Nya upanishad ha författats ända in i en relativt modern tid. Ur brahmana ha äfven utvecklat sig de s. k. *Sūtra* (”regel”, eg. tråd). De äro sammanställningar af ytterst kortfattade föreskrifter i olika ämnen, som stå i sammanhang med vedastudiet och ceremonierna, och benämnas därför äfven *Vedāṅga*, d. v. s. vedas lemmar. De sönderfalla i sex fack, nämligen uttalslära (*çikṣā*), metrik (*chandas*), grammatik (*vyākaraṇa*, eg. särskiljande, analys), etymologi l. ordförklaring (*nirukta*), ritual (*kalpa*) och astronomi (*jyotiṣa*). Till det femte facket, som företrädesvis benämnes sutra, räknas *Kalpasūtra*, i inskränkt mening, eller *Çrautasūtra*, hvilka röra de offentliga offerceremonierna, *Gṛihyasūtra*, som handla om husoffren och de religiösa plikterna inom familjens krets, och *Sāmāyacārikasūtra*, *Dharmasūtra*, som handla om människans lefverne i allmänhet. Ur de två senare grupperna ha de egentliga lagböckerna (se nedan) sedermera utvecklat sig. Det fonetisk-metriska innehållet i vedanga är upptaget i de s. k. *Prātiçākhya*, af hvilka det finnes en till hvarje redaktion (*çākhā*) af de särskilda veda. De nu nämnda verken utgöra den *vediska litteraturen* och upptaga den förra delen af den fornindiska perioden. Med *vediska språket* åter förstås endast språket i veda och ofta äfven i brahmana. Det visar spår af en blandning af flera något skilda dialekter. De öfriga verken, hvilka icke i samma grad skyddades af gudomlig helgd, ha undergått mera föryngringar, men bevara likväl ännu många ålderdomliga drag.

Det *klassiska sanskrit*, eller *sanskrit* i inskränkt mening, kallar man det litteraturspråk, som utvecklades under den fornindiska periodens senare del. Mellan detta och det vediska språket framträder en bestämd allmän skillnad däri, att det förra visar fullkomligt karaktären af ett naturligt och fritt folkspråk, då däremot det senare genom en rad af grammatikaliska arbeten, som kulminerade i Paninis grammatik, blifvit till sin form i minsta detalj stadgadt och bestämdt samt i afseende på ljudförbindelserna utbildadt till en i vissa fall konstlad finhet. Därigenom uppstod vid sidan af folkspråken ett särskildt litteraturspråk, hvilket också blef de bildade klassernas talspråk. Denna klassiska språkform betraktades som den enda mönstergilla, och en följd däraf var, att hela den icke-kanoniska sanskritlit-

teraturen blifvit så att säga paniniserad, omarbetad till formell öfverensstämmelse med Paninis regler. I hvilken del af det ariska Indien det klassiska sanskrit först eller förnämligast utbildats, vet man ej. Det synes icke vara en alldeles direkt utveckling ur vedaspråket. Man antager, att Panini lefde omkr. 350 år f. Kr., och denna tidpunkt kan därför betraktas som den fornindiska periodens slut. Hvarje bestämning af dess början måste, emedan alla historiska data eller säkra anknytningspunkter saknas, hvila h. o. h. på sannolikhetsskäl. Dessa peka ovedersägligen på ett mycket aflägset tidsskede. Af hymnerna framgår, att vedafolket då ännu hade sitt hemvist endast i Punjab, vid Indus och dess bifloder, samt i östligaste Kabulistan, och att de talrika enskilda småstammarna där stodo i oupphörlig strid både med de dravidiske urinvånarna och med hvarandra. Gangesfloden omnämnes endast en enda gång i Rigveda, och elefanten tyckes vara ett knappt kändt djur. Vid den fornindiska periodens slut däremot hade inderna redan intagit hela Hindustan och delar af Deccan (eg. det södra landet) samt längesedan grundat stora, ordnade stater. I socialt och politiskt afseende ligger ett ofantligt afstånd mellan det jordbrukande herdefolkets enkla, nästan patriarkaliska förhållanden och det i det senare kastväsendets fjättrar bundna, despotiskt styrda bramanska samhället. Och icke mindre stor är förändringen i religionen. Det äldsta vedafolkets halft naturalistiska åskådningssätt har lämnat rum för helt andra, till en del mycket abstrakta, religionsbegrepp. Buddismen, som är en reaktion mot bramanismen, förnämligast mot dess kastväsen, står i fullt flor och blir inom ett århundrade genom Açoka statsreligion i norra Indiens mäktigaste rike. Några antydningar om språkets utveckling äro ofvan lämnade (se vidare nedan). På grund af dessa i största korthet antydda lokala, politiska, sociala, religiösa och språkliga förändringar förlägger man med rätta den fornindiska periodens början långt tillbaka i tiden. Det minsta, som man antagit, är 1,500 år f. Kr., men 2,500 år och därutöfver har man också ansett möjligt. Sannolikt kan man, utan att räkna för högt, antaga, att indernas äldsta hymner diktats närmare 2,000 år f. Kr. Enligt i senare tider gjorda, på astronomiska och meteorologiska uppgifter grundade beräkningar synes man kunna ha skäl för antagandet, att vi ha hymnmaterial i behåll, hvars tillkomst går upp till omkr. 3,500 år f. Kr.

Det *klassiska sanskrits litteratur* är mångsidig och oerhördt omfångsrik. Den är nästan uteslutande metrisk, till en mycket stor del skrifven på den s. k. çloka-metern. Denna utmärkes däraf, att hvarje vers (*çloka*) består af två halfverser, hvilka innehålla sexton stafvelser hvar och ha midt-cesur samt mycket fri meter, dock alltid slutande jambiskt. Huru stor del af ifrågavarande litteratur verkligen är författad under själfva den fornindiska perioden, är, af brist på historiska data, numera omöjligt att med visshet afgöra. Hvarje viktigare indiskt verk har undergått så många mer eller mindre genomgripande förändringar, innan det erhållit den form, hvari vi känna det, att vi ej ännu äro i stånd att särskilja de olika redaktionernas beståndsdelar. Man behandlar därför i ett sammanhang allt, som är skrifvet på klassisk sanskrit.

I den *episka poesien* framstå förnämligast två diktverk. Det större är *Mahābhārata* (dikten om den stora Bharatastriden) och till sin grundval också äldst. Denna utgöres af berättelsen om de strider, som utkämpades om tronföljden mellan de från konung Bharata härstammande Kuru- och Pandufamiljerna, i hvilka strider de ömsesidigt i det närmaste utödde hvarandra. Deras land låg i nordöstliga Indien, med hufvudstaden Hastināpura vid Ganges ej långt från nuv. Delhi. Men berättelserna härom upptaga ej mer än omkr. fjärdedelen af diktens öfver 100,000 dubbelverser (çloka), fördelade i 18 böcker eller i öfrigt litterära traktater, som ha ingenting med den episka händelsen att göra, såsom filosofiska spekulationer, genealogiska, historiska och legendariska afhandlingar, utredningar inom sedvanerättens område samt en mängd episoder af episkt innehåll, härörande från olika tider och författare. Som de mest bekanta förtjäna här att nämnas episoden om *Nala och Damayanti*, *Bhagavadgitā* (se d. o.), en högstämd filosofisk dikt, *Amṛtamanthana*, ambrosians kärnande af gudar och demoner, *Matsyopākhyāna*, den indiska traditionen om en världsöfversvämning, den underbart sköna berättelsen om *Sāvitri* m. fl. Som Mahabharatas författare angifver den indiska traditionen en mytisk vis, V y ā s a (eg. anordnare), hvilken äfven författandet eller redaktionen af Veda, Purana och andra dikter tillskrifves. Men utan allt tvifvel är Mahabharata i sin nuv. form ett verk af många århundraden. Det andra stora indiska eposet är *Rāmāyaṇa* (dikten om Ramas öden). Dess komposition är vida mer enhetlig än Mahabharatas, ty ehuru det otvifvelaktigt under tidernas lopp blifvit omarbetadt, är det dock i hufvudsak ett verk af en enda skald, V ā l m ī k i. Det innehåller i omkr. 24,000 dubbelverser (i 7 böcker) berättelsen om prins Ramas landsförvisning af hans fader Daçaratha, konung i Ayodhya (nuv. Oudh), *Rāma* beger sig med sin gemål, den sköna *Sītā*, undan till urskogarna i Deccan. Sita bortröfvas därifrån af konungen på Ceylon, hvilken tecknas med demonartad natur; men hon befrias åter af Rama genom ett krigståg, hvarvid han understödes af bundsförvanter, bland hvilka apornas konung framför alla är honom till hjälp. Slutligen återvänder Rama till sitt land och bestiger där tronen. Man har antagit, att Ramayana har en i viss mening allegorisk karaktär, så att däri framställes införandet af ariskt herravälde och arisk kultur i sydliga Indien. Andra episka diktverk, men tillhörande den klassiska konstpoesiens art äro *Raghuvaṁça*, som behandlar Raghus och hans sonson Ramas bedrifter, samt *Kumārasambhava*, som skildrar krigsguden Kartikeyas födelse, båda tillskrifna K ā l i d ā s a; vidare *Kiraṭārjuniya* af B h ā r a v i, hvars ämne är Arjunas kamp med guden Çiva om de gudomliga vapnen; *Çiçupālavadha* af M ā g h a om hjälten Çiçupalas död, *Bhaṭṭikāvya*, som rör sig inom Ramayanas sagokrets, men till sin egentliga mening är ett grammatiskt konststycke, som afser att gifva exempel på en stor mängd ovanliga ordformer, m. fl. *Nalodaya*, såsom hvars författare, säkerligen med orätt, Kalidasa anföres, behandlar Nalas historia, men är eg. ett versifikatoriskt konststycke, hvari författaren visar sin skicklighet att röra sig med de mest invecklade och tillkonstlade versmått. — *Purāṇa* (eg. "gammal berättelse") kallas en klass diktverk af pseudo-historisk och profetisk karaktär, innehållande

kosmogoni, mytologi, helgonlegender m. m., blandade med didaktiska och filosofiska exkurser. Deras antal är ganska stort, och till omfånget äro de vanligen ytterst vidlyftiga. Delvis datera sig alla från tiden efter bramanismens seger öfver buddismen i norra Indien; intet purana är i sin nuv. faktiska form äldre än 1,000 år, de flesta äro vida yngre. Deras historiska värde är visserligen obetydligt, men de innehålla otvifvelaktigt, åtminstone de äldre af dem, mycket gammalt stoff och gå till sin ursprungliga anläggning mycket långt tillbaka i tiden; deras utveckling är i flera hänseenden parallell med de stora eposens, men de äro apterade för särskilda sekter, och de spela därför en stör religiös roll. Flertalet tillhör Vishnu- och Çiva-sekterna.

Indernas *lyriska poesi* är hufvudsakligen kärleksdiktning. *Meghadûta* (”molnbudet”) af Kalidasa skildrar en yakshas (ett slags halfgud af lägre rang) längtansfulla sorg öfver skilsmässan från sin maka, till hvilken han ber ett regnmoln fara med hälsning och tröst. En glödande kärleksdikt är *Gîtagovinda* (sången om Govinda, d. v. s. Krishna) af Jayadeva; ämnet däri är guden Krishna och hans lif som herde bland herdinnorna. *Ritusaṁhâra* (”årstidernas ring”) tecknar i sex afdelningar på ett tämligen konstladt språk de sex årstidernas egendomligheter, deras behag och obehag.

Dramatisk poesi är i indiska litteraturen på ett utmärkt sätt representerad. Inderna äro ett bland de få folk, som utvecklat en självständig dramatik. De indiska dramerna kunna i allmänhet karakteriseras som melodramer. De ha alltid en lycklig upplösning. Man måste tillerkänna många af dem, oaktadt vissa svagheter, ett högt poetiskt värde. Tragedien har ingen plats i den indiska dramatiken. Det indiska namnet på drama, *nâṭaka* (af *naṭa*, skådespelare, eg. dansare), ger en antydan om dess uppkomstsätt. Efter en säkerligen ganska lång utvecklingstid, hvars alster dock äro för alltid förlorade, har det indiska dramat erhållit sin fasta form på en tid, då det klassiska sanskrit var de högre och bildade klassernas allmänna talspråk, medan de lägre och obildade talade olika prakritdialekter i olika delar af landet. Dessa språkförhållanden afspegla sig i dialogen. Bramaner, konungar och förnäma personer tala sanskrit, men tjänare och lägre folk samt alla kvinnor, äfven drottningarna, tala prakrit. Ju lägre en dramatisk personage står på den sociala skalan, dess mera fördärfvadt, d. v. s. förändradt i förhållande till sanskrit, är det tungomål, som författaren lägger i hans mun. Att märka är dock, att dramernas prakrit icke kan anses fullt noggrant återgifva verkligt lefvande folkdialekter. Det är åtminstone delvis bildadt efter sanskrit genom tillämpning af bestämda ljudlagar, som naturligtvis i hufvudsak grunda sig på en gång gällande språkförhållanden. Grundlaget är dock (en gång) talade dialekter, som kommit att användas för litterärt ändamål och utbildats till litterärt konstspråk (dock ej konstgjordt språk). Sannolikt är emellertid, att intet af de dramer, som vi ega i behåll, härstammar från den tid, då dessa gamla prakritdialekter voro lefvande folkmål; de flesta äro otvifvelaktigt betydligt yngre. Som den äldsta betraktar man *Mṛcchakaṭikâ* (”den lilla lervagnen”). Men främst i den indiska dramatiken stå utan gensägelse Kalidâsas verk. Han lefde sannolikt på 400-talet e. Kr. Som hans mästerverk räknas med skäl, både i Indien och Europa, *Çakuntalâ*, en pärla af den finaste och skäraste poesi. Äfven hans *Vikramorvaçi* (konung Vikrama och gudanymfen Urvaçi) och *Mâlavikâgnimitra* (prinsessan Malavika och konung Agnimitra) äro af högt värde. Andra dramer äro *Mâlatîmâdhara* (Malati och Madhava) af Bhavabhûti, *Ratnâvalî*, som tillskrifves konung Harsha i Kashmir, *Mudrârâkṣasa* (eg. ”sigillrings-Râkṣasa”, d. v. s. ”ministern Râkṣasas sigillring”, en titel bildad som ”ring-Çakuntalâ”), lustspelet *Dhûrtasamâgama* (”skälmarnas sammankomst”) m. fl. I *Prabodhacandrodaya* (eg. ”kunskapens månes uppgång”) har författaren, Kṛṣṇa-Miçra, gjort det vågade experimentet att låta ett filosofiskt system utveckla sig dramatiskt.

Djurfabeln och *sagan* odlades tidigt och med förkärlek af inderna. Redan i Mahabharata förekomma flera djurfabler episodiskt. Jämförande studier ha ådagalagt, att en stor del af de i Europa gängse sagorna leder sitt ursprung ytterst från Indien. Den mest bekanta fabelsamlingen är *Pañcatantra* (namnet betecknar, att den är delad i 5 böcker), hvilken genom persiska och arabiska öfv. blifvit spridd öfver hela Orienten och sedan till Europa. Yngre och delvis grundad på den förra är *Hitopadeça* (se d. o.; eg. nyttig undervisning). Bland sagosamlingar märkas *Vetâlapañcaviṁçatikâ* (vetâla'ens l. demonens 25 berättelser), *Çukasaptati* (papegojans 70 berättelser) o. a. Det är ett utmärkande drag hos de indiska sagosamlingarna, att de enskilda berättelserna äro infogade i en gemensam ram (såsom fallet är t. ex. i ”Tusen och en natt”). En fullständig sammanställning af det bästa och viktigaste på detta område gjordes af Somadeva från Kashmir på 1000-talet under titeln *Kathâsaritsâgara* (eg. berättelseströmmarnas haf). De flesta dylika samlingar äro skrifna på omväxlande vers och prosa. En vida konstmässigare prosastil finnes i det romanartade *Daçakumâracarita* (se d. o.) af Daṇḍin. Flera andra novellartade prosaberättelser finnas äfven.

Af den *vetenskapliga sanskritlitteraturen* äro de *juridiska*, *grammatiska* och *filosofiska* afdelningarna viktigast. Den berömdaste af *dharmaçâstra* (lagbok) är den s. k. *Manus lagbok* (se Manu), som sannolikt går tillbaka till tiden omkr. Kristi födelse. Ett annat mycket bekant och ansedt juridiskt arbete är *Yâjñavalkyas lagbok*. Flera andra rättsverk, *Viṣṇusmṛti* o. d., finnas. — Att det noggranna och flitiga studiet af de heliga texterna och sträfvandet att bevara dem oförändrade och oförfalskade tidigt, redan i den vediska perioden, föranledde fonetiska, grammatiska och lexikaliska studier, är ofvan framhållet. Utan tvifvel har äfven under den därpå följande tiden funnits i Indien en hel rad af språklärde, som fört den grammatiska kunskapen steg för steg framåt; men alla föregående arbeten ha gått förlorade, sedan de fördunklades af Pâṇinis namnkunniga grammatik. Denna är ett verk af beundransvärdt skarpsinne och fullständighet. Understödd af den klarhet i bildningssätt, som sanskritspråket eger, har Panini genomfört en rationell analys af formernas beståndsdelar (rötter och suffix af olika slag), hvilken ej blott lämnar de grekiska och latinska grammatikernas system långt bakom sig, utan t. o. m. stått öfver hufvud oöfverträffad ända till sista tiden. Intill 1880 var ej heller någon sanskritgrammatik

offentliggjord i Europa, som icke var väsentligen baserad på det paniniska systemet, ehuru visserligen redan då den europeiska språkforskningen, genom jämförelse af alla den indoeuropeiska stammens språk, lyckats vinna högre och riktigare synpunkter än för Panini var möjligt. I afseende på fullständighet torde Paninis grammatik ännu icke vara öfverträffad af något dylikt verk öfver ett annat språk. Och dock skulle hela dess text icke upptaga mera än ungefär 14 sidor af Nordisk familjebok. Att han oaktadt sanskritspråkets ojämförliga formrikedom kunnat uppnå ett sådant resultat har varit möjligt endast därigenom, att han gjort kortheten, på bekostnad af öfversiktligheten, till sitt hufvudsyfte vid formulerandet och anordnandet af sina regler (*sūtra*). Dessa äro till antalet nära 4,000, delade i 8 böcker, och skilja sig till sin form väsentligen från de i våra grammatikor brukliga, i det att de ha karaktären af algebraiska formler, i hvilka en enskild bokstaf, på grund af ett konventionellt beteckningssätt, ofta har valören af en hel språklig regel. Till Panini äro flera kommentarer skrifna; den förnämsta är *Mahābhāṣya* (”den stora kommentaren”) af Patañjali. Grammatikor af yngre datum äro Dīkṣita Bhaṭṭas *Siddhāntakāumudī* och, i kortare bearbetning, *Laghukāumudī* samt *Mugdhabodha* af Vopadeva (i 2:a hälften af 13:e årh.). De äldsta lexikaliska arbetena äro de s. k. *Nighaṇṭu*, som hufvudsakligen innehålla förteckningar öfver vediska synonymer och sällsyntare ord, samt Yāskas kommentar därtill, det s. k. *Nirukta* (se ofvan). Af fullständigare ordböcker äro mest berömda Amarasiṁhas *Amarakoça* (se d. o.) samt Hemacandras (se denne) lexikon (sannolikt i 12:e årh. e. Kr.). Af indiska vedakommentarer är Sāyaṇas (i 14:e årh. e. Kr.) utförliga kommentar öfver Rigveda mest bekant. Äfven till de öfriga veda finnas kommentarer, som äro skrifna af eller åtminstone tillskrifna samma författare. — Filosofiska spekulationer visa sig i sin början redan i åtskilliga hymner af Rigveda; alltmera utbildade framträda de i brahmana och aranyaka samt framförallt i upanishad. På upanishad grundar sig det företrädesvis som ortodoxt gällande system (*darçana*, eg. ”seende, åskådningssätt, lära”), som benämnes *Vedānta* (”Vedas slut”). Emellertid räknas ytterligare fem system som ortodoxa. Dessa äro: *Sānkhya* (som är märkligt också därför, att det bildat den teoretiska utgångspunkten för buddismen i 6:e årh. f. Kr.), *Yoga* (hvilket äfven framställes i det ofvan nämnda Bhagavadgita), *Mimānsa*, *Nyāya*, som hufvudsakligen utbildat logiken, och *Vāiçeṣika*. Alla eftersträfva de, fastän på olika vägar, ett och samma mål, nämligen själens befrielse från tvånget att efter döden fortsätta sin tillvaro i en annan kropp (själavandringen) och eventuellt dess förening med all-själen. — Det är egendomligt, att inderna helt och hållet saknat sinne och intresse för *historia*. Inga historiska arbeten äro att uppvisa från den äldre tiden, och ej heller synas sådana ha existerat. Endast den buddistiska litteraturen gör undantag härifrån (se nedan). För öfrigt är det blott genom grekiska författare, som man lyckats erhålla några få säkra data för århundradena närmast f. Kr. Alla andra tidsbestämningar rörande äldre tider äro mer eller mindre sannolika gissningar, som grunda sig dels på skrifternas inre vittnesbörd, dels på religiösa legender o. d. Från 3:e årh. flyta källorna ymnigare. Framför allt ha vi en mängd inskrifter och mynt, som tillåta ofta mycket noggranna tidsbestämningar. Icke dess mindre är den indiska kronologien i många fall rätt svävande. Särskildt är det svårt att datera författare och verk, som icke ega något kronologiskt stöd i någon epigrafisk urkund. Hvad som åstadkommer den största osäkerheten är svårigheten att fixera vissa af de förnämsta tidräkningserorna. Först med muhammedanernas eröfring uppblomstrade uti Indien en verklig historieskrifning, på persiska (från slutet af 10:e årh. e. Kr.). En historia öfver riket Kashmir på sanskritvers, *Rājataraṅgiṇī* af Kalhaṇa, är författad omkr. 1150. — I *astronomi*, *matematik* och *medicin* ha inderna däremot inlagt själfständiga förtjänster. Astronomi var tidigt en af vedas hjälpvetenskaper. Under inflytande af grekerna gjorde de bramanske astronomerna sedermera högst betydliga och själfständiga framsteg, så att de i sin tur blefvo arabernas läromästare. Äfven i den matematiska vetenskapen ha araberna gått i indernas skola. Det är från de senare, som våra siffror och vårt decimalsystem härstamma. I medicinen hade inderna redan århundraden före vår tidräkning förvärfvat sig ansenliga insikter. Äfven i denna vetenskap synas de ha varit fullt själfständiga. Araberna, som varit Europas lärare däri, ha lånat mycket från inderna. — Den indiska *musikkonsten* har utöfvat ett vidsträckt inflytande, ty man anser, att vår musikaliska skala och notbeteckning, hvilken infördes i början af 11:e årh. från araberna, kommit till dessa öfver Persien från inderna.

Sanskritspråket är till sina former vida ålderdomligare än något af de andra indoeuropeiska språken. Ehuru det är till fullo bevisadt, att sanskrit icke får betraktas som dessas stammoder, utan är att anse som deras äldsta syster, kan det likväl genom sin jämförelsevis så mycket högre ålder i många fall supplera det gemensamma grundspråkets plats, och i ännu långt flera lämna de tydligaste och värderikaste fingervisningar till de försvunna gemensamma indoeuropeiska grundformernas rekonstruktion. Sanskrit har 13 vokaler, nämligen kort och långt *a*, *i*, *u*; kort och lång *r*-vokal (uttalad *ri* och här omskrifven *r̥*); kort *l*-vokal; långt *e* och *o* (sammandragna af *ai* och *au*) samt *āi* och *āu*; 33 konsonanter, af hvilka 20 explosivor, näml. 4 gutturaler: *k* och dess aspirata *kh*, *g* och dess aspirata *gh*; 4 palataler: *c* (uttaladt såsom *tsch*, eng. *ch*) och *ch*, *j* (uttaladt såsom *dsch*, eng. *j*) och *jh*; 4 lingvaler: *ṭ* (uttaladt såsom *rt* vanligen i sv. *bort*) och *ṭh*, *ḍ* (uttaladt som *rd* vanligen i sv. *bord*) och *ḍh*; 4 dentaler: *t*, *th*, *d*, *dh*; samt 4 labialer: *p*, *ph*, *b*, *bh*; vidare 5 nasaler, en till hvardera af de fem explosivklasserna, *ṅ*, *ñ*, *ṇ*, *n*, *m*; 4 s. k. halfvokaler: *y* (uttaladt som sv. *j*, eng. *y*), *r*, *l*, *v*; 3 hvässljud, nämligen palatalt *ç* (uttaladt ungefär som sv. *tj* utan hörbart *t*), lingvalt *ṣ* (uttaladt såsom *sch*, eng. *sh* och här omskrifvet *ṣ*) och dentalt *s*, samt slutligen *h*. Dessutom i veda lingvalt *l*, inträdande i st. f. äldre lingvalt *ḍ* mellan två vokaler. Härtill komma den s. k. *visarga*, ett *h*-artadt ljud transskriberadt *ḥ*, som stundom substitueras i slutet af ord för *s* och *r*, samt den s. k. *anusvāra*, ett nasalljud, som inträder i st. f. *n* och *m* framför vissa konsonanter och synes ha växlat till sin art (man uttalar det vanligen lika-

som franskt näsljud; det betecknas här med *ṁ* eller *ṅ*). Det klassiska sanskrits välljudslagar, d. v. s. de ljudlagar, som gälla vid föreningen af stam och suffix (s. k. inre *sandhi*) samt mellan de särskilda orden i en sats (s. k. yttre *sandhi*), äro utbildade till en utomordentlig och t. o. m. onaturlig finhet. Hiatus tillåtes där nästan icke alls. I veda åter är hiatus mycket vanlig, såsom metern ådagalägger. Den sanskritska deklinationen eger tre numeri: singularis, dualis och pluralis; åtta kasus, nämligen, utom de i latinska grammatiken vanligen angifna, äfven instrumentalis och lokativ. De äro dock icke alltid åtskilda i formen. I dualis sammanfalla alltid nominativ, ackusativ och vokativ, genitiv och lokativ samt instrumentalis, dativ och ablativ. I plur. öfverensstämma alltid nominativ och vokativ, dativ och ablativ. Sanskrit har en mängd olika vokaliska och konsonantiska nominalstammar med delvis olika kasusändelser: i fleras böjning råder i det äldre (vediska och bramanska) språket den indoeuropeiska fria (flyttbara) accenten. Pronomina ha samma numeri och kasus som nomina, men deras böjning afviker i många punkter från dessas. Olikheten mellan det vediska och det klassiska sanskrit i deklinationen är icke betydlig och består hufvudsakligen däri, att det förra eger åtskilliga böjningsformer, som det senare saknar. Konjugationssystemet visar i sanskrit en ytterst rik och ålderdomlig prägel. Endast de forniranska språken och grekiskan kunna i någon mån därmed jämföras. Verbet har två genera: aktivum och medium; åtta tempora, näml. presens, imperfektum, perfektum och (i veda) pluskvamperfektum, aoristus (med många olika bildningssätt), futurum med konditionalis samt futurum periphrasticum (som ännu icke finnes i veda); fyra modi, näml., utom indikativ, konjunktiv, optativ och imperativ, hvartill kommer den med augmenttempora på augmentet när identiska s. k. injunktiven med imperativisk betydelse. I afseende på tempus- och modusbildningen är skillnaden mellan veda och det klassiska sanskrit mycket betydlig. Den rika mångfalden af finita tempusformer i det förra uttränges i det senare alltmer af en enformig participialkonstruktion. Vidare är i det yngre sanskrit konjunktiven så godt som försvunnen, och optativen bildas blott till presens. En optativus aoristi förekommer visserligen, men med afvikande bildning och betydelse. Vedaspråket däremot eger i lefvande bruk konjunktiv och optativ till såväl presens som perfektum och aoristus. Men i afseende på de olika tempus- och modusformernas betydelse och syntaktiska bruk har sanskrit alls icke utvecklat den logiska bestämdhet och fina nyansering, som utgör en af det grekiska språkets förnämsta förtjänster. I presenssystemet, som omfattar presens med dess modi och participier samt imperativ och imperfektum, har sanskrit ännu väl bevarat en mängd olika stambildningar, hvilka till större delen i de flesta andra indoeuropeiska språk kvarlefva endast i mer eller mindre otydliga fragment. Dock böjes äfven i sanskrit flertalet verb efter den s. k. *a*-konjugationen. Äfven verbet har singularis, dualis och pluralis i sin böjning och tre personer i hvar numerus. Den ursprungliga, fria accenten är i konjugationen ännu bättre bibehållen än i deklinationen. Vedaspråket eger äfven i verbaländelserna många drag, som ej återfinnas i det yngre sanskrit. Participier i aktivum och medium har sanskrit till presens, futurum och perfektum samt i veda också till de särskilda aoristerna. I passivum finnas participium perf., med två olika ändelser, samt participium presens; för öfrigt begagnas mediala participier. Det klassiska språket har tre gerundiver samt tre gerundier, veda ännu flera bildningar med sådan betydelse. Infinitiv bildas i det förra med endast en ändelse, men i det senare omväxlande medelst en hel mängd olika suffix. Afledda konjugationer äro passivum (dock blott i presenssystemet; f. ö. användes medium), intensivum, desiderativum, kausativum och denominativum. Ordbildningen är i sanskrit synnerligt klar och genomskinlig, emedan suffixen i allmänhet äro lätt skiljbara från stammen. Förmågan att bilda sammansatta nomina är i sanskrit mycket stor. I vedalitteraturen och ännu i de stora episka dikterna begagnar språket denna förmåga med varsamhet; men i det yngre sanskrit, i synnerhet i lyrisk och dramatisk vers samt i de senare episka konstdikterna, finner man ofta invecklade sammansättningar af onaturlig längd, som göra stilen tung och osmaklig. I vedatexterna är alla ordens accentuation noggrant betecknad; i den klassiska litteraturen angifvas däremot inga accenter. Den största skillnaden mellan vedaspråket och det klassiska sanskrit, utom verbets stora formrikedom i det förra, är lexikalisk. Veda innehåller en mycket betydlig mängd rötter och ord, hvilka icke alls eller också med annan betydelse eller i en yngre form återfinnas i det senare sanskrit. Häraf kommer den största svårigheten vid vedatolkningen.

II. Medelindiska perioden. Under det att det klassiska sanskrit af grammatikerna ordnades och fastställdes i en bestämd form, i hvilken det sedermera under alla följande tider fortlefvat som lärdomens och litteraturens hufvudspråk, liksom latinet under medeltiden i Europa, utvecklade sig vid sidan däraf det lefvande folkspråket naturenligt och fritt. Redan långt före den forndindiska periodens slut hade folkdialekter uppstått, betydligt skilda från sanskrit. Det berättas uttryckligen, att Buddha, hvilken sannolikt lefde under 6:e årh. f. Kr. samt med sin lära och predikan vände sig till alla klasser utan åtskillnad, nyttjade folkets språk, icke sanskrit. Men då inga minnesmärken finnas i behåll af folkspråket från denna tid, utan först från 3:e årh. f. Kr., samt dessutom Paninis grammatik betecknar ett bestämdt afslutningsstadium af sanskrits utveckling, räknar man den medelindiska språkperiodens början omkr. år 300 f. Kr. Att noggrant bestämma dess slut är af många skäl icke möjligt. Till åtskilliga århundraden e. Kr. torde man kunna sätta det. Med ett gemensamt namn kallas hela den medelindiska periodens språk *prakrit* (*prākṛta*). Ordet betyder urspr. naturlig, vanlig, och det betecknar språket som det vanliga folkspråket i motsats till det klassiska sanskrit. Under den långa medelindiska perioden visar naturligtvis språket betydligt olika utvecklingsstadier. De äldsta och ålderdomligaste profven däraf ha vi i den berömde konung *Açokas inskrifter*. Açokas regering dateras till 259—222 f. Kr. Han lät på flera ställen i sitt rike inhugga i klippan en ganska omfångsrik ediktsamling, främst de 14 edikten i flera versioner, nämli

i trakten af Peshawar i nordvästra Indien, en vid Girnar i Gujarat och två i Orissa. Hvar och en af dessa versioner är affattad i en olika dialekt, och man har all grund att antaga, att detta är den dialekt, som på Açokas tid i nämnda trakter talades af folket. Med språket i Dhauli- och Jaugadainska versionerna i Orissa öfverensstämma väsentligen en redaktion af edikten vid Khalsi vid öfre Jumna och åtskilliga andra inskrifter från samma tid, speciellt de s. k. pelarinskrifterna från Delhi, Allahabad o. s. v., hvarför man antager, att det representerar Açokas officiella språk, den dåv. dialekten (*māgadhī*) i Magadha (omkring mellersta Ganges). — Närmast i ålderdomlighet står *pāli*, de ceylonske buddisternas heliga kyrkospråk, sådant det förefinnes i den redaktion af buddismens kanoniska skrifter, som omkr. midten af 3:e årh. f. Kr. öfverfördes till Ceylon af Açokas son Mahendra och som därifrån öfverflyttats till Burma och Siam. Den sydbuddistiska kanon kallas *Tipiṭaka* (eg. "de tre korgarna") och består af tre delar: 1) *Vinayapiṭaka*, etik, 2) *Suttapiṭaka*, den icke systematiserade delen, innehållande framställning af läran i predikningar, berättelser o. s. v., bl. a. de s. k. *Jātaka*, berättelser om Buddhas föregående existenser, vidare samlingar af yttranden och lärosatser (*sutta*, sanskrit, *sūtra*) af Buddha jämte legender, *Dhammapada*, en versifierad lärodikt m. m., samt 3) *Abhidhamma*, den filosofiska och spekulativa delen. Till Tipitaka höra mycket omfångsrika kommentarer. Af den öfriga litteraturen må nämnas *Rasavāhinī*, en legendsamling, *Mahāvaṁsa*, en ceylonsk historia, *Dīpavaṁsa*, också ett historiskt verk, samt *Dāthādhātuvaṁsa*, "den heliga tandens historia". Af inhemska grammatikor öfver palispråket märkas Kaccāyanas och Bālāvatāras, af lexika Moggalānas *Abhidānappadīpikā*. Pali nyttjas ännu i våra dagar som ett lärdt litteraturspråk, i synnerhet i religiösa arbeten. Ordet "pāli" betyder eg. "rad", "ordning", sedan regel, text, och slutligen speciellt den heliga textens språk i motsats till de ursprungligen på fornsinghalesiska författade kommentarerna. Det benämnes äfven stundom *tanti*, hvilket ord har samma betydelse som pali. De ceylonske buddisterna själfva anse nämligen, att pali är magadhadialekt. Men att så icke är förhållandet, synes framgå af en jämförelse mellan detsamma och språket i den ofvan nämnda Dhauliinskriften. Pali står i de flesta punkter närmast Girnarinskriftens språk och synes kunna karakteriseras som en västlig mellandialekt mellan de båda nämnda klippinskrifternas. Det är afgjordt icke en dotter af det klassiska sanskrit, utan har naturligt utvecklat sig ur en äldre, med vedaspråket samordnad folkdialekt samt har bevarat åtskilliga ord och former, hvilka äro ålderdomligare än det klassiska sanskrit, ja till och med än själfva vedaspråket. — De nordlige buddisternas, i Nepal, heliga skrifter, såsom *Lalitavistara*, visa i de metriska delarna, de s. k. *Gāthās* (eg. "sånger"), ett egendomligt språk. Lalitavistaras prosaiska delar äro författade på ren sanskrit; de inströdda poetiska styckena åter förete, i sin nuv. gestalt, en egen blandning af sanskritformer och yngre dialektformer, som utge sig för att vara sanskrit. Förhållandet är, att grundvalen, särskildt för verserna, varit affattad på någon prakritdialekt. De i sanskrit mindre kunnige öfverflyttarna, resp. författarna, ha, så godt sig göra lått, sökt skrifva sanskrit. Försöket kunde utfalla olika; särskildt visade det sig svårt att öfverflytta de formellt mera fasta verserna, som kommo att behålla mycket af sina prakritformer och därför förete en brokig blandning af sanskrit och prakrit. I tidigare nordbuddistiska skrifter som *Mahāvastu* är äfven prosan på denna blandade språkform, i det senare *Lalitavistara* är prosan på ren sanskrit. Gatha's språk benämnes *gāthā-dialekten*. — *Jāina-dialekten* kallas språket i den s. k. Jaina-sektens heliga skrifter, de 45 *āgamās*. Det är i själfva verket en gammal Magadha-dialekt, s. k. *ārdhamāgadhī*, och nära besläktadt med den ofvan nämnda Dhauli-inskriftens språk, fastän agamas' nuv. redaktion icke är äldre än 6:e årh. e. Kr. Jaina-sekten har förut ansetts vara en utgrening af buddismen, men denna åsikt har nu befunnits vara oriktig. Dess uppkomst är samtidig med buddismens, om ej t. o. m. äldre. — Med *prakrit* i egentlig eller inskränkt mening förstår man de prakritdialekter, som begagnas i de indiska dramerna. De förnämsta äro *māhārāṣṭrī*, *çāurasenī*, *māgadhī* och *pāiçāci*. Af dessa fyra äro de allmännaste den första (i verserna) och den andra (i den prosaiska dialogen). De öfriga träffas mera sällan. I Çakuntala förekomma blott de två första, utom i sjätte akten, där en fiskare talar magadhi. I Mricchakatika finner man en ovanlig omväxling af olika prakritdialekter. Förhållandet mellan de fyra nyss nämnda dialekterna är enligt nyaste forskningar följande: maharashṭri och çauraseni representera ursprungliga landsdialekter, den senare från trakten af Mathurā, den förra från nuv. maratternas land. Emellertid stå de hvarandra rätt nära; çauraseni dock med ålderdomligare ljudprägel. Mera afvikande är magadhi. Dessa tre kunna betraktas som det egentliga litterära prakrit eller högprakrit. Att deras karaktär är delvis artificiell, är ofvan visadt. Särskildt gäller detta om maharashṭri. I motsats till högprakrit står paiçaci som låg- eller vulgärprakrit. Detta var nog också en ursprunglig lokaldialekt, som liksom de öfriga fick traditionell karaktär som vulgärt språk (det sades vara demonernas eller piçaca'ernas språk). Ännu lägre på konstskalan stå *apabhraṁça*-prakrit. En inhemsk grammatik är Vararuçis *Prākṛita-prakāça*. Den allmänna karaktären af den medelindiska periodens språk, jämfördt med sanskrit, är en större vekhet i ljudsystemet och en betydlig minskning i deklinationens och konjugationens formrikedom. Sanskritska diftonger sammandragas (*āi* till *e*, *āu* till *o*); långa vokaler förkortas framför dubbelkonsonant; *ṛ*-vokalen saknas, i det den har öfvergått till andra ljud. Det palatala hvässljudet *ç* och det lingvala *ṣ* ha sammanfallit med det dentala *s*. Konsonantgrupper assimileras, t. ex. *ky*, *rk* m. fl. till *kk*; *rs*, *sy*, *çr*, *çy* m. fl. till *ss* o. s. v. I yngre prakrit bortfaller enkel konsonant mellan vokaler inuti ord (i synnerhet i maharashṭri). Annars öfvergår i allmänhet tenuis till media, nämligen *t*, *p* till *d*, *b* o. s. v. I paiçaci är den motsatta förändringen, nämligen af media till tenuis, regel. Lingvalt *ḍ* blir i prakrit ofta lingvalt *ḷ* liksom i veda. Blott *n*, *m*, *l*, *h*, *s* kvarstå alltid oförändrade. Genom konsonantutfall komma naturligtvis ofta vokaler att sammanstöta; men det yngre prakrit medgifver hiatus i hög grad. Icke heller för pali är hiatus främmande, liksom icke heller för veda.

Tryckt den 9/11 09 12 b. 18

Intet ord slutar på annat än vokal eller nasalvokal. I yngre prakrit börjar intet ord med mera än en konsonant. Af de forna konsonantiska deklinationerna kvarstå redan i pali endast spillror; i yngre prakrit sluta alla nominalstammar på vokal. Dualis är förlorad hos både nomina och pronomina. Dativ, hvaraf i det äldre prakrit ännu finnas rester kvar, är i det yngre borta och ersättes af genitiv. De olika sanskritska konjugationerna ha, med undantag af fragment, som i yngre prakrit blifva allt sällsyntare, öfvergått till *a*-konjugationen. Medium är redan i pali på väg att utträngas af aktivum. Dualis saknas. Det yngre språkets konjugation har endast presens indikativ och imperativ samt futurum i behåll. Preteritum uttryckes genom passiv participialkonstruktion, hvarvid objektet står i nominativus och det logiska subjektet som agent i instrumentalis (jfr ofvan sanskrit). Af afledda konjugationsformer återstå passivum, causativum och denominativum; de öfriga i sanskrit brukliga äro förlorade, utom fragment i äldre prakrit. I allmänhet kan man säga, att prakritdialekterna i många afseenden förhålla sig till sanskrit liksom de romanska språken till latinet.

III. Nyindiska perioden. Med alla dessa förändringar i ljud och former samt åtskilliga nybildningar ega dock den medelindiska periodens språk i det väsentliga ett formsystem af samma art som sanskrit. De skilja sig därigenom från den följande, den nyindiska, språkperiodens dialekter, hvilka såväl genom ett vida längre gånget fonetiskt förfall som genom massor af genomgripande nybildningar både i formlära och syntax ha erhållit en mot fornspråket mycket mer afvikande prägel. — De nyindiska, nu lefvande dialekterna skulle räknas i hundratal, i fall man skulle särskilja så små nyanser som de, hvilka t. ex. i svenskan bestämmas som skilda landsmål. De stora hufvudspråken, hvilka alla ha en mängd underdialekter, ordna sig, enligt nyaste forskningar, efter sin inre frändskap på följande sätt I. a) *Panjābī*, som talas af sikherna och andra i Punjab, vid öfre Indus och dess bifloder; öfver 17 mill. b) *Sindhī*, vid nedre Indus i Sindh; öfver 3 mill., c) *Gujarāṭī*, på halföarna Gujarat och Cutch; nära 10 mill. d) *Väst-hindī* inom ett mycket stort område vid öfre Ganges och Jumna, från 72° till 80° ö. lgd och från 31° till 23° n. br.; omkr. 40 mill. II. a) *Öst-hindī*, ö. därom, inom ett stort område vid mellersta Ganges och dess bifloder, till 87° ö. lgd; omkr. 20 mill. b) *Bengālī*, i Bengalen, kring nedre Ganges och Brahmaputra; omkr. 45 mill. c) *Oriyā* l. *uriyā*, i Orissa, s. v. därom; omkr. 9,7 mill. III. *Marāṭhī*, s. om Väst-hindi och s. v. om Öst-hindi på ett stort område, som sträcker sig till 80° ö. lgd och, söderut afsmalnande, till 15° n. br.; öfver 18 mill. IV. Smärre nordliga dialekter på Himalayas sluttningar: *nepāli*, *kumaoni* och *garhwali*. Slutligen *kaçmīri*, i Kashmir (*paštō* omkr. Peshawar är en iransk dialekt). Flera af dessa nyindiska språk ega en ansenlig litteratur, framför alla *hindī* (se d. o.), hvars språkliga minnesmärken gå tillbaka ända till 12:e årh. e. Kr. En hindidialekt med mycket stark uppblandning af arabiska och persiska ord kallas *hindustānī* l. *urdū* och är ett slags lingua franca för alla klasser och i alla delar af Indien (se de särskilda artiklarna om dessa dialekter). — Den ojämförligt större delen af de icke-ariska invånarna uti Indien tillhör den dravidiska folkstammen i Deccan och talar olika dialekter af det *dravidiska* språket (se Dravida). Några små stammar i nordligaste Indien på Himalaya äro af *tibetoburmanskt* ursprung. Andra, spridda här och där på Deccans norra gränser och längre söderut, äro rester af den tredje icke-ariska folkstammen uti Indien, den s. k. *kolariska*. Den förnämsta är *santalerna*, vid sydvästra gränsen af Bengalen. — Den *muhammedanska* befolkningen i Indien eger en litteratur på arabiska och persiska, och de bildade studera ännu flitigt dessa språk, men deras vanliga talspråk är nu hindustani.

När och huru skrifkonsten uppfunnits eller införts i Indien, är visserligen icke fullt afgjordt. Under vedatiden var den okänd. Men att den var använd flera hundra år f. Kr. — sannolikt redan omkr. 1000 — kan anses som säkert. Troligen begagnades den i början för det praktiska lifvets behof och först sedermera inom den egentliga litteraturen, hvilken länge, i synnerhet den heliga, fortplantades blott genom muntlig tradition. De äldsta kända skrifttecken för indiskt språk datera sig från midten af 3:e årh. f. Kr. och äro de, som förekomma i Açokas klippinskrifter. I dessa användas två olika alfabet. Det ena är af tydligen semitiskt ursprung, och texten skrifves därmed från höger till vänster. Det kallas *kharoṣṭhī*, användes i nordvästra Indien och Turkestan i århundradena närmast f. och e. Kr. samt är af tydligt nordsemitiskt (arameiskt) ursprung. Det andra, hvars inskrifter (vid Girnar o. a.) äro att läsa från vänster till höger, härstammar också, enligt särskildt Bühlers undersökningar (''On the origin of the Indian Brāhma alphabet'', 1898) från ett nordsemitiskt alfabet, närmast motsvarande det omkr. 1000 f. Kr. i Fenicien och Palestina brukliga alfabet, som är bekant från den i Jerusalem funna s. k. Meša-stenen. Det är detta senare, hvilket är stammodern till alla de indiska alfabeten. Ett af dessa kallas *devanāgari* (eg. gudomlig eller bramansk stadsskrift). Uteslutande detta alfabet för indiskt språk begagnas i Europa. Men dessutom har ur samma källa utvecklats en hel mängd, delvis ganska betydligt afvikande, alfabet såväl för äldre och yngre indiska dialekter som för de dravidiska språken. Devanagari är en modifierad konsonantskrift: hvarje konsonanttecken (enkelt eller sammansatt) är att uttala med följande kort *a*-vokal, såvida det icke med särskilda tecken är angifvet, antingen att en annan vokal än kort *a* skall uttalas efter konsonanten, eller att denna icke efterföljes af någon vokal. Från Açokas tid till våra dagar har man en tämligen oafbruten rad af inskrifter på klippor, pelare, kopparplåtar och mynt. Q. Curtius omtalar, att inderna på Alexanders tid (326 f. Kr.) skrefvo på palmblad. De göra så ännu i dag. Uti Indiens klimat kunna manuskript af sådant material ej länge bibehålla sig. De allra flesta äro därför unga afskrifter, många från senare tider på papper. Ett indiskt manuskript af 400 års ålder är redan ovanligt gammalt; mycket få öfverstiga 500 år, och endast två af de tidigare kända härstamma från år 1132 och 1008 e. Kr. Det sista är kommet från det kyliga och torra höglandet Nepal. Däremot har man under det senaste årtiondet i Öst-Turkestans i ökensand begrafna ruiner funnit manuskript (på såväl kharoṣṭhi som brāhmī), hvilka gå tillbaka till århundradena omkring och närmast e. Kr. födelse

intill omkr. 800: ett palmbladsmanuskript innehållande dhammapada på en prakritdialekt, de s. k. Bower- och Weber-manuskripten m. fl. — De första notiserna om Indiens gamla språk och litteratur kommo till Europa genom katolska missionärer. Men en verklig kännedom därom erhöll man först genom engelsmännen, i slutet af 1700-talet. Som banbrytande förtjäna att nämnas bl. a. Charles Wilkins, sir William Jones (stiftaren af The asiatic society i Calcutta 1784), H. Th. Colebrooke och Carey. Sedermera har engelsmännens vetenskapliga intresse för Indien undanträngts af det politiska och merkantila. Som framstående engelska forskare i vår tid äro dock att framhålla H. H. Wilson (f. 1786, d. 1860), John Muir (f. 1810, d. 1882), J. Ballantyne (f. 1813, d. 1864), Rhys Davids, Monier-Williams, A. A. Macdonell o. a. Men sedan förra delen af 1800-talet ha likväl tyskarna ojäfaktigt tagit ledningen i ifrågavarande studium, och det är sådana män som Fr. Bopp, A. W. v. Schlegel, Kr. Lassen (född norrman), T. Benfey, A. F. Weber, R. Roth, O. von Böhtlingk, M. Müller, Th. Aufrecht, G. Bühler, E. Windisch, R. Pischel, H. Oldenberg, H. Jacobi, A. Hillebrandt, R. Garbe, M. Winternitz, L. v. Schröder, G. Leumann o. a., som vi förnämligast ha att tacka för de ofantliga framsteg, som vår kunskap om Indiens språk, litteratur, forna samhällslif m. m. under de sista 80 —100 åren gjort. Flera fransmän sakna dock ingalunda förtjänster i samma afseende, såsom Chézy, Loiseleur, Burnouf, Garcin de Tassy, Bergaigne, Senart, Lévi o. a. Bland amerikaner må framhållas W. D. Whitney, Ch. R. Lanman, M. Bloomfield och E. W. Hopkins.

Litteraturförteckning. Alla i det föregående omnämnda verk samt många andra, hvilka där förbigåtts, finnas i tryck utgifna. Här anföres endast ett urval af de viktigaste upplagorna och öfversättningarna, i synnerhet de svenska. *Rgveda* är utgifven af M. Müller (med Sayanas vidlyftiga kommentar, London 1849—75, 2:a uppl. 1890—92), af Th. Aufrecht (2:a uppl. 1877, öfv. till tyskan af Grassmann, 1876—77), A. Ludwig (1876—88, öfv. och kommentar m. m. i 6 bd.) och på svenska i urval af K. F. Johansson i "Främmande religionsurkunder" II (1908). Fullständig ordbok öfver Rigveda utgafs af Grassmann 1873—75. *Sâmaveda* utg. af Benfey med tysk öfv. och glossar (1848), med Sayanas kommentar af Satyavrata Sâmâçramin (Calcutta 1871 ff.). Den *hvita Yajurveda, Vâjasaneyi-saṁhitâ*, utg. af Weber (Berlin 1849—52) och den *svarta Yajurveda, Taittiriya-saṁhitâ*, utg. af densamme (1871—72). *Maitrâyaṇi-saṁhitâ* utg. af L. v. Schröder (1881—86) o. s. v. *Atharvaveda* utg. af Roth och D. Whitney (Berlin 1855); totalöfv. af Whitney (utg. af Lanman 1907), i stort urval af Bloomfield i "Sacred books of the East" (bd 42). *Çatapatha Brahmaṇa* utg. af Weber (1849—55), öfv. af Eggeling i "Sacred books of the East" (bd 12, 26, 41, 43, 44, 1882—1900). *Mahâbhârata* är utg. i Indien, i flera recensioner och upplagor, hittills mest kända de s. k. Bombay- och Calcuttaupplagorna, öfv. till franska af H. Fauche (1830—40 i 10 bd), till engelska af P. Ch. Roy (1886—96) o. a. *Nala* utg. med latinsk öfv. af Bopp (3:e uppl. 1868), öfv. till svenska af H. Kellgren (Helsingfors 1851) och af Hj. Edgren (1880). *Sâvitrî* öfv. till svenska af C. F. Bergstedt (1844). *Bhagavadgîtâ* utg. med latinsk öfv. af v. Schlegel (och Lassen, 1846), öfv. bl. a. till tyska af R. Garbe (1905), till svenska af K. F. Johansson i "Främmande religionsurkunder" II (1907). *Râmâyaṇa* utg. af G. Gorresio (Paris 1843—58); af densamme öfv. till italienska, därifrån till franska af H. Fauche och till engelska af Griffith (Benares 1870—74). C. F. Bergstedts "Metriska öfversättningar från sanskrit" (1845) innehålla stycken ur Mahabharata, Ramayana, Manu m. m. — A. F. v. Schack: "Stimmen vom Ganges. Eine sammlung indischer sagen" (2:a uppl. 1875). *Meghadûta* utg. af Gildemeister (Bonn 1841), af Stenzler (1874), öfv. till svenska af Z. Collin (Hälsingborg 1866), af Edgren (1875). *Gîtagovinda* utg. med latinsk öfv. af Lassen (Bonn 1836), öfv. till tyskan af Fr. Rückert (1837). *Çakuntalâ* utg. med tysk öfv. af von Böhtlingk (1842), öfv. till svenska af bl. a. Edgren (1875), till danska af M. J. Hammerich (1845; 4:e uppl. 1881). De viktigaste nyare upplagorna äro (bengalirecensionen) af Pischel (1877—86), öfv. af Fritze (1877), (devanagarirecensionen) af Cappeller (1909). *Vikramorvaçî* öfv. till svenska af Bergstedt (1846) och H. Andersson (1906). *Mâlavikâgnimitra* utg. af Tullberg (Bonn 1840), af Bollensen (Leipzig 1879), öfv. till svenskan af Edgren (1877). *Mṛcchakaṭikâ* utg. af Stenzler (Bonn 1846), öfv. till tyska af Böhtlingk (Petersburg 1877), till svenska af H. Andersson (1899). *Ratnâvalî* utg. af Cappeller i Böhtlingks Chrestomathie 2:a och 3:e uppl. (1909), öfv. till tyska af Fritze (1878), till svenska af H. Andersson (1892). Jfr för öfrigt Wilson: "Select specimens of the theatre of the Hindus" (3:e uppl. 1871), S. Lévi, "Le théâtre indien" (1891). *Pañcatantra* utg. af Bühler-Kielhorn (Bombay 1885—86), J. Hertel (i "Harvard sanskrit series" (1908), öfv. till tyska af Benfey (1859), Fritze (1884), R. Schmidt (1901). *Hitopadeça* utg. af v. Schlegel och Lassen (1829), Peterson (i "Bombay sanskrit series" 1887), öfv. till tyskan af M. Müller (1844), Schönberg (1884), Fritze (1888). *Çukasaptati* utg. af R. Schmidt (1893), öfv. af densamme (1894). *Kathâsaritsâgara* utg. af Brockhaus (1839—66), öfv. till tyskan af densamme (1839, böckerna 1—5). En däri ingående recension af *Vetâlapañcaviṁçatikâ* öfv. af H. Andersson ("Likspökets tjugofem berättelser", 1902). *Manu's lagbok* utg. och öfv. till franskan af Loiseleur-Deslongchamps (1830—32), utg. af Jolly (1887), öfv. af Bühler i "Sacred books of the East" (1887). Böhtlingk, "Indische sprüche" (3 dlr, 2:a uppl., Petersburg 1870—73). *Pâṇinis grammatik* utg. af Böhtlingk (1839—40; med tysk öfv. 1886—87). Öfver de *filosofiska* skolorna finnas arbeten af Colebrooke ("Essays on the philosophy of the hindus", i ny och förbättrad uppl. af Cowell, London 1873), Wilson, Ballantyne, Roer (bl. a. "Die lehrsprüche der Vâiçeshika-philosophie" i "Zeitschrift der deutschen morgenländ. gesellschaft", bd 21, 22), M. Müller (ibidem bd 6, 7) m. fl. Deussen: "Das system des Vedânta" (1883), "Allgemeine geschichte der philosophie" (bd I—III), R. Garbe, "Die sâṁkhya-philosophie" (1894). F. E. Hall har utgifvit "Index to the bibliography of the indian philosophical systems" (Calcutta 1859). — Flera delar af den af M. Müller utgifna öfversättningssamlingen "Sacred

books of the East'' innehålla verk ur indiska litteraturen. *Sanskritgrammatikor* äro utgifna af Colebrooke (Calcutta 1805, ofullb.), Carey (Serampore 1806), Wilkins (London 1808, den första bok med sanskrittyper, som är tryckt i Europa), Bopp (4:e uppl., Berlin 1868), Benfey (Leipzig 1852 och 1855), M. Müller (Leipzig 1868), Whitney (Leipzig 1879; den bästa deskriptiva) m. fl. samt på svenska af Edgren, ''Sanskritspråkets formlära'' (1883). Den förnämsta språkvetenskapliga af Wackernagel, I (1896), II, 1 (1905); tidsenlig lärobok: Thumb, ''Handbuch des sanskrit'' (1905). Af *lexika* må nämnas Wilsons (Calcutta 1817), det första europeiska, Bopps (3:e uppl. Berlin 1867), Benfey (London 1866), Williams (London 1872, 2:a uppl. 1898), Cappeller, ''Sanskrit-english dictionary'' (1891), Macdonell, ''A sanskrit-english dictionary'' (1893) samt, framför alla, Böhtlingks och Roths utmärkta verk, den s. k. Petersburg-ordboken, ''Sanskrit-wörterbuch bearbeitet von Otto B. und Rudolf R.'' (7 dlr i stor 4:o, 1855—75). ''Sanskrit-wörterbuch in kürzerer fassung bearbeitet von Otto Böthlingk'', 1879—89. — E. Kuhn, ''Beiträge zur Pāli-grammatik'' (1875; med litteraturförteckning), E. Müller, ''A simplified grammar of the Pali language'' (1884). Af palikanon har en stor del utgifvits först under de senaste årtiondena, t. ex. *Dhammapada* af Fausböll (1855 med lat. öfv.; 2:a uppl. 1900 utan öfv.); *Sutta Nipata* af Fausböll (1885), öfv. af densamme i ''Sacred books of the East'' (bd 10, 1881). *Jātaka* af Fausböll i 7 bd (1875—97), totalöfv. af flera engelsmän under ursprunglig ledning af Cowell, 6 bd (1895—1907). *Vinaya* utg. af Oldenberg, 5 bd (1879—83), tilldels öfv. af Oldenberg och Rhys Davids (i ''Sacred books of the East'', bd 13, 17, 20). Ett rätt stort antal pali-texter har öfversatts till svenskan af K. F. Johansson i ''Främmande religionsurkunder'', II (1907), samt ''Indiska sagor'', I (1907). Af nordbuddistiska skrifter med *gāthā*-språk må nämnas *Lalitavistara* utg. af Lefmann (1902—08) och *Mahāvastu*, utg. af Senart (1882—97). Gāthāspråket är behandladt af E. Müller, ''Der dialekt der Gāthās des Lalitavistara'' (1874). Jfr E. Müller, ''Beiträge zur grammatik des Jaina-prākrit'' (1868). Lassen, ''Institutiones linguæ pracriticæ'' (1837). Det viktigaste arbetet är Pischel, ''Grammatik der prakritsprachen'' (i Bühlers ''Grundriss der indoarischen philologie'', 1900). En kort öfversikt öfver prakrit-grammatiken är bifogad Edgrens ofvannämnda ''Formlära''. Beames ''Comparative grammar of the modern Aryan languages'' (1873—79). Hörnle, ''Comparative grammar of the gaudian (= nyindiska) languages'' (1880). Lassen, ''Indische alterthumskunde'' (4 bd, 1847—61; bd 1, 2 i 2:a uppl.). Zimmer, ''Altindisches leben. Die cultur der vedischen arier'' (1879). Collin, ''Om och ur Rigveda'', I, II (i ''Ur vår tids forskning'' 21, 22). Ludwig, ''Die Mantra-literatur und das alte Indien'' (bd 3 af hans öfversättningsarbete; 1878). Kægi, ''Der Rigveda, die älteste literatur der inder'' (1881). K. F. Johansson, ''Indernas bibel. Rigvedas uppkomst och betydelse'' (i ''Nord. tidskr.'', 1892). Oldenberg, ''Die religion des Veda'' (1894). ''Die hymnen des Rigveda'' (bd I, 1888). Bloomfield, ''The religion of the Veda'' (1908). Pischel och Geldner, ''Vedische studien'' (I—III, 1888—1901). Weber, ''Indische studien'' (18 bd), ''Indische streifen'' (3 bd), ''Akademische vorlesungen über indische literaturgeschichte'' (2:a uppl. 1876; engelsk uppl., 3:e uppl. 1892). L. v. Schröder, ''Indiens literatur u. cultur in historischer entwicklung'' (1887), Winternitz, ''Geschichte der indischen literatur'' (bd I, 1908), K. F. Johansson, ''Om den indiska konstpoesiens ålder'' (i Upps. univ:s årsskr. 1909). Muir, ''Original sanskrit texts on the origin and history of the people of India'' (5 bd: kastväsen, etnologi, språkhistoria, veda, mytologi, seder och bruk). Hela indiska filologien skall behandlas i Bühler, ''Grundriss der indoarischen philologie'' (under utg. sedan 1896). Litteraturförteckning af K. F. Johansson i de olika upplagorna af ''Verdandis studiehandbok'' och ''Filosofiska fakultetens studiehandbok''. Kataloger öfver indiska manuskript och böcker äro utg. af Weber, Haas, Aufrecht, Bühler, Cowell o. a. Gildemeister, ''Bibliothecæ sanscritæ specimen'' (1847). Viktigast Aufrecht, ''Catalogus catalogorum'' (3 bd, 1891—1903). Fortlöpande bibliografi i ''Bibliotheca orientalis'' utg. af Zenker 1845—61, af Friderici 1876—83, fortsatt med Kuhn, ''Litteraturblatt f. orientalische bibliographie'' (1883—87), sedan uppgången i ''Orientalische bibliographie'', som utges sedan 1887 (utgifvare efter hvartannat A. Müller, E. Kuhn och L. Scherman). Trübner & Co. utgifva ''Oriental and linguistic literary record'' (London, sedan 1865). A. E. (K. F. J.)

Indiens stjärna. Se Ordnar.

Indiffere'nsläge, talverktygens ställning vid den naturliga andningen: öppen ljudspringa, slappt gomsegel, så att vägen från svalget är fri både åt mun och näsa till, käkarna obetydligt aflägsnade från hvarandra, tungan hvilande i munbottnen och läpparna slutna eller med en smal öppning samt slutligen mellangärde och bröstkorg höjande och sänkande sig sakta och rytmiskt, utan särskild åtgärd af viljan. Indifferensläget är utgångspunkt för den analytiska betraktelsen af språkljudens bildningssätt. Om vokal i indifferensläge (indifferent vokal) se under Vokal. Ll.

Indiffere'nt (lat. *indi'fferens*). 1. Likgiltig (om såväl personer som saker), liknöjd, ljum, kallsinnig, ointresserad, obestämd, icke uppräglad; betydelselös, som gör hvarken till eller ifrån.

2. *Fys.* Om indifferent jämvikt se Jämvikt.

3. *Kem.*, utan sura eller basiska egenskaper. En indifferent oxid är en oxid, hvars hydrat, om det existerar, ger salter hvarken med syror eller med baser. 3. P. T. C.*

Indifferenta bad l. termer. Se Bad, sp. 615.

Indifferenta källor. Se Hälsobrunn.

Indifferenti'sm (se Indifferent), i allmänhet likgiltighet för en sak satt i teori. — Etisk indifferentism, *filos.*, åsikt, som nekar all väsentlig skillnad mellan godt och ondt i moralisk bemärkelse. L. H. A.*

Indigenät (af lat. *indi'gena*, inföding), hemortsrätt, infödingsrätt (se Infödd), har en särskild betydelse i Sveriges kyrkorätt. Det betyder där rätt för den, som vill tjänstgöra som präst, att inom ett visst stift vinna inträde i prästämbetet och där tjänstgöra, med rättighet att, därest han uppfyller föreskrifna kvalifikationer, kunna hos stiftets domkapitel söka och befordras till prästerlig lägenhet inom samma stift. Denna rättighet betingades enligt prästerskapets privilegier § 21 däraf, att prästmannen

skulle vara ett stiftets barn, således född i stiftet eller åtminstone uppfostrad vid dess läroverk, hvarjämte genom k. dispens kunde medgifvas annan att erhålla med infödingsrätten förenade förmåner. Genom k. förordn. 4 nov. 1876 är upphäfdt allt hvad lag och författningar innehålla därom, att ej någon må vinna inträde i prästämbetet inom annat stift än det, i hvilket han är född. Hvar och en, som är behörig till invigning i prästämbetet, kan således utan särskild tillåtelse af K. M:t vinna inträde i prästämbetet inom hvilket stift som helst. Men sedan han där vunnit inträde, är han bunden vid samma stift, så att han ej eger någon befordringsrätt utom detsamma, såvida icke fråga är om prästerlig tjänst i Stockholm, hvartill befordringsrätt kan stå öppen för hela rikets prästerskap, om präst tillhörande Härnösands eller Luleå stift, som eger befordringsrätt inom båda dessa stift, om prästmän, som vederbörligen af församling i annat stift kallats till fjärde profpredikant, om sådan prästerlig lägenhet, till hvilken, såsom fallet är med patronella, prebende- eller särskildt privilegierade pastorat eller prästerlig befattning vid personell församling l. d., ansökning ej sker hos domkapitlet och domkapitlet ej heller upprättar förslag, eller om präst, som eger extra ansökningsrätt hos konungen till regala pastorat; slutligen rubbas indigenatsrätten, om K. M:t, då efter upprepade ansökningstider vederbörligt förslag ej kunnat af sökande inom stiftet erhållas, medger tillfällig ansökningsrätt för präster från annat stift, och om efter ansökning K. M:t tillerkänt någon särskild indigenatsrätt inom ett annat stift, än det han på grund af sin ursprungliga, vid inträdet i prästämbetet förvärfvade indigenatsrätt tillhör (jfr lag ang. tillsättn. af prästerliga tjänster af 26 okt. 1883 §§ 3, 13, m. 2, 27, 42—45). Indigenat, vare sig det på ena eller andra sättet tillkommer någon, utgör således villkor dels för rättighet att aflägga präst- och pastoralexamen inför ett stifts domkapitel, dels för rättighet att under vanliga förhållanden kunna efter ansökan hos domkapitel af detsamma uppföras på förslag till ledig prästerlig lägenhet, vare sig konsistoriell eller regal. I det af 1909 års riksdag antagna förslaget till ny lagstiftning ang. tillsättande af prästerliga tjänster har jämväl befordringsrätten till domprostbefattningar lämnats öppen för hela rikets prästerskap. Därjämte har samma års riksdag hemställt om utredning ang. stiftsbandets (indigenatsrättens) upphäfvande. H. L. R. (K. H. B.)

Indigestiōn (af lat. nekande *in* och *dige'rere*, smälta mat), oförmåga eller svårighet att vederbörligen smälta (digerera) maten. Indigestion kan vara förorsakad dels af födoämnenas osmältbarhet eller deras alltför stora mängd, dels af sjuklighet hos mage eller tarmar. Den ger sig till känna genom tyngd, tryck och värk i maggropen, magsyra, uppstötningar, äckel, kräkningar, väderspänningar (väderkolik), diarré med osmälta födoämnen (*lienteri*) i tarmuttömningarna m. m. Hvarje särskild form af indigestion måste noga pröfvas, och behandlingen rättas därefter. Jfr Dyspepsi. F. B.*

Indi'getes di, *rom. myt.* Se Di.

Indigirka, flod i östra Sibirien, upprinner på Stanovoibergen och faller ut med flera armar i Ishafvet. Längd omkr. 1,400 km. (J. F. N.)

Indignatiōn (lat. *indignātio)*, (moralisk) ovilja, harm, förtrytelse. — Indignērad (af lat. *indignāri*), harmsen, förtörnad öfver något ovärdigt.

I'ndigo (*I'ndicum*), ett sedan snart sagdt urminnes tider kändt och användt färgämne, som kan erhållas ur en mängd sinsemellan ganska olikartade växter, såsom *Isatis tinctoria* (fam. *Cruciferæ*), *Polygonum tinctorium* (fam. *Polygoneæ*) m. fl., men framför allt af arter af det till fam. *Papilionaceæ* hörande släktet

Blommande gren af *Indigofera tinctoria*.

Indigofera, i synnerhet arterna *I. tinctoria* (se fig.), *I. leptostycha* m. fl. (jfr art. Baptisia tinctoria). Dessa Indigofera-arter äro halfbuskar eller örter med trädartad stam, hvars höjd utgör 1—1,5 m. De äro ursprungligen inhemska i Ostindien, men odlas numera i de flesta tropiska länder, i synnerhet Ostindien, Kina, Java, Arabien, Egypten, Senegambien, Västindien och norra delen af Syd-Amerika. Det är hufvudsakligen i bladen, som färgämnet förefinnes, dock ej färdigbildadt under växtens lif, utan i form af ett i och för sig färglöst, kristalliserande ämne, *indikan*, som vid inverkan af ett i bladen förekommande enzym sönderdelas i socker och *indoxyl*, hvilket ämne i svagt alkalisk lösning lätt oxideras till indigoblått. — Framställningen af färgämnet ur råmaterialet tillgår, alltefter det senares beskaffenhet, på olika sätt å olika produktionsorter. I Bengalen, där beredningen af indigo eger rum i största skala, är förfaringssättet följande. De på morgonen skördade och till buntar förenade bladen föras samma dag till faktoriet och nedläggas på aftonen i stora murade kar, som äro anordnade i 2 rader (om 15—20 kar i hvarje), af hvilka den ena ligger omkr. 1 m. högre än den andra. I de öfre karen inläggas växtbuntarna, omkr. 100 stycken i hvarje kar, tätt ordnade invid hvarandra, och belastas med tyngder, så att de pressas tämligen hårdt tillsammans. Vid nattens inbrott påsläppes flodvatten i karen, tills växtbuntarna ligga h. o. h. under vatten. Följande dag, sedan jäsningen fått fortgå i 9—14 timmar, alltefter temperaturen, aftappas

vätskan, som då bör egå en halmgul eller guldgul färg, från de öfre karen till de nedre. I dessa kar sättes vätskan i häftig rörelse (vanligen genom ett hjul med träskoflar) under 2—3 timmar, hvarvid densamma genom inverkan af luftens syre småningom antager en blekgrön färg. Den innehåller då indigo uppslammad i form af små flockor, hvilka, då vätskan sedermera lämnas i ro, småningom sjunka till bottnen. Den ofvanstående klara vätskan aftappas, och bottensatsen, som har konsistensen af en tunn välling, pumpas upp i kärl, i hvilka man kokar den för att förhindra fortsatt enzymverkan, som skulle förstöra färgämnet. Den kokade massan silas genom stora dukar, på hvilka indigon kvarstannar i form af en mörkblå, nästan svart deg, från hvilken större delen af vattnet aflägsnas genom pressning. Den pressade indigon torkas därefter under 3—5 dagar långsamt och försiktigt i skuggan; hastig torkning (i solen eller på annat sätt) åstadkommer nämligen afgjord försämring af varan. Ungefär 20—30 kg. indigo erhållas i allmänhet från hvart kar för hvarje gång. De bästa sorterna indigo anses komma från Bengalen, Guatemala, Caracas och Egypten. God indigo förekommer i handeln i form af större (prismatiska) eller mindre (oregelbundna) stycken af mörkt violettblå färg, utan lukt eller smak. Brottytan är af jordigt utseende, finkornig, jämn och af matt färg, som vid gnidning (t. ex. med nageln eller annat hårdt föremål) antager en gulröd eller kopparröd metallglans. God vara är dessutom torr, häftande vid tungan, lucker och lätt, så att den flyter på vatten. Om färgen drager i rödt, så antyder detta en större halt af s. k. extraktivämnen (indigorödt och indigobrunt), som dock i vissa fall kan vara af nytta vid färgning; går åter färgen i ljusblått med dragning mot grått eller grönt, så är varan i allmänhet mycket dålig och förorenad af oorganiska ämnen.

Den förnämsta och viktigaste beståndsdelen i indigo är det blåa färgämnet, *indigoblått*, som däri finnes i ganska växlande mängd alltefter varans större eller mindre godhet. Dessutom finnas i indigo ett limartadt ämne (*indigolim*), ett brunt ämne, som har svagt sura egenskaper (*indigobrunt*), ett rödt färgämne (*indigorödt*) och i vissa sorter äfven en i gula nålar sublimerande kropp (*indigogult*) m. m. För öfrigt innehåller indigo alltid äfven mineraliska beståndsdelar, järn, kalk o. s. v. Mängden af dessa bör hos god indigo ej utgöra mer än högst 7—9 proc., men stiger ofta till betydligt mera, enär förfalskningar genom tillblandning af krita, kalk, lera o. s. v. äro ganska vanliga, då indigons pris i handeln är högt. Äfven stärkelse, gummi, berlinblått m. m. användas till förfalskning af indigo. Dylika förfalskningar kunna mer eller mindre lätt upptäckas; för att med säkerhet finna värdet af en indigosort är det dock i allmänhet nödvändigt att på kemisk väg bestämma dess halt af indigoblått. — Indigos ojämförligen förnämsta användning är naturligtvis till färgning, framför allt af ylle, men äfven af silke och bomull. Som indigo (eller rättare indigoblått) är olöslig i vanliga lösningsmedel, måste densamma, för att kunna användas som färgämne, antingen genom behandling med mycket koncentrerad svafvelsyra öfverföras till löslig indigosvafvelsyra eller ock genom inverkan af reducerande ämnen förvandlas till ofärgadt, lösligt *indigohvitt*, i hvilket godset färgas, hvarefter genom inverkan af luftens syre det blåa färgämnet återbildas på själfva färggodsets fibrer. Numera tillverkas indigo i stor mängd på rent konstgjord väg (se Indigoblått). S. J—n.

Indigoblått l. Indigotin, *kem.*, det blåa färgämnet i indigo (se d. o.), som alltefter beskaffenheten innehåller däraf från 40 till 80 proc. I rent tillstånd bildar det vackra, djupblåa, rödskimrande kristaller, som ha hvarken lukt eller smak samt äro olösliga i vatten, vanliga organiska lösningsmedel, utspädda syror och alkalier. Kokande paraffin, anilin, karbolsyra, terpentinolja och kloroform lösa däremot indigoblått. Vid försiktig upphettning förvandlas indigoblått till en purpurfärgad gas, hvilken vid afsvalning afsätter sublimeradt indigoblått i vackra kopparglänsande nålar. Koncentrerad svafvelsyra löser indigoblått och ger därmed sulfonsyror, indigomonosulfonsyra och indigodisulfonsyra, hvars natriumsalt, indigokarmin, är lätt lösligt i vatten.

Indigoblått är ett derivat af indol (se d. o.), och dess sammansättning $C_{16}H_{10}N_2O_2$ kan återges genom formeln

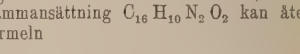

I alkalisk lösning upptager det 2 atomer väte och öfvergår till motsvarande färglösa leukoförening, indigohvitt (se d. o.), som emellertid lätt genom syrsättning i luften återbildar färgämnet. Man begagnar sig af detta förhållande vid kypfärgning med indigo, då väfnaden neddoppas i en lösning (kyp) af indigohvitt och sedan upphänges i luften. Färgämnet utfälles då i själfva fibrerna.

v. Baeyer var den förste, som efter långvariga bemödanden lyckades framställa indigoblått på syntetisk väg (1878). Han utgick från kanelsyra, som successivt behandlas med salpetersyra, brom och alkali. Härigenom öfvergår den till fenylnitropropiolsyra l. nitrofenylpropiolsyra, en syra, hvars sammansättning och byggnad uttryckas genom formeln

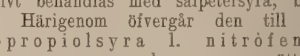

hvarur färgämnet lätt erhålles genom kokning med alkali och drufsocker. Metoden har dock numera endast historiskt intresse. Bland de talrika syntetiska framställningsmetoder för indigo, hvilka senare blifvit utarbetade, må nämnas Heumanns, hvarvid fenylglykokoll l. fenylglycin (ur anilin och monoklorättiksyra) upphettas med natron och den indoxylhaltiga (se Indoxyl) produkten efter lösning i vatten oxideras i luften. Ännu viktigare är en modifikation af denna metod, hvilken består däri, att fenylglycinkarbonsyra förarbetas i stället för fenylglykokoll. Fenylglycinkarbonsyra vinnes ur monoklorättiksyra och antranilsyra, som i stora mängder beredes ur naftalin öfver ftalsyra (se d. o.) och ftalimid och utgör ett utgångsmaterial, tillräckligt billigt för att tillåta konkurrensen mellan konstgjord indigo och det naturliga färgämnet. Indigo tillverkas fabriksmässigt af "Badische anilin- und sodafabrik" i Ludwigshafen och af Höchster Farbwerke. H. E.

Indigobrunt. Se Indigo.

Indigo'fera, *bot.* Se Indigo.

Indigogult, *kem.*, ett i råindigo förekommande ämne, besläktadt med kvercetin (se d. o.).

Indigohvitt, *kem.*, ett färglöst ämne af sammansättningen $C_{16}H_{12}N_2O_2$, hvilket uppkommer genom reduktion af indigo i alkalisk lösning och under inverkan af luftens syre återbildar nämnda färgämne. Indigohvitt utgör således leukoföreningen till indigo; för indigofärgning begagnar man en lösning af indigohvitt (indigokyp), hvari tyget indoppas; vid upphängning af tyget i luften öfvergår indigohvitt till i vatten olöslig indigo, som utfaller i själfva fibrerna. H. E.

Indigokarmin l. Löslig indigo (äfven kallad ceruleïn) är ett blått, i 140 delar vatten lösligt färgämne, som man erhåller genom att upplösa indigo (se d. o.) i mycket koncentrerad svafvelsyra, utspäda lösningen med vatten och öfvermätta med soda, då en mörkblå, flockig fällning, bestående af en blandning af indigoblåsvafvelsyradt och indigopurpursvafvelsyradt natron (jfr Indigoblått), uppkommer, hvilken affiltreras och uttvättas samt vanligen kommer i handeln i deg- eller pulverform. Indigokarmin nyttjas vid färgning af silke och bomull, som akvarellfärg, som bläningsmedel vid tvätt o. s. v. S. J—n.

Indigokyp. Se Indigohvitt.

Indigolim. Se Indigo.

Indigolit d'Andrada, *miner.*, en indigoblå varietet af mineralet turmalin, hvilken i Sverige anträffats i Utö järngrufvor, dessutom vid Goshen i Massachusetts, Brasilien o. s. v.; användes som ädelsten. P. T. C.*

Indigolösning, en med vatten utspädd lösning af indigo (se d. o.) i rykande svafvelsyra, nyttjas vid kemiska analyser såsom reagens på salpetersyra, klor, klorsyra m. fl. ämnen, hvilka verka starkt oxiderande och därigenom ega förmåga att affärga den blåa indigolösningen. En annan användning är följande. Som bekant ha natriumsalter egenskapen att färga en låga gul, under det att kaliumsalter färga den violett. Om båda dessa slag af salter äro blandade med hvarandra och blandningen införes i en icke lysande låga, så täckes emellertid den violetta kaliumfärgen fullständigt af den gula natriumfärgen. Låter man nu det nyss nämnda blandade ljuset passera genom ett kärl (åt hvilket man vanligen gifver formen af en långsträckt prisma för att lätt kunna efter behag förändra tjockleken af det vätskelager, genom hvilket ljuset har att passera), som innehåller indigolösning, så absorberas de gula ljusstrålarna vid passagen genom den blåa vätskan, och observatorn kan iakttaga det violetta kaliumljuset för sig och sålunda på ett snabbt och enkelt sätt konstatera närvaron af kalium i det undersökta föremålet. S. J—n.

Indigopurpur l. Fenicïn är ett handelsnamn för indigopurpursvafvelsyran (indigomonosulfonsyran) och dess salter. Denna syra bildas i första hand vid inverkan af koncentrerad svafvelsyra på indigo; vid fortsatt inverkan uppstår indigoblåsvafvelsyra (indigodisulfonsyra), och produktens lösning i vatten får då en blå färg i st. f. den mörkvioletta, som utmärker den rena indigopurpurn. Jfr Indigokarmin. S. J—n.

Indigopurpurin l. Indirubin, *kem.*, ett i bruna nålar kristalliserande, med indigoblått (se d. o.) isomeriskt ämne, som i växlande mängd finnes i naturlig indigo. H. E.

Indigorödt. Se Indigo.

Indigotïn. Se Indigoblått.

Indikän. Se Indigo och Indoxyl.

Indikatiön (af lat. *indicäre*, påpeka, anmäla), *med.*, hvarje omständighet, som föranleder en bestämd terapeutisk åtgärd. Hämtas anledning till ingrepp från sjukdomens orsaker, så blir det en orsaksindikation (*indicatio causalis*); finnes anledning att söka förekomma en sjukdom, uppstår en *indicatio prophylactica* (se Profylax). Bestämmes åtgärden af sjukdomens art i allmänhet, så är det en *indicatio morbi*, hvaremot ett enstaka symtom lämnar en *indicatio symptomatica*. Finnes däremot anledning att undvika en viss åtgärd, så kallas den en kontraindikation. F. B.*

Indikativ. Se Modus.

Indikätor (af lat. *indicäre*, påpeka, anmäla). 1. *Mek.*, ett instrument, som begagnas för uppmätning af trycket, utöfvadt af en ånga eller en gas, äfvensom för att på grund däraf bestämma det af ångan eller gasen förrättade arbetet. Detta instrument (fig. 1, å sp. 559) användes till undersökning af ång- och gasmaskiner, explosionsmotorer, pumpar, blåsmaskiner o. s. v. I synnerhet för ångmaskinen är det af stor vikt och det enda säkra medlet man eger för att iakttaga ångans verkan i cylindern, huru expansionen därstädes eger rum samt huru kondensationen försiggår i kondensorn. — Den engelske mekanikern J. Watt (f. 1736, d. 1819) är uppfinnare af indikatorn, hvilken han gaf formen af en helt liten cylinder, som anbragtes på ångmaskinens cylinderlock, så att ångan i cylindern ständigt stod i förbindelse med indikatorn. I denna finnes en tätt slutande kolf, hvilken af ångan tryckes mer eller mindre uppåt, hvarvid en spiralfjäder på kolfvens öfre sida motverkar ångtrycket. Fjäderns sammantryckning är ett mått på ångtryckets storlek. Från kolfven står en stång upp, vid hvars öfre del finnes ett ritstift, som på en af ångmaskinen drifven, fram- och återgående lodrät tafla eller rulle, beklädd med papper, upptecknar ett *indikatordiagram* (fig. 2). När nämligen ångan inströmmar i maskinens cylinder, kommer den jämväl i indikatorn och upplyfter kolfven, hvilken åter nedtryckes af spiralfjädern, när ångan strömmar till kondensorn eller ut i fria luften. Men samtidigt med denna kolfvens och ritstiftets rörelse flyttas taflan fram och tillbaka, eller om, såsom numera är vanligt, en rulle begagnas, vrides denna i ena och andra riktningen ett slag för hvarje hvarf hos ångmaskinen. Det härvid uppritade diagrammet, hvars form beror af ångtryckets växlingar i cylindern under slagets lopp, angifver genom sin area det under ett enkelt kolfslag af ångan förrättade arbetet och kallas därför äfven *arbetsdiagram* (jfr Diagram 2). — För att kunna jämföra ångtrycket med atmosfärtrycket låter man stiftet först uppteckna "atmosfärlinjen" (se fig. 2), hvilken erhålles, då kranen till indikatorn är stängd, men taflan eller rullen rör sig fram och åter, då en rät linje af stiftet upptecknas. I ett indikatordiagram betyda vertikalafstånden från kurvan till atmosfärlinjen tryck. Vid de punkter, som ligga öfver denna linje, har trycket varit större än atmosfärens, vid därunder liggande punkter mindre. Diagrammets utsträckning i horisontell led motsvarar den af

maskinkolfven tillryggalagda vägen. Trycket afläses från diagrammet med tillhjälp af en för hvarje indikatorfjäder experimentellt bestämd längdskala, som angifver trycket i kg. per kvcm. — Watts indikator har den olägenheten, att dess kolf lätt kommer i vibrationer, så att diagrammet blir otillförlitligt, i

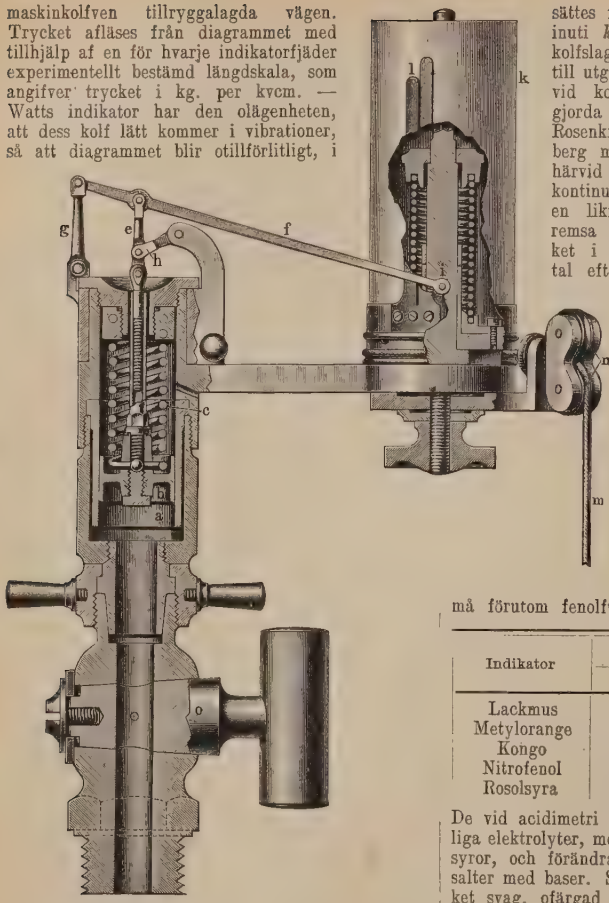

Fig. 1. Modern indikator.

synnerhet när maskinen har hastig gång. Den viktigaste förbättringen instrumentet erhållit härrör från amerikanen Richards. Vid dennes indikator rör sig kolfven blott en ringa höjd upp och ned, och mottrycksfjädern är kort, så att alla rörliga delar kunna göras mycket lätta. Medelst en häfstångsutväxling erhåller ritstiftet en förstorad upp- och nedgående rörelse och upptecknar diagrammet på en med papper beklädd rulle, som står i förbindelse med en rörlig maskindel. Richards' indikator är numera den allmännast använda. Ofvanstående figur 1 visar en modern indikator: *a* är den lilla cylindern, *b* kolfven, *c* indikatorfjädern, *efgh* häfstångsutväxlingen, *i* ritstiftet, *k* den med papper beklädda rullen, *l* pappersklämmor, *n* ledrullar för tråden *m*, som löper i ett spår kring *k* och drages af en maskindel, hvilken i förminskad skala öfverför maskinens kolfrörelse till rullen *k*. Vid maskinkolfvens rörelse i ena leden åtdrages tråden *m*, och *k* sättes i rörelse. Samtidigt spännes en inuti *k* förlagd fjäder, hvilken under kolfslagets andra hälft vrider tillbaka *k* till utgångsläget. — Nyare förbättringar vid konstruktionen af indikatorn äro gjorda af Thompson, Elliott, Guinotte, Rosenkranz, Crosby, Schäffer & Budenberg m. fl. Af särskildt intresse äro härvid anordningarna för erhållande af kontinuerliga diagram, hvarigenom på en likformigt framskridande pappersremsa antecknas de förändringar trycket i cylindern lider under ett antal efter hvarandra följande slag hos maskinen. — 2. *Kem.*, ett ämne, som vanligen genom färgförändring anger, när en kemisk reaktion blifvit fullständig. Så t. ex. anger fenolftalein genom lösningens intensiva rödfärgning, när en syra blifvit neutraliserad. Kaliumkromat visar genom uppkomsten af rödt silfverkromat, när klormängden i en neutral lösning blifvit fullständigt fälld af silfversalter o. s. v. Bland indikatorer, som användas vid neutralisationer af syror och baser (jfr Analys, sp. 901), må förutom fenolftalein följande nämnas:

Indikator	Färg, när lösningen är		
	sur	neutral	alkalisk
Lackmus	röd	violett	blå
Metylorange	rosenröd	orange	gul
Kongo	blå	violett	röd
Nitrofenol	ljusgrön	grön	gul
Rosolsyra	ljusbrun	skär	röd

De vid acidimetri brukliga indikatorerna äro samtliga elektrolyter, mest medelsvaga eller mycket svaga syror, och förändra sin färg, när de själfva bilda salter med baser. Så är t. ex. fenolftalein en mycket svag, ofärgad syra. Finnes fritt alkali i lös-

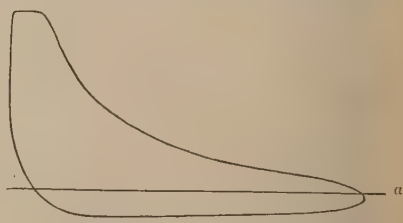

Fig. 2. Indikatordiagram från en ångmaskin. *al* atmosfärlinjen.

ningen, bildar fenolftalein rödfärgade salter (med 2 ekvivalenter af basen). Tillsättes för titrering af en syra en stark bas, t. ex. natronlut, från en byrett, så förblir lösningen färglös, tills all syra blifvit neutraliserad; först därefter bildar basen salt med fenolftalein. En bas fördelar sig nämligen alltid mellan två syror i förhållande till deras styrka,

och en syra, som man vill titrera med fenolftalein eller någon annan indikator, måste därför vara betydligt starkare än ifrågavarande indikator. Svaga baser, såsom ammoniak, få ej titreras med så svagt sura indikatorer som fenolftalein på grund däraf, att svaga basers salter med svaga syror alltid äro till stor del hydrolyserade (se Hydrolys). Indikatorns neutralisation blir i dylika fall först vid större öfverskott af syran fullständig, och följaktligen blir färgöfvergången otydlig. Vid titrering af svaga baser bör man därför använda en starkare sur indikator, t. ex. metylorange. 1. G.R.D.* 2. H.E.

Indikatordiagram. Se Indikator 1.

Indikatris (af lat. *indicāre*, påpeka), *mat.*, kallas en kroklinje, genom hvilken en buktig ytas krökningsförhållanden i en gifven punkt åskådliggöras. Indikatrisen kan erhållas genom att till de successiva normalsektionerna dragas tangenter och på dessa, från den gifna punkten räknadt, åt båda hållen afsättas stycken, lika stora med kvadratroten ur motsvarande sektioners krökningsradier. Indikatrisen är en i tangentplanet belägen konisk sektion, hvilken, alltefter ytans krökning i den gifna punkten, blir en ellips, ett par konjugat-hyperbler eller två parallella räta linjer. (I. F.)

Indikēra, detsamma som indicera (se d. o.).

Indiktiōn (af lat. *indicere*, gifva till känna, bestämma) 1. Romerskt skattetal kallas det tal, som utmärker ett gifvet års ordningsnummer inom indiktionscykeln (se d. o.). Indiktioner användes under medeltiden mycket ofta vid tidsbestämmelser. De voro af tre olika slag: grekisk l. konstantinopolitansk indiktion, där indiktionsåret räknades från 1 sept. och hvilken ensam nyttjades i Österlandet; bedansk indiktion, där året började 24 sept. och hvilken delvis nyttjades i Tyskland och Frankrike, samt romersk indiktion, där året började 25 dec. eller 1 jan. och hvilken i Tyskland under den senare medeltiden var den brukligaste. I det påfliga kansliet begagnades 584—1087 uteslutande grekisk indiktion, men sedermera, samtidigt eller successivt, alla tre indiktionerna. I Sverige voro tidsbestämmelser medelst indiktioner mindre allmänna, och särskildt i statshandlingar synes bruket däraf upphöra med konung Erik Erikssons (d. 1250) regering. — För att erhålla indiktionen till ett gifvet år e. Kr. adderas 3 till årtalet, hvarefter summan divideras med 15; resten är den sökta indiktionen. Så är t. ex. 7 indiktion för år 1909. (I. F.)

Indiktionscy'kel (se Indiktion), en inom kronologien förekommande cykel af 15 år. Angående ursprunget till denna cykel äro meningarna ännu delade. Under det några hålla före, att den började användas först 312 e. Kr., anse andra, att den varit i bruk hos romarna redan i äldre tider, andra åter uppgifva den vara af egyptiskt ursprung. Genom att räkna tillbaka finner man, att första året af en indiktionscykel sammanfaller med år 3 f. Kr. I motsats mot sol- och måncyklerna står denna cykel icke i något samband med de astronomiska företeelserna. (I. F.)

Indire'kt (lat. *indire'ctus*), medelbar, på omvägar. Jfr Direkt.

1. Indirekt anföring, *språkv.* Se Direkt anföring. — 2. Indirekta skatter, *statsr.* Se Skatt. — 3. Indirekt belysning. Se Belysning 3. — 4. Indirekt bevis, *log.* Se Bevis. — 5. Indirekt bevisning, *jur.* Se Indicier. — 6. Indirekt eld, *krigsv.* Se Eld 2. — 7. Indirekt exportpremie, *hand.* Se Exportpremie. — 8. Indirekt handel. Se Handel, sp. 1302. — 9. Indirekt kärndelning, *bot.* Se Cellbildning, sp. 1395. — 10. Indirekt seende, *fysiol.*, seende med de utom centralgropen (*fovea centralis*) liggande delarna af ögats näthinna. Se Syn. — 11. Indirekt valsätt. Se Val.

Indirubin, *kem.* Se Indigopurpurin.

Indiska, *språkv.* Se Hindi.

Indiska arkipelagen (Ostindiska l. Malajiska arkipelagen, Austral-Asien, Indonesien, Insulinde) kallas den stora samling af öar, som ligger på bägge sidor om ekvatorn mellan sydöstra Asien samt norra och nordvästra Australien. Den omfattar de tropiskt yppiga, delvis tätt befolkade öar, som äro kända under namnen Stora och Små Sundaöarna, Molukkerna och Filippinerna och hvilka omfatta en yta af 2,030,000 kvkm., alltså 4,5 gånger så stor som Sveriges, med en folkmängd af 45,3 mill. inv. eller 22,3 på 1 kvkm. Med afseende på läget sönderfaller arkipelagen i tre afdelningar: den yttre (östra) raden, bestående af Molukkerna, med Banda-, Amboina- och Ternateöarna, och af Filippinerna, den inre (västra) raden, bildad af Sumatra och Java samt Små Sundaöarna ö. om Java, samt den mellersta gruppen, som omfattar Borneo och Celebes jämte en mängd mindre öar. Af hvad som framgår af arkipelagens zoologi och etnografi kan man som sannolik antaga den hypotesen, att vi i denna indiska öfvärld ha för oss fragment af en splittrad landmassa, hvilken förenat Asien och den australiska kontinenten. Klimatiskt och växtgeografiskt är arkipelagen ett mycket likmässigt, rent tropiskt område, ett ekvatoriellt hett skogsland med indisk flora, som dock i s. är blandad med australiska och i n. med östasiatiska beståndsdelar. Äfven djurvärlden visar en öfvergångskaraktär mellan Indien, Öst-Asien och Australien, men är, i följd af många öars långvariga isolering, utmärkt genom stark differentiering och erbjuder mycket egenartadt. Arkipelagen är en gränsvall mellan Indiska och Stilla hafven, hvilka båda i dess närhet ha djup af 6,000 m., medan i västra delen af densamma hafsbottnens höjande med 50 m. skulle förena Sumatra, Java, Bali och Borneo med Asiens fastland, från hvilket de i en sen forntid lösryckts. I östra delen åter tränga bäcken på 5,000 m. eller mer in emellan de enskilda öarna, såsom Bandasjön, Celebessjön och Sulusjön. Som gräns mellan de grundare och de djupare delarna kunna Makassarsundet mellan Celebes och Borneo samt Lomboksundet mellan Lombok och Bali anses, en gräns, som A. R. Wallace af djurgeografiska grunder antog mellan Asien och Australien och som sedan brukat kallas Wallace's skiljelinje, ehuru den nu icke anses ega giltighet. Före tertiärtiden synes Asien ha hängt samman med Australien, medan under tertiärtiden en sänkning egt rum, som gifvit öfvärlden dess nuv. utseende. Vid kanten af de stora grafsänkor, som då uppstodo, ha vulkaner uppradats, och de äro i regel öarnas högsta toppar, särskildt på Sumatra och Java, där de nå 3,800 m., men äfven på Filippinerna

(3,100 m.). Dock är öfvärldens allra högsta topp, *Kini Balu* på Borneo (4,175 m.), ett granitberg. Arkipelagen genomdrages af fyra bergbågar, af hvilka den västligaste, som går genom Sumatra, Java och Små Sundaöarna, är tydligast markerad. — Klimatet får sin prägel dels af det ekvatoriala läget, dels af nordvästmonsunen och sydöstpassaden, hvilka omväxla med hvarandra. Temperaturen är mer jämn än på något annat ställe på jorden. Medelårstemperaturen ligger mellan 25° och 26,7°, och skillnaden mellan årets varmaste och svalaste månader öfverstiger i de södra delarna icke 1° och går i norra Borneo till högst 1,8°. Regnmängden är mycket stor, särskildt i västra delen och kring ekvatorn (i Padang på Sumatra 4,576 mm., i Buitenzorg på Java 4,427 mm., i Kutsching på Borneo 4,050 mm., på Amboina 3,700 mm., i Manila 1,916 mm. och på Luzons östra kust 3,400 mm.). I etnologiskt hänseende sakna öarna icke sina svåra problem, men några utmärkande drag äro lätt beskrifna. Minst två hufvudraser finnas, den bruna, långhåriga malajiska och den mera mörkhyade, krushåriga papuarasen, hvarjämte nyare forskningar velat tillägga en tredje, säkert mera ursprunglig ras, negritos. Malajerna äro delade i en ofantlig mängd stammar och folk, stående på de mest olika grader af civilisation och karakteristiskt skilda från hvarandra i fysiskt och lingvistiskt afseende. Papuarasen finnes hufvudsakligen i östra delen af arkipelagen. Utom dessa tre raser, hvilkas bosättning på öarna går bortom all historia, finnas flera främmande element: hinduer (på Java och andra af de västra öarna), muhammedaner, hvilka förekomma mer eller mindre blandade med malajfolken, kineser, hvilka funnits där i många århundraden, samt européer. Sedan portugiserna i början af 16:e årh. fattat fast fot på Molukkerna, voro de det härskande folket i arkipelagen, tills holländarna i början af 17:e årh., då de grundade sina första kolonier, på Java, vunno företräde för dem, hvilket de sedan behållit. Generalguvernementet Nederländska Indien omfattar 1,915,417 kvkm. med 38,94 mill. inv. (1905). Engelsmännen inneha Labuan och en del af norra Borneo samt utöfva supremati öfver sultanaten, Brunei och Sarawak därstädes, tillsammans 204,860 kvkm. med 685,000 inv. (1905), Förenta staterna ega Filippinerna (se d. o.) och portugiserna östra hälften af Timor. Kristendomen har ej slagit djupa rötter hos invånarna, utom på Filippinerna, där katolska missionärer lyckats omvända större delen af befolkningen. F. ö. äro de ociviliserade malajstammarna samt urbefolkningen hedningar, medan de mer bildade antagit islam, som i dessa trakter utbreder sig mot ö. och undanträngt den här förr ganska mäktiga bramaismen. J. F. N.

Indiska elefanten, *zool.* Se Elefantdjuren.

Indiska fikon, *bot.* Se Opuntia.

Indiska fågelbon. Se Kinesiska svalbon.

Indiska hafvet (Indiska oceanen), den del af världshafvet, som begränsas i v. af Öst-Afrika och Arabien, i n. af Asiens fastland och Indiska arkipelagen samt i ö. af Australien. I s. har det ingen bestämd gräns, men anses sträcka sig till 38° s. br., som går mellan de sydligaste punkterna af Afrika och Australien. Dess areal är enl. Karstens beräkningar 74 mill. kvkm., hvaraf på bihafven falla 1,4 mill. kvkm. Det ligger inom såväl den heta som den södra tempererade zonen, men in i den norra tempererade zonen räcker det endast med två af sina vikar, Röda hafvet och Persiska viken. Dess medeldjup har beräknats till 3,929 m. I dess västra del, mellan Afrika och Indien, ligga de största djupen i s., och bottnen höjer sig mot n., här och hvar öfverdragen af trösklar, på hvilka öar höja sig öfver hafsytan. Den östra hälften är i regel djupare, och djupet tilltager mot n. och når sin största kända siffra i den s. k. Sundagrafven s. om Java, där tyska skeppet "Planet" under 10° 15′ s. br. och 108° 5′ ö. lgd 1906 lodade 7,000 m. I västra delen af I. ligga ön Madagaskar, som måste betraktas som en utvidgning af den afrikanska kontinenten, enär den mellanliggande Mosambik-kanalen är jämförelsevis grund, och, på en n. ö. om Madagaskar belägen platå, öarna Seychellerna och Amiranterna m. fl. Norr om denna platå är djupet mer än 3,600 m. ända in i Arabiska hafvet. Utmed Västra indiska halfön sänker sig bottnen ganska långsamt; Lakkadiverna och Maldiverna uppstiga från ett jämförelsevis ringa djup, som sträcker sig något s. om ekvatorn, men i Bengaliska viken finnas djup på 3,000—4,000 m. Ungefär midt emellan denna platå och Seychellernas höjer sig en bank, som uppbär Chagos-arkipelagen. Af bihafven ha Persiska viken i medeltal blott 25 m. och Röda hafvet 488 m. (högsta djup 2,211 m.). — Bottnen täckes i de norra och västra delarna hufvudsakligen af globigerinaslam, i den östra delen af röd lera eller på de största djupen med radiolariaslam (se Haf, sp. 985). — Vattnets temperatur på ytan uti I. är högre än i Atlantiska och Stilla hafven. Särskildt gäller detta om dess norra delar, dit såväl sydöstpassaden som sydvästmonsunen föra varmt vatten från ö. Under ekvatorn är årets yttemperatur 28,4 och ännu vid 20° n. br. 25,6°, medan den vid samma sydliga bredd är 24,30°, vid 30° s. br. 20,5° och vid 40° s. br. 14,8°. Under den varmaste månaden, aug., når temperaturen vid 20° n. br. ända till 27°. I Persiska viken har man iakttagit en yttemperatur af 34,5°, i Röda hafvet af 33°. Temperaturen aftager mot djupet och är vid 4,000 m. djup 1,8°—1,9°. Hafsströmmarna äro desamma som i Atlantiska och Stilla hafven: tvenne från ö. till v. löpande ekvatorialströmmar samt en mellan dem i motsatt riktning gående motström. Men detta system afbrytes genom den i hafvets norra del under sex månader blåsande sydvästmonsunen; under denna tid försvinna den norra ekvatorialströmmen och motströmmen, så att endast den södra ekvatorialströmmen återstår, hvilken, då den tränger öfver ekvatorn, följer sydvästmonsunen mot n. ö. Som utlöpare från den varma ekvatorialströmmen äro att betrakta Mosambik- l. Agulhasströmmen mellan Afrika och Madagaskar samt Madagaskarströmmen ö. om nämnda ö, medan den mot n. gående Västaustraliska strömmen är en sval kompensationsström. — Det ekvatoriala minimet, som i Atlantiska och Stilla hafven ligger n. om ekvatorn, är i det varma I. beläget s. om den. Detta medför, att nordöstpassaden går ända till 10° s. om ekvatorn, hvarvid den genom jordens rotation ändras till en nordvästlig eller västlig vind (australmonsunen). Under sommarhalfåret upphör nordöstpassaden och efterträdes af sydvästmonsunen; man brukar därför kalla denna passad, då den återkommer, nordöstmonsun. — I. hemsökes af våldsamma cykloner. Af dem inträffa 52 proc. på hösten (sept.—nov.) och 43

proc. på våren (april—juni); detta är tiderna för monsunväxlingen.

Redan innan européerna upptäckt sjövägen till Indien, var I:s norra del lifligt trafikerad, och en omfattande fraktfart förde på denna väg asiatiska varor mot Västerlandet. Efter portugisernas framträngande till I. blef detta, innan Amerika nått någon större merkantil betydelse, världshandelns hufvudväg. Den gamla vägen rundt Afrika användes dock numera hufvudsakligen endast af segelfartyg till Asien, medan ångbåtarna taga vägen genom Sueskanalen. Den norra delen af hafvet är därför nu den mest trafikerade. De viktigaste ångbåtslinjerna gå genom Röda hafvet till Bombay eller direkt till Colombo (Ceylon) och därifrån genom Malakkasundet till östra Asien eller mot s. ö. till Australien. En annan viktig route följer Afrikas östkust. Från Sues till Aden åtgå 7 dygn, från Aden till Bombay 6 dygn, från Aden till Colombo (västra Ceylon) 8 dygn, därifrån till Singapore 7 dygn. Från Colombo når man på 10 dygn Albany i Väst-Australien; från Kapstaden till samma ort åtgå 19 dygn. J. F. N.

Indiska kräfstorken, *zool.* Se Adjutantfågel.

Indiska mandlar, *bot.* Se Terminalia.

Indiska noshörningen, *zool.* Se Noshörningar.

Indiska oceanen. Se Indiska hafvet.

Indiska puckeloxen, *zool.* Se Zebun.

Indiska språk. Se Indiens språk och litteratur.

Indisk gås, *zool.* Se Andfåglar, sp. 965—966.

Indisk kanel, *bot.* Se Kanel.

Indisk konst. Se Indien, sp. 517—518.

Indisk konstslöjd. Se Indien, sp. 513—514.

Indisk litteratur. Se Indiens språk och litteratur.

Indisk mytologi. Se Mytologi.

Indiskrēt (fr. *indiscret*), som saknar förtegenhet, ogrannlaga, taktlös (med afs. på yttranden). — Indiskretiōn, obetänksamhet, ogrannlagenhet, taktlöshet.

Indiskt gult (fr. *jaune indien*), Piuri, *kem.*, färgämne, som tillverkas i Monghyr (Bengalen) af urin från kor, som blifvit fodrade med mangoblad. När urinen uppkokas, uppstår en fällning, som samlas, formas till kulor och torkas. Färgämnet består af magnesiumsaltet af en syra, *euxantinsyra*, $C_{19}H_{18}O_{11}$, som hydrolyseras till *euxanthon*, $C_{13}H_8O_4$ och glukuronsyra, ett sockerderivat, af sammansättningen $CHO \cdot (CHOH)_4 \cdot CO_2H$. P. T. C. (H. E.)

Indispensābel (fr. *indispensable*), från hvilket ej kan lämnas dispens (se d. o.); oeftergiflig, ovillkorlig.

Indisponērad (af lat. nekande *in* och *dispōnere*, ordna), ohågad, olustig, opasslig. — Indisponibel, som icke står till förfogande, oförytterlig. — Indispositiōn, håglöshet, olust, opasslighet, förstämdhet; (särskildt om sångartister) heshet.

Indisputābel (fr. *indisputable*), oomtvistlig, obestridlig. Jfr Disputabel och Odisputabel.

Indium, *kem.*, ett af tyskarna Richter och Reich 1863 upptäckt grundämne, hvilket till mycket små mängder förekommer i vissa zinkmalmer, där det ger sig till känna genom sitt gnistspektrum med karakteristiska linjer i blått och violett. Indium är en tennhvit metall, som kristalliserar reguljärt; den är mjukare än bly, af egentlig vikt 7,12 vid 13°, smälter vid 176° och förflyktigas först vid hvitglödgningshetta (900°), mindre lätt än zink och kadmium. Det håller sig tämligen oförändradt i luft vid vanlig temperatur, men förbrinner i glödgningshetta med blå låga och utbreder därunder en brun rök af *indiumoxid*. Indiums atomvikt är, enligt nyaste bestämmelse, $114{,}8$ ($O = 16$) och tecknas In. Med syre bildar indium två oxider, oxidulen In O och seskvioxiden In_2O_3, af hvilka den senare är mest beständig. Oxiden är halmgul, men blir vid upphettning brun och vid afsvalning åter gul; den smälter ej vid hvitglödgningshetta, men reduceras lätt af kol och af vätgas. *Hydratet*, $In(OH)_3$, är en geléartad fällning och en svag saltbas. Salterna äro färglösa, kristallisera blott med svårighet och utmärkas af en oangenäm metallsmak. *Indiumsulfat* ger med ammoniumsulfat ett dubbelsalt, *indiumalun*, isomorft med vanligt alun. Indium förenas direkt med svafvel till en skarlakansröd sulfid In_2S_3; motsvarande gula sulfhydrat erhålles genom inverkan af svafvelväte på indiumsalter. P. T. C. (H. E.)

Indiumalun, *kem.* Se Indium.

Indiumhydrāt, *kem.* Se Indium.

Indiumoxīd, *kem.* Se Indium.

Indiumsulfāt, *kem.* Se Indium.

Individ (lat. *indivíduum*, af nekande *in* och *dividere*, dela), eg. något, som ej kan delas (i arter), en enda, viss person; en enskild varelse, ett exemplar; (i ringaktande bemärkelse) ”gynnare”, ”figur”, ”subjekt”. — Individualitēt, egenskapen att vara en individ; personliga egenskaper, egendomligt skaplynne. — *Filos.*, i vidsträckt bemärkelse egenskapen att ej kunna logiskt indelas (indelas i arter), följaktligen ej vara en för flera föremål gemensam egenskap, utan ett enskildt föremål, hvilken bestämning tillkommer ting och personer. I en högre bemärkelse kan ett föremål sägas vara *individuellt*, såvidt det utgör ett inom sig slutet, genom sig själf fullständigt bestämdt helt, hvilket är fallet med organiska eller lefvande varelser, och i dess högre grad, ju högre det lif är, som hos dem framträder. All individualitet inom sinnevärlden är tillfälligt bestämd och förgänglig, hvilket ledt till den åsikten, att detta skulle vara något för *all* individualitet väsentligt. Som det emellertid visar sig omöjligt att gifva det allmänna, som blott är en abstraktion ur det enskilda, en absolut betydelse, så framgår däraf nödvändigheten att gå tillbaka till en individualitet af osinnlig art, som är evig och oförgänglig samt alltigenom väsentligt bestämd. Sådan visar sig den från sinnliga bestämningar renade personliga individualiteten vara. Individualitetens värde beror på dess osinnlighet. Den sinnliga individualiteten kännetecknas af sin tillfällighet och sin isolering från andra individualiteter, gentemot hvilka den vill göra sig själf gällande (”kampen för tillvaron”). En människa, som drifves af dessa tendenser, blir egennyttig, despotisk och nyckfull. Denna individualitet har intet berättigande gentemot det allmänna. Däremot har den förnuftiga individualiteten en sådan rätt, såvidt det allmänna är sinnligt. Inom en osinnlig värld finnes däremot ingen motsättning emellan allmänt och enskildt. Individualiteten exi-

sterar ej där i isolering från andra individualiteter, utan är af dem och af det hela väsentligt bestämd. All sund utveckling af det mänskliga lifvet måste ytterst syfta till att göra denna förnuftiga individualitet gällande. Detta är ock den sanna lösningen af motsatsen mellan allmänt och enskildt på lifvets skilda områden. — Individualisēra, göra enskild, öfverföra på en enskild varelse, noga bestämma, skarpt begränsa, utprägla. — Individuell, som utmärker en individ till skillnad från andra sådana, egendomlig, personlig. Motsats: generell. L. H. Å.*

Individualisēra. Se Individ. — Individualisering, *gymn.* Se Gymnastik, sp. 788.

Individuali'sm (af lat. *indivi'duum*, individ, se d. o.), i allmänhet den åsikt eller sträfvan, som vill häfda den (eller det) enskildas rätt och betydelse gentemot det allmännas. Inom *filosofien* är individualismen den världsåskådning, som tillerkänner endast de enskilda varelserna självständighet och verkligt värde (gentemot panteismen, som i dem ser blott tillfälliga och förgängliga uppenbarelser af ett allmänt). På det *etiska* och *socialpolitiska* området vill individualismen göra gällande, att individen är självändamål, att allting skall gå ut på den enskilda personlighetens lycka och allsidigt fria utveckling, medan alla samhällslifvets former, familj, korporation, stat, äro att anse blott som medel att tjäna nämnda ändamål. I historisk tid har individualismens grundsats ofta uppträdt i kamp mot de öfvermäktiga sträfvandena att ställa individen i fullständigt beroende af det allmännas (släktens, ståndets, statens, kyrkans) suveränitet. Så togo under antikens senare tid sofisterna och epikuréerna till orda för individens rätt; mot medeltidens hierarkiska envälde utgjorde renässansen en mäktig protest till förmån för individens obundna utveckling, och de följande århundradenas statliga envåldsprincip bröts af upplysningsfilosofien och franska revolutionen. I nutidens arbetarrörelser är anarkismen i viss mån att anse som en individualistisk reaktion mot socialismens strama centralisationsgrundsatser. Inom *nationalekonomien* uppställer individualismen den fria konkurrensens grundsats, laissez-faire- och laissez-aller-politiken, den enskildes fulla självfrådighet inom näringslifvet som hufvudsakligt villkor för det helas välfärd samt är obenägen för statens positiva ingripande t. ex. genom fabrikslagstiftning. Enligt den *historiska* individualismens uppfattning har allt af värde i den historiska utvecklingen uträttats af enskilda framstående personer. — Individuali'st, förklarad anhängare af individualismen. — Individuali'stisk, som hyllar eller innebär individualism.

Individualitēt. Se Individ.

Individualpotens, *husdjurssk.*, en af Nathusius under hans strid mot den gamla rasrenhetsskolan i afvelsläran införd term, som betecknar ett djurs framstående och af rasrenheten oberoende förärfningsförmåga. H. F.

Individualpsykologi. Se Psykologi.

Individue'll. Se Individ. — Individue'll utvecklingshistoria 1. Ontogeni. Se Embryologi.

Indivi'duum. Se Individ.

Indivisibel (af lat. nekande *in* och *divisi'bilis*, se Divisibel), odelbar.

Indo-Chine française [ädå ſin fräsäs], fr. Se Fransk a Indo-Kina.

Indoeuropéer benämnes en af hufvudgrenarna af folken på vår jord, nämligen de folk i Europa och Asien, som tala något af de sinsemellan besläktade språk, som gå under namnet indoeuropeiska språk (se d. o.). I detta hänseende användes namnet indoeuropéer i motsättning till semiter, uralaltaier o. s. v. (d. v. s. folk med semitiskt, uralaltaiskt o. s. v. språk). Andra likvärdiga namn äro arier (se d. o.), i vidsträckt bemärkelse, och indogermaner (mest användt af tyskar). Liksom de indoeuropeiska språken måste förutsättas härstamma från ett enhetligt urspråk, så eger man rättighet att — åtminstone i stort sedt — antaga, att de folk, som tala indoeuropeiskt språk, utgått ur ett gemensamt och enhetligt urfolk, så att alltså språkenheten, åtminstone i stort sedt, hänvisar på en rasenhet. Emellertid bör man därvid komma ihåg, att dels ursprungligen rasbesläktade stammar kommit att antaga icke-indoeuropeiskt språk, alltså utskilts från den indoeuropeiska språkenheten, dels omvändt ursprungligen icke indoeuropeiska stammar införlifvats med indoeuropéer och antagit indoeuropeiskt språk (t. ex. vissa finska stammar, som russifierats, d. v. s. antagit ryskt språk). Det indoeuropeiska urfolket var sålunda närmast en etnografisk enhet, med enhetlig kultur och som förnämsta enhetsmärke ett gemensamt språk. Men detta hindrar icke, att denna enhet som kärna haft en på ras (somatiska karaktärer) grundad enhet. Man synes med skäl kunna antaga att, där den indoeuropeiska raskaraktären uppträdde som renast, kännetecknades den af 1. *långskallighet*, 2. *blondhet*. Indoeuropéerna inordnas i hvarje fall inom den s. k. kaukasiska rasen.

En mycket omdebatterad fråga är den om, hvarthän det hypotetiska urfolkets ursprungliga hem (”urhemmet”) är att förlägga. Teorien om Asien som urhemmet (se Indoeuropeiska språk, sp. 570 ff.) är längesedan fullständigt öfvergifven: allt hänvisar på Europa, om det ock är svårt att med säkerhet ange något bestämdt område (hvarom f. ö. en mängd teorier framställts). För Europa som urhem tala:

a) allmänt geografiska synpunkter, som kunna sammanfattas i den allmängiltiga satsen, att urhemmet är att förlägga dit, där grundstocken (de flesta folk-, resp. språkfamiljerna) ännu är förlagd. Då visar det sig, att under det i Asien endast *en* familj (den ariska) är till finnandes, träffas i Europa alla de öfriga 7—9 familjerna.

b) Historisk-geografiska synpunkter. Härvid lämnas en kort öfversikt öfver familjerna. I. *Östliga afdelningen.* 1) Den litauisk-slaviska familjen synes vara att härleda från centrum för dess nuv. utbredning, alltså i västliga Ryssland, v. om Weichsel och nedåt Svartahafsländerna. 2) Den ariska har i olika afdelningar (n. om Kaspiska hafvet och genom Kaukasus) utgått från Syd-Ryssland (Svartahafsländerna) och torde haft sitt ursprungliga centrum i Ungern eller ö. därom. Närmast intill gränsade den 3) armeniska och 4) tracisk-frygiska familjen, som spridt sig till Mindre Asien öfver de smala sunden. Ursprungsland var snarast södra Ungern. Intill dessa hade den 5) albanesiska familjen sitt ursprungliga säte, fastän den senare kommit att förläggas v. om

den grekiska. — II. *Västliga afdelningen.* 6) Den grekiska stammen har bevisligen liksom 7) den italiska vandrat i riktningen norr—söder och i tämligen sen tid (2:a årtusendet f. Kr.) intagit sina senare boplatser. Västra Ungern och Böhmen torde urspr. hyst de nämnda stammarna. Att 8) den keltiska familjen till sina historiska boplatser i norra Italien, Gallien, Brittiska öarna kommit från mellersta Tyskland är ett af historiens vittnesbörd välbestyrkt faktum. Återstår för 9) den germanska familjen som ursprungsområde trakterna i norra Tyskland samt på danska öarna och södra Skandinaviska halfön. Tänker man sig nu linjer dragna betecknande den riktning och väg, som de särskilda stammarna tagit på sin vandring eller rättare under århundraden och årtusenden fortgående spridning (spridningslinjer), får man ungefärliga radier i en cirkel, hvars medelpunkt är den, där spridningslinjerna tänkas skära hvarandra. Denna medelpunkt är då tillnärmelsevis ursprungsområdet för det indoeuropeiska urfolket. Att denna medelpunkt snarare bör förläggas inom mellersta Europa, särskildt trakterna s. om Östersjön eller omkring dess södra del, är sålunda i och för sig sannolikt och stödes af andra skäl.

c) Dit hänvisa nämligen djur- och växtgeografiska förhållanden. Af förekomsten af vissa namn på djur och växter inom alla eller ett flertal språkfamiljer kan man i många fall sluta till, att ifrågavarande föremål varit kända före språksplittringen. Nu hänvisa oss dessa fakta (''språkpaleontologi'') otvetydigt på Nord-Europa.

d) Ytterligare stöd vinner denna slutsats af de indoeuropeiska folkens rasförhållanden: äro dolikocefalien och blondheten för dem ursprungliga rasmärken, böra deras ursprungligaste stamfränder vara att söka inom områden, där dessa märken äro företrädesvis förhärskande. Detta är nu fallet i trakterna omkring södra Östersjön och i all synnerhet i södra Sverige.

e) Äfven rent arkeologiska omständigheter synas peka i samma riktning.

När egde de indoeuropeiska folken bestånd som enhet? Det är omöjligt att ge något bestämdt svar härpå. Troligen hade folk- och språksplittring egt rum *före* 4:e årtusendet f. Kr. Det är icke omöjligt, att den indoeuropeiska folkstocken framgått ur någon af de stammar eller raser, som intogo Nord-Europa efter sista nedisningen eller, närmare bestämdt, de folk, som präglats i det tempererade klimat, som härskat s. om isranden och följt afsmältningen. — Litt.: O. Schrader, ''Sprachvergleichung und urgeschichte'' (3:e uppl., 1907), ''Reallexikon der indogermanischen alterthumskunde'' (1900), Hoops, ''Die waldbäume und kulturpflanzen im germanischen altertum'' (1905), Hirt, ''Die indogermanen'' (1905—07) samt arbeten af Kossinna och Much m. fl. Af något äldre orienterande arbeten kan framhållas P. Kretschmer, ''Einleitung in die geschichte der griechischen sprache'' (1896). K. F. J.

Indoeuropeiska språk kallas med ett gemensamt namn alla de särskilda språk, som tillhöra den indoeuropeiska språkstammen, hvilken fått sitt namn däraf, att i Asien inderna bilda den ojämförligt största grenen och att i Europa nästan alla folk, med undantag af baskerna, de ugriska folken och de gamle etruskerna, tillhöra densamma. Dess språkområde utgöres numera af den allra största delen af Europa, en stor del af sydvästliga Asien samt, till följd af kolonisationer från Europa i nyare tider, stora delar af Nord-Amerika, Syd-Amerika, Australien och mindre delar af Afrika. Den indoeuropeiska språkstammen delas i nio stora *grenar* eller *språkfamiljer*, nämligen 1) baltisk-slaviska, 2) indo-iranska, 3) armeniska, 4) tracisk-frygiska, 5) grekiska, 6) illyriska, 7) italiska, 8) keltiska, 9) germanska. Hvar och en af dessa språkfamiljer sönderfaller i mindre underafdelningar, språkgrupper, språk och dialekter af äldre och yngre datum. Den jämförande språkforskningen har klart bevisat, att de allesammans ha utvecklat sig ur ett enda gemensamt urspråk, hvilket man benämner det *indoeuropeiska grundspråket.* I afseende på såväl detta grundspråks eller, hvilket vill säga detsamma, den indoeuropeiska folkstammens ursprungliga gemensamma hemland som det sätt och den ordning, hvari de nio språkfamiljerna därifrån utgrenat sig, samt deras inbördes förhållande ha vidt skilda åsikter gjort sig gällande. Länge antog man, att den indoeuropeiska stammens gemensamma urhem varit i Asien. Men denna åsikt stödde sig blott på vissa obevisade antaganden om Asien som människosläktets vagga i allmänhet. Och vid besvarandet af frågan, hvilken trakt af Asien varit den medelpunkt, hvarifrån de indoeuropeiska stammarna utgått åt olika håll, var man totalt hänvisad till lösa gissningar. Den länge rådande hypotesen, att det baktriska höglandet vid Hindukuh, kring nedre Amu och Sir, varit indoeuropéernas vagga, har i själfva verket ingen annan grund, än att inderna och iranerna efter all sannolikhet närmast därifrån dragit in i sina historiskt kända besittningar.

Emellertid har man småningom arbetat sig fram till en åsikt om indoeuropéernas urhem, som synes ha betingelser för att ega bestånd. Af de nio kända indoeuropeiska språkfamiljerna äro sju förlagda inom Europas gränser. En, den armeniska, har historiskt nära sammanhang med den tracisk-frygiska och hänvisar i öfrigt på Europa som ursprungsland. A priori redan sluter man häraf, att det indoeuropeiska folket som enhet är att förlägga till områden, som ännu innehafvas af dess flesta delar. När nu dessa delar geografiskt ligga lagrade ungefärligen i samma ordning i förhållande till hvarandra som de på grund af inbördes släktskapsförhållanden ända från början måste ha intagit, m. a. o. att de icke väsentligen ändrat det geografiska förhållandet till hvarandra, så ligger däri ett mycket kraftigt bevis för, att de boningsplatser de i våra dagar inneha i stort sedt äro desamma, som de från urhistorisk tid haft, eller, då en utvidgning åt alla håll utåt från en medelpunkt har måst försiggå, att denna medelpunkt är att söka inom området för de flesta familjernas historiskt påvisbara boningsplatser. Denna medelpunkt är självklart att förlägga till Europa. Endast den ariska familjen, hänvisad som den ursprungligen var till nomadiserande på vida stäppområden, har af rent geografiska skäl nödgats underkasta sig en större förskjutning. Angående lokalisering inom Europa ha olika meningar framställts. O. Schrader anser ännu i 3:e upplagan af ''Sprachvergleichung und urgeschichte'' (1908) urhemmet böra förläggas till södra Rysslands stäpper. Allmännast torde man nu hålla före, att det område, där den renaste

indoeuropeiska typen kommit till utprägling, varit trakterna omkring södra Östersjöbäckenet, alltså norra Tyskland, Danmark och södra Sverige. Härför tala ej blott ofvan anförda geografiska synpunkt, utan också växt- och djurgeografiska, etnologiska och arkeologiska skäl (se Indoeuropeiska folk, sp. 568—569, samt, i fråga om hithörande litteratur, särskildt sp. 569).

Men det gemensamma hemlandet må ha varit beläget hvar som helst, alla de indoeuropeiska stammarnas förfäder bodde där som ett enda, troligen icke mycket talrikt folk, talande ett och samma, eller i det närmaste samma, språk, och spredo sig därifrån åt olika håll. Huru denna spridning försiggått, har varit föremål för stridiga åsikter. En äldre åsikt var, att vid olika tider delar af urfolket skilt sig från hufvudstammen, utvandrat i olika riktningar och intagit nya trakter, som de sedan antingen behållit eller efter en längre eller kortare tid åter lämnat för att i samlad massa, eller vanligen splittrade i smärre afdelningar, förflytta sig till andra hemvist. Vid den historiska tidens gryning befinnas de särskilda stammarnas områden i det stora hela inneha det läge i förhållande till hvarandra, som de sedan behållit. Andra (t. ex. J. Schmidt) voro af den meningen, att spridningen skett, icke genom egentliga klyfningar, utan sålunda, att folken småningom och steg för steg utbredt sig från en medelpunkt öfver allt större och aflägsnare områden, hvarför ursprungligen hvarje språk, som talades af någon afdelning af det indoeuropeiska folket, genom flera eller färre mellanleder sammanhängde med och öfvergick i de språk, som talades af de öfriga delarna. Släktskapen mellan språken skulle sålunda stå i direkt proportion till afståndet mellan de särskilda delarna af stammen. Då därför anhängarna af den förra åsikten söka åskådliggöra de indoeuropeiska språkens släktskapsförhållanden genom bilden af ett stamträd, som delar sig i grenar och kvistar, eller af en familj, från hvilken vid olika tider medlemmar, tillhörande olika generationer, utvandra och blifva stamfäder för nya familjer, framställer Schmidt de indoeuropeiska språkens utveckling ur grundspråket under bilden af en våg, som från ett centrum utbreder sig i koncentriska ringar, hvilka blifva svagare i förhållande till afståndet. I det stora hela taget har denna teori företrädet och har vid språkvetenskapens fortgående utveckling mer och mer bekräftats. Man har dock måst göra medgifvanden åt den förra åsiktens berättigande i viss utsträckning. Troligen kommer man sanningen närmast, om man antager, att utvecklingen skett såväl på det ena som på det andra sättet, men olika under olika förhållanden, vid olika perioder och på olika trakter, samt att de historiskt bekanta språkförhållandena äro ett resultat af de bägge faktorerna. Så bör man nog anse, att den öfversta principen för språksplittring varit en utefter radierna i en cirkel gående spridning utåt i olika riktningar. När geografiska förhållanden medfört afbrott, ha isolerade stammar och språk uppstått, som eventuellt förskjutits och i sin spridning följt riktningar, som icke voro bestämda af den ursprungliga, mera regelbundna expansionstendensen. Det är ett säkert faktum, att mångfaldiga vandringar och omflyttningar af folken egt rum. Men å andra sidan är det visst, att många förmedlande länkar mellan de för oss kända språken under tidernas lopp gått under och försvunnit. — Af de stamträd, som uppställts för de indoeuropeiska språken, ha följande haft den största betydelsen. Enligt Fr. Bopps antagande skilde sig från grundspråket tidigast den språkgren, som sedan delade sig i de klassiska (d. v. s. grekiska och italiska), germanska och keltiska språken, och först senare afsöndrade sig de slavo-baltiska, eller, såsom Bopp kallar dem, de lettisk-slaviska idiomen från den indo-iranska grenen. Aug. Schleicher däremot ansåg, att grundspråket äldst klufvit sig i en nordlig och en sydlig gren. Den nordliga l. nordeuropeiska grenen omfattade de germanska och de slavo-baltiska (eller litu-slaviska) språken. Den sydliga grenen delade sig därefter i en indo-iransk och en sydeuropeisk del. Den sydeuropeiska klöf sig i en grekisk och en italo-keltisk afdelning. Sist skilde sig det italiska språket från det keltiska. De anförda olika stamträden ega ett särskildt intresse, emedan de äro uttryck af olika utvecklingsstadier af den indoeuropeiska språkforskningen. Det visar sig, att dennas stora framsteg i öfrigt endast småningom medfört ökad säkerhet i afseende på språkens släktskapsförhållande. Såsom de första säkra fakta framstod, att inderna och iranerna skilt sig från hvarandra först en troligen ganska lång tid efter söndringen från de öfriga indoeuropeiska folken, samt att de slaviska språken och de baltiska, med hvilka förstås litauiskan, lettiskan och den nu utdöda fornpreussiskan, äro med hvarandra närmast besläktade af alla de indoeuropeiska språken i Europa. Armeniskan, som förut räknats till de iranska språken, har bevisats representera en särskild mellan de ariska samt tracisk-frygiska resp. baltisk-slaviska liggande familj. Den tracisk-frygiska familjen har först sent blifvit godkänd som särskild självständig grupp. Samma är förhållandet med *albanesiskan* såsom enda kvarlefvande representant för illyriska familjen. Alla de nu senast nämnda familjerna kunna emellertid sammanfattas till en större grupp och ställas i motsättning till de öfriga, grekiska, italiska, keltiska och germanska. En enhetlig behandling i hvardera gruppen af de indoeuropeiska guttural- och palatalljuden berättigar till denna tvådelning af det ursprungliga indoeuropeiska språkområdet i en väst- och en öst-indoeuropeisk dialektsplittring. — I senare tid har den frågan uppstått, om icke en del (utdöda) språk i Mindre Asien, såsom lykiskan, kariskan, hettitiskan o. s. v., skulle ha indoeuropeiskt ursprung eller åtminstone från indoeuropeiskt håll rönt inflytande. Man har försökt sammanfatta dem till en enhetsgrupp under namn af den anatoliska (Bugge). Man har ock tänkt sig närmare sammanhang med det språk, som är ursprunget till den senare armeniskan (Jensen). Rörande etruskiskan har man länge varit lika oviss. På den allra sista tiden har inom etruskerforskningen den åsikt (företrädd af bl. a. O. A. Danielsson) gifvit de bästa stöd för sig, enligt hvilken etruskiskan *icke* är ett indoeuropeiskt språk (se vidare Italiens forntid). Att baskiskan icke heller är ett indoeuropeiskt språk, t. ex. keltiskt, är att betrakta som fullt afgjordt. — När det indoeuropeiska

grundspråkets första splittring inträdde är omöjligt att bestämma och kommer troligen att för alltid blifva det. Bestämningsgrunden synes nämligen knappast kunna vara något annat än arten och graden af de förändringar, som de särskilda språken visa sig ha undergått från det gemensamma grundspråket, sådant språkforskningen genom en jämförelse af alla de förra kunnat rekonstruera det. Men därvid är att märka, att de förändringar, som ett språk är underkastadt, alls icke stå i något bestämdt förhållande till den tidrymd, som det lefvat självständigt. Vissa språk, t. ex. litauiskan, nygrekiskan och isländskan, visa härvid en betydligt segare konservatism än andra, såsom engelskan, de keltiska språken m. fl. Senare än 5,000 år f. Kr. torde dock icke tiden för den indoeuropeiska språksplittringen i något fall kunna sättas; högst sannolikt är den betydligt äldre.

Språkvetenskapen medger oss möjlighet att uttala oss om den *kulturgrad*, som det indoeuropeiska urfolket hade uppnått. Genom analys och jämförelse af de särskilda indoeuropeiska språkens ordförråd kan språkforskaren ganska säkert afgöra, i vilka ord tillhört deras gemensamma grundspråk. Hvad som för alla eller åtminstone de flesta af de förra är gemensamt har man i allmänhet full rätt att anse som ett arf från det senare. Och att icke urspråket egde ord och uttryck för andra ting, förhållanden och föreställningar än dem, som verkligen existerade hos urfolket, är påtagligt. Resultaten af denna ”språkpaleontologi” äro mera betydande, än man kunnat vänta. Det visar sig, att indernas, grekernas, romarnas och vårt eget folks gemensamma stamfäder redan hade fasta boningsplatser, som ibland t. o. m. voro befästa, och lefde af jordbruk jämte boskapsskötsel. Deras husdjur voro alla våra viktigare, nämligen hästen, oxen, fåret, geten, svinet och hunden. De kände metaller, dock sannolikt ej järnet, väfde kläder af ull, byggde båtar, som drefvos med åror, samt begagnade svärd, spjut och båge. Troligen var folket deladt i en mängd patriarkaliskt styrda småstammar utan starkare allmänt samband. Men familjen var fast organiserad, och namn funnos redan för skyldskap till andra och tredje graden icke blott vid blodsförvantskap, utan äfven vid släktskap genom gifte. Man räknade efter tiotalsystemet åtminstone till hundra. Duodecimalsystemet med större afsnitt betecknade med 12, 60, 120 (”storhundra”) är nog af babyloniskt ursprung, kulturlån. (Jfr Joh. Schmidt, ”Die urheimat der indogermanen und das europäische zahlsystem”, i Berlin-akademiens ”Abhandlungen”, 1890, som dock i fråga om urhemmet hyllar nu alldeles öfvergifna åsikter.) Tidmätare var månen, och åren räknades sannolikt efter vintrar. Religionen var månggudadyrkan; gudarna voro de personifierade naturkrafterna på animistisk grund. De indoeuropeiska språken tillhöra alla de *flekterande* språkens klass (se Böjning 3). Grundspråket var, liksom dess äldre dotterspråk, i hög grad *syntetiskt*, d. v. s. de särskilda ordens förhållande till hvarandra i satsen betecknades företrädesvis genom ordens egna böjningsändelser, icke genom en bestämd ordföljd eller genom prepositioner. Af alla språkstammar har den indoeuropeiska onekligen för oss det största intresset, dels därför att vårt eget språk utgör en del af densamma, dels emedan en så stor del af civilisationens arbete utförts af indoeuropeiska folk, dels också därför att det är under och genom studiet af de indoeuropeiska språken som språkvetenskapen fostrats och utbildats och därför att de nämnda språken äro i alla hänseenden de noggrannast genomforskade och bäst kända. — De tyske språkforskarna ha i st. f. namnet indoeuropeisk antagit benämningen indogermansk, på den grund att inderna och germanerna förut ansågos vara stammens östligaste och västligaste representanter. Sedan det blifvit bevisadt, att kelterna äro indoeuropéer, har denna grund för längesedan bortfallit; men det gamla namnet behålles ändock i Tyskland. Äfven andra namn ha förekommit som beteckning på den indoeuropeiska språkstammen, såsom ario-europeisk, arisk (se Ariska språk), jafetisk, men åtminstone de bägge senare äro numera bortlagda.

Litt.: Fr. Bopp, ”Vergleichende grammatik” (3:e uppl. 1868—71), Aug. Schleicher, ”Compendium der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen” (4:e uppl. 1876) — båda utmärkta för sin tid, nu i mycket föråldrade —, A. Kuhn, samt efter honom E. Kuhn och Joh. Schmidt, ”Zeitschrift für vergleichende sprachforschung auf dem gebiete der griechischen, lateinischen u. germanischen sprachen” (1850 ff.; bd 42 under utgifning), viktig i synnerhet sedan 1876, A. Kuhn och A. Schleicher, ”Beiträge zur vergleichenden sprachforschung auf dem gebiete der arischen, celtischen und slavischen sprachen” (1856—76), Bezzenberger, ”Beiträge zur kunde der indogermanischen sprachen” (från 1876, afslutad 1906 med bd 30 och uppgången i Kuhns ”Zeitschrift”), Osthoff och Brugmann, ”Morphologische untersuchungen auf dem gebiete der indogerman. sprachen” (1878—90), Brugmann och Streitberg, ”Indogermanische forschungen” (1890 ff., bd 24 under utg.), A. Fick, ”Vergleichendes wörterbuch der indogermanischen sprachen” (4:e uppl. I, II, III, 1891, 1894—1908), redan i många afseenden föråldradt, och ”Die ehemalige spracheinheit der indogermanen Europas” (1873), Joh. Schmidt, ”Die verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen sprachen” (1872).

Den indoeuropeiska språkvetenskapen har under de senaste 30 åren idkats synnerligen lifligt. Frågor på detta område behandlas utom i de nämnda tidskrifterna i en mängd specialtidskrifter, såsom ”Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft”, ”Wiener zeitschrift für die kunde des morgenlandes”, ”Beiträge zur geschichte der deutschen sprache und litteratur”, ”Zeitschrift für deutsche philologie”, ”American journal of philology”, ”Journal of the American oriental society”, ”Journal of the oriental society of Great Britain and Ireland”, ”Arkiv för nordisk filologi”, ”Monde oriental” o. s. v. Af öfrig vetenskaplig litteratur nämnes endast sammanfattande sådan: De Saussure, ”Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes” (1879; omtr. 1887), Delbrück, ”Einleitung in das sprachstudium” (1880; 4:de uppl. 1904), Brugmann, ”Grundriss der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen” (bd I, 2:a uppl. 1897; bd II, 1:a uppl. 1888—92, Indices 1893; af 2:a uppl. ha utkommit del I, Nominalstammar 1906, del. II, Nominal- och pronominalflexion 1909; i anslutning härtill

som bd III—V Delbrück, "Grundriss der vergleichenden syntax der indogermanischen sprachen", 1893—1900), Schmidt, "Pluralbildungen der indogermanischen neutra" (1889), Bechtel, "Die hauptprobleme der indogermanischen lautlehre seit Schleicher" (1892), Brugmann, "Kurze vergleichende grammatik" (1902—04), Hirt, "Der indogermanische akzent" (1895) och "Der indogermanische ablaut" (1900), Jacobi, "Compositum und nebensatz" (1897), Meillet, "Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes" (2:a uppl. 1908). K. F. J.

Indogermaner. Se Indoeuropéer.

Indogermanska språk. Se Indoeuropeiska språk, sp. 574.

Indo-Kina, Franska. Se Franska Indo-Kina.

Indokinēser, det etnografiska namnet på de till den högasiatiska (mongoliska) rasen hörande folken i Bortre Indien (Burma, Siam och Annam). Mer än något annat mongoliskt folk skilja sig indokineserna från den gemensamma rastypen och bilda antropologiskt en övergång till den indiska arkipelagens malajer. Medelstorleken är 1,6 m., hudfärgen gul eller ljusbrun, hos kvinnorna och de högre klasserna ofta guldfärgad. Det fina, svarta håret är ovanligt rikt, men skäggväxten svag och huden för övrigt hårlös, mjuk och glänsande. Näsan är liten och icke afplattad, munnen stor, med fina läppar. Ögonen äro små, med en gulaktig anstrykning af hvitan. Kindbenen äro breda och höga, bakre delen af underkäken starkt utvecklad, och hela ansiktsuttrycket skall, enligt Finlayson ("The mission to Siam and Hué"), ega något buttert och kärft, såsom "hos den, hvilken fått något surt eller beskt i mun". H. A.*

Indokinesiska halfön, detsamma som Östra indiska halfön.

Indōl, *kem.*, ett af den tyske kemisten A. von Baeyer 1868 upptäckt, hcterocykliskt (se d. o.) ämne, C_8H_7N, som består af en med en bensolring kombinerad pyrrolring (se Pyrrol). Indol bildas genom reduktion af indigoblått och genom ägghviteämnens förruttnelse eller sönderdelning vid inverkan af pankreas-sekret, hvarför det förekommer i människans exkrement. Man känner f. ö. flera metoder att syntetiskt framställa detta ämne. Indol bildar glänsande färglösa, lättsmälta, med vattenånga flyktiga kristaller, som utmärkas af en vidrig fekal lukt; det har svagt basiska egenskaper. Genom oxidation af indol med ozon har man erhållit små mängder indigoblått. Indol rödfärgar i ångform eller i lösning en i saltsyra doppad furusticka. P. T. C. (H. E.)

Indole'ns (af lat. nekande *in* och *dolēre*, känna smärta), oföretagsamhet, likgiltighet, slöhet, slapphet, tröghet. — Adj. Indole'nt.

Indonēsien, en af Bastian införd benämning på öarna i Indiska arkipelagen (se d. o.).

Indoor relief [i'ndåə rili'f], eng. Se Arbetshus.

Indōr. 1. (Eng. *Indore* l. *Holkar's dominions*). Vasallstat i kejsardömet Indien, Central-Indien, består af flera skilda delar, hvilka tillsammans ha en areal af 24,600 kvkm. med 850,690 inv. (1901), mest maratter och andra hinduer, ett mindre antal muhammedaner, många gonder, bhiler och andra dravidastammar. Landet, som ligger på ömse sidor om floden Narbada och äfven vattnas af öfre Chambal samt genomdrages af Vindhya- och Satpurabergen, är synnerligen bördigt och producerar rikligt med hvete och andra sädesslag samt sockerrör, bomull, opium och tobak. Klimatet är tryckande hett och fuktigt, och under några månader från slutet af regnperioden är malarian så härjande i vissa trakter, att ingen europé vågar sig dit. Kolera förekommer äfven ofta. En bibana från Bombay—Allahabad-järnvägen genomskär landet. Fursten, af dynastien Holkar, bär titeln maharaja. Grundläggaren af denna dynasti var Malhar Ráo (från byn Hol i Deccan, från hvilken han tog tillnamnet Holkar, "invånare i Hol"), hvilken på 1600-talet blef en af de förnämste ledarna i den första marattinvasionen i norra Indien och 1724 erhöll i belöning stora besittningar n. om Narbada och omkring staden Indor. — 2. Hufvudstad i nämnda vasallstat, vid en biflod till Chambal och den ofvannämnda järnvägen. 86,686 inv. (1901), af hvilka 18,652 muhammedaner. Staden är säte för den engelske agenten för Central-Indien, har ett furstligt palats och en uppfostringsanstalt, Rajkumar college, för furste- och andra förnämas söner. Bomullsindustri. (J. F. N.)

In dorso (se Dorsum), på baksidan (af en växel o. s. v.).

Indoskýter kallades af de gamle de uralaltaiska folk, hvilka under århundradena närmast f. Kr. från n. v. inträngde i Indien. Indoskyterna äro enligt all sannolikhet samma folk, som af kinesiska historieskrifvare kallas jue-i-tsji, och identiska med de s. k. österländska eller hvita hunnerna. H. A.*

Indossame'nt (it. *indossame'nto*), detsamma som endossement (se d. o.).

Indoxýl, *kem.*, ett derivat af indol (se d. o.), som ingår i glykosiden indikan. Sammansättning och byggnad återgifvas genom formeln

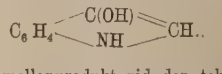

Indoxyl är mellanprodukt vid den tekniska indigosyntesen och syrsättes lätt genom luftens inverkan till detta ämne. Indoxyl är en färglös, med vattenånga flyktig olja. H. E.

Indoxylsvafvelsyra, *kem.*, den sura svafvelsyreestern af indoxyl (se d. o.), $C_8H_6N \cdot O \cdot SO_3H$, finnes som kaliumsalt i urin, i synnerhet i växtätarnas (urinindikan), och är en produkt af ägghviteämnenas förruttnelse i tarmkanalen. En alkalisk lösning af indoxylsvafvelsyra upptager syre ur luften och ger upphof till indigoblått. P. T. C.*

Indra (möjligen besläktadt med grek. *anēr*, man, alltså 'mannen, hjälten' par préférence), *ind. myt.*, var den mest dyrkade guden i den äldsta indiska religionen, sådan denna framträder i vedasångerna. Ett och annat uttryck i de gamla hymnerna tyder dock på, att denna gudagestalt icke från början innehaft denna sin förhärskande ställning. I. är väl urspr. åskgud, tänkt som en bergjätte af väldig storlek och kraft. I Avesta står den ursprungliga gudagestalten kvar endast som ett demonartadt väsen (*Andra, Indra*). I Indien är I. fortfarande åskans och i allmänhet luftrymdens gud och människornas försvarare mot onda makter. Framför allt befriar han från den fruktade torkan: när trollen hålla molnen — gudarnas kor — innestängda i bergs-

hålorna, är det han, som, eldad af den till honom offrade somadrycken, främst bland goda makter far dit med sin ljungeld och segrande åter utsläpper på himmelen skyarna med deras välsignelsebringande vätska, eller, med en liknande tankegång: han

Indras kolossalbild (stenskulptur) i Elloras Indratempel.

slungar sin dödande åskvigg i Vritras kropp, den omättlige drakens, som rufvar på molnbergen och hindrar de himmelska vattnen att befruktande nedströmma öfver jorden. Men äfven för de gamle hinduerna, med deras skygga vördnad för det öfverväldigande stora, vardt I. i öfvermåttet af sin kroppsliga styrka alltför otymplig för att icke, i likhet med de klassiska folkens Zeus och nordbornas Tor, mista en del af respekten och för den diktande folkfantasien antaga en viss burlesk anstrykning. Det ädlaste uttrycket för folkets sedliga och religiösa medvetande har han näppeligen någonsin varit. — I den indiska folkreligionens senare utvecklingsskede, bramanismen, är I. tillbakasatt för den högre gudomliga trefalden, Brahmā, Viṣṇu och Çiva; dock är han den främste af de åtta ”världsvaktarna” (*lokapālās*), och hans kvarstående betydelse framgår redan ur hans många binamn, sådana som ”den tusenögde” (*sahasradṛiç*; stjärnhimmelsguden), ”viggbäraren” (*vajradhara*) och ”ljusrymdens herre” (*divaspati*). Han är inom hinduismen härskare öfver I:s värld l. himmel (*Indraloka*), där njutningslifvet förljufvas af gandharvers och apsarasers (nymfers) sång, musik och dans. En liknande roll spelar han under namn af Sakka (af sanskr. *Çakra*, ”den mäktige”) inom den buddistiska mytologien. — Amarāvatī (”den oförgängliga”) heter hans himmelska stad. I. ligger äfven enligt senare föreställningar i ständig strid med demoner och jättar samt afbildas enligt den moderna hinduiska folkföreställningen med fyra armar och händer, de två hållande ett spjut, den tredje åskviggen, den fjärde intet. Jfr bl. a. Oldenberg, ”Religion des Veda” (1894), Hillebrandt, ”Vedische mythologie” (1891—1902), samt Hopkins, ”The Religions of India” (1902). Jfr Brahman. (K. F. J.)

Indragiri, flod i mellersta delen af ön Sumatra, upprinner på västkustens berg s. ö. om staden Padang och faller ut på östra kusten genom ett stort delta midt emot Lingga-arkipelagen. Vid densamma ligger Ringat, residens för härskaren i den under nederländsk öfverhöghet stående staten Indragiri, 35,800 kvkm., omkr. 30,000—40,000 inv., hvars bästa del ligger i den rika floddalen. (J. F. N.)

Indragningsmakt, en af administrativ myndighet i Sverige förr utöfvad makt att förhindra spridning af tryckt periodisk skrift och att återtaga ett en gång meddeladt privilegium eller tillstånd för sådan skrifts vidare utgifning. Då den utväg, som först anlitades för att förekomma tryckfrihetens missbruk, nämligen en tryckningen föregående granskning, censur (se d. o.), af hvarje skrift, i Sverige afskaffades genom k. förordn. af 2 dec. 1766, ställdes genom samma förordning skrif- och tryckfriheten under lagens skydd samt lämnades ostörd af administrativ myndighets ingrepp. Men redan genom 1772 års R. F. upphäfdes denna förordning, och tryckfrihetslagstiftningen återfördes till politilagarnas område. Visserligen erkändes skrif- och tryckfrihetens fortfarande berättigande i den förnyade förordningen och påbudet af 26 april 1774, hvars bestämmelse är lika med den, hvilken 1766 års författning gaf. Men som denna förordning var af politilags natur, ansåg sig konungen berättigad att genom regeringsåtgärder ingripa (se därom Censur och Tryckfrihetsförordningen). I en till k. kung. 6 maj 1780 gjord tilläggning af 3 maj 1785 gjordes rätten att utgifva dagblad samt månads- och veckoskrifter beroende af konungens eller kanslikollegiets privilegium. Genom en k. skrifvelse till Kanslikollegium 24 aug. 1785 blef utgifningen af detta slags skrifter underkastad ytterligare inskränkningar. Det stadgades nämligen, att konungen ensam egde utfärda privilegium samt att i privilegiet skulle införas de ämnen, som i skriften finge behandlas, och att privilegiet kunde genast återtagas och indragas, så snart det i någon måtto funnes missbrukadt, samt att till kontroll däröfver, så snart något blad eller nummer däraf utkommit, ett exemplar genast skulle öfverlämnas till Kanslikollegium. Detta skulle åt någon sin ledamot uppdraga att genomse numret för att anmärka, om något emot privilegiets innehåll däruti funnes infördt, hvilket då för konungen skulle anmälas. Därmed var tidningspressen ställd under den administrativa maktens godtycke, tillståndsbevis för periodiska skrifter infördt och den s. k. indragningsmakten för första gången fastställd i Sverige. Efter Gustaf III:s död fortsatte man i samma riktning (se Censur).

Genom 1809 års R. F. hänfördes tryckfrihetsförordningen återigen till rikets grundlagar, och uti § 86 R. F. bestämdes bl. a., att hvarje svensk man tillkommer rättighet att utan några af den offentliga makten *i förväg* lagda hinder utgifva skrifter. Detta blef äfven stadgadt i Tryckfrihetsförordningen af 9 mars 1810, i hvilken därjämte bl. a. bestämdes, att utgifvare af periodisk skrift borde stå författaransvar. Man nöjde sig i allmänhet med boktryckarens ansvarighet, såvida ej urbota brott var begånget. I detta fall borde ansvaret alltid drabba författaren (hvars namn antingen kunde vara utsatt å skriften eller å en af boktryckaren förvarad namnsedel och då bevittnadt af två personer, som, om författarens namn eller hemort fanns oriktigt uppgifven eller saknades, ståndade ansvaret). Samma bestämmelse gällde jämväl för periodiska skrifter med iakttagande däraf, att utgifvaren skulle stå för-

fattaransvar. Emot denna T. F. gjordes redan från början anmärkningar, och vid urtima riksdagen år 1810 blef hvilande ett uti konstitutionsutskottets memorial 10 okt. 1810 intaget förslag bl. a. till preventiva åtgärder emot dagblad och veckoblad. Olägenheterna af de hinder denna tryckfrihetsförordning lade i vägen för den rätte svarandepartens upptäckande och inkallande genast vid rättegångens början, missbruken af den nyvunna tryckfriheten m. m. föranledde, att en ny T. F., den ännu i hufvudsakliga delar gällande af 16 juli 1812, antogs. Den periodiska pressen gjordes nu, likasom den varit 1785—1809, till föremål för särskild lagstiftning. I § 1, mom. 4 uppställdes såsom villkor för rättigheten att utgifva periodisk skrift, att utgifvaren erhållit hofkanslerns (numera chefens för Justitiedepartementet) tillståndsbevis, hvilket dock icke kunde vägras i andra fall, än då sökanden var för nesligt brott dömd eller förklarad ovärdig att föra andras talan, till hvilken föreskrift lades det stadgande, som måste anses vara hufvudändamålet med de förändringar, som tryckfrihetsförordningen vid 1812 års riksdag undergått, nämligen upplifvandet af den sedan år 1809 hvilande indragningsmakten. Därom stadgades i § 4, mom. 8, att hofkansleren kunde, när han ansåg ett dagblad eller en periodisk skrift vådlig för allmän säkerhet eller utan skäl och bevis förnärmande personlig rätt eller af en fortfarande smädlig egenskap, genast låta inställa skriftens utgifvande, intill dess, efter anmälan, K. M:t i statsrådet förordnat, huruvida fortsättning af den inställda skriften skulle tillåtas utkomma. Hofkanslerens anmälan borde ega rum sist inom 8 dagar, sedan han blifvit underrättad om kvarstadens verkställande. På K. M:ts förordnande ankom äfven, huruvida utgifvaren af ett sålunda indraget dagblad eller en periodisk skrift framdeles måtte kunna utgifva annan sådan skrift. Ur bestämmelserna om tillståndsbevis och om indragningsmakten härleder sig uppkomsten af lejda s. k. ansvaringar. Boktryckaren eller den, som ombesörjde en tidnings utgifvande, egde att freda sig från ansvar, om han företedde ett tillståndsbevis; den person, hvarå det lydde, mände för öfrigt vara helt och hållet främmande för bestämmandet af den periodiska skriftens innehåll. Den osäkra ställning, hvari en tidningsutgifvare genom bruket af en så godtycklig makt som den, hvilken inbegreps i indragningsmakten, försattes, i det att han icke blott förlorade rättigheten att fortfarande utgifva sitt dagblad, utan ock förklarades obehörig att i egenskap af utgifvare befatta sig med något annat tidningsföretag, gjorde det för honom nära nog nödvändigt att, om ock vid sidan af gällande lag, bereda sig utväg att fullgöra sina förbindelser mot den läsande allmänheten, hvars prenumerationsmedel han uppburit. En sådan utväg var lätt funnen. Den bestod däri, att annan person efter aftal anmälde sig såsom ansvarig utgifvare af ett dagblad, hvilket, oafsedt någon obetydlig förändring i afseende på titeln, i allt öfrigt liknade det indragna och hvilket nya dagblad gafs såsom ersättning åt det indragna bladets prenumeranter. Den nye ansvaringen hade icke något annat med dagbladets utgifvande att beställa, än att han till boktryckaren aflämnade det för sådant ändamål nödiga tillståndsbeviset. Den ursprungliga redaktören fortfor att utöfva ledningen af tidningsföretaget, skyddad bakom ansvaringarna, hvilka afföste hvarandra, allteftersom dagbladets indragning upprepades (jfr Aftonbladet och Göteborgs handels- och sjöfartstidning). Sedan indragningsmakten sålunda visat sig oförmögen att förhindra tryckfrihetens missbruk (jfr Hartmansdorff, J. A. von) och att med straff träffa rätte gärningsmannen vid en begången tryckfrihetsförbrytelse, men vid åtskilliga tillfällen nyttjades att hindra och begränsa äfven en befogad, om ock skarp, kritik af det sätt, hvarpå allmänna angelägenheter handhades, visade sig dessa bestämmelser på en gång olämpliga och försåtliga, hvadan indragningsmakten afskaffades, 1844. Åtskilliga andra bestämmelser i T. F., som införts i samband med indragningsmakten, kvarstodo emellertid. Man behöll nämligen tillståndsbeviset (§ 1, mom. 4 T. F.) jämte föreskrifterna (§ 1, mom. 8) att, när rättegång mot dagblad eller periodisk skrift blifvit anställd, utgifvarens namn skall af justitiestatsministern, enligt den hos honom gjorda anmälan, uppgifvas, samt (i § 4, 2 mom.) att dagbladets utgifvande skall inställas, så snart boktryckaren saknar nämnda tillståndsbevis. Jfr H. L. Rydin, ”Om yttrandefrihet och tryckfrihet” (1859), samt konstitutionsutskottets betänkanden 1869 n:r 14 och 1871 n:r 7. H. L. R.*

Indragningsstat. 1. Allmänna indragningsstaten (se d. o.). — 2. Flottans indragningsstat. Då flottans officers- och underofficerskårer 1866 ombildades och åtskilliga löner på aktiva staten indrogos, inrättades genom k. br. 10 juli s. å. en särskild s. k. indragningsstat, dit de, som sådant önskade, fingo öfvergå med bibehållen lön och med tjänstskyldighet i krigstid intill 55 års ålder. H. W—l.

Indraprastha. Se Delhi.

Indre [ä′dr]. 1. Flod i mellersta Frankrike, upprinner på Boussac-platån på gränsen mellan depart. Creuse och Cher, flyter i nordvästlig riktning genom de efter densamma uppkallade departementen I. och Indre-et-Loire samt faller med två armar ut i Loire nedanför Tours. Längd 265 km. — 2. Departement i mellersta Frankrike, bestående af delar af de gamla provinserna Berry, Orléanais, Marche och Touraine. 6,906 kvkm. 290,216 inv. (1906), 42 inv. på 1 kvkm. Det vattnas af öfre I., Creuse och flera bifloder till Cher samt utgör ett fullkomligt slättland, som efter markens beskaffenhet sönderfaller i tre delar: Bois-Chaud, ett skogbevuxet, stenigt och föga fruktbart område i s. ö., som upptager 0,7 af hela arealen, Brenne, en i hög grad osund kärrtrakt v. om Indre, samt Champagne, ett bördigt distrikt i nordöstra delen. Öfver hälften af dep. är åkerjord, och spannmålsafkastningen öfverstiger behofvet. Äfven boskapsskötseln är en viktig hufvudnäring. Industrien är betydlig, i synnerhet järntillverkningen. Dep. är indeladt i fyra arrondissemang: Châteauroux, La Châtre, Issoudun och Le Blanc. Hufvudstad är Châteauroux. (J. F. N.)

Indre-et-Loire [ä′dr-e-lwär], departement i mellersta Frankrike, bildadt af delar af de forna provinserna Touraine, Orléanais, Anjou och Poitou. 6,158 kvkm. 337,916 inv. (1906), 55 inv. på 1 kvkm. Strömmar: Loire med dess bifloder Cher, Indre och Vienne. Landet är öfvervägande jämnt. Gâtine är ett vattenfattigt och ofruktbart distrikt

n. om Loire. Den bördiga trakten mellan Loire och Cher kallas Varenne, en rad vinrankskládda höjder mellan Cher och Indre Champeigne, området mellan Loire och Vienne, den bördigaste trakten i dep., Véron. Sainte Maures' platåer bilda den ofruktbaraste delen af landet; ö. om Creuse sträcker sig Brenne. Loiredalen i detta dep. har för sin skönhet och fruktbarhet fått namnet "Frankrikes trädgård". Något öfver hälften af arealen är uppodladt; jordbruket har gjort få framsteg, och spannmålsafkastningen fyller knappt behofvet. Boskapsskötseln är obetydlig, mineraltillgångarna få. Dep. är indeladt i 3 arrondissemang: Tours, Loches och Chinon. Hufvudstad är Tours. (J. F. N.)

Indre Flekkerö. Se Flekkerö.

Indrifva en fordran, i exekutiv ordning uttaga fordringsbeloppet. E. K.

Indrisläktet, *Lichanotus, zool.*, ett släkte, hörande till den på Madagaskar förekommande gruppen af halfapor. Släktet har jämförelsevis litet, långdraget hufvud. Främre extremiteterna äro kortare än de bakre; tumme och stortå äro väl utvecklade och fria, hvaremot de öfriga fingrarna äro till halfva sin längd förenade. Svansen är mycket kort. Babakuten, *L. indri*, blir 70 till 85 cm. lång, svansen inberäknad. Färgen är öfvervägande svart; kring svansroten står en trekantig, hvit fläck, som skjuter upp i en spets på bakryggen; dessutom äro lemmarna delvis hvita, händer och fötter svarta. T. o. m. inom en och samma flock af dessa djur kan man finna en mängd färgförändringar, bestående i synnerhet i en större utbredning af den hvita färgen. En af artens många färgförändringar har beskrifvits som kronindrin. Arten förekommer på östra sluttningen af den långs Madagaskars östkust framstrykande bergskedjan (i den mellersta tredjedelen). Den lefver endast af vegetabilier och uppehåller sig nästan uteslutande i träden; den rör sig där i upprätt ställning. Infödingarna hålla babakuten i stor vördnad, emedan de tro sina aflidna anförvanters själar bo i dessa djur. C. R. S.*

In du'bio, lat., i tvifvelsmål, i tvifvelaktigt fall. In du'biis non est agendum, lat., i (moraliskt) tvifvelaktiga fall bör man afhålla sig från handling.

Inducēra (af lat. *indūcere*, leda, föra in), införa, inleda; draga en slutsats från det enskilda till det allmänna. Se Induktion 1. — Inducērad elektricitet, *fys.* Se Induktion 2. — Induceradt drag, *tekn.* Se Drag, sp. 801.

Induktiōn (af lat. *indūcere*, leda, föra in). 1. *Log.*, slutande från enskildt till allmänt. För att vara strängt logiskt bindande måste induktionen utgå från kännedom om *allt* det enskilda, som har det allmänna till sin bestämning. (*Quidquid de omnibus valet, valet etiam de genere.*) Man eger t. ex. ej logisk rätt att påstå, att en viss egenskap är för däggdjuren i det hela väsentlig, såframt man ej funnit den hos *alla* däggdjur. Som i allmänhet en så omfattande analys är förenad med betydande svårigheter, har induktion, fattad på detta sätt, mindre användbarhet. Man brukar därför nöja sig med, att man funnit en viss bestämning gälla i många eller de flesta fall (induktionsbevis l. induktivt bevis). På den vägen kommer man dock ej längre än till sannolikhet, och man bör noga vakta sig för att tro sig ha funnit mer (ex.: Jag har under min lefnad sett hundratusen människor. Alla ha de haft kroppar, som varit skilda från andra föremål. Detta är således för människan väsentligt. Undantag: de siamesiska tvillingarna). Ju större induktionsfältet (antalet undersökta fall) är, dess större är sannolikheten. Induktionen har emellertid sin betydelse dels för den sannolikhet den gifver, dels emedan den fäster forskarens uppmärksamhet på en ofta förekommande bestämning, som sedan möjligen på annan (deduktiv) väg kan visas vara väsentlig, dels är själfva den omständigheten, att något ofta förekommer, en sak, som tarfvar förklaring. Besinnar man, att den *kan* få en sådan därigenom, att den, såsom för det hela väsentlig, förekommer i alla, så kan därur förklaras människors stora benägenhet att använda induktiva slutledningar såsom ett omedelbart uttryck för deras behof att finna enhet och sammanhang i sin värld. Till alla erfarenhetsomdömen, följaktligen till de allra flesta af de åsikter människor faktiskt hysa, ha de kommit på denna väg. Inom det vetenskapliga forskningsarbetet har den induktiva metoden på senare tider kommit till heder och verkat mycket lifgifvande på detsamma. På induktionen äro ej blott den moderna naturforskningen, utan äfven den jämförande språkforskningen grundade. På det etiska området nyttjas induktionen ofta. Den är emellertid där mycket vådlig, enär den leder till orättvist bedömande af medmänniskors handlingssätt, undertrycker individualiteten, befordrar en konventionell moral och fördunklar skillnaden mellan det, som man alltid och ovillkorligen bör göra, och det, som man i ofta förekommande fall bör göra (jfr Bevis). — Hos Sokrates och Platon hade induktion en annan betydelse än i den moderna tiden. Den betecknade hos dem det tillvägagåendet att från ett eller några få exempel sluta till den allmänna regeln genom att abstrahera från det för dessa fall tillfälliga. — 2. *Fys.* a) Magnetisk induktion. Ett järnstycke blir i närheten af en magnet själft en magnet; magnetens "fält" förstärkes nämligen, där det genomgår järnet. Järnstycket säges då ha fått *inducerad magnetism*. — b) Elektrostatisk induktion, detsamma som influens (se Elektricitet, sp. 203). — c) Elektromagnetisk induktion, induktion i vanligaste bemärkelse, betecknar de fenomen, då elektrisk spänning alstras i en ledare genom inverkan af magnetfält. *Faraday-Maxwells lag* för induktionen kan uttryckas så: Om antalet af de utaf en sluten ledning omfattade magnetiska kraftlinjerna (se Magnetiskt fält) förändras, så induceras i ledningen en elektromotorisk kraft, proportionell mot den hastighet, hvarmed nämnda antal förändras (jfr Induktionskoefficient). Den af denna elektromotoriska kraft igångsatta strömmens styrka erhålles på vanligt sätt ur Ohms lag (se denna), såvida ej självinduktionen spelar stor roll (se nedan). Riktningen af induktionsströmmen ges af *Lenz' lag:* Genom hvilken tillståndsförändring en induktionsström än uppstår, är den alltid så riktad, att den söker förhindra denna tillståndsförändring. Några exempel skola förtydliga dessa lagar. En ring eller rulle (rullen 1) af isolerad ledningstråd må omslutas af en annan dylik, med honom konaxial ring eller rulle (rullen 2). Påsläppes ström i rullen 1, uppstår inuti densamma (se

Magnetiskt fält och Solenoid) och alltså äfven inuti rullen 2 ett magnetfält, och under det strömmen med sitt fält utbildar sig, d. v. s. vanligen under en ringa bråkdel af en sekund, uppträder en inducerad elektromotorisk kraft i rullen 2, hvilken i denna rulle framdrifver en induktionsström, om ledningen är sluten. Ha trådändarna förbundits med (d. v. s. ledningen slutits genom) en galvanometer, så kan induktionsströmmen observeras på dennas utslag. Induktionsströmmens riktning är enligt Lenz' lag sådan, att dess eget magnetfält i någon mån förhindrar det ursprungligas utbildning. Det egna fältet har alltså här motsatt riktning mot det ursprungliga, och induktionsströmmen i rullen 2 blir i detta fall *indirekt*, d. v. s. den cirkulerar åt motsatt håll mot den i rullen 1 påsläppta strömmen. Afbrytes strömmen i rullen 1, så förändras äfven magnetfältet, det försvinner. I rullen 2 uppstår äfven nu en induktionsström, men *direkt*, d. v. s. cirkulerande åt samma håll som strömmen i rullen 1. Om rullen 1, under det att ström genomgår densamma, plötsligt drages bort, försvinner (eller åtminstone försvagas) magnetfältet i rullen 2, och i denna uppstår likadan ström (direkt) som vid strömafbrott i rullen 1. Skjutes rullen 1 hastigt tillbaka, uppträder indirekt induktionsström i rullen 2. Samma magnetiska fält, som den strömförande rullen eger, skulle en verklig magnet af lämpligt vald form, styrka och riktning haft. Genom rörelse af en sådan magnet i förhållande till rullen 2 uppväckas i denna samma induktionsströmmar som vid rörelse af rullen 1. Man observere, att induktionsströmmens riktning i dessa fall enligt Lenz' lag är sådan, att den (genom magnetisk attraktion eller repulsion) söker hindra förflyttningen af rullen 1 resp. magneten. — Genom att en strömkrets vrides i ett magnetfält, kan den bringas att omfatta flera eller färre kraftlinjer, hvilket medför induktionsverkan. På så sätt åstadkommes ström i många induktionselektriska apparater (se d. o.). — Det egna magnetfältet verkar äfven inducerande på en strömkrets, och den uppkommande s. k. **självinduktionen** har till effekt, att strömmen vid påsläppning ej med ens antar sitt fulla värde och att vid ledningens öppnande den s. k. extraströmmen ett ögonblick underhåller öppningsgnistan. Vid fall af stor induktionskoefficient (se d. o.) och hastiga strömväxlingar kan genom självinduktionens fördröjande verkan strömmen förhindras att någonsin antaga sitt normala värde enligt Ohms lag. Induktionen vållar ett skenbart motstånd (jfr Elektriskt motstånd). — Det är ingalunda nödvändigt för uppkomsten af induktionsström, att ledaren har trådform, ehuru detta är fördelaktigt, om ström skall uttagas från honom. I en godtyckligt formad metallmassa, som röres i förhållande till ett magnetfält (eller är utsatt för ett föränderligt sådant), uppstå induktionsströmmar, s. k. **Foucault-strömmar** (se Hvirfvelström). De beskrifna induktionsfenomenen upptäcktes och undersöktes af Faraday 1831—35. — Växlingarna i ett elektromagnetiskt fält utbreda sig med ljusets hastighet i rymden som "elektromagnetiska vågor". Det är induktionsverkan af sådana från gnisttelegrafernas afsändningsstationer utgående vågor, som observeras på mottagningsstationerna. 1. L. H. Å.* 2. R—r H.

Induktionsapparat, *fys.* Se Induktionselektriska apparater och Induktorium.

Induktionsbevis, *log.* Se Induktion 1.

Induktionselektricitet. Se Induktion 2 c.

Induktionselektriska apparater, *fys.* o. *elektrot.* Redan 1832 konstruerade Pixii och Dal Negro apparater, från hvilka genom induktion (se d. o.)

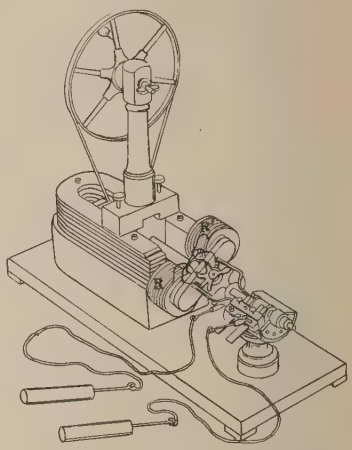

Fig. 1. Stöhrers induktionselektriska apparat.

uppkomna strömmar kunde uttagas. En af Stöhrer förbättrad typ, som blef mycket använd, visar fig. 1. Framför polerna till en hästskoformad stålmagnet kan ett äfven hästskoformadt ankare bringas att rotera. Ankarets armar bära två rullar (*R* och *R'*) af isolerad koppartråd. I dessa induceras ström vid ankarets magnetisering och afmagnetisering framför stålmagneten. — Siemens' induktor, fig. 2, utgjorde ett betydligt framsteg, särskildt däri, att denna apparat var anlagd på så kort luftväg som möjligt för de magnetiska kraftlinjerna. Siemens' induktor utgöres af järnkärnan *S* i form af en cylinder med två längsgående rännor, i hvilka den isolerade ledningstråden är upplindad. Cylindern kan bringas att hastigt rotera kring sin axel mellan de honom tätt omslutande polerna (*A* och *B*) af en hästskomagnet *M*. Ström uttages genom fjädrarna *D* och *D'*, som glida mot de med trådändarna förbundna ringarna *C* och *C'*. Denna apparat användes i de vanliga telefonerna för utsändande af lystringssignaler. I de beskrifna apparaterna härrör det magnetiska fältet från permanenta magneter. Sådana apparater kallas **magnetoelektriska** till skillnad från **dynamoelektriska**, de numera viktigaste strömalstrande maskinerna. Magnetfälten i dessa senare alstras af elektromagneter, som enligt den 1867 af Siemens

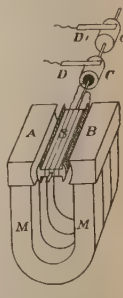

Fig. 2. Siemens' induktor.

och Wheatstone samtidigt framställda principen matas med maskinens egen ström. Denna princips brukbarhet beror därpå, att i elektromagneternas kärnor alltid någon permanent magnetism kvarstannar, som är tillräcklig att vid maskinens igångsättning inducera en första ström, hvilken snart arbetar upp sig. Se vidare Elektriska maskiner. — Induktionsström uttages äfven ur transformatorer (se d. o.), bland hvilka induktorium (se d. o.) är ett viktigt specialslag. R—r H.

Induktionsinklinationen, *fys.*, ett förr använd namn på jordinduktorn.

Induktionskoefficient, *fys.* En rulle isolerad tråd, primärrullen, må genomlöpas af en elektrisk ström i_1, som förändrar sig med hastigheten $\frac{di_1}{dt}$ (di = strömtillväxten på tiden dt). En sekundärrulle står under inflytande af primärrullens magnetfält. Detta fält är proportionellt mot i_1, och dess variationshastighet är alltså proportionell mot $\frac{di_1}{dt}$. Enligt induktionslagen blir då den i sekundärrullen inducerade elektromotoriska kraften V_2:

$$V_2 = - M \frac{di_1}{dt},$$

där M är en viss konstant, som kallas de båda rullarnas ömsesidiga induktionskoefficient. Den vore densamma, om rullarna bytte egenskap af primär och sekundär. — För viss ström är primärrullens fält proportionellt mot antalet trådhvarf n_1. I hvart och ett af sekundärrullens n_2 hvarf induceras en viss elektromotorisk kraft, och alla hvarfvens elektromotoriska krafter addera sig. M blir därför proportionellt mot $n_1 . n_2$ och beror dessutom af rullarnas form och inbördes läge, så att M blir större, ju flera af den ena rullens magnetiska kraftlinjer, som genomgå den andra. — Den i en rulle (t. ex. rullen 1) genom självinduktion alstrade elektromotoriska kraften kan skrifvas $V_1 = - L_1 \frac{di_1}{dt}$, där L_1 är självinduktionskoefficienten, proportionell mot n_1^2. Minustecknen motiveras deraf att, om strömmen i_1 växer, induktionsströmmen cirkulerar i motsatt led mot strömmen i_1 kring primärrullens magnetiska kraftlinjer (jfr Henry, sp. 459). R—r H.

Induktionsmotor, *elektrot.* Se Asynkron motor och Elektriska maskiner, sp. 285.

Induktionsmätare, *elektrot.* Se Elektricitetsmätare, sp. 211.

Induktionsrulle, *fys.* Se Induktorium.

Induktionsström, *fys.* Se Induktion 2 c.

Induktionsugn, *tekn.* Se Elektrisk ugn.

Induktionsvågen, *fys.*, en af Hughes konstruerad apparat för påvisande af svaga induktionsströmmar. Två likadana rullar öfverspunnen tråd genomlöpas af samma elektriska ström, som omväxlande slutes och öppnas medelst ett urverk. I strömbanan är därjämte en mikrofon insatt. Ofvanför hvardera af dessa rullar sitter en andra rulle, induktionsl. sekundärrulle. Lindningarna i sekundärrullarna, som äro förenade med hvarandra, gå åt motsatta håll. De fria ändarna förbindas med samma hörtelefon. Afstånden mellan de förstnämnda rullarna, primärrullarna, och sekundärrullarna regleras så, att intet ljud höres i telefonen. Detta är naturligtvis möjligt därför, att induktionsströmmarna i de båda sekundärrullarna motverka hvarandra. Lägges då på ena sekundärrullen ett metallstycke, t. ex. ett mynt, störes jämvikten och ett starkt ljud höres i telefonen. Telefonen tystnar åter, om på den andra sekundärrullen lägges ett med det förra fullt lika mynt, men ljudet fortbestår, fastän försvagadt, om det ena myntet är förfalskadt, på grund af skillnaden i ledningsförmåga hos ett äkta och ett förfalskadt mynt. E. S.

Induktiv, som grundar sig på induktion. — Induktivt bevis, *log.* Se Induktion 1. — Induktivt motstånd, *fys.* Se Elektriskt motstånd.

Indu'ktor (af lat. *indūcere*, införa), *elektrot.* Se Induktionselektriska apparater och Induktorium.

Induktōrium (Gnistinduktor, Induktionsrulle, Induktionsapparat, Ruhmkorffs rulle), *fys.*, en apparat, som transformerar lågspänd (på några få eller någon gång upp till 200 volt), variabel elektrisk ström till mycket högspända (på tiotusen- till hundratusentals volt) strömimpulser. Den består hufvudsakligen af två konaxiala rullar isolerad tråd, primärrullen med få hvarf (något hundratal) grof tråd och utanpå denna sekundärrullen med många (t. ex. 150 gånger primärantalet) hvarf fin tråd, särdeles noga isolerad. Hos primärströmmen vinnas vanligen variationer genom strömbrytare, ibland matas primärledningen med växelström. Vid dess variationer induceras i sekundärrullen elektromotorisk kraft (se Induktion 2), som blir så hög tack vare primärströmvariationernas hastighet och sekundärrullens stora hvarfantal (se Induktionskoefficient). Strömafbrotten kunna göras plötsligare än strömslutningarna, som förflackas genom självinduktion. Man kan därför vanligen räkna, som om induktoriet gåfve blott ensidig spänning (den vid afbrotten). Till förstärkande af magnetfältet och därigenom förhöjande af induktionsverkan ligger i rullarnas gemensamma axelöppning en järnkärna (fig. 1 *k*). Den göres af ett knippe järntrådar, isolerade från hvarandra för att förhindra cirkulation af energiförödande Foucaultströmmar (se Induktion 2). I fig. 1 åter-

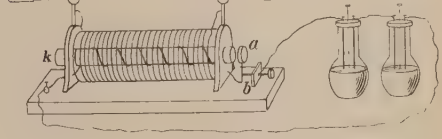

Fig. 1. Automatisk strömbrytare.

gifves en automatisk strömbrytare af samma slag, som är bekant från de elektriska ringklockorna. Då strömmen slutes genom den ställbara skrufspetsen *b* och fjädern till ankaret *a*, blir järnkärnan *k* magnetisk; den rycker då till sig ankaret *a*, hvarvid kontakten med *b* upphör och strömmen afbrytes, för att ånyo slutas, då ankaret efter afmagnetiseringen vid strömbrottet återkastas mot *b*, o. s. v. Den skildrade strömbrytaren är ett enkelt exempel på

mekanisk strömbrytare. Finare sådana ha vanligen egen elektromagnet och anordningar för att göra strömafbrotten så plötsliga som möjligt. För att därtill medverka inkopplas vanligen till *a* och *b* en kondensor. Vid strömafbrott upptar kondensorn den af extraströmmen medförda elektricitetsmängden, som annars skulle söka åstadkomma en afbrottet förflackande gnista. Mycket använda ha på senare tider *turbinströmbrytarna* blifvit. I dem utslungar en hastigt roterande turbin en till strömkretsen hörande kvicksilfverstråle, som råkar ömsom isolations-, ömsom metallribbor, från hvilka strömkretsen fortsätter. De tvåraste och talrikaste afbrotten gifva *vätskeströmbrytarna*. Den äldsta af dem (Wehnelts från 1899) utgöres af ett vanligen med utspädd svafvelsyra fylldt kärl, försedt med en stor katod, men med blott en liten platinaspets till anod. Strömvärmet åstadkommer vid anoden plötsliga utvecklingar af isolerande, strömbrytande ånglager, hvilka strax åter kondenseras, så att strömmen ånyo slipper fram. Antalet strömafbrott per sekund kan uppgå till öfver tusen. Vid bruk af vätskeströmbrytare måste kondensorn aflägsnas. — De första induktionsapparaterna konstruerades af Page på 1840-talet. Ruhmkorff i Paris vardt för några årtionden efter 1850 hufvudfabrikant af induktionsapparater (''Ruhmkorffs rulle''). Röntgenstrålarnas upptäckt och uppfinningen af gnisttelegrafien (båda från 1896) gåfvo åt induktoriet viktig praktisk användning, och därmed erhöll induktoriefabrikationen ett storartadt uppsving. Fig. 2

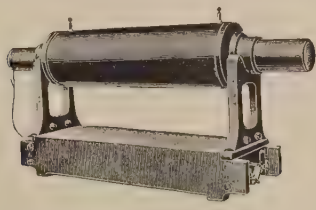

Fig. 2. Större modernt induktorium.

visar ett stort modernt induktorium. — S. k. *teslaströmmar* med oerhördt stor spänning erhållas ur induktorier (vanligen för bättre isolations skull h. o. h. nedsänkta i olja; utan järnkärna), i hvilka till primärström brukas den enormt hastigt oscillerande strömmen från en ''elektrisk svängningskrets'' (självinduktion i serie med en kapacitet). Denna får sina impulser från ett vanligt induktorium. R—r H.

Induktorsystem (af lat. *indūcere*, införa). Se Centralstation 3.

In dulci jūbilo, lat., ''i jublande fröjd'', begynnelseorden af en gammal, till hälften tysk, till hälften latinsk julsång; i glädje och fröjd, i sus och dus. Julsången omnämnes redan af mystikern Suso och finns behandlad i en skrift af Hoffmann von Fallersleben 1854.

Indulge'ns (lat. *indulge'ntia*), eftergifvenhet, fördragsamhet; aflat (se d. o.). — Indulgensförklaring. Se Declaration of indulgence.

Indulīn. Se Anilinfärger 3 och Tjärfärger.

Indu'ltum, lat., *jur.* Se Moratorium.

Induno [-dōnå]. 1. Domenico I., italiensk målare, f. 1815 i Milano, d. där 1878, var en af de bäste målsmännen för den åt en moderat realism lutande milanesiska skolan och vann äfven n. om Alperna erkännande (vid världsutställningen i Paris 1855) för en frisk och liflig uppfattning, ehuru hans modellering var hård och figurerna stodo silhuettartadt emot bakgrunden. Af hans arbeten märkas *Samuel och David* (nu i Wien), *Smugglare*, *Soldatens sorg* och *Flyktingar från en brinnande by*. — 2. Girolamo I., italiensk målare af samma släkt som den föregående, f. 1827 i Milano, d. där 1890, var med bland Roms försvarare under Garibaldi 1848, egnade sig mest åt framställning af scener ur soldatlifvet och väckte uppseende först i Paris 1855 med några små bilder af Garibaldis följeslagare. Vid 1878 års världsutställning i Paris uppträdde han mest med genrebilder ur det vanliga lifvet, såsom *Antikvitetssälskare*, *Emigranter* m. fl., för hvilka medalj tillerkändes honom. 1—2. C. R. N.*

In du'plo, lat., dubbelt, i två exemplar. Jfr Dubblett och Duplett.

Induratiōn (af lat. *indurāre*, göra hård), *med.* Se Förhårdning. — Indurērad, hård, förtjockad.

Indus (Sind, sanskr. *Sindhu*), en af de tre största floderna i Indien, upprinner under 31° 45′ n. br. och 81° 25′ ö. lgd i kinesiska Tibet på norra sidan af det heliga Kailasberget, på en höjd af 6,650 m., där Hedin 1907 fann dess hufvudkälla. Under namnet Singh-gi-tschu har floden först en nordvästlig riktning, upptager bifloden Gartang och strömmar in på Kashmirs område. Nedanför Leh (3,430 m. ö. h.) mottar den Zanskar (fr. v.) och bryter nära Skardo fram genom Himalayas västra kedjor. Därefter vänder den sig mot s. v. samt upptager från h. Gilgit och, vid Attock, 320 m. ö. h., Kabul, hvilken har ungefär samma vattenmassa som I. Från sin källa till Attock faller floden 5—6 m. på $1{,}_5$ km., från Attock till hafvet, 1,515 km., endast $0{,}_{33}$ m. på samma väglängd och är därför segelbar därifrån. Från Attock har floden ett sydligt lopp längs Punjabs västra gräns och parallellt med Sulimanbergen samt upptager vid Mithankot, i distriktet Dera-Ghazi-Khan, Punjabs förenade vatten, Panjnad (''de fem strömmarna''), hvilken bildats genom förening af Jhelam, Chenab, Ravi, Bias och Sutlej, och som gifvit Punjab (''de fem strömmarna'') dess namn. Ofvanom föreningen har I. en bredd af omkr. 550 m., en hastighet af 8 km. i timmen och ett djup af $3{,}_5$—$4{,}_5$ m. samt för en vattenmassa af 2,600 kbm. i sekunden. Panjnad har en bredd af 980 km., en hastighet af endast $3{,}_2$ km. i timmen samt en vattenmängd af omkr. 1,950 kbm. i sekunden. Nedanför föreningen har I. vid lågt vattenstånd en bredd af 2,000 m. Flodens hela lopp genom Punjab och Sind ända till dess utflöde i Arabiska hafvet är deladt af öar och sandbankar. Sedan den kommit in på Sinds område, utsänder den från v. den första af sina mynningsarmar, Nara, som sannolikt går i Indus' gamla bädd och utmynnar i Rann of Cutch, och något ofvanför Haidarabad, 150 km. från mynningen, Fulaili l. Guni, med hvilken deltat börjar. Detta upptager en areal af 8,000 kvkm. och sträcker sig 250 km. längs kusten. Man räknar 13 mynningar utom sammanbindningskanaler och obetydliga armar. Den bre-

daste, djupaste mynningen är Hajamro; dock kunna fartyg från hafvet icke komma in i floden, ehuru denna är segelbar för ångbåtar från Tatta i deltat till Multan (vid Chenab). Som mynningsstad kan Karachi anses. Vid lägsta vattenståndet utgör vattenmängden vid utloppet 1,160 kbm., vid det högsta 12,630 kbm. i sekunden och hastigheten 13 km. i timmen. Floden börjar stiga i mars, når sitt maximum af bredd och djup i aug., då den genom öfversvämningar anställer oerhörda härjningar, och börjar falla i sept. Vid högvatten föra 10,000 viktsdelar vatten 43,6 delar fasta beståndsdelar med sig, vid lågt vatten 17 delar. Flodens längd uppgifves till 3,200 km., dess flodområde till öfver 965,000 kvkm. I. är sålunda den längsta af Indiens floder, men har icke det största flodområdet. Handeln på I. är obetydlig; också finnes ingen betydande handelsstad vid dess stränder. Flodens värde för bevattningen är ofantligt, ty Sinds utveckling som jordbruksland hvilar till väsentlig del på de bevattningskanaler regeringen anlagt inom flodområdet. (J. F. N.)

Indusiekalk, en sötvattenskalksten, hvilken så godt som uteslutande består af de rör eller hylsor (*indusiæ*), i hvilka larverna (husmaskar) af *Phryganea* (nattsländor) lefva. Dessa rör äro på utsidan beklädda med skal af små snäckor, musslor o. d. Indusiekalken förekommer i Auvergne och tillhör den miocena serien af de tertiära bildningarna. B. L—n.*

Indusium, *bot.* Se Eufilicineæ.

Industri (lat. *indu'stria*, flit, idoghet) betecknar i egentlig mening *råvaruförädling*, i motsats till å ena sidan urproduktion l. besittningstagande af de råvaror, som naturen skänker människan, och å den andra den varu-utbytet förmedlande handeln. I vidsträckt bemärkelse förstås med industri äfven den s. k. extraktivindustrien, d. v. s. alla grenar af urproduktion, utom jordbruk, t. ex. bergshandtering. Den egentliga förädlingsindustrien indelas i den stora l. fabriksindustrien och den lilla industrien, d. v. s. handtverk och hemslöjd. Ursprungligen var all industri hemslöjd, d. v. s. den inskränkte sig till arbete för hand och medelst enklare verktyg af de artiklar, som behöfdes för det egna hushållet, och möjligen äfven af några till afsalu afsedda föremål; i hvarje fall var industrien dock endast ett bihang till jordbruksnäringen. Men i samma mån som arbetsfördelningens lag började göra sig gällande och de mänskliga behofven, till följd af en stigande odling, begynte växa, uppstodo handtverkare, som yrkesmässigt drefvo och till uteslutande lefvebröd hade tillverkning af vissa slag af industriartiklar. Ehuru handtverkaren i allmänhet icke använder fullkomligare verktyg än hemslöjdsidkaren, kan han dock på grund af sin genom ständig öfning vunna yrkesskicklighet åstadkomma en vida bättre och billigare vara än den senare. Den ekonomiska utvecklingens höjdpunkt betecknas af fabriksindustriens uppkomst. Med afseende på tillverkningssättet skiljer sig den stora industrien från den lilla däruti, att inom den förra hufvudsakligen nyttjas maskiner, inom den senare åter handarbete, understödt af verktyg. Medan verktygen blott underlätta och understödja människans arbete, förrätta maskinerna själfva, under människans tillsyn och ledning, det arbete, som eljest skulle utföras för hand, samt kunna genom sin stora regelbundenhet och kraft utföra arbeten, som för människohanden äro antingen för grofva, t. ex. järnvalsning, eller för fina, t. ex. tillverkning af stålpennor. Fabriksindustriens öfverlägsenhet öfver handtverket ligger i ekonomiskt hänseende först och främst i varornas större prisbillighet. Fabriksvarornas prisbillighet är en följd af flera samverkande orsaker: dels äro kostnaderna för maskinernas inköp och drift lägre än för aflöning af ett motsvarande antal arbetare; dels äro maskinerna vid förbrukning af råvaror vanligen sparsammare än arbetarna; dels stiger icke maskinernas pris i samma mån som deras produktionsförmåga (det ställer sig relativt billigare att köpa och drifva en ångmaskin om 100 hästkrafter än en sådan om 1 hästkraft); dels kan slutligen endast fabriksidkaren draga full nytta af det använda kapitalet och arbetsfördelningen samt sålunda begagna sig af gynnsamma konjunkturer och i sin tjänst använda så godt som uteslutande specialister. Mindre i ögonen fallande, men högst betydelsefull är fabriksindustriens egenskap att i motsats till handtverket vara en förlagsaffär. Medan handtverkaren tillverkar sina artiklar nästan uteslutande efter beställning, måste fabriksidkaren vanligen låta produktionen föregå beställningen. Förlagsproduktionen medför visserligen ränteförlust och affärsrisk, men betecknar ett oerhördt framsteg i det ekonomiska lifvet, ty den kan nedbringa produktionskostnaderna till de minsta möjliga och möjliggör därigenom tillverkning af sådana varor, hvilka endast under förutsättning af produktion i stor skala kunna försäljas till rimligt pris. För uppkomsten af fabriksindustri i allmänhet eller af en viss industrigren fordras ej endast lämpliga maskiner, utan äfven tillräcklig tillgång på råvaror, kapital och arbetare samt en genom folkets ekonomiska välstånd möjliggjord konsumtion af de producerade varorna. För nyanlagda fabrikers framgång inom en redan uppdrifven industrigren är det dessutom ett oundgängligt villkor, att de skola antingen producera en bättre eller billigare vara än de gamla fabrikerna eller ock söka afsättning för sina tillverkningar på orter, som af en eller annan anledning ligga utanför de gamla fabrikernas afsättningsområden.

Man föreställer sig ofta, att fabriksindustrien med sina arbetsbesparande maskiner åstadkommer en minskning i behofvet af arbetare och därmed också en nedsättning i arbetslönerna. Om också ett sådant förhållande visar sig, då en handtverksindustri öfvergår till fabriksindustri, och då nya arbetsbesparande maskiner införas inom en gammal fabriksindustri, så är dock detsamma af öfvergående art. I regel måste nämligen fabriksindustrien medföra en ökad efterfrågan efter arbetare och en stegring i arbetslönerna. Ty å ena sidan tilltager konsumtionen i vida högre grad än prisnedsättningen, enär nedsättning i priset möjliggör varans förbrukning af ett större antal människor, och å andra sidan göra de klasser af konsumenter, hvilka icke till följd af prisnedsättningen öka sin konsumtion, en besparing, som direkt eller indirekt göres fruktbärande i nya industriella företag och sålunda framkallar ny efterfrågan af ledig arbetskraft. Handtverkens antal har blifvit och kommer otvifvelaktigt att ännu mera blifva inskränkt genom fabriksindustrien, men vissa slag af handtverk äro åter icke alls eller blott delvis utsatta för konkurrens med fabriker. Fortfarande måste af handtverkare förrättas sådana arbeten, som

antingen måste afpassas efter föremålets individuella beskaffenhet och därför af tekniska skäl icke kunna utföras af maskiner, t. ex. murar-, glasmästar- och målaryrkena, eller hvilkas värde beror på arbetarens konstskicklighet, t. ex. finare kläder och en del konstslöjdsartiklar. Vidare torde en del reparationer af fabriksartiklar städse blifva förbehållen handtverkare. Till stärkande af handtverkens ställning bidraga i hög grad mindre maskiner, hvilka drifvas med muskelarbete och uteslutande träda i handtverkens och hemslöjdens tjänst, t. ex. symaskiner. Det visar sig också, att handtverkarnas antal fortfarande befinner sig i jämn tillväxt. Under de 20 åren 1888—1907 ökades handtverkarnas antal i Sverige med 161 proc. och de af dem sysselsatte arbetarnas med 62,3 proc.

Redan tidigt kom staten till insikt om, af huru stor betydelse det är för ett land att ha en självständig förädlingsindustri, som kan fylla ett civiliseradt folks behof. Under den nyare tiden, ända till 1800-talet, sökte staten befordra handtverkens och storindustriens uppblomstring genom att förhindra in- och utländsk konkurrens och genom att medelst understöd och premier uppmuntra till produktion af exportartiklar (merkantilsystem). Men småningom gjorde sig den uppfattningen gällande, att detta skyddssystem snarare var till hinder än till gagn för ett lands sunda ekonomiska utveckling, och under förra hälften af 1800-talet utbyttes skyddssystemet mot näringsfrihet. (Jfr Fabrikslagstiftning, Handtverk och Näringsfrihet.) Mot slutet af århundradet inträdde likväl i viss grad en reaktion mot denna uppfattning icke blott så, att de flesta staterna öfvergingo till ett protektionistiskt tullsystem (se Frihandel), utan äfven genom en lagstiftning, som direkt ingrep i den industriella verksamheten. Allmänt erkännes numera statens rätt och plikt att lagstadga om barns och kvinnors användande i fabrikerna, om nödiga skyddsåtgärder under arbetet (se Fabrikslagstiftning och Yrkesinspektion). Staten har ock i vissa länder infört arbetarförsäkring för ålderstigna eller sjuka arbetare samt försäkring mot skada under arbetet och fordrat bidrag härtill både af arbetare och arbetsgifvare. Vidare ingriper staten direkt i näringslifvet i det fall, att den enskilda företagsamheten på grund af den skenbart stora risken eller bristande tillgång på kapital ej vågar eller kan öppna en ny, för landet naturlig industrigren. Staten har äfven en viktig indirekt verksamhet för industrien dels i upprättandet och offentliggörandet af statistiska tabeller öfver landets produktion och konsumtion af olika slag af industriartiklar, dels i beredandet af tillfällen till undervisning i de olika industriella yrkena, dels i skyddandet af eganderätten till uppfinningar och fabriksmärken (jfr Industriell eganderätt, Patentlagstiftning och Varumärke).

Det är i synnerhet under de sista hundra åren, som storindustrien, hufvudsakligen till följd af de storartade uppfinningarna på teknikens och kommunikationsväsendets områden, nått en oväntad höjd (se därom Industrialism). Högst står fabriksindustrien i Storbritannien, Nord-Amerikas förenta stater, Tyskland, Frankrike och Belgien. Sverige intager ett alltmera framskjutet rum bland de industriidkande staterna, äfven om det icke ännu nått fram i de främsta leden. Det eger i sina berg och skogar riklig tillgång på råvaror, i sina strömmar och älfvar har det öfverflöd på den billigaste af alla drifkrafter, och det har en talrik, för industriellt arbete särdeles duglig arbetarbefolkning. De svårigheter, med hvilka vårt land har att kämpa på detta område, äro dels den ringa tillgången på kapital, dels äfven den osäkerhet på arbetsmarknaden, som är en följd af de i vårt land så ofta förekommande striderna mellan arbetsgifvare och arbetare, hvilka yttra sig i för båda parterna ruinerande strejker och lockouter. Likväl har, som nämndt, vår industri gått mycket framåt, särdeles sedan omkr. år 1880. Medan tillverkningsvärdet vid de svenska fabrikerna 1840 utgjorde 21 mill. kr., 1880 152,8 mill., var det år 1900 1,046,2 mill. kr. och år 1907 1,496,8 mill. kr. Fabrikernas antal var 1880 2,807 med en drifkraft af 30,370 hkr, 1900 10,549 med 364,540 hkr och 1907 11,659 med 518,733 hkr, hvarjämte sistn. år användes 202,881 hkr för drifvande af elektriska generatorer. Antalet fabriksarbetare, som 1840 var 15,410 och 1880 57,340, var 1900 265,479 och 1907 303,029. Att industrien växt till hastigare än folkmängden, framgår däraf, att fabriksarbetarnas antal i procent af rikets hela folkmängd vuxit från 1,25 proc. 1880 till 5,63 proc. 1907. I någon mån haltande blifva dessa jämförelser därigenom, att sedan år 1893 en del järn- och stålindustri, som förr i den officiella statistiken räknades till bergshandteringen, öfverförts till manufakturindustrien samt att brännvinsbränning, sågverk, boktryckerier m. fl. nu upptagas under denna, men äfven om hänsyn tages härtill, blir dock omdömet det, att Sverige är stadt i en snabb utveckling på industriens område. (J. F. N.)

Indu'stria, *astron.*, en af småplaneterna.

Industrialisēra (jfr Industrialism), förvandla till industri.

Industrialism, ett af industrien och de industriella intressena behärskadt samhällstillstånd (se Industri); de nya förhållanden af teknisk, ekonomisk, social och politisk innebörd, hvilka åvägabragts i och med den industriella revolutionen och sedermera utvecklats i olika länder. Med den industriella revolutionen förstår man i Storbritannien, denna omgestaltnings klassiska land och detta uttrycks ursprungsland, de stora förändringar, hvilka inträdde i produktionssystemet enkannerligen genom de maskintekniska uppfinningar, som i första rummet berörde textilindustrierna, särskildt bomullsindustrien. Denna rörelse, som, inom jordbruket åtföljd af rationellare bruknings-metoder och stordriftens tillväxt på smådriftens bekostnad, verkade revolutionerande på hela det engelska näringslifvet, började omkr. 1760 och fortsatte till 1830-talets ingång. På kontinenten och i Nord-Amerika kom samma rörelse i gång först under det sista årtiondet af 1700-talet och de första årtiondena af 1800-talet för att där sedermera fortgå med större eller mindre hastighet. Hargreaves' jennystol, Arkwrights vattenspinnmaskin, Cromptons spinnmaskin (''mule-jenny'') och Cartwrights mekaniska väfstol tillsammans med Watts ångmaskin åstadkommo synnerligast inom bomullsindustrien en enorm ökning af produktionen, hvilken utveckling utöfvade ett starkt eggande inflytande på andra fält af näringslifvet. För järnhandteringen inträdde en

ny era, när vid smältningen stenkol kunde användas i stället för träkol, ångkraften togs i anspråk vid masugnsdriften och puddlingsmetoden tillämpades. Gruvhandteringen stimulerades i sin tur till stegrad produktion. Kedjeverkan fortsattes sålunda från det ena området till det andra. Kanaler byggdes, landsvägar anlades och förbättrades. Sedermera kommo ångbåtarna, och 1830 blefvo järnvägarna en verklighet.

Så skedde — först och främst i England och sedermera i andra länder — öfvergången från handtverk och förlagssystem med hemindustri till fabrikssystem och storindustri, hvarmed inträdde massproduktion för massomsättning inom ett sig alltmer vidgande område. Handels- och bankväsendets fortsatta utvidgning vardt i allt högre grad nödvändiggjord och befordrad. Den nya företagartypen tillväxte allt talrikare, och den skilde sig från den gamla särskildt däri, att vederbörande icke egnar sig åt industrien för att bereda sig själf och sina familjemedlemmar en lämplig sysselsättning och den bästa möjliga utkomst, utan anlägger mera rent köpmannamässiga synpunkter och placerar kapital uti industriföretag med vinsten som det främsta syftet. Bolagsväsendet inom industrien utvecklar sig med tiden till våra moderna skapelser, karteller och truster (se d. o.). Och samtidigt afsöndras kapitalisten och företagsledaren alltmer från hvarandra. — Industriarbetarna afskildes allt fullständigare från jordbruket och gåfvo hela sin arbetskraft åt fabriken. Innan ångmaskinen infördes, voro fabrikerna ännu små och hade sitt läge invid vattenfall. Sedan ångkraften kommit till användning, flyttades de allmänt nog in till städerna, och den tekniska såväl som den ekonomiska koncentrationsrörelsen skred raskt fram. Medan befolkningen i England och Wales fördubblades under tiden 1760—1830, försiggick människomassornas sammanhopande i stora stadssamhällen. Arbetsförfdelningen (se d. o.) samt industriens ändamålsenliga organisation och lokalisering utvecklades i en grad som aldrig förut. — Den industriella lönearbetarklass, som nu uppstått under maskinteknikens utvecklingsgång, är dels i behof af, dels icke i behof af yrkesskicklighet. Detta egendomslösa industriarbetarstånd saknar i stor utsträckning hvad de gamle handtverksarbetarna ganska allmänt egde: utsikten att komma upp i en ekonomiskt självständig ställning. Afståndet förlänges mellan arbetsgifvarna och arbetarna, och de senares beroende af de förre blir större än tillförne. Skråväsendets lämningar föllo; den från merkantilismens tid härskande yrkesnagstiftningen afskaffades småningom. Den ekonomiska liberalismens "laissez-faire"-system utvecklades efter de linjer, som uppdragits af Adam Smith i hans klassiska verk "Wealth of nations", af Ricardo och deras efterföljare.

Den industriella revolutionen var för England icke blott en de stora framstegens tid, då nationalförmögenheten växte utomordentligt. Den var också ärmodets och människoförsämringens period. En annan fråga är, huru stor del af dessa missförhållanden bör tillskrifvas det nya produktionssystemet och huru stor del bör föras på andra konti, såsom de — eller utan samband med krigen uppkomna — allmänna depressionsrörelsernas, de dåliga skördarnas och spannmålstullarnas. Arbetslösheten, som social massföreteelse känd långt före den industriella revolutionen, antog elakartade former: genom maskinteknikens tillämpning blefvo stora skaror af arbetare, särskildt äldre, sysslolösa, och det stigande ömsesidiga beroendet mellan allt större massor af arbetare, hvilket följde det nya produktionssystemet, ledde till en både kvantitativ och kvalitativ ökning af missförhållandet. En afsevärd del af det arbete, som tillförene utförts af vuxna manliga arbetare, kunde nu verkställas af maskiner, skötta af kvinnor och barn. Just därför var det, som barnarbetet i fabrikerna utvecklades i så vidsträckt omfattning. Hatet till maskinerna blef lågande bland arbetarna. Talrika och svåra våldsamheter mot tekniska anläggningar begingos. De mest omtalade af dem äro ludditoroligheterna 1816—17, hvilka dock torde ha varit i högre grad yttring af allmänt socialt missnöje än af särskild bitterhet mot maskinerna. Barn- och kvinnoarbetet samt de vedervärdigheter, som stodo i samband därmed, framkallade starka rörelser, resulterande i en lång serie af skyddslagstiftningsakter från den alltför otillräckligt tillämpade lagen af 1802 till de utomordentligt betydelsefulla lagarna af 1844, 1847 och 1850 (se Cooper 3) och så vidare. Massornas sammanhopande i de svällande storstäderna, t. ex. Manchester, framkallade en oerhörd bostadsträngsel och olidliga hygieniska missförhållanden, mot hvilka kampanjen tog fart först mot midten af 1800-talet, efter kolerans härjningar. Sedan 1700-talet hade i England existerat fackföreningar (se d. o.), som en tid förgäfves eftersträfvade en bättre tillämpning af gällande, men i overksamhet sjunkna lagar, enkannerligen den elisabetska lärlingslagen med dess lönefixeringar. 1824 ändtligen befriade från det genom 1799—1800 års lagar fullbordade totalförbudet, utvecklade de sig sedermera efter de linjer, hvilka gjort dem till förebild för all världens fackföreningsrörelse. Och efter 1840-talets midt växer konsumentkooperationen (se Kooperation) parallellt med de fackliga arbetarsammanslutningarna. I förbindelse med den industriella revolutionens ekonomiska och sociala verkningar måste ställas bl. a. den första stora rösträttsreformen af 1832, hvars otillfredsställande karaktär skarpt illustrerades af den politisk-sociala arbetarrörelsen chartismen (se d. o.); likaledes spannmålstullarnas upphäfvande 1846 (se Frihandel).

Utvecklingen i Storbritannien har i sina allmänna drag följts i andra länder, där det moderna produktionssystemet vinner insteg. Industrialismen ger åt arbetarfrågan (se d. o.) dennas nuvarande aktualitet, och i industrialismens spår följer den socialistiska rörelsen (se Socialism). — Litt.: Friedr. Engels, "Die lage der arbeitenden klassen in England" (1848), G. F. Steffen, "Studier öfver lönesystemets historia i England" (1895—99), "Lönarbetaren och samhället" (1900) och "Studien zur geschichte der englischen lohnarbeiter" (1901—05), G. Bang, "Kapitalismens gennembrud" (1901), W. Cunningham, "The growth of english industry and commerce" (1903), F. L. Mc Vey, "Modern industrialism" (1904), J. A. Hobson, "The evolution of modern capitalism" (1906), K. Bücher, "Die entstehung der volkswirtschaft" (s. å.), P. Mantoux, "La révolution industrielle" (s. å.), E. F. Heckscher, "Industrialismen" (1907), och H. Herkner, "Die arbeiterfrage" (1908). E. H. T.

Industriell (fr. *industriel*; se Industri), som hör till industrien, har afseende på, härleder sig från eller befattar sig med industrien; slöjd-; industriidkande.

Industriella revolutionen. Se Industrialism.

Industriell eganderätt (fr. *propriété industrielle*), *jur.* Begreppet eganderätt (se d. o.) innefattar i första hand en rätt öfver kroppsliga saker, yttre reella ting. Uttrycket eganderätt användes emellertid ofta äfven som beteckning för åtskilliga rättigheter, som ha till föremål okroppsliga saker. Dit hör industriell eganderätt, d. v. s. rätt till uppfinningar (patent), mönster, modeller, fabriks- eller handelsmärken samt firmor. Om lagstiftningen rörande skydd för denna rätt se artiklar om mönster, patent och varumärken. Om åtgärder för mellanfolkligt skydd åt densamma se Internationella föreningen för industriellt rättsskydd och Internationella unionen till skydd för den industriella eganderätten.

Industriföreningen i Köpenhamn, en 1838 stiftad förening till främjande af industriens utveckling, förde tidigt näringsfrihetens talan och har verkat genom anordnande af föredrag, utställningar och förevisningar samt genom bildandet af ett industriellt bibliotek och utgifvandet af en rad tidskrifter, kvartalsberättelser 1841—65, månadspublikationer 1866—84 och ”Tidsskrift for kunstindustri” 1885—99. Den satte i gång den första större danska utställningen 1852 samt de två nordiska 1872 (för konst och industri) och 1888 (då dessutom landtbruk och skogsskötsel samt fiske voro representerade). På dess initiativ byggdes 1847 den första järnvägen i Danmark (Köpenhamn—Roskilde), och föreningen tog viktig del i inrättandet af den stora tekniska skolan 1876 och af Konstindustrimuseet 1890. Antalet medlemmar har de sista tjugu åren varit omkr. 5,800. Is byggnad, bredvid nya rådhuset, är uppförd af arkitekt V. Klein och var hufvudbyggningen vid 1872 års utställning. — Se vidare C. Nyrop, ”Industriforeningen i Kjöbenhavn 1838—88” (1888). E. Ebg.

Industriföreningar. Se Handtverksföreningar.

Industrihamn. Se Hamn, sp. 1276—77.

Industrilagstiftning. Se Fabrikslagstiftning.

Industri- och handelsmuseum, Svenskt (jfr Handelsmuseum), öppnades hösten 1895 i Stockholm af den kort förut på initiativ af direktören Reinhold Hörnell bildade föreningen för ett svenskt industri- och handelsmuseum. 1896 flyttades museet från sin första mycket begränsade lokal till det s. k. Industripalatset å Östermalm och 1897 till Regeringsgatan 40, där det alltsedan varit inrymdt. Då emellertid den nämnda föreningen ej omfattades med så stort intresse, att de för museets underhåll och förkofran nödvändiga medlen kunde åvägabringas, beslöt dess styrelse 1899 att hembjuda samlingarna som gåfva åt Sveriges allmänna handelsförening, som också s. å. beslöt att mottaga museet. Dess verksamhet utvidgades nu rätt betydligt, tack vare den nye föreståndarens, ingenjör Klas Sondéns, intresserade arbete. Bl. a. tillkom en för tulltjänstemän afsedd tullteknisk studieafdelning i samband med ett till Handelsföreningen för museets underhåll fr. o. m. 1900 lämnadt statsunderstöd samt en byggnadsafdelning. Vidare ha många populära föredrag i varukunskap m. m. hållits i museet af framstående föreläsare. 1909 beslöt emellertid handelsföreningen, som, trots det på senare tid till 9,000 kr. årligen uppgående statsanslaget, fått vidkännas betydande utgifter för museet, att upplösa detsamma. Samlingarna öfvertogos till större delen af Stockholms handelshögskola och Frans Schartaus handelsinstitut. Svenskt industri- och handelsmuseums korta saga är en ny illustration till svårigheten att vidmakthålla dylika museer. A. W:son M.

Industririddare (fr. *chevalier d'industrie*, ty. *industrieritter*), person, som under sken af att drifva affärer begår knep och bedrägerier.

Industristyrelsen, ett ämbetsverk i Finland, inrättades 1884 i stället för Manufakturdirektionen och Bergsstyrelsen, som indrogos. Den har inseendet öfver yrkesinspektionen, geologiska kommissionen, tekniska högskolan, industri-, handtverks- och navigationsskolorna m. m. samt utgöres af en öfverintendent som ordf. samt 2 intendenter (den ene för bergsväsendet, den andre för manufakturerna) som ledamöter förutom andra tjänstemän. M. G. S.

Industrisystēm kallades förr det af Adam Smith (se denne) grundlagda nationalekonomiska systemet i motsats till merkantilsystemet och det fysiokratiska l. agrikultursystemet. Benämningen är olämplig, emedan i ordet ”industri” här inlägges den allmänna betydelsen af det eng. ”industry”, hvarje ekonomisk förvärfsverksamhet, då man annars med ”industri” menar blott yrkesmässig tillverkning, i synnerhet i större skala. Smith betonade också, gentemot merkantilister och fysiokrater, att alla nyttiga ekonomiska arbeten äro lika berättigade. Med större skäl kunde termen ”industrisystem” användas om en nationalekonomisk åsikt, som ställde den egentliga industrien som den moderna produktionens mest typiska form i förgrunden. I själfva verket användes också ordet stundom i sådan betydelse, särskildt från socialistisk sida. A. W:son M.

Industriutställning. Se Utställningar.

Industriväxter (se Industri) är en allmän, omfattande benämning på sådana växter, som på ett eller annat sätt lämna råämnen för slöjd, handtverk eller tekniska tillverkningar eller användas vid frambringande af industriella produkter eller fabrikat. Man kan uppställa en hel mängd särskilda slag af sådana växter, t. ex. beklädnadsväxter, färgväxter (färgträ), oljeväxter, pappersväxter o. s. v. (se dessa ord). Vidare kan talas om garfämneväxter, eller den mängd växter, hvilka innehålla garfämne (se Garfmedel och Garfämnen). Jfr Handelsväxter. O. T. S. (G. L—m.)

Industriös (fr. *industrieux*, af lat. *indu'stria*, flit, idoghet), skicklig, uppfinningsrik.

IN D. V., i inskrifter o. d. förkortning för lat. *in Deo vivas*, må du lefva i Gud!

Indy [dädi], Paul Marie Théodore Vincent d', baron, fransk tonsättare, f. 1851 i Paris; elev af César Franck m. fl., var 1875—80 kördirigent hos Colonne och blef 1887 kördirigent vid Lamoureux-konserterna, 1891 ordf. i Société nationale de la musique och 1896 direktör för Schola cantorum (stiftad af honom jämte F. A. Guilmant och

Ch. Bordes) samt är inspektör öfver sångundervisningen i Paris. Han hyllar den Liszt-Wagnerska riktningen, odlar gärna programmusiken och sträfvar efter nya formbildningar och klangkombinationer. Hans musikaliska vetande och teknik äro betydande. I. har skrifvit det med staden Paris' pris 1885 belönta körverket *Le chant de la cloche* (till egna ord), symfoniska dikter (*Wallenstein*, trilogi, 1886, *Jean Hunyade*, *La forêt enchantée* m. fl.), symfonier, sviter, operorna *Fervaal* (till egen text, 1897), *Médée* (1898) och *L'étranger* (till egen text, 1903) m. fl., körverk, sånger, kammarmusik, pianostycken o. s. v. E. F—t.

Ine. Se Ini.

Inēdita, lat. (af nekande *in* och *ēdere*, utgifva), ännu outgifna skrifter.

Ineffābilis De'us, namn på en bulla. Se Afelse 2.

Ineffektiv (jfr Effekt), overksam, gagnlös.

In effi'gie, lat., i afbild; hänga eller bränna i. e."; om en lifdömd genom flykt undgick sitt straff, lät man fordom ibland hänga o. s. v. hans bild.

Inegor, den till ett eller flera hemman eller till en större gård hörande jord, som är belägen närmast byggnaderna och (åtminstone till väsentlig del) upplad till åker och äng eller använd som tomtlats och trädgård. Motsatsen är utegor eller utmark. C. G. Bj.

Ine'pt (lat. *ine'ptus*), dum, dåraktig, orimlig. — Ine'ptier (lat. *ine'ptiæ*), dumheter, dårskaper, orimligheter.

Ine'rt (af lat. *i'ners*, trög), *kem.*, ett ämne, som icke eller endast svårt kan förmås att kemiskt omsätta sig med andra ämnen. Absolut inerta element äro, såvidt hittills är bekant, de s. k. ädelgaserna, helium, neon, argon, krypton och xenon. H. E.

Ine'rtia, lat., *mek.* Se Tröghet.

Inés de Castro. Se Castro.

Inesit Schneider, *miner.*, ett vattenhaltigt magnesium- och kalciumsilikat, bildande rosa- eller köttröda trådiga massor, t. ex. vid Pajsberg, tafvelformiga triklina kristaller, vid Jakobsberg (Nordmarken), eller prismatiska kristaller, vid Dillenburg. A. Hng.

Inessīvus, *språkv.*, kasus i finska nominas deklination. Se Kasus.

Inexa'kt (af lat. nekande *in* och *exakt*, se d. o.), otillförlitlig, oriktig.

Inexpressibles [inikspre'siblś], eng., "de onämnbara", i England uppkommen, förr eufemistisk, nu skämtsam benämning på byxor i st. f. *breeches*.

In exte'nso, lat., "i hela utsträckningen", utan förkortning, fullständigt (återgifva ett yttrande o. s. v.).

In extrēmo (jfr Extrem), på det yttersta; i sista ögonblicket.

inf. 1. *Farm.*, på recept förkortning för lat. *infu'nde*, gjut därpå, begjut därmed. — 2. *Språkv.*, förkortning för infinitiv (se d. o.).

Infallibel (fr. *infaillible*, af lat. nekande *in* och *fa'llere*, fela), ofelbar. — Infallibilitēt (fr. *infaillibilité*), ofelbarhet (se d. o.).

Infallsplan, *fys.*, det plan, som innehåller den infallande ljusstrålen och normalen till ytan i infallspunkten.

Infallsvinkel, *fys.*, vinkeln mellan en ljusstråle och normalen till den reflekterande eller brytande ytan i den punkt, där strålen träffar den.

Infām (lat. *infāmis*, af nekande *in* och *fāma*, rykte), vanhederlig, skändlig, nedrig, usel.

Infamī (lat. *infāmia*; se Infam), vanära, skändlighet, nedrighet, skymfligt tillmäle, smädelse. — *Jur.* I det äldre rättsspråket betecknade ordet infami en minskning i medborgerligt anseende, med hvilken en försämring i medborgerlig rättsställning var förbunden. Man skilde emellan *infamia juris* och *infamia facti*. Med det förra förstod man den minskning i ära och den däraf följande minskning i rättsliga förmåner, hvilka lagen förenade med vissa särskildt angifna nesliga gärningar eller med undergåendet af vissa nesliga straff. Det senare uttrycket åter afsåg en sådan försämring i rättsställning, som inträder redan på den grund, att en person faktiskt icke åtnjuter "godt namn och rykte" bland sina medmänniskor. Äfven enligt gällande svensk rätt inträder stundom försämring i rättsställning af sistnämnda grund, i det lagen från vissa befogenheter utesluter personer, som icke äro "oberyktade" o. s. v. En infamia juris förekommer ännu i åtskilliga strafflagar, så t. ex. i tysk rätt under namnet "verlust der bürgerlichen ehrenrechte", i fransk rätt under namn af "dégradation civique". Tendensen går dock i riktning af att utplåna dylika påföljders karaktär af årestraff. I svensk rätt, där äfven en dylik påföljd finnes, har sålunda den äldre benämningen, "vanfrejd", utbytts mot uttrycket "förlust af medborgerligt förtroende". Jfr Vanfrejd. N. S—g.

Infa'ndum, regina, ju'bes renovāre dolōrem, lat., "drottning, du bjuder mig att förnya en outsäglig smärta". Uttrycket, inledningsorden till berättelsen om Trojas undergång, förekommer i Vergilius' Aeneid (II, 3).

Infa'nt och Infanti'nna (sp. och port. *infa'nte* och *infa'nta*, af lat. *i'nfans*, barn, eg. barn, som ännu ej kan tala, af nekande *in* och *fāri*, tala), spansk och portugisisk titel för prinsar och prinsessor af kungliga huset, utom spanske kronprinsen, som sedan 1388 för titeln prins af Asturien; på samma vis förde Portugals tronföljare till Brasiliens förlust (1825) titeln prins af Brasilien. — Infanta'do, en infants eller infantinnas besittningar; häraf namnet på ett kastilianskt område, som 1469 af konung Henrik IV förlänades åt don Diego Hurtado de Mendoza, 1475 upphöjdes till hertigdöme och sedan genom gifte öfvergick till familjen Silva.

Infanta'do. Se Infant.

Infanta'do, Pedro de Silva, hertig af I., spansk statsman, f. 1773, d. 1841, gjorde sig bemärkt som deltagare i den opposition, som prinsen af Asturien, sedermera konung Ferdinand VII, i midten af 1800-talets första årtionde väckte mot sin fader, Karl IV, och dennes mäktige minister Godoy. Efter Ferdinands tronbestigning (1808) blef I. öfverbefälhafvare för gardet och president i Kastiliens råd. Då han s. å. på mötet i Bayonne insåg fruktlösheten af hvarje försök att afvärja Napoleon I:s egenmäktiga förfogande öfver Spaniens krona, slöt han sig till Josef Bonaparte, men gick redan i juli s. å. öfver till det nationella partiet och deltog som kårbefälhafvare i frihetskampen. Afsatt från sitt befäl 1809, vistades han i London till 1811, då cortes utnämnde honom till president i det ny-

bildade regeringsrådet för Spanien och Indien. Efter restaurationen innehade han åter sina forna ämbeten, men förlorade dem ånyo efter revolutionen 1820 såsom utpräglad reaktionär. I. blef efter absolutismens återställande 1823 först öfverbefälhafvare för gardet och därefter 1824 generalkapten för armén. Han var ledare för det reaktionära partiet och efterträdde 1825 Zea som ministerpresident, men måste redan i aug. 1826 afgå från dessa poster, hvarefter han icke vidare tog någon verksam del i de politiska händelserna. (V. S—g.)

Infanteri (it. och sp. *infanteria*), fotfolk, eg. en trupp af *infantes* (it.), detta ord taget i betydelsen af it. *fante*, ty. *fant*, isv. *fanter*, gosse, tjänare, soldat (af lat. *infans*, barn). Det italienska ordet *infante* l. *fante* i denna betydelse kan då möjligen vara en öfversättning af ty. *landsknecht*, som vid slutet af 1400- och början af 1500-talet var en benämning på fotsoldat. Åsikten att "infanteria" ursprungligen skulle ha betecknat en spansk "infants" lifgarde saknar historiskt stöd. — Infanteri'st (it. *infa'nte*), krigare till fots. Se Fotfolk.

Infanterifana, *krigsv.* Se Fana, sp. 1363.

Infanterirotering. Se Knektehållet.

Infantinna. Se Infant.

Infa'rkt (af lat. *infarcīre*, tillstoppa), *med.* 1. Oftast beteckning på en väl begränsad, död eller i döende stadd härd i ett organ, uppkommen genom en lokal cirkulationsrubbning, vanligen en tilltäppning (genom emboli eller trombos; se dessa ord) af den artärgren, som för blod till organdelen i fråga. Infarkt kunna förekomma i flertalet organ, men uppträda företrädesvis i njurar, mjälte, lungor och hjärna; de kunna vara gulaktigt bleka, *anemiska*, eller mörkt blodfärgade, *hemorragiska*, det senare beroende på den skadade väfnadens genomdränkning med blod. — 2. Aflagring af främmande beståndsdelar i en väfnad, t. ex. urinsyreinfarkt i njurkanalerna, pigmentinfarkt. — Under 1700-talet hade man ett helt annat begrepp om infarkt, i det man med detta namn betecknade vissa exkrementbildningar i tarmarna, hvilka bildningars betydelse på det befängdaste öfverskattades. 1 o. 2. F. B. (G. F—r.)

Infartsafgift, *sjöv.* Se Infartspenningar.

Infartspenningar l. Infartsafgift, *sjöv.*, en afgift, utgörande en fjärdedel af lotspengarna på vissa sträckor, hvilken 1862—69 erlades af fartyg, som begagnade sig af friheten från skyldigheten att taga lots, då de kommo från öppen sjö. R. N.*

Infartssignal, *järnv.* Se Signal.

Infatigäbel (fr. *infatigable*), outtröttlig. Jfr Fatigera.

Infattning. 1. *Her.*, en bord (se d. o.), som är midt i skölden och ej vid dennas rand.

2. *Trädg.*, betecknar en i trädgårdar använd begränsning af blomster- eller bladväxtgrupper, köksväxtland, gräsmattor o. s. v. och utgöres vanligen af i enkla eller dubbla rader planterade låga, täta växter. I synnerhet i planteringar, anlagda i regelbunden stil, spela infattningarna en viktig roll, då de möjliggöra en skarp markering af linjer och figurer. För dylika ändamål användes framför allt buxbom. Kring blomster- och bladväxtgrupper i trädgårdar med mindre strängt genomförd stil kunna nästan hvilka mera lågväxande prydnadsväxter som helst användas, ehuru vissa af dessa äro allmänt kända som s. k. infattningsväxter t. ex. *Pyrethrum parthenifolium*, *Cineraria maritima*, *Salvia argentea*, *Perilla nankinensis* och bland fleråriga växter *Bellis perennis*, *Sempervivum*-arter, *Viola cornuta* o. a. Infattningsväxter böra icke blott i växtsätt, utan äfven i bladform och färg harmoniera med de växter, som de omgifva. — I synnerhet i gammaldags köksträdgårdar finner man infattningar kring landen i form af rader af gräslök, isop, lavendel o. s. v. Ett särskildt slag af infattningar utgöra de, som tjäna till att skydda vissa planteringar från människor eller hundar. Dessa bestå ofta af ståltrådsbågar eller af gjutjärn förfärdigade ornament. Gräsmattor kantas stundom med infattningar, bestående af ett i marken fäst bandjärn. Härigenom kan den besvärliga kanthuggningen af gräsmattor undvikas. 2. C. G. D.

Infattningsväxt, *trädg.* Se Infattning 2.

Infavorābel (fr. *infavorable*), ogynnsam, ofördelaktig. Jfr Favör.

In favōrem, lat., till (någons) behag. — In favōrem te'rtii, *rom. rätt*, aftal till förmån för tredje man, hvarigenom alltså en person förpliktas att fullgöra viss prestation, icke till medkontrahenten, utan till en tredje, som icke är kontrahent. Enligt äldre romersk rätt saknade dylika aftal all verkan (*alteri nemo stipulari potest*); hvarken medkontrahenten, som ansågs sakna intresse i fullgörandet, eller tredje man, som icke var kontrahent, kunde göra något anspråk gällande. I senare romersk rätt och modern rätt har dock denna ståndpunkt efter hand modifierats eller helt öfvergifvits och rätt till talan tillerkänts dels medkontrahenten, så snart denne har ett verkligt intresse i saken — något som mer och mer presumerats —, dels tredje man själf i vissa fall och under olika förutsättningar. Rld.

Infektēra (jfr Infektion), smitta, inficiera (se d. o.).

Infektiōn (af lat. *infi'cere*, inmänga, smitta, förpesta), smitta. Se Bakteriologi, sp. 712—713.

Infektionssjukdomar (se Infektion), *med.*, sådana sjukdomar, som bero på något i kroppen utifrån inträngdt smittämne. Se Bakteriologi och, beträffande bekämpandet af vissa infektionssjukdomar, Desinfektion.

Infektiös [-ʃös], fr. *infectieux* (se Infektion), smittförande, som bringar smitta.

I'nferi, lat., "de undre", de underjordiske, underjorden, dödsriket. — Ad i'nferos, lat., till dödsriket.

Infe'rior, lat., undre, lägre; lärjunge i en lägre afdelning af en skolklass. Jfr Superior.

Infernālisk (af lat. *infe'rnum*, underjorden), helvetisk, djäfvulsk.

Infe'rno ("Helvetet"), it., titeln på första delen af Dantes dikt "La commedia divina" (se Dante Alighieri).

I'nferum mare, lat. ("det nedre hafvet"), de gamle romarnas namn på Tyrrhenska hafvet. Adriatiska hafvet kallade de däremot Su'perum mare ("det öfre hafvet").

Inficiēra (lat. *infi'cere*), tillföra smitta. Se Bakteriologi. Jfr Desinfektion och Infektera.

Infidēles, lat., de otrogne. Se Fideles.

In fi'dem, lat. Se Fides.

Infiltratiōn (se Filter och Filtrera), *med.*, en väfnads genomdränkning med en vätska, t. ex. var (varig l. purulent infiltration) eller blodvatten (serös l. ödematös infiltration). F. B.*

Infiltrationsbassäng. Se Filtrera och Grundvatten.

Infinit (lat. *infinītus*), oändlig, t. ex. en infinit serie, serie med oändligt många termer; *språkv.*, sådan verbform, som ej användes som predikat i satser, jfr Nominalform och Verb. — Infinitum (förk. *in inf.*) brukar stundom sättas efter en serie termer för att utmärka, att serien är oändlig. (I. F.)

Infinitesimälräkning (se Infinit), *mat.*, kallas ofta ett gemensamt namn differential- och integralkalkylerna. Namnet beror därpå, att dessa kalkyler af upptäckaren, Leibniz, grundades på användandet af oändligt små storheter, hvilka han, till skillnad från vanliga storheter, kallade "infinitesimala" (*quantitātes infinitēsimæ*). (I. F.)

Infinitiv (lat. *infinītivus*, näml. *modus*, af *infinītus*, obestämd), *språkv.*, en form af verbet, t. ex. att) *bära*, *bäras*. Termen *infinitivus modus*, "det i afseende på person, numerus och modus, i bemärkelse utsägesätt) obestämda böjningssättet" (motsats: *verbum finītum*), förskrifver sig från de romerske språkforskarna och är en icke fullt lycklig öfv. af det grekiska *aparemfaton* (näml. *rhema*), "verbet utan bibetydelser". I de indoeuropeiska språken — i de semitiska, hvilka här lämnas å sido, är förhållandet ett analogt — är infinitiven noga taget till både sin härkomst och sin hufvudsakliga användning i satsen en nominal form, vare sig ett till kasus obestämdt (indifferent) nomen (satsord) eller — och vanligast — en stelnad kasus af ett från det resp. verbet afledt substantivum abstractum, betecknande den ifrågavarande handlingen (ett "verbal-abstraktum", "nomen actionis"; jfr t. ex. sv. *skrifning*, *skrifvande*, neutr.). Därigenom skiljer sig infinitiven från en annan del af "verbum infinītum", participiet, ett konkret, med fullständig böjning försedt verbalnomen (adjektiv), men sammanfaller däremot i hufvudsak med "supinum" och det s. k. "gerundium". På det äldsta stadiet af de indoeuropeiska språkens historia var ifrågavarande grammatiska kategori ännu föga utbildad. Det äldre Fornindiska (veda-)språkets s. k. infinitiver, af hvilka det ges en stor mängd, af olika nominalstammar och i olika kasus, skilja sig i regel endast så till vida från motsvarande former af andra verbalabstrakta, att de, likväl icke alltid, ha verbal rektion, d. v. s. taga det omedelbara relationsordet (objektet) i ackusativ o. s. v., och att de ofta stå solerade, icke ha andra kasusformer af samma nominalstam bredvid sig. Så t. ex. är fnind. *dāván-e*, en dativ med betyd. "för gifvandet" = "att gifva", den enda brukliga kasus af verbalabstraktum *dā-ván* (rot: *dā*), "gifvandet", och förekommer dessutom med ackusativobjekt. Då dessa infinitiver ännu endast högst ofullständigt frigjort sig ifrån nominalböjningen, är också deras användning inom satsen en väsentligen annan än den, som man finner hos de fullt utvecklade infinitiverna i de klassiska och moderna språken. De förra kunna nämligen aldrig representera subjektet, och objektet endast för så vidt som de ha ackusativens form; vanligen brukas de som adverbial, merendels i dativ, uttryckande handlingens syfte — en öfver hufvud mycket vanlig funktion hos infinitiven, hvilket visar sig af de s. k. infinitivmärkena i åtskilliga moderna språk, t. ex. sv. *att* (= *åt*) *gifva*, ty. *zu geben*, eng. *to give* etc. I nämnda punkt, liksom i afseende på oförmågan att uttrycka verbets tempus och genus (aktivum, medium, passivum), äro de närmast jämförliga med de latinska supina ack. *fac-tum*, abl. *fac-tu* ("att göra"), endast att dessa i princip kunna bildas af hvarje latinskt verb och blott med detta bestämda stambildningssuffix (*-tu*). Från detta, såsom det synes, ursprungliga tillstånd, hvilket i allt väsentligt också intygas af den forneranska språkgrenen, har infinitiven på olika sätt utvecklat sig inom de särskilda indoeuropeiska språken, öfvervägande med det resultat, att densamma på det närmaste anknutits till verbet. Ur den ofvannämnda rikedomen på former med, åtminstone till en del, infinitivens vanliga syntaktiska funktion kunde t. ex. en bestämd kasus af ett visst slags (från verbalroten afledda) nominalstammar utväljas och den så uppkomna ändelsen förallmänligas öfver verbets hela område samt till följd af det bortglömda sammanhanget med nominalflexionen erhålla förmågan att inom satsen uppträda i andra förhållanden (som subjekt m. m.) än dem, som betingades af dess etymologiska härkomst. Detta är fallet med den litauiska och slaviska infinitiven på *-ti*, t. ex. *bú-ti*, *by-ti*, "att vara", och den i den yngre fornindiskan (sanskrit) ensamt brukliga på *-tum*, t. ex. *bhávi-tu-m*, "att vara" (af samma rot: indoeurop. *bhū*). Ännu eftertryckligare framhäfves infinitivens sammanhang med verbet, om dessutom en viss tempus-stam lägges till grund för densamma, såsom det har skett i det germanska grundspråket, där ändelsen *-an*, ackusativ, lokativ l. dat. en *n*-stam, fogas till presens-stammen, t. ex. af got. *beran* = sv. (att) *bära* (presens-stam: *bera-*). Efter hvad de forn-ariska språken i förening med grekiskan ge vid handen, funnos troligen redan i grundspråket antydningar till ett sådant bildningssätt. — Den rikaste formella utveckling af infinitiven förete de båda klassiska språken, grekiskan dock i ojämförligt högre grad än latinet. Det förra språket har nämligen, genom afpassad användning af några från grundspråket ärfda, i afseende på verbets tempus och genus indifferenta infinitivsuffix af det i början karakteriserade slaget, skaffat sig särskilda infinitivformer för hvart och ett af de fyra stamtempora presens, futurum, aoristus (I och II) och perfektum samt detta både i den aktiva (däri inbegripen den aktivt böjda passivaoristen) och mediala konjugationen, under det att latinet — naturligtvis oberäknadt sitt supinum och gerundium — har självständiga former endast för pres. och perf. (aor.) akt. samt för pres. pass. och i öfrigt maste begagna omskrifning med hjälpverb (*laturum*, *latum esse* o. s. v.), en utväg, som bl. a. också (med undantag för ett par nybildningar, bland dem sv. *kalla-s*) de germanska och romanska språken af olika anledningar nödgats i vidsträckt mån anlita för att i infinitiven uttrycka tempus och passiv betydelse. I nygrekiskan har däremot, märkvärdigt nog, den forna infinitiven h. o. h. försvunnit och ersättes med satsomskrifningar ("att"-satser). En

ståndpunkt för sig och efter utseendet den primitivaste af alla — kanske dock att förklara som beroende på ett uppgifvande af den i grundspråket påbörjade infinitivbildningen — intaga de keltiska språken, hvilka, åtminstone i sin äldre form (forniriska o. s. v.), icke alls synas känna till en infinitiv i den vanliga meningen. De forniriska med orätt s. k. infinitiverna äro ingenting annat än (med flera olika afledningssuffix bildade) verbalabstrakta (ofta med fullständig böjning: nominativ o. s. v., och nominal rektion, objektet i genitiv). Infinitivens bruk erbjuder f. ö. flera intressanta företeelser, t. ex. dess substantivering med artikel i grekiskan, tyskan och de romanska språken, dess användning som imperativ m. m. I allmänhet torde kunna sägas, att denna formgrupp i flera afseenden är en af de mera svårtydda; särskildt torde den här ej vidrörda mera språkfilosofiska frågan om den egentliga arten af dess funktion ännu icke vara tillräckligt utredd. Hufvudarbetet på detta område är Jollys "Geschichte des infinitivs im indogermanischen" (1873). Jfr Ludwig, "Infinitiv im Veda" (1879) samt litteraturen hos Brugmann i "Grundriss der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen", II. O. A. D. (K. F. J.)

Infinitivattribut, *språkv.*, attribut, som utgöres af en infinitiv. Se Attribut.

Infinitivisk, *språkv.*, som utgöres af en infinitiv (se d. o.).

Infinitum, lat., obegränsadt, obestämdt. — In 1. ad infinitum, lat., i oändlighet. Jfr Infinit.

Infirmitét (af lat. nekande *in* och *firmus*, stark), svaghet, kraftlöshet.

Infi'x (lat. *infi'xus*, fäst inuti), *språkv.* Se Affix.

In flagra'nti (lat.; se Flagrant), *jur.*, "på bar gärning", säges en förbrytare träffas, då han öfverraskas vid själfva utförandet af brottet. I äldre tider medförde ett sådant förhållande rättsliga verkningar i flera afseenden. Vid många brott egde målseganden i dylika fall en rätt att själf hämnas å förbrytaren, hvilken rätt var honom förmenad under andra förhållanden. Ofta blef ock straffet för brottet i så fall betydligt svårare än eljest, hvilket man förklarat därmed, att endast utsikten till ett synnerligen strängt straff antogs skola förmå målseganden att afstå från den själfhämnd, hvartill omständigheterna här särskildt frestade honom. Då en förbrytare gripits på bar gärning, blef det ej heller fråga om någon rätt för honom att värja sig med ed, utan han ansågs, i fall målseganden med ed styrkte förhållandet, utan vidare öfverbevisad om brottet. Enligt den nyare rätten utöfvar den omständigheten, att en förbrytare träffats på bar gärning, intet inflytande på brottets bestraffning. Däremot är denna omständighet icke utan betydelse i processuellt afseende. Så får enligt svensk rätt förbrytare, som träffas på bar gärning eller å flyende fot, af en hvar gripas, i fall förhållandena äro sådana, att häktning öfver hufvud är tillåten. Vidare gäller det att, ehuru det i allmänhet ej är medgifvet en person att själf återtaga gods, som blifvit honom olofligen afhändt, en sådan rätt dock förefinnes, "där stulet gods å färsk gärning finnes". Sätter sig någon till motvärn mot den, som sitt å bar gärning återtaga vill, eger man rätt att göra allt det våld, som för återtagandet är nödvändigt. J. H—r. (N. S—g.)

Inflammatiön (lat. *inflammātio*, brand; grek. *flo'gosis*), *med.* Då en kroppsdel på ett eller annat sätt blir skadad, genom mekaniskt våld, förbränning, förfrysning, inverkan af kemiskt retande medel, sjukdomsalstrande bakterier m. m., uppstår vanligen en inflammation i det skadade stället. Detta blir svullet (*tumor*), i sin helhet eller i vissa partier rodnadt (*rubor*), känns, om det ligger på ytan af kroppen, vanligen varmare (däraf namnet) än omgifningen (*calor*) och gör i många fall ondt (*dolor*). Till grund för dessa förändringar ligger en serie dels jämsides förlöpande, dels efter hvarandra följande patologiska processer. Det inflammationen utlösande skadliga momentet har medfört eller medför allt fortfarande degeneration och eventuellt sönderfall af den angripna väfnaden; rodnaden och värmen förorsakas af utvidgning af blodkärlen och därmed följande rikligare blodtillförsel; svullnaden uppstår genom utsippring af blodbeståndsdelar — ofta endast blodvatten — i väfnadsmellanrummen (exsudatbildning), smärtan genom de förändrade förhållanden, för hvilka de smärtförmedlande nerverna å ort och ställe bli utsatta. Förr eller senare göra sig emellertid — om det skadliga momentet ej är alltför häftigt verkande —helande processer gällande; exsudatet bortskaffas, och den af degenerationen förorsakade väfnadsförlusten täckes genom nybildning af samma slags väfnad (väfnadsproliferation). Hvart och ett af de olika momenten i den sålunda mycket komplicerade inflammationsprocessen kan nu framträda i mycket olika grad, och olika inflammationer te sig därför mycket olika. Inflammationen kan vara *akut* eller *kronisk*. Vid de akuta formerna dominerar ibland väfnadssönderfallet, och inflammationen blir *nekrotisk*, *brandig* eller *difteritisk*. Mycket ofta träder å andra sidan exsudatbildningen i förgrunden, och man särskiljer då olika former alltefter exsudatets beskaffenhet; inflammationen kallas *serös*, om exsudatet är tunnflytande, vattenliknande (exempel: brännblåsor, många fall af "vatten i lungsäcken"), *fibrinös*, om det är rikt på fibrin och därför stelnar, koagulerar (exempel: den vanliga lunginflammationen, vid hvilken lungcellerna utfyllas af små fibrinproppar), *varig* l. *purulent*, om exsudatet består öfvervägande af värkroppar, ett slags utvandrade hvita blodkroppar. Utvandra vid exsudationen äfven röda blodkroppar, kallas inflammationen *blodig* l. *hemorragisk*. Om exsudatet ej blott aflagras i väfnadsmellanrummen, utan äfven flyter ut på ytan af ett organ, såsom vanligen sker vid inflammation i slemhinnor, benämnes inflammationen *katarr*. — A andra sidan kunna äfven de väfnadsnybildande processerna spela hufvudrollen, nybildningen mer än täcker väfnadsförlusten; inflammationen är *produktiv*. Denna form förekommer särskildt vid från början kroniska inflammationer, såsom vid vissa ofta upprepade eller ständigt inverkande lindriga retningar, men äfven i vissa fall af ursprungligen akuta inflammationer, nämligen då exsudatet endast långsamt kan undanskaffas (exempel: sammanlödning af lung- och hjärtsäckarnaš eller bukhinnans bägge blad genom bindväf, som inväxer i ett vid den akuta inflammationen i mellanrummet mellan de bägge bladen utsöndradt fibrinlager; småningom skeende utfyllning af en sårhåla genom ärrväfnad.) — De vanligaste af de akuta inflammationerna, såsom lunginflammation, luftrörs-

katarr, snufva, lungsäcks- och bukhinneinflammation etc., förorsakas af bakterier (ofta jämte andra skadliga inflytanden). Bakteriearten blir då en ny indelningsgrund, *tuberkulös*, *tyfös* inflammation o. s. v. Vanligen benämnes en inflammation i ett visst organ genom tillägg af ändelsen *-itis* till organets vetenskapliga namn, t. ex. *appendicitis* (af *appendix*, blindtarmens maskformiga bihang). — Särskildt vid de bakteriella inflammationerna inställa sig utom de lokala rubbningarna ofta äfven allmänna sjukdomssymtom, allmänt illamående, feber m. m., beroende på resorption af giftiga produkter från lokalhärden; många fall öfvergå därvid äfven lefvande bakterier i lymfan och blodet, sprida sig i kroppen och gifva upphof till nya inflammationer i andra kroppsdelar, som kunna ligga långt ifrån det först angripna stället. En vid puerperalfeber stundom förekommande inflammation i underhuden på låren (fortledd från könsdelarna) kallas flegmasi (*Phlegmasia alba dolens*). G. F—r.

Inflammatörisk, som består i eller hänför sig till en inflammation (se d. o.).

Inflammēra, upphetta, åstadkomma inflammation (se d. o.).

Inflexibel (lat. *inflexi'bilis*), oböjlig. — Inflexibilitēt, oböjlighet.

Inflexionspunkt (af lat. *infle'ctere*, böja). 1. *Mat.*, kallas en punkt på en kroklinje, där linjen ändrar krökning, så att denna från att vara convex åt ett visst håll blir konkav, eller tvärtom. Tangenten i en inflexionspunkt skär samtidigt kroklinjen i just samma punkt. Inflexionspunkter bestämmas i allmänhet medelst differentialräkning. — 2. *Skpsb.* Se Hålkrabb. 1. (I. F.)

In flōre, lat., i blomstring.

Inflorescēns (af lat. *inflore'scere*, börja blomma), *bot.* Se Blomställning.

Influēns (af lat. *influ'ere*, flyta in), inflytande, inverkan. — *Fys.* Se Elektricitet, sp. 203.

Influensa, Blixtkatarr, Ryska snufvan (fr. *grippe*) är en epidemiskt eller snarare pandemiskt uppträdande, akut infektionssjukdom, kännetecknad af katarr i respirations- och digestionsorganen, starkt allmänt illamående och feber. Sjukdomen har härjat i århundraden. De första någorlunda säkert igenkännbara beskrifningarna af influensaepidemier datera sig redan från 1173, då sjukdomen uppträdde i Italien, Tyskland och England. Under 1300- och 1400-talen äro några epidemier kända, under 1500-talet omkr. 7 epidemiperioder, af hvilka särskildt de 1510, 1557 och 1593 nådde en allmän utbredning. Från 1627 daterar sig den först kända influensaepidemien i västra hemisfären. Från 1600-talet äro f. ö. mycket färre epidemier kända än från 1700-talet, då under hvarje årtionde flera sådana iakttagits, af hvilka särskildt de 1732—33 och 1781—82 vunno allmän utbredning, den förra öfver hela jorden, den senare mest öfver östra hemisfären, under det att den västra hemisfären 1789—90 grundligt hemsöktes. Under 1800-talet ha speciellt åren 1830—32, 1836—37, 1847—48, 1850—51, 1855, 1857—58, 1874—75 varit utmärkta af verkliga influensapandemier och huruväl många epidemier af sjukdomen med en mera begränsad utbredning äfven under andra år af detta sekel iakttagits. Den sista stora influensapandemien, som äfven i Sverige vunnit kolossal spridning, daterar sig från 1880-talets sista år och fortsätter ännu, ehuru i svagare och mera begränsade epidemier. Före denna sista influensaperiod ha vi i Sverige haft många dylika epidemier. Den tidigaste, möjligen något osäkra, uppgiften från Sverige daterar sig från 1580 i nov. och dec.; i sept. 1729 iakttogs en mindre epidemi, från 1830-talet äro dylika beskrifna af Ronander, Trafvenfelt, Thelning och A. Retzius, 1851 och vintern 1874—75 härjade influensa här åter i större utbredning. Få sjukdomar nå en sådan allmän utbredning som denna, och det är ingalunda ovanligt, att $^4/_5$ af befolkningen angripas. Mottaglighеten är mycket olika; vissa individer angripas nästan ofelbart vid hvarje epidemi, och s. k. immunitet skapas icke af influensa. Sjukdomen är i eminent grad smittsam, och dess smittämne, den af R. Pfeiffer 1892 upptäckta influensabacillen, den minsta af de hittills kända, för människor smittsamma bakterierna (se Bakteriologi, sp. 723) finnes i oerhörd mängd i det upphostade sekretet. I början af sjukdomens senaste härjningsperiod, som för vårt land daterar sig från dec. 1889, var man mycket böjd för att bagatellisera densamma. Det senaste årtiondets sorgliga erfarenheter ha dock i hög grad bevisat det oberättigade häruti och lärt oss, att influensa speciellt genom sina följder för nervsystemet (neurasteni o. d.) samt genom sina s. k. sekundärinfektioner (varbildande mikrokocker, tuberkulos etc.) är en mycket allvarlig sjukdom och för ålderstigna eller förut försvagade individer nästan alltid farlig. Sjukdomen börjar mycket plötsligt (däraf den tyska benämningen *blitzkatarrh*) efter en kort s. k. inkubationstid af omkr. 3 dagar med feber, nedsatt allmäntillstånd, stark värk i korsryggen och ristningar i leder och muskler, särskildt i extremiteterna, samt lokala symtom, vanligast från luftvägsslemhinnorna med sträfhet och stickningar i svalg och strupe samt intensiv hostretning med till en början sparsamt sekret. Stundom kunna samtidigt med hosta eller utan dylik kräkningar och diarré höra till sjukdomens tidigaste symtom. Snufvan behöfver icke alltid medföljа. Efter några dagar kunna sjukdomssymtomen åter aftaga och fullständig hälsa inträda, dock vanligen åtföljd af en ganska stor matthet och kraftnedsättning. Emellertid inträffa ofta, särskildt hos förut svaga personer, svårartade komplikationer. Bland de farligaste äro lunginflammation med varbildningar i lunga eller lungsäcken, varbildningar i näshålor och öron samt diverse nervåkommor. T. o. m. akuta sinnessjukdomar äro icke alldeles ovanliga i anslutning till influensa. Latenta och delvis utläkta andra infektioner inom organismen, såsom tuberkulos, kunna ock genom influensa bryta upp och få förnyad fart. Särskildt de senaste epidemierna ha visat sig i hög grad benägna för komplikationer. Någon specifik behandling af influensa existerar ännu icke. I allmänhet plägar en ordentlig svettkur vid sjukdomens början jämte febermedel af olika slag (antipyrin, aspirin, pyramidon, kina etc.) visa sig välgörande. Stor försiktighet, icke minst under konvalescensperioden, är nödvändig, och särskildt bör man akta sig att för tidigt begynna med intellektuellt arbete.

Benämningen influensa har på senare tid i allmänhetens mun och äfven af läkare i hög grad missbrukats för alla möjliga s. k. förkylningssjuk-

domar, särskildt då den vanliga snufvan och svalgkatarren åtföljas af feber, men bör naturligtvis strängt reserveras för den verkligt epidemiska influensasjukdomen med dess karakteristiska uppträdande och allmänsymtom. — Om influensa hos hästar se Lungröta och Rosartad influensa. I. H.

Influensmaskin (jfr Influens), *fys.* Se Elektricitetsmaskin.

Influēra (af lat. *influ'ere*, flyta in), ha inflytande, påverka.

Inflyttningsbok. Se Kyrkböcker.

In fōlio. Se Folio.

Informatiōn (se Informera), undervisning. — Informātor, lat., lärare i ett hem, enskild lärare, huslärare.

Informationsadjutant. Se Informationsverk.

Informationskapten. Se Informationsofficer och Informationsverk.

Informationslöjtnant. Se Informationsofficer och Informationsverk.

Informationsofficēr, officer, af kaptens eller löjtnants grad (informationskapten, informationslöjtnant), hvilken förordnats att tjänstgöra som lärare i de vid artilleriregementena och fortifikationen förr befintliga läroverken (se Informationsverk) eller i de vid k. Flottan befintliga underbefäls- (och min-) skolorna. — Informationsunderofficer, en vid undervisningen i ofvannämnda läroverk biträdande underofficer. C. O. N.

Informationsproce'ss, *kyrkor.*, inom kanoniska rätten den undersökning, som — vid fråga om förläning af biskops- eller abbotsstift, hvilkas besättande är påfven förbehållet — på uppdrag af romerska kurian, före sakens afgörande af påfven, hålles ang. kandidatens duglighet samt valets rättmätighet och formenlighet. På denna undersöknings utgång — jämte andra omständigheter — beror, huruvida förläningen från påfvens sida sedermera kommer att ega rum. Enligt katolsk kyrkorätt är emellertid påfven icke förpliktad att låta hålla en sådan undersökning, hvarför kandidaten följaktligen ej heller eger någon rättslig fordran på en dylik. A. Th. S.*

Informationsunderofficer. Se Informationsofficer, Informationsverk.

Informationsverk kallades de läroverk för underbefälets utbildning och för officerarnas undervisning, som förr funnos vid artilleriregementena och hvilkas verksamhet bestämdes genom en instruktion af 1803. Redan 1795 hade emellertid blifvit föreskrifvet, att vid hvarje artilleriregemente skulle finnas 1 informationskapten eller professor och 1 informationsadjutant. Informationsverken fortlefde vid artilleriets olika stationer under benämningen ”läroverk” ända till 1901, och undervisningen bestreds i dem af 1 informationskapten och 1 informationslöjtnant med biträde af några underofficerare. Vid fortifikationen fanns intill 1895 ett informationsverk för de officerare, som skulle beordras till Artilleri- och ingenjörhögskolan. C. O. N.

Informātor. Se Information.

Informēra (lat. *informāre*), undervisa.

Infraktiōn (lat. *infra'ctio*, sönderbrytning), *med.*, ofullständigt benbrott. På såväl de platta som de långa rörbenen kan genom ett våld åstadkommas ett söndrande af den ena benlamellen (vid de förra) eller ena sidan (vid de senare), under det att den andra delen förblir obruten. Därvid tränges det brutna partiet in i den lösare mellansubstansen, märgrummet eller märgkanalen. Vid ben, som ännu ej fullständigt hårdnat, förekommer naturligtvis infraktion oftare, såsom hos späda barn. Då benets eller extremitetens yttre form ej undergår någon alltför märkbar förändring vid infraktionen, kan denna lätt förbises. Åkomman är i sig icke betydande, men kan, synnerligen om den missvårdas, gifva anledning till inflammation i benen, till mycket allvarsamma processer däri, t. o. m. brand (*nekros*). Det är därför angeläget att i tid upptäcka den för att i första rummet anbefalla delens skonande. Den lokala smärtan är ofta det enda, fastän ej fullt säkra tecknet; en hjälp har man däri, att åtminstone de farligaste infraktionerna vanligen förekomma på bestämda ställen, nämligen i närheten af ledgångarna, där de långa benens cylindriska del öfvergår i den ansvällning, som bildar ändpartierna. Röntgenfotografering af benskador har visat, att infraktion förekommer oftare, än man förr trodde och på grund af lokala sjukdomstecken kunde fastställa. Rsr. (J. Å.)

Infralapsārier och Supralapsarier, *teol.*, två partier bland den calvinska predestinationslärans anhängare. Medan de förra antaga, att Guds beslut om de enskildes utkorelse eller förkastelse fattats med hänsyn till det af honom förutsedda syndafallet (*infra lapsum*, eg. innanför eller hitom fallet), som således själft ej är en följd af, utan fastmer grund till Guds beslut, låta de senare, i hårdaste följdriktighet, äfven syndafallet vara af Gud förutbestämdt (beslutet fattadt *supra lapsum*, eg. bortom eller öfver fallet), så att således vissa människor från början af Gud afsetts för fördömelse. Ehuru den senare, strängare åskådningen med stor bestämdhet häfdades af Calvin själf, har den dock endast i en reformert bekännelseskrift, den föga antagna ”Formula consensus helvetici” (1674) — och äfven där i försiktiga vändningar — kommit till otvetydigt uttryck. Äfven den eljest strängt calvinska synoden i Dordrecht (1618—19) ställde sig på infralapsarianernas ståndpunkt. E. J. Ö. (E. Bg.)

Infralias, *paleont.* Se Jurasystemet.

Inframarginal, *paleont.*, belägen strax invid skalranden på skalets undre sida. A. Hng

Infraorbitalneuralgi (af lat. *infra*, nedom, och *o'rbita*, eg. hjulspår; ögats rund, ögonhålan), *med.*, en af de vanligare formerna af ansiktssmärta (se d. o.), har sitt säte i en nerv, som framträder ur ett hål i öfverkäken, beläget knappt 1,5 cm. under ögat, hvarför ock denna punkt är den för tryck företrädesvis ömmande. Värken, hvilken, liksom vid andra neuralgier, ej är ständigt pågående, utan återkommer med längre eller kortare fria mellantider, sträcker sig öfver den ifrågavarande nervens utbredningsområde och, då den är mycket svår, äfven öfver de andra ansiktsnervernas ändgrenar. Den kan bero på ett tryck af en inflammatorisk ansvällning på nervens periferiska del, men den kan ock vara orsakad af mer eller mindre centrala orsaker. Anfallen påkomma ofta utan någon märkbar anledning, någon gång af köldens inverkan eller andra orsaker. I början kan medicinsk behandling visa sig verksam, men ofta är denna fruktlös. I färska fall är massage

ett medel, som, riktigt användt, hastigt och fullständigt kan medföra bot; där denna slagit fel, kan en operation företagas, ehuru dess resultat ofta blir tvifvelaktigt. Rsr. (I. H.)

I'nfula, lat., bindel af hvitt (någon gång rödt) ylletyg, hvilken i det gamla Rom, till tecken af okränkbarhet, bars af präster och vestaler, senare äfven af kejsarna och högre ämbetsmän. Den sattes som ett slags diadem på hufvudet så, att ändarna nedhängde fritt på sidorna. Äfven offerdjur, altaren och tempel pryddes med sådana bindlar. — Om infula som en del af de katolske biskoparnas dräkt se Biskopsskrud.

Infula. Från en antik Isisstaty i Vatikanen.

Infulära'bbot (se Infula). Se Abbot.

Infula'ster Hag., *paleont.*, fossilt sjöborrsläkte från den yngre kritan, står i närheten af Holaster, men har polen nära öfversidans främre rand och det opariga ambulakrum liggande i en kantig fåra. A. Hng.

In full [in-fu'l], eng., *hand.* Frakten för ett varuparti säges vara beräknad *in full*, i ett för allt, när till den aftalade fraktsatsen (t. ex. 10 shilling per ton) icke kommer något tillägg. Sådana tillägg äro däremot *kaplake*, som utgår med vissa procent af den egentliga frakten (t. ex. 10 shilling med 5 proc. kaplake per ton) och *gratifikation*, som utgår med en viss bestämd summa. A. W:son M.

Infundi'bulum. Se Hjärnan, sp. 829, och Hjärnbihang, sp. 840.

Infusiōn l. Infūsum (af lat. *infu'ndere*, ingjuta, öfvergjuta), *farm. med.*, en medikamentsform, som erhålles genom utlakning af de verksamma ämnena i en drog (eller fler) medelst hett vatten, utan användande af kokning (i motsats till dekokt, se d. o.). Svenska farmakopéns föreskrift rörande infusionen är följande. Infusioner beredas, om ej annorlunda (för tillfället af läkaren) föreskrifves, genom att kokande *destilleradt* vatten gjutes öfver den föreskrifna drogen, sönderskuren eller stött (alltefter olika naturbeskaffenhet) och lagd i ett lämpligt kärl af rent tenn eller porslin. Blandningen upphettas 5 minuter i kokande vattenbad under omröring, får kallna, silas och pressas lindrigt. Skulle den silade vätskans mängd vara mindre än den föreskrifna, blandas de utpressade drogresterna med kokhett vatten samt silas och pressas ånyo. De båda afsilade vätskekvantiteterna slås tillsammans och lämnas att afsätta "grums", hvarefter den klara vätskan afgjutes (dekanteras). Den så erhållna vätskan är då den färdiga infusionen. Om läkare icke särskildt föreskrifvit andra proportioner, så skola, vid framställning af infusioner, af 1 del drog beredas 10 delar silad infusion. Detta gäller dock icke infusioner å mera häftigt verksamma droger, hvilkas mängd alltid skall af läkare bestämmas. Med undantag af "alkalisk rabarberinfusion" skola alla infusioner beredas för tillfället ("ex tempore"). De få således icke förvaras färdigberedda på apoteket. För lösare, mjukare droger, hvilka innehålla flyktiga beståndsdelar, passar beredningen af infusion bättre än beredningen af dekokt, emedan under den senares kokning en del eller möjligen alla de flyktiga beståndsdelarna skulle bortjagas. S. k. infusion på (hela) linfrön samt på Althærarot beredes med vatten af vanlig temperatur, alltså genom maceration. O. T. S. (C. G. S.)

Infusionsdjur, Infusorier, *Infusoria, zool.*, bilda den högsta klassen inom provinsen urdjur (*Protozoa*). De utmärkas genom mer eller mindre fullständig ciliebeklädnad, som dock inom en ordning, Suginfusorierna, går förlorad och efterträdes af sugrör; däremot saknas de hos andra urdjur så vanliga skenfötterna (pseudopodierna). Mun- och analöppningar finnas i regel. Fortplantningen sker vanligen genom tvärdelning (fig. 1), mindre ofta genom delning på längden (fig. 10); hos några former förekommer knoppning. — I motsats mot exempelvis amœborna (se Amœba) ega infusionsdjuren en bestämd kroppsform, i det kroppens yttre lager bildar en seg hud, den s. k. *pellikulan*, som i vissa fall är böjlig, då kroppsformen kan förändras inom vissa gränser, i andra fall är fast och hindrar dylika förändringar. I främre delen af kroppen ligger munnen, ofta i en fördjupning, det s. k. *peristomet*. Från munnen för ett mer eller mindre tydligt svalg till kroppens inre. Såväl peristomet som munnen och svalget utgöra instjälpningar af pellikulan, som dock saknas i svalgets botten, hvarest den intagna näringen direkt träder i kontakt med det inre plasmat. Sedan de assimilerbara delarna tillgodogjorts, utstötes den osmältbara återstoden genom analöppningen, som i regel ligger nära bakre kroppsändan. Den är vanligen sluten och kommer till synes endast, då något föremål passerar. I kroppens inre finnas flera cellkärnor. De flesta infusionsdjur ha kärnor af två slag, storkärnor och småkärnor; vanligen finnes en kärna af hvartdera slaget, men stundom finnas flera. Under det lillkärnan liknar en vanlig cellkärna, har storkärnan ofta egendomlig form, i det den är bandformig eller pärlbandsliknande, hästskoformigt böjd o. s. v. I kroppens inre uppträda pulserande håhrum, s. k. *kontraktila vakuoler*, runda vätskefyllda håligheter, hvilka uppstå helt små, långsamt tillväxa under upptagande af vätska genom korta radiära kanaler samt plötsligt uttömma sitt innehåll utåt genom en afförande kanal. Härvid försvinner också vakuolen för att efter en kort stund åter nybildas. Dessa vakuoler anses vara andnings- och exkretionsorgan. — De flesta infusionsdjur äro för ett obeväpnadt öga osynliga eller te sig blott som en liten punkt, i det de uppnå en längd af några få $^1/_{10}$-dels mm. Endast några arter bli 1 mm. eller något däröfver. Till lefnadssättet visa infusionsdjuren stora växlingar. De flesta anträffas i sött vatten, men äfven i hafvet finnes ett stort antal arter, några äro fastsittande, under det flertalet simmar fritt omkring. Ej så få äro parasiter; särskildt anträffas de i tarmkanalen hos ryggradsdjur. Sålunda är grodans ändtarm känd som fyndort för flera arter. Äfven hos däggdjur, ja hos människan träffas infusionsdjur i tarmen; idisslarnas mage härbärgerar flera arter. De fritt lefvande formerna intaga mer eller mindre fast föda, under det de parasitdrande hufvudsakligen synas lifnära sig af flytande substanser. Bakterier tyckas utgöra många arters viktigaste födoämne. En del arter förtära andra infusionsdjur. Vid inträdande ogynnsamma förhållanden, särskildt vid intorkning, ega infusionsdjuren förmåga att inkapsla sig och i skenbart liflöst tillstånd invänta bättre tider. Dylika intorkade infusionsdjur föras på

grund af sin ringa tyngd med dammet kring, snart sagdt öfverallt. Om man i ett kärl öfvergjuter hö, brödbitar eller andra liknande organiska ämnen med vatten och låter det hela stå öppet för luften, skall man efter kort tid finna denna s. k. "infusion" befolkad af en massa infusionsdjur, som just på grund af detta sakförhållande erhållit sitt namn. — Som ofvan nämndt, fortplanta sig infusionsdjuren genom delning. Då härvid moderdjuret vanligen fullständigt uppdelas i de bägge dotterindividerna, finnes, teoretiskt taget, ett oafbrutet fortlefvande af samma substans; infusionsdjuren äro liksom protozoerna i allmänhet teoretiskt odödliga, m. a. o. döden är ej hos de encelliga djuren en fysiologisk nödvändighet, de kunna dödas, och i praktiken dö de flesta, innan de hunnit dela sig, men de behöfva ej med nödvändighet dö, som fallet är med de flercelliga djuren. Emellertid visa de ett slags åldrande. Efter ett visst antal delningar, olika för olika arter, försvagas de och bli mindre, visa sig långsammare i sina rörelser och gå slutligen under, om de ej bli i tillfälle att konjugera, hvarvid de genomgå ett slags föryngringsprocess. Härvid tillgår så, att två individer lägga sig med buksidorna mot hvarandra och utbyta kärnsubstans, hvarefter de skiljas åt och sedan hvar för sig äro i stånd att undergå en serie delningar. Ehuru denna konjugation ej innebär något slags fortplantning, då den ej direkt medför en förökning, erinrar den dock genom sitt utbyte af kärnsubstans om befruktningen vid de flercelliga djurens könsfortplantning. Liksom denna ger upphof till en serie celldelningar vid den nya individens utveckling, inleder och möjliggör konjugationen en period af celldelningar. Af dessa likheter tyckes framgå, att de högre djurens könsfortplantning finnes antydd redan hos dessa de högsta protozoerna. — Antalet kända infusionsdjur uppgår till något öfver 500. De indelas enligt följande schema:

I. Med mer eller mindre fullständig ciliebeklädnad. Vanligen med munöppning..... Ciliata.
   A. Munnen vanligen sluten, öppnas endast vid födans intagande, ej omgifven af något särskildt munfält. Svalget saknar ciliebeklädnad. Kroppens ciliebeklädnad likformig..... *Gymnostomata.*
   B. Munnen ständigt öppen, vanligen försedd med en eller flera undulerande membraner. Födan införes genom cilierörelser..... *Trichostomata.*
      1. Cilier nästan likformiga, vanligen utbredda öfver hela kroppen; det munnen omgifvande munfältet med vanlig ciliebeklädnad. Munnen med 1—2 undulerande membraner, som vanligen sträcka sig ned i svalget..... *Aspirotricha.*
      2. Munfältet (peristomet) omgifvet af en krans starka ombildade cilier, den s. k. adorala flimmerzonen. I bottnen af peristomet ligger munnen..... *Spirotricha.*
         a. Förutom adorala flimmerzonen finnes en alltigenom likformig ciliebeklädnad öfver hela kroppen..... *Heterotricha.*
         b. Kroppens ciliebeklädnad reducerad till vissa partier eller saknas..... *Oligotricha.*
         c. Rörliga cilier finnas endast å buksidan, hvarest äfven peristomet är beläget; ryggsidan bekládd med orörliga "känselhår"..... *Hypotricha.*
         d. Ciliebeklädnaden utgöres, förutom adorala flimmerzonen, af en bakre gördel. De flesta arterna äro tidtals fastsittande, då äfven denna bakre ciliekrans försvinner och uppträder endast på fritt simmande stadier..... *Peritricha.*

II. Med ciliebeklädnad endast på ungdomsstadiet, utan mun- och analöppningar. Födan intages genom ett antal ihåliga tentakler, som tjänstgöra som sugrör..... Suctuaria (= Tentaculata).

Till Gymnostomata hör bland andra *Prorodon teres* (fig. 2), med tydligt utbildadt svalg. Den lefver i sött vatten. *Lagynus elongatus* (fig. 3), kännetecknad genom långsträckt kroppsform, tillhör hafvet. — Den mest bekanta representanten för afdelningen Aspirotricha är toffeldjuret, *Paramecium aurelia* (fig. 4), som förekommer allmänt i sött vatten. Det har erhållit sitt svenska namn däraf, att det insänkta, långsträckta munfältet något liknar öppningen på en toffel. Hos andra former är främre kroppsändan halsartadt förlängd, hvarvid munnen kan sitta endera i spetsen af denna förlängning, som hos *Lacrimaria olor*, eller vid basen af densamma, som hos *Dileptus cygnus* (fig. 5). Till denna afdelning räknas vanligen *Opalina ranarum* (fig. 6), hvilken är att uppfatta som en till följd af sitt parasitiska lefnadssätt tillbakabildad form. Den saknar nämligen helt och hållet mun och intager endast flytande föda genom huden. Den har stort antal kärnor, men saknar pulserande vakuoler. Den lefver i grodans ändtarm. — Till Heterotricha räknas bland andra släktena *Balantidium* (se d. o.) och *Stentor*. Det senares arter äro långsträckta med trumpetformigt vidgad främre kroppsända. De dels uppträda fritt kringsimmande, dels fästa de sig vid föremål med bakre kroppsändan, kring hvilken de då kunna afsöndra ett slemartadt hölje. Stentor-arterna höra till de största infusorierna, i det några af dem nå en längd af öfver en mm. *Stentor polymorphus* (fig. 7) är allmän i sött vatten. — Till Oligotricha hör ingen mera bekant art. — Bland mera kända Hypotricha infusorier må nämnas *Stylonychia mytilus* (fig. 8), som är allmän i sött vatten. Den rör sig stötvis. Hos *Actinotricha saltans* (fig. 9) är buksidan försedd med ett fåtal kraftiga flimmerhår, hvilka djuret använder som fötter att gå med på vattenväxter eller annat fast underlag. — De mest bekanta inom afdelningen Peritricha äro arterna af släktet *Vorticella*, de s. k. klockdjuren (fig. 10). I utsträckt tillstånd ha de en nästan klocklik form, hvaraf deras namn. De äro under större delen af sitt lif fastsittande medelst ett långt skaft, som, då djuret störes, hastigt sammandrar sig till korkskrufform; samtidigt drages peristomet ihop och klockan antar nästan kulform. I närheten står släktet *Carchesium* (se d. o.), som bildar buskformiga kolonier med greniga skaft. — Till suginfusorierna höra bland andra *Acineta ferrum equineum* (fig. 11), med hästskoformig kärna. Liksom flertalet hithörande arter är den fastsittande och skaftad. Andra former lefva fritt, under det några arter åter lefva parasitiskt inuti andra infusionsdjur. G. G.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 5

Fig. 3.

Fig. 7.

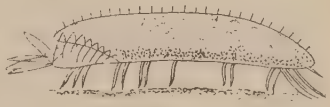

Fig. 9.

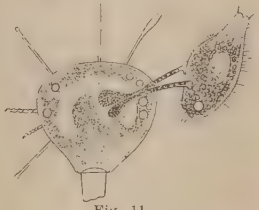

Fig. 11.

Fig. 4.

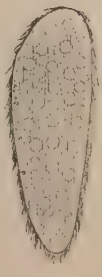

Fig. 6.

Fig. 8.

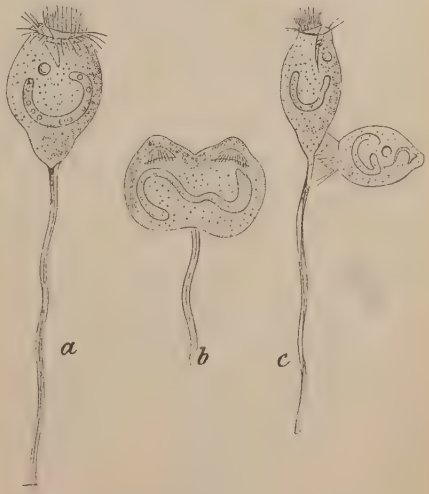

Fig. 10.

Typer af infusionsdjur. 1. Infusionsdjur i delning (*Stylonychia histrio*). — 2. *Prorodon teres*. — 3. *Lagynus elongatus*. — 4. *Paramecium aurelia*. — 5. *Dileptus cygnus*. — 6. *Opalina ranarum*. — 7. *Stentor polymorphus*. — 8. *Stylonychia mytilus*. — 9. *Actinotricha saltans*. — 10. *Vorticella microstoma*, *a* enskildt djur, utsträckt, *b* i delning, *c* med delningen fullbordad 11. *Acineta ferrum equineum*, utsugande en mindre infusorie.

Infusōria, *zool.* Se Infusionsdjur.
Infusōriejord. Se Bergmjöl.
Infusorier, *zool.* Se Infusionsdjur.
Infūsum, *farm. med.* Se Infusion.
In futūrum, lat., i framtiden.
Infällning, *skpsb.* Se Fällning.

Infäste, en för Visby egendomlig form af upplåtelse af ofri tomt. Efter 1 jan. 1908, då lagen om nyttjanderätt till fast egendom trädde i kraft, komma dylika upplåtelser icke längre att ega rum, men de, som dessförinnan skett, behålla sin giltighet enligt äldre lag. Se Skarstedt, "Lagen om nyttjanderätt till fast egendom" (1907, s. 196). V. Sgn.

Infödd l. Inföding. Medborgarskap i en stat kan vinnas på två sätt, dels genom födseln, dels genom en särskild statsakt, som tillerkänner någon utländsk man medborgarrätt, naturalisation (se d. o.). Som inföding anses inländsk faders äkta, inländsk moders oäkta barn, utan afseende på stället för födelsen, samt hittebarn. Ang. den skillnad, som finnes mellan infödde och naturaliserade medborgares rättigheter se Medborgarrätt. Äfven inom kommunen har inföding rättigheter framför andra, som där vistas, hufvudsakligen i fråga om fattigunderstöd. Den infödde förvärfvar sig i och med födelsen inom en kommun hemortsrätt (se d. o.) där, medan annan person, som där nedsätter sig, först efter en viss tids uppehåll och försörjning genom egna medel därstädes förvärfvar hemortsrätt. Som inföding inom kommunen anses den, som är född af där mantalsskrifven faders äkta eller moders oäkta barn samt hittebarn. H. L. R.*

Införlifvande språk. Se Polysyndetiska språk.

Införsel. 1. I. l. Import, *polit. ekon.*, sammanfattningen af de varukvantiteter, som under en viss tidrymd införas i ett land från utlandet. Motsatser till införsel äro dels utförsel l. export, d. v. s. de varukvantiteter, som föras *ur* landet till utlandet, dels genomförsel l. transito, d. v. s. de varuförråd, som föras *genom* ett land från ett främmande land till ett annat. (I ordet "vara" inbegripas härvidlag icke ädla metaller eller värdepapper.) Förhållandet mellan ett lands införsel och utförsel — den viktigaste beståndsdelen af den s. k. handelsbalansen (se d. o.) — var utgångspunkten för merkantilisternas nationalekonomiska undersökningar. Genom de ensidigheter, till hvilka flera bland dem därvid gjorde sig skyldiga, råkade handelsbalansens betydelse hos de fleste nationalekonomer i misskredit, till dess man sedan några decennier tillbaka åter börjat egna denna företeelse större uppmärksamhet och undersöka dels orsakerna till, att stundom införseln öfverstiger utförseln, stundom utförseln är större än införseln, stundom jämvikt dem emellan existerar, dels hvilka verkningar, som i olika fall blifva en följd af det ena eller andra förhållandet. En första förutsättning för sådana undersökningar är en fullt tillförlitlig statistik öfver in- och utförsel, upptagande ej blott de in- och utförda varornas slag och kvantiteter, utan äfven deras värden. Men en sådan statistik är till stor del ännu blott ett önskemål, ty den statistik, som finnes, är synnerligen bristfällig, framför allt utförselstatistiken, hvilket senare förklaras däraf, att tullagstiftningen ej fordrar samma stränga kontroll öfver utförseln som öfver införseln. — I fall värdet af ett lands införsel öfverstiger värdet af dess utförsel, uppstår för landet ett skuldsaldo till utlandet, hvilket saldo kan dels betäckas genom fordringar, som landet i fråga (resp. dess inbyggare) har hos något annat land (resp. dess inbyggare), dels uppgöras så, att det förvandlas till en stående skuld, för hvilken endast ränta och möjligen amortering behöfva erläggas, dels slutligen utjämnas genom utförsel af ädla metaller. Den sista utvägen står endast sådana länder öppen, som ega betydliga förråd af ädla metaller. Men äfven bland dessa länder måste man skilja mellan sådana, som producera och exportera ädla metaller, och de öfriga. De förra måste ofta ha ett mer stadigvarande öfverskott af (varu-)införsel, emedan detta är ett bland de viktigaste slagen af vederlag för deras export af ädel metall. De senare åter kunna endast tillfälligtvis betala ett införselöfverskott med ädla metaller, emedan ju deras förråd af sådana är mycket begränsadt; ifall alltså nämnda öfverskott af införsel är af mer stadigvarande natur, måste något dera af de två andra sätten för utjämnande af införselöfverskottet tillgripas. Ifrågavarande länder (d. v. s. icke ädel metall producerande med införselöfverskott) kunna delas i två grupper, nämligen kapitalrika och kapitalfattiga länder. De kapitalrika länderna, som ha lånat penningar åt andra länder eller placerat kapital i affärsföretag e. d. inom andra länder, måste på något sätt använda de räntor, vinster och kapitalåterbetalningar, som till följd häraf inflyta från andra länder, och till dylika sätt hör, utom ny utlåning till utlandet och import af ädla metaller, äfven stegring af varuinförseln. Bland de kapitalfattiga länderna med införselöfverskott måste man åter skilja mellan två klasser. Den ena klassen består af sådana, i hvilka införselöfverskottet uppkommit till följd af en stor konsumtion, hvilken antingen ökat importen eller minskat exporten. Ett sådant land kan endast undantagsvis i längden uthärda bördan af ett införselöfverskott af någon större betydelse, nämligen om landet genom annan merkantil verksamhet (uppdrifven utländsk fraktfart e. d.) har att påräkna årliga, från utlandet inflytande tillgångar, med hvilka det kan betala detta införselöfverskott. Saknar landet åter en sådan inkomstkälla, måste det antingen skuldsätta sig hos utlandet (härvid åsyftas ej blott statens utländska skuld, utan all skuld till utlandet, som ett land, resp. dess invånare, kan ådraga sig för detta ändamål) eller ock till utlandet eller till där bosatta personer afyttra en del af sina jordegendomar, fabriker etc. för att kunna betala införselöfverskottet. Om härvid införselöfverskottet blir permanent, komma alltså först landets utländska skulder att år från år tillväxa, och slutligen, då landet ej längre kan erhålla kredit, den ofvannämnda utvägen eller någon med den väsentligen likartad att tillgripas. Den andra klassen af kapitalfattiga länder med öfverskott af införsel består af sådana, hvilkas införselöfverskott uppkommit därigenom, att de af utlandet lånat penningar för produktiva ändamål eller därigenom att utlänningar placerat sina kapital i landets affärsföretag eller slutligen därigenom, att landet erhållit betydligare fordringar af utlandet, t. ex. i form af krigsskadeersättning. Dylika kapitalöfverflyttningar från ett land till ett annat måste *i regel* leda till införselöfverskott i det land, dit kapitalen öfverflyttas. Ty ett land, som lånar penningar af ut-

landet för produktiva ändamål, har ju ej af detta skäl behof af något nämnvärdt större förråd af ädla metaller (såframt landet ej har pappersvaluta och ämnar öfvergå till metallisk valuta), utan hvad landet behöfver för att utsträcka sin produktion är ökadt förråd af råämnen, verktyg, redskap, maskiner, underhållsmedel åt arbetare o. d. Åtminstone största delen af dessa nya produktionsmedel kan landet ej erhålla på annat sätt än genom att öka sin import, och denna tillökning i import betalar landet med de i utlandet upplånta penningkapitalen. Det bör dock anmärkas, att ett af sistnämnda orsak uppkommet införselöfverskott under normala förhållanden icke blott är öfvergående (det varar nämligen blott så länge, som kapitalöfverflyttningen eger rum), utan därjämte framdeles leder till ett exportöfverskott, som kan användas till att förränta och amortera den utländska skulden. Om de nya produktionsföretagen lyckas, ökas ju landets produktion, hvadan dess utförsel kan stegras. I den mån åter som dessa företag misslyckas, eller landets konsumtion, till följd af kapitalöfverflyttningarna från utlandet, ökas, i samma mån uteblir detta utförselöfverskott, och landet har alltså en skuld till utlandet, för hvars betalning det måste på nytt anstränga sig att skapa sig ett utförselöfverskott. Det sist sagda gäller dock blott under den förutsättningen, att landet i fråga eller dess invånare ha att ansvara för det utländska kapitalets förräntning och återbetalning. Ifall åter utlandet eller i utlandet bosatta personer skola stå denna risk (t. ex. om i utlandet bosatta personer för egen räkning grunda affärsföretag i landet och dessa företag sedermera misslyckas), eller ifall inlänningar, som ha att bära risken genom ackord e. d., befrias från betalning, är förhållandet detsamma, som om landet aldrig haft den utländska skulden. — Det skulle kunna synas framgå såsom en följd af det sagda, att man uti arten af ett kapitalfattigt lands import eger ett osvikligt prófvomedel för att bedöma, huruvida ett land hör till den förra eller senare klassen af kapitalfattiga länder med införselöfverskott. Men sådant är ingalunda förhållandet. Ett till följd af ensidigt stegrad konsumtion uppkommet införselöfverskott består visserligen vanligtvis af konsumtionsföremål, och ett sådant införselöfverskott åter, som uppkommer till följd däraf, att utländska lån upptagits för produktiva ändamål e. d., utgöres vanligen af produktionsmedel, men det är dock tänkbart, att förhållandet stundom kan vara ett annat. Ett land t. ex., som upptagit ett utländskt lån för produktiva ändamål, kan ju öka sin import af konsumtionsföremål, för att därigenom inskränka den inhemska produktionen af dylika samt sålunda få mer odeladt egna sina produktiva krafter åt nya produktionsmedels skapande. — Om i ett land värdet af utförseln öfverstiger införselns värde, erhåller landet en fordran på utlandet, som det kan använda på många olika sätt, såsom af det ofvan sagda framgår. Ett bland dessa sätt är att låta fordran blifva stående, hvarigenom det så att säga gifver utlandet ett lån. Sedan landet på detta sätt småningom förvärfvat sig stora kapital, placerade i utlandet, kan det blifva ett af de kapitalrika länder, för hvilka lyxen af ett införselöfverskott icke innebär någon fara. — Det är otvifvelaktigt i flera fall en fördel för ett land att ega ett utförselöfverskott, ehuru, såsom sagdt är, en del rika länder ej behöfver ha och en del fattiga länder ej kan ha ett sådant. Men sträfvan att skaffa sitt land sådant öfverskott är följaktligen lätt förklarlig och, under vissa förutsättningar, fullt berättigad. Huruvida och i hvad mån detta mål kan vinnas genom tullskydd är en omtvistad fråga.

För att afgöra, hvilken af ofvannämnda kategorier ett visst land tillhör, fordras en tillförlitlig statistik icke blott öfver in- och utförsel, utan äfven öfver export och import af ädla metaller, öfver landets och dess invånares utländska skulder och fordringar och öfver förändringar af dessa (t. ex. öfverflyttning af värdepapper från det ena landet till det andra) samt öfver landets utländska fraktfart m. m. (se Handelsbalans). Då angående dessa punkter ännu mindre tillförlitliga uppgifter finnas än i fråga om in- och utförsel, kan ett visst lands egenskap i förevarande afseende oftast endast på ett ungefär, stundom t. o. m. alls icke angifvas. Till de utlånande kapitalrika länderna höra i synnerhet England, Frankrike, Holland, Tyskland, till de låntagande kapitalfattiga: Österrike-Ungern, Ryssland, Italien, Turkiet m. fl. Till de senare länderna hör också Sverige, ehuru det är svårt att bestämdt angifva dess plats bland dessa. Dess vinst på fraktfart torde i hvarje fall icke räcka till att betäcka införselöfverskottet.

Med ofvan gjorda viktiga reservationer meddelas, enligt Juraschek, följande statistik öfver in- och utförsel af varor (afseende den s. k. specialhandeln, ädla metaller ej inberäknade) i nedanstående länder åren 1906 och 1907.

Mill. mark.

	1906		1907	
	Inf.	Utf.	Inf.	Utf.
Storbritannien o. Irland	12,419,4	7,673,6	13,193,8	8,704,0
Tyska riket	8,749,8	6,851,0	8,746,7	6,845,2
Förenta staterna	5,546,5	7,445,4	5,977,3	7,960,4
Frankrike	4,558,1	4,263,4	5,040,6	4,532,9
Nederländerna	4,248,9	3,502,7	4,507,2	3,731,9
Belgien	2,797,7	2,262,9	2,969,1	2,289,0
Österrike-Ungern	1,980,1	2,023,1	2,126,7	2,088,7
Italien	2,035,0	1,533,6	2,333,4	1,578,6
Ryssland (öfver europ. gränser)	1,338,9	2,158,5	1,155,5	2,141,7
Sverige	724,7	567,8	767,4	590,2
Danmark	629,2	442,8	676,0	468,9
Norge	351,5	241,7	396,8	247,5

Sveriges in- och utförsel per år utgjorde i mill. kronor (talen inom parentes angifva procenten af totalomsättningen):

	Införsel.	Proc.	Utförsel.	Proc.
1871—75	246,8	(54,6)	204,5	(45,4)
1876—80	268,5	(56,1)	209,8	(43,9)
1881—85	317,5	(56,6)	243,7	(43,4)
1886—90	335,5	(55,2)	272,6	(44,8)
1891—95	351,6	(52,5)	318,2	(47,5)
1896—1900	452,3	(55,8)	358,6	(44,2)
1901—05	533,4	(56,5)	410,4	(43,5)
1902	505,2	(56,3)	392,4	(43,7)
1903	534,8	(54,8)	441,4	(45,2)
1904	578,4	(58,2)	414,7	(41,8)
1905	582,1	(56,4)	450,2	(43,6)
1906	644,2	(56,1)	504,3	(43,9)
1907	682,1	(56,5)	524,7	(43,5)

Om in- och utförsel tänkas fördelade på rikets medelfolkmängd, kommo på hvarje invånare per år i kronor:

	Införsel.	Utförsel.
1871—75	57,6	47,8
1881—85	68,9	52,9
1891—95	72,8	65,8
1901—05	102,3	78,7
1902	97,4	75,6
1903	102,7	84,7
1904	110,4	79,1
1905	110,3	85,3
1906	121,2	94,9
1907	127,3	97,9

Sveriges import förskrifver sig i främsta rummet från Tyska riket (1907 35,3 proc.), Storbritannien och Irland (26,2 proc.), Förenta staterna (9,0 proc.), Danmark (7,4 proc.), Norge (3,5 proc.), Frankrike (3,4 proc.) och Eur. Ryssland (3,0 proc.). Dess export går hufvudsakligen till Storbritannien och Irland (1907 34,7 proc.) och Tyska riket (20,7 proc.), vidare till Danmark (11,0 proc.), Frankrike (7,5 proc.), Norge (4,9 proc.) och Nederländerna (3,2 proc.).

2. *Jur. a)* Införsel i fastighet, pantsättning genom inrymmande af besittning af fastigheten. Enligt äldre svensk rätt skedde pantsättning af fastighet under formen af en villkorlig försäljning till fordringsegaren, som egde njuta fastighetens afkomst mot afdrag å skulden. Betalades icke skulden inom viss tid efter förfallodagen, egde fordringsegaren behålla fastigheten efter värdering, men med skyldighet att till egaren redovisa det belopp, hvarmed värdet öfversköt fordringsbeloppet; dock egde äfven släkten då göra gällande sin bördsrätt. Detta institut kvarstod i 1734 års lag, så att pantegaren efter förfallotiden egde lagfara med fastigheten (Jordab. IX: 3), då egaren inom viss tid efter tredje uppbudet skulle göra gällande sin eganderätt. Genom införande af inteckning, såsom en långt snabbare och enklare utväg att vinna panträtt i fastighet, blef införseln obehöflig och kom ur bruk; och genom den nya lagstiftningen angående lagfart och inteckning (1875) upphäfdes detta institut helt och hållet, så att det numera eger tillämpning endast på äldre rättsförhållanden. — I *Finland* äro stadgandena i 1734 års lag visserligen ännu gällande, men den rätt att uppbjuda och låta värdera panten, hvilken är införselns enda rättsverkan, förfaller vid utmätning och konkurs och viker för inteckning. Någon förmånsrätt medför införseln icke. — *b)* Införsel i lön kallas den åtgärd, hvarigenom en person berättigas uppbära en tjänsteman tillkommande löneförmåner utan särskildt bemyndigande af honom. Före nya utsökningslagens införande (1879) kunde tjänstemans borgenärer tilltvinga sig sådan rätt för att därigenom göra sig betäckta för sina fordringar; men genom denna lag upphäfdes införsel i afföning för allmän eller enskild tjänst, äfvensom i pension å rikets stat. Först när lönen är till betalning förfallen, kan den såsom annan gäldenärs tillgång tagas i mät, men förbud att till tjänstemannen själf utbetala den kan dessförinnan icke meddelas. Grunden till upphäfvandet af införsel i lön var icke en oberättigad benägenhet att gynna tjänsteman framför andra gäldenärer på borgenärernas bekostnad, utan den riktiga uppfattningen att lönen har till uppgift att underhålla tjänstemannen under den tid han arbetar och att hans förmåga och vilja att uppfylla sina skyldigheter måste förringas, om den afföning, som därför skall utgå, redan på förhand är undandragen hans förfogande. Det är *arbetsgifvarens* — statens eller den enskildes — rätt, som härvid är bestämmande. — I *Finland* har införsel i lön eller pension upphäfts genom Utsökningslagen 3 dec. 1895. 1. D. D.* 2a. I. Afz. 2b. A. Nmn.*

Införselförbud. Se Tull.

Införseltull. Se Tull.

Inga Willd., *bot.*, ett släkte af omkr. 140 träd och buskar, hörande till fam. *Leguminosæ*, afd. *Mimosoideæ*, förekommer i Syd-Amerikas varmaste länder och är värderadt för de ofta köttiga, söta, välsmakande baljfrukterna, guava, hvilka anses välgörande mot katarrer i luftvägarna. Särskildt kunna nämnas *I. edulis* Mart., *I. vera* Willd., m. fl. Barken af flera arter är rik på garfämne och användes som adstringens, till garfning och svartfärgning. Det mycket tunga, nästan metallhårda träet af *Inga vera*, handelns cocuträ 1. Cubagranadille, användes till förfärdigande af knifskaft, pipor och klarinetter. O. T. S. (G. L—m.)

Inga från Varteig, af en förnäm släkt i Borgesyssel i Norge. Hon var konung Håkan Sverressons älskarinna under dennes vistelse i Sarpsborg 1203 och födde efter konungens död (1204) sonen Håkan (sedermera konung i Norge 1217—63). Prästen Trond, hos hvilken hon vistades, lät af fruktan för baglerna (se d. o.), som vid den tiden hade makten i Viken, hemlighålla gossens födelse; men då denne blifvit tre år gammal, förde han honom jämte modern till Nidaros, där de blefvo väl mottagna af konung Inge Baardssön och birkebeinarna (se d. o.). Då det (1217) blef tal om att välja Håkan till konung, underkastade I. sig, i närvaro af Norges förnämsta höfdingar, järnbörd för att bevisa hans arfsrätt till kronan. Hon vistades senare vid sonens hof till sin död (1235). O. A. Ö.

Ingalik (”försedd med lusägg”), eskimånamn på indianer, först användt på kaiyukstammen vid Yukonfloden, sedan af ryssarna utsträckt till athabaskerfolken i allmänhet. C. V. H—n.

Ingarö, socken i Stockholms län, Värmdö skeppslag. 7,438 har. 711 inv. (1908). Annex till Gustafsberg, Uppsala stift, Roslags östra kontrakt.

Ingas graf, grafkummel å Björkö (se d. o., sp. 567) i Mälaren.

Ingatorp, socken i Jönköpings län, Södra Vedbo härad. 14,774 har. 2,155 inv. (1908). I. bildar med Bellö ett konsist. pastorat i Linköpings stift, Södra Vedbo kontrakt.

Inge, *svenska* konungar.

1. I. den äldre var son till konung Stenkil och samkonung med sin (troligen äldre) broder Halsten (se d. o.). Om I:s regering känner man föga med visshet. Enligt den med I. samtidige krönikeskrifvaren Adam af Bremen (och hans skoliast) skulle efter Stenkils död två konungar med namnet Erik regerat och dödats, hvarefter från Ryssland inkallats en Anund, som dock fördrifvits af tingsmenigheten, då han vägrade att förrätta offer åt hednagudarna. Huruvida med denne Anund afses I., hvars kristna nit betygas i flera källor

och som enligt tillägget till Hervararsagan bortdrefs från svearnas ting för en liknande vägran — se om denna episod art. Blot-Sven — är osäkert. Enligt Hervararsagans tillägg skall I. efter ”vräkningen” dragit sig undan till Västergötland, men efter tre vintrar återkommit, dräpt sin svåger Sven och återtagit regeringen. I ett till honom ställdt bref från påfven Gregorius VII af år 1080 kallas I. ”svearnas konung”, och i ett senare bref, troligen från år 1081, benämnas han och brodern Halsten ”västgötarnas konungar”, men från dessa olika titulaturer kunna svårligen några säkra slutsatser dragas rörande omfånget af I:s maktområde vid tidpunkten för de båda brefven, som handla om kristendomens spridning i landet och påfvens kraf på erläggande af tionde från I:s och Halstens rike. Enligt Snorre kom I. i fejd med konung Magnus Barfot i Norge, men ingick fred vid ett möte mellan Nordens tre konungar (I., Magnus och Erik Ejegod af Danmark) i Kunghäll 1101, hvarvid han gaf sin dotter Margareta (”Fredkulla”) till hustru åt Magnus. I:s dödsår är okändt. Västgötalagens kungalängd säger om honom, att han ”styrde Sverige med manhaftighet och bröt aldrig den lag, som var förkunnad och antagen i hvarje landskap”. I. uppgifves ha haft en son Ragnvald (hvilken lär ha dött före fadern och var far till Ingrid, som blef gift först med den danske prinsen Henrik Skatelar och sedan med norske konungen Harald Gille) och tre döttrar: Kristina, gift med furst Mstislav i Ryssland, Margareta, gift först med Magnus Barfot af Norge och sedan med danske konungen Nils Svensson, samt Katarina, gift med Erik Ejegods sonson Björn Järnsida.

2. I. den yngre, den föregåendes brorson och (troligen yngre) son till konung Halsten, efterträdde jämte sin broder Filip (se d. o.) I. d. ä. vid dennes frånfälle. Efter sin broders död (1118) var I. ensam konung. I:s eget dödsår är okändt; enligt västgötalagens kungalängd blef han ”förgjord med ond dryck i Östergötland”. Man vet ej, om I. var i lifvet, då norske konungen Sigurd Jorsalafare 1123 företog sitt härnadståg till Kalmartrakten. Med I. utdog den stenkilska konungaätten på manssidan. I. uppgifves ha varit gift med Ulfhild, norrmannen Haakon Finssöns dotter, som sedan äktade först danske konungen Nils Svensson och därefter konung Sverker d. ä. i Sverige, men uppgifterna om Ulfhilds äktenskap anses ej fullständigt säkra. 1—2. V. S—g.

Inge, *norska* konungar.

1. I. Krokrygg, son af konung Harald Gille och drottning Ingrid (svenske konungen Inge d. ä:s sondotter), blef vid faderns död (1136), ehuru knappt två år gammal, vald till konung på Borgarting (södra Norge), under det att trönderna på Frostating korade hans broder Sigurd. En äldre broder, Eystein, som var född i Skottland, kom först sex år därefter till Norge och fick sin andel i riket. Under brödernas minderårighet förde landets mäktigaste höfdingar regeringen; vid I:s sida stodo Thjostolf Aalesön samt därefter Gregorius Dagssön och Erling Skakke. Sedan Magnus Blinde och Harald Gilles baneman Sigurd Slembe fallit i sjöslaget vid Holmengrå (1139), rådde fred i landet under brödernas uppväxt. Sedan slöto sig Sigurd och Eystein tillsammans för att störta den svage och puckelryggige I. från tronen. Men denne stöddes af de ofvannämnde höfdingarna, och i striden mot dem stupade Sigurd (1155) och Eystein (1157). Deras män fortsatte emellertid fejden samt valde Sigurds son, Håkan Herdebred, till konung. Så länge Gregorius Dagssön stod i spetsen för I:s här, gick det denne väl; men sedan Gregorius fallit (1161), vände sig lyckan. Några veckor efter hans död stupade I. i ett slag på isen utanför Oslo. Sagorna berömma I. för klokhet, ädelmod, vänsällhet och trofasthet. Under hans och hans bröders regeringstid upprättades (1152) ärkebiskopsstolen i Nidaros (Trondhjem).

2. I., konung öfver baglerna, uppgafs af dem vara son till Sverres motkonung Magnus Erlingsson; men baglernas motståndare, birkebeinarna, sade, att han var dansk och egentligen hette Torgils Tufuskit. I. utsågs till konung 1196 på Borgarting (södra Norge) och 1198 på Öreting (norra Norge), medan konung Sverre vistades på annat håll i landet. Efter nederlaget på Strindsjön i närheten af Trondhjem (1199) och förlusten af Tönsberg bröts baglernas makt för en tid. I. flydde till Oplandene, men blef på Helgeö i sjön Mjösen öfverfallen och mördad af bönderna (hösten 1202).

3. I. Baardssön, f. 1185, var son till konung Sverres syster Cecilia och den mäktige höfdingen Baard Guthormssön på Rein (vid Trondhjemsfjorden). Då den unge konung Guthorm Sigurdsson dog (1204), korade birkebeinarna I. till konung, dock skulle hans äldre halfbroder Håkan Galen, Folkvid lagmans och Cecilias son, dela makten med honom samt vara anförare för hirden och hären. Ända till 1208 måste I. kämpa mot baglerna, då deras konung Filip Simonsson ingick försoning med honom. I. var mycket afhållen af folket, men sjuklig och klen. Han dog i Nidaros (Trondhjem) 1217 och fick det vittnesbördet om sig, att ”ej hade sedan Sigurd Jorsalafares dagar någon konung varit mildare mot landets allmoge”. 1—3. O. A. Ö.

Inge [i'ng], William Ralph, engelsk teolog, f. 1860, professor i Cambridge 1907, är förkämpe för en logisk idealism och nyplatonsk mystik gentemot de moderna riktningar i teologi och filosofi, som häfda den andliga och religiösa kunskapens karaktär af värdeomdöme och som betona personlighetens och viljans betydelse för denna kunskap (ritschlianism, aktivism, pragmatism, modernism m. fl.). I. har utgifvit bl. a. *Christian mysticism* (1899), *Faith and knowledge* (1904), *Personal idealism and mysticism* (1907). N. S.

Ingeborg, *astron.*, en af småplaneterna.

Ingeborg, gammalt nordiskt namn, som burits af många i sagorna frejdade kvinnor, bland hvilka må nämnas: 1. I., Uppsalakonungen Yngves dotter. Se Hjalmar. — 2. I., Uppsalakonungen Östen Beles dotter. Se Aslög. — 3. I., norske konungen Beles dotter, hjältinnan i Fritiofs saga (se d. o.). Th. W.*

Ingeborg, *svenska prinsessor:* 1. I., konung Erik Knutssons dotter, d. 1254, blef 1236 gifven till äkta åt Birger Magnusson, den sedermera så ryktbare riksjarlen, och blef genom honom stammoder för den kungliga grenen af Folkungaätten. Se Birger, sp. 444. — 2. I., konung Valdemar Birgerssons dotter, den föregåendes sondotter, blef i Lödöse i dec. 1275 förmäld med grefve Gerhard II af Holstein. — 3.

I., den föregåendes kusin, dotter till Magnus Ladulås och Helvig af Holstein, föddes omkr. 1279, förmäldes 1296 i Hälsingborg med danske konungen Erik Menved och fick med honom 8, enligt en annan uppgift 14, barn. De flesta kommo ofullgångna till världen, och de få, som lefde vid födelsen, dogo i späd ålder. Af sorg öfver sitt yngsta barns död (enligt en uppgift vållad genom olyckshändelse 1318) gick I. i kloster i Roskilde, om hon ej rent af där inspärrades af sin make. Hon afled där 15 aug. 1319 och ligger begrafven i Ringsted vid sin s. å. aflidne gemåls sida. — 4. Hertig Valdemar Magnussons gemål. Se Ingeborg, norska prinsessor, 2. — 5. Hertig Erik Magnussons gemål. Se Ingeborg, norska prinsessor, 3. — 6. I. Charlotta Karolina Fredrika Lovisa, hertiginna af Västergötland, dotter till kronprins Fredrik (sedermera konung Fredrik VIII) af Danmark och hans gemål, Lovisa af Sverige och Norge, föddes å lustslottet Charlottenlund 2 aug. 1878, besökte på våren 1897 med sina föräldrar Stockholm, förlofvades 27 maj s. å. i Köpenhamn med prins Karl, hertig af Västergötland, och vigdes vid honom 27 aug. s. å. I sitt äktenskap har hon tre döttrar (se Karl, svenska prinsar, 3). 1—6. (V. S—g.)

Ingeborg, *dansk drottning*. Se Ingeborg, svenska prinsessor, 3.

Ingeborg, *danska prinsessor*. 1. I., hertig Knut Lavards hustru, f. omkr. 1100, dotter till den novgorodske fursten Mstislav och konung Inge d. ä:s dotter Kristina. I:s moster, drottning Margareta Fredkulla, fick omkr. 1116 hennes giftermål till stånd. I. varnade förgäfves Knut Lavard för att begifva sig till julgillet i Roskilde 1130 och födde 8 dagar efter det han blifvit mördad (jan. 1131) sonen Valdemar (senare Valdemar I). För att skydda hans lif afslog hon anbudet att låta utropa honom till konung 1137. Om hennes senare öden förtäljes ingenting. En af hennes tre döttrar, Kristina, äktade den norske konungen Magnus den blinde, en annan, Margareta, blef gift med en skånsk storman, Stig Hvide (d. 1151), samt moder till konung Karl Sverkerssons gemål, Kristina, och mormoder till konung Sverker II Karlsson. — 2. I., den föregåendes sondotter, konung Valdemar den stores dotter, f. omkr. 1175, blef 14 aug. 1193 i Amiens förmäld med konung Filip August af Frankrike. Redan dagen efter bröllopet, då kröningen försiggick, intogs konungen af en plötslig motvilja för henne, ehuru hon alltid omtalas som utmärkt vacker och dygdig. Under förevändning af alltför nära släktskap sände konungen henne till ett kloster vid Douai, där hon tillbragte sin tid med andaktsöfningar och handarbete samt var underkastad formligt tvång. Till följd af hennes broders, konung Knut VI:s, mellankomst vägrade påfven 1195 att stadfästa den 1193 åvägabragta domen om skilsmässa; men Filip August äktade icke dess mindre 1196 Agnes af Meran. Då påfven Innocentius III 1200 lyste interdikt öfver hela Frankrike, gaf Filip August till utseendet efter (i april 1201) och tog I. till sig (Agnes var då död); men strax därefter flyttade han henne till slottet Étampes, där hon i 12 år hölls i fortsatt, sträng fångenskap. Då påfven likväl icke ville upplösa äktenskapet, försonade sig Filip August 1213 oväntadt med I. och insatte henne i kunglig värdighet, hvarefter de lefde 10 år tillsammans. I. dog i juli 1237 och ligger begrafven i Corbeil. Jfr L. Engelstoft, "Philip August, konge af Frankrig, og Ingeborg, prindsesse af Danmark" (1801), A. Fabricius, "Ingeborg, Philip Augusts dronning" (1870), och R. Davidsohn, "Philip II August und Ingeborg" (1888). — 3. I., konung Erik Plogpennings dotter, f. omkr. 1244, d. 1287, äktade 1261 konung Magnus Lagaböte i Norge och utöfvade efter dennes död (1280) stort inflytande på sin son Erik Prästhataren. Då hennes kusin, konung Erik Klipping i Danmark, vägrade att till henne öfverlämna de besittningar, som hon ärft efter sin fader, ehuru detta utlofvats 1263 och hennes rätt blifvit ytterligare stadfäst 1284, upphetsade hon sonen till krig mot Danmark. — 4. I., konung Valdemar Atterdags dotter, f. 1347, d. 1370, äktade omkr. 1362 hertig Henrik III af Mecklenburg (broder till sedermera konung Albrekt i Sverige). Ehuru I. var äldre än sin syster Margareta, blef dennas son Olof dock 1376 föredragen framför hennes egen son Albrekt som konung i Danmark. Hennes dotter Maria (d. 1392) blef moder till unionskonungen Erik af Pommern och mormoder till unionskonungen Kristofer af Bajern. — 5. Se Ingeborg, svenska prinsessor, 6. 1—4. E. Ebg.

Ingeborg, drottning af *Frankrike*. Se Ingeborg, danska prinsessor, 2.

Ingeborg, drottning af *Norge*. Se Ingeborg, danska prinsessor, 3.

Ingeborg, *norska prinsessor*: 1. I., dotter af konung Tryggve Olofsson i Viken, blef af sin broder, konung Olof Tryggvesson, år 1000 gifven till äkta åt västgötajarlen Ragnvald Ulfsson på det villkor, att denne skulle mottaga dopet och främja kristendomens införande i Västergötland. Det var till stor del därigenom, att hans hustru tillhörde Norges konungasläkt, som Ragnvald kunde intaga sin medlande ställning i stridigheterna mellan konungarna Olof Skötkonung och Olof Haraldsson. — 2. I. Eriksdotter, konung Erik Prästhatarens dotter, lofvades 1310, vid tretton års ålder, till brud åt svenske hertigen Valdemar Magnusson, och hösten 1312 firades i Oslo hennes bröllop på samma gång som hennes kusins, Ingeborg Håkansdotters (se nedan). Efter hertig Valdemars fängslande i Nyköping (dec. 1317) omnämnes hon i den närmast följande tidens aktstycken som handlande gemensamt med sin nyssnämnda fränka. I. hade med sin gemål en son, Erik, hvilken synes ha dött vid unga år. Hon dog på 1350-talet (före april 1357). — 3. I. Håkansdotter, konung Håkan (V) Magnussons dotter, blef redan vid ett års ålder, hösten 1302, af sin fader lofvad till gemål åt den svenske hertigen Erik Magnusson (se Erik, *svenska prinsar*, 3); politiska förvecklingar vållade, att trolofningen blef tre gånger bruten och förnyad, och hösten 1312 firades i Oslo med stor ståt deras bröllop. Först följande år öfverflyttade I. till Sverige, där

hon i morgongåfva erhöll Värmland samt Axevalls slott med 5 härad i Västergötland. I. hade med Erik två barn, Magnus Eriksson (f. 1316) och Eufemia (f. 1317, moder till konung Albrekt af Mecklenburg). Under de händelser, som stodo i samband med hertigarna Eriks och Valdemars fängslande och död (1318) och upproret mot konung

Hertiginnan Ingeborg Håkansdotters sigill. (Hon håller i högra handen Norges, i den vänstra Folkungaättens vapen.)

Birger, spelade I. en föga framträdande roll. Sedan hennes son Magnus genom konung Håkans död (8 maj 1319) ärft norska kronan, omtalas I. som "närvarande och samtyckande", då sju svenska fullmäktige, mot slutet af juni 1319, afslöto unionsakten med Norge, hvarefter enl. deras löfte Magnus Eriksson blef konung äfven i Sverige. Nu såg det ut, som om I. skulle få ett betydligt inflytande på de förenade rikenas angelägenheter; men då hon snart lät leda sig af den danskfödde Knut Porse och egenmäktigt förbigick förmyndarregeringen och rådet, blef snart hennes maktbefogenhet alldeles kringskuren. 20 juli 1322 ingingo 35 rådsherrar den ryktbara föreningen i Skara till skydd mot I:s intrång i styrelsen, och 20 febr. 1323 slöto i Oslo de norske herrarna en sedermera å tinget därsammastädes fastställd förening, enligt hvilken styrelsen uppdrogs åt en riksföreståndare (Erling Vidkunssön) med biträde af konungens råd. Under ett par år inträffade nu slitningar mellan hertiginnan och rådet, och Knut Porse sökte därvid på egen hand sätta sig i besittning af Skåne. Efter en dagtingan i Skara 1323 ingicks slutligen därstädes 14 febr. 1326 mellan I. och rådet en förlikning, hvarefter hon måste afstå sin morgongåfva, men fick behålla, hvad hertig Erik gifvit henne; dessutom tillerkändes henne den penningsumma, som kräfdes att täcka den skuld, hennes lättsinne åsamkat kronan. Sedan residerade hon på Varberg. Knut Porse, som af danske konungen Kristofer II upphöjdes till hertig, blef 1327 hennes gemål, men dog redan 1330. Hon öfverlefde honom omkr. 30 år. Med Porse hade hon två söner, Håkan och Knut, hvilka behöllo största delen af faderns besittningar, men dogo i digerdöden 1350. 1—3. (O. A. Ö.)

Ingeborg Gerhardsdotter, abbedissa i Vadstena kloster, var dotter till hertig Gerhard (VI) af Holstein och insattes med påfvens särskilda tillstånd redan vid 11 års ålder (1408) af drottning Margareta i Vadstena kloster. 1447 (l. 1448) utsågs hon till klostrets abbedissa. Ovisst af hvad skäl (måhända därför att hon var hans fiendes, konung Kristian I:s, moster) utfärdade konung Karl Knutsson 25 april 1452 befallning att såväl hon som klostrets generalkonfessor, Magnus Unnonis, skulle afsättas. Ehuru hvarken klosterbröderna eller Linköpingsbiskopen Nils funno någon orsak till afsättning, nedlade I. själfmant i slutet af maj s. å. sitt ämbete för att icke ådraga klostret konungens ovilja, och några dagar senare följdes hennes exempel af konfessorn. Båda innehade dock sedermera ånyo sina forna förtroendeposter, I. från 1457 och till sin död, 14 okt. 1465.

Ingefära, *bot. farm.*, en välbekant krydda och drog, som erhålles af *Zingiber officinale* Rosc. (fig. 1), en medlem af kryddliljornas familj, *Zingiberaceæ*.

Fig. 1. Ingefärsväxten, planta med dels sterila, dels blommande stjälkar.

Ingefärsväxten tillhör utan tvifvel ursprungligen Asiens varmaste länder, men träffas numera ingenstädes vild, endast odlad, såsom på Java, i Ostindien, Kina, tropiska Amerika och tropiska Afrika (Sierra Leone). Från den fleråriga, långsträckta, köttiga och ringlade jordstammen, som utsänder vågräta, plattade sidoknölar med korta, trubbade (nästan klubblika) grenar åt blott en eller ock två sidor, uppskjuta två slags stjälkar, dels meterhöga sterila, beklädda med de långa slidorna af de jämbredt lansettlika bladen, och dels 1—2 dm. höga blommande, hvilka äro omgifna af vida slidor utan bladskifvor och uppbära ett äggformigt ax af egendomligt bildade blommor, stödda af gröna skärmblad. Blommorna äro gröngula med brunvioletta punkter

och purpurrödt treflikigt labellum, uppkommet af 2 sammanvuxna sterila ståndare. — Drogen ingefära består af rotstockstycken och förekommer dels oskalad (svart ingefära), dels skalad eller skrapad (hvit ingefära). Det förstnämnda slaget har barken kvar och är torkad antingen omedelbart eller ock förut indoppad i kokande vatten, då genom stärkelsens förklistring drogens inre blir mörkgrått och hornartadt. Den skalade ingefäran är ofta blott på de plattade ytorna befriad från barken (halfmunderad drog; fig. 2) eller ock renskrapad

Fig. 2. Halfmunderad ingefärsdrog.

Fig. 3. Helt renskrapad ingefärsdrog.

rundt om (fig. 3), såsom vanligen är fallet med den hvitaktiga Jamaica-ingefäran, den vanligaste handelssorten. Ingefära föres i handeln packad i balar om 25—100 kg. Sådan skrapad ingefära är ofta nog blekt med klor och då oduglig för medicinskt bruk. God ingefära har en särdeles skarp och stickande smak och behaglig aromatisk lukt. Den är ofta öfverdragen med ett hvitt pulver (krita eller gips) för att erhålla ett prydligare utseende. Utom en stor mängd stärkelse innehåller ingefära 0,6—1,82 proc. gingerol, ett halfflytande, skarpt smakande ämne, och 2—3 proc. eterisk olja. Ingefära nyttjas i matlagning, förtäres ofta till sur mjölk samt begagnas till beredning af ingefärssirap, *syrupus Zingiberis*, som användes i medicinen som smakförbättrande medel m. m. Från Ostindien och Kina exporteras den äfven kanderad eller syltad i porslinskrukor. Pulvriserad ingefära är ej sällan förfalskad med mjöl eller stärkelse eller med malda, extraherade rotstockar. Ingefärs-te med honung, drucket morgon och afton, är en huskur mot katarrer i respirationsorganen (heshet och hosta). Med ingefära beredes ett slags öl, ginger-beer (se d. o.). — Om s. k. dansk ingefära se Arum. O. T. S. (G. L—m.)

Ingefärssirap. Se Ingefära.

Ingegno, l' [lindje'njå; hans egentliga namn var Andrea Luigi di Assisi eller, enligt Crowe och Cavalcaselle, Andrea Alovigi], en mycket omtvistad målare af den umbriska skolan. Vasari gör honom till Peruginos lärjunge, Rafaels medtäflare och Peruginos medhjälpare i Sala del Cambio (Perugia) samt i Sixtinska kapellet (Rom). I. skulle slutligen ha mist sin syn och dött vid hög ålder. Men fakta äro så sammanställda, att han skulle ha träffats af blindhet 20 år före sin täflan med Rafael, hvilket är orimligt. F. ö. har man efter honom funnit ett kvitto, undertecknadt "Ingegno di maestro Allovisi" och dateradt 1509. "L'ingegno" är tills vidare ett släktbegrepp, under hvilket ett rätt stort antal bilder i Europas gallerier sammanföras. C. R. N.

Ingegärd, svenska furstinnor. 1. I., dotter till Olof Skötkonung, blef enligt Snorres berättelse af sin fader å Uppsala ting 1018 lofvad till brud åt norske konungen Olof Haraldsson som en underpant på försoning mellan de bägge konungarna. Men Olof Skötkonung bröt sitt löfte, och I. blef 1019 gift med den ryske fursten Jaroslav. Snorre berättar, att hon till sitt nya hem på andra sidan hafvet följdes af västgötajarlen Ragnvald Ulfsson, hvilken på eget bevåg verkställt Olof Haraldssons förening med sveakonungens andra dotter, Astrid. I. dog 1050. Ännu visas i Sofiakyrkan i Novgorod hennes grafvård, dock med inskrift från en yngre tid. Se Jaroslav.

2. I., den föregåendes dotterdotter, var dotter till norske konungen Harald Hårdråde och Elisabet (Ellisif), blef först gift med konung Olof Svensson (Hunger) i Danmark och efter dennes död (1095) med svenske konungen Halstens äldste son, sedermera konung Filip Halstensson (d. 1118).

3. I., dotter till jarl Birger Brosa och den norske konungen Harald Gilles dotter Birgitta, blef konung Sverker (II) Karlssons gemål i hans 2:a gifte och bidrog att stärka konungens förbindelse med den mäktiga Folkungaätten. I. öfverlefde sannolikt sin gemål (d. 1210) och var moder till konung Johan (I) Sverkersson.

Ingegärd Knutsdotter, abbedissa i Vadstena kloster, dotter af riddaren Knut Algotsson och den hel. Birgittas dotter Märta, fick jämte sin fostersyster, sedermera drottning Margareta, en sträng uppfostran af sin moder och inträdde enligt klostrets dagbok vid knappt fyllda 18 års ålder i mormoderns stiftelse, samma år som Birgittas ben dit öfverfördes från Rom (1374). I. var den första, som vigdes till klostrets abbedissa, S:t Eriks dag, 18 maj 1388; såsom abbedissa nämnes hon emellertid redan 1385. Efter hand uppväxte dock bland klosterfolket ett starkt missnöje med föreståndarskan; man klagade öfver, att hon egenmäktigt lät klostrets egodelar förfaras samt att hon förfalskade dess handlingar, hvarjämte man beskyllde henne för lättfärdig vandel. Slutligen förklarade man henne formligen för afsatt, och trots sina mäktiga förbindelser, särskildt Linköpingsbiskopen Knuts våldsamma understöd, måste I. 3 febr. 1403 afträda från sitt ämbete, sedan biskop Petrus Johannis i Strängnäs på påflig befallning anställt undersökning och funnit anklagelserna grundade. I. återtog en plats bland de öfriga systrarna och dog i klostret natten mellan 14 och 15 sept. 1412. (T. H—r.)

Ingelgren, Georg, skald, f. 24 nov. (enl. kyrkboken, som ock upptager dopnamnet Johannes) 1782 i Växjö, d. 19 sept. 1813 i Stockholm, var oäkta son till en städerska, erhöll hjälp till sin skolgång, blef student i Uppsala 1804 och filos. magister 1812 samt ingick s. å. i konungens kansli. — Då Atterbom i okt. 1807 stiftade sällskapet "Musis amici", hvars namn 1808 ändrades till "Auroraförbundet", var I. en af dess fem första medlemmar och tillförde förbundet strax därpå skalden Elgström. I. hade grundliga klassiska studier och utmärkte sig snart som öfversättare från både latin och grekiska; hans originaldikter däremot bedömdes af Atterbom

å: ”De voro af den då gängse, förståndiga, red-bara, moraliskt-didaktiska arten och noga formade efter den tidens ypperste svensk-akademiska pris-innares”. Under kamraternas inflytande började han emellertid utvecklas till en stämningslyriker af just, okonstladt skaplynne och melodisk form, en utveckling, som hans bråda död tvärt afbröt. Utom en metrisk öfv. af Tyrtaios (1809), hans exercitiedisputation, har man af honom poem i ”Phosphoros”, ”Polyfem” och ”Poetisk kalender”, vanligen undertecknade I. Hans *Samlade vitterhetsarbeten* äro tillika med Elgströms utgifna i ett band af Hanselli (1860). Jfr Atterbom, ”Samlade skrifter i obunden stil”, VI: II, och Böttiger, ”Aurora-förbundet i Upsala” (Sv. akad:s Handl. XLIX, 1874). (R—n B.)

Ingelheim [-hajm], två köpingar, belägna nära hvarandra i hessiska prov. Rheinhessen. — 1. Nieder-I., den nordligare, hade 1900 3,435 inv. Där föddes, enligt sagan, Karl den store, hvilken 768—774 där byggde ett praktfullt palats, som var skådeplats för flera lysande och viktiga riksförsamlingar. Palatset restaurerades och utvidgades af Fredrik Barbarossa samt fortfor att vara kejserligt residens till 1356, då Karl IV förpantade det till Kurpfalz. Byggnaden nedbrändes 1462, och få lämningar af densamma finnas nu. — 2. Ober-I., vid Rhens bifod Selz, var fordom riksstad. 3,402 inv. (1900). Utmärkt rödvin. (J. F. N.)

Ingelius, Axel Gabriel, musiker, skriftställare, f. 26 okt. 1822 i Säkylä socken (Satakunta), blef student i Helsingfors 1839 och filos. magister 1844 samt bosatte sig i Åbo, där han utan fast anställning egnade sig åt litterär och pedagogisk verksamhet. I. publicerade flera noveller och romaner: *Granriskojan* (1849), *Det gråa slottet* (1851), *Guvernanten Celias minnen* (1852), *Brokiga blad* (1853) och *Heinolablomman* (1856). Han imiterar i dem Almquist, men saknar dennes formsinne och fantasirikedom. Större talang ådagalade han som kompositör af sånger och andra smärre tonskapelser, hvilka förråda melodiskt sinne, medan däremot de tekniska svårigheterna icke blifvit öfvervunna. 2 mars 1868 träffades I. död i snödrifvorna utanför Nystad; han hade gått vilse under nattens mörker och frusit ihjäl. M. G. S.

Ingelman, Göran Gabriel, skriftställare, f. 4 april 1788 i Virestad, Småland, drunknade i Norrström i Stockholm 10 dec. 1844, blef student i Lund 1809 och egnade sig efter aflagda hofrätts- och kansliexamina åt ämbetsmannabanan. På denna hann han likväl ej längre än till t. f. kopist i Riksarkivet, hvarför han för fyllandet af sina anspråkslösa lefnadsbehof var hänvisad till medarbetarskap i pressen och en vidsträckt litterär verksamhet för skilda förläggares räkning. I. skref lyriska dikter, af hvilka en del samlades i *Skaldeförsök* (4 hftn, 1828—38); ett urval utgaf han 1843 och erhöll ofta förtroendet att skrifva text till oratorier och kantater. 1829 erhöll han Lundbladska priset af Svenska akad. samt 1836 på en gång Zibetska priset för *Sång öfver Gustaf II Adolf* och mindre guldpenningen för skaldestycket *Årets tider*. Se ”Skalden I:s minnesblad” (1846).

Ingelmünster, by i belgiska prov. Väst-Flandern. 6,716 inv. (1902). Linneväfverier, fabrikation af mattor och spetsar. J. F. N.

Ingelow [i'ndjilō], Jean, engelsk författarinna, f. 1820, d. 1897, framträdde 1860 med en samling berättelser, *Tales of Orris*, och utgaf 1863 ett band dikter, *Round of days* (många uppl.), skref högt skattade böcker om och för ungdom, *A story of doom, and other poems* (1867), *Mopsa, the fairy* (1869; 5:e uppl. 1891), *Little wonder-horn* (1872) och *Off the Skelligs* (4 bd, 1873), *Fated to be free* (1875) m. fl. arbeten. I:s samlade *Poems* ha senast utgifvits 1898; se ”Some recollections of J. I.” 1901.

Ingelstad. 1. Härad i Kristianstads län, ingår i Ingelstads och Järrestads domsaga och dessa härads fögderi samt omfattar socknarna Glemminge, Tosterup, Hammenhög, Hannas, Östra Hoby, Ingelstorp, Valleberga, Löderup, Hörup, Tranås, Onslunda, Kverrestad, Smedstorp, Tryde, Spjutstorp, Ullstorp, Bollerup, Öfraby, Benestad, Östra Herrestad, Östra Ingelstad, Borrby. 43,369 har. 24,792 inv. (1908). Jfr N. G. Bruzelius, ”Allmogelifvet i Ingelstads härad i Skåne under slutet af förra och början af detta århundrade” (1876) samt art. Folkdräkt, sp. 750 och pl. I. — 2. Kontrakt i Lunds stift, omfattar de 12 pastoraten Löderup och Hörup; Östra Hoby; Ingelstorp och Valleberga; Glemminge och Tosterup; Stora Köpinge; Öfraby och Benestad; Hammenhög och Hannas; Kverrestad och Smedstorp; Östra Herrestad och Östra Ingelstad; Tryde och Spjutstorp; Tranås och Onslunda; Ullstorp och Bollerup. 42,881 har. 24,681 inv. (1908). — 3. Socknar i Kristianstads län (se Östra Ingelstad) och i Malmöhus län (se Västra Ingelstad).

Ingelstads och Järrestads domsaga, Kristianstads län, omfattar Ingelstads härad och Järrestads härad, som bilda ett tingslag. 58,530 har. 33,953 inv. (1908).

Ingelstorp, socken i Kristianstads län, Ingelstads härad. 1,591 har. 1,049 inv. (1908). I. bildar med Valleberga ett regalt pastorat i Lunds stift, Ingelstads kontrakt.

Ingemann, Bernhard Severin, dansk skald, f. 28 maj 1789 i Torkildstrups socken på Falster, d. 24 febr. 1862 i Sorö, vardt efter 6 års skolgång i Slagelse student 1806 och egnade sig med stor ifver åt poesien. 1811 offentliggjorde han en samling *Digte*, 1812 *Nye digte*, som bl. a. innehöllo hans första skådespel, *Mithridates*, 1813 diktsamlingen *Procne*, med ett nytt skådespel, *Turnus*, och en öfversvinnelig kärleksroman i romanser, *Varners poetiske vandringer*, samt 1814 ett vidlyftigt romantiskt epos, *De sorte riddere*, som i mycket dunkla allegorier söker skildra andens strid mot köttet. I. visade sig i denna frodiga ungdomsdiktning starkt påverkad af den mest sentimentala och overklidsliga tyska romantiken. En sjuklig längtan bort från all jordisk verklighet, ett begär att kläda abstrakta begrepp i blodlösa allegorier, bred

stil och vårdslös versifikation äro väsentligen utmärkande för I:s diktning under detta skede. Men just dessa brister tilltalade en stor del af allmänheten. Enstaka dikter (*Vift stolt paa Codans bölge*, visan om Marsk Stigs döttrar m. fl. folkviseimitationer) ha bibehållit denna folkynnest. Äfven som teaterförfattare utvecklade han en betydande produktivitet. 1815 och 1816 utkommo, utom läsdramerna *Rösten i örkenen* (om Johannes döparen) och *Reinald underbarnet* (efter Musaios), ett naivt och behagfullt sagospel, samt en i medeltidens krönikestil hållen omarbetning af svanriddarsagan, *Herr Helias og jomfru Beatricia*, icke mindre än fyra sorgespel, *Blanca*, *Masaniello*, *Hyrden af Tolosa* (”Herden från Tolosa”, 1819) och *Löverideren*. Behäftade med svåra tekniska brister och fyllda af samma öfverspändhet som hans ungdomslyrik, blefvo dessa dramatiska arbeten föremål för både skarp kritik (af P. Hjort) och hånfullt löje (J. L. Heibergs kvicka ”Julespög og nytaarslöjer”, 1816), mot hvilka Grundtvig uppträdde till I:s hjälp. Efter att ha utgifvit *De underjordiske* (1817; ”De underjordiske, ett bornholmskt äfventyr”, öfv. af K. M. Ekbohrn, 1833), byggdt på en bornholmsk folksägen, ett bland de mera lyckade af dessa års alster, begaf han sig på en längre utländsk resa, hvartill han erhållit offentligt understöd, våren 1818. Han besökte Tyskland, Frankrike, Schweiz och Italien, slöt vänskap med Tieck och var i Rom tillsammans med Thorvaldsen. Vintern 1819 återkom han till Danmark. Den dramatiska dikten *Tassos befrielse* (1819) och diktsamlingen *Reiselyren* (1820) voro mindre betydande. Ett band *Eventyr og fortællinger* (s. å.) var däremot lofvande nog. Lustspelet *Magnetismen i barberstuen* (1821) och sorgespelet *Kampen for Valhal* (s. å.) afslutade hans lyriskt dramatiska ungdomsperiod. 1822 blef I. lektor i danska vid Sorö akademi och gifte sig med målarinnan Lucie Mandix, hans fästmö sedan tio år. Där först, under ett lyckligt hemlif, i en tryggad ekonomisk ställning och i en minnesrik och naturskön trakt, fann han sitt rätta område: den nationalhistoriska berättelsen. Från Danmarks medeltid hämtade I. ämnen till de historisk-romantiska episka skildringar, som gjort honom namnkunnig och kär för det danska folket. Raden öppnas af ”rimkrönikan” *Valdemar den store og hans mænd* (1824); därpå följde de fyra romanerna *Valdemar Seier* (1826; på svenska 1830; 5:e uppl. 1896), *Erik Menveds barndom* (1828; på svenska 1833; 5:e uppl. 1903—04), *Kong Erik og de fredlöse* (1833; ”Konung Erik och de fredlöse”, 1834; 5:e uppl. 1896) och *Prinds Otto af Danmark og hans samtid* (1835; ”Prins Otto af Danmark”, s. å.; 5:e uppl. 1896). Serien afslutades med rimkrönikan *Dronning Margrethe* (1836). Det är naturligtvis Walter Scotts historiska roman, som är de Ingemannska epernas förebild, men I. har i väsentlig grad förändrat dess karaktär; de rika realistiska episoderna ha fallit bort, den omsorgsfulla historiska och etnografiska ”lokalfärgen” har ersatts af en ytlig fernissa, lik den, som glänser öfver de la Motte Fouqués riddarromaner. I trots af sin bristande historiska sanning och det schablonmässiga, oljetrycksaktiga i arrangeringen, vunno dessa romaner en oerhörd popularitet, som öfverlefvat den nationella stämningen på 40- och 50-talen och gjort dem till en ännu mycket omtyckt ungdomsläsning. Den trohjärtade stämningen, den naiva fantasien och den varma kärleken till Danmark äro deras förtjänster. Samma popularitet fick den lilla cykeln *Holger Danskes sange* (1837), som, med melodier af olika tonsättare, öfvergått till verkliga folksånger. Ännu mera lefvande äro kanske hans psalmer (*Morgenpsalmer og cantater*, 1822, *Höimessepsalmer*, 1825, *Morgensange for börn*, 1837, *Morgen- og aftensange*, 1839), hvilkas enkla och okonstlade känsla, innerliga stämning af tillit och frid äro så kännetecknande för hans kynne. — Då I. af Kr. Molbech angripits för sitt sätt att behandla historien, skref han berättelsen *Huldregaverne eller Ole Navnlöses levnetseventyr* (1831), som, påverkad af E. T. A. Hoffmann, satiriserar rationalismens lifsåskådning; den invecklade honom i hans enda litterära strid, som fick en rätt bitter färgning, och där han hade till motståndare ingen mindre än H. K. Örsted. Vidare utgaf I. en samling *Noveller* (1827; sv. öfv. 1830), *Smaadigte og reiseminder* (1832), *Blade af Jerusalems skomagers lommebog* (1833), *Varulven. Den levende döde. Corsicaneren* (1835), tre berättelser, de dramatiska *Renegaten* (1838) och *Salomons ring* (1839), *Folkedandsviser og blandede digte* (1842) samt slutligen den lilla berättelsen *Kunnuk og Naja* (s. å.), en skildring af kristendomens strid mot hedendomen på Grönland. 1843 blef I. direktör för Sorö akademi, och under de närmast följande åren var han sysselsatt dels med denna anstalts ombildning till en stor folkhögskola efter Grundtvigs plan, dels med utgifvandet af sina samlade skrifter (41 bd, 1843—65). Efter akademiens upphäfvande vardt I. åter produktiv. På *Nye eventyr* (1847) och sagan *De fire rubiner* (1849), en långt genomförd allegori, följde berättelserna *Den stumme fröken* (1850), *Christen Bloks ungdomsstreger* (s. å.) och *Landsbybörnene, en nutidsroman* (1852; ”Barndomsvännerna”, 1874), ett af H:s bästa arbeten, skildrande åren 1848—50, ungdomsfriskt och humoristiskt. Senare författade I. några religiösa skaldestycken, *Confirmationsgave* (1854), *Tankebreve fra en afdöd* (1855) och *Guldæblet* (1856) samt de autobiografiska skrifterna *Min levnetsbog* (utg. 1862) och *Tilbageblik på mit liv og min forfattervirksomhed fra 1811 til 1837* (utg. 1863). 1887 utkom en sonettsamling till hans hustru (*Svanesang*). Om hans lif, som förflöt stilla i Sorö, är endast att berätta, att I. 1833 besökte Sverige och att han på sin 70-årsdag 1859 vardt föremål för en varm och allmän hyllning. 1887 restes en minnessten vid hans födelseställe. Af hans arbeten utkomma ständigt nya upplagor, af ”Valdemar Seier” 1907 den 19:e o. s. v. ”Samlade noveller” af I. utkommo på svenska 1873—74. — Jfr ”Breve til og fra I.” (1879), ”Brevveksling mellem I. og T. C. von Rosenörn” (1881), ”Grundtvig og I.” (1882), J. Nörregaard, ”I:s digterstilling og digterværd” (1886), H. Schwanenflügel, ”I:s liv og digtning” (s. å.), R. Petersen, ”Mindeskrift om B. S. I.” (1887) och en uppsats af N. Erdmann i ”Vidar” (1888). C. R.*

Ingemar, dansk riddare, som trädde i Magnus Ladulås' tjänst, när denne störtade sin broder Valdemar (1275). Den ynnest han åtnjöt hos Magnus, som gaf honom sin släkting, Helena, till hustru,

ch den stolthet han själf lade i dagen ledde, såsom imkrönikan (nästan vår enda källa för kännedomen n I.) berättar, till en sammansvärjning mellan nå-a svenska stormän, och 1278 blef I. på slottet älakvist vid Skara bragt om lifvet af sina fiender, spetsen för hvilka stod riddaren Johan Filips-n. C. Å.*

In ge'nere, lat. (jfr Genus), allmänt taget, i lmänhet. Motsats In specie.

Ingen-Houss l. Ingenhousz [-haus], Jan, olländsk läkare, f. 1730, d. 1799, bosatte sig 1767 London, där han 1769 blef medlem af Royal ciety. I. kan räknas bland växtfysiologiens grund-ggare, och särskildt voro hans upptäckter rörande ixternas andningsprocess af epokgörande betydelse. *Experiments upon vegetables* etc. (1779) och *The od of plants* (s. å.) har han bl. a. ådagalagt växt-rnas utbyte (upptagande och afgifvande) af syre ch kolsyra. O. T. S.*

Inge'nium, lat., medfödda anlag, naturlig begåf-ing, snille. — Ingeniös (lat. *ingeniösus*), upp-nningsrik, fintlig, sinnrik.

Ingeniös. Se Ingenium.

Ingenjör [inʃen-; af lat. *inge'nium*, se d. o.], en tekniskt bildade yrkesman, hvars hufvudsakliga erksamhet är riktad på att uppgöra planer till samt eda och öfvervaka utförandet af mera noggranna rbeten, genom hvilka man åsyftar att regelbinda ller tillgodogöra sig naturens krafter, att tillvara-aga och förädla i naturen förekommande råämnen mt att insamla och förarbeta naturalster till män-iskans bruk. Ehuru namnet är jämförelsevis ungt, ar dock själfva verksamheten gamla anor. Många ch framstående ingenjörarbeten utfördes i forn-den, t. ex. de feniciska hamnarna, Nimrods palats ch pyramiderna. I det gamla Greklands historia örekommer bron öfver Hellesponten, hvilken Xer-es lät slå för att därpå öfverföra sina trupper, ch under romarnas tid utfördes ett flertal sådana rbeten af stor omfattning, t. ex. de stora militär-ägarna och akvedukterna, af hvilka den, som ledde atten till Rom, var 85 km. lång. Forntidens ingenjör od arkitekten mycket nära och delade väl allmänt fven detta namn med sin yrkesbroder. Från denna d till 18:e årh. märkas förnämligast de stora befäst-ingar, som på 1500- och 1600-talen uppfördes i Europa, men därjämte kanalarbetena i norra Italien ch Holland. — Namnet ingenjör härstammar från örjan af 1500-talet, då det infördes af spanjorer och talienare. Med "ingenieros" betecknade de bygg-nästare, som uttänkte och byggde för krigsbruk af-edda kastmaskiner. Dessa ingenjörer utgjorde ett krå, inom hvilket konsten bevarades som en hem-ghet. I Sverige synes Johan Baptista Bresselisij ha arit den förste militärbyggmästare, som kallades ngenjör, i början af 1611, efter att tidigare, åt-ninstone från 1581, ha varit i svensk tjänst som ygg- och skansmästare. Under dessa och andra amn hade dock militäringenjörer varit anställda i vensk tjänst ända från Gustaf Vasas tid; men först ustaf II Adolf började (1613) uppsätta en militär ngenjörkår (se Fortifikationen och In-enjörkår). Under 18:e årh. utbildade sig i ämbredd med det militära ingenjöryrket ett *civilt* ådant. Redan i slutet af 1500-talet skilde man i Holland vattenbyggnadskonsten från byggnadskon-ten i allmänhet, och 1720 upprättades i Frankrike en ingenjörkår för vägbyggnad. Byggandet af Eddystones äldre fyrbåk (1757—59) fäste allmän uppmärksamhet vid ingenjörbyggnadskonsten, och ännu mer blef detta fallet efter James Watts upp-finning af ångmaskinen (1769) samt densammas in-förande vid järnvägarna af George Stephenson (1829). Det uppsving i världshandeln, som blef en följd af ångkraftens tillgodogörande för samfärds-medlen, framkallade behofvet af de många och stor-artade ingenjörarbeten, som utgöra nutidens stolt-het. Vi påminna endast om Pacific-järnvägen, S:t Gotthards-tunneln, Sueskanalen, underhafstelegraf-kablarna, Brooklynbron m. m. Ingenjörens verk-samhet har sålunda blifvit mycket omfattande. Han skall uppgöra planer med ritningar och be-räkningar till olika slag af byggnader, vägar, järn-vägar, broar, kanaler, flodregleringar, dräneringar, vattenkraftanläggningar, torrläggningar, hamnar, dockor, fyrar, vatten-, gas- och afloppsledningar, ångmaskiner, vattenhjul, turbiner, uppfordrings-verk, kvarnar, arbets-, verktygs- och landtbruks-maskiner af olika slag, elektriska anläggningar och maskiner, telefon och telegraf, fartyg af alla slag, kemiska fabriker, hyttor, järnverk, grufföretag, malmförädlingsverk, textilfabriker, sågverk m. m. Det är följaktligen tydligt, att därvid en utsträckt arbetsfördelning måste ega rum. Man skiljer också mellan väg- och vattenbyggnadsingenjörer, järn-vägsingenjörer, maskin-, bergs- och landtbruks-ingenjörer o. s. v. Men förutom uppgörandet af förslag till arbeten, som skola utföras, har ingenjö-ren äfven att i sista hand tillse, att de rätt utföras, och i många fall att tillhandagå med råd och upp-lysningar. Däraf skillnaden mellan konstruktörer samt kontrollerande och konsulterande ingenjörer. Ännu mera vidtomfattande blir ingenjörens verksam-het, då han åtager sig arbetets utförande som entre-prenör och då han är direkt verksam i industriens tjänst. Alla grenar af företagarens olika åliggan-den kunna då komma att handhafvas af ingenjörer, såväl under- och öfverordnad teknisk ledning som affärsgöromål och ekonomisk ledning. Behofvet af tekniska kunskaper inom handelsvärlden har äfven gjort, att numera ingenjörer finna vidsträckt an-vändning för sina insikter som köpmän eller i an-ställningar inom merkantila yrken. Ju mera obe-stämdt ingenjörens verksamhetsområde är, dess större är friheten att taga det i besittning, utan att ega de matematiska och naturvetenskapliga kun-skaper, som utgöra förutsättningarna för ingenjörens teoretiska bildning. Benämningen ingenjör har där-för icke i något land kunnat förbehållas som titel för vissa genom aflagda examina eller på annat sätt särskildt kvalificerade utöfvare af yrket. I Sverige har dock titeln civilingenjör vunnit häfd som betecknande ingenjör med högre teoretisk-teknisk utbildning.

Vare sig man sätter ingenjörens teoretiska eller praktiska utbildning främst, så äro dock bägge för honom nödvändiga. Till vinnandet af den teoretiska utbildningen ha alla kulturstater funnit det vara nödvändigt att upprätta särskilda läroverk. Så upprättades École polytechnique i Paris 1795, hvar-till sedermera kommit flera fristående fackskolor, såsom École des mines, des ponts et chaussées m. fl. Tekniska högskolor ha dessutom upprättats i Prag (1806), i Wien (1815), i Berlin (1820), i Karlsruhe

(1825), Zürich m. fl. städer. I England har man först långt senare insett nödvändigheten af vetenskapligt ordnade högre tekniska läroanstalter och lagt hufvudvikten vid den praktiska utbildningen i industrien under ledning af äldre erfarna ingenjörer. De traditionella engelska ingenjörföreningarna ha därför länge haft anordnande af undervisningskurser med tillfälle till afläggande af kompetensprof förbundet med sin verksamhet; så t. ex. The institution of civil engineers (grund. 1818) och The institution of mechanical engineers (grund. 1847). Numera finnas dock i London, Birmingham m. fl. engelska industricentra moderna tekniska högskolor. Äfven i Nord-Amerikas förenta stater har man lagt sig vinn om denna art af undervisning. I Stockholm upprättades under namn af Teknologiska institutet en likartad läroanstalt redan 1826, ehuru den ej förr än efter omorganisationen af 1846 kunde förtjäna namn af högskola, ett namn, som dock först 1876 tilldelades detta läroverk (”Tekniska högskolan”, se d. o.). I Köpenhamn upprättades en Polyteknisk læreanstalt 1829. I Helsingfors finnes likaledes ett polytekniskt institut, och i Norge börjar en teknisk högskola i Trondhjem 1909 sin verksamhet.

I mån af teknikens utbildning och ökade betydelse har statens behof af tjänstemän med ingenjörsbildning på senare tider i hög grad vuxit. Inom skilda grenar af svenska statsförvaltningen finnas sålunda tekniska tjänstemän för olika behof. Som exempel på dylika verk må anföras flottans maringenjörkår, lotsverkets fyringenjörkontor, Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen med underlydande distriktstjänstemän, Telegrafstyrelsen med telegrafstaten, Järnvägsstyrelsen med järnvägsstaten, Vattenfallsstyrelsen, Mynt- och Kontrollverken, Kommerskollegium med bergsstaten, yrkesinspektionen och elektriska inspektionen, Patent- och registreringsverket, Sveriges geologiska undersökning, Landtbruksstyrelsen med statens landtbruks- och torfingenjörer, Hydrografiska byrån och kemiska stationerna. Äfven städernas och kommunernas förvaltning kräfver tekniskt skolade tjänstemän för en mängd kommunala verk och inrättningar, såsom stadsingenjörskontor, byggnadskontor, gas- och elektricitetsverk, hälsovårdsnämnd. På grund häraf har uppstått en mångfald tjänstetitlar för ingenjörer i allmän tjänst, hvilka benämningar i allmänhet afse att beteckna endera den ifrågavarande tjänstemannens verksamhet, t. ex. mariningenjör, fyringenjör, grufingenjör, baningenjör, linjeingenjör, hamningenjör, eller ock hans tjänsteställning, t. ex. öfveringenjör, underingenjör, byråingenjör. En officiellt fastslagen indelning af ingenjörer efter olika fack förekommer i Sverige såtillvida, att Tekniska högskolan meddelar afgångsbetyg efter fullgjord utbildning till väg- och vattenbyggnadsingenjör, maskiningenjör, skeppsbyggnadsingenjör, elektroteknisk ingenjör, kemisk-teknisk ingenjör och bergsingenjör. — Diplomingenjör är en titel, som sedan 1900 utdelas vid tyska tekniska högskolor och innebär, att vederbörande aflagt någon fullständig afgångsexamen (s. k. diplomprófning), ej blott studerat vid högskolan. Åtskilliga svenska ingenjörer ha förvärfvat denna titel. — En utländsk vetenskaplig titel, som numera bäres af flera svenskar, är äfven doktoringenjör (se d. o.). — Jfr Ingenjörföreningen och Internationella ingenjörkongresser. J. H. F. (G. H—r.)

Ingenjörafdelning. Se Marinförvaltningen.

Ingenjörbataljon. Se Göta ingenjörkår och Svea ingenjörkår.

Ingenjörbelägringsträng, *krigsv.* Se Belägringsträng.

Ingenjörbrigader. Se Fortifikationsbrigad.

Ingenjördepartement. Se Varfsdepartement.

Ingenjörföreningen, en i Stockholm, 23 jan 1865, på föranstaltande af döfv. öfverstelöjtnanten W. Leijonancker, majoren grefve R. Cronstedt och professor K. A. Ångström, bildad förening med ändamål att samla och i vidsträcktare omfång till godogöra vetenskaplig och praktisk erfarenhet ingenjörsyrkena. För att blifva ledamot fordrades att ha ådagalagt fleråriga praktisk och teoretisk gagnande verksamhet i något af ingenjörsyrkena. Till föreningen donerade dess ordförande grefve Cronstedt 1876 en summa af 2,000 kr., hvaraf räntan skulle användas till belöning af utmärkta afhandlingar med den af föreningen stiftade *Polhemsmedaljen*. Sitt ändamål sökte föreningen uppnå dels genom att vid sina tre ordinarie sammanträden, jan., april och okt., till diskussion upptaga och dessemellan genom delegerade utreda för vårt land viktiga tekniska och industriella frågor, dels genom utgifvandet af en tidskrift: Ingenjörföreningens förhandlingar, som redigerades af föreningens sekreterare, prof. K. A. Ångström. Tidskriften började sin första årgång 1866, med 4 häften om året, hvarmed fortsattes till 1874, då 5 häften utgåfvos; sedermera ha 6 häften utgifvits årligen. Den åtnjöt till 1881 ett årligt statsanslag af 1,000 kr., hvilket fr. o. m. 1883 höjdes till 1,500 kr. Föreningen nådde sin största utveckling i början af 1880-talet, då den räknade närmare 300 medlemmar. Emellertid träffades på grund af minskad tillslutning och likhet i syfte 1890 en öfverenskommelse om sammanslagning med Svenska teknologföreningen (se d. o.). Då Ingenjörföreningen 1 jan. 1891 i enlighet härmed uppgick i sistnämnda förening, öfverlämnades till denna Ingenjörföreningens fonder, bibliotek och behållna tillgångar. Samtidigt upphörde utgifvandet af tidskriften ”Ingenjörföreningens förhandlingar”. J. H. F.

Ingenjörkongresser, Internationella. Se Internationella kongresser.

Ingenjörkår l. Genikår, *krigsv.*, kallas inom en armé den officerskår, hvars uppgift är att såväl i fred som under krig uppgöra förslag till samt leda och utföra de flesta för militära ändamål förekommande tekniska arbeten, såsom byggandet, underhållandet och, i jämbredd med vapnens tekniska utveckling, förbättrandet af landets fästningar och andra fasta försvarsverk samt ledandet af alla till fästningskriget hörande arbeten äfvensom i fältkriget förekommande större befästnings- eller andra tekniska arbeten. Flerstädes tillkomma dessutom byggandet och underhållet af militära etablissemang. Ingenjörofficern måste sålunda dels genom teoretiska studier och praktiska försök bidraga till utvecklingen af det militärtekniska vetandets alla grenar

ch göra dessa fruktbärande för försvaret, dels stu-
era landets strategiskt viktiga punkter ur taktisk-
ortifikatorisk synpunkt och uppgöra förslag till de-
ammas befästande, dels vid landets militärläroverk
andha undervisningen i till facket hörande ämn-
en o. s. v. — Den första militära ingenjörkåren
äges ha bildats i Frankrike 1603 eller 1604, men i
jälfva verket var det först Ludvig XIV, som 1699
rganiserade militäringenjörerna som egen kår, i
petsen för hvilken sattes en "commissaire général
es fortifications". Det ser därför ut, som om äran
f den första militära ingenjörkårens uppsättande
ör tillfalla Sverige (se Fortifikationen, sp.
928 och 931). I Österrike bildades sedermera en
ngenjörkår mot slutet af 30-åriga kriget; i Preus-
en organiserades en sådan kår af Fredrik Vilhelm I
1713—40), i Sachsen af August II (1694—1733)
ch i Ryssland af Peter I; i England sattes ingen-
örkåren på militär fot först 1783; i Danmark och
Holstein uppsattes "Fortifications etater" 1684 och
ågra år senare sannolikt äfven i Norge, hvarefter
lla dessa "etater" 1763 förenades till en dansk
ngenjörkår; slutligen organiserades den norska In-
enieurbrigade 1817. — Ingenjörskolor upprättades
nder 18:e årh. i flera af Europas stater, såsom i
Österrike (Wien och Bruxelles) 1717, i Sachsen
742, i Frankrike (Mézières) 1748 och i Preussen
Potsdam) 1788. I Sverige hade i Fortifikations-
ontoret meddelats ingenjörsundervisning redan un-
der Dahlberghs tid. — I flera länder står ingenjör-
åren i samband med de tekniska trupperna, ingen-
örtrupperna, och lämnar befäl till desamma. Med
len ständigt växande betydelsen af krigstekniken
amt den i följd häraf nödvändiga ökningen och spe-
ialiseraudet af nämnda trupper blir detta samband
mellertid, huru önskvärdt det än i många fall kan
ara, allt svårare att bibehålla och har flerstädes
edt till ett särskiljande af de tekniska trupperna
ned sitt befäl från ingenjörstabsofficerarna, hvilkas
ufvudsakliga uppgifter då skulle blifva att hand-
a den militära byggnadsdetaljen samt att i fält-
ch fästningskrigen vara tekniska biträden åt trupp-
edningen. L. W:son M.

Ingenjörpark l. Fortifikationspark kal-
as de såväl inom en fästning som på den anfallan-
les sida upprättade förråd af tekniska verktyg och
naterialier, som erfordras för fästningskrigets ge-
nomförande. Vid ingenjörparken utföras äfven för-
beredande arbeten af olika slag. Den anfallande
nordnar i regel en hufvuddepå och, efter behof,
nellan- eller grendepåer, som alla sättas i telegraf-
örbindelse med hvarandra, under det att i fäst-
ningen dess fortifikationsförråd bildar hufvuddepån
ch smärre depåer anordnas i de olika försvars-
mrådena. L. W:son M.

Ingenjörtrupper, Genitrupper, Tekni-
ka trupper, bilda numera inom hvarje armé
tt särskildt truppslag, med uppgift att utföra alla
nom krigsteknikens område, undantagande hvad
om rör vapnens teknik, fallande arbeten. Redan
omarna hade sådana i sina *fabri*. Under medel-
iden hade man skansbyggare för utförandet af be-
fästnings- och vägarbeten, men för krigsmaskiner-
nas handhafvande anställdes timmermän och för de
nderjordiska arbetena bergsmän; arbetsledningen
utöfvades dock af den skråmässige skans- och bro-
mästaren. Äfven de spanske *guastadores* (redan före
1500) och de franske *pionniers* (omkr. 1500) äro att
anse som ett slags skansbyggare. För fästningsbygg-
nad åter användes öfverallt allmoge, knektar och
fångar under ledning af byggmästare och vall-
mästare. För fältarbetenas utförande medfördes
skanstyg å vagnar, men särskildt yxor buros äfven;
och 1566 förordnade Erik XIV, att det krigsfolk,
som åtföljde skyttet, skulle ha "hwardere sijn hacke,
picke eller spade att bäre um dagenn, opå thett
thenn deell motthe ware widh honden som man
schall haffue till att begraffue och schantze medh,
och hwadh the icke förmå att bära, da schall mhann
framfordrett, medh the andre Archelij tillbehörin-
ger, så att ther motthe ware femhundrett uthaff
hwartt slaget". Tills vidare utfördes sålunda de
olika fältarbetena af kommenderade knektar, men
behofvet af särskildt utbildadt folk för dessa arbeten
började snart göra sig gällande och detta ej minst i
Sverige. Redan 1644 hade sålunda Gust. Horn till-
delat sitt avantgarde vid inmarschen i Skåne 500
med verktyg försedda "pijoneers"; 1655 föreslogs
uppsättandet vid livländska armén under kriget mot
Polen af en skvadron fältpionjärer om 200 man, och
1677 befallde Karl XI anvärfvandet af ett kompani,
"som wedh fortificationen skulle brukas", men
denna befallning återtogs redan s. å. 22 dec. 1681
fick emellertid öfverstelöjtnant Jak. v. Kemphen
fullmakt att i Pommern uppsätta ett kompani "von
pioneurs, mineurs und allerhand im felde nützlichen
leuten" (fig. 1); men detta kompani, hvars uppsätt-
ning från 1683 fortsattes af kapten Thom. Roger och
som förlades i garnison i Pommern, instacks dock
redan 1688 som ett "compagnie zu fuss" under ett
värfvadt garnisonsregemente; och såväl en anhållan
af Dahlbergh 1683, att generalkvartermästarlöjtnant
Drummondh i Malmö skulle få uppsätta en "esqua-
dron pionierer", som en af öfverstelöjtnant Paul
v. Essen 1688 att få värfva folk, som kunde använ-
das i Reval både till vakt och som "pionirer, ar-
beiter" m. m., blefvo af Karl XI afslagna. Något
tidigare hade i Brandenburg, 1677, och i Frankrike,
1679, minörkårer börjat uppsättas. Sedan nordiska
kriget utbrutit, befallde Karl XII 3 juli 1700 gene-
ralkvartermästare Stuart att uppsätta en arbetstrupp
af 12 man "fortifications handtwärckare, vallsät-
tare och timberkarlar" (fig. 2), för hvilka en särskild
uniform äfven anbefalldes; och för 1718 års fälttåg
bestämdes, att "sappeurer" skulle uttagas ur rege-
mentena. Under 18:e årh. uppsattes f. ö. här och
hvar pontonjärkårer, som vanligen tilldelades artil-
leriet, men i Preussen 1742 tills vidare förenades
med minörerna. Försök gjordes sedermera att till
en enhet sammanföra de för olika ändamål uppsatta
tekniska trupperna, men detta ville i allmänhet icke
lyckas. Af de tre tekniska truppslagen, pontonjärer,
sappörer och minörer, var intetdera omfångsrikt nog
för att ensamt kunna gifva en självständig och för
ingenjörofficerarna uttömmande uppgift, men å
andra sidan förhindrade deras olika ändamål och
skilda utbildningsvägar deras sammanslutning till en
kår. Pontonjärerna återfördes därför till artilleriet,
och först nyligen ha de i Frankrike skilts från detta
truppslag. Belgien har ett fästningspontonjär- och
ett artilleripontonjärkompani. I Preussen upprät-
tades 1810 tre pionjärkompanier, som i sig förenade
alla 3 utbildningsgrenarna och ställdes i samband
med ingenjörkåren. I Österrike-Ungern funnos intill

Fig. 1. Pionjär (Pommern) 1682. Fig. 2. Fälthandtverkare 1700. Fig. 3. Pionjär (Stralsund) 1778. Fig. 4. Pontonjär 1789—95. Fig. 5. Valldräng (Finland) 1794.

Svenska ingenjörtruppers uniformer från olika tider. I.

1893 fältpionjärer jämte genitrupper, men därefter, liksom i Tyskland, endast pionjärbataljoner. Äfven Frankrike har 1894 öfvergått till ”enhetspionjärer”, men i Österrike gjorde sig snart nödvändigheten gällande att bilda åtminstone en stam af 2 minörkompanier. I Frankrike synes det snart leda till uppdelning i pontonjärer, fält- och fästningspionjärer. I Ryssland och Italien äro alla de tekniska truppslagen åtskilda; och i de flesta andra stater har man uppdelat dem åtminstone i två, pontonjärer och sappör-minörer, samt dessutom börjat uppsätta särskilda tekniska fästningstrupper. Med de stora framsteg, som teknikens användande för krigsändamål på senare tider gjort, har det emellertid blifvit en alltmer trängande nödvändighet att, särskildt för fältkriget och sedan infanteriet utrustats med verktyg (jfr Burna verktyg) och öfvertagit utförandet af enklare befästningsarbeten, anförtro alla en arméns rörlighet främjande arbeten åt *en* teknisk trupp, fältpionjärer, hvilka företrädesvis böra öfvas i broslagning och förstörelsearbeten, under det att man för fästningskriget utbildar särskilda fästningspionjärer; och vidare skiljer man numera de för olika förbindelsers upprättande afsedda trupperna från öfriga ingenjörtrupper. Häri gjorde Tyskland början redan 1870 genom uppsättandet af särskilda fältjärnvägs-, fälttelegraf- och luftseglartrupper. Numera finnas ingenjörtrupper i alla arméer, och vanligen delas de i pionjärer, sappörer, minörer, pontonjärer, järnvägstrupper, fälttelegraftrupper, fältballongtrupper och belysningstrupper.

För de försök, som under 1600-talet gjordes i *Sverige* att uppsätta ingenjörtrupp, har här ofvan redogjorts. Den lilla ingenjörtrupp, som Karl XII sedermera lät uppsätta, försvann snart, och därefter dröjde det ända till 1778, innan ett nytt försök gjordes. Denna gång var det återigen i Pommern, som en pionjärkår (fig. 3), om 200 man med befäl från Fortifikationen, började uppsättas på bekostnad af fästningsbyggnadsanslaget, enär pionjärerna voro afsedda uteslutande till fästningsarbete vid Stralsund. 1793 minskades kåren till 100 man, och sedan densamma på hösten 1807 (då blott 60 man stark) kommit öfver till Sverige, upplöstes den, och manskapet tilldelades dels ”de tyska regementena”, dels pionjärkåren vid Höganäs, en militäriskt organiserad arbetskår om 200 man, som Höganäs grufbolag s. å. fått tillstånd att på försök uppsätta under 4 år; kåren skulle under fredstid arbeta i bolagets grufva, men under krig användas till försvar, särskildt af Skåne. 1789 öfverfördes pontonträngen, som dittills tillhört Artilleriet, till Fortifikationen, som skulle anvärfva ett pontonkompani om 50 man under befäl af fortifikationsofficerare. Emellertid var ingen fortifikationskapten hågad för denna sysselsättning, hvarför en f. d. kapten Wallander vid Östgöta infanteri blef chef för ”pontontrainen” (fig. 4); halfva kompaniet, som skulle utgöras af handtverkare, var äfven skyldigt att deltaga uti brohufvuds anordnande. 1795 återfördes emellertid pontonträngen till Artilleriet. 1791 hade i Finland en pionjärkår om 300 man genom passevolanskontrakt med två enskilda personer börjat uppsättas för utförande af fästningsarbete, hufvudsakligen å Sveaborg. Tillkomsten af denna kår berodde därpå, att 4 finska regementen, som mycket besvärats med arbetskommenderingar, öfverenskommit med Kronan om erläggande af 2 rdr per man mot befrielse från allt slags fästningsarbete. Då kåren emellertid ej kunde uppbringas till bestämd styrka, uppsades kontraktet 1793, och följande år uppsattes på mera militära grunder en ny pionjärkår om 400 man. Till denna kår, som i fred skulle förrätta fästningsbyggnadsarbete, men under krig äfven kunde användas ”till retranchementers och fältverks uppkastande samt vägars och broars istånd-

sättande, där armén kommer att framtåga", öfverfördes de reducerade pionjärkompaniernas manskap, men den benämndes Valldrängskåren (fig. 5) och erhöll befäl från Fortifikationen. Då denna kår emellertid befanns vara mindre lämplig för sitt ändamål, indrogs den redan 1798, och nyssnämnda 4 regementen skulle återigen bestrida erforderliga arbetskommenderingar; men när detta ånyo blef alltför betungande, uppgjordes 1806 ett nytt förslag till

na trupp som sappörkompaniet upplöstes emellertid efter fredsslutet. Sedermera öfverflyttades visserligen pontonträngen än en gång till Fortifikationen, men ingen trupp uppsattes. Vid den 1848 sammandragna armékåren sökte man ersätta den felande ingenjörtruppen genom att hopsamla regementenas timmermän till öfningar under fortifikationsofficerares ledning. Först 1855 började ett Sappörkompani (fig. 6) om 120 man att

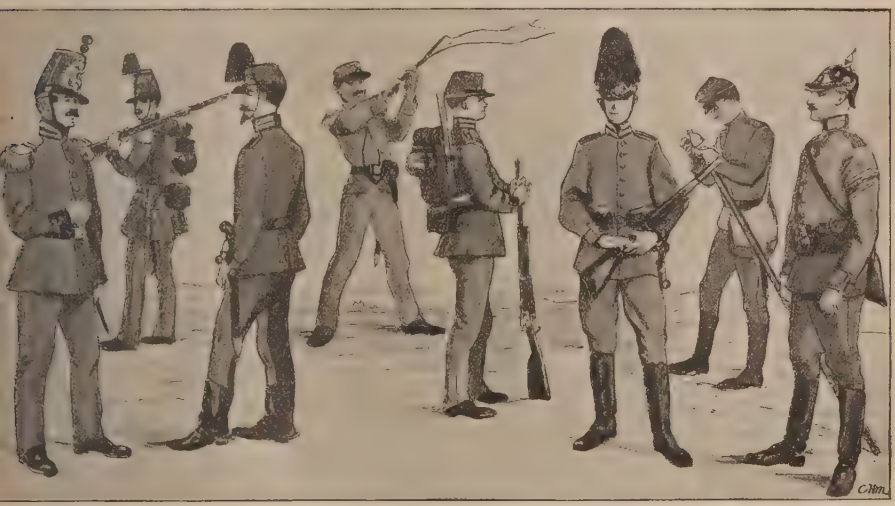

Fig. 6. Sappör 1855. Fig. 7. Pontonjär 1867. Fig. 8. Fältsignalist 1871. Fig. 9. Sappör 1873. Fig. 10. Ingenjörsoldat 1895. Fig. 11. Fälttelegrafsoldat 1895. Fig. 12. Parksoldat 1902.

Svenska ingenjörtruppers uniformer från olika tider. II.

uppsättandet af en pionjärkår på ej mindre än 960 man. Passevolansen hade emellertid varit så låg, att man vid krigets utbrytande ej hunnit få kåren uppsatt, och sedan gick det ej bättre. I Skåne hade emellertid 1812 af "förstärkningskarlar" bildats ett sappörkompani om 250 man med officerare från Konungens regemente; kompaniet förlades först i Kristianstad och sedan i Landskrona, hvarjämte 1813 en styrka af 42 man öfverfördes till Stralsund. När kriget 1813 utbröt, fanns sålunda ej tillräckligt antal ingenjörtrupper, utan man måste då uttaga vissa infanterikompanier att förrätta sappör- och pontonjärtjänsterna, men då ju både befäl och trupp voro häri alldeles oöfvade, misslyckades experimentet; och de för armén i Tyskland af sjöfolk uppsatta 2 pontonjärkompanierna gjorde äfvenledes föga nytta, ty de saknade ej blott öfning och materiel, utan äfven militärisk utbildning, och en anskaffad pontontrång hade kvarlämnats i Stralsund. Ingenjörtrupper fingo därför lånas från preussiska armén såväl för broslagningar som för broskansars utförande, och efter sachsiska härens öfvergång till de allierade, tilldelades ett sachsiskt sappörkompani svenska hären. För kriget mot Norge hade däremot en pontonjärtrupp om 200 man hunnit både uppsättas, förses med materiel och öfvas; såväl denuppsättas i Stockholm, och detta följdes 1864 af ett andra och 1867 af ett tredje (fig. 7), hvarefter truppen benämndes Pontonjärbataljonen och fick till hufvudsaklig uppgift krigsbroslagning, men äfven öfningar i pionjär-, sappör- och minörtjänst skulle ega rum. 1871 uppsattes därjämte ett Fältsignalkompani (fig. 8) om 120 man, som senare ingick i Pontonjärbataljonen som dess 4:e kompani. Ytterligare ingenjörtrupp med uppgift att hufvudsakligen öfva nyssnämnda 3:ne tjänster behöfdes sålunda, och 1873 började uppsättandet af den blifvande Sappörbataljonens (fig. 9) 1:a kompani, som 1876 följdes af ett 2:a och 1878 af ett 3:e. Sedan båda bataljonernas utbildning småningom blifvit, så långt de olika förläggningsorterna medgifvit, enahanda, förändrades i och med 1892 års omorganisation af armén deras namn till Svea, resp. Göta ingenjörbataljon (fig. 10), hvarjämte ur hvardera af dem nu utbröts ett parkkompani om 60 man, hvadan ingenjörkompaninumerären nedsattes till 100. Samtidigt förändrades namnet Fältsignalkompani till Fälttelegrafkompani (fig. 11). Enligt 1901 års härordning blefvo de båda bataljonerna "kårer" med en stamstyrka å hvardera af 223 man, organiserade på 3 fältingenjörkompanier, 1 parkkompani (fig. 12; med 54 stamhästar) och 1 tyg- och minörafdelning, hvarjämte till hvardera

kåren nu lades äfven ett fästningsingenjörkompani om 38 man stam, afsedt för Vaxholms och Oskar-Fredriksborgs, resp. Karlskrona fästningar, dit dessa båda kompanier 1908 förflyttats. Vid härens ställande på krigsfot skall hvardera af dessa båda kårer uppsätta och utrusta 3 fältingenjörkompanier, 3 krigsbrokolonner, 1 depåingenjörkompani, 1 depåparkkompani, 1 positionsingenjörkompani, 1 fästningsingenjörkompani och 1 fästningsingenjörkompanidepå. I 1901 års härordning ingick äfven dels Bodens ingenjörkår om 149 man stam och organiserad på 4 fästningsingenjörkompanier (ännu, 1909, endast på 2) och 1 tyg- och parkafdelning, dels ett andra fälttelegrafkompani, som tillsammans med det förut befintliga nu bildade en Fälttelegrafkår om 154 man stam med 25 stamhästar. Vid härens ställande på krigsfot skall sistnämnda kår uppsätta och utrusta 6 fälttelegrafafdelningar, kavallerifördelningens telegrafafdelning och kårdepån. För inköp af *fältballongmateriel* och utförande vid Fälttelegrafkåren af försöksföringar med densamma ha medel anvisats af 1908 års riksdag. L. W:son M.

Inge'nuæ a'rtes. Se Fria konster.

Ingénue [ängenȳ], fr. (af lat. *inge'nuus*, medfödd, naturlig), naturlig, okonstlad, menlös, naiv ungmö, ”oskuld från landet”. Ordet begagnas mest som teaterterm.

Inge'nuus, Decius Lælius, ståthållare i Illyrien, var en af de många motkejsare (de s. k. 30 tyrannerna), som inom romerska riket uppsattes mot kejsar Valerianus och hans son Gallienus, men han besegrades snart nog (261) af Gallienus.

Ingermanland (fi. *Inkerinmaa*, ry. *Ijerskaja zemlja*, ”Isjornas land”), fordom svensk provins, nu en del af ryska guv. S:t Petersburg (se d. o.). Det gränsade i n. till Finska viken, Finland och sjön Ladoga, i ö. och s. till Luga och ödemarkerna mellan Volkov och Pejpus, i v. till Estland och Finska viken. Till detsamma räknades det estniska landskapet Alentaka med Narva. I. var urspr. bebodt af de till den finsk-ugriska stammen hörande ingrerna eller isjorerna, voterna och äyrämöiset, hvilka möjligen voro blott en gren af ingrerna. Från Karelen invandrade i en senare tid kareler och savakot. Österifrån inträngde ryssarna i landet, där de anlade kolonier och underkufvade den inhemska befolkningen (1100-talet). I. blef en del af republiken Novgorod och bildade den novgorodska prov. Vodskaja pjatina. Den grekisk-katolska läran utbreddes i landet genom ryssarna och omfattades af hela den infödda befolkningen. Redan tidigt sökte svenskarna att från Finland intränga i I., men försöken misslyckades: Birger jarl blef vid Nevafloden slagen af Alexander Nevskij, det af Tyrgils Knutsson vid Nevas utlopp 1299 anlagda fästet Landskrona föll 1301 i ryssarnas händer, och det 1496 eröfrade Ivangorod öfvergafs s. å., såsom beläget alltför långt ifrån de svenska besittningarna. 1581 eröfrade Pontus de la Gardie Narva, Ivangorod, Jama och Koporje med kringliggande områden, och i stilleståndet i Pliusa 1583 behöll Sverige dessa eröfringar — hela I. med undantag af Nöteborg och trakten däromkring —, men återlämnade dem alla, utom Narva, till Ryssland i freden i Teusina, 1595. Genom freden i Stolbova, 1617, kom Sverige i besittning af hela I., som därefter i omkr. 100 år förblef en svensk provins. I. lydde i början under generalguvernören öfver Livland och Estland samt styrdes under denne af en landshöfding eller generalståthållare i Narva, men förenades 1642 med Kexholms län till ett generalguvernement. I judiciellt hänseende lydde det under hofrätten i Dorpat till 1684 och därefter under Åbo hofrätt. 1641 erhöll I., som dittills stått under biskopens i Viborg tillsyn, en egen superintendent i Narva. Befolkningen var ytterst fåtalig: 1664 uppgick de mantalsskrifnes antal till 10,000; hela folkmängden torde ej ha öfverstigit 15,000 personer. Den befann sig på en ytterst låg ståndpunkt, hvilket förhållande till hufvudsaklig del var en följd däraf, att det grekisk-katolska prästerskapet var fullkomligt främmande för folkspråket och därför ej kunde meddela någon undervisning åt befolkningen, hvilken åter icke förstod ett ord af kyrkospråket. Den svenska regeringen sökte höja folket genom att på ryska och finska predika lutherska läran, anlägga skolor och utgifva andliga skrifter m. m., men försöken hade knappast någon framgång, ty ingrerna höllo med äkta finsk envishet fast vid den grekiska läran. I synnerhet i nordöstra delen af I. väckte införandet af svenska lagar och kyrkobruk ett starkt missnöje samt föranledde en mängd invånare att utflytta till Ryssland. Ehuru å andra sidan en svensk-finsk invandring egde rum dels af frivilliga, dels af sådana, som dömts till förvisning — I. var på 1600-talet ”Sveriges Sibirien” —, blef dock icke genom dessa inflyttningar bandet starkare mellan Sverige och I. Redan under de första åren af 1700-talet kom I. faktiskt i ryssarnas händer, och genom freden i Nystad (1721) afträddes landet formligen till dem af svenskarna. Den ingermanländska befolkningen återvände då med glädje under sina forna herrar, ryssarna. Af den gamla finska befolkningen, ingrerna, återstå ännu omkr. 17,000 (öfvervägande lutheraner). Se C. Öhlander, ”Bidrag till kännedomen om I:s historia och förvaltning I (1617—45)” (1898). (J. F. N.)

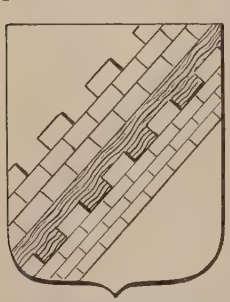

Ingermanlands vapen under svenska tiden: en ström mellan två murar (Ur Karl XII:s stora sigill.)

Ingerois (fi. *Inkeroinen*), träsliperi i Anjala socken, Nyland, Finland, vid Anjala fors i Kymmene älf. En kort bibana förenar anläggningen med Ingerois station vid Kouvola—Kotka järnväg. Fabriken grundades 1872 i förening med ett pappersbruk, som senare uppbrann. Sliperiet eges sedan 1887 af Tammerfors linne- och järnmanufakturaktiebolag. Produktionen, under normala år 12,000 à 15,000 ton, består af trämassa samt hvit och brun papp och afsättes mestadels till Ryssland, men äfven till England och andra länder. Försäljningsvärdet 1908 var 1,400,000 mark, arbetarnas antal 250, förutom 100 vid tillfälliga arbeten. T. C.

Ingerslev, Hans Peter, dansk politiker, f. 3 maj 1831 i Aarhus, d. 20 apr. 1896, blef 1849 student, men egnade sig sedan åt landtbruk och gjorde det 1864 ärfda godset Marselisborg till en

mönstergård. 1873—76 och 1879—84 var han medlem af folketinget, där han var en af ledarna för högern, invaldes 1884 i landstinget och blef i aug. 1885 inrikesminister. Ehuru han haft väsentlig del i den politik, som föranledde de provisoriska finanslagarna, stod han dock i ett godt personligt förhållande till vänsterns ledare. Därigenom och genom sin hänsynsfullhet emot folketinget kunde han midt under den politiska striden genomdrifva antagandet af en mängd viktiga lagar samt en ansenlig utvidgning af järnvägsnätet, anläggandet af frihamn vid Köpenhamn m. m. Det var ock han, som förnämligast förberedde och utverkade det s. k. ”förliget” 1894, hvarefter han gick öfver till den nya ministären Reedtz-Thott. Sedan jan. 1894 förestod han endast kommunikationsväsendet och de offentliga arbetena, då inrikesministeriet i öfrigt hade egen minister. E. Ebg.

Ingersoll [i'ngəsəl], stad i Canada, prov. Ontario, i en fruktbar trakt vid Thames och Great Western-banan. 4,573 inv. (1901). Maskinverkstad, handel med spannmål, trävaror och mejerialster. J. F. N.

Ingersoll [i'ngəsəl], Robert, nordamerikansk skriftställare, f. 1833, d. 1899, advokat, politiker, öfverste i inbördeskriget, är mest bekant för sina mera retoriskt talangfulla än logiskt starka angrepp på biblisk kristendom, gjorda från en vulgärliberal ståndpunkt. Två samlingar af hans föredrag och afhandlingar utgåfvos i sv. öfv. under titeln ”Fria tankar” 1884 och 1885. (G. A—n.)

Ingevald Estridsson. Se Hammarstadsätten.

Ingevöner. Se Germaner, sp. 1038.

Inghirami [ingirāmi], en toskansk patricisk släkt från Volterra, hvilken genom flera medlemmar gjort sig ett namn på den vetenskapliga forskningens område. — 1. Curzio I., arkeolog, f. 1614, d. 1655, lyckades genom sin skrift *Etruscarum antiquitatum fragmenta, quibus urbis Romæ aliarumque gentium primordia, mores et res gestæ indicantur* (1637) väcka stort uppseende i den lärda världen, tills skriften efter en liflig polemik uppvisades vara endast ett djärft falsarium. — 2. Francesco I., likaledes arkeolog, f. 1772, d. 1846, var bibliotekarie först i Volterra och sedan i Florens. Han grundade i Fiesole en litterärt artistisk anstalt, från hvilken han utgaf en mängd arkeologiska arbeten, hvilka befunnits lida brist på kritik och tillförlig noggrannhet, men innehålla ett rikligt, med utomordentlig flit samladt material, belyst af ett särdeles stort antal kopparstick. Hans förnämsta verk är *Monumenti etruschi* (1820—27). — 3. Giovanni I., f. 1779, d. 1851, den föregående broder, professor och föreståndare för observatoriet vid Ximenez-institutet i Florens och professor i astronomi vid collegio San Giovannino därstädes, vann europeisk ryktbarhet genom sina *Effemeridi dell' occultazione delle piccole stelle sotto la luna* (1809—30) och *Effemeridi di Venere et Giove all' uso de' naviganti, pel meridiano di Parigi* (1821—24) samt utarbetade en förträfflig *Carta geometrica della Toscana* (1830). 3. (B—d.)

Ingier, Fredrik, norsk präst, teologisk författare, f. 1805 i Ullensaker, d. 1882 i Skedsmo, teol. kandidat 1825, blef 1831 kyrkoherde i Vinje, senare i Ramnes och 1849 i Skedsmo. Ifrig anhängare af Grundtvigs kyrkliga åskådning, uppträdde I. på 1850-talet i litteraturen mot prästen G. A. Lammers och den af honom framkallade rörelsen. På 1860-talet opponerade han både skriftligen och muntligen mot teologiska fakulteten vid universitetet och den i norska kyrkan rådande pietistiska riktningen. O. A. Ö.

Ingifvelse, inspiration, *teol.*, det gudomligas omedelbara inverkan på den mänskliga anden, hvarigenom sådant uppenbaras, till hvars kännedom denna ande icke kan komma genom sina naturliga krafter. Den tidiga och allmänna föreställningen om kultsångers och heliga formlers och all skaldekonsts öfvermänskliga ursprung har, inom vissa af skriftreligionerna, utbildats till utförliga teorier och diskussioner om sättet för de kanoniska böckernas tillkomst. Utom judendom och kristendom gäller detta i synnerhet bramanismen och islam. Inom den sistnämnda betyder boken principiellt mer än inom någon annan religion. Bland bramanismens teorier må nämnas de två viktigaste: Veda är en skapelse af den ene eller andre skaparen. Eller: Veda är en utandning, exspiration, af det eviga väsendet. Koranen uppfattades redan af Muhammed som en kopia af den himmelska boken, diktерad för profeten af ängeln Gabriel. Inom kristendomen kommer uttrycket inspiration från den latinska öfv. af grek. *theo'pneustos*, 2 Tim. 3: 16. I gamla kyrkan utbildades åskådningen om den heliga Andens inverkan på bibelböckernas författare i anslutning till judendomens läror om dess heliga skrifters uppkomst och till den grekiska, af den hellenistiska judendomen och Filon upptagna, åskådningen af extasen. I striden mot montanismens extatiska våldsamheter öfvergafs dock denna senare teori, att de heliga författarna befunnit sig i extas, utom medvetandet. Efter reformationens nyväckta värdering af bibeln, som hos Luther icke förhindrade hans kända frihet i bedömandet af de särskilda skrifterna, följde, hos dess dogmatiker, i synnerhet från Calovius, de stränga formuleringarna af inspirationens art. Den helige Ande fattades som upphof till såväl form som innehåll, och författarna blefvo mekaniska skrifvare efter hans diktamen. Längst gingo de reformerte. Bokstäfverna voro inspirerade (*bokstafsinspiration*). Hvarje ord ansågs ingifvet af anden (*verbalinspiration*), hvars verksamhet fattades på ett *mekaniskt* sätt. ”Formula consensus helvetici”, den schweiziska bekännelseskriften af 1675, upptog Buxtorf d. ä:s och d. y:s åsikt, att äfven vokaltecknen i G. T. äro af gudomligt ursprung. Gisbert Voëtius påstod detsamma om skiljetecknen. Alltifrån den hellenistiska judendomen användes den allegoriska tolkningsmetoden, som godt reder sig med den strängaste inspirationslära, enär den inlägger i texten en ”andlig mening”. Så bekänna svedenborgarna, som hylla en allegorisk bibelutläggning, att Skriften ”är helig och gudomlig till bokstaf och ande”. Det nyare kravet på att hålla sig till urkundernas verkliga, historiska mening har genombrutit inspirationsläran. Schleiermacher fattar inspirationen som ett fortvarande inflytande af den för den kristna kyrkan karakteristiska, från Kristus utgående och historiskt betingade anden. — I inspirationslärorna kan man igenkänna dels en värdering af innehållet i de heliga skrifterna, dels en beskrifning på det psykologiska förloppet vid det geniala skapandet.

Litt.: Cremer, artikeln ”Inspiration” i Haucks (Herzogs) ”Real-encyklopädie für protestantische theologie und kirche”, W. Rudin, ”Den gudomliga uppenbarelsens förnedringsgestalt i den H. Skrift” (1893), S. Michelet, ”Israels profeter som åbenbaringens bærere” (i Religionsvetenskapliga kongressens förh., 1898), S. A. Fries, ”Om Luthers åsikt om bibeln” (därs., s. 361 ff.), C. R. Martin, ”Verbalinspiration eller religiös intuition” (1905), F. Fåhræus, ”Den evangeliska skriftprincipen” (1906) och N. Söderblom, ”Om kanoniska böckers öfvermänskliga ursprung” (i ”Främmande religionsurkunder”, 1908, I). N. S.

Ingjald, svenska och danska sagokonungar. 1. I. Illråde, Uppsalakonung, var son af Braut-Anund och uppfostrades af Svipdag den blinde, som gifvit honom ett varghjärta att äta, hvarigenom han vardt grymmare och ondskefullare än alla andra. Vid sin faders arföl aflade han löfte att utvidga sitt rike åt alla håll. Sex grannkonungar, som infunnit sig som gäster, lät han innebränna och underlade sig sedan deras riken. Konung Granmar (se d. o.) i Södermanland infann sig icke, men äfven denne blef sedan svekfullt öfverfallen och innebränd. Genom försåtligt öfverfall dräpte I. tolf konungar och kallades därför Illråde. Han hade två barn, dottern Asa och sonen Olof Trätälja. Asa, som äfven fick namnet Illråda, blef gift med konung Gudröd i Skåne, hvilken hon lät döda, sedan hon förut öfvertalat honom att dräpa sin broder Halfdan, fader till Ivar Vidfamne. Ivar samlade en stor här och for till Svitjod för att hämnas samt påträffade Ingjald och hans dotter i Räninge gård på Fogdön i Mälaren. När I. och Asa sågo sig ur stånd att strida mot den manstarkare Ivar, antände de hallen och innebrände sig själfva med allt sitt följe. — Genom I. bröts småkonungarnas välde och bereddes möjligheten att till ett enda rike förena Svitjods olika landskap. Hans lif och bragder ha behandlats i skådespel af bl. a. Adlerbeth (1799), Ling (1824) och Didring (1903).

2. I., sonson af föreg., Olof Trätäljas son, konung i Värmland, hvilket efter dennes död fick till konung I:s broder Halfdan Hvitben.

3. Se Yngve.

4. I., dansk sagokonung med historisk grund i den I. Frodeson, konung öfver hadubarderna, som länge var en farlig motståndare till danskarna under konung Hrodgar (Roar) i slutet af 400-talet. Dessa strider skildras i den angelsaxiska forndikten Beowulf och i yngre framställning hos Saxo. 1 o. 2. Th. W.* 4. B—e.

Ingleby [i'ŋgəlbi], Clement Mansfield, engelsk skriftställare, f. 1823, d. 1886, var 1855—58 professor i logik och metafysik vid Midland-institutet i Birmingham, skref dels filosofiska verk (*Outlines of theoretical logic*, 1856, *An introduction to metaphysics*, 1869, *The revival of philosophy at Cambridge*, 1870), dels och framför allt arbeten om Shakspere, *The Shakespeare fabrications* (1859), *A complete view of the Shakespeare controversy* (1861), *Shakespeare's centurie of prayse* (1874), *Shakespeare hermeneutics* (i bokform), *Shakespeare, the man and the book* (1877) m. fl. Postumt utkom ett band *Essays* (1888).

Inglinge hög, en större grafhög å Ingelstads egor i grannskapet af Växjö, hvilket minnesmärke jämte omgifvande mark under Svenska fornminnesföreningens första årsmöte i denna stad, 2 juni 1870, af dåv. egaren, majoren S. F. Cervin, skänktes till föreningen. Högen, som ligger midt i en samling skeppssättningar och mindre ättehögar, har varit känd och afbildad ända sedan Dahlberghs tid (i ”Suecia antiqua et hodierna”) samt skall, enligt sagan vara en konung Ingel Alvarssons graf. På spetsen finnes en toppsten, 2 m. hög, 1,8 m. bred vid basen och 0,6 m. vid toppen, men endast 24 cm. tjock. Nedanför denna ligger en tillplattadt klotformig sten med å öfre ytan inristade vackra ornament (se fig.), hvilken sten länge ansågs som den enda och ännu är den vackraste i sitt slag. Sägnen förtäljer, att stenarna varit de gamle virdakonungarnas tron och domarsäte. Jfr ”Svenska fornminnesföreningens tidskrift”, bd 1. —rn.*

Ornament å stenklotet på Inglinge hög.

Inglis [i'ŋglis]. 1. Henry David I., engelsk resande och skriftställare, f. 1795, d. 1835, har bland andra reseskildringar skrifvit *Narrative of a journey through Norway, part of Sweden and the islands and states of Denmark* (1826; något ändrad titel i senare uppl.; 4:e uppl. 1837). — 2. Sir John Eardley Wilmot I., engelsk militär, f. 1814 i Nova Scotia, d. 1862 i Hamburg, inträdde 1833 i hären och låg 1857 såsom öfverste med sitt regemente i Lucknow, då det stora indiska upproret utbröt. Efter general Lawrences död (i juli s. å.) öfvertog I. kommandot därstädes och försvarade staden tappert, till dess omsider (i nov.) tillräcklig undsättning under sir Colin Campbell anlände. I., som i sept. s. å. utnämnts till generalmajor och erhållit knightvärdighet, deltog sedan i striderna mot upprorsledaren Tantia Topih, återvände 1860 till England och utnämndes till högste befälhafvare på Joniska öarna. (V. S—g.)

Ingman, Karl Johan, politisk äfventyrare, författare, f. 27 maj 1747 i Bolstads socken på Dal, d. 7 mars 1813 i Vänersborg, kallade sig vid äldre år Manderfelt. Han studerade i Åbo och Uppsala samt utgaf 1770 en politisk satir, *Den svenska verldsmålaren*, och 1772 ett par politiska ”tal”, genom hvilka han fäste en viss uppmärksamhet vid sig. 1772 eller 1773 blef han e. o. kopist i kansliet, sedan ord. kopist i utrikesexpeditionen, 1775 sekreterare vid legationen i Dresden och 1776 vice kommissionssekreterare i Petersburg, där han 1777 förordnades till chargé d'affaires. 1778 flyttades han som kommissionssekreterare till Hamburg, men rymde s. å. från Petersburg till följd af en försnillning. Han begaf sig till Norge, där han vann anställning hos geheimerådet grefve Danneskjold-Laurwigen (d. 1783) och antog namnet Manderfelt. Från Norge sände han till Schröderheim, sedan till konungen själf, rapporter om förhållandena där och anhöll 1787 förgäfves om platsen som svensk generalkonsul i Kristiania. Från juli 1788 bodde han i Köpenhamn, blef af Gustaf III benådad och erhöll titel af svenskt landträd 1790 som lön för spionerier; men samtidigt tjänade han på samma

vis danska regeringen och uppbar sedan s. å. en årlig dansk pension af 2,000 rdr. Fåfängt begärde han att blifva svensk minister i Köpenhamn. Här utgaf han 1790 ett litet arbete på danska, som i svensk öfversättning af s. å. bär titeln *Tidens falska politik, ödeläggande staterna*, likaså 1797—98 ett par skrifter mot oinskränkt tryckfrihet. 1799 flyttade han öfver till Sverige, där han sedan 1805 var bosatt i Vänersborg. 1809 uppvaktade han general Armfelt och utrikesministern von Engeström med uppsatser om ställningen i Norge och besökte själf detta land, men afvisades af svenska regeringen. S. å. tryckte han äfven några skrifter i dagens svenska frågor efter statshvälfningen och utgaf i Vänersborg jan. 1811—mars 1812 tidningen ”Den oväldige granskaren”. Se H. Fröding, ”I.-Manderfelt, en äfventyrare från den gustavianska tiden” (1901). G. W—k.

Ingman. 1. Erik Alexander I., finsk läkare, ifrare för finska språkets användning, f. 14 febr. 1810 i Lohteå socken, Vasa län, d. 1858 i Helsingfors, blef 1827 student, 1838 med. licentiat, 1840 med. doktor, 1842 adjunkt i kirurgi och barnförlossningskonst samt 1858 ord. professor i sistnämnda vetenskap vid Helsingfors' universitet. I. var en mycket anlitad läkare och kämpade för en modern uppfattning inom medicinen. Han har dock sin största betydelse genom sina hängifna sträfvanden för det finska språket. Han var den förste, som i finskan använde antikens versmått; han öfversatte sålunda till finska början af Homeros och åtskilliga sånger af Anakreon. Äfven började han använda finskan i sin egen vetenskap och råkade därigenom ut för häftig opposition.

2. Anders Vilhelm I., den föregående broder, finsk teolog, f. 7 juli 1819 i Lohteå, d. 5 sept. 1877 i Helsingfors, blef student 1838 och indrogs snart i den pietistiska rörelsen samt uppträdde bl. a. med flera smärre skrifter till dess försvar. Efter aflagda filosofie kandidat- och prästexamina tjänstgjorde han som präst i Österbotten. På uppdrag öfversatte han bibeln till finska (1859), specimenrade för teol. doktorsgrad med en afh. *Om det bibliska trosbegreppet* (1860), där han liksom i sin följande vetenskapliga produktion anslöt sig till J. T. Becks bibelteologiska riktning, blef licentiat 1861 och skötte från 1862 professuren i biblisk exegetik vid Helsingfors' universitet, sedan 1864 som ord. I. utgaf *Uppsatser i biblisk-teologiska ämnen* (1865—67), *Bibliska betraktelser* (1868—77) och *Bibelns lära om rättfärdiggörelsen och försoningen* (1870). På finska utgaf han förklaringar till bibeln, det första exegetiska arbetet på detta språk. Genom sin fromma karaktär utöfvade han stort inflytande på sina elever.

3. Herman Santeri I., de föregående kusins son. Se Ivalo. 1. O. G.* 2. T. C.

Ingo'da, västra källfloden till Schilka, Amurs källflod, kommer från Jablonoibergen; flottbar. Längd omkr. 580 km.

Ingoldsby [i'ŋgəlsbi], Thomas. Se Barham, R. H.

Ingólfr Arnarson (”Örnsson”), Islands förste landnamsman, var höfding i Sogn i Norge. Jämte sin svåger och fosterbroder Hjörleif hade han fått afstå sina jordagods i böter för ett dråp, och därefter drogo båda till Island, som förut var upptäckt och fått sitt namn. Sedan I. kastat sina högsätespelare (”öndvegissúlur”) öfver bord, för att de skulle visa honom, hvar gudarna ville gifva honom bostad, landade han på Islands sydöstra kust, vid det näs, som sedermera kallades Ingólfshöfði, under det att Hjörleif landsteg längre väster ut. Detta skedde på hösten 874. Följande vår blef Hjörleif dräpt af sina i krig tagna iriska trälar (”västmän”), hvilka därefter flydde med hans skepp och kvinnor till de närliggande, efter dem uppkallade Västmanna-öarna. Tvenne trälar, som I. utsändt att leta reda på högsätespelarna, funno Hjörleifs lik; och då de berättat därom, bröt I. upp med sitt hus och följe för att hämnas Hjörleif. ”Så går det den, som icke frukttar gudarna”, sade han, då han stod vid fosterbroderns lik. Hjörleif hörde nämligen till dem, som trodde endast på sin egen kraft, under det att I. var en ifrig asadyrkare. Trälarna påträffades snart samt blefvo alla dräpta, och I. bodde den följande vintern vid Ölfus-ån, vid foten af Ingolfsfjäll. Våren därefter hittades hans högsätespelare vid en vik af Faxefjorden, som I., med anledning af röken från några närliggande heta källor, kallade Reykjavík (”rökvik”). Där byggde han sig en gård (877) och tog det kringliggande landet i besittning, från Hvalfjorden och Öxará mellan Thingvallavattnet och Faxefjorden ut till Ölfus-åns mynning och Islands sydvästra udde, Reykjanäs. Sina följesmän — friborna och frigifna trälar — samt andra nybyggare, som senare anlände dit, gaf han jord. Detta var det första höfdingadömet på Island. I:s son Thorstein inrättade ett ting för detsamma på Kjalarnäs, Islands första ting och dess förnämsta, innan alltinget upprättades. Senare delades det i tre höfdingadömen, så att Kjalarnäs ting utgjorde ett tingslag. I:s sonson var den ryktbare lagsagomannen Torkell måne. En af bildhuggaren Einar Jónsson modellerad staty öfver I. skall resas i Reykjavík. C. R. (R. N—g.)

Ingolstadt, stad och stark fästning i bajerska reg.-omr. Oberbajern, vid Donaus vänstra strand. 23,531 inv. (1905), inberäknadt en garnison på närmare 5,000 man. De förnämsta byggnaderna äro bl. a. hertigarnas af Bajern-I. forna residensslott (nu tyghus), den stora gotiska Vårfrukyrkan (grundlagd 1425), återstoden af forna jesuitkollegiet (det äldsta i Tyskland, stiftadt 1555), det nya tyghuset samt den forna universitetsbyggnaden (nu använd till skola). Universitetet, stiftadt 1472, var först säte för humanismen (Reuchlin, Celtes, Aventinus, Eck), men efter 1549 ett hufvudsäte för jesuitisk teologi och räknade i slutet af 1500-talet 4,000 studenter. 1800 flyttades det till Landshut och 1826 till München. Bland fästningsverken utmärka sig i synnerhet de starka brohufvudena, de montalambertska tornen på Donaus högra strand och redutten Tilly. Den viktigaste industrien är tillverkning af kanoner och ammunition. Redan i början af 800-talet var I. (*Aurealum*, senare *Chrysopolis*) en kungsgård och var stad 1255, när det tillföll Oberbajern. 1392—1447 var I. residens för hertigarna af Bajern-I., kom 1503 till Bajern-München och befästes efter 1539. Under trettioåriga kriget belägrades staden 1632 förgäfves af Gustaf II Adolf, under det Tilly dog där af de sår han erhållit vid Lech. Lennart Torstenson, som blifvit tillfångatagen vid stormningen af Alte

veste (24 aug. 1632), satt $^5/_4$ år fången uti I. Österrikarna besatte fästningen 1704 och 1743, och Moreau slopade den 1800. Efter 1827 återuppbyggdes fästningsverken genom Ludvig I och ha sedan ytterligare förstärkts, så att I. blef en fästning af första rangen, hvilken dock sedan förlorat i betydelse. (J. F. N.)

Ingram [i'ngrom], Herbert, engelsk tidningsman, f. 1811, d. 1860. Se Illustrated London news.

Ingram [i'ngrəm], John Kells, irländsk nationalekonom, f. 1823 i Donegal, d. 1907, studerade vid Trinity college i Dublin, hvarest han 1852 vardt professor i vältalighet och engelsk litteraturhistoria, 1866 professor i grekiska samt 1879 bibliotekarie. Under en följd af år var I. samma lärdomsanstalts vice-rektor. I., af hvars poetiska alster åtskilliga tilldrogo sig uppmärksamhet, utgaf flera språkvetenskapliga samt litteratur- och religionshistoriska afhandlingar. En sällsynt mångsidigt begåfvad och verksam man, vann I. emellertid sitt förnämsta anseende som nationalekonomisk författare. I sin egenskap af ordförande för den statistiska afdelningen af brittiska vetenskapssamfundet (''British association'') höll han 1878 ett på sin tid synnerligen beaktadt föredrag om nationalekonomiens dåvarande ställning och utsikter. Hans mest betydande arbete är *A history of political economy* (1888), hvilket, utgörande en utvidgning af hans artikel öfver samma ämne i 9:e uppl. af ''Encyclopædia Britannica'', blifvit öfversatt till flera utländska språk, däribland till svenska (af R. Rudbeck, Stockholm 1892). Framställningen börjar med Platon och Aristoteles samt sträcker sig genom tiderna fram till och med en Cliffe Leslie, Sidgwick och Jevons i England, den historiska skolan och dess ditintills ledande män i Tyskland jämte samtida riktningar och märkesmän i andra länder. Byggdt, som det är, på ett utomordentligt kunskapsförråd, kan arbetet betecknas som i flera afseenden ett mästerverk. I., som var anhängare af Comte, trädde i opposition mot den ekonomiska liberalismen och dess s. k. manchesterskola samt intog en frändskapsställning till den tyska historiska skolan. E. H. T.

Ingram [i'ngrom], John, engelsk skriftställare, f. 1849 i London, har företagit vidsträckta resor, är verksam som utgifvare och öfversättare. Bland hans verk kunna särskildt nämnas upplagor och biografier af E. A. Poe (1874, 1880, 1885 och 1888), O. Madox-Brown, E. B. Browning, Burns och Marlowe samt ''Eminent women series'' (1883 ff.).

Ingredie'ns (af lat. *i'ngredi*, jfr Ingrediera), beståndsdel.

Ingrediēra (lat. *i'ngredi*), ingå som beståndsdel.

Ingrer l. Isjorer. Se Ingermanland.

Ingres [ä'gr], Jean Auguste Dominique, fransk målare, f. 29 aug. 1780 i Montauban, d. 14 jan. 1867 i Paris, kom till Paris 1796, blef lärjunge af David, vann 1801 Rompriset med *Akilles mottager Agamemnons sändebud* (Konstakademien), målade under de följande åren porträtt, bl. a. *Bonaparte* som konsul (Liège), *Napoleon* i kejsarskrud (Invalidhotellet), skulptören *Bartolini*, hr och fru *Rivière* (dessa tre i Louvre), och tecknade illustrationer, vistades sedan i Italien 1806—24 och utbildade där sin stil, i främsta rummet byggd på Rafael. Han målade antika motiv — *Oidipus rådfrågande sfinxen* (1808, Louvre), *Tu Marcellus eris* (1812, museet i Bruxelles), *Romulus besegrar Acron* (Konstakademien) —, men äfven romantiska och historiska motiv — *Roger befriar Angelika* (1819, Louvre), *Lionardo da Vincis död* (Louvre), *Rafael och Fornarina*, *Karl V:s intåg i Paris* (1821, hållen i florentinsk 1400-talsstil). *Odalisk* målades 1819, *Jesus lämnar Petrus himmelrikets nycklar* 1820 (båda i Louvre) och *Ludvig XIII:s löfte* (konungen på knä framför den på sin tron sittande madonnan, i katedralen i Montauban) 1824. I. blef den klassiska riktningens hufvudman och idealens försvarare gentemot den romantiska riktningen. Med undantag af åren 1834—41, då han var direktör för Franska akademien i Rom, förblef han bosatt i Paris. Bland hans arbeten märkas vidare *Homeros' apoteos* (plafond i Louvre, 1827), *S. Symforians martyrskap* (1834, katedralen i Autun), *Stratonice* (i Chantilly), *Jeanne d'Arc vid kröningen i Reims* (1854, Louvre), *Guldåldern* (stor figurrik väggdekoration, ofullb., slottet Dampierre), kartonger för fönstermålningar m. m. I målningar med nakna figurer gör sig I:s mästerskap som tecknare i stor stil förträffligt gällande; här visar han därtill både mjukhet och behag. Förutom den ofvan nämnda ''la grande Odalisque'' eger Louvremuseet af hans bilder på detta område en *Badande kvinna*, en *Venus* (fullb. 1848) och *Källan* (se fig.) i gestalt af en ung flicka med en vattenkruka på skuldran (fullb. 1856, båda dessa målningar skisserade redan under den första vistelsen i Rom). I *Turkiskt bad* (två exemplar, det bästa i hertigens af Berry ego) är en mängd nakna kvinnor sammanhopad. — Som porträttör var I. en öfverlägsen karakteristiker, en värdig arftagare af David (flera porträtt i Louvre, I:s *självporträtt*, måladt 1858, i Uffizigalleriet, Florens), och ypperst är han i sina *tecknade* porträtt, utmärkta för individuellt lif, uttryckets skärpa, utförandets elegans och säkerhet (utmärkta prof finnas i Louvre och flera hundra i Montaubans galleri). — I:s konst var

Ingres. (Efter ett tidigare självporträtt.)

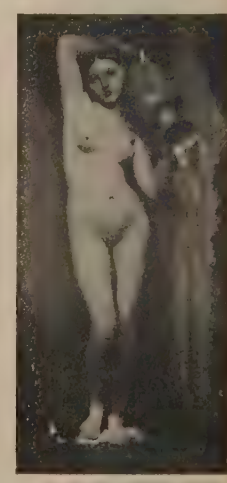

Källan, målning af Ingres.

plastisk, linjens skönhet och uttryck voro hufvudföremålet för hans sökande, det rent måleriska underskattade han, och han hatade ärligt de rent koloristiska rörelser, som på hans tid sökte sig fram. Despot och reaktionär, ställde sig ”motståndets man” hindrande mot alla försök till målerisk utveckling liksom mot de icke rättrogne konstnärernas framgång. Genom sin energiska fordran på strängt naturstudium, på teckningens säkerhet uppehöll han dock en god tradition, en fast ryggrad i den franska konsten. Bland hans elever var H. Flandrin den förnämste. Vid världsutställningen 1855 erhöll I. en af de fyra hedersmedaljer, som tillerkändes franska målare. 1862 blef han senator. — I. är representerad äfven i många franska provinsmuseer. Hans staty (af Etex) är rest i Montaubah och ett monument i konstakademiens vestibul. Monografier af O. Merson (1867), Delaborde (1870), Ch. Blanc (s. å.), R. Balze (1880), T. de Wyzeva (1907), Boyer d'Agen (1909) samt H. Lapance, ”Les dessins de J. A. D. Ingres du musée de Montauban” (med 600 utmärkta afbildningar, 1901). 100 tecknade porträtt ur olika samlingar utkommo 1903. G—g N.

Ingre'ss (lat. *ingre'ssus*), ”ingång”; inledning, början.

Ingressionshaf. Se Haf, sp. 984.

Ingrid, helgon, var syster till Birger Peterssons (se d. o.) förste svärfader och räknades af äldre genealoger till släkten Ängel (se d. o.). Hon stiftade efter hemkomsten från en pilgrimsresa, som utsträckts ända till Heliga landet, 1281 ett nunnekloster vid S. Martini kyrka i Skenninge, hvilket sannolikt samtidigt af påfven Martin IV ställdes under därvarande predikarklosters hägn och ledning. Hennes bröder, riddarna Johannes och Andreas Elofssöner, hade något förut afstått ej obetydliga jordagods i och för klostrets upprättande. I. själf afled redan 1282, 2 sept., troligen såsom klostrets första priorinna. Magnus Ladulås bidrog kraftigt till främjandet af denna stiftelse, i hvilken hans broder Valdemars dotter Margareta tog slöjan. — Med tiden växte stiftarinnans rykte för helighet, och 1414 anhöllo konung Erik samt Sveriges biskopar och stormän om hennes kanonisering, men såväl kyrkomötet i Konstans som Martin V nöjde sig med att anbefalla nyare undersökningar. Och någon kanonisering blef ej af, ehuru Alexander VI 16 mars 1499 samtyckte till hennes translation (d. v. s. högtidliga bisättning på en förnämligare plats). Det senare skedde ock i Skenninge vid S:t Olofstid 1506 i närvaro af Svante Sture. Se Vastovius, ”Vitis Aquilonia” med anmärkningar af Erik Benzelius (1708). C. A. (T. H—r.)

Ingrid, norsk drottning, dotter till Inge d. ä:s son Ragnvald, var fem gånger gift: 1. med danske prinsen Henrik Skatelar (d. 1134), 2. med norske konungen Harald Gille (d. 1136), 3. med lendermannen Ottar Birting, 4. med lendermannen Arne Ivarsson (Kongsmaag) af Stordeim och 5. med Ivar Sneis från Oplandene. Från hennes första äktenskap berättas, att hon i manlig förklädnad flytt med en sin älskare till Aalborg i Jylland, men af sin make blifvit återhämtad. En af deras söner var den Magnus Henriksson, som i Uppsala öfverrumplade Erik den helige och för någon tid inkräktade det konungsliga väldet i Sverige. Af hennes 2:a gifte var sedermera konung Inge Krokrygg i Norge, och barn i hennes andra äktenskap intogo betydande ställningar i Norge. (O. Å. Ö.)

Ingrid Svantepolksdotter. Se Algotssönerna.

Ingrid Ylfva (Ulfva, Ölfva) var gift med Folkungen Magnus Minniskiöld (se Folkungaätten, sp. 792). Hon dog 1250, samma år som kronan sattes på sonsonen Valdemars hufvud. Olaus Petri berättar, att hon var dotter till en Simon Sijk, yngre son till konung Sverker d. ä., något som af öfriga källor hvarken bekräftas eller göres stridigt. Tillnamnet tyckes dock snarare antyda, att hennes fader hetat Ulf. Sägnerna om inmurandet af hennes lik i Bjälbo kyrka höra till en senare tid. C. A.*

In grosso [grå'ssså], it., i stort. Jfr En gros.

Ing-sjeo, en Helgelseförbundets missionsstation i norra delen af kinesiska prov. Schan-si. Upprättad 1896. Se Mission.

Inguen, lat. Se Ljumske.

Inguinäl (lat. *inguinālis*, af *inguen*, ljumske), som angår ljumsken.

Inguiomērus, cheruskisk furste, farbroder till Arminius (se d. o.), biträdde denne år 15 e. Kr. i kampen mot Germanicus och sårades vid stormningen af Cæcinas läger. I det olyckliga slaget vid Idistavisus (år 16) slog han sig igenom, hvarefter han var cheruskernas högste krigshöfding under den tid Arminius låg sjuk af sina i slaget erhållna sår. I kriget mellan Arminius och Maroboduus (år 17) öfvergick I. till den senare.

Ingul, biflod till Bug (fr. v.) i ryska guv. Cherson, upprinner n. v. om Jelizavetgrad, flyter åt s. och utmynnar vid Nikolajev. 345 km. J. F. N.

Ingulez (”lilla Ingul”), biflod till Dnjepr fr. h. i ryska guv. Cherson, upprinner n. om Jelizavetgrad och mynnar ut ofvanom staden Cherson. Längd 560 km. (J. F. N.)

Ingunar-Freyr kallas guden Frej på ett par ställen i den fornnordiska litteraturen. Munch anser namnets rätta form vara Inguna-freyr, som motsvarar det angelsaxiska *freá Ingvina*, ”herre öfver ingvinerna” (danskarna). Detta binamn betecknar dessa som hörande till en af germanernas hufvudgrenar hos Tacitus, Ingvæones, som bodde vid hafvet och dyrkade gudinnan Nerthus, och till dessa hörde alltså äfven de nordiska folken. Jfr Noreen i ”Uppsala studier”, s. 223; A. Kock i ”Hist. tidskr.”, 1895. B—e.

Ingur (lat. *Sigania*), kustflod i Transkaukasien, uppstår s. om Dychtau af en mängd glaciärbäckar från Kaukasus' hufvudkedja, flyter mot s. v. och faller ut i Svarta hafvet vid Anaklija. Längd omkr. 160 km.

Ingu'scher (Ingusj, Ingush), ett i Terekska provinsen, n. om Kaukasus, ö. om Tereks öfre lopp och vid dess bifloder Sundsja, Kumbalej och Sjalgir bosatt folk. De förekomma äfven under namnen galgai och halha, men kalla sig själfva lamur och höra till tjetjenernas familj af den kaukasiska stammen. H. A.*

Ingvar, vanligt namn i fsv. (fsv. *Ingvar*, isl. *Yngvarr*). 1. Se Yngvar. — 2. Se Igor. — 3. I., fornsvensk höfding, enligt den isländska Ingvar vidtfarnes saga (*Ingvars saga viðforla*) son af Eymund, en kusin till Olof Skötkonung, för med 30 skepp till Gårdarike, hvarifrån han under fantastiska äfventyr uppsökte källan till dess största flod, och

på återvägen dog af sjukdom år 1041. Talrika runstenar öfver män, som fallit med I., vittna, att hans härfärd är historisk, fast sedan omdiktad af sagan; de flesta finnas i Södermanland, där I. äfven själf haft sitt hem, då en runsten vid Gripsholm nämner hans broder Harald och moder Tola och två runstensfragment vid Strängnäs nämna hans fader Emund. B—e.

Ingwelde, *astron.*, en af småplaneterna.

Ingå, svensk kustsocken af Raseborgs härad och Raseborgs domsaga, Nylands län, Finland. Landareal, jämte Degerby kapell, 333,3 kvkm. Folkmängd (1907) i moderförsamlingen 4,062, i Degerby 1,538 pers. Nämnda församlingar utgöra tillsammans ett imperiellt pastorat af 3:e kl., Borgå stift, Raseborgs västra prosteri. Uti I. ligga Fagervik (se d. o.), järnbruk och gods, samt den af Nyländska studentafdelningen grundade och underhållna Västankvarns landtmanna- och husmodersskola. O. I. (A. G. F.)

Ingående vinkel l. Tenalj, *befästningsk.*, uppstår vid planutstakning af en befästning, då tvenne linjer, de s. k. faserna, bilda en mot egen ställning inåt vänd vinkel. Denna, som bereder fördelen af att de båda faserna kunna flankera hvarandra samt att framför liggande fält kan med korsande eld beskjutas, får emellertid ej göras mindre än 90°, emedan eljest de båda fasernas besättningar skulle kunna beskjuta hvarandra. Jfr Fältbefästning. O. A. B.*

Ingäld, äldre uttryck för inkomst. Ordet har i senare tider företrädesvis nyttjats om kronans eller menighets inkomster.

Ingöt, *tekn.*, kallas vid gjutning det i gjutsanden gjorda hål, hvarigenom den smälta metallen inhälles i gjutformen. Jfr Gjutning, sp. 1233. C. A. D.*

Inhabil (lat. *inha'bilis*), olämplig; ovänlig, ej tillmötesgående, frånstötande (jfr Habil). — Inhabilitēt, olämplighet, oduglighet; brist på tillmötesgående. — I *rättsspråket* betecknas med inhabilitet frånvaron af de egenskaper, hvilka en person måste ega för att kunna bekläda en offentlig plats, t. ex. som domare, eller utföra en handling med rättslig giltighet och verkan, t. ex. aflägga vittnesmål, uppsätta testamente o. s. v. Inhabiliteten kan vara allmän, då den öfver hufvud gör en person inhabil att uppträda på ett visst sätt, eller speciell, då den hindrar hans uppträdande endast i ett bestämdt enskildt fall. Så är t. ex. den person, som blifvit dömd för vanärande brott, i allmänhet inhabil att fungera som domare eller uppträda som vittne; den åter, som är nära besläktad med någon af parterna i ett visst bestämdt mål, är speciellt inhabil att i det målet vara domare eller vittne.

Inhälare, *sjöv.*, ett tåg, hvarmed ett gaffelsegel halas längs gaffeln in till masten; äfven ett tåg, hvarmed man inhalar och bärgar ett för-stagsegel, som ej är fast, utan vid sitt tillsättande uthalas till en klyfvar- eller jagarbom. R. N.*

Inhalatiōn (lat. *inhalāre*, inandas) l. Inandning, *méd.*, kallas den numera brukliga metoden att genom inandning, inspiration (se Andning, sp. 971), införa i luftstrupen och lungorna gasformiga ämnen, t. ex. lustgas, ångor af eter, kloroform, brometyl o. s. v., vattenångor, bemängda med flyktiga oljor, såsom terpentin o. d., eller ännu oftare flytande ämnen, hvilka genom för ändamålet konstruerade apparater, inhalations- l. spray-[spräj]apparater, blifvit ytterst fint fördelade (”pulveriserade”). Bl. a. har användts en s. k ”eau-de-cologne-dusch”, ett slags ”pulverisatör”, med hvars tillhjälp en vätska droppe för droppe sönderblåses och fördelas i ytterst små partiklar, hvilka kunna med luftströmmen under inandningen införas i luftvägarna. Då sådana inandningsapparater behöfde användas under någon längre stund, begagnades ofta ånga eller komprimerad luft för att hålla dem i verksamhet. Om dylika för brandsoldater se Brandväsende, sp. 1499. — I åtskilliga större städer ha funnits särskilda anstalter, inhalatōrier, där inhalation af pulveriserade vätskor eller af komprimerad luft medelst Waldenburgs luftförtätningsapparater företogs af patienter med katarrer eller andra lidanden i luftstrupen och lungorna. I många fall tycktes dylik lokal behandling af vissa strup- och lunglidanden visa sig välgörande, men metoden har dock i allmänhet blifvit öfvergifven. O. T. S. (C. G. S.)

Inhalationsapparat. Se Inhalation.

Inhalatōrium. Se Inhalation.

Inhalēra, inandas. Se Inhalation.

Inhambane [injäban], stad i portugisiska Öst-Afrika, i ett vackert, men osundt läge vid I.-viken under 23° 50′ s. br., har en god hamn samt drifver handel med kautschuk, kopal, vax, kokos- och jordnötter. Omkr. 3,500 inv., däraf ett 100-tal hvita. (J. F. N.)

Inherēra (lat. *inhærēre*), hänga vid, vidlåda, ingå som nödvändig bestämning; vidblifva (en mening o. s. v.). — Inhere'ns, oskiljaktig förening, nödvändigt sammanhang; vidblifvande. — Inhere'nt, oskiljaktigt förenad.

Inhibēra (lat. *inhibēre*), inställa, förbjuda, hämma. — *Jur.*, inställa verkställighet af ett icke upphäfdt beslut. Sådan rätt tillkommer i vissa fall öfverordnad myndighet, då klagan hos densamma föres öfver en underordnads beslut, äfven innan frågan om beslutets riktighet blifvit slutligen pröfvad. (Jfr Utsökningslagen §§ 174, 194.) I. Afz.

Inhibitiōn (se Inhibera), *jur.*, inställande tills vidare af verkställighet å ett af myndighet meddeladt beslut. En dylik anordning tillkommer det i allmänhet öfverordnad myndighet att vidtaga i sammanhang med pröfning af ett af lägre myndighet meddeladt beslut, däräf verkställighet kan följa, innan det vunnit laga kraft. I fråga om skiljedom, som öfverexekutor förordnat skola verkställas, eger domstol, där talan mot skiljedomen är anhängig, inhibera dess verkställande. I. Afz.

Inhibitoriāl, *jur.*, beslut om inhibition (se d. o.).

In hoc si'gno vi'nces, ”i detta tecken skall du segra”, den latinska öfv. af den inskrift, som — enligt Eusebios' berättelse — vid sidan af korsets bild strålade på himmelen mot kejsar Konstantin den store, då han (312) drog i strid mot Maxentius. Uttrycket tecknas vanligen med de tre bokstäfverna IHS, som dock ursprungligen voro ett Kristusmonogram (se d. o.).

Inhonne'tt (af lat. *inhone'stus*, ärelös, skändlig), ohederlig, opassande, simpel, sårande. Jfr Malhonnett.

In honōrem, lat., till heder, till ära.

Inhumān (lat. *inhumānus*, af nekande *in* och *hu-*

mānus, mänsklig), ”omänsklig”, ohyfsad, frånstötande, rå. — Subst. Inhumanitēt.

Inhumatiōn (af lat. *in*, i, till, och *humus*, jord), begrafning.

Inhysesfolk. Se Inhyseshjon.

Inhyseshjon l. Inhysesfolk (isl. *innhýsingr*; fsv. *inhysesman*, *innismaþer*, *hussætu maþer*, *innhysisfolk*, *innisfolk*). Under denna benämning har man af gammalt sammanfört sådana personer, som hvarken själfva ha någon del i bys egor eller äro i annans tjänst, utan innebo hos andra (”i husum sita mæþ andrum”) eller ha sin bostad å andras egor. Till denna samhällsklass fördes också de stadsinvånare, som icke voro egna borgare eller husegare och ej heller voro i annans tjänst. Den, som icke var egen bonde eller självständig byaman (borgare), skulle enligt regeln i äldre tider vara i annans tjänst; men ägde han 3 marks förmögenhet, så kunde han undgå att taga tjänst och kunde lefva som inhysesman mot skyldighet att på landsbygden betala half skatt emot bonde och i stad lika med självständig byaman. Under 16:e och 17:e årh. sökte man genom en mängd förordningar tvinga inhysesfolk, som på landsbygden ”icke bodde med bonden på halfva gården och skattade därför” eller idkade de handtverk, som där ansågos nödiga, eller i stad för magistraten icke visat sig värdiga att utan tjänst där vistas, att taga tjänst eller att upptaga ödeshemman; självskrifvenhet till krigstjänst var det allmänna medlet att motverka lusten att sätta sig inhyses. Redan genom lagstadganden från 1700-talets förra del medgafs vidsträcktare rätt att sätta sig ned inhyses (jfr legohjonsstadgan af 21 aug. 1739). Och sedermera har man kommit därhän, att lagstiftningen icke af någon för laga försvar fordrar antagande af tjänst, så snart han ”är känd såsom den där iakttager ordning och sedlighet i sitt lefverne samt söker efter förmåga sig ärligen försörja” (k. förordn. 29 maj 1846). En jordegare må nu också fritt upplåta bostad å sina egor eller plats därtill åt inhyseshjon, men ådrager sig därigenom möjligen förhöjda utskylder till fattigvården (k. förordn. om fattigvården 9 juni 1871, § 34). F. ö. är hvarje fastighetsegare skyldig att till församlings pastor eller föreståndare och vid mantalsskrifning lämna uppgift å de personer, som i hans hus och å hans egor inflytta och bo (k. förordn. ang. mantalsskrifning 6 aug. 1894, §§ 4, 5, ang. kvrkoböckers förande s. d.). I äldre tider ålåg det inhyseshjon, som fanns i bondes hus eller å hans egor, att vid behof göra honom dagsverken, eljest kunde han förvisas ur bostaden (1681 års Husesynsordning § 31); numera bero sådana skyldigheter uteslutande på aftal. K. H. B.

I. N. I., i inskrifter o. d. förkortning för lat. *in nōmine Jesu*, i Jesu namn.

Ini l. Ine (lat. *Ina*), konung af Wessex i England, regerade under åren 688—726 och var Wessex’ utmärktaste regent. Han täflade med konung Ceolred af Mercia om öfverherrskapet öfver södra delen af Britannien och besegrade 715 sin medtäflare vid Wodnesburh (Wanborough). Från britterna eröfrade han det område, som nu bär namnet Somerset, och gynnade där med rika gåfvor det ryktbara klostret Glastonbury, som hvars grundläggare han stundom räknas. Han samlade sitt lands lagar i den sedan s. k. Inislagbok (från åren 690—693), hvilken utgör den äldsta till oss bevarade samling af västsaxiska lagar. Inre oroligheter förmådde I. att nedlägga regeringen (725 l. 726); han företog därpå en pilgrimsfärd till Rom och afled kort efter sin ankomst dit. (V. S—g.)

Inia, Näbbdelfinen, *zool.*, ett släkte tillhörande fam. *Platanistidæ* bland hvaldjuren (se d. o.). Det lefver i Amasonfloden. L—e.

Inigiter, benämning på jesuiterna, bildad af Inigo, Loyolas egentliga förnamn.

In infinitum, lat., i oändlighet, utan ände. — Regressus in infinitum, *log.*, en oändlig fortgång i en viss riktning. Om en antagen förklaringsgrund af en företeelse i sin ordning tarfvar en annan förklaringsgrund, denna åter en annan o. s. v., utan att man, så länge man fortgår i denna riktning, *kan* tänka sig ett slut, d. v. s. ett första och obetingadt, som ingen vidare förklaringsgrund behöfver, så säges man råka ut för en ”regressus in infinitum”. Så länge förståndet dröjer vid den i rum och tid existerande verkligheten, är detta förhållandet. Hvarje moment af rum eller tid hänvisar nämligen på ett inom eller bortom detta liggande (de äro i oändlighet delbara samt gå vidare och vidare utan gräns; ett enkelt i rum eller i tid, ett första eller sista i tiden, ett yttersta i rummet äro motsägelser). Då nu emellertid förståndet enligt ”principium rationis sufficientis” ej kan stanna vid ett sådant resultat, så visar sig redan däraf omöjligheten af sinnevärldens förklaring ur sig själf. L. H. Å.*

Inis lagbok. Se Ini.

Initiāl (lat. *initiālis*, af *ini'tium*, början). 1. Som hör till början; begynnelsebokstaf, i synnerhet ett namns; *boktr.*, anfangsbokstaf, en boks eller handskrifts, ett däri förekommande kapitels eller någon annan textafdelnings begynnelsebokstaf, särskildt sådan, som skjuter upp öfver texten eller träder fram därur samt är utsirad och i många fall färglagd. Den tidiga medeltidens bokafskrifvare och handskriftpräntare framhöllo begynnelsebokstäfverna genom förstoring samt tillfogande af snirklar och linjer; därur utvecklade sig en ornamental lek, först hos bysantinerna, som omformade initialerna medelst människo- och djurgestalter samt anbragte dem äfven i radernas början, ja t. o. m. inuti ord. Under

Bysantinsk initial.

Irisk initial.

Romansk initial.

Gotisk initial.

Renässansinitial.

Initialer från olika konstepoker (förminskade).

de iriske munkarnas händer fick den linjära bokstafsornamentiken alltifrån 6:e årh. en utpräglad och fantastisk karaktär (se Miniatyr). Initialerna betecknades till en början med röda streck (däraf ordet miniatyr); sedan tillkom målning med brokiga färger samt guld, och detta blef upphof till bokmåleriet (se Illuminera, med fig.). Till ornamenten lades med tiden figurer och hela scener ur bibeln med hänsyftning till det sålunda smyckade kapitlets innehåll. I senare medeltiden hände det stundom, att en initial fyllde en hel sida i en handskrift. Boktryckarkonsten på 1400-talet upptog initialerna; de målades för hand i den redan tryckta texten (jfr Bokutstyrsel och Inkunabler samt faksimileplanschen ur "Catholicon" till art. Boktryckarkonst), i enklare fall helt röda eller blå. Sedermera förfärdigades de i träsnitt och färglades efteråt eller trycktes endast i svart, och på 1600-talet användes mer och mer kopparsticket till deras framställande. Under 1700-talet förlorades smaken för stora initialer, men från slutet af 1800-talet ha de återupptagits af det moderna bokhandtverket, ofta med mönster från äldre konststilar (jfr omstående figurserie samt Bokutstyrsel, fig. 6 o. 7). Arbeten speciellt om initialer ha utgifvits af bl. a. Owen Jones (1864), Lamprecht (om 8:e—13:e årh:s; 1882), Hasselmann (15:e—19:e årh:s; 1882—83), Hrachowina (1883—84), Faulmann (1886), Arnold (11:e—17:e årh:s; 2:a uppl. 1889—90), och v. Kobell (4:e—16:e årh:s; 1891). — 2. I. l. Initialcell, *bot.* Se Meristem.

Initiatiōn (af lat. *initiāre*, inviga), invigning (se d. o.).

Initiativ (af lat. *ini'tium*, början), början, första steget, begynnelseåtgärd, uppslag, verksamt igångsättande af ett företag; förslag, rättighet att väcka förslag. — 1. *Statsr.*, det åtgörande, hvarigenom ett förslag framställes till en samhällsmyndighet, hvars medverkan kräfves för fattandet af beslut i frågan. I denna mening tager den enskilde initiativ i en fråga, då han genom "petition" påkallar vederbörandes beslut däri, likaså ämbetsmyndigheten, då den gör framställning om behöfliga lagstiftningseller förvaltningsåtgärder o. s. v. Inom det konstitutionella lifvet plägar man emellertid särskildt fatta initiativ såsom liktydigt med laginitiativ och därmed mena befogenheten att framställa förslag till lagstiftningsbeslut, för hvilkas fattande samverkan af regering och representation kräfves. I äldre tider tillkom det företrädesvis regeringsmyndigheten att framställa lagförslagen (så var detta i Rom magistratspersoners och senare kejsarens sak; under medeltiden tillkom det i regel konungar och furstar). Och ännu i senare tider har man mångenstädes velat förbehålla denna rätt åt regeringen (så i Tyskland före 1848, i Frankrike enligt 1852 års kejsarförfattning och ännu i Hessen; den finska landtdagen saknade också initiativ i enlighet med 1789 års Förenings- och säkerhetsakt intill 1906). Efter 1848 är det emellertid allmän regel, att laginitiativ tillkommer både regering och representation. Äfven i Schweiz, där dock regeringen efter 1830 upphört att vara lagstiftningsfaktor, har regeringen laginitiativ, hvilket däremot presidenten i Nord-Amerikas förenta stater saknar. I Tyska riket saknar visserligen kejsaren sådant initiativ, men det tillkommer ej blott riksdagen, utan äfven förbundsrådet. England bildar däremot ett märkligt undantag, i det att dess statsrätt nekar monarken laginitiativ, på det att dennes ära ej må kunna kränkas genom hans förslags behandling i parlamentet. Faktiskt utarbetas emellertid äfven i England lagförslagen i allmänhet af regeringen och framläggas sedan i parlamentet af någon dess ledamot. Inom representationen kan enligt regeln initiativet tagas såväl af den ena som af den andra kammaren. I Norge har däremot endast odelstinget initiativ med afseende på de lagar, vid hvilkas behandling stortinget är deladt i tvenne afdelningar. — I *Sverige* utöfvades i äldsta tider laginitiativet af tingsmenigheterna själfva, men öfvergick småningom till konungen, som också enligt 1617 års R. F. ensam egde att göra "framsättningar". Representationens förslag hade besvärets (petitionens) form. Först enligt frihetstidens statsskick tillerkändes laginitiativ såväl åt representationen som åt regeringen (konungen med råds råde), och ehuru 1772 års R. F. (§§ 40—42) återgaf konungen den medbeslutanderätt på lagstiftningens område, som han under frihetstiden saknat, så inrymde den dock laginitiativ äfven åt riksdagen. Enligt 1789 års Förenings- och säkerhetsakt (§ 6) skulle däremot vid riksdagarna inga andra ämnen förehafvas än de, som konungen proponerat. Enligt 1809 års författning tillkommer rätt till laginitiativ både konung och representation, dock med det undantag, att allmänt kyrkomöte icke har initiativ med afseende på den lagstiftning, vid hvilken det eger samverka. Konungens och riksdagens ömsesidiga rätt till laginitiativ afser icke blott grundlag och allmän lag, som i R. F. §§ 81 och 87 omförmälas, utan måste äfven anses gälla andra lagar, som stiftas af konung och riksdag gemensamt. Däremot har riksdagen endast petitionsrätt med afseende på den ekonomisk-administrativa lagstiftning, som tillkommer konungen ensam (R. F. § 89). Äfven i andra ärenden, hvilkas afgörande fordrar samtycke af såväl konung som representation, tillkommer initiativrätt båda dessa faktorer. Särskildt må dessutom påpekas, att konungen jämväl har initiativ med afseende på nödiga bevillningar, hvilkas åtagande dock helt och hållet ankommer på riksdagen (R. F. §§ 59—61, 64), och med hänsyn till statsregleringen, hvars uppgörande också tillkommer riksdagen (R. F. §§ 58, 62). Svenska regeringen delar initiativet jämväl på detta område med riksdagen, då däremot i England i budgetsfrågor regeringen alltid måste taga initiativet. Konungen begagnar sitt initiativ i form af *propositioner*. Hvad representationens initiativ angår, föranledes detta genom de enskilde riksdagsledamöternas *motioner* eller genom själfständiga *förslag* af därtill berättigadt utskott, såsom af konstitutionsutskottet i grundlagsfrågor, af bevillningsutskottet i bevillningsfrågor och af bankoutskottet i frågor om bankens och riksgäldskontorets förvaltning (R. O. §§ 38, mom. 1, 40, 41 m. 1).

2. *Krigsv.* Initiativ i krigföringen är liktydigt med öfvertag med hänsyn till krigsrörelserna. Den, som griper initiativet, skrifver därmed lag för motståndaren, hvilken tvingas rätta sig därefter. Förmågan att gripa initiativet tillhör den andligt starkare snarare än den numeriskt starkare och utgör alltid beviset på en stor härförare (Gustaf II Adolf, Karl XII, Fredrik II, Napoleon I, ärkehertig Albrecht 1866). Den anfallande har lättare att

gripa initiativet än den försvarande, men äfven denne kan göra det genom att begagna sig af omständigheterna, af terrängen eller af en seger. Initiativet trycker vanligen på den egna krigföringen en prägel af kraft, på samma gång som det verkar nedsättande på fienden; det underlättar dessutom i hög grad hela ledningen. Äfven underlydande befälhafvare kunna ofta komma i tillfälle att gripa initiativ inom omfånget af en hvars verksamhet. Allt befäl bör uppfostras till initiativ och förmågan af sådant belönas, där den finnes, eller åtminstone icke undertryckas. 1. K. H. B. 2. C. O. N.

Initiēra (af lat. *initiāre*, inviga), införa (i ett sällskap, i en vetenskap o. s. v.), göra bekant med, handleda.

Iniö, skärsocken af Vehmo härad och domsaga, Åbo och Björneborgs län, Finland. Landareal 56,4 kvkm. Befolkningen, öfvervägande svensk, 784 pers. (1907). I. är kapell under Töfsala pastorat. Se Töfsala. O. I. (A. G. F.)

Injalbert [ã'albär], Jean Antoine, fransk skulptör, f. 1845 i Béziers, vann 1874 Rompriset för statyn *Orfeus' smärta*. Bland hans senare arbeten äro reliefen *Frestelsen* (1877), *Kristusstaty* (1878), statyn *Hippomene* (Luxembourgmuseet), *A. Comtes staty* vid Sorbonne, tympanongrupp öfver portalen i Grand palais i Paris (1900), flera i marmor, sten eller brons utförda *vaser* med nymfer och satyrer (en dylik i Luxembourg 1905), statyn *Faun* (1909). G—g N.

In Jehovah sors mea, ipse fa'ciet, lat., ''i Gud mitt öde, Han skall göra det'', konungarna Karl X Gustafs och Karl XI:s valspråk.

Injektiōn (af lat. *inji'cere*, inkasta, inspruta), *med.*, en term, som begagnas dels i patologien, t. ex. kärlinjektion, som betecknar, att blodkärlen i ett organ äro starkt fyllda med blod (hyperemi), dels i terapien, där ordet betecknar alla slag af insprutningar, vare sig i öppna eller slutna håor, i fasta väfnader (*parenkymatös injektion*), i den lösa bindväfven under huden (*hypodermatisk injektion*), i muskler (*intramuskulär injektion*), i blodet (*intravenös injektion*), i ryggradskanalen (*subaraknoidal injektion*, emedan insprutningen företages in i rummet innanför *arachnoidea*, spindelväfshinnan, mellan denna och mjuka hinnan kring ryggmärgen). Ibland företagas injektioner i körtlar, ledgångar, t. o. m. ben o. s. v. Den viktigaste af ofvan nämnda injektioner är den subkutana (af lat. *sub*, under, och *cutis*, hud) l. den s. k. hypodermatiska metoden (af grek. *hypo'*, under, och *de'rma*, hud). Den består däri, att läkemedlet, helst i vattenlösning, med hjälp af en spruta med fin, snedt afskuren, skarpslipad metallspets, vanligen en liten s. k. morfinspruta eller Pravaz' spruta, insprutas *under* huden i därstädes förekommande lucker bindväf, hvarifrån det införda läkemedlet i allmänhet raskt uppsuges och framkallar allmänna verkningar. Metoden lär först ha användts af amerikanen Alex. Wood (1853) för att framkalla lokal bedöfning; något senare har den fått allmän användning för införande af många slags läkemedel. Vid bruk af densamma är doseringen mycket exakt samt verkan i regel snabbare och säkrare, än om läkemedlen nedsväljas; magen och tarmen skonas för den direkta inverkan af läkemedlen o. s. v. Å andra sidan böra de ämnen, som skola lämpa sig för hypodermatiska injektioner, kunna bringas i en härför lämplig form, som icke retar eller i öfrigt skadar den väfnad, hvari insprutningen sker. I stället för lösningar anbringas ibland mjuka salfvor eller uppslamningar af mycket fint pulver. Utom vatten kunna som lösningsmedel användas små mängder eter, fet olja eller paraffinolja äfvensom vatten, innehållande *mycket små mängder* sprit, glycerin, alkali eller syra. Något starkare koncentrationer af dessa senare vätskor äfvensom kloroform, flyktiga oljor o. d. få däremot på grund af sin lokalt retande verkan ej användas. Inspruting af större vätskemängder eger rum i vissa fall, t. ex. af svag (''fysiologisk'') koksaltlösning (0,9—1 proc.) för att ersätta stark blodförlust (*hypodermaklysis*); af serumpreparat; af mycket svag kokainlösning för utbredd, lokal bedöfning (''infiltrationsanestesi'', se Bedöfningsmedel). Vid vetenskapliga undersökningar inom fysiologiens, den experimentella patologiens och bakteriologiens samt läkemedels- och giftlärans områden göras ofta injektioner af allehanda preparat i olika organ på djur för iakttagande af följderna. C. G. S.

Inje'ktor (af lat. *inji'cere*, inkasta, inspruta), *mek.*, är en ångstrålpump, som särskildt användes vid ångpannor för att medelst uppoffring af en del ånga införa det för ångbildningen erforderliga vattnet och sålunda göra en matarpump umbärlig. Apparaten angafs först af den franske ingenjören H. Giffard (f. 1825, d. 1882). Dess verksamhet grundar sig därpå att, när ett fluidum utströmmar genom en mynning, en sugning eller sträfvan till luftförtunning uppstår. När sålunda en ångstråle får strömma genom ett rör, uppstår i vissa fall en luftförtunning i detta; och om då röret sättes i förbindelse med en ledning, som innehåller vatten, uppsuges detta och medföres af ångstrålen, hvilken däraf kondenseras. Vid injektorn tillämpas detta på sådant sätt, att ånga ledes genom ett rör från pannans ångrum till apparaten, i hvars inre den får strömma genom koniska munstycken, som stå i samband med vattenledningsröret. Det uppsugna vattnet blandas med ångan, och hela massan inströmmar i pannans vattenrum. Ångan kan sålunda införa i pannan sin tio- till tjugudubbla vikt vatten, hvilket tillika uppvärmes genom den kondenserade ångan. Figuren visar en enkel injektors verkningssätt. Vid *A* insläppes ånga från pannan, vid *B* matarvatten i injektorn *I*; den ur munstycket *C* utströmmande ångan rycker vatten ur rummet *D* med sig ner i munstycket *E*, där ångan blandas med vattnet och kondenseras; strålen fortsätter sedan genom munstycket *F* in i matarledningen till pannan. Ett antal kranar reglerar de olika ledningarna och munstyckena. Vattnet kan endera rinna till injektorn från en ofvanför liggande behållare eller också sugas upp från en lägre nivå. I förra fallet låter man vattnet rinna till först och släpper sedan på ångan; blandningen af vatten och ånga upptages, då *F* är stängd, af

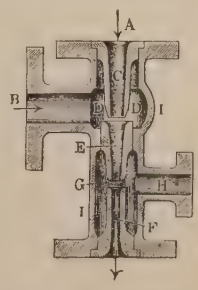

rummet *G* och får genom *H* utströmma i det fria, tills blandningsförhållandet reglerats, så att full kondensation inträder och strålen fått tillräckligt tryck; därefter afstänges *H*, *F* öppnas och injektorn har trädt i funktion. I senare fallet släpper man på ångan först, så att vakuum uppstår i *D*, hvarigenom vatten suges in i injektorn; blandningen får utströmma genom *H*. tills lämplig kondensationsgrad och tryck erhållits; en dylik injektor kallas sug-injektor. Vid lämplig anordning och dimensionering kan kallt vatten uppfordras 4—5 m. medelst injektor. Apparaterna fungera ännu med vatten af +50°—60° temperatur. Se vidare Pump. G. H—r.

Injunktiv. Se Modus.

Injürie (lat. *injüria*, oträttvisa), oförrätt; skymf, förolämpning; ärekränkning (se d. o.).

Ink, *veter.* Se Inkar.

Inka var namnet på den härskande stammen eller kasten i Peru vid tiden för Amerikas upptäckt. Dess välde kallades Inkariket, och namnet inka användes äfven om den i spetsen för hierarkien och staten stående prästkonungen. Som Inkarikets grundläggare nämner traditionen solgudens ättling Manco Capac, sin största makt nådde det under Huayna Capac (1475—1525), och den siste af dess härskare, Atahualpa (se d. o.) störtades af spanjoren Francesco Pizarro 1532 och afrättades 1533. Jfr Peru (historia).

Inkabaden. Se Mendoza 1.

Inka-kakadū, *zool.* Se Papegojor.

Inkapäbel (fr. *incapable*), oförmögen, oduglig.

Inkapacitēt (fr. *incapacité*), oförmåga, oduglighet.

Inkar, *veter. med.*, ett slags svulster, som förekomma på huden hos hästar och nötkreatur och hufvudsakligen utgöras af fibrillär bindväf, hvarför de höra till det slag af svulster, som kallas fibrom. Inkarna äro vanligen stjälkade och förekomma hos hästar mest vid ögonen, på öronen, under buken på skapet och på extremiteterna, hos nötkreaturen på spenarna och jufret samt under buken, där de stundom kunna uppnå ända till ett kålhufvuds storlek. Vanligast förekomma inkar hos unga djur och försvinna ofta, då djuret blir äldre. Enda säkra medlet mot inkar är att aflägsna dem genom operation; på somliga ställen, såsom på extremiteterna, visa de ofta benägenhet att återkomma, och såret bör efter operationen i så fall toucheras med brännjärn eller frätmedel. Se Fibrom. C. A. L. (E. T. N.)

Inkarceratiōn (af lat. *in*, i, och *ca'rcer*, fängelse), *med.*, inklämning; det tillstånd, då någon af kroppens väfnader eller organ utträder genom en, vanligen abnorm, öppning samt ej kan återbringas, utan sväller och inflammeras. Vanligast är det tarmar och nätet, som på sådant sätt inkarcereras, och allra oftast i bråck (se d. o.). Men äfven inuti bukhålan kunna delar af tarmen blifva inklämda, antingen genom att hänga upp sig i fållor och på strängar, naturliga eller genom förutgångna sjukdomar bildade, eller på det sätt, att tarmarna snöra sig om hvarandra (*volvulus*) eller så, att en tarmdel tränger sig in i en annan (*invagination*, *intussusception*). Alla dessa tillstånd äro ytterligt farliga; den vanliga utgången är brand (gangren) och död. Någon gång löser naturen själf sådana "inre inklämningar", i andra fall kan en medicinsk behandling medföra samma resultat. I yärsta fall måste bukhålan öppnas, det sjuka stället uppsökas, och härfvan utredas. Denna operation, *laparotomi*, är en bland de svåraste och vanskligaste inom hela kirurgien. Lättare att utföra, men med ändå osäkrare resultat är den operation, som består i att likaledes, men med ett mindre snitt, öppna bukhålan, blotta och öppna en ofvanom inklämningsstället befintlig tarmdel och anlägga en artificiell anus: *enterotomi*, *kolotomi*. Finns en begränsad förträngning af tarmen (kräfta eller tuberkulos), kan det sjuka stället borttagas, och de kvarvarande friska tarmändarna hopsys; är förändringen utbredd och omöjlig att afiägsna i sin helhet, göres enterotomi, som ofvan beskrifvits. Rsr. (J. Å.)

Inkariket. Se Inka.

Inkarnätfärgad (fr. *incarnat*, af lat. *caro*, kött), högröd ("mellan körsbärsfärg och rosa").

Inkarnatiōn (af lat. *in*, i, och *caro*, genit. *ca'rnis*, kött), köttblifvande, människoblifvande, "mandomsanammelse". "Ordet (*logos*) vardt kött", Joh. 1: 14. Logoslärans tillämpning på kristologien medförde den åskådningen, att den evige Logos, Guds son af evighet, antagit människonatur i Marias sköte och förenat sig med hennes son Jesus, så att de två naturerna utgöra en person. Se Jesus Kristus. — I Indien spela gudarnas uppenbarelser i jordisk gestalt en viktig roll. De kallas *avatarer*, "nedstiganden". Vishnu uppenbarar sig i olika tidsåldrar för att hjälpa och frälsa, som dvärg, som fisken, hvilken underrättar Manu om den stora floden, som sköldpaddan, hvilken bär jorden, och som vildsvinet, hvilket drar henne upp ur hafvet. Som lejon sönderslet han en gudarnas föraktare, som Kalkin skall han göra slut på främmande herravälde. Rama och Krishna höra till hans viktigaste avatarer. De räknas än till tio, än som fler. Religiösa lärare (*guruer*) anses för avatarer af Vishnu eller andra gudomligheter. Äfven i Buddha och i Kristus har gudomen enligt indisk lära nedstigit på jorden. — Sufismens (se Islam) inkarnationsläror äro för den ortodoxa islam kätterska. N. S.

Inkarnērad (se Inkarnation), förkroppsligad; inbiten, inpiskad.

Inkaspråket, det språk, som af Inkafurstarna (se Inka) infördes i alla af dem behärskade länder, var en äldre form af det nu lefvande quichua. H. A.*

Inkassēra (jfr Kassa), indrifva utestående fordringar, mottaga betalning för dylika.

Inkerman, en i ruiner varande stad på Krim, vid Tjernajaflodens utlopp i Sevastopolsviken, bekant genom slaget 5 nov. 1854. Ryssarna hade under Sevastopols belägring intagit en fast ställning på platån vid I., hvarifrån de ständigt hotade den engelska belägringskårens högra flygel, under det engelsmännen icke fäste stor uppmärksamhet åt Tjernaja till. Sagda dag lät furst Mensjikov general Dannenberg från I. anfalla engelsmännen (under sir George Cathcart), under det att Gortjakov sysselsatte fransmännen (under Bosquet). Ryssarna vunno till en början flera framgångar och framträngde ända till engelsmännens läger, men kastades slutligen under stora förluster tillbaka af Bosquet, som kom till hjälp med 2:a franska armékåren. Cathcart stupade i striden. C. O. N.*

Inkiē'tt (fr. *inquiet* [äkiē]; af lat. *inquiētus*), orolig, otälig, — Inkietēra, oroa. — Inkietȳd, fr. *inquiétude* [äkiety'd], oro.

Inklarēra, *sjöv.*, vid ett fartygs ankomst i hamn till tullkammaren anmäla dess ankomst samt förevisa

märkrulla och öfriga skeppshandlingar, hvilka tjäna till rättelse vid hamnumgälders beräkning. De nämnda handlingarna böra å tullkammaren förvaras, till dess hamnafgifterna blifvit erlagda. För ombesörjandet af inklarering anlitar befälhafvare i allmänhet skeppsmäklare eller skeppsklarerare. Se vidare Klareringsrätt. R. N.*

Inklinatiön (af lat. *inclināre*, luta; eg. lutning), böjelse, tycke; föremålet för ens tycke, "flamma". — 1. *Astron.*, lutningsvinkel (se d. o.). Med en planet- eller kometbanas inklination förstås den vinkel, som banans plan gör med jordbanans plan. Inklinationen är ett af banelementen. För planeten Merkurius t. ex. är den omkr. 7°. Benämningen inklination användes ock i flera fall i den praktiska åstronomien, t. ex. om en instrumentaxels lutning mot horisontplanet. — 2. *Fys.*, de jordmagnetiska kraftlinjernas vinkel med horisontalplanet. Se Jordmagnetism. I. (B—d.) 2. E. S.

Inklinatörium, *fys.*, instrument för bestämning af inklinationen. Se Jordmagnetism. E. S.

Inklinéra (se Inklination), ha böjelse för; luta.

Inklusiv (af lat. *inclūdere*, innesluta), innesluta-tande. — Inklusive (mlat. *inclusīve*), vanligen förkortadt *inkl.* l. *incl.*, däri inbegripet. Jfr Exklusiv.

Inkoativa (af lat. *inchoāre*, börja på), *språkv.*, kallas ett slags afledda verb, som utmärka begynnande handling eller tillstånd, t. ex. lat. *obdormíscere* (af *dormi-re*) = sv. *somna in* (af *sofva*), lat. *mollescere* (af *mollis*) = sv. *mjukna* (af *mjuk*) o. s. v. O. A. D.*

Inkoercibla (af lat. nekande *in* och *coercēre*, sammantrycka) l. Permanenta kallades förr de gaser, som ansågos icke kunna bringas till flytande eller fast form. Till dem räknades syret, vätet och kväfvet samt atmosfäriska luften. I nyare tider anställda försök ha dock ådagalagt, att det ej gifves några inkoercibla gaser. Jfr Kondensation. L. A. F.*

Inkognito (it. *incognito*, af lat. nekande *in* och *cognītus*, känd), okänd, utan att vara eller vilja vara känd, under diktadt namn; hemlighållande af namn eller stånd.

Inkoherens (af lat. nekande *in* och *cohærēre*, hänga tillsammans), brist på sammanhang. — Inkoherent, osammanhängande.

Inkommensurábla (af lat. nekande *in* och *commensurābilis*, mätbar med samma mått), *mat.*, kallas sinsemellan två storheter, om de antingen alldeles icke eller åtminstone icke fullt exakt kunna uttryckas i ett gemensamt mått. Inkommensurabla storheter af första slaget äro t. ex. ett kilogram och en meter samt, inom matematiken, reella och imaginära storheter; till andra slaget åter höra sidan och diagonalen i en kvadrat samt, inom den matematiska analysen, rationella och irrationella tal. (I. F.)

Inkommodéra (af lat. *incommŏdus*, olägligt), vara oläglig för, besvära. — Inkommodera sig, göra sig omak.

Inkommunikábel (af lat. nekande *in* och *communicāre*, ha gemensam), *jur.*, icke samfälld, enskild. Jfr Giftorätt, sp. 1140.

Inkomparábel (lat. *incomparābilis*), ojämförlig; *språkv.*, adjektiv (eller adverb), som ej kan kompareras. Jfr Komparation.

Inkompatibilitét (af nlat. *incompatibĭlitas*, oförenlighet) betyder i kyrko- och statsrättsligt språkbruk omöjligheten af att på en hand förena vissa offentliga ämbeten eller funktioner (motsats: kompatibilitet). Oförenliga, inkompatibla, äro t. ex. två kyrkoämbeten, hvilka hvardera medföra residens- och själavårdsskyldighet inom sitt lokala område. Enligt ungerska inkompatibilitetslagarna af 1875 och 1895 få ministrar och deputerade ej bekläda styrelsebefattningar i af staten understödda ekonomiska företag, ej utföra leveranser till statens myndigheter o. s. v. I Tyskland är medlemskap i förbundsrådet inkompatibelt med riksdagsmandat, och utöfvande af rösträtt vid riksdagsmannaval låter ej förena med att tillhöra den stående hären, hvilket i sin ordning däremot är förenligt (kompatibelt) med riksdagsmandat. En officer i tjänst är alltså ej röstberättigad, men däremot valbar till tyska riksdagen. Inkompatibilitetsbestämmelser förekomma i flera andra staters offentliga rätt. I Sverige är t. ex. statens tjänstemän förbjudet att inneha två eller flera aflönade ämbeten eller i vissa fall med offentlig tjänst förena enskilda eller kommunala uppdrag.

Inkompetens (fr. *incompétence*), brist på behörighet, saknad af nödiga förutsättningar, odugglighet. — Adj. Inkompetent. Jfr Kompetens.

Inkomplétt (lat. *incomplētus*), ofullständig. Jfr Komplett.

Inkompressibel (af lat. nekande *in* och *comprímere*, sammanpressa), som icke kan sammanpressas, osammantrycklig.

Inkomstskatt, skatt, där inkomsten är norm såväl för skyldigheten att erlägga skatt som för skattens storlek. Inkomstskatten är *allmän*, då allt slags inkomst är underkastad densamma, *partiell*, när detta endast är fallet med ett eller flera slag af inkomst. Den allmänna inkomstskatten kan vara anordnad antingen så, att dess föremål är skattskyldigs totalinkomst, eller ock så, att de särskilda inkomstgrenarna beskattas hvar för sig. För en progressiv inkomstskatt passar dock egentligen blott den förstnämnda anordningen. — I det följande redogöres endast för inkomstskatten till staten. För de särskilda regler, som gälla för den kommunala inkomstskatten, se Kommunalbeskattning. — Allmän inkomstskatt är införd i de flesta af de tyska staterna; af de större saknar endast Bajern sådan, och där är ett förslag f. n. (okt. 1909) under behandling af representationen. Denna skatt förefinnes äfven i Sverige, Österrike, Danmark, Norge. Ang. Schweiz se Förmögenhetsskatt. Holland har en kombination af förmögenhetsskatt med inkomstskatt å inkomst af arbete af samma art som den i Schweiz vanliga. Italiens inkomstskatt träffar all inkomst med undantag af inkomst af fastighet, som är underkastad en grundskatt. I Frankrike är förslag till allmän inkomstskatt f. n. under behandling. Den engelska *income tax* afser att åstadkomma samma resultat som en allmän inkomstskatt, men är ett system af s. k. "ertragssteuern" (skatter på afkastning af förvärfskällor). Den skiljer mellan fem afdelningar af förvärf: inkomst af eganderätt till fast egendom samt af några andra angifna rättigheter till och förmåner af fast egendom; inkomst af jordbruk; inkomst af räntor och annuiteter, utbetalta af staten eller offentliga anstalter; inkomst af allmän tjänst; inkomst af rörelse, enskild tjänst och

alla intäkter, som ej falla under de öfriga afdelningarna. Skatten upptages vid själfva förvärfskällorna och pålägges därvid dem, som i första hand uppbära afkastningen, men dessa första betalare af skatten ega att öfverflytta vederbörlig del af densamma på andra, i den mån dessa komma i åtnjutande af delar af sagda afkastning. Arrendator af jordbruksfastighet erlägger sålunda inkomstskatt för såväl fastigheten som jordbruksrörelsen, men eger att vid erläggandet af arrendesumman göra afdrag för den delen af skatten, som belöper på själfva fastigheten. Den, som är skuldsatt, skall erlägga skatt för sin inkomst utan afdrag af skuldräntor, men eger att, då han betalar skuldränta, göra afdrag för den del af skatten, som motsvarar denna ränta o. s. v. — Lämpligaste sättet att i en skatteförfattning angifva föremålet för en allmän inkomstskatt är att icke nöja sig med definition af inkomst, utan att, såsom ock i de flesta nyare skattelagar skett, i detalj uppräkna hvad som skall betraktas som inkomst, hvarvid uppräkningen antingen är uttömmande (såsom i Preussen m. fl. stater) eller ock blott innebär en (dock mycket fullständig) exemplifiering (såsom i Sverige). Till inkomst räknas därvid såväl naturaförmåner (såsom bostad i eget hus, produkter af eget jordbruk m. m. d.) som penningintäkter samt ej blott intäkter ur stadigvarande inkomstkällor (såsom fastighet, värdepapper, tjänst, rörelse m. m.), utan i regel äfven vinster å *enstaka* spekulationsaffärer; endast i några få lagstiftningar (Lybecks, Bremens och kantonen Basel-Stadts) beskattas alla kapitalförvärf (inkl. värdestegring å fastighet, värdepapper m. m.) som inkomst. Däremot råder enighet däri, att förvärf genom arf eller testamente ej beskattas genom inkomstskatt. — Vid fastställande af den beskattningsbara nettoinkomsten får afdrag ske ej blott för allt, som är att betrakta som kostnad för den ifrågavarande inkomstens förvärfvande, utan ock för alla skuldräntor och andra räntor, som den skattskyldige har att betala, men däremot icke utgifter för inkomsttagarens och hans familjs underhåll, för förbättring af fastighet, utvidgning af affärsföretag m. m.; undantag från sistnämnda regel förekommer dock i en del lagstiftningar, såsom då afdrag får ske för livförsäkringspremier (vanligen dock blott till ett visst maximibelopp) m. m. Den tidsenhet, för hvilken inkomsten beräknas, är året (kalender-, förvaltnings- eller räkenskapsåret). I regel utgör under hvarje särskildt år samma års (det löpande årets) inkomst föremålet för beskattningen, men i Sverige och Basel-Stadt beskattas hvarje år det närmast föregående årets inkomst; äfven där den förstnämnda regeln gäller, och sålunda det löpande årets inkomst utgör föremålet för beskattningen, skall dock vanligen denna inkomsts belopp antagas uppgå till samma belopp, hvartill inkomsten under nästföregående år (eller i medeltal under ett flertal af de närmast föregående åren) uppgått. Skillnaden mellan denna fiktion och den i Sverige gällande regeln framträder i praktiken bl. a. däri, att svenska regeln leder till, att skattskyldig blir pliktig att erlägga inkomstskatt äfven året efter det år, under hvilket han upphört att ha inkomst (året efter det, en person afliidit, påföres sålunda hans stärbhus inkomstskatt för den aflidnes inkomst nästföregående år). — Inkomstskattens personliga natur förutsätter rätteligen, att endast fysiska personer beskattas (handelsbolag beskattas sålunda icke, utan de resp. delegarna beskattas enhvar för sin andel i bolagets vinst); men äfven i de moderna inkomstskattelagarna är det dock regel, att vissa kategorier af juridiska personer underkastas inkomstskatt, nämligen sådana, som hufvudsakligen ha förvärfssyfte, såsom aktiebolag, föreningar för ekonomisk verksamhet (kooperativa föreningar). Ett stort antal olika metoder ha därvid vunnit tillämpning; med afseende å aktiebolag är den mest använda regeln, att akticegarna beskattas för den utdelning, som tillfaller dem, och aktiebolaget för sin vinst efter afdrag af viss procent af det inbetalta aktiekapitalet; i vissa lagstiftningar (såsom Sveriges, Badens) är detta afdrags storlek äfven begränsad på det sätt, att det icke får öfverstiga det belopp, hvartill utdelningen till aktieegarna uppgått. — Skattefoten kan vara *proportionell* eller *progressiv*. I de flesta stater med inkomstskatt har numera den progressiva skattefoten vunnit insteg. Detta är fallet i de skandinaviska länderna, de flesta af de tyska staterna, Österrike, Schweiz och Holland. (Angående England se nedan.) Till förmån för denna skattefot anföres, dels att skatteförmågan växer i högre grad än inkomsten, dels önskvärdheten att åstadkomma större jämnhet i förmögenhetens fördelning, dels behöfligheten af en motvikt mot de indirekta skatterna, som i förhållande till inkomsten betunga de mindre bemedlade mer än de förmögnare. Motståndarna till den progressiva skattefoten framhålla, ej blott att utjämning af olikheter i förmögenhetsfördelningen ej bör ingå i beskattningens uppgift, utan äfven dels att skatteförmågan ej växer i starkare proportion än inkomsten, dels att en verkligt progressiv skatt leder till den orimligheten, att slutligen, vid mycket höga inkomster, skatten absorberar hela eller större delen af inkomsten. Särskildt på grund af sistnämnda skäl (som likväl af den progressiva skattefotens förespråkare bemötes med den invändningen, att denna verkan kan undvikas genom en lämplig anordning af progressionen) förkasta många den progressiva skattefoten och förorda en proportionell skattefot förenad med *degression* (som består i, att skattefoten för inkomster under ett visst relativt lågt belopp sjunker med inkomstens sjunkande) och skattefrihet för existensminimum, anordningar, som numera äro allmänt genomförda vid den proportionella inkomstskatten; vid den progressiva inkomstskatten utgöra de ett led i progressionen. Ofta kan det vara svårt att afgöra, om verkligt progressiv skattefot föreligger eller blott en proportionell skattefot förenad med degression. Så är förhållandet med den engelska inkomstskatten, enligt hvilken skattefoten är proportionell för inkomster öfver 700 pd st. (omkr. 12,700 kr.), men för inkomster under detta belopp aftager med inkomstens aftagande (f. n. föreligger förslag om införande af progression för inkomster öfver 5,000 pd st.). Progressionen vid statsinkomstskatten är i allmänhet relativt svag. Detta beror i vissa stater bl. a. därpå, att statsinkomstskatten lägges till grund för kommunernas uttaxeringar af inkomstskatt. I Preussen utgår inkomstskatten sålunda med 1 proc. för inkomst mellan 1,200 och 1,350 mark, med 2 proc. för inkomst mellan 3,000 och 3,300 mark, med 3 proc. för inkomst mellan 9,500 och 10,500 mark, samt med 4 proc. för inkomst öfver 100,000 mark. I några

schweiziska kantoner är däremot progressionen ganska stark. I Graubünden utgjorde 1908 skattefoten för inkomst af 800 frcs $^1/_2$ proc., för 2,000 frcs 1 proc., för 100,000 frcs $10^1/_2$ proc. och närmade sig därefter 11 proc. I Ticino utgjorde samma år skatten för inkomst af 400 frcs $^1/_2$ proc., för 2,000 frcs $1^4/_{10}$ proc., för 200,000 frcs $13^4/_{10}$ proc. och steg därefter intill 14 proc.

Det *skattefria existensminimum* är af ganska olika höjd i olika länder: i Sachsen 400 mark, i Württemberg 500 mark, i Baden och Preussen 900 mark, i Österrike 1,200 kronen, men i England 160 pd st. (där dock skattefriheten ej torde kunna förklaras blott på detta sätt). För lindringar i eller befrielser från inkomstskatt är ej blott inkomstens storlek af betydelse, utan äfven åtskilliga andra förhållanden, såsom civilstånd, familjens storlek m. m. I en del schweiziska kantoner ha dessa förhållanden erhållit stort inflytande. I Basel-Stadt är sålunda existensminimum 1,200 frcs för ogift person, 1,500 frcs för gift person och änkling med icke vuxna barn samt 2,000 frcs för änka med icke vuxna barn; samma distinktioner inverka ock på storleken af skattelindringarna för mindre inkomster (degressionen) i denna kanton. Antalet oförsörjda barn eller andra personer, som den skattskyldige har att försörja, utöfvar i ett stort antal inkomstskattelagstiftningar inflytande i förevarande afseende.

Ej blott inkomstens storlek, utan ock beskaffenheten af inkomstens källa samt grad af varaktighet och säkerhet har i lagstiftningarna fått visst inflytande på skattefotens storlek. I främsta rummet gäller detta distinktionen mellan inkomst af förmögenhet (fonderad inkomst) och annan inkomst. Den högre skattefoten för fonderad inkomst kan åstadkommas antingen direkt eller ock genom införande af en förmögenhetsskatt som komplement till inkomstskatten (ty. *ergänzungssteuer*); den senare utvägen har på senaste åren anlitats i ett antal tyska stater, i åtskilliga kantoner i Schweiz och i Danmark och Norge (se Förmögenhetsskatt). I Italien och kantonen Bern, hvilkas inkomstskattelagar beskatta all inkomst utom sådan, som härrör af fast egendom, är skattefoten vid inkomstskatten olika alltefter inkomstens art. I Bern särskiljas tre klasser: 1) inkomst af arbete och näringsdrift, 2) inkomst af lifränta och pension och 3) inkomst af kapital. Skattefoten för den 2:a klassen är $^1/_3$ och för den 3:e klassen $^2/_3$ högre än skattefoten för den första. I Italien skiljes mellan 5 inkomstklasser med olika skattefot: 1) räntor å statspapper (såvidt de äro underkastade inkomstskatt) samt å obligationer, utg. af kommuner eller af bolag, garanterade eller subventionerade af staten; 2) annan ren kapitalinkomst och andra ständiga inkomster; 3) inkomst, som härflyter från en samverkan af kapital och arbete, såsom rörelse m. m. 4) inkomst, som blott härrör af arbete (löner m. m.) eller direkt hvarken härrör från arbete eller kapital (lifräntor, pensioner) — allt såvidt den icke faller under nästa grupp; 5) inkomst af allmän tjänst och pensioner af stat eller kommun. Skatten för grupp 1 utgår med fullt belopp (f. n. 20 proc. af inkomsten), för grupp 2 med $^3/_4$ (15 proc.), för grupp 3 med $^1/_2$ (10 proc.), för grupp 4 med $^9/_{20}$ (9 proc.) och för grupp 5 med $^3/_8$ ($7^1/_2$ proc.) af fulla beloppet. — Med afseende å utrönandet af de skattskyldiges inkomster äro typiska drag hos de moderna lagstiftningarna: samverkan mellan af statsmyndighet utsedda funktionärer samt nämnder, framgångna ur kommunala val (hvarvid de förre tilldelats viktiga uppgifter äfven i afseende å det förberedande arbetet), deklarationsskyldighet för skattskyldiga med inkomster af något större belopp samt stränga påföljder (ibland böter) för underlåtenhet att afgifva deklaration och straff (höga böter) för falsk deklaration.

I *Sverige* finnas f. n. två olika statsinkomstskatter, den ena — bevillning af inkomst af kapital och arbete — en *partiell* inkomstskatt, som träffar blott inkomst, ej härrörande af fastighet, jordbruk eller skogshushållning, och som har till komplement bevillningen å fast egendom, hvilken afser att träffa nyssnämnda inkomstarter; den andra — inkomstskatten — som visserligen är en *allmän* inkomstskatt, men så till vida en bristfällig sådan, som *dels* inkomster af fastighet, jordbruk och skogshushållning icke upptagas till verkliga beloppet, utan *antagas* utgöra viss procent af vederbörande fastighets taxeringsvärde (inkomst af jordbruksfastighet jämte den däråt drifna rörelsen, 6 proc., och inkomst af annan fastighet, 5 proc. af fastighetens taxeringsvärde), *dels* egare af jordbruksfastighet påföres inkomstskatt för inkomsten af å fastigheten drifvet jordbruk, äfven om fastigheten är utarrenderad. Dessa brister sammanhänga med, att denna inkomstskatt, som infördes 1902, är afsedd att vara en provisorisk anordning, som snart skall lämna plats för en rationell inkomstskatt, hvilken skulle ersätta såväl inkomstskatten som bevillningen å fastighet och inkomst såsom statsskatter. — Utöfver hvad ofvan redan anförts rörande den svenska inkomstskatten, är här att tillägga följande. Skyldigheten att erlägga inkomstskatt börjar i regel vid en inkomst af 1,000 kr., för inkomst af fastighet dock redan vid 600 kr. För inkomst t. o. m. 6,000 kr. utgår skatten med 1 proc., hvarvid dock för inkomster under 4,000 kr. åtnjutas skattefria afdrag af olika storlek (800 för inkomst mellan 1,000 och 2,000 kr., 600 kr. för inkomst mellan 2,000 och 3,000 kr. och 400 kr. för inkomst mellan 3,000 och 4,000 kr.), hvilka afdrag dock ej få ske från inkomst af fastighet. För inkomster öfver 6,000 kr. utgår skatten efter en progressiv skatteskala, uppbyggd enligt följande regler. Skatten utgår med 1 proc. af första 6,000 kr. af inkomsten, $1^1/_2$ proc. af nästa 4,000 kr., 2 proc. af följande 5,000 kr., $2^1/_2$ proc. af följande 5,000 kr., 3 proc. af följande 10,000 kr., $3^1/_2$ proc. af följande 20,000 kr., 4 proc. af följande 30,000 kr. och 5 proc. af återstående delen af inkomsten, dock med den begränsning, att maximum för skattefoten blir 4 proc. Hvarje skattskyldig, som har en inkomst öfver 1,000 kr., samt alla aktiebolag och andra bolag eller verk, som ha konungens koncession eller stå under offentlig kontroll, äro pliktiga att utan anmaning enligt fastställda formulär afgifva deklaration rörande sina inkomster. Andra skattskyldiga äro på anmaning pliktiga att lämna samma uppgift. Offentlig (statens eller kommunens) myndighet, styrelse för allmän inrättning och stiftelse, verk och bolag af nyss angifven art samt enskild arbetsgifvare, som är taxerad till minst 5,000 kr. inkomst af rörelse, äro skyldiga att utan anmaning lämna uppgift om af dem utbetalta löner, arfvoden o. d.; enskild arbets-

gifvare, som ej har denna inkomst, är efter anmaning skyldig lämna samma uppgift. Aktiebolag och solidariska bankbolag äro skyldiga att utan anmaning lämna uppgift om utdelningen till sina delegare, i den mån detta är dem möjligt. Påföljden för skattskyldig, som ej afgifvit deklaration, är förlust af rätten att öfverklaga taxeringen med hänsyn till inkomstens belopp och, om anmaning att inkomma med den uteblifna deklarationen ej efterkommes, böter motsvarande 10 proc. af den inkomstskatt, som påföres den skattskyldige för den ifrågavarande inkomsten. Har inkomst undgått beskattning och detta berott på, att uppgift (lämnad af den skattskyldige eller annan) varit felaktig eller att uppgiftspliktig (vare sig den skattskyldige eller annan) ej aflämnat uppgift, skall eftertaxering af den obeskattade inkomsten ske; sådan får dock ej ega rum efter 5 år eller, om den skattskyldige aflidit, efter 1 år från slutet af det kalenderår, under hvilket boupptecknigen efter den aflidne inlämnats till registrering. Den, som afsiktligt genom oriktiga uppgifter rörande sin egen eller annan persons inkomst föranledt, att inkomst undgått beskattning, är förfallen till böter (4—10 gånger det undansnillade skattebeloppet), hvarjämte detta skattebelopp uttages genom eftertaxering. — Ang. bevillningen för inkomst se Allmän bevillning, dock med tillägg, att de där angifna bevillningsfria beloppen (resp. 500, 450 och 300 kr.) i vissa fall kunna höjas med högst 200 kr. D. D.

Inkongrue'ns (af lat. nekande *in* och *congru'ere*, sammanfalla), *språkv.*, betecknar en företeelse af syntaktisk art, nämligen att ord, som ha beroende böjning (se Böjning 3), uppträda med en ändelse, hvilken ej öfverensstämmer med deras hufvudords. Se Kongruens. Jfr O. Östergren i "Språk och stil", V (1905) och R. Geson Berg i "Studier i modern språkvetenskap", III (s. å.). — I *metriken* betecknar inkongruens, att en i vanligt uttal svagare stafvelse står i höjning. — Inkongrue'nt, icke öfverensstämmande. R—n B.

Inkonsekve'ns (lat. *inconseque'ntia*), brist på följdriktighet, självmotsägelse i tankar eller handlingssätt. — Inkonsekve'nt, som saknar följdriktighet, motsägande sig själf eller sina egna grundsatser. Jfr Konsekvens.

Inkonsta'nt (lat. *inco'nstans*), obeständig. — Inkonstant element, *fys.* Se Galvaniskt element, sp. 664.

Inkonstitutione'll (fr. *inconstitutionnel*), som strider emot, ej handlar i öfverensstämmelse med grundlagen. Jfr Konstitutionell.

Inkontestabel (fr. *incontestable*, af *contester*, bestrida), obestridlig.

Inkontine'ns l. Incontine'ntia (af lat. nekande *in* och *continēre*, samman- l. kvarhålla), *med.*, i allmänhet oförmåga att kvarhålla innehållet i ett ihåligt organ, oftast i betydelsen af *incontinentia urinæ*, d. v. s. slapphet i blåsan med ofrivillig afgång af urin, beroende på lamhet under hjärn- och ryggmärgssjukdomar, öfverfyllnad af blåsan, fallandesot. Så är t. ex. ofrivillig urinafgång under natten (*enuresis nocturna*) ofta ett af de tidigaste tecknen på fallandesot. Genom slapphet i ändtarmens slutmuskel (*sphincter*) uppstår *incontinentia alvi*. Inkontinensen kan äfven vara af medfödd art. F. B. (J. Å.)

Inkonvenäbel (fr. *inconvenable*), opassande, oläglig. Jfr Konvenera.

Inkorporation, Inkorporering (se Inkorporera). 1. *Statsr.*, den handling, hvarigenom en dittills självständig stat eller del af en sådan förenas med en annan stat på det sätt, att den senares allmänna rättsliga förhållanden som stat blifva gällande äfven för det införlifvade området. Så ha t. e. de från Danmark och Norge eröfrade landskapen inkomporerats i Sverige och 1866 Hannover, Nassau, Kurhessen, Slesvig, Holstein och Frankfurt a. M. inkorporerats i Preussen. När en förutvarande stat på det sätt förbindes med en annan, och visserligen därigenom en ny stat kan sägas uppkomma, men den sistnämnda helt enkelt med afseende på författningsförhållande utgör en fortsättning af den ena af de äldre staterna, så försiggår i själfva verket äfven en inkorporation i den stat, hvars rättsförhållanden gifva den bestämmande prägeln åt den sammanslutna staten. På detta sätt har sammanslutningen 1707 mellan England och Skottland och 1801 mellan Storbritannien och Irland egt rum och på liknande sätt införlifvades de öfriga italienska staterna med konungariket Sardinien till konungariket Italien. En inkorporation utesluter icke olikhet mellan inkorporeradt område och den öfriga staten med afseende på civil-, kriminal-, kyrko- eller kommunallagstiftningarna. — 2. *Förv.* Äfven *inom* en stat kan med afseende på förut gällande indelning — kyrklig, kommunal, administrativ eller judiciell — sådana förändringar ega rum, att i ett äldre område ett annat eller åtminstone en del af ett sådant införlifvas (inkorporeras). Det inkorporerade området kan helt och hållet försvinna såsom egen enhet, men det kan ock i ett eller flera afseenden bibehålla egenskap af eget område; så kan en församling, hvars område f. ö. inkorporeras i en stad, bibehålla sin egenskap af kyrklig kommun. Särskildt betydelsefull blir alltid inkorporationen af landsbygdsområden i en stad, i det att stadens rättsförhållanden äfven med afseende på jurisdiktion och administration blifva gällande jämväl för det inkorporerade området, som öfverflyttas från förutvarande domsaga, fögderi och länsmansdistrikt. Gäller inkorporeringen en stad, som icke hör samman med det landshöfdingeområde, under hvilket det inkorporerade området förut lydt, så blifva verkningarna af inkorporationen ännu mera genomgripande; så då landskommuner skola inkorporeras i Stockholm. I Sverige ha betydande inkorporationer i städer af områden från landsbygden under senare år egt rum, och ännu större kunna väntas. Så ha t. ex. Lundby socken inkorporerats i Göteborgs stad (enl. k. br. 1905), Klosters och Fors socknar i Eskilstuna stad (fr. o. m. 1907). Inkorporeringsfrågor afgöras af K. M:t i statsrådet. — 3. I *kanoniska rätten* förstås med inkorporation det i medeltiden ofta förekommande förhållandet, att inkomsterna af ett prästerligt gäll, pastorat, voro anslagna till understöd åt vare sig ett kloster eller biskopsstift eller eljest något särskildt andligt ämbete. Pastoratet kom då i en ställning, som motsvarar hvad i svensk protestantisk kyrkorätts språkbruk benämnes ett prebendepastorat. 1 o. 2. K. H. B. 3. A. Th. S.*

Inkorporēra (lat. *incorporāre*, af *in*, i, och *corpus*, kropp), förena till en kropp med, införlifva. Jfr Inkorporation.

Inkorporerande språk. Se Polysyndetiska språk.

Inkorporering. Se Inkorporation.

Inkorre'kt (af lat. nekande *in* och *corri'gere*, rätta), oriktig, felaktig. Jfr Korrekt.

Inkorrigibel (af lat. nekande *in* och *corri'gere*, rätta), som ej kan rättas, oförbätterlig.

Inkorru'pt (af lat. nekande *in* och *corru'mpere*, besticka, fördärfva), ofördärfvad, oförfalskad. — Inkorruptibel, obesticklig. — Inkorruptibilitēt, obesticklighet. Jfr Korrumpera.

Inkreme'nt (lat. *increme'ntum*, tillväxt), *mat.*, kallas den tillväxt en föränderlig storhet erhåller, då den oberoende variabeln ökas med en viss storhet. Alltefter som denna sistnämnda storhet antages ändlig eller oändligt liten, blir inkrementet en differens eller en differential. — Med inkrementmetoden förstår man läran om sättet att bestämma inkrementet, då storheten är gifven, och tvärtom storheten, då inkrementet är gifvet. Inkrementmetoden innefattar således i sig dels differensräkningen, dels differential- och integralräkningen. Den framställdes först af Taylor (1715). Sedermera erhöll inkrementmetoden en inskränktare bemärkelse och blef liktydig med differensräkning samt behandlades under denna form utförligt af W. Emerson (1763). Termen är dock numera så godt som alldeles obruklig. (I. F.)

Inkrementmetoden, *mat.* Se Inkrement.

Inkrustatiōn (af lat. *in*, i, till, och *crusta*, skorpa), Petrifikation l. Förkalkning kallar man organiska väfnaders genomträngande eller öfverdragande med kalksalter, så att de blifva stenhårda (petrificerade).

Inkrustēra (af lat. *in*, i, till, och *crusta*, skal, skorpa) betyder eg. öfverdraga (helt och hållet eller delvis) med en hård eller hårdnande betäckning. Ordet har därför användts om murytors öfverdragning med stuck eller puts, metallytors med emalj, träytors med faner. Detta är dock numera ej dess vanliga användning, utan det nyttjas hufvudsakligen om mångfaldiga förfaringssätt af olika namn, då prydnader, figurer o. d. af ett ämne inpassas uti motsvarande fördjupningar i ett annat. Inkrustering skiljer sig från mosaik därigenom, att i den senare såväl mönstret som bottnen sammansättes af ungefär lika stora och likformiga stycken. Inkrustering i här angifven mening nyttjas i synnerhet på metallteknikens område. Sålunda kan silfver inkrusteras med guld eller tvärtom. Järn och brons kunna inkrusteras med guld eller silfver (jfr Damaskera), koppar med silfver, mässing med koppar, tenn med mässing o. s. v. I synnerhet är den österländska konstslöjden fyndig i bruket af hithörande prydnadssätt. Kinesiska och japanska bronser äro inkrusterade med guld och silfver, som framträda i relief därigenom, att den kringliggande ytan etsas ned. Indiska s. k. *kuftarbeten* äro inkrusterade med guld på stål, *bidriarbeten* med silfver på en svärtad metall-legering af koppar, bly och tenn. Själfva ordet damaskering (af Damaskus) antyder teknikens orientaliska ursprung. — Vidare talas, i motsats till målad emalj, om inkrusterad emalj (guldsmedsemalj), där emaljen utan schattering ligger likformigt utbredd i fördjupningar af metall (jfr Emalj). — Marmorarbeten äro inkrusterade, då ett figuralt eller ornamentalt mönster af en eller flera färger är inpassadt i en enfärgad botten. Af detta slag är den s. k. *florentinmosaiken* samt de indiska *agraarbetena* (jfr Inlagdt arbete). — Trä kan inkrusteras på mångfaldiga sätt: med elfenben, ben, horn, sköldpadd, pärlemor, med marmor och andra stenarter, med metall, vare sig i form af skifvor eller som smala ränder, slutligen med trä af olika arter eller med flera olika slag af material samtidigt (jfr Boule, A. Ch., Inlagdt arbete, Intarsia och Marketeri). Åt marmor- och träinkrustering, där de inkrusterade styckena i allmänhet måste tänkas på fri hand formade, brukar man dock vanligen gifva namnet inlagdt arbete (se d. o.). Upk.*

Inkrustērad (se Inkrustera), *bot.*, säges om en växtdel, som är försedd med ett kalköfverdrag; exempel härpå äro *Chara*- och *Potamogeton*-arter. G. L—m.

Inkubatiōn l. Inkubationsstādium (af lat. *incubāre*, ligga inne), *med.*, kallas den period i en smittsam sjukdom, som förflyter mellan den tid, då smittämnet inkommer i kroppen, och den, då de första sjukdomstecknen visa sig. Denna period, som äfven kallas sjukdomens latenta stadium, emedan giftet ännu ligger doldt (latent) i kroppen, kan ha ganska olika varaktighet vid olika sjukdomar, ja äfven i olika fall af samma sjukdom. Vid de vanliga smittsamma sjukdomarna räcker inkubationstiden från några dagar till 3, högst 4 veckor; vid hos oss mindre vanliga sjukdomar kan den vara betydligt längre, så t. ex. vid vattuskräck (ett förhållande, som är af största betydelse för denna sjukdoms behandling; jfr Bakteriologi, sp. 734). I regel är den smittade under en sjukdoms inkubationsstadium välmående; ibland uppträda dock redan under detta stadium lindriga sjukdomstecken, trötthet, olustighet, etc. F. B. (G. F—r.)

Inkubationsstadium, *med.* Se Inkubation.

Inkubationstid, tiden för en sjukdoms inkubation (se d. o.).

Inkunābler (af lat. *incunābula*, vagga, ursprung) l. Paleotyper (af grek. *palaio's*, gammal, och *ty'pos*, aftryck, skriftecken) kallas de böcker, som äro tryckta före 1500 och således tillhöra boktryckarkonstens barndom. De äldsta inkunablerna trycktes städse *in folio*. Den första boken *in quarto* var ett "Vocabularium", tryckt 1467 (den vanliga uppgiften, att Ciceros "De officiis", tryckt 1465 i Venezia, varit den första i kvart tryckta bok, är ett misstag, då den rätteligen är liten folio). *Oktaver* och *duodeser* trycktes från omkr. 1470, *sedeser* från 1473 (den första var ett "Officium beatæ Mariæ virginis", tr. i Venezia). Materialet var under boktryckarkonstens första årtionden mest pergament, efter denna tid nästan uteslutande papper. Likaså tillhörde *frakturen* (schwabach) den äldsta tiden; *antikvan* kom först senare. De större initialerna (i början af kapitel o. d.) trycktes merendels ej i press, utan tillsattes efteråt för hand i olika färger (rödt, blått m. fl.; jfr den till art. Boktryckarkonst hörande faksimileplanschen ur J. Balbus de Januas "Catholicon"). Detta var rubrikatorernas sak. Häri ligger skälet till det förhållandet, att dessa initialer ofta h. o. h. saknas i en del inkunabler. Titelblad förekomma ej i de äldsta paleotyperna (först 1485 utgafs ett arbete med titelblad). I stället finnes ofta en slutskrift (s. k. *kolofon*), i hvilken tryckort och tryckår samt boktryckarens namn angifvas. Antalet tryckta böcker från 1400-talet går upp till öfver

20,000. I Sverige torde finnas omkr. 4,000 inkunabler, de flesta i Uppsala universitetsbibliotek, kungl. biblioteket och några stiftsbibliotek. Af dessa tryck äro många odaterade eller ha endast ofullständiga uppgifter om tryckare, ort och år. Det första fullständigt daterade tryck man känner är ett aflatsbref, tr. 1455. Under konstens fortsatta utveckling gjordes nya förbättringar. Sålunda infördes paginering (från 1470), arksignaturer (från 1472), kustoder (omkr. 1470) o. s. v. — Inkunablerna äro af stor vikt, i första rummet som källor för boktryckarkonstens historia, men därjämte äfven i konsthistoriskt hänseende genom de ornament och illustrationer (kopparstick, träsnitt, miniatyrer), som flera af dem innehålla. Äfven från vetenskaplig synpunkt ha många stort värde såsom tryckta omedelbart efter handskrifter. Detta gäller särskildt de i textkritiskt hänseende så viktiga "editiones principes" af klassiska författare.

I *Sverige* trycktes under 1400-talet högst få böcker, de flesta af resande tyskar. År 1483 trycktes i Stockholm ("impressum Holmis") "Vita siue legenda cum miraculis domine Katherine sancte memorie" etc. af B. Ghotan (se faksimileplanschen därur till art. Boktryckarkonst). S. å. tryckte äfven J. Snell (som närmast kom från Odense) i Stockholm. Han utgaf nämligen det året en med träsnitt utstyrd fabelsamling, "Dialogus creaturarum moralizatus" (se d. o. med därtill hörande faksimileplansch). Från 1484 finnas två aflatsbref tryckta i Stockholm, det ena med ghotanska typer, det andra tryckt af Snell. Från 1488 daterar sig det första trycket på svenska, ett enbladstryck, "Articuli abbreviati". Det var i Sverige, liksom annanstädes, egentligen för kyrkans behof, som tryckpressarna arbetade. Det praktfulla, unika "Missale upsalense", som af G. E. Klemming hopsatts af fragment, funna i Kammararkivet, trycktes af den ofvan nämnde B. Ghotan, efter all sannolikhet i Stockholm. I Lybeck tryckte han för svenska kyrkans behof "Missale strengnense" (1487), det s. k. "Missale aboense" (rättare "Missale secundum ordinem fratrum prædicatorum", 1488) och "Revelationes S. Birgitte" (1492), möjligen äfven det vackra, likaledes af Klemming upptäckta "Graduale", hvilket trycktes för bruk vid svenska gudstjänsten (se Ghotan). Äfven å andra utländska orter trycktes handböcker för den svenska gudstjänsten, såsom "Breviarium lincopense" (1493) och "Breviarium scarense" (1498), bägge tryckta i Nürnberg af G. Stuchs (Stöchs). Från 1490-talet nämnes såsom tryckare i Stockholm Joh. Smedh (på latinska tryck J. Fabri), den förste boktryckare, som var svensk medborgare. Från hans officin (som efter hans död, 1495 eller 1496, öfvertogs af hans hustru) utgingo bl. a. två breviarier, "Breviarium strengenense" (1495) och "Br. upsalense" (1496), samt den första på svenska tryckta egentliga boken, "Aff dyäfwlsens frästilse", af J. Gerson (1495). Från cisterciensarna i Mariefred utgick det 1498 tryckta arbetet om Marie psaltares värde och nytta. — Förteckningar och beskrifningar öfver inkunabler finnas numera till betydligt antal. De viktigaste äro Panzer, "Annales typographici" (1793—1803), Hain, "Repertorium bibliographicum" (1826—38), och, särskildt för Frankrike, Brunet, "La France littéraire au XV:e siècle" (1865). Till L. Hains "Repertorium bibliographicum" har W. A. Copinger utgifvit ett suppl. (1895—1902) och K. Burger publicerat ett register (1891, 1903). Likaledes utgaf Burger (1908) ett värdefullt supplement till Hain och Panzer. I flera länder ha utgifvits värdefulla inkunabelkataloger. De förnämsta äro: A. Castan, "Catalogue des incunables de la bibliothèque publique de Besançon" (1893; med inledning af L. Delisle), M. Pellechet, "Catalogue général des incunables des bibliothèques de France" (bd 1—3, 1897—1909), och R. Proctor, "Index to early printed books in the British museum" (1898; suppl. 1903). Öfver de i Sveriges offentliga bibliotek förvarade inkunablerna äro sedan 1904 förteckningar under utgifning af I. Collijn med den gemensamma titeln "Kataloge der inkunabeln der schwedischen öffentlichen bibliotheken" (1. "Västerås", 1904; 2. "Uppsala univ.-bibl.", 1907). För att främja inkunabelforskningen stiftades 1906 ett internationellt samfund, Gesellschaft für typenkunde des XV. jahrhunderts, hvars skrifter tryckas i Uppsala och hvars sekreterare är I. Collijn. — Öfver Sveriges inkunabel-litteratur ega vi ett förträffligt verk i G. E. Klemmings "Sveriges bibliografi 1481—1600", hvars 1:a häfte (1889), omfattande tiden 1481—1501, upptager 32 tryckta arbeten för tiden t. o. m. år 1500, alla tillhörande Sveriges litteraturhistoria, ehuru flera äro tryckta utomlands, däribland de två äldsta, två uppl. af "Die Burde der welt" (Nürnberg 1481 och Augsburg 1482), hvilka bestå af utdrag af den heliga Birgittas uppenbarelser i tysk öfv. efter "Onus mundi". Värdefulla bidrag till Sveriges inkunabelhistoria ha äfven lämnats af den nyss nämnde I. Collijn, särskildt i "Blad ur vår äldsta svenska boktryckerihistoria" (i tidskr. "Nordisk boktryckarkonst" fr. o. m. 1905). En inkunabelutställning (311 nummer) var i dec. 1904 o. följ. månader anordnad i Kungl. biblioteket i Stockholm. R. G.

Inkurăbel (af lat. nekande *in* och *curāre*, bota), obotlig. Jfr Kurera.

Inkvartering, *krigsv.*, trupps eller ensam militärpersons förseende med husrum och bohag, servis, i fredstid eller under fredsförhållanden; härbärgering i krig kallas vanligen kvarter (se d. o.). Inkvarteringen är ständig eller tillfällig. — *Ständig inkvartering* har af ålder ålegat städerna, och i stapelstäderna anses en del af tolagen härför utgöra ersättning. Denna skyldighet har genom inkvarteringsordn. 22 febr. 1841 för städerna (utom Stockholm) i själfva verket blifvit inskränkt till servisen, hvaremot husrum bestås af kronan. Stad, i hvilken kronan icke eger hus, skall dock tillhandahålla rum mot en i författningen fastställd ersättning från kronan. I Stockholm är inkvarteringsskyldigheten genom inkvarteringsordn. 28 febr. 1856 inskränkt till de tre gardesregementena och Svea artilleriregemente, men omfattar däremot för dessa både rum och servis, hvarför staden, då kronan tillhandahåller kaserner, till kronan erlägger en årlig afgift. Som hjälp härför åtnjuter staden, utom inkvarteringstolagen, ett å riksstatens fjärde hufvudtitel uppfördt årligt anslag. För öfriga trupper och annan till inkvartering berättigad personal drager kronan hela inkvarteringskostnaden. — Till allt befäl och underbefäl samt deras vederlikar, som icke kunna åtnjuta inkvartering in natura, utgår kontant

ersättning, numera kalladt inkvarteringsbidrag, hvilket uppbäres på samma sätt som lön. Denna betalas för de fyra ofvannämnda Stockholmsregementena af staden, men bestrides eljest af statsmedel af ett särskildt anslag. — *Tillfällig inkvartering* tillkommer endast ”tågande trupper” och lämnas alltid in natura, bestående af husrum med bohag, värme och ljus. Från mottagande af sådan inkvartering äro endast statens och allmänna ämbetsverks hus samt prästerskapets boställen befriade. Inkvarteringen uppgöres af kronobetjäning eller magistrat, hvilken kan förordna en inkvarteringskommission. Med denna inkvarteringsskyldighet, som närmare bestämmes genom 1842 års tågordning, följer äfven skyldighet att förse manskapet med mål i kvarteren mot betalning efter markegångstaxan med 50 procents förhöjning (tågordningen och k. förordn. 17 juli 1858).

För de vid flottans stationer tjänstgörande består kronan inkvarteringen antingen in natura eller genom särskilda aflöningstillägg. Skyldighet att härbärgera trupper eller enskilda militärpersoner under öfningar finnes i de flesta stater, men icke i Sverige. A. Th. S. (C. O. N.)

Inkvarteringsbidrag, *krigsv.* Se Inkvartering.

Inkvarteringskommission, *krigsv.* Se Inkvartering.

Inkvarteringstolag. Se Tolag.

Inkvisitiōn (lat. *inquisitio*, undersökning), en af romersk-katolska kyrkan upprättad domstol med uppgift att uppspåra och bestraffa irrläriga och affällingar. Ingen institution inom romerska kyrkan har varit föremål för så motsatta omdömen som inkvisitionen. Inom katolicismen göra sig f. n. två olika hufvuduppfattningar gällande: antingen förklaras inkvisitionen som en ur de medeltida kulturförhållandena naturligt framvuxen form för samarbete mellan andlig och världslig rättskipning, då relativt berättigad som det enda verksamma medlet att rädda det kristna samfundet, men oriktig och beklaglig, bedömd från vår högre kulturs liksom från den absoluta kärleksreligionens ståndpunkt (så i allmänhet de moderate och ”modernisterna”); eller ock betecknas den som en till sin dogmatiska princip fullt riktig och i sin historiska verksamhet välsignelserik institution, som, när förhållandena så medgifva, åter kan komma till användning (sådan är i allmänhet uppfattningen hos de ultramontane och, som det f. n. ser ut, äfven hos kyrkans högsta ledning). Inom den populära katolska apologetiken framställes saken vanligen så, att kyrkan blott fullgjorde sin religiösa plikt att särskilja rättroende och kättare, och att allt yttre våld och grymhet voro enbart den världsliga maktens verk och ansvar. Den nuv. protestantiska forskningen söker klargöra den historiska utvecklingen af inkvisitionen, hvarvid blott stärkes omdömet om densamma som till sin teori ett lån från hedendomen och som i sin historiska gestaltning utgörande den afskyvärdaste skamfläcken i kristendomens hela historia. Inkvisitionens dogmatiska grund är uppfattningen af kyrkans rätt och plikt att bestämma öfver sina medlemmars tro och sed och bevara dem från kätteri. Alla de store kyrkofäderna under de 4 första årh. medgåfvo dock denna rätts utöfvande endast med andliga medel och bekämpade energiskt metoden att genom yttre våld söka påverka någons religiösa öfvertygelse. Men de kristne kejsarna, hvilkas religionspolitik gick ut på att genom en enhetlig kyrka stärka rikets enhet, sökte snart enligt hednisk tradition med våld betvinga sekterna (donatism och manikeism), och en rigoristisk civil lagstiftning såg dagen. Augustinus, som såg metodens framgång gentemot donatisterna i Afrika, öfvergick ock så småningom till att häfda rätten att med våld (dock ej dödsstraff) tvinga kättare till omvändelse. Därmed lade han här, som i så mycket annat, grunden till den medeltida utvecklingen. (Den första kättarafrättningen, Priscillianus' 385, låg utanför den kyrkliga utvecklingen.) Af betydelse för framtiden blef ock Justinianus I:s stränga lagstiftning mot manikéerna i Östromerska riket. — Härifrån var dock långt till yttre våld från kyrkans sida och till en särskild institution för kättares uppspårande och dömande. En sorts förebild till en dyliks organisation gafs först genom det karolingiska rikets sänddomstolar. I de teologiska striderna på 800-talet visade sig f. ö., att man i kyrkan ännu ej alls tänkte på dödsstraff för ”kättare”; i värsta fall internerades dessa i ett kloster. Ur detta bruk framväxte småningom en förut okänd form för kyrklig, och sedan borgerlig, bestraffning, fängelsestraffet.

Ett helt nytt skede i kyrkobestraffningarnas historia inträdde med Gregorius VII:s segrande anspråk på kyrkans öfverhöghet öfver statsmakten, då hvarje afvikelse i läran tedde sig som ett brott mot samhället, och med *katarernas* (se d. o.) väldiga utbredning från 1000-talet. Furstar och folkmassor, som i dessa ”kättare” sågo hela samhällets fiender, sökte enklast möjligt röja dessa ur vägen; och sannolikt i anknytning till folkliga föreställningar om helvetet framsprang spontant sättet att bränna dem lefvande. Det första kända kättarbålet i medeltiden tändes 1022 i Orléans af konung Robert och en fanatisk folkhop; och småningom blef katarers brännande en tämligen vanlig företeelse i Frankrike. Länge stod kyrkan utanför eller direkt afvisande mot denna nya företeelse och fasthöll exkommunikation och internering som enda strafformer. Men under inflytande af Augustinus och det med Gratianus uppblomstrande studiet af romersk rätt och dess lagar mot manikéerna (katarerna uppfattades som forts. af dessa) kom på *3:e laterankonsiliet* 1179 den officiella öfvergången från den gamla ståndpunkten med blott kyrkliga straff till en ny kampmetod mot kättare; mötets 27:e kanon föreskref att, om ej de andliga medlen hjälpte, måste man taga världsliga straff till hjälp för att injaga en hälsosam skräck; bland dessa inrangerades snart egendomskonfiskation (ännu ej dödsstraff). Intet kunde emellertid hejda katarismens spridning; och så drefs kyrkan hastigt vidare på den en gång beträdda vägen. 1184 upprättade påfven Lucius III en verklig inkvisitionsdomstol, i det att *biskoparna* fingo i uppdrag att med några bisittare öfverallt i sina stift efterspana kättare samt häkta och rannsaka dem; samtidigt afslöts med Fredrik Barbarossa ett fördrag i Verona, enligt hvilket kyrkan förpliktade sig att utlämna alla rannsakade och oböjliga kättare åt den världsliga makten, mot det att kejsaren å sin sida förband sig att straffa dem. Så infördes den för inkvisitionen karakteristiska formen, att kyrkan sökte mot kättarna utnyttja tidens

råa kampmedel, men på samma gång sökte komma undan det formella ansvaret för blodsutgjutelsen genom att öfverlämna denna åt den världsliga makten. Denna anordning liksom den biskopliga inkvisitionens organisation fick sin fulla utbildning genom Innocentius III på 4:e laterankonsiliet 1215, då de borgerliga myndigheterna vid hot om det hårdaste kyrkliga bann ålades att exekvera de världsliga straffen på de af kyrkan som kättare dömda. Ännu hade kyrkan ej officiellt påyrkat dödsstraff. Gregorius IX har den tvetydiga äran att ha accepterat *bålet* som kyrkans kraf (på synoden i Toulouse 1229; formellt anhöll inkvisitionen för hvarje fall, att blod ej måtte utgjutas). Och han stannade ej därvid. Då biskoparna trots Toulousesynodens skärpta bestämmelser ej visade sig synnerligen ifriga i sitt uppdrag som inkvisitorer, anordnade påfven bredvid den biskopliga, hvilken alltjämt fortfor att existera, en ny form af inkvisition (*Sanctum officium*, den heliga tjänsten, det ännu officiella namnet på romerska inkvisitionen); han uppdrog från 1232 åt munkarna, främst *dominikanorden*, att bilda särskilda inkvisitionstribunal, lydande blott under påfven, utrustade med de högsta kyrkliga privilegierna (korstågsaflat etc.) och med den vidsträcktaste myndighet att öfverallt efterspana och, där så behöfdes, med hjälp af väpnade tjänare, gripa kättare (dit räknades då äfven blotta schismatiker, såsom valdenser m. fl.); inkvisitorerna tillsattes efter förslag af munkordnarnas chefer af påfven själf. I samband med upprättandet af denna *munk-* l. *påfveinkvisition* ordnades ock rättsförfarandet med en sekretess och vittnesanordning, som gjorde den anklagade faktiskt rättslös; och kulmen i det afskyvärda förfarandet nåddes, då Innocentius IV, äfven här påverkad af romerska rätten, officiellt genom bullan "Ad exstirpandam" 1252 accepterade *tortyren* som medel att framtvinga sanningen, slutligen äfven tillåtlig mot vittnena. Öfverlämnandet af kättare till den världsliga myndigheten skedde med högtidliga ceremonier och ett tal inför allmänheten af inkvisitorn, i Spanien kalladt *auto de fé* (troshandling); däraf senare namnet *autodafé* (se d. o. med fig.) som beteckning för själfva afrättningen. Antalet af dem, som under medeltiden genom munkinkvisitionens försorg brändes, var mindre än vanligen uppgifvits, sannolikt omkr. 1 på 10 dömda (Langlois); vida vanligare var *lifstidsfängelse*, med den tidens fängelsehålor föga mindre barbariskt (särskildt ryktbara voro klostrens celler "in pace", verkliga grafvar för lefvande). Härtill kom det i verkligheten värst härjande straffet, *egendomskonfiskering*, hvilket träffade alla kättare, ej blott lefvande, utan ock längesedan döda, och väsentligen riktade kyrkans, stundom äfven statens förmögenhet (hvilket förklarar de många inkvisitionsprocesserna mot döda). Den af Gregorius IX och Innocentius IV sålunda etablerade inkvisitionen fick utan inskränkning sitt teoretiska rättfärdigande af 1200-talets kanonister och teologer, främst Raimundus de Pennaforte och Tomas från Aquino; man lyckades där med skolastisk metod få Jesus själf till auktoritet för kättares brännande. I praktiken vann ock inkvisitionen utbredning öfver största delen af den romerska kristenheten. Skandinavien åtnjuter ensamt äran att aldrig ha sett den upprättad. I England etablerades den tillfälligtvis i samband med tempelherreprocessen. Men först i kampen mot lollarderna fick den fast fot; den af parlamentet 1401 godkända statuten *De hæretico comburendo* stadgade dödsstraff för kättare, och ett statut af Henrik V 1414 upprättade en sorts kyrklig-världslig inkvisition öfver hela riket, genom hvilken många bål tändes och lollarderna raskt undertrycktes, hvarefter inkvisitionen förföll för att blott få en kort uppblomstring under blodiga Maria (1552—58); formellt upphäfdes 1414 års statut först 1677. — I norra Frankrike fungerade inkvisitionen aldrig mer än sporadiskt. Sin utgångspunkt och sitt hufvudfäste hade den i katarernas hufvudland, södra Frankrike, där den stöddes af Ludvig den helige och där dominikanerna (*Domini canes*, "Herrens spårhundar", såsom de med en ordlek med sitt namn själfva kallade sig) med fanatisk ifver bedref vo den mot alla former af kätteri, särskildt under 14:e årh. Bland de mest kända inkvisitorerna här var Bernhard de Gui (i Toulouse 1308—23), som dömde omkr. 1,000 kättare. Genom den stora påfveschismen och gallikanismens (se Gallikanska kyrkan) uppblomstring på 1400-talet gjordes emellertid faktiskt för alltid slut på inkvisitionen i Frankrike (formellt först 1772), tidigare än i något annat land. — Jämte Frankrike var Aragonien inkvisitionens tidigaste och bästa verksamhetsfält. — Äfven i öfre Italien rasade den från Gregorius IX:s tid nästan ohejdadt. I Venczia visste statsmakten att skaffa sig medinflytande genom tre statens bisittare (*Savii sull' eresia*), hvarjämte i st. f. bålet fasthölls det traditionella dödsstraffet med dränkning; den venezianska inkvisitionen blef så i viss mån fristående från den påfliga. — I Tyskland öppnades 1232 dörren för den af Fredrik II, som så ville aftvå misstron mot sin egen kyrklighet; Gregorius IX utnämnde då till inkvisitor dominikanen Konrad af Marburg, hvilken for fram med sådan ifver och grymhet, att han redan 1233 mördades, och institutionens hela verksamhet förlamades. 1368 återupplifvades den (gentemot beghardorna) genom en bulla af Urban V, och genom kejsar Karl IV utvidgades den 1369 öfver hela Tyskland. I Böhmen och Flandern fick den i 15:e årh. ett betydande verksamhetsfält. Och ett nytt väldigt material tillfördes den, då genom påfvedömets direkta ingripande 1484 häxeriprocessernas (se d. o.) vansinne fick fart och lades under inkvisitionen. — Slutligen upprättades den i hela Spanien genom Ferdinand och Isabella 1480. Denna spanska inkvisition fick dock liksom Venezias en blandadt kyrklig och statslig karaktär, afsedd ej blott att utrota kätteriet, utan äfven att förfölja judar och morer och att öka kronans ekonomiska och politiska makt; det länge ingrodda folkhatet mot dessa äfvensom den spanska nationalkaraktären gjorde ock inkvisitionen här mer än annorstädes nationell. I spetsen för densamma ställdes för hela riket ett råd, bestående af generalinkvisitorn och 3 andliga bisittare; närmast under detta lydde 7 apostoliska inkvisitorer och under dessa en hel här af tjänare (omkr. 20,000). Alla inkvisitorerna föreslogos af konungen och utnämndes af påfven; olikheten mot den påfliga inkvisitionen bestod sålunda dels i den starka centraliseringen, dels i det lagliga erkännandet af konungens medinflytande. I full ordning och verksamhet kom institutionen genom dominikanen Thomas de Torquemada

(Turrecremata) som storinkvisitor (1483—99). Hån lät bränna 2,000—8,000 (olika uppgifter) lefvande, lika många (som lyckats fly) in effigie, samt på annat sätt bestraffa 20,000—90,000 personer. Af hans medhjälpare må nämnas Pedro Arbuez (från 1484), hvars (kanske af traditionen öfverdrifna) grymhet ledde till hans mördande 1485; han kanoniserades 1867. Sin högsta blomstring nådde inkvisitionen under den berömde kardinal Jimenes

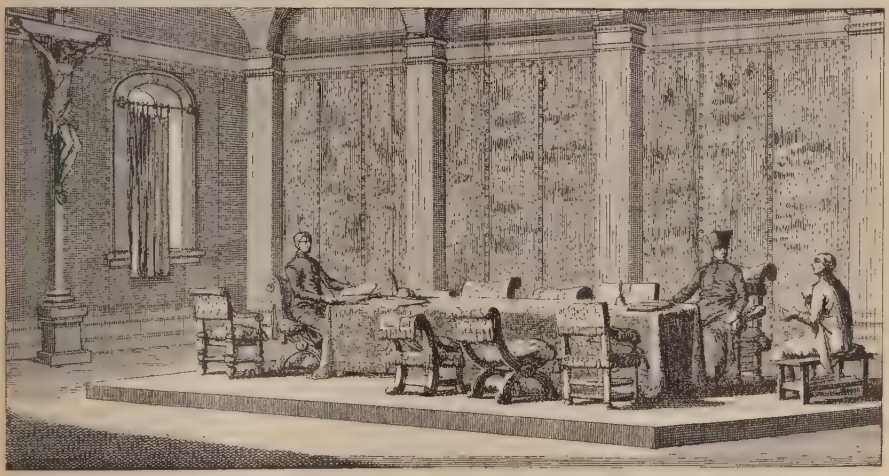

En för kätteri anklagad förhöres af inkvisitorn, i Portugal. T. v. domstolens notarie. (Efter Ph. van Limborchs "Historia inquisitionis", 1692).

som storinkvisitor (1507—17). — I Portugal, där förut sannolikt blott en sporadiskt verksam biskoplig inkvisition funnits, infördes den spanska 1557. 1609 lyckades den uppnå fördrifvandet af alla morisker (omkr. 150,000) från Pyreneiska halfön och därmed ge denna "lyckan af full religiös enhet" (Hefele), d. v. s. den politiska och ekonomiska dödsstöten. I de spanska och portugisiska kolonierna frodades den likaledes och var otvifvelaktigt en af hufvudanledningarna till att dessas blomstring kväfdes (Lea).

Nyare tidens inbrott innebar äfven ett nytt skede i den utomspanska inkvisitionens historia. Den hade omkr. 1500 allmänt råkat i förfall. Men behofvet att hejda reformationen kallade den till nytt lif i ny form. Kardinal Caraffa (som påfve Paul IV) förmådde, med stöd af den nybildade jesuitorden, påfven Paul III att genom bullan "Licet ab initio" 1542 reorganisera institutionen efter spanskt föredöme, så att dess makt ytterligare ökades och en centralmyndighet skapades, i det att högsta ledningen för hela Europa uppdrogs åt en kardinalkongregation, *Sacra congregatio del sancto officio*. Den "heliga tjänsten" bedref nu i hela Italien med full medeltida grymhet och med sådan energi, att före slutet af 1500-talet hvarje spår af protestantismen där var försvunnet; äfven valdenserna fingo lida hårdt. Bland bekanta offer för romerska inkvisitionen må nämnas Giordano Bruno (1600) och Galilei (1636). Venezia bevarade dock äfven nu

trots påfvens protester statens medinflytande genom de tre "savii"; äfven där utrotades helt lutheranerna. — För Pyreneiska halfön accepterades den där redan rådande formen. I de länder, som blifvit protestantiska, var det naturligen slut med den påfliga inkvisitionen (om denna åtskilligt påminnande var den i katolska arbeten s. k. "protestantiska inkvisitionen", d. v. s. Calvins af bl. a. Melanchthon gillade sätt att i Genève bekämpa kätterier, samt häxprocesserna i protestantiska länder). Ej heller var det möjligt att restituera den i Frankrike och Tyskland. Däremot fick den sin kanske ryktbaraste användning i Nederländerna (äfven Luxemburg), kulminerande under hertigen af Alba. Frihetskriget gjorde slut på den i de norra provinserna, och äfven i de södra upphörde den på 1600-talet. Från denna tid existerade den sålunda blott i Medelhafsländerna och deras kolonier. "Upplysningen" bröt dess makt äfven där; i Portugal inskränktes den väsentligen genom Pombal (1756—77) och upphäfdes helt 1822; i Goa, dess hufvudsäte för Ostindien, påträffades den i verksamhet ännu 1812. I Spanien mattades den under 1700-talets senare hälft och upphäfdes af Josef Bonaparte 1808; flera försök att återupprätta den misslyckades (definitivt afskaffades den 1834). I Venezia krossades den först genom franska revolutionen. I det öfriga Italien afskaffades den af Napoleon I 1809, men återupprättades för kyrkostaten af Pius VII 1814. Detta sista område för inkvisitionens praktiska verksamhet försvann helt 1870. Detta betyder dock ej dess teoretiska afvisande eller officiella, kyrkliga afskaffande; "Congregatio s. romanæ et universalis inquisitionis" i Rom existerar alltjämt, nyorganiserad 1908, och har förnämsta rangen af alla kongregationerna med påfven själf som prefekt (sekreterare och ledande kraft f. n. kardinal Rampolla) och med uppgift att bekämpa alla kätterisymtom inom kyrkan; den be-

kanta syllabus ”Lamentabili” 3 juli 1907, hvilken öppnade kampen mot ”modernismen”, utarbetades där. Helgonförklaringar lika väl som uttalanden i ledande påfliga pressorgan visa ock, att inkvisitionen både till sin princip och sin historiska verksamhet fortfarande eger den kyrkliga ledningens fulla gillande.

Litt.: Af den oerhördt växande litteraturen må nämnas F. Hoffman, ”Geschichte der inquisition” (2 bd, 1878), Tanon, ”Histoire des tribunaux de l'inquisition en France” (1893; kanonisk rättslärd), P. Frédéricq, ”Corpus documentorum inquisitionis hæreticæ pravitatis Neerlandicæ”, I—V (1889—1907, en ypperlig kritisk källpublikation), Ch. V. Langlois, ”L'inquisition d'après des travaux recents” (1902), P. Flade, ”Das römische inquisitionsverfahren in Deutschland” (s. å.), H. Ch. Lea, ”A history of the inquisition in the middle ages” (3 bd, 1888, 1906), ”A history of the inquisition of Spain” (4 bd, 1906 ff.) och ”The inquisition in the spanish dependencies” (1908; den amerikanske privatlärde bokhandlarens arbeten bilda trots metodiska brister det stora moderna hufvudverket), E. Vacandard, ”L'inquisition” (4:e uppl. 1908; moderat katolskt), Th. de Cauzons, ”Histoire de l'inquisition en France”, I (1909; katolskt); för vidare litt. se Frédéricq, ”Historiographie de l'inquisition” (1905), och Hj. Holmquist, ”Inkvisitionen” (i ”Bibelforskaren”, 1909). Hj. H—t.

Inkvisitionsdomstol. Se Inkvisition, sp. 678.

Inkvisitor (se Inkvisition), ledamot af en inkvisitionsdomstol. — Inkvisitörisk, strängt l. godtyckligt rannsakande. — Inkvisitorisk princip och inkvisitorisk process. Se Straffprocess. — Inkvisitoriskt förfarande. Se Förhandlingsmetod.

Inköpsnämnd, Statens. Se Nationalmuseum.

Inlaga, *jur.*, skrift, hvarigenom part i rättegång utvecklar sin talan (jfr t. ex. 14:e kap., 5:e §, och 15:e kap., 10:e § Rättegångsbalken; se ock Vadeinlaga och Revisionsinlaga). E. K.

Inlagdt arbete, gemensam benämning på flera olika slags arbeten, där på fri hand, vanligen medelst uthuggning eller sågning, formade ornament och figurer af ett material läggas in i motsvarande fördjupningar af ett annat. Inlagdt arbete är således i det hela detsamma som inkrustering, och någon bestämd skillnad mellan de båda termerna kan ej uppställas. Uttrycket inlagdt arbete torde dock enligt ölligt språkbruk begagnas företrädesvis i sådana fall, där bottenytan utgöres af sten eller trä. Från mosaik i egentlig mening skiljer det sig, liksom inkrusteringen, därigenom, att mosaiken är sammansatt af i allmänhet likformiga och lika stora småbitar. Bland olika slag af inlagdt arbete märkas den s. k. *florentin-* l. *pietraduramosaiken*, där figurer, såsom fåglar, blommor, frukter och ornament, i olika färger äro inlagda i en vanligen svart bottenyta. *Indiska agraarbeten* (s. k. *agramosaik*) ha blomornament i olika färger (af ädelstenar, halfädelstenar, pärlor, korall, kristall o. s. v.) inlagda mot enfärgad, ofta hvit botten (se fig.). Arbetssättet är af italienskt ursprung och utgör fria efterbildningar af de pietradurainläggningar, som Austin de Bordeaux 1627—58 utförde i Taj i Agra efter florentinskt arbetssätt och mönster. Bland inläggningar i trä märkas det italienska *intarsiaarbetet* med dess efterbildningar, elfenbensinläggningen i ebenholts (*scaglinola*), *marketeriarbetet* samt *boulearbetet*. Upk.*

Inlagdt arbete från Agra, Indien.

Inlagring, *geol.* En bergarts- eller jordartsmassa eller en hophörande samling berglager, som är (eller urspr. varit) på alla sidor omsluten af andra därmed olikartade, men likåldriga lager och som i jämförelse med dessa eger en obetydligare utsträckning, säges vara inlagrad eller bilda en inlagring uti dessa senare. I afseende på formen kan man skilja mellan linsformig (lentikulär) och stockformig inlagring. Till sina dimensioner variera inlagringarna betydligt, från en till åtskilliga tiotal meter i längsta riktningen. Genom stör utveckling i längd och bredd i förhållande till tjockleken kunna linsformiga inlagringar bilda en öfvergångsform till verkliga lager. Många, kanske de flesta, bland de svenska malmfyndigheterna äfvensom åtskilliga urkalkförekomster utgöra inlagringar i urbergets gnejser, granuliter, glimmerskiffrar m. m. E. E.

Inlagsaftal. Se Depositum.

Inlagsfä. Se Depositum.

Inlandsbanan, en tillämnad inre järnväg genom de invid norska gränsen belägna svenska landskapen. Tanken på en sådan järnväg nådde offentlighet först i en i maj 1899 till K. M:t ingifven framställning från en del ledamöter af riksdagens Andra kammare, åsyftande undersökningar för en järnväg mellan Skee station i Bohuslän och Malungs station i Dalarna. Denna framställning ledde dock icke till någon K. M:ts åtgärd. Sedan emellertid för företaget erforderliga medel ställts till K. M:ts förfogande, bemyndigade K. M:t 1900 och 1901 Järnvägsstyrelsen att verkställa förberedande undersökningar för en järnväg Dalarna—Bohuslän. Dessa undersökningar utfördes 1900—02 af civilingenjören E. Winell. Då de visade gynnsamma resultat, gjordes från olika håll framställning om fullständiga undersökningar för denna järnvägsanläggning. Därjämte framkom förslag om anläggning af järnväg från Sveg i Härjedalen genom Ströms vattudal

i Jämtland till lämplig punkt å statsbanan Luleå—Riksgränsen. Dessa förslag tillstyrktes af Järnvägsstyrelsen, som därvid tillika framhöll betydelsen af att förvärfva en eller flera af de enskilda järnvägslinjerna Mora—Brintbodarna—Malung, Mora—Orsa, Orsa—Sveg och Malung—Limedsforsen för att därigenom åstadkomma direkt järnvägsförbindelse från Sveg till bohuslänska kusten. Genom en dylik järnväg skulle, framhölls det, landet icke blott erhålla en värdefull kommunikationsled och de af järnvägen berörda landskapen utvecklade möjligheter i kulturellt och ekonomiskt afseende, utan man skulle därjämte vinna en för militära ändamål synnerligen viktig förbindelse mellan norra och mellersta Sverige. Under sommaren 1903 utfördes efter K. M:ts förordnande af järnvägstjänstemän och generalstabsofficerare okulär undersökning för en järnväg mellan Ströms vattudal och Näsbergs hållplats å nyssnämnda statsbana. Sedan Järnvägsstyrelsen därefter beräknat kostnaderna för fortsatta detaljerade undersökningar af banans sträckning från bohuslänska kusten till Sveg till 153,000 kr. och för hela banan från samma kust till Näsberg till 280,000 kr., utgående för åren 1905, 1906 och 1907 med respektive 100,000, 97,000 och 83,000 kr., föreslog K. M:t 1904 års riksdag att anslå förstnämnda belopp, 153,000 kr., till undersökningar af banans sträckning s. om Sveg. På grund af motioner i båda kamrarna beslöt emellertid riksdagen, att undersökningarna skulle omfatta jämväl delen n. om Sveg till Näsberg och anslog härtill 280,000 kr., hvaraf 100,000 kr. skulle utgå 1904 och 1905. Undersökningarna påbörjades genast och omfattade 1904 frågan om lämpligheten af Orsa—Svegs, Mora—Orsa och Mora—Brintbodarna—Malungs järnvägslinjers ingående som delar af Inlandsbanan samt lämpligaste sträckningarna af banan från Sveg till Ströms vattudal, ö. och v. om Storsjön, och från Lelångens södra ända till Malung, längs de s. k. Silbodals-, Lennartsfors-, Ottebols- och Edanelinjerna. 1905 undersöktes de bohuslänska hamnar, som kunde anses lämpliga som slutpunkt för banan, samt alternativa sträckningar för denna från kusten, nämligen linjerna Bottnafjorden—Gesäter—Billingsfors och Risö-Raftö (Kragenäs)—Gesäter, och sträckningarna Klarälfven—Malung och Sveg—Ströms vattudal—Lina älfs hållplats å statsbanan Luleå—Riksgränsen. Sedan 1905 års riksdag i enlighet med K. M:ts proposition för undersökningarnas fortsättande 1906 beviljat 97,000 kr., blef under detta år ett flertal alternativa sträckningar för banan undersökt. Af dessa förordade Järnvägsstyrelsen följande: Ellös—Hogstorp—Smedberg—Gesäter—Ed—Billingsfors eller alternativt Risö-Raftö (Kragenäs)—Gesäter—Ed—Billingsfors samt Billingsfors—Lelångens strand—Silbodal—Koppom—Ottebol—Torsby—Utterbyn—Rya fäbodar—Malung—Orsa norra—Sveg—Svenstavik—Brunflo—Östersund—Litsnäset—Gulåstjärn—Ulriksfors—Dalasjö—Kasker—Gällivare. Längden för banan från bohuslänska kusten till Gällivare skulle, räknadt från Ellös, blifva 1,528,3 km. och från Risö-Raftö (Kragenäs) 1,492,9 km. Kostnaderna för de olika sträckningarna beräknades till respektive 144,881,000 och 140,772,000 kr. Järnvägsstyrelsen uppgjorde därjämte enligt riksdagens uttalade önskan förslag till vissa bibanor till redan befintliga järnvägar inom Bohuslän, Dalsland och Värmland samt Kopparbergs och Jämtlands län för utrönande, huruvida dessa landsdelars kommunikationsbehof möjligen skulle kunna på effektivare och billigare sätt tillfredsställas med sådana banor än med en längdbana. Då sedermera anslag skulle begäras af 1906 års riksdag för ytterligare undersökningar under 1907, visade det sig, att utöfver de redan bestämda undersökningarna ytterligare en del sådana borde verkställas, hvarför det för nämnda år ursprungligen beräknade beloppet, 83,000 kr., icke var tillräckligt. K. M:t begärde därför, att riksdagen måtte höja beloppet till 230,000 kr. Propositionen blef af riksdagen bifallen. 1907 undersöktes därefter ytterligare en del alternativa sträckningar för banan, nämligen sträckningarna Rya fäbodar—Almån—Limedsforsen—Storåsen—Ransjöbodarna—Särnasjön—Sveg, Sveg—Ytterberg—Enskäla, Sveg—Linsälls kapell—Vikarsjön—Vemdalen—Åsarna och Sveg—Hån—Vemdalen—Åsarna. Vidare upprättades förslag till hamnanläggningar vid Ellösefjorden, Risö-Raftö (Kragenäs) och Uddevalla, för hvilka kostnaderna beräknades uppgå till respektive 4,700,000, 4,840,000 och 5,300,000 kr. Slutligen verkställdes undersökningar för utrönande af lämpligheten att inköpa järnvägen Uddevalla—Lelången. 1907 års riksdag bildar en vändpunkt i Inlandsbanans historia, i det att riksdagen i öfverensstämmelse med K. M:ts proposition icke blott anslog begärda 83,000 kr. för ytterligare lämpligen ansedda undersökningar beträffande banans sträckning, utan äfven beviljade 2 mill. kr. för påbörjande af banans byggande å sträckningen från Östersund till Ströms vattudal (Ulriksfors) jämte bispår från Ulriksfors till Strömsund. Hela denna sträckning beräknades kosta 10,9 mill. kr. För fortsättande af denna byggnad beviljade sedermera 1908 års riksdag 3 mill. kr. Anläggningen af denna del af Inlandsbanan började 2 mars 1908, då första spadtaget togs vid Lugnviks by strax n. om Östersund. Skenläggningen har under sommaren 1909 framskridit till Indalsälfven. Med anledning af det af riksdagen 1907 beviljade anslaget till fortsatta undersökningar ha därjämte 1908 undersökts sträckningarna Enskäla—Klöfsjö—Åsarna, Mesjöbäcken—Volgsjön—Bäsksele, Kukkesjaure—Gubblijaure, Gubbträsk—Afvaviken—Vuollejaure och Rockvattnet—Blaikfjället—Storholmen—Voimsjön—Luspen samt sträckningar för vissa ifrågasatta bibanor till Inlandsbanan. — Vid sidan af ofvannämnda af Järnvägsstyrelsen företagna undersökningar beträffande Inlandsbanans sträckning i förening med verkställda kostnads- och trafikberäkningar har styrelsen föranstaltat om ingående utredningar ang. vissa ekonomiska förhållanden i de trakter, som eventuellt kunde komma att af Inlandsbanan och ofvannämnda bibanor beröras. Dessa senare undersökningar ha verkställts af d:r K. Key-Åberg. — I det af 1906 års riksdag beviljade anslaget, 230,000 kr., ingingo bl. a. 60,000 kr. för utredningar ang. möjligheten att använda elektrisk drift å Inlandsbanan. Undersökningar ha härför verkställts af Järnvägsstyrelsen och komma att afslutas under loppet af 1909. — Litt.: E. Winell, ”Undersökningar och utredningar ang. järnvägsförslaget Dalarne—Bohuslän, verkställda åren 1900—1902 på uppdrag af kungl. Järnvägsstyrelsen” (1902), H(jalmar) F(ogelmarck), ”Inlands-

banan'' (i ''Teknisk tidskrift'', 1907). Redogörelse öfver undersökningar och utredningar ang. den s. k. Inlandsbanan från hamnplats å bohuslänska kusten till lämplig punkt å statsbanan Luleå—Riksgränsen, utarbetad genom kungl. Järnvägsstyrelsens försorg 1908 (del I: Historik, tekniska utredningar och kostnadsberäkningar; del II: Ekonomisk-statistiska utredningar, 1909), och K. Key-Åberg, ''Inlandsbanan'' (i ''Det nya Sverige'', 1909). Ldht.

Inlands domsaga, i Göteborgs och Bohus län, omfattar de fyra Inlands härad, som hvartdera utgör ett tingslag. 1,034 kvkm. 28,728 inv. (1908).

Inlands härad äro fyra och bilda Inlands domsaga och fögderi i Göteborgs och Bohus län. 1. Inlands Fräkne härad omfattar socknarna Forshälla, Resteröd, Ljung, Grinneröd. 22,033 har. 5,264 inv. (1908). — 2. I. Nordre härad omfattar socknarna Solberga, Hålta, Jörlanda, Spekeröd, Ucklum, Ödsmål, Norum. 35,255 har. 10,296 inv. (1908). — 3. I. Södre härad omfattar socknarna Kareby, Romelanda, Ytterby, Torsby, Harestad, Lycke. 25,775 har. 8,000 inv. (1908). — 4. I. Torpe härad omfattar socknarna Hjärtum och Västerlanda. 20,356 har. 5,168 inv. (1908).

Inlandsis, *geol.*, en hela länder eller landsdelar mer eller mindre fullständigt öfvertäckande ismassa, ett väldigt istäcke af ända till tusentals meters mäktighet. — Under den s. k. glacialperioden l. istiden (se d. o.) voro hela Skandinavien samt stora sträckor af Ryssland, Nord-Tyskland, Storbritannien och Nord-Amerika isbetäckta. I närvarande tid är Grönland till hufvudsaklig del doldt af inlandsis, ofvan hvars yta — såvidt man hittills känner — endast enstaka bergshöjder uppsticka. Inlandsisen skiljer sig sålunda genom sin sammanhängande utbredning från glaciärerna (se d. o.), hvilka merendels äro inskränkta till högfjällsdälder samt alp- och bergsluttningar. Men likasom glaciärerna likt strömmar af is oafåtligt röra sig framåt i sina bäddar till allt lägre trakter, så är också inlandsisen i viss mån i rörelse, förnämligast längs vissa sträckningar, de s. k. *isströmmarna*, hvilkas läge och riktning sannolikt betingas af underlagets reliefförhållanden. I stort sedt är dess öfveryta vågformig, stundom höjande sig i terrassform. Där stigningen är starkast, är isen mest ojämn och rämnad, med klyftor från några få till 15 m. bredd. Deras längd är stundom mera än 100 m., stundom mycket mindre. På flera ställen äro klyftorna särdeles talrika och de mellanstående kammarna t. o. m. smalare än själfva rämnorna. Flerstädes befinnes isen vara alldeles fri från rämnor, och det genom isens afsmältning på ytan uppkomna vattnet bildar då små sjöar eller samlar sig genom otaliga rännilar till större älfvar, hvilka efter längre eller kortare lopp nedstörta i lodräta hålor i isen. Vid omkr. 600 m. höjd och högre nivå visar sig isen delvis vara täckt af djup snö. I närheten af de ur isen uppstickande, höga bergtopparna, s. k. *nunatakker*, äro fördjupningarna i ytan fyllda af ler- och sandpartiklar. Där träffas också ganska ansenliga moräner, som innehålla afrundade, men ej särdeles stora stenar. — Mot det isfria, jämförelsevis smala kustlandet gränsar isen med starkare sluttningar, s. k. *isblinkar* (t. ex. ''Frederikshaabs isblink'' m. fl.), och flerstädes, t. ex. vid inre ändarna af åtskilliga fjordar (isfjordar), sträcker sig isen ända ned mot hafsytan med branta väggar, från hvilka då och då stora isblock lösbrytas och bilda flytande isberg. Vid sådana platser är rörelsen inom ismassan jämförelsevis hastig; där utmynna isströmmar, hvilka i och för sig utgöra storartade glaciärer. Rörelsens hastighet i dessa isströmmars yttre delar är ganska olika. I Jakobshavns isfjord på västkusten uppmättes den af A. Helland till 15—20 m. i dygnet. Se vidare Grönland, sp. 492—495. Litt.: ''Grönland, dess inre isöken och dess ostkust, af A. E. Nordenskiöld'' (1885). E. E.

Inlastningssedel, *förv.*, en af vederbörande tullmyndighet på skeppares anmälan och uppgifter grundad officiell handling, hvari redogöres för det gods, som fartyget skall inlasta. Inlastningssedlar utfärdas endast för fartyg, som skall gå till utrikes ort. Jfr Frisedel. Kbg.

Inledningskonsten, *konsth.* Se Frontalitetslagen.

Inledningston (lat. *subsemitonium modi*, fr. *note sensible*, eng. *leading note*), *mus.*, den ton, hvilken liksom leder till eller låter ana inträdet af en närliggande, således i allmänhet hvarje med ♯ eller ♭ förändrad ton, som låter vänta den näst högre eller lägre; särskildt och oftast den halfton, som inleder tonikan. I kyrkotonarterna och ofta i folkmusiken är det af vikt att veta, om en ton för tillfället tjänstgör som inledningston, emedan den blott i sådant fall blir förhöjd. Så t. ex. rör sig den nordiska folkvisans skala, i likhet med den eoliska m. fl. kyrkotonarter, ofta med liten septima, hvilken blir stor endast då, när den skall bilda halftonsinledning till tonikan. Den rätta början på ''Näckens polska'' torde vara: *a c e g*, icke *giss*, emedan *g* här icke är inledningston. A. L.*

Inljud, *språkv.*, detsamma som midljud (se d. o.).

In lo'co, lat., *hand.*, på platsen.

Inlåningsrörelse. Se Bank, sp. 857.

Inläggning. 1. *Kam.*, åtgärd, hvarigenom ett hemman — vanligen på grund af sin oförmåga att bära detsamma åliggande skattebördor — med sina egor sammanföres med annat hemman under dettas mantal, antingen så, att det inlagda hemmanet helt utesluter från ränteberäkning eller så, att endast mantalet upphör, men de efter detta utgående prestationerna öfverflyttas på det andra hemmanet. Inläggning skiljer sig från afhysning däri, att afhyst hemman väl upphör att vara till som brukningsdel, men fortfarande svarar för alla utskylder och besvär, som förut utgått därifrån; och inläggning är i vissa fall jämförlig med hemmans förminskning, i andra fall med hemmans förmedling. Hemmans inläggning lär — lika litet som förmedling och förminskning — numera kunna förekomma.

2. *Sjöv.*, användes endast i uttrycket ''inläggning på varfvet'', d. v. s. ett fartygs förflyttning från redden å en örlogsstation till stationens varf samt dess förtöjning därstädes. — 3. *Konstind.* Se Inlagdt arbete. 1. C. v. O. 2. H. W—l.

Inläka, *kir.* Se Transplantation.

Inländing (af fsv. *inlænda*, inkomma i landet), *kam.*, betydde urspr. nyvald konungs inträde i landskapet, men betecknade därefter en skatt, som erlades till den nyvalde konungen, då han under sin eriksgata kom till ett landskap (enl. Östgötalagen 40 marker silfver). A. Th. S.*

In ma'gnis et volui'sse sat est, lat., ”när det gäller stora ting, är det nog att ha velat”, citat ur Propertius' elegier (II; 10, v. 6).

In majórem Dei glóriam. Se Ad majorem Dei gloriam.

Inman line [i'nmən lāin], amerikansk-engelskt rederibolag. Se Ångfartygslinjer.

In ma'nu, lat., i handom.

In ma'num conve'ntio, *rom. rätt.* Se Manus.

Inmar, gudomlighet hos votjakerna (se d. o. och Ilmari).

In ma'rgine, lat., i kanten, i brädden (af en tryckt eller skrifven sida). Jfr Marginal.

Inmatningskran. Se Matarkran.

Inmatningsrör. Se Matarrör.

In me'dias res, lat., midt i ämnet, midt in i förhållandena, utan inledning (i motsats mot *ab ovo*, se d. o.). Uttrycket förekommer hos Horatius (”De arte poetica”, v. 148), som prisar Homeros därför, att han började sin Iliad midt i handlingen.

In me'dio, lat., i midten. — In medio consi'stit virtus, lat., det rätta ligger i midten (mellan två ytterligheter). Uttrycket är ej klassiskt.

In memo'riam, lat., till minne, till erinring. Jfr In sui memoriam.

Inmuta, Inmutning, *bergsv.*, den handling, hvarigenom en person, inmutare, förvärfvar sig rätt att bearbeta en mineralfyndighet. Föremål för inmutning, inmutningsbara, äro de mineralfyndigheter, som innehålla 1) malmerna till metallerna guld, silfver, platina, kvicksilfver, bly, koppar, järn, med undantag af sjö- och myrmalmer, mangan, krom, kobolt, nickel, zink, tenn, titan, molybden, volfram, vismut, antimon och arsenik, 2) svafvelkis, magnetkis och grafit samt 3) apatit och magnesit, om de äro belägna på odisponerad kronojord. Äfven förut inmutad eller bearbetad fyndighet, som sönats, får inmutas, och den nye inmutaren erhåller rätt äfven till varp, som eventuellt finnas inom området, om de ej äro enligt äldre författning inmutade och vederbörligen försvarade. Utlänning eger icke rätt att inmuta mineralfyndighet, ej heller att förvärfva eller bearbeta inmutad fyndighet utan särskildt tillstånd af K. M:t. Inmutning gäller ett område med 100 m. radie och lodräta gränser mot djupet. Inmutning är icke tillåten på område beläget mindre än 200 m. från boningshus eller annan åbyggnad vid gård eller från tomtplats eller trädgård utan tillstånd af egaren och nyttjanderättsinnehafvaren. Inmutning är förbjuden äfven på kyrkogård och begrafningsplats samt, såvida icke vederbörande myndighet eller styrelse lämnat sitt medgifvande, på område beläget på mindre afstånd än 30 m. från järnväg eller kanal, som upplåtits för allmän trafik. Ansökan om rätt till inmutning inlämnas till bergmästaren och skall innehålla uppgift om sökandens namn, hemvist och yrke, fyndighetens malmsorter äfvensom om den är nyupptäckt eller förut varit inmutad samt en så noggrann beskrifning af läget för medelpunkten (inmutningspunkten) till det område ansökningen afser, att någon osäkerhet därom ej kan uppstå. Bergmästaren meddelar inom 30 dagar mutsedel eller infordrar möjligen behöfliga kompletterande upplysningar eller ger afslagsresolution, om fyndigheten ej är inmutningsbar eller ligger på fridlyst område. För att mutsedel skall ega giltighet fordras, att den kungöres i kyrkan till den socken, inom hvilken det inmutade området är beläget, inom 60 dagar, att jordegaren 14 dagar, innan något arbete påbörjas, erhåller bestyrkt afskrift af mutsedeln, samt att arbetet skall vara påbörjadt inom 8 månader (i norra Sverige ett år) från mutsedelns utfärdande. För all skada och intrång, som förorsakas af försöksarbetet, skall jordegaren erhålla full ersättning af inmutaren, som äfven är skyldig att före arbetets början ställa godkänd pant eller borgen härför. Genom inmutning och mutsedel erhåller inmutaren den s. k. inmutningsrätten (se d. o.). Inom 3 år från mutsedelns utfärdande skall inmutaren hos bergmästaren begära utmål (se d. o.). (K. S—ll.)

Inmutare. Se Inmuta.

Inmutning. Se Inmuta.

Inmutningspunkt. Se Inmuta.

Inmutningsrätt, *bergsv.*, den rätt till bearbetande af en mineralfyndighet, som tillkommer en inmutare. Denna rätt består däri, att inmutaren eger å annans mark, efter uppfyllandet af vissa villkor (se Inmuta), göra försöksarbeten samt erhålla hälften af det ur grufvan brutna mineralet; den andra hälften tillkommer jordegaren, om han vill i arbetet deltaga. Äfven för att kunna med andras uteslutande bearbeta en fyndighet på egen mark måste inmutning begäras. Inmutaren är skyldig, att för den mark, som användes för grufarbetet, gifva jordegaren full ersättning, som årligen förskottsvis betalas, så länge försöksarbete pågår. Inmutningsrätten har de senaste åren, i afvaktan på en genomgripande omarbetning af vår gruflagstiftning, blifvit inskränkt i så måtto, att inmutning på odisponerad kronojord i Norrbottens, Västerbottens och Jämtlands län förbjudits. (K. S—ll.)

Inmäten. Se Inälfvor.

Inmönstring l. Påmönstring, *sjöv.* Se Mönstring.

Inn (lat. *Oenus*), en af Donaus största bifloder, upprinner 2,480 m. ö. h. i en liten sjö vid Piz Longhino, n. om Malojapasset, i öfversta delen af Engadin (se d. o. med fig.) i schweiziska kant. Graubünden, genomflyter under namnet Sela sjöarna Sils (1,790 m. ö. h.), Silvaplana, Campfer och S:t Moritz i Öfre Engadin, kallas därefter I. och genomströmmar Nedre Engadin. Vid Martinsbruck lämnar I. Schweiz samt inträder genom den 8 km. långa klyftan vid Finstermünz på Tyrolens område, där den flyter igenom öfre och nedre Inndalen (Ober- och Unterinnthal), en af de största och på naturskönhet rikaste alpdalarna. Omkr. 22 km. nedanför Finstermünz vänder den sig plötsligt mot n. v. och genombryter en smal klyfta, som där skär den rätiska centralkedjan. Vid Landeck träder den åter in i sin stora mot n. ö. riktade långdal, som är fruktbar och väl odlad samt rik på byar och städer och i hvilken flodens fall är störst, omkr. 3,5 m. på 1 km. Nedanför fästningen Kufstein (487 m. ö. h.) bryter floden ånyo genom en tvärdal mot n., genomflyter den schwabisk-bajerska högslätten, parallellt med Isar, och bildar slutligen gräns mellan Bajern och Öfre Österrike. Flodbädden är bred och omgifven af höga, stundom klippiga stränder. Vid Passau (287 m. ö. h.), där floden mynnar ut i Donau, har den en bredd af 274 m. (Donau endast 240 m.) och åtminstone under sommaren en större vattenmängd än Donau. Längd 510 km.

Bland I:s tillflöden må nämnas från v. Mangfall (från Tegernsee), från h. Alz (från Chiemsjön) och Salzach. (J. F. N.)

Innanfönster. Se Fönster.

Innanhaf. Se Haf, sp. 983.

Innanhafstiden. Se Handel, sp. 1302.

Innanmäten. Se Inälfvor.

In natūra, lat., i naturligt tillstånd (t. ex. ”afl0ning in natura”, afl0ning i lifsförnödenheter l. varor, i st. f. penningar). — In (puris) naturalibus, lat., i (rena) naturtillståndet, okl0dd, i paradisdräkt.

Inneboendesystemet, den utbredda seden att i en bostadslägenhet inrymmas en eller flera personer, hvilka icke tillhöra lägenhetsinnehafvarens familj.

Systemet förekommer i olika former. Till de *högre* formerna — mot hvilka icke mycket behöfver vara att anmärka — räknas t. ex. sådana fall, där ett rum med uteslutande dispositionsrätt med eller utan inackordering i maten uthyres till en eller ett par personer af samma kön. Om en person inrymmes i en fullt afskild del af en lägenhet, räknas han af vissa författare icke som inneboende, utan som självständig hyresgäst. Gränsen mellan hyrande och inneboende är äfven i en del andra fall svår att uppdraga. Till de *lägre* formerna af inneboendesystemet räknas de fall, i hvilka främmande personer inhysas i samma rum, som användas af hyresgästen i första hand och hans familj. De sanitära olägenheter, som bruka åtfölja de lägre graderna af inneboendesystemet, äro: osnygghet, fukt, ohyra, osund luft, trångboddhet, hvilken bidrager till spridning af tuberkulos och andra smittsamma sjukdomar. Utom de hygieniska vådorna medför systemet äfven sådana af moralisk och social natur: genom inhysande i samma rum af vuxna inneboende af olika kön, genom dåliga exempel för de uppväxande barnen, som lätt förlora sinnet för ordning och snygghet m. m., genom att medföra vantrefnad, som gör, att mannen söker upp krogen, genom att alstra oenighet mellan makar etc. I städer och större samhällen är en stor del af befolkningen hänvisad till att ”bo inne”. Enligt d:r A. J. J. Guinchards undersökning af bostadsförhållandena i Stockholm 1901—02 voro af befolkningen i småhägenheter 27,4 proc. inneboende. — Den förnämsta orsaken till inneboendesystemet torde på de flesta håll ha varit bristen på billiga och i öfrigt lämpliga bostäder för de mindre bemedlade samhällsklasserna. För att hålla inneboendesystemet inom vissa gränser har man föreslagit och på sina håll äfven uppfört ungkarlshotell och hem för arbeterskor. Dessutom bidraga alla åtgärder, som öka eller underlätta tillgången på billiga sunda bostäder för de mindre bemedlade, att minska antalet af dem, som för att lösa sin bostadsfråga tvingas innebo eller taga inneboende. — Från det allmännas sida har man i utlandet bl. a. sökt verka reglerande på inneboendesystemet genom införande af anmälningsplikt för alla, som önska mottaga inneboende, skyldighet att anmäla de inneboende och att rätta deras antal efter lägenhetens storlek, förse hvar inneboende med egen säng, hålla bostäden snygg m. m. Föreskrifternas efterlefnad öfvervakas genom allmänna polisen eller genom ett särskildt kommunalt organ, bostadsinspektionen. — I vårt land kan hälsovårdsnämnden förbjuda, att i ett och samma rum inhyses så stort antal personer, att genom deras samboende större fara för hälsan kan uppkomma (Hälsovårdsstadgan § 13, mom. 1).

Enligt svensk lag är det i princip tillåtet hyresgäst att i lägenheten inrymma främmande personer, s. k. *partiell sublokation* i mots. till *total sublokation*, öfverlåtande af *hela* lägenheten, för hvilket senare alltid fordras husegarens medgifvande. Den partiella sublokationsrätten får däremot — enl. § 25 nya hyreslagen — icke genom förbehåll i aftalet betagas hyresgästen. (Se Skarstedt, ”Den nya hyreslagen”, 1908, s. 34.) Endast i det fall att hyresgästen i en lägenhet inrymmer främmande personer under sådana omständigheter, att däraf kan uppkomma men för hyresvärden, är hyresrätten förverkad och hyresvärden berättigad att uppsäga aftalet (Lag om nyttjanderätt till fast egendom 14 juni 1907, kap. 3, § 23, mom. 3). Hyresgästen är enligt samma lag § 16 pliktig att ersätta skada genom vårdslöshet eller försummelse af någon, som af honom inrymts i lägenheten. G. Wrgn.

Innehaf, *jur.*, faktisk rådighet öfver en sak, som man själf har ”i handom” (i sin omedelbara besittning). I fråga om fastigheter begagnas ordet innehaf jämväl om medelbar besittning. Jfr Besittning, sp. 106. C. G. Bj.

Innehafvarpapper, *jur.*, skriftlig handling, som berättigar innehafvaren till åtnjutande af en viss prestation. Föremålet för prestationen kan vara icke endast betalning af penningar, utan också annat, som innefattar ett visst förmögenhetsvärde, t. ex. teaterföreställningar (biljetter), middagsspisning (polletter) o. d. Det utmärkande för innehafvarpapperet är, att innehafvaren i sin fordringsrätt icke är underkastad andra inskränkningar än de, hvilka den skriftliga handlingen utvisar; hvad den ursprunglige borgenären eller en föregående innehafvare af handlingen aftalat eller uppgjort med gäldenären är för en senare innehafvare utan betydelse, såvida han *i god tro*, d. v. s. utan kunskap om dessa förändringar af fordringsrätten, blifvit innehafvare af handlingen. För öfverlåtelse fordras icke särskild transport, utan blott öfverlämnande af handlingen, och en senare innehafvare är icke, såsom vid vanlig öfverlåtelse, begränsad till den rätt företrädaren egde. Största användning eger denna form för fordringsbevis vid utfästelser att betala penningar, skuldebref. För att erhålla karaktären af innehafvarpapper kan skuldebref enligt svensk rätt ställas antingen ”till innehafvaren” eller ”till viss man eller order” (s. k. löpande skuldebref); icke heller i senare fallet erfordras formell öfverlåtelse till ny innehafvare. Under det att skuldebref till ”viss man” endast gifver bevis om, att utfärdaren en gång erkänt skulden, men icke gifver trygghet för, att skulden fortfarande är sådan, som skuldebrefvet angifver — ty rättsförhållandet har kunnat undergå förändring genom aftal, genom kvittning eller betalning m. m., oaktadt sådant icke på skuldebrefvet antecknats —, så gifver det löpande skuldebrefvet sin innehafvare rätt att, om han är okunnig om dylika förändringar, icke dess mindre utkräfva fordringen efter förbindelsens lydelse. Har papperet på obehörigt sätt kommit ur rätt egares hand, kan likväl en senare innehafvare, som i god tro bekommit det, göra det gällande; men har utgifvaren blifvit tvungen eller förledd att utgifva förbindelsen, eger denna icke giltig-

het emot honom, därest han inom fyra veckor efter det tvånget upphörde eller förledandet skedde gjort anmälan därom hos domstol eller öfverexekutor samt inom lika lång tid därefter infört bevis om denna anmälan i allmänna tidningarna (Promulgationslagen till Nya utsökningslagen § 10). I fråga om växel, check och konossement gälla särskilda föreskrifter. Jfr Cession. I. Afz.

Innerbark, *bot.* Se Bark.

Innerbotten, *skpsb.*, kallas en å järn- (stål-) fartyg förekommande, ofvanpå bottenstocksplåtar och långskeppsspant lagd vattentät botten. Jfr Dubbelbotten. C. K. S.

Innerbrant, *befästningsk.*, detsamma som eskarp (se d. o. och Graf 2).

Innergraf, *befästningsk.* Se Graf 2.

Innernberg, köping. Se Eisenerz.

Inner-Rhoden [-råden], halfkanton i Schweiz. Se Appenzell.

Innerstråk, *skpsb.*, kallas de plåtstråk, som vid bordläggning med "ytter- och innerstråk" ligga an mot spanten, till skillnad från de öfriga stråken, hvilka äro ytterstråk. Mellan ytterstråken och spanten anbringas *mellanlägg*, så att bordläggningen öfverallt får stöd mot spanten. Jfr Bordläggning 2. C. K. S.

Inner temple [i'ne te'mpl], eng. Se Inns of court.

Innervatiön (af lat. *in*, i, på, till, och *ne'rvus*, sena, nerv), *fysiol.*, i allmänhet det inflytande, som genom nervsystemet utöfvas på kroppens olika organ och dessas förrättningar.

Innerörat, *anat.* Se Hörselorgan.

Inneröstereich (Inre Österrike), de österrikiska länderna Steiermark, Kärnten, Krain, Trieste, Görz och Gradisca.

Inneslutning, *befästningsk.* Se Cernering och Fästningskrig.

Inness [i'nis], Georges, amerikansk målare, f. 1825 i Newburgh, d. 1897, blef en amerikansk representant för det intima landskapet, tolkadt i de franska Fontainebleau-målarnas anda. Personligen lärde han närmare känna dem under sin vistelse i Europa 1871—75; förut var det hufvudsakligen genom den till Amerika öfverflyttade R. Gignoux, som han låtit sig intaga af deras konstlära. I:s målningar utmärkas för kraftfull teckning och mäktig stämning, de äro "bredt målade, djupt stämda och fullklingande tonsymfonier". Med lika osökt och intim poesi skildrar han vinter och sommar, morgon och afton, skogens ensamhet och slättlandskapets oändlighet. Amerikanerna ära i I. sin förste store landskapsmålare. G—g N.

Innnichen, köping i Tyrolen, 1,175 m. ö. h., i ett vackert läge i öfre Pusterdalen, nära Draves källor. 1,017 inv. (1900). Omtyckt sommarvistelseort. I. har ett kapell, som är en efterbildning af den heliga grafvens kapell i Jerusalem och som tjänat som förebild till kejsar Fredrik III:s grafkapell i Potsdam. — 3 km. sydligare ligger Wildbad I. (1,315 m. ö. h.) med svafvel- och järnkällor samt en ny badanstalt. J. F. N.

Innocence-orden [-nåsa'ns-; af fr. *innocence*, oskyldighet], en 7 nov. 1765 i Stockholm stiftad sällskapsorden, som en gång hvarannan vinter samlas till intagande af nya ledamöter och bal.

Innocente [-åtjä'nte], it., *mus.*, oskyldigt, menlöst, okonstladt.

Innoce'ntius [-tsius]. Tretton påfvar ha burit detta namn.

1. I. I (401 l. 402—417) häfdade med kraft och skicklighet den romerska stolens primat och lyckades ytterligare utsträcka detsamma; bl. a. insatte han en påflig vikarie i Öst-Illyrien. Äfven i tidens lärostrider ingrep han och fördömde Pelagius. Han antäges äfven vara upphofsman till kejsar Honorius' stränga edikt (407) mot manikéer, montanister och priscillianer.

2. I. II (1130—43) hette förut Gregorius, användes som kardinal i viktiga uppdrag bl. a. vid förhandlingarna före konkordatet i Worms, valdes 14 febr. 1130 af en minoritet bland kardinalerna till påfve, under det majoriteten valde Petrus Pierleoni, som antog namnet Anacletus II. I. måste undan sin motståndare fly till Frankrike och erkändes där samt i England och Tyskland. Lothar återförde I. till Rom 1133, men efter den tyske konungens aftåg måste han fly till Pisa, där han på en synod bannlyste sin motståndare. 1137 företog Lothar ett nytt tåg till Italien och fördref Anacletus. Sedan denne 1138 afldidit och hans efterträdare, Viktor IV, abdikerat, blef I. allmänt erkänd som påfve. På 1139 års Laterankonsilium bannlyste han konung Roger af Sicilien, ledde själf ett krigståg mot honom, men blef tillfångatagen och måste erkänna honom som konung. I. afled 23 sept. 1143.

3. I. III, motpåfve 1179—80, hette eg. Lando Sitino, uppsattes som motpåfve mot Alexander III, men blef tillfångatagen och förvisad till klostret La Cava.

4. I. III (1198—1216), en af medeltidens största påfvar, son af grefve Trasimund af Segni, f. omkr. 1160 i Anagni, d. 16 juli 1216 i Perugia, studerade i Paris och Bologna, blef 1190 kardinal och valdes samma dag, som Celestinus III afled, 8 jan. 1198, till påfve. Hans första omsorg blef att återställa påfvestolens inflytande i Rom och Italien, hvilket skedde med en förvånande hastighet, och ett gunstigt öde förskaffade honom hufvudinflytandet i Neapel: Henrik VI:s änka, Konstantia, erkände påfvestolens länsöfverhöghet och insatte I. till förmyndare för sin son, sedermera kejsar Fredrik II. I. förde därefter sina planer ut på ett vidare fält. Genom ett skickligt begagnande af striderna om den tyska tronen lyckades I. af de olika pretendenterna betinga sig vidtgående medgifvanden — den första af dessa urkunder var kapitulationen i Neuss 1201 — som dels bilda den rättsliga grundvalen för senare påfliga anspråk på Kyrkostaten, dels innebära ett uppgifvande af de fördelar de tyske konungarna erhållit genom Wormskonkordatet. Genom att lysa interdikt öfver Frankrike tvang I. konung Filip II August att bryta sitt äktenskap med hertiginnan Agnes af Meran och återtaga sin förskjutna gemål Ingeborg af Danmark. Han tvang Alfons IX af Leon att skilja sig från sin gemål Berengaria och förmådde konungen af Aragonien att mottaga sitt rike som län af påfvestolen. Sin kanske mest lysande seger vann I. öfver den engelske konungen Johan utan land, som tvangs att erkänna den påflige kandidaten till ärkestolen i Canterbury, Stephen Langton, och att mottaga sitt land som skattskyldigt län under påfvestolen. Äfven i tronstriden mellan

Erik Knutsson och Sverker d. y. inblandade sig I. till den senares förmån (bulla 13 nov. 1208). I. var en nitisk ifrare för korstågsidéerna och framkallade det s. k. fjärde korståget (1201—1204), som ledde till Konstantinopels eröfring och det latinska kejsardömets upprättande i st. f. till Heliga landets befrielse från de otrogne. Äfven korstågen mot de hedniske esterna uppmuntrades af I. Genom det korståg I. lät predika mot albigenserna (se d. o.) gaf han korstågsidén en ny riktning; de grymheter, som under albigenserkrigen begingos, äro dock mindre att återföra på I. personligen än på ett system, som under och genom honom nådde sin fulla utveckling. De af I. utfärdade bestämmelserna mot kättarna stadfästes på fjärde Laterankonsiliet (1215), som äfven vidtog andra viktiga beslut, såsom fastställandet af transubstantiationsdogmen, påbudet om öronbikten, förbudet mot stiftandet af nya klosterordnar o. s. v. I kyrkans inre förvaltning ingrep I. i strängt centraliserande riktning. Hans allmänna uppfattning af påfvedömets ställning och uppgift utgör ett fullföljande af Gregorius VII:s idéer. På sig själf tillämpade han Kristi ord: "Mig är gifven all makt i himmelen och på jorden"; blott kyrkan hade för honom gudomligt ursprung; staten var uppkommen ur mänsklig vrånghet. I. författade äfven åtskilliga teologiska arbeten, bland dem — karakteristiskt nog — en under medeltiden mycket populär traktat *De contemtu mundi*; hans bref utgåfvos första gången af Baluze 1682. I. var icke en idéernas hänförde tolk såsom Gregorius VII, utan en viljemänniska, en skarpsinnig jurist, en öfverlägsen organisatör, som med klar blick och fast hand gjorde sig världen underdånig.

5. I. IV (1243—54) hette eg. Sinibaldo Fiesco, f. i Genua, studerade rättsvetenskap i Bologna, blef 1227 kardinal och valdes efter en lång sedisvakans 25 juni 1243 till påfve. Från sin företrädare ärfde han striden med kejsar Fredrik II. På våren (31 mars) 1244 slöts visserligen fred, men redan några månader senare begaf sig I. till Frankrike, samlade i Lyon ett konsilium och förklarade Fredrik afsatt. I. lät därpå predika korståg mot kejsaren och uppsatte mot honom motkonungar i Tyskland (Henrik Raspe, Vilhelm af Holland). Fredrik hade i början öfvermakten i Italien, men med Parmas eröfring af guelferna 1247 vände sig lyckan, och kejsaren dog 1250, utan att ha återvunnit sin maktställning. I. fortsatte kampen mot hans son Konrad, utan att dock vinna några afgörande framgångar, tills den unge konungen 21 maj 1254 bortrycktes af döden. Till sin sons förmyndare hade han insatt I., som i okt. 1254 tog Sicilien och Kalabrien i besittning. Kort därefter höjde Manfred upprorsfanan, och detta påskyndade I:s död, som inträffade 7 dec. 1254. I. var en af medeltidens förnämsta kanonister.

6. I. V (21 jan.—22 juni 1276) hette förut Petrus och var bördig från Tarentaise, inträdde i dominikanorden, blef 1273 kardinal samt spelade en betydande roll på Lyon-konsiliet 1274. Han åtnjöt stort anseende för lärdom och författade bl. a. kommentarer öfver de paulinska brefven och Petrus Lombardus' "Sententiæ". Under sitt korta pontifikat arbetade han ifrigt för ett korståg.

7. I. VI (1352—62) hette eg. Étienne Aubert, f. i Mons, d. 12 sept. 1362, blef professor i rättsvetenskap i Toulouse samt (1342) kardinal. I. var en af de bäste af Avignonpåfvarna, reformvänlig och fredsälskande. Särskildt förtjäna att omnämnas hans sträfvanden att återupprätta påfvestyrelsen i Kyrkostaten.

8. I. VII (1404—06) hette eg. Cosimo de Migliorati, d. 6 nov. 1406, blef 1389 kardinal och utöfvade som sådan stort inflytande. Vald till motpåfve mot Benedikt XIII 17 okt. 1404, sammankallade I. för schismens biläggande ett konsilium, som dock förhindrades genom hans fördrifvande från Rom 1405. Några allvarliga försök till enhetens återställande inom kyrkan företog I. ej.

9. I. VIII (1484—92) hette eg. Giovanni Battista Cibo, f. 1432 i Genua, d. 25 juli 1492, blef 1473 kardinal och besteg 24 aug. 1484 påfvestolen med hjälp af kardinal Rovere, den senare påfven Julius II. Svag och ytterligt sedeslös, nedsatte han påfvestolens anseende genom den oförsyntaste handel med ämbeten och genom att emot en årlig summa af 40,000 dukater åtaga sig fångvaktarskapet öfver sultan Bajasid II:s broder Djem, under det han samtidigt predikade korståg mot turkarna. En herostratisk ryktbarhet vann I. genom att åt häxeriprocesserna gifva kyrkans sanktion (1484). Tillståndet i Rom under I:s tid beskrifves som fullständigt anarkiskt.

10. I. IX (29 okt.—30 dec. 1591) hette eg. Antonio Fachinetto, f. 22 juli 1519 i Bologna, deltog i tridentinska mötet 1561 och blef 1583 kardinal. Han umgicks under sitt korta pontifikat med stora reformplaner, som döden hindrade honom att utföra.

11. I. X (1644—55) hette eg. Giovanni Battista Pamfili, f. 1574, d. 5 jan. 1655, blef 1629 kardinal och valdes 15 sept. 1644 till påfve. Han anställde förföljelser mot sin företrädares anhöriga, men lämnade sina egna — särskildt sin svägerska, den giriga Olympia Maidalchina — stort inflytande på regeringen. För att hopskrapa penningar upphäfde I. en mängd kloster och lät brottslingar för penningar friköpa sig från straff. I historien är I. mest bekant genom sin protest mot westfaliska freden och genom sitt fördömande (1653) af Cornelius Jansens läror.

Innocentius X. Efter Velasquez' målning.

12. I. XI (1676—89) hette eg. Benedetto Odescalchi, f. 16 maj 1611, d. 12 aug. 1689, studerade först juridik, blef 1647 kardinal och valdes 21 sept. 1676 till påfve. Omedelbart påbörjade han ett ifrigt reformarbete, gjorde slut på nepotismen, bragte jämvikt i finanserna och ordning och reda i förvaltningen, främjade en bättre utbildning för prästerna och sökte på alla sätt bidraga till moralens höjande bl. a. genom att taga till orda mot den probabilistiska etiken, hvilket i förening med hans obenägenhet att fördöma Molinos läror ådrog honom jesuiternas misshag. Sin egentliga prägel fick

I:s pontifikat genom kampen med Ludvig XIV. Från början gällde striden regalierätten, d. v. s. konungens rätt att njuta inkomsterna från lediga stift och att under sedisvakansen förfoga öfver de under biskopsstolen hörande prebendena, en rätt, som konungen ville utsträcka öfver hela Frankrike. Genom de på Parissynoden 1681—82 antagna fyra s. k. gallikanska propositionerna upprullades hela frågan om franska kyrkans förhållande till Rom och häfdades för det franska prästerskapet en självständig ställning. Påfven svarade med att vägra gallikanska biskopar

invigning. Till dessa frågor kom sedermera den om upphäfvande af de vid kurian ackrediterade främmande sändebudens asylrätt. Alla de förtjänster Ludvig XIV inlade om katolicismen, bl. a. genom Nantesiska ediktets upphäfvande 1685, kunde icke förmå I. att gifva efter i regaliefrågan och att erkänna Paris-synodens beslut, och striden varade hela hans regeringstid. Kampen med Frankrike bestämde äfven I:s kyliga förhållande till Jakob II af England, om det också icke är sant, att han direkt understödt Vilhelms af Oranien företag. I. hör till den nyare tidens mest framstående påfvar.

13. I. XII (1691—1700) hette eg. Antonio Pignatelli, f. 13 mars 1615, d. 27 sept. 1700, var nuntius i Florens och Wien, blef 1681 kardinal samt valdes efter en lång konklav 12 juli 1691 till påfve. Den varaktigaste frukten af hans pontifikat är biläggandet af den från företrädarna nedärfda striden om de gallikanska friheterna: de fyra artiklarna af 1682 återkallades, och de franske prelater, som undertecknat dem, bådo om tillgift (1693). I striden mellan Bossuet och Fénelon tog I. den förres parti. Liksom I. XI gjorde I. till sin uppgift att reformera de inre förhållandena inom Kyrkostaten och utfärdade en konstitution mot nepotismen. Hans allmänna politik betecknade ett närmande till Frankrike.

14. I. XIII (1721—24) hette eg. Michele Angelo Conti, f. 13 maj 1655, d. 7 mars 1724, var nuntius i Schweiz (1695) och Portugal (1697—1710), blef under Klemens XI kardinal och efterträdde denne som påfve 1721. Hans pontifikat präglades af den ovilja mot jesuiterna, som han insupit under sin beskickning i Portugal.

Litt.: Grisar, "Geschichte Roms und der päpste im mittelalter", I (1901), Langen, "Geschichte der römischen kirche von Gregor VII. bis Innocenz III." (1893), Gregorovius, "Geschichte der stadt Rom im mittelalter" (5:e uppl. 1903—08), Wattenbach, "Geschichte des römischen papsttums" (1876), Pastor, "Geschichte der päpste seit dem ausgange des mittelalters" (3:e uppl. 1899 ff.), Ranke, "Die römischen päpste" (10:e uppl. 1900), Brosch, "Geschichte des Kirchenstaates" (1880), Immich, "Papst Innocenz XI" (1900), Gérin, "Louis XIV et le Saint-Siège" (1894), och Ach. Luchaire, "Innocence III" (6 bd, 1904—08). 1—14. T. H—r.

Innocenzio da Imola [-tjä'ntsiå da i'måla]. Se Francucci.

Innocue vīvito, nūmen a'dest [inåkue-], lat., "lef ostraffligt, Gud ser dig". Uttrycket, som förekommer hos Ovidius ("Ars amandi", I, 640), var Linnés valspråk.

Innominātkontrakt (lat. *contractus innominatus*, af *innominatus*, namnlös), *rom. rätt*, liknade realkontrakten däri, att de erhöllo sin bindande kraft genom fullgörandet af en viss prestation (*re contrahuntur*), hvilken i och för sig ej var föremål för någon obligatorisk förpliktelse, men genom hvars fullgörande förpliktelse till viss prestation från den andre kontrahentens sida uppkom. De skilde sig åter från realkontrakten därigenom, att sistnämnda prestation, till hvars fullgörande kontraktet alltså i båda fallen förpliktade, vid realkontrakten alltid bestod i ett återgifvande antingen af samma sak, som mottagits (vid lån, inlag och pant), eller af lika godt och lika mycket af samma slag (vid försträckning), men vid innominatkontrakten i ett vederlags gifvande eller ett görande af annat slag enligt schemat: *do-ut-des*, *do-ut-facias*, *facio-ut-des*, *facio-ut-facias*. Dessa typer blefvo dock icke utbildade till särskilda kontrakt med eget namn, såsom realkontrakten blifvit, utan sammanfattades i benämningen innominatkontrakt, d. v. s. obenämnda eller namnlösa kontrakt. I modern rätt kvarstå realkontrakten, hvaremot innominatkontrakten förvandlats till s. k. konsensualkontrakt, i det att förpliktelsen till prestation numera anses uppstå redan genom blotta aftalet, icke genom ena partens prestation; förpliktelsen till prestation blir sålunda i modern rätt ömsesidig, men i romersk rätt ensidig, eller m. a. o. båda kontrahenterna fullgöra enligt modern rätt sina prestationer *solvendi causa*, d. v. s. för att uppfylla en rättslig plikt, hvaremot i romersk rätt den, som först presterade, gjorde detta *obligandi causa*, d. v. s. för att framkalla en prestationsskyldighet för medkontrahenten, hvilken i sin tur ensam presterade *solvendi causa*. Därför måste ock ursprungligen den först presterande, i st. f. att utkräfva motprestationen, inskränka sig till ett återfordrande af sin egen prestation på grund af bristande förutsättning (*causa data, causa non secuta*). Rld.

In nōmine, lat., i (någons) namn, å (någons) vägnar.

In nomine Dei (Domini). Se I. N. D.

In nomine Jesu, lat. Se I. N. I.

In nomine sa'nctæ trinitātis, lat. Se I. N. S. T.

Innovatiōn (lat. *innovātio*, af *no'vus*, ny), nyhet, förändring, inrättande eller införande af någonting nytt. — Innovātor, förnyare. — Innovēra, förnya.

Innovatiōnsskott (se Innovation), *bot.* Se Skottbyggnad.

Innsbruck (förr Innspruck), hufvudstad i Tyrolen, ligger vid Brennerjärnvägen i ett vackert högbergigt landskap, 574 m. ö. h., nära Sills inflöde uti Inn, på båda sidor om sistnämnda flod, mellan 2,500 m. höga berg, och består af den egentliga staden samt flera förstäder. 26,866 inv. (1900); sedan förstäderna Wilten och Pradl 1903 inkorporerats, steg folksiffran till 41,108. Ännu fristående förstäder äro Hötting (5,693 inv.) och Mühlau

(1,017 inv.). Staden är till stor del nybyggd, med breda gator och en mängd vackra hus. Främst bland stadens kyrkor står på grund af sina konstverk *Hofkirche* (byggd 1553—63), som bl. a. innehåller kejsar Maximilian I:s grafmonument, ”troligen det största och säkert det praktfullaste plastiska verk renässansen skapat”. I kyrkan finnas äfven patrioterna A. Hofers, Haspingers och Speckbachers grafvårdar samt ett monument öfver de 1796—1809 i striden för sitt fädernesland fallne tyrolarna. I denna kyrka var det, som drottning Kristina af Sverige 24 okt. (g. st.) 1655 offentligen öfvergick till katolicismen. Andra märkliga byggnader äro den kejserliga borgen (uppförd af Maximilian I, ombyggd af Maria Teresia 1766—70), det s. k. ”Goldendachlgebäude” (fordom fursteresidens), försedt med en vacker erker, hvars takbetäckning består af starkt förgylld koppar, Ottoburg (stadens äldsta byggnad, 1234), rådhuset, justitiebyggnaden (1887), stadshuset (1890). Bland

Innsbruck, Maria-Teresiagatan med S:t Annapelaren och i bakgrunden norra alpväggen.

monument i staden märkas S:t Annapelaren (se fig.), rest 1706 till minne af fransmännens och bajrarnas fördrifvande ur landet 1703, en triumfbåge, uppförd 1765 till minne af Leopold II:s och infantinnan Maria Ludovicas förmälning, en springbrunn med staty af hertig Rudolf IV, uppförd 1863—77 till minne af Tyrolens 500-åriga förening med Österrike, samt Leopoldsbrunnen (1893). På berget Isel s. om I. aftäcktes 1893 en staty af A. Hofer. Staden är säte för Tyrolens ståthållarämbete och oberlandesgericht m. m. samt för landtdagens sammanträden. Den har ett universitet, Leopold-Franzens-U. (90 lärare och 1,030 stud., 1907, stiftadt 1672, men fullständigt, med fyra fakulteter, först 1869), ett museum (Ferdinandeum, nybyggnad 1886), ståthållararkiv (det näst största af de österrikiska statsarkiven), ett landsarkiv (1902), ett obergymnasium, en öfverrealskola, seminarier jämte flera andra undervisningsanstalter samt några kloster. Bomullsspinneri och -väfveri, klädesfabrikation, klockgjuteri, glasmåleri och glasbruk samt tillverkning af siden, handskar, kemiska artiklar m. m. — I. hette i forntiden, då det var en viktig romersk koloni, *Oenum*, *Oeni pons* l. *Oenipontum* (bron öfver Inn) och erhöll 1232 stadsprivilegier af hertig Otto IV af Meran. Sedan Tyrolen 1363 kommit till Österrike, blef I. landets hufvudstad, där österrikiska kejsare ofta residerade. (J. F. N.)

Innsbruck, Wilhelm von. Se Wilhelm von Innsbruck.

Inns of court [i'nś öv kå't], eng., af *inn*, isl. *inni*, eg. hus, sedermera ämbetslokal, och *court*, se d. o.), fyra sedan medeltiden bestående korporationer af advokater och domare i London: Inner

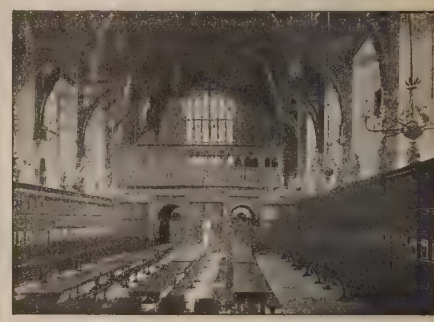

Middle temples praktfulla samlingssal (byggd 1572).

temple, Middle temple, Lincoln's inn och Gray's inn. De voro från början gillen eller skrån, bildade af advokater, och äro fortfarande rent enskilda föreningar, hvilka själfva välja sina ämbetsmän. Ursprungligen voro de tillika rättsskolor, i hvilka de unge män utbildades, som skulle upptagas i advokaternas krets. De ega äfven fortfarande uteslutande rätt att meddela tillåtelse att uppträda som advokat (barrister) samt rätt att från advokatverksamheten utesluta den, som anses därtill ovärdig. Ehuru föreläsningar vid Inns of court hållas, är dock ej aflåggande af något kunskapsprof nödvändigt villkor för utöfvande af yrket; den, som under vissa år varit inskrifven vid Inns of court och ett visst antal gånger årligen deltagit i de gemensamma måltiderna, erhåller tillåtelse därtill. Dessa korporationer ega stor förmögenhet, och deras ämbetsmän, hvilka utgöras af landets mest ansedda jurister, åtnjuta betydande förmåner. För Irland intager King's inn i Dublin en liknande ställning. Jfr Olivecrona, ”Blick på den juridiska undervisningens närvarande tillstånd i England” (1862), och Loftus, ”The inns of court” (1905).

Innspruck. Se Innsbruck.

Innstadt, förstad till Passau (se d. o. 1).

In nu'ce, lat., ”i en nöt”, sammanträngdt, i korthet, i smått; i sitt frö, i linda.

Innuit. Se Eskimåer.

Innung (af fnhty. *innôn*, upptaga i en förening) var under äldre tid en af de många tyska beteckningarna för det slags sammanslutningar mellan handtverkare eller köpmän, hvilka äro kända äfven under namn af gillen, handtverksämbeten eller skrån. Innung användes under skråtiden i alldeles samma betydelse som ty. *zunft* (skrå), men då skråväsendet under förra delen af 1800-talet afskaffades, kom ordet att användas som beteckning för de fria handtverksföreningar af enskild natur, hvilka under den närmast följande tiden erbjödo handtverkarna en form, hvari deras behof af sammanslutning kunde få sitt uttryck. Innung trädde alltså som en fri handtverksförening utan tvångsmakt och utan före-

trädesrättigheter i motsats till det förutvarande handtverksämbetet eller skrået. När den liberala ståndpunkten inom handtverkslagstiftningen småningom öfvergafs och staten ånyo började genom lagstiftning bereda handtverket nya organisationsformer, erhöllo dessa handtverksföreningar möjlighet att förvärfva en annan karaktär och nya befogenheter. Innung blef åter en offentlig rättslig korporation och skiljer sig från de gamla skråna endast därigenom, att dess uppgifter och rättigheter äro mera begränsade. Om denna moderna form af skråväsen se d. o. K. G. Wn.

Innviertel [-firtel], en del af Öfre Österrike, emellan Donau, Inn och Salzach, kom genom freden i Teschen (1779) från Bajern till Österrike, men återlämnades genom freden i Wien (1809) och afträdd̈es ånyo 1816 till Österrike. J. F. N.

Ino, *astron.*, en af småplaneterna.

Ino (grek. *Ἰνώ*), *grek. myt.*, dotter af Kadmos, Tebes mytiske grundläggare, och förmäld med konung Athamas (se d. o.) i Orchomenos. Då Athamas i ett anfall af vansinne dödade sin och I:s son Learchos, störtade sig I. med sin andre son, Melikertes, i hafvet. Båda dyrkades sedermera som välvilliga och hjälpsamma hafsgudomligheter under namn af Leukothea och Palaimon. A. M. A.

Inoce'ramus Sow., *paleont.*, ett under krittiden lefvande musselsläkte med rundadt äggformade skal, med umbo belägen långt mot främre ändan, dock ej terminal, låsranden rak utan tänder, men med talrika tätt liggande vertikala bandgropar. Det yttre skalskiktet var mycket tjockt, bestående af prismatiska trådar, det inre tunt, bladigt. I. utdör i allmänhet med krittidens slut; dock tror man sig ha funnit en representant af släktet i öfvereocen vid Carentino i norra Italien. A. Hng.

In octāvo, lat., i oktavformat (om böcker).

Inoffensīv, fr. *inoffensif* (af lat. nekande *in* och *offe'ndere*, stöta, förnärma), harmlös, oförarglig, oskadlig. Jfr Offensiv.

Inokulatiōn. Se Inokulera.

Inokulēra (lat. *inoculāre*, af *o'culus*, öga), inympa. — Inokulatiōn, ympning (se d. o.).

Inombords, *sjöv.* Se Bord 2.

Inomkvedshafvandeskap, *med.* Se Hafvandeskap, sp. 1008.

Inopportūn (lat. *inopportūnus*), oläglig.

In o'ptima forma, lat. Se In amplissima forma.

In originäli, lat., i urskrift, i urbild; lifslefvande.

Inos, turkisk hamnstad. Se Enos.

Inosit (af grek. *is*, genit. *inos*, muskel), *kem.*, ett i djur- och växtriket förekommande sockerliknande ämne af alicyklisk (se Cykliska föeningar) byggnad, som utgör hexaoxiderivatet af hexametylen och har sammansättningen $C_6H_6(OH)_6$. Det påträffades först i hjärtmuskeln (1850 af Scherer) och sedermera i kroppens flesta organ, särskildt i muskelsaften. Äfven inom växtriket är det en vanlig produkt af ämnesomsättningen. Inosit är sålunda funnen i omogna turkiska bönor (''phaseomannit''), i valnötblad, svampar m. m. Naturlig inosit är optiskt inaktiv och bildar stora, sött smakande, lättlösliga kristaller, som ej genom jäst kunna försättas i jäsning. Ett par metyletrar af optiskt aktiva inositer äro naturprodukter, nämligen högervridande *pinit* i barrträdens kambialsaft, särskildt hos *Pinus Lambertiana*, och vänstervridande *kvebrachit* i Quebrachobark (af *Aspidosperma*) samt i *Heveas* mjölksaft. Inosit är fysiologiskt intressant, emedan den ingår i den organiska fosforföreningen *fytin*, $C_6H_6[OPO(OH)_2]_6$, som med utspädda syror eller genom ett enzym, *fytas*, spjälkas till inosit och fosforsyra. H. E.

Inouye, Kaoru, grefve, japansk statsman, f. 1835, d. 1908, till 1880-talets början känd under namnet I. Bunda, var son till en samuraj af Choshu-klanen, företog 1861 trots då ännu rådande strängt emigrationsförbud en studieresa till England i sällskap med sin vän Ito (se d. o.) och återvände liksom denne 1864 i syfte att förmå sin länsherre att ej upptaga strid mot de europeiska fartyg, som i enlighet med regeringens tillstånd kräfde fri passage genom Shimonoseki-sundet (jfr Japan, historia). Som befälhafvare för Chôshû-armén besegrade I. 1865 shogunens trupper. Han blef en tid efter den stora inre omhvälfningen i Japan vice finansminister och inlade som sådan stora förtjänster om upprättandet af en riksskattkammarens reservfond (1872), hvilken sedermera blef till stor nytta för statskreditens höjande. I. innehade sedan flera ministerposter och utmärkte sig särskildt som utrikesminister 1880—87 genom sina energiska, men tills vidare fruktlösa bemödanden att med de europeiska makterna få till stånd en revision af äldre traktater därhän, att hela Japan skulle öppnas för utländsk handel och samtidigt de främmande konsulernas jurisdiktion i landet afskaffas. Han var jordbruks- och handelsminister 1888—90 i Kurodas kabinett och därefter inrikesminister (1892—94) i Itos andra ministär. Under kriget med Kina 1894—95 fungerade I. som japanskt sändebud i Korea, hvars faktiske regent han var till aug. 1895, och han satt som finansminister i Itos kortvariga tredje ministär (jan.—juni 1898). Sedan drog han sig tillbaka från det officiella statslifvet, men fortfor till sin död att utöfva ett starkt inflytande, särskildt i finansfrågor, samt räknades till de erfarnaste och af kejsaren högst skattade bland de ''äldre statsmän'', som plägat utgöra dennes förtroligaste rådgifvare. I. erhöll grefvevärdighet 1885. V. S—g.

Inowrazlaw (po. *Inowracław*), kretsstad i preussiska reg.-omr. Bromberg (Posen). 24,471 inv. (1905). Gymnasium, landtbruksskola. Saltverk, badanstalt, kvarn-, trä- och maskinindustri. Betydande hästmarknad. Namnet, som är en polsk form af det tyska ortsnamnet ''Jungbreslau'', ersattes 1904 officiellt med namnet Hohensalza. J. F. N.

IN P., IN PC, I. P., i inskrifter o. d. förkortningar för lat. *in pāce* (i frid).

In pāce Dei, lat. Se I. P. D.

Inpackning. Se Kallvattenkur.

In pare'nthesi, lat., i parentes, i förbigående.

In pa'rtibus (infidēlium), lat. Se Biskop, sp. 481.

Inpass, *spelt.*, ”göra inpass” l. ”maska”, taga med ett lågt kort i tro, att motspelaren ändå icke kan ta öfver; inkast. Ordets härkomst är ej alldeles utredd, men det tros ha samband med it. *impaccio*, hinder, trassel.

IN PC. Se IN P.

In perpe'tuam memo'riam, lat., till evig åminnelse.

In perpe'tuum, lat., för beständigt, för evigt.

In persōna, lat., personligen, själf.

In petto [pe'ttå], it., ”i bröstet”, inom sig, i hemlighet.

Inpiskare (eng. *whip* l. *whipper-in*) kallas i engelska parlamentet de medlemmar af de stora politiska partierna, som ha i uppdrag att sörja för, att dessa äro tillräckligt talrikt närvarande vid omröstningarna, och att öfver hufvud vaka öfver sammanhållningen inom partierna. Regeringspartiets förste inpiskare i underhuset är en af skattkammarsekreterarna och intager en viktig ställning i det politiska lifvet.

Inplantering, *trädg.*, plantering i krukor af växter, som förut stått friplanterade i bänk eller på kalljord. C. G. D.

In plēno, lat., i plenum, i allmän sammankomst. Se Plenum.

In pontificālibus, lat., i full prästskrud, i ämbetsdräkt.

In præfi'xo te'rmino, lat., till förut bestämd tid.

In præse'ntia [-tsia], lat., för ögonblicket, för närvarande; in præse'nti casu, lat., i föreliggande fall.

In pra'xi, mlat., i praxis, i det praktiska lifvet.

In pro'mptu. Se Impromtu.

Inprotokollering, upptagande i protokoll (se d. o.).

Inpudringsförfarandet, *fotogr.*, ett kopieringsförfarande, som grundar sig på vissa hygroskopiska blandningars egenskap att vid belysning förlora sin hygroskopiska egenskap. En glasskifva eller annat underlag förses, genom öfvergjutning med en lösning af gummi arabicum, bikromat och socker (eller honung), med en tunn ljuskänslig hinna, torkas i värme och belyses under ett diapositiv, hvarvid de belysta ställena garfvas i den mån de blifvit belysta. Utsättes hinnan för fuktig luft, förblifva de af ljuset påverkade ställena torra, de obelysta (resp. mindre belysta) ställena däremot upptaga fuktighet och blifva klibbiga. Behandlas bilden med grafit- eller färgpulver, fastnar detta endast på de klibbiga ställena, och en positiv bild erhålles. Inpudringsförfarandet har bl. a. användning i fotokeramiken (se d. o.). J. Htzg.

In pūris natura'libus, lat. Se In natura.

In quarto, lat., i kvartformat (om böcker).

Inquiett. Se Inkiett.

Inredningsritning, *skpsb.*, är en af fartygets hufvudritningar, öfverst framställande en vertikal längdgenomskärning genom fartygets midtlinje samt därunder en horisontal längdgenomskärning af hvarje däck för sig ofvanifrån och ned med hålskeppet nederst, allt med tillhörande inredning. Hvarje däck begränsas af två konturlinjer; den ena, som är fulldragen, visar det däck, hvarpå inredningen finnes, och den andra, som är prickad, närmast ofvanför liggande däck. C. K. S.

Inre friktion, *fys.* Se Friktion, sp. 1432.

Inre friktionskoefficienten, *fys.* Se Friktion, sp. 1433.

Inre försvarsverk, *krigsv.* Se Fästning 2, sp. 314.

Inregistrēra (se Register), anteckna eller införa i ett register.

Inregistreringsafgift. 1. Afgift, som staten upptager för intagande af rättshandlingar i vissa register, hvilka ordnats för att tjäna som vitsord för rättshandlingarnas obestridlighet. Inregistreringsafgifter förekomma i synnerhet i Frankrike (*enregistrements*) i stor omfattning. Äfven i Sverige likasom i de flesta andra länder är inregistrering i flera fall föreskrifven. Vanligen har den afgift till staten, som förbundits med föreskrifna anteckningar för rättshandlingen, såsom lagfart, inteckning o. d., iklädts stämpelns form och kallats stämpelafgift. Men vid vissa föreskrifna inregistreringar har man nöjt sig med ett omedelbart erläggande af en registreringsafgift. Sådana afgifter förekomma med afseende på patent, vid registrering af varumärken och mönster, af aktiebolag, solidariska bankbolag och af föreningar för ekonomisk verksamhet, af försäkringsrörelse, af firma och prokura o. d. — 2. Under en kort tid har i Sverige äfven förekommit en låg afgift för införsel af hvetemjöl, gryn och bönor, som benämndes inregistreringsafgift, ehuru den närmast kunde betraktas som en tullafgift. Denna afgift beslöts af 1880 års riksdag, men afskaffades redan vid 1882 års riksdag. 1 o. 2. K. H. B.

Inre groddblad, *djuranat.* Se Cell, sp. 1386.

Inre hår, *bot.* Se Nymphæaceæ.

Inre linjer, *krigsv.* Om af två krigförande arméer den ena med samlad styrka rör sig mot motståndarens i flera grupper delade stridskrafter eller om den uppträder med flera stridsgrupper, hvilka ha kortare afstånd mellan hvarandra än motståndarens grupper, så säges denna armé röra sig *på de inre linjerna*, under det motståndaren är hänvisad till *de yttre linjerna*. Rörelserna på de inre linjerna ha den fördelen med sig, att en svagare armé kan uppehålla en eller flera af motståndarens stridsgrupper med underlägsna krafter, under det att hufvudkrafterna, honom oväntadt, kastas mot en annan af nämnda grupper. Efter att med öfvermakt på en punkt ha krossat denna grupp kastas hufvudstyrkan mot en annan, till hvilken den på grund af de kortare vägarna bör hinna, förrän motståndaren, äfven om han får kännedom om rörelsen, hinner förstärka densamma. Rörelsen på de inre linjerna fordrar öfverlägsen ledning, rörliga och uthålliga trupper samt lämpligt förhållande mellan truppstyrka och afstånd. Om dessa villkor uppfyllas, kan frukten däraf blifva stora framgångar, t. ex. Fredrik II:s rörelser under hela sjuåriga kriget och särskildt under fälttåget 1757, Bonapartes rörelser 1796 under belägringen af Mantua, Napoleon I:s rörelser mellan Seine och Marne i febr. 1814, prins Fredrik Karls rörelser vid Loire i dec. 1870 och jan. 1871. Om något af de nämnda villkoren icke uppfylles, blifva rörelserna på de inre linjerna snarare till skada än till gagn samt föranleda lätt fullständig inneslutning och nederlag, hvaraf följden till och med kan blifva dagtingan, som förhållandet var med Napoleon I 1813, österrikarna i Böhmen 1866, Mac Mahon och Châlonsarmén 1870 och Loire-armén

i nov. s. å. Telegrafen och järnvägarna, som minskat alla afstånd, ha nedsatt, men ej upphäft de inre linjernas betydelse i förhållande till de yttre C. O. N.

Inre ljus. Se Mystik.

Inre missionen. Se Mission.

Inre moräner, *geol.* Se Glaciärer, sp. 1246.

Inre ord. Se Mystik.

Inre planeter, *astron.*, kallas stundom planeterna Merkurius och Venus, emedan de göra sitt omlopp kring solen *innanför* jordens bana. Den allmänna företeelsen af dessa planeters lopp på himmelen blir helt olik de öfriga (''yttre'') planeternas, emedan de aldrig som dessa kunna synas på den solen motsatta sidan (jfr Konjunktion, *astron.*, och Opposition, *astron.*), utan ständigt måste visa sig i dess grannskap med en viss begränsad elongation (se d. o.). Benämningarna ''inre'' och ''yttre'' planeter äro i denna mening liktydiga med *undre* och *öfre* planeter. Dessa sistnämnda benämningar böra hellre användas, för att förväxling icke må uppstå med en annan indelning af planeterna i ''inre'' och ''yttre''. Man kallar nämligen ofta de fyra stora planeter, som röra sig innanför asteroidzonen, Merkurius, Venus, Jorden och Mars, för *inre* planeter i motsats mot de öfriga fyra, Jupiter, Saturnus, Uranus och Neptunus, hvilka kallas *yttre* planeter. Denna indelning är äfven från andra synpunkter att föredraga. Se Planeter. E. J. (B—d.)

Inre sekretiön, *fysiol.*, en af Brown-Séquard införd term, närmast för att beteckna den verksamhet och den fysiologiska betydelse, som tillkommer en grupp af organ, kända under benämningen *körtlar utan utförsgång* (se Afsöndring och Körtel). Denna verksamhet kan antingen gå ut på att bereda vissa för kroppen viktiga ämnen eller ock att förstöra en del skadliga ämnesomsättningsprodukter och förhindra deras anhopning i blodet. Vid den vanliga körtelsekretionen bortledas produkterna af körtelverksamheten genom en särskild utförsgång. Vid den ''inre sekretionen'' ha blod- och möjligen äfven lymfbanorna öfvertagit utförsgångens uppgift. De i ''körtlarna utan utförsgång'' bildade ämnena transporteras således med blodet eller lymfan till de olika delar af kroppen, där de ha sin särskilda uppgift att fylla. Typiska exempel på ''inre sekretion'' erbjuda sköldkörteln, bisköldkörtlarna, binjurarna och bukspottkörteln (se dessa ord). Det sistnämnda organet är säte såväl för en vanlig körtelsekretion som en ''inre sekretion''. Detsamma är fallet med testiklarna och äggstockarna samt möjligen också njurarna. Hjärnbihanget, thymus (brässet) och mjälten äro sannolikt också att betrakta som ''organ med inre sekretion''. — På senare tiden har man börjat utsträcka den ''inre sekretionen'' äfven till andra organ än körtlar med eller utan utförsgång. Man har funnit, att en hel del processer i kroppen utlösas och regleras genom vissa inflytanden, som i hög grad erinra om en ''inre sekretion''. Den förstärkning af andningsrörelserna, som åtföljer hvarje muskelansträngning, utlöses genom vissa i musklerna bildade ämnen, hvilka med blodet transporteras till det s. k. andningscentrum i förlängda märgen. Då det sura maginnehållet införes i tunntarmen, bildas genom syrans inverkan på tarmepitelet ett ämne, *sekretin*, som med blodet föres till bukspottkörteln och där utlöser afsöndringen af den för matsmältningen viktiga bukspotten. Man kan sålunda tala om en ''inre sekretion'' i musklerna, som reglerar andningsrörelserna, och om en dylik process i tunntarmepitelet, som reglerar bukspottens afsöndring. Samarbetet mellan de olika organen i kroppen förmedlas, såsom af de anförda exemplen framgår, ej allenast genom nervsystemet, utan jämväl af en del ämnen, som bildas i ett organ och medelst blodet eller möjligen också lymfan transporteras till ett annat. Bildandet och öfverförandet af dylika ämnen kunna betraktas som det väsentliga momentet i de mekanismer inom kroppen, för hvilka man användt den gemensamma benämningen ''inre sekretion''. I en del fall har man lyckats isolera dessa ämnen och bestämma deras kemiska natur. Utom det nyssnämnda sekretinet känner man *adrenalinet*, som bildas i binjuren (se d. o.), och *jodotyrinet* (se d. o.), som utgör en af sköldkörtelns produkter. Sekretinet har en specifik verkan på bukspottkörteln och adrenalinet likaledes en specifik verkan på den glatta muskulaturen i kroppen, särskildt musklerna i blodkärlens väggar. Några bråkdelar af ett milligram adrenalin äro tillräckliga för att vid injektion i ett blodkärl gifva en betydande stegring af blodtrycket i artärerna. — Om man genom operation aflägsnar (''exstirperar'') ett organ med inre sekretion, inställa sig vissa karakteristiska rubbningar. Så t. ex. medför bukspottkörtelns borttagande sockersjuka. Förlusten af sköldkörteln eller binjurarna medför vissa egendomliga symtom och slutligen döden. Hos ett ungt djur, på hvilket man borttagit könskörtlarna (kastration), komma de s. k. sekundära könskaraktärerna icke till utveckling. Rubbningarna efter dessa operationer inställa sig emellertid, endast för så vidt som organet i fråga blifvit *fullständigt* aflägsnadt. Lämnas en bit kvar eller inläkes (''transplanteras'') en bit af organet å annan plats i kroppen, t. ex. under bukhuden, i mjälten eller i njuren, uteblifva de karakteristiska rubbningarna. Likaledes kunna de helt eller delvis förekommas eller bringas att gå tillbaka genom injektion af ett extrakt beredt på samma slags organ som det exstirperade. — En hel del egendomliga sjukdomsformer hos människan har visat sig bero på ett bortfallande eller en stegring af en viss ''inre sekretion''. Det s. k. myxödemet och kretinismen stå i sammanhang med en förstöring eller utvecklingshämning af sköldkörteln. Tabletter beredda af sköldkörtelsubstans från djur ha visat sig vara ett verksamt botemedel vid dessa sjukdomar. Tagna i tillräcklig dosis, framkalla dessa tabletter hos friska personer en del förgiftningssymtom, som man återfinner hos personer lidande af Basedowska sjukdomen. Den Addisonska sjukdomen har visat sig bero på en förstöring af binjurarna. Slutligen må erinras om vissa former af sockersjuka, hvilka äro att hänföra till sjukliga förändringar i bukspottkörteln. J. E. J—n.

I. N. R. I., begynnelsebokstäfverna till de latinska ord: *Jesus nazarēnus rex judæōrum* (Jesus af Nazaret, judarnas konung), som Pilatus lät anbringa öfver Kristi kors. De tolkas äfven som carbonarernas lösen: *justum necāre reges Italiæ* (det är rätt att döda Italiens konungar).

Inriggare, *skpsb.* Se Utriggare 2.

Inrikes civilexpeditionen. Se Civilexpeditionen.

Inrikes handel. Se Handel, sp. 1302.

Inrikesminister kallas i de flesta länder den ledamot af ministären, som står i spetsen för de ärenden, som röra i första rummet själfva landtförvaltningen, och vidare dem, som ej uttryckligen tillhöra de särskilda "fack"ministrarna. I Sverige handläggas dessa ärenden af Civildepartementet (se d. o.), till hvars föredragning dock ännu höra flera slag af ärenden, som utomlands äro skilda från inrikesministeriet och lagda under andra eller särskilda ministerier, t. ex. frågor rörande kommunikationer, industri och allmänna arbeten. Däremot höra i somliga länder till inrikesministeriet frågor, som i Sverige behandlas af annat departement än Civildepartementet; så höra i Nederländerna, Portugal och Schweiz ärenden rör. undervisning, vetenskap och konst samt i Ryssland rör. polisen, pressen och medicinalväsendet till inrikesministeriet. Om motsvarande ämbetsman i England se Storbritannien (Författning och förvaltning).

Inrikes tidningar. Se Post- och Inrikes tidningar.

Inrim. Se Assonans.

Inropare. Se Auktion.

Inropning, en teater- eller konsertpubliks åtgärd att genom ihållande handklappningar och eventuellt äfven bravo- och namnrop efter en akts eller ett styckes slut föranleda någon uppträdande artist att åter inträda på scenen eller konserttribunen för att personligen emottaga åhörarnas bifallsyttringar. — Fastän handklappningar på skådebanorna brukades redan under antiken (jfr Applåd), började inropningar, numera en så alldaglig sak, först på 1820-talet förekomma, med utgångspunkt från franska scenen, och f. f. g. i Sverige 1826 (se Almlöf 1); de applåderande ropade då därvid den artists namn, som de ville framkalla. Missbruket att hörsamma inropningar för öppen ridå är sedan några årtionden vid våra förnämligare teatrar afskaffadt genom förbud. E. F—t.

Inrycka, *krigsv.* Se Dubblering.

Inryckning, *krigsv.*, kallas sedan lång tid tillbaka icke garnisonerade truppers samling till vapenöfning eller annan kommendering. Inryckningsdagen (liksom utryckningsdagen) inräknas vanligen icke i öfningstiden. Inryckning har man äfven kallat i skyttelinje utvecklade eller på annat sätt spridda truppers samling; benämnes numera samling. C. O. N.

Inrösningsjord, *jur.* Se Afrösningsjord.

Insalivation (af lat. *saliva*, spott), den process, då födoämnena vid tuggning inmängas med saliv.

In salvo, lat., i säkerhet.

Insânia, lat. (af nekande *in* och *sānus*, frisk), sjukligt själstillstånd, sinnessjukdom. — Insania catatonica. Se Katatoni.

Ins blaue (Ins blaue hinein [hina'jn] l. rättare Ins blaue hinaus), ty., "i det blå", bort i den tomma rymden; (prata) i vädret.

Inschallah (arab. *in schâ allâh*), "om Gud så vill", den rättrogne muhammedanens tillägg till hvarje uttalande om framtida förhållanden, påbjudet i koranen.

Inscriptiones, lat. Se Inskrifter.

Inse'cta, *zool.* Se Insekter.

Insecti'vora (af lat. *inse'cta*, insekter, och *vorāre*, sluka), *zool.* Se Insektätarna.

Inseglingsränna. Se Hamn, sp. 1273.

Insektbett. Medan många insekter genom styng medelst en "gadd" ingjuta gift och framkalla lokal, ibland äfven allmän förgiftning (se Insektstyng och Giftapparat), tilldela andra sådana djur sina offer verkliga bett med käkarna, hvarefter de i bettet på ett eller annat sätt ingjuta något retande sekret. Exempel härpå lämna många myror, t. ex. vanliga rödmyran (*Formica rufa*), hvilka först bita med öfverkäkarna, därpå kröka bakkroppen starkt framåt och ur en körtel, som mynnar ut på dennas spets, spruta gift i bettsåret. Sekretet innehåller myrsyra, men denna är antagligen icke den enda eller ens den väsentliga beståndsdelen, då däri sannolikt finnes äfven ett fermentartadt gift. — Giftiga bett utdela äfven åtskilliga spindelarter, fästingar och tusenfotingar. De giftiga spindlarna ha ett par särskilda giftkörtlar, som utmynna å de båda kloformade bitapparaterna. Giftet från dessa körtlar är betydligt verksamt; det förlamar efter kortvarig retning både centrala nervsystemet och hjärtat. Därjämte upplöser det vissa djurs röda blodkroppar. Spindlarnas kroppar innehålla äfven ett giftigt ämne, som antagligen ej är identiskt med körtelgiftet. Så är t. ex. fallet med vår vanliga korsspindel (*Epeira diadema*), som emellertid ytterst sällan biter människor. Giftig är vidare äfven den s. k. italienska taranteln (*Tarantula Apuliæ*), hvars bett förr ansetts förorsaka häftig excitation med ofrivilligt dansande (se Tarantella) m. fl. Bland fästingartade djur märkes skabbkräket, hvars specifika giftighet ej är bevisad, men sannolik. C. G. S.

Insektblommor l. Entomofila blommor, *bot.* Se Blomma, sp. 754, och Pollination.

Insekter, *Inse'cta* (af lat. *inse'ctum*, eg. någonting inskuret, grek. *entomon*) l. *Hexa'poda*, *zool.*, en klass af provinsen leddjur (se d. o.) och af samma allmänna kroppsbyggnad som dessa, d. v. s. med huden betäckt af ett ledadt, mer eller mindre förhårdnadt, af kitin bildadt hudskelett (fig. 1), på hvars insida kroppens rörelsemuskler ha sitt fäste, samt med ledade extremiteter. De leder, af hvilka kroppen är sammansatt, gruppera sig hos insekterna i tre tydligt skilda afdelningar: hufvud, mellankropp (*thorax*) och bakkropp (*abdomen*), af hvilka mellankroppen ensam uppbär de till gång danade extremitetparen. Dessas antal öfverstiger hos fullbildade insekter aldrig tre, men kan vara mindre, därigenom att ett benpar förkrympt, som hos den vinglösa hannen af en fikonstekel, *Kradibia cowani*, hos hvilken det mellersta reducerats till ett par små tvåledade bihang. Spår af förkrympta benpar äfven på bakkroppen förekomma inom afdelningen *Apterygogenea*.

Hufvudet (se fig. 1 *I* samt fig. 2 och 3), som består af flera sammanvuxna leder, uppbär antenner, munverktyg och ögon. De af flera eller färre leder bildade pannspröten (se d. o.) l. antennerna äro af ytterst växlande form och storlek samt fästa på pannan eller på sidorna om munskölden (*clypeus*), en liten nedanför pannan och ofvanför munnen befintlig kitinplåt.— Munverktygen (fig. 2 o. 3) utgöras af den opariga öfverläppen (*labrum*), ett litet kitinstycke, som upptill begränsar munöppningen, ett par öfverkäkar (*mandibler*), ett par underkäkar (*maxiller*) samt den af ett

tredje par, i midtlinjen sammanvuxna käkar bildade underläppen (*labium*), hvars midtstycke uppbär den s. k. tungan. Underkäkar och under-

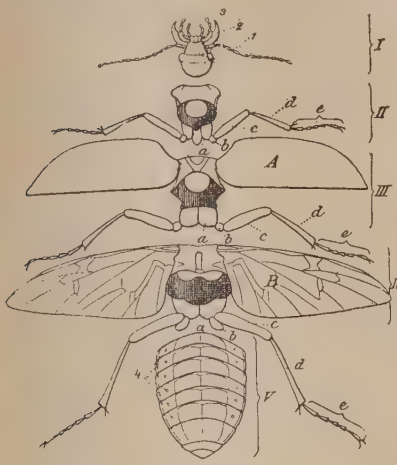

Fig. 1. Hudskelett af larvödare (*Calosoma sycophanta*; hufvudet, mellankroppens tre leder och bakkroppen äro särlagda). *I* hufvudet, *II—IV* mellankroppens tre leder (*prothorax, mesothorax* och *metathorax*), *V* bakkroppen (*abdomen*). *1* pannspröt l. antenn, *2* öfverkäk, *3* underkäkspalp; *4* andhål. *a* höften (*coxa*), *b* lårringen (*trochanter*), *c* låret (*femur*), *d* skenbenet (*tibia*), *e* fotlederna (*tarsus*). *A* framvinge (här = täckvinge, *elytrum*), *B* bakvinge.

läpp utgöras af flera med hvarandra rörligt förenade kitinstycken och bära dessutom hvar sitt par vanligen trådlika, ledade bihang, de som känselorgan tjänstgörande palperna. De nämnda munverk-

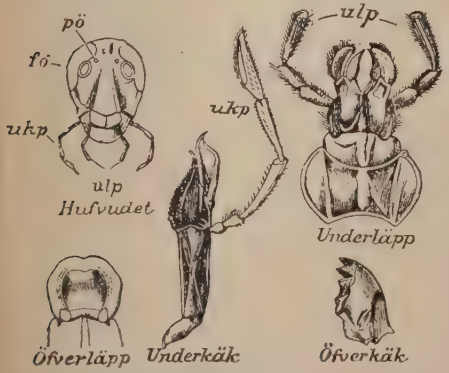

Fig. 2. Mundelar af kackerlacka (*Periplaneta orientalis*). *ulp* underläppspalper, *ukp* underkäkspalp, *pö* punktögon, *fö* fasettögon.

tygen låta sig tydligt urskilja hos insekter med bitande mundelar, medan de hos insekter med sugande mundelar kunna vara på mångfaldigaste sätt omdanade och sammanvuxna med hvarandra ända till oigenkännlighet. (Jfr Diptera, Fjärilar och Halfvingar.) — Ögonen äro af två slag, fasettögon (se d. o.) och punktögon l. oceller (se d. o.). De förra, som äro belägna på hufvudets sidor, kunna vara sammansatta af ett så stort antal enskilda ögon, s. k. ommatidier, att de, t. ex. hos trollsländorna, intaga största delen af hufvudet. Å andra sidan kunna de, i synnerhet hos insekter med underjordiskt lefnadssätt, vara reducerade till ett fåtal ommatidier eller t. o. m. blott ett enda sådant. I sällsynta fall saknas t. o. m. såväl fasettögon som punktögon fullständigt, hvilket särskildt ofta är fallet hos i mörka grottor lefvande insekter. Insekter, som äro i rörelse om natten, ha ofta stora, kullriga fasettögon, och ofta äro de hos hannarna större än hos honorna. Punktögon förekomma hos fullbildade insekter i ett antal af 1—3 på pannan eller hjässan. — Beskaffenheten af insekternas synförmåga är ännu ingalunda klart insedd; men det framgår dock med visshet, att åtminstone många ha förnimmelse af färger, somliga t. o. m. af ultraviolett. — Mellankroppen (*thorax*; fig. 1 *II—IV*) är hos insekterna bildad af 3, gångbenen uppbärande leder, *pro-*, *meso-* och *metathorax*, till hvilka hos vissa insekter (steklar) sluter sig första bakkroppsleden, som under benämningen *propodeum* eller mediansegmentet skenbart bildar mellankroppens afslutning. — På de tre paren gångben kunna följande leder urskiljas: 1) den i thorax inledade höften (*coxa*), 2) den korta, 1- eller 2-ledade lårringen (*trochanter*), 3) det från lårringen snedt utåtriktade låret (*femur*), 4) det från lårets spets snedt nedåtriktade skenbenet (*tibia*) samt 5) de till högst fem uppgående, ofta mycket korta fotlederna (*tarsus*), af hvilka den sista i spetsen bär två klor samt därtill ofta en särskild häftapparat. — De flesta insekter äro i fullbildadt skick utrustade med ett eller två par vingar (fig. 1 *A*, *B*), af hvilka det främre alltid är fäst på andra, det bakre på tredje mellankroppsleden. Stundom är ena paret förkrympt, som hos tvåvingar (det bakre) och vridvingar (det främre). Stundom äro båda paren förkrympta (t. ex. hos arbetsmyror) eller ha aldrig funnits, t. ex. hos gruppen Apterygogenea (se nedan). Hvarje vinge består af två med hvarandra sammanvuxna kitinhinnor, som hållas utspända af förgrenade kitinlister, de s. k. vingribborna, vingådrorna l. vingnerverna, hvilka för de särskilda grupperna erbjuda goda systematiska kännetecken. Vid vingarnas bas bildas deras ledgång af ett antal små kitinstycken, af hvilka de s. k. täckfjällen (*tegula*) ofvanpå basen af framvingarna äro de mest

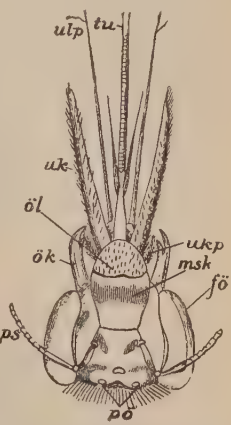

Fig. 3. Mundelar af *Podalirius* (väggbi). *tu* tunga, *ulp* underläppspalp, *uk* underkäk l. maxill, *ök* öfverkäk l. mandibel, *öl* öfverläpp, *ukp* underkäkspalp, *msk* munsköld, *ps* pannspröt, *fö* fasettögon, *pö* punktögon.

i ögonen fallande. Hos skalbaggarna, hvilkas främsta vingpar utgöra s. k. täckvingar (*elytra*), anses dessa af somliga forskare ej motsvara andra insekters främsta vingpar, utan i stället deras täckfjäll. — Bakkroppen (*abdomen*; fig. 1 *V*) utgöres af mot hvarandra fritt rörliga leder, hvar och en bestående af en ryggplåt och en bukplåt. Den tunna hud, som förenar dessa plåtar, bildar ett instjälpt veck, hvilket äfven är fallet med den de särskilda lederna förenande huden. Denna anordning möjliggör pumpande andningsrörelser medelst bakkroppens rytmiska förlängning och förkortning samt tillåter en stundom oerhörd utvidgning af bakkroppen vid upptagandet af en större mängd föda samt vid äggstockarnas ansvällning under äggmognaden. Antalet bakkroppsleder plägar anses typiskt vara 11, men de bortersta lederna äro ofta så instjälpta i och dolda af de föregående, att de äro mycket svåra att urskilja. Sista lederna bära ofta

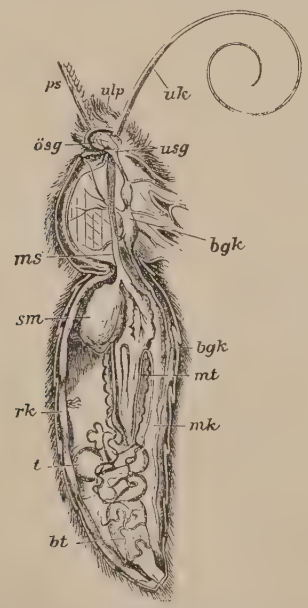

Fig. 4. Längdgenomskärning af *Sphinx ligustri* (svärmarfjäril). *uk* underkäk (här = sugsnabel), *ulp* underläppspalp, *ps* pannspröt l. antenn, *ösg* öfre svalggangliet, *usg* undre svalgganglıet, *bgk* bukgangliekedjan, *ms* matstrupen, *sm* sugmagen, *mt* mellantarmen, *mk* malpighiska kärlen, *rk* ryggkärlet (”hjärtat”), *t* testikel, *bt* baktarmen.

bihang af mycket växlande form och för olika ändamål, som ledade analspröt (*cerci*), griporgan, hanliga kopulationsorgan, äggläggningsrör o. s. v. — Andningsorganen, då sådana finnas, utgöras af andrör (*trakéer*, se d. o.), som öppna sig i en rad andhål (*spiracula* l. *stigmata*; fig. 1 *4*) längs hvardera kroppssidan. Högsta antalet andhålspar är 11 (hos *Japyx*), men eljest växlar antalet, såväl som läget och formen, mycket. Hos vissa i vatten lefvande insektlarver saknas andhål, och i detta fall finnas ofta blad- eller trådlika s. k. trakégälar på bakkroppens sidor, genom hvilka det i vattnet lösta syret kan upptagas medelst diffusion. Hos trollsländornas larver finnas rader af sådana trakégälar inuti ändtarmen (tarmgälar), hvarvid andningen kommer till stånd genom att vattnet pumpas in och ut ur denna. Hos vissa små insekter, t. ex. de flesta hoppstjärtar, saknas såväl andhål som andrör, och andningen torde försiggå genom den tunna huden. — I nära samband med andningsorganen står ett för insekterna särskildt utmärkande organ, fettkroppen, som utgöres af massvis hopade fettceller, mellan hvilka ytterst talrika och fina trakégrenar inträngа. Fettkroppen är utan tvifvel att anse som hufvudsakligen näringsmagasin, ty den är starkast utbildad hos larverna af de insekter, som genomgå fullständig förvandling, och förbrukas till stor del under de nybildningsprocesser, som pågå under det hvilande puppstadiet, då ingen ny näring upptages. — Till följd af andningsorganens vidsträckta utbredning i alla delar af kroppen äro invecklade anordningar för blodcirkulationen onödiga. Blodkärlssystemet utgöres också blott af ett enda, längs kroppens ryggsida medelst muskelknippen fäst, i flera kamrar afdeladt, pulserande ryggkärl (se fig. 4), som drifver den färglösa blodvätskan framåt, till närheten af hufvudet, där de begränsade blodbanorna plötsligt upphöra och hvarifrån blodet fritt utbreder sig i mellanrummen mellan kroppens organ. — Tarmkanalens (se fig. 4 o. 5) beskaffenhet växlar mycket hos de särskilda grupperna. I munnen mynna spottkörtlar, af hvilka ett par hos många insektlarver tjänstgör som spinnkörtlar. På den följande delen af framtarmen urskiljas ofta, utom matstrupen, en kräfva och en tuggmage, den senare mycket muskulös och inuti utrustad med kitinlister. Hos fjärilarna finnes i stället en skaftad, blåsformig sidoutstjälpning, kallad sugmage. Mellantarmen är tarmkanalens företrädesvis smältande del och ofta luddigt beklädd med utstjälpta körtelsäckar. Vid gränsen mellan den och baktarmen inmynna de malpighiska kärlen, som vanligen äro trådformiga och förekomma i ett antal af 2—ett hundratal. De afskilja urinsyra och urinämne och äro sålunda att betrakta som utsöndringsorgan. I baktarmens yttersta del mynna ofta stinkkörtlar, ur hvilka insekten till sitt försvar afsöndrar illaluktande och sveda orsakande vätskor. — Nervsystemet

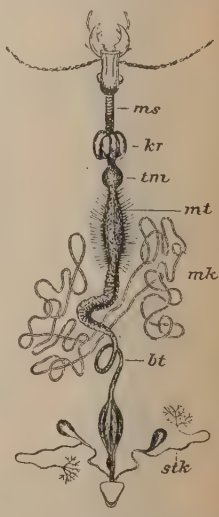

Fig. 5. Tarmkanal af jordlöpare (*Carabus*). *ms* matstrupen, *kr* kräfvan, *tm* tuggmagen, *mt* mellantarmen, *mk* malpighiska kärlen, *bt* baktarmen, *stk* stinkkörtlar.

(se fig. 4 o. 6) utgöres, som hos andra leddjur, af en bukgangliekedja samt en i hufvudet belägen nervsvalgring, bestående af ett öfre och ett undre svalgganglion, båda förenade med en kort nervsträng (kommissur) på hvardera sidan om svalget. Bukgangliekedjan består af ett antal (högst 11) med dubbla nervsträngar förenade nervknutar. Af dessa äro dock hos fullbildade insekter flera sammansmälta med hvarandra, och hos en del äro de till och med förenade till en enda i mellankroppen belägen ganglieljest äro de förenade till en oparig slida, i hvilken äfven några vid befruktningen tjänstgörande biapparater inmynna, af hvilka särskildt må nämnas sä-

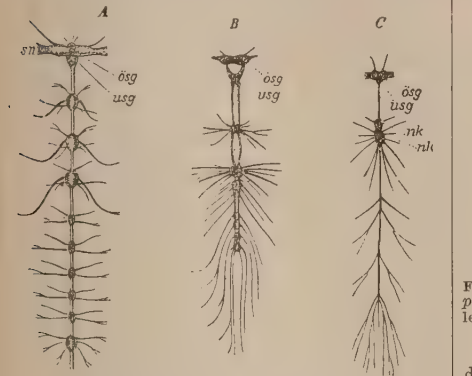

Fig. 6. Nervsystem af termit (*A*), dykare (*B*) och fluga (*C*). *ösg* öfre svalgganglion, *usg* undre svalgganglion, *sn* synnerv, *nk* nervknutar.

massa, t. ex. hos flugorna (fig. 6 *C*). Utom nämnda nervsystem finnes hos insekterna ett annat, det s. k. sympatiska, som utgöres af smärre, pariga eller opariga ganglier, förenade medelst längsgående nervsträngar och stående i samband med dels öfre svalgganglion, dels med bukgangliekedjan. — Af insekternas sinnesorgan ha de två slagen ögon ofvan omnämnts. Hörsel låter sig påvisas hos många insekter, hvaremot man ingalunda är viss om, att insekterna ega något särskildt organ för detta sinne. Visserligen finnas om trumhinnor erinrande inrättningar hos vissa insekter, t. ex. på hvardera sidan om första bakkroppsleden hos gräshoppor, i öfre delen af de främsta skenbenen hos vårtbitare och syrsor, men likheten med de högre djurens hörselorgan är blott ytlig, och aflägsnandet af organen i fråga förändrar ej dessa djurs hörselförmåga. Detsamma kan sägas om antennerna, som också blifvit ansedda för att delvis vara hörselorgan. Det ser snarare ut, som om hela kroppsytan skulle hos insekterna vara ljuduppfångande och genom sina vibrationer påverka de i huden i borst, stift eller i andra bildningar ändande nerverna. Som speciella känselorgan äro palper och antenner att anse, och de senare äro med ganska stor visshet äfven säte för luktsinnet, som hos vissa insekter, t. ex. spinnarfjärilarnas hannar, asbaggar m. fl., visar en för oss ofattlig skärpa.

De honliga inre fortplantningsorganen (fig. 7) utgöras af pariga äggstockar, bestående af ett större eller mindre antal äggrör, hvilka utmynna vid spetsen af, mera sällan i rad utefter de två äggledarna. Dessa senare kunna undantagsvis (hos dagsländor) utmynna med hvar sin särskilda öppning;

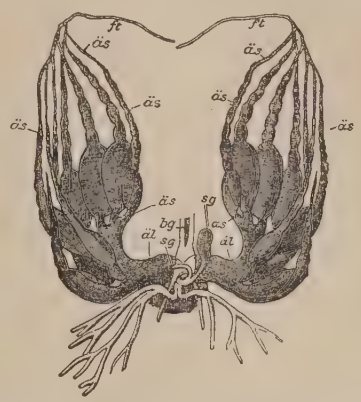

Fig. 7. Honliga fortplantningsorgan af kackerlacka (*Periplaneta orientalis*). *bg* bukgangliekedjans ända, *äl* äggledare, *äs* äggstockar (äggrör); *ft* föreningstrådar mellan äggrörens ändar, *sg* sädesgömme.

desgömmet, *receptaculum seminis*, i hvilket den vid parningen införda säden länge kan bibehålla sig lefvande. Hos hannarna finnas (fig. 8) pariga sädeskörtlar (testiklar) med sina utföringsgångar och tillhörande bikörtlar. — Ehuru insekterna i alldeles öfvervägande grad äro äggläggande, finnas dock

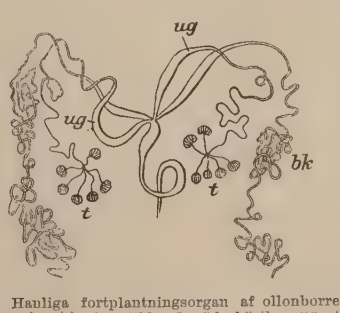

Fig. 8. Hanliga fortplantningsorgan af ollonborre (*Melolontha vulgaris*). *t* testiklar l. sädeskörtlar, *ug* utförsgångar, *bk* bikörtlar.

icke få, tillhörande olika grupper, som föda lefvande ungar. I vissa fall, som hos en del lusflugor, tillbringar t. o. m. larven hela sitt tillväxtstadium i moderns äggledare och är färdig att förpuppas omedelbart efter sin födelse (se äfven Hemimeridæ). — *Partenogenes*, d. v. s. utveckling ur obefruktade ägg, förekommer ofta, synnerligast hos steklar. Stundom föda obefruktade honor lefvande ungar, som hos åtskilliga bladlöss. *Pedogenes*, d. v. s. fortplantning redan i outveckladt skick, är ett hos t. ex. vissa gallmyggors larver och fjädermyggors puppor förekommande fall af partenogenes. Uteslutande partenogenetisk fortplantning visar t. ex. en del gallsteklar, som upp-

träda endast i honkön. Hos vissa andra gallsteklar och bladlöss förekommer en regelbunden omväxling af en könsgeneration med en eller flera partenogenetiska hongenerationer, ett slags generationsväxling, som plägar kallas *heterogoni*. — Insekterna lämna ägget i ett outveckladt skick, såtillvida som de ännu hvarken nått könsmognad eller sin slutliga storlek. Den sedermera följande tillväxten står alltid i samband med hudömsningar. I några fall, som hos borstsvansar och hoppstjärtar, kan därvid ingen yttre formförändring iakttagas, utan den nykläckta insekten liknar den fullbildade. Dessa insekter sägas därför vara *ametabola*, d. v. s. i saknad af förvandling. I de flesta fall åter genomgår den unga insekten förvandlingar, som kunna vara mer eller mindre genomgripande alltefter det skick, i hvilket den kommit till världen. Hos sådana insekter, *metabola*, skiljer man därför mellan dem, som genomgå en ofullständig förvandling, de s. k. *hemimetabola*, och dem, hos hvilka förvandlingen är fullständig, *holometabola*. Hos de förra afviker den unga insekten under första tiden af sin tillvaro utom genom bristen på vingar ej synnerligen mycket i sin kroppsform från den fullbildade, äfven om den, som ofta är fallet, för ett helt annat lefnadssätt. Under detta larvstadium sker tillväxten, och vid de sista hudömsningar larven undergår plägar anlagen till de förut helt och hållet saknade vingarna framträda, ofta i samband med förändringar i mellankroppslederna. I detta stadium plägar man kalla insekten *nympha*, ett stadium, som motsvarar öfriga insekters puppa, men skiljer sig därifrån däri, att insekten fortsätter sitt näringsupptagande och bibehåller sin fria rörelseförmåga. Genom den sista hudömsningen förvandlas nymphan till det slutliga, fullbildade stadiet, *imago*. — Hos insekter med fullständig förvandling har larven ofta afpassats för ett från den fullbildade insektens mycket afvikande lefnadssätt och är därför ofta mycket olik sitt slutstadium, stundom t. o. m. i så ytterlig grad, att de olika utvecklingsstadierna ej tyckas tillhöra samma djurklass. Så är framför allt fallet med flugor och gaddsteklar, hvilkas larver äro masklika och sakna alla spår af extremiteter. I vissa fall är larven själf under olika åldersstadier afpassad för olika lefnadssätt och antager därför i motsvarande grad olika kroppsform, ett förhållande, som betecknas såsom *hypermetamorfos* och som särskildt är kändt hos skalbaggar af meloidernas familj samt hos sorgflugor och guldsteklar. Det för den fullständiga förvandlingen mest utmärkande är emellertid det hvilande puppstadium, som föregår imagostadiet. Med inträdet i puppstadiet upphör näringsupptagandet, och insekten ligger försjunken i en dödslik dvala, under hvilken de redan under sista larvstadiet förberedda inre förvandlingsprocesserna ega rum. Dessa inre förvandlingar kunna, t. ex. hos flugor, vara så genomgripande, att största delen af larvens väfnader upplöses (*histolys*), hvarefter, med utgång från små från förödelsen skonade delar, nya väfnader återuppbyggas (*histogenes*). Efter puppornas form urskiljer man: 1) *pupa libera* l. *exserta*, hos hvilken extremiteter, antenner och vinganlag fritt framträda från kroppen; 2) *pupa obtecta*, hos hvilken de nämnda delarna äro fastklibbade vid eller innesluta i den puppan omgifvande huden; 3) *pupa coarctata*, hvilken omslutes af den hårdnade sista larvhuden och på hvilken man därför utvändigt ej kan urskilja anlagen till ben och vingar. Det första slaget puppor förekommer t. ex. hos skalbaggar och gaddsteklar, det andra hos fjärilar och det tredje hos flugor. Hos en del insekter spinner larven före sin förpuppning omkring sig ett hölje af silkestrådar (kokong), i hvilket stundom främmande ämnen inblandas och inom hvilket förvandlingen till puppa eger rum.

Insekternas klass är den utan jämförelse artrikaste af alla nu lefvande djurgrupper. Nära $^5/_6$ af alla kända djurarter äro insekter, och antalet *beskrifna* arter af denna grupp torde utan öfverdrift kunna uppskattas till omkr. $^1/_2$ million. Men i betraktande af den hast, med hvilken artantalet ökas vid den noggranna undersökningen af förut outforskade trakter och vid ifrigare uppmärksammande af förut försummade grupper, förefaller det ej osannolikt, att antalet existerande arter i själfva verket är det dubbla. Denna oerhörda formrikedom är resultatet af en anpassningsförmåga, till hvilken ingen annan djurgrupp närmelsevis kan uppvisa något motstycke. Efter alla klimat och efter de mest växlande lefnadsförhållanden ha insekterna förmått lämpa sig. Om man undantager hafvet — ett utbredningsområde, som tyckes vara denna djurgrupp förmenadt, om också ansatser att eröfra äfven detta icke saknas — kunna insekter anträffas på alla slags lokaler, där öfver hufvud något djurlif kan existera. Hvilken viktig roll insekterna spela inom den organiska världen, framgår icke blott däraf, att hela grupper inom ryggradsdjurens alla klasser afpassat sin kroppsbyggnad och sitt lefnadssätt efter den värdefulla och lätt tillgängliga näringskälla, som insekternas tallösa skaror erbjuda, utan äfven af den prägel, som de tryckt på den högre växtvärlden, hvaraf en stor del anpassat sig till sitt nutida utseende med anledning af det beroende, i hvilket framför allt flertalet af de blombärande växterna i flera afseenden står till insekterna. I samband härmed må erinras om insekternas stora ekonomiska betydelse för människan såväl i egenskap af förödande skadedjur på skog och växande gröda som i rollen af hjälptrupper vid dessa skadedjurs bekämpande. Slutligen kan framhållas, att många insekter i hög grad påskynda sönderdelningen af döda organismer och att icke få äro spridare af farliga sjukdomar bland människan själf och hennes husdjur och därigenom kunna göra stora landsträckor obeboeliga. — I sina lefnadsförhållanden erbjuda insekterna mycket och omväxlande intresse, och den litteratur, som handlar om dem (den *entomologiska*), är också synnerligen rikhaltig.

De äldsta otvifvelaktiga insektfossilen äro hittills funna i stenkolstidens aflagringar. De sammanfattas af Handlirsch till en ordning, *Palæodictyoptera*, hvilken bland nutidens insekter skulle ega sina närmaste släktingar bland dagsländor, trollsländor och sjösländor. Hela antalet kända fossila insekter uppskattas till öfver 7,600, hvaraf mer än 880 tillhöra den paleozoiska tiden, 960 den mesozoiska samt omkr. 5,800 den kainozoiska. I jämförelse med antalet nu lefvande äro dessa siffror obetydliga, och helt visst når insekternas grupp sin högsta blomstring i nutiden.

Att uppställa ett naturligt system för insekterna

stöter på stora svårigheter, dels till följd af denna djurgrupps ofantliga formrikedom och den bristfälliga kännedomen om den inre byggnaden, dels till följd af gruppens höga ålder och vår ofullständiga kunskap om de utdöda formerna, som sannolikt alltid skall låta den ursprungliga samhörigheten mellan nu lefvande grupper förbli oskönjbar. De talrika hittills gjorda grupperingsförsöken måste därför alla betraktas som mer eller mindre otillfredsställande och provisoriska. Det, som f. n. vunnit största tillslutningen, är det af Brauer (1885) uppställda systemet, hvilket med större eller mindre förändringar användes i de flesta handböcker. Brauer afskiljer som en klass för sig under namn af *Apterygogenea* de redan från början vinglösa insekterna, borstsvansar och hoppstjärtar. Alla öfriga insekter, hvilka åtminstone någon gång under sin stamutveckling genomgått ett bevingadt stadium, sammanföras i klassen *Pterygogenea*. Denna indelas i följande 16 ordningar:

1. *Dermaptera* (Tvestjärtar), 2. *Ephemeridæ* (Dagsländor), 3. *Odonata* (Troll-, Flick- och Jungfrusländor), 4. *Plecoptera* (Sjösländor), 5. *Orthoptera genuina* (Rätvingar), 6. *Corrodentia* (Gnagarinsekter), 7. *Thysanoptera* (Blåsfotingar), 8. *Rhynchota* (Halflor. Skinnbaggar), 9. *Neuroptera* (Nätvingar), 10. *Panorpatæ* (Näbbsländor), 11. *Trichoptera* (Nattsländor), 12. *Lepidoptera* (Fjärilar), 13. *Diptera* (Tvåvingar), 14. *Siphonaptera* (Loppor), 15. *Coleoptera* (Skalbaggar) och 16. *Hymenoptera* (Steklar). — Af praktiska skäl har i detta arbete tillämpats den af svenska entomologer (i ''Svensk insektfauna'') använda modifikation af Brauers system, enligt hvilken insekternas klass indelas i följande 13 ordningar: 1. *Apterygogenea* (Borstsvansar och Hoppstjärtar), 2. *Orthoptera* (Rätvingar), 3. *Pseudoneuroptera* (Rätvingesländor), 4. *Corrodentia* (Gnagarinsekter), 5. *Anoplura* (Löss), 6. *Thysanoptera* (Blåsfotingar), 7. *Hemiptera* (Halfvingar), 8. *Neuroptera* (Nätvingar l. Florvingar), 9. *Coleoptera* (Skalbaggar), 10. *Lepidoptera* (Fjärilar), 11. *Diptera* (Tvåvingar), 12. *Siphonaptera* (Loppor) och 13. *Hymenoptera* (Steklar). Af dessa motsvara *Orthoptera* Brauers ordn. 1 och 5, *Pseudoneuroptera* Brauers ordn. 2, 3 och 4 samt *Neuroptera* ordn. 9, 10 och 11 i Brauers system. De särskilda ordningarna äro beskrifna under sina svenska namn, utom *Diptera*. Tillägg återfinnas för denna ordning under Tvåvingar, för Blåsfotingar under Thysanoptera samt för Borstsvansar, som uppfattats i samma bemärkelse som *Apterygogenea* härofvan, under Fjällborstsvansar, Japygidæ, Larvborstsvansar och Hoppstjärtar. — Af den utomordentligt rikhaltiga litteraturen öfver insekterna (entomologi) kunna följande arbeten, som behandla ämnet ur allmänna synpunkter, anföras: Réaumur, ''Mémoires pour servir à l'histoire des insectes'' (1734—42), De Geers verk med samma titel (1752—78), Latreille, ''Histoire naturelle des crustacés et des insectes'' (1802—05), Kirby och Spence, ''Introduction to entomology'' (1815—26; 7:e uppl. 1860), Burmeister, ''Handbuch der entomologie'' (1832—55), Lacordaire, ''Introduction à l'étude de l'entomologie'' (1834—38), Westwood, ''Introduction to the modern classification of insects'' (1839—40), Hagen, ''Bibliotheca entomologica'' (1862—63), Packard, ''Guide to the study of insects'' (1872), Lubbock, ''On the origin and metamorphoses of insects'' (1874), Mayer, ''Ueber ontogenie und phylogenie der insekten'' (1876), Graber, ''Die insekten'' (1877—79), Brauer, ''Systematisch-zoologische studien'' (1885) och ''Ueber die verwandlung der insecten im sinne der descendenz-theorie'' (1889), Kolbe, ''Einführung in die kenntnis der insecten'' (1889—93), Comstock, ''A manual for the study of insects'' (1895), Sharp, ''Insects'' (1901), Packard, ''Textbook of entomology'' (1903), Handlirsch, ''Die fossilen insekten'' (1906—08) och ''Svensk insektfauna'', under utgifning af Entomologiska föreningen (se d. o.). G. A—z.

Insektgift. Medan många insekter kunna förgifta vid styng eller bett (se Giftapparat, Insektbett, Insektstyng), innehålla andra i sin kropp giftiga ämnen, som kunna förgifta djur, hvilka förtära sådana insekter, under det att andra utåt afgifva giftiga, illaluktande eller illasmakande sekret, hvarmed de söka försvara sig, då de bli farliga eller obehagliga att angripa. Till den förra gruppen höra särskildt spanska flugor och flera närstående skalbaggar (se Spanska flugor), medan till den senare höra såväl en del skalbaggar som ock åtskilliga kackerlackor, tvestjärtar och fjärilslarver. Kuriösa exempel äro bombarderingsskalbaggen (*Brachinus crepitans* och *explodens*), som, när den förföljes, genom analöppningen utstöter en finfördelad, retande vätska, hvilken synes oxideras i luften samt därvid bilda kväfoxid och salpetersyrlighet. En *Cerapterus*-art på Java lär samma väg utspruta en jodhaltig vätska. Vissa *Dytiscus*-arter utstöta ur en ''ändtarmsficka'' en brun, af svafvelväte luktande ånga, som grumlar vattnet, hvari de dyka ned, och ge detta en obehaglig lukt. Vårbitaren afsöndrar en brun, retande spott, ängssyrsan (*Gryllus*) en hudretande urin o. s. v. Åtskilliga fjärilslarver ha s. k. brännhår med därtill hörande giftkörtlar. Silkesmasken afger ett retande sekret (möjligen urin), som kan orsaka hudåkommor hos arbetare, som syssla med silkesberedning. C. G. S.

Insekthärjningar, *zool.* På grund af insekternas talrika förekomst och då flertalet insekter lefver på växtvärldens bekostnad, är den skada, som af dessa djur anställes, högst betydlig. De för människan nyttiga växterna, dessa må nu tillhöra de vildt växande eller de odlade, äro nämligen i hög grad utsatta för insektangrepp. Den skada, som härvid orsakas, är under normala förhållanden svår att beräkna och torde vanligen underskattas, då man ej har tillfälle att jämföra förhandenvarande förhållanden med dem, som skulle inträffa, om växtvärlden finge utveckla sig utan angrepp från de växtätande insekternas sida. Särskild uppmärksamhet tilldrar sig däremot insekternas ingripande vid deras massförökning, hvarvid s. k. insekthärjningar uppstå. Det är nämligen ett faktum, att många af de svåraste skadeinsekterna visa perioder af massförökning. Orsakerna härtill ha vi utan tvifvel att söka i den omständigheten, att dessa insekter lägga ett stort antal ägg och alltså skulle föröka sig i en hastigt tilltagande geometrisk progression, om ej en sådan ökning under normala förhållanden motverkades af den decimering, för hvilken insekterna i fråga äro utsatta genom angrepp af diverse fiender. Upphör nu

en eller flera af dessa fienders reglerande verksamhet, inträder en massförökning med åtföljande härjning. Insekthärjningar uppstå sålunda i regel genom stark förökning af en på platsen förut sparsamt befintlig, under vanliga förhållanden mindre uppmärksammad stam af skadeinsekten i fråga; insekten är med andra ord endemisk. Detta om man betraktar härjningen i stort. I ett större härjningsområdes utkanter komma gifvetvis att finnas vissa trakter, dit skadeinsekten spridt sig från härjningens centralhärd och där insekten sålunda kan betraktas som epidemisk. Man känner äfven fall, då en insekt, som ej alls funnits inom ett land, införts dit genom importerade produkter ur växtriket, såsom säd, frukt, timmer o. d. eller genom barlast och funnit för sig lämpliga betingelser, hvarvid den i sitt nya hemland kunnat anställa stor skada. (Se Coloradobaggen.) — Ehuru de flesta skadeinsekter kunna visa massuppträdande med åtföljande härjning, är det i synnerhet vissa arter, som i detta afseende gjort sig sorgligt ryktbara. I detta fall hänvisas till artiklarna under dessa insekters resp. namn. Bland åkerns och fältets skadeinsekter må särskildt framhållas ollonborren, coloradobaggen och gräsflyet, bland trädgårdens frostfjäriln (se Cheimatobia) och rönnbärsmalen. Många af skogens skadeinsekter höra just till dem, som under normala förhållanden göra sig föga bemärkta, men id vissa tillfällen uppträda i massa och då anställa stor förödelse. Se vidare Barkborrar, Nunnan, Tallflyet, Tallmätaren, Tallspinnaren och Tallstekelar. — (Beträffande de hit hänvisade släktena *Agriotes* och *Agrotis* se resp. art. Knäppare och Sädesbroddflyet.) G. G.

Insektivörer, *bot.* Se Insektätande växter.

Insektologi (af lat. *inse'cta*, insekter, och grek. *lo'gos*, lära), läran, vetenskapen om insekterna. Se Entomologi.

Insektspulver, "Persiskt insektspulver", benämnes ett pulver, som nyttjas till att döda eller fördrifva åtskilliga slag af insekter. Det beredes af de torkade, halfutslagna blomkorgarna af *Chrysanthemum* (*Pyrethrum*) *roseum* Web. et Mohr. Denna ört hör till fam. *Compositæ*, har vackra ljusröda eller köttfärgade strålblommor och växer vild i Kaukasien, Armenien och Persien; den odlas i Frankrike. Äfven af den i Dalmatien växande *Chrysanthemum cinerariæfolium* (Trev.) Bocc. beredes "insektspulver", hvars verkan anses vara kraftigare än det "äkta persiska insektspulvrets". Vidsträckta odlingar af denna växt finnas i Syd-Dalmatien och Montenegro, i Kalifornien och Algeriet. Det dalmatiska insektspulvret utträngер mer och mer det kaukasiska. Insektspulver förfalskas hufvudsakligen med kromgult, bariumkromat och andra oorganiska pulver för att höja färgen och vikten samt med malda stjälkar af moderväxten. Ej sällan användas för samma ändamål malda blomkorgar af andra kompositer. — Insektspulvrets verkan synes ej, åtminstone ej uteslutande, bero på dess halt af en flyktig olja, utan snarare på en syra, som verkar döfvande och dödande på en mängd olika slag af insekter, såsom loppor, väggohyra, åtskilliga arter af lussläktet, en del mindre myror, malfjärilar (genom rökning med pulvret på ett glödande järnbleck) och äfven kackerlackor m. fl. Det måste förvaras i väl slutna kärl för att bibehålla sin kraft. Man har äfven rekommenderat insektspulvret till invärtes bruk mot inälfsmaskar, men för detta ändamål har det icke fått någon allmännare användning. O. T. S. (C. G. S. G. L—m.)

Insektstyng. Många insekters styng förorsaka en mer eller mindre stark lokal retning, i en del fall åtföljd af allmän, t. o. m. svår förgiftning. Den lokala retningen beror dels på sticket som sådant samt, såsom vid styng af bin, getingar o. d., ej sällan äfven därpå, att giftapparaten (se d. o.) afslites från insekten och stannar i sticksåret, dels äfven på, att ett retande sekret ingjutes i stickhålet och vållar inflammation. Hos flertalet stickande insekter är detta sekret af sur reaktion, innehåller ofta myrsyra, men företer f. ö. ibland äfven andra beståndsdelar. Hos honungsbiet t. ex. har den sura vätska, som vid stick ingjutes i huden, bitter smak och innehåller, utom ägghvita, vanliga salter och myrsyra, äfven ett särskildt gift, sannolikt af basisk natur (en alkaloid), som torde vara den väsentliga orsaken till vissa af bigiftets mera egendomliga, stundom svåra giftverkningar. Själfva sekretet verkar starkt lokalt retande och smärtsamt på stickstället och alstrar därigenom inflammation med betydlig svullnad. Bragt i beröring med blod, upplöser det de röda blodkropparna (alstrar "hemolys"). Insprutadt i större mängd uti blodet på en hund, framkallade bigiftet häftig kramp och hastig död genom förlamning af andningen (kväfning). Åtskilliga berättelser finnas om svår förgiftning, någon gång t. o. m. dödsfall hos människa genom bistyng; vanmakt, delirier, kräkningar, dvala nämnas som symtom hos individer, som angripits af en bisvärm och fått många styng. Flera gånger stuckna personer (biskötare) förvärfva en viss immunitet mot giftet. Behandlingen af bistyng bör bestå i försiktigt uttagande af "gadden", om denna finnes i såret och kan aflägsnas, i tvättning med ammoniak, kallt omslag, karbolvaselin (2 proc.) o. d. — De i Syd-Europa förekommande skorpionernas gift verkar vanligen ungefär likt bi- eller getingstyng; de större, tropiska formernas styng ha följder, som mycket erinra om svåra ormbett och ej sällan leda till döden. — I motsats mot nu nämnda och närstående djurformer, som sticka med bakändan (se Giftapparat), stinga myggor, bromsar, loppor, löss m. fl. medelst ett på hufvudet befintligt sugrör, egentligen afsedt att suga blod. Genom detta ingjutes emellertid vid insticket en retande vätska, möjligen innehållande något giftigt ferment, som alstrar klåda, smärta och en lokal förändring af ej sällan karakteristiskt utseende. Se äfven Insektbett, Insektgift och Spansk fluga. C. G. S.

Insektätande växter, Insektivorer, Karnivora (köttätande) växter, *bot.*, är en gemensam benämning för åtskilliga, vanligen i kärr på kväfvefattig grund, t. ex. tufvor af hvitmossa (*Sphagnum* L.), växande örter, hvilkas blad äro inrättade till att fånga och upplösa insekter och andra smådjur. Den fångade insektens mjuka delar upplösas hastigt nog af ferment, som afsöndras från de ytor, som komma i beröring med insekten. De lösta animaliska ämnena upptagas af den insektätande växten och tillföra densamma kväfve, som växten erhåller endast i ringa mängd ur grunden, hvarpå den växer. Man

känner numera genom Darwins och andras undersökningar rätt många ”insektätande” växter. Dessa växter höra alla till familjerna *Cephalotaceæ*, *Droseraceæ*, *Nepenthaceæ*, *Sarraceniaceæ* och *Utriculariaceæ*. Smådjuren fångas på olika sätt. Bladen af *Drosera* och *Pinguicula* äro besatta med slemafsöndrande glandelhår, på hvilka djuren fastna, hvarefter bladen långsamt omsluta dem; äfven *Drosophyllum* har liknande fånghår, men dess blad sluta sig ej. Bladen af *Dionæa* och *Aldrovandia*, som sakna dylika hår, sluta sig plötsligt vid beröring af insidan. De öfriga insektätande växternas blad äro försedda med håligheter, i hvilka djuren fångas. Hos *Cephalotus follicularis* Lab., som växer i kärr i Väst-Australien, äro de nedersta, rosettställda bladen omdanade till krukliknande bildningar med en kant af inåt böjda hakar och täckta af ett halföppet lock; i bladkrukorna finnes en vätska, i hvilken djuren upplösas. Hos *Nepenthes*, *Darlingtonia* och *Sarracenia*, som ha blad af liknande byggnad, finnes afsöndring af honung, som lockar insekterna till bladen. Bladen af *Utricularia* äro besatta med blåsor, hvilkas öppning är täckt med en klaff, som vid ett svagt tryck öppnar sig inåt, men sedan trycket upphört åter tillsluter blåsan. Fermentet, som upplöser de fångade djuren, afsöndras hos de insektätande växterna af glandelhår, s. k. digestionshår; i dessas cellinnehåll försiggå egendomliga förändringar, s. k. aggregation. Litt.: Ch. Darwin, ”Insectivorous plants” (1875), och K. Göbel, ”Pflanzenbiologische schilderungen”, II (1893). Se vidare Aldrovandia, Dionæa, Drosera, Nepenthes, Pinguicula, Sarraceniaceæ och Utricularia. G. L—m.

Insektätarna, *Insectivora, zool.*, en däggdjursordning, som omfattar ett antal sinsemellan rätt olikartade djur, som anpassat sig till mycket olika lefnadssätt (det finnes bland dem träddjur, gräfvare af olika slag, vattendjur, andra föra råttors lefnadssätt o. s. v.) och därför förete en växlande yttre habitus. De förenas genom en del ursprungliga organisationsförhållanden, hvilka stämpla dem som de lägst stående Placentalia. I sammanhang härmed står, att några af hithörande släkten redan uppträda i eocenperioden. Alla lifnära sig helt eller företrädesvis af insekter och lägre djur, och det öfvervägande flertalet för ett nattligt lefnadssätt. Ingen uppnår någon betydligare storlek, det minsta nu lefvande däggdjuret (*Crocidura etrusca*; hufvudets och bålens längd utgör 4 cm.) hör hit. Alla äro hälgångare. Moderkakan är hos alla skifformig. Kännetecknande för flertalet är vidare: trumhålans skelett är ofullständigt utbildadt, öfverensstämmande med pungdjurens; liksom hos dessa är hårda gommen ofta ofullständigt förbenad; nyckelben saknas blott hos *en* form; storhjärnan betäcker ofta ej fyrhögarna. De äkta kindtänderna äro flerspetsiga och bilda antingen ett V eller W; ofta äro af de framför de äkta kindtänderna stående tänderna de främsta framtänderna och den bakersta oäkta kindtanden de starkaste, medan de mellan sistnämnda tänder stående äro mer eller mindre försvagade; sålunda har hörntanden ofta mist sin typiska form. Vanligen födes ett större antal ungar samtidigt; hos somliga uppgår antalet till 10. Flera arter ligga i vinterdvala. Insektätarna förekomma i alla delar af jorden med undantag af Australien och Syd-Amerika.

Denna ordning innefattar följande familjer: 1) *Chrysochloridæ*. 2) *Centetidæ*. 3) *Solenodontidæ*. 4) *Leptictidæ*. 5) *Erinaceidæ*. 6) *Soricidæ*. 7) *Talpidæ*. 8) *Macroscelididæ* och 9) *Tupaiidæ*.

Litt.: G. E. Dobson, ”Monograph of the insectivora, systematic and anatomical”. L—e.

Insel [i'nsel], Die, en 1899—1902 i Leipzig af O. J. Bierbaum, A. W. Heymel och O. A. Schröder utgifven månadsskrift, organ för moderna sträfvanden inom litteraturen och kännetecknad af en ovanligt stilfull bokkonst.

Inselverlag [inšelfer-], ett 1899 i Leipzig grundlagdt förlag, ledt af filos. doktor H. Kippenberg, hvilket särskildt lägger an på stilfull bokutstyrsel. Se ”Inselalmanach auf das jahr 1910” (1909).

Inseparabel (af fr. *inséparable*), oskiljaktig.

Inserät (af lat. *inse'rere*, infoga), i en tidning infördt meddelande, notis; förut ofta i bet. annons.

Insessōres, *zool.* Se Sittfåglar.

Insidiös (lat. *insidiōsus*, af *insi'diæ*, försåt), försåtlig.

Insifvad säges en granit vara, då densamma likt fina ådror genomsvärmat en annan bergart. Man talar om den granitgenomsifvade (=arteritiska) kvartsitformationen (t. ex. i Västervikstrakten). E. E.

Insi'gnier (lat. *insi'gnia*), utmärkelsetecken, värdighetstecken.

Insignifia'nt, fr., oansenlig, intetsägande.

Insigniōre cum la'ude (l. Cum insigniore laude) approbātur, lat. Se Betyg, sp. 177.

Insinuēra (af lat. *insinuāre*, sticka ned i barmen, insmyga), i förtäckta ordalag framställa, vilja låta förstå, antyda. — Insinuēra sig, smyga sig in, nästla sig in, ställa sig in. — Insinua'nt, inställsam; som gör insinuationer. — Insinuatiōn, antydning (vanligen af elak art).

Insipid (lat. *insi'pidus*), smaklös, dum.

Insistēra (lat. *insi'stere*), enträget yrka, envist påstå.

In si'tu, lat., på stället, på platsen.

Insjö 1. Sjö, en vattensamling, som antingen är innesluten i ett naturligt bäcken eller samlat sig på det djupaste stället af en yta. Dessa senare sjöar förekomma särskildt på stäpper och ha kallats mynningssjöar. Ett typiskt exempel på en sådan är Lop-nor i Central-Asien, öfver hvilken S. Hedin gjort ingående forskningar. Att denna sjö icke fyller något verkligt bäcken, utan blott är Tarimflodens slut, visas däraf, att den är grundare än floden ofvan sin mynning. Liksom alla mynningssjöar växlar den till läge, storlek, form och djup. Liknande sjöar finnas äfven annorstädes i Asien samt i Australien. — Det vanliga är likväl, att sjön fyller ett bäcken (bäckensjöar). Dessa bäcken äro af två slag: de kunna vara antingen fördjupningar i marken eller bildade därigenom, att en damm afspärrat ett flodlopp eller en hafsarm (dammbäcken), eller därigenom, att en vall bildas, som på alla sidor omsluter sjön (vallbäcken). Till den förra gruppen höra de sjöar, som finnas i gamla nedsjöningsområden och ha moräner att tacka för sin tillkomst, sålunda de flesta sjöar i Skandinavien, Finland och Canada, likaså de s. k. strandsjöar (laguner, haff o. d.), som genom dyner eller aflagringar äro skilda från hafvet, till den senare gruppen kratersjöar d. v. s. vattensamlingar i slocknade kratrar. De verkliga

fördjupningsbäckena kunna ha uppstått på olika sätt. Antingen äro de bildade genom 1) erosion (erosionsbäcken), såsom många sjöar i gamla nedisningsområden, 2) vulkaniska inverkningar, såsom genom jordytans instörtande (vulkaniska instörtningsbäcken) eller genom vulkaniska explosioner (explosionsbäcken), eller slutligen genom 3) rörelser i jordskorpan, vare sig genom dess sjunkande eller genom dess veckningar (grafsänkor, t. ex. Vätterns bäcken, veckningsbäcken). — Med reliktsjöar förstås sjöar, som fordom utgjort en del af hafvet, men genom landets höjning afskurits därifrån, ehuru de ännu ha en med hafvet besläktad fauna (reliktfauna).

Arealen af alla jordens sjöar beräknar Penck till 2,5 mill. kvkm., alltså blott 1,8 proc. af hela landarealen. Störst är Kaspiska hafvet med 438,690 kvkm., således nästan så stort som hela Sverige. Närmast kommer Öfre sjön i Nord-Amerika (80,800 kvkm.); därpå följa fyra sjöar med omkr. 68,000—62,000 kvkm. hvardera (Victoria-Nyansa, Aral-, Michigan- och Huronsjöarna), därefter Tanganika (35,130 kvkm.), Baikal (34,180 kvkm,), Tsad (27,000 kvkm.) o. s. v. Europas största insjö är Ladoga (18,129 kvkm.), Sveriges är Vänern (5,568 kvkm.). Många sjöar ha så växlande vattenstånd, att arealen blir mycket olika vid olika årstider, t. ex. Tsad, Lake Eyre m. fl. Såvidt kändt är, ha endast två sjöar ett högsta djup på öfver 1,000 m., nämligen Baikalsjön, där man nu funnit ett djup på 1,688 m., och Kaspiska hafvet (1,098 m.). Af alpsjöarna är Comosjön djupast (414 m.), af de svenska Hornavan (221 m.). Många sjöars botten ligger lägre än hafsytan, ehuru deras yta ligger högt öfver den. Sådana bäcken kallas kryptodepressioner. I Europa finnas 61 sådana (bl. a. Vättern, Mjösen). Om däremot äfven sjöns yta ligger lägre än hafsytan, kallas bäckenet en depression. (Naturligtvis kan äfven jordytan vara en depression, t. ex. nära hälften af Nederländerna.) Den vidsträcktaste depressionen på jorden är den, som i sin djupaste del är täckt af Kaspiska hafvet, hvars yta ligger 26 m. under hafsytan; den djupaste depressionen är El-Ghor, i hvars södra del Döda hafvet ligger, med sin yta 394 m. under hafvet. Den djupaste insänkningen i fastlandet är Baikal (1,219 m.) Närmast följa Kaspiska hafvet (1,157 m.), Döda hafvet (793 m.) och de två norska sjöarna Hornindalsvand (430 m,) n. om Nordfjord och Salsvand (432 m.) nära Foldenfjord, allt under hafsytan.

Rikast på sjöar äro gamla nedisningsområden. Inom det nordeuropeiska nedisningsområdet upptaga de 161,000 kvkm. eller 4 proc. af landet. Allra talrikast äro de i Finland (omkr. 10 proc. af ytan), därnäst kommer den skandinaviska halfön. Men äfven i norra Tyskland äro de talrika; ensamt i Mecklenburg finnas öfver 650. Ett annat, än väldigare sjöområde är Canada och norra delen af Förenta staterna; i Minnesota stiger sjöarnas antal till öfver 10,000. Huruledes inlandsisen dels genom sina moränbildningar, dels genom sin eroderande verksamhet orsakat dessa sjöbildningar är förr nämndt.

Sjöar med afloppa ha sött vatten, medan afloppslösa sjöar ha salt. Afloppet kan understundom vara underjordiskt, såsom hos Lac de Joux i Jura; det kan vara permanent eller blott periodiskt, såsom hos Tanganika. Där afloppa ej finnes, afgår vattnet genom afdunstning, hvarvid dess salter stanna kvar och med tiden göra sjöns vatten salt. Dock finnas några undantag från denna regel: Tsad, Balkasj, Lop-nor ha sött vatten, ehuru de äro afloppslösa. Sannolikt beror detta, såsom uppenbarligen i fråga om Lop-nor, på sjöns ungdom eller därpå, att den först sent förlorat sitt afloppa, såsom Tsad, som förr hade ett afloppa i Bahr el-gasal. Tsad håller f. n. på att öfvergå till saltsjö. Salthalten växlar icke blott i olika sjöar, utan i skilda delar af samma sjö. Kaspiska hafvets salthalt är 14 pro mille, men i dess grunda vik Kara Bugas är den 170 pro mille. I Döda hafvet stiger salthalten till 278 pro mille, i Eltonsjön till 270,6 och i Güsgundag vid Lilla Ararat, jordens saltaste sjö, till 368 pro mille. Med hänsyn till salternas art skiljer man mellan egentliga saltsjöar, som äro de talrikaste, natron- och boraxsjöar.

Sjöar kunna försvinna af flera anledningar. Därigenom att afloppsfloden gräfver sig djupare ned, kan sjön till sist alldeles aftappas; på detta sätt har en mängd alpsjöar försvunnit. Sjöar i torra områden, där afdunstningen öfverstiger nederbörden, äro också till spillo gifna. I Turkestan och västra Sibirien ha i historisk tid stora förändringar inträffat af denna anledning. Å andra sidan kan under en följd af våta år sjöns yta åter stiga eller ett uttorkadt bäcken åter fyllas. Medföra en sjös tillflöden en myckenhet slam, som aflagrar sig i sjön, kan detta förorsaka dennas undergång. Breda alluvialslätter ligga nu vid de öfre ändarna af flera alpsjöar, hvilkas vatten förr betäckt dessa områden. ”Sjöar”, säger Davis, ”böra betraktas endast som öfvergående skapelser i det flodsystems långa lif, som de tillhöra. Floderna kunna fortfara länge, sedan sjön försvunnit”.

I insjöar af alla storlekar förekommer det understundom, att vattnet utan synbar orsak stiger vid stränderna. Detta fenomen beror därpå, att lufttrycket undergår någon plötslig förändring. Det kallas efter ett vid Genèvesjön användt namn *seiches* (se d. o.). Den våldsammaste kända seiche i nämnda sjö inträffade 3 okt. 1841 i Genève, då vattnet steg 1,88 m. öfver den vanliga höjden.

Då sjöarna mottaga sin värme från luften, måste deras temperatur stiga under sommaren och på dagen, men sjunka under vintern och på natten. Solens direkta inflytande når dock blott till de öfversta vattenlagren (i sept. till 12 m. i alpsjöarna); det är genom vertikal cirkulation, som värmen föres ned till de djupare lagren. Då ytvattnet afsvalnar, blir det tätare, tyngre och sjunker, till dess det nått ett skikt af samma täthet och temperatur. Varmare djupvatten pressas då upp till ytan, svalna där och sjunka igen, till dess den störda jämvikten återställts. Men då sötvatten når sin största täthet och tyngd vid + 4°, så kan nyssnämnda cirkulation ej ega rum längre än till dess hela vattenmassan fått denna temperatur. Detta gradtal är därför det normala i de djupare insjöarna. Då under vintern de öfre vattenlagren bli kallare, kunna de följaktligen icke sjunka, och temperaturen i de djupare delarna faller icke under + 4°. Isbildningen försiggår därför på ytan, men kan aldrig tränga ned till bottnen af djupare sjöar

och kan således icke tillintetgöra sjöarnas organiska lif.

Sjöarna verka som regulatorer för flodernas aflytande vattenmängd; sjöns yta varierar blott obetydligt i höjd, antingen de däri infallande floderna ha högt eller lågt vattenstånd, och därigenom får utloppet en relativt konstant vattenmängd. Litt.: Forel, "Handbuch der seenkunde" (1901). J. F. N.

Insjö-öring, *zool.* Se Laxsläktet.

Inskjuta, *krigsv.*, på grund af försöksskjutningar beräkna, huru man på olika afstånd skall ställa sitt eldvapen för att träffa målet (tabellinskjutning) eller hur man vid skjutning i fält skall, på grund af sina observationer om skottens verkan, reglera

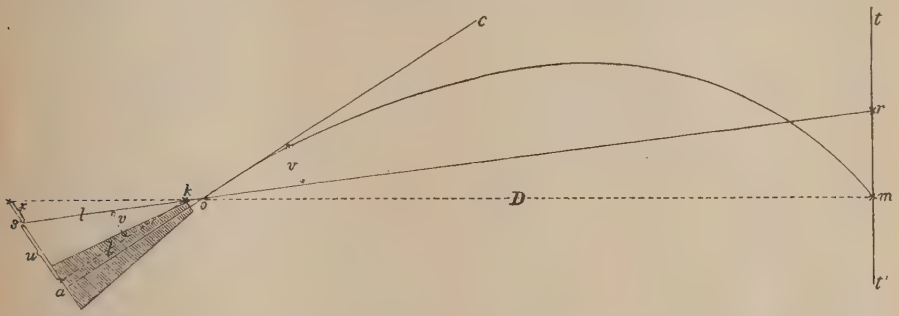

sin eld, så att största verkan erhålles. — a) Tabellinskjutning. Vid all skjutning har man att räkna med tre storheter, nämligen afstånd, utgångshastighet och skjutvinkel (utgångsvinkel, elevationsvinkel, uppsättning). Af dessa storheter är i allmänhet utgångshastigheten på förhand gifven; med tabellinskjutning menas då att medelst försöksskjutningar (s. k. serieskjutningar) bestämma, hvilken skjutvinkel som svarar mot olika afstånd. Försöksskjutningar företagas endast på några vissa afstånd, hvarefter man medelst beräkningar eller grafiska konstruktioner kan finna skjutvinkeln för hvilket afstånd som helst; ju flera skott skjutas på hvarje afstånd, dess tillförlitligare blifva resultaten. Skjutningen utföres mot en på det bestämda afståndet utsatt lodrät tafla med riktprick mot marken eller mot en vattenyta. Under samma serie äro för hvarje skott skjutvinkel och utgångshastighet lika. Om *ak* (se fig.) är eldröret, *ac* kärnlinjen och *tt'* skottaflan samt om *s*, *k* och *r* betyda sikte, korn och riktpunkt, så kallas vinkeln *cor*, eller vinkeln mellan kärnlinjen och siktlinjen, för skjutvinkel (*v*); af figuren synes äfven, att $u = l \operatorname{tang}. v$, hvaraf framgår att, då skjutvinkeln är densamma, äfven uppsättningen är densamma för hvarje skott. Under serien föres en skottlista, i hvilken antecknas, hur skotten fallit, hvarjämte för den händelse iakttagelser medelst vindhastighetsmätare, termometer, barometer och ters-ur under serien göras, desamma äfven i skottlistan införas (skjuttabellerna upprättas nämligen i allmänhet för en viss medeltemperatur och medelbarometerstånd samt för vindstilla). Emedan två kulor, afskjutna under lika förhållanden, dock aldrig beskrifva fullkomligt lika banor, lägger man till grund för bestämmandet af uppsättningen (skjutvinkeln) den kulbana (medelkulbanan), som går midt ibland alla i en serie afgifna skott, och medelträffpunkten finnes genom att i skottlistan taga medeltalet af samtliga träffarnas lägen. Är medelträffpunkten *sammanfallande* med riktpunkten, har den begagnade uppsättningen (skjutvinkeln) varit den för afståndet rätta, d. v. s. att vid begagnandet af nämnda uppsättning träffar man med medelkulan den punkt, hvarpå man siktar. Har medelträffpunkten däremot fallit *öfver* eller *under* riktpunkten, är den begagnade uppsättningen i förra fallet för stor och i senare fallet för liten och måste därför undergå en korrektion för att kunna anses svara mot det afstånd, hvarpå taflan står. Om t. ex. medelträffpunkten (*m*) fallit under riktpunkten (*r*), har uppsättningen varit för liten och skall ökas med stycket x, hvars storlek angifves af förhållandet $x : l = rm : D$, hvaraf $x = \frac{l \cdot rm}{D}$; har *m* däremot fallit öfver *r*, skall uppsättningen minskas med ett stycke $x = \frac{l \cdot rm}{D}$. Dylika beräkningar och konstruktioner göras för alla afstånd, på hvilka serier blifvit skjutna, hvarefter man, genom att på abscissaxeln utmärka afstånd och på ordinataxeln motsvarande uppsättningar, utkonstruerar punkter, hvilka sammanbindas med en jämnböjd kroklinje, från hvilken sedermera uppsättningen för hvilket afstånd som helst kan finnas. På grund af resultaten från försöksskjutningarna kan man äfven beräkna en del andra uppgifter, behöfliga för att kunna beräkna eldens verkan samt för att på grund af gjorda iakttagelser kunna vidtaga rättelser i sin eld. Sedan alla beräkningar och grafiska konstruktioner blifvit afslutade, sammanföras i en öfversiktstabell för hvar 50 eller 100 m. alla uppgifter om eldvapnets egenskaper på nämnda afstånd. Som emellertid en öfversiktstabell innehåller flera uppgifter, än hvad man på fältet kan behöfva, sammanfattas ur densamma en mindre tabell, s. k. skjuttabell, hvilken har gifvit inskjutningen dess benämning. — b) De uppgifter, som finnas angifna i den på grund af tabellinskjutningen upprättade skjuttabellen, gifva dock icke i regel vid skjutning i fält möjlighet att i första skottet träffa målet, beroende bl. a. därpå, att afståndet till målet icke kan exakt bestämmas och att de rådande meteorologiska förhållandena i regel icke äro identiska med dem, för hvilka skjuttabellen är uppgjord. Hvarje skjutning, som afser att i fält träffa ett visst mål, måste därför föregås af en särskild *inskjutning*, d. v. s. afgifvande af ett större eller mindre antal försöksskott i

syfte att med stöd af de resultat, som dessa gifva, erhålla möjlighet att bedöma, hvilka afvikelser (korrektioner), från skjuttabellens uppgifter skola företagas, för att sannolikhet för att träffa målet skall erhållas. För dylika inskjutningars utförande finnas särskilda regler (*skjutregler*) reglementariskt fastställda. E. N.

Inskjutning, *krigsv.* Se Inskjuta.

Inskrifning. 1. *Krigsv.*, kallas enligt värnpliktslagen af 1885 och den förnyade af 1901 den förrättning, genom hvilken det värnpliktiga manskapet införes i krigsmaktens rullor. Denna förrättning verkställes af en inskrifningsnämnd inom hvarje rullföringsområde (inom Stockholms stads finnas tre nämnder, mellan hvilka staden är delad) och pröfvas af en inskrifningsrevision inom hvarje inskrifningsområde (se d. o.). Vid eller efter inskrifningsförrättningen erhåller den inskrifne ett inskrifningsnummer och en inskrifningsbok, i hvilken hans tjänstgöring m. m. antecknas. För förrättningen gälla värnpliktslagen 14 juni 1901 och inskrifningsförordningen 5 dec. 1901 med senare ändringar (ny väntas). — 2. *Jur.* Se Inteckning och Tomträtt. 1. C. O. N.

Inskrifningsbok, *krigsv.* Se Inskrifning 1.

Inskrifningsexpedition, *krigsv.* Se Inskrifningsområde.

Inskrifningsnummer, *krigsv.* Se Inskrifning 1.

Inskrifningsnämnd, *krigsv.* Se Inskrifning 1.

Inskrifningsområde. *krigsv.*, hvart och ett af de större områden, i hvilka Sverige delas med hänsyn till det värnpliktiga manskapets inskrifning och redovisning. Sådant område benämnes efter det län eller den länsdel, hvartill dess hufvuddel hör, och motsvarar i allmänhet ett infanteriregemente, hvars chef är inskrifningsområdesbefälhafvare. Dess expedition föres i regementsexpeditionen. Inskrifningsområdet delas i, vanligen tre, *rullföringsområden* (se d. o.). Enligt 1885 års värnpliktslag, som gällde till utgången af 1901, delades hvarje inskrifningsområde i, vanligen två, bataljons- och ett växlande antal kompaniområden. C. O. N.

Inskrifningsområdesbefälhafvare. Se Inskrifningsområde.

Inskrifningsrevision, *krigsv.* Se Inskrifning 1.

Inskrifter (lat. *inscriptiōnes*) kallas öfver hufvud alla på något varaktigt material (sten, metall, krukmakargods o. d.) inristade anteckningar. De äro dels allenast påskrifter, ämnade att förklara betydelsen af de föremål (byggnader, grafstenar, segertecken, helgeskänker, husgeråd o. s. v.), på hvilka de äro anbragta, dels ha de den mera självständiga uppgiften att i egenskap af offentliga, stundom äfven privata, urkunder åt eftervärlden bevara minnet af viktigare historiska tilldragelser, fredsfördrag, lagar, folkbeslut, inventariiförteckningar, affärsaftal, testamenten m. m. Inskrifter af det senare slaget, hvilka i synnerhet voro brukliga i äldre tider, då man ej egde utvägen att i tryck mångfaldiga dylika aktstycken och därigenom skydda dem mot förstörelse, erhöllo ofta ett ganska betydligt omfång och äro naturligtvis af största värde för kännedomen om de ifrågavarande tidernas och folkens historia, statsinrättning, religion, seder och språk, hvarför äfven inskriftkännedomen eller epigrafiken (se Epigraf) bildar en af fornforskningens och filologiens viktigaste hjälpkällor. Redan under den grekiska forntiden, särskildt den alexandrinska perioden, hade man lärt sig inse betydelsen af deras samlande och tillgodogörande. Samtidigt med de klassiska studiernas upplifvande i Västerlandet under det tidehvarf, som med anledning däraf blifvit kalladt renässansens eller humanismens, började de lärde naturligt nog rikta sin uppmärksamhet äfven på det rika materialet af *forngrekiska* och *fornromerska* inskrifter. Början härtill gjordes hufvudsakligen af den lärde köpmannen Cyriacus från Ancona (f. 1391), hvilken under vidlyftiga resor i Grekland och Orienten upptecknade en mängd såväl grekiska som latinska inskrifter. En omfattande samling af hufvudsakligen latinska inskrifter (”Inscriptiones sacrosanctæ vetustatis”) utgafs 1534 af Petrus Apianus och Bartholomæus Amantius, två professorer i Ingolstadt. Det genom fortgående fynd af inskrifter ständigt växande materialet föranledde, att tid efter annan nya samlingar utgåfvos, nämligen af Smetius (”Inscriptiones antiquæ”, 1588), Gruter (”Inscriptiones antiquæ totius orbis romani”, 1603, ny uppl. af Grævius, 1707), Muratori (”Novus thesaurus veterum inscriptionum”, 1739—42) m. fl. Det lifliga intresset för inskrifter och inskriftsamlingar framkallade inom kort förfalskningsförsök, af hvilka många länge undgått upptäckt. En sorglig ryktbarhet på detta område har vunnits med afseende på de latinska inskrifterna af neapolitanaren Pirro Ligorio (i senare delen af 1500-talet) och med afseende på de grekiska af den franske abbén Fourmont (förra hälften af 1700-talet). Med afseende på fullständighet, kritiskt urval och vetenskaplig anläggning öfverträffas alla de äldre samlingarna vida af de på Berlinakademiens föranstaltande, under ledning af de mest framstående vetenskapsmän (A. Böckh, J. Franz, E. Curtius, J. W. A. Kirchhoff, Th. Mommsen, J. H. W. Henzen m. fl.) utgifna stora verken ”Corpus inscriptionum græcarum” (4 bd, 1828—59, indices 1877) och ”Corpus inscriptionum latinarum” (från 1863). Då det genom nya inskriftfynd oerhördt ökade materialet gjorde en ny upplaga af de grekiska inskrifterna omedelbart behöflig, beslöt akademien fördela denna efter de olika grekiska landsdelarna i flera af hvarandra oberoende specialsamlingar. Redan 1873 utgaf Kirchhoff del I af denna nya uppl., omfattande Attikas äldre inskrifter, och andra volymer ha alltjämt följt, utarbetade af en hel stab företrädesvis tyska, men äfven utländska epigrafiker (W. Dittenberger, U. Köhler, Fr. Hiller von Gärtringen, engelsmannen Paton, fransmannen Delamarre m. fl.). De enskilda samlingarna, som förut utgifvits hvar för sig under särskilda titlar (”Corpus inscriptionum atticarum” i 3 dlr på sammanlagdt 7 bd jämte mindre supplementband, ”C. I. Græciæ septentrionalis” o. s. v.) sammanfattas sedan 1903 genom enhetlig benämning och räkning under titeln ”Inscriptiones græcæ”. Af dess afsedda 14 afdelningar föreligga nu 8 i 19 bd (2 bd väntas utkomma 1910); 6 afdelningar återstå, bland dem VIII och XI, hvilka äro bestämda för de inskrifter, som funnits vid franska statens utgräfningar i Delfi och på Delos och därför skola utgifvas af Académie des in-

scriptions i Paris. Förarbeten till en ny uppl. (den 3:e) af de attiska inskrifterna ha nyligen påbörjats. Under det Berlinakademiens grekiska inskriftsverk omfattar Europas (inkl. Arkipelagens öars) inskrifter, har Wienakademien, som för detta ändamål uppbär en fast årlig summa af fursten af Liechtenstein, åtagit sig att åvägabringa en systematisk samling af Mindre Asiens inskrifter, grekiska och icke-grekiska. Denna samling, ”Tituli Asiæ Minoris”, torde, när den en gång blir afslutad, bli minst lika omfattande som Berlinakademiens. Betydande förarbeten ha gjorts till ett flertal delar; särskildt ha för ändamålet resor företagits till skilda delar af Mindre Asien af O. Benndorf, R. Heberdey, A. Wilhelm o. a. Utgifven föreligger emellertid ännu blott 1 volym, innehållande landskapet Lyciens inskrifter på inhemskt lyciskt språk, bearbetade af E. Kalinka (se K. F. Johansson, ”Om lykiska inskrifter”, i ”Nordisk tidskrift”, 1901, s. 639 ff.). Del II, omfattande Lyciens grekiska inskrifter, bearbetade af Kalinka, torde utkomma inom kort. Rysslands grekiska (och latinska) inskrifter äro samlade af B. Latysjev i ”Inscriptiones antiquæ oræ septentrionalis Ponti Euxini Græcæ et Latinæ” (1885—1901). British museums grekiska inskrifter ha utgifvits af Newton, Hicks och Hirschfeld i ”The collection of ancient greek inscriptions in the British Museum” (4 bd, 1874—93). Därjämte finnas åtskilliga specialsamlingar, innehållande fynden från de olika utgräfningarna, Olympia, Pergamon, Priene o. s. v. (se därom några meddelanden af E. Nachmanson i ”Historisk tidskr.”, 1908, s. 50 ff.). Grekiska dialektinskrifter äro sammanställda i Collitz-Bechtels ”Sammlung der griechischen dialektinschriften” (3 bd, 1884—1905). För studieändamål nyttiga samlingar af historiskt viktiga inskrifter äro utgifna af Dittenberger, ”Sylloge inscriptionum Græcarum” (2:a uppl. i 3 bd 1898—1901), och Hicks, ”A manual of greek historical inscriptions” (2:a uppl. 1901). En för rättshistorien betydande samling, ”Recueil des inscriptions juridiques grecques”, har utgifvits af Dareste, Haussoullier och Reinach (2 bd, 1901—05). De metriska inskrifterna (epigrammen) bearbetades af Kaibel i ”Epigrammata græca” (1878). Själen i Berlinakademiens *latinska* inskriftsverk (”Corpus inscriptionum Latinarum”) var Th. Mommsen, som uppgjort planen för detsamma samt ledt och delvis själf verkställt bearbetningen. Till grund ligger äfven här den geografiska indelningen. 15 delar (38 volymer) ha hittills utkommit. Fornkristna inskrifter på latin äro samlade för Rom af de Rossi (1857—88), för Frankrike af Le Blant, för Spanien och Britannien af Hübner (1871 och 1876), för Rhenländerna af Kraus (1890—93). Ett förträffligt urval af historiskt och antikvariskt viktiga latinska inskrifter lämnar H. Dessau i ”Inscriptiones latinæ selectæ” (3 bd, 1882—1906), de metriska inskrifterna ha samlats af F. Bücheler i ”Carmina latina epigraphica” (2 bd, 1897). Af italiska dialektinskrifter finnas flera samlingar. Härom och om de etruskiska inskrifterna se Italiens fornspråk. Nya inskriftfynd publiceras, i den mån de blifva bekanta, i ”Ephemeris epigraphica”, tyska arkeologiska institutets ”Mitteilungen” och den af École française d'Athènes utgifna ”Bulletin de correspondance hellenique” m. fl. tidskrifter. Bland inledande och systematiska arbeten rörande grekisk och latinsk inskriftkännedom märkas: Franz, ”Elementa epigraphices græcæ” (1840), Reinach, ”Traité d épigraphie grecque” (1885), Larfeld, ”Griechische epigraphik” (i Müllers ”Handbuch der klassischen altertumswissenschaft” I, 2:a uppl. 1891) och samme förf:s stora ”Handbuch der griechischen epigraphik” I, II 1898—1907); Hübner, ”Römische epigraphik” (Müllers Handbuch I), Cagnat, ”Cours d'épigraphie latine” (3:e uppl. 1898); Le Blant, ”Épigraphie chrétienne” (1890). — Först i senare tid har man börjat med ifver samla och för den vetenskapliga forskningen tillgodogöra den nästan oöfverskådliga massa af inskrifter, som andra forntida kulturfolk ha efterlämnat. Bland dessa äro de semitiska inskrifterna numera sammanförda i den af Institut de France (se d. o.) utgifna ”Corpus inscriptionum semiticarum” (från 1881), som dock icke omfattar de muhammedansk-arabiska inskrifterna. (Se Semitiska språk; om den viktiga Mesainskriften se Mesa.) — Om egyptiska inskrifter se Egyptisk skrift, om fornnordiska inskrifter Runor, om assyrisk-babyloniska och fornpersiska Kilskrift; om öfriga folks inskrifter se i allmänhet art. öfver språk och litteratur, om indiska se sålunda Indiens språk och litteratur o. s. v. A. M. A. E. N—n.

Inskrifven figur, *mat.* En månghörning eller mångplaning säges vara inskrifven i en kroklinje eller buktig yta, om alla figurens hörn äro belägna på kroklinjen eller ytan; och en kroklinje eller buktig yta säges vara inskrifven i en månghörning eller mångplaning, om den senares alla sidor tangera den förra. Någon gång säger man äfven en månghörning vara inskrifven i en annan månghörning, om den förras hörn ligga på den senares sidor. En figur, som skall kunna inskrifvas, är i allmänhet underkastad vissa villkor i afseende på formen. Undersökningen af inskrifna figurers egenskaper samt sättet och möjligheten att verkställa inskrifning äro af intresse egentligen i fråga om de koniska sektionerna och särskildt cirkeln. Så måste t. ex. en fyrhörning för att kunna inskrifvas i en cirkel, oberoende af storleken, ha två motstående vinklar tillsammantagna lika med två räta. Å andra sidan måste en fyrhörning, i hvilken en cirkel skall kunna inskrifvas, ha summan af två motstående sidor lika stor med summan af de två öfriga. (I. F.)

Inskriptiōn (lat. *inscri'ptio*), inskrift, påskrift. Se Inskrifter och Inteckning.

Inskära, *sjöv.* Se Iskära.

Inskärning, *krigsv.*, kallas det förfaringssätt vid fältmätning, då man medelst s. k. ”tillbakasyftningar” bestämmer läget af den punkt, där man ställt upp sig. Jfr Planmätning. C. O. N.

Inslag, *text.* Se Väfning.

Inslagskypert, *text.* Se Kypert.

Inslagsmina. Se Camouflet.

Inslagsspole, *text.* Se Väfning.

Insociābel (af fr. *insociable*, lat. *insocia'bilis*), oförenlig; osällskaplig.

Insocknefrälse, detsamma som insocknehemman (se d. o.).

Insocknehemman l. Veckodagsgods, *jur.*, sådana till det ypperliga frälset hörande hemman inom Skåne, Halland, Blekinge och Bohus län, som motsvara det öfriga Sveriges rå- och rörshemman och till skillnad från hvilka de allmänna

frälsehemmanen i dessa provinser kallas utsocknehemman. För att ett frälsehemman må kunna räknas såsom insocknehemman, skall det vara beläget i samma socken som säteriet, till hvilket det hör (ej i annexförsamling); vidare måste det ha njutit insocknefrihet vid den tid, då provinsen, i hvilken det är beläget, kom till Sverige, och i alla händelser innehaft eller bort inneha denna frihet år 1723. I äldre tider gick insocknefriheten förlorad, då hemmanet skildes från säteriet; men de insocknehemman, som efter 6 april 1810, då hvarje svensk medborgare erhöll rätt att besitta jämväl dylika frälsehemman, afsöndras från säteri, hvarunder de lydt, behålla dock insocknefriheten. Insocknehemmanen, som tillsammans utgöra omkr. 1,800 förmedlade mtl, finnas till största delen, nämligen 1,380 mtl, i Skåne, hvaremot i Blekinge finnas endast 8 mtl. Insocknehemmanen, som voro något mera betungade med afseende på skatter och besvär än det öfriga ypperliga frälset, ha under senare delen af 1800-talet efter hand förlorat sin tidigare särställning i skattehänseende. Jfr Kyrkobyggnad, Prästgårdsbyggnad, Rå- och rörshemman och Säterier. K. H. B.

Insolatiōn (af lat. *insolāre*, utsätta för solen). 1. *Fys.*, bestrålning, äfven bestrålningstid, medelst direkt solljus. Verkan af insolationen är reflexion eller diffusion och absorption af värme och ljus (se Himmel). Vissa ämnen absorbera genom insolationen ljus, hvilket de återgifva, äfven sedan insolationen upphört; dessa ämnen sägas fosforescera. Instrument för uppmätande af det direkta solvärmet äro konstruerade af de Saussure, J. Herschel, Pouillet, J. Ericsson, Langley, Crova, Violle, K. Ångström m. fl. (se Aktinometer). Ericssons apparater för solvärmets uppmätning finnas beskrifna i hans ”Solar investigations” (1875) och ”Contributions to the centennial exhibition” (1877). Hans aktinometer bestod af en termometer med solbelyst svärtad kula, insatt i midten af ett hölje med dubbla väggar, som hölls vid konstant temperatur därigenom, att en vattenström pressades genom mellanrummet mellan väggarna. Langleys bolometer eller aktiniska våg består af en mängd smala och ytterst tunna remsor af svärtadt metallbleck, hvilka bestrålas af de olika delarna af solspektret. Därvid uppvärmas dessa remsor, och uppvärmningen bestämmes genom den ändring i elektriska ledningsmotståndet, som därvid uppstår och som mätes medelst galvanometer och Wheatstones brygga. En förbättrad form häraf är K. Ångströms spektrobolograf, som genom fotografi afbildar solens energispektrum. Dennes i art. Aktinometer beskrifna elektriska kompensationspyrheliometer antogs år 1905 på kongresserna i Innsbruck och Oxford som internationellt normalinstrument för insolationens uppmätning. — 2. *Med.*, solsting, uppkommer genom för stark inverkan af direkt solljus, som medför en inflammatorisk retning i hjärnan (och ryggmärgen) och dess hinnor, karakteriserad af blodöfverfyllnad (eventuellt med bristning af blodkärlen) samt exsudation (jfr Inflammation). I lindrigare fall uppträda öfvergående symtom, hufvudvärk, oro, svindel, delirier, andningsbesvär och muskelryckningar; i svårare fall kan döden inträda antingen akut genom förlamning af andningens och hjärtverksamhetens centra i nervsystemet, sannolikt beroende på excessiv temperaturstegring i hjärnan (ända till 46°), eller efter ett längre sjukdomsförlopp, som börjar med excitationssymtom, ibland stegrade till akut mani, och slutar med förlamning, medvetslöshet, muskelförlamningar, hjärt- och andningsstillestånd. — Behandlingen i sjukdomens början bör utgöras af applikation af kallt vatten eller is på hufvud och rygg, eventuellt blodiglar bakom öronen. — Jfr äfven Värmeslag. 1. N. E—m. 2. G. F—r.

Insole'nt (af fr. *insolent*), oförskämd, fräck.

In so'lidum, lat., en för alla och alla för en; solidarisk.

Insolve'ns (fnfr. *insolvence*, af lat. nekande *in* och *so'lvere*, betala), *jur.*, en persons oförmåga att fullgöra sina skyldigheter mot borgenärer, som ega förfallna fordringar. — Gäldenär, som är oförmögen att betala, säges vara insolve'nt. I. Afz.

Insomni (lat. *inso'mnia*, af nekande *in* och *so'mnus*, sömn), *med.*, sömnlöshet (se d. o.).

In spe, lat., ”i hoppet”; brukas skämtsamt om personer, som hoppas nå en plats eller värdighet, t. ex. ”minister in spe”.

In spe'cie, lat., särskildt, i synnerhet, speciellt; (motsats: In ge'nere); äfven: i reda pengar.

Inspecteur d'académie [äspektör dakademi] och Inspecteur général [jenera'l], plur. Inspecteurs généraux [-rå]. Se Frankrike (undervisningsväsendet), sp. 1123.

Inspektēra (lat. *inspectāre*), syna, besiktiga; utöfva uppsikt, tillsyn, kontroll. — Inspektiōn (lat. *inspe'ctio*), uppsikt, besiktning, öfverinseende, kontroll, i synnerhet den, som staten genom vissa tjänstemän utöfvar öfver sina olika förvaltningsgrenar och institutioner eller öfver vissa enskilda affärsgrenar (bank-, försäkrings-, yrkesinspektion) eller som en kommun på dylikt sätt utöfvar öfver sociala förhållanden (bostadsinspektion, barnavårdsinspektion). — Inspektōr, Inspe'ktor l. Inspektōr (lat. *inspe'ctor*, fr. *inspecteur*), person, som utöfvar tillsyn, tillsyningsman. Uttalet ”inspektör” nyttjas i Sverige för att beteckna en person, som har uppsikt öfver (”förvaltar”) en landt- eller bruksegendom (landtbruksinspektor, bruksinspektor). Därjämte förekommer det i sammansättningarna stationsinspektor (vid järnvägstrafiken), kanalinspektor, kontrollinspektor (vid Trollhätte kanal- och vattenverk), slussinspektor, tullinspektor, öfverinspektor (vid tullstaten), telegraf- och maskininspektor (vid järnvägsstaten) m. fl. — Uttalet ”inspe'ktor” begagnas för att angifva en person, som har uppsikt öfver en viss institution (Nobelinstitutet, ett allmänt läroverk, ett handelsinstitut, ett folkskoleseminarium), någon af de vid universiteten studerande nationerna eller ett stipendiums förvaltning och stipendiatens uppförande. — ”Inspektör” (fem. inspektris) kallas däremot den, som är satt att utöfva kontroll öfver en hel förvaltningsgren eller grupp af institutioner (inspektören för kavalleriet, för artilleriet, för militärläroverken, för navigationsskolorna, af flottans öfningar till sjöss, postinspektörerna, trafikinspektörerna, yrkesinspektörerna, folkskoleinspektörerna, inspektören öfver döfstumskolorna, öfverinspektören för sinnessjukvården, bankinspektören, försäkringsinspektören, inspektörerna för elektriska anläggningar, för passagerarångfartyg, inspektören för explosiva varor, Stockholms stads fattigvårdsinspektör, bostadsinspektör och bar-

navårdsinspektör och -inspektris, gas- och elektricitetsverkens mätarinspektörer m. fl.). Hos försäkringsbolagen äro anställda inspektörer. Tidigast infördes sådana af brandbolagen och ega där att distriktsvis kontrollera försäkringsagenternas verksamhet, besiktiga och bedöma risker samt reglera brandskador. Lifförsäkringsbolagens reseinspektörer hade till en början liknande uppdrag, men ha alltmera öfvergått till att blifva ett slags anskaffningschefer vid sidan af och öfver agenterna. Vid K. teatern (operan) finnes anställd en ”ekonomiinspektör”. Förståndarna för de två större förvaltningsområdena på Grönland bära titeln inspektör. — Inspektorāt, en inspe'ktors eller inspektörs ämbete, uppdrag eller verksamhetsområde; större förvaltningsområde på västra Grönland (se d. o., sp. 500).

Inspektiōn. Se Inspektera.

Inspektōr. Se Inspektera.

Inspe'ktor. Se Inspektera.

Inspektorāt. Se Inspektera.

Inspektris. Se Inspektera.

Inspektör. Se Inspektera.

Inspektören af flottans öfningar till sjöss, officer af flaggmans grad, afsedd att i egenskap af högste befälhafvare efter skedd mobilisering likasom i allmänhet under fredstid föra befälet öfver kustflottan. I. skall f. ö. verkställa inspektion af fartyg och skolor till sjöss, som ej stå under hans befäl. Han biträdes af en stab, bestående af stabschef (regementsofficer) och adjutanter (kaptener eller löjtnanter), hvilka vid tjänstgöring till sjöss äro afsedda, den förre till flaggkapten och de senare till flaggadjutanter. Instruktion 7 okt. 1904. H. W—l.

Inspektören för artilleriet. Se Generalfältygmästaren.

Inspektör för kavalleriet. Se Kavalleriinspektör.

Inspicie'nt (af lat. *inspi'cere*, besiktiga), tillsyningsman (vid en teaters scen o. d.).

Inspiratiōn (af lat. *inspirātio*, eg. inblåsning), inandning; högre ingifvelse, hänförelse; inrådan. — 1. *Fysiol.* Se Andning, sp. 971. — 2. *Teol.* Se Ingifvelse.

Inspirationsförsamlingar kallas separatistförsamlingar, som i början af 1700-talet stiftades af från Frankrike flydda kamisarder (se d. o.). De förkasta predikoämbete och sakrament samt anse, att Gud genom ”det inre ljuset” l. ”det inre ordet” uppenbarar sig för och omedelbart inspirerar vissa utvalda redskap, hvilka sedan ha att undervisa och leda församlingen. Dylika af den stora mysticismens strömvåg gripna ”profeter” spredos till England och därifrån till Nederländerna. Deras lära fortplantades sedan till norra och västra Tyskland, och redan 1713—14 upprättades inspirationsförsamlingar i synnerhet i Wetterau, men äfven i Berlin och Halle samt vidare i Pfalz och Elsass m. fl. platser. I Wetterau fingo de betydelse för Zinzendorf och herrnhutismen, liksom för Dippel. Deras förnämsta män voro Gruber (d. 1728) och Rock (d. 1749). Efter den sistnämndes död började ett förfall, men efter 1816 reorganiserade sig de tyska församlingarna, främst åter i Wetterau; och när de förtrycktes af öfverheten, utvandrade deras medlemmar (1841), till ett antal af omkr. 800, till Buffalo i staten New York, där de upprättade ett samfund, delvis byggdt på egendomsgemenskap. 1854 drog en del af den ung. 2,000 själar starka kolonien till Iowa, där ännu en församling finnes. Se M. Göbel, ”Geschichte des christlichen lebens in der rheinwestphälischen kirche”, III (1860), och K. Knortz, ”Die wahre inspirationsgemeinde in Iowa” (1896). E. J. Ö. (Hj. H—t.)

Inspiratoriska språkljud (af lat. *inspirāre*, inandas) kallas sådana språkljud, som åstadkommas vid *inandning*. Fyra sådana skola enligt somligas beskrifning förekomma i hottentottspråket (och därifrån ha kommit in i sulusspråket och andra grannspråk). De bildas med olika delar af tungan mot gom eller tänder. Enligt andra äro ifrågavarande språkljud sugljud med slutet struphufvud. Tillfälligtvis kunna hos oss hela ord, t. ex. *ja*, bildas inspiratoriskt. Att i samma ord förbinda inspiratoriska och exspiratoriska språkljud är för oss åtminstone ytterst svårt. Ll.

Inspirēra (af lat. *inspirāre*, eg. inblåsa, inandas), hänföra, lifva; intala, ingifva. Jfr Ingifvelse.

Insprutning. Se Injektion.

Insprutningskondensor, *maskint.* Se Cirkulationspump och Kondensor.

I. N. S. T., förkortning för lat. *in no'mine sa'nctæ trinitātis*, i den heliga treenighetens namn.

Instabil (af lat. nekande *in* och *stābilis*, stadig), ostadig. Subst. Instabilitēt.

Installatiōn. Se Installera.

Installatör, person, som utför installeringar af elektriska anläggningar. Jfr Installera.

Installēra (fr. *installer*, af fnhty. *stal*, ställe), högtidligen insätta en nyutnämnd ämbetsman i utöfningen af hans ämbete; *tekn.*, anordna, inbygga, insätta, montera. — Installatiōn. 1. Den ceremoni, genom hvilken en nyutnämnd ämbetsman installeras. I Sverige installeras borgmästare, rådmän och magistratssekreterare i sina ämbeten af landshöfdingen eller af dennes ställföreträdare, eventuellt af magistraten. Med något mera säregen betydelse förekommer installation endast af kyrkoherdar och af professorer vid universitet och högskolor. Den nyutsedde kyrkoherden skall af biskopen eller därtill förordnad prost ”inställas” i sitt nya ämbete genast vid pastoratets tillträdande, ”såvida ej laga hinder äro”; denna installation är en kyrklig akt, som förrättas inför församlingen. Professorsinstallationen, till hvilken särskild inbjudningsskrift af rektor utfärdas, inledes med inträdesföreläsning af den nyutnämnde professorn.

2. *Tekn.*, ordnande af någon teknisk anläggning, särskildt sådan, som innebär framdragande af ledningar inomhus. Elektrisk installation i en byggnad omfattar anordnande af elektriska ljus- och kraftledningar och dessas anknytning till en kraftcentrals ledningsnät. Ingår i arbetet äfven särskild kraft- eller transformatorstation, benämnes det hela elektrisk anläggning. Installation af gas-, vatten- och afloppsledningar är ett annat vanligt uttryck som exempel på termens användning. Om enstaka maskiners och apparaters uppställning plägar man använda uttrycket montering. 2. G. H—r.

Insta'ns (af lat. *insta'ntia*, enträgen begäran), *jur.*, afdelning inom systemet af ett lands domstolar. Domstol, som eger att först upptaga ett mål till behandling och afdömande, säges döma i eller vara *första instans*. Domstol, som afdömer ett från en sådan vädjadt mål, öfverdomstol, säges döma i

andra instans o. s. v. I *högsta instans* säges den domstol döma, från hvilken intet vad får ega rum. Som regel gäller, att den första domstolens domslut icke utan vidare antages såsom slutligt afgörande; det kan, om någon af parterna önskar det, underkastas öfverordnad domstols förnyade pröfning. Huru många gånger en sådan förnyad pröfning kan tillåtas, är beroende af den allmänna grund, på hvilken rättegångsordningen hvilar. Är denna byggd på muntlighet, möter svårighet att flera gånger åter upptaga saken i dess helhet till pröfning. Skall nämligen muntlighetsgrundsatsen bevaras, måste förhandlingen i sin helhet vid hvarje ny pröfning förnyas, och en sådan förhandling kan icke utan stor olägenhet ega rum, då parter och vittnen befinna sig på större afstånd från domstolen, hvilket åter i de flesta fall måste blifva förhållandet i afseende på de för större områden afsedda öfverdomstolarna. Man måste därför begränsa öfverdomstolens pröfning till den egentliga rättstillämpningen och i stället för en *appellationsdomstol*, som pröfvar saken i dess helhet, införa *revisions-* eller *kassationsdomstolar* såsom öfverrätter. Men är rättegången skriftlig, möter intet hinder att huru många gånger som helst förelägga det skriftliga materialet för en ny domstol, äfven om den är belägen på vidt afstånd. Emellertid är äfven då en begränsning af instansernas antal nödig, ej blott på grund af de kostnader, som en mångfald af domstolar förorsakar, utan äfven med hänsyn till den tidsutdräkt, som en flera gånger förnyad pröfning vållar. I och för sig synas två instanser vara nog; därigenom beredes parten tillfälle att fullständigare än första gången utveckla sin talan, och han erhåller visshet att få saken ånyo bedömd af domare med antagligen högre insikter. Emellertid är för bevarande af enhet i rättstillämpningen nödigt, att all rättskipning i högsta instans förenas i en enda spets; och då en sådan enhet icke i ett land af större utsträckning kan vinnas med blott två instanser, enär svårighet möter att redan i andra instans förlägga hela rättskipningsarbetet till *en* domstol, anses det i allmänhet behöfligt att öfver andra instansen ega ännu en, en högsta domstol, som då vanligen pröfvar endast själfva rättstillämpningen. Jfr Instansordning, Kassationsdomstol, Revision och Rättsmedel. I. Afz.

Instansordning, *jurv.*, den ordning, som råder inom domstolsväsendet i det hänseendet, att domstolarna stå till hvarandra i ett förhållande af öfver- och underordning, så att mål anhängiggöras vid lägre domstol och därefter genom användande af rättsmedel mot dess beslut (eller genom underställning) öfverföras till högre rätt (se vidare Instans). Hvad angår de *allmänna* domstolarna, funnos i Sverige till 1849 fyra instanser, nämligen första instans: häradsrätt på landet och kämnärsrätt i stad; andra instans: lagmansrätt på landet och rådstufvurätt i stad; tredje instans: hofrätt; och fjärde instans: Högsta domstolen. Kämnärsrätt fanns dock ej i alla städer, och lagmansrätterna togo öfver hufvud icke befattning med andra än civila mål, icke med brottmål. Genom k. förordn. 18 april 1849 inskränktes instansernas antal till tre, i det att kämnärs- och lagmansrätterna upphäfdes. I vissa mål fungerar hofrätt som första instans; jfr 8:e kap. 2:a § Rättegångsb. och åtskilliga särskilda författningar, af hvilka flertalet angår åtal mot ämbetsmän för ämbetsbrott. Vissa mål ang. åtal mot ämbetsmän upptagas omedelbart af Högsta domstolen. — Med afseende på *specialdomstolarna* må blott anmärkas, att för militära mål finnas tre instanser: krigsrätt, krigshofrätt och Högsta domstolen; för vissa mål ang. ämbetsbrott af präst tre instanser: domkapitel, hofrätt och Högsta domstolen; för balansmål mot uppbördsmän: Kammarrätten och Högsta domstolen; för egodelningsmål: egodelningsrätt och Högsta domstolen.

Orden instanser och instansordning brukas ej blott om domstolarna, utan äfven med afseende på andra myndigheter, som stå till hvarandra i ett förhållande af öfver- och underordning. E. K.

Insta'ntia, lat. Se Instans.

Insta'ntie-trampare, hos Bellman förekommande skämtnamn på flitiga uppvaktare i domstolsinstanserna.

In statu quo, lat., på samma punkt, i samma ställning, som förut. Jfr Status quo.

In-Sten och Ut-Sten, två af norske sjökonungen Halfs kämpar (se Half), söner till jarlen Alf den gamle. Den äldre brodern kallades In-Sten, emedan han ville slå upp tält öfver skeppet, då det regnade häftigt, och således få sitta inne under tak. Den yngre brodern fick däremot namnet Ut-Sten. Th. W.*

Instening, antagligen utsättande af råstenar eller rösen i ett hemmans rågångar. M—g.

Insterburg, stad (stadskrets) i preussiska reg.-omr. Gumbinnen (Ost-Preussen), vid Pregel. 28,902 inv. (1905). Staden är en viktig järnvägsknut och har flera kyrkor, däraf 4 evangeliska och 1 katolsk, gymnasium med realgymnasium samt lärarinneseminarium. Industrien omfattar hampspinneri, tillverkning af maskiner, kakelugnar, cement m. m. Betydlig hästafvel. Handel med landtmannaprodukter och hästar. — I. var från början ett Tyska orden tillhörigt slott (”Burg an der Isel”), anlagdt 1337. Det kring detta uppkomna samhället blef stad 1583. I. intogs 2 jan. 1679 af Henr. Horn under preussiska marschen. J. F. N.

Instickare, *skpsb.* Enär fartygsskrofvets omkrets är större i närheten af nollkrysspantet, där sidan bildar en stor båge nedåt kölen, än i närheten af stäfvarna, där den mera närmar sig en plan yta, minskas vanligen antalet bordläggningsgångar eller stråk ut mot stäfvarna. Detta sker genom att låta vissa plankgångar eller stråk, s. k. instickare, först något afsmalna och därpå sluta med tvär kant. De bordläggningsplankor på träfartyg, hvilka i sig upptaga instickarna, benämnas hukplankor. Jfr Bordläggning. C. K. S.

Instickskultur. Se Bakteriologi, sp. 715.

Instigēra (lat. *instigāre*), egga, upphetsa. — Instigatiōn, eggelse, upphetsning.

Instillēra (lat. *instillāre*, af *stilla*, droppe), indrypa (läkemedel i sår, ögon, öron o. s. v.). — Subst. Instillatiōn. — Instillātor, apparat för indrypning af läkemedel.

Instinkt (lat. *insti'nctus*, drift, ingifvelse), *psyk. zool.*, egenskapen att utan insikt eller klar föreställning om ett afsedt ändamål, på grund af dunkel drift, företaga handlingar, som omedvetet leda till detta ändamål. Sedan gammalt har den åsikten omfattats af såväl vetenskapsmän som den stora allmänheten, att djuren vid sina handlingar låta sig ledas af instinkt, under det människan ensam eger förnuft. Emellertid har alltmer en annan

uppfattning gjort sig gällande, i det man numera anser, att någon skarp kvalitativ skillnad härvidlag ej förefinnes, utan snarare en kvantitativ, i sådan mening att både människan och djuren handla såväl af instinkt som efter öfverläggning, ledda af sitt förnuft. Skillnaden skulle vara den, att djuren i öfvervägande grad ledas af instinkten, människan af förnuftet. Man har rättighet att tala om instinkt i de fall, då handlingen utföres, utan att den handlande på grund af egen erfarenhet kan ha kännedom om densammas nytta och ändamålsenlighet och ej heller genom undervisning af föräldrarna blifvit inlärd att handla så. Då exempelvis den på våren utkläckta spindeln, som aldrig sett sina föräldrar spinna nät, likväl tillverkar sitt nät likt deras, eller då fåglar bygga bo af den för arten säregna typen, ledas de af instinkt. Från de i samhällen lefvande insekternas lif kunna många exempel på instinkt hämtas. Äfven bland högre djur, där handling på grund af öfverläggning är vanligare, möter oss flera typiska fall af instinkt. Då en tik vid valpningen afbiter nafvelsträngen, slickar valpen torr och lägger densamma till spenarna, handlar hon otvifvelaktigt af instinkt, ty redan första gången hon valpar, utför hon dessa handlingar utan någon tvekan och med fullkomlig säkerhet. Instinkthandlingar torde bäst kunna uppfattas som förärfda vanor, uppkomna genom naturligt urval eller genom generationers erfarenhet. I detta afseende är olika fåglars skygghet för människan anmärkningsvärd. Redan Darwin påpekar, att de större fåglarna äro mera skygga än småfåglar, hvilka senare ej varit förföljda af människan i samma grad som de förra. På obebodda öar visa de icke flyttande fåglarna föga rädsla för människan. Som följd af denna instinktens uppkomst framträder den endast, då det gäller sådana handlingar, som utföras af alla eller åtminstone flertalet individer af arten i fråga. I en ny, för djurarten främmande situation sviker instinkten; här står djuret tveksamt och begår kanske för sig ödesdigra handlingar. Äfven människan, hvars göranden och låtanden ju i regel bestämmas af öfverläggning, handlar stundom af instinkt. Det nyfödda barnet söker moderns bröst och verkställer sugrörelser, utan att behöfva läras denna konst. På könslifvets område bestämmas handlingarna till stor del af instinkt (= »drift). Flickors lek med dockor torde likaledes vara ett utslag af vaknande modersinstinkt. Äfven i andra fall talas ju om att handla instinktivt eller att handla på grund af en känsla, icke af förnuftsskäl. Dessa sakförhållanden låta oss ana, att människans själslif är mera besläktadt med djurens, än man sedan gammalt föreställt sig. Emellertid är detta forskningsområde, den jämförande psykologiens, ännu föga upparbetadt, och många olika åsikter göra sig gällande, hvarför här endast några hufvudsynpunkter kunnat framhållas. — Instinktiv, härledande sig från, beroende på instinkt. G. G.

Instita, lat. Se Tunika.

Institut (lat. *institūtum*, af *institu'ere*, inrätta), hvarje med hänsyn till visst ändamål af sed eller stadga bestämd anordning af lefnadsförhållanden; en med afseende därpå inrättad anstalt. I denna senare mening nyttjas ordet företrädesvis för att beteckna vetenskapliga anstalter (Nobelinstituten m. fl.), i synnerhet sådana, där undervisning meddelas (Karolinska institutet, handels-, skogs-, arbetar-, blindinstitut o. s. v.). I Frankrike bär den högsta officiella korporationen för vetenskap och konst namnet *Institut de France* (se d. o.). — Institut har dock äfven en mera vetenskaplig och teknisk betydelse. Under sträfvandet för det ena eller andra af sina syften ledas människorna af vissa gemensamma regler, hvilka med ett enhetligt ändamål till utgångs- och föreningspunkt stå i ett inre organiskt och harmoniskt sammanhang. Så talar man om en religiös, en sedlig, en rättslig, en ekonomisk ordning o. s. v. Hvarje sådan ordnings gestalt beror visserligen i mycket på de särskilda tids- och samfundsförhållanden, under hvilka den utbildats. Men å andra sidan för den äfven med sig ett anspråk, att den i den del, där den eger tillämpning på de närvarande lefnadsförhållandena, måtte tjäna dessa till rättesnöre och att dess regler i hvarje särskildt fall måtte följas. De skiljaktiga lefnadsförhållanden, under hvilka det hvarje särskild ordning behärskande ändamålet skall förverkligas, medföra emellertid, att detta ter sig i något olika gestalt och visar sig som en mängd olika ändamål. Inbegreppet af alla de till hvart och ett sådant underordnadt ändamål hörande regler bildar ett institut. Rättsinstitut utgör alltså ett särskildt organiskt helt af rättsligen reglerade lefnadsförhållanden, eller från en annan synpunkt sammanfattningen af de rättsregler, som gälla med afseende på något visst slag af mänskliga lefnadsförhållanden. Såsom rättsliga institut må exempelvis nämnas äktenskap, förmynderskap, sakrätt, aftal o. s. v. Institut kunna för öfrigt vara af större eller mindre omfattning. Sålunda kallas alla de särskilda slagen af aftal, köp, försträckning, lega, lån o. s. v. äfven institut. På grund af den inre öfverensstämmelse, som ytterst finnes mellan alla människans förnuftiga ändamål, händer det dessutom ofta, att vid bildandet af de regler, som tillsammans utgöra ett institut, hänsyn tagits icke allenast till ett af dessa ändamål, utan till ett flertal af dem. I sådant fall får institutet en blandad natur. Så är äktenskapet både ett rättsligt och religiöst institut samt växelaftalet såväl ett rättsligt som ett ekonomiskt. A. W. (Rld.)

Institut catholique [ästitȳ katåli'k], anstalt för högre undervisning, en i Paris och en i Toulouse.

Institut de droit international [ästitȳ dө drωa' ätternasiåna'l], fr. (ofta oriktigt återgifvet med ”folkrättsinstitutet”), en 1873 bildad internationell vetenskaplig institution med uppgift att främja utvecklingen af den internationella rätten (den offentliga och den privata) genom att uppställa och formulera allmänna grundprinciper för rättsförhållandena de civiliserade folken emellan samt genom att sprida kännedomen af dessa principer och på öfvertygelsens väg söka få dem antagna och gällande. Institutet utgifver en ”Annuaire” med redogörelse för verksamheten. Sammanträden hållas årligen eller hvartannat år i olika delar af Europa, och dessemellan handhafvas angelägenheterna af ”Le conseil” och ”Le bureau de l'Institut”. Institutet består af ett obestämdt antal hedersledamöter samt högst 60 beslutande ledamöter och högst 60 associéer. Af dessa voro 1909 en svensk (R. Kleen) ledamot och en svensk (Hj. Hammarskjöld) associé. Institutet erhöll 1904 Nobelska fredspriset. Litt.: Blomberg i ”Statsvetenskaplig tidskrift” 1898. (Rld.)

Tryckt den 23/11 09 12 b. 24

Institut de France [ängstitŷ də frā's] l. endast L'institut, Franska institutet, Frankrikes högsta officiella korporation för vetenskap och konst, omfattar sedan 1832 fem olika akademier (se nedan), som sinsemellan ha rang efter sin ålder. Hvarje akademi har sin särskilda styrelse och eger fritt förfoga öfver de medel, som äro särskildt anslagna eller donerade åt densamma, men Institutets sekretariat samt bibliotek och andra samlingar äro gemensamma för alla akademierna. Medlem af en akademi kan inväljas i de fyra öfriga. Akademiernas gemensamma tillhörigheter förvaltas af ett utskott af 10 för ett år valda medlemmar, två från hvarje akademi. Hvarje led. af Institutet åtnjuter årligen 1,500 frcs, hvarje ständig sekreterare 6,000 frcs. 1795—1806 residerade Institutet i Louvre; sedan sistnämnda år är det inrymdt i f. d. Collège Mazarin (vanligen kalladt Collège des Quatre-Nations), numera Palais de l'Institut (se fig.), vid Seine. Under kupolen i det till sessionssal förändrade kapellet hållas årligen de sex offentliga sammankomsterna, en för hvarje akademi och klasserna namnet akademier; genom förordningen af 26 okt. 1832 utvidgades institutet med en femte akademi.

1. Académie française (Franska akademien) har till sin hufvuduppgift att vårda franska språket och litteraturen. Den leder sitt ursprung från en privat krets af litterära män, som från 1626 höllo sammanträden hos konungens sekreterare, Valentin Conrart. Kardinal Richelieu erbjöd dem sitt beskydd och föreslog, att det privata samfundet skulle organiseras till ett officiellt. Förslaget antogs, och sedan 13 mars 1634 för första gången en direktör och en kansler genom lottning samt en ständig sekreterare genom val blifvit utsedda, enade man sig om att kalla samfundet *Académie française*. Som dess ändamål fastställdes franska språkets renande från plumpa och oegentliga uttryck och skyddande från framtida förfall samt författandet af en fransk ordbok, en grammatik, en retorik och en poetik. Antalet ledamöter bestämdes till 40 (''les Quarante''). I jan. 1635 gillade Richelieu de före-

Franska institutets palats i Paris.

särskildt och den alla akademierna omfattande stora, högtidliga seansen 25 okt. (Institutets stiftelsedag); där recipieras äfven medlemmarna af Franska akademien. Statsanslagen till Institutet utgå enl. undervisningsdepartementets budget. Tack vare talrika fonder disponerar I. öfver en betydande förmögenhet. Ang. dess domän Chantilly se d. o. 1903 förärades Institutet af bankiren J. Siegfried slottet Langeais (se d. o.) i Touraine, men med förbehåll, att gifvaren och hans hustru skulle ega nyttjanderätt till slottet under sin lifstid. — Institutet leder sitt upphof från den stora revolutionens tid. Konventet upphäfde visserligen 8 aug. 1793 alla akademier och vittra samfund samt beslöt 24 juli 1794 en reduktion af deras egendom, men i författningen af 5 fructidor år III (22 aug. 1795) stadgades, att för hela republiken skulle upprättas ett Institut national med uppgift att följa de nyare upptäckterna samt att främja vetenskap och konst. Genom lag af 25 okt s. å. erhöll detsamma sin organisation och fördelades i tre ''klasser'', hvilkas antal genom en förordning af 22 jan. 1803 ökades till fyra. Genom förordningen af 21 mars 1816 erhöll institutet namnet Institut de France slagna stadgarna, hvilka dock först 10 juli 1637 fingo gällande kraft genom Parisparlamentets inregistrering af Ludvig XIII:s patentbref för akademien (1635). Som akademiens beskyddare förordnade Ludvig XIV bl. a., att dess medlemmar skulle bemötas med samma utmärkelse som statens förnämsta män, och ville, att en fullkomlig jämlikhet skulle råda ledamöterna emellan. Ang. de ryktbara ''fåtöljerna'' se Fåtölj. Numera inväljes ingen utan att vara på förhand tillfrågad. Tre gånger har akademien begagnat sin rätt att utesluta ledamöter för handling, ovärdig en man af ära; dessutom ha genom statsmaktens ingripande uteslutningar skett två gånger af politiska skäl. Kandidat till akademien aflägger obligatorisk visit hos ledamöterna, och valet afgöres genom absolut majoritet. Sedan 1660 har det varit sed, att nyvald ledamot håller inträdestal, afsedt att prisa hans företrädare, och sedan 1671 ha ledamöterna gjort sitt inträde vid offentlig sammankomst. Akademiens konstitution gällde orubbad ända till revolutionen, då partistriden nådde äfven akademien och föranledde dennas sprängning. 5 aug. 1793 beslöto de fem medlemmar, som befunno sig i Paris, att åtskiljas samt att på säkert ställe

förvara protokollen; tre dagar därefter dekreterade konventet alla akademiers och lärda samfunds upphäfvande. I det 1795 organiserade Institut national fanns icke någon särskild klass för franska språket och litteraturen; men då Napoleon 1803 omorganiserade Institutet, återupplifvade han Franska akademien, som dock inom Institutet sattes i rang efter klassen för de matematiska vetenskaperna. 1816 erhöll dock Franska akademien första rangplatsen. Akademien sammanträder hvarje torsdag; dessa sammankomster (liksom konstakademiens) äro ej tillgängliga för allmänheten. I maj månad hvarje år hålles en offentlig sammankomst, vid hvilken sekreteraren uppläser årsberättelsen och prisen utdelas. Det mest bekanta bland de pris, som akademien eger utdela, är det s. k. Montyonska dygdepriset för den fattige fransman, som utfört den dygdigaste handlingen. Att vara medlem af Franska akademien är alltjämt en mycket eftertraktad hederspost, men, betecknande nog, bland ”de 40 odödlige” ha saknats flera af Frankrikes yppersta eller mest betydande författare, såsom Pascal, La Rochefoucauld, Molière, H. de Balzac, Zola. Också har akademien ingalunda undgått spefulla epigram och ironiska anmärkningar. En af de skarpaste satirerna är väl A. Daudets (se d. o.) roman ”L'immortel”. Akademien är dessutom själf splittrad i partigrupperingar, hvaraf särskildt det s. k. ”hertigpartiet” (efter de Broglie, Ch. J. V. A., se d. o.) representerat den mest konservativa ståndpunkten. En pendant till Franska akademien, på samma gång dess motstycke och motvikt, är Goncourtakademien (se d. o.). Bland akademiens arbeten intages främsta rummet af dess ”Dictionnaire” (1694; 7:e uppl. 1878); en ”Abrégé” af denna ordbok utgafs 1883. Se f. ö. Franska språket, sp. 1218—19. Grammatiken, retoriken och poetiken ha däremot ännu icke af akademien behandlats. Se vidare Mesnard, ”Histoire de l'Académie française” (1859), Rouxel, ”Chroniques des élections à l'Académie française” (2:a uppl. 1888), ”Les registres de l'Académie de France”, 1672—1793 (3 bd, 1896).

2. Académie des inscriptions et belles-lettres (motsvarande svenska Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien) sysselsätter sig med historia, fornkunskap och klassisk litteratur. I äldre tider ombesörjdes redaktionen af inskrifter på offentliga monument och medaljer af ett utskott af Franska akademien, kalladt ”lilla akademien”, hvars verksamhet bestämdes 1663 af Colbert. Sällskapet plägade samlas antingen i ett gemak i Louvre eller i Colberts bibliotek, men erhöll regelbunden organisation först vid dennes död (1683). Det erhöll 1701 titeln Académie des inscriptions et médailles, hvilken 1716 ändrades till den nuvarande. I sin nutida organisation har akademien 40 arbetande, 10 ”fria”, 8 utländska och 50 korresponderande ledamöter. Som dess hufvudarbeten må nämnas ”Histoire littéraire de la France”, ”Recueil des historiens de France” och ”Corpus inscriptionum semiticarum”. Se vidare Desjardins, ”Comptes rendus des séances” (1858).

3. Académie des sciences (Vetenskapsakademien) stiftades 1666 af Colbert, stadfästes 1699 af Ludvig XIV och är egnad åt de matematiska och naturvetenskaperna. Den är delad i 11 sektioner samt har med sina två ständiga sekreterare, hvilka ej tillhöra någon sektion, 68 arbetande, 10 ”fria”, 8 utländska och 100 korresponderande ledamöter. Akademien publicerar ”Comptes rendus hebdomadaires des séances” och ”Mémoires”. Se vidare Maindron, ”L'Académie des sciences” (1887).

4. Académie des beaux-arts (Akademien för de sköna konsterna) härstammar från den på tillskyndan af Lebrun 1648 stiftade målarakademien, med hvilken sedermera förenades akademierna för musik och byggnadskonst. Den nuvarande organisationen kan dateras från 1795; sin nuvarande titel bär akademien sedan 1816. Konstakademien är delad i 5 sektioner samt har (med den ständige sekreteraren) 41 arbetande, 10 ”fria”, 10 utländska, 40 korresponderande och 10 fria korresponderande ledamöter Jfr Akademi, sp. 411. Sedan 1858 har akademien publicerat en ”Dictionnaire de l'Académie des beaux-arts”, hvaraf hittills utkommit bd I—VI, 1. Se vidare Delaborde, ”L'académie des beaux-arts” (1891)

5. Académie des sciences morales et politiques (Akademien för moraliska och politiska vetenskaper) stiftades 1795, upphäfdes 1803 och återupplifvades af Guizot 1832. Akademien arbetar på 5 sektioner och består af 40 arbetande medlemmar (sedan 1855) samt 10 ”fria”, 8 utländska och 48 korresponderande ledamöter.

Institute of journalists [i'nstitjöt əv dʃə'nəlists], eng., inflytelserik engelsk tidningsmannaförening, stiftad 1886, med öfver 2,500 led.

Institutet för blinda skildes, sedan riksdagen 1878 beviljat erforderliga medel, jan. 1879 från Allmänna institutet för döfstumma och blinda å Manilla. Institutet inhystes till en början i förhyrd lokal, huset n:o 27 C vid Nybrogatan i Stockholm, men öfverflyttade sommaren 1888 till för statsmedel särskildt uppförda

Institutet för blinda, vid Tomteboda.

byggnader (se fig.) utanför Stockholm vid Tomteboda, Solna socken, hvilken kronolägenhet jämte tillhörande skogspark (ung. 14,73 har) upplåts till anstalten. Med denna förenades 1899 en förskola, för hvilken egen byggnad uppförts på området. Anstalten öfvervakas af en af K. M:t förordnad direktion, i hvilken landshöfdingen i Stockholms län är självskrifven ordförande. 13 juni 1908 fastställdes för institutet och förskolan en ny gemensam stat. Denna upptar en rektor, en första lärarinna vid förskolan, 4 ämnes-, 6 arbets- och 2 öfningslärare eller -lärarinnor äfvensom 3 förskollärarinnor. Den beräknade årliga utgiftssumman, 119,000 kr., täckes af ordinarie statsanslag 69,500 kr. samt elevafgifter. Dessa

sistnämnda — 300 kr. per elev och år — betalas enligt lagen angående blindundervisning af 29 maj 1896 af landstingen, som vanligen af den blindes kommun uttar högst halfva beloppet. Kommunen kan sedan i sin tur söka målsmannen, där tillgång finnes. Afgiften är skolafgift, ej fattigunderstöd. På extra stat plägar riksdagen anvisa 1,200 kr. till stipendier åt profkandidater (ettårig utbildningskurs) och resestipendier samt 2,500 kr. till tryckning af blindskrifter.

Lärjungeantalet, som vid flyttningen till Stockholm uppgick till 58, har efter införandet af obligatorisk blindundervisning svällt ut så, att det hösten 1909 uppgick till 158, hvaraf 40 vid förskolan. På institutets bekostnad undervisades emellertid s. å. 13 af de äldste gossarna vid Handtverksskolan i Kristinehamn, dels af utrymmesskäl, dels därför att vistelsen vid ett externat bildar en lämplig öfvergång till utträdet i lifvet. Tomtebodaanstalten är internat; dock förekomma undantagsvis externa extraelever. Institutet har 6 klasser, förskolan 4. I den öfversta institutsklassen undervisas uteslutande i handarbete, hufvudsakligen borstbinderi, korgmakeri, stickning och väfning.

Under direktionens förvaltning stå donationsmedel, hvilkas belopp 31 dec. 1908 upptogs till 760,831 kr. Enligt den plan, som för deras användning fastställdes af K. M:t 2 sept. 1904, ha räntorna öfvervägande utgått till understödjande af blindas självverksamhet, dels genom att skaffa dem verktyg, billig arbetsmaterial och lättad afsättning af färdiga varor, dels genom att underhålla ett arbetshem för blinda kvinnor vid Nynäs i Södertörn och att stödja några liknande företag. Jfr Blindanstalter och Blindundervisning. G. A.

Institutet för döfstumma, i Hjorted. Se Döfstumundervisning, sp. 1247, och Hjorted 1.

Institut für österreichische geschichtsforschung [-fyr österraichisje-], en 1854 upprättad anstalt i Wien för utbildning af historiker och tjänstemän i arkiv, bibliotek o. s. v. Institutet har sex medlemmar och meddelar en ettårig förberedande samt en tvåårig ordinarie kurs, efter hvars slut lärjungarna erhålla vederbörliga intyg. Ledare ha varit A. Jæger, Th. Sickel, H. von Zeissberg, E. Mühlbacher och E. von Ottenthal (sedan 1903). Om dess publikation, "Mitteilungen", se Historiska tidskrifter. Se Ottenthals minnesskrift vid femtioårsjubileet 1904.

Institut international de bibliographie [ãstitỹ ãternasiåna'l də bibliågrafi'], en vetenskaplig anstalt i Bruxelles (med filialer i Paris, Zürich och Wien), hvilken har till uppgift att utveckla och förbättra de bibliografiska arbetsmetoderna äfvensom främja samt efter en gemensam plan och likformiga regler söka ordna det bibliografiska samarbetet på olika vetenskapsområden inom alla länder och utgöra medelpunkten därför. Vid den första internationella bibliografiska kongressen i Bruxelles 1895 beslöts upprättandet af detta institut, hvars verksamhet vid de sedermera 1897, 1900 och 1908 i samband därmed hållna kongresserna efter hand utvidgats. Den därmed förbundna Office international de bibliographie har till särskild uppgift att upprätta ett "Répertoire bibliographique universel" eller universalbibliografi öfver alla tiders och länders på skilda områden utgifna litteratur. Den bestod (1908) af öfver 8 millioner titelkopior, upptecknade på lösa katalogblad i internationellt öfverenskommet format ("normal size", af 12,5 cm. längd och 7,5 cm. höjd), hvaraf ena hälften är ordnad alfabetiskt efter författarnamn och andra hälften i systematisk ordning enligt Melvil Deweys "Decimal classification", ytterligare utvecklad och beskrifven i den af institutet utgifna "Manuel du répertoire bibliographique universel", som innehåller öfver 33,000 afdelningar och i det däröfver upprättade alfabetiska registret 40,000 ord (i 35 häften, 2,250 sid., 8:o).

Institutet har ock fått i uppdrag att upprätta en "Catalogue collectif des bibliothèques de Belgique", omfattande 50 bibliotek. I förening med åtskilliga lärda samfund har institutet 1906 upprättat ett "Bibliothèque collective des sociétés savantes" i Bruxelles (40,000 bd och hftn 1907), hvari de särskilda samfundens förut spridda bibliotek blifvit förenade till ett enda. Det har ock eget bibliografiskt bibliotek och en samling fotografier af allehanda föremål (omkr. 100,000 "photographies documentaires") äfvensom en samling tidskriftsartiklar och tidningsurklipp rörande olika ämnen, märkligare tilldragelser m. m. d. ("dossiers encyclopédiques"), samtliga ordnade efter ofvannämnda system. Institutets samlingar äro i dess lokal (1, rue du Musée) utan afgift tillgängliga för rådfrågning, men det besvarar ock skriftliga förfrågningar (t. ex. angående öfver ett visst ämne utgifven litteratur) mot en afgift af 5 centimes för hvarje titelkopia. Sedan 1895 utgifver det en "Bulletin" (6 hftn årligen), hvari redogöres för dess verksamhet, nyutkommen bibliografisk litteratur, m. m. B. L.

Institutiōn (af lat. *institūtio*, inrättning), inrättning, stiftelse. — Institutions de prévoyance [ãstitysiã' də prevωajã's], fr., "förtänksamhetsföreningar", sparbanker, ömsesidiga understödsföreningar, konsumtions- och bostadsföreningar, lif- och lifränteförsäkringsanstalter o. d.

Institutiōnes (plur. af lat. *institūtio*, inrättning, undervisning) kallas i rättsvetenskapen en öfversiktlig framställning af rätten, till inledning i vetenskapen. Inom den bevarade romerska rättslitteraturen torde beteckningen i denna mening först ha användts af den romerske juristen Gajus i hans *Institutionum juris civilis commentarii IV* (förf. omkr. 160 e. Kr.), hvaraf senaste och bästa tryckta editionen utgifvits af Krüger och Studemund som bd I af "Collectio librorum juris antejustinianei". Efter detta mönster lät senare Justinianus utarbeta det under namnet *Justiniani institutiones* kända verk, som utgör en afdelning af "Corpus juris civilis" och som, på samma gång det var afsedt till lärobok i rättsvetenskapen, officiellt tillegnad "cupidæ legum juventuti", äfven sanktionerades såsom gällande lag. I motsättning mot pandekträtt betecknar institutionsrätt ofta en — naturligen öfversiktlig — framställning af den rena romerska rätten, sådan denna utvecklats intill Justinianus' tid. — I den moderna rättsvetenskapen användes ofta uttrycket institutioner o. s. v. för att beteckna verk, hvilka äro afsedda att bibringa de första grunderna i rättsvetenskap eller meddela grunddragen af ett särskildt lands eller folks rätt. I. L. (Rld.)

Institutions de prévoyance [ästitysiå' də prevωajä's]. Se Institution.

Institut national [ästity' nasiåna'l]. Se Institut de France.

Institut Pasteur [ästity' pastör]. Se Pasteur.

Instituts Solvay [ästity' sålvä']. Se Solvay, Ernest.

Instruēra (lat. *instru'ere*, eg. utrusta, förse med), undervisa (i synnerhet i praktiska färdigheter), gifva föreskrifter l. anvisningar. — Instruktiv, undervisande, lärorik, upplysande. — Instruktör (fem. instruktris), person, som meddelar (praktisk) undervisning. Svenska staten håller instruktörer för särskilda delar af landthushållningen.

Instruktiōn (se Instruera), anvisning, undertisning, föreskrift. — *Jur.*, en af vederbörande utfärdad sammanfattning af bestämmelser rörande den verksamhet, som skall af en myndighet eller en allmän funktionär utöfvas. Rätten att utfärda instruktioner för statens ämbets- och tjänstemän har, till följd af sitt nära sammanhang med förvaltningen, i Sverige af gammalt ansetts tillkomma konungen, och i 1682 års riksdags af konungen gillade förklaring betonades uttryckligen, ”att ingen annan än K. M:t eller den han behagar därtill auktorisera och förordna” eger uppsätta ”reglor” för ämbetsmännen. Då emellertid frihetstidens författning (1720 års R. F. § 4) åt riksdagen öfverlämnade jämväl den administrativa lagstiftningen och endast medgaf konungen att med råds råde mellan riksdagarna, då sådant för rikets oundgängliga välfärd behöfdes, provisoriskt utöfva denna lagstiftningsrätt, så voro de instruktioner, som under denna tid af K. M:t utfärdades, i allmänhet antingen af riksens ständer själfva ”projekterade”, eller ock hade ständerna till dem lämnat sitt samtycke. Från 1772 har däremot K. M:t otvifvelaktigt varit befogad att antingen själf utfärda instruktioner för statens ämbets- och tjänstemän eller att åt särskilda ämbetsmyndigheter öfverlåta sådan rätt med afseende på underlydande verk och funktionärer. 1809 års R. F. häfdar denna regeringsmyndighetens rätt genom § 89 (jämförd med § 47). K. M:t kan utfärda instruktioner för alla statens ämbetsmyndigheter, dock icke för Högsta domstolen eller Regeringsrätten, enär dessas verksamhet är bestämd genom regeringsformen och de såsom allmän lag stiftade bestämmelser, till hvilka regeringsformen hänvisar. Vid instruktionernas gifvande måste emellertid K. M:t noga se till, att dessa icke innehålla föreskrifter, som strida mot grundlag eller allmän lag; i viss mån begränsas äfven K. M:ts rätt att utfärda instruktioner af riksdagens statsregleringsmyndighet. Riksdagen eger också att gifva instruktioner och reglementen för sina förtroendemän: nästkommande riksdags bankoutskott, revisorerna, justitieombudsmannen samt fullmäktige i Riksgäldskontoret; för fullmäktige i Riksbanken gälla hufvudsakligen bestämmelser i lagen för Sveriges riksbank, som stiftas af konung och riksdag gemensamt, men de föreskrifter, som därutöfver kunna erfordras, meddelas af riksdagen i särskildt reglemente. Riksdagens bankoutskott har äfven rätt att, i den mån riksdagen åt detsamma uppdragit sådan rätt, gifva föreskrifter om bankens och Riksgäldskontorets förvaltning. Riksdagens instruktioner måste emellertid af K. M:t gillas, för såvidt de innehålla bestämmelser rörande förhållanden, i hvilkas ordnande K. M:t har att taga del, och de utfärdas af K. M:t, så snart statens ämbetsmyndigheter i någon mån måste ställa sig dem till efterrättelse. För de kommunala myndigheterna finnas hufvudbestämmelserna i kommunallagarna, som stiftas af konung och riksdag gemensamt. Men dessa kompletteras genom åtskilliga föreskrifter gifna af konungen ensam och jämväl genom kommunalstadgar (se d. o.), som, antagna af kommunalmyndigheter, skola af K. M:ts befallningshafvande stadfästas. Instruktioner för de kommunala förvaltningsnämnderna i Stockholm fastställas af konungen och reglementen för öfriga städers drätselkammare af konungens befallningshafvande; för de kommunale tjänstemännen meddela enligt regeln de kommunala myndigheterna själfva instruktioner. Se Förordning, Lagstiftning och Reglemente. K. H. B.

Instruktionsapotek, apotek, hvars innehafvare är skyldig att meddela undervisning åt farmacie studerande. Det enda instruktionsapoteket i Sverige är apoteket ”Nordstjernan” i Stockholm. Då detta apotek inrättades (1816), förpliktades dess förste innehafvare, K. F. Plagemann, hvars kunskaper i farmaceutisk kemi voro särdeles väl vitsordade, att lämna undervisning i kemi åt de farmacie studerande, som så önskade, och fick icke rätt att på annan person transportera sitt apotekspriviligium. 1833 erhöll dock Plagemann tillstånd att öfverlåta apoteket till den, ”hvilken Sundhetskollegium pröfvade innehafva erforderliga kunskaper för att blifva instruktionsapotekare”, och detta villkor har sedan fortfarit att gälla vid öfverlåtelse af privilegiet å apoteket ”Nordstjernan”. I apotekarreglementet af 1819 föreskrefs, att vid apotekarexamen äfven två af hufvudstadens apotekare skulle vara examinatorer, och redan 1826 bestämdes, att den ene af dessa skulle vara instruktionsapotekaren, hvilken hade att examinera ”rörande pharmaca præparata”. Äfven enligt 1867 års föreskrifter ang. provisors- och apotekarexamen skulle instruktionsapotekaren vara examinator, hvarjämte för examen praktiska prof i receptur göromål skulle inför honom af examinanderna afläggas. Den förra skyldigheten upphörde 1894, den senare kvarstår ännu, enär i gällande stadgar (af 1901) för Farmaceutiska institutet föreskrifves, att apotekselev, som önskar aflägga farmacie kandidatexamen, skall med skriftligt intyg från instruktionsapotekaren styrka, ”att eleven vid förberedande praktiska prof, anställda å instruktionsapoteket under instruktionsapotekarens tillsyn och kontroll, ådagalagt godkända insikter och skicklighet i receptur göromål genom att läsa, förklara, expediera och taxera minst fem eleven förelagda recept å olika läkemedelsformer.” S. J—n.

Instruktionsdeputation. Se Deputation.

Instruktionsofficer (-underofficer) kallas i allmänhet hvar och en af de officerare (underofficerare), hvilka tjänstgöra som lärare i flottans underbefäls- och exercisskolor. L. H.*

Instruktionsskjutning kallades den målskjutning, som infördes genom 1881 års skjutinstruktion och med hvilken afsågs att visa ett enskildt skjutvapens skjutförmåga äfvensom att gifva föreställning om eldens verkan. Sådan skjutning utföres vid lämpliga tillfällen, äfven om benämningen blifvit bortlagd. C. O. N.

Instruktionstrupp. Se Undervisningstrupp.

Instruktionsunderofficer. Se Instruktionsofficer.

Instruktiv. Se Instruera.

Instruktivus, *språkv.*, kasus i finska nominas deklination. Se Kasus.

Instruktris. Se Instruera.

Instruktör. Se Instruera.

Instrume'nt (lat. *instrume'ntum*, eg. något som man är utrustad med), verktyg, redskap (i synnerhet dels sådana, som äro afsedda för tonkonstens utöfning, dels sådana, som användas vid vetenskapliga iakttagelser, såsom astronomiska, fysikaliska, kirurgiska instrument). Se vidare Apparat. — 1. *Mus.*, tonverktyg. Musikinstrumenten äro af tre slag: sträng-, blås- och slaginstrument. Stränginstrumenten äro antingen *stråkinstrument*, hvilka gnidas med stråke (giga, violin, violoncell, kontrabas, nyckelharpa), eller *knäppinstrument*, hvilka knäppas eller anslås antingen med fingrarna (harpa, luta, gitarr) eller med plektrum (lyra, kithara, cittra, mandolin, hackbräde) eller medelst klaviatur (klaver, klavecin, pianoforte) samt de medelst mekanik spelade afarterna af detta senare (t. ex. pianola). Blåsinstrumenten indelas i *träinstrument* (flöjt, oboe, klarinett, fagott och deras äldre stamförvanter) och *bleck-* l. *mässingsinstrument* (horn, trumpet, o. s. v.). En annan indelning, efter ljudets alstringssätt, är i *labialpipor* och *tungpipor*, hvilka båda förenas i orgeln (afarter af orgel: harmonium samt de rent mekaniska, således ej egentligen musikaliska instrumenten: positiv, orkestrion). Slaginstrumenten äro antingen stämda i vissa toner (puka, klockspel) eller blott rytmiska af obestämd tonhöjd (trumma, tamburin, bäcken, triangel, kastanjetter m. m.). Till musikinstrumenten kan knappast räknas eolsharpan, ej heller återgifningsapparaten grammofon; däremot må nämnas, bland mera efemära uppfinningar af olika slag: eufon, harmonika, stråkpiano m. fl. Instrument för akustiska undersökningar äro: monokord, stämgaffel, siren. Se vidare artiklar om de olika musikinstrumenten, med afbildningar. — 2. *Jur.*, skriftlig handling angående vissa åtgärder, som äro af rättslig betydelse, såsom boupptecknings, arfskiften, syner m. m. 1. A. L.* 2. I. Afz.

Instrumental, som utföres af musikinstrument, utan medverkan af sångröster (motsats: vokal); som tjänar till eller verkar som redskap.

Instrumentalförlossning, *obstetr.*, med konst afslutad förlossning, hvarvid instrument, t. ex. förlossningstång (se d. o.), kommit till användning. Sådan förlossning får i vårt land under särskildt trängande omständigheter (lifsfara för moder eller foster), då läkare ej hinner komma tillstädes, utföras äfven af barnmorska (se d. o.). Bvn.

Instrumentālis (lat.; af *instrume'ntum*, verktyg). Se Kasus.

Instrumentālmusik kallas, i motsats till vokalmusik, den musik, som utföres endast med instrument. Huruvida den rena eller den ledsagande instrumentalmusiken är den äldre, kan ej afgöras. Hos grekerna finna vi soloflöjtspelet redan omkr. 585 f. Kr. så utvecklad, att Sakadas fordrade dess likställighet med öfriga konster vid de pytiska spelen, och äfven självständigt kitharaspel skall omkr. 554 ha kommit till heders genom Agelaos från Tegea. De gamles ledsagande musik var kanske ett medspelande i unison eller oktav. Bleckinstrumenten användes ända till långt in i medeltiden icke för egentlig konstmusik, utan blott vid offer, krigssignaler m. m. Först i "mysterierna" samt vid de furstliga förmälningarna under medeltiden bildade sig en flerstämmig instrumental konstmusik. En ny fas börjar med stråkinstrumentens uppträdande. Af trubadurer och kringresande spelmän nyttjades fiolen i sina olika utvecklingsformer (fiddel, giga), och i början af 16:e årh. finna vi ett stort antal olika stråkinstrument i flera storlekar, till sångstämmornas förstärkning eller ersättning vid utförandet af de store kontrapunktisternas invecklade vokalsatser. De äldsta enkom för flera instrument skrifna tonstycken voro danser. Den instrumentalsatsen utmärkande rörligheten uppkom först i 16:e årh. genom solospelet på klaver och luta; i ersättning för de uthållna tonerna, som med dessa instrument ej kunde framkallas, anbragte man "kolorering", figurverk, som senare öfverflyttades på orgel och andra instrument. Denna orgelsats, uppkommen genom fri, utsirad efterbildning af vokalformerna, utvecklade sig vidare och kulminerade i Bachs orgel- och klaverfugor. En andra utgångspunkt har den moderna instrumentalmusiken i solosångens ledsagning i de första musikdramatiska försöken omkr. 1600, i början endast bestående af en besiffrad bas; såsom inledning spelades en madrigal, och mellanspelen utgjordes blott af några ackord. Ur denna ringa början uppkom dock en rik blomstring, i synnerhet sedan violinen, fullkomnad genom berömda fabrikanter, uppsvingat sig till härskande och melodiförande instrument. Såsom former af den rena, absoluta instrumentalmusiken uppstodo utom de nämnda redan i 17:e årh. uvertyren (it. *sinfonia*), sviten (en sammanställning af danser) och slutligen sonaten (hvars första sats, lånad från uvertyren, utvecklade sig till hvad man numera kallar sonatform). Hufvudmännen för utvecklingen äro D. Scarlatti, Kuhnau, Couperin, Seb. och Em. Bach, Stamitz, Haydn, Mozart och Beethoven, med hvilken sistnämnde instrumentalmusiken i de stora cykliska kompositionsarterna (sonat, kvartett, symfoni) kulminerar. Efter Beethoven har den ej egentligen frambragt någon ny form, men väl modifierat de gifna genom en allt starkare subjektivitet samt äfven på sitt eget gebit öfverflyttat en egentligen ledsagningsmusiken tillhörig, med klangfärger målande karakteristik ("programmusik" l. illustrationsmusik: främst Berlioz, Liszt, R. Strauss). A. L.*

Instrumentatiōn l. Instrumentēring (se Instrument), *mus.*, ett tonstyckes sättande för ett antal olika instrument l. dess nedskrifvande i partitur, vare sig det är ett på förhand gifvet stycke, såsom en Beethovens sonat, som omklädes t. ex. i orkesterdräkt, eller det är en originalkomposition, som skrifves för flera instrument. I senare fallet bör den musikaliska idén redan vid konceptionen tänkas i och för det tillämnade materialet, eljest får orkesterverket ingen fullt orkestral karaktär, stråkkvartetten ingen sann stråknatur o. s. v., hvadan det ock i allmänhet kan sägas vara ett oting, att en person instrumenterar en annans idéer (n. b. när det icke är oundvikligt, hvilket det dock är vid öfverflyttning af ett äldre verk till moderna instrument, vid arrangemang för smärre eller specialorkestrar m. m.). I och med instrumentationen blir det musikaliska

innehållet ställdt i nytt ljus och förfinadt genom karakteristisk färggifning, individualisering i de olika instrumenten och rikare temabehandling. — Instrumentationsläran afhandlar instrumentens egenart, omfång, teknik och kombinationer. Goda instrumentationsläror finnas dels särskildt utgifna (Berlioz, Gevaërt, Bussler, Prout, Riemann m. fl.), dels inom större kompositionshandböcker (Marx, Lobe). Verksamhet inom och kännedom af den lefvande orkestern, studiet af stora mästares partitur samt uppöfvad förmåga att i andanom höra de olika klangfärgerna och deras blandningar äro emellertid för lärjungen långt viktigare än teoretiska instrumentationsläror. A. L.*

Instrumentationsläran, *mus.* Se Instrumentation.

Instrumentēra (se Instrument), *mus.*, sätta (ett tonstycke) för flera olika instrument samfälldt, så att de särskilda satslederna fördelas på dessa alltefter stämmorna. Se vidare Instrumentation.

Instrumentering. 1. *Mus.* Se Instrumentation. — 2. *Elektrot.*, sammanfattande benämning å de kontroll-, mät- och skyddsapparater, som ingå i en elektrisk högspänningsanläggning. Se Elektricitetsverk, sp. 227.

Inströ. Se Strö.

Instudēra (jfr Studera), inlära, inöfva (roller o. d.).

Inställa, *jur.* 1. (Inhibera) Myndighets förordnande att, medan klagan öfver beslut eller åtgärd af lägre myndighet är på pröfning beroende, beslutet icke får verkställas eller vidare fortgång af åtgärden skall inställas; jfr §§ 174 och 194 Utsökningslagen. — 2. Inställa inför domstol, i tjänst. 1 o. 2. E. K.

Inställelsedag, *jur.*, dag då rättssegare har att inställa sig inför domstol eller myndighet för att bevaka sin talan. I konkurs benämnes så den dag, då fordringsegare böra anmäla och bevaka sina fordringar i konkursen. I rättegången vid hofrätt och hos K. M:t nyttjas denna benämning i saker, som inkomma genom vad och revision, för att beteckna den dag, då parten senast skall möta inför rätten, vid äfventyr att annars förlora sin talan eller rätt att varda hörd i saken. I. Afz.

Insubordinātion (af lat. nekande *in*, *sub*, under, och *ordinātio*, anordning, föreskrift), *krigsv.*, i allmänhet hvarje brott mot den lydnad, som krigsman är skyldig sina förmän och öfverordnade. Ordet förekommer icke i strafflagen för svenska krigsmakten, utan ersättes där med uttrycket ”brott mot krigslydnaden”. Jfr Disciplin. C. O. N.

Insūbrer (lat. *Insubres*), ett keltiskt (galliskt) folk, som antagligen omkr. 400 f. Kr. invandrade i norra Italien, där de undanträngde etruskerna och intogo staden Melpum. Mediolanum (nu Milano) blef deras hufvudstad. Deras område sträckte sig från Alperna till Po i s., där bojerna voro deras grannar; i n. ö. gränsade de till cenomanerna (se d. o.), ett annat galliskt folk. Sedan romarna kufvat bojer och lingoner (224 f. Kr.), angrepos insubrerna af C. Flaminius och besegrades år 222 af M. Claudius Marcellus vid Clastidium, där han med egen hand dödade deras konung Virdumarus; och sedan Cn. Cornelius Scipio s. å. intagit Mediolanum, underkastade sig äfven insubrerna Roms herravälde. Detta sökte romarna befästa i dessa trakter genom kolonierna Placentia (Piacenza) och Cremona å ömse sidor om Po. Efter andra puniska krigets slut (201 f. Kr.) hade Rom ånyo en hård kamp med de galliska folken i norra Italien, men efter nya nederlag 197 och 196 måste insubrerna åter underkasta sig och likaså bojerna 191. Efter hand blefvo dessa områden fullständigt romaniserade. (G. W—k.)

Insufficie'ns (af lat. nekande *in* och *suffi'cere*, räcka till), *med.*, i allmänhet otillräcklighet hos ett organ eller i en viss funktion, särskildt hjärtvalvlernas eller venklaffarnas oförmåga att tillsluta och afstänga vissa blodbanor, men äfven oförmåga att i erforderlig grad samtidigt röra båda ögonen inåt för fixation af närbelägna föremål, insufficiens af konvergensen (se d. o.). De rubbningar, som denna i början medför, sammanfattas under benämningen muskulär astenopi (se d. o.), hvilken härrör från den tid, då man ansåg konvergensinsufficiensen orsakad af svaghet i själfva musklerna. G—d.

In sui memōriam, lat., ”till minne af sig”, medalj, som Oskar II både före och efter sin tronbestigning utdelade som enskild minnesgåfva eller belöning. Den bär på åtsidan konungens bild och på frånsidan ofvanstående inskrift samt präglades endast i tionde storleken. Äfven drottning Sofia har låtit utdela samma medalj, med hennes bröstbild.

Insula, lat., ö. — Insulān, öbo. — Insulārisk l. Insulār, som utmärker, kännetecknar en ö.

Insula batavōrum. Se Bataverna.

Insula dei, lat. Se Brahetrolleborg.

Insulæ Diomedēæ. Se Diomedesöarna.

Insulæ fortunātæ l. I. fortunatōrum, lat. (grek. *Hai tōn maka'ron nēsoi*), de saliga öarna l. de saliges öar, enligt den mytiska föreställningen öar i Okeanos, vid jordens västra rand, där de i strid fallne heroerna tillbringade ett lyckligt, af sorger oberördt lif.

Insulæ sa'cræ. Se Flannan islands.

Insulān, Insulārisk. Se Insula.

Insula Rēi'lii, *anat.* Se Hjärnan, sp. 836.

Insulin, Stefan, biskop, f. 4 okt. (g. st.) 1726 i Öfver-Selö socken, Södermanlands län, d. 12 maj 1803, uppväxte under de torftigaste förhållanden och blef 1750 student vid Uppsala universitet, där han vid 1758 års filosofie magisterpromotion intog andra hedersrummet och 1760 anställdes som docent i geometrien efter att ha utgifvit en afhandling, *De quadratura circuli.* 1767 utnämndes han till lektor i fysik och logik vid Strängnäs gymnasium, prästvigdes 1769 och blef 1782 teologie lektor, prost och kyrkoherde i Aspö prebendepastorat. I. vann som lärare stort anseende för skicklighet, var ledamot af prästeståndet vid riksdagarna 1789 och 1792, vardt vid jubelfesten 1793 teol. doktor och utnämndes 28 juni s. å. till biskop i Strängnäs stift.

Insulinde, holländska namnet på Indiska arkipelagen.

Insu'lt (se Insultera), grof förolämpning. — *Med.*, häftigt påkommen skada, t. ex. apoplektisk insult l. blodslag. F. B.*

Insultatiōn. Se Insultera.

Insultēra (lat. *insultāre*, egentl. hoppa in, på), groft förolämpa, skymfa. — Insu'lt l. Insultatiōn, grof förolämpning.

Insulär (se Insula), hörande till en ö, ö-.

In summa, lat., tillsammans, i det hela, öfver hufvud; med ett ord.

Insurgēra (fr. *insurger*, af lat. *insu'rgere*, resa sig), förmå, bringa till uppror. — Insurge'nt, upprorsman. — Insurrektiōn, resning, uppror. — Insurrektione'll, upprorisk, som innebär folkresning.

In suspe'nso, lat., i svävande tillstånd, oafgjordt.

int., *språkv.*, förkortning för interjektion (se d. o.).

Intaga, *jur.* Se Laga fång.

Intaglio [-ta'ljå], it., ädelsten eller halfädelsten med inslipade fördjupade bilder, i motsats till kamé, där bilderna äro upphöjda. Se Gem. Upk.*

Inta'kt (lat. *inta'ctus*, af nekande *in* och *ta'ngere*, röra), "orörd"; obefläckad, oskyldig; jungfrulig.

Intappning, *skpsb.* Se Tappning.

Inta'rsia l. Intarsiatūra, äfven Tarsi'a l. Tarsiatūra, it., ursprungligen benämning på ett särskildt slags italiensk trämosaik, sedermera på italienskt träinläggningsarbete i allmänhet, nyttjas numera ofta för att beteckna träinläggningsarbeten af hvad slag som helst, således liktydigt jämväl med marketeri (fr. *marqueterie*). Konsten, som härstammar från Orienten, var känd i Italien redan på 1200-talet och öfvades företrädesvis inom det venezianska området. De tidigaste mönstren äro i allmänhet geometriska, sammansatta af ungefär lika stora bitar af omväxlande svart och hvitt trä, stundom med elfenben och metall, således ett verkligt mosaikarbete. Senare förekomma bland mönstren jämväl vaser med blommor, rankor o. d. Tekniken nyttjades till en början blott på smärre föremål: skrin, bordskifvor, stolar o. d., alldeles som de bekanta "pikerade" indiska mosaikarbetena: fodral, småsaker o. d. med geometriska mönster i pärlemor, trä, metall

Intarsiaornament i kyrkan S:a Maria in Organo, Verona (1400-talets slut).

o. s. v. Efter hand ökas färgernas antal, och mönstren blifva rikare. Perspektiviska byggnadsgrupper äro ett omtyckt motiv; andra hämtas från den öfriga renässansdekorationen, med dess löpande eller stigande akantusrankor, bladverk och kandelaberformer. Äfven figurdekoration förekommer. Under 1400-talet och 1500-talets början inträffar den italienska intarsiakonstens blomstringsperiod (jfr fig.). Den brukades i stor utsträckning, både vid utstyrseln af kyrkliga och världsliga byggnader, som prydnad på bänkar, kistor, panelverk m. m. Flera berömda konstnärsnamn äro kända (Giuliano da Majano, Giovanni da Verona, Damiano da Bergamo), och många intarsiaarbeten finnas i behåll, hvilka utgöra tacksamma motiv för den moderna dekorationskonsten och konstslöjden. Intarsiaarbeten förekomma äfven i de flesta andra länder, så t. ex. i Sverige i Kalmar slott, utförda 1560—64 under ledning af tysken Marcus Wulfram och hans lärjunge Urban Schultz. Bland arbeten i offentliga svenska samlingar märkas de med årtalet 1629 daterade samt med Axel Oxenstiernas och hans gemåls vapen och initialer prydda dörrarna från det gamla Oxenstiernagodset Tidö, hvilka ur Karl XV:s samling kommit till Nationalmuseum. — Intarsiaarbetet trängdes för någon tid i bakgrunden af träskulptur och andra prydnadssätt, men framträdde snart ånyo under växlande former. Ett slags intarsiaarbete är i själfva verket den vid 1600-talets slut i Frankrike uppkommande dyrbara boulletekniken (se Boulle) samt det i synnerhet under 1700-talet blomstrande marketeriarbetet. — Benämningen intarsia nyttjas äfven om liknande arbetssätt i annat material, t. ex. om inläggning af olika färgade läderbitar, s. k. läderintarsia, hvilka bilda mönster mot en enfärgad botten o. d., samt om inläggning med färgade halmskifvor, hvilken brukades omkr. slutet af 1600-talet på små fodral, bokpärmar o. d. Intarsian har äfven imiterats i målning, dels under renässansen, dels efter dennas förebild i nyare tid. Därför får man anse det vara mest riktigt och tilltalande, när målningen afser blott en viss likhet i den dekorativa hållningen, men ej en bedräglig härmning, afsedd att förvilla betraktaren. Se Scherer, "Technik und geschichte der I." (1891), Forcella Beltrami, "La tarsia o la scultura in legno" (2:a uppl. 1895), Fournier, "Traité d'ébénisterie et de marqueterie" (1909), Nielsen, "Intarsia" (s. å.). Upk.*

Intarsiatūra. Se Intarsia.

Inteckning, *jur.*, benämnes i svensk lagstil: 1) af offentlig myndighet verkställd anteckning om vissa en person (bolag, korporation m. m.) tillkommande rättigheter till en annan persons (bolags, korporations m. m.) egendom, i ändamål att bereda säkerhet för dessa rättigheters bestånd. Besläktad med inteckning och i utlandet hänförd under dess rubrik är lagfart, d. v. s. en på ofvannämnda sätt och för enahanda ändamål verkställd anteckning om en persons (bolags, korporations m. m.) egande-(eller frälseränte-)rätt till fast egendom. Bortser man från de undantagsfall, då inteckning fortfarande meddelas i annat än fast egendom (se Förlagsinteckning, Förlag), samt från det redan nämnda, då lagfart användes för tryggande af annan rätt än eganderätt, är skillnaden mellan inteckning och lagfart den, att lagfart afser tryggande af eganderätt, inteckning åter tryggande af annan rättighet (panträtt, nyttjanderätt, afkomsträtt, servitutsrätt) till (annan tillhörig) fast egendom. 2) I inskränkt bemärkelse förstås med inteckning själfva den skriftliga handling, på grund hvaraf panträtt för en fordran medelst inskrifning vunnits och vid hvilken, äfven sedan fordringen upphört att gälla, kan förblifva fäst rätten att ur egendomen uttaga ett visst penningbelopp. — Lagfart och inteckning voro okända i den romerska rätten. Likasom båda i Sverige synas varit af helt och hållet inhemskt ursprung, ha

de ock utvecklat sig tämligen oberoende af främmande länders lagstiftning. Inteckningen är yngre och omtalas hvarken i landskaps-, stads- eller landslagarna. Det ändamål inteckningen ursprungligen afsåg och sedermera företrädesvis afsett, nämligen beredande af säkerhet i fast egendom åt långifvare för lämnad penningförsträckning, vanns i äldre tider genom s. k. ”vädsättning” (pantsättning), hvilken bestod däri, att den lånbehöfvande till långifvaren försålde sin fasta egendom, med förbehållen rätt att vid en på visst sätt bestämd tidpunkt mot köpeskillingens (= lånesummans) återbetalande återfå egendomen, hvaremot, i händelse fastigheten icke å utsatt tid sålunda återlöstes, eganderätten — som redan vid köpet ansågs öfvergå till köparen — blef bestående i dennes hand. Denna handling försiggick med samma former som vanligt köp (se Lagfart) och med motsvarande bestämmelser med hänsyn till bördemännens anspråk (se Bördsrätt). Vädsättningen torde väl ursprungligen alltid skett så, att köpe- (d. v. s. låne-) summan någorlunda jämnt motsvarade egendomens värde. Stadgandet i den senare medeltidsrätten att, om fastighetens värde var större än den utgifna köpesumman, köparen, därest egendomen icke återlöstes, skulle erlägga skillnaden häntyder på ett dåmera inträdt bruk att vädsätta egendomar äfven för lägre belopp än värdet. Därigenom uppstod behof af att få använda äfven återstoden af värdet som säkerhet för lån hos annan person, hvaremot dock förste långifvarens besittning af egendomen lade hinder i vägen. I mån af stigande affärsutveckling måste därför vädsättningens olägenheter väcka tanken på införande af en form för vinnande af säkerhet i fast egendom, utan att denna behöfde till långifvaren öfverlämnas, och en förebild därtill fanns redan i den romerska rätten (jfr Hypotek). Något medel erfordrades därvid för tryggande af långifvarens rätt gentemot andra, åt hvilka låntagaren kunde upplåta enahanda anspråk å samma egendom, eller åt hvilka han försålde densamma, och i sådant syfte blef det vanligt, att den, som erhöll sådan panträtt, anmälde densamma vid ting eller å rådstufva för att få densamma antecknad i rättens protokoll (inprotokollerad, intecknad). Till en början stod dock denna form tillbaka för den med besittning förenade panträtten (dåmera kallad införsel), men efter något vacklande blef förhållandet småningom omvändt, såsom 1734 års lag uttryckligen fastställer. Företrädet mellan olika inteckningar blef beroende af tiden (se 1734 års lag H. B. 17: 9). Inteckning skedde ursprungligen endast af förut upplåten panträtt, men redan tidigt blef den ett medel att utan dylik föregående upplåtelse bereda sådan säkerhet. Inteckning blef ett mycket anlitadt rättsinstitut icke allenast i fråga om fast, utan äfven med afseende på lös egendom och meddelades jämväl i gäldenärens hela egendom, både lös och fast, såväl den han vid tillfället egde som den han framdeles kunde erhålla. Genom en förordning af 11 nov. 1730 inskränktes emellertid företrädesrätten på grund af inteckning att gälla blott i bestämd fast egendom. Längre fram begynte inteckning nyttjas till stärkande jämväl af andra rättigheter än panträtt. Sålunda gåfvos inteckningsbestämmelser 1800 om arrende, 1827 om jordafsöndring på viss tid, 1844 om nyttjanderätt för viss tid eller lifstid till fast egendom å landet samt om s. k. undantag (se d. o.), 1857 om nyttjanderätt till fastighet i stad. Företrädet reglerades närmare genom förordningarna af 1845 och 1861 (se Förmånsrätt), hvarvid införsel sistnämnda år miste hvarje förmånsrätt. — Genom lagarna af 16 juni 1875 ha såväl inteckningssom lagfartsinstituten väsentligen utbildats och förbättrats. Framför allt märkes införandet af fastighetsbok (se d. o.). Så länge emellertid icke åt fastighetsbok, utan åt protokollen, i hvilka ifrågavarande ärenden i tidsföljd intagas, s. k. inteckningsprotokoll, tillerkännes vitsord — särskildt i fråga om de intyg myndigheterna ha att afgifva rörande en fastighet besvärande inteckningar, s. k. gravationsbevis (se d. o.) —, kan dock fastighetsboksväsendet icke anses på ett tillfredsställande sätt genomfördt. I öfrigt ha de grundsatser, som härutinnan pläga framhållas såsom väsentliga, vunnit principiellt erkännande äfven i svensk rätt, nämligen grundsatserna om inskrifningarnas *offentlighet*: att en hvar intresserad må med lätthet erhålla kännedom om skedda inskrifningar; *specialitet*: att tydligen bestämmes hvilken egendom som är i fråga, och hvilken rätt inskrifningen afser; *prioritet*: att företrädet, hufvudsakligen efter ansökningstiden, väl ordnas mellan såväl olika inteckningar inbördes som inteckning å ena sidan och lagfart å den andra; *fullständighet*: att alla anspråk inskrifvas, som skola såsom sakrätter häfta vid egendomen; *prisbillighet*; böckernas *öfverskådlighet* etc. I motsats till det i vissa länder antagna systemet, att inskrifning af ett anmäldt anspråk alltid medgifves, om ock med underförstådt förbehåll, att inskrifningen har betydelse endast i det fall, att rättigheten verkligen eger giltighet, i motsatt fall icke, hyllar svensk rätt åtminstone så till vida den s. k. legalitetsprincipen att, på grund af kända förhållanden och lätt tillgängliga upplysningar, pröfning af en anmäld rättighets giltighet bör ske, innan inskrifning beviljas, utan att dock sålunda meddelad inskrifning utesluter framtida tvist om rättighetens verklighet, hvarom förbehåll uttryckligen stadgas i afseende på såväl inteckning som lagfart. Med afseende på sättet för inskrifningen användas två metoder: den ena, s. k. transskription, består i ordagrann afskrift af den handling, som angår det till inskrifning anmälda anspråket, den andra, s. k. inskription, i kort sammandrag af dess hufvudsakliga innehåll. I Sverige har transskriptionen vunnit tillämpning för inteckningsoch lagfartsprotokollen, inskriptionen åter för inteckningsoch lagfartsböckerna. För fordringsinteckning, som tillåtes endast till bestämdt belopp i penningar eller varor (dock äfven för lifränta), förutsättes numera i regel fastighetsegarens medgifvande, hvilket däremot icke erfordras för andra rättigheters intecknande. Möter för inteckning beviljande hinder, som icke är af beskaffenhet att föranleda omedelbart afslag å ansökningen, skall denna förklaras *hvilande*. Enligt nu gällande lag fordras för inteckning af panträtt ovillkorligen en fordringshandling, men i vissa fall kan den inteckade panträtten bestå, äfven sedan fordringen upphört att gälla. — Inteckning af fordran skall, för att fortfarande gälla, inom hvart tionde års slut undergå *förnyelse*, hvilket icke är nödigt i fråga om inteckning för annan rättighet, sedan den blifvit i inteckningsboken införd. Med intecknings *dödande* förstås vederbörande myndighets förklaring, att inteckningen upphört att gälla. Dödas

inteckningen blott i en del af den pantförskrifna fastigheten, kallas åtgärden *relaxation*. Med *postposition* menas inteckningsmyndighetens förklaring, att en inteckning, som dittills varit likställd med eller haft bättre rätt än en annan, framdeles skall stå efter denna, hvilken säges *anteponeras* (ställas framför). — Inteckning såväl som lagfart meddelas i vissa länder af särskilda, för ändamålet tillsatta myndigheter, i Sverige af den underdomstol, inom hvars område egendomen är belägen. Undantag i sistnämnda hänseende stadgas i lagen 15 okt. 1880 beträffande lagfart, inteckning m. m. af *järnväg*, i det dithörande ärenden behandlas af rådstufvurätt i stad, som är säte för hofrätt. Nämnda lag rör blott sådana enskilda järnvägar, för hvilkas anläggning konungen medgifvit expropriationsrätt och som, enligt konungens beslut, skola som särskilda järnvägar anses. Genom lagen 5 juli 1884 ha berörda bestämmelser blifvit utsträckta att efter konungens förordnande gälla om vissa äldre järnvägar, för hvilkas anläggning expropriation icke ifrågakommit. Genom Lagberedningens 31 dec. 1907 afgifna förslag till Jordabalk, andra afdelningen, ha bl. a. äfven gällande bestämmelser om inteckning blifvit föremål för en revision, som afser införandet af mera specialiserade fastighetsböcker m. m. — Om inteckning i *fartyg* se lag af 10 maj 1901 och k. kung. 1 nov. 1907; om inteckning i *tomträtt* se lag af 14 juni 1907. C. O. M.*

Inteckningsbevis, *jur.*, bevis, tecknadt af domstol å ingifven handling om inteckningsmeddelande, förnyelse, relaxation, ante- och postposition eller dödande. Se Inteckning.

Inteckningsförnyelse. Se Inteckning.

Inteckningsförsäkring. Se Hypoteksförsäkring.

Inteckningsgarantiaktiebolag. 9 april 1869 meddelade K. M:t stadfästelse å stadgar för ett bolag, som under namnet Stockholms Inteckningsgarantiaktiebolag skulle ha till hufvudsakligt ändamål att "till underlättande af belåning utaf skuldebref, intecknade i fast egendom inom Stockholms stad, försäkra återbetalning i behörig tid af kapital, med eller utan ränta". Bolagets tillkomst var närmast föranledd af den då rådande misstron till inteckningar i fast egendom i Stockholms stad, hvilken misstro naturligen framkallats af de vid slutet af 1860-talet synnerligen talrika tvångsförsäljningarna af dylik egendom och svårigheten, i synnerhet för mindre kapitalstarka inteckningshafvare, att vid dessa försäljningar bevaka sin rätt. Det nyssberörda, ursprungliga syftemålet med bolagets verksamhet blef snart vunnet, i det att förtroendet till inteckningssäkerheter och benägenheten att belåna dem i betydlig mån ökades. På samma gång visade det sig, att äfven utom de tämligen trånga gränser, som sålunda till en början voro utstakade för bolagets verksamhet, det fanns mycket att uträtta till ordnande och höjande af fastighetskrediten i Stockholm. För att tillgodogöra sig dessa möjligheter till en mera vidsträckt och varaktigt gagnelig verksamhet begärde och erhöll bolaget år 1873 k. stadfästelse å nya stadgar. På grund af dessa kom bolagets verksamhet att omfatta, jämte inteckningsgarantien, äfven amorteringslånorörelse och alla grenar af vanlig bankrörelse. För amorteringslånerörelsens bedrifvande är bolaget berättigadt att utfärda obligationer, grundade på inteckningar i för all framtid brandförsäkrad fast egendom i Stockholms stad inom halfva brandförsäkringsvärdet. Bolaget lämnar därjämte så kallade byggnadskreditiv och meddelar äfven lån på uppsägning, s. k. stående lån, mot inteckningar af samma beskaffenhet som amorteringslånehypotcken. 1874 inköpte bolaget fastigheten Fredsgatan n:r 2, dit dess kontorslokaler flyttades, och blef därigenom den första bank, som förlade sin verksamhet till denna trakt af Norrmalm, där sedermera en stor del af hufvudstadens bankrörelse koncentrerats. 1884 inrättade bolaget i sin lokal ett förvaringshvalf — det första i sitt slag i Sverige — efter mönstret af de engelska "safe-deposities". 1905 inflyttade bolaget i en nyinredd präktig lokal i ofvannämnda egendom. 31 dec. 1908 uppgick summan af de af bolaget mot hypotek af inteckningar i fast egendom utlämnade lånen (2,247 st.) till 131,317,677 kr., och dess utelöpande obligationer utgjorde 100,189,180 kr. Bolagets aktiekapital, som ursprungligen utgjorde 1 mill. kr., är nu 15 mill. kr., hvarjämte bolaget har en reservfond å 7 mill. kr., en s. k. besparingsfond å 1 mill. kr. och en s. k. dispositionsfond likaledes å 1 mill. kr. Bolagets samtliga fonder uppgå således till 24 mill. kr. Bolagets styrelse utgöres af ordförande och fem ledamöter, af hvilka en är verkställande direktör, en kassadirektör och en vice direktör. Tjänstepersonalen utgöres af 3 kamrerare, 3 ombudsmän, 4 kassörer, 2 ingenjörer, 1 siffergranskare, 3 korrespondenter och 37 bokhållare. För bolagets tjänstemän finnes en pensionsfond f. n. uppgående till 332,320 kr. — Inteckningsbolag, bildade, hvad stadgarna beträffar, efter mönstret af Stockholms Inteckningsgarantiaktiebolag, ha inrättats äfven i Göteborg (1869), Gäfle (1881), Malmö (Skånska, 1885), Hälsingborg (1885) och Örebro (1905). (A. W:son M.)

Inteckningshafvare, *jur.*, den, till hvars förmån en inteckning gäller.

Inteckningsprotokoll. Se Inteckning.

Inteckningsärende. Se Inteckning.

I'nteger vitæ sceleri'sque pürus, lat., "ren i sin vandel och utan skuld", begynnelseorden till ett af Horatius' oden (I, 22). Musik till detta ode är komponerad af F. F. Flemming (se d. o.), och den sjunges ofta vid begrafningar, minnesfester o. s. v.

Integrāl (af lat. *i'nteger*, hel), *mat.* Integral till en gifven storhet kallas en annan storhet, hvars derivata är lika med den gifna. Så är t. ex. x^2 integralen till $2x$, enär $2x$ är derivatan af x^2 (se Derivata). Integralen till en funktion $f(x)$ tecknas $\int f(x)\,dx$. Då vid hvarje derivation en konstant storhet försvinner, ingår omvändt i hvarje fullständig integral en obestämbar (arbiträr) konstant. Därför kallas också en integral af detta slag obestämd integral. Med definit (bestämd) integral förstår man skillnaden mellan två värden af en obestämd integral, hvilka erhållas genom att åt den oberoende variabeln gifva två olika värden. Dessa sistnämnda värden kallas integralens gränser samt tecknas ofvan och nedan om integrationsmärket $\int$. Så är t. ex. definita integralen af $2x$ mellan gränserna 1 och 2, d. v. s. $\int_1^2 2x\,dx$, lika med 2^2-1^2, d. v. s. 3. En definit integral kan äfven definieras såsom gränsvärdet

för en summa, i hvilken ingå vissa speciella värden af den gifna storheten. Bland de definita integralerna finnas flera, som inom den rena och tillämpade matematiken äro af stor betydelse, bland dem de ellïptiska och de eulerska integralerna. (I. F.)

Integralfotometer, *fys.* Se Fotometer.

Integralkalkyl, *mat.* Se Integralräkning.

Integrälräkning l. Integralkalkyl (se Integral), *mat.*, kallas den matematiska vetenskapsgren, som behandlar integralerna, deras allmänna räknelagar, sättet att bestämma integralerna till speciella funktioner, vidare egenskapen hos vissa anmärkningsvärda definita integraler och dessutom tillämpningen häraf inom öfriga delar af analysen och på geometrien. Till integralräkningen i vidsträckt bemärkelse hör äfven teorien för differentialekvationers integration. Integralräkningen uppfanns samtidigt med differentialräkningen (se d. o.) af Newton och Leibniz, men dess första egentliga utbildare voro bröderna Jacques och Jean Bernoulli. Bland dem, som sedermera inlagt förtjänster om integralräkningen, må särskildt nämnas L. Euler. För öfrigt ha nästan alla framstående matematiker, mer eller mindre, medelbart eller omedelbart, arbetat på integralräkningens fullkomnande, ehuru i detta afseende ännu mycket återstår att göra. — Liksom differentialräkningen är äfven integralräkningen af stor nytta både inom den rena och den använda matematiken. Så bestämmes t. ex. genom integration omkretsen och ytan af krokliniga figurer, gränsytan och kubikinnehållet hos solida figurer samt läget af en kropps tyngdpunkt, och lösningen af det för astronomien viktiga tre-kroppar-problemet är beroende af integration af vissa differentialekvationer. — Bland läroböcker i integralräkningen må nämnas Bertrand, "Traité de calcul intégral" (1870). I Sverige gafs den första framställningen af integralräkningen af D. Melanderhielm ("Isaaci Newtoni tractatus de quadratura curvarum explicationibus illustratus", 1762). Nyare läroböcker äro utgifna af C. F. E. Björling (1877), E. Fogelmarck (s. å.) och W. Jocknick (1879). (I. F.)

Integrätor. Se Planimeter.

Integrërande (af lat. *i'nteger*, hel), till det hela hörande, utan hvilket det icke är helt; ingående, beståndS-.

Integritét (af lat. *i'nteger*, hel), oskadadt, orubbadt och ofördärfvadt tillstånd; oskadd helhet, okränkbarhet. — 1. I folkrätten förstås med integritet en stats bevarande vid sitt territoriella område oförkränkt. Genom garantifördrag (se d. o.) ha flera stater, t. ex. Schweiz, Turkiet, Kina och Norge, erhållit högtidliga erkännanden eller formliga garantier af sin integritet. Om den norska integritetstraktaten af 2 nov. 1907 se Norge, historia. — 2. *Teol.*, den egenskap, som i dogmatiken tillagts de bibliska skrifterna, att vara hvarken förfalskade eller i något väsentligt förändrade.

Integume'nt, *bot.* Se Fröämnet.

Integume'ntum commüne, *mat.* Se Hud.

Intelle'ctus, lat., förstånd, förnuft (se d. o.).

Intellektuali'sm (af lat. *intelle'ctus*, förstånd), den filosofiska åsikt, som, utgående från den förutsättningen, att den sinnliga verkligheten är den enda, vill ge sinnevärldens allmänna och ej af sinnena, utan blott af förståndet förnimbara lagar och former en absolut betydelse, såsom utgörande det i sann mening verkliga och bestående i all växling. Mot denna åsikt står följaktligen dels materialismen, som i det konkret sinnliga, i själfva materien, ser väsendet i allt, dels rationalismen (i filosofisk bemärkelse), hvilken går tillbaka till något osinnligt som grund till sinnevärlden. Af intellektualism ges många olika former. Den kan vara dels realistisk, om den fattar sinnevärlden som till väsendet kroppslig samt följaktligen stannar vid lagarna och formerna för en kroppsligt fattad värld (pythagoréerna, Aristoteles och, i nyare tiden, Wolf m. fl.), dels idealistisk, om den betraktar sinnevärlden som till sitt innersta väsen andlig och i enlighet därmed fattar det absoluta (Hegel m. fl.). — Intellektualist, anhängare af intellektualism. — Intellektualistisk, som innebär intellektualism. L. H. Å.*

Intellektue'll (af lat. *intelle'ctus*, förstånd). I vanligt språkbruk förekommer detta ord med skiftande betydelser. "Han är intellektuellt begåfvad" betyder: han är begåfvad till förståndet. Vidare talar man ofta om intellektuell bildning i motsats till moralisk bildning och känslans bildning. Man torde dock ej kunna identifiera intellektuell bildning och "förståndsbildning". Då man talar om, att en människa är i intellektuellt afseende bildad, tänker man sig nämligen alltid, att ett rikt tankeinnehåll står henne till buds; förståndsbildningen afser egentligen blott förmågan att klart använda sitt förstånd. — Såsom filosofisk term har uttrycket egentligen genom Kant vunnit stadga. Han kallar det intellektuellt, som ur förståndet som sådant har sitt upphof. Så talar han om ett intellektuellt intresse i motsats till ett sinnligt etc. Hos Kants efterföljare fick ordet en annan och för filosofien i det hela mer central betydelse. På grund af de nya uppgifter den kantiska filosofien gifvit det mänskliga tänkandet att lösa sökte man en ny metod. Den gamla, som stödde sig på den formella logiken, ansågs ej längre tillräcklig; tänkandet måste förvärfva sig en ny princip. Detta sker därigenom, att tänkandet blir åskådning, och så uppkommer hos Fichte termen intellektuell åskådning såsom den nya filosofiens organ. Hos Schelling utbildas denna lära än vidare. Det är med den intellektuella åskådningen människan fattar det absoluta och begriper detta såsom enheten af motsatser. Det är emellertid bekant, huru principlös denna princip i själfva verket gjorde filosofien och hur fantasien snart intog den intellektuella åskådningens plats. Hegel uppträdde därför med all rätt och fordrade en verklig objektiv metod, och efter hans tid har man ej vidare inom filosofien hört talas om intellektuell åskådning. — Den boströmska filosofien har ej tilldelat ordet intellektuell någon själfständig filosofisk betydelse; däremot rör man sig fortfarande i Tyskland därmed, hvarvid man i allmänhet tager det i kantisk betydelse. A. B—n.*

Intellige'ns (lat. *intellige'ntia*, af *intelli'gere*, uppfatta, begripa). 1. I dagligt tal: "godt hufvud", god fattningsgåfva l. förståndsbegåfning, odladt förstånd, omdömesförmåga, andlig kraft; en med insikter, bildning och förståndsskärpa begåfvad person. — 2. *Filos.* a) Medvetande, subjekt. b) Människans teoretiska förmåga, tänkt i sina medvetna yttringar.

Intelligensblad, tidskrift, som utkom med 40 nummer årligen (under lästerminerna) i Uppsala 1844 och 1845, redigerad af akademiadjunkten F. G. Afzelius med biträde af B. E. Malmström, H. A. Lindhult (sedan konsistorienotarie i Göteborg) och K. Ekendahl. Tidskriftens uppgift var att följa vetenskapernas utveckling, företrädesvis de filosofiska och humanistiska, referera utlandets litteratur, redogöra för universitets- och läroverksangelägenheter äfvensom meddela små poem och litterära notiser. Tidskriften (om hvars namn jfr Intelligenzblätter) var organ för den *hegelska* riktningen inom Uppsalas dåv. yngre vetenskapliga värld och stod nog den tyska s. k. ”unghegelianismen” nära, äfven om den bad sin motståndare ”Svenska biet” skilja på ”unghegelianer” och ”unge hegelianer”. Tidskriften intog i både vetenskapliga och samhälleliga frågor en utprägladt frisinnad ståndpunkt (märk Malmströms inledningsdikt ”*Framåt* den unga tidens lösen är!”), helt igenom orädd och självständig. Utom de varmt uttalade sympatierna för den hegelska filosofien, märkes tidskriftens försvar för Ignells rationalistiska skrifter, dess häfdande af vetenskapens rätt mot kyrkan, dess påyrkande af den akademiska undervisningens frihet från läxläsning, dess förordande af universitetets flyttning till hufvudstaden o. s. v. Särskildt märkliga äro ock Malmströms litteraturhistoriska och poetiska bidrag. Tidskriften väckte mycken harm i det konservativa lägret och angreps både med allvarets och skämtets vapen i ”Svenska biet” (bl. a. af Hans Järta). Mot slutet blef det filosofiska innehållet öfvervägande. K. W—g.

Intelligensen l. Intelligenspartiet kallades på 1870—80-talen den del af Andra kammaren, som tog afstånd från landtmannapartiet och ej heller ville samarbeta med vänsterelementen. Benämningen var ursprungligen en pik från det ”enkla landtmannaförståndets” män åt ”herremännen”, som misstänktes se dem öfver axeln, men accepterades sedermera af de apostroferade. Ordet förekommer i denna tids tidningspress växlande med ”centern” (se d. o.), men försvinner alldeles ur den politiska terminologien, sedan tullstriden omstöpt de gamla partiförhållandena. H. W. (V. M.)

Intelligenspartiet. Se Intelligensen.

Intellige'nt (lat. *inte'lligens*, se Intelligens), utrustad med god fattningsgåfva, med vaken tankeförmåga eller odladt omdöme och förståndsskärpa; klok, insiktsfull.

Intelligentssedler, Norske, tidning. Se Norske intelligentssedler.

Intelligenzblätter, vanligt namn på lokala annonstidningar i Tyskland under 1700-talet och början af 1800-talet. Till skillnad från de politiska tidningarna hade dessa allehanda ortliga tillkännagifvanden och allmännyttiga meddelanden samt annonser. Namnet öfvergick till svenska, norska och danska tidningsvärlden i samma betydelse. J. L. Heiberg (se d. o.) afsåg emellertid med namnet ”Intelligensblad” en litterär och humanistisk veckoskrift för högt bildad publik. Namnet öfvertogs strax därpå af en Uppsalapublikation med likartadt syfte (se Intelligensblad). Se äfven Norske intelligentssedler.

Intelligibel (lat. *intelligi'bilis*, fattlig, begriplig), en filosofisk term, som Kant använder i förbindelse med begreppet karaktär. ”Den intelligibla karaktären” är enligt honom den viljans beskaffenhet, som ligger till grund för den faktiskt gifna karaktären och som tillkommer viljan såsom tillhörande en öfversinnlig värld. Det är i den intelligibla karaktären, som grunden måste sökas därtill, att vi äro födda med i moraliskt afseende förvänd vilja. Efter Kant har Herbart upptagit och användt ordet i enahanda betydelse, näml. af något öfversinnligt, för så vidt detta tänkes såsom liggande till grund för det sinnliga, och talar sålunda t. ex. om ett intelligibelt rum, hvarmed han menar det verkliga förhållande, i hvilket väsenden stå till hvarandra och ur hvilket sedermera det gifna rummet låter sig härledas. — I den svenska filosofien har termen ingen användning. A. B—n.*

Intende'nt (fr. *intendant*, af lat. *inte'ndere*, rikta sin uppmärksamhet åt ett håll, ifrigt bedrifva något), eg. förvaltare, tillsyningsman, föreståndare, den, åt hvilken ledningen af något är anförtrodd, är en i Sverige, liksom äfven annorstädes, bruklig titel för tjänstemän (t. ex. vid Öfverintendentsämbetet) och för föreståndare för vetenskapliga eller konstnärliga institutioner (t. ex. intendent vid Nationalmuseum och intendent för konstsamlingarna i de kungl. slotten) eller afdelningar af sådana (t. ex. intendenter vid Vet. akad., Nordiska museet), en titel, som emellertid numera är fäst vid så olika tjänsteverksamhet, att något för alla intendenter fullt gemensamt kännemärke icke kan uppgifvas. Jfr Hofintendent, Intendentur, Intendenturkåren, Marinintendenturkåren och Öfverintendent.

Intendentafdelning. Se Marinförvaltningen.

Intendentsaspira'nt (af *intendent*, se d. o., och lat. *aspirare*, eftersträfva) kallas den, som utbildar sig för erhållande af inträde i intendenturkåren (se d. o.) såsom intendent eller underintendent. För anställning som intendentsaspirant fordras att vara fast anställd officer och som sådan ha fullgjort minst tre års regementsöfningar. Tjänstgöringen pågår två år från 15 okt. samt omfattar dels tjänstgöring vid olika intendenturmyndigheter, dels genomgång af en utbildningskurs, hvilken afslutas med en intendentsexamen (kungl. instr. 11 okt. 1907). C. O. N.

Intendentsdepartementet i Arméförvaltningen. Se Intendentur.

Intendentsexamen. Se Intendentsaspirant.

Intendentur kallas i de flesta arméer den myndighet, som tar befattning med förvaltningen och hushållningen vid trupperna. Högsta intendenturmyndigheten utöfvas vanligen af en afdelning af krigsministeriet, och sedermera finnes intendentur vid alla truppafdelningar af betydenhet. I svenska armén innefattas under intendenturärenden alla sådana ärenden, som hänföra sig till truppernas materiel och underhåll, under det alla penningeärenden tillhöra kassaväsendet. Högsta ledningen af intendenturärendena tillkommer *Arméförvaltningens intendentsdepartement*, som står under en generalintendent, och som arbetar på en *utrustningsbyrå*, en *underhållsbyrå* och en *civilbyrå*, vid hvilka äro anställda tjänstemän af intendenturkåren och af Arméförvaltningens civila personal. Närmast

lägre myndighet är arméfördelningschefen, hvilken med biträde af en fördelningsintendent handlägger hit hörande ärenden i intendenturafdelningen vid arméfördelningsstaben. Vid regementena slutligen handläggas intendenturärendena af regementschefen med biträde af en regementsintendent, hvilken på samma gång på eget ansvar handhar kassaärendena. — Vid en armé i fält står intendenturen under högsta ledning af en generalintendent, hvilken med biträde af nödigt antal intendenturtjänstemän besörjer arméns förplägning, handhar kassa- och redovisningsväsendet m. m. samt står omedelbart under högste befälhafvaren. Vid hvarje underlydande högre stab finnes i allmänhet en särskild intendentur under en intendenturtjänsteman i närmaste öfverensstämmelse med förhållandena i fredstid. — Om intendenturen vid flottan se Marinintendenturkåren. C. O. N.

Intendenturfältöfning, *krigsv.*, sådan fältöfning, som utföres af personal, tillhörande intendenturkåren. Se Fältöfning.

Intendenturförråd. Se Förråd.

Intendenturkåren bildades genom k. förordn. 9 april 1880 och utgjordes under befäl af generalintendenten af regementsintendenter, regementskommissarier, förrådsförvaltare samt intendentsaspiranter och förrådsbiträden, af hvilka de fleste stodo på regementenas stater. 1893 erhöll kåren en betydligt förändrad organisation därigenom, att det bestämdes, att hela den militära intendenturpersonalen skulle uppföras och aflönas vid densamma samt af generalintendenten, som förblef kårens chef, föreslås till placering i de befattningar, som skulle bestridas af kåren. Intendenturkåren utvidgades ytterligare genom 1901 års härordning och utgöres, förutom af generalintendenten, af en öfverfältintendent (öfverstes rang), fältintendenter af 1:a och 2:a graden (öfverstelöjtnants och majors rang), intendenter af 1:a och 2:a löneklass (kaptens d:o), underintendenter (löjtnants d:o), förrådsförvaltare (fanjunkares d:o), vaktmästare (korprals d:o) och reservpersonal af olika grader. Intendenturkårens personal, hvilken hänföres till den civilmilitära, placeras af konungen (af generalintendenten rörande förrådsförvaltare och vaktmästare) till tjänstgöring i de befattningar i arméförvaltningen, vid intendenturförråden, fördelningsstaberna och trupperna, hvilka skola bestridas af kåren. För inträde vid kåren fordras viss tjänstgöring såsom intendentsaspirant (se d. o.) med därtill hörande prof. — Om intendenturkåren vid flottan se Marinintendenturkåren. C. O. N.

Intendenturmateriel, *krigsv.*, kallas numera all den armén tillhöriga materiel, som hör samman med manskapets beklädnad och personliga utrustning (utom vapen), hästarnas utrustning, fordonen och deras utredning äfvensom tillbehör till förplägnadens anordnande och kasernutredning. Dess tillhandahållande besörjes genom Arméförvaltningens intendentsdepartement medelst anlitande af olika anslag. C. O. N.

Intendenturrustning. Se Fästningskrig, sp. 325.

Intendenturskola, *krigsv.*, sammandrages årligen inom hvarje arméfördelning för utbildande af dem bland beväringen, hvilka blifvit uttagna till intendenturtjänst. Skolan delas i en kommissarierekrytskola och en förplägnadsrekrytskola, afsedda den förra för det manskap, som tilldelats kommissariegruppen, den senare för dem, som hänförts till förvaltargruppen. Till intendenturskolan hör äfven en förplägnadsrepetitionsskola. Intendenturskola står under befäl af en intendent med biträde af öfrig intendenturpersonal och af underbefäl från trupperna. En del af intendenturpersonalens utbildning kan äfven ske vid trupperna. C. O. N.

Intensitét (fr. *intensité*, af lat. *inte'ndere*, spänna), inneboende kraft, styrka, häftighet, liflighet. — *Fonet.*, den styrka, hvarmed luften framdrifves genom talverktygen vid uttalandet af ett språkljud, en stafvelse, ett ord o. s. v., hvarigenom dessa blifva starkare eller svagare hörbara. Tonlösa språkljud ha i regel större intensitet, emedan talströmmen vid deras frambringande ej möter något hinder i struphufvudet. Olika intensitet tillkommer, efter olika lagar i skilda språk, äfven olika stafvelser i ett ord i förhållande till hvarandra och är då liktydig med exspiratorisk accent (se Accent I). Ordens och satsernas relativa intensitet beror på deras betydelse för meningen. Ett språks intensitetsförhållanden kallar man också dess dynamiska egenskaper. Se Noreen, "Vårt språk", II: 172 ff. Ll.

Intensitetsaccent l. Exspiratorisk accent. Se Accent, sp. 83.

Intensitetsfaktor, *fys.* Se Energetik.

Intensitetskarta, karta med isodynamiska linjer, sålunda åskådliggörande den jordmagnetiska kraftens intensitet öfver ett visst område. L. A. F.*

Intensiv (af lat. *inte'ndere*, spänna), som har afseende på, beror på en inre kraft; ihållande, stark, kraftig, häftig, våldsam. — Intensiva l. Intensivbildningar kallas afledda verb, som beteckna en stegring af grundverbets betydelse, t. ex. *jäkta* af *jaga*. Nysvenskan uttrycker vanligen intensitetsgrad af verbens innehåll genom en koordinerad upprepning af samma verbform, t. ex. han bara *går och går*; mannen *drack och drack* hela tiden. Intensiver har man äfven kallat sådana adverb, som uttrycka högre grad. Se C. Stoffel, "Intensives and downtoners" (1901). — Intensiv landthushållning, i mots. till extensiv landthushållning (se Extensiv), bedrifves med mycket arbete och oftast äfven med stort kapital i förhållande till jordarealen och kreatursantalet. För att intensiv landthushållning skall vara lönande, måste den lämna stor bruttoafkastning och helst omfatta äfven produkternas förädling, så att hufvudsakligen värdefullare kvalitetsvaror, som mjölk, smör, ost, maltkorn och utsädesvaror, men blott i mindre mån mindre värdefulla råprodukter, såsom halm, hö samt foder och brödsäd, afyttras. Förutsättningar för intensiv landthushållning äro: dyr jord, väl ordnad afsättning och högre grad af yrkeskunskap. R—n B. H. J. Dft.

Intention (af lat. *inte'ndere*, eg. spänna, syfta på), afsikt, syfte.

Intentionali'sm (se Intention), läran, att ändamålen helga medlen.

I'nter, lat. prep., mellan, bland.

Interamna (af lat. *i'nter*, emellan, och *a'mnis*, flod), namn på några fornitalienska städer. Jfr Teramo och Terni.

I'nter a'rma si'lent lēges, lat., "under krig tiga

lagarna", citat från Ciceros tal "Pro Milone", 4:e kap.

Intercaläris (lat., af *intercaläre*, inskjuta), inskjuten. *Annus i.*, skottår; *dies i.*, skottdag.

Intercedēra (lat. *intercēdere*), träda emellan, medla. — Intercessiōn, mellankomst, bemedling; förbön, rekommendation.

Intercellulargång 1. Intercellularrum, *bot.* Se Cellväfnad.

Intercellulärsubstans, *histol.*, en substans, som i en del väfnader, i synnerhet i bindesubstansväfnaderna, hos de lefvande organismerna i större eller mindre mängd finnes aflagrad mellan cellerna (från hvilka den utvecklats) och som antagit mer eller mindre fast, organiserad form. G. R.*

Intercellulär, *bot.* Se Intracellulär.

Intercessiōn. Se Intercedera.

Intercolu'mnium (lat., af *i'nter*, emellan, och *colu'mna*, kolonn), öppningen mellan två kolonner i samma kolonnräcka. Under grekiska konstens blomstringstid gällde inom de olika stilarna ganska stränga lagar för förhållandet mellan interkolumniernas bredd och kolonnernas diameter. Dessa lagar slappades, i den mån kolonnerna, genom upptagandet (hos romarna) af hvalfbyggnaden, miste sin konstruktiva karaktär och användes blott som dekorationsmedel. Upk.*

Interdentäler (af lat. *i'nter*, emellan, och *de'ntes*, tänder), eg. sådana språkljud, som bildas med tungspetsen framskjuten mellan öfre och undre framtänderna, utgöra en undergrupp bland tungspetsljuden eller dentalerna (efter denna terms äldre betydelse). Till interdentalerna räknas de båda ljud, som i eng. tecknas *th* (tonande i *thon*, tonlöst i *think*), isl. þ och ð, nygrek. *δ*. Tonande interdentaler finnas i Sverige i några byar i Dalarna (t. ex. *brauði*, bruden). Språkljud med samma verkan för örat kunna emellertid uttalas äfven med tungspetsen *bakom* (öfre) tänderna, och detta är i England och Dalarna det vanliga uttalet. Jfr Kontaktsläge. Lll.

Interdiction légale [ätərdiksiå' lega'l], fr., lagförbud. Se Borgerlig död.

Interdi'ctum (lat., af *interdícere*, förbjuda), förbud. Se Interdikt.

Interdi'kt (lat. *interdictum*). 1. *Rom. rätt*, en öfverhetspersons utslag af förbjudande eller åläggande art, hvilket meddelades till två parter eller en af dem på grund af vissa förutsatta sakförhållanden. Dessa plägade i allmänhet efteråt afgöras medelst dom, så att interdiktet blott inledde rättegången. Af interdikt funnos flera slag; vanligast voro de, som rörde besittning af en sak och gingo ut på att skydda innehafvarens besittningsrätt eller att återställa ett rättsförhållande, som hade blifvit rubbadt genom t. ex. våld samt besittningstagande m. m. — 2. *Kanonisk rätt*, ett kyrkligt straff innebärande förbud mot gudstjänst. Detta straff utvecklade sig — egentligen först i 11:e årh. — ur bannet (se Bann), så att en särskild följd af sistnämnda strafform blef en självständig sådan. Interdiktet var antingen lokalt (*interdictum locale*), då gudstjänstförbudet gällde ett visst landområde, eller personligt (*interdictum personale*), då det gällde en särskild person. En mellanform (*interdictum mixtum*, *ambulatorium*) innebar, att hvarje område, som beträddes af en med dylikt interdikt belagd person i och med detsamma och så länge han kvarstannade, kom under interdikt. Det lokala interdiktet kunde antingen vara generellt (*interdictum generale*), då det gällde ett helt land, eller partiellt (*particulare*), då det gällde enskilda lokaliteter, där gudstjänst hölls (en stad, en kyrka o. s. v.). Den förra formen utgjorde ett af medeltidens verksammaste kyrkliga tvångsmedel. Ursprungligen innebar nämligen ett dylikt interdikt ett allmänt förbud mot sakramentens förvaltning, gudstjänstens firande och kyrklig begrafning. Senare införde emellertid lindringar, så att vissa till kulten hörande handlingar (dop, konfirmation, nattvard åt sjuka och döende, läsande af stilla mässor o. s. v.) fingo förrättas. Vissa klosterordnar, t. ex. franciskanerna, fingo dessutom särskilda interdiktprivilegier. Genom detta förlorade det lokala interdiktet småningom sin betydelse och är nu försvunnet ur den katolska kyrkans praxis. Det personliga interdiktet finnes ännu kvar; i fråga om andliga kan det sägas innebära en lindrigare art af suspension. Den protestantiska kyrkorätten känner ej interdiktet. 1. R. Tdh. 2. (T. H—r.)

Inte'rdum dormītat bonus Homērus. lat. Se Quandoque bonus dormitat Homerus.

Interessa'nt. Se Intressant. — Interesse. Se Intresse.

Interfaskikulär, *bot.* Se Kambium.

Interfere'ns, *fys.*, samverkan af vågrörelser. Om en partikel i ett vågor fortplantande medium blir utsatt för två eller flera vågsystem, så gör den i hvarje ögonblick ett utslag, som är sammansatt af de utslag hvartdera vågsystemet detta ögonblick skulle gett den. Två sammanträffande vågberg förstärka, ett vågberg och en vågdal försvaga (eller, om de äro lika starka, utplåna) hvarandras verkan. Interferens betraktas som ett kriterium på vågrörelse och har observerats hos vätskeyt-, ljudvågor och elastiska vågor öfver hufvud samt hos elektromagnetiska vågor, hvaraf strålande värme och ljus äro kortvågiga specialslag. Exempel på i. inom akustiken lämnar

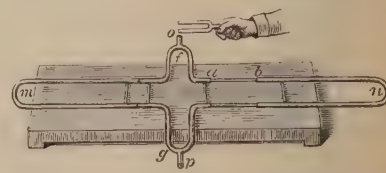

Fig. 1. Quinckes interferensrör. (*g* rörets förgrening).

Quinckes interferensrör (fig. 1). Mässingsröret *ofmgn* är försedt med utdragen *m* och *n*, hvarigenom rörlängderna *ofmgp* och *ofngp* kunna göras olika. Vid röröppningen *o* låter man t. ex. en stämgaffel ljuda. Äro båda rörledningarna lika långa, så hör ett vid *p* lyssnande öra inifrån röret tydligt stämgaffelns ton. Men man kan afpassa utdragen så, att ingen ton höres. Det blir fallet, om den ena rörledningen är ett udda antal halfva ljudvåglängder i luft (om röret innehåller luft) längre än den andra, ty då komma luftförtätningar från ena hållet att vid *g* sammanträffa med och utjämnas af luftförtunningar från andra hållet. — Med optiska interferensfenomen experimenterade redan Newton ("Newtons ringar"; se Färgringar), men riktig förklaring gafs först af Young 1807. Ang. de af denne upptäckta ljusböjningsfenomenen, som

bero på interferens, se Diffraktion. Från Fresnel, den moderna optikteoriens grundläggare, härstammar det belysande s. k. Fresnelska spegelförsöket (fig. 2). Som ljuskälla kan

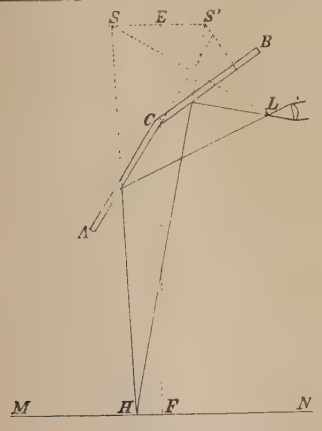

Fig. 2. Fresnelska spegelförsöket.

användas en fin, solljuset genomsläppande springa L. Ljuset från L träffar två speglar, CA och CB, som bilda mycket trubbig vinkel (nära 180°) med hvarandra. Spegelbilderna S och S' af L kunna betraktas som ljuskällor för det af speglarna mot den hvita skärmen MN reflekterade ljuset. Till symmetripunkten F äro ljusvägarna från S och S' lika långa. Dit anlända ljusvågor förstärka därför hvarandra, och i F synes skärmen hvit. Men i en viss sidobelägen punkt H ha ljusvägarna för en viss färg längdskillnaden en half våglängd; där utsläckes då ifrågavarande färgsort. Längre bort från L är ljusvägsskillnaden en hel våglängd; där synes åter samma ljussort. Den utsläckes än en gång, då ljusvägsskillnaden blir 1,5 våglängd o. s. v. En annan ljussort utsläckes uti punkter förskjutna i förhållande till de nämnda. Hade man haft enfärgadt, t. ex. rödt, ljus i L, så hade på MN synts en serie röda, bandformade afbildningar af L, s. k. interferensband. Med hvitt ljus i L blir som sagdt symmetrilinjen F hvit, men på ömse sidor om F uppträda spektra. — Dessa interferensfenomen gifva möjlighet att beräkna ljusets våglängd. Afståndet mellan MN och SS' beräknas ur anordningen. Afstånden från F till de olika interferensbanden kunna noga uppmätas med ett mikrometerförsedt mikroskop. Banden observeras då direkt med mikroskopet utan hjälp af en skärm MN. Sedan är det en enkel matematisk uppgift att uträkna vägdifferenserna $S'H$—SH, o. s. v. — Insättes i vägen för strålarna från den skenbara ljuskällan S' ett genomskinligt ämne, t. ex. glas, så förskjuta sig interferensbanden åt ena sidan, beroende på att ljuset går långsammare i glas än i luft, så att glasets verkan blir liktydig med att ljusvägarna från S' förlängas. Förlängningen kan beräknas ur bandens förskjutning, och därefter kan man räkna ut förhållandet mellan ljusets hastighet i luft och i glas. — De noggrannaste ljusvåglängdsbestämningarna ha gjorts med tillhjälp af interferensfenomen vid olika anordningar (delvis mycket olika Fresnels, som skildrats för sin enkelhets skull) af Rowland, Michelson, Fabry och Perot m. fl. — Interferensband skulle icke visat sig på MN, om S och S' varit två verkliga ljuskällor. I ett visst ögonblick skulle nog interferens förekommit, men den hade icke gifvit anledning till rätliniga interferensband, och ögonblicket därpå skulle ljuskällorna råkat så att säga i otakt, hvarigenom interferensbanden omformats och förflyttats. Ögat kunde ej följa med de hastiga växlingarna, utan skulle uppfatta skärmen som jämnt belyst. Genom denna anordning komma emellertid båda de skenbara ljuskällorna S och S' att så att säga samtidigt repetera ljussvängningarna från L, hvarför de båda få samma takt eller bli koherenta, hvilket är nödvändigt, för att de skola kunna gifva iakttagbara interferensfenomen. Om H' är en sidobelägen punkt på MN, så äro ljusvägarna $S'H'$ och SH' olika, och under den tid, som ljuset behöft på skillnaden dem emellan, kunde L ha hunnit växla takt något litet. Icke ens den smalaste spektrallinje är alldeles enfärgad, utan dess ljus växlar takt, ehuru inom mycket trånga gränser. Äfven med bruk af de smalaste spektrallinjer bli därför interferensfenomenen otydliga, om de interfererande strålarnas vägskillnad är mycket stor (t. ex. någon decimeter). Ur tydlighetsvariationen, då nämnda vägskillnad ökas, har Michelson m. fl. kunnat beräkna spektrallinjers bredd. R—r H.

Interferensband, *fys.* Se Interferens.

Interferensfotokromi, *fotogr.* Se Fotografi, sp. 1000.

Interferensfärger, *fys.* Se Färgringar.

Interferensmetoden. Se Fotografi, sp. 1000.

Interferensoskōp (af *interferens* och grek. *skopē'n*, se), *fys.*, apparat för iakttagande af interferensfenomen.

Interferensprisma, *fys.*, en af Pouillet till framställning af interferensfenomen nyttjad glasprisma med den brytande vinkeln nära 180°, så att strålar, utgående ur de ytor, som omfatta den trubbiga vinkeln, synas komma från två hvarandra närliggande ljuspunkter. L. A. F.*

Interfoliēra (af lat. *i'nter*, emellan, och *fōlium*, blad), inhäfta l. inbinda pappersblad att göra anteckningar på mellan bladen i en bok.

Interglaciāla bildningar (af lat. *i'nter*, emellan, och *gla'cies*, is), *geol.*, istidsaflagringar, af hufvudsakligen lösa jordslag, sand, leror m. m., som bildats under jämförelsevis varma perioder emellan två öfverisningar. Sådana förekomma i Nord-Tyskland, Schweiz, Skåne, Västernorrland och Jämtland. Dels ha de ett läge emellan två moränbäddar, dels innehålla de lämningar efter en flora och fauna, som icke under blott mindre tillbakaryckanden af inlandsisen kunnat invandra. Se A. G. Nathorst, "Jordens historia" (1894, s. 937). E. E.

Interglaciāla perioder, *geol.* Se Istiden.

In tergo, lat., *hand.* Se A tergo.

I'nterim, lat., emellertid, tills vidare, brukas i åtskilliga sammansättningar, i betydelsen tills vidare gällande eller antagen, för en kort mellantid utfärdad eller förordnad, t. ex. interimskvitto, interimsstyrelse, interimschef o. s. v. Jfr Interimistisk. — *Kyrkohist.*, de förmedlingsformler eller af kejsar Karl V utgifna religionsstadgar, som voro afsedda att under religionsstriderna i Tyskland ordna förhållandena mellan katoliker och protestanter "tills

vidare'', nämligen till dess ett allmänt kyrkomöte afgjort tvistefrågorna. Dessa ''interim'', som uppkallades efter orten, där de framlades till antagande, voro följande: det för en omisskännlig fredsträfvan utmärkta Regensburgerinterim (se d. o.), 1541, som dock förkastades af de katolske furstarna; det af hvarken katoliker eller protestanter väl upptagna Augsburgerinterim (se d. o.), 1548, som i själfva verket icke bjöd något annat än en ny underkastelse under Rom; samt Leipzigerinterim (se d. o.), 1548, i det hela endast en mildrad reproduktion af det augsburgiska, hvilken ej heller medförde något afgörande. P. F.*

Interimi'stisk (jfr Interim), tillfällig, tills vidare, provisorisk.

Interimsafsked (se Interim) kallades det afsked, som regementschef egde gifva afskedsberättigadt manskap vid indelt trupp. Det bestyrktes vid följande generalmönstring eller vid annan mönstring, som skedde med generalmönstrings kraft och verkan. C. O. N.

Interimsbevis (i aktiebolag). Enligt 4:e § i lagen om aktiebolag 28 juni 1895 få å aktier icke utfärdas bref, innan bolaget registrerats och full betalning blifvit erlagd för den eller de aktier, hvarpå brefvet lyder. Dessförinnan utfärdas intyg om verkställd inbetalning å tecknad aktie; sådant intyg, som enligt det angifna lagrummet skall ställas till viss man, benämnes interimsbevis l. interimskvitto. Då tiden för utlämnande af aktiebref är inne, erhåller aktietecknaren aktiebref mot återställande af nyssnämnda intyg. Jfr Interimskvitto. E. K.

Interimsfribref, *jur.*, provisoriskt nationalitetsdokument för fartyg. Därest å ort utom Sverige sådan förändring af egenderätten till utländskt fartyg inträffade, att fartyget blefve att anse som svensk egendom, hade enligt tidigare bestämmelser Kommerskollegium att för fartyget utfärda ett *fribref* af provisorisk natur. Detta benämndes interimsfribref och gällde för ett år eller till dess fartyget inom nämnda tidrymd inklarerade i svensk hamn (k. förordn. 4 juni 1868 ang. pass- och nationalitetshandlingar för svenska, till orter utom Sverige gående fartyg). Fribref och interimsfribref ha sedermera aflösts af nationalitets- och registreringscertifikat resp. interims nationalitets- och registreringscertifikat. A. E—g.

Interimskvitto (se Interim), *jur.*, ett skriftligt intyg om en fullgjord betalning, hvilket intyg är afsedt att gälla endast tills vidare och framdeles utbytas emot ett annat. Jfr Interimsbevis. (E. K.)

Interimsregent. Se Interimsregering.

Interimsregering (se Interim), *statsr.*, sammanfaller, då ordet tages i vidsträcktaste mening, med regentskap eller riksföreståndarskap och betecknar den styrelse, som anordnas för regeringsmyndighetens utöfvande af annan eller andra än den egentlige regenten, så snart denne är oförmögen eller förhindrad att riksstyrelsen själf förvalta. Den svenska regeringsformen känner flera slag af ett sådant riksföreståndarskap, och bland dessa kunna särskiljas *egentligt* eller *fullständigt riksföreståndarskap*, då hela regeringsmyndigheten öfver hufvud ligger i det interimistiska regentskapets hand, och *partiellt riksföreståndarskap*, då konungen själf är den egentlige utöfvaren af regeringsmyndigheten, men har öfverlämnat en del däraf åt en särskildt anordnad regering.

Det *fullständiga riksföreståndarskapet* kan antingen utöfvas i enlighet med former, som genom grundlag fastställts, eller ock ordnas såsom riksdagen finner lämpligt. De lagbestämda formerna af fullständigt riksföreståndarskap äro *förmyndarregering* (se d. o.) och *interimsregering*. Enligt gällande grundlagsbestämmelser skall sådan interimsregering öfvertaga riksstyrelsen: 1) om konungen dör, och ingen tronföljare finnes (R. F. § 42); 2) om konungen dör och efterlämnar minderårig tronföljare (R. F. § 41); 3) om konungen dör, och tronföljden är oviss, på grund af ett ofödt barns möjliga företrädesrätt (R. F. § 41, S. O. § 2); 4) om konungen är frånvarande från sitt rike, utan att vara i fält, och sålunda är grundlagsenligt obehörig att regeringen utöfva (R. F. § 39); 5) om konungen blir så sjuk, att han ej regeringsärendena vårdar (R. F. § 40). Likasom i äldre tider, så snart förhållandet genom laga bestämmelser ordnades, rådet eller en del däraf var bemyndigadt att i sådana fall utöfva interimistisk styrelse (1483 års recess; 1720 års R. F. § 16; 1772 års R. F. § 37), så föreskref äfven 1809 års R. F. helt enkelt, att regeringen i ofvan angifna fall skulle föras af statsrådet. Då sedermera föreningen med Norge gjorde nya bestämmelser nödiga, stadgade R. A. § 7, att riksstyrelsen i dessa fall skulle föras af en kollektiv interimsregering af 10 svenska och 10 norska statsrådsledamöter. Likasom man emellertid redan förut i praxis sökt undvika denna betydliga afvikelse från den monarkiska principen därigenom, att representationen bemyndigat kronprinsen (1812 Karl Johan, 1818 Oskar) att föra regeringen, då konungen hade förhinder, ändrades 1863 författningen så, att i de två fall, då interimsstyrelse för någon längre tid kan behöfvas, d. v. s. under konungs utrikes resa eller sjukdom, styrelsen skulle utöfvas af den till tronen närmast arfsberättigade, om han vore myndig, d. v. s. 18 år gammal, såsom *interimsregent*. Efter den svensk-norska unionens upplösning 1905 framträder Sveriges interimsregering fortfarande under två former: *interimsregent* och *interimistiskt regerande statsråd*. Interimsregent, som träder i verksamhet endast i de två under 4) och 5) ofvan nämnda fallen, kan efter 1909 års grundlagsändring (R. F. § 39) icke blott vara den till tronföljden närmast berättigade prinsen (tronföljaren), om han uppnått 18 års ålder, utan äfven den af tronföljarens brostarfvingar, som är efter denne till tronen närmast berättigad, för så vidt han uppnått 18 års ålder; den sistnämnde kan emellertid endast i det fall vara interimsregent, att tronföljaren själf af sjukdom eller af utrikes vistande är hindrad att riksstyrelsen utöfva. Den kollektiva interimsregeringen, det interimistiskt regerande statsrådet, som dels skall fungera i de nu nämnda fallen, om ej till interimsregent behörig prins finnes och är oförhindrad, dels alltid skall tillträda regeringsmyndighetens utöfning i de ofvan under 1), 2) och 3) angifna fallen, skall utgöras af statsrådets samtliga ledamöter, där de icke ega laga förfall (R. F. § 42). Besluten fattas efter omröstning, hvarvid statsministern eller vid dennes frånvaro den äldste ledamoten har utslagsröst vid lika röstetal. Ledamöterna äro fortfarande statsråd och departements-

cheferna föredragande, hvar och en för sitt departement. Det interimistiskt regerande statsrådet styr likasom interimsregenten i eget namn och i allmänhet med full konungslig makt. Endast den inskränkningen är stadgad i den interimistiska styrelsens makt, att dess utnämningar af förtroendeämbetsmän endast gälla tills vidare och att den ej eger förläna adlig värdighet, upphöja i grefligt eller friherrligt stånd eller utdela riddarvärdighet. Interimsregenten, hvilken likasom konungen har vid sin sida ett ansvarigt statsråd, måste antagas vara oansvarig. Det interimistiskt regerande statsrådet är däremot ansvarigt för sina regeringshandlingar; dess ledamöter svara som statsråd inför riksdagen. Den lagstadgade interimsregeringen handhar makten, i de tre först angifna fallen, endast till dess genom representationens val eller anordning annan styrelse kommit till stånd; i de två återstående fallen däremot, till dess konungen återkommit eller tillfrisknat. Dess verksamhet får dock icke utsträckas till obestämd tid; sedan 12 månader förflutit, skall nämligen riksdagen sammankallas för att besluta, huru med riksstyrelsen skall förfaras (R. F. §§ 91, 92). *Särskildt konstituerad regent* eller *regering* är, enligt nu gällande svensk författning, endast undantag, ty lagstiftaren har i allmänhet sökt lagbestämma den interimistiska regeringens sammansättning och karaktär. De fall, då ett särskildt anordnadt regentskap i Sverige kan förekomma, äro: 1) då konung varit 12 månader så sjuk, att han riksstyrelsen ej kunnat vårda (R. F. § 92); 2) då konungen varit 12 månader ur riket frånvarande, utan att vara i fält, och ej återvändt, ehuru han underrättats om riksdagens sammankallande (R. F. § 91), och väl äfven 3) då konung dött, och man funnit sig böra afvakta en furstinnas nedkomst för att få visshet om tronföljden (S. O. § 2). Det tillkommer riksdagen att i dessa fall bestämma, huruvida särskild styrelse skall konstitueras, huru den skall vara sammansatt och hvilket ansvar den skall vara underkastad. Konungen kan aldrig förordna om riksstyrelsens interimistiska ordnande. Detta kunde däremot konungen enligt 1772 års R. F. (§ 37).

Det *partiella riksföreståndarskapet* skall (R. F. § 43) förekomma, då konungen eller interimsregenten reser till aflägsnare delar af Sverige eller går i fält. I dessa fall skall åt s. k. tillförordnad regering öfverlämnas att sköta vissa bestämda *löpande* regeringsärenden, i enlighet med utfärdad instruktion, under det att öfriga måls afgörande är konungen eller interimsregenten själf förbehållet. Denna tillförordnade regering, hvars myndighet endast varar, medan konungen eller interimsregenten är frånvarande, skall bestå af tre ledamöter af statsrådet och ordförande, som antingen kan vara myndig prins af konungahuset eller statsrådsledamot. Statsrådsledamot är naturligtvis ansvarig såsom statsråd, äfven om han är bisittare i tillförordnad regering. Däremot torde en prins ej kunna ställas till ansvar för sin verksamhet såsom ordförande i denna styrelse. — Medlem af interimistisk styrelse åtnjuter alltid särskildt skydd mot förgripelser, hotelser och smädelser (Str. L. 9: 7 o. 8).

Någorlunda på samma sätt som i Sverige har man äfven annanstädes sökt ordna interimistiskt regentskap genom laga bestämmelser. Vanligen har stadgats, att det tillkommer tronföljare, så snart han är myndig, att utöfva regeringen i den egentlige regentens ställe och å hans vägnar (så Norge, Nederländerna, Preussen, Sachsen, Württemberg m. fl. länder), eller ock har regeringsmakten vid kortare förfall anförtrotts åt statsrådet, såsom i Nederländerna, till dess att tronföljaren emottagit styrelsen eller annat regentskap ordnats, och i Danmark, till dess att konungen aflagt sin ed, eller då han är utom riket och särskildt regentskap ej konstituerats. Vanligt är ock, att representationen efter eget skön, för hvarje gång behofvet sådant påkallar, ordnar regentskap, så t. ex. alltid i Belgien, i Nederländerna, då 18-årig tronföljare ej finnes, och i Danmark, då konung är död. Lefver den danske konungen, anordnas interimsstyrelse af konungen och den förenade riksdagen; likaså ordnas interimistisk regering i England enligt praxis af ”konungen i parlamentet” genom en ”bill”. Såsom ett undantagsförhållande kan anföras, att regenten själf i Bajern och Sachsen under vissa omständigheter kan bestämma om ställföreträdare för sig. K. H. B.

Interiör [vanligen äŋt-; fr. *intérieur*, af lat. *inte'rior*, inre], det inre, invändiga af något, insida; afbildning af en byggnads inre eller af ett rum; i plur. vanl. inre (husliga) angelägenheter och förhållanden. — Motsats: Exteriör.

Interjektione'll, *språkv.*, använd som interjektion.

Interjektioner (af lat. *interje'ctio*, mellankast, inskott), *språkv.*, en klass af oböjliga ord, som ge omedelbart uttryck åt en psykisk spänning hos det talande subjektet. De stå nära lätena, som äro deras direkta utgångspunkt, och intaga en fristående ställning i förhållande till de dem möjligen närstående eller omslutande satserna. I de fall, där interjektionerna äro så godt som uteslutande rena känsloutbrott, äro de endast i ett ringa och stiliseradt urval upptagna i skriftspråket, där man genom diverse, snarare symboliserande än beskrifvande bokstafssammanställningar (*ah! tja! sch! brr!*) söker återge talspråkets oerhörda rikedom. En del fall åter innebär uppmaningar (*pst! ptro!*) och ersätter imperativform af ett verb. Som interjektioner räknar man vanligen också de härmande fonem, som i stor utsträckning få komplettera eller ersätta ordbeskrifningar på varseblifningar af ljud (*piff, klatsch, ding dång*) och någon gång äfven andra företeelser (*'vips* var han borta'; *'hirr*, det blixtrar', Bellman; *tripp, trapp, trull*). Vid sidan af dessa ”primära” 1. egentliga interjektioner står ett stort antal ”sekundära” 1. oegentliga, som äro identiska — åtminstone etymologiskt — med ord och ordförbindelser, hvilka annars ingå i satssammanhang, såsom *sesså! tyvärr! Gud! kors!* Interjektionellt kunna äfven begagnas utropsartade ordförbindelser som: *o sällhet! hell dig! ve henne!* (i de två sistnämnda exemplen äro interjektionerna 'hell' och 've' hufvudord till de följande pronomina, som de styra i objektskasus). Se Noreen, ”Vårt språk”, V: 92 ff. och S. Belfrage, ”Interjektionerna” i ”Språk och stil”, IX (1909). R—n B.

Interkalatiön (af lat. *intercalāre*, inskjuta), inskjutning. Jfr Kronologi.

Interkalär (jfr Intercalaris), *bot.* Se Meristem.

Interkolu'mnier. Se Intercolumnium.

Interkonsona'ntisk (af lat. *i'nter*, emellan, och konsonant, se d. o.), *språkv.*, stående mellan två konsonanter.

Interkostälkölsvin, *skpsb.* Se Interkostalplåtar och Kölsvin.

Interkostalnerver. Se Interkostalneuralgi.

Interkostälneuralgi (af lat. *i'nter,* emellan, *co'sta,* refben, och *neuralgi,* se d. o.), *med.,* den nervsmärta, som har sitt säte uti interkostalnerverna, d. v. s. de nerver, som, utgående från dorsaldelen af ryggmärgen, löpa ut å ömse sidor om bröstkorgen mellan refbenen ända till midten af bröstet (det nedersta nervparet ända ned till öfre delen af buken). Denna neuralgi, som har neuralgiernas vanliga karaktär att uppträda anfallsvis med blixtsnabba smärtor i och genom bröstkorgen, kan vara direkt föranledd af någon skada eller tryckning å nerverna genom sjukliga processer i ryggmärg, ryggkotor, refben, lungsäck m. m., men utlöses vanligast genom slitning eller tryck på någon af interkostalnerverna vid bröstkorgens ensidiga hoppressning, då man t. ex. syr, skrifver e. d. och länge lutar sig öfver mot endera sidan. Symtomen lindras lätt genom s. k. antireumatiska medel, liniment, massage, plåster m. m. Stundom är neuralgien förenad med bältros (se d. o.). F. B. (I. H.)

Interkostälplåtar (af lat. *i'nter,* emellan, och *co'sta,* refben), *skpsb.,* kallas på järnfartyg sådana kölsvins- eller vägarplåtar m. fl. d., som icke löpa oafbrutet utefter någon längre del af fartyget, utan äro tillverkade i kortare stycken, hvilka inpassas mellan de i oafbruten följd gående bottenstocksplåtarna. J. G. B.*

Interkurre'nt (af lat. *i'nter,* emellan, och *cu'rrere,* löpa). Se Automatisk akt.

Interlāken (af lat. *i'nter lacus,* mellan sjöarna), ort (567 m. ö. h.) i schweiziska kantonen Bern, vid vänstra stranden af Aar, på den mellan Brienz-sjön i n. ö. och Thun-sjön i s. v. belägna slätten Bödeli.

Interlaken och bergstoppen Jungfrau.

2,987 inv. (1900). Ursprungligen var I. namnet på ett augustinkloster (1130—1528), f. n. begagnadt dels till fattighus, dels till fängelse, dels till ämbetslokaler, men utsträckes nu till hela trakten mellan de nämnda sjöarna, längs Höheweg, en vacker allé af valnötsträd, omgifven af ståtliga hotell och praktfulla butiker. Tillsammans med byarna Matten samt Aarmühle och den på Aars högra strand belägna småstaden Unterseen har I. omkr. 8,000 inv. I. besökes årligen af öfver 300,000 resande, ditlockade af de naturskona omgifningarna och det milda klimatet (årsmedeltemperatur + 8,8°; under juli—sept. 17°—21°). I. är den förnämsta utgångspunkten för utfärder i Berner Oberland, med Grindelwald- och Lauterbrunnendalarna, Faulhorn, Giessbach, Meiringen och Hasledalen. Sedan 1874 äro Brienz- och Thun-sjöarna förenade medelst järnväg. (J. F. N.)

Interlineär- l. Interlineär (af lat. *i'nter,* emellan, och *linea,* rad), skrifven eller tryckt mellan raderna, mellanradig, t. ex. interlineröfversättning.

Interlokūt (lat. *interlocūtio*), *jur.,* i äldre processrättsdoktrin beteckning för beslut, meddelade under pågående rättegång, således före det slutliga afgörandet. E. K.

Interlokutōriedom (lat. *interlocūtio,* af *i'nter,* emellan, och *locūtio,* tal) l. Interlokutoriutslag, i vidsträckt mening hvarje förberedande beslut i rättegång; i inskränkt mening sådant beslut, som, utan att innefatta ett slutligt afgörande af målet, meddelar en bestämmelse, hvaraf fortsättningen af rättegången eller dess slutliga utgång är beroende, t. ex. angående domstols behörighet, delgifning af stämning o. d. Såsom dylikt beslut är äfven att uppfatta beslut, hvarigenom rätten dömt till värjemålsed. Jfr Rättsmedel. I. Afz.

Interlokutōrieutslag. Se Interlokutoriedom.

Interlokutōr (fr. *interlocuteur,* af lat. *i'nter,* emellan, och *lo'qui,* tala), fem. interlokutrīs, person, som samtalar med en annan.

Interlude [i'ntelōd], eng. Se Entremes.

Interlūdium, lat., mellanspel, i synnerhet på orgeln i koraler. Jfr Postludium och Preludium. A. L.*

Intermaxillärknota, *Os intermaxillare* (af *i'nter,* emellan, och *maxi'lla,* kind) l. *Os incisivum* (däraf att det bär framtänderna, *dentes incisivi*), *anat.,* ett benpar, som intager kraniets nosspets mellan de båda öfverkäksbenen hos flertalet däggdjur. Vid regelbunden utveckling finnas dessa ben hos människan blott i anlag under fosterlifvets första månader och sammansmälta sedan med öfverkäksbenen, utan att nå betydligare storlek; men vid vissa missbildningar utväxa de och nå större självständighet. G. v. D.*

Intermēdium (af lat. *interme'dius,* befintlig midtemellan) l. Interme'zzo (it.), *mus.,* i allmänhet mellanspel, entre-aktsmusik; särskildt ett litet, vanligen komiskt sångspel för ett par personer, som till förströelse uppfördes mellan akterna af ett allvarligare drama och som, löst från denna omgifning, på 1700-talet gaf upphof åt opera buffa (t. ex. Pergoleses "La serva padrona"). Jfr Entremes. A. L.*

Intermediär (af fr. *intermédiaire,* mellanliggande, förmedlande). 1. *Bot.,* växtform, ofta en hybrid eller hybridogen art, som till sina karaktärer står emellan tvenne andra former; så är t. ex. rönnoxel (blad upptill grundt flikiga, nedtill parbladigt delade, frukt sötsur) intermediär mellan oxel (blad grundt flikiga, frukt söt) och rönn (blad parbladigt delade, frukt sur), hybridsyren intermediär mellan vanlig och persisk syren, *Lamium hybridum* och *L. intermedium* intermediära mellan *L. amplexicaule* och *L. purpureum.* — 2. *Petrogr.,* i afseende på kiselsyrehalt (55—65

proc.) stående emellan basisk och sur. Säges om plutoniska och vulkaniska bergarter. Se Bergart. 1. G. L—m. 2. E. E.

Intermezzo [-me'tså], it. 1. *Mus.* a) Se Intermedium. b) En ej sällan af tonsättare brukad benämning på pianostycken af obestämd karaktär, vanligen flera hopknutna till en serie. — 2. Ett uppträde, som oväntadt afbryter en pågående handling; afbrytande episod.

In te'rmino, lat., på bestämd tid, på utsatt dag (termin).

Intermitte'nt l. Intermitterande (af lat. *intermi'ttere*, lämna ett mellanrum), uppträdande med afbrott, stötvis, ojämn (om pulsen), återkommande efter vissa mellantider (om febrar). Motsats: Permanent.

Intermittent fyr. Se Fyr.

Intermittent källa (se Intermittent), *geol., fys.*, ett sådant vattuflöde eller källsprång, som endast efter vissa, vanligen ganska regelbundet återkommande tidsförlopp under en kortare tid afgifver vatten eller kommer i verksamhet och därefter återgår till hvila. Praktfulla exempel på intermittenta källor äro de varma geysirkällorna (se Geysir) på Island, Nya Zeeland och Klippiga bergen i Nord-Amerika. Orsaken till dessa heta källors i de flesta fall våldsamma utbrott, eller eruptioner, anses vara den, att vattnet i geysirkanalens nedre del till följd af den underjordiska värmen upphettas till högre temperatur än kokpunkten, på samma gång vattnet i den bassäng, som bildar kanalens öfre del, afkyles genom afdunstning. Förr sökte man förklara geysirfenomenen genom antagande af vattenfyllda håligheter eller grottor, hvilkas innehåll till följd af där småningom bildad vattenånga af högt tryck skulle periodvis utpressas. — En intermittent kallkälla kan tänkas uppkomma, om en vattenfylld hålighet i berggrunden (t. ex. i kalkstensberg) står i förbindelse med jordytan å någon lägre belägen punkt medelst rämnor och sprickor af sådant läge, att de verka som en häfvert. Håligheten tömmes då, så snart dess innehåll stiger till en viss nivå, hvarefter en mellantid af stillhet inträder, under hvilken nytt vatten hinner åter samla sig däruti och ett flöde ånyo börja. Inom Sverige äro inga intermittenta källor bekanta. — Intermittent fontän l. springbrunn. Se Fontän. E. E.

Intermitterande. Se Intermittent.

Inte'rn (af lat. *inte'rnus*), inre, invärtes; inackorderad lärjunge, helpensionär. Jfr Internat.

Internal commerce [intə'nəl kå'məs]. Se Interstate commerce.

Internät (lat. *internatus*, instängd), *pedag.*, uppfostringsanstalt, inom hvilken eleverna ej blott undervisas, utan ock ha sin bostad och få sitt uppehälle; motsats externat (se d. o.), hvars elever bo utom anstalten. Internat funnos redan i forntiden hos egypterna och babylonierna och äro i nutiden utomlands mycket vanligare än i Sverige. Förr erhöllo äfven i Sverige ofta flickorna inom de högre klasserna sin skolbildning inom internat, s. k. helpensioner (se d. o.), under det att sådana numera hos oss förekomma blott på landsbygden. Ett och annat sådant internat för gossar finnes ock under formen af skolhem på landet. Mest bekant är skolhemmet på Lundsberg (se d. o.). I Frankrike äro fortfarande såväl för gossarna som för flickorna inom de högre samhällsklasserna internaten den vanligaste skolformen, liksom den ock är mycket utbredd i England och Schweiz. Förutom de privata uppfostringsanstalterna af detta slag finnas i alla länder internat för utbildningen till vissa yrken eller för abnorma elever. Hit hör t. ex. Fjellstedtska skolan (se d. o.) i Uppsala för utbildningen af blifvande präster, militärskolorna, blind- och döfstumanstalterna, idiotskolor och uppfostringsanstalter för vanartig ungdom o. s. v. I Tyskland och Österrike ha ock seminarierna för folkskollärare ofta formen af internat, liksom i England universitetens *colleges* (se d. o.) äro egendomliga anstalter af denna art. — Internatet har vissa pedagogiska företräden framför externatet genom den större enhetlighet i uppfostran, som möjliggöres, när den icke delas mellan skolan och hemmet, utan helt öfverlåtes åt den förra. Men å andra sidan medför denna uppfostringsform olägenheter, som i de flesta fall öfverväga fördelarna. För att icke oarter skola sprida sig i internatet, måste öfvervakandet och ordningen inom detsamma vara så stränga, att elevernas frihet därpå blir lidande på ett för deras karaktärsbildning ofta skadligt sätt; och lifvet i skolhemmet är vanligen så olikt samhällslifvet utanför dess väggar, att ungdomen bättre förberedes för sina lifsuppgifter genom familjeuppfostran och skolgång än genom internatsuppfostran. Men för föräldrar, som äro bosatta på landsbygden, är det ju ofta omöjligt att behålla barnen i hemmet under skolåren, liksom det ej sällan möter svårigheter att i stället i skolstaden finna ett godt familjehem åt den unge. Under sådana förhållanden är begagnandet af ett godt internat naturligtvis en välbehöflig utväg. Härtill kommer, att internat, som ha formen af skolhem på landet, kunna erbjuda hygieniska fördelar, som ej äro möjliga i städerna. Förutom härpå beror värdet af ett internat i hög grad på föreståndarens personlighet. Är denne en stark, ideellt anlagd karaktär med framstående läraregenskaper och kan han trycka sin andes prägel på hela lifvet i sin anstalt, så kan den ock blifva en utmärkt plantskola för ungdomsbildning. Men tryter det i något af dessa hänseenden, så betyder detta en långt större skada för ett internat, än motsvarande förhållanden göra i en vanlig skola, hvars lärjungar påverkas ock af så många andra uppfostringsfaktorer, i hemmet och det större samhället. S—e.

International commercial bureau [intənä'ʃonəl komö'ʃəl björå'u]. Se Exportförening.

Internationäle musikgese'llschaft (ty., internationella musiksamfundet). Se Fleischer, O.

Internationalen. 1. En internationell arbetarförening (eng. *International working men's association*), som stiftades i London 1864. Första anledningen till dess stiftande gaf ett antal franska arbetares besök på världsutställningen i London 1862, då öfverläggningar om arbetarfrågan höllos mellan de engelske och franske arbetarna. På ett "meeting" i S:t Martin's Hall i London 28 sept. 1864 mellan engelska, franska, tyska, schweiziska och belgiska arbetare lades den egentliga grunden till internationalen. De olika ländernas lokala arbetarorganisationer bildade sektioner, representanter för sektionerna kongressen och denna åter valde "generalrådet", föreningens högsta verkställande organ. Internationalen bestod från början af

anhängare af de mest skilda åskådningar, socialister, anhängare af fackföreningsrörelsen och motståndare till densamma, filantroper m. m. Under sådana förhållanden kunde ej något bestämdt program utformuleras, utan man nöjde sig med att proklamera samverkan mellan skilda länders arbetare för ett gemensamt mål, nämligen inbördes hjälp, framåtskridande och arbetarklassens fullständiga befrielse från politiskt, socialt och ekonomiskt betryck. Föreningen vann hastigt en mängd anhängare på kontinenten och i Amerika. Den första kongressen, i Genève 1866, uttalade sig för 8-timmars normalarbetsdag, för åstadkommandet af fackföreningar samt skyddslagstiftning för minderåriga, mot indirekta skatter och ståndeе arméer. I Lausanne (1867) fingo Proudhons anhängare majoritet inom kongressen och genomdrefvo en resolution riktad mot fackföreningsrörelsen. I Bruxelles (1868) uttalade kongressen sig för, att bergverk, den odlade jorden, skogar och järnvägar skulle öfvertagas af staten, i Basel (1869), att all privat egenderätt till jorden skulle afskaffas. Pariskommunen 1871 var väl icke omedelbart ett verk af Internationalen, men efter kommunens fall förklarade generalrådet sitt gillande af dess verksamhet.

Följden blef, att Internationalen på det skarpaste bekämpades af särskildt de franska och tyska regeringarna, hvilka utan tvifvel fått en i hög grad öfverdrifven uppfattning af dess betydelse, och att mindre radikala element, t. ex. de engelska fackföreningarna, utträdde ur densamma. Härtill kommo strider inom föreningen själf. Den ryske anarkisten Bakunin sökte bryta K. Marxs dominerande inflytande med hjälp af representanter från romanska Schweiz, Belgien och Spanien, där anarkisterna vunnit fotfäste inom resp. sektioner. Ehuru Bakunin och hans anhang på kongressen i Haag (1872) blefvo uteslutna ur Internationalen, genomdref dock Marx, att generalrådet blef förlagdt till New York, hvilket var liktydigt med föreningens upplösning. Båda partierna höllo 1873 kongress i Genève och bekämpade hvarandra på det häftigaste. Ett försök att på kongressen i Gent 1877 återställa enheten misslyckades, och från detta år kan man räkna Internationalens definitiva upplösning. Som dess efterföljare kunna anses de internationella socialistiska kongresser, som sedermera kommo till stånd. Internationalen väckte på sin tid stort uppseende, men hade ingalunda det inflytande, som samtiden tilldelade densamma. Den har emellertid varit af största betydelse för uppkomsten af arbetarnas internationella organisationer och förbindelser och har äfven genom sina sektioner verkat befordrande på både den politiska och den fackliga arbetarrörelsen inom ett flertal länder.

2. En 1871 af Eugène Pottier författad revolutionär arbetarsång, tonsatt 1888 af en af (eller båda) bröderna Pierre och Adolphe Degeyter. Den öfversattes 1902 till svenska af H. Menander och har äfven här ofta sjungits. 1. G. B—e.

Internationäler verband für die materialprüfungen der te'chnik [-ferba'nt fyr di ma-], ty. Se Internationella materialprofningsförbundet.

Internationäles arbeitsamt [a'rbajts-]. Se Arbetsstatistik, sp. 1364.

Internationälis Conco'rdia (förk. I. C.). Se Société d'études et de correspondance Internationalis Concordia.

Internationalisera (jfr Internationell), göra internationell. Om farvattens internationalisering se Farvatten, sp. 1416.

International order of Good Templars [intənä'ʃənəl å'dər əv göd te'mpləs]. Se Godtemplarorden, sp. 1393.

International supreme lodge [intənä'ʃənəl sjopri'm lå'dʤ]. Se Godtemplarorden, sp. 1393.

International working men's association [intənä'ʃənəl *wö*kin-me'nś əsåusiëi'ʃn], eng. Se Internationalen.

Internationell (af lat. *i'nter*, emellan, och *nätio*, folk), "mellanfolklig", som angår, omfattar eller har beröringspunkter med två, flera eller alla folk.

Internationella aeronautiska förbundet, en sammanslutning af de förnämsta aeronautiska föreningarna i olika länder under ledning af franska aeroklubben och med hufvudsäte i Paris. Syftet är gemensamt arbete i olika länder för luftseglingskonstens sportsliga, tekniska och juridiska spörsmål, hvilka man söker lösa på internationellt giltiga grunder. G. H—r.

Internationella afrikanska associationen. Se Kongo.

Internationella arbetarskyddskonferensen. Se Arbetarskyddskonferens.

Internationella bibliografiska institutet. Se Institut international de bibliographie.

Internationella byråer. Utom de i Bern (se d. o., sp. 35—36) befintliga internationella byråerna, näml. telegrafförvaltningarnas, världspostföreningens, unionernas till skydd för industriell samt litterär och artistisk eganderätt (om den förra se äfven Internationella unionen till skydd för den industriella eganderätten, om den senare äfven Eganderätt, sp. 1422—23), fredsbyrån (om denna se äfven Fredsrörelsen, sp. 1331), interparlamentariska byrån och byrån för internationella transporter, finnas: 1) Internationella sällskapets för geodesi l. Internationella jordmätningens byrå (*Bureau central de l'association géodésique internationale*) på Telegraphenberg vid Potsdam, grundad 1866 med anslutning till och 1869 förenad med det preussiska geodetiska institutet i Berlin för att åstadkomma enhetlighet i och understödja de geodetiska arbetena i de stater, som ega del i byrån, och i synnerhet den europeiska gradmätningen; byrån fick ny organisation 1886. (Se f. ö. Geodesi, sp. 958.) 2) Internationella byrån för vikt och mått (*Bureau international des poids et mesures*) för åstadkommande af enhetlighet i det metriska vikt- och måttsystemet, upprättad i Sèvres vid Paris genom diplomatisk öfverenskommelse af 20 maj 1875 och i verksamhet sedan 1876; den offentliggör efter behof berättelser öfver sin verksamhet. 3) De två byråerna i Sansibar och Bruxelles för undertryckande af den afrikanska slafhandeln, bägge upprättade 1890. 4) Internationella unionens för offentlig-

görande af tulltariffer byrå (*Union internationale pour la publication des tarifs douaniers*), upprättad i Bruxelles på grund af statsfördrag 5 juli 1890 och i verksamhet sedan 2 april 1891; byrån utgifver "Bulletin international des douanes", som på grund af officiella meddelanden 1 nov. 1908 på fem språk offentliggjort inalles 407 tariffer (hvaraf 236 nya editioner) och 1,587 supplement (förändringar i tarifferna), tillhörande de i fördraget deltagande staterna. Jfr Poinsard, "Les unions et ententes internationales" (2:a uppl. 1901). 5) Internationella hälsovårdsbyrån, bildad på initiativ af 1903 års internationella hälsovårdskonferens i Paris, trädde i verksamhet 1908 samt har sitt säte i Paris och till hufvudsaklig uppgift att införskaffa upplysningar rörande allt, som kan vara af allmänt intresse för den offentliga hälsovården. Därvid har den att särskildt fästa sin uppmärksamhet vid de smittsamma sjukdomarnas uppträdande, framför allt vid koleran, pesten och gula febern, äfvensom att öfvervaka de åtgärder, som vidtagas för dessa sjukdomars bekämpande. Alla inkomna meddelanden i dessa afseenden bringas till de i byrån deltagande (f. n. 18, bland dem Sverige sedan 23 juli 1909) staternas kännedom dels genom en tidskrift, som utkommer minst en gång i månaden, dels genom särskilda rapporter, som byrån utsänder antingen självmant eller på begäran. Därjämte lämnar byrån periodvis en öfversikt öfver resultatet af sina arbeten i officiella bulletiner, som delgifvas de deltagande makterna. Regeringarna ha förbundit sig att meddela byrån de åtgärder, som de vidtaga för tillämpande af de internationella hälsovårdskonventionerna (se Internationella hälsovårdskonferenser). Å andra sidan skall byrån föreslå de jämkningar i tillämpningen af dessa konventioners föreskrifter, som kunna svnas lämpliga. För ändamålet korresponderar byrån direkt med de centrala hälsovårdsmyndigheterna i de olika staterna. Verksamheten ledes af en direktör med biträde af en sekreterare och erforderligt kansli. Kontrollen öfver verksamheten är anförtrodd åt en internationell kommitté af sakkunniga, en från hvar och en af de i byrån deltagande staterna, som sammanträder minst en gång om året i Paris. Kostnaderna för byrån, hvilka beräknats till 150,000 frcs årligen, bestridas gemensamt af de deltagande regeringarna enligt särskild plan. Byrån, som uppenbarligen får till sitt förfogande ett upplysningsmaterial, väsentligt öfverlägset hvad ett enskildt land kan förskaffa sig, är härigenom i tillfälle att ge anvisningar och värdefulla råd åt de olika staternas hälsovårdsmyndigheter. Från byrån kunna också de anslutna staterna hastigare och säkrare än eljest skulle vara fallet, erhålla underrättelser om utbrutna eller hotande epidemier. 6) Internationella byrån för fattigvård och välgörenhet (*Bureau international d'assistance publique et privée*). På internationella kongressen för fattigvård och välgörenhet i Paris 1900 framhölls bl. a. vikten af en permanent verksamhet för fattigvård och välgörenhet med syfte att närma och förena alla dem, som djupare känna sina sociala förpliktelser och inse, att de geografiska gränserna icke lägga hinder i vägen för gemensamt studium och samfällda undersökningar om de åtgärder och medel, som äro tjänliga att afhjälpa och lindra mänsklighetens gemensamma elände och lidande, alla dem, som vilja i gemensam sträfvan förena såväl de offentliga som de enskilda krafterna. Man bildade en permanent internationell byrå med uppgift, dels att träda i samarbete med i olika länder befintliga nationalföreningar för samma ändamål; dels att i de länder, där sådana ej finnas, arbeta för bildandet af dylika; dels att förbereda kommande kongressers verksamhet, så att ett målmedvetet, på föregående kongressers erfarenhet grundadt arbetssätt därigenom fördes. Den internationella kommittén består af 60 medlemmar och dess arbetsutskott med under detsamma lydande byrå af 14 ledamöter. Dessa väljas antingen af i de olika länderna befintliga nationalkommittéer eller, där sådana ej finnas, af ett antal för kunskap om och intresse för fattigvård och välgörenhet kända personer, som därtill erhålla uppdrag. Kommittén väljer själf sin ordförande. Jfr Fattigvårdskongresser. 5. R. W. 6. A. L—m.

Internationella domstolar. 1. Internationella domstolarna i Egypten. Utlänningarnas rättsliga ställning i Egypten reglerades alltsedan medeltiden och ända till 1875 hufvudsakligen genom privilegier och fördrag, s. k. *kapitulationer* (se d. o.). De stater, som voro i besittning af sådana, utöfvade själfva på egyptisk mark genom sina konsuler (se Konsulärjurisdiktion) både civil och kriminell rättskipning öfver sina undersåtar, hvilka alltså voro undandragna de lokala myndigheternas kompetens. Denna utlänningarnas särställning hade vidgats och delvis förryckts genom en sedvanerätt, som jämväl i åtskilliga afseenden gjorde den egyptiska befolkningen beroende af de främmande konsulernas jurisdiktion. Då dessa hade att handlägga äfven mål mellan utlänningar af olika nationalitet, blef härigenom den rättsliga anarkien än svårare.

Ohållbarheten af denna invecklade situation framkallade omsider, väsentligen tack vare Nubar paschas initiativ och energi, mellan Egypten å ena sidan samt flertalet europeiska makter — Storbritannien, Frankrike, Tyskland, Österrike-Ungern, Ryssland, Italien, Spanien, Portugal, Sverige-Norge, Danmark, Holland, Belgien och Grekland — äfvensom Nord-Amerikas förenta stater å den andra öfverenskommelse om en kombinering, beträffande rättsväsendet, af det inhemska och det utländska elementet sålunda, att konsularjurisdiktionen ersattes af domstolar sammansatta af utländska och egyptiska domare (fr. *tribunaux mixtes*, blandade domstolar) för den civila och handelsrättskipningen mellan dels utlänningar och egyptiska undersåtar, dels ock utlänningar af *olika* nationalitet, med undantag för frågor rörande *statut personnel*; tvister mellan utlänningar af *samma* nationalitet höra fortfarande till vederbörande konsul, utom i frågor om fast egendom, rörande hvilka de blandade domstolarna numera förklarats kompetenta jämväl mellan utlänningar af samma nationalitet. Förbrytelser af utlänningar fortfara att i regel lyda under deras resp. konsulat eller hemlandsdomstol; dock ega de blandade domstolarna döma i alla *polismål* rörande utlänningar äfvensom eljest i *vissa brottmål* rörande vare sig utlänningar eller egypter, nämligen dels konkursförbrytelser, dels brott af eller mot domarna själfva eller domstolstjänstemännen under eller som följd af utöfvande af deras befattning äfvensom för-

brytelser med syfte att hindra fullgörandet af domstolarnas beslut.

De nya domstolarna invigdes 28 juni 1875 och trädde i verksamhet 1 febr. 1876. Öfverenskommelsen hade ingåtts för 5 års tid, men har sedermera tid efter annan förlängts. Domstolarna döma i kedivens namn, och domarna bära egyptisk uniform. Ledamöterna tillsättas af kediven, de utländske sedan de godkänts af vederbörande främmande regering. De anses oafsättliga, så länge institutionen varar. *Första instansens domstolar* äro tre: en i Alexandria, en i Kairo och en i Mansura (tidigare i Ismailia). I dem sitta nu (antalet har vuxit i mån af målens betydande ökning) inalles omkr. 30 utländska ledamöter (fr. *juges*), 2 för hvarje af fördragsmakterna (Sverige och Norge hade till unionsupplösningen 2 tillsammans, men ha nu fått 2 hvar), och 20 inhemska. I andra och sista instans dömer en *appellationsdomstol*, med säte i Alexandria, hvari de 6 stormakterna representeras af hvar sin *conseiller* och småmakterna tillsammans af 3, hvartill komma 6 inhemska. Sammanlagda domarantalet utgör alltså omkr. 65. Kediven eger för hvarje domstol utse en inhemsk titulärpresident. De verklige presidenterna väljas af domstolarna bland de utländske ledamöterna. Den öfriga personalen öfverstiger nu 700, oberäknadt de till åtskilliga 100-tal uppgående medlemmarna af advokatståndet, som står under domstolarnas kontroll och disciplin.

Alla audienser äro offentliga. Öfverdomstolens sessioner äro kollegiala. Underrätterna arbeta dels kollegialt, hvardera å en eller flera civildomstolar, en handelsdomstol (med valda köpmannabisittare), en åtalskammare, en korrektionsdomstol (likaledes med valda bisittare) och en auktionskammare, dels som enmansdomstolar — så afdömes en del civila mål af en *juge sommaire* och polismålen af en *juge des contraventions*. I Port-Said hållas månatligen *audiences sommaires* och polismålssessioner af någon bland Mansuradomarna. En mängd "löpande" eller brådskande ärenden handlägges af en *juge de service*, andra af en *juge des référés*, efter franskt mönster. Med domstolarna är förenadt ett *inskrifningsväsen* (för lagfarts- och intecknings- m. fl. ärenden), väsentligen efter fransk förebild. Rättsförhandlingarna föras merendels på franska språket (de inföddes anföranden återges af tolk), men äfven arabiska, italienska och engelska äro "lagliga" språk. Som grundval för rättskipningen utfärdades vid domstolarnas inrättande med makternas gillande en *Code mixte*, väsentligen grundad på Code Napoléon, men modifierad särskildt med hänsyn till de egyptiska förhållandena. Ändringar däri ha hittills skett blott efter makternas hörande, men fråga har väckts om inrättande af ett internationellt *lagstiftningsråd*. Kostnaderna för domstolarna bestridas medelst rättegångs- och inskrifningsafgifterna.

De blandade domstolarna, hvilka gjorde slut på ett fullständigt oefterrättlighetstillstånd i lagskipningsväg, ha utöfvat ett genomgripande inflytande och tillvunnit sig stort förtroende. Helt visst utgöra de dock, såsom redan bebådas från engelskt håll, en öfvergångsform till en institution af *inhemska domstolar med allmän kompetens* i alla slags mål rörande parter af hvad nationalitet som helst. Denna nya institution förutsätter dock, att Egyptens utveckling finnes innebära garanti för, att äfven utlänningar må kunna underkastas de nya domstolarna, i hvilka för sådant ändamål nog äfven utländska domare komma att åtminstone en tid framåt erhålla plats.

De svenske ledamöterna ha varit: M. Armfelt (i Alexandria, 1875—85 och 1886—92), K. A. Petersén (i Alexandria, 1885—86), K. Cedercrantz (i Mansura och Kairo, 1895—1901) och därefter C. O. Montan (sedan 1901 i Mansura och Alexandria). Se uppsatser af Gram i "Nytt jurid. arkiv", afd. II n:r 5 (1878) och af C. O. Montan i "Tidsskrift for retsvidenskab" (1907).

2. Internationella domstolen på Samoaöarna. Se Samoaöarna. I. C. O. M.

Internationella europeiska Donaukommissionen. Se Donaukommissionen.

Internationella finanskontrollkommissionen i Grekland. Se Grekland, sp. 261.

Internationella fraktsedlar. Se Fraktsedel.

Internationella fredsbyrån i Bern. Se Bern och Fredsrörelsen, sp. 1331.

Internationella fredsinstitutet i Monaco. Se Fredsrörelsen, sp. 1331.

Internationella förbundet af ångpanneföreningar, en sammanslutning mellan ångpanneföreningar (se d. o.) i Belgien, Frankrike, Italien, Sverige, Tyskland och Österrike för gemensamma tekniska arbeten på viktiga spörsmål af internationell betydelse, såsom bestämmelser för materialier till och utförande af ångpannor, ångledningar och tillhörande armatur. Enhetliga föreskrifter härutinnan äro af stor vikt, då ofta händer, att delar af ångpanneanläggningar tillverkas i ett land för försäljning och användning i ett annat. Det internationella förbundet håller årsmöten med delegerade för de olika föreningarna. Ett sådant, det 32:a i ordningen, egde rum i Stockholm 1903. G. H—r.

Internationella fördrag, *folkr.*, öfverenskommelser mellan skilda stater såsom själfständiga personligheter rörande deras inbördes förhållanden och rättigheter. Hvarje oafhängig stat är berättigad att sluta fördrag. Men denna rätt kan vara i större eller mindre mån inskränkt genom särskilda öfverenskommelser med andra stater, så är t. ex. en skyddsstat eller en stat med garanterad neutralitet väsentligen bunden gentemot den skyddande eller garanterande staten. En sammansatt stat, en statsrättslig statsförbindelse, har äfven rätt att ingå internationella aftal, men dess lemstater ha sådan rätt endast i den mån författningen sådant medgifver. I de folkrättsliga statsförbindelserna ha endast lemstaterna verklig rätt att träffa internationella öfverenskommelser. Undantagsvis kunna äfven s. k. halfsuveräna delar af en stat ha en viss rätt att afsluta internationella aftal, så t. ex. Egypten; på samma sätt tillerkännes ock understundom, särskildt under öfvergångstider, andra statliga bildningar en sådan, mer eller mindre omfattande rätt, så t. ex. ett revolterande område under frihetskampen, så snart området fått en sådan statlig anordning, att det åtminstone kan erkännas såsom en krigförande part. Rätten att å staternas vägnar ingå internationella aftal ligger hos innehafvaren af statsmakten i hvarje stat. I republikerna finnes den sålunda principiellt hos folkrepresentationen. Men då det visat sig mindre ändamålsenligt att helt och hållet anförtro denna uppgift åt representationen, så åtnöjer den sig

antingen (som i Schweiz) med den slutliga omröstningen öfver de fördrag, om hvilka regeringen underhandlat, eller ock förbehåller den (som i Nord-Amerikas förenta stater) ratifikationen åt sin ena afdelning, senaten. I monarkierna har monarken att sluta fördragen själf eller genom befullmäktigade ombud. I den absoluta monarkien är statsöfverhufvudets rätt i detta afseende oinskränkt. För de konstitutionella konungadömena kunna däremot vissa internationella öfverenskommelser göras endast under folkrepresentationens medverkan; hvarje lands författning bestämmer i detta afseende gränserna för statsöfverhufvudets befogenhet och självständighet. Vissa statsförfattningar (t. ex. den preussiska) föreskrifva uttryckligen, att för vissa fördrags giltighet erfordras representationens bifall. I allmänhet erfordras sådant samtycke, då fördraget ovillkorligen medför finansiella utgifter för staten eller ändringar i dess rättstillstånd. Förändringar i ett lands rättstillstånd kunna icke endast genom fördragets folkrättsliga afslutande erhålla bindande kraft för statsborgarna, utan måste först i vederbörlig ordning genomföras af statsmakten. Äfven i de stater, hvilkas författningar icke innehålla några uttryckliga föreskrifter om folkrepresentationens samtycke för giltigheten af vissa internationella fördrag, måste man anse, att representationens medverkan erfordras för afslutande af sådana öfverenskommelser, som enligt sitt innehåll falla inom representationens lagbestämda verkningskrets. Hvad Sverige angår, stadgar visserligen grundlagen (R. F. § 12), att konungen eger ”att i afhandlingar och förbund med främmande makter ingå”, men hela författningens karaktär visar, att konungens rätt i denna fråga alldeles icke kan vara oinskränkt. Äfven härvid har han att utöfva sin styrelsemakt inom de gränser, som författningen utstakat. Han måste sålunda först och främst iakttaga de lagstadgade formerna vid fattande af beslut om internationella öfverenskommelser och vidare taga hänsyn till de inskränkningar, som föreskrifvas i uttryckliga grundlagsbud eller äro en följd af riksdagens beskattnings- och lagstiftningsrätt. Då fördragen slutas genom befullmäktigade ombud, skola dessa ställa sig till efterrättelse de fullmakter och instruktioner, som gifvits af deras statsöfverhufvud, och det tillkommer detta att bekräfta, *ratificera*, fördraget, om det icke befinnes strida mot ombudets instruktioner. — För fördragets giltighet fordras, utom de aftalande personernas behörighet, äfven deras viljefrihet, d. v. s. att kontrahenternas fria vilja icke på något olagligt sätt påverkats; har fördraget framtvungits genom medel, som äro folkrättsligt tillåtliga, så måste fördraget anses giltigt. För att en internationell öfverenskommelse skall kunna anses giltig, kräfves slutligen, att föremålet för densamma skall vara rättsenligt och lofligt, icke innebära någon fysisk eller sedlig omöjlighet och icke strida mot tredje persons rätt. Likasom de internationella fördragens afslutande förutsätter kontrahenternas fria vilja, så kunna de också helt naturligt endast upphäfvas genom parternas fria öfverenskommelse. Då det icke gifves någon myndighet, som skulle kunna föreskrifva iakttagande af några vissa former vid fördrags afslutande, så kan det icke blifva fråga om fördragets häfvande på grund af formell ogiltighet. Ett fördrags bindande kraft kan således upphöra: 1. då däri aftalade förbindelser fullgjorts, eller den tid, för hvilken fördraget slutits, gått till ända; 2. då de upplösande (resolutiva) villkor, under hvilka fördraget ingåtts, verkligen inträdt; 3. då kontrahenterna frivilligt öfverenskomma om fördragets upplösande; 4. då fördraget af endera kontrahenten uppsäges, under förutsättning att antingen sådan rätt förbehållits eller måste anses följa af ändrade förhållanden (så rubbar t. ex. en stats öfvergång från monarki till republik fördrag angående tronföljden i denna stat o. d.); 5. då den ensamt berättigade kontrahenten afsäger sig de i fördraget betingade fördelarna; 6. då den ena kontrahenten icke uppfyller sina förbindelser, eller då han bryter fördraget och den andra på grund däraf fordrar dess upphäfvande; 7. då fördragets bestämmelser komma att stå i strid med allmänt erkända rättsliga grundsatser eller visa sig oförenliga med erkändt nödvändig utveckling af den ena statens författning eller rättsordning; 8. då föremålet för aftalet utan någonderas förvållande gått förloradt; 9. då den aftalade förpliktelsen för endera kontrahenten visar sig omöjlig att fullgöra. De internationella fördragen kunna, med afseende på innehållet, skiljas uti sådana, som afse en bestämd handling eller prestation och upphöra med fullgörandet däraf, och sådana, som grunda ett bestående förhållande mellan kontrahenterna med för båda stadgade rättigheter och skyldigheter. Inom den senare klassen af fördrag märkas sådana (förbund, allianser), som afse gemensamma politiska ändamål, samt den mångfald af internationella aftal, som ingås med hänsyn till samfärdseln, t. ex. handels-, sjöfarts-, tull- och postfördrag, utlämnings- och jurisdiktionsfördrag o. d. — Ej tillhörande de egentliga internationella statsfördragens krets, men med en viss internationell prägel, äro dels *dynastiska* fördrag, d. v. s. fördrag mellan suveräner eller mellan dynastier angående personliga eller dynastiska angelägenheter, dels *blandade stats-* och *privaträttsliga* fördrag, som ingås mellan stater och enskilda personer, t. ex. i fråga om statslån. — De internationella statsfördragen utgöra den viktigaste källan för folkrättens mera positiva innehåll. K. H. B.

Internationella föreningen för industriellt rättsskydd bildades 1897 i Bruxelles under ledning af den på den industriella lagstiftningens område banbrytande fransmannen Eugène Pouillet. Föreningen har till ändamål att verka för erkännandet af det berättigade i ett internationellt rättsskydd för uppfinningar, varumärken, mönster och modeller, firmanamn m. m., att befordra en enhetlig utbildning af motsvarande lagar i olika länder samt att sträfva för en vidare utveckling af de internationella konventionerna rörande industriellt rättsskydd, särskildt den s. k. patentunionen. Föreningen arbetar dels på årliga kongresser, dels genom permanenta utskott och kommissioner, som i alla viktiga frågor samarbeta med respektive länders statsmyndigheter. De årliga kongresserna bilda en fortsättning af de kongresser för internationellt eganderättsskydd, som höllos i sammanhang med världsutställningarna i Wien 1873 samt i Paris 1878 och 1889. Den elfte kongressen hölls 26—30 aug. 1908 i Stockholm. Medlemmarna utgöras af industriidkare och industriella verk, representanter för olika länders patentverk, patentagenter, jurister m. fl. yrkeskategorier,

som stå i beröring med industriella eganderättsfrågor. Generalsekreterare är sedan flera år professor Albert Osterrieth, Berlin. — I flera länder, äfven i Sverige, äro nationella dotterföreningar bildade för understödjande af den stora föreningens syften. G. H—r.

Internationella föreningen för kräftforskning. Se Kräfta.

Internationella föreningen mot tuberkulos (*L'association internationale contre la tuberculose*) har till uppgift att främja striden mot tuberkulosen på sådana områden, där samverkan mellan skilda, i föreningen representerade länder är af nöden. Härtill höra exempelvis jämförande studier af social lagstiftning ang. tuberkulosen, införandet af enhetlig nomenklatur och statistik, undersökningar af sjukdomens utbredning i olika länder och inom skilda raser, anordnandet af internationella tuberkuloskongresser m. m. Föreningen, som f. n. eger underafdelningar i 28 länder, har sitt säte i Berlin, dess ordförande är den franske statsmannen Léon Bourgeois. Endast ett fåtal personer i hvarje land är direkt anslutet till föreningen (i Sverige omkr. 50). I föreningens öfverstyrelse (*Conseil particulier*) ingå 5 ledamöter från hvarje land, som eger mer än 10 mill. inv., från öfriga 2. Föreningen sammanträder årligen till konferens, vid hvilken företrädesvis tuberkulosstridens praktiska uppgifter behandlas. 1902 hölls konferens i Berlin, 1903 i Paris, 1904 i Köpenhamn, 1905 åter i Paris, 1906 i Haag, 1907 i Wien, 1908 i Philadelphia och 1909 i Stockholm. Föreningen utdelar kostnadsfritt till samtliga medlemmar en månadsskrift ''Tuberculosis'', med originaluppsatser och referat på tyska, franska och engelska. I Sverige representeras den internationella föreningen af Svenska nationalföreningen mot tuberkulos (se d. o.). B. B.

Internationella geodetiska centralbyrån. Se Geodesi, sp. 958, och Internationella byråer.

Internationella glaciärkommissionen. Se Glaciärer, sp. 1249.

Internationella hafsforskningens råd och dess centralbyrå. Se Haf, sp. 992, och Hydrografi, sp. 1457.

Internationella handelskamrar. Se Handelskamrar, sp. 1335.

Internationella hälsovårdsbyrån. Se Internationella byråer, sp. 777.

Internationella hälsovårdskonferenser, sammankomster mellan representanter för europeiska och andra stater, på hvilka frågor diskuteras och beslut fattas om vidtagande af åtgärder för hindrande af smittsamma sjukdomars, i första rummen kolerans och pestens, spridning. Den första hölls på Frankrikes inbjudning i *Paris* 1851, bevistades af representanter för 12 stater, men ledde ej till något för alla bindande resultat (en föreslagen konvention underskrefs af endast tre makter). Men förhandlingarna medförde dock den nyttan, att många missuppfattningar rörande sjukdomsförhållandena uti Orienten skingrades och att någon ordning infördes i det kaos, som karakteriserade den föregående tidens karantänsåtgärder, därigenom att de största öfverdrifterna i vissa länders karantänsföreskrifter afskaffades. Icke heller vid en ny konferens i *Paris* 1859 kom något bindande aftal till stånd. Med anledning af kolerautbrottet 1865, hvarunder farsoten i stället för landvägen öfver Afganistan och Persien utbredt sig sjövägen genom Röda hafvet till Egypten och vidare till Europa, samlades på Frankrikes tillskyndelse en konferens i *Konstantinopel* 1866, där äfven Egypten och Persien voro representerade. Efter 8 månaders öfverläggningar åtskildes konferensens medlemmar utan att ha enat sig i dessa frågor. Af det meningsutbyte, som skett, vanns emellertid, att de flesta stater beslöto sig för införandet af större likformighet och förenklingar i de förutvarande karantänsföreskrifterna; därjämte åstadkoms, att vissa förarbeten påbörjades till åstadkommande af nödiga karantänsanstalter i Röda hafvet samt att åt de internationella karantänskommissionerna i Konstantinopel och Alexandria lämnades större maktbefogenhet i karantänsfrågor. 1874 hölls en konferens i *Wien*. Resultatet af dess arbeten blef en fullt detaljerad öfverenskommelse, enligt hvilken det gamla karantänssystemet väsentligt modifierades och ett väl utarbetadt inspektionssystem i stället föreslogs; men konventionen antogs ej af de vid konferensen representerade makterna. På en konferens i *Washington* 1881 behandlades uteslutande frågan om gula febern, men någon konvention blef ej af. Då efter ockupationen af Egypten 1882 engelsmännen h. o. h. behärskade trafiken i Sueskanalen och koleran 1883 antogs ha blifvit öfverförd till Egypten med en engelsk ångare, kom på italienska regeringens tillskyndelse en hälsovårdskonferens till stånd i *Rom* 1885. Ett af franske hygienikern Proust noggrant utarbetadt förslag till reformering af de maritima skyddsåtgärderna mot ''yttersta östern'' kom till följd af motstånd från engelskt håll ej ens under omröstning. På en af Österrike sammankallad konferens i *Venezia* 1892 lyckades man emellertid genom Tysklands, Österrikes och Italiens samfällda förmedling att få en kompromiss till stånd, som sedermera accepterades af flertalet regeringar. En konvention afslöts, som i detalj ordnade det sanitära öfvervakandet af sjöfarten genom Sueskanalen och reglerade den i Alexandria fungerande karantänskommissionens verksamhet. Med denna konvention gafs uppslaget till de internationella öfverenskommelser om gemensamma skyddsåtgärder mot koleran och pesten, som kommit till stånd under 1890-talet och början af 1900-talet. På konferensen i *Dresden* 1893 enade man sig om att äfven inom Europa tillämpa de allmänna principer, som i Venezia antagits beträffande sjöfarten i Röda hafvet, hvarjämte den nyheten infördes, att friska resande från smittadt land icke skulle få uppehållas vid gränsen, utan efter undergången läkarbesiktning få fritt tillträde till landet mot villkor, att de underkastade sig en längre eller kortare tids ''efterbesiktning'' för öfvervakande af deras hälsotillstånd. Vid konferensen i *Paris* 1894 uppgjordes noggranna bestämmelser rörande internationella hälsovårdsåtgärder i Persien; men framför allt sysselsatte man sig med ordnandet af pilgrimsfärderna till de arabiska hamnarna i Röda hafvet, hvilka befunnits vara de egentliga förmedlarna af kolerasmittan. Vid bägge konferenserna uppsattes formliga förslag till konventioner, hvilka sedermera underskrefvos af flertalet regeringar. Öfverläggningarna vid den af österrikiska regeringen sammankallade konferensen i *Venezia* 1897 ledde till utarbetandet af en sär-

skild pestkonvention, som i allt hufvudsakligt öfverensstämde med besluten på de tre sistnämnda konferenserna. Behofvet att bringa ofvannämnda konventioner i harmoni med hvarandra föranledde italienska regeringen att begära sammankallandet af ytterligare en internationell hälsovårdskonferens, den elfte och sista. Denna konferens, i *Paris* 1903, sammanarbetade de dittills gällande föreskrifterna till en gemensam konvention ang. åtgärder mot pesten och koleran. Den har underskrifvits af så godt som alla europeiska regeringar samt dessutom af Nord-Amerikas förenta stater, Brasilien, Persien och Egypten. Sverige tillträdde konventionen i dec. 1907. R. W.

Internationella jordmätningen. Se Geodesi, sp. 958, och Internationella byråer.

Internationella karantänskommissioner, afsedda att ordna och leda det gemensamma försvaret mot kolerans och pestens framträngande från Orienten till Europa, finnas i Konstantinopel och Alexandria. Den förra, officiellt kallad "Högsta sundhetsrådet i Konstantinopel", med första reglemente af 10 juni 1839, är sammansatt af 13 utländska och 8 turkiska ledamöter under ordförandeskap af turkiske utrikesministern. Pluraliteten af rådets ledamöter utgöres af läkare (dock äro några länder, däribland Sverige, representerade af sina dragomaner). Endast de turkiske medlemmarna äro aflönade. Kostnaderna bestridas medelst fartygsafgifterna i Röda hafvet, hvarjämte alla muhammedanska pilgrimer måste erlägga en särskild tribut till karantänskassan. I ekonomiskt hänseende är sundhetsrådet alldeles oberoende af turkiska regeringen. De viktigaste hälsovårdsstationerna, som stå under dess ledning, äro karantänsanstalten å ön *Kamaran*, i sydligaste delen af Röda hafvet, samt karantänsplatsen på öarna *Abou Saad* och *Vasta* invid Mekkas uthamn Djidde, hvilka samtliga stationer äro afsedda till observations- och karantänsplatser för de sjöledes från Ostindien kommande pilgrimerna. Dessutom har sundhetsrådet under sin tillsyn stationer för landtkarantän, vid *Hanikin* och *Kisil Dizié*, nära Bajaset invid turkisk-persiska och turkisk-ryska gränserna i asiatiska Turkiet. Den internationella karantänskommissionen i Alexandria, officiellt benämnd "Egyptiska sundhets-, sjöfarts- och karantänsrådet", instiftadt 1843 och urspr. en lokal myndighet, består enligt nu gällande reglemente af 19 juni 1893 af 14 europeiska ombud (antingen europeiska läkare eller till konsulaten hörande tjänstemän af minst vicekonsuls eller däremot svarande grad) och 4 egyptiska ombud (bland dem en af egyptiska regeringen utnämnd ordf.). Karantänsrådet har uppsikt öfver alla karantänsanstalterna i Egypten samt eger besluta och verkställa alla skyddsåtgärder, som anses nödiga till förhindrande af smittsamma människo- eller djursjukdomars införande i landet. Genom dess försorg ha ordnade förhållanden småningom införts såväl å den 1866 inrättade karantänsanstalten vid *Djebel Tor*, på sydvästligaste delen af halfön Sinai, 240 km. från Sues, som vid den längre norrut, endast 20 km. från inloppet till Sueskanalen, 1876 inrättade anstalten vid *Moses källor*. Vid bägge anstalterna, som ha till ändamål att öfvervaka hälsovårdsförhållandena å de fartyg, som passera Sueskanalen, finnas väl inredda sjukhus och isoleringsbyggnader samt en hel stab af högt aflönade, fullt kompetenta läkare, sjuksköterskor och karantänsvakter. Anordningarna för desinfektion samt för pestsmittade råttors utrotande å fartygen äro äfvenledes numera fullt moderna. — Men utom öfver Röda hafvet gå koleran och pesten på andra vägar till Europa; sådana angreppspunkter finnas särskildt i Persiska viken och vid ryska landgränsen mot Persien, hvilka icke äro så väl försvarade. Genom internationella hälsovårdsbyrån (se Internationella byråer, sp. 777) i Paris skola dock planer utarbetas, genom hvilka äfven å dessa platser åtgärder småningom komma att vidtagas, som böra betrygga Europas lugn. R. W.

Internationella kolonialinstitutet i Bruxelles, stiftadt 1894 hufvudsakligen på initiativ af fransmannen Chailley-Bert, har till uppgift att befordra kulturfolkens koloniala intressen.

Internationella kongresser. Aktuariekongresser (se nedan).

Amerikanistkongresser. Se Amerikanist.

Anatomiska kongresser. Se Medicinska kongresser.

Arbetarskyddskongresser (se d. o.).

Arkeologiska kongresser (se d. o.).

Arkitektkongresser ha egt rum i Paris 1867, 1878 och 1889 i samband med världsutställningarna samt sedermera i Bruxelles 1897, där en permanent internationell kommission för kongressernas hållande bildades, i Paris 1900, Madrid 1904, London 1906 och Wien 1908.

Astronomkongresser. Se Astronomiska sällskapet.

Bibliografiska kongresser. Se Institut international de bibliographie.

Fackföreningskongresser. Se Fackförening, sp. 1243.

Fattigvårdskongresser (se d. o.).

Kongresser för förhistorisk antropologi och arkeologi. Se Arkeologiska kongresser.

Förläggarkongresser. Se Bokhandel, sp. 959.

Försäkringskongresser (Aktuariekongresser) hållas hvart tredje år. Den första egde rum 1891 i Bruxelles.

Geografiska kongresser (se d. o.).

Geologiska kongresser (se d. o.).

Grufarbetarkongresser. Se Fackförening, sp. 1243.

Handelskammarkongresser. Se Handelskamrar, sp. 1335.

Historiska kongresser (se d. o.).

Kongresser för hvita slafhandelns bekämpande. Se Hvita slafhandeln, sp. 1429.

Ingenjörskongresser ha egt rum 1888 i Barcelona, 1889 i Paris, 1893 i Chicago, 1897 i Bruxelles, 1900 i Paris, 1901 i Glasgow, 1904 i S:t Louis, 1905 i Liège och 1909 i Düsseldorf. Någon fast organisation har ännu ej kommit till stånd, utan de respektive ländernas ingenjörsföreningar ha varit anordnare, i de flesta fall under medverkan af de olika regeringarna. En bestämd sträfvan till specialisering i skilda kongresser för olika fack gör sig numera gällande. G. H—r.

Journalistkongresser. Se Pressmöten.

Kemistkongresser, begränsade till den tillämpade kemiens område, ha hållits i Bruxelles 1894, Paris 1896 och 1900, Wien 1898, Berlin 1903, Rom 1906 och London 1909. Kongresserna organiseras af en permanent styrelse och behandla kemiskt-tekniska, analytiska, tullkemiska, administrativa och patenträttsliga frågor, som i allt större antal uppstå på grund af den kemiska industrimarknadens internationella karaktär. H. E.

Kirurgiska kongresser. Se Medicinska kongresser.

Läkarkongresser. Se Medicinska kongresser.

Matematikerkongresser (se d. o.).

Materialprofningskongresser ha hållits sedan 1885 (München) och sedan 1895 anordnats af Internationella materialprofningsförbundet (se d. o.).

Medicinska kongresser (se d. o.).

Meteorologiska kongresser (se d. o.).

Oftalmologkongresser. Se Medicinska kongresser.

Orientalistkongresser (se d. o.).

Postkongresser. Se Post.

Presskongresser. Se Pressmöten.

Psykologiska kongresser. Se Psykologi.

Sjuksköterskekongresser. Se Sjukvård.

Sjöfartskongresser anordnas af ett internationellt förbund, i hvilket de flesta stater äro officiellt representerade, med säte i Bruxelles. De behandla tekniska och administrativa frågor rörande sjöfart i två sektioner: för inlandssjöfart på floder och kanaler samt för hafsfart. Dylika kongresser ha egt rum i Bruxelles 1885 och 1898, Wien 1886, Frankfurt a. M. 1888, Paris 1889, 1892 och 1900, Manchester 1890, London 1891, Haag 1894, Düsseldorf 1902, Milano 1905 och Petersburg 1908. G. H—r.

Statistiska kongresser (se d. o.).

Stenografkongresser. Se Stenografi.

Tandläkarkongresser. Se Internationella tandläkarförbundet.

Internationella konstutställningar. Se Utställningar.

Internationella kooperativa förbundet. Se Kooperation.

Internationella kriminalistföreningen (fr. *L'union internationale de droit pénal*, ty. *Internationale kriminalistische vereinigung*) stiftades 1889 af professorerna von Liszt (Charlottenburg), van Hamel (Amsterdam) och Prins (Bruxelles) i ändamål att sammanföra teoretiskt och praktiskt verksamma kriminalister i alla länder, hvilka önska en omdaning af straffrätten i riktning af ett mera målmedvetet bekämpande af brottsligheten. För detta ändamål är ett rent juridiskt studium af brott och straff icke tillräckligt. Föreningen vill därför särskildt främja studiet af brottslighetens orsaker och en på detta studium fotad kriminalpolitik. Därvid betonar den i motsats till den antropologiska riktningen, som ensidigt söker förklara brottet som ett resultat af den brottslige individens egenartade anlag (Lombroso), att brottslighetens orsaker i minst lika hög grad äro att söka i de samhälleliga förhållanden, under hvilka individerna lefva, och att därför kriminalpolitiken ytterst utmynnar i ett kraf på en förnuftig omdaning af dessa. Föreningen har bakom sig en betydande verksamhet. Den räknade år 1904 1,122 ledamöter i alla världsdelar och har särskilda afdelningar (”landsgrupper”) i ett flertal europeiska länder (icke Sverige). En deputerad från hvarje ”landsgrupp” och 4 å de hvartannat år infallande allmänna mötena (fr. *assemblées générales*, ty. *hauptversammlungen*) valda medlemmar bilda föreningens styrelse, som sammanträder hvart år omväxlande i Paris och Berlin. Allmänna möten (kongresser) ha hållits i Bruxelles (1889), Bern (1890), Kristiania (1891), Paris (1893), Antwerpen (1894), Linz (1895), Lissabon (1897), Budapest (1899), Petersburg (1902) och Hamburg (1905). Föreningen utger sedan 1889 en årsbok, ”Bulletin de l'union internationale de droit pénal”, i tvångsfria häften. Jfr Kitzinger, ”Die internationale kriminalistische vereinigung” (1905). N. S—g.

Internationella kvinnoförbundet (eng. *The international council of women*), en förening, som bildades vid kvinnokongressen i Washington 1888, men fick sin egentliga organisation vid världsutställningen i Chicago 1893 med uppgift att främja internationellt samarbete af nationella kvinnoföreningar. I flera länder, bland hvilka Sverige (1896), ha bildats nationella kvinnoförbund, omfattande de i de resp. länderna arbetande kvinnoföreningarna. Svenska kvinnornas nationalförbund omfattar Fredrika-Bremer-förbundet, Handarbetets vänner, Göteborgs flickskoleförening, Föreningen för välgörenhetens ordnande, Kvinnoklubben, Kvinnliga gymnastikföreningen, Nya Idun, Stockholms läsesalong, Sv. allm. kvinnoföreningen till djurens skydd, Centralkommittén för arbetsstugor för barn, Svenska kvinnoföreningen för fosterlandets försvar, Svenska Hvita bandet, Sällskapet Iris i Göteborg, Svenska kvinnoföreningen Röda korset, Förbundet af kristliga föreningar af unga kvinnor, Södra kristliga föreningen af unga kvinnor, Röda korsets sjuksköterskehem, Den kvinnliga telegrafpersonalens förening, Mjölkdroppen, Föreningen Hemmens platsförmedling, Föreningen sjukvård hos fattiga inom Östermalm, Adolf Fredriks församlings skyddsförening, Kvinnoförbundet för Sveriges sjöförsvar, Föreningen för sömmerskor och Svenska skolkökslärarinnornas förening. Nationalförbunden, hvilkas resp. ordförande äro medlemmar af det internationella förbundets styrelse, främja samarbetet emellan de resp. ländernas kvinnoföreningar samt förbereda och deltaga i arbetet vid det internationella förbundets hvart femte år sammanträdande kongresser. (L. W—m.)

Internationella landtbruksinstitutet i Rom. Se Landtbruksinstitut.

Internationella litterära och artistiska föreningen (fr. *L'association littéraire et artistique internationale*). Se Eganderätt, sp. 1423—24.

Internationella marinkonferensen, en konferens, som 1889 egde rum i Washington med uppgift att söka utfinna medel till förminskning af antalet sjöolyckor, särskildt till följd af sammanstötningar. Konferensens resultat nedlades i ett utförligt arbete, ”Protocols of proceedings” (3 bd, 1890).

Internationella materialprofningsförbundet, en sammanslutning af vetenskapsmän, ingenjörer, indu-

strijdkare och tekniska korporationer för utveckling af enhetliga profningsmetoder vid bestämning af de tekniskt viktiga egenskaperna hos sådana material som järn, stål, cement, tegel o. d. vid deras användning till konstruktioner af maskiner, fartyg, järnvägsmateriel, broar, byggnader m. m. Förbundet bildades vid materialprofningskongressen i Zürich 1895 och arbetar dels på dylika kongresser, dels genom specialkommittéer för olika tekniska spörsmåls utredande. Förbundet har senare hållit kongresser i Stockholm under utställningen 1897, Budapest 1901, Bruxelles 1906 och Köpenhamn 1909. G. H—r.

Internationella medelståndsinstitutet. Se Medelstånd.

Internationella meteorologiska kommissionen. Se Meteorologiska kommissionen.

Internationella meterkonferenser. Se Metersystemet.

Internationella meterkonventionen. Se Metersystemet.

Internationella polarkommissionen. Se Polarexpeditioner.

Internationella polarkonferenser. Se Polarexpeditioner.

Internationella schackturneringar. Se Schack.

Internationella seismologiska associationen. Se Jordskalf och Seismologi.

Internationella signalboken (eng. *International code*). Se Signalbref.

Internationella signalsystemet. Se Signal.

Internationella simtäflingar. Se Simidrott.

Internationella sjuksköterskeförbundet. Se Sjukvård.

Internationella skiljedomstolar. Se Skiljedomstol.

Internationella skridskoförbundet. Se Skridskoåkning.

Internationella socialistiska byrån. Se Socialism.

Internationella statistiska institutet. Se Statistik.

Internationella sällskapet för geodesi (Internationella jordmätningen). Se Geodesi, sp. 958, och Internationella byråer.

Internationella tandläkarförbundet (fr. *Fédération dentaire internationale*) stiftades vid internationella tandläkarkongressen i Paris 1900. Dess ändamål är att vara en föreningslänk emellan tandläkarföreningarna i alla civiliserade länder och på samma gång en permanent kommisssion för förberedande af samt bestämmande af tid och plats för tandläkarkongresserna. Vid hvarje sådan kongress förnyas förbundets uppdrag och utses representanter för alla länder i styrelsen (*Le conseil exécutif*), som tillsätter de internationella kommittéer, som anses nödiga, t. ex. för undervisningsfrågor, för tandhygien i skolor och arméer o. s. v. Af de möten förbundet hållit årligen på skilda platser i Europa och Amerika var mötet i Stockholm 1902 särskildt märkligt, enär vid detsamma en normalplan för tandläkarundervisningen fastslogs. Förbundets möten ha också af myndigheterna beaktats bl. a. därigenom, att ett flertal regeringar officiellt representerats vid desamma, så exempelvis svenska regeringen vid mötet i Madrid 1903 och vid det senaste mötet i Berlin 1909. E. F—g.

Internationella telegrafföreningen. Se Telegrafväsen.

Internationella telegrafkonferenser. Se Telegrafväsen.

Internationella transporter, Byrån för. Se Bern.

Internationella unionen till skyddande af litterära och artistiska arbeten. Se Eganderätt, sp. 1420 ff.

Internationella unionen till skydd för den industriella eganderätten grundar sig på en i Paris 20 mars 1883 träffad konvention (hvartill sluter sig en tilläggsakt af 14 dec. 1900 i Bruxelles), som f. n. biträdes af Belgien, Danmark, Frankrike, Italien, Nederländerna, Norge, Portugal, Schweiz, Serbien, Spanien, Storbritannien, Sverige (26 juni 1885), Tyska riket och dessa länders kolonier samt de utomeuropeiska staterna Australiska koloniförbundet, Brasilien, Cuba, Dominikanska republiken, Japan, Mexico, Nord-Amerikas förenta stater, Nya Zeeland och Tunisien. Unionens hufvudsyfte är i Pariskonventionen angifvet vara upprätthållande af full ömsesidighet, så att ”undersåtar eller medborgare i enhvar af de kontraherande staterna skola i samtliga öfriga till unionen hörande stater, i afseende å patent, industriella mönster eller modeller, fabriks- eller handelsmärken samt firmor, åtnjuta de förmåner, som de särskilda lagstiftningarna f. n. tillerkänna eller framdeles kunna komma att tillerkänna landets egna undersåtar”. Unionens angelägenheter afhandlas på diplomatiska konferenser; viktiga sådana ha hållits i Madrid 1891 och Bruxelles 1897. På grund däraf, att konventionen hittills haft sin praktiska betydelse hufvudsakligen inom uppfinningarnas och patentväsendets områden, plägar unionen ofta benämnas Patentunionen. (Se ”Svensk förf.-samling”, n:r 46 af 1885 och n:r 97 af 1902). — I samband med unionen är inrättad en *internationell byrå* med säte i Bern, för hvilken omkostnaderna bestridas af de till unionen hörande staterna och som är ställd under schweiziska regeringens öfverinseende. Denna byrå åligger att samla och tillhandagå med upplysningar ang. industriella eganderättsförhållanden, sammanfatta dessa till en allmän statistisk redogörelse, företaga utredningar af betydelse för unionen samt på franska språket utgifva en tidskrift behandlande hithörande frågor. Kostnaderna för byråns verksamhet äro f. n. begränsade till en högsta summa af 60,000 frcs för år. G. H—r.

Internationella utställningar. Se Utställningar.

Internationell prisdomstol. Se Prisdomstol.

Internationell privaträtt, eller, som den riktigare benämningen lyder: privat internationell rätt i motsättning mot publik internationell rätt eller folkrätt, betecknar dels sammanfattningen af de rättsregler, hvilka bestämma staternas inbördes behörighet i fråga om borgerliga rättsförhållanden med afseende å både hvilket lands lagar och hvilket lands myndigheter skall tillerkännas kompetens att reglera dessa, dels ock vetenskapen om denna rätt. Sin första uppkomst har den privat internationella rätten i den lära om s. k. lagkollisioner eller statutkollisioner, som utbildades af de italienske postglossatorerna, särskildt Bartolus, och som sedermera i olika former förblef härskande under namnet

statut-teorien ända intill nyaste tid. Med den berömde Fr. K. v. Savigny (se d. o.) tog emellertid en ny utveckling sin början, och hithörande ämnen började behandlas som en del af den allmänna rättsläran under rubriken "rättsreglernas giltighet i rummet". Slutligen har, särskildt genom den romanska rättsvetenskapen, en utbrytning af ämnet skett under nu gängse namn; dock användes fortfarande mångenstädes, framför allt i den anglikanska litteraturen, benämningen läran om lagkonflikterna. På två vägar har den positiva rätten sökt ordna hithörande förhållanden, nämligen dels genom ensidig nationell lagstiftning, hvaraf det mest betydande exemplet är *Einführungsgesetz zum bürgerlichen gesetzbuch*, artiklarna 7—31, dels genom internationella konventioner mellan ett flertal stater, hvaraf de på konferenserna i Haag förberedda äro de viktigaste. Dessa konferenser, som höllos 1893, 1894, 1900 och 1904 och som äro ämnade att framdeles fortsättas, ha utarbetat förslag till konventioner rörande regleringen af de deltagande staternas inbördes kompetens i frågor om äktenskaps ingående, upplösning och rättsverkningar, om förmynderskap och kuratel, om vissa till civilprocessen hörande förhållanden samt om arf och testamente; dock ha icke alla dessa förslag ännu blifvit slutligt antagna. I Sverige, som genom ombud deltagit i alla konferenserna utom den första, har genom konventionerna nödvändiggjorts en särskild, kompletterande lagstiftning, hvars viktigaste resultat utgöras af lagarna om vittnesförhör vid utländsk domstol, om handräckning åt utländsk domstol, om verkställighet i visst fall af utländsk domstols beslut af 6 mars 1899 och delvis ändrade 1909, kungörelserna om delgifning af vissa handlingar 5 maj s. å. — den ena ersatt af ny k. kung. 30 april 1909 — samt lagarna om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap (den s. k. kompetenslagen af 1904), och om äktenskaps afslutande inför svensk diplomatisk eller konsulär ämbetsman i utlandet af 8 juli 1904 med härtill hörande k. kung. af s. d. ang. äktenskapscertifikat. Dessa svenska lagar skilja sig från konventionerna dels i vissa fall genom innehållet, som ej alltid till fullo öfverensstämmer med konventionerna, dels därigenom att konventionernas regler gälla endast mellan de däri deltagande staterna inbördes, under det att den svenska lagstiftningen afser att reglera förhållandet till hvilka som helst främmande länders lagar oberoende af dessas egen ställning till saken och ej sällan utan hänsyn därtill, att de härför nödvändiga förutsättningar, som först genom konventionerna skapats, alldeles saknas i icke-konventionsstater.

Syftet med konventionerna har varit att åvägabringa icke en enhetlig materiell rätt, t. ex. likalydande regler rörande äktenskapshinder, utan blott enhetliga s. k. kollisionsnormer (se d. o.) under anknytning till bestämda faktiska omständigheter, s. k. anknytningsfakta. Dessa äro i allmänhet af fyra slag, nämligen 1) en tilldragelses inträffande vare sig denna är naturtilldragelse eller resultat af mänsklig verksamhet, under viss stats territoriella makthöghet, d. v. s. å denna stats territorium, 2) en saks befintlighet inom viss stats faktiska maktområde (real makthöghet), inom eller utom territoriet, 3) en persons varaktiga förening med och underkastelse under viss stat (personal makthöghet), 4) ett förhållandes underställande under viss stats myndigheters pröfning (organmakthöghet). Föreligger ett anknytningsfaktum af sistnämnda slag och har staten tillagt ifrågavarande myndighet kompetens att upptaga ärendet till behandling, så bestämmes förfarandet inför myndigheten af denna stats egen lag i dess egenskap af *lex fori*, såvida den ej undantagsvis genom hänvisning (se d. o.) till annat lands lag afstått från sina egna reglers tillämplighet. *Lex fori* kan äfven, så snart ett förhållande lagligen må upptagas till pröfning, ej blott enligt densamma själf, utan äfven enligt internationella regler betecknas som detta förhållandes formalstatut, d. v. s. den lag, hvars kollisionsnormer skola därpå tillämpas. Klart är, att i följd häraf ett och samma förhållande kan falla under flera länders formala kompetens, och då detta äfven internationellt erkännes, kunna ofta flera formalstatut samtidigt finnas för samma förhållande. Häri ligger emellertid ej, att också saknormerna (se d. o.) i den *lex fori*, som kommer till användning, blifva gällande, utan detta beror af förhållandets beskaffenhet i hvarje särskildt fall; det lands lag, efter hvars saknormer förhållandet pröfvas, kallas i denna sin egenskap materialstatut, och materialstatutet kommer sålunda att antingen sammanfalla med formalstatutet eller bestämmas genom hänvisning från detta; i senare fallet har den pröfvande myndigheten att tillämpa utländsk rätt, dock blott under förutsättning, att dennas innehåll dels är eller blir kändt för myndigheten, dels icke strider mot allmänna rättsgrundsatser och goda seder ("l'ordre public") i myndighetens eget land. I regel åligger det den part, som åberopar utländsk rätt, att bevisa dennas innehåll, och myndigheten är endast i de fall, då uttrycklig föreskrift härom finnes, skyldig att ex officio känna eller taga reda på främmande lags bestämmelser (se § 5 mom. 8 af promulgationsförordningen till växellagen 7 maj 1880 och kap. 5 § 4 i kompetenslagen af 1904).

Med afseende på materialstatutets bestämmande gälla väsentligen olika grundsatser, alltefter som förhållandet är processrättsligt, kriminalrättsligt eller privaträttsligt. Den privat internationella rätten omfattar därför ock tre hufvuddelar, *internationell process-, internationell straff- och utlämnings-* samt *internationell privaträtt i inskränkt mening*. Inom de båda förstnämnda sammanfalla i regel formal- och materialstatut, ehuru i vissa afseenden hänsyn skall tagas äfven till utländsk rätt, hvarjämte stundom olika regler gälla beträffande part, som är utländsk undersåte, t. ex. i processrättsligt afseende rörande skyldighet för kärandepart i vissa fall att ställa borgen för kostnad och skada och i straffrättsligt afseende rörande deliktsförmågan i särskilda fall.

Hvad åter angår den egentliga internationella privaträtten, föreligger intet principiellt sammanfallande af formal- och materialstatut, utan materialstatutet bestämmes självständigt under anknytning till något visst, som väsentligt ansedt faktum; i olika länders lagar är dock detta ingalunda alltid detsamma, och däraf uppstå den osäkerhet och strid, hvars undanröjande just utgör det moderna internationella rättsbildningsarbetets och särskildt Haagkonferensernas uppgift. Att skapa enhetliga kollisionsnormer har visat sig lättare än att fixera en enda lag som formalstatut.

Med afseende på personers rättshandlingsförmåga (se d. o.) gäller allmänt, att denna regleras af det s. k. personalstatutet, hvilket utgöres antingen af lagen i hemvistlandet, där personen alltså är fast bosatt, *lex domicilii*, eller af lagen i hemlandet, d. v. s. det land, där personen är statsborgare, *lex patriæ* l. *civitatis*. Rättsförmågan (se d. o.) åter regleras dels af endera af dessa lagar, dels af den lag, hvarpå rättigheten eller rättsskyldigheten i det särskilda fallet grundas. I modern rätt öfverväger statsborgarskapet som anknytningsfaktum; dock gäller ännu inom den anglikanska världen samt Danmark och Norge domicilet som afgörande, må vara att detta särskildt i England fattas på ett sätt, som gör skillnaden mindre, än den synes vara. I fråga om rättshandlingars form gäller dels regeln: *locus regit actum*, d. v. s. anknytning sker till det faktum, att handlingen företagits på viss ort, dels tillämpas, när så kan ske, den lag, under hvars herravälde det af handlingen beroende förhållandet står. Den tillämpliga lagen betecknas som negotialstatut, och som handlingsort anses härvid den ort, där personen befann sig vid viljeförklaringens afgifvande, ej den ort, där handlingen möjligen först fullbordades eller afslutades genom den sålunda afgifna förklaringens framkomst till adressaten. Skuldförhållanden (obligatoriska rättsförhållanden) bero rätteligen af lagen på den ort, där förhållandets upplösning enligt formalstatutet skall ske, *lex loci solutionis*, och denna sammanfaller i regel, men ej alltid med lagen på gäldenärens boningsort, *lex domicilii debitoris*. Många anse dock denna sistnämnda lag böra tillerkännas principiellt företräde som obligationsstatut och enligt ännu andras mening är det hvarken den eller den förra, som bör gälla, utan antingen *lex loci contractus*, lagen på den ort, där det grundläggande faktum inträffade, eller *lex loci executionis*, lagen på den ort, där verkställighetsåtgärder skola ega rum, oafsedt om dessa åtgärder tillika innebära ett anordnande af prestationens fullgörande eller blott utgöra följder af ett sådant anordnande, eller slutligen *lex fori*, lagen på rättegångsorten såsom redan formalstatut. Realstatut åter, d. v. s. den lag, hvars saknormer äro afgörande i fråga om besittning och sakrätter, är efter nu allmänt gängse mening *lex rei sitæ*, lagen på den ort, där saken finnes, vare sig denna är fast eller lös sak; enligt äldre uppfattning reglerades dock rätten till och i lös sak af personalstatutet enligt regeln *mobilia personam sequuntur*, hvarvid domicilet utgjorde anknytningsfaktum.

Beträffande arfs- och familjerättsliga förhållanden är i allmänhet lagen i mannens hemland äktenskapsstatut, d. v. s. reglerar äktenskapet och dess rättsverkningar som ett bestående förhållande, dock att lagen i det land, där det äktenskapliga samlifvet eger rum, i vissa fall blir afgörande. Äktenskapsstatutet reglerar likaledes frågan om äktenskapets upplösning, ehuru äfven här lagen på domicilorten, därest upplösning sökes å denna, kan kräfva beaktande framför allt på det sätt, att upplösning må vägras, om den skulle strida mot ortens lag vare sig beträffande upplösningens form eller orsaker; enligt Haagkonventionen kan upplösning ej sökas annanstädes än i makarnas hemland eller domicilland, och hemlandets lag kan förbehålla sina myndigheter exklusiv kompetens. Däremot regleras äktenskaps ingående af giftermålsstatutet, som utgöres beträffande giftermålets form af *lex loci celebrationis*, lagen på den ort, där äktenskapet slutes, eller i vissa undantagsfall hemlandets lag, och beträffande äktenskapshinder af hvardera nupturientens hemlands lag, dock med rätt för giftermålsortens lag att uppställa, resp. eftergifva vissa hinder, som i konventionerna noga angifvits. Vårdnadsstatut åter är i fråga om minderåriga lagen i hemlandet, och dettas myndigheter äro ock i första hand behöriga att anordna förmynderskap och kuratel; om emellertid vårdnadsbehof föreligger, utan att åtgärder vidtagas i hemlandet, blifva myndigheterna i det land, där den vårdnadsbehöfvande varaktigt vistas, skyldiga att efter sin lag anordna förmynderskap, dock icke för längre tid än den omyndiges personalstatut medger. För vårdnadsbehöfvande myndiga personer är hemlandslagen likaledes principiellt afgörande. Arfsrätten slutligen, liksom testamentsrätten, beror af *de cujus*' personalstatut, d. v. s. lagen i den persons hemland, om hvars kvarlåtenskap fråga är, blir successionsstatut dock med åtskilliga modifikationer i synnerhet beträffande fastighet, där ofta *lex rei sitæ* ansetts vara afgörande. Se äfven Hemfallsrätt, Konkurs, Sjörätt, Utlämnande af förbrytare, Utländsk dom, Utlänning och Vigsel. Litt.: Reuterskiöld, "Handbok i svensk privat internationell rätt", sid. 13 ff. (1907), och Federspiel, "Den internationale privatret" (1909). Rld.

Internationell rätt. Se Folkrätt, sp. 774, Internationell privaträtt och Internationell sjörätt.

Internationell sjörätt. Sjörättens internationella karaktär har i allt vidsträcktare omfattning och med allt större styrka gjort sig gällande. Sjöfarten förmedlar i allt större utsträckning förbindelsen mellan vidt skilda länder, och olämpligheten af att den på olika platser är underkastad olika rättsliga regler har gjort sig alltmer kännbar. Dessas uniformering har blifvit ett behof. I början af 1860-talet bildades i England en förening för åstadkommande af internationella bestämmelser om gemensamt haveri, och denna förenings verksamhet förde till upprättande af de s. k. York-Antwerpen rules (se d. o.), hvilka numera i den stora sjöfarten genom att upptagas i certepartierna vunnit omfattande tillämpning. För att bereda säkrare underlag och vidsträcktare arbetsfält för denna sträfvan till internationell samstämmighet i sjörättsliga normer bildades år 1896 i Belgien en *Comité maritime international*. Dess program var att genom konferenser och publikationer verka för sjörättens uniformering och att med föreningar i olika länder samverka för detta ändamål. En sådan förening för Sverige bildades 1900 och räknar för närvarande ett hundratal medlemmar. Konferenser ha hållits nästan hvarje år efter föreningens stiftande, hvarvid behandlats sjörättsliga frågor af större räckvidd, förut beredda genom yttranden af de särskilda föreningarna. På grundval af de vid konferenserna fattade besluten skall man söka genom traktater uppnå öfverensstämmande lagstiftning mellan länderna. Förslag till sådana traktatsbestämmelser föreligga angående redares ansvarighet samt angående sammanstötning och

bärgning, och flera andra frågor äro under förberedande behandling. I. Afz.

Internēra (fr. *interner*, af lat. *inte'rnus*, inre), hålla någon innestängd på eller förvisa någon till en ort, en fästning, en anstalt l. d. — Internering, *jur.*, betecknar särskildt den åtgärd, som en stat vidtager, då den till en bestämd ort i det inre af sitt land förvisar politiska flyktingar eller truppafdelningar, som från ett annat land tagit sin tillflykt in på dess neutrala område. Vill staten lämna sådana flyktingar en fristad på sitt område, bör den alltid söka förebygga, att de begagna sin vistelse därstädes till brottsliga eller fientliga företag emot det gamla hemlandet eller en tredje stat; i detta syfte kunna de, sedan de afväpnats, interneras och möjligen ställas under polisuppsikt eller ock utvisas. Under denna beteckning hänföras äfven vissa statens åtgärder med afseende på egna medborgare, hvilkas frihet i större eller mindre mån inskränkes, så att de inneslutas i eller bindas vid särskilda inrättningar, i syfte att förbättras eller att göras oskadliga, så t. ex. tvångsinternering af alkoholister, vanartade barns intagande i skyddshem eller uppfostringsanstalt. K. H. B.

Internering. Se Internera.

Internōdium (lat., af *i'nter*, emellan, och *nōdus*, knut, led), Mellanled (mellanstycke), Stjälkstycke, *bot.*, det stycke af en stjälk (axel), som befinner sig emellan två leder, d. v. s. mellan två ställen, där ett eller flera blad äro fästa. Hvarje ensamt blad eller hvarje bladkrans anses höra till det nedanför varande stjälkstycket. O. T. S.*

Internu'ntius, lat., underhandlare, sändebud; påflig diplomat af andra rangen (en sådan är f. n., 1909, ackrediterad i Buenos Aires); till 1871 titel på Österrikes sändebud i Konstantinopel. Krigstillståndet mellan Österrike och Turkiet betraktades fordom som permanent, endast afbrutet af stillestånd, hvadan ingen stadigvarande gesant kunde ackrediteras i Konstantinopel. — Internuntiatur, en internuntius' tjänst eller värdighet. T. H—r.

Interoceānisk (af lat. *i'nter*, emellan, och *oce'anus*, världshaf), belägen mellan två haf.

Interparlamentariska byrån i Bern. Se Fredsrörelsen, sp. 1333.

Interparlamentariska konferenser. Se Fredsrörelsen, sp. 1333.

Interparlamentariska unionen. Se Fredsrörelsen, sp. 1333.

Interpella'nt. Se Interpellera.

Interpellatiōn (lat. *interpellātio*, af *interpellāre*; se Interpellera), *statsr.*, ett spörsmål angående någon viss statsangelägenhet, hvilket en folkrepresentant med tillstånd af den afdelning af representationen, till hvilken han hör, utom den allmänna dagordningen framställer till någon af ministrarna. Interpellationen kan afse redogörelse såväl för vidtagna åtgärder som ock för regeringens afsikter med hänsyn till den ifrågavarande statsangelägenhetens framtida ordnande. Rätten att interpellera ministrarna tillerkännes uttryckligen åt folkrepresentanterna uti åtskilliga författningar, t. ex. Preussens och Danmarks. Under sådana förhållanden anses den interpellerade ministern skyldig att ingå i svaromål, hvilket dock kan inskränka sig till en vägran att afgifva sakligt svar, om offentlig behandling af ärendet icke synes väl förenlig med statens bästa. Äfven i de länder, hvilkas författningar icke uttryckligen sanktionerat någon interpellationsrätt, utöfvas dock denna rätt praktiskt af folkrepresentationen. Ministern anses emellertid då ega att själf afgöra, om och i hvilken omfattning han vill besvara interpellationen. Som en sådan faktisk följd af den stadgade samverkan mellan representationen och konungens rådgifvare är interpellationsrätten erkänd icke blott i sådana stater som England och Tyska riket, utan äfven i Sverige, och representationernas arbetsordningar innehålla i allmänhet nödiga bestämmelser om rättens utöfning. För att en interpellation skall kunna framställas inom tyska riksdagen, måste 30 representanter ha förenat sig därom. I Sverige finnes icke interpellationsrätten omförmäld i grundlagarna, ej heller nämna de för riksdagen gifna reglementariska föreskrifterna eller ordningsstadgarna för Första kammaren något därom. Men i Andra kammarens arbetsordning (§ 21) tillerkännes hvarje ledamot rätt att interpellera, men det tillkommer kammaren att utan föregående öfverläggning besluta, huruvida spörsmålet må framställas eller icke. Lämnar kammaren sitt bifall, skall talmannen ofördröjligen låta vederbörande konungens rådgifvare undfå del af interpellationen, hvilken skall vara skriftligen uppställd och af bestämdt innehåll. En dylik interpellationsrätt anses emellertid otvifvelaktigt tillkomma ledamot af Första kammaren. Vid interpellationens besvarande kan öfverläggning om det föreliggande spörsmålet ifrågakomma, men vederbörande kammare kan icke fatta något beslut med anledning af interpellationen. De motiverade dagordningar, till hvilka interpellationerna ofta föranleda i andra länder, tillstädjas icke af det svenska riksdagsskicket. Jfr Dagordning. K. H. B.

Interpellationsrätt. Se Interpellation.

Interpellēra (lat. *interpellāre*, falla någon i talet, bestorma med frågor), begära förklaring, tillfråga, göra en interpellation (se d. o.). — Interpella'nt, framställare af en interpellation.

Interpetiolār (af lat. *i'nter*, mellan, och *peti'olus*, bladskaft), *bot.* Se Stipler.

I'nter pōcula, lat., mellan bägarna, vid glaset.

Interpolatiōn (af lat. *interpolāre*, upp-putsa, förfalska). 1. En genom inskjutning eller ändring af ord, satser eller hela afdelningar åstadkommen förfalskning af en text. De sålunda förfalskade textställena kallas interpolerade och förfalskningens verkställare interpolātor. Interpolationer ha ända från äldsta tider bedrifvits i stort omfång på litteraturens alla områden. Deras upptäckande och undanröjande är en bland den filologiska kritikens uppgifter. — 2. *Mat.*, insättandet af mellantermer eller nya termer i en serie storheter. Då lagen för seriens bildning är omedelbart gifven, erbjuder insättandet inga svårigheter. Om t. ex. serien är

$$1,\ \tfrac{1}{4},\ 9,\ 16,\ 25$$

och den n-te termen är n^2, så blir tydligen den 10:e termen 100, den 12:e 144 o. s. v. Om däremot lagen för seriens bildning icke är bekant, erfordras för interpolationens verkställande en särskild matematisk teori (interpolationsmetod), hvilken dels behandlar reglerna för interpolationen, dels angifver vissa allmännare interpolationsformler. Newton var den förste, som framställde en dylik formel (1687); sedermera ha

flera andra formler blifvit gifna (bl. a. af Lagrange och Laplace), af hvilka den ena i ett fall, den andra i ett annat är att föredraga. Interpolationsmetoden är af stor betydelse vid en mängd företeelser, där lagen icke är fullt känd och tillräckligt antal observationer icke kunnat göras. Så kan man t. ex. på detta sätt bestämma en komets perihelium, då omedelbara observationer kunnat ske blott i närheten af perihelium, men icke vid själfva periheliumspassagen. 1. A. M. A. 2. (I. F.)

Interpolationsformler, *mat.* Se Interpolation 2.

Interpolationsmetod, *mat.* Se Interpolation.

Interpolātor. Se Interpolation 1.

Interpolēra (lat. *interpoläre*, upp-putsa). Se Interpolation.

Interpretēra (lat. *interpretäri*), öfversätta, tolka. — Interprēt, tolkare. — Interpretatiōn, tolkning, utläggning (af läraren, medan lärjungens tolkning kallas explikation och en yrkesmässig öfversättares translation).

Interpunktēra (lat. *interpu'ngere*), sätta skiljetecken (mellan orden). — Interpunktiōn, användande af skiljetecken. Se Skiljetecken. — Interpunktionslära, läran om skiljetecknens användning. — Interpunktionstecken, skiljetecken.

Interpunktiōn. Se Interpunktera.

interr., *språkv.*, förkortning för interrogativ.

Interradialplåtar (af lat. *i'nter*, emellan, och *ra'dius*, stråle), *paleont.* Se Blastoidea.

Interreges. Se Interrex.

Interre'gnum, lat., "mellanregering", *statsr.*, kan dels beteckna den interimistiska styrelse, som anordnas, då det normala högsta styrelseorganet ej kan utöfva regeringen (se Interimsregering), dels den tid, som förflyter mellan en ordinarie maktinnehafvares afgång och styrelsens öfvertagande af efterträdaren. Så kallas, hvad Tyskland angår, tiden mellan 1254 och 1273 "interregnum", enär Tyskland därunder saknade ett allmänt erkändt öfverhufvud. K. H. B.

Inte'rrex (plur. interrēges), lat., "mellankonung", i Rom den öfverhetsperson, som tillsvidare och intill dess behörig valförrättning kunde ega rum stod i spetsen för styrelsen, om högsta maktens innehafvare hade afgått, utan att laglig efterträdare fanns att tillgå. Under konungatiden synas senatens medlemmar efter tur (bestämd genom lott) ha tjänstgjort såsom "mellankonungar". Efter republikens införande utsågs interrex, i händelse konsulerna afgått utan efterträdare, af patricierna, hvarmed enligt de flestes mening skulle förstås de patriciske ledamöterna af senaten. Det var häfdvunnet, att minst två interreges skulle tjänstgöra — en hvar i 5 dagars tid —, så att val af nya konsuler icke förrättades af den först utsedde. Stundom följde flera interreges på hvarandra. Man ansåg sig ej kunna undvara en interrex, särskildt på den grund, att auspicierna, eller befogenheten att i folkets namn upprätthålla förbindelsen med gudarna, måste fortplantas i oafbruten följd. Däraf kom det sig ock, att blott en patricier kunde blifva interrex. Efter förlikningen emellan ständen förekom utnämnandet af interrex mycket sällan; man utsåg oftast vid förefallande behof en diktator med uppdrag att förrätta val af konsuler. Sist utsågs interrex 52 f. Kr. R. Tdh.

Interrogativ (af lat. *interrogäre*, tillspörja), *språkv.*, "frågande". Interrogativ- eller frågesatser äro af två slag: direkta, fristående (hufvud-) satser, t. ex. (säg mig) *hvem är det?*, och indirekta, beroende, objekts- l. subjektsbisatser, t. ex. säg mig *hvem det är* (objektss.). Den direkta frågan uttryckes kanske vanligast genom satsens ordställning och accentuering (tonvikt, tonhöjd), t. ex. *är det N. N.?*, *det är* (alltså) *N. N.?* I många fall inledes den dock, liksom alltid den indirekta frågan, af ett s. k. "frågeord". Sådana ord äro interrogativa (frågande) pronomina och pronominaladjektiv, t. ex. *hvem, ho, hvars, hvad* (*hvad för en*), *hvilken, hvilket, hvilkendera, hurudan*, adverb, t. ex. *hvar, hvart, hvarför, hvarmed, huru, när*, och partiklar (konjunktioner), t. ex. *månne* (endast i direkt fråga, till sitt ursprung en verbalform "månde"), *om, huruvida* (endast i indirekt fråga). Frågande satser förekomma mycket oftare än andra i förkortad (elliptisk) form ("ofullständiga frågesatser"), i det att det ord eller den ordförbindelse, hvarpå hufvudvikten ligger, ensamt får företräda ett fullständigt satsinnehåll, i regel med anslutning till en föregående sats (utsagd eller tänkt), som lämnar de nödiga supplementen, t. ex. (Han har kommit) *Har han? Hvem? N. N.? När?* o. s. v. — Se den utförliga framställningen af frågesatserna hos Noreen, "Vårt språk", V: 118 (1906). O. A. D.*

Intersektiōn (af lat. *i'nter*, emellan, och *secäre*, skära), skärning, afskärning, t. ex. intersektionspunkt, skärningspunkt, intersektionslinje, afskärningslinje (mellan två ytor). (I. F.)

Interspinalben, Mellantaggsben (lat. *Ossa interspinalia*), *anat.*, de mer eller mindre platttryckta, dolkformigt tillspetsade, bredare eller smalare, vanligen små och korta ben, på hvilka hos fiskarna de opariga fenornas strålar sitta fästa och mot hvilka dessa artikulera. Dessa ben ha sitt läge mellan ryggkotornas öfre taggutskott (*spinæ*) och de nedre taggutskotten hos stjärtkotorna. Jfr Analfena. R. L.*

Interstate commerce [i'ntəstēit kå'məs], "mellanstatshandel", är i Nord-Amerikas förenta stater beteckningen för handelssamfärdseln mellan olika förbundsstater, i motsats dels till *Internal commerce*, inre handel inom de enskilda staterna, dels till *Foreign commerce*, handel med utlandet. Lagstiftning om utrikes- och mellanstatshandel tillhör enligt förbundsförfattningen kongressen. En särskild *Interstate commerce act* utfärdades som förbundslag 1887 (tillägg gjordes 1889); den innehåller bestämmelser om fraktsatser, särskildt förbud mot differentialtariffer (se d. o.) o. d., och förbjuder äfven sammanslutningar (s. k. *pools*) mellan konkurrerande järnvägsbolag. Lagens iakttagande öfvervakas sedan 1887 af en särskild förbundsmyndighet, *Interstate commerce commission*, medan *State railroad commissions* utöfva uppsikten i de särskilda staterna. — Jfr Hill i "Jahrbücher für nationalökonomie und statistik", 3:e serien, bd 5 (1893). G. W—k.

Interstitie'll (af lat. *intersti'tium*, mellanrum), som uppfyller mellanrummet. — I. hepatit. Se Leversjukdomar. — I. pneumoni. Se Lungsjukdomar.

Intertrigo (lat., af *i'nter*, emellan, och *te'rere*,

nöta), *med.*, hudlöshet (se Exkoriation) och rodnad, uppkommen genom hudytors gnidning mot hvarandra samt genom inverkan af urin, svett m. m.

Interurbān (af lat. *i'nter*, emellan, och *urbs*, stad), som direkt förbinder eller eger rum mellan olika städer (telefonledningar, spårvägar m. m.).

Interusūrium (lat.), äfven Co'mmodum te'mporis, lat., "mellanränta" eller förmån af förtida betalning, det belopp, som uttrycker en borgenärs vinst af att få sin fordran (om den icke löper med ränta eller om särskildt låg ränta är betingad) betald före förfallodagen. För beräkningen af detta belopp kan diskont- eller hellre rabatt-metoden användas. I allmänhet taget — enligt svensk såväl som utländsk rätt — är en gäldenär icke befogad att betala sin skuld i förtid med afdrag af ifrågavarande belopp; men i särskilda fall, framför allt då andra borgenärers rätt kommer med i spelet (i konkurs och liknande tillfällen), måste borgenärer underkasta sig dylikt afdrag. Se för svensk rätt konkurslagen § 117 mom. 3, utsökningslagen § 128 och växellagen § 29. C. G. Bj.

Interva'll (lat. *interva'llum*, eg. afståndet mellan två palissader, af *i'nter*, emellan, och *va'llus*, påle), mellanrum, mellantid. — *Mus.*, afståndet i "höjd", d. v. s. i svängningstal, mellan två toner. I vår diatoniska skala benämnas såväl detta afstånd själft som den högre tonen i sitt förhållande till grundtonen med olika, från latinet hämtade namn, alltefter afståndets storlek, sålunda: prim (*c* : *c* = svängningsförhållandet 1 : 1), sekund (*c* : *d* = 8 : 9 eller 9 : 10), ters (*c* : *e* = 4 : 5), kvart (*c* : *f* = 3 : 4), kvint (*c* : *g* = 2 : 3), sext (*c* : *a* = 3 : 5), septima (*c* : *h* = 8 : 15) och oktav (*c* : *c*¹ = 1 : 2). Prim, kvart, kvint och oktav kallas i denna skala rena; sekund, ters, sext och septima kallas stora, till skillnad från lilla sekunden (*c* : *dess* = 15 : 16), tersen (*c* : *ess* = 5 : 6), sexten (*c* : *ass* = 5 : 8) och septiman (*c* : *b* = 9 : 16 eller 5 : 9). Dessutom kan en intervall ytterligare genom en halftons sänkning bli förminskad (se d. o.) och genom en halftons höjning öfverstigande (se d. o.). Ren kvart, kvint och oktav, stor och liten ters och sext kallas konsonerande, emedan de alla, i högre eller lägre oktavomfång, ingå bland de hörbara alikvottonerna hos grundtonen; alla andra intervaller äro dissonerande. Den s. k. naturliga septiman (4 : 7) kunde dock närmast ha anspråk på att äfven kallas konsonans och lär nog i framtiden bli som sådan erkänd. Då intervallerna öfverskrida en oktav, kallas de nona, decima, undecima o. s. v., allt med latinska namn, samt följa samma regler som motsvarande steg inom oktaven (sekund, ters, kvart o. s. v.). A. L.*

Intervenēra (lat. *intervenire*), komma emellan, träda emellan, medla. Jfr Intercedera och Intervention. — Te'rtius interve'niens, lat., mellankommande tredje person (i en dispyt o. s. v.).

Intervenie'nt. Se Intervention.

Intervention (af lat. *intervenire*, träda emellan), mellankomst, inblandning, ingripande; *jur.*, i allmänhet en persons inträdande i en rättsstrid, som föres mellan andra. — Inom *processrätten* betecknar intervention en tredje persons inträdande i en redan mellan andra pågående rättegång för att "i saken tala". En sådan nyinträdande part kallas intervenie'nt eller, enligt svenskt rättsspråk, mellankommande part. — I *växelrätten* förstås med intervention en persons mellankomst i växelaffären genom en växels godkännande (intervention till godkännande) eller betalande (intervention till betalning), då denna icke af den däri omedelbart angifna trassaten godkänts eller betalts. Interventionen kan härvid ske antingen till följd af ett i själfva växeln meddeladt uppdrag (*nödfallsadress*) eller utan sådant (intervention till heder i inskränkt mening). Interventionens betydelse ligger däri, att den förekommer eller åtminstone förkortar den växelrättsliga återgångstalan med dess olägenheter och kostnader. Genom interventionen befrias nämligen från växelrättsligt kraf samtliga de växelgäldenärer, som följa efter den, till hvars heder interventionen skett. Därför gifver lagen också bland flera villiga företräde åt den intervenient, genom hvilken de fleste växelgäldenärer befrias. För en giltig intervention förutsättes, att växeln lider nöd, d. v. s. att den protesterats för uteblifvet eller osäkert godkännande eller för uteblifven betalning. Godkännande af nödfallsadressat och godkännande till heder af trassaten måste af växelegaren mottagas, men däremot icke annan intervenients godkännande. Intervenients betalning får växelegaren aldrig tillbakavisa (jfr Nödfallsadress och Växel). — I *folkrätten* menas med intervention en främmande stats inblandning uti en annan oafhängig stats yttre eller inre angelägenheter genom användande af internationella medel. Tager man intervention i mera sträng och egentlig mening, så karakteriseras den såsom ett ingripande med våldsamma medel, hvarvid antingen den ingripande staten handlar såsom hufvudpart eller såsom medverkande med ettdera af de kämpande partierna i den andra staten (kooperation). Men man plägar också ofta under den gemensamma benämningen intervention föra sådana inverkningar på en annan stats förhållanden, som antingen bestå i eventuella hotelser om krig (beväpnad fred) eller i råd och föreställningar (vänskaplig intercession, *bona officia*). Enligt den regel, som i senare tider inom folkrätten vunnit fullt erkännande, eger i allmänhet icke en främmande stat att med våldsamma medel intervenera i en oafhängig stats angelägenheter; "bona officia" må däremot alltid användas. Under vissa säregna omständigheter måste emellertid åt en stat tillerkännas befogenhet att jämväl mer eller mindre våldsamt ingripa i en annan själfständig stats angelägenheter. Med hänsyn till en stats yttre förhållanden är en våldsam intervention först och främst berättigad, då den påkallats af den stat själf, hvars angelägenheter den gäller, som t. ex. Västmakternas intervention i det orientaliska kriget (1853—56) på sultanens anhållan och Frankrikes intervention i Kyrkostaten 1867 på påfvens begäran. Har interventionen icke begärts, så är den berättigad, endast om den rättsstrid, som utbrutit, i sin uppkomst eller under sin fortgång hotar den internationella rättsordningen. Om sålunda en stat gör sig skyldig till ett folkrättsvidrigt fredsbrott, så torde en tredje stat kunna anses berättigad att hindrande träda emellan, likasom garantimakter kunna och böra skydda en såsom neutral erkänd stat mot angrepp. Likaså anser man hvarje stat befogad att intervenera för att afvärja den fara, hvarmed en redan öfvermäktig stats nya krigiska framgångar hota jäm-

vikten mellan staterna och sålunda deras trygga bestånd, samt vidare för att afbryta ett krig, som föres med användande af folkrättsvidriga medel. Slutligen har en stat rätt att intervenera mot en annan stat, som orättmätigt inblandat sig i en tredje oafhängig stats angelägenheter. Hvad en oafhängig stats inre förhållanden angår, är en våldsam intervention rörande dessa berättigad under ungefär likartade omständigheter. Interventionen är tillåten, då den af staten påkallas; men den skall påkallas af en myndighet, som verkligen kan sägas representera staten. Enligt de grundsatser, som Wienkongressen (1815) sökte göra gällande, kunde endast regenterna begära intervention till sin förmån, men de kunde detta, äfven om de faktiskt förlorat all myndighet i staten. Men redan genom Nord-Amerikas förenta staters förklaring 1823, att de spanska kolonierna i Amerika hade bättre rätt att påkalla intervention mot den spanske konungen än denne mot dem, bröt man med Wienkongressens interventionsteori; och sedermera har den folkrättsliga grundsatsen gjort sig gällande, att den härskare, för hvilken utöfningen af statsmakten fullständigt upphört, också därigenom förlorat behörigheten att påkalla intervention och att sålunda endast den faktiske innehafvaren af statsmakten kan utöfva denna rätt. Befogenheten att med våldsamma medel intervenera i en oafhängig stats inre angelägenheter, utan att interventionen vederbörligen begärts, måste endast som undantag kunna erkännas, då ett sådant ingripande alltid måste blifva kränkande för statens själfständighet och oafhängighet. Endast då en stats inre förhållanden så urartat, att den internationella rättsordningen hotas, kan en sådan intervention erkännas vara berättigad. Detta kan blifva fallet, då ett sådant anarkiskt tillstånd uppkommit i en stat, att detta medför en uppenbar fara för grannstaten, att därigenom antingen hela den statsliga organisationen öfver hufvud hotas med tillintetgörelse eller staten åtminstone blir oförmögen att fullgöra sina folkrättsliga förpliktelser. Som berättigad erkänner man äfven intervention för att skydda ett parti i en stat, då detta behandlas på sådant sätt, att folkrättens grundsatser om människorättigheter, hvilka allmänt erkännas som nödvändiga, kränkas. — Med hänsyn till statsföreningar bestämma unions- eller förbundsförfattningarna, om och i hvilken mån central statsmakt eger att intervenera i de särskilda staternas inre stridigheter. Jfr Hufvudintervention och Noninterventionspolitik. K. H. B.

Interview [i'ntəvjö], eng. Se Intervju.

I'nter vivos, lat., bland de lefvande, under lifstiden.

Intervjū (eng. *interview*, eg. beramadt möte mellan två personer för att träffa aftal), samtal, som en tidningsman förskaffar sig med någon framstående person för att utforska denne angående någon fråga för dagen eller eljest af allmänt intresse; hvad en tidningsreferent vid ett sådant samtal inhämtar. — Intervjūa, utforska en bemärkt persons tankar i någon aktuell fråga under begärdt samtal på tu man hand med honom, i syfte att sedan referera samtalet i en tidning. — Intervjūare (eng. *interviewer*), tidningsman, som intervjuar. — Det är i Nord-Amerika man har att söka ursprunget till intervjuen; den första artikeln af detta slag uppgifves ha stått i "New York herald" 1859, och ordet lär som tidningsteknisk term ej vara äldre än 1869. Hos den amerikanske interjuaren erfordras förmågan att dels locka ur den utfrågade framför allt det denne icke vill fram med, dels ock återge samtalet med dramatiskt lif och utsmyckade biomständigheter. I England infördes intervjun af E. Yates i "World" på 1870-talet och, beträffande politiska personligheter, af W. T. Stead i början af 1880-talet i "Pall mall gazette". Stead förelade alltid de intervjuade korrektur af intervjun till granskning, och detta har blifvit en, dock alltför ofta försummad, försiktighetsåtgärd. I Sverige tog intervjumetoden fart på 1890-talet.

Intervokālisk (af lat. *i'nter*, emellan, och *vokal*, se d. o.), *språkv.*, stående mellan två vokaler.

Intestātarf (af lat. *ab intestāto*, arf, som ej grundas på eller är i strid mot testamente), *jur.*, kallades i den romerska rätten öfverflyttningen af död mans kvarlåtenskap på annan person på grund af viss släktskap dem emellan, vare sig denna erkänts som stöd för öfverflyttningen genom uttryckligt lagstadgande eller blott genom *jus honorarium*; i motsats härtill står en öfverflyttning, som grundade sig på testamente eller på en tvingande rättsregel i lagen till förmån för *vissa* anhöriga (tvångsarfsrätt, ty. *noterbrecht*). Jfr Arf, Arfsrätt, Arfvinge och Testamente. K. H. B.

Intestinālkatarr, *med.* Se Tarmkatarr.

Intestinālmaskar (af lat. *intestina*, inälfvor), inälfsmaskar, förekomma till ett stort antal arter hos både människor och djur. Se Ascaris, Bandmaskar, Binnikemask, Dynt, Hydatidsjukdom, Igelsjuka, Parasit, Plattmaskar, Rundmaskar, Spolmaskar, Trikiner och Ängersläktet.

Intestinum crassum l. amplum. Se Tarm.

Intim (fr. *intime*, af lat. *i'ntimus*, eg. den innerste, den bäste vännen), innerlig, förtrogen. Jfr Intime. — Subst. Intimitēt.

I'ntima, *Tunica intima, anat.*, det innersta lagret i blod- och lymfkärlens vägg. Under dessa kärls tidigare utvecklingsskeden utgöres väggen af endast ett enkelt lager hinnformiga epitelceller (se Epitel och fig. 1); och denna enkla byggnad bibehålles under hela lifvet hos kärlens finaste periferа förgreningar, hos blod- och lymfkapillarerna. Inom öfriga kärlområden åter förtjockas kärlväggen därigenom, att utanför epitelröret och närmast detta utvecklas lager af tvärställda glatta muskelceller (fig. 2 *c*), hvilka ringformigt omfatta röret, och utanför muskelcellerna lager af längslöpande bindväf (fig. 2 *d*). Mellan epitelröret och det utanför detta liggande muskelskiktet utvecklas därjämte på elastisk substans rik bindväf (fig. 2 *b*). Epitelröret jämte sistnämnda bindväf benämnes kärlets *intima* l. *tunica intima*, det utanför liggande muskellagret *media* l. *tunica media* och det ytligast liggande längslöpande bindväfslagret *adventitia* l. *tunica externa*.

Fig. 1. Längdsnitt genom en kapillar. Vid *a* kärna till epitelcell.

Kärlens intima utgör lokalen för de sjukliga förändringar i blodkärlen, som man kallar arteriosklc-

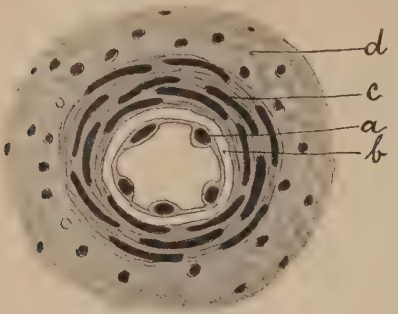

Fig. 2. Tvärsnitt genom en liten artär. *a* epitel, *b* intimas *elastica*, *c* ringformigt anordnade glatta muskelceller, bildande *media*, *d* längslöpande bindväf, bildande *adventitia*. (*a* + *b* = intima.)

ros (pulsådrorna, artärerna) eller fleboskleros (blodådrorna, venerna). E. Hgn.

Intima teatern i Stockholm. Se Stockholms teatrar. — Intimes theater i München. Se Halbe, Max.

Intimation. Se Intimera.

Intime [ăti'm], fr. (jfr Intim), ''i privatlifvet'', ''hemma hos sig'', ett i bok- eller artikelrubriker på senaste tiden ej sällan användt tilläggsord efter namnet på någon ryktbar person, som i uppsatsen skildras.

Intimēra (lat. *intimāre*, eg. införa i det innersta; sedermera göra bekant, kungöra), kungöra å ämbetets vägnar, att utslag meddelats. — Intimation, kungörelse, tillkännagifvande (t. ex. annons i en tidning); stämning inför domstol; sanktion af en författning, särskildt den kungörande inledning till en sådan, hvarigenom vederbörande myndighet meddelar sin bekräftelse af densamma och påbjuder den till efterlefnad. A. Th. S. (E. K.)

Intimidation (af lat. *timidus*, rädd, fruktande), hot och skrämsel; afskräckande. Se Arbetarfrågan, sp. 1330.

Intimitēt. Se Intim.

Intin, *bot.* Se Pollen.

Intoleräbel (lat. *intoleräbilis*, af nekande *in* och *toleräre*, fördraga), odräglig, outhärdlig. — Intoler'a'ns, ofördragsamhet (i synnerhet mot olika tänkande). — Intoler'a'nt, ofördragsam. — Jfr Tolerans.

Intoler'a'ns, Intoler'a'nt. Se Intolerabel.

Intonation (af lat. *intonāre*, med dån ropa, framdundra), *mus.* 1. I gregorianska sången prästens inledande sång vid antifonier etc. — 2. Vid instrumentbyggnad den slutliga ''instämningen'' af instrumentet, d. v. s. utjämningen af klangens orenhet och öfriga brister. — 3. Tongifning, särskildt genom människorösten, hvarför falsksjungande äfven kallas ''oren intonation''. Jfr Detonera 2. — Intonēra, angifva en ton; börja ett musikstycke, taga upp (en psalm o. s. v.), uppstämma. A. L.*

In tōto, lat., i det hela, öfver hufvud. — In tōtum et ta'ntum, i ett och allt.

Intoxikation (af grek. *toxiko'n*, gift), förgiftning (se d. o.).

intr., *språkv.*, förkortning för intransitiv.

I'ntra, lat., inom, innanför; *ad intra*, inåt till.

I'ntra, stad uti italienska prov. Novara, på västra stranden af Lago Maggiore, mellan floderna S. Giovannis och S. Bernardinos mynningar. 6,902 inv. (1901). Statyer af Viktor Emanuel II, Garibaldi, öfversten Simonetta och kirurgen Restellini. Bomullsindustri, hattfabrikation m. m. (J. F. N.)

Intracellulär (af lat. *i'ntra*, inom, och *ce'llula*, cell), *bot.*, säges om parasiter, som helt eller delvis lefva *inuti* värdväxtens celler; intercellulär är en parasit, som lefver *mellan* värdväxtens celler (i intercellularrummen). Som exempel kunna nämnas *Peronospora*-arterna, hvilkas mycelium är intercellulärt och haustorier intracellulära (se fig. 1 till art. Haustorier). G. L—m.

Inträda, *mus.* Se Introduktion 2.

Inträder (it. *enträta*), inkomster (i synnerhet en stats l. kommuns).

Intrados [ätradå'], fr. (af lat. *i'ntra*, inom, och fr. *dos*, rygg), den inre begränsningslinjen af ett hvalf eller en båge. Motsats: Extrados.

Intraitable [äträta'bl], fr., mycket svårskött, ohandterlig.

Intramatrikäl (af lat. *i'ntra*, inom, och *mäter*, moder), *bot.*, säges om den delen af parasiter, som lefver inuti värdväxten; motsats extramatrikal. De parasitiska svamparnas mycelium är vanligen intramatrikalt, deras fruktifikation extramatrikal. G. L—m.

Intramerkurie'lla planeter (af lat. *i'ntra*, inom, och Merkurius, se d. o.), *astron.*, hypotetiska planeter, tillhörande vårt solsystem och rörande sig innanför den innersta kända planetens, Merkurius', bana. Leverrier fann vid en ingående undersökning öfver Merkurius' rörelse vissa störingar i densamma, hvilka icke kunde förklaras genom de kända planeternas inverkan. Han sökte då förklaringen i inverkan af en eller flera planeter mellan solen och Merkurius, och frågan om existensen af sådana planeter fick härigenom stor betydelse. Äldre iakttagelser förelågo, hvilka syntes tala för riktigheten af Leverriers hypotes: olika observatörer, särskildt amatörer, hade vid skilda tillfällen trott sig se mörka kroppar passera förbi solskifvan. Alla dessa iakttagelser visade sig emellertid vara högst tvifvelaktiga. 26 mars 1859 gjordе en fransk amatörastronom Lescarbault en dylik iakttagelse, och de data han meddelade däröfver syntes så tillförlitliga, att Leverrier blef öfvertygad om, att det här verkligen var fråga om den förmodade planeten. Han beräknade dess bana och fann, att omloppstiden borde vara omkr. 19½ dygn. Planeten fick namnet *Vulkanus*. Emellertid var den planet, som Lescarbault trott sig se, för liten för att ensam kunna frambringa de konstaterade störingarna i Merkurius' rörelse. Leverrier antog därför, att en hel svärm af dylika planeter existerade. Systematiska och noggranna efterforskningar ha icke kunnat bekräfta existensen vare sig af Lescarbaults planet eller några andra intramerkuriella planeter, och det torde numera vara säkert fastslaget, att Lescarbaults iakttagelse måste ha haft någon annan förklaringsgrund eller rent af berott på något misstag. På senare tider har man vid totala solförmörkelser, då det bländande solljuset är bortskymdt och solens närmaste omgifning därför lättare kan iakttagas, på ett ingående sätt letat efter

intramerkuriella planeter. Under solförmörkelsen 29 juli 1878 trodde sig den amerikanske astronomen Watson se två dylika, men en ingående diskussion af hans iakttagelse har gett vid handen, att det med största sannolikhet endast var ett par fixstjärnor han såg. Vid de senaste årens solförmörkelser har man med utmärkta instrumentella hjälpmedel, särskildt med anlitande af fotografien, förgäfves efterforskat de hypotetiska planeterna. Frågan om förklaringen till de ofvannämnda störingarna i Merkurius' rörelse är sålunda fortfarande oafgjord. Möjligt är, att den står i något samband med den företeelse, som är känd under namnet zodiakalljus (se d. o.). B—d.

Intramolekylär andning, *bot.* Se Andning, sp. 973.

Intramorän (af lat. *i'ntra*, inom, och *morän*, se d. o.), *geol.*, liggande emellan två moräner, en botten- och en ytmorän. E. E.

Intramurän. Se Intra muros.

Intra mūros, lat., "inom murarna", enskildt, ej offentligt. — Intramurän, som försiggår inom (t. ex. fängelse-) murarna. Om intramurana afrättningar se Dödsstraff, sp. 1240 o. 1241.

Intransigeant, L' [läträsi|ä'], en af Henri Rochefort (se d. o.) 1880 grundlagd daglig tidning, från hvars ledning han i okt. 1907 trädde tillbaka.

Intransige'nter (fr. *intransigeants*), "oförsonliga", beteckning för anhängare af politiska ytterlighetspartier, särskildt principiella motståndare till sitt lands regering. Namnet har i synnerhet användts för nyare radikala partier i Spanien och Frankrike.

Intransitiv, *språkv.* Se Transitiv.

Intrapetiolär (af lat. *i'ntra*, inom, och *peti'olus*, bladskaft), *bot.* Se Stipler.

Intrastaminäl (af lat. *i'ntra*, inom, och *stämen*, ståndare), *bot.*, belägen innanför ståndare, extrastaminal, belägen utanför ståndare.

Inträta, *mus.* Se Introduktion 2.

Intra-uterint hafvandeskap (af lat. *i'ntra*, inom, och *u'terus*, lifmoder), *med.* Se Hafvandeskap, *sp.* 1008.

Intressa'nt. Se Intressera.

Intre'sse (af lat. *intere'sse*, vara angeläget, vara ibland, vara med), fördel, (eget) bästa, vikt, betydelse, nytta; förhållande, som rör någons fördel; personligt deltagande för (mots. är likgiltighet); egenskap att väcka lifligare deltagande eller uppmärksamhet, förmåga att underhålla eller roa; ränta.

1. *Psyk.* Vi ha intresse för en person, när denne väckt sympatiska känslor; romanen är intressant, när vi med liknande känslor följa dess personer, och den väcker ett spännande intresse, när dess händelseförlopp väckt spänningskänslor af förväntan; och man har mångsidiga intressen, när ens bildning lärt en att förstå och värdera många olika sidor af lifvet. Men allt värdesättande grundar sig ytterst på känslor, och äfven det sist anförda exemplet visar sålunda på känslolifvet som intressets upphof. Därpå tyder ock den polaritet, som finnes inom intressena mellan *positivt intresse* och *negativt intresse*, pekande tillbaka på motsatsen mellan behagliga och obehagliga känslor (lust och olust). Man hyser positivt intresse för det, som väcker lustkänslor hos en; detta vill man gärna främja i dess utveckling. Däremot kan man kalla negativt det intresse, hvarmed man visar tillbaka och vill undertrycka det, som väcker olustkänslor. Äfven detta sistnämnda ställningstagande kan kallas intresse, ty det är lika mycket motsatt likgiltigheten som det positiva intresset. Då intressets grund är känslolifvet, förstår man ock lätt, hvarför intressena äro så olika hos olika personer och ofta olika äfven hos samma person vid olika tidpunkter och under olika förhållanden. Känslorna ha nämligen just denna karaktär af subjektivitet och växling. Men liksom känslorna genom individuell läggning och vana kunna blifva permanenta, blifva ofta ock intressena detta. Man kan därför skilja mellan intresset som det mer eller mindre *momentana ställningstagandet* inför ett föremål eller en verksamhet, och å andra sidan intresse som en öfvervägande och *permanent riktning* i ens ställning till lifvets olika sidor. I hög grad beror denna riktning på vanan; man vänjer sig vid att intressera sig för ett visst arbetsfält eller ett visst verklighetsområde och blir därigenom mer eller mindre likgiltig för allt annat. På det sättet är det som den ene t. ex. kan komma att helt och hållet lefva för de sociala intressena, den andra kanske alldeles gå upp i det vetenskapliga intresset för en viss specialitet, som lämnar oss andra alldeles likgiltiga. Den största ensidigheten och intensiteten når en sådan intresseriktning, när den till grund liggande känslan tagit formen af passion; liksom affekten åstadkommer en motsvarande effekt inom det momentana intresset. Liksom den girige icke intresserar sig för något annat än pengar, så är det för den i vrede försatte, som om intet annat existerade än den person, som är affektens föremål, och grunden till ovilja mot denne. Ehuru allt detta visar på känslolifvet som intressets upphof, får man dock icke, såsom flertalet af de psykologer, som öfver hufvud behandlat intressets problem, identifiera känsla och intresse. Mot en sådan intresseteori kan invändas, att i allmänhet under den personliga utvecklingen känslorna förlora något af sin makt öfver själslifvet, i det att föreställningarna och tankarna och det af dem påverkade högre viljelifvet få en alltmera ledande roll — väl ej så, att de viljan påverkande känslorna skulle någonsin kunna sakna känslobetoning eller att man skulle kunna vilja något utan motiv, men på det sättet, att jagets spontancitet relativt får allt större betydelse i det inre lifvet, under det att de osjälfständigt mottagna känslorna i stället i samma mån mista terräng. Den utbildade tänkarens och den mogna karaktärens intressen äro därför icke resultat af de tillfälliga känslorna och växlande stämningarna så som hos barnet och den obildade. Därför kan också intresset vara starkt och bestämdt hos åldringen, trots att hans känslolif i hög grad dämpats. Det är härvid mera reflekterade själsfunktioner än de omedelbara känslorna, som öfvervägande bestämma såväl det momentana intresset som den allmänna intresseriktningen. Intressena blifva då ock systematiserade till ett mer eller mindre sammanhängande helt och få sin prägel af den intellektuella och sedliga karaktären. Intresset är öfver hufvud icke en aktuell själsfunktion, utan den ögonblickliga eller permanenta dispositionen för en viss verksamhet eller en viss verksamhetsriktning, försåvidt nämligen denna disposition gäller i större eller mindre omfattning själslifvet i det hela och ej blott utlösningen af en enskild själsfunktion. Af denna intressets totala karaktär följer den stora betydelse,

som känslorna ha för detsamma, i det dessa ju uttrycka totaltillståndet och därför ock vanligen bestämma själsriktningen i det hela. Likaså inses häraf, hvarför ett egentligt intresse ej alltid uppstår vid en isolerad vana, äfven om denna är aldrig så starkt utbildad. En kontorist kan sålunda t. ex. större delen af hela sitt lif sysselsätta sig med addition och ändå ej få något egentligt intresse för denna verksamhet, utan fortfarande behöfva lägga band på sina verkliga intressen vid yrkesarbetet. Detta hade nämligen aldrig bestämt riktningen af hans inre lif i det hela, huru ensidigt det än band hans yttre verksamhet. På samma sätt förstås ock lätt, hvarför man ej kallar en viss enskild minnesdisposition för ett intresse, men väl måste erkänna, att en sådan viss allmän riktning inom minnet, som kan framkallas af en omfattande och stark konstellation af idéassociationer, verkligen innebär ett motsvarande intresse. Likaså framgår af intressets innebörd som den totala själsriktningen den betydelse, som omfattande studier inom ett visst område ha för uppkomsten af intresse för dess föremål — en betydelse, som går så långt, att nästan för enhvar hvilket ämne som helst blir intressant, blott man tillräckligt länge och nog intensivt egnar sig däråt. Intresset kan vara *omedelbart* eller *medelbart*, det förra, då man hyser intresse för något för dess egen skull, det senare för något som medel. Genom känsloöfverflyttning och vana öfvergår ofta efter längre tid det medelbara intresset i omedelbart. — Intresset som disposition aktualiseras närmast i det själskraftens inriktande, som kallas uppmärksamhet. Utan intresse ingen uppmärksamhet; och den sistnämndas såväl styrka som omfång bestämmas af de motsvarande egenskaperna hos intresset. Intresset är potentiellt, hvad uppmärksamheten är aktuellt. Intresset kunde därför definieras som uppmärksamhets-villigheten, benägenheten för att rikta uppmärksamheten på ett visst föremål för tanke eller vilja. Intresset får därmed medelbart samma betydelse för själslifvet i det hela och dess enskilda yttringar som uppmärksamheten. Det är därigenom å ena sidan förutsättningen för alla formellt högre själsfunktioner och bestämmer riktningen af själslifvet på olika innehåll. I sistnämnda hänseende kunna intressena indelas efter de olika möjliga ändamålen för människolifvet. Liksom dessa kan intresset därför indelas i *sinnligt* l. materiellt intresse och *ideellt* intresse, inom hvilket sistnämnda man sedan efter de allmänna idealbegreppen det sanna, det goda och det sköna kan skilja mellan *intellektuella*, *moraliska* och *estetiska* intressen, hvilka i sin högsta fulländning förenas i det *religiösa* intresset. Hvardera hufvudarten kan sedan på mångfaldigt sätt underindelas efter innehållets olika moment. — I allmänhet har intressets problem rönt föga uppmärksamhet inom den vetenskapliga psykologien. I nämnvärd utsträckning har det behandlats endast af Herbart och hans efterföljare, men på ett sätt, som i hög grad rönt skadlig inverkan af den ensidiga intellektualismen och den mekaniska uppfattningen inom deras allmänna psykologiska ståndpunkt. Värdefulla uppslag finnas dock i W. Ostermanns "Das interesse. Eine psykologische untersuchung mit pädagogischen nutzanwendungen" (1895).

2. *Pedag.* Intresset är en af uppfostringslärans viktigaste grundbegrepp både vid frågan om uppfostrans ändamål och vid utredningen af dess medel. Herbart har förtjänsten af att ha varit den förste, som framhållit dess betydelse i förstnämnda hänseende, då han rent af definierar uppfostrans och undervisningens ändamål som utbildningen af "mångsidiga intressen", som böra hålla hvarandra i jämvikt. Han går kanske därvid för långt i betoningen af bildningens harmoniska karaktär; det ligger ock vikt uppå, att intressena blifva djupa, och då härför fordras begränsning, måste man ju nöja sig med *en viss* ensidighet och en viss öfvervikt för de intressen, för hvilkas tillfredsställande den uppfostrade har de bästa anlagen. Men visst är, att en af de viktigaste förberedelserna för lifvet är utvecklingen af intressen hos de unga för de verkliga lifsvärdena. Den ungdom, som går ut i lifvet utan sådana, är oduglig, huru stora än de förvärfvade kunskaperna och färdigheterna må vara. Därför måste det ock blifva en af uppfostrans hufvuduppgifter att grundlägga och utveckla de rätta intressena, undertrycka de sinnliga, men höja och fördjupa de ideella intressena. Huru detta sker såväl genom undervisningens planläggande med afseende på ämnesval och studiemetoder som genom den etisk-religiösa karaktärsutvecklingen, skulle det blifva för långt att här ens antyda. Att intresset äfven som uppfostringsmedel är af principiell betydelse är ju lätt att inse, då det är förutsättningen för all ofrivillig uppmärksamhet. Som de viktigaste förutsättningarna för intressets väckande och underhållande vid undervisningen må nämnas: a) Valet af sådana ämnen och användandet af sådana metoder, som äro så lämpade för lärjungarnas ålder och utvecklingsgrad, att de verkligen kunna "följa med", med så stor självständighet som möjligt utföra den verksamhet, som studiet i fråga innebär. b) Begagnandet af en framställning, som med afseende såväl på innehållet som på formen är egnad att väcka känslor hos lärjungarna. Båda dessa grundsatser leda särskildt vid undervisning af barn till krafvet på åskådlighet i framställningen. c) Läraren måste själf vara intresserad af ämnet; hans intresse smittar, men likaså hans intresselöshet. d) Man bör akta sig för att för mycket vädja till medelbara intressen, t. ex. genom belöningar och straff; därigenom införes lätt en missriktning i intresseutvecklingen.

3. *Jur.* I rättslitteraturen använder man ordet intresse vanligen för att beteckna den nytta eller förmån, som en rättighets utöfvande medför. Stundom fordras för rättighetens utöfvande, att ett dylikt intresse skall särskildt styrkas, så t. ex. för rätten att få ett anspråk af domstol fastställdt, innan det är moget för exekution (fastställelsetalan enligt tysk civilprocess). 1—2. S—e. 3. V. Sgn.

Intresse'nt. Se Intressera.

Intressepolitik, ensidigt häfdande (i det offentliga lifvet) af ett ståndS, en samhällsklass', en persons intressen.

Intressēra (se Intresse), väcka deltagande eller uppmärksamhet, underhålla, fängsla, roa. Intressera någon i ett företag, göra någon till delegare i ett företag. Intressera sig (för), hysa lifligt deltagande för, vilja lägga sig ut för. — Intressa'nt, som väcker deltagande eller uppmärksamhet, underhållande, fängslande,

tilldragande, roande. ”Intressanta omständigheter”, hafvandeskap. — Intressent, delegare i ett företag.

Intresseräkning (se Intresse), *mat.*, kallas det räknesätt, medelst hvilket räntan (intresset) beräknas på ett visst kapital under gifvet antal år och med gifven procent. Om dessa tre storheter kallas i ordning k, t, p, blir intresset $\frac{ktp}{100}$; så t. ex. blir intresset på 1,000 kronor under 3 års tid med 6 proc. ränta $\frac{1{,}000 \cdot 3 \cdot 6}{100}$, d. v. s. 180 kronor. (I. F.)

Intressesfär kallas i det moderna kolonialväsendet ett område, företrädesvis i ännu icke civiliserade delar af Afrika, hvilket en europeisk stat af politiska, särskildt handelspolitiska, strategiska eller liknande skäl anser viktigt för sina kolonisationssträfvanden, i synnerhet med hänsyn till områdets läge nära en af samma stats kolonier eller skyddsområden, och till hvilket den skaffar sig ockupationsrätt genom fördrag med andra stater, som kunna ha liknande planer. Uttrycket användes äfven i allmännare betydelse om kust- eller andra landområden, där någon främmande stat eger politiska, strategiska eller ekonomiska intressen utan att eftersträfva öfverhöghet, t. ex. i Kina. — Jfr Zorn, ”Deutsche kolonialgesetzgebung” (1901) och v. Liszt, ”Das Völkerrecht” (4:e uppl., 1904).

Intressetabeller (se Intresse) kallas tabeller, ur hvilka utan räkning räntan (intresset) omedelbart erhålles, då kapitalet, tiden och procenten äro gifna. De första svenska intressetabellerna äro B. Brandlichts ”Nye invention at uthräkna interesse vthaff hwad summa man begiärar emoot 5. 6. 7. 8. 10. och 12. procento om åhret” (1687, omtryckt vid slutet af Sylvius’ räknebok 1693). Sedermera har en stor mängd enklare eller vidlyftigare sådana utkommit. (I. F.)

Intressetvister. Se Förlikningsoch skiljenämnder.

Intrig (fr. *intrigue*, af lat. *intricāre*, bringa i förvirring), listig anläggning, (i plur.) ränker; spännande hopkedjning af händelserna i en roman eller ett drama, förveckling. — Intrigēra, använda ränker. — Intrigant, ränkfull, ränksmidare. — Intrigör, ränksmidare. — Intrigdrama kallas stundom ett skådespel, där hufvudvikten är lagd på en spännande inveckling af handlingen, i motsats mot karaktärsdrama, där skildringen af de handlandes karaktärer är det väsentliga.

Intrikāt (af lat. *intricāre*; jfr Intrig), kinkig, förarglig, illistig, ränkfull.

In triplo, lat., i tre exemplar (jfr In duplo).

Introducendus (se Introducera), präst, som skall installeras.

Introducēra (lat. *introdūcere*), införa, skaffa inträde, presentera, föreställa; handleda. — Introducerad ätt, ätt, som vunnit inträde på Riddarhuset. Se Introduktion 1.

Introduktiōn (af lat. *introdūcere*, införa), införande, inledning. — 1. Introduktion å svenska Riddarhuset kallas upptagandet bland en viss klass af ridderskapets och adelns medlemmar. Introduktion är en rättighet, som tillkommer den, hvilken upphöjts i grefligt, friherrligt eller adligt stånd, och ett villkor för åtnjutande af de med upphöjelsen förenade förmånerna. För att vinna introduktion, hvarom anmälan, vid rättighetens förlust, i regel bör göras hos Riddarhusdirektionen inom två år efter upphöjelsen, måste den sökande bl. a. erlägga vissa för grefling, friherrlig och adlig värdighet lika stora afgifter, introduktionsafgifter (till riddarhuskassan 500 kr., Adl. kadettskolefonden 250 kr., Vadstena adl. jungfrustift 250 kr. m. m., sammanlagdt 1,079 kr.). — 2. (It. *introduzione*), *mus.*, förspel, inledande tonstycke till en opera, en symfoni m. m. (vid symfonier och sonater vanligen ett kort largo, adagio eller andante, som i första satsen går före hufvudtemats inträdande). Den instrumentala inledningen till äldre operor och festspel heter på it. entrata l. intrada (intrata). 2. A. L.*

Introduktionsafgift. Se Introduktion 1.

Introduktören för främmande sändebud (se Introducera), en under Utrikesdepartementet sorterande, oaflönad ämbetsman, hvilken det bl. a. åligger att underrätta främmande sändebud om hvad vid audienser bör iakttagas samt att ledsaga dem till och från sådana. I utlandet utöfvas introduktörens funktioner vanligen af någon på stat uppförd person (i Frankrike *le directeur du protocole*).

Introduzione [introdåtsiåne]. Se Introduktion 2.

Intro'ite, nam et hic dii sunt, lat., ”träden in, ty äfven här finnas gudar”, ett Herakleitos tillskrifvet motto, som Lessing satte framför ”Nathan der weise”.

Intro'itus, lat., ingång, inledning; en inom romersk-katolska kyrkan ännu bibehållen antifoni (växelsång), hvarmed högmässogudstjänsten inledes, ingångspsalm. Den utgöres antingen af en eller ett par (davidiska) psalmverser eller något annat skriftens ord, som befunnits lämpligt att gifva ett kort uttryck åt den innevarande sön- eller helgdagens betydelse. Efter begynnelseorden i dessa introitusspråk ha åtskilliga bland kyrkoårets söndagar erhållit namn, som ännu brukas äfven i Tysklands lutherska kyrka. Så kallas vår fastlagssöndag *Esto mihi* efter ps. 71: 3, första söndagen i fastan *Invocavit* efter ps. 91: 15 o. s. v. — Enligt svenska mässan af 1531 skulle introitus utgöras af någon (davidisk) ”psalm eller annan lofsång af skriften uttagen”. I kyrkohandboken af 1614 omtalas ej introitus och har ej heller sedermera blifvit återupptagen som beståndsdel af den svenska högmässan. P. F.*

Intronisatiōn (af lat. *in*, till, och *thro'nus*, tron), uppsättning på tronen (eller i påfvestolen); tronbestigning.

Intro'rs (af lat. *introrsum*, inåt), *bot.* Se Ståndare.

Intrusiva bergarter (af lat. *in*, in, och *trūdere*, tränga) l. Irruptīva bergarter (af lat. *irrumpere*, inträngа), *geol.*, sådana, som bildats på djupet, t. ex. *lakkoliterna* (se d. o.). Se Djupbergarter.

Inträdesexamen. Se Examen.

Inträngningsförmåga, *krigsv.*, hos projektiler beror af projektilens vikt och hastighet, af anslagsvinkelns storlek samt af kulans form och material samt målets beskaffenhet. Ju större projektilens vikt och hastighet vid anslaget äro, dess större är äfven dess inträngningsförmåga. Ju mera anslagsvinkeln (se d. o. 2) närmar sig 90°, dess större blir inträngningsförmågan; därför bör äfven kulbanan vid

lodrätt mål vara låg och bestrykande och vid vågrätt mål vara så hög som möjligt. Projektilspetsen bör vara spetsig och projektilen för öfrigt gjord af så hårdt material, att den ej sönderslås vid anslaget, innan den hunnit inträngа. — Ett mått på perkussionsverkan erhåller man genom att angifva eldvapnets lefvande kraft vid mynningen; men emedan det erfordras större kraft att åstadkomma ett större än ett mindre hål, och hålets storlek bestämmes af kulans diameter, kan man erhålla ett mått äfven på nämnda verkan genom att angifva, hur mycket lefvande kraft kommer vid mynningen antingen på hvarje cm. af projektilens omkrets $\left(\frac{L}{2\pi r}\right)$ eller på hvarje kvcm. af dess genomskärningsarea $\left(\frac{L}{\pi r^2}\right)$. — Inträngningen, eller verkan mot målet, är beroende af målets beskaffenhet; ju fastare, tätare och mera elastiskt målet är, dess mindre är inträngningen. Rörande inträngningens verkan mot olika mål och vissa fasta kroppars förmåga att motstå inträngningen märkes följande. Mot lefvande mål ha projektiler, skrot och sprängbitar af omkr. 20 gr. vikt åsyftad verkan, nämligen att sätta dem ur striden, hvarför äfven handeldvapen och fältartilleri användas emot dem. En gevärskula splittras, om den vinkelrätt stöter mot en knota och åstadkommer ett svårt sår; vid snedt anslag söker den sig en väg förbi knotan. På nära håll kan en gevärskula sätta flera bakom hvarandra stående män ur striden. Krigsmateriel, såsom artilleri- och trängfordon, har tillräcklig motståndskraft mot handeldvapens kulor; genom sprängbitar från fältartilleriets kulor kan dylik materiel lida afbräck, men sprängbitar från ännu större kulor (positionsartilleriet) fordras för att åstadkomma någon betydligare verkan. Inträngningen i trä är beroende af, hur målet är anordnadt; är det sammansatt af *flera* bräder eller plank, är inträngningen större, än om målet har samma tjocklek, men utgöres af ett enda stycke. Rätt trä har större motståndsförmåga än torrt; ett 25 cm. tjockt trämål lämnar skydd mot handgevärseld på hvilket afstånd som helst. En jordvall af 0,5 m. tjocklek lämnar skydd mot handgevärseld, af 3 till 4 m. mot fältartillerield, af 4 till 5 m. mot positionsartillerield, af 5 till 6 m. mot fästningsartillerield och af 6 till 12 m. mot kustartillerield. En kula intränger lättare i fuktig än i torr jord och lättare i nyss uppkastad än i en jord, som en längre tid hunnit packa sig. Fältartilleri kan förstöra murar af ända till 1 m. tjocklek. Kulor från gröfre artilleri inträngа i murverk ända till 4,5 m.; ett hvalf af 1 m. murverk och därofvanpå 4 m. jord är fullt betryggande för kasteld från haubitser. En snövall af 2 m. tjocklek skyddar mot handgevärseld, af 8 m. tjocklek mot fältartillerield. Järn eger tillräcklig förmåga att lämna skydd mot eld från handeldvapen samt från fält-, positions-, belägrings- och fästningskanoner, om målet erhåller en elden motsvarande tjocklek; däremot pågår mellan kustartilleriets och sjöartilleriets gröfsta kanoner på ena sidan och järnet (pansaret) på den andra alltjämt en strid, i hvilken ömsom de förra, ömsom det senare ha öfvertaget. Se vidare Pansarskjutning. W. G. B.*

Intsia, *bot.* Se Tamarindus.

Intubatiōn (af lat. *tu'ba*, rör), *med.* Se Difteri, sp. 394.

Intubi. Se Cichorium intybus.

Intuitiōn (af lat. *intuēri*, se på, betrakta), *filos.*, ingifvelse, en omedelbar, men liflig uppfattning, företrädesvis af det osinnliga. — Intuitīv, som röjer intuition. — Intuitivt förstånd, ett klart och tydligt förnimmande, som tillika är fullständigt eller allt omfattande, så att det ej behöfver utvecklas från en mindre till en mer omfattande klarhet. Denna bestämning tillkommer det gudomliga allvetandet, men ej människans ändliga förstånd. L. H. Å.*

Intuitīv. Se Intuition.

Intumesce'ns (af lat. *intume'scere*, svälla upp), *bot.*, hypertrofisk vårt- eller svulstliknande bildning på unga stamdelar och blad af växter, som uppkommer vid förminskad ljustillförsel, nedsatt assimilation och riklig vattentillförsel. G. L—m.

Intumning. Se Tumning.

Intussusceptiōn (af lat. *intus*, inuti, och *susci'pere*, upptaga). 1. *Bot.* Se Cell, sp. 1391. — 2. *Med.* Se Invagination.

Intyg, en skriftlig förklaring, att något förhåller sig på visst sätt. Ordet användes i juridiskt språk (se t. ex. 11:e kap. 38:e § Rättegångsb.: ”intyg af två stämningsmän”; samt k. kung. om kronofogdes och stadsfogdes dagbok i utsökningsmål m. m. 12 juli 1878: ”intyg ur dagbok”), men det tillhör icke mindre det allmänna språkområdet. E. K.

Intze, Otto, tysk vattenbyggnadsingenjör, f. 1843 i Laage (Mecklenburg-Schwerin), d. 1904 i Aachen, sedan 1870 professor i Aachen, egnade sig särskildt åt konstruerande och byggande af s. k. *talsperren*, hvaraf han under åren 1889—1903 uppförde icke mindre än 19 st. i olika delar af Tyskland. Tack vare dessa ha många eljest förödande öfversvämningar kunnat förebyggas, samtidigt med att samhällen kunnat förses med dricksvatten och därtill genom magasinering af vatten tillgången på drifkraft utjämnas. Bland I:s skapelser märkes främst Urfttalsperre vid Gemünd (Westfalen). S. L—k.

Intäkt (fsv. *intækt*, intagande eller det, som intages), *jur.* och *kam.* 1. Intaga. Se Laga fång. — 2. Intagande af främmande kreatur, som oloffligen inkommit på ens egor och där gjort skada; kreaturet får behållas som säkerhet för den ersättning, som dess egare är pliktig att gälda. — 3. Äldre uttryck för inkomst. C. G. Bj.

Inula L., *bot.*, ett släkte med omkr. 90 arter af fam. *Compositæ*, afd. *Tubulifloræ*, hvilket har blomholken skålformig med flerradiga, tegellagda fjäll; de inre holkfjällen äro nästan hinnaktiga. Fästet är platt, naket; diskblommorna trattlika, gula, tvåkönade; strålblommorna smalt tunglika, i enkel rad, gula, med endast pistiller. En högväxt art, *I. Hele'nium* L. (se fig.), stundom förvildad i södra och mellersta Sverige, ger den hos oss förr officinella ålandsroten, en förvrängning af alant, som härstammar från det under romartiden brukliga namnet Alamrot. Den utgöres af rotstocken och gröfre birötter och tages af 2 till 3 års växter; äldre äro träaktiga. Gröfre rötter klyfvas, men smalare rötter torkas hela. Den torkade roten, som icke får vara skalad, utan bör ha barken kvar, har en ljust gråbrunaktig färg, är lätt att bryta och visar en horn-

artad brottyta, å hvilken finnas strödda glänsande s. k. ”hartspunkter” (oljerum). Smaken är egen, bittert kryddartad, och lukten egendomlig, något erinrande om kamfer. I roten finnas 1—2 proc. alantolja, innehållande helenin (ålands- eller alantkamfer), samt i betydligare mängd det kolhydrat, som efter denna växt benämnes inulin (se d. o.). Alantolcigarretter, som användas mot heshet, bestå af nikotinsvag tobak genomdränkt af tinktur och destillat af ålandsrot. I Sverige finnas 2 arter vilda, af hvilka *I. salicina* L., en 25—70 cm. hög, flerårig ört med smala, styfva, vanligen utböjda blad, förekommer mindre allmänt på skogsängar upp till Gästrikland. Jfr Pulicaria. O.T.S. (G.L—m.)

Inula Helenium. Växtens öfre del och ett stycke af rotstocken.

Inulin l. Alantstärkelse, *kem.*, ett i ålandsrot (se Inula), cikoria, jordärtskockor, *Dahlia*-knölar och en mängd andra upplagsorgan af kompositéer rikligt förekommande, gummiliknande kolhydrat. Inulin bildar ett hvitt pulver, som är föga lösligt i kallt vatten, men lättlösligt i varmt vatten utan klisterbildning; det smakar ej sött. I växtceller upplöst inulin afskiljer sig i sfärokristaller, om växtdelarna inläggas i stark alkohol. Af jod färgas det till skillnad från stärkelse endast gult. Inulinets lösning äf vänstervridande. Genom inverkan af utspädda syror spjälkas inulin till uteslutande fruktsocker. H. E.

Inunktiōn (lat. *inu'nctio*, insmörjning). Se Smörjkur.

In usu, lat., i bruk, bruklig, vanlig. — In usum delphini, lat. Se Delphinus.

I'nuus ecaudātus (l. *Ma'cacus ecaudātus*), Magoten, Berbiska l. Vanliga apan, *zool.*, hör till hundaporna bland smalnäsiga apor och ordningen *Primates* bland däggdjuren. Den är kraftigt byggd och långbent, med tämligen rik, på undre sidan glesare hårbeklädnad och tjockt kindskägg; saknar yttre svans. Det skrynkliga ansiktet, öronen och händerna äro köttfärgade, sittvalkarna blekröda, pälsen rödaktigt olivfärgad (hos äldre djur svartaktig), undre kroppsdelarna ljusare, mera grågula eller hvitaktiga. Kroppslängden stiger till 75 cm. Den är hemma i norra Afrikas västra del samt vid Gibraltar; där lefver den i stora sällskap under anförande af gamla hannar. Den vistas i bergstrakter, men kan äfven klättra i träd; den är mycket klok, listig, behändig och stark samt kan försvara sig bra med sina tänder. Magoten är den enda apa, som ännu finnes vild i Europa; men huruvida den bör betraktas som en inföding i vår världsdel eller blifvit ditförd af människan, är ej afgjordt. Den var känd redan af de gamle grekerna, och dess anatomi beskrefs af Galenos. De vid Gibraltar befintlige individerna hålla sig i lä bakom klipporna, äro mycket lifliga och välja till sin bostad branta klippväggar med många hål och grottor. Någon svårighet att finna föda tyckas de

ej ha, ty de äro alltid vid godt hull. Oaktadt de skyddas omsorgsfullt, hade de för några år sedan nedgått till ett fåtal. Sedermera ha flera individer införts från Afrika, och på senare tider har deras antal ökats. C. R. S. (L—e.)

inv., på gravyrer (efter konstnärens namn) förkortning för lat. *invēnit*, (N. N.) har uppfunnit det, kompositionen (originalmålningen o. s. v.) är af N. N.

Invaginatiōn (af lat. *in*, i, och *vagīna*, slida) l. Intussusception, *med.*, tarminvagination, tarminstjälpning. Se Förstoppning och Ileus.

Invalid (af lat. *inva'lidus*, kraftlös, svag), i allmänhet svag, bräcklig (mest till följd af yttre skada); krigsman eller f. d. krigsman, som till följd af ålder eller skada, som han ådragit sig under tjänsteutöfning, blifvit oförmögen till krigstjänst. Redan greker och romare drogo försorg om sina under krig skadade krigsmän. Så gjorde man äfven i Frankrike, England och Spanien redan under den senare medeltiden: invaliderna intogos i kloster och utgjorde där en särskild klass af invånarna. Under 1600-talet började man i flera länder anlägga storartade invalidhus, i hvilka gamla och skadade krigsmän erhöllo god vård. Den förnämsta inrättning af sådant slag var Hôtel des invalides (Invalidhotellet) i Paris, hvilket upprättades af Ludvig XIV, fullbordades 1675 och tillökades af Napoleon I. Det rymde ända till 5,000 invalider, men upplöstes 1903, då de få kvarvarande utackorderades. I den stora byggnaden äro nu inrymda artillerimuseum, historiskt krigsmuseum och staden Paris' militärstyrelse.) Hotellets kyrka, Invaliddomen (se fig.), ett mästerverk af J. H. Mansard (se vidare d. o.), prydes af en mängd fanor, eröfrade under Napoleon I:s krig, och innehåller i en särskild afdelning en vacker krypta, som innesluter nämnde kejsares lik. Stora invalidhus finnas äfven i andra länder, särskildt ett för Preussen, i Berlin. — I samma mån tjänstetiden minskats, har antalet invalider nedgått. Då därtill kommer, att största delen af dem utgöres endast af i krig skadade personer, hvilka merendels föredraga att lefva för sig själfva på sitt årliga underhåll, stå invalidhusen

numera till stor del tomma. Invalid är därför i de flesta länder liktydigt med krigsman, som för skada

Invaliddomen i Paris. (Kupolen erhöll förgyllning under Napoleon I.)

i tjänsten åtnjuter pension. Rörande det svenska invalidväsendet se Invalidhusfonden. C. O. N.

Invalidera (af lat. *inva'lidus*, kraftlös), göra ogiltig, annullera. — Invalidering l. Invalidation, ogiltighetsförklaring.

Invalidhotellet (fr. *Hôtel des invalides*). Se Invalid.

Invalidhus. Se Invalid och Invalidhusfonden.

Invalidhusfonden, för understöd åt afskedade krigsmän och pensioner åt sådana bland dem, hvilka belönats med svärdstecken eller svärdsmedalj, förvaltas sedan 1873 af Statskontoret och egde vid 1908 års utgång en förmögenhet af 3,341,000 kr. Inkomsterna bestå dels af räntor å kapitalet, dels af statsanslag 60,350 kr. årligen. I understöd utdelas 65,000 kr. årligen för armén och 10,000 kr. årligen för flottan. Pensionernas antal är numera för svärdsmän (se Svärdsorden) 284 (k. br. 23 sept. 1892) och för innehafvare af svärdsmedalj (se d. o.) 550 (k. br. 18 maj 1878). För att erhålla pension fordras minst 16 års krigstjänst. Ansökning om understöd eller pension ingifves till vederbörande regeringsdepartement.

På initiativ af regeringen beslöt 1812 års riksdag, att adelsfaneregementets boställen och indelningar, hvilkas indragning till statsverket blifvit vid föregående riksmöte beslutad (se Adelsfana), skulle vid innehafvarnas afgång få användas för inrättande af ett invalidhus, hvartill genom k. br. 29 maj 1821 Ulriksdals slott anvisades. Karlsdagen 1822 öppnades Invalidinrättningen på Ulriksdal för mottagande af ålderstigna eller blesserade krigsmän af såväl öfver- och underbefäl som manskap. Man fann emellertid kostnaderna relativt för höga och ansåg det mera ändamålsenligt att lämna understöd i penningar åt invaliderna. Inrättningen blef af sådan anledning upplöst 1849, hvarefter det nuvarande understöds- och pensioneringssättet började tillämpas. Se O. Bergström, "Kongl. invalidinrättningen på Ulriksdal" (1891). Kbg.

Invalidinrättningen på Ulriksdal. Se Invalidhusfonden.

Invaliditet (af lat. *inva'lidus*, oförmögen), oförmåga till arbete (till följd af kroppsskada eller hög ålder), otjänstbarhet.

Invaliditetsförsäkring afser att lämna ersättning vid varaktig arbetsoförmåga, som den försäkrade ådragit sig genom olycksfall, sjukdom eller ålderdom. Denna försäkringsform utgör därför ett komplement till sjuk-, olycksfalls- och ålderdomsförsäkringen. Invaliditetsförsäkringen har hittills vunnit sin största betydelse på det sociala försäkringsområdet (se Social försäkring). Den af de privata försäkringsbolagen drifna invaliditetsförsäkringen har hittills ej nått någon större utveckling eller vunnit någon större utbredning, hufvudsakligen beroende därpå, att teknisk-statistiskt material i de flesta fall saknas. Olika uppfattning af begreppet invaliditet och den olika grad af invaliditetsrisk, som förefinnes inom olika samhällslager, försvåra äfven problemet för de privata försäkringsbolagen. I allmänhet bedrifves denna i förbindelse med andra grenar af personförsäkringen, något, som alltid hittills varit förhållandet i Sverige. Vid olycksfallsförsäkringen erhåller sålunda den försäkrade vid invaliditet på grund af olycksfall antingen en ersättning en gång för alla, eller ock garanteras honom en lifränta, bägge ersättningarna utgående i proportion till graden af den nedsättning i arbetsförmågan, som olycksfallet förorsakat. På senare tid ha äfven lifförsäkringsbolagen börjat kombinera lifförsäkring med invaliditetsförsäkring dels i form af befrielse från premiebetalningen, dels i form af invaliditetslifränta, oafsedt om invaliditeten förorsakats af olycksfall eller ej. Ersättningen i den ena eller andra formen utgår i förhållande till graden af invaliditet. Sålunda anses fullständig blindhet, förlust af bägge händerna eller bägge fötterna, af en hand och en fot utgöra fullständig invaliditet, hvarvid högsta ersättning utgår; förlusten af en arm för half invaliditet etc. I den sociala försäkringen ingår invaliditetsförsäkringen som ett hufvudmoment. Tages begreppet invaliditet i vidsträckt betydelse, torde hela den sociala försäkringen kunna betecknas som en invaliditetsförsäkring, då socialförsäkringen, fullständigt utförd, afser att lämna understöd åt alla, som af olika anledningar ej kunna försörja sig själfva. Emellertid afskiljer man inom socialförsäkringen en särskild art af invaliditetsförsäkring, hvarvid ersättning utgår på grund af arbetsoförmåga, som ej förorsakats af olycksfall eller som inträffar före uppnådd viss ålder; i förra fallet, vid olycksfall, utgår ersättning som olycksfallsförsäkring, och i det senare, vid uppnådd hög ålder, som ålderdomsförsäkring. Vanligen sammanföras invaliditets- och ålderdomsförsäkring till ett helt, hvarvid invaliditetslifränta utgår, om arbetsförmågan i högre grad nedsättes på grund af ålder, sjukdom eller andra lyten, och åldersränta (pension), då den försäkrade uppnått viss bestämd ålder. N. V. E. N.

Invalidmönstring kallas en sådan under krig eller efter krigets slut förrättad mönstring, vid hvilken afsked meddelas åt sjuka och sårade soldater. C. O. N.

Invallning, *landtbr.*, anläggning, hvarigenom lågt liggande mark medelst vallar skyddas från öfversvämning af rinnande vatten, sjöar eller hafvet. Genom dylika företag ha mångenstädes stora vidder af bördig mark vunnits för odlingen. Bland större företag af denna art i Sverige må nämnas invallningen mot Helgeån vid Odersberga och af den uttappade Hammarsjöns botten, båda vid Kristianstad, samt invallning mot sjön Täkern vid Renstad i Östergötland. Vanligen ligger den invallade marken så lågt, att det vatten, som samlas innanför vallen, måste aflägsnas genom dyrbara pumpverk eller andra vattenbyggnader. H. J. Dft.

Invariabel (fr. *invariable*, af lat. *variāre*, växla), oföränderlig.

Invarian'nt (af lat. nekande *in* och *variāre*, växla), *mat.* Om en algebraisk form

$$f(x_1, y) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} y + \ldots + a_n y^n$$

genom införande af nya variabler förmedelst ekvationerna

$$x = \alpha \xi + \beta \eta$$
$$y = \gamma \xi + \delta \eta$$

öfvergår till

$$a'_0 \xi^n + a'_1 \xi^{n-1} \eta + \ldots + a'_n \eta^n,$$

så kallas hvarje funktion af formens koefficienter $F(a_0, a_1, \ldots a_n)$ en invariant, om det gäller identiskt att

$$F(a'_0, a'_1, \ldots a'_n) = \gamma^n F(a_0, a_1, \ldots a_n),$$

där γ^n är en viss potens af determinanten $\alpha\delta - \beta\gamma$.

Invariantbegreppet står i ett intimt samband med den projektiva geometrien, i det att de egenskaper hos en geometrisk bild, som ej förändras vid bildens projektion, kunna uttryckas genom invarianter.

Bland invarianterna till en form är *diskriminanten* särskildt anmärkningsvärd för sin enkla betydelse, i det att densammas försvinnande utgör ett nödvändigt och tillräckligt villkor för, att några af de i allmänhet n olika förhållandena mellan x och y, som göra $f(x, y) = 0$, skola blifva sinsemellan lika. I. F.

Invasiōn (lat. *invāsio*), anfall, angrepp, i synnerhet en armés inryckning på fientligt område. — *Med.*, plötslig början af en sjukdomsprocess, särskildt inbrottet af en feber.

Invektiv (fr. *invective*, af lat. *invehere*, fara ut emot), smädelse, skymford, ovett.

Invēnit, lat. Se inv.

Inventāriebok. Se Bokföring, sp. 951, Handelsbok och Inventariepersedel.

Inventārieförråd, Inventarieintendent. Se Inventariepersedel.

Inventāriepersedel, *sjöv.*, i allmänhet hvarje sådan sak, såväl ombord som i land, hvilken icke, som t. ex. kol, ammunition, tåg- och trävirke m. m., är afsedd att förbrukas, utan till långvarigt bruk, t. ex. kanoner, möbler etc. Inventariepersedlar äro dels särskilda för hvarje fartyg, dels allmänna, passande för hvilket fartyg som helst. Äfven de senare äro emellertid på varfven ordnade för de olika fartygen. Samtliga inventarier för fartygen, minpositionerna och de sjöbefästningar, som ej ha eget inventarieförråd, hänföras till varfvets inventarieförråd, hvilket omhänderhas af en inventarieintendent (samt en artilleriintendent) med biträden. Hvarje inventariepersedel tillhör endera af artilleri-, torped-, skeppar-, maskin-, timmermans-, min- eller allmänna inventarieuppbörderna. För hvarje sådan uppbörd och hvarje fartyg föres inventariebok i 2 ex. När fartyg rustas, öfvertagas persedlarna mot kvitto af fartygets inventarieuppbördsmän (äldsta ombord tjänstgörande underofficerarna å hvarje stat, som benämnas: artilleriuppbördskonstapel, torpeduppbördsman, uppbördsskeppare, uppbördsstyrman, uppbördsmaskinist, uppbördstimmerman och minuppbördskonstapel). H. W—l.

Inventārier. Se Inventarium.

Inventārieuppbörd, Inventarieuppbördsmän. Se Inventariepersedel.

Inventārium, lat. (af *invenīre*, finna). 1. Förteckning, som upprättats öfver de föremål (lösörepersedlar, varor m. m.) och tillgångar, som tillhöra en person eller ett visst bestämdt eganderättsområde, t. ex. ett dödsbo, en konkursmassa o. d. (jfr Bouppteckning). — 2. Sv. plur. inventarier, samlingen af sådana sammanhörande saker; samling af redskap, boskap och andra lösören, i motsats till fast egendom och gröda. — Gammalt inventarium, skämtsam benämning på en person, hvilken genom långvarig vistelse på en gård, i en affär eller hos en familj blifvit liksom en del af inventarierna.

Inventārium Sueciæ, en af Johann Ludwig Gottfried 1632 hos förläggaren Friedrich Hulsius till höstmässan i Frankfurt a. M. utgifven tysk skrift, som efter en kort öfversikt af Sveriges historia till Gustaf II Adolfs tid redogör för denne konungs regering och särskildt utförligt skildrar hans deltagande i 30-åriga kriget t. o. m. aug. 1632. Därtill slöt sig en till fastlagsmässan 1633 utgifven fortsättning, *Auszführliche und eigentliche beschreibung* etc., som skildrar tilldragelserna under senare delen af år 1632 (Gustaf Adolfs död m. m.). Likhetspunkterna mellan "Inventarium Sueciæ" och en annan samtidskrönika, "Arma suecica", äro så stora, att det synts de flesta forskare förutsätta samme författare till båda arbetena. Droysen ansåg sig ha funnit denne i Joh. Ph. Abelin (se d. o.), men att titelbladets J. L. Gottfried ej är en pseudonym, utan namnet på en i Frankfurt verksam politisk och historisk författare, som 1632 utgifvit en samling hyllningsdikter till Gustaf Adolf, har uppvisats af Frieda Gallati (i "Chemnitz und seine quellen", 1902). Jfr Arma suecica. V. S—g.

Inventēra (af lat. *invenīre*, finna), uppfinna; granska, upprätta inventarium (se d. o. och Inventering); *hand.*, förteckna och värdera befintliga varor i lagret äfvensom fordringar och skulder. Inom alla affärsgrenar inventeras i regel vid nyårstid. — Inventiōn, uppfinning. — Inventiōs [-ſōs], uppfinningsrik; sinnrik.

Inventēring (se Inventera), *jur.*, dels upprättandet af ett inventarium (se d. o.), dels ock den kontrolleringsåtgärd, som afser att undersöka, huruvida de föremål och tillgångar, som äro ställda under en förvaltningsmyndighets vård, fortfarande finnas i vederbörligt skick. Öfver samtliga statens ämbetsverks, styrelsers och inrättningars möbler och andra därmed jämförliga värdefullare inventarier skola i Sverige enligt särskilda föreskrifter upprättas förteckningar (k. kung. 20 maj 1881). Särskildt åligger det pastor att hålla inventarium öfver kyrkans handlingar m. m., som skall företes vid visitationerna.

Särdeles betydelsefull är en sådan inventering, då den gäller kassor, hvilkas förvaltning anförtrotts åt enskilda. De kassor, som tillhöra allmänna verk och inrättningar i Sverige, skola i allmänhet på bestämda tider inventeras, vanligen två gånger om året; så skall t. ex. hos kronofogde och magistrat genom konungens befallningshafvande årligen verkställas inventering af penningar och värdehandlingar (jfr k. kung. 10 juli 1899), myntverkets behållning inventeras två gånger årligen genom Statskontoret o. s. v. Inom vissa förvaltningsgrenar inventeras ännu oftare, så t. ex. Lotsstyrelsens kassa en gång i månaden, Fångvårdsstyrelsens, Arméförvaltningens och Marinförvaltningens kassor en gång i veckan o. s. v. När den, som haft allmänna medel, handlingar och effekter om hand, afgår från tjänsten, skall alltid inventering företagas, likaså vid dödsfall eller vid afvikande. Se Inspektera och Visitation. K. H. B.

Inve'ntas vitam iu'vat excolui'sse per a'rtes, lat., ”lyckligt, när människans lif uppfinnarens bragder förädla”, omskrift på Nobelmedaljerna.

Inventiōn. Se Inventera.

Inventionshorn, *mus.*, benämning på det af Hampel 1760 medelst anbragta byglar förbättrade valthornet (se Horn, sp. 1109—10). Inventionshornet blef nästan alldeles utträngdt af ventilhornet. A. L.*

Inventio sa'nctæ crūcis [inve'ntsiå], lat. Se Korsets återfinnande.

Inventiös [-jös]. Se Inventēra.

Inveraray l. Inverary [inverä'ri], hufvudstad i skotska grefsk. Argyle, vid öfre ändan af Loch Fyne. 739 inv. (1901). Strax n. om I. ligger hertigarnas af Argyle slott, Inveraray castle (byggdt 1744—61, restaureradt 1879—80 efter en eldsvåda 1877). Stadens förnämsta näring är sillfiske. (J. F. N.)

In ve'rba magi'stri, lat. Se Jurare in verba magistri.

Invercargill [invekä'gil], hamnstad på södra kusten af Nya Zeelands sydö, utgångspunkt för flera järnvägar och exportort för inlandets produkter. 6,213 inv. (1901), inberäknadt tre förstäder 9,945 inv. (J. F. N.)

Inverness [invene's]. 1. Skottlands vidsträcktaste grefskap, i norra delen af landet, består af en fastlandsdel, som begränsas af grefsk. Ross, Narin, Elgin, Banff, Aberdeen, Perth och Argyle samt Atlantiska hafvet, och ett antal öar af Hebriderna, bl. a. Skye, Eigg, Uist, södra Lewis (l. Harris). 11,270 kvkm. 90,104 inv. (1901), 8 inv. på 1 kvkm. Omkr. 20 proc. begagna uteslutande det gaeliska språket. Fastlandet delas i två nästan lika stora delar af den från s. v. till n. ö. gående Glenmoredalen, som genomskäres af Caledoniakanalen, och upfylles nästan h. o. h. af berg med ofruktbara hedar, stora torfmossar (de största inom Storbritannien) och djupa dalar (*glens*). De förnämsta strömmarna äro Spey, Findhorn och Nairn, som flyta mot n. v. och falla ut i Moray firth, Ness, som utgår från Loch Ness, Lochy, från Loch Lochy, samt Beauly, i grefskapets norra del. Jordbruket har gjort stora framsteg på de senare åren, men klimatet är hårdt, och säden hinner ej alltid mognad. Af hedarna, som upptaga öfver 6,000 kvkm., användes hälften till fårbete, men den andra hälften eger värde endast som jaktmark. Viktigaste näringsgrenen är boskapsskötsel. Sill- och laxfiske äro viktiga binäringar; industrien är obetydlig. — 2. **Hufvudstad** i nämnda grefskap, vid **Moray firth** och vid norra ändan af Glenmore, nära mynningen af strömmen Ness (däraf namnet). 23,066 inv. (1901). Ehuru mycket gammal, har staden, med sina breda gator och vackra förstäder, ett fullkomligt modernt utseende. Akademi (sedan 1792) och flera högre skolor. Staden drifver betydande handel, har en god hamn, skeppsbyggeri, mek. verkstäder och annan industri. I. var en af pikternas hufvudstäder. S. v. om I. låg fordom ett kungligt slott, i hvilket Macbeth säges ha mördat Duncan. På dess plats uppfördes senare en borg, som 1746 förstördes af Karl Edvard Stuarts trupper. (J. F. N.)

Inverness firth [invene's fö'th]. Se Moray 2.

Inve'rs (lat. *inve'rsus*), omvänd. — Inversa funktioner, *mat.* Se Funktion 4.

Inversiōn (lat. *inve'rsio*, omvändning). 1. *Geol.* Där berg- eller jordlager varit till den grad och på sådant sätt åverkade af sammantryckande krafter, att de böjts i vågformiga veck, som blifvit ytterligare hopträngda och slutligen helt och hållet omstjälpta, säges en inversion ha egt rum; lagren sägas vara *inverterade*. Inverterade lager intaga en omvänd ordningsföljd i förhållande till den ursprungliga, så att de äldre lagren befinnas hvilande på de yngre (se

fig. ,vid I). I Schweiz finnas storartade inversioner, omfattande hela alp- och bergsträckor. Inom Sveriges högfjällstrakter ha inversioner och i samband därmed åstadkomna väldiga öfverskjutningar af äldre bergmassor öfver yngre sådana påvisats. Kristianiatraktens silurbildningar äro också flerstädes inverterade. — 2. *Krigsv.*, den ställning, då vid en trupp underafdelningarna stå i ännan (vanligen motsatt) ordning än den, som de inneha vid normaluppställningen. — 3. *Med.* Omvändt läge hos ett inre organ (*inversio viscerum*) i förhållande till kroppens midtlinje, så att ett vänstersidigt organ ligger till höger eller tvärtom; det förhållandet, att ett ihåligt organ är vändt ut och in, såsom då lifmodern är omstjälpt (*inversio uteri*), så att dess inre yta är vänd utåt. — 4. *Mus.*, en i fugor och andra imitationsformer nyttjad ”omvändning” af ett musikaliskt tema, så att dess stigande intervaller blifva fallande och de fallande stigande, t. ex. *h c d c* i st. f. *d c h c* o. s. v. — 5. *Ret.* Omkastning af ord eller satsdelar så, att de för vinnande af större eftertryck komma att intaga en annan ordning än den af det vanliga språkbruket föreskrifna, t. ex.: ”Nattgammal is tro icke!”, i st. f. ”Tro icke nattgammal is!” — Om den i svenskan normala inversionen se Ordföljd. 1. E. E. 2. C. O. N. 3. F. B.* 4. A. L.* 5. A. M. A.*

Invertās, *kem.* Se Enzym.

Invertbrännare, *tekn.* Se Glödljus, sp. 1353.

Invertebrāta (af lat. nekande *in* och *vertebra*, ledfogning, ryggkota), detsamma som evertebrata (se Evertebrater).

Invertēra (lat. *inve'rtere*), omvända, omflytta, omställa. Se Inversion. — 1. *Mat.* Inverterad värde till en gifven storhet *a* kallas stor-

heten $\frac{1}{a}$. Om *a* är ett bråk, erhåller man det inverterade värdet omedelbart genom att göra täljaren till nämnare och nämnaren till täljare. Så är t. ex. $\frac{1}{2}$ inverterade värdet af 2 och $\frac{3}{7}$ inverterade värdet af $\frac{7}{3}$. Liktydigt med inverteradt värde nyttjas ofta termen reciprokt värde. — 2. *Kem.* Invertera är att genom hydrolys spjälka rörsocker i glukos och fruktos. Genom denna reaktion omvändes lösningens optiska vridningsförmåga. Se Bioser och Invertsocker. 1. (I. F.) 2. H. E.

Invertin, *kem.*, detsamma som invertas. Se Enzym.

Invertsocker, *kem.*, kallas en blandning af glukos (druf socker) och fruktos (fruktsocker), som uppstår vid inverkan af *invertas* (ett enzym i jäst) eller utspädda syror på sackaros (rörsocker). Namnet har uppkommit till följd däraf, att den blandning af lika delar druf- och fruktsocker, som uppstår vid nämnda hydrolys (se d. o.), är vänstervridande till skillnad från det ursprungliga rörsockret, hvars lösning vrider det polariserade ljusets plan (se Polarisation) åt höger. Jfr Affinitet. P. T. C. (H. E.)

Investēra, meddela investitur (se d. o.); bekläda med ett ämbete.

Investitūr (af lat. *investīre*, bekläda) betecknade en hos västgermanerna öflig högtidlig ceremoni (genom öfverlämnandet, resp. pådragandet af en handske) vid öfverlåtelse af jord. Inom länsrätten kom ordet senare att beteckna den högtidliga (och sinnebildliga) handling, hvarigenom en läntagare insattes i sin förläning. Då vissa kyrkliga dignitärer (biskopar och abboter) med sina kyrkliga ämbeten äfven förenade världsliga förläningar och man att börja med icke skilde mellan de andliga ämbetena och deras världsliga dependenser, kom ordet (första gången kort efter år 1000) ock att beteckna nämnda kyrkliga dignitärers insättande i och bekläddande med ämbetet, en akt, som under 1000-talet kom att uppfattas som en beläning. Liksom regenten öfvade ett afgörande inflytande på ämbetenas tillsättning, så insatte han äfven de nye innehafvarna efter från deras sida presterad handräckning (*commendatio*) och huldhetsed i ämbetet genom öfverlämnande af en herdestaf, hvartill senare (från Henrik III:s tid) i fråga om biskoparna kom en ring.

Kyrkan kunde naturligen i längden ej vara nöjd med detta sakernas tillstånd, och reformpartiet riktade redan tidigt sina angrepp däremot (kardinal Humberts 1057—58). Gregorius VII (se d. o.) utfärdade på fastesynoden 1075 sitt förbud mot lekmannainvestitur, och därmed upplågade i flera länder kring denna punkt strider mellan stat och kyrka. I Tyskland fyllde den, förd med växlande framgång, hela Henrik IV:s (se d. o.) och större delen af Henrik V:s (se d. o.) regering. Förgäfves sökte man frågans lösning i biskopars och abboters uppgifvande af sina världsliga besittningar (regalier). Genom Wormskonkordatet 1122 löstes frågan genom en kompromiss. Biskopar och abboter skulle väljas i Italien och Burgund utan konungens medverkan, i Tyskland i hans närvaro och med rätt för honom att vid tvistiga val inlägga ett afgörande ord. Från investituren med ring och staf afstod konungen. Däremot skulle investituren i afseende på regalierna gifvas af honom förmedelst öfverlämnande af en spira, i Tyskland före vigningen, i Italien och Burgund inom sex månader efter densamma. Det konungen inrymda inflytandet i afseende på tvistiga val var redan vid 1200-talets början försvunnet, men bestämmelserna ang. investituren fortforo att gälla. — I England afstodo konungarna visserligen från investituren med ring och staf, men bibehöllo sitt inflytande på valen, liksom äfven biskopars och abboters länsed kvarstod. — I Frankrike hade frågan icke samma betydelse som i Tyskland. De andlige stormännen hade där icke samma politiska betydelse som i Tyskland. Endast somliga biskopar och abboter mottogo investitur af konungen, andra åter af vissa storvasaller. Kampen upplöste sig därför i en mängd smärre konflikter med kurian, med växlande resultat. I allmänhet har på 1100-talet det fria kanoniska valet trängt igenom, investituren med ring och staf försvunnit. För de världsliga besittningarna åter aflade biskopar och abboter i allmänhet länsed. Se Schröder, "Lehrbuch der deutschen rechtsgeschichte" (5 uppl. 1907), Hinschius, "Kirchenrecht" (bd 2), Mirbt, "Die publizistik im zeitalter Gregors VII." (1894), Viollet, "Histoire des institutions politiques et administratives de la France" (bd 2, 1898), Böhmer, "Kirche und staat in England und in der Normandie im XI. und XII. jahrhundert" (1899). T. H—r.

Investiturstriden. Se Investitur.

Invi'dia glōriæ co'mes est, lat., "afunden är ärans följeslagarinna"; citat från Cornelius Nepos' "De vita excellentium imperatorum".

Invigning, *teol.*, hvarje kulthandling, hvarigenom under iakttagande af vissa rituella bruk någon eller något göres till föremål för kyrkans särskilda välsignelse. Inom den romersk-katolska kyrkan ha såväl de flesta sakramenten som en mängd s. k. benediktioner (se d. o.) en sådan karaktär. Lutherska kulthandlingar af samma art indelas (jfr U. L. Ullman, "Evangelisk-luthersk liturgik", 1879) i två slag: *initiationsakter*, genom hvilka vissa individer sättas i ett nytt förhållande till kyrkan, såsom dopet, konfirmationen, prästvigningen, installationen samt, på sitt sätt, invigningar af kyrkor, kyrkokäril m. m., och *benediktionsakter*, i hvilka kyrkan möter enskilda af sina medlemmar med sin välsignelse vid vissa betydelsefulla tillfällen i deras naturliga och borgerliga lif, såsom brudvigsel, barnsängskvinnors kyrkogång, jordfästning, kröning af regenter. Se ock Mysterier. P. F. (J. T. B.)

Invincibel (lat. *invinci'bilis*), oöfvervinnelig.

In vīno vēritas, lat., "i vinet finnes sanningen", vinet lossar tungans band.

Inviolābel (af lat. nekande *in* och *violāre*, kränka), okränkbar, oantastlig.

Invisibel (fr. *invisible*, af lat. nekande *in* och *vidēre*, se), osynlig.

Invisning, detsamma som anvisning (se d. o.).

Invit (af lat. *invitāre*, inbjuda), inbjudning, maning, vink; i spel kallas det invit att genom utspelande af lågt kort i en färg uppmana medspelaren att draga samma färg. — Invitēra, inbjuda, gifva en vink.

Invita Mine'rva, lat., "mot Minervas (vetenskapsfrämjerskans) vilja", d. v. s. utan fallenhet, utan inspiration (utföra ett andligt arbete); citeras i Ciceros "De officiis" och Horatius' "De arte poëtica".

Invitatiōn (se Invit), inbjudning.

Invitēra. Se Invit.

Invocāvit, lat., ”han har anropat”, inom den romersk-katolska kyrkan benämning på första söndagen i fastan, emedan gudstjänsten på den dagen plägar inledas med orden *Invocavit me, et ego exaudiam eum* (han har anropat mig, och jag skall bönhöra honom), hämtade ur ps. 91, v. 15.

Invokatiōn (lat. *invocātio*), åkallan (se d. o.).

Involūcrum (lat.), *bot.* Se Svepe.

Involukrālblad, *bot.* Se Lefvermossor.

Involuntär (af lat. nekande *in* och *volu'ntas*, vilja), ofrivillig, oberoende af viljan.

Involūta (af lat. *invo'lvere*, inveckla). Se Evoluta.

Involutiōn (af lat. *invo'lvere*, inveckla), *patol.*, återgångsprocess, till skillnad från evolution l. utveckling, framåtskridande. Hela organismen befinner sig i involution under ålderdomsstadiet, lifmodern efter en slutad grossess o. s. v. F. B.*

Involutionsformer, *bot.*, sjukliga förändringar l. degenerationsformer hos bakterier, som uppkomma, särskildt i artificiella kulturer, under ogynnsamma yttre förhållanden. De visa sig som oregelbundna uppsvällningar eller förgreningar af cellerna. De s. k. bakteroiderna i leguminosernas rotknölar (se Assimilation, sp. 241, fig. 5) äro dylika involutionsformer af *Bacterium radicicola.* G. L—m.

Involvēra (lat. *invo'lvere*), inveckla, innesluta i sig, innefatta, innebära, föra med sig.

Invändning, *jur.*, i vidsträckt mening hvarje i rättegång framställdt bestridande af bifall till ett anspråk eller yrkande. Vänder sig parten med anmärkning mot det sätt, på hvilket motparten i rättegången förfarit, t. ex. stämningstid, domstols behörighet e. d., kallas invändningen *formell* eller invändning ”i rättegången”; invändning i själfva saken betecknas såsom *materiell.* Icke hvarje materiellt bestridande kallas invändning, utan denna beteckning sättes som motsats till *nekande*; den förra beteckningen användes endast då, när parten, under medgifvande af riktigheten af motpartens uppgifter eller utan afseende på, om de äro sanna eller falska, uppgifver någon omständighet, på grund hvaraf yrkandet i alla händelser är obefogadt, t. ex. betalning, preskription eller dylikt. Så länge parten inskränker sig till att bestrida riktigheten af den grund motparten åberopar — vare sig han alldeles förnekar förhållandet eller framställer det på annat sätt, t. ex. uppgifver, att en utfästelse varit endast villkorlig —, behöfver han i allmänhet till sitt försvar ingenting bevisa; men erkänner han grunden och ”vänder någon omständighet före att sig därmed värja, då bör han den med bevis styrka”. (Rättegångsbalken kap. 17 § 33.) Det är således med afseende på bevisskyldigheten betydelsen af begreppet invändning framträder. Jfr Erkännande. I. Afz.

Inväxt nagel, *med.* Se Nageltrång.

In X., förkortning för lat. *in Christo*, i Kristus (grek. *ΧΡΙΣΤΟΣ*). — In XPI. N., förkortning för lat. *in Christi no'mine*, i Kristi namn.

Inälfsdjur och Inälfsmaskar. Se Intestinalmaskar.

Inälfvor, äfven Innanmäten l. Inmäten (Florman), lat. *vi'scera, anat.*, synes ursprungligen betyda allt af en djurkropp, som finnes inom huden; men under tidens lopp och alltefter som man lärt sig inse skiljaktigheten hos de inom detta hölje befintliga delarna (kött, ben o. s. v.), har betydelsen småningom modifierats. En tid innefattade man under detta namn alla de organ, som finnas i de större kroppshålorna, således: hjärna och ryggmärg inom sina skelettdelar, hjärta och lungor i brösthålan, tarmkanal, lefver, pankreas, urin- och könsorgan i buk- och bäckenhålan, att icke nämna flera smärre organ på ena och andra stället; så gjorde Florman (1830). Sedermera ha anatomerna i allmänhet ur räkningen uteslutit de stora nervcentra, flera äfven hjärtat, hvaremot en och annan på utvecklingsskäl dit räknat sinnesorganen. Andra åter ha räknat dit endast de i abdomen belägna organen. Lika vacklande synes betydelsen vara enligt svenskt språkbruk, och den omfattar än de i samtliga kroppshålorna belägna organen, än blott de i abdomen; nu för tiden synes den sistnämnda vara den allmännast brukliga betydelsen af ordet. G. v. D.*

Inöfningsteorien (Själfutbildningsteorien). Se Groos, Karl, sp. 351.

Io, *astron.* 1. En af småplaneterna. — 2. Den näst innersta af Jupiters månar. Detta namn användes mycket sällan, utan denna måne, som är den innersta af de fyra stora sedan Galileis tid kända månarna, betecknas vanligen blott med numret I. B—d.

Io (grek. *Ἰώ*, lat. *Io*), *grek. myt.*, uppgifves vanligen af sagorna som dotter af konung Inachos i Argos och prästinna i gudinnan Heras tempel därstädes. Hon älskades af Zeus och förvandlades med anledning af Heras svartsjuka till en hvitglänsande ko, som vaktades af den hundraögde Argos. Denne dödades på Zeus' befallning af Hermes, men Hera sände en broms, som jagade henne, drifven till vansinne, kring jordens alla länder, tills hon slutligen i Egypten återfick mänsklig skepnad och åt Zeus födde sonen Epafos, hvilken med tiden blef konung öfver Egypten och uppbyggde Memfis. Själf erhöll hon gudomlig dyrkan och förblandades ofta med den egyptiska Isis. Båda framställdes nämligen behornade. Beträffande Io torde detta ha sin grund däri, att hon från början gällt som mångudinna, hvarom antydning förekommer redan hos forntida författare, och själfva namnet Io har man velat förklara som ”vandrarinnan” (af grek. *ie'nai*, gå), den på fästet irrande och af Argos, den glänsande tusenögda stjärnhimmeln, bevakade månen. Af grekernas bildande konst återgifves Ios bild vanligen som behornad jungfru. I denna skepnad infördes hon äfven på scenen af Aischylos i sorgespelet ”Prometheus”. Ofvanstående fig., efter en antik gem, framställer, hur Hermes just har dödat Argos och hur Io i koskepnad bromsstungen rusar bort. I trädet synes Heras påfågel. A. M. A.

Io-sagan; bild å en antik gem.

Io, benämning på Dalälfvens inskärningar. Se Ido.

Io., officiell amerikansk förkortning för Iowa.

Iofōn (grek. *Ἰοφῶν*), en atenare i 5:e årh. f. Kr., son af sorgespelsförfattaren Sofokles och själf verk-

sam som tragisk skald, hvarvid hans tragedier sägas ha röjt alltför mycken likhet med faderns. A. M. A.

I. O. G. T., förkortning för eng. *International* (förr: *Independent*) *Order of Good Templars*, den mellanfolkliga (resp. oafhängiga) Godtemplarorden (se d. o.).

Ioka'ste (grek. *Ιοκάστη*), *grek. myt.*, hos Homeros kallad Epikaste, Menoikeus' dotter, var förmäld med konung Laios i Tebe och moder till Oidipus (se d. o.). A. M. A.

Ioi, puniska namnet på staden Cherchel (se d. o.).

Iola [āi'ələ], stad i nordamerikanska staten Kansas, vid Neosho river, en biflod till Arkansas. 5,791 inv. (1900). Lerindustri. J. F. N.

Iola'nda, *astron.*, en af småplaneterna.

Iolāos (grek. *Ἰόλαος*, lat. *Iolāus*), *grek. myt.*, son af Herakles' tvillingbroder, Ifikles, tjänade Herakles som vapendragare och var honom behjälplig bl. a. vid dödandet af den lerneiska hydran. Se Herakles. A. M. A.

Iole (grek. *Ἰόλη*, lat. *Iōle*), *grek. myt.*, dotter af konung Eurytos i det tessaliska Oichalia, först utlofvad till gemål åt Herakles, sedermera honom undanhållen, men slutligen af honom med våld bortröfvad. Se Herakles. A. M. A.

Iolit, *miner.* Se Cordierit.

Io'lkos (grek. *Ἰωλκός*, lat. *Iōlcus*), urgammal stad i det tessaliska landskapet Magnesia, vid nordligaste hörnet af den pagaseiska hafsviken. I sagan är I. berömdt som den ort, från hvilken argonauterna (se d. o.) anträdde sin färd, och äfven som Iasons födelsestad. Sedan Demetrios Poliorketes i dess närhet anlagt staden Demetrias, råkade I. snart alldeles i förfall. A. M. A.

I. O. M., i latinska inskrifter förkortning för *Jovi optimo maximo*, (helgadt) åt Jupiter, den bäste och högste.

Iómsvikingadrápa. Se Jomsvikingadrapa.

Ion (af grek. *i'on*, vandrande), *fys. kem.*, kallades af Faraday (1834) de delar af en ledande vätska, som ur densamma "vandra" till, d. v. s. utfällas på, de i vätskan nedsänkta polerna af ett elektriskt batteri (eller en dynamomaskin). Faraday kallade alla de kroppar, som förefinnas vid polerna, sedan vätskan en stund varit underkastad elektrisk sönderdelning (*elektrolys*), joner; så t. ex. ansåg han kaliumsulfats (K_2SO_4) joner vara väte, kalilut, syre och svafvelsyra. Senare och särskildt genom Hittorfs undersökningar (1859) påvisades det, att ionerna ofta vid polerna åstadkomma kemiska förändringar, så att i föreliggande exempel kalium (K) och SO_4 äro de båda verkligen "vandrande" ionerna, hvilka emellertid med lösningsvattnet omsätta sig till väte och kali vid den negativa polen äfvensom syre och svafvelsyra vid den positiva. Dessa omsättningsprodukter äro ej joner. Den elektrolytiska dissociationsteorien (se Dissociation och Elektrolys) lär, att ionerna redan före elektrolysen förekomma fria i vätskan och af den elektriska strömmen föras till polerna. En envärdig ion, t. ex. en väte-ion, bär laddningen $4{,}_{11} \cdot 10^{-10}$ elektrostatiska enheter (enligt Perrin), en tvåvärdig ion, t. ex. en zinkion, dubbelt så mycket o. s. v. En grammolekyl envärdiga joner medför en elektrisk laddning af 96,500 coulomb. I gaser äro vanligen de s. k. elektronerna (se d. o.) bärare af den negativa laddningen, d. v. s. negativa joner, de positiva utgöras af atomer, som förlorat en eller flera elektroner — enligt J. J. Thomson spela väteatomerna härvid en hufvudroll. S. A—s.*

Ion (grek. *Ἴων*), *grek. myt.*, en son till Xuthos och sonson till Hellen, det helleniska folkets mytiske stamfader. Själf uppgifves I. i sagorna som stamfader för den joniska (ioniska) stammen. Enligt en af Euripides i sorgespelet "Ion" följd saga var I. son af Apollon och Kreusa, Xuthos' gemål, men på det delfiska oraklets anvisning adopterad af Xuthos. Från I. eller hans söner härledde atenarna det attiska folkets urgamla indelning i fyra fyler (stamafdelningar), hvilka, till skillnad från en senare indelning i tio fyler, betecknades som de joniska fylerna (se Fyle). A. M. A.

Ion (grek. *Ἴων*) från Chios, d. 422 i Aten, grekisk författare, af sina samtida prisad som skald, häfdatecknare och filosof. Af hans skrifter ha blott några fragment, hufvudsakligen prof på symposiska elegier, hunnit vår tid. Eljest var tragedien hans förnämsta diktområde. Jfr Nauck, "Tragicorum græcorum fragmenta" (1855).

Iona [āiā'nə] l. Icolmkill, en liten ö bland Hebriderna i skotska grefsk. Argyle, 2 km. v. om ön Mulls sydvästra udde. 29 kvkm. 213 inv. (1901), som lefva af jordbruk och fiske. Ön hette ursprungligen *Hy*, *Hie* l. *I* (d. v. s. ö), kallades af Columbas biograf Adamnan *Ioua island* (hvaraf Iona genom felskrifning uppkommit) och benämndes senare *Hu-colum-kill* (Icolmkill), d. v. s. Columbas i klostercellen ö. I. hade en piktisk befolkning, när Skottlands apostel Columba (f. 521, d. 597) kom dit från Irland (563) och där grundlade sitt ryktbara kloster jämte skola, som blef kristendomens plantskola i Skottland och i århundraden var hufvudsätet för skotsk lärdom. Det plundrades och brändes flera gånger af nordmännen, men återuppbyggdes, bl. a. 1072 af drottning Margareta af Skottland. 1203 inrättade benediktinerna ett munkoch ett nunnekloster på ön, och Columbas regel efterträddes af Benedikts. 1561 upphäfdes och förstördes klostret. Klosterkyrkan har delvis restaurerats och återöppnades för offentlig gudstjänst 1905. Ruiner finnas af nunneklostret och några kapell, hvarjämte många grafkors kvarstå, resta öfver personer, som från alla trakter i norra Europa foro eller fördes dit att begrafvas i öns heliga jord. Jfr art. Iro-skotska kyrkan och Macmillan, "Iona, its history, antiquities etc." (1898). (J. F. N.)

Iōner, grekisk folkstam. Se Joner.

Iōnia. Se Jonien.

Ionia [āiō'niə], stad i nordamerikanska staten Michigan, vid den härifrån segelbara Grand river. 5,209 inv. (1900). Statens dårvårdsanstalt. Järnvägsverkstäder. J. F. N.

Iōnicus, *metr.*, versfot, sammansatt antingen af två långa och två korta stafvelser (— — ⏑ ⏑ *ionicus a maiore*), eller af två korta och två långa (⏑ ⏑ — —, *ionicus a minore*). Den senare förekommer bl. a. i det bekanta odet af Horatius (III, 12): *Miserarum est neque amori* etc. A. M. A.

Ionisātor, *fys.* Se Ionisering.

Ionisering, *fys.*, uppdelning i joner (se Ion), särskildt i det fall, då det ena ionslaget är elektroner (ang. uppdelning i atomkomplex-joner se Ion och Dissociation). Ionisering i den speciella bemärkelsen förekommer hufvudsakligen i fråga om gaser och ger upphof till den mångfald fenomen,

som visa sig vid elektricitetens ledning genom gaser. Öfver detta område lämnas här nedan en öfverblick. All elektricitetsledning i gaser är förmedlad genom vandrande ioner. Gasens ledningsförmåga är större, ju större antal (större ioniseringsgrad) och ju lättrörligare ioner den innehåller per kbcm. Ionerna ha alltid en tendens att återförenas, och för att hålla en gas ioniserad och naturligtvis äfven för att från början åstadkomma ionisering behöfves därför en ionisator, ett agens, som lämnar den nödiga energien för att rycka elektroner loss från partiklar, som binda och neutralisera dem. Som ionisatorer verka korta elektromagnetiska vågor, såsom ultraviolett ljus och röntgenstrålar, samt vidare ioner eller elektroner, som nått stor hastighet; dessa sägas då ionisera genom stöt. Becquerelstrålning (se Becquerelstrålar och Radioaktivitet) är en viktig ionisator; den består af α-strålar, d. v. s. positiva heliumatomer, utslungade med en hastighet af omkr. $2 \cdot 10^9$ cm./sek., och β-strålar, d. v. s. elektroner med en utgångshastighet af från $2 \cdot 10^{10}$ till åtminstone $2{,}85 \cdot 10^{10}$ cm./sek., båda sorterna ioniserande genom stöt, samt γ-strålar, som torde vara tvära elektromagnetiska vågor liknande röntgenstrålarna och liksom dessa ioniserande genom att med elektrisk kraft drifva ut elektronerna. — Ioniseringen i lågor vid hvitglödgningstemperatur (jfr Dissociation) torde i hufvudsak bero på stötverkan till följd af smådelarnas lifliga rörelse. Med ioner kan en gas förses äfven på annat sätt än genom gasmolekylernas ionisering. Från hvitglödande och från med kortvågigt ljus bestrålade (jfr Fotoelektriska fenomen) kroppar inslungas elektroner i omgifvande gas. Luften i närheten af långsamt oxiderande fosfor förses med tröga ioner. Gasioner ha den viktiga egenskapen att underlätta dimbildningen vid afkylning af en fuktig gas därigenom, att de liksom dammpartiklar (ehuru mindre beredvilligt än dessa) tjänstgöra som kondensationskärnor, kring hvilka vätskedropparna bildas; härvid råder den egendomliga skillnaden, att vatten kondenseras lättare kring negativa än kring positiva ioner. Om dimma bildas i dammfri gas, så betecknar hvarje droppe en ion. Däraf har man begagnat sig för att räkna ionerna och bestämma en enskild gasions laddning. Det har visat sig, att ionladdningen är densamma i olika gaser och oberoende af ioniseringsmedlet samt lika med laddningen på en elektron. Genom försök öfver ionernas diffusion har vidare ådagalagts, att en gasion bär samma laddning som en envärdig ion i elektrolyter. Det för närvarande (1909) sannolikaste bestämda värdet på denna kvantitet är $4{,}1_1 \cdot 10^{-10}$ elektrostatiska enheter (enligt Perrin). — Öfverallt i naturen finns någon radioaktiv strålning, och hvarje gasmassa kan leda någon, om än ytterligt svag, ström, hvilken emellertid når ett maximi- eller mättnings-värde, då alla i gasmassan bildade ioner föras ut till elektroderna, innan någon märkbar återförening egt rum. Mättningsvärdet kan höjas därigenom, att ioniseringen ökas, t. ex. genom bestrålning med röntgenstrålar. Ökning af spänningen kan drifva strömmen öfver mättningsstadiet, först då de af spänningen framdrifna ionerna få fart och energi nog att genom stöt alstra ännu flera ioner till forsling af strömmen. I gasen försiggår då s. k. **självständig ionisering**. Huruvida ioner skola kunna få tillräcklig hastighet att ionisera, beror därpå, om spänningsfallet på deras fria väglängd (det stycke, som de löpa mellan två sammanstötningar med molekyler) uppnår ett visst volttal — för olika positiva ioner mellan 150 och 400 volt, för elektroner ungefär 6 till 10 volt. Har en partikel mycket större hastighet, än som nätt och jämt kräfves för ionisering, kan den slå loss elektroner ur ett större antal molekyler, innan den absorberas. Så ioniserar en från radium utkastad α-partikel bortåt 100,000 molekyler. Den fria väglängden är omvändt proportionell mot gastätheten, och självständig ionisering fordrar därför betydligt mindre spänningsfall per cm. uti förtunnad än i tät gas. — Olikheten i de positiva och negativa ioniseringsspänningarna vållar en viss ensidighet hos de elektriska urladdningsfenomenen. Vid anoden, dit elektronerna rusa, behöfs endast ringa potentialfall för ioniseringens underhåll. Men om icke från ett afstånd af ionernas fria väglängd framför katoden till denna råder ett potentialfall på några hundratal volt, katodfallet (minst = de positiva ionernas ioniseringsspänning och beroende af gasen i fråga, elektrodmaterialet och äfven strömtätheten), så förmå de mot katoden inrusande positiva ionerna ej ionisera. Den självständiga strömledningen måste då i hufvudsak afstanna, ty strömmen af elektroner måste ha sitt upphof strax utanför katoden. Inne i gasmassan frigöras nog också elektroner, men alltid genom elektronstöt, och elektronströmmen härrör alltså ursprungligen från området strax utanför katoden (i någon mån troligen äfven från katoden själf), det enda gebit i strömledningen, där positiva ioner måste ombesörja ioniseringen. På andra ställen förekommas de af elektroner. Om sålunda självständig ionisering förefinns med elektronstötionisering vid anoden och positiva ioners stötionisering vid katoden, så säges dubbel gränsionisering vara för handen. — Genom dubbel gränsionisering underhålles s. k. glimström l. glimurladdning. Namnet syftar på de för stötioniseringen karakteristiska ljusfenomenen. Vid 1 à 2 mm:s tryck och en ström på några milliampère ter sig glimströmmen i ett urladdningsrör (geisslerrör) ungefär som fig. visar. Hela spänningen i glimurladdningsröret går upp till flera hundra volt (ibland

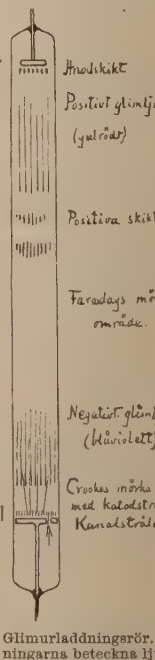

Glimurladdningsrör. (Skuggningarna beteckna ljusa områden. De olika områdenas namn ha tillfogats jämte deras ungefärliga färg i luft.)

ett par tusen), och strömkällan måste därför vara högspänd: ett induktorium, en influensmaskin eller ett högspänningsbatteri.

Negativa glimljuset är ett ioniseringsområde, där troligen de från gasen omedelbart framför katoden lösgjorda och utilande elektronerna, katodstrålarna (se d. o.), under ionisering absorberas af gasmolekylerna. Den positiva pelaren är ofta skiktad (å fig. synes i dess främre del två skikt), liksom om de i ett skikt frigjorda elektronerna först efter en viss ansats kunde åstadkomma ett nytt skikt med ny ionisering o. s. v. Med stigande förtunning förlänges katodstrålarnas fria väglängd, hvilken är nära lika lång som Crookes' mörka område. Nå katodstrålarna fram till glasväggen eller träffa de en annan fast kropp, t. ex. en platinaplatta, ger deras hastiga bromsning upphof till tvära elektromagnetiska vågor, röntgenstrålar (se d. o.). Ifrån negativa glimljuset utgår en ström af positiva joner mot katoden. I närheten af denna blir samma ström lysande. Finnas i katoden hål, går en del af nämnda partikelström genom hålen (kanalerna) och konstituerar på baksidan s. k. kanalstrålar (se d. o.). Från högt laddade spetsar kan redan vid vanligt lufttryck utgå s. k. spetsström, hvarpå elmseld (se d. o.) är ett exempel. Det är en upprepning af fenomenen vid endera elektroden i ett geisslerrör. Men den andra elektroden saknas, och den elektriska strömmen rinner så att säga ut i luften. — Strömfenomenet i en elektrisk ljusbåge (jfr d. o.) skiljer sig från glimströmmen särskildt därigenom, att ljusbågen erhåller sina flesta elektroner ifrån den glödande katoden själf, så att utanför denna det för positiv stötionisering nödiga stora katodfallet ej behöfs. Hela potentialfallet i en ljusbåge uppgår till 30 à 50 volt. Strömmen är stark tack vare stor ionisering och därför stor ledningsförmåga och temperaturen i såväl bågen som elektroderna mycket hög (ända upp till 4,000°). — Elektrisk gnista (jfr d. o.) är en glimström eller ljusbåge (ibland mellanarter) af mycket kort varaktighet. Till viss elektrodform och visst elektrodafstånd hör en viss minimignistspänning. T. ex. för kulor, 2 cm. i diameter, är med 1 cm:s afstånd (gnistvidd) gnistspänningen 30,000 volt, med 4 à 5 cm:s afstånd omkr. 50,000 volt. Efter gnistvidden uppskattar man ofta höga potentialer, t. ex. hos ett induktorium. — Ionisering genom röntgenstrålar och ultraviolett ljus liksom genom becquerelstrålar ger ej en gas så stor ledningsförmåga, att denna, såsom vid glim- och bågström är fallet, kan prövas med vanliga strömmätningsinstrument, utan den bestämmes genom den hastighet, hvarmed en med ett elektroskop förbunden ledare (t. ex. en metallcylinder) urladdar sig genom ifrågavarande gas till omgifningen. — Om spektrum hos ljuset från glimurladdning, ljusbåge och gnista se Spektrum. Ofvan har påpekats, att man hos en gasmassa alltid finner någon ionisering. Denna ger emellertid endast en mycket svag ledningsförmåga, och luften räknas därför som mycket god isolator. Angående atmosfärens elektriska fenomen se Luftelektricitet. — Redan Coulomb observerade (1775), att luften ej isolerade absolut. Cassiot och Plücker upptäckte glimströmmen på 1850-talet, då de läto induktorgnistor slå igenom förtunnad luft uti rör, gjorda af den förträfflige glasblåsaren Geissler. Plücker upptäckte katodstrålarna på deras fluorescerande verkan. Hans undersökningar fortsattes af Hittorf, hvilken påvisade katodstrålarnas rätliniga banor, såvida de icke afböjdes genom magnetiskt eller elektriskt fält. Goldstein upptäckte 1886 kanalstrålarna. Om karaktären af hithörande fenomen streds länge. Crookes trodde, att materien i glimljuset befann sig i ett fjärde aggregationstillstånd. Detta var oriktigt, men hans uppfattning af katodstrålarna som rörliga småpartiklar har besannats gentemot Hertz' mening, att de liksom ljuset vore en etereffekt. Wiechert, Lenard, J. J. Thomson, Kaufmann, W. Wien, Rutherford, Stark m. fl. ha på flerfaldigt sätt demonstrerat katod- och kanalstrålarnas partikelkaraktär. Den ofvan framställda jonstötteorien för glimljuset härrör från J. J. Thomson. Litt.: J. J. Thomson, "Conduction of electricity through gases" (2:a uppl. 1906), Winkelmanns "Handbuch der physik" (bd IV, s. å.), E. Riecke, "Lehrbuch der physik" (bd II, 1908). R—r H.

I. O. O. F., förkortning för eng. *Independent Order of Odd Fellows* (se Oddfellows).

Iorga, Nicolae, rumänsk historiker, skriftställare, politiker, f. 17 juni 1871 i Botoşani, studerade i Jassy, Paris, Berlin och Leipzig, där han blef filos. doktor 1893, samt blef 1894 e. o. och 1895 ord. professor i medeltidens och nyare tidens historia vid universitetet i Bukarest. I. har författat bl. a. *Schiţe din literatura română* (Skisser ur den rumänska litteraturen, 2 bd, 1893—94), *La vie intellectuelle des Roumains en 1899* (1899), *Istoria literaturii române în secolul al XVIII ba* (3 bd, 1901) med dess forts. *Istoria literaturii româneşti în secolul al XIX ba* (1907 ff., hittills 3 bd), *Scènes et histoires du passé roumain, un procès de dénationalisation* (1902), *Istoria literaturii religioase a Românilor* (Den rumänska religiösa litteraturens historia, 1904), *Pe drumuri depărtate* (På fjärran vägar, s. å.), *Geschichte des rumänischen volkes* (2 bd, 1905), *Neamul românesc în Bucovina* (Rumänska stammen i Bukovina, 1905), *în Basarabia* (i Bessarabien, s. å.), *în Ardeal şi Ţara Ungurească* (i Siebenbürgen och Ungern, 2 bd, 1906), *Gînduri şi sfaturi* (Tankar och förmaningar, 1906), *Geschichte des osmanischen reiches* (1908 ff., hittills 3 bd), *Istoria bisericii româneşti şi a vietii religioase a Românilor* (Rumänska kyrkans och det religiösa lifvets i Rumänien historia, 2 bd, 1908—09), *Cuvinte adevărate* (Sanna ord, 1903), *Chestii şi probleme* (Frågor och problem, 1909). Dessutom har han utgifvit "Acte si fragmente" (3 bd, 1895—97; en samling aktstycken rör. Rumäniens historia ur utländska arkiv), bd 10—12 af källskriftsamlingen "Documente Hurmuzaki" (1897—1903), "Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades" (3 bd, 1899—1902), "Studii şi documente cu privire la istoria Românilor" (Studier i och urkunder till rumänernas historia, 1901 ff., äfven ur svenska arkiv, hittills 18 bd). Han har ock uppträdt som skald (*Poesii*, 1892). Sedan 1905 redigerar han den politisk-ekonomiska tidningen "Neamul Românesc" och sedan 1909 den litterära månadsskriften "Neamul Românesc literar", bägge tryckta i byn Vălenii de Munte (i Karpaterna), där I. är bosatt. Han har kallat till lif en nationell riktning i den rumänska litteraturen. Han är sekreterare i Liga culturală (kulturföreningen) och ledare

af det nationaldemokratiska partiet samt representerar sedan 1907 Jassy i riksdagens andra kammare. I. är led. af Samfundet f. utg. af handskr. rör. Skandinaviens historia (1905), i hvars Handlingar, d. 19 (1905), meddelas de af I. utg. ”Tolken Alessandro Amiras anteckningar rör. kon. Karl XII:s vistelse i Turkiet åren 1709—1714” (på italienska).

I'os (nygrek. äfven N i o s), ö bland Cykladerna i Egeiska hafvet, mellan Naxos och Thera. 120 kvkm. och 735 m. hög. I. består af granit och kristalliniska skiffrar, producerar olja, bomull, vin och spannmål. Dess invånare (något öfver 2,000) äro skickliga sjömän. En stad I. ligger på sydvästkusten, med öns enda goda hamn. Enligt en saga skall Homeros där ha dött och begrafvits. (J. F. N.)

Iōta, det grekiska namnet på bokstafven *i* (*ι*), betecknar äfven, till följd af bokstafstecknets litenhet, något mycket litet, obetydligt (”icke ett iota”, icke det allra minsta).

I. O. U. [āi' ōu jū'], eng., förkortning af de tre orden I o w e y o u (”jag är skyldig er”), en i England mycket använd form af skuldförbindelse, som behöfver innehålla blott dessa tre bokstäfver, skuldsumman, datum och gäldenärens namnteckning. A. W:son M.

Iowa [āi'əwə], en af Nord-Amerikas förenta stater, ligger mellan 40° 20′ och 43° 30′ n. br. (ehuru större delen af gränsen följer 40° 36′) samt mellan 90° 12′ och 96° 38′ v. lgd och begränsas i ö. af Mississippi, i v. af Missouri och dess biflod Big Sioux river. I n. gränsar staten till Minnesota, i ö. till Wisconsin och Illinois, i s. till Missouri samt i v. till Nebraska och South Dakota. 145,415 kvkm. Till de nämnda floderna flyter ett stort antal icke segelbara, men genom sin vattenkraft användbara strömmar, bland dem Des Moines, statens egentliga hufvudflod, samt Iowa river (med Red Cedar), båda bifloder till Mississippi. Landet är en i medeltal 330 m. hög, vågformig, mot s. sluttande präri. Största höjden, på vattendelaren mellan Missouri och Mississippi, når 475 m.; egentliga berg förekomma icke, endast längs flodstränderna s. k. bluffs, merendels trädbevuxna kullar af intill 180 m. höjd. Stenkol förekommer i en stor del af staten äfvensom bly (i n. ö.). Klimatet är ytterst gynnsamt för växtligheten. Årstemperaturen växlar mellan 5,5 och 11° C., sommartemperaturen mellan 19° och 26° och vintertemperaturen mellan —3° och —7°. Ytterligheterna gå till + 42° och —36°. Regnmängden växlar mellan 600 och 1,100 mm. och är minst i de västra trakterna. Jordmånen är i allmänhet förträfflig, i synnerhet i Red Cedars, Iowas och Des Moines' floddalar. Nästan all marken är odlingsbar, och nära hälften af hela farmarealen, 13,8 mill. har, egnas åt sädesodling, som 1908 lämnade bl. a. 287,5 mill. bushels majs (näst Illinois' den största majsskörden) och 8 mill. bushels hvete. Äfven frukt och tobak odlas i stor skala. I svinafvel (8,4 mill. st. 1908) står I. främst bland staterna, i fråga om nötkreaturens antal öfverträffas det blott af Texas och i mjölkdjurens antal endast af New York. Stenkolsproduktionen var 1907 7,5 mill. ton. Värdet af industriprodukter steg från 133 mill. doll. 1900 till 160,5 mill. doll. 1905 och omfattar hufvudsakligen landtbruks- och mejeriprodukter (slaktdjur, mjöl, ost och smör). Järnvägarnas längd var 1907 17,090 km., hvaraf 930 km. elektriska banor. — Befolkningens antal uppgick 1900 till 2,231,853 och beräknades 1906 till 2,205,690, 15 inv. på 1 kvkm. Af 1900 års befolkning voro 12,693 inv. ”färgade”, 382 indianer, 111 asiater och 305,920 födda i utlandet, hvaraf 29,823 i Sverige, men 34,756 i unionen födda hade båda eller endera af föräldrarna födda i Sverige. I I. bo de fleste danskarna i unionen (1900 55,255). 1840 hade I. endast 43,112 inv. — Skolgång är obligatorisk under 16 konsekutiva veckor årligen under skoltiden (7—14 år). Jämte folkskolor, 1 statens och 6 enskilda normalskolor finnas 25 högre skolor (universities och colleges), af hvilka de viktigaste äro Cornell college i Mount Vernon, Drake-university och Highland park college i Des Moines samt Iowas statsuniversitet i staden I. Författningen antogs 1857. Den verkställande makten tillkommer guvernören, som väljes för två år och måste vara minst 30 år gammal samt före valet ha bott två år i staten. Den lagstiftande makten tillkommer *general assembly*, som sammanträder hvartannat år i Des Moines (statens hufvudstad sedan 1857) samt består af en senat af 50 och ett representanthus af 108 medlemmar. De förre väljas för fyra, de senare för två år. Den dömande myndigheten består af en högsta domstol (af fyra ledamöter) samt distrikts- och kretsdomstolar, hvilkas ledamöter alla väljas af folket. Statens skuld var 1908 omkr. 32,000 doll. Den beskattade förmögenheten upptogs 1907 till 150,4 mill. doll., den verkliga förmögenheten beräknades 1908 till något öfver 4,000 mill. doll. Till kongressen sänder staten 2 senatorer och 11 representanter. Staten är indelad i 99 *counties*. — I. är en af de stater, som bildats af det 1803 köpta franska området Louisiana. 1834 lades allt land, som låg v. om Mississippi och n. om Missouri och som äfven inneslöt hvad som nu är I., till territoriet Michigan, och två år senare bildades territoriet Wisconsin, som äfven innefattade det nuv. I. 1838 blef I. ett särskildt territorium och upptogs 1846 såsom stat i unionen. (J. F. N.)

Iowa city [āi'əwə si'ti], stad i nordamerikanska staten Iowa och till 1857 dennas hufvudstad, vid floden Iowa och Pacific-järnvägen. 7,987 inv. (1900). Statsuniversitet, som sedan 1857 varit öppet för båda könen (143 lärare, 2,315 studenter, 1908). Staden anlades 1839. (J. F. N.)

Iowa river [āi'əwə ri'və], västlig biflod till Mississippi i nordamerikanska staten Iowa, 480 km. lång. Vattenrikare än hufvudfloden är bifloden R e d C e d a r (fr. v.), som förenar sig med I. 48 km. ofvan dess mynning. J. F. N.

I. P. Se I N P.

i. p. (i.), förkortning för lat. *in partibus (infidelium)*. Se B i s k o p, sp. 481.

I. P. D., i inskrifter förkortning för lat. *in pace Dei*, i Guds frid.

Ipecacuanha [-a'nja], *farm.* Se K r ä k r o t.

Ipek (alban. *Peja*, serb. *Peć*), stad i Albanien, turk. vilajetet Kosovo, vid Bistritza, biflod till Hvita Drin. Omkr. 15,000—18,000 inv. I närheten ligger klostret I., grundlagdt i 13:e årh. och 1347—1766 residens för serbiska kyrkans patriark. (J. F. N.)

Iphicles, lat. Se I f i k l e s.

Iphi'crates, lat. Se I f i k r a t e s.

Iphigenia, *astron.*, en af småplaneterna.

Iphigenia, lat. Se I f i g e n e i a.

Ipogift, *toxik.* Se Ipooh.

Ipoly [ipålj]. Se Eipel.

Ipolyság [i'påljjåg], hufvudort i ungerska komitatet Hont, vid floden Ipoly. 3,720 inv. (1901).

Ipomœa L., *bot.*, ett släkte af slingrande, upprätta eller nedliggande örter eller buskar af fam. *Convolvulaceæ*. De omkr. 300 arterna förekomma nästan uteslutande i tropiska och subtropiska trakter. De vanligen stora blommorna äro klock- eller trattformiga. *I. Batatas* Lam. (*Convolvulus Batatas*), hvars ursprungliga hemland synes vara Central-Amerika, odlas öfverallt i tropikerna och är en af dessa trakters viktigaste näringsväxter. Dess vanligen 1—6 kg. tunga rotknölar äro rika på stärkelse och socker och användas på samma sätt som potatis under namn af sötpotatis, batater l. camote. Af knölarna beredes äfven ett slags stärkelse, kallad brasiliansk arrowroot. Några arter med vackra blommor odlas som prydnadsväxter. De flesta i trädgårdar och växthus odlade ''*Ipomœa*'' höra till de närstående släktena *Mina*, *Calonyction* (*I. bona nox*), *Quamoclit* och *Pharbitis*. Om *Ipomœa Purga* se Exogonium. G. L—m.

Ipomo'psis, *bot.* Se Gilia.

Ipooh, *bot. toxik.* 1. Infödingnamn på upasträdet (se Antiaris). — 2. Namn på det pilgift, *upas-antiar*, hvars förnämsta ingrediens är upasträdets hvita mjölksaft (se Antiarin). Uti ipoohgiftet, sådant detta beredes af orang-hûtan-stammen på Malakka, ingår äfven drogen blay-hitam, bark och stam från *Strychnos lanceolaris* Miq., som innehålla alkaloiden brucin (se d. o.). C. G. S.

I prome'ssi sposi [-spåsi], it. (''de trolofvade''), en berömd roman af Manzoni (se denne).

Ips, stad. Se Ybbs.

Ipsära, ö i Egeiska hafvet. Se Psara.

Ipsen, Peter, dansk terrakottafabrikant, f. 1815, d. 1860, urspr. snickarlärling från Bornholm, blef 1833 elev vid kungl. porslinsfabriken och begynte 1843 självständig verksamhet som terrakottafabrikant, men i mycket liten skala. Han grundade inom branschen en affär (1847), som i synnerhet efter hans död fick ett betydande omfång och på in- och utländska utställningar vunnit ifligt erkännande. Affären leddes en tid af hans änka, Louise Kristine (f. Bjerring 1822, d. 1905), och ombildades 1895 till aktiebolag. E. Ebg.

Ipsen, Alfred, dansk författare, f. 17 mars 1852, blef 1872 student och 1877 teol. kandidat, var ursprungligen ifrig grundtvigian, men greps under studierna af fritänkartvifvel och slöt sig till ''litterära vänstern'', skilde sig dock sedan från denna och blef dess afgjorde opponent. I. har utgifvit diktsamlingarna *Ad grønne stier* (1883), *Sonetter og sange* (1884), *Ekko* (1894) och *Fra fantasiens land* (1898), den stort anlagda dramatiska dikten *Mefistofeles* (1887), nutidsberättelserna *Under korsets tegn* (1903) och *Venus* (1907), reseskildringen *Holland* (1891; holländsk öfv.), öfversättningar efter Byron, Heine och G. Keller, en bearbetning på vers af medeltidsromanen ''Flores og Blanzeflor'' (1892), skildringen *Georg Brandes. Bidrag til dansk aandslivs historie* (3 bd, 1902—03), i allvarlig sträfvan efter opartiskt bedömande, samt en samling *Literære portrætter* (1906). I. var 1900 redaktör för tidningen ''Samfundet'' och har de senaste åren hållit en mängd föredrag. E. Ebg.

I'pso fa'cto, lat., genom själfva sakförhållandet, i och genom sig själf.

I'pso jûre, lat., genom själfva lagen, med rätta, i och för sig.

Ipsos (grek. *Ἴψος*), ort i Frygien, Mindre Asien, ö. om nuv. Afiun-Karahisar, bekant genom slaget 301 f. Kr., i hvilket Antigonos besegrades af Kassandros, Lysimachos, Ptolemaios och Seleukos. Antigonos stupade i striden. (J. F. N.)

Ipswich [i'psωitʃ]. 1. (Forneng. *Gippeswic*) stad och sedan 1888 grefskap (32,8 kvkm.) i England, förr del af grefsk. Suffolk, vid floden Gipping, som där vidgar sig till mynningen Orwell. 66,622 inv. (1901), beräknad folkmängd 1908 73,852. I. är i sina äldre delar trång och oregelbundet byggdt, men har många vackra hus i de nyare delarna. 14 anglikanska och några katolska kyrkor. I. är en i snabb utveckling stadd ort. Där finnas bl. a. en latinskola (från 15:e årh.), naturhistoriskt museum, botanisk trädgård och 2 teatrar. Längs floden sträcka sig kajer, och en stor docka mottager fartyg af 5 m. djupgående. Fordom hade I. stora klädesfabriker, men numera äro järngjuteri, skeppsbyggeri samt tillverkning af landtbruksredskap (''Orwell works'') de förnämsta industrigrenarna. I I. föddes kardinal Wolsey. — 2. Stad i Queensland, Australien, vid Bremer, en biflod till Brisbane, 38 km. v. om staden Brisbane, med hvilken I. sedan 1875 är förenadt medelst järnväg. 15,246 inv. (1901) med förstäderna. Ylle- och bomullsfabriker, stenkols- och järnmalmsbrytning. — 3. Stad i nordamerikanska staten Massachusetts, 5 km. från Ipswichflodens utflöde i Atlantiska hafvet. 4,658 inv. (1900). Textil- och skofabriker. (J. F. N.)

Ipuruma, ett slags sagogryn. Se Mauritia.

i. q., förkortning för lat. *idem quod* l. *id quod*, detsamma som.

i. q. e. d., förkortning för lat. *id quod erat demonstrandum*, det, som skulle bevisas.

Iquique [ikike], hamnstad i Chile, hufvudstad i prov. Tarapacá, vid en bukt af Stilla hafvet, som bildar en rymlig och säker hamn, under 20° 12′ s. br., var till 1850 endast en fiskarby, men genom den då i stadens närhet gjorda upptäckten af stora lager natronsalpeter uppblomstrade platsen hastigt. 44,500 inv. (1905). Enär omgifningarna äro alldeles ofruktbara, måste alla lifsmedel införas sjöledes, och vatten tages från de 160 km. aflägsna bergen. I. är medelpunkt för salpeterhandeln och täflar med Valparaiso om främsta platsen i fråga om utrikeshandeln. Staden har flera gånger (bl. a. 1868 och 1877) hemsökts af jordbäfningar och ödelades genom eld 1875 och 1880, men har återuppbyggts med präktiga hus. 21 maj 1879 utkämpades vid I. en het sjöstrid mellan peruaner och chilener. Staden, som förut tillhört Peru, besattes 1879 af chilenerna och afträddes 1883 till Chile jämte prov. Tarapacá. (J. F. N.)

Iquitos [ikitås], hufvudstad i dep. Loreto, Peru, vid Amasonfloden. Omkr. 5,000 inv. Export af kaffe, tobak, kakao, kautschuk, hudar m. m. J. F. N.

Ir, *kem.*, beteckningen för iridiums atomvikt, 193,1 (sedan 1909).

I. R., förkortning för lat. *jure romano*, enligt den romerska rätten.

I:r, förkortning för lat. *junior* (se d. o.).

Irad. Se Jered.

Irāde (arab., vilja, befallning) betyder i Turkiet ”förordning”, påbud af sultanen. Jfr Ferman.

Irajas (Irayas), en på ön Luzon bosatt blandad stam, hvaraf den ena delen, catalanganes (vid den liknämnda floden), anses vara uppkommen genom blandning af tagaler och kineser, den andra delen, irajas, af tagaler och negritos. H. A.*

Irāk Adjemi (”Persiska Irak”), äfven kalladt Djebel (arab., berg) och Kohistan (hind., bergland), förr persisk provins, omfattande landets centrum, gränsande i n. till prov. Aserbeidjan, Ghilan och Masanderan, i ö. till Chorassan, i s. till Kirman, Fars och Kusistan samt i v. till Luristan och Ardilan. Arealen utgjorde omkr. 385,000 kvkm. Numera är området deladt i omkr. 20 distrikt, benämnda efter de största städerna. Landet är öfvervägande bergigt. Bergen löpa i allmänhet från v. till ö. eller från n. v. till s. ö. Den förnämsta floden — ehuru den endast med mellersta delen af sitt lopp tillhör prov. — är Kisil Usen l. Sefid rud, som uppstår i Kurdistans bergland och faller ut i Kaspiska hafvet. De flesta öfriga floder förlora sig i den stora saltstäppen, som upptager en stor del af slättlandet i ö. och sträcker sig in i Chorassan. Dalarna äro bördiga. (J. F. N.)

Irāk A'rabi l. Irak el Arabi, landskap i sydöstra delen af asiatiska Turkiet, motsvarande det gamla Babylonien l. Kaldéen samt omfattande det nuv. vilajetet Basra och södra delen af Bagdad. Det ligger mellan Persien, Mesopotamien, Syriska öknen, Arabien och Persiska viken samt bildar en vidsträckt slätt längs nedre Eufrat och Tigris, hvilka där förena sig till Schatt el-arab. Väster om Eufrat är det en sandöken, för öfrigt, i synnerhet vid flodstränderna, sumpigt eller ett bördigt marskland, osundt och föga odladt. I forntiden och in i medeltiden lågo där hufvudstäder i stora riken, och landet stod i hög kultur. En ny reglering af vattendragen skulle måhända återgifva landet dess forna värde och rikedom. Invånarna lefva i usla byar eller äro oftare nomader. De viktigaste städerna äro Bagdad och Basra. (J. F. N.)

Irak el Arabi. Se Irak Arabi.

Irān l. Erān (den förra formen allmännare och riktigare efter det nuv. persiska uttalet, den senare, stödd på ett äldre uttal, den i språkvetenskapliga arbeten brukliga; af fornpers. *Ayran* l. *Aryan*, ”ariernas land”) var i forntiden det namn, som perserna själfva gåfvo sitt land i motsats mot Aniran (”icke-Iran”, barbarernas land) och särskildt mot Turan, de i n. boende turkiska stammarnas land. Hos greker och romare betecknade *Ariāna* snarare östra I. I våra dagar är I. det allmänna geografiska namnet på det högland, som från Elburs och Hindukusch i n., med en längdsträckning af omkr. 2,200 km., utbreder sig mot Persiska viken och Indiska hafvet i s. Dess bredd är i ö. omkr. 1,200 km., i v. ungefär 600 km.; medelhöjden öfver hafvet är 1,000 till 1,200 m. Areal omkr. 2,7 mill. kvkm. Om dess fysiska geografi se Asien, sp. 157, Afganistan, Belutsjistan och Persien. Om de nu uti I. bosatta folkstammarna se Iraner. — Jfr Spiegel, ”Erân, das land zwischen dem Indus und Tigris” (1863) och ”Erânische altertumskunde” (1871—78), Morgan, ”Mission scientifique en Perse” (1894—97), och Curzon, ”Persia and the persian question” (2 bd, 1892). (J. F. N.)

Iräner l. Iränier (se Iran) bilda en afdelning af den ariska stammen (se Indoeuropéer och Indoeuropeiska språk). Deras hufvudmassa utgjordes i forntiden af perser och meder jämte invånarna i Ariana (se d. o.). Dessutom anses äfven följande historiska folk ha varit iranska, nämligen skyterna, parterna, alanerna samt sarmaterna och roxolanerna. Af nutida folk tillhöra följande sex den iranska stammen. 1. Tadsjik (”de underkufvade”) utgöra de moderna iranska folkens kärna och äro det västra och mellersta Irans egentliga jordbrukande befolkning. I Väst-Iran kallas de oftast farsi (”perser”). Som handlande finner man dem spridda öfver hela Central-Asien från Kazan och Orenburg ända bort till Kina. De äro ett vackert och kraftigt släkte (särskildt kvinnorna äro berömda för skönhet) och kläda sig dyrbart i siden och pälsverk. Alla äro schiiter och tala det nypersiska språket. Till tadsjik höra jämväl bl. a. parserna, hvilka kunna anses som de till rasen renaste af alla tadsjik-stammar. 2. Tat och Gurān intaga, som bofasta jordbrukare, samma ställning i västligaste och nordvästligaste Iran som tadsjik i det öfriga. Tat äro bosatta företrädesvis i ryska prov. Baku och guran i Zagrosbergen; bägge folken tala en persisk dialekt. 3. Kurderna (se d. o.) ha mer än något annat iranskt folk behållit forntidens seder och vilda, nomadiska lif. De tala sitt eget, den moderna nypersiskan närstående språk. 4. Belutsjerna, i Belutsjistan (se d. o., sp. 1305), delas i tre grenar: nharui, rhind och maghzi. Äfven i södra Afganistan, framför allt i dess sydöstligaste del, äro belutsjerna öfvervägande. 5. Afganerna, som själfva kalla sig *pašhtun* (plur. *pašhtāna*), skilja sig i tre hufvudgrenar, den västliga, östliga och indiska, hvardera delad i flera, i klaner splittrade stammar. Till den första grenen höra durani, terin och ghilzai (se vidare Afganistan, sp. 230). Den östliga grenen, hvars många stammar vanligen sammanfattas under namnet berdurani, innehar nordöstra Afganistan, och den indiska grenen, lohani-stammarna, är bosatt i Daman. 6. Osseterna (se d. o.). Jfr Spiegel, ”Eranische altertumskunde” (1871—78), Müller, ”Allgemeine ethnographie” (1879), samt Geiger och Kuhn, ”Grundriss der iranischen philologie”, I, II (med tillägg, 1895—1901). H. A. (K. F. J.)

Iranier. Se Iraner.

Iranska språk, en afdelning af de ariska språken. Se Ariska språk, sp. 1466—67.

Irapuāto, stad i mexikanska staten Guanajuato, vid centralbanan, från hvilken här banan till Guadalajara utgrenar sig. 19,640 inv. (1900). Handel med jordbruksalster. J. F. N.

Irawadi [irāωā'di]. 1. Flod i Bortre Indien, hvilken, såsom prins Henrik af Orléans 1895 visade, uppstår i sydvästra Tibets gränstrakter, under 25° 45′ n. br., genom föreningen af två källfloder, af hvilka den östra, Nmai-kha (Turong, Myit Nge l. Kiukiang) upprinner i Namkiuberget, 4,500 m. ö. h., den andra, Mali-kha (Namkiu), s. om nämnda berg. Ehuru den förra är vattenrikare, kan den till följd af forsar icke trafikeras, medan Mali-kha tillåter båttrafik. De mötas vid Kakyo, 260 m. ö. h., hvar-

efter floden heter I. Floden mottager snart från h. Mogaung, från v. vid Bhamo Taping och därefter under 24° n. br. den från Yünnan kommande Shweli l. Lungkiang. Vid Bhamo gör floden en vändning mot v., flyter sedan i sydlig riktning till Mandalay, där den åter vänder sig mot v. samt upptager härunder sitt största tillflöde, Chindwyn, som upprinner på Patkoikedjan mellan 27° och 26° n. br. samt afvattnar hela nordvästra Burma. Under 600 km. har den flutit parallellt med hufvudfloden, men skild från den genom en 1,700 m. hög bergskedja. Ofvanom Henzada börjar floden dela sig samt faller ut i Bengaliska viken genom sju hufvudmynningar, af hvilka de största och för större fartyg enda segelbara äro Bassein- och Rangoonmynningarna. Flodområdet beräknas till 430,000 kvkm. och flodens längd till 1,600 km. Deltat omfattar 45,000 kvkm. och har en kustlängd af 200 km. Floden medför en stor mängd slam, som afsätter sig vid mynningarna. Den börjar stiga i mars, når sin största höjd (10 m. öfver den vanliga) i sept. och har då en hastighet af 8 km. i timmen. För grundgående ångbåtar är floden farbar alla årstider på en sträcka af 1,200 km., till Myitkyina, 224 km. ofvanför Bhamo, där floden har en bredd af 10 km. I. har alltid varit det enda kommunikationsmedlet mellan det inre landet och kusten. Ångbåtarna använda nio dagar upp till Bhamo, men tre dagar därifrån tillbaka till mynningen. Den viktigaste mynningsstaden är Rangoon.

2. Division i Nedre Burma. 34,838 kvkm. 1,552,166 inv. (1901), de fleste buddister. Det jämna landet genomflytes af Irawadi, hvars delta är dess sydligaste del. Hufvudstad är Bassein. Divisionen indelas i 4 distrikt: Thongwa, Bassein, Henzada och Myaungmya. J. F. N.

Irayas. Se Irajas.

Irbis, *Felis* l. *Leopardus irbis* l. *uncia*, *zool.*, hör till fam. kattdjur (*Felidæ*) och ordn. rofdjur bland däggdjuren. Ansiktet är kort och bredt, pannan tvärt uppstigande, benen tämligen höga samt fällen lång, tät, krusig och i bottnen ullig. Färgen är hvitaktigt grå, med mörka oregelbundna fläckar och ringar, på ryggen mörkare och under hvit; längs ryggen och svansen löper ett mörkt streck. Kroppslängden stiger till 2,2 m. och svanslängden till 90 cm. Irbisen är hemma i inre Asien ända upp i Sibirien, men antages ock förekomma i Persien. Dess lefnadssätt är föga kändt; endast få lefvande exemplar ha bragts till Europa. C. R. S.*

Irbit, kretsstad i ryska guv. Perm, vid floden Irbits utflöde i Niza, nära gränsen mot Sibirien. 20,064 inv. (1897). I. är en af de viktigaste handelsplatserna i norra Ryssland och har den största marknaden näst den i Nisjnij-Novgorod (15 febr.—15 mars). Den besökes af ända till 80,000 köpmän från hela Ryssland och Sibirien, dock har omsättningen på senare tider aftagit till följd af den sibiriska järnvägens inverkan. Värdet af ditförda varor, hufvudsakligen hudar och skinn, pälsverk, te, bomulls-, ylle- och sidenvaror samt socker, uppgår nu till omkr. 35 mill. rubel mot 50—60 mill. under 1880-talet. I sept. (okt.) hålles en stor hästmarknad. I. anlades af tatarer 1633, men upptäckten af stora järnmalmsfält i trakten lockade snart dit ryska kolonister. Det fick stadsrättigheter 1775. (J. F. N.)

Ireg (Irig), storkommun i kroatisk-slavoniska komitatet Syrmien, vid södra sluttningen af Fruska gora. 5,196 inv. (1901). Vin- och silkesodling. J. F. N.

I regementet (l. **kåren**) **kvarstående officer** kallas en sådan officer vid armén, som erhållit afsked från beställning på stat med tillstånd att utan lön, men med tur och befordringsrätt, kvarstå i regementet. Dylikt tillstånd gifves endast för en gång och för en tid af två år. Den i regementet kvarstående är skyldig att bevista de årliga regementsöfningarna och att inställa sig vid regementet, då detta utkommenderas med hela sin styrka. Tillstånd att kvarstå i regementet kan på enahanda villkor beviljas underofficerare. C. O. N.

Ireland [ā'ələnd], eng. Se Irland.

Ireland [ā'ələnd], en af Bermudaöarna (se Bermuda).

Ireland [ā'ələnd], William Henry, engelsk litterär förfalskare, f. 1777 i London, d. 1835, sökte ockra på tidens smak för äldre litteratur och gamla manuskript. Han föregaf sig ha funnit Shakspere-dokument, bl. a. dennes egenhändiga manuskript till "Kung Lear" och ett par förut okända skådespel, *Vortigerne and Rowena*, som uppförd̈es på Drury-Lane-teatern 1796, men föll igenom, och *Henry II*. Förfalskningarna uppdagades, och I. bekände sitt dåd. Se Schück, "Ur gamla papper" (1892).

Ireland [ā'ələnd], John, nordamerikansk katolsk prelat, f. 11 sept. 1838 på Irland, emigrerade som ung gosse med sina föräldrar till Minnesota, sändes 1853 till Frankrike, där han studerade till 1861, då han erhöll prästerlig ordination. I. var ett par år under inbördeskriget fältpräst vid en kår frivilliga, blef sedan kyrkoherde vid katolska katedralen i S:t Paul och utöfvade jämväl en liflig social verksamhet, särskildt för nykterhetens främjande (han stiftade bl. a. 1869 staten Minnesotas första helnykterhetsförening). I. blef 1875 koadjutor åt biskop Grace af S:t Paul, 1884 dennes efterträdare och 1888 ärkebiskop af S:t Paul. I. är en af den katolska kyrkans mest bemärkta ledande män i Förenta staterna och har bl. a. grundlagt flera katolska nybyggarsamhällen i Minnesota. Han har utgifvit *The church and modern society* (1896). V. S—g.

I religiösa och kyrkliga frågor, en serie större och mindre, mest öfversatta, teologiska skrifter, som började utgifvas 1891 af Fredrik Fehr och efter hans död af S. A. Fries t. o. m. 1905, då dess sista (40:e) nummer utkom.

Irenæus, biskop af Lyon, kyrkofader, f. i början af 2:a årh. i Mindre Asien (dödsåret är okändt), stod sannolikt från sin ungdom i beröring med Polykarpus i Smyrna och fick från honom ett starkt johanneiskt drag i sin person och sin åskådning. Han synes senare ha kommit till Rom och där sett faran från den valentinianska gnosticismen (se d. o.), åt hvars bekämpande han egnade sin kraft. 177 var han presbyter i den kristna församlingen i Lugdunum (Lyon), när förföljelsen där utbröt. Efter den gamle biskop Pothinus, som då led martyrdöden, blef han församlingens biskop och snart en af de mest betydande i hela gamla kyrkans historia. I. var den hotande gnosticismens störste motståndare; hans i en latinsk öfv. (och grekiska brottstycken) bevarade hufvudskrift mot denna (*Elenchos kai' anatropē tes pseudony'mou gnōseos*, vederläggning af den falska gnosis, skrifven omkr. 185), är fortfarande vår viktigaste källa för kännedomen om gnosticismen. För

att gentemot denna skydda bibelns rätta tolkning betonade I. starkt episkopatet som bärare af den äkta traditionen; han häfdade biskoparnas ”successio apostolica” och uppsatte själf en biskopslista för Roms församling tillbaka till Petrus. Likaledes betonade I. den apostoliska trosbekännelsen som läronorm. Han bidrog så på flera sätt till kyrkans katolisering, ehuru han i påskstriden hindrade Roms sträfvan till primatställning. I. var den förste, som gaf den kristna tron en vetenskaplig bearbetning, eller m. a. o. han var kyrkans förste egentlige teolog; och i hans teologi ställdes i medelpunkten och bevarades så för den kristna tankens och trons hela kommande utveckling den urkristna läran om gudamänniskan Jesus, dennes historiska lif, död och uppståndelse till människors frälsning. Detta framträder klart i den andra bevarade (nyligen i armenisk öfv. upptäckta) skriften af I.: *Eis epi'deixin tou' apostolikou' kery'gmatos* (utläggning af den apostoliska förkunnelsen). — Slutligen må nämnas, att I. bedref missionsverksamhet bland gallerna och kanske ända till England. Efter 190 försvinner han ur historien. Se A. Dufourcq, ”S:t Irenée” (1905), samt Harnacks dogmhistoria (4:e uppl., 1909) och Seebergs dogmhist. (2:a uppl., 1908). Hj. H—t.

Irēne, *astron.*, en af småplaneterna.

Irēne, fredens gudinna. Se Eirene.

Irēne (grek. *Eirēne*, frid), i bysantinsk tid vanligt kvinnonamn. Dess mest kända bärarinnor äro följande: 1. I., bysantinsk kejsarinna, f. 752 i Aten, d. 803 på Lesbos, var af ringa härkomst, men lyckades genom skönhet och begåfning tjusa den bysantinske tronföljaren Leon, som 769 förmälde sig med henne och 775 vid faderns död som Leon IV förde henne med sig upp på kejsartronen. Efter hans död (780) öfvertog den kloka och härskylstna I. själf regeringen för sin omyndige son Konstantin VI. Den viktigaste händelsen under hennes regering var bildstridens faktiska afslutning genom synoden i Nicæa 787, då bildernas dyrkan definitivt återinfördes. En militärrevolt tvang henne 790 att draga sig tillbaka och låta sonen tillträda regeringen, men redan 792 lyckades I. förmå honom att taga henne till medregentinna. Det blef hans olycka; I. intrigerade ständigt mot sonen och bragte honom till slut på fall samt lät 797 blända honom. En sammansvärjning aflägsnade henne redan 802. — 2. I., kejsar Alexios I Komnenos' gemål, känd för sin fromhet — reglerna för ett af henne stiftadt kloster finnas ännu i behåll — och för sitt medhjälparskap i intrigen att söka förmå den döende maken (1118) att med förbigående af sonen Johannes göra mågen Nikeforos Bryennios (se denne och Anna Komnena) till tronföljare. V. Lm.

Irenik (af grek. *eirēne*, frid). Namnet betyder fredsvetenskap; med irenik förstod man under den äldre protestantismens tid den teologiska disciplin, som hade att verka för en fredlig och försonlig uppgörelse mellan olika kristna partier och konfessioner, särskildt genom att rikta blicken på det gemensamma och förbindande. Inom den nyare protestantiska teologien har denna teologiska disciplin dött bort som självständig disciplin, sedan man alltmera insett, att hvad man med skäl kunde fordra åtgjordt i dylikt ”ireniskt” syfte, i själfva verket inginge i dogmatikens och symbolikens rätt fattade uppgifter. Jfr Dogmatik, Polemik och Symbolik. G. A—n.

Irer, den angelsaxiska benämningen på Irlands keltiska invånare. Jfr Gaeler och Irland.

I reserven kvarstående officer m. fl. Se Reserv.

Iresine L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Amarantaceæ*. Arterna, som förekomma i tropiska Amerika, äro upprätta eller klättrande örter eller buskar. *I. Herbstii* Hook. (*Achyranthes Verschaffeltii*) från Brasilien har intensivt röda blad och stjälkar (en varietet har ljusgröna blad med guldgula nerver) och odlas allmänt i trädgårdar som infattningsväxt och i mosaikgrupper; äfven andra karminröda eller brunröda arter odlas ofta för samma ändamål. G. L—m.

Ireton [ā'ɪətən], Henry, engelsk krigare och statsman, f. 1611 i Attenton, nära Nottingham, d. 26 nov. 1651 i Limerick, var vid inbördeskrigets utbrott 1642 godsegare i Nottinghamshire, inträdde då i parlamentets armé som rytterikapten, blef 1644 generalkvartermästare i Manchesters armé samt efter parlamentshärens omorganisation rytteriöfverste. I slaget vid Naseby (1645) anförde I. vänstra flygelns kavalleri. Han knöt under kriget förtrolig vänskap med Cromwell och äktade (15 juni 1646) dennes dotter Bridget. De båda männen utöfvade på hvarandra en stark ömsesidig påverkan, och I:s grundliga insikter i samtidens politiska teorier gjorde honom småningom till puritanernas konstitutionella auktoritet. I., som 1645 invalts i underhuset, spelade 1646—48 en synnerligen framträdande roll under arméns tvister med parlamentet och dess försök att träffa en för den politiska friheten betryggande direkt uppgörelse med Karl I. Märkligt är särskildt hans i arméns namn affattade demokratiska utkast till författningsändring i juli 1647, *Heads of the proposals*, hvilket af Gardiner anses föregripa det brittiska statslifvets nutida utveckling i sin sträfvan att trygga den folkliga självstyrelsen mot öfvergrepp både från konung och parlament. Efter Karls flykt till Wight i nov. 1647 insåg I. omöjligheten af att sluta aftal med den opålitlige konungen, och han deltog därefter med ifver i det 1648 uppflammande s. k. ”andra inbördeskriget”, var den drifvande kraften i parlamentets ”rensning” från rojalister (dec. s. å.) samt påyrkade energiskt konungens domfällande och afrättning. Som medlem i rätten undertecknade I. Karls dödsdom. I parlamentet var han ganska illa tåld, och han angreps dessutom häftigt af arméns längst gående republikanska ytterlighetsmän (*levellers*). Parlamentet hindrade 1649 hans inträde i det nya statsrådet, men Cromwell tog honom med sig till Irland som närmaste man i befälet (aug. s. å.), och efter Cromwells afresa blef han (maj 1650) dennes ställföreträdare som öns styresman. I. intog bl. a. Waterford och Limerick samt förfor med hänsynslös stränghet mot katolikerna, hvilkas makt på ön han ville bryta genom organiserad protestantisk kolonisation. Till följd af öfveransträngning dukade I. hösten 1651 under för fältsjuka. Han

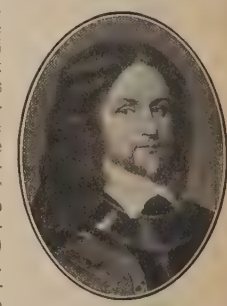

begrofs i Westminster abbey, men efter restaurationen uppgräfdes hans kvarlefvor och hängdes i galgen vid Tyburn (jan. 1661). Hans änka gifte sig 1652 med general Fleetwood och afled 1662. I. var en af den puritanska revolutionens märkligare personligheter, hetsig och ensidig, då han ej modererades af Cromwells vidsyntare statsmannabegåfning, men rättvis, energisk och politiskt kunskapsrik. Jfr Gardiner, ''History of the great civil war'', III—IV, och ''History of the commonwealth and protectorate'', I—II. V. S—g.

Irgis, Stora (ry. *Velikaja Irgis*), biflod från v. till Volga, upprinner på Obstji-Syrt i ryska guv. Samara, har hufvudsakligen sydvästligt lopp, blir segelbar vid Nikolajevsk och faller ut i Volga midt emot Volsk. Längd 960 km.

Iri, flod. Se Eurotas.

Iria'rte, Ignacio, spansk målare, f. 1620, d. 1685, tillhörde skolan i Sevilla, studerade under Herrera el viejo och idkade landskapsmålning, hvari han tog Murillo till förebild. I själfva verket var han mera dekoratör än egentlig landskapsmålare, ehuru Murillo om honom sade, att hans taflor vittnade om ''gudomlig inspiration''. Naturskildringar i modern mening äro de icke, men de egde dock för sin tid betydelse, och Murillo skall stundom ha utfört historiskt staffage till dem. I. var för öfrigt en bland grundläggarna af konstakademien i Sevilla (1660). C. R. N.*

Iria'rte (Yriarte). 1. Juan de I., spansk lärd och biblioteksman, f. 1702 på Tenerife, d. 1771 i Madrid, sattes 1713 i skola i Paris (Collège Louis-le-Grand), bosatte sig 1724 i Madrid, blef 1732 bibliotekarie vid kungens bibliotek i Madrid, 1742 translator i utrikesdepartementet och invaldes 1749 i Spanska akad. I. nedlade ett berömvärdt arbete på Spanska akad:s ordbok och grammatik, och hans katalog öfver grekiska handskrifter i nuv. nationalbiblioteket (1769) åtnjuter stort anseende. Mera som ett kuriosum torde hans latinska grammatik på kastiliansk vers (1771) betraktas. 1774 utkommo hans *Obras sueltas*, innehållande bl. a. den största samling af spanska ordspråk, och i Rivadeneiras ''Biblioteca de autores españoles'', bd 62 och 67, återfinnas några af hans arbeten.

2. Tomás de I., den föregående brorson, spansk skald, f. 1750 i Orotava (Tenerife), d. 1791 i Madrid, dit han kom 1764, blef 1771 translator i utrikesdepartementet, fick ledningen af ''El mercurio histórico y político'' 1772 och blef arkivarie i krigsministeriet 1776. I:s verksamhet var emellertid förnämligast författarens; hans arbeten i fransk-klassisk stil, som äro kvicka och graciösa, ådrogo honom misstanken för fritänkeri och föranledde ingripande från inkvisitionsdomstolen. Det berömdaste af hans arbeten är *Fábulas literarias* (1782), djurfabler på vers, med syftning på litterära företeelser, öfversatta till franska, engelska och tyska. F. ö. att nämna äro lärodikten *La música*, komedierna *La señorita mal criada* och *El señorito mimado*, öfv. af Horatius' ''Ars poetica'', Vergilius' Aeneid m. m. I:s *Obras* utkommo 1787 (6 bd) och 1805 (8 bd); urval af hans arbeten i Rivadeneiras ''Biblioteca de autores españoles'', d. 63, och i ''Revue hispanique'' (1895). 1 o. 2. Ad. H—n.

Iriartea R. et P., *bot.*, palmsläkte.

Iricurana, *bot.* Se Alchornea.

Iridaceæ, Iridineæ, Ensatæ, Iridacéer, *bot.*, växtfamilj bland monokotyledonerna, omfattande de s. k. svärdsliljorna jämte några andra växter, hvilka ha samkönade, vanligen aktinomorfa blommor med öfversittande hylle, bestående af 2, ofta sinsemellan olika trebladiga kransar. Ståndarna äro 3, extrorsa, motsatta de yttre kalkbladen. Stift 1, treflikigt. Frukten är en kapsel. Iridacéerna ha rotstockar eller knöllika jordstammar. De äro örter eller mera sällan låga halfbuskar med långsträckta, helbräddade, ofta ridande blad och terminala blomställningar. Blommorna äro ofta utmärkta genom sin skönhet och färgprakt, hvarför många, af släktena *Iris*, *Schizostylis*, *Tigridia*, *Tritonia*, *Freesia*, *Gladiolus*, *Crocus*, *Ixia* m. fl., odlas i trädgårdar och växthus. De flesta tillhöra Kaplandet, varma Amerika och Medelhafstrakterna. Läkemedel och krydda erhållas af *Crocus* (saffran) och *Iris* (violrot), näringsmedel af *Gladiolus*. O. T. S. (G. L—m.)

Iridacéer, *bot.* Se Iridaceæ.

Iridektomi (af grek. *iris*, regnbågshinnan, och *ektomē*, utskärning), *med.*, en operation, hvarigenom en ny pupill bildas i ett öga. Därvid tillgår sålunda, att man med en smal eller ock lansformig knif gör ett litet snitt i hornhinnans (*cornea*) periferi och inför i ögat en pincett, hvarmed ett veck fattas i regnbågshinnan (*iris*), hvilket drages fram utanför ögat och afklippes. En defekt uppkommer således i iris. Operationen utföres dels i kurativt syfte vid glaukom (se d. o.), dels i profylaktiskt syfte för att förekomma de skadliga följderna af utbredda sammanväxningar mellan regnbågshinnans pupillardel och främre linsytan, dels ock som ett led i starroperationen för att förebygga regnbågshinnans framfall i hornhinnesåret under läkningen, hvarförutom den fortfarande, ehuru mera sällan, göres i optiskt syfte. Om nämligen en fläck i hornhinnan eller linsen skymmer den naturliga pupillen, skaffas genom den nya, *artificiélla* pupillen en annan väg för ljusstrålarnas tillträde till näthinnan. I de flesta fall är emellertid ljusets brytning härvid så oregelbunden, att förbättringen af synförmågan blir illusorisk. Under det att operationen för några decennier sedan i stor utsträckning gjordes för detta ändamål, sker det därför nu alltmera sällan. Rsr. (G—d.)

Irideremi (af grek. *iris*, regnbågshinnan, och *eremi'a*, brist). Se Aniridi.

Irideæ, *bot.* Se Iridaceæ.

Iridisering l. Irisering. Se Irisera.

Iridium, *kem.*, ett af Tennant 1803 upptäckt grundämne af platinametallernas grupp, som med hänsyn till färgen på sina salter uppkallats efter det grek. *iris*, regnbåge. Iridium träffas tillsammans med platina som platiniridium och i förening med den närstående metallen osmium i mineralerna osmiridium (= ljust osmiridium med öfvervikt för osmium, eg. vikt = 19,4) och iridosmium (= mörkt osmidium, med öfvervikt för iridium, eg. vikt = 21). Dess oxid har äfven anträffats i platinasand från Ural. Iridium-metallen är silfverhvit och spröd samt smälter ännu svårare än platina, först vid öfver 2,000°. Med platina ger den hårda och resistenta och därför synnerligen värdefulla legeringar. Den internationella meterkommissionens likare i Paris består af 90 proc. platina och 10 proc. iridium. I kompakt tillstånd syrsättes den

icke vid upphettning i luft, men däremot oxideras den i fint fördeladt tillstånd. Den kompakta metallen angripes ej af syror, icke ens af kungsvatten; vid glödgning i klorgas öfvergår den dock i kloriden $IrCl_4$. Atomvikten är (enligt bestämmelsen 1909) 193,1 och tecknas Ir. Eg. v. 22,4. I sina kemiska förhållanden visar iridium stor likhet med platina och ger med syre tre oxider, IrO, Ir_2O_3 och IrO_2, af hvilka den mellersta, seskvioxiden, ger salter med syror. Denna oxid är svart och användes till färgning af porslin. Den högsta syrsättningsgraden ger salter med baser. P. T. C.*

Iridochoroiditis, en mest af franska författare begagnad synonym för iridocyclitis. Se Ögonsjukdomar.

Iridocyclitis, *oftalm.* Se Ögonsjukdomar.

Iridocyter, kroppar, som ega förmåga att reflektera ljuset.

Iridomyrmex, *zool.* Se Dolichoderinæ.

Iridosmium, *kem.* Se Iridium.

Iridotomi (af grek. *iris,* regnbågshinnan, och *tomē,* skärning), *med.,* är, liksom iridektomi (se d. o.), en operation, hvarigenom en ny pupill bildas i ett öga. Den skiljer sig från iridektomien därigenom, att i ett öga, hvari pupillen är alldeles igengrodd och hvari ingen lins finnes (således då en starroperation förut blifvit gjord, men resultatet uteblifvit till följd af en tillkommen inflammation af iris), ej ett veck af iris bildas och utdrages, utan endast ett snitt göres genom hela den sammanhängande membran, som täcker ögats inre delar. För detta ändamål är iridotomien i vanligaste fall obetingadt att föredraga framför iridektomien, men också endast i detta. Rsr.*

Irig, storkommun. Se Ireg.

Iris (grek. *Ἶρις*), *grek. myt.,* enligt Hesiodos en dotter af Thaumas och okeaniden Elektra. Hon omtalas dels som den himmel och jord förbindande regnbågens gudinna, dels i sammanhang därmed som gudarnas, i synnerhet Zeus' och Heras, snabba och villiga budbärarinna. Sistnämnda uppgift delar hon med Hermes (se d. o.), hvars häroldsstaf hon därför stundom ses bära (se fig.). På antika vasmålningar framställes I. som en luftig kvinnogestalt, ofta hållande i handen en kanna, i hvilken hon troddes föra vatten till molnen. A. M. A.

Iris. (Efter en antik vasmålning.)

Iris. 1. *Anat.,* Regnbågshinnan, en i ryggradsdjurens (och människans) öga bakom hornhinnan och främre ögonkammaren, men framom linsen befintlig, rundad, i midten med ett hål (*pupillen*) försedd, af pigment färgad hinna, hvilkens förnämsta uppgift är att såsom ett diafragma efter behof afstänga det öfverflödiga ljuset (randstrålarna), hvarigenom ögat skyddas för alltför starkt ljus, den sfäriska aberrationen minskas, och afbildningens djup ökas. Den är försedd med glatta muskler och nervtrådar och har för sitt ändamål förmåga att minska eller vidga sin öppning, pupillen. Denna förtränges ej blott vid starkt ljus, utan äfven oberoende af ljusstyrkan vid närarbete och möjliggör därigenom, att föremål kunna ses skarpt på kortare afstånd, än eljest vore fallet.

2. *Astron.,* en af småplaneterna.

3. L., *bot. farm.,* Svärdslilja, är ett växtsläkte af omkr. 100 arter, som bildar typen för fam. *Iridaceæ.* Blomkalken har kort pip och sexdeladt bräm. De tre yttre kalkflikarna äro tillbakaböjda, de tre inre upprätta. På det korta stiftet sitta tre stora kronbladslika, nästan tvåläppiga märken. De i Sverige vilda arterna äro högväxta örter med svärdlika blad, med plattade, omfattande slidor. Blommorna äro före blomningen inneslutna inom hinnartade hölster. Hos oss förekomma svärdsliljorna i vatten, såsom den vackra gula svärdsliljan, *I. pseud-*

Iris pseudacorus. 1 stjälkstycke, blad och blomknopp, *2* d:o med utslagen blomma, *3* pistillen, *4* spetsen af ett märke, *5* moget fröhus.

acorus L. (se fig.), eller å fuktiga ställen, såsom den sällsynta *I. sibirica* L. Många svärdsliljor i andra länder, såsom i mellersta och södra Europa samt norra Afrika, växa däremot helst på torra, steniga, soliga backar. Somliga ha nästan lökformiga jordstammar, de flesta åter ganska grofva rotstockar. För de praktfulla, stundom välluktande blommornas skull odlas många arter i trädgårdarna och krukor, t. ex. *I. pumila* L. i talrika varieteter, *I. germanica* L., *I. Xiphioides* Ehrh. (syn. *I. anglica* hort.), *I. Xiphium* L. (syn. *I. hispanica* hort.), *I. pallida* Lam., *I. Kæmpferi* Sieb., *I. Susiana* L. (''sörjande ankan'') från Orienten med mycket stora, gråa blommor, den vårblommande *I. reticulata* M. B. från Kaukasus, den vinterblommande *I. planifolia*

Wittm., m. fl. Af ett par arter lämna rotstockarna den officinella violroten (se d. o.).

4. *Miner.*, Regnbågskvarts, en bergkristall med ytterligt fina och tätt liggande sprickor, hvarigenom åstadkommes det bekanta iriserande färgspelet. Ofta har man framkallat sprickorna medelst lätta slag eller stötar. 1. G. R. (G—d.) 2. B—d. 3. O. T. S. (G. L—m. C. G. D.) 4. A. Hng.

Iris, flod. Se Jeschil Irmak.

Irisēra (af grek. *iris*, regnbåge), spela eller skifta i regnbågens färger.

Irish sea [aï'əriʃ si'], eng. Se Irländska sjön.

Iriska litteraturen. Denna litteraturs språk, nämligen det på Irland talade iriska (se Iriska språket), är det rikast utbildade inom den keltiska språkfamiljens gaeliska gren (se Gaeliska språket och litteraturen). I den iriska litteraturen finnas de öfver hufvud äldsta skriftliga minnesmärkena af keltisk odling. Den blomstrade från den tidiga medeltiden till renässanstiden. Sträckande sina rötter djupt ned i irländska folkets äldsta öden och religion, företer den en sällsam blandning af hedniska och kristna föreställningar. Något helgjutet mästerverk inrymmer den ej, men den är märklig i flera hänseenden, icke minst genom sitt omfång. — Med den latinska bokstafsskriftens införande, på 700-talet, börjar nedskrifvandet af fornirernas vittra skatter, hvilka till större delen leda sitt ursprung från tidigare århundraden. Redan i hednatiden fanns på Irland en icke ringa vitter odling. Druiderna (se d. o.) hade där ett af sina förnämsta stamhåll och utgjorde en högre afdelning af skaldernas på Irland synnerligen talrika och mäktiga klass. Efter kristendomens befästande på ön (ung. vid midten af 5:e årh.) upphörde druidernas prästerliga kall, och namnet kom ur bruk; men skaldernas världsliga förrättningar bortsopades icke där, såsom i Gallien, genom romerska lagar, utan skråt vann ny styrka. De lärda stånden voro fullständigt organiserade i grader, först gradh ecna (visdom i allmänhet), där hvarje medlem kallades *sai* (vis) och inom hvilken högsta titeln var *ollamh sai*, vidare den därur utbrutna gradh fene (lagkloke), hvars främsta män höllo skolor för lärandet af *fenechas* (lagkunskap), slutligen gradh fili (skalder), hvilkas konst kallades *filidecht* (urspr. spådomskonst i versform). Äfven besvärjelser fortforo att vara i bruk långt in i den kristna tiden. De med privilegier högeligen gynnade ''fili'' sammansmälte snart med barderna (se Bard), hvilka på Irland från början haft en lägre rang såsom blott vid harpa föredragande skaldestycken och berättelser. Förhållandet mellan fili och bard var detsamma som mellan trouvère och jongleur i norra Frankrike.

På Irland formade sig den kristna kyrkan efter den rådande sociala organisationen i stammar, och i skolorna lärde man fördomsfritt ecna, fenechas och filidecht bredvid latin och kristendom. Ofta voro de ypperste lärarna lekmän, någonting ovanligt i andra länder under medeltiden. Dessa skolor växte emellanåt ut till små städer, och främlingar strömmade till dem. Lärokursen var tolfårig. Hurudant än värdet af den i dem meddelade kunskapen må ha varit, erbjuda de emellertid det tidigaste exempel i Europa under medeltiden på, att ett folk tog vård om sitt språk. — De äldsta uppteckningar på iriska språket finnas i form af mellanradiga öfversättningar och förklarande noter inskrifna i latinska manuskript från 8:e och 9:e årh. Åtskilliga sådana förvaras på kontinenten, t. ex. i S:t Gallen, Milano, Karlsruhe m. fl. orter, dit de förts af de nitälskande irländske missionärerna. (Ur dem har Zeuss hämtat materialet till sin epokgörande ''Grammatica celtica'', 1853; se f. ö. Iriska språket.) I allmänhet tyckas de forniriske lärde haft stark böjelse för att göra sådana kommentarer. För öfrigt förefinnes den iriska litteraturen hufvudsakligen uti handskrifter, som i riklig mängd förvaras i Englands, Skottlands och Irlands bibliotek, men som hittills äro till större delen otryckta. Bland dem må nämnas *Leabhar na h-Uidhri* och *Leabhar Breac*, två dyrbara pergamentsmanuskript, äfvensom samlingarna *Book of Leinster* (den ur litterär synpunkt värdefullaste) och *Book of Lismore*. Innehållet i dessa är ofta mycket äldre än språkformen. Vi förbigå här försöken till språkläror och ordböcker från dessa tidiga årh. och fästa oss vid de omfångsrika *krönikorna*, bland hvilka må nämnas de, som författats af Tighernach O'Braoin (i 11:e årh.), hvilken sökte bringa den irländska tideräkningen i öfverensstämmelse med andra folks, ''Ulsters krönika'', märklig för däri meddelade astronomiska notiser, samt ''De fyra mästarnas krönika'', bland hvars fyra författare den förnämste var franciskanmunken O'Clery, som 1632—36 verkställde denna kompilation efter iriska handskrifter, förande berättelsen från en fabelaktig urtid fram till 1616. En icke oviktig roll spela ock irländska höfdingeslägters stamträd, hvilka de panegyriserande skalderna hade på sin lott att vårda och utsmycka; de gå vanligen ända upp till Noak. — De äldsta *historiska* uppgifter möta oss i historiska visor. Bland de förste författarna af sådana nämnas t. o. m. keltiska gudar. Talrikast blefvo dessa sånger i 9:e, 10:e och 11:e årh. Man skulle ur dem kunna göra ett sammandrag af hela landets historia. Under 11:e och 12:e årh. uppkom ett stort antal historiska berättelser och historiska romaner, i hvilka gränslinjen mellan verklighet och dikt är synnerligt svår att urskilja. I ''Invasionernas bok'' äro sammanförda sägnerna om de successivt inbrytande stammar, som befolkat Irland. Af *sagor* och *sägner* finnes en rik skatt. Att inlära sådana ingick i skaldernas lärokurs. En ''fili'' af högsta rangen skulle kunna 350 utantill. Öfver 100 finnas i behåll. Många behandla rasstriderna samt irländarnas krigståg till engelska öarna, med ty åtföljande äfventyr, strider, belägringar, kvinnorof m. m. Andra äro mytologiska; de skildra gudaskaran, inbyggarna i Side, det keltiska elysium. Dessa gudomligheter framställas mest i beröring med den heroiska tidens gestalter samt äfven med verkligt historiska personligheter. Här ser man emellanåt tydligt, huru en hednisk myt ombildats till kristen, såsom i sägnen om Lêr (urspr. hafvets gud) eller Lear och de öden, som drabbade honom och hans barn. Hedniska och kristna element finnas egendomligt hopsmälta i *Immrams* (''sjöfärder''); berömdast bland dessa äro ''S:t Brendans resa'' och ''Conns färd till löftets land''. I de s. k. *Fisa* (''visioner'') återfinnes den hedniska förebilden för de senare kristliga visionerna (af himlen och helvetet m. m.); exempel på dem är ''S:t Adamnáns vision''. En af de fullständigaste episka

cykler någon litteratur eger bilda irernas *heroiska* sägner, till ett antal af 30 grupperade kring *Táin bó Cúalnge* (Boskapsröfvet i Cualnge, utg. af Windisch, ''Die altirische heldensage Táin Bó Cúalnge nach dem buch von Leinster — — herausgegeben'', 1905). Där skildras det krig mot Ulsters konung, till hvilket drottning Medb i Connaught (den senare älfmytologiens ''drottning Mab'') eggar sin gemål för att komma åt den mystiske brune tjuren i Cualnge. Denna sagokrets är diktad på blandad vers och prosa. Den tillhör således det skede af ett nationalepos' utveckling, då de ursprungligen isolerade sångerna hoplänkats medelst prosainfattningar, som svälla ut på bredden. I dessa heroiska sägner skildras ett alltigenom hedniskt samhälle, oberördt af romerskt och kristet inflytande. Gudarna ingripa omedelbart i händelsernas gång. — En annan grupp af sägner, afgjordt skild från de heroiska, äro de *oisianska* l. *feniska*. Hufvudhjälten i dem är Finn, Cumalls son, som antages ha lefvat i 3:e årh. Han framstår som en historisk karaktär, nästan fri från sägenartade tillsatser; så ock hans son Oisin och sonson Oscar. I 12:e årh. synas de börjat blifva sagohjältar. Fram till 15:e årh. besjöngos de flitigt i folkvisor och sägner, hvilkas stam ytterligare förkofrades ända upp i 18:e årh. Renast finnas dessa visor och sägner bevarade i goda manuskript från 14:e och 15:e årh., och de te sig där fulla af magiska, vidunderliga drag, men ega en vild doft af skog och ljung, genomklingas af hornlåt och återgifva troget lifvet i höfdingens befästa gård, dryckeslagen i hans ölstuga. — Bland irisk *lyrik* framstår satiren, som hade sin rot i de urgamla besvärjelserna och i likhet med dem ansågs ega makt att skada andra till lif och lemmar. Några berättande satirer från 8:e och 11:e årh. uppnå i burleskt fantasteri de franska ''fabliaux''. — Den *religiösa* litteraturen skrefs i början nästan blott på latin, sedan på folkspråket. En rymlig plats inom densamma upptaga *helgonbiografierna* (de förnämsta irländska helgonen äro S:t Patrik, S:ta Brigitta och S:t Columba). För öfrigt kan man säga, att Irlands folkliga religiösa litteratur under medeltiden liknar grannländernas och väl tål jämförelsen med dessas. — De *forniriska lagarna*, *Brehon law* (af *breitheam*, domare) utgifvas i våra dagar af en kungl. kommission, som 1865—1901 utsändt 6 volymer. Andra delar af lagen äro tryckta i O'Currys ''Lectures on the materials of ancient irish history'' (utg. 1873 af W. K. Sullivan). Dessa gamla lagar ge oss bilden af ett primitivt rättssystem, ej uppblandadt med vare sig angelsaxiskt, danskt eller normandiskt inflytande. — Bland vetenskaperna omhuldades i synnerhet *medicinen*. Läkekonstens ursprung leddes tillbaka till gudarna; druiderna utöfvade den, delvis medelst trolldom och besvärjelser. Läkarna stodo högt i rang. Yrket gick i arf inom vissa familjer.

Af det inflytande, som keltisk litteratur öfvat på skapandet af de nyare europeiska litteraturerna, kan den iriska tillräkna sig en icke ringa andel. Här må nämnas några strömningar af sägner, hvilkas egentliga källa är fornirisk. En sådan äro sagorna om Aes Síde och drottning Medb, där de ursprungliga föreställningarna om älfvornas värld förefinnas, hvilka sedan tjänade Chaucer och Spencer till material. I dessa sagor finnes ock grundvalen till Shaksperes ur senare bearbetningar hämtade ''King Lear'' och ''Midsummer night's dream''. En annan irisk legendströmning, som spriddes öfver hela Europa, voro Immrams och Visionerna, med sina föreställningar om ett land utan vinter, där solen aldrig går ned, där sommarens och vårens blomster trifvas kvar vid sidan af höstens frukter och där man ej vet af sjukdom eller död (de gå igen i sagorna om Schlaraffenland, Pays de Cocagne etc.). De gamla iriska sägnerna om de dödes rike (löftets land, honungsslätten) påminna om tyskarnas skildringar af Glasberg. Legenderna S:t Brendans färd, S:t Patriks skärseld och *Vision of Tundale*, den första skildrande, hur man kommer till själarnas land sjövägen, den andra låtande vägen gå genom en bergshåla, den tredje frammanande detsamma i en vision, äro typer för tre af de fem hufvudkällor, som Dante begagnat för sitt stora skaldeverk. — Irländarna, som så kraftigt verkade för det medeltida Europas kristnande och bildning, ha tvungits att böja sig under ett politiskt lifskraftigare folk, och deras litteratur har från nyare tidens början sammansmält med den engelska. Att den senare därvid vunnit värdefulla insatser af kelternas lifliga inbillningskraft och poetiska känslighet, därom vittna bland andra irländarna Spencer, Swift, Sterne, Thomas Moore och O. Wilde. — Den egentliga iriska litteraturen har knappast öfvervunnit medeltidens ståndpunkt. Den mest betydande prosaförfattaren är prästen Keating (omkr. 1570—1644), som utgaf religiösa och historiska skrifter. — Utom redan nämnda källor för studiet af irisk litteratur må nämnas bardsånger, öfversatta af Hardiman och Miss Brooke, samt Gaelic societys (stiftad i Dublin 1806) sedan 1808 utgifna handlingar. Verksamma äro äfven Celtic society, Ossianic society och Irish archæological society. Jfr O'Curry, ''Lectures on the manuscript materials of ancient irish history'' (1861), Windish och Stokes, ''Irische texte'' (1880—97), Zimmer i en mängd uppsatser i ''Zeitschrift f. vergleichende sprachforschung'' (i synnerhet bd 28), ''Zeitschrift f. deutsches altertum'' (bd 32, 33, 35), ''Göttingische gelehrte anzeigen'' (1890), ''Preussische jahrbücher'' (bd 92—93), Berlinakademiens ''Sitzungsberichte'' (1891) samt det betydande verket ''Nennius Vindicatus'' (1893), Stokes och d'Arbois de Jubainville i ''Revue celtique'' o. s. v., Douglas Hyde, ''A literary history of Ireland'' (1899). (K. F. J.)

Iriska språket, Irisk-gaeliska, den dialekt af den gaeliska grenen (se Gaeliska språket och litteraturen) af den keltiska språkfamiljen, som talats och fortlefver på Irland samt sålunda är sidoordnad med manx och gaeliska (eller skotsk-gaeliska) i inskränkt bemärkelse. Iriska språket delar med dessa dialekter de egendomligheter, som skilja den gaeliska grenen från den britanniska (kymriska); mest framträdande är att ir. *qu* ljud stå kvar som gutturaler i gaeliskan, men blifva labialer i britanniskan, t. ex. ir. *mac* ''son'': kymr. *map*, ir. *cethir* ''fyra'': kymr. *pedwar*. Den äldsta källan för iriskt språk äro de s. k. *Ogaminskrifterna* från tiden före 600 e. Kr. De äro skrifna i ett besynnerligt alfabet, *ogam*, i hvilket bokstäfverna bestå af parallella streck, placerade på båda sidor af den skarpa kanten af en upprättstående sten enligt följande schema, där den vågräta linjen betecknar stenkanten:

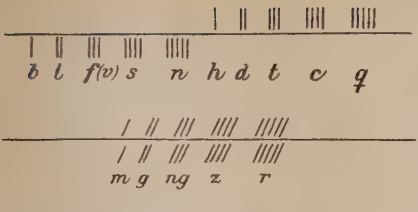

Tecknen ha endast en viss yttre likhet med lönnrunorna på t. ex. Rökstenen. Ordet *ogam* synes betyda hemlig kunskap, skrifttecken, skrift (jfr isl. *rún*). Sannolikt en utveckling af latinska alfabetet, fortlefde denna skrift på Irland som trolldomstecken och har varit känd äfven i Storbritannien och på öarna. Ogaminskrifterna äro korta och innehålla mest namn. De äldsta litterära minnesmärkena, härstammande från 700-talet, begagna latinsk skrift. Språket benämnes intill slutet af 1000-talet forniriska och är redan på detta stadium starkt förändradt och skildt från det språk, som synes föreligga i ogaminskrifterna. Så heter gen. af ordet för son (fr. *mac*) i ogaminskrifterna *maqi* (jfr lat. *equ-i*), men i fornir. *maicc* (med bortfallen ändelse, men med *i*-epentes). Från slutet af 1000-talet till början af 1600-talet benämnes språket medeliriska och karakteriseras af destruktion af böjningselement och nybildningar, i synnerhet i konjugationen. Afvenledes framträda de egendomligheter, som skilja iriskan från manx och skotsk-gaeliskan. Nyiriskan räknas från omkr. 1600. Af dess båda dialekter, i norra och södra Irland, ligger den förra till grund för skriftspråket. Iriskan bevarade århundraden igenom sitt herravälde på ön. Dock lämnade den starka nordiska invasionen under vikingatiden (800—1100) en mängd nordiska lånord, bl. a. t. ex. namnet på *nordbor, Lochlannach*, af deras hemland *Lochlann*. Först på 1800-talet började iriskan sin stora tillbakagång. Nu talas den af ungefär $^1/_7$ af Irlands befolkning (se vidare Irland, sp. 854), utanför Irland talas den i synnerhet i Amerika, där ung. lika många lära finnas, som tala iriska, som på Irland. — Iriskan skrifves med en modifierad form af det latinska alfabetet (från det s. k. angelsaxiska). Ortografien är visserligen icke fonetisk, men mycket konsekvent i återgifvande af vissa finare nyanser, särskildt i konsonanternas uttal. I iriskan finnas några af de mest påfallande egendomligheter för moderna keltiska språk, som i bevarandet af vissa ljudförhållanden vid ordens förbindelse torde visa sig konservativare än något annat lefvande europeiskt kulturspråk. Här några exempel. I nyir. *a ceann* ”hennes hufvud” (*c* = *k*), *a cheann* ”hans hufvud” (*ch* = ty. *ch*), *a gceann* ”deras hufvud” (*gc* = *g*) beror skillnaden därpå, att det första ordet *a* har olika upprinnelse i de olika betydelserna och har i de respektive fallen slutat 1) på vokal, 2) på *-s*, 3) på *-m* (*-n*). Iriskan företer en stark konglutination af orden i satsen, som står nära eller kan jämföras med vissa s. k. införlifvande (amerikanska) språks byggnad. Så ha vi fornir. *for-canim* ”jag lär”: *for-chanim* ”som jag lär”, *ni-ceil* ”han döljer icke”: *ni-cheil* ”han döljer det icke”, där i de senare exemplen mellan småorden och verbet har stått ett pronomen infigeradt och endast lämnat spår efter sig i verbets begynnelseljud. Likaså ha egendomliga verkningar af den ursprungliga accenten bevarats i olika formgestaltning: fornir. *ad-beir* ”han säger” (*-be-* med hufvudaccent), men *ni epir* ”han säger icke” (*-ep-* med hufvudaccent; af **ni-ád-beret*) o. d. De gamla ändelserna ha visserligen slopats, men ofta åt föregående konsonanter efterlämnat särskilda klangfärger, som i ett paradigm taga sig ut som en inre flexion (med åtskillnad till fem kasus), t. ex. nom. sing. *ech* (af **ekvos* = lat. *equus*), gen. *eich* (af **ekvī* = lat. *equi*), dat. *each* (af **ekvō* = lat. *equo*).

Litt., förutom skrifter, som röra keltiska språk i allmänhet: Brash, ”The ogam inscribed monuments of Gaedhil” (1879), Ferguson, ”Ogam inscriptions in Ireland, Wales and Scotland” (1887), Windisch, ”Kurzgefasste irische grammatik” (1879), Vendryes, ”Grammaire du vieil Irlandais” (1908), Thurneysen, ”Altirisches handbuch”, I, II (grammatik, texter o. ordbok; 1909), afh. af Zimmer (t. ex. ”Keltische studien”, I—II, 1881—84), Thurneysen (t. ex. i ”Revue celtique”, bd VI), H. Pedersen (t. ex. ”Aspirationen i Irsk”, 1897, och i ”Zeitschrift für vergleichende sprachforschung”, bd 35), Brugmann, ”Grundriss der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen” (2:a uppl., I 1897, II 1909), Pedersen, ”Vergleichende grammatik der keltischen sprachen” (I 1909). Forniriska glossor och glossarer ha utgifvits bl. a. af Ascoli (”Il codice irlandese dell’ Ambrosiana”, från 1878), Zimmer (”Glossæ hibernicæ”, 1881), Stokes och Strachan (”Thesaurus palæo-hibernicus”, 1901—03) samt i synnerhet af Stokes (i ”Revue celtique”, ”Zeitschrift für vergleichende sprachforschung”, ”Beiträge zur kunde der indogermanischen sprachen”); medeliriska af Stokes (”Sanas cormaic” o. s. v. i ”Three irish glossaries”, 1862, ”Cormacs glossary translated”, 1868), Windisch (”Irische texte”, 1880, 1884, 1887, 1891, 1897) samt af Atkinson (”The passions and the homilies from Leabhar Breac”, 1887). För nyiriska jfr O’Donovan, ”A grammar of the irish language” (1845). Ordböcker ha utgifvits af O’Reilly (1864), Dinneen (”An irish-english dictionary”, 1904), Macbain (”Etymological dictionary of the gaelic language”, 1896); ett glossar hos Atkinson, ”Trí bior-ghaithe an bháis of Rev. Keating” (1890). K. F. J.

Irisk-gaeliska. Se Iriska språket.

Irisson [-sång’], Maurice, greve d’. Se Hérisson, M.

Iristryck (af grek. *īris*, regnbåge) l. Regnbågstryck, *boktr.*, tryckning af olika färger bredvid hvarandra så, att de vid gränserna mjukt öfvergå i hvarandra och därigenom åstadkomma en regnbågsliknande verkan. Sådant tryck förekommer äfven på tyger.

Iritis, *med.*, inflammation af regnbågshinnan (*iris*) i ögat. Se Ögonsjukdomar.

Irkutsk. 1. Guvernement i asiatiska Ryssland, östra Sibirien, begränsadt i s. af Kina, i v. af Jeniseisk, i n. af Jakutsk och i ö. af Transbaikalien, hvarifrån det skiljes af sjön Baikal. 726,296 kvkm. 514,267 inv. (1897), 1,7 inv. på 1 kvkm., alla rys-

sar utom omkr. 120,000 bureter och 1,700 tunguser. Omkr. 6 proc. af befolkningen äro deporterade. Landet är bergigt, med en höjd öfver hafvet af 350—900 m. På gränsen mot Kina löpa Sajanska bergen, med toppar af 2,000—2,500 m. höjd (högsta toppen, Munko Sardyk, 3,490 m., ligger på kinesiskt område). Hufvudfloder äro Angara l. Öfre Tunguska, som flyter igenom sjön Baikal och liksom Nedre Tunguska mynnar ut i Jenisei, samt Lena, hvilken upptager Vitim och flera andra bifloder. Södra delen är fruktbar och har den bästa åkerjorden i östra Sibirien. Järnmalm förekommer ganska rikligt, kollager hufvudsakligen i Angaras floddal; grafit bearbetas på flera ställen äfvensom saltkällorna; guld fås i Biriussas dal (i västligaste delen). Industrien, som har sitt säte hufvudsakligen i staden I., omfattar brännvinsbränning, järngjuteri, saltsjuderi samt tillverkning af lerkärl, glas och porslin. 1893 funnos 135 verk med ett produktionsvärde af öfver 2,8 mill. rubel. Betydlig är handeln, emedan den stora vägen Moskva—Kiachta och nu äfven den sibiriska järnvägen gå genom I. Jordbruket är stadt i tillväxt. Största delen af landet är dock skogbevuxen. Infödingarna idka mest boskapsskötsel. Äfven jakt och fiske äro afsevärda inkomstkällor, om än mindre gifvande än förr.

2. Generalguvernement, upprättadt 1887 och bestående af guvernementen I. och Jeniseisk, Transbaikalien samt prov. Jakutsk. Areal 7,829,390 kvkm., med omkr. 2 mill. inv. (1907).

3. Hufvudstad i ofvannämnda guvernement, vid Sibiriska järnvägen och floden Angara, midt emot Irkuts inflöde i densamma, 464 m. ö. h. 51,473 inv. (1897). Efter en eldsvåda 1879, som lade den centrala och viktigaste delen af staden i aska, har staden blifvit stadtligt återuppbyggd. Den är säte för generalguvernör, guvernör och ärkebiskop, har ett stort antal kyrkor (bland hvilka flera lära vara byggda af svenska ingenjörofficerare, som efter slaget vid Poltava fördes till Sibirien), betraktas som Sibiriens andliga medelpunkt och har flera undervisnings- och vetenskapliga anstalter, bl. a. ett magnetisk-meteorologiskt observatorium och en sektion af ryska geografiska sällskapet med ett museum af etnografiska, arkeologiska, zoologiska, botaniska och geologiska samlingar. Den drifver ej obetydlig industri och handel. (J. F. N.)

Irland (eng. *Ireland*; af de keltiske urinvånarna kalladt *Erin*, *Eirin*, ”västlandet”, hvaraf grek. *Ierne*, lat. *Ivernia*, *Hibernia*), ett med Storbritannien förenadt konungarike, som omfattar den västligare af de båda stora brittiska öarna och ligger mellan 51° 26′ (Mizen head) och 55° 21′ n. br. (Malin head; Köpenhamns bredd), samt mellan 5° 25′ (Burial head) och 10° 30′ v. lgd (Dunmore head). Ön skiljes från Skottland af Nordkanalen, från England af Irländska sjön och S:t Georgs-kanalen samt omgifves för öfrigt af Atlantiska hafvet. Den har formen af en oregelbunden romboid, hvars största diagonal, från Torr head i n. ö. till Mizen head i s. v., har en längd af 486 km. Bredden är i genomsnitt något öfver 200 km. Areal 84,253 kvkm., hvaraf 600 kvkm. komma på mindre kustöar och 2,516 kvkm. på sjöar, floder och tidvattensområde. Ön har en vida mer kompakt form än Storbritannien; bortsedt från Galway-viken och Shannons æstuarium finnas inga djupt inträngande vikar. Minst utvecklade äro de södra och östra kusterna. På den senare äro Dublin bay, Dundalk bay, Carlingford lough, Strangford lough samt Belfast lough de viktigaste vikarna. På norra kusten skära Lough Foyle och Lough Swilly in i landet. Mest söndersliten är den västra kusten, som har en rikedom af ofta fjordliknande vikar: Donegal bay med Sligo bay, Clew bay, Galway bay, Shannons æstuarium, Dingle bay, Kenmare river, Bantry bay och Dunmanus bay. Södra kusten har endast några æstuarier, såsom Cork harbour och Waterford harbour. Rikedomen på goda hamnar är stor, men olyckligtvis ligger det stora flertalet af dem utåt Atlantiska hafvet, medan den östra kusten har endast ett par sådana (Belfast lough och Carlingford lough).

I. hvilar på samma sockel som Storbritannien, och denna sänker sig först 100 km. v. om I. brant ned till det stora oceandjupet. De båda öarna ha ännu i sen geologisk tid hängt tillsammans med hvarandra och med den europeiska kontinenten. Därför sluter sig I. i geologiskt afseende nära till Skottland och till västra delen af England. Liksom där uppträda nästan uteslutande formationer från den paleozoiska tiden, och endast i den nordöstra delen, i grefsk. Antrim, träffas yngre bildningar, hvilka för öfrigt liksom många öar längs Skottlands västkust äro af vulkaniskt ursprung. Efter de förekommande formationerna kan I. delas i fyra partier: 1) ett östligt och nordvästligt med öfvervägande siluriska, kambriska och äldre bildningar; dit höra bergen på båda sidor af Donegalbukten samt Wicklowbergen och Mournebergen vid östra kusten; 2) ett sydvästligt, som närmast tillhör devontiden och hvars mest framträdande del äro Kerrybergen i prov. Munster; 3) ett nordöstligt i grefsk. Antrim, längs Nordkanalen, hvilket tillhör krit- och tertiärtiderna, och slutligen 4) hela det inre slättlandet, som nästan uteslutande är en stenkolsformation (kalksten) och som är täckt af istidens aflagringar. På två ställen, i ö. mellan Dundalk bay och Dublin, i v. mellan Shannons mynning och Galway bay, sänder denna slätt breda armar ända fram till hafvet, och härigenom uppstår ett bredt låglandsbälte tvärs öfver ön. Alltså ligga bergstrakterna på I. i regel vid kusterna, medan det inre är en slätt. Till någon större höjd nå dock icke I:s berg. I Antrim är Trostan (554 m.) högst; i Mourne mountains, sydligare, Slieve Donard (853 m.), i Sperrin mountains, på gränsen mellan grefsk. Tyrone och Londonderry, Mount Sawel (683 m.), i Donegals berg Errigal (752 m.), i Connaughts bergland Muilrea (819 m.), i Kerrys berg Carrantuohill (1,040 m.), öns högsta topp, samt i Wicklowbergen Lugnaquilla (926 m.). Den centrala slätten höjer sig ingenstädes öfver 90 m., hvadan en landets sänkning med 100 m. skulle gifva I. skapnaden af en stor atoll. Af hela ytan äro 64,800 kvkm. lägre än 150 m., däraf 34,200 lägre än 75 m. ö. h. I. är rikt på floder; man räknar 237 utom bifloderna. Deras vattentillgång är jämn, emedan regn faller under alla årstider. En egendomlighet för dem är, att de allra flesta börja helt nära kusten, därifrån flyta in i det inre, innan de utgjuta sig i hafvet. Deras lopp är lugnt; ofta utvidga de sig till sjöar, och många af dem äro segelbara nästan ända till källan. Den viktigaste af dem är Shannon, till västkusten, den största och vattenrikaste floden på de brittiska öarna. På västkusten utflyta äfven May (100 km.) och Erne

(115 km.); på den norra Foyle (27 km.) och Bann (137 km.), på den östra Boyne (113 km.), Liffey (114 km.), Slaney (117 km.) och på den södra Barrow (med Suir), 191 km., och Blackwater (170 km.). Många kanaler (inalles 1,364 km.) finnas, ehuru de flesta lämpa sig endast för båtfart; med ett par undantag tillhöra alla de båda östligaste prov., Ulster och Leinster. Af sjöar är Lough Neagh störst (397 kvkm.); närmast följa Lough Corrib (176 kvkm.), Ernesjöarna (tillhopa 150 kvkm.), därpå Ree och Derg. Sjöarna vid Killarney i grefsk. Kerry äro berömda för sina vackra omgifningar. — K l i m a t e t är oceaniskt mildt och fuktigt. På västra kusten faller betydligt mera regn än på östra. Så faller i Dublin årligen omkr. 800 mm., i Cork 1,100 och i Kerrys berg omkr. 2,500 mm. Luftens fuktighet är å ena sidan ej gynnsam för åkerbruket, men alstrar i förening med den rikliga bevattningen denna alltid friska grönska, som gifvit landet namnen ”den gröna ön” och ”smaragdön”. Äfven på bergen blir snön sällan länge liggande; på sydvästra kusten faller termometern sällan under 0°. Dublin har i jan. + 4,7°, i juli 15,4° och som årsmedium 9,8°; medelextremerna äro här 25° och — 5°. Januarimedierna äro i Belfast + 4,4° och i Valentia (vid västra kusten) + 7,4°. — I:s f l o r a liknar Storbritanniens, men är rikare på atlantiska arter, såsom ljungväxterna *Arbutus Unedo*, *Daboecia polifolia* och *Erica mediterranea*. Anmärkningsvärd är förekomsten af de pyrenciska *Saxifraga*-arterna *geum* och *hirsuta*. I norra och västra I. gå fjällväxter (*Dryas*) ända ned till hafsytan. Dess f a u n a saknar flera djurarter, som förekomma i Storbritannien, såsom mullvad, vildkatt, iller, jordsork (*Hypudæus amphibius*), rådjur o. a.; däremot lefver på I. en för ön egendomlig vessleart. I förhistorisk tid har här en jättehjort varit allmän, af hvilken skelett träffas i mossarna.

B e f o l k n i n g. I:s folkmängd uppgick 1659 till 500,091, 1821, då den första verkliga folkräkningen egde rum, till 6,801,827, 1831 till 7,767,401 och 1845 till 8,295,061. Därmed hade den ock nått sitt maximum. Skörden af potatis, hvaraf hela den jordbrukande och en stor del af den industriidkande fattiga befolkningen äro beroende för sitt uppehälle, slog fel under två på hvarandra följande år, hvarigenom hungersnöd och sjukdom alstrades, som bortryckte tusentals personer. Därtill kom en hastigt stigande utvandring (hufvudsakligen till Nord-Amerika), i väsentlig mån befordrad af missnöjet med de bestående förhållandena, så att folkmängden oupphörligt minskades och utgjorde 1881 5,174,836 samt 1901 4,458,775 inv. (1,027 kvinnor mot 1,000 män) samt beräknades 30 juni 1908 till 4,363,351. Sammanlagdt ha 1821—1907 utvandrat 4,138,191 pers. från Irland, de fleste till Nord-Amerika, där 1900 bodde 1,618,567 pers. födda i Irland. Men äfven i Storbritannien ha tusentals irländare sökt sig ett nytt hem. 1901 räknades där 253,826 pers. af irisk börd; däremot bodde i I. blott omkr. 28,000 pers. födda i Skottland och 76,977 födda i England. Dessutom strömma tidvis omkr. 15,000 irländare årligen öfver till Storbritannien för att arbeta med skörden. — Befolkningstätheten är i medeltal 53 på 1 kvkm.; den är störst i Ulster (71 på 1 kvkm.), särskildt i dess östra del, i grefsk. Antrim (149), Down (116) och Armagh (94) samt i grefsk. Dublin (487 på 1 kvkm.). 1901 bodde 1,38 mill. inv. (31 proc.) i städer. Af städerna äro endast Dublin och Belfast (med 370,000—350,000 inv.) storstäder; af de öfriga har endast Cork öfver 50,000 inv. — Med hänsyn till folkstatistiken uppvisar I. några än ogynnsammare siffror än Sverige. 1891—1900 föddes på 1,000 inv. endast 25,5 (Sverige därnäst, om man undantar Frankrike, 27,2) och ingingos blott 5,34 äktenskap (för Sverige, som kommer närmast, är siffran 5,94; medelsiffran för Europa är 8,08). Af 1,000 män af 30—35 år voro 1901 endast 417 gifta (i Sverige, som har det därnäst lägsta talet, 635); dock voro (1896—1900) blott 2,64 proc. af födelserna oäkta (i Sverige 11,27 proc.).

Af I:s befolkning tillhör största delen, i r e r n a, den *keltiska* rasen, närmast dess *gaeliska* gren (se G a e l e r, G a e l i s k a s p r å k e t o c h l i t t e r a t u r e n, I r i s k a l i t t e r a t u r e n o c h I r i s k a s p r å k e t). Dess språk, som kallas *iriska*, undantränges dock alltmer af engelskan. 1901 begagnade sig likväl ännu 641,142 pers. (14,36 proc.) af iriskan (mot 1,204,684 år 1851), men endast 20,953 af dem voro okunniga i engelskan. Talrikast äro de, som tala iriskan, i landets västra och sydvästra delar (särskildt i grefsk. Donegal, Mayo, Galway, Clare, Kerry och de inre delarna af Cork). Den angelsaxiska rasen bildar flertalet i västra Ulster, mellan Dublin och Shannon, och i sydöstra kustlandet. Af irerna förekomma två typer: de s. k. milesierna i s. och v. med svart hår, mörka ögon och fint bildade former (möjligen en blandning med spanjorer), och de äkta irerna med utstående kinder, trubbnäsa, grå ögon, brunt hår och muskulös, undersätsig kropp. Irerna ha ett lättrörligt sinne och sakna därför eftertänksamhet, ihärdighet och självbehärskning. De älska sång och musik, ha sinne för konst och vältalighet, äro sluga, skarpsinniga och kvicka. Men i allt sitt görande och låtande äro de ytliga; de äro opålitliga arbetare och icke vuxna stora uppgifter. ”Paddy”, som irländaren brukar kallas, är godhjärtad och förtroendefull, men förtjänar icke själf förtroende, ty han sviker det lätt, håller sig icke mycket till sanningen, är lättretlig och böjd för våldsamheter. Å andra sidan fördrager han nöd och brist och är nöjd, om han blott har potatis.

Med hänsyn till r e l i g i o n e n voro 1901 74,2 proc. katoliker, 13 proc. anglikaner och 10,1 proc. presbyterianer; 62,006 voro metodister, och 63.846 tillhörde andra religioner (däraf 3,898 judar). 1834 utgjorde katolikerna 81 proc. af befolkningen. Den förr härskande episkopala statskyrkan afskaffades genom en parlamentsakt af 1869, och dess förmögenhet (16,5 mill. pd st.) delades mellan dess efterträdare, Church of Ireland, det katolska Maynooth college, presbyterianer, de förre kyrkopatronerna m. fl. Öfverskottet (5,2 mill.) användes till allmänna ändamål. Den episkopala Church of Ireland står under ärkebiskoparna af Armagh och Dublin och 11 biskopar. Dess *generalsynod*, som samlas årligen, är delad på två hus (biskopernas hus och representanternas hus, som består af 208 präster och 416 lekmän). *Representative church body*, som utom biskoparna räknar 52 medlemmar (präster och lekmän), förvaltar kyrkans förmögenhet (nära 9 mill. pd st.) och är ansvarig inför synoden. Den romerskkatolska kyrkan har 4 ärkebiskopar (af Armagh, Dublin, Cashel, Tuam) och 23 biskopar.

Undervisningsväsendet. Folkskolorna stå sedan 1845 under en kommission (*Commissioners of national education*), hvars medlemmar, 20 protestanter och 20 katoliker, utnämnas af lordlöjtnanten. 1907 var antalet folkskolor 8,538 med 675,470 inskrifna barn, af hvilka dock blott 486,000 verkligen besökte dem. Jämte dem funnos 267 klosterskolor med 108,606 inskrifna barn, ehuru blott 74,358 besökte skolorna. Antalet normalskolor var 7 med 1,130 lärj. Jämte statsanslag (1,47 mill. 1908) bestredos utgifterna för folkskolorna medelst inkomst af donationer, skolafgifter, lokala uttaxeringar, frivilliga gåfvor etc. En byrå för den sekundära undervisningen (*Intermediate education board*) lämnar anslag till de sekundära skolorna och kontrollerar jämte departementet för jordbruk och den tekniska undervisningen deras undervisningsplaner, i hvilka naturvetenskaperna nu äro förhärskande. 1906—07 hade 278 läroanstalter antagit departementets förslag till läroplan. Departementet underhåller bl. a. Royal college of science i Dublin, Metropolitan school of art, Irish training college of domestic economy och landtbruksinstitutet i Glasnevin. Af universitet ha hittills funnits: Dublins universitet (Trinity college), de tre konfessionslösa Queen's colleges i Belfast, Cork och Galway, det katolska universitetet i Dublin med 6 affilierade colleges, hvaribland det katolska prästseminariet Maynooth college. Det 1880 upprättade Royal university of Ireland är endast prüfningsanstalt. 1908 beslöt parlamentet att upphäfva det sistnämnda och upprätta två nya universitet: National university of Ireland i Dublin med tre colleges: Queen's colleges i Cork och Galway och University college i Dublin, och Queen's university, Belfast. Vetenskaplig verksamhet bedrifva ock Royal society och Royal irish academy.

Materiell kultur. Landets hufvudnäringar äro jordbruk och boskapsskötsel, ehuru utvecklingen af dessa näringar hindrats genom I:s mycket otillfredsställande agrariska förhållanden. Under Elisabets och Stuartarnas tid, då dels landet slutligen eröfrades af engelsmännen, dels flera uppror kufvades, konfiskerades omkr. nio tiondelar af jorden och gåfvos åt engelska magnater, hvilka vanligtvis icke bodde på ön (*absentee lords*), utan bortarrenderade jorden till större förpaktare, som i sin ordning utarrenderade mindre stycken till de egentlige jordbrukarna. Ofta nog funnos 4 à 5 dylika mellaninstanser mellan godsegaren och odlaren. Detta måste höja arrendeafgifterna och utarma de små arrendatorerna, hvilka icke kunde tänka på att förbättra jorden, utan tvärtom tvungos till ett verkligt utsugningsjordbruk. Huru jordarbetarnas ställning då skulle blifva, är lätt att inse. Den yttersta fattigdom rådde öfverallt, och I. var Europas stora fattighus. Ännu 1875 funnos blott 68,716 jordegare på hela ön, och af dem egde 36,144 mindre än 40 ar (0,8 tunnland) hvardera, medan nära hälften af hela landet innehades af 744 egare och två tredjedelar däraf af 1,942. Det är först under de sista tjugu, trettio åren, som dessa missförhållanden i någon mån förbättrats. Reformerna ha dels gått i riktning att förbättra arrendatorernas ställning genom att göra arrendet ouppsägbart, nedsätta arrendeafgifterna och medgifva frihet för arrendatorn att sälja arrendet, dels ha de afsett att öka de själfegandes antal. Så har staten inköpt och styckat en mängd gods, äfvensom en del af kyrkogodsen. En garantifond på 33 mill. pund har bildats för att underlätta för bönderna att köpa jord o. s. v. Antalet brukningsdelar har härigenom vuxit betydligt och var 1907 599,872 (230,421 brukarens egen mark och 369,451 arrenderade) eller, om de frånräknas, som egde mindre än 40 ar, 516,298. Den stora emigrationen har dock lagt nya hinder i vägen för ett intensivare jordbruk, och liksom i England minskas åkerjorden årligen, medan vallar och ängsområdet växa, hvilket äfven beror därpå, att I. med sitt fuktiga klimat ej kan konkurrera på spannmålsmarknaden med Amerika och därför föredrager att förse England med mejerialster och slaktboskap. Af den till odling och beten brukade arealen (6,9 mill. har) användes 1908 510,500 har till sädesodling, 408,000 har till grönskörd, 932,000 har till vallar, 5 mill. har till ständiga beten och 19,000 har till linodling. Som skogbevuxen mark räknas något öfver 120,000 har. Hufvudskörden består af hafre, potatis, rofvor och foderväxter. 1907 skördades 481,600 hl. hvete, 2,4 mill. hl. korn, 17,9 mill. hl. hafre, 2,3 mill. ton potatis, 4 mill. ton rofvor och 5,2 mill. ton hö. Djurstocken är stadd i snabb tillväxt; 1908 funnos 4,8 mill. nötkreatur, 4 mill. får, 1,2 mill. svin och 600,000 hästar. — *Fisket* är af stor betydelse, både hafsfiske (kabiljo, långa, sill, makrill etc.) och flodfisket (lax). Hafsfisket sysselsatte 1907 23,821 pers., 5,766 båtar och afkastade 291,000 pd st. — *Bergsbruket* är föga utvecklad. Värdefullast är brytningen af stenkol (1907 101,300 ton); de uppträda i sju olika fält, af hvilka det största ligger i Munster. Brunkol finnas kring Lough Neagh. På torfmossar är I. mycket rikt; de täcka 8,563 kvkm. Järnmalm förekommer i Antrim. Bergsalt brytes vid Carrickfergus. Samtliga bergverksprodukter utom stenkol beräknades 1907 till 215,600 pd st.

Industrien är ej vidare betydlig, en följd dels af de ringa naturliga förutsättningarna för den, dels däraf, att engelsmännen under äldre tider motarbetat uppkomsten af en irländsk industri. Endast linneväfveriet befinner sig i blomstring; det sysselsatte 1901 72,099 pers. Äfven andra grenar af textilindustrien drifvas. Det viktigaste fabriksområdet är Ulster, särskildt Belfast, men äfven i Dublin, Limerick och vid Cork finnas textilfabriker. Äfven brännvinstillverkningen är betydlig.

I:s handel är väsentligen ett varuutbyte med England. Införseln från utlandet steg 1907 till blott 15,11 mill. pd st. och den direkta utförseln af brittiska varor till 1,38 mill. pd st. samt af utländska och koloniala till 1,27 mill. pd st. Sedan tullen på varor, som föras öfver Irländska sjön, borttagits (1825), finnas inga uppgifter om handeln med Storbritannien, och sedan 1870 lämnar ej Board of trade uppgifter rörande handeln i hvarje konungarike särskildt, hvarför det är omöjligt att säkert uppgifva värdet af I:s import och export. — Den inländska handeln befordras af *järnvägarna*, som 1908 hade en längd af 5,409 km., och *kanaler* (inalles 1,364 km.) samt goda vattenvägar i de många segelbara floderna. De viktigaste och största af kanalerna äro Grand canal (265 km.) och Royal canal (122 km.), hvilka sammanbinda Dublin med Shannon, samt Ulster-kanalen, som förenar Belfast med Lough Neagh. — I jämförelse med England kan I. kallas ett fattigt land, om än förhållandena betydligt för-

bättrats sedan hungersnöden på 1840-talet. Det i sparbankerna innestående kapitalet har 1851—1907 ökats från 1,359,100 till 13 mill. pd st.; aktiebankerna innehade (1907) depositioner till ett belopp af 58 mill. pd st.; den skattepliktiga inkomsten uppgick 1862 till 23,5 mill. pd st., 1906—07 till 38 mill., ehuru förstnämnda år inkomst öfver 100 pd st., sistnämnda år sådan öfver 160 pd st. ej medräknats och folkmängden minskats med mer än 1,8 mill. Om än dessa tal angifva, att befolkningen blifvit mera välbärgad, har antalet fattiga icke minskats såsom i Storbritannien, utan tvärtom vuxit i förhållande till folkmängden. 1861 erhöllo 50,683 fattiga understöd (däraf 10,422 arbetsföra vuxna), 1871: 74,692, 1881: 109,655, 1891: 107,129 och 1908: 103,429 (5,326 arbetsföra), och nämnda år kom 1 fattig på resp. 114, 72, 47 och 43 inv.

Förvaltning. Sedan det irländska parlamentets upplösning 1800 är I. en del af det "Förenade konungariket". I spetsen för dess förvaltning står lordlöjtnanten och generalguvernören (*Lordlieutenant-general and General governor*), som utnämnes af konungen och växlar med de engelska ministärerna. Han har ett arfvode af 20,000 pd och egen hofstat. Vid hans sida står statssekreteraren för I. (*Chief secretary to the lordlieutenant*), som ofta är ledamot af det engelska kabinettet, och ett råd (*privy council*) utan större betydelse, vidare en lordkansler, en permanent understatssekreterare, en attorney-general m. fl. De högsta domstolarna äro efterbildade Englands. De äro Supreme court of judicature, High court of justice, Court of admiralty och Irish land tax commission. Grefskapens förvaltning ledes af "löjtnanter" (*lieutenants*), som utnämnas af lordlöjtnanten, och af fredsdomare. 1898 ordnades lokalförvaltningen såsom i England. Till parlamentet sänder I. 28 för lifstid valda peerer och 103 underhusledamöter, af hvilka 85 väljas för landsbygden, 16 för städerna och 2 för universiteten. Villkoren för valrätt och valbarhet äro desamma som i England. I. delas sedan äldre tider i fyra prov., Leinster, Ulster, Connaught och Munster, och dessa i tillhopa 32 grefskap. Det är äfven deladt i fyra militärdistrikt: Dublin, Curragh, Cork och Belfast. — I:s vapen, en gyllene harpa med silfverströngar i blått fält, intager nedre högra fältet i Storbritanniens och Irlands vapen. — Nationalfärgen är egentligen ljusblått, dock föredraga de nationellt sinnade grönt och de prononcerade protestanterna orange (till minne af Vilhelm af Oranien). Se f. ö. Storbritannien.

Litt.: Hull, "Physical geology and geography of Ireland" (1891), Cole, "The topography and geology of I." (1902), Grimsbaw, "Figures and facts about I." (1893), Kilroe, "Soil-geology of I." (1907), Murray, "Handbook of I." (1906), Oldham, "The economic and industrial condition of I." (1908), och Priester, "Die oberflächengestalt und lage Irlands" (1909). (G. L—m. L—e.) J. F. N.

Historia. I:s historia före kristendomens införande är höljd i dunkel. Så långt bevarade språkliga minnesmärken gå, kan man på ön iakttaga en befolkning af keltisk stam, hvilken troligen undanträngt en lägre stående urbefolkning af omtvistadt, icke-ariskt ursprung. De många, ofta rätt fantastiska invandringssagorna diskuteras af Skene (i "Celtic Scotland", II); den mest ryktbara af dessa invandringar, "den milesiska eröfringen", anses vanligen ha utgjorts af en inflyttning af keltiska stammar från Spanien. I. förblef oberördt af den romerska eröfringen af de brittiska öarna, och dess befolkning tyckes först tämligen sent ha fullständigt öfvergifvit det nomadiska lefnadssättet. Om kristendomens införande på I. från slutet af 300-talet och dess sedermera ifrigt firade skyddshelgons, den helige Patriks, försök vid 400-talets midt att bringa landet under den romersk-katolska kyrkan se Iroskotska kyrkan och Patrik. I medeltidens kyrkliga och kulturella lif intager den iro-skotska kyrkan en betydelsefull särställning genom egendomlig organisation som kloster- och klankyrka, varm religiositet och glödande missionsifver samt genom de fristäder dess kloster under en barbarisk tid gåfvo åt den grekisk-latinska bildningens starkt hotade återstoder i västra Europa. Landet var deladt mellan en mängd af hvarandra tämligen oberoende stammar och klaner, inom hvilka den enskilda eganderätten till jord ej trängt igenom. Där funnos 4 eller 5 konungar och ett till omfånget af sin makt och sina anspråk föga kändt öfverkonungadöme, som faktiskt blifvit ärftligt inom Hy-Niall-dynastien, fastän konungadömet i teorien torde ha betraktats som ett på val beroende ämbete. — Den äldsta kristna kulturen på I. blef nästan fullständigt upprifven, sedan I. från 700-talets sista år börjat hemsökas af vikingar, från Norge och Danmark. De härjade på det grymmaste, plundrade klostren och grundade under 800- och 900-talen flera vikingariken på ön med hamnstäderna Dublin, Waterford och Limerick som militära stödjepunkter, snart också säten för liflig handelssamfärdsel. (Se härom närmare Steenstrup, "Normannerne".) Vikingarnas framgångar underlättades väsentligt af den infödda irländska befolkningens söndring och inbördes strider. Ett försök att under en nationell monarki samla alla irer mot inkräktarna gjordes af Brian, "I:s Alfred", hvilken med undanskjutande af den gamla Hy-Niall-dynastien 984 antog öfverkonungs värdighet och i flera strider tilltvang sig erkännande af både irländare och nordmannavikingar. Han stupade 23 april 1014 i det sagofrejdade slaget vid Clontarf (se Briansslaget); där afvärjdes vikingarnas farligaste samfällda anfall mot I., men i den segrande härens utbröto efter Brians död myteri och söndring, så att slutresultatet blef "anarkiens seger öfver ordningen". Den gamla dynastiens representant, Malachias, återfick till namnet sitt öfverkonungadöme, men alla försök till nationell samling upphörde. Ur de irländske höfdingarnas förbittrade inbördesstrider och den irländska kyrkans endast delvis upphäfda motsatsförhållande till Rom framgingo 150 år senare de första engelska eröfringsförsöken på I.

Dermod Mac Murrough, konung af Leinster, blef 1166 afsatt, uppsökte då konung Henrik II af England, svor honom länsed och erhöll rätt att med den engelske konungens vasaller träffa aftal om bistånd till återeröfringen af sitt kungadöme. Han ingick sedan i Wales dylika aftal med några äfventyrslystna engelska baroner, Richard de Clare, vanligen kallad Strongbow (se d. o.), Robert Fitzstephen och Maurice Fitz-

gerald (se d. o.); därvid lofvade han den förstnämnde sin dotter till äkta och arfsrätt till riket samt de båda andra stora förläningar, öfver hvilka han lika litet förfogade som öfver Leinsters krona. Fitzstephen landsteg i maj 1170 i Wexford, som Dermod gaf honom i län; då I:s siste keltiske öfverkonung, Roderic O'Connor, samlade höfdingarnas skaror mot Dermod och hans engelska hjälpare, ingick Dermod på en uppgörelse, som återgaf honom Leinster, men de engelske äfventyrarna stodo nu ej mera att hejda. I aug. 1171 landstego Strongbow och Fitzgerald; den förre äktade Dermods dotter och eröfrade Dublin från dansken Hasculf, som där ännu egde kvar ett litet nordmannarike. Henrik II blef nu orolig för, att Strongbow skulle grunda ett självständigt rike på I., hvarför han afskar all tillförsel från England till denne och kallade honom att inställa sig vid hofvet. Där nödgades han underkasta sig och lämna konungen Dublin, men fick behålla sina öfriga eröfringar som län under engelska kronan. Själf for Henrik sedan öfver till I. med en stor här och landsteg i Waterford (18 okt. 1172). Han gjorde anspråk på I. såsom en skänk af påfven; Hadrianus IV, som var af engelsk börd, hade nämligen (i den omstridda "bullan *Laudabiliter*" af 1155) räknat I. till de öar, öfver hvilka påfvestolen med stöd af den förfalskade s. k. "Konstantinska donationen" ansåg sig ha förfoganderätt, och gifvit landet i län åt Henrik. Denne skaffade sig emellertid en annan, af påfven oberoende rättstitel, i det att han lät hylla sig som länsherre af de irländske höfdingarna. Sedan äfven I:s kyrkliga förhållanden ordnats på synoden i Cashel (s. å.), återvände Henrik till England, nöjd med att ha stäfjat Strongbows och hans kamraters oberoende och vunnit en nominell underkastelse af de irländske stamhöfdingarna. Endast ett ganska litet område kring Dublin ställdes direkt under den ställföreträdare han kvarlämnade på ön. Det engelska väldet på I. förblef hela medeltiden igenom faktiskt begränsadt till några områden på östra kusten, hvilka plägo kallas *The pale* och hvars gränser ofta förändrades. Län gåfvos visserligen därutanför åt nya eröfrande baroner, men dessa fingo själfva tillkämpa sig dem och blefvo vanligen redan i andra generationen barbariserade, stundom t. o. m. "mer irländska än irländarna själfva", samt lydde endast till namnet under engelska kronan, liksom äfven var fallet med de irländske höfdingar och småkonungar, som särskildt i västra och norra trakterna af ön (Connaught och Ulster) styrde efter sina gamla lagar under ständiga inbördes strider och härjningståg in på det engelska området. Ett eröfringsförsök af den skotske konungen Robert Bruces son Edward Bruce (1315—17) tillbakaslogs visserligen, men försvagade ytterligare engelsmännens ställning på ön, så att de nödgades öfvergå till ren försvarspolitik mot de påträngande irländarna. Så tillkom 1366 *Kilkennystadgan* med dess stränga förbud mot giftermål mellan engelsmän och kelter, mot försäljning af hästar eller vapen till den keltiska befolkningen, mot användning af annat språk än det engelska o. s. v. Denna stadga förnyades flera gånger, hvilket bevisar svårigheterna att få den tillämpad, och den innebar sålunda intet försök att påtvinga kelterna engelska seder, utan i stället en sträfvan att genom förhindrande af närmare förbindelser med den infödda keltiska befolkningen bevara resterna af det engelska väldet på I. Den gällde "The pale", där normandisk-engelsk rätt tillämpades vid domstolarna och kelternas gamla rätt (se Brehoncrnas lag) utrotades genom stränga förbud. Där fanns ock, sedan 1295, ett irländskt parlament med begränsad kompetens. De halft oberoende vasallerna af de mäktiga, inbördes oense släkterna De Burgh, Butler, Fitzgerald o. a. intogo en ställning, liknande riksfurstarnas under Tyska rikets upplösningstid, och äfven inom de rent keltiska områdena fördes oaflåtliga strider, hvilka man endast i undantagsfall kan tillskrifva en nationell innebörd. Henrik VII sände till I. som styresman (*lord-deputy*) den kraftfulle sir Edward Poynings; under sin korta styrelsetid (1494—96) krossade han York-partiets upprorsförsök och förjagade pretendenten Perkin Warbeck från ön, men förmådde eljest föga uträtta mot den öfverhandtagande anarkien. Hans namn är knutet vid den ända till 1782 gällande *Poynings' lag* af år 1495, hvilken stadgade, att ingen bill fick framläggas för irländska parlamentet, innan den förut pröfvats och gillats af konungen och hans råd (*privy council*) i England, hvarjämte samtidigt alla i England före 1494 utfärdade lagar förklarades giltiga äfven för I. Poynings efterträddes som lord-deputy af hufvudmannen för den mäktiga "Geraldineska" släkten (Fitzgerald), earlen af Kildare, och i dess intresse styrdes sedan med få afbrott den engelska delen af Irland, till dess huset Kildares uppror på 1530-talet och Henrik VIII:s nya kyrkopolitik inledde en ny epok i I:s historia.

Lord Thomas Fitzgeralds uppror utbröt 1534, men kufvades snart efter eröfringen af Maynooth castle (1535), och därmed var "Geraldinernas" makt krossad i mellersta I. Henrik VIII injagade öfver hela ön respekt för de engelska vapnen och lät 1542 hylla sig som "konung af I." Han förde i det hela en försonlig politik, gående ut på att vid kronan genom titlar och förläningar binda både de anglonormandiske och de keltiske stormännen och med deras hjälp upprätthålla ordningen samt bana väg för anglisérande civilisationssträfvanden. De båda kyrkorna på ön, den engelska i "The pale" och den keltiska, "reformerade" han efter mönstret af suprematisträfvandena i England, och de flesta klostren indrogos till kronan, men massan af befolkningen fick på det hela taget behålla sin katolska tro. Senare blef den engelska kyrkan på I. under Edvard VI:s tid utpräglad anglikansk och förvandlades — efter en kortvarig katolsk reaktion under Maria — till ett lydigt redskap för de hänsynslösa angliseringssträfvanden, som fingo öfverhand hos regeringen i Dublin. Hennes verksamhetsområde utvidgades genom de eröfringar, som följde på de många upprorsförsöken af irländska stormän under Elisabets regering, och den gamla nationella motsatsen skärptes ytterligare, när den nu kom att sammanfalla med en kyrklig. Filip II och påfven eggade "Geraldinerna" i Munster (huset Desmond) till ett uppror, som kostade dem deras väldiga gods, hvilka utdelades till engelska kolonister, och i norra I. höjdes upprorsfanan af flera keltiska stormän af släkten O'Neill (se d. o.). Farligast af dessa uppror var det, som 1596 började af Hugh O'Neill, earl af Tyrone, hvilken vann flera militära framgångar och t. o. m. erhöll understöd af en spansk

hjälpkår. Mot Tyrone förmådde Elisabets gunstling Essex (se Devereux 3) föga uträtta, men sedan kufvades upproret i grund af lord Mountjoy (se Blount 1), hvilken genom den afgörande segern vid Kinsale (24 dec. 1601) tvang spanjorerna att lämna ön och kort därpå nödgade Tyrone till underkastelse (1602). I. led oerhördt under dessa blodiga strider, som ej minst från engelsk sida fördes med trolöshet och grymhet, och $^1/_3$ af befolkningen beräknas ha omkommit genom våldsam död eller hungersnöd och umbäranden i samband med den stora ofreden. Nu utrotades alldeles den gamla irländska rätten (”brehonernas lag”) och med den äfven den forniriska jordegenderätten. Tyrones och hans släkting Tyrconnells stämplingar och flykt ledde till omfattande godskonfiskeringar och Ulsters kolonisering med protestantiska nybyggare, mest från Skottland (*plantation of Ulster*, 1607). Ett par årtionden senare styrde Strafford (se Wentworth) Irland (1633—40), visserligen som sträng despot, men höjd öfver de nationella motsatserna och under insiktsfull sträfvan för landets materiella uppblomstring. Han fortsatte konfiskeringspolitiken och försökte t. o. m. att mot irländska katoliker och puritanska skotska nybyggare genomföra Lauds tyranniska kyrkliga uniformitetspolitik. Efter hans fall indrogs I. i det stora inbördeskrigets hvirfvel, närmast till följd af det stora uppror, som i okt. 1641 iscensattes i Ulster af Roger O'Moore och i första hand var en hämndakt från dem, som genom Ulsters kolonisering mist sina gamla jordegendomar. Den fruktansvärda massaker på engelska protestanter, hvarmed upproret inleddes, har till sin omfattning hejdlöst öfverdrifvits af samtida och senare häfdatecknare; dock torde inemot 5,000 personer mördats och dubbla antalet dukat under för köld och hunger under flykten. Till upproret anslöto sig senare äfven de engelske katolikerna på ön, och i Kilkenny bildades 1642 ett stort ”förbund af irländska katoliker”, som tillvällade sig det irländska parlamentets myndighet och till en tid ledes af en påflig utskickad, Rinuccini. Karl I sökte genom sin ståthållare på I., Ormonde (se Butler 4) träffa en öfverenskommelse med de irländske katolikerna för att kunna spela ut dem för sina syften mot det puritanska engelska parlamentet, men Karls opålitighet och splittringen inom de irländske upprorsmännens led hindrade effektiv samverkan dem emellan, och efter Karl I:s afrättning (1649) utnämnde parlamentet Oliver Cromwell till I:s ståthållare. Han landsteg i aug. s. å. och ”kufvade I. så som det aldrig förr varit underkufvadt” (jfr Cromwell, sp. 882). Hans verk fortsattes först af hans måg Ireton (se d. o.), sedan af en annan måg, Fleetwood, och i moderatare former, af Henry Cromwell, hvilka efter hvarandra voro styresmän på I. Den ursprungliga planen gick ut på att konfiskera alla ”upproriska papisters” jordegendomar och sammantränga dem i Connaught, medan de ledigblifna trakterna skulle fyllas med kolonister af engelskt blod och kalvinistisk tro, dels soldater i parlamentshären, dels puritanska ”adventurers”, män, som nu belönades, därför att de med penningar bidragit till kostnaderna för I:s återeröfring. Tusentals deltagare i upproret deporterades till Västindien, och irländska soldater uppmuntrades att gå i utländsk krigstjänst. Koloniseringsplanen kom endast delvis till utförande, och massor af de nye jordinnehafvarna antingen sålde sina anspråk till irländare eller uppgingo förvånande hastigt i den irländska landtbefolkningen. I större delen af landet rådde emellertid från denna tid en protestantisk och utländsk härskarkast öfver en underkufvad katolsk befolkning, och blodiga minnen af ömsesidiga grymheter söndrade dem för århundraden från hvarandra. Karl II beslöt efter restaurationen på inrådan af Clarendon att (genom *Irish acts of settlement*) i det hela bekräfta de Cromwellska konfiskeringarna och tillgodoså vid nya godsförläningar mera sina gunstlingar än de forne irländske jordegarna. Ön styrdes under större delen af hans regering af Ormonde, som med framgång återupptog Straffords sträfvanden för dess materiella uppblomstring. Jakob II (fr. 1685) sökte uppkalla de irländske katolikerna till hjälp mot Englands protestanter och parlament samt utnämnde i detta syfte (1687) en katolik, earlen af Tyrconnel (se Talbot), till lordlöjtnant. Denne förberedde en fullständig omhvälfning af förhållandet mellan katoliker och protestanter och af jordegenderättsförhållandena på I., då 1688 års revolution beröfvade Jakob kronan. På I., dit Jakob begaf sig 1689, hyllades han fortfarande med entusiasm, och ett öfvervägande katolskt parlament upphäfde Karl II:s ”Acts of settlement” samt konfiskerade Jakobs fienders jord. Hans franska hjälphär understöddes af en väldig irländsk folkresning, men Vilhelm III:s arméer segrade vid Boyne (1 juli 1690) och vid Aughrim (12 juli 1691), hvarefter Jakobs välde på I. definitivt upphörde genom den i sina för de irländske jordegarna rätt förmånliga bestämmelser sedermera af det irländska parlamentet kasserade kapitulationen i Limerick (3 okt. s. å.).

Nu följde *trångslagarnas* långa, dystra tidehvarf. I:s katoliker beröfvades genom en lång rad undantagslagar under Vilhelm III:s, Annas och de båda förste Georgarnas regeringar så godt som alla medborgerliga rättigheter, såsom valrätt och valbarhet till irländska parlamentet, tillträde till domarkåren, advokatståndet och en mängd ämbeten och kommunala förtroendeposter. De fingo ej inneha vapen, ej ega en häst af mer än 5 pd st:s värde, ej meddela skolundervisning eller sända sina barn att uppfostras utomlands. Ingen katolik fick köpa eller ärfva eller i gåfva mottaga jord af protestanter eller ens arrendera jord på längre tid än 31 år eller inneha arrende på sådana villkor, att nettovinsten uppgick till mer än $^1/_3$ af arrendesumman. Ingen katolik kunde vara förmyndare för ett barn, och protestantiska förmyndare uppmuntrades direkt genom lag till proselytmakeri. Om en katoliks äldste son öfvergick till protestantismen, skulle han ärfva faderns hela egendom, och denne inskränktes då under sin lifstid betydligt i sin förfoganderätt däröfver, så godt som ställdes på undantag. Ett katolskt barn, som förklarade sig för protestant, togs genast ur faderns vård. Hvarje protestant, som gifte sig med en katolik, ställde sig därmed under tvångslagarna, och blandade äktenskap nästan omöjliggjordes genom stränga förbudsbestämmelser. Den katolska kyrkan förföljdes och trakasserades på mångahanda sätt. Äfven I:s protestanter ledo delvis rätt kännbart förtryck. Presbyterianerna i Ulster trakasserades, och

all irländsk handel och industri höllos nere genom exportförbud och liknande tvångsbestämmelser, som genomdrefvos af det engelska köpmansintresset. De protestantiske store jordegarna residerade sällan själfva på sina gods, där deras ställföreträdare och arrendatorer ostördt fingo förtrycka godsens katolska underhafvande. Tvångslagarnas hänsynslöshet förfelade emellertid genom själfva sin öfverdrift den afsedda verkan. Proselytmakeriet hade föga framgång, de förföljde katolske prästerna blefvo böndernas betrodda ledare, angifvare utsattes alltmer för allmänt förakt, och det för protestanter och katoliker lika betungande trycket på handel och industri skapade en för framtiden fruktbringande känsla af en viss gemensamhet i intressen. Under 1770-talet började tvångslagarna mildras; redan tidigare hade bondeoroligheter (t. ex. af de fruktade *whiteboys*, 1760) varslat om faran af att drifva tvångspolitiken till det yttersta, och då I. under nordamerikanska oafhängighetskriget blottades på krigsfolk, organiserades, nominellt till öns försvar, ganska imponerande skaror af frivilliga (*volunteers*), hvilka snart af skickliga politiker användes som påtryckningsmedel, då det gällde att aftvinga det motsträfviga brittiska parlamentet upphäfvande af det tryckande handelstvånget. Henry Grattan (se d. o.) genomdref på så sätt (1779—80) afskaffande af flertalet inskränkningar i I:s handelsfrihet, och 1782 framtvang han på enahanda sätt upphäfvande af ”Poynings’ lag” och de flesta andra inskränkningarna i det irländska parlamentets självständighet, så att det, åtminstone i teorien, blef nästan sidoordnadt med det brittiska. Tvångslagarnas ytterligare mildring blef en första åtgärd för detta ”Grattans parlament”, som emellertid egentligen representerade det protestantiska I:s intressen. Den reformverksamhet det nya parlamentet under tvekan och många svårigheter påbörjade i syfte att ”utvidga den protestantiska kolonien till en irländsk nation” afbröts genom de franska revolutionsidéernas våldsamma påverkan på det irländska samhället. Th. Wolfe Tone (se d. o.) bildade 1791 i Belfast föreningen *Society of united irishmen* (”förenade irländare”), hvars ursprungliga syfte endast var att arbeta för grundlig parlamentsreform och katolikernas emancipation, men som snart genomsyrades af långt gående revolutionära idéer. En äldre sammanslutning i Dublin för de katolska syftenas främjande (*the catholic committee*) radikaliserades kort därefter och utsåg Wolfe Tone till sekreterare, och ur dessa båda föreningars allians framgick en häftig agitation, hvars ledare ej försmådde att tillråda de våldsamma medel (agrariska förbrytelser), som ”whiteboys” och andra banditföljen tidigare bragt till användning. Pitts önskemål att genom omfattande eftergifter åt katolikerna motverka upprorsrörelsen motarbetades af regeringen i Dublin, hvars inflytelserikaste ledamot var kanslern Fitzgibbon (se d. o.). Dock gafs genom 1793 års *Relief act* rösträtt åt katolikerna, som emellertid alltjämt förblefvo ovalbara till parlamentet och därför endast kunde draga föga nytta af reformen. Under tiden tilltog laglösheten, särskildt i Ulster, där protestanter och katoliker inbördes sammanslöto sig i väpnade förbund mot hvarandra (*Orange society* och de katolska *Defenders*). Wolfe Tone sökte i spetsen för en katolsk delegation 1796 hjälp i Frankrike hos direktoriet, och general Hoche företog s. å. ett misslyckadt landstigningsförsök. En ny fransk invasion förbereddes, och dessförinnan sökte regeringen i Dublin krossa upprorsrörelsens hemliga organisation. Arresteringen af lord Edward Fitzgerald (se Fitzgerald 3) och andra ledare samt regeringstruppernas brutalitet vid sökandet efter dolda vapen o. s. v. framkallade upprorets utbrott i maj 1798, innan den franska hjälpsändningen hunnit anlända. När general Humbert omsider i aug. landsteg med en obetydlig styrka vid Killala i grefskapet Mayo, var upproret redan efter fruktansvärd blodsutgjutelse kufvadt, och efter tappert motstånd måste Humbert snart kapitulera. Wolfe Tone hade tillfångatagits och räddade sig genom självmord från schavotten. Nu föreslog Pitt en formlig *union mellan Storbritannien och Irland*, en plan, som redan föresväfvat Cromwell. Genom hänsynslösa medel, bland hvilka mer eller mindre uppenbara mutor spelade en verksam roll, genomdrefs Pitts unionsbill i irländska parlamentet af lordlöjtnanten Cornwallis’ sekreterare lord Castlereagh (se Stewart, R.) och blef i juli 1800 gällande lag. Genom denna union afskaffades irländska parlamentet, och irländarna representerades i stället i det brittiska genom 100 af grefskap, städer och köpingar valda ombud i underhuset samt 4 protestantiska biskopar och 28 af sina ståndsbröder valda peerer i öfverhuset. I. behöll emellertid sin gamla förvaltning med centralpunkt i Dublin castle och sin protestantiska statskyrka; handelns frihet vanns omsider, men I:s bidrag till riksutgifterna sattes orättvist högt, och Pitt afstod inför konungens motstånd från att uppfylla sina och lord Cornwallis’ mer eller mindre bestämda löften om, att unionen skulle åtföljas af katolikernas emancipation till medborgerlig likställighet med I:s protestanter. Katolikerna, för hvilka ställts i utsikt statsunderstöd till deras prästers underhåll och som därför i stor utsträckning främjat unionens tillkomst, gäckades fullständigt i dessa förhoppningar. Robert Emmet, en ung entusiast från 1798, erhöll af Napoleon bedrägliga löften om fransk hjälp och uppgjorde en plan till nytt uppror, hvilket skulle utbryta i Dublin; det hela resulterade endast i ett gatutumult och Emmets afrättning som rebell (1803).

De närmaste årtiondena efter 1800 års union utmärktes på I. af den protestantiska byråkratiens politiska öfvervälde och af ständigt häftigare agitation för katolikernas emancipation. Som minister för Irland (”lordlöjtnantens förste sekreterare”) åren 1812—18 genomförde Robert Peel en grundlig reform af polisväsendet på landsbygden, hvarigenom den allmänna ordningen väsentligen främjades. De irländske katolikerna leddes från 1810 af advokaten Daniel O’Connell (se d. o.), hvilken med agitatoriskt mästerskap samlade dem i en mäktig folkrörelse, för hvilken den 1823 bildade sammanslutningen *Catholic association* blef brännpunkten. Dess styrka pröfvades, då O’Connell 1828, ehuru som katolik ovalbar, vid ett fyllnadsval till parlamentet med glans besegrade en af ministärens medlemmar, Vesey Fitzgerald. Redan förut hade han för katolikernas kraf vunnit whigpartiet och dissenters; nu funno Peel och Wellington tiden vara

inne för en eftergift och genomdrefvo därför motvilligt 1829 en lag om *katolikernas emancipation*, hvilken omsider gaf I:s katoliker rätt att sitta i parlamentet och att bekläda statens ämbeten.

Den stora parlamentsreformen 1832 åtföljdes af en *Irish reform act*, som gaf irländarna ytterligare några representanter i underhuset, men Greys whigministär var ej benägen för några djupgående irländska reformer, och O'Connell vann ej anslutning från något engelskt parti, då han 1834 igångsatte en häftig agitation för upphäfvande (*repeal*) af 1800 års union. Lord Melbournes ministär var medgörligare, och 1838 genomdrefs, efter en bullersam folkrörelse på I. mot erläggande af tionde till det anglikanska prästerskapet, en konvertering af den hatade tionden till en penningskatt, hvilken drabbade företrädesvis jordegarna. O'Connell fick till en tid stort inflytande på irländska ämbetens besättande, och i understatssekreteraren Th. Drummond (se d. o.) hade I. 1835—40 en insiktsfull och dugande styresman. Då whigkabinettet 1841 efterträddes af Peels konservativa ministär, förnyade O'Connell repeal-agitationen, som 1843 antog väldiga proportioner, men sedan snart aftog i styrka utan att ha åstadkommit några praktiska resultat. Betänkligare voro de outhärdliga agrariska missförhållandena. Jordens ojämna fördelning, de fåtaliga, ofta i England boende, storgodsegarnas vanvård af sina stora possessioner samt arrendatorernas och jordarbetarnas osäkra ekonomiska ställning voro missförhållanden, som direkt ledde sitt ursprung från gångna århundradens konfiskeringspolitik och på 1800-talet ytterligare förvärrats genom folkmängdens oerhörda tillväxt (från 5,356,594 år 1803 till 8,295,061 år 1845). De nödlidande massorna i många trakter af ön lefde nästan uteslutande af potatis, och när potatisskörden delvis slog fel 1845 och fullständigt förstördes af potatissjukan 1846, framkallade denna katastrof sjukdomar och hungersnöd, som anses ha kräft omkr. 1 mill. offer, och denna förfärande folkminskning stegrades ytterligare genom den väldiga emigration, framför allt till Förenta staterna, hvilken tog fart efter hungersnöden och under de närmast följande årtiondena fortfor med ansenlig, om ock växlande styrka, så att befolkningen 1881 nedgått till 5,159,839 människor. Revolutionsåret 1848 fick man äfven på I. bevittna ett, dock med lätthet af polisen undertryckt upprorsförsök, ledt af Smith O'Brien (se d. o.), en af hufvudmännen för den radikala oafhängighetsrörelse, hvilken under namnet *Young Ireland* (''Unga I.'') efterträdt O'Connells betänksammare och af de katolske prästerna i moderat riktning påverkade tidigare folkrörelse. Efter upprorets underkufvande rådde några årtionden på I. skenbart lugn, linneindustrien uppblomstrade, och något sundare förhållanden inträdde inom jordbruket efter minskningen af jordbruksproletariatet och den styckning af en mängd skuldsatta stora jordagods, som underlättades genom lord John Russells *Encumbered estates act* (1848), hvilken befriade dylika egendomar från deras fideikommisskaraktär. Många anledningar till missnöje kvarstodo emellertid, och det underblåstes energiskt af de till Amerika utflyttade irländarna, bland hvilka bildades hemliga brödraskap med I:s våldsamma lösryckande från Storbritannien som mål (se därom närmare Fenier). Deras på I. af J. Stephens och O'Donovan Rossa ledda uppviglingsförsök misslyckades liksom några i England planerade anarkistiska våldsdåd; men de påskyndade den liberala (första Gladstoneska) ministärens sträfvanden att genom irländska reformer dämpa missnöjet. Gladstone genomförde 1869 den (anglikanska) irländska statskyrkans afskaffande samt 1870 års *Land act*, hvilken afsåg att bereda arrendatorerna ersättning för under arrendetiden på jorden genomförda förbättringar samt skadestånd vid arrendets nödtvungna fränträdande (jfr Gladstone, sp. 1257). Dessa reformer förmådde emellertid icke göra slut på den irländska agitationen. Politiskt tog den form af allt ifrigare yrkanden på unionens upphäfvande och införande af fullständig parlamentarisk självstyrelse för I. (*home rule*), och det agrariska missnöjet fick sin centralpunkt i den 1879 af M. Davitt (se d. o.) grundade irländska jordligan (*Irish land league*), som ytterst åsyftade de engelske jordegarnas fördrifvande. De båda rörelserna förenades, då Ch. St. Parnelli okt. 1879 blef jordligans ordförande och våren 1880 utsågs till ledare äfven af det förut i relativt parlamentariska former af I. Butt (d. 1879) ledda home-rule-partiet i underhuset.

Då Gladstone i april 1880 för andra gången blef premiärminister, var ställningen på I. högst betänklig, och den förvärrades snart än mera. Parnell hade på en agitationsresa i Amerika förvärfvat där boende irländares ekonomiska stöd för sin plan att underminera unionen med England och, om möjligt, vinna I:s fulla oberoende genom ett hänsynslöst fälttåg mot de engelske jordegarna på ön. Dessa hade i stor utsträckning höjt arrendesummorna, och några års dåliga skördar hade minskat arrendatorernas betalningsförmåga, samtidigt med att jordligan agiterade för, att de utan vidare skulle vägra att betala arrende, och lofvade göra lifvet surt för nya arrendatorer, om utebliven arrendebetalning föranledde vräkning. Ministern för I., W. E. Forster, genomdref i underhuset en bill om understöd åt vräkta arrendatorer, hvilken emellertid ej tillfredsställde irländarna och dessutom förkastades i öfverhuset. Jordligan svarade nu med att skärpa agitationen mot arrendebetalning, ''agrariska förbrytelser'', såsom stympning af kreatur o. s. v., blefvo allt vanligare, och Parnell organiserade mot misshagliga godsförvaltare och arrendatorer en brutal förföljelse, som efter ett af de första offren fick namnet ''bojkottning'' (jfr Boycott, Ch. C.). Nu måste Gladstone för ordningens upprätthållande tillgripa samma tvångslagstiftning, för hvars användning han förut så skarpt klandrat den konservativa ministären. Trots home-rule-partiets obstruktion genomdrefs (2 mars 1881) en sträng tvångslag för I., och i april framlade Gladstone sin jordbill, hvilken till arrendatorernas förmån inskränkte jordegarens fulla eganderätt genom att gifva arrendatorn rätt att hos grefskapskommissionen (*land court*) få arrendesumman efter billighetsgrunder bestämd för 15 år framåt och därjämte bl. a. gaf honom full frihet att till annan person öfverlåta sitt arrende. (Därmed realiserades i det väsentliga de s. k. ''tre F'ens'' program; se F. F. F.) Denna bill blef lag i aug., men jordligans utmanande upproriska beteende föranledde regeringen att (13 okt.) låta arrestera Parnell och 4 andra dess ledare samt (20 okt.) förklara ligan upplöst såsom olaglig och brottslig. Våldsbragderna

Tryckt den 8/12 09

fortforo emellertid alltjämt, och Gladstone beslöt då att fullständigt ändra politik. Efter förhandlingar i Kilmainhams fängelse med jordligans fångna ledare (*the Kilmainham treaty*) lösgåfvos dessa (2 maj 1882), Forster och lordlöjtnanten Cowper, som ogillat detta steg, afgingo, och ersattes af lord Spencer som lordlöjtnant och den försonlige lord F. Cavendish som minister för I. Dessa anlände till Dublin 6 maj, men på aftonen samma dag nedstuckos i Phoenixparken Cavendish och understatssekreteraren Burke af feniska lönnmördare. Gladstone måste nu återgå till tvångspolitiken, som energiskt fortsattes till ministärens fall (juni 1885). Då Gladstone i febr. 1886 åter kom till makten, hade han företagit sin stora frontförändring till home-rule-programmet, tog J. Morley till minister för I. och framlade (i april) sin första home-rule-bill (se därom Gladstone, sp. 1260). Den förkastades i underhuset (i juni), och vid den genast därpå följande parlamentsupplösningen fingo unionisterna majoritet. Under Salisburys andra ministär (aug. 1886—aug. 1892) var A. J. Balfour (mars 1887—okt. 1891) minister för I. och återställde där med fast hand något så när ordningen samt utvecklade samtidigt en energisk och vidsynt verksamhet för främjande af landets ekonomiska välstånd och uppkomsten af ett självegande bondestånd. Redan Salisburys kortvariga första ministär hade 1885 i detta syfte genomdrifvit den s. k. *lord Ashbournes lag*, hvars grundsats var, att staten skulle låna de irländske arrendatorer, som ville köpa sina arrendehemman, den därför nödiga summan. En ”jordkommission” (*land court*) utanordnar $^4/_5$ af köpeskillingen till säljaren, köparen får under 45 år amortera sin skuld till staten med 4 proc. ränta, och den återstående femtedelen utanordnas till säljaren, så snart köparen amorterat $^1/_5$ af sin skuld. Genom Balfours *Land purchase act* af 1891 utsträcktes väsentligt tillämpningen af Ashbournelagen, modifierad i de blifvande självegarnas intresse, och därjämte upprättades en särskild kommission för öfverbefolkade trakter (*Congested districts board*) med uppgift att där för statsmedel inköpa till småbruk lämplig jord samt främja jordbruk, boskapsskötsel, fiske och andra näringsgrenar. Inom det af Parnell nyorganiserade nationalistpartiet (se d. o.) uppkom, då Parnell 1890 dömdes skyldig till äktenskapsbrott, en svår splittring, som fortfor äfven efter Parnells död (6 okt. 1891) och för lång tid framåt afsevärdt förlamade partiets verksamhet på I. och inflytande i underhuset (jfr därom Parnelliter). Parlamentsvalen 1892 gåfvo liberalerna en svag och af irländarnas röster beroende majoritet, och Gladstones andra home-rule-bill, som framlades i underhuset 13 febr. 1893 och skilde sig från den första genom att i brittiska parlamentet behålla 80 irländska ombud utan kompetens att votera i endast England och Skottland angående frågor, vann vid tredje läsningen (1 sept.) endast 34 rösters majoritet och förkastades i öfverhuset (8 sept.) med 419 röster mot 41. Gladstone afgick några månader senare (mars 1894), och ministern för I., Morley, lyckades ej heller under Roseberys ministär (till juli 1895) emot öfverhusets motstånd och regeringsmajoritetens stadiga sjunkande i underhuset genomföra sina irländska jordreformplaner. Under det konservativa partiets därpå följande långa maktperiod (juli 1895—dec. 1905) var först G. Balfour och sedan (nov. 1900—mars 1905) G. Wyndham minister för I., och underhusets ledare, A. J. Balfour, egnade äfven mycken uppmärksamhet åt regeringens irländska politik. En ny *Land act* af 1896 utvidgade lagarna af 1885 och 1891, och I:s kommunalförvaltning blef efter självstyrelsegrundsatser fullständigt nyorganiserad genom upprättande af grefskaps- och distriktsråd enligt 1898 års *Local government act*. För det irländska, länge hejdlöst försummade jordbrukets höjande sökte regeringen verka genom upprättande af en landtbruksstyrelse (*Board of agriculture*) med rikliga statsanslag (1899). Betydelsefullast var emellertid den *Irish land act* Wyndham genomdref 1903, föregången af en ”jordkonferens” 1902, hvarvid irländska politiker af skilda partier, äfven det nationalistiska, fredligt samverkat för att uppgöra en plan till jordfrågans lösning i hela I:s samfällda intresse. Genom den nya jordlagen gafs åt en godskommission (*Estates commissioners*) befogenhet att uppköpa gods, stycka och sälja dem till arrendatorer samt förmedla direkta jordköp, hvarvid staten lofvade till jordförvärfs underlättande förskjuta intill 12 mill. pd st. och därutöfver ikläda sig en garanti ända upp till 100 mill. pd st. För arrendatorerna förmånliga principer för köpesummans bestämmande och erläggande fastslogos, och statens förskott skulle med vissa lättnader återbetalas under 68$^1/_2$ år. Statens tillskott för jordköpens underlättande beräknades till 12 proc. af köpesumman och högst 390,000 pd st. årligen, hvilken summa skulle täckas genom besparingar vid I:s förvaltning. Denna jordköpslag har sedermera ytterligare modifierats i arrendatorernas intresse, senast genom en af ministern för I. i Asquiths liberala ministär, A. Birrell, genomdrifven *Irish land act* af dec. 1909. Genom dessa och liknande åtgärder har man i England sökt i någon mån gälda de orättvisor, som under gångna sekel begåtts mot I. Man hoppas, att med stigande materiellt välstånd missnöjet öfver förbindelsen med det brittiska riket skall med tiden kunna utplånas eller åtminstone afsevärdt minskas, men det genom sin stora numerär i underhuset under där rådande partisplittring ofta mycket inflytelserika nationalistiska partiet (som vid 1906 års val erhöll 83 mandat och f. n. ledes af J. Redmond) vidhåller alltjämt som sin första fordran politisk självstyrelse med egen ministär och eget parlament (på många håll med fullständig oafhängighet som tilltänkta nästa steg). Officiellt vidkännes också det liberala partiet sitt home-rule-program, men det har hittills (dec. 1909) till följd af den starka oppositionen från konservativ engelsk folkmening och den protestantiska befolkningen på I., särskildt i Ulster, ej funnit tiden gynnsam för nya försök till dess praktiska förverkligande i den af Gladstone föreslagna omfattningen.

Litt.: A. G. Richey, ”A short history of the irish people down to the date of the plantation of Ulster” (utg. af R. R. Kane, 1887), Joyce, ”A short history of Ireland to 1608” (1893), W. O'Connor Morris, ”Ireland 1494—1868” (1898), Lecky, ”Ireland in the eighteenth century” (ny uppl., 5 bd, 1892) och ”The leaders of public opinion in Ireland” (ny uppl., 1903), Hassencamp, ”Geschichte I:s von der reformation bis zu seiner union mit England” (1886), Ganneron, ”L'Irlande depuis son origine jusqu'aux temps présents” (1888), W. P. O'Brien, ”The great famine in Ire-

land and a retrospect, 1845—1895" (1896), T. W. Russell, "Ireland and the empire 1800—1900" (1901), och R. J. Smith, "Ireland's renaissance" (1904). Jfr äfven J. F. Nyström, "Den irländska frågan" (i "Svensk tidskr.", 1887) och skildringen af irländska förhållanden hos Lecky, "Englands historia i adertonde århundradet" (8 bd, 1886—92). V. S—g.

Irland it mikla. Se Hvitramannaland.

Irlandsmossa, *farm.*, ett sällan användt namn på pärlmossa l. caragheen (se d. o.). O. T. S.*

Irländska sjön (eng. *Irish sea*), den del af Atlantiska hafvet, som ligger mellan Irland och Storbritannien och sammanhänger med öppna hafvet medelst S:t Georgskanalen i s. och Nordkanalen (l. S:t Patrickskanalen) i n. Den är i allmänhet grund, når dock i Nordkanalen ända till 260 m., den största bredden (under 54° n. br.) är 223 km. De största öarna äro Man och Anglesea. (J. F. N.)

Irländska systemet, *fångv.* Se Fängelsesystem, sp. 256.

Irländsk setter [se'tə]. Se Hunden, sp. 1312.

Irländsk terrier [te'rie]. Se Hunden, sp. 1313.

Irma, *astron.*, en af småplaneterna.

Irmāk, turk., "flod", "ström", ingår ofta i turkiska flodnamn.

Irmer, Georg, tysk historiker och ämbetsman, f. 3 nov. 1853 i Dessau, anställdes 1878 vid geheime statsarkivet i Berlin och var sedan arkivarie i Koblenz, Düsseldorf, Marburg och Hannover. I. egnade sig med ifver åt främjandet af de tyska kolonisationssträfvandena och blef 1894 "landeshauptmann" på Marshallöarna, 1898 legationsråd och 1900 tysk generalkonsul i Genua. Han har utgifvit *Die verhandlungen Schwedens und seiner verbündeten mit Wallenstein und dem kaiser von 1631 bis 1634* (3 bd, 1888—91), hvartill hans fynd af den svenske diplomaten Lars Nilsson Tungels skriftliga kvarlåtenskap i Hannover antagligen gifvit uppslag, och en biografi öfver *H. G. von Arnim* (1894).

Irmin, forntyskt ord, som användes som första led af substantivsammansättningar och däri har betydelsen "mycket stor", t. ex. *irmingot*, den store (högste) gunden (i den urgamla fnhty. Hildebrandssången), äfvensom många fornhögtyska och medelhögtyska mansnamn (se Förstemann, "Altdeutsches namenbuch", I, 792—802). Särskildt bekant är ordet i fnhty. *irminsûl* (på nyhögtyska *Irminsäule*), ett åt nationalguden helgadt minnesmärke af okändt utseende (enl. en gissning: en väldig trädstam); ryktbarast i historien är den irminsûl, som stod vid Eresburg i sachsarnas land och 722 förstördes af Karl den store. — Ordet var samgermanskt; fnty. *irmin* motsvaras i fno. af *jǫrmun-*, t. ex. *jǫrmungandr* (i Vǫluspá namn på midgårdsormen), i fneng. af *eormen-*, t. ex. i *eormengrund*, hela vida jorden (i Beowulfsången). Den berömde östgotiske konungen Ermanriks namn (eg. stormäktig) är bildadt med samma ord. A. E.

Irminfried [-frid]. Se Hermanfried.

Irminger. 1. Johan I., dansk öfverste, f. 1798, d. 1854, var 1840—48 adjutant hos konung Kristian VIII och förde 1849 en bataljon under Fredericias belägring, ledde med framgång ett nattligt utfall (30 juni) och öfvertog 6 juli kommandot öfver O. Ryes brigad, sedan denne stupat. 1850 förde han en brigad i slaget vid Isted och intog byn Isted, hvarigenom slaget afgjordes. Sedan ogillade han däremot, att Helgesen (se denne) hårdnackadt försvarade Frederiksstad. I. införde bajonettfäktningen i den danska hären. — 2. Karl I., den föregåendes broder, dansk sjöofficer, f. 1802, d. 1888, blef 1822 löjtnant och 1832 adjutant hos prins Fredrik (sedermera Fredrik VII). 1849—68 var I. generaladjutant för flottan och 1850 i tre månader sjöminister. 1865 blef han konteramiral, tog afsked 1872 och fick 1880 titeln vice-amiral. I. sysselsatte sig i många år (sedan 1840) med att undersöka hafsströmmarna och hafvets temperatur samt gjorde genom omsorgsfulla studier af andra sjöfarandes journaler och undersökningar (hvilka han delvis själf ledde från hemmet) viktiga iakttagelser beträffande hafsströmmarna, särskildt Golfströmmen, och farvattnen mellan Island och Grönland. Han var 1876 en bland stiftarna af danska geografiska sällskapet och flera år dess styrelseledamot. Den varma ytströmmen i Danmarkssundet, hvars tillvaro I. först påvisade, fick 1878 namnet Irmingers ström. — 3. Otto I., den föregåendes son, dansk sjöofficer, f. 1836, blef 1857 löjtnant och 1875 kapten, men afgick 1888 med titeln kommendör. Han blef 1885 danska geografiska sällskapets sekreterare och var redaktör för "Geografisk tidsskrift" till 1903. I. har visat varmt intresse för nordpolsforskningen. — 4. Valdemar I., den föregåendes kusin, son af I. 1, målare, f. 1850 i Köpenhamn, studerade vid konstakademien 1867—73, målade till en början djurstycken, bilder ur soldatlifvet, interiörer från sjukhus, öfvergick så till lyriska och känslosamma motiv. Konstmuseet eger af I. bl. a. *En förlåtelse*, *Efter midnatt*, *En ung dam på en altan* och *Barnen säga god natt till sina stjärnor*. Bland hans öfriga målningar äro *Jesus med lärjungarna i Getsemane* (1895), *En barnsjäl* (föres af änglar till himmelen, 1896, Hirschsprungska samlingen), *På bröllopsresa*, *Charons båt* (1905), *Mowgli betvingar tigern* (motiv ur Djungelboken, 1909). 1—3. E. Ebg. 4. G—g N.

Irmingers ström. Se Irminger 2.

Irminsäule [-söjle]. Se Irmin.

Irmisch, Johann Friedrich Thilo, tysk botanist, f. 1816, d. 1879, 1844 lärare och 1855 professor vid gymnasiet i Sondershausen, vann genom *Zur morphologie der monokotylischen knollen- und zwiebelgewächse* (1850) samt en mängd monografier anseende som framstående morfolog. (T. K.)

Irnērius, framstående italiensk jurist, f. i Bologna i slutet af 1000-talet, d. omkr. 1130, betraktas som stiftare af Bolognas ryktbara skola af rättslärde ("glossatorerna"; se Glossa). Han har af gammalt ansetts vara författare till ännu i behåll varande *Glossæ* samt till de under namnet *Authentica* kända, i öfverensstämmelse med Codex justinianeus ordnade utdragen af Justinianus' "Novellæ". Andra arbeten af honom äro kända endast till namnet. Litt.: Pescatore, "Die glossen des Irnerius" (1888), och Fitting, "Die anfänge der rechtsschule zu Bologna" (s. å.). (Rld.)

Irnis, köping. Se Giornico.

Irokéser, ett indianförbund af de s. k. "fem nationerna", cayuga-, mohawk-, oneida-, onondaga- och seneca-stammarna i Nord-Amerika, hvilket an-

tagligen ingicks omkr. 1570 på initiativ af onondagahöfdingen Hiawatha och till försvar mot krigiska grannar, hufvudsakligast algonkiner och huroner. Irokeserna bebodde vid européernas ankomst (1500-talet) större delen af den nuv. staten New York och trakterna ö. om de stora sjöarna i Canada. Efter holländarnas ankomst förskaffade de sig eldvapen och utsträckte sitt herravälde öfver alla angränsande folk, så att deras maktsfär nådde från Ottawafloden till Tennessee och från Kennebec till Illinoisfloden och Michigansjön. Förbundet hade satt som sitt mål att obegränsadt utvidga sin verksamhet med tydligt uttalad afsikt att till sist h. o. h. afskaffa krig. Både andligt och fysiskt stodo irokeserna ovanligt högt. Kvinnorna behandlade de med mer än vanlig aktning. Dessa representerades af en särskild talare vid offentliga rådplägningar, och kvinnor auktoriserades att förmedla fred med stammens fiender. Hos en af dessa stammar intog en kvinna t. o. m. höfdingesäte. Irokeserna uppträdde städse som bittra fiender till de franske kolonisterna i Canada, men blefvo trogna bundsförvanter till engelsmännen. Under amerikanska frihetskriget (1775—83) stodo de fleste irokeserna ock på engelsmännens sida. I 18:e årh. inträdde tuskaroraerna i Nord-Carolina som ett sjätte folk i förbundet. Irokeserna voro redan vid européernas ankomst bofasta, jordbrukande folk. Jakten var af mindre betydelse. Deras antal är ännu ungefär lika stort som på 1600-talet och beräknas till öfver 16,000 individer, af hvilka dock numera omkr. 3,000 äro af blandad ras. — Se äfven Hiawatha. C. V. H—n.

Iron, osseternas (se d. o.) inhemska namn.

Iron and steel institute [ā'ən ən stī'l i'nstitjöt]. Se Tekniska föreningar.

Iron hat [ā'ən hä't], *bergsv.* Se Eiserner hut.

Ironī (grek. *eironeʹia*, förställning i tal, fördöljande af hvad man verkligen tänker) är en skenbart berömmande, men i verkligheten tadlande och hånande framställning af det förvända, dåliga och fula, för att med en afsiktligt öfverlastad färgläggning framkalla medvetande om det rätta. Ordet fick först användning genom Sokrates. Ironien utgjorde nämligen den negativa sidan af den efter honom s. k. sokratiska metoden och bestod däri, att filosofen ställde sig själf okunnig och skenbart ville låta sig undervisas af dem, med hvilka han samtalade, under det att han i själfva verket genom fortsatta frågor och oväntade slutledningar invecklade dem i motsägelse och förvirrade deras förmenta vishet, så att de till sist i sin förlägenhet kommo till den slutsatsen, att de ingenting visste. Detta är den milda arten af ironi. Men det gifves äfven en annan, den skarpa ironien, som framhåller det förvända med bitterhet och skärpa för att tillintetgöra det och som kan öfvergå till persiflage och sarkasm. Den framställer föremålet för sitt hån så, som om det vore fritt från vank och lyte, talar därom med det torraste allvar och berömmer det till och med såsom höjden af förträfflighet. Den inlägger hos sitt föremål afsikter, som det icke haft, och detta just i den punkt, där det förefaller som mest bristfälligt, samt framställer de sålunda föremålet pådiktade goda egenskaperna med en viss finhet och måtta utan alltför stor öfverdrift, tilldess helt plötsligen motsägelsen blir klar mellan den förställda framställningen och originalets förvändhet. Ironien är sålunda besläktad med kvickheten: den är ”den i sitt föremål ingående kvickheten” (Vischer). I sin mildare form är ironien äfven besläktad med humorn; men såsom blott hånande och begabbande är den snarare humorns motsats, ty denna kan väl draga ned föremålen ur en högre i en lägre sfär, men icke nedsätta dem. — Läran om ironien såsom estetiskt begrepp har först och på ett förträffligt sätt blifvit framställd af Jean Paul, hvilken ansåg Swift som ironiens egentlige representant inom litteraturen. För den tyska nyromantiken fick ironien en särskild betydelse (se Romantik). Enligt Vischer är ironien den art af det subjektivt komiska, eller kvickheten, som leder öfver till humorn. Se S. Kierkegaard, ”Om begrepet ironi” (1841), och Schasler, ”Das reich der ironie” (1879). C. R. N.*

Irōniker (jfr Ironi), person, som är öfvervägande ironisk i uttalanden och åskådning.

Ironisēra (jfr Ironi), behandla ironiskt, göra till föremål för ironi.

Irōnisk, som grundar sig på ironi; spefull, hånande eller tadlande under sken af beröm eller okunnighet; som menar motsatsen till hvad, som säges. Se Ironi.

Iron Mountain [ā'ən maũntin]. 1. Stad i nordamerikanska staten Michigan, vid Menomineefloden, som där utgör gränsen mellan staterna Michigan och Wisconsin, 337 km. n. om Milwaukee. Knutpunkt för järnvägen Chicago—Northwestern och Chicago—Milwaukee—S:t Paul. 9,242 inv. (1900), hvaraf en tredjedel svenskar. På platsen finnas 4 svenska församlingar, och en svensk veckotidning utgifves. Staden är hufvudort i Menominee-bergslagen med en årlig brytning af omkr. 3 mill. ton järnmalm (1908). Flera järngrufvor finnas i stadens närhet. Malmhandtering är platsens enda viktigare industri. — 2. By i nordamerikanska staten Missouri, omkr. 10 km. s. om staden Bismarck, bekant genom ett 327 m. högt, oregelbundet porfyrberg, genomdraget af en mängd malmådror och betäckt med ett 2—9 m. mäktigt lager af spegeljärnsmalm, som innehåller nära 70 proc. rent järn. 1. O. A. L—r. 2. (J. F. N.)

Ironside [ā'ənsāid], eng. ”järnsida”. Se Edmund II. — Ironsides, de af Oliver Cromwell 1642 uppsatte och anförde ryttarna.

Ironstone china [ā'ənstũn tʃā'nə], halfäkta porslin. Se Gustafsberg, sp. 694.

Ironton [ā'əntən], stad i nordamerikanska staten Ohio, vid floden Ohio, s. ö. om Cincinnati. 11,868 inv. (1900). Rika järn- och kolgrufvor samt stora järnverk i närheten. I. anlades 1849 och blef stad 1865. (J. F. N.)

Ironwood [ā'ənwud], stad i nordvästligaste delen af nordamerikanska staten Michigan, vid Montrealfloden, som bildar gräns mot Wisconsin, 20 km. s. om Lake Superior. 10,019 inv. (1904), hvaraf en fjärdedel svenskar. Platsen är medelpunkt i Gogebicbergslagen, med en årlig brytning af 2,5 mill. ton järnmalm (1908). I stadens närhet finnas flera järngrufvor. O. A. L—r.

Iros (grek. *Ἶρος*), en i Odyssén förekommande tiggare på Ithaka, hette eg. Arnaios. På honom syftar det lat. uttrycket *Iro paupeʹrior*, ”fattigare än Iros”, d. v. s. utfattig.

Iro-skotska kyrkan l. Keltiska kyrkan, den egendomliga och för Europas religiösa och kul-

turella historia viktiga kyrkobildning, som formade sig på det af de keltiske skoterna bebodda Irland (däraf namnet), när kristendomen från slutet af 300-talet nådde dit. Förbindelsen mellan dessa trakter och Rom var så ofullständig och efter folkvandringarnas ökade framfart från 410 så helt afbruten, att här en särbildning kunde uppstå, i mycket olika den katolska rikskyrkan. Missionärerna, mest grekiska munkar, anknöto sig till skoternas social-politiska indelning i klaner; för hvarje vunnen klan upprättades ett kloster, och dess abbot blef kyrkokretsens högste ledare; då inga städer funnos, saknades förutsättningar för skapande af biskopsstift (jfr Biskop och Biskopsstift). För vissa kyrkliga handlingars (konfirmation etc.) förrättande vigdes visserligen i hvart kloster en munk till biskop; men om han ej tillika blef abbot, hade han intet med kyrkostyrelsen att göra. Ej heller erkändes den af Rom fordrade ärkebiskopliga jurisdiktionen. Den iro-skotska kyrkan blef *kloster- och klankyrka*. Munkarna voro där ej heller bundna vid sitt kloster, utan kunde gå ut som missionärer öfver hela världen; ett starkt missionsnit blef kännetecken för denna kyrka. Hvad som mest föll samtiden i ögonen voro de mot den i Rom fortgående utvecklingen stridande, oftast äldre kristna seder och bruk i fråga om påskfirandet (olika månadsberäkning), tonsurens form (tonsura Pauli), dopritualen (neddoppning 1 gång) och andra ceremonier, hvilka på Irland bevarades och utformades under den långa afskildheten från hela det öfriga Västerlandet efter Englands eröfring af de hedniske angelsaxarna (fr. 448). Den i katolska kyrkan skedda utvecklingen af celibatet, kanoniska rätten och latinska mässan kom ej heller in i iro-skotska kyrkan; gudstjänsten förrättades här på nationalspråket. Däremot synes ej någon dogmatisk olikhet ha utvecklats, äfven om iro-skotten Pelagius' skrifter i hans hemland blefvo bevarade; det var ej en heretisk, utan en nationell motsättning mot rikskyrkan. Irlands apostel, den helige Patrik (d. 461), gjorde visserligen ett försök att bringa landet under katolska kyrkan och Rom; han lyckades kristna större delen af ön, men ej ändra dess kyrkliga särkaraktär. Den iro-skotska kyrkan vann nu i stället ökad självständig kraft med klostret Armagh som centrum, lofde i århundraden ett rikt religiöst lif och blef det bästa hemmet ej blott för den grekiska, utan ock för den latinska bildningen, som öfverallt eljest i Europa barbariserades, men som här räddades fram till 9:e årh:s renässans. Kyrkans kraft och missionsifver förde henne snart öfver till Englands västra kuster och det keltiska Bretagne; ett än viktigare område vann hon i Skottland, där genom den sällsynt begåfvade och ädle Columba d. ä. (d. 597) klostret Iowa (senare genom felskrifning Iona) med dess abbot blef centralmyndigheten. Kort efteråt fördes iro-skotsk kristendom, munkväsen och kyrkosed genom Columba d. y., Gallus m. fl. öfver nordvästra Frankrike, där så en klosterlig nyväckelse skedde, till Tyskland, Schweiz och ända ned i Italien. Ett viktigt resultat häraf blef införandet i hela katolicismen af den i iro-skotska kyrkan utbildade allmänna *privatbikten* för lekmän, med särskilda bikthandböcker, *poenitential-böcker*, för klerker. Iro-skotska kyrkan rotfäste i den germanska världen en starkare syndakänsla, ett djupare sökande efter kristendomens kärna, som sedan ej gick bort. Under 600-talet syntes den katolska kyrkan i fara att förlora det transalpina Europa åt den iro-skotska, då dess räddning kom därigenom, att i det hedniska England från Rom och under påflig ledning ett framgångsrikt missionsarbete begynte (se Gregorius 1). Efter en 60-årig hård täflan mellan den keltiska, från Hi ledda, och den romerska missionen segrade den senare, då konungen af Northumberland Oswy efter den stora diskussionen mellan bägges ledare vid Whitby 664 slöt sig till det romersk-katolska partiet. Denna händelse bestämde Europas religiösa historia. Sedan engelsmännen blifvit katoliker, behöllo de som arf den iro-skotska kyrkans missionsdrift, andliga kraft och höga lärdom och gingo snart i hundratal ut öfver kontinenten, ersättande iro-skotsk kristendom och munkrörelse med romersk och skapande nya katolska länder (se Bonifatius, sp. 1116). Under 8:e årh. bortdog så det iro-skotska religiösa (ej vetenskapliga) inflytandet på kontinenten. Samtidigt började de kyrkoorganisatoriska och kultiska egendomligheterna undanträngas i hemlandet; den lärde abboten Adamnanus från Hi öfvergick till romersk observans i fråga om påskfirandet och verkade med sådan framgång i Irland, att han fick större delen af folket med sig, 697. År 716 lyckades det den likaledes för katolska kyrkan vunne munken Egbert att påtvinga Iona-munkarna romersk tonsur. Eljest bibehöllo sig lång tid både i Skottland och Irland de gamla kyrkliga ordningarna och sedvänjorna. Hårdaste slaget var, när från 797 de nordiske vikingarna började härja; de lärde munkarna flydde då öfver till kontinenten och gåfvo en betydande tillsats till dess vetenskap och kultur; bland de främste var *Scotus Erigena* (se Erigena). I Skottland kom den verkliga romaniseringen först med konung Malkolm III (d. 1093) och sonen David I (d. 1153). På Irland skedde detsamma, sedan det eröfrats af engelske konungen Henrik II 1172. Rester af det iro-skotska kyrkoväsendet höllo sig ännu länge. I hvad mån inflytande från denna kyrka nått äfven Sveriges, är ännu outredt. — Hufvudarbeten: H. Zimmer, "Keltische kirche" (i Haucks "Realencyklopädie etc.", 1901), och J. B. Bury, "Life of St. Patric" (1905); jfr ock E. Brunnarius, "L'église celtique d'Irlande" (1905), G. F. Stokes, "Ireland and the celtic church" (6:e uppl., 1907), H. Gougaud, "L'œuvre des Schotti dans l'Europe continentale du 6:e à 11:e siècle" (1908) samt bibliografierna i F. Cabrol, "L'Angleterre chrétienne avant les normands" (1909). Hj. H—t.

Irpa, *nord. myt.* Se Holgabrud.

Irradiatiön (af lat. *irradiāre*, bestråla), *fys.*, ett optiskt fenomen, som består däri, att ljusa föremål på mörk grund synas större, men mörka föremål på ljus grund förefalla mindre, än de i verkligheten äro. Den lysande delen af månens skifva synes tillhöra en större cirkel än den öfriga i reflexljuset från jorden svagt synliga delen. Gränslinjer mellan hvarandra nära liggande ljusa eller starkt belysta föremål försvinna. En tråd framför solskifvan eller ett hår framför en ljuslåga kan ej ses, äfven med det största bemödande att noga ackommodera ögat. De hvita rutorna på ett schackbräde synas med sina hörn sammanflyta, under det de svarta skiljas åt. En linjal eller en käpp, som hålles framför en låga, synes urtagen i kanterna på det ställe, där lågan

skjuter fram. Alla dessa och andra irradiationsfenomen reduceras därhän, att gränslinjerna af ljusa föremål synas liksom förskjutas in på närliggande mörkare ytor; företrädesvis eger detta rum, då ögats ackommodation är mindre noggrann. Men äfven om ögat är noga inställdt, betingar dock aberrationen af det i ögat brutna strålknippet, att en lysande punkt motsvaras af en belyst yta på näthinnan, hvilket har till följd, att den lysande punkten synes större, än annars vore fallet. Då ljusintensiteten å denna yta aftager mot periferien, så följer däraf, att en större del af densamma ligger öfver förnimelsegränsen, i samma mån ljusstyrkan hos föremålet är betydlig. Irradiationen tilltager ock i bredd med samma ljusstyrka, såsom Helmholtz påvisat. Några fysiologer och fysiker ha i likhet med Plateau slutit sig till en annan teori. De antaga nämligen, att de i näthinnan påverkade nervtrådarna ha förmåga att i närliggande trådar framkalla retning och liknande intryck. Redan Helmholtz förklarade emellertid denna teori fysiologiskt oberättigad och obehöflig, då fenomenet fullt nöjaktigt förklaras på fysikalisk väg. L. A. F.*

Irrationali'sm (se Irrationell), förnufts- l. förståndsvidrighet, brist på förstånd, brist på förmåga eller vilja att bruka förståndet.

Irratione'll (af lat. nekande *in* och *rationālis*, förnuftig), förnufts- l. förståndsvidrig. — 1. Irrationella tal, *mat.*, kallas sådana tal, som icke med vårt nu brukliga talsystem kunna fullt exakt uttryckas. Ett irrationellt tal kallas *algebraiskt*, om det är rot till en irreduktibel algebraisk ekvation med heltalskoefficienter. Är detta ej fallet, kallas talet *transcendent*. Sålunda är $\sqrt{2}$ ett algebraiskt tal, emedan $x = \sqrt{2}$ är rot till den algebraiska likheten

$$x^2 - 2 = 0.$$

Till de transcendenta talen höra, enligt hvad Hermite (se d. o.) först visat, basen för de naturliga logaritmerna e (= 2,71828.....) och enligt senare undersökningar (se Cirkelns kvadratur) talet π (= 3,14159...). Ett algebraiskt tal x kallas ett helt algebraiskt tal, om den algebraiska ekvation, som x satisfierar, är af formen

$$x^n + a_1 x^{n-1} + \ldots + a_n = 0,$$

där $a_1 \ldots a_n$ äro hela tal och koefficienten för x^n är ett. För de hela algebraiska talen gälla till en del samma lagar som för de naturliga hela talen, men det är först genom ett slags utvidgning af dessa talklasser med de s. k. idealen, som man uppnår en fullständig identitet mellan de för båda talklasserna gällande lagar.

2. Irrationella vokaler, *språkv.*, äro sådana vokaliska ljud, som uppstå genom röstbandens tonproduktion utan bestämdt fixerad munställning, t. ex. under öfvergången mellan andra ljud. Kvaliteten, som förändras från ögonblick till ögonblick, beror på grannljuden, men liknar mer eller mindre det *e*-artade ljud, som i svenskan finnes i ändelser. Dessa irrationella vokaler, hvilka kunna betraktas som tonande glidningar med vokalisk funktion (stafvelsebildande), kunna uppstå 1) genom reduktion af vanliga vokaler i hastigt uttal, t. ex. *u* i sv. *uppå*, *e* i *belåten* — genom ytterligare reduktion försvinner vokalen så, att antingen stafvelsen försvinner och man får *på*, *blåten*, eller en af grannkonsonanterna öfvertager rollen af stafvelsecentrum, således *b'låten* (trestafvigt); eller 2) på motsatt väg därigenom, att en vokal alstras ur en tonande konsonant före eller efter en annan konsonant, så att t. ex. af *arm* fås tvåstafvigt *arvm*, sedan *aram* l. dyl. Så inskjuta ej sällan barn en irrationell vokal mellan två konsonanter. Som tecken för en irrationell vokal brukas ofta ᴧ (ett omvändt v = lat. *vox*, röst). 1. I. F. 2. Lll.

Irrbloss, ljusföreteelse, som påstås uppträda på sumpiga trakter, synnerligast där animaliska eller vegetabiliska ämnen i större mängd äro stadda i förruttnelse. Fenomenet torde då uppkomma genom förbränning af sumpgas eller metan, hvilken möjligen antändes genom samtidigt uppstående fosforväte. Irrblossen uppgifvas sväfva tätt utmed marken och vara i ständig rörelse. De tillförlitliga iakttagelserna öfver denna företeelse torde vara ganska få; dock synes man ej böra bestrida dess verklighet, om den ock ännu är höljd i ett visst dunkel. Möjligen kan fenomenet vara af elektrisk natur och besläktadt med elmseld (se d. o.). L. A. F.*

Irredenti'ster. Se Italia irredenta.

Irregularitēt (se Irreguljär), oregelbundenhet, oregelmässighet, oordentlighet.

Irreguljär (af lat. nekande *in* och *rēgula*, rättesnöre), oregelbunden, oregelmässig, oordentlig, ojämn. Subst. Irregularitēt. — Irreguljära figurer kallas i geometrien sådana rätliniga figurer, hvilkas sidor och vinklar äro sinsemellan olika. — Irreguljära l. oregelbundna trupper kallas de trupper, som i afseende på organisation, beklädnad och utrustning icke följa samma grundsatser som statens öfriga (reguljära) trupper. Till irreguljära trupper räknas följaktligen folkuppbåd, friskaror och af särskilda krigiska folkstammar bildade trupper. Under de senast förflutna århundradenas krig ha många irreguljära trupper förekommit, bildade af på låg kulturgrad stående folkstammar (kroater, pandurer, kosacker, tatarer m. fl.), hvilka vanligen uppträdt med mord och plundring. Rysslands kosacker räknas ännu till irreguljära trupper, oaktadt de äro fast organiserade. Turkarnas basji-bosuker och tjerkesser gjorde ännu under kriget 1877—78 skäl för benämningen irreguljära trupper. — Irreguljärt äktenskap. Se Civiläktenskap, sp. 378.

Irreligiōn (lat. *irreli'gio*, gudlöshet), gudlöshet, otro.

Irreligiositēt (lat. *irreligiōsitas*), gudlöshet, religionsförakt.

Irreligiös (lat. *irreligiōsus*), gudlös, ogudaktig; religionslös.

Irreparābel (lat. *irreparābilis*), som icke kan godtgöras, oersättlig, ohjälplig. — Irreparābile tempus, lat., "den oersättliga tiden". Se Fugit irreparabile tempus.

Irreponibelt bråck (af lat. nekande *in* och *repōnere*, föra tillbaka), *med.* Se Bråck.

Irresolūt, fr. *irrésolu*, obeslutsam. Jfr Resolut.

Irrespirābel (af lat. nekande *in* och *respirāre*, andas), som icke kan inandas (om gaser).

Irresponsābel (af lat. nekande *in* och *responsāre*, svara), oansvarig.

Irreversibel (af lat. *in* och *reve'rtere*, vända om), ej omvändbar. — Irreversibla ele-

ment, *fys.* Se Galvaniskt element, sp. 662.

Irrgang, Bernhard, tysk orgelspelare, f. 1869 i prov. Posen, utbildad i Berlin, var 1894—1905 organist vid Heliga korsets kyrka där och är organist vid Philharmonie sedan 1897 samt vid Mariakyrkan sedan 1905, hvarjämte han är lärare i orgelspel vid Sternska konservatoriet. Han har gifvit öfver 550 gratisorgelkonserter i Mariakyrkan. Som orgelvirtuos behärskar han mästerligt teknikens olika sidor. Till förmån för svenska församlingens i Berlin kyrkobyggnadsfond konserterade han 1909 i Stockholm, Uppsala, Karlskrona och Köpenhamn. I. har uppträdt äfven som tonsättare. E. F—t.

Irrgång. Se Labyrint.

Irrgångssalong, en lokal af några rum, hvari speglar med olika placering täcka väggarna helt och afdela rummet, delvis med smalare gångar, så att de besökande synas mångdubblade från olika håll och däraf förbryllas samt ”veta hvarken in eller ut”. Ett sådant nöjesetablissemang inreddes i Stockholm 1891 af ornamentsbildhuggaren R. Sundell efter hans egen idé och hölls i gång till 1897; han skickade förut en irrgångssalong till Chicago.

Irrigatiōn (af lat. *irrigāre*, leda vatten till ett ställe, bevattna), bevattning, sköljning. — Irrigationsmetoden. Se Kloak. — Irrigatōr, spruta till bevattning af trädgårdar; sköljnings- eller spolningsapparat. Inom medicinen nyttjades irrigatörer (se fig.) vid sårbehandling och operationer, förr dock mer än nu. Den vätska, som då begagnades, var vanligen en sådan, som innehöll antiseptiska medel (borsyra, karbolsyra o. d.). Äfven för ögonen och näsan finnas särskilda irrigatörer konstruerade. (J. Å.)

Spolningsapparat för medicinskt bruk.

Irrigatōr. Se Irrigation.

Irritabilitēt (jfr Irritation), *fysiol.*, den egenskap hos de lefvande cellerna och väfnaderna, hos såväl växter som djur, hvarigenom de under inverkan af vissa agentier träda i verksamhet. — Adj. Irritābel. R. T—dt.*

Irritame'nt (af lat. *irritame'ntum*), retmedel, eggelse; särskildt om kemiska, mekaniska o. s. v. medel, som påverka muskler och nerver.

Irrita'ntia (näml. *reme'dia*; af lat. *irritāre*, reta), *med.*, retande läkemedel, omfatta en stor grupp medel af många olika slag, som anbringas antingen på den yttre huden, t. ex. spanska flugor, terpentin, senap m. m., eller på magens och tarmkanalens eller andra slemhinnor, t. ex. kräkmedel, laxermedel o. d. Jfr Excitantia. F. B.*

Irritatiōn (af lat. *irritāre*, reta), uppretadt tillstånd, förbittring. — *Med.*, retning, hvarje inverkan på ett organ eller på en väfnad, som framkallar någon förändring eller lifsyttring. En retad hud blir röd, en retad körtel afsöndrar sekret, en retad nerv svarar med smärta eller rörelse o. s. v. F. B.*

Irritēra (lat. *irritāre*), reta, upphetsa, oroa.

Irruptiōn (lat. *irru'mpere*, intränga), fientligt infall i ett land.

Irruptīva bergarter. Se Intrusiva bergarter.

Irsta, socken i Västmanlands län, Siende härad. 4,871 har. 1,322 inv. (1908). I. utgör ett konsist. pastorat i Västerås stift, Domprosteriet.

Irty'sj, Irtisj (kalmuck. *Erzis*, *Irzys*), biflod fr. v. till Ob i västra Sibirien, upprinner under namnet Svarta I. på södra sidan af Altai, i Mongoliet, genomflyter Saisan-nor (413 m. ö. h.), bryter därefter genom västra Altai, träder vid Ustj Kamenogorsk in på Sibiriens stäpper (t. v. Kirgis-, t. h. Barabastäppen) och mynnar in i Ob, vid Samarovsk, där floden är öfver 1,800 m. bred. Längden beräknas till 3,700 km., flodområdet till 1,676,000 kvkm. Floden innehåller en mängd öar. Fiske och flodfart äro icke utan betydenhet. Mindre fartyg kunna gå upp ända till Buchtarminsk i Altai (245 m. ö. h.) och t. o. m. till Saisan, ångbåtar till Semipalatinsk. De viktigaste tillflödena äro: från höger Buchtarma, Om och Tara, från vänster Isjim, Tobol och Konda. Vid I. ligga handelsstäderna Semipalatinsk, Omsk och Tobolsk. Ofvanför Tobolsk låg förr fästet Sibir, efter hvilket hela landet fått sitt namn. J. F. N.

Irular, en vild dravidisk stam på berget Nilgiri i södra Deccan, n. om Koimbatur. (K. F. J.)

Iru'n, stad i spanska prov. Guipúzcoa, vid Bidassoa, midt emot franska köpingen Hendaye. 9,912 inv. (1900). Ändstation vid den från Madrid kommande spanska nordbanan, till hvilken där ansluter sig franska sydbanan, hvarför platsen förmedlar en liflig varuomsättning mellan Spanien och det öfriga Europa. Järnverk. (J. F. N.)

Irwell [ə'wel], biflod från höger till Mersey i England, 48 km. lång, viktig för industrien och handeln, emedan Manchester ligger vid densamma. Nedre delen bildar nu en del af Manchesterkanalen. (J. F. N.)

Irvine [ə'vin], hamnstad i skotska grefsk. Ayr, nära floden I:s utlopp i Firth of Clyde. 9,618 inv. (1901). Järngjuteri, maskinverkstäder och skeppsbyggeri samt handel med järn, vapen och ammunition. I slutet af 1600-talet var I. näst Port Glasgow och Leith den lifligaste sjöstaden i Skottland, men dess handel har sedan dess mycket gått ned. Staty af Burns (1896). (J. F. N.)

Irving [ə'vin], Washington, amerikansk författare, f. 3 april 1783 i New York, d. 28 nov. 1859. Hans fader var född skotte och hans moder engelska. I. studerade i sin ungdom juridik, men uppträdde också mycket tidigt som skriftställare; han författade nämligen en del bref om drama samt om seder och bruk o. d. i New York, införda under pseudonymen Jonathan Oldstyle i den demokratiska tidningen ”Morning chronicle”, som utgafs af hans broder Peter (1802). På grund af svag hälsa måste han dock afbryta sina studier och gjorde 1804—06 en resa till Europa, där han besökte Italien, Schweiz, England och Frankrike; han återtog därefter de juridiska studierna och vardt advokat, men hade

ingen böjelse för praktiken. Med så mycket större lust vände han sig till litteraturen. 1807 utgaf han tills. med sin broder William och J. K. Paulding en lustig halfmånadstidskrift, ”Salmagundi”. 1809 utgaf han den humoristiska skriften *History of New York of Diedrich Knickerbocker*, som, churu den var en af de första frukterna af hans förmåga, anses knappt vara öfverträffad af någon bland de efterföljande. I. inträdde 1810 som medarbetare i sina bröders vidsträckta handelsaffärer; men då huset 1817 måste inställa sina betalningar, tvangs I., som ju redan var en populär författare, att uteslutande följa sin litterära kallelse. Allt, hvad han skrifvit mellan 1809 och 1819, var endast en del biografier öfver nordamerikanska sjöofficerare, meddelade i ”Analectic magazine”, som han redigerade under kriget 1812—14. Men 1819 utgaf han i Amerika sitt första allmänt berömda arbete, *The sketchbook* (”Ur skizzboken”, 1888; ill. praktupplaga af berättelsen ”Rip van Winkle”, 1905) till hvilket han hade samlat stoff under en handelsresa till England (1815). Boken utkom i London 1820 under pseudonymen Geoffrey Crayon och rönte stor framgång. I. tillbragte nu oafbrutet 17 år i Europa samt gjorde därunder många resor (1825—29 vistades han i Spanien) och anställdes (1829) som legationssekreterare i London. Under denna tid var han ifrigt sysselsatt med att författa. Näst efter hans ”Sketchbook” kommo *Bracebridge Hall or the humorists* (1822; öfv. till sv. 1828 och 1865) och *Tales of a traveller* (1824; ”En resandes berättelser”, 1829 och 1865), hvilka dock delvis med skärpa behandlades af kritiken i England, samt som frukter af vistelsen i Spanien *The life and voyages of Christopher Columbus* (1828; ”Christopher Columbus”, 1839, 1862 och 1894), *Chronicle of the conquest of Granada* (1829; ”Krönika öfver Granadas eröfring”, 1830—31), *Voyages and discoveries of the companions of Christopher Columbus* (1831; ”Columbi följeslagare, deras resor och upptäckter”, 1832) och den allbekanta boken *The Alhambra* (1832; flera sv. öfv., först 1833; senast 1902). Som ett erkännande af sin förmåga som historisk författare erhöll han, jämte historieskrifvaren Hallam, 1830 den ena af två guldmedaljer om 50 guinéer, som förärats till detta ändamål af konung Georg IV, och ett lika ärofullt erkännande var det, att han 1831 af universitetet i Oxford kreerades till juris doktor. — I maj 1832 återkom han till New York, ärad och hyllad af alla för den berömmelse, som hans äfven i Gamla världen vunna namn kastade öfver de unga Förenta staterna i Nord-Amerika. Strax efter hemkomsten gjorde han en resa bort till den fjärran västern, där han äfven besökte indianernas land, och frukten däraf blef *Tour on the prairies* (1835), *Astoria* (1836; ”Astoria, eller kolonien bortom Klippbergen”, 1837) och *The adventures of Captain Bonneville* (1837), de bägge sistnämnda utgörande skildringar från Klippbergen. Därjämte skref han 1839—40 i ”Knickerbocker magazine” flera artiklar och skisser, hvilka först 1855 samlades och, jämte en del saker af senare datum, utgåfvos under titeln *Wolfert's roost*. Före 1840 utkommo äfven ett par minnen från hans vistelse i Europa, *Abbotsford and Newstead Abbey* (en hyllning åt Walter Scott och lord Byron genom en skildring af deras hem i Skottland och England) och *Legends of the conquest of Granada*. 1842—46 var I. minister i Madrid. Återkommen till Nord-Amerika, drog han sig tillbaka till det enskilda lifvet och bodde på sin villa vid Hudsonfloden, sysselsatt till det sista med litterära arbeten. Sålunda ombesörjde han en stor upplaga i 15 volymer af sina samlade skrifter (1848—50) och skref äfven några nya, såsom en biografi öfver *Oliver Goldsmith* (1849), ett historiskt arbete, *Mahomet and his successors* (1850), hvilket af kritiken ej värderades så högt som de föregående, samt *Life of George Washington* (5 dlr, 1855—59; ”Georg Washingtons lefnad”, d. I, 1857—59). Detta var hans sista verk. Det karakteristiska för I. är hans klara och lifliga stil, i hvilken man velat finna ett med 18:e årh:s författare, särskildt Addison, gemensamt släktdrag, hans friska lynne och sunda humor, som göra honom till en äkta son af den angelsaxiska folkstammen. Men i sin kraftiga verklighetsskildring är han särskildt amerikan, och han är den förste transatlantiske författare, som i Gamla världen förvärfvat sig ett omfattande rykte. Till sv. öfversattes 1827—28 flera af hans berättelser af Erik Sjöberg (Vitalis). Af hans verk föreligga flera samlade upplagor, t. ex. 1882, 1895, 1897. Se biogr. af hans brorson P. Irving (1862—64; ny uppl. 1883), Laun (1870), Dall (1879) och Warner (1881). C. R. N.*

Irving [ə'viŋ], Edward, skotsk präst, en af grundläggarna af irvingianernas frikyrka l. den s. k. katolsk-apostoliska kyrkan, f. 1792 i Annan i Skottland, d. 1834 i Glasgow, studerade vid universitetet i Edinburgh och erhöll 1822 anställning som predikant vid skotska presbyterianska kyrkan i London. Där tilldrog han sig snart allmän uppmärksamhet genom sina kraftfulla och fantasirika predikningar. Af naturen böjd för apokalyptiska intressen — något som vid tiden närmast efter de napoleonska världskrigen och de stora politiska hvälfningarna låg liksom i luften och i England särskildt sammanhängde med den evangelikala väckelsen —, kom han snart till den öfvertygelsen, att hela den kyrkliga utvecklingen vore ett affall från kristendomen och att den apostoliska kyrkans nådegåfvor (karismer) kunde och borde genom bön och tro förnyas; i synnerhet framkom ock bland hans krets af vänner åtminstone ”tungotalandets” gåfva; exalterade svärmiska sammankomster höllos. Äfven kom I. till den åsikt, att Kristi mänskliga natur haft arfsynd, men genom den gudomliga naturens kraft öfvervunnit den. För allt detta afsattes I. från sitt ämbete 1832 och exkommunicerades af skotska generalsynoden. Ansedda vänner från episkopalkyrkan, bland dem den rike bankiren, senare ”aposteln” Henry Drummond (se denne), togo sig honom an och gåfvo honom medel att bilda egen församling, hvars viktigaste egendomlighet blef, att de apostoliska ämbetena där skulle förnyas. I., som själf sörjde öfver, att hans namn skulle ges åt det af Herren begynta verket, dog snart, nästan glömd: men inspirerade

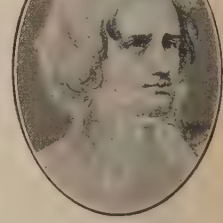

profeter utvalde 12 apostlar som den nya kyrkans högste ledare, hvilka så enl. Efes. 4: 4 invigde evangelister och herdar; dessa sistnämnde blefvo föreståndare för hvar sin lokalförsamling med 6 äldste och 6 diakoner under sig (klerus vid hvar församling alltså 13 personer = Kristus och hans 12 lärjungar). Äran af organisationen tillkommer främst den förste och mest betydande af "apostlarna", advokaten Cardale (d. 1877). Rörelsen kom under inflytande af den engelska nyväckelsen i katoliserande riktning (liksom den ur samma apokalyptiska strömning framgångna *Darbyismen* fördes åt motsatt håll); därför lades snart största intresset på kultens utbildning i högkyrklig-gammalkatolsk anda, hvaremot det dogmatiska sköts undan. Nattvarden firas som ett offer, ehuru transubstantiationsdogmen förnekas. Vid gudstjänsten saknas hvarken mässdräkter, altarljus, rökelse eller vigvatten; med stränghet kräfves tiondens utbetalning (enl. Hebr. 7: 4). Sjuka smörjas (enl. Jak. 5: 14) med invigd olja. En egendomlig akt var "beseglingen", som skedde genom handpåläggning och smörjelse af en apostel och som skulle rycka de troende undan sista jämmern före Herrens tillkommelse. Denna står nämligen i medelpunkten för den irvingianska förkunnelsen, såsom nära förestående, sedan kyrkan som apokalypsens Babel nu mognat för domen; de då lefvande heliga (irvingianerna) skola uppryckas till Herren i molnen, undgå den antikristska tidens lidanden och regera med Kristus under det 1000-åriga riket. Från 1836 begynte irvingianerna öppet bedrifva missionsverksamhet, hvarvid de af princip vände sig blott till de redan troende, för hvilkas skull de voro utsända. I England hade de först mycken framgång, men deras tid där synes nu vara slut (omkr. 5,000, mest i London), sedan den siste af de 12 apostlarna, Woodhouse, 1901 gått bort, utan att tillkommelsen skett. I Nord-Amerika ha de fått blott ett par församlingar. Mest är sekten spridd i Schweiz och Tyskland, där den märkligaste proselyten var teol. professorn i Marburg H. W. J. Thiersch (d. 1885), som i flera skrifter förfäktat dess grundsatser. 1900 funnos i Preussen omkr. 32,000 "apostoliska" (med nyirvingianerna), och deras antal är i tillväxt. I Sverige finnas två, en i Stockholm och en i Norrköping, genom k. resol. den förra 1877, den senare 1883 erkända "katolsk-apostoliska" församlingar, hvilkas medlemsantal 1908 uppgick till 900. Församlingen i Stockholm har egen kyrka (vid Odengatan n:r 20; se fig.), som öppnades för gudstjänst 30 okt. 1890. — Sedan 1863 ha i Tyskland och Holland n y i r v i n g i a n e r n a bildats och 1878 separerat från de gamle, afskaffat en del katolska ceremonier, i stället infört ett demokratiskt och metodistiskt drag, inrättat ett nytt "apostolat" och bedrifva nu en ifrig kyrkofientlig propaganda. — Jfr E. Miller, "The history and doctrines of irvingism" (2 dlr, 1878), Th. Kolde, "E. Irving" (1901), K. Handtmann, "Die neu-irvingianer" (2 uppl. 1907) och Ch. Böhm, "Vår tids tecken" (sv. öfv. 1878). Hj. H—t.

Katolsk-apostoliska kyrkan i Stockholm.

Irving [ö'vig], sir Henry (John Henry Brodribb), engelsk skådespelare, f. 1838 i grefsk. Somerset, d. 1905 i Bradford, debuterade 1856 i Sunderland och var under de 15 följande åren omväxlande anställd vid skådebanor i Edinburgh, Glasgow, Manchester, Liverpool och London. Han utförde därunder omkr. 600 roller och utbildade sig till en utmärkt framställare af lustspelsroller, i synnerhet skurkaktiga karaktärer. Från 1871 tillhörde han Lyceumteatern i London, för hvilken han var direktör 1878—99 och där hans praktfulla, i detalj konstnärligt genomförda iscensättningar voro epokgörande på engelska skådebanan. Därjämte gaf han gästspel bl. a. med sitt eget teatersällskap i Nord-Amerika 1883—84, 1887—88 och 1894. Från 1874, då han med sällspord framgång spelade *Hamlet* (200 kvällar å rad), var han Englands mest uppburne tragiske skådespelare. Han upphöjdes 1895 i adligt stånd, den förste engelske skådespelare, som denna ära vederfarits, blef hedersdoktor i Dublin, Cambridge och Glasgow samt fick sin graf i Westminster abbey. — I:s märkligaste prestationer utom *Hamlet* voro titelrollerna i Shaksperes *Rickard III*, *Othello*, *Macbeth* och *King Lear*, Bulwers *Richelieu*, Wills *Charles I* och "The fate of Eugene Aram", Tennysons *Becket* samt i Boucicaults bearbetning af Delavignes *Louis XI* äfvensom *Shylock* i "The merchant of Venice". I. egde en sällspord förmåga att fjättra publiken vid sin framställning af lidelsefulla och demoniska karaktärer, äfven där tolkningen framkallade gensagor som alltför starkt individuell och afvikande från den vedertagna. — Han utgaf tills. med Marshall en scenupplaga af Shakspere (11 bd, 1887 ff.). Jfr monografier öfver I. af Archer (1883), Brereton (s. å. och 1903), Fitzgerald (1893 och 1906), Hiatt (1899), Stoker (1906) och Pollock (1908). E. F—t.

Irvi'ngia Hook., *bot.*, växtsläkte af fam. *Simarubaceæ* med 4 arter i tropiska Afrika, Malakka och Kochinkina, som äro träd med läderartade blad och små gulaktiga, liljekonvaljdoftande blommor. Af de rostade fröna af *I. gabonensis* i tropiska Väst-Afrika beredes dikafett, som i utseende och smak påminner om kakaosmör och användes i fabrikationen af ljus, tvål, pomador m. m. En slags billig, välsmakande choklad beredes af samma arts frö och socker. De svagt rostade och sammanknådade fröna af *I. gabonensis*, *Fegimaura africana* och *Pentaclethra macrophylla* kallas dikabröd, som utgör i vissa delar af Afrika ett allmänt omtyckt, mycket näringsrikt födoämne. G. L—m.

Irvingianer [ö'v-]. Se Irving, Edw.

Irvington [ö'vingtən], förstad till Newark i nordamerikanska staten New Jersey. 5,255 inv. (1900) J. F. N.

Irzys. Se Irtysj.

Is, *fys.*, *geol.*, är den vanliga benämningen för vattnets fasta aggregationsform, vatten i fast eller fruset tillstånd. Isen utgöres således också af de båda enkla ämnena syre och väte, af hvilka vatten är sammansatt. När vatten afkyles till en viss temperatur, nämligen 0° Cels., öfvergår det till is, *frysor*, och den värmegrad, vid hvilken detta sker, kallas *fryspunkten*. Vid denna öfvergång till fast form ökas volymen, så att den bildade isen intager större rum än vattnet före frysandet. Is är således lättare än en lika volym vatten. Dess eg. vikt är 0,89—0,95. Den kraft, som vid denna isens utvidgning utvecklas, är särdeles betydlig. Ett starkt järnrör, fylldt med vatten och noga tillslutet, spränges i stycken, då vattnet däruti öfvergår till is. Icke ens de hårdaste stenarter förmå motstå denna kraft, utan sönderspräng as af i sprickor och håligheter frysande vatten. — I likhet med mineralier och kemiska föreningar eller salter antager isen vid sin bildning under vissa förhållanden en bestämd form, kristallform. Hvem känner t. ex. icke de vackra sexstråliga snö-

Fig. 1. Snöflingor af olika byggnad.

stjärnor (snöflingor; fig. 1), som i lugn atmosfär bildas därigenom, att den i luften befintliga fuktigheten (vattengas) öfvergår till fast form, is? De äro sammanfogade af små, genomskinliga, nålformade iskristaller. Deras byggnad växlar i oändlighet, men den sexuddiga eller sexsidiga formen återfinnes hos dem alla. De "isblommor", som vintertiden stundom bildas på fönsterrutor, äro också en följd af isens kristalliska utveckling. Den på ytan af sjöar bildade isen, huru klar och ensartad den än må förefalla, är hufvudsakligen sammansatt af sexsidiga små iskristaller. Detta har man funnit (Tyndall) vid att låta smältning försiggå uti ett stycke is, antingen genom solstrålarnas verkan eller på annat sätt. Därvid smälta enstaka iskristaller fortare än den öfriga ismassan samt förvandlas till vatten, som intager de forna kristallernas plats, och i en viss dager kunna då dessa små vattenstjärnor iakttagas. Den i hvarje stjärnas

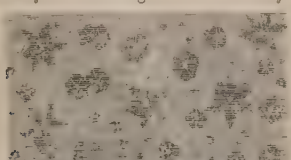

Fig. 2. Vattenblommor uti insjöis.

midt starkare lysande punkten (se fig. 2) är ett litet tomrum, som uppstått till följd af isens egenskap att vid smältningen åter förminskas till sin volym; "vattenblommorna" l. "vattenstjärnorna" kunna därför icke uppfylla hela det rum, som den smälta isstjärnan intog. I långsamt frysande vatten kan man stundom få se, huru sådana små sexsidiga isstjärnor bilda sig och i början fritt simma på ytan. — Då is utsättes för tryck, smälter den. Tillfrysning inträder dock ånyo, så snart trycket upphör. Denna dess egenskap är orsak till, att två isstycken, som tryckas emot hvarandra, sammanfrysa till ett, att is kan genom pressning i formar bringas att antaga hvilken yttre skapnad som helst samt (till en del) att alpernas glaciärer under sin framåtgående rörelse noga lämpa sig efter dalarnas ojämnheter och böjningar. Isen är för öfrigt, som bekant, en i viss grad spröd kropp. — Då snö eller is smältes uti ett kärl, bibehåller den därvid bildade vätskan, eller blandningen af is och vatten, oföränderligt samma temperatur af 0° C., så länge ännu någon, om än så ringa, del af isen eller snön är osmält. — Enligt uppgift af polarresande har isen den egenskapen att från ytan afdunsta, eller öfvergå i gasformigt tillstånd, utan att först smälta och vid en temperatur, som icke är högre än 0° C. Äfven har i de arktiska hafven iakttagits (Nordenskiöld, Vegafärden), att is kan på vattenytan bilda sig vid en temperatur (hos såväl vattnet som luften) något öfverstigande 0° C., hvilken tilldragelse dock förklaras som ett slags rimfrostfenomen, beroende på värmeutstrålning.

I afseende på isens ursprung eller uppkomstsätt kan man skilja mellan snöis och vattenis. Snöisen benämnes, alltefter sin olika petrografiska beskaffenhet, snö, firn och glaciäris. *Snön* är den af isnålar, flingor och flockar eller fint, sandliknande pulver bestående, lösa massa, som förekommer å alpernas och högfjällens högsta toppar och som bildar vidsträckta, mäktiga aflagringar inom polartrakterna och vintertiden äfven utbreder sig inom tempererade länder. *Firnen* består af små iskorn, dels löst, dels fast hopfogade vid hvarandra, och förekommer på lägre nivå än högsnön, af hvilken den genom partiell smältning och återfrysning bildats (jfr Hagel). *Glaciärisen* har uppstått genom firniskornens ytterligare smältning, återstelnande och förening till en synbart nästan tät, kristalliniskt kornig, hård ismassa. Den förekommer i form af glaciärer, utgörande firnfältens fortsättning nedåt, dels i de tempererade och varma zonernas alp- och fjälltrakter, dels inom polartrakterna, där den (Spetsbergen, Grönland m. fl. st.) flerstädes nedgår ända till hafsytan. Glaciärisen är tyngre än firnisen och visar ofta stor benägenhet att utan märkbar anledning sönderfalla i smärre stycken. Den är delvis uppfylld af en mängd blåsor, innehållande sammanpressad luft, hvilken, då isen smälter, sönderspränger sitt förtunnade hölje med ett knistrande ljud. Dessutom är den vanligen genomkorsad af ytterst fina, nätformigt löpande hårsprickor, hvilka liksom dela densamma i större, oregelbundna korn. I större massor sedd visar glaciärisen en vacker blå färgning; mindre stycken synas däremot färglösa (se vidare Glaciärer). — Vattenisen, en kristallinisk eller synbart amorf och glasartad, hård och fast massa, bildar sig på ytan af de kalla och tempererade zonernas sötvattenssamlingar, insjöar, floder och haf. Sötvattensisen är klar och genomskinlig, färglös eller svagt grönaktig; hafsisen är endast genomlysande samt hvitaktig eller oklar. Hafsisen (se därom vidare Haf, sp. 987)

gifver, då den smältes, ett nästan saltfritt vatten. Salthalten i hafsvattnet ingår nämligen icke i den af detta bildade isen, utom en obetydlig, mekaniskt innesluten del. För att hafsvatten, eller vatten med samma salthalt som detta, skall öfvergå till is, eller frysa, fordras en ända till två grader lägre temperatur än den för sött vatten. — I geologiskt afseende spelar isen en viktig roll, hufvudsakligen i form af glaciärer och inlandsis (se d. o. samt Grönland, sp. 492—495 och fig. 3—5). På grund af den stora del i jordskorpans sammansättning, som ifrågavarande ämne fager, kan detsamma t. o. m. räknas bland de s. k. bergarterna i vidsträckt bemärkelse. E. E.

Förbrukningen af is i den allmänna hushållningen och för industriella ändamål har på senare tider högst betydligt ökats. För länder, som ha fördelen af ständigt öppna hamnar och riklig istillgång (t. ex. Norge och Nord-Amerikas förenta stater), utgör is därför en värdefull exportartikel. Flerstädes måste behofven fyllas genom framställande af is på artificiell väg (se Ismaskin). I mejerihushållningen användes is i stor utsträckning för mjölkens och mejeriprodukternas afkylning, i synnerhet då mjölkens gräddsättning sker i isbad (den s. k. ismetoden; se Gräddsättning). Därvid erfordras af is en mängd motsvarande omkr. halfva mängden mjölk. Isen förvaras i stackar täckt med sågspån eller i särskilda ishus. — Inom läkekonsten har isen användning både som invärtes och utvärtes medel, i synnerhet mot febrar, inflammationer och blödningar. Den nyttjas vid beredning af kylande feberdrycker och gifves dessutom invärtes i form af små, hasselnötstora bitar (ispiller) att sväljas hela dels mot lungblödning och magsäckblödning, dels mot kräkningar. Utvärtes begagnas isen som ett kraftigt antiflogistiskt medel (se d. o.), vanligen innesluten i en blåsa (isblåsa), bäst af tunt, smidigt kautschukstyg, mot lokala inflammationer af allehanda slag, under förutsättning att det onda ligger så ytligt, att afkylningen kan genom hudbetäckningarna nå den sjuka väfnaden. Is och isvatten försöker man äfven i afsikt att stämma blödningar, vare sig yttre eller inre, där man kan komma åt att draga fördel af köldens förmåga att sammandraga blodkärlen, hvarigenom blödningen kan hämmas. H. J. Dft. F. B. (C. G. S.)

Is, forntida stad. Se Hit.

Isa, den arabiska formen för namnet Jesus.

Isaacs [ā'sǿks]. Se Barnato, B. J.

Isaak, Abrahams son. Se Isak.

Isaak, Heinrich (jfr Arrigo Tedesco), tysk (flandrisk?) tonsättare, f. omkr. 1450, d. omkr. 1517, var under Lorenzo di Medici organist vid Johanneskyrkan i Florens (omkr. 1477—89) och musiklärare för de mediceiske prinsarna omkr. samma tid, hvarefter han blef hofkapellkompositör hos kejsar Maximilian. Glareanus berömmer hans utomordentligt många kyrkokompositioner för en synnerlig kraft och höghet samt en ovanlig harmonirikedom. I:s förnämsta styrka låg dock i hans friska och varma melodiska begåfning. Prof på hans tonsättning finnas i Hawkins', Burneys och Forkels musikhistorier. En mängd manuskript finnes i München, Wien och Bruxelles; mässor, motetter, hymner och världsliga körsånger äro utgifna i samlingar af Petrucci, Rhaw, Ott, Forster m. fl. Jfr Kades biografi öfver I. i "Allgem. deutsche biographie" (bd 14, 1881). A. L.*

Isaak af Antiochia. Se Syriska språket och litteraturen.

Isaaki, kallad Raschi (hvilken namnform uppstått genom konventionell utläsning af förkortningen *r š i*, utgörande begynnelsebokstäfverna i hans namn och titel Rabbi Sch'lomo ben Isak), felaktigt benämnd Jarchi, berömd bibel- och talmudkommentator, f. 1040 i Troyes (Champagne), d. 1105. Hans kommentar brukades flitigt af kristna lärde, bl. a. också af Nicolaus de Lyra, hvilken i sin tur är en af Luthers viktigaste källor (jfr utrycket: "Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset"). Se vidare Zunz, "Zeitschrift für die wissenschaft des judenthums", I (1822). Jfr Rabbinska språket och litteraturen. G. K—n.

Isabeau [-bå]. Se Isabella, *franska* drottningar.

Isabel [i'sǿbel], Santa Isabella, en af de brittiska Salomonöarna (se d. o.).

Isabe'la, ö. Se Basilan.

Isabelina, *num.* Se Dublon.

Isabe'lla, *astron.*, en af småplaneterna.

Isabella, kejsarinna. Se Karl, *romerska kejsare*, 5.

Isabella, *dansk* drottning. Se Elisabet, sp. 402.

Isabella (eng. *Isabella*), *engelska* drottningar. 1. I. af Angoulême, dotter till grefve Aymer af Angoulême, blef 1200 förmäld med konung Johan ("utan land"), hölls af denne till följd af slitningar i äktenskapet i fängsligt förvar sedan 1214 och återvände efter Johans afsättning till Frankrike (1217), där hon 1220 förmäldes med Hugo af Lusignan, grefve af La March. I. afled i Fontevrault (se d. o.) 1246. En af hennes söner med Hugo, Aymer of Valence (d. 1260), blef 1250 biskop af Winchester och spelade under sin halfbror Henrik III:s regering en tid en rätt betydande politisk roll i England. — 2. I. af Frankrike, f. 1292, d. 1358, dotter till konung Filip den sköne, förmäldes 1308 med Edvard II af England. 1326 trädde hon i spetsen för ett uppror mot sin svage och af gunstlingar (de båda Despenser) styrde gemål. Sedan Edvard blifvit afsatt (jan. 1327) och mördad (sept. s. å.), utöfvade I. under sin son Edvard III:s minderårighet en tid jämte sin älskare, Roger Mortimer, stort inflytande på regeringen, men hösten 1330 lät Edvard afrätta Mortimer och förvisa sin moder från hofvet. Hon tillbragte sin återstående lefnad i stillhet på sina gods. Det var i egenskap af I:s son Edvard III sedermera gjorde anspråk på franska kronan. — 3. I. af Frankrike, f. 1389, d. 1409, var dotter till Karl VI af Frankrike och blef som sjuårigt barn 1396 förmäld med Rikard II af England i dennes andra äktenskap, samtidigt med att ett stillestånd på 28 år afslöts mellan de båda rikena. Efter Rikards afsättning och död blef I. 1401 under stora hedersbetygelser hemsänd till Frankrike, där hon 1406 förmäldes med sin kusin Karl af Angoulême, som vid sin fader Ludvigs våldsamma död 1407 blef hertig af Orléans. — Jfr Strickland, "Lives of the queens of England". 1—3. V. S—g.

Isabella (fr. *Isabelle*, *Isabeau*), *franska* drottningar. 1. I. 1. Elisabet af Aragonien, f. 1247, d. 28 jan. 1271 i Cosenza, dotter till konung Jakob I af Aragonien, blef 1262 förmäld med Filip den djärfve (III) af Frankrike. Hon deltog med sin make i svärfadern Ludvig den heliges

sista korståg. Vid återkomsten från Afrika dog hon i Italien af sviterna efter ett olycksfall. I. var moder till Filip den sköne. — 2. I., dotter till hertig Stefan II af Bajern, f. 1370, d. 1435, förmäldes 17 juli 1385 i Amiens med den 17-årige Karl VI af Frankrike. Vid hans 1392 inträffade svagsinthet ställdes I. i spetsen för regeringen, där äfven Karls farbroder Filip den djärfve af Burgund och broder, Ludvig af Orléans, sutto. I dessas strid om högsta makten tog I. Ludvigs parti, och sedan han 1407 mördats på anstiftan af Filips son, Johan den orädde, hans mågs, grefve Bernhard VII af Armagnac. Under den följande allmänna förvirringen i landet slöt hon sig till Johan och ingick, när denne 1419 mördats af dauphin Karls anhängare, med hans son Filip den gode samt Henrik V af England ett fördrag i Troyes 1420, hvarigenom Frankrike utlämnades åt engelsmännen. Efter sin gemåls och Henrik V:s död, 1422, förlorade I. sitt inflytande, hvartill bidrog hennes mindre stadgade lefnadssätt. 1—2. E. Å—t.

Isabella (sp. *Isabel*), *spanska* drottningar.

1. I. I, den katolska, drottning af Kastilien, konung Johan II:s af Kastilien och Leon dotter, f. 22 april 1451, d. 26 nov. 1504 i Medina del Campo, förmäldes 1469 med Aragoniens arftagare, Ferdinand. 1474 efterträdde hon sin broder, Henrik IV, på Kastiliens tron, men måste försvara sin krona mot dennes dotter Johanna, hvars arfsrätt underkändes, emedan hennes verklige fader påstods vara Beltran de la Cueva, men som understöddes af sin trolofvade, Alfons V af Portugal. Denne besegrades emellertid vid Toro 1 mars 1476 och slöt fred 1479. Då Ferdinand 1479 tillträdde regeringen i Aragonien, antogo han och I. titeln konung och drottning af Spanien; påfven gaf dem tillnamnet ”de katolske”. Fortfarande styrde de hvar och en sitt rike, men under samverkan med hvarandra, och betydelsen af deras regering ligger i de spanska rikenas förvandling från skilda medeltidsstater till en modern, nationell storstat, med europeisk stormaktsställning. Till detta mål ledde både deras yttre och inre politik: i det yttre kriget med Portugal, Granadas eröfring (1492) och eröfringen af Neapel (1501—03), i det inre organisationen af en stadsmilis (*santa hermandad*) mot adeln, de stora riddarordnarnas förbindande med kronan, inkvisitionens inrättning mot morer, judar och andra politiska och kyrkliga motståndare, äfvensom förvärfvet af rätten att besätta biskopsstolarna. I hela detta arbete hade Isabella en betydande del, särskildt i fråga om kyrkans ordnande, Granadas kufvande och Columbus' af henne understödda upptäcktsfärder. I statsförvaltningen liksom sin enskilda hushållning införde hon sträng ordning och sparsamhet. Med framstående regentgåfvor förenade I. sann kvinnlighet, högsinthet och kyrklig fromhet. — Litt.: Prescott, ”History of the reign of Ferdinand and I. the catholic” (1838; sv. öfv. i 2 bd, 1859—60), Nervo, ”I. la catholique, reine d'Espagne” (1874), Balaguer, ”Los reyes catolicos” (1894 ff.), och Schirrmacher, ”Geschichte von Spanien”, bd VI—VII (1893—1902).

Isabella den katolska. Efter en enl. Balaguer autentisk porträttmålning i k. slottet i Madrid.

2. I. II, Maria I. Lovisa, dotter af konung Ferdinand VII och hans fjärde gemål Maria Kristina, f. 10 okt. 1830, d. 9 april 1904 i Paris, utropades vid faderns död, 1833, till drottning af Spanien. Änkedrottningen, Maria Kristina, som i sin dotters namn förde regeringen, hade till 1840 att kämpa mot hennes farbroder Don Carlos (se Carlos 2), som ansåg sig ega bättre rätt till kronan. Sedan änkedrottningen s. å. nödgats lämna Spanien, fördes styrelsen af Espartero, tills den 13-åriga I. 8 nov. 1843 förklarades myndig. 10 okt. 1846 ingick hon äktenskap med sin kusin, Frans de Assisi (se Frans, sp. 1181), som s. d. fick konungatitel, på samma gång som hennes syster Louise äktade konung Ludvig Filips yngste son, hertigen af Montpensier; franska regeringen väntade, att det förra äktenskapet skulle blifva barnlöst och kronan en gång tillfalla den sistnämndes barn. På en gång bigott och sinnlig, lämnade I. regeringen åt det härskande partiet; under ständiga strider aflöste den ena ministären den andra, oftast på grund af enskilda intressen. I. själf närmade sig efter ett mordattentat 1852 det absolutistiska partiet; största inflytandet på henne egde under hennes senare år hennes älskare Marfori och en kamarilla, hvars förnämsta medlemmar voro I:s biktfader, Antonio Claret, och nunnan Patrocinio. Missnöjet i Spanien stegrades 1868 genom förvisning af drottningens svåger, och några generaler, som återvände i sept., ställde sig i spetsen för ett uppror och nödgade drottningen att 30 sept. fly till Frankrike. I juni 1870 afstod hon sina anspråk på tronen till förmån för sin son Alfons, som 1874 utropades till Spaniens konung och 1875 inträdde i Madrid. S. å. fick I. tillåtelse att återvända till Spanien, men Paris blef hennes vanliga vistelseort. 1870 hade hon blifvit skild från sin gemål. 1 o. 2. G. W—k.

Isabella af Brienne. Se Jolanta.

Isabellaorden, dels en portugisisk fruntimmersorden, ”den heliga Isabellas orden”, dels en spansk riddarorden, ”Isabella den katolskas orden”. Se Ordnar.

Isabelle [-be'l], fr. Se Isabella.

Isabellfärg, en brunaktigt hvitgul färg, t. ex. på kaffe med mjölk, säges ha fått sitt namn efter spanska prinsessan Isabella, Filip II:s dotter, som, då hennes gemål, ärkehertig Albrekt af Österrike, belägrade Ostende, skall ha lofvat att icke ömsa linne, förrän staden intagits. Då belägringen varade tre år (1601—04), antog linnet under tiden den färg, som sedermera betecknas som isabellfärg.

Samma historia berättas om drottning Isabella I af Spanien vid Granadas belägring.

Isabey [-bä]. 1. Jean Baptiste I., fransk målare, f. 1767, d. 1855, gick i Davids skola, började under revolutionen måla porträtt och vann popularitet genom teckningarna *Afresan till hären*, *Återkomsten* m. fl. Sedan blef I. det kejserliga hofvets målare och utförde en mängd miniatyrporträtt, utmärkta af på en gång allvar och elegans. Han utförde äfven målningar på porslin (*Napoleon och hans marskalkar* på en Sèvresvas), litografier och teckningar, bl. a. teckningar till kostymer och till dekorativa anordningar. Bland hans kompositioner äro *Revy inför förste konsuln* och *Napoleon i trädgården vid Malmaison* särskildt berömda. Äfven efter restaurationen (1814) stannade I. i gunst hos de styrande. Han utförde bl. a. en följd teckningar från Wienkongressen 1815. I. är representerad i Louvre, Versailles och andra franska museer. I konung Oskar II:s samlingar finnas förträffliga miniatyrporträtt af *Napoleon*, kejsarinnan *Joséphine*, kejsarinnan *Marie Louise*, *konungen af Rom*, *Desideria* m. fl. Jfr M:me de Basily-Callimahi, "J. B. Isabey, sa vie, son temps", I (1909). — 2. Eugène Louis Gabriel I., den föregåendes son, fransk målare, f. 1804, d. 1886, blef en ansedd marinmålare och utförde äfven figurtaflor, genrestycken, kostym- och ceremonibilder med stark färgverkan och mycken virtuositet i utförandet. Af hans arbeten må nämnas *Stranden vid Honfleur* (1827), *Hamnen i Dunkerque* (1831), *Slaget vid Texel* (1839, Versailles), *Ruyters och Willem de Witts embarkering* (1850, Louvre), *Drottning Viktoria embarkerar i Cherbourg 1858* (i Windsor). Stockholms nationalmuseum eger två små målningar af I. (*Förankrade fartyg*, 1860, och 1600-talsbilden *Förnämt par i kyrka*, 1870) och 6 af hans högt ansedda litografier (sjöstycken, utförda 1833). G—g N.

Isaccea [isaktʃa], fordom betydande, nu afsigkommen stad i rumänska kretsen Tulcea (Dobrudscha), strax ofvanför Donaudeltat. 3,335 inv. (1899). Dit plägar man förlägga platsen för den skeppsbrygga, som Dareios på sitt tåg mot skyterna lät slå öfver Donau.

Isachsen, Andreas Hornbeck, norsk skådespelare, f. 31 maj 1829 i Grimstad, d. 22 febr. 1903 i Köln, blef student 1850 och debuterade 1852 på Bergens teater, hvilken då stod under H. Ibsens ledning. Sedermera hade han anställning dels vid Trondhjems, dels vid Kristiania teater, hvilken senare han tillhörde till 1894. I. var en framstående karaktärsskådespelare. Hans talang hade en afgjordt realistisk tendens och gjorde sig gällande företrädesvis i den högre komedien, i synnerhet i skarpt reflekterade, kalla, satiriska och ironiska roller, bland hvilka må nämnas *Berent* i "En fallit" och *Aslaksen* i "De unges forbund" och "En folkefiende". Äfven som dramatisk författare uppträdde I., men endast ett af hans arbeten, tillfällighetsstycket *Bedste skud* (1864), är utgifvet af trycket. O. A. Ö.

Isachsen, Gunnerius Ingvald, norsk polarresande, f. 3 okt. 1868 i Dröbak, officer sedan 1891, slöt sig 1898 som kartograf till den andra, af O. Sverdrup ledda, Fram-expeditionen, tjänstgjorde 1903—05 som volontär vid franska kavalleriregementen i Afrika samt var 1906 chef för den af fursten af Monaco utrustade oceanografiska expeditionen till farvattnen vid Spetsbergen. Efter att i norska geografiska sällskapets "Aarbog" ha redogjort för sitt deltagande i denna färd, uppgjorde han en plan till kartläggning af ögruppen. Våren 1909 anträdde han med statsunderstöd en ny resa dit. O. A. Ö.

Isacsz. 1. Peter I., dansk målare, f. 1569 i Helsingör, d. där 1625, var af holländsk härkomst och utbildades i sin ungdom i Holland hos målaren H. von Aken. Han var dock icke konstnär allenast, utan sysslade äfven med politiska angelägenheter. 1616 förvisades han till Nederländerna på tre års tid, troligen till följd af politiska förbrytelser, och från 1620 uppbar han som svensk spion årligen omkr. 1,300 kr. af Gustaf II Adolf. Men detta brott upptäcktes först efter hans död. I. var broder till den danske historieskrifvaren Johannes Pontanus. — 2. Isak I., den föregåendes son, dansk målare, f. i slutet af 16:e årh. (dödsåret okändt), fick troligen af fadern undervisning i målarkonsten och utbildade sig vidare i Flandern. Hans arbeten ådagalägga tydligen, att han påverkats af Rubens och i andra hand måhända äfven af den venezianska skolan. *Ett furstligt gästabud* (i Kristiansborgssamlingen) visar, att I. var en långt mera betydande konstnär än fadern. Till Rosenborg målade han äfven en större tafla, som förstördes vid Frederiksborgs brand (1859). Ph. W.*

Isācus Ericī. Se Biskötsel, sp. 491.

Isæus, forngrekisk talare. Se Isaios.

Isæus, Per Magnus Reinhold, arkitekt, f. 7 juni 1841 i Veckholm (Uppland), d. 24 maj 1890 i Stockholm, studerade vid konstakademien 1859—64, blef 1868 e. o. slottsarkitekt och s. å. dessinatör vid Gustafsbergs porslinsfabrik, var arkitekt för svenska afdelningen på världsutställningarna i Wien 1873, i Philadelphia 1876 (vid bägge erhöll han medalj) och Paris 1878 samt vid nordiska utställningen i Köpenhamn 1888, var 1877—81 t. f. lektor och från 1882 professor vid Tekniska högskolan. 1886 blef han led. af konstakademien. Som arkitekt utöfvade I. liflig och mångsidig verksamhet. Han lämnade ritningar till *Hotell Continental* (sedermera ombyggdt), *Davidsonska huset* vid Kungsträdgårdsgatan (ombildning af en tysk arkitekts ritningar), och i samarbete med C. L. Sandahl (f. 1840, d. 1890) *Sturebadet* (1884, efter palazzo Vendramin-Calergi i Venezia, med fasaden i marmorimitation), *Skandias hus* (1886, i florentinsk stil, af huggen sten), *Norstedt & söners boktryckeri* (1887, rohbau), *B. Carlsons hus* vid Jakobstorg, Berns' nya salong (inre dekorering), *Stockholms sjukhems nya byggnad*, *Stadshuset i Vasa* (Finland) m. fl. I. utarbetade 1881 ett förtjänstfullt förslag till gamla operahusets ombyggande — det ansågs likväl för dyrbart att utföra och antogs därför ej. Han restaurerade och dekorerade Tyska kyrkan på ett finkänsligt och måttfullt sätt. Under sina sista år var han jämte

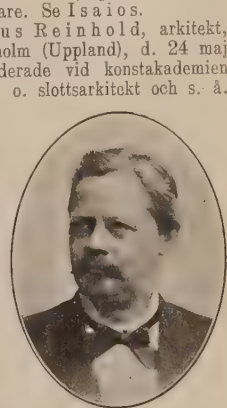

I. G. Clason på uppdrag sysselsatt med förslagsritningar till Nordiska museets palats. — I. egde mycken försökslust och en rörlig fantasi, framför allt egde han fyndighet och smak i det dekorativa samt var en skicklig festdekoratör — vid Vegaexpeditionens hemkomst 1880 och vid dåv. kronprinsparets intåg i Stockholm 1881 — och var äfven en förtjänstfull konstindustriell tecknare (möbler, bokband, arbeten i silfver och porslin — se teckningar i Sv. slöjdföreningens mönsteralbum och i Hetschs ''Industrielle tegninger''). G—g N.

Isafjörður. 1. Vik af fjorden Isafjarðardjúp i nordvästra delen af Island. — 2. Stad vid nämnda fjord. Omkr. 1,500 inv. (1909). Liflig handel och stor utförsel af fisk. C. R. (R. N—g.)

Isagogik (af grek. *eisagogē*, införande; inledning, t. ex. till en vetenskap), den teologiska vetenskapsgren, som sysselsätter sig med bibelns ursprung, historia och litterära beskaffenhet. Se Biblisk inledning.

Isăgoras (grek. *Ἰσαγόρας*, lat. *Isagŏras*), *grek. hist.*, en mäktig adelshöfding i Aten, hvilken efter det peisistratidiska enväldets störtande (510 f. Kr.) i strid mot Kleisthenes arbetade för det aristokratiska statsskickets återupprättande. Understödd af spartanerna, lyckades han förjaga Kleisthenes tillika med hans parti och sätta sig i besittning af Akropolis. Men efter blott tre dagar nödgades han själf vika från staden, hvarefter en stor del af hans anhängare mördades. Han dog i landsflykt. A. M. A.

Isai (hebr. *Jischaj*, i N. T. *Iessai*, Matt. 1: 5 ff. m. fl.) var en förmögen man från Betlehem och fader till David och 3 andra söner (1 Sam. 16: 18 ff.; 17: 13); senare utvidgningar af texten tala om 8 söner (1 Sam. 16: 10 ff.; 17: 12), 1 Krön. 2: 13 uppräknar 7. Sedan familjen genom David vunnit sin berömmelse, talar profetian om I. som en stam, hvarifrån ett nytt skott (Messias) skall skjuta upp (Jes. 11: 1, 10). E. S—e.

Isăi'os (grek. *Ἰσαῖος*, lat. *Isæus*), forngrekisk talare, f. i Chalkis på Eubea, lefde och verkade i Aten under förra hälften af 4:e årh. f. Kr. Han hade åtnjutit undervisning af Lysias och Isokrates samt räknade själf Demosthenes bland sina lärjungar. Från politiska värf synes han ha hållit sig fjärran och egnade sig hufvudsakligen åt författandet af rättegångstal för andras räkning. Af dessa tal finnas 11 i behåll, hvilka alla afhandla arfsfrågor och utmärka sig genom stilens renhet samt genom kraft och klarhet i framställningssättet. De äro upptagna i de af Reiske, Bekker, Dobson, Baiter och Sauppe utgifna upplagorna af ''Oratores attici''. Jfr Blass, ''Die attische beredsamkeit'', 2:a bd (2:a uppl., 1892). A. M. A.

Isak [hebr. *Jiṣḥāḳ*: han (man) ler], Abrahams son med Sara (se de olika namnförklaringarna i 1 Mos. 17: 17; 18: 12; 21: 6). I:s födelse var länge eftersträngtad (1 Mos. 15: 2 ff.; 17: 16), men Abraham var ändå beredd att på Guds befallning offra honom (1 Mos. 22). När I. hunnit vuxen ålder, hämtade Abrahams tjänare Rebecka som brud åt honom från Mesopotamien (1 Mos. 24). Med henne fick han sönerna Esau och Jakob (1 Mos. 25: 21 ff.). Efter en berättelse om I:s vistelse i Gerar (i Filistéen) i 1 Mos. 26 meddelar 1 Mos. 27 den bekanta scenen om hur I. blir bedragen af Jakob att gifva denne den åt Esau tillämnade välsignelsen. I. är då en gammal försvagad gubbe. Enligt Prästkodex' kronologi har I. dött vid 180 års ålder (1 Mos. 35: 28). Som I:s vistelseort nämnes i allmänhet södra delen af Palestina. E. S—e.

Isak, två östromerska kejsare. — 1. I. I Komnenos, var son till prefekten Manuel Komnenos och utmärkte sig som fältherre i Asien. På uppmaning af sin här störtade han kejsar Mikael VI Stratiotikos, som vid den macedoniska dynastiens utdöende med Teodora 1056 af henne upphöjts på kejsartronen, och lät utropa sig själf till kejsare. Han befäste rikets gränser och ordnade dess finanser, men måste 1059 till följd af sjukdom nedlägga kejsarvärdigheten. Han drog sig tillbaka till ett kloster, där han afled 1061. — 2. I. II Angelos, den föregåendes brorsdotters sonson, uppsattes 1185 till kejsare mot Andronikos I, som afsattes och efter grymma marter dödades. I. var en svag furste, som lät bulgarer och valaker fritt härja riket, medan han själf sysselsatte sig endast med astrologiska grubblerier. 1195 störtades han af sin broder, Alexios III, hvilken lät blända honom och inspärra honom i ett kloster. I:s son Alexios (IV) lyckades mot löften om rik ersättning förmå en korsfararhär att störta Alexios III samt upphöja honom och hans fader på tronen, 1203. För att kunna uppfylla sina förbindelser till korsfararna togo samregenterna sin tillflykt till utpressningar, men framkallade därigenom en folkresning, som kostade dem tronen (1204). I. dog kort därefter. (V. Lm.)

Isak, Aron, finansman, grundläggare af Stockholms mosaiska församling, f. 1731 i Trauenbrietzen i Brandenburg, d. 1817 i Stockholm, lärde sig gravörsyrket samt öfvade affärsverksamhet i hemlandet, anlände 1774 till Stockholm, där han efter åtskilliga svårigheter 1775 af Gustaf III erhöll personlig rätt att tillika med broder samt hustru och barn nedsätta sig i staden och idka stensnidarkonst. Småningom erhöll han äfven tillstånd att själf och genom ombud drifva nipperhandel; på detta sätt samlades omkring honom småningom en liten israelitisk församling på 40 män med familjer, redan innan 1779 års beslut om tillträde för judar till riket fattades. Hans affärer togo sedermera alltmera fart; bl. a. hade han redan tidigt anlitats af statssekreteraren Liljencrants för att tillhandahålla myntverket silfver; han blef vidare tillika med sin före honom aflidne son hofjuvelerare. Under kriget 1788—89 fungerade han som armeleverantör. Efter kriget indrogs han i förvecklingarna rörande de af Munck utsläppta falska ''Fahnehjelmarna'', men gick med heder ur denna process. Efter detta obehag förflöt hans lefnad lugnt, och hans affärer togo ett betydande omfång; som kompanjoner upptog han, efter sina söners död, sin måg I. Michelson (Dernburg) och dennes frände, sin brors måg Michael Bendix, hvilka sedan fortsatte affären under firma Michaelsson & Benedicks, som spelade en stor roll i affärslifvet under 1800-talets förra hälft och bl. a. var statens mellanhand i den olyckliga skeppshandelsaffären. I. författade en högst märklig, lifligt hållen, delvis humoristisk självbiografi på tysk-judisk dialekt med hebreiska skrifttyper, som utgifvits i transkription. Litt.: J. S(eligmann), ''A. I.'' (1888) och ''A. I. En självbiografi'' (1897). K. W—g.

Isak-al-Fasi. Se Rabbinska språket och litteraturen.

Išakku, assyrisk furstetitel. Se Assyrien, sp. 255.

Isaksson, Karolina Vilhelmina. Se Gravallius.

Isala, by i Svärdsjö socken, Kopparbergs län, belägen vid Svärdsjön, n. ö. om Svärdsjö kyrka. — Efter sin flykt från Ornäs 1520 begaf sig Gustaf Eriksson (Vasa) till prästen Jon i Svärdsjö, men denne vågade icke behålla flyktingen hos sig, utan förde honom enligt traditionen till kronoskytten Sven Elfsson i I. Traditionen förmäler vidare, att några af den danske fogdens utskickade kort efter Gustaf ankommit till Sven Elfssons stuga och sport om den de sökte vore där. Sven Elfssons hustru förnekade detta, och då hon märkte, att Gustaf oaktadt sin dalдräkt väckte knektarnas misstankar, skall hon under häftigt tilltal ha drifvit honom ut i ladan att tröska. En gammal lada visas ännu i dag som den, där Gustaf tröskade, och Gustaf III lät där resa en porfyr-

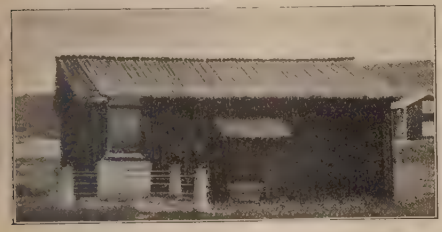

Isala lada och Vasastenen därinvid.

minnesvård (se fig.). Kronoskytten berättas sedan ha forslat Gustaf vidare, dold i ett halmlass, som genomborrats med spjut af mötande danska knektar, hvarpå kronoskytten skurit sin häst i foten för att dölja, att blodspåren i snön härrörde från den sårade Gustaf. — Alla dessa traditioner om Gustafs äfventyr i Svärdsjö äro osäkra och af ganska sent datum, de flesta upptecknade först i senare hälften af 1600-talet. I äldre upptecknингar förekomma växlande uppgifter om kronoskyttens namn: Sven Nilsson, Sven Elfsson, Sven Algotsson o. s. v. I jordeböcker från 1530-talet nämnes en "Sven i Isellia" och i Gustaf Vasas registratur på 1520-talet en "Sven Ioanszon i Iselie". Jfr S. Samuelsson, "Om traditionen som källa för Gustaf Vasas äfventyr i Dalarna" (i "Historiska studier tillegnade Harald Hjärne", 1908). V. S—g.

Isalger, *bot.*, mikroskopiska alger, som lefva på glaciärer. Den mest bekanta af dessa är *Ancylonema Nordenskiöldii* (se Conjugatæ), som ej förekommer annorstädes; den kan föröka sig så starkt, att den meddelar isen en egendomlig färg. Den upptäcktes under Nordenskiölds och Berggrens vandring på Grönlands inlandsis 1870 och har sedan påträffats på glaciärer på Spetsbergen och i Europa. G. L—m.

Isallobär (af grek. *i'sos*, lika, *allōi'os*, föränderlig, *ba'ros*, tyngd, jfr Isobar och Bar), Isallobarisk linje, Isallobarisk yta, *meteor.*, linje eller yta för lika förändring af lufttrycket på lika lång tid. Vid Meteorologiska centralanstalten i Stockholm konstrueras alltsedan 1903 dagligen två väderlekskartor, en för morgonen och en för aftonen, å hvilka jämte väderlekstecknen vid stationerna dessutom dragas isobarer och 12-timmars isallobarer, hvilka således angifva lufttryckets ändring under det sistförflutna halfdygnet. Metoden är utarbetad af N. Ekholm (se denne), särskildt till förutsägande af annalkande stormar, men är ett godt hjälpmedel äfven vid öfriga väderleksförutsägelser. Se N. Ekholms uppsats i "Ymer", 1909. N. E—m.

Isambert [isābär], François André, fransk rättslärd och politiker, f. 1792, d. 1857, blef 1818 advokat vid kassationsdomstolen och "conseil d'état" samt blef bekant för den ifver, med hvilken han försvarade politiska förbrytare och den färgade befolkningen i kolonierna. 1830 utnämndes han till led. af kassationsdomstolen och valdes s. å. till medlem af deputeradekammaren. I 1848 års nationalförsamling hade I. en plats och slöt sig där till det moderata partiet. Hans förnämsta arbeten äro de berömda lagsamlingarna *Recueil général des anciennes lois françaises, depuis l'an 420 jusqu'à la révolution de 1789* (1822—33, 29 bd; under medverkan af Decruzy, Jourdan och Taillandier), *Recueil complet des lois et ordonnances à compter de 1 avril 1814* (1820—27; 17 bd) och *Pandectes françaises* (1834; 2 bd, ofullb.), en samling lagar och förordningar m. m. från 1789. (Rld.)

Isamplitūder (af grek. *i'sos*, lika, och lat. *amplitūdo*, vidd, omfattning af en variation) l. Isotalantoser (af grek. *tala'ntosis*), *meteor.*, linjer, som dragas genom de orter, där hela ändringen af ett fenomen, temperatur, lufttryck o. s. v. är lika; man har årlig, månatlig, daglig o. s. v. isamplitud. N. E—m.

Isandhlwana (Isandula), ort i Sululandet (Natal) i Syd-Afrika, omkr. 16 km. s. ö. om Rorke's drift, något ö. om Tugelas biflod Buffalo. Under engelsmännens krig mot suluerna 1879 vardt öfverbefälhafvaren öfver de engelska trupperna, general Chelmsford, 22 jan. där omringad af suluerna under Cetewayo och slagen, hvarvid 60 officerare och 1,400 man, af dem 740 européer, dödades. (J. F. N.)

Isandula. Se Isandhlwana.

Isangrim, fnhty. Se Isegrim.

Isanomāler (af grek. *i'sos*, lika, och *anomāl*), *meteor.*, linjer, som beteckna lika stor afvikelse från normalvärdet (för temperatur, lufttryck m. m.). N. E—m.

Isar, biflod till Donau, upprinner i Tyrolen, 1,740 m. ö. h., nära Speckkar spitze, flyter först åt v. mellan Karwendelbergen och Gleierschkedjan, vänder sig vid Scharnitz mot n., går öfver Bajerns gräns, genomflyter i nordöstlig riktning Isardalen, som i v. begränsas af Isarwinkelbergen och lämnar vid Tölz (658 m.) berglandet. Under denna sträcka har floden mottagit från höger Riss och Achen, från vänster Jachen. Från Tölz flyter I. med snabbt lopp först åt n. v., därpå åt n. ö. i en bred, föga djup grusbädd genom den bajerska högslätten, förbi Erdinger moos (i ö.) samt faller ut i Donau vid Isarmünd (312 m. ö. h.). Längd 352 km. I:s största bifloder äro Loisach från Kochelsee och Ammer l. Amper (se d. o.), båda från vänster. Till följd af sitt starka fall (under hela loppet sammanlagdt 1,468 m.) kan floden befaras endast af flottar. Vid I. ligga Bajerns hufvudstad München samt det gamla biskopssätet Freising. Efter I. uppkallades den forna Isarkretsen, som omfattade det nuv. Oberbayern. J. F. N.

Isara, *astron.*, en af småplaneterna.

Isära, lat., flod. Se Isère.

Isäria, *bot.* Se Cordyceps.

Isarkretsen. Se Oberbayern.

Isärnus, ärkebiskop i Lund 1303—10, var urspr. sydfransk prelat och blef kaplan hos påfven Bonifatius VIII. Han sändes 1295 till Danmark för att förhandla om ärkebiskop Jens Grands lössläppande och återkom 1298 för att kungöra påfvens dom i striden och lysa landet i interdikt, då Erik Menved ej ville underkasta sig domen. I. blef därefter ärkebiskop i Riga, och då 1303 förlikning åstadkoms, i det påfven nedsatte den först ådömda boten till en långt ringare summa, bytte I. stift med J. Grand. Han tycks ha visat stor måttfullhet och stod på god fot med konungen, men flyttade 1310 till Salerno, där han dog s. å. E. Ebg.

Isaskar, enligt 1 Mos. 30: 17 ff. Jakobs 5:e son med Lea. I:s stam hade sitt hemvist i trakten af Jisreelsslätten. Af mera bemärkta personer från denna stam må nämnas Barak och Debora, konung Baesa enligt 1 Kon. 15: 27. I Jakobs välsignelse 1 Mos. 49: 14 (möjligen från Domartiden) skildras stammen som stark, men som skattskyldig under kananéerna. I 5 Mos. 33: 18 (troligen efter rikets delning) nämnes I. tillsammans med Sebulon som firande fester och marknader, möjligen på Tabor, dit de inbjuda handelsfolk, som draga genom deras område. Hesekiel förlägger vid sin nya lagstiftning I:s område till södra delen af landet (se Hes. 48: 25 ff., 33). E. S—e.

Isaszeg [i'ʃaseg], storkommun i ungerska komitatet Pest, vid järnvägen Budapest—Hatvan. 3,206 inv. (1901). Där besegrade Klapka och Aulich Jellačić 6 april 1849. J. F. N.

Isatan, *kem.*, en i vejde (*Isatis tinctoria*) förekommande indikanliknande glukosid.

Isatin, *kem.*, ett i vackra, mörkröda prismor kristalliserande ämne, hvars konstitution kan återgifvas genom formeln $C_6H_4 \begin{matrix} CO \\ NH \end{matrix} > CO$. Det uppkommer vid syrsättning af indigoblått. Med tiofen (se d. o.) lämnar en lösning af isatin i svafvelsyra en kraftig blå färg. P. T. C.

Isatis L., *bot.*, ett örtsläkte inom fam. *Cruciferæ*, igenkännes genom den aflångt tunglika, något plattryckta, släta, glatta och vingkantade skidan, hvars skiljevägg under skidans utväxande försvinner, så att den blir enrummig och enfröig. *I. tinctoria* L., vejde (se fig., sp. 896), en tämligen högväxt, glatt ört, med många små gula blommor i täta klasar och med hängande skidor, förekommer, ehuru sällsynt, utmed Sveriges östersjökust upp till Gäfle skärgård samt på Öland och Gottland. Innan man i Europa började använda den ostindiska indigon, bereddes indigo af *I. tinctoria*, som därför odlades i stor skala i Frankrike och Tyskland, särskildt i Thüringen. Redan under 1200-talet odlades vejde allmänt. Vejdeindustrien kunde emellertid ej uthärda konkurrensen med den ostindiska indigon. För beredning af s. k. vejdekyp odlas dock I. ännu något. O. T. S. (G. L—m.)

Isäu'ra, stad. Se Isaurien.

Isaure [isår], Clémence. Se Jeux floraux.

Isäu'rien, i forntiden landskap i Mindre Asien, begränsadt i s. af Taurus och Cilicien, i ö. af Lykaonien, i n. af Frygien och i v. af Pisidien. Om isauriernas ursprung och etnografi är ingenting kändt; de anses ha varit stamförvanter till pisidierna. I de äldre perioderna af Asiens historia omtalas de ej. Under första årh. f. Kr. uppträdde de jämte cilicier och andra som sjöröfvare, men tvungos till underkastelse af romerske prokonsuln P. Servilius, som däraf fick tillnamnet Isauricus. Ehuru de årtio blefvo slagna af Pompejus (67 f. Kr.), fortsatte de dock sina plundringståg och sjöröfverier samt skola först under kejsar Justinianus (6:e årh. e. Kr.) ha blifvit fullständigt underkufvade. Af deras hufvudstad Isaura, nära Taurus, finnas ruiner vid Zengibar Kalesi, omkr. 75 km. s. om Konia. Efter dess förstöring genom romarna 74 f. Kr. anlades ett nytt Isaura, hvars ruiner 1901 påträffades 30 km. längre i n. ö. på slätten vid Dorla. De östromerske kejsarna Zeno (474—491) och Leo III (717—41, grundläggaren af en dynasti, som i tre generationer satt på Bysans' tron) voro af isaurisk börd. (J. F. N.)

Isatis tinctoria. *1* växtens topp i blom, *2* fruktställning, *3* lägre sittande stjälkblad, *4* skida.

Isawi, arab. (turk. utt. i'sevi'; af arab. *Isa*, Jesus), och det vanligare arab. nasräni (turk. utt. na'srani'; af arab. *en-Näsira*, Nasaret), nasareisk, nasaré, äro de muhammedanska benämningarna på "kristen" (såväl subst. som adj.).

Isba' (Izba'), ry., bondstuga. De ryska bondstugorna äro af trä, med bjälkväggar och sparrtak, samt bestå af ett enda rum med en mäkta stor murad spis, utanpå hvilken äro anbragta flera sofhyllor öfver hvarandra.

Isbark l. Glatt-is (ty. *glatteis*, fr. *verglas*), internationellt meteorologiskt tecken ∞, en vanligen mycket glatt, nästan glasliknande bark eller hinna af is, som bekläder träd, husväggar, vägar, marken o. s. v. och som bildas ur ett kallt, ofta snö- eller isblandadt regn, hvilket vid nedfallandet fryser. Detta regn är ofta öfverkyldt, d. v. s. af-

kyldt under isens smältpunkt, hvaraf den hastiga frysningen förklaras. Är regnet blandadt med mer eller mindre hvassa iskristaller, benämnes det isslagg. Dylik isslagg, drifven af blåsten, känns ganska hvass, nästan pinsam, då den träffar obetäckta delar af huden, och den bildar på vindsidan af alla föremål, t. o. m. den resandes kläder, en tämligen tjock bark af is. Häraf förklaras, hvarför det kalla isblandade regnet (isslaggen) ofta förväxlas med den därur bildade isbarken. N. E—m.

Isbartā (Isparta), stad i turkiska Mindre Asien, vilajetet Konia, s. v. om sjön Egerdir, 920 m. ö. h. Omkr. 33,500 inv. Mattväfverier, garfverier och rosenvattensfabriker. Stor basar. I. är det forna bysantinska biskopssätet Baris. J. F. N.

Isberg, *geol.*, i polartrakternas och angränsande haf flytande, vanligen oregelbundet formade och ofantligt stora, enstaka ismassor (se fig. i art. Haf, sp. 987). De utgöra afskilda delar af ”is-strömmar” och glaciärer (se Inlandsis), som från polarländernas inlandsis nedskjuta ända till och under hafsytan samt utmynna i bottnen af djupa fjordar. Isbergen bestå således icke af på hafvet bildad platt drifis, packis, isfält m. m. Många isberg resa sig, dels platåformigt, dels med klippiga taggar och spetsar, 50; ja kanske 100 m. öfver vattenytan och ega en motsvarande omkrets. De kunna således, hvad storleken beträffar, med skäl benämnas ”berg”. Ändock utgör den ofvan vattnet synliga delen endast ungefär en tiondedel af isblockets hela massa, ty till följd af isens vikt i förhållande till hafsvattnet är den ojämförligt största delen nedsjunken uti detta. Sålunda djupt nedsänkta i hafvet, drifva isbergen länge fram och tillbaka eller föras genom hafsströmmar till varmare breddgrader, där de småningom smälta, ej sällan först flera hundra mil från sin utgångspunkt. Enligt A. E. Nordenskiöld utskjuta sådana ofantliga isblock i norra polarhafvet endast från Grönlands och Frans Josefs lands inlandsisar. Isbergen från Spetsbergen äro mindre. Från Baffins vik genom Davis’ sund komma isberg ända ned till Newfoundland, på hvars bankar de ej sällan stranda. Till och med vid Azorerna ha dylika iakttagits. I södra polarhafvet har man träffat isberg ända upp till Goda Hoppsudden. (Om isbergens förekomst i Atlantiska hafvet se Haf, sp. 988.) Isbergen uppstå på två olika sätt, dels därigenom, att stycken lossna och nedfalla i hafvet från den af sprickor genomkorsade glaciärens tvärbranta bräm, dels därigenom att, där glaciärens ismassa skjuter ut från land på djupt vatten, dettas upplyftande kraft blir större än isens hållfasthet, så att en större eller mindre del af den förut sammanhängande istungan lösbrytes och uppflyter (se

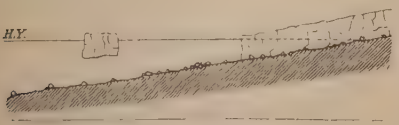

Glaciär och därifrån lösbrutet glaciärisblock, s. k. isberg. *H.Y.* hafsytan.

fig.). I båda fallen säges, att ”kalfning” egt rum, eller att glaciären ”kalfvat”. Vid bägge tillfällena uppstår en svallning i vattnet, hvilken stundom kan blifva olycksbringande för fartyg, som befinna sig i närheten. Isbergen innesluta stundom uti sig eller bära med sig stenar och klippblock från sina ursprungliga landplatser. Allteftersom isen smälter, frigöres detta stenmaterial och afsätter sig på hafsbottnen, öfver hvilken isbergen drifva fram, eller aflastas på platser, där de grundstöta. Många, måhända de flesta af de inom Skandinavien och Nord-Tyskland o. s. v. spridda s. k. ”flyttblocken” (se Erratiska block), ha under den s. k. istiden blifvit på inlandsisens och glaciärernas ryggar burna till sina nuvarande platser, men många finnas dock, hvilkas förekomst man icke kan förklara annat än genom antagande af transport på flytande isberg. — Till följd af sin ofantliga storlek utveckla isbergen en betydlig kraft, då de, en gång satta i rörelse, möta något hinder. Skrida de fram längs en långgrund hafsbotten, eller stöta de på grund, blifva där befintliga lerlager veckade, sammantryckta eller hopknådade, grusmassor sammanskjutna i hopar eller vallar; t. o. m. själfva klippan sönderbrytes. Isbergen äro således icke utan en ganska stor geologisk betydelse. I afseende på storlek m. m. äro de i reseskildringar förekommande beskrifningarna på isberg ej sällan öfverdrifna. E. E.

Isberg, Augusta Katarina, född Blanche, syster till August Blanche, skådespelerska, f. 25 juni 1816 i Stockholm, d. där 17 nov. 1873, inträdde jämte sin man, Johan Isberg (sedan 1853 inspektor vid Danviks tull), vid den af Lindeberg grundade Nya teaterns scen i Stockholm 1842, där hon genast uppmärksammades af pressen för sina ”lofvande anlag i den muntra genren”. Hon öfvergick efter ett par år till Djurgårdsteatern, som då innehades först af Fredrik, därefter af hans broder Pierre Deland och utbildade sig under i synnerhet den senares ledning till en förträfflig, af hufvudstadens och landsortens publik högt uppburen karaktärsskådespelerska, ehuru hon på Djurgårdsteatern mest hade tillfälle att utmärka sig i det komiska rollfacket. Jämte bröderna Deland, Stjernström, Lagerqvist, Zetterholm m. fl. bidrog hon i väsentlig mån till den framgång hennes broders pjäser rönte. Bland de komiska roller hon utförde må bl. a. nämnas *Marie* i ”Positivhataren”, *Fru Kastanie d. ä.* i ”Magister Bläckstadius”, *Fru Snabelind* i ”1846—1946”, *Krögerskan* i ”Järnbäraren”, *Mamsell Rosenase* i ”Rika Morbror” m. fl. samt i arbeten af andra författare: *Susanna Lilja* i ”Symamsellerna” (af M. Cramær), *Fru Hummer* i ”Flickorna på Söder” och *Sara* i ”Lilla apan” (af A. Säfström) o. s. v. Som karaktärsskådespelerska i egentlig mening ihågkommes hennes med förfärande drag återgifna bild af det kvinnliga odjuret *Lisette Hallström* i Z. Topelius’ skådespel ”Efter femtio år”. Hösten 1852 lämnade hon scenen. F—k.

Isberg, Helena Sofia, träsniderska, f. 28 febr. 1819 i Säby (Småland), d. 21 maj 1875,

utförde en mängd arbeten i trä, exempelvis ett cigarretui med Napoleon I:s triumftåg, en dryckeskanna af masurbjörk med medaljonger och scener ur Napoleons historia. Hennes alster visade liflig fantasi och stor skicklighet. —rn.*

Isberg, Paul Gustaf Valdemar, ämbetsman, f. 2 sept. 1848 i Lund, d. 10 sept. 1908, blef 1866 student i Lund och aflade där 1870 hofrättsexamen, blef 1874 vice häradshöfding, 1884 assessor i skånska hofrätten, 1886 konstituerad och 1888 ord. revisionssekreterare samt förordnades s. å. till expeditionschef i Justitiedepartementet. I. var 1889—91 häradshöfding i Luggude härads domsaga, blef 1891 justitieråd och nov. 1896 landshöfding i Stockholms län. Han blef led. af Landtbruksakad. 1901. I. var medlem i skandinavisk kommitté ang. förvärfvande och förlust af medborgarrätt (1889—91) samt i kommittéerna för utarbetande af bestämmelser ang. municipalsamhällen (1897), ang. jaktlag och jaktstadga (1898; ordf.), ang. ett nytt etablissemang för flottans Stockholmsstation (1899—1900) och ang. gemensam skandinavisk lifförsäkringslagstiftning (1900). Han utgaf Skiftesstadgan med anmärkningar, kap. 2 och 3 (i "Nytt juridiskt arkiv", 1896—97). T—s.

Isbjörnen, Hvita björnen, *Ursus maritimus*, *zool.* Se Björnen. — Den är cirkumpolar; lefver på Grönland, i hela det arktiska Nord-Amerika, på Spetsbergen och Jan Mayen. Tillfälligtvis träffas den på Island och i Norge, dit den förts med drifis. I Sverige lefde den under kvartärperioden, enligt hvad benfynd upplysa om. L—e.

Isbladsviken. Se Djurgården (kartan).

Isblink, en glänsande hvit strimma vid horisonten, genom hvilken isfälten på hafvet gifva sig till känna på mycket stora afstånd. Isblinken beror på ljusets diffusa reflexion från de snötäckta isfälten samt dess brytning till följd af olika lufttemperatur öfver isen och vattnet. L. A. F. (N. E—m.)

Isblåsa. Se under Is.

Is-böset, Sauls ende efterlefvande son, utropades, sedan hans fader och bröder omkommit i striden mot filistéerna, af härhöfvitsmannen Abner (se d. o.) till konung öfver Israel och behöll detta välde en kort tid. På grund af filistéernas hållning måste han ta sitt residens i Mahanaim ö. om Jordan. Under denna tid regerade David i Hebron öfver Juda stam, hvilket område Abner gjorde försök att eröfra åt I. Men han blef slagen, och David fick alltmer öfverhand. Då I., som synes ha varit på samma gång oklok och räddhågad, råkade i oenighet med Abner, voro hans konungadömes dagar snart räknade. Två af I:s truppanförare, Baana och Rekab, smögo sig in i hans hus, mördade honom under sömnen och buro hans hufvud till David i Hebron. Se berättelsen 2 Sam. 2—4. — I:s namn lydde urspr. *Esbaal* (hebr. *'ischba'al*: Baals man). I denna förbindelse betyder baal: herre och åsyftar Israels Gud. Senare kom genom religionskampen mot den syriska Baalskulten namnet Baal i sådan misskredit, att det ersattes med *boset* (hebr. *böschet*: skam), men på några ställen, i böcker, som mindre ofta lästes, har det riktiga namnet fått stå kvar (se 1 Krön. 8: 33; 9: 39). Jfr Mefi-boset. (E. S—e.)

Isbrodd, *veter.* Se Hofbeslagskonst.

Isbrunn l. Glaciärbrunn, *geol.*, rundt, mer eller mindre vertikalt hål, som sträcker sig genom en glaciärs hela massa ned till dess botten och hvari vatten från ytan nedstörtar. E. E.

Isbrytarfartyg l. Isbrytare, *skpsb.*, ångfartyg, byggdt särskildt för att genombryta is och sålunda hålla öppen farled in till en hamn. Isbrytaren skiljer sig från andra ångfartyg till byggnadssätt, form m. m. Det väsentligaste materialet i fartygsskrofvet är gröfre än hos ångfartyg i allmänhet. Spanten äro tätare placerade, särskilda förstärkningar äro anbragta, bordläggningsplåten är tjockare, och dessutom har fartyget i närheten af och rundt om vattenlinjen ett tjockare bordläggningsbälte för att kunna motstå den svåra påkänningen vid isbrytningen. Förr ansågs för isbrytningen fördelaktigt, att förskeppet egde sådan form, att det, då fartyget träffade isen, arbetade sig upp på och genom sin tyngd krossade denna. För vinnande af detta mål byggdes förskeppet i närheten af vattenlinjen skedformadt och fylligt, förstäfven erhöll mycket fallande underlopp, så att anfallsvinkeln mellan kölen och isplanet uppgick till 33 à 40°. Genom att fylla en akterut befintlig trimtank nedtrycktes akterskeppet så mycket, att propeller och roder kommo under iskanten och därigenom skyddades; trimningen underlättade äfven fartygets uppskjutande på isen. — Dylik isbrytning medför emellertid tidsförlust därigenom, att fartyget stannar och måste taga ny sats; och om isen är stark nog att bära fartygets förskepp, då detta skjutes upp på densamma, har fartyget svårt att backa sig loss. Enligt en nyare, af svenske öfveringenjören C. A. Lindvall framställd åsikt bör däremot förskeppet erhålla ungefär samma linjer som å vanliga ångfartyg och förstäfvens form vara sådan, att den under fartygets gång för-öfver slår iskanten nedåt och därigenom spräcker isen. Kraften af dessa slag förstärkes genom att erforderlig last (vattentankar) anbringas långt för-ut, dock med bibehållande af de fyllda aktertankarna för propellerns nedtryckande under isen. Vid denna konstruktion

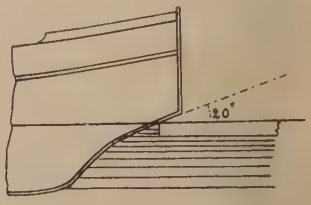

Fig. 1. Isbrytarförstäf af öfveringenjör Lindvalls konstruktion.

(fig. 1) uppgår anfallsvinkeln mot isplanet till endast 20°, hvilken vinkel på grund af förstäfvens konkava form ökas, då fartyget höjer sig på isen

Fartyget har genom denna form på förstäfven lättare att vid behof backa sig loss. Försök med enligt denna konstruktion byggda förskepp ha ådagalagt typens utmärkta isbrytande egenskaper. Den Lindvallska isbrytarförstäfven kan f. ö. med stor fördel anbringas å ett för vanlig trafik byggdt ångfartyg, om en del af förskarpet borttages. — Ren bläis är betydligt lättare att genombryta än snötäckt eller lös is. Större isbrytare förses ofta med en förlig, lågt placerad propeller, afsedd att draga sönderbrutna isstycken och issörja akter öfver. — Som exempel på en synnerligen kraftig isbrytare må nämnas den 1899 för ryska regeringen (efter en af den kände amiralen Makarov uppgjord plan) byggda *Ermak* l. *Jermak* (se fig. 2 och 3), hvars deplacement uppgår till 8,000 ton och maskinstyrka till 10,000 ind. hkr. Den har 4 maskiner, drifvande hvar sin propeller, hvaraf 1 för-ut. Fartyget, som

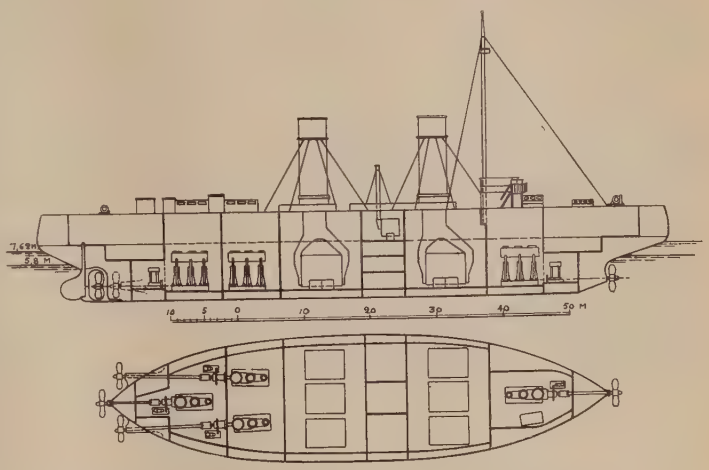

Fig. 2. Vertikal och horisontell längdsektion af ryska isbrytaren Ermak.

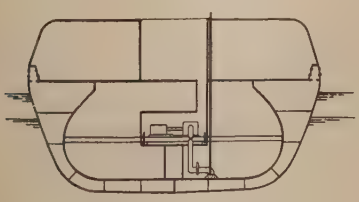

Fig. 3. Tvärsektion af ryska isbrytaren Ermak.

är synnerligen starkt byggdt, har upp till hufvuddäck gående dubbelbotten; genom fartygssidornas lutande form minskas risken att fastna i isen; i sitt effektivaste isbrytningsläge ligger fartyget 7,8 m. djupt. "Ermak" uppgifves ha i Finska viken lyckats framtränga igenom ända till 7,5 m. tjock packis.

Den första praktiskt användbara isbrytaren i Europa konstruerades 1871 af Fr. Steinhaus för Hamburgs räkning. Skandinaviens första isbrytare, "Mjolner", byggdes 1877 i Malmö (från de svenska skeppsvarfven har utgått en mängd isbrytare för både hemlandets och utländska hamnar) för Kristiania hamn. Danmark fick sin första 1883. I Sverige ha Göteborg (1883), Malmö (1895) och Stockholm (1896) skaffat sig isbrytare; sedan 1890 har Finland haft sådana; i Östersjöprovinserna finnas sådana i Reval, Riga, Libau m. fl. städer. C. K. S.

Isbræ, norska namnet på glaciär (se d. o.).

Isbränna, *landtbr.*, isbetäckning på odlad mark, som uppkommer, då ytvatten fryser; den skadar de däraf betäckta sädes- eller vallplantorna. Den förhindras genom omsorgsfull planering af åkerfälten och deras uppläggning i kullriga tegar, skilda genom vattenfåror. H. J. Dft.

Isbåt, *sjöv.*, en lätt, men starkt byggd båt, försedd med tre kölar eller medar för att vid behof kunna dragas på isen. Isbåten hade vanligen en mast samt var alltefter sin storlek bemannad med 6 à 10 man. Den nyttjades fordom till postföring vintertiden såväl mellan Gottland och Öland som mellan Öland och fasta landet, äfvensom mellan Sverige och Åland, mellan danska öarna m. fl. ställen. L. H.*

Isca Damnoniorum. Se Exeter 1.

Isca silurum. Se Caerleon.

Ischackla, *sjöv.* Se Urklamma.

Ischemi (af grek. *i'schein*, hämma, och *hăi'ma*, blod), *med.*, eg. blodfattigdom, som beror på en hämning af blodtillförseln, sedermera äfven blodfattigdom i allmänhet. Man talar således om *allmän* ischemi, då blodmängden i kroppen är minskad (väl att märka är, att de tillstånd, som allmänt betecknas som blodbrist, ingalunda alltid karakteriseras af en minskning af blodmängden, utan vida oftare af en felaktig blodsammansättning, t. ex. en minskning af mängden rödt färgämne eller af antalet röda blodkroppar). En *lokal* ischemi kan vara ett delsymtom af en allmän, men beror vida oftare på en lokal hämning af blodtillförseln; orsaken till en sådan hämning kan vara hvarje moment, som är egnadt att förtränga de tillförande ådrornas vidd, förändringar i kärlväggen (se Arterioskleros), inkilning af lösryckta blodproppar eller andra embolier (se Blodpropp) m. m. En mycket vanlig orsak är kramp i blodkärlets egen muskulatur; då man under inflytandet af en sinnesrörelse bleknar, beror detta på en kramp i de ådror, som föra blodet

till huden. Följderna af en lokal ischemi äro mycket växlande, beroende dels på hvilket organ, som träffas af densamma, dels på den grad, till hvilken blodtillförseln minskas. Jfr Blodpropp och Infarkt. G. F—r.

Ischia [i'skia], lat. *Ænaria* och *Pithecusa*, en till italienska prov. Neapel hörande ö i Tyrrhenska hafvet, n. v. om Neapels golf, 11 km. s. v. från Capo Miseno. 46,4 kvkm. 26,891 inv. (1901). Ön

Kastellet i staden Ischia (numera fängelse), på en 180 m. hög klipphalfö.

är bergig och af rent vulkaniskt ursprung. Det skarptandade, 789 m. höga Monte Epomeo l. San Nicola var en hufvudhärd för de vulkaniska krafterna. Det hade sitt sista utbrott 1302. Därjämte finnas på ön 12 mindre vulkankäglor. Jordbäfningar förekomma ofta. En sådan anställde 4 mars 1881 stor skada, och en ännu fruktansvärdare inträffade 28 juli 1883, då 1,700 personer omkommo samt Casamicciola och Lacco Ameno h. o. h. förstördes. Ön bär en ständigt grönskande vegetation, är utomordentligt fruktbar och har det härligaste klimat. Hufvudprodukter äro drufvor samt andra sydfrukter, i synnerhet fikon. Äfven fiske och sjöfart äro viktiga näringskällor. Lundar af ek och valnöt, myrten, pistacier, mullbärsträd och bomullsbuskar betäcka bergssluttningarna. Ön är rik på mineralkällor, omkr. 35, af hvilka de mest berömda äro de vid Casamicciola. Dessa källor, äfvensom den sällsynt rena luften, ditlocka tusentals sjuklingar. Hufvudorter på ön äro Ischia, på östra kusten, midt emot ön Procida, med 3,592 inv. (1901; som kommun 7,210 inv.), biskopssäte, och Forio (se d. o.), på västra kusten. (J. F. N.)

Ischialgi (af grek. *ischi'on*, höft, och *al'gos*, smärta), höftvärk (se d. o.).

I'schias (af grek. *ischi'on*, höft), Neuralgia ischiadica, Malum Cotunni (efter italienske läkaren D. Cotugno), Höftvärk, *med.*, en neuralgisk smärta, utlöst från de sensibla grenarna af människans största nerv, *nervus ischiadicus*, som sammansättes af rötter från det s. k. sakrala nervplexus. Smärtan förlägges vanligen till den nyssnämnda nervens utbredningsområde utefter hela baksidan af benet och kan således sitta såväl uppe kring själfva höften och utefter baksidan af låret som nere i vaden och hålfoten. Smärtorna ha, åtminstone till en början, neuralgiens vanliga karaktär att vara blixtsnabbt insättande för att efter en stund släppa efter eller alldeles upphöra, men kunna småningom öfvergå till en jämn och för den sjuke olidlig "molvärk" samt äfven vara förenade med kramp och domning i vaden. Ischias är vanligen ensidig, men kan någon gång vara dubbelsidig, hvilket särskildt ofta inträder hos sockersjuka. Ischias' orsaker äro ännu ganska dunkla; vanligast sättes denna sjukdom i samband med öfveransträngning af benet, s. k. förkylning och "reumatiska" orsaker. Ischiassmärtor kunna ock förekomma vid verklig inflammation i nervus ischiadicus (neurit; se d. o.), vid ryggmärgstvinsot (*tabes dorsalis*, se d. o.) samt vid diverse andra lidanden (bäckentumörer o. d.). En verklig ischias bör naturligtvis noga skiljas från andra former af höftvärk, såsom vid höftsjuka, muskelsmärtor kring höftleden o. d. Lättare former af ischias kunna hastigt nog gå öfver genom hvila och värme. En svår ischias gör däremot den sjuke till invalid för längre tid. Smärtorna måste lindras med antineuralgiska pulver (antipyrin, fenacetin etc.) eller narkotiska medel (morfin o. d.). Sträng hvila för benet är alltid nödvändig. Sedan det första, mest akuta stadiet gått öfver, kan en mekanisk-hydroterapeutisk (massage och bad), eventuellt elektrisk behandling af benet verka välgörande. — En med ischias likartad neuralgi kan ock förekomma på framsidan af benet i den från det s. k. lumbala nervplexus utgående *nervus femoralis*. I. H.

Ischim, flod. Se Isjim.

Ischiopäger (af grek. *ischi'on*, höft, och *pagei's*, förenad) kallas med sätesändan sammanvuxna tvillingsmissfoster, som ha nafveln och underlifvet gemensamma. F. B.*

Ischl, köping och badort i Öfre Österrike, i det s. k. Salzkammergut, i en härlig alpdal mellan höga berg vid floden Ischls utlopp i Traun, 468 m. ö. h.

2,314 inv. (1900; som kommun 9,655). Som badort kom I. i rop först 1822, men har sedan genom kejsarfamiljens (sedan 1856) och den högre österrikiska adelns vistelse där blifvit en af de fashionablaste badorter i Europa (kurfrekvensen är omkr. 10—15 tusen personer). Det är både klimatisk kurort och badort samt rikt på kurmedel, såsom soolbad, gyttjebad, tallbarrsbad, inhalatorium, vassle- och kallvattenkuranstalt m. m., en saltkälla (Maria Luisenquelle) och en svafvelkälla. Säsong från midten af maj till midten af okt. Från saltbergen i I:s närhet utlöses medelst källvatten en stark s. k. moderlut, som begagnas till de världsbekanta baden. Soolen består hufvudsakligast af klorna-

trium, 236,13 gr. på litern, och därjämte svafvelsyradt natron och svafvelsyrad kalk m. m. Till baden begagnas olika kvantiteter soole med tillsats af moderlut. Vattnet i baden beräknas till omkr. 26 proc. fasta beståndsdelar. Omkr. 4 km. s. ö. om I. ligger det 996 m. höga saltberget, från hvilket saltet upplöst ledes genom underjordiska rör till saltsjuderierna uti I., där årligen omkr. 15 mill. kg. produceras. (J. F. N. Ln.)

Ischurī (af grek. *i'schein*, återhålla, hämma, och *ūron*, urin) l. Dysurī, Stranguri, Urinstämma, *med.*; det tillstånd, då urinen icke kan afgå från blåsan, oaktadt den finnes där samlad, till skillnad från anurī, urinbrist, då urinen saknas. Ischurien är icke en självständig sjukdom, utan ett symtom, som kan uppträda i många olika sjukdomar. Så kan den uppstå vid sjukdom i hjärna eller ryggmärg genom förlamning af blåsmuskeln, som skall utdrifva urinen (*musculus detrusor urinæ*). I sådant fall står blåsan vanligen öfverfull af urin, spänd och kännes, i synnerhet genom en slapp bukvägg, som en elastisk fluktuerande tumör, hvilken kan sträcka sig ända upp mot navelns. Vid sådan betydlig utspänning inträffar ofta äfven inkontinens, d. v. s. ofrivillig afgång af urin, hvarvid dock större delen af urinen stannar kvar. Ett sådant tillstånd har man kallat ischuria paradoxa på grund af det samtidiga uppträdandet af två skenbart motsatta symtom. De flesta fall af urinstämma uppstå dock genom något mekaniskt hinder för urinens afgång, antingen genom stenar eller tumörer inom blåsan eller genom tumörer i bäckenet, som sammanpressa blåshalsen, eller genom förträngning af urinröret, såsom vid prostatasvulster, urinrörsstrikturer o. d. Symtomen af ischuri äro olika efter åkommans olika grad, varaktighet, orsak m. m., från ett smärtsamt behof att afláta urinen ända till riktig dödsångest med kallsvett, liten puls, konvulsioner m. m. Behandlingen måste h. o. h. rätta sig efter orsaken. I de flesta fall kan dock *tappning* af blåsan medelst sond l. kateter (se d. o.) användas som palliativmedel. Då detta icke lyckas, nyttjas *blåsstick* l. punktion af blåsan medelst troakar, införd i medellinjen strax ofvan blygdbensföreningen. Om hindret är bestående, kan det vara nödvändigt att göra högt blåssnitt och i detsamma fästa en kateter, hvilken under berörda förhållanden får ligga kvar för att framdeles afleda urinen ur blåsan. Långvarig urinstämma medför lätt döden genom blåsans bristning, urininfiltration, uremi m. m. F. B. (J. A.)

Isdedjerd, persiska konungar. Se Jesdedjerd.

Isdelare, *geol.*, den landsträcka eller linje, på ömse sidor om hvilken inlandsisen rört sig i motsatta riktningar. Under en viss period af istiden befann sig isdelaren för den skandinaviska inlandsisen icke på fjällryggen emellan Sverige och Norge eller den nuv. vattendelaren, utan långt östligare. I Jämtland låg den t. ex. ö. om nuv. Storsjön, och från densamma rörde sig isen dels västerut in i Norge, dels åt s. v. in i Medelpad o. s. v. Se G. De Geer, "Om isdelarens läge under Skandinaviens begge nedisningar" (i "Geol. fören:s Förh.", 1888, h. 3, samt "Sveriges geol. und.", ser. C. n:o 101, 1889). E. E.

Isdimma, *meteor.* Se Ismoln.

Isdämd sjö, *geol.* Se Issjö.

Isebel (hebr. *'Izébel*), dotter af sidoniernas (feniciernas) konung Etbaal i Tyrus och gift med konung Ahab i Israel (1 Kon. 16: 31). För att tillfredsställa hennes önskan lät Ahab uppbygga ett Baalstempel i Samaria och äfven inkalla flera Baalspräster och -profeter. Men hon synes ej ha varit nöjd härmed, utan önskade göra Baalsreligionen till den enda legitima i riket. Härmed framkallade hon och hennes gentemot Baalsdyrkan tolerante gemål en våldsam reaktion från de Jahvetrogne profeternas, främst från Elias, sida. Med gudsuppenbarelsen på Karmel bröts dock I:s religiösa inflytande, men hon tvingade ännu en tid Elia till landsflykt. Ännu större indignation framkallade I. genom den falska anklagelsen och den därpå grundade dödsdomen öfver Nabot, i syfte att komma åt hans vingård, ett dåd, som föranledde Elia att profetera undergång för hela Ahabs hus. Elias profetia uppfylldes genom Jehu, sedan denne mördat I:s son Joram. Berättelsen om I. finnes i 1 Kon. 16: 31 ff.; 17—19; 21, 2 Kon. 9. Se Ahab och Elia. E. S—e.

Isebro, i Norge, öfver Glommens västra utloppsgren mellan Tunön och fastlandet. Sedan svenskarna 9 aug. 1814 öfvergått till Tunön, drogo norrmännen sig tillbaka mot I., framför hvilken de togo ställning med sitt arriärgarde, 1/2 bataljon, under det att hufvudstyrkan, 2 1/2 bataljoner, och artilleriet, 6—8 kanoner, togo ställning på den behärskande högra stranden. Sandels anföll 10 aug. med 4 bataljoner och nödgade norrmännens arriärgarde öfvergå bron, men norska hufvudstyrkans eld, som ej kunde tystas, hindrade honom att förfölja. L. W:son M.

Isefjorden, fjord, som från Kattegatt skär djupt in i norra Själland och delar sig i flera armar. På det ställe, där den skjuter in från hafvet, mellan Spodsbjerg i ö. och Korshage i v., är den endast 3,8 km. bred. Ej långt därifrån skickar den ut mot v. Nykjöbingfjorden och mot ö. den långa, smala Roskildefjorden, som af Hornsherred skiljes från den västliga, bredare delen, hvilken fortfarande kallas I. Denna delar sig i Bramsnæsviken och Holbækfjorden samt utsänder mot v. Lammefjorden, hvilken endast genom en smal landsträcka (Draget vid Vejrhöj) skildes från Kattegatt. 1872—92 torrlades den större västliga delen af Lammefjorden, hvarigenom vunnos 5,300 har land. E. Ebg.

Iseghem, stad i belgiska prov. Västflandern, vid Lys' biflod Mandel, 10 km. n. om Courtrai. 12,814 inv. (1902). Linne-, ylle- och spetstillverkning. (J. F. N.)

Isegori, grek. (af *i'sos*, lika, och *agoreū'ein*, tala i en församling), medborgerlig yttrandefrihet, särskildt i statssaker och inför rätta.

Isegran, ö i Glommenmynningen, utanför Fredrikstad, mellan fastlandet, Rolfsön och Kragerön, från hvilken den skiljes endast genom ett smalt sund. Redan 1284—86 hade norske jarlen Alf Erlingssön på I. en borg, från hvilken han drog ut på sjötåg och rofferier. När Fredrikstad befästes, synes man redan från början ha medtagit I. och försett det med försvarsverk för att från dem med låg eld beskjuta de båda inloppen. Befästningarna förbättrades sedermera och skola 1808 ha varit bestyckade med 19 kanoner och 5 haubitser. Vid svenska flottans anfall på Fredrikstad 1814 lät kommendanten öfverstelöjtnant Hals 3 aug. utan strid utrymma det välbefästa och stormfria I., som därefter besattes af svenskarna. L. W:son M.

Isegrim, fnhty. *Isangrîm* (senare äfven *Eisengrein*, lat. *Isengrimus*), namnet på vargen i den gamla tyska djursagan. Hans stridigheter med räfven upptaga en hufvudsaklig del af denna saga. Jfr Djursagan.

Isel. 1. Ett 750 m. högt berg i Tyrolen, s. om Innsbruck, var 1809 skådeplats för fem heta strider mellan de af Hofer, Speckbacher, Haspinger o. a. anförde tyrolarna samt fransmän och bajrare. En minnesvård öfver Hofer restes 1893 där. — 2. Biflod från vänster till Drave i Tyrolen, faller ut vid Lienz. 55 km. lång. (J. F. N.)

Iselin, Isaak, schweizisk filosof, f. 1728, d. 1782, blef 1754 medlem af Stora rådet i sin fädernestad, Basel, samt 1756 rådets sekreterare. Han utgaf bl. a. *Geschichte der menschheit* (2 bd, 1764—70; 5:e uppl. 1786), hans förnämsta verk. Biogr. af Miaskowski (1875).

Iselin [islä'], Henri Frédéric, fransk bildhuggare, f. 1826, d. 1905, var lärjunge af Rude och utförde allegoriska bilder och framför allt goda porträttbyster; bland hans arbeten märkas *Jean Goujon* (1852), *Murat* (1853, Versailles), *Eldens genius* (1857, Louvre), *Augustin Thierry* (1864, Versailles), *Napoleon III* (1865, Corps législatif), *General Lamoricière* (1874) samt *Claude Bernard* (1879), de bägge sistnämnda i Versailles. C. R. N.*

Iseltwald [-valt]. Se Brienz-sjön.

Isenburg (Ysenburg), ett fordom riksomedelbart, nu mediatiseradt område (''standesherrschaft''), tillhörigt furstliga och grefliga ätten Isenburg, ligger dels i preussiska reg.-omr. Kassel, dels i hessiska prov. Starkenburg och Oberhessen samt omfattar 990 kvkm. med omkr. 58,000 inv. Ättens stamhus var slottet I., som låg invid den lilla köpingen Isenburg i preussiska reg.-omr. Koblenz. (J. F. N.)

Isentrōpisk (af grek. *i'sos*, lika, och entropi, se d. o.), *fys.* Se Adiabatisk.

Iseo-sjön [isēä-; it. *Lago d'Iseo* l. *Sebino*, lat. *Lacus Sebinus*], insjö vid södra foten af Alperna, i Lombardiet, genomfluten af Pos biflod Oglio. Den ligger 185 m. ö. h., är 25 km. lång, 2—5 km. bred och i midten 251 m. djup. Omgifningarna täfla i skönhet med Gardasjöns. I midten reser sig klippön Monte d'Isola, med två fiskarbyar. Vid sjöns södra ända ligger orten Iseo, 2,398 inv. (1901). (J. F. N.)

Isepiptēser (af grek. *i'sos*, lika, *epi'*, till, och *ptēsis*, flykt), linjer, som sammanbinda orter, dit flyttfåglarna komma ung. samtidigt om våren.

Iser (tjech. *Jizera*), biflod från höger till Elbe i Böhmen, upprinner på Isergebirge, genomflyter den vackra Isergrunddalen, mottager Lilla I. från Riesengebirge och flyter ut ofvanför Brandeis i Elbe. 122 km. lång. J. F. N.

Iser, Mattias, biskop, f. 5 okt. 1645 i Alsters socken, Värmlands län, d. 19 febr. 1725, blef filos. magister i Uppsala 1672, prästvigd 1673 och 1674 pastor vid Lifregementet till häst, hvilket han åtföljde i danska kriget 1675—79. Genom sina behagliga umgängesgåfvor förvärfvade han sig därunder för all framtid Karl XI:s synnerliga ynnest och utnämndes 1676 till ord. kungl. hofpredikant. 1678 erhöll han fullmakt på domprostämbetet i Göteborg, men då församlingen med stöd af sina privilegier begärde att själf få kalla sin kyrkoherde, utnämndes han i stället s. å. till kyrkoherde i Maria församling i Stockholm. 1681 förflyttades han till Storkyrkoförsamlingen och fick 1686 därjämte Lofö pastorat. Vid jubelfesten 1693 vardt han teol. doktor och utnämndes 1711 till biskop i Västerås stift, i hvilken befattning han ådagalade mycken praktisk duglighet. I:s barn adlades med namnet Iserhielm.

M. Iser.

Iseran, Mont l. Col d'I. [må' l. kå'l disrā'], ett pass i Grajiska alperna af 2,769 m. höjd, franska dep. Savoie, mellan Isères och dess biflod Arcs öfversta dalar. Genom I. går den stora stråkvägen mellan Frankrike och Piemont. (J. F. N.)

Isère [isär], lat. *Isăra*. 1. Biflod till Rhône från vänster, upprinner i franska dep. Savoie på Grajiska alperna, i närheten af Mont Iseran, på en höjd af 2,400 m., följer med stora krökningar västlig hufvudriktning, hvarunder den upptager Arly från höger och Arc från vänster, inträder ofvanför Barraux i det efter floden uppkallade departementet, genomflyter Graisivaudans natursköna och bördiga dal, upptager nedanför Grenoble sitt största tillflöde, Drac, samt faller ut i Rhône ofvanför Valence. Längd 290 km., hvaraf 156 km. äro segelbara. — 2. Departement i sydöstra Frankrike, bildadt af norra delen af det forna landskapet Dauphiné, gränsar i n. till Ain, i ö. till Savoie och Hautes-Alpes, i s. till Hautes-Alpes och Drôme samt i v. till Drôme, Loire och Rhône. 8,237 kvkm. 562,315 inv. (1906), 52 inv. på 1 kvkm. Ofvannämnda flod, efter hvilken dep. har sitt namn, strömmar genom detsamma från n. ö. till s. v., och Rhône skiljer det från dep. Loire, Rhône och Ain. Landet är bergigt, synnerligast i den sydöstra delen, som uppfylles af Alpernas förgreningar, af hvilkas toppar flera äro täckta med evig snö. Mot n. och v. sluttar det med fruktbara afsatser ned mot Rhône. Floddalarna äro bekanta för sin naturskönhet och bördighet, främst bland dem Graisivaudan, en af de rikaste i Frankrike. Jordbruket sysselsätter $^4/_5$ af invånarna. Förträffliga betesmarker, på hvilka mulor och stora flockar af får underhållas, sträcka sig uppåt bergen. Näst jordbruket äro bergshandtering och järnindustri förnämsta näringsgrenarna. I handsk- och papperstillverkning intager dep. första platsen i Frankrike. Det delas i 4 arrondissemang: Grenoble, S:t Marcellin, La Tour-du-Pin och Vienne. Hufvudstad Grenoble. (J. F. N.)

Isergebirge, berg i preussiska reg.-omr. Liegnitz och norra Böhmen, en del af Sudeterna, mellan Riesengebirge i ö. och Lausitzergebirge i v. De bestå mest af gnejs och glimmerskiffer och bilda fyra parallella kedjor från s. ö.—n. v. Hufvudkedjan är Hoher Iserkamm med toppen Hinterberg (1,126 m.). Genom Iserwiese är denna kedja skild från den sydligare Mittlerer Iserkamm. J. F. N.

Iserhielm. Se Iser, M.

Iserit (Iserīn) Werner, *miner.* Se Titanjärn.

Iserlohn [-lån], kretsstad i preussiska reg.-omr. Arnsberg (Westfalen), vid Ruhrs biflod Baar. 29,590 inv. (1905). I. har realskola med realgymnasium, fackskola för metallindustri och är en af de viktigaste industristäderna i Westfalen. Såväl i själfva staden som på den omgifvande landsbygden finnes en mängd fabriker för tillverkning af järn-, stål-, mässings- och bronsvaror, af synålar, paraplyställningar, möbelbeslag och vagnsmide, lås, kätting, elektriska kablar, britannia-artiklar, kemikalier, möbler, reseffekter m. m., sysselsättande 5,000 arbetare och med ett årligt produktionsvärde af 50 mill. mk. Under en del af staden ligga galmejagrufvor. I. utvecklade sig tidigt till en industriort; redan 1443 kallas pansararbetarnas skrå därstädes gammalt. (J. F. N.)

Ise'rnia, stad i italienska prov. Campobasso (Abruzzerna), n. om Matese-berget vid en biflod till Volturno. 8,047 inv. (1901; som kommun 9,322 inv.). Biskopssäte. I. är den forna samnitstaden *Æsernia*, som eröfrades och koloniserades af romarna efter det första puniska kriget (264—241 f. Kr.) och hvars murar utgöra grundstommen till I:s nuv. stadsmur. Äfven I:s öfver 1,600 m. långa vattenledning härstammar från romarnas tid. Jordbäfningar ha flera gånger hemsökt staden. (J. F. N.)

Isēum, lat., ett åt gudinnan Isis helgadt tempel.

I'sevi'. Se Isawi.

Isfahān, stad. Se Ispahan.

Isfall, *geol.*, den del af en glaciär, som skrider eller nedstörtar utför en hög brant bergvägg. E. E.

Isfjorden (fno. *Isfjörðr*), den sydöstra armen af Moldefjorden i Romsdals amt i Norge, ett af de vackraste fjordpartierna i Västlandet. I. upptager den 60 km. långa Raumaälf. O. A. Ø.

Isfågel, *zool.* Se Kungsfiskare.

Isfärger, *tekn.* Se Färgning, sp. 296.

Isförhydning, *skpsb.* Se Förhyda.

Is. Geoffr., vid djurnamn förkortning för franske zoologen Isidore Geoffroy Saint-Hilaire.

Isglas. Se Glasfabrikation, sp. 1286.

Isgrind l. Vrakgrind användes vid intag till vattenkraftanläggningar för att utestänga is och andra flytande föremål, som därefter för hand eller medelst mekaniska anordningar bortrensas från grindarna. S. L—k.

Isgrotta, grotta eller håla, utbildad i somliga glaciärers nedre del, där glaciärporten (se Glaciärer, sp. 1245) utmynnar.

Ishaf (Polarhaf) kallas de delar af världshafvet, som omgifva de båda jordpolerna. Se Norra ishafvet och Södra ishafvet.

Ishafslera, *geol.* Se Glaciallera.

Ishafssand, *geol.* Se Glaciallera, sp. 1243.

Ishpeming [i'ʃpəmiŋ], stad i nordamerikanska staten Michigan, på halfön mellan Öfre sjön och sjön Michigan. 14,353 inv. (1905), hvaraf en tredjedel svenskar. Staden har fyra svenska församlingar, och sedan 1888 utkommer där en svensk veckotidning, "Superiorposten". I. är hufvudort i Marquettebergslagen, med en årlig brytning af mer än 2 mill. ton järnmalm. I trakten omkring I. ligger ett dussin järngrufvor. Äfven något guld och silfver har vunnits. Utskeppningen af malmen sker från det 24 km. österut belägna Marquette vid Lake Superior. O. A. L—r.

Ishud, *skpsb.* Se Förhyda.

Ishus. Se Iskällare.

Isidorobröder. Se Nasarener.

Isidōros af Pelūsium, presbyter och abbot i ett kloster vid Pelusium, i nedre Egypten, f. senast 370 i Alexandria, d. omkr. 440. Man eger i behåll efter honom omkr. 2,000 bref (utg. af Migne, i "Patrol. grecque", 78:e bandet), hvilka äro af ej ringa vikt för hans tids historia. I dessa framstår I. som en af de ädlaste och mest bildade representanterna för det österländska munkväsendet, hvilket han bidrog att lyfta från dess första råhet. Hans anseende och inflytande räckte också vida. I striden angående Kristi naturers förhållande till hvarandra tog han parti för Kyrillos mot Nestorius, men manade ifrigt till försonlighet och måttfullhet. Som exeget höjer han sig öfver alexandrinernas godtyckliga allegoriserande och går ofta tillbaka till bibelns enkla grammatiskt historiska tolkning. Se E. L. A. Bouvy, "De S. Isidoro Pelusiota" (1885) och Bardenhewers patrologi. P. F. (Hj. H—t.)

Isidōros från Milētos, bysantinsk byggmästare och mekaniker, som hjälpte Anthemios från Tralles att uppföra Sofiakyrkan i Konstantinopel (532—537). Jämte sin kamrat njuter han äran af den uppfinning, hvilken i arkitekturens utveckling är förbunden med denna märkvärdiga byggnad, nämligen förbindelsen mellan kupolens cirkelrunda basis och ett kvadratiskt bottenplan medelst de trehörniga, af cirkelbågar begränsade, sfäriska hvalfytor, som kallas svicklar (pendentiver). C. R. N.*

Isidōrus af Sevilla (I. Hispalensis), spansk biskop, det västgotiska rikets yppersta lärde, f. omkr. 560, d. 636, härstammade från en ansedd romersk familj och blef efter sin äldre broder Leander (betydande kyrkofurste, d. 600) biskop af Sevilla (Hispalis). I. var mest betydande som skriftställare; han var en flitig kompilatör och har därigenom bevarat åt oss många eljest obekanta underrättelser och fragment af förlorade skrifter; men framför allt låg hans betydelse däri, att han förmedlade klassisk och patristisk lärdom åt sin tids germanska värld, en motsvarighet i södern till iro-skottarna. Hans mest omfattande och ansedda verk är *Etymologiæ sive origines* i 20 böcker, en encyklopedisk sammanfattning af tidens vetande. Dessutom skref han arbeten af historiskt, geografiskt (jfr Geografi, sp. 966), arkeologiskt och språkligt innehåll, talrika kompilationer med mystisk-allegorisk bibelutläggning samt de mera betydande *Sententiarum libri III*, en väldisponerad framställning af hela tros- och sedeläran i Gregorius I:s anda, och *De officiis ecclesiasticis libri II*, båda högt skattade i medeltiden som läroböcker. — I. medverkade ock till utbildandet af den från den romerska afvikande nationella spanska liturgien, den s. k. "mozarabiska", som länge höll sig; likaså skref I. en munkregel. Däremot äro hvarken den spanska lagsamlingen "Hispana" eller de "pseudo-isidoriska dekretalen" gjorda af I. — En utmärkt edition af I:s skrifter utgaf F. Arevalo i 7 bd 1797—1803 (de äro utg. äfven af Migne, i "Patrol. lat.", bd 81—86). Se G. von Dzialowski, "Isidor als literaturhistoriker" (1898), och H. Leclercq, "l'Espagne chrétienne" (1906). Hj. H—t.

Isie, Lilla, socken. Se Lilla Isie.

Isin, stad i södra Babylonien med ovisst läge, under senare delen af 3:e årtusendet f. Kr. Det var säte för en babylonisk stormakt. D. M.

Isis [ä'sis], namn på floden Thames' öfre lopp, ofvanför Oxford.

Isis, *astron.*, en af småplaneterna.

Isis (egypt. *Ast*), *egypt. myt.*, Osiris' gemål och Horus' moder, var ursprungligen en lokalgudomlighet i This-Abydos, säkerligen en fruktbarhets- och sädesgudinna. Då This blifvit Egyptens första hufvudstad och Osiris dess förste hufvudgud, fick hon småningom rang som Egyptens främsta gudinna, och andra sådana, som Hathor och Mut, identifierades med henne. Hon afbildas i mänsklig gestalt med en tron, hieroglyftecknet för hennes namn, på hufvudet; från de med henne identifierade gudinnorna öfvertog hon dessutom attributen, så att hon plägar bära Muts gamdiadem och Hathors hufvudprydnad, den af två horn omgifna solskifvan (se fig. 1). Ofta

Fig. 1. Fornegyptisk Isisstaty af grön basalt. (Museet i Gise.)

Fig. 2. Romersk Isisstaty af marmor (nu i Vatikanen).

sitter Horusbarnet i hennes knä (se Egypten, pl. III fig. 1). — I de egyptiska texterna nämnes hon ”gudarnas drottning”, ”gudamodern”; dessutom förde hon på sina skilda kultställen olika epitet, så många, att hon kallades den tusennamniga. Hennes främsta helgedomar voro File, där såväl etioper som egypter dyrkade ”söderns härskarinna”, Afroditopolis (nu Atfih), Tanis, Memfis m. fl. Om hennes plats i Osirismyten se Egypten, sp. 1470—71. — Från Egypten spred sig Isiskulten under Ptolemaierna till hela den grekisk-orientaliska världen, på Sullas tid kom den till Rom (jfr fig. 2). Visserligen blef den där till en början förbjuden och dess tempel nedrefvos, men med Flaviska ättens tronbestigning började bättre tider. Domitianus grundade ett *Isëum*, Commodus och Caracalla voro Isispräster, och ända in i Germanien har man funnit spår af gudinnans dyrkan. N. Sbg.

Isjakt. Se Issegling.

Isjaktssegling. Se Issegling.

Isjevskij, fabriksort i ryska guv. Vjatka, vid Isj, en biflod till Kama. 21,500 inv. (1897). Stor vapenfabrik, anlagd 1807. J. F. N.

I-sji, en Svenska missionens i Kina missionsstation i prov. Schan-si. Upprättad 1892. Se Mission.

Isjim. 1. Biflod till Irtysj i västra Sibirien, guv. Akmolinsk. Den rinner upp på Kirgisstäppen och mynnar ut ofvanför Tobolsk. Längd omkr. 1,675 km. — 2. Kretshufvudstad i rysk-sibiriska guv. Tobolsk, vid floden I. 7,161 inv. (1897). Betydlig spannmålshandel. Stor mässa i dec., besökt af 20,000 främlingar. 1 o. 2. J. F. N.

Isjma, flod i nordöstra Ryssland, biflod till Petjora. 405 km. lång. Vid den ligger orten I. (med 1,600 inv.), som är alla syrjänstammarnas centrum. J. F. N.

Isjüm, kretsstad i ryska guv. Charkov vid Donets. 12,959 inv. (1897). Talg- och vaxfabriker samt handel med ull. (J. F. N.)

Iska'nder. 1. Se Iskender. — 2. Pseudonym för den ryske författaren A. Herzen.

Iskanderijeh, turk.-arab. namn på Alexandria.

Iskanderün. Se Iskenderun.

Iskariöt. Se Judas Iskariot.

Iskast, på hvarandra hopskjutna hafsisflak, s. k. packis. Se art. Haf, sid. 987 (Isbildningen).

Iske'nder (Iskander), det arabiska namnet på Alexander den store. Denne har i Österlandet gjorts till medelpunkt i en sagokrets, som särskildt i Persien framställts i episka dikter. Dessa bära namnet Iskender-nâme (Alexanderboken); den berömdaste är den af skalden Nisami (i 12:e årh.).

Iskender-nâme. Se Iskender.

Iskenderün (Iskanderun), turk.-arab. namn på Alexandrette.

Isker (Sibir), förr stad vid Irtysj, anlagd omkr. 1500, residens för tatarfursten af Tiumen, men 1563 eröfrad af usbekerna. 23 okt. 1583 eröfrades den af kosacken Jermak Timofejevitj, men återtogs och kom först 1590 definitivt i ryssarnas händer. Den förföll och försvann till sist alldeles. J. F. N.

Isker (Iskra), i forntiden *Oescus* l. *Oscius*, biflod till Donau i Bulgarien, upprinner på Rilo-dag ofvanför Samokov, bryter igenom Balkan i ett 74 km. långt pass ö. om Sofia och faller ut i Donau nära Gigen. Längd omkr. 300 km. J. F. N.

Iskimïd, stad i Mindre Asien. Se Ismid.

Iskista. Se Iskällare.

Iskonvaljer, *bot.* Se Convallaria.

Iskra, flod. Se Isker.

Iskurija, by. Se Dioskurias.

Isköllardricka. Se Öl.

Iskällare, förvaringsrum för is, nyttjades redan af de gamle romarna, men blefvo först under 1800-talet af allmännare betydelse, till följd af isens stora användning för en mängd tekniska, industriella och medicinska ändamål. Enklaste formen för iskällare är en grop, hvari isen nedlägges och öfverskottas med sågspån. Lätt åstadkommas äfven s. k. ishus, bestående af några enkla brädväggar, inom hvilka isen uppstaplas och omgifves af något dåligt värmeledande ämne, vanligen sågspån. Iskällare äro icke alltid afsedda endast för isens magasinering; ofta stå de i förbindelse med rum, hvilka tarfva en låg temperatur, för att lifsmedel, öl o. d. där skola kunna konserveras. Vid ölbryggerier förekomma i

nivå med de källare, där jäsningsprocessen försiggår och öl ligger på lager, s. k. iskistor, i hvilka isblocken uppstaplas medelst hissverk och hvilka äro skilda från jäst- och lagerkällrarna genom tunna väggar, ofta blott glest sittande träslåar. Iskistans golf sluttar inåt, så att det smälta vattnet samlas i en murad grop, hvarifrån det bortpumpas eller afrinner genom ett rör eller en ränna. Murverk och järn användas till konstruktionen; väggarnas murverk skyddas genom en lätt träbeklädnad mot isens åverkan. Ytterväggarna äro dubbla, med isoleringsskikt eller ett inneslutet luftlager; för att hindra atmosfärisk luft att intränga anbringar man två- till tredubbla dörrar framför ingången. Numera åstadkommes vid bryggerierna allmänt den behöfliga afkylningen medelst kylmaskiner. G. H—r.

Iskära l. Inskära, *sjöv.*, sticka sladden (ändan) af ett tåg genom ett block, hål, skifgatt, en kaus, ögonbult e. d. samt därefter hala igenom en del af tåget. R. N.*

Isla, José Francisco de, spansk författare och jesuit, f. 1703 i Vidanes (León), d. 1781 i Bologna efter att ha nödgats lämna Spanien vid jesuiternas utvisande under Karl III. I. idkade studier i teologi, filosofi och historia i Salamanca och blef professor i filosofi och teologi i Segovia, Santiago och Pamplona. Redan under studietiden väckte I. uppmärksamhet genom *La juventud triunfante* (1727), en festskrift på vers och prosa med anledning af ett par jesuiters kanonisation, där förf:s ironiska talang starkt framträder. I *Cartas de Juan de la Encina* (1732) ger I. en kvick satir öfver läkarna med anledning af en Segovia-läkares bok om botande af kylsår. En annan bitande satir öfver en fest med anledning af Ferdinand VI:s tronbestigning, *Triunfo del amor y de la lealtad ó dia grande de Navarra* (1746), nödgade I. att lämna Pamplona. I:s hufvudverk och ett af det mest betydande litterära monument i 18:e århundradets Spanien är den under Francisco Lobón de Salazars namn publicerade *Historia del famoso predicador fray Gerundio de Campazas* (”predikstolens Quijote”), som är ej blott en burlesk roman full af lif och saft, en stor satir af kritisk betydelse, utan därjämte ett arbete af en framstående och kunskapsrik teolog, som i reformvänligt syfte går skarpt till rätta med prästernas uppstyltade och smaklösa predikosätt. Boken, som föranledde en långvarig polemik och många följdskrifter, af pater Marquina, Maimó y Rivas m. fl., utkom 1758 i en upplaga af 1,500 ex., som inom några dagar slutsåldes. Fortsättningen förbjöds af inkvisitionsdomstolen, men en andra del trycktes i hemlighet 1768, båda delarna ånyo 1770 och 7:e upplagan 1842. Dessutom ha upplagor utgifvits i Frankrike, England, Italien och Tyskland, den senaste och bästa i Leipzig 1885 af Edv. Lidforss. Af mycket intresse är ock *Cartas familiares* (1786). I. har äfven gjort sig bemärkt som öfversättare af latinska och franska författare; mest känd som sådan är han genom öfversättningen af Le Sages ”Gil Blas”, där han i företalet söker visa, att den franske författaren stulit ett spanskt original, hvilket emellertid af flera gendrifvits, senast af jesuitpatern Bernard Gaudeau: ”Les prêcheurs burlesques en Espagne au XVIII:e siècle. Étude sur le P. Isla” (Paris 1891). Urval af I:s arbeten finnes i Rivadeneiras ”Biblioteca de autores españoles”, bd XV o. XVI. Se vidare ”Zeitschrift für romanische philologie” (1892, sid. 533) och E. Lidforss, ”Les prêcheurs burlesques en Espagne”. Ad. H—n.

I'sla Corisco [kåri'skå]. Se Corisco.

I'sla Española l. endast Española [espanjå'la]. Se Haïti.

Islām, det arabiska namnet på muhammedanismen. Ordet betyder eg. ”hängifvenhet”, ”underkastelse under Guds vilja”; af samma stam kommer den arabiska benämningen på muhammedan, *muslim* (eg. ”hängifven”, ”undergifven Guds vilja”). Islam innehåller i främsta rummet judiska och därnäst kristna element i förening med religiösa föreställningar, hämtade från parsismen, och ett och annat drag, som direkt härstammar från den fornarabiska hedendomen. Dessa olikartade element utsmyckades af Muhammed (d. 632) med egna tillsatser och sammansmältes sedan till ett helt.

Om den gamla arabiska religionen ega vi en ganska ofullständig kännedom. I regel hade hvarje särskild stam sin lokalgud, men under det somliga af dessa gudaväsen tänktes som symboler af himlakropparna och sålunda hänvisa på en urgammal stjärndyrkan, voro andra bundna vid vissa jordiska föremål, såsom heliga träd eller stenar. Vid sidan af dessa olika lokalgudar existerade vidare ett slags lägre andeväsen af mycket mystisk beskaffenhet, de s. k. *djinnerna* (se Djinn). Till religionen hörde äfven åtskilliga offer och andra högtidliga sedvänjor. I det stora hela höjde sig emellertid den fornarabiska religionen på Muhammeds tid föga öfver en rå fetischdyrkan. I skarpaste motsats till denna hedniska polyteism står Muhammeds lära om Allāh som den *ende* guden. F. ö. öfverensstämmer hans uppfattning af Gud i hufvudsak med det gammaltestamentliga gudsbegreppet, om ock Guds allmakt och absoluta herravälde öfver hela den skapade världen i koranen (se d. o.) betonas ännu kraftigare än i gamla testamentet. Däremot är Guds helighet en egenskap, på hvilken det i koranen lägges mindre vikt. I närmaste sammanhang med denna uppfattning af Allāh som den allsväldige härskaren och den oblidkelige domaren står ock läran om människan i hennes förhållande till det högsta väsendet, och för de muhammedanske teologerna i senare tid var steget ej långt till en fullständigt fatalistisk världsåskådning, enligt hvilken allting och således äfven den enskilda människans lott i det kommande lifvet på förhand bestämts genom Guds eviga rådslut. Angående denna viktiga punkt tyckes emellertid Muhammed själf aldrig ha kommit till full klarhet; så förekomma i koranen vid sidan af sådana ställen, som med nödvändighet förutsätta människans fria vilja, andra, som bestämdt hänvisa på en absolut predestination. Mot den kristna treenighetsdogmen uppträdde Muhammed med den största skärpa. ”Säg: Gud är en, Gud, den evige; ej har Han född, och ej är Han född, och ingen är Hans like” heter det i ett af de mekkanska kapitlen i koranen, och på flera andra ställen opponerar han sig i mycket bestämda ordalag mot läran om Kristi gudomliga natur. Visserligen omtalas Gud i koranen under olika benämningar, t. ex. ”den mäktige”, ”den ende”, ”den öfverseende”, o. s. v., men dessa äro ingenting annat än namn på hans olika egenskaper. Enligt muhammedanerna har Gud icke mindre än 99 olika namn; det hundrade är Allāh,

och under en viss period af sin verksamhet använde Muhammed med förkärlek den från den judiska eller kristna terminologien hämtade benämningen *Rahmān* (''Förbarmaren'') i st. f. Allāh. Att detta uttryck emellertid icke betecknade någon annan person i gudomen, framgår af flera ställen i koranen, t. ex. 17, 110, där det heter: ''Åkallen Gud eller åkallen Förbarmaren! Huru I än åkallen Honom, så tillkomma Honom de yppersta namn''. Dessutom talar Muhammed ej sällan om *den helige ande*, men därmed förstås icke heller någon gudomlig person, utan ett slags änglaväsen, som förmedlade Guds uppenbarelser och senare identifierades med ängeln Gabriel. Om Guds egenskaper har han icke närmare utvecklat sina åsikter, ehuru han ofta i praktiskt syfte talar om Guds allmakt, vishet och godhet o. s. v. På antropomorfistiskt sätt framställes Gud i koranen som utrustad med mänskligt utseende och mänskliga sinnesorgan. Läran om uppståndelsen, legender. Enligt Muhammed har det funnits sex stora profeter, nämligen Adam, Noak, Abraham, Mose, Kristus och Muhammed, af hvilka hvar och en af Gud erhållit en uppenbarad skrift. Hvarje efterföljande profet var större än den närmast föregående, och hans lära upphäfde och ersatte alla tidigare uppenbarelser. De fem Moseböckerna, Davids psaltare och evangelierna voro således ursprungligen Guds rena ord, men ha förvrängts af judarna och de kristne, och den störste af alla profeter före Muhammed var Kristus, men efter honom kom Muhammed själf som ''profeternas insegel'', hvarefter ingen vidare uppenbarelse är att vänta. Den yttersta domens fasor skildras på många ställen i koranen. Ingen otrogen kan någonsin komma in i paradiset. Hvad de rättrogne muhammedanerna beträffar, kunna alla, som stupat i striden för islams utbredning (djihād, se d. o.), under alla förhållanden påräkna evig salighet, medan de öfriges slutliga öde

Muhammedanens kroppsställningar under bönen, i viss bestämd följd (se siffrorna) och med framsägande af vissa särskilda formler för hvarje ställning. (Efter E. W. Lane.)

domen, saligheten och fördömelsen utgjorde från början ett synnerligen omtyckt ämne för Muhammeds predikningar, och han sparade aldrig på färgläggningen, vare sig det gällde att skildra de saliges himmelska fröjder eller de osaliges gräsliga kval. I paradiset (*djenne*, se d. o.) få de förre hvila på gröna hyenden, omgifna af svartögda jungfrur (*haurā'*, plur. *hūr*), vid brädden af sorlande bäckar och läska sig ur bräddade bägare, medan ''helvetet är en samlingsplats för de vrånga, att de där må dväljas i åratal, utan att njuta någon svalka eller dryck annat än sjudande vatten och var'' (Kor. 78, 21 ff.). Någon systematisk framställning af sin lära har Muhammed aldrig gifvit i koranen. De viktigaste dogmerna kunna emellertid sammanfattas i följande fem punkter: tron på Gud, änglarna, profeterna, skrifterna och yttersta domen. Hans uppfattning af profeterna grundar sig hufvudsakligen på gamla och nya testamentet, men har äfven påverkats af den efterbibliska judiska litteraturen, de apokryfiska evangelierna och arabiska är beroende dels af deras egna goda gärningar i detta lifvet, dels af profetens förbön. Till dessa fem trossatser sluta sig likaledes fem kanoniska lagbud, som allesammans torde förskrifva sig från tiden för Muhammeds vistelse i Medina. Dessa yttre religiösa plikter äro trosbekännelsen, bönen, som förrättas fem gånger om dagen efter ett detaljeradt formulär, omfattande rituella tvagningar och uppläsning af bestämda formler i förening med vissa knäböjningar och andra kroppsställningar (jfr fig.), erläggandet af en viss afgift till de fattiges underhåll och den rätta trons utbredning, fastan under hela månaden Ramadān från soluppgången och ända till mörkrets inbrott och vallfärden till Mekka i den tolfte månaden, Du-l-hiddja (''vallfartsmånaden''). Denna pilgrimsfärd är en kvarlefva från den hedniska tiden, som Muhammed ansåg sig böra bibehålla, och är liksom bönen noga reglerad af vissa detaljerade föreskrifter (se Ka'ba). Det viktigaste åliggandet är bönen; däremot är det för mången omöjligt att

underkasta sig den besvärliga vallfärden till profetens födelsestad, ehuru hvarje muhammedan egentligen är skyldig att åtminstone en gång i sitt lif uppfylla denna betungande plikt. För öfrigt innehåller koranen åtskilliga från judarna lånade spisstadgar och ett absolut förbud mot vindrickning. Omskärelsen var allmänt bruklig i Arabien redan under den hedniska tiden och bibehölls af islam. Den muhammedanska äktenskapslagstiftningen betecknar visserligen ett betydande framsteg i förhållande till den otygladе friheten under den hedniska tiden, men har dock genom sanktionerandet af polygamien utöfvat ett mycket skadligt inflytande. Utom sina fyra lagliga hustrur eger muhammedanen rätt att ingå förbindelse med så många slafvinnor han vill. Den muhammedanska kulten är synnerligen enkel. Fredagen är veckans heligaste dag och firas med gudstjänst i moskéerna (se Chatîb och Imām), men har icke karaktären af allmän hvilodag. Årliga högtider äro de båda bairamsfesterna (se Bairam), arab. *ʿîd el-adhā* (”offerfesten”) eller *el-ʿîd el-kebîr* (”den stora festen”) den 10 Du-l-hiddja och *ʿîd el-fitr* (”fasteafslutningsfesten”) eller *el-ʿîd es-sagîr* (”den lilla festen”) den 1 Schauwāl omedelbart efter fastemånaden Ramadāns utgång.

Genom Muhammeds död inträdde islam i ett nytt stadium. Under hans närmaste efterträdare, de fyra ”legitima” kaliferna, utbreddes den nya läran allt mera, och under den omajjadiska dynastien (661—750) uppnådde islam sin högsta blomstring. I samma mån som de yttre förhållandena förändrades, visade sig emellertid koranen alltmer otillräcklig för sin uppgift att tjäna som rättesnöre för alla de teologiska, rituella, juridiska och praktiska spörsmål, som kunna förekomma i det offentliga eller enskilda lifvet. För den konservative araben, som i alla tider hyst den största vördnad för det fädernärfdas auktoritet, var det alldeles naturligt att i tvifvelaktiga fall rätta sig efter hvad som varit brukligt under islams äldsta tid, och i främsta rummet blefvo den arabiske religionsstiftarens egna ord och handlingar, sådana de af hans fromme följeslagare räddats från glömska, det bestämmande. Dessa traditioner, *hadîth*, hvilka man omsorgsfullt sökte bevara oförfalskade och rena från främmande tillsatser, blefvo af den allra största betydelse för islams vidare utveckling, och småningom började man upptecknа dem i skrift och på dem grunda särskilda lagbud. Sammanfattningen af de på traditionen grundade lagbuden kallas *sunna*, ”norm”. Det visade sig emellertid snart nog, att dessa traditionssamlingar, som med tiden svällde ut till ett oerhördt omfång, innehöllo många förfalskade tillsatser, och det blef därför nödvändigt att kritiskt sofra det rika materialet. Så uppstodo på 800-talet sex dylika samlingar, som allmänt erkännas som ”kanoniska”, ehuru det säger sig självt, att den kritiska metod, som användes, icke motsvarar några större anspråk på vetenskaplighet i modern mening. De berömdaste af dessa digra kompilationer äro de båda samlingar, som under namnet *sahîh* (”äkta”, d. ä. ”äkta traditioner”) föranstaltades af Buchāri (d. 870) och Muslim (d. 874) och sedan flitigt kommenterades af yngre muhammedanska lärde (det förra arbetet ofta utg., t. ex. i Kairo 1887, det senare i Calcutta 1849). Inom den sunnitiska muhammedanismen har man f. ö. att skilja mellan fyra ortodoxa ritusformer, hvilka stiftats af de s. k. fyra stora imamerna Abu Hanîfa, Mālik ibn Anas, Schāfiʿi och Ahmed ibn Hanbal (se Imām). Sunniterna, såsom de muhammedaner kallas, hvilka tillerkänna sunna lika stor auktoritet som koranen, representera den muhammedanska ortodoxien och utgöra det stora flertalet af islams bekännare. Till dem hör den muhammedanska befolkningen i Turkiet, Arabien, Turkestan, Afganistan, Indien och östra Asien samt Egypten och hela norra Afrika. Den sunnitiska ortodoxiens slutliga seger öfver de friare riktningarna inom islam blef ock med tiden en af de viktigaste orsakerna till den muhammedanska kulturens förstelning. Som en ytterligare faktor i den islamitiska lärobyggnadens utveckling må slutligen nämnas *idjmāʿ* (”öfverensstämmelse”, *consensus ecclesiæ*), den allmänt erkända praxis i fråga om tolkningen af koranen och sunna. De grundvalar, på hvilka den muhammedanska dogmatiken ytterst hvilar, äro således koranen, sunna och idjmāʿ. De abbasidiske kaliferna (750—1258) intogo i religiöst afseende en helt annan ställning än deras föregångare omajjaderna. Genom kalifatets förflyttning till Bagdad ökades det persiska inflytandet, och en af de närmaste följderna häraf blef en fanatism mot olika tänkande, som förut varit alldeles okänd. Tillika började kaliferna inblanda sig i de dogmatiska tvisterna, och religiösa stridigheter stodo på dagordningen vid det islamitiska hofvet i Bagdad. Genom studiet af den grekiska filosofien, som af abbasiderna ifrigt protegerades, tillkommo nya synpunkter för bedömande af de teologiska frågorna, och samtidigt utvecklades inom de olika skolorna en rent juridisk metod med stor benägenhet för dialektiska spetsfundigheter, som icke var fördelaktig för det religiösa lifvets utveckling. Under denna period antog islam i allt väsentligt den form, som ännu är bestående.

De viktigaste muhammedanska *sekterna* i äldre tid voro schiiter, chāridjiter, murdjiter och muʿtaziliter. Schiiterna (af *schiʿa*, ”parti”, ”sekt”, således ”sekterister”) voro ursprungligen ett politiskt parti, som betraktade Muhammeds måg Ali, den fjärde kalifen, som den rättmätige arftagaren till kalifatet, emedan han af profeten själf utsetts därtill, och följaktligen uppfattade Alis tre företrädare som usurpatorer. Detta parti, som erhöll namnet ”schiiter” af sina motståndare sunniterna, uppstod ganska snart efter Muhammeds död och anstiftade sedermera ständiga uppror mot de härskande omajjaderna. Sitt förnämsta stöd hade de bland den ariska befolkningen i de östliga provinserna. Under tidernas lopp uppstod mellan de båda stridande partierna en väsentlig skillnad äfven med afseende på vissa bland de viktigaste troslärorna inom den muhammedanska religionen, och år 1502 upphöjdes schiismen till statsreligion i Persien. Schiiterna erkänna endast koranens bud, men icke sunna, betrakta den persiske schahen icke som profetens ställföreträdare, utan endast som den schiitiska religionens högste beskyddare och tillerkänna icke heller den turkiske sultanen något andligt öfverherrskap öfver islam såsom kalifernas efterföljare. Bland schiiterna i Persien, där den sunnitiska islam och den abbasidiska dynastien voro lika hatade, uppstod under senare hälften af 700-talet en ny sekt,

ismailiterna, som fått sitt namn efter en ättling af Ali vid namn Ismaʿīl ibn Djaʿfar, ehuru den egentlige stiftaren af denna sekt var Abdallāh ibn Meimūn. Under olika namn ha dessa spelat en synnerligen viktig roll i det arabiska kalifatets historia. Deras förnämsta trossats var, att koranen bör tolkas allegoriskt och att endast de af gudomlig ingifvelse vägledde, successivt uppträdande imamerna af Alis släkt ha nyckeln till dess rätta förstånd. Genom sin teori, att den ofvannämnde Ismails son Muhammed vore den siste imamen (se d. o.), efter hvars bortgång imamerna skulle vara fördolda och ersättas af missionärer, ända tills den af Gud utlofvade *mahdī* (”den vägledde”) uppenbarade sig, kunde de proklamera hvem som helst bland Alis ättlingar som mahdi, och då den af Gud utlofvade mahdin identifierades både med gamla testamentets Messias och nya testamentets Paraklet, vunno de många anhängare äfven bland judar, kristna och parser. En af dessa ismailitiska missionärer var Karmat, hvars anhängare, de s. k. karmaterna, hade sitt hufvudsäte i Bahrein. Därifrån företogo de i slutet af 800-talet väldiga plundringståg till Mesopotamien, Syrien, Arabien och Egypten. Hufvudstaden Bagdad föll för en tid i deras våld, själfva Mekka plundrades, och det dröjde nära hundra år, innan deras vilda horder underkufvades. En annan ismailitisk missionär grundade fatimidernas dynasti (se d. o.), och då den fatimidiske kalifen Muʿizz förlade sitt välde till det nyanlagda Kairo, blef denna stad den ismailitiska missionens förnämsta härd; den regerande kalifen betraktades som mahdi och erhöll efter Hākims tronbestigning 996 gudomlig dyrkan. Ännu i dag fortlefver tron på Hākims gudom bland druserna (se d. o.). Under den följande tidens strider splittrades äfven ismailiternas samfund, men gaf i sin tur upphof åt en ny sekt, de s. k. assassinerna (se d. o., där emellertid deras arabiska namn oriktigt uppgifves vara *hasjisīn* i st. f. *haššāšīn*). I sina läror skiljer sig denna föga från de båda ännu fortbestående sekterna mutāwile och nusairieri norra Syrien. — Äfven hos chāridjiterna (”separatister”, af *charadja*, ”utgå”) var det politiska intresset hufvudsaken, men i motsats till schiiterna bestodo de till största delen af arabiska element. Denna fanatiska sekt representerade en mera demokratisk riktning och ansåg det för en helig plikt att uppträda mot hvarje kalif, som icke fullt motsvarade deras stränga fordringar på fromhet och laglydnad. Af detta skäl ogillade de äfven Alis anspråk på kalifatet, emedan de ansågo, att han kämpade för sin egen maktställning och icke för gudomlig rätt. Något fast organiseradt parti bildade de aldrig, utan uppträdde än här, än där, ofta nog i de mest aflägsna provinserna, och beredde de omajjadiske kalifernå många svårigheter. I Afrika finnas ännu i våra dagar några kvarlefvor af chāridjiterna, hvilka dock för länge sedan förlorat hvarje spår af politisk betydelse och i stället utmärka sig genom vissa egendomliga religiösa åsikter. — Murdjiterna (namnet förklaras olika) uppträdde under senare hälften af 600-talet och riktade sig hufvudsakligen mot den oblidkeliga hårdhet, som till följd af koranens straffhotelser i förening med den deterministiska grundåskådningen blef allt mera utmärkande för islam. Deras förnämsta trossats var, att Gud erkänner människans goda gärningar och att sinnesförfattningen och den inre öfvertygelsen är viktigare än den yttre verkligheten. För öfrigt kom det aldrig till någon öppen brytning mellan denna sekt och de ortodoxe. — Murdjiterna kunna betraktas som föregångare till en sekt af vida större betydelse, nämligen mu'taziliterna (”dissidenter”, af *ʿazala*, ”afskilja”). Dessa äro islams rationalister, som försökt förmedla den sunnitiska trosläran med förnuftets kraf. Ursprungligen kallades de kadariter, emedan de tillerkände människan, *kadar*, fri vilja, men efter Wāsil ibn Atā's (d. 748) uppträdande erhöllo de namnet mutaziliter. Denne kan betraktas som sektens egentlige stiftare. Wasils opposition var riktad hufvudsakligen mot den ortodoxa uppfattningen af Gud som en med blindt godtycke härskande österländsk despot. Tillika förkastade han den traditionella åsikten, att Guds olika egenskaper bestå af evighet, emedan han befarade, att antagandet af en mångfald eviga egenskaper skulle kunna leda till polyteism. De senare mutaziliterna åter sökte komma ifrån saken antingen genom att förklara, att hvarje egenskap hos Gud tillika utgör hans hela väsen, eller genom att förneka egenskapernas realitet och fatta dem blott som olika uppenbarelseformer (*modi*) af Guds verksamhet. Vidare uppträdde Wasil mot den absoluta predestinationsläran och lärde, att människan själf är fullständigt herre öfver sina handlingar och därför också i fullt mått ansvarig för dem, och slutligen förkastade mutaziliterna de ortodoxes åsikt, att koranen som Guds rena ord icke är skapad, utan funnits till af evighet i likhet med skaparen själf. Dessa frisinnade idéer spredo sig raskt i bildade kretsar och vunno genklang äfven vid det abbasidiska hofvet; 827 utfärdade kalifen Mamūn en förordning, hvarigenom den mutazilitiska åsikten om koranen förklarades för den enda riktiga och denna riktning formligen upphöjdes till statsreligion, men på den stora massan utöfvade de nya idéernå ringa inflytande, och efter föga mer än ett par årtionden gick den blinda bokstafstron segrande ur striden. Ehuru mutaziliterna sålunda måste gifva vika för ortodoxien, egde de dock bestånd som en vetenskaplig skola, hvilken slutligen gaf upphof till en förmedlingsteologi, som i främsta rummet representeras af Aschʿari. Denne lefde under förra hälften af 900-talet och är den egentlige skaparen af den ortodoxa muhammedanska dogmatiken. Sedan hans tid erkännes allmänt i fråga om de ofvannämnda tvistepunkterna, att förmågan att handla gifves af Gud, vare sig det gäller godt eller ondt, under det sträfvandet och beslutet tillhöra människan, hvarigenom viljandet således blir människans och utförandet Guds verk, att koranen är evig och oskapad och att Guds egenskaper äro verkliga, ehuru af annan art än motsvarande egenskaper hos människan. När koranen tillägger Gud sådana bestämningar som anlete, hand, vrede, välbehag o. s. v., måste man alltså taga för gifvet, att sådana bestämningar tillkomma Gud, utan att söka utreda, huru detta kan vara möjligt. — Bland mera märkliga rörelser inom islam märkes äfven den mystisk-teosofiska riktning, som är känd under namnet sufism. Ordet *sūfi* betyder eg. ”klädd i yllemantel” (af *sūf*, ”ylle”) och blef sedan den vanliga benämningen på en klass af botgörare, som

buro ett dylikt plagg som ett slags ordensdräkt. Redan hos Muhammed fanns under en särskild period af hans lif en viss benägenhet för grubbel och späkningar, och detta asketiska drag fick ökad näring, då hans anhängare eröfrade de angränsande länderna och därigenom kommo i beröring med kristna, bland hvilka dylika asketiska tendenser sedan gammalt voro vanliga. Med klosterinstitutionen och munklifvet blefvo araberna sålunda bekanta på ett mycket tidigt stadium, och den förste, som bar namnet sufi, skall ha varit Abu Häschim (d. 767). Med denna mystiska riktning förbundo sig sedermera hvarjehanda panteistiska idéer, som härstammade från buddismen, och ehuru en dylik panteistisk åskådning är fullkomligt främmande för den ursprungliga islam med dess stränga monoteism, vann snart sufismen allmännare spridning, i synnerhet i Persien. Här gaf den sig uttryck dels i flera sekteriska rörelser, dels i en högst betydande poetisk och spekulativ produktion, och många af de allra mest bekante persiske författarna voro sufis, t. ex. Attär, Djelâl ed-dîn Rûmi och Häfiz. Att i mystisk kärlek till Gud tillintetgöra sig själf genom oafbrutlig kontemplation (*murâkaba* = sanskr. *dhyâna*) och genom denna tillintetgörelse (*fanâ'* = sanskr. *nirvâṇa*) upplösas i Gud (*ittihâd*, *tauhîd*) blef sufismens slutliga mål. Vid sidan af den strängaste askes och den djupsinnigaste spekulation frodades dock de gröfsta bedrägerier och den vildaste fanatism; och trots sufismens andel i den persiska litteraturens rika blomstring är det obestridligt, att denna riktning med sitt egendomliga munkväsen (jfr Dervisch) gjort islam mera skada än gagn. — Österlänningen är af naturen i hög grad vidskeplig och låter lätt narra sig af en listig bedragare, som uppträder under religiositetens täckmantel. Också har det i alla tider varit godt om religiösa bedragare och äfventyrliga undergörare, som ansetts för heliga och efter sin död blifvit föremål för vidskeplig dyrkan, och de muhammedanska helgonens verkliga eller föregifna grafvar ha alltid varit mycket populära som vallfartsorter. Omkr. midten af 1700-talet uppstod emellertid en kraftig reaktion mot dylik helgondyrkan. Denna nya rörelse utgick från Nedjd, det inre Arabien, där Abd el-wahhâb uppträdde som stiftare af en puritansk sekt, hvilken efter honom benämndes wahhâbiter. Dessa sökte återställa islams lära i dess ursprungliga renhet, opponerade sig mot den öfverdrifna dyrkan, som egnades Muhammeds person, hans namn, hans födelsestad och hans graf, fördömde helgondyrkan som afguderi och ogillade användningen af sidenkläder och rosenkransar och bruket af tobak. I det inre Arabien grundade Abd el-wahhâbs anhängare ett mäktigt rike, och därifrån drogo wahhabiterna sedan ut på plundringståg. 1803 eröfrades Mekka och Medina, och först 1812—13 kunde Muhammed Ali återtaga de båda heliga städerna. Det dröjde dock ända till 1818, innan egypterna lyckades i grund slå den wahhabitiska hären, men knappt hade de segrande trupperna lämnat landet, förrän wahhabiterna började hämta nya krafter, ehuru de aldrig återfingo sin forna betydelse. Ännu i dag härska wahhabiterna öfver större delen af Central-Arabien. — De viktigaste moderna islamitiska sekterna äro babismen i Persien (se Babi) och Ahmedîja i Pendjab. Anhängarna af den senare åsikten tro, att Kristus lyckats fly från Jerusalem och ligger begrafven i Srinagar i Indien, och identifiera sin profet Mirzâ Gulâm Ahmed både med Messias och muhammedanismens mahdi. Denne Ahmed stöder sig både på gamla och nya testamentet, koranen och traditionen, och hans lära skall f. n. räkna omkr. 70,000 anhängare.

Sammanlagda antalet muhammedaner anses i våra dagar uppgå till omkr. 200 mill. Öfvervägande muhammedanska länder äro i Asien: Arabien, Syrien, Asiatiska Turkiet, Persien, Afganistan, Belutsjistan, Turkestan samt Ostindiska öarna och i Afrika: Marokko, Algeriet, Tunisien, Tripolis, Egypten, Sahara, Nubien, Sudan och Öfre Guinea. Därjämte eger islam många bekännare i Kina, Sibirien och Kaukasusländerna, på Östra och Västra indiska halfön, i Abessinien, Ekvatorial-Afrika, äfvensom på Madagaskar och andra öar i Indiska oceanen samt inom Europa i Turkiet och, till mindre antal, Ryssland.

Man kan svårligen undgå att i två afseenden tillerkänna islam ett afgjordt företräde framför andra religionsformer. För det första är det muhammedanska gudsbegreppet så enkelt och lättfattligt, att det kan fattas äfven af den mest obildade, och häri har man otvifvelaktigt att söka en af hufvudorsakerna till islams framgångar, och för det andra skänker den fatalistiska öfvertygelsen, att ingen kan undgå hvad som på förhand bestämts, muhammedanen ett lugn och en värdighet i det yttre uppträdandet, som erkännes af alla, som längre tid vistats i muhammedanska länder. De betänkligaste bristerna hos islam äro dels ringaktningen för kvinnan och det härmed sammanhängande månggiftet, dels den blinda auktoritetstron, som alltid utgjort ett oöfvervinneligt hinder för ett varaktigt framåtskridande. Islam har dock djupt ingripit i mänskligheten utveckling. Ej så få obildade naturfolk ha denna religion att tacka för sina första steg på civilisationens bana, och i synnerhet i Afrika, där kristendomen aldrig påträffat någon synnerligen gynnsam jordmån, medan muhammedanismen gör den ena eröfringen efter den andra, betecknar islams utbredande bland de hedniska folken, ett afgjordt framsteg.

I våra dagar har den intima beröringen med den moderna europeiska kulturen gifvit upphof åt en ny rationalistisk strömning, som hittills hufvudsakligen framträdt i Indien och redan framkallat en ganska rikhaltig litteratur på engelska och de moderna indiska språken. De främste representanterna för dessa "moderna mutaziliter" äro Sejjid Amir Ali och Sejjid Ahmed Chân Behâdur. För öfrigt tyckas de muhammedanska staterna f. n. befinna sig i en afmattningsperiod, om ock åtskilliga tecken tyda därpå, att den gamla hänförelsen ingalunda slocknat, och skulle den islamitiska fanatismen ännu en gång på allvar flamma upp mot "de otrogne", torde kristenheten få bereda sig på att möta en fruktansvärd motståndare.

På den vetenskapliga och sköna litteraturens område har islam, särskildt under medeltiden, intagit ett mycket framstående rum (se Arabiska litteraturen, Persiska litteraturen och Turkiska litteraturen). Till följd af en i den muhammedanska traditionen bevarad bestämmelse, hvilken varnar för afbildningar af människor

och djurgestalter, har islam ej att uppvisa någon bildhuggarkonst, utan är hänvisad uteslutande till arkitekturen. Om den islamitiska arkitekturen se Arabisk konst och Byggnadskonst, sp. 728—730 med illustrationer å pl. IX och X. Om islams musik se Arabisk konst.

Litt.: v. Kremer, ”Geschichte der herrschenden ideen des Islams” (1868), Aug. Müller, ”Der islam” (2 bd, 1885—87, i Onckens historieverk), Goldziher, ”Muhammedanische studien” (2 bd, 1889—90) och ”Die religion des islam” (i ”Kultur der gegenwart”, I, 3, 1; 1906), Nöldeke, ”Orientalische skizzen” (1892), Hughes, ”A dictionary of islam” (1895), Wellhausen, ”Reste arabischen heidentums” (2:a uppl. 1897), Pautz, ”Muhammeds lehre von der offenbarung” (1898), Houdas, ”L'islamisme” (1904), Caetani, ”Annali dell' islām” (1905 ff.), Houtsma och Schaade, ”Enzyklopädie des islām” (även på franska och engelska, 1908 ff.), Carra de Vaux, ”La doctrine de l'islam” (1909). K. V. Z.

Islamabād, hufvudstad i Chittagong.

Islamitisk (se Islam), muhammedansk.

Island, ö i nordvästra Atlantiska hafvet, näst Storbritannien Europas största, utgör ett självstyrande land, förenadt med Danmark i en statsrättslig förbindelse af omtvistad art. — Läge och storlek (jfr den till art. hörande kartan). I. ligger mellan 63° 24′ (Dyrhólaey) och 66° 33′ (Rifstangi) n. br. samt mellan 13° 22′ och 24° 35′ v. lgd fr. Greenw. Från östligaste punkten, Gerpir, till Stat i Norge är 965 km. och från sydspetsen Dyrhólaey till Skottlands nordvästra kust ungefär lika långt, hvaremot västra spetsen Bjargtangar ligger endast 260 km. från Grönlands östkust. Största längden, från ö. till v., är omkr. 490 km., största bredden, i n. och s. (mellan Dalatá och Dyrhólaey), 357 km. Arealen utgör (de I. omgifvande öarna medtagna) enligt nyaste beräkningar 104,785 kvkm.

Naturbeskaffenhet. Kustbildning. Den södra delen af kusten, från sydöstra spetsen Horn eystra till Ölfusås utlopp, bildar en tämligen reguljär båge med få mera framspringande uddar och utan andra inskärningar än de ofta vid flodmynningarna bildade strandsjöarna (”lón”), hvilka skiljas från hafvet af smala sand- och grusref. På västra kusten är fjordbildningen däremot stor. Mellan de tre halföarna Reykjanes, Snæfellsnes och den stora triangelformiga halfö i n. v., hvars västpunkt är Bjargtangar, ligga de två stora bukterna Faxaflói och Breiðifjörður (med många vikar). Den sistnämnda halfön sönderskäres i synnerhet på sin nordvästra sida, mellan Bjargtangar och Horn (66° 30′ n. br.), af en mängd vikar, bland hvilka de största äro Ísa- och Jökulsfjörður. Norra kusten har den långt inträngande Húnaflói, Skagafjörður, Eyjafjörður samt de öppna vikarna Skjálfandi, Axarfjörður och Thistilfjörður, mellan hvilka framskjuter halfön Melrakkaslétta med I:s nordligaste udde Rifstangi; Thistilfjörður begränsas mot ö. af den smala halfön Langanes, som bildar I:s nordöstliga, långt utlöpande näs. Östra kustens fjordar äro många, men små. Med undantag af sydkusten, som till största delen är jämn och sandig, äro I:s stränder i allmänhet branta, med en mängd höga brådstupande uddar och långa, vågräta, i terrasser (”hamrar”) uppstigande fjällmurar. Flera jämförelsevis små öar samt en mängd holmar och skär omgifva kusterna. Bland öarna må nämnas Västmannaöarna (isl. Vestmannaeyjar, af hvilka endast en, Heimaey, är bebodd) på södra kusten, Viðey i Faxaflói, de ”oräkneliga” öarna i Breiðifjörður (bland dem Flatey), vidare Drangey och Málmey i Skagafjörður, Hrísey i Eyjafjörður samt, utanför Skjálfandi, n. om polcirkeln, Grímsey. — Hafvet omkring I. är jämförelsevis ej kallt, emedan en gren af Golfströmmen, Irmingers ström, från s. v. uppvärmer vattnet. Den längs Grönland löpande polarströmmen tillför ön däremot stundom stora ismassor, som på norra kusten kunna ligga kvar långt fram på sommaren, och östkusten beröres af en annan, från n. ö. kommande polarström. Dessa olika strömmar i förening med ebb och flod åstadkomma utanför de mera framspringande uddarna våldsamma strömhvirflar (”rastir”, plur. af ”röst”), hvilka jämte isdriften och fruktansvärda stormar göra seglatsen omkring I. farlig.

Geologi och ytbildning. Den fasta berggrunden är nästan uteslutande af plutoniskt ursprung; neptuniska bildningar (såsom sandsten och kalk) förekomma endast på spridda ställen. Fjällens hufvudmassa består i det inre landet samt på sydkusten företrädesvis af vulkanisk aska (tuff), i synnerhet palagonit, som här och där innesluter brunkol (”surtarbrandur”), samt på väst-, nord- och östkusten mestadels af basalt (fig. 1). Mera sällan förekommer liparit (se t. ex. Baula); på ett enda ställe, berget Grákollur vid Helgustaðir på östlandet, finnes dubbelspat (se d. o.; isl. silfurberg). Från dessa bergarter härrör största delen af den sand och det grus, som täcka dalbottnar och slätter. Där marken ej tillräckligt släpper nederbörden igenom, har årtusendens moss- och gräsväxt ombildat den oftast rödaktiga sanden till myrjord och på många ställen afsatt torf, i hvilken anträffas myrmalm. Järn förekommer äfven som magnetjärn i basalten, tuffen och lavan, ställvis i sådan mycenhet, att kompassen påverkas däraf. På några ställen (t. ex. berget Esja vid Reykjavík, 820 m.) finns äfven något koppar. T. o. m. guld har hittats på I., tätt intill Reykjavík, och lagren sägas vara synnerligen rika; ännu bearbetas de dock icke. Myrar upptaga en stor del af I:s yta. Stora sträckor täckas af vulkaniska bildningar från den nuvarande geologiska perioden, i synnerhet lava (”hraun”), pimsten (”víkur”) och aska, samt, mera sällsynt, obsidian (”hrafntinna”) och svafvel (”brennisteinn”). Hufvudsakligen de äldre bildningarna ha varit bestämmande för landets form och höjdförhållanden. Ungefär midt igenom landet från s. ö. till n. v. stryker det af snö- och isfjäll (”jöklar”) uppfyllda *inre höglandet*, som bildar vattenskillnaden samt delar ön i två nästan lika stora delar: syd- och västlandet samt nord- och östlandet. Äfven vid öns utkanter finnas många jöklar. I allt äro 13,415 kvkm. (omkr. 1/7 af öns areal) täckta af evig snö; dennas gräns ligger vid omkr. 1,000 m. höjd. Det inre höglandet är högst och bredast i s. ö. Där ligger den 8,500 kvkm. stora Vatna- l. Klofajökull, Europas största glaciär, från hvars rand höjer sig en mängd enstaka fjälltoppar, bl. a. Breiðamerkurjökull i s. ö., Öræfajökull i s., I:s högsta fjäll (2,159 m.), Skaptárfell i v., Kistufell och Kverkfell i n. samt Snæfell i n. ö. Nordväst om Vatnajökull blir det inre höglandet smalare. Där, midt på ön, ligga nära hvar-

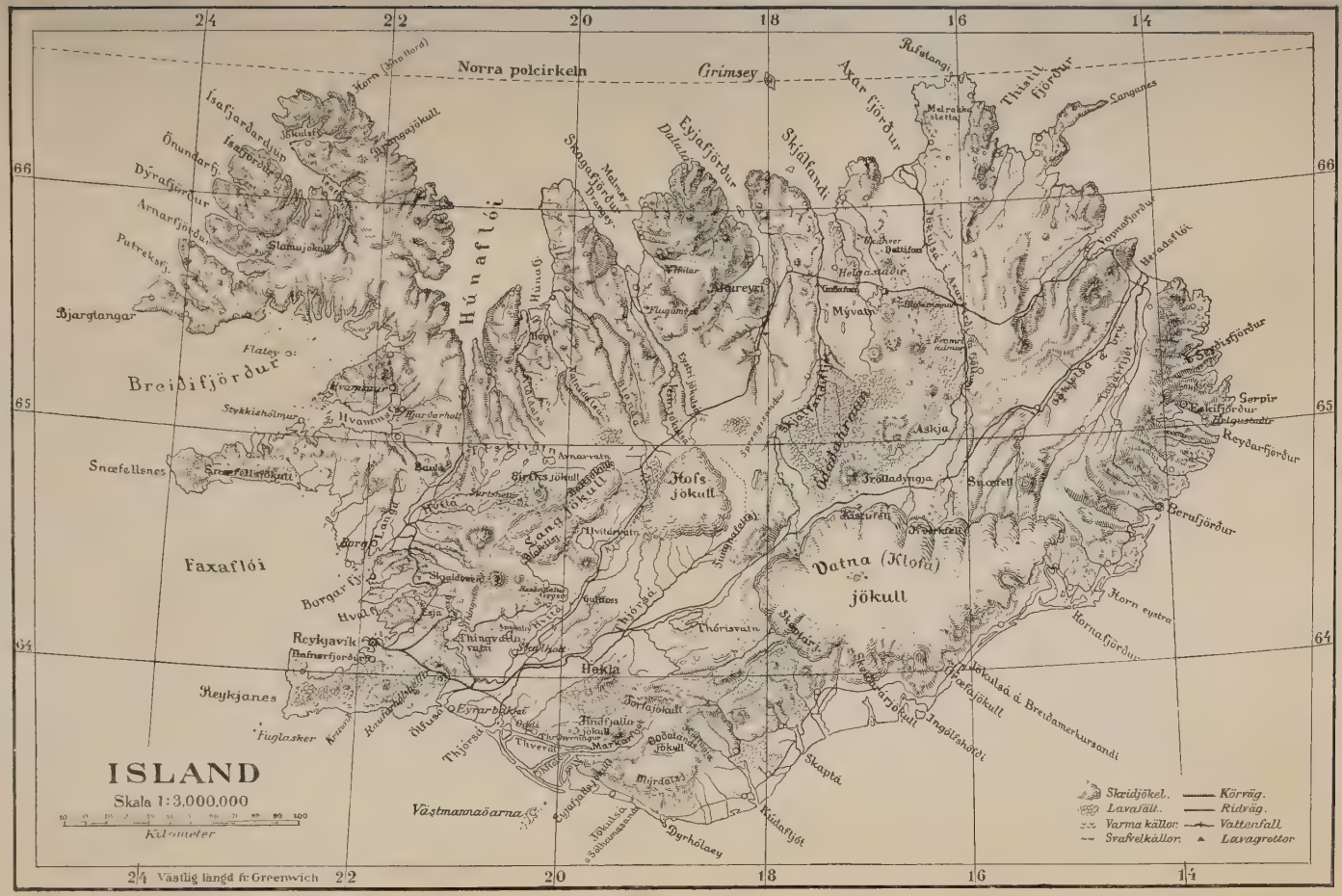
ISLAND
Skala 1:3,000,000
Kilometer
Norra polcirkeln
Grímsey
Ísafjarðardjúp
Ísafjörður
Önundarfj.
Dýrafjörður
Arnarfjörður
Patreksfj.
Bjargtangar
Breiðifjörður
Flatey
Snæfellsnes
Faxaflói
Borgarfj.
Hvalfj.
Reykjavík
Hafnarfjörður
Reykjanes
Fuglasker
Húnaflói
Hún.
Skagafjörður
Eyjafjörður
Skjálfandi
Axarfjörður
Thistilfjörður
Langanes
Rifstangi
Melrakkasléttu
Akureyri
Mývatn
Helgastaðir
Askja
Snæfell
Jökulsá á Fljótsdal
Vopnafjörður
Héraðsflói
Seyðisfjörður
Gerpir
Eskifjörður
Reyðarfjörður
Berufjörður
Hornafjörður
Hornafjörður eystra
Jökulsá á Breiðamerkursandi
Öræfajökull
Ingólfshöfði
Skaftá
Kúðafljót
Dyrhólaey
Mýrdalsj.
Eyjafjallajökull
Vatnajökull (Klofa) jökull
Hofsjökull
Langjökull
Hekla
Thórsvatn
Thjórsá
Ölfusá
Eyrarbakki
Vestmannaöarna
Skjaldbreið
Thingvallavatn
Hvítárvatn
Kerlingarfjöll
Krafla
Myvatn
Skiddjökel.
Lavafält.
Varma källor.
Svafelkällor.
Körräg.
Ridräg.
Vattenfall
Lavagrottor
Västlig längd fr. Greenwich

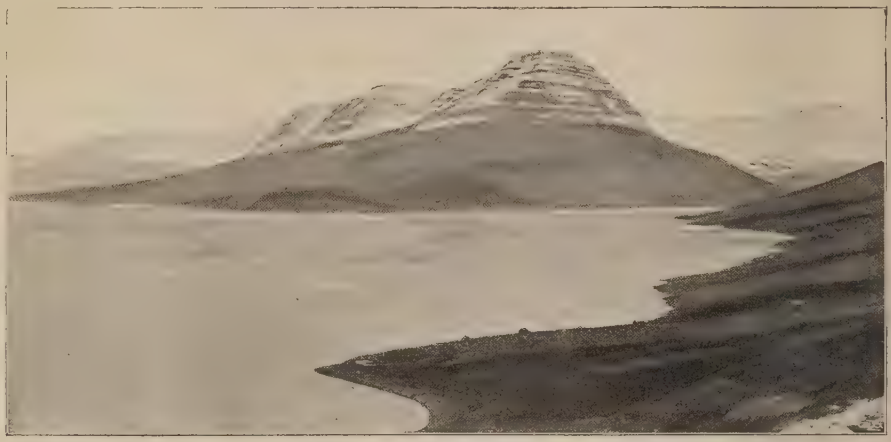

Fig. 1. Basaltlandskap vid Eskifjörður.

Fig. 2. Lavagrottan Surtshellir och Eiríksjökull.

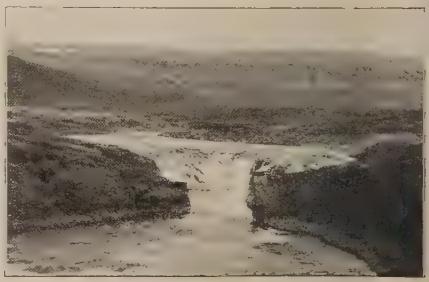

Fig. 3. Brúará (Broån; strax öster om Apavatn).

Fig. 4. Isländsk bondgård i nutiden.

andra Tungnafellsjökull och Hofsjökull (omkr. 1,725 m.), mellan hvilka går en stråkväg från syd- till nordlandet. Väster om dessa vidgar sig det inre höglandet åter till en stor jökelgrupp, den västra (omkr. 1,375 kvkm.), hvars hufvuddel utgöres af Langjökull (1,300 kvkm.). Högst bland dessa jöklar är den kupolformiga Eiríksjökull (fig. 2; 1,798 m.). Nordväst om denna jökelgrupp ligger Holtavörðuheiði, ett högland af 300—500 m. höjd, från hvilket utgår dels den nordvästra halföns bergsträcka med de breda jöklarna Gláma (900 m.) och Drangi (890 m.), dels halfön Snæfellsnes' fjäll, bland hvilka den väldiga Snæfellsjökull (1,436 m.), ett af I:s ståtligaste berg. Från Langjökulls södra hörn sträcka sig åtskilliga berg åt v. och s., bl. a. öe, som utbreda sig på Reykjanes. Från det inre höglandet sträcka sig mer eller mindre kuperade fjällsträtter (''heiðar''), som skilja floddalarna åt och ofta löpa ut i högre fjäll och fjällgrupper. Från Skaptárjökull utgår sålunda mot s. v. ett högland, hvars sydöstra sluttning, Síða, kantas af branta fjälltoppar (bl. a. Lómagnúpur, 770 m.) och som slutar i den till storleken tredje af I:s jökelgrupper, den södra. Till denna höra Torfajökull, Tindfjallajökull (1,580 m.), från hvilken en ås med det vackra berget Þríhyrningur (812 m.) skjuter ut i låglandet mot v., samt de fyra sammanhängande jöklarna Merkur-, Goðalands-, Mýrdals- och Eyjafjallajöklarna, den sista högst (1,705 m.) och nära hafvet. Från hedarna ö. om Vatnajökull utgå *östfjordarnas* fjällpartier, som i de södra förgreningarna nå sin största höjd, bl. a. Búlandstindur, nära inloppet till Berufjörður (1,063 m.). Jämnast, men starkt ombildadt af vulkaniska utbrott, sluttar höglandet från Vatnajökulls norra sida, tills det förlorar sig i Langanes' låga fjäll och i den nordligaste halföns nästan flacka kust, Melrakkaslétta. I:s största låglund är Árnes- och Rángárvalla-sysslorna. Det sträcker sig öfver 4,400 kvkm. areal mellan Ingólfsfjall (547 m.) och Eyjafjallajökull från södra kusten halfvägs upp till midten af det inre höglandet. De vulkaniska bildningarna, som på många sätt genombrutit och täckt de äldre, ligga från Axarfjörður och Skjálfandi i ett allt bredare bälte med sydvästlig hufvudriktning till Reykjanes. S. om Axarfjörður ligger Skinnstakka-hraun; från Skjálfandi längs Laxá till dennas källsjö Mývatn ligga Laxá- och Mývatnshraunen (det senare bildadt 1724—29 af de nu utbrunna vulkanerna Krafla och Leirhnúkur) och söder därom Ódáðahraun (3,500 kvkm.), bildadt väsentligen i den historiska tiden (1151, 1188, 1360) af vulkanerna Trölladyngja (1,491 m.) och den jättestora Askja (1,150 m.). Ö. om Ódáðahraunet utbreda sig I:s största sandöknar, Mývatns-öræfi — också en verkan af samma vulkaner. I en linje söder ut från Askja ligga de genom jökelspräng (d. v. s. genom skridjöklars sprängning på grund af bottenfjällets upphettning) bildade sandöknarna mellan Öræfa- och Skeiðarár-jöklarna samt hafvet, och något v. därom ligger Skaptáhraunet (bildadt 1783). S. v. om Skaptá ligger längs kusten nedanför Mýrdalsjökeln den svartaktiga sandöknen Mýrdalssandur samt v. om Skaptá, på låglandet, I:s verksammaste vulkan, Hekla (se d. o., med fig.). Förhistoriskt är det stora Thingvallahraun, som från Skjaldbreið har fyllt den dalbotten, i hvilken Thingvallavatn ligger. Gamla äro äfven de många vidsträckta hraun, som fylla större delen af Ölfusnejden och halfön Reykjanes. Till och med i hafvet utanför Reykjanes ha flera lavautbrott egt rum (1211, 1422, 1783, 1830) och öar uppstått, hvilka sedan åter försvunnit. Äfven på Snæfellsnes ligga flera hraun, i synnerhet omkring jökeln. Märkliga lavabildningar äro grottorna Hallshellir nära Thingvallarna (uppkallad efter den engelske författaren Hall Caine) och Surtshellir (se d. o.; fig. 2) vid Eiríksjökeln samt den 1909 upptäckta Raufarhólshellir, ett trettiotal km. s. ö. om Reykjavík. Andra verkningar af de vulkaniska krafterna äro såväl de ofta inträffande jordbäfningarna (från 1013 till 1878 känner man 75, många af flera månaders varaktighet) som de vulkaniska källorna, dels kalla eller ljumma surbrunnar (''ölkeldur''), i synnerhet på Snæfellsnes, dels alkaliskiselhaltiga varma källor, af hvilka några äro ständigt rinnande (''laugar'', eg. ''bad''), andra kokande springkällor (''hverar'', eg. ''kittlar''), såsom ''stora Geysir'' (se Geysir, med fig.) och Uxahver på nordlandet s. ö. om Skjálfandi. Svafvelkällor finnas bl. a. vid Krisuvík på Reykjanes-halfön samt strax ö. om Mývatn på nordlandet (Hlíðarnámur), något längre söderut (Fremrinámur) äfvensom i Kerlingarfjöll midt i landet; på de två förstnämnda orterna har tidtals svafvelbrytning egt rum, men fyndigheterna äro icke tillräckligt gifvande för att möjliggöra konkurrens med det sicilianska svaflet.

I:s vattendrag äro synnerligen talrika. Bland *sjöarna* är Thingvallavatn på sydvästra I. störst med en ytvidd af omkr. 100 kvkm.; därnäst komma Mývatn (''Myggsjön'') i östra delen af nordlandet, 11 km. lång och 5 km. bred, men mycket grund (7 m.), Hvítárvatn invid Långjökeln, Thórisvatn och Langisjór (''Långsjön'') jämte de sju Fiskivötn midt på södra höglandet, Arnarvatn jämte de tallösa Fiskivötn på Arnarvatns- och Tvídægraheden (på västra höglandet), Skorradalsvatn nära Borgarfjorden på västlandet, Hóp jämte en del mindre sjöar i Húnavatns syssla, och Dyngjuvatn invid vulkanen Askja i innersta ödemarken. Många af dem äro särdeles rika på fisk, i synnerhet forell. — *Åarna* och *floderna* äro till största delen ytterligt strida och bilda en mängd forsar. Jökelälfvarnas vatten är oftast mjölkhvitt af uppslammadt grus, och många af dem förändra ofta sitt lopp. Mestadels äro de så grunda, att de kunna genomvadas — churu icke alltid utan lifsfara —, men vid vårfloden eller vulkanutbrott kunna de svälla otroligt, och deras öfversvämningar ha mångenstädes lämnat stora spår efter sig och ödelagt vida bygder. De viktigaste äro följande. På sydkusten: Jökulsá á Breiðamerkursandi, endast 600 m. lång, men bred samt ytterst svår och farlig att passera, Skeiðará med ett stort delta, de tre genom Hvalsíki gemensamt utmynnande Núpsvötn, Djúpá och Hverfisfljót, Skaptá, hvars västra gren Eldvatn förenad med några mindre åar bildar den breda mynningen Kúðafljót, alla dessa kommande från Vatnajökeln och dess utlöpare, vidare den svafvelvätehaltiga Jökulsá á Sólheimasandi l. Fúlilækur (''Stinkbäcken''), från Mýrdalsjökeln, kort, men bred och våldsam, farlig att vada öfver, Skógá, från Eyjafjallajökeln, Markarfljót, från Torfajökull, med sina fyra grenar (den egentliga Markarfljót, Álar, Affall och Þverá), mellan hvilka Landöarna (isl. Landeyjar) ligga; i Þverá utmynna Eystri och

Vestri 1. Ytri Rangá; hela Markarfljótsystemet har undergått stora förändringar och omgestaltar sig fortfarande; Thjórsá, I:s längsta flod, öfver 210 km., från midtersta höglandet, förenar sig vid mynningen med en gren af Thverá; för bred och djup att genomvadas, har den nu präktig hängbro af järn; Ölfusá, I:s bredaste flod, mellan 400 och 800 m. bred, uppkommer genom sammanflödet af Thingvallavatns afloppSog och den från Hvítárvatn under Balljökeln kommande Hvítá; äfven öfver Ölfusá är en järnhängbro slagen. På västkusten: Hvítá i Borgarfirði, en af I:s vattenrikaste älfvar, segelbar ganska högt upp, med bifloderna Norðlingafljót, Thverá och Norðurá; Langá, också i Borgarfjorden, och Laxá i Hvammsfjorden, bekant genom Laxdoelasagan (se d. o.). På nordkusten: Miðfjarðará från Arnarvatn, utmynnande i Húnaflóis vik Miðfjörður, Víðidalsá och Vatnsdalsá, båda från det inre höglandet och utmynnande den förra i sjön Hóp, den senare i Húnavatn (se Húnavatns-syssla), och bägge kända ur Vatnsdoelasagan (se d. o.); Blanda (''surmjölk och vatten''; den blåhvita färgen är orsak till namnet) från Hofsjökeln, utfallande i Húnafjorden; Héraðsvötn, en förening af de från Hofsjökeln kommande Vestri och Eystri Jökulsá, som flyter till Skagafjorden, närmare mynningen delande sig och omslutande Hegranes-ön, en stor och mycket föränderlig flod; Eyjafjarðará i Eyjafjörður, vid mynningen bred och starkt förgrenad; Skjálfandafljót (''Skälfvande floden''), den tredje i längd bland I:s älfvar, omkr. 180 km., upprinnande mellan Tungnafells- och Vatnajökeln och utgjutande sig i Skjálfandi-bukten, Laxá från Mývatn till samma hafsvik, samt den väldiga Jökulsá á fjöllum (''Jökelån i fjällen''), äfven kallad Jökulsá í Axarfirði, efter Axarfjörður, där den faller ut; denna å, I:s näst längsta flod, närmare 190 km., kommer från en skridjökel på Vatnajökelns nordrand och grenar sig starkt vid mynningen. På östkusten: Jökulsá á brú (''Jökelån med bron''), öfver hvilken ännu på 1700-talet en naturlig klippbro fanns, som numera är instörtad och ersatt med en träbro, och Lagarfljót, (''Sjöfloden''), ett mellanting mellan flod och sjö, båda från Vatnajökelns norra sluttning och utfallande i Héraðsflói. — Bland mera betydande *vattenfall* må nämnas Dettifoss (se d. o.) i Jökulsá á fjöllum, Gullfoss i sydlandets Hvítá, mindre än den föregående, men i storlek dock öfverträffande Trollhättan och vidtbekant för sin ståtlighet, Goðafoss (''Gudaforsen'') i Skjálfandafljót, det lagsagomannen Thorgeir vid kristendomens införande vräkte ner sina gudabilder, ett icke särdeles högt, men bredt och vackert fall, och Skógafoss i Skógá, öfver 60 m. högt och utomordentligt praktfullt. Den sammanlagda kraften hos I:s alla forsar uppskattas till ej mindre än 1 milliard hästkrafter.

I:s klimat är i förhållande till det nordliga läget mycket mildt, och dess rena luft är synnerligen hälsosam, särskildt för lungsjuka. Medeltemperaturen växlar på syd- och västkusten för hela året mellan 3° och 4° C., för vintern mellan 0° och —2°, för sommaren mellan 9° och 10°, på nord- och östkusten för hela året mellan 1° och 2°, för vintern mellan —2° och —4°, för sommaren mellan 6° och 7°. Inlandets klimat är mera fastlandsaktigt samt äfven på grund af den betydliga höjden öfver hafvet mycket hårdt. Väderleken är nyckfull och stormar vanliga, dimma likaledes, särskildt på östkusten. Nederbörden per år är i Reykjavík 737,8 mm., i Stykkishólmur (på Snæfellsnes) 667,2 mm., på Grimsey (n. om polcirkeln) 500,4 mm., i Berufjörður (på östkusten) 1,014,1 mm. Snömängden om vintrarna är på sydlandet ganska ringa, på nordlandet däremot stor. Någon gång, fast sällan, spärras stora delar af kusterna af drifis, och då uteblir sommaren nästan helt och hållet. R. N—g.

I:s växtvärld erinrar mycket om den skandinaviska halföns fjällvegetation. Nästan alla I:s kärlväxter finnas i Skandinavien. Af sydliga arter märkas *Sanguisorba officinalis*, *Hydrocotyle* (vid de varma källorna), murgröna, m. fl. Storskog finnes numera alls icke, om den ens någonsin har funnits; men äfven den säkert från början vidsträckta småskogen har genom naturrevolutioner och vanskötsel försvunnit, så att endast spridda grupper finnas kvar, mest bestående af björk (*Betula odorata*, vanligen blott ett par m. hög, sällan högre än 6 m.), sälg och någon gång rönn, som är I:s högsta träd. Dock har man under det senaste årtiondet med framgång börjat arbeta för skogarnas vård, och man har t. o. m. hopp om att få barrträd att gå. Fjällhedarna och en stor del af de gamla ''hraunen'' — de yngre äro alldeles nakna — bära ljung, lingon-, kråk-, odon- och blåbärsris, mossor och lafvar, i synnerhet ren- och islandslaf (''fjallagrös''), samt fjällväxter, som ej sällan gå ända ned till den grusiga hafsstranden; å andra sidan förekomma kustväxter långt inne i landet. Myrarnas vegetation består mest af mossa och halfgräs. Gräs förekomma endast här och där på hedarna, mera ofta på de lägre fjällsluttningarna samt på ängarna och ''tunen'' vid gårdarna, där gräset blir synnerligen tätt och närande. Vid de varma källorna växa många på I. sällsynta växter. Vilda näringsväxter äro, utom islandslafven, den ofta odlade kvannen (*Angelica Archangelica*, isl. *hvönn*), hvaraf såväl rötterna som de stundom ända till armstjocka stänglarna (''hvannjólar'') ätas, och ''söl'' (*Rhodymenia palmata*, en ätlig rödalg) samt strandråg (*Elymus arenarius*; ''melur''), hvars frön kunna torkas och malas till mjöl. Införda äro kål och kålrötter samt potatis. Alla försök till sädesodling, som i forntiden förekom här och där, ha i senare tid fullständigt misslyckats. Litt.: H. F. G. Strömfelt, ''Islands kärlväxter, betraktade från växtgeografisk och floristisk synpunkt'' (1884). (G. L—m.)

Djurvärlden är, om man bortser från husdjuren (hästar, hornboskap, får, hundar, kattor, några getter, men inga svin), ytterst fattig, hvad landtdäggdjuren angår. Den såsom isländska musen (*Mus islandicus*) beskrifna råttarten är ej annat än en afart af skogsmusen (*Mus sylvaticus*); äfven husmusen förekommer på I.; det enda rofdjuret är polarräfven; isbjörnar komma stundom till ön med polarisen. Renar infördes på 1770-talet, men de flydde till bergen och förvildades. Hafsdäggdjuren utgöras af åtskilliga sälarter samt hvalar af flera slag; men hvalfångsten, som bedrifves i stor skala, ligger nästan uteslutande i norrmännens händer. Fåglarna uppgå till ett hundratal arter. Bland landfåglar märkas fjällripan (talrik och af ekonomisk betydelse äfven som utförselvara), ljungpiparen, småspofven, strandskatan och större strandpiparen, rödvingetrasten, snöspärfven, sädesärlan, ängspiplärkan och

stenskvättan, vidare korpen (allmän), kråkan (ytterligt sällsynt), snöugglan (sällsynt), dvärgfalken, den hvita Islandsfalken och hafsörnen. Sjöfåglarna äro rikare på både arter och individer. Främst bör nämnas sångsvanen, allmän i sjöarna, vidare sädgåsen, krickan, alfågeln, Islandsknipan, ejdern, som särskildt på väst- och nordkusten är talrik och hvars dun utgör en viktig inkomstkälla, flera más- och grisslearter, alkan, storskraken och lunnefågeln. På Västmannaöarna, Látrabjarg på udden Bjargtangar på nordvästra kusten, Horn på nordkusten, Drangey och Grimsey samt åtskilliga andra platser med branta, terrasslika klippväggar häcka flera af dessa sjöfåglar i milliontal och fångas i massor, ej utan lifsfara. Vidare böra nämnas islommen och flera doppingarter. — Groddjur och kräldjur saknas h. o. h. Viktigast äro fiskarna, framför allt torsken, hvilken, beredd som klippfisk (''salt fisk''), är I:s viktigaste utförselartikel, därnäst den tranrika håkäringen och helgeflundran, hvilken lämnar den bästa torrfisken (''hård fisk''), samt koljan, långan, rödspottan och sillen, hvilken sistnämnda numera fångas äfven af svenska fiskare, under det norrmännen förut varit nästan ensamma om det isländska sillfisket. Många åar äro rika på lax (därför är namnet Laxá vanligt), och förträffliga foreller finnas i flera insjöar. Vid kusterna anställes sälfångst. (L—e.)

Befolkningsförhållanden. Invånarna tillhöra den germanska stammens skandinaviska gren och äro till största delen af norsk härstamning, dock med keltisk blodblandning, som torde vara starkare, än man förut velat tro (se Historia, landnamstiden). Deras antal 1902 var 79,000, och nu (1909) torde det kunna uppskattas till omkr. 82,000. En betydlig utvandring har egt rum till Canada. Isländarna tillhöra den evangelisk-lutherska bekännelsen. I sanitärt afseende står I. tack vare sitt klimat högt, och medellifslängden var 1890—1901 55,5 år. Spetälskan, som i midten af 1800-talet var nästan försvunnen, har på det senaste halfseklet åter utbredt sig, så att 1901 133 personer ledo af denna sjukdom. För deras räkning finnes ett stort och tidsenligt hospital på Laugarnes invid Reykjavík. Tuberkulosen, förut okänd på I., har på de senaste årtiondena gripit sorgligt omkring sig, närd af osnyggheten i flertalet isländska bondgårdar.

Fig. 5. Isländska i högtidsdräkt.

Materiell kultur. Bland I:s näringar är landtbruket ännu viktigast; mer än halfva befolkningen har sin utkomst däraf (1890 64 proc., men 1901 blott 51 proc. till följd af fiskets stora framsteg). En isländsk landtegendom (*jörð*) består af själfva gården (*bær*) med det omgifvande tunet (*tún*), kringgärdadt med en jordvall (*túngarður*) eller någon gång ett taggtrådsstängsel, samt de oodlade ängarna (*engjar*), därtill oftast en del myrmarker, som genom afdikning och bevattning kunna förvandlas till ypperliga ängar. Ytterligare tillkommer del i betesallmänningar i fjällen (*afréttir*), där lammen och de ickemjölkande fåren vistas hela sommaren. Bær'en (fig. 4) utgöres af en räcka med långväggarna sammanbyggda hus af ohuggen sten och grästorf. Hvarje hus innehåller endast ett rum och har sitt särskilda tak. Endast framgaflarna äro af trä, tjäradt eller klädt med galvaniserad korrugerad plåt, långväggarna och bakgaflarna liksom taken äro höljda med grönskande grästorf. Ingångsdörren och fönstren sitta på framsidan. Endast i köket (*eldhús*) finnes en eldstad; som bränsle nyttjas torf, ris och torkad fårspillning samt drifved, där sådan finnes att tillgå. Trähus förekomma sällan, utom i städerna och på handelsplatserna; stenhus finnas endast i Reykjavík. Uthus och lador ligga spridda på tunet. Närmast boningshuset ligger trädgården, där kål, kålrötter, rofvor, potatis och möjligen rabarber odlas. Resten af tunet nyttjas som gräsmark och gödslas årligen med kogödsel, men plöjning är sällsynt. Tunhöet ges till vinterfoder åt korna och de bästa ridhästarna. Ängarna utanför tunet äro dels höängar för vinnande af vinterfoder åt de öfriga hästarna samt fåren, dels betesängar. Fåren, som äro de viktigaste bland husdjuren, uppgingo 1896 till 841,966 st., men hade 1901—05 gått ned till 717,000; dock steg siffran 1906 till 778,142. De ha ett utmärkt kött samt en särdeles fin och len ull, och såväl lefvande djur som kött, ull och talg exporteras i stor mängd. Nötboskapen (1906 26,159 st.), af en god ras med fet mjölk, hölls förr endast för att förse huset med ladugårdsprodukter; men på senare år har en rationell mejerihandtering under ledning af en svensk fackman börjat drifvas på I. och i samband därmed smörexport till England. Hästarna, I:s förnämsta samfärdsmedel, voro 1906 48,908 st. De äro små, men starka och uthålliga, därtill kloka och förnöjsamma (se Isländska hästen). På grund af sina goda egenskaper och sin prisbillighet (100 kr. för en användbar, 150 för en god, 250 à 300 kr. för en utmärkt häst) säljas de i stort antal både till Skottland, England, Danmark och Belgien. Af fjäderfä hållas endast höns och ett ringa antal ankor. — För landtbrukets främjande verka ett landtbrukssällskap (*Búnaðarfélag*) med 2 landtbrukskonsulenter och ett trädgårdssällskap (*Garðyrkjufélag*) samt åtskilliga mindre landtbrukarföreningar. 4 landtbruksskolor, af hvilka 1 är förenad med en mejeriskola, arbeta för samma mål. En odlingsfond (*Ræktunarsjóður*) har af alltinget 1899 upprättats för utgifvande af lån i jordförbättrings- eller nyodlingssyfte. Dessa institutioner ha ett stort verksamhetsfält, ty det isländska landtbruket är ännu på de flesta gårdar primitivt och efterblifvet och plogen ett okändt redskap. — Näst landtbruket är fisket den förnämsta näringen. Under det senaste halfseklet har det gjort stora framsteg och går fortfarande raskt framåt samt börjar drifvas mer och mer rationellt. Ifrån att ursprungligen ha idkats med öppna båtar allenast drifves det nu äfven med både däckade segelbåtar och ångbåtar. Den isländska fiskeflottan har nu en aktningsvärd storlek (1899 140 däckade fartyg och 1,793 öppna båtar

af olika storlek, 1906 resp. 173 och 1,785). Af I:s export utgöres f. n. $^2/_3$ af fiskeriprodukter, främst saltfisk. Trålfiske på I:s sjöterritorium är förbjudet för främmande makters undersåtar, men idkas likväl i stor utsträckning af såväl engelsmän som tyskar och amerikaner, emedan kustbevakningen utgöres af endast två danska kryssare, som ej kunna skydda hela den långa kuststräckan. Sillfiske idkas sedan 1906 äfven af svenskar, med godt resultat, stundom af expeditioner med statsbidrag (nästan all Islandssill går till Sverige).

Handeln, som förut låg uteslutande i danskarnas händer, drifves numera till stor del äfven af infödda islänningar. Till följd af penningknappheten är den ännu i dag mestadels byteshandel. Den är så godt som bunden vid städerna och handelsplatserna. Kooperativa handelsföreningar, som syssla både med export (särskildt af hästar och fårkött) och import, finnas nästan öfverallt i landet samt ha sammanslutit sig till ett gemensamt förbund. De viktigaste införselvarorna äro säd och mjöl, trä- och järnvaror, kol, textilvaror, salt, kaffe, socker och tobak; viner, öl och spirituosa, förut en viktig importvara, få numera ej införas, sedan en af 1909 års allting beslutad lag om absolut rusdrycksförbud vunnit k. sanktion. Sammanlagda värdet af importerade varor, vid sekelskiftet 10 à 11 mill. kr. årligen, hade 1906 stigit till 16,$_{67}$ mill. kr. Från I. utföras främst fisk (klippfisk, torrfisk, sill, lax), tran, hästar, ull och ullvaror, talg, skinn, hvalguano, hvalfiskben, ejderdun, fjäder, ripor och dubbelspat. Totalvärdet af exporten, vid sekelskiftet omkr. 10 mill. kr. om året, var 1906 12,$_{28}$ mill. kr. — Industrien ligger ännu i sin linda. Främst står hvalindustrien (till största delen i norska händer), trankokning, beredning af hvalguano och benmjöl; ett par smärre yllespinnerier och ylleväfverier finnes. Af rätt stor betydenhet är skepps- och båtbyggeriet. Grufdriften inskränker sig till brytning af dubbelspat (vid Helgustaðir) och kalk (i Ésja-berget vid Reykjavik). Svafvelfyndigheterna vid Mývatn, som tidtals bearbetats, ligga nu onyttjade. Hemslöjd och handtverk ha ännu så länge större betydenhet än industrien, ehuruväl den förra delvis går tillbaka. Hemslöjdsalster äro främst stickade yllesaker (vantar och strumpor), väfda band, broderier och skor af ogarfvadt fårskinn, utan klackar. Handtverket (jfr fig. 6—9) omfattar snickeri, smide, guld- och silfversmide (utmärkt vackra arbeten i silfverfiligran), sadelmakeri, skomakeri, husbyggnad, skrädderi, tunnbinderi, urmakeri, bageri, bokbinderi o. s. v.

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 9.

Isländska slöjdalster (i Nordiska museet, Stockholm). Fig. 6. Träsnideri, sängbräde. — Fig. 7. Dryckeshorn. Fig. 8 o. 9. Hängsmycke och hängknapp af silfver.

Samfärdseln med utlandet ombesörjes enligt ett 1909 träffadt aftal af Det forenede Dampskibsselskab och det halfisländska ångfartygsbolaget Thore mot en subvention af 40,000 kr. danska och 60,000 kr. isländska medel. De regelbundna turerna mellan I. och Köpenhamn bli 45 om året; under samtliga anlöpes Leith i Skottland, och minst 4 turer utsträckas till Hamburg. Därjämte trafikeras I. af åtskilliga fartyg af andra nationaliteter, som dock icke göra regelbundna turer. Den inländska samfärdseln till sjöss upprätthålles af två kustångare, som göra regelbundna turer kring ön, samt några privata ångbåtar på Faxefjorden. Till lands sker samfärdseln hufvudsakligen på hästryggen, varutransport såväl som persontrafik, emedan de flesta bygder sakna körvägar. Åtskilliga sådana ha dock på senare tid blifvit byggda i olika delar af landet, och till nybyggnader af sådana liksom till förbättring af de otroligt usla ridstigarna anslås vid hvarje allting betydande summor. Öfver tre af de största floderna, Ölfusá, Thórsá och Lagarfljót, äro starka hängbroar af järn slagna, och öfver flera åar ha träbroar byggts; dock äro de flesta farliga floder ännu i saknad af broar. En järnväg genom sydlandet är påtänkt. Den regelbundna postförbindelsen inom landet upprätthålles dels med ångbåt, dels till häst. I. har eget postväsen och egna frimärken.

Undervisningsväsendet. På I. finnas inemot 40 folkskolor (endast i städerna samt på handelsplatser och fiskelägen), 2 realskolor (i Hafnarfjörður och Akureyri), 1 folkskollärarseminarium (i Reykjavík), 1 latinskola (i Reykjavík) med dimissionsrätt till Köpenhamns universitet, 3 flickskolor (1 i Reykjavík, 2 på nordlandet), 1 hushållsskola (i Reykjavík) samt fackskolorna för landtbruk och för navigationsskola. Största delen af allmogen inhämtar emellertid de nödvändigaste kunskaperna i hemmen samt hos prästerna. Omkr. 200 ambulatoriska lärare meddela barnen undervisning under en till två månaders vistelse på gården. Likväl är folkupplysningen tack vare islänningarnas stora läslust jämförelsevis god, och inga analfabeter finnas. Den högre undervisningen meddelas i en juridisk högskola (*lagaskóli*), ett medicinskt institut (*læknaskóli*) och ett teologiskt seminarium (*prestaskóli*), hvilka enligt ett lag af 1909 skola sammanslås och i förening med en filosofisk fakultet, som skall upprättas, bilda ett universitet (*Háskóli Íslands*) troligen fr. o. m. 1911. Detta skall ha fyra fakulteter, den filosofiska dock med endast två professurer, en i isländska språket och kulturhistorien och en i filosofi, samt en (aflönad) docentur, i Islands historia. I upplysningens tjänst verka äfven landsbiblioteket (*landsbókasafn*) i Reykjavík (öfver 60,000 b. och 6,000 manuskript), latinskolans bibliotek (omkr. 10,000 band) samt de fackvetenskapliga institutens boksamlingar; vidare finnas s. k. amtsbiblio

tek i hvart och ett af de forna tre amten (västamtets i Stykkishólmur, nordamtets i Akureyri, östamtets i Seyðisfjörður); mindre boksamlingar (folkbibliotek) äro spridda här och hvar i landet. Ett landsarkiv (*landskjalasafn*) inrättades 1899 och har 1909 fått ett särskildt hus. I Reykjavík finnas två museer, ett arkeologiskt (*forngripasafn*) med omkr. 5,000 föremål, delvis mycket värdefulla, och ett naturhistoriskt (*náttúrugripasafn*), som dock är tämligen litet. En mindre samling af taflor af danska och norska konstnärer jämte några af I:s ende målare, Ásgrímur Jónsson, förvaras jämte några skulpturverk af I:s ende bildhuggare, Einar Jónsson, i alltingshuset; den senare har 1909 skänkt sina samtliga verk till landet med villkor, att plats beredes för dem. Kulturella föreningar äro Isländska litteratursällskapet (se sp. 968), fornminnesföreningen (*Fornleifafélag*), folkvännernas förening (*Thjóðvinafélag*), som verkar för spridandet af allmännyttiga skrifter, naturhistoriska föreningen (*Náttúrufræðisfélag*) m. fl.

Författning och förvaltning. "Lagen om I:s författningsenliga ställning i riket" af 2 jan. 1871 kallar I. "en oskiljaktig del af danska staten med särskilda landsrättigheter"; men mot denna lag, som stiftats af enbart danska myndigheter utan medverkan af isländska vederbörande, har från islänningarnas sida en bestämd gensaga inlagts, och de betrakta den som olagligt tillkommen och därför ogiltig. Enligt denna lag delas de isländska angelägenheterna i allmänna och särskilda. De förra falla under rikets lagstiftningsmakt, som I. ej har del i; de senare äro däremot oberoende af denna. De särskilda isländska angelägenheterna äro 1) den civila rätten, straffrätten och rättsvården; Danmarks Höjesteret är dock tillsvidare högsta instans i isländska mål; 2) polisväsendet; 3) kyrkan och undervisningen; 4) hälsovården; 5) kommunala angelägenheter och fattigvården; 6) väg- och vattenbyggnader samt den inländska posten; 7) landtbruk, fiske, handel, sjöfart och öfriga näringar; 8) direkta och indirekta skatter; 9) allmänna egendomar, stiftelser och fonder. Alla öfriga angelägenheter hänföras till de för riket allmänna. Så länge I. ej har del i rikslagstiftningen, bär det heller inga bördor för de allmänna behofvens fyllande. "Författningslagen rörande I:s särskilda angelägenheter" af 5 jan. 1874, oktrojerad af den dittills på I. enväldige konungen, erkännes af islänningarna som tillkommen i laga ordning och därför giltig. Den ger I. i alla de särskilda angelägenheterna egen lagstiftning och förvaltning. En utveckling och komplettering däraf är den konstitutionellt tillkomna "lagen om ändringar i författningen af 5 jan. 1874", stadfäst 3 okt. 1903. Enligt dessa båda lagar utöfvar konungen inom författningens gränser högsta makten öfver I. och låter verkställa denna genom ministern för I., som icke får samtidigt inneha något annat ministerämbete, är skyldig att behärska isländska språket i tal och skrift samt har säte i Reykjavík. Han föredrar de isländska ärendena för konungen i statsrådet samt är ansvarig inför alltinget för regeringens åtgärder. Lagstiftningen utöfvas af konungen i förening med alltinget (se d. o.). 1874 års författningslag fastslår vidare domares oafsättlighet, allas okränkbarhet till lif, lem och gods, trosfrihet, tryckfrihet och alla andra medborgerliga rättigheter. *Förvaltningen* ledes af ministern eller "rådsherren" (*ráðherra*); under honom sortera en landssekreterare (*landritari*) och tre kontor (*skrifstofur*) med hvar sin kontorschef (*skrifstofustjóri*), biträdd af två assistenter. Ministeriet för I. har ett af danska statsmedel bekostadt expeditionskontor i Köpenhamn. I administrativt, judiciellt och fiskaliskt afseende är I. indeladt i 21 sysslor (*sýslur*, sing. *sýsla*), styrda af sysslomän (*sýslumenn*, sing. *sýslumaður*), som förena en underdomares, en polischefs och en skatteuppbördsmans åligganden; somliga sysslor äro dock hopslagna två och två under en gemensam syssloman; därjämte äro sysslomännen i resp. Eyjafjords, Ísafjords och Norra Múlasyssla borgmästare i Akureyri, Ísafjörður och Seyðisfjörður; endast Reykjavík har egen borgmästare (*bæjarfógeti*); dessas åligganden äro desamma som sysslomännens. Från sysslomannen eller borgmästaren som första instans i rättssaker kan vädjan ske till landsöfverrätten (*landsyfirréttur*) i Reykjavík, bestående af en justitiarius (*háyfirdómari* l. *dómstjóri*) och två assessorer eller öfverdomare (*yfirdómarar*). Tredje och högsta instans är Höjesteret i Köpenhamn. *Kommunerna* utgöras af fyra städer (Reykjavík med 11,000 inv., Akureyri med inemot 2,000 inv., Ísafjörður med omkr. 1,600 inv. och Seyðisfjörður med omkr. 1,000 inv.) och omkr. 200 socknar (*hreppar*, sing. *hreppur*). Hvarje kommun har sin representation (*nefnd*), i städerna kallad *bæjarnefnd*, i landskommunerna *hreppsnefnd*. De kommunala ärendena på landet skötas af sockenfogdar (*hreppstjórar*), som lyda under sysslomännen. Genom lagar af 1902 och 1909 ha kvinnorna fått både rösträtt och valbarhet i kommunala angelägenheter, gifta såväl som ogifta. — I *kyrkligt* afseende bildar I. ett stift med en i Reykjavík bosatt biskop och 142 präster, hvaraf 20 prostar. — I spetsen för den offentliga *hälsovården* står en landsfysikus i Reykjavík. Enligt lag af 16 nov. 1907 är I deladt i 43 läkardistrikt med hvar sin provinsialläkare (*héraðslæknir*). Sammanlagda antalet läkare på I. uppgår till omkr. 50.

I:s finanser stå under högsta ledning af ministeriet; mottagandet af alla landets inkomster samt utbetalningen af löner, pensioner och anslag ombesörjas af Islands landsbank. Landet har en reservfond (*viðlagasjóður*), som 31 dec. 1907 uppgick till 1,210,000 kr. För finansperioden 1910—11 beräknades (för båda åren sammanlagdt) inkomsterna till 2,930,000 kr. och utgifterna till 2,994,000 kr. Främst bland inkomsterna stå skatter och afgifter (2,638,000 kr.), tillskott från danska statskassan (se I:s historia) 120,000, lån från danska statskontoret (1,500,000 kr.), reservfondens inkomster (118.000 kr.), inkomster af landskassans jordagods (45,000 kr.). Bland utgiftsposterna märkas: till samfärdseln 987,000 kr., till kyrkan och undervisningen 502,000 kr., till ekonomiska företag 439,000 kr., till hälsovården 298,000 kr., till rättsvården och ordningens upprätthållande 217,000 kr., till vetenskapliga och litterära syften 145,000 kr., till landets högsta styrelse 100,000 kr. och till alltinget 61.000 kr. — Banker: I:s landsbank (*Landsbanki Íslands*), sparbanken (*Sparisjóður*) och aktiebolaget Islands bank (*Hlutfélagsbanki Íslands*). — Statsskulden uppgår (1909) till 2 mill. kr.

Mått, mål, vikt och mynt äro gemensamma för I. och Danmark; dock ha I:s landsbank och Islands bank rätt att utgifva egna sedlar, som likväl gälla endast på I. Enligt lag af 1907 skall metersystemet införas fr. o. m. den tidpunkt, som konungen närmare bestämmer. I:s vapen är en åt vänster vänd hvit jaktfalk i blått fält. Någon egen flagga har I. ännu icke, utan Dannebrog är dess officiella symbol; men islänningarna yrka på officiell sanktion åt sin illegala flagga, blå med hvitt kors. R. N—g.

Historia. I. *I. som fristat* (874—1264). 1. *Landnamstiden* (874—930). I. upptäcktes omkr. 850 af svensken Gardar Svavarsson (se d. o.), som kallade det Gardarsholm; något senare kom norrmannen Naddod, som gaf det namnet Snæland (''Snöland''). Namnet I. fick det af norrmannen Floke Vilgerdsson, kallad Korp-Floke (*Hrafna-Flóki*), hvilken bodde en vinter på Barðaströnd vid Breiðifjörður. Före nordborna hade emellertid irerna funnit landet (se Dicuil), och vid de förres ditkomst fanns där en fåtalig befolkning af iriska anakoreter. I:s bebyggande började 874, då Ingolfr Arnarson (se d. o.) tog land på sydkusten för att sedermera flytta till Reykjavík. Hans exempel följdes af en mängd till största delen storättade och rika män, de fleste från Norge eller de norska nybyggena på de brittiska öarna, men också af en och annan svensk samt af en dansk; och då många af de norske nybyggarna, de s. k. *landnamsmännen*, ledde sina anor upp till svenska och danska höfdingar och konungar, så kan isländska folket sägas härstamma från hela Nordens bondearistokrati. Dock har befolkningen dels genom på härtåg fångna trälar och trälkvinnor, dels genom frivillig invandring fått en icke ringa tillsats af främmande blod, i synnerhet keltiskt från Irland. Under loppet af 60 år ''fullbyggdes'' I., d. v. s. togos kusterna och fjordarna i besittning, sist östra kusten. Nybyggarna bildade små fria samfund, *härad*, omkring de mest högättade landnamsmännen, hvilka som *godar* (se Gode) blefvo häradsbornas ärftliga offerpräster och tingsföreståndare, men icke herrar, ty hvar ''bonde'' l. jordegare var en man för sig, förenad med de öfrige häradsborna genom det gemensamma *tinget*. Efter hand delades häraden i flera *godord*, eller ock förenade sig flera härad om ett gemensamt ting; sådana föreningar kallades *tingslag*. Men innan denna ordning var genomförd, samlades alla häraden till ett statsförbund — motsvarande det svenska landskapet —, i det att landnamsmannen Ulfljot 930 upprättade *alltinget* (se d. o.), som blef på en gång lagstiftande församling och domstol. Ulfljot (*Ulfljótr*) blef alltingets förste *lagsagoman* (''lǫgsǫgumaðr''), d. v. s. ordförande, hvars förnämsta uppgift var att ihågkomma och föredraga lagen (''segia lǫg''); de af honom från den norska Gulatingslagen lånade och tillämpade rättsreglerna, *Ulfljotslagarna*, blefvo säkerligen formligen antagna på tinget. — 2. *Släktfejdernas och författningsbildningens tid* (930—1030). Ovissheten om alltingsdomstolens befogenhet vållade blodiga strider, t. o. m. på själfva tinget, och till följd däraf beslöts 965, på förslag af Thord Gellir, att landet skulle indelas i *fjärdingar*, hvar och en omfattande vissa af öns 13 tingslag och hvar och en med sin egen högsta domstol på alltinget. Fjärdingarna — en ännu gällande indelning — voro: sydlänningarnas (*Sunnlendingafiórðungr*) mellan Jökulsá på Solheimasand under Eyjafjöll och Hvalfjorden; västfjordsbornas (*Vestfirðingafiórðungr*) till Bitrufjorden; nordlänningarnas (*Norðlendingafiórðungr*) till Langanes samt östfjordsbornas (*Austfirðingafiórðungr*). Indelningen var dock icke fullständigt territoriell, ty hvarje bonde kunde ställa sig under hvilken gode som helst och sålunda sluta sig till en annan fjärding än den, i hvilken han bodde. (Om fjärdingsdomarna se Allting). Vid samma tid ordnades tidräkningen. Dittills hade man räknat året till 364 dagar (12 månader om 30 dagar hvar och 4 skottdagar, *aukanætr*); men på förslag af Thorstein Surt beslöts, att för hvart sjunde år skulle ytterligare inskjutas en skottvecka. Med senare införda rättelser har denna tidräkning jämsides med den romerska bibehållit sig till våra dagar. — Under ständiga ättefejder, som dock sällan utkämpades med flera än 12 eller 24 män, framskred stats- och rättsutvecklingen. Synnerligen orolig var den tid, då Skapte Thóroddsson var lagsagoman (1003—30), men vid dess slut var fristatsförfattningen i hufvudsak färdigbildad. Det sista ledet fogades till rättsförfattningen 1004, då en kassationsdomstol, *femtedomen* (se Allting), upprättades på alltinget. Dessutom blef holmgång (se d. o.) 1006 afskaffad. Samtidigt blefvo formerna för *lagrättans* lagstiftningsverksamhet fastställda (se Allting). — Den isländska fristaten var en aristokratisk rättsstat. Ingen samfundsplikt kunde aftvingas någon utom genom rättegång och dom, för hvars exekution den, som vunnit målet, själf måste sörja: rättegång var formen för allt offentligt lif. Därigenom nådde den isländska rätten en utomordentlig utveckling. Den blef en på h. o. h. självständigt och ytterst fint sätt utbildad produkt af samnordiska rättsgrundsatser. Det märktes i synnerhet på familjebandets genomgripande betydelse ej blott i civilrätten, utan också i kriminalrätten, så tillvida som processen, särskildt i dråpsmål (*eptirmál*), och deltagandet i böters betalande noga afmättes efter släktskapsförhållandet till parterna i målet. Det skönjdes också i den hänsyn, som togs till den personliga hederskänslan, bl. a. vid straffens bestämmande, och på själfva rättegången, hvars grundtanke var, att en rättstvist skulle vara en öppen, under samfundsmedlemmarnas ögon och medverkan förd kamp med rättsmedel, i stället för med vapen (sedan 1006), mellan fria och myndiga män. Ingen öfverhetsperson uppträdde som parternas vägledare; lagsagomannen skulle endast på tillfrågan upplysa om, hvad som var lag i tvifvelaktiga fall. Vid rättegången kräfdes närvaro af ett stort antal tingsmän dels som domare, dels som vittnen, dels som medlemmar af *kviðr*, den nämnd, som till ledning för domarna skulle afgöra den anklagades skuld eller oskuld, dels slutligen som väktare öfver ordningen vid tinget. Därför var också en niondedel af tingsmännen i godordet pliktig att följa goden till tings. — Med utlandet hade islänningarna under denna tid liflig förbindelse, i det att de som vikingar, köpmän, skalder och kämpar i stort antal besökte konungar och höfdingar öfverallt i Norden och på de brittiska öarna samt äfven i Normandie, Gårdarike och Konstantinopel. Men som stat hade I. ingen beröring med andra riken eller deras härskare.

Olof den helige gjorde emellertid 1025 ett misslyckadt försök att locka islänningarna att till honom öfverlämna Grimsö. — 3. *Kyrkoordnings- och välmaktstiden* (omkr. 1030—1200). Kristendomen bragtes först till I. af islänningar, som vistats utomlands. En sådan, Thorvald den vidtfarne (þorvaldr víðförli) från Skagafjord, hade med sig en sachsisk biskop, Fredrik, men deras omvändelseförsök misslyckades, och de måste draga bort. En annan, Stefnir Thorgilsson, for till I. på uppmaning af Olof Tryggvesson (996—997), men det gick icke honom bättre. Olofs nästa ombud, den tyskfödde, stridslystne prästen Dankbrand (þangbrandr), förmådde väl (997) en stor östländsk höfding, Hall Thorsteinsson, och sedan flera andra stormän att taga dopet, men väckte genom flera dråp så stor ovilja, att han måste lämna I. (999). En af hans proselyter, Hjalte Skeggesson, blef s. å. landsförvist, emedan. han smädat gudarna på alltinget, och drog till Norge, dit hans trosfrände Gizurr hvite kort därefter följde honom. Följande år återvände de till I. vid alltingstiden och lyckades med Halls hjälp genomdrifva religionsfrågans afgörande, som öfverläts åt lagsagomannen, en nordländsk höfding Thorgeirr från Ljósavatn, efter hvars utslag både hedningar och kristna lofvade att rätta sig. Han förkunnade då som lag, att alla skulle låta sig döpa, och sålunda blef kristendomen lagfäst, år 1000. Först efter släktfejdernas slut vann kristendomen emellertid insteg i sinnena. Godarna och andra bönder byggde kyrkor på sina gårdar och blefvo antingen själfva präster eller höllo präster vid dem: det hedniska folkliga prästadömet öfvergick till ett likaså folkligt kristet. Främmande missionsbiskopar — Are nämner 11, bland dem flera irer — besökte I.; 1056 fick det sin egen biskop, Ísleif Gizursson (d. 1080). Hans son och efterträdare, Gizurr Ísleifsson (1082—1118), genomdref, med biträde af prästen och höfdingen Sæmund frode på Oddi och lagsagomannen Markús Skeggesson, tiondens införande (1096) och skänkte sin gård Skálholt till biskopssäte. Med hans hjälp upprättades ett andra biskopsdöme för nordlandsfjärdingen, med säte på Hólar (”at Hólum”); dess förste biskop blef Jón Ögmundsson (1106—21). Vid bägge biskopssätena inrättades prästskolor. Omkr. 1120 grundlade biskop Jón det första klostret, benediktinklostret Thingeyri vid Húnaflói, som invigdes 1133. Senare inrättades 4 augustinkloster för munkar och 1 nunnekloster. Gudstjänsten var inrättad på vanligt romersk-katolskt sätt med latinsk sång, men predikan hölls ofta på modersmålet. Såväl prästskolorna som klostren blefvo säten för betydlig kyrklig lärdom, bland hvars gynnare särskildt nämnes biskop Thorlákr Thórhallsson i Skálholt (1177—93). Vid 1100-talets slut fick I. sina egna helgon: Thorlákr (1198), landets förnämsta helgon, och Jón (1200). Den isländska kyrkan var från 1104 underordnad ärkebiskopen i Lund och från 1152 ärkebiskopen i Nidaros samt följde i mycket den allmänna västeuropeiska utvecklingen. Dock bibehöll den under hela fristatstiden sin folkliga prägel. Sålunda voro prästernas äktenskap laggiltiga; kyrkor och prästgårdar fortforo att vara enskild egendom; biskopsvalet företogs af stiftets präster, d. v. s. det låg i verkligheten i kyrkoegarnas, höfdingarnas händer; kyrkorätten lämpades efter den nationella rätten; biskopens domsrätt var inskränkt till kyrkliga tjänstesaker, och ingen kyrkorättslig bestämmelse gällde, utan att vara godkänd af lagrättan, i hvilken biskoparna fingo säte och stämma på ämbetets vägnar. Genom personlig öfverlägsenhet kunde biskoparna (”konungarna på I.”, såsom Adam af Bremen kallar dem) utöfva stort inflytande på samfundsutvecklingen. Under kristendomens inflytande härskade tidigare än på andra ställen i Norden fred i landet; farligare tingstvister blefvo sällsynta. Den isländska rätten utarbetades under denna tid till det fullständiga system, som vi lära känna i Grágás (se d. o.). Lagarnas uppteckande, som började, medan Bergthórr Hrafnsson var lagsagoman (1118), försiggick under förra hälften af 1100-talet. I:s materiella kultur, särskildt jordbruket, nådde sin höjdpunkt, och folkmängden har aldrig varit större på I., än den då var, nämligen omkr. 100,000 personer (1096). — 4. *Upplösningstiden* (omkr. 1200—64). Genom arf och köp samlades allt flera godord i enskilda mäns och ätters händer. Därigenom rubbades grunden för den isländska samfundsordningen. För de få och jämförelsevis långt mäktigare stormännen måste de öfrige bönderna böja sig. Lagen måste vika för makten, och i samma mån som den romersk-hierarkiska andan tog öfverhand hos kyrkans män, försvagades därjämte kristendomens inflytande. Följden af allt detta blef ett sedligt förfall. Tidens historia vimlar af trolöshet, edsbrott, olyckliga, af politiska skäl ingångna och åter upplösta äktenskap; blodiga strider utkämpades, men de fördes icke som i de forna släktfejdernas tid med tolfter af huskarlar, utan med små bondehärar om 1,000 man och mera. Genom allt detta förbereddes och påskyndades fristatens undergång. Tidehvarfvet har efter den mest begåfvade och stridslystna af dess stormansätter, sturlungarna, fått namnet ”sturlungaåldern” (*Sturlungaöld*). Det första förebudet till en ny ofredstid var Hvamm-Sturlas tvist med Jón Loptsson (1181), hvilken dock bilades. Under den följande människoåldern inträffade bl. a. Gudmund Dyres strid och den stora ”Önundarbrenna” (1197), Kolbeinn Tumasons dråp (1208), Hrafn Sveinbjörnssons dråp (1213); äfven vållade biskop Gudmund Arason på Hólar (1202—37) ofred i många år som egendomslösa hopars anförare gentemot bönderna och höfdingarna. Emellertid hade Hvamm-Sturlas söner, Thórðr, Sighvat och Snorre, blifvit mäktiga män; de kommo efter hand i strid med andra stormän och med hvarandra. En tvist mellan sturlungarna och oddimännen var nära att föra till öppen strid på alltinget (1216), men bilades af biskopen i Skálholt. Senare förekommo sammanstötningarna oftare och blefvo blodigare. Odda- och Haukadalsätterna råkade i arfstvist, hvarvid män af den förra ätten dräpte haukadalingen Björn Thorvaldsson (1221). Snorre Sturlasson understödde först oddimännen, men förolämpades af dem och slöt sig 1225 till haukadalingarna, som under Snorres måg, Gizurr Thorvaldsson, häfdade sin öfvervikt på sydlandet, så mycket mera som sturlungarna råkat i inbördes strid, nämligen Snorre och hans son, Urækja, med Sighvat och dennes son, Sturla. Dessa strider, i hvilka äfven den tredje brodern, Thord, och många andra höfdingar indrogos, ledde därtill, att Snorre fördrefs från sin gård Reykholt (1236) och slut-

ligen från I., hvarefter han begaf sig till Norge (1237). Därefter kämpade Gizurr med Sighvat och Sturla, hvilka slutligen 1238 vid Örlygsstaðir blefvo slagna och dödade. 1239 återvände Snorre till I. trots konung Håkans förbud, hvarigenom han ådrog sig dennes ovänskap; och emedan han var närmast till att hämnas sin broder och brorson, blef han äfven Gizurrs fiende. På konung Håkans uppmaning öfverföll och drap Gizurr Snorre (1241). Redan 1229 hade Snorre, för att förekomma ett af norske riksföreståndaren Skule jarl tillämnadt tåg till I., lofvat att förmå islänningarna att godvilligt gifva sig under Norge, men därefter ingenting gjort vid saken. Sedermera hade såväl Sturla Sighvatsson som Gizurr gjort konung Håkan liknande löften. Efter Snorres död fortsattes de inre striderna, under hvilka Sighvats andre son, Thórðr, den äldre Thords son, Sturla, och dennes brorson, Thorgils Skarði, trädde i förgrunden. Efter Thords död (1257) och Thorgils' fall (1258) stod omsider Gizurr som segrare; han blef 1258 konung Håkans man och jarl samt förmådde med våld och goda ord I:s bönder att gifva sig under Norges konung (1262—64). Genom den då ingångna öfverenskommelsen (*sáttmáli*) bestämdes, att Norges konung skulle vara I:s herre och uppbära skatt af landet, men icke att I. skulle vara en del af Norges rike; konungen skulle gifva islänningarna fri seglats på Norge och årligen låta minst 6 norska skepp besöka I. Vid Gizurrs död (1268) försvann jarlsvärdigheten, och därefter styrdes I. af kungliga sysslomän, hvarmed följde tingslagsindelningens afskaffande och syssloindelningens införande. — Alltinget fortfor att vara domstol och att ha ett slags lagstiftningsmakt; men både den dömande och lagstiftande myndigheten utöfvades af lagrättan, som dåmera bestod af 36 röstberättigade, af sysslomännen utnämnda medlemmar och som till ordförande fick icke en vald lagsagoman, utan en kunglig förtroendeman, enligt norsk sed kallad ''lagman''. Den förste lagmannen blef 1272 Sturla Thordsson (Thórðarson), hvilken i Norge slutit sig till konung Magnus Lagaböte (1263—80) och blifvit hans skald och sagoman. Slutligen ombildades de gamla lagarna. Sedan ett första förslag, lagboken *Járnsíða* (1272), förkastats såsom alltför norskt, blef en ny, af konungen 1280 stadfäst lagbok, *Jónsbók*, godkänd på alltinget på lagmannen Jón Einarssons förord. Med åtskilliga sedermera gjorda förändringar gäller den ännu.

II. *I. under Norge och Danmark.* 1. *Biskopsväldets tid* (1264—1550). Icke så mycket konungen som hierarkien ärfde höfdingarnas makt. Den myndige Skálholtbiskopen Arne Thorlákssón (''Staða-Arne'' l. Prästgårds-Arne, 1269—98), som redan 1275 lyckades genomdrifva en ny ''kristenrätt'', hvilken betydligt utvidgade biskoparnas makt, genomdref äfven med våld och användande af kyrkans straff, att prästgårdarna (*staðir*) och kyrkorna öfvergingo från böndernas i kyrkans ego. För samma mål verkade Hólar-biskopen Jörund (1267—1313) i sitt stift, och omkr. 1300 var förändringen genomförd i hela landet. En följd af densamma var, att prästvalet blef biskopens ensak. Vidare genomdref Arne förbud mot de andliges giftermål. Slutligen utsträcktes kyrkans domsrätt ej blott till mål, som rörde kyrkans män och gods, utan äfven till alla äktenskaps- och sedlighetsbrott. Då kyrkan ständigt som straff ålade höga böter, blef denna domsrätt tillika med dispensationer och aflat (införd 1275) en hufvudkälla till kyrkans rikedom. En tid blomstrade det kyrkliga lifvet — i romersk-katolsk mening — under jämförelsevis goda biskopar, framför allt under den fromme och lärde Laurentius i Hólar (1324—30). Två nya kloster stiftades, och I. fick ett tredje helgon: Gudmund Arason. Men efter hand förvärldsligades kyrkan alltmera, och årsböckerna fyllas med berättelser om kyrkliga processer samt om osedliga och rofgiriga biskopar. Dessa voro i allmänhet utlänningar, såsom den från Uppsala fördrifne, tyskfödde Jöns Jerricksson (Jón Gerreksson). Under de ytterst härsklystne biskoparna Olaf (1459—99) och Gottskálk (d. 1520) i Hólar samt Stefan i Skálholt (1491—1519) nådde missbruken sin höjd, och ett lekmannaförsök att hämma dem misslyckades, då det därpå syftande, af 23 nord- och västländske bönder fattade, s. k. *Leiðarholmsbeslutet* (1517) icke biträddes af det öfriga folket eller understöddes af konungens ombudsman. Äfven den världsliga styrelsen försämrades. Öfverenskommelsen med konungen förnyades i början flera gånger (1302, 1319), hvarvid islänningarna betingade sig, att lagmän och sysslomän skulle vara infödda, att ingen ny skatt finge påläggas och att konungen årligen skulle sända till I. 6 skepp med lifsförnödenheter. Men dessa villkor höllos icke: skeppen uteblefvo ofta; både sysslomän och lagmän voro ganska ofta utlänningar. Konungens skatteindrifvare och befallningsmän, de s. k. *hirdstyrarna* (''hirðstjórar''), voro äfvenledes ofta utlänningar, som icke sällan förpaktade skatten samt tillåto sig de största godtyckligheter och utpressningar. Enstaka ätter kunde stundom samla stor förmögenhet, synnerligast Vatnsfirðinga-ätten (Björn Jorsalafare, Lopt Guttormsson och Björn Thorleifsson, d. 1467); men dylika män tyckas som oftast ha gjort gemensam sak med konungens tjänare. En mycket viktig orsak till I:s tillbakagång under denna period voro de upprepade, förfärliga naturolyckorna: jordbäfningar, vulkanutbrott, missväxt och farsoter, framför allt ''svartidauði'' (digerdöden) 1402—04, hvilken skall ha bortryckt $^2/_3$ af folkmängden, så att denna antagligen ej var större än 20—30,000 personer. Under 1400-talet tillväxte befolkningen åtyo men minskades åter betydligt genom den stora pesten (''plágan mikla'') 1493—94. Under sådana hem sökelser och en dålig regering måste gammalt väl stånd och materiell kultur gå under. Med skeppsfartens förfall kom också all handel i utlänningarna händer, på samma gång som konungarna började betrakta all handel på ett ''skattland'' som sin ensak hvaraf de borde draga största möjliga fördel. Under början af 1400-talet råkade den isländska handel i hansestädernas händer. Till handelns förlust kor omkr. 1500 förlusten af fisket, emedan hamburgarn då anlade faktorier på I. och slogo under sig fisket så att de isländske fiskarna blefvo deras dåligt a lönade tjänare. — 2. *Reformationstiden* (från 1550) Den romersk-katolska kyrkan hade — trots allt si förtryck — djupt slagit rot i sinnena. Biskoparna när de voro infödda, voro i egenskap af de störst maktinnehafvarna ett stöd mot de nästan alltid u ländske ''hirdstyrarna''. Reformationen stötte dä för på lika starkt motstånd som på sin tid kristen domen själf. De första tecknen till reformatione

på I. äro Jón Einarssons predikan i Skálholts kyrka (omkr. 1530), Oddur Gottskálkssons i hemlighet verkställda öfversättning af nya testamentet och den hemlige lutheranen Gizurr Einarssons hemkomst från skolan i Hamburg. Biskop Ögmundur Pálsson i Skálholt, som blef blind, utkorade 1536 Gizurr till sin efterträdare och sände honom till Norge att vigas, men Gizurr återkom till I. som evangelisk "superintendent". Han kunde emellertid intet uträtta emot både lekmännens och prästernas motstånd, hvilket leddes af biskoparna Ögmundur och Jón Arason (se d. o.) i Hólar. Därför, då ett danskt krigsskepp kom till ön (1541), lät Gizurr bringa den blinde Ögmundur i händerna på danskarna, hvilka förde honom fången till Danmark. Genom Gizurrs arbete framskred kyrkoreformationen i hans stift därhän, att vid hans död (1548) stiftets präster valde en luthersk biskop: Marteinn Einarsson. Medan denne vistades i Danmark, försökte Jón Arason återupprätta den romersk-katolska kyrkan och bryta hirdstyremakten samt var ett par år så godt som enväldig på I. Men 1550 blef han jämte sina bägge söner tillfångatagen och halshuggen, hvarefter den af danskt krigsfolk biträdde hirdstyren Otte Stigssön förmådde bönder och ämbetsmän att svärja konungen trohetsed, och en evangelisk biskop, Ólafur Hjaltason (d. 1569), insattes i Hólar (1552). Han gaf I. en evangelisk kyrkohandbok och psalmbok (1555), och gudstjänsten inrättades i öfverensstämmelse därmed. Fullt genomförd blef reformationen först af biskop Guðbrandur Thorláksson i Hólar (1571—1627), understödd af de lärde Skálholtbiskoparna Gísli Jónsson (1557—87) och Oddur Einarsson (1588—1630). I. fick en fullständig bibelöfversättning (1584), psalmbok (1589) och graduale (1594). Som kyrkolag gällde först den danska ordinantian (af 1539), sedan den norska (af 1607). Den världsliga styrelsen och lagskipningen fortgingo i de gamla formerna. — 3. *Den danska monopolhandelns tid* (1602—1786). För att bryta det hamburgska handelsoket lade danska regeringen den isländska handeln i händerna på danska köpmän. Början skedde 1602, då borgarna i Köpenhamn, Helsingör och Malmö erhöllo uteslutande privilegium på handeln på I. mot en ringa afgift till kronan. Stränga straff drabbade de islänningar, som handlade med främmande skeppare eller fiskare. Än bortförpaktades handeln till bolag (1619, 1684, 1733, 1743, 1763), än drefs den för kunglig räkning (1757—63, 1774—86). Ett par gånger sökte konungen träffa roten till det onda genom att hjälpa islänningarna att skapa en egen handelsflotta (1670, 1758), men bägge gångerna strandade försöket på deras armod. Monopolsystemet medförde ständig förlust för landet, som därjämte hemsöktes af stora naturolyckor: jordskalf, vulkanutbrott, hårda vintrar, missväxt och farsoter. Tre gånger under 1700-talet hade I:s folkmängd höjt sig till 50,000, men sjönk till följd af dylika hemsökelser med resp. 18,000, nära 10,000 och öfver 10,000, sista gången efter de förfärliga vulkanutbrotten vid Skaptá (1783). Redan vid 1700-talets början hade Árni Magnússon (handskriftsamlaren) och Páll Vídalín (lagman), hvilka undersökt landet för upprättandet af en ny jordebok och funnit 1200—1300 gårdar öde, framhållit handelns frigifvande som enda medlet till I:s räddning. Senare framställdes samma tanke ofta. 1786 förklarades handeln på I. ändtligen fri för alla konungens undersåtar, hvarjämte statens handelsfaktorier, varuupplag och skepp såldes till fria köpmän långt under deras värde, så att staten då skall i allt ha på I. offrat 1,200,000 kr. I:s *statsrättsliga* förhållande till Norge var formellt icke ändradt sedan 1264, då ön blef norskt skattland, men i själfva verket hade I. förvandlats till ett dansk "biland", som styrdes från Köpenhamn. Enväldet infördes på I. 1662, genom den icke fullt lagliga, med vapenhot framtvungna hyllningen i Kópavogur; därmed lades visserligen all lagstiftningsmakt i konungens hand, men I. förblef likafullt ett särskildt lagstiftningsområde, där norsk och dansk lag icke utan vidare gällde. Den lokala styrelsen utöfvades (sedan 1685) af "amtmän" (oftast danskar), en för hvart amt l. "fjärding", bland hvilka den förnämste var "stiftsamtmannen" (alltid en dansk) i Bessastaðir. Det gamla lagskipningsväsendet bibehölls med det undantag att från den årligen vid Öxará sammanträdande "lagrättan" (som sedan 1691 höll sina sessioner inom hus) kunde vädjas till Højesteret i Köpenhamn. Dansk och norsk rätt började, ehuru utan laga hemul, tillämpas och utträngde alltmer den äldre isländska. Köpmännen, bland hvilka danskt element var allrådande, hade egentligen makten i landet och missbrukade den på ett skamligt sätt. — 4. *Självständighetssträfvandenas tid* (1786—1874). I början af denna period försvann t. o. m. den sista skymten af forntidens självstyrelse, då alltinget upphäfdes (1800) och ersattes af en "landsöfverrätt" med 3 ledamöter. 1801 upphäfdes biskopssätet i Hólar (Skálholts hade 1796 flyttats till Reykjavík), hvarigenom I. fick endast *en* biskop, och samtidigt sålde regeringen de betydliga biskopsgodsen samt åtog sig att ur statskassan lämna medel för undervisningens behof, som dock aldrig skedde. Under Danmarks krig mot England (1807—14), då I. var lämnadt åt sig själf, lät en dansk kaparkapten Jörgen Jürgensen (se d. o.) i juni 1809 utropa sig till "I:s beskyddare och högste befälhafvare till sjöss och lands", underhöll en lifvakt på 8 man och besatte ett fäste vid Reykjavík; men han greps redan i aug. s. å. af engelsmännen och fördes från Island. Vid freden i Kiel (1814) undantogs I. uttryckligen från riket Norge, som Fredrik VI afträdde till svenske konungen Karl XIII, sista erinringen om, att I. en gång lydt under Norge. Under kriget hade man på I. erfarit fördelarna af fri samfärdsel med England. Alltmera högljudt började islänningarna därför efter freden yrka på handelns fullständiga frigörelse, och påverkade af den i Europa allmänna nationalitetsrörelsen, började de äfven längta efter politisk självständighet. Ett allting (se Alltíng) som en rådgifvande representation inrättades 1843; det skulle höras om alla lagar, som rörde speciellt isländska förhållanden, och rådfrågas, innan några danska lagars verksamhet utsträcktes till I. I sammanhang med enväldets fall i Danmark antogo självständighetssträfvandena en ännu mera utpräglad form. På ett folkmöte (aug. 1848) på Tingvallarna vid Öxará antogs en adress till konungen, i hvilken framställdes fordran på en särskild isländsk nationalförsamling ("Þjóðfundur") för att besluta om grunderna för en isländsk författning och i hvilken uttalades hoppet om, att ingenting måtte beslutas rörande I:s

förhållande till Danmark utan en sådan församlings samtycke. Regeringen höll dock fast vid, att I. var en del af Danmark. Fem af konungen utsedda isländingar fingo säte och stämma i Danmarks grundlagstiftande riksförsamling, och danska ”Grundloven” (af 5 juni 1849) förutsattes just därför gälla äfven för I. När regeringen sedan framlade för den begärda och i Reykjavík 1851 ändtligen sammanträdande ”nationalförsamlingen” ett författningsförslag, enligt hvilket alltinget skulle blifva blott en rådgifvande provinsrepresentation, medan alla frågor om lagstiftningen och finansförvaltningen skulle afgöras på danska riksdagen (där I. skulle representeras), motsvarade detta ingalunda den under tiden på folkmöten och genom pressen uppeldade nationalandans kraf. Under ledning af arkivarien Jón Sigurðsson (se d. o.), som länge varit själen i självständighetsrörelsen, tillstyrkte det af ”nationalförsamlingen” tillsatta utskottet, att regeringens förslag skulle förkastas, och fordrade bl. a., att I., såsom en självständig stat, hvilken blott hade konung och tronföljare gemensamma med Danmark, skulle genom alltinget, oberoende af Danmark, utöfva lagstiftnings- och beskattningsrätt samt ha en egen regering i Reykjavík. Innan saken företogs till behandling, upplöstes församlingen under ljudliga protester, hvarefter Jón Sigurðsson jämte 36 medlemmar af densamma affattade isländningarnas fordringar i en adress till konungen. Men genom öppet bref af 12 maj 1852 förklarades författningsfrågan hvilande och alltinget framgent för en rådgifvande representation. Ehuru den allmänna meningen något tillfredsställdes genom lagen (af 15 april 1854) om *handelns fullständiga frigörelse*, som genast skaffade I. en förut ej anad afsättning, väckte alltinget 1853, 1855, 1857 och 1859 alltjämt tal om författningen, och fr. o. m. 1859 fördes striden med ny kraft. Danska regeringen hade emellertid visat tillmötesgående i flera afseenden: I. hade fått samma tryckfrihet som Danmark (1855), rösträtten vid val till alltinget hade betydligt utvidgats (1857), det hade medgifvits, att nya lagars isländska text (icke såsom förr den danska) skulle gälla som autentisk och som sådan underskrifvas af konungen. Frågan om I:s *finansers skiljande från Danmarks* framkallade en häftig strid, i hvilken Jón Sigurðsson åter spelade en framstående roll. Från isländsk sida fordrades, att Danmark i ersättning för de vid reformationen till staten indragna och sedermera sålda kloster- och biskopsgodsen och för den skada monopolet vållat 1602—1786 skulle betala allt som allt en summa motsvarande 240,000 kr. årligen, men Danmark ville endast förbinda sig att gifva 59,000 kr. årligen för hela framtiden och 25,000 kr. i 12 år. Emedan man fann Danmarks penningtillskott för litet, förkastade man äfven de nya författningsförslag, med hvilka regeringen sökte ställa isländningarnas politiska fordringar till freds. Ändtligen bestämdes genom lag af 2 jan. 1871, att Danmark för alltid skall betala I. årligen 60,000 kr. (som ersättning för kyrkogodsen) och 40,000 kr. i 20 år (hvarefter summan skulle aftaga med 2,000 kr. om året och således numera bortfallit) samt bestrida utgifterna för I:s öfverstyrelse i Köpenhamn (”Det islandske Departement”) och postångfartygsförbindelsen med I. Denna lag, stiftad af danska riksdagen och konungen i förening, anses af isländningarna som ett öfvergrepp och ogiltig, då I:s allting ej medverkat vid dess tillkomst och danska riksdagen ingen rätt hade att lägga sig i I:s lagstiftning; tillskottet från danska statskassan antogs af alltinget som afbetalning och med reservation mot lagen i öfrigt. Till tecken på den isländska förvaltningens självständighet lades samtidigt den lokala öfverstyrelsen i händerna på en ”landshöfding”, som ansvarade inför isländske ministern i Köpenhamn. Ett nytt af danska regeringen 1871 framlagdt författningsförslag förkastades, men 1873 bad alltinget konungen på egen hand ordna I:s författning så frisinnadt som möjligt. På grund däraf utfärdade Kristian IX 5 jan. 1874 en ”Forfatningslov (*stjórnarskrá*) for I:s særlige anliggender”, som skulle träda i kraft 1 därpå följ. aug. och i hvilken ministeransvarighet inför alltinget fastställdes, dock endast för författningens upprätthållande. Den isländska portföljen lades i händerna på danske justitieministern. Vid I:s 1000-årsfest (1874) besökte konungen ön och rönte ett hjärtligt mottagande. C. R. (R. N—g.)

Då emellertid den självstyrelse, som I. sålunda fått, var mycket knappt tillskuren, kräfde isländningarna snart, att den skulle vidgas: I. skulle styras af en vicekonung och ett af honom utnämndt ministerium med högst tre ministrar; dessa funktionärer skulle bilda ett landsråd (motsvarande statsråd). Alla lagar skulle stadfästas af vicekonungen, utom författningsändringar, som skulle kräfva konungens sanktion. Ministrarna skulle ha full ansvarighet inför alltinget. Dettas ledamöter skulle samtliga vara folkvalda. En särskild högsta domstol för I. skulle upprättas. Dessa kraf, framburna 1881 af sysslomannen Benedikt Sveinsson, vunno stark tillslutning och omfattades två gånger af alltingets båda afdelningar vid två på hvarandra följande allting (1885—86 samt 1893—94), men stötte på sanktionsvägran. Vid 1897 års allting framlade docenten Valtýr Guðmundsson ett nytt förslag till författningsreform för att afhjälpa åtminstone de kännbaraste bristerna: en särskild minister för I. skulle utnämnas, och han skulle vara kunnig i isländska språket samt personligen möta på alltinget och förhandla med detta; hans ansvarighet skulle omfatta samtliga regeringsåtgärder; regeringens säte skulle vara i Köpenhamn. Härtill lofvade danska regeringen sitt bifall, men förslaget fick icke majoritet i nedre alltingsafdelningen, innan därtill 1901 fogats bestämmelsen, att de folkvalde alltingsmännens tal skulle ökas till 34, hvaraf 8 i öfre afdelningen (så att de folkvalde skulle få majoritet där), äfvensom några andra stadganden, åsyftande främst utsträckt rösträtt och längre alltingstid. Detta förslag segrade öfver ett annat, af borgmästaren i Ísafjörður Hannes Hafstein m. fl. framställdt om två ministrar för I., en i Köpenhamn och en i Reykjavík. Men kort efter beslutets fattande kom budet om högerregeringens fall i Danmark, och öfre tingsafdelningen beslöt då en adress till konungen, där den framhöll folkets önskan att få regeringen förlagd till I. I öfverensstämmelse därmed utfärdade konungen 10 jan. 1902 ett budskap, där han lofvade att sanktionera de beslutna författningsändringarna, men ytterligare tillbjöd, att ministeriet för I. skulle förläggas till I., om isländningarna så önskade. Proposition härom förelades 1902 och 1903 års allting och bifölls af bägge afdelningarna. Lagen sanktionerades 3 okt.

1903 och trädde i kraft 1 febr. 1904 samt eger fortfarande giltighet. Till minister utnämndes Hannes Hafstein. Författningsreformen möttes emellertid genast med häftig opposition af ett litet, men hänsynslöst energiskt parti, ”landtvärnet” (*landvörn*), som snart nog växte och så godt som uppslukade den s. k. folkväldesflocken, hvarjämte på samma gång dess kraf skärptes och vidgades. Hvarken alltingsmännens besök i Köpenhamn som konung Fredrik VIII:s gäster (sommaren 1906) eller konungens resa till I. (sommaren 1907) lyckades mildra den politiska spänningen; äfven det isländska regeringspartiet (”hemstyrelseflocken”) uttalade sig för kraften på en ny, genomgripande revision af I:s författning. För att vinna en lösning af frågan tillsatte konungen 1907 en af 13 danska riksdagsmän och 7 isländska alltingsmän bestående nämnd, som skulle utarbeta ett förslag till lag om det statsrättsliga förhållandet mellan Danmark och I. I maj 1908 framlade nämnden ett förslag (I. i realunion med Danmark, ”det samlade danska riket”, monarkens titel ”konung af Danmark och I.”, endast konungens person, tronföljden, utrikesärendena och försvaret gemensamma för all framtid, danska statskassans bidrag kapitaliseradt till 1,5 mill. kr. skulle genast utbetalas), som skulle ha gjort I. till en autonom stat i friaste möjliga union med Danmark, men det förkastades af isländska folkets flertal som ett försök att kringskära landets ”historiska rätt” och införlifva det med den danska rikskroppen, och 1909 års allting beslöt radikala ändringar i detsamma (I. ett suveränt rike, unionen med Danmark endast en personalunion). Minoriteten föreslog det ursprungliga förslagets godkännande med den ändring, att I. uttryckligen lagfästes som ett suveränt rike, men i realunion med Danmark. Majoritetspartiet hotar med I:s lösslitning från Danmark, därest alla försök att i godo genomdrifva suveränitets- och personalunionskrafven skulle misslyckas. Ministern Hafstein störtades och ersattes med redaktören Björn Jónsson. — Efter självstyrelsens införande har I. gjort stora framsteg i alla riktningar, främst på det ekonomiska området. På 1880-talet egde en rätt stark utvandring till Canada rum (omkr. 6,000 personer), men sedermera har den varit ringa eller ingen. 1896 hemsöktes sydlandet af ett starkt jordskalf, som fullkomligt ödelade 161 gårdar och svårt skadade 155 andra. — Bland viktigare lagar, som alltinget beslutit, må nämnas: lag om landskommunernas ordnande samt om kyrkoråd och kyrkostämmor (1880), ny lag om landskommunernas styrelse (1905), om lossande på sockenbandet (1882), om församlingarnas deltagande i prästval (1886), om fattigvården (1887), om understödskassor för sjuka och gamla af allmogeklassen (1890), om kommunal rösträtt för kvinna (1882), om kommunal valbarhet för kvinna (1902), om utvidgning af kvinnornas kommunala rösträtt och valbarhet (1909), om tillträde för kvinnor till latinskolan och högre fackskolor (1886), om lokalt rusdrycksveto (1888) och om allmänt absolut rusdrycksförbud (1909). Kanske viktigast af alla åtgärder för främjande af I:s utveckling var nedläggandet af en telegrafkabel öfver Färöarna till Skottland (1906).

Litt.: På svenska: U. von Troil, ”Bref rörande en resa till Island” (1777), C. W. Paijkull, ”En sommar på Island” (1866) och ”Bidrag till kännedomen om I:s bergsbyggnad” (Vet. akad:s handl., VII, 1867), J. P. Welander, ”Den isländska författningsfrågan” (i ”Svensk tidskrift”, 1874), A. Kempe, ”Studier öfver den isländska juryn enligt Grágás” (1885), H. Hildebrand, ”Lifvet på I. under sagotiden” (2:a uppl., 1883), E. Hjörleifsson, ”Island och Danmark” (i ”Finsk tidskr.”, 1908), R. Nordenstreng, ”En förbisedd kultur” (i ”Finsk tidskr.”, 1903), ”Den isl. författningsstriden” (i ”Nordisk revy”, 1904), ”Från isens och eldens land” (i ”Ord och bild”, 1906), ”Isländsk självständighet” (i ”Det nya Sverige”, 1909). — På främmande språk: Allmänna handböcker: J. C. Poestion, ”I., das land und seine bewohner” (1885; allsidig, rikhaltig, pålitlig, med synnerligen god karta), Ph. Schweitzer, ”I., land u. leute, geschichte, sprache und litteratur” (1885), V. Guðmundsson, ”I:s kultur ved aarhundredskiftet 1900” (1902, värdefull). — Reseskildringar: K. Keilhack, ”Reisebilder aus I.” (1885), C. Rosenberg, ”Fra I. i nutiden” (1877; innehåller äfven en afhandling om I:s näringar); A. Feddersen, ”Paa islandsk grund” (1885), A. Baumgartner, ”I. und die Faröer” (3:e uppl., 1902), B. Kahle, ”Ein sommer auf I.” (1899), Collingwood & Stefánsson, ”A pilgrimage to the Saga-steads of Iceland” (1899), J. Jæger, ”Das nordische Atlantis” (1904; ovederhäftig); M. von Komorowicz, ”Quer durch I.” (1908). — Naturen: Th. Thóroddsens samtliga skrifter, främst ”Lýsing Islands” (1882; dansk öfv. 1883), ”I., grundriss der geographie und geologie” (tilläggsh. 152 o. 153 till ”Petermanns Mitteilungen” 1905 o. 1906), ”Oversigt over de islandske vulkaners historie” (1882), ”Vulkaner og jordskælv paa I.” (1897), Landfræðissaga Íslands (1—2, 1892—98; tysk öfv. 1897—98), samt uppsatser i ”Ymer”, ”Geol. Fören:s förhandl.” (Stockholm) och ”Geogr. tidsskrift” (Köpenhamn); D. Bruun, ”Det høje Nord” (Kbhvn 1902), A. Helland, afhandlingar om I:s jöklar, dess petrografi o. geologi i ”Arkiv f. matematik og naturvidenskab” (1883) samt ”Geogr. tidsskr.”, VI; F. Johnstrup, ”Om de vulkanske udbrud og solfatarer i den nordøstlige del af I.” (i ”Naturhist. fören:s festskrift” 1886), H. Bäckström, ”Beiträge zur kenntniss der isländischen liparite” (i ”Geolog. fören:s förhandl.”, 1891), St. Stefánsson, ”Fra I:s vækstrige” (i ”Vidensk. meddelelser fra nat. hist. foren. i Köpenhavn”, 1890, 1894 o. 1896), H. Jónsson, afh. i ”Botanisk tidsskrift” (bd 19 o. 20), B. Gröndal, ”Um náttúru Í:s” (1874), ”Íslenzkt fuglatal” (1895), ” slenzkt fiskatal” (1891), Kr. Kaalund, ”Bidrag til en historisk-topografisk beskrivelse af I.” (2 bd, 1877—79; standard work). — *Kartor:* Bj. Gunnlaugsson, ”Uppdráttur Íslands” (4 blad; 1845, 1849 o. 1866), Th. Thóroddsen, ”Geological map of Iceland” (2 bl., 1901), J. C. Poestion, ”Karte von I.” (1885, bil. t. förf:s ofvannämnda bok), M. Hansen, ”Í. eptir eldri og nýrri uppdráttum” (1898, medföljer F. Jónssons fornisländska litteraturhistoria, bd II). — *Kulturförhållanden:* D. Bruun, ”Fortidsminder og nutidshjem paa I.” (1897), V. Guðmundsson, ”Privatboligen paa I.” (1889). Se f. ö. ”Allmänna handböcker” och ”Reseskildringar”. — *Historia:* A. Þorgilsson, ”Íslendingabók” (1843, 1887 o. 1891), Sturla Þórðarson, Stirmir hinn fróði o. Haukr Er-

lendsson m. fl., ”Landnámabók” (1843, 1900, 1891), ”Biskupa sögur”, I—II (1858—78), Sturla Þórðarson m. fl., ”Sturlunga saga” (1817—20 och Oxford 1878, dansk öfv. af Kr. Kaalund 1903—04). ”Diplomatarium Islandicum” (1857 ff., 1897), ”Islandske annaler indtil 1578” (1888), Björn á Skarðsá, ”Annálar 1400—1645” (1774), Jón Espólín, ”Árbækur Íslands 1263—1832” (I—XII, 1821—55), ”Safn til sögu Í:s og isl. bókm.” (I—III, 1856 ff.), Þ. Bjarnason, ”Ágrip af Í:s sögu” (1880), J. Jónsson, ”Íslenzkt Þjóðerni” (1903), Bogi Th. Melsteð, ”Islendinga saga” (1902 ff.), B. M. Ólsen, ”Um kristnitökuna árið 1000” (1900), ”Um upphaf konungsvalds á Íslandi” (1908), ”Enn um upphaf konungsvalds á Íslandi” (1909), F. Jónsson (Finnus Johannæus), ”Historia ecclesiastica Islandiæ” (4 bd, 1772—78; forts. af Pjetur Pjetursson, 1841), Þ. Bjarnason, ”Um siðbótina á Íslandi” (1878), K. Maurer, ”Die entstehung des isländischen staates und seiner verfassung” (1852), ”Die bekehrung des norwegischen stammes” (I—II, 1855—56), ”Island von seiner ersten entdeckung bis zum untergange des freistaats” (1874), ”Zur politischen geschichte Islands” (1880), Boden, ”Die isländische regierungsgewalt in der freistaatlichen zeit” (1905), P. Herrmann, ”I. in vergangenheit und gegenwart” (2 bd, 1907), R. Lundborg, ”I:s staatsrechtliche stellung von der freistaatszeit bis in unsere tage” (1908), J. Sigurðsson, ”Om I:s statsretslige forhold” (1855), ”Ný Fjelagsrit”, I—XXX (1841—73), ”Andvari” (1874 ff.), C. Rosenberg, ”Træk af livet paa I. i fristatstiden” (2:a uppl. af V. Guðmundsson, 1894), E. Hjörleifssons (se denne) politiska broschyrer, ”Betænkning afgiven af den dansk-islandske kommission af 1907” (1908), K. Berlin, ”Islands statsretslige stilling efter fristatstidens ophør” (1909). R. N—g.

Islandsfalken, *zool.* Se Falksläktet.

Islandslaf, Islandsmossa, *Cetraria islandica* Achar., *bot. farm.*, en laf, som består af en upprätt, buskartad bål, 5—10 cm. hög, sönderdelad i bladlika, plattadt rännformiga, oregelbundna, stundom nästan gaffellikt fördelade flikar, hvilka äro trubbade eller nästan tvärhuggna samt i kanten försedda med styfva, bruna, korta och tjocka, hårlika utväxter (se bilden af islandslafven vid art. Cetraria). Lafbålens färg är å den smalare, inrullade eller rännformiga basen hvitaktig, allra nederst blodröd; men å bålflikarna är den konkava sidan (”framsidan”) glänsande brungrön eller kastanjebrun och den motsatta sidan (”baksidan”) gråhvitaktig, med hvita insänkta punkter. Å flikarnas framsida finner man de snedt fästa, rundade frukterna, hvilka genom sin form, som erinrar om en forntida sköld af skinn (*cetra*), gifvit anledning till namnet *Cetraria*. De förnämsta beståndsdelarna äro *lichenin* och *isolichenin* (lafstärkelse), som utdragas genom kokning med vatten och förorsaka, att dekokten vid kallnandet bildar ett gelé, förr ofta begagnadt, under namn af islandsmossgelé, såsom ett medel mot lungsjukdomar. Därjämte innehåller islandslafven ett bittert ämne, *cetrarsyra* (*cetrarin*), och några andra beståndsdelar i ringa mängd. Som drog har denna laf fortfarande bibehållit det namn, som Linné gaf den: *Lichen islandicus*, och är officinell i de flesta länder (ej i Sverige). Islandslafven växer å sterila ställen, helst å berg i kallare länders skog- trakter, ymnigast i Skandinavien, Sibirien, Grönlan och Island, där lafven förekommer å låglande Äfven å södra Europas berg träffar man denn laf, som äfvenledes tillhör de antarktiska trakterna På Island, efter hvilken ö lafven fått sitt namn har densamma förr varit ett tämligen allmänt nyt jadt födoämne. Två tunnor söndermalen islandsl lår skattats lika med en tunna råg. Numera anlit denna laf endast i nödår. Islandslafven likaso renlafven kan, enligt hvad professor S. Stenber visade, användas till beredande af alkohol, oc under några år tillverkades i Sverige icke obetydli s. k. lafbrännvin, men denna industri har nu al deles upphört. O. T. S. (G. L—m

Islandsmossa, Islandsmossgelé, *bot.* S Islandslaf.

Islandsspat, *miner.*, på Island förekommand dubbelspat (se d. o.).

I'slas Baleares, sp. Se Baleariska öarna

I'slas Batanes, sp. Se Batan-öarna.

I'slas del arzobispo [-arthåbi'spå], sp. Se B ninöarna.

I'slas Filipinas, sp. Se Filippinerna.

I'slas Malvinas, sp. Se Falklandsöarn

Islay [āi'lēi], den sydligaste ön bland Hebr derna, s. v. om ön Jura, från hvilken den skilj genom det 3 km. breda Islay-sundet, tillhör skotsk grefsk. Argyle. 606 kvkm. 7,805 inv. (1901 1831 hade ön 14,992 inv. Den norra delen af ö är bergig, och längs östra kusten går en bergås ända till 470 m. höjd, men de centrala och västr delarna äro tämligen jämna. Det är den rikaste oc mest produktiva af alla Hebriderna och kallas därf ”Hebridernas drottning”, men en stor del, öfv 150 kvkm., upptages af torfmossar. Ön har järn koppar och bly. Hufvudprodukter äro nötkreatur får och brännvin. Hufvudort är byn Bowmore v Loch Indaal. Omkr. 900 inv. (J. F. N

Isle, fr. [īl] och eng. [āi'l], af lat. *i'nsula*,

Isle [īl], L'Isle [līl]. 1. Flod i sydvästr Frankrike, upprinner på västra delen af Limousi berg i dep. Haute-Vienne, flyter i sydvästlig rik ning genom dep. Dordogne och Gironde och falle ut i Dordogne vid Libourne. Längd 235 km., hvar 143 km. äro segelbara (till Périgueux). Biflod Dronne (fr. h.) och Haute Vézère (fr. v.). — L'I. l. L'Isle-sur-la-Sorgue [syr la sårg stad i franska dep. Vaucluse, vid Sorgue, 22 km ö. om Avignon. 4,182 inv. (1901; som kommu 6,514 inv.). Siden- och ylletillverkningar. — L'I.-Adam [-adā'], stad i franska dep. Seine-e Oise, vid Oise och nordbanan. 3,532 inv. (1901 Meteorologiskt observatorium. Porslinsfabrik. — L'I.-Jourdain [-jordē'], stad i franska de Gers, vid Save och sydbanan. 2,094 inv. (190 som kommun 4,122 inv.). Knifsmide. — 5. L'I sur-le-Doubs [-syr lə dō], stad i franska de Doubs, vid Doubs och Rhen—Rhônekanalen. 2,58 inv. (1901). J. F.

Isle-de-Bourbon [īl də borbā']. Se Réunio

Isle-de-France [īl də frā's]. Se Ile-d France.

Ísleifr, Gizurr Hvites son, Islands förste infödd biskop, f. 1006, d. 1080, studerade i Tyskland oc blef där prästvigd. Efter hemkomsten bodde ha

som höfding och präst på sin fädernegård Skálholt, där han inrättade ett slags skola och uppfostringsanstalt för ansedda mäns barn. 1056 vigdes han till biskop öfver Island. I. lade grunden till den kyrkoordning, som hans son Gizurr (se d. o., 2) sedermera genomförde. Se G. Storm i "Arkiv f. nord. filologi", III. C. R.*

Íslendingabók, den äldsta historiska skrift på skandiskt tungomål, är författad af Are frode (se d. o.). Boken, som är skrifven mellan åren 1121 och 1133, ger en kortfattad, kritisk öfversikt af Islands politiska och kyrkliga historia från 870 till 1120 med genomtänkt plan och mästerligt framställningssätt och utgör en omarbetning af ett äldre arbete af Are med samma titel. Ares arbete är på ett förtjänstfullt sätt utgifvet af Th. Möbius (1869), F. Jónsson (1887) och W. Golther (1891). Th. W.*

Isle of Ely [ail'l øv i'li]. Se Ely.

Isle royale [il rwaja'l]. Se Cape Breton.

Isleworth [ai'lwøth], en del af staden Heston and I. (se d. o.).

Isliden, kronopark i Älfsby socken, Älfsby revir, Norrbottens län, afsatt efter afvittring enligt k. br. 16 maj 1879. Benämningen fastställdes af Kammarkollegium 14 dec. 1880. Areal 3,438 har. M—g.

Islimie (Islimje), stad i Öst-Rumelien. Se Sliven.

Islington [i'slintən], förvaltningsdistrikt (metropolitan borough) i norra London. 334,991 inv. (1901). Där ligga bl. a. Agricultural hall (utställningslokal), hufvudstadens stora kreaturshallar, Highbury college, Church missionary college, två stora fängelser (Holloway och Pentonville) och de stora sjukhusen London fever hospital och Great northern central hospital. (J. F. N.)

Islip [i'slip], stad i nordamerikanska staten New York, på södra stranden af Long island. 12,545 inv. (1900). Sommarrekreationsort.

Islommen, *Eudytes glacialis, zool.* Se Lommarna.

Islossning, *meteor.* Se Isläggning.

Islúga, vulkan i Anderna i Bolivia, nära gränsen till Chile, under 19° 2′ s. br. 5,200 m. Ö. om berget utbreder sig den stora saltstäppen Pampa Aullagas. J. F. N.

Isly [-li], ström i Marokko, upprinner nära Algeriets gräns och utfaller i Tafna. Längd omkr. 100 km. Vid I. vann marskalk Bugeaud 14 aug. 1844 en seger öfver marokkanerna och fick därför titeln hertig af I. J. F. N.

Islägglöpning, fornnordisk idrott. Se Folklekar, sp. 764.

Isläggning och Islossning, *meteor.* Till följd af den egenskapen hos färskvatten, att dess täthet är störst vid + 4° C. sker dess afkylning långsammare, än eljest vore fallet. Med lufttemperaturens sjunkande afkylas de fria vattnens öfversta lager, bli tätare, sjunka och lämna rum för lättare och varmare vatten, som i sin ordning afkyles och sjunker. Men när vattnet på bottnen afkylts till + 4°, kan det ej undanträngas af ofvanliggande lager, och äfven dessa lager ordna sig efter täthetsförhållandena, så att ett öfre alltid är kallare och lättare än det undre. Afkylningen nedåt kan därefter ske endast genom ledning, således vida långsammare, än om blandning egde rum genom rörelser i vertikal led. Då luftens afkylning är den väsentligaste orsaken till vattnets, är det klart, att den tidpunkt, då isläggning uppstår, d. v. s. då de fria, stillastående vattnens yttemperatur uppnår fryspunkten, är ganska olika. Enligt H. H. Hildebrandsson inträffar isläggningen i nordligaste Skandinavien och Finland, området norr ut från Bottniska viken, mellan 10 och 20 okt. Omkr. 1 nov. isläggas vattnen så nordligt som Skellefteå, 15 nov. i norra Hälsingland och Dalarna kring Siljan. I mellersta Sverige, längs linjen Norrtälje, Sigtuna, Hjälmaren, Askersund, Vänern, inträffar isläggningen ungefär 20 nov., hvilket äfven är fallet i det småländska höglandet s. om Vättern. Trakterna kring Vänersborg, Växjö och Västervik isläggas omkr. 1 dec., västkusten, norra Skåne och sydligaste Småland ännu senare. Sjöarna i nordligaste Sverige tillfrysa först i det inre landet och senare i närheten af kusterna. Mot norska gränsen, oaktadt den betydliga höjden öfver hafvet, fördröjes isläggningen betydligt genom den uppvärmning, som förorsakas af den längs norska kusten framstrykande varma hafsström, den s. k. Golfströmsdriften, hvilken ger denna kust ett så mildt klimat i förhållande till breddgraden. I mellersta Sverige märkes knappast detta inflytande, emedan södra Norges breda landmassa och höga berg ligga emellan. — För islossningen gäller som regel, att de vatten, som tidigast beläggas med is, gå senast upp. Dock gifvas afvikelser; sålunda gå de svenska fjällsjöarna längst i v. ganska sent upp. Oceanens inflytande, som på hösten så betydligt försenar isläggningen, är däremot på våren föga märkbart. Islossningen inträffar nämligen på de svenska fjällsjöarna i Jämtland och trakterna n. därom mellan 1 och 10 juni, i trakten af Umeå och på en linje mot s. v. genom södra Jämtland omkr. 20 maj, kring 1 maj i sydvästra Finland, i Uppland, Västmanland och Värmland, kring 20 april i Södermanland och Närke, kring 1 april i södra Halland, norra Skåne och Blekinge. Småländska höglandet har sen islossning, nämligen omkr. 20 april. Det är klart, att islossningen ej kan ega rum omedelbart efter det lufttemperaturen stigit öfver 0°. Det behöfs nämligen en viss tid att smälta isen; och ju större ismassorna äro, dess längre tid behöfs. Delas landet i sju zoner från n. till s. och beräknas för hvarje zon det antal dagar, som förflyta från det temperaturen stigit öfver 0°, till dess islossning inträffar, samt den vid islossningen rådande temperaturen, erhålles följande:

Zon	Antal dagar sedan temp. öfverstigit 0 gr.	Temp. vid islossningen
I	34	+ 7°,5
II	41	+ 6°,0
III	35	+ 5°,8
IV	26	+ 4°,5
V	17	+ 3°,9
VI	16	+ 3°,5
VII	12	+ 2°,0

I södra delen af landet inträffar islossning redan 12 dagar sedan temperaturen gått öfver noll; den har då endast höjt sig till + 2°. I nordligaste delen behöfvas mer än en månads tid och 7—8 graders värme. Af isläggnings- och islossningstiderna följer, huru lång tid af året insjöarna äro betäckta med is.

Denna tid är i nordligaste Finmarken i medeltal 230 dagar, i Jämtland och södra Västerbotten 200 dagar, i norra Värmland, södra Dalarna och södra Hälsingland 170 dagar, kring Mälaren, Hjälmaren och Dalsland 150 dagar, i Halland, södra Småland och Blekinge 100 dagar samt i Skåne omkr. 90 dagar. I den mest höglända delen af Småland, mellan Växjö och Jönköping, äro sjöarna istäckta lika länge som i norra Uppland, näml. 160 dagar. — Isläggningen på *rinnande* vatten, i floder, åar och bäckar, försiggår mindre regelbundet än i sjöarna, då den naturligtvis påverkas äfven af vattnets rörelse. Istäcket sluter sig på två väsentligen olika sätt: antingen så, att isen bildas i tunna blad på ytan, skjutande ut från stränderna, tills de nå ihop på midten (istäcket blir då glatt och jämnt), eller ock uppträda lösa isflockar, hvilka först småningom packa ihop sig och bilda en ojämn is. Ofvanstående gäller endast om isläggning och islossning i *sött* vatten. För isens uppkomst och försvinnande i hafvet gälla helt andra lagar, beroende på olikheten i hafsvattnets och sötvattnets fysiska egenskaper (jfr Haf). Hafsvattnet kan, enligt hvad E. Edlund visat, frysa underifrån, hvarigenom s. k. bottenis (se d. o.) uppstår. L. A. F. (N. E—m.)

Isländska hästen, en liten, omkr. 1,15—1,20 m. hög, seg och anspråkslös häst, som förekommer

på Island till ett antal af omkr. 48,908 (1906) och där användes till ridning och att bära tunga bördor. Karakteristisk är dess långa, krusiga hårbeklädnad. Se vidare Island, sp. 930. H. F.

Isländska litteraturen. I. *Den fornisländska litteraturen.* Intet annat nordiskt land har så rika bokliga skatter från forntiden som Island. Emellertid är det ännu icke till fullo utrönt, i hvilken mån de äldsta i isländska handskrifter bevarade litteraturalstren äro författade af islänningar och i hvilken mån de ha norrmän eller britanno-skandinaver till upphofsmän och endast äro nedskrifna på Island. Då de likväl ha upptecknats af islänningar och haft den största betydelse för den senare isländska litteraturen, hvilken deras författares nationalitet än må ha varit, måste de behandlas som hörande till den isländska litteraturen.

Redan den äldsta norska skaldekonst vi känna (från senare delen af 800-talet) ser ut att ha rönt påverkan af den iriska. Af denna norska skaldekonst är den isländska litteraturen en sidogren, som likväl hastigt växte sig högre och yfvigare än själfva stammen. Detta har sin förklaring i de för litterär verksamhet egendomligt gynnsamma förhållanden, som voro rådande på Island under de första seklen efter dess bebyggande. Nybyggarna voro nämligen till större delen storättade odalmän, so med stolthet räknade sina anor från forntidens y persta konungar och hjältar samt med trogen or vårdnad förvarade och fortplantade den gamla o lingens sång och saga, gudatro och tempeltjäns rätt och sed. Med denna kärlek för forntidens mi nen förenades ett lika vaket sinne för hugfästand af samtida händelser, och sällan har hos något fo insikter i skaldskap, historia och lagkunskap var så allmänt spridda som hos de gamle isländarn Icke ens kristendomens införande på Island (100 vållade någon väsentlig förändring i detta afseend Där fanns icke samma skarpa åtskillnad i bildnin mellan prästerskap och lekmän som på de fles andra ställen. Prästadöme och höfdingaskap lä sig lika väl förena under den kristna som unde den hedna tiden, och de andlige voro med få undan tag landets egna barn, uppfödda och fastvuxna sitt folks minnesgoda traditioner. Dessutom medga öns afskilda läge en friare utveckling icke blott a kyrkoväsendet, utan af den andliga odlingen i al mänhet. Dessa förhållanden kunna förklara, att ar tagandet af en ny troslära icke på Island medförd ett fanatiskt utplånande af hedendomens minne och många vittnesbörd om våra förfäders bildnings grad och lifsåskådning hade utan denna lycklig omständighet gått ohjälpligen förlorade. Genor ursprunglighet, inre värde och icke obetydligt om fång är denna fornlitteratur af stor betydelse, synnerhet för de nordiska folken, hvilka i den samma ha en ständigt flödande källåder, som äfve åt den nutida bildningen kan medföra ett friskt oc folklynnestroget tillflöde. — Bland denna litteratur alster äro de från heden tid bevarade *guda-* och *hjältesångerna* de äldsta med afseende på tillkom sten, ehuru de visserligen först i en jämförelsevi senare tid blifvit skriftligen upptecknade. Dess kväden äro till största delen inrymda i den sam ling, som fått namnet Sämunds edda (s Edda). Ehuru tämligen skiftande såväl till stil och versmått som till innehåll samt tvifvelsutan af gan ska olika ålder, kunna dock de nämnda diktern lämpligen sammanföras i en hufvudgrupp, emedan de nästan alla tillhöra vikingatiden och ha till ämn förhistoriska personers lif och bedrifter, icke h några författarnamn att uppvisa samt äfven genom sin jämförelsevis enkla versform bilda en motsätt ning till den mera konstmässiga skaldediktningen a namngifna upphofsmän och med ämnen företrädes vis från samtidens historia. I några af Eddan *gudasånger*, t. ex. i ”Vegtamskviða”, ”Vafþruðnis mól” och ”Grímnismál”, är Oden hufvudpersonen Till Torsmyten äro andra kväden att hänföra, så som ”Þrymskviða” (Hammarhämtningen), ”Hymiskviða”, ”Allvíssmál” och ”Harbardssången” Sången ”Skirnismál” skildrar guden Frejs kärlek till Gerd. Lokes förhållande till gudavärlden framstår tydligast i kvädet ”Lokasenna” (Lokes träta). I ”Rigsmål” hänföres de olika ståndens (konungar och jarlar, friborna odalmän, trälar) upphof till Heimdal. ”Hyndluljóð” lämnar en redogörelse för hjälteätternas förgrening. ”Valans spådom” (Vǫluspá) meddelar en i stora drag affattad öfversikt af hela den fornisländska lifsåskådningen. Till de mytiska kvädena böra äfven räknas ”Grottesången” (se Grotte), om trälkvinnorna Fenja och Menja, samt på visst sätt de af natursymbolik uppfyllda äfven-

yrsdikterna ''Grógaldr'' och ''Fiolsvinnsmál'' (se d. o.). — En särskild ställning intager ''Den Höges sång'' (Hávamál), med hufvudsakligen gnomiskt innehåll och framställande hufvudsumman af de gamles lefnadsvisdom. — Eddans *hjältesånger* tillöra alla (med undantag af ''Völunds-kvädet'', Völundarkviða) en sammanhängande sångcykel om Völsungar, Niflungar och Gjukungar, till hvilken sedermera anknutits ett par dikter, tillhörande Jörmunrekssagan. — Fragment af den gamla heroiska olkdiktningen finnas äfven inströdda i åtskilliga sagor. Sådana äro ''Biarkamál'', ''Hervararkviða'' m. fl. sånger i Hervararsagan och åtskilliga dikter i Hálfs saga, Norna Gests saga, m. fl. En sen, men ullton efterklang af hjältediktningen finnes i den ekanta ''Loðbrókarkviða'' eller 'Krákumál''. Med ndantag af det sistnämnda finnas dessa under titeln 'Eddica minora'' samlade och utgifna af Heusler och anisch (1903). — Alla dessa kväden utmärkas genom ornartad, hög enkelhet och friskhet i framställningen. ttrycket är skarpt tecknande, tankedigert och sammanträngdt samt har äfven i berättande sånger en yrisk prägel med stark lutning åt det dramatiska. jälfva versbyggnaden, med sina korta rader, förhinrar all onödig episk omständighet. De i allt fornnordiskt skaldskap använda omskrifningarna förekomma isserligen äfven i dessa äldre dikter, men de äro där cke på långt när så mörka och tillkonstlade eller så alrika som i de namngifna skaldernas kväden. — Mycket häntyder på, att alla ofvan nämnda kväden ller sångfragment äro endast jämförelsevis obetydiga lämningar af en rik och blomstrande, öfver hela orden utbredd folkpoesi. Man är numera ense om, tt ingen Eddasång kan vara äldre än från senare elen af 800-talet, men de flesta förskrifva sig från 900- och förra hälften af 1000-talet; vidt skilda sikter äro däremot framställda om den litterära eganderätten till nämnda skaldskap. Säkert synes ara, att en stor del af både guda- och hjältesagans nnehåll är eller varit gemensamt för skandinaver ch tyskar (jfr t. ex. Eddans Völsunga- och Gjukungasånger och ''Nibelungen lied''), men lika otvivelaktigt är, att båda folkgrenarna med full frihet ch efter hvar sitt egendomliga lynne utbildat den liktkonst, som förvarat de urgamla traditionerna. Hvad de renf nordiska guda- och hjältesägnerna beträffar, är man af många skäl berättigad till det antagandet, att en stor del, kanske största delen af dem i heden tid om ock i stundom sinsemellan rätt afvikande versioner, varit lika allmänt kända och omtyckta i Danmark och Sverige som någonsin i Norge och på Island. Runristningarna med sina versformer och poetiska omskrifningar, teckningarna på Ramsundsberget och de gottländska Ardrestenarna, Saxo Grammaticus, en senare tids folkvisor och åtskilliga andra omständigheter ge vid handen, att både de gamla sångernas innehåll och den fornnordiska poetikens läror icke voro främmande för svear, götar, gutar och daner. Möjligt och troligt är, att den forndanska och fornsvenska folkdiktningen på något egendomligt sätt skilde sig från den västnordiska poesien, men skiljaktigheten var säkerligen icke väsentlig. Därom kan man emellertid endast gissningsvis döma, enär man endast från Island har i behåll forntida uppteckningar af dessa dikter, hvilka i den form, hvari de nu befinnas öfverlämnade, närmast måste anses tillhöra norrmännen och deras kolonister, islänningarna, samt således räknas till den norröna litteraturen. — I närmaste samband med Eddadiktningen stod den s. k. *skaldepoesien*, som endast genom i regel mer invecklad form, ämnesval och kännedom om skaldernas namn skilde sig från den förra. Gränsen var dock flytande, och månget kväde står midt emellan båda kategorierna. Myten och den gamla hjältesagan utgjorde i skaldepoesien mera sällan diktens ämne, och ehuru tillfälliga känslostämningar, såsom glädje och sorg, kärlek och hat, visserligen fingo ett uttryck i detta slags kväden, bestodo likväl de namngifne skaldernas alster till öfvervägande del af äredikter, afsedda att förhärliga någon storman och ofta af skalden själf framsagda inför sångens föremål. Därigenom få dessa dikter många gång ett historiskt värde, som icke sällan öfverväger det poetiska. Äfven i stil och rytm framträda olikheter, de förra mestadels framkallade af den ofta otroligt konstrika versformen. Omskrifningarna äro mera invecklade, och slutligen borttager förkonstlingen all uttryckets ädla enkelhet. Genom flera öfvergångsled utvecklar sig därjämte versbyggnaden från det gamla konstlösa *fornyrðislag* till de s. k. *drottkvädna* rytmerna, och till *allitterationen* (se d. o.) eller bokstafsrimmet kommer ett nytt moment i *assonansen* (se d. o.) eller stafvelserimmet (isl. *hending*). En annan utveckling af fornyrðislaget är *runhenda* (se d. o.), som med allitterationen förenar slutrim i modern mening. Om än öfverlägsna skaldenaturer röra sig ganska obesväradt i dessa omskrifningarnas och rytmernas konstmässiga teknik, finner man dock, att det öfverdrifna formväsendet ofta verkat hämmande på tankarnas högre lyftning. Af det rätt betydliga antalet dithörande dikter återstå hufvudsakligen endast fragment, inströdda här och hvar i sagorna eller i andra prosaskrifter, och ganska få skaldesånger ha i sin helhet blifvit bevarade åt eftervärlden. Utom i de större äredikterna användes det drottkvädna versmåttet vanligen äfven i de enstaka, epigrammatiska strofer (isl. *lausavísur*), som förekomma öfverallt i sagorna och tyckas förråda en allmänt utbredd färdighet i att på stående fot kläda tankarna i versform.

På gränsen mellan sagoperioden och den historiska tiden möta oss de halft mytiska norska skaldenamnen Starkad och Brage den gamle, hvilken senare man bl. a. tillskrifver några fragment af en s. k. ''sköldrapa'', d. v. s. ett kväde om bilderna på en åt skalden förärad sköld. De förste historiskt kände diktarna finna vi bland Harald Hårfagers hirdskalder, af hvilka Thjodolf från Hvin och Thorbjörn Hornklofve äro de märkligaste. Från den förre härröra det bekanta ättekvädet ''Ynglingatal'', som ligger till grund för Snorre Sturlassons Ynglingasaga, samt stycken af en sköldrapa, benämnd ''Haustlong'', med mytiskt innehåll. Thorbjörn Hornklofve har efterlämnat stycken af ''Glymdrápa'' och af ett annat kväde i enklare versmått af moderna litteraturforskare kalladt *Hrafnsmál* eller *Haraldskvæði*, båda diktade till Haralds ära och vittnande om stor poetisk begåfning. Af okänd författare är ''Eiriksmál'', ett skönt grafkväde, diktadt på uppmaning af Gunnhild konungamoder till minne af hennes gemål Erik Blodyx (d. 950). Vidtfrejdad är Eyvind Skáldaspillir för sin berömda minnessång öfver Håkan den gode (Há-

konarmål); han författade äfven ett ättekväde, benämndt ”Håleygiatal” och diktadt till Haakon jarls ära. Efter Eyvinds tid tystnade de norske skaldernas sång, men diktarten öfverfördes till Island, där den utvecklades och blomstrade. Främst bland Islands många skalder bör nämnas Egill Skallagrímsson, en af forntidens yppersta diktare, af hvars kväden de märkligaste äro ”Hofuðlausn”, ”Arinbjörnsdrapa” och ”Sonartorrek”. De viktigaste af den följande tidens isländska skalder äro Glúm Geirason, författare till en ”arfdrapa” öfver Harald Gråfäll; Kormak Ágmundsson, som i många visor skildrade sin olyckliga kärlek; Einarr Skálaglamm, författare till drapan ”Vellekla”; Hallfred vandræðaskáld, Olof Tryggvessons skald, som till denne konungs ära diktat flera vackra drapor; Gunnlaug Ormtunga och Skald-Hrafn, kända för sina kärleksvisor och sin strid om Helga den fagra; Eilífr Guðrúnarson, som författade en af konstlade omskrifningar uppfylld mytisk dikt, benämnd ”Þórsdrápa”; Ulf Uggesson, hvilken i ”Húsdrápa” likaledes skildrade mytiska ämnen; Sigvat Thordsson, Olof helges hirdskald, författare till bl. a. ”Nesjavíssur” samt till en i toglag affattad ”drapa om Knut den store i Danmark” äfvensom till ”Bersöglisvísur” (frispråksvisor), hvilka innehålla öppenhjärtiga råd till Magnus den gode; Thormod Kolbrúnarskáld, som stupade med Olof den helige i slaget vid Stiklastad; Arnor jarlaskald, den ypperste diktaren på Harald Hårdrådes tid, samt den med dessa samtida Hallar-Stein, författare till den helt bevarade drapan ”Rekstefja” om Olof Tryggvesson. Den länge förstummade norska dikten fick åter en egen tolk i konung Harald Hårdråde, men för öfrigt var det alltjämt isländska skalder, som ända till slutet af 1200-talet läto sina sånger ljuda i kungahallen eller kämpasalen. Bland de många diktarna efter Haralds tid må här nämnas endast Snorre Sturlasson, som författade en omfångsrik drapa (”Háttatal”) i 102 strofer, på olika versmått, till konung Håkan Håkanssons och Skule jarls ära, samt Snorres brorsöner Olof Thordsson hvitaskald och Sturla Thordsson, af hvilka den senare om konung Håkan Håkansson skref flera utmärkta kväden (”Håkonarkviða”, ”Hrafnsmál”) och var den, som slutade de egentliga isländska hirdskaldernas rad. — Äfven i Norges andra nybyggen framträdde skalder, som tillhörde denna riktning, t. ex. Ragnvald jarl på Orknöarna, äfvenledes författare till ett ”Háttatal”, samt Orknö-biskopen Bjarne Kolbeinsson, hvilken skref en ännu bevarad ”Jomsvikingadrapa”. — I alla dessa äredikter, där krigarens bragder i främsta rummet förhärligas, spårar man jämförelsevis föga af den förändring, som införandet af en ny troslära f. ö. måste framkalla i seder och tänkesätt. Äfven i de drapor, som tillhöra den kristna tiden, användas ständigt omskrifningar, bilder och talesätt, hvilka hämta sin förklaring ur den hedna myten och hjältesagan. Men å andra sidan är det klart, att den nya religionen nödvändigt skulle förr eller senare tillföra dikten äfven ett nytt innehåll. Märkligast i detta afseende är den sköna ”Solsången” (*Sólarlióð*), som jämte kristligt moraliska råd meddelar syner från himmel, skärseld och helvete, men till en stor del rör sig med hedniskt bildmaterial äldre än från 1100-talet är den icke, men möjlige yngre. Det låg ock nära till hands att öfverflyt lofkvädet på det religiösa området. Kristus oc helgonen uppfattades som hjältar och stridsmän oc voro som sådana värda att besjungas. Redan Hal fred vandræðaskáld diktade en nume förlorad ”Uppståndelsedrapa”, där säkerligen Kris nedstigande till helvetet och besegrande af mörkre makter utgjorde hufvudtemat. Olof den helige, samma gång krigare och helgon, fick sin skald Einarr Skúlason, som diktade den religiö drapan ”Geisli”. Till samma riktning höra äfv ”Placidus-drapan”, efter en gammal legend di tad af okänd författare, kaniken Gamles di ”Harmsól” (sol i sorgen), framställande ånger makt, ”Leiðarvísan”, af Brand, afhandlande sö dagens helgd, och många andra liknande kväde Den sista och mest berömda dikt af hit hörande di ter är Eystein Ásgrimssons omkr. 13(författade sång ”Lilja”, till frälsarens och jungf Marias ära i det efter dikten uppkallade versslag *liljulag*. — Från denna tid undanträngdes den gam skaldesången af *rímur*, ett slags balladet med ä nen från myten, legenden, historien, äfventyrssä nen eller riddarromanen affattade i olika fyrradi slutrimmade strofformer, skapade efter förebild de medeltida kyrkosångernas versslag. Den älds kända dikten af detta slag är Einar Gilsso ”Ólafsríma” (om Olof den helige), från midten 14:e årh. ”Skiðaríma”, sannolikt författad af S gurd Fostre, skald hos Björn Jorsalafare, märklig till sitt innehåll, emedan den gamla gud och hjältevärlden där göres till föremål för satiris löje. ”Þrymlur” äro en omdiktning af ”Þryn kviða”, liksom ”Völsungsrímur” af Eddans hjäl sånger. ”Skáld-Helga-rímur”, ”Áns rímur ”Friðþjófsrímur” samt många andra äro rimma omarbetningar af gamla sagor; ”Skikkju-rímur ”Filipó-rímur”, ”Konradsrímur”, ”Herburts mur”, ”Rollantsrímur” o. s. v. hämta sina ämn från den allt mera omtyckta riddarromanen. Störs delen af dessa dikter är ännu outgifven.

Såväl i hjältesångerna som i skaldediktningen f ner man yttringar af norrönastammens historis sinne, hvilket också på ett framstående sätt gifvit ett uttryck i folkets prosaiska litteratu hvars yppersta alster äro de berömda *sagorna*, såso berättelser af såväl verkligt som diktadt innehåll nämnas. Den historiska drapans skald och sagob rättaren måste nödvändigt ega mycket gemensan och ofta ha de säkerligen varit förenade i *en* perso Skalden i synnerhet färdades omkring i främman länder, och det var följaktligen också han och and färdlystna män, som hemförde det rikhaltigaste ämn äfven för den prosaiska traditionen. Från en konst början utvecklade sig denna småningom, trolig icke utan påverkan af den på likartadt sätt bygg iriska sagan, till en viss fasthet och afrundning sa nådde en hög grad af fulländning, så att slutlig den skriftlige uppteckaren i många fall endast höfde lägga den sista ordnande handen vid den t ditionella berättelsen, i hvilken vanligen — liks i den iriska sagan — äfven en stor mängd skal visor inströddes för att styrka framställningens t värdighet. Sagolitteraturens innehåll är i främ rummet en framställning af isländska förhållan

samt af moderlandet Norges konungahistoria, hvarjämte en och annan saga äfven förtäljer märkliga händelser bland andra folk, med hvilka islänningar kommo i beröring. Det är företrädesvis på detta *historiska* område, som den fornnordiska sagan utvecklat den rikaste blomstringen och framalstrat mästerverk, värda att i sitt slag både till innehåll och form anses som klassiska. Den egentliga isländska sagoskrifningen började omkr. 1120 och fortgick till inemot slutet af 14:e årh.; dess guldålder kan anses infalla i 13:e seklets förra hälft. Naturligtvis spårar man äfven hos denna litteraturgren, under dess tvåhundraåriga tillvaro, såväl en utveckling till mognad och blomstring som ock ett aftynande. De äldsta uppteckningarna lämna mera en krönikeartad öfversikt än en egentlig, utarbetad historia, och efter blomstringstiden förlorar sig det ymniga sagoflödet slutligen i en torr annalistisk sandöken. Men som ett helt betraktad, företer sagoskrifningen många egendomliga förtjänster, hvilka hos dess flesta verk äro af ett mycket högt värde. Den historiska sagan utmärkes i främsta rummet för en fullt objektiv, opartisk hållning, och äfven i de få fall, då vi känna författarens person, träder denna helt och hållet i bakgrunden. I många fall, då sagans ämne under den måhända genom flera släktled fortgående öfverlämningen antagit en någorlunda bestämd form i sagomännens (de muntlige berättarnas) mun, kan man ej heller tala om egentligt författarskap i detta ords nutida betydelse. Till framställningen, hvars riktighet ofta styrkes genom åberopande af skalder eller andra kända hemulsmän, höra ock noggranna tidsbestämningar och skildringar af händelsernas skådeplats, äfvensom fullständiga redogörelser för de handlande personernas såväl härkomst som utseende och skaplynne. I synnerhet äro dessa karakteristiker, ehuru alltid utförda i några få ord, särdeles beundransvärda för sin finhet och träffsäkerhet. Sagans uppkomst ur den muntliga traditionen har ock åt själfva uttryckssättet meddelat vissa egendomligheter samt skapat en stil, som gör sig gällande äfven i de verk, hvilkas uppkomst mera är att tillskrifva den enskildes forskning än den folkburna berättelsen. Denna stil är enkel och okonstlad, har inga långa periodbyggnader, utan nyttjar företrädesvis en parataktisk ordfogning samt erinrar äfven genom den ofta använda samtalsformen om hvardagsspråket. Allt detta förlänar åt framställningen en dramatisk liflighet och framkallar, i förening med den ofta konstnärliga grupperingen af ämnet, både ett kulturhistoriskt och estetiskt intresse, som i styrka kan mäta sig med intrycken af hvilken annan litteratur som helst. I kompositionens fasthet samt skildringens konstnärlighet och verklighetsprägel står den isländska sagan högt öfver den iriska. Den nu gjorda skildringen gäller företrädesvis den *historiska* sagan: men i viss mån träffar man samma egenskaper såväl i de på inhemska fornkväden grundade *mytisk-heroiska* sagorna som i de af utländskt innehåll uppfyllda *romantiska* berättelserna, hvilka båda grupper så flitigt odlades under sagoskrifningens senare skede, att de kunna och böra uppställas som sidoordnade afdelningar jämte den historiska sagan. — Den *historiska* flocken af sagor indelas lämpligen i: 1. sådana, som handla om isländska förhållanden; 2. norska konungasagor och 3. sagor om andra länder. — Uti inskränktare mening utgöras de isländska sagorna dels af sådana, som angå landet i dess helhet, dels af släktsagor och lefnadsbeskrifningar. Till den förra gruppen räkna vi den bekanta ”Íslendingabók” (se d. o.) af Are frode (se d. o.), den nordiska historieskrifningens fader, hvars ifrågavarande arbete lämnar en med mycken kritik affattad öfversikt af landets äldsta historia. Are påbörjade äfven den märkliga ”Landnámabók”, ett arbete om Islands kolonister och deras ätter, hvilket fortsattes af Sturla Thordsson m. fl. samt innehåller omkr. 3,000 personnamn och 1,400 ortnamn. Till Islands allmänna historia höra vidare den om kristendomens införande på ön handlande ”Kristnisaga”, till hvilken åtskilliga ”biskopssagor” och legendsamlingar ansluta sig, samt den s. k. ”Stora Islänningasagan” eller ”Sturlungasaga”, som till större delen är författad af Sturla Thordsson och innehåller Islands historia från 1120 till 1284. — De isländska *ättesagorna* lämna, med få undantag, skildringar af tilldragelser från landets bebyggande till omkr. år 1030 — en tidrymd, som till följd af själfva kolonisationen, införandet af en ny lära och andra medverkande orsaker var rik på viktiga händelser och lämnade ett rikhaltigt och lockande ämne för traditionen. Dessa sagor grupperas lämpligast efter händelsernas skådeplats och ordnas sålunda efter de fjärdingar, i hvilka Island var indeladt. Till sydfjärdingen höra endast ”Flóamannasaga” och ”Njalssagan”, den yppersta isländska släktsagan. Till västlandet höra ”Egils saga” om den förut nämnde skalden och kämpen Egill Skallagrímsson, likaledes en af de yppersta ättesagorna, klassisk till form och innehåll; ”Gunnlaug Ormtungas saga”, kort, men särdeles vacker, bildande en fortsättning af Egilssagan; ”Björn Hitdölakämpens saga”, som i sin ordning är en fortsättning af Gunnlaugssagan; ”Hoensna-þóris saga” med viktiga bidrag till den isländska författningens historia; ”Hård Grimkelssons och Geirs saga”; ”Eyrbyggiasaga” (se d. o.), som meddelar viktiga upplysningar om seder och skick vid det nya landets besittningstagande och i synnerhet om forntidens vidskepliga folktro; ”Víga-Styrs saga”, en af de allra äldsta sagorna; ”Laxdoela-sagan”, med ypperlig karaktärsskildring och ledig framställning; ”Gull-Thores saga”; ”Gisle Surssons saga”, en väl berättad skildring af en fredlös mans öden och upplysande om det forntida fostbrödralaget; ”Isfjordinga-sagan”, samt slutligen ”Fóstbrœðrasaga” om Thorgeir Havarsson och den bekante, vid Stiklastad fallne kämpen Thormod Kolbrúnarskåld. — Till nordfjärdingen äro att hänföra: ”Kormaks saga”, en skildring af skalden Kormak Ögmundssons kärlek till Steingerd samt hans äfventyrliga lif; ”Thord Gellis saga” (Þórðar saga hreðu); ”Hallfreds saga”, en lifligt framställning af den ofvan nämnde Hallfred vandrædaskålds lefnadsöden; ”Vatnsdoela saga”, med förträffliga skildringar af personer och tidsförhållanden; ”Finnboges saga”; ”Grettes saga”; ”Bandamannasaga”, som hufvudsakligen skildrar rättstvister; ”Víga-Glúms saga”, en af de äldsta och bäst affattade sagorna, med viktiga bidrag till kulturhistorien; ”Reykdoela saga”; ”Liósvetninga saga”, som berättar om höfdingen Gudmund den mäktige och hans söner; ”Berättelsen om Thorhall ölkofri”; ”Svarfdoela saga” och ”Valla-Lióts saga” hvars innehåll ansluter sig till den näst föregående.

— Till östfjärdingen höra ”Brodd-Helges saga” och den därmed sammanhängande ”Berättelsen om Thorstein den hvite”; ”Hrafnkell Freysgodes saga”, som lämnar märkliga upplysningar om gudsdyrkan, rättegångsväsendet och författningen; ”Niarðvíkingarnas saga”; ”Thorstein Síðu-Hallssons saga” och ”Droplaugssönernas saga”, som skildrar bröderna Helges och Grims lefnad och bedrifter.

Redan Are frode hade sysselsatt sig med kronologiska undersökningar i Norges historia. Efter hans föredöme sökte man tidigt lämna sammanhängande öfversikter eller ock utförligare framställningar af hela norska historien; andra däremot skildrade någon särskild konungs regering, såsom Olof Tryggvessons, Olof den heliges, Sverres o. s. v. I allmänhet kan det sägas, att man af *Norges konungasagor* har lika många redaktioner som bevarade handskrifter, emedan hvarje afskrifvare med mycken frihet behandlat för honom tillgängliga källor. Från senare hälften af 12:e årh. förskrifva sig de äldsta hithörande skrifter. Till tiden närmast efter Are hör Eirik Oddsons förlorade, men af senare författare åberopade, bok ”Hryggiarstykki”, som handlar om de med honom samtida konungarna Harald Gille, Magnus den blinde och Sigurd slembe. Både i Norge och på Island sökte man vid denna tid äfven använda latinet till bokspråk, såsom man finner af den norske munken Theodricus’ ”Historia de antiquitate regum Norvagensium” och den ungefär lika gamla s. k. ”Historia Norvegiæ”, äfvensom af de isländske munkarna Odds och Gunnlaugs numera endast i isländsk öfversättning befintliga, men ursprungligen på latin skrifna ”Berättelser om Olof Tryggvesson”. Man öfvergaf likväl där snart användningen af latinet som framställningsmedel. Den äldsta bevarade, på modersmålet författade öfversikten af norsk historia är det s. k. ”Ágrip af Nóregs konungasǫgum”, som lämnar en ofullständig skildring af tiden från Halfdan svarte till Sigurd Jorsalafare; sannolikt är ”Ágrip” ursprunglıgen författadt i Norge, fastän det kommit till eftervärlden i en isländsk handskrift. Af isländskt ursprung äro andra samlingsverk, t. ex. ”Morkinskinna” (se d. o.), hvilken bland sina källor tydligen haft ”Ágrip” och ”Hryggiarstykki” samt behandlar tiden från 1035 till 1157, samt ”Fagrskinna” (se d. o.), en i många afseenden förtjänstfull skildring af Norges historia från Halfdan svarte till 1177. Bland enskilda konungasagor från denna tid må nämnas ”Den mindre l. legendariska sagan om Olof den helige”, sannolikt författad af isländaren Styrmer frode. Alla nu uppräknade verk voro föregångare och källor till den fornnordiska literaturens främsta och mest berömda historiska arbete, Snorre Sturlassons ”Norska konungasagor” l. *Heimskringla* (se d. o.), som börjar med en skildring af den från gudarna härstammande Ynglingaätten och fortgår till 1177. Att Snorres verk upphör med sistnämnda år härrör däraf, att konung Sverres saga redan var författad af en Snorres samtida, abboten Karl Jónsson i Thingeyri kloster. Den s. k. ”Större sagan om Olof den helige” är efter all sannolikhet en af Snorre själf gjord bearbetning af hans i ”Heimskringla” intagna Olofssaga. Som fortsättningar af Snorres arbete må, utom Sverres redan anförda historia, nämnas ”Sagan om Sverres tre efterträdare” samt den i flera mer och mindre utförlig afskrifter bevarade ”Sagan om konung Håkan Hå kansson”, hvars författare är Sturla Thordson. Denne skref ock ”Magnus Lagabötes saga” hvaraf endast ett par fragment finnas i behåll. Där med slutar egentligen det originala författarskap, so islänningarna egnat åt Norges historia. I de hand skrifter från slutet af 13:e och hela 14:e årh. hvilka innehålla norska konungasagor, spårar ma sedan i främsta rummet begäret att göra framställ ningen så utförlig och fullständig som möjligt, hvar för allting tages med och den kritiska sofringe försummas. Detta samlingsbegär märker man reda hos afskrifvarna af ”Heimskringla”. Så utgör de under namnet ”Eirspennill” bekanta handskrifte (från omkr. 1280) en förening af ”Heimskringla” (från Magnus den gode) och ”Morkinskinna” jämte en tillagd fortsättning, innehållande ”Sverres saga” och följande sagor i kort sammanfattning. Den s. k ”Codex Frisianus” (skrifven omkr. 1300), som ma plägat räkna till ”Heimskringlas” handskriftlig apparat, är egentligen en fritt gjord förening a ”Morkinskinna” och Snorres verk. Till denna efter skördstid höra vidare, från 14:e årh.: de bägge handskrifterna ”Hulda” och ”Hrokkinskinna”, hvi lande på ”Morkinskinnas” grundval, men med in flickade berättelser från Snorre och andra källor den ”Stora sagan om Olof Tryggvesson”, en sam mangjutning af alla äldre berättelser om denne konung, samt slutligen från åren 1370—80 de vidlyftiga ”Flatöboken” (se d. o.), som innehålle icke blott norska konungasagor i utförlig framställ ning, utan äfven andra omfattande skrifter, såsom ”Orknöinga-” och ”Färöingasagorna”, förutom en mängd inflickade smärre berättelser. — Till *historiska sagor om andra länder* än Island och Norge höra, förutom de nyss anförda skrifterna om Färöarna och Orkneyöarna, äfven Erik den rödes och Thorfinn karlsämnes sagor, hvilka handla om nordbornas upptäckt af Grönland och Vinland (Nord-Amerika) vid slutet af 900-talet. För Danmarks historia upplysande äro den i flera redaktioner bevarade ”Jomsvikingasagan” om Palnatoke, Jomsborg och härnadståget mot Haakon jarl, hvilket slutade med slaget i Hjörungavåg, samt ”Knytlingasaga”, skildrande tiden från Gorm den gamle till 1186. Till Sveriges historia kunna hänföras de små berättelserna om Styrbjörn starke, Hroe den enfaldige, Ingvar vidtfarne m. fl. ”Emunds saga” lämnar bidrag till Rysslands historia på 1000-talet. — Många bidragande orsaker vållade, att sinnet för historisk kritik småningom förslöades och att den en gång så fasta och lefvande muntliga öfverlämningen aftynade, på samma gång man alltmera vände sin håg till sådana områden, där fantasien kunde ha ett mera fritt spelrum. De gamla guda- och hjältesångerna blefvo sålunda förvandlade till *mytisk-heroiska* sagor. Såsom den äldsta mytiska saga kan man anse ”Gylfaginning” i Snorres Edda. Till denna grupp räknas i främsta rummet den bekanta ”Völsungasagan”, en parafraserad och delvis romantiserad skildring af innehållet i ”Den äldre Eddans” hjältekväden, hvilken är af vikt, emedan författaren känt flera nu förlorade sånger. Till ”Völsungasagan” ansluter sig i viss mån ”Sagan om Didrik af Bern” l. ”Vilkinasagan”, ehuru den ej grundar sig på nordiska fornkväden, utan på

tyska sägner och i det hela företer en mera romantisk prägel. På gamla sånger hvila däremot ''Hervararsagan'' (se Hervor), äfvensom ''Hálfssaga'' (se Half), som förvarat många fragment af fornkväden. Mera utsmyckade i framställningen äro ''Rolf Krakes saga'', hvilande på den gamla Sköldungasägnen, och ''Ragnar Lodbroks saga'', som lämnar en romantiserad skildring af vikingalifvet. Dit räknas vidare: den vackra ''Fridtjofssagan'', som gifvit ämnet till Tegnérs berömda dikt; ''Norna Gests saga'', hvilken på ett äfventyrligt sätt sammanbinder skildringar från rent historisk tid med Völsungarnas sagokretsⁱ; ''Sögubrot'', som meddelar några forntidssägner om Ivar Vidfamne, Harald Hildetand och Sigurd Ring; ''Örvar-Odds saga'' samt öfriga om den s. k. Rafnista-ätten i Norge handlande berättelser, nämligen ''Grim Ludenkinds saga'', ''Ketill Hængs saga'' och ''Án Bågböjares saga''. Slutligen förlorar sig hela denna riktning i frambringandet af en mängd äfventyrssagor, till hvilka höra berättelserna om ''Bård Snæfellsås'', om ''Gautrek och Rolf Gautreksson'', om ''Sörle starke'', ''Herraud och Bose'', ''Sturlaug den arbetsamme'', ''Halfdan Eysteinsson'' och många andra till innehåll och form mindre märkliga skildringar. — Flera af de nyssnämnda sagorna röja en så tydlig inverkan af den kulturströmning, som under medeltiden härskade i utlandet, att de med lika mycket skäl skulle kunna hänföras till de romantiska sagorna, och gränsen mellan dessa och de mytisk-heroiska berättelserna blir alltid vansklig att uppdraga. Hufvudgruppen af de *romantiska sagorna* utgöres emellertid af *riddarromaner*, hvilka äro öfversättningar eller fria bearbetningar af latinska, franska, engelska eller tyska original. Redan i 13:e årh. hade smaken för utländsk romanlitteratur vunnit insteg hos de högre samhällsklasserna, och man känner, att på uppmaning af de norske konungarna Håkan den gamle och Håkan Magnusson åtskilliga riddarsagor öfverflyttades till norrönaspråket. Dylik läsning blef snart begärlig inom allt vidsträcktare kretsar, såsom man ock kan finna af det stora antal dithörande skrifter, som till våra dagar blifvit bevaradt och hvaraf åtskilligt ännu är otryckt. Bland de utgifna märkas: ''Tristrams och Isodds saga'', ''Strengleikar'', ''Ívents saga'', ''Percivals saga'', ''Valvers saga'', ''Erex saga'', ''Möttuls saga'', hvilka tillhöra de s. k. Artusromanerna. Till karolingiska sagokretsen höra åtskilliga, såsom ''Mírmans saga'', ''Konrads saga'', ''Flóvents saga'', ''Bærings saga'' och ''Bevers saga'' samt framför allt den vidlyftiga ''Karla-Magnus saga'', en fri öfversättning af franska ''chansons de geste''. På medeltidens traditioner från den grekisk-romantiska antiken hvila ''Tróiumannasaga'' och ''Breta saga'', med den inflickade dikten ''Merlínus-spá'', samt ''Alexanders saga'', en öfversättning af Filip Gautiers berömda dikt ''Alexandreis''. ''Flóres ok Blankiflúrs saga'', ''Clarus saga'', ''Partalopa saga'' med flera andra, på senare tider utgifna sagor tillhöra äfven riddarromanernas krets. — En särskild grupp af medeltidsromantikens alster bildas af *legender* eller *helgonsagor*, bland hvilka märkas: ''Barlaams och Josafats saga'' (se Barlaam och Josafat), ''Edvard den heliges saga'', ''Oswald den heliges saga'', ''Maríu saga'' och ''Postola sögur'', af stort omfång, samt slutligen ''Helgra manna sögur'', utgifna i två digra band.

Utanför poesiens och sagans områden har norrönalitteraturen endast några få verk af betydenhet att uppvisa. Bland de på inhemsk grund uppvuxna alstren må i främsta rummet nämnas de gamla *lagsamlingarna*. Islands första skrifna lag kom till stånd genom ett alltingsbeslut sommaren 1117. Då uppdrogs åt lagsagomannen Bergthor Hrafnsson och höfdingen Hafliði Másson att med därtill utsedda sakkunniga mäns råd nedskrifva landets lagar samt göra förslag till tillägg och ändringar, som kunde synas dem innebära förbättringar. Vid 1118 års allting upplästes och godkändes ''dråpbalken (*Víglóði*) och mycket annat'', som Are frode något för knapphändigt uttrycker sig. Huru pass omfångsrik denna Bergthorslag (*bergþórslog*) l. *Hafliðaskrá* må ha varit, veta vi ej, då hvarken den eller någon afskrift däraf finnes i behåll. Ej heller veta vi, hur mycket af denna lag, som ingår i de laghandskrifter från 1200-talet, som gå under (det oriktiga) namnet *Grágás* (se d. o.) och innehålla den isländska fristatens lag, sådan den omkr. midten af 1200-talet var. Efter Islands förening med Norge fick landet en ny lag, kallad ''Håkonsboken'' eller (för sina järnbeslagna pärmars skull) ''Járnsíða'', hvilken dock snart afl östes af den s. k. ''Jónsbók'', som antogs på alltinget 1281 och delvis gäller ännu i dag. — Till *vetenskapliga skrifter* hör Den yngre Eddan l. Snorres Edda, som innehåller regler för skaldekonstens utöfvande, samt den likaledes berömda norska skriften ''Speculum regale'' l. ''Konungs skuggsiá'' (konungaspegeln) från förra hälften af 13:e årh., i hvilket filosofisk-didaktiska arbete den på höjden af sin tids bildning stående författaren behandlar företrädesvis politiska och etiska spörsmål samt meddelar meteorologiska och geografiska kunskaper rörande norra Atlanten, Island, Grönland och Irland, i fråga om det sistnämnda likväl fantastiska. Detta göres på ett sådant sätt och i ett sådant språk, att boken kan anses som en af litteraturens förnämsta prydnader. På det teologiska området märkas: ''Stiórn'', en parafras af gamla testamentets historiska böcker, med inflickade tillsatser från kyrkofäderna och andra; ''Isländska homilier'' l. ''Homiliubók'', hvars handskrift är i språkligt afseende synnerligen dyrbar, såsom en af de allra äldsta nu befintliga; ''Gammel norsk homiliebog'' och ''Elucidarius'', äfvenledes af vikt för handskrifternas ålder, m. fl. Man har äfven kvar några geografiska småskrifter, grammatiska afhandlingar, stödjande sig på Priscianus och Donatus (se Isländska språket, sp. 975) samt på det matematiska området några uppsatser af astronomiskt och kalendariskt innehåll, samlade i den s. k. ''Rímbegla'', samt en skrift, benämnd ''Algorismus'', hvilken handlar om de arabiska talteknen samt åtskilliga räknesätt.

Med begynnelsen af 15:e årh. inträder ett stillastående, och alltifrån denna tid kan isländska litteraturen i alla händelser icke mer kallas fornnordisk eller norrön. Den s. k. svarta döden (1402—04) tillfogade Island ett fruktansvärdt afbräck äfven i andligt afseende. Den gamla litteraturen föll för en lång tid i glömska, och afskrifvarnas flit aftog. Till och med annalskrifningen upphörde (1430), och från den fördärfvade kyrkan kunde ingen eggelse

utgå, vare sig till nationell eller religiös pånyttfödelse. Vilda, tungsinta drömmar fyllde tidens nattdunkel med sina besynnerliga skepnader. Af urgamla indoeuropeiska sagominnen, af den från hedenhös ärfda folktron på alfer, jättar, troll, spöken, trolldom o. s. v. samt af kyrkans djäfvulstro alstrades, troligtvis mest på 1400-talet, de viktigaste och mest karakteristiska af de ofta vackra, men äfven öfvervägande skräckfulla folksägner och sagor, som, fortplantade och tillökta under de följande århundradena, omsider upptecknats i våra dagar och ha visat sig vara en af de märkligaste grupperna i detta slags samgermanska folkdiktning. Under det att berättandet af dylika historier och af riddareromaner trädde i stället för forntidens historiska sagoförtäljande, sökte den aldrig utdöende hågen för en i metriskt afseende konstlad och på omskrifningar rik poesi sin tillfredsställelse i rímurdiktning, det enda slag af litterär produktion, som fortsattes från den föregående tiden. Allteftersom folket mödosamt reste sig, trots biskopsväldet och det utländska öfverväldet, tillväxte denna poesi i frodighet. Omkr. 1500 nämnas åter många "skalder", bland dem särskildt en Sigurd blinde på östlandet. Slutligen får Island vid tidehvarfvets utgång en framstående lyriker i biskop Jón Arason (f. 1484, d. 1550). Med ej ringa snille och med sant kristlig känsla, som i förvånande ringa mån rönt inflytande af katolsk vidskepelse, behandlade han religiösa ämnen, i synnerhet sådana, som höra till passionshistorien, i fem stora dikter, en i gammal drapaform, de öfriga i versmått med slutrim, halft sekvensartade, halft rímurartade. Dessutom var han en ovanligt produktiv och fyndig tillfällighetsskald och improvisatör.

II. *Reformationstiden* (till omkr. 1720). Den näring, som katolska kyrkans siste förkämpe hade gifvit folkets själfkänsla, i synnerhet just genom sitt skaldskap, gjorde otvifvelaktigt mycket till, att den lutherska läran en tid bortåt kändes som en mot folkanden fientlig makt. Därtill kom emellertid, att de första försöken att uttrycka denna läras tankar på modersmålet icke voro lyckade. Ännu Oddur Gottskálksson (d. 1556) måste i sina öfversättningar (af N. T., Luthers katekes, Corvins postilla) kämpa hårdt mot ett motsträfvigt språk; och när Marteinn Einarsson ville öfversätta lutherska psalmer (i "Psálmakver", 1555), dukade han alldeles under: de ovanliga melodierna och rytmerna, de många grofva danismerna och germanismerna kunde allenast stöta ett isländskt öra. Först då Guðbrandur Thorláksson hade fått sitt nya tryckeri i Hólar upprättadt (1574) och genom detta utvecklat stor verksamhet som författare och utgifvare (intill 1624 utgingo från Hólar 85 skrifter, delvis mycket omfångsrika), trängde den evangeliska andan igenom, och den visade sig nu, liksom annanstädes i Norden, mäktig att återväcka de andliga krafterna och nyskapa litteraturen. Denna fick en alldeles öfvervägande religiös riktning, som den behöll till omkr. 1720. Men islänningarna kommo också med i tidehvarfvets andra hufvudströmning, som var riktad på klassisk lärdom, och slutligen anknytes en ny nationell bildning till de från forntiden ärfda begynnelserna, i synnerhet till studiet af den inhemska klassiska litteraturen, hvari islänningarna blefvo de öfrige nordbornas lärare, liksom bysantinska lärda på sin tid hade lärt ita lienarna grekiska.

1. Främst i *den religiösa prosalitteraturen* stå Guðbrands kyrkobibel (1584), i alla afseenden e värdigt motstycke till Gustaf I:s och Kristian III:s Den är grundstenen för den nyisländska litteraturen byggnad, och de senare bibelupplagorna äro blo obetydligt ändrade editioner af den. Under 17 årh. var Island rikt på teologiska verk och upp byggelseskrifter. En stor del af dessa utgjordes öfversättningar från de bästa tyska och danska fö fattare; men stor var äfven mängden af inhemsk andaktsskrifter, i synnerhet predikningar. Al Islands predikanter och uppbyggelseförfattare öfve glänsas af biskop Jón Thorkelsson Vídalín (f. 1666, d. 1720), som står i jämnhöjd me ordets yppersta förkunnare i Norden. — På lil nande sätt utvecklar sig den *religiösa poesien*, so är förvånansvärdt rik, äfven om man bortser frå den vida öfvervägande massan otryckta dikte Hálfdán Einarsson, som i sin "Sciagraphia histori litterariæ Islandiæ" (1777) namngifver 80 författa till andliga dikter efter reformationen, försäkra att han har sett psalmer af hundratals andr Biskop Guðbrands "Psálmabók" (1589, 1617) inn håller ännu mest öfversättningar och röjer tryck af de med melodierna gifna, främmande formern Efter hand lär man att röra sig friare i dessa, oc folkliga egenheter få insteg; äfven gamla versmåt såsom drottkväde och hrynhenda, upptagas. I sy nerhet yttra sig smaken för episk framställning oc kärleken till rímurformen, i det att större ell mindre stycken af den heliga skrift omskrifvas t sådana romans-cykler, t. ex. af prästen Gu mundur Erlendsson (d. 1668), äfvenso historisk-exegetiska psalmer diktas, t. ex. af Jó Thorsteinsson martyr (dödad af turkisk sjöröfvare 1627), hvilken äfven intager ett fra stående rum bland de många bearbetarna af Davi psalmer. Emellertid uppstodo oupphörligt fritt di tade lyriska och didaktiska sånger, i synnerh många morgon- och afton- samt veckodagspsalme äfvensom andra psalmer för särskilda tider och ti fällen, till hvilka må räknas de i sin art egendo liga psalmerna för döende samt grafpsalmer. De af Hólarbiskopen Gísli Thorlákson på ny utgifna kyrkopsalmboken (1671) var redan icke långt när i stånd att rymma det förråd, som fan att tillgå; likväl växte det alltjämt, bl. a. geno att man satte på vers andaktsskrifter (t. ex. Johan Gerhards "Meditationes sacræ", ja t. o. m. Luthe katekes) samt genom öfversättningar, såsom af King "Sjungekor". Sin högsta utveckling nådde den re giösa poesien med Spegels och Kingos äldre samtid Hallgrímur Pétursson (f. 1614, d. 1674 bland hvilkens andliga sånger samlingen "50 passi psálmar" än i dag är islänningarnas käraste andakt bok. — 2. *Den humanistisk-vetenskapliga bildning* åtnjöt, under ogynnsamma villkor, en aktningsvä omvårdnad i de två latinskolorna, hvarjämte d mer och mer blef sedvänja att låta unga män stude utomlands, ej blott i Köpenhamn, utan också eme lanåt i Rostock eller Wittenberg. I synnerhet frän jades de lärda studierna af biskop Brynjólfu Sveinsson (f. 1605, d. 1674). Island fick icke obetydlig latinsk prosalitteratur: framför al voro Arngrímur Jónsson Vídalín (kall

Arngrímur lærði, f. 1568, d. 1648) och Brynjólfur Sveinsson utmärkta stilister och öfvade därjämte latinskt skaldskap. — 3. *Den nationella strömningen* gör sig jämförelsevis tidigt och kraftigt gällande. I spetsen går den nyssnämnde Arngrímur Jónsson, som i sin "Crymogæa" (1503) har lämnat den första sammanhängande skildring af Islands natur, folk, språk, författning och historia. Genom hans brefväxling med Oluf Worm och andra lärda män utomlands knöts det första bandet mellan den fornnordisk-isländska och den moderna nordiska bildningen. Vid Arngrims sida står bonden Björn Jónsson på Skardsá (f. 1574, d. 1655), nyskaparen af den sedan 1430 hvilande häfdateckningen samt rungranskare, jurist och kommentator af fornkväden. Samtidigt därmed vaknar, bl. a. genom bonden Jón Gissursson på Núp (i Dýrafjörður), den gamla afskrifvarfliten, som ännu länge gjorde tjänst vid sidan af landets enda tryckeri och till den grad blef en vana, att man ännu under 1700-talet icke sällan afskref tryckta böcker. Man går vidare på de sålunda öppnade banorna. Några, bland dem ej få bönder, skrifva "annaler", eller berättelser om samtida händelser, i synnerhet om förstörande naturtilldragelser; andra kasta sig på isländsk rättskunskap och skrifva juridiska afhandlingar samt kommentarer till "Jónsbók". Tidehvarfvets ypperste juridiske författare är lagmannen Páll Jónsson Vídalín (f. 1667, d. 1727), hvars "Skýringar yfir fornyrdi lögbókar" (tr. i 4 bd, 1846—54) innehålla en stor lärdomsskatt. Andra åter syssla med Islands språk och gamla litteratur, samla fornskrifter och bearbeta forntidens historia. Den äldsta isländska ordboken (utg. af Worm 1650) skrefs af prästen Magnus Ólafsson till Laufáss (d. 1636), af hvilken man äfven har en afhandling om den isländska poesien, Rúnólfur Jónsson (d. 1654 som rektor i Kristianstad) författade den första isländska grammatiken (1651), och den unge, talangfulle Guðmundur Andrésson (d. 1654) öfversatte till latin och kommenterade delar af Sämunds Edda samt författade en isländsk ordbok (tr. 1683, aflöst först af Björn Halldorssons, 1814). Till Sverige öfverbragtes isländsk fornkunskap 1658 af Jón Rúgmann (d. 1679), och en hel rad islänningar, bland hvilka må nämnas Guðmundur Ólafsson (d. 1695), verkade sedan där som medhjälpare åt Verelius, Peringskiöld och Olof Rudbeck. Emellertid hade Brynjólfur Sveinsson som biskop utvecklat storartad verksamhet med att samla och låta afskrifva gamla handskrifter; sålunda bevarades genom honom den enda pergamentshandskriften af Sämunds Edda, *Codex regius*. Vid denna tid började några att jämväl uppteckna de gamla dansvisorna. Medan islänningar hjälpte lärde i Sverige och Danmark med den i dessa länder (resp. 1664 och 1665) begynta utgifningen af fornskrifter, började äfven hemma på Island en dylik verksamhet (1688—89, genom Skálholtbiskopen Thórður Thorlákssón). Det största arbetet med den gamla litteraturen utfördes inemot tidehvarfvets slut genom historieskrifvaren Thormóður Torfason (Torfæus, f. 1636, d. 1719) och den utmärkte handskriftkännaren Árni Magnússon (f. 1663, d. 1730), upphofsmannen till Nordens rikaste samling af isländska handskrifter och stiftaren af arnamagnæanska legatet till utgifvande af handskrifter. — Sitt fylligaste uttryck fick dock den nationella andliga odlingen i den världsliga diktningen, dels den från 15:e årh. ärfda oskrifna prosadiktningen (sägner och sagor), som i 16:e—17:e årh. skjutit många nya rotskott, dels en skrifven, men blott undantagsvis tryckt diktning på vers, hvilken, i motsats till den samtida poesien i det öfriga Norden, var allt igenom hemmavuxen och märkvärdigt formfulländad samt därtill synnerligen rik. Den mest omtyckta diktarten var en episk, nämligen *rímur* och andra förtäljande kväden (visor med omkväde). Äfven rímurdiktningen låg tämligen nere under reformationstidens första mansålder; men från omkr. 1570 tog den ny fart och nådde sin största frodighet omkr. 1700: af 78 världsliga skalder, som Hálfdán Einarsson nämner mellan 1500 och 1777, hörde blott ett tjog till tiden efter 1720 och 4 eller 5 till 16:e årh., återstoden till 17:e. De allra fleste af hela skaran diktade *rímur*, och ämnen för diktningen erbjöd öfver hufvud allt, som kunde förtäljas på vers. Den sammantagna massan af isländska *rímur* stiger upp till många tusental. Det största anseendet som rímurskald vann Guðmundur Bergthórsson (f. 1655, d. 1705), som diktade 252 rímur. Icke mindre frodig var lyriken. De fleste idkade båda slagen af skaldskap; och man kan nästan säga, att hvad helst en man hade för händer, så gjorde han vers samtidigt. Jämförelsevis sällsynta äro kärleksdikter (märkligast som skapare af sådana var Thorlákur Guðbrandsson Vídalín, d. 1707), dess vanligare minnesdikter öfver aflidna, äredikter till lefvande, skämt- och hånverser, hvari juristen Páll Vídalín gäller för att vara mästare, lärodikter, skildringar af hvardagslifvet, tidsbetraktelser o. s. v. Grundtonen är mörk. Rätt ofta ljuder klagan öfver nutidens uselhet i motsats mot forntidens kraft; men det saknas ej heller humor, än munter, än bitande kvick. Dikter i nästan alla riktningar finnas af prästen Stefán Ólafsson på Vallanes (d. 1688), Islands störste lyriker mellan Sturla Thordsson och Bjarni Thorarensen.

III. *Upplysningstidehvarfvet.* Reformationen och humanismen hade i 17:e årh. väckt en i förhållande till Islands folkmängd och materiella villkor förvånande stor andlig lifaktighet, som i de flesta riktningar kom till mognad inemot eller omkr. 1700. Ett stycke in på 1700-talet synes folket för en tid sjunka i dvala. De nästan öfverväldigande naturuppröron och öfriga olyckor, i synnerhet koppepidemien 1707, hvilken nedbragte folkmängden till omkr. 32,000, samt befolkningens, af handelsmonopolet härflytande, ständiga utarmning vållade ett försvagande af folkänden, hvilket bland annat visade sig i språkets, i synnerhet rätts- och affärsspråkets tilltagande uppblandning med danska, dansk-tyska och dansk-franska ord. Men under allt detta uppväxte ett nytt släkte, som, å den ena sidan påverkadt af den allmän-europeiska tidsströmning, som kallas "upplysningen", å den andra sidan alltjämt starkare gripet af fosterlandets tilltagande nöd, kände det som sin hufvuduppgift att få islänningarna frigjorda från handelsoket och uppfostrade till att fullt tillgodogöra sig landets naturliga näringskällor. Från århundradets midt trädde dessa sträfvanden i förgrunden och gåfvo både det praktisk-politiska och det litterära lifvet dess prägel; dock gingo hand

i hand därmed en icke obetydlig nationell-historisk verksamhet samt till sist en ny diktning. Naturforskaren och skalden Eggert Ólafsson (f. 1726, d. 1768) vardt den litterära banbrytaren, dels genom sina ”ekonomiska” resor på Island och sin lärorika beskrifning öfver dem samt genom en viktig skrift om Islands matnyttiga växter, dels så till vida som han är den förste, hvilken afgifvit en öppen protest mot språkskämningen, samt genom en mängd dikter, som i nya, lättare versformer uttalade en dittills sällan yttrad fosterlandskärlek och naturglädje äfvensom en egendomlig rationalistisk-filosofisk lefnadsåsikt. Till Eggerts verksamhet slöt sig det viktigaste af hans samtids och den följande tidens andliga idrott. Först ha vi, på 1760- och 1770-talen, en rad ekonomiska skrifter; därjämte gjordes det första försöket att utgifva en periodisk skrift på Island, fastän på danska, nämligen de af underdomaren Magnús Ketilsson skrifna ”Maanedstidender”, som trycktes i det af bonden Bogi Benediktsson på Hrappsey inrättade tryckeriet (1773—76). Island fick nu också sin första lagsamling, de af M. Ketilsson samlade ”Forordninger og aabne breve” från 1096 till 1720 (tr. 1776—87). Emellertid hade det kommit nytt lif i den historiska och litterärhistoriska forskningen; arbetena på detta område tyckas väl till en stor del vara danska, men de härröra till allra största delen från isländska pennor. I det tysta och genom andra verkade den grundligt lärde Jón Ólafsson från Grunnavík (f. 1705, d. 1779), den förste arnamagnæanske stipendiaten. Förberedd af en latinsk afhandling af Hannes Finsen, utkom (i Sorö 1768) den stora uppl. af ”Konungaspegeln” med dansk och latinsk öfversättning, utförlig inledning samt upplysningar af Jón Erichsen och Hálfdán Einarsson, ett i sin art epokgörande verk. Sedan följde en lång rad arnamagnæanska upplagor, som alla härrörde från islänningar, bland hvilka Jón Erichsen (d. 1787) och Grímur Jónsson Thorkelín (d. 1829) intogo de förnämsta platserna, den sistnämnde i synnerhet genom sitt ”Diplomatarium arna-magnæanum” (I—II, 1786). Islänningar ha ock betydlig andel i den stora danska upplagan af ”Heimskringla” (1777—83). Emellertid hade Island fått sin första utförliga fäderneslandshistoria alltsedan sagorna, ehuru på latin, nämligen Finnur Jónssons (d. 1789) ”Historia ecclesiastica Islandiæ” (1772—78), till hvilken slöt sig Hálfdán Einarssons (d. 1785) ”Sciagraphia historiæ litterariæ Islandiæ” (1777). Vid samma tid författades (ehuru den trycktes först 1814) en ny isländsk ordbok, af den förut nämnde prästen Björn Halldórsson (d. 1794). — En för hela Nordens framtid särdeles fruktbärande granskarverksamhet hade utvecklats på jämförelsevis kort tid; men därunder hade man icke släppt ur sikte arbetet för folkets materiella utveckling och för allmogens upplysning — naturligtvis i tidens ensidigt rationalistiska riktning. Häråt syfta särskildt de första litterära föreningarna. Bland isländska studenter i Köpenhamn stiftades (1779) det s. k. ”Lærdómslistafélag” (”Sällskap för lärda idrotter”), som skulle ”utbreda upplysning om jordbruk, konstflit och slöjder” samt upplysa allmogen i ämnen, hörande till den ”naturliga religionen, filosofi, sedelära, naturhistoria” m. m. Det utsände 15 bd delvis utmärkta skrifter (1781—96). På detta sällskap ruiner stiftade lagmannen, sedan justitiarius i landsöfverrätten Magnús Stephensen (f. 1762 d. 1833) ett nytt sällskap: ”Landsuppfræðingafélag” (1794), med liknande syfte, men med sät i själfva landet, hvarjämte det fick förfoga öfve landets tryckerier. Magnús Stephensen utgaf n månadsbladet ”Minnisverð tíðindi” (1796—1806) hvarmed den isländska tidskriftslitteraturen begyn ner, samt fullföljde den började verksamheten p egen hand under många år, fastän med afbrott. — Rationalismen trängde emellertid aldrig riktigt i i sinnena. Folket hängde fast vid sina gamla, tros varma andaktsböcker; och då en ny psalmbok skull utarbetas (1796), upptogos visserligen många ny psalmer, bl. a. af Thorvaldur Böðvarsso (f. 1758, d. 1836), men samlingen blef långt ifrå så opoetisk eller fjärmad från sant kristlig tro so motsvarande psalmböcker i andra länder. Slutlige bröt den isländska skaldeanden igenom tidens prosa Stundom upptogos forntidsämnen och forntidsformer t. ex. af den lärde prästen Gunnar Pálsso (d. 1791), hvars dikter i gammal stil t. o. m. funn väg till afskrifter af Sämunds Edda och gäckade d lärde. Därjämte framträdde omkr. 1800 flera ska der, som visserligen ofta nyttjade nya former oc voro mer eller mindre påverkade af tidsandan, me som också vanligen uppträdde i skarp motsats ti densamma och röja innerlig frändskap med de äldr lyrikerna. I synnerhet gäller detta om tidsskede förnämste skald, Jón Thorlaksson (f. 1744 d. 1819), en kraftig lyriker, i synnerhet hvass skämdiktare, men äfven hjärtlig, änskönt något torr psalmdiktare samt utmärkt öfversättare, särskildt af Milto och Klopstock. — Sigurður Pétursson (1759, d. 1827), parodisk skald efter Wessels mör ster, men med vida ringare poetisk begåfning, va Islands förste, rätt obetydlige dramatiker.

IV. *Den nationella pånyttfödelsens tid.* På I land, som i andra länder, ha nationalmedvetande frambrytande och de nationella kraftvens öfvervil öfver alla andra intressen företrädesvis gifvit si prägel åt 1800-talets folklif.. Den nya tidsrörelse som senare tog en stark politisk och delvis mot Dan mark fientlig riktning, begynte rent litterärt oc sattes i gång af en dansk man, språkforskare Rask, i det att denne, i förening med sina vänne Sveinbjörn Egilsson, Árni Helgason, Bjarni Tho steinsson och Finnur Magnússon i Köpenhamn, sti tade (1816) ett nytt litteratursällskap: ”Hið íslenzk bókmenntafélag” med det stora syftemålet att verk för språkets renvsning och folkets nationella bildning Under särdeles dugliga ledare (i synnerhet Jón Sigurðsson, 1851—79) har detta ännu blomstrand sällskap uträttat utomordentligt mycket för Island utveckling på så godt som alla den andliga odlinge områden. Så har Bókmenntafélag en stor andel i islänningarnas viktigaste vetenskapliga idrott: utgi vandet af fornskrifter samt studiet af fornspråke och dess litteratur, såväl genom särskilda afhand lingar och samlingar som genom periodiska skrifte ”Tímarit hins íslenzka bókmenntafélags”, af litte raturhistoriskt och historiskt innehåll, nedlagd 190 samt ”Skírnir”, af litterärt och allmänbildand innehåll, båda årsböcker. På detta område å likväl det mesta och största isländska arbetet u fördt utan Bókmenntafélags medverkan. De de

vis mycket stora arnamagnæanska upplagorna af fornskrifter äro nästan uteslutande verk af isländningar, bland hvilka må framhållas Finnur Magnússon (f. 1787, d. 1847). Sveinbjörn Egilsson (f. 1791, d. 1852) och Jón Sigurðsson (1811—79). Vidare må erinras om de tjänster, som dessa tre och många andra islänningar gjort de yngre danska sällskapen för nordisk litteratur, samt om den vetenskapliga hjälp, som Guðbrandur Vigfússon (1827—89) i Oxford lämnat tyskarna Maurer och Möbius. Äfven flera af vår tids mest betydande verk på de fornnordiska språkens område härröra från isländska lärde, såsom K. Gislasons "Dönsk orðabók" (1851), Sveinbjörn Egilssons stora "Lexicon poeticum" (1860) och Eirikur Jónssons "Oldnordisk ordbog" (1863), äfvensom engelsmannen R. Cleasbys "An Icelandic-English Dictionary" (1869), enär det mesta af detta lexikon är Guðbrandur Vigfússons verk. Både de hittills nämnde och många andra författare, bl. a. den utmärkte kommentatorn af fornnordiska skalder Jón Thorkelsson (1822—1904) samt mytologen Benedikt Sveinbjörnsson Gröndal (1826—1907) och Gísli Brynjúlfsson (1827—88, professor vid Köpenhamns universitet), ha på mångfaldiga enskilda punkter spridt ljus öfver fornspråket och dess litteratur. Som de verksammaste nu lefvande isländska språk- och litteraturforskare böra nämnas professorerna Finnur Jónsson (f. 1858) i Köpenhamn och Björn M. Ólsen (f. 1850) i Reykjavík samt kulturhistorikern Valtýr Guðmundsson (f. 1860), docent vid Köpenhamns universitet. På det hela, hur vidt omkring än fornnordiska studier idkas i våra dagar, ej allenast i Norden, utan äfven i den öfriga germanska världen, äro islänningarna ännu lika oumbärliga härvid, som de voro det på 1600-talet, och de intaga en mycket framstående plats vid sidan af sina medbröder i andra länder. — Jämsides med fornforskningen och delvis sammanfallande med den har gått ett flitigt arbete med Islands speciella historia. Sålunda utkom 1821—55 i 12 dlr Jón Espolins (f. 1769, d. 1836) "Islands árbœkur í söguformi". Ett annat betydande verk är Pétur Péturssons "Historia ecclesiastica" (1841) från 1740 till 1840. Viktiga källsamlingar ha åvägabragts, särskildt Jón Sigurðssons utmärkta samling diplom rörande Island från 874 till 1264 och den likaledes mest genom hans flit åstadkomna "Lovsamling for Island". Som speciellt personalhistoriska arbeten kunna framhållas de urspr. af Hrappseybonden Bogi Benediktsson (på 1770-talet) författade underrättelserna om sysslomäns lefnad ("Sýslumannaæfir", utgifna och fortsatta af öfverdomaren Jón Pétursson) samt prästen Sveinn Nielssons "Prestatal" (1869). Bland senare historiska författare böra nämnas Páll Melsteð (f. 1812), som skrifvit en mönstergill världshistoria och ett verk om Nordens historia, bägge populärt hållna och mycket lästa, hans brorson Bogi Th. Melsteð, som egnat sig åt fäderneslandets historia ("Islendinga saga", 1902; vidare de i annat sammanhang nämnde Jón Sigurðsson och B. M. Ólsen, äfvensom statshistorikern Jón Jónsson, författare till de populära arbetena "Íslenzkt þjóðerni" (1903) och "Gullöld Íslendinga" (1905), samt landsarkivarien Jón Thorkelsson d. y., som skrifvit värdefulla litteraturhistoriska och personalhistoriska arbeten samt utger "Diplomatarium Islandicum" (fr. o. m. bd 2). — Fornsaksforskningen uppkom på Island först 1863, då en fattig konstnär, Sigurður Guðmundsson, kallad Sigurður málari (f. 1833, d. 1874), grundade en fornsakssamling i Reykjavík. — Bökmenntafélags intresse för Islands geografi och topografi har man i synnerhet att tacka för Björn Gunnlaugssons (f. 1788, d. 1876) stora karta öfver Island (1845). Vidare märkas den omfattande samlingen af noggranna sysslo- och sockenbeskrifningar samt de förnämligast af Jón Sigurðsson sammanbragta utförliga statistiska meddelandena om landets tillstånd: "Skýrslur um landshagi á Íslandi" (fr. o. m. 1855). — *Tidningspressen* på Island föddes 1848 med bladet "Thjóðólfur", som ännu utkommer (redigeradt af teol. kandidaten H. Thorsteinsson) och tillhör i politiskt afseende personalunionspartiet. De isländska tidningarna äro nu rätt talrika, men illa redigerade och utmärka sig mestadels genom en grof och hätsk ton; de utkomma sällan, en à två gånger i veckan, många blott två gånger i månaden, samt äro ganska små. De ha likväl mycket stort inflytande i synnerhet i politiskt afseende. De mest betydande äro "Ísafold" (2 ggr i veckan, utg. af ministern Björn Jónssons son Ólafur Björnsson), organ för personalunionspartiet, och "Lögrjetta" (1 gång i veckan, redigerad af Thorsteinn Gíslason), språkrör för realunionspartiet; bägge utkomma i Reykjavík. — *Tidskriftslitteraturen*, som spelat en stor roll i den nationella renässansen, tog sin början med Magnús Stephensens ofvan nämnda "Minnisverð tíðindi" (1796—1806). Han utgaf äfven månadsskriften "Klausturpósturinn" (tr. i det forna klostret på Viðey), 1818—27, en vaken och innehållsrik publikation. Af hufvudsakligen politiskt och ekonomiskt innehåll var årsskriften "Ármann á alþingi" (1829—32; se Einarsson, B.). Sällan har väl en tidskrift satt så djupa spår i ett lands kulturhistoria som "Fjölnir" (1835—47, utg. af Tómas Sæmundsson, Jónas Hallgrímsson, Konráð Gíslason och Brynjúlfur Pétursson), hvars program var språklig, litterär, ekonomisk och politisk pånyttfödelse. Föga mindre var det inflytande på Islands lyftning, som utöfvades af "Ný Fjelagsrit" (1841—73, redigerad af Jón Sigurðsson). Den efterträddes af årsboken "Andvari" (1874 ff., utg. af Folkvännernas sällskap). Antalet isländska tidskrifter af olika slag är numera ganska stort, och många sådana utges äfven i Winnipeg, hufvudorten i kanadiska prov. Manitoba, där stora isländska kolonier finnas. Främsta platsen bland de nutida isländska tidskrifterna intages af "Eimreiðin" ("Lokomotivet"; 12 häftn årl. utg. af Valtýr Guðmundsson). — På det religiösa området står nutiden tillbaka för den äldre tiden, åtminstone hvad litteraturens omfång beträffar. En viss moderat reaktion mot den i sig själf aldrig starkt utpräglade rationalismen har, i synnerhet genom Pétur Péturssons, skänkt psalmsången och predikan en mer kristlig prägel än den närmast föregående tidens. Särskildt har psalmboken förbättrats, och nya, vackra psalmer diktats. Islands obetingadt rikast begåfvade religiöse tänkare, Magnús Eiríksson (f. 1806, d. 1881), skref blott helt litet på modersmålet och fann icke många anhängare på Island. — Poesien

hör ännu på Island mer än annanstädes till dagligt bröd i andligt hänseende, och färdigheten i att improvisera är ingalunda utdöd. Utgifvandet af den föregående tidens förnämsta skaldeverk har därför varit ett viktigt medel till att väcka och styrka nationalkänslan. Men därjämte har den nationella rörelsen gifvit upphof åt en egen diktning, hvilken till sitt innersta väsen är nordisk renässans, men visserligen på annat sätt än den motsvarande diktningen i det öfriga Norden, ehuru ingalunda utan inverkan af denna. Den hufvudsakliga diktarten är lyrik, och den, som angifvit tonen, är Bjarni Thórarensen (f. 1786, d. 1841), en icke synnerligt produktiv, men särdeles kärnfull och specifikt isländsk skald, romantikens förste representant på Island. Vid sidan af honom står den känslorike och fine verskonstnären Jónas Hallgrímsson (f. 1807, d. 1845). Kring dessa tvenne grupperar sig en stor skara lyriker, de fleste med alldeles säregen prägel hvar för sig. Bland dem må nämnas Finnur Magnússon, Sveinbjörn Egilsson, Hjálmar Jónsson (1796—1875), mest bekant som nidskald med bitande satirisk kraft, Jón Thóroddsen (1819—68), mera framstående som novellist än som lyriker, Grímur Thomsen (1820—96), Jón Thorleifsson (1825—60), Kristján Jónsson (1842—69), Gísli G. Brynjúlfsson och Benedikt Sv. Gröndal, Páll Ólafsson (1827—1906), Steingrímur Thorsteinsson (f. 1830), en blid, stämningsdjup lyriker, och Matthías Jóchumsson (f. 1835), en kraftig och mångsidig, högt begåfvad, men ej sällan oklar skald. Atskilliga af de nämnde lyrikerna ha tillika försökt sig i andra diktarter. Sålunda har Jóchumsson skrifvit dramer, särskildt det lyckade stycket "Útilegumenn" (1871), likaledes Gröndal ett mytologiskt läsdrama, "Ragnarökkur" (1868), och Indriði Einarsson (f. 1851) ett par folksägensdramer, "Nýársnóttin" och "Hellismennirnir", samt ett historiskt skådespel "Sverð og bagall" med ämne från Sturlungatiden äfvensom ett modernt stycke "Skipið sekkur". Därjämte ha St. Thorsteinsson och M. Jóchumsson börjat omplantera Shakspere på isländsk mark. Bland den senaste generationens skalder må framhållas Jón Ólafsson (f. 1850), Hannes Hafstein (f. 1861), Thorsteinn Erlingsson (f. 1858), Einar Benediktsson (f. 1864), stor språkkonstnär och betydande lyriker, dock ej sällan oklar, Einar Hjörleifsson (f. 1859), något matt som skald i bunden form, Guðmundur Friðjónsson (f. 1869), bonde, talangfull och kraftig lyriker, men stundom obehärskad och svulstig, samt Guðmundur Magnússon, typograf, älskvärd stämnings- och naturlyriker utan egentlig originalitet. Dessa skalder äro allesammans påverkade af Brandes och den nyare danska litteraturen, utan att därför vara osjälfständiga; den äldre skolan fr. o. m. Bjarni Thórarensen t. o. m. Grímur Thomsen och Matthías Jóchumsson stå däremot under romantikens inflytande. — Den nationella episka diktarten, *rímur*, har ännu under 1800-talet funnit odlare, bland dem en ganska framstående, nämligen den äfven såsom fin och kvick lyriker anmärkningsvärde Sigurður Breiðfjörð (f. 1798, d. 1846). I formen afvikande, men till innehållet af samma art som rímur är Gröndals episka dikt "Dráp[a] u[r] Örvar Odd" (1851). Men dessutom har man i Jó[n] Thorlákssons spår fortfarit att införlifva med Island[s] litteratur främmande epiker; särskildt har Homer[os] funnit goda öfversättare i Sveinbjörn Egilsson o[ch] Gröndal. M. Jóchumsson har öfversatt Tegnér[s] "Fritjofs saga" och Runebergs "Fänrik Ståls sägner" samt Topelius' "Fältskärns berättelser" jämt[e] många andra skaldeverk ur olika litteraturer, S[a] Thorsteinsson Tegnérs "Axel", delar af "Tuse[n] och en natt" samt ett stort antal dikter från danska[n] tyska och engelska. — Den poetiska prosaberättelse[n] ("skáldsaga") har, märkligt nog i sagans hemland[en] icke försökts, förrän Jónas Hallgrímsso[n] i "Fjölnir" (1840—41) kom fram med några sm[å] särdeles intagande skisser ur hvardagslifvet. Doc[k] lät den första fullständiga novellen länge vänta p[å] sig: det var Jón Thóroddsens "Piltur og stúlka" (1850), hvilken följdes af en mera omfattande, kra[f]tigt humoristisk bild af isländskt hvardagslif för e[tt] par mansåldrar sedan: "Maður og kona" (1876). Nyare novellister äro Gestur Pálsson (185[0] —91), utmärkt realistisk berättare och skarp sati[r]iker, men genomgående pessimist, Einar Hjö[r]leifsson (f. 1859), god iakttagare och psykolo[g] samt fin stilist ("Vestan hafs og austan", 1902 "Smælingjar", 1908), bonden Jón Stefánsso[n] ("Þorgils gjallandi"), prästen Jónas Jónasso[n] (f. 1856) samt de ofvan som lyriker nämnde Guð[-] mundur Friðjónsson och Guðmundur Magnússon (Jó[n] Trausti). Därjämte må till episk poesi i prosa[-] form räknas det största och mest ursprunglig[a] alster af isländsk skapargåfva, som sett ljuset i våra dagar, nämligen de af Jón Árnason (181[9] —88) samlade "Íslenzkar þjóðsögur og æfintyri" (I—II, Leipzig 1862—64), hvilka i själfva verke[t] ha till författare det isländska folket under en tid[s] rymd af 400 år och som, nedskrifna af en mass[a] personer i alla lefnadsställningar och af bägge k[ö]nen, röja en märkvärdigt utbredd och utveckla[d] framställningsgåfva och poetisk uppfattning. Ól[a]fur Davíðsson (1862—1903) utgaf ett ny[tt] band isländska folksägner (1895) samt ett sto[rt] verk "Íslenzkar gátur, þulur og skemtanir" (188[9] —92). Kyrkoherden Bjarni Thorsteins[-]son i Siglufjörður på nordkusten har samlat o[ch] utgifvit gamla isländska folkmelodier. — Om isländ[a]ningarna än icke ha kunnat följa med på alla de[s] andliga odlingens områden — särskildt stå de til[l] baka i naturvetenskaperna och de exakta veten[-]skaperna, som endast ha två världsberömda nam[n] att uppvisa: geografen och geologen prof. Thor[-]valdur Thóroddsen (f. 1855) i Köpen[-]hamn och Nobelpristagaren i medicin Niels F[i]nsen, hvilken senare dock icke författat någ[ot] verk på isländska —, så ha de likväl äfven i dett[a] årh. utmärkt sig inom några, och ännu lefver e[n] självständig isländsk nationallitteratur, som hör ti[ll] de största i världen i förhållande till landets folk[-]mängd och materiella tillgångar. — Litt.: De vikt[i]gaste arbetena rörande den *fornisländska* litteraturen[s] historia äro: Mogk, "Geschichte der norwegisch[-]isländischen litteratur" (2:a uppl. 1904), Finnu[r] Jónsson, "Den oldnorske og oldislandske litteratu[r]s historie", I—III (1894—1902) och "Den islandsk[a] litteraturs historie tilligemed den oldnorske" (1907) sammandrag af föregående verk, tillökadt med e

kort framställning af den nyisländska litteraturens historia samt försedt med en rikhaltig litteraturförteckning), C. Rosenberg, "Nordboernes aandsliv fra oldtiden til vore dage" (I, II 1877—80), W. Golther, "Nordische literaturgeschichte, erster teil: die isländische und norwegische literatur des mittelalters" (1905; i "Sammlung Göschen"); specialarbeten finnas i stort antal i synnerhet i "Arkiv för nordisk filologi", "Aarbøger for nordisk oldkyndighed", "Tímarit hins íslenzka bókmenntafélags". Se f. ö. Bugge, E. S. och A., Cederschiöld, J. G., Jónsson, F., Ólsen, Bj., Olrik, A., Storm, G., Thorkelsson, J., d. ä., Vigfússon, G., Wisén, Th. — Den *nyisländska* litteraturens historia är skildrad utförligast och sakrikast hos J. C. Poestion, "Isländische dichter der neuzeit in charakteristiken und übersetzten proben ihrer dichtung" (1897; standard work); den gammal-lutherska perioden behandlar C. Rosenberg i "Nordboernes aandsliv" (III, 1883—85), Finnur Jónsson, "Den islandske litteraturs historie" (sid. 407—437; 1907). Öfversikt af den nyare litteraturen ger Valtýr Guðmundsson i "Islands kultur ved aarhundredskiftet 1900" (1902, sid. 47—77; öfversatta prof på nyisländsk lyrik och novellistik finnas sid. 125—160), O. Hansen har i "Ny-islandsk lyrik, oversættelser og studier" (1901), gifvit karakteristiker af det senaste århundradets skalder samt synnerligen goda öfversättningar, Ph. Schweitzer, "Island; geschichte, litteratur und sprache" (1885), C. Küchler, "Geschichte der isländischen dichtung der neuzeit. I. Novellistik. II. Dramatik" (1902; ett i hög grad okritiskt arbete). A. Baumgartners reseskildring "Island und die Faröer" (1902) egnar rätt mycken uppmärksamhet åt litteraturen; Vilhjálmur Jónsson, "Nyere islandsk litteratur" (i "Nordisk tidskr." 1896, sid. 635—653), behandlar 1880- och 1890-talens isländska litteratur. Th. W. C. R. (R. N—g.)

Isländska språket tillhör nordiska grenen af germanska stammen af den indoeuropeiska språkfamiljen och brukar under namnet västnordiska sammanfattas med fornnorskan, de nynorska landsmålen och färöiskan, i motsats till svenskan och danskan, som med ett gemensamt namn kallas östnordiska. Till sitt ursprung är isländskan en blandning af fornnorska dialekter, främst västnorska, med någon inblandning af keltiska (iriska) element samt lämpad efter naturförhållandena och lefnadssättet på Island. Troligen fanns en del isländska särdrag redan i det språk, som den första på Island födda och uppvuxna generationen talade, och man skulle därför kunna kalla isländska språket jämnårigt med den isländska nationen och den isländska fristaten. Det keltiska inflytandet på isländskan har ännu icke gjorts till föremål för någon ingående undersökning; man har påvisat ett mindre antal ord af iriskt ursprung (t. ex. *lung*, skepp, *minþak*, ett slags deg af mjöl och smör, *kapall*, häst, *tarfr*, tjur, *kraðak*, sammanrafsad hop, *slafak*, dåligt gräs, *kellir*, mantel m. fl.) samt icke så få iriska personnamn (t. ex. Njáll, Kiarvalr, Kiallakr, Kiartan m. fl.); men huruvida tonfallet och uttalet i öfrigt möjligen rönt någon irisk påverkan, har man ännu icke ens försökt utreda. Isländska språket *före* reformationen kallas fornisländska, språket *fr. o. m.* reformationen däremot nyisländska. Fornisländskans historia omfattar tre perioder: den *första* räcker från språkets första uppkomst till de äldsta handskrifternas tid (slutet af 1100-talet), den *andra* l. klassiska från 1200-talets början till midten af 1300-talet, den *tredje* l. medelisländska från sistnämnda tidpunkt till reformationen. Den *första periodens* isländska känna vi genom en stor mängd fornkväden; dessa äro visserligen nedskrifna först under den klassiska tiden och ha i handskrifterna dennas språkformer; men genom de metriska bristfälligheter, som de förete, kunna vi sluta oss till äldre språkformer, hvilkas införande gör versen korrekt. Under detta tidehvarf synes isländskan ännu i blott ringa mån afvika från norskan; och västnordiskan stod då ännu östnordiskan så nära, att båda uppfattades som ett enda språk, "dansk tunga". Vid slutet af denna tidrymd framträder tydligt en del olikheter mellan norskan och isländskan; de viktigaste äro: 1) *u*-omljud af *a* i isländskan vålladt af hvarje *u* i följande stafvelse, vare sig kvarstående eller bortfallet; i norskan däremot vålladt endast af bortfallet *u* (t. ex. isl. *forum*, vi fara, no. *farum*, men isl. o. no. *for*, färd); 2) bortfall af *h* framför *l*, *n* och *r* i norskan, under det att det kvarstår i isländskan (t. ex. isl. *hlutr*, lott, no. *lutr*, isl. *hniga*, niga, no. *niga*, isl. *hrís*, ris, no. *ris*); 3) *fn* (uttaladt *vn*) kvarstår i isländskan, men har i norskan öfvergått till *mn* (t. ex. isl. *hrafn*, korp, no. *ramn*). Under den *klassiska perioden* uppdyka allt flera olikheter mot norskan; redan vid periodens början ha *a*, *o* och *u* förlängts framför *lf*, *lg*, *lk*, *lm* och *lp* samt i vissa fall *ln* och *ls* (t. ex. *úlfr*, ulf, *gálgi*, galge, *fólk*, folk, *álmr*, alm, *hiálpa*, hjälpa, *kólna*, kallna, *háls*, hals); redan före midten af 1200-talet öfvergår i isl. *oe* till æ (t. ex. *bœta*, böta, *dœma*, döma); *ǫ* (d. v. s. kort å) öfvergår på 1300-talet (ställvis redan i slutet af 1200-talet) till *ø* (t. ex. *ønd*, ande); vid början af 1300-talet har *e* framför *ng* öfvergått till *ei* (t. ex. *leingri*, längre) och *ǫ* framför *ng* och *nk* till *au* (t. ex. *taung*, tång, *haunk*, hank) samt *a* framför samma konsonantkombination föga senare förlängts (t. ex. *lángr*, lång, *kránkr*, sjuk) eller snarare öfvergått till *á*, hvilket ljudvärde *á* då sedan närmare ett århundrade tillbaka betecknade; dessa vokalförändringar kommo likväl sällan till synes i stafningen, som ännu i dag vidhåller de äldsta formerna, och framför *ng* och *nk* förlängdes *a* icke i västlandsfjärdingens språk, som fortfarande står på den gamla ståndpunkten. Bland förändringar gemensamma för fornnorskan och fornisländskan kunna nämnas öfvergången af långt *a* (á) till långt *å* (ǫ́), som var fullbordad i midten af 1200-talet (redan Snorre Sturlasson låter *skǫ́l* rimma mot *bál*, hvilket bevisar ett uttal *bǫ́l*), samt inskjutandet af en fyllnadsvokal mellan konsonant och utljudande *r* (i isl. är denna vokal *u*, i norskan uppträda olika vokaler i olika bygder), t. ex. isl. *hcldur*, hellre, *endur*, änder, i st. f. äldre *heldr*, *endr*. Denna svarabhaktivokal uppdyker stundom redan i slutet af 1200-talet, men först framemot början af 1400-talet är den regelbundet genomförd. — Den klassiska isländskan — jämte fornnorskan oftast kallad norrænt mál l. norræna tunga — var ett enhetligt, föga dialektsplittradt språk och fick sin fasthet och likformighet tack vare den lifliga samfärdseln mellan Islands olika bygder, de årliga alltingen, där folk i massor samlades, samt den

snabbt uppblomstrande litteraturen. Som litteraturspråk står den främst bland de fornnordiska språken, icke blott på grund af rikedom på ovärderliga litteraturalster, utan äfven genom smidighet, uttrycksfullhet och stilistisk elegans. Tack vare dess rika och mångsidiga litteratur ega vi en mera vidsträckt och ingående kännedom om fornisländskan än om något af de andra fornnordiska språken. Då den därtill i de flesta fall företer ålderdomligare former än dessa, är den af grundläggande betydelse för den nordiska språk- och litteraturforskningens alla grenar. Härtill bidrar äfven i ej ringa mån, att de forntida islänningarna själfva började vetenskapligt undersöka sitt språk, och frukten af deras arbete har bevarats till vår tid. Äldst och värdefullast är den afhandling om de fornisländska språkljuden och deras beteckning i skrift, som en okänd klerk i midten af 1100-talet författat och som är känd under namnet "den första grammatiska afhandlingen i Snorra-Edda". Vida underlägsen denna är "den andra gramm. afh. i Sn.-E.", äfven den anonym och äfven den behandlande bokstäfverna och deras uttal; den förskrifver sig från tiden efter 1220. Mångsidigast är "den tredje gramm. afh. i Sn.-E.", som till författare har Ólafr Thórðarson Hvítaskáld och är skrifven på 1240- eller 1250-talet. Den handlar om både bokstäfverna (med intressanta upplysningar om runorna), stafvelserna och orden; Priscianus' latinska verk är dess förebild härutinnan. Vidare innehåller den en lärobok i retorik, stödjande sig på Donatus, men belyst med en stor mängd exempel ur isländska kväden. En fortsättning däraf, ehuru af vida mindre värde, är "den fjärde gramm. afh. i Sn.-E.", skrifven af en anonym andlig på 1300-talet. — *Medelisländskan* kännetecknas främst af en del ljudförändringar, som innebära en öfvergång till det för nyisländskan karakteristiska uttalet. Stilen i de medelisländska skrifterna är oftast vida kraftlösare, schablonmässigare och klumpigare än i det klassiska språket; och lånord i afsevärdt antal börja intränga från såväl franskan och tyskan som danskan. — *Nyisländskan* skiljer sig som skriftspråk icke mycket från fornisländskan, utan har i hufvudsak bibehållit den klassiska periodens rättskrifning och uppträder sålunda i en i många afseenden ålderdomligare dräkt än medelisländskan. Detta gäller dock främst om det senaste århundradets och vår tids starkt arkaiserande isländska; den äldre nyisländskan har en mera vacklande, men ofta mera uttalsenlig ortografi. Det nyisländska uttalet afviker däremot starkt från det fornisländska. Viktigast bland afvikelserna är den för samtliga nynordiska språk gemensamma förlängningen af starktonig kort stafvelse; under det att i fornisl. (liksom i fornsv.) t. ex. *tala* uttalades med kort såväl *a* som *l*, har nyisl. (liksom nysv.) härvid långt *a*. För nyisländskt uttal gälla i hufvudsak följande regler: *a* är "europeiskt" (= finländskt) kort eller långt *a*; *á* betecknar diftongljudet *au*, utom framför *tt*, där det konsonantiska *u*-ljudet öfvergår till en stark aspiration, så att *átt* uttalas nästan som tyska *acht*, samt framför *ng* och *nk*, där det uttalas diftongiskt som sv. *au* och stundom i skriften ersättes med *á*; i Västfjordarna har denna diftongisering dock ej inträdt; *e* är kort eller långt öppet *e*-ljud, men får framför *r* ungefär samma ljud som sv. *ä*; framför *ng* och *nk* ljuder det som *ei*; i ordet *hver*, hvem, hvarje, och dess afledningar uttalas de som isl. *u*, d. v. s. med slutet ö-ljud; i ordet *kveld* kväll, ljuder det som isl. (d. v. s. öppet) *ö*, och skrifningen *kvöld* är mycket vanlig; *é* uttalas j och skrifves af flera författare så; *i* har ett mycket öppet, mellan *i* och *e* sväfvande ljud, och framför enkel konsonant låter det nästan som sv. *e* (isl. *lif* och sv. *lefva* uttalas så godt som lika); endast framför *ng* och *nk* har det skarpt *i*-ljud; *í* är slutet *i*; *o* ljuder som sv. *å*; *ó* är diftongiskt och ljuder som slutet *o* + konsonantiskt *u*, utom framför *tt*: bokstafsförbindelsen *ótt* uttalas *ocht*; *u* låter som slutet *ö* eller mycket öppet *y*, utom framför *ng* och *nk*, där det är "europeiskt" *u*; samt i ändelsen *-unur* (dat. pl. af sbst. med best. art.), där det första ljuder som *ö*; *ú* är "europeiskt" *u*; *y* sammanfaller i uttalet med *i*. *ý* med *í*; *æ* ljuder som sv. *aj*, *æt* uttalas *a* + tyskt *ich*-ljud + *t* [aicht]; *ö* är öppet ö men ljuder framför *ng* som sv. *öj*; *au* uttalas som sv. *öj*, *ei* och *ey* båda likt sv. *ej*, fast med mindre tydligt *i*-ljud, snarast som eng. *a* i *grape*, *tale* o. s. v.; *b* och *d* äro tonlösa som i danskan; ð är det eng. *th* i *father*; *f* ljuder som i svenskan i udd ljud samt framför *k*, *s* och *t*, men framför ð, *l* och *n* låter det som *b*; bokstafsförbindelserna *fnd* och *fn* uttalas *md* och *mt*; i alla andra fall har *f* ljudvärdet *v*; *g* är hårdt och tonlöst i uddljud samt i inljud efter konsonant äfvensom framför ð, *n* och *l*, men eljest efter vokal spirantiskt (som i danskan); är det föregående vokalen *i*, låter *g* som *j* (t. ex. *magi* mage, uttalas *maiji*); framför *e*, *é*, *i*, *í*, *y*, *ý* och *æ* får *g* ett svagt *j*-likt glidljud efter sig (*gera* uttalas *gjära*); *h* är något svagare aspireradt än i svenskan och torde sammanfalla med det finska *h*; men framför *j* öfvergår det till tyskt *ich*-ljud, och framför *v* i större delen af landet till *k*, i några trakter till tyskt *ach*-ljud: framför *l*, *n* och *r* ljuder *h* som tonlöst *l*, *n*, *r*; *j* är spirantiskt som i rikssvenskan (e konsonantiskt *i* som i finländskan); *k* är alltid hårdt och aspireradt (som i rikssv.), men får framför *e*, *é*, *i*, *í*, *y*, *ý* och *æ* ett svagt efterslag af *j* (*kenna* uttalas nästan som *kjenna*); *kn* uttalas som *hn*, och ortografien vacklar mellan båda skrifsätten; *l* uttalas som vanligt tunt *l* (aldrig tjockt); *ll* har mellan två vokaler samt i utljud ett egendomligt uttal, i förra fallet som tonlöst *d* + tonande *l*, i senare fallet som tonlöst *d* + tonlöst *l*; framför konsonant återgår detta ljud till *l* (t. ex. *fjall*, fjäll, uttalas *fjaddl*, men genit. *fjalls* utläses som den skrifves, genit. plur. *fjalla* läses *fjaddla*); i ett dussin ord, där det är ursprungligt, och en del personnamn (smeknamn) ljuder *ll* likväl som långt *l*; *rl* har alltid samma *ddl*-uttal, äfven framför konsonant (t. ex. *karls*, genit. af *karl*, uttalas *kaddls*); *m* ljuder som i svenskan, likaledes *n*; men *nn* efter accentuerad vokal eller diftong låter som tonlöst *d* + *n*, och *rn* har i alla ställningar samma ljud (t. ex. *beinn*, ben, *dúnn*, dun, *barn*, barn uttalas *beiddn*, *duddn* och *baddn*); *p* är aspireradt som i rikssvenskan, men framför *t* och *s* öfvergår det till *f*, t. ex. *skapt*, *krapsa* uttalas *skaft*, *krafsa*; *r* är alltid tungspets-*r*, aldrig skorrande; *s*, *t* och *v* ha samma ljud som i svenskan; *x* ljuder snarast som *ach*-ljud + *s*; *z* ljuder nu som *s*; þ är det engelska *th* i *think*. (I art. Island och Isländska litteraturen samt på kartan är Þ ersatt med Th, som islänningarna ej sällan nyttja i stafningen af namn, då de vända sig till

icke-isländska läsare). När tre konsonanter sammanstöta, bortfaller i uttalet vanligen den mellersta, stundom den första, det senare särskildt om denna är *r* eller *t* samt följes af *s*. Så t. ex. uttalas *lands, álpt, fyrst, vatns, hests* som lans, ault, fist, vass, hess. — *Tonvikten* ligger i nyisländskan undantagslöst på första stafvelsen, och *tonfallet* påminner närmast om finländsk svenska. — Ordens *böjning* skiljer sig visserligen i åtskilliga punkter från den fornisländska, men i de flesta afseenden är den dock föga eller alls icke förändrad. — *Satsläran* visar nog spår af främmande inflytelser, men har likväl bibehållit sin nordiska karaktär långt bättre än i något af frändespråken. — *Ordförrådet* har särskildt på de senaste hundra åren riktats genom nybildning i stor skala, på samma gång som man med flammande ifver sträfvat att utrota alla lånord. Denna med järnhård konsekvens tillämpade purism har gifvit som resultat, att den nutida isländskan troligen har färre lånord än något annat europeiskt språk. I många fall har man lyckats skapa utmärkta isländska ord i stället för de främmande (t. ex. *bókasafn*, bibliotek, *verkfall*, strejk, *gjörðabók*, protokoll, *umræða*, diskussion), men i andra fall äro nybildningarna af tvifvelaktigt värde (*svæfill*, en liten dunkudde, borde väl snarare betyda bedöfningsapparat, *jafnaðarmaður*, socialist, betyder egentligen en rättrådig och fridsam man). Stundom har man för att undvika lån tillgripit den dåliga utvägen att låta ett och samma ord beteckna tvenne ingalunda identiska begrepp (*ríki* betyder både rike och stat). Ofta är det omöjligt att af isländskt språkmaterial skapa ord för nya begrepp, och hellre än att låna ett ord afstår islänningen då från att uttrycka begreppet eller tillgriper ett rent missvisande uttryck (*aristokrat* återges med *stórmenni* eller *höfðingjasinni*). Samtalspråket mellan de bildade islänningarna, särskildt i Köpenhamn ("Hafnar-íslenzka"), är likväl ingalunda så puristiskt: där kan man få höra ord som *eremiti, kompromis, opportunismi, praktiskur* m. fl. (*praktiskur* påträffas t. o. m. stundom i skriftspråket i st. f. det puristiska *hagfeldur*). — I *stilistiskt* afseende är nyisländskan ett högt upparbetadt språk, smidigt, nyansrikt, fullt af egenartade vändningar och åskådliga uttryck, ofta med rötter redan i fornisländskan. Sammanhanget mellan det moderna och det forna språket är visserligen icke så starkt, som man ofta hör påstås, men i hvarje fall långt starkare och innerligare än i svenskan. Detta fornspråkets kvarlefvande i nyisländskan ger denna en prägel af på samma gång ålderdomlighet, styrka och friskhet samt nedärfd litterär kultur. Det är ett språk, som lämpar sig synnerligen väl för skaldskap i såväl obunden som bunden form; men den moderna kulturens företeelser har det ofta svårt att finna fullgoda uttryck för. På grund af sin stränga purism och sin högt utvecklade, men fullt folkliga stil är det i hög grad lärorikt för forskare i andra nynordiska språk: det visar oss bättre än något annat, hur rikt det nordiska språkmaterialet är och hur långt man därmed kan komma inom språkskötselns område — men det visar oss också, hvar gränsen går, där detta inhemska material upphör att räcka till.

Litt.: A. *Fornisländska:* A. Noreen, "Altisländische und altnorwegische grammatik" (3:e uppl., 1903; den utförligaste och tidsenligaste grammatiken) och "Abriss der altisländischen grammatik" (2:a uppl., 1905), F. Holthausen, "Altisländisches elementarbuch" (1895), Finnur Jónsson, "Det norsk-islandske skjaldesprog omtr. 800—1300" (1901), B. Kahle, "Die altnordische sprache im dienste des christentums" (1890) och "Die sprache der skalden" (1892), L. F. A. Wimmer, "Fornnordisk formlära" (1874; innehåller äfven framställning af det nyisl. uttalet), M. Nygaard, "Eddasprogets syntax" (2 dlr, 1865 o. 1867) och "Norrøn syntax" (1905), M. Hægstad, "Det norske maalet fyre 1350", och A. Torp, "Gamalnorsk ordavleiding" (bägge utg. under den gemensamma titeln "Innleiding til gamalnorsk ordbog", 1909), vidare en mängd afhandlingar och uppsatser i "Arkiv för nordisk filologi"; se f. ö. denna tidskrifts årliga bibliografi. — Ordböcker: Björn Halldórsson, "Lexicon islandico-latino-danicum" (1811), Sveinbjörn Egilsson, "Lexicon poeticum antiquæ linguæ septentrionalis" (1860), Erik Jonsson, "Oldnordisk ordbog" (1863), Guðbrandur Vigfússon, "An Icelandic-English dictionary" (1874), J. Fritzner, "Ordbog over det gamle norske sprog" (2:a uppl., 1896; den bästa fornisländska ordboken), Jón Thorkelsson, "Supplementer til islandske ordbøger" (1876, 1879—85 o. 1890—97), L. Larsson, "Ordförrådet i de äldsta isländska handskrifterna" (1891), M. Hægstad och A. Torp, "Gammalnorsk ordbok med nynorsk tyding" (1909). — B. *Nyisländska:* W. H. Carpenter, "Grundriss der neuisländischen grammatik" (1881), Björn Magnússon Ólsen, "Zur neuisländischen grammatik" (i "Germania", bd XXVII), Finnur Jónsson, "Islandsk sprogl æ re" (1905), R. Arpi, "Islands yngre litteratur och språk" (i "Språkvetenskapliga sällsk:s förh.", 1882—85, ingående i Uppsala universitets årsskrift 1886), "Förslag till ändringar i den isländska ortografin" (i "Nystavaren", bd 3) och "Anmärkningar till ny-isländsk grammatik" (i "Nordiska studier tillegnade Adolf Noreen", 1904), H. Buergel Goodwin, "Det moderna isländska ljudsystemet" (i "Svenska landsmålen", 1905) och "Utkast till systematisk framställning af det moderna isländska uttalet" (ibidem, 1908), Páll Thorkelsson, "Beygingarreglur í íslenzku með frönsk-um skýringum. Système grammatical pour tous les mots islandais avec des explications françaises" (1902). — Ordböcker: K. Gíslason, "Dönsk orðabók með íslenzk-um skýringum" (1851), Jónas Jónasson och Björn Jónsson, "Dönsk orðabók" (1896), G. T. Zoëga, "Íslenzk-ensk orðabók (Icelandic-English dictionary)" (1904). R. N—g.

Isländsk kalkspat, på Island förekommande dubbelspat (se d. o.).

Islänningasagan, Stora. Se Sturlungasagan.

Ismael (hebr. *Jišmā'ēl*, Gud hör). 1. Enligt G. T. en son af Abraham och af Saras egyptiska tjänstekvinna Hagar, som själf flyr eller på Saras uppmaning fördrifves med sin son. Berättelsen finnes i 1 Mos. 16 (hufvudsakligen Jahvisten) och kap. 21 (hufvudsakligen Elohisten, jfr ock 17: 23 ff. Prästkodex). Enligt den ursprungliga texten i kap. 21 är I. vid sin moders fördrifvande blott ett litet barn (v. 14 ff., 18, 20), enligt Prästkodex däremot en yngling på omkr. 16 år. I. är stamfader för ismaeliterna, hvilka alltså enligt G. T. äro besläktade

med Ismael, men äfven med egypterna; också Ismael själf tar sig hustru från Egypten enligt 1 Mos. 21: 21. Som hemvist för I. nämnes i 1 Mos. 21: 21 öknen Paran, som legat mellan Edom och Egypten. Af de 12 stammar, som i 1 Mos. 25: 12 ff. nämnas som I:s ättlingar, ha åtminstone några haft sitt hemvist på annat håll: 1. Duma motsvarar den stora oasen Djof i norra Arabien, 2. Jetur bekrigas enligt 1 Krön. 5: 19 af Rubens barn, måste alltså ha bott i landet ö. om Jordan, uppträder sedan troligen under namnet ituréer (se Ituréen), 3. Kedar, en betydande stam i den syrisk-arabiska öknen, 4. Kedma står i Jer. 49: 28 parallellt med Kedar och är förmodligen boende i samma trakt, 5. Massa, en nordarabisk stam, 6. Nebajot nämnes i Jes. 60: 7 jämte Kedar som ett stort herdefolk, boende förmodligen i syrisk-arabiska öknen eller norra Arabien, uppträder sedan i gestalten af nabatéerna (se d. o.), 7. Tema, en betydande trakt och oas i norra Arabien, motsvarande nuv. oasen Teima, 4 dagsresor s. om Duma. De 5 öfriga uppräknade äro okända. De ifrågavarande stammarna ha alltså varit Israels grannar i s. och ö. Deras vilda strids- och plundringslystnad karakteriseras träffande i 1 Mos. 16: 12; 21: 20. I Josefs historia uppträda de som karavanledare enligt 1 Mos. 37: 25 (Jahvisten). — 2. En man af Davids släkt, som efter Jerusalems fall 586 på anstiftan af ammonitkonungen Baalis mördade den kaldeiske ståthållaren Gedalja i Mispa (se 2 Kon. 25: 25, Jer. 40: 13 ff.). E. S—e.

Ismaeliter. Se Ismael 1.

Ismail, kretsstad i Bessarabien, vid vänstra stranden af Donaus nordliga mynningsarm, Kilia, bildar med det närbelägna Tutjkov en dubbelstat med 33,607 inv. (1897). Handel med spannmål, trävaror, läder och talg. — I., fordom en turkisk fästning, eröfrades af ryssarna 1770 samt stormades och förstördes af Suvorov 22 dec. 1790. I freden i Bukarest 1812 kom staden med Bessarabien till Ryssland, hvarefter den blef station för ryska Donauflottan samt 1830 jämte den 1810 anlagda staden Tutjkov erhöll en särskild förvaltning. Enligt Parisfredens (1856) bestämmelser slopades fästningsverken och afträddes I. jämte en del af Bessarabien till Moldau. Vid Berlinkongressen 1878 återförenades denna del af Bessarabien med Ryssland. (J. F. N.)

Ismailia. 1. (Ismailijeh) Stad i nedre Egypten, guv. Port Said, nära midten af Sues-näset, vid västra stranden af Timsa-sjön och vid den från Nilen ledda sötvattenskanalen (Ismailijehkanalen), som lämnar dricksvatten till Sues, till I. och Port Said, men äfven är segelbar för tämligen stora fartyg. 6,886 inv. (1897). Staden anlades 1863, var under kanalbyggnaden medelpunkten för alla arbeten och är ännu säte för kanalförvaltningen, men har i öfrigt förlorat sin betydelse. Den har breda, makadamiserade gator och liknar en europeisk badort med villor och skuggrika alléer. Sötvattenskanalens slussar, kedivens palats och vattenverket, som medelst en 70 km. lång rörledning förser Port Said med vatten, äro ortens största märkligheter. — 2. Fordom sudanesisk militärstation. Se Gondokoro. — 3. Stadsdel i Kairo (se d. o.). (J. F. N.)

Ismailijeh och Ismailijehkanalen. Se Ismailia 1.

Ismailiter. Se Islam, sp. 919.

Ismail pascha, kediv af Egypten, son till Ibrahim pascha, f. 31 dec. 1830 i Kairo, d. 2 mars 1895 nära Konstantinopel, erhöll en europeisk uppfostran i Frankrike, hvarefter han återkom till Egypten 1849. Af sin farbror ståthållaren Said pascha användes han vid beskickning till Frankrike och Italien och inkallades i statsrådet, skötte 1861 regeringen i hans frånvaro och kufvade därpå ett uppror i Sudan. Efter Saids död 18 jan. 1863 blef han ståthållare i Egypten. Om hans till full oafhängighet syftande yttre politik (direkt umgänge med främmande monarker, de turkiska fermanerna om successionsordningen 1866, kedivvärdigheten 1867, regleringen af Egyptens ställning 1873) och hans af stort anlagda och kostsamma företag (Sueskanalen, invigd 1869) samt lika lysande som ogenomtänkta reformer fyllda inre styrelse — en svindel, som ruinerade hans land och bragte den äfven enskildt slösaktige "orientaliske despoten med parisisk fernissa" i händerna på europeiska ockrare — se Egypten, sp. 1490—92. Efter sin afsättning 26 juni 1879 tillbragte han sin tid i Europa, särskildt i Italien; från 1888 till sin död vistades han, till hälften som statsfånge, på det af sultanen upplåtna slottet Emirgian vid Bosporen. H. B—n.

Ismanstorps borg, belägen på byn Folkeslundas utmark, Långlöts socken, midt på Öland, är den mest omfattande och bäst behållna af denna ös

Plan af Ismanstorps borg.

14 kända borgar och i sitt slag ett ensamt stående fornminne. I likhet med dem alla är denna borg uppförd i något oregelbunden cirkelform, med ringmur af granithällar och kalkstensskifvor, samman-

fogade utan murbruk, till 3,5 m. yttre lodrät höjd samt en tjocklek af omkr. 6,5 m. i grunden och 5 m. ofvantill, där den ännu är orubbad. Cirkelns genomskärning är omkr. 125 m. Ringmuren, som vittnar om väldiga arbetskrafter, har åtta öppningar, alla utom den i n. n. ö. betydligt igenrasade. Det märkvärdigaste är dock, att grundmurarna till de inom borgen förlagda husen ännu finnas kvar till en höjd af ända till 1 m. De äro ställda i radialriktning, ha en mot medelpunkten stundom svagt afsmalnande form och i midten mellan sig ett slags oregelbundet torg. Längden på dessa tomtningar uppgår till omkr. 15 m., bredden från 5—9 m. Man antog förr, att dessa storartade byggnadsföretag voro ”vikingaborgar”, något som dock deras läge ofta motsäger. Vid gräfning i en af hustomtningarna hittades en liten samling brända ben i kanten af en stor mörk jordfläck, alltså en graf. Af fynd i andra öländska borgar att döma, härstammar sannolikt äfven I. från tiden omkr. 500 e. Kr. T. J. A.

Ismaskin l. Kylmaskin, *tekn.*, maskineri för frambringande af låga temperaturer på konstgjord väg. Härmed åsyftas antingen att frysa vatten till is, som sedan distribueras såsom kylmedel, eller att afkyla vissa lösningar med låg fryspunkt samt låta dessa cirkulera i rörsystem i lokaler, hvilkas temperatur skall hållas låg, eller slutligen att direkt afkyla luft. De vanligaste kylmaskinerna äro kompressionsmaskiner, i hvilka lätt komprimerbara gaser (ammoniak, svafvelsyrlighet, kolsyra e. d.) genom tryck och afkylning förtätas till flytande form och sedan åter förflyktigas, hvarvid det värme, som åtgår till förgasningen, tages från det ämne, som skall afkylas. Lindes ismaskin t. ex. arbetar med ammoniak, som befinner sig i ett kretslopp mellan maskinens tre hufvudapparater, kompressorn, kondensatorn och köldgeneratorn. Kompressorn är en dubbelverkande sug- och tryckpump, hvars kolf för hvarje slag å ena sidan suger till sig ammoniakgas från generatorn och å andra sidan trycker denna vidare till kondensatorn. Kondensatorn består af ett rörsystem, utsatt för ständigt rinnande kylvatten; i kondensatorn förtätas gasen till flytande ammoniak under inverkan af pumptrycket, och det därvid alstrade värmet bortgår med kylvattnet. Generatorn utgöres likaledes af rörsystem, som upptager flytande ammoniak från kondensatorn; dess rör äro nedsänkta i en koksalt- eller klorkalciumlösning, hvilken beröfvas värme, då ammoniaken förgasas i generatorn under inverkan af det där rådande lägre trycket, som åstadkommes genom pumpens sugverkan. Den på så sätt till —10° à —20° C. afkylda saltlösningen stelnar på grund af sin salthalt ej, utan kan ledas i rör till de ställen, där köld önskas och hvarifrån den åter i cirkulation får rinna tillbaka till generatorn för att få sin temperatur sänkt. Vid isfabrikation nedhängas fyrkantiga plåthinkar med vatten, s. k. isceller, i generatorn, där deras innehåll snart fryser till is. Cellerna upptagas och doppas ett ögonblick i varmt vatten för att lossa de färdiga isblocken från plåtväggarna. Flytande ammoniak har ett högt ångbildningsvärme (316 kg.-kalorier vid 0° C.) och förgasas under atmosfärstryck vid —32° C. I ammoniakmaskinens kondensator råder vid +20° C. omkr. 8,5 atmosfärers tryck och i dess generator vid —10° C. omkr. 3 atmosfärers tryck. Till ett annat slag af ismaskiner hör den till sin princip af Carré angifna, nu föråldrade absorptionsmaskinen, hvilken utgöres af en järnretort, innehållande koncentrerad ammoniaklösning och lufttätt förbunden med ett bägarformigt förlag af järn, nedsatt i kallt vatten. Retorten upphettas, hvarvid ammoniakgasen förflyktigas för att åter förtätas i förlaget till flytande ammoniak, hvilken, om retortens upphettning afbrytes och ersättes genom afkylning, åter i sin tur förflyktigas och absorberas af det i retorten kvarvarande vattnet. Därvid binder ammoniaken betydliga mängder värme, så att en intensiv köld uppstår i förlaget. I nyare tid ha enligt samma idé konstruerats kylmaskiner, som arbeta kontinuerligt. — Den s. k. vakuum-ismaskinen låter vatten afdunsta i luftförtunnadt rum under samtidig absorption af ångan i koncentrerad svafvelsyra; 5/6 af vattnet frysa därvid till is. Svafvelsyran, som blir alltmer utspädd, måste ersättas efter en viss arbetstid och ånyo koncentreras. — Kalluftmaskinen eller, som den äfven kallas, luftexpansionsmaskinen åstadkommer kyla genom komprimerad lufts utvidgning (expansion) vid atmosfärtryck under utöfvande af arbete i en cylinder.

Konstgjord kylning spelar numera en betydlig industriell roll icke blott i varma länder, där man mångenstädes har anläggningar för afkylning af bostäder, arbetsrum, teatrar o. d., utan äfven i de kalla, såsom Sverige, så snart det gäller kontinuerlig drift oberoende af väderlek och årstid. Bryggerier, slakthus och saluhallar äro exempel härpå. G. H—r.

Išme-Dagan, den äldste till namnet kände assyriske härskaren. Se Assyrien, sp. 255.

Ismēne (grek. *Ἰσμήνη*), *grek. myt.*, en dotter af den olycklige konung Oidipus i Tebe (se Oidipus). I Sofokles' sorgespel ”Antigone” och ”Oidipus på Kolonos”, äfvensom i Aischylos' ”Sju mot Tebe” tecknas hon vid sidan af sin syster Antigone som en blid och älskvärd karaktär, men saknande systerns kraft och tragiska patos. A. M. A.

Ismēne. 1. *Astron.*, en af småplaneterna. — 2. *Bot.* Se Hymenocallis.

Ismete. Se Fiskredskap, sp. 448.

Ismetoden, Swartziska, *landtbr.* Se Gräddsättning, sp. 459.

Ismīd, Iskimid l. Isnikmid (det forna *Nikomedeia*), hufvudstad i ett mudirije I. (8,100 kvkm., omkr. 223,000 inv.) i asiatiska Turkiet, vid innersta ändan af Ismid-viken af Marmarasjön. I. är förenadt med Skutari genom en järnväg, som fortsätter österut till Angora. Omkr. 20,000 inv. Som säte för en grekisk metropolit och en armenisk ärkebiskop eger I. ännu något kvar af sitt forna anseende; men dess välmåga motsvarar föga dess rang, och få spår återstå af den prakt, som Nikomedeia (se d. o.), Bityniens hufvudstad, en gång egde. (J. F. N.)

Ismīr, turkiska namnet på Smyrna.

Ismoln l. Isdimma, *meteor.* Molnen bestå vid högre temperatur af mikroskopiska vattendroppar. Dessa droppar kunna förekomma äfven vid temperaturer under fryspunkten, emedan vattnet har egenskapen att kunna öfverkylas flera grader, innan det fryser till is. Vid tillräckligt stark köld inträffar emellertid alltid frysning, hvarvid vattendropparna förvandlas till snö eller fint fördelad is. Därigenom uppstå snömoln eller ismoln, hvilka kunna

skiljas från vattenmoln eller regnmoln genom de ljusfenomen, gårdar, ringar, bisolar, bimånar m. m., som ofta uppstå i dem, då de belysas af solen eller månen; en öfvad iakttagare igenkänner dem äfven på deras egendomliga struktur, hvilken är särdeles karakteristisk hos de högsta, s. k. fjädermolnen l. cirrus. Att ismoln förekomma under sommaren i de högre luftlagren, liksom under vintern i de lägre, har ådagalagts vid ballongfärder. N. E—m.

Ismåsen, *zool.* Se Måssläktet.

Isnåd (arab., eg. "stödjande", "stöd"), förteckning på sagesmännen för en uppgift om Muhammed eller någon af hans anhängare. De äldre arabiske historieskrifvarna och traditionisterna plägade nämligen som bevis för sina uppgifters tillförlitlighet uppräkna alla de sagesmän, på hvilkas utsagor de åberopa sig. Raden af sagesmän afslutas med någon, som på grund af personlig kännedom kan intyga det faktum, hvarom det i hvarje särskildt fall är fråga. Som typiskt exempel på en dylik isnåd kan följande anföras: "Salama ibn Djunåda har meddelat mig och sagt: Suleimân ibn Abd el-azîz har meddelat oss och sagt: min far har meddelat oss under åberopande af Abdallåh ibn Dja'far, som åter åberopar sig på Miswar ibn Machrama, och han säger: Omar gick ut en dag i basaren och blef öfverfallen af Abu Lu'lu'a". Att konsekvent utelämna isnåden och sammanarbeta det i de särskilda traditionerna bevarade materialet till ett sammanhängande helt blef först i en senare tid allmänt brukligt. K. V. Z.

Isnard [isnär], Maximin, fransk revolutionsman, f. 1751, d. 1830, invaldes 1791 af dep. Var i lagstiftande församlingen, där han anslöt sig till girondisterna, hvilket parti han fortfor att tillhöra, äfven sedan han 1792 af samma dep. blifvit vald till led. af konventet. Vältalig, passionerad och oförskräckt, råkade han snart i våldsam fiendskap med jakobinerna. Han ställdes i okt. 1793 utom lagen och undgick döden endast genom att hålla sig dold, till dess han efter Robespierres fall 1794 åter kunde visa sig i konventet. Vid direktorialförfattningens införande (1795) vardt han medlem af de femhundrades råd, men alltifrån Bonapartes statskupp 1799 förblef han aflägsnad från deltagande i det politiska lifvet. Utom några politiska skrifter författade han en *Dithyrambe sur l'immortalité de l'âme* (1805). E. W.

Isnik, ort i Mindre Asien, vilajetet Khodavendikiar, vid östra stranden af Isniksjön (omkr. 300 kvkm., 80 m. ö. h.). Omkr. 1,200 inv. — Det är forntidens *Nicæa* (se d. o.), en af Bitvniens hufvudstäder, som 1330 eröfrades af osmanerna och af hvilken murarna, ruiner af en teater och af ett gymnasium m. m. ännu kvarstå. (J. F. N.)

Isnikmid, stad i Mindre Asien. Se Ismid.

Isnot. Se Fiskredskap, sp. 451.

Isny, stad i württembergska Donaukretsen, vid bajerska gränsen. 2,881 inv. (1905). Mångsidig småindustri. I. fanns redan i 8:e årh., blef 1365 riksstad och kom 1806 till Württemberg. (J. F. N.)

Isoalkohol (af grek. *i'sos*, lika), *kem.* Bland alkoholerna finnas flera, hvilkas radikaler innehålla gruppen $(CH_3)_2 : C :$, d. v. s. två vid en och samma kolatom bundna metylgrupper. Dessa alkoholer benämnas isoalkoholer. De i finkeloljan förekommande alkoholerna, isobutyl- och amylalkohol, äro isoalkoholer. P. T. C.

Isoanabåser (af grek. *i'sos*, lika, och *ana'basis*, uppstigande), *geol.*, detsamma som isobaser (se d. o.).

Isobärer (af grek. *i'sos*, lika, och *ba'ros*, tyngd), *meteor.* 1. Isobarer l. Isobarometriska linjer kallas de linjer, som på en synoptisk karta sammanbinda orter, hvilkas barometerstånd, reduceradt till hafsytan, är lika. Dessa linjer åskådliggöra sålunda lufttryckets fördelning. I obarkartorna afse lufttryckets fördelning antingen i medelförhållandet under längre perioder, såsom året, årstiderna och månaderna, eller ock vid en gifven tidpunkt. Sistnämnda kartor ha fått stor betydelse inom meteorologien, sedan man på 1860-talet kommit till insikt om sambandet mellan lufttryckets fördelning samt vindens riktning och styrka jämte andra för väderleken bestämmande faktorer. Lufttrycksfördelningen i medeltal öfver hela jordklotet under olika årstider, t. ex. för juli och jan., företer väsentliga olikheter. Under jan. (se pl. I) ligger ett lufttrycksmaximum, med mer än 775 mm. tryck, öfver östra Asien och ett annat med 768 mm. öfver Nord-Amerika, det senare sträckande sig öster ut öfver norra Atlanten ända till Medelhafvet med mer än 764 mm. I Medelhafvet sjunker lufttrycket under 762 mm. Maxima finnas äfven öfver södra Stilla hafvet, öfver södra Atlanten och öfver södra delen af Indiska oceanen. Under samma årstid ligga lufttrycksminima mellan Island, Spetsbergen och Norge med ett tryck af 748 mm., ö. om Kamtjatka under 752, längs ett bälte, som utmed ekvatorn omsluter hela jorden, med starkare utpräglade minima öfver Syd-Afrika (756 mm.) och Australien (752 mm.), vidare öfver södra polarhafvet, där trycket är mycket lågt, vid 60° endast 740—745 mm., och närmare sydpolen ännu lägre. Öfver sydpolskontinenten torde lufttrycket däremot vara högre. — I juli (se pl. II) finner man maxima af lufttryck öfver norra Atlanten och öfver Stilla oceanen uppgående till omkr. 769 mm. samt öfver södra Stilla oceanen, södra Atlanten, södra Indiska hafvet och Australien med 767 mm. och därutöfver. Minima ligga under samma månad öfver inre Asien (750 mm. och därunder), inre Nord-Amerika (under 755), öfver Stilla hafvet längs ekvatorn och öfver sydpolar-regionerna. Den mest utpräglade olikheten mellan vinter- och sommarbarometerståndet eger rum öfver de stora kontinenterna; i Gamla och Nya världen medför vintern högt och sommaren lågt lufttryck öfver dessa landmassor. Om isobarer för Europa se d. o. (Klimatkartan). — 2. Detsamma som isobariska ytor. Se Gradient. 1. L. A. F. (N. E—m.)

Isobariska ytor, *meteor.* Se Gradient.

Isobarometriska linjer. Se Isobarer 1.

Isobåser (af grek. *i'sos*, lika, och *ba'sis*, grund), *geol.*, en af G. De Geer införd benämning på de kurvor, som förbinda de punkter, hvilkas landhöjning under en viss geologisk tidrymd varit lika stor. Genom att på kartor uppdraga isobaser erhåller man en förträfflig öfversikt af höjningsfenomenets intensitet inom olika delar af landet. — Med sekulärisobaser förstår R. Sieger de kurvor, som förbinda ställen med lika stor höjning på hundra år och hvilka följaktligen afse de inom historisk tid inträffade förändringarna. A. G. N.

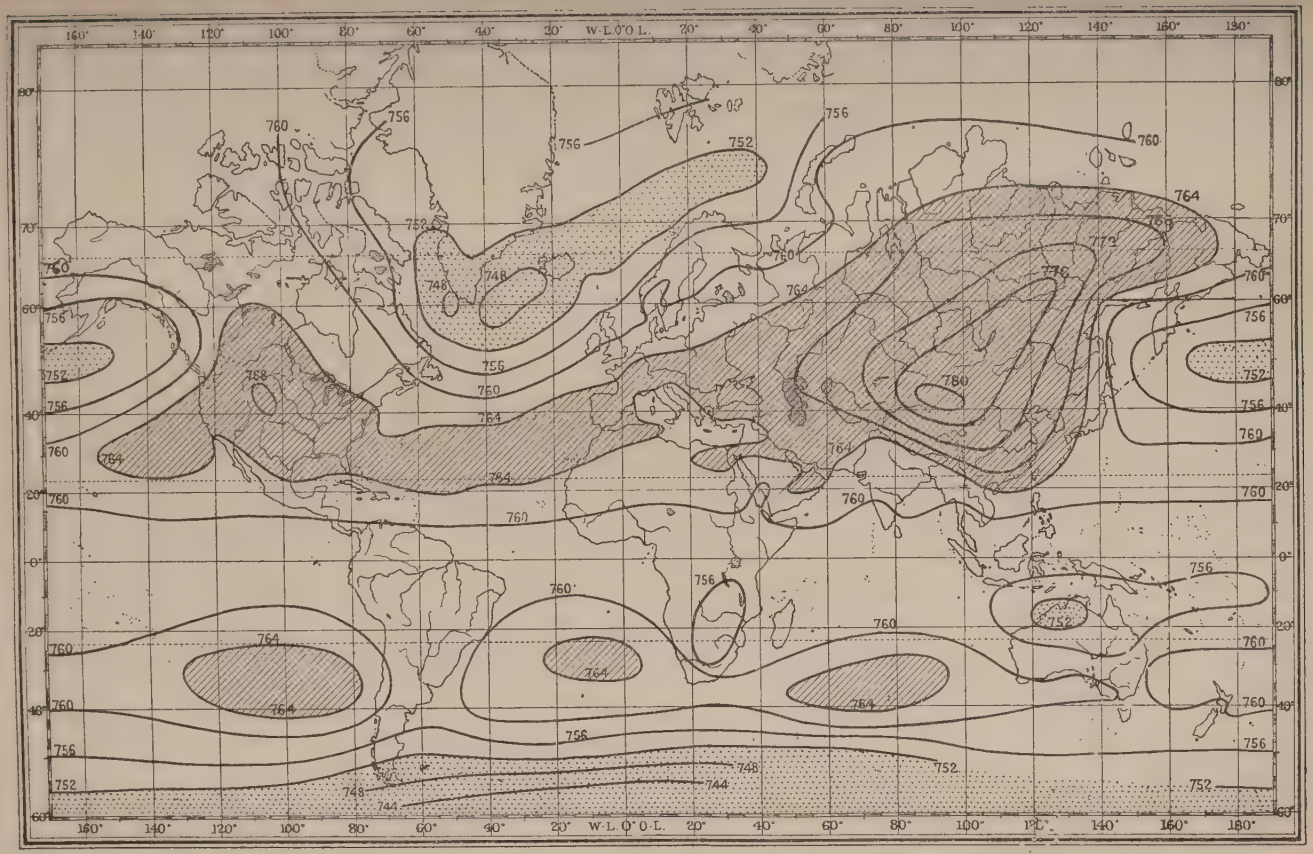

Medellufttrycket vid hafsytan i mm. kvicksilfver under *januari* mellan 82° n. och 60° s. bredd. Linjerna betecknа isobarer, de streckade områdena maxima, de prickade minima. (Efter J. Hanns "Lehrbuch der meteorologie".)

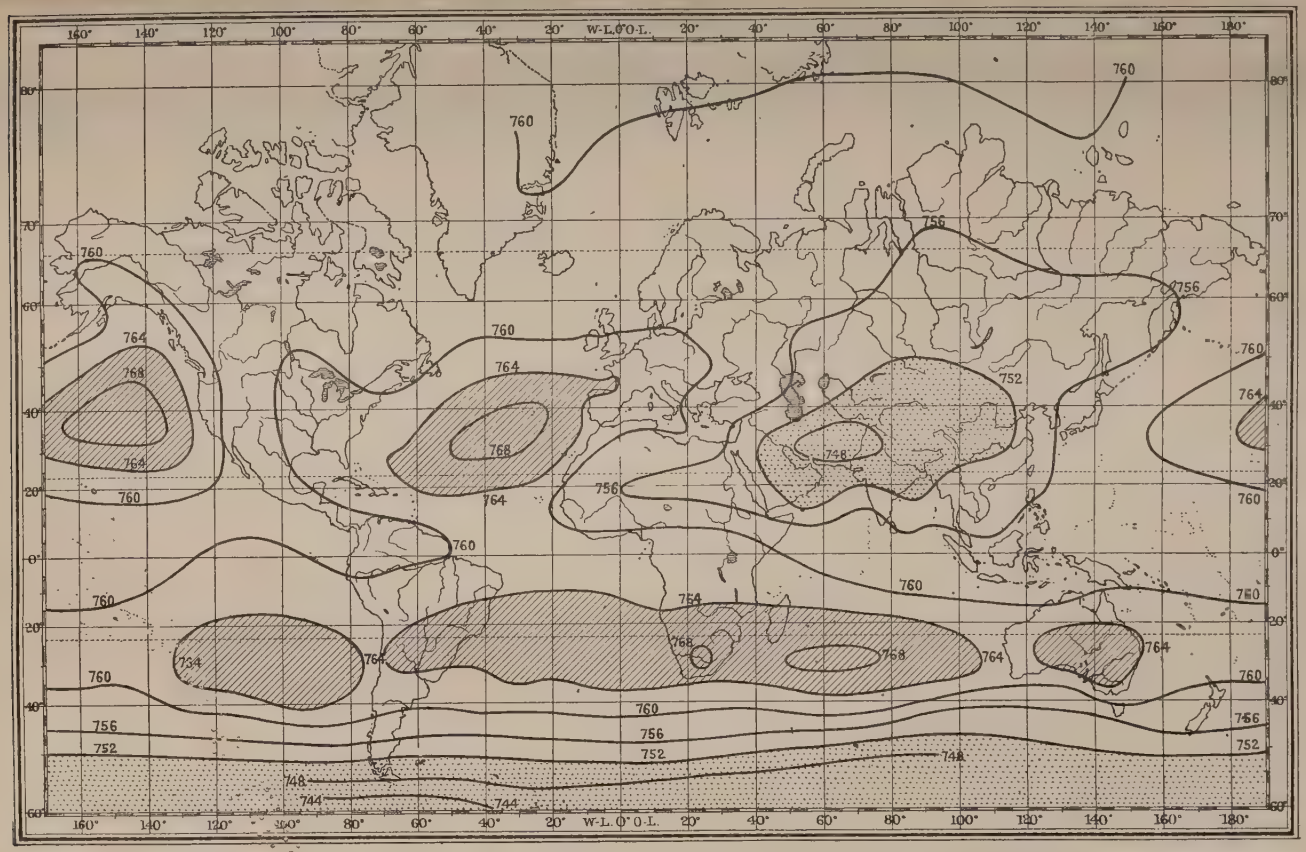

Medellufttrycket vid hafsytan i mm. kvicksilfver under *juli* mellan 82° n. och 60° s. bredd. Linjerna beteckna isobarer, de streckade områdena maxima, de prickade minima. (Efter J. Hanns "Lehrbuch der meteorologie".)

Isobāter (af grek. *i'sos*, lika, och *ba'thys*, djup), *hydrogr.*, linjer, hvilka sammanbinda bottenpunkter med samma djup under en vattenyta. Isobater äro således ett slags nivåkurvor.

Isobro'nter (af grek. *i'sos*, lika, och *brontē*, åska), *meteor.*, linjer, som sammanbinda de orter, där åska samtidigt förekommer. N. E—m.

Isobutylalkohol. Se Butylalkohol.

Isocardia Lam., *paleont.*, fossilt, till Cyprinidæ hörande musselsläkte, med hjärtformadt, ovalt eller rundadt skal, hvars umbo är krökt, mer eller mindre starkt utåtvriden. Låset i hvarje skalhalfva med två låständer och en bakre sidotand, alla liggande, sammantryckta, parallella med randen; mantelranden enkel, muskelintryck ovala. I. finnes i jura-(?), krit- och tertiärsystem. I Sveriges étage danien är *I. faxensis* Ldgrn vanlig. A. Hng.

Isochimēner l. Isokimēner (af grek. *i'sos*, lika, och *chēi'ma*, vinter), *meteor.*, vinterisotermer, isotermer (se d. o.) för dec.—febr.

Isocrātes. Se Isokrates.

Isocy'klisk. 1. *Bot.* Se Heterocyklisk. — 2. *Kem.* Se Homocyklisk.

Isode'nser (af grek. *i'sos*, lika, och lat. *de'nsus*, tät) l. Isopykner (af grek. *pykno's*, tät), *meteor.* Se Väderlekskarta. Jfr N. Ekholm, "Isodenserna" (1890).

Isodiazoföreningar, *kem.* Se Diazoföreningar.

Isodiazotāt, *kem.* Se Diazoföreningar.

Isodimorfi (af grek. *i'sos*, lika, och *dimorfi*, se d. o.), *miner.*, två olika sammansatta substanser visa samma dimorfism, t. ex. $CaCO_3$ och KNO_3; den förra bildar dels rombiska (aragonit), dels romboedriska kristaller (kalcit), den senare bildar likaså dels rombiska kristaller, isomorfa med aragonitens, dels romboedriska, isomorfa med kalcitens. A. Hng.

Iso'domon, grek. (lat. *opus isodomum*). Se Opus.

Isodulcīt, *kem.*, detsamma som rhamnos (se d. o.).

Isodynāmer (af grek. *i'sos*, lika, och *dy'namis*, kraft), *fys.*, linjer för lika intensitet hos det jordmagnetiska fältet eller dess komposanter. Se Jordmagnetism. — Adj. Isodynāmisk, af lika kraft. E. S.

Isoëtes L., Braxengräs, *bot.*, en liten glatt vattenväxt, som är typen för fam. *Isoëtaceæ* bland pteridofyterna. Jordstammen är kort, lökformig och försedd med en rosett af syl-lika, i knoppen icke inrullade blad. Sporgömmena äro inneslutna i bladens slidlikt vidgade bas och äro dels makro-, dels mikrosporangier. Genom makrosporernas storlek och färg skiljas säkrast de båda svenska arter, hvilka af Linné sammanfattades under namnet *I. lacustris*. De växa å bottnen af sjöar och åar i mindre djupt vatten. Braxnen anses under lektiden från sjöbottnen upprota braxengräset, som då flyter upp på vattnet. O. T. S. (G. L—m.)

Isofāg (af grek. *i'sos*, lika, och *fagē'n*, äta), *bot.*, detsamma som autecisk (se d. o.).

Isofe'nger. Se Isofoter.

Isoföter (af grek. *i'sos*, lika, och *fos*, gen. *foto's*, ljus), linjer, som förena de punkter på en yta, hvilka vid gifven belysning ha samma belysningsintensitet. Vid bestämning af isofoterna utgår man från den satsen, att belysningsintensiteten på ett visst gifvet ytelement är proportionell med cosinus för vinkeln mellan ytelementets normal och ljusstrålarnas riktning. Genom att på grund häraf konstruera olika isofoter för en grafiskt gifven yta erhåller man en ledning för riktig färgläggning af ytan. Isofoterna användas ganska mycket, då man på tekniska ritningar vill genom lavering framställa buktiga ytor. — Besläktade med isofoterna äro isofenger (af grek. *fe'ngos*, glans), linjer, förenande de punkter på en yta, hvilka vid gifven belysning ha samma *skenbara* belysningsintensitet. Vid bestämning af isofengerna inverka därför icke blott den verkliga belysningen, utan också vinkeln mellan ytelementet och synriktningen. Isofengernas grafiska konstruktion, som kan vara af nytta, särskildt då man på tekniska ritningar vill genom lavering framställa svagt glänsande ytor, användes dock tämligen sällan, dels på grund af sin besvärlighet, dels emedan den enklare isofotkonstruktionen lämnar tillfyllestgörande resultat. P. H—s.

Isogamēter (af grek. *i'sos*, lika), *bot.* Se Gamet.

Isogami (af grek. *i'sos*, lika, och *gamo's*, bröllop), *bot.*, detsamma som kopulation l. konjugation (se Befruktning, sp. 1193).

Isogeote'rmer l. Geoisotermer (af grek. *i'sos*, lika, *gē*, jord, och *the'rme*, värme), linjer, som sammanbinda orter med samma jordtemperatur.

Isogōner (af grek. *i'sos*, lika, och *go'ny*, vinkel), *fys.*, linjer för lika magnetisk deklination. Se Jordmagnetism. E. S.

Isogoni'sm (se Isogoner), *miner.*, två substansers kristaller, som visa öfverensstämmande kantvinklar. A. Hng.

Isohalīner (af grek. *i'sos*, lika, och *ha'ls*, salt). Se Hydrografi, sp. 1459.

Isohyēter l. Isohy'ster. (af grek. *i'sos*, lika, och *hyeto's*, regn), linjer, som sammanbinda orter med lika stor regnmängd.

Isohy'pser (af grek. *i'sos*, lika, och *hy'psos*, höjd), linjer, som sammanbinda alla punkter med samma höjd öfver hafvet.

Isohy'ster. Se Isohyeter.

I'sojoki. Se Storå.

Isokatabāser (af grek. *i'sos*, lika, och *kata'basis* nedstigande), *geol.*, linjer dragna genom de delar af ett land eller landområde, som varit utsatta för lika stor sänkning. E. E.

Isokimēner. Se Isochimener.

Isokinolīn (af grek. *i'sos*, lika), *kem.*, en med kinolin (se d. o.) isomer förening, som utgör modersubstansen till flera viktiga alkaloider, särskildt opiumalkaloiderna morfin, kodein, thebain, papaverin. Isokinolinringen återfinnes i alkaloiderna hos några med papaveracéerna besläktade familjer, såsom berberidacéer och fumariacéer (*Corydalis*). H. E.

Isokliner (af grek. *i'sos*, lika, och *kli'nein*, luta), *fys.*, linjer för lika magnetisk inklination. Se Jordmagnetism. E. S.

Iso'krates (grek. *Ἰσοκράτης*, lat. *Isocrātes*), berömd forngrekisk talare och vältalighetslärare, f. 436 f. Kr. i Aten, njöt undervisning af sofisterna Prodikos, Protagoras och Gorgias m. fl., hvarjämte han utbildade sig genom umgänget med statsmannen Theramenes och med Sokrates. Till följd af sin stämmas svaghet och en viss naturlig skygghet undvek I. att uppträda som talare i folkförsamlingen eller inför domstolarna. I stället egnade han sig

dels åt författarskap, dels åt undervisning i vältaligheten, hvilken förnämligast af honom utbildades till en hög grad af konstnärlighet. Hans skola var talrikt besökt af bildningssökande unga män, bland hvilka märkas flera af Greklands mest berömda talare. I. uppnådde hög ålder och beröfvade sig själf lifvet, år 338, såsom det uppgifves, i förtviflan öfver grekernas nederlag vid Chaironeia. — De af I. författade talen, af hvilka 21 ha kommit till vår tid, voro ej ämnade att hållas, utan att läsas och beundras som retoriska mästerstycken. Bland dem må särskildt nämnas ”det panegyriska”, hvilket i högstämda ordalag framhåller Atens förtjänster och på dessa grundade anspråk att stå i spetsen för de grekiska staterna, det i samma riktning gående ”panathenaiska” och ”det areopagitiska”, hvilket förordar återinförandet af den gamla solonska författningen med areopagen som högste väktare öfver statslifvet. På uttryckets renhet och formens fulländning nedlade han den utsökta omsorg, och hans starkaste sida är en konstnärligt afrundad och symmetrisk, af talrika antiteser och andra retoriska figurer smyckad periodbyggnad. Däremot sakna hans tal inre kraft och natursanning. En känsla af att innehållet är till endast som underlag för den konstnärligt utarbetade formen gör sig öfverallt gällande, och en alltför utstuderad fulländning i framställningen verkar lätt tröttande på läsaren. I:s tal äro utgifna i åtskilliga upplagor, dels för sig, dels i samlingar af ”Attiske talare” (*Oratores attici*). Jfr Blass, ”Die attische beredsamkeit”, bd 2 (2:a uppl. 1892). A. M. A.

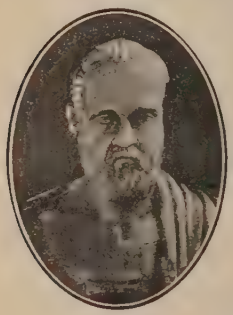

Isokrates. Efter en antik byst (i Villa Albani, Rom.)

Isokromatisk (af grek. *i'sos*, lika, och *chro'ma*, färg), af lika färg. — Isokromatiska plåtar, *fotogr.* Se Fotografi, sp. 1000.

Isokrōn l. Isokrōnisk (af grek. *i'sos*, lika, och *chro'nos*, tid), upptagande lika lång tid. Två pendlar sägas vara isokrona, om de göra lika många svängningar på tidsenheten. Jfr Ur. — Isokroni's m, öfverensstämmelse i afseende på tidsmåttet (nyttjas i synnerhet om pendlars svängningar). L. A. F.*

Isokrȳmer (af grek. *i'sos*, lika, och *krymo's*, köld), *meteor.*, de linjer, som sammanbinda de ställen på hafsytan, där vattnets temperatur under den kallaste årstiden är lika. De äro af betydelse för zoologien, enär de utgöra gränser för områden, utom eller inom hvilka vissa slag af hafsdjur lefva. L. A. F. (N. E—m.)

Isokyrō. Se Storkyro.

Isola [isåla], it. (af lat. *i'nsula*), ö, ingår i flera italienska geografiska namn.

Isola [isåla], hamnstad i österrikisk-illyriska kustlandet (Istrien), på en i Triesteviken utskjutande klippa. 5,527 inv. (1900); som kommun 7,495 (inv.). Vinodling, konservfabrikation (sardiner). Hafsbad. J. F. N.

Isola be'lla [isåla]. Se Borromeiska öarna.

Isola de'lla Scāla [isåla], distriktshufvudstad i italienska prov. Verona, vid Pos biflod Tartaro. 2,051 inv. (1901, som kommun 6,077 inv.). 5 april 1799 stod där ett slag mellan österrikarna under Kray och fransmännen under Schérer, i hvilket de förstnämnde segrade. (J. F. N.)

Isola del Līri [isåla], stad i italienska prov. Caserta (Kampanien), vid öfre Garigliano. 2,361 inv. (1901; som kommun 8,244 inv.). De många vattenfall, som Garigliano och dess biflod Fibreno där bilda, drifva flera industriella anläggningar (pappersbruk, yllefabrik och mekaniska verkstäder).

Isola grossa [isåla grå'ssa], Isola lunga, lång, smal ö i Adriatiska hafvet, vid Dalmatiens kust, tillhörande dalmatiska distriktet Zara. 118 kvkm. 3,853 serbokroatiska inv. (1900). Ön, som når en höjd af ända till 347 m., är vattenfattig, därför till större delen kal och ofruktbar, endast på nordöstra sidan finnas olivskogar, vinberg m. m. Hufvudort är Sale, 846 inv. (1900). J. F. N.

Isola lunga [isåla longa]. Se Isola grossa.

Isola mādre [isåla]. Se Borromeiska öarna.

Isolāni (rättare Isolano), Johann Ludwig Hektor, grefve von I., österrikisk general, f. 1586 i Görz, d. 1640 i Wien, utnämndes 1632 till general öfver alla kroater och var en af de modigaste och djärfvaste kavallerianförarna under trettioåriga kriget. Vid Breitenfeld och Nürnberg var han med; vid Lützen förde han 28 skvadroner på vänstra flygeln och föll med dem svenskarna i ryggen. Ehuru öfverhopad med välgärningar af Wallenstein, var han en bland dem, som förrådde honom (1634); till lön erhöll han af Wallensteins gods Aicha och Friedenstein samt grefvetitel. 1634 stod han med ärkehertig Ferdinand framför Regensburg och bidrog till segern vid Nördlingen (s. å.). Året därefter tågade han först med Piccolomini till Nederländerna och senare med Gallas till Picardie och Burgund. 1637 stod han i Hessen under Werth, 1638 i Pommern och 1639 vid öfre Rhen. C. O. N.*

Isolāno. Se Isolani.

Isolārplåtar, *fotogr.* Se Halation.

Isola sācra [isåla], en af Tibers båda mynningar omsluten ö uti italienska prov. Roma.

Isolateräl (af grek. *i'sos*, lika, och lat. *la'tus*, sida), *bot.* Se Blad, sp. 621.

Isolatiōn (se Isolera), afstängning, afskiljande. Jfr Isolering.

Isolationsförmåga, *elektrot.*, uttryckes vanligen genom angifvande af den elektriska spänning, som förmår genomslå isolationen. Jfr Genomslag 2.

Isolationshållfasthet, *elektrot.* Se Genomslag 2.

Isolationsmateriel, *elektrot.*, ämnen, som för tekniskt bruk användas för isolering af elektriska ledare i maskiner, apparater och ledningar. Dessa ämnen böra vara i fysikalisk mening goda ,isola-

torer, men ock i högsta möjliga grad uppfylla fordran på att vara eldsäkra eller åtminstone svårantändliga. Glas användes för ackumulatorer och finare mätinstrument, porslin för ledningar och för uttagen från apparater (se Isolator), marmor och skiffer för fästande af instrument och apparater (instrumenttaflor), kautschuk, bomull, silke, papper för omklädnad af elektriska ledningar, de tre sistnämnda vanligen impregnerade med schellack, olja e. d. Mycket användt är "presspan", impregneradt papper eller papp. Glimmer är ett värdefullt isolationsmaterial, i synnerhet i apparater för hög spänning; en på papper eller väf framställd kaka hopfogad af tunna glimmerblad, utgör ett tämligen böjligt material, benämndt *mikanit*, som fått stor användning i maskiner och apparater för högspänning. För de högsta spänningarna användes olja, hvarvid hela apparaten, t. ex. en transformator, helt nedsänkes i en oljecistern; oljan har dock den olägenheten att vara brännbar. Ebonit är en sorts hård kautschuk af stor isolationsförmåga, fastän brännbar. I öfrigt förekommer en mängd sammansatta ämnen med dels harts som hufvudbeståndsdel (isolationsmassa för tätning af kabelanslutningar m. m.), dels asbest, "stabilit", "ambroin", "uralit", etc. — Isolationsmateriel profvas genom att utsättas för genomslag (se d. o.) af en hög spänning. Litt.: Turner och Hobart, "Die isoliering elektrischer maschinen", K. Wernicke, "Die isoliermittel der elektrotechnik" ("Elektrotechnik in einzel-darstellungen", 10:e h.). A. E—m.

Isolātor (se Isolera). 1. *Fys.*, kropp, som kan betraktas som oledare för elektricitet. Sådana kroppar äro glas, lack, kautschuk, porslin, glimmer, olja m. fl. Strängt taget, leda äfven dessa kroppar elektriciteten, fastän i mycket obetydlig grad jämfördt med ledare (hvartill räknas metaller, saltlösningar m. fl.). Torra gaser äro i allmänhet att hänföra till isolatorer. I allmänhet är en kropps isolerande förmåga starkt beroende på fuktigheten. Är kroppen hygroskopisk och uppsuper fuktighet, minskas isolationsförmågan väsentligt; äfven om fuktigheten finnes blott på ytan, inverkar den i samma riktning. — 2. *Elektrot.*, stödpunkt af isolerande material för fästande af elektriska ledningar. Isolatorer utföras numera så godt som uteslutande af porslin, väl glaseradt, stundom af kompositionsmassa, t. ex. ambroin, ebonit e. d. Förr användes stundom isolatorer af glas. Åt isolatorer ges i regel sådan form, att en stor yta uppstår mellan den elektriska ledningen och underlaget i ändamål, att den väg för elektricitetens öfvergång, som bildas af på ytan kondenserad fuktighet, må förlängas. Isolatorer för inomhusanvändning äro därför vanligen räfflade. Utomhusisolatorer, som äro utsatta för direkt regn, utbildas så, att en eller flera mantlar eller regnskärmar uppstå, hvilka icke blott ge en stor yta, utan äfven tillåta regnvatten att afrinna, så att de inre ytorna blifva skyddade (jfr Elektrisk arbetsöfverföring, fig. 6, sp. 313). En särskild form med utbredda mantlar är den mycket använda deltaisolatorn (se d. o.). Isolatorerna utgöra en viktig del af en elektrisk ledning i synnerhet vid högre spänningar. Vid mycket höga spänningar sammansättes isolatorn af flera delar, som antingen kittas tillsammans till ett helt, så som å den ofvan nämnda afbildningen synes, eller ock hänges den ena i den andra (hängisolatorer). Härigenom vinnes att, om en del skadas, de öfriga dock kunna motstå elektricitetens öfvergång. Man sträfvar efter att få ett så litet antal isolatorer som möjligt vid höga spänningar, och därför placerar man stolparna på så långa afstånd från hvarandra som möjligt. Före användningen böra isolatorerna profvas med en spänning, väsentligt högre än den, för hvilken de sedermera skola tjänstgöra. A. E—m.

Isol'lda, *astron.*, en af småplaneterna.

Isol'lepis, *bot.* Se Scirpus.

Isolēra (it. *isoläre*, af *i'sola*, ö, holme), afstänga från umgänge eller beröring med någon eller något, ställa enstaka eller fritt; *fys.*, omgifva med oledare, medelst isolatorer skilja en kropp från föremål, som kunna bortleda värme, elektricitet o. d. — Om isolering (individualisering) inom gymnastiken se Gymnastik, sp. 788.

Isolērad punkt (se Isolera) l. Konjugērad punkt, *mat.*, kallas en enstaka liggande punkt, hvilken är inbegripen i ekvationen för en linje, utan att eljest på något sätt sammanhänga med denna. Så representerar t. ex. ekvationen

$$(x^2 + y^2)^2 - a^2(x^2 + y^2) = 0$$

en cirkellinje, med origo till medelpunkt och radien a, samt dessutom en isolerad punkt, som sammanfaller med origo. (I. F.)

Isolerande språk. Se Monosyllabiska språk.

Isolēring (se Isolera). 1. Se Gymnastik, sp. 788. — 2. *Med. hyg.* För att hindra spridandet af smittsamma sjukdomar är den sjukes isolering (afskilda vård) å särskildt sjukhus (epidemisjukhus) eller i annan tillräckligt afskild lägenhet en af de allra viktigaste åtgärderna. Enligt epidemistadgan 19 mars 1875 äro hälsovårdsnämnderna skyldiga att tillhandahålla anstalter för vård af personer lidande af vissa smittsamma sjukdomar; den sjuke må enligt samma stadga *icke undandraga sig* att låta vårda sig på sådant sjukhus. De smittsamma sjukdomar, för hvilka isolering hos oss är föreskrifven, äro: pest, difteri, kolera, tyfoidfeber, rödsot (dysenteri), smittkoppor, tyfus och scharlakansfeber. — Isolering i syfte att bereda ro och vederkvickelse ingår äfven som ett viktigt moment i behandlingen af andra sjukdomar, t. ex. sinnessjukdomar, vissa nervsjukdomar o. a. — 3. *Tekn.* Isolering mot värme, kyla, fuktighet, elektricitet m. m. är nödvändig för en mängd anordningar. Värmeisolering (jfr Värme) utföres t. ex. vid ångpannor och ångledningar därigenom, att man anbringar oledande ämnen på de ytor, som äro utsatta för värmestrålning. Härvid användes s. k. isoleringsmassa, tillverkad af asbest, infusoriejord, kork e. d. Luft har som dålig värmeledare stor användning inom byggnadstekniken; innanfönster uteslutanga kyla på grund af det isolerande luftlagret mellan fönstren. Fuktighet utestänges ur källare bl. a. genom cementering af golfytan, och i murar inläggas vid behof särskilda isoleringsskift (se d. o.). Rörande elektrisk isolering se Elektriska ledningar, sp. 257—260, och Isolationsmateriel. 2. G. Wrgn. 3. G. H—r.

Isoleringsmassa, *tekn.* Se Isolering.

Isoleringspall (jfr Isolator), en med glasfötter försedd pall, som begagnas vid elektriska för-

sök. En person eller ett föremål, placeradt på en sådan pall, kan mottaga och bibehålla en elektrisk laddning. L. A. F.*

Isoléringsskift (se Isolera), *bygnk.*, ett lager af asfalt, asfaltpapp e. d., som anbringas mellan den afjämnade grunden och sockeln för att skydda murarna mot markens fuktighet.

Isoléringssystem (se Isolera), Cellsystem, den anordning, hvarigenom fångar i ett fängelse hållas utom all gemenskap med hvarandra, hvilket sker därigenom, att de inneslutas i celler (jfr Fängelse och Fängelsesystem). Systemet kan vara genomfördt antingen fullständigt, så att fångarna äro skilda såväl dag som natt, eller ock modifieradt, så att de endast om natten äro inneslutna i hvar sin cell, men om dagarna arbeta tillsammans eller, om de äfven då äro åtskilda, likväl äro i gemenskap vid gudstjänsten, skolundervisningen och spatserturerna. I Sverige tillämpas isoleringssystemet fullständigt under de tre första åren af ett straff eller den kortare tid, straffet varar, samt modifieradt, genom inneslutning i cell under nätterna, under den tid, straffet öfverskjuter tre år. V. A—t.

Isolichenin. Se Islandslaf.

Isolóma Benth. (Kohleria Reg.), *bot.*, växtsläkte af fam. *Gesneraceæ* med omkr. 60 arter i tropiska Amerika, som äro kraftiga örter, med fjälliga utlöpare, eller buskar. Många arter, varieteter och hybrider ha praktfulla blommor och odlas i växthus; mest bekant är *I. bogotense* (*Tydæa picta*). G. L—m.

Isolt. Se Tristan och Isolde.

Isomëra (se Isomeri). 1. *Bot.*, säges om kransar i en blomma, som äro liktaliga; motsats heteromera, oliktaliga kransar. — 2. Isomera l. Isomeriska kroppar, *kem.* Se Isomeri.

Isomerī (af grek. *i'sos*, lika, och *me'ros*, del). 1. *Kem.*, det förhållande, att ämnen, som ega lika atomistisk sammansättning, kunna visa olika egenskaper och existera som skilda kemiska individer; motsatsen har kallats *heteromerī* (af grek. *he'teros*, annan). Wöhlers undersökningar öfver cyansyran (1823) och Liebigs öfver knallsyran visade, att dessa båda så högst olika ämnen ega lika sammansättning. Faraday fann 1825 vid sina undersökningar öfver kolväten en gas (butylen), hvars procentiska sammansättning visade sig vara densamma som etylens, under det att ångtätheten var dubbelt så stor som hos sistnämnda gas. Berzelius ådagalade 1830, att vinsyra och drufsyra ha identisk sammansättning, och införde benämningen isomeri för att beteckna detta förhållande. Kort därefter (1832) skilde Berzelius mellan de fall af isomeri, då molekylarvikterna hos de isomeriska ämnena äro olika och lika, samt benämnde det förra fallet polymeri och det senare metameri. Det sedan gammalt bekanta förhållandet, att flera grundämnen, t. ex. kol och svafvel, kunna förekomma i mer eller mindre väsentligt olika modifikationer, benämndes af Berzelius (1841) allotropi (se d. o.) och står i samband med isomerien; allotropi är nämligen ingenting annat än polymeri hos grundämnen. Berzelius förklarade isomerien genom antagandet af olika allotropiska modifikationer hos de grundämnen, hvilka ingå i de isomeriska föreningarna. En annan åsikt framställdes af Dumas, som antog, att isomerien beror på en olika anordning af beståndsdelarnas atomer, en åsikt, som sedan äfven antogs af Berzelius och vunnit fullständig bekräftelse genom de följande decenniernas forskningar. Man skiljer mellan följande slag af isomeri.

1. Polymeri. Exempel på polymeri erbjuda, utom de ofvannämnda kolvätena butylen och etylen, bl. a. acetylen C_2H_2 och bensol C_6H_6, vidare acetaldehyd $CH_3 \cdot CHO$ (se Aldehyd), metaldehyd $(CH_3CHO)x$ och paraldehyd $(CH_3CHO)_3$; cyansyra $(CNOH)$ och cyanursyra $(CNOH)_3$; terpener, seskviterpener och polyterpener. I dessa fall äro de polymeriska föreningarna kemiskt besläktade, öfvergå i hvarandra och bilda bestämda jämvikter; polymerien benämnes då *genetisk*. I andra fall åter finnes intet dylikt sammanhang; polymerien är då rent *tillfällig*, såsom mellan formaldehyd CH_2O, ättiksyra $C_2H_4O_2$, mjölksyra $C_3H_6O_3$ och drufsocker $C_6H_{12}O_6$.

2. Egentlig isomeri (stundom äfven kallad metameri) säges råda mellan ämnen af olika egenskaper, hvilka ha icke endast samma procentiska sammansättning, utan äfven samma molekylarvikt. Denna isomeri är af flera slag. a) Två föreningar innehålla olika radikaler, hvilkas summa är lika och hvilka sammanfogas af ett flervärdt element, vanligen syre; detta är förhållandet med många etrar och estrar, t. ex. med metylpropyleter och vanlig etyleter, vidare med myrsyrans etylester, $HC \cdot O \cdot O \cdot C_2H_5$ och ättiksyrans metylester $CH_3 \cdot CO \cdot O \cdot CH_3$; vid spjälkning af sådana isomerer erhållas olika produkter. Beteckningen metameri inskränkes numera ofta till detta speciella slag af isomeri. b) Kärnisomeri betingas af olika förkedningssätt mellan kolatomerna, hvilka kunna sägas utgöra stommen eller kärnan i organiska molekyler. Äro kolatomerna sammanlänkade till en ogrenad kedja, säges strukturen vara *normal*; är kolkedjan däremot förgrenad, betecknas ämnet ofta som en *iso-förening*; som exempel må anföras normalsmörsyra $CH_3 \cdot CH_2 \cdot CH_2 \cdot CO_2H$ och isosmörsyra $CH_3 \cdot CH(CH_3) \cdot CO_2H$. Som ett särskildt fall af kärnisomeri kan man anse bindningsisomerien, hvilken beror på dubbelbindningens olika läge, t. ex. $CH_2=CH \cdot CH_2 \cdot R$ och $CH_3 \cdot CH=CH \cdot R$. — c) Ortsisomeri förekommer mellan föreningar, hvilka innehålla samma substituerande radikaler, men i olika ställning till kolstommen; ett exempel härpå lämna primär och sekundär propylalkohol $CH_3 \cdot CH_2 \cdot CH_2(OH)$, resp. $CH_3 \cdot CH(OH) \cdot CH_3$. Mellan kärn- och ortsisomeri finnas öfvergångar. Hos aromatiska föreningar, d. v. s. sådana, som innehålla (minst) en bensolkärna, spelar ortsisomerien en betydande roll; man skiljer här mellan orto-, meta- och paraderivat. Ortoderivat uppstå genom utbyte af väte mot andra radikaler vid 2 närbelägna kolatomer, t. ex. i ställningen 1, 2 eller 1, 6.

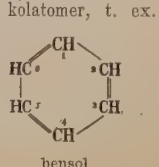
bensol

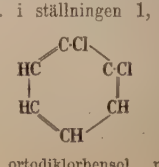
ortodiklorbensol

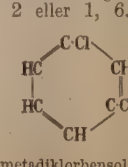
metadiklorbensol

Metaderivat ha substituenterna i ställningen 1, 3 eller 1, 5 (således åtskilda af en CH-grupp), paraderivat äro substituerade i ställningen 1, 4. Hittills anförda fall af egentlig isomeri bero samtliga på olikheter i atomernas läge och bindning sinsemellan och sammanfattas därför under namnet struktur-isomeri. Emellertid finnas många isomerifall, där man måste antaga, att atomerna äro sammanfogade på alldeles likartadt sätt, m. a. o. där strukturen eller konstitutionen är densamma. Dessa fall funno sin förklaring genom den teori Le Bel och van't Hoff, oberoende af hvarandra, uppställde 1874. Genom nämnda teori har till begreppet atomistisk konstitution kommit ett nytt, *molekyl-konfigurationen*, hvarmed förstås de olika radikalernas läge till hvarandra i rymden. Grundtanken i Le Bels och van't Hoffs teori är, att kolatomens 4 valenser äro symmetriskt fördelade i rymden; den stereometriska bilden däraf får man genom att tänka sig kolatomen i medelpunkten af en reguljär tetraeder och dess fyra valenser riktade mot tetraederns fyra hörn. Utom dessa två forskare har J. Wislicenus inlagt största förtjänsten om nämnda teoris tillämpning hos sådana fall af isomeri, som icke nöjaktigt läto sig förklaras på strukturlärans grund. — Numera skiljer man mellan följande slag af stereo- eller rymdisomeri. d) Enantiomeri, Enantiomorfi i. Optisk isomeri. De båda isomererna öfverensstämma med hvarandra i alla egenskaper med undantag däraf, att deras lösningar vrida det polariserade ljusets plan i motsatt riktning och att deras kristaller äro spegelbilder till hvarandra. Förmågan att vrida det polariserade ljuset ega alla sådana ämnen, hvilkas atomer äro så anordnade, att intet symmetriplan kan läggas genom molekylen. I regel innehålla optiskt aktiva molekyler en eller flera s. k. *asymmetriska kolatomer* (se d. o.). Som exempel på enantiomeri, betingad af *en* symmetrisk kolatom i molekylen, kan mjölksyran nämnas. Den existerar i tre former, en högervridande, en vänstervridande och en genom blandning af de båda förra uppkommen inaktiv s. k. *racemisk* form. De båda enantiomera molekylerna förhålla sig till hvarandra som bilden till sin spegelbild och kunna schematiskt återgifvas på följande sätt:

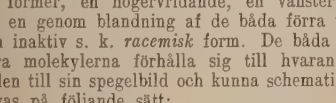

höger- och vänster-mjölksyra.

När ett ämne, såsom vinsyra, innehåller två med hvarandra förenade asymmetriska kolatomer, äro följande antal stereoisomerer möjliga:

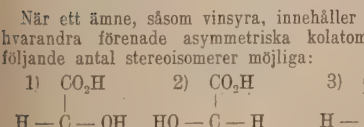

höger- och vänster-vinsyra. Mesovinsyra.

Dessutom erhålles genom kombination af 1) och 2) en optiskt inaktiv, racemisk form, den s. k. druvsyran.

Innehåller en molekyl n asymmetriska kolatomer, hvilka binda endast olika radikaler, existera 2^n olika stereoisomera ämnen (van't Hoff). Hexoserna t. ex., hvilka innehålla 4 asymmetriska kolatomer, böra existera i $2^4 = 16$ isomeriska aldo-former, af hvilka 12 redan äro bekanta.

Formerna 1) och 2) af vinsyra äro enantiomera (optiskt aktiva). De stå till hvarandra i förhållandet af bild till spegelbild. Den tredje formen är hvarken identisk med eller spegelbild till någon af de föregående formerna. Den utgör ett exempel på e) Diastereomeri. f) Ett tredje slag af rymdisomeri, den s. k. cis-trans-isomerien, uppstår, när två kolatomer äro bundna vid hvarandra medelst två par af valensenheter, t. ex. hos maleinsyra och fumarsyra:

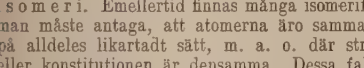

Maleinsyra. Fumarsyra.

I dylika system är den fria vridbarheten på grund af dubbelbindningen upphäfd. Äro då de återstående substituenterna vid de dubbelt bundna kolatomerna olika, så kunna två eller flera isomera ämnen uppkomma, alltefter substituenternas inbördes gruppering. Lika substituenter kunna komma antingen på samma sida om det genom dubbelbindningen gifna planet (cis- eller syn-former, t. ex. maleinsyra) eller på olika sidor om nämnda plan (trans- eller anti-former, t. ex. fumarsyra), såsom framgår af ofvanstående projektionsformler. Cis-trans-isomeri uppkommer icke endast genom dubbelbindningar mellan två kolatomer, utan äfven genom dubbelbindningar mellan en kol- och en kväfveatom (Hantzsch och Werner 1888).

Det första bekanta fallet af dylik isomeri utgöres af de båda bensaldoximerna, hvilkas olika konfiguration åskådliggöres genom formlerna

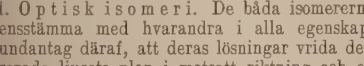

syn-bensaldoxim anti-bensaldoxim.

Stereoisomeri till följd af dubbelbindningar mellan två kväfveatomer förekommer enligt Hantzsch hos diazoföreningarna (se d. o.). Hantzsch betraktar de normala diazotaterna som synföreningar, isodiazotaterna som antiföreningar och återger dem genom följande formler:

syn-diazotat. anti-diazotat

2. *Mat.*, kallas i äldre matematiska arbeten den operation, hvarigenom två bråk göras liknämniga eller nämnarna bortskaffas ur koefficienterna till en algebraisk ekvation. Då denna operation inom analysen är af ganska underordnad betydelse, begagnas härför i moderna arbeten ingen särskild teknisk term. 1. H. E. 2. (I. F.)

Isometräler (af grek. *i'sos*, lika, och *me'tron*, mått), *meteor.*, kallades af tyske fysikern H. W. Dove (d. 1879) linjer, som sammanbinda orter, hvilkas medeltemperatur för en viss tid skilde sig lika mycket från den normala, således linjer med lika temperaturafvikelse. L. A. F.

Tryckt den 16/12 09

Isométrisk (af grek. *i'sos,* lika, och *me'tron,* mått), af lika mått, reguljär. Se Projektion.

Isomorf. Se Isomorfi.

Isomorfi l. Isomorfism (af grek. *i'sos,* lik, och *morfē,* form), *miner., kem.,* ett sammanhang emellan kemisk sammansättning och kristallografisk form, först påpekad af Mitscherlich (1819), som fann, att de kemiskt analogt sammansatta fosforsyrade och arseniksyrade salterna visa samma kristallformer. Sedermera har samma iakttagelse gjorts rörande flera andra salter. I uttrycket isomorfi ligger något mera än i uttrycket isogonism (se d. o.), i det många kristaller, särskildt de reguljära, äro isogona, utan att vara isomorfa. Isomorfi är uttrycket för en öfverensstämmelse emellan icke blott kantvinklarna hos olika ämnens kristaller, utan också kristallernas inre byggnad, sådan denna tar sig uttryck i t. ex. öfverensstämmande tvillingsbildning, uppträdande af utpräglade genomgångar o. s. v. Så t. ex. kristalliserar en hel mängd karbonater (kalkspat, magnesit, zinkspat, järnspat) i romboedrar, alla med ungefär samma romboedervinkel och samma klyfbarhet efter *R,* alla äro de optiskt negativa samt visa f. ö. öfverensstämmelse också i andra optiska egenskaper. Spinellgruppens mineral kristallisera efter reguljära systemet med förhärskande oktaederutbildning och med tvillingar efter oktaederytan. De anförda fallen äro exempel på isomorfa ämnen, sammansatta af likvärdiga och i kemiskt afseende hvarandra liknande atomer. Fullkomligt isomorfa sinsemellan äro emellertid också sådana ämnen som t. ex. natriumsalpeter ($Na NO_3$) och kalkspat ($Ca CO_3$); dessas kemiska formler äro visserligen atomistiskt likartade, men Ca är 2-värdt, Na är 1-värdt, C 4-värdt, N 5-värdt. Om en kristall af ett ämne, upphängd i en lösning af ett annat ämne, växer, som vore den upphängd i en lösning af sin egen substans, är detta ett kriterium på verklig isomorfi. Så sker nämligen ej vid skenbar isomorfi. Sénarmont upphängde en kalkspatkristall i en lösning af natriumsalpeter och fick kalkspaten betäckt med ett isomorft skikt af salpeter, G. Rose på samma sätt ett isomorft skikt af kaliumsalpeter på en kristall af aragonit. Vackra kristaller af isomorfa, olika färgade skikt kunna erhållas af kaliumkromalun på en i denna lösning införd kristall af vanligt alun. Om man däremot får isomorfa substanser att utkristallisera ur blandningslösningar, t. ex. af zinkvitriol och magnesiumsulfat, erhållas kristaller, som, makroskopiskt homogena, bestå af de i blandningen ingående salterna i föränderliga mängder, under en form, som föga eller ej alls afviker från de enkla substansernas kristallform. Sådana isomorfa blandningar äro t. ex. olivin, af x ($Mg Si O_4$) och y ($Fe Si O_4$), natronkalkfältspaterna och kalibarytfältspaterna. De förstnämnda bilda en isomorf serie ifrån den rena natronfältspaten, albiten, till den rena kalkfältspaten, anortiten; sådana isomorfa blandningsformer äro oligoklas, labrador, bytownit etc. Kalibarytfältspaterna å sin sida bilda en liknande serie ifrån den rena kalifältspaten, adularen, till den rena barytfältspaten, celsianen. Härvid får blandningskristallen ofta en kantvinkel, som ligger emellan komponenternas, närmare den enes eller den andres, allteftersom den ene eller den andre ingår med större eller mindre viktsprocent; man kan således här direkt efter kantvinkelns storlek afläsa blandningskristallens procenthalt af de densamma bildande komponenterna. I andra fall däremot ligga blandningskristallens vinklar delvis utanför värdena på samma vinklar hos de enskilda komponenterna. — Blandningskristallernas ljusbrytningsindex liksom deras eg. vikt står i direkt förhållande till mängden af de i kristallen ingående komponenterna, hvadan man ur en blandningskristalls ljusbrytningsindex liksom af dess eg. vikt, kan direkt sluta sig till den relativa mängd, med hvilken dess komponenter hvarje speciellt fall ingå. För de rent optiska förhållandena har i många fall samma iakttagelse blifvit gjord: de optiska axlarnas läge, dispersion, dubbelbrytningens karaktär o. s. v. beror på komponenternas i blandningskristallen inbördes viktsmängder. Ett vackert exempel på en sådan serie erbjuder plagioklasernas grupp. A. Hng

Isomorfi'sm (af grek. *i'sos,* lika, och *morfē,* gestalt). 1. *Bot.,* likhet mellan organen hos olika växtarter, t. ex. nässla och blindnässla. — 2. *Miner.* Se Isomorfi. 1. G. L—m

Isona'ndra Hook., *bot. farm.* Se Palaquium.

Isonéfer (af grek. *i'sos,* lika, och *ne'fos,* moln) *meteor.,* linjer för olika molnmängd.

Iso'nzo (lat. *Sontius*), flod i österrikiska grefskapet Görz och Gradisca, uppstår på västra sidan af Triglav, flyter i ett buktande lopp mot s., hvarunder den upptager fr. v. Idria och Wippach, fr. h. Torre samt mynnar genom ett delta ut i Triestebukten af Adriatiska hafvet. Längd 125 km. (J. F. N

Isop, *bot.* Se Hyssopus.

Isoperimetri. Se Isoperimetrisk.

Isoperimétrisk (af grek. *i'sos,* lika, och *peri'metron,* omkrets), *mat.,* af lika omkrets. — Isoperimetriska problem kallas sådana problem, där frågan är att bland alla isoperimetriska figurer bestämma den, som har en viss uppgifven maximi- eller minimiegenskap. Dessa problem lösas med tillhjälp af variationskalkylen. Med isoperimetriska problemet menas ett speciellt dylikt problem, som Jacques Bernoulli 1697 offentligen framställde till sin broder Jean för att lösas och hvilket gaf anledning till en ytterst häftig skriftväxling mellan bröderna. I sak var Jacques vid öfverlägsen brodern, enär den senare blott lämnade ett felaktigt resultat (1697), under det den förra framställde både ett riktigt resultat (1700) och sedermera en utförlig och förtjänstfull härledning däraf (1701). Efter Jacques Bernoullis död (1705) offentliggjorde Jean Bernoulli två utförliga lösningar (1706 och 1718), af hvilka den förra var felaktig, den senare åter innebar blott en förenkling af broderns metod. Denna strid väckte ett oerhördt uppseende långt utom vetenskapsmännens krets. Såsom en kuriositet och för att visa, huru uppmärksammad det varit, må nämnas, att i Johan Spencers ”Betänckiande om allehanda widunder” (öfv. på sv. af den bekante läkaren M. G. Block, 1709) ”translatorens förspråk” i förbigående innehåller en antydan om den samma. Ämnet har blifvit utförligt behandladt af G. Eneström (”Framställning af striden om det isoperimetriska problemet. En monografi”, i Upsala universitets årsskrift 1876). — Isoperimetriska produkter kallas någon gång sådana produkter, i hvilka faktorernas summa är lika. Så äro t. ex. 2, 3 och 4 samt 1, 3 och 5 isoperimetrisk

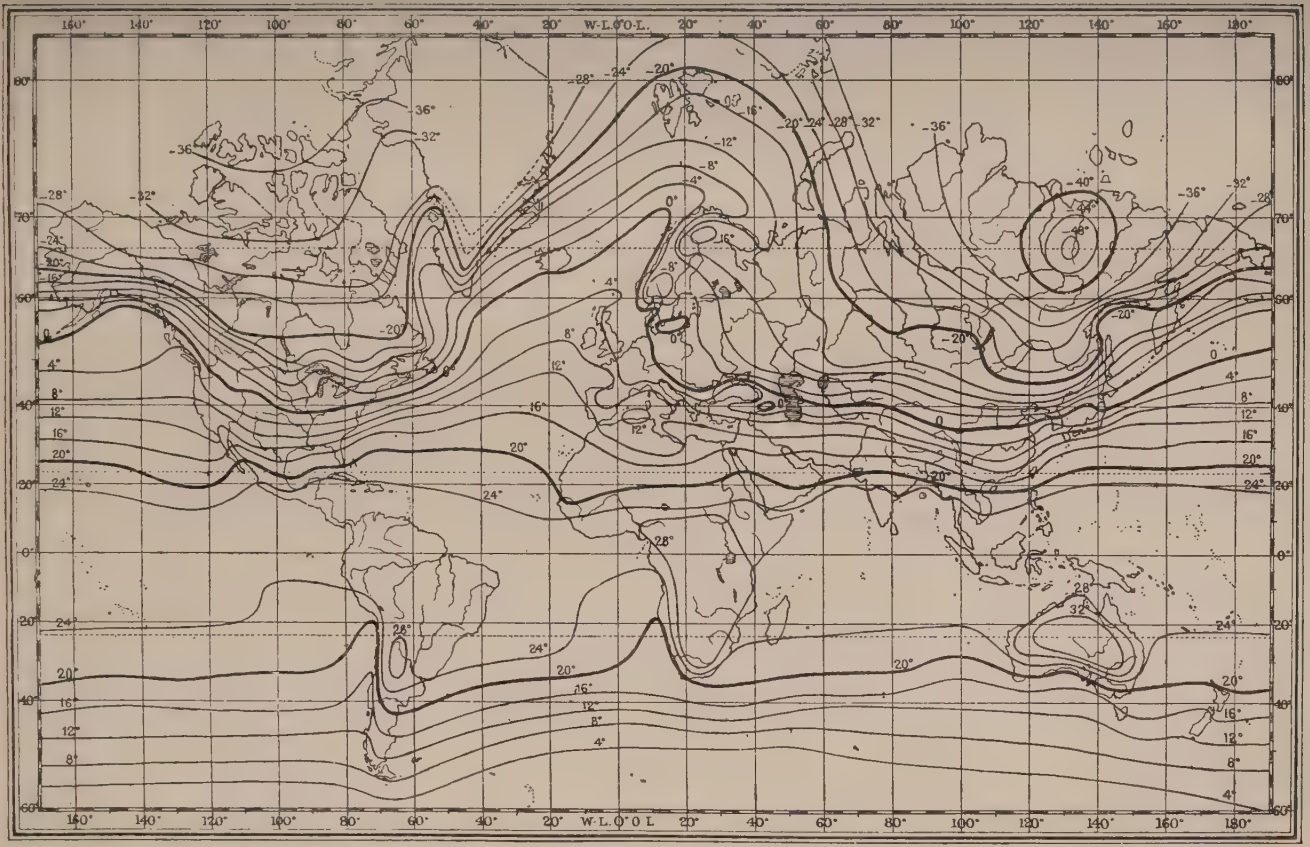

Luftens medeltemperatur i Celsiusgrader under *januari* vid jordklotets yta mellan 82° n. och 60° s. bredd. Linjerna beteckna isotermer.
(Efter J. Hanns ”Lehrbuch der meteorologie”.)

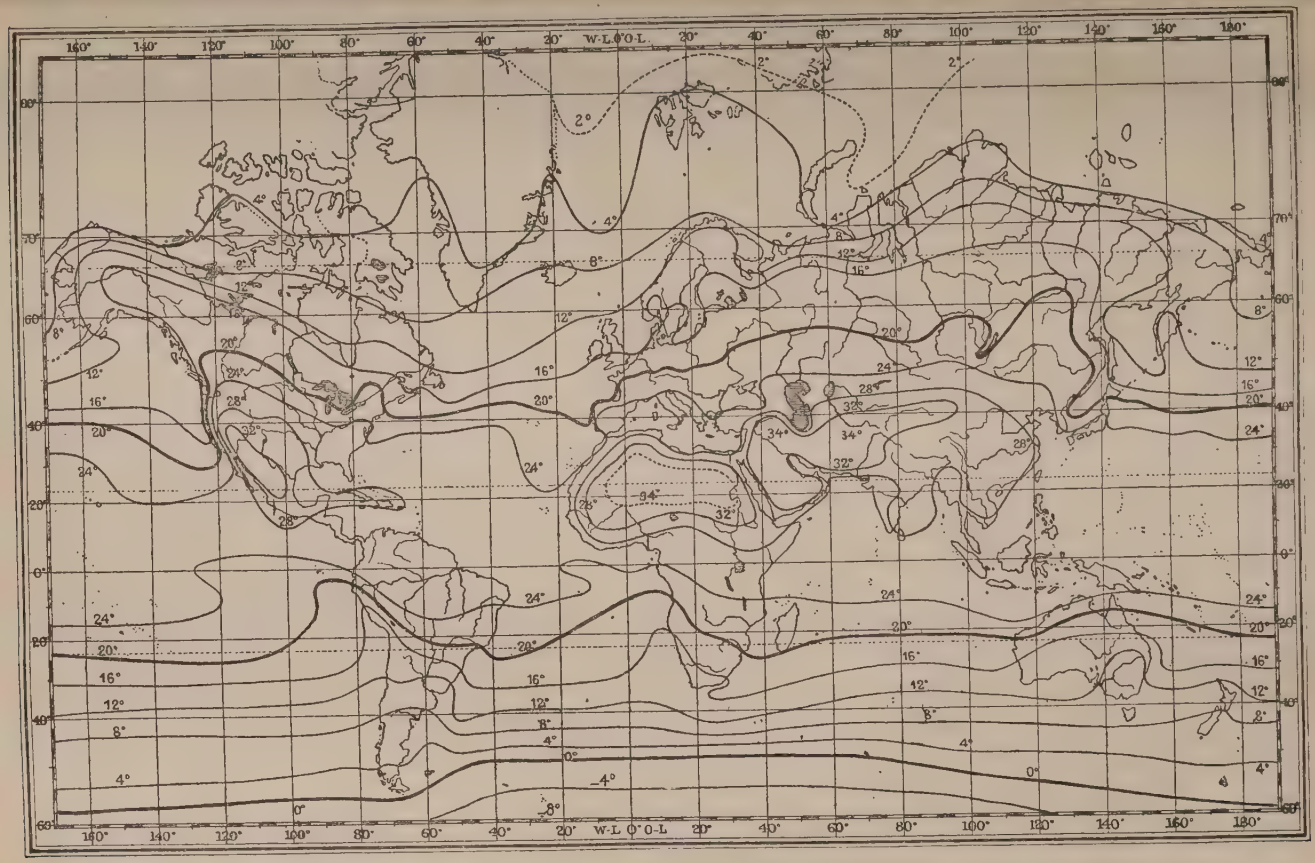

Luftens medeltemperatur i Celsiusgrader under *juli* vid jordklotets yta mellan 82° n. och 60° s. bredd. Linjerna beteckna isotermer.
(Efter J. Hanns "Lehrbuch der meteorologie".)

produkter, enär 2+3+4=1+3+5. — Läran om isoperimetriska figurer och om isoperimetriska problems lösning kallas stundom isoperimetri. (I.F.)

Isoperimetriska problemet, Isoperimetriska produkter. Se Isoperimetrisk.

Isopoda, *zool.*, en ordning bland *Arthrostraca*, igenkänd genom oskaftade sidoögon, vanligen bred, mer eller mindre hvälfd kropp, med 7 (sällan 6) fria bröstsegment och skiflika s. k. gälfötter å bakkroppen, som har korta segment och ofta är starkt förminskad; hufvudet är sammanväxt med första bröstsegmentet. Ordningen delas i många grupper och familjer, bland hvilka gråsuggornas torde vara den mest bekanta. Isopoderna lefva till största antalet i hafvet, många äfven i mindre salt vatten, såsom i Östersjön; en hithörande familj lefver på land. De förtära animaliska ämnen med stor glupskhet. Flera äro parasiter hos andra djur (mest fiskar) och fästa då fast å huden, i munhålan, å gälarna o. s. v. O. T. S. (L—e.)

Isoprēn. Se Gummifabrikation, sp. 628.

Isopropylkarbinōl, detsamma som isobutylalkohol. Se Butylalkohol.

Isopykner, *meteor.* Se Isodenser.

Isorakier (af grek. *i'sos*, lika, och *rachi'a*, flod, motsats till ebb), *fys.*, kallas de linjer på en karta, hvilka sammanbinda orter, som ha samma flodtid. Hafsfloden inträffar nämligen ej på samma timme som månens kulmination, utan en viss tid *efter* denna. Denna tid är olika på olika ställen. I Hamburg inträffar flodtiden 5 timmar efter månkulminationen, i Lissabon 4, i Brest 3 timmar 45 min. och i Calais nära 12 timmar o. s. v. Se Ebb och flod. L. A. F.*

Isorodān-allȳl, *med.* Se Senap.

Isosēi'ster (af grek. *i'sos*, lika, och *seisto's*, skakad). Se Jordskalf.

Isospōr, *bot.* Se Eufilicineæ och Heterospor.

Isostär (af grek. *i'sos*, lika, och *stereo's*, solid, som har volym), *meteor.*, linje, som går genom de punkter af en kropp, luft, vatten o. s. v., hvilka ha samma specifika volym. Isostärerna sammanfalla till läget med isodenserna, emedan specifik volym är inversa värdet af täthet. N. E—m.

Isosulfo-cyān-allȳl, *med.*. Se Senap.

Isotalantōser. Se Isamplituder.

Isotēler (grek. *isoteléi's*) kallades i de forngrekiska staterna, speciellt Aten, sådana invånare, som, utan att ega egentligen statsborgerliga rättigheter, förigt och särskildt med afseende på rätt att förvärfva fast egendom voro lika ställda med de verklige medborgarna. En sådan statsrättslig ställning kallades isoteli' (grek. *isotel'leia*). A. M. A.

Isotērer (af grek. *i'sos*, lika, och *the'ros*, sommar), sommarisotermer, isotermer (se d. o.) för juni—aug.

Isoter'mer (af grek. *i'sos*, lika, och *the'rme*, värme), *meteor.*, kallas de linjer på en synoptisk karta, som sammanbinda orter, hvilka ha lika temperatur. Största intresset erbjuda de isotermer, som ange medeltemperaturen för en längre tid. För att göra olika orters medeltemperaturer jämförbara reduceras de till hafsytan, vanligen enligt det antagandet, att temperaturen aftager uppåt 1° C. på 200 m. Allteftersom denna beräknas för olika tidsperioder, såsom år, årstid eller månad, blifva naturligtvis isotermernas lägen olika. För hvarje medeltemperatur ges det i regel två isotermer, en på hvardera halfklotet. Eftersom medeltemperaturen tämligen regelbundet tilltager från polerna mot ekvatorn, så måste isotermerna, sedda i polarprojektion, i allmänhet bilda på hvardera hemisfären slutna kretsar, visserligen ej parallella, men dock omslutande hvarandra. Den karta öfver Europas klimatiska förhållanden, som är bifogad art. Europa, visar isotermerna för denna världsdel under jan. och juli. Fastän lufttemperaturen i stort kan sägas vara beroende af latituden, visa dock dessa isotermer, att högst betydliga afvikelser ega rum, beroende på fördelningen af land och haf, höjden öfver hafvet, hafsströmmar och vindförhållanden, såsom i art. Europa närmare förklaras. Att samma förhållande gäller för jorden i dess helhet, framgår af de å pl. I o. II meddelade isotermerna. Metoden att medelst isotermer åskådliggöra värmens fördelning öfver jordytan tillämpades först af Humboldt. Efter hans tid är naturligtvis det materiel af iakttagelser, som kan användas för isotermkartorna, betydligt förökadt, men i stort ha dock isotermerna samma läge och krökningar, som angåfvos redan på Humboldts kartor. De för sin tid mest omfattande isotermkartorna äro Doves, utg. 1864 i polarprojektion och innehållande icke blott års-, utan äfven månadsisotermer. Sedermera ha Buchan, Hann (jfr planscherna) m. fl. utarbetat dylika. L. A. F. (N. E—m.)

Isotoma. 1. I. Lindl., *bot.*, växtsläkte af fam. *Campanulaceæ*, afd. *Lobelioideæ*, med ett fåtal arter, de flesta förekommande i Australien, som äro örter af mycket olikartadt utseende. *I. senecioides* DC. med stora blåa blommor odlas som prydnadsväxt. *I. longiflora* Presl, i Västindien, är utomordentligt giftig. — 2. *Zool.* Se Gletscherloppan. 1. G. L—m.

Isotrōp (af grek. *i'sos*, lika, och *tropē*, vändning) 1. Isotropisk, *fys.*, kallas den kropp, som i motsats till kristallerna har samma egenskaper i alla riktningar. Se Anisotrop. L. A. F.*

Isotrōpisk, *fys.*, detsamma som isotrop.

Isouard [isoär], Nicolo, äfven kallad Nicolo (de Malte), fransk tonsättare, f. 6 dec. 1775 på Malta, d. 23 mars 1818 i Paris, elev af Guglielmi m. fl., debuterade 1794 i Florens med operan *L'avviso ai maritati* och blef s. å. organist i La Valetta samt därefter kapellmästare hos Malteserorden. Sedan orden förlorat Malta, reste han till Paris, 1799, och uppträdde med flera operor, bland dem *Michel Ange* (1802) och *Cendrillon* (1810), hvilken nådde höjdpunkten af framgång. Konkurrensen med Boïeldieu, efter dennes återkomst från Ryssland, hade ett hälsosamt inflytande på I:s stil och bragte till mognad hans bästa verk: *Jeannot et Colin* (1814) och *Joconde* (s. å.), där hans flytande melodiska uppfinning, fina smak och aktningsvärda vetande kommo till full uppenbarelse. Oregelbundet lefnads-

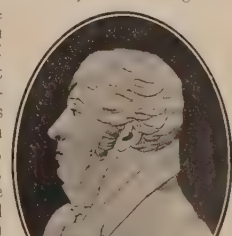

sätt orsakade emellertid snart hans för tidiga död. — I Stockholm äro af I:s operor gifna 1807 ”Intrigen i fönstren” (*L'intrigue aux fenêtres*), 1811 ”Cendrillon”, 1814 ”De löjliga mötena” (*Les rendez-vous bourgeois*) och 1820 ”Joconde”. A. L.*

Ispahān (arab. *Isfahan*), fordom Persiens hufvudstad och ännu, näst Teheran, den förnämsta staden i landet, ehuru den nu till största delen ligger i ruiner och räknar blott 60—70 tusen inv., medan den antages i slutet af 1600-talet ha haft närmare 1 mill. Det ligger på en fruktbar slätt i prov. Irak Adjemi, vid stäppfloden Senderud, 1,585 m. ö. h. Omfånget af dess halft förfallna murar är 37 km., ehuru stora sträckor inom dem ligga öde. Af de 137 kungliga palats, som lära ha funnits, återstå blott några, af moskéer finnas 13 stora jämte en del smärre, 13 lärda skolor, 18 stora bad, yppiga trädgårdar, talrika basarer och stora karavanserajer samt flera präktiga broar öfver floden. De förnämsta palatsen äro de af schah Abbas den store (1586—1628) uppförda Chehil-Sutun (”de många pelarna”) och Hascht-Bihischt (”de åtta paradisen”), hvilka äro omgifna af stora trädgårdar, med stenlagda kanaler samt en mängd springbrunnar och reservoarer. Från Chehil-Sutun kommer man genom Alikapi (”höga porten”) till det ryktbara torget Mejdan-i-schah (”konungapalatsen”), sannolikt det största i världen (845 m. långt och 227 m. bredt), omgifvet af en dubbel rad arkader (se fig.). Vid dess sydöstra sida ligger den ”kungliga moskén”, Meschid-i-schah (jfr fig.), den praktfullaste i Österlandet, och vid en annan sida moskén Lutf-Allah, i storlek och skönhet underlägsen endast den förra. På södra sidan af floden, öfver hvilken leda tre präktiga broar, ligger förstaden Djulfa, de persiske, indiske och östasiatiske ortodoxe armeniernas religiösa medelpunkt, med några tusen armenier och 10 kyrkor, hvaribland en ärkebiskoplig katedral. — I:s industri är ej obetydlig. Siden, sammet, bomulls- och ylletyg, vapen, krut, bijouterier, trämosaik, lackerade arbeten, skor, glas och lergods tillverkas ännu som förr i staden. Men ännu viktigare är handeln till följd af stadens läge vid hufvudvägen från Persiska viken (Abusjer) till Teheran och vid vägarna till Kirman och södra Afganistan, till Mesched och Herat. — Staden I. är urgammal och skall enligt en legend vara anlagd af judar, som af Nebukadnessar bortförts i fångenskap. Den omnämnes i äldre tider under olika namn, Sarú l. Sarúk, Gavi, Gabæ l. Jaí samt Aspadana (hos Ptolemaios). Senare kallades den Scheheristan l. Medineh (”staden”), medan en förstad till densamma af araberna benämndes Jahudieh (”judestaden”), emedan den grundlagts af judiska kolonister i 3:e årh. e. Kr. I midten af 10:e årh. omslötos dessa båda städer af en gemensam mur, erhöllo namnet I. och fortforo att blomstra ända till Timurs tid (slutet af 1300-talet), då de undergingo en gräslig förstöring. Under Abbas den store nådde I. sin största glans. Han byggde de praktfullaste palats, anlade trädgårdar och fördelade bland dem Senderuds vatten i otaliga reservoarer, brunnar och kaskader. Den afganska invasionen i början af 1700-talet gaf I:s välmåga den första stöten. När Kadjar-dynastien i slutet af 1700-talet besteg Persiens tron, flyttade regeringens säte till Teheran, men det har ofta a politiska skäl blifvit ifrågasatt att åter förlägga de till I. såsom varande Persiens egentliga medelpunkt Guvernementet I. är merendels ett apanage åt de regerande schahens favoritson eller broder. (J. F. N.

Torget Mejdan-i-schah i Ispahan. Den stora moskén midt i bakgrunden är Meschid-i-schah.

Ispapper l. Alabasterpapper, ett papper som blifvit försedt med ytmönster liknande isblom mor och bildade af blyacetatkristaller, som fått ut kristallisera ur en lösning, hvarmed papperet fuk tats, eller ock åstadkomna genom påklistring a glaspulver, glimmerfjäll o. d. Användes inom pap perskonfektionen. G. H—

Isparta. Se Isbarta.

Ispeudde, fyr på Öland vid Kalmarsund, ino Glömminge socken. Fyren, uppförd 1866, är seda 1879 försedd med klippapparat (ändrad 1906) Lågans höjd öfver vattnet är 7,4 m. och lysvidde 10 minuter. A. G.

Ispiller, *med.* Se under Is.

Isplantan, *bot.*, namn på *Mesembryanthemum crystallinum*.

Ispra'vnik, ry., polischef i ett landtdistrikt.

Ispressning. Se Haf; sp. 987.

Israel är i 1 Mos. det nya namn, som patriarken Jakob erhåller efter sin kamp med Gud (kap. 32: 24—28, Jahvisten). Namnet (hebr. *jisrā'ēl*) tolkas på detta ställe (jfr ock Hos. 12: 4) som ''Guds kämpe'', den som strider med Gud; men analogien med andra teofora nomina propria talar för, att hebr. *'ēl* (Gud) också här bör betraktas som subjekt, således ''Gud strider'', den, för hvilken Gud strider. Enligt en annan källa erhåller patriarken namnet I. längre fram (kap. 35: 10, Prästkodex). I de öfriga skrifterna är I. sällan namn på en individ, utan uppträder ofta som benämning på det från patriarken härstammande folket: Israels barn, Israels folk, Israels hus, Israels stammar. Sedan Israels folk efter Salomos död delats i 2 riken (se nedan), användes namnet I. om det norra riket, därför att detta var det större och ansågs utgöra den egentliga fortsättningen af det gamla Israel; däraf uttrycken: ''I:s konung'', ''I:s konungars krönika'', ''hela I.'', i betydelsen nordrikets konung och folk etc. (se 1 Kon. 14: 19; 15: 19, 33 m. fl.). Efter nordrikets fall (722) blir I. understundom namn på Juda rike, så enstaka hos profeterna (t. ex. Es. 41: 14, Jer. 10: 1) och sedan ofta hos Kronisten (förf. till 1 och 2 Krön., Esra, Neh.). I N. T. betyder ''Guds Israel'' den kristna församlingen, Gal. 6: 16. — Utanför G. T. förekommer I. som namn på folket eller, väl rättare, på en del däraf i en år 1896 funnen egyptisk inskrift från Ramses II:s son Farao Merenptah (mot slutet af 13:e årh.) under formen *Isiraar*, som han uppger sig ha besegrat jämte andra folk i Kanaan. Möjligen åsyftas också I. med de i Amarna-brefven (se Amarna) omtalade *Chabiri* (''hebréer''), som likaledes befunno sig i Kanaan och där hotade de egyptiske vasallkonungarna (omkr. 1400 f. Kr.). Dessutom nämnes I. i konung Mesas (år 1868 i Diban funna) inskrift (från omridernas tid).

Af gammalt har man antagit, att I:s utvandring från Egypten under Moses anförande egt rum under den ofvan nämnde Farao Merenptah, och detta torde fortfarande vara det sannolikaste, men då måste de i Egypten bosatte israeliterna ha varit endast en del af hela folket, t. ex. Josefsstammarna, under det att en annan del redan befann sig inne i Kanaan. — Den 1:a perioden af I:s historia räcker till slutet af den s. k. domartiden (omkr. 1000 f. Kr.). I. har därunder först haft att eröfra landet, som — äfven om en del af dess stamfränder redan befann sig där — rymde flera fiender, som måste besegras. Berättelserna om dessa strider (i Josuab.) stå alla på ett långt afstånd från verkligheten och skildra därför händelserna i generella drag, så att det ser ut, som om eröfringen skett raskt och utförts af det samlade Israel. I själfva verket torde den ha försiggått långsamt och ej aflupit utan kännbara nederlag, ej heller varit fullständig. Därom vittna de äldsta urkunderna, de i Josuab. inflätade notiserna från Jahvisten och öfversikten i Dom. 1. I verkligheten hade I. först på Salomos tid blifvit fullständigt herre i landet (1 Kon. 9: 20 ff.). Intresset att sammansluta de gamla berättelserna i ett fast schema har ock satt sin prägel på skildringen af *domartidens* händelser i Domareboken (se d. o. och Domare). Af de däri upptagna äldsta berättelserna framgår dock tydligt, att folket ännu icke var samladt under någon gemensam ledning, utan att vissa grupper sammanslöto sig omkring någon viss anförare vid en hotande fara; de äldsta dokumenten från denna tid äro Dom. 5 och 1 Mos. 49. Att I. kunde bevara sig och småningom göra sig till herre öfver Kanaans folk, som i fråga om materiell kultur stod långt före det, är ett af de bästa bevisen därpå, att det hade en betydelsefull andlig fostran under Mose bakom sig. Det enda band, som förmådde samla folket, var också den gemensamme Guden (Jahve). Mot slutet af domartiden fick I. en ny fiende i filistéerna, och under striderna med dem tvangs det att införa *konungadömet*. Dess förste konung, Saul (se denne) regerade sannolikt blott öfver sin stam, Benjamin, äfven om andra kände sig manade att vid gemensamma faror ansluta sig till honom; han fortfor ock att som förr lefva som en enkel odalman på sin gård (se 1 Sam. 11). Efter Sauls död erhöll I. i David (se denne, omkr. 1013—973) en verkligt nationell konung, som besegrade filistéerna och flera andra folk och därtill utvidgade rikets gränser i olika riktningar samt gaf landet en hufvudstad, Jerusalem (se d. o.). Salomos (se denne), regering var mera glänsande utåt än lycklig för folket, som han på österländska despoters vis betungade med hårdt arbete för uppförande af sina många byggnader, och när vid hans död sonen Rehabeam nekade att villfara folkets bön att lätta på det hårda oket, ledde detta omkr. 933 f. Kr. till *rikets delning* (1 Kon. 12), i två, Israels rike in. och Juda rike is. — det senare omfattade endast Juda stam och en del af Benjamins — en händelse af vidt genomgripande betydelse för båda rikena och farlig för hela I:s bestånd. Juda rike såg däri ett affall af I. från Juda, I:s rike betraktade sig själft som den egentlige arftagaren till det gamla I. (se de betecknande ställena Es. 7: 17 och 5 Mos. 33: 7). — Tiden från rikets delning till *Samarias fall och I:s rikes undergång* (722 f. Kr.) kännetecknas alltså däraf, att I:s folk nu är fördeladt på två riken, med hvar sina konungar. Juda hade fördelen att ega en ärftlig dynasti i Davids hus, under det att I:s rike ofta led af upprifvande tronstrider. Medan Juda rike under denna tid regerades af 12 konungar, hade I:s rike icke mindre än 19, af hvilka 9 voro troninkräktare och 7 mördade sina närmaste föregångare. I:s förste konung, Jerobeam I, befäste schismen med Juda rike genom att införa dyrkan af Jahve under bilden af en tjurkalf. De förnämsta dynastierna i nordriket efter hans tid voro Omris och Jehus. Under den första tiden (intill Omri) rådde en bitter fiendskap mellan de båda rikena, därefter förbättrades ställningen i det hela, och under Omris son Ahab ledde vänskapen t. o. m. till giftermålsförbindelser mellan dennes dotter Atalja och tronföljaren Joram (Josafats son) i Juda. Omri utvalde åt sig en ny residensstad, *Samaria* (förut hade Sikem och Tirsa haft denna värdighet). Ahab hade gift sig med en konungadotter från Tyrus, Isebel, som tillåts göra propaganda för sitt folks gudar genom inkallade Baals-präster och -profeter. Och genom den sålunda uppkomna religionssynkretismen uppstod för

I:s sanna religion en verklig fara, som hotade äfven Juda rike genom Atalja. Faran afvärjdes i I. genom profeten Elia och konung Jehu, i Juda genom prästen Jojada. På Omris tid synas assyrierna för första gången ha fått sin blick riktad på I:s land, som i deras inskrifter understundom omtalas som *Chumris* (Omris) land, och under Ahabs tid förekommer namnet I. för första gången i de assyriska inskrifterna vid berättelsen om slaget vid Karkar (854), i hvilket Ahab af *''Sir'lai''* (Israel) berättas ha deltagit. F. ö. var I:s rike till stor del upptaget af strider med araméerna i Damaskus, hvarunder fienden ibland hotande trängde fram ända till Samarias portar och belägrade det (1 Kon. 20: 1 ff.; 2 Kon. 6: 24 ff.), men understundom äfven besegrades (1 Kon. 20: 26 ff.). Under Jehus dynasti (Jerobeam II) lyckades I. fullständigt besegra denna fiende och återvinna allt det land det förut förlorat (2 Kon. 14: 25), och under Peka gjorde det t. o. m. gemensam sak med araméerna i Damaskus mot konung Ahas i Juda (Es. 7). Under Jerobeam II började de store profeterna, Amos, Hosea, uppträda i Israel, åtföljda af Esaias och Mika i Juda. Efter Jerobeams död (omkr. 740) gick riket med snabba steg sin undergång till mötes, under de hvarandra hastigt aflösande troninkräktarna. För att få hjälp mot I. och araméerna anropade Ahas i Juda Tiglat Pileser III af Assyrien om hjälp, hvilket hade till följd, att I:s rike härjades och en del af dess invånare deporterades (734) och Hosea insattes som assyrisk vasall öfver det sålunda reducerade riket. Men när Hosea började förctaga stämplingar och underlät att sända årlig tribut till sin herre, var I:s öde afgjordt. Samaria föll efter en 3-årig belägring, sannolikt för Sargon, 722. Af folket bortfördes efter Sargons uppgifter 27,290 till främmande länder, där de i motsats till judarna, som efteråt fingo dela ett liknande öde, för alltid gingo förlorade i sin hedniska omgifning. De i landet kvarvarande uppblandades senare med hedniska kolonister, och af detta blandningsfolk uppstodo längre fram samariterna (se d. o.), af hvilka ännu en liten rest finnes kvar i Nabulus (jfr 2 Kon. 17; Esra 4: 2, 10). — *Juda rike* var visserligen mindre till omfång och yttre styrka än I. Men det var icke så öppet för främmande inflytelser och låg icke heller så lägligt till för de omgifvande makterna. Däraf förklaras åtminstone till en del dess längre bestånd. Förutom af de ofvan antydda krigiska förvecklingarna med broderriket i n. hade det under Rehabeam att utstå ett plundringståg af Farao Sisak (1 Kon. 14: 25 ff.), under Josafat att med Ahab deltaga i ett krigståg mot araméerna (1 Kon. 22: 1. Josafat ville också upplifva Salomos skeppsfart på Ofir, men planen strandade genom en olyckshändelse, 1 Kon. 22: 48 ff.) och med hans son Joram i ett tåg mot konung Mesa af Moab (2 Kon. 3: 4 ff.), under Joas att uthärda araméernas belägring af Jerusalem (2 Kon. 12: 18 ff.); hans son Amasja besegrade edomiterna, men blef slagen af konung Joas af Israel (2 Kon. 14: 1 ff.). Juda lyckades behålla sin självständighet, till dess att konung Ahas i sitt trångmål under det syro-efraemitiska kriget kastade sig i armarna på Tiglat Pileser, hvarigenom riket blef beroende af Assyrien. Om en Esaias, den största andliga personligheten på denna tid, fått råda, hade riket säkert ännu längre kunnat bevara sin frihet. — Efter *Samarias fall* (722) *till Jerusalems förstöring af kaldéerna* (586) fortlefde det gamla I. sålunda endast i Juda rike. De mest betydande konungarna under denna tid voro Hiskia, på hvilken Esaias, åtminstone till en tid, utöfvade ett välgörande inflytande (under hans tid inföll Sanherib i landet, 701, och led i samband därmed sitt stora nederlag, sannolikt i följd af pestens härjningar i hans här, en tilldragelse, som gaf en storartad bekräftelse på Esaias' predikan; 2 Kon. 18: 13—19: 37), och vidare Josia, med hvilken profeten Jeremia var samtidig. Under denne konungs tid skedde en märklig och genomgripande reform af gudstjänsten, som renades från hedniska beståndsdelar och centraliserades till Jerusalem; anledning till reformen var den i templet funna lagboken (5 Mos., *Deuteronomium*, se d. o., jfr berättelsen i 2 Kon. 22—23). Efter Josias död (i slaget vid Megiddo 609, en tilldragelse, som bragte de fromme i svåra inre och yttre strider) gick Juda rike raskt mot sitt slut. Farao Neko, som genom sin seger öfver Josia blifvit rättslig herre öfver Juda, måste vid sitt nederlag mot Nebukadnessar vid Karkemisch (605) afstå från alla sina gjorda eröfringar, också från rätten till Juda. Men det dröjde ännu några år, innan Nebukadnessar hann taga detta land i besittning (omkr. 600), då konung Jojakim i Juda frivilligt underkastade sig. Men då denne efter 3 år började uppgöra planer på att affalla, kom Nebukadnessar med en här och belägrade Jerusalem. Jojakim hade då efterträdts af sin son Jojakin, som nu fick plikta för sin och faderns upproriskhet därmed, att konungen, hans moder, 7,000 egendomsegare och 1,000 vapensmeder bortfördes till Babylonien jämte en stor del af templets dyrbara inventarier (år 597, se 2 Kon. 24: 12 f.); bland de bortförde var prästen, den senare berömde profeten Ezekiel. Öfver de kvarlämnade insattes en son af Josia vid namn Sedekia till konung. Då han snart började uppgöra planer på affall, var Jerusalems öde beseglad. Staden föll 586 efter mer än ett års belägring, hvarpå templet och det kungliga palatset förstördes; konungen bländades och blef tillsammans med omkr. 3,000 män deporterad till Babel. Öfver de eländiga resterna insattes Gedalja till ståthållare, och vid hans sida stod en tid profeten Jeremia, till dess han efter Gedaljas mord af ett antal judar tvingades följa med till Egypten. Under *babyloniska fångenskapen* (se d. o.) utbildade judarna grunddragen af de egendomligheter, som sedan i stort kännetecknat dem. När de (fr. o. m. 538) återkommit därifrån, utgjorde de snarare en religionsförsamling än ett folk (se vidare Judar).

Af den i nyare tid vidlyftiga litteraturen må här nämnas A. Köhler, ''Lehrbuch der biblischen geschichte des A. T.'' (2 bd, 1875—93), A. Klostermann, ''Geschichte des volkes Israel bis zur restauration unter Esra und Nehemja'' (1896), båda, i synnerhet den förstnämnda, skrifna från mera traditionell konservativ ståndpunkt, J. Wellhausen, ''Prolegomena zur geschichte I:s'' (6:e uppl. 1905) och ''Israelitische und jüdische geschichte'' (6:e uppl. 1907), B. Stade, ''Geschichte des volkes Israel'' (2 bd, 1888—89), båda från strängt kritisk ståndpunkt, R. Kittel, ''Geschichte der hebräer'' (2 bd, 1888—92, förmedlande), H. Winckler, ''Geschichte Israels'' (2

bd, 1895—1900), från panbabylonistisk ståndpunkt. Kortare framställningar från kritisk ståndpunkt ha lämnats af Piepenbring, ”L'histoire du peuple d'Israël” (1898), H. P. Smith, ”Old testament history” (1903), H. Guthe, ”Geschichte des volkes Israel” (2:a uppl. 1904), F. Buhl, ”Det israelitiske folks historie” (4:e uppl. 1906), och S. A. Fries, ”Israels historia” (1894). Den äldsta tidens händelser (folkets uppkomst) ha på senaste åren särskildt behandlats bl. a. af C. Steuernagel, ”Einwanderung der israelitischen stämme in Kanaan” (1901), Spiegelberg, ”Der aufenthalt Israels in Aegypten im lichte der aegyptischen monumente” (2:a uppl. 1904), O. Procksch, ”Die Elohimquelle” (1906), J. Walles, ”Det israelitiska folkets uppkomst och äldsta historia” (1904), E. Meyer, ”Die Israeliten und ihre nachbarstämme” (1906). Se ock artiklarna om I:s och Juda konungar och profeter och där anförd litteratur. E. S—e.

Israel Birgersson, konungens råd och lagman i Uppland 1334—51, var son till lagmannen Birger Petersson till Finstad (d. 1327) och dennes senare hustru, Ingeborg, dotter till östgötalagmannen Bengt Magnusson och Sigrid. Israel, som hade sitt namn efter sin farfars far, fick lagmanstiteln 1334 och riddarvärdigheten 1343. Han hade önskat att deltaga i konung Magnus' första tåg mot ryssarna, 1348, men lät på systerns, den heliga Birgittas, föreställningar förmå sig att stanna hemma för att som ”officialis generalis” förestå landets styrelse i konungens frånvaro. Däremot deltog han i konungens andra ryska tåg, 1350, och afled därunder af sjukdom tidigt på våren 1351, troligen i Riga. Med Israels son Peter utgick ätten, och dess gods gingo sedan i arf till Stureätten (3 sjöblad). Uppgiften om Braheättens härstamning på fädernet från Finstadätten uppdiktades först i 17:e årh. C. A.*

Israel Isaksson, krigare. Se Ridderhielm.

Israel Israelsson. Se Lagerfelt.

Israeliter. Se Israel och Judar. — Israelitisk, som hör till eller är utmärkande för israeliterna.

Israelitiska alliansen. Se Alliance israélite universelle.

Israels, Josef, holländsk målare, f. 1824 i Groningen af fattiga judiska föräldrar, studerade från 1844 i Amsterdam och från 1845 i Paris och målade, efter att 1848 ha återvändt hem, en följd historietaflor och även italienska bönder och röfvare. Under sitt tillfrisknande efter en sjukdom bodde han hos en skeppstimmerman i en fiskarby vid hafvet, och denna tid blef bestämmande för hans framtid. Han gjorde massor af studier af sin närmaste omgifning, af fiskarlifvet och af dynernas natur, han upptäckte en ny värld och införde den i konsten. Han har sedan under sin hela långa lefnad målat motiv från stugorna och från stranden: *Vid moderns graf*, *Ensam i världen* (en bondkvinna vid sin mans dödsbädd i den skumma stugan), *Trött* (en kvinna, som inslumrat vid sitt arbete), *Middagsmåltiden*, *Moderssorg*, *Kampen för tillvaron*, *Hafvets arbetare*, *Efter skeppsbrottet* m. m. Från dramatiska eller berättande motiv öfvergick han alltmer till att lösa uteslutande måleriska uppgifter, där ljusbehandling och stämningsstyrka ha mera att säga än det, som föregår inom målningens ram. Hans konsts rötter gå tillbaka till Rembrandt, och ändå är denna konst helt ny och omedelbar. Föga stark i teckningen, undviker I. figurrika och rörliga motiv, målar i mörka, dämpade, sparsamma toner lycka eller olycka, arbete eller hvila, målar människorna i deras miljö. I sina bästa verk kan han nå en nästan monumental storhet, och han nämnes ej utan rätt jämte J. F. Millet som en hvardagslifvets moderne epiker. I. är bosatt i Haag. Han är det moderna holländska måleriets främste man och har öfvat stort inflytande på samtida målare, äfven utanför Holland. I akvareller och raderingar ger han med små medel intimt känsliga bilder. Som författare har han uppträdt med reseskildringar från *Spanien*, dem han ock illustrerat. — I. är rikt representerad i Amsterdams museum och äfven i Haarlem, Haag (i Mesdags galleri) m. fl. holländska och belgiska museer, äfven i Glasgow, München m. fl. gallerier på kontinenten. Jfr monografier af M. Liebermann (1901) och J. Veth (1904) samt essay af G. Brandes (i ”Saml. skrifter”, del 17). — Hans son Isaac I., f. 1865, målare liksom fadern, började med porträtt och genrebilder: *Lektion på trumpet* (Mesdags museum i Haag), *Holländska soldaters affärd till Indien*, och var sedan i flera år bosatt i Paris, där han målade typer och ögonblicksstämningar från gator, kaféer, danslokaler. G—g N.

Israels barn, Israels folk, Israels hus. Se Israel.

Israels rike. Se Israel.

Israels stammar. Se Israel.

Israhel, Herman, lybsk köpman (födelse- och dödsår okända), knöt personlig vänskap med Gustaf Vasa, då denne 1519—20 på hemväg från fångenskapen i Danmark en tid vistades i Lybeck, och biträdde honom sedan verksamt under befrielsekriget med anskaffning af knektar och ammunition etc. I. sändes flera gånger till Sverige för att utkräfva betalning af skulden till Lybeck, så hösten 1523 och våren 1524. På sensommaren 1524 var I. närvarande vid fredsunderhandlingarna i Malmö. Han tyckes ha eggat Gustaf Vasa till den misslyckade expeditionen mot Gottland och även förespeglat honom giftermål med danske konungen Fredrik I:s dotter, hvarvid Gustaf skulle få Gottland i hemgift. Då dessa planer gäckades, tyckes redan i Malmö en brytning ha egt rum mellan I. och konungen, hvilken kort förut i bref prisat I. för att han ”bevisat oss och vårt rike Sverige mycken välvilja och troget bistånd”. I. uppträdde ånyo som påminnare om skulden 1526, då Gustaf Vasa tvistade med honom om räkenskapernas riktighet och Gottlandsexpeditionen, samt 1530—31, då han var närvarande vid herremötet i Örebro och hans kraf föranledde påläggandet af den bekanta klockskatten. Vid återresan medförde han konungens uppdrag att underhandla om giftermål mellan denne och Katarina af Sachsen-Lauenburg, hvilket värf han också till konungens belåtenhet utförde. I:s upprepade kraf på betalnin-

gen af skulden till Lybeck föranledde Gustaf att 1533 i bref omtala honom som en tjuf och skälm (''bözuichtt''), enär han skulle ha ''undandolt'' gjorda afbetalningar och sedan kräft ånyo på samma summa. I. var under 1530-talets förra hälft en af ledarna utanför rådet för folkpartiet i Lybeck och nära förbunden med Jörgen Wullenwever. Då Svante Sture under grefvefejden lockats till Lybeck och där kvarhölls som lämplig att användas till svensk tronpretendent, hölls han en tid i förvar i I:s hus och öfveröstes därunder enligt egen berättelse ideligen af denne med ''spotska och hånande ord''. Efter det lybska folkpartiets fall omtalas I. ej mera i Sveriges historia. I Strindbergs ''Gustaf Vasa'' har en af hufvudpersonerna fått hans namn, hvarvid förf., vilseledd af namnet, gjort honom till jude. Herman I. har stundom (i registret till ''Gustaf Vasas registratur'') förväxlats med den 1531 störtade Lybeckborgmästaren Herman Plönnies, som äfven under 1520-talet förhandlat med Gustaf Vasa om den lybska skulden. V. S—g.

Isranunkel, *bot.*, namn på *Ranunculus glacialis* L.

Issa, lat., ö. Se Lissa 2.

Issegling, *sportv.* Segling på is idkas dels på skridsko (skridskosegling), dels med särskildt byggda farkoster (isjaktsegling). Båda dessa slag af idrott räkna mycket gamla anor i Sverige och ha numera i modernt idrottslig mening drifvits till den största utveckling här samt i Canada. Därjämte idkas emellertid dessa idrottsgrenar jämväl i Finland och Ryssland samt i Tyskland, i andra länder knappast annat än tillfälligtvis.

Vid skridskosegling betjänar man sig helst af ganska långa, s. k. löpar- eller långfärdsskridskor samt af ett segel, hvars modernaste konstruktion framgår

Fig. 1. Skridskosegling.

af fig. 1. Till mast och rår användas bamburör eller granspiror. Seglaren står i lä bakom seglet samt stöder den tillbakadragna axeln mot masten och seglet, hvarigenom seglet pressas mot vinden.

Vid isjaktsegling nyttjas en trästomme, hvilande på skridskojärn, hvaraf ett är vridbart och äfven tjänstgör som roder. Detta är fäst i aktersta ändan af ''längsplankan'', som så att säga är isjaktens ryggrad och vid hvilken äfven mast och sittrum äro anbringade (se fig. 2). I kors tvärs öfver längsplankan går tvärplankan, som i hvardera ytterändan

Fig. 2. Modern isjakt.

hvilar på ett skridskojärn. Denna trästomme erhåller ytterligare stadga medelst ''gajar'' af järntråd eller rundjärn, hvilka förbinda de båda korslagda plankornas yttre ändar. Skridskorna, på hvilka jakten glider, göras af mjukt gjutjärn eller af fosforbrons. På hård is äro gjutjärnsskridskor mest lämpliga, vid blidväder löpa skridskor af fosforbrons bäst. Som segel användas vanliga kuttersegel, hvilka dock böra vara plana och helst med horisontala sömmar. Särskildt vid mindre isjakter, d. v. s. med omkr. 15 kvm. segelarea och därunder, brukas emellertid ofta s. k. latinsegel, ett trekantigt segel, som

Fig. 3. Isjakt af äldre konstruktion.

man på en isjakt med fördel kan upphänga i en galge, hvars ben äro fästa i tvärplankan. — En äldre isjakttyp (se fig. 3), som numera föga brukas,

bestod af tre i form af en triangel hopbultade grofva plankor med triangelns bas bildande fören, dess spets aktern och det vridbara skridskojärnet anbragt där, golf och säten byggda mellan plankorna samt den med vant och stag stöttade masten stående vid midten af förplankan. — Ett särskildt slag af isjakt är den s. k. skuttingen, hvilken leder sitt ursprung från Amerika samt är en hoformad båt, löpande på medar och försedd med rigg och segel. Skuttingen har det praktiska ändamålet, att man med densamma kan taga sig fram öfver osäker is och issörja eller öfver ett vatten med öppna vakar mellan isbälten. — Segling på is försiggår i hufvudsak enligt samma teorier och regler som segling på öppet vatten. Den fördelaktigaste vinden för issegling är dock ej "platt fördevind", utan en kurs liggande 40 à 45 grader från vinden. Det är såväl teoretiskt som praktiskt bevisadt, att en skridskoseglare såväl som en isjakt vid lämplig vindstyrka kan föras fram snabbare än den för handen varande vinden blåser, och hastigheten begränsas egentligen blott af förmågan att behärska situationen samt af materielens hållbarhet. Tillförlitliga uppgifter förefinnas om en fart af 10 km. på 7 minuter, d. v. s. nära 24 m. i sekunden för skridskoseglare samt intill 40 knop för isjakter. — Som igenkänningstecken för isjakter såväl som för skridskoseglare anbringas märken på seglen. — Organisation för isseglingen i Sverige är Svenska gymnastik- och idrottsföreningarnas riksförbunds sektion Svenska isseglingsförbundet, hvilket i sig inrymmer såväl de lokala isjaktklubbarna som skridskoseglarklubbarna. — Litt.: Stockholms isjaktklubbs samt Stockholms skridskoseglarklubbs årsböcker, "Almanack för ungdom" 1906, "Ny tidning för idrott", "Nordiskt idrottslif", "Svenska seglaren" och Balck, "Illustrerad idrottsbok". B. R.

Issel, flod. Se Ijssel.

Isselburg, stad i preussiska reg.-omr. Düsseldorf, vid Oude Ijssel, nära nederländska gränsen. 2,227 inv. (1905). Järnindustri. J. F. N.

Isserles, Mose. Se Rabbinska språket och litteraturen.

Isset, biflod till Tobol (fr. v.), upprinner i Ural, n. v. om Jekaterinburg, och utfaller ofvanför Jalutorovsk. 450 km. Dess fruktbara dal är rik på guld, järn, marmor och kalk. J. F. N.

Issicus sinus. Se Issos.

Issignaler, sådana underrättelser till allmänheten beträffande isförhållandena vid rikets kuster och en del angränsande farvatten, som kunna vara till nytta för den allmänna sjöfarten. För ändamålet äro längs rikets kust på vissa lots- och fyrplatser upprättade dels utkiksstationer för inhämtande af kännedom om isförhållandena, dels issignalstationer för signalering härom. Dessutom tillkännagifvas isförhållandena på vissa platser medelst anslag. Issignaler gifvas på olika sätt: medelst skifvor anbringade i olika hörn af en signaltafla, medelst koner eller ballonger hissade på olika sätt på en signalmast, vid mörker medelst lanternor. Att sjöfarten för segelfartyg är stängd i ett visst farvatten, angifves genom issignalen "Is i N. N. farvatten". Att sjöfarten jämväl för ångare är stängd, angifves genom issignalen "N. N. skärgård eller farled är stängd af is". Dylik signal innebär dock icke, att isbrytarfartyg icke *kunna* framgå i det farvatten signalen omfattar.

Exempel på issignaler vid Hälsingborg lämnar vidstående fig.:

1. Is i östra farleden genom Kattegatt; 2. Is ö. om Hven; 3. Is v. om Hven; 4. Is i Flintrännan. K. P—e.

Issiodūrum, lat. Se Issoire.

Ission. Se Behbit el-Hager.

Issjö l. Isdämd sjö, *geol.*, sjö bildad under ett visst skede af inlandsisens afsmältning eller tillbakadragande därigenom, att denna verkat som fördämning och hindrat vattnets naturliga aflopp. I Jämtland, Småland och äfven andra delar af Sverige funnos under istiden stora issjöar, som lämnat bevis för sin tillvaro i ofta väl utbildade strandterrasser. Se G. Andersson, "Den centraljämtska issjön" (i "Ymer", 1897, och Sver. geol. und. Ser. C. n:r 116, 1897). E. E.

Issjölera, *geol.* Se Diluviallera.

Issjösand, *geol.* Se Diluviallera.

Isskåp, smärre förvaringsskåp för matvaror och drycker, som där hållas friska medelst is. Isskåpen äro vanligen 1 eller 1,5 m. höga, öppnas med ett lock eller med dörrar samt ha dubbla väggar och zinkbeslag invändigt. Ofta är mellanrummet i väggarna fylldt med dåligt värmeledande ämnen. Nederst inlägges isen, och varorna ha sin plats på några galler öfver hvarandra. Smältvattnet afflyter genom ett rör. Numera förlägges isrummet ofta ofvanpå den afdelning af skåpet, där varorna skola förvaras. Smältvattnet rinner då ned i kanaler mellan de dubbla väggarna. Från värmeteknisk synpunkt är en sådan anordning att betrakta som effektivare än den gamla uppställningen. (G. H—r.)

Isslagg, *metcor.* Se Isbark.

Issoire [-swār], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Puy-de-Dôme, vid Crousse, 2 km. ofvanför dess förening med Allier. 5,620 inv. (1901). Tillverkning af snörmakerivaror, vinhandel. I. (lat. *Icciodurum* l. *Issiodurum*) var en betydande stad redan på romarnas tid och erhöll i 3:e årh. en kristen församling, som gick under vid vandalernas härjningar i 5:e årh. (J. F. N.)

Issoldūnum. Se Issoudun.

Isso's (lat. *Issus*; nu Oserlyk), i forntiden sjöstad i Cilicien vid innersta ändan af den efter staden uppkallade viken (*Sinus issicus*, nu Iskanderunviken), är bekant genom Alexander den stores seger öfver Dareios 333 f. Kr. (J. F. N.)

Issoudun [-sodö'], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Indre, vid Théols och Orléansbanan. 11,804 inv. (1906; som kommun 13,949 inv.). Tillverkning af pergament, maskiner, lås, fiera garfverier och kvarnar. Export af litografisk sten. I. har ett collège, bibliotek, museum, teater. Af de befästningar, som fordom omgåfvo staden, återstå endast det s. k. *Tour blanche*, en massiv, cylindrisk byggnad från 13:e årh. Staden existerade på romarnas tid under benämningarna *Auxellodunum*, *Exoldunum* och *Issoldunum*. (J. F. N.)

Isströmmar. Se Grönland, sp. 493, Haf, sp. 988, och Inlandsis.

Issum, fabriksort i preussiska reg.-omr. Düsseldorf. 3,495 inv. (1900).

I'ssus, *zool.* Se Stritar.

I'ssus, stad. Se Issos.

Issy, I.-les-Moulineaux [issī lä molinå], kommun i franska dep. Seine, strax sydväst om Paris, nära Seine. 19,128 inv. (1906). Stort försörjningshus för ålderstigna män (*Hospice des ménages*). — Fort Issy, beläget något längre söder ut, förstördes 1870—71 af tyska artilleriet. 3 juli 1815 stod vid I. den sista striden mellan Blücher och Davout, till följd af hvilken Paris följande dag kapitulerade.

Issyk-kul (kirg.; "varm sjö", så kallad därför att sjön aldrig fullt tillfryser, äfven Tus-kul, "saltsjö", mongol. *Temurtunor*, "järnsjö", kines. *Scheckaij*, "varmt haf"), insjö i Central-Asien, ryska området Semirjetjensk, i en djup bassäng mellan Kungei-Alatau i n. och Terskei-Alatau i s. Största längden från ö. till v. är 180 km., största bredden 50 km.; hela vattenytan uppgifves till 5,780 kvkm. Höjden öfver hafvet är 1,574 m. Sjöns största djup är 425 m. Ytan är underkastad stora växlingar. Den har förr stått flera hundra m. högre än nu. 1859—97 var den stadd i sjunkande; sedan 1900 höjer den sig småningom. På dess vassbetäckta stränder finnas tigrar och vildsvin. I. är en fiskrik sjö, med klarblått, bräckt vatten, och mottager omkr. 40 tillflöden, bland hvilka de största äro Tub och Jirgalan, men saknar aflopp. Omgifningen bebos af de svarte kirgiserna. Hufvudorten vid sjön är Prschevalsk (Karakol) i östra ändan. En monografi öfver I. är utgifven af en rysk forskare Berg. Se "Geogr. journal", 1905, och "Geogr. zeitschr.", s. å. J. F. N.

Istadarätt, *jur.* Se Arfsordning.

Istadighet, *veter.*, ett fel hos hästar, som vanligen ger sig till känna därigenom, att de ej vilja draga sitt lass eller gå förbi ett föremål, för hvilket de förut blifvit skrämda. Antingen stå de stilla, oaktadt de blifva strängt straffade, eller gå de baklänges, stegra sig eller slå bakut. Ofta utföra de efter någon stund sitt vanliga arbete med största lätthet. Någon sjukdom i hjärnan eller någon annan inre sjukdom ligger i allmänhet ej till grund för istadigheten, utan fel i anspänningen, sår eller ömhet i de delar, som beröras af sele eller sadel, för tunga lass, rädsla o. s. v., hvarför man genom en mild och omsorgsfull skötsel af djuret kan häfva detta fel. Istadighet får ej förväxlas med koller (se d. o.), som är en verklig hjärnsjukdom. C. A. L.*

Istäkar, ruinstad i persiska prov. Fars, i närheten af det gamla Persepolis (se d. o.).

Ista'mbul l. Stambul, turkarnas namn på Konstantinopel, bildadt af nygrek. *is tèn polin*, "till staden". — Istambul-efendisi kallades fordom chefen för Konstantinopels polisväsen, hvilken särskildt hade omsorgen om lifsmedlen och deras pris. Hans nuv. titel är Ihtisab-Naziri. — Istambul-Boghaz, turkiskt namn på Bosporen. (J. F. N.)

Istanda, ort på Angasija (se d. o.).

Istanköi, ö. Se Kos.

Ištar (namnet af semitiskt ursprung, men med oklar betydelse), babylonisk-assyrisk gudinna, är den största, mångsidigaste och upphöjdaste gestalten bland babyloniernas och assyriernas mångtaliga gudomligheter. På grund af att en mängd äldre gudinnor småningom uppgick i I., ärfde hon både namn och karaktärsdrag från dem, så att man egentligen har att göra med flera olika Ištargestalter. Den semitiska I. i Uruku (Erek) har sålunda tagit en gammal sumerisk gudinna *Nanas* l. *Inniunus* plats och bär äfven hennes namn och karaktär. Det är den Ištargestalt, som förekommer i Gilgamešeposet och som är den minst upphöjda, enär hon framstår enbart som den sinnliga kärlekens gudinna. Denna Ištargestalt förbindes med Venus som aftonstjärna. I. i Akkad (Agadè) har tagit gudinnan Anunitus plats och ställes i sammanhang med Venus som morgonstjärna. I Assyrien, där I. ställdes näst nationalguden Aššur, finnas ytterligare två Ištargestalter, I. i Ninive och I. i Arbela. Hos de krigiske assyrierna blef den stora gudinnan helt naturligt företrädesvis krigs- och jaktgudinna. I. är ej blott en enastående företeelse i den babylonisk-assyriska gudavärlden. Hon är dess enda verkliga gudinna. Öfriga gudinnor äro blott att betrakta som manliga gudars skuggor. I:s höga ställning framhålles däremot öfverallt. Hon är "himlarnas drottning", "stjärnornas drottning", "gudarnas härskarinna" o. s. v. Till sin karaktär är I. kärlekens gudinna och detta i vidsträcktaste mening. Hon är ansvarig för alla yttringar af kärleken mellan man och kvinna. Hon är sålunda fortplantningens gudinna. Då I. hålles fängslad i underjorden, dör släktet ut. Hon är modergudinnan, och därför kallas hon "människosläktets skaparinna". Henne har hvar och en af kvinna född att tacka för lifvet. Hon är sålunda födelsegudinnan. Som sådan afbildas hon med ett barn vid bröstet, öfver hvilket hon skyddande och välsignande håller sin hand. I. är fruktbarhetens gudinna i hvarje hänseende, äfven i förhållande till djur- och växtvärlden. Hvarhelst lif röjer sig, där uppenbaras I:s makt och inflytande. Ett h. o. h. motsatt drag af I. är, att hon dyrkas äfven som krigs- och jaktgudinna, förnämligast i Assyrien, men äfven i Babylonien. Liksom Venusstjärnan anför himlarnas hela här, så anför I. de segrande krigarskarorna. Nära kriget kommer jakten. I det rent religiösa lifvet spelar I. en stor roll. De upphöjdaste och innerligaste böner och psalmer riktas till henne. Hon har så fullständigt i sig upptagit öfriga gudinnor, att hon står ensam kvar. Hennes namn förlorar sin mening som egennamn och betecknar helt enkelt "gudinnan", liksom Jahveh för hebréerna betecknade gud. Hon är den stora hjälparinnan i all nöd, sjukdom, lidande, trångmål, synd och skuld. Hon förlåter synder. I bibeln återkommer I. som Aštoret, och hon har utöfvat inflytande på bibliska kvinnogestalter som Dina, Tamar, Delila, Batseba, Rut, Ester (Ištar) och ej minst på jungfru Maria, gudsmodern. En vrångbild af babyloniernas gudinna var den under namnet Astarte (se d. o., där äfven afbildningar af den babyloniska I. införts) omtalade kvinnliga gudomlighet, som dyrkades i Syrien. D. M.

Isted, by i preussiska prov. Schleswig-Holstein, n. om staden Schleswig. Här stod 25 juli 1850 hufvudbataljen i dansk-tyska treårskriget 1848—50 mellan danska armén under general Krogh (omkr. 35,000 man) och den schleswig-holsteinska under general Willisen (med en något mindre truppstyrka). Dagen förut hade danskarna norrifrån segerrikt

trängt fram till Helligbæk. Kampen vid I. fördes med växlande framgång, närmast emedan de danske anförarna började attacken tidigare än enligt uppgjord plan och hvar för sig trängde alltför raskt på utan att afvakta de efterföljande afdelningarna. Redan tidigt på morgonen tog öfverste Ræders brigad Bögholt v. om I. och trängde fram öfver Bögmose, men var för svag att hålla ställningen. Först efter flera timmars häftig strid eröfrades Bögholt ånyo, hvarefter fienden drefs ned mot I. Samtidigt hade öfverste Læssöe med en bataljon sönderjyllänningar österifrån ryckt ned mot Grydeskov mellan I. och Langsö, och ehuru Læssöe själf stupade, blef skogen eröfrad. Men då brigaden Baggesen, som följde efter honom, ryckte fram genom byn Övre-Stolk, blef den oförmodadt anfallen i flanken af v. d. Horst, hvarvid uppstod mycken förvirring och den danske generalen Schleppegrell stupade. Ett ögonblick trodde danskarna, att slaget var förloradt, men Henckel, som var chef för reserven, återtog snart Övre-Stolk, jagade v. d. Horsts skaror på flykten genom Grydeskov och återupprättade ordningen inom divisionen, hvars ledning öfvertogs af de Meza. Samtidigt hade danskarna efter en blodig strid eröfrat I., och kl. 12,30 började deras hufvudanfall från flera sidor på ställningen s. om I., hvarvid öfverste Irminger gick i spetsen. Fiendens skansar intogos, och danska fotfolket trängde igenom skogarna ned till Dannevirke kl. 9, medan Willisen förde sin slagna här mot ö. till Mysunde och öfver Slien samt dagen därefter vidare till Rendsburg. En kringgående rörelse västerifrån, som med framgång inledts, blef hejdad af danska öfverbefälet, då slaget tvcktes förloradt, och kom ej att öfva något inflytande. Danskarnas förlust var 862 döda, 2,362 sårade och 424 fångar, schleswig-holsteinarnas omkr. 3,000 man, hvaraf 1,500 fångar, och 6 kanoner. E. Ebg.

Istein [i'stajn], by i badensiska kretsen Lörrach, på högra Rhenstranden. Omkr. 500 inv. Där äro flera fort byggda, hvilka skola skydda Rhendalen för anfall från Belfort. J. F. N.

Ister, *tekn., farm., med.*, kallas det mjukare fett, som finnes aflagradt i egna celler i närheten af tarmarna, njurarna och refbenen hos en del djur, hvilka icke höra till idisslarnas ordning bland däggdjuren. Idisslarnas motsvarande fett är fastare och kallas talg. Hos hästen och svinet o. s. v. finner man detta mjukare fett, och det är egentligen det tama svinets ister, som i dagligt tal afses med detta namn. Det tama svinet har jämte det nämnda istret, *Axungia porci* l. *Adeps suillus*, äfven det bekanta späcket under huden, hvilket är ännu lösare än istret och icke får förväxlas med detta. Svinister, som skall användas för farmaceutiskt behof, t. ex. till beredande af salfvor etc., bör tagas i jan. eller febr., emedan det då är mera hvitt, fast och hållbart än under sommaren och hösten, då det håller mera olein, så att därmed beredda salfvor blifva för mycket lösa. Istrets färg och hållbarhet kunna äfven bero på svinens föda. Hos svin, som gödas med ollon, blir det gulaktigt, och sådant ister härsknar lättare än annat vid beröring med luften. Ister består af omkr. 38 proc. fast fett (*tristearin* och *tripalmitin*) samt omkr. 62 proc. flytande fett (*triolein*). För farmaceutiskt bruk måste istret ''skiras'' på det sätt, att det råa istret sönderskäres i små tärningar, så att fettcellerna öppnas, hvarefter istret tvättas i kallt vatten för att befrias från blod, slem och tillfälliga föroreningar. Det upphettas sedan med ångvärme (''ångbad'') i kärl af porslin eller väl förtent koppar, tills all fuktighet bortgått, silas genom linne och hälles, ännu varmt och flytande, i glas- eller porslinskärl, som böra fullständigt fyllas och förvaras å svalt ställe. Farmakopén fordrar, att skiradt ister, *Adeps suillus*, skall vara alldeles hvitt. Det får ej lukta eller smaka härsket (genom bildning af flyktiga fettsyror), ej heller vidbrändt (genom för stark upphettning öfver öppen eld vid skirningen). Ister smälter mellan + 36° och + 31° C. — Emedan vanligt ister, trots alla försiktighetsmått, icke håller sig i längden oförändradt, nyttjas numera ofta ett med bensoeharts bemängdt ister, *Adeps benzoatus*, förr kalladt *Axungia benzoata*, som man bereder genom att under två timmar medelst ångbad hålla smält en blandning af 1 del pulveriseradt eller grof sönderstött bensoeharts och 50 delar skiradt ister, under omröring emellanåt. Istret upptager därunder bensoesyra och bensoens luktande ämnen samt blir därigenom mycket längre hållbart. O. T. S.*

Ister, lat. (grek. *Istros*), forntida namn på nedre Donau.

Isterhaka, *anat.* Se Haka.

Isterhinna, *anat.* Se Nätet.

Istersill, *zool.* Se Sillsläktet.

Istersjöen, en 41 kvkm. stor, i öfversta delen af Österdalen (Hedemarkens amt, Norge) belägen insjö.

Iste'sso, it., samma. — *L'istesso tempe, mus.*, samma tidmått.

Istevöner. Se Germaner, sp. 1038.

Isthmēnius, Jakob. Se Reenhielm.

Isthmia, grekisk hamnplats på ömse sidor om Korintiska kanalens mynning i Eginaviken. Omkr. 250 inv.

Isthmiska spelen (grek. *i'sthmia*). Bland de i det forna Grekland firade religiöst nationella festspel, hvilka utgjorde ett föreningsband mellan de grekiska staterna, egde de isthmiska ett synnerligen högt anseende och stodo tillbaka endast för de olympiska. Sitt namn hade de däraf, att de firades på Isthmos, det näs, som sammanbinder Peloponnesos med det mellersta Grekland. Enligt sagan voro de ursprungligen stiftade till åminnelse af Melikertes, Inos son, men egnades sedermera af Theseus åt den isthmiske Poseidon, till hvars heliga lund de äfven voro förlagda. De firades hvartannat år under våren eller sommaren och omfattade som vanligt tre hufvudafdelningar, af hvilka den första under namn af *gymnisk agōn* innefattade kappspringning samt brottning och knytnäfskamp, den andra, *hippisk agon*, kappridning och kappkörning, den tredje, *musisk agon*, täflan i skaldekonst och musik. Ledningen af festspelen tillhörde det närbelägna Korint. Efter dess förstöring (146 f. Kr.) öfvergick ledningen för en kort tid till Sikyon, och spelen stodo ännu under den romerska kejsartiden i högt anseende. A. M. A.

Isthmus (grek. *'Ισθμός*), lat., näs. 1. Hos de gamle särskildt näset vid Korint (se Korintiska näset). — 2. Egyptiskt område på båda sidorna om Sues, mellan Medelhafvet och Röda hafvet, utgörande kanalens guvernörsområde. 6,238 kvkm. 50,179 inv. (1897). Hufvudort är Port Said. — 3. Landtungan Krah (se d. o.). — 4. Näset vid Panama (se Panamanäset). 1—4. J. F. N.

Istiden, Glacialperioden, *geol.*, kallas den jämförelsevis unga geologiska tidrymd, under hvilken ett kallare klimat än det nuvarande härskade öfver stora områden af åtminstone norra halfklotets kalla och tempererade zoner. Geologerna antaga, med högsta grad af sannolikhet och med stöd af tydligt iakttagbara fakta, att under istiden hela norra Europa samt en stor del af Nord-Amerika nästan betäcktes af ett ända till tusen m. mäktigt lager is, *inlandsis* (se d. o.), i likhet med vår tids Grönland och Spetsbergen. Denna väldiga isbetäckning låg icke stilla, utan rörde sig, under inflytande af tyngdkraften, höjdförhållanden m. m., framåt i vissa riktningar. Hvad särskildt Europa beträffar, torde den skandinaviska halfön ha utgjort så att säga ett centrum, från hvilket isen utbredde sig eller likasom flödade ut åt skilda håll, från högfjällstrakterna till omgifvande haf och lägre belägna landområden, alltjämt slitande och nötande på sitt underlag, den under föregående tidsskeden kanske till betydligt djup vittrade, fasta berggrunden. — Sannolikt blef en icke ringa del af det svenska landets yta genom istidens storartade glaciala verksamhet bortförd. Mäktiga kalkstens- och skifferlager, tillhörande den siluriska formationen, ha h. o. h. eller delvis likasom bortsopats; och de partier af till sistnämnda formation hörande bergarter, som förekomma här och där inom landet, utgöra säkerligen endast återstoder af forna, mera utbredda och mäktiga bildningar. I allmänhet torde Sveriges nuvarande ytformer ha till hufvudsaklig del uppkommit under istiden. Det inom Sveriges alla landskap så allmänt utbredda, af olikartade bergartsfragment bestående, oskiktade gruset, de forna botten- och ytmoränerna (*kross-stensgrus*, *kross-stenslera*), samt de afrundade, slätslipade och med räfflor eller fåror försedda bergytorna, såväl i fjälltrakterna, ända upp till 1,500 m. höjd, som på lågländerna, ända ned till hafskusten, äro lämningar efter och bevis för inlandsisens och glaciärernas framfart.

Under tiden för sin största utbredning fyllde inlandsisen hela Östersjöbassängen, betäckte Finland, nästan hela europeiska Ryssland, Nord-Tyskland ända nedom Leipzig och Breslau, Danmark och Holland samt öfverskred Nordsjön och nådde östra delen af England, där den sammanflöt med den inlandsis, som självständigt utvecklat sig i Storbritannien. Äfven från det schweiziska alpområdet utbredde sig väldiga glaciärer och isfält ända fram till det nuvarande Lyon och trakten af München. Den stora mängd stenar och block (*erratiska block* l. *flyttblock*) af svenska, norska eller finska (åländska) väl igenkännliga bergarter, som nu träffas utspridda, på ytan och i moränbildningarna, öfver det nordtyska låglandet, i Syd-Ryssland, östra England och Skottland, blefvo under denna tid förda från sina nordliga hemklyfter af den stora skandinaviska inlandsisen. Detta är en åsikt, som äfven Tysklands geologer numera allmänt accepterat efter att förut, i motsats till de svenska, ha antagit, att blockens transport uteslutande skett på flytande isberg. För den rätta tolkningen har Torell varit en ifrig förkämpe; det var också han, som vid Rüdersdorf påvisade tydliga från norden riktade glaciärräfflor. — Under ett följande skede af istiden minskades isens genom de skandinaviska blocken nu angifna utbredningsområde. Inlandsisen drog sig genom smältning småningom tillbaka från sina sydliga gränser samt inskränktes till den skandinaviska halfön och, inom denna själf, slutligen till densammas högfjällsdalar, i form af enstaka glaciärer, af hvilka nu endast en ringa återstod finnes kvar inom de högsta fjälltrakterna (se Glaciärer). Vid denna isens gradvis skeende afsmältning eller tillbakagång kvarlämnades de moräner och stenblock, som den burit på sin yta eller i sig innesluta (det *öfre kross-stensgruset* l. *ytgruset*), och med denna afsmältning sammanfaller troligen också afsättandet af för Sverige och Finland så utmärkande rullstensåsarna.

Fördelningen mellan haf och land, eller landets höjd i förhållande till de omgifvande hafven, var under istiden icke densamma, som den nu är, icke heller lika under hvarje del af denna ofantligt långa tidsperiod. Vid istidens början, eller vid tiden för inlandsisens största utbredning, egde Skandinavien ett högre läge än nu. Sverige var i s. sannolikt landfast med Danmark och Tyskland, och i ö. förefanns troligen landförbindelse öfver Ålands haf med Finland samt öfver Öland och Gottland med Östersjöprovinserna. Samtidigt med den totala afsmältningens början, eller mot istidens slut, inträdde en icke obetydlig landsänkning; stora områden af den skandinaviska halfön voro då betäckta af hafvet, och vattenförbindelse förefanns mellan Kattegatt och Östersjön öfver Vänern och Vättern. Under denna landsänkningsperiod invandrade i ofvan nämnda insjöar den ishafsfauna, af hvilken ännu därstädes några få förkrympta djurformer lefva kvar. Vid dåvarande kustlinjer uppkastades de samlingar och bankar af marina snäckskal (s. k. *snäckgrus*, *skalbankar*), hvilka nu träffas långt in i landet och ända till 150 m. öfver den nuv. hafsytan, och samtidigt aflagrades, på grundare eller djupare vatten, den massa sand och lerslam, som afsmältningsvatten och glaciärälfvar o. s. v. utförde till hafvet eller hafsvågorna själfva bortnötte från de af morängrus m. m. bestående kusterna. De inom mellersta och södra Sveriges slättbygder så allmänt utbredda, flerstädes mycket mäktiga bäddarna af *glacialsand* och *glaciallera* (se d. o.) m. m. blefvo därvid bildade. Ut glacialleran ha träffats inbäddade skal af en liten mussla, *Yoldia arctica*, hvilken numera lefver endast i de nordliga delarna af Ishafvet, en omständighet, hvarigenom tydligt nog angifves beskaffenheten af det haf, som då sköljde Sveriges kuster. En del flyttblock torde därvid också ha på flytande isberg blifvit förda till sina nuvarande platser. Det antages äfven, att Östersjön under någon tid af landsänkningen stått i förbindelse med Norra ishafvet. — Sedan landet befunnit sig vid sin lägsta nivå i förhållande till hafsytan, började det småningom intaga sitt nuvarande läge. Klimatet blef mildare under den då inträdande efterglaciala (postglaciala) tiden, och de *postglaciala bildningarna*, olika slag af lera, sand, gyttja m. m., uppstodo. Någon skarp gräns emellan eller hastig öfvergång från glacial till postglacialtiden må man dock icke tänka sig. Att ett arktiskt klimat härskat inom de landområden, som omgåfvo den skandinaviska inlandsisen vid dennas afsmältning, såväl ö. som s. om Östersjön, bevisas af A. G. Nathorsts fynd i Estland, Livland, Westpreussen, Pommern, Mecklenburg, Danmark, Belgien, England m. fl. af lämningar efter de högnordiska växterna *Betula nana*, *Dryas octopetala*

n. fl. i sötvattensleror och torfmossar samt dessas bottenlager från denna tid.

Af vissa i Englands jordlager (och äfven i Skåne) lämnade förhållanden har man trott sig kunna anse, att mildt klimat, interglaciala perioder, som återigen efterträdts af kallare, under hvilka inlandsisen ånyo framryckt och med sina bottenmoräner (kross-stenslera, jökellera) öfverskridit samt öfvertäckt förut frilämnade områden, inom hvilka under mellantiden en högnordisk flora och en sötvattensfauna hunnit utvecklas och hvaraf rester kunna påvisas i samtidigt afsatta sötvattensleror. Huruvida de i Nord-Tyskland, Danmark och sydligaste Sverige förekommande aflagringarna af *diluvialsand* och *diluviallera* (se d. o.) i allmänhet äro afsatta, innan inlandsisen vid sin *första* utbredning nådde dessa länder, torde ännu icke kunna anses afgjordt. — Förklaringen af det kalla klimat och den öfverisning, som med istiden l. glacialperioden småningom inträdde, efter det att under närmast föregående geologiska period, den tertiära, t. o. m. på Spetsbergen rådt ett nästan tropiskt klimat, har man sökt finna dels i en landhöjning, eller olika fördelning mellan haf och land, samt en förändring af Golfströmmens riktning, dels i rent kosmiska orsaker. Rörande orsaken till själfva landhöjningen, eller rättare det växlande nivåförhållandet mellan land och haf, ett i och för sig fullkomligt bevisadt faktum, råder ännu ingen full visshet. Geologerna ha i allmänhet förlagt själfva rörelsen till den fasta berggrunden (landet) — och att en sådan i mycket stor skala flerstädes egt rum, är oomtvistligt. Förändringarna ha skett långsamt och utan större hastiga ryck. Sveriges kuster äro f. n. stadda i en långsam höjning.

För studiet af istiden, dess verkningar och därunder bildade jordslag kan Sverige anses som ett klassiskt land. Jämte England har Sverige också kanske mera än något annat land arbetat för spridande af kännedom om och en rätt uppfattning af denna närmast yngsta geologiska bildningsperiod och därmed sammanhängande frågor. Viktiga bidrag äro därvid lämnade af N. G. Sefström, O. M. Torell, A. J. Erdmann, H. A. von Post, G. De Geer, H. Munthe, A. G. Högbom m. fl. Bland arbeten, som afhandla istiden och istidens aflagringar, de s. k. *kvartära bildningarna* (se d. o.), må nämnas: A. J. Erdmann, "Bidrag till kännedomen om Sveriges qvartära bildningar" (1867), O. M. Torell, "Undersökningar öfver istiden" (1873), G. De Geer, "Om den skandinaviska landsens andra utbredning" (i "Sver. geol. undersökn. Ser. C. n:r 68", 1884), "Skandinaviens nivåförändringar under kvartärperioden" (ibid. Ser. C n:r 98, 1890) och "Om Skandinaviens geografiska utveckling efter istiden" (1896), A. G. Nathorst, "Jordens historia" (1894) och "Den arktiska florans forna utbredning etc." (i "Ymer", 1891), J. Geikie, "The great ice-age" (3:e uppl. 1894), A. Penck, "Die vergletscherung der deutschen alpen" (1882), och A. T. Hellands på norska tryckta afhandlingar. E. E.

Istinderne (lapp. *Ghirragas zhjokko*), ett vackert och omväxlande fjällparti mellan Maalsälfvens och Bardoälfvens dalar, i Tromsö amt, Norge. Den högsta toppen är omkr. 1,500 m. Dalarna äro delvis fyllda af mäktiga glaciärer. O. A. Ö.

Istio'phora, *zool.*, en i den äldre systematiken använd benämning på de numera på skilda familjer fördelade flädermöss, som äro försedda med nosbihang. L—e.

Ištip, turk. (slav. *Štiplje*), stad i europeiska Turkiet, vilajetet Kosovo, vid Bregalnica, en biflod till Vardar. Omkr. 20,000 inv., till största delen kristna. (J. F. N.)

Istmo [i'stmå; sp., näs] l. Panama, provins i republiken Panama (se d. o.).

Istorp, socken i Älfsborgs län, Marks härad. 4,582 har. 1,437 inv. (1908). I. bildar med Öxnevalla och Horred ett konsist. pastorat i Göteborgs stift, Marks och Bollebygds kontrakt.

Istra'ndscha-dag, bergskedja. Se Turkiet (Naturbeskaffenhet).

I'stria, *astron.*, en af småplanetérna.

I'strien, kronland i österrikisk-ungerska monarkien, med titel markgrefskap, bildar en halfö i Adriatiska hafvet, hvilken i n. gränsar till Trieste, Görz och Krain, i ö. till Kroatien, Fiume och Quarneroviken, i s. och v. till Adriatiska hafvet och i n. v. till Trieste-golfen. Tillsammans med Görz och Gradisca samt Triestes område utgör det det österrikisk-illyriska kustlandet (*Il Litorale*). Med de dithörande öarna i Quarneroviken (Veglia, Cherso, Lussin o. a.) har I. en areal af 4,951 kvkm. 345,050 inv. (1900), 69 inv. på 1 kvkm. 1906 beräknades invånarantalet till 369,464 (74 på 1 kvkm.). Af invånarna äro 55 proc. slaver (dels 14 proc. slovener i n., dels 41 proc. serbokroater i s.), 39 proc. romaner (friuler och italienare), 2,5 proc. tyskar, hufvudsakligen i de större städerna. Nästan alla äro katoliker. — Landet är bergigt. I n. utbreder sig Karst-platån, som i s. v. begränsas af en långsträckt rygg från Trieste till Fiume, kallad Čičenboden med toppen Monte Maggiore (1,394 m.). Från denna rygg sluttar landet terrassformigt brant mot ö. och sakta mot s. och v. Flera djupa floddalar dela detta högland i en mängd platåer. Quieto i v. och Arsa i ö. äro halföns hufvudfloder. Den västra kusten är långsluttande, med bekväma bukter och hamnar, bland dem krigshamnen Pola, samt en mängd små städer och byar, men den östra är brant och bergig, rik på klippor, små öar och grund samt mer än den västra utsatt för de skadliga verkningarna af de båda härskande vindarna, *scirocco*, från s. s. ö., och *bora*, från n. ö. Klimatet är varmt och torrt. Jordmånen är ej ofruktbar, men såväl jordbruk som boskapsskötsel vanvårdas. Endast 3 proc. äro improduktivt land, omkr. hälften upptages af betesmarker. Skog och åkerjord utgöra hvardera omkr. 23 proc. Bok- och ekvirke, ekbark, galläpplen, kork, råsilke samt vin och olja utföras. Industrien inskränker sig nästan uteslutande till saltberedning och skeppsbyggeri. För kustborna äro fiske och sjöfart förnämsta näringsgrenarna. Handeln är obetydlig. Järnvägar sammanbinda Trieste med Pola, Rovigno och Parenzo; en annan bana går från Laibach i Krain genom I. till Fiume, tills. 295 km. I administrativt hänseende är I. deladt i 7 distrikt (*bezirke*): Capodistria, Parenzo, Rovigno, Pisino, Pola, Volosca och, för öarna, Lussin. Landtdagen, som sammanträder i Parenzo, består af de 3 biskoparna (i Trieste, Parenzo och Veglia), 5 representanter för jordegarna, 11 för städerna, 2 för handelskammaren i Rovigno och 12 för landtkommu-

nerna. Till det österrikiska riksrådet sänder I. 5 representanter. Hufvudort är Trieste. — I. (fordom *Histerreich*), hvilket fått sitt namn däraf, att man trodde, att Donau (lat. *Ister*) afbördade en del af sitt vatten genom en arm, som i denna trakt föll ut i Adriatiska hafvet, hörde i forntiden till Illyrien. Dess keltiska och traciska invånare voro kända som djärfva sjöröfvare. I 2:a årh. f. Kr. eröfrades halfön af romarna, och Augustus lade största delen af den till Italien. Karl den store förenade den (789) med frankiska riket. Sedan 976 hörde I. till hertigarna af Kärnten och sedermera efter hvartannat till hertigarna af Meran, hertigen af Bajern, patriarken af Aquileja och slutligen republiken Venezia, hvilken innehade största delen af halfön till freden i Campo Formio (1797), då Österrike förvärfvade den och lade den till den nordöstra delen, som Österrike egt sedan 1374. Genom freden i Pressburg (1805) nödgades Österrike att jämte sina öfriga venezianska besittningar afträda äfven I., som då lades till konungariket Italien, i hvilket det bildade ett särskildt departement, med Capodistria till hufvudstad. Sedermera förenades I. med Illyriska provinserna, men återtogs 1813 af Österrike och har sedan dess varit en del af den österrikiska monarkien. På senare tider har där rådt stor fientlighet mellan kroater och italienare. Litt.: N. Krebs, "Die halbinsel I." (1907). (J. F. N.)

I'stros, grek. (lat. *Ister*), forntida benämning på nedre Donau.

Istrum, socken i Skaraborgs län, Valle härad. 2,756 har. 438 inv. (1908). Annex till Skarke (Varnhem), Skara stift, Billings kontrakt.

Isturiz [istu'rith], Francisco Javier de, spansk politiker, f. 1790, d. 1871, var en af de verksammaste upphofsmännen till 1820 års mot despotismen riktade revolution i Spanien, blef 1822 medlem af cortes och 1823 dess president, men måste s. å., sedan revolutionen blifvit undertryckt och han själf dömts till döden, fly till England. På grund af 1834 års amnesti återvände I. till Spanien och blef ånyo medlem af cortes, där han i början slöt sig till de radikale (exaltados). När hans vän Mendizabal 1835 trädde i spetsen för ministären, utsågs I. till president i cortes' andra kammare, men började snart en häftig opposition mot denne och närmade sig alltmer de moderate (moderados). Han efterträdde i maj 1836 Mendizabal som konseljpresident och utrikesminister, men nödgades redan i aug. s. å. fly ur landet, sedan drottningen genom ett soldatuppror tvungits att antaga 1812 års liberala författning. 1837 aflade han emellertid ed på den genomsedda författningen och blef 1838 ånyo president i cortes, var febr.—april 1846 (under striden om "de spanska giftermålen") åter ministerpresident, 1847—48 och 1850 sändebud i London, några månader af 1858 för tredje gången konseljpresident, 1858—62 åter sändebud i London, 1862—63 president i statsrådet och 1863—64 sändebud i Paris.

Isubu, en vid Guinea-bukten gentemot ön Fernão do Po mellan Rombibergen och Kamerunfloden bosatt stam, hvars språk, bekant genom några grammatiska notiser och ordsamlingar af Merrick, anses höra till den nordvästliga gruppen af den stora bantufamiljen. H. A.*

Isvo'lskij (riktigare Izvoljskij), Aleksander Petrovitj, rysk diplomat, f. 1856, tillhör en gammal, mot 1400-talets slut från Polen till Ryssland inflyttad släkt, som skänkt den ryska staten många framstående ämbetsmän. Han egnade sig tidigt åt den diplomatiska banan, tjänstgjorde i Rom, Öst-Rumelien och Bukarest och blef 1894, sedan han ledt underhandlingarna om återupprättande af den afbrutna diplomatiska förbindelsen mellan Ryssland och Vatikanen, ryskt sändebud vid den påfliga stolen. 1897 förflyttades han till Belgrad, 1900 till Japan — där han sökte verka för en moderat rysk-östasiatisk politik — och 1902 till Köpenhamn. I maj 1906 blef I. grefve Lamsdorffs efterträdare som rysk utrikesminister och har som sådan utvecklat liflig verksamhet för att åt Ryssland, delvis på nya vägar, återförvärfva det mesta möjliga af dess genom östasiatiska krigets utgång försvagade inflytande inom stormaktspolitiken. Som grundval för I:s utrikespolitik kan jämte rysk-franska alliansen anses den nya "ententen" med England, inledd genom den rysk-engelska konventionen af 31 aug. 1907 om biläggande af gamla tvistefrågor rörande Persien, Afganistan och Tibet, hvilken betecknar ett betydelsefullt omslag i de båda stormakternas mellanasiatiska politik. Mellan Ryssland och Österrike bröts däremot samförståndet i Balkanfrågan våren 1908 till följd af österrikiske utrikesministern Aehrenthals järnvägspolitik, och I:s försök att efter den österrikiska annekteringen af Bosnien (okt. s. å.) dels få annekteringsfrågan hänskjuten till en konferens mellan alla Berlintraktatens signatärmakter, dels medelst en sådan åvägabringa en omfattande revision af nämnda traktat misslyckades fullständigt trots en af I. företagen diplomatisk rundresa. Afslutandet af det s. k. Östersjöaftalet (se d. o.) efter långvariga förhandlingar (samtidigt med hvilka frågan om Ålandskonventionens annullerande var föremål för en liflig presspolemik), Rysslands samgående med England under anarkien i Persien och ett ökadt ryskt intresse för Dardanellsundens öppnande kännetecknа ytterligare I:s utrikespolitik. V. S—g.

Isvo'stjik (ry. *izvoztjik*), åkare, droskkusk.

Isy'llos (grek. *Ἰσύλλος*, lat. *Isy'llos*) från Epidauros, grekisk skald, lefde i början af 3:e årh. f. Kr. Vid utgräfningen af Asklepioshelgedomen i Epidauros ha funnits tre dikter af honom, inristade på sten. Jfr Wilamowitz-Moellendorff, "Isyllos von Epidauros" (1886). E. N—n.

Isyxa. Se Yxa.

Isärfällning, *landtbr.* Se Plöjning.

Isättika. Se Ättiksyra.

Isöre kallades under medeltiden nordöstra delen af Odshärad (norra Själland), där Rörvig nu är beläget. Då det till följd af Danmarks dåv. utsträckning låg tämligen centralt vid inloppet till Isefjorden, höllos där konungaval 1076 och 1104. Under vendertågen begagnade Absalon I. som samlingsplats för sina fartyg. E. Ebg.

it. Se Item.

Itabira do Matto-Dentro, stad i Brasilien, staten Minas Geraës, 100 km. n. n. ö. från Ouro Preto. 5,000 inv. Någon guldvaskning, järnhytta. J. F. N.

Itabirit, *petrogr.*, en flerstädes i Brasilien, såsom vid Itabira (i prov. Minas Geraës), förekommande, kornigt skiffrig till tät järnmalm, bestående af järnglans, magnetit, järnglimmer och något kvarts. E. E.

Itaci'sm, *språkv.*, det hos nygrekerna gängse uttalet af det forngrekiska språket, hvilket uttal, eme-

dan det infördes i västra Europa hufvudsakligen genom J. Reuchlin (1455—1522), äfven brukar beteckenas som det reuchlinska. Den mest framstående egendomligheten hos detta uttal är *i*-ljudets stora öfvervikt. Benämningen itacism har sin grund däri, att namnet på bokstafven *η*, *eta*, enligt detta uttalssätt ljuder *ita*, och af liknande skäl har det motsatta, af den lärde Erasmus, Reuchlins samtida, försvarade uttalet fått namn af etacism. Se vidare Grekiska språket, sp. 218. A. M. A.

Itacolúmi (1,750 m.) är jämte Itambé (1,823 m.) högsta toppen på Serra do Espinhaço i brasil. staten Minas Geraës, 8 km. s. ö. om Ouro Preto. (J. F. N.)

Itagáki, Taisuke, grefve, japansk statsman, f. 17 apr. 1837, son till en samurai af Tosaklanen, utmärkte sig för lysande tapperhet i 1868 års inbördes strider i samband med kejsarmaktens restaurering i Japan. Han inkallades omedelbart därefter i det nya statsrådet, men afgick någon tid efter krigspartiets nederlag (1874) i fråga om Japans koreanska politik. I sin hemtrakt, Tosa, agiterade I. sedan energiskt för frisinnade politikers sammanslutning till ett liberalt parti (*Jiyyuto* l. "frihetspartiet") med konstitutionell författning och folkrepresentation som främsta programpunkt. Tillfrisknad efter det lifsfarliga sår han erhållit vid ett lönnmordsförsök af en reaktionär fanatiker (1881), företog I. jämte sin vän Goto en studieresa till Amerika och Europa och samverkade sedan för den nya författningens tillkomst med Ito. Han påyrkade emellertid ytterligare under häftig agitation införande af fullständig parlamentarism efter engelskt mönster, men ett försök med en parlamentarisk partiministär under de båda liberale partiledarna Okuma och I. misslyckades (juli—okt. 1898), och I:s radikala parti uppgick 1900 i den af Ito bildade sammanslutningen *Seiyukai*. I. upphöjdes 1887 i grefligt stånd. Jfr Japan (Historia). V. S—g.

Ita Ibaté. Se Caacati.

Itajahy [itachäi], hamnstad i Brasilien, staten Santa Catharina, vid mynningen af Itajahy-Assú. Station för Hamburg-postångarna och exportort för Itajahy-Assú-dalen. Omkr. 4,000 inv. J. F. N.

Itajahy-Assú [itachäi-], flod i brasilianska staten Santa Catharina, uppstår genom föreningen af Itajahy do Norte och I. do Sul, strömmar förbi de tyska kolonierna Badenfurt och Blumenau, upptager fr. h. Itajahy Mirim och faller ut i Atlantiska hafvet vid hamnplatsen Itajahy. Barren kan passeras af högst 4 m. djupgående fartyg, dock kunna ångfartyg gå 70 km. upp, till Blumenau, där forsar möta. (J. F. N.)

Itakolumit, *petrogr.*, en sandsten liknande bergart af mestadels gulhvit eller svagt rödaktig färg samt bestående af en skiffrig blandning af små vattenklara kvartskorn och hvita glimmerfjäll, hvilka senare äro så förenade med och väfda emellan kvartskornen, att stenen är i plattformiga stycken märkbart böjlig. På grund af denna sin egenskap och sitt sandstenslikande utseende kallades den förr böjlig sandsten. Itakolumiten förekommer i Brasilien (Pic Itacolumi m. fl. st.) särdeles ymnigt, bildande stora lager uti urformationens skiffrar, äfvensom i Nord-Amerika (Virginia, Georgia och Syd-Carolina) samt i Ural. I de förstnämnda två länderna är bergarten guld- och diamantförande. E. E.

Itakónsyra, *kem.*, omättad, tvåbasisk syra af sammansättningen $C_3H_4(CO_2H)_2$. Itakonsyra är stereoisomer med citrakonsyra och uppstår liksom denna af akonitsyra genom kolsyreförlust. Se Citronsyra. H. E.

Itakushima [-jima]. Se Hiroshima.

Itala (med underförstådt *versio*, öfversättning), lat., "den italiska öfversättningen", gammal latinsk bibelöfversättning från 2:a årh. Se Bibelöfversättningar.

Itäler (lat. *Itali*, grek. *Italoi*) förekommer redan hos de klassiske författarna dels som allmänt namn på alla i Italien boende folk, oberoende af härkomst och språk, dels som namn på en ursprunglig, i Lukanien och Bruttien bosatt stam, men brukas numera, särskildt inom den moderna språkvetenskapen, blott om de italiska folken i inskränkt och egentlig bemärkelse (se Italiska folk). H. A.*

Italia. 1. Latinsk och italiensk namnform för Italien. — 2. *Astron.*, en af småplaneterna.

Italia fará da sè, L', it., "Italien skall utföra det med egen kraft" (näml. att vinna oberoende och nationell enhet), en sedermera ofta upprepad lösen för de italienske frihetskämparna 1848.

Italia irredenta (it., "det ännu icke förlossade Italien") innefattar eg. alla de landsdelar i Europa, som ha italiensk befolkning, men icke blifvit förenade med konungariket Italien. I vidsträckt mening inrymmer detta begrepp alltså de italienska delarna af Österrike (Syd-Tyrolen, Görz, Trieste, Istrien och Dalmatien), Schweiz (kantonen Ticino), Frankrike (Nizza och Corsica) samt Malta och republiken San Marino. Vanligen menas emellertid med "Italia irredenta" blott de italienska länder, som tillhöra arfvienden Österrike. Ofta kallas själfva sträfvandena för dessa provinsers eröfring "Irredenta" och anhängarna af denna rörelse irredentister. Sitt uppsving fick denna rörelse 1878, i det att Berlinkongressens beslut att låta Bosnien och Hercegovina besättas af Österrike, utan att Italien erhöll motsvarande utvidgning, framkallade hos en betydande del af det italienska folket och främst hos det radikala partiet ett starkt missnöje. Med Menotti Garibaldi som ledare bildades i Rom 21 juli 1878 irredentisternas parti, hvilket under de närmaste åren utvecklade en febril verksamhet och t. o. m. efter den gamle Garibaldis metod sökte organisera friskaror, som på egen hand skulle "befria Italia irredenta". Till slut måste italienska regeringen inskrida och afstyra de mot Österrike mest hotande och förolämpande yttringarna af irredentisternas verksamhet, och det så mycket mer som tanken på närmare anslutning till Tyskland och Österrike började blifva en af Italiens lifsfrågor. Sedan trippelalliansen tillkom, har helt naturligt irredentisternas agitation riktat sig jämväl mot denna. Pressen och parlamentet ha varit de egentliga fälten för deras verksamhet; deras utåt kanske mest framträdande man som publicist och parlamentariker var länge Imbriani. Som särskildt parti existerar irredentismen numera knappast i Italiens politik; själfva rörelsen är däremot allt fortfarande kraftig, men nu mera klok och besinningsfull i sitt framträdande. Dess mål synes nu visserligen vara mera fjärran än på långliga tider; dess verksamhet har emellertid betydande resultat att uppvisa. Hela den starka väckelsen af italienskt nationalmedvetande i Österrikes ita-

lienska landsdelar är till stor del dess förtjänst. Rikliga penningmedel ha genom ”irredentan” i tysthet förskaffats åt det italienska kulturarbetet i Tyrolen och Trieste. Agitationen för ett italienskt universitet i Trieste är dess verk, och med aldrig svikande påpasslighet slås alarm vid hvarje förment eller verklig kränkning af de österrikiske italienarnas nationella intressen. Mer än en gång ha svåra slitningar blifvit följden mellan Österrike och Italien, men den italienska regeringen har hittills alltid lyckats försona sin mäktige allierade, utan att behöfva alltför skarpt bryta med irredentisterna. V. Lm.

Italiani'sm, italiensk språkegenhet eller ordvändning, nyttjad i ett annat språk än det italienska. — Italianisēra (Italienisera), göra till italiensk.

Itälica, stad. Se Corfinium.

Itälien (it. *Italia*, osk. *Vitellium*, ”det boskapsrika”; jfr lat. *vitulus*, kalf) var urspr. ett namn på sydvästra delen af Apenninska halfön, som beboddes af italerna. Ett grekiskt namn var *Oinotria* (”vinlandet”); hos antika skalder träffas äfven andra namn, såsom *Hesperia* (”västerlandet”, i förhållande till Grekland), *Ausonia*, *Opica*. Fastlands-I. n. om Rubico och Macra kallades Gallia cisalpina och fick först under Augustus namnet Öfre I.

Läge, storlek och gränser. Hufvudmassan af I. utgöres af den mellersta af södra Europas tre stora halföar, den apenninska, hvilken, ej olik en stöfvel, i form af ett långsträckt trapets, med bredare landfäste utskjuter i Medelhafvet i sydöstlig riktning mellan Tyrrhenska hafvet i v. och Adriatiska hafvet i ö. Återstoden omfattar alla öarna i och omkring Tyrrhenska hafvet, med undantag af Corsica, hvilket dock geografiskt hör tillsammans med I. liksom äfven Maltagruppen i s. Två af dem, Sicilien och Sardinien, ha en betydlig storlek; de mindre äro Elba, Pontinska öarna, Ischia, Capri, Lipariska och Egadiska öarna. Utom Tyrrhenska hafvet ligga Pantelleria och Lampedusa, mellan Sicilien och afrikanska kusten, samt de små Tremitiöarna, ö. om halfön. Fastlandsdelen sträcker sig mellan 37° 54′ 54″ (en punkt nära Melito di Porto Salvo i Reggio) och 46° 40′ 48″ n. br. (Cima di Vanscuro i Karniska alperna) samt 6° 33′ (nära Monte Tabor i Väst-alperna) och 18° 31′ 18″ ö. lgd (Kap Otranto = ung. Stockholms meridian). Sydligaste spetsen af Lampedusa, som äfven är monarkiens sydligaste, ligger under 35° 29,5′ n. br. I. gränsar i n. v. till Frankrike, i n. till Schweiz och Österrike. Största absoluta längden, 1,135 km., faller på en linje dragen från Mont Blanc till kap S. Maria di Leuca, yttersta spetsen af Apulien; bredden växlar mellan 135 och 230 km. för den egentliga halfön, men uppgår i n. till 568 km. Halföns kust mäter 3,383 km., öarnas 3,493 km.; landgränsen är 1,938 km. lång. Afståndet till hafvet är öfverallt obetydligt; för Milano, den mest kontinentala större staden, blott 120 km. Konungarikets hela areal uppgifves officiellt till 286,682 kvkm., hvaraf 50,217 kvkm. komma på öarna. På italienskt område ligger den lilla republiken San Marino (61 kvkm.).

Kusten är på halföns västra sida mycket mera inskuren och till sin beskaffenhet mera omväxlande än på den östra. Särskildt karakteriseras den genom en serie flacka bukter med afrundade kustlinjer. Liguriens kust bildar i n. v. den stora Genuaviken med branta stränder och djupt vatten. Några goda hamnar finnas på denna kust, särskildt Spezia. Utmed Toscana är kusten låg och sandig, ofta försedd med dyner, samt utanför Arnomynningen fylld af slam. S. om Elba vidtager Tyrrhenska hafvet med mer utpräglade bukter och mestadels låga stränder ända ned till Monte Circello (541 m.) på romerska kusten. En stor del af denna flacka kust är fylld af träsk och hemvist för malarian (de etruriska maremmerna, Campagna di Roma, se d. o., och längst i s. Campo morto), hvilken fördrifvit nästan allt mänskligt lif till det inre landet. Endast några få hamnplatser ha uppstått på klippuddar, som under sommaren äro feberfria. Sydligare blifva bukterna något djupare, och bergen tränga fram till dem, såsom vid Gaëtaviken och ännu mera vid Neapels vik, vid hvars stränder de resa sig amfiteatraliskt och äfven fylla öarna vid dess inlopp. Den bergiga Sorrentohalfön på dess södra sida aflöses vid Salernoviken af en låg sandstrand ända fram till Punta della Licosa, hvarefter berglandskapet med få afbrott ånyo gör sig gällande ända till södra spetsen af Kalabrien. Policastro-, Eufemia- och Giojavikarna äro de sista af någon betydenhet på västra sidan. Från Tyrrhenska hafvet leder det minst 3 km. breda Messinasundet in i Joniska hafvet, mot hvars strand Kalabriens granitberg utsända klippuddarna kap Spartivento, den sydligaste på halfön, Punta di Stilo och kap Rizzuto. Mellan de båda sistnämnda bildas Squillaceviken; längre norrut inträngер den största af alla, Tarantoviken, som skapar hålfoten på den italienska stöfveln, mellan halföarna Kalabrien i v. och Apulien i ö. Dess stränder äro låglända, här och där späckade med laguner. Samma karaktär bibehåller den apuliska kusten äfven på andra sidan kap S. Maria di Leuca ända upp i Manfredoniaviken, vid hvars norra strand den brytes af Monte Garganos klippiga halfö (”sporren på den italienska stöfveln”), som bär udden Punta della Testa och på ömse sidor har vidsträckta laguner. Den följande kuststräckan ända upp till Rimini utmärkes genom brist på vikar och skarpa uddar. N. om Rimini börjar Podeltat, ett vidsträckt svämland, som bildats af Pos sediment, hvilka af en hafsström föras mot s. och uppläggas utefter kusten, hvilken sålunda flyttas utåt hafvet, så att forna sjöstäder nu ligga skilda från detta (Ravenna, Adria). Detta område har mestadels reglerade flodbäddar, stora strandsjöar (*laguni*), skilda från hafvet genom smala remsor af dyner (*lidi*). Venezianska lagunen längre i n. har uppstått genom Brentas slam, som samlats till en sådan lido, och andra alpfloder ha på samma sätt skapat den rad af laguner, som garnerar venezianska vikens norra kust. — På kusten af Sardinien inträngер hafvet med Asinaraviken i n., Oristanoviken i v. och Cagliariviken i s. Sicilien har på norra sidan Castellammareviken, på den östra den svagare Cataniabukten. Öns sydligaste udde, Isola delle Correnti (36° 38′ n. br., genom en stendamm förenad med Sicilien), går ett godt stycke s. om nordspetsen af Afrika.

Ytbildning, geologisk beskaffenhet, sjöar och floder. I. är ett af jordens yngsta länder. Det är uppbyggdt af bergarter, som till två tredjedelar (på Sicilien till fyra femtedelar)

aflagrats i hafvet under tertiär- och kvartärtiderna. Under den paleozoiska tiden och senare utbredde sig en kontinent af arkeiska berg (''Tyrrhenis'') från norra kusten af Sicilien utefter hela den nuv. västkusten af I., men denna sjönk under tertiärtiden och början af kvartärtiden under hafvet, kvarlämnande ofvan detsamma endast Corsica, Sardinien och några stycken af norra Sicilien samt Kalabrien. Kring detta instörtningsområde bildades en rad vulkaner, af hvilka de flesta nu äro slocknade, men flera ännu verksamma. Samtidigt höjde sig landet i ö. I. är alltså från början ett utpräglad maritimt land. Endast 33 proc. af dess yta kunna räknas till egentliga fastlandet, 52 proc. tillhöra halfön och 15 proc. öarna. — Fastlands-I. eller norra I. består af två skilda delar, det italienska alpområdet och Poslätten. Af Alperna eger I. blott den innersta delen från Col d'Altare till Duino. Bredden af denna gördel är omkr. 45 km. i Piemont, växer därefter småningom till 100 km. vid Ortler samt hopträngés ö. om Adige till 50 km. Af Alpernas hela område komma 15 proc. eller 35,000 kvkm. på I. Af Västalperna eger I. helt eller delvis de Liguriska alperna, Hafsalperna, Cottiska, Grajiska och Penninska alperna, men af dessas högsta toppar ligger endast Gran Paradiso (4,061 m.) h. o. h. på italienskt område, medan den italienska gränsen går öfver Monte Viso och Monte Rosa. Ö. om Lago Maggiore böjer sig I:s gräns så långt mot n., att den går öfver Bernina och Ortler i de Rätiska alperna, hvadan af de södra kalkalperna de Lombardiska, Vicentineralperna, Dolomiterna och Karniska delvis samt Venezianska alperna h. o. h. ligga inom I. (se Alperna). Vid södra kanten af dessa berg ligga I:s förnämsta sjöar: Lago Maggiore, Lago di Lugano, Lago di Como, Lago d'Iseo, Lago d'Idro och Lago di Garda. Den politiska gränsen mot Schweiz och Österrike skär dock L. Maggiore, L. di Lugano och L. di Garda, hvilka alltså icke h. o. h. tillhöra I. — Poslätten är en låg diluvial- och alluvialbildning, som småningom uppstått genom slammassor från de kringliggande bergen samt genom landets höjning. Om Adriatiska hafvets yta stege 250 m., skulle hela slätten förvandlas till en vik, såsom under pliocentiden, och endast Monte Berici (421 m.), s. om Vicenza, Euganeiska kullarna (577 m.), Monferratos bergland (716 m.) höja sig som öar därur. Väldiga moränlager sluta sig i v. och n. till slätten. Dess hufvudflod är Po, som upptager en mängd bifloder från Alperna och Apenninerna. Vid sin mynning bildar Po ett stort deltaland. N. om detta nedflyta från Alperna Adige, Brenta, Piave och Tagliamento i Adriatiska hafvet. — Den egentliga halfön får sin karaktär genom Apenninerna (se d. o. och Europa, sp. 1077). Då dessa berg i dess norra del gå ifrån Genuagolfen i sydöstlig riktning öfver till Adriatiska hafvets kusttrakter (i närheten af Ancona) och därpå böja sig mer åt s., närmande sig den västra kusten, som de uppnå i södra I., så komma slättbygderna såväl som de större floderna att i halföns norra del ligga v. om bergen, i dess södra ö. om dem. I förstnämnda trakt träffas dock egentliga slätter endast i den nedre Arnodalen och utefter kusten, där de osunda etruskiska maremmerna och Campagna di Roma, i s. fortsatt af Pontinska träsken, samt n. om Neapel Campagna felice (l. Terra di lavoro) bilda en nästan sammanhängande kustslätt. De inre delarna äro däremot dels genomdragna af med Apenninerna parallella lägre bergåsar (Sub-apenninerna), dels rika på berg af vulkaniskt ursprung. Sjöarna i denna landsända visa redan genom sin runda form, att de äro kratersjöar (Trasimeno-, Bolsena-, Vico-, Bracciano-, Albano-, Nemi- och Celanosjöarna; den sistnämnda nu torrlagd). Af vulkanerna är Vesuvius den enda verksamma, men i de s. k. Flegreiska fälten, n. om Neapels vik, finnas ännu vulkaniska fenomen: solfatarer, fumaroler och mofetter (se Hundgrottan). Slocknade vulkaner äro bl. a. Albanobergen, Monte Vulture och en mängd berggrupper i Toscana. Kanterna af den Tyrrhenska sänkan äro äfven ofta utsatta för förhärjande jordbäfningar, af hvilka de största under senare tider voro 1783 års och jordbäfningen 28 dec. 1908, hvilken kostade omkr. 200,000 människor lifvet och förstörde bl. a. orter Messina och Reggio. De viktigaste floderna inom detta område äro Serchio, Arno (delvis segelbar) och Ombrone i Toscana, Tiber, västkustens största flod, segelbar från Rom, i Latium, Garigliano och Volturno, som utfalla i Gaëtabukten, samt Sele till Salernobukten. Till Adriatiska hafvet flyta i norra delen af halfön blott mindre och starkt forsande bergströmmar, af hvilka de viktigaste äro Metauro och Pescara. Sydöstra I. är en vidsträckt slätt, Apuliska slätten (*Tavoliere di Puglia*), med fruktbar mark, men fattig på träd och härjad af malarian. Den består af kritkalk och har en mycket sakta lutning mot hafvet i ö. Till följd af markens beskaffenhet råder brist på rinnande vatten och källor. Den största floden är Ofanto. Utefter norra kusten ligga några laguner. Till Tarantogolfen nedflyta flera smärre åar från Apenninerna. — I. är fattigt på smärre kustöar. Vid östra kusten finnas endast de obetydliga Isole di Tremiti och Pianosa utanför Manfredoniahalfön; vid den västra Elba med kringliggande holmar (Capraja, Pianosa, Monte Cristo, Giglio), de Pontinska öarna (*Isole Pontine*) utanför Gaëtabukten samt Ischia och Capri utanför Neapels vik, den förra en lösryckt del af de Flegreiska fälten, den senare af Sorrentohalfön. Däremot har I. två stora öar: Sicilien (med Egadiska öarna i v., de vulkaniska Lipariska öarna i n. samt Pantelleria i s.) och Sardinien.

Klimatet är en af landets största skatter. Till följd af sitt läge och sin form njuter I. under vintern af Medelhafvets uppvärmande förmåga mer än någon annan Medelhafshalfö. De under vintern förhärskande västliga vindarna betinga milda, regnrika vintrar, medan den under sommaren vanligare nordanvinden (*tramontana*) modererar hettan, i synnerhet i södra I., där t. ex. Palermo har mindre sommarhetta än Florens. Emedan vindarna i norden äro mer föränderliga, kan man där också vänta längre regnperioder, och t. o. m. sommaren är icke på norra Poslätten alldeles regnfattig, medan detta är fallet i mellersta I., och man på Sicilien kan tala om en regnlös sommar. Snö kan väl falla äfven på Sicilien, men endast Poslätten täckes ibland för några veckor af snö. Nederbörden faller, äfven under vinterregntiden, nästan blott i häftiga skurar af kort varaktighet, efter hvilka solen åter frambryter, sällan under längre tid. En regndag betyder därför oftast en dag, som delvis upptagits af en regnskur. I. är därför ett solfylldt land. Mot 1,800 timmars årligt solsken i Mellan-Europa har Palermo 2,200, Messina

2,400, Rom 2,395 timmar, d. v. s. hälften intill två tredjedelar af dagen är i Syd-I. solig. Detta måste jämte landets läge göra I. till ett varmt land. Dock kan frost af kort varaktighet förekomma äfven på Sicilien. Man kan dela I. i tre klimatregioner: Poslätten, Mellan-I. och Syd-I. (till hvilket äfven öarna höra). Poslätten har den rikaste nederbörden, som ingenstädes understiger 500 mm., i nordöstra Venetien når sådana siffror som 1,552 mm. (i Udine) och 2,435 mm. (i Tolmezzo) samt i medeltal kan anslås till omkr. 800 mm. Däraf faller en fjärdedel intill en tredjedel på sommaren, medan vintern, liksom i Mellan-Europa, är fattig på nederbörd. Sommartemperaturen är omkr. + 23°, januaritemperaturen + 2° — + 6°, årsmediet + 13°. Frost förekommer från slutet af nov. till slutet af mars, och i Alessandria, som är den kallaste orten (med — 0,3 i januarimedium), har man haft — 18°, i Turin — 15°, i Milano — 12° och i Venezia — 9°. Vid de lombardiska sjöarna är vintern mildare och äfven sommaren på grund af höjden ö. h. svalare. Där ligga ock berömda vinterkurorter, såsom Borromeiska öarna i Lago Maggiore, Bellaggio, Menaggio vid Lago di Como m. fl. Äfven Ligurien (Rivieran) är en klimatisk oas. Januari har där en medeltemperatur af 8 till 9°, om man än kan vänta ett par snöfall hvarje vinter och temperaturen en gång sjunkit till — 3,3°. Juli har omkr. 24°. Himmelen är här synnerligt klar; i San Remo räknar man 152 klara dagar på året. Nederbörden är på västra stranden af Genuagolfen (*Riviera di ponente*) 700—800 mm., på den östra (*Riviera di levante*) ända till 1,200 mm.; däraf falla på sommaren 11 proc. och på hösten 37 proc. — I Mellan-I. råder en väsentlig olikhet mellan östra och västra kusterna i fråga om såväl temperatur som nederbörd. Väl är årsmediet för temperaturen lika, omkr. 14—15°, men januaritemperaturen i Livorno (7,1°) är mer än 1,6° högre än i det på samma bredd belägna Ancona (5,6°), medan ett motsatt förhållande gäller i fråga om julitemperaturen (i Livorno 24,3°, i Ancona 26,3°). Nederbördsmängden är betydligt större på den västra kusten (i Livorno 854 mm., i Ancona 728 mm.). I berglandet i det inre stiger den till än högre siffror (Urbino 1,032 mm.), medan temperaturen här sjunker (Urbino i jan. 2,3°, i juli 23,1°, per år 12,5°). Ännu i Rom kan man räkna ända till sex snöfall på en vinter, och af 68 år voro blott 23 utan snö, och man har sett temperaturen en gång sjunka till —8,2°. Regnet faller mest höst och vår, medan vintern är regnfattig i den norra delen, men mot s. blir rikare på nederbörd, så att redan i Rom 31 proc. falla på vintern mot 36 proc. på hösten och blott 10 proc. på sommaren. — I södra I. och på öarna är årets medeltemperatur 16—18°, sommarens 24°, vinterns 10,5°. För någon kort tid kan gradtalet sjunka till — 4°, men å andra sidan i Palermo stiga till 49,5° under inverkan af *scirocco*, den heta vind från den afrikanska öknen, som blåser öfver Sicilien omkr. tolf gånger på året, framkallar svår torrhet i luften och kan anställa stora skador på vegetationen. Regnmängden växlar mellan 600 och 800 mm., men stiger på Siciliens östra kust icke till 500 mm. Där förhärskar vinterregnet, medan den regnlösa tiden utsträcker sig öfver 4—5 sommarmånader. — En klimatisk företeelse i I. är malarian, ty om än vissa insekter öfverföra sjukdomssmittan, så alstras dock miasmerna i stagnerande vatten genom sommarhettan, hvarför sjukdomen är inskränkt till sommartiden. Endast 6 provinser (af 69) äro befriade från denna landsplåga. Särskildt svårt härjar den på de låga sanka kusterna af Tyrrhenska hafvet samt i vissa delar af Sardinien, Sicilien och Kalabrien. Den fördrifver eller utrotar människorna från vidsträckta områden och förorsakar därigenom äfven ekonomiska förluster, som beräknats till flera hundra mill. lire per år. J. F. N.

Växtvärlden. I:s växtvärld är mycket rikhaltig, en följd af landets omväxlande klimat, olika jordmån, utsträckta form och lifliga beröring med andra länder. Nästan hela medelhafsfloran återfinnes här, hvilket i hög grad beror på det gamla romerska väldets omfattning, som medförde, att man hit flyttade kulturväxter från olika länder. Från början var I. ett skogland; trä och boskap voro dess viktigaste produkter. Men redan före vår tidräknings början hade det förvandlats till en fruktträdgård, och i våra dagar är det i än högre grad en sådan. Många af de sålunda införda växterna höra nu till dem, som ge det italienska landskapet dess prägel. Hit höra dadelpalmen, som växer i Ligurien, Egyptens papyrus, sockerröret, den indiska bomullen, kamelian, den japanska mispeln, Mexicos agaver och opuntier, Australiens eukalyptus-träd och akacior, olivträdet från Orienten, hvita mullbärsträdet från Kina, apelsin- och citronträden, riset från östra Asien och majsen från Amerika. Vid sidan af dessa finnas de ursprungliga barrträden (pinjer) i Apenninerna, bokskogarna på Monte Gargano o. a., men å andra sidan ha med skogarnas utrotande många forntida växter också försvunnit. I:s flora räknar omkr. 5,000 kärlväxter. Karakteristiska för I:s och medelhafsländernas flora äro de talrika ständigt gröna träden och buskarna, hvilka finnas hufvudsakligen i kustområdet och icke utbreda sig öfver hälften af halföns yta. Som den ädlaste representanten för dessa växter kan man anse olivträdet, som hufvudsakligen finnes vid kusterna samt i Arnos och Tibers floddalar och blott på Sicilien och i Apulien går längre in i landet. I. har omkr. 100 mill. olivträd på en areal af omkr. 11,000 kvkm., och hvilket stort nationalekonomiskt värde de ega framgår däraf, att I. årligen exporterar olja för omkr. 50 mill. lire, ehuru detta utgör blott en ringa del af skörden, som 1907 uppgafs till 2,86 mill. hl. Rikast utvecklad är medelhafsfloran i södra I. (s. om Gaëtabukten). Men större delen af I., särskildt bergen i det inre, tillhör Mellan-Europas flora, och skogarna bestå där af ädelkastanjer, bokar, barrträd, sommargröna ekar o. d. En för medelhafsländerna egendomlig växtformation äro de s. k. macchierna (maquis), mest låga, knappt 2 m. höga snår af ständigt gröna buskar, som ofta bära gles bladskrud, men under blomningen om våren sprida en rik vällukt. (G. L—m.)

Djurvärlden. På Sardinien lefver den enda vilda fårart, mufflon, som öfver hufvud finnes i Europa. Af flera af norra Europas däggdjursarter förekomma i I. afvikande lokalformer; detta är förhållandet med kronhjorten och europeiska haren på Sardinien, med lilla vesslan, några näbbmöss o. a. En mullvadsart är dessutom egendomlig för I. Det minsta bland nu lefvande däggdjur, en näbbmus

ITALIEN.
Skala 1:4 500 000.
0 50 100 150 200
Kilometer.
Provinserna benämnas efter sina på kartan understrukna huvudstäder. De äldre ännu brukliga landskapsnamnen angifvas med denna stil: Romagna
Stambanor Ångbåtslinjer Kablar.
Hafsdjup:
under 100m
100-200m
200-1000m
öfver 1000m
Östlig längd fr. Greenwich
8°
10°
12°
14°
16°
18°
46°
44°
42°
Venezia
Milano
Torino
Genova
Trieste
Bologna
Firenze
Livorno
Pisa
Ancona
Napoli
Roma
Palermo
Messina
Catania
Bari
Brindisi
Taranto
Reggio
Cagliari
Sassari
CORSICA
Elba
Lipari
Stromboli
Etna
Malta
Adriatiska Hafvet
Ligurska Hafvet
Tyrrenska Hafvet
Sicilien
Sardinien
Apenninerna
Alperna
Dolomiterna
Österrike-Ungern
Schweiz
Frankrike
Tyskland
Slavonien
Bosnien
Hercegovina
Dalmatien
Istrien
Kroatien
Slavonien
Kärnten
Krain
Tyrolen
Lombardiet
Piemonte
Toscana
Umbrien
Marken
Abruzzerna
Kampanien
Apulien
Basilicata
Calabrien
Golfo di Venezia
Golfo di Genova
Golfo di Napoli
Golfo di Taranto
Golfo di Palermo
Golfo di Catania
Golfo di Squillace
Golfo di Policastro
Golfo di Gaeta
Golfo di Salerno
Golfo di Manfredonia
Golfo di Trieste
Golfo di Quarnero
Golfo di Fiume
Golfo di Carnaro
Golfo di Orosei
Golfo di Cagliari
Golfo di Asinara
Golfo di Porto Conte
Golfo di Oristano
Golfo di Sant' Eufemia
Golfo di Gioia
Golfo di Policastro
Golfo di Taranto
Golfo di Squillace
Golfo di Catania
Golfo di Palermo
Golfo di Trapani
Golfo di Castellammare
Golfo di Gaeta
Golfo di Salerno
Golfo di Manfredonia
Golfo di Trieste
Golfo di Quarnero
Golfo di Fiume
Golfo di Carnaro
Golfo di Orosei
Golfo di Cagliari
Golfo di Asinara
Golfo di Porto Conte
Golfo di Oristano
Golfo di Sant' Eufemia
Golfo di Gioia

Bibliographisches Institut in Leipzig.

Till artikeln, Italien.

(*Crocidura etrusca*), finnes i I. Piggsvinet (*Hystrix cristata*) anträffas från Venezia söderut till på Sicilien. Stenbocken har vunnit en fristad i bergen mellan Piemont och Savojen. I sumpiga trakter (Pontinska träsken) lefva halfvilda bufflar, hvilkas förfäder införts från södra Asien. Dromedaren nyttjas på sina ställen som husdjur. De viktigaste rofdjuren äro varg och räf. Stora skaror af flyttfåglar passera årligen öfver landet, hvarvid massor af dem — förr dock mera än nu — dödas. Kräldjuren äro rikligen företrädda (nära 50 arter); ej mindre än tre giftiga ormarter samt fyra geckoarter lefva där. Äfven amfibiefaunan är rätt stor: 21 arter; bland dessa finnas två egendomliga stjärtamfibier. Vattendragen äro rika på fisk liksom de omgifvande hafven; nära 600 fiskarter uppgifvas förekomma. I hafven fångas tonfisken och andra makrillfiskar, hafsbraxen, flera flundrefiskar, sardiner o. a. Mycket rik är också blötdjursfaunan; ostron förekomma i stor mängd vid flera kuststräckor. Af vikt är korallfisket vid södra I:s kuster. L—e.

B e f o l k n i n g s f ö r h å l l a n d e n. Om än I:s befolkning i språkligt och än mer i kulturellt hänseende framstår som enhetlig, är den dock etnografiskt mycket blandad, hvilket förklaras af dess historia. Då de italiska stammarna invandrade, funno de på halfön en äldre befolkning, möjligen ligurer och iberer, senare inryckte etrusker och galler från n. I södra I. bosatte sig greker och fenicier. Alla dessa folk blefvo dock romaniserade, sist grekerna. I början af medeltiden kommo germanska folk (goter, langobarder m. fl.) från n., normander och araber slogo sig ned på Sicilien och i södra Italien. Så starkt var likväl det gamla romerska folkelementet, att det med sig förenade främlingarna; likväl icke i alldeles samma mån öfverallt. Det är lätt att skilja de högväxte norditalienarna från de små syditalienarna, och äfven dialekterna äro mycket olika. Mörkt hår och mörka ögon äro ett rastecken, som utmärker 69 proc. af folket, medan blå ögon finnas hos blott 10,4 proc. De blonda utgöra i norra I. omkr. 12 proc., men aftaga mot s. och äro på Sardinien blott 1,7 proc. Stor liflighet, lidelsefullhet, snabb fattningsförmåga, liflig fantasi, naturlig behagfullhet i umgänget, anlag för konst, sinne för det sköna samt nykterhet äro egenskaper, som utmärka I:s folk. Många af folkkaraktärens skuggsidor, såsom brist på uthållighet och ordning, bristande ärlighet och plikttrohet, äfvensom bristfällig folkbildning äro delvis följder af det långa tyrannregementet. Det italienska rikspråket är närmast utgånget ur den toskanska dialekten (se I t a l i e n s k a s p r å k e t). Utanför I. talas italienska i södra Schweiz och södra Tyrolen, i Istriens och Dalmatiens kuststäder samt på Corsica och Malta. Dessutom bo 330,000 italienare i Frankrike, 81,000 i Tunisien och nära 40,000 i Algeriet.

Af främmande nationaliteter bo 80,000 fransmän i Piemonts alper, 11,400 tyskar vid norra gränsen, hvaraf 2,272 familjer (1901) i de s. k. ”Sette” och ”Tredici comuni” (se T r e d i c i c o m u n i), 90,000 sedan 1400-talet invandrade albaneser i Apulien och Kalabrien, 31,000 greker i samma landskap, 30,000 slovener och serber i östra Venetien samt i prov. Campobasso och Chieti och 10,000 katalaner på nordvästra Sardinien (i och kring staden Alghero). Judarnas antal uppgår till 35,617 (1901). Dessutom vistas i I. omkr. 60,000 utländska undersåtar, af hvilka omkr. 38,000 ha sitt ständiga hem därstädes. — I:s folkmängd var vid folkräkningen 10 febr. 1901 32,475,253 (närvarande befolkning; den bosatta, inberäknadt tillfälligt frånvarande, 32,965,504) och beräknades 1 jan. 1909 till 34,269,764 pers. På det område, som upptages af det nuv. konungariket I., utgjorde befolkningen 1770: 16,477,000, 1800: 18,124,000 och 1862: 25,100,000 pers. Den årliga tillväxten var under 1800-talet 0,79 proc. eller något mer än för sydvästra Europa (0,59 proc.), men har de sista år-

Italienskt landtfolk från nejderna kring Rom.

tiondena varit något mindre (0,66 proc.) till följd af den abnormt stora utvandringen. Äktenskapsfrekvensen var åren 1895—1904 7,23 på 1,000 inv., mot 8,09 för Europa och 6,01 för Sverige. De lefvande föddas antal pr år och 1,000 invånare var i I. 33,6 (Europa i sin helhet 36,9, Sverige 26,7) och nativitetsöfverskottet 10,8 (1905—06 11,1) mot 11,2 för Europa, 10,9 för Väst-Europa (1,2 i Frankrike, 7,0 i Spanien, 10,2 i Portugal och 10,3 i Schweiz) och 10,9 för Sverige. Att öfverskottet är mindre än Sveriges trots det så mycket större födelsetalet beror på det mycket större dödstalet, som 1895—1904 var i I. 22,8 (i Sverige 15,8); detta har dock liksom i Europas andra länder sjunkit under senare tid (1861—80 var det omkr. 30 pr år och 1,000 invånare). Den återstående medellifslängden från födelsen räknadt var i I. 1899—1902 43 år, medan den i Sverige på 1890-talet var 52,3 år. Med hän-

syn till fördelningen på kön funnos 1901 1,010 kvinnor mot 1,000 män (1881 blott 995). Denna snabba relativa tillväxt af kvinnokönet liksom den tröga folkökningen beror delvis på emigrationen, som bortför tre gånger fler män än kvinnor. I. har nämligen sedan 1888 varit Europas största emigrationscentrum. Under de tre årtiondena 1876—1905 nådde utvandringen den oerhördt stora siffran af 8,129,576; 1906 var antalet 787,977 och 1907 704,675. Knappt någon utvandrar utan afsikt att en gång komma hem, och särskildt gäller detta om dem från norra I. (jordarbetare, murare o. d.), som draga till kringliggande länder, men uppgift saknas om återinvandringen. Medan 1876 79 proc. utvandrade (merendels temporärt) till öfriga europeiska stater och blott 18 proc. kommo till Amerika, gingo 1888 70 proc., 1905 61 proc. och 1907 59 proc. till Amerika. I början af ofvannämnda 30-årsperiod gick större delen af emigrantströmmen till Syd-Amerika (Brasilien, Argentina), men numera gå de fleste emigranterna till Nord-Amerika (Förenta staterna): 1906 45 proc. och 1907 42,8 proc. af alla utvandrare. 1901 beräknades hela antalet af de italienare, som bodde i utlandet, till nära 3,5 mill., hvaraf öfver 1 mill. i Förenta staterna, 1 mill. i Brasilien och $^1/_2$ mill. i Argentina samt 654,000 i Europa. I Förenta staterna har den italienska invandringen väckt mycket missnöje, enär den tillfört landet en okunnig folkhop, bland hvilken finnes en mängd brottslingar af samma slag, som göra södra I. till ett hemvist för röfveri och andra våldsdåd, och man är betänkt på att förhindra eller försvåra vidare inflyttning af italienare. Folktätheten var 1908 118 inv. på 1 kvkm. Tätast befolkade äro provinserna i norra I., nedre Arnodalen, Campagna felice (prov. Napoli har 1,324 inv. på 1 kvkm.) samt kustområdena på Sicilien, särskildt kring Palermo och Etna. Svagt befolkade äro maremmerna och Pontinska träsken (32 inv. på 1 kvkm.), Basilicata (49) och Sardinien (33). Noggranna undersökningar ha ådagalagt, att I. aldrig varit så tätt befolkadt som nu. På Augustus' tid torde det ha egt 7 mill. inv.; Sicilien hade under den grekiska blomstringstiden 2 mill. mot öfver 3,5 mill. i våra dagar. En egendomlighet för I. är dess många städer. Liksom de gamle romarna föredraga italienarna att bo i städer, äfven jordbrukarna. I stora delar af landet, särskildt på Sicilien och i Apulien, saknas nästan alldeles byar och landtgårdar. 73 proc. af befolkningen bo i slutna samhällen. Endast i norden, i synnerhet i Venetien, i Emilien, Markerna, Umbrien och Toscana bor omkr. hälften af folket spridd på landsbygden, men i Latium blott 7 proc., och på Sicilien finnes det inga orter med 200 inv. eller därunder. Hela öns befolkning är fördelad på 679 boningsorter, bortsedt från de få svafvelverken. En hvar af dem har alltså i medeltal 4,000 inv.; 53 ha 10—20 tusen, 14 öfver 20,000. Dessa "städer" bestå ofta af idel låga bondkojor och äro skilda från hvarandra genom ett öppet, öde land utan byar. En italiensk kommun är ofta af stort omfång, omfattande flera orter (*frazioni*). I Apulien har bondestaden Andria 50,000 inv., och på 15 km. afstånd finnes ingen bebodd ort. I de 69 provinshufvudstäderna bodde 1901 5,6 mill. pers. eller 17,2 proc. af befolkningen. Inalles funnos 1901 8,262 kommuner, delade på 25,818 frazioni. 11 kommuner hade hvardera öfver 100,000 inv., 24 50—100,000, 51 30—50,000 och 82 20—30,000. Öfver 200,000 inv. hade städerna Neapel, Milano, Rom, Turin, Palermo, Genua och Florens. Medan i norra I. städerna ligga, liksom i mellersta Europa, vid floder, sjöar, i dalar o. s. v., äro de på halfön belägna antingen vid hafvet eller på höjder. De få härigenom ett vackert läge och äro prydda med kyrkor, palats och kloster, som smyckats med taflor och bilder. Dessa skatter från forntiden lämna i våra dagar rik afkastning, ty det är i första rummet de, som locka den turistström till I., hvilken årligen inbringar landet 300 mill. lire. Det inre af de flesta städerna motsvarar dock icke den anblick, som de erbjuda på afstånd. Trånga, krokiga, smutsiga gator, beskuggade af kläder, som uthängts att torka, och dåligt underhållna höga hus äro kännetecknande för dem. Vid 1901 års folkräkning lefde 38,1 proc. af befolkningen (öfver 9 års ålder) af jordbruk och fiske, 15,7 proc. af industri, 4,7 af handel och kommunikationsväsen, 2,2 voro tjänare inomhus, 3,3 proc. ämbetsmän och militärer, och 35,9 proc. voro utan bestämdt yrke eller ock var yrket okändt.

Materiell kultur. I. är framför allt ett jordbruksland. Jorden utmärkes i allmänhet för hög grad af bördighet; endast 16,2 proc. (46,475 kvkm.) äro improduktivt land, dock kunna däraf möjligen 5,000 kvkm. odlas. Af de återstående 83,8 proc. äro 38,000 kvkm. icke odlade, men användbara, åtminstone till bete, 3,600 kvkm. äro alpängar, 45,000 kvkm. skog, hvaraf 4,120 kvkm. kastanjeskog, 154,000 kvkm. ligga under odling. Denna går alltjämt framåt, särskildt söker man utdika sanka trakter eller genom konstgjord bevattning göra torra trakter odlingsbara. F. n. är en yta af 17,000 kvkm. (= mer än Skåne och Halland) på detta sätt bevattnad, och man hoppas kunna öka området med ytterligare 13,000 kvkm. Utmärkande för I:s jordbruk är vidare den stora betydelsen af trädfrukter och terrassodlingen. Hela landskap, såsom Ligurien, en 20 km. bred kustremsa af Apulien, hela norra och östra kusten af Sicilien, äro väldiga fruktträdsskogar, där oliver, mandlar, fikon, apelsiner, limoner, aprikoser, johannesbrödfrukter odlas i stor skala. Icke ens Poslätten är en öppen slätt af nordeuropeiskt slag, ty mullbärsträd äro planterade så rikligt, att den gör intrycket af en gles park. Ensamt oliv- och mullbärsträden äro flera än hela Tyska rikets samtliga fruktträd, och hälften af I:s hela export utgöres af fruktträdsprodukter (inberäknadt vinstockens och mullbärsträdets), ehuru större delen af dem konsumeras inom landet. — Terrassodling förekommer öfverallt på bergssluttningarna i kustlandskapen, i synnerhet på västra kusten, och på norra Sicilien. Vissa delar af I. lida mycket af jordens ojämna fördelning; endast i bergstrakterna är den delad i små hemman, som odlas af sina egare. I Lombardiet och Venetien, de rikaste och bäst odlade områdena, eges jorden oftast af rika kapitalister, som utarrendera den åt odlarna. I Toscana, Umbrien och Markerna användes härvid hälftenbrukssystemet (*colonia parziaria* l. *mezzadria*), d. v. s. vinst och förlust delas lika mellan egaren och brukaren. I södra I. och på Sicilien förhärskar den stora egendomen ("latifundierna"). Egarna lefva icke på godsen, utan bortarrendera dem till större förpaktare, som i sin ordning lämna dem till mindre och dessa direkt eller genom mellanhänder till odlaren. Härigenom

blir arrendet så uppdrifvet, att föga återstår för brukaren att lefva på. Om rationell odling, införande af förbättringar o. d. kan ej då blifva något tal. Men egaren, som icke har någon aning om sina sociala förpliktelser, fäster sig blott vid, att arrendet punktligt betalas. Han kan därför ibland finna det fördelaktigare att förvandla den fruktbaraste jord till betesmark, såsom skett på Campagna di Roma. Latifundierna fortfara sålunda, liksom på Plinius' tid, att förstöra I. Bland jordbrukets produkter, utom sydfrukter, märkes vinet. I. är näst Frankrike världens förnämsta vinland. 37,800 kvkm. äro upptagna af vinstocken, och den årliga skörden har ett medelvärde af mer än 700 mill. lire. 1907 vunnos 56,6 mill. hl. vin, men 1908 blott 47,9 mill. Till följd af bristfällig behandling har dock icke det italienska vinet samma handelsvärde som Frankrikes eller Spaniens. De viktigaste vinsorterna äro marsala, zucco och siracusa (Sicilien), lacrima Christi och vino greco (Kampanien), chianti (Toscana), asti och barolo (Piemont). Äfven beredning af russin (Kalabrien, Sicilien) är mycket gifvande. Om olivodlingen se ofvan. — Sädesodlingen afkastar i medeltal ett värde af 3,5 milliarder lire. Viktigaste sädesslaget är hvete, som odlas på en yta af 52,300 kvkm., hufvudsakligast i norra I. 1903, som var ett godt år, producerades 65 mill. hl., 1906 och 1907 omkr. 62 mill. Majs (1906 och 1907: 31 à 32 mill. hl.) odlas mest på Poslätten; det ingår i den italienska folkrätten polenta. Ris (10,5 mill. hl. 1907) förekommer nästan uteslutande i Po-regionen, men tack vare bevattningskanalerna äfven långt ifrån själfva floddalen. Korn växer i samma trakter som hvete, råg och hafre i Apenninerna. I. producerar dock ej nog spannmål för landets eget behof, utan importerar årligen för 200—300 mill. lire däraf. På senare tider har odlingen af sockerbetan utbredt sig (1898—99 funnos endast 4 sockerbruk, 1906—07 32 med en tillverkning af 106,000 ton socker); bomull växer i Apulien, Kalabrien och på Sicilien, men ej tillräckligt för den inhemska förbrukningen, lin i prov. Cremona, utmärkt hampa i Bologna. Af tobak skördas omkr. 7 mill. kg. årligen. — S k o g e n tillhör med sin hufvudmassa Apenninlandskapen, men har sin största relativa utbredning på Sardinien. De allmännaste trädslagen äro ek, alm, granatträd, myrten, pinje, mastixträd samt, i de högre bergstrakterna, andra barrträd. Några af dem lämna ett ypperligt material för skeppsbyggeri, möbeltillverkning (stolar från Chiavari) o. s. v., men industrien är fortfarande beroende af främmande träinförsel. Däremot är afkastningen ansenlig af en mängd biprodukter, såsom garfämnen, terpentin, kork, galläpplen, pinjenötter, manna och lakritsrot, af hvilka flera ingå i utförseln. Skogsarealen (oberäknadt kastanjeskogarna) uppgifves till 40,930 kvkm. och ökas genom skogsplantering.

B o s k a p s s k ö t s e l n står icke högt. I. är fattigt på husdjur liksom på vilda djur. Detta beror delvis därpå, att växtligheten mångenstädes icke passar för de större djuren och att klimatet fordrar mindre köttföda än i norra Europa. Bergen och kusttrakterna lämpa sig bäst för denna näring; under vintern beta hjordarna på de varma kustslätterna, om sommaren, då dessa äro förbrända, på bergen. Endast där jordbruket står högst, har äfven boskapsskötseln större betydelse, och i Lombardiet, där de bevattnade ängarna lämna godt foder, produceras stora mängder smör och ost (gorgonzola, strachino, parmesanost). I mellersta och södra I. hålles den tama buffeln. Mulåsnan och åsnan äro allmänna husdjur. Får af ädel ras träffas endast i Piemont och Lombardiet, men fårskötseln har ej samma betydelse som förr. Geten är allmän, men på grund af den skada den åstadkommer söker man inskränka dess afvel. Svinafveln har icke alls samma betydelse som i Mellan-Europa. De viktigaste husdjurens antal var 1908: hästar 955,000, mulor 388,000, åsnor 849,000, nötkreatur 6,2 mill., får 11,2 mill., getter 2,7 mill. och svin 2,5 mill. Däremot har fjäderfäafveln stor omfattning och är stadd i tillväxt, sedan man genom järnvägarna fått afsättning för dess produkter i mellersta Europa. — S i l k e s o d l i n g e n är den största i Europa och öfverträffas i hela världen endast af Kinas och Japans. Den med mullbär planterade ytvidden utgör flera hundra tusen har. Skörden har genom sjukdom hos larverna slagit mycket olika ut. I medeltal 1903—07 lämnade den 52,8 mill. kg. kokonger och 5,6 mill. kg. råsilke. Med undantag af Abruzzo, Basilicata och Sardinien lämna alla provinserna häri sin insats, mest likväl Piemont, Lombardiet, Umbrien och Venetien.

Ett viktigt rum bland näringarna intager f i s k e t, hvilket 1906 sysselsatte 25,355 fartyg med 101,000 mans besättning och utsträckes ända till de franska och afrikanska kusterna. Adriatiska hafvet är i allmänhet mest gifvande. Fångsten utgöres förnämligast af tonfisk, makrill och sardeller, därjämte af ostron och andra skaldjur samt koraller och svamp. Dess afkastning var 1906 16,8 mill. lire. Handeln med koraller är lifligast i Genua, Livorno och Neapel; förarbetningen sker mest i I. Insjöfisket är i allmänhet försummadt.

B e r g s b r u k. Då I:s berggrund nästan h. o. h. består af unga sedimentära bergarter, saknar den både stenkol och malmer. Endast där, hvarest det gamla Tyrrhenis' arkeiska berg icke öfverlagrats, träffas malmer. Detta är fallet i södra Sardinien, där landskapen Iglesiente och Sarrabus lämna järn, zink, bly och silfver, i norra Sicilien (antimon), på Elba, som har stor järnmalmsbrytning, och i de toskanska malmbergen (catena metallifera), som utgöra I:s förnämsta bergsbruksområde. Där fås järn, silfver, koppar, kvicksilfver och borax; grufvorna såväl där som på Elba bearbetades redan af de gamle etruskerna. Äfven i Alperna förekommer något bergsbruk, mest på järn. Inalles producerades 1907 omkr. 536,000 ton järn- och manganmalm, 167,600 ton kopparmalm, 160,500 ton zinkmalm, 43,000 ton blymalm, 680 ton silfvermalm och 7,890 ton silfverförande antimonmalm. Af vida större betydelse är dock tillgången på svafvel i Siciliens tertiära lager; äfven på fastlandet fås här och där svafvel. På Sicilien utbreder sig svafvelbergsbruket blott öfver de inre och södra delarna af ön. Det bedrifves på ett mycket primitivt sätt, och arbetarnas ställning är mycket eländig. I. är jordens rikaste svafvelland, och produktionen stiger årligen till 800,000 ton med ett värde af omkr. 80 mill. lire. På fastlandet produceras omkr. 50,000 ton (24,490 arbetare voro 1907 sysselsatta vid svafvelgrufvorna). — Äfven på marmor är I. rikare än något annat land; den mesta brytes vid Massa, Carrara och Serraveza i de apuanska Apenninerna. Den årliga produktionen stiger till

omkr. 20 mill. lire. I. producerar också travertin, hvit alabaster (Volterra) och kaolin (Elba). Saltproduktionen är betydande. Saltet fås dels som bergsalt, mest på Sicilien och i Kalabrien, dels och i vida större skala genom saliner vid kusterna, särskildt på Sicilien (Marsala och Trapani) och på Sardinien (Cagliari). Produktionen belöper sig till omkr. 0,5 mill. ton. Asfalt fås på Sicilien och i Abruzzo, petroleum i prov. Piacenza, svafvelkis och grafit i prov. Turin, alun i prov. Rom. — I:s bergsbruk är stadt i framåtskridande. 1870 steg dess produktionsvärde till 42 mill. lire, 1885 till 63,5 mill. och 1907 till nära 88 mill. lire. Antalet arbetare vid bergsbruket var 1907 56,831, hvarjämte 67,921 voro sysselsatta vid stenbrotten, hvilkas samtliga afkastning detta år värderades till öfver 50 mill. lire.

Industrien. Brist på stenkol och på kapital gör, att I. icke intager någon mer framstående plats som industriland; dock har äfven industrien gjort stora framsteg efter I:s enande, hvarom vittna den ökade importen af stenkol (1907 för 232,4 mill. lire mot 117 mill. lire 1887) och antalet ångmaskiner (10,000 år 1887 och 26,422 år 1904). I allmänhet koncentrerar den sig till foten af Alperna, trakter med vattenkraft, som 1904 tagits i anspråk af 3,779 koncessioner (490,000 hkr), och hamnstäder, där införseln af utländska stenkol är lättast. Storindustrien har sitt hufvudsakliga hemvist i Lombardiet, Piemont och Ligurien. Arbetslagstiftningen började på 1890-talet; 1898 och 1903 lagstadgades om olycksfall i arbete, 1902 om kvinnors och barns arbete, och 1903 inrättades ett *consiglio superiore del lavoro* för att utarbeta lagar på detta område. Inberäknadt bergsbruk och metallurgisk industri sysselsätter industrien omkr. 1,4 mill. arbetare, 43 pro mille af befolkningen. Den viktigaste industrigrenen är sidenindustrien, hvars hufvudhärd är Lombardiet, Venetien och Piemont samt i andra rummet Genua och Bologna. Den sysselsatte 1903 191,000, mest kvinnliga arbetare, å 2,162 arbetsställen med bl. a. 18,817 väfstolar och förarbetade 4,6 mill. kg. råsilke. Bomullsindustrien omfattade s. å. 769 verk med 1,9 mill. spindlar, 78,700 väfstolar och 138,880 arbetare (hufvudsakligen i Ligurien, Piemont, Lombardiet, Venetien och Kalabrien). Ylleindustrien har likaledes sin viktigaste hemort i norra I.; den sysselsatte i 719 fabriker 37,744 arbetare. Linne-, hamp- och juteindustrien sysselsatte omkr. 26,000 arb. i 309 fabriker. Järnvaror produceras mest i prov. Campobasso, Brescia, Como och Milano. Stora maskinverkstäder finnas i San Pier d'Arena (Sampierdarena) nära Genua, i Milano, Legnano, Neapel m. m. och skeppsvarf i Spezia, Livorno och Sestri Ponente. I. har på detta område nått så långt, att det icke blott bygger sina egna pansarfartyg, utan äfven utför beställningar för utländsk räkning (sydamerikanska stater). Likväl täcker icke den metallurgiska produktionen landets behof. Berömdt är I. för sina guld- och silfverarbeten, för arbeten af alabaster, marmor, pärlemor och koraller, för kaméer och mosaikarbeten. Den keramiska industrien lämnar smakfulla arbeten af terrakotta, majolika och fajans; glasindustrien är likaledes ansenlig. Dessa båda industrier jämte kalk-, gips- och tegelbränderier sysselsatte 1906 96,300 arbetare och lämnade produkter till ett värde af 137 mill. lire. En specialitet för Venezia och det närliggande Murano äro de öfver hela världen spridda glaspärlorna (*conterie*). Den kemiska industriens (omkr. 10,000 arbetare) viktigaste produkter äro borsyra, svafvel-, salt- och salpetersyra, vinsten, blyhvitt, ljus, tvål och konstgjorda gödselmedel till ett sammanlagdt värde af mer än 100 mill. lire. Papper tillverkas i omkr. 400 fabriker med 19,000 arbetare; den världsberömda halmflätningen är hemma i Toscana och sysselsätter omkr. 80,000 människor. Musikaliska instrument tillverkas i alla större städer. Särskildt stråkinstrumenten äro högt värderade; tarmsträngar från Abruzzo äro de yppersta i världen. F. ö. må påpekas tillverkningen af läder, möbler, oljor och tobaksvaror (statsmonopol, 17 fabriker) samt förädlingen af näringsämnen genom kvarnar, brännerier, bryggerier och hvitbetsockerfabriker.

För handeln intager I. genom sitt centrala läge i Medelhafvet och sin betydliga kustutsträckning en särdeles gynnsam ställning, och det var den första handelsmakten under medeltiden. Detta ändrades genom upptäckten af sjövägen till Indien, men i samma mån som Medelhafvets merkantila betydelse efter Sueskanalens öppnande växt, har äfven I. haft fördel däraf. Så gå numera både post och en stor del af persontrafiken på sydöstra Medelhafvet och Indiska hafvet öfver italienska hamnar, särskildt Brindisi, och transitohandeln öfver I. hade 1906 ett värde af 53,7 mill. lire. I:s egen import och export (inklusive ädla metaller), steg 1907 till 4,785,9 mill. lire, hvaraf import 2,928,6 mill. och export 1,857,3 mill. lire. Under femårsperioden 1903—07 var handelsomsättningen med utlandet följande (i mill. lire):

	Införsel	Utförsel	Summa
1903	2,018,9	1,524,2	3,543,1
1904	1,958,3	1,606,9	3,565,2
1905	2,234,1	1,739,2	3,973,3
1906	2,708,4	1,937,7	4,646,1
1907	2,928,6	1,857,3	4,785,9

De mest betydande införsel- och utförselvarorna voro 1908 (i mill. lire), införsel: råbomull (301), råsilke (270,1), stenkol (257,3), maskiner (219), spannmål (210), arbetadt järn o. stål (138,7), trä (113,3), kemikalier (107,5), hudar (94,9), ull (80,1), fisk (68,3), koppar, mässing, brons (64,5); utförsel: råsilke (617,2), bomullsväfnader (116), siden (92), hudar (92), kemikalier (66,2), olivolja (64,1), hampa (51,4), trä- och halmarbeten (50,2), ost (44,4), frukt (43,7), vin (41,7), ägg (40), svafvel (29,4), marmor och alabaster samt arbeten däraf (28,2). — På de viktigaste handelsländerna kommo 1908 följande handelsvärden (i mill. lire):

	Inf.	Utf.		Inf.	Utf.
Tyskland ...	521	245,4	Frankrike...	276,3	203,3
Storbrit:n ...	500,9	131,2	Öst.-Ung....	300,7	144,9
Före:a stat.	405	203,8	Ryssland ...	127,7	11,3
Schweiz	80,5	297,4	Britt. Indien	107,6	18,9

Från Sverige importerades s. å. (enl. svenska källor) för 1,6 mill. kr., och dit exporterades för 4,9 mill. kr.

Den italienska handelsflottan är den sjätte i ordningen bland världens flottor och räknade vid början af 1908 5,463 fartyg om 995,260 ton, hvaraf 589 ångare om 526,586 ton. De förnämsta ångbåtsbolagen äro Navigazione generale italiana och Rubattino. Sjöfarten i I:s hamnar 1907 visar sig af följande tabell:

	Ingående		Utgående	
	Antal	Ton	Antal	Ton
Italienska fartyg	93,924	24,432,175	93,778	24,395,476
Främmande d:o	12,693	18,122,826	12,717	18,125,431
Summa	106,617	42,555,001	106,495	42,520,907

De förnämsta hamnstäderna äro (med afseende å inkommande fartyg 1906 i mill. ton): Genua (6,8), Neapel (6,4), Palermo (2,5), Livorno (2,4), Messina (2,3), Venezia (1,9), Catania (1,5). S. å. ankommo till I. 80 svenska fartyg om 105,663 ton.

Järnvägar började byggas 1839. Järnvägsnätet utgjorde 31 maj 1909 16,816 km., af hvilka 12,870 km. voro statsbanor. I förhållande till arealen är detta icke mer än hälften af järnvägsnäten i Tyskland eller Schweiz. Tätast är det i norra I. och står där genom fem linjer i förbindelse med grannländers, i det att Genua—Nizza- och Mont-Cenis-banorna föra till Frankrike, Simplon- och S:t Gotthardsbanorna till Schweiz, Brenner-, Semmering- och Triestebanorna till Österrike. Utefter halföns kuster löpa två längdbanor, hvilka äro förenade genom flera tvärbanor. Af landsvägar finnas omkr. 30,000 km. och af vattenvägar 2,500 km., hvaribland 1,600 km. kanal- och 900 km. flodvägar.

Postanstalternas antal var 1907 9,772. Befordrade blefvo 1905—06 314,5 mill. bref, 96,4 mill. brefkort och 982,3 mill. trycksaker; vidare penningförsändelser till ett angifvet värde af 4,334,1 mill. lire. Telegrafen, som lyder under samma förvaltning som posten, omfattade 1907: 50,160 km. i linjelängd och 222,121 km. i trådlängd; antalet statsbyråer var 5,064 och enskilda (mest järnvägars) 2,002. I slutet af 1906 funnos 15 gnisttelegrafstationer. Telefonnätets trådlängd 1907 var 111,997 km., hvartill kommo 41,687 km. för interurbana förbindelser. Antalet samtal hade 1905—06 utgjort inalles 146,2 mill.

Banker. I. har ingen nationalbank. Banca d'Italia i Rom med 300 mill. lire nominellt och 210 mill. lire inbetaldt kapital är sålunda en enskild inrättning. Enligt lag af 10 aug. 1893 ha endast denna bank samt Banco di Napoli och Banco di Sicilia rätt att utgifva sedlar (förut hade 6 banker denna rätt). I slutet af 1907 voro banksedlar för 1,851,5 mill. lire i omlopp samt statssedlar för 437,52 mill. lire. De tre bankernas reserver utgjorde 1,401,7 mill. lire. I sept. 1907 funnos dessutom 842 aktiebanker och folkbanker, 1,528 landtlånebanker, 175 kreditföreningar, 6 jordbrukskreditanstalter samt 11 jordhypoteksinstitut. Dessutom funnos sparkassor med 2,041,2 mill. lire i insatta medel, och i postsparbanken voro insatta 1,418,1 mill. lire.

Mått- och viktsystem är metersystemet. Mynt-väsendet är ordnadt i enlighet med den latinska konventionen af 1865, utom att I. sedan 1894 är befriadt från inskränkningarna i fråga om sina skiljemynt. Myntenheten benämnes *lira* = 1 franc, delad i 100 *centesimi*. När tillgången på silfvermynt genom utförsel blef knapp, präglades bronsmynt à 10 centesimi i öfverdrifven mängd och ersattes därför af nickelmynt af 20 och 25 centesimi, medan af brons slås mynt af 1, 2, 5 och 10 centesimi. 25-centesiminickelmynten skola dock snart indragas. Af silfver präglas 1-, 2- och 5-lirestycken, af guld 10 och 20 lire.

Välgörenhetsinrättningar. Uti I. finnes ingen officiell fattigvård i den mening, att den fattige har rätt att blifva hjälpt af sin kommun eller att kommunen har någon förpliktelse att lämna fattigunderstöd. Hela fattigvården utöfvas af fromma stiftelser (*opere pie*), som äro reglerade genom lag af 17 juli 1890. 1903 funnos inalles 23,365 sådana stiftelser, däribland 1,340 sjukhus, 76 hem för obotligt sjuka, 1,229 barnhem, 995 hem för föräldralösa barn, 84 hittebarnshus och 360 fattighus. De flesta stiftelserna utdela endast understöd. Samtligas förmögenhet steg till 2,271 mill. lire, deras inkomster till öfver 150 mill. lire, hvaraf utdelades 80 mill. lire i understöd; återstoden gick till skatter och andra afgifter samt till förvaltningsomkostnader. Dessutom lämnade provinser och kommuner till sjukhus o. d. inalles 68,7 mill. lire.

Finanser. Staten uppbär direkta skatter för jord, hus och inkomst af kapital och arbete. Jordskatten stiger till omkr. 96 mill. lire. Skatten på hus utgör 12,5 proc. af den beskattningsbara inkomsten, som är $^2/_3$ af den årliga afkastningen af industriverk och $^3/_4$ af boningshus. Inkomstskatten för rörlig förmögenhet är 20 proc. af den skattskyldiga inkomsten; skattskyldighetsbeloppet växlar från hela inkomsten intill $^{15}/_{40}$ af densamma. Äfven kommuner och provinser taga skatt för jord och hus. Staten lämnar kommunerna $^1/_{10}$ af skattebeloppet för inkomst som ersättning för andra kommunala intäkter, som öfverlämnats till staten. — De förnämsta indirekta skatterna äro tullar, oktrojskatten på industrien, tobaks- och saltmonopolen samt vinst från lotterierna. Statens inkomster och utgifter ha utgjort i mill. lire (räkenskapsåret slutar 30 juni):

	1903—04	1907—08
Inkomster	1,890,3	2,224,4
Utgifter	1,856,5	2,173,4
Öfverskott	33,8	51

Enligt budgeten för 1908—09 uppgingo de ord. statsinkomsterna till 2,111,9 mill lire, de e. o. till 233,5 mill. (däraf lån 145 mill.), inalles 2,345,4 mill. Bland de förra märkas afkastning af statsegendom 12,3 mill. och af järnvägarna 41 mill., direkta skatter 447 mill. (däraf jordskatten 83,1, personliga inkomstskatten 266,3 och husskatten 97), skatten på affärer 276,2 mill. (däraf 39 mill. arfsskatt, 79 mill. registreringsafgifter, 70 mill. stämpelafgifter), indirekta skatter och monopol 948,7 mill. (accicer på sprit, öl etc. 151 mill., tullar 306,5 mill., oktrojer 51,6 mill., tobaksmonopolet 273 mill., saltmonopolet 80 mill., lotterier 84 mill.), afkastning af allmänna inrättningar 154,4 (däraf postmedel 95,5 mill., telegrafmedel 30,8 mill., skolafgifter 12,5 mill.).

Af statsutgifterna, som för 1908—09 beräknades till 2,289,4 mill. lire, intages första rummet af räntor på statsskulden (568,8 mill.), civillistan (16 mill.), riksdagskostnader (2,5 mill.), utgifterna för undervisningsväsendet (85,7 mill.), för inrikesstyrelsen (108,4 mill.), för allmänna arbeten (127,9 mill.), för post och telegraf (128,1 mill.), för landtförsvaret (298,8 mill.), för flottan (158,5 mill.). — Statsskulden, som till tre fjärdedelar är kon-

soliderad, utgjorde 1 juli 1907 13,090,36 mill. lire. Vid samma tid beräknades statens aktiva till 5,987 mill. lire.

Undervisningsväsendet. Folkundervisningen, som så godt som icke alls fanns i de gamla italienska småstaterna, utan är en skapelse af det enade I., lämnar ännu mycket öfrigt att önska. Icke mindre än 42,5 proc. män och 54,4 proc. kvinnor (öfver 6 år) kunna icke läsa (1901). Dock ha förhållandena mycket förbättrats sedan 1862, då motsvarande siffror voro 68,1 proc. och 81,3 proc. Minsta antalet analfabeter fanns 1901 i Piemont (17,7 proc.), det största i Kalabrien (78,7 proc.) och på Sicilien (70,9 proc.). Numera underhåller staten ensam eller i förening med kommuner och provinser skolor af alla slag. Af folkskolor finnas två slag, lägre och högre. Endast de förras kurs är obligatorisk, och hvarje kommun måste ha minst en sådan skola för gossar och en för flickor. Högre folkskolor måste finnas dels i kommuner med allmänna läroverk, dels i sådana med mer än 4,000 inv. I båda slagen folkskolor är undervisningen fri, och religionsundervisning meddelas blott åt de barn, hvilkas föräldrar fordra det. Skolåldern är i de lägre skolorna 6—9 år, men i kommuner med högre folkskolor är den obligatoriskt 6—12 år. Vid sidan af de offentliga skolorna finnas privata, hvarjämte aftonskolor, fortsättningsskolor och andra liknande skolor äro upprättade. Hela antalet af alla dessa primärskolor var 1901 70,865 med 81,925 lärare och 3,298,341 lärjungar. Normalskolorna voro (1904—05) 137 med 21,739 lärjungar (19,818 kvinnliga), dessutom ett tjog privata kvinnliga. Den sekundära undervisningen på klassiska linjen meddelas dels i gymnasier (*ginnasi*), dels i lyceer (*licei*), de senare förberedande till universiteten, samt på den tekniska linjen af tekniska skolor och tekniska institut. Lyceerna voro 1906 159 med 13,812 lärjungar (däraf 452 kvinnliga), gymnasierna 284 med 34,219 lärjungar (2,286 kvinnliga), de tekniska instituten (1907) 73 med 14,700 lärjungar (543 kvinnliga) och de tekniska skolorna s. å. 306 med 58,594 lärjungar (9,729 kvinnliga). Det finnes äfven privata sekundärskolor samt 19 navigationsskolor med 2,291 lärjungar (1906). Den högre (universitets-)undervisningens fäderneland är I., ty där upprättades de första universiteten (se Universitet), och än i dag är I. rikt försedt med sådana. Det eger icke mindre än 17 statsuniversitet, däraf 11 med 4 fakulteter (dock ingen teologisk, medan den filosofiska är delad i två), näml. i Bologna, Catania, Genua, Messina, Neapel, Padua, Palermo, Pavia, Pisa, Rom och Turin, 3 med 3 fakulteter (ingen filologisk-filosofisk) i Cagliari, Modena och Parma, 2 med 2 fakulteter (juridisk och medicinsk) i Sassari och Siena samt 1 med 1 fakultet (juridisk) i Macerata. Antalet studenter vid dessa var (1907—08) 21,752. De största äro Neapels (5,668 stud.), Roms (2,890) och Turins (2,556). Dessutom finnas 4 fria universitet: i Ferrara (3 fakulteter), Camerino, Perugia (2 fakulteter) och Urbino (1 fakultet, jurid.) med tillhopa 1,545 stud. (1907—08). I Rom finnes dessutom påfliga gregorianska universitetet i Collegio romano med teologisk, kyrkorättslig och filosofisk fakultet (omkr. 1,070 stud.). Som högskolor betraktas vidare 13 andra institutioner med inalles 3,652 studenter (1907—08), nämligen det kungl. högre studieinstitutet i Florens, den vetenskaplig-litterära akademien i Milano (det förra deladt på 3 sektioner, den senare motsvarande en filosofisk-filologisk fakultet), kungl. högre tekniska institutet i Milano, kungliga ingenjörskolorna i Bologna, Neapel, Rom, Turin, högre veterinärskolorna i Milano, Neapel och Turin, högre normalskolan i Pisa (för utbildning af lärare vid sekundärskolorna) och högre lärarinneseminarierna i Rom och Florens. Högre fackskolor äro skolan för socialvetenskaper i Florens, högre landtbruksskolorna i Milano och i Portici, skogsinstitutet i Vallombrosa, industrimuseum i Turin, handelshögskolor i Bari, Milano, Genua och Venezia och högre navigationsskolan i Genua. Slutligen finnas 34 landtbruksskolor, 5 vinodlarskolor, 1 pomologisk läroanstalt, 3 bergsskolor, 310 industri- och handelsskolor, 174 målnings- och skulpturskolor, 26 skolor för de sköna konsterna, 5 statens och 48 enskilda musikskolor, 1 orientaliskt institut (i Neapel). De militära skolorna äro krigsakademien (*Scuola di guerra*) i Turin, militärakademien (*Academia militare*) i Turin för utbildning af artilleri- och fortifikationsofficerare, militärskolan (*Scuola militare*) i Modena för infanteri- och kavalleriofficerare; skjutskolorna för infanteri i Parma och för artilleri i Nettuno och Bracciano, kavalleriskolan i Pinerolo, ridskolan i Tor di Quinto vid Rom, kadettskolor (*collegi militari*) i Rom och Neapel, *Scuola del sottufficiati* i Caserta för utbildning af underofficerare till officerare, sjökrigsskolan i Livorno och maskinistskolan i Venezia.

Enligt en 1893—94 och 1896 uppgjord statistik hade I. 1,831 bibliotek (vare sig enskilda, men öppna för allmänheten, eller helt offentliga); 42 tillhörde staten, 418 kommunala eller provinsmyndigheter, 378 voro fästa vid primära eller sekundära läroanstalter, 46 vid arkiv eller statsdepartement, 172 vid akademier, vetenskapliga institut eller handelskamrar o. s. v. Mycket talrika äro dess vetenskapliga sällskap (akademier), i det nästan hvarje stad har ett eller flera. — *Tidningsväsendet* intager i I. en ganska hög ställning. 1856 utgåfvos 331 tidningar, 1905 3,120, hvaraf 815 voro politiska och politisk-religiösa; 147 voro dagliga. I Rom utgåfvos 417, hvaraf 18 dagliga. I. är konstens klassiska land och har ännu stora konstskatter, ehuru alla världens museer riktat sig på I:s bekostnad. De mest betydande samlingarna finnas i Florens, Rom, Neapel, Venezia, Milano, Turin, Bologna, Genua, Verona, Parma, Perugia, Siena och Palermo.

Religion. Den katolska religionen, till hvilken 97,12 proc. (1901) af folket bekänna sig, är statsreligion, men full religionsfrihet är rådande. Af protestanter funnos 1901 65,595 (0,2 proc.), af judar 35,617. Bland protestanterna hörde 22,500 till den valdensiska kyrkan, 10,000 till andra italienska evangeliska kyrkor och 30,000 till främmande protestantiska kyrkor. Påfvens rättigheter äro reglerade genom en lag af 13 maj 1871, på hvilken förhållandet mellan stat och kyrka hvilar. Enligt denna är hans suveräna område inskränkt till vatikanska och lateranska palatsen samt villan Castel Gandolfo, hvarförutom han har att årligen uppbära af italienska staten 3,225,000 lire, hvilka pengar dock hittills aldrig utkräfts eller betalts. I. är deladt i 50 ärkebiskops- och 216 biskopsstift utom 6 kardinalbiskopsstift i närheten af Rom. Hvarje ärkebiskop och biskop utnämnes af påfven, men ett kungligt exe-

kvatur är nödvändigt för hans installation. 1901 var antalet församlingar 20,707, det sekulära prästerskapet räknade 68,844 medlemmar, ordensandliga (munkar, lekbröder, nunnor o. s. v.) 48,043, sakristaner o. d. voro 12,129. Det fanns 1901 458 evangeliska präster och 69 judiska rabbiner. Redan 1855 antogs en lag i Sardinien, att alla kloster, hvilkas invånare ej befattade sig med undervisning eller sjukvård, samt alla domkapitel vid kollegiatkyrkor, som ej utöfvade själavård eller som funnos i städer med mindre än 20,000 inv., skulle indragas och deras egendom tillfalla staten. Denna lag utsträcktes 1866 till det öfriga konungariket och 1873 till den förra kyrkostaten. Kyrkojorden såldes, hus, som användts till skolor eller sjukhus, öfverlämnades till kommunerna eller till välgörenhetsinrättningar, af klosterbyggnaderna behöll staten somliga, andra lämnades till kommuner eller provinser. Det utdrifna klosterfolket erhöll lifstidspensioner. Blott kyrkor, som voro nödiga för gudstjänsten, samt byggnader utmärkta i arkitektoniskt afseende bibehöllos; dock skyddades korporationerna i Lombardiet genom bestämmelser i Zürich-freden. Som privata föreningar bestå likväl ännu många kloster (3,139 1901), och dessa föreningar utvidga sin verksamhet och sin egendom årligen. J. F. N.

Försvarsväsendet har fått sin nuv. form genom lagen af 29 juni 1882, som gaf armén en betydlig tillökning, och efter täta därpå följande förändringar genom lagen af 28 juni 1897. Konungen är arméns högste befälhafvare, och hans befallningar utfärdas genom krigsministern, som är ansvarig inför parlamentet. I afseende på sin användbarhet består armén af den aktiva armén, mobilmilisen och territorialmilisen. *Aktiva armén* (*l'esercito permanente*) utgöres af 12 armékårer med trupper af alla vapen. Infanteriet räknar 25 divisioner (2 på hvarje armékår samt en på Sardinien), hvar och en på 2 brigader, hvarje brigad i allmänhet på 2 regementen, tillsammans 96 regementen. Regementet har 3 bataljoner på 4 kompanier, med 110 man på fredsfot (styrkan nås sällan) och 225 på krigsfot. Till infanteriet höra vidare 12 bersaglieri-(skarpskytte-)regementen (i allmänhet ett till hvarje armékår), med liknande sammansättning som linjeinfanteriet, samt 7 alpjägarregementen med 22 bataljoner och 75 kompanier till bergpassens bevakning och försvar. Kavalleriet består af 24 regementen (10 lanciär- och 14 lätta) på 6 skvadroner (142 hästar i fred, 137 i krig) och en depå, hvartill i krigstid komma 2 ordonnansafdelningar; vid krigsformering delas 2 skvadroner från hvarje regemente till en infanteridivision, hvarefter regementet med sina återstående 4 skvadroner ingår i brigad- och möjligen divisionsförband (9 brigadförband finnas i fredstid). Utom af 6 territorialkommandon och 14 territorialdirektioner med en talrik artilleristab utgöres artilleriet af 24 fältartilleriregementen, med tillsammans 186 åkande batterier (hvart och ett på 4 kanoner i fred, 6 i krig), 36 trängkompanier (för allmänna trängen) och 24 depåer; på krigsfot delas hvartannat regemente så, att 4 batterier komma på hvarje infanteridivision och hvartannat regemente blir kårartilleri. Vidare höra till artilleriet 1 regemente ridande artilleri på 6 batterier, 1 bergsartilleriregemente på 18 batterier och 6 fästnings- och kustartilleriregementen med 25 bataljoner och 78 kompanier. Ingenjörväsendet innesluter förutom 6 territorialkommandon och 19 territorialdirektioner 5 regementen med 21 bataljoner och 60 kompanier. Härtill komma ytterligare 12 sjukvårds- och 12 förplägnadskompanier samt gendarmeriet (*carabinieri reali*) med 43 bataljoner m. m. — *Mobilmilisen*, eller andra linjens armé, som först vid krigsutbrott sammandrages och som har till uppgift att lämna besättningstrupper och att i nödfall förstärka fältarmén, beräknas kunna uppsätta 48 regementen infanteri, 19 bersaglieribataljoner, 38 alpjägarkompanier, 30 skvadroner, 61 åkande batterier, 15 bergsbatterier, 78 fästningskompanier, 24 träng- och 57 ingenjörkompanier, alla truppdelar med liknande sammansättning som vid aktiva armén. Af alla dessa trupper afser man att bilda 12 infanteridivisioner. Till mobilmilisen hör vidare ön Sardiniens uteslutande för eget försvar afsedda milis, som utgöres af 3 infanteriregementen, 1 bersaglieribataljon, 1 skvadron, 2 batterier, 1 ingenjörkompani o. s. v. — *Territorialmilisen*, som hufvudsakligen är afsedd till garnisonstjänst i krigstid, består af 320 bataljoner infanteri, 75 alpjägarkompanier, 100 fästningsartilleri- och 30 ingenjörkompanier. — Arméns verkliga *fredsstyrka* plägar uppgå till 13,600 officerare och vederlikar, 236,000 man och 46,000 hästar och dess *krigsstyrka*, utom depåer o. s. v., till 952,000 man, nämligen aktiva armén (375 bataljoner, 146 skvadroner, 1,260 kanoner m. m.) 452,000 man, mobilmilisen och garnisonstrupper 200,000 man samt territorialmilisen 300,000 man. — I afseende på *rekryteringen* gäller, dock icke i sin helhet, en i dec. 1907 antagen lag. Hvarje krigsduglig italienare är skyldig till krigstjänst från 20:e till och med 39:e lefnadsåret, utan rätt till friköp eller att sätta annan man i sitt ställe. Yngsta åldersklassen delas i tre kategorier, af hvilka den första, hvars styrka beräknas till 108,000 man (förut vanligen 80,000), inkallas till 2 års tjänst i aktiva armén och därefter tillhör aktiva arméns reserv 6 år, mobilmilisen 4 år och territorialmilisen 7 år. Andra kategorien utgöres af en del på grund af familjeskäl befriade och tillhör aktiva arméns reserv 8 år, mobilmilisen 4 år och territorialmilisen 7 år. (Öfning under sex månader är afsedd; detta manskap tilldelas vid krigsutbrott depåerna.) Tredje kategorien, till hvilken öfriga öfverföras, som på grund af familjeskäl o. d. böra komma i åtnjutande af lindring, tillhör territorialarmén alla 19 åren och öfvas möjligen 15 dagar. Dessutom antagas frivilliga för längre tjänstetid och enårsfrivilliga. Hela landet är för rekryteringen deladt i armékårs- och divisionsområden samt ytterligare i 88 militärdistrikt; inom de sistnämnda ombesörjas alla rekryteringsåtgärder. Hvarje truppafdelning erhåller sina rekryter från fyra olika militärdistrikt, på det manskap från landets alla delar må sammanföras i de olika afdelningarna, och dessutom växla trupperna ofta garnisonsorter. — *Underofficerare* erhållas dels af korpraler, som utbildats vid trupperna, dels af sådana, som genomgått de vid vissa, f. n. 39, truppafdelningar inrättade underofficersskolorna, med 1½ års kurs. De tjäna på samma villkor som manskapet, men deras ställning och aflöning ha blifvit mycket förbättrade. — *Officerare* för infanteriet och kavalleriet erhållas från militärskolan i Modena med tvåårig kurs (en särskild kurs för underofficerare och en för intendenturaspiranter), för artilleriet och ingenjör-

väsendet från militärakademien i Turin med treårig kurs, båda för elever från kadettskolor eller sådana, som icke gjort militärtjänst. För officerarnas vidare utbildning finnas en krigshögskola i Turin, en artilleri- och ingenjörhögskola i samma stad, en normalinfanteriskola i Parma och en normalkavalleriskola i Pinerolo samt skjutskolor för artilleriet. Som reservofficerare användas afskedade officerare, enårs-frivilliga, som genomgått en officerskurs, och underofficerare, som tjänat 12 år i aktiv tjänst. Mobil- och territorialmilisens officerare utgöras af f. d. officerare, reservofficerare och underofficerare, mobilmilisens dessutom af en och annan aktiv regementsofficer. *Generalstaben* (*corpo di stato maggiore*) utgör en fristående kår, under en general eller generallöjtnant som chef, och omfattar utom sina egna officerare ett hundratal kommenderade kaptener och löjtnanter. *Generalitetet* utgöres af 142 generalspersoner af olika grader. — *Beväpningen* består vid infanteriet af 6,5 mm. repetergevär, system Mannlicher-Carcano, vid kavalleriet af karbiner af samma sort. För artilleriet äro kruppska kanoner af 7,5 cm. kaliber och rekyl i lavetten antagna. — *Beklädnaden* utgöres för hela armén af den klädsamma italienska jackan med fällkrage och låg schakå. Infanteriet erhåller ny, lättare utredning med ränsel af väf. — *Remonteringen* besörjes inom landet af tillfälliga remonteringskommissioner och utom landet (mest från Österrike och Ungern) af entreprenörer. Alla unga hästar sändas till remontdepåerna (fem till antalet), från hvilka trupperna till största delen erhålla sina hästar. Officerarna sörja själfva för sin remontering, men erhålla dock hjälp från statens sida. — I krigstid gäller en särskild rekvisitionslag. — *Utbildningen* afslutas hvarje år med stora manövrer, i hvilka trupper af 2—3 armékårers styrka deltaga. — Arméns *budget* för år 1908—09 uppgick till 287 mill. lire till ord. och 21 mill. till e. o. utgifter. C. O. N.

Det fasta försvaret, på hvilket uppoffrats betydliga penningsummor, har i följd af landets egenartade form och geografiska läge fördelats vid fastlandsgränsen i n. och längs kuststräckan. Beträffande landgränsen är I. skenbart gynnadt därigenom, att gränslinjen i allmänhet är dragen öfver alpernas högsta kammar, men i verkligheten ligger fördelen på grannarnas sida. Högalperna slutta nämligen långsamt mot v. och n., men hastigt ned mot italienska höglandet, till hvilket det mängenstädes ej är längre från gränsen än en dagsmarsch; och härtill kommer, att bergvägarna erbjuda endast få lämpliga platser för spärrforts anläggande, hvarför en andra försvarslinje måst förläggas längre in i landet. Öfver franska gränsen leda, förutom kustbanan Nizza—Genua och tunnelbanan genom Mont Cenis, 5 färdvägar: Nizza—Cuneo-vägen öfver Col di Tenda, Tournoux—Vinadio—Cuneo-vägen öfver Col de l'Argentière (Col de Larche), Briançon—Turin-vägen öfver Mont Genèvre, Modane—Susa—Turin-vägen öfver Mont Cenis och Bourg St. Maurice—Aosta-vägen öfver Lilla S:t Bernhard. Tack vare delvis sammanlöpande dalar ha försvarsanstalterna emellertid kunnat samlas i blott 4 grupper, nämligen *Cuneogruppen* med de Vermeragnadalen spärrande Tenda-befästningarna, det Sturadalen spärrande Vinadiofästet och de de ofvanför Valdieri sig förenande vattendragen spärrande befästningarna vid Entraque (se d. o.); *Liguriska befästningarna*, som omfatta spärrverk vid Nava, Zuccarello, Melogno, Altare med Vado och Savona, Giovo och Turchino samt den i tunnel genom Col di Tenda gående Cuneobanans befästa ändstation Ventimiglia; *Turingruppen*, som består af befästningarna i Dora Ripariadalen med Susa som centralpunkt och framskjutna verk vid Mont Cenisvägen, Exilles (se d. o.) och den befästa Mont Cenistunnelmynningen vid Bardonneche, befästningarna i Chimonedalen, genom hvilken Susaställningen kan kringgås, vid Fenestrelle (se d. o.) och Assietta samt försvarsverken vid Perrero, som skydda Fenestrelleställningen från kringgång; och *Dora Baltea-gruppen*, omfattande fort Bard (se d. o.), ett spärrverk i Lilla S:t Bernhardspasset, det gamla Plan-Praverket i Thuilledalen och för kringgång skyddande spärrposter på Col de la Seigne i n. och Col du Mont i s. Vid *schweiziska gränsen* bygges till skydd för den i Vedradalen utmynnande Simplontunneln ett stort fort vid Varzo samt befästningar vid Isella och vid Crevolabron. Vid *österrikiska gränsen* finnas de Giudicariovägen spärrande Rocca d'Anfoverken, hvarjämte vägar och järnbana genom Adigedalen stängas af Verona med framskjutna spärrar vid Chiusa di Ceraino, Rivoli och Pastrengo; Rovereto—Schio-vägen spärras af fort Monte Masso; Trient—Bassano-vägen behärskas af Primolanobefästningen, som äfven afstänger förbindelsen till Fonzaso och Feltre; vägarna i de till gränsen gående sidodalarna Primiero, Cordevole och Ampezzo spärras likaledes af befästningar; och slutligen stänges Wien—Tarvis—Venezia-järnbanan genom Chiusa Forte och de gamla Osoppoverken. Den *inre försvarslinjen* bildas af Po med fästningarna Casale, Alessandria, Pavia, Piacenza med Pizzighettone, Cremona och Mantua med Borgoforte. Af den fordom ryktbara fästningsfyrkanten Mantua—Verona—Peschiera—Legnago ha numera blott de båda förstnämnda betydelse för försvaret. Bakom Polinjen ligger *Bologna* vid Apenninernas fot. För öfrigt finnes i hela I. blott en enda inlandsfästning: Rom. — *Kustförsvaret* stöder sig vid Liguriska hafvet på Genua (se d. o., sp. 946) och krigshamnen Spezia, bredvid hvilka Ventimiglia och Savona spela en mera underordnad roll; i Tyrrhenska hafvet på Maddalena och Messina samt de mindre betydande befästningarna vid S. Stefano (Orbetello), Civitavecchia och Gaëta. I Tarantoviken har Taranto nyligen gjorts till örlogshamn och befästs, och vid Adriatiska hafvet bibehålles Venezia som krigshamn; men Ancona slopades 1900. L. W:son M.

Krigsflottan, hvilken anses intaga 6:e rummet bland makternas örlogsflottor, bestod 1909 af följande flytande materiel: 9 slagskepp af öfver 10.000 tons deplacement, 5 slagskepp af öfver 7,000 tons depl., 4 pansarkryssare, 5 pansardäcks-kryssare, 10 torpedkanonbåtar (å öfver 850 tons depl.), 27 jagare (300—400 tons depl.) samt 91 st. torpedbåtar, af hvilka 28 hade mer än 200 tons depl., 9 om ung. 150 ton och 54 om ung. 80 ton. Af undervattensbåtar eger I. 9, af Laurenti-typ. Dessutom finnes en del äldre fartyg (byggda före 1890), nämligen: 6 slagskepp och 3 pansarkryssare, jämte en del torpedfartyg. Projekterade äro två slagskepp af omkr. 19,000 ton och 24 knops fart, bestyckade med 8 st. 30,5 cm och 18 st. 12 cm. kanoner. De italienska fartyger

äro kända för sin vackra konstruktion och höga fart. Slagskeppen hålla i allmänhet högre fart än öfriga nationers, som sjösatts samtidigt. Bland italienska fartygskonstruktörer märkes framför andra den världsbekante Colonel Cuniberti. — *Örlogsvarf* finnas i Spezia, Neapel, Castellamare, Taranto, Venezia och Maddalena. Med undantag af det sistnämnda, ha alla stora torrdockor och nybyggnadsslipar samt en sammanräknad personal af omkr. 9,000 man. Till stort antal ha s. k. torpedbåtsstationer, försedda med kolförråd och mindre reparationsverkstäder, anlagts som stödjepunkter för torpedfartygen. De viktigaste äro i Genua, Spezia, Maddalena, Gaëta, Messina, Taranto och Venezia. Undervattensbåtar byggas i Spezia och Venezia. — *Personalen* omfattar en officerskår om 1 amiral, 7 viceamiraler, 14 konteramiraler, 58 "capitani di vascello", 70 "capitani di fregata", 75 "capitani di corvetta", 410 "tenenti di vascello", 160 "sottotenenti di vascello" och 175 "guardia marinas"; underofficerare och manskap uppgå till ett antal af omkr. 26,500 man. — För kustförsvaret är kusten indelad i 3 departement och 22 utskrifningsområden. H. W—l.

Författning och förvaltning. Grundlagen är Sardiniens gamla grundlag af 4 mars 1848; vallagen är af 28 mars 1895. Konungen har en konstitutionell monarks vanliga befogenheter. Kronan är ärftlig inom huset Savojen, och konungen skall tillhöra den katolska kyrkan. Han blir myndig vid 18 år, och hans titel är "af Guds nåde och genom nationens vilja konung af I.". Han har absolut veto mot riksdagen, ehuru detta i följd af det rådande parlamentariska styrelsesättet icke utöfvas; han kan upplösa deputeradekammaren. Hvarje regeringshandling skall vara kontrasignerad af en minister. *Ministrarnas* antal är ej bestämdt; f. n. äro de 11 (inrikes-, utrikes-, justitie- och kultus-, finans-, skattkammar-, krigs-, marin-, undervisnings-, arbetsministrar, jordbruks-, industri- och handelsminister samt post- och telegrafminister), hvaraf en ministerpresident. De kunna yttra sig i båda kamrarna och deltaga i besluten i den kammare, som de möjligen tillhöra. Deras ansvarighet är så ordnad, att deputeradekammaren har att åklaga och senaten att döma dem. — *Representationen* (*il parlamento*) är delad på två kamrar (*camere*): senaten och deputeradekammaren. Senaten (*il senato*) består af kungliga prinsar, som fyllt 21 år (dock få de ej rösträtt, förrän de fyllt 25 år), samt af medlemmar, som i obegränsadt antal utnämnas af konungen för hans egen lifstid. Dock får han utnämna endast män, som fyllt 40 år och tillhöra någon af i grundlagen uppräknade 21 kategorier medborgare. Hit höra en mängd höge andliga och världsliga ämbetsmän, medlemmar af vetenskapsakademien, de, som genom utmärkta handlingar eller förtjänster gagnat fäderneslandet, samt de, som i tre år betalt minst 3,000 lire i direkt årlig skatt. I juli 1908 funnos 318 senatorer (utom 5 kungliga prinsar). — Deputeradekammaren (*la camera de' deputati*) består af 508 ledamöter, valda för 5 år, uti lika många valkretsar. Valrätt ha de medborgare, som fyllt 21 år, kunna läsa och skrifva och antingen förvärfvat afslutad elementarskolbildning; eller betala minst 19,80 lire i direkt skatt (inklusive kommunalskatt); eller såsom arrendatorer betala minst 500 lire i arrende eller sköta med del i afkastningen en egendom, för hvilken betalas minst 80 lire i direkt skatt (inklusive kommunalskatt); eller i stad inneha bostad, butik e. d. med en årshyra af 150 intill 400 lire, alltefter kommunens storlek. Ledamöter af akademier, professorer och andra lärare, de, som två år tjänat landet under vapen, och flera andra grupper ha valrätt utan vidare. Däremot sakna underofficerare och soldater i tjänst valrätt. År 1904 voro 7,67 proc. af hela befolkningen eller 28,2 proc. af alla män öfver 21 år röstberättigade. För att vara vald fordras att ha erhållit flera röster än som motsvara 1/6 af valkretsens samtliga röstberättigade och mer än hälften af de afgifna rösterna. För valbarhet i hela riket fordras att ega rösträtt och vara minst 30 år gammal; likväl äro präster och de fleste af staten aflönade ämbetsmännen icke valbara (endast officerare och vissa högre ämbetsmän äro undantagna från denna regel; dock få aldrig fler än 40 sådana finnas i kammaren). — Riksdagen samlas minst en gång om året. Senatens president och vicepresidenter utses af konungen, deputeradekammarens väljas af kammaren. Båda kamrarna ha rätt till initiativ, utom i penningfrågor, hvilka skola väckas i deputeradekammaren. Hvarken senatorer eller medlemmar af deputeradekammaren åtnjuta arfvoden, men de ha rätt till fria järnvägs- och ångbåtsresor.

Den *centrala förvaltningen* är fördelad på 11 ministerier (utrikes- och inrikesministerierna, ministeriet för benådnings-, justitie- och kultusärenden, finans-, skattkammar-, krigs-, marin-, undervisnings- och arbetsministerierna, jordbruks-, industri- och handelsministeriet samt post- och telegrafministeriet). — *Statsrådet* (*consiglio di stato*) är ett ämbetsverk, som har att afgifva utlåtanden öfver de lagförslag och andra ärenden, rörande hvilka det rådfrågas af ministrarna, samt att utarbeta lagförslag, när regeringen det äskar. Det är ock högsta administrativa domstol. — Den lokala förvaltningen är enligt lag af 4 maj 1898 ordnad efter franskt mönster. De gamla landskapen (*compartimenti*) ha endast historisk betydelse. I. är deladt i 69 provinser under hvar sin *prefetto*. Denne har vid sin sida ett prefekturråd (*giunta provinciale*), bestående af ett antal dels af regeringen utnämnda, dels af provinsialrådet för 4 år valda medlemmar; den kommunala självstyrelsen i provinsen utöfvas af *provinsialrådet*, som är valdt för 6 år och sammanträder en gång om året till ordinarie session. Detta råd utser inom sig ett utskott (*deputazione provinciale*) af 6—10 led., som sköter de löpande ärendena. — Provinsen delas i *circondari* (i Mantua och Venetiens 8 provinser kallas de *distretti*), inalles 284, af hvilka dock faktiskt, ehuru ej nominellt, 70 upphäfts. De styras af underprefekter, men sakna representationer, och delas i sin ordning i *comuni*, hvilkas antal 1908 var 8,303. Kommunens styrelse hvilar hos det af alla röstberättigade för 6 år valda kommunalrådet (*consiglio comunale*), af olika storlek efter folkmängden (det samlas blott två gånger om året); den verkställande makten utöfvas af en kommunalnämnd (*giunta municipale*), hvars ordf. är *sindaco*, kommunens högste styresman, som numera väljes af kommunalrådet bland dess egna medlemmar. Kommunal rösträtt ha dels alla, som ega valrätt till deputeradekammaren, dels dessutom de, som betala skatt till kommunen. Antalet kommunalt röstberättigade utgjorde 1905 10,3 proc. af befolkningen.

Rättskipningen regleras af den allmänna straff-

lagen af 1889, 1865 års civillag, civil- och kriminalprocessordning samt 1872 års handelsordning och 1869 års strafflagar för armén och flottan. Lägsta rättsinstansen bilda freds- l. förlikningsdomare (*conciliatori*, 8,476 till antalet), hvilka hufvudsakligen ha till uppgift att förlika parter i tvistemål, men som dessutom ega domsrätt i mål rörande mindre värde än 30 lire. Inskränkt är äfven den domsrätt, som utöfvas af pretorerna (*pretori*, i 1,535 *mandamenti*), hvilka kunna döma till högst 3 månaders fängelse eller till 1,000 lire i böter. Dessutom finnas i de 13 största städerna *pretori urbani*, som döma endast i brottmål. I andra mål utgöra de 162 civil- och kriminaldomstolarna (*tribunali*) första instans, dock är äfven deras kriminella domsrätt begränsad till brott, för hvilka lagen stadgar ett minimistraff, som icke öfverstiger 5 år, och ett maximistraff, som icke öfverstiger 10 år. För alla svårare brott, där straffet kan blifva lifstids fängelse eller dess lagstadgade minimum öfverstiger 5 år och dess maximum 10 års fängelse, äro assisdomstolarna (*corti d'assise*, 162 till antalet), vid hvilka oftast jury användes, forum. De afdöma dessutom alla tryckfrihetsmål och brott mot staten. Slutligen finnas 20 appellationsdomstolar (*corti d'appello*) för olika distrikt och 5 kassationsdomstolar (*corti di cassazione*, i Rom, Turin, Florens, Neapel och Palermo), af hvilka endast den i Rom har kompetens i brottmål. Vad äro tillåtna från pretori till tribunali och från dessa till appellationsdomstolarna. Från assisdomstolarna däremot får icke vädjas. Kassationsdomstolarna ha makt att annullera olaga domar, men afgöra själfva endast frågor om jurisdiktion och domstolars kompetens.

I:s vapen är Savojens silfverkors i rödt fält, omgifvet af de italienska ordnarnas kedjor och band. Skölden hålles af två tillbakaseende gyllene lejon och bär en öppen med gyllene täcke försedd hjälm, som prydes af den lombardiska "järnkronan". Öfver det hela hvälfver sig en med hermelin fodrad, guldstickad purpurbaldakin, krönt med den italienska konungakronan. Öfver baldakinen fladdrar I:s baner med blå slejf, fäst vid den med en gyllene, krönt örn smyckade stången. *Krigsflaggan* består af tre vertikala fält: grönt, hvitt, rödt, i det mellersta en med blå rand kantad, krönt sköld med hvitt kors i rödt fält. *Handelsflaggan* är lika, utom att skölden icke har krona (se Flagga). I. har 6 riddarordnar (se Ordnar).

Kolonier. I. eger i nordöstra Afrika kolonien Eritrea (se d. o.) och utöfvar protektorat öfver Somali-landet (se Somali) mellan Juba i s. och Adenviken i n. ö. Mellan dessa områden och Abessinien bestämdes gränsen genom ett fördrag af 16 maj 1908. Hela arealen beräknas till 510,000 kvkm. med 680,000 inv. Till den förra koloniens underhåll bidrog I. året 1908—09 med 5,6 mill. lire och till den senares med 1,9 mill. lire. — Genom öfverenskommelse med Kina 7 juni 1902 erhöll I. koncession på ett litet område vid vänstra stranden af Peiho (45,87 kvkm.) med omkr. 17,000 inv. och saliner.

Litt.: "Annuario statistico italiano" (sedan 1878), "L'Italia economica. Annuario statistico" (Milano, årligen), Amati Amato, "Dizionario corografico dell' Italia" (8 dlr, 1868—80), Lampani, "L'Italia sotto l'aspetto idrografico" (1878—81), Strafforello, "La Patria geografica illustrata" (1889 ff.), Premoli, "L'Italia geografica illustrata" (1891), Th. Fischer, "Das halbinselland Italien" (i Kirchhoffs "Unsere wissen von der erde", II,2, 1893) och "Mittelmeerbilder" (1906, 1908), Gregorovius, "Wanderjahre in I." (5 bd 1857—77), Deecke, "Italien" (1898), Hehn, "I. Ansichten und streiflichter" (10:e uppl. 1908), King och Okey, "Italy to-day" (1901), Nissen, "Italische landeskunde" (2 dlr, 1883, 1902), Ghio, "Notes sur l'I. contemporaine" (1902), Hutton, "Italy and the italians" (1902), Larousse, "L'Italie" (1903), Reclus och Brunialti, "L'Italia nella natura, nella storia, negli abitanti" etc. (2 bd, 1902—04), Burckhardt, "Der cicerone" (9:e uppl. 1904), Nitti, "La ricchessa dell' Italia" (1904), Philippson, "Das mittelmeergebiet" (2:a uppl. 1907). Resehandböcker af Bædeker, Macmillan, Murray m. fl. J. F. N.

Historia. *Gamla tiden. I. en del af romerska riket* (till 476 e. Kr.). Redan i förhistorisk tid (jfr Hallstatt-tiden) beboddes I. till större delen af italiska folk (se d. o.), som tillhörde den indoeuropeiska språkstammen och voro delade i två grenar, den *latinska* och den *umbrisk-sabelliska*. I Etrurien, vid Po och sedan äfven i Kampanien bodde etrusker, i nordöstra I. veneter, troligen af illyrisk härstamning, liksom sannolikt äfven japygerna i nuv. Apulien; i nordvästra I. lefde liguriska stammar. På södra I:s kuster slogo sig grekiska nybyggare ned till så stort antal, att landet erhöll namnet Græcia magna (Stor-Grekland), likaså på Sicilien, som f. ö. innehades dels af (troligen italiska) sikuler och sikaner, dels, i v., af elymer. På Sardinien och Corsica bodde sarder och korser, af ovisst ursprung. Omkr. 400 f. Kr. trängde galler öfver Alperna och kufvade eller fördrefvo etruskerna ifrån nejderna kring Po, hvarefter det af dem intagna landet kallades Gallia cisalpina. I. var i äldre tider söndradt i en mängd stater och statsförbund, hvilkas historia är höljd i dunkel, men efter hand lyckades den af latinerna vid Tiber anlagda staden Rom att efter hårda strider underkufva först sina stamfränder, sedan de öfriga folken, så att 265 f. Kr. hela halfön till de små gränsströmmarna i n., Macra och Rubico, var förenad under dess välde. Som vinst af det första puniska kriget (264—241 f. Kr.) fick Rom Sicilien, och några år därefter besatte det Sardinien och Corsica (238 f. Kr.). I:s politiska enhet erhöll ett uttryck i namnet Italia, som ursprungligen betecknade endast det nuv. Kalabrien, men sedermera hela halfön till Rubico och Macra. Småningom utbredde sig romerskt språk och romerska seder öfver hela I., romersk medborgarrätt förlänades nästan alla I:s fria inbyggare s. om Po 90 och 89 f. Kr., och i början af kejsartiden fullbordades dess romanisering. 225—222 f. Kr. eröfrades Gallia cisalpina af Rom, men behandlades som provins: dess invånare n. om Po fingo romersk medborgarrätt först genom Cæsar (49 f. Kr.). I:s historia under gamla tiden är på det närmaste förenad med Romerska rikets (se d. o.) och efter dettas delning, 395 e. Kr., med den västra delens däraf, det Västromerska rikets.

Medeltiden. Då Västromerska riket 476 föll för de germanska legotruppernas vapen, blef dessas anförare, Odovakar, I:s konung, men han stör-

ITALIEN
till
kejsar Augustus' tid
Skala 1:4900000
romerska mil
Kilometer
romerska härvägar
Messana = grekiska kolonier
8 Östl. lgd fr. Greenwich
MARE HADRIATICUM
Sinus Ligusticus
Corsica
ROMA
Ravenna
Ancona
Mediolanium
Patavium
Aquileia
Genua
Pisae
Ariminum
Bononia
Tergeste
Parentium
Salonae
Siscia
Emona
Virunum
Celeia
Poetovia
Lousonna
L. Lemannus
Octodurus
Augusta Praetoria
Eporedia
Augusta Taurinorum
Novaria
Vercellae
Comum
Bergomum
Brixia
Verona
Cremona
Mantua
Placentia
Parma
Mutina
Faventia
Luna
Luca
Florentia
Arretium
Perusia
Clusium
Volsinii
Sena
Volaterrae
Spoletium
Interamnia
Reate
Aternum
Hadria
Firmum
Asculum
Tridentum
Aguontum
Santicum
Forum Julium
Concordia
Opitergium
Altinum
Ateste
Hostilia
Vicetia
Faesulae
Pistoriae
Portus Veneris
Nicaea
Cemenelum
Album Intimilium
Album Ingaunum
Dertona
Ticinum
Laus Pompeia
Industria
Pollentia
Alba Pompeia
Ilva
Aleria
Mariana
Centumcellae
Tarquinii
Narona
Epidaurum
Pola
Senia
Scardona
Iader
Issa I.
Corcyra Nigra
Melite I.
Ladesta I.
Pharia I.
Brattia
Solentia I.
Apsorus I.
Crexa I.
Curicta I.
Arbe
R A E T I A
N O R I C U M
P A N N O N I A
D A L M A T I A
V E N E T I A
I S T R I A
L I B U R N I A
L I G U R I A
E T R U R I A
U M B R I A
P I C E N U M
G A L L I A
C i s p a d a n a
T r a n s p a d a n a
Helvetii
Lepontii
Salassi
Taurini
Bagienni
Ingauni
Intimilii
Euganei
Veneti
Carni
Latobici
Iapudes
Maezaei
Deriopes
Ceraunii
Ditiones
Vardaei
Daorsi
Breuni
Venostes
Suanetes
Anauni
Orobii
Cenomani
Insubres
Boii
Lingones
Senones
Marsi
Paeligni
Vestini
Aequi
Sabini
Marrucini
Frentani

MARE SARDONICUM
MARE TYRRHENUM INFERUM S. TUSCUM
MARE AFRICUM
MARE IONIUM
Sardinia
Corsica
SICILIA
LUCANIA
CALABRIA
Tarentinus
Sinus
Pr. Sardiniarum
Pr. Columbarium
Turris Libisonis
Olbia
Tortus
Feronia
Bosa
Cornus
Othoca
Sulci
Neapolis
Sarcapos
Carales
Accipitrum
Insula Plumbaria
Pr. Chersonesus
Vada Sabbatha
Portus Pisanus
Populonium
Ilva
Aethalia
Palmaria
Pontiae Ins.
Pandataria
Aenaria I.
Capreae I.
Surrentum
Neapolis
Puteoli
Cumae
Misenum
Baiae
Salernum
Paestum (Posidonia)
Velia
Forum Popilii
Potentia
Grumentum
Heraclea
Thurii
Metapontum
Tarentum
Brundisium
Hydruntum
Caenopolis
Pr. Sallentinum
Pr. Iapygium
Lavinium (Laus)
Interamnium
Sybaris
Cerillae
Pr. Crimisa
Consentia
Acherontia
Croton
Pr. Lacinium
Temesa
Terina
Scylacium
Strongyle I.
Vibo Valentia (Hipponium)
Medma
Caulonia
Vulcani I.
Phoenicusa
Ericussa
Didyme
Lipara
Hiera
Pr. Pelorum
Lacus
Locri Epizephyrii
Mylae
Messana
Tyndaris
Rhegium
Pr. Herculeum
Pr. Leucopetra
Aegates I.
Panormus
Drepanum
Segesta
Solus (Solunt.)
Thermae
Himera
Tauromenium
Lilybaeum
Selinus
Heraclea Minoa
Agrigentum
Gela
Henna
Catana
Leontini
Syracusae
Hybla
Camarina
Pr. Pachynum
Caudos I.
Melita I.
Pr. Candidum
Hippo Zarytus
Aegimurus I.
Pr. Mercurii
Hippo Regius
Mater
Utica
CARTHAGO
Thuburbo Minus
Neapolis
Clupea
Curubis
Furni
Membressa
Bulla Regia
Simithus
Tipasa
Sicca Veneria
Zama
Zuchara
Byzacium
Hadrumetum
Coszyra I.
Zeugitana
Numidia
AFRICA
8 Östl. lgd fr. Greenwich
10
12
14
16
18
36
38
40

des redan 493 af östgoternas konung, Teoderik en store, hvilken gjorde I. till hufvudland i det *tgotiska riket* (493—553). Liksom Odovakars folk mäktigade sig östgoterna $^1/_3$ af I:s jord; $^2/_3$ behöllo marna, vidt skilda från dem genom börd, lagar, der och religion (östgoterna voro arianer). De arpa motsatserna mellan de båda folken inneburo ön till östgotiska rikets fall, och redan 553 blef ett lydland under Östromerska l. Bysantinska ri-et, hvarefter östgoterna antingen utvandrade eller mmansmälte med romarna. Ett nytt och betydli-are germanskt element ingick i I:s befolkning med angobarderna (568—774), hvilka 568 in-rckte uti I., eröfrade norra delen af halfön, som ter eröfrarna fick namnet Lombardiet, samt i mel-rsta och södra delarna af I. grundlade hertig-ömena Benevento och Spoleto, hvarefter kejsaren i ysans hade i behåll af I. blott spridda områden, ämligen Exarkatet (se d. o. och Exark) samt orsica, Sardinien och Sicilien. Langobarderna, m tillegnade sig jord efter behof, införde ger-anska rättssedvänjor i I., men öfvergåfvo under 00-talet den arianska läran och antogo den atolska. De införde romarna hatade dem mindre i de snikne och irrlärige bysantinerna, och i etsen för det nationella romerska partiet trädde en romerske biskopen l. påfven, hvilken för egen el ville draga vinst af främlingarnas strid om väldet fver I. I bildstriden bröt påfven öppet med kejsar eo III (717—741); men när den langobardiske onungen Liutprand (712—744) sökte fördrifva by-antinerna ur I., understödde påfven hertigarna af enevento och Spoleto, då de gjorde uppror mot iutprand, och mot konung Aistulf (749—756), som 51 eröfrade Ravenna, kallade han till I. frankernas onung Pippin. Denne slog langobarderna och skänkte 55 påfven Rom, Ravenna, Ferrara, Pentapolis och erugia — en gåfva, som lade grunden till Kyrko-taten och påfvarnas världsliga makt. Karl den ore eröfrade det langobardiska riket 774 och lät 00 kröna sig till romersk kejsare. Då 843 hans älde delades, kom I. och den med besittningen af etta land förenade kejsartiteln till hans sonson Lo-ar. 855, vid delningen af Lothars rike, tillföll det ans äldste son, Ludvig II, och vid dennes död (875) arl den skallige i Frankrike. Sedan hans brorson arl den tjocke, som 881 krönts till romersk kejsare, ött (888), blef I. ett trätofrö mellan olika tronpre-ndenter, såsom markgrefvarna af Friuli och Ivrea. 62 förenades I. med Tyskland, då den tyske konun-en Otto I lät i Rom kröna sig till kejsare, och från enna tid ansågos kejsarkronan och I:s konungakrona llkomma endast Tysklands konung. Sitt välde för-ådde dock icke Tysklands konungar utsträcka öfver ödra I., där bysantiner och langobarder fortfarande ämpade med hvarandra. Bysantinernas välde hade edan minskats med Sicilien, där araberna lan-ade 827, eröfrade Palermo 831 och Syrakusa 878 amt införde arabisk kultur. På ruinerna af det by-antinska väldet uti I. grundade slutligen normanerna under Robert Guiscard under 11:e rh. hertigdömet Apulien med Kalabrien (1041—71), edan hans broder Roger eröfrade Sicilien (1061 -91). 1127 förenades de normandiska besittnin-arna i I. och bildade sedan 1130 konungari-et Sicilien. Endast med gensträfvighet för-rogs emellertid det tyska väldet i norra och mel-lersta I. af de omsider med hvarandra tämligen sammansmälte langobarderna och romarna; liksom förr trädde påfvarna i spetsen för den nationella oppositionen, emedan de därigenom kunde utvidga sin makt. I norra I. uppstod efter hand en mängd stadsrepubliker, bland hvilka Venezia, Milano, Pisa, Genua och Florens blefvo de mäktigaste och föga aktade den kejserliga öfverhögheten i förtröstan på påfvens hjälp, sina murar och sina rikedomar — I. hade genom korstågen blifvit Europas förnämsta handelsland och medelpunkt för penningrörelsen. Förgäfves sökte kejsar Fredrik Barbarossa (1152—90) kufva de lombardiska städerna. I mellersta I. gjorde sig påfven oberoende af kejsarens öfverhöghet. Visserligen lyckades den hohenstaufenska kejsarätten att genom giftermål 1189 förvärfva konungariket Sicilien, men det blef 1266 ett byte för hertig Karl af Anjou. 1302 delades riket, efter ett 20-årigt krig, så, att Karls son Karl II fick konungariket Neapel och Fredrik af Aragonien ön Sicilien som konungarike. Vid kejsar Fredrik II:s död (1250) var det slut med de tyske konungarnas makt i I., ehuru åtskilliga af dessa efter honom lyckades blifva krönta till kejsare. I. hade sålunda frigjort sig från utländskt herravälde, men blef i stället rof för strider mellan de stater, i hvilka det var deladt, och för partifejder i staternas inre mellan guelfer och ghibelliner (se d. o.), mellan folkpartiet och usurpatorer eller mellan maktlystande familjer. Emellertid blomstrade industri och handel, litteratur och konst (se Humanism och Renässans), och I:s folk började för första gången sedan romarväldets dagar i andligt afseende känna sig som ett. En nationalpoesi uppstod på talspråket (*lingua volgare*).

Nya tiden. 1. *Omkr. 1490—1815.* I:s rikedomar och politiska vanmakt lockade vid nyare tidens början de mäktiga grannstaterna Frankrike och Spanien att där söka ett lätt byte, och därigenom blef I. för en tid den europeiska politikens medelpunkt. 1494 eröfrade Karl VIII af Frankrike Neapel, där en aragonisk furstelinje regerade sedan 1458 (1435), men han måste redan 1495 lämna sin eröfring, därtill nödgad af ett förbund till främlingarnas fördrifvande mellan Venezia, Milano, påfven, kejsaren och Spanien. Hans efterträdare, Ludvig XII, vände sig först mot det i länsförhållande till Tyska riket stående hertigdömet Milano, hvilket efter en kort strid föll i hans händer, 1499, samt därefter mot Neapel, i förbund med Ferdinand den katolske af Aragonien; men knappt var landet eröfradt, 1501, förrän segervinnarna råkade i tvist om delningen af rofvet (1502—04). Slutet på striden blef, att Ferdinand ensam behöll Neapel. I förbund med påfven, kejsaren och Ferdinand (ligan i Cambrai) anföll Ludvig XII 1508 Venezia; och han skulle ha lagt äfven detta land under sin spira, om icke påfven och Ferdinand svikit honom samt med Venezia ingått "heliga ligan" (1511), hvars mål var fransmännens fördrifvande ur I. Detta mål vanns äfven 1513, hvarvid Milano åter kom i hertigliga ätten Sforzas ego (1512). Ludvigs efterträdare, Frans I, lyckades dock 1515 genom slaget vid Marignano komma i besittning af Milano. Men under krigen med Karl V, Spaniens och Tysklands mäktige härskare, förlorade han detta område, som kejsaren förlänade åt sin son Filip. Vid den habsburgska monarkiens delning (1556)

blefvo både Neapel och Milano spanska besittningar, och spanskt inflytande blef förhärskande i I. under den följande tiden. Äfven i andra afseenden undergick I:s karta under 1500-talet förändringar. Florens, som 1530 blef ärftligt hertigdöme i Medicéernas släkt, utvidgade 1555 sitt område med Siena och förvandlades 1569 till storhertigdömet Toscana. På I:s norra gräns uppstod hertigdömet Savojen, till hvilket hörde de ännu icke som italienska ansedda provinserna Savojen, Nizza och Pays de Vaud. Kyrkostaten nådde under 1500-talet sin största utsträckning. Däremot gick Genuas och Venezias makt tillbaka, sedan för världshandeln öppnats nya vägar. Ej heller kunde Modena, Mantua och Parma spela någon betydande roll. Under 1600-talet märkes kriget mellan kejsaren och Frankrike om tronföljden i Mantua (1627—31), och 1700-talet förde I. åter midt in i de politiska striderna. I spanska tronföljdskriget (1701—14), som ledde till spanska monarkiens delning, erhöll Österrike Neapel, Sardinien, Milano och Stati degli presidii (se d. o.), Savojen åter Monferrato och Sicilien, hvilket det dock 1720 måste lämna till Österrike i utbyte mot Sardinien, hvarefter den savojiska monarkien bar titeln konungariket Sardinien (1720—1861). Spanska konungahusets försök att återvinna de italienska biländerna i form af sekundogeniturer kröntes så till vida med framgång, att Österrike 1735 till spanske konungen Filip V:s son Karl afträdde Neapel, Sicilien samt Elba och Stati degli presidii, och att en annan Filip V:s son, Filip, 1748 erhöll till sekundogenitur Parma, Piacenza och Guastalla. På samma sätt erhöll Österrike det genom huset Medicis utslocknande 1737 lediga Toscana. Dessutom var Österrike fortfarande i besittning af Milano (en del af Lombardiet).

Franska revolutionens krig omstörtade de italienska staterna. Frankrike tvang Sardinien att afstå Savojen och Nizza (1796) samt bildade 1797 af österrikiska besittningarna i Lombardiet, Modena, de påfliga områdena Bologna, Ferrara och Romagna samt af Venezia v. om Adige Cisalpinska republiken eller, såsom den från 1802 till sin upplösning 1805 kallades, Italienska republiken. Återstoden af Venezias italienska område lämnades s. å. till Österrike. Genua förvandlades till Liguriska republiken (1797—1805), Kyrkostaten till Romerska republiken (1798) och Neapel för en kort tid af året 1799 till Parthenopeiska republiken. Året förut bemäktigade sig Frankrike Sardiniens återstående besittningar på fastlandet, och 1801 utsträckte det sitt välde öfver Parma, hvaremot hertigen af Parma erhöll Toscana som ett konungarike Etrurien (1801—08). 1805 förändrades italienska republiken till konungariket Italien, som med Eugène Beauharnais som vicekonung förenades i personalunion med Frankrike och s. å. utvidgades med österrikiska delen af Venezia m. m. S. å. införlifvades Ligurien med Frankrike, och af Piombino samt Lucca bildades ett franskt lydfurstendöme. Två små nya lydfurstendömen, Benevento och Pontecorvo, upprättades följande år af Napoleon för Talleyrand och Bernadotte. 1806 utropades Napoleons broder Josef till konung af Neapel och efterträddes 1808 af sin svåger Joakim Murat. Etrurien införlifvades med Frankrike 1808, Kyrkostaten 1809, och därmed var Napoleon omedelbart eller medelb herre öfver hela I., utom Sicilien, som fortfara innehades af det neapolitanska konungahuset, Sardinien, där huset Savojen ostördt härskade; de öar skyddades nämligen af Englands sjömakt. O tadt alla dessa våldsamma ingrepp i de italienska hållandena framkallade dock icke det napoleon väldet något allmänt missnöje, ty det var i det bättre än de inhemske furstarnas; det upprätth likhet inför lagen och religionsfrihet; Code Napol blef lag äfven i Italien. Under denna tid börj nationalkänslan i I. vakna till lif: ett af uttryc för denna var det omkr. 1807 stiftade sällska Carbonari (se d. o.), ett annat Vittorio Alfi dramatiska arbeten, i hvilka I:s folk uppmanas lägga bort sin svaghet och befria sig från tyranner

2. *De italienska frihets- och enhetssträfvande tid* (1815—61). Kongressen i Wien (1815), som den dynastiska legitimitetens grundval skulle ord Europas karta, styckade åter I. i en mängd små s ter, hvilka till namnet, men ej i allo till omfång voro desamma som före revolutionskrigen. De b republikerna Venezia och Genua återställdes emell tid icke, och republiken Lucca förvandlades till h tigdöme. I Neapel återinsattes den gamla bourb ska konungaätten, som 1816 förenade den landfa delen af sitt rike och ön Sicilien till konung riket Bägge Sicilierna. Kyrkostaten åt upprättades med vid Po något minskadt område, konungariket Sardinien erhöll Genua. Österrike i besittning Lombardiet och Venezia, och åt yn grenar af österrikiska huset återgåfvos Toscana Modena. Parma tillföll Napoleon I:s gemål Ma Louise, men återgick vid hennes död 1847 till förra bourbonska regenthus; under väntetiden h detta styrt Lucca, som nu förenades med Tosca Hegemonien på halfön tillföll Österrike, som för a dess furstar blef det oumbärliga stödet mot tidens starkare liberala och nationella strömningar. — M restaurationen höll reaktionen sitt intåg i I.: gamla enväldet och prästerskapets myndighet åt ställdes, och de utmärkta franska lagarna afskaffa till stor del. Allt detta födde missnöje inom me klassen, och äfven adeln slöt sig till opposition Ett sammanhållande band fann denna i de för nämnde carbonari, som verkade för I:s oberoende främmande makter, enhet och politiska frihet, oc viss mån äfven i frimurarna. 1820 års spanska re lution framkallade ett utbrott af det allmänna mi nöjet i konungarikena Bägge Sicilierna och Sardin (1820 och 1821), och i bägge länderna lyckades re lutionärerna genomdrifva, att 1812 års spanska f fattning proklamerades; men österrikiska vapen åt upprättade enväldet redan 1821 enligt beslut på Heliga alliansens kongress i Laibach (s. å.). Revo tionspartiet lefde emellertid, och den franska ju revolutionen (1830) samt franska regeringens vänli hållning gåfvo det hopp att kunna genomdrifva s planer. Några smärre försök 1830 undertryckt men 4 febr. 1831 fördrefs Modenas hatade hert Frans IV, och kort därefter befann sig hela Kyrk staten, utom Rom, i uppror; en församling i Bolog antog en republikansk författning. Påfven Gregor XVI anropade Österrike om hjälp, och österrikis trupper under Frimont återställde den gamla ordn gen. Frankrike protesterade och besatte 1832 A cona, men vågade f. ö. icke med vapen gifva eft

yck åt sitt ord. Italienarnas frihetssträfvanden ngo från 1831 en väsentligen ny riktning: enhets-nken trädde i förgrunden, och patrioterna satte sitt pp endast till egna krafter. Men mycken splittring dde mellan dem, som arbetade för I:s enhet. Den ödande, men opraktiske Giuseppe Mazzini och det f honom 1831 stiftade hemliga sällskapet "Det unga " önskade förena I. till en demokratisk republik. ndra hyllade Vincenzo Giobertis åsikt, att påfven ulle ställas i spetsen för ett italienskt statsförbund. tskilliga, med Cesare Balbo i spetsen, sågo i onungen af Sardinien den, som kunde åstadkomma s enhet. Massimo d'Azeglio angrep prästväldet i yrkostaten. Så börjar den period i Italiens histo-a, som plägar kallas *il risorgimento* (återuppstån-elsen).

Ovisst kunde till en tid synas, hvilken furste led-ingen skulle tillfalla. På påfvestolen uppsteg nämgen 1846 en man, Pius IX (d. 1878), som ansågs ch i början äfven visade sig som en vän både af nhets- och frihetssträfvandena och som hastigt blef s populäraste man. Sardiniens konung, Karl Al-ert (1831—49), var visserligen för sin nöd-ungna eftergifvenhet för Österrike föga omtyckt, en hade skapat en krigsduglig här på 60,000 man, om satte honom i stånd att uppträda som "Italiens värd". Enhetstankens första praktiska uttryck i I. ar ett mellan Sardinien, Kyrkostaten och Toscana 847 träffadt aftal om bildandet af en tullförening, tt aftal, som också genast förmådde Österrike att ka sin italienska armé. Den nationella rörelsen i orra och mellersta I. väckte genklang hos södra I:s efolkning, och i jan. 1848 utbröt öppet uppror på icilien. Konung Ferdinand II måste fly till eapel och oktrojera en författning (i febr.), som ock icke tillfredsställde sicilianerna. Medan nea-olitanerna förblefvo lugna, förklarade dessa konun-en afsatt. Hastigt spred sig revolutionen öfver till alfön. Karl Albert utfärdade en grundlag för Sar-inien (4 mars), Leopold II för Toscana (i febr.) och åfven för Kyrkostaten (14 mars), hvaremot de ha-ade furstarna af Parma och Modena måste i största ast lämna sina länder. De starka militärbesättnin-arna i Lombardiet-Venezia afskräckte väl till en tid e hårdt förtryckte invånarna från att resa sig, men nderrättelsen om marsrevolutionens utbrott i Wien af mod. 18 mars reste sig Milano och tvang genom em dagars strid general Radetzky att utrymma taden, och exemplet följdes af hela Lombardiet-Venezia. I Venezia utropades republiken och till-attes en provisorisk styrelse under ledning af advo-aten Manin. 25 mars ryckte Karl Alberts armé n i Lombardiet och intog fästningen Peschiera (31 aj), understödd af förbundstrupper från Parma, Toscana, Kyrkostaten och Neapel, hvarefter Lom-ardiets och Venezias förening med Sardinien pro-lamerades. Men den lyckligt började striden fick cke en motsvarande utgång. Redan i maj skedde en otrevolution i Neapel, som hade till följd, att de eapolitanska hjälptrupperna återkallades. Därige-om försvagades Karl Alberts armé och blef 25 juli grund slagen af Radetzkys öfverlägsna här, vid ustozza, hvarpå Karl Albert nödgades ingå vapen-tillståndet i Vigevano (9 aug.) och draga sig till-aka till sitt eget land. Andra motgångar för fri-etspartiet vållades af dess politiska oförstånd. Ej öljda med konstitutionellt-monarkiska författningar, sökte republikanerna, som egde sin styrka i de stora städerna, särskildt Genua, Milano, Rom, Livorno och Neapel, införa det republikanska statsskicket i de italienska staterna och framkallade därigenom en söndring inom frihetspartiet, som påskyndade reaktionens seger. Det radikala partiet i Neapel tillställde 15 maj 1848 ett gatuupplopp, som hade till följd, att konungen återfick öfverhanden; 1849 afskaffades faktiskt den nya författningen. Konung Ferdinand blef därefter i tillfälle att bekämpa Sicilien, som i april och maj 1849 tvangs till underkastelse. I Rom uppstod tidigt strid mellan påfven och folket till följd af påfvens vägran att förklara Österrike krig, ministern Rossi mördades 15 nov. 1848, och 24 nov. fann Pius IX för godt att fly från Rom till Gaëta. De radikale, med Mazzini i spetsen, kommo till makten i Rom och inkallade en konstituerande församling, som 9 febr. 1849 utropade republiken. Få dagar senare utropades republiken äfven i Florens. I mars pröfvade Karl Albert åter vapenlyckan; men den sardinska hären blef vid Novara 23 mars fullständigt upprifven, och följande natt nedlade Karl Albert kronan till förmån för sin son, Viktor Emanuel II (1849—78), för att därigenom under västmakternas skydd bereda sitt land billigare fredsvillkor. Nu följde en allmän reaktion. I Toscana funno de moderate ställningen olidlig och genomdrefvo storhertigens återkallande (12 april); med österrikiska truppers hjälp återställde denne ordningen i landet, hvarefter 1848 års författning afskaffades (formellt först 1852). I Kyrkostaten inryckte på påfvens begäran franska, österrikiska och neapolitanska trupper och kväfde inom kort rörelsen där: Rom föll för en fransk här under Oudinot efter ett tappert försvar af Giuseppe Garibaldi (3 juli 1849). Påfvens världsliga makt återställdes under skydd af franska vapen, men ej 1848 års konstitution. Kort därefter (i aug. 1849) kufvades upproret i Lombardiet-Venezia af "Brescias hyena", general Haynau; sist gaf sig Venezia (22 aug.). 6 aug. hade Sardiniens nye konung, Viktor Emanuel, slutit fred med Österrike i Milano på jämförelsevis billiga villkor. Österrikiska bajonetter försvarade reaktionen i norra I., franska i Kyrkostaten, och i söder gjorde sig Ferdinand ("konung Bomba") allmänt afskydd för sitt tyranni.

Det goda medförde emellertid frihetspartiets nederlag 1849, att det öfvertygade italienarna om opraktiskheten i Mazzinis och republikanernas politiska program. Gamla radikala, sådana som Garibaldi och Manin, förenade sig med de moderate om att arbeta för den sardinska monarkiens utsträckande öfver hela I. 1857 stiftades *Italienska nationalföreningen*, som arbetade för detta mål och hade till medlemmar flera af I:s förnämsta män. Sardiniens konung, Viktor Emanuel, beredde sig genom en konstitutionell styrelse och härens ökande till en kommande strid för I:s enhet, och vid hans sida stod som premiärminister I:s störste statsman, grefve Cavour, som trots sin glödande entusiasm för I:s enhet aldrig lät hänföra sig till öfverilade mått och steg. Sedan han genom Sardiniens deltagande i Krimkriget stärkt dess anseende och inflytande hos västmakterna och på Pariskongressen 1856 fäst uppmärksamheten vid Italiens ställning, lyckades han vinna Frankrikes kejsare, Napoleon III, för tanken på österrikarnas fördrifvande från halfön, och ett

förbund aftalades i juli 1858 vid ett sammanträffande i Plombières. Englands medlingsförsök och Rysslands förslag om en europeisk kongress för den italienska frågan ledde till intet; genom sin fientliga hållning förmådde Sardinien Österrike att i ett ultimatum 23 april 1859 kräfva afväpning inom tre dagar och 29 april börja kriget, hvarpå Napoleon fördragsenligt kom Viktor Emanuel till hjälp, utan att österrikarna under Gyulai störde deras truppers förening. Den fransk-sardinska hären slog Gyulai vid Magenta (4 juni) och kejsar Frans Josef själf vid Solferino (24 juni). Napoleon fruktade emellertid, att Preussen mot medgifvanden i Tyskland skulle skänka Österrike bistånd, och ville af hänsyn till Frankrikes katoliker icke stöta påfven, ej heller önskade han bildandet af en italiensk stormakt. Han bragte därför på ett möte med Frans Josef till stånd fredspreliminärerna i Villafranca (11 juli), enligt hvilka denne skulle afträda Lombardiet (utom Mantua och Peschiera) till Napoleon, som sedan skulle öfverlämna det till Sardinien. (Själfva freden slöts i Zürich 10 nov. s. å.) Därjämte bestämdes, att storhertigen af Toscana och hertigen af Modena, som måst fly från sina länder, skulle återinsättas samt att påfven skulle ställas i spetsen för ett italienskt statsförbund, till hvilket äfven Venezia, ehuru tillhörigt Österrike, skulle sluta sig. Dessa villkor väckte allmänt missnöje i Italien, och Cavour trädde förbittrad tillbaka. Enligt 1858 års aftal med Napoleon skulle nämligen Sardinien erhålla äfven Venezia, hvaremot Savojen skulle afträdts till Frankrike; om Sardinien vunne äfven Parma och Modena, hade Napoleon löfte också om Nizza. Viktor Emanuel måste nu åtminstone officiellt lämna åt sig själfva invånarna i Toscana, Romagna, Modena och Parma, som under kriget rest sig. Men ställningen ändrades, då dessa förklarade sina förra regenter afsatta och alltjämt begärde förening med Sardinien — Romagna, Parma och Modena förenade sig tills vidare under namnet Emilien. Cavour, som åter blef konseljpresident 20 jan. 1860, vann genom en öfverenskommelse 24 mars s. å. Napoleons bifall till Toscanas och Emiliens införlifvande i Sardinien, efter föregående folkomröstningar, som nära enhälligt uttalade sig för detta (11 och 12 mars). Till ersättning afträddes nu Savojen och Nizza till Frankrike. Knappt hade sålunda största delen af norra och mellersta I. förenats till ett rike, förrän revolutionspartiet med den sardinska regeringens goda minne vände sina krafter mot konungariket Bägge Sicilierna, där Frans II efterträdt sin fader i april 1859. Dess segrar därstädes voro närmast folkhjälten Garibaldis förtjänst. I spetsen för en skara frivilliga landsteg denne 11 maj 1860 på Sicilien, öfver hvilket han i Viktor Emanuels namn tillegnade sig diktaturen och som han 30 juli fullständigt behärskade, utom citadellet i Messina. Därefter flyttade han — mot Viktor Emanuels förbud — kriget öfver till fastlandet. 23 aug. förmådde han en neapolitansk här på 10,000 man att kapitulera vid Piale, och 7 sept. intågade han i Neapel. Frans II höll sig i fästningen Gaëta till 13 febr. 1861. Af fruktan för Napoleon hade den sardinska regeringen måst förneka all gemenskap med Garibaldi, men slutligen nödgades den, af republikanernas åter framträdande sträfvanden, att taga revolutionens ledning i sina händer. I sept. 1860 inryckte en sardinsk här under Cialdini i de till Kyrkostaten hörande Markerna och Umbrien, slog den påfliga hären under Lamoricière vid Castelfidardo (18 sept.) och öfvergick därefter den neapolitanska gränsen. I Neapel öfverlämnade Garibaldi 7 nov. styrelsen öfver Bägge Sicilierna åt Viktor Emanuel, och genom dekret 20 dec. 1860 förklarades efter folkomröstningar Markerna, Umbrien, Neapel och Sicilien utgöra delar af ett blifvande konungarike I.

3. *I. efter sin förening till ett nationellt konungarike* (1861). Det första italienska parlamentet sammanträdde 18 febr. 1861 i Turin och beslöt, på Cavours förslag, att ge Viktor Emanuel titeln *I:s konung*, som denne 17 mars officiellt antog. De nybildade riket räknade 22 mill. invånare, medan konungariket Sardinien egt blott 5 mill., och behofvet af Sardiniens författning, men dess ställning var ytterst svår. Medan det ännu var tvifvel underkastadt, huruvida de europeiska makterna skulle erkänna de yrkade Garibaldi och rörelsepartiet, att man skulle smida, medan järnet var varmt, samt genast skrida till eröfringen af Venezia och den ännu påfliga västra tredjedelen af den gamla Kyrkostaten med Rom. Samtidigt måste konungariket I. öfvertaga alla de nu förenade italienska staternas skulder och tryckte därför redan från början af en skuldbörda af öfver 3 milliarder lire; förvaltningen i de införlifvade länderna vimlade af missbruk, och behofvet af en ny härorganisation gjorde sig starkt gällande. Till dessa svårigheter kom, att Cavour, I:s förste konsel president och största politiska förmåga, 6 juni 1861 afled. Han efterträddes af Ricasoli (juni 1861—mars 1862) och denne af Rattazzi (mars—1 dec. 1862), som med vapen måste möta ett försök af Garibaldi att tåga mot Rom: regeringens trupper tillfångatogo denne vid Aspromonte i Kalabrien (29 aug.). Rattazzi följde Farini (dec. 1862—mars 1863), tidigare diktator i Emilien, och Minghetti (mars 1863—sept. 1864), som efter långvariga underhandlingar med Frankrike slöt ett fördrag (15 sept. 1864), hvilket Napoleon III förband sig att inom två år återkalla de i Kyrkostaten sedan 1849 förlagda franska trupperna, hvaremot I. lofvade att icke angripa Rom samt att utse åt sig en hufvudstad. Under La Marmoras konseljpresidentskap (sept. 1864—juni 1866) beslöt parlamentet i okt. 1864 regeringens flyttning till Florens, och följande år tog konungen där sitt residens; s. å. antogos en kommunallag efter franskt mönster, civil- och strafflag samt rättegångsordning. — Om I. sålunda, för att icke bryta med Frankrike, till en oviss framtid undanskjutit frågan om Roms införlifvande, riktade det så mycket ifrigare sina blickar på Venezia, hvars eröfring var en mindre ömtålig fråga än Roms. Då förhållandet mellan Preussen och Österrike 1866 blef ytterst spändt, afslöt I. (8 april s. å.) ett anfallsförbund med Preussen. Ej långt därefter (juni s. å.) utbröt det preussisk-italiensk-österrikiska kriget, och Ricasoli återtog främsta platsen i regeringen (juni 1866—april 1867). Italienarna under La Marmora led ett grundligt nederlag mot ärkehertig Albrekt vid Custozza (24 juni), men preussarnas lysande seger vid Königgrätz (3 juli) förmådde kejsar Frans Josef att 5 juli anhålla om Napoleons medling mellan Österrike och I. samt till honom afträda Venezia, för att denne sedan skulle lämna landet till I. Italiensk regeringens vägran att före Preussen upphöra me

fientligheterna kostade ett nytt nederlag, till sjöss, vid Lissa (20 juli). I freden (3 okt.) erhöll dock I. Venezia, hvaremot det måste afstå från sina anspråk på den italienisktalande delen af Tyrolen. Endast Rom återstod nu, för att I:s enhet skulle varda en verklighet. Under Rattazzis andra ministär (april—okt. 1867) gjorde Garibaldi ånyo ett försök att bemäktiga sig staden, men åstadkom därigenom endast, att den på nytt besattes af franska trupper, som slogo honom vid Mentana (3 nov.). Sedan ministären Menabrea (okt. 1867—dec. 1869) gifvit plats för kabinettet Lanza (dec. 1869—juli 1873), med den förtjänte Sella som finansminister, bragtes ändtligen Rom i I:s händer genom de preussiska vapnens framgångar i kriget mot Frankrike 1870; kapitulationen i Sedan och republikens utropande i Frankrike gåfvo italienska regeringen tillfälle att besluta Roms besättande. 20 sept. 1870 inryckte italienska trupper i Rom efter kort strid, en folkomröstning utföll här liksom förut i Venezia för enheten, 2 juli 1871 höll Viktor Emanuel sitt högtidliga intåg, och 27 nov. s. å. sammanträdde italienska parlamentet första gången i den nya hufvudstaden.

Samtidigt med att enhetsverket sålunda nådde sin fullbordan, ordnades genom den s. k. *garantilagen* (se d. o.) 13 maj 1871 den katolska kyrkans ställning till staten i öfverensstämmelse med den af Cavour uttalade grundsatsen om bådas självständighet (se Fri kyrka i fri stat). Påfvens person förklarades okränkbar, han erkändes som suverän öfver Vatikanen, Lateranen och Castel Gandolfo, med full frihet i utöfvandet af sin kyrkliga myndighet och fria förbindelser med utlandet, och ett årligt anslag af 3,225,000 lire beviljades honom af statsmedel. Rätten att utnämna biskopar öfverlämnades h. o. h. åt påfven. Men Pius IX liksom hans efterträdare Leo XIII (från 1878) intog en oförsonlig hållning, fasthöll anspråken på Kyrkostaten, vägrade mottaga anslaget och inneslöt sig som frivillig fånge i Vatikanen. De ifrige katolikerna afhöllo sig enligt påfvens föreskrift (1868) från deltagande i det politiska lifvet. — F. ö. gällde det att bringa jämvikt i det nya konungarikets finanser. Statsskulden steg nu efter de föregående årens dryga uppoffringar särskildt för krigsmakten till 8 milliarder lire, med inräkning af sedelskulden o. d. ända till 10, och budgeten visade årlig brist trots inkomsternas raska stegring (från 458 till omkr. 1,050 mill. lire 1861—71). Redan 1867 hade dock kloster och prästerliga ämbeten utan själavård indragits och deras jord förklarats för statsegendom samt prästseminariernas antal minskats från 288 till 21, hvaremot staten åtagit sig prästerskapets underhåll. Försäljningen af de indragna godsen inbragte mer än 500 mill. lire (1868—76). Och 1868 hade regeringen enligt Sellas förslag förmått deputeradekammaren att återinföra den 1859 afskaffade skatten på mjöl och i allt pålägga nya skatter och skattehöjningar till ett belopp af omkr. 150 mill. lire. Tvångskurs för pappersmyntet gällde sedan 1866 och reglerades 1874, och först 1875 lyckades Minghetti, som sedan juli 1873 för andra gången var konseljpresident, genom besparingar och inkomsternas naturliga tillväxt aflägsna den årliga bristen. — För att trygga Italiens yttre ställning närmade sig regeringen de tyska kejsarhofven; Frankrikes konservativa regering 1873—79 gynnade nämligen påfven. I sept. 1873 besökte Viktor Emanuel Wien och Berlin i sällskap med Minghetti och utrikesministern Visconti-Venosta, besöket gengäldades af kejsar Frans Josef och Vilhelm I 1875, och härmed förbereddes den senare trippelalliansen. 1875 antogs äfven en af general Ricotti framlagd förbättrad härordning.

En brytning i Italiens inre historia inträffade 1876, i det Minghetti som försteminister i mars aflöstes af sicilianaren Depretis. Härmed öfvergick makten från högern till vänstern, från norditalienarna till södra Italiens män, och den s. k. *consorterians* välde upphörde, som varat från 1861 under rask växling af ministärer, afbrutet blott de korta tider, då Rattazzi suttit vid styret. I den nya deputeradekammare, som valdes i nov. 1876, erhöll vänstern en öfvervältigande majoritet (405 röster mot 94), som dock snart splittrade sig i skilda grupper på grund af personliga motsatser. Den egentliga högern har sedan denna tid aldrig återvunnit flertal i kammaren; valmanskårens osjälfständighet gör emellertid en italiensk ministär vid allmänna val nästan säker på majoritet. Nu antogs 1877 en folkskolelag, som stadgade obligatorisk skolundervisning för barn mellan 6 och 9 år; folkbildningen stod så lågt, att omkr. 60 proc. af härens rekryter icke kunde läsa och skrifva. Religionsundervisning skulle enligt den nya lagen meddelas efter föräldrarnas önskan och på särskilda timmar. Däremot kunde ej kammaren och senaten enas om ny strafflag, då senaten vägrade sitt bifall till dödsstraffets afskaffande. En ny tulltariff utfärdades 1877. — Viktor Emanuel II afled 9 jan. 1878, och hans son Umberto (1878—1900) uppsteg på tronen. En månad senare dog äfven Pius IX och efterträddes af Leo XIII (1878—1903). Nu blef Cairoli försteminister, först mars—dec. 1878, hvarefter Depretis åter intog hans plats, därpå i juli 1879, sedan nov. s. å. dock med Depretis som inrikesminister. Detta kabinett vann 1880 senatens bifall till mjölskattens successiva afskaffande — den upphörde 1 jan. 1884 — och genomdref i kammaren febr. 1881 en lag om upphäfvande af sedlarnas tvångskurs, som började sättas i verket 1883. Sedan Cairoli i maj 1881 på grund af händelser i Tunisien som konseljpresident ånyo lämnat plats för Depretis, antogs 1882 en ny vallag, som utsträckte rösträtten till deputeradekammaren från omkr. 630,000 valmän till omkr. 2 eller $2^1/_2$ mill. En brytning mellan Depretis och vänsterns öfriga ledare inträffade 1883; de senare bildade den s. k. *pentarkien*, till hvilken hörde Baccarini, sicilianaren Crispi samt neapolitanarna Zanardelli, Cairoli och Nicotera, hvilka inbördes täflade om främsta platsen; Depretis fick i stället stöd af högern; han förblef nu försteminister till sin död, 29 juli 1887. — Under tiden hade I:s fullständiga anslutning till Tyskland och Österrike kommit till stånd. Visserligen väckte det starkt missnöje i landet, när vid Berlinkongressen 1878 Österrike erhöll Bosnien och Hercegovina, utan att I. vann någon utvidgning (man hoppades på södra Tyrolen och Trieste, som bebos af italienare); harmen framträdde i den s. k. irredentistiska rörelsen (se Italia irredenta). Men ännu större blef vreden, då Frankrike 1881 tog väldet öfver Tunisien, hvars förvärf man önskade i I. på grund af dess läge och emedan

många italienare slagit sig ned där. Depretis' utrikesminister Mancini inledde ett nytt närmande till de mellaneuropeiska stormakterna, hvilket äfven stämde med konung Umbertos personliga önskningar; i okt. 1881 företog denne en resa till Wien, som åtföljdes af skarpa åtgärder mot irredentismen och en ökning af hären genom en ny härordning 1882 från 330,000 man linje och reserv med 150,000 man landtvärn till resp. 430,000 och 200,000; två nya armékårer bildades. Den nya förbindelsen mellan Tyskland, Österrike och I. (*trippelalliansen* af maj 1882) förblef tills vidare hemlig. 1882 är också året för det officiella inledandet af I:s kolonialpolitik; då besattes hamnen Assab vid Röda hafvet, 1885 äfven Massaua med område. Företaget medförde dryga kostnader och invecklade I. i långvariga strider med Abessinien. Mancini afgick i juni 1885 och fick till efterträdare grefve Robilant, som i mars 1887 förnyade förbundet med Tyskland och Österrike till skydd mot Frankrike och romerska kurian; det bekräftades genom Vilhelm II:s besök i Rom okt. 1888 och Umbertos i Berlin i maj 1889.

Italienarnas nederlag vid Dogali i Abessinien 26 jan. 1887 medförde Robilants fall och tvang Depretis att i ministären upptaga två af pentarkiens män, Crispi och Zanardelli (april s. å.). Efter Depretis' död, 29 juli s. å., blef Crispi kabinettets chef. Anhängare af tremaktsförbundet, fiende till Frankrike och det katolska prästerskapet, till republikaner och socialister, ifrare för I:s makt och storhet, till karaktären viljestark och häftig, bevarade han under de följande tio åren med ett nära treårigt afbrott sin ledande ställning. I Abessinien ledo de italienska vapnen ett nytt nederlag vid Saganeiti 1888, men sedan konung Johannes i mars 1889 sårats till döds i ett slag mot mahdisterna, kom ett fördrag till stånd med hans måg och efterträdare Menilek af Schoa i Uccialli 2 maj 1889, och den italienska kolonien organiserades i jan. 1890 under namnet Eritrea (se d. o.). — Under Crispis styrelse blef man slutligen enig om ny strafflag (1888), som afskaffade dödsstraffet och bl. a. innehöll bestämmelser mot prästerliga öfvergrepp mot statens intresse; s. å. beslöts en ny provins- och kommunallag, som utsträckte den kommunala rösträtten och gaf ett ökadt mått af själfstyrelse. Den katolska kyrkan fann sig på mer än ett sätt angripen: festen vid aftäckandet af Giordano Brunos minnesvård i Rom 9 juni 1889 sårade påfven djupt, och ett kännbart slag var också lagen om de fromma stiftelserna 1890, som ställde dessa med deras kapitalvärde af 2—3 milliarder lire och årsinkomst af 150 mill. under världslig förvaltning; förut hade största delen af intäkten användts för själfva den prästerliga förvaltningen eller för kyrkliga ändamål. — Med Frankrike började 1 mars 1888 ett häftigt tullkrig, som hårdt drabbade den italienska handeln, bl. a. vinutförseln. Samtidigt trycktes rikets finanser också af de stegrade utgifterna för här och flotta samt omfattande järnvägsbyggnader, och man kämpade från 1885 årligen med statsbrist. Valen 1890 gåfvo emellertid Crispi en stark majoritet i deputeradekammaren (392 röster af 508), men en skarp sammanstötning med högern vid en debatt i finansfrågor medförde plötsligt hans fall 31 jan. 1891. Högerns ledare markis di Rudini bildade med Nicoteras bistånd det nya kabinettet, som lutade åt Frankrike, utan att dock rubba det förras yttre politik; trippelalliansen blef nu i juni 1891 förnyad, och viktiga handelsfördrag slötos 1892 med Tyskland och Österrike. Finanskrisen störtade emellertid äfven denna ministär, och Giolitti trädde 14 maj 1892 i spetsen för regeringen, vann majoritet vid valen s. å., men lyckades icke öfvervinna de inre svårigheterna. Giolittis fall 24 nov. 1893 framkallades af en parlamentarisk undersökning af grofva missbruk i förvaltningen af Banca di Napoli och i synnerhet Banca Romana, som under flera år fortgått utan regeringens ingripande; Banca Romanas direktör hade utsläppt 60 mill. lire i papperspengar utan motsvarande realvaluta. Nu ansågs Crispi åter som rätte mannen att reda läget; han blef i dec. årets regeringens förste man; man hoppades af honom ordning i förvaltningen och genomgripande besparingar. Med hänsynslös kraft undertryckte han de oroligheter, som nyss utbrutit på Sicilien, där deputeraden de Felice framträdt som de socialistiska arbetarföreningarnas ledare, och som snart yppade sig flerstädes äfven på fastlandet, svårast i Massa-Carrara. Skattetrycket och föråldrade ekonomiska förhållanden hade i synnerhet bland landtarbetarna vållat en nöd, som 1881—97 bragte öfver 2 mill. människor att utvandra till Nord- och Syd-Amerika, särskildt Argentina och Brasilien. Efter ett anarkistiskt mordförsök mot Crispi i juni 1894 antogos lagar mot omstörtningsmännen, och alla socialistiska föreningar upplöstes i okt. s. å. För att vinna jämvikt i statshushållningen måste trots besparingar skatterna höjas; skattkammarministern Sonnino anslog i febr. 1894 bristen för finansåret 1894—95 till 177 mill. lire, i dec. s. å. beräknade han deficit för 1895—96 till 80 mill. Emellertid tycktes Banca Romanasaken taga en vändning, som hotade äfven Crispi, då direktören frikändes och Giolitti beskyllde Crispi för att ha undanhållit domstolen viktiga aktstycken för att dölja egen skuld; men genom en kammarupplösning i maj 1895 lyckades denne vinna starkt flertal (355 röster mot 172). — Hvad som störtade Crispi var händelsernas utveckling i Afrika. Där hade fördraget med Menilek efterföljts af nya tvister; italienska regeringen gjorde gällande, att Menilek däri förbundit sig att träda i förbindelse med andra europeiska makter blott genom I:s förmedling. 1893—94 hade italienarna slagit mahdisterna vid Agordat och intagit Kassala, hvarefter general Baratieri inträngt i landskapet Tigre och i jan. 1895 besegrat Menileks underkonung Ras Mangascha och senare tagit hela landskapet i besittning. Därpå skred Menilek till angrepp på italienarna med en talrik här. En italiensk härafdelning under major Toselli upprefs i dec. 1895 af Ras Makonnen, och major Galliano måste i jan. 1896 uppgifva Makalle. I det afgörande slaget vid Adua 1 mars s. å. dukade italienska hären under för fiendens öfvermakt och led mycket stora förluster. På grund häraf måste Crispi afgå, och en ny ministär bildades 10 mars af Ricotti, som emellertid öfverlämnade dess ledning åt Rudini. Baratieris efterträdare i befälet, general Baldissera, utrymde emellertid Tigre, och 26 okt. s. å. slöts fred med Menilek i Addis Abeba, hvarvid I. afstod från protektoratet öfver Abessinien, men behöll Eritrea. Kassala öfverlämnades enligt för-

drag till egyptiska trupper, d. v. s. till engelsmännen, 25 dec. 1897.

Under Rudini undergick I:s yttre politik en förändring äfven i Europa. Utrikesministern Visconti-Venosta (sedan 20 juli 1896) sökte minska spänningen mellan I. och Frankrike genom ett handelsfördrag med Tunisien 30 sept. s. å., hvarigenom det franska protektoratet där erkändes, och kronprinsen Viktor Emanuels giftermål med prinsessan Helena af Montenegro 24 okt. medförde ett bättre förhållande till Ryssland. Under förvecklingarna på Kreta och turkisk-grekiska kriget 1896—97 deltog I. i stormakternas gemensamma åtgärder; vid operationerna på och vid Kreta 1897 tillföll befälet den italienske amiralen Canevaro. — Nyval 1897 gåfvo Rudini majoritet i kammaren, och nu antogs i juni en armélag, som med bibehållande af armékårernas antal oförminskadt bestämde utgifterna för hären till 246 mill. lire. På hösten inträffade emellertid en ministerkris med anledning af ett regeringsförslag om befordringarna i armén; krigsministern Pelloux ersattes af San Marzano, och Zanardelli blef justitieminister. — Under de första månaderna af 1898 (jan.—maj) hemsöktes I. än en gång af svåra inre oroligheter till följd af nöd, skattetryck och höga spannmålspris, som föranledde spannmålstullarnas upphäfvande för viss tid. Äfven nu började oron på Sicilien och spred sig under socialistisk ledning öfver stora delar af fastlandet; särskildt föreföllo svåra gatustrider i Milano (7—9 maj), som kostade 82 människor lifvet. Åtgärderna mot denna rörelse drogo med sig en ministerkris, och 29 juni bildade general Pelloux ett nytt kabinett. Redan Rudini hade i maj 1898 inledt underhandlingar med Frankrike om ett slut på det sedan 1888 fortgående tullkriget, och nu slöts genom Luzzatti 21 nov. ett handelsfördrag med denna makt, som stadgade ömsesidig behandling som mest gynnad nation från 12 febr. 1899; härmed bereddes också väg för ett politiskt närmande. F. ö. arbetade Pelloux å ena sidan för en skattereform till de lägre klassernas båtnad, å den andra framlade han mot den socialistiska och republikanska agitationen förslag om reglering af tryck-, förenings- och församlingsfriheten samt mot strejker vid järnvägar, post och telegraf, af hvilka det sista antogs. — Regeringens ställning försämrades i mars 1899, då dess försök att efter Rysslands, Englands, Tysklands och Frankrikes föredöme förvärfva ett hamnområde i Kina misslyckades, i det dess begäran om arrende af Sanmunbukten afvisades af kinesiska regeringen, utan att den italienska med hänsyn till stämningen i eget land kunde tillgripa några kraftåtgärder. Härtill kom underrättelsen om det engelsk-franska fördraget om Nord-Afrika 21 mars, som öfverlämnade åt Frankrike landet innanför Tripolis, som numera liksom tidigare Tunisien var föremål för italienska förhoppningar. Pelloux måste underkasta sin ministär en grundlig ombildning i högerriktning (14 maj); Visconti-Venosta blef åter utrikesminister, Sonnino öfvertog ledningen af regeringsmajoriteten i kammaren. Då delar af vänstern genom obstruktion hindrade antagandet af regeringens lagförslag om förenings-, församlings- och tryckfriheten, utfärdades dessa 23 juni tills vidare såsom kunglig förordning (*decreto-legge*), under förutsättning af parlamentets senare bifall, och kammarens sammanträden inställdes till nov. En omfattande politisk amnesti utfärdades 1 jan. 1900 för att lugna stämningen i landet, men efter nya häftiga parlamentariska strider från slutet af febr. såg sig regeringen 5 april föranlåten att återtaga den kungliga förordningen. Nya val i juni gåfvo öfligt fiertal för regeringen, men stärkte yttersta vänstern, och tvister om arbetsordningen, som ändrats 3 april för att hindra obstruktion, medförde kabinettets afgång. Den nya moderatliberala ministären bildades af Saracco 24 juni, hvarvid Visconti-Venosta kvarstod, och en ny arbetsordning antogs.

Italienska anarkister hade tidigare mördat franske presidenten Carnot (1894) och österrikiska kejsarinnan Elisabet (1898), och en internationell konferens mot anarkismen hade nov.—dec. 1898 hållits i Rom; nu föll Italiens egen konung 29 juli 1900 i Monza offer för en anarkistisk mördare. Umberto efterträddes af sonen Viktor Emanuel III (1900—). En ny ministär under Zanardelli kom till styret 15 febr. 1901, öfvervägande sammansatt af vänstermän; till högern hörde likväl utrikesministern Prinetti och skattkammarministern di Broglio. Kabinettet bröt den opposition, som mötte det i senaten, genom utnämning af nya senatorer. I dec. 1901 antog kammaren en lag om afskaffande af de tryckande kommunalskatterna på mjöl och produkter af mjöl i alla kommuner utom 59 större orter. I:s finansiella läge i det hela och därmed också statsfinanserna undergingo vid denna tid en öfverraskande och varaktig förbättring: finansåret 1900—01 slutade med ett öfverskott af 45 mill. lire, öfverskottet höll sig 1901—02 med 32,6 mill. och steg 1902—03 till 69,7 mill. lire. De italienska statspapperen uppnådde nu parikurs, och guldagiot på italienska sedlar försvann. Mindre glädjande var afslöjandet (1901—03) af svåra missbruk i kommunalförvaltningen i Neapel under camorrans (se d. o.) inflytande. — Det förut inledda närmandet till Frankrike fortsattes genom en italiensk flottas besök i Toulon i april 1901, och i dec. s. å. träffades en öfverenskommelse med Frankrike om Tripolis. Samtidigt vidmakthöllos dock förbindelserna med Tyskland och Österrike genom minister- och härskarbesök, och trippelalliansen förnyades i juni 1902. 1900 hade I. med 2,000 man deltagit i stormakternas expedition till Peking (se Kina, historia); nu medverkade det vid deras verksamhet för ordnande af förhållandena i Macedonien (se Turkiet, historia). I april och maj 1903 aflades besök i Rom först af Englands konung Edvard VII, sedan af kejsar Vilhelm II; ett tilltänkt besök af tsaren gick om intet till följd af socialisternas agitation. Påfven Leo XIII dog 20 juli s. å. och efterträddes 4 aug. af Pius X (1903—), hvarefter spänningen mellan påfvestolen och konungariket I. har något minskats. I okt. afgick Zanardelli, och Giolitti, som själf varit medlem af hans ministär till 12 juni, bildade 2 nov. det nya kabinettet, i det han tog nya män ur väsentligen samma grupper, som understödt föregångaren: skattkammar- och snart äfven finansminister blef Luzzatti, utrikesminister Tittoni. Finansöfverskottet möjliggjorde nya nedsättningar af skatter och tullar, och genom nya lagar sökte man främja södra I:s industriella utveckling, höja folkundervisningen o. s. v. Det goda förhållandet till Frankrike upp-

rätthölls; presidenten Loubet besvarade 1904 i Rom Viktor Emanuels besök i Paris 1903, och ett fördrag om italienska arbetare i Frankrike och franska i Italien afslöts i maj 1904. Tillika slötos nya handelstraktater med Tyskland och Österrike. I sept. s. å. anordnade socialisterna under några dagar allmän strejk i alla I:s större städer; men nya val i nov. gåfvo som vanligt regeringen stor majoritet; republikaner, socialister och radikaler försvagades något, i det deras röstetal i kammaren nedgick från 105 till omkr. 90. — I början af 1905 tog regeringen upp frågan om de italienska järnvägarnas återgång till statens förvaltning; de enskilda järnvägsbolag, åt hvilka driften 1885 öfverlämnats för viss tid, hade nämligen icke visat sig vuxna sin uppgift, den rullande materielen var i hög grad otillräcklig, godstrafiken långsam och olyckshändelser vanliga. Järnvägstjänstemännen gjorde motstånd, men förgäfves. Kabinettets ställning var emellertid osäker, och 4 mars begärde Giolitti afsked, såsom han uppgaf, af hälsoskäl, 16 mars förordnades Tittoni till ministerpresident tills vidare, och 29 mars bildade den förres trogne anhängare Fortis en ny blandad ministär; Tittoni behöll utrikesdepartementet. En järnvägsstrejk i april upphörde, då kammaren den 19 och senaten den 21 antogo regeringens järnvägsförslag, hvarefter de adriatiska, sicilianska och medelhafsbanorna öfvertogos af staten 30 juni; ett lån på 500 mill. lire upptogs för uppgörelsen med bolagen. 1906 inköptes dessutom af staten de linjer, som egdes af sydbanebolaget. — I juni 1905 organiserades också med påfvens goda minne ett katolskt politiskt parti under ledning af markis Cornaggia. En ministerkris framkallades i dec. af frågan om provisorisk handelspolitisk modus vivendi med Spanien; ministären ombildades, men höll sig dock endast till febr. 1906, då Fortis 8 febr. aflöstes af Giolittis medtäflare Sonnino, som bildade en koalitionsministär, med grefve Guicciardini till utrikesminister. Vid denna tid var Marokkokonferensen i Algeciras samlad (jan.—april), där I. representerades af Visconti-Venosta och jämte England och Ryssland understödde Frankrike mot Tyskland och dess trogne ”sekundant”, Österrike.

Redan 17 maj 1906 föll Sonnino, och Giolitti återtog styrelsen samt förmådde Tittoni att åter öfvertaga utrikesdepartementet; till skattkammarminister utnämndes Majorana. I ministärens sammansättning skedde sedan tid efter annan många ändringar. Deputeradekammaren visade under Giolittis ledning i juni ovanlig enighet och arbetsförmåga; viktigast var beslutet 29 juni om den länge förberedda konversionen af italienska statsskulden från en ränta af 5 proc. brutto eller 4 proc. netto till 3¾ proc., från 1 juli 1912 3½ proc. Konversionen, som omfattade en kapitalskuld af 8 milliarder 100 mill. lire, genomfördes utan svårighet. Finansläget ställde sig fortfarande genomgående gynnsamt: 1903—04 hade budgetens öfverskott uppgått till 33 mill. lire, och under de tre närmast följande finansåren steg samma siffra till respektive 47, 63 och 87 mill. lire. Samtidigt fortgick dock emigrationen, t. o. m. med stigande. — 18 dec. 1906 uttalade sig Tittoni i kammaren om I:s utrikespolitik, som i fredens intresse borde bestå i ett samtidigt vidmakthållande af tremaktsförbundet och vänskapen med Frankrike och England. 13 dec. hade I. slutit ett fördrag med dessa båda makter rörande deras intressen i Abessinien, och efter det besök i Spanien i april 1907, som efterföljdes af öfverenskommelsen mellan denna stat samt England och Frankrike om statu quo i Medelhafvet 16 maj, besökte Edvard VII också italienske konungen i Gaëta 18 april. På tysk sida talades om en engelsk plan att med de romanska staternas hjälp isolera Tyskland. Men i juni s. å. förnyades genom underlåten uppsägning trippelalliansen ännu en gång på 6 år, räknade från jun 1908. — Mycken uppmärksamhet väckte processen mot förre undervisningsministern, sicilianaren Nas (se d. o.), som, sedan han i nov. 1903 lämnat sin ministerpost, anklagats för försnillning af statsmede och 1908 af senaten dömdes till fängelse. — Vi denna tid (1908) gjorde den kyrkofientliga rörelsen i I. framsteg: ett antal städer, såsom Alessandria Padua och Rom, afskaffade religionsundervisningen i sina folkskolor, men i kammaren afslogs ett socialdemokratiskt förslag att förbjuda den i alla landet folkskolor med 333 röster mot 106. För att till tvinga sig samma rätt som öfriga stormakter at hålla egna postkontor i vissa af Turkiska riket städer sände I. 20 april tolf krigsfartyg till d turkiska farvattnen; sultanen gaf därpå efter, a farhåga att I. skulle begagna tillfället till att besätt Tripolis, och lofvade likaså afhjälpa vissa klagomå öfver italienares behandling där. 4 juli antog senate en öfverenskommelse med Menilek, enligt hvilke denne mot 3 mill. lire afträdde ett stycke land ti kolonien Eritrea. En olycka snarlik Lissabons för ödelse 1755 drabbade södra I. och Sicilien genor en jordbäfning 28 dec.; städerna Messina oc Reggio blefvo nästan fullständigt förstörda. Antale omkomna har uppgifvits till inemot 200,000. — Bosniens och Hercegovinas fullständiga införlifvand i den österrikisk-ungerska monarkien 5 okt., uta åtspörjande af de makter, som deltagit i Berlin kongressen 1878, mottogs i I. med missnöje — liksom i England, Ryssland och äfven Frankrike — detta med hänsyn till I:s intressen på Balkanhalfön särskildt i Albanien. Under 1909 förnyade allmänn val Giolittis majoritet i deputeradekammaren, me då kammaren i utskottet rörande regeringens skatte förslag insatte en majoritet af oppositionens med lemmar, afgick ministären i dec. s. å., hvarefte Sonnino bildade en koalitionsministär med Guic ciardini som utrikesminister. — Tsar Nikolaus bö sökte i okt. s. å. I:s konung i Racconigi.

Litt.: *Källsamlingar*: Muratori, ”Rerum italica rum scriptores” (28 bd, 1723—51; forts. af Ta tini, 2 bd, 1748—70, och Mittarelli 1771; ”Ind ces” af Cipolla och Manno 1885; ny uppl. af Ca ducci och Fiorini 1900 ff.); ”Fonti per la stori d'Italia” (många bd, 1887 ff.). — *Bibliograf* Lozzi, ”Biblioteca storica dell' antica e nuov Italia” (2 bd, 1886—87); ”Rivista storica ita liana” (öfversikter från 1884). — *Källor* och *upp satser* finnas i: ”Archivio storico italiano” (mång bd, 1838—77), ”Bulletino dell' istituto storico ita liano” m. fl. tidskrifter.

Bearbetningar: Om Italiens *urhistoria* jfr Mont lius, ”La civilisation primitive en Italie” (bd 1895). Om *gamla tiden* se Romerska rike och Sicilien. — *Allmänna verk*: Murator ”Annali d'Italia” (till 1749; 12 bd, 1744—49

forts. af Coppi (tiden 1750—1861; 16 bd, 1824—67) och Ghiron (tiden 1861—80; 3 bd, 1888—90); Cantù, ”Storia degli Italiani” (4:e uppl., 4 bd, 1893—96); Balan, ”Storia d'Italia” (7 bd; 2:a uppl. 1894—99); ”Storia politica d'Italia” i monografier, utg. af Villari (1883 ff.); Leo, ”Geschichte der italienischen staaten” (5 bd, 1829—30); Pertile, ”Storia del diritto italiano” (8 bd, 1873—87; ny uppl. 1891—99).

Medeltiden: Troya, ”Storia d'Italia del medio evo” (tiden 476—774; 17 bd, 1839—59); Hodgkin, ”Italy and her invaders” (till 814; 8 bd, 1880—99); Hartmann, ”Geschichte Italiens im mittelalter” (bd I—III: 1, 1897—1908); Sismondi, ”Histoire des républiques italiennes du moyen-âge” (16 bd, 1809—18; 5:e uppl. 1840—44); Hegel, ”Geschichte der städteverfassung von Italien” (2 bd, 1847).

Nyare tiden: Burckhardt, ”Die kultur der renaissance in Italien” (1860; 10:e uppl., utg. af Geiger, 1908); Symonds, ”Renaissance in Italy” (5 bd, 1875—81); Ranke, ”Die römischen päpste” (3 bd, 1834—36; 10:e uppl. 1900); Guicciardini, ”Istoria d'Italia” (tiden 1498—1534; 1561—64, bästa uppl. utg. af Rosini, 10 bd, 1819), forts. af Botta, ”Storia d'Italia 1534—1789” (10 bd, 1832; sedan flera uppl.) och ”Storia d'Italia 1789—1814” (4 bd, 1824; sedan flera uppl.); Reuchlin, ”Geschichte Italiens” (4 bd, 1859—74); Tivaroni, ”Storia critica del risorgimento italiano” (tiden 1735—1870, 9 bd, 1888—97); Cantù, ”Storia dei cent' anni 1750—1850” (5:e uppl. i 5 bd 1864) och ”Della indipendenza italiana cronistoria” (5 bd, 1872—77); Comandini, ”L'Italia nei cento anni del secolo XIX” (bd I—II, 1900—07); La Farina, ”Storia d'Italia dal 1815 al 1850” (6 bd, 1851—52); Bianchi, ”Storia documentata della diplomazia europea in Italia 1814—61” (8 bd, 1865—72); Belviglieri, ”Storia d'Italia 1814—66” (6 bd, 1867—70); Nisco, ”Storia d'Italia 1814—80” (3 bd, 1881—86) och ”Storia civile del regno d'Italia” (6 bd, 1885—92); Mariani, ”Le guerre dell'indipendenza italiana 1848—70” (4 bd, 1882—84); Bulle, ”Geschichte des zweiten kaiserreichs und des königreichs Italien” (1890); Chiala, ”Dal 1858 al 1892” (4 bd, 1892—98); Bersezio, ”Il regno di Vittorio Emanuele II” (8 bd, 1878—95); Brusa, ”Staatsrecht des königreichs Italien” (i Marquardsens ”Handbuch des öffentlichen rechts”, 1888—91); Arangio-Ruiz, ”Storia costituzionale del regno d'Italia 1848—98” (1898); Plebano, ”Storia della finanza italiana” (2 bd, 1899—1900). — Dessutom brefväxlingar, tal och skrifter af och om d'Azeglio, Cavour, La Farina, Ricasoli, Rattazzi, Mińghetti, Crispi m. fl. — För 1800-talet jfr bokförteckningarna i Orsi, ”L'Italia moderna” (1901) och Stillman, ”Union of Italy 1815—95” (1908). V. K—r* (till 1870). G. W—k.

Italienisēra. Se Italianism.

Italiens fornspråk, d. v. s. de språk, som talades af de i forntiden på Apenninska halfön boende folken (se Italiska folk), sönderfalla i språk af indoeuropeiskt och språk af icke-indoeuropeiskt ursprung eller med oklara släktskapsförhållanden.

A. Till de *indoeuropeiska språken* höra främst de italiska språken, under hvilken benämning man plägar sammanfatta de sinsemellan nära besläktade språk, som talades af de s. k. italerna l. italikerna i trängre mening och som tillsammans bilda en af den indoeuropeiska språkstammens hufvudfamiljer. Utmärkande drag för den italiska språkfamiljen äro bl. a.: öfvergången af indoeuropeiskt sonantiskt *n*, *m* till *en*, *em*, af sonantiskt *r*, *l* till *or*, *ol*, af intervokaliskt *s* till *z* (lent *s*), hvaraf sedan i vissa språk *r*, utsträckningen af ablativbildningen på *-d* från *o*-stammarna till andra stamklasser. De italiska språkens närmaste släktingar bland de öfriga indoeuropeiska språken äro de keltiska, med hvilka de enligt många forskares antagande en gång bildat en italo-keltisk enhet. Fjärmare stå de, trots vissa öfverensstämmelser, grekiskan. Den förr gängse hypotesen om en italo-grekisk enhet är numera allmänt öfvergifven. I historisk tid äro de italiska språken fördelade på två grupper, den latinska l. latinsk-faliskiska och den oskisk-umbriska l. samnitisk- (sabellisk-) umbriska. Skillnaderna mellan dessa grupper äro jämförelsevis betydliga och större än t. ex. skillnaderna mellan de forngrekiska dialekterna. En af de mest i ögonen fallande olikheterna består däri, att *qu* (s. k. labiovelar guttural) i den förstnämnda gruppen motsvaras af *p* (ren labial) i den senare, jfr t. ex. lat. *quod* gentemot oskiskt *pod* eller lat. *quis* gentemot oskisk-umbriskt *pis*. Hufvudrepresentanten för den latinsk-faliskiska gruppen är latinska språket (se d. o.). — Om öfriga till denna grupp hörande språk är i allmänhet föga bekant. Af faliskiskan äro dock åtskilliga rester bevarade i ett antal kortare, till stor del fragmentariska inskrifter, skrifna med ett det latinska närstående alfabet. Faliskiskans område var beläget n. om Rom i sydöstra hörnet af Etrurien. Hufvudorten var staden Falerii. Språket har, som naturligt är, rönt inverkan af den omgifvande etruskiskan. Af nyare litteratur om faliskiskan är att nämna Deecke, ”Die falisker” (1888), C. Thulin, ”Faliskische inschriften” (i ”Mitteilungen kaiserl. deutsch. archäol. instituts”, Rom 1907, bd XXII), Herbig, ”Falisca” (i tidskr. ”Glotta”, bd II, 1909). — Till den latinsk-faliskiska gruppen har man äfven hänfört sikuliskan, de i östra delen af Sicilien boende sikulernas språk, representeradt af några glossor och en inskrift på en nu i den storhertigliga samlingen i Karlsruhe förvarad vas från Centorbi, den gamla sikulerstaden Centuripa l. Centuripae. Denna inskrift är emellertid äfven efter Thurneysens tolkningsförsök (i ”Zeitschrift für vergleichende sprachforsch.”, bd 35) ganska dunkel. — Till den andra hufvudgruppen af de italiska språken höra oskiskan, umbriskan och de sabelliska dialekterna jämte volskiskan. Oskiska är namnet på de samnitiska stammarnas språk. Som dess område kan räknas den del af mellersta och södra Italien, som samniterna omkr. 400 f. Kr. hade bemäktigat sig, nämligen det s. k. Samnium (däri inberäknadt frentanernas och hirpinernas land), Kampanien, nordvästra randen af Apulien, Lukanien och Bruttium. Till Messana på Sicilien fördes språket af mamertinerna (se d. o.). Sitt namn har oskiskan af en förhistorisk folkstam, de s. k. oskerna (lat. *osci*, *opsci*, grek. *ópikes*, *opikoi*). Dessa hade sitt stamhåll i Kampanien, där de tidigt (i 6:e eller 7:e årh. f. Kr.) underkufvades af etruskerna, och sedermera, då dessas välde i Kampanien störtades genom samniternas inbrott,

kömmo under detta sistnämnda folk, i hvilket de småningom uppgingo. Man har ofta antagit, att dessa församnitiska osker tillhörde den latinska grenen af den italiska folkstammen, men att deras språk eller blott namnet därpå öfvertagits af de samnitiske eröfrarna. Detta i sig själft föga sannolika antagande kan dock knappast anses tillräckligt styrkt genom de antika uppgifterna. Troligare är, att oskerna voro en samnitisk stam och deras munart ett samnitiskt språk. Att namnet kom att utsträckas till de öfrige samniterna och deras språk, låter förklara sig däraf, att det var bland oskerna, som greker och romare först kommit i beröring med samnitiskt språk. Också var det förmodligen oskerna, som på grund af sin tidiga bekantskap med grekisk och etruskisk kultur först gåfvo språket uttryck i skrift. Med samnitkrigen (afslutade 290 f. Kr.), hvilka bragte samniterna i beroende af Rom, började en kamp mellan latinet och oskiskan, som fortgick under ett par århundraden och slutade med den senares undergång. Genom bundsförvantkriget (90—89 f. Kr.) erhöllo italikerna romersk medborgarrätt, och då samniterna det oaktadt fortsatte striden, blefvo de 82 f. Kr. skoningslöst tuktade af Sulla och deras stamförbund upplöst. Ej långt efter denna tid tyckes oskiskan i allmänhet ha upphört att användas i skrift. Att den på sina ställen ännu länge fortlefde i muntligt bruk, är ytterst troligt, men därom saknas alla uppgifter. Oskiska språkrester äro — om man bortser från ett och annat hos klassiska författare anfördt enstaka uttryck — bevarade uteslutande i inskrifter, f. n. kända till ett antal af öfver 200, de flesta egande ett mycket ringa omfång och ofta nog utgörande endast ett fragment på några bokstäfver. Bland inskrifterna, af hvilka de flesta äro funna i Kampanien (de viktigaste fyndorterna äro Pompeji och Capua), synas de yngsta härröra från 1:a årh. f. Kr. eller t. o. m. ännu senare tid, de äldsta gå tillbaka till 5:e årh. f. Kr.; det stora flertalet tillhör säkerligen 2:a och början af 1:a årh. f. Kr. De omfångsrikaste samt i språkligt och historiskt hänseende värdefullaste äro inskrifterna på stenen från Abella (i Kampanien), den s. k. *cippus Abellanus*, och på bronstaflan från Bantia (i Lukanien), *tabula Bantina*; den senare är också ur rättshistorisk synpunkt af högt intresse. De oskiska urkunderna äro affattade i tre slags skrift, nämligen i grekiskt, latinskt och ett inhemskt alfabet, det s. k. oskiska. Det sistnämnda är mest begagnadt i de nordliga trakterna af oskiska språkområdet, hvaremot i s. (Lukanien, Bruttium, Sicilien) grekisk skrift föredrages; den latinska är till sin användning senare. Det oskiska alfabetet är liksom det umbriska nära besläktadt med det etruskiska och bildar med dessa sistnämnda en särskild grupp af italiska alfabet gentemot det latinska och det därmed samhöriga faliskiska (den gemensamma källan för samtliga de italiska alfabeten är det grekiska, öfverfördt genom de i Italien så talrika grekiska kolonierna). Antagligen har oskiska alfabetet uppstått i Kampanien under direkt påverkan af de där bosatte etruskerna. I enskildheter går det dock sina egna vägar, och i afseende på ljudbeteckningens noggrannhet och konsekvens står det vida öfver det etruskiska och umbriska, ja det är i detta afseende det bästa af de italiska alfabeten. Den vårdade ortografi, som, i förening med en smakfull form på själfva bokstafstecknen, ej sällan utmärker oskiska inskrifter, gifver jämte andra omständigheter ett visst stöd åt antagandet, att oskiskan en gång egt en måhända ej alldeles obetydlig litteratur. Af oskiskt ursprung var det under namn af *fabula atellana* kända lustspel, som upptogs i Rom och blef litterärt bearbetadt af romerska skalder. Oskiskan är det ålderdomligaste af de italiska språken och har blifvit kallad de italiska språkens gotiska. Karakteristiskt för densamma är bl. a. bevarandet af de indoeuropeiska diftongerna, som i latinet delvis och i umbriskan genomgående öfvergått till monoftonger. — Umbriskan eller umbrernas språk (se Italiska folk) är liksom oskiskan bekant hufvudsakligen blott genom inskrifter. De umbriska inskrifterna utgöras dels af några få kortare upptecknings, dels och förnämligast af de ganska omfångsrika, mellan fyra och fem tusen ord innehållande texterna å de berömda 7 bronstaflorna i Gubbio, de s. k. *eugubinska* (*iguvinska*) *taflorna*, upptäckta år 1444. En del af dessa (tafl. I—Va och de första raderna af Vb) är skrifven med den inhemska umbriska alfabetet, en direkt afläggare af det etruskiska, den andra däremot (återstoden af Vb samt VI, VII) med latinskt alfabet. Man är allmänt ense om, att de förra, ehuru kanske sinsemellan af något olika ålder, dock alla äro äldre än de senare, och man skiljer därför mellan gammalumbriska och nyumbriska. Taflorna med latinskt alfabet torde, att sluta af den latinska skrifttyp, som de förete, böra hänföras till början af 1:a årh. f. Kr. de med umbriskt ha till större delen antagits vara omkr. 100 år äldre. Under loppet af 1:a årh. f. Kr. har umbriskan förmodligen dött ut, i det att den först i skriftligt bruk och sedan småningom också i talspråket undanträngts af latinet. Den umbriska munarten erbjuder språkforskaren långt större svårigheter än den närbesläktade oskiska. Vår hufvudsakliga källa, de iguvinska taflorna, är redan på grund af sitt egenartade (sakrala och rituella) innehåll vida dunklare än de oskiska lagtexterna, för hvilkas riktiga uppfattning i sakligt hänseende de romerska analogierna ge oss en ojämförligt säkrare ledning. Vidare är själfva språkformen mera svårfattlig och ogenomskinlig, särskildt på grund af de starka förändringar, som umbriskans ljudsystem efter skilsmässan från de samhöriga italiska dialekterna undergått. Och slutligen lämnar den umbriska skriften mycket öfrigt att önska i afseende på ljudbeteckningens noggrannhet och reda. I de båda sistnämnda hänseendena (möjligtvis också i någon mån hvad beträffar ordskatten) har umbriskan tydligen rönt ett för densamma mindre gynnsamt inflytande af det utan tvifvel alldeles obesläktade språk, som var dess omedelbara granne i väster, nämligen etruskiskan. — En mellanlänk mellan umbriskan och oskiskan bilda geografiskt såväl som språkligt de s. k. *sabelliska dialekterna*. Under denna benämning plägar man sammanfatta de munarter, som talades af åtskilliga smärre mellan umbrerna i n. och samniterna i s. boende stammar sabiner, picenter, vestiner, marruciner, päligner marser, hernicer, aequer, aequiculer. Namnet sabeller har emellertid också en vidsträcktare betydelse då därunder innefattas äfven samniterna. Enligt traditionen hade samniterna utgått från sabinerna, och tydligen stå namnen *Samnium* (af *Sabniom*), *Samnis* i etymologiskt samband med *Sabellus*, *Sabinus*. Vå

kunskap om de sabelliska munarterna, af hvilka flera tidigt latiniserades, är mycket bristfällig; om somliga veta vi så godt som ingenting. Af de flesta föreligga dock mer eller mindre torftiga inskriftliga lämningar; talrikast äro de päligniska. — Till de sabelliska dialekterna räknas af somliga äfven volskiskan, de i Latium boende volskernas språk, representeradt genom en kortare inskrift; andra tillerkänna emellertid denna munart en mera självständig ställning. I allmänhet synas de s. k. mellandialekterna stå oskiskan närmare än umbriskan; volskiskan visar dock flera anmärkningsvärda öfverensstämmelser med umbriskan. — De s. k. *fornsabelliska inskrifterna*, funna på olika platser i mellersta Italien, i synnerhet i Picenum, äro icke ännu säkert tolkade. Enligt många forskares mening äro de icke affattade på något italiskt språk (se nedan under B 6). — Af äldre litteratur, som behandlar till den oskisk-umbriska gruppen hörande språk och språkminnesmärken, förtjäna i synnerhet följande arbeten, som ännu äro af betydelse, att nämnas: Th. Mommsen, ”Die unteritalischen dialekte” (1850), A. Kirchhoff, ”Das stadtrecht von Bantia” (1853), Aufrecht och Kirchhoff, ”Die umbrischen sprachdenkmäler” (1849—51), Bréal, ”Les tables eugubines” (1875), Bugge, ”Altitalische studien” (1878), Bücheler, ”Lexicon italicum” (1881), ”Umbrica” (1883), hvartill komma Zvetaieffs inskriftsamlingar, ”Sylloge inscriptionum oscarum” (1878), ”Inscriptiones Italiae mediae dialecticae” (1884—85), ”Inscriptiones Italiae inferioris dialecticae” (1886), hvilka samlingars värde dock numera hufvudsakligen ligger i de bifogade faksimileafbildningarna af inskrifter. De viktigaste sammanfattande arbetena af nyare datum äro: v. Planta, ”Grammatik der oskisch-umbrischen dialekte” (I—II, Strassburg 1892—97), som äfven innehåller textsamling och glossar (ett verk, som för långa tider kommer att utgöra grundvalen för studier på detta område), Conway, ”The italic dialects” (I—II, Cambridge 1897; erbjuder den fullständigaste materialsamlingen, hvari äfven nomina propria äro upptagna), Buck, ”A grammar of oscan and umbrian with a collection of inscriptions and a glossary” (Boston, 1904; kortfattad och mycket användbar för en första orientering). En god framställning af de oskisk-umbriska munarternas ljud- och formlära, sedd i samband med de öfriga indoeuropeiska språkens, har dessutom gifvits af Brugmann i ”Grundriss der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen”. Specialfrågor äro behandlade i afhandlingar och uppsatser af Bréal, Bronisch, Brugmann, Buck, Bugge, Bücheler, Danielsson och flera andra forskare. Öfversikter och anmälningar af hithörande litteratur lämnas bl. a. i ”Jahresbericht über die fortschritte der klassischen altertumswissenschaft” (nu utg. af W. Kroll) och ”Kritischer jahresbericht über die fortschritte der romanischen philologie” (utg. af K. Vollmöller), i ”Anzeiger für indogermanische sprach- und altertumskunde” (utg. af W. Streitberg) och i tidskr. ”Glotta” (utg. af P. Kretschmer och F. Skutsch). P. P.

B. Utom de italiska språken ha i det forntida Italien flera andra språk, af dels indoeuropeiskt, dels icke-indoeuropeiskt ursprung, talats. En öfversikt öfver dessa torde lämpligen kunna följa en geografisk anordning och härvid utgå från västra Nord-Italien.

1) Liguriska och lepontiska språken. Den sydligaste delen af det nyss angifna området är Ligurien, kust- och berglandet kring Genuabukten. Dess invånare, ligurerna, utgjorde återstoden af en folkstam, som ursprungligen haft en vidsträckt utbredning ej blott i Italien, utan äfven i Gallien (Frankrike), men sedermera till största delen blifvit undanträngd eller underkufvad af invandrande folk, i Gallien af kelterna (gallerna), i Italien af italiker, etrusker och kelter. Hvad Nord-Italien angår, veta vi genom underrättelser hos antika skriftställare, att ligurernas boningsplatser därstädes i äldre tider sträckt sig långt norrut, ned i Podalen och på andra sidan af denna flod; genom kelternas inbrott (senast omkr. 400 f. Kr.) uppstod här en ”keltoligurisk” blandbefolkning. Enligt flera moderna språkforskares mening skulle man i de nuvarande och, hvad själfva bildningstypen beträffar, bevisligen till antiken återgående topografiska (ort-, berg-, flod-) namnen på *-sco*, *sca* (*-asco*, *-asca*, *-osco*, *-usco* o. s. v.) ega ett språkligt kriterium för bestämmande af Ligurergebitets ursprungliga utsträckning. Dylika namn förekomma ända från forntiden särdeles talrikt i det egentliga Ligurien (i en latinsk inskrift från 117 f. Kr. nämnas från Genuatrakten strömmarna *Neviasca*, *Tulelasca*, *Veraglasca*, *Vinelasca*), men de äro äfven ganska vanliga i Piemont, det västliga Lombardiet och den närgränsande delen af det italienska Schweiz (kantonen Ticino), på hvilket sistnämnda håll vi finna t. ex. ortnamn sådana som *Biasca*, *Giubiasco* m. fl. Både i detta suffix och i de därmed bildade namnens primärstammar, liksom i andra namn och därtill i de ytterst torftiga rester (enskilda ord bevarade hos klassiska författare), som vi för öfrigt ega af ligurernas språk, har man trott sig igenfinna indoeuropeiska språkelement och i enlighet härmed kunna hänföra de förut i allmänhet som icke-indoeuropéer betraktade och närmast med ibererna (se d. o.) sammanställde ligurerna till den indoeuropeiska folkgruppen. Med en sådan uppfattning var det helt naturligt, att man, under hänvisning till det nyssnämnda namnsuffixets (*-sco* o. s. v.) spridning åt n., skulle försöka att som liguriska språkminnesmärken häfda de s. k. *”lepontiska” inskrifterna*. Dessa numera till öfver ett 40-tal uppgående, till största delen mycket korta inskrifter äro förnämligast funna i trakterna omkring Luganosjön och Lago Maggiore, alltså ungefär på det område, som i forntiden beboddes af lepontierna (jfr ”Lepontiska alperna”, ”Val Leventina”). De synas härröra från tiden omkr. 200 (l. 250)—100 f. Kr. och äro affattade i det s. k. ”Lugano-alfabetet”, ett af de före landets romanisering i Nord-Italien brukliga s. k. ”nordetruskiska” alfabeten, af hvilka flertalet med det etruskiska delar bristen på bokstafstecken för konsonanterna *b*, *d*, *g*. Dessa inskrifters uppenbarligen indoeuropeiska språk hade förut ansetts vara *keltiskt* (galliskt); nu förklarades det vara *liguriskt*, och till stöd för denna mening åberopade man de afvikelser från den keltiska typen, som det företedde, och bland hvilka den viktigaste förmenades vara de nominala *o*-stammarnas (latinska 2:a deklinationens) genitivus sing. på *-ui*, som i fornkeltiskan, liksom i latinet, motsvaras af en genitiv på enkelt (urspr. långt) *-i* (lepont. nomin. *Latumaros*, genit. *Latumarui* mot kelt. (gall.) nomin. *Segomaros*, genit. *Segomari*). Det har emellertid visat sig, att denna påstådda olikhet i nominal-

böjningen emellan lepontiskan och keltiskan i själfva verket icke förefinnes: de lepontiska kasusformerna på *-ui* äro (liksom de på *-ai* och *-ei*) icke genitiver, utan dativer och låta som sådana mycket väl förena sig med motsvarande keltiska former. Då nu dessutom den keltiska singulargenitiven af *o*-stammarna, på *-i*, med stor sannolikhet kan påvisas i de lepontiska inskrifterna och de i dessa förekommande personnamnen bära en öfvervägande keltisk prägel samt därtill historiska och arkeologiska grunder afgjordt tala därför, att i 2:a årh. f. Kr. och långt tidigare det keltiska befolkningselementet varit förhärskande, om ej enaradande, på ifrågavarande geografiska gebit, så synes man beträffande nämnda inskrifters språk böra återgå till den gamla åsikten: detta språk är k e l t i s k t, om ock delvis af en annan och något ålderdomligare typ, än den vi träffa i de forngalliska inskrifterna. Därmed är också (såframt man ej, såsom emot den historiska sannolikheten blifvit yrkadt, vill göra liguriskan till en blott aflaggare af den keltiska språkgrenen) det bästa stödet för åsikten om l i g u r i s k a n s indoeuropeiska språkkaraktär bortfallet, och det förefaller därför ganska möjligt, att de forskare ha rätt, som antaga, att ligurerna tillhört en annan folk- och språkfamilj än den indoeuropeiska. — Litt.: C. Pauli, "Altitalische forschungen", 1 (1885), P. Kretschmer, "Die inschriften von Ornavasso und die ligurische sprache" (i "Zeitschrift für vergleichende sprachforschung", bd 38, s. 97 ff.), G. Herbig, "'Keltoligurische' inschriften aus Giubiasco" (i "Anzeiger für schweizerische altertumskunde", 1905—06, s. 187 ff.), H. Hirt, "Die indogermanen" (Strassb. 1905—07), s. 43 ff., 563 ff., O. A. Danielsson i den nedan under mom. 4 nämnda uppsatsen; Ed. Meyer, "Geschichte des altertums" (2:a uppl.), I, 2, s. 722 ff., B. Modestov, "Introduction à l'histoire romaine" (Paris 1906), s. 113 ff.

2) G a l l i s k a n. Om detta sedan omkr. 400 f. Kr. i nästan hela Podalen och delvis också i tillgränsande trakter utbredda språk se K e l t i s k a s p r å k. Hithörande direkta minnesmärken, inskrifter i "nordetruskiskt" alfabet, äro, om man frånser de ofvan berörda lepontiska inskrifterna, ytterst fåtaliga. (En af de viktigaste italogalliska inskrifterna, en gallisk-latinsk bilinguis, är funnen s. om Apenninerna vid Todi i Umbrien.) I stor myckenhet förekomma däremot galliska namn i Nord-Italiens latinska inskrifter. — Litt.: Pauli, "Altitalische forschungen", 1, J. Rhys, "The celtic inscriptions of France and Italy" (London 1907; särtryck ur "Proceedings of the British academy", vol. II), E. Windisch i Gröbers "Grundriss der romanischen philologie" (bd I, 2:a uppl., 1905, s. 372 ff.), W. Schulze, "Zur geschichte lateinischer eigennamen" (se nedan mom. 9), s. 3 ff. (om de keltiska och italogalliska namnen).

3) N o r d e t r u s k i s k a n. Gallernas föregångare i Nord-Italien voro från omkr. 550 f. Kr. etruskerna. Hithörande inskrifter sönderfalla i två grupper, vanliga etruskiska inskrifter, förnämligast funna i trakten af Bologna, och de i trängre mening s. k. "nordetruskiska", som visa "nordetruskiskt" alfabet (jfr ofvan under mom. 1) och ett egendomligt färgadt etruskiskt språk och som hufvudsakligen anträffats i den östra alpregionen (i Tyrolen ända upp på andra sidan om Brennerpasset), dit etruskerna genom kelternas invandring i Podalen blifvit undanträngda. Jfr vidare nedan mom. 9. Litt.: Pauli, "Altitalische forschungen", 1.

4) V e n e t i s k a n. Veneternas område begränsas i v. och s. ungefär af floden Adige, i dess nutida nedre lopp; i ö. har det räckt nära på fram till Tagliamento; i n. har det sträckt sig utöfver den nuv. italienska gränsen: fornvenetiska inskrifter äro funna i östra Syd-Tyrolen och i Kärnten. Veneterna, som jämförelsevis länge bevarade sin självständighet, ha tydligen rönt flerfaldig påverkan af sina närmaste grannar, etrusker och galler; landskapets romanisering börjar omkr. 200 f. Kr. Språket är oss bekant genom ett rätt stort antal inskrifter (Paulis samling upptager öfver 300 nummer), hvilka dock tyvärr på grund af sin korthet (en mycket stor del utgöres af enstaka bokstäfver eller stafvelser eller ornamentala bokstafsserier) och sitt rätt enformiga innehåll erbjuda ett ganska magert studiematerial. Den förnämsta fyndorten är Este, hvars under de senare decennierna utgräfda nekropoler äfven i rent arkeologiskt hänseende äro af högt intresse. Inskrifternas tid torde sträcka sig från omkr. 400 till omkr. 100 f. Kr. Den största delen är affattad i ett eget alfabet af "nordetruskisk" typ (jfr ofvan under mom. 1—3); endast några få bland de yngsta äro skrifna med latinska bokstäfver. Språket är indoeuropeiskt och var sannolikt, såsom man äfven med stöd af en antik uppgift om folkets illyriska härkomst antagit, närmast befryndadt med nordillyrernas språk, måhända så nära, att det kan gälla som en nordillyrisk munart (jfr vidare nedan under mom. 7 och art. I l l y r i s k a f o l k). En eller annan öfverensstämmelse å ena sidan med keltiskan och å andra sidan med de italiska språken kan påvisas. — Litt.: C. Pauli, "Altitalische forschungen", bd 3 (1891), E. Lattes, "Iscrizioni inedite venete ed etrusche" (i "Rendiconti del R. Istituto Lombardo", bd 34, 1901, s. 1131 ff.), R. Thurneysen, i "Wochenschrift für klassische philologie", 9 (1892), s. 285 ff., A. Torp, "Bemerkungen zu den venetischen inschriften" (festskrift till H. M:t K. Oskar II, Kristiania 1897, bd II, d. 4), P. Kretschmer, "Einleitung in die geschichte der griechischen sprache" (Göttingen 1896), s. 266 ff., H. Pedersen, "Zeitschrift für vergleichende sprachforschung", bd 36, s. 299 ff., H. Hirt, "Die indogermanen", 151 ff., 604 ff., O. A. Danielsson, "Zu den venetischen und lepontischen inschriften" (i "Skrifter utg. af K. Human. vet. samf. i Uppsala", bd XIII, n:r 1), Schulze, "Zur geschichte lateinischer eigennamen" (nedan mom. 9), s. 29 ff. (om de illyrisk-venetiska namnen); O. Montelius, "La civilisation primitive en Italie", I (Stockh. 1895), s. 273 ff., pl. 50 ff. (Estefynden).

5) N o v i l a r a i n s k r i f t e r n a s språk. Vid det i närheten af Pesaro belägna Novilara har man sedan början af 1890-talet funnit en fullständigt bevarad och två fragmenterade steler (grafstenar) med ålderdomlig ornering och bildutstyrsel samt inskrifter i ett ur en äldre form af det grekiska härledt och från det etruskiska delvis afvikande alfabet. Trots gjorda försök har man ännu ej lyckats tolka dessa texter och sålunda bestämma deras språk. Det senare företer en viss "etruskiserande" anstrykning, men huruvida det verkligen är besläktadt med etruskiskan, torde ännu få betraktas som oafgjordt. —

Litt.: E. Lattes, ”Di due nuove iscrizioni preromane trovate presso Pesaro” (i ”Rendiconti della R. accademia dei Lincei, Cl. di scienze morali” etc., ser. V, vol. 2, 1893, s. 775 ff., 1017 ff., och 3, 1894, s. 25 ff.; äfven i särtryck, Roma 1894) samt i ”Hermes”, bd 43 (1908), s. 32 ff., L. Mariani, ”Di una nuova stele Picena” (i ”Rendiconti della R. acc. dei Lincei” etc., vol. 17, 1908, s. 681 ff.), v. Planta, ”Grammatik der oskisch-umbrischen dialekte”, bd 2 (Strassb. 1897), s. 554; O. Montelius, ”La civilisation primitive en Italie”, II, pl. 143 ff.

6) De s. k. ”fornsabelliska” inskrifternas språk. Dessa i paleografiskt hänseende mycket ålderdomliga inskrifter äro likaledes till största delen funna i det östra kustlandet, i det gamla Picenum (s. om Ancona). Om texter och språk gäller ungefär detsamma som vid nästföregående grupp; dock synes här en indoeuropeisk språkkaraktär otvetydigt framträda. Det ligger nära till hands att med Pauli tänka på den genom antika uppgifter intygade förekomsten af illvriska befolkningselement (liburner) i denna del af Italien; tills vidare är detta dock endast en i någon mån sannolik gissning. Litt.: Pauli, ”Altitalische forschungen”, bd 3, s. 219 ff., 428 f., v. Planta, ”Grammatik der oskisch-umbrischen dialekte”, bd 2, s. 551 ff., 664 f., ”Notizie degli Scavi”, 1903, s. 104 (ny inskrift, fr. Belmonte).

7) Messapiskan. Så benämnes det språk, som i forntiden talades af de i sydöstligaste delen af Italien (”Klacken”) bosatte messapierna eller, som de äfven med en, efter hvad det vill synas, mer omfattande stambeteckning kallas, japygerna. Området sammanfaller ungefär med den nuv. ”provincia di Lecce” (förr ”terra d'Otranto”) och tyckes i n. och n. v. ha sträckt sig något utöfver det antika Kalabriens gränser. Språkminnesmärkena äro (utom enstaka, hos klassiska skriftställare bevarade ord, t. ex. i grekiska källor *bréndos* ”hjort”, *brention* ”hjorthufvud”, hvaraf stadsnamnet grek. *Brentésion*, lat. *Brundisium*, it. *Brindisi* skall vara afledt) omkr. 180 till allra största delen korta inskrifter — de säkert konstaterade moderna förfalskningarna (omkr. ett halftjog) naturligtvis oberäknade. Dessa inskrifter anses i allmänhet härröra från tiden omkr. 400(350) —100(50) f. Kr. och äro skrifna med ett alfabet, som förmodas vara lånadt från någon af de närbelägna grekiska kolonierna (Tarent eller Locri) och som med tiden modifierats genom lån från det vanliga (”joniska”) grekiska alfabetet och till sist äfven från det latinska. Språket är indoeuropeiskt, men ej italiskt, och då det af flera skäl, bl. a. äfven på grund af antika uppgifter, är högst troligt, att messapierna (japygerna) kommit till Italien sjöledes från motsatta sidan af Adriatiska hafvet, har man antagit, att messapiskan vore ett illvriskt språk och som sådant en antik släkting till den nuv. albanesiskan, hvars hemland, Albanien, har just det geografiska läge, som härvid kommer i fråga. Messapiskan och albanesiskan, hvilkas samhörighet äfven skulle framgå af vissa språkliga fakta (t. ex. den för bägge gemensamma öfvergången af indoeuropeiskt *o* till *a*), skulle sålunda representera den forna sydillyriskan, under det att däremot nordillyriskan vore representerad af venetiskan (ofvan mom. 4). Nu förefinnes emellertid, som det tyckes, en viktig skillnad mellan albanesiskans och venetiskans ljudsystem, i det att i den förra de indoeuropeiska palatalerna (*k* o. s. v.) motsvaras af spiranter (frikativor, *s* o. s. v.), i den senare däremot af explosivljud (*k* o. s. v.; jfr om denna skillnad mellan s. k. *”satem”*- och *”centum*-språk” art. Indoeuropeiska språk); messapiskans ställning i detta hänseende är ännu ej med säkerhet bestämd. Man kommer alltså här i ett dilemma, som olika forskare ha löst på olika sätt. Om messapiskan och albanesiskan höra tillsamman och representera sydillyriskan, under det att nordillyriskan har sin representant i venetiskan, så får namnet ”illyriska språk” en blott och bart geografisk betydelse: härmed betecknas då de indoeuropeiska språk, som i forntiden talats i Illyrien (västra Balkanhalfön), men hvilka egentligen tillhört två skilda grupper inom den indoeuropeiska familjen och endast genom den lokala beröringen erhållit det syskontycke, som i namnbildningen och annat må kunna påvisas. Om däremot messapiskan och venetiskan höra närmare ihop, så kan albanesiskan icke i samma mening som de vara ett ”illyriskt” språk, utan får då anknytas till någon annan indoeuropeisk språkgren (t. ex. den traciska), i det att man på samma gång antager, att albaneserna först i en yngre tid ryckt in i Albanien. — Litt.: Någon tidsenlig samling af de *messapiska inskrifterna* (hvilkas original för öfrigt, efter de äldsta kopiornas tid, till mycket stor del tyckas ha gått förlorade) finnes icke, utan man får närmast hålla sig till de under mom. 9 anförda inskriftverken af Fabretti och Gamurrini samt enstaka senare publikationer. En partiell revision har B. Nogara lämnat i ”Delle iscrizioni messapiche attualmente esistenti, alcune fra le quali ancora inedite” (i ”Annuario della R. accademia scientifico-letteraria di Milano”, 1895—96). Jfr i öfrigt W. Deecke, ”Zur entzifferung der messapischen inschriften” (ett antal värderika uppsatser i ”Rheinisches museum”, bd 36, 1881, 37, 1882, 40, 1885, 42, 1887); S. Bugge, ”Albanesisch und messapisch” (i Bezzenbergers ”Beiträge zur kunde der indogermanischen sprachen”, bd 18, 1892, s. 193 ff.), A. Torp, ”Zu den messapischen inschriften” (i ”Indogermanische forschungen”, utg. af Brugmann och Streitberg, bd 5, 1895, s. 195 ff.), Kretschmer (s. 258 ff.), Pedersen och Hirt (s. 152 ff., 607 ff.) å de ofvan under mom. 4 angifna ställena; F. Ribezzo, ”La lingua degli antichi messapii” (I. Introduzione storica — II. Ermeneutica, Napoli 1907).

8) Grekiskan, representerad af de forngrekiska (doriska, joniska o. s. v.) munarter, som talades i de så talrika grekiska kolonierna, förnämligast i Syd-Italien (*Magna Græcia*) och på Sicilien. Det grekiska språket, som å en del af dessa orter bibehöll sig ännu i romerska kejsartiden, har, som bekant, spelat en betydande roll i Italiens ej blott allmänt kulturella, utan äfven språkliga historia. Se vidare Grekiska språket och Latinska språket.

9) Etruskiskan. Om folket och dess historia se Etrusker. Språket är bekant dels genom uppgifter hos klassiska författare, dels och hufvudsakligen genom inskrifter samt en handskrift. Handskriften förskrifver sig från Egypten: det är de berömda mumiebindlarna i nationalmuseet i Agram, ända till 3,24 m. långa och högst 7 cm. breda remsor af ett i tvärställda kolumner med bläck beskrifvet aflångt linnestycke, som var afsedt att bilda

en skriftrulle (den i antiken mest brukliga bokformen) och sedermera blifvit använd som makulatur vid inkartoneringen af en mumie. Tiden torde vara den tidigare Ptolemaierperioden (3:e—2:a årh. f. Kr.); innehållet är säkerligen af religiös (rituell) art. De nu bekanta inskrifternas antal uppskattas till omkr. 8,500. De flesta äro funna i det egentliga Etrurien, men man har mer eller mindre talrika inskrifter äfven från öfriga delar af Italien, som etruskerna under någon längre tid behärskat, så särskildt från Kampanien och Nord-Italien (jfr ofvan mom. 3). Äfven utom Italien och dess närmaste gränstrakter ha enstaka fynd blifvit gjorda; så påträffades t. ex. för ungefär 10 år sedan i Tunis en elfenbensplatta med en etruskisk dedikation till den kartagiske guden Melkarth. Liksom de antika inskrifterna i allmänhet äro de etruskiska (medelst inristning eller påmålning med färg) anbragta å en mängd olika föremål, å grafkamrarnas väggar, å sarkofager, askurnor och grafstenar, å husgeråds- och prydnadssaker (t. ex. vaser af lera och af metall, bronsspeglar, smycken, gemmer) m. m.; myntpräglarna med inskrift höra också hit. De flesta äro helt korta, och den talrikaste klassen utgöres af sepulkralinskrifter, som innehålla endast den dödes namn och vanligtvis också något om hans släktskapsförhållanden (hans fars eller hans mors namn eller båda o. s. v.). Af de utförligare äro de båda längsta en vid Perugia funnen steninskrift, den s. k. *cippus Perusinus* (''Corpus inscriptionum etruscarum'' n:r 4538; omkr. 120 ord), och en ristad terrakottatafla från S. Maria di Capua i Kampanien (omkr. 300 ord); jämte mumiebindlarna (något öfver 500 ord, upprepningarna oräknade; eljest omkr. 1,500) äro dessa de omfångsrikaste minnesmärken af det etruskiska språket, som vi ega. Inskrifternas tid kan i många fall med någorlunda säkerhet bestämmas, i det att fyndomständigheterna (det samhöriga grafinnehållets beskaffenhet o. s. v.), arkeologiska stilkriterier, skriftens egen typ o. d. ge hållpunkter för en mer eller mindre precis datering. De allra äldsta gå med full säkerhet så långt tillbaka som åtminstone till förra delen af 7:e årh. f. Kr. (troligen är deras epok ännu tidigare), medan de allra yngsta torde falla i slutet af 1:a årh. f. Kr. eller endast obetydligt senare. Det etruskiska alfabetet är, liksom det latinska, härledt från ett västgrekiskt alfabet, förmodligen det i närmaste grekiska koloni, Kyme (Cumae) i Kampanien, brukliga; i sin ordning har det sedan blifvit moderalfabetet till det umbriska, oskiska och ett par, om ej alla, ''nordetruskiska'' alfabet (jfr ofvan 1—4). Som utmärkande för det etruskiska alfabetet i dess normala form kan nämnas, att det å ena sidan saknar (har uppgifvit) tecknen för vokalen *o* samt konsonanterna *b*, *d*, *g* och å andra sidan eger (har bibehållit) tecknen för aspiratorna *ph*, *th*, *kh* samt för två olika *s*-ljud, *s* och *ś*, hvilka sistnämnda bokstäfver i det nordliga och det sydliga Etruriens inskrifter ofta användas på alldeles motsatt sätt (vid härnedan förekommande exempel följes i detta fall den nordliga skrifningen); nyskapadt är tecknet för konsonanten *f*. Den vanliga, men ej uteslutande brukliga, skriftriktningen är från höger till vänster. (Från den yngsta perioden eger man ett antal dels på den etruskiska, dels på etrusko-latinskt blandspråk affattade inskrifter i latinskt alfabet, hvilka ej sällan förete vissa för ljudläran intressanta egenheter i ljudbeteckningen.) — Då alltså alla bokstafstecknen äro väl bekanta och därtill mestadels de enskilda orden isärhållna genom interpunktion, så erbjuder i regel *läsningen* (''dechiffreringen'') af en nöjaktigt bevarad etruskisk text alls ingen svårighet. Annorlunda förhåller det sig med *tolkningen*. För denna har man tyvärr ej särdeles mycken hjälp af de till något öfver 30 uppgående bilinguerna, d. v. s. inskrifter med samma innehåll i tvåfaldig text, etruskisk och latinsk. Ty dessa dubbelinskrifter äro allesamman af den ofvannämnda korta typen och därför föga gifvande, hvartill ytterligare kommer, att de båda versionerna ej alltid fullständigt täcka hvarandra. Såsom ett exempel må anföras ''Corpus inscriptionum etruscarum'', n:r 3763 (å en askkista af marmor): a) etr. *Pup.* (förkortning = *Pupli*) *Velimna Au.* (förk. = *Auleś*) *Cahatial*, d. v. s. ''Pupli Velimna (son) af Aule (och) af Cahati''; b) lat. *P.* (= *Publius*) *Volumnius A.* (= *Auli*) *f.* (= *filius*) *Violens Cafatiă natus. Velimna*, på latin *Volumnius*, är den dödes, liksom naturligtvis också hans fars, familjenamn, *Pupli* hans eget och *Aule*, i genitivus *Auleś* (eller *Aulesa*), faderns förnamn, *Cahati*, på latin *Cafatiă* (*f* växlar ofta med *h* i etruskiskan), i gen. *Cahatial*, moderns familjenamn (i femininum); tillnamnet *Violens* saknar motsvarighet i den etruskiska texten. — För att man skall komma vidare, måste alltså andra medel och utvägar anlitas, och härvid äro två förfaringssätt tänkbara, hvilka helst (såsom också ofta skett) borde förbindas med hvarandra, nämligen den ''etymologiska'' 1., som den också skulle kunna kallas, den ''externa'' och den ''kombinatoriska'' 1. ''interna'' metoden. Om man bland de bekanta forn- eller nutidsspråken kunde påfinna en nära släkting till etruskiskan, så skulle tydligtvis härigenom oändligt mycket vara vunnet såväl för de etruskiska texternas begripande som för språkbyggnadens uppfattning. Å andra sidan är det klart, att man genom att endast hålla sig till en föreliggande text och det sakliga sammanhang, hvari denna förekommer, samt de mer eller mindre närliggande analogier, som andra jämförliga (ibland äfven icke-etruskiska, t. ex. latinska) texter erbjuda, skall kunna bilda sig en ofta ganska säker föreställning om hvad såväl texten i det hela som de enskilda orden däri betyda. Exempelvis böra inskrifterna i en familjegraf emellanåt kunna upplysa ett och annat ej blott om namnförrådet och de grammatiska former, som tjäna till att uttrycka härkomst o. d., utan äfven om de s. k. släktskapsorden, d. v. s. uttrycken för ''son'', ''dotter'' o. s. v.; om man — för att här begagna en formel — på ett antal skänkkannor finner ristadt ''N. N:s *x*'' och på ett par bägare ''N. N:s *y*'', så är det ju ganska troligt, att ''*x*'' betyder ''kanna'' och ''*y*'' ''bägare''; genom de i slutet af sepulkralinskrifter ganska ofta förekommande uttrycken *avils*, *ril* o. d. med en efterföljande siffra (den etruskiska sifferbeteckningen är i hufvudsak identisk med den latinska) anges uppenbarligen den dödes ålder (lat. *annorum*, *annos natus*), och när man i dylika formler i st. f. en siffra finner ett eller flera ord, har man all anledning att i dessa se med bokstäfver utskrifna räkneord, o. s. v. På de sålunda vunna fakta kan sedermera en etruskisk grammatik (ljud- och formlära o. s. v.) eller åtminstone ett försök härtill byggas.

Så långt tyckes allt vara godt och väl, och detta förfaringssätts företräden ligga i öppen dag. Tyvärr äro emellertid (orsakerna må nu ligga i sakens egen natur eller i det etruskiska språkets egenartade byggnad eller i vårt textmaterials ogynnsamma beskaffenhet eller, som troligast synes, i alla dessa omständigheter) den kombinatoriska (''interna'') metodens resurser tämligen begränsade: den räcker rätt väl till för det stora flertalet af de vanliga, korta inskrifterna, men vid de längre och mer komplicerade lämnar den oss, åtminstone att döma af hittillsvarande erfarenhet, mestadels i sticket och ger endast få verkligen säkra resultat. Och detta är så mycket beklagligare, som, såvidt man f. n. kan se, denna metod är den enda användbara; ty alla försök, som hittills blifvit gjorda att på den etymologiska (''externa'') vägen lösa den ''etruskiska gåtan'', ha, som det tyckes, ohjälpligen strandat och endast tjänat att bestyrka den af en grekisk skriftställare (Dionysios från Halikarnassos) fällda utsagan, att etruskerna ej äro språkfränder med något annat folk — hvadan de alltså i den antika språkvärlden skulle ha intagit ungefär enahanda ställning som baskerna i den moderna. Etruskiskan är för det första icke ett italiskt språk i den ofvan (under A) angifna meningen: de öfverensstämmelser mellan etruskiskan och latinet, umbriskan o. s. v., som onekligen i icke ringa antal förefinnas (framför allt i namnsystemet, men äfven i ordförrådet m. m.), äro naturliga frukter af den långa och intima beröringen mellan etruskerna och de italiska folken. Etruskiskan är öfver hufvud ej ens ett indoeuropeiskt språk; olikheterna i typen äro så pass stora, att äfven de forskare, som förfäktat den motsatta meningen, dock till sist måst erkänna, att etruskiskan innehölle ett betydande inslag af alldeles främmande element, som i väsentlig mån fördunklat och förvanskat dess, efter deras förmenande, ursprungligen indoeuropeiska byggnad. Slutligen ha också de talrika försöken att bland de icke-indoeuropeiska forn- och nutidsspråken finna en anknytning för etruskiskan icke ledt till något hållbart resultat. Det enda, som f. n. med någon grad af bestämdhet kan sägas i denna fråga, är, att etruskiskan synes tillhöra den grupp (rättare kanske: någon bland de grupper) af icke-indoeuropeiska språk, som före indoeuropéernas invandring talades i Mindre Asien samt närmaste delar af Syd-Europa (Egeiska hafvets öar, Grekland o. s. v.) och äfven efter denna tid delvis länge lefde kvar på samma ställen. Detta antagande har stöd i den af de moderne historieforskarna och arkeologerna så godt som allmänt godtagna antika traditionen om etruskernas eller, som de på grekiska kallas, ''tyrrhenernas (tyrsenernas)'' härstamning från de en gång på Mindre Asiens västkust och närliggande öar m. m. bosatte tyrrhenerna (tyrsenerna). Det har också, för ej så länge sedan, fått en viss bekräftelse äfven ur språklig synpunkt. Det är nämligen mycket sannolikt, om också ej ännu till fullo bevisadt, att de två i gammalgrekiskt alfabet, men på ett främmande språk, som visar ganska påfallande formella likheter med etruskiskan, affattade inskrifterna å en 1885 på ön Lemnos funnen och nu i nationalmuseet i Aten förvarad grafsten, som anses härröra från 6:e årh. f. Kr., äro minnesmärken af en ösittyrrhensk systerdialekt till de västliga tyrrhenernas, d. v. s. etruskernas, språk.

De positiva resultat, som hufvudsakligen genom den kombinatoriska (interna) metodens användning vunnits, äro af skäl, som ofvan antyddes, ganska fragmentariska, men i och för sig hvarken få eller till värdet obetydliga. Man eger sålunda en rätt god föreställning om etruskiskans ljudsystem; de i inskrifterna så utomordentligt talrikt förekommande namnen, hvilka till större delen äro oss bekanta äfven i sin latinska eller sin grekiska form (i den etruskiska konsten äro framställningar ur den grekiska guda- och hjältesagan ytterst vanliga, och dessa ofta försedda med vidskrifna namn) ha härvid gifvit den bästa ledningen. Det säger sig självt, att språkminnesmärken, som sträcka sig öfver ett tidrum af bortåt 7 århundraden (jfr ofvan) och delvis också härröra från tämligen vidt isärliggande geografiska gebit, skola förete många skiljaktigheter i afseende på ordformernas ljudgestalt (utseende); en sådan kronologiskt eller lokalt betingad utveckling och variation kan också spåras i formbildningen. Inom nominalböjningen, som försiggår genom tillagda ändelser (suffix), liksom i den indoeuropeiska och andra språkfamiljer, känner man genitivbildningen och åtskilligt annat (t. ex. af det kvinnliga förnamnet *Thankhvil*, lat. *Tanaquil*, gen. *Thankhviluś*, af det manliga *Larth*, lat. *Lars*, gen. *Larthia*, *Larth(i)al* eller *Larth(i)alisa* o. s. v.; en mycket egendomlig bildning är den s. k. ''genitivus genitivi'' på *-śla*, t. ex. *Arnthial Larthialisla* [son] af Arnth, lat. *Arruns* [i sin ordning son] af Larth'). Ur pronominas klass äro särskildt åtskilliga demonstrativformer bekanta. Räkneorden äro till god del kända, ehuru deras numeriska valör ännu ej med säkerhet blifvit fastställd (räkneorden för 1—6 innehållas i de å två elfenbenstärningar motsidigt inristade ordparen *makh—zal*, *thu—huth*, *ci—śa*). Verbalböjningen är ännu mycket dunkel, men ett och annat är dock äfven på detta område utredt (exempelvis tillvaron af ett preteritum på *-ce*, *amce* ''han var'' o. d.). Ord- eller stambildningen är hufvudsakligen känd vid namnen, där man äfven har att tillgå jämförelsen med motsvarande bildningar i latinet och öfriga italiska språk; namnstudiet har öfver hufvud hittills visat sig vara den mest fruktbringande grenen af den språkliga etruskologien, och detta äfven i så måtto, att denna forskning genom uppvisande af de ömsesidiga lånen i det till stor del för etrusker och italiker gemensamma namnmaterialet gett oss en åskådlig bild af den betydelsefulla roll, som etruskerna måste ha spelat i det antika Italiens äldre utvecklingshistoria. (Såsom en för etruskerna särskildt karakteristisk namnbildning kan nämnas den på *-na*, t. ex. *Vipena*, *Vipina*, i latinsk form *Vibenna*, *Vibinna*, *Kaikna*, *Ceicna* = lat. *Caecina*, *Tarkhna* = lat. *Tarquenna*, *Tarquinius* o. s. v.) Den öfriga delen af ordskatten är till större delen ''okändt land''; de etruskiska ord, hvilkas betydelse är någorlunda säkert bestämd, torde, äfven efter en icke alltför grannsynt beräkning, knappast uppgå till hundra. (Såsom exempel må här ur släktskapsordens klass anföras de säkra tolkningarna *clan* ''son'', *śec*, *śekh* ''dotter'', *puia* ''hustru'' och de sannolikt riktiga *ati* ''moder'' och *ruva* ''broder''.)

Till slut några ord om den etruskiska språkforskningens historia. De etruskiska inskrifterna väckte redan tidigt i Italien ett af en viss patriotisk stämning buret intresse. Ett mera veten-

skapligt studium börjar dock först på 1700-talet; det förnämsta arbetet från denna tid är L. Lanzis i viss mån epokgörande skrift ”Saggio di lingua etrusca e di altre antiche d'Italia” (1789). Från 1800-talets förra hälft är främst att märka den tyske filologen C. Otfried Müllers klassiska verk ”Die etrusker” (1828), som i den af W. Deecke ombesörjda 2:a uppl. (1877) ännu i dag är en af de förnämsta hjälpredorna på sitt område. Müller sysselsätter sig hufvudsakligen med den historiska och kulturhistoriska sidan af sitt ämne, men han har äfven beaktat de språkliga frågorna och gifvit flera viktiga bidrag till dessas utredning, hvarvid han bl. a. ådagalagt en klarsynt blick för etruskiskans starka skiljaktighet från de italiska grannspråken. Det verkligt värdefulla arbete, som under de påföljande decennierna utfördes inom den språkliga etruskologien, var hufvudsakligen egnadt åt samlande och offentliggörande af de ytterst rikhaltiga inskriftsfynd, som den med alltjämt stigande ifver bedrifna utgräfningen af de etruskiska nekropolerna bragte i dagen; bland de till stor del italienska forskare, som i sådant afseende gjort sig förtjänta, kunna särskildt nämnas G. C. Conestabile och A. Fabretti. De försök, som under samma tid gjordes, att genom jämförelse med alla möjliga indoeuropeiska och icke-indoeuropeiska språk lösa det etruskiska språkproblemet, kunna här sakloöst förbigås. En vändpunkt inträder med åren 1874—75. Förstnämnda år utkom 1:a bandet af den ansedde språkforskaren W. Corssens verk ”Über die sprache der etrusker”. Dess ståndpunkt är utpräglad ”italicistisk”: etruskiskan är enligt Corssen ”ett lika äkta och rent fornitaliskt mål som dess systerspråk”, latinet och umbrisk-oskiskan; hufvudsakliga skillnaden är, att det förra språket, framför allt i fonetiskt hänseende, haft en vida snabbare utveckling och härigenom fått ett säreget och från de senare afstickande utseende. Denna uppfattning söker Corssen stödja genom en ytterst omständlig granskning och systematisk bearbetning af hela det då bekanta materialet. Redan innan det andra (efter Corssens i juni 1875 timade död utgifna) bandet hunnit utkomma, hade det stora verket fått sin dödsdom i en mästerlig liten skrift, som med ens gjorde sin författare, W. Deecke (d. 1897), till den ledande mannen inom den etruskiska språkforskningen: ”Corssen und die sprache der etrusker” (Stuttgart 1875), hvari med öfvertygande klarhet uppvisades, att Corssens arbete till metod och resultat var fullständigt förfeladt, och tillika med styrka den satsen uttalades, att etruskerna till härstamning och språk vore ett främlingsfolk bland de italiska stammarna. I sina närmast följande, för den nyare forskningen grundläggande, arbeten fasthöll Deecke denna ståndpunkt, som inom kort i C. Pauli (d. 1901) erhöll en ny, lika energisk som begåfvad förkämpe. Samarbetet mellan dessa båda män blef dock af kort varaktighet, i det att Deecke redan i slutet af 1881 ändrade signalerna och i väsentliga stycken återgick till Corssens af honom förut med sådan framgång bekämpade åsikt, hvaremot Pauli allt framgent blef den af Deecke grundade och hufvudsakligen blott med den kombinatoriska metoden arbetande riktningen trogen. ”Nycorssenianismen”, som Deeckes andra ståndpunkt blifvit kallad, skiljer sig i mångt och mycket från Corssens egen, i flerfaldigt hänseende något primitiva lära, och särskildt därutinnan, att den med tiden allt villigare erkänner ett starkt inskott af främmande element i det italiska mål, som skall utgöra etruskiskans grundstomme. Som en öfvertygad anhängare af denna åsikt framträder italienaren E. Lattes i större delen af sina talrika hithörande arbeten. Den snillrike norrmannen S. Bugge gick däremot, trots en viss likhet i den principiella ståndpunkten och sitt tillfälliga medarbetarskap med Deecke efter dennes omslag, från början sina egna vägar. Hans öfverensstämmelse med nycorssenianismen består väsentligen däri, att han i etruskiskan ser ett indoeuropeiskt språk, och denna grundöfvertygelse bildar också enheten i hans egen, under tidens lopp skiftande uppfattning. Han begynte nämligen med att förklara etruskiskan för en självständig, ehuru med grekiskan och de italiska språken jämförelsevis närmast befryndad, gren af den indoeuropeiska familjen, kom så härpå för ett ögonblick i nycorssenianismens omedelbara grannskap, för att slutligen stanna vid den åsikt, som blef hans definitiva och enligt hvilken etruskiskan som indoeuropeiskt språk har sin närmaste släkting i armeniskan. Den starka förvittring och desorganisation, som etruskiskan från den indoeuropeiska hypotesens synpunkt måste tyckas förete i jämförelse med de erkända indoeuropeiska fornspråken, har Bugge på olika sätt sökt förklara; enligt hans i det nedan nämnda postuma arbetet slutligt formulerade mening har påverkan af de icke-indoeuropeiska språken i etruskernas ursprungliga hemvist, Mindre Asien, varit den störande faktorn. Genom detta medgifvande har Bugge, liksom förut nycorssenianismen (Deecke), i någon mån närmat sig till den motsatta, af Pauli m. fl. företrädda riktningen, som med bestämdhet häfdar etruskiskans icke-indoeuropeiska grundkaraktär. Det i alla afseenden mest betydande inlägg, som på senare tid diskussionen om etruskiskans frändskapsförhållanden från denna sistnämnda sida erhållit, gjordes 1899 af den frejdade danske språkforskaren V. Thomsen, i det han fäste uppmärksamheten å de öfverensstämmelser med etruskiskans formbildning och ordförråd, som syntes förekomma i den östliga gruppen af de nuv. nordkaukasiska språken. Visserligen har enligt kännares omdöme denna (f. ö. endast som en tänkvärd förslagsmening framställda) hypotes, hvad bevisningen angår, icke hållit profvet; men därmed är ej gifvet, att det var ett misstag att söka problemets lösning på detta håll. Den språkliga etruskologiens närmaste uppgift är emellertid att på den kombinatoriska (interna) metodens väg sträfva att, så långt det är möjligt, främja tolkningen af de etruskiska texterna och klargöra språkets byggnad. Bland dem, som med framgång arbetat i denna anda, kunna utom Pauli särskildt nämnas dennes genom grundlig och metodisk forskning utmärkte medarbetare H. Schaefer (d. 1908), den månglärde och skarpsinnige norrmannen A. Torp och en af samtidens främste språkforskare, tysken W. Schulze, hvars storartade verk om de italiska namnen äfven och ej minst i de etruskologien berörande delarna är af utomordentlig förtjänst och betydelse. Till förebyggande af missförstånd må blott tillfogas, att äfven forskarna ur det andra lägret i stor utsträckning och ej sällan på ett mycket lyckligt sätt betjänat sig af samma metod. — En af förutsättningarna för forskningsarbetets vidare fortgång är en i möjligaste måtto fullständig och tillförlitlig samling af de etruskiska inskrifterna; detta

kraf har Pauli genom ett af honom påbörjadt, ännu oafslutadt inskriftsverk sökt fylla.

Litt.: 1) Inskriftsamlingar o. d.: A. Fabretti, ''Corpus inscriptionum italicarum et glossarium italicum'' (1867; omfattar till planen hela det antika Italiens äldre inskrifter, äfven de äldsta latinska) och ''Primo —terzo supplemento alla raccolta delle antichissime iscrizioni italiche'' (1872—78), G. F. Gamurrini, ''Appendice al corpus inscr. ital. ed ai suoi supplementi'' (1880), C. Pauli (under medverkan af O. A. Danielsson), ''Corpus inscriptionum etruscarum'' (vol. I, Leipzig 1893—1902; fortsättningen, hvaraf 1907 ett, af Danielsson bearbetadt häfte utkommit, utgifves af den sistnämnde och G. Herbig under medverkan af B. Nogara; jfr Danielssons redogörelse i ''Le monde oriental'', 2, Uppsala 1908, s. 231 ff.), E. Lattes, ''Correzioni, giunte, postille al corpus inscr. etr. I'' (1904), J. Krall, ''Die etruskischen mumienbinden des Agramer nationalmuseums'' (i ''Denkschriften der königl. kais. akademie der wissenschaften in Wien, Phil.-hist. classe'', bd 41, 1892), Bücheler, ''Campanisch-etruskische urkunde'', terrakottataflan (i ''Rheinisches museum für philologie'', bd 55, 1900, s. 1 ff.), A. Torp och G. Herbig, ''Neugefundene etruskische inschriften'' (i ''Sitzungsberichte der k. bayerischen akademie der wissenschaften'', 1904), M. Bréal, ''Inscription étrusque trouvée à Carthage'' (i ''Journal des savants'', 1899, s. 63 ff.), E. Nachmanson, ''Die vorgriechischen inschriften von Lemnos'', den bästa editionen (i ''Mitteilungen des kais. deutschen archäologischen instituts. Athenische abteilung'', bd 33, 1908, s. 47 ff.). 2) Öfrig litt.: Müller-Deecke, ''Die etrusker'' (1877; viktiga språkliga bilagor af Deecke), ''Etruskische forschungen'' (1—4, 1875—80), ''Die Falisker'' (1888), ''Etruskische lautlehre aus griechischen lehnwörtern'' (i Bezzenbergers ''Beiträge z. kunde d. indog. sprachen'', 2, 1878, s. 161 ff.); Deecke-Pauli, ''Etruskische forschungen und studien'' (1—6, 1881—84; 1 och 3 af Pauli, 4 af Bugge); Pauli, ''Etruskische studien'' (1—3, 1879—80), ''Altitalische studien'' (1—5, 1883—87; i 2 och 3 längre afh. af H. Schaefer), ''Altitalische forschungen'' (I—III, 1885—94; i II, 1—2 utförlig behandling af de lemniska inskrifterna); Bugge (jfr ofvan ''Deecke-Pauli''), ''Beiträge zur erforschung der etruskischen sprache'' (i Bezzenbergers ''Beitr.'' etc., bd 10, 1886, s. 73 ff., bd 11, 1886, s. 1 ff.), ''Der ursprung der etrusker durch zwei lemnische inschriften erläutert'' (1886), ''Etruskisch und armenisch'' (1890), ''Das verhältnis der etrusker zu den indogermanen und der vorgriechischen bevölkerung Kleinasiens und Griechenlands'' (utg. af A. Torp, 1909); E. Lattes, ''Saggio di un indice lessicale etrusco'', en stort anlagd etruskisk ordbok, under utgifning (i ''Memorie d. R. acc. di archeologia, lettere e belle arti di Napoli'', vol. I; 2 h., omf. bokst. *a*, utkomna, Neapel 1908—09); Thomsen, ''Remarques sur la parenté de la langue étrusque'' (i k. danske Videnskabernes selskabs Oversigt, 1899, s. 373 ff.); Torp, ''Etruskische beiträge'' (1—2, 1902—03), ''Die vorgriechische inschrift von Lemnos'', ''Etruscan notes'' (de bägge sistnämnda i Christiania Videnskabsselskabs skrifter, 1903 och 1905); Schulze, ''Zur geschichte lateinischer eigennamen'' (i ''Abhandlungen der königl. gesellschaft der wissenschaften zu Göttingen'', ny följd, bd 5, 1904); G. Herbig, ''Falisca'' (i tidskr. ''Glotta'', bd 2, 1909, s. 83 ff., 181 ff.), ''Indogermanische sprachwissenschaft und etruskologie'' (i ''Indogermanische forschungen'', bd 26, 1909, s. 360 ff.); F. Skutsch, ''Etruskische sprache'' (i Pauly-Wissowas ''Realencyclopädie der classischen altertumswissenschaft'', bd 6, 1907—09, sp. 770—806, under författarens medverkan öfv. på italienska af G. Pontrandolfi, ''Gli etruschi e la loro lingua'' etc., Florens 1909, s. 95 ff.), den bästa öfversiktliga framställning af ämnet, som f. n. finnes; S. P. Cortsen, ''Lyd og skrift i etruskisk, I. Konsonanterne'' (afh., Köpenhamn 1908). Litteraturöfversikter och kritiska referat: i ''Jahresbericht über die fortschritte der classischen altertumswissenschaft'' af Deecke och numera af Herbig, i Vollmöllers ''Krit. jahresbericht über die fortschritte der romanischen philologie'' samt i ''Glotta'' af Skutsch, i den italienska tidskr. ''Ausonia'' af Nogara. O. A. D.

Italie'nsk. Se Italisk.

Italienska befästningsskolan (Äldre italienska skolan och Nyitalienska skolan). Se Befästningskonst, sp. 1198.

Italienska höns. Se Leghornsrasen.

Italienska kronorden. Se Ordnar.

Italienska litteraturen. *Bildningsperioden 1220—80.* Italien var under medeltiden ej i fullt samma grad som det västra Europas öfriga länder utsatt för de starka hvälfningar, som folkvandringarna medförde. Den latinska kulturen led äfven där afbräck, men bibehölls dock i någon mån. Häraf blef en följd, att landets fornspråk, latinet, segare höll sig kvar som alla i någon mån bildades vanliga skriftspråk. Behofvet att för litterära ändamål använda det aktuella talspråket gjorde sig därför gällande endast gentemot kvinnor och det obildade folket, och vid dem fäste man länge från sådan synpunkt intet afseende. All litteratur författades sålunda på latin. Man kan dock med säkerhet antaga, att äfven under dessa skeden förefanns vid sidan af den skrifna litteraturen en ganska rik folkpoesi, som väsentligen fortlefde genom muntlig tradition. Spår däraf återfinnas tidigt nog i Italiens alla provinser, men starkast i Toscana, där den lämnat stoff till rikhaltiga samlingar af äldre och yngre datum. Men denna folkpoesi lefde sitt eget lif och beaktades föga af dem, som gjorde anspråk på att räknas till de bildade.

Medan man i Italien således ännu höll kvar vid latinet som det enda i skrift användbara språket, hade i olika delar af Frankrike uppblomstrat en på folkets språk författad, rik och dåtidens smak fullt motsvarande poesi, episk och lyrisk. Den episka hade sin utgångspunkt i norra Frankrike, hvarifrån ''Chansons de geste'' och Arturromaner snart spredos vida; den lyriska hade sin i södra Frankrike, där den trubadurpoesi hastigt utbildades, från hvilken hela västra Europas konstlyrik leder sitt ursprung. Dessa båda arter af poesi gjorde på 1200-talet sitt intåg i Italien. Den episka, som i lättfattlig och enkel stil skildrade vilda äfventyr och hjältedater, förmedlades af vandrande franska yrkessångare och föredrogs af dem och af infödda italienare på ett egendomligt blandspråk, fransk-italienska, för den stora allmänheten i norra Italien, hvars dialekter hade rätt stor frändskap med nordfranskan. Trubadurernas konstlyrik åter, som till

stor del var framkallad af begäret att angenämt underhålla förnäma damer, kräfde en högre stilistisk utbildning och medgaf ej att författas på ett blandspråk. För denna art af poesi vågade därför till en början de italienske trubadurerna, särskildt i landets nordligare delar, sig icke på det experimentet att använda sitt eget språk, utan liksom sina föregångsmän författade de sina dikter på provensalska. Det var först på Sicilien, vid kejsar Fredrik II:s hof, som man började utöfva trubadurisk diktkonst på landets eget språk. Där bildades en diktarskola, hvars främsta män voro kejsaren själf (d. 1250), hans son konung Enzio (d. 1272) och hans ryktbare kansler Pier della Vigna (d. 1249). I ämnets behandling följde de troget sina utländska mönster; dock förskrifver sig från dem den diktform, sonetten, som var bestämd till en så stor och vidsträckt framgång. Siciliens trubadurpoesi spred sig vidare till mellersta Italien, där den i Bologna och Florens fann gynnsam jordmån för högre utbildning. Båda dessa städer voro landets förnämsta bildningscentra, där lärdom och vitter smak egde framstående representanter, hvartill kommer, att i Toscana talades en italienska, som trognast bevarat sambandet med latinet samt i välljud och fin utveckling öfverträffade landets öfriga dialekter. Man kan lätt förstå, att i en så gynnsam miljö den från utlandet lånade diktarten skulle hastigt och vackert omvandlas till fullt italiensk. Guittone d'Arezzo (d. 1294) var den, som först gjorde ett bemödande i sådan riktning, hvilket dock ej blef fullt lyckligt, ty han förmådde icke att i anslående stil uttrycka sin ansats till ett fördjupande af kärlekspoesien genom att i den inlägga ett element från den mystiskt filosofiska riktning, som karakteriserade den tidens lärda spekulation. Ett betydande framsteg gjordes af Guido Guinicelli (d. 1274), som gaf första uppslaget till den *dolce stil nuovo*, hvari kvinnan upphöjes till ett nästan öfversinnligt ideal, för hvars värdiga hyllning kräfvas i hög potens tankens och hjärtats allra finaste egenskaper. Det var denna stil, som i Dante Alighieri kort därefter fick sin främste representant. Vid sidan af denna episka och lyriska poesi användes landets språk äfven för didaktisk poesi i bunden stil, afsedd att meddela en större allmänhet någon inblick i religionslära och elementen af den tidens lärda bildning på olika områden. Bland sådana arbeten af encyklopedisk natur intager Brunetto Latinis (d. 1294) visionsdikt ”Il tesoretto” en framstående plats. Flera af dem äro skrifna på annan dialekt än den toskanska. Skrifter på prosa af liknande art författades mestadels på latin, men äfven på italienska och franska. — En särskild plats intager den populärt asketiska diktning, som stod i samband med den af Frans från Assisi (d. 1226) framkallade starka religiösa rörelsen, flagellanternas. Den fick sitt mest medryckande uttryck i Jacopone da Todis (d. 1306) *laude*, fromma växelsånger, ur hvilka framgick det på folkets språk redigerade liturgiska dramat. Beaktansvärda äro äfven *I fioretti di S. Francesco*, en från latinsk grundtext, på 1300-talet verkställd italiensk redaktion af episoder från detta helgons lefnad.

Den toskanska perioden, 1280—1375. Efter endast några få decennier af osjälfständigt famlande inträdde den italienska litteraturen i det stolta skede, på hvilket stämpeln trycktes af, hvar på sitt område, så framstående märkesmän som Dante, Petrarca och Boccaccio. För att finna förklaringen till en så hastig uppblomstring bör man erinra sig, att dessa skriftställare voro från ungdomen vanda att i tal och skrift använda latinet och sålunda egde en god och säker formell språkbildning, samt att deras modersmål, den toskanska dialekten, utgjorde en vacker och välljudande fortsättning af latinet, hvarför den med endast ringa tukt och ans kunde utbildas till ett fint och böjligt skriftspråk. Härtill kommer, att ett rikt, för dem välbekant litterärt stoff redan förefanns på latin, franska och provensalska. För en kraftig ande blef det sålunda en jämförelsevis lätt sak att i ett slag bringa italienskan och dess litteratur till en mycket hög nivå. Dante Alighieri (1265—1321) hade tillegnat sig all då åtkomlig lärdomskunskap och omdanade den till poesi i sin ”Commedia”, som väl kan sägas bilda en monumental gränssten mellan den katolska medeltidens litterära period och den därefter följande humanismen. Med detta visionsepos hade han nått en höjdpunkt, dit ingen af hans efterliknare kunde följa honom, och få voro de, som vågade försöket. Visionsdikter förekomma visserligen under den italienska litteraturens alla perioder, men endast om ett fåtal kan man säga, att deras författare tagit Dante till närmaste föredöme i annat hänseende än i valet af versformen ”terza rima”. Då var hans inflytande som lyrisk skald mera verksamt och skulle än längre så förblifvit, om han ej nästan omedelbart fått en från denna synpunkt honom öfverlägsen efterföljare i Petrarca (1304—74). Denne med kraftig intelligens och rikt känslolif högt begåfvade man tog till sin främsta uppgift att vidga kännedomen om den antika kulturen, och han benämnes därför ”humanismens fader”. I sin rika litterära produktion använde han mestadels latinet, men han skref lyrisk poesi på sitt modersmål och har genom sin ”Canzoniere” utöfvat ett starkt inflytande, som ännu gör sig gällande. För Italiens lyriska skalder kan denna ”Canzoniere” sägas varit ett kunskapens träd på godt och ondt, alltefter som man sökt följa honom i konsten att med formfulländad stil, sant och naturligt tolka verkligt erfarna känslostämningar, eller man mera fäst sig vid den pretiositet och de tekniska konstgrepp, som stundom karakterisera hans dikter och hvarigenom han gaf näring åt en raffinerad stilkonst, benämnd *petrarkism*, som ofta skymde blicken för de goda elementen i hans skaldskap. Under de långa perioder, då denna smakriktning eller någon variant däraf var den dominerande, fann man Dantes stil okultiverad och simpel, men när sedan en friskare uppfattning af diktkonsten bröt sig igenom, kom han till heders igen, och för att råda bot mot petrarkismen vände man åter till Petrarca själf och till Dante. — Giovanni Boccaccio (1313—75) var likaledes en ifrig humanist och som latinsk skriftställare starkt produktiv. Äfven han skref visserligen italiensk poesi, men för eftervärlden har han dock sin största betydelse därigenom, att han i novellsamlingen ”Il decameron”, i den psykologiska romanen ”Fiametta” och andra verk på italiensk prosa visade ett så utvecklad språkvälde, att han vann välförtjänt anscende som skapare af Italiens litterära prosastil. Vid sidan af dessa stormän förtjäna andra italienska skriftställare från denna period knappast ett omnämnande. Franco Sacchetti

(d. 1400) skref kvicka noveller i Boccaccios maner. Af historiskt intresse äro de krönikor, som ha till författare Dino Compagni (d. 1324) samt Giovanni (d. 1348), Matteo (d. 1363) och Filippo (d. 1405) Villani. Den af den heliga Katarina från Siena (d. 1380) efterlämnade rika brefsamlingen finner ännu i dag intresserade läsare, dels för sitt innehåll, dels för den enkla rättframma stilen.

Humanismens och renässansens period, 1375—1494. Den af Petrarca och Boccaccio gifna impulsen till vidgad och fördjupad kännedom af Roms och Greklands litterära kultur gjorde sig nu kraftigt gällande och blef till en början alldeles dominerande. Den högre bildningens representanter koncentrerade sitt arbete på att så fullständigt som möjligt tillegna sig denna kultur, och deras bemödanden i detta hänseende främjades väsentligt af de rika litterära skatter, som nu i samband med östromerska kejsardömets fall räddades öfver till Italien. De s. k. humanisterna lade sig vinn om att tänka, tala och skrifva efter mönstret af sina latinska föredömen och på deras språk; de slöto sig tillsammans i lärda sällskap, akademier, af hvilka de i Rom, Florens och Neapel voro de förnämsta; de samlade och kopierade antika handskrifter och grundlade Italiens för sina förvärf från denna period högt ansedda bibliotek. Under denna ifver föll det i glömska, hvad Petrarca och Boccaccio uträttat för att höja och utveckla den italienska litteraturen, med hvilken det ansågs plebejiskt att på allvar taga någon befattning. Den äldre generationen af dessa humanister, Poggio Bracciolini (d. 1459), Leonardo Bruni (d. 1444), Francesco Filelfo (d. 1481) m. fl. främjade den dock indirekt, ty genom dem rycktes den lärda bildningen i landet upp på en högre nivå, och däraf profiterade det yngre släktet, renässansmännen. Dessa funno det förberedande arbetet redan undangjordt och kunde därför bättre fatta och assimilera den antika kulturen i dess stora betydelse för en god nationell utveckling på alla den högre bildningens områden. Det, som karakteriserar denna generation, är också en harmonisk utveckling af alla intellektuella gåfvor, så att de med verksamt intresse omfattade ej blott antikstudiet, utan äfven vitterlek och konst. Ej längre bundna af blind beundran för antikens auktorer, kände de lust och håg att låta det nyvunna bildningsförvärfvet tjäna till fortsättning af den toskanska periodens mäktiga insats i nationell diktkonst. Visserligen kunde de ej i hög litterär begåfning täfla med sina stora föregångare, men hvad de uträttat är dock beaktansvärdt. Bland dem, som under senare hälften af 1400-talet i sitt författarskap på vers eller prosa använde landets språk, anse italienarna själfva följande vara de förnämste. Lorenzo de' Medici (d. 1492), "Il magnifico", skref ledigt och behagligt lyriska poesier af olika slag och var äfven dramatisk författare i liturgisk stil. Dennes gode vän och beundrare Angelo Poliziano (d. 1494) har sin största betydelse däri, att hans "Orfeo" är det första på italienska författade profandramat, och detta efter typen af de liturgiska *Sacre rappresentazioni*, som utvecklats ur de redan nämnda "laude". Efter Senecas mönster, på latin författade profandramer förekomma redan tidigare. Neapolitanaren Jacopo Sannazaros (d. 1530) förnämsta diktverk på italienska är herderomanen "Arcadia", en blandning af lyriska kväden och prosa; den stod länge högt i gunst för en ledig, ehuru med osund petrarkism behäftad stil. Den från Nord-Frankrike utgångna episka diktningen gjordes nu till föremål för mera konstnärlig behandling af Ariostos båda föregångare Luigi Pulci (d. 1484) och Bojardo (d. 1494); för sin "Il Morgante maggiore" hämtade den förre stoffet uteslutande från Karlssagan, under det att Bojardo i "L'Orlando innamorato" äfven inblandade motiv från Arturssagan. Båda använde den för episk poesi alltsedan troget bibehållna versformen "ottava rima". Bland prosaförfattare märkas Leon Battista Alberti (d. 1472) och Lionardo da Vinci (d. 1519), högt och mångsidigt begåfvade typiska renässansmän.

Den klassiska perioden, 1494—1595, har fått sitt namn däraf, att den föregående generationens sträfvan nu i renässansens afslutningsskede mynnar ut i en den antika klassicitetens omdaning till fullt nationell. Den italienska kulturen blir själf klassisk, hvilket från litterär synpunkt innebär, att skriftställarna med antikens klara och sunda väsen förena en från samma håll vunnen kraft att stilfullt behandla sitt eget modersmål. Med fullt fog äro italienarna stolta öfver sitt *cinquecento*, som bildar ett af de vackraste bladen i den europeiska kulturens historia. Under denna period var den litterära verksamheten synnerligen liflig, och många äro de författare, hvilkas skrifter ännu läsas med intresse. Den lifsglädje, som kastar sitt ljusa skimmer öfver den bild vi göra oss af renässansens män och kvinnor, deras syn på världen och uppträdande i den, får ett vackert uttryck i Lodovico Ariostos (1474—1533) episka dikt "L'Orlando furioso", hvarmed han lade sista handen vid den ursprungligen franska medeltidsepiken. Visserligen gaf den *makaroniska stilens* virtuos, Gerolamo Folengo (d. 1544), i sin "L'Orlandino" en parodi af denna diktart, men, smaklös och grof som den är, eger den endast kuriositetsvärde. I detta sammanhang kan nämnas äfven Francesco Berni (d. 1535), som omarbetade Bojardos "Orlando", men hvars största betydelse ligger däri, att han i sina satiriskt burleska skämtdikter fortsatte en grofkornig och uppsluppen smakriktning, som kan ledas tillbaka ända till 1200-talet. — I den under denna period lamt omfattade lyriska diktkonsten röjdes starkt Petrarcas inflytande och detta i menlig riktning. Bland de få, som visade kraft och ursprunglighet, träder främst Michel Angelo Buonarroti (d. 1564), som riktade flera af sina sonetter till föremålet för hans varma beundran, Vittoria Colonna (d. 1547), som, äfven hon, vackert och känslofullt skref lyrisk poesi. Denna periods märkesmän inom prosalitteraturen äro häfdatecknarna Niccolò Machiavelli (d. 1527) och Francesco Guicciardini (d. 1540). Florentinare båda, nästan jämnåriga och nära bekanta, komplettera de hvarandra, men ha gemensamt förtjänsten att från den naivt konstlösa krönikestilen ha höjt det historiska skriftställarskapet till konsekvent utredning af kausalsammanhanget i händelsernas förlopp; de ha sålunda inledt häfdatecknings moderna form. Machiavelli var den storslagne fjärrskådaren, som riktade hela sin tankekraft därpå att ur historien hämta ledning mot målet för hans stora längtan, ett fritt och enhetligt Italien,

hvilket enligt hans mening kunde vinnas endast genom en energisk och klarsynt statsmans hänsynslösa politik. Guicciardini åter hyllade visserligen teoretiskt och uttalade äfven samma önskemål, men genom grundligt studium af sitt eget tidehvarfs historia kom han till den slutsatsen, att Italiens läge redan vore tröstlöst, hvarför individen gjorde klokast i att foga sig i det oundvikliga och efter bästa förmåga tillgodose och betrygga egen fördel; efter sådan princip rättade han äfven sitt eget handlingssätt. I vår tid har Machiavelli mer än någonsin vunnit erkännande, ty Italiens omdaning till ett fritt och mäktigt rike utgör i sitt förlopp en tillämpning af allt det väsentliga i hans politiska riktlinjer. — Grefve Baldassare Castiglione (d. 1529) förenade med lärda studier den erfarne världsmannens lediga skick och väsen. Också har han i ”Il Cortegiano” gifvit en med god stil, i dialogform vidlyftigt utförd bild af en fulländad hofman, sådan man under renässansens glansdagar önskade honom vid ett italienskt hof med fint utvecklade lefnadsvanor och umgängeston. I skarp kontrast mot denna från samhällets höjder hämtade, eleganta kulturmålning lämnar Benvenuto Cellini (d. 1571) i sin självbiografi en likaledes mycket läsvärd, men från stilens synpunkt regellöst individuell och till innehållet ofta brutalt uppriktig skildring af en renässansbohemiens förhållanden och lefnadsöden. — Giorgio Vasaris (d. 1574) med klar och ledig stil tecknade långa serie konstnärsbiografier utgör en rik källa för studiet af den italienska konstens historia.

Den *dramatiska* litteraturen räknade under denna period många representanter, som visserligen i någon mån utvecklade tekniken i de traditionella arterna af sådan diktkonst, men utan förmåga att frambringa alster af högre konstnärligt värde. Tragediförfattarna sågo ej längre i Seneca sitt enda mönstergilla föredöme; den nyvunna bekantskapen med det antika Greklands dramaturger väckte begär att söka efterlikna dem, men denna imitation blef endast ytlig. Giangiorgio Trissino (d. 1550) gaf exemplet, och hans ”Sofonisba” anses utgöra en någorlunda lyckad tillämpning af det Sofokleiska mönstret för en regelrätt tragedi. Hans största förtjänst torde dock vara, att han i dialogerna använde rimlösa elfvastafvingar, ”endecasillabi sciolti”, en versform, som visat sig synnerligen passande för det italienska högre dramat. Till större ursprunglighet gaf komedien tillfälle. Ehuru man hyste stor pietet för Plautus och Terentius och gärna följde dem i spåren, bragtes man dock snart att med en viss frihet behandla äfven motiv från noveller eller dagens händelser. Renässanskomedierna, i bunden stil eller på prosa, lämna öfrigt att önska från formens synpunkt, men flera af deras författare voro tidens främsta män, som på lediga stunder hastigt nog sammanskrefvo en komedi, hvari deras kvickhet och skarpa iakttagelseförmåga ofta lysa fram. Deras förtjänster i detta hänseende vanställas icke sällan af en hos sådana män oväntad, grofkornig cynism, som dock får antagas ha allmänt karakteriserat den uppsluppna formen af den tidens umgängeston. Till sådana, i våra ögon vanställande smakfel förleddes i sina komedier såväl Ariosto som kardinal Dovizi da Bibbiena (d. 1520) och själfve Machiavelli samt naturligtvis äfven den karaktärslöse och elake, mångfrestande Pietro Aretino (d. 1556), som vanligen gjorde dåligt bruk af sin starka begåfning. Lustspelsförfattare ex professo var däremot Giammaria Cecchi (d. 1587), som i sina många komedier godmodigt och kvickt lämnar trogna kulturskildringar från det borgerliga Florens, hvars talspråk han i de lifliga dialogerna behandlar ledigt och talangfullt. Mera lifskraftig och populär än den litterära komedien var den improviserade konstlösa och uppsluppna s. k. *commedia dell' arte* (se d. o.). I öfvergången till den följande perioden tillkom en ny form af dramatisk poesi, *herdedramat*, som hade sin utgångspunkt i den pastorala lyriken. Också ingår däri ett lyriskt element, som i förening med sång och musik är egnadt att framkalla en mild harmonisk stämning, helt olik den, som karakteriserade fullblodsrenässansen, ty den var i grunden absolut främmande för allt sentimentalt, ehuru visserligen en och annan stundom roade sig med att skrifva sonetter i Petrarcas maner. Detta lyriska drama anses framgånget ur reaktion mot renässansens för långt drifna antikdyrkan, som mynnade ut i en alltmera ohöljd, kallt hednisk världsåskådning. Denna reaktion åter hade sin djupaste grund i den oro och beklämning, som det italienska folket erfor genom den af reformationen framkallade religiösa väckelsen och genom ett ständigt växande intrång från främmande stormakter. Herdedramat fick hastigt en vacker och mönstergill form genom Torquato Tassos (1544—95) ”Aminta” och Battista Guarinis (d. 1612) ”Il pastor fido”. Under den följande perioden tjänade de till föredöme åt en lång serie föga talangfulla efterbildningar. Tasso är den siste renässansmannen, dock af modifierad typ, ty han var den ende med religiös läggning. Hans stora skaldeverk är ”Gerusalemme liberata”, en hjältedikt, som osökt återkallar i minnet Ariostos ”Orlando furioso”, och man lockas till jämförelse. Man bör därvid ihågkomma, att Ariosto skref sitt epos under renässansens glada och hoppfulla högsommar; Tasso däremot skref sitt sextio år senare, och under tiden hade renässansen hunnit mogna, tömma sin kraft och åldras. En italiensk litteraturhistoriker lämnar en sådan jämförelse i följande ordalag: ”'Orlando furioso' är det bäst fulländade mönstret för den medeltida riddardiktningen, skiftande, regellöst, nyckfullt, i en tonart af älskvärd epikureism. 'Gerusalemme liberata' är däremot det bäst fulländade mönstret för den moderna tidens epopé, allvarsfullt högtidligt, strängt enhetligt, genomandadt af from asketisk stämning. Oafgjordt åt hvilken af dem man bör skänka företrädet, ha båda sin plats bland cinquecentos och hela den italienska litteraturens skönaste skaldeverk”.

Författets period (it. *il decadimento*), *1595—1750* utmärkes af tillbakagång och brist på skrifter af varaktig och framstående betydelse. Detta nedslående förhållande hade sin grund icke blott i den vanliga företeelsen, att afmattning inträder efter en period af hög blomstring, utan äfven i två på nationens hela kultur menligt verkande orsaker. Den ena var den af reformationsrörelsen framkallade katolska reaktionen, som efter Tridentinska mötet hastigt växte sig stark med tillhjälp af inkvisition och jesuiter. Den andra var landets i politiskt hänseende förödmjukande läge, ty stat efter stat råkade i händerna på främmande makter, särskildt Spanien, och utarmades a-

dem. Öfriga ännu i någon mån själfständiga stater erforo bittert det tryckande beroendet af mäktiga grannar, och öfver dem alla hvilade tungt kyrkans strama kontroll på hvarje yttring af intellektuell lifaktighet. Därtill kommer, att de nya handelsvägarna skadligt inverkade på flera staters kommersiella och ekonomiska förhållanden. Redan Guicciardini hade förutsett en mörk framtid för Italien; han blef mera sannspådd, än han själf kanske anat. — Perioden inledes på ett illustrerande sätt med den autodafé, genom hvilken Giordano Bruno 1600 fick med lifvet umgälla sin från renässansen nedärfda böjelse att röra sig fritt på tankens alla områden. Skenet från detta bål verkade en skräck, som vid pass trettio år senare fick ny näring genom den ryktbara scen, då Galileo Galilei nödgades inför inkvisitionstribunalet förneka säkra resultat af egen forskning. Man inser lätt, att under en sådan kväfvande pression i förening med landets sorgliga läge i öfrigt vitterlek och konst skulle sakna den lifvande atmosfär, utan hvilken dessa ej kunna nå fram till sann konstnärlighet. Också röjes på hela detta kulturområde en tendens att med dekorativ effekt ersätta bristen på verkligt god stil. Det är ingen tillfällighet, att jesuit- och barockstilen sammanfalla med den skönlitterära *secentismo*. Denna senare karakteriseras af ett bemödande att med sådana raffinerade stilmedel som långsökta metaforer, sirliga omskrifningar, antiteser, allitterationer och ordlekar söka väcka beundrande förvåning öfver författarens virtuositet, hvarigenom uppmärksamheten afledes från ett ofta torftigt innehåll till den bländande ytan. Visserligen kan en sådan smakriktning spåras långt tillbaka; den ingår i någon mån i petrarkismen, men sannolikt under inflytelse från den starkt påverkande spanska kulturen fick den nu ett skede af yppig frodighet. Den fantasirike och talangfulle neapolitanaren Giovambattista Marino (d. 1625) var den tongifvande artisten i denna stilart, hvarför den äfven ofta benämnes *marinism*. Hans omfångsrikaste verk är ”Adone”, som bär etiketten mytologiskt epos, men hvari han tar sig anledning att meddela hvarjehanda, bl. a. episoder ur egen lefnad. Lyrisk skald var han äfven och mycket produktiv; han fick som sådan många, längesedan glömda efterbildare. Hans samtida Alessandro Tassoni (d. 1635) var af annat, polemiskt och satiriskt kynne; det är han, som i ”La secchia rapita” lämnat ett kanske aldrig fullt uppnådt föredöme för den heroikomiska hjältediktningen. — Bland lyriska skalder, som få anses jämförelsevis oberörda af den härskande smakriktningen, må nämnas Gabriello Chiabrera (d. 1638), som efter grekiska och franska förebilder talangfullt inledde bruket af flera diktformer med smärre dimensioner, samt dennes samtida, grefve Fulvio Testi (d. 1646), en skicklig och erfaren diplomat, hvilken som skald befäst sitt minne genom sången ”Pianto d'Italia”, kanske en af de första efter Petrarcas ryktbara canzone ”Italia mia”, hvari med gripande kraft uttryckes en djupt erfaren smärta öfver Italiens politiska sönderslitenhet. Vidare i en yngre generation Vincenzo da Filicaja (d. 1707), som lyckades bäst, då han kände sig inspirerad af from stämning eller varm fosterlandskärlek, och Alessandro Guidi (d. 1712), den förste, som vågade afvika från Petrarcas mönster för canzonen och skref sådana dikter med fria strofer, ett exempel, som Leopardi sedan följde med fulländad stilkonst. — Först mot seklets slut tog den stigande öfvermättnaden på ”secentismos” förkonstling en bestämd form genom den åt minnet af drottning Kristina egnade akademien, *Arcadia* (se d. o.). Dess upphofsman var hennes litteräre vän och varme beundrare Giovan Mario Crescimbeni (d. 1728), Gravina (1664—1718), jurist och estetiker, blef dess lagstiftare. Målet var att återföra diktkonsten till större enkelhet, och för att vinna detta tog man, särskildt till en början, ledning från den idylliserande herdediktningens maner. Men just detta val visar, att man mera fäste sig vid formen än vid poesiens behof af djupare innehåll. Denna smakriktning utbredde sig hastigt, och Arcadia fick talrika filialer. Bland dess skalder funnos många talangfulla, t. ex. den mångsidigt produktive, elegante versmakaren abbé Carlo Innocenzo Frugoni (d. 1768), men den störste och rikast begåfvade af dem alla var Gravinas skötebarn Pietro Metastasio (d. 1782), den ende, som ännu läses med en viss grad af beundran. Med honom föres man öfver till dramatiken, inom hvilken hans betydelse är stor, ty det var han, som gaf *melodramat* dess konstnärligt utbildade form. *Musikdramat* anses också vara denna periods förnämsta insats i Italiens diktkonst. Den för högre utveckling oemottagliga, men ofta kvicka och roande ”Commedia dell' arte” härskade nästan obestridt, ty de mera litterära alstren efter spanskt mönster rönte ingen framgång. Tragedien tog starkt inflytande från Frankrikes stora tragöder. Pietro Jacopo Martelli (1665—1727) följde deras mönster äfven i metriskt hänseende, då han formade den italienska varianten af fransk alexandrin med parvisa rim, en verstyp, som ännu stundom användes i den högre komedien, t. ex. af Giacosa och Cavallotti. Den vittre arkeologen Scipione Maffei (d. 1755) följde trognare den äldre, antika traditionen; hans ”Merope” väckte allmän och varaktig beundran. Antonio Conti (d. 1749), som besökt England, var den förste italienare, som tog intryck af Shakspere. — Periodens prosalitteratur var ymnig på alla områden; man skref noveller efter traditionellt mönster, romaner efter franskt, loftal, litterära bref och predikningar m. m., allt i ”secentismos” smakriktning. Ett beaktansvärdt undantag bildar dock den litteratur, där innehållet lättare ger en bestämd prägel åt den formella behandlingen. Häfdateckning, litterär kritik, gryende naturforskning och filosofisk spekulation i ny form, alla dessa yttringar af vaknande vetenskapligt lif kunna uppvisa flera representanter, som med framgång lade sig vinn om en klar och läsbar stil. Främsta rummet intar Galileo Galilei (d. 1642), som äfven egde starka litterära intressen. Den fint bildade Magalotti (d. 1712), som på sina vidsträckta resor äfven besökte Sverige, intresserar ännu genom sina ”Lettere familiari”; som stilist anses han vara en föregångare i modern riktning. Naturforskaren och resenären Francesco Negri (1623—98) har i ”Viaggio settentrionale” utförligt meddelat intressanta iakttagelser från en flerårig vistelse i de skandinaviska länderna. Lodovico Antonio Muratori, ”den italienska häfdaforskningens fader”, var rätt god stilist äfven på sitt mo-

Tryckt den 10/1 10 12 b. 35

dersmål. Hans vän och medarbetare, Apostolo Zeno (d. 1750), begåfvad skald och litteraturhistoriker, har äfven efterlämnat verk af bestående värde. Skarpsinnig, men svårläst är Giambattista Vico (d. 1744), som gaf första uppslaget till hvad man kallar historiens filosofi. Med Muratoris dödsår 1750 brukar man ange slutpunkten för denna halftannat sekel långa period, som från vitterlekens synpunkt visar nedgång, men under hvilken kraftigt begåfvade män förberedde ett nytt uppsving på andra områden af den högre litterära kulturen.

Den vaknande nationalkänslans period, 1750—1870. Denna period benämnes af italienarna *Risorgimento* eller *Rinnovamento*, hvilket innebär, att de däri se ett uppvaknande från den politiska och äfven andliga försoffning, som de icke utan skäl ansågo karakterisera den föregående, äfven om man mot slutet af denna redan kan skönja ansatser till större litterär lifaktighet. — Efter freden i Aachen 1748 inträdde för Italien en jämförelsevis gynnsam tidrymd af omkr. 40 år, hvarunder fred härskade i landet. Af dess stater, som då reducerats till tio, egde dock de flesta endast ett relativt oberoende, ty de styrdes despotiskt af regenter tillhörande utländska furstehus; Lombardiet var redan en österrikisk provins. Särskildt den vetenskapliga verksamheten fick nu ett vackert uppsving, men äfven inom skönlitteraturen gjorde sig gällande en under inflytelse från andra länders litteratur vaknande ny smakriktning. Visserligen fortsatte ända in på 1800-talet Arcadia att diktera form och innehåll för den poesi, som i konservativa kretsar ansågs distingerad. Men icke ens denna akademi hade förblifvit oberörd af nya strömningar. Det senaste arkadiska maneret visade tendens till större frihet, och dettas främsta representanter, Bertòla (d. 1798), Savioli (d. 1804) och De' Rossi (d. 1827), ha efterlämnat dikter, som särskildt i versteckniskt hänseende tjänat till mönster för en yngre generation. — Giuseppe Parini (d. 1799) blef den, som först förde den italienska diktkonsten ut ur Arcadias konventionella fantasivärld in i det verkliga lifvets miljö, där han närmast fäste sig vid sociala missförhållanden, som han sökte mildra eller undanröja genom sina kvickt och talangfullt moraliserande satirer. Men äfven som lyrisk skald var han reformator, ty i sina ur verklig inspiration framsprungna dikter lade han sig alltid vinn om en enkel och naturlig, men fullt konstnärlig stil. Under det att Parini sökte luttra och höja den sociala moralen, satte hans yngre samtida Vittorio Alfieri (d. 1803) till sitt mål att väcka och höja nationalkänslan och att lära sina landsmän att inse och hata det politiska och klerikala förtryck, hvarunder de lefde. I denna riktning gå icke blott hans många tragedier, utan äfven hans lyriska dikter. I sin motvilja mot den vekt sentimentala arkadismen gaf han åt sin stil en visserligen kraftig, men ofta kärf uttrycksfullhet. — Likt den sistnämnde gick Vincenzo Monti (d. 1828) i sin litterära bildning direkt tillbaka till antiken. Hos dem båda framträdde alltså klassiciteten med en frisk ursprunglighet, som föranledde, att deras poetiska riktning benämndes *nyklassisk*. Monti egde rik fantasi, varma och lifliga känslor samt ett fint utbildadt formsinne; allmän är också eftervärldens beundran för hans glänsande förmåga att locka fram språkets musikaliska element och att genom ordens rytm stegra det intryck, som innehållet afser. — Genom Ugo Foscolos (d. 1827) diktning går som en röd tråd en bitter känsla af Italiens förödmjukande beroende af utländska makter. Den framträder vemodigt i hans sköna dikt, "I Sepolcri", men än starkare i den psykologiska romanen, "Jacopo Ortis", som af hela den rika romanlitteraturen före Manzoni är den enda man ännu läser med intresse. Som litteraturhistoriker gaf han första uppslaget till den moderna litterära kritiken. Han var passioneradt känslofull och, ehuru nyklassiker, ingick i hans komplicerade natur en dyster subjektivism, hvarigenom han i viss mån blef en föregångare till den romantiska skolan. Hans nära vän Ippolito Pindemonte (d. 1828) verkar sympatiskt genom sina fint formade dikter, som ofta få sin färg från en vemodig förnimmelse af naturens skönhet. — Inom dramatiken var på tragediens område den franska skolan härskande, till dess Alfieri rubbade dess prestige och med sina dramer i rent antik stil "från scenen förde krig mot tyrannerna". "Commedia dell' arte" bragtes nu ändtligen från sin dominerande ställning genom Carlo Goldoni (d. 1793), som i fullt litterära komedier framställde säkert tecknade karaktärer och fint observerade, aktuella kulturbilder från sin fädernestad Venezia. Visserligen sökte hans vedersakare Carlo Gozzi (d. 1806) att med tillhjälp af sina stundom talangfullt dramatiserade fabler hålla den italienska komedien uppe i dess traditionella form, men hans framgång blef kort. Båda hade de en rival i Pietro Chiari (1711—85), rik på bisarra idéer och produktiv äfven som romanförfattare. — Under denna periods första skeden, för hvilka gränsen kan sättas vid restaurationen af 1815, har Italien att uppvisa en serie prosaförfattare af stor förtjänst. Den ganska omfångsrika roman- och novellitteraturen, mestadels efter franska föredömen, är redan glömd; däremot nämnas ännu med vördnad flera vetenskapligt bildade män, som med sina skrifter öfvat varaktigt inflytande på den lärda kulturen och den sociala utvecklingen. Francesco Maria Zanotti (d. 1777), fint bildad och mångsidig humanist, anses vara sin tids bäste stilist på latin och italienska. Girolamo Tiraboschis (d. 1794) "Storia della letteratura italiana" eger ett för alla tider bestående värde, rik som den är på säkra uppgifter. Pietro Giannone (d. 1748) dog i fångenskap, därför att han i "Istoria civile del regno di Napoli" modigt uppvisade den katolska kyrkans förtryckande intrång på alla samhällsförhållanden. Antonio Genovesi (d. 1769) var den förste nationalekonomen. Cesare Beccaria (d. 1794) har med sin skrift om brott och straff lagt grunden till den moderna straffteorien. Det var han, som tillsammans med Pietro och Alessandro Verri m. fl. i Milano, 1764—66, utgaf tidskriften "Il Caffè", hvari de gjorde sig till målsmän för moderna kulturrörelser. Vid ungefär samma tidpunkt utgåfvos i Venezia två andra litterära tidskrifter, "L'Osservatore", redigerad af Gasparo Gozzi (d. 1786), och "La Frusta letteraria" af Giuseppe Marcantonio Baretti (d. 1789); ehuru af olika kynne, verkade båda reformerande på den allmänna smakriktningen. — Af Napoleon hade man lärt, att Italiens politiska karta

kunde skapas om. Sedan härigenom traditionens makt blifvit rubbad, kändes det genom restaurationen åryo påtvingade österrikiska oket alltmera outhärdligt, och särskildt inom bildade kretsar började frihetsbegäret röra sig allt starkare. Samtidigt härmed gjorde sig ständigt mera kännbart behofvet att skönlitteraturen inlägga ett nytt, tidens stämning bättre motsvarande innehåll och att kläda detta i en annan dräkt än den klassiska, som man fann utsliten. Den första impulsen i sådan riktning kom från utlandet, där man redan börjat omdana diktkonstens innehåll och former. Denna nya skola hade där fått benämningen romantik, och den upptogs af italienarna, ehuru den för deras öron klingade som en motsägelse. Fastän af utländskt ursprung, blef hos dem *romantiken* ett uttryck för en nationell litterär rörelse, hvars sträfvan var att i allt bredare lager väcka längtan efter ett fritt och enhetligt Italien. Drifna af detta patos, leddes de italienske romantikerna att för sin diktning söka genklang hos hela nationen. Under sådan inflytelse valde de ämnen från sin samtid eller ej alltför aflägsna historiska perioder. De hämtade ej längre sina stilistiska hjälpmedel från antikens myter, utan då hellre från medeltida vidskepelse, och de höllo sina dikter i en känslofull stil, egnad att rycka läsaren med i deras egen patriotiska hänförelse. Af dem fingo många med fångenskap eller landsflykt umgälla sin litterära frimodighet, och en sådan martyrgloria stegrade verkan af deras skrifter. De af dem oftast använda diktformerna voro för poesien: hymner, ballader, episk-lyriska dikter, versnoveller och tragedier; för prosan: historiska romaner och noveller. Deras litterära organ var under åren 1818—19 "Il Conciliatore", som utgafs i Milano, men snart undertrycktes af den österrikiske guvernören. Skolans litterära program framställdes klarast af Manzoni 1823 i hans ryktbara bref till Cesare d'Azeglio, hvarigenom han gaf den en hållning, som den länge iakttog. För sitt höga syfte, Italiens befrielse, verkade den kraftigare än härskaror, men sedan politiken tagit saken om hand, förlorade den sin sammanhållande kraft, urartade delvis och dog bort. — Alessandro Manzoni (1785—1873), mättfull och självständig, var hufvudet högre än denna skolas öfriga, mycket talrika representanter, bland hvilka må särskildt framhållas Giovanni Berchet (d. 1851), hvars skrifter ge det fullaste intrycket af den ännu ungdomligt sjudande italienska romantiken, Silvio Pellico (d. 1854), Alessandro Poerio (d. 1848), Aleardo Aleardi (d. 1878) och Giovanni Prati (d. 1884), Goffredo Mameli (d. 1849), som skref nationalsången "Fratelli d'Italia", Luigi Mercantini (d. 1872), Garibaldihymnens författare, samt satirikern Giuseppe Giusti (d. 1850) och dramaturgen G. B. Niccolini (d. 1861), vidare Giuseppe Mazzini (d. 1872) och Niccolò Tommaseo (d. 1874), politiska och sociala skriftställare, samt Tommaso Grossi (d. 1853), Ippolito Nievo (d. 1861) och Massimo d'Azeglio (d. 1866), hvilka efter Manzonis förelöme skrefvo historiska romaner. — Klassiciteten har dock djupa rötter i fint bildade italienares litterära smak, och dess representanter upptogo strid mot romantiken, som de beskyllde för opatriotisk efterapning af utländska mönster, för tendensdiktning, för brist på formsinne och på pietet för den italienska poesiens höga anor. De erinrade därom, att en klassiker, likt Alfieri, Monti och Foscolo, kan vara lika god fosterlandsvän som någonsin en romantiker. Vidare kunde de visa på Giacomo Leopardi (d. 1837), som med sin diktning gaf bevis därpå, att en skaldenatur, som med sig assimilerat det bästa af antikens litterära kultur, kommer närmast fram till idealet för hög konstnärlighet. Det gick så, att sedan målet var vunnet, den romantiska skolans poesier började blekna och glömmas, då däremot Leopardi fortfarande intar en hög plats på den italienska parnassen. — Striden mellan de båda skolorna blef hetsig äfven därför, att motsatsen dem emellan i mångt och mycket hade sin motsvarighet i den politiska partidelningen. Den aftog i liflighet, i den mån den politiska horisonten ljusnade, och en följande generation bildade sig sedan en mera lugn och klar uppfattning af de i hvardera af dessa skolor berättigade synpunkterna. — Nästan all annan högre litterär produktion fick, äfven den, under dessa decennier sin hållning och färg från en starkt potentierad frihetslängtan. Särskildt gällde detta om historiograferna, sådana som Pietro Colletta (d. 1831), Carlo Botta (d. 1837), Cesare Balbo (d. 1853) och Cesare Cantù (d. 1895) samt Atto Vannucci (d. 1883), som bland annat skref de italienska frihetsmartyrernas historia. Genom sin ideala läggning hade, bland de filosofiske skriftställarna, Vincenzo Gioberti (d. 1852), Antonio Rosmini-Serbati (d. 1855) och Terenzio Mamiani (d. 1885) stort inflytande på sina samtida. Historikern Gino Capponi (d. 1876) gaf idén till den i Florens 1821 af Giampietro Vieusseux (d. 1863) startade, högt ansedda tidskriften "Antologia". Den omfattade alla grenar af högre kultur och utgjorde e"t organ för sansade fosterlandsvänner, som ville väcka och bilda samt på annan väg än konspirationens verka för landets frigörelse. Vieusseux ledde redaktionen så taktfullt, att den kunde fullfölja sin vackra uppgift ända till 1832, då den indrogs på österrikisk tillskyndan. Ett slags fortsättning däraf är "Nuova Antologia", som 1866 började utges i Florens och sedan 1870 utges i Rom.

Nutiden. Man får den rätta synpunkten för en öfverblick af det nutida Italiens litterära förhållanden, om man erinrar sig, att fr. o. m. 1870 det stora befrielseverket föreligger fullständigt afslutadt. Under föregående decennier hade nära nog all litterär verksamhet haft till syfte att främja detta önskemål. Den förut så varma patriotiska hänförelsen lade sig småningom, och därmed bortföll det samband denna utgjort mellan den läsande allmänheten och de skönlitteräre författarna. De äldre af dem fortsatte visserligen att dikta i den tonart, som förr verkat anslående, men de funno ej längre full resonans hos allmänheten, som blifvit mera kritisk och börjat tröttna på senromantikens sentimentalitet. Den fordrade intryck af annan art och större konstnärlighet. Alltefter lynne och läggning sökte diktkonstens yngre utöfvare sin inspiration i historiska erinringar, i intryck från olika faser af den miljö, i hvilken de lefde, samt äfven och ofta i studiet af franska, engelska, tyska, ryska och skandinaviska författare. Skönlitteraturen hade blifvit alltmera internationell, och utlandets smakrikt-

ningar spredos fort äfven i Italien. Om lyriken gäller dock detta i mindre mån än om öfriga diktarter, ty italienarnas lyriska poesi har stolta anor, och minnet af den nästan samtida Leopardi var ännu lifligt och verksamt. Den store konstnären inom denna diktart var Giosuè Carducci (Nobelpristagare 1906, d. 1907), den senaste länken i serien: antiken, Dante, Petrarca och Leopardi. God filolog och fullkomligt hemmastadd inom Italiens litteratur och historia, faller det sig för honom helt naturligt att i sina dikter införa bilder och erinringar från dessa lärdomsområden, och för att åt versen ge önskad rytm och starka tonlägen åt hufvudorden skiljer han ofta samhöriga satsdelar från hvarandra på ett sätt, som mycket försvårar den omedelbara uppfattningen af innehållet. I en sådan lärd konstnärlighet se de filologiskt bildade ännu en förtjänst hos hans dikter jämte den, att de alltid äro alster af en sund och högstämd, om än stundom kylig fantasi. Åt den stora läsekretsen lämnar en 1909 utkommen, rikt kommenterad "Antologia Carducciana" en välkommen hjälp att fullt sentera hans skaldskap. Han var renässansman i modern stil, tänkte högt om skaldens uppgift, och utan att i egentlig mening bilda skola utöfvade han genom föredöme och kritik ett höjande och stärkande inflytande på sina samtida. Hans efterträdare på lärostolen i Bologna blef Giovanni Pascoli (f. 1855), som upprepade gånger vid internationella täflingar vunnit pris i latinsk diktkonst. Man är i Italien ganska enig om att räkna honom bland landets främsta, nu lefvande skalder, och han förtjänar att skattas högt, ty i klassiskt ädel dräkt kläder han varmt och djupt erfarna känslor och tankar. Med honom jämställas: å ena sidan Antonio Fogazzaro (f. 1842), som är mästare i konsten att låta versen verka som musik och i sin stundom transcendentala lyrik röjer intryck från den något äldre abbé Zanella (d. 1888) i dennes ideala sträfvan att harmoniera trons mysterium och nutida vishet; å den andra Gabriele d'Annunzio (f. 1864), en hänsynslös skönhetsdyrkare, som har många strängar på sin lyra, dem han alla anslår med stor virtuositet. — Carduccis vedersakare, sicilianaren Mario Rapisardi (f. 1844), är det sydliga Italiens skaldeheros, en sjudande titan, som söker täflan med Dante och Goethe i valet af höga problem, dem han dock ej eger kraft och sans att slutföra med måttfull konstnärlighet; men inom hans rika produktion finnas flera fint kända och väl utförda smärre dikter. — I Italien ha alltid funnits många, som öfvat lyrisk poesi, och så är det ännu. Af dem ha flera i ett eller annat hänseende hunnit verkligt mästerskap; andras rykte åter stödes af den i Italien ännu mycket starka lokalpatriotismen. Bland de förre torde här böra erinras om Giovanni Marradi (f. 1852), särskildt berömd för stilfulla naturskildringar i Carduccis maner, samt Guido Mazzoni (f. 1850), som med elegans för pennan icke blott som skald, utan äfven som prosaförfattare. Vidare Arturo Graf (f. 1848) och Domenico Gnoli (f. 1836) samt den mångsidigt produktive Enrico Panzacchi (1842—1904), som i en från romantiken nedärfd, sentimental smakriktning i medryckande form tolkat stundens skiftande intryck. Olindo Guerrini (pseudonymen Lorenzo Stecchetti, f. 1845) erinrar i sina "Postuma" om Heine och Baudelaire. Den italienska bohemen representeras vackrast af den tidigt bortgångne Emilio Praga (d. 1875), hvars bästa dikter äro vemodsfullt gripande. Den socialistiska känsloriktningen spåras hos många och är absolut dominerande hos Ada Negri (f. 1870), som väckte stort uppseende med sina båda diktsamlingar "Fatalità" och "Tempeste". — Den dramatiska diktkonsten är f. n. synnerligen modern i Italien och produktionen riklig och mångskiftande. Dess utöfvare anses dock ofta nog brista i säker och stilriktig behandling af en dramatisk uppgift. Denna brist på fullt tuktad smak tillskrifver man tvenne samverkande anledningar. Den ena är, att Italien ännu saknar en allmänt erkänd centralpunkt för det högre kulturlifvet, sådan som Paris är för Frankrike, ty Milano, Florens och Neapel göra fortfarande Rom äran stridig i detta hänseende. Vidare äro alla teatertrupper ambulatoriska; efter högst några månaders uppträdande i en stad flytta de med hela sin attiralj öfver till en annan. Båda dessa förhållanden verka menligt, ty då t. ex. en pjäs, som blir skarpt kritiserad i Rom, kan få loford i Milano, får författaren ingen säker förnimmelse af hvad han bör rätta eller iakttaga för sin fortsatta verksamhet; han måste äfven taga hänsyn till truppens resurser i personal och sceniska anordningar. Härtill kommer, att italienarna lätt förledas att svika i sådan behärskad måttfullhet, som är ett af hufvudvillkoren för stadig framgång i dramatisk författarskap. Man får dock erkänna, att under inflytelse från Frankrike man i Italien gjort hastiga framsteg i konsten att säkert konstruera en dramatisk uppgift. Tragedien anses numera omodern och utan framtid, men det var dock med skådespel af denna art som Manzoni, Silvio Pellico och den mycket produktive G. B. Niccolini under romantikens period närde och eldade nationalkänslan. Visserligen har d'Annunzio under det senaste decenniet låtit uppföra en serie tragedier, men med mycket växlande framgång, ehuru han alltid använder starka effektmedel och därmed undanskymt bristande förmåga att teckna andra karaktärer än dem, som behärskas af eller utöfva den demoniska sinnlighetens makt. 1908 vann han framgång med "La Nave"; 1909 rönte "Fedra" ett mycket kyligt mottagande. I tragediens ställe trädde dramer i den högre stilen med ämnen från historien eller samtiden. Det historiska dramat representerades bäst af Pietro Cossa (d. 1881), F. C. E. Cavallotti (d. 1898) och Giuseppe Giacosa (d. 1906). Mot slutet af sin lefnad valde den sistnämnde att teckna faser af det aktuella samhällslifvet, hvars lyten och missriktningar han framhållet i skarp, men vemodigt medlidsam belysning. Efter utländska föredömen ha många af Italiens dramaturger upptagit till behandling psykologiska och sociala spörsmål, men de ha dock i allmänhet ganska tidigt frigjort sig från verklig imitation och snart funnit den synvinkel, under hvilken det för italienarna faller sig naturligast att betrakta dylika problem. Så t. ex. tog en af de mera bemärkte yngre författarna, neapolitanaren Roberto Bracco (f. 1862), att börja med ledning af Ibsen och Hauptmann, men har i sin fortsatta utveckling gått egna vägar. Psykologiska dramer författas äfven af Enrico Annibale Butti (f. 1868), som

"Lucifero" vågat sig på den särskildt i Italien mycket ömtåliga uppgiften att skildra den disharmoni, som uppstår i hemmen genom fritänkeriets kontakt med den religiösa traditionen. Girolamo Rovetta (f. 1850) har skrifvit ett synnerligen populärt, fosterländskt skådespel "Romanticismo" samt en lång serie af dyster realism färgade dramer, till hvilka han hämtat motiven från olika miljöer i Milano. Med karakteriserande lokalfärg har Giov. Verga (f. 1840) tecknat kärleksöden från sin fäderneö Sicilien. Marco Praga (f. 1863), son af Emilio, har godt anseende för sina satiriserande komedier, i hvilka han sökt att med naturtrogen realism ersätta allt konventionellt inom dramatiken; men han visar dock genom eget exempel, huru svårt det är att fullständigt frigöra sig från den traditionella rutinen. Som ett bevis på, huru allmänt intresset är i Italien för den dramatiska diktkonsten, må erinras därom, att man bland dess utöfvare finner flera ansedda lärde och statsmän. Så t. ex. var Cavallotti chef för en partigrupp inom parlamentet; Ferd. Martini (f. 1841), talangfull författare af proverb i Mussets stil, har varit undervisningsminister och verksam guvernör i Eritrea; den ansedde rättslärde Giov. Bovio (d. 1903) framkallade oro och anstöt bland de religiöst intresserade med sitt fritänkardrama "Cristo alla festa di Purim"; orientalisten De Gubernatis (f. 1840) har skrifvit indiska dramer; bibliotekarien Achille Torelli vann särskildt i det sydliga Italien lifligt bifall med sina sedekomedier. Den sistnämnde rivaliserade med Paolo Ferrari (d. 1889), som länge ansågs för den främste inom denna genre, hvari han vida öfverträffade sina närmaste föregångare. Af dessa, som ganska troget fortsatt Goldoni-traditionen, förtjäna dock att ännu ihågkommas Giov. Giraud, Alberto Nota, Gherardi del Testa och Paolo Giacometti. För det uppsluppna lustspelet använda författarna gärna sin egen dialekt; bland dem, som äfven användt högspråket, har Camillo Antona-Traversis broder, Giannino, rönt mycken framgång med sina ironiska teckningar från högre samhällskretsar i Milano; äfven bolognesaren Alfredo Testoni och florentinaren Augusto Novelli äro mycket populära.

Den italienska roman- och novellitteraturen omfattas icke f. n. med samma produktiva intresse som den dramatiska, men befinner sig dock i rik blomstring och räknar många förtjänstfulla skriftställare, bland dem flera lyriska skalder och dramaturger. Denna litteratur lämnar en mångskiftande bild af det moderna Italien, som likt det öfriga Europa är skådeplatsen för en mångfald olikartade kulturströmningar. För dem alla finnas representanter bland romanförfattarna, som ofta äro mindre betänkta på att roa och underhålla än att från en gifven synpunkt i berättelsens form framställa och behandla sådana ämnen och spörsmål, för hvilka de kunna påräkna intresse och medkänsla af reflekterande läsare. Deras insats i det allmänna kulturarbetet är mycket beaktansvärd, och man bör erkänna, att de fleste taga sin uppgift på allvar och mera än förr lägga sig vinn om en god och konstnärlig stil. Visserligen röjer man hos dem starkt inflytande från skilda riktningar inom andra länders romanlitteratur, men på den italienska halfön kräfva dock alla dessa uppgifter annan belysning än i det öfriga Europa. Att ordna dessa författare i fasta grupper faller sig svårt, bl. a. af den anledningen, att de under sin utvecklingsgång icke sällan ändra färg och synpunkter för sin diktkonst. Med den närmast föregående romantiska litteraturen är sambandet svagt, ty den förr så omtyckta historiska romanen är numera nästan alldeles öfvergifven. Af Manzonis vackra föredöme i bemödandet att i ädel stil karakterisera en hel samhällskrets och dess olika typer har icke blott Giulio Carcano (d. 1884) tagit ledning, utan äfven De Amicis (d. 1908), Giov. Ruffini (d. 1881) i "Lorenzo Benoni" och Em. de Marchi (d. 1901), som i "Demetrio Pianelli" gifvit en sympatisk bild af en borgarkrets i Milano. Besläktad med dem är Fogazzaro, som håller högt idealismens fana och kring den samlar talrika anhängare i reaktion mot osund realism och d'Annunzios nietzscheanska öfverdrifter. Den italienska *verismen*, som tagit intryck af Zola och Bourget, räknar bland sina främsta representanter flera syditalienare, som ge lifliga och naturtrogna skildringar af folklif och typer från sin hembygd. Giov. Verga (f. 1840), Luigi Capuana (f. 1839) och Fed. De Roberto (f. 1866) representera inom denna genre Sicilien; Matilde Serao (f. 1856) har sin miljö i Neapel; af Grazia Deledda (f. 1873) har man lärt känna den sardinska folkkaraktären, Nicola Misasi (f. 1850) har skildrat Kalabrien, Domenico Ciampoli (f. 1855) Abruzzerna. Hit höra äfven, fast i annan, mera godmodig tonart, Renato Fucinis (f. 1843) "Le veglie di Neri", skisser från den toskanska maremman, och Giacosas "Novelle e poesi valdostani". En vackrare serie säkert tecknade folklifsbilder torde intet land kunna uppvisa. — Psykologiska romaner skrefvos icke utan framgång af Enrico Annibale Butti, som sedermera, likt andra samtida, föredragit att ge dramatisk form åt uppgifter af denna art. Antonio Giulio Barrili (d. 1908), Salvatore Farina (f. 1846), Enrico Castelnuovo (f. 1839) och Girolamo Rovetta äro de produktivaste af Italiens romanförfattare, och utan annan frändskap med hvarandra ha de gemensamt att hålla sig oberoende af skarpt markerade smakriktningar. En åder af godmodig humor återfinner man hos flera af de nu nämnde författarna, t. ex. hos Farina, De Marchi m. fl. Bland dem, som speciellt omfattat genren humor eller satir, nämnas som de främste: Gius. Mantica (1865—1907), som dels i poesier, dels i novellsamlingen "La coda della gatta" lämnat prof på glad och anslående humor. Litteraturhistorikern Adolfo Albertazzi (f. 1866) har i romanen "L'ave" och i "Novelle umoristiche" visat beaktansvärd talang som godmodig satiriker. Luigi Pirandello (f. 1870) har skrifvit noveller och romaner, bland dem "Il turno", som höra till den fantastiska genren. I sin roman "Il Signore del tempo" har Gius. Lipparini (f. 1877) med kvick satir förlöjligat de nietzscheanska teorierna.

Författarinnor i stort antal lämna beaktansvärda bidrag till alla arter af Italiens moderna skönlitteratur. Af de mest bemärkta utmärker sig flertalet för en fin och ädel känslostämning i Fogazzaros riktning och för en vacker uppfattning af den äfven i Italien mycket aktuella kvinnosaken, *il femminismo*, hvars

problem de med förkärlek behandla från många olika synpunkter i romaner eller skådespel. Andra åter ha tagit intryck af den estetiska naturalismen och låtit förleda sig till oväntadt djärfva skildringar i sådan stil. Utom de tre nämnda, Negri, Serao och Deledda, torde följande vara särskildt förtjänta att ihågkommas. Från en äldre generation lefver minnet ännu kvar af den för sina improvisationer mycket populära skaldinnan Giannina Milli (1827—88). Vittoria Aganoor (f. 1868), af förnäm venezianskt familj, ställes i allmänhet främst bland samtida lyriska författarinnor; hennes båda diktsamlingar "Leggenda eterna" (1900) och "Nuove liriche" (1909) vittna om en glänsande förmåga att i högstämd lyrik förena manligt djupsinne med kvinnligt varmt känslolif. Alinda Bonacci-Brunamonti (1842—1903) täflade med henne om den bildade allmänhetens ynnest. Luisa Anzoletti (f. 1865) har gjort sig mycket bemärkt genom skrifter i sociala frågor och den lyriska diktsamlingen "Vita". Käckt uppriktig var den sköna äfventyrerskan Evelina Cattermole-Mancini (Contessa Lara, f. 1858, dödad 1896 af en sin f. d. amant); produktiv författarinna, skref hon känslofulla "Versi", en novellsamling "Così è" och mycket lästa tidningsartiklar. Rätt många ha försökt sig på dramatisk diktkonst och behandla då vanligen problem, som stå i samband med kvinnofrågan, men oftast utan verklig framgång. Den mest produktiva är Clarice Tartufari, som äfven skrifvit poesier och romaner. Amelia Rosselli utmärker sig för djärfhet i valet af ämnen. Teresa Ubertis (pseud. Térésah, f. 1877) anses bland de yngre vara den mest lofvande, ej blott inom dramatiken, utan äfven andra diktarter. — Inom romandiktningen kunna de fullt uppbära täflan med männen, och af kvinnor författade, mycket läsvärda romaner utkomma årligen. Beatrice Speraz, pseud. Bruno Sperani (f. 1840), har i en mängd romaner med skarp observation skildrat olika faser af den italienska kvinnans slaflif. Anna Radius-Zuccari, pseud. Neera (f. 1850), är bland författarinnor en af de mest bemärkta, äfven därför att hon ställt sig i opposition mot kvinnornas reformifver. I romanserien "Teresa", "Lydia" och "L'Amuleto" har hon med fin psykologisk analys gifvit en sympatiskt utförd teckning af tre olika kvinnotyper. Virginia Treves, pseud. Cordelia, har i "Catene" pläderat för rätt till skilsmässa; i sina många skrifter framstår hon alltid som en varmhjärtad, rikt begåfvad kvinna. Markisinnan Maria Majocchi Plattis, pseud. Jolanda (f. 1864), beundras allmänt för sin eleganta stil och sin ideala blick på kvinnans lifsfrågor; detta gäller särskildt om "Le tre Marie" (1900) och "Le Indimenticabili" (1905). Enkel och konstlös i sin stil, men varmt verksam för allt ädelt och godt samt för klarhet och sanning på alla områden, äfven det religiösa, är den mycket populära författarinnan Antonietta Giacomelli (f. 1857).

Italiens *litteraturhistoria*, särskildt dess äldre skeden, bearbetas ifrigt och med framgång af flera framstående forskare. Franc. De Sanctis (d. 1883) var den förste, som fullständigt bröt med den traditionella, retoriskt ytliga stilen och, likt Ugo Foscolo (se denne), sökte vinna rätta synpunkten för bedömandet af ett diktverk genom studiet af författarens själslif samt af de förhållanden, under hvilka det uppstått. Jämte denna psykologiska metod användes äfven den dokumentariska, som består i att uppsöka och med noggrann kritik tillgodogöra sig allt skriftligt, som kan tjäna att fullständigt utreda en litteraturhistorisk uppgift. På sådan källforskning grundade monografier af stort värde finnas utgifna af Carducci, D'Ancona, Pasquale Villari, Pio Rajna och Isidoro Del Lungo m. fl. Adolfo Bartolis (d. 1894) "Storia della letteratura italiana" (ofullb.; går t. o. m. Petrarca) utmärkes för strängt kritisk metod. Än större anseende har Adolf Gaspary (d. 1892), "Geschichte der italienischen literatur" (ofullb., 2 bd, t. o. m. 1500-talet). Stort anlagd är den på nio olika författare fördelade "Storia letteraria d'Italia scritta da una società di professori" (ännu 1910 under utgifning på Vallardis förlag). Af elementär natur, men goda och instruktiva äro Gius. Finzi (f. 1852), "Storia della letteratura italiana" (till 1895), D'Ancona och Bacci, "Manuale della letteratura italiana" (endast aflidna författare medtagas), Giov. Mestica, "Manuale della letteratura italiana nel secolo decimo nono", V. Turri, "Dizionario storico della letteratura italiana". "Giornale storico della letteratura italiana" (sedan 1883, 2 bd årligen) är landets förnämsta litteraturhistoriska tidskrift, som har till redaktörer, sedan A. Graf trädt tillbaka, Fr. Novati och R. Renier, alla framstående fackmän. Samtidens författare bedömas originellt och insiktsfullt af Ben. Croce i hans mycket bemärkta tidskrift, "La Critica" (sedan 1903). Bland litteraturgranskarna i "Nuova Antologia" märkas Giov. Cena (f. 1870) och Giust. Ferri (f. 1857), båda äfven ansedda romanförfattare. Förtjänta af erinran äro äfven Erasmo Percopo (f. 1860) och Nic. Zingarelli (f. 1850), som tillsammans utgifva "Studj di letteratura italiana", samt vidare Enr. Nencioni (d. 1896), Giuseppe Chiarini (d. 1908) och Giacomo Barzellotti (f. 1844). Särskildt som historiker har Guglielmo Ferrero (f. 1871) väckt uppseende genom sitt på nya synpunkter rika arbete "Grandezza e decadenza di Roma". Om den italienska periodiska pressen se Tidning och Tidskrift.

P. A. G.

Italienska nationalföreningen. Se Italien, sp. 1054.

Italienska republiken. Se Cisalpinska republiken.

Italienska språket tillhör den romanska språkgruppen (se Romanska språk), utgör den af främmande inflytelser minst förvanskade fortsättningen af latinet och är folkets språk i hela konungariket Italien (i Friuli är folkspråket dock rätoromanskt), på Corsica och Malta, i schweiziska kant. Ticino samt i de till Österrike hörande södra Tyrolen och adriatiska kuststräckan Trieste—Pola. (Dessutom talas italienska af omkr. 3½ mill. i utlandet bosatta italienare. Se Italien, sp. 1030—31.) I samband med framstegen i kultur utbildade sig tidigt i Rom två varianter af latinet: skriftspråket, som från formlärans synpunkt kvarhölls på ett äldre stadium, men under användningen i litteraturens tjänst fick en fint utbildad syntax; samt det allmänna talspråket, vulgär-

latinet, som af olika samhällsklasser och generationer förenklades och omdanades, så att det alltmera afvek från det jämförelsevis oförändrade skriftspråket. I skilda landsändar utsatt för grumlande påverkan af olika art, uppdelade sig detta vulgärlatin i ett stort antal såväl med afseende på ljudsystem som formlära och ordförråd mer eller mindre skarpt markerade dialekter. Dessa brukar man fördela på följande grupper: de *rent italienska*, som omfatta hela den egentliga halfön och Sicilien; de *gallo-italiska*, som talas i de delar af norra Italien, där galler fordom bodde; de *sardiska*, som märkvärdigt troget bevarat fornlatinets ljudsystem, de *ladinska* i de nordöstra alptrakterna samt de *franko-provensalska* i den nordvästligaste delen af landet. — Emellertid fortfor latinet länge att vara landets enda skriftspråk, mer eller mindre korrekt alltefter de skrifvandes bildningsgrad. Det är först på 1200-talet, som man tydligt spårar behofvet att använda landets talspråk för skrifter, afsedda för dem, som ingen bekantskap egde med latinet. Helt naturligt var författaren då hänvisad till sin egen dialekt; men nästan samtidigt uppstod en stark litterär blomstring i Toscana, hvars dialekt stod latinet nära och var den bäst utbildade af dem alla. Det var på den toskanska dialekten, något förädlad, som Dante, Petrarca och Boccaccio författade flera af sina skrifter, hvilket kraftigt bidrog att åt densamma bereda en litterär supremati, som ytterligare befästes däraf, att i högre kultur Toscana länge hade försteget framför landets öfriga stater. Författare från andra landsändar vande sig att betrakta de store toskanske skriftställarnas arbeten som språkmönster, och *Toscanas dialekt i dess finaste form blef sålunda basen för hela landets litterära högspråk*. Men vid sidan af detta fortlefde kraftigt dialekterna icke blott som talspråk, utan äfven som lägre organ för litterär verksamhet. Så fortgår det ännu; den dialektala litteraturen växer ständigt, och t. ex. lustspelsförfattare använda med förkärlek sin egen dialekt, som från scenen klingar mera godmodigt hemtreflig än det förnäma högspråket. — I många delar af landet är det förenadt med svårighet att fullt tillegna sig ett allmänt erkändt litterärt språk, och därpå beror närmast den länge lifligt debatterade italienska språkfrågan, ty man kunde ej enas om, hvar man borde söka mönstret för sin stil, antingen hos fullt godkända äldre skriftställare eller i de bildade florentinarnas talspråk, som icke blott är välljudande, utan äfven utmärkes för stor rikedom på enkla, uttrycksfulla talesätt. Sedan man fått god tillgång på ordböcker och andra hjälpredor för kännedom om det florentinska högspråket och efter föredöme af så populära författare som Manzoni och De Amicis m. fl., kan man säga, att denna strid blifvit bilagd, och detta i hufvudsak till förmån för Florens, åtminstone med afseende på formlära och syntax, under det att man i ordförrådet måste i mån af behof lämna plats för glosor och termer från andra delar af landet och äfven för verkliga lånord. Särskildt i Nord-Italien och i andra starkt dialektala provinser lär det ofta förekomma, att föräldrar skicka sina barn till skolor i Florens för att tidigt göra dem förtrogna med landets erkändt bästa talspråk. — Redan under det vulgärlatinska stadiet började italienskan att starkt afvika från skriftlatinet. Jämförd med detta, har den betydligt reducerat såväl deklinations- som konjugationssystemet, men i en rikare användning af prepositioner och hjälpverb vunnit ersättning för därigenom lidna förluster, af hvilka de mest påtagliga äro de af kasusändelser och genus neutrum, hvaraf dock spår kvarlämnats hos pronomina, samt af den passiva böjningsformen och flera aktiva tempusformer. Nästan allt detta står i samband därmed, att som finalkonsonanter latinets *m* och *s* upphörde att uttalas, ty förlusten af dessa särmärken vållade en konfusion, som knappast kunde afhjälpas på annat sätt än det angifna. Deras bortfall var en yttring af den för italienskan mycket karakteriserande tendensen att afsluta orden med vokalljud. Därigenom och genom sina enkla och klara vokal- och konsonantserier har den vunnit ett klangfullt välljud, som gör den till det sångbaraste af alla kända språk. — För en svensk, som kan tala sitt högspråk i raskt tempo, med fin artikulation och klara vokalljud, är det jämförelsevis lätt att tillegna sig ett någorlunda exakt uttal af italienskan, sådan den allmänt talas i det från olika landsändar befolkade Rom, där många mindre noggrant än i Toscana skilja mellan öppna och slutna *e* och *o* samt mellan skarpa och lena *s* och *z*. Vokalljuden äro: *u* (= franskt *ou*), *o* (slutet = svenskt *å* i *får*, öppet = svenskt *å* i *fåll*), öppet *a*, *e* (slutet = svenskt *e* i *fe*, öppet = svenskt *ä* i *färla*), slutet *i*. Ljuden *ö* och *y*, våra slutna *o* och *u* samt franska nasalvokaler förekomma icke. I obetonade stafvelser äro vokalljuden slutna, äfven finalt *e*, som uttalas ganska tydligt. Tonvokalerna tänjas något framför enkel konsonant; de finala uttalas kort och kraftigt, oftast öppet. I diftongen *ie* gränsar *i* till *j*, i *uo* utelämnas ofta det inledande svaga *u*; de i dem dominerande *e* och *o* uttalas öppet. Konsonantljuden tecknas dels med samma bokstäfver som i svenskan, *k* och *x* saknas dock, dels med digraferna *ch*, *gh*, *ci*, *gi*, *gl*, *gn*, *sc*, *sci*. Bokstäfverna *f*, *j* (vanligen ersatt af *i*), *l*, *m*, *n*, *q*, *r* och *v* ange samma språkljud som i högsvenskan. Explosivorna *c* (= *k*), *t*, *p* aspireras ej; *g*, *d*, *b* äro tonande; digraferna *ch* och *gh* ange framför *e* och *i* samma explosivljud som *c* och *g* framför *a*, *o*, *u*. *C* och *g* framför *e*, *i* och då de äro digrafer, *ci*, *gi* framför *a*, *o*, *u* uttalas resp. *tj*, *dj*. Med *gl* anges mulje radt *l* (lj); med *gn* en palatal nasal, där de båda ljuden *n* och *j* alldeles sammansmält med hvarandra; *sc* framför *e*, *i* samt *sci* framför *a*, *o*, *u* motsvara den svenska digrafen *sj*; *s* är vanligen skarpt, men alltid lent framför de tonande konsonanterna *b*, *d*, *g*, *l*, *m*, *n*, *r* och ofta mellan vokaler; *z* oftast = *ts*, men stundom lent = *ds*. Dubbelskrifna konsonanter ange, att ljudet bör insättas raskt och tänjas; ex. *caccia* (kattja), *loggia* (låddja). Aspiration förekommer ej; alltså är *h* endast en ortografisk hjälpbokstaf. Tonstafvelsen är vanligen den andra, men ej sällan den tredje från slutet; om i utljud vokalen är betonad, accentueras den i skrift i alla flerstafviga och några enstafviga ord, och inom samma ordgrupp stärkes då uttalet af följande initialkonsonant; dock ej efter artikeln, personliga pronomina samt partiklarna *di*, *ci*, *vi*, *ne*. I de flesta ordböcker lämnas upplysning om ordens accentuering och någon ledning för deras uttal i öfrigt.

Litt.: G. Gröber, ”Grundriss der romanischen philologie” (ny uppl. 1906), i hvilket sammelverk

ingå värdefulla uppsatser, som orientera i studiet af Italiens språk och litteratur. ”Archivio glottologico italiano” (organ för dialektforskning, sedan 1872 utg. af Ascoli, efter dennes död, 1907, af C. Salvioni). — *Grammatikor*: W. Meyer-Lübke, ”Italienische grammatik” (1890; i reviderad italiensk redaktion 1901, ingen syntax), H. Vockeradt, ”Grammatik der italienischen sprache” (1878, mycket fullständig), R. Fornaciari, ”Sintassi italiana dell'uso moderno” (1884), Sabersky och Sacerdote, ”Briefliche sprach- und sprechunterricht für das selbststudium der italienischen sprache. Methode Toussaint-Langenscheidt” (1906), G. Malagoli, ”Teorica e pratica dell'accento tonico nelle parole italiane” (1899), Kr. Nyrop, ”Kortfattet italiensk grammatik” (1903). *Lexikaliska arbeten.* Stort anlagda: ”Vocabolario degli Accademici della Crusca” (se Akademi), Tommasèo och Bellini, ”Dizionario della lingua italiana” (8 vol., 1856—79); medelstora: Petrocchi, ”Dizionario universale della lingua italiana” (2 vol., 1891), Rigutini och Bulle, ”Neues italienisch-deutsches und deutsch-italienisches wörterbuch” (2 vol., 1900); litet format: O. Hecker, ”Italienisch-deutsches und deutsch-italienisches wörterbuch” (2 vol., 1905), Sacerdote, ”Langenscheidts taschenwörterbücher” (I. Italienisch-deutsch, II. Deutsch-italienisch, 1905), C. A. Fahlstedt, ”Italiensk-svensk ordbok” (1904, mycket fullständigare än de båda föregående). P. A. G.

Italienska viner. Vinodlingen är urgammal i Italien, dit vinrankan enligt Plinius infördes från de grekiska öarna före Roms grundläggning; men det var först sedan romarna eröfrat Grekland, som konsten att bibringa vinbergen högre grad af kultur och att framställa ädla viner blef införd på italienska halfön, Falerner-, cæcubiskt och massiskt vin producerades i början af vår tideräkning i Kampanien och voro högt uppskattade märken, likaså det mamertinska vinet från Sicilien (Messina); dessa viners framställning och karaktär liknade de gamla grekiska (se Grekiska viner). Under medeltiden åtnjöto de italienska vinerna högt anseende i Europa, men i våra dagar är förhållandet annorlunda. Vinodlingen och vinberedningen ha gått tillbaka, och det ordinära italienska vinet är med få undantag kärft och surt samt föga hållbart. Några finare märken äro dock allmännare bekanta, såsom det ljusa asti och kraftiga röda barolo från Piemont, det söta Vino-santo från Gardasjöns stränder, det röda chianti-vinet från Toscana, det mörkröda dessertvinet Lacrima Christi, hvars drufvor växa på sluttningarna af Vesuvius, och Montefiascone (jfr Est est est och Muskat). På Sicilien odlas vin i stor utsträckning; det mest bekanta är den torra sherry-liknande marsalan, som exporteras från trakten af staden Marsala. G. H—r.

Italiensk sköld, *her.* Se Sköld.

Italienskt bokhålleri. Se Bokföring.

Italiensk trädgårdsstil. Se Trädgårdskonsten.

Italiensk vass, *bot.* Se Arundo.

Italiko's (grek. *Michaēl hā italiko's*), Mikael, biskop i Filippopel, bysantinsk filosof och retor, lefde under förra delen af 12:e årh. (d. omkr. 1160). Litterära och filosofiska essayer samt bref utgöra hans kvarlåtenskap som författare; i dessa visar han sig vara en man med djup bildning och mycken talang som skriftställare. T. o. m. den i bysantinsk tid så sällsynta humorn är honom icke alldeles främmande; i stil och tankeskärpa höjer han sig betydligt öfver tidens många medelmåttor. Som filosofisk och retorisk lärare åtnjöt han mycken aktning och betraktades af samtiden som en andre Platon. Många af hans skrifter äro ännu outgifna. V. Lm.

Itälisk, som hör till Italiens forntid, t. ex. italiska folk, språk, gudomligheter, mynt o. d., i mots. till italiensk, som härrör från eller tillhör Italien i dess medeltid och nyare tid. H. A.*

Italiska folk. 1. I vidsträcktare bemärkelse användes denna beteckning, ehuru mera sällan, om alla de till ras och språk olika folk, som i forntiden bebodde det nuv. Italien. Till italiska folk i denna mening hörde i öfre Italien: i v. ligurerna af oviss härkomst, i ö. de äfven till den indoeuropeiska stammen (illyrerna?) hörande veneterna samt mellan dessa de sannolikt omkr. 400 f. Kr. från n. invandrade keltiske gallerna, på bägge sidor om mellersta Po; på den egentliga halfön: etruskerna, grekiska stammar och kolonier i s. (Rhegion, Taras m. fl.), japygerna l. messapierna och de *italiska folken i inskränkt bemärkelse* l. *italerna* (se 2). Till japygerna, som bodde i Apulien och Kalabrien, hörde messapierna, måhända af illyrisk härkomst, senare helleniserade af de grekiske kolonisterna. — 2. De *italiska folken i egentlig bemärkelse* l. italerna bildade en af hufvudgrenarna af den indoeuropeiska stammen (se d. o.) och anses i förhistorisk tid ha norrifrån invandrat i Italien. Man skiljer mellan två hufvudstammar, den större, *umbrisk-sabelliska*, och den mindre, *latinska*. Umbrerna bodde mellan öfre Tiber och Adriatiska hafvet, på båda sidor om mellersta Apenninerna. Till de sabelliska folken hörde främst samniterna i mellersta Italien (Samnium, Kampanien, Lukanien); deras språk benämnes vanligen oskiska efter de förut i Kampanien bosatte, af samniterna underkufvade opikerna (lat. *opsci*, *osci*), till hvilka ausonerna (lat. *aurunci*) vid kusten i n. hörde. Sabelliska stammar voro vidare sabinerna i midten af Italien, berglandet n. ö. om Rom; vidare längs Adriatiska hafvet picenter (s. och ö. om umbrerna), vestiner, marruciner och frentaner (närmast Apulien); ini landet, s. ö. om sabinerna, bodde peligner och marser. Grannar till latinerna voro aequer, herniker och volsker, som tidigt förlorade sin nationella självständighet. — Omslutna af etruskerna och sabelliska folk, bebodde latinerna området Latium s. om Tibers nedre lopp med albanerbergen som medelpunkt (se Alba longa). Bland de latinska samhällena vann Rom (se d. o.) tidigt en ledande ställning, och romarna blefvo efter hand herrar öfver alla öfriga stammar och folk i Italien. Se vidare Italiens fornspråk. Litt.: H. Nissen, ”Italische landeskunde” (1883—1902). H. Sgn.

Italiska språk. Se Italiens fornspråk.

Itamar, Arons 4:e son (2 Mos. 6: 23), tjänstgjorde som präst tillsamman med sina tre bröder (2 Mos. 28: 1), men sedan de två äldste bröderna (Nadab och Abihu) dödats (3 Mos. 10), voro han och brodern Eleasar faderns hjälp (4 Mos. 3: 4). E. S—e.

Itambé. Se Itacolumi.

Itapalm, *bot.* Se Mauritia.

Itapicuru [-kuru'], 1. Flod i brasilianska staten Bahia, upprinner på Serra do Desordem och faller ut i Atlantiska hafvet under 11° 43′ s. br. 660 km. Den är farbar till Itapicuru grande, 100 km. från mynningen. — 2. Flod i brasilianska staten Maranhão, börjar på Serra do I. och utmynnar i São José-viken. 1,000 km. Ångbåtar gå upp till staden Itapicurúm-mirim, 70 km. från mynningen, som är en viktig stapelplats för staterna Maranhãos och Piauhys produkter. J. F. N.

Itasca [itä'skə], floden Mississippis källa, är en insjö med flera tillflöden i nordamerikanska staten Minnesota, 455 m. öfver hafvet. Sjön med sin omgifning är statsreservation. (J. F. N.)

Itatiaya, Itatiaia [-a'ja], Brasiliens högsta berg, består af granit och syenit och har en höjd af 2,712 m. Det ligger i Serra da Mantiqueira, på gränsen mellan staterna Minas Geraës och São Paulo. J. F. N.

Itchen [i'tʃin], förstad i ö. till Southampton (England), vid mynningen af floden I. 13,097 inv. 1901). J. F. N.

I'tem, lat., förk. *it.*, likaså, jämväl, vidare; tillkommande omständighet.

I'te, missa est (''gån, mässan är fullbordad''), lat., ett tillkännagifvande, som inom romersk-katolska kyrkan brukas för att förkunna, att allmänna gudstjänsten är slut. Jfr Benedicamus Domino.

Itenez [ite'neth], flod. Se Guaporé.

Iteratiōn (lat. *iterātio*, förnyelse) l. Återfallsbrott (fr. *récidive*), *jur.*, betecknar i vidsträckt mening det förhållande, då en person, som redan blifvit straffad för brott eller åtminstone dömd till ansvar därför, ånyo gör sig skyldig till straffbar gärning. Vanligen förbehålles benämningen iteration dock för sådana fall, i hvilka det nya brottet är af alldeles samma slag som det föregående eller åtminstone i viss mån besläktadt med detta. Samtliga de nordiska straflagarna upptaga iteration i sistnämnda bemärkelse som en straffskärpningsgrund vid vissa förbrytelser, särskildt vid tjufnadsbrott. Enligt *svensk* och *finsk* rätt förutsättes därvid, att återfallet egt rum, sedan den brottslige till fullo undergått det straff, som blifvit honom ådömdt för det förra brottet. Den *danska* strafflagen fordrar däremot endast, att brottslingen varit dömd för det förra brottet, innan han ånyo förgick sig. *Norsk* lag åter kräfver, att det förut ådömda straffet åtminstone var delvis verkställdt, då det nya brottet föröfvades. Enligt de tre förstnämnda lagarna kommer straffskärpningen icke till användning, om, förrän det nya brottet begicks, en tid af tio år förflutit, sedan straffet för det förra brottet blef utstånden. I norsk lag finnes äfven en liknande regel, men tidrymden är där kortare, 6 år, om det nya brottet är en förbrytelse, 2 år, om det blott är en förseelse. Enligt svensk lag kräfves det emellertid, att det skall föreligga en 10-årsperiod, under hvilken han hvarken begått brott af återfallsnatur eller för sådan gärning undergått bestraffning. En för alla de nordiska lagarna gemensam förutsättning för straffskärpning vid återfall är slutligen, att det tidigare brott, som föranleder återfallsstraffet, skall vara begånget efter fyllda 18 år. J. H—r. (N. S—g.)

Iterativum (af lat. *iterāre*, förnya) l. Iterativ, *språkv.*, verb (verbform), som betecknar upprepning, t. ex.: ''vi *börja* skolan klockan åtta'' (presens användes om hvad som regelbundet upprepas); ''där *satt* jag en timme hvar dag hela året''. I vissa fall uttryckes den iterativa aktionsarten med *bruka* (''han *brukar* komma så här dags''). Liktydigt med iterativ användes äfven termen frekventativ. R—n B.

Iterātur (se Iterera), lat., (på recept) ''må förnyas'', d. v. s. det föreskrifna läkemedlet får, ehuru innehållande gift, ännu en gång utlämnas på samma recept.

Iterēra (lat. *iterāre*), göra för andra gången, förnya, upprepa.

I-tesan. Se I-mosjar.

Ith, bergskedja i västra Braunschweig, mellan Leine och Weser, når till 381 m. J. F. N.

Ithaca [i'thəkə], stad i nordamerikanska staten New York, nära södra ändan af Cayugasjön. 13,136 inv. (1900). Järn-, ylle- och bomullsindustri, papperstillverkning; viktig järnvägsknut. Vid staden ligger Cornell university (hufvudsakligen grundadt genom Ezra Cornells gåfva af 500,000 doll. och omkr. 200 acres land jämte byggnader, öppnadt 1868), i hvilket meddelas undervisning åt såväl män som kvinnor (sedan 1872) i vanliga ämnen samt i tekniska yrken och jordbruk. Till läroanstalten hör en mönsterfarm, som till stor del skötes af studenterna själfva mot den i orten gängse dagspenningen. Universitetet hade 1905—06 4,084 studerande, 167 professorer och dessutom 48 lektorer samt omkr. 320 ''instructors'' och assistenter. Biblioteket räknar omkr. 355,000 bd och 50,000 broschyrer (bl. a. 8,500 bd isländsk litteratur) samt förfogar öfver ett kapital af 800,000 doll. De största donationerna jämte Cornells äro af H. W. Sage 250,000 doll. till en filosofisk läroanstalt, 300,000 doll. till biblioteket samt 700,000 doll. till ett kollegium för kvinnor, för ett universitetskapell och öfriga byggnader samt af W. Fiske 500,000 doll. till biblioteket. Redan 1892 hade universitetet en förmögenhet af 9 mill. doll. (J. F. N.)

I'thaka (grek. *Ἰθάκη*, i nuv. folkspråket *Thia'ki*, lat. *Ithăca*), en af de minsta öarna i den v. om Grekland belägna Joniska ögruppen, ligger s. om Levkas (Santa Maura) och n. ö. om Kefallenia. Den till stor del af kala och svårtillgängliga klippor

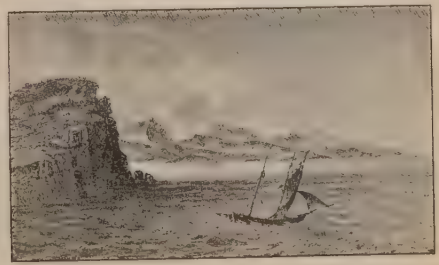

bestående ön (se fig.) har en areal af ung. 93 kvkm. Den delas af en på östra sidan djupt inskärande vik i två delar, hvilka förenas medelst ett smalt, af en bergås genomstruket näs. I. var i forntiden vida berömdt som den homeriske sagohjälten Odysseus' fädernesland, men de af åtskilliga

forskare (däribland Schliemann) gjorda försöken att återfinna lämningarna af Odysseus' palats och öfriga i Odysséen skildrade lokaliteter äro att betrakta såsom förfelade. Äfven senast af Vollgraff (1904) utförda gräfningar ha ej gifvit något utslag. Dörpfeld har sökt göra troligt, att det homeriska I. bör sökas på den längre mot n. belägna ön Levkas. Många anse, att de homeriska sångernas författare saknat närmare kännedom om västra Greklands kusttrakter och öar och att hans I. är blott en fantasibild. I den historiska forntiden låg hufvudorten på öns norra del, nedanför berget Oxoi, där man ännu finner fornlämningar från olika tidsåldrar. Äfven på den bergås (nu *Aeto*), som fyller det ofvannämnda näset, finnas ruiner af ett gammalt fäste. Den nuv. hufvudorten ligger på öns södra del, vid Moloviken, som där bildar en äfven för större skepp tillgänglig hamn, efter hvilken den lilla staden erhållit namnet Vathy (djup). Det hufvudsakliga näringsfånget är sjöfart och fiske, äfven korall- och svampfiske. Ön är f. ö., ehuru föga bördig på säd, väl egnad för odling af vin, korinter och olja. Den bildar med några närliggande små öar egen förvaltningskrets, *eparki*, inom nomarkien Levkas, som 1907 hade 11,715 inv. Litt.: Schliemann, ''Ithaka, der Peloponnes und Troja'' (1869), Warsberg, ''Ithaka'' (1887), Vollgraff, ''Fouilles d'Ithaque'' (i ''Bulletin de correspondance Hellénique'', 1905), och Dörpfeld, ''Zwei aufsätze über das homerische Ithaka'' (1905). A. M. A.

Ithóme (grek. *Ἰθώμη*, nygr. äfven *Vurkano*), ett vid pass 800 m. högt berg i det grekiska landskapet Messenien. På dess spets låg fordom ett åt Zeus Ithomatas, Messeniens skyddsgud, helgadt tempel. Den af väldiga murar omgifna bergplatån tjänade tillika som landets hufvudfästning, hvilken under det första messeniska kriget (743—724 f. Kr.) i tio års tid försvarades af messenierna under Aristodemos, men slutligen eröfrades och förstördes af spartanerna. Snart iståndsattes dock fästningsverken ånyo, och I. tjänade sedermera som akropolis (borg) för den af Epameinondas (370 f. Kr.) på bergets södra sluttning anlagda hufvudstaden Messene. Det var städse en af de strategiskt viktigaste punkterna på Peloponnesos. A. M. A.

Ithomiinæ, *zool.* Se Nymphalidæ.

Ithypha'llicus (af grek. *ithy's*, upprättstående, och *fallo's*, manslem), *grek. metr.*, trefotad trokeisk vers, använd i festsånger till Dionysos' ära.

Itil, tatarernas namn på Volga.

Itinerārium, lat. (af *iter*, gen. *iti'neris*, resa). 1. Färdbok, vägvisare på resor. Sådana resehandböcker voro i bruk hos de gamle romarna och innehöllo antingen endast en förteckning på stationerna och rastställena mellan två hufvudorter äfvensom deras inbördes afstånd (*it. adnotatum* l. *scriptum*) eller kartografiska framställningar, ett slags land- eller världspostkartor (*itineraria picta*). Till det förra slaget höra de två s. k. *Itineraria Antonini* (i sin nuv. bearbetning från början af 4:e århundr.), näml. *I. provinciarum*, upptagande färdvägar genom de romerska provinserna i Europa, Asien och Afrika, och *I. maritimum*, med anvisningar om de mest befarna kust- och sjövägar; *I. hierosolymitanum*, författadt 333 af en kristen till bruk för dem, som reste från Burdigala (Bordeaux) till Jerusalem (utg. af Geyer 1898); *I. Alexandri*, en kort skildring af Alexander den stores tåg till Persien, affattadt till bruk för kejsar Konstantin vid hans fälttåg mot Persien (utg. af D. Volkmann 1871). — Af itineraria picta finnes endast en i behåll, den s. k. *Tabula peutingeriana* (i Wien), som går tillbaka till ett original från 3:e eller 4:e årh. — 2. Inom katolska liturgien en bön, som det åligger präster att förrätta på resor.

Itio in pa'rtes [i'tsiä], lat., eg. ett gående åt skilda håll; omröstning, som sker så, att olika meningsflockar gå åt skilda håll; vid den gamla tyska riksdagen i Regensburg särskild omröstning för katoliker och för protestanter rörande religionssaker.

Ito, Hirobumi (det officiella namnet, enligt gammaljapansk sed antaget vid inträdet i kejsarens tjänst i st. f. tidigare enskilda namn), furste, Japans ledande statsman i våra dagar, i synnerhet fr. 1883, f. 1841 i Hagi som samurai (adlig vasall) under daimyoätten Mori af Choshu (l. Nagato, i västra Japan). Hans släktnamn var ursprungligen Hayashi, hans personnamn Risuke som barn, Shunsuke som fullvuxen. Han upptogs jämte sin fader, hvars ende son han var, genom adoption i ätten Ito. Sin första uppfostran fick han i en skola, som grundlades och leddes af Yoshida Torajiro, en af den japanska reformrörelsens tidigare målsmän. Vid 16 års ålder trädde han i tjänst hos en af furstendömets inflytelserikaste stormän, Kuruhara, som jämte sin frände Kido väsentligen bestämde dess politik vid den afgörande krisens utbrott. I. tillhörde sålunda i sin ungdom en krets af adelsmän, som i detta af ålder mot Tokugawa-regeringen i Yedo oppositionella landskap sträfvade att afvärja det hotande västerländska främlingsväldet genom den kejserliga maktens återupprättande med stöd af militära och politiska hjälpmedel efter europeiska mönster. Under de pågående häftiga partistriderna lyckades han 1863, trots det ännu gällande förbudet mot utrikes resor, med sin närmaste länsherres goda minne och med biträde af en engelsk köpmansfirma i Nagasaki smyga sig ombord på ett dess fartyg och efter ankomsten till London förvärfva liligare och djupare intryck af Europas makt och bildning. Men redan året därpå, när en konflikt utbrutit emellan hans daimyo och de främmande makterna, återvände han till Japan och sökte på diplomaternas anmodan, ehuru förgäfves, afråda från de våldsåtgärder, som ledde till det förödmjukande nederlaget vid Shimonoseki (1864). Sedermera ombetroddes han med flera viktiga underhandlingsvärf i de olika partiernas inbördes förvecklingar, och att han tillvunnit sig de ledande männens förtroende särskildt på grund af sin bekantskap med västerländska förhållanden, framgår däraf, att han omedelbart efter statshvälfningen 1868 med hög offentlig rang tjänstgjorde som tolk vid de främmande sändebudens första audiens hos kejsaren och utnämndes till guvernör i den för främlingarnas handel öppnade hamnstaden Hyogo-Kobe, 1869 kallades till Tokyo som närmaste biträde åt

nansministern och 1870 skickades till Amerika för tudier ang. myntväsendets reglering. Genom sin ilstyrkan af guldmyntfotens och metersystemets ntagande gaf han uppslaget till senare finansiella ch ekonomiska reformer. Äfven byggandet af de örsta järnvägarna i Japan (Tokyo—Yokohama och obe—Osaka, fullbordade 1872) företogs delvis på ans initiativ, och hans andel i det samtida politiska mdaningsarbetet anses ha varit af stor betydelse, huru han officiellt ännu icke framträdde i första edet. Han deltog i Iwakuras stora ambassad till merika och Europa (1871—73) som en af dess ormellt underordnade, men i verkligheten mest betyande medlemmar. Efter återkomsten verkade han flera år dels som minister för allmänna arbeten, dels som inrikesminister och i andra befattningar för apans nationella och intellektuella kulturutveckling. Efter Satsuma-upproret 1877, i hvars dämpande han erksamt deltog, växte hans inflytande oafbrutet, sedan det första reformskedets förnämsta statsmän, Kido ch Okubo, ungefär samtidigt bortgått. Efter det ejserliga löftet af 1881 om sammankallandet af en riksdag uppdrogs åt I. att ombesörja utarbetandet af den nya författningen. För detta ändamål företog han under de följande åren studieresor i Europa, då han äfven bevistade Alexander III:s kröning i Moskva 1883 kort före sin hemfärd. Som förarbeten till författningens införande ombildades adelsorganisationen 1884, då I. utnämndes till grefve, departementalstyrelsen 1885, då han utnämndes till premiärminister, äfvensom riksrådet 1888, hvars president han såväl då som flera gånger efteråt blef efter sin afgång från andra höga ämbeten. Som utomordentlig ambassadör hade han äfven 1885 afslutit den viktiga Koreatraktaten med Kina. Efter grundlagens publikation febr. 1889 och riksdagens sammankallande nov. s. å. blef I. öfverhusets förste president. Som premiärminister stod han i spetsen för regeringen 1892—96, äfvensom under kortare tider 1898 och 1900—01. I denna egenskap förberedde och genomförde han kriget med Kina, hvarunder han äfven förhandlade med Li-Hung-Tschang om fredsslutet i Shimonoseki (1895). Men äfven då han icke innehade någon ministerplats, utöfvade han i viktiga fall på grund af kejsarens förtroende ett mäktigt inflytande, dels i öfverensstämmelse med gamla japanska traditioner som en af de "äldre statsmännen", dels som ledamot af riksrådet enligt den nya författningen. Försöken att införa ett parlamentariskt regeringssätt motarbetade han både som grundlagstolkare och som stiftare af en särskild "konstitutionell förening" (*Seiyukai*) i motsats till de täflande parlamentspartierna (1900). Under sin vistelse i Kina 1898 utan egentligt regeringsuppdrag torde han ha understödt kejsar Kwang-su i hans försök att inleda en reformpolitik efter Japans föredöme. Som icke-officiell underhandlare förberedde han afslutandet af det japansk-engelska förbundet 1902. Äfven under förvecklingarna och kriget med Ryssland ingrep han utan formlig ämbetsanställning kraftigt i de politiska ärendena, särskildt genom afslutandet af traktaten med Korea i Söul (mars 1904), och hans förtjänster vitsordades offentligen genom hans upphöjelse i furstligt stånd (efter det kinesiska kriget hade han blifvit utnämnd till markis). Efter freden i Portsmouth 1905 genomförde han som kejsarens högste representant i Korea (febr. 1906—juni 1909) detta rikes ombildning till ett japanskt lydland. Han mördades af en koreansk attentatsman 26 okt. 1909 i Charbin vid ett möte med en rysk beskickning. H—e.

Itri, stad i italienska prov. Caserta (Kampanien), i bergen mellan Fondi och Formia. 5,677 inv. (1900). (J. F. N.)

Itschang (I c h a n g), stad i kinesiska prov. Hupe, vid vänstra stranden af Jang-tse-kiang, hvilken ofta genom öfversvämningar anställer stora härjningar i staden. Omkr. 55,000 inv. I. öppnades för utlänningar 1877 och har sedan 1879 regelbunden ångbåtstrafik med Han-kou. Betydande handel och sjöfart. (J. F. N.)

Itschili, sandjak i vilajetet Adana på Mindre Asiens södra kust, omfattande västra delen af det forna Cilicien eller ungefär Gök-sus (Kalykadnos') flodområde. 14,900 kvkm. 124,300 inv. Hufvudort är Ermenek. (J. F. N.)

Itsj-kale. Se E r z e r u m.

Ittenbach, F r a n z, tysk målare, f. 1813 i Königswinter, d. 1879 i Düsseldorf, studerade i Düsseldorf, i Italien och München, var därefter bosatt i Düsseldorf. I. var kyrklig målare och utförde fresker i Remagen vid Rhen, i S:t Quirinus i Neuss och i Mikaelskyrkan i Breslau. Bland hans oljefärgsbilder må nämnas *Korsfästelsen* (1845), för katolska kyrkan i Königsberg, *Kristi dop* (1849), för garnisonskyrkan i Düsseldorf, *Tronande madonna* (1858) och *Marias himmelsfärd* (1861), för S:t Remigius i Bonn, *Heliga familjen i Egypten* (1868, Berlins nationalgalleri) och *Madonnan med barnet* (1872). I. var därjämte en framstående porträttmålare. Jfr monografi af Fink (1898). C. R. N.*

Itú (Y t ú), stad i Brasilien, staten São Paulo, vid ett vattenfall i Tietéfloden. Omkr. 6,000 inv. I. är medelst järnbana förenadt med S. Paulo och andra platser i staten, har järn- och bronsgjuterier samt en stor bomullsfabrik. Kaffeplantager. J. F. N.

Iturãea. Se I t u r é e n.

Itu'rbide, A u g u s t i n d e, kejsare af Mexico, f. 27 sept. 1783, var vid mexikanska upprorets utbrott 1810 löjtnant, utmärkte sig under striderna mot insurgenterna och blef inom kort general samt 1814 befälhafvare öfver nordarmén. Sedan I. 1816 till följd af maktmissbruk mist sitt befäl, närmade han sig de missnöjde och blef 1821 ledare för den då utbrutna nya upprorsrörelsen. Han sökte först aftvinga vicekonungen en särskild författning för Mexico (febr.), men då denna plan strandade, intog I. i sept. hufvudstaden, tillsatte där en provisorisk regering och lät (18 maj 1822) utropa sig till kejsare under namnet A g u s t i n (A u g u s t i n I). En republikansk resning nödgade honom redan i maj 1823 att afsäga sig regeringen och mot ett årligt apanage gå i landsflykt till Europa. Året därpå utfärdade I. från London ett manifest mot den nya regeringen och landsteg 14 juli vid Soto la Marina,

okunnig om, att manifestet af kongressen besvarats med en dödsdom öfver honom. Han fängslades några få dagar senare och afrättades 19 juli i Padilla. I:s memoarer utkommo i tysk öfv. 1824. Hans efterkommande erkändes af kejsar Maximilian som mexikanska prinsar. V. S—g.

Iturēen (lat. *Iturœa*) kallades på romarnas tid ett område på gränsen mellan Palestina och Celesyrien, hvars närmare läge varit mycket omtvistadt. I. utgjorde en af de fem romerska provinser, i hvilka hela landet ö. om Jordan mellan Gilead och Damaskus (det nuv. Hauran) var indeladt, och är sannolikast att söka i det nuv. distriktet Djedûr s. ö. om Hermon, gränsande i n. ö. till Damascene (Damaskus' omnejd) och i s. v. till distriktet Djolân (det forna Gaulanitis) ö. om Jordans lopp mellan Hermon och sjön Gennesaret. Landet bestod företrädesvis af betesmarker. Invånarna bodde i öppna byar, i flyttbara tält eller i grottor, på hvilka landet är mycket rikt. I. nämnes i Luk. 3: 1 som ett område, öfver hvilket tetrarken Filippos (se Filippos och Herodianska dynastien) härskar. Namnet I. sammanhänger med all sannolikhet med Jetur (se Ismael), men folket (ituréerna) bodde ej längre i landet ö. om Jordan, utan på Libanon och Antilibanon; deras hufvudstad var Chalkis. Mot slutet af 2:a årh. f. Kr. synas ituréerna ha trängt mot s. och satt sig i besittning af Galiléen. Åren 105—104 eröfrades den södra delen af deras land (Galiléen) af makkabéen Aristobulos I. Sedermera nämnas som härskare öfver I. Ptolemaios, Mennaios' son (85—40 f. Kr.), och dennes son Lysanias (på Antonius' tid). Därefter styckades I:s område i 4 smärre delar. En viss Zenodoros härskade öfver den södra delen (Ulata och Paneas), men efter hans död (20 f. Kr.) erhöll Herodes den store denna del, och efter dennes död öfvergick det till tetrarken Filippos (se ofvan). En annan del (den östra) i trakten af Abila på Libanon (i närheten af den nuv. byn Suk vid Baradafloden) innehades en tid af en yngre furste Lysanias, men genom Caligulas gunst öfvergick det (37 e. Kr.) till herodianen Agrippa I. Kärnan af I:s område bestod alltjämt som konungarike; år 38 e. Kr. härskade där en viss Soemus, men år 53 e. Kr. gaf kejsar Claudius det åt herodianen Agrippa II. E. S—e.

Ituri, flod. Se Aruvimi.

Ityl̈os, *grek. myt.* Se Aedon.

Itys, *grek. hjeltes.* Se Filomele.

Itzehoe [-hå], stad i preussiska reg.-omr. Schleswig, kretsen Steinburg, vid Stör (en biflod till Elbe) och Glückstadt—Elmshornjärnvägen. 16,195 inv. (1905). I., en af de lifligaste fabriksstäderna i norra Tyskland, har bl. a. ett sockerbruk, en cementfabrik, järngjuteri och maskintillverkning, två skeppsvarf, sjöfart och handel med landtbruksprodukter och boskap. I. är den äldsta staden i Holstein och uppstod på 800-talet omkring en borg, som anlades till skydd mot danskarna och venderna (809). 1644 och 1657 förstördes staden af svenskarna. Till 1864 var I. säte för den holsteinska ständerförsamlingen. (J. F. N.)

Itzenplitz, Heinrich Friedrich August von, grefve, tysk statsman, f. 1799, d. 1883, var 1845—48 regeringspresident i Arnsberg, men egnade sig därefter uteslutande åt det parlamentariska lifvet, blef 1849 medlem af preussiska allmänna landtdagen och 1854 af herrehuset. I mars 1862 utnämndes han till jordbruksminister och var dec. 1862—maj 1873 handelsminister. På grund af sin hållningslösa järnvägspolitik, genom hvilken "järnvägskungen" Strousberg lyckades sätta i gång sina svindelföretag, måst I. taga afsked.

Iv̈tämeri, det finska namnet på Östersjön.

I. U. C. (D. 1. L.), förkortning för lat. *juris utriusque candidatus* (*doctor* l. *licentiatus*).

Iul., förkortning för lat. *Julius.*

Iul-ulimmiden. Se Imosjar.

Iūlus, äfven benämnd Ascanius, var enligt sagan son af Aeneas och grundläggare af Alba longa. Olika åsikter råda, huruvida denne I. var son af Aeneas' första maka, Kreusa, eller af hans senare (italiska) gemål, Lavinia. Genom sin son Silvius blef han, enligt Livius, stamfader för den albanska konungaätten. R. Tdh.

Iun., förkortning för lat. *junior* (se d. o.).

Iva, *astron.*, en af småplaneterna.

Iwakura, Tomomi, furste, japansk statsman, f. 1825, d. 20 juli 1883, tillhörde den förnäma hofadeln (*kuge*), erhöll vid unga år en hög hofcharge och gaf vid flera tillfällen, särskildt i fråga om 1858 års af shogunen afslutade handelsfördrag med Förenta staterna, kejsar Komei främlingsfientliga rådslag. Fallen i onåd och misstrodd både vid hofvet och af shogunen, närmade sig I. Saigo, Okubo och andra reformrörelsens ledande män samt förvärfvade en småningom sundare uppfattning af västerländsk kultur och Japans ställning till utländska makter. Han medverkade till kejsarmaktens restauration 1868, blef s. å. vicekansler i det nya statsrådet, utsågs 1871 till utrikesminister och ledde den store beskickning, som i dec. s. å. afgick för att besöka Washington och flera europeiska hufvudstäder (bl. a. Stockholm, våren 1873). Efter hemkomsten afvärjde I. de af Goto, Itagaki m. fl. af hans kolleger hyllade planerna på ett krig med Korea. Därigenom ådrog han sig bittert hat af de stridslystne samuraierna och utsattes (jan. 1874) för ett mordförsök af några män ur Tosa-klanen. Sin inflytelserika ställning i statsrådet, där han först var andre och sedan tredje president, bibehöll han till sin död. Jfr L. van der Polder, "Biographie de I. Tomomi, traduite de japonais" (Yokohama 1885) och J. Morris, "Makers of Japan" (1906). V. S—g.

Ivalde, *nord. myt.*, fader till de konsterfarne dvärgar, som förfärdigade spjutet Gungner, skeppet Skidbladner och gudinnan Sifs gyllene hår. Th. W.

Ivalikör. Se Achillea.

Iv̈alo, Herman Santeri, finsk författare, f. 9 juni 1866 i Sodankylä, finska Lappmarken, heter eg. Ingman (se d. o.), men antog 1906 namnet I. Student 1885, egnade I. sig åt historiska studier, blef filos. licentiat 1894 och utgaf bl. a. *Kaarlo IX:n jäämerenpolitiikka* (1894—95; Karl IX:s ishafspolitik). Därefter uppträdde han som produktiv novellist och romanförfattare på finska språket, med god berättarförmåga och en stor portion humor. Bland hans arbeten må nämnas den moderna romanen *Aikansa lapsipuoli* (1895; "Sin tids styfbarn") samt de historiska romanerna *Juho Wesainen* (1893), *Anna Fleming* (1898) och *Tuomas Piispa* (1901; "Biskop Tomas", 1902). Hans 4-akters skådespel *Lahjoitusmailla* (1900; På donationsgodsen) med social syftning och *Kustaa Eerikinpoika* (1903; Gustaf Eriksson) ha uppförts å scenen. I. har verkat som medarbetare och 1899—1904 som hufvudredak-

ör för det ungfinska ledande organet "Päivälehti". Intresserad särskildt för sociala frågor, har han delagit i det politiska lifvet äfven som landtdagsman. På svenska föreligga vidare af I:s arbeten "Från reservkasärnen" (1893), "En bondehöfding" (1894) och "Margareta" (1903). T. C.

Ivalojoki [-låjåki], guldförande flod i finska Lappmarken, upprinner i Enontekis vid finsk-norska gränsen och flyter därifrån i östlig riktning till Enare sjö. Dess öfre lopp går genom vidsträckta mossar, dess mellersta genom en ganska djup bergsklyfta, dess nedersta genom sandiga aflagringar, afsatta af floden vid ett forntida högre vattenstånd i Enare sjö. Längden är omkr. 170 km., flodområdet omkr. 3,400 kvkm. — Sedan efter långvariga letningar inom hela finska Lappmarken vid Ivalo anträffats guld 1868, har där årligen bedrifvits guldvaskning, i början under vissa år med en arbetsstyrka af 400—500 man, men på senare tiden endast i ringa skala af den kringboende befolkningen. Guldutbytet har varit i medeltal omkr. 15 kg. per år (maximum 55 kg., till ett värde af omkr. 136,000 kr.). Under de senaste åren ha blott några få kg. erhållits. Hela den hittills erhållna guldfångstens värde belöper sig till omkr. 1 mill. kronor. Guldet förekommer vid Ivalos mellersta del och vid de från s. kommande bifloderna Sotajoki och Palsi samt i ett par östligare floder, Hangasoja och Lutto, dels i sanden och det ofta mycket steniga gruset på flodstränderna, dels i berggrundens sprickor. Beskaffenheten tyder ofta på, att det ej vandrat lång väg längs flodbottnen. Länge sökte man förgäfves guldets moderklyft, till dess grufarbetaren Henry Kärkelä 1901 fann en af limonitisk järnmalm bestående gång, som innehöll guld i ganska riklig mängd. Detta fynd föranledde prospekteringsarbeten i ganska storartad skala under de följande åren. De i allmänhet smala gångarna, hvilka nedåt öfvergingo i oförvittrad järnspat jämte kvarts etc., befunnos dock genomgående ha en ytterst låg guldhalt. Efter all sannolikhet förekomma dock undantagsvis rikare partier (s. k. "pockets"), hvarför det icke synes omöjligt, att den ännu fortsatta försöksdriften kan uppdaga något sådant. J. J. S.

Ivan, ryska furstar.

1. I. I Danilovitj, furste af Moskva, i sin egenskap af insamlare af tatarskatten åt kanen af Kiptjak kallad Kalitå (penningpungen), var yngre son till grundläggaren af furstendömet Moskva, Alexander Nevskijs son Daniel, utnämndes af kanen till storfurste 1328 och afled 1340. Se vidare Ryssland, historia.

2. I. II Ivänovitj, furste af Moskva, den föregåendes yngre son, f. 1326, efterträdde 1353 som storfurste sin broder Simeon den stolte. Vid I:s död, 1359, var furstendömet Moskva så försvagadt, att furst Dmitrij af Suzdal kunde tillvälla sig och under några år bibehålla storfurstevärdigheten.

3. I. III Vasiljevitj den store, den föregåendes sonsons sonson, f. 22 jan. 1440, erkändes 1449 som sin faders, Vasilij den blindes, medregent, blef efter dennes död, 1462, ensam storfurste och afled 27 okt. 1505. Personligen nästan feg, men kallt beräknande, kunde han, så länge klokheten föreskref det, visa en skenbar undfallenhet, men ådagalade, när rätta tiden var inne, en hänsynslöshet, som icke ens skonade hans närmaste anförvanter. Han icke blott förenade i sin hand alla sin faders skiftade besittningar, utan lade äfven under sitt omedelbara välde furstendömena Jaroslavl och Tver, republiken Vjatka m. fl. områden, fullbordade (1478) republiken Novgorods underkufvande och vägrade därefter att till "Gyllene hordens" kan erlägga den öfliga tributen. Kanen grep till vapen, men aftågade utan fältslag från de båda härarnas mötesplats vid Oka (1480) och fick under återtåget sin här upprifven af de krimske tatarerna. Därmed upphörde storfurstens vasallskap under Djingis-kans efterträdare, och I. prisades sedermera som Rysslands befriare från tatarerna. Redan från 1475 hade han upptagit Novgorods gamla gränsstrider med Sverige. Fientligheterna, afbrutna af flera illa iakttagna stillestånd, fortforo till 1497, då en ordentlig vapenhvila afslöts, utan att de ömsesidiga, ödeläggande härjningarna medförde någon förändring af gränserna. I. förenade under sin spira de förut skingrade ryska landsdelarna, styrde dem som självhärskare och betraktade sig efter sitt giftermål med Sofia, af de grekiske Palaiologernas ätt, som de ortodoxe kejsarnas efterträdare. Om hans strider i Litauen och regering i öfrigt se Ryssland, historia.

4. I. IV Vasiljevitj den förskräcklige, den föregåendes sonson, f. 25 aug. 1530, uppsteg efter sin fader, Vasilij IV, 1533 på tronen och afled 18 mars 1584. 1533—38 sköttes styrelsen af hans moder, Elena, dotter till den litauiske fursten Michail Glinskij, men efter hennes död blef Rysslands styrelse ett mål för de förnämsta bojarsläkternas maktlystnad och inbördes afundsjuka. I. lyckades efter en tid med hjälp af sin mödernesläkt själf öfvertaga styrelsen, kröntes 1547 af metropoliten Makarij till *tsar* och förmäldes s. å. med Anastasia Romanovna, hvilken tillhörde en utom partistriderna stående bojarätt och utöfvade en lyckligt mildrande inverkan på sin våldsamme och lidelsefulle make. Hon afled emellertid efter några års äktenskap. Om riksförvaltningens omdaning, krigsväsendets nyorganisation och I:s eröfringståg mot Kazan, Astrahan och den livländska ordensstaten samt hans strider med det svenska väldet och Polen se närmare Ryssland, historia. 1582 måste I. genom freden i Zapolje erkänna polackernas besittning af större delen af Livland, och genom flera stillestånd, senast vid Pliusa 1583, nödgades han i svenskarnas händer lämna såväl Estland som Keksholm, Ivangorod, Jama

och Koporje med tillhörande områden. Samtidigt utvidgades riket österut genom kosacken Jermak Timofejevs eröfringar i Sibirien (1581—84). Sitt tillnamn "den förskräcklige" l. "den grymme" (ry. *Groznyj*) åsamkade sig I. genom hänsynslöst tyranni särskildt under den tid (1565—72), då han åt en biregering (*opritsjnina*) uppdragit en god del af rikets styrelse och själf med sina drabanter rasade mot föremålen för sin enskilda hämndlystnad. Tre år före sin död ihjälslog I. i vredesmod sin äldste son, Ivan. Om hans regering i öfrigt se Ryssland, historia, och Waliszewski, "Ivan le terrible" (1903).

5. I. V Aleksejevitj, son till den andre regenten af huset Romanov, tsar Alexsej Michailovitj, och dennes första gemål, Maria Miloslavskij, f. 27 aug. 1666, d. 29 jan. 1696, var vid sin äldre broders, tsar Fedor Aleksejevitjs, död (1682) närmast arfsberättigad till tronen, men med anledning af hans svaga själsförmögenheter utropade bojarerna hans 10-årige halfbroder, Peter, till tsar under moderns, Natalia Narisjkins, förmynderskap. Ett uppror af streltserna, tillställdt af I:s tilltagsna helsyster, Sofia, bragte dock snart den anordning till stånd, att I. och Peter båda erkändes som tsarer, men Sofia i deras namn öfvertog regeringen, 1682. Äfven sedan Peter 1689 aflägsnat Sofia från makten, fortfor I. att till namnet inneha tronen jämte sin broder. Med sin gemål Praskovja Soltikova hade han döttrarna Katarina (moder till tsar Ivan VI:s moder, regentinnan Anna) och Anna (sedermera kejsarinna).

6. I. VI Antonovitj, son till hertig Anton Ulrik af Braunschweig-Wolfenbüttel och den föregående dotterdotter (Elisabet) Anna Karlovna, f. 23 aug. 1740, efterträdde 28 okt. s. å. sin moders moster, kejsarinnan Anna Ivanovna, på tronen. Genom sin fränka Elisabet Petrovnas statskupp störtades han i dec. 1741, hvarefter han hölls i fängsligt förvar, till en början i Ivangorod, från 1756 på Schlüsselburg, därefter på ett par andra fästningar och slutligen, efter Katarina II:s tronbestigning (1762), åter på Schlüsselburg. När en därstädes kommenderad löjtnant Mirovitj 1764 gjorde ett försök att befria honom och utropa honom till kejsare, blef I. 16 juli 1764 aflifvad. Den långvariga inspärrningen hade gjort honom sinnessvag. Jfr Brückner, "Die familie Braunschweig in Russland im 18. jahrhundert" (1876). 1—6. (V. S—g.)

Ivanec [ivänets], kommun i kroatisk-slavoniska komitatet Varaždin, vid Bednja och norra foten af Ivanščicaberget. 15,781 inv. (1901, i hela kommunen). Brunkolsgrufvor. Wbg.

Ivangorod. 1. Stad och fästning i Ingermanland på floden Narovas östra strand, midt emot staden Narva, anlades af ryssarna 1492 för att hindra svenskarna från att landvägen underhålla förbindelser med livländska ordens land och kallades af tyskarna "Die russische Narwa". Knut Posse och Svante Nilsson (Sture) eröfrade och förstörde 1496 fästet, hvilket dock återuppbyggdes af ryssarna. 1581 intogs I. af Pontus de la Gardie och förblef därefter i svenskarnas händer till 1590, då Karl Henriksson Horn, för att rädda Narva, återlämnade I. och Koporje till tsaren. Göran Boije gjorde 1591 ett misslyckadt försök att återtaga fästningen. För tredje gången eröfrades I. 1612 af Evert Horn och förstärktes sedermera, men i freden i Stolbova 1617 afträddes det jämte det öfriga Ingermanland till Sverige. I. hade en nästan uteslutande rysk befolkning, tillgifven den grekiska läran. De olägenheter, som däraf uppkommo, så länge I. utgjorde en från Narva skild stad med egen jurisdiktion, föranledde 1640 Herm. Wrangel att yrka på ryssarnas förflyttning till annan ort och förmådde sedermera svenska regeringen att upphäfva stadens privilegier och ålägga invånarna att till 1 jan. 1648 flytta öfver floden till Narva. I. skulle därefter bilda förstad eller "hakelverk" till Narva; sina tomter därstädes skulle ryssarna förvandla till kål- och kryddgårdar, hvaremot det tilläts dem att i därvarande kyrkor hålla grekisk gudstjänst. Detta påbud väckte mycket missnöje, och flyttningen synes ej varit fullbordad på utsatt tid: åtminstone indrogs den lutherske pastorns i I. lön först 1684. I:s befästningar hade från början utgjorts endast af själfva slottet med utomkring varande tornprydd ringmur i oregelbunden fyrkant. Sedermera uppfördes ytterligare murverk; 1638 påbörjades utanverk, och s. å. ville Oxenstierna, att I:s hakelverk skulle ruineras och en god befästning anläggas, hvarjämte strömmen borde föras rundt fästet, "som förr var", men först 1651 anbefalldes detta. Ehuru I. flera gånger reparerats på 1640-talet, var det dock förfallet vid krigsutbrottet 1655. Trots reparationer på de gamla befästningarna, ansågs I. vara "indefensibelt och illa anlagdt" samt fick i allmänhet stå tillbaka för Narva. I. var dock "i tämlig defension", då det 18 sept. 1700 förgäfves uppfordrades af ryssarna. 5 okt. s. å. började dessa då belägra I., som försvarades med mycken tapperhet, ända tills det i nov. undsattes af Karl XII.

Ivangorods fästning 1704.

Efter att 27 april 1704 ha inneslutit I. började ryssarna 27 juni belägra fästningen, som tappert försvarades af öfverstelöjtnant Magn. Stiernstråle; den 10 aug. stormade ryssarna, men endast utanverken föllo, och Stiernstråle nekade att gifva sig, fastän Narva redan fallit. 16 aug. tvingade dock hunger och brist till ackord.

2. Fästning i guv. Lublin, Polen, vid Wieprz' utlopp i Weichsel och en järnvägsknut. I. anlades efter 1830—31 års polska uppror som en ren militärfästning och erhöll en bastionerad enceinte, som öfverhöjes af stora defensionskaserner; 800 m. framskjuten på vänstra flodstranden lades en lynett, "Furst Gortjakov", med ryggmur och reduit, som brohufvud. Senare har anlagts en gördel af 6 självständiga fort, 4 på högra och 2 på vänstra flodstranden omkr. 2 km. från enceinten. I. bildar jämte

arschau, Novo-Giorgievsk och Brest-Litovski den lska ”fästningsfyrkanten”. 1 o. 2. L. W:son M.

Ivanić [ivänitj], fristad och förr fästning i kroak-slavoniska komitatet Belovár-Körös, vid Lonja. 4 inv. (1901). I. utgör en del af kommunen I.-loštar [klåjtar], 7,976 inv. J. F. N.

Ivänisjev, Nikolaj Dmitrievitj, rysk veskapsman, f. 1811, d. 1874 som professor vid iversitetet i Kiev, var synnerligen verksam för ndersökningen af sydvästra Rysslands fornminnen olika slag, i synnerhet dess äldre handlingar. an var en framstående medarbetare i den 1843 i iev upprättade Provisoriska kommissionen för unersökning af gamla handlingar samt i de af denna gifna viktiga samlingarna ”Pamjatniki” (4 bd, 847—59) och ”Arkiv för sydvästra Ryssland”. iografi af Romanovitj Slavatinskij (1876). Lll.

Ivan Lejonriddaren, riddardikt, som på föranstalnde af norska drottningen Eufemia 1303 öfverttes till svenska från den nordfranske trouvèren hrétien de Troyes (d. omkr. 1195) dikt ”Li romans ou chevalier au lyon”. Se Eufemiavisorna.

Ivänov, Aleksandr Andrejevitj, rysk ålare, f. 1806 i Petersburg, d. 1858, studerade d ryska konstakademien under ledning af sin far, rofessor i målning, och fick 1827 stora guldmedaljen ör sin duk *Josef i fängelset tydande drömmar*. I. osatte sig i Rom efter 1830, fördjupade sig i ibliska studier, afslutade 1834 sin berömda tafla *en uppstående Kristus visar sig för Maria Magdana* (nu i Petersburgs kejs. Eremitage) och egnade ela sitt återstående lif åt det djuptänkta ämnet *Iessias' uppenbarelse*. 1858 utställdes den i början ycket omstridda jätteduken i Petersburg. Då I. lötsligt dött i kolera, inköptes konstverket af lexander II och skänktes åt offentliga museet i loskva, där det förvaras jämte en mängd bibliska örstudier och skisser. A—d J.

Ivänov, ryska musiker. 1. Nikolaj Kusnitj I., operasångare, f. 1810 i guv. Poltava, d. 880 i Bologna, utbildades i Italien med statsstipenium, men föll i onåd vid ryska hofvet, då han xpatrierade sig och tog engagemang i Konstantinoel. I. firade triumfer i Italien (förnämligast på cala-teatern i Milano) samt i Paris och London och nsågs af många t. o. m. som värdig medtäflare till Rubini. Han lämnade scenen redan 1845 och bosatte ig i Bologna. I. var nära vän till Rossini. — 2. Michail Michajlovitj I., musikskriftställare och tonsättare, f. 1849 i Moskva, elev af Tjajkovskij, Dubuc och Sgambati, har varit verksam om musikkritiker och komponerat symfoniska verk, tt rekviem, fyra operor m. m., det mesta däraf nnu otryckt. — 3. Michail Michajlovitj ppolitov I., tonsättare och dirigent, f. 1859 i Gattjina, utbildad vid Petersburgs konservatorium, erkade från 1882 i Tiflis och blef 1893 komposionsprofessor vid konservatoriet i Moskva samt 1899 irigent vid privata operan där. Han har komponerat orkesterverk, kammarmusik, kantater, körstycken, sånger, operorna *Ruth* (1887) och *Asja* (1900) m. m. samt skrifvit en ackordlära (1897) och en tudie öfver de grusinska folkvisorna. E. F—t.

Ivänovo l. Ivanovo-Voznesenskij, stad i ryska guv. Vladimir. 53,949 inv. (1897). Staden består, såsom dess fullständiga namn visar, af två från början skilda byar, Ivanovo, som fanns åtminstone på 1600-talet, och Voznesenskij, af mycket senare datum, hvilka förenades till en stad 1861. Dess stora väfnadsfabriker ha förskaffat staden namnet ”Rysslands Manchester”. Linneväfveri infördes 1751 och tillverkningen af kattun 1776. Äfven maskinverkstäder och kemiska fabriker finnas. (J. F. N.)

Ivänovo-Voznesenskij. Se Ivanovo.

Ivän velikij, ry. (”Ivan den store”), ett klocktorn (se fig.) i Moskvas Kreml, som 1600 uppfördes af Boris Godunov; det har en höjd af omkr. 100 m. och inrymmer 34 klockor, af hvilka den största, ”Uspenskij”, väger 60,000 kg. Utanför tornet är uppställd den väldiga klockan Tsarj-kolokol (se fig. och art. Kolokol).

Klocktornet Ivan velikij.

Ivarancüsarot, *Radix Ivarancusæ, farm.*, är den urspr. ostindiska benämningen på roten af *Andropogon laniger* Desf. var. *Ivarancusa*, hvilket gräs växer i Syd-Asien och Nord-Afrika. Rötterna (eg. rotstockar) äro långa, smala som halmstrån eller ännu smalare, här och där något knutigt ansvällda, gråaktiga, med en stark, bitter och kryddartad smak, som påminner om ingefära, samt en stark, aromatisk lukt. Drogen nyttjas i Ostindien mot kolera och frossor samt i södra Afrika mot väggohyra. Ivarancusaroten torde ofta nog förväxlas med den liknande *vetiveriaroten* eller *khus-khus*. O. T. S. (G. L—m.)

Ivar Axelsson, danskt riksråd. Se Tott.

Ivar Benlös var enligt Ragnar Lodbroks saga dennes och Aslögs (Krakas) äldste son. Han hade endast brosk i stället för ben, kunde icke gå, utan brukade bäras på en bår eller en sköld, men var skön, stor och stark samt så klok, att visare man knappast funnits. Han var därför alltid sina bröders rådgifvare. När Ragnar Lodbrok blifvit dödad i härnadståget mot konung Ella i England, sökte Ragnars öfriga söner hämnas, men blefvo slagna. I. däremot begaf sig till Ella och sade sig i försoning vilja taga ett så stort landområde, som kunde inneslutas af en oxhud, samt svor att aldrig strida mot Ella. Sedan skar han oxhuden i fina remmar och inneslöt därmed en så vid landsträcka, att en stor borg (i en äldre saga York, i yngre London) därinom fick plats. Genom sin frikostighet församlade han till sig Englands tappraste män och undandrog därigenom Ella deras bistånd, när denne för andra gången blef angripen af I:s bröder. Då Ella i denna strid vardt tillfångatagen, gaf I. det grymma rådet att rista blodörn på Ellas rygg. Efter Ellas död blef I. konung i England. Den historiska motsvarigheten till I. är vikingahöfdingen Ingvar, Lodbroks son, som 855 jämte sina bröder Halfdan och Ubbe anför en här af danskar och friser på Sheppey i Thames, 867 eröfrar York från Ella, 870 dödar kung Eadmund i Östangeln och faller 871. Se

Steenstrup, ”Normannerna” (I, s. 114), och G. Storm, ”Krit. bidrag til vikingetidens hist.” (s. 69 ff., 96). Th. W. (B—e.)

Ivar Blå l. Joar Blå. Se Blå, sp. 794.

Ivar Blå, pseudonym. Se Bergstrand, V. A.

Ivar Gren, riksråd. Se Gren 2.

Ivar Vidfamne, dansk sagokonung, son af Halfdan, hvilken på anstiftan af Ingjald Illrådes (se Ingjald 1) dotter Asa blef dräpt af sin broder konung Gudröd i Skåne, Asas make. När hon efter Gudröds död farit hem till sin fader, följde I. efter med en stor här för att hämnas, och Ingjald, som ej vågade strida mot öfvermakten, tog sig själf af daga. Därefter lade I. under sig hela Svea välde, hela Danmark, en stor del af Saxland, länderna kring Östersjön och en femtedel af England. Till följd däraf kallades han Vidfamne. Af de danske samkonungarna, bröderna Helge och Rörek, friade Helge till I:s dotter Aud, men I. tvang sin dotter att gifta sig med den mindre frejdade Rörek. I detta äktenskap föddes sonen Harald, som sedan vardt kallad Hildetand. I. inbillade sin måg, att Harald var frukten af en olofflig förbindelse mellan Helge och Aud, samt öfvertalade Rörek att till hämnd dräpa sin broder, hvarefter I. uppträdde som Helges hämnare. Rörek stupade, och I. underlade sig brödernas rike. Hans dotter flydde med sin son till konung Radbard i Gårdarike, hvilken utan samtycke af I. snart tog henne till äkta. I. begaf sig med härsmakt till Gårdarike. I Finska viken kom han i häftig ordväxling med sin fosterfader, Hord (Hörd, Hard), och störtade sig i vredesmod ned i vattnet samt syntes aldrig mera. I:s dotter Aud fick med Radbard sonen Randver, som blef fader till Sigurd Ring och farfader till Ragnar Lodbrok. I hvad mån sagan om I. har historiskt underlag, är icke utredt. Th. W.*

Ivasjintsov, Nikolaj Aleksandrovitj, rysk hydrograf, f. 1819, d. 1871, medföljde 1853 Perovskij på tåget uppefter Syr Darja och uppmätte denna flods nedre del samt blef s. å. chef för den expedition, som sändes att uppmäta Kaspiska hafvet och utforska dess förhållanden. Resultaten af sitt 15-åriga arbete därmed framlade han i en atlas (2 bd text; 1866—69). Märkligt är ock hans stora verk (1849—50) öfver 38 ryska resor kring jorden. I. blef slutligen konteramiral och president i ryska geografiska sällskapets matematiska sektion i Petersburg.

Iwatake, *bot.* Se Gyrophora, sp. 802.

Ivens, Roberto, portugisisk marinofficer och Afrikaresande, f. 1850 på Azorerna, d. 1898 i Lissabon, företog 1877—79 och 1884—85 forskningsresor i Syd-Afrika tillsammans med Capello (se denne).

Ive'rnia (*Hibernia*, grek. *Ierne*, kelt. *Erin*, *Eirin*), i forntiden namn på Irland.

Ive'rskoj, ryskt kloster. Se Valdai.

Iversnæs, udde på västra kusten af Fyn midt för byn Hcils på Jylland. Då Karl X Gustaf morgonen 30 jan. 1658 med svenska kavalleriet tågade öfver det frusna Lilla Belt från jylländska kusten öfver Brandsö, gick han inåt Husbyviken n. om I., å hvilken danska armén intagit en befäst ställning, som den emellertid lämnade för att gå svenskarna till mötes. Efter en skarp träffning (”slaget ved Tybrindvig”) blefvo danskarna i grund slagna, och nästan alla, som ej stupat, tillfångatogos. Härmed var Fyn eröfradt. L. W:son M

I vind, *sjöv.*, säges om ett fartyg, som man med eller utan afsikt låtit lofva upp, så att vinden blåser längs med seglen, hvarigenom dessa ”lefva” (fladdra) och hindra framfarten. R. N.*

Ivo (fr. *Yves*), fransk prelat och kanonist, f. omkr. 1040, d. 1116, valdes 1090 till biskop af Chartres. Då konung Filip I 1092 försköt sin lagliga gemål, Berta, och ingick en brottslig förbindelse med grefvinnan Bertrade af Anjou, vågade I., ensam bland det franska prästerskapet, göra konungen kraftiga föreställningar. Till följd däraf anklagad för högförräderi, vädjade han till påfven, som svarade med att lysa konungen i bann. Lika oförfärad visade sig I. vid andra tillfällen gentemot den penninglystna kurian. I investiturstriden sökte han medla mellan statens och kyrkans fordringar. Genom sina kanonistiska samlingsverk *Decretum* och *Pannormia* (utg. af Migne i ”Patrol. lat.”, bd 161) blef han en af Gratianus' mest betydande föregångare. Jfr A. Sieber, ”Bischof I. von Chartres” (1885). P. F.*

Ivory [äi'vəri], James, engelsk astronom och matematiker, f. 1756 i Dundee, d. 21 sept. 1842 i London, blef 1804 professor vid militärskolan i Marlow, senare i Sandhurst, lefde efter 1816 som privatman i London. Han utförde en mängd undersökningar inom den rena matematiken, fysiken och celesta mekaniken. Särskildt berömda äro hans arbeten öfver jämviktsfigurerna hos roterande vätskemassor samt öfver den astronomiska refraktionen. De flesta af hans afhandlingar äro publicerade i ”Philosophical transactions” från 1809 till 1839 och i ”Philosophical magazine” från 1821 till 1842. B—d.

Ivrea, stad i italienska prov. Turin, på vänstra stranden af Dora Baltea och vid foten af Alperna, 237 m. ö. h. 6,023 inv. (1901, som kommun 11,528 inv.). Biskopssäte. Staden är oregelbundet byggd samt har ett ålderdomligt och pittoreskt utseende. Den har bl. a. en katedral (från 10:e—11:e årh.), en borgruin från samma tid, flera privathus och ett kastell (nu fängelse) från 1300-talet samt många kvarlefvor från den romerska tiden. Lyceum, gymnasium, teknisk skola, prästseminarium, museum. Vinodling och silkesspinneri. — I. är romarnas *Eporedia*, som de grundlade omkr. år 100 f. Kr. för att behärska de där utlöpande alpvägarna öfver Stora och Lilla S:t Bernhard. Det blef sedan säte för langobardiska hertigar och, efter langobardiska rikets eröfring genom Karl den store (774), hufvudort i ett markgrefskap. Markgrefven Berengar II blef 950 för en kort tid Italiens konung. Hans sonson Otto blef stamfader för grefvarna af Franche-Comté, dock innehade släkten fortfarande markgrefskapet I., tills Henrik II 1018 fråntog Arduin, som efter Otto III:s död upphäft sig till konung öfver Italien, I. och förenade det med tyska riket. 1248 erhöllo grefvarna af Savojen I. i förläning af kejsar Fredrik II. (J. F. N.)

Ivry [ivri]. 1. I. l. I.-la-Bataille [-ta'j], by i franska dep. Eure, vid floden Eure, 34 km. s. ö. om Evreux. 1,023 inv. (1901). Det står en 17 m. hög obelisk, rest till minne af Henriks af Navarra (Henrik IV) seger öfver Ligan 14 mars 1590. — 2. I. l. I.-sur-Seine [syr-sän], stad i franska dep. Seine, nära vänstra stranden af Seine,

; km. s. ö. om Paris. 33,198 inv. (1906). Stort jukhem. Trädgårdsodling och liflig industri. S. om . ligger Fort d'I., som är en del af Paris' befästningar. (J. F. N.)

I vår tids lifsfrågor, en samling smärre uppatser och föredrag, grundlagd 1897 och redigerad f S. Alrutz. F. n. (1910) äro 48 n:r utkomna, mest venska original.

I. X., förkortning för Jesus Christus (jfr n X.).

Ixelles [isä'll], fiam. *Elsene*, förstad till Bruxelles, . ö. om den egentliga staden. 65,493 inv. (1903). . har ett biskopligt collège jämte andra läroanstalter, n kartografisk anstalt samt stor porslins- och fajansillverkning. S. om I. ligger den mycket besökta parkanläggningen Bois de la Cambre. (Se lankartan till Bruxelles.) J. F. N.

I'xia L., *bot.*, ett släkte med 25 arter i Syd-Afrika, hörande till fam. *Iridaceæ*, med lök eller öklik jordstam och vackra blommor i klasar. Flera rter, t. ex. *I. maculata*, *I. speciosa*, odlas ofta som rydnadsväxter i växthus och boningsrum. G. L—m.

Ixioli'rion Herb., *bot.*, växtsläkte af fam. *Amaryllidaceæ* med 2 arter i Syd-Ryssland och Orienten. De äro lökväxter med bladig stjälk och vackra violetta blommor och odlas som prydnadsväxter i trädgårdar. G. L—m.

Ixi'on (grek. *Ἰξίων*), *grek. myt.*, en son af Flegyas, var konung öfver det tessaliska sagofolket

Ixion fäst vid eldhjulet. Efter en antik vasbild från Cumæ (nu i Berlin).

lapiterna eller öfver flegyerna. Sagorna skildra honom som en bild af det råa våldet och den otyglade begärelsen. Hans gemål var Dia, Deioneus' dotter. Då hans svärfader ville utkräfva de af I. lofvade rika brudskänkerna, störtades han af I. försåtligt i en med glödande kol fylld grop. Med anledning af detta brott skydd af både gudar och människor, råkade I. i vansinne, men renades slutligen af Zeus från blodskulden och upptogs till och med i gudarnas samkväm. Där upptändes han af brottslig kärlek till Hera, som dock gäckade honom medelst en henne liknande molnbild, och till straff för sin förmätenhet fastbands I. vid ett evigt kringsvängande hjul. Med den ofvan nämnda molnbilden (Nefele) var han fader till centaurerna. A. M. A.

Ixödes, *zool.* Se Fästingar.

Ixo'didæ, *zool.* Se Fästingar.

Ixöra L., *bot. farm.*, ett släkte af buskar eller små träd hörande till fam. *Rubiaceæ*, afd. *Coffeoideæ*. Namnet härledes från den indiska gudomligheten Ixora, åt hvilken de utomordentligt praktfulla, scharlakansröda blommorna af *I. coccinea* L. voro helgade. Denna och andra arter äro ryktbara för sina sköna, välluktande blommor och odlas ofta i växthus. *I. ferrea*, ett i Västindien vanligt träd, lämnar västindiskt järnträ. Släktet, som omfattar öfver 100 arter, förekommer hufvudsakligen i Ostindien. O. T. S. (G. L—m.)

I'ynx var hos forntidens greker den urspr. ljudhärmande benämningen på den hos oss under namn af göktyta (se Göktytsläktet) kända fågeln. Den grekiska folktron tillade den en magisk förmåga att uppväcka kärlek, och man brukade för sådant ändamål fastbinda den med fötter och vingar vid ett fyrekrigt hjul, som därefter under trollsånger sattes i hastig omsvängning. En sådan trollsnurra skall redan Iason på Afrodites anvisning ha begagnat för att väcka Medeas kärlek. Sagorna berättade, att I. var en dotter af Echo, Peitho eller Pan och att hon af Hera förvandlats till en fågel, emedan hon uppväckt Zeus' kärlek till Io. A. M. A.

I'ynx, *zool.* Se Göktytsläktet.

Izabal l. Ysabel [ithaba'l], stad i republiken Guatemala, på södra stranden af Laguna Dolce. Omkr. 700 inv. J. F. N.

Izamal [ithama'l], distriktshufvudstad i mexikanska staten Yucatan, 70 km. ö. om Merida. Omkr. 4,000 inv. I närheten gamla indianska ruiner (se Yucatan). J. F. N.

Ized. Se Zoroaster.

Izjaslav, rysk storfurste på 1000-talet. Se Ryssland (Historia).

Izmajlov, Aleksandr Jefimovitj, rysk fabeldiktare, f. 1779, d. 1831, son till en godsegare i Vladimirska guvernementet, hade en tid anställning vid finansförvaltningen samt blef 1826 vicegouvernör i Tver och sedermera i Archangelsk. De flesta af hans s. k. fabler äro små berättelser, hämtade ur de lägsta folkklassernas lif, höra till den burleska arten och äro hållna i en något grof stil. 1818—27 utgaf I. veckoskriften "Blagonamjerennyj" (Den välsinnade). 1799 utkom hans groft naturalistiska roman "Jevgenij eller de fördärfliga följderna af dålig uppfostran och dåligt umgänge". Hans samlade skrifter utgåfvos 1849 och 1891. (A—d J.)

Izoulet-Loubatière [itsolä' lobatiär], Jean Bernard Joachim, f. 1855, fransk sociolog, 1897 professor vid Collège de France, har hufvudsakligen gjort sig känd genom arbetet *La cité moderne. Métaphysique de la sociologie* (1894).

Izsák [ij-], köping i ungerska komitatet Pest-Pilis-Solt. 5,549 inv. (1901).

Iztaccihuatl [ithtakthiua'tle], d. v. s. "Hvita frun", slocknad vulkan i mexikanska staten Mexico, s. ö. om staden Mexico. Höjd 5,286 m. I. är genom en 3,700 m. hög rygg förbunden med den närliggande Popocateptl (5,452 m.). J. F. N.

Izvoljskij, A. P. Se Isvolskij.

Izvo'sjtjik, ry., droskkusk.

J är den tionde **bokstafven** i de flesta europeiska språks alfabet. Tecknet (J, j) tillhör ej ursprungligen det latinska alfabetet, hvilket ej skilde mellan sonanten och konsonanten, utan tecknade båda med I, liksom det hade blott ett tecken för *u* och *v*. Redan i papyrusrullarna från Herculaneum finner man emellertid stundom I högre än de öfriga tecknen och så jämväl i fornromersk kursivskrift samt i den äldre medeltidens nationalskrifter. Å andra sidan är tecknet, redan på romerska vaxtaflor, stundom också neddraget under linjen (j), och denna form brukas i synnerhet i slutet af ord, i synnerhet efter l och i. Fr. o. m. 14:e årh. skrifves t. ex. regelbundet i romerska siffror ıj, ıj eller ij, iij o. s. v. I slutet af 15:e årh. finnes en sådan förlängning äfven i början af ord. I mycket få fornnorska eller norvagiserande fornisländska handskrifter finnes neddraget tecken. I svenska handskrifter från 14:e årh. eller t. o. m. ännu tidigare är tecknet *j* ej ovanligt, t. ex. i Upplandslagen (särskildt ofta i prepositionen *i*), Gottlandslagen (särskildt i ordslut) o. s. v. Denna tidiga skillnad mellan *i* och *j* är emellertid rent grafisk, utan hänsyn till sonantisk eller konsonantisk betydelse. Men i provensalsk-katalanska handskrifter är *j* (eller i samma betydelse *y*) sedan början af 14:e årh. i allmänt bruk som tecken för **konsonanten**, och i engelska handskrifter finner man samma användning af *j* åtminstone i 15:e årh. Fr. o. m. 11:e årh. förekommer *i* och i 14:e årh. *i* för äldre *ı*, hvarmed äfven följde accent eller punkt öfver det långa tecknet (*j*). Gutenberg upptog i den fraktur, hvarmed han tryckte bibeln, skillnaden mellan i och j som sonant och konsonant, och han gjorde samma skillnad äfven i versalerna. Men andra frakturtryck från 1400-talet och åtminstone början af 1500-talet känna blott J i. I antikvan har Garamond 1530 ännu blott I, men i och j; Etienne skiljer äfven mellan I och J. Den nu brukliga frakturen har ännu J som både vokal och konsonant. Så långt fram som i Karl XII:s bibel brukas tecknet j blott i ordens början. — Nu för tiden har tecknet *J* (*j*) uti danska (och norska), isländska, tyska, holländska, polska, vendiska, bömiska, slovenska, kroatiska och litauiska samt magyariska och finska samma betydelse som i svenskan, med den skillnad, att ljudet kan vara mer eller mindre vokaliskt. I holländskan är *ij* (äldre *y*) tecken för diftongen *äi*, t. ex. *tij* (läs täid). I eng. är *j* tecken för en dorso-alveolar affrikata, d. v. s. för två nära förbundna ljud, unge får som *dj* uttaladt med tungspetsens yta tryckt mo tandvallen. Samma ljud tecknas äfven med *g* (i ro manska lånord) och med *dge* i slutet af ord, t. ex *join*, *gem*, *edge* (läs djåin, djäm, äddj). I fr. *j* tecken för en dorso-kakuminal frikativa, d. v. s det är ett ”*sje*”-ljud med röstton, som förhåller si till det *sje*-ljud, som tecknas *ch* (t. ex. i *chasse*) på samma sätt som franskans och engelskans tonand *s* (*z*) till vanligt *s*. Samma ljud, som utmärkes med *j* tecknas äfven *g* (t. ex. *génie*). I port. har *j* (äfven som *g* framför *e* och *i*) samma betydelse som i fran skan. I sp. åter har *j* nästan samma betydelse so *ch* i tyska ordet *bach*. Det utmärker alltså ett lju utan röstton, som uttalas med bakre delen af tunga höjd mot gränsen mellan hårda och mjuka gomme (*k*-läget) eller vanligare mot mjuka gommen; samm ljud tecknas äfven med *g* (framför *e* och *i*), t. ex *jamas*, *pujar*, *viage*, *fingir*. Uti it. är *j* tecken fö långt sonantiskt *i* (*i*) eller *ii* i plur. af ord på *-io* t. ex. *studio*, plur. *studj*; dock skrifver man nu var ligen *-i* (eller *-i*). I början af ord eller mellan tv vokaler betyder *j* konsonantiskt *i* och skrifves äfve *i*, t. ex. *noja* eller *noia* o. s. v.

Det **ljud**, som i svenskan m. fl. språk (se ofvan betecknas med *j* (”dorso-kakuminal tonande media oral frikativa”), bildas på det sätt, att tungrygge (under det att tungspetsen är nedböjd) höjer sig mo främre delen af gomtaket, tillräckligt för att bild en förträngning, under det att en jämförelsevis sva luftström framdrifves ur lungorna mellan de till to ställning närmade röstbanden och därefter i munne midtlinje. *j* är alltså till bildningsarten likställd med t. ex. *v* eller nygrek. *γ* och till läget likställd med det ljud, som i tyska ordet *ich* tecknas med *c* och som i norska samt inom Sverige i t. ex. Värm land motsvarar ”*tje*”-ljud, från detta senare skild genom närvaro af ton och svagare utandningstryck Frikativan *j* står till sin bildning och för örat mycke nära vokalen *i*. Skillnaden är den, att vid *i* inte buller (skrapning eller susning) höres från själfv munhålan, såsom fallet är vid uttalet af *j* eller vi *v* o. s. v., utan blott en för *i*-ljudet egendomlig vo kalklang. Långt utdraget *i* öfvergår i sin senare de

lätt till *j* därigenom, att tungan höjer sig en hårsmån; sålunda uppkommer ett slags diftongiskt ljud (*ij*), regelbundet i eng. (t. ex. i *bee*, *mean* o. s. v.) och ofta äfven i sv. Då vokalen *i* står i konsonantisk funktion, t. ex. i diftonger som *äi*, *ai*, *öi*, *åi* (såsom i sv. *nejlika*, *majs*, *höjd*, *pojke*), äfven *iä* o. d. (såsom fr. *bien*), är det ofta ytterst svårt att afgöra, om man verkligen har diftong eller i stället *äj*, *aj* o. d. Diftonger med verkligt *i* äro emellertid mycket sällsynta; vanligen är *i* här tecken för *e*, *y* o. s. v. För öfrigt finnas öfvergångsformer mellan *j* och konsonantiskt *i*. Finskans *j* är t. ex. mera vokaliskt än svenskans; ryskan har nästan ren vokal (således *iävä'*, hans, *mäi*, min). Lll. (Ad. N—n.)

J-ljudet (i ofvan angifna betydelse) återgifves visserligen i de europeiska språken oftast med *j*-typen, men äfven åtskilliga andra beteckningssätt förekomma. Den äldsta, för alla de forngermanska språken gemensamma runraden hade för *j* ett eget tecken af något oviss upprinnelse, hvilket ursprungligen tyckes ha haft formen ᛃ, men som sedan undergått många modifikationer; ᛃ ᛄ ᛇ ᛆ ᛋ, af hvilka de två sist anförda förekomma i urnordiska inskrifter, hvilka dock därjämte använda i samma betydelse ᛁ (*i*-runan), liksom den yngre, nordiska, runraden, där den ofvannämnda *j*-runan, då med formen ᛇ (äldst stundom ᛆ), fått betydelsen *a*. Att svensk litteratur ända till Karl XII:s dagar vanligen återgaf *j*-ljudet med *i* är ofvan nämndt. I nysvenskan betecknas det icke blott med *j*, utan ock — af etymologiska grunder — med *g*, *gj*, *dj*, *hj*, *lj*, t. ex. *ja*, *gifva*, *arg*, *gjuta*, *djup*, *hjon*, *ljus*. — Angelsaxiskan använde typen ȝ (sällan *i*); nuv. engelskan åter skrifver *y*, t. ex. angels. *ȝeár*, eng. *year*. — Franskan tecknar *j*-ljud med *ill* eller *y*, t. ex. *bouteille*, *faillir*, *essayer*; spanskan med *j*, t. ex. *Pompeyo*, *leyenda*; nygrekiskan med *γ* före *e* och *i*. — De slaviska språk, som bruka cyrilliskt alfabet (ryska, bulgariska, rutenska), uttrycka *j*-ljud dels genom de s. k. prejoterade vokaltecknen (*j* + vokal), dels genom *ŭ*, en modifikation af *i*-typen (*u*); i det reformerade serbiska alfabetet har man däremot infört tecknet *i*. — Det indoeuropeiska urspråket egde efter all sannolikhet både frikativan *j* och en konsonantiskt fungerande vokal *i*, hvilka emellertid tyckas ha med hvarandra sammanfallit uti alla indoeuropeiska språk utom grekiskan, där t. ex. i ordens början det förra uppträder som *ζ*, det senare som spiritus asper (jfr *ζυγόν*, lat. *jugum*, ty. *joch* med *ἥπαρ*, lat. *jecur*, sanskr. *jakrt*). I den germanska språkfamiljen uppträda båda ljuden som *j*, hvilket i regel bevarats ända till våra dagar uti alla till familjen hörande språk utom de nordiska, hvilka förlorat *j* i ordens början, så att t. ex. isl. *ár*, fsv. *ar*, år, motsvarar ty. *jahr* o. s. v. Men äfven i öfriga ställningar gick *j* vid samma (urnordiska) tid förloradt, utom framför *a*, *o* och *u*; jfr t. ex. isl. *velia*, fsv. *vælia*, got. *waljan*, välja, med isl. *velið*, fsv. *vælin*, got. *waljiþ*, väljen (nysv. har här lånat *j* från infinitiven). Emellertid ha de yngre nordiska språken ytterligare på mångahanda sätt inskränkt området för det urgamla *j*-ljudet, t. ex. nysv. *flytta*, af fsv. *flytia*, samt *gläda*, *stöda*, jämte de äldre formerna *glädja*, *stödja*, så att i det hela rätt få fall återstå, där det daterar sig från indoeuropeisk tid. Längst har i detta afseende danskan gått; jfr t. ex. da. *tælle*, *fremme* med sv. *tälja*, *främja* o. s. v. Trots detta det gamla *j*-ljudets utdöende äro de nynordiska språken långt ifrån fattiga på *j*-ljud, men dessa äro unga och framkallade af speciellt nordiska ljudlagar. Gemensam för alla nordiska språk och tillhörande tiden före den nordiska litteraturens begynnelse är uppkomsten af *j* genom "brytning" (se d. o.), t. ex. isl. och fsv. *iorþ* (ty. *erde*), isl. *fiall*, fsv. *fiæl* (ty. *fels*); likaså öfvergången från *eu*, *eo* till *iú*, *ió*, t. ex. isl. *þióþrekr* (*Teoderik*), *isl. biópa*, fsv. *biuþa*, bjuda (ty. *bieten* af fnhty. *biotan*). I senare fallet har dock danskan åter gjort sig af med *j*; jfr t. ex. da. *byde* med sv. *bjuda*. Efter de nordiska språkens skilsmässa har svenskan (och norskan) skaffat sig ytterligare *j*-ljud, dels i stället för fsv. *g* framför len vokal, t. ex. *gifva*, *gök*, dels för fsv. *gh* efter *l*, *r*, t. ex. *älg*, *sorg* (fsv. *ælgh*, *sorgh*). Danskan däremot har antagit konsonantiskt *i* för *gh* efter len vokal, t. ex. *vei*, väg, *høi*, hög (fsv. *vægher*, *høgher*). — Bland de romanska språken är det egentligen blott rumänskan, som behållit latinets *j*-ljud; italienskan har fått *dj* (tecknadt *g* eller *gi*), franskan, spanskan och portugisiskan frikativor af olika slag. Ad. N—n.

Om *J* i förkortningar se under bokstafven *I*.

J., pseudonym. Se Lewetzow, C.

Jaabæk [jåbäk], Søren Pederssön, norsk politiker, f. 1 apr. 1814 i Holme socken (Lister og Mandals amt), d. 7 jan. 1894 i Holme, var en tid skollärare på landet och invaldes 1845 för första gången i stortinget, hvilket val sedan dess ständigt förnyades till 1891. Hans program var en till ytterlighet drifven sparsamhet i statshushållningen och bondeståndets gynnande på öfriga medborgares bekostnad. I detta syfte gaf han 1865 impulsen till upprättande af de s. k. "bondevenforeningerne", hvilkas organ, "Folketidende", han 1865—79 redigerade. På grund af sina ständiga tvister med landets prästerskap blef J. beskylld för irreligiositet; men som hans anteckningar visa, var han en varmt troende kristen, och hans starkt klandrade brist på sinne för högre kultur har sin förklarande motsats i det intresse han egnade allmän folkupplysning. Socialt och politiskt måste han närmast uppfattas som en representant för 1830-talets bonderörelse, hvars grunddrag genomgående äro uttryck för en moderat, ehuru af en trång horisont begränsad konservatism. Om J:s intressen som läsande autodidakt vittna äfven hans skrifter: *Englands historie for det norske folk* (1871—72), *Varme piller* etc. (1880, 2:a uppl. 1881) samt *Kongers og kejseres levevis* (2 hftn, 1882, 1886). O. A. Ö.

Jaakimvaara [jåkimvära] l. Jaakkima [jåk-], socken vid Ladoga sjö, Kronoborgs härad och domsaga, Viborgs län, Finland. Landareal 777 kvkm.; befolkningen, finsk, 14,399 pers. (1908), förutom något hundratal grekisk-ryska trosbekännare, kyrkskrifna i Sordavala grekiska församling. I äldre

tider fanns nära till kyrkan en köping eller ”stadsfläck”, som numera är af ringa betydenhet. J. utgör ett konsist. pastorat af 1:a kl., Nyslotts stift, Sordavala prosteri. O. I. (A. G. F.)

Jaakkima. Se Jaakimvaara.

Jaala [jäla], socken, Pernå härad, Iittis domsaga, Nylands län, Finland. Areal (land) 360,7 kvkm.; 3,479 inv. (1908), finsktalande. J. är ett konsist. pastorat af 3:e klassen, Iittis prosteri, Borgå stift. A. G. F.

Jabāl, Lameks och Adas son, stamfader för nomaderna (”till dem som bo under tält och idka boskapsskötsel”), enligt 1:a Mos. 4: 20.

Jabalon [chabalå'n], biflod till Guadiana.

Jabalpur [dʃābālpō'ə], Djabalpur, Jubbulpore. 1. Division i norra delen af Centralprovinserna, Indien, omfattande distrikten J., Saugor, Damoh, Seoni och Mandla. 49,310 kvkm. 2,061,000 inv. (1901). — 2. Distrikt i nämnda division. 10,147 kvkm. 680,485 inv. (1901). — 3. Hufvudstad i nämnda distrikt, nära Narbada. 90,316 inv. (1901). Den ligger vid en af de viktigaste järnvägsknutarna i Indien och är en modern stad med breda gator och vackra förstäder. Den har ett college (filial af universitetet i Allahabad, tre highschools, en handtverksskola och tretton flickskolor underhållna af en zenanamission. Tillverkning af bomullsväfnader och mattor samt fajans. Wbg.

Jabbok, biflod från vänstra sidan till Jordan, som omtalas i G. T. (t. ex. 1 Mos. 32). Den motsvarar med all sannolikhet den nuv. *Nahr-ez-Zerkā*, som har sitt källområde på en höjd af omkr. 900 m. ö. h. i närheten af det gamla *Rabbat Ammon*. E. S—e.

Jabēs. 1. (Hebr. *Jābēsch*), vanligen Jabes i Gilead, en i Palestina ö. om Jordan fordom belägen stad, hvars namn bevarats i Wādi Jābis, en bäck, som österifrån faller ut i Jordan. Men hvar staden själf legat, är ovisst. — 2. (Hebr. *ja'bēṣ*), boningsort för en judisk släkt af skriftlärda enl. 1 Krön. 2: 55. E. S—e.

Jabin var en konung i Hasor, som tillsammans med flera andra småkonungar i norra Kanaan besegrades och dödades af Josua vid Meroms vatten enl. Jos. 11: 1 ff. En annan J. uppträder på domartiden (se Dom. 4: 2, 7, 17, 23). E. S—e.

Jabiru, *zool.* Se Storkfåglar.

Jablochkovs lampa. Se Elektrisk belysning.

Jablonec [-ets], stad. Se Gablonz.

Jablonoi chrebet l. Jablonovyj chrebet (trol. af buretiskt *jableni-daba*, ”splittradt berg”; vanligen anses ordet vara af rysk rot och betyda ”Äppelbergen”), en bergskedja ö. om Baikalsjön i Sibirien, går från Mongoliets gräns i nordöstlig riktning och får vid omkr. 56° n. br. namnet Stanovoibergen. Det är en af grus och skog täckt 1,000—1,500 m. hög ås, som når sin största höjd längst i s. v. (Suchondo 2,450 m.). J. är vattendelare mellan Amurs och Lenas vattensystem. J. F. N.

Jabłono'wski, polsk adlig ätt, hvaraf den äldre grenen utslocknade 1878.

1. Stanisław Jan J., f. 1634, d. 1702, senator, storkronhetman och kastellan af Krakau, deltog i kriget mot svenskarna 1655, lyckades rädda kronklenoderna från Krakau, var med vid belägringen af Riga, följde Czarniecki till Danmark, där ha som öfverste under stormningen af Kolding (1658 sårades i benet af en kula, som blef kvarsittand för lifstiden. Från Danmark begaf han sig til Ukrajna, där han kämpade under Potockis oc Lubomirskis ledning. 1664 blef han vojevod af Rus I det turkiska fältåget bidrog han kraftigt till Ja Sobieskis seger vid Chotin 1673, framställde förs dennes kandidatur till polska konungakronan oc anförde högra flygeln af den polska undsättnings här en vid Wien 1683. Efter Johan III:s (Sobieskis död blef han själf uppställd som kandidat till trone och deltog i fredsunderhandlingarna i Karlowit 1699. Hans dotter Anna blef i sitt äktenskap me vojevoden Leszczyński moder till konung Stanislau Leszczyński.

2. Jan Stanisław J., den föregåendes son f. 1669, d. 1731, storkronkansler och vojevod a Rus, stod under nordiska kriget på konung August sida, men måste 1706 underkasta sig Stanislau Leszczyński och hölls sedan af August II inspärra på Königstein till 1717. Han författade memoare (*Pamiętnik*) om åren 1698—1700 och gaf i skrifte *Skrupuł bez skrupułu* (1730) en sorglig bild af d politiska förhållandena i Polen.

3. Józef Aleksander J., den förres sonson f. 1712, d. 1777, vojevod af Nowogrodek, emigre rade 1768 och fick i Preussen furstetitel. I Leipzig där han mestadels var bosatt, grundade han 176 Societas Jablonoviana, som med prisutdelningar skull belöna vetenskapliga afhandlingar på latin, fransk eller tyska. Samfundet utgaf ”Acta societatis Jablo novianæ” (1772—73), ”Nova acta” (1802—45) oc ”Preisschriften der Jablonowskischen gesellschaft” (1847 ff.). Själf författade J. ett arbete *L'empir des Sarmates, aujourd'hui royaume de Pologn* (1742; nya uppl. 1748, 1755) samt *Vindiciæ Lechi e Czechi* (1771, 1775) mot Schlözers och Dobners teorie om polackernas slaviska ursprung. 1—3. A—d J

Jablonovyj chrebet. Se Jablonoi chrebet

Jablo'nski, Daniel Ernst, preussisk teolog f. 1660 i byn Nassenhuben (nära Danzig), d. 1741 Hans fader var i nämnda by präst vid de s. k bömiske brödernas kyrka. J. blef efter studier Oxford reformert predikant i Magdeburg samt, 1686, rektor vid gymnasiet i Lissa. Kallad till hofpredikant i Königsberg 1691, bibehöll han sitt intresse för sina trosförvanter, de bömiske bröderna, samt mottog af synoden i Lissa 1699 biskopsvärdigheten bland dessa för sin tro landsflyktiga afkomlingar af de gamle husiterna. I denna egenskap invigde han den nya brödrakyrkans, herrnhutarförsamlingens, först biskop, David Nitschmann, 1735, och 1737 des andre biskop, grefve Zinzendorf. 1693 blef J hofpredikant vid Berlins domkyrka, 1718 konsi storialråd och 1729 kyrkoråd därstädes. — J:s största betydelse ligger i hvad han uträttat fö den preussiska landskyrkans utveckling i unioni

tisk riktning. Det sträfvande, som konungariket Preussen ärft af kurfurstendömet Brandenburg, att förena den lutherska och den reformerta kyrkan till *en* "evangelisk", hade i J. en outtröttlig förkämpe, kraftigt understödd af Leibniz. Han var en framstående predikant och hade äfven stort anseende som vetenskapsman på det filologiska området, särskildt som orientalist. J. hade mycken del i stiftandet af Berlins vetenskapsakademi (1700). J. P.

Jablonský, Boleslav (pseud. K. E. Tupý), tjechisk författare, f. 1813, d. 1881, prästvigdes 1841 samt blef 1847 abbot i Krakaus premonstratenserkloster, folkskoleinspektör och vice dekanus. Hans första diktsamlingar *Písně milosti* (Nådens sånger) och *Moudrost otcovska* (Faderlig vishet) gjorde honom med ens mycket populär som idyllisk, innerlig lyriker. Hans dikter ha utkommit i 7 uppl. (senast 1891). A—d J.

Jablu'nkau (po. *Jablunkow*), stad i österrikiska Schlesien, kretsen Teschen, ligger i Karpaterna vid sammanflödet af Olsa och Lomna. Garfverier, såg- och kvarnindustri. 2,877 inv. (1900), mest polacker. 10 km. s. därom ligger vid byn Mosty Jablunkapasset (551 m. ö. h.), som fordom försvarades af två skansar och leder till Ungern. Öfver passet går nu järnvägen till Csácza genom en 606 m. lång tunnel. De nämnda skansarna uppfördes 1541 mot turkarna, hvilka då öfversvämmade Ungern. 1625 eröfrades de af grefven af Mansfeld och 1645 af svenskarna under Königsmarck. Under Fredrik II:s krig blefvo de genom upprepade stormningar illa åtgångna och ha sedan dess legat i förfall. (J. F. N.)

Jabmi aibmo (lapska, "De dödes rike"). Se Mytologi (Lapsk).

Jabne, Jabneel, senare Jamnia, en ursprungligen filisteisk stad nära hafvet, mellan Joppe och Asdod (Jos. 15: 11). J. blef efter Jerusalems fall (70 e. Kr.) säte för en judisk högskola och äfven för det stora rådet. Staden var medelpunkten för judarnas uppror mot Trajanus 117 e. Kr. Den spelade sedan en roll under korstågen. Nu är den en större by med kyrka och moské: *Jebnā*, s. v. om *Nahr Rūbin*, omkr. 7 km. från Medelhafvet. E. S—e.

Jabnee'l. Se Jabne.

Jabora'ndi, *farm.*, en benämning, som i Brasilien tillägges flera olika slag af droger. Namnet omtalas redan af Piso (1638) såsom betecknande ett par droger ur fam. *Piperaceæ*. Af växter hörande till denna familj bära ännu i dag i Brasilien följande namnet J., nämligen *Serronia Jaborandi* Gaud., *Piper reticulatum* L., *P. citrifolium* Lam., *P. nodulosum* Link och *Artanthe mollicoma* Miqu. Dessutom kallas äfven *Aubletia trifolia* Rich. och *Xanthoxylum elegans* Engler med samma namn. De två sistnämnda sammanföras i en del nyare system under fam. *Rutaceæ* Bartl., till hvilken familj hör äfven släktet *Pilocarpus*, af hvilket flera arter, särskildt *P. Jaborandi* Holmes, lämna den i handeln förekommande drogen *Folium Jaborandi*. Den väsentligen verksamma beståndsdelen är en alkaloid, *pilokarpin* ($C_{11}H_{16}N_2O_2$), hvilken upptäcktes 1875 af Hardy. Alkaloiden bildar en amorf, mjuk massa, men ger kristalliserande salter, bland hvilka klorföreningen, *chloretum pilocarpicum* (pilokarpinhydroklorid), är allmännast använd som läkemedel. Drogen innehåller äfven den likartadt, men svagare verkande alkaloiden *pilokarpidin*, äfvensom *jaborin*, som lätt afspjälkas ur pilokarpin och verkar likt atropin, alltså som ett motgift till pilokarpin. Pilokarpinets viktigaste verkan är att reta de sekretoriska nervernas ändapparater i talrika körtlar, hvarigenom sekretionerna, särskildt af svett och saliv, starkt ökas — ända till ett par kg. eller mera på några timmar. Vid otillräcklig njurverksamhet samt för aflägsnande af vätskesamlingar och exsudat i kroppen har man gjort bruk af denna diaforetiska verkan. Efter indrypning i ögat sammandrager pilokarpinet pupillen och nedsätter därigenom trycket i ögat; senare inställa sig motsatta verkningar. Äfven vid ögonsjukdomar har medlet fått användning. Hjärtats hämningsapparat blir först retad, därefter förlamad, medan i mage och tarm nervbildningar häftigt retas, hvaraf framkallas kräkningar och diarré. Från centrala nervsystemet märkas hufvudsakligen förlamningssymtom. Pilokarpinets retande verkningar på nervbildningar i körtlar, öga, hjärta och digestionskanal upphäfvas i regel af en liten dos atropin. Pilokarpinhydroklorid ges vanligen i dos af $^1/_2$ till högst 2 cg. till intagning eller i 1 proc. lösning till insprutning under huden. Medlets användning fordrar försiktighet, emedan annars giftverkningar lätt inställa sig. Det var först 1874, som detta slag af J. infördes i medicinen (af d:r Coutinho i Pernambuco). Den nämnda moderväxten är en glest förgrenad buske, som uppnår omkr. 3 m. i höjd och är utbredd i Brasiliens östra provinser. Under epidermis å de läderartade bladens såväl öfre som undre sida finnes en mängd oljekörtlar, hvilka vid genomfallande ljus synas som genomskinliga punkter. Lukten är svagt aromatisk; smaken är först ganska bitter och aromatisk, därefter stickande och retande salivafsöndringen. O. T. S. (C. G. S.)

Jaborin, *farm.* Se Jaborandi.

Jabot [jabå], fr. (eg. fågelkräfva), prydligt skjortkrås; kortare eller längre spetsisättning, som fästes vid halsen framtill på klänningslifvet.

Jabwor. Se Jaluit.

Jaca [cha'ka], befäst stad i spanska prov. Huesca, 735 m. ö. h., vid Ebros biflod Aragon och vid vägen, som från Pau i Frankrike går genom Puerto de Canfranc till Zaragoza i Spanien. 4,934 inv. (1900). Biskopssäte. Staden hette i forntiden *Jacca* och är af obekant ålder. Dess befästningar bestå af en gammal, af torn flankerad ringmur, ett citadell och två fort på Rapitan- och Asiesohöjderna. L. W:son M. (J. F. N.)

Jacamären, Jakamaren, *zool.* Se Glansfåglar.

Jacara'nda [jak-] Juss., *bot.*, *farm.*, *tekn.*, ett i Syd-Amerika inhemskt släkte af vanligen resliga träd, hörande till fam. *Bignoniaceæ*. Blommorna äro stora, klocklikt trattformiga, bladen parbladigt delade. Flera arter ha i hemlandet medicinsk användning, särskildt i könssjukdomar. De bittra *folia carobæ* erhållas af *J. procera* Spr. Veden af flera arter, förnämligast *J. obtusifolia* H. & B. ("Arbol Rosetto"), *J. ovalifolia* R. Br. och särskildt *J. brasiliana* Pers., anses lämna handelns högt värderade jakarandaträ (palisander- l. palixanderträ), som för sin vackra färg (violettbrun med mörkare ådror), sin vällukt (i färskare tillstånd) och sin hårdhet nyttjas som faner till möbler, fortepianon o. s. v. Jakarandaved begagnas äfven (i form af dekokt) som ett kraftigt

svettdrifvande medel. *J. mimosifolia* D. Don med stora violetta blommor är ett af Medelhafsområdets skönaste prydnadsträd. O. T. S. (G. L—m.)

Jacarara, flod. Se Javari.

Jacären, *zool.* Se Krokodildjuren.

J'accuse! [jakÿ̈s], fr., "jag anklagar"; en af É. Zola i jan. 1898 författad anklagelseskrift mot anti-Dreyfusarderna. Se Dreyfusprocessen, sp. 851, och Zola, É.

Jacek Balagur, pseudonym. Se Golovatskij.

Ja'cet, lat. Se Grafmonument, sp. 83.

Jachal [chatja'l], bergsstad i argentinska prov. San Juan, vid floden J., ett tillflöde till Rio Vermejo. Omkr. 3,000 inv. I närheten guld- och silfvergrufvor. J. F. N.

Jáchimov, tjech. Se Joachimsthal.

Jachin. Se Jakin.

Jacini [jatjini], Stefano, grefve, italiensk statsman och nationalekonom, f. 1827, d. 1891, gjorde sig tidigt bemärkt genom ett par skrifter om lombardiska jordbruksförhållanden och Österrikes förvända förvaltningsprinciper i Val Tellina, blef efter Lombardiets frigörelse från Österrike minister för allmänna arbeten i Cavours kabinett (jan.—juni 1860) och innehade sept. 1864—febr. 1867 samma befattning i La Marmoras ministär. J. inlade därvid betydande förtjänster om italienska järnvägs-, post- och telegrafväsendets utveckling; han var i synnerhet en ifrig befordrare af förslaget till järnväg genom S:t Gotthard. 1870 blef J. senator och upphöjdes 1880 till grefve. Bland hans skrifter märkes en intressant samtidshistorisk skildring af hans ministertid: *Due anni di politica italiana* (1868).

Jack [dja'k], eng. (af fr. *Jacques*, Jakob), begagnas, eget nog, liktydigt med John (Johan; "Janne", "Jöns"); skämtsam benämning på en (gammal) matros. — Old J. [ɔu'ld-], matrosernas smeknamn på brittiska flaggan. — Union-Jack [jünjən-], gös (flagga, som utgöres af brittiska unionstecknet). — J. Pudding. Se Hanswurst. — Jack the ripper [-ri'pe], "Jack maguppsprättaren", kallade sig en hemlighetsfull missdådare, som 1886 ff. i London mördade skörlefnadskvinnor.

Jack (Linje- l. Multipeljack), benämning på en del af signal- och expeditionsanordningarna vid telefonstationer. Se Centralstation 3, sp. 1457.

Jack-bean [dja'k bin], *bot.* Se Kaffesurrogat.

Jackson [dja'ksən], namn på flera städer i Nord-Amerikas förenta stater. 1. Hufvudstad i staten Mississippi, vid Pearl river. 7,816 inv. (1900). Dårhus, statsfängelse, blind- och döfstuminstitut, Millsaps college (metodisternas). — 2. Stad i staten Michigan, vid Grand river och föreningen af flera järnvägslinjer. 25,300 inv. (1904). Stort statsfängelse. Liflig industri. Stora kollager i trakten. — 3. Stad i staten Tennessee, vid Forked Deer river, en biflod till Mississippi. 14,511 inv. (1900). Ylle-, bomulls- och maskinindustri. West Tennessee college och S. W. Baptist university. — 4. Stad i staten Ohio. 4,672 inv. (1900). Masugnar, kolgrufvor. (J. F. N.)

Jackson [dja'ksən], Andrew, Förenta staternas sjunde president, f. 15 mars 1767 på nybyggot Waxhaw på gränsen mellan Nord- och Syd-Carolina (troligen i Nord-Carolina) af inflyttade irländska föräldrar (fadern dog några dagar före sonens födelse), d. 8 juni 1845 på sin gård The Hermitage, nära Nashville, Tennessee, växte upp i Syd-Carolina och deltog som yngling 1780 under oafhängighetskriget i försvaret mot en i hans hemtrakt infallande engelsk här, hvarvid två af hans bröder och hans moder dukade under för de sjukdomar och umbäranden kriget förde med sig. Dessa förluster väckte i ynglingens sinne ett glödande hat mot engelsmännen, hvilket kom att utöfva starkt inflytande på hans framtida politiska bana. J. kom efter moderns död i sadelmakarlära, slog sig 1785 på juridiska studier och blef 1788 allmän åklagare i Nord-Carolinas västra distrikt (1796 förvandladt till staten Tennessee), där han under ämbetsresor vid indiangränsen ofta var i lifsfara. Han gifte sig 1791 med Rachel Donelson, missuppfattande de inledande åtgärder hennes förre man, en kapten Robards, vidtagit för erhållande af skilsmässa som liktydiga med upplösning af hennes tidigare äktenskap. Robards tog definitivt ut skilsmässa först hösten 1793, då J., upplyst om sitt misstag, genast lät förnya vigselceremonien (jan. 1794). Dessa händelser föranledde mycket förtal mot J:s hustru och många dueller med J., som alltid var färdig att med vapen i hand möta hvarje belackare af hustruns heder och aldrig förlät de politiske motståndare, som inblandat henne i valkampanjer o. s. v. J. deltog 1796 i utarbetandet af Tennessees författning, valdes på hösten s. å. till den nya statens representant i kongressen och företrädde 1797—98 Tennessee i unionssenaten. Han var 1798—1804 medlem af Tennessees öfverdomstol och 1801—14 befälhafvare för dess milis samt egnade sig f. ö. åt skötseln af de vidsträckta plantageegendomar han förvärfvat. Vid utbrottet af 1812 års krig med England sändes J. med 2,000 man att skydda New Orleans, men fick redan i febr. 1813 order att upplösa sin kår, hvilken han då i stället förde hem i samlad trupp. Under dessa besvärliga marscher vann han helt sina soldaters tillgifvenhet och fick af dem tillnamnet Old hickory, som sedan följde honom lifvet igenom. J. ledde vintern 1813—14 krigsrörelserna mot creek-indianerna, hvilka han i grund besegrade vid Tohopeka 27 mars 1814. Detta var sista gången en indianhär utgjorde en allvarlig fara för unionens stridskrafter, och J:s seger gjorde det möjligt för regeringen att koncentrera alla tillgängliga trupper i södern på försvaret af New Orleans mot det farliga engelska invasionsförsöket s. å. J. utsågs till generalmajor och befälhafvare för undsättningshären, stormade 7 nov. Pensacola, intågade 2 dec. i New Orleans och vann där med 6,000 man 8 jan. 1815 en lysande seger öfver dubbla antalet engelska veteraner från Wellingtons pyreneiska fälttåg under befäl af dennes svåger, sir Edward Pakenham. (Engelsmännen förlorade 2,600 man i döda och sårade, J:s förlust uppges till blott 8 döda och 13 sårade.) När slaget utkämpades, var freden i Gent redan

sluten (dec. 1814); J:s seger återupprättade emellertid amerikanernas under kriget rätt illa medfarna vapenära samt afskräckte för framtiden europeiska makter från eröfringsförsök i Mississippidalen. Personligen hyllades den förut föga kände J. i alla unionens stater som en folkhjälte. — J. sändes 1817 till det då ännu spanska Floridas gräns för att trygga nybyggarna mot anfall från seminoler, creek-indianer och förrymda negrer, hvilka tid efter annan företogo röfvartåg öfver gränsen inåt Georgia. Han öfverskred i mars 1818 utan formligt regeringsbemyndigande Floridas gräns, intog Pensacola och S:t Mark's och lät efter rätt summariska krigsrättsförhandlingar afrätta två brittiska undersåtar, köpman A. Arbuthnot och löjtnant R. Ambrister, såsom uppviglare af indianerna. Detta på främmande område begångna öfvergrepp hotade att framkalla en allvarlig konflikt med England och Spanien, men statssekreteraren J. Q. Adams lyckades afvärja den genom skickliga diplomatiska förklaringar. De män, som i kabinettet eller kongressen klandrat J:s egenmäktiga uppträdande i Florida, särskildt H. Clay och J. Calhoun, fingo sedan erfara den uppbrusande krigarens oförmåga att glömma, hvad han ansåg för personliga oförrätter. Sedan Florida 1819 genom köp införlifvats med Förenta staterna, var J. (1821—22) dess förste guvernör. Han valdes 1823 ånyo till senator för Tennessee och uppsattes vid 1824 års presidentval af en demokratisk grupp som presidentkandidat. Vid valet erhöll han det högsta röstetalet, men ej absolut majoritet af elektorsröster, hvarför det definitiva valet förrättades af kongressen, där J. Q. Adams segrade, sedan H. Clays anhängare öfvergått till denne. När Adams sedan gjorde Clay till statssekreterare, trodde J. blindt på förtalet om ett förkastligt bytesaftal dem emellan, och dessa rykten jämte en häftig agitation underlättade vid 1828 års presidentval J:s seger öfver Adams (med 178 elektorsröster mot 73). — J:s ämbetstid — han återvaldes 1832 och satt som president 1829—37 — betecknar det stora demokratiska genombrottet på godt och ondt i Förenta staternas statslif; han valdes som en populär handlingens man från västern i motsats mot de ämbetsmän eller plantageraristokrater, som förut innehaft presidentstolen och angifvit den politiska tonen i unionshufvudstaden. Om J:s verksamhet som president se närmare Nord-Amerikas förenta stater (Historia). Han omgaf sig med ett svagt partikabinett, hvars ende framstående medlem var statssekreteraren Martin van Buren, men tog oftare än i kabinettet råd från en liten krets förtrogna (det s. k. ”kökskabinettet”), bland hvilka W. B. Lewis, A. Kendall och F. P. Blair voro de inflytelserikaste. Under deras påverkan infördes det fördärfliga s. k. ”spoils-systemet” (se d. o.), som kännetecknades af, att ämbetsmän i massa afskedades för att lämna rum för presidentens partivänner, som pockade på andel i ”segrarens byte”. På sin beslutsamma pliktkänsla gentemot unionen gaf däremot J. prof, då han 1832 med kraft undertryckte den af själfve vice-presidenten Calhoun uppmuntrade rörelse i Syd-Carolina, som hotade med denna stats utbrytning ur unionen af missnöje med kongressens tullpolitik. J:s fälttåg mot Förenta staternas bank leddes af uppriktig öfvertygelse om den fara för korruption, hvarmed en på bankens privilegium stödd penningaristokrati kunde hota statslifvet. Det fick emellertid en alltför personlig prägel och bidrog jämsides med gynnandet af privatbanker i de särskilda staterna i någon mån att framkalla 1837 års allvarsamma affärskris. J:s utrikespolitik karakteriserades af ett energiskt iakttagande af Förenta staternas värdighet gentemot europeiska makter; under hans ämbetstid förbereddes Amerikas senare raska ekonomiska utveckling genom anläggandet af de första järnvägarna, byggandet af propellerångare, uppfinningen af skördemaskiner och immigrationens hastiga tillväxt. Efter sin afgång från presidentämbetet lefde J. i landtlifvets tillbakadragenhet. — J. visade sig som president ganska oerfaren i statsangelägenheter och alltför lättledd, då det vädjades till hans personliga känslor eller fördomar, men han var en modig, redbar och unionen uppriktigt hängifven kraftnatur; hans ”magnetiska personlighet” och panegyriskt skildrade krigsbedrifter ha åt honom förvärfvat en sällspord popularitet bland hans landsmän intill senaste tid. Jfr biografier af Parton (3 bd, 1859—60), Sumner (2 bd, 1882), Dyer (1891), Buell (2 bd, 1904) och ett par förträffliga studier i J. Fiskes ”Essays historical and literary” (I, 1902). V. S—g.

Jackson [dʃä'ksən], John, engelsk målare, f. 1778, d. 1831, var hufvudsakligen porträttör. Till hans bästa arbeten räknas hans porträtt af *Canova* och *Flaxman*. Han är representerad i National gallery, South Kensingtonmuseet, National portrait gallery m. fl. st. (G—g N.)

Jackson [dʃä'ksən], Thomas Jonathan, nordamerikansk sydstatsgeneral, en af de skickligaste strateger, som krigshistorien känner, f. 21 jan. 1824 i Clarksburg (West Virginia), d. 10 maj 1863 i Chancellorsville, Virginia, blef 1846 artilleriofficer, deltog med utmärkelse i kriget mot Mexico, blef 1848 major och tog 1852 till följd af sjuklighet afsked, hvarefter han verkade som lärare i filosofi och artilleritaktik vid krigsskolan i Lexington till krigsutbrottet, 1861. J. inträdde då i sydstaternas armé och blef öfverstelöjtnant. Han afgjorde genom ett djärft anfall till de konfedererades förmån det första slaget vid Bull Run (21 juli 1861). Under stridsvimlet hade sydstatsgeneralen Bee, som själf sedan stupade i slaget, sökt uppmuntra sina vikande skaror genom att erinra dem om, hurusom J. ”höll stånd som en stenmur” (*stonewall*), och därifrån härleder sig det namn Stonewall Jackson, hvilket alltsedan dess allmänt användts om J. Sin stora strategiska berömmelse vann emellertid J., som efter slaget vid Bull Run utnämnts till generalmajor, genom sina mästerliga operationer i Shenandoah-dalen våren 1862, där han i det längsta höll sig uppe mot öfverlägsna unionsstridskrafter genom ett energiskt och skickligt användande af det offensiva försvarets konst. Han tillfogade därunder efter hvartannat nordstatsgeneralerna Banks, Mac Dowell och Fremont betydande förluster. Från Shenandoah-dalen ilade J.

de konfedererades af unionstrupperna hotade hufvudstad Richmond till undsättning och tog en ärofull del i de häftiga striderna i närheten af Richmond (25 juni—1 juli s. å.). Därefter samverkade han med general Lee som anförare för dennes förtrupper under tåget till Maryland, tog därunder (29 aug.) afgörande del i det andra slaget vid Bull Run och eröfrade (13 sept.) Harper's Ferry, hvarvid 11,000 man af unionshären togos till fånga. J. stred tappert i det för de konfedererade olyckliga slaget vid Antietam (17 sept.) och anförde vid Fredericksburg (13 dec.) deras högra flygel samt hade betydande andel i den där vunna segern, till lön hvarför han befordrades till generallöjtnant. I striden vid Chancellorsville (2 maj 1863) blef J., som väsentligen medverkat till unionshärens tillbakakastande, mot aftonen vid återkomsten från en djärf rekognoscering med en mindre trupp af misstag beskjuten från sina egna linjer och afled några dagar senare af de sår han därvid erhållit. J. var en enkel och rättfram krigarnatur, varmt religiös och hade inom den presbyterianska församling han tillhörde tjänstgjort som diakon. En staty öfver J. restes i Richmond 1875. Hans korrespondens är delvis utgifven i "Life and letters of general Thomas J. Jackson by his wife" (1892). Jfr biografier af Cooke (1866), Dabney (s. å.) och Parton (1893), Henderson, "Stonewall J. and the american civil war" (2:a uppl., 2 bd, 1900) och J. H. Anderson, "Notes on the life of J. (Stonewall) and on his campaigning in Virginia" (1904). V. S—g.

Jackson [dʃä'ksən], John Adams, nordamerikansk bildhuggare, f. 1825 i Bath (Maine), studerade i Boston, Paris och Florens samt återvände 1858 till Amerika. Där arbetade han med porträtt- och idealbilder; men då han 1860 fick i uppdrag att utföra en stod af nordpolsfararen *Kane*, flyttade han till Florens, för att hugga den i marmor, och bosatte sig där för den följande tiden. Af J:s därstädes utförda verk märkas *Eva vid Abels lik* (1862), många byster och medaljonger, bland hvilka *Morgonen* är mest berömd, och, efter ett besök i New York 1867, ett *krigarmonument* i Lynn (Massachusetts), *Herdegosse i Abruzzerna med sin get* m. fl. (G—g N.)

Jackson [dʃä'ksən], Benjamin Dayden, engelsk bokkännare, f. 1846 i South London, generalsekreterare vid Linnean society i London sedan 1902 och filos. hedersdoktor vid Linnéjubileet i Uppsala 1907, har egnat sig mest åt botanisk bibliografi och utgifvit *Guide to the literature of botany* (1881) och *Literature of vegetable technology* (1882). Mest bekant är han genom *Index Kewensis plantarum phanerogamarum* (4 bd; 1893—95), fortsatt af honom och andra personer med *supplementum 1—3* (1901—08); i detta mycket uppskattade arbete äro alla t. o. m. 1905 uppställda släkten och arter af fanerogamer uppräknade med angifvande af källskrifter, synonym och förekomst. Sedan 1901, då "International catalogue of scientific literature" började, är J. redaktör för afdeln. botanik. T. K.

Jackson [chakså'n], Veyan José, spansk författare och tidningsman, f. 1852 i Cádiz, började sin författarbana 1870 i Santander och är en bland de mest produktive librettförfattarna. Han har nämligen skrifvit texten till mer än hundra zarzuelas af nutidens förnämsta spanska kompositörer på zarzuelans område, såsom Chapí, Caballero, Nieto, Rubio, Brull m. fl. J. är en af redaktörerna för Spaniens förnämsta illustrerade tidningar "Illustración española y americana" samt redaktör af "La moda elegante", "Madrid comico", "El Cascabel". Äfven några diktsamlingar af J. föreligga, såsom *Notas de amor*, *Primeros acordes* och *Ensalada rusa*. Ad. H—n

Jackson [dʃä'ksən], Frederic George, engelsk polarfarare, f. 1860, gjorde 1888 en resa till Grönland, 1893 till ön Vaigatj och förberedde sig vintern 1893—94 genom vidsträckta färder med renslädar för en nordpolsexpedition, som han 1894 satte i verket med understöd af den engelske millionären A. Harmsworth (se Polarexpeditioner). Han deltog senare som officer i boerkriget i Syd-Afrika. J. har skrifvit *The great frozen land. Narrative of a winter journey across the tundras* (1895) och *A thousand days in the arctic* (1899).

Jackson [dʃä'ksən], Abraham Valentine Williams, nordamerikansk indoiranolog, f. 1862 i New York, är sedan 1895 professor i indoiranska språk vid Columbia university där och utger i egenskap af sekreterare i American oriental society dess tidskrift. Förutom uppsatser i denna tidskrift, "American journal of philology", och annorstädes har han utgifvit *A hymn of Zoroaster* (1888), *The avestan alphabet and its transcriptions* (1890), *An avesta grammar in comparison with sanskrit* (I, II, 1, 1892—93), *Zoroaster the prophet of ancient Iran* (1899). 1901 företog J. en resa till Indien samt 1903 och 1907 till Persien och Central-Asien, hvarvid han särskildt egnade sig åt kollationering af akemenidiska (fornpersiska) inskrifter, särskildt Behistaninskriften, hvarvid i några fall säkrare läsningar vunnits. Resultaten i öfrigt äro nedlagda i arbetet *Persia past and present. A book of travel and research* (1906). I Geigers och Kuhns "Grundriss der iranischen philologie", bd II (1896—1904) har J. skrifvit *Die iranische religion*. K. F. J.

Jacksonska epilepsien. Se Fallandesot.

Jacksonville [dʃä'ksənvil], två nordamerikanska städer: 1. Stad i staten Illinois, vid en stor järnvägsknut. 16,362 inv. (1906). Dårhus, döfstum- och blindinstitut. — 2. Stad i Florida, vid S:t John's river, 40 km. från dess mynning, statens viktigaste hamnplats. 36,675 inv. (1906). Sågverk, tillverkning af parfymer, tvål och cigarrer. Export af trävaror, frukt, bomull, socker och fisk. Till följd af sitt milda och sunda klimat besökes staden mycket af sjuklingar från de norra staterna. (J. F. N.)

Jack the ripper, eng. Se Jack.

Jackträdet, *bot.*, namn på *Artocarpus integrifolia* Forst. (se Artocarpus).

Jacmel [chakmä'l], hamnstad i negerrepubliken Haïti, vid en vik på ön Haïtis södra kust, var fordom omgifvet af blomstrande kaffe-, bomulls- och kakaoplantager samt hade (1824) 33,000 inv., men är nu en ort med endast omkr. 8,000 inv. Den goda hamnen anlöpes af 6 ångbåtslinjer och exporterar för öfver 2 mill. pesos kaffe årligen. (J. F. N.)

Jacob, patriark. Se Jakob.

Jacob (Meister J.), tysk arkitekt, om hvilken intet annat är bekant, än att han var den, som först införde den gotiska stilen uti Italien, i det han utförde den märkvärdiga kyrkan *S. Francesco* i Assisi, det berömda helgonets grafkyrka, bestående

f två kyrkor öfver hvarandra, byggd 1218—30, ıvigd 1253. C. R. N.*

Jacob [jaka'b]. P. L. Jacob, Bibliophile Bibliophile Jacob), pseudonym för J. P. acroix (se d. o.).

Jacob [dʃē'kəb], William Stephen, enelsk astronom, f. 29 nov. 1813 i Woolavington i omersetshire, d. 16 april 1862, arbetade 1831 –43 på den geodetiska uppmätningen af Ostindien. 845—59 var han astronom i Poona och vid obseratoriet i Madras, där han särskildt gjorde sig förjänt genom sina dubbelstjärnsobservationer. Han rundlade ett nytt observatorium i Poona, hvilket lef färdigt först kort före hans död. B—d.

Jacoba, stad. Se Jakuba.

Jacobe'llus. Se Jakob af Mies.

Jacobi [-kåbi], Stephan Ludwig, tysk skodlare. Se Fiskodling, sp. 445—446.

Jacobi [-kåbi]. 1. Johann Georg J., tysk kald, f. 1740, d. 1814 som professor i de sköna vetenkaperna i Freiburg im Breisgau, stod i nära vänkapsförhållande till Gleim, med hvilken han förde ın poetiserande brefväxling (utg. 1768) och som jälpte honom att redigera tidskriften "Iris" (1774 –76, 8 bd). Hans *Sämmtliche werke* utgåfvos 1807 –13 (ny uppl. 1825). J. var en efterbildare af Gresset och Sterne. Martin utgaf 1874 J:s biografi ch otryckta bref; jfr Longo, "Sterne und J." 1898).

2. Friedrich Heinrich J., den föregåndes broder, tysk filosof, f. 25 jan. 1743 i Düsseldorf, d. 10 mars 1819 i München, först köpman, edan privatlärd, utnämndes 1804 till president för den nygrundade vet.-akad. i München. J. var aldrig lärare, och äfven i hans skrifter röjer sig mera världsmannen än skolfilosofen. De äro präglade af hans veka, känslosamma personlighet, som påverkats af Rousseaus känsloevangelium och utvecklats under lifligt personligt eller skriftligt umgänge med nästan alla de framstående representanterna för "geniden" i Tyskland. J. är en skarpsinnig kritiker, som ofta träffar det centrala i motståndarens åsikt och därur lyckas utdraga följderna konsekventare än denne. Men själf är han ingen systematisk tänkare, utan tillåter sig hopp i tankegången och svärmiska öfverdrifter och oklarhet. Det är därför ock för honom karakteristiskt, att han debuterade inom litteraturen med två filosofiska romaner, *Eduard Allwills briefsammlung* (1774) och *Woldemar* (1779). Sedermera väckte han uppseende genom skriften *Über die lehre des Spinoza in briefen an Moses Mendelssohn* (1785), hvari han påstod, att Lessing mot slutet af sitt lif i förtroligt samtal bekänt sig till den spinozistiska panteismen. Detta gaf uppslaget till en liflig strid mellan J. och Mendelssohn, i hvilken äfven Herder tog del. Mendelssohn sökte i skriften "An die freunde Lessings" (1786) taga sin bortgångne vän i försvar mot beskyllningen för spinozism. J. svarade i *Wider Mendelssohns beschuldigungen*. Striden öfvergick från en mera personlig fråga rörande Lessings ställning till en debatt för och mot spinozismen. Af J. framställdes denna med sin påstådda ateism, fatalism och materialism som den oundvikliga konsekvensen af hvarje förståndsmässigt filosoferande. "Det finns ingen annan filosofi än Spinozas", påstod han i denna bemärkelse. För sin egen del ville han emellertid alls icke finna sig i konsekvensen, utan såg sig nödgad till hvad han kallade "det mänskliga förnuftets *salto mortale*", d. v. s. förkastandet af *förståndsfilosofien*, som ej kan nå fram till något andligt och öfversinnligt, för att i stället vädja till *trons* omedelbara visshet, som i känslans form gör sig gällande utan alla grunder och bevis. Alla bevis förutsätta nämligen något obevisadt, hvars princip är uppenbarelse. Denna sin trosfilosofi utvecklade J. närmare i dialogen *David Hume über den glauben oder idealismus und realismus* (1787). Han sökte nu stöd för sin ståndpunkt i Kants "Kritik der reinen vernunft". Som dess beståndande resultat framhöll han vederläggningen af all dogmatisk metafysik. Kant hade visat förståndets oförmåga att fatta det öfversinnliga, och därmed hade han beredt plats för tron, för den omedelbara verklighetsuppfattningen gentemot reflexionen. Men denna verklighetsuppfattning blef för J., såsom han närmare utvecklade sin åsikt i afh. *Über das unternehmen des kritizismus, die vernunft zu verstand zu bringen* (1802), blott ett återvändande till den naiva realismen, enligt hvilken rummet, tiden och de yttre tingen ega en omedelbart viss objektivitet. Mot den transcendentala dialektiken sökte han göra gällande, att visserligen icke förståndet kan fatta det osinnliga, men att det finnes en högre kunskapsförmåga, som han i sina senare skrifter kallar förnuftet eller förnuftsåskådningen, och att för denna den öfversinnliga verkligheten är lika omedelbart gifven som de yttre tingen för våra sinnen. Förnuftsidéerna nedsättas därför oriktigt af Kant till blott praktiska postulat; de äro omedelbart oss uppenbarade trossanningar. Mot Kants etik med dess abstrakta pliktbud vänder sig J. till förmån för en individuell moral, grundad på den gudomliga uppenbarelsen inom oss. Genom sina svärmiska uttalanden i denna riktning har J. blifvit en af grundläggarna till det tyska förhärligandet af "die schöne seele". Redan före offentliggörandet af sist nämnda skrift hade J. med anledning af den bekanta ateismstriden kungjort sin ställning till Fichte i *Sendschreiben an Fichte* (1799). Han anser dennes radikala idealism för den riktiga konsekvensen af Kants lära och erkänner nu vid sidan af spinozismen äfven denna teori som en möjlig, ja, högre ståndpunkt inom förståndsfilosofien. Däremot vänder han sig i skriften *Von den göttlichen dingen und ihrer offenbarung* (1811) skarpt mot Schelling, beskyllande honom för ett vilseledande begagnande af teistiska uttryck för panteistiska tankar. Sina sista år egnade J. helt och hållet åt utgifvandet af sina samlade skrifter (6 bd, 1812—15, de 2 sista red. af Fr. v. Köppen), hvarför han ock 1813 afsade sig presidentskapet i Münchenakademien. J:s brefväxling återfinnes i hans samlade skrifter, i hans *Auserlesene briefwechsel* (utg. af F. v. Roth 1825—27), i hans af M. Jacobi utg. brefväxling med Goethe (1846), i H. Düntzers "Herders nachlass" (bd 2), i Gildemeisters "Hamanns

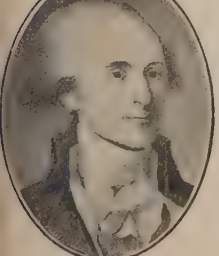

leben und schriften" (bd 5), i hans af W. Meyer utg. brefväxling med F. Bouterwek (1868) och i Rud. Zöppritz' *Jacobis nachlass* (1869). Af den omfattande litteraturen om J. må här nämnas endast F. Harms, "Über die lehre von J." (1876). En liflig skildring af J. finns i Atterboms "Minnen från Tyskland och Italien" (1859). 2. S—e.

Jacobi [-kåbi]. 1. Moritz Hermann von J., tysk fysiker och tekniker, f. 1801 i Potsdam, d. 1874 i Petersburg, var 1835—37 professor i byggnadskonst i Dorpat, kallades 1837 till Petersburg, där han 1847 blef medlem af vet. akad. och sedermera verkligt statsråd, adlades och blef medlem af finansministeriets manufakturkonselj. J. var en af föregångsmännen för elektricitetens praktiska tillämpning och är särskildt bekant som uppfinnare af galvanoplastiken (1839).

2. Karl Gustav Jakob J., den föregåendes broder, tysk matematiker, f. 10 dec. 1804 i Potsdam, d. 18 febr. 1851 i Berlin, blef 1824 docent i matematik vid Berlins universitet samt 1827 e. o. och 1829 ord. professor i matematik vid universitetet i Königsberg. På grund af sjukdom erhöll han 1843 afsked samt lefde därefter, sysselsatt med vetenskapliga forskningar, dels uti Italien, dels i Berlin, där han äfven höll föreläsningar. — J:s undersökningar sträckte sig till nästan alla delar af den matematiska vetenskapen, men hans egentliga lifsgärning var att jämte N. H. Abel ha grundlagt en af de högre analysens viktigaste teorier, läran om de elliptiska funktionerna. Visserligen hade redan förut Legendre på grundvalen af Eulers, Lagranges och Landens undersökningar framställt en teori för de elliptiska *integralerna*, men på ett sätt, som ej syntes medgifva någon vidare utbildning af denna teori. Det var förbehållet åt Abel och J. att ungefär samtidigt, oberoende af hvarandra, söka omvända det af Legendre behandlade problemet, d. v. s. icke betrakta integralen som funktion af den öfre gränsen, utan i stället denna gräns som funktion af integralen. Därmed var uppslaget gifvet till teorien för de elliptiska *funktionerna*, hvilken af de båda upptäckarna utbildades till en af matematikens finaste och fruktbaraste teorier. Bland de förtjänster härom, som särskildt tillhöra J., må här nämnas endast införandet af Θ-funktionen, med tillhjälp af hvilken han lyckades på ett enkelt och alldeles nytt sätt härleda flera af de elliptiska funktionernas egenskaper. Inom den högre aritmetiken sysselsatte sig J. bl. a. med sönderdelning af tal i 2, 4, 6 eller 8 kvadrater och med teorien för determinanter, i synnerhet med djupgående undersökningar rörande funktionaldeterminanten. Integralräkningen har honom att tacka för reduktion och beräkning af flera dubbel- och multipelintegraler. Inom variationsräkningen visade han, att vid diskussionen af andra variationen inga andra integrationer behöfva utföras än de för bestämmande af första variationen nödiga. Äfven geometrien riktade han med flera viktiga satser, såsom rörande ytors krökningsförhållanden och geodetiska linjer samt egenskaper hos ytor af andra graden och dubbeltangenter till algebraiska kroklinjer. Inom den tillämpade matematiken upptäckte han bl. a. de märkliga satsen, att äfven en olik-axlig ellipsoid bestående af ett homogent fluidum, kan likformig rotera kring en fast axel. J. egde som vetenskapsman en väldig skapande kraft och en outtömlig produktionsförmåga. Äfven genom utbildande af framstående lärjungar bidrog han kraftigt till den matematiska vetenskapens utveckling. J. utgaf bl. a. *Fundamenta nova theoriæ functionum ellipticarum* (1829) och *Canon arithmeticus* (1839). J:s *Vorlesungen über dynamik* äro utgifna af Clebsch (1866), hans *Gesammelte werke* (7 bd och suppl. 1881—91) af vet. akad. i Berlin. Förutom Dirichlets mästerliga lefnadsteckning öfver J. ("Gedächtnissrede auf C. G. J. Jacobi", i "Abhandlungen der Akademie der wissenschaften zu Berlin" 1852; omtryckt i Jacobis "Werke", I, 1881) finnes en utförlig biografi öfver J. af Königsberger (1904). 1. G. H—r. 2. (I. F.

Jacobi [-kåbi], Karl Rudolf von, tysk ämbetsman, f. 1828, d. 1903, inträdde 1856 på den preussiska ämbetsmannabanan, blef 1874 ministerial-direktor i handelsministeriet, 1877 president i rikspatentverket, 1879 understatssekreterare i handelsministeriet och 1881 president i preussiska centrala jordkreditföreningen samt var nov. 1886—okt. 1888 rikskassakammarstatssekreterare (tysk finansminister). J. adlades vid sin afgång från sistnämnda ämbete och blef 1891 medlem af kolonialrådet.

Jacobi [-kåbi], Hermann Georg, tysk sanskritist, språkvetenskapsman, f. 1850 i Köln, blef professor 1876 i Münster, 1885 i Kiel och 1889 i Bonn i sanskrit och jämförande språkvetenskap. Förutom uppsatser i flera facktidskrifter har han offentliggjort bl. a. *De astrologiæ Indicæ Horā appellatæ originibus* (1872), "The Kalpasūtra of Bhadrabāhu" (i "Abhandlungen zur kunde des Morgenlandes" 1879); "The Āyāranga Sutta of the Çvetāmbara Jains" (i "Pali text society", 1882), "Sthavirāvalicarita or Pariçiṣṭaparvan by Hemacandra" (i "Bibliotheca Indica" 1883 ff.), "Jaina Sūtras translated from the prākrit" (i "Sacred books of the East" XXII, XLV, 1884, 1895), *Ausgewählte erzählungen in Māhāraṣṭri* (1886), *Upamitibhava prapancae Kathae specimen* (1891), "The Upamitibhava prapanchā Kathā of Siddharṣi" (utg. af P. Peterson men fr. o. m. fask. 4 fortsatt af J. i "Bibliotheca Indica", 1899 ff.), *The computation of Hindu dates in inscriptions* (i "Epigraphia Indica" I, 1891), *Das Rāmāyana, geschichte und inhalt nebst concordanz der gedruckten recensionen* (1893), *Kompositum und nebensatz* (1897), *Mahābhārata* (1893); "The Samaraicca kahā" (i "Bibliotheca Indica", 1908 ff.). J. har egnat särskildt studium åt den indiska astronomien och i flera skrifter (offentliggjorda i "Festgruss an Roth", 1893, och i "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft") på grundvalen af den indiska kalendern och anspelningar af astronomisk och meteorologisk art i de vediska skrifterna särskildt för Rigveda eller vissa delar däraf sökt uppvisa en väsentligen högre ålder (3 à 4 årtusenden f. Kr.), än hvad hittills allmänt antagits. Hans bevisning har visserligen blifvit starkt angripen af flera

ädologer, i synnerhet Oldenberg, men synes dock ära grundad på starka sakskäl. — Från holländska ar J. öfversatt Kerns ”Der buddhismus und seine eschichte in Indien” (1882—84). K. F. J.

Jacobi'na [cha-], stad i det inre af staten Bahia i rasilien, vid öfre Itapicurú, i ett fruktbart berglandkap. Omkr. 10,000 inv. J. var förr berömdt för na guldvaskerier. Odling af kaffe, socker, bomull ch apelsiner; boskapsskötsel. J. F. N.

Jacobini [djakåbïni], Ludovico, italiensk karinal och påflig statssekreterare, f. 6 jan. 1832 i enzano, d. 28 febr. 1887 i Rom, blef 1869 underatssekreterare och nuntius i Wien, där han lyckades enom klokt tillmötesgående afböja den till följd af e nya kyrkolagarna hotande konflikten mellan Österke och romerska kurian. Det svårare uppdraget att vägabringa en försoning med preussiska regeringen öste J. som påfliga stolens statssekreterare från 1880. 874 blef han ärkebiskop in partibus och 1879 karinal.

Jacobi'nia Moric., *bot.*, växtsläkte af fam. *canthaceæ* med omkr. 30 arter i Syd-Amerika. lera arter med långa, rörformiga, röda, honungsika blommor, vanligen kallade *Justicia carnea*, odlas fta i växthus och boningsrum. G. L—m.

Jacobo'wski, Ludwig, tysk författare, f. 1868 Posen, d. 1900 i Berlin, var efter att ha förärfvat filos. doktorsgrad i flera år redaktör för ’Die gesellschaft’’ och utgaf billiga antologier och ölkupplagor. J:s dikter (*Aus bewegten stunden*, 889, *Funken*, 1890, *Aus tag und traum*, 1895, *euchtende tage*, 1899, som anses för hans hufvuderk, m. fl.) äro enkel och melodisk lyrik; hans lustpel (*Diyab der narr*, 1894 m. fl.) och romaner *Werther der jude*, 1892; 5:e uppl. 1907; *Loki. Roan eines gottes*, 1898, 2:a uppl. 1903) äro mindre etydande. Se ”L. J. im lichte des lebens” (1901) mt biogr. af Reuter (1899) och H. Friedrich 1901).

Jacobs. 1. Friedrich J., tysk filolog och riftställare, f. 1764 i Gotha, d. där 1847, blef 1785 ymnasielärare i Gotha, 1807 lärare i klassisk litteraur vid Münchens lyceum och medlem af vet. akad. denna stad, men återvände 1810 till Gotha som fverbibliotekarie och föreståndare för myntkabiettet. Bland hans många och värdefulla filologiska rbeten må nämnas: *Animadversiones in Euripidis ragoedias* (1790), *Emendationes in anthologiam græam* (1793), *Exercitationes criticæ in scriptores eres* (1796), upplagor af ”Anthologia græca” (13 d. 1794—1814, ny uppl. i 3 bd, 1813—17), ’Philostratorum imagines et Calistrati statuæ’’ tills. med Welcker 1825), ”Delectus epigrammatum ræcorum” (1826), Ailianos’ ”De natura animaium” (1832). Äfven som vitter författare gjorde J. ig ett berömdt namn genom sådana arbeten som *luswahl aus den papieren eines unbekannten* 1818), *Ährenlese aus dem tagebuch des pfarrers zu lainau* (1823), *Schule für frauen* (1827—29, 7 and), *Erzählungen* (7 bd, 1824—37), *Schriften ür jugend* (1842—44). Hans *Vermischte schrifen* (1823—62) innehålla bl. a. åtskilliga estetiska ppsatser och en god självbiografi under titeln ’Personalien’’. — 2. Paul Emil J., den örres son (f. 1802, d. 1866), historie- och porträttnålare. 1. A. M. A.

Jacobs [djē'kəbs], William Wymark, engelsk författare, f. 1863, var 1883—99 anställd i postsparbanken, har författat ett stort antal humoresker, väsentligen från sjömanslifvet (*Many cargoes*, 1896, *The skipper's wooing*, 1897, *Sea urchins*, 1898, *A master of craft*, 1900, *Light freights*, 1901, *At Sunwich Port*, 1902, *The lady of the barge*, s. å., *Odd craft*, 1903, *Dialstone lane*, 1904, *Captains all*, 1905, *Short cruises*, 1907, och *Salthaven*, 1908). Af J:s arbeten äro ”Lätt gods” 1898, ”Sjögastar” 1899, ”Frisk bris” 1901, ”Filurer” 1904, ”En skepparhistoria” 1904, ”Kaptener allihop” 1906, ”Brunnen” (1908), ”På kryss” (s. å.) och ”På landbacken” (1909) öfversatta på svenska.

Jacobsen, Peter Vilhelm, dansk historiker, f. 1799 i Köpenhamn, d. 1848 som etatsråd, var 1820—33 anställd i kansliet, blef därefter overretsassessor och 1841 ledamot i Rentekammeren. J. skref flera lärda afhandlingar om Danmarks inre förhållanden under konungarna Kristian III och Fredrik II samt därjämte en tragedi, *Trolddom* (1847), till hvilken ämnet var hämtadt från en häxeriprocess under den period, med hvars studerande han i synnerhet sysselsatte sig. Fastän mycket intressant, vann den dock ej publikens ynnest, hvarken 1847 eller då den ånyo framfördes 1897. En samling *Breve* utgafs 1899, och hans *Dagböger 1827—33* trycktes på nytt i ”Personalhist. tidsskr.” s. å. E. Ebg.

Jacobsen. 1. Jakob Kristian J., dansk mecenat, f. 2 sept. 1811 i Köpenhamn, d. 30 apr. 1887 i Rom, blef 1837 bryggare i Köpenhamn och grundlade 1845 det första bajerska ölbryggeriet i Danmark. 1847 flyttades det till Carlsberg i Valby, tätt invid Köpenhamn, utvidgades efter hand till ett storartadt etablissemang och inbragte sin egare en betydlig förmögenhet. 1843—57 var J. borgerrepresentant (stadsfullmäktig) i Köpenhamn, 1854—58 och 1861—64 folketingsman samt 1863—71 kungavald medlem af landstinget. Som politiker sökte han med kraft häfda borgerlig frihet, kommunal självstyrelse och nationell politik. Mest känd är J. genom den storartade frikostighet, hvarmed han främjat fosterländska intressen. 1876 grundade han Carlsbergfonden (se d. o.). 1878 bragte han till stånd det dansk-historiska museet på Frederiksborgs slott genom en gåfva af 200,000 kr. 1877—80 skänkte J. 400,000 kr. till restaurering af Frederiksborgs slott. 1871—74 ledde han anläggningen af den nya botaniska trädgården, och på uppförandet af den kungliga teatern (1871) utöfvade han stort inflytande samt prydde senare (1883) densamma med 12 marmorbyster af danska skalder, kompositörer och skådespelare. Till belöning för J:s frikostiga omvårdnad om vetenskap och konst kreerade Köpenhamns universitet honom 1879 till hedersdoktor. Vid sin död testamenterade han hela bryggeriet till Carlsbergfonden med den bestämmelsen, att det skulle skötas som ett mönster-

bryggeri ”uden hensyn til den øjeblikkelige fordel”. Jfr A. Fraenkel, ”Gamle Carlsberg” (1897).

2. Karl Kristian Hilmann J., den föregående son, bryggare, konstsamlare och mecenat, f. 2 mars 1842, blef 1861 student, studerade senare kemi och utbildade sig 1867—70 i England och Tyskland till bryggare. Han anlade 1870 bryggeriet Ny Carlsberg, som han arrenderade af fadern och som redan efter 10 år hade större tillverkning än dennes eget bryggeri, Gamle Carlsberg. 1880—83 byggde han ett alldeles nytt i stor skala och med mönstergill inredning, utvidgade det väsentligt och utsträckte tillverkningen till flera olika ölsorter med betydande afsättning äfven utomlands. 1901 öfverlämnade han det till Carlsbergfonden (se d. o.) som en särskild fond till konstens främjande, men styr det fortfarande som direktör. Redan 1878 hade J. genom inköp af franska skulpturer lagt grunden till ett glyptotek, som efter hand blef en af Europas största skulptursamlingar, och 1888 skänkte han det till staten med villkor, att denna och Köpenhamn för dess inrymmande skulle uppföra en monumental byggnad (fullb. 1896 vid Vestre Boulevard). Under tiden hade han genom kloka och gynnsamma köp bildat en stor, utsökt samling företrädesvis egyptiska och grekisk-romerska skulpturer. Äfven denna förärade han staten på liknande villkor som sin tidigare donation, och 1900 skänkte han ytterligare 1 mill. kr. till den donerade samlingens vidmakthållande och nya inköp; därefter uppfördes en byggnad för densamma (fullb. 1906) bakom den äldre (se Ny Carlsberg glyptotek). Dessutom eger han ännu själf en tredje samling i sin privata bostad vid bryggeriet. 1879 stiftade J. legatet ”Albertina” (uppkalladt efter Albert Thorvaldsen) på 250,000 kr. för prydandet af Köpenhamns torg och parker med bildstoder. 1890 var han en bland stiftarna af Kunstindustrimuseet (byggdt 1894), till hvilket han gaf en lika stor summa, och 1884—91 lät han bygga den praktfulla Jesuskyrkan i Valby, hvartill 1894 kom ett särskildt klocktorn. Han har ock låtit resa minnesvårdar öfver I. Huitfeldt (1886) och A. G. Carstens (1894) samt rundt om glyptoteksbyggnaden flera bronsgrupper af företrädesvis nyare franska och belgiska bildhuggare. J. har nämligen en brinnande tro på konstens uppfostrande betydelse för folket och hyser särskild förkärlek för fransk konst. Också föranstaltade han redan 1888 samtidigt med den nordiska industri- och konstutställningen en särskild exposition af fransk konst samt 1897 vid glyptoteksbyggnadens invigning en internationell tafvelutställning. 1896 blef J. direktör för Kunstmuseets afgjutningssamling och har sedan väsentligen utvecklat denna. 1899 blef han filos. hedersdoktor. Tills. med K. Nyrop utarbetade han 1896 jubileumsskriften *Ny Carlsberg*, och ett par gånger har han på resor till Grekland medtagit flera konstnärer och vetenskapsmän. 1883 donerade han 250,000 kr. till uppförande af bostäder för sina arbetare. En trofast medhjälpare i sina stora företag och sin generositet hade han i sin engelskfödda hustru Ottilia Stegman (f. 27 mars 1854, d. 2 juli 1903). J:s senaste gåfva till offentliga ändamål är den behöfliga summan (minst 100,000 kr.) till återuppförande af spiran på den forna Nikolaikyrkan i Köpenhamn, hvilket projekt han redan 188 förordade. 1—2. E. Ebg

Jacobsen, Sofus, norsk målare, f. 7 sept. 183 i Kristiania, studerade från 1855 under Gude Düsseldorf och förblef sedan mestadels bosat därstädes. Han målar oftast månskensstycken oc vinterlandskap. J. är representerad i norska na tionalgalleriet, i Stockholms nationalmuseum (*Kyrkogård i snö* 1870) samt i museerna i Örebro oc Malmö. O. A. Ö. (G—g N.

Jacobsen, Karl Ludvig, norsk skulptör, 24 jan. 1835 i Moss, var elev af H. V. Bissen Köpenhamn och vid konstakademien, studerade seda i Rom och bosatte sig 1871 i Kristiania. J:s för nämsta arbete är den 1880 aftäckta statyn af *Kristia IV* i Kristiania. Bland de öfriga må nämnas *Andr meda* (i Kristiania slott) och *Amor* (1882; gåfva ti nuv. konung Gustaf V och hans gemål) samt *Ru* (silfverbröllopsgåfva till konung Oskar). O. A. Ö

Jacobsen, Jens Peter, dansk författare, e af ”det moderna genombrottets” ypperste, f. 7 apri 1847 i Thisted i Jylland, d. 30 april 1885, va son till en köpman af gammal bondesläkt, en krafti och sund jylländsk typ, från mödernet hade han ärft poetiska anlag. Han kom 1863 till Köpenhamn, där han efter privat förberedelse blef student 1867 (annan uppgift 1868). Han egnade sig först åt naturvetenskapliga studier, företrädesvis botanik, vann universitetets guldmedalj 1873 för en afhandling om desmidiacéerna i Danmark och var den förste, som gjorde danska allmänheten bekant med Darwins verk och åskådning, dels genom öfversättningar, del genom refererande uppsatser i V. Möllers ”Nyt dans maanedsskrift”, som då var organ för de nya strömningarna. Samtidigt framträdde han ock som skön litterär författare. Redan 1872 debuterade han nämnda tidskrift med den talangfulla novelle *Mogens*, delvis påverkad af H. K. Andersens konst som otvifvelaktigt haft inflytande på J:s stil, sam offentliggjorde där 1874 ett kapitel *Af Marie Grubbe barndom* — byggdt på historiska studier, samt 187 den något bisarra *Et skud i taagen*, som röjer fi naturuppfattning. Äfven pröfvade han sina krafte som lyriker. De författare, som närmast påverkad hans utveckling, voro, utom Shakspere och Darwin företrädesvis franska psykologer, såsom Beyle oc Sainte-Beuve, senare Flaubert och väl äfven Mérimée

J. P. Jacobsen. (Efter en må ning af Ernst Josephson, 1879

an tog ock starkt intryck af G. Brandes' eggande ch väckande verksamhet och kom äfven i personligt änskapsförhållande till honom och hans krets samt ppmuntrades af honom att söka bryta väg för en y dansk prosadikt. På ett lysande sätt uppfyllde än förväntningarna med den historiska romanen *ru Marie Grubbe. Interieurer fra det syttende arhundrede* (1876; på svenska 1877 och 1906), om med ett slag ställde J. i allra främsta ledet land nordiska diktare. Det var en historisk roman f helt annan art än den föregående, romantiska, om i Danmark egt sin målsman i Ingemann och ennes efterföljare; det var en modernt psykolo- isk, i mycket naturalistisk skildring, byggd såväl å studier i arkiv och bibliotek som på själs- ndersökningar och på arkeologiska detaljforsk- ingar, ofta utförda med naturvetenskapsmannens oggrannhet och sinne för enskildheter. Härmed ammanhängde den stundom långt gående utmål- ningen af sceneri, af hela den yttre omgifningen, éfvande och liflös natur, af accessoarer och små- drag. Ämnet — Marie Grubbes (se G r u b b e, dansk dlig ätt, 2) underliga lefnadsöde — erbjöd till- fällen till skildringar af starka motsatser, och boken ämnar en hel rad karakteristiker ur de olika sam- hällsklasserna på 1600-talet. Kompositionen är nå- got lös; boken bestod af en rad skildringar ur ufvudpersonens lif i olika situationer. Stilen är i ög grad egendomlig, utarbetad med stor konstnärlig omsorg, dessutom, där ämnet så kräfver, med en viss ålderdomlig prägel öfver dialogen. Närmast grep sig J. an med ett redan tidigare planlagdt modernt ämne, men en bröstsjukdom, som framträdt redan 1873, tvang honom att arbeta endast med långa mel- lanrum; den nya boken tillkom under ständiga mel- lanskof, då förf. tidtals var bunden vid sjukbädden eller måste företaga hälsoresor till södern. Ändtligen förelåg vid jultiden 1880 hans andra hufvudverk, romanen *Niels Lyhne* (öfv. 1907). J. hade åsyftat att i den gifva en psykologisk skildring af en representant för de fritänkande romantici, som trängdes tillbaka och öfverflyglades af de politiska naturerna från 1848, och händelsen tänkes tilldraga sig årtiondena före 1864, men i motsats till hvad fallet var i ''Marie Grubbe'' har denna roman föga tidsfärg öfver sig, utan är i det stora hela en skildring af J:s samtidas och jämnårigas känslolif. J. hade nog haft för afsikt att gifva en starkare historisk bakgrund, men det blef ej mycket af en viss generation eller en viss tid, utan boken ger egentligen hufvudpersonens, Niels Lyhnes, lif och kärleksförhållanden, de senare ej utan sensualism, en skeptisk svag fritänkarnatur, som aldrig kommer till full visshet om sig själf och som till slut inför sig själf blir affälling, i grunden en fantast, som ej står bi i lifvets kriser och som efter sin inre bankrutt betalar sin skuld med att som frivillig offra sitt lif i kriget, en bok genom- pyrd af ej så litet tröstlöshet och vemod. Liksom i ''Marie Grubbe'' skildras figuren i typiska skeden af sitt lif; där en kvinna i hennes förhållande till olika män, här en man i hans förhållande till en följd egendomliga kvinnoskepnader, som alla äro skildrade med fin psykologisk konst och inträngande analys. J:s stil hade här ytterligare utvecklat sig i finhet och egendomlighet. — J:s plan för en tredje roman, som skulle börja under Kristian VI:s pietis- tiska regemente och sluta med den glade Fredrik V, kom ej till utförande; hans krafter voro brutna, men han alstrade ännu några förträffliga noveller (däribland den gripande *Fru Fönss*, medeltidsbilden *Pesten i Bergamo* och stämningsbiten *Der burde have været roser*), som samlade utkommo 1882, liksom han skref och omarbetade enstaka dikter, hvilka dock först utgåfvos postumt 1886. J. är en af den skandi- naviska litteraturens yppersta stilister, och hans prosa kännetecknas af en rytm, som ger den en säregen tjusning, och af en färgrikedom, som förlänat honom hedersnamnet ''prosans store kolorist''. Denna ut- sökta, stundom något sökta form är omklädnad för en pessimistisk och i grunden tröstlös världsåskåd- ning af mild, men dock manlig art. J. har som stilist och psykolog öfvat utomordentligt stort inflytande på danska litteraturens yngre konstnärer (särskildt Bang och Nansen), äfven i den öfriga nordiska och den modernt tyska litteraturen är hans inverkan skönjbar. Han kännetecknas af en nutida tysk litteraturhisto- riker, R. M. Meyer, som ''den nyare litteraturens finaste psykolog''. Bref af J. ha offentliggjorts bl. a. i ''Tilskueren'' af V. Möller, G. och E. Brandes. Litt.: G. Brandes i ''Det moderne gennembruds mænd'' och i ''Saml. skrifter''; V. Möller i ''Dansk biografisk lexikon'', Bang, ''Realisme og realister'' (1879), Geijerstam i ''Ur samtiden'' (1883), Bethge, ''I. P. J.'' (i serien ''Die dichtung''), och Brischar, ''I. P. J. und seine schule'' (1906). K. W—g.

Jacobsen, J o h a n A d r i a n, norsk etnografisk samlare, museiman, f. 1853 på Risö nära Tromsö, förde fyra år eget fartyg för hafsfiske utmed Finn- markens och Spetsbergens kuster, företog långväga handelsfärder öfver hafven och engagerades 1877 af Hagenbecks zoologiska trädgård i Hamburg för en resa till Grönland, för att där göra etnografiska sam- lingar och därifrån öfverföra ett antal eskimåfamiljer till Europa. I liknande syfte gjorde J. sedermera resor till Lappland, Patagonien och Labrador. Från en 1881—83 för Museum für völkerkunde i Berlin företagen färd utefter Nord-Amerikas västkust från Mexico till Berings sund hemförde han en etno- grafisk samling, som ännu är utan jämförelse den största i Europa från dessa trakter. 1884 gjorde han en ny resa utmed Sibiriens kust till Sachalin, Korea och Japan samt 1887 äfvenledes för samma institution en resa till Indiska arkipelagen. 1890 utnämndes han till ''kustos'' för Museum für volkstrachten i Ber- lin. 1891 engagerades han af Bergens museum för att samla etnografiska föremål i Norge. På Chicago- utställningen 1893 uppträdde J. med samlingar från 25 utomeuropeiska folkslag. Dessa föremål bilda grundstenen för det blifvande Field Columbian- museet. Sina dyrbara privatsamlingar skänkte J. 1908 till Kristianiamuseet. J. har författat *Reise av der nordwestküste Amerikas* (1884), *Eventyrlige farter* (1894) och *Reise in der inselwelt des Bandameeres* (1896). C. V. H—n.

Jacobson, F r e d r i k H a r a l d, skald, f. 1 april 1863, vardt 1882 student i Uppsala, där han 1891 aflade filos. kandidatexamen. J. debuterade 1890 med diktsamlingen *Solregn*, som efterföljts af *Kungsängsliljor* (1896), *Sång* (1899), *Fallande blad* (1901), *Leonider* (1902), *Astrar* (1903), *Blå oktober* (1905), *Geyser* (1906), urvalet *Valda vers* (1907) och *Italia* (1909), hvarjämte han utgifvit enstaka längre dikter, t. ex. den nykterhetsvänliga *Pereat Bacchus!* (1906). J. är en ursprunglig skaldenatur, till sin

läggning i någon mån erinrande om Lidner, med eruptiv känslostyrka och mäktig af en patetisk retorik. Samhälleliga missförhållanden, osammansatta känslostämningar och en hänförd dyrkan af särskildt Italiens sköna natur utgöra hufvudmoment i hans diktning, som till hela sin form visar sammanhang med äldre svensk lyrik och som på grund af formella ojämnheter icke förmått att göra sig riktigt gällande. R—n B.

Jacobson, Ludvig, dansk läkare och naturforskare, f. 10 jan. 1783 i Köpenhamn af judiska föräldrar, d. 29 aug. 1843, blef 1802 student och tog 1804 kirurgisk examen. Han vann 1811 Videnskabernes selskabs medalj för en afh. om ett förut okändt afsöndringsorgan i näsan samt gjorde under en utrikes resa tjänst 1813 vid den franska armén och 1814 vid den engelsk-hannoverska legionen. Efter sin hemkomst slog han sig ned som praktiserande läkare i Köpenhamn, fick 1816 professors titel och blef 1822 regementskirurg (från 1827 vid lifgardet). Då han ej ville låta döpa sig, kunde han ej få professur vid universitetet. 1815 blef han hedersdoktor i Kiel. J. var en utmärkt läkare, särskildt framstående som kirurg. Han uppfann (1820) det första stenkrossningsinstrumentet (den s. k. ”litoklasten”) och erhöll därför 1833 en belöning af franska vet. akad. Inom den jämförande anatomien gjorde han viktiga iakttagelser, särskildt beträffande njurarna och fostrets utveckling. Efter J. äro ”Jacobsonska nerven” (se d. o.), påvisad 1818, och ”Jacobsonska organet” (se d. o.) uppkallade. E. Ebg.

Jacobson, Julius, tysk ögonläkare, f. 1828 i Königsberg, d. 1889 vid badorten Cranz, blef 1859 docent, 1861 e. o. samt 1873 ord. professor vid Königsbergs universitet. J. inlade mycket stor förtjänst om införandet af oftalmiatriken som självständigt läroämne vid de preussiska universiteten samt utöfvade en högst betydande verksamhet som lärare och forskare. R. T—dt.

Jacobson, Eduard, tysk lustspelsförfattare, f. 1833 i Gross-Strehlitz, d. 1897 i Berlin, med. doktor 1859, skref dels ensam, dels i förening med G. v. Moser, Julius Rosen m. fl., en mängd smärre farser med sång. Af dessa ha i Sverige uppförts *Lady Beefsteak* (”Lady Beefsteak”, 1861), *Faust und Gretchen* (”Faust och Greta”, 1862), *500,000 teufel* (”Hin ondes niècer”, 1863), *Wer zuletzt lacht* (”X”, s. å.), *Der jüngste leutnant* (1883; ”Den yngste löjtnanten”) och *Der mann im monde* (1884; ”Gubben i månen”) m. fl.

Jacobson, Louise Frederikke Amalie, född Larcher, dansk skådespelerska, f. 23 juli 1834, debuterade 1852 och var 1857—80 skådespelerska vid kungliga teatern. Under den första tiden spelade hon förnämligast älskarinneroller, såväl i dramat och det högre skådespelet som i lustspelet, samt blef på grund af sin medfödda älskvärdhet och sitt varma spel mycket omtyckt. Under de senare åren gick hon öfver till de komiska rollerna och uppträdde äfven i dem med framgång. 1858—97 var hon gift med en officer i flottan G. Jacobson, son af den ofvannämnde läkaren Ludvig J. E. Ebg.

Jacobsonska nerven, *anat.*, en efter upptäckaren, danske läkaren L. Jacobson (se denne), uppkallad fin nerv, som utgår från det ganglion, hvilket finnes på IX:e hjärnnerven strax efter dess utträde ur hufvudskålen (se d. o.; fig. 4 och 7, springan 2) och genom pyramidens ben inträngер i trumhålan. Den utbreder sig där på dennas mediana vägg och ingår förbindelser (”anastomoser”) med flera andra nerver eller mottager trådar från dem. G. v. D.

Jacobsonska organet, *zool.*, en af danske läkaren Ludvig Jacobson (se denne) påvisad, hos flera ryggradsdjur förekommande särskild afdelning af näshåligheten, som hos däggdjuren vanligen har formen af ett kort, smalt och trindt rör af brosk med framåt riktad öppning, hvilket är beläget under näsans skilje-vägg, och till hvilket nervtrådar från 1:a och 5:e av hjärnans nerver gå. Svagt utbildadt hos amfibierna har det hos kräldjuren utvecklats till ett mera självständigt, från näshåligheten afskildt organ, hvilket mynnar ut i munhålan. Hos däggdjuren förekommer detsamma hos ett stort antal; bäst utbildadt är det hos de lägre formerna (kloakdjur, insektätare, fladermöss o. s. v.). Hos människan är det däremot blott för handen i svaga rester. Som det hos fostret är starkare utbildadt än hos den fullmogna individen, är det säkerligen att beteckna som ett rudimentärt, funktionslöst organ. Hvad dess funktion varit, är ej utredt; sannolikt bestod den i att ställa de i munhålan införda födoämnena under luktnervernas omedelbara kontroll. L—e.

Jacobsson, Ebba Charlotta Elisa, skådespelerska. Se Hwasser 2.

Jacobsson, John, tonsättare, f. 2 aug. 1835 nära Stockholm, d. 4 juni 1909 i Stockholm, innehade där 1861—76 Edvard Josephsons musikhandel och lånbibliotek samt öfvertog 1870 äfven dennes pianoaffär och erhöll titeln hofmusikhandlare. J. idkade omfattande kompositionsstudier, dels i Stockholm (hos L. Norman och G. Mankell), dels i Tyskland (hos hofkapellmästaren G. Schmidt) samt gjorde sig känd som flitig och melodiös tonsättare af i synnerhet solosånger, bland hvilka en del vunnit popularitet. Han komponerade äfven flerstämmiga sånger och pianostycken samt större saker, såsom en mässa, uvertyren *Sommarminnen* (1876), *En dröm* (1881; ballad med orkester), *Sveriges fana* (s. å.; manskör och solo med orkester), kammarmusik, festmarscher m. m. Operetten *Ungmors kusin* gafs med bifall 1868. J. blef 1888 led. af Mus. akad. A. L.*

Jacobsson, Ernst Abraham, arkitekt, f. 16 aug. 1839 i Stockholm, d. där 6 dec. 1905, studerade vid konstakademien 1854—64, aflade studentexamen 1860, var arkitekt i Öfverintendentsämbetet 1862—94 och intendent 1894—1904, var 1868—78 lärare vid konstakademien, af hvilken han 1875 valdes till led., blef slottsintendent vid Stockholms slott 1876 och led. i styrelsen för Tekniska skolan 1879 samt fick professorstitel 1883. Bland J:s arkitekturverk äro att nämna *Första Svea artilleriregementes kasern* (1873—75), *Centraltryckeriet* (1874, i rohbau), *Svenska teatern* (1875) och *Skandinaviska kreditaktiebolagets hus* vid Storkyrkobrinken (1876), hvars fasad — af tegel och terrakotta och med granit-

lonner — som klart uttrycker byggnadens ändaål och disposition, var en af de första goda ukterna af de moderna sträfvandena inom vår kitektur. J. lämnade äfven ritningar till *rådhus* i öderhamn och Karlstad, *bankhus* i Gäfle och Huksvall, *lasarett* i Falun, *kyrkor* i landsorten samt dde restaureringen af Stockholms slott (1904 ff.). or förtjänst inlade J. som organisatör af och inektör öfver teckningsundervisningen vid skolorna. m författare lämnade J. sakrika och förtjänstfulla udier öfver äldre svensk arkitektur och kultur ”Slöjdföreningens meddelanden”, i ”Stockholm, veriges hufvudstad”, 1897, m. fl. publikatioer). G—g N.

Jacobsson, Jeannette, operasångerska, född Åvidson, f. 16 mars 1841 i Stockholm, d. där 0 april 1907, blef 1860 gift med grosshandlaren

Karl J. och änka efter honom 1893. Elev af J. Günther och I. A. Berg i Stockholm samt Masset i Paris, utförde hon solopartier vid Nya harmoniska sällskapets oratoriekonserter och debuterade 1868 på K. operan som *Julia*. Hon var anställd där 1868—71 och uppbar då andra större sopranpartier, såsom *Judinnan*, *Afrikanskan*, *Lalla Rookh*, *Fidelio*, *Alice* i ”Robert” m. fl. samt vann erkännande för sin renklingande öst, sitt intelligenta föredrag och väl afvägda pel. Hon egnade sig sedan åt sångundervisning ch gjorde sitt hem till en föreningspunkt för usikaliska artister. Fru J. blef 1872 led. af Mus. kad. E. F—t.

Jacōbus. Se Jakob.

Jacōbus de Benedi'ctis, italiensk skald. Se Benedictis.

Jacōbus de Paradīso, teolog. Se Jakob från Jüterbogk.

Jacōbus de porta Ravennāte, d. 1178, medeltida rättslärd, en af de mera berömde glossatorerna (se d. o.).

Jacōbus de Vorāgine, dominikanmunk och utgifvare af en samling legender, f. 1230, d. 1298 som ärkebiskop af Genua. Hans *Legenda sanctorum*, hvilka sedan kallades *Legenda aurea*, äro dels samlade från olika skriftliga arbeten, dels hämtade från traditionella berättelser bland folket och munkarna. Denna legendsamling, gjord utan kritik och till en del innehållande vidunderliga historier, som vittna om en rå smak äfven enligt medeltidskatolikers omdöme, var under medeltiden en mycket omtyckt folkbok. En genom dominikangeneralen på 1300-talet föranstaltad historisk-kritisk upplaga, kallad ”Speculum sanctorum”, gjorde ingen lycka och kunde icke, såsom meningen var, uttränga de ursprungliga ”Legenda aurea”. En J. de Voragine tillskrifven italiensk bibelöfversättning har troligtvis aldrig existerat. J. P.

Jacoby [-kåby], Johann, tysk politiker, till börden jude, f. 1 maj 1805 i Königsberg, d. där 6 mars 1877, slog sig 1830 ned som läkare i sin födelsestad. I skriften *Vier fragen beantwortet von einem ostpreussen* (1841) samt broschyrerna *Preussen im jahre 1845* (1845) och *Das königliche wort Friedrich Wilhelms III.* (s. å.) uppträdde han mot den preussiska absolutismen och för ett konstitutionellt styrelsesätt. Han dömdes för dessa 1842 och 1845 till fängelsestraff, men domarna upphäfdes i högre rätt. Under revolutionsåret 1848 valdes J. till medlem af Vorparlamentet i Frankfurt och af dettas 50-mannautskott samt af Tyska parlamentet och var äfven medlem af preussiska nationalförsamlingen (1848) och Preussens deputeradekammare (1849), men visade snart sin oförmåga i praktisk politik. I april 1849 återtog han sin plats i tyska nationalförsamlingen, anklagades sedan för högförräderi, men frikändes. 1863—70 var han åter medlem af preussiska deputeradekammaren. För sin uppmaning till skattevägran som medel att genomdrifva folkets vilja måste han (1866) böta med 6 månaders förlust af friheten. Fasthängande vid 1848 års teorier och fiende till Bismarcks politik, förklarade J. Tysklands enhet för frihetens graf och protesterade mot annexionen af Elsass-Lothringen, blef alltmera isolerad och slöt sig 1872 till socialdemokratiska partiet. S. å. utkommo hans *Gesammelte schriften und reden* (2 bd, 2:a uppl. 1877). (G. W—k.)

Jacoby [-kåby], Louis, tysk kopparstickare, f. 1828, studerade under Mandel i Berlin och har utfört många förträffliga stick, bland hvilka flera efter moderna arbeten, t. ex. Kaulbachs *Hunnerslaget*. J. blef 1863 professor i kopparstickarkonst i Wien och 1882 ”beirath” vid k. museet och rikstryckeriet i Berlin. Han har äfven utfört stick efter Rafael och Sodoma m. fl. (G—g N.)

Jacoby [djəkåū'bi], Harold, nordamerikansk astronom, f. 4 mars 1865 i New York, blef 1890 assistent vid observatoriet i Kapstaden, 1894 biträdande professor i astronomi vid Columbia-universitetet i New York och 1904 professor där. Han har gjort sig bemärkt särskildt genom astrofotografiska arbeten och undersökningar öfver teorien för de astrofotografiska mätningarnas behandling. På grundval af det af Rutherfurd åvägabragta fotografiska mätningsmaterialet har J. utfört viktiga arbeten öfver fixstjärnparallaxer och öfver stjärnhopar m. m., publicerade hufvudsakligen i ”Contributions from the Columbia college observatory”. B—d.

Jaconets [jakånä l. -nä'tt], fr. *jaconas* ett slags fint, slätt bomullstyg, som i täthet och mjukhet står öfver kambrik och närmar sig till nätteldu. Det förfärdigas helhvitt, strimmigt eller tryckt i mönster och brukas hufvudsakligen till fruntimmersklänningar. Det väfdes urspr. i Glasgow, men tillverkas nu äfven på kontinenten.

Jacopo [djåkåpå], Giovanni Battista di, italiensk målare. Se Rosso.

Jacopo de Vio [djåkåpå de viå], teolog. Se Cajetanus 2.

Jacopōnus l. Jacobus de Benedictis (it. *Fra Jacopone da Todi*), italiensk skald. Se Benedictis.

Jacotot [jakåtå'], Jean Joseph, fransk pedagog, uppfinnare af den efter honom namngifna undervisningsmetoden (*méthode Jacotot*), f. 4 mars 1770 i Dijon, d. 31 juli 1840 i Paris, aflade filos. doktorsgrad, men öfvergick till juridiska studier och blef advokat, samtidigt med att han ifrigt egnade

sig åt matematik. När revolutionen utbröt, blef han en af dess entusiastiska anhängare och tog som officer del i striderna i Belgien 1792. Så blef han assistent i kemi vid Polytekniska skolan i Paris, sekreterare vid en militärkommission, lärare i de vetenskapliga metoderna vid centralskolan i Dijon, professor i högre matematik (1793), i romersk rätt (1806) och slutligen åter professor i matematik (1809). Efter restaurationen (1815) beröfvades han sitt ämbete och ströks från advokatlistan, hvarför han med sin familj flydde till Belgien, där han 1818 utnämndes till professor i franska språket vid universitetet i Louvain. Efter revolutionen 1830 återvände han till Frankrike. — J:s hufvudarbete, *Méthode d'enseignement universel*, behandlade i olika delar undervisningsmetoderna för modersmålet, främmande språk, musik, teckning och målning, matematik och juridik (1823—39). Efter hans död utgåfvo hans söner *Mélanges posthumes* och *Manuel de l'émancipation intellectuelle* (1841). — J:s pedagogiska metoder röja i mångt och mycket en genialisk lärares från den nedärfda slentrianen frigjorda praktiska grepp; särskildt gäller detta om metoderna för språkundervisningen. Men hans teorier lida af oberättigade generalisationer och andra öfverdrifter, som göra många af dem till orimliga paradoxer. Detta sistnämnda gäller redan om de två principer, hvilka han lägger till grund för sin pedagogik: 1. "Alla intelligenser äro lika"; 2. "Allt är i allt". Den förra satsen modifierar han visserligen genom att betona, hur olika människornas vilja är, och att det bruk, som den gör af den teoretiska begåfningens resurser, medför olikheter i intelligensen; och man kan förstå, att en lärare i praktiken ej vill låta sina lärjungar skylla på bristande begåfning, hvad möjligen kan hjälpas genom viljans ökade energi; men som psykologisk teori är satsen naturligtvis lika falsk som i sina pedagogiska konsekvenser skadlig genom undertryckande af individualitetens rätt. Den andra principen innebar för J., att t. ex. all latinkunskap kan inhämtas af en enda latinsk sida, att all musik finnes i hvarje enskildt musikstycke, hela aritmetiken i en enda räkneregel o. s. v. Öfverdriften i påståendet är i ögonen fallande. Större erkännande kan lämnas åt hans allmänna sträfvan efter en "emancipation intellectuelle", en utveckling af lärjungarnas intelligens genom självverksamhet. Men utgångspunkten från språkundervisningen som det ämne, omkring hvilket alla öfriga koncentreras och hvars metoder äfven för dem blefvo mönstergifvande, lät ej de andra ämnenas högre kunskapsvärde och metodiska självständighet i hans pedagogiska system komma till sin rätt. Det är därför egentligen endast inom språkundervisningens metodik, som hans uppslag blifvit af betydelse. Framför allt har han inlagt förtjänster om metoden för den första undervisningen i modersmålet. Man kunde för de första läsöfningarna enligt J:s åsikt taga hvilken bok som helst på modersmålet själf valde han för franska barn Fénelons "Télémaque". Läraren läser först upp dess första sats och utpekar däri hvarje enskildt ord. Så få barnen högt eftersäga hvarje ord och lära satsen utantill. Därpå utsäger läraren hvart och ett af de enskilda orden, dels i samma, dels i annan ordning än bokens, och barnen leta i texten rätt på hvarje ord för sig. Därefter utpekar läraren orden, och barnen uttala dem. Så öfvergår man till analys af de enskilda orden. I detta syfte uppläser läraren satsen stafvelsevis och utpekar därvid de enskilda stafvelserna. Barnen säga efter. Så uttalar läraren olika stafvelser, som barnen få leta rätt på i texten, hvarefter äfven denna öfning vändes om, så att läraren utpekar den enskilda stafvelsen, som barnen ha att uttala. På analogt sätt upplösas stafvelserna i de olika bokstäfverna och enskilda språkljuden. Dessa öfningar fortsättas, till dess att lärjungarna med full säkerhet kunna läsa upp satsen och väl känna såväl alla orden som stafvelserna och bokstäfverna i den. Först när detta mål nåtts, öfvergår man till den andra satsen, i hvilken barnen till en början skola undersöka, om i den finnes något för dem redan bekant ord, någon känd stafvelse eller några förut inlärda bokstäfver. Rörande det nya öfvas på samma sätt som vid läsningen af den första satsen. Sedan man på detta grundliga sätt studerat två eller tre sidor i boken, kunna barnen läsa nästan hvad som helst. Med denna första läsundervisning gå skriföfningar hand i hand, och J. är därigenom en af de förste förfäktarna af den s. k. skrifläsemetoden, liksom han nog ock i många andra afseenden påverkat de moderna metoderna för de första läsöfningarna. Det skulle föra för långt att här redogöra för det sätt, hvarpå J. vill, att "Télémaque" skall användas för de fortsatta öfningarna i modersmålet, särskildt med förståndsbildningen såsom allmänt syfte. Äfven härvid är hans metod ej utan förtjänster, särskildt med hänsyn till den självverksamhet, i och till hvilken han vill uppöfva barnen. Därvid går han emellertid rörande de grammatikaliska studierna ej så långt, att lärjungarna själfva skulle genom analys ur det bearbetade språkmaterialet upptäcka de grammatikaliska formerna och reglerna, utan han nöjer sig med, att de först få lära känna dem ur en läsbok för att sedan efter hand uppleta i "Télémaque" de enskilda exemplen på deras tillämpning. J:s metod för studiet af ett främmande språk är i det stora hela likartad med detta sätt för inhämtandet af modersmålet. Äfven härvid utgår han från det detaljerade studiet af en enda bok, för engelskan "The vicar of Wakefield" och för latinet Houzots "Epitome historiæ sacræ". Till den begagnas en öfversättning, och texten läres omsorgsfullt utantill på båda språken. Äfven här "verifieras" grammatikens former och regler i den lästa texten, och till den ansluta sig flitiga öfningar i efterbildningar och ombildningar af bokens tankar och uttryck. — I J:s eget hemland blefvo hans sträfvanden vida mindre uppmärksammade än utomlands, särskildt i Tyskland, där hans metod under 1830- och 1840-talen framkallade en rätt omfattande litteratur. I England fick J. stor betydelse genom det inflytande, som hans skrifter utöfvade på Joseph Payne. Bland nyare arbeten om J. och hans metod må nämnas: B. Perez, "J. et sa méthode d'émancipation intellectuelle"

883), och H. Göring, ”J:s methode des universal-nterrichts” (1883). S—c.

Jacq., vid växtnamn förkortning för N. J. acquin (se d. o.) och vid zoologiska för dennes n, frih. Franz von Jacquin (f. 1766, d. 839).

Jacquand [ʃakā′], Claudius, fransk målare, 1805 i Lyon, d. 1878 i Paris, var lärjunge af rançois Richard, stiftare af målarskolan i Lyon. an utförde monumentalmålningar i stadshuset i oulogne 1852—55 och i S. Philippe de Roule i aris 1858—60, men målade eljest historiska genre-flor, hvaribland *Thomas Morus* (i Lyon), *Gaston de oix* (i Rotterdam), *Stormningen af Jerusalem* (Ver-illes) och *Karl I:s af England sista möte med sina arn* (1855, som varit att se i Luxembourg) och *igenarbrud inför domaren* (1845, i Nya pinakoteket München). C. R. N.*

Jacquard [ʃakär], Joseph Marie, fransk kniker, mönsterväfnadsmaskinens uppfinnare, f. 7 di 1752 i Lyon, där fadern var sidenväfvare och odern mönsterläserska, d. 7 aug. 1834 i Oullins, nära Lyon. Mönster-väfningen utfördes på den tiden i s. k. simpel-stolar, där hvarje väf-vare biträddes af en minderårig, som skulle lyfta solfven medelst förut enligt mönstret in-flätade eller in*”lästa”* dragsnören. Detta var ett tungt och intresse-löst arbete, som hos den unge J. framkallade mot-vilja mot faderns yrke. Sedan J. i sitt 10:e år förlorat sin mor, kom

an därför till en släkting för att lära sig bokbinderi. är han 10 år senare förlorade sin far och ärfde ennes lilla kvarlåtenskap, återgick han till väfvar-rket, men hade sina tankar oaflåtligt riktade på tt förbättra arbetsmetoden. Han lyckades emeller-d icke genast häri, utan råkade i största fattigdom ch måste taga tjänst som arbetare i ett gipsbrott id Bugey. 1793 återvände han till Lyon och deltog m underofficer i stadens försvar mot konventets rmé. Efter Lyons fall tjänade han några månader Rhenarmén och slog sig därefter åter ned i Lyon. är sökte han realisera sin älsklingstanke. Under-ödd af frikostiga gynnare, lyckades han 1799 stadkomma en visserligen invecklad, men praktiskt nvändbar mönsterväfnadsmaskin, den s. k. lattdrag-ingsmaskinen, som infördes vid åtskilliga fabriker Lyon. (Denna maskin, med hvilken man hade anska begränsade möjligheter för mönsterväxling, ör ej förväxlas med J:s senare epokgörande upp-nning af 1805.) 1804 löste J. den af franska llskapet för yrkesflitens uppmuntran och af slöjd-öreningen i London uppställda prisuppgiften: kon-truerandet af en nätbindningsmaskin. Därmed blef an en berömd man och erhöll i Paris anställning id konservatoriet för konster och slöjder (Conserva-oire des arts et métiers). Vid konservatoriet lärde an känna Vaucansons omkr. 50 år förut uppfunna önsterväfnadsmaskin och lyckades 1805, sedan han tervändt till Lyon, att med tillgodogörande af åt-skilliga i Vaucansons maskin använda idéer, kon-struera en ny väfmaskin, den s. k. jacquard-maskinen (se d. o.), som var h. o. h. olik såväl J:s förut nämnda maskin som Vaucansons. Napoleon förständigade staden Lyon att tilldela J. en lifränta å 3,000 francs och därjämte 50 francs för hvarje tillverkad jacquardmaskin. Men J. förföljdes. Hans originalmaskiner såväl som andra i fabrikerna upp-ställda jacquardmaskiner sönderslogos och uppbrän-des; hans lif sväfvade t. o. m. i största fara, då de uppretade arbetarna en gång ville kasta honom i Rhône. Lifstidspensionen indrogs, och handelskam-maren instämde J. för sin domstol, emedan verk-mästarna i fabrikerna fordrade ersättning för de förluster, som de påstodo, att jacquardmaskinerna förorsakat dem. J. fick emellertid en lysande upp-rättelse, då han, efter att ha hopsatt en af sina sönderslagna maskiner, framställde en mönsterväf-nad, för hvilken hans maskin förklarats olämplig. Han återfick den honom fråntagna pensionen och blef föremål för en mängd utmärkelser. Största framgången låg däri, att öfver 10,000 jacquard-maskiner redan 1825 voro i verksamhet i Lyon och dess närmaste grannskap. G. A. W.

Jacquardmaskin [ʃakär-], en af J. M. Jacquard (se d. o.) 1805 konstruerad mönsterväfnadsapparat, hvars viktigaste beståndsdelar utgöras af en mängd krokar och nålar, som åverkas af s. k. mönsterkort för att kunna i önskad ordning höja väfvens varptrådar, så att ett visst mönster bildas. Jacquard-maskinen är uppställd öfver väfstolen och uppbär i hvar och en af sina krokar ett knippe snören, hvilka efter att ha genomgått det s. k. harneskbrädet upp-bära de med vikter försedda solfven. Fig. (sp. 1155) utgör en schematisk bild af maskinen med sitt ”har-nesk” (brädet jämte alla däri inredda snören och tillhörande solf kallas så). Bilden visar visserligen endast *en* tvärrad af *fyra* krokar, men det är lätt att inse, huruledes en mängd dylika tvärrader (50 stycken eller ännu flera) kunna uppställas vid sidan om hvarandra, och att hvarje tvärrad kan innehålla ett större antal krokar (vanligen 8, 10 eller 12). så att maskinen på ett ganska litet område kan inrymma många hundra krokar (s. k. ”400”- och ”600-kroks jacquarder” äro måhända de vanligaste, men såväl större som mindre krokantal förekomma). För att lyfta krokarna finnas några järnstafvar (”knifvar”), tillsammans bildande ett galler (”knif-lådan”), som medelst trampningen föres upp och ned. Men alla krokar skola icke lyftas på en gång, utan endast vissa af dem, beroende på mönstrets beskaffen-het; de öfriga skola tryckas undan från knifvarna, innan kniflådan går upp. För detta ändamål eger hvarje krok en horisontal nål, som i ena ändan åver-kas af en spiralfjäder, i den andra af ett mönsterkort, som af en s. k. kortvals pressas mot nålarna. Kort-valsens sidor äro försedda med inborrade fördjup-ningar, motsvarande alla nålspetsarna. På kortet äro hål anbragta i öfverensstämmelse med mönstret, och där dylika hål finnas, kan kortet naturligtvis ej trycka undan krokarna, utan dessa lyftas af knifvarna. För hvarje inslag i rapporten behöfs *ett* kort; alla till ett visst mönster hörande kort sammansnöras till en ändlös kedja, som ledes kring kortvalsen. Denna vals, som genom en enkel meka-nism från kniflådan får en ut- och ingående rörelse, vändes vid hvarje utåtrörelse af en fastsittande

Tryckt den 18/1 10 12 b. 37

hake, så att ett nytt kort lägges mot nålarna för att bestämma, hvilka trådar skola lyftas öfver nästa inslag. Jacquardmaskiner användas å såväl handsom maskinväfstolar och ha nu utträngt så godt som alla äldre mönsterväfnadsapparater. Ehuru jacquardmaskinen efter uppfinnarens död varierats på många sätt och inrättats för olika specialfabrikationer, för inbesparing af mönsterkort, för begagnande af tunna papperskort i st. f. de dyrare pappkorten (Verdoljacquard) o. s. v., har den så som få uppfinningar bibehållit sina ursprungliga hufvuddelar i det närmaste oförändrade. I mera förändrad form återfinnes Jacquards idé i de flesta s. k. skaftmaskiner

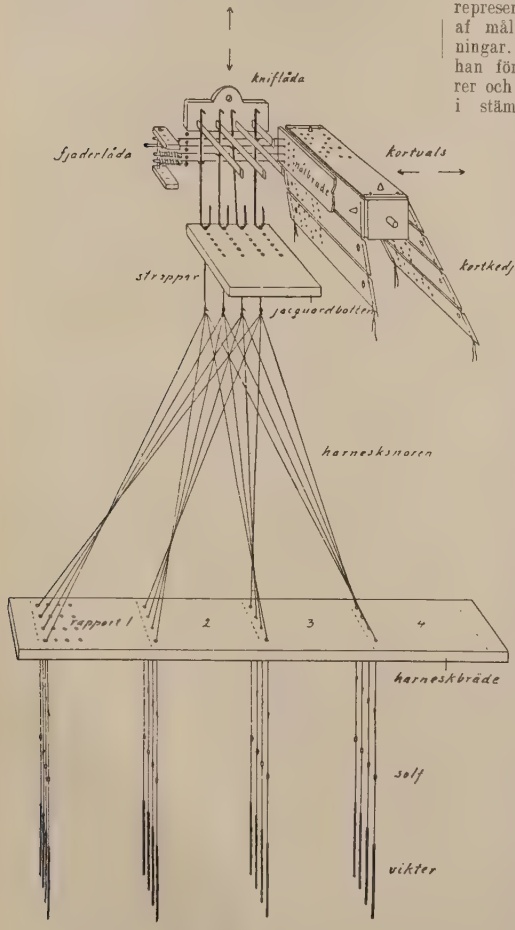

Jacquardmaskin med sitt harnesk (schematisk bild).

för väfning af mindre mönster å såväl hand- som maskinstolar, och äfven utom textilindustrien ser man tillämpningar af samma idé. Jacquardmaskinens uppfinning är epokgörande och har väsentligen bidragit till väfnadskonstens utveckling. G. A. W.

Jacque [ʃakk], Charles Émile, fransk må lare, f. 1813 i Paris, d. 1894, var först anställ hos en kartgravör och sedan soldat i 7 år, börjad därefter studera konst samt egnade sig åt djurmålning och etsning, hvarvid han framställde landskap och husdjur, förnämligast höns och får. J. var bosatt i Barbizon och förde sin vän Millet med familj dit år 1849. Han är representerad i Louvre af målningar och etsningar. Mest berömd är han för sina trägravyrer och raderingar, som i stämningens storhet och styrka närma sig Millets. Han va äfven en framstående karikatyrtecknar och utgaf 1858 en bok om hönsafvel, *L poulailler*. Stockholms nationalmuseum ege tre målningar af J. — Äfven J:s brode Émile J. och hans son Léon J. (1848, d. 1871) ha utfört raderingar. J Guiffrey, ”Oeuvres de C. E. Jacque” (1877). G—g N

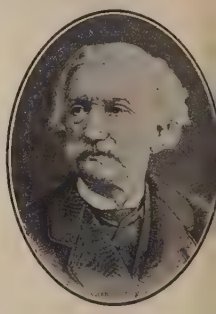

Jacqueline [ʃakli'n]. Se Jakobæa.

Jacquem., vid växtnamn förkortning fö franske botanisten Victor Jacque mont, f. 1801 i Paris, d. 1832 i Bom bay, forskningsresande i Nord-Amerik 1826—27 och i Indien 1828—32, författ tare till intressanta resebref (utg. 1833 flera uppl.) och *Voyage dans l'Inde* (utg 1835—44).

Jacquemart [ʃakmär]. 1. Albert J. fransk lärd, f. 1808 i Paris, d. där 1875 byråchef i tullstyrelsen, var en utmärk kännare af porslin och skref flera kera miska arbeten, bl. a. *Histoire artistique industrielle et commerciale de la porcelain* (1865), prydt med utmärkta raderingar a hans son Jules, *Les merveilles de la céra mique* (1866—69) och *Histoire de la céra mique* (1873). Bland hans öfriga arbete är *Histoire du mobilier* (1876) det mes bekanta. — 2. Jules Ferdinan J., den föregåendes son, fransk koppar stickare, f. 1837 i Paris, d. 1880 i Nizza Hans förnämsta verk äro planscherna til ofvannämnda ”Histoire de la porcelaine” samt etsningar efter van der Meer frå Delft, Franz Hals, Rembrandt, van Ostade Greuze, Meissonier m. fl. — 3. Néli J., den föregåendes syster, målarinna, f 1845, gift med bankiren E. André har målat kyrkobilder och porträtt (*Can robert*, 1870, *Thiers*, 1872, *Palikao*, 187 m. fl.). (G—g N.

Jacquemart [ʃakmär], Henri Al fred Marie, fransk bildhuggare, f. 1824 i Paris d. där 1895, studerade måleri under Delaroche, öf vergick till skulpturen, vände sig hufvudsakligen til framställning af djur, såsom jakthundar, hästar, tig rar och lejon, men han har äfven utfört några stode

och grupper, såsom *General Bonaparte till häst* (1863), *Fånge, kastad för vilda djur* (1865), *Marskalk Ney på morgonen 7 dec. 1815* (1868), *Ludvig XII*, ryttarstaty för Hôtel de ville i Compiègne (1869), *Muhammed Ali pascha*, ryttarstaty i Alexandria (1872), och *Suleiman pascha*, i Kairo (1874). (G—g N.)

Jacquemont [ʃakmå′], V. Se Jacquem.

Jacquerie [ʃakri′], fr. Se Bondekrig, sp. 1102, och Jacques.

Jacques [ʃakk], den franska formen af namnet Jakob. Den judiske patriarken heter dock äfven på franska Jacob [ʃaká′b]. — Jacques Bonhomme [bånå′mm], fr., eg. ”den hedersmannen Jakob”, ”den enfaldige tokén J.”, ett på 1300-och 1400-talen gängse öknamn på den franske bonden, med anledning hvaraf de franske böndernas resning 1358 kallades la jacquerie (se Luce, ”Histoire de la jacquerie”, 1894). Se Bondekrig, sp. 1102, och Bonhomme.

Jacques I [ʃakk], kejsare. Se Dessalines, J., och Haïti, sp. 1058.

Jacques Souffrant [ʃakk sofrå′], pseudonym. Se Ulbach, L.

Jacquet [ʃaká], Jules och Achille, franska gravörer, f. 1841 och 1846, erhöllo Rompriset, den förre 1864, den senare 1870, och ha båda utfört förträffliga gravyrer efter gamla och moderna mästare från Mantegna och Tizian till Millet och Meissonier. Achille J. blef 1892 medlem af Institutet. G—g N.

Jacquin [ʃaká′], Nikolaus Joseph von, friherre, österrikisk botanist, f. 1727 i Leiden, d. 1817 i Wien, studerade medicin i Leiden, Louvain och Paris, men valde studiet af botaniken till sin lifsuppgift. Sedan han 1752 begifvit sig till Wien, gjorde han 1755—59 på uppdrag af kejsar Frans I en forskningsresa till Västindien och närmaste del af Syd-Amerika, hvarifrån han hemförde rika samlingar. Han blef 1763 bergsråd och professor i kemi i Chemnitz samt 1768 professor i botanik och kemi vid universitetet i Wien och direktör öfver botaniska trädgården, hvarjämte han fick uppsikten öfver hofträdgården i Schönbrunn. 1797 drog han sig tillbaka till privatlifvet. Han blef 1783 led. af svenska Vet. akad. — J. vann som botanisk författare europeisk ryktbarhet och bröt genom sina skrifter väg för botanikens studium i Österrike på grundvalen af Linnés system. Bland hans arbeten (mer än 30 band med flera tusen kolorerade planscher) äro följande de viktigaste *Flora austriaca* (1773—78), *Selectarum stirpium americanarum historia* (1763 och 1780), *Observationes botanicæ* (1764—71), *Hortus botanicus vindobonensis* (1770—76), *Icones plantarum rariorum* (1781—93), *Collectanea ad botanicam, chemicam et historiam naturalem spectantia* (1786—96) och *Plantarum rariorum horti cæsarei schoenbrunnensis descriptiones et icones* (1797—1804). Jfr Jacq. (T. K.)

Jacquot [ʃaká], Georges, fransk skulptör, f. 1794 i Nancy, d. 1874 i Paris, elev af Gros och Bosio, vann 1820 romerska priset. Han utförde dels stoder och grupper med mytologiska ämnen, såsom *Dafne, Paris och Helena, Herakles och Deianeira*, dels reliefer på Étoilebågen och religiösa ämnen, såsom *Jesus och Tomas* samt *Korsets uppresande* (basrelief). Därtill komma byster af *Ludvig XVIII*, *Ludvig Filip* m. fl. (G—g N.)

Jacta est ālea. Se Alea jacta est.

Ja′culum, lat. Se Spjut.

Ja′culus, *zool.* Se Springråttor.

Jadassohn, Salomon, tysk musikteoretiker och tonsättare, f. 1831 i Breslau, d. 1902 i Leipzig, blef, efter fullbordade studier för Liszt och Hauptmann, 1866 dirigent för sångföreningen ”Psalterion” i Leipzig. Han var 1867—69 kapellmästare för ”Euterpe” och blef 1871 lärare i teori, komposition och instrumentation vid konservatoriet. J. blef 1887 filos. hedersdoktor vid Leipzigs universitet och fick 1893 professors titel. Hans kompositioner ha vunnit erkännande för behagliga idéer och tadelfri faktur. Särskildt bekanta äro hans arbeten i kanonform: sångduetter, orkester- och pianoserenader, fyrhändig balettmusik. För öfrigt skref han 4 symfonier, uvertyrer, konserter, pianotrior, -kvartetter, -kvintetter och 1 pianosextett, stråkkvartetter, preludier och fugor samt körverk. J:s *Lehrbuch der harmonie* (1883; 10:e uppl. 1907) är öfv. på flera språk. Han skref äfven *Lehrbuch des kontrapunkts* (1884, flera uppl.; svensk öfv. 1901), *Die lehre vom canon und von der fuge* (1884; 2:a uppl. 1898), *Lehrbuch der instrumentation* (1889; 2:a uppl. 1907), *Das tonbewusstsein. Die lehre vom musikalischen hören* (1899), *Das wesen der melodie in der tonkunst* (s. å.), *Der generalbass* (1901) m. fl. teoretiska arbeten. Han blef 1900 led. af svenska Mus. akad. A. L. (E. F—t.)

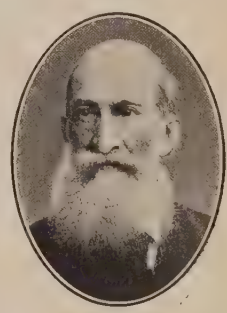

Jaddua. 1. En framstående judisk man, på Nehemias tid (Neh. 10: 21). — 2. En son till öfversteprästen Jonatan, hvars efterträdare i ämbetet han blef (Neh. 12: 11, 22). E. S—e.

Jade [djē′d], eng. (fr. och sp. *jade*), *miner.*, en i den angelsaxiska världens vetenskap och i handeln bruklig sammanfattande benämning på nefrit och jadeit (se dessa ord). Ett utomordentligt praktverk öfver jade och de däraf förfärdigade föremålen hos natur- och kulturfolk är det på H. Bishops jadesamling grundade amerikanska arbetet ”Investigations and studies in jade” (2 foliobd, 1906). Ett ex. däraf finns i Riksmuseets etnografiska afdelning, Stockholm.

Jade, segelbar kustflod i Oldenburg, upprinner 9 km. n. om staden Oldenburg och utfaller, efter ett 22 km. långt lopp, i den 190 kvkm. stora Jadeviken af Nordsjön, som stormfloder bildat under århundradens lopp. Inloppet till viken är farbart för de största fartyg och tillfryser aldrig. Den i

såväl militäriskt som politiskt hänseende viktiga Jademynningen ådrog sig redan Napoleon I:s uppmärksamhet, och han lät även utarbeta förslag till anläggning af en krigshamn därstädes. 1853 förvärfvade Preussen, för hvars blifvande krigsflotta en nordsjöstation var ett lifsvillkor, af Oldenburg två små landområden på ömse sidor om viken för att där anlägga en krigshamn. Arbetena började 1855, och 1869 invigdes krigshamnen, som jämte fästningsverken kostade i anläggning omkr. 85 mill. kr. Jadeområdet, 10,$_{79}$ kvkm., hör till preussiska prov. Hannover, reg.-området Aurich, och har staden Wilhelmshaven. (J. F. N.)

Jadeït Damour, *miner.*, ett hvitt eller ljusgrönt genomlysande mineral, hänförligt till samma afdelning af pyroxengruppen som spodumen, men en natriumspodumen af sammansättningen Na Al $Si_2 O_6$. I Kina användes jadeiten till statyetter, prydnadssaker, koppar o. s. v., hos de forna indianska kulturfolken i Mexico och Central-Amerika samt bland vissa lågt stående raser till bilor och amuletter. Den är funnen, så använd, också i vissa kulturskikt i Europa. Enligt Fischer finnes jadeiten som lösa block i t. ex. Burma. Jfr Jade. A. Hng.

Jadeviken. Se Jade.

Jadri'ntsev, Nikolaj Michajlovitj, rysk forskare, f. 1842 i Omsk, häktades 1865 för ”sibirisk separatism” och satt fängslad i tre år. Hans erfarenheter och intryck af den ryska fångvården nedlades i *Russkaja obsjtjina v tiurmě i sylkě* (Det ryska bysamhället i fängelse och förvisning, 1872). Ställd på fri fot 1873, inträdde han i tjänst hos västsibiriske generalguvernören Kaznakov, företog 1876 en expedition till Altai och utgaf 1882 *Sibir' kak kolonija*, en historisk, social och ekonomisk beskrifning på Sibirien, åtföljd af *Sibirskie inorodtsy, ich byt i sovremennoe polozjenie* (Sibiriska infödingarna, deras lefnadssätt och nuvarande ställning, 1891). 1882 uppsatte han den värdefulla sibiriska tidningen ”Vostotjnoe obozrjenie” och upptäckte 1889 lämningarna af Karakorum, hufvudstaden i det forna mongoliska riket. A—d J.

Jadwiga, polsk namnform för Hedvig.

Jaeger [jä-]. Se Jäger.

Jaeger [jä-], Eduard. Se Jäger, E.

Jæger, H. B., norsk litteraturhistoriker. Se under Jä-.

Jægersborg. Se under Jä-.

Jægerspriis. Se under Jä-.

Jægervandet. Se under Jä-.

Jæggevarre. Se under Jä-.

Jael, hustru till keniten Heber, mördade den i striden slagne höfvitsmannen Sisera, som tagit sin tillflykt in i hennes tält. Berättelsen härom finnes i dubbel gestalt, i Dom. 4: 17—22 (prosa) och 5: 24—27 (poesi, Deboras sång). J. begick med sitt dåd ett svårt brott mot den så högt skattade gästvänskapens bud. Men hennes gärning prisas icke dess mindre i de båda berättelserna, ett bevis bl. a. på, huru hänsynslöst striden mot kananéerna måste föras. E. S—e.

Jaëll, Alfred, österrikisk pianist, f. 1832 i Trieste, d. 1882 i Paris, elev af Czerny i Wien, uppträdde i Venezia redan 1843 såsom pianist och synes ha förvärfvat sin stora färdighet under ständigt konserterande (1868 och 1877 spelade han i Sverige). 1866 gifte han sig med pianisten Marie Trautmann (sedermera känd som tonsättarinna och musikskriftställarinna). J:s spel var icke djupt eller gripande, men ovanligt glatt, briljant och delikat. Hans kompositioner äro endast konsertparafraser och salongsstycken. A. L.*

Jællinge, by. Se under Jä-.

Jaén [chae'n]. 1. Provins i Spanien, nordöstra delen af Andalusien. 13,480 kvkm. 512,682 inv. (1907), 38 inv. på 1 kvkm. Landet eger stora malmtillgångar (företrädesvis zink- och blymalmer), som voro kända redan af romarna, men är föga odladt, och spannmålsafkastningen är ej tillräcklig för befolkningen. — 2. Hufvudstad i nämnda provins, vid Jaén (en biflod till Guadalquivir), vid foten och på sluttningen af en kulle, som krönes af ett gammalt moriskt kastell, med hvilket stadens murar äro förenade. 23,854 inv. (1900). Biskopssäte. Förnämsta byggnaden är katedralen, uppförd på 1500-talet, i romansk stil. F. ö. eger staden flera hospital och f. d. kloster, ett tafvel- och skulpturmuseum, ett moriskt kastell, ett gotiskt palats, en högre skola, präst- och lärarseminarier m. m. Under arabiska väldet (från början af 800-talet) var J. en blomstrande handelsstad (under namnet *Jajjan*) och blef slutligen hufvudstad i ett litet konungarike, som 1246 intogs af Ferdinand den helige af Kastilien. (J. F. N.)

Jaensson [jän-], Karl Vilhelm, målare, f. 18 mars 1853 i Tjällmo, Östergötland, studerade vid konstakademien 1875—81 och i Paris 1883—84 samt vann k. medaljen sistnämnda år. Från 1875 var J. teckningslärare i olika skolor i Stockholm och blef 1901 tafvelrestauratör vid Nationalmuseum efter föregående specialstudier i München. Han är konservator vid Nat.-museum sedan 1903. Bland J:s arbeten med motiv från olika delar af Sverige märkas *Rekognoscering* (vinterlandskap) och *Aftonstämning vid hafvet* (1897, Nationalmuseum). J. K—e.*

Jaëser (hebr. *Ja'zĕr*), amoreisk stad i landet ö. om Jordan, som Israel eröfrade (4 Mos. 21: 32) och som sedan tilldelades Gad (Jos. 13: 25). Staden omtalas ock i senare profetiska tal (Jes. 16: 8 ff., Jer. 48: 32). Judas Makkabeus måste eröfra den från ammoniterna. Den har sannolikt legat vid det nuv. ruinstället *Sär* i västlig riktning från det gamla Rabbat Ammon. E. S—e.

Jafa (mindre riktigt Jaffa), kuststad i Syrien, vid Medelhafvet, hamn för det omkr. 65 km. aflägsna Jerusalem, med hvilket det numera står

Jafa, sedt från hafssidan.

i förbindelse medelst en 85 km. lång järnväg. Omkr. 40,000 inv. Hamnen är dålig, men utförseln af hvete, sesamolja, apelsiner och såpa rätt stor. — Staden är bibelns *Joppe* (hebr. *Jāfō*) och förekommer i egyptiska inskrifter från 18:e och 19:e dynastiens

tid under namnet *Jepu* med en kananeisk befolkning, i assyr. inskrifter under namnet *Jappu*; som Judéens hamn spelade den en viktig roll under makkabéernas krig, då den befästes af Simon. Pompejus tog den från judarna, men Cæsar gaf dem den åter. Den omtalas i Apg. 9: 36 ff.; 10: 5 ff.; 11: 5, 13 som Simon Petrus' vistelseort. På denna tid stod den såsom Judéen under de romerske prokuratorernas förvaltning. Sedermera omtalas biskopar från J. vid de stora kyrkomötena. Stor betydelse erhöll staden som korsfararnas förnämsta landningsplats. 1187 intogs den af Saladin, återtogs 1191 af Rikard Lejonhjärta, men föll sedan flera gånger i sarasenernas händer. I senare tider blef J. ryktbart, då Napoleon stormade staden 7 mars 1799 och lät nedskjuta 2,500 fångna turkar. (E. S—e.)

Jafet, enl. 1 Mos. 5: 32 Noaks tredje son. J. betyder "utvidgning" enl. den bibliska härledningen i 1 Mos. 9: 27, men skulle, enligt en annan härledning, också kunna betyda "skönhet". Den förra betydelsen kunde innebära en hänsyftning på J:s afkomlingars utbredning öfver många länder (se Jafetiter), den senare en hänsyftning på deras ljusa hudfärg. Man har framställt den hypotesen, att J. skulle vara identisk med den grekiska mytologiens *Iapetos*, fader till Prometheus, hvars son Deukalion var grekernas Noak. J. P.

Jafetisk, förr användt namn för den indoeuropeiska språkstammen.

Jafetiter kallas de folkslag, som enligt folktaflan i 1 Mos. 10 äro afkomlingar af den från den stora floden räddade Jafet (se d. o.). Folktaflan tilldelar Jafet sju söner och sju sonsöner samt gör honom sålunda till stamfader åt fjorton folkgrenar. Knobel har i arbetet "Die völkertafel der Genesis" ingått i rätt detaljerade etnografiska undersökningar rörande detta ämne. Med vetenskaplig bestämdhet torde emellertid ingenting annat kunna påstås, än att folktaflans jafetiter äro de europeiska folken samt en del af de mindre-asiatiska och asiatiska, hvilka, likartade till språk och utseende, bruka kallas indoeuropeiska, samt möjligen ett eller annat folk, som gemenligen icke räknas dit (såsom finska och iberiska stammar). Den indoeuropeiska språkstammen kallas stundom den jafetiska. Se Indoeuropeiska språk. J. P.

Jaffa. Se Jafa.

Jaffè, Philipp, tysk häfdaforskare, af judisk börd, f. 1819 i Schwersenz (Posen), d. 3 april 1870 i Wittenberg, blef 1840 student i Berlin, arbetade under Ranke och drog tidigt uppmärksamheten till sig dels genom ett par historiska monografier (*Geschichte des deutschen reichs unter Lothar dem Sachsen*, 1843; *Geschichte des deutschen reichs unter Konrad III.*, 1845), dels genom sitt utomordentligt omsorgsfulla och viktiga regestverk "Regesta pontificum romanorum" (1851; ny uppl. 1885—88 af Löwenfeld, Kaltenbrunner och Ewald), omfattande tiden fram till 1198. Men då J. på grund af sin börd saknade utsikter på universitetsbanan, kastade han sig 1850 på medicinen och promoverades 1853 till med. doktor. Redan samma år kallades han emellertid att deltaga i utgifvandet af "Monumenta Germaniæ", som han 1863 lämnade på grund af oenighet med ledaren. 1862 utnämndes han till e. o. professor i de historiska hjälpvetenskaperna vid universitetet i Berlin och började 1864 utgifvandet af sitt andra storverk, "Bibliotheca rerum Germanicarum" (6 bd, 1864—73). Ehuru J. 1868 öfvergick till kristendomen, syntes dock utsikterna mörka för vidare befordran på den vetenskapliga banan, och J. hemföll åt en melankoli, som slutligen dref honom till döden för egen hand. J. var en af sin tids främste paleografer och urkundskännare; hans forskning präglas af sällspord omsorg och skarpsinne. T. H—r.

Jaffna l. Jaffnapatäm [djaff-], stad på en ö vid Ceylons norra kust. 33,879 inv. (1901). Den europeiska delen bär en mera holländsk prägel än någon stad på Ceylon. Den har en holländsk reformert kyrka och flera kyrkobyggnader, som härstamma från portugisernas tid. Invånarna, hufvudsakligen tamiler, äro synnerligen arbetsamma, och den af naturen sandiga ön har genom deras arbete förvandlats till en trädgård. — J., eller, som staden kallas af infödingarna, *Jalpannan*, intogs af tamilerna omkr. 204 f. Kr. och innehades af tamiliska rajaer till 1617, då portugiserna togo platsen i besittning. Dessa undanträngdes 1658 af holländarna. Liflig missions- och undervisningsverksamhet utvecklas af katoliker, engelska kyrkans mission samt wesleyanska och andra missionärer. (J. F. N.)

Jaffnapatam. Se Jaffna.

Jafnhär, *nord. myt.* Se Hár.

Jag, *filos.*, den enhet, till hvilken en person refererar sin erfarenhet, så att denna fattas som dess erfarenhet. Jaget kan fattas antingen i objektiv eller i subjektiv bem. — Det objektiva jaget, föreställningen om mitt eget jag, knytes först till det fysiska jaget, den del af den kroppsliga verkligheten, som jag fattar som "min kropp". Uppfattningen af denna som motsatt allt annat, hvilket fattas som något främmande och yttre, grundar sig främst på, att sinnesintrycken förmedlas af till kroppens yta förlagda organ. Jag räknar till *min* kropp den del af den kroppsliga verkligheten, hvilken därigenom omedelbart förmedlar mina sinnesintryck. Därjämte är min egen kropp omedelbart underkastad min vilja, så att jag afsiktligt kan sätta många af dess delar i rörelse och förflytta hela kroppen. Jag räknar till min egen kropp det, som måste följa med i rummet vid en förflyttning af de öfriga delarna. Om däremot en del af kroppen amputeras, så att jag ej längre genom den kan få några sinnesintryck förmedlade, och den äfven i det yttre afskiljes från kroppens öfriga delar, så blir den något för mig främmande, tillhör ej längre mitt kroppsliga jag. Likaså kan en kroppsdel, som t. ex. domnar och därför ej längre förmedlar de vanliga sinnesintrycken och ej heller på vanligt sätt kan frivilligt röras, äfven utan att afskiljas från det lokala sammanhanget med den öfriga kroppen, förefalla som ett i viss mån främmande föremål. Att jag fortfarande räknar den till min egen kropp, beror därpå, att jag om denna bildat mig äfven en åskådlig totalbild på grund af synuppfattningen (och dess kompletterande genom fantasiföreställningar om de ej för mig synbara delarna) samt till denna totalbild räknat delen i fråga och fortfar att så göra, till dess att ett lokalt afskiljande egt rum. Såsom alla mera komplicerade föreställningar är äfven föreställningen om det kroppsliga jaget hos den enskilda människan resultat af en gradvis försiggående ut-

veckling. För det späda barnet finnes ännu icke någon bestämd motsättning mellan dess kropp och andra kroppar; därför kan den lille t. ex. bjuda sin fot en karamell, alldeles som han skänker den åt en lekkamrat. Först de antydda erfarenheterna af kroppsdelarnas betydelse som villkor för sinnesförnimmelserna samt af deras villighet att lyda viljans impulser leda småningom till föreställningen om den egna kroppen, skild från de andra kroppsliga föremålen, och till sist fullständigas denna föreställning genom uppfattningen af hela kroppen, sådan denna skulle te sig för en betraktare, som kunde se den från alla dess olika sidor. För de flesta torde en viss del af kroppen, särskildt hufvudet med syn- och hörselorganen, förefalla som i egentligare bemärkelse bildande det egna kroppsliga jaget än t. ex. extremiteterna, och detta särskildt sedan man så vant sig vid föreställningen om hjärnan som tankens närmaste organ, att man tycker sig ”känna”, att det är hufvudet, som tänker. Härvid torde ock föreställningen om hufvudet som framför andra kroppsdelar utgörande det egentliga kroppsliga jaget ytterligare förstärkas genom insikten om, att de flesta andra kroppsdelar möjligen kunna amputeras och personen ändock lefva, under det att en halshuggen människa måste vara en död människa, en kropp sålunda, som förlorat sin personlighet och icke längre är ett jag. — Det objektiva jaget kan ock fattas som p s y k i s k t. Man kan nämligen med sitt jag mena något personligt, okroppsligt, för hvilket den egna kroppen är blott ett jämförelsevis yttre organ. Jagföreställningen är då föreställningen om personen själf såsom skild från all annan verklighet. Innehållet i denna föreställning skulle då egentligen bero på den erfarenhet man haft af sig själf som person. Däri ingår då en viss uppfattning af ens egen karaktär, sådan man tror sig ha lärt känna denna, samt af ens egen tankeförmåga, ens känslas och viljas styrka och riktning o. s. v. Men samlifvet med andra människor och deras uppskattning af ens personlighet inverka i de flesta fall starkt på ens egen föreställning om denna, så att t. ex. den, åt hvilken tillerkänts en chefsställning i samhället, också själf känner sig som en chefsnatur och anser sig ej blott på grund af sin yttre ställning, utan ock i följd af sin inre värdighet förtjänt af aktning och åtlydnad. Så kan den ytlige med hvarje ny titel få en ny föreställning om sitt eget personliga jag. Å andra sidan sammankrymper lätt föreställningen om det egna jaget under inflytande af andras missaktning, till dess att den, som af andra ständigt behandlas som underlägsen, aldrig kan tänka på sig själf utan den förklenande bitanken ”jag stackare”. Detta beroende af andras uppfattning af ens personlighet visar naturligtvis en osjälfständighet och är ett tecken på jagets svagare utveckling. Den till en stark karaktär utbildade personligheten är höjd öfver de andras omdömen; han vet sitt eget värde och låter sig af andra förledas hvarken att underskatta eller öfverskatta detsamma. Till föreställningen om det egna personliga jaget kan mer eller mindre intimt anknytas uppfattningen af de andra personer eller de verksamhetsområden, med hvilkas intressen man identifierar sina egna, så att man t. ex. känner sig träffad af den ära eller den skymf, som vederfares ens familj, ens samhällsklass eller fosterland. I samma mån som de personliga förbindelserna äro innerliga och personen liksom uppgått i sin verksamhet, kan på detta sätt det egna jaget liksom utsträckas till att omfatta äfven andra personer och på sätt och vis äfven opersonliga verkligheter. Men denna jagets utvidgning gäller blott det omedelbara sättet att reagera mot lifvets erfarenheter och hindrar icke, att man i reflexionen kan bibehålla medvetandet om skillnaden mellan sitt eget jag och allt annat. — Rörande det s u b j e k t i v a j a g e t, jaget som subjekt för sina upplefvelser, finnas inom den nutida psykologien två skarpt motsatta åsikter. Enligt *associationspsykologiens* åskådningssätt finnes egentligen ingen själfständig, permanent enhet hos personen, utan dennas hela verklighet utgöres af de dels samtida, dels successiva enskilda själsfunktionerna. Åt en sådan uppfattning gaf Hume ett drastiskt uttryck, då han sade, att jaget intet annat är än ”en knippa perceptioner”. Nutida psykologer, som tillhöra samma riktning, ha visserligen fullständigat detta påstående genom att erkänna äfven minnenas, känslornas och viljeyttringarnas insatser i det personliga lifvet. Men flera af dem, t. ex. Ziehen och Ebbinghaus, förneka lika bestämdt som Hume jagets substantialitet. Andra representera däremot en *substantialistisk* riktning inom psykologien, förmenande, att medvetandet nödvändigt förutsätter *någon*, som är medveten, tanken *någon*, som tänker o. s. v. De antaga därför ett jag i betydelsen af en i viss mån perdurerande substans, ehuru denna visserligen ej antages vara ett okändt något, som liksom står bakom själslifvet, utan till detta erkännes stå i ett sådant inre förhållande, att själsfunktionerna utgöra dess eget lif. Detta jag behöfver enligt denna åsikt ej alltid vara om sig själf medvetet, så att jaget på samma gång skulle vara sitt eget objekt; ofta gå vi så upp i den objektiva verklighetens uppfattande, i våra känslor eller vår viljas sträfvanden, att hvarje tanke på det egna jaget för tillfället skjutes tillbaka: vi kunna vara ”medvetna”, utan att vara ”självmedvetna”. Men detta betyder då enligt denna uppfattning icke, att funktionerna därvid äro subjektslösa fenomen, utan de äro äfven därvid funktioner af jaget, låt vara att detta för tillfället verkar utan självreflexion. Anhängarna af en sådan grunduppfattning inom psykologien hänvisa till medvetandets enhet, till skillnaden mellan olika personers medvetanden och till sådana ”funktionella dispositioner” som minnet, vanan och karaktären som psykologiskt oförklarliga, om man förnekar jagets substantialitet. Och det förefaller ock, som om associationspsykologien icke skulle kunna antaga dessa permanenta dispositioner och förklara, hvarför man alltid kan med sådan bestämdhet skilja mellan *sina* tankar eller känslor och *andras*, utan att söka förklaringsgrunden i de olika mänskliga hjärnor, hos hvilka tankarna och känslorna uppstå. Förnekandet af den psykiska substansen skulle då endast mynna ut i antagandet i stället af en materialistiskt fattad substans, en åtminstone relativt perdurerande, kroppslig ”bärare” af själslifvet. — Mot den härmed antydda substantialistiska teorien om jaget tyckes den s. k. personlighetsfördubbling tala, som konstaterats i flera patologiska fall; men dessa torde kunna fattas som genom associationernas afbrytande framkallade rubbningar af jagets funktioner, utan att man behöfver antaga någon upplösning af jaget självt. — Naturligtvis har

agets begrepp inom den idealistiska filosofien spelat n stor roll. Här må endast erinras om Fichtes lära m det absoluta jaget som all verklighets yttersta rincip och om Herbarts kritik af jagets möjlighet om enhet af subjekt och objekt. S—e.

Jaga, *ind. myt.* Se Yaga.

Jaga, *sjöv.*, att förfölja och söka upphinna ett farvg. Om det förföljda fartyget försöker undkomma, äges det taga jakt l. jaga undan. R. N.*

Jagannāth, Djagannath, Jagarnath eng. *Juggernaut*, sanskr. *Jagannātha*, eg. "Världens herre", d. v. s. Viṣṇu eller Kṛṣṇa), namn på en hinduisk gudomlighet och dess berömda tempel i Purī i Orissa, s. om Bengalen. Hufvudbyggnaden

Fig. 1. Hufvudingången till Jagannaths tempel i Purī.

(se fig. 1) är i nordindisk stil fullbordad 1198 e. Kr. Platsen besökes af ända till 300,000 pilgrimer årligen från alla orter af Indien. Det heliga området är innesluten af en mur och hyser öfver ett hundratal åt olika gudomsformer helgade tempel, besökta af alla möjliga sekter, ehuru platsen ursprungligen var egnad Viṣṇu. I den innersta helgedomen förvaras bilder af J. (helt rå och utan armar, fig. 2), hans broder Bālarāma och syster Subhadrā. Offren till Durgā, Çivas gemål, äro blodiga, annars oblodiga. Jämte dessa dagliga offer firas 24 årliga fester, af hvilka vagnfesten (sanskr. *rathayātrā*) vid början af regntiden i juni och juli är den viktigaste. Då föres J:s bild omkring i staden på en ofantlig, 8 m. hög, 11 m. lång och bred, i 9 våningar delad vagn (fig. 3) med 16 hjul på 2 m. diameter åtföljd af broderns och systerns på mindre vagnar. Dessa dragas först af frivilliga pilgrimer, sedan af 4,200 lejda bönder till ett knappast 2 km. från templet beläget område och tillbaka igen, hvartill åtgå flera dagar. Inom den stora på en gång samlade folkmassan (ända till 150,000) förekomma med de ogynnsamma sanitära förhållandena, i den brännande hettan, en mängd sjukdoms- och dödsfall, i synnerhet i kolera, hvarutaf uppstått föreställningen om

Fig. 2. Jagannaths kolossalbild.

själfoffring under vagnens hjul. Om ock enstaka fall af självmord förekomma, så gör regeringen allt för att förebygga öfverfyllnad, smitta och olyckshändelser. Manspillan af utmattning, svält och sjukdom är dock i synnerhet på hemresan under regn-

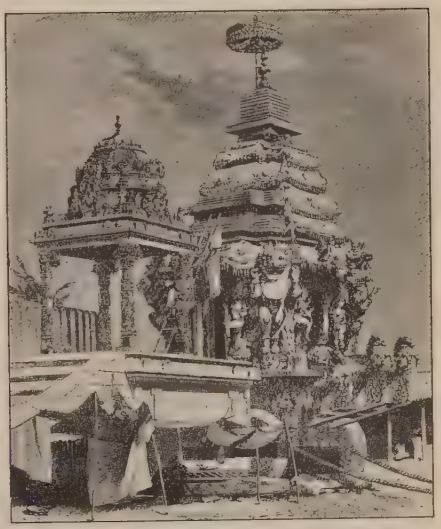

Fig. 3. Jagannathvagnen.

tiden synnerligen stor, ända till $^1/_5$ af hela pilgrimsskaran. — Ursprungligen var templet tillgängligt för alla kaster; nu äro emellertid 15 alldeles uteslutna, och två (tvättare och krukmakare) komma blott inom första gården. I spetsen för de i 36 grader och 97 klasser indelade tempeltjänarna står rājan af Khurdhā, ättling af Orissas gamla konungahus. Därtill komma 3,000 pilgrimsförare, som i hela Indien verka för och föranstalta pilgrimsfärder. Ett strängt vidmakthållet hemlighetssystem om hvad som förefaller under pilgrimsresan eller inom tempelområdet upprätthålles inom sektförbunden. Speciellt bindande kraft har en med J. föranstaltad kommunion (*mahāprasāda*). K. F. J.

Jagannath, stad i Indien. Se Purī.

Jagarbom, *sjöv.*, den yttersta delen af bogsprötets förlängning, tjänande till fäste för "jagaren". Den utskjuter genom en järnring på klyfvarbommen, ligger med inre delen längs med och på sidan om denna bom samt stannar med foten mot bogsprötets eselhufvud. Jfr Bogspröt. R. N.*

Jagarbomsgajar, *sjöv.* Se Gaj.

Jagare, *sjöv.* 1. Det förligaste l. yttersta trekantiga seglet, näst för om klyfvaren. Jagaren, som löper på bramstaget, är oftast nedtill fäst vid jagarbommen och beslås på denna, i hvilket fall den säges vara *fast*; halas den däremot vid bärgningen in på däck, kallas den *flygande*. Flygande jagare och klyfvare benämnas äfven sådana stagsegel, som på en del fartyg, synnerligast lustfartyg, sitta halfvägs upp på staget. Jagaren föres endast i lätt bris och bärgas vanligtvis samtidigt med öfverbramseglen, där så-

dana finnas. Se Segel. — 2. Benämning på segelflottornas lätta fartyg (smärre fregatter och korvetter).

3. (Eng. *destroyer*, fr. *contre-torpilleur*, ty. *torpedoboot*), i Sverige förut benämnd torpedbåtsförstörare, är ett litet, lätt byggdt, ytterst snabbgående fartyg, bestyckadt med lätt snabbskjutande artilleri och torpeder. Jagarens hufvuduppgift är att skydda egen flotta för fientliga torpedbåtar samt att till sjöss själf uppträda som torpedbåt. Den kan äfven, särskildt å mindre haf, användas

Svenska flottans jagare Vale.

för rekognoscerings- och spaningstjänst m. m. Typen infördes först (1893) i engelska flottan, men förekommer numera talrikt i de flesta mariner. Från de första jagarnas 275 tons deplacement och 27 knops fart har typen småningom utvecklats ända till 1,000 tons deplacement (s. k. oceanjagare) och 35 knops fart. Svenska flottans första jagare, ”Mode”, är byggd 1902 af Yarrow i England; de nyaste svenska jagarna (se fig.) äro alla byggda inom landet och ha följande hufvuddata: lgd = 65,8 m., br. = 6,3 m., djupg. = 2,5 m., depl. = 430 ton, högsta fart omkr. 30 knop, som uppnås med en maskinstyrka af 7—8 tusen hkr, bestyckning 4 st. 75 mm. ss. kan., 2 st. kulsprutor och 2 st. 45 cm. torpedtuber; gnistsignalstation finnes ombord. Besättningen uppgår till 4 officerare, 14 underofficerare och underofficerskorpraler samt 51 man (jfr Destroyer 1). Svenska flottan har f. n. (1910) färdiga eller under byggnad 8 jagare. 2 af dem (”Hugin” och ”Munin”) äro de första svenska örlogsfartyg, som framdrifvas af turbinmaskiner (A. E. G. curtisturbiner).

1. R. N.* 3. C. K. S.

Jagarnath. Se Jagannath.

Jagbacke, *kam.*, kronolägenhet, afsedd till jaktplats för hofvet. Sådana funnos i Uppland och Södermanland, men blefvo på grund af riksdagsbeslut 1818 försålda och i jordeböckerna omförda till skatte. Kbg.

Jagbult, *skpsb.*, en sådan bult, hvaraf man betjänar sig för att ”utjaga” (utdrifva) en inslagen bult. J. G. B.*

Jage'llo, storfurste af Litauen och konung af Polen, stamfader för jagellonska konungaätten, f. omkr. 1348, d. 1434. Hans fader, Olgerd, hade vid sin död (1377) delat det då ännu hedniska, under begynnande rysk-bysantinsk påverkan stående Litauen mellan sina söner och sin broder Kejstut, men J. lyckades vinna hegemonien bland dessa ständigt inbördes tvistande delfurstar. Förbunden med Polen genom den gemensamma fiendskapen mot Tyska orden, blef han tidigt de tongifvande lillpolske magnaternas kandidat till den polska kronan, som visserligen efter Ludvig den store öfvergått till dennes yngre dotter Hedvig (Jadwiga), men som genom hennes förlofning med Vilhelm af Österrike hotade komma på en tysk furstes hufvud. Som villkor för hans förmälning med henne, hvilken åtföljdes af hans erkännande som polsk konung under namn af Vladislav (II), 1386, sattes hans öfvergång till den romersk-katolska läran och en utvidgning af den polska adelns privilegier. I Litauen gjorde sig snart Kejstuts son Vitold till storfurste, men måste erkänna J:s länshöghet och rätt att i första hand komma i fråga som hans efterträdare. J:s och Vitolds samregering upptogs af en lyckosam kamp mot Tyska orden (slag vid Tannenberg 1410), hvarvid de bl. a. sökte den danske unionskonungens stöd (förbund med Erik af Pommern 1419). I sin inre styrelse kunde J. icke förhindra adelsväldets tillväxt; för den andliga odlingen återupprättade han (1400) universitetet i Krakau, som ännu bär hans namn. Han var gift fyra gånger och efterlämnade två söner. H. A—t.

Jagellos bild i hans polska konungasigill.

Jagellonska ätten, polsk dynasti, härstammade från den litauiske storfursten Jagello (se d. o.), hvilken 1386 förmälde sig med Polens drottning Hedvig och därigenom blef konung, under namnet Vladislav II, i detta land. Ätten, till hvilken hörde de polske konungarna Vladislav III (1434—44), Kasimir IV (1445—92), Johan Albert (1492—1501), Alexander (1501—06), Sigismund I (1507—48) och Sigismund II August (1548—72), utgick med den sistnämnde på svärdssidan. På kvinnolinjen fortplantades den genom Sigismund II:s syster Katarinas (”Jagellonicas”) giftermål med konung Johan III af Sverige. En gren af ätten regerade 1471—1526 i Böhmen och 1490—1526 därjämte äfven i Ungern. Till denna gren hörde Vladislav (1471—1516), den ofvannämnde Kasimir IV:s femte son, och dennes son Ludvig II (1516—26), med hvilken den bömisk-ungerska linjen utgick på svärdssidan.

Jagersill. Se Sillfiske.

Jagerslejdare, *sjöv.* Se Lejdare.

Jagga, en stundom förekommande namnform för dschagga (se d. o.).

Ja'ggarasocker. Se Borassus och Palmsocker.

Jaggery, *bot.* Se Palmsocker.

Jaghan, indianstam. Se Eldslandet, sp. 178.

Jagić [ja'gitj], Vatroslav, kroatisk språk-

orskare, f. 1838 i Varazdin, blef, efter att ha varit ärare vid gymnasiet i Agram och professor i jämförande språkforskning vid universitetet i Odessa, 874 professor i slaviska språk i Berlin, 1880 anställd id universitetet och vet. akad. i Petersburg och fick 1885 som Miklosichs efterträdare som professor vid universitetet i Wien den yttre ställning, som Miklosich gjort till den ledande inom de slaviska studierna. J. är medlem af österrikiska herrehuset och bär titeln kejserligt hofråd. J. är en af samtidens mest framstående filologer inom det slaviska området. Sedan 1875 utger han (tills. med Leskien, Nehring

a.) "Archiv für slavische philologie", en tidskrift f största betydelse som centralorgan för den slaviska lologien. J. har publicerat en mängd större och indre, delvis mycket viktiga uppsatser af språkigt och litteraturhistoriskt innehåll dels i nämnda 'Archiv", dels i sydslaviska akademiens "Rad" och 'Starine" (i Agram), dels i serbiska litteratursällkapets "Glasnik" (i Belgrad), dels i Petersurg-akademiens "Sbornik" och Wienakademiens 'Denkschriften" och "Sitzungsberichte". Af grundäggande betydelse äro hans editioner (med gramatiska, paleografiska och litteraturhistoriska inedningar, delvis med specialordböcker) af äldre itteratur: "Zografos-evangeliet" (1879) och "Mariavangeliet" (1883), båda i cyrillisk omskrift efter lagolitiska manuskript och hörande till den äldsta ruppen af fornbulgariska urkunder, helgonlegender fornrysk redaktion ("Sluzj. mineji" för sept.— ov., 1886), fornserbiska och fornkroatiska juridiska ch religiösa urkunder, såsom Vinodals, Veglias och olitsas "statut", profeterna på istrisk-kroatiska 1897) och hertig Hervojas mässbok. Viktiga äro fven hans studier rörande det glagolitiska alfabetets rsprung (ur grekiska minuskler, *Tjetyre paleograf. tatji*, i "Sbornik", XXXIII) och rörande det kyrkaviska språkets ursprung och etnografiska ställing: *vopros o Kirillě i Mefodiě* (i "Sbornik", XXXVIII) och *Zur entstehungsgeschichte der irchenslavischen sprache* (Wien 1900). J. har i frigt för undervisningens behof utgifvit en fornroatisk och en fornslavisk läsebok och en liten amling slaviska folkvisor samt Dobrowskýs och opitars korrespondens (1885, 1898). Till J:s 1:a födelsedag utgåfvo lärjungar och vänner estskriften "Zbornik u slavu V. Jagića" (VIII + 725 s). Lll.

Jagistän. Se Dardistan.

Jaglina, *sjöv.*, kabelslaget tågvirke om 9—15 cm. mkrets samt omkr. 200 m. längd; stundom örekommer äfven jaglina af gröfre slag. Jaglinor nvändas företrädesvis till bogsering, förhalning och örtöjning. R. N.*

Jagning, *skpsb.*, säges en bult ha, då bultens iameter är större än bulthålets. Jfr Drifva 1.

Jago [chägå], spansk form för namnet Jakob t. ex. i namnet Santiago). Se Jakob den äldre. — Efter en person i Shaksperes drama "Othello" har namnet J. blifvit liktydigt med en gemen människa.

Jagodina, stad i Serbien, distriktet (okrug) Morava, nära floden Morava. 4,691 inv. (1896). Vid staden finnas ruiner af en moské, som skall ha varit en af de största i Serbien. (J. F. N.)

Jagrabb, *skpsb.* Se Drifva 1.

Jagring, *sjöv.* Se Mast.

Jagroman. Se Roman.

Jagst (Jaxt). 1. Flod i Württemberg, upprinner i östra delen af landet och faller ut i Neckar vid västra gränsen, midt emot Wimpffen. Längd 195 km. — 2. (Jagstkreis) en af de fyra kretsarna i konungariket Württemberg, omfattande nordöstra delen af landet, omkring ofvannämnda flod och den med densamma nästan parallella Kocher. 5,142 kvkm. 407,059 inv. (1905), hvaraf 67 proc. protestanter. Hufvudstad är Ellwangen. (J. F. N.)

Jagstkreis [-krajs]. Se Jagst 2.

Jaguären, *Leopardus* (*Felis*) *onca*, *zool.*, hör till fam. kattdjur (*Felidæ*), rofdjurens ordning och däggdjurens klass. Djurets kroppsbyggnad antyder mera styrka än vighet och förefaller något klumpig jämförd med leopardens, hvilken den eljest mest liknar.

Kroppens längd stiger till 1,80 m., svansens till 68 cm. och höjden öfver bogarna till 80 cm. Färgen är i allmänhet rödgul, utom på de undre kroppsdelarna, som äro hvita. Hela djuret är öfversålladt med dels mindre, svarta, runda, aflånga eller oregelbundna fläckar, dels större fläckar och ringar, som äro gulröda, omgifvas af en svart kant och i midten ha en eller två svarta punkter. Honan är något blekare än hannen samt har ett mindre antal ringformiga fläckar på halsen och skuldrorna, men i stället flera och smärre på kroppens sidor. Flera färgvarieteter förekomma. Jaguaren är spridd från Louisiana, Texas och norra Mexico söderut till nordgränsen af Patagonien vid omkr. 40° s. br., men är nu allestädes mycket sällsyntare än förr; talrikast förekommer den i trakterna kring de sydamerikanska floderna Paraguay, Parana och Uruguay. Den uppehåller sig nol skog- samt vass- och gräsbevuxna stränder och träffas endast tillfälligtvis på öppna fält och i stora skogar. Om dagen hvilar den på något undandoldt ställe, men går i skymningen och gryningen äfvensom under ljusa nätter ut att söka sig byte. Detta utgöres af större och mindre

ryggradsdjur, sköldpaddor, alligatorer och andra kräldjur samt fisk. Genom högst ansenlig styrka, väl utvecklade sinnen och förslagenhet blir den ett högeligen farligt skadedjur. I boskapshjordarna anställer den stor förödelse och angriper äfven människor. För sin stora skadlighet förföljes den ifrigt och på flerahanda sätt. Två till fyra ungar födas åt gången. I zoologiska trädgårdar trifves den väl och har fortplantat sig t. o. m. i ambulatoriska menagerier. C. R. S. (L—e.)

Ja'gût, mindre god form för Jaqût. Se Jakût.

Jah, Jahu, förkortade former af Jahveh, Jahaveh-l. Jehovah, namn på Gud, hvilka förekomma i en mängd gammaltestamentliga personnamn, t. ex. *Jesajah* och *Jesajahu*, *Ussijah* och *Ussijahu* (''Esaias'' och ''Ussia''). Jah förekommer någon gång självständigt, t. ex. i lof-formeln *hallelu-jah*, ''lofsjungen Gud!'' Dessa förkortade former tillhöra antagligen det äldsta språket. Jfr Jehovah. J. P.

Jahân, härskare öfver Stora Moguls rike i Indien, 1628—58, d. 1666, befann sig vid sin fader Jahângirs död (1627) i Deccan i öppet uppror, erkändes som kejsare 1628 och lät döda flera med honom om tronen täflande släktingar. Han förlorade 1653 till perserna prov. Kandahar, men eröfrade 1636 riket Ahmednagar i Deccan och tilltvang sig tribut af Bijâpur och Golconda. Från 1637 oroades hans välde genom våldsamma marattuppror. J. förde ett prunkande hofliv, skildradt bl. a. af den franske juveleraren Tavernier, och lät uppföra en mängd härliga praktbyggnader, såsom mausoleet *Tâj Mahâl* och moskén *Moti Masjid* i Agra samt ''stora moskén'' (*Jama Masjid*) i Delhi. Han afsattes 1658 af sin son Aurangzib och tillbragte sina sista år som statsfånge i Agras citadell. V. S—g.

Jahângir (Djahangir, Djihangir, Dschihangir), härskare öfver Stora Moguls rike i Indien, d. 1627, hette eg. Salim, men antog, då han 1605 efterträdde sin fader Akbar, namnet J. (''världens eröfrare''). Han förde flera fältåg i södra Indien, utan att göra några större eröfringar. Han hyllade i sin ungdom Akbars eklektiska nya statsreligion, men iakttog som kejsare islams yttre sedvänjor; dock var han starkt begifven på dryckenskap. J. och hans hof skildras lifligt af sir Thomas Roe, hvilken 1615 som engelsk ambassadör besökte hans hufvudstad Agra. V. S—g.

Jahaveh. Se Jehova.

Jahn. Friedrich Ludwig, stiftare af det tyska turnväsendet (*der Turnvater*), f. 11 aug. 1778 i byn Lanz, i preussiska prov. Brandenburg, d. 15 okt. 1852 i Freiburg an der Unstrut. Redan som student i Halle utgaf han pseudonymt skriften *Ueber die beförderung des patriotismus im Deutschen reiche. Allen preussen gewidmet von O. C. C. Höpffner* (1800). Språkstudier gåfvo därefter anledning till arbetet *Bereicherung des hochdeutschen sprachschatzes, versucht im gebiete der sinnverwandtschaft* (1806). Men icke endast med pennan ville J. verka i sitt fosterlands tjänst. Samma dag som preussiska hären led de afgörande nederlagen vid Jena och Auerstädt (14 okt. 1806), stötte J. till densamma, men fick sålunda endast deltaga i den sprängda härens förödmjukande flykt. Under de närmast följande åren utarbetade han sitt klassiska verk *Deutsches volksthum* (1810). 1810 erhöll han två lärarbefattningar i Berlin och grundade vid denna stad, på Hasenheide (där hans bildstod, af Encke, restes 1872), 1811 Tysklands första turnanstalt, lifligt öfvertygad om, att ungdomens härdande och utbildning genom kroppsöfningar vore ett kraftigt medel till tyska nationens återupprättelse och sammanslutning. 1813, innan ännu det k. upproret till fransmännens fördrifvande utfärdats, slöt han sig till Lützows friskara, hvilken han därefter som officer tillhörde, tills den efter den första Parisfreden upplöstes (1814). Återkommen till Berlin, fortsatte han med statsunderstöd sitt arbete på turnväsendets utveckling och utgaf i förening med sin lärjunge E. Eiselen *Die deutsche turnkunst* (1816). Då emellertid hans verksamhet föreföll den inträdande politiska reaktionen alltmera misstänkt (Kotzebue mördades 1819 af turnaren Sand), sattes J. 1819 i fängsligt förvar och återfick först 1825 friheten, hvarvid det dock förbjöds honom att vistas inom en omkrets af 10 mil från Berlin och för öfrigt i stad, där det fanns universitet eller gymnasium. I sin ofrivilliga tillbakadragenhet lät han under den följande tiden höra af sig endast genom ett par skrifter, såsom *Merke zum deutschen volksthum* (1833), och genom de självbiografiska meddelanden, som utgåfvos under titel: *Denknisse eines deutschen oder fahrten des alten im bart* (1835). Efter Fredrik Vilhelm IV:s tronbestigning (1840) fritogs J. fullständigt från polisuppsikt. 1848 invaldes han i tyska nationalförsamlingen, men det visade sig snart, att den nya tiden skenat förbi den gamle patrioten, och såsom en af de mest konservative i församlingen förlorade han hastigt största delen af sin forna popularitet. Utom ofvan nämnda skrifter af J. märkas *Runenblätter* (1814), *Neue runenblätter* (1828) och *Selbstvertheidigung* (1863). Om hans betydelse för det tyska enhetsverket vittnar förbundsdagskommissionens af 1819 uttalande, att han var ''den, som först framkommit med den högst farliga läran om Tysklands enhet''. Den 1863 grundade pensionskassan för turnlärare och deras efterlefvande bär namnet Jahn-stiftung. Flera minnesstenar äro egnade J. på olika orter, och öfver hans graf i Freiburg byggdes 1903 ett Jahnmuseum. J:s samlade *Werke* utgåfvos af Euler i 2 bd 1883—87 (i urval af Hoffmeister 1890). Se biogr. af Pröhle (1855; ny bearb. af Euler 1881).

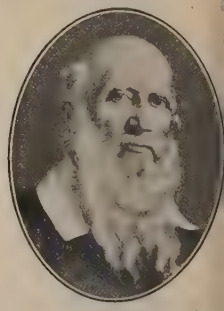

Jahn. 1. Ferdinand Heinrich J., dansk krigshistoriker, f. 1789 i Holstein, d. 1828, blef 1805 fänrik och 1820 kapten samt höll från 1823 i Köpenhamn krigshistoriska föreläsningar för officerare. Endast spridda afdelningar af en utförlig dansk krigshistoria, hvarpå J. arbetade, hann han fullborda: *Grundtræk til Christian IV:s krigshistorie* (1820—22) och *Almindelig udsigt over Nordens, især Danmarks, krigsvæsen i middelalderen* (1825). Efter hans död utkom *Danmarks politisk-militaire*

storie under unionskongerne (1835). Som grundggare och medredaktör af ”Magazin for militair denskabelighed” (1818—27) skref J. flera mindre handlingar, bl. a. *Udkast til grevefeidens historie h Skaanes adskillelse fra Danmark under den efter hristoffer II:s död opstaaede mellemregjering og enforening under Valdemar Atterdag* (1827). — 2. ens Harald Fibiger J., den föregåendes n, f. 1818, blef löjtnant 1835 och stupade i kriget 49. Han författade *De danske auxiliairtropper 89—97 og i den spanske successionskrig* (1840 41). 1 o. 2. E. Ebg.

Jahn, Johann Christian, tysk filolog, f. 97, d. 1846, är mest bekant som redaktör af det å B. G. Teubners förlag i Leipzig utgifna samlesverket ”Bibliotheca scriptorum græcorum et omanorum” (1825 ff.) samt förste ledare af tidriften ”Jahrbücher für philologie und pädagogik” 826 ff.).

Jahn, Otto, tysk filolog, arkeolog och musikriftställare, f. 1813 i Kiel, d. 1869 i Göttingen, ar vid Berlins och Leipzigs universitet lärjunge af ottfr. Hermann, Böckh och Lachmann, blef 1836 filos. doktor, utbildade sig vidare i Paris och Rom samt inrättade 1839 vid Kiels universitet ett slags arkeologiskt seminarium, men kallades 1842 till Greifswald som e. o. professor i klassisk litteratur och arkeologi samt blef 1845 ord. professor där och 1847 vid Leipzigs universitet, där han knöt arbetsgemenskap med sin förre lärjunge Th. Mommsen. På

rund af sitt deltagande i de nationella rörelerna 1848 och 1849 blef han suspenderad och afattes 1851 af regeringen. 1855 kallad till Bonn om ord. professor, verkade han i denna befattning ll sin död, under sista årtiondet med bruten hälsa. = J. var en ädel personlighet med mångsidiga inressen och outtröttlig arbetsdrift. Han egnade sig ied största nit åt sin lärarverksamhet och utöfvade tt ansenligt inflytande på den klassisk-arkeologiska etenskapen, särskildt genom sin strängt filologiska ietod och sitt fina konstsinne. Utom en ansenlig ängd uppsatser i lärda tidskrifter lämnade J., hvad eträffar hans läroämnen, dels kritiska editioner af ersius (1843, 1851, 1868), Censorinus (1845), lorus (1852), Juvenalis (1851, 1868) m. fl. aukorer, dels författade han flera utförliga arkeologiska ionografier. Hans *Beschreibung der vasensammlung n München* (1854) inledes med en omfångsrik och rundläggande afhandling om vaskännedomen. Såom litteraturhistoriker och biograf utgaf J. ”Goethes riefe an Leipziger freunde” (1849, 1867) och ”Goethes briefe an Voigt” (1868) samt skref öfver *Winckelmann* (1844), *G. Hermann* (1849), *L. Uhland* (1863) m. fl. Flera af hans lefnadsteckningar samades i *Biographische aufsätze* (1866). Alltifrån arndomen idkade J. musikstudier, komponerade själf ånger, började i Leipzig samla Seb. Bachs manuskript, stiftade ”Bach-gesellschaft” för dessas utgifvande samt gaf företaget den filologisk-kritiska karaktär, som sedan har präglat monumentaleditionerna af de store tyske musikernas verk. J:s mest betydande biografiska verk är *W. A. Mozart* (4 bd, 1856—59, 3:e uppl. i 2 bd 1889—91; svensk öfv.: ”W. A. Mozart”, 2 dlr, 1865), den första värdiga tondiktarbiografi, som någon åstadkommit, ett mästerverk af kritisk metod. Han skildrar däri Mozart och hans verk inom en bred ram af tidsförhållanden. En mängd af J. samladt material lades sedermera till grund för Thayers Beethovenbiografi och Pohls Haydnbiografi. J:s *Gesammelte aufsätze über musik* (1866) innehålla bl. a. hans skarpt klandrande analyser af Wagners musikdramer. E. F—t.

Jahn-stiftung. Se Jahn, F. L.

Jahu. Se Jah.

Jahveh. Se Jehovah.

Jahvisten. Se Pentateuken.

Jaik. Se Ural.

Jaime [cha'jme], spansk namnform för Jakob.

Jaina [djaina], afledning af *Jina* (se nedan), eg. ”som hör till, (på något sätt) sammanhänger med *Jina*”, *ind. religionshist.*, namn på en medlem i det religiösa samfund, som bekänner sig till den lära om frälsningen, hvilken funnits och fortplantats af olika i tidernas fullbordan successivt uppträdande jina'er (”öfvervinnare”, ”världsfrälsare”) och omfattas af den af den siste Jina, *Vardhamana* l. *Mahāvira*, stiftade munkorden, Jinaorden. Läran bör kallas jinism, men går vanligen under benämningen jainism (efter ordet *Jaina*); orden däremot heter Jainaorden l. jinisternas (jainisternas) orden. Samfundet är spridt i Indiens städer, bekännarna tillhöra merendels den rikare handelsklassen till ett antal af omkr. 1,3 mill. Lära och lif gå ut på befrielse från själavandringen (*saṁsāra*) och från världen (*mokṣa*, *nirvāṇa*) genom de tre ädelstenarna I. ”riktig tro” (på Jina), II. ”riktig lära” (kunskap, vetande), III. ”riktig vandel”. Samfundet är indeladt i munkar och lekmän (jämte systrar). Enligt jinismens filosofiska system är världen oskapad och evig utan någon skapande eller uppehållande gud, men bestående af substanser: a) liflösa (*ajīva*), omfattande *dharma* (moralisk förtjänst), *adharma* (synd), hvilka utgöra de båda själavandringen bestämmande faktorer eller principer (*karman*), *ākāça* (luften, rummet, etern), *kāla* (tiden), atomerna samt atomförbindelserna; b) lefvande väsen, själar (*jīva*), individuella existenser, som i världskretsloppet äro förbundna med kroppar, hvilka försvinna i nirvāna. Besjälade äro också jorden, vattnet, vinden, elden och växterna, men med blott ett sinne; djuren ha olika antal sinnen alltefter sitt utvecklingsstadium. Världsbyggnaden tänker sig jinisten på samma sätt som buddisten eller bramanen: med sju (eller flera) helveten under jorden och ett flertal himlar ofvan (hvaraf de 12, hos digambarasekten 16, nedersta benämnas *kalpa*). Af de fyra klasser öfverjordiska väsen, som jinismen antager, bo *Vaimānika'erna* (invånarna i *vimāna*, ”gudaboning”) eller gudarna i inskränkt mening i himlarna och behärskas af 10 indra'er (gudakonungar). Gudarna äro tidliga existenser, sidoordnade med andra lefvande väsen, underkastade själavandringen. Egentlig dyrkan tillkommer blott *Jina*'erna, som bo på världens högsta topp ofvanför gudarna. Världskretsloppet fortgår i regelmässigt återkommande världsperioder delvis af

ofantlig längd. Af de fem graderna af kunskap är den högsta allvetenheten (*kevala*). I sträfvandet att befria sig från det själavandringen betingande *karman* slites själen mellan den nedtyngande *adharma* och den upplyftande *dharma*; först med befrielsen af båda är den så lätt, att den lyfter sig till de fullkomligas (*siddha*) himmel, där den lefver evigt i rent intellektuell tillvaro. Genom rätt tro och öfvervinnande af lidelserna och handlingsdriften undgår man att samla nytt karman, under det att det gamla kan tillintetgöras förnämligast med askes, som leder till befrielse. Askesen spelar sålunda i jinismen en mycket framträdande roll och är den förnämsta skiljepunkten mellan jinismen och buddismen. Självmord räknas som en berömlig åtgärd i uppnåendet af befrielse från *karman*. Den riktiga vandeln sammanfattas i fem bud: 1) att icke döda eller skada (*ahiṁsā*), 2) att icke tala osanning, 3) att icke tillegna sig något, som ej är en gifvet, 4) absolut kyskhet, 5) egendomslöshet (för lekmän mildare former). Ahiṁsā har framtvingat en hel mängd, delvis rent komiska åtgärder för att undgå att döda lefvande va-

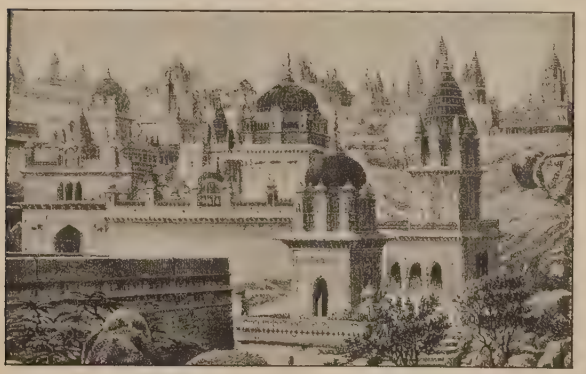

Grupp af Jainatempel på Sunagiri (''Guldberget'') i Central-Indien.

relser, såsom bruk af sil för vattnet, flor för munnen (för att icke förtära smådjur), att icke äta i mörkret o. s. v. Munken skulle ursprungligen vandra omkring hemlös med sin allmoseskål och ''predika tiggarmunkarnas lag för alla varelser''. Kan han icke uppfylla sina munkplikter, skall han hellre hänga sig, svälta ihjäl eller på annat sätt begå självmord än bryta munklöftena. I regntiden, då växt- och djurlifvet når sin största yppighet, bör munken sysselsätta sig med fasta, studier och meditation. Någon egentlig kult finnes icke. Lekfolk skall dagligen besöka ett tempel med bilder af Jina, gå däromkring tre gånger, offra frukt eller blommor, uttala en bön eller hälsning o. s. v. Den 8 och 14 i hvarje halfmånad samt ny- och fullmåndagen hålles faste- och hvilodag (*posaha*) utan badning, arbete o. d., ungefär som bland buddisterna. Föremål för dyrkan är endast Jina; jainamenigheterna ega flera af de i arkitektoniskt hänseende vackraste templen i Indien (t. ex. vid Mount Abu och Girnār), särskildt i västra Indien i trakten omkring Bombay (se ofvanstående fig. samt Byggnadskonsten, sp. 711 och pl. II).

Jainasekten uppstod samtidigt eller något före buddismen och var en af de många med hvarandr konkurrerande sekterna, som uppträdde och predi kade, i synnerhet i östra Indien (i Magadha oc angränsande delar), vägen till frälsning. Många städes i jinisternas och buddisternas skrifter fram träder den ömsesidiga fientligheten, större ju mindr läroskiljaktigheterna egentligen voro. Stiftaren å den historiska jinismen, Vardhamāna, af buddi sterna mest nämnd Nātaputta (sanskr. *Jñātṛputra* ''Jñātṛsonen''), af sina anhängare kallad med he dersnamnet Mahāvīra (''den store hjälten''), so snarare synes ha varit en reformator af en redan be fintlig (förbuddistisk) sektrörelse, var en konungaso af *Jñātṛ*-familjen i Vesāli, som, f. omkr. 544, vi 28 års ålder drog sig från världen och slet af si hår, från sitt 30:e år vandrade omkring, naken 12 år, och slutade som *kevalin* (på allvetenhetssta diet), uppträdde såsom Jina samtidigt med Buddha intill han vid 72 års ålder dog omkr. 467 f. Kr De honom närmast följande munkarna kallades *nir grantha* (''de från band löste''), *yati* (''asketer'' eller *sādhu* (''goda, heliga'') och gåfvo upphofvet til jainamenigheterna. — Dessa h under tidernas lopp uppdelat sig två mot hvarandra fientliga sekter *çvetāmbara* (''de hvitklädde'') oc *digāmbara* (''hvilkas kläder är luf ten''), båda med underafdelningar De senare hålla på fullständig na kenhet, och bevisligen lefde dera munkar på 600-talet efter denn lära; nu ha de måst underkasta si modifikationer. Çvetāmbara'erna an se nakenheten endast som en för tjänst, i det de erkänna, att Ma hāvīra och hans lärjungar ging nakna. Digāmbara'erna, som anse att kvinnor ej kunna uppnå nir vāṇa, erkänna inga nunnor; oc faktiskt antaga Çvetāmbara'erna n som sådana endast ''jungfruänkor'' (kvinnor, hvilkas män dött i barn domen).

Jainas heliga skrifter (se Weber ''Über die heiligen schriften der Yaina'', i ''Indisch studien'', bd 16 och 17) voro ursprungligen de 1 enligt traditionen på ett möte i Pāṭaliputra (omkr. 30 f. Kr.) fastställda *anga*'er (''leder'') med de 14 s. k *pūrva*'er, som sammanfattades som en 12:e anga hvilka utgjorde deras kanon, *siddhānta* (''fullkomna lära''). Denna kanon räkade med tiden i oordning och en slutlig redaktion företogs af konsiliet i Va labhī (454 e. Kr.). Enligt denna senare redaktio består kanon af 45 *āgama*'er, fördelade på 6 störr afdelningar, af hvilka de 11 *anga*'erna bilda de första. Denna kanon erkännes endast af Çvetām bara'erna, under det Digāmbara'erna förklara den för oäkta eller interpolerade och ersätta dem me senare, starkt systematiserade verk. (Jfr härom sär skildt Jacobi, ''The Kalpasūtra of Bhadrabāhu'' Hörnle, ''The uvāsagadasāo, transl.'', och Söder blom, ''Främmande religionsurkunder'', I, s. 57 ff. De äldsta äro affattade på en ålderdomlig, resp blandform af magadhaspråket, det s. k. *ardhamā gadhī* (''halfmāgadhī''), senare skrifter äro på *māhārāṣṭrī* eller en särskild form däraf och särskild kommentarer på sanskrit.

De lärde, som mest bidragit att klargöra frågan
jainasektens ursprung och historia, äro Weber,
n i synnerhet Bühler i flera afhandlingar (jfr H e a c a n d r a), särskildt "Über die indische sekte
r jaina" (1887), och Jacobi (se denne) i inledninrna till "The Kalpasûtra of Bhadrabâhu" och Sacred books of the East", bd XXII och i synnert XLV (där s. XIII ff. öfrig litt. omnämnes). Jfr rth, "The religions of India" (1882), de Milloué, Religions de l'Inde" (1890), Hopkins, "The relions of India" (1895), "Précis d'histoire des relions", I (i "Annales du Musée Guimet"), J. Klatt, Extracts from the historical records of the Jainas" "Indian antiquary", XI), Guerinot, "Essai de biographie Jaina" (i "Annales du Musée Guimet. Bibliothèque d'études", tom. XXII). Detaljerad lista jainamanuskript finnes i Webers handskriftskata-, vol. II, afd. 2. Urval ur Jainakanon i öfv. K. F. Johansson i "Främmande religionsurkunr", II. K. F. J.

Jainadialekten. Se I n d i e n s s p r å k o c h t t e r a t u r, sp. 546.

Jainaorden. Se J a i n a.

Jainasekten. Se J a i n a.

Jainism. Se J a i n a.

Jaintia, fordom stat i Assam, s. om Brahmaputralen, nu delad mellan distrikten Khasi och Jaintia lls samt Sylhet. Invånarna, som kalla sig p a n a r, ett enstafvigt språk, olikt khasifolkets.

Jaipur [dʃäipä'ə], J e y p o r e. 1. Vasallstat i ajputana, Indien. 40,350 kvkm. 2,658,075 inv. 901). Landet är i allmänhet jämnt, ehuru i n. v. utet genom en utgrening af Aravallibergen, som nehålla rika fyndigheter af koppar, kobolt, nickel h järn. Det är en af de rikaste och bäst förltade inhemska staterna i Indien. Stora omkostder ha nedlagts på bevattningskanaler. Staten äres af Rajputanajärnvägen med dess bibanor till gra och Delhi. — 2. Hufvudstad i nämnda stat, d ofvannämnda järnväg. 160,167 inv. (1901). et är en modernt byggd stad med breda gator h ståtliga hus, bl. a. maharajans palats, ett llege, en highschool och en konstskola. Förnämsta dustrigrenarna äro tillverkning af musliner och dra textilvaror samt juvelerararbeten. — Ruinerna *Amber*, den forna hufvudstaden, ligga omkr. km. n. ö. om J. Wbg.

Jair (hebr. *Jâ'ir*). 1. En af de s. k. små domarna l. Dom. 10: 3—5. — 2. Mordekais fader enl. ster 2: 5. — 3. Elhanans fader från Betlehem, Krön. 20: 5; i 2 Sam. 21: 19 heter han i följd af xtskada Jaare Oregim. — 4. Jairs städer och byar rekomma i G. T. som beteckning för en talrik släkt landet ö. om Jordan (jfr Dom. 10: 3—5), af hvilka del synes ha bott i "städer" (bofast befolkning), annan i "tältbyar" (nomader). E. S—e.

Jaisalmer, J a i s a l m i r [dʃäisəlmïə], J e y s u l e r e [dʃēisəlmïə]. 1. Vasallstat i västra Rajputana, dien. 41,600 kvkm. 73,370 inv. (1901). Det en del af den stora indiska öknen, genomdraget långsträckta sanddyner och utan perenna vattenag, hvarför jordbruket är högst obetydligt. Till ljd af hungersnöden 1897 och 1900 minskades lkmängden med 37 proc. 1891—1901. Fursten, rajputstam, bär titeln *maharawal*. — 2. Hufvudad i nämnda stat. 7,137 inv. (1901). Den anlades 156, har många jainatempel och ett starkt fäste.

Jaiva, biflod fr. vänster till Kama, i ryska guv. Perm. 320 km. lång.

Ja'jce [-dʃe], befäst stad i Bosnien vid Pliva, som där i ett öfver 30 m. högt fall förenar sig med Vrbas. 3,929 inv. (1895). J. är byggdt i terrasser på en bergkulle och har flera moskéer samt berömda klippkatakomber. Det var förr residens för Bosniens konungar, hvilkas gamla borg ännu finnes kvar. J. F. N.

Jajjan. Se J a ë n 2.

Jajpur [dʃädʃpō'ə], J a j p o r e, D j a d s c h p u r, stad i brittiska Indien, prov. Bengalen, divisionen Orissa, distriktet Cuttack, på högra stranden af floden Baitarani. Omkr. 12,000 inv. Det var förr hufvudstaden i Orissa, har många ruiner af Sivatempel och njuter mycken inkomst af dess årliga mässa, vid hvilken skaror af pilgrimer samlas att bada i den heliga Baitarani, den indiska mytologiens Styx.

Jakamären, J a k a m a r s l ä k t e t, *zool.* Se G l a n s f å g l a r.

Jakarandaträ [ʃa-], P a l i s a n d e r t r ä, *bot. tekn.*, ett högt värderadt träslag, hvars härstamning är oviss. Som moderväxter nämnas arter af leguminossläktena *Dalbergia*, *Jacaranda* och *Machærium* (se dessa ord). G. L—m.

Jakären, *zool.* Se K r o k o d i l d j u r e n.

Jaken (Y a k e n), *zool.* Se G r y m t o x e n.

Jakett [ʃäkä't], fr. *jaquette* (af *jaque*, pansarskjorta), under senare medeltiden en kort lifrock i koltform (se D r ä k t, sp. 932 och pl. II, fig. 5); numera dels en nedåt öppen mansrock med framtill (något ofvan knähöjd) rundade skört, dels en åtsittande fruntimmerskappa, som blott räcker ned till höfterna.

Jakin. 1. Den högra af de båda kopparpelarna vid ingången till Salomos tempel (1 Kon. 7: 21). Den andra kallades B o a s (se d. o.). — 2. En prästsläkt i Israel (se 1 Krön. 9: 10) och en af Simeons söner (1 Mos. 46: 10). E. S—e.

Jakko. Se V e d d a.

Jako, *zool.* Se P a p e g o j o r.

Jakob ("hälhållaren" l. "öfverlistaren"), Isaks son, den af de gammaltestamentlige patriarkerna, som i viss mening kan sägas vara det israelitiska folkets egentlige stamfader, efter hvars andra namn, I s r a e l, detta folk blifvit benämndt. Patriarken J:s lefnadshistoria återfinnes i senare hälften af 1 Mos., från slutet af 25:e kap. Slughet är hos honom ett i ögonen fallande karaktärsdrag. Med list går han försynen i förväg för att få den honom bestämda förstfödslorätten, lockande sin äldre, lättsinnige broder, Esau, att i en svag stund afstå från denna rätt och bedrägligt begagnande sin gamle faders ålderdomssköplighet för att erhålla den välsignelse, som tillkom den först födde. Genom list förskaffar han sig rikedomar i sin nödtvungna landsflykt undan sin broders hämnd. Men hans lif är också en serie af olyckor och lidanden, straff för hans synder, hvarigenom han luttras: äfventyrlig flykt från hemmet i unga år, hårdt arbete och orättvis behandling under den långa landsflykten, husliga tvister mellan hustrurna Lea och Rakel, sorger af olika slag genom barnen, i synnerhet genom de äldre sönernas afundsjuka på älsklingssonen Josef. Själf tecknar den lefnadströtte och, efter den tidens åldersmåttstock, i förtid brutne patriarken sitt lifs

historia med de orden: ”Få och onda hafva mina lefnadsår varit”. Jfr Edom 2. J. P.

Jakob (Jacōbus) den äldre, apostel, Johannes' broder, son till den galileiske fiskaren Zebedeus och hans hustru Salome, var en af de tre apostlar, som benådades med Jesu förtrognare umgänge, ehuru han i de evangeliska berättelserna står tillbaka för de andra två, Johannes och Petrus. I det varma trosnitet för mästaren och hans sak liknade han sin broder, hvarför de båda af Jesus karakteriserades med namnet ”boanerges”, d. v. s. tordönsmännen. Jakob d. ä. var den förste martyren bland apostlarna, i det han omkr. år 44 blef af Herodes Agrippa I halshuggen, emedan denne furste därigenom ville vinna judarnas gunst (Apg. 12). Hans dag är 25 juli. Enligt en katolsk legend skulle J. (San Jago) ha predikat kristendomen i Spanien, hvarför hans kropp blifvit ditförd af hans lärjungar och jordad i Compostela. Om J:s attribut i konsten se Apostel, sp. 1227 och fig. 3 å pl. J. P.

Jakob (Jacōbus) den yngre, apostel, Alfeus' son, nämnes endast i förteckningarna på apostlarna, och möjligen är också han åsyftad på de ställen, där det talas om en ”Maria, Jakobs moder” (Matt. 27: 56; Mark. 15: 40; 16: 1; Luk. 24: 10). Man har identifierat denna Maria med den, som i Joh. 19: 25 kallas Klopas' hustru, och antagit Klopas vara identisk med Alfeus; och då man vidare antagit de föregående orden ”hans (Jesu) moders syster” höra tillsammans med ”Maria, Klopas' hustru”, har man af allt detta dragit den slutsatsen, att J. skulle ha varit Jesu moders systerson. Och enl. en sägen, som Eusebios (III, 11) fått från Hegesippus, skall Klopas ha varit en broder till Jesu fosterfader, Josef. Af språkliga och exegetiska skäl kunna invändningar göras mot alla dessa slutsatser. Den traditionella benämningen ”den yngre” på Alfeus' son Jakob till skillnad från den andre aposteln J., som därför kallas ”den äldre”, kan bero på en missuppfattning af Mark. 15: 40, där ”den lille” ej behöfver afse åldern, utan kroppsstorleken och där för öfrigt en annan J. än denne apostel kan vara åsyftad. Enl. en sägen skulle J., Alfeus' son, efter att ha predikat evangelium i Egypten, där ha blifvit korsfäst i staden Ostrakine. Om J:s attribut i konsten se Apostel, sp. 1227 och fig. 9 å pl. J. P.

Jakob (Jacōbus), ”Herrens broder”, författaren till ”Jakobs bref” i N. T., anses af somliga vara densamme som aposteln Jakob, Alfeus' son, i det man (se föreg. art.) antagit honom vara en systerson till Jesu moder och fattat de nytestamentliga uttrycken ”Herrens broder” och ”Jesu bröder” icke efter orden, utan enl. ett gammaltestamentligt bruk endast som angifvande en nära släktskap. Under medeltiden var denna åsikt den härskande i öfverensstämmelse med dogmen om Jungfru Marias eviga jungfrulighet, och den hyllas af många den nyare tidens protestantiska teologer. Den äldsta kyrkans tradition skilde dock emellan aposteln Jakob, Alfeus' son, och Jakob, ”Herrens broder”, fattande det senare uttrycket bokstafligt, en åsikt, som synes mest öfverensstämma med N. T., hvilket bestämdt skiljer mellan apostlarna och Jesu bröder (Joh. 2: 12; Apg. 1: 13, 14; 1 Kor. 9: 5 m. fl.). Enligt en gängse gammal sägen skulle Jesu bröder dock icke ha varit Marias söner, utan Josefs i ett föregående äktenskap, ett antagande, som skulle bekräftas däraf, att N. T. aldrig talar om ”Maria söner”, utan alltid förbinder uttrycken ”Maria, Jes moder” och ”hans bröder”. I sådant fall skull Jakob och hans bröder, Joses, Simon och Judas, h varit äldre styfbröder till vår frälsare. — J., Her rens broder, var den förste föreståndaren l. biskope för den första kristna församlingen, den i Jerusalem Han åtnjöt högt anseende äfven bland judarna fö sin stränga pietet för lagens stadgar och kallade allmänt ”den rättfärdige”. Hvarje dag knäböjd han i Jerusalems tempel, och en tvifvelaktig tradi tion gör honom till nasir ända från födelsen. De strängt judaistiska ebionitiska sekten åberopade si på honom som sin auktoritet. Men såväl af berättel sen i Gal. 2 om Paulus' sammanträffande med honor som af förhandlingarna vid det första kyrkomötet Jerusalem, där J. förde ordet (Apg. 15), fram går, att ”J. den rättfärdige” blott för sin egen de höll lagens stadgar, utan att vilja därmed bind andra. Om hans död anför Eusebios i sin kyrkc historia två berättelser (II, 23). Enligt den först skola judarna i förbittringen öfver, att Paulus und kommit dem genom sin resa till Rom, strax därefte (omkr. år 62 l. 63) ha stenat J. Enligt den andra mera tillförlitliga berättelsen skall han, efter stå hållaren Festus' död, på anstiftan af den sadduceisk öfversteprästen Annas d. y. ha nedstörtats frå tempelmuren, stenats och slutligen fått sitt hufvu krossadt af en klubba (år 69). J. I

Jakob (sp. *Jaime*), konungar af *Aragonien*:

1. J. I expugnator (eröfraren), Pete II:s son, f. omkr. 1206, d. 1276, efterträdde si fader 1213 och var en af medeltidens ridderligast furstar. Från morerna eröfrade han Baleariska öarn (1229—35) och Valencia (1238). Han lät utarbet en om ovanlig humanitet vittnande lagbok, ordnad författningen och skref själf på spanska en krönik om sin tid (eng. öfv. af Forster, ”The chronicl of James I”, 2 bd, 1883). — Litt.: Tourtoulon ”Jayme I le conquérant” (2 bd, 1863—67) Beazley, ”James I of Aragon” (1890), Swift, ”Lif and times of James I the conqueror” (1894).

2. J. II den rättvise, konung af Sicilie och Aragonien, den föregåendes sonson, Peter III: son, d. 1327, efterträdde sin fader som konung a Sicilien 1285 och blef 1291, efter sin äldre brode Alfons III, konung af Aragonien. 1295 afträdd han Sicilien till sin blifvande svärfader, konung Kar II af Neapel, men sicilianerna valde i stället til konung J:s yngre broder, Fredrik II. Från Genu och Pisa eröfrade J. Sardinien (1322—26). Gent emot adelns öfvermakt stödde han sig på präste skapet och borgarståndet och tryggade genom kon stitutionen i Tarragona 1319 Aragoniens, Katalonier och Valencias förening under en konung, men me skilda lagar och författningar. — Jfr Finke, ”Act Aragonensia” (2 bd, 1908).

Jakob (eng. *James*), konungar af *England* oc *Skottland* (J. I och II skrefvo sig konungar af *Sto britannien*):

1. J. I, son till Maria Stuart och Henry Stuart lord Darnley, f. 19 juni 1566 i Edinburgh, d. 2 mars 1625 i Theobalds utanför London, blef, seda hans moder 24 juli 1567 nödgats afsäga sig tronen som J. VI krönt till Skottlands konung 29 juli s. å och uppfostrades under ledning först af earlen a Mar och efter dennes död af hans broder, sir Alexan

er Erskine, med den lärde humanisten George uchanan som lärare. Regentskapet under J:s minrårighet fördes under ständiga strider mellan storännen efter hvartannat af earlerna af Moray, Lenox, Mar och Morton till 1578, då J. vid tolf års ålder förklarades myndig. Styrelsemakten kom emellertid att utöfvas af Guisernas förtroendemän Esmé Stuart, hertig af Lennox, och James Stuart, earl af Arran, till dess en af presbyterianska präster och adelsmän tillställd sammansvärjning ledde till J:s bortröfvande genom earlen af Gowrie (se Ruthven) 29 aug. 1582 och de katolske rådgifvarnas afgsnande (denna händelse plägar kallas *Raid of uthven*). J. tröttnade snart på det presbyterianska artiets förmynderskap och tog i juni 1583 sin tillykt till höglandslorderna Huntly och Argyll, hvarfter Arran åter kom i gunst, lät svekfullt afrifva owrie (1584) och gjorde konungen benägen för att ed fransk hjälp söka befria Maria Stuart ur fånenskapen. J. närmade sig emellertid redan 1585 ngland, afsägsnade Arran och vann genom fördraet i Berwick (1586) engelska subsidier samt ett halft öfte om tronföljden efter Elisabet (han var dotterons dotterson till Henrik VII). Då Maria Stuart nu estamenterade sina skotska tronanspråk till Filip II f Spanien, bröt J. fullständigt med det katolska artiet och inskränkte sig vid dödsdomen öfver Maia till en mycket lam protest. Mot presbyterianerna ökte han under 1590-talet till en viss grad stöd hos e katolske stormännen i högländerna. — Efter Elisabets död, 24 mars 1603, erkändes J. som hennes fterträdare och förenade sålunda på sitt hufvud kottlands, Englands och Irlands konungakronor. I Engand förmådde emellertid J. ej att emot parlaentets växande styrka bevara den starka konungamakt Tudorerna uppbyggt. Som skotte hade han svårt att fatta det engelska nationallynnet, och hans fverdrifna föreställningar om sin konungamakt såom direkt förlänad af Gud och ställd öfver lagen otsvarades ej hos J. af målmedveten kraft. Hans ärda pedanteri, vankelmod, högdragna later och vaghet för ovärdiga gunstlingar (Carr, Buckingham) eröfvade honom snart hans nya undersåtars aktning ch förtroende. Hans ideal var att uppträda såsom en vise fridsstiftaren ej blott mellan de kyrkliga partierna inom landet, utan äfven i de religionsstrider, som på hans tid söndrade Europa i två läger. För denna höga uppgift egde han emellertid ej nödiga förutsättningar; med det till stor del puritanskt innade parlamentet stötte han sig ohjälpligt och ade därför ej bakom sig nationens samlade kraft, då han tid efter annan grep sig an med sitt självagna mäklarvärf mellan Europas katoliker och protestanter. Om J:s regering i England och hans acklande utrikespolitik se närmare England, sp. 320. Ej blott i Tyskland, där J. i det längsta sökte åt sin måg, kurfursten Fredrik V af Pfalz, rädda ennes arfland, uppträdde J. förmedlande, utan han

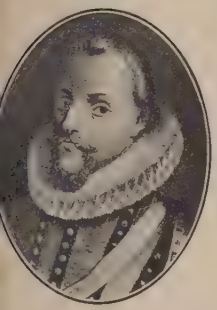

sökte äfven i Norden främja de evangeliskes sammanhållning och styrka samt deltog därför genom utsända fredsmäklare i Sveriges fredsförhandlingar med Danmark i Knäred (1613) och med Ryssland i Stolbova (1617), hvarjämte han, sedan tronföljaren Karls spanska giftermålsplaner definitivt uppgifvits 1623, förhandlade med Gustaf II Adolf om en mot Spanien och kejsaren riktad evangelisk allians. — J. egde ganska grundliga kunskaper, särskildt i teologi, där han bl. a. polemiserade med jesuiten Bellarmin. Bland hans skrifter märkas för öfrigt *Basilikon doron* (1599; mot prästerliga anspråk att som folktribuner mästra konungamakten), *The true law of free monarchies* (s. å.; en framställning af hans uppfattning af konungamakten), den mot det begynnande bruket af tobak som njutningsmedel riktade lilla skriften *A counterblast to tobacco* (1604) och den politiska programskriften *The peacemaker* (1618). — J. förmälde sig 23 nov. 1589 i Oslo med Anna af Danmark, konung Kristian IV:s syster (f. 1574, d. 1619). Deras äldste son Henrik, prins af Wales, f. 1594, afled 1614, då den yngre, Karl, blef tronföljare (sedermera konung Karl I). Om deras äldre dotter, Elisabet, se d. o., sp. 412. Jfr Burton, ”History of Scotland”, V—VI, Gardiner, ”History of England 1603—1642”, I—V, och Henderson, ”James I and VI” (1904).

2. J. II, den föregåendes sonson, andre son till Karl I och Henriette Marie af Frankrike, f. 14 (ej 15) okt. 1633 i London, d. 6 sept. 1701 i S:t Germain, fick som helt ung titeln hertig af York, tillfångatogs af parlamentshären vid Oxfords kapitulation (juni 1646), men lyckades i april 1648 flv öfver till Holland och vistades sedan tidtals hos sin moder i Paris. 1652—55 tjänade han i franska hären under Turenne och 1657 i den spanska. Då hans broder Karl II 1660 besteg Englands tron, blef J. storamiral. Han vinnlade sig mycket om flottans förvaltning och var som befälhafvare ej utan lycka (en seger öfver holländske amiralen Opdam vid Solebay 3 juni 1665 och en annan, dock ej fullständig, öfver De Ruyter vid Southwold bay 28 maj 1672). J. hade 3 sept. 1660 låtit viga sig vid Anna Hyde (se Hyde 2) och anslöt sig under restaurationens första tid till det af hennes fader, lordkanslern lord Clarendon, ledda högkyrkliga partiet, men öfvergick senare — liksom förut hans maka — i hemlighet till katolicismen, troligen kort efter hennes frånfälle 1671, tillkännagaf 1672 sin omvändelse, trädde 1673 i äktenskap med den katolska prinsessan Maria Beatrix af Modena samt nedlade s. å. storamiralsämbetet, då parlamentet, uppskrämdt af J:s öfvergång till katolicismen och konungens till katolikernas fördel bedrifna religiösa toleranspolitik, afpressade denne sanktion på den s. k. testakten, som utestängde dissenters från alla civila och militära ämbeten. Misstroendet mot J. ökades efter upptäckten (1678) af den s. k. papistiska sammansvärjningen

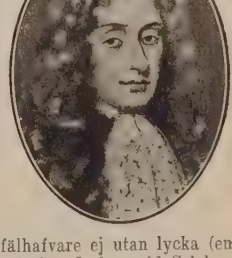

(jfr Oates), och det ansågs t. o. m. nödvändigt att för en tid aflägsna J. till Bruxelles (1679). Om försöken att alldeles utestänga honom från tronföljden se England, sp. 623. Efter att under fortgången af denna strid mellan konungen och parlamentet (1679—81) ha styrt Skottland, återvände J. 1682 och utöfvade under Karl II:s sista år ett starkt inflytande på denne, som förut i allmänhet bemött sin broder J. tämligen kyligt. Vid Karl II:s död (5 febr. 1685) besteg J. utan motstånd tronen, och de misslyckade försök att störta honom, som kort därefter gjordes i England (af Karl II:s oäkta son hertigen af Monmouth) och i Skottland (af hertigen af Argyll) bidrogo endast att öka tories' sympatier för J., som f. ö. i början uppträdde moderat och dolde sina planer att införa enväldet och ånyo bereda katolicismen rum i England. Från nov. 1685 började dessa planer emellertid allt tydligare framträda (om hans åtgärder därvidlag och det motstånd de väckte se England, sp. 624). Detta motstånd tog hösten 1688 form af en revolutionär rörelse, i spetsen för hvilken J:s måg Vilhelm af Oranien på uppfordran både från whigs och tories ställde sig. Till rörelsens framgång bidrogo äfven de (ogrundade) tvifvel man hyste om legitimiteten af J:s 10 juni 1688 födde son Jakob (''den äldre pretendenten'', se sp. 1186—87). Då Vilhelm i nov. 1688 landsteg i England med en här och t. o. m. konungens närmaste anförvanter öfvergåfvo honom, förlorade J. besinningen och flydde (11 dec.) från Whitehall; han igenkändes och återfördes till London, men flydde definitivt 23 dec. och landsteg juldagen i Frankrike, dit han redan i förväg sändt gemål och son. J. fick där årligt underhåll af Ludvig XIV och höll formligt hof i S:t Germain. J:s försök att med fransk hjälp återeröfra Irland (1689—90) misslyckades till följd af Vilhelms seger vid Boyne-floden (10 juli 1690); Vilhelm och hans gemål, J:s dotter Maria, erkändes (febr. 1689) som Englands konung och drottning, och ett par senare planer på en fransk landstigning i England till J:s förmån (1692 och 1696) korsades i tid. Sedan Ludvig XIV i freden i Rijswijk 1697 erkänt den nya styrelsen i England, var J:s sak hopplös, och han egnade sig under sina återstående dagar mest åt andaktsöfningar. — J. var både i politiskt och religiöst hänseende en bigott natur, men knappast så inskränkt, som han ofta framställts. Hans enskilda lif var mycket sedeslöst. J:s döttrar i första giftet, Maria och Anna, blefvo bägge drottningar i England. Bland hans oäkta barn märkes fältherren J. Fitzjames, hertig af Berwick (se d. o.). Jfr ''Life of James II'', en på J:s självbiografiska anteckningar grundad kompilation, som utgifvits af J. S. Clarke (2 bd, 1816), Macaulays ''Englands historia'', hvars afskräckande teckning af J:s karaktär dock af senare häfdatecknare anses något öfverdrifven, samt O. Klopp, ''Der fall des hauses Stuart'' (katolsk, 1875—87).

3. J. III. Se Jakob, engelsk tronkräfvare.

1 o. 2. V. S—g.

Jakob, hertig af *Kurland*, f. 28 okt. 1610, d. 1 jan. 1682, var son till hertig Vilhelm, hvilken af sin länsherre, konungen af Polen, dömdes förlustig hertigdömet och därefter erhöll en tillflyktsort i Sverige. Vilhelms äldre broder, Fredrik, hvilken vid sin broders förvisning fick behålla hertigdömet, lyckades 1633 utverka dennes återinsättande i hans värdigheter samt tronföljdens öfverflyttande på J. 1638 öfverlämnade Fredrik hertigdömets förvaltning till brodern, och då Fredrik 1642 afled, blef J. ensam herre öfver Kurland. I merkantilsystemets anda (äfven genom koloniföretag i Afrika och Västindien) sökte denne befordra sitt lands materiella uppblomstring, och han lyckades äfven oaktadt landets härjningar under de svensk-polska krigen i hög grad uppdrifva Kurlands industri och handel. I handelspolitiskt syfte inledde han ett närmande till Brandenburg (och äktade den store kurfurstens syster Lovisa Charlotta 1645) liksom till England, hvars dynasti han visste göra sig förbunden. Till skydd för handeln skapade han också en aktningsbjudande örlogsflotta. Under Karl X Gustafs krig med Polen sökte J. förgäfves utverka neutralitet; den svenske konungen lät 1658 besätta Kurland och taga hertigen till fånga. Först efter freden i Oliva (1660) fick J. återvända till sitt land. Denna katastrofs efterverkningar förlamade hans fortsatta merkantila storpolitik. Litt.: Seraphim, ''Geschichte Liv-, Est- und Kurlands'', II (1896).

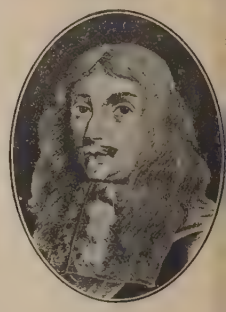

H. Å—t.

Jakob (eng. *James*), konungar af *Skottland*:

1. J. I, son till konung Robert III och Annabella Drummond, f. 1394, blef 1406 på en resa till Frankrike tillfångatagen af engelsmännen och måste ända till 1424 stanna som fånge på olika slott i England, där han fick en god uppfostran. Efter långvariga förhandlingar öfverenskoms om hans frigifning mot en lösepenning af 40,000 pd st. och löfte om att de skotska hjälptrupperna i Frankrike skulle återkallas. J. äktade därefter (febr. 1424) Jane Beaufort, dotter till markisen af Somerset (se Beaufort 1), för till Skottland och kröntes vid Scone (21 maj s. å.). Han fann sitt rike nära nog i upplösningstillstånd och grep sig kraftigt an med att, stödd på prästerskapet och borgarna, söka göra slut på adelns självrådighet och uppbygga en stark konungamakt efter engelsk förebild. Redan 1425 lät han afsätta den forne riksföreståndaren Murdoch Stuart, hertig af Albany, samt återställde sedan ordning och kronans myndighet i högländerna (1427), hvarjämte han med parlamentet utfärdade en mängd nyttiga lagar. Med Frankrike afslöt han 1428 ett fördrag om sin dotter Margaretas giftermål med dauphin (sedermera Ludvig XI) och lämnande af hjälptrupper mot England; då Margareta 1436 sändes till franska hofvet, utbröt krig med England, och samtidigt gjorde de skotske baronerna uppror. En sammansvärjning ingicks mot J. under ledning af hans farbror earlen af Atholl och sir Robert Graham; den senare öfverföll nattetid och mördade J. i ett dominikankloster i Perth, 20 febr. 1437. — J. var i ungdomen melankolisk och svärmisk, men blef sedan sträng och hård; hans sträfvan att tillgodose folkets bästa emot stormännens godtycke blef ej alldeles utan frukt. Han anses vanligen vara förf. till

ktverket *The Kingis Quair* (”Konungens bok”; bäst g. af Skeat 1884; rörande den vetenskapliga dis- ussionen om hans författarskap se ”Chambers's yclopædia of english literature”, I). J:s död är be- ungen af D. G. Rossetti i balladen ”The king's agedy” (1881).

2. J. II, son till den föregående och Jane Beau- rt, f. 16 okt. 1430, efterträdde sin fader 1437. egeringen fördes under hans minderårighet först f earlen af Douglas (se Douglas 5), sedan af r William Crichton och sir Alexander Livingstone nder ständiga fejder mellan stormännen. J. gifte g 1449 med Maria af Gelderland, lät 1450 afsätta ivingstone och dödade på slottet i Stirling med gen hand trots gifven lejd 1452 den 8:e earlen f Douglas (se Douglas 9). Han sökte återupp- ga faderns politik, som afsåg konungamaktens ärkande, grundade 1451 universitetet i Glasgow, g i långvarig fejd med släkten Douglas samt invecк- des liksom denna i striden mellan husen Lancaster h York i England. Vid belägringen af Roxburgh stle dödades han af en exploderande kanon 3 aug. 460.

3. J. III, son till den föregående och Maria af elderland, f. 10 juli 1451, efterträdde sin fader 460 och öfvertog själf regeringen 1469. Hela hans egering var uppfylld af strider mot den skotska hög- deln och gränsfejder med engelsmännen. Till sist tbröt ett vidtomfattande stormansuppror, hvari ven tronföljaren deltog, och J. besegrades 11 juni 488 vid Sauchieburn (nära Stirling) samt dödades nder flykten från slagfältet. Genom hans förmäl- ng (1469) med Margareta, dotter till Kristian I f Danmark och Norge, förvärfvades Orkney- och hetlandsöarna åt skotska kronan.

4. J. IV, son till den föregående och Margareta f Danmark, f. 17 mars 1473, efterträdde 1488 sin der, hvarvid dock regeringsmakten till en början annade i de vid Sauchieburn segrande upprors- darnas händer. J. var rikt begåfvad, tapper ldat, men oduglig fältherre, energisk som styres- an, men obeständig till karaktären, högfärdig och ösaktig; af befolkningen var han varmt afhållen. an emottog 1495 vid sitt hof den engelske preten- enten Perkin Warbeck och gifte honom med en tterdotter till J. 1, men ingick efter ett kort gräns- ig stillestånd med Henrik VII samt gifte sig i ig. 1503 med dennes dotter Margareta. För den otska flottans utveckling var J. mycket verksam, h han sände sin morbror konung Hans i Danmark ågra skepp till hjälp mot svenskarna (1501—02) h senare mot Lybeck (1507—08). Med sin svåger enrik VIII råkade J. snart på spänd fot, ingick 512 förbund med Ludvig XII af Frankrike och t sin flotta understödja denne i hans krig mot ngland. Följden blef ett engelsk-skotskt gräns- ig, hvarunder J. och blomman af den skotska deln stupade i det förkrossande nederlaget vid lodden, 9 sept. 1513.

5. J. V, son till den föregående och Margareta f England, f. 10 april 1512, uppväxte under stän- iga strider mellan växlande riksföreståndare och älfsvåldiga stormän. I nov. 1524 förklarades han yndig, men regeringsmakten utöfvades af hans yffader, earlen af Angus (se Douglas 13), till li 1528, då J. på ärkebiskop Beatons råd flydde ån Angus till slottet i Stirling och lät förklara släkten Douglas' alla förläningar indragna. J. upp- tog nu sin släkts gamla politik och sökte hos präster och borgare stöd mot högadeln. I utrikespolitiken bands han vid Frankrike genom sina giftermål först med Frans I:s dotter Magdalena (1 jan. 1537) och efter hennes död (juli s. å.) med Maria af Guise (1538). J:s kyrkopolitik leddes i strängt katolsk anda af kardinal Beaton trots påverkningsförsök från Henrik VIII till reformationens förmån. Med Eng- land utbröt 1542 ett gränskrig, hvarunder högadeln lämnade konungen i sticket. Den här han dock, fastän illa sjuk, lyckats uppsätta blef slagen vid Solway Moss (nov.), och några veckor senare afled J. i förtviflan 16 dec., endast 8 dagar efter födelsen af hans dotter och efterträdare Maria Stuart. J. var begåfvad och folkkär, men mycket utsväfvande; han efterlämnade sju oäkta barn, hvaribland sedermera regenten Moray (se Stuart).

6. J. VI, den föregåendes dotterson. Se Jakob, konungar af England och Skottland, 1.

7. J. VII, den föregåendes sonson. Se Jakob, konungar af England och Skottland, 2. 1—5. V. S—g.

Jakob, grefve af norra Halland, var sonson till Valdemar Sejrs oäkta son Niels, hvilken fått Hal- land till län 1216, och på mödernet besläktad med Skjalm Hvides mäktiga ätt. Då Erik Klipping undanhöll honom norra Halland, som hans fader fått 1241, och först 1283 öfverlämnade det åt honom, slöt J. sig till de missnöjde stormännen och dömdes 1287 till fredlöshet som medskyldig i mordet på konungen. Från sina borgar i Halland, Hunehals och Varberg deltog han med de öfrige konungamördarna i härjningen af Danmarks kuster. 1305 afstod J. sitt grefskap till norske konungen Håkan Magnusson och dog få år därefter. Hans två söner, Niels och Valdemar, afrättades 1314. E. Ebg.

Jakob (eng. *James*), Frans Edvard, engelsk tronkräfvare, vanligen kallad pretendenten l. den äldre pretendenten (till skillnad från hans son) l. Chevalier de S:t George och af sina anhängare er- känd som konung Jakob III (skref sig, i motsats mot sin fader, Jakob II, konung af England och Skottland, ej af Storbritannien), var son af konung Jakob II af Storbritannien och Maria af Modena, föd- des 10 juni 1688 i Lon- don och dog 12 jan. 1766 i Albano. Sam- tiden påstod med orätt, att han var ett under- stucket barn och att fal- sariet skett i papistiskt intresse, för att äfven efter den katolske Jakob II:s död katolicismen för en ober- äknelig framtid skulle ha makt i England, då ju prinsen skulle uppfostras i den katolska läran. Hans födelse blef en af anledningarna till, att fadern störtades från tronen genom 1688 års revolution, genom hvilken prinsens halfsyster Maria och hennes gemål, prins Vilhelm III af Oranien, erhöllo Eng- lands krona. Genast vid revolutionens början skic- kade konung Jakob sin gemål jämte den späde prinsen af Wales till Frankrike, där denne sedermera

erhöll sin uppfostran. Efter faderns död (sept. 1701) erkändes han af Ludvig XIV för legitim konung (''Jakob III''), hvilket gaf Vilhelm III en kärkommen anledning att sluta sig till Ludvigs öfriga fiender i spanska tronföljdskriget. Då Vilhelm III afled (1702), förmådde J. ej göra sina anspråk gällande, utan hans andra halfsyster, Anna, blef regerande drottning. 1706 gjorde J. på en fransk flotta ett misslyckadt försök att landstiga i Skottland och tjänade därefter i franska armén under spanska tronföljdskriget. Ehuru Frankrike i freden i Utrecht (1713) förbundit sig att erkänna den genom Act of settlement (1701) gällande protestantiska tronföljden i England, hvilken väntade kurfursten Georg af Hannover, och att utvisa pretendenten, som slog sig ned först i Lothringen, sedan i Avignon, voro dennes utsikter vid den tiden mera lysande än någonsin, ty det i England då härskande torypartiet önskade honom i hemlighet till Annas efterträdare. Men hennes plötsliga bortgång (1714) och J:s vägran att afsvärja sin katolska tro omintetgjorde planen. En del af J:s anhängare försökte emellertid, ehuru utan framgång, genom uppror i Skottland och England 1715 störta Georg (därom samt om J:s förbindelser med Sverige och öfriga försök till restauration se Jakobiter 2). Sedan Frankrike 1717 slutit allians med England, nödgades pretendenten lämna äfven Avignon och begifva sig till Italien, där han, hufvudsakligen i Rom, framlefde sina dagar under bekymmersamma ekonomiska omständigheter och med aftagande anseende. Han var sedan 1719 förmäld med Klementina af Polen, Johan Sobieskis dotter, samt efterlämnade två söner: Karl Edvard (den s. k. ''yngre pretendenten'') och Henrik, kardinal. Se Terry, ''The chevalier de St. George'' (1890), och H. D. Roome, ''The old pretender'' (1904).

Jakob, Ludwig Heinrich von, tysk universitetslärare, filosofisk och statsvetenskaplig författare, f. 26 febr. 1759 i Wettin, d. 22 juli 1827 i Lauchstädt vid Halle, blef 1789 e. o. och 1791 ord. professor i filosofi i Halle. Sedan detta universitet 1806 upphäfts af Napoleon, blef J. 1807 professor i statsvetenskap i Charkov och 1809 medlem af lagkommissionen i Petersburg. 1816 återkom han till Halle som professor i statsvetenskaperna. Som filosof var J. nitisk anhängare af Kant. Bland hans arbeten märkas: *Grundriss der allgemeinen logik und metaphysik* (1788; 4:e uppl. 1800), *Grundriss der erfahrungsseelenlehre* (1791; 4:e uppl. 1810), *Antimachiavell* (1794; 2:a uppl. 1796), *Grundsätze der nationalökonomie* (1805; 3:e uppl. 1825), *Entwurf eines criminalgesetzbuches für das russische reich* (utarb. 1810, tryckt 1818) och *Die staatsfinanzwissenschaft* (2 bd, 1821 ff.; ny uppl. af Eiselen 1837).

Jakoba, stad. Se Jakubu.

Jakoba, grefvinna af Holland. Se Jakobea.

Jakob an der Birs, S:t. Se Birs 1.

Jakob ben Chabib. Se Rabbinska språket och litteraturen.

Jakobēa (Jakoba, Jacqueline), grefvinna af Holland och Hainaut, äfven kallad ''J. af Holland'' l. ''J. af Bajern'', f. 1401, d. 1436, var dotter till Vilhelm VI (af Bajern), grefve af Holland, Zeeland och Hainaut, efterträdde 1417 sin fader i regeringen och invecklades genast i de då häftigt pågående striderna mellan partierna *hoeks* (se d. o.) och *kabeljaouws*. Hon var redan då än efter Frankrikes unge dauphin, Johan af Tourain och förmäldes 1418 med sin frände, hertig Joh IV af Brabant, från hvilken hon efter ett kortvari olyckligt äktenskap skildes för att i stället (tr 1422) äkta den engelske konungen Henrik IV:s so hertig Humphrey af Gloucester (se Gloucest 4). J:s farbror, Johan af Bajern, electus till Liè hade redan förut framställt arfsanspråk på Holla och Zeeland, och efter växlande strider träffad omsider 1428 en uppgörelse i Delft, hvarigenc Filip den gode af Burgund, som ärft Johans Bajern anspråk, till namnet erkände J:s rätt t de tre länderna, dock med villkor att han som slags förmyndare skulle få utöfva den egentli styrelsemakten och bli hennes efterträdare samt J., hvars äktenskap med Humphrey s. å. förklara ogiltigt af påfven, ej utan Filips samtycke sku ingå nytt äktenskap. Då hon dock (1432) i he lighet förmälde sig med en zeeländsk adelsman Fra van Borselen, lät Filip taga denne till fånga, o J. måste för att friköpa hans lif afstå från a sina arfländer, som 1433 införlifvades med Burgun Jfr Löher, ''Jakoba von Bayern und ihre zei (2 bd, 1862—69), och R. Putnam, ''A mediæv princess: true record of changing fortunes whi brought divers titles to Jacqueline, countess of H land'' (1904). — J:s romantiska öden ha ofta skö litterärt behandlats. (V. S—

Jakob Erlandsön, dansk prelat, af Skjalm Hvid ätt, son till Andreas Sunesöns systerdotter, studera utomlands och vardt domprost i Lund. 1245 sänd han till konsiliet i Lyon för att tala för konung E Plogpennings sak, men tog i stället parti för d fördrifne biskopen Nils Stigsön. Påfven utnämn honom till sin kaplan och 1250 till biskop i Roskild som sådan stadfäste han 1254 Köpenhamns älds stadsrätt. 1252 valdes han till ärkebiskop i Lun men kunde först 1254 öfvertaga denna plats, två emot konungens vilja. Uppfylld af uppriktig ifv att häfda kyrkans förmenta rätt, särskildt dess o hängighet af lekmannainflytande och kyrkogodse skattefrihet, kom han snart i häftig strid m kungamakten, emedan han härsklystet och hänsyn löst ville trotsa sin vilja igenom mot landets la Han fick 6 mars 1256 på en synod den s. k. Vejl konstitutionen antagen, hvarefter landet hotades m interdikt, om man med konungens vilja öfvade vå mot någon dansk biskop; den blef visserligen 12 stadfäst af påfven, men aldrig kungjord, då fle biskopar ogillade den. Då J. 1258 icke ends vägrade att själf kröna konungens son, Erik Kli ping, utan också hotade biskoparna med bannly ning, om de gjorde det, lät konung Kristofer I ha egen broder Nils Erlandsön fängsla honom och fö honom till Hagenskov på Fyn. Vid Kristofers d ett par månader senare befriades J. ur fånge skapen, men visade sig likväl oförsonlig; han sta fäste den förmodade kungamördaren Arnfast s biskop i Aarhus och förbjöd kyrklig jordfästning de bönder, som vid Næstved fallit för konunge sak. Han kunde likväl icke häfda sin ställning riket, utan drog bort 1260 och hade sedan svå att få sitt uppträdande godkändt af påfven. Denn nuntius bannlyste honom 1262, och Urban IV åla honom 1264 att taga afsked. 1272 kom det ändtlig till förlikning, hvarefter han kunde återvända, o

ridsfrågorna skulle afgöras genom skiljedom. Under emresan dog han 18 febr. 1274 på Rügen. För tt skaffa konungahuset en ny fiende arbetade han rigt för äktenskapet mellan änkedrottning Mechtild ch Birger jarl. E. Ebg.

Jakob Evangelisten, den för öfrigt okände förattaren till *Protevangelium Jacobi* (inledning till en evangeliska historien), ett af de s. k. apokryska evangelierna, antagligen från 2:a eller 3:e årh. Denna skrift skildrar Marias barndoms- och ungdomshistoria till Jesu födelse, magernas besök och flykten ll Egypten. Den senare traditionen har gjort denne akob identisk med Jakob, ”Herrens broder”, förattaren till Jakobs bref. J. P.

Jakob från Jüterbogk, en af reformationens föregångare, f. omkr. 1381 i närheten af Jüterbogk i uv. prov. Brandenburg, d. 1465 (l. 1466) i kartuianklostret i Erfurt. Som munk bar han namnet akob, men hans egentliga namn var Benedikt toltzenhagen. Redan som yngling ingick an i det polska cistercienserklostret Paradisus, hvaraf an äfven kallas Jacobus de Paradiso. Vid niversitetet i Krakau förvärfvade han sig både filoofisk och teologisk grad och anställdes som proessor. Vid sextio års ålder utträdde han ur cisterienserorden, hvars regler syntes honom vara för ilda, och inträdde i den strängare kartusianorden, hvars kloster i Erfurt han framlefde sina sista ugufem år. Anställd som professor i rättsvetenkapen vid Erfurts universitet och som universitetsektor från 1455, vände han sig i föreläsningar ch skrifter mot det sedliga förfallet i kyrkan och rkade särskildt på en sedlig reformation i klosterväsendet. I dogmatiskt afseende var han rättrogen atolik, men i kyrkopolitiskt afseende var hans ståndpunkt densamma som de tre s. k. reformaoriska kyrkomötenas: kyrkomötet är kyrkans repreentation, icke påfven, som blott är kyrkans förste mbetsman; ofelbarheten genom den Helige andes edning är gifven åt kyrkan, icke åt påfven. I en krift, tillegnad påfven Nikolaus V vid hans tronestigning: *Avisamentum ad papam pro reformatione ecclesiæ*, utvecklar han sina reformationstankar. Då ntet afseende fästes vid densamma, klagade han en annan skrift, *De septem statibus ecclesiæ*, öfver yrkans hopplösa tillstånd, förtviflande om möjligeten af en kyrkans reformation. J. P.

Jakob från Mies [mis], äfven kallad Jacobellus, en af Hus' verksammaste vänner och edarbetare samt en af utrakvisternas anseddaste eologer, d. 9 aug. 1429. Han studerade i Prag amt blef sedermera professor i filosofi vid univeitetet där och kyrkoherde vid Mikaelskyrkan. Redan 410 uppträdde han i akademiska disputationer med fver till försvar för Wycliffes åsikter. Då konung Venceslav ville åstadkomma en förlikning mellan Hus och den bömiska kyrkans målsmän, inlämnade . tillsammans med Hus på en provinsialsynod i Prag ett aktstycke, hvari han uttalade sig med törsta frimodighet och afrådde från ”att köpa fred å bekostnad af Jesu Kristi sanning”. Efter att slutet af 1414 i en disputation ha försvarat nattardsfirandet under både bröd och vin, räckte han n dag ej långt därefter under en nattvardsgång i Mikaelskyrkan kalken äfven åt lekmännen, och detta lef signalen till en brytning med det traditionella attvardsfirandet äfven i hufvudstadens andra kyrkor. J. uppträdde till försvar för barnkommunion 1417. J. P.

Jakobiner (fr. *Jacobins*), namn på en politisk klubb under den stora franska revolutionen. Begynnelsen till denna ryktbara klubb var en förening, som 1789 bildades af några medlemmar af konstituerande nationalförsamlingen, medan denna ännu residerade i Versailles. Emedan dess första medlemmar voro från Bretagne, fick föreningen namnet *Bretonska* (bretagniska) *klubben*. Dess ledare voro Duport, Barnave och bröderna Lameth, hvilka hade största inflytandet inom den konstituerande församlingens vänster och, ehuru icke republikaner, arbetade på en radikal ombildning i Rousseaus anda af Frankrikes statsskick. När konstituerande nationalförsamlingen flyttade till Paris, följde klubben med; den antog namnet Författningsvännernas sällskap (”Société des amis de la constitution”), men dess medlemmar började nu allmänt kallas *jakobiner*, efter sin nya lokal (fig. 1) i ett vid gatan S:t Honoré beläget kloster, hvilket tillhört dominikanmunkarna, eller, såsom de i Frankrike också kallades, jakobinerna. Därigenom att allmänheten fick tillträde till klubbens förhandlingar, blef den en medelpunkt för Paris' revolutionärer; genom dotterloger i landsorten, som mottogo förhållningsorder från moderklubben, fick den ledningen af den revolutionära omstörtningen i hela landet, och den lyckades, ej minst genom stödet af Paris' revolutionära pöbel, väsentligen bestämma den konstituerande nationalförsamlingens författningsverk. Den kungliga familjens misslyckade flyktförsök till Varennes (20 juni 1791) framkallade emellertid en republikansk rörelse, som ryckte med sig äfven jakobinklubben. Denna beslöt en stormpetition om Ludvig XVI:s afsättning, och en sådan kom också till stånd 17 juli s. å. på Marsfältet, hvarvid folkmassan icke utan blodsutgjutelse skingrades af ordningsmakten. I sista stund hade klubben dragit sig tillbaka från företaget, men dess monarkiskt sinnade medlemmar med Duport och hans vänner i spetsen funno sig dock nu föranlåtna att utgå därur och i stället bilda *Feuillantklubben* (se d. o.). Meningen var att därigenom öfverflygla jakobinklubben, men denna lyckades behålla de flesta dotterklubbarna och blef nu härden för den våldsamma agitation mot konungadömet, som uppstod, sedan den konstituerande nationalförsamlingen 1 okt. 1791 aflösts af

Fig. 1. Jakobinklubbens lokal (då klubben sprängdes efter Robespierres störtande 28 juli 1794. Märk ”frihetsträdet” utanför). Efter samtida gravyr.

den lagstiftande. Härvid inträdde dock en brytning inom den mellan girondisterna (se d. o.) och bergpartiets anhängare (se Berget), och då de senare efter konungens fängslande (10 aug. 1792) och nationalkonventets öppnande (21 sept. s. å.) fingo öfverhanden inom jakobinklubben, utstöttes eller utgingo girondisterna (okt. s. å.) ur denna, som nu h. o. h. blef ett verktyg för "berget" och den snart inom detta allsmäktige Robespierre (se d. o.). Namnet jakobiner blef därför oupplösligt förbundet med det skräckvälde, som "bergets" seger medförde för Frankrike, och när skräckens förnämste målsman, Robespierre, störtades (juli 1794), medförde detta också klubbens fall. Under den nu följande reaktionen mot skräckväldet gjorde konventet slut på klubbens inflytande utanför Paris genom att förbjuda den att ha filialer (16 okt. s. å.), och 12 nov. s. å. beslöt det stängningen af dess lokal i Paris.

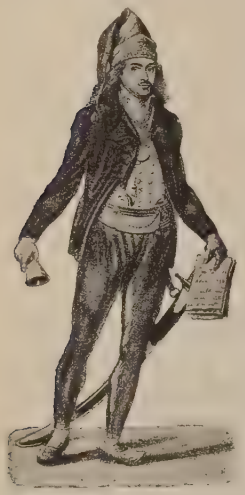

Fig. 2. Jakobin, efter en samtida gravyr. (Märk på "frihetsmössan" devisen *surveillance*, illustrerad af ett strålande öga ofvanför, vidare medlemsmedaljen på bröstet, "stormklockan" i högra handen, beväpningen med sabel och pistoler i bältet samt träskorna på fötterna.)

Under direktoriet hindrade länge ett förbud i själfva författningen mot "populära sällskap" allvarliga försök till klubbens återupplifvande, men mot slutet af direktorialtiden, då en allmän oreda uppstod, bildades 6 juli 1799 "Föreningen af vännerna till frihet och jämlikhet" (*Réunion des amis de la liberté et de l'égalité*), som fick samlas i ett ridhus (manege) invid själfva Tuilerierna och med anledning däraf vanligen kallades *Réunion du manège*. Föreningen angaf sig öppet som en fortsättning af jakobinklubben, och dess förhandlingar gåfvo ej förebilden efter i revolutionär våldsamhet. Framträdandet af jakobinismens spöke väckte emellertid allmän harm och skräck, som i ej ringa mån banade vägen för Bonaparte. Den lagstiftande kårens öfre kammare, "de äldstes råd", som egde dispositionsrätt öfver ridhussalen, stängde denna (27 juli 1799) för klubben, som då slog sig ned i en gammal jakobin- (dominikan-) kyrka på södra Seinestranden vid Rue du Bac, och 13 aug. s. å. utdrefs den härifrån af direktoriet på föranstaltande af dess medlem Sieyès (se d. o.), hvilken då som bäst förberedde den statskupp, som skulle föra Bonaparte till makten. Jakobinernas hållning ändrades, som vi sett, allt efter som revolutionen framskred, men alltid var det de, som gingo i spetsen för den revolutionära omstörtningen, och därför användes ordet jakobiner äfven för att, utan hänsyn till själfva klubben, beteckna revolutionära omstörtningsmän i allmänhet. På den franska revolutionen utöfvade jakobinklubben ett ödesdigert inflytande. Om den också genom sin revolutionära våldsamhet stärkte dess kraft, så bidrog den väsentligt till, att revolutionen i stället för att skapa en lagbunden frihet drog öfver Frankrike en anarki och ett skräckvälde, som slutligen förmådde det att söka sin räddning i den Napoleonska despotismen. S. F.

Jakobinmössa. Se Frihetsmössa.

Jakobiter. 1. Religiös sekt, som bar sitt namn efter Jakob Zanzolus Baradæus. Se Baradæus och Monofysiter.

2. Anhängarna af den stuartska dynastien, som med konung Jakob II 1688 störtades från Storbritanniens tron. Deras sträfvan gick ut på att återuppsätta Jakob II på tronen och att efter hans död förskaffa kronan först åt hans son Jakob ("Jakob III"), den s. k. äldre pretendenten, sedan åt dennes son Karl Edvard, den s. k. yngre pretendenten. Åtskilliga jakobiter följde Jakob II, då han 1688 flydde till Frankrike, men de flesta stannade kvar i hemlandet och underhöllo därifrån förbindelser med Jakobs hof i S:t Germain, som var härden för de jakobitiska stämplingarna. De var hufvudsakligen bland de engelske tories och de skotska adeln, som Jakob II hade sina anhängare, men äfven framstående män af whigpartiet hörde i hemlighet till dem. Ehuru jakobiterna förgäfves sökte hindra antagandet af den successionsordning (*Act of settlement*, 1701), enligt hvilken kronan skulle tillfalla kurfurst Georg af Hannover, voro de dock nära att vid tiden för drottning Annas död (1714), då ministären under viscount Bolingbroke till stor del utgjordes af jakobiter, lyckas utropa Jakob II:s son "Jakob III", till konung. Men Georg I besteg utan motstånd tronen. Den nya dynastien var emellertid impopulär hos den öfvervägande delen af nationen, och jakobiterna gjorde i förlitande därpå försök att vinna sitt mål med vapenmakt. Då Frankrike genom freden i Utrecht lofvat att på intet sätt hjälpa pretendenten, nödgades jakobiterna söka hjälp på annat håll. De vände sig till Karl XII, som vid den tiden efter sin återkomst från Turkiet (nov. 1714) vistades i Stralsund. Denne hade nämligen råkat i spändt förhållande till konung Georg, som på ett hänsynslöst sätt kommit i besittning af de Sverige tillhöriga hertigdömena Bremen och Verden. I förra hälften af 1715 framställde jakobiterna dels genom svenske envoyén i London, Karl Gyllenborg, dels, med Ludvig XIV:s bifall, genom svenske ambassadören i Paris, Erik Sparre, under erbjudande af (löjligt ringa) penningunderstöd för Karl XII planer på en väpnad svensk landstigning i Storbritannien till understöd af en jakobitisk resning där. Ett sådant företag var i Karl XII:s och samtidens ögon rättmätigt, i synnerhet sedan Georg I okt. 1715 som kurfurste af Hannover förklarat Sverige krig och begagnade sin ställning som brittisk konung till att årligen sedan 1715 sända en hotande engelsk flotta till Östersjön. Karl hölls emellertid tillbaka af högre politiska hänsyn och omöjligheten att då kunna ingripa, och jakobiternas förslag vunno intet gehör, ehuru Gyllenborg med sitt hufvud ville svara för, att inskeppandet af endast 3,000–4,000 svenskar till England vid den tiden skulle ha störtat Georg från tronen. Jakobiterna grepo eme-

rtid själfva till vapen. I sept. 1715 började lord
lar i Skottland ett uppror, som spred sig äfven
ll norra England, men illa organiseradt och mött
den kraftigt ingripande engelska regeringen, kun-
e det efter den oafgjorda drabbningen vid
heriffmuir och rebellernas förlust af Preston (nov.)
ises misslyckadt. Först i dec. kom pretendenten
ll Skottland och lät kröna sig i Scone, men redan
febr. 1716 måste han fly, och en sträng efterräk-
ing följde: bland andra måste 2 peerer och 34 leda-
öter af underhuset vandra till stupstocken. I samma
agar, innan det totala misslyckandet var kändt på
ntinenten, sökte såväl hertigen af Orléans, hvilken
m regent då styrde Frankrike efter Ludvig XIV:s
öd, som den då landsflyktige Bolingbroke (efter
rtigen af Berwick ledare af pretendentens poli-
k) genom vackra förespeglingar locka Karl XII
t aktivt ingripa till pretendentens hjälp. Äfven
ter sin snöpliga återkomst framhöll denne själf
d ett hemligt möte med Sparre i Paris (mars
716) sin saks stora möjligheter, och i en vid-
ftig deduktion utlade jakobiterna rättvisan och den
ntande framgången af ett svenskt angrepp ju
örr dess hellre. På våren 1716 talades i London
pet om en förestående svensk expedition från
öteborg, och engelska regeringen fordrade i en mot
iplomatisk kutym genom Östersjöflottans chef Norris
ll Karl ställd not, att denne skulle högtidligt lofva
t ej direkt eller indirekt hjälpa pretendenten och
heller lämna jakobiter fristad i Sverige. Noten
mnades obesvarad. Då baron Goertz (se denne)
nder senare hälften af 1716 i Holland förgäfves
pererade för ett lån för inköp af örlogsfartyg och
ärfning af matroser m. m., som behöfdes för ett
nfall på Norge, erbjöds honom från jakobitiskt
åll, både från England och Avignon, där preten-
enten då höll sitt hof, 60,000 pd st. endast mot
ftet, att Karl i en egenhändig skrifvelse försäkrade
n hjälp. En liflig brefväxling utspann sig mellan
oertz, Sparre och Gyllenborg, hvilka bägge se-
are, då som förut, lifligt förordade saken. Jako-
iterna föreslogo utrustandet af en expedition från
öteborg i mars 1717. Goertz underrättade Karl
II om deras projekt och ansåg, att man kunde
ottaga deras pengar i form af purt lån — ty
engar måste anskaffas på hvad sätt som helst —
tan att förbinda sig till annat än återbetalning.
å jakobiterna gjorde svårigheter att lämna pengar
å dessa villkor, lät Goertz i sin nöd dem förstå,
tt konungen skulle gå med och att 10,000—12,000
enskar kunde disponeras för ändamålet. Goertz
ck i Paris i jan. och febr. 1717 mot lånereverser,
ällda på generallöjtnant Dillon, 175,000 livres
ch begaf sig därpå tillbaka till Holland, där han
ämt möte med Gyllenborg, för att få mera pengar
ch för att söka komma i förbindelse med tsar Peter,
id denna tid Georgs bittre ovän, som sades vara
n gynnare af pretendenten och vara böjd för en
ppgörelse med Sverige. Emellertid hade engelska
egeringen sedan en tid tillbaka låtit öppna och
echiffrera Gyllenborgs korrespondens samt således
unnat följa utvecklingen af de svenske ministrarnas
akobitiska förbindelser och med oro sett Goertz'
efvande till ett närmande till tsaren. Den lät i
an. 1717 arrestera Gyllenborg och konfiskera hans
apper samt lyckades samtidigt förmå prov.
Iollands ständer att vidtaga liknande åtgärder mot
Goertz. Denne hade just i Amsterdam sammanträffat med en jakobitisk emissarie (Jernegan) och tsarens skotske lifmedikus Erskine, en frände till lord Mar, då han varskoddes om faran och flydde; men han greps i Arnhem i prov. Gelderland och sattes där i strängt fängelse. För att försvara sitt brott mot folkrätten, hvilket väckte lika oerhördt uppseende i Europa som den afslöjade intrigen, lät engelska regeringen trycka Gyllenborgs interciperade korrespondens (i 17 uppl., på engelska, franska, tyska och holländska). Man väntade öppet krig mellan Sverige å ena sidan samt England och Holland å den andra på grund af sändebudsrättens kränkning. Sedan emellertid regenten i juli 1717 tillställt Georg en högtidlig förklaring af innehåll, att han, med den kännedom han hade om Karls verkliga dispositioner, kunde försäkra, att konung Karl ej haft del i de planer, som tillskrifvits hans ministrar, återfick Gyllenborg i samma månad friheten, samtidigt med att Gelderlands ständer på eget bevåg öppnade fängelsets dörr för Goertz. ''Den svenska sammansvärjningen'' (*the swedish plot*) stannade på papperet. Jakobiterna förlorade dock icke modet. Hemliga emissarier bearbetade sinnena i Sverige (Jernegan 1717—18) och Ryssland (själfve hertigen af Ormond opererade från Mitau); för att lugna England lät tsaren officiellt dementera ryktet om deras förbindelser med ryska regeringen. Jakobiterna ansträngde sig att befordra fred emellan Sverige och Ryssland, i hopp om deras gemensamma understöd, och pretendenten förespeglade Spanien, som fått England till fiende, de nordiska makternas medverkan till ett spanskt anfall på England. Det är jakobitiska intriger man har att tacka för den länge trodda berättelsen om en mellan Sveriges, Rysslands och Spaniens ledande statsmän planerad allians i syfte att sätta pretendenten på Englands tron. Karl XII:s död verkade förkrossande på jakobiterna. Just vid den tiden sände Spanien, med beräkning på de nordiska makternas stöd, en flotta till Skottland, men den skingrades af stormen, och endast ett par fregatter framkommo 1719 till den skotska ön Lewis. Ett försök 1745 af Jakobs son, Karl Edvard, att med vapenmakt upprätta ''Jakob III:s'' tron lyktades med jakobiternas nederlag vid Culloden (1746). Jakobitcheferna afrättades eller deporterades, och därmed var det för alltid slut med partiets makt, om än många efter den tiden funnos, som i hemlighet önskade Stuartarnas restauration. Ännu verka åtskilliga jakobitiska föreningar i ''legitimitetens'' intresse, och deras kandidat, i egenskap af Maria Stuarts ättling i rakt nedstigande led, till Storbritanniens tron (''Maria II'') är prinsessan Maria Teresia af Modena (f. 1849), förmäld med prins Ludvig af Bajern (se ''The legitimist calendar'', 1899). — Litt.: Se, utom de i art. Goertz åberopade arbetena, Hogg, ''Jacobite relics'' (2 bd, 1819), Jesse, ''Memoirs of the pretenders and their adherents'' (2 bd, 2:a uppl. 1856), Chambers, ''History of the rebellion of 1745'' (senaste uppl. 1869), ''The jacobite attempt of 1719'' (1895), Colin, ''Louis XV et les Jacobites'' (1901), ''Calendar of the Stuart papers'' (I—III, 1902—07; förvarade i Windsor, utg. af Historical manuscripts commission genom F. H. Blackburne Daniel), Change, ''George I and the northern war'' (1909) och P. Sörensen, ''Sverige och Frankrike 1715—1718''

(I, 1909) och där anförd litteratur. Den jakobitiska rörelsen gaf i Skottland upphof till några af de vackraste alstren af nationell balladdiktning. Ett par samlingar sådana sånger utgåfvos 1829 och 1861 (af Ch. Mackay). J. Th. W.

Jakobs bref, det första af de s. k. katolska, d. v. s. allmänna, brefven i N. T., är skrifvet till ”de tolf stammarna i förskingringen”, d. v. s. till de utom Palestina spridde judekristne. Författaren kallar sig ”Jakob, Guds och Herrens, Jesu Kristi, tjänare” och har allmänt antagits vara ”Herrens broder”, Jakob den rättfärdige, församlingsföreståndaren i Jerusalem. Brefvet utmärkes för strängt etisk och förmanande hållning. Evangelium kallas för ”frihetens fullkomliga lag”, och med skärpa utvecklas den tanken, att ”tron utan gärningar är död”. Brefvet omtalas af den gamle kyrkohistorikern Eusebios höra till de s. k. ”antilegomena”, d. v. s. de nytestamentliga skrifter, hvilkas äkthet under den äldre tiden ansågs tvifvelaktig. Luther delade denna åsikt på grund af brefvets skarpa betonande af de goda gärningarnas betydelse för en människas rättfärdiggörelse. Till en del har den gamla kyrkans och Luthers mening om brefvet medverkat till F. Spittas uppfattning, att detta icke är en nytestamentlig, utan en judisk skrift, som tidigt vann ett visst anseende i den kristna församlingen (se F. Spitta, ”Zur geschichte und litteratur des urchristenthums”, bd 2, 1896). J. P.

Jakobsbrunnen är bekant genom Jesu där förda samtal med den samaritiska kvinnan, hvarom berättas i Joh. 4. Brunnen skall enl. Joh. 4: 6 ha byggts af patriarken Jakob, hvarom G. T. emellertid ej har något att förtälja. Brunnen, som ännu i dag har sitt gamla namn (arab. *Bir Ja'kûb*), ligger vid nordöstra foten af berget Gerissim. Den har ännu ett djup af 23 m., men var ursprungligen säkert betydligt djupare. Dess vatten härleder sig icke från någon källåder eller från det genom berget nedsipprande regnvattnet, utan från grundvatten, som från alla sidor strömmar in i dess schakt. Staden *Sykar*, hvarifrån kvinnan kom (v. 5), har troligen bevarats i den nuv. byn *'Askar*. E. S—e.

Jakobsdal. Se Ulriksdal.

Jakobselven (lapp. *Vuorjem*), en 28 km. lång älf, som bildar den nordligaste delen af Norges gräns mot Ryssland.

Jakobs församling (Sankt J:s församling) i Stockholm omfattar — sedan J:s och Johannes' församling 1 maj 1907 delats i två församlingar, Jakobs och Johannes' — den sydöstra delen af Norrmalm jämte Blasieholmen. Den förr till J. hörande delen af Helgeandsholmen lades 1906 till Storkyrkoförsamlingen. J. utgör ett regalt pastorat och räknade vid 1908 års slut 8,331 inv. Inom församlingens område ligger Blasieholmskyrkan (se d. o.). — Jakobs gamla kyrka antages ha blifvit byggd i början af 1300-talet och omnämnes 1343. Emedan den ansågs tjäna till skydd för en belägrande fiende, lät konung Gustaf I 1527 nedrifva densamma. Johan III gaf 1580 och 1588 befallning om anläggandet af en ny kyrka. Arbetet började på konungens bekostnad, men afstannade vid hans död och återupptogs först 1634 samt fullbordades 1643, då kyrkan 26 nov. invigdes till allmän gudstjänst. Tornet, som var försedt med hög spira, afbrann genom åskeld 15 maj 1723; det nuv. tornet blef färdigt 1735 (se fig. 1). Kyrkans södra portal (se fig 2), gifven 1644 af riksrådet H. Fleming och han

Fig. 1. Jakobs kyrka i nutiden (från söder).

hustru Sigrid Kurzel, är en af de rikast dekorerad kyrkoportalerna i Sverige. — Kyrkans inre under

Fig. 2. Jakobs kyrkas södra portal.

gick 1893 en omfattande restaurering. — Jfr F. L. Wittingh, ”St. Jacobs minne” (1771), och J. J. Hedrén, ”Kort berättelse om S:t Jacobs kyrka” (1816).

Jakobshavn (Jakobshamn), dansk koloni i norra Grönland, vid Diskobukten, 69° 13′ n. br. 565 inv. (1901). J. grundlades 1741 och är en af Grön-

lands förnämsta fångstplatser. 1847 inrättades där ett seminarium, och kyrkan är den största i norra Grönland. J:s distrikt är en smal, 30—40 km. bred landremsa mellan yttre kusten och inlandsisen; genom J:s Isfjord passera många väldiga isberg ut i hafvet. E. Ebg.

Jakobsit Damour, *miner.*, kristalliserar i oktaedrar af svart färg med stark metallglans; den består af järnoxid, manganoxid, manganoxidul och magnesiumoxid; starkt magnetisk. Den förekommer vid åtskilliga grufvor i Värmland, såsom Jakobsberg, Långban, Mossgrufvan, Sjögrufvan och Glatjärnsgrufvan (se Spinell). Å. Hng.

Jakobskors. Se Kors.

Jakobs och Johannes' församlings fri- och fattigskola. Se Grevesmühlska samskolan.

Jakobsstafven. 1. En stundom använd benämning på de tre i nästan rät linje stående stjärnorna δ, ε och ζ i Orions stjärnbild, sålunda likbetydande med Orions bälte. — 2. (Sp. *baculo de Santiago*, port. *balestilha*, eng. *cross-staff*, holl. *graedboog*), ett instrument (stundom äfven kalladt gradstock), som i äldre tider användes för mätningar af höjdvinklar. Det bestod af en längre, graderad staf och en mot densamma vinkelrät, förskjutbar mindre

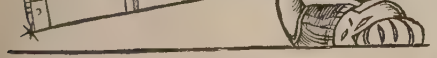

Jakobsstafven och dess användning. (Efter P. Apianus' "Cosmographia".)

sådan. Vid användningen (se fig.) höll man den graderade stafven horisontalt, satte dess nollpunkt intill ögat och försköt den mindre stafven så, att dess ändpunkt betäckte den punkt, som viserades. Med kännedom om den mindre stafvens längd och det delstreck, där den fästs, kunde man då omedelbart beräkna den sökta höjdvinkeln. — Jakobsstafvens namn anses härröra af det spräckliga utseende den graderade stafven ofta hade och hvarigenom den kom att likna de stafvar, hvilka patriarken Jakob enligt 1 Mos. 30 vid ett visst tillfälle förfärdigade.

Såvidt kändt är, har jakobsstafven blifvit beskrifven först af Levi ben Gerson (d. 1344); en uttalad förmodan, att den vore identisk med den s. k. "Tusis staf" och således vida äldre, har visat sig oriktig. Instrumentet användes till en början vid geodetiska mätningar och begagnades sedan af Regiomontanus vid astronomiska observationer; han använde det t. ex. vid bestämningen af den skenbara storleken hos 1472 års komet samt till uppmätande af distanserna mellan planeter och fixstjärnor. Jakobsstafven kom genom hans landsman och samtida Martin Behaim (se d. o.) i bruk bland sjömännen. Med vissa modifikationer (t. ex. anbringande af ytterligare en eller två tvärstafvar för skarpare kontroll öfver viseringen) bibehöll den sig inom navigationskonsten ända in på 1700-talet. Efter införandet af spegelsextanten kom den småningom ur bruk. (B—d.)

Jakobs stege, *sjöv.*, en stege l. lejdare, hvilken på en del fartyg uppsättes på akterkant af bramstängerna för att underlätta gåendet till väders. Jfr Lejdare. R. N.*

Jakobstad (fi. *Pietarsaari*). 1. Stad vid Bottniska viken, i Vasa län, Österbotten, Finland. Areal 1,795 har, hvaraf stadsplanen upptager 47. Befolkningen svensk, 5,465 pers. (1908); gårdarnas antal var år 1900 307. Staden har goda ankarplatser, den inre af 5, den yttre (vid Ådö) af 9 m. djup. Handeln är tämligen liflig. 1906 inlupo i hamnen direkt från utlandet 80 fartyg om 67,623 reg. ton (hvaraf 63 finska om 25,617 reg. ton) och utklarerades 93 om 78,423 reg. ton. Någon egen handelsflotta egde staden icke mera, sedan den forna, som ännu 1880 utgjorde 18 fartyg om 8,438 reg. ton, småningom försålts. Staden är en af Finlands förnämsta industri- och importorter. Tulluppbörden steg 1898—1907 i medeltal till 1,5 mill. mark och uppgick åren 1905 och 1907

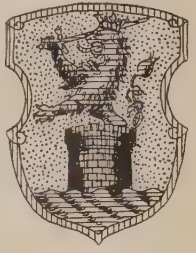

Jakobstads vapen.

1. Kyrkan. — *2.* Runebergsesplanaden. — *3.* Samskola. — *4.* Rådhus. — *5.* Stadshotell. — *6.* Elektricitetsverk och badinrättning. — *7.* Tullhus. — *8.* Idrottsplatser. — *9.* Alexanderstorget. — *10.* Salutorget. — *11.* Folkskola. — *12.* Mekanisk verkstad. — *13.* Begrafningsplats. — *14.* Järnvägsstation.

till öfver 2 mill. mark. Utförseln innefattar förnämligast skogsprodukter och införseln råsocker och tobaksblad. Handlandenas antal var 43. Bland industriella inrättningar förtjäna särskildt nämnas Ph. U. Strengberg & C:s tobaksfabrik samt nå-

drefjakterna höra de s. k. björn- och vargsömmarskallen, hvilka anställdes där, hvarest björn och varg gjorde någon betydligare skada på beteskreaturen. Vid kungsjakterna, eller de, som anordnades för kungliga personers nöje, omslöts ofta en del af jaktområdet med ”jakttyg” (se d. o.) för att så mycket säkrare kvarhålla djuren. Sistnämnda jakter gällde hufvudsakligen älg och björn. De varade ej sällan flera dygn, så att dreffolket, hvars antal stundom uppgick till ett eller annat tusental, fick tillbringa nätterna vid på ”halterna” upptända stockeldar. Först på 1700-talet började man att å varg använda vinterskall, som anställdes å särskilda med bete försedda jaktplatser, hvilka antingen voro för ändamålet upphuggna och vid afjagningen försågos med jakttyg och nät eller ock voro h. o. h. eller till en del omgifna af ett lågt stängsel. Numera anordnas sällan större drefjakter, utan man nöjer sig merendels med smärre öppna dref, eller s. k. klappjakter, vid hvilka erfordras endast ett fåtal dreffolk.

Sedan äldsta tider har hunden nyttjats till jakt. Såväl med anledning däraf som af andra skäl har den städse varit högt värderad. I åtskilliga af de gamla folkens myter gällde den t. o. m. som ett åt olika gudomligheter helgadt djur; så t. ex. hos romarna, hvilka ansågo den vara helgad åt Diana, jaktens gudinna. Af forntida minnesmärken och skrifter framgår jämväl, att flera distinkta jakthundsraser, t. ex. vindthund, stöfvare, tax jämte andra, ännu brukliga, ha mycket gamla anor. De hundraser, som nu för tiden användas till jakt inom Sverige, äro hönshunden, stöfvaren, norrlandshunden (älg- och björnhunden), vindthunden, taxen och foxterriern. Under medeltiden nyttjades antagligen äfven några för hjortjakt lämpliga hundar, bl. a. den tyska ledhunden och ”spårhunden” (”der schweisshund”), och man vet säkert, att under Fredrik I:s regering (1720—51) samt den närmaste tiden därefter brukats ett slags större björn- eller, som de jämväl kallades, ”packarhundar” till hetsjakt på björn och varg.

Jakt utöfvas icke blott i det fria, utan äfven någon gång i inhägnade djurgårdar. Redan hos de gamle romarna hade man sådana inrättningar, dock icke så mycket för jakten som för att ständigt ha tillgång på vildt för bordet. I Sverige, liksom äfven i Tyskland och Frankrike, nyttjades djurgårdar visserligen redan ganska långt tillbaka i tiden, men mera allmänna och af större omfattning blefvo de icke förr än under början af 1700-talet (se Djurgård).

I äldsta tider var jakten i Sverige fullkomligt fri, i det att villebrådet, i likhet med jorden och skogen, ansågs som ingens tillhörighet (”herrelöst gods”). Så fortfor ända in i de tider, då skrifven lag kom till stånd, såsom framgår af ett stadgande i Västgötalagen. Men efter hand inskränktes denna frihet till rätt att fälla åtskilliga slag af rofdjur, såsom björn, varg och räf, hvilka förklarades fridlösa, hvarhelst de påträffades, medan jakträtt i öfrigt tillerkändes jordegaren, så att hvarje fri man, såväl frälse som ofrälse, egde att utöfva jakt å sina egor, endast med de inskränkningar, som för vissa antingen h. o. h. eller blott under någon del af året fridlysta djurarter voro stadgade. Bland dessa inskränkningar i jordegarens jakträtt var den förnämsta, att rådjuret, såsom stadgas redan i Östgötalagen, förklarades för ett konungens djur, som ingen annan än han egde fälla, hvilket stadgande återkommer i Landslagen, där jämväl någon begränsning af älgjakten vidtogs. Häraf ses, att redan i vår äldre lagstiftning finnas spår af, att man betraktade jakträtten som ett regale (jaktregale), från hvilket begrepp sedermera härledde sig det af privilegium. Men först under slutet af medeltiden gjorde sig bemödandet att göra jakten till en adlig, de ofrälse ståndens förvägrad rättighet mera gällande. Dock torde adelns anspråk i detta afseende under sagda tid icke ha sträckt sig längre än till högdjuren och möjligen äfven till vissa fågelarter. Först med utfärdandet af k. stadgan 22 mars 1647 förlorade skattebönderna nästan h. o. h. jakträtten å sina egor, i det att ingen, som ej egde jaktprivilegium, fick med bössa eller båge skjuta fågel eller hare. Åt allmogen medgafs endast att, där det icke för vissa orsakers skull blifvit förbjudet, i tillåten tid med snaror fånga dylikt vildt, dock icke rapphöns, enär denna fågelart var adelsståndet förbehållen. På Dal, i Värmland, Dalarna, Norrland och Finland skulle dock allmogen få fälla högdjur i laga tid, eller från Olofsmässan till fastetiden. Men ännu mera blef den fria jakträtten å skatteegor inskränkt genom k. stadgan 29 aug. 1664, hvilken, utom att den förnyade förbudet att skjuta för dem, som ej voro därtill privilegierade, upphäfde tillåtelsen för allmogen att med snaror fånga vildt, endast med undantag af hvad beträffar dem, som bodde i skärgården, ty dessa skulle få behållas vid sin förra rätt att fånga och jämväl skjuta sjöfågel. Rofdjur var det däremot, enligt såväl 1647 som 1664 års jaktstadga, hvar och en medgifvet att fälla, hvarhelst de påträffades. I nära öfverensstämmelse med sistnämnda jaktstadga var förslaget till Byggningabalkens 23:e kap. af 1734 års lag affattadt; men då det afhandlades vid 1731 och 1734 års riksdagar, kom det till skarpa ordväxlingar mellan å ena sidan de ofrälse ständen, som hänvisade på Landslagen och den däri skattebonde medgifna rätt till jakt å egen mark, samt å andra sidan adeln, som sökte göra den satsen gällande, att all jakträtt fortfarande skulle tillkomma endast adeln och i främsta rummet konungen. Efter fruktlösa underhandlingar fattades omsider, på förslag af bondeståndet, det beslut, att den del af nämnda kapitel, som handlade om jakträtt, skulle h. o. h. uteslutas. Därvid gjordes dock det förbehåll, att anhållan skulle hos K. M:t göras, att 1664 års jaktstadga, efter att ha blifvit behörigen öfversedd och förbättrad på det sätt, som med hvars och ens rättigheter öfverensstämde, skulle till allmän efterrättelse få gälla till nästföljande riksdag, då hvart stånd, ifall något vore att däremot påminna, hade tillfälle att söka ändring. Någon sådan författning utkom emellertid icke, och först genom k. förordn. 21 febr. 1789 återfick skatteman sin förlorade jakträtt, hvilken rätt sedermera bekräftades och närmare bestämdes genom k. jaktstadgan 13 april 1808. Denna stadga föreskref jämväl bl. a., att jakten å rofdjur, som dittills varit fri för hvar och en, därefter ej fick anställas på andras egor, utan att jordegaren, efter skedd tillsägelse, förklarat sig ej önska utöfva densamma. Äfven nu gällande jaktstadga, utfärdad 21 okt. 1864, innehåller ungefär enahanda bestämmelser rörande jakträtten, och

den enda hufvudsakliga olikheten gäller dels jakten å arrenderad jord (den tillhör numera brukaren, där j annorlunda aftalats), dels rättigheten till jakt efter ofdjur på andras egor (sådan jakt får ej utöfvas tan tillstånd af jakträttsinnehafvaren, utom då den gäller vissa större rofdjur). För fredande af jakten de kungliga och adliga jaktmarkerna utfärdades idt och ofta stränga stadganden och förbud. Det ar funnits tider, då oloflig jakt bestraffades med ifvets förlust eller landsförvisning eller ock med spö ller fängelse. — Äfven i Tyskland och Frankrike ppehölls jakträtten fordom med barbariska lagar, vilka blefvo allt strängare, ju mera furstarna och tormännen gjorde den till sitt privilegium. Urprungligen hade dessa ingen annan jakträtt än den, om tillkom dem som egare till stora jordegendomar; nen efter hand, sedan deras makt ökats, undantogs ör deras räkning jakten på betydliga enskilda skogsidder, och den, som utan tillstånd jagade där, elades med konungens "bann", d. v. s. ett strängare straff, än allmänna lagen ådömde. Omsider förorade bönderna sin fria jakträtt, som förbehölls furtarna och egarna af riddargodsen. Bönderna ålades ärjämte åtskilliga skyldigheter med afseende på akten, såsom att biträda vid drefjakterna, vårda änsherrarnas hundar m. m., hvilka skyldigheter fter hand blefvo alltmer tryckande. Därtill kom, att eras åkerfält sköflades af det talrika villebrådet, tan att de egde vidtaga några anstalter däremot. Dessa förhållanden fortforo ganska länge, i det att örst genom lagen af 26 mars 1798 jordegendomarna Frankrike befriades från all främmande jakträtt, vilket exempel därefter följdes inom de flesta af de yska staterna (i Preussen m. fl. dock först 1848). Ganska stränga lagar tillämpas emellertid ännu uti frågavarande länder, och flerstädes är ett minimum af storlek fastställdt, för att en egendom skall medföra jakträtt, hvarjämte den enskilde jägaren årligen måste lösa ett tillståndsbevis till jakt, som han under dennas utöfvande skall, vid anfordran, uppvisa för dem, som öfvervaka jaktlagarnas efterlefnad i orten.

Det är icke endast rörande jakträtten å olika slags jordegendomar, som lagbestämmelser blifvit utfärdade, utan man har äfven genom sådana fridlyst vissa slag af det matnyttiga villebrådet antingen under viss tid af året eller ock fullständigt. Äfven åtskilliga af pälsdjuren, såsom ekorren, mården och hermelinen, ha varit föremål för fridlysning. De fingo nämligen fordom i Sverige ej fällas under den tid af året, då deras skinn ej egde något egentligt värde. — Den allmänna fridlysningstiden har varit olika vid skilda tidsperioder och i olika länder. Vid bestämmandet af densamma har i allmänhet den åsikt gjort sig gällande, att däggdjurens honor böra skyddas under åtminstone större delen af sitt dräktighetstillstånd och medan de gifva di åt sina ungar samt att fåglarna böra skyddas under sin fortplantning och till dess ungarna blifvit matnyttiga. Därjämte har man fäst afseende vid önskvärdheten af, att jakten ej måtte utöfvas under en årstid, då genom densamma väsentlig skada å den växande grödan kan föröfvas. Flerstädes i utlandet gäller en annan fridlysningstid för hannarna af en del djurarter än för honorna, på det att de förre må kunna fällas, då de äro i sitt värdefullaste tillstånd, samt man må kunna döda en eller annan individ af dem, hvilken på ett eller annat sätt visat sig skadlig för fortplantningen. Somligstädes äro hondjuren af hjortar och rådjur h. o. h. fridlysta. De villebrådsarter, som inom Sverige blifvit fridlysta under en viss del af året, äro af däggdjur: älg, kronhjort, dofhjort, vildren, rådjur och hare, samt af fåglar: tjäder, orre, järpe, dalripa, fjällripa, moripa, rapphöns, fasan, morkulla, enkel och dubbel beckasin, svan, änder, ejder och andra dykänder. Bäfvern, hvilken dock redan torde vara utrotad i Sverige, är h. o. h. fridlyst tills vidare. Då något villebrådsslag i viss trakt blir för starkt decimeradt eller eljest synes vara i behof af särskildt skydd, påbjudes fullständig fridlysning under vissa år för ifrågavarande djurart inom vissa län. — Förutom denna i jaktstadgan påbjudna fridlysning af nyttigt villebråd har genom kung. af 27 mars 1907 och 2 juni 1908 en del för landtbruket nyttiga fåglar jämte ett antal vadare fridlysts under fortplantningstiden. — Då fridlysningstiderna för olika djurslag ofta undergå förändringar, upptagas dessa ej här, utan hänvisas till Domänstyrelsens årligen utfärdade kungörelse härom. — För minskande af rofdjurens antal ha i Sverige, alltifrån äldre tider, vissa anstalter varit i lag anbefallda. Enligt några af landskapslagarna skulle allmogen i en del orter lyda skallbud samt hålla vargnät och varggård. Genom Magnus Eriksson landslag blef denna förpliktelse allmän, något som ytterligare bekräftades i Kristofers landslag, hvari bl. a. stadgades, dels att hvarje frälseman, bonde eller landbo skulle hålla ett vargnät af 4 famnars längd, dels att hvar och en skulle infinna sig på skallbud, dels ock att varggård skulle underhållas efter jordatal. Endast präst, klockare och inhyses kvinna skulle vara därifrån befriade. Stadganden i samma syfte intogos äfven i 1647 och 1664 års jaktstadgor samt i 1734 års lag. Dessa bestämmelser modifierades genom 1808 års jaktstadga så till vida, att skyldigheten till vargnäts hållande upphäfdes samt att befrielse från att bygga och underhålla varggård och varggrop kunde vinnas genom erläggande af en viss mindre afgift (2 sk. b:ko) för hvarje helt mantal, i ändamål att med den sålunda bildade jaktkassan bestrida utgifterna för jakttygs anskaffande och andra anstalter för rofdjurens utrotande. I de orter, där jaktkassa blef bildad, skulle invånarna ej vara förpliktade att deltaga i annan skallgång än den, som skedde vintertiden på för ändamålet inrättade jaktplatser, såvida icke rofdjur fanns på ö, halfö eller holme, då allmänt skall sommartid kunde anordnas, ifall den, som hade inseendet öfver jakten inom länet, fann sådant erforderligt. Uti hvarje län, där vargar gjorde skada, skulle jakttyg hållas och jaktplatser inrättas, till antalet beroende af rofdjurens mängd och ortens skogrikedom. Först med utfärdande af nu gällande jaktstadga upphörde allmänhetens skyldigheter att vidtaga ofvannämnda anstalter, och det öfverlämnades åt menigheterna att ingå föreningar till åstadkommande af skallgång å de större rofdjuren. — Sedan gammalt ha skottpremier tilldelats dem, som utan skallgång dödat vissa slag af rofdjur. Stadgande därom finnes redan i Södermannalagen, hvad beträffar varg, men i allmän lag medgafs icke en sådan belöning förr än i 1647 års jaktstadga, i hvilken skottpenningar utfästes äfven för dödande af björn. I 1734 års lag upptogos skottpenningar jämväl för räfvens dödande, och kort därefter utfästes belöning äfven för dödande af åtskilliga roffågel-

arter samt t. o. m. för korpar, kråkor och skator äfvensom sparfvar. Enligt jaktstadgan af 1808, hvilken medgaf skottpremier för dödande af såväl de större rofdjuren och roffåglarna som de flesta af de mindre, ålåg det invånarna själfva att bestrida den ifrågavarande kostnaden genom sammanskott till jaktkassorna. Dessa premier skulle utgå med ett visst belopp (12 sk. b:ko) för skott, enligt en särskild för skadedjuren gjord beräkning, så att t. ex. en björn motsvarade 12 skott, en varg 6, en lo 9 o. s. v. I och med utfärdandet af 1864 års jaktstadga vidtogs en mera omfattande förändring med premieringsväsendet, i det att belöningarna skulle utgå af allmänna medel och till högre belopp än förut, hvarjämte de premiegilla djurens antal inskränktes. Men som det snart visade sig, att premierna stego till ett ansenligt belopp (för perioden 1865—69 till icke mindre än 552,480 kr.) och att de förnämligast utgingo för räf och åtskilliga mindre skadliga roffågelarter, hvilka sistnämnda förväxlades med dufhökar, föreskrefs i en 29 jan. 1869 utfärdad kung., att belöning skulle utbetalas endast för björn, varg, lo och järf, hvaremot utödandet af räfvar och roffåglar öfverlämnades åt den enskilda företagsamheten. Numera utgå skottpenningar af statsmedel endast för varg, lo och järf, med resp. 50, 25 och 10 kr. — Rörande rätten att förfölja ett uppjagadt djur in på annans egor, förföljningsrätten, hvilken rätt förr plägat benämnas jaktföljd (ty. *jagdfolge*), gjorde den grundsatsen fordom sig gällande, att den, som "rest" ett djur på egna egor, hade rätt att förfölja det in på annans område och att behålla det där fällda djuret, något, hvartill man, utom af annat, kan sluta af stadganden i ett par af landskapslagarna. Först i 1808 års jaktstadga föreskrefs, att sådant förföljande finge ega rum endast i det fall, att djuret förut blifvit såradt, då den, som förföljde och dödade det, jämväl skulle få behålla detsamma, utan afseende på att detta skedde på annans mark. Då denna rätt emellertid på flera sätt missbrukades, borttogs den 1892. Beträffande några af de större rofdjuren, nämligen björn, varg, lo och järf, eger man dock, om de drifvits upp på mark, där man har rätt att jaga, att fullfölja jakten in på annans mark, oberoende af om djuret är såradt eller ej.

Tillgången på villebråd inom Sverige har under en längre tid ej varit så riklig, som önskligt vore, i synnerhet emedan rofdjuren icke blifvit nog strängt efterhållna och förefintliga jaktlagar icke blifvit noga efterlefda till följd af bristande kontroll. Efter utfärdandet af nu gällande jaktstadga samt sedan det af ett antal lokala jaktvårdsföreningar bestående Svenska jägarförbundet börjat alltmera nitiskt verka för god jaktvård, har emellertid intresset för det nyttiga villebrådets fredande och rofdjurens utrotande varit i stigande, hvaraf ock goda följder redan börjat visa sig. Att i Sverige kunna uppdrifva villebrådstillgången till sådan höjd som i åtskilliga andra länder torde dock icke vara möjligt, emedan jämte annat de mindre gynnsamma klimatiska förhållandena lägga hinder i vägen därför. — Jaktstatistiken är i vårt land synnerligen bristfällig. Tillförlitliga uppgifter finnas endast beträffande de större rofdjuren, för hvilka skottpengar af staten utbetalats, samt rörande antalet fällda älgar, churu äfven af dessa djurslag de uppgifna siffrorna gifvetvis äro lägre än de verkliga. En föreställning om minskningen i de större rofdjurens antal ger följande sammandrag af de officiella uppgifterna från de sista årtiondena:

Antalet i Sverige fällda större rofdjur

År	Björnar	Vargar	Lodjur	Järfvar
1851—60	1,240	1,808	1,567	1,144
1861—70	1,026	792	1,204	1,241
1871—80	558	497	870	1,152
1881—90	328	314	227	1,041
1891—1900	175	688	385	1,466
1901	11	38	16	69
1902	13	44	16	72
1903	12	19	8	73
1904	15	32	7	144
1905	11	13	2	107
1906	9	26	9	69
1907	9	27	17	53

Älgen, som i början af 1890-talet hade en period af stark tillbakagång, med minimum 1892 (1,327 fällda djur, för 1893 saknas uppgifter), har sedan dess visat en stark ökning, i synnerhet beträffande de södra delarna af landet (se nedanstående tabell).

Antal fällda älgar

År	Norrland	Svealand	Götaland	Summa för hela landet
1890	793	871	299	1,963
1895	367	859	183	1,409
1900	401	1,124	287	1,812
1901	517	1,169	728	2,414
1902	608	1,217	593	2,418
1903	862	1,457	544	2,863
1904	844	1,359	673	2,876
1905	645	1,581	638	2,864
1906	756	1,678	663	3,097
1907	760	1,549	696	3,005

Angående de mindre rof- och skadedjuren, för hvilka skottpengar i vissa län utbetalas, föreligga visserligen siffror i den officiella statistiken, men då ett mycket stort antal af dessa djur dödas, utan att skottpengar uttagas eller anmälan om deras fällande göres, bli dessa siffror allt annat än tillförlitliga. Någon föreställning kunna de dock gifva. Sålunda må anföras, att under år 1907 dödades i landet: 20,889 räfvar, 3,558 gräflingar, 226 mårdar, 35 uttrar, 3,108 sälar, 325 örnar, 455 ufvar, 14,370 hökar och 163,537 kråkor. Värdet af det årligen fällda nyttiga villebrådet kan i brist på statistik endast ungefärligen beräknas. Älgjaktens årliga bruttoafkastning kan f. n. uppskattas till närmare $^1/_2$ mill. kr., hvilket belopp, kapitaliseradt efter en räntesats af 5 proc., ger siffran 10 mill. kr. såsom det ungefärliga värdet af vår älgstam. Att afkastningen och i samband därmed kapitalvärdet af stammen af våra viktigaste och allmännaste villebrådsarter, såsom rådjur, hare, skogsfågel, ripor, rapphöns och änder uppgår till flera gånger denna summa är säkert. Lägges härtill värdet af under vintern fällda pälsdjur, inses lätt, att jaktens afkastning stiger till afsevärda belopp. En från Svenska jägarförbundet påbörjad utförligare statistik torde komma att visa jaktens ej oväsentliga nationalekonomiska betydelse. Och dock gäller detta de nuvarande förhållandena, med ytterst bristfällig jaktvård. Rationellt skött skulle vår svenska jakt, med de gynnsamma och omväx-

ande terrängförhållanden vårt land erbjuder, kunna ge en mångdubbel afkastning. Th. H. G. G.

Jakt, *skpsb.*, ett enmastadt handelsfartyg på 20 à 70 tons dräktighet och $1^1/_2$ à 3 m. djupgående med last. Jakten har oftast bogspröt; masten saknar stång, men har dock så lång topp, att ett

mindre gaffeltoppsegel kan föras. Seglen i öfrigt äro storsegel (med gaffel och bom), 2 à 3 stagsegel samt, fördevind, ett råtoppsegel (bredfock). Fartyget seglar oklanderligt, manövreras med lätthet samt vakar väl i hög sjögång. Till detta slag af fartyg torde man närmast kunna hänföra roslagsskutan (den s. k. rospiggen), däcksbåten m. fl. Jakterna förekomma i Östersjön samt längs Skandinaviens kuster, talrikast i Norge. Jfr Kutter, Slup, Yacht. R. N. (C. K. S.)

Jaktboll. Se Bollspel, sp. 1031.

Jaktfalken. 1. *Zool.* Se Falksläktet. — 2. *Jaktv.* Se Falksläktet och Hökarna.

Jaktföljd, *jaktv.* Se Jakt, sp. 1207.

Jaktgevär, *jaktv.*, benämning på för jaktbruk afsedda handeldvapen (se d. o.). Angående eldvapnens första användande vid jakt känner man föga, men de torde undantagsvis brukats för detta ändamål redan under 1400-talet. Jaktgevärens historiska utveckling går hand i hand med krigsvapnens. De äldre jaktgevären voro sålunda under olika tidsperioder försedda med *luntlås*, *hjullås*, *flintlås* och *slaglås* (se Handeldvapen). Först med flintlåsets uppfinning erhölls ett för jaktbruk mera användbart vapen; införandet af slaglåset (knallhatts- eller perkussionsantändningen) innebar ett stort framsteg, då först härmed sådan snabbhet vid skottlossningen erhölls, att flyktskytte med större framgång kunde idkas. De nyare jaktgevären äro alla bakladdningsvapen, med laddningen sammanförd till en enhetlig självtätande patron (se d. o.). — Jaktgevären äro afsedda dels för kula, dels för hagel. De förra benämnas vanligen studsare; äldre mynningsladdare af fin kaliber kallades lodbössor och äro ännu i bruk hos vår allmoge och hos lapparna. Studsarna likna i mycket krigsgevären, men göras i allmänhet kortare och lättare samt med gröfre kaliber, i synnerhet om de äro afsedda för jakt på större djur. De böra nämligen vara så "dödande" som möjligt, under det armégevären endast afse att sätta fienden ur stridbart skick. Däremot eftersträfvas ej så stor skottvidd, hvilken snarare innebär en olägenhet, på grund af den i tätt bebodda trakter därmed förknippade fara. Genom användande af expanderande ("explosiva") kulor ökas effekten. Dessa kulor åstadkommas genom en luftfylld kopparcylinder i främre ändan eller utgöras af en mantlad kula med spetsen fri eller med korsformig uppfilning af mantelns spets ("dum-dum-kulor"). Härigenom har kalibern kunnat minskas och i samband härmed utgångshastigheten hos kulan ökats, hvarvid en flack kulbana vunnits. Studsarna göras såväl enkla som med två pipor, dubbelstudsare, hvilka senare dock alltmer börja utträngas af repeterstudsare af olika system (winchester, mauser m. fl.). Studsarnas kaliber anges i mm. eller beträffande engelska och amerikanska gevär i 100-dels eller 1000-dels eng. tum. — En självständigare utveckling, mera afvikande från krigsvapnens, ha hagelgevären undergått. Vid dessa användas ej en enhetlig projektil, utan ett större antal små blykulor, *hagel*. Dessa gevär äro alltid slätborrade, ej räfflade, men förses nu för tiden vanligen med en lindrig förträngning vid mynningen, s. k. *trångborrning* (eng. *choke-boring*), för att hagelsvärmens spridning må minskas. Hagelgevären göras oftast med två pipor, dubbelbössor, och öppnas för laddning genom pipornas nedfällande; dock finnas äfven enkelbössor med rörligt slutstycke, t. ex. med remingtonmekanism. Dubbelbössans öppnande sker vanligen medelst en häfarm ofvanpå kolfhalsen, *top lever* (se fig. 5), å billigare vapen genom vridning af en rörlig del af framstocken, *lefaucheux-nyckel* (se fig. 4); äfven andra system finnas. Till alla bättre dubbelbössor användes, till för få år sedan, damaskerade pipor (se fig. 6 o. 7). Dessa tillverkas på så sätt, att trådar eller fina stänger af stål och mjukt järn flätas och sammanvällas, hvarefter klippet sträckes genom hamring. Flätning, sammanvällning och hamring kunna upprepas flera gånger. Det så erhållna bandet läggas i spiral kring en järnstång och sammanvälles till ett rör. Godset i sådana pipor förenar stålets och järnets goda egenskaper, det utmärkes genom både hårdhet och seghet, hvarför piporna kunna göras tunna och lätta. Numera tillverkas dock stål af erforderlig seghet (specialstål), hvarför stålpipor nu göras lika lätta som de damaskerade och torde komma att utträngа dessa senare. Hagelgevärens kaliber anges med tal, som beteckna det antal till kalibern passande rundkulor, som går på ett skålpund. Högre tal beteckna alltså mindre kaliber. De vanligaste kalibrarna äro 12 och 16, med en diameter af resp. 19,2 och 17,4 mm. På sista tiden ha hagelgevär utan yttre hanar, s. k. *hammerless* (fig. 5), alltmera kommit i bruk. Dessa ega inre hanar, som spännas, då geväret öppnas för laddning. Genom en säkerhetsregel hindras hanarna att träda i verksamhet. Omedelbart före skottlossningen frånskjutes denna regel, geväret afsäkras, då bägge piporna med ett enkelt handgrepp göras klara till skottlossning. Utan tvifvel representerar en modern hammerless med *en* aftryckare ("entryck", eng. *single trigger*, ty. *einabzug*) och *ejektor* (automatisk utkastare för afskjutna patronhylsor) en synnerligen hög fulländning af en gammal gevärstyp, dubbelbössan, och dennas utveckling torde knappast kunna drifvas längre. Däremot synes i våra dagar en reform förestå inom hagelgevärstekniken, i det att ett flertal automatgevär uppfunnits, bland dem ett svenskt (af

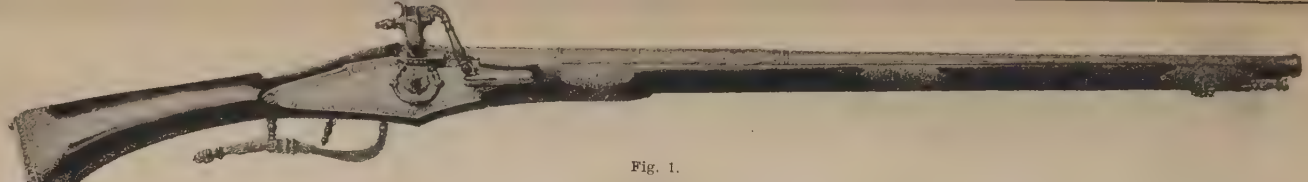

Fig. 1.

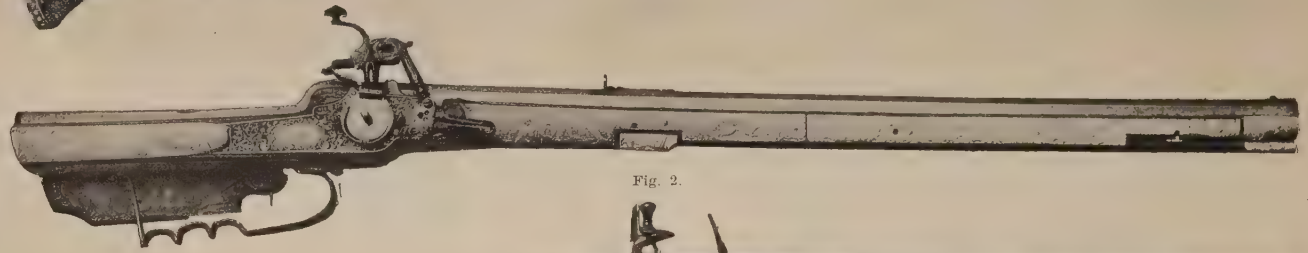

Fig. 2.

Fig. 3.

Äldre praktvapen, som egts af svenska regenter. Fig. 1. Jaktgevär med hjullås, som tillhört drottning Kristina; stålbeslag i fina spetsmönster på stocken. Tillverkadt af Italiens två förnämsta bössmeder i midten af 1600-talet. (Lifrustkammaren, Stockholm.) — Fig. 2. Jaktgevär med hjullås, som tillhört Karl X Gustaf. Stocken belagd med rika elfenbenssniderier (jaktscener). Förmodligen renländskt arbete. (Lifrustkammaren, Stockholm.) — Fig. 3. Dubbelbössa med flintlås, som tillhört Karl XI. Piporna (inkrusterade med guld) ligga öfver hvarandra och vridas rundt. (Endast $^{3}/_{10}$ af piplängden ses å fig.). Kolfven inlagd med graveradt silfver i de rikaste arabesker jämte mytologiska och djurmotiv. Mästerverk af fransk smak och handtverksskicklighet under Ludvig XIV. (Lifrustkammaren, Stockholm.)

Fig. 4. Huskvarna bakladdningsdubbelbössa, med hanar och lefaucheuxnyckel.

Fig. 5. Engelsk hammerless-dubbelbössa (utan yttre hanar) med top-lever. Afskjuten patronhylsa utkastas af ejektorn.

Fig. 8. A. Sjögrens automatiska hagelgevär.

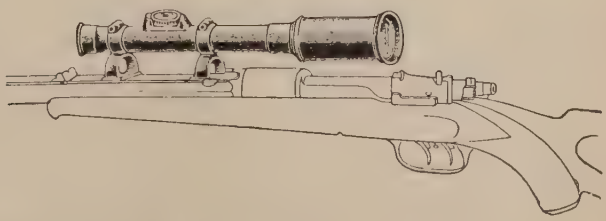

Fig. 9. Kikarsikte apteradt på mauserstudsare.

Fig. 6 o. 7 Damaskerade gevärspipor (mönstren Bernard och Étoile).

ingenjör A. Sjögren), afsedt för 5 skott (se fig. 8). Äfven repetergevär (magasinsgevär) för hagel ha förts i marknaden, ehuru de ej fått någon vidsträcktare användning. Gevär afsedda för både hagel och kula finnas. I främsta rummet bör nämnas drillingen, med en finkalibrig räfflad kulpipa under de bägge hagelpiporna. — För kulgevär och drilling ha på senare tid *kikarsikten* kommit till användning. Dessa utgöras af en med hårkors försedd kikare af olika konstruktion, som fastsättes öfver pipan (se fig. 9). — Beträffande jaktgevärens yttre utsmyckning har i olika tider olika smak gjort sig gällande. De äldre praktvapnen äro ofta rikt skulpterade och försedda med inläggningar å stocken och metalldelarna eller med rik gravyr på lås och beslag, ofta framställande hela jaktscener (se fig. 1—3). Nutidens dyrbarare gevär äro vanligen efter engelskt mönster enkelt utstyrda, endast med nätformig streckning (s. k. *fiskhud*) på delar af kolfven och framstocken samt med fint utförd arabeskgravyr på lås och beslag (se fig. 4 o. 5). — Som ett särskildt slag af jaktvapen må de s. k. skjutkäpparna anföras. De utgöras af en enkel pipa i förening med en käppkrycka, innehållande en affyrningsmekanism, som kan vara af olika slag. Skjutkäpparna äro ämnade att ständigt kunna medtagas vid ströftåg i markerna för tillfällig skottlossning. — Den förnämsta fabrikationen af jaktgevär eger i våra dagar rum i England, Belgien och Tyskland. I vårt land har gevärsfabriken i Huskvarna gjort sig känd för ett godt och solidt arbete (se fig. 4). G. G.

Jakthorn. Se Jägarhorn.

Jakthundar, *zool.* Se Hunden.

Jakthundarna (*Canes venätici*), *astron.*, stjärnbild, belägen under Stora Björnens svans, i s. begränsad af Berenikes hår och i ö. af Bootes. Den innesluter endast små stjärnor. Det märkligaste föremålet i denna stjärnbild är den stora af Messier upptäckta spiralnebulosan, en af himlens mest bekanta och mest typiska himlakroppar af detta slag (se Nebulosor). E. J. (B—d.)

Jakthyënan, *zool.* Se Hyenhundsläktet.

Jaktkassa, *jur.*, kassa till bestridande af utgifter för rofdjurs utrotande. Enligt stadgan om jakt och djurfång 13 april 1808 skulle för nämnda ändamål i hvarje län inrättas en jaktkassa. För hvarje härad egde häradsborna bestämma, huruvida de ville till jaktkassan utgöra en viss årlig afgift, beräknad efter mantalet, emot befrielse från den i Byggningabalken 23:e kap., 4:e och 5:e §§ stadgade skyldigheten att bygga och underhålla varggårdar eller varggropar. En annan inkomstkälla för kassan utgjordes af böter och viten ådömda enligt nämnda stadga. Kassans tillgångar skulle i första hand användas till inköp af varg- och räfsaxar, till inrättande af varg- och räfgropar samt till belöningar för fångande eller dödande af rofdjur. I anslutning till de förändrade grundsatser, som genom jaktstadgan 21 okt. 1864 göra sig gällande för lagstiftningen rörande rofdjurs utrotande, förordnades genom k. cirk. af nyssnämnda dag, att hvarje jaktkassa skulle öfverlämnas till vederbörande läns landsting för att efter dettas bepröfvande användas. (Se vidare Jakt, sp. 1206.) A. E—g.

Jaktkrut. Se Krut.

Jaktlappar, *jaktv.* Se Jakttyg.

Jaktleopardsläktet, *zool.* Se Gepardsläktet.

Jaktnät, *jaktv.* Se Jakttyg.

Jaktordning, *sjöv.* Under segelflottornas tid nytt jades, då flotta eller eskader var under segel, viss "ordningar" motsvarande nutidens "formeringar" hvilka bestämde hvarje fartygs särskilda läge i för-

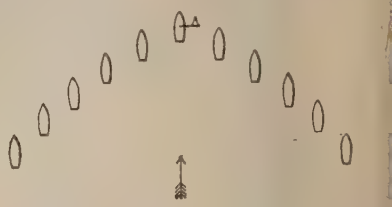

hållande till de öfrigas. En bland dessa ordningar kallades "jaktordning" och uppstod, då flottan, seglande fördevind eller rumskots, bildade en vinkel, med chefsfartyget i spetsen och de öfriga å "bidevindslinjerna", hälften å hvardera sidan. Jfr Bidevindslinje och Formering 2. L. H.

Jaktpass (ty. *jagdschein*, fr. *permis de chasse*, eng. *game license*), *jaktv.* bevis på inbetald jaktskatt (se d. o.), som af jägaren skall medföras vid jaktutöfning och vid anfordran uppvisas. Jaktpass kan äfven förekomma utan egentlig jaktskatt, då sådant pass mot en obetydlig afgift får lösas hos vederbörande myndigheter af den, som styrker sig inneha jakträtt (egen mark, jaktarrende, inbjudan till jakt o. s. v.). Denna jaktpassinstitution afser hvarken att tillföra stat eller kommun inkomst, ej heller att afskräcka en del innehafvare af mindre jaktmarker från jaktutöfning, utan är riktad mot tjufskyttar utan egen mark. Förslag om införande af jaktpass i vårt land ha två gånger framlagts för riksdagen, nämligen år 1900 och 1902, men utan resultat. G. G.

Jaktregale. Se Jakt, sp. 1204.

Jaktridning, jakt till häst. Redan i äldsta tider jagade man till häst med hundar villebråd, t. ex. varg, vildsvin, räf, hjort, hare o. s. v. Särskildt i England är jaktridning (*hunting*) sedan gammalt en nationell sport, företrädesvis i fråga om räf (*foxhunting*), men äfven i fråga om hare (*harehunting*) och hjort (*staghunting*), hvarvid användas resp. foxhounds, harrier och staghounds, som följa villebrådets spår. Den gemensamma benämningen på detta slags jakt är parforsjakt. Därvid är det numera icke hufvudsaken att nedlägga ett större antal vildt; ryttarens egentliga nöje är den uppfriskande galoppen öfver okänd terräng och åsynen af hundarnas arbete på spåret efter det flyende djuret. Parforsjakten utbildar skickliga ryttare, stärker kroppen, stålsätter nerverna samt förlänar mod och beslutsamhet. Om än jaktridten efter olika slags vildt är något olika i särskilda detaljer, utföres den dock i stort sedt på enahanda sätt och med gemensam jaktterminologi. Så t. ex. samlas deltagarna i jakten vid *rendez-vous-platsen*. *Mastern* l. *master of hounds* leder jakten med biträde af *huntsman*, *whip* eller *pikör*, som närmast har hand om *meuten*, d. v. s. hundarna. Då hundarna fått upp spåret, ge pikörerna signal på jakthorn eller ropas *Tally ho* (*Tajo*), hvarefter jaktryttarna, det s. k. *fältet*, galoppera åstad på lämpligt afstånd bakom hundarna, som nu i full fart följa villebrådets spår

ied ljudligt skall, *full cry* (se fig.). Förloras spåret, vilket kallas *tappt* eller *check*, samlas hundarna f pikörerna, och mastern leder dem åter på rätt spår, tills villebrådet blir taget. Då sålunda jakten är lut, blotta deltagarna enligt gammal jägarsed högra anden under ropet *halali*, hundarna få till belöning in *curée* (se d. o.), medan halalifanfar blåses

Parforsjakt "full cry" med Skånska fältridtklubbens hundar.

och kvistar utdelas till de ryttare, som hunnit ram till "halali". Vid terrängsvårighet för parforsaktens anordnande brukar man öfver den mark, som står till buds, släpa något, som afsätter lukten af ett visst djurslag, t. ex. räf, och på detta konstgjorda spår jaga hundarna som efter lefvande vildt. Släpakt, redan på 1700-talet använd som surrogat för parforsjakt efter lefvande vildt, tillgår som denna, med den skillnaden att anordnaren af jakten h. o. h. kan behärska den väg, som ridten går fram öfver terrängen. — Om hetsjakt se d. o. — Snitselakt är jaktridning utan hundar, hvarvid det spår, som ryttarna skola följa, markeras med t. ex. papperslappar (ty. *schnitzel*). Vid *jakt à vue* är det en ryttare, som markerar räfven och som direkt förföljes af de öfrige deltagarna i jakten, hvilka söka bemäktiga sig en af honom buren räfsvans e. d.

I Sverige jagades i äldre tider olika slags villebråd till häst. Karl X Gustaf anordnade före sin tronbestigning storartade jakter efter vildsvin och hjort på Ölands alfvarslätter, och Karl XII jagade till häst med förkärlek i trakten af Kungsör. Hetsjakten med vindthundar har sedan gammalt varit en omhuldad sport på de skånska slätterna, numera företrädesvis i trakten af Barsebäck samt å Skanörs ljung. Sedan 1889, då döfv. löjtnanten frih. B. Cederström från ridskolan i Hannover hemförde en foxhoundsmeute, har släpjakten vunnit allt mera terräng äfven i vårt land; meuter hållas nu icke blott vid ridskolan å Strömsholm, utan äfven vid olika fältridtklubbar, och jaktridt bakom hundar bedrifves med ifver kring de flesta af våra beridna truppslags garnisonsorter. Med Skånska fältridtklubbens foxhounds har det äfven ridits jakter efter räf och hjort. Jaktridten vintertid, då snö betäcker marken, intager numera en särskildt framstående plats inom svenska ridsporten. Jaktryttarnas högtidsdag är 3 nov., Hubertusdagen, då storartade jaktridter i alla länder plåga anordnas till ära för jaktens skyddspatron S:t Hubertus. B. C—m.

Jakträtt, *jur.*, befogenhet att idka jakt inom ett bestämdt område. Se Jakt, sp. 1203—05.

Jaktsignaler, *jaktv.*, vid stöfvarjakt brukliga signaler på jägarhorn (se d. o.), afsedda att leda jaktsällskapets rörelser, underrätta kamraterna om jaktens gång och hvilket djurslag, som drifves, samt för att inkalla hundarna. De hos oss mest brukliga signalerna antogos år 1870 af kungl. jaktklubben. G. G.

Jaktskatt, *jur.*, skatt för den, som vill utöfva jakt, förekommer i ett flertal europeiska länder och afser att motverka den minskning, som tillgången på nyttigt villebråd kan lida genom hänsynslös utöfning af jakträtt. Äfven i Sverige har varit ifrågasatt att införa jaktskatt; gjorda invändningar ha emellertid förhindrat detta. A. E—g.

Jaktspindlar, *zool.* Se Spindeldjur.

Jaktstadga, *jur.*, författning, i hvilken regler ang. jakträtt och i öfrigt rättsbestämmelser om jakt sammanförts. 22 mars 1647 utfärdades sålunda en jaktstadga, som 29 aug. 1664 efterföljdes af en ny. Sedan 1789 förändrade grundsatser i fråga om jakträtt gjort sig gällande, gafs åter en jaktstadga 13 april 1808, hvilken sedermera aflösts af den nu gällande af 21 okt. 1864. I denna ha sammanförts bestämmelser rörande jakt och djurfång, utan afseende på huruvida de äro hänförliga till allmän lag eller falla under den administrativa lagstiftningen. 1864 års jaktstadga har på flera punkter ändrats genom senare författningar. Jfr Jakt, sp. 1206—07. K. H. B.*

Jaktstycke. Se Djurmåleri.

Jakttyg, vid drefjakter använda redskap till att omsluta en del af jaktområdet med och sålunda säkrare kvarhålla djuren. Jakttyg bestå dels af nät, dels af "jaktlappar", d. v. s. på sträckta snören hängande tyglappar eller fjädrar i bjärta färger. I äldre tider nyttjades större tygstycken med målade karikerade människoskepnader, ämnade att verka afskräckande på villebrådet. G. G.

Jaktzoologi. Se Jakt, sp. 1201.

Jakub beg, eg. J. beg Muhammed Badaulet, härskare i Kaschgar, f. 1820 i Taschkent, uppväxte i torftiga lefnadsvillkor, var en tid dansare, men nådde sedan en inflytelserik ställning genom guvernörens i Taschkent giftermål med hans styfsyster och utnämndes 1853 till befälhafvare (beg) i fästningen Akmedjid (nu Perovsk). Han försökte 1864, ehuru fruktlöst, försvara Taschkent mot ryssarna och sändes 1865 af sin härskare, kanen af Kokand, till Kaschgar för att intervenera i det genom dunganernas uppror från beroendet af Kina lösryckta landet. J. tillvällade sig emellertid (1865) en stark maktställning där för egen del och lät 1870 formligen utropa sig till kan af Öst-Turkestan med titeln *Atalik Ghazi* ("trons försvarare"). Han gjorde äfven några eröfringar österut, men förlorade dem 1876 till kineserna och mördades 31 maj 1877 af en bland sina hofmän. Jfr Boulger, "Life of Yakoob Beg" (1878) och, Vesselovsky, "Badaulet Ja'qub-Beg" (i Ryska arkeologiska sällskapets handlingar, orientaliska sektionen, bd 11, 1898). V. S—g.

Jakub kan, emir af Afganistan, f. 1849, son till emiren Schir Ali, styrde sedan 1871 i det nyeröfrade Herat, tillfångatogs 1874 af fadern som

upprorsmakare, öfvertog efter dennes flykt undan engelsmännen i dec. 1878 regeringen i Kabul och efterträdde vid Schir Alis död (21 febr. 1879) denne som regent. Om hans mellanhafvanden med engelsmännen s. å. se Afganistan, sp. 234; de resulterade däri, att J. som indirekt medskyldig i mordet på brittiske residenten Cavagnari fördes till Indien (dec. s. å.), där han sedan dess hållits internerad. V. S—g.

Jakubovitj, Petr Filippovitj, rysk författare, f. 1860, student i Petersburg, satt tre år i Peter-Paul-fästningen för deltagande i politiska rörelser och hölls 1887—99 till straffarbete i Sibirien. I tidskr. "Russkoje bogatstvo" publicerade han 1895 under pseudonymen L. Melsjin (som litteraturkritiker kallade han sig P. F. Grinevitj) uppseendeväckande skildringar från fångarnas lif i Sibirien, *V mirje otverzjennych* (I de förkastades värld) och *Pasynki zjizni* (Lifvets styfbarn), som utgått i flera upplagor (smärre öfv. därur i "Stockholms dagblad" 1906) och näst efter Dostojevskijs "Anteckningar från det döda huset" anses som de yppersta i sitt slag genom den realistiska skärpan, stundom mildrad af en viss humor och alltid af varm medkänsla för de olycklige. Som poet är J. högt skattad under märket P. Ja. (2 bd dikter, 1898, 1901). Vemodig lyrik, personlig resignation och stark idealism med tro på en bättre framtid utmärka hans formsköna dikter, hvaribland märkas hans innerliga poem till systern och poetiska bilder från de sibiriska bergkullarnas nejder (*V stranje sopok*). Jfr A. Jensen, "Tsardömet vid siljevägen" (1905). A—d J.

Jakubu (Jakoba) l. Garo-n' Bautsii ("Bautsjis stad"), stad i Sokoto i Sudan, hufvudstad i riket Bautsji, hvilket sedan 1903 hör till brittiska protektoratet Northern Nigeria. J. är en af de största städerna i Sudan, med omkr. 50,000 inv., till stor del haúsa. Det anlades i början af 19:e årh. af fulbe från Sokoto, har ett sundt läge på en af höga, skogklädda berg omgifven platå (670 m. ö. h.) och omgifves af en omkr. 20 km. lång vall. Jfr Bolo-bolo. (J. F. N.)

Jakuhönsen, *Penelopinæ, zool.* Se Hokkofåglarna.

Jaku'sjkin. 1. Ivan Dmitrievitj J., rysk dekabrist (se d. o.), f. 1793, d. 1857, deltog i fälttågen 1812—14, bildade 1816 jämte Muravjev, Muravjev-Apostol och furst S. P. Trubetskoj den mot lifegenskapen, absolutismen och andra sociala missförhållanden riktade hemliga föreningen Sojuz spasenija (Räddningsförbundet, hvars statuter upprättades 1817 af Pestel), men lämnade sällskapet och bildade s. å. Sojuz dobrodjeteli (Dygdeförbundet) och erbjöd sig utföra dess beslut att mörda kejsar Alexander I. J. lämnade militärtjänsten och sällskapet och bosatte sig på sitt gods i guv. Smolensk, där han friköpte lifegna, ifrade för folkundervisning m. m. Han var sedermera medlem af Sojuz blagodenstvija (Välfärdssällskapet) och inträdde efter Alexander I:s död, 1825, i det s. k. Nordförbundet, hvars resning i dec. s. å. nedslogs. Han häktades 10 jan. 1826, yppade efter svåra lidanden i Peter-Paul-fästningen namnen på åtskilliga deltagare, dömdes till deportation på lifstid och 20 års straffarbete i sibiriska grufvorna. Efter befrielse från straffarbetet fick J. lof att inrätta en folkskola i guv. Tobolsk. Genom amnestien af 2 aug. 1856 återfick han friheten. Hans högst värde fulla memoarer trycktes 1862, 1870.

2. Pavel Ivanovitj J., den föregående kusin, rysk författare, f. 1820, d. 1872, samlade folkvisor och sägner från olika delar af Ryssland och författade äfven originaldikter och skisser i "narodnikernas" etnografiska stil. Hans skrifter, *Putevyj pisma* (Resebref, 1860), *Byvaloje i Nebyvalstjin* (Verklighet och dikt, 1865), *Sobranie pjesen* (Visamlingar, 1860, 1865), utgåfvos i samlad upplaga 1884 med biografi af S. V. Maksimov. 1—2. Å—d J.

Jakût (Jaqût), Ibn Abdallâh, geografisk skriftställare på arabiska, f. förmodligen 1178 eller 1179, d. 1229, var af grekisk härkomst. Han kom tidigt till Bagdad som krigsfånge och köptes af en arabisk köpman, som gaf honom god uppfostran och skickade honom på längre affärsresor. Sedan hans herre dött, efter att förut ha frigifvit honom, började J. handel med böcker. För politiska och religiösa stridigheter tvungen att lämna Bagdad begaf han sig ut på resor och bosatte sig slutligen i Aleppo. Hans båda förnämsta geografiska verk äro det stora geografiska lexikonet *Mu'djam el buldân* (utg. af Wüstenfeld i 6 bd 1866—73; värdefull bearbetning af de delar, som behandla de persiska länderna, af Barbier de Meynard, se d. o.) och en ordbok öfver geografiska homonymer, *El muschtarik* (utg. af Wüstenfeld 1846). Bägge verken utmärkas för det samlade materialets rikedom, men lida brist på kritik och självständighet. (K. V. Z.

Jakuter, den nordöstliga grenen af den turkiska tatariska folkstammen. De utbreda sig nu på bådasidor om Lena. Traditionen förlägger deras ursprungliga boplats till trakten af Baikalsjön. Deras ålderdomliga språk (se Jakutiska) är allmänna samtalsspråket från Jakutsk till Okotsk, från Ishafvet till kinesiska gränsen. Det upptages t. o. m. af där boende ryssar. Som folk ha jakuterna uppblandats med ryssar och tunguser. De ha storahäst- och boskapshjordar. Jakt och fiske spela somförvärfskällor en mindre roll. De äro af gammalskickliga handtverkare och handelsmän och anseallmänt som de mest energiske af Sibiriens nomader. Till namnet äro de alla kristna, men den gamlatron från schamantiden lefver ett friskt lif. Derasantal beräknas till 210,000. (Jfr fig. 1, 2, 4, 5, 11, 12, 19, 20 o. 29 å färgplanschen Asiatiskakulturföremål samt fig. 13—16 å pl. 3 medsamma öfverskrift, i art. Asien.) E. Rld.

Jakutiska, *språkv.*, det språk, som talas af jakuterna inom guv. Jakutsk i nordöstra Sibirien, tillhörden turkiska språkstammen och företer i vissa hänseenden mycket ålderdomliga drag. Ett i den språkvetenskapliga litteraturen mycket berömdt arbetebehandlar jakutiskan, nämligen O. v. Böhtlingks "Über die sprache der jakuten" (grammatik, textoch ordbok aftryck ur 3:e bandet af A. Th. vMiddendorffs "Reise in den äussersten Norden undOsten Sibiriens", 1848). K. F. J.

Jaku'tsk. 1. Guvernement i östra Sibirien, begränsadt i n. af Ishafvet, i ö. af Kustprovinsen, i s.af Transbaikalska området och Irkutsk samt i v. afJenisejsk. Det beräknas ha en areal af 3,947,568kvkm. (nära 1/5 af ryska riket och nära 9 gångerstörre än Sverige). 269,880 inv. (1897), d. v. s. 7

pers. på 100 kvkm. Af dessa äro omkr. 210,000 jakuter, de öfrige ryssar (20,000, däraf en tredjedel förvisade), bureter, tunguser, samojeder, tjuktjer och lamuter. Landet omfattar de ödsligaste, kallaste och ogästvänligaste trakterna i Sibirien. Det vattnas af Lena och flera af dess biflöder samt kustfloderna Olenek, Jana, Indigirka och Kolyma m. fl. samt är med undantag af kuststräckan ett bergland, hufvudsakligen uppfylldt af utgreningar med olika namn från Jablonoi-, Stanovoi- och Aldanbergen. Bergen innehålla flerstädes järnmalm, men af brist på bränsle kan man ej tillgodogöra sig densamma. Klimatet är ytterst strängt, och floderna äro tillfrusna från sept. till juni, liksom äfven jorden i en stor del af guv. är frusen till betydligt djup (''Stora tundran''). Där sommarvärmen är stark nog att tina upp jorden till några fots djup, betäckes marken hastigt af en yppig gräsmatta, som lämnar foder åt de talrika hjordar af hästar, nötkreatur och renar, som jakuterna underhålla. Dessa hjordar äro jämte pälsverk samt ben och tänder af mammut och andra utdöda djur, som hittas vid nedre Lena, vid Olenek och på Nya Sibiriens öar, landets förnämsta rikedom. Jordbruk lönar sig endast i s. De viktigaste orterna äro städerna J. och Olekminsk. Guv. är indeladt i 5 kretsar: Olekminsk, J., Viljuisk, Verchojansk och Sredne-Kolymsk. — 2. Hufvudstad i nämnda guv. och förnämsta handelsplatsen i hela Öst-Sibirien, ligger på högra stranden af Lena, ofvanom Aldans utlopp, 62° 2′ n. br. och 98 m. ö. h. 6,534 inv. (1897), mest jakuter. J. är en af jordens kallaste orter. Temperaturen är i jan. i medeltal — 42,8°, i juli + 18,8°, per år — 11,2° och kan under året växla mellan — 62° och + 38° C. Staden anlades 1632. (J. F. N.)

Jalalpur [dʃälälpō′ə], stad i Punjab, brittiska Indien, distriktet Gujrat, t. h. om floden Jhelam. 10,640 inv. (1901). Schalväfverier. I närheten anlade Alexander den store staden Bukefala (se d. o.).

Jalandhar, Jullundur, Djalandara [dʃä′londə]. 1. Division i brittisk-indiska prov. Punjab. 49,230 kvkm. 4,307,094 inv. (1901). Divisionen, som indelas i distrikten J., Hoshiarpur, Kangra Ludhiana och Firozpur, sträcker sig från Himalayas förberg till de vidsträckta, af Bias och Sutlej genomflutna slätterna och är mycket bördig. — 2. Distrikt i nämnda division. 3,711 kvkm. 917,896 inv. (1901). — 3. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid järnvägen Lahore—Delhi. 67,735 inv. (1901). Den har en garnison af artilleri och infanteri, en amerikansk presbyteriansk mission, en normalskola samt högre skolor underhållna af hindukorporationer. Wbg.

Jala′pa [cha-], stad i mexikanska staten Vera Cruz, genom järnväg sedan 1870 förenad med den omkr. 110 km. aflägsna hamnstaden Vera Cruz. 20,388 inv. (1900). Biskopssäte med katedral, högre skola och ett sekulariseradt franciskankloster. (J. F. N.)

Jala′paharts [cha-], *Resina jalapæ, med. farm.* Se Jalaparot.

Jala′parot [cha-], *farm.*, erhålles af *Exogonium Purga* Benth. (*Convolvulus* Wend., *Ipomœa* L.), en åt vänster slingrande växt med 2—3 m. långa, örtartade stjälkar och spiralställda, hjärtlika, öronflikade, spetsade blad. De sambladiga, purpurröda blommorna ha lång pip och plattadt bräm, med 5 framskjutande ståndare och 1 pistill med tvårummigt fruktämne. Jalapavindan växer vild å de mexikanska bergskedjorna. I södra delen af Västra indiska halfön och på Jamaica odlas jalapa med största framgång. De underjordiska axeldelarna bestå af en central jord-

Jalaparoten (jordstamknölar).

stamknöl, från hvars öfre del utgå stoloner, hvilka bära knöllika ansvällningar. — Drogen, *Tuber* (förr *Radix*) *Jalapæ*, består af de torkade jordstamknölarna, bland hvilka centralknölen är störst, oftast stor som ett hönsägg eller större. Knölarna från stolonerna äro vanligen mindre. Formen är rundad, ägg- eller päronlik; ytan är fårad, något skrumpen genom torkningen, som sker i rök för att skydda mot angrepp af insektlarver; färgen är gråbrun, i fårorna vanligen mörkare. ''Jalaparoten'' är tung, hård, hornartad i brottet, som visar växlande, mörkgråa hartsrika och ljusare stärkelsehaltiga, koncentriska ringar, i synnerhet i den yttre delen. Lukten är svag, fint rökaktig, smaken först fadd, sedan rifvande i svalget. Utom stärkelse och socker (19 proc.) håller jalapa vanligen ej öfver 10 (sällan intill 22) proc. harts (Sv. farm. tillåter icke mindre än 7 proc.). Detta harts, *Resina Jalapæ*, särskildt upptaget i Sv. farm., är gulbrunt, sprödt, med glänsande brott, lätt löst i koncentrerad sprit, men obetydligt i eter. Det består hufvudsakligen af konvolvulin ($C_{54}H_{96}O_{27}$), ett harts af glykosidnatur, hvilket är den egentligen verksamma beståndsdelen. Därjämte har anträffats det likaledes glykosidiska ämnet jalapin l. skammonin (4—7 proc.), tidigare kändt som beståndsdel af den hos oss förr officinella drogen *Scammonium*. Jalapa verkar starkt afförande i dos af 1—2 gr. Mindre dos, 10—30 cg., verkar endast lösande. Jalapaharts ges i hälften så stora doser. Konvolvulinet är omkr. 10 gånger starkare än drogen. Medlet ger afföring, endast om det finnes galla närvarande i tarmkanalen. Jalaparot har före-

kommit uppblandad med *Radix jalapæ levis* l. *fusiformis* l. *Stipites jalapæ*, ”lätt jalapa”, äfven ”Tampico-jalapa”, hvilken erhålles af *Ipomœa simulans* Hanb. I stället för nutidens jalapa begagnades strax efter Mexicos upptäckt *Radix Mechoacannæ* l. ”hvit jalapa”, som fås af *Ipomœa orizabensis* Sedan., hvars knölar äro mycket stora, gråaktiga och hartsfattiga. O. T. S. (C. G. S. G. L—m.)

Jalapin [cha-], *farm.* Se Jalaparot och Scammonium.

Ja'lasjärvi, socken af Ilmola härad och domsaga, Vasa län, Finland. Areal 799 kvkm.; befolkningen, 12,474 pers. (1908), nästan utcslutande finsktalande. J. är ett konsist. pastorat af 1:a kl., Vasa öfre prosteri, Åbo ärkestift. O. M. G. (A. G. F.)

Jalaun [dʃəlau'n]. 1. Distrikt i brittiska Indien, United provinces Agra and Oudh, en del af det s. k. Bundelkhand, genomskuret af järnvägen Jhansi—Cawnpore. 3,833 kvkm. 399,726 inv. (1901). Hufvudstad är Urai. — 2. Stad i distriktet Allahabad, United provinces, Indien. 8,573 inv. (1901).

Jaldaba'ot. Se Gnosticism, sp. 1371.

Jalisco [chali'skå], en af de västra kuststaterna i Mexico. 86,752 kvkm. 1,153,891 inv. (1900), 13 inv. på 1 kvkm. Större delen af landet ligger på västra sidan af Sierra Madre och består dels af högslätter, dels af bergskedjor. Kustslätten är smal och saknar goda hamnar. I västra delen finnes en rad vulkaner, bland dem Colima (3,940 m.), hvars sista utbrottsperiod inföll 1895—1903. I dess närhet ligger statens högsta berg, det icke vulkaniska Nevado (4,450 m.). Viktigaste floden är Rio Grande de Santiago, som utgör afloppet för den på sydöstra gränsen liggande sjön Chapala. (se d. o.). Klimatet är vid kusten hett och osundt, i de högre delarna tempereradt och sundt, men mycket torrt. Kustområdet är skogtäckt, men det inre har oftast en vegetation af blott taggiga buskar (*chaparral*) och fordrar konstgjord bevattning för att kunna odlas. Befolkningen är till större delen ättlingar af chichimekerna. Dess hufvudnäringar äro jordbruk och boskapsskötsel jämte något bergsbruk. Hufvudstad är Guadalajara (se d. o. 3). J. F. N.

Jalk, *nord. myt.* Se Oden.

Jallieu [ʃalliö], köping. Se Bourgoin.

Jalmal (samoj., ”landsända”) l. Samojedhalfön, en i Norra ishafvet mellan Kariska viken och Obs mynning utskjutande halfö, 980 km. lång, 140—240 km. bred, tillhörande det sibiriska guv. Tobolsk. Den kallas stundom, oriktigt, Jelmert land (efter en båtsman hos den holländske hvalfångaren Vlaming, som 1664 seglade omkring Novaja Zemljas nordspets). Kusterna äro låga och höja sig mångenstädes mindre än 1 m. ö. h., så att det på vintern knappt är möjligt att urskilja dem. Ytan är omväxlande: stora sträckor bestå af sandsten utan all vegetation, andra af tundror eller af myrskog (*tajga*). Många sjöar förekomma. Skogarna på höjderna bestå af barrträd. Vid öfre delen af floden Jada finnas löfbuskar af flera arter. Vilda renar och isbjörnar höra till däggdjursfaunan; floderna äro rika på fisk. Invånarna äro hufvudsakligen samojeder, som ega stora hjordar af renar. J. är en bland de minst kända delarna af ryska riket och har sällan besökts af polarfarare. Först den svenska expeditionen till Jenisei 1875 och Vegaexpeditionen 1878 ha lämnat några uppgifter om naturförhållandena i dess nordligaste del. Öfver en rysk expedition till J. 1908 lämnar B. M. Sjitkov en redogörelse i Geogr. sällskapets i Petersburg förhandlingar (1909). J. F. N.

Jalo, by. Se Ajalon.

Jalomitza. Se Ialomița.

Jalon [ʃalå'], fr., landtmätarstång, målad svart och hvit eller röd och hvit, ofvantill försedd med en liten flagga, nedtill med en järnspets att slå ned i marken; riktfana vid infanteriexercis; namn på de signalstänger med halmviskor på toppen, med hvilka fordom en marscherande krigshär betecknade sina kolonnvägar. Jfr Jalonnör.

Jalón [chalån], biflod till Ebro (fr. h.), upprinner på Sierra Ministra och flyter i nordöstlig riktning. Längd 235 km. Från J. utgå många bevattningskanaler, och längs dess dal går järnvägen Madrid—Zaragoza. J. F. N.

Jalonnör [ʃa-; se Jalon] kallas vid ryska infanteriet hvarje med en liten flagga försedd soldat. Hvarje bataljon och hvarje kompani ha sin jalonnör, hvilken vid truppens samling utvisar befälhafvarens plats och vid utveckling den linje, som fronten skall intaga. Jalonnörer funnos i förgångna tider jämväl vid franska infanteriet. C. O. N.

Jalousie [ʃalösi], fr. Se Jalusi.

Jaloux [ʃalö], fr. Se Jalu.

Jalpaiguri [dʃälpäigö'ri], Julpigoree. 1. Distrikt i brittiska Indien, divisionen Raishahi, Östra Bengalen och Assam. 7,671 kvkm. 787,954 inv. (1901). Teodling. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid högra stranden af Tista. 9,708 inv. (1901). Wbg.

Jalpannan. Se Jaffna.

Jalpuch, flod i Bessarabien, faller ut i den 50 km. långa Jalpuchsjön, som sträcker sig nästan ända ned till Donau samt genom kärr och en kort å står i förbindelse med Donaus norra mynningsarm, Kilia. Enligt freden i Paris 1856 var floden J. gräns mellan Ryssland och Moldau, och sjön låg h. o. h. inom Moldaus område, men på Berlinkongressen 1878 flyttades ryska gränsen till Prut och Kiliamynningen. (J. F. N.)

Jalta, stad i ryska guv. Taurien på södra kusten af Krim, 45 km. s. om Simferopol, i en förtjusande, af ett härligt klimat utmärkt nejd vid en bukt af Svarta hafvet, där den ryska aristokratien byggt en mängd villor och tillbringar hösten. 19,572 inv. (1897). Mycket besökt luftkurort och badort (hafsbaden under maj—okt. besökas af 6,000 kurgäster). Omkr. 4 km. v. om J. ligger det kejserliga lustslottet Livadia. (J. F. N.)

Jalton nor, sjö. Se Elton.

Jalū [ʃa-], fr. *jaloux* (af lat. *zēlus*, nit), svartsjuk; mån om, afundsjuk om. Jfr Jalusi.

Jaluit [jalūt], Talut l. Bonham, den största och viktigaste af Marshall-öarna i Mikronesien, är en af 6 kanaler genomdragen korallbank, som omsluter en 35 km. bred och 80 km. lång lagun, i hvilken 55 små holmar ligga kringströdda. 90 kvkm. Omkr. 1,000 inv. Hufvudort är Jabwor. Ön upptäcktes 1809 af Patterson. 1878 afstodo infödingarna hamnen som kolstation till Tyskland, och 15 okt. 1885 togs ön i besittning af detta land. J. F. N.

Jalu-kiang l. Orikang, gränsflod emellan Kina och Korea, upprinner på Tschang-pai-schanbergen och utfaller, 4 km. bred vid mynningen, i Ui-tschuviken af Koreabukten. 17 sept. 1894 utkämpades

ett sjöslag vid dess mynning mellan kinesiska flottan under amiral Ting och den japanska under amiral Ito, i hvilken den senare segrade. 24 och 25 okt. öfverskred japanska armén J. och slog 15,000 kineser under general Sung. 1 maj 1904 öfvergick Kuroki med första japanska armén floden J. vid samma ställe (Vidschu) som 1894. J. F. N.

Jalund, fno. Se Jelön.

Jalung-kiang, biflod till Jang-tse-kiang (se d. o.).

Jalusi [ja-], fr. *jalousie* [jalosi'], svartsjuka, afund; förhänge, skärm för ett fönster (se d. o., sp. 367). — Jalousie de métier [-də metjē], yrkesafund. Jfr Jalu.

Jama, indisk gudomlighet. Se Yama.

Jama, stad. Se Jamburg.

Jamadevta. Se Yamadevatā.

Jamagāta, japansk fältherre. Se Yamagata.

Jamagorod, stad. Se Jamburg.

Jamaguchi. Se Yamaguchi.

Jamaica [sp. uttal chama'jka; eng. uttal djəmē'ko], ö i Karibiska hafvet mellan 17° 40′ (Portland ridge) och 18° 30′ (Kap Duns) n. br. samt 76° 10′ (Morant Point) och 78° 38′ (South Negril Point) v. lgd, är till storleken den tredje af Stora Antillerna och utgör Storbritannien's viktigaste besittning i Västindien. I n. ö. skiljes J. genom den 185 km. breda Windward passage (Jamaicakanalen) från Haïti; afståndet till Cuba är 155 km. och till Honduras 750 km. Längden i ö. och v. är 230 km., bredden växlar mellan 85 och 30 km. Areal 10,896 kvkm. Öns geologiska kärna är ett kristalliniskt skifferberg med eruptiva gångar af granit, syenit, porfyr och serpentin; därpå hvila betydliga kritlagringar samt tertiära (mest eocena) bildningar, sandsten, skiffer, konglomerat och sand. På norra kusten finnes en slocknad vulkan af 200 m. samt basaltbildningar. Grundberget är veckadt, men i n. och s. ligga unga kalkstensplatåer med vid kusterna ofta tvärbrant stupande kanter. Större alluvialslätter förekomma blott i floddalarna. Hufvudkedjan är Blue mountains, en direkt fortsättning af Haïtis sydligaste kedja. Dess högsta topp är Blue mountain peak (2,236 m.) i östra delen af ön. I dess västligaste del höjer sig Dolphin head till 1,050 m. Vattendelaren går närmare norra kusten, hvarför den

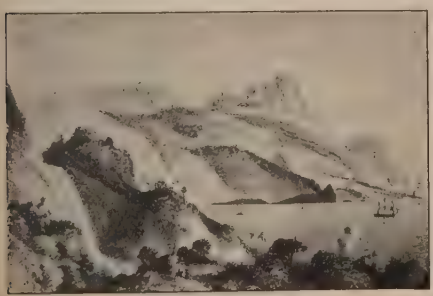

Kustparti på Jamaica.

har endast en större flod, Great river, hvaremot södra kusten har tre, Cobre, Dry river och Black river, hvilken ensam kan trafikeras, dock blott på en kort sträcka och med grunda båtar. De mestadels klippiga kusterna (jfr fig.) ega 16 goda hamnar och 30 ankarplatser. — Jordbäfningar äro ej sällsynta; en sådan förstörde största delen af Kingston 14 jan. 1907. — Klimatet är rent tropiskt och temperaturen tämligen jämn under hela året. Kingston har ett årsmedium af 25,8°, den svalaste månaden, jan., har 24,3°, den varmaste 27,6°. I Newcastle (1,160 m. ö. h.) belöpa sig extremerna till 32 och + 7,6°. J. har ingen verkligt torr årstid, mesta regnet faller i maj och okt., minsta under jan.—april. I Kingston är årsnederbörden 964 mm., men på nordöstra kusten, som är utsatt för passaden, stiger nederbörden i Port Antonia till 3,548 mm. och på Blue mountain peak till 5,000 mm. — Vegetationen är yppig och tropisk samt rik på endemiska arter. Antalet fanerogamväxter är omkr. 2,200 och ormbunkar 450. Vid de flackare strandpartierna träffas en gördel af mangroveträd, där bakom en kustvegetation af croton- och kaktusarter, blåträd (*Hæmatoxylon campechea-num*), silkesbomullsträdet, stranddrufvor (*Coccoloba uvifera*) och palmer, särskildt kokospalmen. Högre upp på ön möter en tät skogväxtlighet, som är rik på nyttiga träslag, såsom mahogni och sockerkisträ (*Cedrela odorata*), som ensam bildar hela skogar, m. fl. Undervegetationen består af kaktusarter, trädormbunkar, små palmer samt hårda, hvassa gräs, som försvåra inträngandet i skogen. Af palmer märkas de för Västindien karakteristiska *Oreodoxa regia* och *oleracea*, flera arter solfjäderpalmer af släktena *Thrinax* och *Sabal*. På många ställen undantränges skogen af savanner, särskildt på öns södra, torrare sida. Ofvan 1,200 m. uppträder bergsskogen med 18 m. höga ormbunksträd, manaëlepalmer samt på sandigare ställen barrträd (*Pinus occidentalis*, Juniperusarter, cypresser). Högst upp krympa barrträden till en buskvegetation och efterträdas till sist af ljungväxter och arter af de nordiska släktena Ranunculus, Carex, Hieracium och Alchemilla. Af nyttiga växter märkas majs och bomull, som odlades här redan då ön upptäcktes, melonträdet (*Carica papaya*) och arrowroten (*Maranta arundinacea*), som sannolikt äro endemiska. Bland införda växter äro sockerröret och kaffe, tobak, kakao, bananer, oranger, ananas och peppar de viktigaste. Skogarna lämna, utom byggnads- och färgträ, gummi och harts. — Djurvärlden liknar Cubas och Haïtis. Inga större inhemska däggdjur förekomma, men väl några egendomliga fladermöss och gnagare. Däremot är antalet endast på J. anträffade landtfåglar påfallande stort; äfven kräldjursfaunan är rätt stor; sköldpaddor äro talrika. — Befolkningen utgjordes från början af indianer (af arawakstammen), hvilka dock voro utrotade redan 1558. I deras ställe infördes negrer som arbetare. Då slafveriet afskaffades (1833), funnos 322,000 negerslafvar på en befolkning af 360,000 inv. Då engelsmännen 1655 bemäktigade sig ön, skall hela folksiffran ha varit endast 3.000. Det uppgifves, att 610,000 negrer införts 1680—1786, och då de behandlades mycket hårdt, uppstodo slafkrig med till bergsskogarna flydda s. k. maronnegrer, hvilka emellertid efter 1833 sammansmält med den öfriga befolkningen. Fortfarande äro negrerna hufvudmassan af befolkningen. Vid den sista folkräkningen (1891) var hela folkmängden 639,491, af hvilka hvita 14,692, blandningar 121,955 och negrerna 488,624, hvartill kommo 10,116 indiska kulier, och beräknades 31 mars 1907 till 830,261 pers. De fleste

negrerna äro ännu hedningar, ehuru nio protestantiska konfessioner samt katolikerna utöfva missionsverksamhet på ön. I Kingston finnas en anglikansk och en katolsk biskop. 1907—08 funnos 683 folkskolor (intet skoltvång), 1 lärar- och 3 lärarinneseminarier samt en statsunderstödd högskola med 60 elever, hvarjämte äro inrättade flera sekundära och slöjdskolor. Öns huvudnäring är jordbruk, plantageodling. Den har dock gått tillbaka efter slafveriets upphäfvande, ehuru de större plantagerna nått ny utveckling, sedan man börjat införa ostindiska kulier som arbetare. Dock är den mesta jorden delad på små lotter, som egas af negrer. 1900 funnos sålunda 108,943 jordlägenheter af mindre än 2 har, och ytterligare 24,226 af mindre än 20 har, 2,357 af mindre än 200 har, 394 af mindre och 432 af mer än 400 har. 1907 voro 350,000 har under odling, hvaraf 100,000 har åker eller plantage. Häraf upptogos 12,470 har af sockerrör, 10,220 har af kaffe, 24,800 har af bananer, 4,200 har af kokospalmer, 3,300 af kakaoträd, återstoden af kryddpeppar (piment), ingefära, tobak, batater, majs, brödfrukter, arrowrot m. m. — Handeln är betydande. Finansåret 1906—07 steg exporten till 2,576 mill. pd st. och importen till 2,914 mill. pd st. Viktigaste exportvarorna äro bananer (nära hälften af hela exportvärdet), rom, kaffe, trävaror, apelsiner och kryddpeppar. Den största omsättningen sker på Förenta staterna och Storbritannien. — Från utlandet ankommande och dit afgående fartyg hade 1907 en sammanlagd dräktighet af 3,02 mill. ton. De viktigaste hamnarna äro Kingston, Morantbay, Port Morant, Montego, Lucca, Falmouth och Port Antonio. Port Royal, vid mynningen af Kingston harbour, är flottstation. 1908 funnos 297 km. järnvägar, 1,430 km. telegraf- och 691 km. telefonlinjer. Hufvudstaden Kingston är genom flera underhafskablar förenad med Nord- och Syd-Amerikas kontinenter och med flera af Antillerna. — Styrelse. Ön styres af en guvernör, biträdd af ett råd (*privy council*) och en lagstiftande församling (*legislative council*), hvilken består af guvernören som ordf., 5 högre ämbetsmän, 10 utnämnda och 14 för 5 år valda ledamöter. I hvarje af öns 15 *parishes* finnes en kommunalnämnd (*board*) och en domare i första instans. Högre domstolsinstanser äro *circuit courts* och *high court of justice*. — J:s statsinkomster utgjorde 1907—08 1,158,299 pd st., dess utgifter 1,073,330 pd st. Dess statsskuld var 1908 3,776,617 pd st. — Under guvernörens af J. förvaltning lyda äfven Turks- och Caicosöarna, Caymanöarna, Morant cays och Pedro cays. — J. upptäcktes 5 maj 1494 af Columbus, som kallade ön Santiago, och togs 1509 i besittning af spanjorerna. Ståthållarskapet tilldelades 1545 Columbus' ättlingar och, sedan dessa utdött, huset Braganza. Redan 1655 eröfrades ön af engelsmännen (under Penn och Venables) och afträddes till dem formligen 1670. Från denna tid blef J. hufvudsätet för brittiska väldet i Västindien och erhöll stark tillförsel af negerslafvar. Dessa blefvo orsaken till många uppror och strider, hvilka slutade först 1795. 1807 upphörde negerimporten, och 1833 förklarades alla svarta för fria mot en ersättning åt deras egare af 350 kr. för hvarje slaf. Den därigenom framkallade omstörtningen af alla ekonomiska och sociala förhållanden bragte ön i djupt förfall, ur hvilket den ännu icke arbetat sig fullt upp. Ett blodigt uppror utbröt 1865, hvarvid en mängd negrer satte lifvet till. En bättre tid synes ha randats genom införandet af den ännu gällande författningen 1866.

Litt.: ”Handbook for J.” (årligen), R. T. Hill och T. W. Vaughan, ”The geology and physical geography of J.” (1899), W. P. Livingstone, ”Black J.” (1900), Pullen-Burry, ”J. as it is” (1903), Forrest och Henderson, ”J.” (1907), W. J. Gardner, ”History of J.” (2:a uppl. 1909). L—e. (G. L—m.) J. F. N.

Jamaicaingefära. Se Ingefära.

Jamaicakanalen. Se Haïti, sp. 1053, och Jamaica.

Jamaicin, *kem.*, detsamma som berberin (se d. o.).

Jaman, Colde [kå'l de jamä'], alppass n. ö. om Genèvesjön, mellan Dent de Jaman (1,878 m.) och kedjan Les Verreaux, 1,516 m. ö. h. Det förbinder Vevey och Montreux med Sarinedalen. J. F. N.

Jamato-skolan, *konsth.* Se Japansk konst.

Jamb (grek. *i'ambos*), *metr.*, versfot, bestående af en kort (metriskt obetonad) och en lång (metriskt betonad) stafvelse (⏑ —). Äfven verser, sammansatta af dylika versfötter, eller skaldestycken, författade på sådana versmått, benämnas ofta jamber. Det i den forngrekiska poesien mest begagnade jambiska versmåttet är sammansatt af sex jamber och kallas med anledning däraf dels senär (af lat. *sex*, sex), dels triˈmeter (af grek. *trêi's*, tre, och *me'tron*, mått), det senare emedan jamberna bruka afdelas och mätas efter dubbelfötter l. dipodier (⏑ — ⏑ —). Den dipodiska indelningen framträder i versens byggnad, så till vida som den förstas, tredje och femte jambens korta stafvelse kan ersättas af en lång, enligt schemat

⏑ — ⏑ — ⏑ — ⏑ — ⏑ —

Ytterligare omväxling i versens bildning uppkommer därigenom, att hvar och en bland de ursprungligen långa stafvelserna, utom den sista, kan upplösas eller utbytas mot två korta (⏑ ⏑), äfvensom en anapest (⏑ ⏑ —) under vissa förhållanden kan inträda i stället för en jamb. En genom ordslut åstadkommen takthvila l. cesur (se d. o.) anbringas i de flesta fall antingen i tredje eller fjärde foten. Den jambiska trimetern, hvars uppfinning tillskrifves skalden Archilochos (omkr. 700 f. Kr.), nyttjades först i ett eget slag af satiriska dikter, hvilkas författare med anledning däraf kallades jambografer (se d. o.). Den upptogs därefter af grekernas dramatiska poesi, där den är det för dialogen nästan uteslutande begagnade versmåttet. Från grekernas drama öfvergick den till romarna, hvilka dock, i synnerhet under äldre tider, i versens bildning tillåto sig långt större friheter än de grekiska mönstren. Enligt gängse uppfattning fullständigt eller väsentligen jambiska verser ha i de moderna litteraturerna en kolossal användning. Så är äfven fallet i svenska poesien, där jambiska versmått tidvis varit de absolut härskande och där de alltjämt förekomma i den största myckenhet. — Två- och trefotade jambiska verser äro sällsynta, fyrfotade (t. ex. Tegnérs ”Axel”) däremot mycket allmänna. Femfotad orimmad jambisk vers kallas vanligen blankvers (se d. o.) och är, utom i öfversättningar, använd i skådespel och en del större diktverk m. m.; som rimmad är den jambiska femfotingen ej sällsynt i lyrik och episk dikt. Hit höra bl. a. tre mycket uppmärksammade strofer, som från syd-

omanska litteraturer inkommit i vår poesi: terzien, ottave rime och sonetten. Bland de exfotade jambiska versmåtten märkes alexandrinen (se d. o.), som finns hos Wivallius redan 1637 (jfr R. Berg, ”Svenska alexandriner” i ”Språk ch stil” VIII, 1908) och senaren (t. ex. Runebergs ”Kungarne på Salamis”); äfven åttafotade ha förekommit. Haltande jamber har man kallat en senar, hvars sista versfot är en troké; jfr Koliamb. A. M. A. R—n B.

Jambi, flod på Sumatra. Se Djambi.

Ja'mblichos. Se Iamblichos.

Jambográfer (grek. *iambográfoi*) kallas inom den forngrekiska litteraturen en egen klass af skalder, som på jambiskt versmått (se Jamb) författade diker af satiriskt innehåll, hvilka dels som bittra och hätfulla smädeskrifter angrepo vissa namngifna personer, dels i allmänhet riktade sig mot samtidens lyten och dårskaper. Som uppfinnare af den jambiska diktarten, hvilken ungefär samtidigt med elegien frigjorde sig från den förut allena rådande episka skaldekonstens form, prisas Archilochos från Paros (omkr. 700 f. Kr.). Bland hans närmaste efterföljare märkas Simonides från Amorgos (i 7:e årh.), Hipponax från Efesos (omkr. 540), hvilken i parodiskt syfte utbildade en afart af jambisk trimeter (s. k. *koliamber*, ”haltande jamber”), Ananios m. fl. Äfven Solon författade jambiska dikter till försvar mot politiska vedersakare. Till den senare litteraturperiodens jambografer höra Aischrion, Foinix, Parmenon, Babrios m. fl. Af jambografernas dikter finnes ett betydligt antal större och mindre fragment. De äro utgifna af Bergk i samlingen ”Poetæ lyrici græci”. Bland romerska skalder ha Catullus, Horatius (i epoderna), Martialis m. fl. idkat denna diktart. A. M. A.

Jamboli (Jambol), stad i Öst-Rumelien vid Maritzas biflod Tundscha och järnvägen Burgas—Nova-Zagóra. 15,741 inv. (1905). J. F. N.

Jamboniter, eremitförening. Se Augustiner.

Jambósa DC., *bot. farm.*, växtsläkte af fam. *Myrtaceæ* med omkr. 120 arter i Gamla världens tropiska länder på södra hemisfären. Den mest bekanta arten är *J. Caryophyllus* Ndz. (*Caryophyllus aromaticus* L., *Eugenia caryophyllata* Thunb.), kryddnejlikträdet (se fig.), ett ända till 12 m. högt träd med läderartade, ständigt gröna blad och röda och hvita blommor. Dess hemland anses vara ön Makian bland Molukkerna, men det odlas nu nästan i alla tropiska länder, särskildt på de indomalajiska öarna, Malakka, de östafrikanska öarna, i Syd-Amerika och Västindien. Trädet lämnar drogen och kryddan kryddnejlikor, *flos caryophylli*, som utgöras af de outslagna blommorna, hvilkas kronblad bilda en klotformig knopp, med de nedanför utstående 4 små foderflikarna och det 1—2 cm. långa, rörformiga fruktämnet (se å fig.). Blommorna sitta i knippen. Dessa afplockas eller skakas ned på underlagda tygstycken och torkas sedan, helst i solen, hvarefter blomskaften bortrensas. Kryddnejlikorna ha en något mörkare brun färg på det något plattade fodret och en svagare brun å kronbladsknoppen, som bör finnas oskadad kvar; kryddnejlikor utan kronbladsknoppar äro vanligen urdestillerade. De äro ofantligt rika på en egendomlig flyktig olja, som ger den starka aromatiska lukten och smaken åt drogen och som förr var officinell under namnet nejlikolja, *ætheroleum caryophylli*. Den består till största delen af eugenol (se d. o.), som är officinell. Halten af flyktig olja är vanligen 15—18 proc., men kan uppgå till 28. Också behöfver man på en god drog endast klämma med nageln, för att oljan skall sippra fram. Nejlikoljan erhålles genom destillation och är strax efter beredningen färglös eller gulaktig, men blir med tiden brunaktig, något tjockflytande och tyngre än vatten. Utom i medicinen och till toalettmedel (se Aseptin) användes den till likör- och parfymfabrikation. Flera *Jambosa*-arter ha välsmakande, doftande frukter och odlas därför i tropikerna; särskildt omtyckta äro de äppelstora, rosdoftande rosäpplena af *J. malaccensis*. *J. aromatica* lämnar kopparträ, hvilket liksom träet af *J. malaccensis* användes till finare möbler. O. T. S. (G. L—m.)

Blommande gren af kryddnejlikträdet; t. h. en kryddnejlika.

Jamburg (fordom Jama, Jamagorod l. Gam-Jama), kretsstad i ryska guv. S:t Petersburg, vid Ljuga och järnvägen S:t Petersburg—Riga. 4,166 inv. (1897). J. var i äldre tid ett viktigt fäste, hvars inre borg låg i ett hörn af den vida och höga, tornprydda ringmuren, som vanligen omgafs af spanska ryttare. J. eröfrades 1581 af Pont. De la Gardie och försågs sedermera med en portbastion. 1590 måste J. dock uppgifvas åt ryssarna, men återtogs af Evert Horn 1612 och förstärktes sedan flera gånger. Sedan J. 1617 blifvit svenskt, underhölls det endast nödtorftigt. På 1650-talet bestämdes, att det skulle raseras, hvilket dock ej verkställdes, och J. kunde 1658 motstå ryssarnas anfall, till dess Krister Horn anlände med undsättning, hvarefter ”stocken” reparerades. Sedan Dahlbergh vid en inspektion 1681 funnit fästet onyttigt, befallde K. M:t dess raserande, hvarmed dock gick långsamt. 1697 var det dock till stor del kullkastadt. I sept. 1700 besattes J. af ryssarna, men utrymdes vid svenskarnas annalkande. Det intogs åter af ryssarna 14 maj 1703, hvarefter det förstärktes och sedan förblef i ryskt våld. L. W:son M.

James [dʃē'mš], engelska formen för namnet Jakob. Den judiske patriarken heter dock äfven på eng. Jacob.

James [dʃē'mš], Georg Payne Rainsford, engelsk romanförfattare, f. 1801, d. 1860, utnämndes af konung Vilhelm IV till historiograf

samt blef 1852 konsul i Norfolk i Förenta staterna och 1858 generalkonsul i Venezia. Hans arbeten, som uppgå till 189 bd, omfatta romaner — på sin tid mycket omtyckta och återgifna på de flesta språk —, berättelser och historiska skrifter. Hans förstlingsverk voro *Life of Edward the black prince* (1822) och den historiska romanen *Richelieu* (1829). Sedan han blifvit varmt uppmuntrad af W. Scott, hvars efterföljare han var, framträdde i rask följd *Darnley* (1830; sv. öfv. 1837), *De l'Orme* (1830; öfv. 1839), *History of chivalry* (1830), *Philip Augustus* (1831; "Filip August eller vapenbröderna", 1838), *Henry Masterton* (1832), *Mary of Burgundy* (1834; "Maria af Burgund", 1835), *The gipsy* (1835; "Zigenaren", 1843), *One in a thousand* (1835; "En ibland tusende eller Henrik IV:s dagar", 1839), *Life and times of Louis XIV* (1838), *Lives of eminent foreign statesmen* (1838—40), *The robber* (s. å.; "Röfvaren", 1841), *Morley Ernstein* (1842; sv. öfv. 1844), *History of the life of Richard Coeur de lion* (1841—42), *Aims and obstacles* (1851) m. fl., af hvilka ännu 1871 ett par öfversattes på sv.

James [dʃēi'mš], sir Henry, engelsk geodet, f. 1803, d. 1877, inträdde 1825 i engelska arméns ingenjörkår, där han 1874 avancerade till generallöjtnant. 1844 blef han chef för Irlands geologiska undersökning, 1846 för amiralitetets ingenjörsarbeten i Portsmouth och 1852 för det förenade konungarikets topografiska kartverk (*Ordnance survey*); 1857—70 stod han i spetsen för det topografiska och statistiska departementet inom krigsministeriet. Han dels utarbetade, dels ledde utgifningen af flera betydande verk, bland hvilka må nämnas *Ordnance trigonometrical survey of Ireland* (1858) och *Account of the principal triangulation of the United kingdom* (1864). J. är uppfinnare af fotozinkografien och har med denna fotografiska tryckmetod faksimilerat hela "Domesdaybook" (32 bd) äfvensom andra för Englands historia viktiga urkunder. Han återupprepade, med bättre hjälpmedel, Maskelynes observationer af lodafvikelser vid berget Shehallien i Skottland och fann därvid för jordens täthet eller specifika vikt värdet $5{,}32$, hvilket betydligt bättre än Maskelynes öfverensstämmer med öfriga moderna resultat. (B—d.)

James [dʃēi'mš], Henry, baron James of Hereford, engelsk jurist och politiker, f. 30 okt. 1828, blef 1852 advokat och var 1868—95 medlem af underhuset, först som liberal, efter Gladstones öfvergång till homerule-politiken som liberal-unionist. 1873 inträdde han i Gladstones första ministär som kronjurist (han blef solicitor general i sept. och attorney general i nov.). I Gladstones andra ministär (1880—85) var J. attorney general, men afböjde för homerulefrågans skull det honom 1886 af Gladstone erbjudna lordkanslersämbetet. 1895—1902 tillhörde J. som kansler för hertigdömet Lancaster Salisburys tredje kabinett. Han har sedermera i öfverhuset varit en af de mest framträdande frihandelsunionisterna och uppträdde där i dec. 1909 mot förkastandet af den liberala ministärens budget. V. S—g.

James [dʃēi'mš]. 1. William J., amerikansk psykolog och filosof, f. 11 jan. 1842 i New York, son till Henry J. (1811—82), en bekant swedenborgsk författare, blef med. doktor vid Harvarduniversitetet 1870 och 1872 professor i psykologi där. Hans förnämsta arbeten äro *Principles of psychology* (2 bd, 1891), *Psychology* (1892), *The will to believe and other essays* (1897), *Talks to teachers on psychology* (1899), *Human immortality* (1899), *The varieties of religious experiences* (1902) och *Pragmatismus* (1907). I kunskapsteoretiskt hänseende betecknar J. sin ståndpunkt som "pragmatism", i det han anser sanning liktydig med våra föreställningars och omdömens duglighet att befrämja lifvet genom den ledning de ge våra handlingar. Meningsstrider utan praktiska konsekvenser äro därför äfven vetenskapligt betydelselösa. Så är enligt J:s åsikt frågan om verklighetens immanens eller transcendens i förhållande till medvetandet ett öfverflödigt problem, då vi i båda fallen förhålla oss lika till verkligheten i vårt handlande. Däremot är motsättningen mellan materialism och spiritualism af principiell betydelse, enär förnekandet af alla andra krafter än de rent mekaniska måste förlama den personliga kraften, som däremot får vingar genom tron på en sedlig världsordning. Inom religionspsykologien söker J. bakom de på tradition grundade "institutionella" religionerna tränga fram till den "personliga" religion, som lefver i individens känsla och vilja. Religionen i sistnämnda bemärkelse är människans totalreaktion gentemot lifvet och därigenom en väg att skänka vårt lif harmoni och lyftning. Detta kan antingen ske genom en plötslig kris, en omvändelse, då själen är sjuk och tryckes ned af den inre tomheten och den på syndkänslan grundade fruktan; eller ock kan hos sundare naturer den religiösa harmonien gradvis nås genom en lugn utveckling med en småningom stegrad hängifvenhet åt Gud. I det religiösa lifvet spelar enligt J. det undermedvetna en stor roll, likaså emotionell sensibilitet, benägenhet för automatism, suggestibilitet o. d. psykiska tillstånd, som måste erkännas vara af mer eller mindre sjuklig art. Men därmed är intet sagt om värdet af de erfarenheter, som vi på sådana vägar kunna göra. Dessa vittna om, att vi i och med religionen komma i beröring med en högre verklighet, som skänker oss nya krafter. Allt efter de olika individernas behof föreställa de sig denna högre makt på olika sätt. Han behöfver icke vara en oändlig allmakt för att kunna bistå oss; ej heller behöfver han vara endast en; J. är själf benägen för en sorts polyteism.

2. Henry J. (junior), den föregåendes broder, nordamerikansk författare, f. 1843 i New York, erhöll en mycket kosmopolitisk uppfostran i New York, Genève, Paris m. fl. st., vardt 1862 student vid Harvard, där han en tid läste juridik. Sedan midten af 1860-talet har J. varit bosatt på ön Wight, med regelbundna besök i Italien. Hans första bok var konstnärsromanen *Radcrick Hudson* (1875; sv. öfv. 1877), som följdes af *The american* (1877; "Amerikanen", 1884), en kontrastskildring af en ung amerikansk gentleman och Paris-aristokratien, *The europeans* (1878) och *Daisy Miller* (s. å.), *The madonna of the*

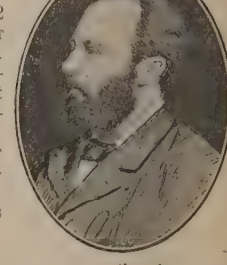

ture and other tales (1879; ''Fru de Mauves'' . m., öfv. 1893), *A bundle of letters* (1880), *Washgton square* (s. å.), *The portrait of a lady* (1881), *he princess Casamassima* (1886). *Terminations* 896), *What Maisie knew* (1897), *The turn of the rew* (1898), *The soft side* (1900), *The wing of the ve* (s. å.), *The better sort* (1903) m. fl. J. har ifvit berömd för den psykologiska finheten i sina raktärsskildringar och den skärpa i iakttagelsen, m präglar hans alltid starkt impressionistiska framällning. Han är européen i den amerikanska litteturen, man märker påverkan af Flaubert m. fl. alytiker i hans sätt att uppfatta karaktärsoblem; i sina senare arbeten har han till och med ifvit sitt maner till en nervös detaljkonst. Den btilitet, som alla J:s vittra arbeten vittna om, gör g gällande äfven i hans litteraturkritiska, *French ets and novelists* (1878), *Hawthorne* (1879), *Parl portraits* (1888); särskildt omtyckt är hans bok . *Wedmore and his friends* (1903). Af J. har vire öfversatts till sv. ''En filosofisk qvinna m. m.'' 876) och ''Fyra berättelser'' (1880). 1. S—e.

Jameson [dʃēi′msən], Anna, född Murphy, gelsk författarinna, f. 1794 i Dublin, d. 1860 i ndon, erhöll en utmärkt uppfostran och gifte sig 825. Hennes äktenskap var icke lyckligt, och hon nade sig sedermera h. o. h. åt litteraturen. Som nnes förnämsta arbeten skattas *Diary of an ennuyée* 826), frukten af en fransk-italiensk resa, *Characristics of Shakespeare's women* (1832), *Handbook the public galleries of art in and near London* 841) samt *Companion to the most celebrated private lleries of art in and near London* (1844), *Sacred d legendary art* (1847) m. fl. arbeten, som skildra n religiösa konsten (nya uppl. 1889—90). ''Meoirs of A. J.'' utgafs 1878.

Jameson [dʃēi′msən], Leander Starr, sydrikansk politiker, f. 1853 i Edinburgh, blef 1877 ed. doktor och utvandrade 1878 af hälsoskäl till d-Afrika, där han till 1889 i Kimberley utöfvade

en omfattande läkarpraktik och genom intim vänskap förbands med Cecil Rhodes. J. slöt sig sistnämnda år till en af British South Africa company utsänd pionjärexpedition till Matabeleland, där han året förut af sin forne patient, höfdingen Lobengula, utverkat betydande koncessioner åt kompaniet. Han utsågs 1891 till dess administrator i Mashonand och omintetgjorde s. å. boeröfversten Ferreiras rsök att eröfra ett område n. om Limpopo inom änserna för det af brittiska kronan ockuperade rådet (''the Banyailand trek''). Med Lobengula pstodo snart tvister, och efter några plundrings- g mot kolonierna från dennes krigare företog J. v.—dec. 1893 en expedition till Matabeleland, arunder Lobengula i grund besegrades och hans fdingar underkastade sig. Hans forna hufvudstad lawayo blef nu administratorns residensort, och ir anlades en raskt uppblomstrande stad; äfven Matabeleland ställdes under J:s förvaltning. Hösten 1895 inledde Rhodes och J. förbindelser med de missnöjde *uitlanders* i Transvaal, hvilka planerade en mot presidenten Krügers makt riktad resning i Johannesburg, och det aftalades, att J. skulle vid gränsen samla en väpnad styrka för att understödja företaget genom ett infall i Transvaal. Oenighet uppstod, om hvad sedan skulle ske, och i Johannesburg stod man i begrepp af öfvergifva den ursprungliga upprorsplanen, då J. (29 dec.) på eget ansvar öfverskred gränsen och med en liten skara (omkr. 400 man) tågade mot Johannesburg, där vid underrättelsen härom resningen under stor förvirring utbröt. J. blef emellertid omringad af öfverlägsna boerstridskrafter och måste (2 jan. 1896) kapitulera vid Doornkop. Det dumdristiga företaget (''the Jameson raid'') hade fullständigt misslyckats och kom att utöfva ett ödesdigert inflytande på Syd-Afrikas senare historia (se därom Syd-Afrika). J. och hans officerare hotades först af Transvaals myndigheter med arkebusering (i strid mot vid kapitulationen gifvet löfte om, att deras lif skulle skonas), men de utlämnades till sist på brittiska regeringens enträgna begäran och ställdes i London (maj s. å.) inför rätta för brott mot ''Foreign enlistment act'' (om väpnad inblandning i utländska stridigheter). J. dömdes till 15 månaders fängelse, men återfick af hälsoskäl friheten redan i dec. s. å. Han återvände då som privatman till Syd-Afrika, deltog 1899—1900 i boerkriget och valdes 1900 att i Kapkoloniens lagstiftande församling representera Kimberley. Där blef han genast en af det engelsksinnade progressistpartiets ledande män och var febr. 1904—mars 1908 koloniens premiärminister. Sedan han fått vika för det vid 1908 års val segrande afrikanderpartiet och blifvit ledare för den till ''sydafrikanska unionistpartiet'' omorganiserade oppositionen, tog J. i godt samförstånd med boerledarna (1908—09) verksam del i arbetet för Syd-Afrikas federativa förening. Han deltog vid L. Bothas sida i 1907 års rikskonferens i London och var 1909 en af Kapkoloniens delegerade till England vid förhandlingarna om den nya unionsförfattningen. V. S—g.

James river [dʃēi′mš rivə], största floden i nordamerikanska staten Virginia, uppstår nära statens västra gräns bland Alleghanybergen genom förening af floderna Jackson och Cow Pasture, flyter i östlig och sydöstlig riktning genom Blue ridge (Blå bergen), därvid bildande de vackra Balcony fallen, till Lynchburg och därifrån i nordöstlig till Richmond. Sedan den där bildat stora fall (omkr. 35 m. på en längd af 14 km.), hvilka kringgås medelst en kanal, förlorar den sin karaktär af vild bergsström och tager en sydöstlig riktning samt utfaller i sydligaste delen af Chesapeakeviken. Dess mynning försvaras af Fort Monroe, och nära den ligga städerna Norfolk och Portsmouth. Längd 720 km. J. är segelbar för mindre fartyg från Lynchburg (393 km.) samt från Richmond (240 km.) för fartyg om 5,5 m. djupgående. Ända till Richmond äro ebb och flod märkbara. De viktigaste bifloderna äro North river och Rivanna (fr. v.) och Appomattox (fr. h.). J. F. N.

Jamestown [dʃēi′mštaun]. 1. Hamnplats och guvernörens residens på nordvästra sidan af Sankt Helena, vid S:t Jamesviken. Kolstation. — 2. Stad i nordamerikanska staten New York, 112 km. s. v.

om Buffalo, 40 km. från Eriesjön och 5 km. från Chautauquasjön. 26,160 invånare (1905), hvaraf öfver hälften svenskar. Flera industriella anläggningar, bland hvilka möbelfabrikerna stå främst. Sju svenska församlingar, af hvilka den äldsta — metodist-episkopal — organiserades 1852. Den lutherska — organiserad 1856 — har 2,200 medlemmar och är den största svenska församlingen i Amerika. I J. ligger äfven Augustana-synodens stora barnhem Gustavus Adolphus orphanage (uppfördt 1885). På platsen utkomma två svenska tidningar, ”Vårt land” och ”Skandia”, den förra sedan 1874. J. kallas *Pearl city* (”pärlan bland städer”) på grund af sitt mycket vackra läge. J. anlades 1810, blef municipalsamhälle 1827, då namnet ändrades från *The Rapids* till J. efter anläggaren James Prendergast. Platsen erhöll stadsprivilegier 1886. — 3. Stad i nordamerikanska staten North Dakota, vid Dakota river och Northern Pacific-banan. 2,853 inv. (1900). — 4. Det äldsta engelska nybygget i Nord-Amerika, beläget nära Jamesflodens mynning i staten Virginia, anlagdt 1607 af John Smith och Chr. Newport. Det var koloniens hufvudstad till 1699, men förföll sedan, och endast några få ruiner utmärka platsen. Men längre ned vid floden har uppstått en stad med samma namn, där 1907 trehundraårsminnet af nybyggets anläggande firades genom en storartad utställning, i hvilken äfven Sverige deltog. 1, 3, 4. J. F. N. 2. O. A. L—r.

Jamieson [ʤēˈmisən], John, skotsk språkforskare, f. 1759, d. 1838 som präst i Edinburgh. Hans mest betydande verk är *An etymological dictionary of the scottish language* (2 bd, 1808), till hvilket sedermera fogades ett vidlyftigt *Supplement* (2 bd, 1825); de samarbetades i upplagan af 1879—87. J. utgaf äfven Barbours ”Bruce” och Blind Harrys ”Wallace”.

Jamin [ʃamäˈ], Jules Celestin, fransk fysiker, f. 1818 i Termes, d. 1886 i Paris, blef 1852 lärare i fysik vid École polytechnique och 1863 äfven professor i detta ämne vid Sorbonne. Han invaldes 1868 i Académie des sciences och var från 1884 dess ständige sekreterare. J. var en synnerligen framstående experimentalfysiker och har fört vetenskapen framåt särskildt genom sina optiska undersökningar. Han är vidare författare till den äfven vid svenska universitet mycket använda klassiska läroboken *Cours de physique de l'école polytechnique* (1858—61; 4:e uppl., utg. tills. med E. Bouty, 4 bd 1885—91 och 3 supplementband 1896—1906). G. I.

Jamitzer, W. Se Guldsmedskonsten, sp. 607.

Jamkhandi, vasallstat i divisionen Deccan i Bombay, Indien, en af de södra marattstaterna. 1,437 kvkm. Omkr. 100,000 inv. Fursten, hvars titel är Bhau Saheb Patwardhan, är en braman. Staten står under brittisk förvaltning. Hufvudstaden J. hade 13,029 inv. 1901. Wbg.

Jamlangamöt, fsv. Se Anniversarium.

Jammerbugten kallas den stora bukt på Jyllands västkust, som Skagerak bildar mellan Bolbjerg och Hirshals. Den är i synnerhet under vind mot land ödesdiger för fartyg, emedan längs kusten på 0,s—2 km:s afstånd finnas 2—5 sandreflar; här förekomma ofta strandningar. E. Ebg.

Jammes [ʃaˈm], Francis, fransk författare, f. 1868 i Tournay, af kreolsk härstamning, debuterade med *Vers* (1894), som omtrycktes i samlingen *De l'angélus de l'aube à l'angélus du soir* (1898), och har vidare offentliggjort diktböckerna *Le deuil des primevères* (1901), *Le triomphe de la vie* (1902), *L'église habillée de feuilles* (1906) och *Clairières dans le ciel* (s. å.). På prosa har han utgifvit *Clara d'Ellébeuse* (1899), *Almaide d'Etremont* (1901), *Le roman du lièvre* (1903), *Pomme d'Anis* (1904) och *Pensée des jardins* (1906). I rytmiskt och metriskt afseende är J. afsiktligt upprorisk och bryter ej blott mot de vedertagna lagarna för alexandrinen, utan äfven mot stämningen. Innehållet i J:s arbeten är af en i franska vitterheten sällsynt naiv ursprunglighet; han skildrar den lilla by i Pyrenéerna, där han lefvat, med åskådlig och lefvande intimitet, erinringar från flydda dagar och längtan till det förgångnas skönhet fylla hans dikter med vemodigt rörande strofer. En del af hans diktning hämtar sin inspiration från Västindien, där hans släkt förut bott. Se Rimestad, ”Fransk poesi i det nittende aarhundrede” (1905), och E. Pilon, ”F. J. et le sentiment de la nature” (1908).

Jammu, Jamu, Jummoo, Djamu [ʤämōˈ], hufvudstad i brittiska vasallstaten J. och Kashmir i Indien, säte för maharajan, ligger på 2,500 m. höjd under 32° 44′ n. br. och 74° 54′ ö. lgd vid Tavi, en biflod till Chenab, och är förenadt med Sialkot i Punjab medelst en 25 km. lång järnväg. 36,130 inv. (1901). En eldsvåda förstörde 1898 de flesta offentliga byggnaderna. J. var förr hufvudstad i ett självständigt rajputrike, som jämte Kashmir 1819 erövrades af Ranjit Singh, sikhernas i Punjab furste. Denne hade öfverlämnat furstendömet J. åt Ghulab Singh, som, då sikhriket störtades af engelsmännen 1846, för sin lojalitet erhöll Kashmir i förläning, hvarefter J. och Kashmir varit förenade till en stat. Det egentliga riket J. har en areal af omkr. 40,000 kvkm. med 1,515,998 inv. (1901). Wbg.

Jammu och Kashmir, brittisk vasallstat i Indien. Se Kashmir.

Jamna (Jamuna), flod. Se Jumna.

Jamnia, stad. Se Jabne.

Jamnitzer, W. Se Guldsmedskonsten, sp. 607.

Jams, *bot.* Se Dioscorea.

Jamsetjee Jeejeebhoy, sir, indisk (parsisk) filantrop, f. 1783 i Bombay i torftiga villkor, d. där 1859, förvärfvade stor förmögenhet genom handel på Kina och egnade sig från 1836 åt en storartad mecenat- och filantropisk verksamhet. Han inrättade sålunda en mängd skolor, sjukhus och försörjningsanstalter samt bekostade brobyggnader, väg- och brunnsanläggningar o. s. v. i olika delar af Indien, därmed betygande sin lojalitet mot det brittiska väldet och sin tro på dess varaktighet i Indien. 1842 blef han ”knight” och erhöll 1858 ärftlig baronetvärdighet, det första tillfälle, då denna utmärkelse tillföll en infödd. — J:s namn har sedermera upptagits efter hvartannat af hans son och två sonsöner, hvilka i stamfaderns anda fortsatt hans filantropiska verksamhet och såsom erkända ledare för Indiens parsiska folkelement främjat dessas lojalitet mot det brittiska väldet. V. S—g.

Jamu, stad. Se Jammu.

Jamunder see [ʃēˈ], strandsjö i preussiska reg. omr. Köslin (Hinter Pommern), 16 km. lång och

km. bred, genom en smal öppning förenad med
ersjön. J. F. N.

Jan (fr. och ty. *jan*, af oviss härledning, enligt
gra af lat. *Janus*), *spelt.*, säges i brädspel den af
spelande blifva, som har de sex kilarna å upp-
llningssidan så upptagna af egna brickor, att han
lan ej kan ”komma in” med den eller de brickor,
n motspelaren ytterligare ”slår ut”. Jan räknas
n dubbel förlust. En variant är sprängjan
(Brädspel).

Jan, S:t (S:t Jean). Se Dansk-väst-
diska öarna.

Jana, flod i östra Sibirien, guv. Jakutsk, upp-
ner i sjön Sis-köl, vid foten af Verchojanska
rgen, flyter genom ett ödsligt område och bildar
stort delta vid sitt utlopp i Norra ishafvet. Längd
kr. 1,050 km. Vid den ligga städerna Verchojansk
Ustjansk. J. F. N.

Ja'nakkala. 1. Socken af Hauho härad, Ta-
tehus län, Finland. Areal 403,8 kvkm. Befolknin-
, finsk, 7,674 pers. (1908). Inom socknen ligga
lsen Haga (se d. o.) och Monikkala, det
nämnda den från klubbekrigets tider bekante höf-
gen och partigängaren Hans Hanssons till Monik-
la stamgods, Tervakoski (se d. o.) pappers-
k, Nääs spik- och Wirala jästfabrik m. fl.
intager bland Finlands landskommuner ett mycket
mstående rum genom allmogens redan tidigt
kta, stora nitälskan för folkupplysningen. Impe-
llt pastorat af 3:e kl., Tavastehus prosteri, Borgå
ft. — 2. Domsaga under Åbo hofrätt, omfattar
kommuner, fördelade på 4 tingslag, med en land-
al af 3,026 kvkm. och 52,068 inv. O. I. (A. G. F.)

Janaon, fransk koloni i Indien. Se Yanaon.

Jänauschek, Leopold, cistercienser, histori-
, f. 23 oktober 1827 i Brünn, d. 23 juli 1898 i
den (vid Wien), studerade i Brünn under den
kante historikern Dudík, inträdde 1846 i cister-
nsklostret Zwettl, blef 1851 prästvigd samt 1853
fessor i kyrkohistoria vid ordensskolan i Heiligen-
euz, på hvilken plats han med några afbrott ver-
de till 1877, då han för sjukdom måste afbryta
lärarverksamhet. Han återvände till Zwettl,
r han trots ständig sjuklighet till sin död utveck-
le en omfattande vetenskaplig verksamhet. Tidigt
de J. börjat samlingar till en cisterciensisk ordens-
storia; 1877 utkom som frukt af dessa forskningar
iginum Cisterciensium Tomus I; äfven för en
dra del hade J. gjort vidlyftiga förarbeten. Hans
dra stora verk är det år 1891 till firande af 800-
sminnet af Bernhards af Clairvaux födelse utgifna
ra arbetet *Xenia Bernhardina* (4 delar, 6 bd),
rbetadt i förening med en mängd lärde. Det
nehåller en upplaga af Bernhards predikningar,
drag till cisterciensordens historia m. m. samt en
J. uppgjord *Bibliographia Bernhardina*. Bland
mindre arbeten märkes den 1884 utgifna histo-
ka skissen *Der Cisterciensерorden*. T. H—r.

Jänauschek, Fanny, bömisk-nordamerikansk
ådespelerska, f. 1830 i Prag, d. 1904 i New
rk, började sin teaterbana vid balettkåren, an-
ldes 1848 som skådespelerska i Frankfurt a. M.,
r hon vann rykte i klassiska älskarinneroller, till-
rde 1861—63 hofteatern i Dresden och skördade
refter under årtionden i Nord-Amerikas förenta
ter lysande framgångar med högtragiska roller,
rst på tyska och snart nog på engelska språket.
Till hennes förnämsta uppgifter hörde Goethes *Clärchen*, *Gretchen* och *Iphigenia*, Shaksperes *Julia* och *Desdemona*, sedermera *Medea*, *Lady Macbeth*, *Brunhilde* m. fl. För sin ädla plastik och betagande styrka i framställningen jämfördes hon ofta med Rachel.

Janbo el-Bahr, sjöstad i Arabien, El-Hedjas, hamn till det omkr. 200 km. inåt land belägna Medina, ligger mellan kala berg och består af en lång rad blandande hvita, af kalk- och korallsten byggda hus. I n. v. ligger den ganska djupt i landet inträngande bukten Scherm-J., med bekvämt inlopp och god ankargrund. Invånarna, 5—7 tusen, drifva hufvudsakligen handel. Direkt ångbåtsförbindelse med Sues och Djidde. På vägen till Medina ligger J:s moderstad, Janbo en-Nachl (”Palmstaden”). (J. F. N.)

Janbo en-Nachl, stad. Se Janbo el-Bahr.

Jandula [cha'n-], tillflöde till Guadalquivir (se d. o., sp. 510).

Janduslampa. Se Båglampa, sp. 806.

Jane [dʃē'n], engelsk namnform för Johanna.

Janesville [dʃē'nsvil], stad i nordamerikanska staten Wisconsin, vid Mississippis bifod Rock river. 13,185 inv. (1900). Statsinstitut för blinda. Bomulls- och ylleväfverier, maskin- och vagnfabriker, kvarnar och sågverk, handel med tobak och boskap. (J. F. N.)

Janet [ʃanä'], Paul, fransk filosof, skriftställare, f. 1823 i Paris, d. där 1899, fick sin utbildning i Lycée S:t Louis och inträdde 1841 i École normale, där han genomgick alla grader, tills han vardt docteur ès lettres.

Därefter var han lärare i filosofi 1845—48 vid collége i Bourges, 1848—57 vid fakulteten i Strassburg, sedermera vid Lycée Louis-le-grand i Paris och utnämndes 1864 till professor i filosofiens historia vid Sorbonne (Paris). Han blef 1864 medlem af Institutet. J. tillhör den franska spiritualistiska skola, som grundlagts af Cousin, men han söker intaga en förmedlande ståndpunkt mellan dennas religiösa idealism och den nutida fria forskningen. Bland hans många arbeten må nämnas *La famille* (1855, 10:e uppl. 1873; belönt af Franska akad. 1856; ”Familjen”, 1869), *Histoire de la philosophie morale et politique dans l'antiquité et les temps modernes* (1858, 3:e uppl. 1887 under titeln *Histoire de science politique dans ses rapports avec la morale*), *La philosophie du bonheur* (1862, 4:e uppl. 1873; ”Lyckans filosofi”, 1869), *Le matérialisme contemporain en Allemagne* (1864, 3:e uppl. 1878), en granskning af Büchners system, *La crise philosophique* (1865), studier öfver Taine, Renan, Littré och Vacherot, *Le cerveau et la pensée* (1868), *Éléments de moral* (1870), *Les problèmes du XIX:e siècle* (1872, 2:a uppl. 1873), *Philosophie de la revolution française* (1875), *Les causes finales* (1876), *La philosophie française contemporaine* (1879) m. fl. Tills. med G. Séailles utgaf han *Histoire de philo-*

sophie (1887), som är särskildt lärorik genom de öfversikter, som däri lämnas öfver de olika filosofiska problemens utveckling. Hans filosofiska testamente var *Principes de métaphysique et de psychologie* (2 dlr, 1897), som återger föreläsningar vid Sorbonne. Dessutom skref han läroböcker i moral för skolorna och lärarseminarierna, öfversatte arbeten af Augustinus och Spinoza samt lämnade artiklar till flera tidningar och tidskrifter. C. R. N. (S—e.)

Jangada, *sjöv.*, ett slags flotte, som på kusterna och floderna i Peru och Brasilien nyttjas såväl till godstransport som vid fiske. Flotten består af 5 till 9 st. stockar af olika längd, den längsta i midten, med tvärsöfver dem lagda och vid dem medelst vidjor surrade plankor; på midten finnes ett däck l. golf för lasten, hvilken skyddas mot regn och sol genom ett däröfver uppfördt tak eller hus. I stället för mast finnas två spiror, uppresta som en sax och stöttade af ett stag och två barduner. Vanligtvis nyttjas blott ett segel, som är ganska stort

Jangada.

och till formen fyrkantigt. Träslaget, som kallas *balsa* eller *puero*, är så lätt och poröst, att flotten med lätthet höjer sig för sjöarna. Jangadan styres genom långa och breda plankor (*guares*), hvilka efter behof sänkas och höjas lodrätt emellan stockarna för-ut och akterut. De största jangador äro omkr. 28 m. långa, 6 à 9 m. breda samt kunna föra ända till 25 tons last. Flotten benämnes äfven Balsa, hvilket namn dock eg. afser ett annat slags farkost (se Balsa). R. N.*

Jangama, indiska sekterister. Se Daçanamin.

Jangar, *sjöv.*, ett slags ponton, konstruerad af två båtar med en tvärsöfver dem liggande plattform, medelst hvilken infödingarna i Ostindien föra hästar och boskap öfver floderna. R. N.*

Jang Bahadur, sir, regent i Nepal, f. 1816, d. 1877, blef 1846 förste minister och enrådande styresman i Nepal, hvars furstar enligt gammal häfd själfva ej utöfva nagon direkt politisk makt. Han krossade hårdhändt flera sammansvärjningar med hans störtande till syftemål och emotstod troget under seapoysmyteriet alla lockelser till affall från förbundet med det angloindiska väldet. Den hjälpkår af 14,000 gurkhas han 1858 sände till belägringen af Lucknow och det moraliska stöd han därmed gaf engelsmännen var af största värde f kufvandet af upproret i Oudh samt belönades m knightvärdighet. Jfr Nepal. V. S—

Jangisjar (Jangischar), stadsdel. Se Chotan

Jang-tse-kiang (kin., "blå floden"), näst Nil jordens längsta flod (endast genom sammanräknin med bifloder komma äfven Mississippi-Missour Amason-Ucayali, Ob-Irtysj och Jenisei-Selenga fö J.), uppstår i mellersta Tibet genom två källflode af hvilkå den norra, Naptschetai-ulan muren, upprinner på Kuku-Schilibergen 6,000 m ö. h. och den södra, Mur-ussu, n. om Dangl kedjan 3,990 m. ö. h. Den senare, som är vatte rikare, ger hufvudfloden till en början sitt nam men omkr. 96° ö. lgd får den namnet Dotschu under 99° ö. lgd namnet Tungtien-ho. De riktning är i öfre delen sydöstlig, men blir und 99° ö. lgd sydlig. Först från Batang (2,600 m ö. h., 30° n. br.) känner man floden närmare; doc har man ännu icke inträngt i vissa delar af de cañon, särskildt icke i slingan n. om Li-kiang. Sn täckta berg tränga sig fram t den trånga och vilda dalen, so på sina ställen hoptränges till 1 m. bredd. Ännu vid knäet n. o Li-kiang är flodens höjd öfver ha vet 1,800 m. Där heter den Kin scha-kiang ("guldsandfloden" och Peischui-kiang. Eft att från n. under 102° ö. lgd h mottagit Jalung-kiang strön mar den i en djup klyfta och und starkt fall mot s. till 26° n. br dess sydligaste punkt (1,000 m ö. h.), därpå mot n. till Sui-fu där höjden ö. h. är blott 280 m Medan det vanligaste namnet ofvä Sui-fu varit Kinscha-kiang kallas den nedanför denna sta Ta-kiang ("stora floden"). Di inflyter från n. den stora Min-ho som jämte sin biflod Tung-ho a vattnar de höga snöbergen på gränsen mellan Tib och Kina. Vid Sui-fu (2,860 km. från hafve blir floden segelbar för mindre djonker och g nomflyter i nordöstlig riktning ett fruktbart, v odladt och starkt befolkadt, af bergkullar fyll land. Vid Tschung-king, den öfversta traktathamn vid floden och dit ångbåtsfarten sträcker sig, h höjden ö. h. blott 189 m., flodens bredd är 7 m. Där inflyter fr. n. Kialing, som afvatt det "röda bäckenet", och längre ned fr. s. W kiang. I den mot s. öppna båge, som floden hä efter bildar, sammanträngés den i ett smalt, af strön hvirflar fylldt lopp, som först helt nyligen kunn forceras af ångbåtar. Strax ofvan fördragshamn I-tschang lämnar J. de 1,200 m. höga strandberg och inträder på en slättbygd, som i s. sträcker s på andra sidan om den stora Tung-ting-sjön o hvilken kan betraktas som Kinas egentliga centru Här mottager J. tre större bifloder: från n. Ha kiang (vid Han-kou), från s. Juen-kian och Hsiang-kiang, hvilka båda närmast u falla i Tung-ting, som har ett kort aflopp t J., såsom flodens namn numera är. Slätten fortsätt äfven längre österut, rik på små sjöar, men därp måste floden bana sig en smal väg genom Kiu-kung

rgen. Nedanför dem möter en ny slätt, där insjön o-jang utbreder sig ända fram till J:s bädd, att, då denna har sitt högsta vattenstånd, sjön versvämmar den kringliggande slätten. I Po-jang flyter floden Kan-kiang. Härifrån går J. i bred dal mellan ett par parallellkedjor åt n. ö., nombryter s. om Nan-king de sista utlöparna från wen-lun och strömmar slutligen nedanför Nan-king nom ett bredt markskland i sydöstlig riktning ut östkinesiska hafvet under 32° n. br. Dess mynng är ett trattformigt æstuarium af ända till 70 n. bredd. — J:s längd är ej fullt känd och uppattas olika, från 5,000 till 6,000 km., vanligen 100 km., men dess vindlande lopp gör dess längd ära dubbelt större än luftlinjen från dess källa ll utloppet. Flodområdet beräknas till 1,775,000 km. och är mindre än Obs, Jeniseis, Amurs och enas, men nästan dubbelt så stort som Hwang-hos. är segelbar till Sui-fu, men de våldsamma strömvirflarna 9 km. ofvan I-tshang tvinga i regel större rtyg att stanna där; endast ångbåtar med starka askiner och djonker, som dragas från stränderna, mma genom dem. Lågvattenperioden varar dec. -mars. Snösmältningen i Tibet i förening med mmarregnen kommer floden att stiga 20—25 m. d Tschung-king och 12—15 m. Han-kou och Kinang, och floden anställer då stor skada. Den beknas föra till hafvet en vattenmassa af mer än ,000 kbm. i sekunden och en kvantitet fasta beåndsdelar af 182 mill. kbm. om året. Ebb och d äro märkbara omkr. 600 km. uppåt floden. iang (''floden'' framför alla andra) vimlar af tuntals fartyg, båtar och flottar. Den är det kiesiska rikets stora handelsväg och pulsåder. Mer n hundra stora städer ligga vid dess stränder eller d dess stora bifloder, och i dess flodområde bo 200 ill. människor. J. F. N.

Jania, stad. Se Janina.

Janica [-itsa], stad. Se Janitsa.

Janicki [-ni'tski], Klemens, Polens främste kald på latin, f. 1516, d. 1543 i Krakau, lagerröntes i Rom af påfven Paul III och promoverades f akademien i Padua till flos. doktor. Hans förämsta dikter äro *Tristium liber I*, *Variarum elegiarum lib. I*, *Epigramatum lib. I* (1542), *Querela respublicæ regni Poloniæ* och *Vitæ regum polonorum elegiaco carmine descriptæ* (1563). En vald samling, *Clementis Janitii Poloni, poetæ laureati, poemata*, trycktes 1755 i Leipzig (polsk öfv. af L. Kondratowicz, 1851). Jfr Masłowski, ''De vita et poësia Clementis Janicii'' (1857). A—d J.

Jani'culus (*mons*), vanligare *Iani'culum*, en bergsöjd på Tibers högra strand, midt emot Rom, blef redan tidigt under konungatiden — enl. sagan — befäst och medelst en pålbro (*pons sublicius*) förenad med staden, men blef först under Augustus upptagen om (14:e) *regio*. R. Tdh.

Janin [janä'], Jules Gabriel, fransk skriftställare, f. 1804 i Saint-Étienne, d. 1874 i Paris, skaffade sig i sin ungdom uppehälle genom lektioner och tidningsartiklar. Han medarbetade först (från 1825) i den radikala antijesuitiska tidningen ''Le Figaro'', särefter i den legitimistiska ''La quotidienne'', för att sedan åtnyo svänga öfver till liberalismen. 1829 debuterade han i bokform med den fantastiskt satiriska romanen *L'âne mort et la femme guillotinée* (flera uppl.), i hvilken han parodierade den öfverspända skräckromantiken, af hvilken han själf just varit angripen. Hoffmanns inflytande spåras såväl i denna som i hans senare arbeten, *Contes fantastiques* (1832) och *Contes nouveaux* (1833). Romanen *Barnave* (1831) innehöll angrepp på huset Orléans, men snart anslöt sig J. till regeringspartiet och skötte från och med 1836 i nära 40 år den dramatiska kritiken i ''Journal des débats''. Han vann snabbt rykte för sina spirituella kåserier, h ilka använde det föreliggande ämnet endast som en utgångspunkt för vidtsväfvande och ytliga skrifverier. Denna nya kritiska stil behagade emellertid den bredare publiken, och J.

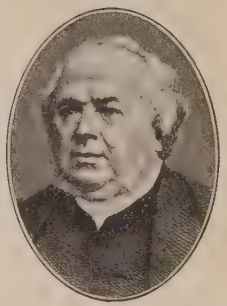

döptes till *le prince des critiques*. Som kritiker var han utan principer, kunskaper och hållning, följde endast stundens ingifvelser och lade an på att roa sig själf och publiken. Han uppträdde först i det ögonblick, då striden mellan den klassiska och den romantiska skolan utbrutit. Han tog icke parti för någondera, men parodierade dem båda. Sina följetonger samlade han under titeln *Histoire de la littérature dramatique* (6 bd, 1853—58). Af hans öfriga romaner och noveller kunna nämnas *Un coeur pour deux amours* (1837), *Le chemin de traverse* (1841), *La religieuse de Toulouse* (1850) och *Les oiseaux bleus* (1864). Dessutom författade J. åtskilliga resebeskrifningar och litterära monografier, såsom *Béranger et son temps* (1866), *Lamartine* (1869), *Alexandre Dumas* (1871), *François Ponsard* (1872) m. fl. J:s *Oeuvres diverses* utkommo i 12 bd 1876—78, *Oeuvres de jeunesse* i 5 bd 1881—83. I Franska akademien invaldes han först 1870 efter Sainte-Beuves död. Af J. ha öfversatts till sv. ''Det dubbla misstaget'' (1835), ''Grefvinnan Egmont'' (s. å.), ''En vinter i Paris'' (1845) och ''Äktenskap beslutas i himmelen'' (2 uppl. 1889). Litt.: Sainte-Beuve, ''Causeries du lundi'', II, V, Pontmartin, ''Causeries littéraires'' (1854—55) och ''Nouvelles causeries littéraires'' (1870—75), och Piédagnel, ''J. J.'' (1874). J. M.

Janina, *astron.*, en af småplaneterna.

Ja'nina (Jannina, Joannina, Jania), hufvudstad i vilajetet J. (17,900 kvkm., omkr. 527,000 inv.) i europeiska Turkiet, södra Albanien (Epirus), vid västra stranden af Janinasjön (forntidens *Pambotis*). J. har 20,000—30,000 inv., hvaraf hälften kristna, mest greker, men äfven albaneser och slaver. Den glans och europeiska prägel, som J. hade under Ali paschas tid, ha numera försvunnit. Fästningen, Demir Kule (Järnborgen), som var byggd på en i sjön utskjutande udde, ligger i ruiner. Men staden eger ännu 14 moskéer, 7 kyrkor, 2 synagogor, grekisk skola m. m. Den driftiga grekiska befolkningen har gjort J. till en betydande industri- och handelsstad, och de dyrbara guld- och silfverbroderier, för hvilka staden länge varit ryktbar, utgöra ännu de förnämsta artiklarna i stadens basarer. — J. fanns före 11:e årh., intogs af sultanen Murad II 1422 och blef i nyare tid ryktbart som Alis, pascha

af J., hufvudstad (1788—1822). — Janinasjön är 9,5 km. lång och högst 4,5 km. bred. Enligt G. Coras undersökningar 1878 är den högst 10 m. djup. Nästan i midten af sjön ligger en ö, med en by, flera kloster och lämningar af Alis sommarpalats. Sjön har små tillflöden och till aflopp endast underjordiska kanaler (katavotrer), som sträcka sig flera km. genom kalkklipporna. (J. F. N.)

Janinasjön. Se Janina.

Janins plåster, *med. farm.*, kallas i Sv. farmakopén *Emplastrum Cantharidis cum Euphorbio* och beredes af veneziansk terpentin och mastix (af hvardera 6 delar), hvilka sammansmältas och blandas med (1 del) pulveriserad prustkåda (*Euphorbium*) och (2 delar) pulver af spansk fluga. — Janins plåster ”drager” starkt, d. v. s. upplyfter epidermis (öfverhuden) till en blåsa, men kvarsitter, om det icke med afsikt bortryckes, tills såret är nästan läkt. O. T. S.*

Jänitor, lat. (”dörrvaktare”). Se Ostiarius.

Janitsa (Janica, Jenidsche Vardar, Jenidže-i-Vardar), stad i turkiska vilajetet Saloniki, på en höjd 22 km. v. om floden Vardar. Omkr. 9,000 inv., turkar och bulgarer. I närheten ligger byn Ala Kilisa med ruiner af *Pella* (se d. o.). (J. F. N.)

Janitschärer, det osmanska rikets ryktbara fotfolk, uppsattes under sultan Orchans regering (1326—60) i stället för en af denne bildad äldre infanteristyrka och fingo däraf sitt namn (turk. *Jeni'-tjeri'*, ny trupp). För att denna trupp skulle blifva ett blindt verktyg i sultanens hand och ej med några band vara fäst vid samhället, rekryterades den länge endast med män, hvilka som barn röfvats från sina kristna föräldrar samt uppfostrats i islam och för krigaryrket. Kårens officerare och underofficerare buro benämningar efter köksysslor (så förde t. ex. dess *aga'* eller chef titeln *schorbadji'-baschi'*, förste sopputdelare), och fältkitteln (*kasa'n*) hade samma betydelse som fanan för andra trupper. Janitscharernas antal ökades med hvart århundrade: den effektiva styrkan har uppgifvits till 13,600 man 1574, 45,000 år 1595, 54,900 år 1678, 81,000 år 1727 och 110,000 år 1805. Under 1600-talets senare del öfvergafs det gamla rekryteringssättet, och luckorna fylldes med janitscharernas barn och släktingar; slutligen antogs till janitscharer allt slags folk utom negrer. De voro fördelade i 196 bataljoner (*orta*), jämte särskilda afdelningar af rekryter (*adje'mi ogla'n*); hela kåren kallades *odja'k*. Hvarje orta hade sin *oda* (kasern). Ett långt gevär, pistol, knif och en kort sabel utgjorde janitscharernas beväpning. I början utmärkte sig dessa genom sträng disciplin, men med tiden slappades tukten. Redan Osman II försökte upplösa kåren, men försöket kostade honom lifvet (1622), och flera andra sultaner störtades af j nitscharerna. De utsögo landet, störde dess lugn oc visade feghet på slagfältet; deras militäriska organ sation blef föråldrad och oduglig. Mahmud II (180 —39) lyckades ändtligen befria Turkiet från denn landsplåga. Ett reorganisationsförslag, enligt hvilk bl. a. europeisk exercis infördes, vann i maj 182 understöd af en af mufti utfärdad fetva. Då jani scharerna satte sig till motvärn (natten till 16 juni lyckades sultanen med trogna trupper och kanon nedgöra och innebränna i kasernerna en stor del dem; kåren förklarades upplöst 17 juni, och först till motstånd af janitscharerna i provinserna kväfd i blod. Antalet dödade har uppskattats till 15,0 och antalet förvisade till mer än 20,000. — Litt Essad Efendi, ”Précis historique de la destructi des janissaires” (öfv. från turk. af Caussin de Perc val 1833), Djevad Bey, ”État militaire ottoman d puis la fondation de l'empire jusqu'à nos jours” bd I (öfv. från turk. af G. Macridès 1882). V. K—r

Janitschar med full beväpning (1700-talets slut). Efter I. M. D'Ohsson.

Janitschärmusik (jfr Janitscharer) l. Turkisk musik, militärmusik för blås- och sla instrument. A. L

Ja'nitschek, Marie, tysk författarinna, föd Tölk, f. 1860 i Mödling, d. genom självmord 190 som änka efter konsthistorikern professor Hube J. (f. 1846, d. 1893), författade såväl dikter (*Ird sche und unirdische träume* 1889, *Gesammelte g dichte* 1892) som romaner och noveller (*Lichthun rige leute* 1892, *Lilienzauber* 1895, *Ninive* 189 *Ins leben verirrt* 1897, *Aus Aphroditens gart* 1902, *Mimicry* 1903 m. fl.) af lidelsefull, oklar o nervös läggning, symtomatiska för en icke obetydl del af den moderna kvinnliga samtidsskildringen.

Jan Jansson, pseudonym. Se Livijn, K. J.

Jank, Angelo, tysk målare, f. 1868 i Münche professor därstädes, medlem af Secessionen, är omtyckt representant för modernism och kolorist dessutom en betydande monumentalmålare. Hå målar landskap, utsikter från gamla städer (*Mot från Rothenburg*, 1899, i nya pinakoteket), bild från sportvärlden, porträtt i friluft (*Parforsjak* 1801, *Ella och Bella* — dam med häst — 1903 Senast har han utfört tre väggmålningar, beställd för plenisalen i Berlins riksdagshus: *Karl den stor Fredrik Barbarossa* och *Vilhelm I rider öfver sla fältet vid Sedan*. De beställda målningarna, ful bordade och uppsatta på sina platser hösten 190 blefvo emellertid efter riksdagens beslut nedtag igen — ett förfarande, som åstadkom mycken har och skarpa protester från konstnärskretsar och ti ningar. Målningarna blefvo 1909 uppsatta i annan sal i riksdagshuset. G—g

Jankau. Se Jankow.

Janko Hovora, pseudonym. Se Neruda,

Jankoklaviatur. Se Pianoforte.

Jankow (Jankau), köping i Böhmen, 47 k s. s. ö. om Prag. 684 inv. (1900; som kommu 2,162, tjecher). J. är bekant genom slaget mars 1645. Sedan den kejserliga armén under Gall blifvit förstörd, inryckte Torstenson i Böhmen för a genom detta land och Mähren åter framrycka m Wien. En ny kejserlig armé hade emellertid blif bildad, under befäl af general Hatzfeldt, och den mötte Torstenson vid J. Torstenson hade 6,000 m infanteri, 9,000 man kavalleri och 80 kanoner, Hat feldt åter 5,000 man infanteri, 10,000 man kavall

h 26 kanoner. Svenskarnas högra flygel anföll ndens vänstra och trängde den tillbaka. Därmed ulle striden ha varit slut; men några kejserliga be-lhafvare anföllo på egen hand, hvarigenom den yo upplågade och slutade med de kejserliges full-ändiga nederlag (Hatzfeldt blef själf fången), hvar-ter vägen till Mähren stod öppen för Torstenson. r Čeněk Pinsker, "Bitva u Jankova" (i "Vestnik él. české společnoste náuk", 1901), och P. Gant-r, "Torstensons einfall und feldzug in Böhmen 1645 s zur schlacht bei Jankau" (Prag 1905). C. O. N.

Ja'nkovac [-vats], köping i ungerska komitatet ács-Bodrog. 9,376 inv. (1901). Frukt- och sädes-lling. J. F. N.

Jan Maclaren, pseudonym för engelske författaren o·h n Watson (se d. o.).

Jan Mayen, ö i Norra ishafvet, mellan 70° 50′ h 71° 10′ n. br. samt 7° 57′ och 9° 3′ ö. lgd. real 413 kvkm. Största längden från n. ö. till s. v. · 55 km., största bredden 18 km. Ön är smalast på idten, där bredden är endast 3 km. Den består eslutande af vulkaniska bergarter, som äro yngre ı Islands och Färöarnas. Hela nordöstra delen upp-ges af det imponerande, med evig snö betäckta

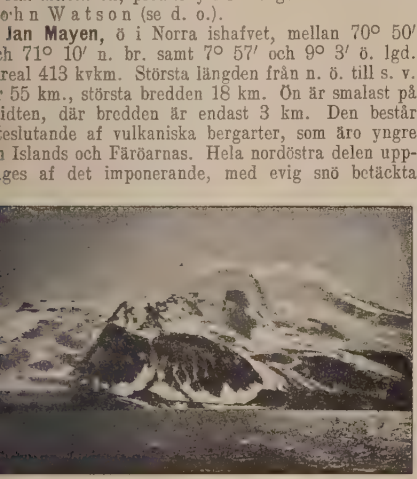

Beerenberg, sedt från norr.

eerenberg (2,545 m.; se fig.), som är en slocknad ılkan och från hvilken nedvälla glaciärer, af hvilka ło nå fram till hafvet. Vulkaniska utbrott äro ında från 1732 och 1818. Sydvästra delen af ön är ıdast om vintern snöbetäckt. Den bildar en hög-latå, som mot s. och s. v. stupar brant ned mot afvet, men mot n. v. sänker sig till ett rätt vid-räckt lågland. Den mellersta, smalaste delen af ön r likaså ett lågland och har två insjöar, de s. k. stra och västra lagunerna, som ha sött vatten och ıdast genom en smal landtunga äro skilda från haf-et. I den sistnämnda utmynnar en vattenrik bäck. n har en mängd smärre vikar och omgifves af flera olmar och skär. Floran är rätt fattig och djurvärl-en å själfva ön likaså.

Ön sägs sannolikt redan af Hudson 1607 och upp-ıcktes åter 1611 af holländaren Jan Mayen. Den esöktes 1899 af svenska Grönlandsexpeditionen. Den r obebodd och tillhör ingen. J. M. skall, enligt ppgifter från personer, som besökt densamma, ej ara en alltför obehaglig uppehållsort för män-iskor. Dessa skulle f. ö. af det rikt gifvande fisket det kringliggande hafvet kunna förskaffa sig god tkomst. Medeltemperaturen är —2,s° C. Till ämförelse må nämnas, att den i Karesuando är —3° C. Jfr "Den norske nordhavsexpedition 1876—1878. Geografi og naturhistorie", af H. Mohn (1882), Wohlgemuth, "Vorbericht zur wissen-schaftlichen publication der österr. polarexpedition nach J. M." (1886), Mohn, "Ön J. M." (1892), Kolthoff, "Till Spetsbergen och nordöstra Grön-land" (1901), Nathorst, "Två somrar i Norra Is-hafvet" (1901). R. Lbg.

Jannæus, Alexander. Se Makkabéer.

Jannequin [ʃankä'], Clément, fransk eller bel-gisk kontrapunktist i förra hälften af 1500-talet, elev af Josquin de Près, var en på sin tid berömd ton-målare eller programmusiker. Han skref mässor samt en mängd "chansons" och "inventions", med olika, betecknande titlar, såsom *La bataille, La jalousie, Le chant des oiseaux, La chasse de lièvre, Le caquet des femmes* o. s. v. A. L.*

Ja'nnina, stad. Se Janïna.

Ja'nnsen, Lydia, estnisk författarinna. Se Estniska språket och litteraturen.

Janow. 1. By i preussiska reg.-omr. Oppeln (Schlesien). 3,805 inv. (1900). Stenkolsgrufvor. — 2. (Äfven Nowo Janowsky) Kretsstad i rysk-polska guv. Lublin, vid Bjela, biflod till San. 7,927 inv. (1897). 1 o. 2. J. F. N.

Janow, Matthias von, en af Johan Hus' märkligaste föregångare, son till en bömisk riddare, d. 30 nov. 1394. Han studerade i Paris och promo-verades där till magister, hvarför han bar heders-namnet "doctor parisiensis". 1381 blef han dom-herre och biktfader vid domkyrkan i Prag. J. var mindre framstående som predikant och verkade mera genom enskild själavård samt genom sina skrifter, hvilka han samlade under titeln *Regulæ veteris et novi testamenti.* Påfveschismen skärpte hans blick för kyrkans förfall. Botemedlet mot detta ansåg han vara en inre kristendom, grundad på en augustinsk uppfattning af Guds nåd, i motsats till kyrkans yttre ceremonigudstjänst och verkhelighet. Den sanna kyr-kan är, enligt hans åsikt, de heligas osynliga sam-fund, icke den yttre påfvekyrkan. J. P.

Jano'wski, David, rysk schackspelare, f. 1868, har sedan 1894 vunnit pris vid internationella schackturneringar. Hans spelsätt tillhör den äldre skolan, med lifliga angrepp.

Jansa [ja'nʃa], Leopold, bömisk violinist och tonsättare, f. 1795, d. 1875 i Wien, blef 1834 uni-versitetsmusikdirektör i Wien, där han äfven anord-nade kvartettsoaréer, men hvarifrån han 1849 för-visades till följd af en demonstration till förmån för ungerska upproret. Han lefde sedan som violinlärare i London till 1868, då han amnestierades. Bland hans elever var Vilma Neruda. J. komponerade en mängd violinsaker, soli och ensembler, samt några kyrkliga arbeten. A. L.*

Jansen, Cornelis. Se Jansenius.

Jansen, Jens Jonas Elstrand, norsk präst och teologisk författare, f. 1844 i Haaböl, student 1861, teol. kandidat 1868, var 1873—83 kaplan i Skjeberg, kyrkoherde 1884—90 i Varteig och till 1897 i Röken, hvarefter han varit bosatt i Kristiania. Hans nervösa ohälsa har hindrat honom från att göra en lysande kyrklig karriär och äfven vållat afbrott i hans prästerliga verksamhet, men icke gjort af-bräck i hans rika och utomordentligt populära, upp-byggande författarskap. Hans *Hverdagsprædikener* (1890; flera uppl.), *Liv i Gud* (1892; sv. öfv. 1896),

Hvor meget tro vi? (1893), *Personlig kristendom* (s. å.; sv. öfv. 1894), *Hvorledes bör der prædikes?* (s. å.), *Fra hjertets verden* (1896) m. fl. äro anknutna till samtalets vanliga former, behandla moderna lifsproblem med glödande människokärlek, optimistisk syn på tingen och en djupt personlig uppfattning. Som predikant var han en af Norges mest uppskattade, tills han af hälsoskäl tvangs att inskränka sig till den skriftliga förkunnelsen. Af J:s arbeten äro vidare öfversatta till sv. "Strödda predikningar" (1898; 2:a uppl. 1900), "Den stora frågan" (1900; 2:a uppl. 1904), "Sök Gud!" (1903; 2:a uppl. 1904) och "Plats för Jesus" (1906).

Jansen der Enenkel, tysk skald. Se Enenkel.

Janseni'sm, Cornelius Jansenius' lära. Se Jansenius. — Janseni'st, anhängare af jansenismen. Se Jansenius.

Jansenisttil. Se Bokbinderi.

Jansēnius, Cornelius (eg. Cornelis Jansen), nederländsk teolog, f. 28 okt. 1585 i byn Acquoi, grefsk. Leerdam, i nederländska prov. Nord-Holland, d. 6 maj 1638 i Ypern. Vid Louvains universitet (i Belgien) studerade han teologi, vistades därefter en tid hos sin studentkamrat Jean Duvergier de Hauranne i Bayonne, återvände till Louvain och blef 1617 lärare vid universitetet, där han började flitigt studera kyrkofadern Augustinus' skrifter och tillegnade sig hans uppfattning af synd och nåd. 1621 uppgjorde han med den ofvannämnde Duvergier, som då besökte honom i Louvain, en plan att reformera den katolska kyrkan. J. skulle arbeta på lärans förbättring, Duvergier på författningens och lifvets. Nederländerna lydde denna tid under Spanien, och J. reste till Madrid i universitetets angelägenheter. Jesuiterna sökte hos inkvisitionen därstädes göra honom misstänkt för hans augustinska idéer, men han undgick deras stämplingar och utnämndes 1630 till professor i den hel. skrift vid Louvains universitet. De båda vännerna sökte intressera kardinal Richelieu för sina reformplaner, men det mellan Frankrike och Spanien 1635 utbrytande kriget lade hinder i vägen därför. I en politisk broschyr angrep J. den franska politiken och kardinal Richelieus förbindelse med de protestantiske kättarna, hvilket hade till följd, att han (1636) upphöjdes på Ypperns biskopsstol. Vid sin död testamenterade han åt sina vänner utgifvandet af sina i augustinsk anda författade skrifter, och 1640 utgaf hans vän Libertus Fromond hans samlade arbeten under titeln *Augustinus, seu doctrina S. Augustini de humanæ naturæ sanitate, ægritudine, medicina adversus Pelagianos et Massilienses* (3 bd), jansenismens religiösa urkund. Emot skolastiken skiljes i detta arbete strängt på filosofi och teologi. Filosofien har tänkandet till sin grund, teologien uppenbarelsen, d. v. s. skriften och traditionen. Människan, så lärde J., skapades ursprungligen god som änglarna, men i kraft af sin frihet kunde hon älska sig själf för sin fullkomlighets skull. Däri låg fallets möjlighe Efter fallet är hennes natur ond; arfsynden är en s fortplantande ond onatur. Människan kan visserlig i frihet bestämma sig emot en enstaka ond handlin men hon kan icke hindra, att alla hennes gärning äro syndbesmittade och därför onda. Några verkli dygder finnas därför icke hos en oomvänd, enda skendygder. Människans affall från hennes ursprun liga gudsnatur innesluter i sig osaligheten, som t sitt väsen just består i den syndiga onaturen. fattade således hvarken arfsynden eller osaligheten på ett yttre sätt såsom en af Gud tillräknad sku eller ett ådömdt straff, utan på ett inre sätt såsom själens sjukdom och död, hvilken människan själf g nom sitt fall ådragit sig.) I öfverensstämmelse m uppfattningen af synden fattade han nåden som läkemedel och frälsaren som frälsaren-läkaren. Rät färdiggörelsen är enligt honom icke ett nådens ti räknande, utan ett kraftigt nådens inneboende (em protestanterna). Men blott ett ringare antal mä niskor, de, som Gud i sin viljas fria val därtill b stämmer, blir delaktigt af denna nådens läkedom; öfriga bestämmer han till fördömelse (predestinatio läran). Fördömelsen är visserligen icke något go för den fördömde, men i och för sig är den dock n got godt, ty den är rättvis. Gud älskar fördömels lika väl som saligheten, ty han älskar rättvisa. Syndafallets fria handling gör fördömelsen rättvis o Guds fria val till en rättvisa (J. är en s. k. infrala sarius). "Augustinus" uppväckte en häftig sto bland jesuiterna. En bulla (*In eminenti*) af Urb VIII fördömde 1642 J:s bok som kättersk; m många hyllade hans åsikter, och särskildt i Fran rike bildade sig ett starkt jansenistiskt parti, s efter Duvergiers död (1643) fick till sin hufvudm Antoine Arnauld d. y. (se Arnauld 3) och hv strid mot jesuiterna hade sin egentliga härd i klost Port Royal (nära Versailles), där Antoines syst Angélique var abbedissa. Till det jansenistiska part slöt sig också den bekante tänkaren och matematike Blaise Pascal, som i "Lettres provinciales" (1656 57) gaf dödsstöten åt jesuiternas rykte genom blotta den afskyvärda moralen i deras grundsatse Jesuiterna hade emellertid utverkat en bulla (165 af Innocentius X, i hvilken fem jansenistiska sats afgjordt fördömdes som kätterska. Jansenisterna f klarade sig väl vilja underordna sig påfvens dom dogmatiska frågor, men påstodo, att de fördöm satserna ej hade den mening påfven inlade i de Till följd däraf utspann sig en strid om påfvens r att fördöma en lära (*droit*) och om hvad som faktis lärdes (*fait*). Påfvarna Innocentius X och Alexand VII fordrade (i bullor 1654, 1656 och 1665) o tingad underkastelse vid kyrkliga ämbetens och v digheters förlust, men många biskopar förklarade ej vilja gå längre än till en "respectueux silenc (vördnadsfull tystnad). Frankrikes konung, Ludv XIV, ställde sig 1660 på påfvens sida. Flera andli blefvo utsatta för förföljelser på grund af sin vägr att lyda påfven och konungen. Omsider måste d påfven Klemens IX 1668 förklara sig nöjd med "respectueux silence". Denna "paix de Cléme IX" betecknar jansenismens seger öfver påfliga kur och jesuiterna. En i klostret Port Royal af fl jansenistiska lärde utarbetad bibelöfversättning f bjöds visserligen af påfven; men när Innocent XI (1679) utgaf en bulla, som fördömde 65 jesuitis

moralgrundsatser, hade jansenismen vunnit en ännu mer afgörande seger. I en bulla af 1705 upptog emellertid jesuitvännen Klemens XI striden mot jansenisterna. Port Royal stängdes (1709) och förstördes 1710), och i bullan ”Unigenitus” (1713) fördömde påfven 101 satser i en af jansenistprästen Pasquier Quesnel utarbetad bibelkommentar (”Réflexions morales sur le nouveau testament”). Jansenisterna protesterade mot bullan eller, såsom den också kallades, ”konstitutionen” samt vädjade (appellerade) till ett allmänt kyrkomöte, hvaraf de erhöllo partinamnet appellanter, medan de, som antogo (accepterade) bullan, fingo namnet acceptanter. 1718 bannlyste Klemens XI alla motspänstiga. Detta hade i början inga märkliga följder; men när franska regeringen, under kardinal Fleury, afgjordt slöt sig till Rom, blefvo appellanterna förföljda, och 1730 unregistrerades ”Unigenitus” som rikslag. Såsom ofta är fallet med förföljda religiösa partier, slog jansenismen nu öfver till svärmeri, fanatism och excesser. Sträng asketism, syner, uppenbarelser, underverk och profetior om yttersta domen utmärkte jansenismen i dess senare stadium. Särskildt bekant är en ung jansenist, Frans af Paris (d. 1727), genom sitt självpinande. Han blef af jansenisterna ansedd som helgon. En af hans anhängare var biskopen af Montpellier C. J. Colbert (se Colbert 4). Påfven Benedikt XIV sökte genom ett mildt herdabref 1756 göra slut på den långvariga striden; fullständigt lyckades det dock icke. — 1723 bildades i Nederländerna en jansenistisk-katolsk separatkyrka, som ännu eger bestånd, den s. k. Utrechtkyrkan, styrd af en ärkebiskop i Utrecht samt biskoparna i Haarlem och Deventer. Hvarje biskopsval underställes påfven, som brukar svara med bannlysning. Ty det må anmärkas, att trots likheterna mellan protestantismens och jansenismens reformatoriska rörelser, den senare var en *katolsk* rörelse, som i den förra såg ett okyrkligt kätteri. Under upplysningstidehvarfvet (senare hälften af 1700-talet) missbrukades namnet jansenister som benämning på politiska och religiösa revolutionärer. Vid franska revolutionen uppträdde jansenister emellertid kraftigt mot excesserna. De s. k. gammalkatolikerna (se d. o.) stå det jansenistiska partiet nära. J. P.

Janson [jånså'], Paul, belgisk politiker, f. 11 april 1840, till yrket advokat, har som yttersta vänsterns ledare med ljungande vältalighet bekämpat de klerikale och än mera Frère-Orbans moderatliberala parti. Han var medlem af deputeradekammaren 1877—84 och 1889—94. I agitationen för allmän rösträtt och dennas slutliga genomdrifvande med vissa inskränkningar 1890—93 (se Belgien, sp. 1260—61) spelade J. en mycket framträdande roll på den liberala sidan. Han valdes 1894 till medlem af senaten, men återgick vid 1900 års val till deputeradekammaren.

Janson, Kristofer Nagel, norsk författare, f. 5 maj 1841 i Bergen, blef student 1859, tog teol. examen 1865 och utgaf 1866 under titeln *Fraa bygdom* två noveller, som väckte uppmärksamhet, i synnerhet därigenom, att de voro skrifna på s. k. landsmaal. Därefter offentliggjordes *Norske dikt* (1867), berättelserna *Ei slaastkjempa* (1868), *Han og ho* (s. å.; ”Han och hon”, 1869), *Marit Skjölte* (s. å.), *Torgrim* (1872) och *Den bergtekne* (1876; ”Den bergtagne”, 1879), *Smaastykka* (s. å., sv. öfv. af V. E. Öman, 1880), den episka dikten *Sigmund Bresteson* (1872), dramerna *Jon Arason* (1867) och *Austanfyre sol og vestanfyre maane* (1879) samt (på vanligt norskt skriftspråk) *En kvindeskjæbne* (1879). Hans stora historiska romaner *Fraa dansketidi* (1875) och (likaledes på vanligt norskt skriftspråk) *Vore bedsteforældre* (1882) ha förträffliga detaljer (efter lefvande tradition), men bristfällig komposition och kolorit. De flesta af J:s skrifter på landsmål äro af hans hustru, Drude Janson, född Krog, återgifna på skriftspråket. 1872 flyttade han till Follabu i Gausdal, där han en tid var lärare vid Vonheims folkhögskola. 1876 beviljade stortinget honom ett ”digtergage”, hvilket han 1882 afsade sig, då han som unitarisk präst flyttade till Amerika. I Minneapolis utgaf han 1886 stridsskriften *Har ortodoxien ret?* och sedan 1887 tidskriften ”Saamanden”. Hans skildringar af de utvandrade landsmännens lif i västern göra ett allt annat än tilltalande intryck, såsom det framställes i *Prœriens saga* (1885), *Nordmænd i Amerika* (1887), *Et arbeidsdyr* (1889) m. fl. 1892 återvände han till Norge, där han 1895 stiftade en af staten erkänd unitarisk församling, Broderskabets kirke. Efter sin nya bosättning i Norge har han utgifvit romanen *Sara* (1891), berättelsen *De fredlöse* (1894), romanscykeln *Kjærlighedshoffet i Narbona* (s. å.), berättelserna *Liv* (1897), *Ensom* (1903), *Alv Pave* (1904) samt sagospelet *Asgeir Kongsson* (1902). O. A. Ö.

Janson, Agnes Sofia Charlotta, operasångerska, f. 20 juni 1861 i Stockholm, utbildades vid konservatoriet där och var 1882—85 anställd vid K. operan, där hon utförde sådana partier som *Amneris*, *Fidès* och *Azucena*. Efter ytterligare studier, bl. a. i London, vann hon där inom få år, genom sin klangfulla altröst och sitt breda, varma föredrag, mycket anseende som konsertsångerska vid de stora årliga konserterna och var under två år anställd vid operan i Covent-garden-teatern, där hon särskildt genom sitt utförande af *Carmens* roll skördade rikligt beröm. Hon blef 1896 gift med en konsul Fischer i Skottland. 1900 fästes hon som primadonna vid ett operasällskap, som i flera år gjorde rundresa genom Australiens stater och Nya Zeeland. Hon är numera professor i sång vid konservatoriet i Melbourne. E. F—t.

Janson, Amanda Karolina, skådespelerska. Se Personne 3.

Janson van Ceulen [fann kölen], holländsk målare. Se Ceulen.

Janssen, Zacharias, holländsk glasögonsfabrikant i slutet af 1500-talet, föddes antagligen i Middelburg, där han ock utöfvade sitt yrke. Han är efter all sannolikhet den, som konstruerat det första mikroskopet (troligen redan 1590). Som ofta är fallet med viktiga uppfinningar, har dock äran af denna tillskrifvits äfven andra.

Janssen [jäse'nn], Pierre Jules César, fransk astrofysiker, f. 22 febr. 1824 i Paris, d. 23 dec. 1907 i Meudon, sändes 1857 till Peru för att studera jordmagnetismen. 1860 förelade han Franska vet. akad. resultaten af sina undersökningar öfver värmets absorption i ögats medier. 1862 tilldrog han sig stor uppmärksamhet genom en afh. öfver de mörka linjerna i solspektrum; han påvisade, att vissa af dessa linjer uppstå vid solljusets gång genom jordatmosfären, och han gaf

dem därför namnet telluriska linjer. Under de följande åren fortsattes dessa undersökningar (bl. a. 1864 på Faulhorn, 1867 på Etna), och J. kunde uppvisa, att de telluriska linjerna uppkomma förnämligast genom vattenångan i atmosfären. Vid samma tid påvisade han äfven tillvaron af vattenånga i planeternas atmosfärer. 1868 sändes J. af Franska vet. akad. till Indien för att studera den totala solförmörkelsen 18 aug. s. å. Han installerade sin station i Guntoor. Hans därvid gjorda iakttagelser öfver protuberanserna blefvo epokgörande. Han fann på spektroskopisk väg, att protuberanserna bestå hufvudsakligen af glödande vätgas, och samtidigt konstaterade han, att icke blott protuberansernas spektrum, utan äfven deras former kunde iakttagas, äfven när solen icke var förmörkad. Oberoende af J. gjordes samma upptäckt samtidigt af engelsmannen Lockyer, och vet. akad. lät häröfver prägla en minnesmedalj, med porträtt af de båda upptäckarna. J. invaldes i akademien och i Bureau des longitudes, han utverkade grundandet af ett nytt stort astrofysikaliskt observatorium i Meudon, nära Paris. Som chef för detsamma utrustade han det med utmärkta instrument och ledde där omfattande arbeten hufvudsakligen öfver solen. Hans företrädesvis med fotografiska metoder gjorda studier öfver solfläckarna och fotosfärens struktur voro högst betydelsefulla. Dessutom egnade han sig åt studiet af absorptions- och emissionsspektra, kometfotografi, fixstjärnornas fotometri m. m. 1874 observerade han i Japan Venuspassagen. Han intresserade sig mycket för anställande af astronomiska och fysikaliska observationer på stora höjder öfver hafvet, besteg själf flera gånger för detta ändamål Mont Blanc och lyckades få ett astrofysikalisk-meteorologiskt observatorium inrättadt på toppen af detta berg. J. räknas som en af grundläggarna af den moderna astrofysiken. Hans viktigaste arbeten äro publicerade i Franska vet. akad:s skrifter, i de af honom utgifna "Annales de l'Observatoire de Meudon" samt i olika facktidskrifter. B—d.

Janssen, Johannes, tysk historiker, f. 10 april 1829 i Xanten, d. 24 dec. 1891 i Frankfurt a. M., studerade i Münster, Louvain, Bonn och Berlin katolsk teologi, historia och språkvetenskap samt egnade sig därefter åt lärarkallet och vann 1854 anställning som professor i historia vid stadsgymnasiet i Frankfurt a. M., där han slöt sig till den bekante häfdaforskaren J. F. Böhmer. 1860 blef J. prästvigd, 1875—76 tillhörde han preussiska deputeradekammaren, och 1880 utnämndes han till påflig protonotarie. J. tillhör den ultramontana häfdaforskningens främsta målsmän och blef vid flera tillfällen erbjuden platsen som arkivarie vid den heliga stolen samt vid Hergenröthers död (1890) kardinalshatten, en utmärkelse, som han dock afböjde. J:s berömdaste arbete är *Geschichte des deutschen volkes seit dem ausgange des mittelalters* (8 bd, 1876—94, bd 7 och 8 utg. af L. Pastor; många uppl.), hvilket sträcker sig till 1618. Särskildt intresse har den skildring af medeltidens sista sekel, som innehålles i verkets 1:a del. I motsats till den äldre protestantiska häfdateckningen skildrar J. det religiösa, vetenskapliga och konstnärliga lifvet i Tyskland vid 1500-talets början i mycket ljusa färger och låter denna lofvande utveckling afbrytas och förstöras af reformationen. Ehuru starkt tendentiös, lämnar skildringen dock värdefulla korrektiv till den traditionella uppfattningen. Särskildt den i andra och tredje bandet förekommande ensidiga teckningen af reformatorerna gaf upphof till en vidlyftig vetenskaplig fejd, i hvilken J. själf deltog med stridsskrifterna *An meine kritiker. Nebst ergänzungen und erläuterungen zu den drei ersten bänden meiner geschichte des deutschen volkes* (1882) och *Ein zweites wort an meine kritiker* (1883). Af J:s öfriga skrifter märkas *Frankreichs Rheingelüste und deutschfeindliche politik in früheren jahrhunderten* (1861; ny uppl. 1883), *Schiller als historiker* (1863; ny uppl. 1879), *Frankfurts Reichskorrespondenz von 1376—1519* (2 bd, 1863—73), *Zur genesis der ersten theilung Polens* (1865), *Gustav Adolf in Deutschland* (s. å.), *Karl der grosse* (1867), *Zeit- und lebensbilder* (1875; 4:e uppl. 1889, 2 bd), samt *Friedrich Leopold graf zu Stolberg* (1876—77; 3:e uppl. 1882). Se Pastor, "Johannes Janssen" (5:e uppl. 1893), Schwann, "Johannes Janssen und die geschichte der deutschen reformation" (1892). T. H—r.

Janssen, Camille, belgisk jurist, f. 5 dec. 1837 i Liège, tjänstgjorde 1872—75 vid belgiska beskickningen i Konstantinopel, var 1875—78 president i internationella domstolen i Alexandria, därefter belgisk generalkonsul 1879—82 i Bulgarien och 1882—85 i Canada samt sändes i aug. 1885 som konung Leopolds representant till den nyss förut upprättade Kongostaten, där han organiserade förvaltningen, särskildt tull- och skatteväsendet. 1889—90 var J. Kongostatens generalguvernör och var sedan till 1893 anställd vid Kongoregeringen i Bruxelles som chef än för dess justitie-, än för dess finansdepartement. J. blef 1894 generalsekreterare för det då nyupprättade *Institut colonial international* i Bruxelles. V. S—g.

Janssen, Peter Johann Theodor, tysk målare, f. 1844 i Düsseldorf, d. 1908, studerade från 1860 i Düsseldorfs akademi och sedan i München, Dresden och Holland. 1869 målade han *Petri förnekelse* och erhöll uppdrag att utföra monumentala målningar i rådhussalen i Krefeld: *Hermanns-slaget, Germanicus' triumftåg* och *Hermanns likbegängelse*. Han utförde dessutom en väggmålning i Bremens börssal, *Östersjöprovinsernas kolonisation*, 1872, utstyrde Corneliussalen i Berlins nationalgalleri med bilder ur Prometheussagan, utförde 9 väggmålningar

rådhuset i Erfurt 1880—82, två bataljtaflor i Berns feldherrnhalle, väggmålningar i akademien i Düsseldorf samt i aulan i Marburgs universitet (1893—1902). Bland J:s många mindre oljemålningar märkas *Munken Walter Dodde och bönderna före slaget vid Worringen 1288* (1893) och *Vägen till ljuset* 1902, båda i Düsseldorfs galleri) samt goda porträtt i Berlins nationalgalleri m. fl. tyska museer). För sina monumentala bilder använde J. med förkärlek saxfärger. Han blef 1877 professor vid akademien i Düsseldorf och 1895 dess direktör. — Hans broder, Karl J., skulptör, f. 1855 i Düsseldorf, har utfört bl. a. kejsar Vilhelm I:s ryttarstaty därstädes 1896). C. R. N. (G—g N.)

Janssens, Abraham, flandrisk målare, f. omkr. 1575 i Antwerpen, begrafd 25 jan. 1632, blef 1585 lärjunge hos Hans Snellinck och tillhörde den äldre flandriska skola, som under Martin de Vos och Otto Venius höll fast vid de italienska traditioner, hvilka med Mabuse blifvit införda i den flandriska målarskolan. Han vann äfven framgång på denna bana; 1601 blef han medlem af S. Lukas' gille och 1606—07 var han detta gilles ordf. Då Rubens hemkom till Antwerpen 1608 och där verkade en fullständig omsvängning i den flandriska skolans konst från den slafviska härmningen af främmande mönster till en frisk och omedelbar uppfattning af naturen, blef J. dennes bittre motståndare och lät ej påverka sig af den nya tidens anda. Det torde dock höra till sagans område, att J. utmanat Rubens till en formlig täflan. Han behöll sitt gamla anseende på den gamla grunden, nämligen korrekthet och städad form i motsats mot inspiration och glödande färg, och dog i goda omständigheter. Af hans arbeten må nämnas *Heliga familjen* och *Herdarnas tillbedjan* (bägge i Antwerpens museum), *Pomona* och *Meleager* (i Berlin) samt på flera ställen allegoriska målningar, såsom i Bruxelles *Tro och Hopp upprätthålla Ålderdomen emot Tidens mödor.* C. R. N.*

Janssens, Victor Honoré, flandrisk målare, f. 1664 i Bruxelles, d. där 1739, studerade i 7 år under Volders. Hertigen af Holstein hade honom under 4 år i sin närhet som sin målare och bekostade för honom en resa till Italien. Där arbetade han länge tillsammans med Pieter Molyn d. y., kallad Tempesta, och vardt i sin konst en fullständig italienare. Efter fem års frånvaro kom han tillbaka till Bruxelles, där han utom smärre genreartade taflor, hvilka vunnit erkännande, uttörde äfven större arbeten för palats och kyrkor. 1718 reste han till Wien och utnämndes till kejsarens målare. Hans mindre taflor äro mera värderade än de stora religiösa bilderna. Sveriges Nationalmuseum eger ett arbete af hans hand: *Mose framkallar med sin staf vatten ur klippan.* C. R. N.*

Janssens, C. van. Se Ceulen.

Jansson, Jan. Se Livijn, K. J.

Jansson, Maria, kallad Kisa-mor, lycklig utöfvarinna af läkarkonsten, f. 6 juni 1791 i Kvarntorps by, Hardemo socken af Örebro län, d. 27 febr. 1842 på Katrineberg, Horns socken. Hennes fader, som var bonde, söktes mycket af ortens befolkning för sin förmåga att bota sjukdomar; dess lättare kunde dotterns liknande fallenhet redan tidigt bringas till utbildning och vidsträckt användning. Efter faderns önskan gifte hon sig med en ung hemmansegare, Anders Olsson. Men äktenskapet blef olyckligt; och då hon hösten 1813 för ett sjukdomsfall nedkallats till egendomen Åby i Horns församling af Östergötlands län samt man där med tacksamhet fäst sig vid henne, antog hon två fröknar Hellveghs inbjudning att, skild från sin man och från hemorten, stanna å deras egendom Flytthem i nämnda församling. Från våren 1814 mottog hon där patienter, så långt utrymmet tillät. Ofta nog voro dessa sjuklingar långväga ifrån och ur de högsta samhällskretsar. Hennes operationer voro icke sällan fasansfullt smärtsamma; medicinen — vanligen enkel och bestående af växtdroger — förskrefs från det på 20 km. afstånd liggande Kisa. Sistnämnda förhållande — eller måhända snarare den omständigheten, att Kisa gästgifvargård för de flesta anländande patienter var den sista de hade att passera före framkomsten till Horn — gaf upphof till benämningen ''Kisa-mor''. Ett offentligt erkännande af sin förmåga erhöll ''Kisa-mor'' 1825, då hon vid ett besök i Stockholm fick Sundhetskollegiets på föregången pröfning grundade, öppna tillåtelse att fortsätta med sin verksamhet. Våren 1829 skänkte henne de båda ofvannämnda välgörarinnorna dispositionsrätt till lägenheten Katrineberg invid Horns kyrka, och i denna lägenhet å 6 rum samt i det närbelägna fattighusets öfre våning mottog hon därefter dem, som sökte hennes hjälp. Hon efterlämnade en ganska betydlig förmögenhet.

Jansson, Hans, riksdagsman, f. af ett fattigt bondfolk i Låbyn, Mo socken, Tössbo härad på Dal 7 jan. 1792, d. 1 febr. 1854 å Södra Skarbol i Dalsland. På egen hand lärde han sig skrifva och räkna samt var 1808—22 anställd som klockare i Mo. S. å. flyttade han till Bräcketorp i Edsleskogs socken, en gård, som han erhöll med sin hustru och som genom hans flit bragtes upp ur sitt förfall. 1828 valdes J. till riksdagsman i bondeståndet för Tössbo härad och företrädde vid alla följande riksdagar t. o. m. 1847—48 Tössbo och Vedbo domsaga. Redan 1834 valdes han till led. af statsutskottet samt fullmäktig i Riksgäldskontoret, hvilken post han beklädde till 1848, hvarjämte han af K. M:t insattes i fattigvårds- och hemmansklyfningskommittéerna. Vid 1840—41 års riksdag erbjöds honom talmansposten i bondeståndet, men han förmåddes af sina liberala partikamrater att afböja anbudet och spelade sedermera, bl. a. som led. af konstitutionsutskottet och hemliga utskottet, en betydande roll inom den vid denna riksdag maktegande oppositionen mot

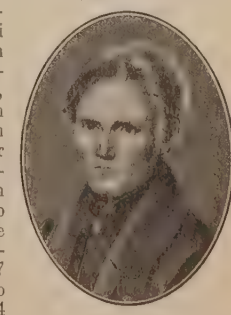

Karl XIV Johans regeringssystem. När efter tronombytet 1844 nya politiska vindar började blåsa å höjderna, mottog J. talmansskapet vid 1844—45 och 1847—48 års riksdagar och inkallades i 1846 års representationskommitté. Sina sista år var J. bosatt å Södra Skarbol, som han genom en öfver hela riket föranstaltad insamling blifvit satt i tillfälle att förvärfva. Det var mindre på grund af någon ovanligt stor andlig begåfning än genom omdömets klarhet och karaktärens redbarhet, som J. blef en af sin tids mest bemärkta politiska personligheter i Sverige. (V. M.)

Jansson, Erik, sektstiftare, f. 19 dec. 1808 på Landsberga i Biskopskulla församling af Uppsala län, d. 13 maj 1850 i Bishophill i Nord-Amerika. Fadern var bonde. I Österunda socken (Västmanlands län) arrenderade J. hemmanet Lötorp samt gjorde sig känd som en duktig och arbetsam jordbrukare. Han läste därjämte flitigt Luthers, Arndts och Nohrborgs skrifter, men trodde sig småningom finna, att de i många väsentliga punkter icke öfverensstämde med Guds ord. Framför allt befästes han alltmer i den åsikten, att enl. bibelns lära människan omedelbart genom tron uppnår en syndfri fullkomlighet. Under en affärsresa (1843) till Hälsingland uppträdde han i Söderala socken som talare vid en s. k. läsarkonventikel och hänförde så de församlade, att han inom kort såg sig af ett ganska stort parti från olika socknar i Hälsingland hälsad som lärofader. Redan 1844 bildade sig ett särskildt separatistiskt samfund, som kallades erik-jansare. S. å. bosatte sig J. inom Forsa församling af Hälsingland, och nu utgaf han sig för en gudasänd profet, genom hvilken Guds ande talade, hvars ord var Guds ord och som därför var ofelbar. De trogne voro fullkomligt syndfria som Gud själf; men trogna voro endast de, som trodde på Erik Jansson, alla andra voro fördömda. Han förbjöd sina anhängare att besöka den allmänna gudstjänsten och uppreste 11 juni 1844 i Alfta socken ett stort bål, på hvilket folket skulle bränna sina gamla ”afgudar”, d. v. s. Luthers, Arndts och Nohrborgs skrifter samt öfriga andaktsböcker, hvilket skedde under afsjungandet af ”Tackom och lofvom Herren!” Kronobetjäningen fängslade J., som förhördes inför landshöfdingeämbetet, men snart åter ställdes på fri fot. Martyrskapet ökade hans anseende och hans anhängares antal, och s. å. 28 okt. antände han i Söderala ett nytt bokbål. Åter häktades han, och K. M:t anbefallde Uppsala domkapitel att anställa förhör med honom. Han försvarade sig skickligt, med bibeln i hand, och undvek försiktigt att ingå på sina egendomliga läror, hvarför han efter undfången varning lössläpptes. Hösten 1845 anställde justitiekansleren vid Forsa häradsrätt undersökning om den nya rörelsen (erik-janssonismen l. erik-jansismen), hvaraf följden blef, att J. ånyo skulle föras till länshäktet. Fångföraren öfverföllls emellertid på vägen af ”erik-jansare”, som befriade sin profet. Denne smög därefter omkring under förklädnad, ofta i kvinnodräkt, och rörelsen utbredde sig äfven till Dalarna. Redan förut hade sektens hufvudmän starkt funderat på en utvandring till Amerika, och i sept. 1845 hade två hälsingebönder gifvit sig af till Nya världen för att se sig om efter lämplig vistelseort. I början af 1846 kom från dem ett bref till Söderala, hvari ”erik-jansarna” uppmanades att snart komma ut. J. verkade i sina predikningar för denna plan. ”Hedningarna skulle i den nya världen uppbygga städer åt de trogna, hvilka efter ankomsten dit skulle tala med tungomål”. Fullständig egendomsgemenskap infördes. Alla skulle sälja sina egodelar och lämna försäljningssumman åt sju utvalda skaffare. Den gemensamma kassan skulle fylla allas behof, men blind lydnad skulle vara allas plikt. I juni 1846 for J. själf, åtföljd af många anhängare, öfver till Amerika. I Illinois anlades nära Galesburg en koloni, som fick namnet *Bishophill* (se d. o.). Där härskade J. oinskränkt öfver mer än 1,200 ”trogna”. Men missnöje yppade sig snart, ty de utlofvade fördelarna uteblefvo, och ekonomien sköttes dåligt. En från samfundet affallen ”erik-jansare” sökte förmå sin hustru att följa sig, då han lämnade Bishophill. Hon vägrade och styrktes i sin vägran af J. Under pågående rättegång om denna sak nedsköt den förtörnade äkta mannen sin f. d. lärofader. Sju ”styresmän”, af hvilka Jonas Olsson och Olof Johnson voro de förnämste, öfvertogo då ledningen af kolonien, som uppnådde ett visst välstånd. Sammanhållning saknades dock, hvarför egendomen såldes och medlemmarna skingrades. Ett 1896 rest monument erinrar om kolonien. — J. utgaf följande skrifter: *Några sånger samt böner* (1846; 2:a uppl. 1857), *En härlig beskrifning på menniskans tillväxt, då hon helt är, enl. Johannes 15 cap., inympad i den sanna vinträdet Christo* (1846), *Ett afskedstal, till alla Sveriges innevånare, som har föraktadt mig, den Jesus hafver sändt* etc. (s. å.) och *Förklaring öfver den hel. skrift, eller cateches, författad i frågor och svar* (s. å.). Jfr M. A. Mikkelsen, ”The Bishop hill colony” (Baltimore 1892), och E. Herlenius, ”Erik-jansismens historia” (akad. afh., 1900). — Om J:s son Erik se Johnson. J. P

Jansson, Lars Johan, riksdagsman, f. 2 dec. 1840 i Värsås' församling, Skaraborgs län, är hemmansegare i Djursätra där och har alltsedan 1894 varit led. af Andra kammaren för Gudhems och Kåkinds domsaga. Han valdes som den relativt frisinnade sidans kandidat gentemot den konservative företrädaren J. Jonson i Fröstorp och anslöt sig till gamla landtmannapartiet, med hvilket han efter ”sammanslagningen” 1895 uppgick i landtmannapartiet. I besittning af ett lugnt och sakligt framställningssätt, utmärkt genom mindre vanlig klarhet och reda samt en mångsidig beläsenhet, gjorde sig J. snart bemärkt som framstående talare och var led. 1900—02 af lagutskottet, 1903—10 af konstitutionsutskottet, 1907 af rösträttsutskottet och 1909 af prästlöneregleringsutskottet samt fungerade 1908—09 som statsrevisor. Städse intagande en moderat hållning, framträdde han 1909 i första ledet gentemot liberala samlingspartiets attacker mot den Lindmanska ministären och samlade kring sina anföranden talrika instämmanden från olika håll i kammaren. Han har äfven tagits i anspråk för flera kommittéer, bl. a. den 1906 tillsatta seminariekommittén. V. M

Jansson, Johan Kristian, dekorationsmålare, f. 22 okt. 1845 i Stockholm, d. 15 juli 1899, elev af Roberg och Ahlgrenson från 1858 och af konstakademien 1860—69, blef anställd vid kungl. teatern 1868 och utförde en mängd förtjänstfulla dekorationer, bl. a. till ”Aida”, ”Antigone” ”Othello”. — Hans son Thorolf Kristian

., f. 3 mars 1877, har studerat i Tyskland, blef 899 dekorationsmålare vid kungl. teatern och har tfört goda dekorationer till operorna ''Carmen'', 'Don Juan'', ''Orfeus'', Wagners ''Nibelungen- ng'', ''Tosca'', ''Lohengrin'', ''Tristan och Isol- e'' m. fl. G—g N.

Jansson, Eugen Fredrik, målare, f. 18 ars 1862 i Stockholm, var elev af E. Perséus och 881—82 af konstakademien, men har mest ut- ildat sig genom självstudium. Han målade först illeben och några porträtt (porträtt af *Perséus* från örjan af 1880-talet, i Konstnärsklubben), öfvergick edan till att måla stockholmsstämningar, i pastell ller akvarell, senare nästan uteslutande i olja. Med örkärlek målar han utsikter öfver Stockholm, sedt rån höjderna på Söder i afton-, natt- eller tidig orgonbelysning vid olika årstider, likaledes äfven otiv från stadens utkanter eller från gator i de amla stadsdelarna. Stämningarna öfver staden och ess vattendrag eller öfver gamla, tysta, ödsliga ga- r ser han med en drömmares och en poets öga och erger dem på ett helt och hållet subjektivt sätt, fta med en stark stämning af enslighetens poesi. Målningssättet är dekorativt, bredt och summariskt, ed förkärlek för blåa toner. Bland J:s målningar ärkas *Solnedgång* (1895) och *Morgonstämning öfver taden* (i galleriet på Näsby), *Aprilkväll* (tillh. prins ugen), *Midsommarnatt öfver Riddarfjärden* (1898), *iddarfjärden, höstkväll* (s. å., Nationalmuseum), *roletärkaserner* (s. å., Nationalgalleriet i Kristia- ia), *Nocturne* (1900, i Göteborgs museum, som eger yra andra stämningar af J.) samt i Thiels galleri *ångård* (1896), *Regnmoln* (s. å.), *Genvägar* (vin- erstämning i grått, 1901), *Isrännor* (s. å.), *Jag* jälfporträtt, 1901), *Skymning* (1902), *Gata* (natt- tämning, s. å.), *porträtt af E. Thiel* (utst. 1905) a. fl. *Fjällbild från Kiruna* målades 1904. J. har tfört äfven etsningar. Under de senaste åren har an egnat sig åt figurmålning och energiskt studerat fter naken modell. Han fullbordade 1908 den stora målningen *Solbadare* (sommarbild från ett badhus i Stockholm, i Thiels galleri) och 1909 ytterligare en ramställning af badande män. G—g N.

Jansson, Alfred, svensk-amerikansk målare, f. 11 dec. 1863 i Kil, Värmland, studerade konst i Stockholm och Paris, hvarefter han 1889 bosatte ig i Chicago, där han snart vann erkännande. Han ar utställt landskap å de flesta större konstutställ- ningar i Amerika under senare åren. Det är före- rädesvis förvintersmotiv från den skogsblandade rärien han behandlar med stor trohet och all- var. O. A. L—r.

Jansson, Gustaf, författare, f. 2 aug. 1866 i Stockholm, där han gick i skola och sedan började gna sig åt teckning. Under tiden gjorde han sina ärospån som författare, först med dikter, därpå med le tämligen litet uppmärksammade prosaarbetena *Pelle* (1895), *Hjärtats frihet. Två ungas öden* (1896) och *I hvilstolen* (s. å.). Däremot vann han något erkännande för den realistiska kusthistorien *En uppkomling* (1898; 2:a uppl. 1908), men slog riktigt igenom först med den moderna robinsonaden *Paradiset* (1900; 3:e uppl. 1907; öfv. till ty., da., holl., ry. och fi.), som visade en betydligt mjukare och mognare stil samt lefvande fantasi, och öfvergaf nu bestämdt målarkonsten. Hans nästa roman, den stora skildringen från det då pågående boerkriget, *Abrahams offer* (1901; 3:e uppl. 1907; öfv. till no., da., fi., ty., holl., eng., it. och ry.), som gaf spännande och illuderande scener från krigsskådeplatsen, öfvervägande sympatiska mot boerna och med framhållande af krigets obyggligheter, gjorde ännu större lycka. Efter en berättelsesamling, *Gamla gastar* (1902; 2:a uppl. 1908), följde en figurrik 1500-talsroman, *Nils Dobblare* (1903; 3:e uppl. 1905), med scenen förlagd till Östersjöprovinserna, en något torr äktenskapshistoria, *Det gamla huset* (1904—05), som på samma gång skildrar Stockholm på 1870-talet, den friska, tragiskt slutande fortsättningen på ''Paradiset'' *De första människorna* (1906; 3:e uppl. 1908; öfv. till da.), samtidsskildringen *Förlorade söner* (1907), med mörk teckning af vissa tidslyten, en samling vederhäftiga skisser från Stockholms skärgård, *Ön* (1908), och slutligen den till Attilas tider förlagda novellen *Faran* (1909; no. öfv. s. å.) samt den moderna arbetarromanen *I mörkret* (s. å.) med sin gripande framställning af en grufolyckas fasor. Ett par smärre dramatiska försök af J. har uppförts i Stockholm (hvaraf *Yrhättor* gått bortåt 200 ggr på Folkteatern).

J. har en frodig, ursprunglig berättarförmåga, som i all synnerhet gör sig gällande i skildringar från upprörda tider och då de handlande personerna äro mer utåtvända naturer. Hans realistiska skildringar äro solida och öfvertygande; i sina historiska och rent fantasiuppbyggda (t. ex. ''Paradiset'') kan han också ge en utomordentlig illusion. Däremot lyckas han mindre i problempsykologi, som han i förbigående tangerat, påverkad af tidsmaken, ehuru han annars synes stå oberoende i förhållande till de litterära stilarna och skolorna. Aktuell i sitt ämnesval, är han dock fri från sensationsbegär. R—n B.

Jansson, Karl Emanuel, finsk målare, f. af bondeföräldrar 7 juli 1846 i Pålsböle by på Åland. Med ett litet understöd af konstföreningen i Helsingfors sattes J. 1860 i tillfälle att studera för R. V. Ekman i Åbo. 1862—67 studerade han vid konstakademien i Stockholm. Hösten 1868 for han med statsunderstöd till Düsseldorf, där han kom under ledning af B. Vautier. 1870 återvände han till Åland, där han följande året fullbordade *Klöfveress* (kortspelande sjömän, liksom den 1869 målade *Åländsk bondbrud* i konstföreningens galleri i Helsingfors). 1871 reste han ånyo till Düsseldorf, som han dock snart måste lämna för att i södern söka bot mot en tärande bröstsjukdom. Han vände 1873 tillbaka till sitt fädernesland; 1 juni 1874 afled han på Jomala gård. — Af hans målningar märkas, förutom de redan nämnda, *Talmannen* (åländsk frierisscen) och *Slant i håfven* (interiör af en åländsk kyrka, finnes i Runebergs hem i Borgå). J:s studier och teckningar finnas i konstföreningen i Helsingfors. Han utförde äfven etsningar. — Jfr ''K. E. J:s minne'', fotografialbum med text af B. O. Schauman (Helsingfors 1880). H. af S. (G—g N.)

Jantra, biflod (fr. h.) till Donau i Bulgarien, upprinner på norra sidan af Balkan i närheten af Šipkapasset samt faller ut nedanför Svištov. Längd omkr. 150 km. (J. F. N.)

Jänua, Johannes de. Se Balbi.

Januāri (lat. *Januārius*, helgad åt Janus), årets första månad, i romarnas kalender först den elfte, sedan Numa fogat denna månad och februari till de förut befintliga tio månaderna, men efter 153 f. Kr.

den första. Det svenska namnet är Torsmånad (förvridning af Torremånad, se Goe); i danska almanackan kallas den Glugmaaned (da. *glug*, glugg, fönster). Dagarnas antal är 31. Medeltemperaturen för jan. varierar i Sverige mellan — 15° (Karesuando, Jokkmokk) och 0° C. (Skånes sydkust) och medelnederbörden mellan 11 mm. (Karesuando) och 64 mm. (Göteborg).

Januārius (''portvaktare''), Neapels skyddshelgon, biskop af Beneventum, led martyrdöden i Puteoli under den diokletianska förföljelsen (303) och ligger begrafven i Januariuskatedralen i Neapel. Då han halshöggs, skall en from änka ha uppsamlat hans blod i två flaskor och öfverlämnat dem åt biskop Severus i Neapel. Dessa jämte martyrens hufvud förvaras i ett präktigt skattkammarkapell. Så ofta flaskorna föras i hufvudets närhet, blir blodet flytande. Detta experiment försökes i regel två gånger om året, 1 maj och 19 sept., hvilken sistnämnda dag enligt legenden är helgonets dödsdag, äfvensom vid särskilda olyckstillbud. Inträffar ej undret, anses detta som ett olyckstecken för staden och folket. — Konung Karl af Neapel, sedermera Karl III af Spanien, stiftade 1738 Januariusorden, som 1806 upphäfdes, men 1814 återupprättades. Orden upphäfdes åter 1861. J. P.

Januariusorden. Se Januarius.

Januāri-utskottet, ett utskott af Finlands fyra stånd, som sammanträdde i Helsingfors jan. 1862 för att förbereda 1863 års landtdags arbeten. Efter Alexander II:s tronbestigning (1855) uttalade sig vid flera tillfällen det finska folkets önskan att se sitt representativa samhällsskick förnyadt. Några medlemmar af Finlands styrelse tyckas emellertid ha ansett lämpligt, att de svåfvande frågorna skulle lösas af ett *utskott* af representanter för landets fyra stånd. Denna mening fann ett uttryck i ett kejs. manifest af 29 mars (g. st.) 1861, enligt hvilket ett utskott af valda män bland landets fyra stånd skulle sammankallas. En punkt (den sjunde) i manifestet gaf anledning till den förmodan, att man afsåg att tills vidare ersätta den grundlagsenliga representationen genom en utskottsinstitution, som icke var i landets lagar omnämnd. Manifestet var en öfverraskning för en stor del af senatens medlemmar, och en betydande minoritet af densamma framhöll i en reservation, att manifestets ordalydelse otvunget lämnade rum för den tolkning, att det ifrågavarande utskottet skulle ega med samma rätt som ständerna själfva handlägga sådana ärenden, som efter gällande grundlag endast kunde vid allmän landtdag afgöras, hvilket vore uppenbart stridande mot samma grundlag. Oron spred sig snart från regeringskretsarna till allmänheten. En mängd upplysta och fosterländska män strömmade från landsorterna till Helsingfors, där man under H. Borgströms ledning öfverlade om sättet och medlen att tillbakavisa den hotande faran. Man beslöt att i en adress hos regenten anhålla, att utskottets verksamhet blefve inskränkt till förberedandet af landtdagsfrågor. Under intryck af denna opinionsrörelse utfärdade kejsaren ett reskript af 12 april (g. st.) 1861, hvari en tolkning afgafs, som var egnad att lugna oron för utskottets lagstiftningsrätt. Därefter försiggingo utskottsvalen, vid hvilka valmännen flerstädes afgåfvo uttalanden om, att utskottet icke på något sätt finge träda i landtdags ställe. De utsedde deputerade, tolf för hvarje stånd, sammanträdde i Helsingfors 20 jan. 1862. Då utskottets uppgift icke var att lösa de förelagda propositionerna (de voro 54 till antalet), utan endast att framlägga synpunkter, hvilka kunde underlätta den kommande landtdagens arbeten, blefvo dess förhandlingar icke af synnerligt genomgripande betydelse. Det afslutade sin verksamhet 10 mars 1862. Dess protokoll trycktes samma år. M. G. S.

Janue'nsis, Johannes. Se Balbi.

Jānus, en fornitalisk ljus- eller solgud (namnet troligen urspr. Dianus, af samma stam som Diana), föreställdes öppna och tillsluta himlaljusets portar och afbildades därför med två ansikten (hufvud; jfr Biceps). Äfven gällde han för den äldste af gudarna samt för den gode skaparen, särskildt af floder och källor. I sin egenskap af solgud eller den gudomlighet, som rådde öfver det himmelska ljusets in- och utgång, blef han ock skyddsgud för all in- och utgång på jorden, äfven för verksamhet af skiftande art. Sålunda var åt honom helgad den första dagen i hvarje månad och framför allt den första i den efter honom uppkallade månaden Januarius (efter 153 f. Kr. årets begynnelsemånad). Då krig började, tänkte man sig J. hålla sin hägnande hand öfver manskapets uppbrott till kriget; och med hänsyn därtill byggdes åt honom en dubbel hvalfbåge (*J. ge'minus*) på forum, hvilken öppnades i krig och tillslöts, när fred var vunnen. En annan helgedom åt guden var den ännu bibehållna *J. qua'drifrons* vid det gamla Forum boarium. Särskildt praktfull synes en vid Forum Nervæ uppförd Janus-byggnad med fyra ingångar ha varit. För öfrigt voro portöppningar och dörrar (*januæ*) åt honom helgade. Hans gudstjänst sköttes särskildt af *rex sacrifi'culus*, och salierna anropade honom främst i sina böner. J. afbildades med dubbelansikte samt ofta med nyckel och staf i handen. På mynt förekommer som attribut åt honom ett fartyg. Han hade olika binamn, bland andra *Quirinus* (särskildt som beskyddare i krig). Enligt folksägnerna, som ofta låta gudarna blifva stamfäder för konungaätter, skall han ha varit den äldste konungen i Latium och haft sin bostad på Mons Janiculus. R. Tdh.

Janushufvud, på romerskt mynt (as).

Janus, pseudonym. Se Björklund, J. A., och Döllinger, J. J. I. von.

Janusfärger. Se Färgning, sp. 294.

Janushufvud. Se Janus och Missbildning.

Janzon, Jonas, präst, andlig vältalare, f. 23 jan. 1798 i Björkö socken, Jönköpings län, d. 24 mars 1885, blef student i Uppsala 1817 och prästvigdes 1821, med infödingsrätt i Linköpings stift. 1830 blef han komminister i Stjärnorp och 1843 i V. Eneby och Kisa samt befordrades 1851 till kyrkoherde i Adelöf, hvarifrån han 1861 förflyttades till Säby. J. var riksdagsman

i prästeståndet 1844, 1847, 1862 och 1865. Han var under sin kraftfulla ålder en särdeles uppburen predikant, hvars föredrag utmärktes för kraftigt bildspråk i äkta biblisk anda. En särskild ryktbarhet vann han som en af nykterhetsrörelsens ifrigaste främjare på 1840-talet. Han utgaf åtskilliga predikningar, tal och nykterhetsföredrag. A. F.*

Janzon, Gustaf, präst, andlig talare, f. 24 april 1813 i Karlstad, d. 24 jan. 1877, blef student i Uppsala 1833 och prästvigdes 1836. Sin verksamhet som religionslärare började han i några oansenligare prästerliga anställningar i Stockholm, var från 1850 komminister i Adolf Fredriks församling därstädes, kallades 1857 till Värmdö patronella pastorat af Uppsala stift och tillträdde detsamma 1858, men lämnade det 1868 efter utnämning till kyrkoherde i Gillberga och Långseruds pastorat af Karlstads stift. J. var under sin tjänstgöring i hufvudstaden en särdeles uppburen predikant, i synnerhet berömd för sitt mästerliga utförande. Hans *Evangelieläsningar och predikningar öfver årets samtliga evangelietexter* (3 dlr, 1853; 2:a uppl., 2 dlr, 1860—61) var på sin tid en mycket spridd och omtyckt predikosamling. Utom detta hufvudarbete utgaf J. särskilda predikningar och flera andra skrifter af religiöst innehåll, dels original, dels öfversättningar. Hans *Bidrag till Skevikarnes historia* (1866) är en, ehuru ofullständig, hufvudkälla för kännedomen om denna sekt. (E. M. R.)

Janzon, Per (Pelle) Adolf, operasångare, f. 4 nov. 1844 i Östergötlands skärgård, d. 20 okt. 1889 i Stockholm, student i Uppsala 1863, var engagerad vid k. operan i Stockholm från 1870. Begåfvad med en böjlig basröst och ett muntert lynne, hörde J. till de yppersta buffatalanger vår opera egt och hade med fullständigare sångstudier och regelbundnare lefnadssätt helt visst gått en ännu större framtid till mötes. Han egde den borne scenkonstnärens förmåga att sätta karaktär äfven på den obetydligaste biroll, och om naturfriskheten och smidigheten i hans individualiseringsgåfva vittna hans många olikartade märkligare roller: *Leporello* i "Don Juan", *Figaro, Don Pasquale, Dulcamara* i "Kärleksdrycken", *Gil Perez* i "Svarta dominon", *Löparnisse* i "Vermländingarne", *Cerberin* i "Målaren och modellerna", *Aboulifar* i "Oberon", *Falstaff* i "Muntra fruarna", *Gigoli* i "Diamantkorset" m. fl. Han var äfven god Bellmanssångare. A. L.*

Janzon, Johan Kristian, tidningsman, författare, f. 9 juli 1853 i Stockholm, student 1871, korrespondent till "Stockholms dagblad" (pseudonymen Spada) från 1874, är bosatt i Paris sedan 1879, var krigskorrespondent i Turkiet 1876—78, Egypten 1882 och Grekland 1897. Han var medlem af internationella presskommissionen 1894—95 och är sekreterare i pressföreningens centralkommitté från 1896. J. har i bokform utgifvit *Ströftåg i orienten* (1881) och en monografi öfver målaren *Alfred Wahlberg* (1909).

Janzon, Gustaf Elias, klassisk filolog och öfversättare, f. 25 nov. 1859 i Stockholm, student där 1877, filos. doktor 1894, docent i klassisk filologi vid Göteborgs högskola 1895, sekreterare vid densamma sedan 1899, t. f. professor där 1905—07, har, utom filologiska skrifter, utgifvit särdeles värdade och smakfulla tolkningar af latinska skalder, såsom *Sånger af Catullus från Verona* (i Uppsala univ:s årsskr. 1889 och 1891) och *Propertius' elegier* ("Sexti Propertii elegiæ relegit et suecice convertit E. J."; hittills 2 böcker, i Göteborgs högskolas årsskr. 1904 och 1908). J. har äfven utgifvit *Q. Horatius Flaccus. Ett skaldeporträtt från Augusti tid* (1899). J. är led. af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1899). B. R—g.

Jap (Yap), ö bland Karolinerna (se d. o.).

Japakonitin, *farm. kem.* Se Akonitin.

Japan, kejsardöme i östra Asien. Japanerna kallade sitt land först *Oyashima* ("de 8 stora öarna"), medan kineserna benämnde det *Jih-pen-kuo* ("solens ursprungs-land"). Däraf ha japanerna gjort *Nippon, Nihon* l. *Dai Nippon* ("Stora Nippon"), hvarmed de nu benämna landet. Själfva kalla de sig *Nippon-jin* ("Nippon-folket"). Af det kinesiska namnet fick Marco Polo namnet *Zipangu*, som var J:s namn i Europa från hans tid till början af nya tiden, då det af samma kinesiska ord bildade namnet Japan började användas.

Läge, storlek och beståndsdelar. J. är — bortsedt från lydlandet Korea — uteslutande ett örike. Det utbreder sig mellan 21° 45′ (Formosas sydspets) och 50° 56′ n. br. (Shumshu, den nordligaste af Kurilerna), sålunda öfver 29° 11′ eller 3,242 km., motsvarande afståndet från Boden till Siciliens sydligaste udde. Dess utsträckning i ö. och v. är från 156° 32′ (Shumshu, Kurilerna) och 119° 18′ ö. lgd (Pescadores). Det egentliga J:s areal utgör enl. officiell uppgift 382,415 kvkm., hvilket är mer än Storbritanniens, Italiens eller Preussens och bland europeiska staters närmast liknar Finlands, dock öfverstigande äfven detta lands omfattning med ett område vid pass så stort som Skaraborgs län. Med de sista eröfringarna från Kina och Ryssland (Formosa, Pescadores och södra Sachalin), blir arealen 450,727,2 kvkm. eller något mer än Sveriges område. Öarnas hela antal säges vara omkr. 4,000. De kunna delas i sex grupper 1) Gamla J. mellan Colnettsundet i s. och Tsugarusundet i n. (30° —

41° 30′ n. br.), i äldre tider kallade *Oyashima* (''de 8 stora öarna''), omfattande Hondo l. Honshiu (''hufvudlandet'', af européerna med orätt kalladt Nippon), Shikoku, Kiushiu, Awaji (i sundet mellan Hondo och Shikoku), Sado och Oki, v. om Hondo, samt Tsushima och Iki i Koreasundet. Dessutom höra till denna grupp Yakushima och Tanegashima s., Koshikijima, Amakusajima och Gotoshima (''femöarna'') v. om Kiushiu samt Shitshito (''sju-öarna'') s. om Hondo; 2) Yezo (''Nordhafssundet'') af japanerna kallad *Hokkaido*, mellan Tsugarusundet och La-Pérousesundet samt J:s andel af Sachalin (jap. *Karafuto*); 3) Kurilerna, jap. *Chishima* (''de tusen öarna''), 31 större öar, som sträcka sig till Kamtschatkas sydspets; 4) *Riu-Kiu* (kin. *Lieu-kieu-*)öarna, administrativt kallade *Okinawa*, 55 större öar mellan Colnettsundet i n. och Formosa; 5) Formosa (jap. *Taiwan*) samt v. därom Pescadores (jap. *Hokoto*); 6) Boninöarna, af japanerna kallade *Ogasawarajima* efter deras japanska upptäckare. — De största af öarna äro Hondo (223,469 kvkm.), som ensam upptager nära hälften af hela arealen, Yezo (77,991 kvkm.), Kiushiu (35,656 kvkm.) och Shikoku (17,756 kvkm.) samt Formosa (34,753 kvkm.). Dessa fem öar upptaga 86,7 proc. af landets hela ytområde. (Se f. ö. under de olika öarnas namn). Af Sachalin eger J. 32,343 kvkm.

Kuster och haf. J. har en mycket lång kust. Den uppgifves officiellt för de öar, som ha mer än 1 ri kustlinje, till 29,152 km., hvaraf på Hondo komma 7,669 km. Den japanska öfvärlden begränsar i ö. de östasiatiska kusthafven: Ochotska hafvet, Japanska hafvet och Östkinesiska hafvet, af hvilka Japanska hafvet kan betraktas som ett japanskt medelhaf. I ö. sköljas dessa öar af Stilla hafvet, som nära intill dem har några af sina största djup. Hafven bilda många vikar i öarna, såsom på södra Sachalin Anivabukten, på Yezo Vulkanbukten, på Hondos norra kust Aomori- l. Rikuokubukten, en af J:s djupaste och säkraste hamnar, på dess södra kust Tokyoviken med den förträffliga hamnen Yokohama, Sagami-, Suruga-, Owari-bukterna och Osakaviken, på dess västra Wakasa- och Toyamabukterna, på Kiushiu Kagoshima- och Shimabarabukterna m. fl. — Af hafsströmmarna kring J. är den varma Kuro-shio af stor betydelse för J:s klimat, medan de från n. kommande kalla Kuril-, Sachalin- och Amur-Lemanströmmarna mindre inverka på detta.

Ytbildning och vattendrag. Den östasiatiska öfvärlden, af hvilken J. är en del, har ända in i tertiärtiden varit en landfast del af den asiatiska kontinenten. Men genom de våldsamma revolutioner i jordens inre, som utmärkte tertiärtiden, sjönk hela östra delen af det dåv. Asien under hafvets yta, och endast dess högsta partier höja sig ännu, såsom öar, öfver vågorna. De krafter, som vållade denna omhvälfning, äro dock ej ännu lugna, utan J. är mer än någon annan del af jorden utsatt för jordbäfningar och har en mångfald vulkaner. Kurilerna, hvilka ligga på en bergskedja, som en gång hängt samman med Kamtschatkas och Yezos berg, ha 23 vulkaner, af hvilka 16 verksamma. Sachalin saknar däremot vulkaner och består mest af paleozoiska eller äldre skiffrar samt dessutom af krita, tertiära och kvartära lager. I östra delen af Yezo fortsätter Kurilbågen med många vulkaner (högst Nutapkaushipe, 2,285 m.), midten är en fortsättning af Sachalins arkeiskpaleozoiska och kritberg; äfven den allra västligaste delen af ön upptages af sådana, medan det däremellan liggande området är vulkaniskt. I det gamla J. möta granitkedjor i nordöstra och sydvästra Hondo, paleozoiska bergarter förekomma ö. om Kyoto, på södra Shikoku, södra Kiushiu, åsar af mesozoiska aflagringar ligga på flera ställen öfver de äldre bergen, tertiära sediment täcka i synnerhet västra och mellersta Hondo och Kiushiu. Förr har man antagit, att J. genomdragits af en enda bergbåge; nyare undersökningar ha uppvisat fem. Den norra och södra möta på midten af Hondo en från s. kommande (Boninbågen), och här ligger en djup sänka, som af E. Naumann kallats *Fossa magna* (''stora grafven''), mellan Sagamibukten på södra kusten och Toyamabukten på den västra. Från denna sänka går ett vulkaniskt bälte mot n., i midten af ön, och fortsättes på Yezo (se ofvan). Söder om sänkan åter förekomma endast spridda vulkaner ända till sydvästra Kiushiu, där den vulkaniska Liu-kiu-bågen börjar, som går fram till Formosa. Många af öarnas bergtoppar bestå af vulkaniskt material, antingen direkt höjande sig från slätten eller hvilande på äldre berg. Till de omkr. 100 slocknade vulkanerna komma omkr. 20 ännu verksamma, bland hvilka här må nämnas de största: Chiachiya (2,255 m.), den högsta på Kurilerna (ön Kunashiri), den ofvannämnda Nutapkaushipe på Yezo, samt på Hondo Nantaisan (2,483 m.) och Asamayama (2,480 m.), Fujiyama (3,778 m., se d. o.), det egentliga J:s högsta topp, som hade sitt sista utbrott 1707—08, samt Ontake (3,185 m.), alla i det starkt vulkaniska bältet kring ''Fossa magna''. Ontake ligger i J:s högsta och vildaste bergsområde, Hida-bergen, där äfven Tateyama (3,200 m.) och Hakusan (2,680 m.) m. fl. höga vulkankäglor finnas. I mellersta Hondo ligger äfven J:s högsta icke vulkaniska topp, Akaishi (3,093 m.). På Kiushiu är den högsta toppen vulkanen Kuyusan (1,863 m.), på Shikoku Tsurugisan (2,242 m.), på de vulkaniska Liu-Kiuöarna Nakanoshima (1,036 m.). Formosa (se d. o.) har numera inga verksamma vulkaner, och dess högsta berg äro arkeiska. I det hela är J. ett bergland, och de jämnare, odlingsbara områdena upptaga knappt en tredjedel af ytan, egentliga slätter icke en åttondel.

J. hemsökes så ofta af jordbäfningar, att man i medeltal räknar omkr. 1,200 på året (i trakten af ''Stora grafven'' ända till 20 i månaden), hvaraf 600 mer märkbara, de flesta visserligen mycket svaga, men dock starka nog att göra ett mäktigt intryck på de med sådana företeelser mera obekante européerna, hvilka sägas blifva nervösa genom dessa ständiga jordskakningar. Ofta äro jordbäfningarna af svårare beskaffenhet: man räknar i medeltal två förödande katastrofer på 5 år. Vid den jordbäfning, som 28 okt. 1891 hemsökte slätten Owari-Mino på mellersta Hondo, dödades 7,279 människor och sårades 17,393, 197,350 byggnader förstördes alldeles, 78,296 till hälften och 6,379 uppbrunno. Hela skadan värderades till öfver 80 mill. kr. För att i någon mån skydda sig bygga japanerna sina hus låga och af lätt material. Inträffar jordbäfningen under hafsytan, uppstå jordbäfningsvågor, som kunna skölja bort hela städer och byar på angränsande kuster. En sådan våg uppslukade i juni 1896 27,000 människor på norra J:s östra kust. — På vattendrag är J., i följd af den stora

JAPAN
OCH
KOREA.
Skala 1 : 8000000
Kilometer
Lands o. provins-hufvudstäder äro understrukna svart, fördragshamnar rödt.
Järnväg
Kabel
VÄSTLIG FORTSÄTTNING AF HUFVUDKARTAN.
Skala 1 : 10000000
Kilometer
Östl. l. 140 fr. Greenw.
Tatariska viken
SACHALIN
OCHOTSKA HAFVET
La Perouse sd.
YEZO (HOKKAIDO)
JAPANSKA HAFVET
HONSHIU, NIPON
SIBIRIEN
KUST PROVINS
MANDSCHURIET
SCHÖNGKING
TSCHILI
SCHANTUNG
Korea viken
Tschili sundet
Broughton bukten
Peter d. stores vik (Victoria-B)
Vladivostok
Sapporo
Peking
Port Arthur
Fortsättning se kartongen

Japan
Kina
Korea (u. jap. protekt.)
Ryssland
Japanska riket är administrativt (öarna inberäkn.) indeladt i 46 län.
ÄLDRE PROVINSNAMN. FOLKNAMN.
Ångbåtslinjer (A.) Amerikanska, (T.) Tyska, (E.) Eng., (F.) Franska, (J.) Japanska.
Höjder (1090) och djup (2000) i meter.
I japanska namn läses sh som franskt j.
HONDO
TOKYO
KYOTO
Nagoya
Kobe
Hiroshima
Tokushima
Wakayama
Yokohama
Halfön
Awa Kazusa
SHIKOKU
KYUSHIU (SAIKAIDO)
Kumamoto
Nagasaki
Kagoshima
Tanega-shima
Oki-shima
Fusan
Quelpart (Tsche dschu)
KOREA
ÖSTKINES. HAFVET (TUNG HAI)
STORA OCEANEN
LIU-(RIU-) KIU (LU-TSCHU-) ÖARNA
Tsubu-shoto
Nambu-shoto
Okinawa-shima
Mijako-shima
Ishigaki shima
TAI-WAN (FORMOSA)
Taihoku (Tai-pe)
LIU-(RIU-) KIU- ELLER LU-TSCHU-Ö:a
Hufvudkartans skala.
128 Fortsättning se kartongen
OCHOTSKA HAFVET
SACHALIN
KAMTSCHATKA
KURILERNA. (CHI-SHIMA)
Skala 1:16 000 000
Kilometer
Tuscarora-djupet
145 Östl. lgd fr. Greenw.
126 Östl. Lfr. Greenw.

derbörden, rikt, men landets form medför, att ra floder icke kunna finnas. De flesta, i synnerhet östra sidan om bergen, äro starkt forsande och edföra mycket sediment, som åstadkommer delta-dningar vid mynningarna. De största finnas på ndo, nämligen Kitakami (235 km.) och Tone-wa (285 km.), som flyta till östra kusten, Kiso-wa (180 km.) till Owaribukten på södra kusten nt Shinanogawa (346 km.) och Akanogawa (156 .) till västkusten; på Kiushiu Chikugogawa, på zo Ishikari (654 km.). — Af sjöar är Biwa, i ndos smalaste del, n. ö. om Kyoto den största) km. lång, 100 m. ö. h.); den trafikeras af ång-tar, och dess utlopp Yodogawa står genom en nal i förbindelse med Kamogawa, som flyter förbi oto.

Klimatet. J:s klimat är naturligtvis mycket ka i det vidsträckta landets olika delar. Hufvud-rna ligga någorlunda på samma bredd som Medel-fvet utom Formosa, som skäres af vändkretsen. Man r också ofta J:s klimat jämföras med Medelhafskli-atet; dock framträda några viktiga olikheter. J. r i det hela lägre temperatur än Medelhafsländerna. ligger inom det asiatiska monsunområdet, d. v. s. regelbundna årstidsvindarnas område. Dessa åsa under sommaren från hafvet in mot land, på ntern tvärtom. Däraf följer, att J. har en regnrik mmar i motsats till Medelhafvets torra somrar, edan J:s vinter är torr. Alldeles utan nederbörd n naturligtvis icke heller den vara, då landet om-fves af haf på alla sidor. "I allmänhet kan gas", yttrar en engelsk författare, "att den panska sommaren är het och då och då fuktig. ptember och förra delen af oktober äro än fuk-gare, senhösten och vintern jämförelsevis behag-ra. Februari och mars äro obehagliga med då h då snö och ruskigt väder, hvilket kännes desto era, som de japanska bostäderna icke ha eldstäder. en senare delen af våren är blåsig med vackra gar då och då". Medelårstemperaturen är i okyo 13,6°, alltså 5°—7° lägre än Medelhafsorter samma bredd, julimedeltemperaturen är 25,3° h januaritemperaturen + 2,3°; i Nagasaki har et en medeltemperatur af 15,6° och juli af 26,7°, edelextremerna äro: Tokyo + 33,9° och — 7,1, t absoluta minimet — 9,9. Niigata, som ligger på stra kusten två grader nordligare, har i årsmedium 3,8°, jan. 2,2°, i juli 27,2°. I Hakodate på södra zo äro motsvarande siffror 9,2°, — 2,9° och 22,2°, en på mellersta Sachalin sjunka de till 0,5, — 16,2 h 16,6. Formosa har ett tropiskt klimat. — Neder-rden är på både öst- och västkusten 1,300—1,400 m., dock något större på den västra. Här faller örre delen (46 proc.) under sept.—dec., på östra sten under juli—okt., medan den ännu regnrikare dra kusten, med 1,750 mm. per år, får 1,300 mm. 4 proc.) på sommarhalfåret (april—sept.). Norden r alltså höstregn, södern sommarregn. På Sachalin nederbörden blott 540 mm., hvaraf mer än hälften ller under aug.—nov. De kalla västanvindarna edföra under vintern snö åt hela den västra kusten, zo och västra Hondo äro då alldeles täckta af ö; äfven i södern kunna häftiga snöfall inträffa; ott södra Kiushiu är befriadt från sådana. Äfven å flertalet af de högsta bergen smälter snön nder sommaren. På Yezo varar vintern 7 månader, å Hondo 5—6. Den heta tiden, som kallas *dogo*, infaller öfverallt i juli—aug. Under vår och höst, särskildt då monsunen kastar om, d. v. s. i mars—april och sept.—okt., hemsökes landet af de farliga *taifunerna*, som icke blott äro fördärfbringande för sjöfarten, utan kunna åstadkomma de största ödeläggelser äfven på fasta landet. J. F. N.

Växtvärlden erbjuder de mest olika typer, från de boreala i n. till de tropiska längst i s. Kusterna äro från hafsytan till bergens spetsar täckta af täta barrskogar (mest *Pinus pumila*), här och där afbrutna af ängar; några ha dock ständig snö på sina högsta toppar. Äfven Sachalin upptages till 92 proc. af skog, i n. af barrträd, i s. äfven af löfträd. Äfven det egentliga J:s flora är utmärkt genom rikedom på skog, skiftande till sin sammansättning efter höjd och geografisk bredd och därigenom ovanligt rik på trädarter (168 mot 85 i Europa). Yezo och norra Hondo ha likaledes både barrskog och sommargrön löfskog, i hvilken de karakteristiska träden äro ett par bokarter (*Fagus silvatica* och *F. Sieboldii*) samt lönnar, askar och valnötarter. Södra Hondo, Shikoku och Kiushiu höra till de ständigt gröna löfträdens region (lauracéer, magnoliacéer, ternströmiacéer), dock växa här äfven koniferer (*Pinus densiflora*, *P. thunbergii* o. a.). Vinstockens nordgräns skär norra Hondo. palmernas norra gräns går från Tokyo till Shimonoseki, och i sydligaste Kiushiu framträder det tropiska elementet med palmen *Livistona chinensis*, med *Ficus wightiana* och *Podocarpus nageia*. Vid kusterna växa en dynsandflora, i låglandets träsk bland andra träskväxter den från Indien införda lotusblomman och egendomliga sjönötter, på de lägre höjderna till 300 m. glesa barrskogar eller ständigt gröna buskar, enbuskar, azaleor, rosor och under dem örter och gräs, hvilka under den torra tiden mest förtorka. Högre upp följes den lägre löfskogen af alltid gröna ekar och andra subtropiska träd samt praktfulla kryptomerier och kinoki (*Chamæcyparis obtusa*). Egendomlig för J. är en art bergs- eller skogsäng, kallad *hara*, som träffas från 100 till 2,500 m. höjd, men mest på 500—1,500 m. Haravegetationen utmärkes därigenom, att den icke har en tät gräsvegetation såsom våra ängar, utan allt växer isoleradt, utan slutet sammanhang, gräs, örter, buskar, ormbunkar, om hvartannat. Här träffas krysantemum, J:s nationalblomma, i flera arter, anemoner, gardenia, liljor, glycine och en mängd andra blommor. Ofvan och vid sidan af haran uppträda åter sommargröna löfskogar och däröfver ännu ett bälte af barrskog. I den senare växa cypresser till 1,000 m. höjd, men i dem blanda sig ock ekar och hibaträdet (*Thujopsis dolabrata*), ett af J:s karakteristiska träd. På större höjd utgöres barrskogen af lärkträd och furor (*Abies veitchii* och *Tsuga Sieboldii*) samt den nordiska *Pinus cembra* samt högst upp till trädgränsen (2,600 m.) *Pinus parviflora* af 1—1,5 m. höjd. — Riu-Kiu-öarna ha en delvis tropisk vegetation, som blir ännu mer utpräglad på Formosa. — Med sina tre sydliga hufvudöar hör J. till te-, ris- och silkeszonen. Silkesodlingen bedrifves mest på mellersta och norra Hondo, medan te odlas mest på Kiushiu, Shikoku och sydöstra Hondo. Pappersmullbärsträdet (*Broussonetia papyrifera*) lämnar i sin bast ämnet till J:s starkaste papper, lackträdet (*Rhus vernicifera*) är på Hondo så allmänt, att det ger karaktär åt land-

skapet, vaxträdet (*Rhus succedanea*) förekommer i södra delen; f. ö. äro tobak, soja, kamfer, ginseng, rabarber, sesam, ricinväxter, fänkål, hampa, bomull, ramie, indigo och jordnötter rika kulturväxter. Från Japan härstamma många af våra vanligaste prydnadsväxter, t. ex. kamelian, *Euonymus japonica*, *Prunus*-arter, spireor, *Astilbe*, *Aukuba*, *Aspidistra*, hortensian, *Deutzia*, aralian, *Diervilla*, astern, krysantemum, azalean, funkian (*Hosta*), liljor m. fl. (G. L—m.)

Djurvärlden. Bland för J. egendomliga däggdjursarter må nämnas en makak (*Macacus speciosus*), en mullvad (*Talpa wogura*), en mullvadsartad insektätare (*Urotrichus talpoides*), hvars närmaste släkting lefver i västra Nord-Amerika, den japanska björnen (*Ursus japonicus*), en gräfling (*Meles anakuma*), en flygande ekorre (*Pteromys leucogenys*) och en antilop (*Nemorrhœdus crispus*); den ekonomiskt värdefulla hafsuttern (*Enhydra*) förekommer vid norra J:s kuster; dessutom befolkar en hjort (*Cervus sika*) i tusental slätterna i norra J. Närmare 30 fågelarter torde vara inskränkta till J.; bland dessa märkas flera fasanarter, hägrar etc. Den nu lefvande största amfibien, *Cryptobranchus japonicus*, är införing i J., ehuru ock anträffad i Kina; den finnes i rinnande vatten ända till 1,500 m. ö. h. — Den japanska faunans allmänna karaktär rättfärdigar att betrakta J. som i djurgeografiskt hänseende hörande till den palearktiska regionen, ehuru flera tropiska djurgrupper, särskildt af kräldjur och insekter, lefva i landets södra delar. Många af J:s och nordöstra Asiens djurarter ha sina närmaste släktingar i Nord-Amerika, en omständighet, som ådagalägger, att sammanhanget emellan sagda länder geologiskt sedt först nyligen blifvit afbrutet. L—e.

Befolkningsförhållanden. Japanerna tillhöra den ural-altaiska grenen af mongoliska rasen. Sina närmaste släktingar ha de i koreanerna. Japanernas språk är mångstafvigt och alldeles olikt den enstafviga kinesiskan, ehuru J. från Kina fått sin äldre kultur och sina skrifttecken. (Se Japanska språket och litteraturen.) Då de invandrade till de japanska öarna, funno de dessa bebodda af ainofolket (se Aino), som utrotades eller uppgick i det japanska eller trängdes mot norden, där ännu 1907 17,750 bodde på Yezo och ett mindre antal på södra Sachalin. Enligt en hypotes har efter invandringen en blandning skett med söderifrån kommande malajer, och därpå skulle då bero, att man i J. träffar två ganska olika folktyper (se pl. II o. III samt färgpl. Asiatiska folk, fig. 13 o. 14), en med grofva drag och en med finare (den senare då uppkommen genom blandningen med malajerna). Den förra typen, som omfattar den stora massan af folket, utmärkes f. ö. genom en undersätsig, kraftig kroppsbyggnad, smala, snedställda ögon, tjock och kort näsa samt utstående kindkotor, hvaremot den senare har längre kropp, långdraget ansikte, fint byggd näsa samt hos männen raka, hos kvinnorna blott obetydligt sneda ögon. I allmänhet äro de japanske männens medelhöjd lika med de europeiska kvinnornas, medan den japanska kvinnans är ännu mindre; kvinnorna äro, enligt europeisk smak, vackrare än männen och berömmas för sitt vinnande sätt och sin vackra stämma. Hudfärgen är gulaktig, men växlar dock hos olika individer från européernas hvita till malajernas rödbruna. Håret är groft och svart, skäggväxten i regel ringa och ögonbrynen tunna. Den japanska dräkten — för så vidt den ej är under senare år utbytt mot europeisk — är bland de högre klasserna i hufvudsak lika för alla. Männen bära en nattrockliknande rock (*kimono*) af bomulls-, hamp- eller sidentyg, som i regel når till halfva smalbenen och sammanhålles kring lifvet med ett bälte; ärmarna äro mycket vida och halft igensydda nertill, så att de kunna göra tjänst som fickor. Byxor enligt våra begrepp saknas. Till underkläderna höra emellertid ett tunt plagg, närmast liknande våra simbyxor och en ylleskjorta. Kragar eller manschetter begagnas aldrig till den japanska dräkten. Ute bäres en kort, vidärmad kappa af mycket tunt, svart tyg. På samtliga kimonoanbringas egarens vapen. Fotbeklädnaden består af hvita bomullssockor och den egendomliga japanska träskon, som dock alltid aflägges, innan man går in. Träskon består af en c:a 3 cm. tjock träskifva med två c:a 3 cm. höga klackar för skor vid vackert väder. Under dåligt väder begagnas träskor med två 10 cm. höga skifvor under sulan. Främre delen af hufvudet rakas — hvilket dock förbjöds genom en förordning af 1873. Hufvudet är på landsbygden ännu obetäckt, blott på resor bäres en stor hatt af flätadt strå eller lackeradt papper. Den europeiska hatten och mössan tränga likväl mer och mer in. Eljest skyddar man sig mot sol och regn med stora paraplyer af oljadt papper, spändt öfver bamburör. Landtfolk och lägsta klassens kulier bära under regn en kappa af rishalm (fig. 11). Ett vanligt tillbehör till dräkten är solfjädern, som för männen är enkelt gjord af hvitt papper utan målningar, vidare pipa och tobakspung. Förr var äfven ett slags medikamentsdosa (*inro*) vanlig. — Arbetarna binda kring länderna ett tyg, som drages mellan benen, och betäcka öfverkroppen med en löst hängande bomullsblus. Kvinnorna (se pl. II o. III) bära fotsida rockar (*kimono*) af samma snitt som männens, men sydda af tungt, fasoneradt siden eller bomullstyg; efter årstiden bäras flera eller färre sådana rockar utanpå hvarandra (om vintern ända till sex), de sammanhålla kring lifvet med ett bredt bälte (*obi*) af svart mycket hårdt siden, som konstfärdigt knytes på ryggen i en stor rosett. Under rocken är bröstet täckt af en korslagd remsa kräppsiden. Fotbeklädnaden liknar männens. Det svarta håret ingnides med olja och uppfästes på ett mycket invecklad sätt, olika efter ålder och samhällsställning. Medelpunkten är den stora chinjongen, i hvilken instickas nålar och ett par kammar. För att hårklädseln, som ombesörjes endast en, högst två gånger i veckan, skall bringas i oordning, begagnar den japanska kvinnan i st. f. kudde ett slags pall, som placeras under hufvudets undre del (se Bädd, med fig. 1). Ansikte och hals sminkas; läpparna färgas starkt röda med *beni* (safflor, af *Carthamus tinctorius*); gifta kvinnor färgade förr tänderna svarta, men detta bruk har numera alldeles upphört. Äfven kvinnor bära solfjädrar, som ofta äro fint målade med djur och blommor. En viktig roll vid toaletten bildar badet. Japanerna äro måhända världens renligaste folk. Det är vanligt att taga icke ett, utan flera varma bad med en temperatur af 42 à 45° C. om dagen. — Husen byggas af trä och vanligen me

ött en våning, i följd af de många jordbäf-
ngarna. Taket täckes med tegel eller halm och
r långt ut öfver sidoväggarna och öfver en
randa, som antingen löper rundt hela huset eller
nes på den sidan, som vetter åt trädgården.
ndast en af sidorna har fasta väggar, de öfriga
ngas med lösa väggar, ett trägaller öfvertäckt
d papper. Om sommaren ersättas dessa med
mbujalusier, som låta frisk luft spela in, men
hindra, att man ser in i huset. Det inre utgör
enda stort rum, som genom lösa väggar kan delas
idera (fig. 7 o. 8). Möbler saknas nästan alldeles;
an ligger och sitter på golfvet och använder det
k i regel till bord. Nästan hvarje hus har sin
la trädgård, anlagd med klippblock, små fisk-
mmar med broar och blommande växter och
id, som man ofta gifvit egendomliga former (fig.
. — Japanernas föda består hufvudsakligen af
k, ris och andra vegetabilier samt endast i ringa
ån af kött. — Ett intryck, som tränger sig på
ämlingen i J., är det af alla tings litenhet. Ja-
nen själf är liten, vägarna smala, husen små,
ndgårdarna obetydliga; "den stora risskörden",
märker Hearn, "höstas på milliontals små bond-
rdar, silkesskörden i milliontals små fattiga hem,
skörden å otaliga små jordlappar". Japanernas
koppar och andra kärl äro att likna vid våra lek-
ker, och de ha t. o. m. tvungit träd att växa i
ärgformer (se art. Dvärgträd, sp. 1134—
, med fig.).

Japanen har godt minne och hög intelligens.
an har skickligt upptagit i äldre tider den kine-
ska kulturen, efter 1870 tillegnar han sig med
ergi den europeiska, men själf förefaller han ej
i läggning för upptäckter i större omfattning vare
g på det vetenskapliga eller praktiska området.
an uppfostras till att dölja sina känslor, hvilket
ången gång med orätt tolkats som tecken på bak-
ughet. Stölder äro sällsynta, men svek i affärer
rsmås icke. Japanerna äro icke så pålitliga som
neserna. En japan (Itchikawa) medgifver, att
ans landsmän "lämna mycket öfrigt att önska i
åga om uppriktighet i affärslifvet, sparsamhet,
ttvisa, självständighet, ihärdighet och mod på det
onomiska området" och han anser, att pliktkänslan
hos dem mer utvecklad än rättskänslan. På det
rigaste eftersträfvas emellertid att höja affärsmora-
n. — Japanernas ärelystnad går framför allt, och
gammalt äro de högligen ambitiösa, en följd af
eras isolerade läge och af de framgångar de under
nare tider vunnit öfver européerna i både ekono-
iskt och militäriskt afseende. Fosterlandskärleken
obegränsad och närmar sig fanatism; det är den
ögsta dygden. Japanerna äro mycket artiga, men
ärdhjärtade, godmodiga, men hämndlystna, enkla
h måttliga i vanor och lefnadssätt. Deras sedliga
egrepp äro af helt annan art än de västerländska.
onkubinat var förr vanligt, men numera icke lag-
gt. Prostitution finnes öfverallt, men strängt lega-
serad. *Yochiwara* (bordeller) finnas i hvarje stad,
en oftast i en med murar afskild stadsdel, och
drig förekommer, att lösaktiga kvinnor såsom i
uropas städer uppträda på gator och torg. En i
apan boende främling kan äfven sent på kvällen
ta sin hustru eller dotter ensam begifva sig hem från
i bjudning med större trygghet än någonstädes i
uropa. — Öfverlastade personer ser man så godt som aldrig, möjligen någon gång vid de stora nationalfesterna. — Japanen förefaller ej att vara sensuell. Man finner könsdriftens tillfredsställande vara en naturlig sak; men man skulle hålla för en skandal att exponera en naken kvinnokropp, äfven i konstsyfte. Och att under den hetaste tiden männen äro klädda allenast i tiondedelen af ett par simbyxor, det chockerar ingen. — Den japanska ungdomen är frisk till kropp och själ. Pojkarna härdas från barndomen. Alla få lära sig den ansträngande brottarkonsten *jiu-jitsu* (se Brottning, sp. 293—294 med fig.), flickorna att icke förtala någon, icke vara nyfikna och att vara modesta och i sitt uppträdande behagliga. Barnen omhuldas med den största försyn och kärlek. Aldrig användas emot dem hårda ord. De äro frimodiga till sinnet och vänjas till hurtighet genom lekar i det fria. — Vördnaden mot föräldrar är den andra dygden i J., och familjelifvet är godt, fastän mannen har rätt att i huset upptaga mätresser (*mekake*). Dock är engifte den lagliga formen för äktenskap (jfr Bröllop, sp. 466). Japanernas käraste nöjen äro teaterföreställningar. Japanska skådespelare (fig. 12) ha med framgång uppträdt äfven i Europa (i Stockholm i jan. 1906). Äfven brottningskamp är ett omtyckt skådespel. Musik utöfvas mest af kvinnor, som uppträda vid gästabud med sång och pantomimer (se fig. 13 och Geisha). Den japanska konsten är en afläggare af den kinesiska (se vidare Byggnadskonsten, sp. 712 och därtill hörande pl. III, och Japansk konst). Om J:s litteratur se Japanska språket och litteraturen.

I J. råder numera full religionsfrihet. Någon statsreligion eller af staten understödd religion finnes ej. Landets ursprungliga religion är *shinto* (uttalas sinto; "gudarnas väg l. röst"), hvilken, liksom det antika mångguderiet, synes ha sin upprinnelse i tillbedjan af solen och sedan efter hand af de stora personifierade naturkrafterna. Högst bland gudarna (*kami*) står solens gudomlighet, från hvilken J:s kejsarhus härstammar. Äfven de aflidne, hvilka gjort sig förtjänta om fäderneslandet eller utmärkt sig för en dygdig vandel, upphöjas till kami och få gudomlig dyrkan. Shinto innehåller ingen sedelag; hvarje japan lefver dygdigt, om han blott rådfrågar sitt hjärta. Förutom vidskepliga stadgar mot orenhet och en noggrann klassificering af orena ting finner den troende i shintos sägner endast kamis och deras lefvande representants, mikadons, exempel att efterfölja eller undvika, men inga föreskrifter för uppförandet. "Gudarnas röst" undervisar endast om dyrkan af förfäderna; den innehåller ingen trossats i afseende på gudarnas väsen, om blifvande belöningar eller straff, om själens odödlighet. Kejsarna blifva utan tvifvel "kami" efter döden, men om förhållandet är detsamma med simpla dödliga, kunna hvarken de troende eller prästerna eller textutläggarna säga. Shintokapellen (*mija*) äro alltid byggda i mycket enkel stil af trä samt ha, i motsats till buddhatemplen, inga gudabilder, men innehålla nästan alltid något föremål, i hvilket gudomen tros ha tagit sin bostad. — Jämte denna för J. egendomliga religion vann i 6:e årh. e. Kr. *buddismen* insteg i landet och fick med sin prunkande gudstjänst, sina många gudomligheter (jfr Buddism, fig. å sp. 508) och andaktsöfningar större utbredning bland befolkningen än national-

religionen, och ännu bekänner sig flertalet japaner till densamma, ehuru den sedan 1 jan. 1874 varit formligen upphäfd. Många tempel (se fig. 4 samt art. Byggnadskonsten, sp. 712 o. pl. III) underhållas visserligen ännu, men endast genom frivilliga bidrag. Tämligen spridd, åtminstone bland de mera bildade, är äfven *Kon-fu-tses lära*. *Kristendomen*, hvars många anhängare på 1500- och 1600-talen med hänsynslös grymhet fullständigt utrotades, har, sedan J. ånyo öppnats för främlingar, åter blifvit tolererad, och antalet kristna bekännare är i tillväxt. 1882 voro de kristne 40,524 och 1902 129,000, af hvilka 46,666 voro protestanter, 26,600 grekiska och 55,800 romerska katoliker. Medräknas barnen, kan antalet beräknas till inalles 200,000 kristna, en visserligen icke hög procent af J:s befolkning. De utöfva dock ett ganska stort inflytande: en f. d. minister (vicomte Aoki) är kristen, 1900 sutto 13 kristna i parlamentet, 155 voro officerare vid armén, andra vid flottan, och vid universiteten och i de högre regeringsskolorna finnas de i oproportionerligt stort antal både bland lärare och lärjungar. 1906 funnos inalles 1,717 kristna präster (1,145 japaner) och 1,152 kyrkor. Sedan 1891 har den katolska kyrkan en ärkebiskop och tre biskopar i J. — 1902 ansågos 16 mill. af folket tillhöra shintoismen och 28 mill. buddismen. 1906 voro shintoprästerna 78,775, studenter af denna religion 259, buddistiska tempel 72,237, bonzer (präster; fig. 10) 120,964 och studenter 9,738.

Folkmängden utgjorde 1 jan. 1885 37,868,949 pers., 31 dec. 1895 42,270,620 och vid folkräkningen 31 dec. 1903 46,732,876 pers. (122 pr kvkm., 157 på Hondo, 174 på Shikoku, 166 på Kiushiu, men endast 9 på Yezo) i det gamla J. samt 2,797,702 på Formosa och 54,759 på Pescadores samt beräknades 1908 till 52,337,934, hvaraf 3,081,006 på Formosa (med Pescadores) samt 24,106 på J:s andel af Sachalin. Mot 1,000 män svara 972 kvinnor. Folkmängdstillväxten i det gamla J. var 1885—1907 i medeltal $1{,}_{11}$ proc., hvilket ungefär motsvarar folkökningen i nordvästra Europa, men dock understiger Tysklands och Nederländernas. Antalet giftermål utgjorde 1906 $7{,}_5$ per 1,000 inv., något lägre än i nordvästra Europa, men högre än i Sverige ($6{,}_{10}$). De lefvande föddes antal var $28{,}_{80}$ på 1,000 inv. (i Sverige s. å. $25{,}_{70}$). Anmärkningsvärdt hög var siffran för de dödfödde, nämligen $9{,}_7$ proc. af hela antalet (mot $2{,}_6$ proc. i Sverige). Af de födde voro $8{,}_2$ proc. oäkta (i Sverige $12{,}_8$ proc.). Dödsfallen stego till $19{,}_8$ på 1,000 inv. (i Sverige $14{,}_3$). — Fördelad efter stånd utgjorde befolkningen 1903: 5,055 *kwazoku* (högadel), 2,168,058 *shizoku* (gamla krigarkasten, samurai) och 44,559,763 *heimin* (annan befolkning, inklusive ainos); utom räkningen kommer den kejserliga familjen, som delas i *shinno* (mikadon, kejsarinnan, kejsarinnan-modern, tronföljaren och hans gemål) och i *kozoku* (andra prinsar och prinsessor), inalles 66 pers. (1905). Kwazoku (”familjernas blomma”) har uppstått genom förening af den under feodaltiden existerande hofadeln (*kuge*), 155 familjer, och feodaladeln (*buke* eller *daimio*), 255 familjer. Efter shogunatets och feodalismens afskaffande skapades 5 rangklasser, i hvilka uppflyttats äfven personer, som efter 1868 gjort sig förtjänta om landet. Dessa rangklasser äro *ko* (furste), *ko* (med ett annat skriftecken, markis), *haku* (grefve), *shi* (vikomt) och *dan* (baron). *Samurai* (fig. 9) voro de gamle feodalherrarnas tjänare, och ur deras klass rekryteras till stor del ännu officers- och ämbetsmannakårerna. Det var bland dem, som *harakiri* (se d. o.) l. *seppuku* förr var ett privilegium. Heimin voro delade i tre klasser: *hiyakusho*, bönder, *shokuin*, handtverkare, och, nederst, *akindo*, köpmän, till hvilken klass äfven de föraktade *eta* (garfvare, läderarbetare, dödgräfvare) förr räknades. Numera intaga näringsidkarna en helt annan ställning och ha, sedan utvecklingen af landets handel, sjöfart och industri efter krigen blifvit ett oafvisligt villkor för stormaktsställningen, börjat få ett ganska stort politiskt inflytande. — Af J:s befolkning bodde 31 dec. 1907 195,272 utom landet, hvaraf 94,054 i Förenta staterna eller på Hawaii, 81,754 i Korea och 14,460 i Storbritannien eller dess kolonier. I Kina utöfva japanerna stort inflytande som lärare, officerare och köpmän, helst deras verksamhet synes gå ut på att med iakttagande af sina egna fördelar rycka upp kineserna till kraftigare konkurrenter och motståndare till européerna, än de nu äro. Många kineser förmås att studera i J. och återvända som lifliga förespråkare för de japanska intressena. Efter kriget var antalet af vid japanska skolor studerande unga kineser öfver 25,000 st. F. n. uppgår antalet emellertid till endast något öfver 5,000 st. — Af främmande nationaliteter bodde i J. (1907) inalles 18,908 pers., hvaraf 12,273 kineser, 2,293 engelsmän, 1,624 amerikaner, 664 tyskar, 498 fransmän, 197 portugiser och 194 ryssar. J. hade 1903 86 städer med öfver 20,000 och 25 städer med öfver 50,000 inv., af hvilka 6 med öfver 200,000 inv., nämligen Tokyo (1,818,655), Osaka (995,945), Kyoto (380,568), Yokohama (326,035), Nagoya (288,639) och Kobe (285,002).

Materiell kultur. Ett bland de underbaraste dragen i J:s utveckling efter shogunatets fall är den lätthet, hvarmed det tillegnat sig västerlandets kunskaper och uppfinningar på det ekonomiska området. Japanerna ha visserligen här som på andra områden lånat allt, men det är dock ett bevis på deras intelligens, att de kunnat så hastigt sätta sig in i hela det främmande systemet. Det gamla handtverket och småslöjden ha efterträdts af stora fabriker med de mest fulländade maskiner, och numera tillverkas både maskiner och pansarfartyg i J. Äfven jordbruket börjar omhuldas efter rationell, västerländsk metod, penningväsendet är omlagdt på samma sätt, järnvägar genomkorsa öarna, och den japanska handeln har blifvit en farlig konkurrent till den europeiska.

Jordbruket har sedan urminnes tider varit J:s hufvudnäring, och det ansågs vara införd t af själfva solgudinnan Tensho Daiyin, hvars tempel i Yamada var landets stora helgedom. Enligt den gamla feodala uppfattningen tillhörde all jord mikadon, ehuru faktiskt bonden odlade jorden med full eganderätt, medan bergmark, skogar och ödeland voro förlänade till feodalherrarna och numera till stor del äro statsegendom. Stora gods finnas icke; jorden är delad på små hemman, i medeltal af 1,4 tld, och odlas så intensivt som trädgårdar hos oss. Bonden är flitig, samvetsgrann och i hög grad konservativ med inga allmänna intressen. Därför ha de

ya rationella jordbruksidéerna svårt att vinna anutning, trots landtbruksskolorna. Redskapen äro rimitiva, plogen af uråldrig typ och hackan ett ycket användt jordbruksredskap. Skatten betalas natura och utgår med 5,5—3 proc. af taxeringsärdet. Ett 1872 gjordt försök att omlägga skatten penningar måste öfvergifvas. Landets bergiga beaffenhet gör, att stora delar icke kunna odlas, och en odlingsbara jorden är i allmänhet icke särdeles uktbar, ehuru alstringsförmågan genom bättre odngs- och gödslingsmetoder skulle kunna uppdrifvas. nligt den officiella statistiken egde enskilda eller rporationer jan. 1909 14,22 mill. har, för hvilka att erlägges; däraf voro 5,22 mill. har under odng och 7,37 mill. har voro skogar. Dessutom funnos ndra skogar (statens, kejsarhusets o. a.), så att landets hela skogsareal utgör 21,82 mill. har eller 72 roc. af hela ytan. Äfven de enskildes skogar stå nder kontroll af statens skogstjänstemän, och det rages försorg om, att det odlas lika mycket som det ugges ned. Plantskolor finnas i stort antal. En rstakademi och flera skogsskolor finnas. Många nskilda låta sina revir förvaltas af jägmästare. rdbruket sysselsätter öfver 60 proc. af J:s folk. iksom i Kina odlar man hufvudsakligen, hvad japerna kalla *gokoku* (”de fem hufvudväxterna”): ris e fig. 3), korn, hvete, hirs och bönor, hvartill komma ig, potatis, batater, sockerröret, bomull, hampa, te, ndigo m. m. Enligt statistiken för 1908 voro odngsområdena och skördarna följande: för ris 2,9 ill. har, skörd 93,4 mill. hl., för hvete 445,000 ar, skörd 7,9 mill. hl., för korn 640,000 har, körd 18 mill. hl., för råg 680,000 har, skörd 4 mill. hl. 1907 odlades hirs af olika slag på 31,000 har och skördades 4,9 mill. hl. Bland önor märkas sojabönan (*Glycine hispida*), hvaraf den panska sojan beredes. Det japanska riset är det ästa i världen, men exporteras till största delen, när de fattige bönderna ej ha råd att äta det, utan stället lefva af hirs, korn, bönor och utländskt bilgare ris. — Te, hvars odling infördes på 800-talet, lades 1908 på omkr. 50,380 har, och däraf skördaes 27,4 mill. kg.; det odlas endast på Hondo, iushiu och Shikoku och exporteras mest på Nordmerika. Af bomull steg skörden 1907 till 5,34 ill. kg., men odlingen är i aftagande. Hampan er ungefär lika stor skörd som bomullen. Sockeröret gaf 1907 en skörd af 620 mill. kg., och tillerkningen af socker 1906 var omkr. 50 mill. kg. Ivitbetsodlingen har införts, men ej gjort några törre framsteg. Tobaksskörden var 1908 45,4 mill. g.; dess förädlande är statsmonopol. Af största beydelse är silkesodlingen, som levererar nära 40 proc. f J:s exportvärde. Silke började exporteras 1859, ch nu öfverträffas J. i denna handel endast af Kina. örr odlades silke endast i norra och mellersta Iondo, men numera i hela landet, så att det knapast finnes en kommun, som icke har sina mullbärslanteringar. 1908 skördades 6,8 mill. hl. kokoner, som lämnade 12,3 mill. kg. råsilke. — Af :s få välsmakande fruktsorter äro apelsiner (som edan i forntiden infördes från Kina), kaki- eller adelfikon, kastanjer och biwa (*Eriobotrya japonica*) le viktigaste. Som handelsväxter odlar man lackrädet (*Rhus vernicifera*) i norra och mellersta Hondo samt vaxträdet (*Rhus succedanea*) i södra Hondo, å Shikoku och Kiushiu. Af det förra fås genom borrning i trädet den saft, som användes vid de berömda japanska lackeringsarbetena, af bådas frukter s. k. vegetabiliskt vax, som utgör en viktig handelsvara och hvaraf 1907 skördades 11,6 mill. kg. Andra industriväxter äro pappersmullbärsträdet samt bamburöret, som i J. har den mångfaldigaste användning.

Boskapsskötseln är liksom i Kina och Indien af underordnad betydelse. Djurstocken omfattade 1907 1,6 mill. hästar, små och fula, men uthålliga, 1,2 mill. nötkreatur, 4,000 får, 80,000 getter och 320,000 svin. Åsnor, mulåsnor, getter och får infördes först af portugiserna; svin funnos väl förut, men underhållas hufvudsakligen för de i landet bosatte utlänningarnas räkning, därför mest i närheten af större städer. Däremot hållas höns, dufvor och ankor i mängd, likaså bin, gäss åter icke alls. Af silkesfjärilar hållas tre arter, mest den vanliga silkesfjäriln (*Bombyx mori*), men äfven ekspinnaren (*Antheræa Yamamai*) och kastanjespinnaren (*Caligula japonica*).

Fisket är en af de viktigaste näringarna, och fångsten utgör ett af folkets förnämsta födoämnen. Fiskets hela afkastning (råvara) beräknades 1907 till 117 mill. kr. Viktigast är hafsfisket, men äfven i floder och sjöar bedrifves fisket med ifver. Af de fångade fisksorterna hade 1907 sardiner det högsta värdet (12 mill. kr.), f. ö. fiskas boniter och makrill, annan tonfisk (14,3 mill. kr.), lax, karp, ål, räkor, kräftor och krabbor m. m., äfven alger, tång, bläckfiskar, holothurier och musslor användas till föda. Koraller och svamp finnas vid J:s kuster. Torkad, saltad eller inlagd fisk producerades 1907 till ett värde af 73 mill. kr.

Bergsbruk. J. var i äldre tider rikt på metaller, äfven ädla. Marco Polo hade i Kina hört uppgifvas, att tillgången på guld var så stor, att furstens palats både ut- och invändigt var ända till taket belagdt med guld och att äfven möblerna voro af guld. Emellertid voro guld- och silfvergrufvorna i det närmaste tömda, redan då européerna först kommo till J. Sedan europeisk teknik börjat användas, har likväl mineralproduktionen åter stegrats. 1907 producerades 2,937,8 kg. guld, 95,625 kg. silfver, 40,2 mill. kg. koppar, 3,08 mill. kg. bly, 0,24 mill. kg. antimon, 20,6 mill. kg. mangan och 33,3 mill. kg. svafvel. Järn förekommer hufvudsakligen på norra och sydvästra Hondo samt på östra Kiushiu. Produktionen steg 1907 till 52,000 ton, mest från prov. Iwate (nordöstra Hondo). — Stenkol finnas i landets olika delar, mest på Kiushiu och Yezo. De äro dock af mindre god beskaffenhet. Brytningen 1907 steg till 13,8 mill. ton. De exporteras i stor mängd, mest på Kina; äfven koppar är en exportvara, men af järn importeras mycket. — Petroleumkällor finnas i synnerhet i prov. Ishikawa och Niigata (midt på Hondos västkust); produktionen 1907 var 2,7 mill. hl. Salt (ur hafsvatten) producerades 1905 till 10,5 mill. hl. Bland andra mineralämnen märkas stora mängder kaolin, kalk, marmor, granit och skiffer. 1907 voro 214,435 arbetare sysselsatta vid bergsbruket, hvaraf 128,772 i stenkolsgrufvorna. Daglönen är vid grufvorna 50 sen (93 öre) för män och hälften så mycket för kvinnor, medan gossar och flickor erhålla resp. 15 sen (28 öre) och 10 sen (18,6 öre).

Industri och arbetslöner. I de industri-

grenar, hvari japanerna sedan äldre tider varit berömda, voro kineserna deras lärare, men med de naturliga anlag, som utmärka japanerna på detta område, gingo de snart förbi kineserna. Inom den gamla japanska konstindustrien (se vidstående pl. IV; jfr äfven Asiatiska kulturföremål, 2:a pl. fig. 8 och 3:e pl. fig. 22), hvilken fortfarande liflight odlas, intager mähända lackeringsindustrien främsta rummet. I den äro japanerna de störste mästare, och bland dess produkter finnas verkliga konstverk, som fordrat åratal af tåligt arbete. Den har sitt hufvudsäte i Hondos stora städer och i Nagasaki. Berömd är äfven konstindustrien i metall, särskildt bronsvaror (i äldre tider äfven rustningar), hufvudsakligen i Kyoto, Tokyo och Kanazawa, i ciselering, vapentillverkning, emaljarbeten, trä-, elfenben-, ben- och stensnideri, fina väfnader af siden och bomull. Synnerligen framstående äro de i cellemaljering (se Emalj, fig. 2) på koppar, porslin och sten (Kyoto, Nagoya och Kanazawa). Värdet af fabriksmässigt tillverkadt porslins- och lergods steg 1907 till 24,2 mill. kr. Japanerna, som på 1500-talet lärde sig porslinstillverkning af kineserna, ha sedermera öfverträffat dessa genom sin smak, fina naturiakttagelse och dekorativa instinkt. Ryktbara äro äfven japanernas fajanser. De finaste porslinsvarorna göras dels i Arita n. ö. om Nagasaki (ett visst slag Aritaporslin kallas *Imari yake*, emedan det forslades öfver den lilla hamnstaden Imari), dels i Satsuma på Kiushiu, i Kyoto, Hizen, Kaga, Seto och Kanazawa, medan området v. om Kyoto är hufvudplatsen för tillverkning af finare sidentyger och brokader. Största delen af dessa varor, liksom äfven trä-, bambu-, rotting- och halmarbeten, tillverkas fortfarande som hemslöjd. — En annan yrkesgrupp, den moderna storindustrien, ha japanerna lärt af européerna efter restaurationen (1868). Att de äfven på detta område hunnit sina läromästare i hälarna, visa omfattningen och mångsidigheten af deras storindustri. 1907 funnos 82 bomullsspinnerier med 1,5 mill. spindlar och en produktion af 176 mill. kg. garn, sysselsättande 76,000 arb. S. å. arbetade inom textilindustrien, med 29,000 maskin- och 755,000 handväfstolar, omkr. 760,000 fabriksarb., hvarvid producerades varor för 169,2 mill. kr. sidentyger, 37,9 mill. kr. blandadt silkes- och bomullstyg, 192,1 mill. kr. bomullstyg, 7,6 mill. kr. hamptyg, dessutom en del mindre varor, det hela värderadt till 425,6 mill. kr. Af andra större industriartiklar märktes 1907: europeiskt papper för 23,3 mill. kr., japanskt papper för 36,4 mill. kr., tändstickor för 28 mill. kr., lackerade arbeten för 14,2 mill. kr., flätade arbeten (mattor för export) för 20,5 mill. kr. läder för 16,8 mill. kr. samt oljor af olika slag för 20,5 mill. kr. — Maskin- och järnmanufakturverken voro 1907 826 med 62,045 arbetare. Viktigast bland dem voro 55 skeppsbyggerier med 27,256 arbetare. Det första järnångfartyget byggdes i Nagasaki 1876, därefter gjorde skeppsbyggnadsindustrien så jämna framsteg, att alla ångbåtar, som voro afsedda för de japanska farvattnen, byggdes på varfven i Osaka, Nagasaki, Kobe, Tokyo o. a. Men särskildt efter kinesiska kriget tog skeppsbyggeriet fart, i det att staten började utdela både byggnads- och navigationsunderstöd. 1898 sjösattes den första stora oceanångaren (6,000 ton). Marinen har stora skeppsvarf i Yokosuka, Kure, Sasebo och Maizuru, på hvilka äfven pansarskepp byggas. — Maskinverkstäderna voro 262 med 15,600 arb., redskapsverkstäderna 417 med 16,000 arb. — Den kemiska industrien hade 1907 1,416 fabriker med 65,400 arb.; de största voro fabriker för explosiva ämnen (262 med 20,300 arb.) och porslinsfabrikerna (626 med 22,500 arb.). — 187 tobaksfabriker sysselsatte 21,700 arb., 752 bryggerier 17,000 arb., 303 bok- och tidningstryckerier 16,000 arb. — Hela den i industrien sysselsatta personalen uppgick till 643,300 pers. En hjälp i konkurrensen med den västerländska industrien har den japanska i de låga arbetslönerna. Dessa stiga t. ex. i textilindustrien till 42 sen (78 öre) för män, 24 sen (44,6 öre) för kvinnor och hälften så mycket för barn under 14 år. Inom 24 de viktigaste industrierna var daglönen i medeltal för man 51,5 sen (95,8 öre) och för kvinnor 24 sen (44,6 öre). Endast i några handtverk är lönen något högre, högst inom byggnadsindustrien, där den för murare 1907 steg ända till 96 sen (1,78 kr.) per dag. En landtbruksdräng med årskontrakt hade 1907 i lön 73 kr., en piga 38,80 kr.; för en kvinnlig tjänarinna betalas per månad 2,04 yen (3,8 kr.). Emellertid äro lönerna stadda i stigande. Mellan åren 1900 och 1907 hade de ökats i olika yrken med 13—59 proc. Ehuru å andra sidan lefnadskostnaderna också äro små, framställes arbetarnas ställning som mycket beklaglig, och socialismen har vunnit stark spridning. Den förbjöds emellertid under vintern 1908. En japansk förf. (Soyeda i ”Japan skildradt af japaner”) säger ”arbetarnas ställning måste väcka en opartisk iaktttagares medlidande, om den jämföres med de engelske arbetarnas. Det finnes inga fackföreningar och arbetarna äro skydds- och rättslösa. Genom undersökning är fastställdt, att de äro öfveransträngda och få dålig föda”.

Handel. Sedan J. 1542 upptäckts af portugiserna, voro dessa under 80 år de ende européer som handlade på J., hvarifrån de utförde hufvudsakligen ädla metaller och koppar samt något lackerade varor och vapen (för inalles omkr. 20 mill. kr., enl. Thunberg). Från början af 1600-talet började holländarna konkurrera med portugiserna och utträngde dem slutligen alldeles samt blefvo från 1639 ända till midten af 1800-talet de ende européer, som fingo drifva sjöfart på J. De hade 1601 byggt ett faktori på ön Hirad (v. om Kiushiu), men fingo 1641 order att flytta det till ön Deshima, alldeles invid Nagasaki. Där fingo 16—20 af ostindiska kompaniets tjänstemän vistas under bevakning, nästan som fångar. 1854 tvang en amerikansk flotta under commodore Perry den dåregerande shogunen Jyesada att öppna städerna Shimoda (s. v. om Yokohama) och Hakodate (på Yezo) för amerikanerna. Redan s. å. fingo engelsmännen rätt att handla på Nagasaki, 1855 erhöllo ryssarna tillträde till landet, 1856 vunno holländarna utvidgad seglationsrätt, och småningom utsträcktes dessa medgifvanden till andra sjömakter. Dessa fördrag, som bekräftades af mikadon 1869, innehöllo i hufvudsak, att sex hamnar öppnades för utlänningar, nämligen Yokohama, Kobe, Osaka, Nagasaki, Niigata och Hakodate, och kring hvar och en af dem bestämdes ett område af 10 ri (39,3 km.), inom hvilket de fingo slå sig ned och fritt röra sig utan pass, medan sådana behöfdes för resor utom

ssa områden; att främlingarna fingo exterritorial-tt, d. v. s. lydde icke under japansk domsrätt, an under vederbörande konsulers, och att im-rttullar pålades främmande varor. De öppna mnarnas antal ökades sedan med Moji, Shimo-seki, Yokkaishi, Otaru och Muroran. Genom ktater med utlandet upphäfdes exterritorialrätten 99, och utlänningar få nu drifva handel och indu-i öfver allt i landet, men icke förvärfva fast egen-m, hvartill dock ej räknas hus. De 1869 använda larna utgjorde 5 proc. af varans värde. De höjdes 79 och senare, genom nu gällande tulltaxa af 1 t. 1906, som upptager 538 olika tullpliktiga ruslag. J:s handel med utlandet har under de ta 40 åren ökats med otrolig fart. 1868 steg porten till 15,6 mill. yen (29,09 mill. kr.) och porten till 10,7 mill. yen (20 mill. kr.). 1898 ro de motsvarande siffrorna 165,8 mill. yen 09,2 mill. kr.) och 277,5 mill. yen (417,5 mill. .) samt 1908 378,2 mill. yen (705 mill. kr.) h 436,3 mill. yen (813,7 mill. kr.). Sistnämnda var likväl i J. som annorstädes ett ekonomiskt ynnsamt år; 1907 nådde utrikeshandeln sitt maxi-m med 432,4 mill. yen (806,4 mill. kr.) i export h 494,5 mill. yen (922,2 mill. kr.) i import eller lhopa 926,9 mill. yen (1,728,7 mill. kr.). Emeller-d står J. blott vid början af sin kommersiella bana, h dess utrikeshandel är ännu obetydlig i förhål-nde till de flesta europeiska makters. Omsätt-ngen med utlandet 1907 motsvarar nämligen blott kr. per invånare i hela riket och blott 35,4 kr. r inv. i det egentliga J., medan Sveriges s. å. r 224,40 kr. per invånare. — Den största omsätt-ngen med utlandet hade 1908 följande hamnar: kohama 638 mill. kr., Kobe 513,2 mill. kr., aka 135,8 mill. kr., Moji 68,8 mill. kr. och gasaki 34,8 mill. kr. — J:s viktigaste *export-ror* voro 1908: råsilke och affallssilke (217,8 mill. .), sidentyg (60 mill. kr.), bomullsgarn (38,7 mill. .), bomullstyg (32,8 mill. kr.), koppar 39,7 mill. .), stenkol (33,9 mill. kr.), te (20,7 mill. kr.), ndstickor (17,7 mill. kr.), mattor och halmflätor 8,1 mill. kr.), porslin och lervaror (9,4 mill. kr.), cker (6,5 mill. kr.). *Importen* bestod i första rum-et af följande varor: råbomull och bomullsfrö 68,5 mill. kr.), järn, stål samt plåt och spik (58,4 ill. kr.), oljekakor (45,7 mill. kr.), ris (42,8 mill. .), socker (36,5 mill. kr.), bomullstyg (35 mill. .), ull, ullgarn och ylletyg (34,6 mill. kr.), ång-nnor, järnvägsvagnar, lokomotiv och maskiner 3,2 mill. kr.), petroleum (28,2 mill. kr.), konstgöd-ngsämnen (22,8 mill. kr.), sojabönor (20,3 mill. kr.), digo och anilinfärger (13,8 mill. kr.) samt hvete h hvetemjöl (10 mill. kr.). Af främmande länder taga Storbritannien och dess kolonier första rum-et i fråga om handeln med J. 1908 utgjorde ex-orten till Storbritannien 47,6 mill. kr. och till dess lonier 85,7 mill. kr. samt importen resp. 200,5 ill. kr. och 106,8 mill. kr.; alltså var hela varu-bytet med denna stat 440,6 mill. kr. eller 29 proc. hela J:s utrikeshandel (däraf 16 proc. på moder-ndet). Därnäst följa Förenta staterna och dess bi-nder, Filippinerna och Hawaii, som mottogo den örsta exporten från J., 237,8 mill. kr., hvaraf på ifvudlandet 227,8 mill. kr., medan importen däri-ån steg till 147,9 mill. kr., hvaraf på hufvud-ndet 144,7 mill. kr.; alltså inalles ett varubyte af 385,7 mill. kr. eller 25,2 proc. af J:s hela handel. Handeln med Tyskland visade 15 mill. kr. i export och 86,3 mill. kr. i import, med Frankrike 62,9 mill. kr. i export och 9,7 mill. kr. i import, med Belgien 4,5 mill. kr. export och 13,8 mill. kr. import, med Italien 21,5 mill. kr. export och 1,3 mill. kr. import, med Österrike-Ungern 2 mill. kr. export och 3,7 mill. kr. import. Betydlig var äfven importen från Schweiz (5 mill. kr.) samt Nederländerna och deras kolonier (46,5 mill. kr.). Från Sverige uppgafs importen utgöra 1,372,433 yen (2,56 mill. kr.), medan exporten dit belöpte sig till endast 5,794 yen (10,806 kr.). Till asiatiska länder exporterade J. inalles för 293,6 mill. kr., och därifrån importerades för 313,9 mill. kr. Den största handeln var med Kina och det af J. arrenderade Kwantung (export 144,9 mill. kr.; import 118,9 mill. kr.). Varuutbytet med Korea steg till 82 mill. kr., med Honkong, Indien och Straits settlements till 169,1 mill. kr. och med Nederländska Indien till 48,7 mill. kr. Större delen af J:s handel på utlandet förmedlas ännu af utlänningar, äfven om detta ofta sker genom japanska firmanamn.

Sjöfart. Då den japanska statistiken 1873 började, utgjorde de amerikanska fartygen till tontalet tre femtedelar af de utländska fartyg, som seglade på J. Men redan 1876 fingo de vika för de engelska, i tredje rummet kommo de franska. 1882 gingo tyskarna om fransmännen och 1886 om amerikanerna samt intaga nu andra platsen. Efter kriget med Kina har J:s egen flotta småningom ryckt fram, så att den nu har den största anparten i seglationen på landet. 1908 ankommo från utlandet 13,029 fartyg om 20,2 mill. ton, hvaraf 10,330 ångfartyg om 20,1 mill. ton. Af ångfartygstonnaget voro 8,6 mill. ton japanska, 6,4 mill. engelska, 1,85 mill. tyska, 1,6 mill. amerikanska, 430,000 franska, 342,000 ryska och 314,300 ton norska. Af segeltonnaget voro 80 proc. japanska. Regelbundna ångbåtsturer på J. ha följande bolag: Peninsular and oriental steam-company (från Southampton), Messageries maritimes (från Marseille), Norddeutscher Lloyd (från Bremen), Pacific mail steamship co. (från Vancouver) och det japanska Nippon yusen kaisha samt svenska och danska östasiatiska kompanierna. *Handelsflotta.* För att uppmuntra den inländska sjöfarten bestämdes 1896 seglations- och skeppsbyggnadsunderstöd. Genom en lag af mars 1909 ha reglerna för dessa understöd ändrats, men de utgå äfven hädanefter. 1908 räknade flottan 2,295 ångbåtar om 1,16 mill. ton och 5,333 segelfartyg om 383,455 ton (utom junker). De förnämsta ångbåtsbolagen äro Nippon yusen kaisha, som eger 86 ångare om 264,335 ton och som upprättat regelbundna linjer på både europeiska och Stilla-hafs-hamnar, och Osaka shosen kaisha med 106 fartyg om 106,768 ton, som underhåller linjer på Asiens kontinent.

Kommunikationer. På Biwasjön och några floder förekommer sjöfart, men viktigare äro för det inre transportväsendet landsvägarna och järnvägarna. De förra äro i regel smala och dåliga, hvarför de på senare tider delvis omlagts, särskildt till militäriskt viktiga punkter. Dessa härvägar uppgåfvos 1903 ha en längd af 31,750 km. Trafikens ökande på landsvägarna framgår däraf, att hjuldonen, som trafikerade dem,

1875 voro 232,000, men 1906 1,742,000. Af de senare drogos öfver 1,5 mill. af människor, hvaribland 195,771 vara s. k. *jinrikisha* (fig. 14), d. v. s. höga tvåhjuliga kärror för persontrafik; de öfriga voro lastvagnar. — Den första järnvägen (Tokyo—Yokohama) öppnades 1872, men ännu 1882 funnos ej fullt 200 km.; 31 mars 1908 var deras längd 7,886 km. Större delen af järnvägsnätet var ursprungligen privat, men 1906 bestämdes, att staten skulle inköpa alla enskilda banor utom ett antal små lokalbanor, och i följd däraf äro f. n. blott 718 km. enskilda järnvägar. De elektriska spårvägarnas längd var 373 km. — Postkontoren voro 1908 6,709; hela antalet postförsändelser steg till öfver 1,403,6 mill. Telegraflinjerna hade en längd af 35,461 km. (156,974 km. i trådlängd), och telegramförsändelserna utgjorde 27,8 mill. Antalet byråer var 3,183. Telefonstationerna voro 670 (däraf 219 automatiska), linjelängden 7,681 km., trådlängden 282,500 km. och samtalens antal 265 mill. Af post och telegraf utgjorde statsinkomsterna 1906—07 tillhopa 27,6 mill. yen.

Mått och vikt. Enhet för längdmåttet är *kane-shaku* l. *shaku* (fot) = 0,3 m. = 10 *sun* (tum) = 100 *bu* (linjer) = 1,000 *rin* (streck) = 10,000 *mo*; 1 *cho* = 360 shaku = 109 m.; 6 shaku = 1 ken = 1,81818 m.; 36 cho = 1 *ri*, som är enhet för vägmåttet = 3,92727 km. (28,29 ri = 1 grad). 1 *sjö-ri* = 1,85318 km. 1 *kv.-ri* = 15,42347 kvkm.; 1 *kv.-cho* (= 10 *tan* = 3,000 *tsubo*) = 99,17356 ares; 1 tsubo = 3,30579 kvm. För flytande varor 1 *koku* (= 10 *to* = 100 *sho*) = 1,8039 hl.; 1 *sho* = 1,8 liter, är grundmåttet. *Koku* är också det vanliga måttet för spannmål. Vikt: 1 *momme* = 3,75 gr., 1 *kin* = 160 momme = 6 hg.; 1 *kwan* (*kwamme*) = 1,000 momme = 10,000 *fun* = 3,75 kg.

Myntväsen. Banker. Sedan 1897 har J. guldmyntfot. Myntenheten är *yen* = 100 *sen* = 1,000 *rin* (enl. guldvärdet 1,86 kr., men i denna art. enl. handelskutym antagen = 1,865 kr.). Af guld präglas 20-, 10- och 5-yenstycken, af silfver 50-, 20- och 10-senstycken, af nickel 5-senstycken och af brons 1-sen- och 5-rinstycken. Guldmynten innehålla $^{9}/_{10}$ guld (ett 20-yenmynt väger 16,6665 gr.) och de större silfvermynten $^{8}/_{10}$ fint silfver (ett 50-senmynt väger 10,1250 gr.). Äldre guldmynt (till 20, 10, 5, 2 och 1 yen) gälla till sitt dubbla nominella värde; äldre kopparmynt (till 2 eller 1 sen, 5 eller 1 rin) cirkulera dessutom. — Det moderna bankväsendet i J. leder sin uppkomst från en 1872 utfärdad banklag, som sedermera undergått flera förändringar. Banker i stort antal finnas numera (2,194 31 dec. 1908). De äro af två slag, nämligen dels sådana, som bildats med stöd af allmänna banklagen, dels sådana, som skapats genom speciella banklagar och för särskilda ändamål. De senare äro 1) Japanska banken (*Nippon ginko*) af 1882 (med 30 mill. yen i grundfond), som ombesörjer statens in- och utbetalningar och ensam har rätt att utgifva sedlar intill 120 mill. yen fritt, däröfver mot en skatt af minst 5 proc.; 2) Yokohama speciebank (*Yokohama shokin ginko*) af 1880 med 24 mill. i grundfond för att underlätta den utländska handeln; 3) J:s hypoteksbank (*Nippon kwangyo ginko*) från 1896, för lån mot inteckning i fast egendom; 4) J:s industribank (*Nippon kogyo ginko*) af 1900 med 17,5 mill. yen (hvaraf 16,25 mill. äro inbetalta) i grundfond, 5) Jordbruks- och industribankerna (*Noko ginko*) 46 till antalet samt 6) Bankerna för Yezo (Hokkaido) och Formosa (Taiwan). Dessa banker ha särskilda privilegier och stå under sträng kontroll af regeringen, som bl. a. antingen direkt utnämner deras direktörer eller bekräftar det af bankens generalförsamling gjorda valet (”Japan skildradt af japaner”, sid. 395). Öfriga banker äro 1,658 — utom 484 sparbanker. Samtliga bankernas inbetalta grundfonder utgjorde 31 dec. 1907 444,2 mill. yen och i dem gjorda insättningar 1,662,9 mill. yen, motsvarande 59,70 kr. per inv. (i Sverige motsvarade bankinsättningen 1907 353,15 kr. per inv.).

Finanser. Den politiska omhvälfningen 1868 framtvang en fullständig omläggning af finansväsendet, en öfvergång från den gamla natura-rishushållningen till den moderna penninghushållningen. Åren 1868—81 upptogos af dessa bemödanden att åstadkomma en ny ordning, det är tiden för experimenten och för statsskuldens första uppkomst. Åren 1881—95 är en period af ordning och krafternas samlande. Med det kinesiska kriget slutade 1895, börjar expansionens period, stormaktspolitiken, som i det kapitalfattiga landet framkallat en kolossal ökning såväl af statsskuld som af skatter och andra statsinkomster. — J:s *statsinkomster* beräknades i budgeten för finansåret 1 april 1909—31 mars 1910 till 518,8 mill. och utgifterna till 518,92 mill. yen. Af de förra utgjorde skatterna 320,5 mill., stämpelafgifter 22,8 mill. yen, inkomsten af allmänna företag och statsegendom 113,3 mill. yen, hvaraf post och telegrafmedel 45,5 mill. yen, skogsmedel 10,1 mill. yen, salt- och tobaksmonopolen 54,3 mill. yen. Afkastningen af järnvägarna, som i föregående stat beräknats lämna 37 mill. yen, är enligt en lag af 1909 struken ur riksstaten och h. o. h. anvisad till inköp och byggande af järnvägar. Alla dessa inkomster hänföras till ordinarie, utgörande inalles 470,35 mill. yen. De e. o. inkomsterna beräknade till 48,58 mill. yen. Af de direkta skatterna är den största grundskatten (85,5 mill. yen). I äldre tider var den statens viktigaste inkomstkälla och utgjorde i midten på 1870-talet $^{6}/_{7}$ af alla statsinkomster, i slutet på 1880-talet $^{3}/_{5}$, men genom de andra inkomsternas ökande har dess relativa betydelse sjunkit: 1895 utgjorde den 49 proc., 1909—10 blott 16,5 proc. af dem. Den progressiva inkomstskatten, beräknad till 29,7 mill. yen, drabbar inkomst af mer än 300 yen (559,5 kr.), hvilket medför, att den allra största delen af befolkningen är fri från densamma. Den börjar med 1 proc. och når sitt maximum, 5,5 proc., vid en inkomst af 100,000 yen. En tredje direkt skatt drabbar handel och industri och stiger till 23 mill. yen. Inalles stiga de direkta skatterna, som före ryska kriget voro mindre än 60 mill. yen, nu till 138,2 mill. yen. I än högre grad ha de indirekta stegrats. År 1887 inbragte de 11,25 mill. yen, 1892 116 mill. yen och 1909—10 182,3 mill. yen. Den största afgiften på nationaldrycken *sake* (tillverkad genom jäsning af ris) och på öl, tills. 81,5 mill. yen. Tullarna beräknas till 47,2 mill. yen.

Af statsutgifterna utgå till kejserliga hushållet 3 mill. yen och till de olika departementen (ordin. och e. o. utgifter sammanräknade): till utrikesdepar-

mentet 6,9 mill. yen, inrikesdep. 22 mill. yen, nansdep. 248 mill. yen, hvaraf till statsskuldens rräntande 153,2 mill. yen, för landtförsvarsdep. 7,9 mill. yen, för sjöförsvarsdep. 72 mill. yen, för stitiedep. 12 mill. yen, för undervisningsdep. 7,5 ill. yen, för jordbruks- och handelsdep. 14 mill. en samt för kommunikationsdep. 45,5 mill. yen.

Statsskulden steg 31 mars 1909 till 2,250,31 ill. yen, hvaraf 1,084,61 mill. yen inrikes lån (till à 8 proc.) och 1,165,70 mill. yen utrikes lån (till à 5 proc.). Före kinesiska kriget var hela skulden 31 mars 1894) 278,9 mill. yen, vid början af ryska riget (31 mars 1904) 561,6 mill. yen, men hade 31 ars 1908 vuxit till 2,276,3 mill. yen (44 yen per vånare). Dessutom hade län, städer och byar vid 908 års slut en skuldsumma af omkr. 100 mill. en. De kommunala inkomsterna, till större delen katter, stego 1908—09 till 221,9 mill. yen och ut-fterna till 207,2 mill. yen.

Undervisningsväsendet. Under feo-ltiden funnos offentliga skolor endast för samurai, en sedan 1871 ett undervisningsdepartement inrät-ts, ha skolor af alla slag upprättats och skolgången ifvit obligatorisk. Det nuv. skolväsendet är väsent-gen grundadt på en lag af 1873 med senare för-ndringar. *Folkskolorna* delas i lägre och högre. de förra är kursen 4-årig och omfattar morallära, panska språket, räkning och gymnastik, hvartill nna läggas ett eller flera andra ämnen, såsom eckning, sång, slöjd. Dessa skolor äro obligatoriska r barn mellan 6 och 10 år; hvarje kommun är kyldig att hålla en eller flera sådana skolor. De ögre folkskolorna äro likaledes 4-åriga för barn ellan 10—14 år; de äro icke obligatoriska, och ommunerna äro icke pliktiga att inrätta sådana. ntalet klasser i en folkskola får ej öfverstiga 12, h lärjungarnas antal i en klass får ej vara mer n 70 i en lägre och ej mer än 60 i en högre lkskola. Läroämnena i de senare äro utom dem, m förekomma i de lägre skolorna, J:s historia, eografi, naturlära, teckning, sång och gymna-ik samt för flickorna sömnad; för gossar kunna ärtill komma landtbruk, handel, slöjd samt en-elska språket. Lärarna böra vara examinerade, och ndast då sådana ej finnas i tillräckligt antal, å oexaminerade tills vidare användas. En lärares n får ej vara mindre än 15 yen eller omkr. 28 kr. månaden, därtill hyresersättning. Lönen utgår rån kommunerna. Folkskolorna voro 1907 27,269 ed 116,070 lärare och öfver 5,5 mill. lärjungar. *ellanskolor* för vidare utbildning af gossar lämna ndervisning dels i folkskoleämnena, dels i kine-ska och andra främmande språk, fysik, kemi, lag-nskap och nationalekonomi. Kursen är 5-årig, med n valfri tilläggskurs på högst ett år. Inträdes-ökande måste ha fyllt 12 år och ha genomgått en råårig kurs i den högre folkskolan. Antalet lär-ngar i en skola får ej öfverstiga 400, men kan nder vissa förhållanden ökas till 600; i samma lass få högst 50 lärjungar undervisas. I hvarje *ken* rall finnas minst en mellanskola. Hela antalet var 907 279 med 5,305 lärare och 108,057 lärjungar. e högre flickskolorna ha 4-årig kurs, hvartill kan omma en tilläggskurs på högst 2 år. Läroämnena äro orallära, japanska och ett främmande språk (engel-a eller franska), historia, geografi, matematik, na-rkunskap, musik och gymnastik, samt, såsom valfria ämnen, pedagogik och handarbeten. För vidare specialutbildning finnas anordnade kurser om 2 till 4 år. Antalet högre flickskolor var 1907 113 med 1,751 lärare och 35,546 lärjungar. Af lärarseminarier finnas två slag, lägre och högre, de förra för utbildning af folkskollärare, de senare för lärare vid lyceer, högre flickskolor och lägre seminarier. Omkostnaderna för eleverna vid de lägre seminarierna, inklusive kost och husrum, åligga kommunen, och som ersättning förbinda sig eleverna att tjänstgöra vid en folkskola i 10 år (för män) och 5 år (för kvinnor), räknadt från afgångsdagen.. Antalet af lägre seminarier var 1907 67 med 1,112 lärare och 18,928 lärjungar samt af högre seminarier 3 (2 för män, i Tokyo och Hiroshima, och 1 för kvinnor) med 177 lärare (17 lärarinnor) och 1,340 lärjungar (365 kvinnor). Kursen vid båda slagen seminarier är 4-årig, men för inträde i det högre seminariet fordras att ha genomgått det lägre. Dessutom funnos 1907 7 *högre elementarskolor* (lyceer) med 294 lärare och 4,888 lärjungar (1908), hvilkas uppgift är att förbereda till inträde vid universiteten. Då studiet vid dessa ovillkorligen fordrar kännedom i utländska språk, enär inga läroböcker för universitetsundervisningen finnas på japanska, är undervisningen i dessa skolor särskildt riktad på språk, efter lärjungarnas eget val, antingen engelska och tyska eller engelska och franska eller franska och tyska. Studietiden är 3-årig; inträdessökande skall ha fyllt 17 år och ha gått igenom en mellanskola eller ha motsvarande kunskapsmått. — *Universiteten* äro två, i Tokyo och Kyoto, hvartill kommer Tohoku-universitetet för jordbruk. De båda första universiteten bestå af fakulteter och universitetshallar. Tokyo har 6 fakulteter (för juridik, medicin, humanistiska ämnen, ingenjörskonst, naturvetenskaper och landtbruksvetenskap), Kyoto 4 (för juridik, medicin, humanistiska ämnen samt ingenjörs- och naturvetenskap). Fakulteterna ha att meddela teoretisk och praktisk undervisning i olika studiegrenar. Efter aflagd fakultetsexamen kunna studenterna öfvergå till universitetshallen, som afser att befordra självständiga forskningar i konst och vetenskap. Vid universitetet i Tokyo funnos 1907—08 290 lärare (hvaraf 15 utlänningar) och 5,282 stud., vid universitetet i Kyoto 170 lärare (4 utlänningar) och 1,507 stud. Förr voro de fleste lärarna från Europa eller Amerika, men nu äro de i regel japaner, af hvilka dock de fleste studerat vid utländska universitet. — Utom dessa läroanstalter finnas många specialskolor (för medicin och farmaci, främmande språk, litteratur, juridik, bildande konst, musik, jordbruk, handelsvetenskaper m. m.). Vissa af dessa underhållas af staten, men det stora flertalet är privata anstalter. — Antalet bibliotek 1907 var 127 med nära 1,5 mill. volymer, hvaraf öfver 90,000 europeiska (jfr Bibliotek, sp. 275). S. å. trycktes 28,319 böcker och 1,988 periodiska skrifter (se vidare Tidning och Tidskrift). J. F. N.

Försvarsväsendets ordnande var en af de första åtgärder, som vidtogos efter J:s pånyttfödelse. 1872 infördes allmän värnplikt, och under ledning af en fransk kommission af officerare utbildades de nyuppsatta trupperna. I midten af 1880-talet ersattes fransmännen af tyskar, hvilka satt sitt hemlands stämpel på hela härväsendet. Tyskarna hemsändes 1894. Efter kriget med Kina

1894—95 och ännu mera efter det med Ryssland 1904—05 har härväsendet kraftigt utvecklats. — Mikadon är arméns högste befälhafvare, och hans befallningar utgå genom krigsministern, som är general, själf eger stor bestämmanderätt och är ansvarig blott inför mikadon. Under denne stå ytterligare chefen för generalstaben, armé- och truppinspektörerna samt högsta arméråd. — Armén utgöres af 19 divisioner, af hvilka en garde, bestående af trupper af alla slag, samt besättningstrupper i Mandschuriet och på Formosa (1 division är utsänd till Korea och 1 till Mandschuriet). Infanteriet utgöres af 38 brigader och 76 regementen, om 3 bataljoner, och 13 bataljoner besättningstrupper, bataljonen på 4 kompanier om 5 officerare och 151 man i fred, 235 i krig. Kavalleriet består af 19 regementen på 3 och 4 regementen (i 2 brigader) på 4 skvadroner, skvadronen med 5 officerare och 130 hästar i fred, 142 i krig (utom officershästar); ökning af skvadronsantalet är ifrågasatt. Artilleriet uppgår till 25 regementen (däraf 6 förenade i 2 brigader), om 6 batterier med 6 kanoner i hvarje (ökning med 6 regementen ifrågasatt), 6 bergsartilleriregementen, om 6 batterier (ännu icke befintliga, hvaremot 3 divisioners artilleri är bergsartilleri), 8 ridande batterier (f. n. endast 2 befintliga) och 23 bataljoner fästningsartilleri. Härtill komma ytterligare 1 kulsprutebatteri vid hvarje infanteriregemente och kavaleribrigad, 19 ingenjörbataljoner, 1 telegraf- och 1 järnvägsbataljon, 19 träng-(half-)bataljoner och ett talrikt gendarmeri. I krig tillkomma reserv- och landtvärnstrupper, ordnade i blandade brigader, till en början 18. — Arméns *fredsstyrka* uppgår till omkr. 11,000 officerare och 256,000 man, dess *krigsstyrka* till 450,000 man med 1,050 kanoner, hvartill komma i första hand 110,000 man landtvärn med 324 kanoner. — *Rekryteringen* grundar sig på värnpliktslagen af 16 mars 1896 med under 1904 och 1905 gjorda ändringar. Hvarje krigsduglig japan är personligen tjänstgöringsskyldig från 21 till och med 40 års ålder antingen i aktiv tjänst $2^1/_4$ år vid infanteriet, $3^1/_4$ öfriga trupper, 5 eller 4 år i reserven, 10 år i landtvärnet och 3 år i landstormens första uppbåd eller ock 12 år i ersättningsreservens första uppbåd och 8 i landstormens första eller slutligen i ersättningsreservens andra uppbåd i $1^1/_4$ år och sedan i landstormens andra. Detta sistnämnda tillhöra dessutom alla från 17 till 21 års ålder. Fördelningen göres på grund af kroppsbeskaffenhet och lottning. Till aktiv tjänst uttagas årligen omkr. 120,000 man. Ersättningsreserven kan inkallas till 90 dagars utbildning, alla uppbåd till kortare öfningar. Enårsfrivilliga antagas för utbildning till reservbefäl. Landet är indeladt i områden motsvarande infanteriet, utom gardet, ända ned till bataljonsområden. Hvarje infanteriregemente erhåller manskap från sitt område, öfriga trupper ur flera områden efter viss fördelning. — *Underofficerarna*, till hvilka äfven korpralerna räknas, erhållas dels genom befordran bland manskapet, dels af unga män, som ingå i tjänst för att utbildas till underofficerare och förbinda sig till längre tjänstetid. — Till *officerare* utbildas unga män, som genomgått kadettskola, tjänat vid trupp $^1/_2$ år och sedan genomgått krigsskolan i Tokyo med $1^1/_2$ års kurs, eller som aflagt examen vid allmänt högre läroverk, tjänat ett år och genomgått krigsskolan. För officerarnas vidare utbildning finnas en krigshögskola (treårig), en artilleri- och ingenjörhögskola (tvåårig), båda i Tokyo, kavalleri-, rid-, gymnastik- och skjutskolor m. fl. Åldersgränserna för officerarna äro låga (kapten 48 år, öfverste 55 år, generallöjtnant 62 år o. s. v.). *Generalstaben* utgör en fristående kår med 190 officerare. *Generalitetet* omfattar 138 personer. — *Beväpningen* utgöres af arisakageväret af mausergevärets typ, repetergevär med 6,5 mm. kaliber, landtvärnet muratagevär, repeter-, med 8 mm:s (se tabellen band X, sp. 1315), kavalleriet arisakakarbiner, fältartilleriet arisakakanoner, icke snabbskjutande, med 7,5 cm. kaliber och bromsinrättning; kruppska kanoner äro beställda. — *Beklädnaden* utgöres af kakifärgad fältdräkt af ylle eller bomull, utredningen vid infanteriet af ränsel, tornister, verktyg, skyddstält, lifrem med tre ammunitionsväskor m. m., såsom i Europa. — *Remonteringen* verkställes af en kommission, och de inköpta remonterna uppställas i remontdepåer. Remonteringen möter stora svårigheter — största delen remonter uppköpas i Australien —, och stora ansträngningar göras för att höja hästafveln. — *Utbildningen* sker mycket ansvarsfullt och afslutas ofta med fälttjänstöfningar, utförda af flera divisioner gemensamt under någon arméinspektörs ledning. — Arméns *budget* för 1909—10 upptogs till omkr. 165 mill. kr. — Litt.: Ahlgren, "Öfversikt af Japans härväsende" (1908). C. O. N.

Det fasta försvaret. För de Japanska öarnas försvar har man inskränkt sig till kustbefästningar som stöd och skydd för flottan, hvilken man hoppas skall kunna behärska alla omgifvande farvatten och sålunda skydda landet för fientlig invasion. Ett förslag om anläggandet af en befästningslinje tvärs öfver Nippons smalaste del från Osaka till Maizuru vann därför ej gehör, utan man nöjde sig med att befästa de båda ändpunkterna; och t. o. m. å Kwantunghalfön ha landbefästningarna vid Port Arthur slopats. J:s nuv. befästningar äro sålunda afsedda att skydda för dess flotta viktiga farvatten och militära anläggningar, i första hand den mellan Nippon i n. samt Kiushiu och Shikoku s. liggande Inlandssjön samt de 5 primära örlogsstationerna Yokosuka, Kure, Sasebo, Maizuru och Port Arthur, hvartill sedan komma de sekundära stationerna Ominato, Takeshiki, Chinhai, Bako, Kelung och Anping samt Hakodate och Gensan. Befästningarna kunna sammanföras i 4 hufvudgrupper: *Befästningarna å Pacifikkusten* l. *Tokyobuktens befästningar* med den rent defensiva uppgiften att skydda inloppet till denna hafsvik och därmed också hufvudstaden, den stora handelsstaden Yokohama och den viktiga örlogsstationen Yokosuka samt bestående af 1:o Uragagruppen, som omfattar 2 fort och 19 batterier å sydöstra delen af Uragahalfön samt spärrfort (ett af dem ännu under byggnad) vid norra delen af Uragasundet, och 2:o Yokosukagruppen som utgöres af 12 batterier; *Inlandssjöns befästningar* med uppgift att skydda dels denna flottan stora och midt i landet belägna operationsbas med sina 4 utloppsvägar till de J. omgifvande hafven, dels rikets största fabriksstad, Osaka, med arsenal, krutfaktorier m. m., Kure med flottans viktigaste varf och kanonverkstäder samt Hiroshimas hamnstad Ujina, som är den japanska härens förnämsta ut- och inskeppningsort, och bestående af 1:o Shimo-

Fig. 1. Butiksgata i Yokohama, på en festdag.

Fig. 2 Japansk trädgård (vid ett tempel i Tokyo).

Fig. 3. Risskörd.

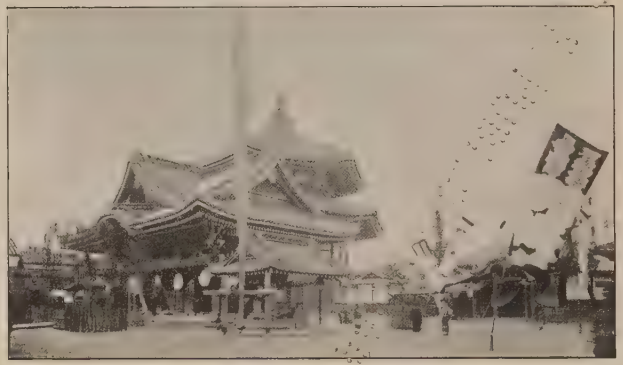

Fig. 4. Buddistiskt tempel i Kyoto.

Fig. 5. Buddastaty i Hyogo.

Fig. 6. Bärstolar.

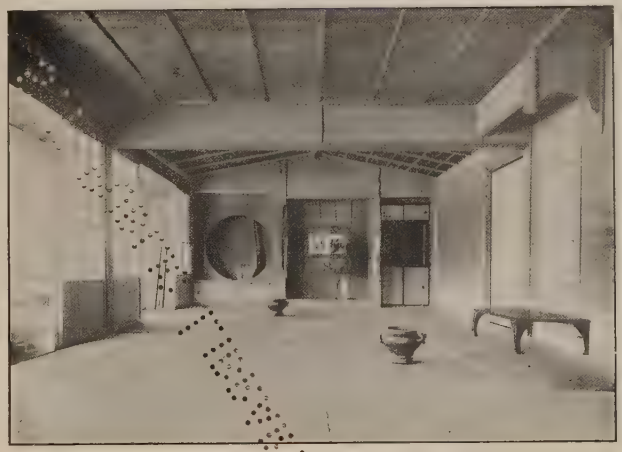

Fig. 7. Mottagningsrum.

Fig. 8. Middagsspisande japanskor.

Fig. 9 Samurai (officer) med väpnare.

Fig. 10. Buddistisk präst (bonz).

Fig 11. Vattenbärare (med rishalmskappa)

Fig. 12. Skådespelare.

Fig. 13. Geishor.

Fig. 14. Akdonet jinrikisha.

Rökelsekar med drake, af brons.

Tempelklocka af brons, i Kyoto.

Daimio-rock af röd damast (1600-talet).

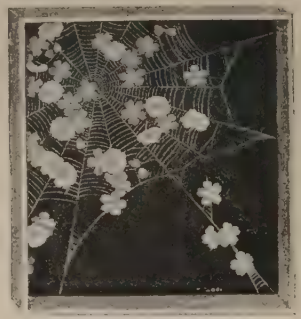

Lackerad bricka (1700-talet).

Tekanna (Satsuma-fajans).

Gamla teatermasker.

Dolk med dyrbar ciselering.

Vas (Satsuma-fajans).

Parerplåt till svärd.

Två netzke (burleska småfigurer) af elfenben.

Porslinsfat.

osekisundsgruppen med 12 batterier och 2 fort samt
. om staden Moji 1 torpedbatteri, 2:o Bungosunds-
ruppen, som skall bestå af minst 5 batterier, af
vilka dock blott 3 hittills äro fastställda, 3:o
iikanalgruppen, som delas i Izumisundens l. 1:a
urabefästningarna, 19 verk, Narutosundets l. 2:a
urabefästningarna, 5 batterier, och Akashisundets
efästning, 1 batteri, 4:o Geiyosundsgruppen, som
mfattar 11 batterier, belägna dels vid Takanoumi,
els på de s. därom liggande öarna Okunoshima,
'mishima(?) och Oshima, samt Kure-Hiroshimagrup-
en, som skyddar dessa båda viktiga orter och ut-
göres af 16 batterier; *befästningarna vid Japanska afvet*, till hvilket vatten föra leder i s. genom Tsu-
himasundet mellan Korea och Kiushiu, i ö. genom
Tsugarusundet mellan Nippon och Hokkaido (Yezo)
amt genom Soya- eller La Pérousesundet mellan
Iokkaido och Sachalin (Karafuto), där torpedbåts-
tationen vid Korsakov emellertid i följd af Ports-
outhfördragets bestämmelser saknar befästningar,
ch i n. det helt ryska Tatarsundet mellan Sachalin
ch Asiens fastland, och till hvilka räknas 1:o
Tsushimasundsgruppen, som består af Tsushima-
efästningarna, 20 batterier, som skydda Takeshiki
rlogsstation, och Chinhaibefästningarna, hvilka an-
ades under kriget mot Ryssland (Chinhais hamn var
miral Togos tillfälliga operationsbas under väntan
å 2:a baltiska flottans ankomst) och nu hålla på
tt kompletteras i samband med Chinhais anordnande
ill örlogsstation, 2:o Tsugarusundsgruppen, som i
öljd af sundets stora bredd inskränkts till de staden
Iakodate skyddande 6 batterierna, hvarjämte det
alas om anordnandet af skydd för dels de nya stor-
rtade järn- och stålverken vid Muroran vid Vulkan-
iken, dels Ominato torpedbåtsstation vid Aomori-
iken å sundets östra sida, 3:o de af 7 fort och 1
edutt bestående befästningarna vid det strategiskt
iktiga Maizuru med dess utmärkta hamn, och 4:o
Iemkoks (Gensans) befästningar å Koreas östkust,
vilka utgöras af dels under kriget mot Ryssland
nlagda och sedermera vidmakthållna fältbefäst-
ingar, dels å två öar vid inloppet till Gensanviken
yggda halfpermanenta jordverk; och *befästningarna vid Kinesiska sjön*, hvilka utgöras af 1:o befästnin-
arna vid Sasebo, näst Kure J:s viktigaste örlogs-
tation, omfattande 1 fort och 9 batterier, 2:o be-
ästningarna, 5 batterier, vid det på Kiushiu lig-
ande Nagasaki med J:s största skeppsbyggerietablis-
emang, Mitsubishivarfvet, 3:o Port Arthurs befäst-
ingar, hvilka utgöras af endast batterierna å sjö-
ronten, som fortfarande bibehållas liksom örlogs-
tablissemanget i öfrigt, men som detta sistnämnda
cke utvidgas, synes den möjligheten ej vara ute-
luten, att japanerna umgås med tanken på att välja
n annan hamn, t. ex. Dalny eller Elliotöarnas
assäng till operationsbas för framtida maritima
öretag i Tschiliviken och Koreabukten, och 4:o
Formosas samt Pescadorernas befästningar, hvilka
yckas inskränka sig till 5 batterier vid Kelung
Kiirun) å den kolrika nordkusten af Formosa, af
vilken ö de centrala och östra delarna ännu äro i
rinvånarnas besittning, och 6 batterier till skydd
ör den nära Makung i Pescadorögruppens midt lig-
ande örlogsstationen vid Bako, hvarjämte det varit
al om att anordna en torpedbåtsstation vid Anping
å Formosas västkust. I de japanska batterierna äro
pjäserna vanligen grupperade 2 eller 4 tillsammans.

En mängd olika kalibrar förekomma, men de flesta moderna batterier, som i allmänhet lagts högt, äro bestyckade med 28 cm:s kanoner. De för minfältens försvar afsedda batterierna ha naturligtvis lagts lågt. Öfverallt ha den moderna teknikens fortifikatoriska och artilleristiska hjälpmedel anlitats. L. W:son M.

Örlogsflottan har efter två framgångsrika krig i hög grad utvecklats och intager f. n. (1910) femte rummet bland världens örlogsflottor. Dess *flytande materiel* utgöres af följande: A) färdiga fartyg: 12 slagskepp (hvaraf 5 f. d. ryska) om tills. 174,600 ton, 2 kustförsvarsfartyg (f. d. ryska) om tills. 8,400 ton, 12 pansarkryssare (hvaraf 1 f. d. rysk) om tills. 125,000 ton, 16 pansardäckskryssare (hvaraf 3 f. d. ryska) om tills. 52,800 ton, 57 jagare (hvarje sådan öfver 300 ton), 16 torpedbåtar (om ung. 160 ton), 9 undervattensbåtar jämte 5 kanonbåtar äfvensom en stor del äldre, små torpedbåtar samt ett antal minfartyg, verkstadsfartyg m. m. B) under byggnad: 3 slagskepp (hvartdera om 20,800 ton), 1 pansarkryssare, 3 pansardäckskryssare och 3 s. k. oceanjagare (à 1,170 ton). — *Personalen* innefattar omkr. 1,600 officerare (56 flaggmän, 99 kommendörer, 338 kommendörkaptener, 662 kaptener, 268 löjtnanter och 176 underlöjtnanter), omkr. 490 mariningenjörer, 318 marinläkare, 277 marinintendenter och 750 kadetter samt en underofficers- och manskapsstyrka af omkr. 43,000 man. — *Örlogsstationer* med byggnadsvarf finnas i Yokosuka, Kure (Kawasakivarfvet), Sasebo, Ominato, Nagasaki (Mitsubishivarfvet), Takeshiki och Maizuru. — *Marinbudgeten* för finansåret 1909—10 upptager en sammanlagd utgift af omkr. 136 mill. kr., hvaraf omkr. 58 mill. utgå för nybyggnader af fartyg. H. W—l.

Författning. J. är enligt grundlagen af 11 febr. 1889 ett konstitutionellt rike. Dess regent kallas i Europa *mikado* eller *kejsare*, men det förra namnet, som betyder "Höga porten", betecknar eg. regeringen och användes aldrig i J. om kejsaren personligen, utan denne kallas *tenno* ("himmelskonung") l. *tenshi* ("himmelsson"). Han tillhör en dynasti, som sägcs ha oafbrutet regerat sedan 660 f. Kr. och hvars förste medlem ansågs vara en ättling af solgudinnan Amaterasu. Den nuv. kejsaren, Mutsuhito (se d. o.), räknas som den 121:e af familjen. 794—1868 residerade kejsarna i Kyoto, sedermera i Yedo, som då fick namnet Tokyo (östlig hufvudstad). I äldre tider var regeringssättet absolut monarkiskt. Författningen af 1889, som närmast efterbildat den preussiska, ger kejsaren de vanliga konstitutionella rättigheterna. Han utöfvar alltså den verkställande makten och delar den lagstiftande med riksdagen, han bestämmer arméns och flottans organisation och fredsstyrka, till- och afsätter ämbetsmän, ordnar förvaltningen, börjar krig, sluter fred och förbund o. s. v. Härvid biträdes han dels af ett *kabinett*, bestående af en ministerpresident och 8 andra ministrar, hvar och en chef för ett af de 9 departementen, dels af ett riks- eller statsråd (*sumitsuin*; i äldre tider *genro*), som består af ministrarna och 28 andra ledamöter.

Riksdagen (*kokkai*) är delad på 2 kamrar, pärskammaren och representantkammaren. *Pärskammaren* består af 1) myndiga prinsar af det kejserliga huset (13), 2) furstar och markiser, som fyllt 25 år (inalles finnas 15 furstar och 36 markiser; däraf i riksdagen

40), 3) för 7 år af sina ståndsbröder valda ombud för grefvar, vikomter och baroner; ombuden skola ha fyllt 25 år, och deras antal får icke öfverstiga en femtedel af antalet valmän i hvarje klass (100 grefvar, 375 vikomter, 376 baroner), f. n. 143, 4) ledamöter af minst 30 års ålder, som kejsaren utnämnt för lifstid (f. n. 125), 5) ledamöter valda för 7 år i hvarje *fu* och *ken* af och bland de 15 personer i valkretsen, som betala de största direkta skatterna för jord, industri eller handel; kejsaren skall bekräfta valet och de valde vara minst 30 år (inalles 45). De båda sista gruppernas sammanlagda antal får icke öfverstiga de adlige representanternas. Kammaren räknar 1909 inalles 366 ledamöter. Representantkammaren (*shugiin*) består af 379 ledamöter (ett ombud på omkr. 127,000 inv.), valda i vissa fall proportionellt för 4 år. För valrätt fordras att ha fyllt 25 år, bott minst ett år i valkretsen och under minst 2 år ha betalt minst 10 yen i direkt skatt. För valbarhet fordras 30 års ålder, men ingen census; icke valbara äro präster, ämbetsmän, lärare, studenter. Riksdagen sammanträder hvarje år på kallelse af kejsaren, och denne utnämner de båda kamrarnas talmän och vicetalmän, dock för representantkammaren inom ett af kammaren uppsatt förslag på 3 personer. Valda och utnämnda ledamöter i pärskammaren samt ledamöterna i representantkammaren åtnjuta ett årligt arfvode af 2,000 yen samt resekostnadsersättning.

Förvaltning. Den centrala förvaltningen är fördelad på 9 departement: utrikes-, inrikes-, finans-, krigs-, marin-, justitie-, undervisnings-, jordbruks- och handels- samt kommunikationsdepartementet. — För den lokala förvaltningen är J. (med undantag af Yezo och Formosa) delad i tre *fu* (residensområdena Tokyo, Osaka och Kyoto) samt 43 *ken* (län) och 1 *do*. De senare äro delade i 42 *shi* (omfattande större städer) och 804 *gun* l. *kori* (kretsar), hvilka senare äro underafdelade i städer (*cho*) och landskommuner (*son*). Okinawa-ken (Riu-kiu) och vissa öar ha dock egen organisation. I hvarje fu och ken finnes en guvernör (*chiji*), en länsrepresentation (*fu-kwai* l. *ken-kwai*) och ett länsråd (*fu-sanji-kwai* l. *ken-sanji-kwai*), i hvilket guvernören är ordf. Likaså finnas i hvarje gun, cho och son regeringsämbetsmän och kommunala representationer. Yezo har guvernör och särskild organisation, Formosa lyder under en generalguvernör med vidsträckt befogenhet. — Den nya lokalförvaltningen infördes 1872, men har sedan undergått förändringar; kommunalorganisationen är af år 1889.

Rättskipning. J:s äldre lagar voro efterbildade de kinesiska, dess nya lagstiftning har följt västerländska förebilder. De viktigaste af dem äro strafflagen af 1880, utarbetad af en fransk jurist hufvudsakligen efter franska mönster; kriminella processordningen af 1880, reviderad 1890; lagen om domstolarnas organisation af 1890 och den civila processordningen af 1890 samt civillagen och handelslagen, som båda trädde i kraft 1898. — Domarna kunna ej afsättas annat än genom laga dom. De högre utnämnas af kejsaren, de lägre af justitieministern. Det finnes en kassationsdomstol (*daishinin*; 7 led.) och en administrativ regeringsrätt, 7 appellationsdomstolar (*kosoin*; 5 led.), 49 distriktsrätter (*chikusaibansho*; 3 led.) och 302 underrätter (*kusaibansho*; 1 domare).

J:s vapen är (vanligen i guld) en stiliserad blomma, af krysantemum (*kiku*), kejsarfamiljens vapen stiliserade blad och blomma af Paulownia imperialis (*kiri*). Handelsflaggan (se kartan till art. Flagga) är hvit med en röd solskifva i midten; i *krigsflaggan* utgå från periferien af den röda solskifvan till flaggans kanter 16 röda strålar, som blifva bredare ut emot kanten. — J. har 5 ordnar, 1) Chrysantemumorden (1877) med 1 klass (den högsta), 2) Paulowniaorden med 1 klass (1888), 3) den uppgående solens orden (1875) med 8 klasser, 4) den heliga skattens orden (1888) med 8 klasser, och 5) Förtjänstorden med 7 klasser (1890).

Utländska besittningar. En mellanställning mellan det egentliga J. och ett kolonialland intaga Formosa (Taiwan) och Pescadores (Hokoto) samt japanska delen af Sachalin (Karafuto). Dessutom har J. af Kina arrenderat territoriet Kwantung (se d. o.) i södra delen af Liao-tunghalfön samt utöfvar protektorat öfver Korea (se d. o.), hvarjämte J. 1905 öfvertog Rysslands arrende af Port Arthur (se d. o.). J. F. N.

Historia.*

Litt.: *Japanska verk*: "Resumé statistique de l'empire du Japon" (årligen sedan 1887), "Financial and economic annual of J." (årl. sedan 1901), "Japon. Exposition universelle de 1900" (1900), Hitomi, "Dai Nippon: Le Japon" (1900), A. Stead, "J. by the japanese" (1904; öfv.: "J. skildradt af japaner", s. å.), Suyematsu, "The risen sun" (1905), Okakura-Kakuzo, "The awakening of J." (1905; sv. öfv. s. å.), Nitobe, "Bushido, the soul of J." (1905; sv. öfv. 1906), Itchikawa, "Die kultur Japans" (1907), Masuda, "J., its commercial development" (1908). — *Västerländska arbeten*: Kämpfer, "Geschichte und beschreibung von J." (1777—79), Thunberg, "Resa uti Europa, Africa, Asia" (1788—93), Siebold, "Nippon" (1832—51; förkort. uppl. 1897), Bird, "Unbeaten tracks in J." (1880), Rein, "J., nach reisen und studien" (1881—86; 1:a del. ny uppl. 1905), Rathgen, "J:s volkswirtschaft und staatshaushalt" (1891), "Die japaner und ihre wirtschaftliche entwickelung" (1905), Brinkley, "J. described and illustrated by native authorities" (1897—98), Munzinger, "Die japaner" (1898), Griffis, "The religions of J." (1895), "Verbeck of J." (1900), "The mikado's empire" (10:e uppl. 1903) och "The japanese nation in evolution" (1909), Leroy-Beaulieu, "La rénovation de l'Asie" (1900; 4:e uppl. 1905), H. Norman, "The real J." (2:a uppl. 1900), J. Lauterer, "Japan. Das land der aufgehenden sonne" (1904; sv. öfv. s. å.), Dumolard, "Le Japon politique, économique et social" (1903), Murrays "Handbook of J." (7:e uppl. 1903), Clement, "Handbook of modern J." (1904), Dyer, "Dai Nippon" (1904), Siösteen, "Det moderna J." (1904), Ring, "Det civiliserade J." (1904), Chamberlain, "Things japanese" (5:e uppl. 1905), Cobbold, "Religion in J." (1905), Knox, "Imperial J." (1905), R. G. Webster, "J. From the old to the new" (1905), Challay, "Au Japon" (1905), Weulersee, "Le Japon d'aujourd'hui" (4:e uppl. 1905), Pinon, "La lutte pour le Pacifique" (1906),

* Japans historia kommer att meddelas som sista artikel i bandet.

assel, "Det nya Öst-Asien" (1906), Millar, "The ew far East" (1906), Holland, "J., old and new" 908), Saint Maurice, "La civilisation économique u Japon" (1908), Lloyd, "Every-day J." (1909). - F. von Wenckstern har utgifvit en japansk biblio- rafi: "Bibliography of the Japanese empire", I 859—93 (1895), II 1894—1906" (1907). Jfr fven litt. till art. Japansk konst.

Japåner (förr japanēser). Se Japan, sp. 267 ff.

Japanēring, gammal benämning på lackering.

Japanēsisk svärta. Se Asfaltfernissa.

Japankamfer, *kem.* Se Kamfer.

Japanska eksilkesfjärilen, *zool.* Se Eksilkesjäril.

Japanska galläpplen. Se Galläpplen, sp. 50.

Japanska grafven, ett djupt bäcken i Stilla haf- et, beläget strax ö. om de japanska öarna. Dess örsta djup är ö. om Hondo 8,491 m. och ö. om urilerna 8,513 m. J. F. N.

Japanska hafvet, ett af randhafven vid östra sien, begränsas af sibiriska Kustprovinsen, halfön orea och de japanska öarna. Genom Tatarviken och a Pérousesundet sammanhänger detta haf i n. med chotska hafvet och genom Koreasundet i s. med stkinesiska hafvet. Dess medeldjup beräknas af arstens till 1,100 m., af Murray till 950 m.; stör- a kända djup når 3,575 m. Arealen är enligt arstens 1,043.824 kvkm. J. F. N.

Japanska körsbär, *bot.* Se Judekörsbär.

Japanska språket och litteraturen. Japanskan, m af Max Müller fördes till den turanska språk- ammen och särskildt sattes i samband med dravida- råken (se Dravida), påminner visserligen i sin lmänna byggnad om de minst utvecklade af de ralaltaiska språken, mandschu och mongoliskan, en skiljes likväl bestämdt från denna familj af tre ktiga grunder. Dessa äro: 1) frånvaron af den ka- kteristiska vokalharmonien, 2) den fullkomliga sak- aden af verkliga personalpronomina, hvari japan- an torde vara alldeles allenastående och endast på stånd följd af javanskan, och 3) verbalböjningens ıdimentära utveckling. I afseende på ljudläran ärkes, att japanskan eger de vanliga 5 vokalerna *e, i, o, u*, de allra flesta af högsvenskans konso- ntljud samt dessutom de tonande spiranterna ranskt) *z* och *ž* (= franskt *j*) och det engelska *w*. elt och hållet saknas *l* samt på sätt och vis *p*, hvil- et senare numera förekommer endast i lånord och ıomatopoetiska ord. Den förr befintliga explosivan har nämligen öfvergått till *f*, och i våra dagar åller detta *f* i sin ordning på att öfvergå i *h*. Efter riftspråkets norm kunna japanska ord börja endast ed vokal och enkel konsonant samt sluta blott med kal eller *n*; men då i det moderna uttalet slutande och *u* ofta bortfalla, kunna de flesta konsonanter h konsonantgrupper bilda slutljud. Vid nominal- xionen saknas genus och artikel. Pluralen uttryc- s antingen genom reduplikation: *kuni*, "land", ur. *kuni-guni*, eller genom (ofta dubbel) prefigering ord, som betyda "art", "slag" o. d.: *hana*, "blom- a", plur. *iro-iro-no-hana*, "(alla) slags blommor". enom olika postpositioner bildas 7 kasus (nom. *ga*, ack. *-wo*, gen. *-no*, *-ga*, dat. *-ni*, abl. *-jori*, *ara*, lokativ *-ni*, *-we* eller *-je* och mutativ *-to*). Ad- ktivet saknar all flexion, är för öfrigt sällsynt samt ersättes af gerundier och substantiv i genitiv. Den attributiva ställningen uttryckes genom suffixet *-ki*, den predikativa med *-shi: taka-ki jama*, "högt berg", *jama taka-shi*, "berget är högt". I det nuv. samtals- språket ha emellertid båda dessa ändelser öfvergått till *-i*. Talsystemet är dekadiskt: 1 *h(i)tó*, 2 *f(u)tá*, 3 *mi*, 4 *jo*, 5 *itsu*, 6 *mu*, 7 *nana*, 8 *ja*, 9 *kokono*, 10 *to*, 20 *futá-tsi*, 30 *mi-so*, 40 *jo-so*, 100 *momo*, 1,000 *tsi*. Vid förening med substantiv tillägges vanligen *-tsu*, "stycke" eller något liknande ord: *mi-tsu hana*, "3 (stycken) blommor". De ursprung- liga personalpronomina ha spårlöst försvunnit och ersättas med en mängd konventionellt valda substan- tiv, som vanligen antyda de särskilda personernas öfver- eller underordnade ställning, t. ex. *gunin*, "oförnuftig man" (= jag), *o-kata*, "den ärade si- dan" (= Ni). Relativet saknas h. o. h. och ersättes med gerundier. Verbet saknar all egentlig perso- nalböjning. Särskilda tempusstammar bildas af verb- alroten genom suffix: *-u*, (*-ru*) för presens, *-ta* (*-tari*) för perf., *-mu*, *-u* för fut. Alltefter som stam- men slutar på *-i* eller *-e*, kan man härvid skilja mel- lan två olika konjugationer. Konjunktiv och kondi- tional uttryckas genom postpositioner: *-ba*, *-domo*, negativ form med suffixen (*-nsi*), *-zi*, (*-ni*), *-nu*, t. ex. *ake*, "öppna", *ake-zi* (skriftspr.) "icke öppna", *mi-nu* (talspr.) "icke se". Suffixet *-si*, *-sime* bildar kausativa och *-e* passiva verb. — Den renaste dia- lekten, hvilken också ligger till grund för skriftspråket, är den, som talas i prov. Jamäto på ön Nippon. I 3:e årh. e. Kr. blefvo japanerna bekanta med den kinesiska litteraturen (Kon-fu-tses verk); men det var i synnerhet sedan buddismen införts från Kina (i 6:e årh.), som kinesernas språk och skrift vunno allmän utbredning. De sedan dess så talrika kinesiska lån- orden ha dock ett helt annat och äldre uttal än nu i Kina, hvarför de äro af stor betydelse för det kinesiska språkets historia. — Alltsedan sin första bekantskap med Kina (404 e. Kr.; den inhemska traditionen uppgifver oriktigt 284) nyttjade japa- nerna kinesisk skrift; sedermera (i 8:e årh.) upp- fanns ett japanskt stafvelsealfabet, för hvilket lades till grund en mängd kinesiska karaktärer, men an- vända som rena ljudtecken utan afseende på deras begreppsbetydelse. Detta alfabet benämndes efter de tre första af dess 48 tecken *i-ro-fa*, och sedermera uppkommo flera, till formen modifierade stafvelse- alfabet. De tre följande äro de viktigaste: 1) det äldsta, *man-jo-kana*, "de 10,000 bladens skrift" (så kallad efter en gammal med detta alfabet skrifven diktsamling), med oförändrad kinesisk form, 2) det jämförelsevis lätta, men aldrig vid längre texter an- vända *kata-kana*, som består af 48 ur de förra af- kortade tecken, och 3) det utomordentligt svåra, på kinesisk kursivskrift grundade *hira-gana* (från 9:e årh.), som består af omkr. 300 tecken och användes för poesi, romaner och bref. På den allra sista tiden har emellertid en modernare riktning uppstått, som arbetar för införandet af det latinska alfabetet. I spetsen för denna rörelse står sällskapet Rômadjikwai, som verk- kar för detta mål genom ett särskildt tidskriftsorgan.

Japanska litteraturen är skrifven dels på kinesiska, dels på japanska. Det förra språket har nämligen i Japan ända till den allra senaste tiden spelat samma roll som latinet i Europa under medeltiden, och på detta affattas alla strängt lärda verk, ofta med mellanradig öfversättning eller glo-

sor på japanska med *kata-kana*-typer. Den öfriga japanska litteraturen är full med kinesiska lånord, och därjämte inblandas ofta i det vanliga *hira-gana*-alfabetets tecken flera rent kinesiska, hvilka dock naturligtvis utläsas som japanska ord. Alldeles ren från sinismer är endast den äldsta poesien. Alla litteraturfack äro mer eller mindre rikt representerade. Till den äldsta litteraturen höra de båda annalistiska verken från 700-talet *Ko-dji-ki*, ”forntidens historia” från guda- och hjältetiden till 628 e. Kr. (öfv. på engelska af Chamberlain, 1882), och *Ni-hon-gi* (”Japans annaler”, till 696; öfv. på engelska af Aston 1896, på tyska af Florenz 1892—97). De äldsta geografiska verken äro *Tū-to-ki* och det af prinsessan Ziu-toku (omkr. 930) författade ”Wamei-rui-siū-seō”. En mängd utförliga japanska kartor har genom F. von Siebold blifvit bekant för Europas geografer. Öfver alla rikets provinser och viktigare städer finnas omfångsrika topografisk-historiska arbeten med afbildningar af byggnader o. d. Af naturvetenskaperna är i synnerhet botaniken flitigt bearbetad, såväl i stora systematiska verk (bland dem en öfv. af svensken Thunbergs ”Synopsis plantarum japonicarum”) som ock i en mängd monografier öfver särskilda växtsläkten. Medicin och farmaci äro väl representerade, och för alla slags konster och handtverk finnas läroböcker. Köpmansståndet och de stora städerna ha sina särskilda adressböcker, adeln sin hofkalender. Både Buddhas och Kon-fu-tses läror ha framkallat en rik teologisk-filosofisk litteratur; däremot är den kristna ännu obetydlig, ehuru en öfversättning af N. T. skall ha utkommit redan 1613. Förträffligt bearbetade äro den kinesiska och japanska lexikografien och grammatiken. De förnämsta kinesisk-japanska ordböcker äro: ”Tse-wei” (9 bd), ”Sin zō zi lin gjok ben” (”Novus et auctus literarum ideographicarum thesaurus”, utg. af v. Siebold i ”Bibliotheca japonica”, bd I, 1883), ”Scho gen zi ko” (”Thesaurus linguæ japonicæ”, af Terutake, 1698; utg. af v. Siebold i ”Bibl. jap.”, bd II), vidare flera japansk-kinesiska lexika med ända till 50,000 ord och ordböcker öfver ainoernas och Koreas språk. De äldsta poetiska minnesmärkena utgöras af skaldestycken, införödda i ”Ko-dji-ki” och ”Nihon-gi”. De mest bekanta af de många lyriska antologierna äro *Man-jō-shu* (”de 10,000 bladens samling”, från 700-talet; till en del öfv. af Pfizmaier 1872), *Kwai-fu-so* och *Ko-kin-shu* (valda delar öfv. af Lange: ”Altjapanische frühlingslieder”, 1884, ”Sommergedichte” i tidskr. ”T'oung pao”, 1891, och af Grammatzky, ”Winterlieder”, ibid. 1892). Den episka diktningen börjar med de s. k. monogataris från 10:e till 13:e årh.; de berömdaste äro *Gen-dji monogatari* af en författarinna Murasaki Shikibu (från omkr. 1000) och *Hei-ke monogatari* af Inkinaga, innehållande Heikeättens historia, från 1200-talet.

Det japanska dramat härstammar dels från Shintokultens religiösa mysterier, dels från kinesiska förebilder och uppblomstrade hufvudsakligen under 17:e och 18:e årh. Romanen uppkom på 1600-talet; det berömdaste namnet inom denna genre är Bakin (d. 1848). Ett mycket bekant arbete är ”De sex skärmarna i gestalter af den förgängliga världen” af Tanehiko (utg. och öfv. af Pfizmaier 1847). — Synnerligen talrika äro encyklopedier af olika slag; den förnämsta är den stora kinesisk-japanska encyklopedien i 105 bd (1714), af hvilken Remusat gifvit en detaljerad analys i ”Notices et extraits” (1827). Mot slutet af 1800-talet börjar det europeiska inflytandet göra sig gällande, och nu uppstå äfven periodiska publikationer och officiella betänkanden i mängd. I kungl. biblioteket i Stockholm förvaras en storartad japansk boksamling, som hemfördes af A. E. Nordenskiöld (se de Rosny, ”Catalogue de la bibl. de Nordenskiöld”, 1883). I Europa har emellertid först på senare tider studiet af Japans språk och litteratur omfattats med något större intresse. Jesuiterna, hvilka kort efter landets upptäckt (1543) där grundlade missionsanstalter, utgåfvo flera grammatiska och lexikografiska arbeten, af hvilka det bästa var Rodriguez' grammatik från 1604 (öfv. från portugisiska till franska af Landresse, 1825). Först genom holländarna v. Siebold och J. Hoffmann blef litteraturen tillgänglig och språket vetenskapligt bearbetadt. Af grammatikor må anföras: Aston, ”A grammar of the japanese written language” (3:e uppl. 1905), ”Short grammar of the japanese spoken language” (4:e uppl. 1888), Hoffmann, ”A japanese grammar” (2:a uppl. 1877; samtidigt i tysk bearbetning med tillägget ”Japanische studien”, 1878), Walter, ”Lehrbuch der modernen japanischen umgangssprache” (1891), Lange, ”Lehrbuch der japanischen umgangssprache” (2:a uppl. 1906), och Chamberlain, ”Practical introduction to the study of japanese writing” (2:a uppl. 1905). De förnämsta lexika äro Pfizmaier ”Wörterbuch der japanesischen sprache” (1852), Hepburn, ”Japanese and english dictionary” (7:e uppl. 1903), Satow och Ishibashi Masakata, ”A english-japanese dictionary of the spoken language” (3:e uppl. 1904) samt Yamada, Tobari och Oguro ”Neues japanisch-deutsches wörterbuch” (1901). Dessutom äro särskildt att rekommendera Pfizmaiers många afhandlingar om Japans språk och litteratur i Wien-akademiens ”Sitzungsberichte”, 1852—80 och de Rosny, ”Cours de japonais”, 13 vol., innehållande grammatikor för de olika språkarterna, ordböcker, texter med öfversättning m. m. (1857—75). Bland antologier märkas: Chamberlain, ”Romanized japanese reader” (1886), Plaut, ”Japanisches lesebuch” (1891), och Lange, ”Übungs- und lesebuch zum studium der japanischen schrift” (1904). Rörande litteraturhistorien kan hänvisas till Chamberlain, ”Classical poetry of the Japanese” (1880), Courant, ”La presse périodique japonaise” (i ”Journal asiatique”, 1898), Aston ”A history of japanese literature” (1899), Okasaki ”Geschichte der japanischen nationallitteratur” (1899), och Florenz, ”Geschichte der japanische litteratur” (1903—06). H. A. (K. V. Z.)

Japansk ceder, *bot.* Se Cryptomeria.

Japansk humle, *bot.* Se Humle.

Japansk konst (jfr pl. I—II). Alster af japanernas måleri och konstindustri ha i våra dagar i massor öfverförts till de europeiska länderna, där de väckt storartad uppmärksamhet, blifvit föremål för vetenskapligt studium och i icke ringa mån påverkat konsten, särskildt den dekorativa, men äfven måleriet. Om japanernas skulptur och byggnadskonst se Bildhuggarkonst, sp. 362, och Byggnadskonsten, sp. 712; om den japanska konstindustrien se Japan, sp. 1275.

Hök i tall, af Sesson (1500-talet).

Landskap, af Shugetsu (omkr. 1470).

Karpar, af Okyo (1733—95).

Apor, af Sosen (1747—1821).

Flygande vildgäss, af Okyo.

Häger i pilträd, af Hoyen (d. 1867).

Ceremonibild (en makimono), af Tosa Yoshimitsu (1200-talet; Tosaskolan).

Buddistisk "himmelsgeneral", färglagd lerfigur (700-talet).

Hokusai tar en skiss af "det makalösa berget" (Fujiyama), träsnitt efter Hokusai (1760—1849).

Hästar, teckning af Kano Tanyu (Kanoskolan).

Krakel, teckning, ur Hokusais "Mangwa".

Måleriet. Liksom den japanska byggnadskonsten — föga känd och, som det synes, föga betydande — stammar från kineserna, fick japanernas målningskonst äfvenledes sina första impulser (i 5:e årh. e. Kr.) från Kina. Den i 6:e årh. i Japan införda buddistiska religionen gaf genom sin praktfulla gudstjänst och tempelinredning målningskonsten en stark väckelse. Japans förste nationelle målare är Kose no Kanaoka (9:e årh.). De, som följde efter honom (*Kose-skolan*), valde företrädesvis buddistiska motiv, men småningom upptogos japansk-nationella ämnen. Det buddistiska måleriet, som fortsatts ända till våra dagar och i Cho Densu (d. 1427) nådde sin höjdpunkt, utmärkes af stark färgprakt, sträfvan efter dekorativ effekt och rikligt användande af guld. Den japansk-nationella riktningen fortsattes efter Kose-skolan af *Jamato-* och *Tosa*-skolorna; hos den senare framstår den japanska stilen fullt utvecklad och skild från den kinesiska. Tosa-stilen är exklusivt aristokratisk, skildrar med starka färger och yttersta sirlighet hofvets och aristokratiens lif och utmärker sig äfven i växt- och djurmåleriet. En reaktion mot Tosa-stilens stela sirlighet inträdde inemot år 1400 genom Josetsu, som åter tog kineserna till mönster och grundade en ny skola, hvars berömdaste mästare blefvo Shiubun, Sesshiu (1421—1507) och Masanobu (1424—1520), och som utmärkte sig för en bred och rask penselföring. Från den sistnämnde mästarens son Kano Motonobu (1477—1559) stammar den ännu berömdare *Kano-skolan*, hvilken ända till våra dagar rivaliserat med Tosa-skolan. Kano-skolan älskar dämpade färger, kraftiga konturer, bred pensel samt populärare motiv i fråga om figurframställningar (folksagor och favoritgudarna, hvilka senare gärna återgifvas på ett skämtsamt sätt). Mest egendomligt japansk är dock en riktning, hvilken redan på 1100-talet inledes af den buddistiske biskopen Toba, men först långt senare åter framträder i den af Ivasa Matahei (början af 1600-talet) grundlagda *folkliga och profana skolan*, bland hvars berömdaste mästare märkes Hokusai (1760—1849; se denne) och som väljer sina motiv ur det dagliga lifvet, i synnerhet bland de lägre folkklasserna, och återger detsamma humoristisk-satiriskt, stundom frivolt och karikatyrmässigt; äfven i landskap och djurframställningar är denna skola framstående. Bland Hokusais många lärjungar märkes landskapsmålaren Hiroshigé (1776—1858). — Det utmärkande för Japans måleri är ett ytterst fint natursinne, lekande lätthet och behag samt säker blick för det rent dekorativa. Dess styrka ligger i landskap och djurbilder, hvaremot människoframställningarna i allmänhet endast i karikatyren höja sig öfver en styf, uttryckslös konventionalism. En japansk tafla (*kakémono*) är mycket olik en europeisk. Den ser närmast ut som en tapetrulle och består af en smal och hög rektangel af siden eller papper, som hålles sträckt genom i öfre och undre ändan horisontalt löpande runda trästafvar och på hvilken bilden i vattenfärger och tusch är ytterst lätt utkastad, stundom knappast mer än antydd. Ett annat slag af taflor äro de s. k. *makimonoerna*, rörliga friser af högst inemot ½ m. höjd, men i längd mätande ända till 6 m. och däröfver. De bestå af sammanhäftade akvareller, som skildra en rad fortlöpande händelser eller sammanhörande scener, såsom festtåg o. d.

Grafisk konst. Japans målare ha uppnått ett verkligt mästerskap i *träsnittet tryckt i flera olika färger*, hvilket illusoriskt härmar akvarellens verkan. Till minne af festliga samkväm pläga konstnärskretsar utgifva dylika träsnitt (s. k. *surimonoer*), hållna i mycket dämpade och diskreta färger. De billiga populära träsnitten (illustrationer till romaner) utmärka sig för brokiga och våldsamma färger och föraktas af de bildade japanerna.

Litt.: Dresser, "Japan, its architecture, art and art manufactures" (1883), Gonse, "L'art japonais" (I—II, 1883, 1886), K. Madsen, "Japansk malerkunst" (1885), Will. Anderson, "The pictorial arts of Japan" (I—IV, 1886), Bing, "Japanischer formenschatz" (1888—89), Brinckmann, "Kunst u. handwerk in Japan" (1889), S. Tajima, "Selected relics of japanese art" (20 bd, med 1,000 afbildningar, Tokyo 1899—1908), och O. Münsterberg, "Japanische kunstgeschichte" (1905 ff.). J. K—e.*

Japansk mispel, *bot.* Se Eriobotrya.

Japanskt fettvax. Se Fettvax 2.

Japanskt lack. Se Harts, sp. 29.

Ja'petus, *astron.*, en af planeten Saturnus' drabanter, den 9:e i ordningen, inifrån räknadt, upptäckt af Cassini 1671. B—d.

Japicx, Gysbert, frisisk författare. Se Frisiska språket, sp. 1461.

Jappen, ö. Se Jobi.

Japun, *zool.* Se Icteridæ.

Japurá (Yapurá), flod. Se Caquetá.

Japy'ger, Iapyger l. Messapier, ett fordom i sydöstra delen af Italien, hufvudsakligen på kalabriska l. messapiska halfön, men äfven i Apulien, bosatt herdefolk. Se vidare Italiens fornspråk.

Japy'gia, halfö i södra Italien. Se Kalabrien.

Japy'gidæ (Iapygidæ), *zool.*, familj af underordningen *Thysanura* bland borstsvansarna. Hithörande arter likna i sitt allmänna utseende nykläckta ungar af tvestjärtarna och bära liksom dessa senare i bakkroppens spets en tång. De sakna fjällbetäckning. Mundelarna äro insänkta i munhålan, och de 7 första bakkroppslederna bära små extremitetsrudiment i form af korta borst vid bukplåtarnas bakhörn. Ögon saknas. Till denna familj höra de största borstsvansarna. I södra Europa och så långt norrut som till Paris förekommer *Japyx solifugus*, 8—9 mm. lång, till färgen grågul, med mörkare färg på tången och sista bakkroppslederna. Den förekommer under stenar och mossa, springer hastigt och påminner i sina rörelser om en mångfoting. G. A—z.

Ja'pyx, *zool.* Se Japygidæ.

Jaquelot [ʃaklå'], Isaac, fransk protestantisk teolog, f. 1647, d. 1708 i Berlin, blef genom nantesiska ediktets upphäfvande, 1685, tvungen att lämna sin plats som präst i sin födelsestad, Vassy, och flydde då till Haag, där han s. å. utnämndes till präst vid franska kyrkan. 1702 kallades han till samma befattning i Berlin. J. efterlämnade flera bref och skrifter, bland dem en *Dissertation sur l'existence de Dieu* (1697). J. P.

Jaquerie l. Jacquerie [ʃakri']. Se under Jacques.

Jaques-Dalcroze [ʃa'k-dalkråš], Émile, schwei-

zisk tonsättare, f. 1865 i Wien, studerade i Genève samt för A. Bruckner i Wien och L. Delibes i Paris, blef 1892 professor i harmoni och komposition vid konservatoriet i Genève och uppsatte där tidskriften "Gazette musicale de la Suisse romande". Han har komponerat körverk, bl. a. *Poème alpestre* (1895) och *Festival vaudois* (1903), några operor (*Sancho Pansa*, 1897, m. fl.), violinkonsert, stråkkvartetter, pianostycken o. s. v., men har framför allt gjort sig ett namn genom genuint inhemska folk- och barnvisor (danslekar), till hvilka han själf skrifvit äfven orden. Samlingar däraf äro *Chansons simples dans le style populaire, Chez nous* och *Chansons et rondes pour les enfants*. E. F—t.

Jaquette [ʃakä't], fr. Se Jakett.

Jaquirana [ʃakirâna]. Se Javari.

Jaqüt. Se Jakut.

Jarâma [cha-], biflod till Tajo i Nya Kastilien, upprinner på sydöstra sidan af Somosierra, flyter i sydlig riktning, hvarunder den upptager fr. h. Lozoya och Manzanares samt fr. v. Henares och Tajuña, och faller ut från vänstra sidan i Tajo 3 km. v. om Aranjuez. Längd 199 km. (J. F. N.)

Jararâka [ʃa-], *zool.* Se Bothrops.

Jarcke, Karl Ernst, tysk rättsvetenskaplig och politisk skriftställare, f. 1801 i Danzig, d. 1852, blef 1823 e. o. juris professor i Bonn, flyttade 1824 som advokat till Köln, där han öfvergick till den katolska läran och kallades 1825 till Berlin som e. o. professor i kriminalrätt. Påverkad af julirevolutionen, öfvergick han alltmer från juridisk till politisk skriftställarverksamhet. 1831 uppsatte han den ultrakonservativa tidningen "Das Berliner politische wochenblatt", i hvilken han med all makt sökte bekämpa idén om det konstitutionella konungadömet. 1832 mottog J. af Metternich kallelse att intaga den aflidne Fr. v. Gentz' rådsplats i österrikiska statskansliet. Jämte denna nya verksamhet fortsatte han med ifver sitt alltmer fanatiskt ultramontana skriftställarskap. J. egde ock en väsentlig del i grundandet af "Historisch-politische blätter für das katholische Deutschland" (1839). Till följd af de revolutionära rörelserna år 1848 måste han lämna sin befattning inom statskansliet. Hans *Vermischte schriften* äro utgifna i 4 bd (1839—54). (N. S—g.)

Jardin [ʃardä'], Karel du. Se Dujardin.

Jardin [ʃardä'], Nicolas Henri, fransk arkitekt, f. 1720 i S:t Germain des Noyers, d. 1799 i Paris, studerade i Paris och Rom. 1754 inkallades han till Danmark för att uppföra Frederikskyrkan (af norsk marmor). Men planen var så storartadt anlagd, att det efter J:s beräkning skulle behöfvas en tid af hundra år till kyrkans fullbordande. 1770 afstannade arbetet, och J. fick afsked. Först 1894 fullbordades kyrkan ("Marmorkirken"), efter en mindre plan. J. uppförde Bernstorffs slott. Ph. W.*

Jardin d'acclimatation [ʃardä' daklimatasiä'], fr., acklimatisationsträdgård (se Acklimatisation). — Den i Boulogneskogen i Paris 1860 inrättade *Jardin zoologique d'acclimatation* har sedan 1870 till en del ändrat karaktär och består af en samling sällsynta djur och exotiska växter.

Jardin des plantes [ʃardä' dä plät], botaniska trädgården i Paris, med hvilken äfven en zoologisk trädgård och andra naturvetenskapliga samlingar förenats. Fröet till denna omfångsrika inrättning var den af botanisten Guy de Labrosse omkr. 1635 grundade Jardin royal des plantes médicinales. Sedan denna länge vanvårdats af kungliga lifläkare, öfvertog Buffon 1739 dess förvaltning. Han omskapade den, riktade den med samlingar från alla naturens riken och gaf den namnet Jardin du Roi. Hans efterträdare Bernardin de Saint-Pierre genomdref ditflyttningen af menageriet (1793) och öppnandet af det naturvetenskapliga biblioteket (1794), hvarvid det hela kallades Muséum d'histoire naturelle, hvilket namn ännu är det officiella. Där hållas ock fria, för alla tillgängliga föreläsningar i snart sagdt alla naturvetenskaper. I parken en byst af Linné.

Jardinière [ʃardinjär; fr., eg. trädgårdsflicka, af *jardin*, trädgård], mindre prydnadsmöbel, i form af

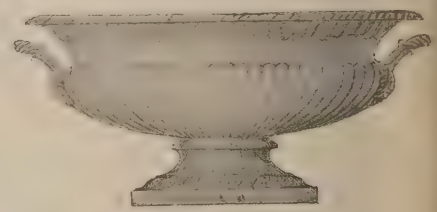

Fig. 1. Jardinière af silfver, i gustaviansk stil.

en låda eller korg, hvari växter odlas och som vanligen ställes i fönster, på bord o. d. (jfr Fönsterträdgård); lågt bordsprydnadskärl af silfver, kristallglas e. d., att fylla med blommor (se fig. 1); maträtt af hackade grönsaker (i soppor o. s. v.); ett slags fint, smalt spetsbroderi på halskragar eller

Fig. 2. Rafaels målning "La belle jardinière".

handlinningar o. s. v. — La belle j. [la bäl-], fr. ("den vackra trädgårdsflickan"), namn på en af Rafaels madonnor (se fig. 2), som förskrifver sig från hans florentinska period (1504—08) och förvaras i Louvre (Paris).

Jargön, *miner.* Se Jargonium.

Jargo'ng [jar-], af fr. *jargon*, sätt att tala, om i ordval och vändningar är egendomligt för någon viss människoklass, något särskildt kotteri; rotälska; skrytsamt ordsvall utan sakkännedom l. djupare innebörd, "prat". Jfr Argot, Cant och langspråk.

Jargo'nium (af *jargon*, en varietet af zirkon), *miner.*, benämndes af Sorby ett förmodadt nytt grundämne, funnet i vissa varieteter af zirkon. Sedermera befanns jargonium vara af uran föroreadt zirkonium. P. T. C.*

Jarimar, furste på Rügen, var redan 1257 konung Kristofer I:s af Danmark fiende och företog 1259 ett tåg till Bornholm, där han intog Hammershus, landsteg i april på Själland, inträngde i Köpenhamn och förstörde borgen samt tillfogade 14 juni den kungliga hären och de själländske bönderna ett stort nederlag vid Næstved. Senare drog han öfver till Skåne och for där fram med stor grymhet, men blef 1260 dräpt af en bondkvinna. E. Ebg.

Jarka'nd (Jarkent). 1. (J.-darja) Flod i Kinesiska Öst-Turkestan, uppstår genom föreningen af två källfloder, af hvilka den längsta, Raskem-darja, uppstår i norra delen af Kashmir, på Karakoram, omkr. 15 km. ö. om Karakorampasset, 5,150 m. ö. h., och flyter i en linje först åt n. v., bildande Kashmirs gräns i n., därpå åt n. och n. ö. samt förenar sig under 40° 10′ n. br. med Kaschgar till Tarim. J. mottar flera bifloder från Pamir och Kwenlun samt delar sig i sitt nedre lopp, genom öknen, i många armar. Längd omkr. 900 km. — 2. Stad vid floden J. under 38° 22′ n. br. och 77° 10′ ö. lgd, 1,270 m. ö. h., ligger på en genom många kanaler väl vattnad, mycket fruktbar slätt, där hvete, korn, ris, bomull, oljeväxter, meloner, äpplen och rufvor odlas och stora hjordar af getter och får hållas. Den gamla staden (*Koonaschahr*) har trånga smutsiga gator och är mest bebodd af muhammedaner, den västligare nya staden (*Jangischahr*) har en stark kinesisk fästning, är hufvudsakligen bebodd af kineser och säte för de högre ämbetsmännen. Dessa båda stadsdelar förenas genom en ½ km. lång gata med mycket liflig trafik. I kinesstaden bo befälhafvaren för den starka kinesiska truppafdelningen och 5,000 kinesiska och dunganska köpmän. 67 smala kanaler sprida flodens vatten kring staden. Husen bestå mest af soltorkadt tegel. I J. finnas många moskéer med skolor, karavanserajer och två stora basarer. Invånarnas antal uppgifves mycket olika, från 75,000 till 120,000 och med kringliggande byar till 200,000. De sysselsätta sig hufvudsakligen med silkesodling, mattväfning, filtfabrikation och handel. Exportvaror äro siden, fårull, lampa; införseln, som förmedlas af kineser, ryssar och engelsmän, utgöres af te, socker, opium, färgämnen, läder, krut m. m. — J., af européerna föga användt före senare hälften af 19:e årh., var i början af vår tidräkning hufvudstad i ett rike, som omfattade hela Tarimbäckenet, kom sedan under kinesisk öfverhöghet, eröfrades 1756 af kineserna, 1864 af dunganerna, var under Jakub Beg (se d. o.) andra residensstad i riket Kaschgar, men återtogs af Kina 1877. Marco Polo besökte om ej staden åtminstone trakten. Den förste europé, som i 19:e årh. såg staden, var A. Schlagintweit (aug. 1857), men han mördades några dagar senare i Kaschgar. Närmare kännedom om staden vanns genom engelsmännen R. Shaw och G. W. Hayward, som besökte den 1869, D. Forsyth m. fl. (1870 och 1873), A. D. Carey (1886). J. F. N.

Jarke'nt. Se Jarkand.

Jarl (urnordiskt *erilaR*, jfr folknamnet *heruler*), ett gammalt nordiskt ord, som urspr. synes ha afsett en fri man i allmänhet. Redan i Eddadikterna (Rigsþula) möter man dock jarl i betydelsen af förnäm, högättad man, och under historisk tid tillhör i Skandinavien jarlnamnet konungens högsta tjänstemän. — Det etymologiskt identiska angelsaxiska *eorl* betecknar en framstående man, hjälte, höfding; engelska *earl* har under inflytande från Skandinavien öfvergått till ämbetstitel å vissa höga ämbetsmän, sålunda ersättande och undanträngande det angelsaxiska *ealdorman* (grefve, frank. *comes*). Jfr Earl.

De norsk-isländska källorna omnämna för äldre tider ett flertal jarlar för hvart och ett af de nordiska rikena. Redan tidigt finna vi emellertid principen om endast *en* jarl som konungens högste ämbetsman och i värdighet stående närmast konungen komma till synes. Hvad Sverige beträffar, framträder detta senare tydligt, då vid midten af 1100-talet våra egna historiska källor börja kasta ljus öfver det svenska samhällsskicket. *Sveriges jarl* (lat. *dux* l. *comes Sueciæ*) var vid denna tid den förnämste i riket näst konungen. Han hade troligen under konungen befälet öfver rikets stridsmakt. Särskildt hade han uppsikt öfver krigsmakten till sjöss, ledingen, och i de delar af landet, som gränsade till hafvet (Roden; jfr Roslagen), disponerade han öfver en del af utskylderna. Vissa kungliga gods voro anslagna till hans underhåll, och han synes äfven ha erhållit en tredjedel af den skatt, som af gottlänningarna betaltes till sveakonungen. De fleste svenske jarlar, om hvilka källorna lämna oss någon säkrare kännedom, tillhörde Folkungaätten. De två mest ryktbara bära båda namnet Birger. Birger Brosa (d. 1202) var jarl under Knut Eriksson och Sverker Karlsson tid. Han tyckes ha varit en mycket mäktig man med stort inflytande i rikets angelägenheter och stod i släktskapsförbindelse med alla Nordens konungahus. Birger jarl (d. y.) beklädde jarlämbetet 1248—66. Större delen af denna tid styrde han riket med full kunglig makt och myndighet, enär hans son Valdemar, som utvalts till konung, vid trontillträdet var minderårig och sedermera alltjämt tyckes ha gått i faderns ledband. Med Birger jarl försvinner jarltiteln i Sverige för att efterträdas af hertigtiteln (på latin öfversättas både jarl och hertig med *dux*): denna tillägges de yngre manlige medlemmarna af konungahuset och visar vid sin första förekomst ett nära beroende af det tidigare jarlämbetet. Jfr Hertig. — På 1300-talet omtalas visserligen i Sverige en man med jarltitel, nämligen Erengisle Sunesson, men denne var ej svensk jarl, utan jarl af Orkneyöarna. S. T—g.

Jarl, Otto, skulptör, f. 10 april 1856 å Ekholmen (Uppland), studerade i Stockholm på Tekniska skolan och sedermera i Wien på konstakademien. Sedan 1879 är han bosatt i nämnda stad. J. har utfört grupper och reliefer (*Kain och Abel*, *Den förlorade sonen*), byster, djurtyper och djurgrupper (några dylika i porslin och gips finnas på Nationalmuseum) samt ett monument — ett sittande lejon

— öfver major Fr. von Hackher, rest i Graz i Steiermark 1909. G—g N.

Jarlasagor (*Jarlasǫgur*) l. Orknöingarnas saga (*Orkneyingasaga*) är författad omkr. 1200 af en med Orkneyöarna och deras förhållanden i grund förtrogen anonym författare, som man förmodat vara identisk med biskop Bjarne Kolbeinsson (se d. o.), hvilket förefaller ganska rimligt. Den väl berättade, detaljrika och i hufvudsak pålitliga sagan redogör för Orkneyöarnas och deras jarlars historia från senare delen af 800-talet till omkr. 1170; dess främsta personlighet är jarlen och skalden Ragnvald Kale (se d. o.). Jämngammal med de äldsta isländningasagorna (omkr. år 1200) kan den äfven i värde täfla med många bland dessa. Snorre har känt den och nyttjat den som källa. Den är utgifven i bd I af "Icelandic sagas" (1887). R. N—g.

Jarlaskald. Se Arnor Tordsson.

Jarler (lat. *Jarlerius*), ärkebiskop i Uppsala 1236—55, var en betydande man och visade sig särdeles mån om kyrkan och stiftet. Han förvandlade munkkollegiet vid Gamla Uppsala ärkebiskopssäte till ett ansenligt collegium canonicorum seculare, d. v. s. ett sådant, som bestod af män, hvilka icke voro bundna af ordensregler. Hans i senare tid påvisade graf i Mariakyrkan i Sigtuna bär vittnesbörd om hans intima förbindelse med dominikanorden. E. M. R.

Ärkebiskop Jarlers sigill.

Jarlsberg gård, en af Norges största jordegendomar, är belägen i Jarlsberg og Larviks amt, omkr. 3 km. n. v. om staden Tönsberg, på en stor slätt, på båda sidor om Oulo-älfven. Hufvudgården (från midten af 1700-talet) är omgifven af storartade parker och trädgårdar. På 800-talet hade de vestfoldske konungarna sitt residens på denna plats, näml. där den i sagorna ofta nämnda kungsgården Sæheim är belägen. Sedan Tönsbergshus uppbyggts, flyttade de kunglige befallningsmännen dit, men då nämnda fästning förstörts (1502), blef Sæheim ånyo deras bostad. 1671 kom gården i Peder Griffenfelds ego; då han 1673 upphöjdes till grefve af Griffenfeld och Tönsberg, fick Sæheim kungsgård namnet Griffenfelds gaard. Sedan Griffenfeld (1676) fallit i onåd, indrogs godset till kronan och gafs åt ståthållaren i Norge U. F. Gyldenlöve, som 1683 sålde det till baron G. V. Wedel, som 1684 blef den förste grefven af Jarlsberg. Godset är fortfarande i hans efterkommandes ego; den siste grefven (P. A. Wedel-Jarlsberg) dog 1893. Jfr Wedel-Jarlsberg. O. A. Ö.

Jarlsberg og Larviks amt, amt i Kristiania stift i Norge, det minsta, men tillika det tätast befolkade i landet. Areal 2,319,58 kvkm. 104,554 inv. (1900). Amtet gränsar i s. till Drammensfjorden och Kristianiafjorden, i ö. och n. till Buskeruds amt, i v. till Bratsbergs amt. Det är i administrativt hänseende deladt i fyra sorenskriverier samt har fyra städer: Tönsberg, Holmestrand, Larvik och Sandefjord. I dagligt tal kallas amtet "Grevskabene" efter grefskapen Larvik (upprättadt 1671) och Jarlsberg i. Tönsberg (upprättadt 1673). Sedan 1881 står det i förbindelse med Kristiania genom den s. k. "Grevskabsbanen". Jfr Vestfold. O. A. Ö.

Jarlsö (Jersö), liten ö i Jarlsberg og Larviks amt i Norge, utanför inloppet till staden Tönsberg. O. A. Ö.

Jarmann, Jakob Smith, norsk gevärskonstruktör, f. 30 maj 1816 i Nordre Frons socken i Gudbrandsdalen, d. 29 mars 1894 i Kristiania, var först maskinist på en af norska flottans ångbåtar och öppnade 1853 tills. med ingenjören P. Nörbech en mindre mekanisk verkstad utanför Kristiania, som 1857 öfvergick till aktiebolaget "Nylands mekaniske verksted", men fortfarande sköttes af grundläggarna. I slutet af 1870-talet lämnade J. sin ställning som en af verkstadens styresmän och egnade sig uteslutande åt gevärskonstruktion. Redan 1839 hade han konstruerat ett bakladdningsgevär för enhetspatron i stället för metallhylsor (sådana voro då ännu icke uppfunna) tillverkade han patronomslag af papp. Geväret pröfvades och vann allmänt erkännande. 1871 lyckades J. konstruera ett enkelladdningsgevär, hvilket han sedermera vidare förbättrade till det repetergevär ("1881 års repetergevär"), som infördes vid norska infanteriet. En ny modell infördes 1884 (se Handeldvapen, tabell). O. A. Ö.

Jarmen, stad i preussiska reg.-omr. Stettin, Pommern, vid Peene. 2,868 inv. (1900). Sockerbruk och maskinfabrik. J. F. N.

Jarme'ricus. Se Ermanarik.

Jarmūk, Jordans största biflod, utmynnar i denna från ö. omkr. 8 km. s. om sjön Gennesaret och har här vanligen en vattenmängd, som är minst lika stor som hufvudflodens. J. har sitt ursprung på flera håll högt upp i landet ö. om Jordan. I G. T. förekommer icke denna flod vid namn. Möjligen åsyftas den i 1 Mos. 31: 21. Hos Plinius (V: 18, 74) heter den *Hieromices*, af de i närheten boende beduinerna kallas den *Scheri'at el-menādire*. Vid J. (Jakusa) stod 20 aug. 636 ett afgörande slag emellan byzantiner och araber. E. S—e.

Jarnac [jarna'k], stad i franska dep. Charente, vid floden Charente, 14 km. ö. om Cognac. 4,541 inv. (1901). Vinodling och konjakstillverkning. Vid Triac, något ö. om J., stod 13 mars 1569 en strid i hvilken 26,000 katoliker under hertig Henrik af Anjou (sedermera konung Henrik III) slogo 15,000 hugenotter, anförda af Coligny och prins Ludvig af Condé. Den sistnämnde blef tillfångatagen och dödad. En pyramid utmärker stridsfältet. (J. F. N.)

Járnsiða. Se Järnsida.

Járnviðr. Se Järnskog, *nord. myt.*

Jarnwitch, det gamla namnet på Danskesko (se d. o.).

Jarocho'wski, Kazimierz, polsk historieskrifvare, f. 1818, d. 1888, domare i Posen, publicerade *Teka Gabryela J. Podoskiego* (6 bd, 1856—62), viktiga aktstycken rörande Polens historia vid tiden för föreningen med Sachsen, hvarjämte han författade konung August II:s historia (1856—74) samt åtskilliga smärre historiska skrifter, utkomna under titeln *Opowiadania historyczne* (6 bd, 1860—86), äfvensom några särskildt utgifna afhandlingar, hvar-

land *Wielkopolska w czasie pierwszej wojny szwedzkiej w r. 1655—57* (Storpolen under det första svenska kriget 1655—57, 1864) och *Car Piotr i carewicz Aleksy* (1862). Under pseudonymen Severin Przerowa framträdde han med ett litteraturhistoriskt arbete, *Literatura poznanska* (1880), storhertigdömet Posens litteratur i förra hälften af 19:e årh. (A—d J.)

Ja'roměř [-mjerʃ], ty. *Jaromierz*, stad i bömiska distriktet Königinhof, vid Aupas inflöde i Elbe, 6,671 inv. (1900). Textilindustri. Sockerbruk. I närheten af J., vid byn Schweinschädel, stod 29 juni 1866 en fäktning mellan preussarna, under Steinmetz, och österrikarna, under Festetics, hvilken slutade med österrikarnas aftåg. 4 km. n. om J. ligger godset Heřmanitz, där Wallenstein dödes. (J. F. N.)

Jaromierz. Se Jaroměř.

Jaropo'lk, rysk furste, sonsons son till Rurik, född omkr. 960, efterträdde 972 sin fader, Svjatoslav som härskare i Kiev. I afsikt att göra sig till ensam herre öfver alla ryska områden angrep och besegrade han 977 sin broder Oleg (fsv. Helge), drevlianernas furste, som därvid omkom; men hans halfbroder, Vladimir (den helige), furste i Novgorod, tyckades fly öfver till Skandinavien samt återkom därifrån med hjälp, och J. vardt 980 i sin ordning dragt om lifvet. (H. A—t.)

Jaroslău (Jaroslaw), stad i Galizien, vid San, n. om Przemysl. 22,660 inv. (1900). Handel med honing och vax samt spannmål och trävaror. (J. F. N.)

Jarosla'v (Jaroslavlj). 1. Guvernement i mellersta Ryssland, omgifvet af guv. Vologda, Kostroma, Vladimir, Tver och Novgorod. 35,613 kvkm. 1,072,478 inv. (1897). Landet bildar en högslätt, med många träsk och sandhedar, samt är föga fruktbart. Hufvudfloden är Volga, som upptager biflo derna Mologa, Sjeksna och Kotorost. Jordbruket (hafre, råg, hampa) är hufvudnäring, men afkastningen fyller knappt behofvet. Industrien är blomstrande, i synnerhet linne- och bomullsväfverierna, och handeln liflig. Skog täcker 32 proc. af ytan. Guv. är indeladt i 10 kretsar. — 2. Hufvudstad i nämnda guv., vid Kotorosts inflöde i Volga. 70,610 inv. (1897). Viktig järnvägsknut. Staden är säte för en ärkebiskop, har ett stort gymnasium och ett lyceum, som enligt regl. af 1874 motsvarar en juridisk fakultet vid de ryska universiteten (stiftadt 1803 af Pavel Grigorjevitj Demidov, d. 1821), samt uppgifves ha 77 kyrkor och 3 kloster. Liflig industri (omkr. 56 fabriker med 10,500 arb. och 12 mill. rubel i produktionsvärde) och handel. — J., anlagdt 1025 af storfursten Jaroslav den store, är den äldsta af slaverna grundlagda staden vid Volga. 1468 afträddes det till storfurstendömet Moskva och var därefter en tid storfurstarnas residens, hvarför de ryske storfurstarnas äldste son bar titeln "furste af J." (J. F. N.)

Jarosla'v den store, storfurste i Kiev, Vladimir den heliges son, tyckades efter blodiga strider komma i besittning af tronen i Kiev, som J:s kusin Svjatopolk inkräktat efter Vladimirs död (1015). J. förvärfvade sig därefter småningom de olika ryska områdena, i det han bl. a. från Polen återeröfrade Röda Ryssland. Han stred äfven med framgång bl. a. mot litauer och tjuder, men led i kamp mot den grekiske kejsaren ganska betydliga nederlag. Om hans fredliga inre styrelse se Ryssland, historia. Ryska hofvet stod på J:s tid i liflig förbindelse med de europeiska furstehusen, i synnerhet de skandinaviska. J. gifte sig 1019 med Olof Skötkonungs dotter Ingegärd och hade med henne döttrarna Elisabet, Anna och Anastasia, hvilka förmäldes med konungarna Harald Hårdråde af Norge, Henrik I af Frankrike och Andreas I af Ungern. Vid sin död, 1054, skiftade J. väldet mellan sina fem söner, hvarvid han dock förordnade, att den äldste, Izjaslav, skulle som storfurste i Kiev betraktas som familjens öfverhufvud. (V. S—g.)

Silfvermynt, slaget för Jaroslav den store.

Ja'rrah (Jarra), *bot. tekn.*, ett hårdt, tungt och mörkrödt träslag, som erhålles af *Eucalyptus marginata* i Väst-Australien. Af de olika träslag, som erhållas af *Eucalyptus*-arter (jfr Eucalyptus), är detta det viktigaste för den europeiska handeln och industrien. G. L—m.

Jarriba, negerstat. Se Joruba.

Jarrow l. Jon Tyne [djä'räu ån tāi'n], stad i engelska grefsk. Durham, vid Tyne, mellan Newcastle och Shields. 34,295 inv. 1901 (6,494: 1861). Skeppsvarf, stora dockor, järngjuterier, valsverk, tillverkning af papper, segelduk och kemikalier samt stor export af stenkol. Ruiner af det 681 grundlagda benediktinklostret, inom hvars murar Beda Venerabilis tillbragte största delen af sitt lif. (J. F. N.)

Jasa, en mongolisk lagsamling. Se Djingiskan, sp. 555.

Jaschmāk, turk. Se Feradjé.

Jasinskij, Ieronim Ieronimovitj, rysk novellist, f. 1850 i Charkov, uppsatte 1878 tidskriften "Slovo", hvari han under märket Maksim Bjelinskij offentliggjorde sina första berättelser. 1900 begynte han utgifva de belletristiska månadshäftena "Ezjemjesiatjnyja sotjinenija". J. är en af det nyare Rysslands produktivaste författare och har haft en viss betydelse för den skönlitterära utvecklingen som varm anhängare af symbolism och impressionism i konsten. Se "Några karakteristiska drag ur den nyare ryska novellistiken" (i "Finsk tidskr.", 1889: 1). J:s samlade berättelser och romaner utkommo 1888—89 i 7 bd. A—d J.

Jasione montana. *1* växtens öfversta del, *2* blomma (pistillen i frömjölsstadium).

Jasiōne L., *bot.*, ett örtsläkte, hörande till fam. *Campanulaceæ*. Blommorna äro samlade i korg. Blomkronorna äro smala, djupt inskurna och ståndarknapparna nedtill förenade; frukten är en tvårummig kapsel. På torra ställen, bergbackar o. d., växer den enda svenska arten, *J. montana* L., monke (se fig.), tämligen allmänt. Blommorna äro vackert blå. O. T. S. (G. L—m.)

Jasło [jasωå'], stad i västra Galizien, vid Wisłoka. 6,571 inv. (1900). Gammalt slott, gymnasium. I närheten petroleumkällor. J. F. N.

Jasmin [jas-], *Jasminum* L., *bot.*, ett släkte af upprätta eller klättrande buskar hörande till fam. *Oleaceæ*. Bladen äro enkla eller parbladiga med uddblad; blomfoder och blomkrona sambladiga, den senare med platt utbredt bräm. Frukten är ett bär. Släktet har omkr. 140 arter, af hvilka de flesta tillhöra Ostindien och Indiska arkipelagen; en art, *J. fruticans* L., finnes i Syd-Europa. Blommorna, vanligen gula eller rent hvita, ha oftast en ljuflig vällukt, starkast under natten, hvarför flera arter allmänt odlas i våra växthus och fönster, såsom *J. nudiflorum* Lindl., från Kina, med stora gula blommor om vintern, *J. Sambac* Ait., från Ostindien, med hvita blommor, m. fl. Det kinesiska teet parfymeras med *Jasminum*-blommor. Af blommorna af *J. odoratissimum* L., *J. grandiflorum* L. och *J. officinale* L. (se fig.) erhålles en välluktande eterisk olja, *oleum jasmini*, som användes till parfymering. Nämnda arter odlas därför i stor skala, särskildt i Syd-Frankrike, där en skörd af omkr. 200,000 kg. blommor pr år erhålles. Af de friska blommorna erhålles genom enfleurage (se Parfym) en pomada, ur hvilken oljan utdrages med alkohol. Jasminoljans viktigaste beståndsdel är *jasmon*, en ljusgul olja af intensiv jasminlukt. Flera arter äro använda i medicinen. Man må icke förväxla jasmin (*Jasminum*) med ''schersmin'' (*Philadelphus*), som hör till en helt annan familj. — Jfr Gelsemium. O. T. S. (G. L—m.)

Jasminum officinale.

Jasmin [jasmä'], Jacques Boé, fransk folkskald, f. 1798 i Agen (dep. Lot-et-Garonne), d. där 1864 som perukmakare. Den provensalska skaldekonstens återuppväckare, besjöng han på sitt fädernemål, gascogneskan, dels minnen från sin egen ungdom, dels sin hembygds seder och folklif. I likhet med de gamle trubadurerna drog han omkring i bygden och uppläste för välgörande ändamål sina skildringar. Franska akademien tilldelade honom 1852 sitt stora pris jämte en öfver honom slagen medalj (''La médaille du poète moral et populaire''). Toulouseakademien krönte honom till ''maître ès jeux floraux'', och om den kärlek, hvarmed hans landsmän omfattade honom, vittnar J:s 1870 i Agen resta staty. Hans skaldestycken äro samlade och utgifna under titeln *Las papilhôtos* (1835—43, sist 1898 i 2 bd). Se arbeten om J. af Rabain (1867), De Montron (2:a uppl. 1876), Smiles (1891) och Mariéton (1898). T. H.*

Jasminolja [jas-], *bot.* Se Jasmin.

Jasminum, *bot.* Se Jasmin.

Jasmön, *bot.* Se Jasmin.

Ja'smund [-mont], halfö i nordöstra delen af Rügen. Därutanför stod 8 aug. 1715 emellan svenskar och danskar en oafgjord strid, efter hvilken danska flottan dock gick till sjöss. 17 mars 1864 egde där en sjöstrid rum mellan några danska och preussiska fartyg, hvarvid de sistnämnda blefvo slagna. L. W:son M.

Jasna gora. Se Częstochowa.

Jäsnaja poljána (ry., ''det ljusa fältet''), by och

Jasnaja poljana, herrgården.

herrgård, tillhörig ryske författaren L. Tolstoj, 6 km. s. v. om staden Tula.

Jäson, *grek. myt.* Se Iason.

Jasper [dj'äspe], Jasper-gods (eng. *jasperware*), ett slags porslin. Se Wedgwood.

Ja'spis (grek. *i'aspis*), *miner.*, var hos de gamle benämningen på ogenomskinliga ädelstenar. Numera förstås med jaspis icke-kristalliserad, af järnoxid och järnföreningar förorenad, ogenomskinlig, röd, gul, grön eller brun kvarts. Ofta är jaspis ådrig eller bandad och benämnes då bandjaspis. Jaspis anträffas i form af körtlar, inneslutna i flera bergarter, i konglomerat, som lösa klapperstenar o. s. v. i Egypten, Grekland, Sibirien, på Harz, i Skånes ''keuper'' och i Väster-Dalarnas sandstenskonglomerat. Jaspis antager en vacker polityr och nyttjas till dosor, urnor, pitschaft o. s. v. P. T. C.*

Jaspopäl l. Järnopäl l. Opaljaspis, *miner.*, en varietet af opal, starkt förorenad af inblandad järnoxid, ogenomskinlig och af brun till gul färg. Den förekommer i Ungern, Mähren och Böhmen. P. T. C.*

Jassänan, *Parra jacana*, *zool.*, är representant för en fam. inom fågelordningen *Charadriiformes*. Den utmärkes genom en stark sporre vid handleden samt synnerligen långa tår och klor; särskildt baktås klo är mycket lång och tunn. Fågeln har naken pannplåt samt är svart på hufvudet, halsen, bröstet och buken, men rödbrun på ryggen, vingarna och bukens sidor; vingpennorna äro gulgröna, i spetsen svarta, och stjärtpennorna mörkt rödbruna; fötterna olivfärgade. Längden stiger till 25 cm. Från Guayana till Paraguay saknas jassanan icke vid något stillastående vatten, som delvis är betäckt med stora vattenväxters blad, på hvilka den springer omkring. Emedan den är allmänt omtyckt, uppehåller den sig ofta i närheten af människobostäder. För öfrigt träffas den såväl i närheten af kusten som långt in i landet, äfven midt i urskogarna. Jassanan

ver af vatteninsekter och deras larver, men äfven frön. Att tämja den lär ej vara förbundet med gon större svårighet. C. R. S. (L—e.)

Jasso, forntida namn på staden Ajas i Mindre ien.

Jassy, Iaşi [ia'ʃi], stad i Rumänien, fordom fvudstad i Moldau, vid Bahluin och vid järn-gen Lemberg—Odessa. 8 km. från Pruth. 77,759 . (1907), hvaraf omkr. 50,000 judar; dessutom nenier, ryssar, tatarer, ungrare, zigenare m. fl. är oregelmässigt byggdt, mest med envåningshus; n har ett stort antal grekiska kyrkor, en katolsk, protestantisk och en armenisk, många synagogor n ett universitet (sedan 1860) med 4 fakulteter teologisk), omkr. 900 stud. och ett bibliotek på kr. 160,000 bd, flera högre och lägre skolor och statsarkiv (sektion af det i Bukarest). Staden säte för en grekisk metropolit och en romersk-tolsk biskop. Industrien är obetydlig, men han-ln mycket ansenlig (mest med majs, korn, salt, n). — J. omnämnes som stad först i 14:e årh. n blef 1565 (i st. f. Suciava) de moldaviske fur-rnas residens. 1538 ödelades staden af sultan iman, 1686 af Johan Sobieski och 1822 af janit-iarerna. 19 jan. 1792 slöts fred i J. mellan Ryss-d och Turkiet. (J. F. N.)

Jastrow, stad i preussiska reg.-omr. Marienwerder estpreussen), nära Netzes biflod Küddow. 5,396 . (1905). (J. F. N.)

Jastrow, Ignaz, tysk nationalekonom, histori-, f. 13 sept. 1856 i Nakel, blef 1885 docent i tionalekonomi i Berlin och 1905 e. o. professor i förvaltningsvetenskap. J. utgaf 1881—94 ahresberichte der geschichtswissenschaft" (14), skildes därpå från uppdraget på grund af a socialpolitiska åsikter och har sedan utgifvit skrifterna "Soziale praxis" (1895—97), "Das werbegericht" (1896 ff.) och "Der arbeitsmarkt" 397 ff.). Bland hans arbeten märkas *Geschichte deutschen einheitstraums und seiner erfüllung* 84; 4:e uppl. 1891), *Die volkszahl deutscher dte zu ende des mittelalters und zu beginn der uzeit* (1886), *Sozialliberal. Die aufgaben des eralismus in Preussen* (1893; 2:a uppl. 1894), *eussisches steuerbuch* (1894), *Das dreiklassen-tem* (1894), *Die einrichtung von arbeitsnach-isen und arbeitsnachweisverbänden* (1898, 2:a pl. 1900), *Sozialpolitik und verwaltungswissen-aft* (bd I, 1902). Tills. med G. Winter har J. fattat *Deutsche geschichte im zeitalter der Hohen-ufen* (2 bd, 1893—1901), där särskildt den kul-historiska inledningen är J:s verk. Hans finans-enskapliga och socialpolitiska undersökningar äro största delen tryckta i "Jahrbücher für natio-ökonomie" och "Archiv für soziale gesetz-ung". G. W—k.

Jász [jäs], plur. Jászok, ungerskt namn på ygerna, ingår i namnet på flera orter inom as område (se vidare Jászság): 1. J.-pati, storkommun. 10,873 inv. (1900). — J.-Árokszállás. Se Árokszállás. — J.-Berény. Se Berény. — 4. J.-Kis-, storkommun. 6,692 inv. (1900). — 5. J.-dány, storkommun. 8,957 inv. (1900).

Jász-Nagykun-Szolnok [jas-nadj-kun-sål'nåk], ko-at i Ungern, på ömse sidor om mellersta Theiss. 374 kvkm. 350,269 inv. (1901), nästan uteslutande ungrare, 58 proc. katoliker, 38 proc. protestanter. Hufvudstad är Szolnok. (J. F. N.)

Jászok. Se Jász.

Jászság [jä'ʃʃåg], det ungerska namnet på ett stundom Jazygien kalladt område på västra stranden af Theiss, sedan 1876 ingående i komitatet Jász-Nagykun-Szolnok (se d. o.). Det har sitt namn efter sina "jazygiska" invånare (ung. plur. *jászok*), afkomlingar af en turkisk, med kumanerna nära förbunden stam, hvilken för länge sedan blifvit fullständigt magyariserad. Jászerna nedsatte sig här troligen i slutet af 1000-talet; deras namn uppträder likväl i häfderna först på 1300-talet. De och deras städer, i hvilkas namn esomoftast ett Jász- ingår (jfr Jász-Berény etc.), åtnjöto sedan gammalt särskilda adliga privilegier, hvilka ånyo bekräftades af Maria Teresia 1745. K. B. W.

Jataga'n (turk. *yataghan*), detsamma som handjar (se d. o.).

Jātaka, sanskr. (eg. "hörande till födsel"). 1. Detsamma som Jātakarman (se d. o.). — 2. En Buddhas (*Çākyamunis*) föregående existens och en därom handlande berättelse. Den viktigaste berättelsesamlingen af detta slag — hvaraf flera samlingar finnas — är den på pāli af Fausböll (se denne) utgifna "The jātaka" etc., ett stort sammelverk på de sydlige buddisternas kanoniska språk, och som ingår som en beståndsdel i deras kanon. Jātaka är en historia från Buddhas enligt indisk åskådning före den specifika existensen som Buddha ("den väckte, fullt upplyste") gående talrika existenser som Bodhisatva ("den blifvande Buddha, framtids-Buddha"). Då Buddha har minne af sina föregående tillvarelseformer, kan han berätta händelser af olika slag — från indisk åskådning verkliga eller föregifvet verkliga — från dessa. Buddha tänkes och tänker sig alltid som medspelande i dessa berättelser och är merendels, såsom Bodhisatva, hufvudpersonen i dem. Berättelserna äro afsedda att vara parabler och sedelärande stöd för de olika läroutredningar, Buddha under sina vandringar som religions- och sedelärare framdrog inför den honom åtföljande lärjunge- och munkskaran eller inför de åhörarskaror, som, hvart han kom, i tusental samlade sig för att höra mästaren. "Jātaka" i sitt nuvarande skick är en samling för predikningar som belysande exempel tjänande fabler, sagor och anekdoter försedda med en såväl berättande som grammatisk kommentar (*jātakatthavaṇṇanā*). Den förra omtalar vid hvilket tillfälle och i hvilken situation Buddha gjorde den eller den läroutredningen. Denna berättelse, som utgör ram åt det hela, rör sig sålunda om Buddhas samtid, är *samtids*berättelsen (*paccuppannavatthu*), i hvilken Buddha är hufvudpersonen bland sin omgifning af samtida män och kvinnor. I denna sin lärande verksamhet finner han rik anledning att som stöd och bekräftelse eller som ett enkelt apropå använda olika berättelser, som anges vara upplefvanden af Buddha i hans föregående existenser eller stående i förbindelse med dessa. Denna kallas *forntids*historien (*atītavatthu*) och handlar om Bodhisatva. Dessa forntidsberättelser äro hämtade från öfverallt i Indien kurserande sago- och berättelsestoff af allehanda innehåll, antingen bevarade i sin ursprungliga form som fabel, folksaga o. s. v. eller mer eller mindre buddistiskt omfärgade. Om man bortser från va-

rianter och dubbletter, innehåller Jātakaboken öfver 500 sagor och berättelser, som i stor utsträckning återfinnas i andra länders folksagor och sagosamlingar och bevisligen till stor del ligga till grund för dem. Sålunda återgå många af våra vanligaste folksagor (t. ex. såsom vi känna dem från Grimm) till indiska samlingar och i all synnerhet Jātakasamlingen. Ingen sagosamling i världen går därför i betydenhet och värde upp emot den. Själfva berättelsen är på prosa med inströdda verser, hvilka förete en äldre språkform. Jātaka torde förelegat som samling på pāli redan före kyrkomötet i Vesāli (omkr. 380 f. Kr.), bragtes af Ceylons apostel Mahinda (omkr. 250 à 220 f. Kr.) till Ceylon och öfversattes (utom verserna) på singhalesiska. Den ursprungliga pāliredaktionen af prosan har gått förlorad; hvad vi nu ha är en på 400-talet (kanske af den store kyrkofadern Buddhaghosa) gjord öfversättning tillbaka till kyrkopāli från singhalesiska. Pāli-jātaka är öfversatt till engelska af flera lärde under Cowells ledning, ”The Jātaka or stories of the Buddhas former births” (6 bd, 1895—1907). En öfversättning af Rhys Davids påbörjades med ”Buddhist birth stories or Jātaka tales” (1880), men hann aldrig öfver den 40:e. En tysk totalöfversättning har påbörjats af J. Dutoit 1907. Strödda sagor eller samlingar äro öfversatta till olika språk. Till svenska finnes ett urval af 72 Jātaka (forntidsberättelserna) öfversatt af K. F. Johansson i ”Indiska sagor, I” (1907). — Af Jātakasamlingar på sanskrit kan nämnas ”The Jātakamālā or Garland of birth-stories b. Ārya Çūra”, utg. af Kern (i ”Harvard Or. Series”, I, 1891) och öfversatt af Speyer (i ”The sacred books of the Buddhists”, I, 1895). Denna innehåller blott 34 berättelser. Något större antal förekommer i ”Mahāvastu” (utg. af Senart, I—III 1882—97). Jfr Rhys Davids, ”Buddhist birth stories”, K. F. Johansson, ”Indiska sagor, I”, där på s. 258 ff. den hufvudsakliga litteraturen förekommer nämnd. K. F. J.

Jātakarman, *ind. religionsh.*, ett indiskt religionsbruk (sakrament), som företages med nyfödda barn, innan nafvelsträngen afklippes. Denna ceremoni (husoffer) består enligt läroböckerna (sūtra) däruti, att fadern på ett stycke guld anbringar en blandning af honung, smält smör och något guldstoft och lägger denna i barnets mun under uttalande af vissa offerformler i afsikt att förskaffa barnet hälsa och långt lif (jfr Speyer, ”De ceremonia apud Indos quæ vocatur jātakarma”, 1872). K. F. J.

Jāter l. **Djater** (eng. *Jats*), en af omkr. 7 mill. bestående folkstam, som bor från östra delen af Belutsjistan öfver slätterna på båda sidor om Indus och dess bifloder igenom Rajputana. De utgöra omkr. hälften af Rajputanas och $^2/_5$ af Punjabs befolkning. Jater förekomma icke n. om ”Salt range”. Häri torde man kunna se ett bevis för, att de icke invandrat från n. v., utan från v. Om jaternas härkomst ha meningarna varit mycket delade. Den allmännaste uppfattningen är numera, att de äro att anse som de förste arierna i Indusdalen, för hvilken åsikt man anser sig ha ett godt stöd i deras språk *jathki*, en dialekt af sindhi och ett rent sanskritspråk. Deras historia är en krigshistoria. Äfven mot engelsmännen gjorde de under förra hälften af 1800-talet ett besvärligt motstånd, särskildt vid fästet Bhartpur. Jaterna lefva nu som Indiens duktigaste jordbrukarfolk. Men som duktiga köpmän påträffas de här och där i Indien. Vid Ganges och Jumna österut till Bareli äro de delade i två grupper **dhe** och **hele**, medan de i Punjab äro delade i ett hundratal stammar. Styrelseformen är representativ, i det rådet i hvarje by består af representanter för de där boende familjerna. Jaterna fästa sig icke vid kastindelningen, hvarför de ringaktas af bramanerna. De bekänna sig till islam eller sikhreligionen. Jfr **Indien**, sp. 509 och 510 med fig. E. Rld.

Jātgeirr Torfason, isländsk skald hos Skule jarl i Norge, stod högt i jarlens gunst och nyttjades af honom för diplomatiska uppdrag; i ett sådant besökte han 1239 Sverige. Förföljd af konung Håkans folk, flydde han till Danmark, men fann ej heller där trygghet, utan blef dräpt af en norrman. J. diktade ärekväden om Skule jarl samt konungarna Inge och Håkan, men icke en rad däraf finnes i behåll. — I Ibsens ”Kongsemnerne” spelar han ett viktig roll. R. N—g.

Játiva [cha'-], **San Felipe de J.**, stad, fordom fästning i spanska prov. Valencia, vid foten af Sierra de los Agujas, nära Albaida, en biflod till Jucar. 12,600 inv. (1900). Märklig kollegiatkyrka. Staden (romarnas *Setabis*) var på morernas tid ett blomstrande plats, fick, sedan morerna fördrifvits, namnet **San Felipe**, hvilket dock sedermera fått vika för det gamla moriska namnet J. — I. J. föddes påfven Alexander VI (Borgia) och målaren Ribera (minnesvård 1898). J. F. N.

Jatnan, assyriernas namn på **Cypern**.

Jatrib, fordom namn på **Medina**.

Jatrorrhiza, *bot.* Se **Kalumba-rot**.

Jaubert [jåbär], **Pierre Amédée Émilien Probe**, fransk lingvist, f. 1779, d. 1847, var lärjunge till Silvestre de Sacy och följde Bonaparte som tolk på det egyptiska fälttåget, utnämndes 1801 till professor i turkiska vid ”École des langues orientales”, utförde åtskilliga beskickningar till Turkiet och Persien samt blef 1830 professor i persisk vid Collège de France och led. af Académie des inscriptions. J. utgaf *Voyage en Arménie et en Perse* (1821), *Éléments de la grammaire turque* (1823), en fullständig fransk öfv. af den arabiske geografen Idrīsīs geografiska verk (1836—40) samt uppsatser i ”Journal asiatique” och ”Revue encyclopédique” m. m.

Ja'uer, kretsstad i preussiska reg.-omr. Liegnitz (Schlesien), vid Wütende Neisse, en biflod till Katzbach. 13,307 inv. (1905). Staden har en katolsk kyrka, en fredskyrka (sedan 1655; se **Fredskyrkor**) samt protestantiskt gymnasium. Tillverkning af maskiner och andra artiklar af järn och stål, kläde, cigarrer, korf m. m. J. var 1303—68 hufvudstad i ett piastiskt **furstendöme** J., som omfattade 3,200 kvkm. i södra delen af nuv. reg.-omr. Liegnitz, och var en hufvudort för det schlesiska linnevåfveriet, men förlorade sitt välstånd under religionskrigen. Det tillhörde Böhmen 1336—1741. (J. F. N.

Jauja [cha'ocha], stad i peruanska dep. Junin i en fruktbar trakt på vänstra stranden af Rio de J. (en biflod till Apurimac), omkr. 3,400 m. ö. h. 15,000 inv. (1896).

Ja'un (fr. *Jogne*), en 28 km. lång biflod till Saa-

arine) i schweiziska kantonen Fribourg, genomter den natursköna Jaundalen (fr. *Vallée de Belleerde*), som genom en 1872—77 anlagd väg satts i bindelse med Simmedalen i Bern. (J. F. N.)

Jaune brillant [ʃån brijä'], fr. Se Kadmium.

Jaune indien [ʃån ädiä'']. Se Indiskt gult.

Jaunpur [dʃaunpö'ə], Jounpore, Djaunur. 1. Distrikt i brittiska Indien, United provins Agra and Oudh, divisionen Benares. 4,015 km. 1,202,920 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i mnda distrikt vid vänstra stranden af Ganges' bid Gumti. 42,771 inv. (1901). Det var förr hufvudd i ett självständigt muhammedanskt rike och har ar från denna tid storartade byggnader, bl. a. flera oskéer, grafvar, ett fäste och en bro öfver Gumti ån 1570-talet). Tillverkning af parfymer. J. F. N.

Jauréguiberry [ʃåregiberri], Jean Bernard, ansk sjömilitär, f. 1815, d. 1887. Efter att ha ltagit i Krimkriget blef J. capitaine de vaisseau 60 samt guvernör i Senegal och konteramiral 69. Han deltog i expeditionen till Kina och i ansk-tyska kriget. Vid Loire-arméns bildande fick n under Chanzy befälet öfver 16:e armékårens 1:a vision, som han personligen förde till anfall vid oulmiers (nov.), vid Villepion (dec.) och Le Mans n. 1871). Efter Loire-arméns delning fick han belet öfver nyss nämnda armékår och ådagalade unr återstoden af fälttåget samma ihärdighet och iglighet, som han förut visat prof på. Viceamiral 70, invaldes han i nationalförsamlingen, men mnade denna 1871 för att öfvertaga posten som arinprefekt i Toulon. Han blef högste befälhafre öfver Medelhafsflottan 1876 samt var marinnister 1879—80 och 1882—83. Sedan 1879 var n lifstidssenator. H. W—l.

Jáuregui y Aguilar [cha'oregi i agilär], Juan e, spansk skald och målare, f. omkr. 1570 i villa, d. före 1640 i Madrid, reste till Rom 1607 r att utbilda sig till målare, och öfversatte där l spanska Tassos ''Aminta'', en öfversättning, m anses öfverlägsen originalet. Pacheco anser J. ra en mycket god porträttmålare, och i synnerhet r porträttet af Cervantes, omnämndt i företalet till nnes ''Novelas'', mycket berömts. J. innehade hög hofsyssla och var Calatravariddare. Snart g emellertid poesien öfverhand framför måleriet, h J. skref utom en samling lyrik eposet *Orfeo* 624), som utmärkes för stor formtalang. J. anep skarpt gongorismen och höll sig länge fri från s uppstyltning, men slutade emellertid som llödig gongorist, som framgår af hans öfv. af ıcanus' ''Pharsalia'' (utkommen efter J:s död). I ivadeneiras ''Biblioteca de autores españoles'', bd 2, finnes intagen ''Aminta'' och i Ramón Fernánz' ''Coleccion de poetas castellanos'', hans *Rimas* h *Farsalia*. Ad. H—n.

Ja'urekaskakårtje, vattenfall i Stora Lule älf ellan Virijaure och Vastenjaure, Kvikkjokks kaellförsamling i Norrbottens län. Vattendraget meln sjöarna är omkr. 2,2 km. långt och utgöres rmast Virijaure af en omkr. 1 km. lång och 28,3 . hög, bågformig ström, därpå ett omkr. 1,2 km. ngt lugnvatten (sel) samt från detta ned till astenjaure en kortare fors, 3,3 m. hög. Den dustriella medelvattenmängden är nu 4,9 kbm. pr k., men torde medelst uppdämning af 3 m. kunna ifva 20 kbm. (5,660 hkr). Wbg.

Jaurès [ʃåräs]. 1. Constant Louis Jean Benjamin J., fransk sjömilitär, f. 1823, d. 1889, deltog i expeditionerna till Kina, Kochin-Kina och Annam samt var vid utbrottet af kriget med Tyskland 1870 fregattkapten. Han fick under detta krig först befälet öfver en infanteribrigad och i nov. öfver den nybildade 21:a armékåren, med hvilken han deltog i striderna vid Marchenoir, Vendôme och Le Mans. Under kriget blef han divisionsgeneral och efter dess slut konteramiral. 1871 invald i nationalförsamlingen, slöt han sig där till vänstra centern och utsågs 1876 till lifstidssenator. Viceamiral 1878, blef han s. å. ambassadör i Madrid och 1882 i Petersburg samt öfvertog nov. sistnämnda år befälet öfver Medelhafsflottan. I febr. 1889 vardt han sjöminister i Tirards kabinett.

2. Jean J., den förres brorson, fransk politiker, f. 3 sept. 1859 i Castres (dep. Tarn), genomgick École normale, blef 1881 lärare i filosofi vid lyceet i Albi och 1883 docent i filosofi vid fakulteten i Toulouse. 1885 valdes J. till deputerad för dep. Tarn och slöt sig i kammaren till vänstern, men utan att binda sig vid något särskildt parti. 1889 blef han ej omvald och fortsatte då med framgång sin lärarverksamhet i Toulouse, där han valdes till stadsfullmäktig samt under tre år var mårens adjoint. På denna post bidrog han kraftigt till upprättande af stadens medicinska fakultet. Han disputerade för graden med afh. *De primis socialismi germanici lineamentis apud Lutherum, Kant, Fichte et Hegel* (1891) och *De la réalité du monde sensible* (s. å.). På rent socialistiskt program återvaldes han till deputerad för Albi 1893, sedan han både i tal och skrift (särskildt i tidningen ''Dépêche de Toulouse'') varmt försvarat arbetarna i Carmaux under deras långa strejk. I kammaren, där han redan förut var känd för sin utomordentliga vältalighet, blef han inom kort den socialistiska gruppens ledare och främste talare, samtidigt som han länge var de franske socialisternas ende ur ''borgerliga'' kretsar framgångne målsman, hvars uppträdande just därför tilldrog sig så mycket större intresse. Sedan de olika riktningarna inom den franska socialismen nödtorftigt enats, hvartill J. i icke ringa mån bidrog, bekämpade han Hervés antimilitaristiska och fosterlandsförrädiska agitation, hvilket vållade ny schism inom partiet. J. understödde Millerand, när denne, ehuru socialist, inträdde i Waldeck-Rousseaus ministär, samt skänkte äfven Combes' radikala kabinett sitt stöd dels i kammaren, dels i den af honom 1904 uppsatta tidningen ''L'Humanité'', hvars ledande själ han från början varit. 1906, vid de allmänna valen, kom J. i strid med sina forna bundsförvanter, radikalerna, representerade främst af Clémenceau och hans anhängare, och uppträdde mot Clémenceau som minister med skärpa i kammaren. J. har kraftigt opponerat sig mot Frankrikes Marokkopolitik samt är fiende till

revanschtanken. J. har författat bl. a. *Histoire sociale 1789—1900* (1901), *Études sociales* (1902) och *Discours parlementaires* (1904). E. A—t.

Jauri (Yauri), ett litet negerrike på vänstra stranden af Niger i brittiska protektoratet Northern Nigeria mellan 10° 50′ och 11° 10′ n. br., bebodt af negerstammen Kambari. J. F. N.

Jau-tschou, stad i kinesiska prov. Kiang-si, vid Tschang-kiang, nära dess utlopp i sjön Pojang. 360,000 inv. N. ö. om J. ligger kejserliga porslinsfabriken King-te-tschönn. J. F. N.

Java [dja'va], till storleken den fjärde af de ostindiska öarna, är genom sin folkmängd och sina dyrbara produkter den förnämsta af dem alla samt pärlan bland Nederländernas asiatiska besittningar. Ön ligger mellan 5° 52′ 30″ och 8° 46′ 51″ s. br. samt 105° 12′ 37″ och 114° 36′ 4″ ö. lgd. Södra kusten sköljes af Indiska oceanen, som med två armar, Sunda- och Bali-sunden, skiljer J. från Sumatra i v. och Bali i ö. samt öfvergår i Java- eller Sundahafvet på norra sidan. Öns längd uppgår till 1,060 km.; bredden växlar mellan 200 (vid Japara) och 55 km. (vid Probolinggo). — Arealen är 121,622 kvkm. och med inräknande af Prinsöarna o. a. mindre öar i Sundasundet, Noesa Baroeng, Karimon Djawa, Bawean, Sapoedi, Raas, Kangean och Madoera (4,470 kvkm.), inalles 131,508 kvkm.

Kusten är i s. hög och brant, med svåra bränningar och få ankarplatser samt endast en djupare inskärning, Wijnkoopsviken. På norra sidan, där stränderna äro låga och lätt tillgängliga, ligga flera ypperliga hamnar, såsom Bantam- och Batavia-vikarna, Soerabaja m. fl. Norra bältet af ön upptages af en lindrigt kuperad alluvialslätt med ymnig vattentillgång, som här och där skapat stora osunda träsk. Det inre bildar ett nästan oafbrutet bergland af rikt växlande former och stor naturskönhet. Hufvudmassan af bergen, hvilka äro att anse som en fortsättning af Sumatras, består af tertiära kalkmassor, hvilka genomdraga ön i hela dess längd och i synnerhet äro samlade i s. Åt n. förekomma de mera spridda och träda tillsammans endast i Pandangkedjan. Sin största märkvärdighet eger J. såsom det på vulkaner rikaste landet på jorden. De

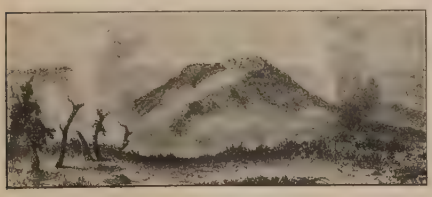

Fig. 1. Vulkan på Java.

vulkaniska aflagringarna, som täcka omkr. 20 proc. af ytan, ligga n. om kalkbergen, och vulkanerna uppträda antingen samlade i grupper eller enstaka i en lång rad. J. har, inklusive Sundasundet, 131 vulkaner, af hvilka dock endast 14 varit verksamma i historisk tid och 5 äro det ännu. Alla öns högsta toppar äro vulkanberg; de viktigaste (fr. v. till ö.) äro: Salak (2,217 m.), Gede (2,958 m.), Papandajan (2,660 m.) med Guvaupas (dödsdalen) vid sin fot, Slamat (3,472 m.) med två rykande toppar, Soembing (3,371 m.), Merbaboe (3,145 m.), Lawoe (3,265 m.), Welirang (3,156 m.), Ardjoeno (3,339 m.), Semeroe (3,676 m.), öns högsta topp, med en krater af 7,000—9,270 m. i diameter samt längst i ö. Raoen (3,332 m.). På många ha kratrarna fyllts af sjöar, s. k. telaga, vanligen med svafvelblandadt vatten. Äfven mofetter, slamvulkaner och heta mineralkällor förekomma talrikt. Jordbäfningar äro jämförelsevis sällsynta, men våldsamma. — Större slätter finnas vid Bandoeng, Soerakarta, Madioen, Kediri och Malang. — Floderna, hvilka nästan alla genomfåra kustslätten i n., äro genom öns ringa bredd af kort lopp och utan betydelse för trafiken, men dess mera för markens bevattning. Den största är Bengawan eller Solo (260 km.), som har sina källor på Lawoe och Merapi och mynnar ut midt emot Madoera. Under regntiden trafikeras den af mindre farkoster upp till Soerakarta. Brantas genomflyter Kedirislätten och utmynnar med deltabildning vid Soerabaja; vidare märkas Tandoei, Manoek och Taroem. Större sjöar saknas. — Klimatet är tropiskt, men på samma gång äkta oceaniskt, så att t. ex. i Batavia medeltemperaturen under den varmaste månaden, januari, endast är 2° C. högre än under juli. Temperaturolikheterna bero nästan uteslutande af höjdförhållandena. Dessa äro emellertid tillräckligt växlande för att å ena sidan skänka norra kustlandet ett årsmedium af 25° —26° och å den andra låta termometern på de högsta bergstopparna i juni och juli sänka sig under fryspunkten. Snö faller dock aldrig. Årstiderna sammanhänga med monsunerna. Regntiden, som är den osundaste, infaller med nordvästmonsunen och räcker från nov. till april. De häftigaste regnen falla under jan. och febr. Floderna stiga då öfver sina bräddar, ödlor och ormar tränga in i husen. Mot ö. aftager fuktigheten. Under den torra årstiden, maj—okt.,

Fig. 2. Landskap på Java.

blåser sydöstmonsunen; hettan är då mycket stark och verkar brännande på vegetationen. Nederbörden stiger i Batavia till 1,829 mm., i Buitenzorg till 4,367 mm. — Af öns geologiska beskaffenhet förklaras den ringa förekomsten af värdefullare mineraliska produkter. Af metaller träffas endast någon järn, ehuru ej tillräckligt för brytning, samt i några floder guldsand. Jns rikedomar ligga förnämligast i den fruktbara jorden, hvilken på slätterna såväl som på bergssluttningarna, hvad alstringsförmåga

går, inom tropikerna endast på få ställen har sina ötstycken. Byarna såväl som de smärre städerna stan döljas för ögat af den lika yppiga som omxlande vegetationen. Den lägre delen af ön ligger om det tropiska växtbältet. I skogarna förhärska r palmer, fikus-arter och anonacéer; där skogarna rstörts, utbreda sig savanner, på hvilka det karakristiska gräset är alang-alang (*Imperata arundinacea*); de förekomma talrikare i östra än i västra J. den heta regionen odlas ris, sockerrör, kanel, bak, peppar, konsjonell. Därefter vidtager den mpererade regionen, på 700 till 1,500 m. höjd, morten för öns välkända kaffesorter, och där tesken lämnar 6 à 7 skördar om året. I skogarna äffas här rasamalaträd (*Altingia excelsa*), hvilka ed en höjd af ända till 60 m. resa sig öfver den riga skogen, och ormbunksträd. Därpå följer en alare region till 2,500 m., där ekar, kastanjer, uracéer och Podocarpus-arter äro talrika, men som ven ett par palmarter tillhör. Ofvan dess gräns gger det torra och kalla bältet med lågväxt skog h en undervegetation af rhododendron-arter, Gaulria, Artemisia och Rubusarter samt många europiska växtsläkten, såsom Ranunculus, Viola, Pimnella, Fragaria, Alchemilla, Valeriana o. a. Intet nd är rikare på frukter, både inhemska och öfverttade. Af bananen förekomma t. ex. icke mindre 30 sorter. Skogen hyser en mängd värdefulla ädslag, kokos-, sago- och sockerpalmen, flera fikuster, tek m. fl. Det indiska tekträdet (*Tectona grandis*) växer öfver stora trakter, hvilka äro understade en ordnad skogshushållning. Af stor betydelse är också odlingen af kinaträd. Karakteristiska o de hvitstammiga rasamalaträden, hvilka jämte mängd trädartade ormbunkar kläda de lägre rgstrakterna, samt de bladlösa casuarinaträden på vergången till det kalla växtbältet. Till strandran höra pandanus-arter och en mängd lökväxter; dmynningarna omgifvas af täta mangroveskogar, nomväfda af slingerväxter i lysande färger. — 1 lika stor rikedom möter inom djurvärlden. Sända uppgår antalet däggdjursarter till öfver 100. ock är endast ett fåtal af dessa egendomligt för , medan de andra stora öarna i Malajiska arkipegen, Borneo och Sumatra, äro rika på sådana. essutom saknas några för Malajiska arkipelagen rakteristiska däggdjurssläkten på J., såsom Virra, Rhizomys, Tapirus, Elephas och Gymnura. 1 noshörning (*Rhinoceros sondaicus*) lefver på J. ädermössen äro utomordentligt talrika, i synnerhet grottorna, där deras exkrement tillvaratagas af födingarna för beredning af salpeter. Af kattsläkt träffas kungstigern, leoparden och några mindre ter. En vild, egendomlig hundart (*Cuon rutilans*) är nlig i skogarna. Bantengoxen (*Bos sondaicus*) finnes väl i vildt som i tämdt tillstånd. Bland de många h praktfullt klädda fåglarna må nämnas is- och rnfåglar, hackspettar, papegojor, dufvor och sanganen, hvars ätliga bon bilda en viktig exporttikel till Kina. Hafvet är rikt på sköldpaddor och k.

Folkmängden uppgick vid slutet af år 1905 l 30,098,008 pers. (228,9 inv. på 1 kvkm.). Däraf ro 64,917 européer. De öfrige utgjordes af 95,193 kineser, 19,148 araber, 2,842 andra orienler och 29,715,908 infödingar. De tre största äderna: Soerabaja, Batavia, Semarang, hade 1905 resp. 150,198, 138,551 och 96,600 inv. och tillsammans 21,966 européer. 1815 räknade ön endast 4,615,270 inv. Den snabba tillväxten är hufvudsakligen att tillskrifva det stora öfverskottet af födda öfver döda hos den inhemska befolkningen. De tätast bebodda delarna af J. träffas på öns midt, i synnerhet i de mot s. belägna prov., af hvilka ett par har öfver 400 inv. per kvkm. Européerna kunna knappast anses som stadigvarande invånare på ön. De fleste äro ämbetsmän, soldater och köpmän. Rättsligen delas befolkningen på européer och med dem assimilerade, hvilka lefva under moderlandets lagar, samt infödingar och med dem assimilerade, som lefva under de indiska lagarna. Kineserna, hvilka äro handtverkare och krämare, lefva mera allmänt spridda öfver ön, och deras antal växer starkare än andra utlänningars. — Den inhemska befolkningen (se fig. 3 och färgpl. Asiatiska folk, fig. 20 o. 21) tillhör den malajiska rasen och består af två stammar, hvilka, fastän besläktade med hvarandra, tala skilda språk. De egentlige javanerna bebo mellersta och östra, sundaneserna västra delen

Fig. 3. Javanskor.

af ön. Gränsen mellan deras områden bildas af floden Sangarong. Till kroppsbildning äro infödingarna undersätsiga (javanerna 1,65 m., sundaneserna 1,57 m.), med rundt ansikte, kort, smal näsa, stor mun och små, djupt liggande ögon. Hudfärgen är gulbrun, håret rikt och groft. De äro af ett fredligt och mildt lynne samt utmärka sig särskildt genom en utpräglad laglydnad. Deras naturliga begåfning är icke ringa, men de äro njutningslystna och sakna kraft till ihållande arbete. Att öns materiella utveckling det oaktadt nått sin närvarande höjd får hufvudsakligen tillskrifvas impulser från européernas sida. Det lägre folkets lefnadssätt är mycket enkelt. Boningarna bestå af bambuhyddor, täckta med palmblad. De mera välmående klasserna bo stundom i stenhus och utveckla mycken lyx. Hufvudfödan är

ris och fisk. Socker och vin beredas af palmsaft; betel tuggas allmänt, och opiumrökning är mycket spridd. Månggifte förekommer bland de förnäme, men engiftet är allmänt bland det lägre folket. Äktenskapet är en ren affär, och skilsmässor äro icke ovanliga. Omskärelse fanns på ön redan före islam. Både män och kvinnor äro klädda i sarong (en säcklikna blus), mer eller mindre korta byxor samt ofta äfven i jacka; fötterna äro vanligen bara. De flesta husgeråden tillverkas af kokospalmen, rotting och bamburör. — Den härskande religionen är islam, som fick stadigt fotfäste i slutet af 1400-talet och utbredt sig öfver hela ön. De förut rådande indiska religionerna, såväl Brahmas som Buddhas läror, ha endast på ett par ställen bibehållit sig, i Bantams skogar och på Tenggerbergen (omkr. 1,550 pers.). Antalet judar var 1905 omkr. 8,500, hvaraf 8,258 infödingar. Antalet kristna bland de senare var 1905 på Java och Madoera omkr. 25,000 (hvaraf 18,853 protestanter). 1906 voro 10 missionssällskap med omkr. 100 missionärer i verksamhet i Nederländska Indien. — För undervisning af européer och med dem assimilerade funnos 1906 9 offentliga mellanskolor (Gymnasium Willem III i Batavia, högre borgarskolor i Semarang, Soerabaja, Batavia, drottning Vilhelminas skola i Batavia, aftonskolor i Batavia, Semarang och Soerabaja) med 1,939 lärj. och 165 lärare samt 118 offentliga primärskolor för gossar och flickor samt 25 för enbart flickor; dessutom 31 enskilda. I de offentliga skolorna voro 16,119 lärjungar och 545 lärare. Det fanns slutligen två normalskolor för européer (i Batavia och Soerabaja). För de inföddes barn funnos 323 offentliga primärskolor med 74,984 lärjungar och 446 enskilda sådana skolor med 50,344 lärjungar samt 3 normalskolor med 15 lärare och 200 lärjungar. För utländska orientaler funnos 248 skolor med 8,195 lärj. — Om javanernas språk och litteratur se Javanska språket och litteraturen. — Den bildande konsten har fordom på J. i viss mån blomstrat, hufvudsakligen på 700—900-talen och under bestämmande påverkan från Indiens buddistiska konst. Därom vittna ännu återstoder af javanska tempel, palats, gudabilder o. s. v. Särskildt utsmyckningen med bildhuggerier var långt drifven. Ett storartadt minnesmärke är den midt på ön belägna, ännu någorlunda väl bibehållna tempelbyggnaden Boro-Budor (se d. o., äfven i suppl.). Indisk inflytelse röja äfven de javanska bronserna och lerkärlen. J:s konst förtvinade under islam.

Näringar. J:s viktigaste inkomstkälla är *jordbruket*, men större delen af jorden betraktas som statens egendom, och det är hufvudsakligen i de västra delarna af ön, som privata egendomar förekomma, hufvudsakligen egda af européer och kineser. Den stora massan af folket är blott jordbruksarbetare. Staten såväl som de enskilde jordegarna kunna fordra gratisarbete under en dag af sju af alla sina arbetare. 1882 blef större delen af detta gratisarbete till staten afskaffad mot en skatt af en gulden per hufvud och per år. — Enligt en lag af 1870 kan ouppodlad jord få öfvertagas på ärftligt arrende för 75 år af enskilda personer, hvilket medgifvande betydligt höjt jordbruket. Hela den odlade arealen på J. och Madoera var 1906 4,34 mill. har, hvaraf 2,98 mill. har odlades af infödingar. Af jorden voro 2,15 mill. har besådda med ris, 1,8 mill. har med majs, bomull, kaffe och diverse andra växter, 0,13 mill. har med sockerrör, 0,14 mill. har med tobak samt 15,160 har med indigo. Skörden utgjorde 1906: socker 990,7 mill. ton, kaffe 29,3 mill. kg. (däraf nära 40 proc. på statens domäner), tobak 30,4 mill. kg., kinabark 6,1 mill. kg., te 12 mill. kg., indigo 289,527 kg., kakao 1,4 mill. kg. Kaffe var sedan gammalt öns viktigaste produkt, men sedan 1884 har dess odling aftagit; sockret, som förr kom i andra rummet, har därför på senare tider gått om kaffet i exportvärde, hvilket äfven varit fallet med tobak. Sockerodlingen har sin största utbredning på mellersta och östra J., kaffet i de bergiga trakterna i det inre på ett område v. om Buitenzorg öfver Bandoeng till Soerakarta samt i det inre af östra J.; tobaken odlas mest i det östligaste J. samt i vissa delar af det inre, indigo i samma trakter; dess hufvudexporthamn är Semarang. Ris planteras öfver hela ön, mest dock i kustområdet, kinabarkskrädet trifves bäst i bergen i västra J., te hufvudsakligen i bergen s. om Batavia. Stort uppsving har odlingen af kokospalmen och produktion af kopra tagit. Men i det hela är jordbruket stadt i tillbakagång, liksom hela Nederländska Indien alltmer förlorar i ekonomisk betydelse på de flesta områden. — J:s *skogar* innehålla många värdefulla träslag, bl. a. tekträ samt gummiträd. Äfven opium odlas, men försäljningen af denna vara likasom af de flesta jordbruksartiklar är ett regeringsmonopol, i det regeringen till bestämda ganska låga pris öfvertager varorna af producenterna. Såsom biträde åt regeringen i dessa handelstransaktioner tjänar det 1824 bildade stora handelsbolaget *Nederlandsch handelmaatschappij* som försäljer varorna på stora auktioner i Amsterdam och Rotterdam. — *Boskapsskötseln* är icke så obetydlig: af nötkreatur finnas omkr. 4,9 mill. (hvaraf bufflar 2,2 mill.) och af hästar 364,000. Antalet bo skapsdjur per 1,000 inv. är 175, något mer än en tredjedel af motsvarande antal i Sverige. — *Industrien* står däremot lågt och omfattar mest kvarnar, sågverk, arraks- och sockerfabriker. Såsom hemslöjd tillverkas de vackra bomullstyger, som kallas battiks. Af produkter ur mineralriket är petroleum viktigast. — *Handeln*, som under 1890-talet var stadd i sjunkande, har åter höjt sig. Hela importen (för Java och Madoera) värderades 1900 till 125,4 mill. fl. och 1906 till 147 mill. fl., exporten 1900 till 157,4 mill. fl. och 1906 till 192,6 mill. fl. De viktigaste exportvarorna äro socker, tobak, kaffe, arrak, ris, kopra, tenn (från Bangka och Billiton), dammarharts, gummi, peppar, te, rotting, kinabark, hudar och muskotnötter. Med undantag af ris, hvaraf hälften går till Borneo och Kina, gå nära fyra femtedelar af hela exporten till Nederländerna. Införseln utgöres af tyger, mjöl o. a. matvaror, lervaror, metaller och metallvaror o. s. v. — J:s och Madoeras handelsflotta räknade 1906 1,486 fartyg om 253,79 kbm., de flesta segelfartyg. Den regelmässiga ångbåtsfarten med Europa förmedlas af Stromvaart maatschappij Nederland-linie och af Rotterdamsch Lloyd samt mellan de javanska hamnarna af Koninklijke packetvaart maatschappij. De viktigaste sjöstäderna äro Batavia, Semarang, Soerabaja och Cheribon. Ön är väl försedd med vägar och had 1906 2,127 km. järnbanor (stats- och enskilda). Telegraflinjerna i hela Nederländska Indien had 1906 en linjelängd af 8,710 km. Undervattenskabl

ed en längd af 5,251 km. förbinda J. med Sumatra, ed Madoera och Bali, med Borneo och Billiton mt med Port Darwin (Australien). Mynt, mått h vikt äro de holländska. Därjämte begagnas i atistiken 1 bouw = 7,096,5 kvm., 1 pikol = 61,76 g. — "Javasche bank", grundad 1828, med ett ktiekapital af 6 mill. fl. och en reserv af 1,8 mill. fl. r rätt att utsläppa sedlar. Sparbankerna i Nederndska Indien hade 1906 omkr. 65,000 insättare ed 14 mill. fl. insatta medel.

Styrelse. J. utgör den viktigaste delen af ederländska Indien (se d. o.) Det var förr styrdt ter ett system, som uppgjorts af generalguvernören van den Bosch 1832 och som är kändt under amnet "kultursystemet". Det var grundadt på den incipen, att staten skulle öfvervaka de infödda bete, så att de icke endast producerade tillräcklig da för sig själfva, utan äfven en stor mängd af dana kolonialvaror, som hade marknad i Europa. umera tillämpas detta system endast för odling af affe. — J. (jämte Madoera) är deladt i 17 residentap, hvart och ett under en resident, biträdd af ra assistent-residenter och ett antal lägre tjänstemän. Residenten och hans assistenter utöfva nästan solut kontroll öfver sitt residentskap, dock ej rekt, utan genom en hierarki af infödda tjänstemän. Dessa erhålla antingen lön eller viss procent de skatter, som de uppbära af infödingarna. I de åda "fursteländerna" Soerakarta och Djokjakarta egera inhemska furstar under öfveruppsikt af resienter. En del af dessas jordområde tillhör kommunen och utdelas årligen på invånarna.

Historia. Ända till slutet af 15:e årh. styrdes än af en, än af flera furstar, hvilka alla regerade espotiskt. Vid början af 14:e årh. nämnas Padjadran och Madjapahit som de mäktigaste rikena. Det stnämnda eröfrades 1304 af sultanen af Ternate, en kom 1359 åter under en infödd furste, hvilken fter hand gjorde sig till härskare öfver hela ön. r 1405 inträngde araberna och upprättade två sulnat, Bantam och Mataram, samt eröfrade Madjahit 1480. De införde islam på ön. Vid européernas nkomst (1522) var ön delad på fyra riken, Bantam, akarta, Cheribon och, det mäktigaste af alla, Mataram. År 1579 hade portugiserna inledt handelsrbindelser med infödingarna, men undanträngdes edan 1596 af holländarna. Dessa fingo snart fast t på ön, eröfrade Jakarta och anlade 1619 Batavia. e åstadkommo söndring emellan de infödde furarna och förjagade äfven engelsmännen, hvilka ade gjort flera kolonisationsförsök. Sultanen af antam tvangs 1684 att åt inkräktarna öfverlämna n hufvudstad, och detta rike blef från 1742 endast n förläning af ostindiska kompaniet. Icke längt fterfter påkallades holländarnas hjälp af kejsaren f Mataram mot makassarerna och madoereserna, men jälpen slutade med, att han trädde i ett liknande eroende af främlingarna. Hans rike delades af essa helt godtyckligt i två, det ena under hans ttmätige arfvinge, det andra under en släkting. urstarnas makt var därmed bruten. De höllos i et strängaste beroende och måste icke endast vid na hof emottaga holländska uppsyningsmän, utan fven tåla, att holländarna upprättade befästa platser id deras residens. År 1811 kom ön under engelsännen, hvilka under den korta tid deras regemente ckte utmärkte sig genom en human och skicklig administration, som bjärt stack af mot den förra stränga och egennyttiga förvaltningen. Genom freden i Paris 1814 öfverlämnades ön ånyo åt holländarna, hvilka sedan varit dess herrar trots flera blodiga uppror. Det farligaste af dessa anstiftades 1825 af Dhipo Negoro och dämpades först efter fem års förbittrad kamp. Kolonien tog däraf svår och långvarig skada. Under generalguvernör J. van den Bosch (1830—33) infördes, för att förbättra ställningen, kultursystemet (se ofvan). Lugnet har sedan ej varit stördt på J., men 1846 och 1848—49 måste krig föras mot furstar på den angränsande ön Bali.

Litt.: "Jaarcijfers voor het koninkrijk der Nederlanden. Koloniën" (årligen), Junghuhn, "Java" (1850—54). A. R. Wallace, "The malay archipelago" (1869), Veth, "J.: geographisch, ethnologisch, historisch" (4 bd, 1895—1907), Verbeek och Fennema, "Description géologique de J. et Madura" (2 bd, 1896), Chailley-Bert, "J. et ses habitants" (1900), Giesenhagen, "Auf J. und Sumatra" (1902), Day, "The policy and administration of the dutch in J." (1904), och A. de Wit, "Facts and fancies about J." (1905). J. F. N. L—e. (G. L—m.)

Java-apan. Se Makakerna.

Javahafvet. Se Sundahafvet.

Javal [java'l], Louis Émile, fransk ögonläkare, f. 1839, d. 1907, utnämndes 1878 till direktör för oftalmologiska laboratoriet vid École des hautes études i Paris. J:s vetenskapliga verksamhet hänför sig hufvudsakligen till den fysiologiska optiken, och hans hithörande arbeten äro till största delen tryckta i "Annales d'oculistique". Dessutom utgaf han bl. a. *Mémoires d'ophthalmologie* (1890). Känd är J. äfven genom den af honom och Schjötz konstruerade oftalmometern. R. T—dt.

Javan (hebr., möjligen "ung"), enl. folktaflan i 1 Mos. 10, en af Jafets sju söner, hvilken genom sina fyra söner blef stamfader för de äldre grekiska (och italiska?) stammarna. Namnet förekommer hos flera österländska folk som kollektivnamn på de västerländska, de "yngre", indoeuropeiska folken, hvilkas mest kända representanter voro grekerna. Bland dessa voro åter jonerna ("jaonerna" l. "javonerna") mest bekanta, hvarför detta namn öfverflyttades på alla greker. I bibeln begagnas J. som namn på hela västerns hedendom. Sak. 9: 13 (jfr Es. 66: 19). I Dan. 8: 21 kallas Alexander den store Javans konung. J. P.

Javäner, folkstam på Java (se d. o., sp. 1314).

Javanska språket och litteraturen. Javanskan, som talas af största delen af Javas befolkning, eller af omkr. 18 mill. (de öfriga, i västra delen af ön, tala sundaspråket), tillhör den malajiska grenen af den stora malajo-polynesiska språkstammen och är i grammatikaliskt hänseende på det närmaste besläktad med malajiskan, sunda, bugi och flera andra af dessa öars språk, hvilka sammanfattas under benämningen *malajo-javanska* gruppen. Lexikografiskt skiljer sig javanskan från dessa sina nära släktingar genom den mängd ursprungliga sanskritord, som den förmedelst det till en stor del konstgjorda kavispråket (se d. o.), Javas heliga och lärda språk, upptagit i javaniserad form. De efter ön öfvergång till islam talrikt inkomna arabiska orden har javanskan gemensamma med malajiskan och flera andra islamiserade språk. I javanskan, liksom i allmänhet i malajiska och flera andra östasiatiska

språk, skiljer man mellan flera språkarter: 1) *boso kromo*, ”regelbundet språk”, det vördnadsfulla språk, hvarmed de ringare tilltala de högre, och därför ock det bland bildade allmänna höfliga umgänges- och litteraturspråket, holländarnas ”hoogjavaansch”; 2) *boso ngoko*, ”duande språket”, det mindre höfliga, som nyttjas af de högre stående till de lägre. Skillnaden mellan dessa båda språkarter visar sig förnämligast i pronomina, där de ursprungliga och ännu i ngokoarten använda formerna i högjavanskan fullkomligt undanträngts af en mängd rent konventionella höflighetsord, och vidare i en mängd ändelser och ord, som uteslutande tillhöra hvarje språkart. En tredje sådan är 3) *boso modjo*, ”medelspråket”, hufvudsakligen det lägre, med upptagande af vissa till det högre hörande bildningar. Som fjärde språkart räknas slutligen 4) *boso kadaton*, ”palatsspråket”, högjavanska med tillägg af flera blott för högt stående personer passande ord och bildningsformer. En sådan åtskillnad skulle f. ö. kunna till en icke obetydlig del genomföras äfven i flera europeiska språk, såsom antydes genom uttrycken: juridiskt språkbruk, predikostil, samtalsspråk o. s. v. I afseende på de mest karakteristiska drag inom ljudläran, ordböjningen o. s. v., genom hvilka javanskan skiljer sig från våra europeiska språk och hvilka alla äro gemensamma för de till denna grupp hörande språken, hänvisas till Malajiska språk. De bästa hjälpmedlen för javanskans studium äro: Roorda, ”Javaansche grammatica, benevens een leesboek” (1855, 4:e uppl. utg. af Vreede 1893), Roorda van Eysinga, ”Algemeen nederduitsch-javaansch en javaansch-nederduitsch woordenboek in de kromo-, ngoko-, modjo- en kawische taal” (1835, ny uppl. 1855, flera gånger utg. i förkortad form under titeln: ”Noodzakelijk handwoordenboek”), Gericke, ”Javaansch-nederduitsch woordenboek” (1847, omarb. af Roorda, efter dennes död utg. af Vreede 1871—75; sista uppl. under medverkan af Gunning, 1901), Favre, ”Grammaire javanaise, accompagnée d'exercices de lecture” (1866), ”Dictionnaire javanais-français” (1870), Jansz, ”Kleene javaansche spraakkunst” (3:e uppl., Semarang, 1880), Walbeehm, ”Javaansche spraakkunst” (1905).

Javanska litteraturen eger, utan att i något afseende kunna kallas rik, ett rätt betydande antal arbeten af egendomligt värde i olika riktningar. Dit höra ”Adji-saka”, ön Javas med fabler uppblandade äldsta historia (utg. af Gaal 1857), de vidlyftiga, på vers och prosa skrifna krönikorna, *babad*, dels öfver hela ön, dels öfver särskilda javanska furstehus, af hvilka flera äro utgifna (”Babad Damak”, ”Babad Padjang”, ”Babad Mataram”), lefvernesbeskrifningar öfver berömda javanska män i romanform, sådana som ”Hangling darmo” (utg. af Winter 1853), och de javanska lagböckerna, *Angger* (utgifna af T. Roorda, 1844, och Keyzer, 1858). Ett allmänt spridt arbete af religiöst innehåll är ”Manik Maja” (utg. af Hollander, 1852). Bland de skönlitterära alstren intaga de s. k. *Lampahan* ett särskildt rum. Dessa, som utgöra texterna till ett visst slags under namn af *vanajangan* l. *vajang* bekanta teatraliska föreställningar, liknande våra skuggspel, äro af episkt innehåll och hvila på gamla indiska, i javansk smak ombildade myter och sagor. De indiske hjältarna uppträda där på samma sätt som de klassiska myternas personligheter i den europeiska litteraturens fabler och dikter. Alla dessa voro först skrifna på *kavi*, öfversattes sedan på javanska och därefter mestadels på malajiska. De mest bekanta äro ”Rama” (utg. 1884), ”Bharata-Yuddha” (utg. af Gunning, 1903) och ”Ardjuna-Sasrabahu” (utg. af Palmer van den Broek, 1872, och alla tre i prosaisk bearbetning af Winter, 1845) samt den mycket populära ”Vivaha” (utg. af Gericke, 1849, och Palmer van den Broek, 1868). Genom missionärernas bemödanden ha äfven många arbeten af kristligt innehåll framträdt inom den javanska litteraturen. Den första öfv. af nya testamentet gjordes af Brückner (Serampore, 1817); mera allmänt bruklig är den nyare af Gericke (1852). Den bästa källan för underrättelser om den javanska litteraturen är den i Batavia utkommande ”Tijdschrift voor indische taal-, land- en volkenkunde”. H. A. (K. V. Z.)

Javari [chavari'], Jacarara, Jaquirana l. Yacarana, biflod till Amasonfloden (fr. h.), i sitt öfre lopp kallad Aruita, bildar från 7° s. br. gräns mellan Peru och Brasilien. J. är segelbar nästan under hela sitt lopp. J. F. N.

Jávea [cha'-], stad i spanska prov. Alicante (Valencia), vid en vik af Medelhafvet, s. om Cabo de S. Antonio. 6,606 inv. (1900). J. har gamla murar och torn; export af russin, vin och mandlar. J. F. N.

Javeline [javli'n], fr., ett slags fordom brukligt mindre kastspjut af 3 cm. tjocklek och minst 1 m. längd, med järnspets och en vidfäst rem, medelst hvilken den kastande kunde åter draga det till sig.

Jawl [jä'l], *skpsb.* Se Yawl.

Jávorina, gränsberg mellan Ungern och Mähren, en del af Hvita Karpaterna med en topp med samma namn (963 m.). J. F. N.

Javornik, gränsberg mellan Ungern och Mähren, n. ö. om Javorina, mellan Liszapasset och Beskiderna. Högsta toppen heter ock J. (1,071 m.). J. F. N.

Jaworów, stad i västra Galizien, n. v. om Lemberg. 10,202 inv. (1900). Staden var polske konungen Johan Sobieskis älsklingsresidens. I J. gifte sig Peter den store med Katarina I. (J. F. N.)

Javo'rskij, Stefan, rysk prelat och predikant, f. 1658 i polska byn Jawor, d. 1722 i Moskva, tillhörde en ortodox släkt och uppfostrades vid Mogilas kollegium i Kiev, men sympatiserade med katolicismen och studerade under namnet Stanislaw Simon vid katolska skolor i Lemberg, Lublin, Posen och Vilna. Han återgick dock till den ortodoxa kyrkan och blef munk i Kiev 1689, utnämndes 1697 till igumen vid Svjato-Nikolska klostret och metropolitens närmaste medhjälpare i de kyrkliga förhandlingarna med patriarken i Moskva. Ett graftal öfver vojevoden Schein ådrog honom uppmärksamhet af tsar Peter, som gjorde honom till metropolit af Rjazan och Murom. Vän af den västerländska, katolska bildningen, beundrade J. tsar Peters reformsträfvanden, men förlorade i inflytande, ju mer Feofan Prokopovitjs protestantiska tendenser fingo insteg hos tsaren. Mot dessa skref J. en ortodox, men på katolsk skolastik grundad stridsskrift *Kamen vjery* (Trons sten, 1718, tr. 1728), som framkallade den polemiska pamfletten ”Molotok na kamen vjery” (Hammare på trons sten). Mot sin vilja blef J. 1721 den förste presidenten för den nyinrättade synoden

en den kyrkliga makten förblef fortfarande hos hans otståndare Feofan. Hans predikningar (utg. 1804 -05) i den skolastiska retorikens svulstiga och alleriska stil voro på sin tid mycket populära. J. rfattade dessutom en latinsk panegyrik öfver sin rare, skolastikern, sedermera metropoliten Varam Jasinskij samt "Förebud till antikrists tillmmelse och världens undergång" med hänsyftngar på tsar Peter som antikrist. A—d J.

Jaworz, kallvattenkuranstalt. Se Ernsdorf.

Jawo'rzno, köping i Galizien v. om Krakau. 259 inv. (1900). Stenkols- och galmejgrufvor samt stor zinkhvittfabrik. J. F. N.

Jaxartes, flod. Se Sir Darja.

Jaxt och Jaxtkreis. Se Jagst.

Jay [dʃēi]. 1. John J., nordamerikansk statsan, f. 12 dec. 1745 i New York, d. 17 maj 1829 Bedford, staten New York, förvärfvade tidigt anende som advokat, var till 1773 rojalist, men kom sedan att spela en betydande roll vid de nordamerikanska koloniernas skiljande från England. J. blef 1774 medlem af staten New Yorks "korrespondenskommitté", var en af dess delegerade vid Philadelphiakongressen s. å. och utarbetade dess adress till Storbritanniens folk. Som medlem af 1775 års kongress genomdref han en adress till konung Georg III,

mkallades 1776 till staten New Yorks pronskongress och utarbetade ett förslag till statens rfattning, hvilket med få ändringar antogs. J. ef 1777 öfverdomare (*chief justice*) i staten New ork och medlem af dess med diktatorisk myndighet beklädda "säkerhetsråd" (*council of safety*). I den kontinentala kongressen" invaldes han 1778, ldes omedelbart till dess president, men nedlade ösen 1779 sina uppdrag för att som amerikansk inister afgå till Spanien, där han dock ej vann fficiellt erkännande. Från Madrid sändes J. 1782 ll Paris för att jämte Franklin och, senare, John dams deltaga i fredsunderhandlingarna. Han gemskådade Frankrikes och Spaniens egennyttiga eräkningar och afslöjade dem genom ett hemligt nbud i England, Benjamin Vaughan, för det ngelska kabinettet, hvilket föranledde skyndsamma rekta förhandlingar med England och en preliminr öfverenskommelse (30 nov. 1782), hvilken 3 pt. 1783 följdes af det slutliga fredsfördraget på r amerikanerna långt bättre villkor än deras omd kunnat vinna genom att enligt kongressens reskrift drifva förhandlingarna gemensamt med rankrike. J. återvände hem 1784, blef genast åter edlem af kongressen samt utrikes-statssekreterare, vilken post han innehade till den nya författningens införande, 1789. Han hade vid Hamiltons och adisons sida ifrigt arbetat för författningens angande och bl. a. deltagit i utgifvandet af skriften "The federalist" (se Federalister 1) ch i broschyren *An address to the people of New ork* enträget manat sin fädernestat att antaga den nya författningen. 1789 blef han Förenta staternas förste öfverdomare. Han sändes 1794 till England som utomordentligt sändebud för att träffa uppgörelse i några ännu återstående tvistefrågor och afslöt i London 19 nov. s. å. det s. k. Jay's fördrag, ett handelsfördrag, hvari utrymmandet af de viktiga gränsforten i nordväst köptes genom rätt betydande ekonomiska eftergifter. Fördraget gjorde honom för en tid illa anskrifven i folkmeningen, men godkändes af presidenten och senaten trots den häftiga, men oberättigade agitationen mot detsamma. J. var 1795—1801 guvernör i staten New York, hvarefter han drog sig tillbaka till privatlifvet. Han var en högsint patriot och varmt religiös; han utsågs 1816 till det då stiftade amerikanska bibelsällskapets förste ordf. Jfr sonen William J:s "Life and writings of John J." (1833), en biografi af Renwick (1841) och W. Whitlock, "Life and times of John J." (1887).

2. William J., den föregående son, domare och filantrop, f. 1789 i New York, d. 1858 i Bedford, staten New York, var 1818—43 domare i staten New York, uppträdde redan 1819 emot slafveriets utsträckning till nytt land och tog 1833 ledande andel i stiftandet af Amerikanska antislafverisällskapet. J. uppträdde äfven i en mängd broschyrer för negrernas intresse, var en af de ledande i amerikanska bibelsällskapet och verkade ifrigt för nykterhets- och missionssträfvanden, söndagsskolor o. s. v. I skriften *War and peace* (1848) gjorde han ett uppmärksammadt inlägg för internationella skiljedomsfördrag och blef en af fredsrörelsens märkesmän i Förenta staterna. Han utgaf 1833 en biografi öfver fadern, *Life and writings of John J.*

3. John J., den föregående son, diplomat, politiker, f. 1817 i New York, d. där 1894, var 1839—58 praktiserande advokat i New York, förde därvid bl. a. ofta talan för rymda negerslafvar och deltog 1854 i stiftandet af det republikanska partiet. J. var 1869—75 amerikansk minister i Wien, egnade sig efter hemkomsten åt sträfvandena för den korrumperade förvaltningens reformering (jfr Civilservicereform). Han blef 1877 ordf. i en kommitté för granskning af New Yorks tullväsen och 1883 den förste presidenten i den då upprättade *Civil service commission*. 1—3. V. S—g.

Jay [jä], Antoine, fransk skriftställare, f. 1769, d. 1855, var advokat i Toulouse och reste 1795—1802 i Amerika. 1813 blef han professor i historia vid Atheneum i Paris och dömdes 1823 till fängelse för tendensen i den af J. m. fl. utgifna "Nouvelle biographie des contemporains". 1832 invaldes han i Franska akad., där han förut erhållit flera pris. Af J:s arbeten må nämnas *Histoire du ministère du cardinal de Richelieu* (1815), *Les ermites en prison* (1823; förf. under fängelsetiden) och *Les ermites en liberté* (1824).

Jayadēva (Djayadeva, Dyayadeva), fornindisk skald, lefde på 1100-talet vid konung Laksmanasenas hof. Han författade på sanskrit den berömda lyrisk-dramatiska dikten *Gitagovinda* ("den besjungna Govinda", "Govinda i sång", "sången om Govinda"). Dikten består af monologer och dialoger mellan Govinda l. Krishna, Rādhā och hennes väninna. Krishna är hufvudpersonen, hvars upptåg och kärleksförlustelser med Rādhā och hennes följe af herdinnor skildras på ett högst sinnligt och väl-

lustigt till glödande religiös extas gränsande sätt. Väninnan berättar för Rādhā, hurusom Krishna går upp i dans och vällustig lek med herdinneskaran, hvarpå Rādhā under klagan ber väninnan föra Krishna tillbaka. Då klagar denne öfver, att Rādhā gått från honom i vredesmod. Då skildrar väninnan för Krishna Rādhās längtan och för henne hans bedröfvelse samt beder henne återvända till honom. Då Rādhā af sorg och kärleksläng tan är för medtagen för att kunna gå, utbreder hon sig för Krishna om Rādhās tillstånd; men då Krishna ändock dröjer, brister Rādhā ut i klagan öfver, att hon skulle blifvit förrådd af väninnan. Då nu denna kommer tillbaka, utan att medföra Krishna, tror Rādhā, att han är fängslad af en annan kvinna, brister ut i klagan och förhärligande af den kvinnas lycka, som får erfara Krishnas omfamning. Då nu Rādhā vid Krishnas ändtliga ankomst utbryter i förebråelser, förmanas hon af väninnan att uppgifva sin vrede. Slutligen vänder Krishna på aftonen tillbaka, betygar Rādhā sin kärlek och går in i sin hydda. På en väninnas uppfordran följer Rādhā honom, och deras återförening skildras i de mest glödande färger. — Ämnet för denna dikt är af religiöst ursprung, så tillvida som det är en episod ur den ursprungliga stamguden, sedermera med Vishnu sammanställde guden Krishnas lif, som utgör innehållet. Framställning ur Krishnas lif har sedan långt tillbaka liggande tider utgjort föremål för de religiösa, af sång och upptåg åtföljda processioner, *yātrās*, som ännu, i synnerhet i Bengalen, uppföras till Krishnas ära. Dessa mera folkliga sånger ha lagts till grund för en efter alla konstpoesiens regler utförd lyrisk-dramatisk framställning i Gītagovinda. I Indien har man uppfattat dikten allegoriskt, så att den afser att vara ett uttryck för den hängifvenhetens extas (*bhakti*), hvarmed Krishnasektens medlemmar omfatta sin personlige gud (Govinda-Krishna). Författaren själf ger stöd för en sådan tolkning. Dikten är utg. med latinsk öfv. af Lassen (1836) och öfversatt i en glänsande tysk efterbildning af F. Rückert (i ''Zeitschrift für die kunde des Morgenlandes'', I). Ett mindre utdrag är öfversatt af K. F. Johansson i ''Främmande religionsurkunder'', II. K. F. J.

Ja'zēr. Se Jaeser.

Jazygien, Se Jászság.

Jazykov, Nikolaj Michajlovitj; rysk poet, f. 1803, d. 1846, väckte tidigt uppmärksamhet genom sin poetiska talang, som dock på grund af oregelbundet lif och sjukdom ej hann konstnärlig mognad. J., som var nära förbunden med Pusjkin och Gogol, slöt sig till det slavofila partiet och författade 1844 den hätska polemiska dikten *K' nenasjim* (Till de icke-våra), hvari han stämplade Bjelinskij och zapadnikerna (de västerländskt sinnade) som fosterlandets fiender. Hans samlade lyriska dikter utgåfvos 1833 (4:e uppl. 1858). A—d J.

Jazzi, Cima di. Se Cima.

J. B., *jur.*, förkortning för jordabalken.

J. E., förkortning för Jahvist och Elohist. Se Pentateuken.

Jeaffreson [djē'fosn], John Cordy, engelsk skriftställare, f. 1831, d. 1901, blef 1859 advokat i London. J. författade sedan 1854 en mängd romaner och kulturhistoriska verk, bland hvilka må nämnas *Olive Blake's good work* (1862), *Sir Everard's daughter* (1863), *Not dead yet* (1864), de tre ståndsmonografierna *A book about doctors* (1860), *A book about lawyers* (1866) och *A book about the clergy* (1870), vidare *The real lord Byron* (1883), *The real Shelley* (1885), *Lady Hamilton and lord Nelson* (ny uppl. 1897) och *Recollections* (1894).

Jean [ʃā'], fransk namnform för Johan.

Jean Charlier [ʃā' ʃarliē]. Se Gerson.

Jean Jacques I [ʃā ʃakk], kejsare af Haïti. Se Dessalines.

Jeanne [ʃann], fransk namnform för Johanna; diminutivformer Jeannette [ʃanä'tt] och Jeanneton [ʃantā'].

Jeanne d'Albret [ʃann-dalbrä]. Se Johanna, drottning af Navarra.

Jeanne d'Arc l. J. Darc [ʃann dark], kallad Orleanska jungfrun (fr. *La Pucelle d'Orléans*), fransk hjältinna, f. 6 jan. 1412 af fattigt bondfolk i byn Domremy i Champagne, nära gränsen till Lothringen, började vid 13 års ålder se himmelska syner och höra öfverjordiska röster. Ärkeängeln Mikael samt den heliga Katarina och den heliga Margareta uppenbarade sig för henne. De talade vid henne om det stora medlidande, som det af engelsmännen härjade Frankrikes elände borde ingifva, samt om hennes plikt att skynda till dess räddning. Hon företog snart ingenting af vikt, som ej blifvit henne anbefalldt genom dessa uppenbarelser, om hvilkas verklighet hon var förvissad. Så kom i början af 1429 underrättelsen, att engelsmännen, hvilka redan eröfrat Paris och norra Frankrike, med fruktansvärd makt belägrade Orléans, den förnämsta af de städer, som ännu lydde Frankrikes rättmätige konung, Karl VII. De himmelska röster, som redan länge uppmanat J. att skynda till Frankrikes räddning, lämnade henne nu ingen ro. Lydande deras befallningar, begaf hon sig till den några mil från Domremy belägna staden Vaucouleurs, hvars slottshöfding, Robert de Baudricourt, slutligen gaf vika för hennes enträgna böner samt lät henne, iklädd karldräkt och åtföljd af sex väpnade män, afresa till Chinon, där Karl VII höll sitt hof. 9 mars 1429 fick J. första gången företräde hos konungen, hvilken hon, utan att förut ha sett honom, genast igenkände och till hvilken hon sade: ''Ädle dauphin! himlarnas konung förkunnar Er genom mig, att Ni skall krönas i staden Reims''. Karl VII visade sig från denna

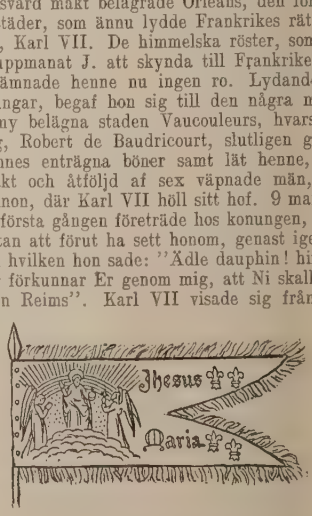

Fig. 1. Orleanska jungfruns standar.

stund öfvertygad om sanningen af J:s uppenbarelser. Under förberedelserna för tåget till Orléans lät J. i Tours förfärdiga ett standar (fig. 1), som sedan följde henne i alla strider. 29 april 1429 höll hon sitt

tåg i det belägrade Orléans, och 4 maj skred man ll anfall mot Saint Loup, ett af de starka fäst- ngsverk (s. k. bastiljer), som engelsmännen upp- rt rundt omkring Orléans. J. deltog icke i detta fall, utan kvarstannade villrådig i staden. På ftonen lade hon sig att sofva, men väcktes plöts- gen af sina himmelska röster, iklädde sig sin rust- ing, grep sina vapen och sitt standar, kastade sig å en häst och red i fyrsprång till bastiljen Saint oup. Fransmännen, som efter en misslyckad storm- ing voro stadda på återtåg, utstötte vid åsynen f henne jubelrop och störtade med den underbara ickan i spetsen ännu en gång mot bastiljen. An- allet var oemotståndligt, och efter en ursinnig strid ar Saint Loup i fransmännens våld. 6 maj togs nnu en bastilj, och kl. sex på morgonen 7 aj började fransmännen anfallen mot Les Tou- elles, den starkaste af de engelska bastiljerna. ransmännen stormade gång på gång, men förgäfves. å fattade J. själf en stormstege, ställde den mot uren och sprang raskt uppför, men plötsligen såg an henne, träffad af en pil, vackla och därefter alla ned i löpgrafven. Hennes följeslagare buro enne ur stridsvimlet. Sedan hon blifvit förbunden ch tillbragt en stund under bön, steg hon åter till äst och skyndade tillbaka till stridsskådeplatsen, är efter 13 timmars strid fransmännens anförare, refven af Dunois, just låtit blåsa till reträtt. Men . gaf genast befallning om stormningens förnyande ch störtade med sitt standar i handen fram mot astiljen. Hennes åsyn injagade en vidskeplig krämsel hos de uttröttade engelske soldaterna, som ör ett par timmar sedan sett henne halfdöd bäras ort och nu trodde hennes återuppståndelse vara ett erk af satan. Les Tourelles togs med storm. De ngelske generalerna, som förlorat allt välde öfver na vidskepliga soldater, utrymde under natten rivilligt de bastiljer, som de ännu innehade, upp- äfde belägringen och anträdde sitt återtåg. J. hade räddat Orléans, och med anledning däraf fick hon edan namnet ''Orleanska jungfrun''.

Hon skyndade sig att begagna sin seger, tog argeau och Beaugency med storm och tillintet- jorde 18 juni vid Patay en engelsk här. Hon intog ärefter Troyes, Châlons och Reims, där vid Karl VII:s kröning, 17 juli 1429, ''Orleanska jungfrun'' ied sitt standar stod vid konungens sida. Hon hade u uppnått höjden af lycka och ära. Folket knä- öjde på hennes väg och kysste hennes händer och ötter. Hennes bild uppsattes i kyrkorna, och hennes amn intogs i kyrkobönerna. Men motgångarnas tid örjade, då hennes försök att intaga Paris miss- yckades (8 sept. 1429). Vid ett utfall från Com- iègne blef hon 23 maj 1430 tillfångatagen af den urgundiske vasallen Johan af Luxembourg. Denne ålde sin olyckliga fånge till engelsmännen för 16,000 ivres. I nov. 1430 fördes hon till Rouen, där en tor häx- och kätteriprocess tillställdes mot henne. Till domare utsågos Petrus Cauchon, biskop af Beauvais, och munken Johannes Lemaistre. Som isittare i domstolen med rättighet att yttra sig, nen utan rätt att döma, fungerade 95 framstående relater och lärde. 21 febr. 1431 undergick J. det örsta förhöret inför denna domstol (hvars utförliga annsakningsprotokoll ännu finnas i behåll), och 23 aj föll domen. ''Orleanska jungfrun'' dömdes som kyldig till kätteri till döden, och 30 maj 1431 brändes hon å båle på gamla torget i Rouen. I dödsstunden bedyrade hon, att de öfverjordiska röster, som talat till henne, redan då hon var barn, och sedan hvarken på slagfältet eller i fängelset öfvergifvit henne, voro från Gud och talat sanning. J. var högsinnad och självuppoffrande samt lefde och kämpade för fosterlandets och nationalitetens idéer. Förenande hjältemod med vältalighet, var hon tillbedd af folket. Hennes krigiska framgångar måste visserligen i främsta rummet tillskrifvas den hänförelse och det dödsförakt, som hon förstod att ingifva sina soldater, men att hon äfven egde verkliga fältherreegenskaper framgår af flera af hennes vapenkamraters vittnesbörd, som prisa hennes ''skicklighet att uppställa en krigshär och anordna en batalj samt uti artilleriets användning''.

I våra dagar har det lyckats J:s beundrare inom det högre franska prästerskapet att förmå påfven att förklara J. för helgon. Underhandlingarna togo sin början 1885, men afbrötos gång på gång. Slutligen genomdrefvo dock de franske prelaterna sin vilja. I dec. 1908 förklarade Pius X J. för beata (salig) medelst ett dekret, som bl. a. innehåller, att de män, som 1431 dömde J. till döden, voro ''den heliga stolens bittraste fiender''. Själfva den högtidliga beatifikationen af Orleanska jungfrun försiggick 18 april 1909 i S:t Peterskyrkan i Rom. Högtidligheten bevistades af 30,000 franska pilgrimer. I Paris finnas fem statyer af J. Äfven i

Fig. 2. Jeanne d'Arc i Domremy, marmorstaty af Chapu (i Luxembourgmuseet Paris).

Reims, Orléans, Domremy, Nancy m. fl. ställen ha sådana resta. Den fullständigaste samlingen af källorna till J:s historia är utgifven af J. Quicherat (''Procès de condamnation et de rehabilitation de Jeanne d'Arc'', 5 bd, 1841—49). Bland hennes många biografer må nämnas Michelet, Henri Martin, Wallon, Dunand och Anatole France. — I vitterheten har hennes lif ofta varit föremål för

behandling, bl. a. af Chapelain, Dumenil, Lebrun, Schiller, Soumet, Southey och Voltaire. E. W.

Jeanneton. Se Jeanne.

Jeannette. Se Jeanne.

Jeannette-expeditionen [ʃanä'tt-]. Se De Long.

Jean Paul [ʃä på'l], pseudonym för tyske författaren J. P. Friedr. Richter.

Jean Potage [ʃä påtä'ʃ]. Se Hanswurst.

Jean Rebe'l [ʃä], pseudonym för Déroulède, P.

Jeanron [ʃärå'], Philippe Auguste, fransk målare, f. 1809 i Boulogne, d. 1877, försökte sig med måttlig talang inom olika konstarter, målade, tecknade, graverade, skref konsthistoriska verk och politiska uppsatser m. m., var 1848—50 styresman för Louvre och statens öfriga muséer och utvecklade som sådan mycken energi. G—g N.

Jeat [dʃe't]. Se Jet.

Jebeil, stad. Se Byblos.

Jebuséer (Jebusiter), i forntiden folkslag i Palestina af kananeisk stam, innehade vid israeliternas invandring i landet staden *Jebus* (Jerusalem) och närmaste trakten däromkring. Ehuru de jämte andra kananeiska folk uppgifvas ha blifvit besegrade af Josua vid Gibeon (Jos. 10) och deras stad sedermera skall ha blifvit intagen och uppbränd (Dom. 1: 8), bevarade de dock sin självständighet under hela domarperioden, tills David för alltid fråntog dem staden, hvilken sedan blef hans rikes hufvudstad (2 Sam. 5: 6 ff.). (E. S—e.)

Jebusiter. Se Jebuséer.

Jecoleïnsyra. Se Fisklefverolja.

Jecur, lat., lefver.

Jedburgh [dʃe'dbərə], hufvudstad i skotska grefsk. Roxburgh, vid Jed, en biflod till Teviot. 2,222 inv. (1901). Storartade ruiner af ett augustinkloster, som anlades 1118 af prins David (sedermera konung David I). Yllemanufakturer. (J. F. N.)

Jeddo. Se Jedo.

Jedeur [-dör], Elof, vitterhetsidkare, f. 1783 i Västerås, d. där 1841, blef 1803 student och 1809 filos. magister i Uppsala, 1816 gymnasieadjunkt i Västerås och 1823 vice lektor. J. var känd för stor kvickhet och humor, som äfven återfinnas i hans tillfällighetsdikter, hvilka, först synliga i "Stockholmsposten" och "Vesterås tidningar", utkommo samlade i *Vitterhetsförsök* (1825). Därjämte utgaf han *Odéum* (1832), som väsentligen innehåller öfversatta lyriska dikter.

Jedinove'rtser (ry. *edinovjerets*, trosförvant), rysk sekt. Se Raskolniker.

Jeditu'n. Se Jedutun.

Jedo (Yedo, Jeddo), Japans hufvudstad, bär sedan 1869 officiellt namnet Tokyo (se d. o.).

Jedutu'n (Jeditun) var enl. 1 Krön. 25: 1 ff. m. fl. ställen tills. med Asaf och Heman sång- och musikmästare vid den af David inrättade gudstjänsten i Jerusalem och hänföres till Levi stam; på andra ställen står i st. f. J. *Etan* (1 Krön. 6: 18—32 m. fl.). Men kronisten har sannolikt endast på konstladt sätt sökt gifva större helgd åt den på hans tid existerande tempelmusiken. Vid återkomsten från fångenskapen i Babel hade judarna visserligen en särskild klass af sångare, men den uppgifves icke ha varit af levitisk släkt (se Esra 2: 41; 10: 24; Neh. 12: 28). För att gifva dem större betydelse uppgjordes konstlade genealogier. J. är med all sannolikhet namnet på en sångarklass omkr. 300 f. Kr. (kronistens tid). Då man inom en sådan klass icke blott öfvade musik, utan äfven poesi (jfr 1 Krön. 25: 3), är det förklarligt, att J. nämnes äfven "siare" (profet; 2 Krön. 35: 15) och omtalas i öfverskrifterna till flera psalmer: 39, 62 och 77. (E. S—e.)

Jefferies [dʃe'friš], John Richard, engelsk författare, f. 6 nov. 1848 i Wiltshire, d. 14 aug. 1887, vardt tidigt medarbetare i landsortspressen, men flyttade 1877 till London. *The gamekeeper at home* (1878), *Wild life in a southern county* (1879), *The amateur poacher* (1880), *Wood magic* (1881), *Round about a great estate* (s. å.), den självbiografiska barnskildringen *Bevis* (1882), *Nature near London* (1883), *The story of my heart* (s. å.), *Life of the fields* (1884), *Red deer* (s. å.), *The open air* (1885) och *After London, or wild England* (s. å.) äro hans verk. De novellistiska väckte en viss uppmärksamhet; däremot uppskattades under hans lifstid mindre de, som nu utgöra hans berömmelses grundval: de intima naturskildringarna, de absolut originella stämningarna och beskrifningarna från de honom förtrogna engelska landskapen med sina djur och människor. I sin sträfvan att söka vidga den mänskliga uppfattningsförmågan närmade sig J. till romantikerna. Se W. Besant, "The eulogy of R. J." (1888), och H. S. Salt, "Life of R. J." (1893).

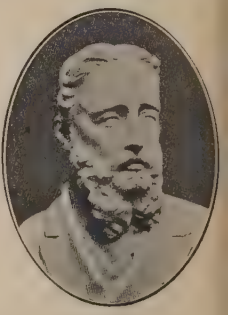

R. Jefferies. Efter en marmorbyst.

Jefferson [dʃe'fəsn], stad i nordamerikanska staten Texas, vid Big Cypress river och Soda lake, som afflyter till Red river. 2,850 inv. (1900). Bomullshandel. J. F. N.

Jefferson [dʃe'fəsn], Thomas, Förenta staternas andre president, f. 2 april 1743 i Shadwell, Virginia, d. 4 juli 1826 på sitt gods Monticello i Virginia, tillhörde en redan 1619 i Virginia bofast, från Wales stammande släkt och var son till en tobaksplantageegare. 1767 blef han praktiserande advokat, erhöll 1769 säte i Virginias lagstiftande församling (*house of burgesses*) och ökade genom sitt giftermål 1772 betydligt omfånget af sina jordagods. Politiskt bemärkt blef han först 1774 genom skriften *A summary view of the rights of America*, urspr. afsedd att utgöra förslag till instruktioner för Virginias delegerade i den s. å. sammanträdande första kontinentala kongressen och snart vida spridd som en klar framställning af koloniernas statsrättsliga teori om, att de endast i personalunion voro förenade

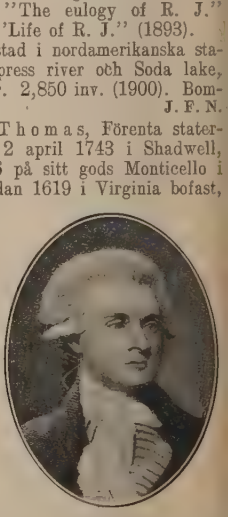

d Storbritannien och därför erkände endast nungens, men ej brittiska parlamentets myndighet koloniala frågor, där deras egna koloniala repre-tationer af dem ansågos ega en ställning, jäm-lig med parlamentets i frågor rörande moderlan-. Våren 1775 sändes J. som delegerad till kon-essen, användes där gång på gång vid formule-g af viktiga uttalanden och blef i juni 1776 ordf. det utskott, som skulle utarbeta oafhängighetsför-ringen (*Declaration of independence*). Det af ho-n utarbetade utkastet blef med några smärre dringar antaget af utskottet och därefter af ngressen. J. plägar därför i Amerika kallas ”oaf-ngighetsförklaringens fader”. Kort efter dess ut-dande (4 juli 1776) lämnade han kongressen, rtog i okt. sin plats i Virginias lagstiftande för-ling och var 1779—81 Virginias guvernör. Un-dessa år ledde han en genomgripande revision den nya statens lagar, särskildt nyordnandet af kyrkliga och jordeganderättslagstiftningen. 1783 rinträdde han i kongressen och genomdref där te guvernör Morris antagandet af Förenta sta-nas nuv. decimala myntsystem. Han sändes som-ren 1784 till Frankrike för att biträda Franklin John Adams vid underhandlingarna om handels-drag med europeiska stater och var 1785—89 nklins efterträdare som amerikansk minister i ris, högt uppburen af den frisinnade societet, ur lken sedan ledarna af revolutionen i dess första derata skede framgingo. — Efter hemkomsten rädde J. i mars 1790 i Washingtons första kabi-t som utrikesminister (*secretary of state*). Där ämpade han häftiga strider med finansministern exander Hamilton, hvars hela federalistiska, på rkande af unionsmyndigheternas makt öfver de kilda staterna inriktade politiska system J. som trakt ifrare för folksuveräniteten och ”de männsk-a rättigheterna” djupt ogillade. Olikhet i bedö-ndet af franska revolutionen, hvars skräckscener J. aldrig uttalade intrycket af dess under hans risvistelse af honom bevittnade första löftesrika gynnelser, vidgade ytterligare klyftan mellan dem. milton påyrkade sträng neutralitet under fransk-elska kriget, J. däremot sökte drifva en vidt-nde franskvänlig utrikespolitik, till dess republi-s till Amerika utsände ombud genom sin oför-ta inblandning i inre amerikanska angelägenhe-mot dessa öfvergrepp uppkallade hans amerikan-patriotism. I det längsta sökte presidenten shington medla mellan dem båda, men i jan. 94 afgick J., därtill delvis äfven föranledd af nomiska skäl (nödvändigheten att egna sina för itiken försummade plantager personlig tillsyn). 96 valdes han till unionens vice-president och blef ledare för den ”republikanska” oppositionen mot sidenten Adams' och Al. Hamiltons federalistiska itik samt formulerade 1798 de unionens bestånd ande ”Kentucky-resolutionerna”. J:s republikan-parti, ur hvilket en senare tids demokratiska mgått (jfr Demokrater), ifrade för största liga decentralisation i författningen, och J. för-rade majoritetens vilja vara ”hvarje samhälles urliga lag och enda säkra vårdaren af de männsk-a rättigheterna”; t. o. m. majoritetsviljans miss-voro enligt hans mening ”ofarliga, såsom va-de uppriktiga, enstaka och kortlifvade”. Denna itiska idériktning segrade vid J:s val till president efter Adams. Under sin presidenttid (mars 1801—mars 1809; han återvaldes 1804) vann J. genom inköpet af Louisiana-området från Frankrike 1803 en betydande nationell framgång, men misslyckades fullständigt i sin af Englands öfvergrepp mot den neutrala amerikanska skeppsfarten under dess krig med Napoleon föranledda s. k. ”embargopolitik” mot detta land. Efter sin afgång från presidentskapet drog sig J. ifrån det politiska lifvet. J:s skrifter ha utgifvits af H. A. Washington (9 bd, 1853—55) och af Ford (10 bd, 1891—97). Jfr biografier af Tucker (2 bd, 1837), Randall (3 bd, 1858), Parton (1874), Morse (1886) och Curtis (1901), Sarah Randolph, J:s dotters sondotter, ”The domestic life of Thomas J.” (1871) och en biografisk karakteristik i Fiskes ”Essays historical and literary”, I (1902). V. S—g.

Jefferson city [djɛ'fəsn si'ti], hufvudstad i nordamerikanska staten Missouri, vid högra stranden af floden Missouri. 11,416 inv. (1906). Knutpunkt för 6 järnvägar, institut för negerlärare, tukthus, bibliotek (25,000 bd), kvarnar och järngjuterier. I närheten kolgrufvor. J. F. N.

Jeffersonville [djɛ'fəsnvil], stad i nordamerikanska staten Indiana, på norra stranden af Ohio, medelst två väldiga broar förenadt med den på södra stranden liggande staden Louisville. 10,840 inv. (1907). Stora verkstäder för tillverkning af lokomotiv och järnvägsvagnar. (J. F. N.)

Jefferyes [djɛ'fəriš], James, engelsk militär, diplomat, var son till öfversten sir James J., som hade varit i tjänst hos Karl XI. J. var en tid sekreterare hos engelske envoyén i Stockholm John Robinson och beledsagade honom till Altranstädt 1707. Han fick tillstånd att följa armén vid uppbrottet ur Sachsen, deltog i tåget till Ukrajna 1708 samt bevistade fälttåget där, hvarunder han skref värdefulla meddelanden hem till regeringen, och slaget vid Poltava, hvarefter han återvände till England. Men 1711 skickades han med bref från drottning Anna till konung Karl vid Bender och begaf sig efter kalabaliken till Adrianopel. Vid Karl XII:s afresa från Turkiet 1714 begaf sig äfven J., öfver Wien, till Stralsund, där han notificerade Georg I:s tronbestigning; hans uppgift var f. ö. fortfarande att rapportera om Karl XII:s planer och företag. Vid början af juni 1715 öfverlämnade han till konung Karl sitt kreditiv som minister. 14 dec. s. å. sände han från Dewitz sin regering underrättelse om Karl XII:s afsegling från Stralsund och denna stads kapitulation. 1718—19 utförde J. en beskickning till Petersburg. — J:s bref till engelska regeringen 1711—15 äro utg. genom E. Carlson af Samf. f. utg. af handskrifter rör. Skandinaviens hist. (i ”Historiska handlingar”, del XVI, 1897).

Jeffr., vid mussle- och snäcknamn förkortning för engelske konkyliologen Johan Gwyn Jeffreys, f. 1809, d. 1885, ledare af bottenskrapningar vid flera länders hafskuster, upptäckare af 71 nya arter och författare till *British conchology* (1862—69).

Jeffrey [djɛ'fri], Francis, lord J., skotsk jurist och skriftställare, f. 1773 i Edinburgh, d. där 1850, blef 1794 advokat i sin födelsestad, deltog, lifligt både litterärt och politiskt intresserad som han var, i uppsättandet af tidskriften ”Edinburgh review” (1802) och var sedan dess utgifvare från 1803 till

juli 1829, då han vald till Edinburgh-advokaternas ordf. (*dean of faculty*) öfverlät tidskriften till Macvey Napier och lämnade sin skriftställarverksamhet å sido. Som litterär kritiker i den inflytelserika tidskriften (jfr Edinburgh review) räkade J. för en tid i konflikt med flera af sin samtids mest kända författare och utmanades t. o. m. af Moore på duell (1806), men han förvärfvade äfven ett stort och stadgadt anseende som talangfull smakdomare. Ett urval af hans kritiska uppsatser, *Contributions to Edinburgh review*, utgafs i 4 bd 1844—53. J. blef som pålitlig whig 1830 lordadvokat i Greys ministär, invaldes i parlamentet, där han som talare hade föga framgång, medverkade till parlamentsreformens genomdrifvande 1832 och blef en af Edinburghs båda första representanter i underhuset under den nya regimen. Hans politiska verksamhet afbröts redan 1834, då han fick säte i den skotska öfverdomstolen *Court of session* och samtidigt erhöll lordvärdighet. Jfr lord Cockburn, "Life of J." (1874), och Carlyle, "Reminiscences", II (1881). V. S—g.

Jeffreys [dʃe'friš], George, lord J. of Wem, engelsk lordkansler, f. 1648, blef 1678 öfverdomare i Londons stadsdomstol (*recorder of the City*) samt öfvergick kort därpå, öfvertygad om, att whigpartiet, hvars anhängare han varit, ej kunde bereda honom någon vidare befordran, till tories och blef Karl II:s mest slafviske tjänare. Han utnämndes 1683 till öfverdomare i King's bench och medlem af Privy council. De verkliga eller diktade sammansvärjningarna under slutet af Karl II:s regering satte J. i tillfälle att under lagens täckmantel utöfva den gräsligaste orättvisa mot för honom och konungen misshagliga personer (bl. a. lord William Russell och Algernon Sidney). Men sitt egentliga rykte som personifikation af brutalitet, grymhet och orättfärdighet förvärfvade han under Jakob II som chef för den blodsdomstol, som höll ráfst efter kufvandet af Monmouths sammansvärjning 1685 och enligt Macaulays troligen något öfverdrifna beräkningar skall ha låtit afrätta 320 personer. Den trogne tjänaren, som redan blifvit upphöjd till baron, belönades med lordkanslersvärdigheten. Han lät återupplifva Höga kommissionen (1686) för att med den tukta det engelska prästerskapet och föranledde äfven det uppseendeväckande fängslandet af de sju biskoparna (1688). Jakobs fall medförde J:s. Förgäfves sökte han förklädd fly till Hamburg; han upptäcktes före afresan och fördes till Tower (dec. 1688), där hans af omättlig dryckenskap undergräfda hälsa snart fullständigt nedbröts. Han dog i fängelset 19 april 1689. Macaulay har (i "History of England") gifvit en afskräckande teckning af J:s karaktär. Jfr äfven biografien öfver J. i lord Campbells "Lives of the lord chancellors of England" (1857). (V. S—g.)

Jeffreys [dʃe'friš], John Gwyn. Se Jeffr.

Jefre'mov, kretsstad i ryska guv. Tula, vid Krasivaja-Metja. 10,070 inv. (1897). Handel med honung, hampa, spannmål och mjöl. Bank, 7 kyrkor, 2 gymnasier och 6 årsmarknader. Omnejden är en bördig slätt med jordbruk och liflig kvarnindustri. (J. F. N.)

Jefta (hebr., "den som Jehovah befriar"), en gileadit och domare i Israel (se Domareb. 11 och 12). Som oäkta son utstöttes han ur familjen vid faderns död, hvarefter han under några år förde ett oregelbundet fribytarlif, tills han kallades till israeliternas höfding under ett krig mot ammoniterna. Före den afgörande drabbningen gjorde han Herren ett löfte att, om han segrade, offra det första, som vid hans hemkomst trädde honom till mötes ur hans hus. Jefta segrar, och då han i spetsen för den jublande hären nalkas sin boning, möter honom hans dotter, hans enda barn, i spetsen för en sjungande och dansande skara unga flickor. Hjälten blir förtviflad, men uppfyller sitt löfte. (Huruvida meningen är, att dottern, likt Ifigeneia i Aulis, bokstafligen offrades på Jehovahs altare eller att hon invigdes till tempeltjänsten för hela lifvet, därom äro meningarna delade. Själfva berättelsen kan gifva stöd för båda uppfattningarna. Människooffer voro visserligen enl. Jehovahkultens både bokstaf och anda en styggelse, men en dylik abnormitet låter dock tänka sig under religiösa och politiska förbistringstid i Israel som kallas domartiden.) Efter en seger öfver Efraimstam, sedan inbördeskrig utbrutit i Israel, dog J. efter att ha varit folkets domare i sex år. J. I.

Jegher, Christoph, nederländsk träsnidare, f. 1596 i Antwerpen, d. omkr. 1652, var från 162[illegible] verksam för boktryckarfirman Plantin-Moretus i nämnda stad och kom därunder i förbindelse med Rubens, efter hvars teckningar han utförde en mängd träsnitt, utmärkta af stor konstnärlighet och kraftfulla verkan. Äfven flera andra mästare reproducerade han i träsnitt. R. G.

Jegindö, ö i Limfjorden, genom ett smalt sund skild från halfön Thyholm, utgör en socken i Thy sted amt. Areal 773 har. 687 inv. (1906). E. Eb[illegible]

Jegorje'vsk, kretsstad i ryska guv. Rjazan vid floden Gusljanka, med 4 kyrkor och ett progymnasium. 23,932 inv. (1897). Liflig väfnadsindustri. Kretsen J. är sandmark med många sjöar och träsk. (J. F. N.)

Jehoas, konung i Juda rike. Se Joas.

Jeho'l, kinesisk stad. Se Djehol.

Jehotte [ʃeå't], Louis, belgisk bildhuggare, f. 1803, d. 1884, studerade i Paris, Florens och Rom, där han var lärjunge af Kessels och af Thorvaldsen. Till hans förnämsta verk höra ett marmormonument öfver *biskop de Méan* (i Liège), en ryttarstaty af *Karl den store* (i Liège), *Karls af Lothringen* statyer i Bruxelles (1848) och *Kain* (1855). C. R. N.

Jehovah är det för gamla testamentet egendomliga namnet på Gud, det namn, som Gud enl. G. T. bär som judarnas nationalgud, därför af judarna betecknadt som "det egendomliga namnet" eller "väsen-

mnet'', d. v. s. det namn, som säger, hvad Gud till sitt väsen. Om dess rätta uttal äro meninrna ännu delade. Ett bland de lärde tämligen allänt antagande är, att det bör uttalas *Jahveh* (eller *Jhaveh*). Hebreiska språkets stambokstäfver äro nsonanter, och vokalerna äro endast tecken, som rifvas öfver eller under konsonanterna. Ifrågavande namn på Gud skrifves därför med konsonanrna *J h v h*, hvilka på olika sätt kunna vokaliseras. d läsningen af G. T. brukade judarna af vördnad r detta gudsnamn icke uttala det, utan nämnde i llet ett annat gudsnamn, vanligen A d o n a j eller l o h i m. De skriftlärde ansågo t. o. m. lagen förida uttalandet af *Jhvh*, åberopande i synnerhet 3 os. 24: 16, hvilket ställe dock kan afse blott ett eligt begagnande af detta namn. Man antager därr, att *Jhvh* vokaliserats med vokalerna i Adonaj l. *e, o* och *a*). Likväl saknas icke, äfven i nyare ler, förfäktare för den meningen, att uttalet Jehoh, som vunnit burskap, också är det ursprungliga. Enl. 2 Mos. 3: 13—15; 6: 2—8 betyder namnet hovah: ''han som är den han är'', hvilken något ystiska formel angifver oföränderligheten såväl hos uds väsen som särskildt hos Gud i hans egenskap egendomsfolkets förbundsgud, hvilken håller löfna till patriarkerna. Namnet betecknar alltså, att ud oföränderligt fasthåller och fullföljer sin frälsngsplan, om också det stundom ser ut, som om han ke skulle göra det, t. ex. under folkets förtryck i n egyptiska träldomen. — Några försök ha gjorts t förneka namnet Jehovahs rent hebreiska ursprung. edan Voltaire sökte dess härledning ur de egyptiska ysterierna, och nyare derivationer af samma slag refinnas också. J. P.

Jehovah solatium me'um, äfven D e'us s o l a - u m m e u m, ''Gud min tröst'', konung Karl IX:s Sverige valspråk.

Jehovi'sten l. J a h v i s t e n. Se P e n t a t e u - e n.

Je'hu, Josafats son, den 10:e konungen i riket raim l. Israel, grundläggaren af den 5:e dynastien, gerade 885—857 f. Kr. (enl. Zungzs tidtafla) ler enligt en annan beräkning 874—846. Enligt onungabokens framställning var J. Guds utkorade dskap att utföra de straffdomar, som Ahabs ogudtiga hus dragit öfver sig. Han dödade konung ram och drottning Isebel samt utrotade därefter många återstående medlemmarna af Ahabs stora ikt. Lika skoningslöst förfor han mot Baals präer, men bibehöll kulten med de gyllene kalfvarna i an och Betel. — F a r a, k o m m a s o m J e h u, ra fram med våldsamhet. J. P.

Jehūda h a - n a s i (fursten) l. h a - k a d o s c h en helige), äfven kallad R a b b i (läraren), f. 137 Tiberias, d. 194, var den sjunde patriarken af Hills släkt. En kejsare af det antoninska huset skall vänskapligt umgåtts med honom. Han bodde först Uscha och senare i Sepphoris. Han afslutade den untliga traditionen, i det han i sin mischnasamling optog allt, som gällde som normgifvande för judenmens bestånd. G. K—n.

Jehūda ben Chajjūg. Se H e b r e i s k a s p r å - e t o c h l i t t e r a t u r e n, sp. 167.

Jehūda ha-Levi l. J u d a h a - L e v i (arab. *Abu-l-Hassan*), judisk filosof och skald, f. 1085 Kastilien och enligt en saga mördad 1135 vid rusalem, skref på arabiska det berömda verket *Kusri* (disputationer i dialogform emellan en fingerad konung och författaren, som vederlägger alla af kristna, muhammedaner o. a. mot judendomen gjorda invändningar). Boken har flera gånger blifvit öfversatt och förklarad på olika språk, senast af Hartwig Hirschfeld (Breslau 1885). Af J:s skaldestycken finnas ännu 300 (till största delen af liturgiskt innehåll). De förete den hebreiska poesiens mest fulländade form. Tysken Geiger har metriskt öfversatt flera af dem, och H. Heine tålar om dem i sin ''Romanzero''. Se Brody, ''Studien zu den dichtungen J:s'', I (1895). L. L. (G. K—n.)

Jeisk, rysk krets- och hamnstad i kubanska kosackernas land, är belägen vid floden Jejas utlopp i Azovska sjön på en sandig landtunga, som skiljer nämnda sjö från Jeiska limanen. 35,446 inv. (1897). Staden anlades 1848 och utvecklade sig hastigt till följd af sitt gynnsamma handelsläge och de förmåner, som tillerkändes de ditkallade kolonisterna. Realskola och bank. Ylleväfverier, garfverier, tegelbrännerier, oljeslagerier och liflig handel med spannmål, ull och linfrö. Ångbåtsförbindelse med Taganrog och Mariupol. (J. F. N.)

Jejūnum, *anat.*, tomtarmen, den del af små- l. tunntarmarna, som sträcker sig mellan *duodenum* och *ilium* samt hos människan har sin plats i bukhålan i nafveltrakten, ofvan denna och till vänster. Den har fått sitt namn däraf, att den efter döden oftast träffas tom eller med blott obetydligt innehåll (lat. *jejūnus*, torr, mager). G. v. D.*

Jekaterina, rysk namnform för K a t a r i n a.

Jekaterinahamn. Se A l e x a n d r o v s k 3.

Jekaterinbu'rg (E k a t e r i n b u r g), kretsstad och förr fästning i ryska guv. Perm, anlagdt af Peter den store 1721 och benämndt efter hans gemål Katarina, är pittoreskt beläget vid floden Isetj på östra sluttningen af Uralbergen och vid järnvägen Perm—Tjeljabinsk. Staden har raka och breda gator, 15 grek.-katolska kyrkor, 1 luthersk och 1 rom.-katolsk, 3 gymnasier, bergsskola samt magnetiskt och meteorologiskt observatorium. 55,488 inv. (1897). J. är medelpunkten för bergshandteringen i hela mellersta Ural och eger många dithörande anläggningar, såsom masugnar, gjuterier, maskinfabriker, guldvaskerier och stensliperier (jaspis, marmor, porfyr). Uti J. nedsmältes och proberas allt guld från de uralska bergverken, både statens och de enskilda. Stor prägling af kopparmynt. Talg- och såpsjuderier, ljus-, stearin- och klädesfabriker. Af vikt för produkternas omsättning är den sibiriska handelsbanken. Den kringliggande trakten är stenig och har rått klimat, men lämpar sig väl för bi- och boskapsskötsel. S. A. L.*

Jekaterinodār (E k a t e r i n o d a r), hufvudstad i Kubanområdet af ryska gen.-guv. Kaukasien, är beläget på en träskfylld slätt vid Kuban. 65,697 inv. (1897). Med undantag af den till det inre praktfulla katedralen består staden blott af usla, halmtäckta lerkojor. J. är säte för kommandot öfver kuban-kosackbrigaden och den ridande kuban-kosackartilleribrigaden och har någon industri samt betydlig handel, i synnerhet med boskap. J. grundlades 1794, där det gamla T m u t o r a k a n legat. J. F. N.

Jekaterinograd (E k a t e r i n o g r a d), kosackstanitsa i Terekområdet af ryska gen.-guv. Kaukasien, nära Malkas utlopp i Terek. 3,413 inv. (1903). (J. F. N.)

Jekaterinopol [-pål], Ekaterinopol, stad i ryska guv. Kiev, vid Tikitj, en biflod i andra hand till Bug. Omkr. 3,800 inv. Stort brunkolslager i trakten.

Jekaterinoslāv (Ekaterinoslav, ry. *Jekaterinoslavlj*). 1. Guvernement i Syd-Ryssland, omgifves af guv. Taurien, Cherson, Poltava, Charkov samt Donska området; i s. ö. gränsar det till Azovska sjön. 63,395 kvkm. 2,113,674 inv. (1897), 33 inv. på 1 kvkm. Af befolkningen äro 75 proc. lillryssar, de öfrige storryssar, judar, tyskar, armenier, serber, zigenare. 92 proc. äro grek. katoliker, 3,3 proc. judar, 2,3 proc. lutheraner, 1,7 proc. katoliker, 0,5 proc. sekterister och 0,2 proc. mennoniter. J. är till större delen ett vågformigt stäppland, hvilket n. om det lågländta kustbältet vid Azovska sjön bildar en platå af 200, på enskilda ställen 300 m. höjd och genombruten af djupa floddalar. Hufvudfloden är Dnjepr, som bildar en rad våldsamma forsar (*porogi*) och efter upptagande af Samara beskrifver en stor båge genom guvernementet. Donets utgör gränsen i n. ö. Jordmånen, som öfverst består af ett tjockt lager af den s. k. ”svarta jorden”, är i allmänhet mycket fruktbar. I följd af de skiftande geologiska förhållandena är J. rikt på olika mineralprodukter, såsom sandsten, kalksten, grafit, skiffer, zinnober, koppar, kaolin, ockra, eldfast lera, basalt, flera slags halfädelstenar samt mäktiga lager af stenkol och antracit (i Donetsbäckenet), af järn- och manganmalm samt af bergsalt. Klimatet är mildt, men torrt. Medelårstemperaturen är + 8,2°, medelnederbörden 373 mm., hvilket är mindre, än jordbruket behöfver. Guvernementets viktigaste näringar äro bergsbruk och järnindustri. J. har den största stenkols- och järnproduktionen bland alla ryska guvernement. Därnäst är jordbruket af betydelse (hvete, lin, sockerbetor). Skog täcker endast omkr. 1,000 kvkm. Fårafveln var förr af större vikt än nu, men ännu finnas öfver 2 mill. får jämte 650,000 nötkreatur, 300,000 hästar och 180,000 svin. Industrien sysselsätter 3,500 verk med 33,000 arbetare och ett årligt tillverkningsvärde af 40—50 mill. rubel; mest järnindustri, därnäst kvarn-, tobaks- och lerindustrierna. Stark afsättning af kreatur eger rum till de norra guvernementen. Viktiga hamnar för utförseln (spannmål, boskap, hudar, läder, ull, talg och kaviar) äro Taganrog, Mariupol och Berdjansk. — I J. finnas 134 tyska kolonier (den äldsta från 1788) med 64,354 inv. (1897). J. delas i 7 kretsar. — 2. Hufvudstad i ofvannämnda guv., anlagd 1784 vid Dnjepr ofvan forsarna af furst Potemkin, har bred gator samt vackra parker och offentliga platser. 135,552 inv. (1897). J. är säte för en biskop och har 6 grek.-katolska kyrkor, 13 synagogor, en högskola för bergsbruk och hytteväsen, ett seminarium, 2 gymnasier, ett offentligt bibliotek och en minnesvård öfver Katarina II. Sedan 1895 har J. blifvit medelpunkt för en mängd fransk-belgiska industriföretag i södra Ryssland, hvilket betydligt ökat dess ekonomiska betydelse och framkallat en så snabb utveckling, att den kan jämföras med de amerikanska städernas. Utom flera stora hyttor och mekaniska verkstäder finnas många kvarnar, tobaksfabriker, bryggerier m. m. J. F. N.

Jekaterinsjtat (Ekaterinsjtat), blomstrande rysk koloni i ryska guv. Samara på vänstra Volgastranden, räknar omkr. 6,000 inv., hvilka idka jordbruk och trädgårdsskötsel samt liflig spannmålshandel på Volga. (J. F. N.)

Jelabūga, kretsstad i ryska guv. Vjatka, ligger på en fruktbar, ehuru glest befolkad slätt vid Toima, nära dess inflöde i Kama. 9,776 inv. (1897). Garfverier, såpsjuderier och liflig spannmålshandel. I närheten (vid Ananiinskij mogilnik) många grafhögar från forntiden, hvilka, sedan de 1858 först började undersökas, lämnat ytterst värdefulla samlingar af arkeologiska föremål ända från stenåldern. (J. F. N.)

Jelagin. 1. Ivan Perfiljevitj J., rysk historiker, f. 1725, d. 1794, direktör för hofteatern, senator och öfverhofmästare, grundade den offentliga teatern i Ryssland (1774) och teaterelevskolan. Han var den förste stormästaren i det ryska frimureriet och införde 1777 det strängare svenska systemet (hans memoarer om det ryska frimureriet trycktes 1864). Han öfversatte komedier från franskan (”Jean de France” m. fl.) och var en af Katarina II:s skönlitterära medhjälpare. — 2. Sergjej Ivanovitj J., rysk sjökrigshistoriker, f. 1824, d. 1868, högre tjänsteman i ryska sjökrigsministeriet, utgaf, på grundvalen af arkivstudier i London, Haag, Amsterdam, Stockholm m. fl. städer, sjökrigshistoriska arbeten: *Materialy dlja istorii russkago flota* och *Istorija russkago flota, period Azovskij.* A—d J.

Jela'tma, kretsstad i ryska guv. Tambov, är beläget i en bördig, men glest befolkad trakt vid Oka. 8,617 inv. (1897). Ansenlig handel med spannmål och hampa. (J. F. N.)

Jelēts (Elēz), kretsstad i ryska guv. Orel, vid Sosna. 38,239 inv. (1897). J. har 16 kyrkor, ett munk- och ett nunnekloster, 2 gymnasier, 1 skola för järnvägstekniker samt är en af det inre Rysslands största spannmålsmarknader. Ansenlig industri, i synnerhet kvarnar, läder- och limfabriker samt tegelbrännerier. Invånarna i trakten väfva linne och knyppla spetsar. — J. omtalas redan 1146 och var eget furstendöme ända till 1395, då det eröfrades af Timur. J. F. N.

Jelgaur, lettisk namnform för Mitau.

Je'linek, Karl, österrikisk meteorolog, f. 1822, d. 1876, blef 1852 professor i högre matematik vid polytekniska institutet i Prag och 1863 direktor vid den i Wien inrättade centralanstalten för meteorologi och jordmagnetism. J. verkade mycket för meteorologmötens åvägabringande och blef å den internationella meteorologkongressen i Wien 1873 invald i dess permanenta kommitté. Han var stiftare af Österreichische gesellschaft für meteorologie. 1864 utnämndes han till medlem af undervisningsrådet, och 1870—73 fungerade han i undervisningsministeriet som referent för tekniska högskolor samt yrkes- och handelsskolor. J. var äfven flitig författare i sina ämnen. Hans arbeten finnas intagna dels i akademiens i Wien handlingar, dels i den af honom och J. Hann redigerade ”Zeitschrift der oesterreichischen gesellschaft für meteorologie”.

Jelisavetopol. Se Jelizavetpol.

Jelizavēta, rysk namnform för Elisabet.

Jelizavetgrād (Elisabetgrad), kretsstad i ryska guv. Cherson, vid Ingul och järnvägen Charkov—Odessa. 66,182 inv. (1897). 6 ryska kyrkor och 10 synagogor, ett kejserligt palats, 1 teater, 1 kavallerijunkerskola, 1 prästseminarium, 4 mellan-

lor och 1 yrkesskola. Ansenlig spannmålshandel, arnar, tobaksfabriker, talgsjuderier, tegelbruk och kaniska verkstäder. J. anlades 1754 som gränstning, men af fästningsverken finnas nu blott arlefvor. J. F. N.

Jelizavetpol [-pål], Jelisavetopol, Elisavetpol. 1. Guvernement i ryska Transkaukasien, 136 kvkm. 878,415 inv. (1897). Det sträcker på ömse sidor om Kura och begränsas i n. och af väldiga bergsryggar om 3—4 tusen m. höjd. folkningen består till 56 proc. af tatarer, 35,4 oc. af armenier, 4,6 proc. af kurder, vidare af ger, ryssar och judar samt 3,000 tyskar. Hufdnäringar äro jordbruk, vin- och silkesodling samt skapsskötsel. Af industrier märkas kopparhyttor nt silkesspinnerier och väfverier. En del af järngen Tiflis—Baku går genom guvernementet. Detta deladt i 8 kretsar. — 2. (Gandja) Hufvudd i nämnda guv., vid Gandja, en biflod till Kura n järnvägen Tiflis—Baku. 33,090 inv. (1897). har osundt klimat. Det består af en tatar- och menierstad, med låga jordhyddor och trånga gator an väggfönster, och en nyare del. I staden ligger af turkarna 1712—24 byggd fästning, en stor sar, 10 moskéer, 1 rysk och 5 armeniska kyrkor nt gymnasium. Betydlig odling af frukt, vin, önsaker och tobak samt silke. — J. var i äldre er säte för en muhammedansk kan, men intogs jan. 1804 af ryssarna under Tsitsianov samt pkallades efter Alexander I:s gemål Elisabet. sept. 1826 slog Paskievitj utanför staden perna under kronprins Abbas Mirza. J. F. N.

Jellačič de Buzim [je'llatjitj de bo'ʃim], Joph, grefve, österrikisk militär, son till österiske generalen friherre Franz J. de B. (f. 46, d. 1810), f. 1801, d. 1859 i Agram, blef officer 1819 och öfverste vid ett infanteriregemente 1841. Vid ungerska upprorets utbrott 1848 var han fältmarskalklöjtnant och nyss utnämnd "ban" för de tre förenade konungarikena Kroatien, Slavonien och Dalmatien. Han kallades då till en storartad verksamhet. Efter att med ifver ha bedrifvit rustningarna inföll J. (11 sept.) med 40,000 man Ungern och trängde ungrarna tillbaka. Dessas mryckning mot Wien drog honom dit; men då errikarna åter började gå anfallsvis till väga, fick n befälet öfver högra flygeln och vann med denna nga framgångar. Efter intagandet af Buda och gern vid Tápió-Bicske blef han "feldzeugmeister" n befälhafvare för sydarmén, i spetsen för hvilken n kämpade med växlande framgång. Efter krigets t återgick han till sina före detsamma innehafda fattningar i Kroatien. Han upphöjdes 1854 i eligt stånd. C. O. N.*

Jellinek. 1. Adolf J., judisk lärd, f. 1821 i hren, d. 1893, blef 1845 predikant i den israeliska församlingen i Leipzig, men flyttade 1856 i nma egenskap till Wien. J. utgaf predikningar, monografier af historiskt, arkeologiskt och filosofiskt innehåll samt *Sefat chachamim* (1846, med tillägg 1847; innehållande förklaringar af i talmudsamlingarna förekommande persiska och arabiska ord) m. m. Hans största förtjänst ligger dock däri, att han lät trycka åtskilliga värdefulla medeltidsmanuskript. Så utgaf han under titeln "Bet ha-Midrasch" (6 bd) ett stort antal förut otryckta "Midraschim" (se Midrasch) och flera kommentarer till enskilda delar af gamla testamentet från den franska rabbinskolan i medeltiden. J. skref jämväl åtskilliga polemiska afhandlingar mot nutidens antisemitiska rörelser. — 2. Georg J., den föregåendes son, tysk rättslärd, f. 1851, inträdde 1874 i österrikisk statstjänst, men kastade därefter om och blef, efter grundliga juridiska, filosofiska och nationalekonomiska studier, professor 1883 i Wien, 1889 i Basel och 1890 i Heidelberg. J. anses som en af de främste nutida forskarna på den allmänna statslärans och statsrättens område, men kan icke frånkännas en viss konstruktiv ensidighet i sin uppfattning, hvilken icke tager behörig hänsyn till gifna faktiska förhållanden eller icke nog ingående känner dessas historia — särskildt gäller detta om hans uppfattning af svenska och kanske i allmänhet icke-tyska förhållanden. I juridisk klarhet och skärpa står J. sålunda betydligt efter den tyska statsrättens främste man, P. Laband (se denne), men utöfvar dock alltjämt ett betydande inflytande både som universitetslärare och vetenskaplig skriftställare. Bland hans viktigaste arbeten må nämnas *Die social-ethische bedeutung von recht, unrecht und strafe* (1878; 2:a uppl. 1908), *Lehre von staatenverbindungen* (1882), *Gesetz und verordnung* (1887), *System der subjektiven öffentlichen rechte* (1892; 2:a uppl. 1905), *Erklärung der menschen- und bürgerrechte* (1895; 2:a uppl. 1904), *Recht der minoritäten* (1898) och det stort anlagda *Recht des modernen staates* (I, 1900; 2:a uppl. 1905). J. är medutgifvare af "Staats- und völkerrechtliche abhandlungen" (sedan 1895) och af "Jahrbuch des öffentlichen rechts der gegenwart" (sedan 1907). Därjämte utger han sedan 1902 jämte Piloty en ny uppl. af Marquardsens "Handbuch des öffentlichen rechts der gegenwart". 1. G. K—n. 2. Rld.

Jellinge, by. Se under Jä-.

Jelmert land. Se Jalmal.

Jelön l. Gjelöen (fno. *Jalund* l. *Jölund*), halfö i Smaalenenes amt (Norge) mellan Kristianiafjorden och Mossesundet. O. A. Ö.

Jem, turkisk prins. Se Djem.

Je maintiendrai [ʃə mätiädrä], fr., "jag skall upprätthålla", huset Oraniens, luxemburgska Ekroneordens, nassauska Lejonordens och nederländska statens valspråk.

Jemappes [ʃəma'p], fabriksort i belgiska prov. Hainaut, vid Haine och järnvägen Bruxelles—Ouiévrain. 13,123 inv. (1902). Stenkolsgrufvor, järn- och glashyttor, porslinsfabriker. Det slag, som 6 nov. 1792 stod i trakten mellan J. och Mons, kallas slaget vid J. Efter det misslyckade fälttåget 1792 drogo preussarna sig ur spelet, och de österrikiska trupperna besatte Belgien samt bredde ut sig där ganska betydligt. General Dumouriez framryckte från Valenciennes med 40—50 tusen fransmän och anföll den i ställning mellan J. och fästningen Mons stående österrikiska hufvudstyrkan,

26,000 man under hertig Albrekt af Sachsen-Teschen.. Striden blef häftig, och dess utgång var oviss, tills fransmännens vänstra flygel genom sin öfvermakt trängde österrikarna tillbaka. Belgiens eröfring af fransmännen blef följden af deras seger. J. F. N. C. O. N.

Jemen. Se Arabien, sp. 1271.

Jemeppe-sur-Meuse [ʃøme'p syr mös] l. Jemeppe-lez-Liège [-lä liäʃ], kommun i belgiska prov. Liège, på vänstra stranden af Meuse, förenadt med det midt emot liggande Seraing genom en hängbro. 10,560 inv. (1903). Stenkolsgrufvor, järnindustri och glashyttor. J. F. N.

Jemjö. Se Jämjö.

Jemshög. Se Jämshög.

Jemtland. Se Jämtland.

Jen, Japans myntenhet. Se Japan (mynt) och Yen.

Jena, *astron.*, en af småplanecterna.

Jena, stad i storhertigdömet Sachsen-Weimar, ligger vid Saales vänstra strand, där Leutra infaller i denna flod, i en af höga kalkberg omgifven vacker dal. 26,360 inv. (1905). De förnämsta byggnaderna äro Mikaelskyrkan (från 15:e årh.) med en reliefbild af Luther (ursprungligen bestämd för hans graf), hotellet "Svarta björnen", där Luther tillbragte natten efter sin flykt från Wartburg, öfverlandträttens hus, dårhuset, de nya universitetsbyggnaderna, Volkshaus och Zeiss-stiftelsens läsesal. Förr fanns här ett slott, som 1672—90 var hertigarnas af Sachsen-Jena residens, men som nedbröts 1905 för att bereda plats åt den nya universitetsbyggna-

Det nya universitetshuset i Jena.

den (fullb. 1908; se fig.). På torget är rest en staty af kurfursten Johan Fredrik den ädelmodige, universitetets grundläggare, hvarjämte minnesstoder finnas öfver flera framstående universitetslärare. I J. finnes en världsberömd optisk fabrik (grundlagd af C. Zeiss, se d. o.) samt åtskillig annan industri. Men sin hufvudsakliga betydelse har J. som säte för ett af Tysklands berömdaste universitet. Det började sin verksamhet 1548, erhöll kejsarens privilegium 1557 och invigdes 1558. De studerandes antal var störst (omkr. 3,000) i midten af 1700-talet, men sin mest lysande period hade universitetet under hertig Karl Augusts tid, hufvudsakligen 1787—1806, då bl. a. Reinhold, Fichte, Schelling, Hegel, F. Schlegel, Oken och Schiller där höllo föreläsningar. Afsedt till ett hem för de nya religiösa åsikterna på 1500-talet, har J:s universitet alltid varit en härd för nya teorier, särskildt i filosofi, och det öfverträffar mähända hvarje annat tyskt universitet i hvad som allmänt anses vara karakteristiskt för tyskt studentlif, särskildt dueller. Från början af 1800-talet har J:s universitet haft att kämpa mot de tyska regeringarnas rädsla för de demokratiska åsikterna därstädes, hvarjämte öppnandet af en mängd andra tyska universitet medfört en tillbakagång. Studentantalet 1909 uppgick till 1,794. Med universitetet äro förenade ett bibliotek på öfver 260,000 bd samt 1,000 bd handskrifter och urkunder, zoologiska, etnografiska, arkeologiska och mineralogiska m. fl. samlingar, anatomiskt museum, ett 1908 invigdt fyletiskt museum, botanisk trädgård, observatorium, tandläkarinstitut, kliniker, sjukhus samt veterinär- och landtbruksskola. Af andra bildningsanstalter må nämnas ett gymnasium, två realskolor och en yrkesskola. — I J. utgafs den första tyska litteraturtidningen, "Litteraturzeitung für Deutschland" (uppsatt 1785), och sedan 1874 utgifves af universitetet "Jenaer literaturzeitung". — J. nämnes som stad först på 1200-talet, tillhörde i början af 1300-talet markgrefvarna af Meissen och kom 1423 till kurfursten af Sachsen. Sedan 1485 har det tillhört den ernestinska linjen af sachsiska furstehuset. 1662 tillföll J. hertig Bernhard, den yngste af hertig Vilhelms af Weimar söner, och blef hufvudstad i ett särskildt hertigdöme. När Bernhards linje utgick, 1690, förenades J. med Eisenach och återgick 1741 tillika med Eisenach till det weimarska stamhuset. Jfr Stier, "Jena" (1908). (J. F. N.)

I nyare tid har J. blifvit ryktbart genom det slag, som 14 okt. 1806 utkämpades på höjderna v. om staden. Napoleon ryckte fram på vägarna mellan Erzgebirge och Thüringerwald med riktning mot Leipzig. Preussarna, hvilkas hufvudkrafter samlats mellan Erfurt och Weimar, inställde sin tilltänkta framryckning och anträdde med hufvudkrafterna under hertigen af Braunschweig 13 okt. återtåg mot Naumburg, under det en afdelning under furst Hohenlohe tillika med en annan under general Rüchel skulle trygga denna rörelse emellan J. och Weimar. Sedan Napoleon 13 okt. vunnit känning med preussarna, verkställde han en snabb svängning med hela sin armé och anföll med dess hufvuddel, bortåt 100,000 man, 14 okt. Hohenlohes, hvars ännu icke samlade, till 40—50,000 man uppgående trupper efter en fyra gånger upprepad strid blefvo i grund slagna, samtidigt med att hertigen af Braunschweig led nederlag vid Auerstädt (se d. o.). C. O. N.

Jenden, stad. Se Hing-king.

Je ne sais quoi [ʃøn sä kwa'], fr., "jag vet icke hvad", någonting visst obeskrifligt, som utmärker t. ex. en persons väsen.

Jeni l. Jenidsche, turk., i sammansatta ortsnamn "ny", t. ex. Jenibazar (se Novibazar). J. F. N.

Jenidsche. Se Jeni.

Jenidsche Vardar. Se Janitsa.

Jenidže-i-Vardar. Se Janitsa.

Jenikale. Se Kertj.

Jenil [chenil], flod. Se Genil.

Jenischër ("nya staden"). 1. Stad i sandjake Biga i Mindre Asien, nära södra inloppet till sunde

Dardanellerna. Omkr. 1,500 inv. J. är forn-ens *Sigeion*, bekant bl. a. genom den "sigeiska kriften" på en hermesstod (nu i London). Åtskil-a lämningar af den gamla staden finnas. — 2. rkiskt namn på Larisa (se d. o.). (J. F. N.)

Jenise'j, en af Gamla världens största floder, ostår i kinesiska Mongoliet i den högdal, som das af Sajan-bergen i n. och Tannu-ola i s. egentliga källfloderna äro Bei-kem, som uppstår stra Sajan-bergen, och Chua-kem, som upprinner lligare, på de höjder, som i v. begränsa sjön sogols dal. Efter dessas förening bär floden på esiska området (omkr. 750 km.) namnet Ulu-kem. km. nedanför föreningen med biloden Kemtjik räder floden i ryska Sibirien (guv. Jenisejsk) och åller namnet J. (sannolikt härledt af tungus. *ndesi*, "stor flod"). En mängd bifloder, i syn-het från östra sidan, bl. a. Tuba, Sida, Mana i Kan, ökar J:s vattenförråd, så att floden före förening med sitt största tillflöde, Verchnaja nguska, har i medeltal en bredd af 1,500—2,000 och ett djup af 15 m., vid Dudinsk 22 m. Efter eningen med Verchnaja Tunguska (Öfre Tunguska), som under namnet Nedre Angara utgör sjön ikals aflopp, mer än fördubblas J:s vattenmassa. båda flodernas vatten flyter flera km. på hvar sida i strömfåran, utan att sammanblandas. J:s ten är blackt och grumligt, Tunguskas klart och tt, nästan svart. Floden har i sin mellersta och dre del ett långsamt lopp, men flodfarten försvåras och där af forsar. Andra bifloder, utom de nnda, äro fr. h. Podkamennaja Tunguska (Ste-a T.), Bachta, Nisjnaja Tunguska (Nedre T.) Kurejka samt fr. v. Sym, Jeloguj och Turuchan. in nedre del, där floden flyter genom den frusna dran, mottager den inga tillflöden. Före sitt pp vidgar den sig till en hafsvik af 50—65 km. dd och bildar en mängd låga öar ("de 70 öarnas an"), hvilka till stor del uppstått af trädstammar, nedförts af floden och fastnat i flodgyttjan. Den ntliga mynningen är dock endast 21—22 km. d. Under kalla år är utloppet öppet endast omkr. dagar, från början af juli till slutet af aug. itt öfre lopp är J. aldrig tillfrusen, men nedre en är vanligen isbetäckt från nov. till april. ändorna äro ned till Jenisejsk bergiga, men danför denna stad är vänstra stranden flack, dan den högra är 10—20 m. hög. Isgången juder en storartad anblick, och vårflödet kan öka dens djup till 30 m. De förnämsta städerna vid den äro Minusinsk, Krasnojarsk, Jenisejsk, Turu-nsk och Dudinsk. Flodens längd från Beikems lor är omkr. 4,300 km., från Öfre Angaras l. engas källor omkr. 5,200 km. Flodområdet be-nas af A. E. Nordenskiöld till omkr. 2,712,000 km., af Strelbitsky till 2,530,400 kvkm. Detta råde är rikt på malmer, skog, fisk och villebråd, dess södra del skulle med sina produkter ur ktriket kunna föda millioner människor. Det segel-ra flodnätet, hvars längd man (Baikal oberäknadt) uppskatta till minst 8,000 km. (J. själf är segel-från Minusinsk, 2,966 km. från mynningen) le ännu 1876 endast 4 ångbåtar och 2 segel-tyg. Sedan Nordenskiöld 1875 funnit sjövägen llan västra Europa och J:s mynning samt upp-kt och namngifvit Dicksons hamn i mynningen flodens östra sida, har flodfarten, väsentligen genom Sibiriakovs åtgöranden, vunnit en betydligt större liflighet och omfattade 1900 25 ångare med 191 släpprámar. (J. F. N.)

Jenise'jsk. 1. Guvernement i Sibirien, sträcker sig på ömse sidor om floden Jenisej från Kinas gräns till Ishafvet och omgifves i v. af guv. Tomsk och Tobolsk, i ö. af Irkutsk och Jakutsk. Arealen utgör 2,542,259 kvkm. eller mer än fjärdedelen af Europa. Det ofantliga området är ännu endast ofullkomligt kändt. Utmed södra gränsen sträcka sig de skogiga Sajanbergen, hvilka på enstaka ställen nå upp till öfver 2,000 m. höjd; i norra delen märkas Syvermabergen och ännu nordligare den skoglösa Byrrangakedjan, som genomstryker Tajmurhalfön och slutar i det asiatiska fastlandets nordligaste udde, kap Tjeljuskin (77° 36'). Vattendragen tillhöra hufvudsakligen den väldiga Jenisejs system. Pjasina, Katanga och Anabara ha sina källor på det arktiska området. Klimatet är fullt kontinentalt och vintern utomordentligt sträng. I staden Jenisejsk, som ligger sydligare än Stockholm, går temperaturen i jan. ned till —56° C. Odlade trakter af någon större utsträckning förekomma endast i s., där jordbruket ger ganska god afkastning, men inskränkas längre norr ut till floddalarna. I stället utbreda sig omväxlande stora skogar, hedar och träsk. Vid 69° n. br. slutar skogen, och därefter vidtager ett öde stäppland. N. om 76° n. br. utbreder sig tundran. För boskapsskötsel äro villkoren icke ogynnsamma. Längst i n. ersättas nötkreaturen af renen. Floder och sjöar äro rika på fisk. I senaste tider har man inrättat en mängd guldvaskerier, hvilka 1839—1905 lämnat för 350 mill. rubel guld. Dessutom finnes i s. järn samt i många trakter stenkol, koppar och silfver. Den därvid använda arbetsstyrkan består till mer än tredjedelen af förvista. Befolkningen utgjorde 1897 570,161 pers. (0,4 inv. på 1 kvkm.). De egentlige ryssarna bo i södra delen af landet och ett stycke nedåt Jenisej. I mellersta delen lefva ostjakerna, i höga norden samojeder och jakuter, jägarfolk, som äro utan fasta boningsplatser. J. delas i kretsarna Atjinsk, Jenisejsk, Krasnojarsk, Minusinsk, Turuchansk och Usinska området. Hufvudstad är Krasnojarsk (se d. o.). — 2. Kretsstad i nyssnämnda guv., vid Jenisej, 60 km. nedanför Öfre Tunguskas inflöde, under 58° 27' n. br. 11,539 inv. (1897). J., som anlades 1618, har något industri och stor pälshandel. (J. F. N.)

Jenise'jska ostjaker. Se Ostjaker.

Jeni'tjeri' agasi l. Jenitjeriaga. Se Aga.

Jenkinson [dje'ŋkinsn]. 1. Anthony J., engelsk sjöfarande och handelsagent, d. 1611, företog 1546 som helt ung en sjöfärd till Levanten samt sändes i maj 1557 af handelskompaniet Muscovy company norra vägen till Ryssland som befälhafvare för en af kompaniet utrustad handelsflottilj, och i juli nådde J. Dvinas mynning. Från faktoriet Cholmogory reste han till Moskva, där han mottogs vänligt af tsar Ivan IV. Därifrån utsträckte J. (apr. 1558) resan till Astrahan, Chiva och Buchara, återkom 1559 till Moskva och 1560 till England. På en ny resa öfver Moskva till Persien (1561—63) inledde J. värdefulla handelsförbindelser, och vid ett besök i Moskva 1567 utverkade han af tsaren åt bolaget omfattande privilegier, främst monopol på Hvita-hafs-handeln. 1571—72 företog J. sin sista ryska resa. J. var en god iakttagare och har

af folkseder och samhällslif i Ryssland och Persien lämnat värdefulla skildringar i sina reseberättelser hvilka med biografisk inledning utgifvits af E. D. Morgan (”Early voyages and travels in Russia and Persia”, 1886).

2. Charles J., 1:e earl af Liverpool, politiker, f. 1727, d. 1808, tillhörde den föregående ätt, hvilken förvärfvat gods i Oxfordshire och 1661 erhållit baronetvärdighet. Han studerade i Oxford, gjorde sig bemärkt som politisk skriftställare, blef 1760 privatsekreterare hos konungagunstlingen Bute och genom dennes inflytande 1761 understatssekreterare. Samtidigt valdes han till led. af underhuset, där han 1763 efter Bute blef ledare för ”konungens vänner” och med stor talang försvarade Butes frihetsfientliga politik. Han beklädde flera ämbeten i Grenvilles, hertigens af Grafton och lord Norths ministärer, var krigsminister under de för de engelska vapnen olyckliga åren 1778—82, måste afgå, då lord Norths ministär föll, men återinträdde i kabinettet (under William Pitt d. y.) 1786, då han blef kansler för hertigdömet Lancaster och öfvertog presidiet i Board of trade. Samtidigt upphöjdes han till baron Hawkesbury och blef 1796 earl af Liverpool. Till följd af försvagad hälsa afgick J. 1802 ur ministären. Bland hans skrifter märkes en samling af brittiska fredstraktater från 1648 till 1783 (3 bd, 1785).

3. Robert Banks J., 2:e earl af Liverpool, den föregående ende son, statsman, f. 3 juni 1770, d. 4 dec. 1828, bar från 1796 till faderns död 1808 titeln lord Hawkesbury, valdes 1790 till ledamot af underhuset, utsågs 1793 af Pitt d. y. till medlem af India board och var sedan — med ett kort uppehåll 1806—07 — minister ända till sin död. Han blef 1801 utrikesminister med säte i kabinettet och började då genast de förhandlingar, som ledde till freden i Amiens 1802. 1803 blef J. peer, 1804 (under Pitt) inrikesminister och öfverhusets ledare, ledde där oppositionen under Grenvilles kortvariga ministär samt återtog i mars 1807 sina förra ämbeten (med Portland som ministärens nominelle chef). 1808 ärfde han vid faderns död titeln earl of Liverpool och var 1809—12 under Perceval krigs- och kolonialminister. Då Perceval mördades, 1812, uppstod en långvarig ministerkris, som slutade med att J. blef premiärminister juni s. å. Det kabinett, som J. bildade, lyckades bibehålla makten i femton år. 1812—15 bragte det engelska kabinettet en rad af lysande framgångar, som krönte genom traktaterna i Wien och i Paris 1815. Den reaktion, som därpå följde i nästan hela Europa, kom äfven torykabinettet till godo. Genom undantagslagar och stränghet kufvades det inom landet, särskildt bland arbetsklassen, härskande missnöjet. Med envishet och framgång motsatte J. sig det liberala partiets fordringar på katolikernas emancipation, frihandel och parlamentsreform. Visserligen beredde bl. a. processen mot drottning Karolina och den stora handelskrisen 1825 och 1826 regeringen allvarsamma svårigheter, men likväl fortfor kabinettet att ega obestridd majoritet, då ett slaganfall 27 febr. 1827 gjorde J. oduglig för politiken och tvang honom att afgå. Hans afgång medförde snart äfven de stränga torygrundsatsernas fall, ty redan under hans efterträdare, Canning — hvilken från Castlereaghs själfmord 1822 som utrikesminister ledt den yttre politiken —, började de liberala idéerna vinna insteg äfven inom regeringens inrikespolitik. J. var en utmärkt ämbetsman och skicklig parlamentstalare, öfvertygad tory ändå från sin tidigaste ungdom, men med åren alltmer tillgänglig för moderata inflytanden och aldrig så oresonliget reaktionär som t. ex. Eldon. Hans lif och politiska verksamhet äro utförligt skildrade af Yonge, ”Life and administration of Robert Banks, second earl of Liverpool” (3 bd, 1868). 1—3. V. S—g

Jenner [dʒe'nə], Edward, engelsk läkare, vaccinationens uppfinnare, f. 17 maj 1749 i Berkeley, Gloucestershire, d. där 26 jan. 1823, började studera kirurgi hos Ludlow, en kirurg i Sodbury, sedan studerade han under John Hunter och hade samtidigt i uppdrag af sir Joseph Banks att ordna de zoologiska samlingar, som hemförts från James Cooks första resa (1771). Ett anbud att som naturforskare medfölja dennes andra expedition afslog han och bosatte sig i stället som kirurg i sin födelseort, där han snart vann stort anseende. Vid sidan af sin praktik egnade han sig åt naturalhistoriska studier och meddelade resultaten af dem i särskilda smärre afhandlingar. 1792 erhöll han med. doktorsgraden vid S:t Andrews. Emellertid hade han sinne småningom mognat den stora upptäckt som skulle göra hans namn odödligt. Redan under sin vistelse i Sodbury hade han fäst sig vid de antagonism, som enligt folktron skulle förefinnas mellan ko-kopporna och smittkopporna. Sina tankar att man genom att inympa ko-koppor på människan kunde göra henne oemottaglig för de fruktansvärda smittkopporna meddelade han åt John Hunter, som dock, öfverhopad af andra göromål, icke åt dem egnade närmare uppmärksamhet. J. fortsatte emellertid sina iakttagelser, men blef först 14 maj 1796 i tillfälle att ställa sin teori på prof. Nämnda dag ympade han en åtta års gosse, James Phipps, med ko-koppor och 1 därpå följande juli med smittkoppor; dessa utöfvade icke någon verkan på gossen. Det dröjde ännu två år, innan han kunde göra nya försök och genom dem ytterligare stödja sin upptäckt. Inför allmänheten och den lärda världen framlade han sina erfarenheter i två skrifter: *An inquiry into the causes and effects of the cow-pox, or variolæ vaccinæ* (1798) och *Further observations on the variolæ vaccinæ* (1799). I början naturligtvis motsagd från flera håll, vann dock J:s stora upptäckt snart allmänt erkännande

h fr. o. m. 1799 började den ett segerlopp kring rlden, hvartill knappast något motstycke finnes läkarkonstens historia. Från hela den civiliserade rlden strömmade till honom hedersbetygelser, och nglands parlament tillerkände honom 1804 en naonalbelöning af 10,000 pd st. samt 1807 en annan 20,000 pd st. 1813 kreerade universitetet i Oxrd honom till med. doktor. Man kunde ha vänt, att Englands förnämsta medicinska institution, llege of physicians, åtminstone då skulle ha inlifvat honom bland sina medlemmar. Detta blef ck ej fallet, ty det lärda kollegiet fordrade som villkor härför, att J. skulle undergå ett förhör ''classics''. Något dylikt ville han ej underkasta , och College of physicians kom därför ej att ud sina medlemmar räkna en af de störste män karkonstens historia känner. — Sitt lif tillbragte i Berkeley och vistades endast då och då i Lonn. Han var fäst vid sitt barndomshem, älskade e lifvet i stora städer och fann i sin verksamhet den aflägsna orten sin största tillfredsställelse. ns staty restes 1858 i London. En mycket bekant rmorgrupp af G. Monteverde (se denne) behandlar uppfinning. Jfr Vaccination. Se ''Hygiea'' 96, I, s. 545. R. T—dt.

Jenner institute [dʃenə i'nstitjöt]. Se Lister stitute of preventive medicine.

Jennings [dʃe'niŋs], Sarah. Se Churchill 2.

Je'nnings, John, affärsman, politiker, f. 3 dec. 29 i Stockholm, d. 14 dec. 1773 på Forsmarks uk i Roslagen, var son till en af Stockholms störexportörer, Frans J. (f. 1692, d. 1754), bördig från Irland och 1742 naturaliserad svensk adelsman. Efter att 1750—53 ha tjänat vid Lifregementet egnade han sig åt bruksrörelse och öfvertog vid faderns död dennes affärer samt blef snart en af landets förnämste affärsmän. Firman hette ''Finlay et Jennings'' (se Finlay, R.). J. var en lika framstående bruksidkare som driftig köpman. Han dels te, dels anlade en mängd järnbruk och förd att på ett rationellt sätt drifva dem. Han var lång tid fullmäktig i Järnkontoret, blef 1756 llem af Vet.-akad. och erhöll s. å. dennas guldaljer för en förbättrad konstruktion af masugnar. mför allt ifrade han för strömrensningar och kabyggnader, och förnämligast genom hans inande förmåddes rikets ständers bank att till Trollte slussverks byggnader anslå 300,000 dal. kmt. gen. Som måg till handelsborgmästaren i Stockn, Plomgren, och besläktad med general Pechlin bägge framstående medlemmar af hattpartiet — rogs han äfven i det politiska lifvet. Vid 1760 2 och 1769—70 års riksdagar var han led. af eta utskottet och ansågs allmänt som en af hattiets stödjepelare. Genom en affärstransaktion d den bekante ekonomiske författaren A. Nordntz ådrog han sig dennes oförsonliga hat samt af denne (i ''Tankar om hemligheter och tyst-

hetseder'', d. IV, 1771) framställd som upphofsman till Sveriges alla ekonomiska och politiska olyckor under de sist förflutna åren. I ett särskildt memorial till ständerna vid 1771—72 års riksdag yrkade Nordencrantz därjämte, att J. skulle dela ansvaret för sin forne bolagsman Finlays skulder. En särskild deputation af alla fyra ståndens tillsattes för att undersöka anklagelserna, men dess verksamhet afbröts af 1772 års revolution. J. utgaf s. å. ett par skrifter till sitt försvar mot Nordencrantz' angrepp. 1770 fick han hofmarskalks titel. (L. S.)

Jennystol l. Jennymaskin (eng. *spinningjenny*), en 1763 af den engelske väfvaren James Hargreaves (se d. o.) uppfunnen och efter dennes dotter uppkallad spinnmaskin, som kännetecknas däraf, att förgarnsändarna (de lösa tågor af kardad bomull eller ull, som af maskinen skola ombildas till garn) framlöpa mellan ett par rörliga press-slåar, hvilka i början af spinnperioden befinna sig nära de roterande spindlarna, men småningom aflägsnas därifrån och utsträcka trådarna till önskad finlek. Samuel Crompton (se d. o.) gjorde 1774 en sinnrik kombination af denna maskin och Arkwrights 1767 konstruerade watermaskin. Denna s. k. mulejenny (af eng. *mule*, mulåsna, bastard) innehöll jennymaskinens spindlar på en rörlig vagn, som fördes fram och tillbaka i förhållande till den stationära frammatningen, hvilken här utgjordes af watermaskinens sträckvalsar. Ur mulejennyn har småningom framgått de i bomullsspinnerierna nu brukliga automatiska mulstolarna (eng. *selfacting mules*). Hargreaves' jennymaskin har emellertid äfven för kardullsspinningen varit af största betydelse, emedan den däri tillämpade idén att *sno trådarna samtidigt med sträckningen* visat sig mycket lyckligt funnen särskildt för ullens korta och krusiga fibrer. Snoningen verkar nämligen kraftigare på garnets finare delar, så att dessa icke sträckas så mycket som de gröfre; likformighet ernås. G. A. W.

Jens, da., en omkr. 1860 uppkommen populär benämning på den danske soldaten (''vore Jenser''), närmast af allmogeklassen. Ordets användning förklaras däraf, att Johannes (och därifrån härledda namn) i många språk är det typiska bondenamnet. E. Ebg.

Jens Andersen Be'ldenak (så kallad på grund af

Jens Andersen Beldenaks bild på en altartafla från Faaborgs kyrka.

sin skallighet), dansk biskop, f. i byn Bröndum vid Limfjorden, d. 20 jan. 1537 i Lybeck, son af en

fattig skomakare, åtnjöt först undervisning i en klosterskola och studerade därefter i Köln och Rom, där han äfven arbetade i det påfliga kansliet. Återkommen till Danmark, fick han anställning vid konungens kansli, gjorde sig snart bemärkt genom sitt skarpa förstånd, sin vältalighet och sin lagkunskap och blef 1501 biskop öfver Fyns stift, där han snart råkade i långvariga strider med adeln. Af konungen användes han ofta i diplomatiska uppdrag, var sålunda 1503 sändebud vid fredsmötet i Lybeck, där han öfverskred sina instruktioner genom att utlofva skadeersättning åt Lybeck för under kriget uppbringade fartyg. Delvis på grund af denna åtgärd anklagades han 1517 af konung Kristian, som begärde en oerhörd skadeersättning, och hölls sedan i flerårigt fängelse. Han lyckades emellertid återvinna konungens ynnest, deltog i tåget mot Sverige 1520—21, förmådde genom sin advokatoriska förmåga det i Gråbrödraklostret i Stockholm samlade riksrådet att erkänna konung Kristians arfsrätt till Sveriges krona samt var medlem af den domstol, som dömde Sten Sture d. y. m. fl. för kätteri. Till belöning erhöll han den efter den afrättade biskop Mattias lediga biskopsstolen i Strängnäs och var medlem af den regering, som efter konung Kristians afresa skulle styra Sverige och bekämpa den af Gustaf Vasa ledda frigörelsekampen. Han deltog sålunda i slaget vid Brunbäcks färja (april 1521). Då han emellertid ej drog jämt med Didrik Slagheck, återvände han till Danmark och blef där kastad i fängelse. Af konung Fredrik återfick han (1523) sitt stift, men lefde fortfarande på spänd fot med adeln, till dess han 1529 afstod sitt stift till Knut Gyldenstierne mot årligt underhåll och gården Kjærstrup på Taasinge. För några oförsiktiga yttranden om konungen dömdes han 1530 som äreskändare till ärans förlust. 1533 öfverfölls han på Kjærstrup af Kr. Rantzau, bortfördes af honom till Holstein och misshandlades på det grymmaste. Efter halfårig fångenskap lösköptes han af några släktingar i Lybeck, där han tillbragte sina sista dagar. Se Allen, "De tre nordiske rigers historie", II. (T. H—r.)

Jenseits von gut und böse [jĕnsajts fånn göt ont böse], "bortom godt och ondt", titel på ett arbete (1886, öfv. till sv. 1904) af den tyske filosofen F. W. Nietzsche. Uttrycket har blifvit ett ofta använd slagord.

Jeʹnsen, Louise Johanna, skådespelerska. Se Fahlman.

Jeʹnsen, Alfred Anton, skriftställare, slavist, f. 30 sept. 1859 i Hälsingtuna socken, Gäfleborgs län, blef student 1878, studerade vid Uppsala-universitet från hösten 1879, var 1884—87 anställd i "Göteborgs handels- och sjöfartstidnings" redaktion, vistades 1888—90 i Tyskland, Serbien och Bulgarien samt på 1890-talet längre tider i slaviska länder, därpå i Wien och flyttade 1901 till Stockholm som medlem af Svenska akad:s Nobelinstitut. J. har tre gånger erhållit Letterstedtska öfversättningspriset, fick 1905 Sv. akad:s kungliga pris och 1906 det af Sienkiewicz donerade anslaget för arbeten rörande Polen. 1905 vardt J. led. af litterära kommissionen af vet. akad. i Krakau, 1907 filos. hedersdoktor vid Linnéjubileet i Uppsala och 1908 korresp. medlem af Sydslaviska akademien i Agram samt är hedersledamot af de polska litteratursamfunden i Rapperswyl och Posen. J. är en insiktsfull och med fint språksinne utrustad öfversättare och har med vårt språk införlifvat en god del af de slaviska litteraturernas märkligare verk på vers och prosa. Han har öfversatt Gogol, "Ryska bilder", Turgenev, "Senilia" (1883), Pusjkin, "Eugen Onegin" (1889), Saltykov (Stjedrin), "Småstadslif" (1890), en serbisk hjältedikt i dramatisk form ("Bergkransen", 1890, belönt med Sv. akademiens andra pris), bynovellerna "Från Serbien och Montenegro" (1891), Mikulitsch, "Mimotschka" (1892), Lermontov, "Demonen" och "Klostergossen" (1893), Mickiewicz, "Herr Tadeusz" (1898), Svatopluk Čech, "Dikter" (s. å.), Aškerc, "Slovenska ballader" (1901), Vojnivič, "Xanta" (1902), Andrejev, "Tanken" (1903), Zeyer, "Berättelser och sagor" (1904), den ryska novellsamlingen "Dödens tystnad" (1905) och lillryska noveller af Kotsiubinskij (1909) samt samlingarna "Ur Böhmens moderna diktning" (från tjechiskan, 1894), "Ur slavernas diktvärld" (1896) och "Polska skalder" (4 bd, 1899—1906). Dessutom har han lämnat ett mycket stort antal litteraturhistoriska bidrag till tidskrifter och författat *Kristo Botjov. En bulgarisk frihetsskald* (1891), *Ragusa. En sydslavisk literaturstudie* (1894), det grundliga och välskrifna arbetet *Slavia. Kulturbilder från Volga till Donau* (1896; ny följd 1897), *Ryska skaldeporträtt* (1898), *Habsburg* (1899), *Gundulić und sein Osman* (1900), *Resebilder* (1901), *Jaroslav Vrchlický* (1904; tjech. öfv. 1906), *Svenska bilder i polska vitterheten* (1904; polsk öfv. 1907), *Tsardömet vid skiljovägen* (1905), *Rysk kulturhistoria* (3 bd, 1908) och *Mazepa* (1909). Han har därjämte författat ett stort antal artiklar rörande slavisk litteratur och historia till Nordisk familjeboks 2:a uppl. samt diktsamlingarna *På fjärran stig. Poetiska resebilder* (1893), *Nya dikter* (1895) och *Färdeminnen* (1907). Som originaldiktare röjer han en afsevärd formell talang och har omsatt sina reseintryck i stämningsfulla vers.

Jeʹnsen (lat. *Joannis*), Kristièrn. Se Hansen, K.

Jeʹnsen, Kristian Albrekt, dansk målare, f. 1792 i Schleswig, d. 1870, studerade vid akademien i Köpenhamn, vistades sedan i Dresden och Italien, återkom till Köpenhamn 1823 och blef en mycket eftersökt porträttmålare. Hans styrka låg i den kvicka uppfattningen och det lätta, spirituella handlaget. Samtiden fann hans porträtt flyktigt skisserade och ytliga. "Danmarks Frans Hals", som han blifvit kallad, hade i själfva verket en lysande begåfning som fysionomist. Konstmuseet i Köpenhamn eger af J. porträtt af *konstnärens moder*, af *Freund, Eckersberg*, dekorationsmålaren *Troels Lund* m. fl.; i Hirschsprungska samlingen finnas de karakteristiska porträtten af *konstnärens hustru*, af fyra syskon *Jensen* m. fl. G—g N

Jeʹnsen, Johan Laurents, dansk målare, f. 8 mars 1800, d. 1856, genomgick konstakademien och studerade blomstermåleri och porslinsmåleri i Paris. 1825 blef han medlem af akademien och "öfvermålare" på Kungl. porslinsfabriken. Hans blomstermålningar voro mycket omtyckta. Ph. W.

Jeʹnsen, Peter Andreas, norsk präst, författare, f. 22 dec. 1812 i Bergen, d. 15 juni 1861 i Kristiania, blef student 1831 och tog teol. exa men 1836. Efter någon tids lärarverksamhet bl

n präst, först 1843—48 i Lindaas, därefter i
ker, och utnämndes 1849 till lärare i kateketik
d det praktisk-teologiska seminariet. 1859 blef
n stiftsprost (domprost) i Kristiania stift och kyr-
herde i Vor frelsers församling i Kristiania. J:s

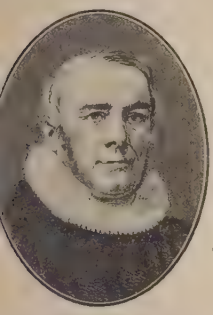

förnämsta skrifter äro *Et snes digtninger* (1838), *Blade af min mappe* (1849), *Dramatiske digtninger* (1852), *Kongens magt* (1853), *Freidighed i Herren, hundrede nye psalmer* (1855), *En erindring* (1857) och *Kirkeaaret, en julegave til menigheden* (1861). Som dramatiker var J. starkt påverkad af Öhlenschläger; ojämförligt mycket större talang lade han i dagen som

llfällighetstalare och psalmdiktare. I norska folk-
olans historia har han vunnit ett ansedt namn
enom sina läroböcker i religion — en biblisk
storia utkom i 11 uppl. — och i synnerhet genom
n innehållsrika *Læsebog for folkeskolen og folke-
emmet* (1863; 6 uppl.). O. A. Ö.

Je'nsen, Niels Peder, dansk militär, krigs-
storiker, f. 26 okt. 1830, deltog som frivillig i
riget 1848, kämpade 1849 som löjtnant vid Frede-
cia och 1850 vid Helligbæk. 1864 förde han ett
ompani vid Dybböl, blef 1867 kapten, var 1870
–79 anställd vid generalstaben, blef därefter ba-
ljons- och 1890 regementschef och tog 1895 som
idan afsked. 1874—84 var han medlem af folke-
nget och blef 1909 ånyo invald däri. J. ansågs
om en af arméns skickligaste, kunskapsrikaste och
est intelligenta officerare. Förutom flera mindre
krifter om försvarets ordnande har han författat
n hel rad krigshistoriska arbeten: *Sedan* (1873),
*nfanteritaktikens udvikling fra Frederik II til nu-
den* (1882), *Napoleons felttog 1814* (1891), *1812*
1893), *1815* (1906) och *1813* (1908), *Krigen 1870
–71* (1896), *Den første slesvigske krig 1848—50*
1898), *Den anden slesvigske krig 1864* (1900),
den skaanske krig 1675—79 (s. å.) och *Napo-
eon I* (1904). J. har dessutom författat *Det
gl. kjöbenhavnske skydeselskab og danske broder-
kabs historie* (1901) jämte tillhörande *Liste over
lets medlemmer 1447
–1901* (1904), värde-
ulla bidrag till Kö-
benhamns och dess bor-
gerskaps historia. E. Ebg.

Je'nsen, Adolf, tysk
onsättare, f. 1837 i
Königsberg, d. 1879 i
Baden-Baden, var först
utodidakt, studerade
två år för Ehlert, Mar-
burg och Liszt, blef
1857 kapellmästare i
Posen och studerade vi-
dare hos Gade i Köpen-
amn 1858—60. Sistn.
ir återvände han till Königsberg som ansedd kom-
positör och lärare, och 1866—68 verkade han
vid Tausigs pianoskola i Berlin. Därefter drog han sig med bruten hälsa tillbaka. J. anses, jämte Rob. Franz eller framför honom, som Schumanns rätte arftagare i sångkompositionen. Hans många vishäften, af hvilka en del förenats till två "Jensen-album" och enskilda bilda cykler under namn af *Dolorosa, Gaudeamus, Spanisches liederbuch* m. m., utmärkas af innerlig känsla och trogen texttolkning. J. är äfven genom sina vekt klangfagra *Wanderbilder, Idyllen, Eroticon* m. m. att anse som en betydande pianokompositör i den mindre, lyriska genren. Han skref dessutom körsånger, *Jephthas tochter* för soli, kör och orkester, *Der gang der jünger nach Emmaus* för orkester samt efterlämnade en färdig opera, *Turandot*. J:s bref utgåfvos 1879. Biogr. af Niggli (1900). A. L.*

Je'nsen, Wilhelm, tysk författare, f. 15 febr. 1837 i Heiligenhafen, Holstein, ledde 1866—72 redaktionen af "Norddeutsche zeitung" i Flensburg och har sedan varit bosatt i München. Bland hans

många arbeten må nämnas endast *Deutsches land und volk zu beiden seiten des oceans* (1867), novellerna *Magister Timotheus* (1866), *Die braune Erika* (1868), *Unter heisserer sonne* (1869), *Minatka* (1871), *Eddystone* (1872), *Sonne und schatten* (1873; "Sol och skugga", 1875), *Drei sonnen* (1873), *Trimborn & Co* (1876, sv. öfv. 1877), *Karin von Schweden* (1878; "Karin af Sverige", 1896), *Aus den tagen der Hansa* (1885; "Från Hansans dagar", 1897), *Auf der feuerstätte* (1893) och *Mettengespinst* (1902). J. är en af nutidens mest produktiva berättare och utmärker sig genom rörlig fantasi, stor skildringsförmåga och liflig kolorit samt är särskildt en mästare i stämningsfull belysning. J. väljer gärna hemska motiv, väfver samman idylliskt och fantastiskt och erinrar i någon mån om Hamerling, ehuru Theodor Storm varit hans litterära förebild. I sin lyrik (*Gedichte*, 1869, *Lieder aus Frankreich*, 1871, *Aus wechselnden tagen*, 1879 m. fl.) och i sin lyriska berättande diktning (*Der holzwegtraum*, 1876) visar han frändskap med Geibel och Storm. Se G. A. Erdmann, "W. J." (1907). R—n B.

Je'nsen, Henning, dansk präst, författare, f. 6 dec. 1838, blef 1864 teol. kandidat och 1872 präst på Bornholm, 1879 i närheten af Sorö. Hans lättrörliga sinne och förkärlek för ytterlighetsståndpunkter framkallade upprepade starka omslag: ursprungligen hyllade han inre missionen, blef därefter ifrig grundtvigian och till sist utpräglad rationalist. På 1880-talet tog han liflig del i den politiska striden och fick 1885 afsked till följd af sina extrema yttranden. 1886—92 var han folketingsman och tillhörde Hörups radikala grupp, utgaf 1886—90 tidningen "Enhver sit" och var dessutom flitig medarbetare i "Politiken", 1893—97 därjämte i "Socialdemokraten", men blef sedan medredaktör för tidningen "Köbenhavn" och har som

sådan bekämpat ej blott socialdemokratien, utan äfven radikala vänstern. 1890—93 författade han tre positivistiska framställningar af *Jesu lif* och 1894 en fjärde om *Apostelen Paulus*. Vidare har han utgifvit berättelserna *Kapellanen* (1891, mot inre missionen), *Pastor Dahlberg* (1892, en präst brytning med kyrkans lära) och *Blodets baand* (1895, för socialismen). E. Ebg.

Jensen. 1. Gustav J., norsk teolog, f. 13 juli 1845 i Drammen, teol. kandidat 1868, blef efter någon tids lärarverksamhet kallad till personell kaplan hos Jörgen Moe, då kyrkoherde i Vestre Aker. 1881—88 och 1895—1902 verkade han som hufvudlärare vid praktisk-teol. seminariet; sedan 1902 är han stiftsprost i Kristiania. Val till biskop har han afböjt. Han utmärker sig för andlig vältalighet och leder en i norska kyrkan enastående verksamhet för kristliga och filantropiska syften. Han har i kyrkliga tidningar skrifvit en rad teologiska afhandlingar, var en tid redaktör för "Luthersk kirketidende" och har utgifvit följande skrifter: *Udkast til en forandret höimesse-liturgi* (tills. med W. K. Hesselberg, 1883), *Afhandlinger om gudstjeneste og menighedsliv* (1887), *Indledning i presteljenesten* (1888; 3:e uppl. 1902), *Kristenlæren* (1899; 3:e uppl. 1905) samt *Tanker og opgaver* (1902; 4:e uppl. 1908).

2. Oluf Scheveland J., den föregående broder, naturforskare, f. 1847 i Drammen, d. 1887 i Kristiania, var 1872—82 konservator vid Bergens museum, sedan 1885 universitetsstipendiat, studerade mollusker och igelarter och utgaf bl. a. det prisbelönta arbetet *Turbellaria ad litora Norvegiæ occidentalia* (1878), *Die structur der samenfäden* (1879) och *Undersögelser over sædlegemerne hos pattedyr, fugle og amphibier* (1887). 1 o. 2. O. A. Ö.

Jensen, Karl Oluf, dansk veterinär, f. 18 mars 1864, 1889 professor vid veterinär- og landbohöjskolen i Köpenhamn, 1898 led. af det veterinære sundhedsraad, 1909 föreståndare för det på hans förslag upprättade serumlaboratoriet i Köpenhamn, har utvecklat en ovanligt flitig författarverksamhet, som skaffat honom stort erkännande. Bland hans skrifter må nämnas *Undersögelser over aarsagen til kværke* (1888), *Bacterium coli som sygdomsaarsag hos dyrene* (1892), *Om bradsotbacillen* (1896), *Anvendelsen af röntgenstraaler i veterinærkirurgien* (1897), *Seruminjektioner mod lungesyge* (s. å.) och *Experimentelle undersögelser over kræft hos mus* (1903). Sedan 1889 är J. hufvudredaktör för "Maanedsskrift for dyrelæger". Han är led. af danska Videnskabernes selskab (1903) och af svenska Landtbruksakad. (1908). S—g.

Jensen, Johannes Vilhelm, dansk författare, f. 20 jan. 1873 i Farsö (Jylland), debuterade efter ofullbordade medicinska studier med berättelsesamlingen *Danskere* (1896), som skildrar den studerande ungdomens ofta usla lefnadsvillkor. Vida mera berättigadt uppseende än den 1898 utgifna, originalitetsjäktande *Einar Elkjær* väckte J:s *Himmerlandshistorier* (I, s. å., 2 bd 1904; sv. öfv. 1907), där några af hans mest glänsande författaregenskaper redan mera mognade framträdde: den ovanligt friska fantasien och sällsynt skarpa iakttagelseförmågan. Om J:s vidtgående intressen och sträfvan efter större psykologisk fördjupning vittnar hans historiska roman med Kristian II som centralfigur, *Kongens fald* (sv. öfv. 1907), I: *Foraarets död* (1899), II: *Den store sommer* (1900), III: *Vinteren* (1902). Romantiska och naturalistiska tendenser aflösa hvarandra i större delen af J:s senare rika alstring. Med en ofta öfverraskande intuitiv skarpblick och poesi uppspårar J. gotisk-germanska rasegendomligheter i böcker som *Den gotiske renaissance* (1901), *Den ny verden. Til belysning af nordisk bondekultur* (1906) och *Bræen* (1908; "Jökeln", s. å.), ett epos om istiden och den första människan. Mera paradoxalt verkar J:s förhärligande af maskinernas och de förbluffande sensationernas värld i kraftfulla och detaljerade, men ej sällan smaklösa moderna skildringar, merendels med ämnen från Amerika, såsom *Madame d'Ora* (1904; sv. öfv. s. å.) och *Hjulet* (1905; sv. öfv. 1907). Måleriska reseskildringar äro *Skovene* (1904) och *Exotiske noveller* (1—2, 1907—09). J. har äfven utgifvit en samling *Digte* (1906). — Se H. Nielsen, "Moderne litteratur" (1904) och "Ord och bild" (1906). E. A—ie.

Jens Justesen, pseudonym. Se Müller, Carl Arnoldus.

Jens Nilssön, norsk biskop, f. 1538 i Oslo, d. där våren 1600, studerade i Köpenhamn och blef 1563 rektor vid skolan i sin födelsestad. 1574 utsågs han till medhjälpare åt sin svärfar, biskop Frants Berg, och var, sedan denne tagit afsked (1580), styresman öfver Oslo och Hamars förenade stift ända till sin död. Som biskop kan han sägas ha afslutat den lutherska reformationen och infört ordning i förhållandena inom sina vidsträckta stift, i synnerhet genom sina visitationsresor och den välbehöfliga kontroll han därigenom sattes i stånd att utöfva öfver prästerskapet. Äfven skolväsendet hade i honom ett förträffligt stöd. Hans efterlämnade predikningar bära vittne om, att han varit en andlig talare af hög rang, och i sitt författarskap uppträder han som representant för tidens humanism. I sin stämningsfulla latinska dikt *Elegidion* (1581) har han bl. a. skildrat natur och folk i Telemarken; i andra har han behandlat religiösa ämnen, den 1577 observerade kometen m. m. Äfven utgaf han smärre böner och likpredikningar. Ojämförligt viktigare, än det han själf utgaf, är hans litterära kvarlåtenskap, först och främst hans visitationsböcker, hvilka fullständigt utgifvits af Y. Nielsen under titeln *Biskop Jens Nilssöns visitatsböger og reiseoptegnelser 1574—1597* (1880—85) samt utgöra en hufvudkälla för Norges och Bohus läns historia och topografi under ifrågavarande tid. De innehålla dels en af J. själf utarbetad, kortare öfversikt öfver alla hans resor, dels de mera utförliga visitationsböckerna i egentlig mening, hvilka hans "famulus" Oluf Börgessön (senare präst) fick nedskrifva under resorna. De sistnämnda ega vi likväl numera endast för tiden 1593—97, och af dessa innehålla de två vidlyftigaste (1 mars—1 maj 1594 och 9 juli—3 sept. 1597) hans resor i Bohus län. De innehålla rikhaltiga upplysningar till dagskrönikan, kyrko- och personalhistorien och svunna tiders seder och bruk. J. sysselsatte sig äfven med Nordens äldre historia samt var förtrogen med fornspråket och hemmastadd i dess litteratur. Vi ega ännu af hans hand en afskrift af den 1728 uppbrunna handskriften af Norges konungasagor, hvilken af Torfæus erhöll namnet "Jöfraskinna". J. efterlämnade äfven förteckningar öfver norska konun-

ar och biskopar, af hvilka flera ega självständigt ärde. Y. N.*

Jenson [jäsä'], Nicolas, fransk boktryckare från nkunabeltiden (födelseår okändt), d. 1480 eller 1481, örjade som stämpelsnidare i Tours och kom sedan ill Paris. 1458 sändes han af konung Karl VII till Mainz för att inhämta den nyuppfunna boktryckarkonsten. Vid Karls död (1461) öfverflyttade han till Venezia och uppsatte där ett boktryckeri. Hans förta daterade tryck bär årtalet 1471. J. var den förte, som införde den romerska (antikva-)typen i st. f. den dittills allmänna gotiska eller munktypen. Han vann därmed så stor framgång, att de ''jensonska'' typerna inom kort kopierades i alla romanska länder. För sina typografiska förtjänster utnämndes han af påfven Sixtus IV till ''comes palatinus'' (pfalzgrefve). R. G.

Jentäculum, lat. Se Prandium.

Jephta. Se Jefta.

Jeppo (fi. *Jepua*), kapell under Nykarleby (se d. o.) pastorat. Landareal 164,7 kvkm.; befolkningen, 2,459 pers. (1908), nästan uteslutande svenskalande. A. G. F.

Jepua. Se Jeppo.

Jequiritol [jekiritål], Jequiritolserum, *bot. farm.* Se Jequirity.

Jequirity [jekiriti], Jequiritybönor, *bot. farm.*, frön af *Abrus precatorius* (se d. o. och Abrin). I stället för den förr brukade, men öfvergifna ''Jequirity-infusionen'' har man i ögonläkekonsten på en del håll börjat pröfva s. k. jequiritol, en steriliserad lösning af det i jequirityböncrna förekommande abrinet. Vid svåra fördunklingar af hornhinnan inledes däri med jequiritol en inflammatorisk process, som sedan hejdas genom bruk af jequiritolserum (blodserum af get, som immuniserats med abrin). När nu hornhinneinflammationen raskt häfves, kunna i gynnsamma fall fördunklingarna försvinna och hornhinnan klarna. Metoden, i och för sig intressant, torde vara osäker och har ej vunnit allmännare användning. C. G. S.

Jequiritybönor [jekiriti-]. Se Jequirity.

Jequitinhonha [jekitinjå'nja]. Se Rio Grande do Belmonte.

Jerábek [je'rʃäbek], František Věnceslav, tjechisk dramatiker, publicist, litteraturhistoriker, f. 1836, d. 1893 i Prag, debuterade som författare med det historiska skådespelet *Hána* (1858), som efterföljdes af många på sin tid omtyckta stycken, däribland de sociala komedierna *Veselohra* (Lustspelet, 1862) och *Cesty veřejného míněni* (Den allmänna meningens vägar, 1866). Som hans bästa alster betecknas det äfven på tyska öfversatta och spelade dramat *Služebník svého pána* (Sin herres tjänare, 1872). Ett urval af hans dramatiska skrifter utkom 1883. A—d J.

Jerbo, socken. Se Järbo 2.

Jerbognejs, Jerbogranit. Se Järbogranit.

Jerechini, Johannes. Se Johannes Jerechini.

Jered, en af urfäderna före syndafloden, enl. 1 Mos. 5: 15 (Prästkodex) son af Mahalalel. I jahvistens framställning, 1 Mos. 4: 18, heter han Irad och hans fader Hanok. I den etiopiska Henoksb. (kap. 6: 6; 106: 13) uppges änglarnas nedstigande till jorden ha egt rum under J:s tid. Därmed åsyftas berättelsen i 1 Mos. 6: 1—4. Namnet betyder ''nedgång'', förfall, och framställningen i 1 Mos. torde vilja säga, att från hans tid börjar mänsklighetens andliga urartande. Jfr de nyare kommentarerna till 1 Mos. 5. E. S—e.

Jeremia l. Jeremias (''den Gud upphöjer'' l. ''den Gud kastar fram''), den andre af gamla testamentets s. k. större profeter, föddes i Anatot, en stad nära Jerusalem, och var son till en präst Hilkia. J. verkade bland folket som Herrens profet under de fem siste konungarna af Juda. Han upplefde Jerusalems förstöring och dog omkr. 570 (551) f. Kr. i Egypten, enl. traditionen stenad till döds i staden Tafne. (Enl. en rabbinsk tradition skall J. ha dött i Babylon.) En sägen låter hans graf finnas i Kairo, där den ännu i våra dagar visas. — Man har kallat J. ''Gamla testamentets Johannes'': ''han är innerlig, mild, saktmodig och dock en eldsjäl, full af brinnande glöd.'' Redan i unga år (627) kallades han att uppträda som en straffdomsprofet inför konung och folk, hvarigenom förföljelse och yttre lidanden tillskyndades honom. Den fromme konung Josias omfattande reformation trängde icke på djupet in bland folket, och under de följande konungarna framträdde det inre förfallet äfven i det yttre. Riket närmade sig sin undergång. Detta ser och känner J. med outsäglig smärta. Bland G. T:s profeter är han den, som visar sig mest solidarisk med sitt folk och klarast låter oss läsa sina innersta tankar och känslor. — Af G. T:s kanoniska skrifter bära två J:s namn, nämligen hans profetia och hans s. k. klagovisor. Jeremias profetia sönderfaller i två hufvuddelar: profetior om och historiska skildringar af straffdomarna öfver judafolket samt profetiska straffdomar öfver hedniska folk. Kärnpunkten i profetian utgör kap. 25, skrifvet efter Nebukadnessars ödesdigra seger öfver Farao Neko, 605. Profetians grundtanke skulle kunna återgifvas så: ''Emedan I, Juda och Jerusalems invånare, icke hafven lyssnat till Herrens ord, som nu i tjugutre år förkunnats för eder, skolen I gifvas i Nebukadnessars, konungens i Babel, hand. Motstånd mot den gudomliga hemsökelsen hjälper icke, utan försvårar blott eder ställning. Om I ödmjukt underkasten eder, skolen I som lydfolk få blifva i edert land och bruka det. Sjuttio år skolen I tjäna Babels konung, men efter den tiden skola kaldéerna själfva blifva hemsökta och Juda befrias.'' Messianska ljuspunkter i den annars dystra straffprofetian saknas icke. — Jeremias klagovisor är en anonym skrift med den hebreiska titeln *Ekah* (''ack huru?!''), det smärtans utrop, hvarmed den börjar. Den tillskrifves af Septuagintaöfversättningen och af Josefos profeten J. Skriften innehåller i 5 sånger en skärande klagan öfver Jerusalems fall och förnedring, templets förstöring, Jehovahdyrkans upphörande och folkets förtryck. J. P.

Jeremiäd, klagovisa (uttrycket härleder sig från de profeten Jeremia tillskrifna s. k. klagovisorna); enformigt upprepad klagan, jämmer i otid.

Jeremias Gotthelf, pseudonym. Se Bitzius.

Jeremias grotta. Se Jerusalem.

Jeremias i Tröstlösa, pseudonym för Levi Rickson (se d. o.).

Jeremias klagovisor. Se Jeremia.

Jeremias Munter, pseudonym för novellförfattaren B. E. Fornell.

Jeremias profetia. Se Jeremia.

Jérémie [jeremī], sjöstad på sydvästra halfön af republiken Haïti, med dålig redd. 6,000 inv. Export af kakao och kaffe. J. F. N.

Jeres l. Xeres [chere's], ett spanskt vin, i Sverige vanligen benämndt sherry. Se Spanska viner.

Jeres de la Frontera [chere's], kretsstad i spanska prov. Cádiz (Andalusien), nära floden Guadalete och vid järnvägen Cádiz—Sevilla. 63,473 inv. (1900). Staden har ett naturskönt läge på en fruktbar, något kuperad slätt, omgifves delvis af gamla moriska murar och är, med undantag af de äldsta stadsdelarna, välbyggd, med breda, raka gator och palatslika byggnader. Den har 10 kyrkor, hvaribland den gotiska San Miguel, en högre borgarskola och ett bibliotek. Förnämsta handelsartikeln är vin (*Jeres*; eng. *Sherry*; se Spanska viner). — J. identifieras ofta med den romerska kolonien *Asta regia*, men är sannolikare Plinius' *Asida*. Araberna kallade staden *Scherisch*. Om det påstådda slaget vid J. se Vejér de la Frontera. (J. F. N.)

Jeres de los Caballeros [chere's de lås kavaljéräs], kretsstad i spanska prov. Badajoz (Estremadura). 10,271 inv. (1900). J. har en stadsmur med 6 portar och 3 torn (från morernas tid) och är Balboas födelseort. Linne- och yllemanufakturer samt handel med landtmannaprodukter, i synnerhet svin. Staden uppgifves vara anlagd 1229 af Alfons IX i Leon och skänktes af hans son, Ferdinand den helige, till tempelherrarna (däraf tillägget "de los Caballeros"). (J. F. N.)

Jerfolandet, kronopark i Arvidsjaurs socken, Öfre Byske revir, Norrbottens län, efter afvittring afsatt genom k. br. 20 okt. 1899, med benämningen fastställd af Kammarkollegium 10 juli 1902. Areal 29,666 har. Å kronoparken äro belägna enskilda tillhöriga ströängar med en areal af 422 har. M—g.

Jerfsö, socken och tingslag. Se Järfsö.

Jerfälla, socken. Se Järfälla.

Je'richau. 1. Jens Adolf J., dansk skulptör, f. 17 apr. 1816 i Assens på Fyn, d. 24 juli 1883, kom som målarlärling till Köpenhamn, studerade först måleri, sedan skulptur på konstakademien, reste till Rom 1838, väckte 1845 mycket uppseende med gruppen *Herkules och Hebe* (i marmor i Konstmuseet, Köpenhamn). S. å. utförde han statyn *Penelope* i marmor (Glyptoteket) och året därpå statyn *Panterjägaren* (flera exemplar i marmor finnas, ett i brons eges af Konstmuseet), ett verk, liksom de föregående af antikiserad formgifning, vackert plastiskt byggdt och med stark spänning i rörelsen. En *Kristusstaty* utfördes 1848 (grafmonument i Ehrbach vid Rhen) och 1849 gruppen *Adam och Eva efter syndafallet* (ett senare exemplar i marmor i Konstmuseet). S. å. blef J. medlem af akademien och professor vid modellskolan; han förblef sedan bosatt i hemlandet och var akademiens direktör 1857—63. Bland hans arbeten märkas, förutom de redan nämnda, statyetten *Tor* (med hvilken J. år 1850 täflade med Bissens Landsoldat för segermonumentet i Fredericia — Bissens förslag segrade), *En slafvinna i kedjor* (1852, i marmor, Glyptoteket), *David* (staty utanför Vor Fruekirke (1858), *Badande flickor* (1862, i marmor i Konstmuseet), *Evas skapelse* (1863, ett senare exemplar i marmor sammastädes), *H. K. Örsteds monument* i Örstedsparken (färdigt 1871), dessutom porträtt i byst och medaljong, förträffliga djurbilder, reliefer med antika motiv — hans sista arbete var frisen *Hektors och Aias' tvekamp* (1879—80), uppsatt i Glyptoteket, som eger ett 40-tal af hans arbeten i marmor, gips och lera och dessutom en del teckningar. Jfr N. Bögh, "Erindringer af og om J. A. J." (1884).

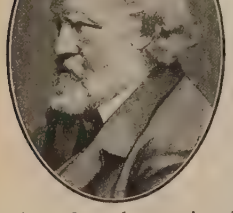

2. Elisabet Maria Anna Baumann-J., f. Baumann, målarinna, f. 27 nov. 1819 af tyska föräldrar i närheten af Warschau, d. 11 juni 18 i Köpenhamn, studerade i Düsseldorf och väckte uppseende genom sina målningars styrka — "fröken Baumann är den ende karlen i Düsseldorf", yttrade Cornelius —, reste 1845 till Rom, gifte sig 1846 med Jens Adolf J. (se J. 1) och följde honom till Köpenhamn. Hon vistades likväl sedan ofta på resande fot, och hennes måleri afspeglar ofta nog reseintryck, framställer folktyper och genrer från olika länder. Hon målade äfven porträtt — *hennes man porträtt* (1846) är ett af hennes bästa. Förutom det eger Konstmuseet i Köpenhamn den högeligen popu-lära målningen *Den sårade soldaten* (1868). Glyptoteket eger den likaledes ytterst omtyckta *Danmark* i gestalt af en kvinna med svärd och fana (1851), *Graziella, Italiensk moder med sitt barn* och *En hafsfru* (1873). *Italiensk osteria* eges af Sveriges nationalmuseum, *Savojardgosse* m. fl. af Göteborgs museum, ett dubbelporträtt af bröderna *Grimm* (1855) af Berlins nationalgalleri. Fru B.-J:s målningar äro kraftigt hållna, men färgen är ytlig och okänslig. Mångsidigt begåfvad — hon skref vers och sjöng förträffligt — utgaf hon på trycket bl. a. *Ungdomserindringer* (1874) och *Brogede reisebilleder* (1881). — Jfr monografi af N. Bögh 1886.

3. Harald Adolf Nikolaj J., de föregåendes son, målare, f. 17 aug. 1852 i Köpenhamn, d. 6 mars 1878 i Rom, studerade i Rom och förde ett rörligt lif, målade hufvudsakligen bilder från Italien, Grekland och Orienten. Konstmuseet eger hans sista och mest betydande målning, *Slätten vid Sardes*, Glyptoteket *Moské i Konstantinopel* (1875) och *Kustparti från Sorrento* (1878) m. fl. och Göteborgs museum *Strandparti från Capri* (1876). Jfr hans moders efter sonens död utgifna skrift "Til erindring om Harald J." (1879). — Dennes yngre broder, Holger Hvitfeld J., f. 1861, är äfven en målare och har utställt danska, men mest utländska landskap. 1—3. G—g N.

Jerichowkanalen [dje'rikău-]. Se Dismal swamp.

Jerickssson, Jöns, ärkebiskop. Se Johannes Jerechini

Jeriko (hebr. *Jeriho*) var en gammal kananeisk stad i närheten af Jordan, ej långt n. om dess utlopp i Döda hafvet, som Israel eröfrade under Josua (Jos. 6). Dess läge, vid ett passande öfvergångsställe öfver Jordan och invid en hufvudväg upp till det i v. belägna Jerusalem, gjorde, att det ofta omtalas i Israels historia. Och dess härliga klimat omkr. 250 f. Kr. under Medelhafvet tillät en mängd träd och växter att trifvas där, som icke kunna odlas i Palestinas bergland; sålunda omtalas redan från Salomos tid palmlustträdgårdar, och äfven palmträd skola ha vuxit där. Herodes lät betydligt utvidga och försköna staden, och där dog han. Jesus tågade genom J. på sin sista resa till Jerusalem (Mark. 10: 46). Här tog han in hos Sakkeus, och några mullbärs- och fikonträd stå ännu kvar som ett minne af berättelsen i Luk. 19. Vägen mellan Jerusalem och J. är ännu säker, erinnrande om liknelsen i Luk. 10 (den barmhärtige samariten). Nu finnes här endast en eländig by, *Eriha*, med omkr. 300 inv. I närheten ha på tyska orientsällskapets i Berlin bekostnad, under ledning af professor Salliw, nyligen utgräfningar företagits på den äldsta stadens plats. E. S—e.

Jerikorosen, *bot.*, namn på två örter, som växa i norra Afrikas ökentrakter. Den äkta Jerikorosen, *Odontospermum pygmæum* Hoffm. (*Asteriscus pygmæus*), hör till *Inula*-gruppen af afd. *Tubulifloræ* bland kompositerna. De yttre holkfjällen äro stora, bladartade och sluta sig tätt öfver frukterna vid torka, men öppna sig åter inom 10 minuter vid befuktning (se fig.). — En annan s. k. jerikoros är *Anastatica hierochuntica* L., en annuell ört, som hör till fam. *Cruciferæ* och växer i ökentrakterna i Egypten, Arabien och Syrien. Växten förgrenar sig genast vid rothalsen. Grenarna äro till en början utbredda, men bliva småningom under tillväxandet upprätta och vedartade samt böja, då frukterna äro mogna, sina spetsar inåt, så att hela ståndet får en nästan klotrund form. Samtidigt vissna rottrådarna bort, och vinden kan rycka upp den korta hufvudroten ur sanden samt rulla jerikorosen vida omkring, till dess den föres till något vatten eller fuktigt ställe. Då, eller ock i fall regn inträffar, upptaga grenarnas celler fuktighet och utbreda sig därigenom på nytt; skidorna öppna sig och utsläppa fröna, som nu finna tillfälle att gro, hvarefter nya jerikorosor växa upp. Omväxlande torka och fuktighet förorsaka, att jerikorosen ömsom rullar in sina grenar och ömsom breder ut dem, en egenskap, som bibehålles oförändrad huru länge som helst. Den österländska fromma vantron antager, att jerikorosen utbreder sin grenkrona endast vid Kristi födelsetimme, och bland araberna tillskrifves denna med en helig vördnad betraktade ört förmågan att underlätta en moders förlossning. Man säger i Österlandet, att jerikorosen, för att kunna få sina frön mogna, måste föras till hafvet att fuktas af dess vatten och att den, sedan detta skett, åter vandrar till sitt hem i den öde öknen. Holkfjällens rörelser hos *Odontospermum* och grenarnas rörelser hos *Anastatica* äro vackra exempel på hygrochasi (se d. o.). Jfr Selaginella. O. T. S. (G. L—m.)

2 ex. af Jerikorosen, *Odontospermum pygmæum*, det öfre före och det undre efter befuktning. 2/3 nat. storl.

Jerikos riddare. Se Godtemplarorden, sp. 1393.

Jermäk Timofe'jevitj, rysk nationalhjälte, var ursprungligen höfding bland de donske kosackerna. För att undgå straff för begångna våldsamheter tog han 1579 anställning hos den ryska familjen Stroganov, hvilken från Sibiriens gräns förmedlade handel mellan detta land och Ryssland, redan börjat bearbeta Uralbergens grufvor och 1574 af tsar Ivan bemyndigats att med väpnad hand kolonisera angränsande delar af Asien. I spetsen för en skara äfventyrare framträngde J. sålunda på flera härtåg allt längre i Sibirien, tills han 1581, efter en afgörande drabbning vid Irtysj, eröfrade kanen Kutjums hufvudstad, Sibir, och lade det vidsträckta tatarriket under tsarens välde. I ändamål att befästa denna eröfring företog han därefter nya tåg, men öfverraskades 1584 vid Irtysjfloden af fienden och drunknade på flykten undan honom. (H. A—t.)

Jermölov. 1. Aleksej Petrovitj J., rysk general, f. 1776, d. 1861, deltog i 1805—07 års fälttåg mot fransmännen, anförde 1812 en gardesbrigad och befordrades under 1813—14 års stora strid mot Napoleon till generallöjtnant. 1817 utnämndes han till generalguvernör öfver de transkaukasiska provinserna. Där sökte han införa europeisk kultur, på samma gång som han segerrikt försvarade det ryska väldet mot persernas anfall (1826) och tuktade de rofgirige tjetjenserna (1827). Plötsligt råkade han i onåd och afsattes, hvarefter han lefde i Moskva, sysselsatt med vetenskapliga studier. För en kort tid öfvertog han 1853 befälet öfver guv. Moskvas milis. Utdrag ur hans memoarer utgåfvos 1863 af Pogodin, hans anteckningar öfver 1812 års fälttåg af hans son (s. å.).

2. Aleksej Sergejevitj J., rysk ämbetsman och skriftställare å landtbrukets område, f. 1846, blef 1883 afdelningschef i finansministeriet, 1892 finansministerns adjoint och 1893 direktor i statsdomänministeriet med uppdrag att ombilda det till ett jordbruksministerium. Från april 1894 till 1905 var han det nyskapade jordbruksministeriets förste chef och utnämndes därpå till medlem af riksrådet. J. har (på ryska) utgifvit många jordbrukskemiska och agronomiska skrifter och på franska bl. a. *Mémoire de la production agricole de la Russie* (1878) samt som minister inlagt stora förtjänster om det ryska jordbrukets utveckling.

Jermyn [dʃö'min], Henry, earl af S:t Albans, engelsk hofman och diplomat, d. 1684, blef 1628 kammarherre hos drottning Henriette Marie, var under inbördeskriget hennes sekreterare, följde henne 1644 till Frankrike och blef s. å. guvernör öfver Jersey. Han tillrådde Kanalöarnas afträdande till Frankrike som pris för fransk hjälp åt Karl I i

kriget, men motarbetades af Hyde och undanträngdes omkr. 1652 från det inflytande han dittills utöfvat öfver Karl II. Efter restaurationen blef J., som 1643 upphöjts till baron Jermyn, 1660 earl af S:t Albans och användes ett par gånger som utomordentligt sändebud till franska hofvet, hvarvid han 1669 förberedde det året därpå afslutade fördraget i Dover. Ryktet att Henrietta Maria under landsflykten i Frankrike ingått hemligt giftermål med J. är fullständigt obestyrkt. — Hans brorson, Henry J., lord Dover, f. 1636, d. 1708, tillhörde de inflytelserikaste medlemmarna af den katolska kabalen vid Jakob II:s hof, stred i hans här vid Boyne (1690), men lyckades sedan bli försonad med Vilhelm III. V. S—g.

Jern, socken. Se Järn.

Jerna, socknar. Se Järna.

Jernberg. 1. August J., målare, f. 16 sept. 1826 i Gäfle, d. 22 juni 1896 i Düsseldorf, var i Stockholm lärjunge af Wetterbergh och P. Berggren. Under ett par år var han äfven elev vid konstakademien, men for 1847 till Paris, där han arbetade på Coutures ateljé. 1854 flyttade han till Düsseldorf, där han sedan stannade, några studieresor oberäknade. Han blef led. af Akad. f. de fria konsterna 1865. — J. egnade sig till en början åt historiemåleri, målade *Den barmhärtige samariten* (1856), *Kristus utdrifver växlarna ur templet* (1857, Göteborgs museum), *Erik XIV i fängelse* (1858), *Margareta Leijonhufvuds död* (1860). Genren blef dock hans hufvudsakliga område. Bland hans arbeten märkas *Westfalisk kermess* (1863, graverad i Frankrike), *Insomnad flicka*, *Låntagaren*, *En gryende talang*, *Stilleben* (dessa tre i Göteborgs museum), *Den första skolgången* (Wien), *Den sönderslagna pipan*, *Dansande björn på torget i en tysk stad*, *Barn, lekande med en kattunge* och ett *Fruktstycke* (dessa i Nationalmuseum) samt *Torgdag i Düsseldorf* (1873, i Stockholms högskolas samling). J. var den främste koloristen bland de svenske düsseldorfsmålarna; flera af hans interiörer med figurer liksom hans stilleben äro målade med liflig och delikat pensel och originell, känslig färgbehandling.

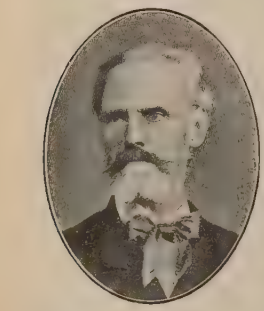

2. Olof August Anders J., den föregående son, målare, f. 23 maj 1855 i Düsseldorf, utbildades vid därvarande konstakademi under E. G. Dücker och i Paris, bosatt i Düsseldorf och numera i Königsberg, där han är professor vid konstakademien. Han har med förkärlek målat kust- och klipp-partier samt mariner, på senare tid likväl mest östpreussisk inlandsnatur. Bland hans arbeten märkas *På fältet* (Nya pinakoteket, München), *Vid skördetid* (Berlins nationalgalleri), *Gammal bro i Alt-Königsberg* (1905, ett af J:s bästa alster, i Königsbergs stadtmuseum). J. är representerad äfven i Düsseldorfs och andra tyska gallerier. 1 o. 2. G—g N.

Jernboda, socken, äldre form för Järbo, d. o. 2).

Jerndahl, Aron, skulptör, f. 1 jan. 1858 i Enköping, studerade vid konstakademien i Köpenhamn 1886 och vid Kröyers målarskola 1888—9. Han utförde en kragstensrelief *Öfverförandet af Eriks skrin* i Uppsala domkyrka 1891, halffiguri bilderna *Den gamle* (1900) och *Det lider mot skymning* (1902) — båda huggna i sandsten i Östermalm folkskola (1904), ett exemplar i brons af den sis nämnda är uppställdt i Köpenhamn — *Våren kommer* (byst af bondflicka, Göteborgs museum, 190 brons), reliefen *Vårt dagliga bröd* (1902), byst *Mask ur lifvets karneval* (brons 1903, Nationalm seum), *På obruten mark* (gips 1904), många s tyetter af svenska folktyper, dessutom vaser, skål bläckhorn o. a. med figurer (bl. a. en tennskål m en förträfflig relief, *Bonddans*, 1903). J. har annat tag på de svenske bondetyperna, än hvad f honom kommit till synes i vår konst; den gamle jo arbetaren (”Det lider mot skymning”) är kärnfu karakteriserad, och många af de små bilderna skisserade med handfast och bastant humor. G—g

Jerndorff. 1. Peter William J., dans skådespelare, f. 24 nov. 1842, blef under kriget 18 löjtnant och 1870 med. kandidat, men debutera 1871 vid kungl. teatern, där han snart gjorde gällande tack vare flit och bildning, smakfullt fö drag och intelligent spel. Efter hand fick han mycket omfattande repertoar, än som förste älska i lustspel och i romantiska roller, än i lätt kom ska uppgifter (*Doktor Rank* i ”Et dukkehjem” men äfven i allvarliga karaktärsroller, ja t. o. i lättare operapartier; han har varit en myck användbar och redbar konstnär. 1890 blef h kunglig skådespelare. J. var många år lärare v teaterns elevskola och har äfven utanför den meddelat undervisning i recitation och deklam tion. En liten skrift *Om oplæsning* (1897) utk 1901 i 2 uppl.

2. August Andreas J., den förres kusin, målare, f. 25 jan. 1846 i Oldenburg, där fadern, landskapsmålaren Just Ulrik J. (f. 1806, d. 1847), var anställd som hofmålare hos storhertigen, d. 28 juli 1906 i Köpenhamn, studerade vid akademien där från 1863, utställde landskap, porträtt och bibliska ämnen, vistades länge utomlands so akademiens resestipendiat och blef professor Köpenhamn 1891. J:s område sträckte sig fr altartaflor och den monumentala kompositionen *Apollon som drakens baneman* i universitetets för hall — där han ock restaurerade Constantin Hansens illa medfarna fresker — till porträttet landskap, illustration och dekorativ konst. Gedig och grundligt utförde han allt, som han åtog s. Bland hans porträtt äro så kärnfulla bilder so *general Bülow* till häst och *öfverste Lunding* (bå i Frederiksborgsgalleriet), organisten *Mathison-Hansen* m. fl. (i Konstmuseet). I Hirschsprungska samlingen representeras J. af *En ung kvinna, halft draperad* (Rom, 1878) samt af flera landskap och af sagokompositioner i penntecknig. I J:s stämningsfulla landskap och fantastiska små kompositioner komma hans svärmiska lynne och hans ornamentala förmåga bäst till sin rätt — exempelvis i teckningarna till *Troldtöj*, till *Fru Ingelil* o *hendes døtre*, till S. Grundtvigs *Folkeæventyr*. Ha

komponerade äfven förträffliga bokband och annat på dekorativa områden. 1. E. Ebg. 2. G—g N.

Jernlunden, sjö. Se Järnlunden.

Jernskog, socken. Se Järnskog.

Jerobeam, två konungar öfver Israel. — 1. J. I, riket Israels förste konung (10:e årh. f. Kr.), regerade i tjugutvå år och omtalas i 1 Kon. 11—14. Han tillhörde ursprungligen de efraimitiske arbetare, som af Salomo nyttjades vid Jerusalems befästande, och blef deras arbetsförman. Då de förtryckte efraimiterna gjorde uppror, ställde sig J. i spetsen för rörelsen; men upproret kväfdes, och J. måste fly till Egypten. Efter Salomos död återvände han samt förde folkets talan inför den aflidne konungens son, Rehabeam. Då denne visade sig obeveklig gentemot folkets fordringar, började J. åter uppror, och de tio nordliga stammarna afföllo från Davids hus. J. befäste Sikem, som han gjorde till sin hufvudstad. För att afsöndra sina undersåtar från förbindelsen med det sydliga judariket och gudstjänsten i Jerusalem upprättade han en särskild Jehovah-kult i norra och södra delen af sitt rike med ett icke-levitiskt prästerskap. Han uppställde nämligen i Dan och Betel guldkalfvar och altaren. Denna mot lagen stridande Jehovah-kult, som tvifvelsutan tilltalade folkmassans sinnliga smak, beteckna Konungaböckerna som "Jerobeams, Nebats sons, synd, genom hvilken denne kom Israel till att synda". — 2. J. II, Joas' son, en af Israels rikes kraftfullaste och mera betydande regenter. Konung omkr. 825 f. Kr. eller möjligen något senare, regerade han 41 år, oberäknadt ett tolfårigt medregentskap med fadern. 2 Kon. 14: 23—29 skildrar i korthet hans historia. Han återeröfrade från Syrien delar af Israels rike ö. om Jordan, hvilka syrerna lagt under sitt välde; men det religiösa och sedliga förfallet var under denna rikets yttre blomstring lika stort som förr. Därför förkunnade profeterna Hosea och Amos under hans tid Israels rikes förestående fall. J. P.

Jerome [dʃərōu'me], ort i nordamerikanska staten Arizona. 2,861 inv. (1900). Den är medelpunkt för kopparmalmsbrytningen i Rio-Verde-reviret och har stora smältugnar samt är stadt i rask tillväxt. J. F. N.

Jérôme [ʃerām], fransk namnform för Hieronymus. — Om Jérôme Bonaparte, en tid konung af Westfalen, se Bonaparte, sp. 1077—78.

Jerome [dʃərōu'ml. dʃe'rəm], Jerome Klapka, engelsk författare, f. 2 maj 1859 i Walsall, vardt tidningsman efter att ha försökt sig på bokhållar-, lärar- och skådespelaryrket, utgaf 1892—97 "The idler" och 1893—97 "To day" och har, sedan hans böcker haft stor bokhandelsframgång, uteslutande egnat sig åt litteraturen. Af hans många verk kunna nämnas *On the stage and off* (1888), *Idle thoughts of an idle fellow* (1889; "En dagdrifvares funderingar", 1890), *Three men in a boat* (1889; "Tre män i en båt", 1890; 4:e uppl. 1909; "Två veckor på Themsen", 1897), *Diary of a pilgrimage* (1891; "En pilgrims dagbok", s. å.), *Sketches in lavender, blue and green* (1897; "Otroligt men sant", s. å.), *The second thoughts of an idle fellow* (1898; "Nya funderingar af en dagdrifvare", 1899), *Three men on the bummel* (1900; "Tre man på velociped", s. å.), den delvis självbiografiska uppfostringsromanen *Paul Kelver* (1902) och skådespelet *Miss Hobbs* (uppf. i Stockholm 1902). Den harmlösa komiken i skildringen af hvardags- och reselif, den enkla optimismen i hans lifsuppfattning och stor verve i de genreartade små historierna ha gjort hans författarskap mycket populärt. Till svenska äro vidare öfversatta "Förstudier till en roman" (1896) och "Fyra man om en bok" (1899; 2:a uppl. 1907).

Jerpset skans, i Vestmarken i Norge, uppfördes 1644 af prästen Kjeld Stub; den intogs, brändes och raserades af svenskarna i april 1645. L. W:son M.

Jerrestad, härad och socken. Se Järrestad.

Jerrold [dʃe'rəld]. 1. Douglas William J., engelsk satiriker och teaterförfattare, f. 1803, d. 1857. Från barndomen förtrogen med teaterväsendet (fadern hade varit ledare af en teater i landsorten), skref han redan som yngling pjäser för Londons smärre scener. Sin första större framgång vann han 1829 med skådespelet *Black-eyed Susan*. Det rörande dramat *The rent day* (1830), som bjöd på särdeles naturtrogna bilder ur hvardagslifvet, stadgade hans anseende. Af hans lustspel ega flera ett varaktigt värde, såsom *Time works wonders* ("Tiden gör underverk", 1853), *The bubbles of the day* och *Retired from business*. Den sista komedi han skref var *The heart of gold* (1854). J. är en af dem, som kraftigast stämt emot störtfloden af fransk öfverflyttad dramatik på engelska skådebanan. Han är alltigenom inhemsk i ton och ämnen. En tid var J. direktör för Drurylane-teatern. Han utvecklade dessutom liflig verksamhet inom den periodiska pressen. Alltifrån uppsättandet af skämttidningen "Punch" (1841) var han en af dess flitigaste och bäste medarbetare; själf utgaf han "Illuminated magazine" (1845) och "Jerrold's Shilling magazine" (1845) samt skötte, från 1852, med största framgång "Lloyd's weekly London newspaper" (ett urval af hans artiklar där utkom 1868 med titeln *Other times*). Äfven i förnämligare tidskrifter var han en eftersökt medarbetare. J:s större satiriska prosaarbeten, t. ex. *The chronicles of Clovernook, St Giles and St James, Men of character, Mrs Caudle's curtain lectures* ("Fru Svenssons sparlakanslexor", 1:a uppl. 1872, 3:e uppl. 1883), *Punch's letters to his son*, blefvo mycket omtyckta. J:s satir är skärande sarkastisk, ofta hänsynslös och skjutande öfver målet, riktad som den är mot sociala orättvisor och laster, mot doktrinärt öfvermod och förkonstling. Hans kvickhet är glänsande och outtömlig, och de oräkneliga infall, som han strödde kring sig i det dagliga umgänget, lefva ännu i friskt minne. J:s samlade skrifter utkommo i 8 bd 1851—55; senaste uppl. i 5 bd 1869. Hans son William B. Jerrold utgaf "D. J:s wit and humour" samt "Life and remains of D. J." (1858; 2:a uppl. 1869). — 2. William Blanchard J., den föregående son, engelsk skriftställare, f. 1826, d. 1884, gjorde sig

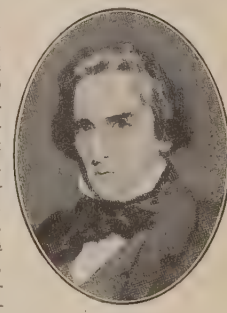

bemärkt som författare af lustspel (*As cool as a cucumber*, 1850) och romaner samt som publicist. I sistnämnda egenskap besökte han flera länder, bl. a. Sverige, och offentliggjorde sedan sina iakttagelser. 1857 efterträdde han sin fader som redaktör för "Lloyd's weekly London newspaper". Af hans utgifna arbeten må nämnas endast *Bragebeaker with the Swedes* (1854), *London, a pilgrimage* (1872, med illustrationer af Doré) och *Life of Napoleon III* (bd 1—4, 1874—82).

Jerrqvisle skans. Se Järrkvisle skans.

Jersey [dʃə'ʃi], den största och viktigaste af de engelska Kanalöarna l. Normandiska öarna, ligger 26 km. från Normandie, mellan 49° 15,5′ och 49° 10′ n. br. samt mellan 2° 45″ och 2° 15,5′ v. lgd fr. Greenw. Areal 116 kvkm. 52,796 inv. (1901), hvaribland många fransmän, hvilkas språk är förvaltningens språk. Norra delen af ön är hög och bergig (granit och gnejs), men sluttar sakta mot s., där marken är tämligen jämn. Ön är väl bevattnad och i hög grad fruktbar, men saknar skog (blott 17 har). Klimatet är mildt. Årstemperaturen är 10,5° C., regnmängden omkr. 775 mm. J. har mycket tidig vår och lång höst; snö och frost äro sällsynta, men dimma förekommer ofta. 1900 upptog den odlade jorden 66,8 proc. af hela arealen. Hvete, potatis, hafre och foderväxter samt frukt odlas mest. Högt skattad är öns inhemska nötkreatursras (se nedan). Förnämsta exportvarorna äro granit, äpplen och päron, potatis, ostron samt nötkreatur. I spetsen för förvaltningen står en af engelska regeringen utnämnd ståthållare (*lieutenant-governor*); den lagstiftande makten utöfvas af ständerförsamlingen (*the states*), som består af öfverdomaren (*bailiff*), ordf., 12 bisittare i domstolen (*jurats*), valda för lifstiden af de skattskyldige, kyrkoherdarna i öns 12 församlingar, 12 *constables* eller kommunalordf., valda för tre år, samt 14 deputerade, valda likaledes för tre år. På ön finnes järnväg (20 km.). Hufvudstad är S:t Helier, på öns södra sida. (J. F. N.)

Jersey city [dʃə'ʃi si'ti], stad i nordamerikanska staten New Jersey, vid vänstra stranden af Hudson, midt emot New York och omedelbart s. om Hoboken. 1850 hade J. 6,856 inv., 1906 237,952 inv., hvaraf omkr. 1,000 svenskar. Staden är ändpunkt för flera atlantiska ångbåtslinjer och innesluter bangårdarna för de flesta järnvägar, som gå till New York, hvars förstad den kan sägas vara. Betydande industri, i synnerhet sockertillverkning, kemiska fabriker, maskin- och lokomotivverkstäder, stål- och zinkverk, pappers-, tobaks-, glas- och pianofabriker samt skeppsvarf. Stor spannmålsexport. J. inkorporerades 1829 under namnet "City of Jersey" och erhöll sitt nuv. namn 1851. Under sin snabba tillväxt har den i sig upptagit städerna Van Voorst (1851), Hudson och Bergen (1870) samt Greenville (1872). (J. F. N.)

Jerseykål [dʃə'ʃi-], *Brassica oleracea f. procera, bot.*, en på öarna Jersey och Guernsey i Kanalen odlad kålsort, som blir omkr. 5 m. hög; de träaktiga stammarna användas till gärdsgårdar och stafvar, de väldiga bladen till kreatursfoder. G. L—m.

Jerseyrasen [dʃə'ʃi-], ett urspr. endast på ön Jersey (se d. o.) förekommande nötkreatursslag, som därifrån spridt sig vida omkring. I England hålles rasen flerstädes som "the gentleman's cow" för att förse ståndspersoner å landet med delikat mjölk och välsmakande smör. Rasen förekommer äfven i Amerika, Australien, Sverige (förnämsta besättningar Torreby, Ängeltofta, Svartingstorp) m. fl. länder. Färgen liknar rådjurets, men kan äfven vara ljusgul, rödbrun eller gråaktig med mörka schatteringar af växlande styrka. Mulen, klöfvarna och horn spetsarna äro mörka. Ljusare färgtoner förekomma på insidan af extremiteterna samt som en hvit ring kring mulen. Oftast äro handjuren mörkare i färgen än hondjuren. Stor vikt fästes vid, att alla hårlösa kroppsdelar, såsom ögonringarna, blygd trakten, spenarna och jufret, äro gulfärgade, emedan det anses, att ju gulare färg djuren fått å dessa partier, dess fetare mjölk lämna de. Exteriören i sin helhet är synnerligen tilltalande. Ytterst få raser kunna uppvisa en så utpräglad mjölktyp som denna. Bakdelen är relativt väl utvecklad och i synnerhet jufret, hvars omfång och form näppeligen lämna något öfrigt att önska. Muskulaturen är allmänhet ovanligt mager och påfallande fattig i lår och skankar. Benstommen är fin och särskildt karakteristisk i det ädla och vackert skurna hufvudet. Hornen äro ganska små, hos tjurarna halfcirkelformigt böjda framåt och inåt samt hos korna ofta äfven rikt tade något uppåt. Mankhöjden hos fullvuxna ko utgör i medeltal 115—120 cm. och bröstomfånge omkr. 160 cm. All vikt lägges vid smörafkastningen och då djuren blifvit ensidigt utvecklade i denna riktning, ha de blifvit så godt som odugliga till kött och kraftproduktion. En god jerseyko frambringar årligen minst 150 kg. smörfett, oaktadt hennes lefvande vikt uppgår till endast 300 à 350 kg. När besläktad med Jerseyrasen är boskapen å de öfriga normandiska öarna, hvilken med ett gemensamt namn benämnes Guernseyrasen (*The Guernsey breed*). Guernseyrasen saknar visserligen Jerseyrasens fina och eleganta kroppsbyggnad, men i de stora hela äro de båda raserna ej så synnerligen olika hvarandra. Äfven Guernseydjuren besitta utpräglad mjölktyp med smalt bröst och väl utvecklad bakdel. Färgen är vanligen brungul till ljusgul med hvita tecken. Hudens pigment är gult, klöfvarna äro ljusgula och hornen vaxgula med mörka spetsar. H. F.

Jersin, Jens Dinesen, dansk pedagog och teolog, f. 28 sept. 1587 i byn Jersie (däraf namnet) nära Kjöge, d. 25 okt. 1634. Han blef 1605 studen och studerade 1607—10 i Wittenberg och 1615—17 i Giessen, var under mellantiden rektor i Sorö och blef 1619 professor i metafysik vid universitetet (en nyupprättad lärostol), var dessutom sedan 1617 lärare för Kristian IV:s två oäkta söner och uppehöll sig med dem 1624—25 vid akademien i Sorö. Därefter blef han präst vid Vårfrukyrkan i Köpenhamn och 1629 biskop i Ribe. I utlandet hade J. slutit sig till den ramistiska riktningen i filosofi och pedagogik, hvilken yrkade på införandet af mera praktiska metoder i undervisningen, och han sökte genomföra detta genom att utarbeta två latinska grammatiko (en mindre 1623 och en större 1624), i hvilka dansk begagnades till språkbegreppens förklaring. Denna nyhet rönte dock så häftigt motstånd hos professorer och skolmästare, att J:s läroböcker trots flera påbud från regeringen ej begagnades i skolorna förrän de 1640 blifvit så omarbetade, att danska var alldeles bortrensad därifrån. J:s verksamhet hade dock den betydelsen, att den öppnade ögonen för modersmålets vikt. I kyrkligt hänseende hade J. gri

its af den praktiska, fromma riktning, som utgått rån Weigell och J. Arndt och sedermera gaf upphof t pietismen. Han väckte stor rörelse som predikant Köpenhamn genom att alltid söka inskärpa betyelsen af en fruktbärande lefvande tro i motsats till n blott ortodox dogmatisk lära. Som biskop hade an många svårigheter att utstå, därför att alla förhållanden voro högst förvirrade i följd af Wallenteins årslånga härjningar. Särskildt måste han ämpa mot en öfverhandtagande vidskepelse och skref detta syfte *Om miracler, tegn oc obenbaringer oc eris udleggelse* (1632; 5:e uppl. 1746), där han med n då för tiden sällsynt andlig frihet starkt framhöll, tt dylikt oftast är inbillning eller bevislig lögn. J:s vå praktisk-religiösa skrifter, *Vera via vitæ, en rig-ig vei til det evige liv* (1633) och *Troens kamp oc eier* (1636), tillhörde länge de mest omtyckta anaktsböcker bland allmogen i Danmark och Norge de utkommo i många uppl., sista gången i Danmark 866—69, i Norge 1878) samt öfversattes till svenska (den förra 1683, den senare 1678; flera uppl.), eländska och tyska. E. Ebg.

Jersnäs, socken. Se Järsnäs.

Jerstad, socken. Se Järstad.

Jerstorp, socken. Se Järstorp.

Jersö. Se Jarlsö.

Jertegnsposti'l, dansk uppbyggelseskrift. Se Kristiern Pedersen.

Jerubbaal. Se Gideon.

Jerüsalem (hebr. *Jeruschâlaim*[*ajim*], i Amarnabrefven *Urusalim*, i assyriska inskrifter från Sanheribs tid *Ursalimmu*, grek. *Hierusale'm, Hieroso'lyma, Solyma*, fnod. *Jorsala*, arab. *el-Kuds*) är Palestinas hufvudstad och i religionshistoriskt hänseende världens märkligaste stad (Heliga staden). Den är belägen (31° 47′ n. br., 35° 15′ ö. lgd fr. Greenvich) omkr. 2 km. ö. om det judiska berglandets högsta (817 m. öfver Medelhafvet belägna) kam, på ett afstånd af 22 km. från Döda hafvet och 52 km. från Medelhafvet och på en höjd af 789—744 m. öfver sistnämnda haf. Det judiska berglandet är i denna trakt på vissa afstånd genomfäradt af dalar, som under sitt lopp mot s. ö. hastigt tilltaga i djup; J. ligger (se kartan) vid utgångspunkten af två sådana dalar, af hvilka den ena börjar som en bred sänkning marken i n. ö. och sedan som en djup dal begränsar staden i ö., och den andra, som börjar på likande sätt i n. v. och efter en hastig krökning mot ö. förenar sig med den förra, begränsar den i s. v. och i s. Den förra dalen är den från bibeln bekanta Kidrondalen, hvars botten endast om vintern köljes af en ”bäck”, men under den öfriga delen af året är alldeles torr. Namnet Josafatsdal, som äfven (sedan medeltiden) förekommer som benämning på denna dal, beror på en missuppfattning af Joel 3: 2, 12. Bland de infödde kallas den f. n., från och med Mariakällan (se nedan), Jungfru Marias dal, längre ned, från byn Silwän, Silwäns dal. Den andra dalen är från bibeln känd under namnet Hinnoms dal (eg. dess s. om staden liggande del), bland de infödde går den under namnet *Wädi er-rabâbi*. Den punkt, där båda dalsystemen förenas till en (därefter kallad *Wädi ennâr*) ligger endast 630 m. öfver Medelhafvet; och då de midt emot staden i s. och ö. liggande kullarna nå en höjd, som öfverstiger stadens genomsnittshöjd, kommer omgifningen från de lägre partierna och särskildt från de båda dalarna att te sig som ”berg”. Det i s. liggande har bland de kristne fått namnet ”Det onda rådets berg” efter berättelsen i Joh. 11: 47—52, som förlägges hit; bland de infödde heter det *Djebel abu ṭôr* (777 m. öfver Medelhafvet). I ö., på andra sidan Kidrondalen, höjer sig Oljeberget (med sin högsta topp liggande 818 m. öfver Medelhafvet), dess södra del kallas ”Förargelsens berg” (lat. *mons offensionis*, efter berättelsen 2 Kon. 23: 13). I n. v. sammanhänger det på tre sidor sålunda begränsade området med bergsluttningen. Staden ligger f. n. på en visserligen något ojämn, men dock sammanhängande yta med hufvudsluttning åt s. ö. I äldsta tider bestod dess område däremot af ett antal mer eller mindre fristående höjder med mellanliggande, till en del branta dalar. Det f. n. bäst synliga märket efter en sådan gammal dalgång skönjes som en svag sänkning i terrängen, gående först från n. v. till s. ö., sedan från n. till s., sålunda delande staden i en västlig och en östlig halfva, af hvilka den senare i s. har varit betydligt smalare än den förra. Denna sänka betecknar läget af den gamla Tyropojondalen, som i gamla tider mot s. var en djup dalklyfta. Genom en mindre djup, i nyare tid vid utgräfningar dock tydligt iaktagen dal, gående från trakten af den s. k. Hiskiadammen till södra delen af tempelplatsen (nuv. *Haräm esch-scherif*), delades vidare den västra sidan i en nordlig och en sydlig del. Likaledes var den östra halfvan afdelad i tre höjder genom två dalar; den nordligaste gick från trakten af den s. k. Gyllene porten (se nedan) i västlig riktning och synes ha varit mindre djup, den andra, sydligare, delade åter den öfriga delen af östra sidan i två fristående, från hvarandra skarpt afgränsade delar; den gick från trakten af nuv. Mariakällan i västlig riktning och utmynnade i Tyropojondalen. Denna klyfta utfylldes på Makkabéertiden, och samtidigt bortskaffades den öfre delen af sydöstra höjden, så att den tillsammans med den n. därom liggande kom att bilda ett mot s. jämnt sluttande plan. För att förstå det gamla J:s topografi bör man vidare ihågkomma, att regnvattnet, dels i följd af berggrundens porösa beskaffenhet (kalksten), dels i följd af de brant sluttande dalarna, här icke kan bilda några vattensamlingar — alla dammar i äldre och nyare tid äro konstgjorda. Den enda källan i närheten måste därför få en stor betydelse. Den är belägen i Kidrondalen, s. om nuv. staden, och kallas f. n. Mariakällan l. Trappstegskällan; man stiger ned till dess vatten på två trappafsatser, och ingången har lätt kunnat tillstängas genom en mur. Denna källa motsvarar G. T:s Gihon (se d. o.). Om dess betydelse i äldre tider vittna de olika försöken att (vid belägringar) draga vattnet inom staden. Det äldsta bestod i en i klippan uthuggen underjordisk kanal i västlig riktning, där vattnet samlades i en behållare, hvarifrån det medelst en likaledes i berget uthuggen underjordisk gång kunde komma de i staden boende till godo; denna anläggning upptäcktes 1867—68 af engelsmannen Ch. Warren. Det andra, mera betydande försöket var genomförandet af den i nyare tid mycket omtalade Siloakanalen, en i berget uthuggen underjordisk kanal i syd-sydvästlig riktning genom hela sydöstra höjden till dess västra sida i s. vid Tyropojondalen. Tunneln, som flera forskare i nyare tid genomvandrat,

har en längd af öfver 537 m., och flera tecken visa, att man vid dess anläggande arbetat från båda ändar och mötts i midten. Detta för sin tid märkliga företag (utfördt med järnredskep) har i nyare tid belysts af en i tunnelns södra mynning (1880) funnen inskrift (*Siloainskriften*), som berättar om dess lyckliga utförande. Upphofsmannen är sannolikt konung Hiskia (8:e årh. f. Kr.), som enl. 2 Krön. 32: 30 ”täppte igen Gihonsvattnets öfre källa och ledde det nedåt, väster om Davids stad” (jfr 2 Kon. 20: 20, Syr. 48: 19). Genom denna vattenledning uppstod den från N. T. kända Siloadammen (fig. 11), som alltså legat i Tyropojondalens södra del. — J:s öfriga topografi lär man bäst känna genom en kort öfverblick af dess utveckling. Staden nämnes redan i förisraelitisk tid som *Urusalim*, där enligt Amarnabrefven (se Amarna) en ʿAbd Chiba då (1400 f. Kr.) regerade som egyptisk vasallfurste. Med detta namn må jämföras Salem (från Abrahams tid, 1 Mos. 14: 18), som säkert åsyftar samma ort; däremot är sammanställningen af Moria med tempelberget i J. (2 Krön. 3: 1) en senare, mindre tillförlitlig kombination. På Davids tid innehades staden af jebusiterna, och dess fast belägna borg hette redan då Sion (*meṣûdat Ṣijjôn*). Men David lyckades intaga den och gaf den namnet Davids borg (*ʿîr Dâvid*, mindre noggrant återgifvet Davids stad). Här byggde David sitt residens, med hjälp af feniciska byggmästare, och hit förde han Jahves ark (2 Sam. 5—6); senare uppförde han ett offeraltare längre mot n. (2 Sam. 24). Därmed hade J. blifvit Israels politiska och religiösa medelpunkt. Denna äldsta del af staden (”Sion”, ”Davids borg”) antogs länge ha legat på sydvästra höjden, men 40 års vetenskapliga undersökningar ha ådagalagt, att den låg på sydöstra höjden, i närheten af den enda vattenkällan i trakten. Möjligen har staden redan då omfattat äfven någon del af sydvästra höjden; det i samband med Davids historia nämnda Millo är ovisst till läge och betydelse, likaledes är det ovisst, om David omgaf staden med någon mur. Salomo omslöt staden med en ringmur, af hvilken åtskilliga rester bragts i dagen vid i nyare tid företagna utgräfningar; troligen inneslöt den äfven sydvästra höjden, hvilken sålunda förenades med den sydöstra. Denna mur är sannolikt densamma, som senare ofta omtalas som ”den första muren”. Af ännu större betydelse för J:s utveckling voro Salomos öfriga byggnader. Davidsborgen lät han stå kvar, förmodligen som ett slags fästning och som kunglig begrafningsplats (jfr 1 Kon. 11: 43; 14: 31 m. fl.). I dess ställe byggde han sig ett ståtligt palats (Salomos palats) på den omedelbart n. därom belägna kullen, hvilket bestod af en hel samling byggnader: den från s. kommande mötte sålunda först en förgård, därefter ”Libanonskogshuset” (tyghus och större audienssal), sedan mot n. en pelarhall och därbakom ”Tronhallen” (rättegångssal); n. därom vidtog en förgård, inom hvilken det kungl. slottet, med en särskild byggnad för konungens egyptiska gemål, var beläget. I omedelbar närhet af slottet, längre mot n., låg templet, omgifvet af en yttre och en inre förgård; själfva tempelbyggnaden bestod af en förhall, det (bakom denna liggande) heliga och det allra heligaste (*Debîr*). Hela området (palatset och templet) omslöts af en hög mur och afdelades genom lägre murar i terrassformigt liggande afsatser (se fig. 1). Om det närmare läget af de olika byggnaderna kan man göra sig en ungefärlig föreställning, då den heliga klippan i den nuv. Klippmoskén (*Kubbet eṣ-ṣachra*, se nedan) sannolikt motsvarar läget af brännofferaltaret i både Salomos och Herodes' tempel. — Under den följande tiden blef J. i hufvudsak oförändradt till stadens förstöring af kaldéerna. Endast några smärre byggnadsföretag omtalas före Hiskias tid. Jotam uppges (2 Krön. 27: 3) sålunda ha förbättrat *Ofel*muren, som synes ha omslutit en höjd s. ö. om Salomos palats. Om Hiskias vattenledningsarbeten se ofvan. Denne konung har vidare försett staden med en ny mur (”den andra muren”, 2 Krön. 32: 5), som från trakten af nuv. Jafaporten (i v.) gick i nordöstlig riktning till ungefär den nuv. tempelplatsens nordvästra hörn. På konung Josias tid fick J. större betydelse genom den påyrkade centralisationen af kulten. Vid stadens fall för kaldéerna (586) förstördes det kungliga palatset, templet, alla större byggnader och murarna; och i detta läge återfunno de 538 från Babylonien återvändande judarna sin heliga stad. Med stor möda lyckades man återuppföra templet, ehuru i anspråkslösare skala och af enklare materiel än Salomos, så att det kunde invigas 516. Under den efterföljande tiden uppfördes en borg (senare Antonia, se nedan) i n. v. om tempelplatsen. Under Nehemias tid fick J. nya murar, hvarvid den norra erhöll samma läge som den af Hiskia uppförda, men den gamla (från Salomos tid) muren i n. restaurerades också, så att J. fortfarande hade två murar i n. Salomos palats blef däremot icke återuppbyggdt, så att templet nu hade fri utsikt mot s. Den gamla Davidsborgen eller den klippa, där den stått, fick åtminstone senare betydelse som fästning. Under det syriska herradömets tid undergick J. betydande, delvis för judarna ödesdigra omgestaltningar. Antiochos den store var vänligt stämd mot dem och skänkte dem frikostigt understöd till att förbättra murar och tempel med (jfr Syr. 50). Men ställningen ändrades hastigt med Antiochos Epifanes, som förvandlade templet till en hednisk helgedom, förstörde stadens murar och gjorde den gamla Davidsborgen till en fästning (*Akra*, *Akropolis*), dit en syrisk besättning förlades för att hålla den fientliga befolkningen i tygel (år 168). Den öfriga staden återeröfrades visserligen snart (164) af makkabéern Judas, så att gudstjänsten i templet kunde upptagas, och han och hans efterträdare Jonatan befäste tempelplatsen, och den senare återuppbyggde ock stadens murar. Men Akra (med dess syriska besättning) bestod intill Simons tid (141); och sedan det fallit i judarnas hand, lät man genom ett ihärdigt arbete under dag och natt i tre års tid rasera borgen och klippan, så att templet nu hade obehindrad utsikt ned mot s. Det är denna förändring, som omskapat J. i denna trakt och länge vållat ovissheten om Sions verkliga läge. — De makkabeiske furstarna uppförde åt sig ett särskildt palats (Hasmonéerpalatset) i stadens västra del, midt emot tempelplatsen, med hvilken det varit förenadt medelst en bro öfver den mellanliggande Tyropojondalen. Då de herodianske furstarna sedan togo in i detta palats, torde detta ha varit skådeplatsen för Jesu möte med Herodes Antipas (Luk. 23: 6 ff.); det låg vid en öppen plats, som af

sefos kallas *Xystos*. — En större omgestaltning dergick J. genom Herodes den store. Han lät åt uppföra ett ståtligt palats (H e r o d e s' p a l a t s) tadens nordvästra hörn, som i s. och ö. skyddades nom en särskild mur och i n. genom 3 starka torn ippikos, Fasael och Mariamne). Det var inredt d stor prakt, omgifvet af trädgårdar med springunnar och hade i sin närhet en damm, T o r n d a m m e n (*Berēkat migdalin*, af Josefos greciseradt till *mygdalondammen*). Då det var i detta palats, som romerske prokuratorerna sedan residerade, var t sannolikt där, som Jesus dömdes till döden af ntius Pilatus. Det i Joh. 19: 13 omtalade *Litoroton* (''stenlagd plats'') torde ha legat framför latset. (Traditionen uppger sedan gammalt oriktigt ntonia som stället, där Jesus dömdes, hvaraf blifvit följd, att *Via dolorosa* också oriktigt förlagts till gata, som från denna punkt i västlig riktning ler till den hel. grafvens kyrka.) Herodes' nästa ra verk gällde det dittills anspråkslösa templet, örjadt år 20 f. Kr. (se H e r o d i a n s k a d y n a s t i e n, sp. 540). För H e r o d e s' t e m p e l vidgades först den omgifvande platsen högst tydligt såväl i n. som i s., och för att få en mn yta måste, särskildt i s., betydande underggnader uppföras. I dess nordvästra hörn låg rgen A n t o n i a, som genom trappor stod i rbindelse med tempelplatsen, så att den (senare t förlagda) romerska besättningen vid behof lätt nde rycka in i templet (jfr den belysande berättelsen om Paulus i Apg. 21—22). Den omgifvande uren försågs med flera portar; på östra sidan låg ck endast en, genom hvilken Jesus sannolikt höll t intåg (den är numera igenmurad och kallas genom ssförstånd af Apg. 3: 2 ''Gyllene porten''; fig. 6). efter murarnas insida gingo präktiga pelarhallar d tak af poleradt cederträ, den förnämsta (''den ngliga'') med 3 pelargångar låg på södra sidan, den ra hette ''Salomos pelargång'' (Joh. 10: 23; Apg. 11). På västra sidan funnos flera portar, och där, ot s., låg ock Stora rådets samlingslokal (jfr Apg. 2: 30). Tempelarean afgränsades genom ett bröstrn af sten (*soreg*) i en yttre och en inre, högre lägen förgård, och varningstaflor voro här upptta, som förbjödo icke-judar att beträda den inre r Apg. 21: 28); en sådan tafla med grekisk rift har i nyare tid (1871) funnits här af fransannen Clermont-Ganneau. Den inre förgårdens ra del tillhörde kvinnorna, därefter vidtog lekännens, och innanför denna låg prästernas, hvilken n. och s. omslöts af lekmännens. Af de portar, som dde till den inre förgården, var den i ö. belägna ycket praktfull (den torde åsyftas i Apg. 3: 2 med den ''den sköna''). I prästernas förgård stod t stora brännofferaltaret, på samma plats som på lomos tid; v. därom höjde sig den praktfulla temelbyggnaden, med en bred förhall (i ö.) och den r bakom liggande helgedomen, hvars inredning i fvudsak var densamma som Salomos. Byggnadsaterialet var en hvitglänsande marmorlik stenart, h då äfven byggnadens yttersida på flera ställen r belagd med guldplåtar, lyste det bländande på stånd den resande till mötes (jfr Mark. 13: 1). — nder den följande tiden erhöll J. nya praktbyggnar därigenom, att konung Isates af Adiabene jämte n moder Helena, sin broder Monobasos, tillika med ra anförvanter öfvergick till judendomen; drottning Helena byggde sig en familjegraf n. om J., de nu s. k. K o n u n g a g r a f v a r n a (fig. 14), och hon och Monobasos byggde hvar sitt palats s. om tempelplatsen i trakten af den gamla Davidsborgen. Agrippa I uppbyggde (år 40 e. Kr.) en tredje mur i n., hvars läge i stort sammanföll med den nuv. — Den sålunda beskrifna staden indelas af Josefos i vissa kvarter: ''öfre staden'' (i stort = sydvästra höjden), ''nedre staden'' (i stort = den gamla sydöstra höjden, således s. om Herodes' tempel), ''förstaden'' (i stort = den genom ''den andra muren'' af Hiskia omfattade stadsdelen), ''Nya staden'', äfven kallad B e t s e t a (= den af Agrippa I genom ''den tredje muren'' innesluta delen). — Titus skonade (70) af staden de tre nämnda tornen framför Herodes' palats och västra muren. Medan de kvarlefvande judarna flyttade till Jabne, kommo de kristne, som förut flytt till Pella, snart tillbaka. Deras enhets- och samlingspunkt, som först varit ett hus, tillhörigt evangelisten Johannes Markus och hans moder (Apg. 12: 12 ff., samma hus åsyftas väl ock i Mark. 14: 15, Apg. 2: 1), torde ha legat å sydvästra höjden; åtminstone uppstod där snart en kristen kyrka (*Cœnaculum, Apostlakyrkan* m. m.), hvilken torde ha legat utanför den nuv. södra muren vid *En-nebi Dāūd* (fig. 13). (Här i närheten skall ock Maria, Jesu moder, ha dött i sitt eget hus.) — På kejsar Hadrianus' tid (130) uppbyggdes J. återigen, men förvandlades då till en romersk koloni (*Aelia Capitolina*). Nu fick ock staden nya murar i samma läge som de gamla med undantag däraf, att södra muren drogs fram ett godt stycke mot n., öfver sydvästra höjden, så att bl. a. hela den förra ''Nedre staden'' kom att ligga utanför; och denna omfattning har staden inom murarna trots de mångfaldiga omstörtningarna i hufvudsak bibehållit intill nutiden. — Med kejsar Konstantin begynner en ny tid för J., i det att den korsfäste Jesus Kristus nu hedrades med en kyrka öfver sin graf. H e l i g a g r a f v e n s k y r k a (fig. 4) står efter flera förstörelser och ombyggnader kvar än i dag, och med den är frågan om läget af G o l g a t a, där Jesus korsfästes, nära förknippadt. Då detta och Jesu därintill liggande graf enligt N. T. låg nära staden, men utanför densamma (Joh. 19: 20, Matt. 27: 33, Mark. 15: 20 ff., Hebr. 13: 12), har den alltså legat utanför den yttersta muren (''den andra'') på Jesu tid. Och nyare utgräfningar ha ådagalagt, att denna mur verkligen gick fram innanför det af Heliga grafvens kyrka upptagna området; därmed är möjligheten af grafvens äkthet gifven. Angående denna af de kristne omhuldade plats och dess vidare historia må här vara nog att erinra om följande. Sedan romarna blifvit herrar öfver J., skall man, enl. Eusebios' berättelse (''Vita Constantini'', III, 25 f.), för att utrota kristendomen äfven ha vanärat Kristi graf genom att fylla den med jord och sten samt däröfver låtit uppföra ett tempel till Afrodites ära (traditionen tillskrifver kejsar Hadrianus detta förctag), som stod kvar ända till kejsar Konstantins dagar, då det också lyckades att vid dess borttagande återfinna grafven, öfver hvilken han (år 336) lät uppföra en praktfull rotunda (*Anastasis*) och ö. därom äfven en basilika (*Martyrium*). Sedan Konstantins byggnader förstörts (genom perserna 614), återuppbyggts, men ånyo förstörts, för att åter uppbyggas och tillökas, uppförde korsfararna i början af 12:e årh. en enda stor kyrka, som skulle innesluta alla de heliga platserna. Trots

upprepade mindre förstörelser, reparationer och tillbyggnader förblef korsfararnas byggnad kvar ända till 1808, då en eldsvåda ödelade hela kyrkan med undantag af den östra delen. Den två år därefter under ledning af Komnenos Kalfa återuppförda byggnaden, som i stort sedt står kvar ännu i dag, bevarade dock mycket af korsfararnas kyrka. Ute i staden märker man icke mera af hel. grafvens kyrka än dess höga kupoler, därför att den är tätt kringbyggd och tillgänglig endast från ett håll, den södra långsidan, där ingången, bestående af en dubbelportal, med ena hälften igenmurad, är belägen. Utom flera med kyrkan sammanbyggda kloster och smärre kapell består denna af tre delar. Hufvudbyggnaden, som till stor del sammanfaller med den gamla korsfararkyrkan, utgöres af ett rektangelformigt midtparti, hvars kortsidor i ö. och v. ersatts af halfcirkelformiga apsider. Därtill sluter sig i n. med gemensam långsida en rektangelformig byggnad, som innehåller Epifania-kapellet och den s. k. latinska sakristian, och i ö., förmedelst en trappa genom östra apsidväggen, det betydligt lägre liggande, stora, kvadratiska Helena-kapellet, uppkalladt efter Konstantin den stores moder, Helena. Då man inträdt genom den nyssnämnda södra portalen, innanför hvilken turkiska soldater ständigt äro posterade, befinner man sig i ett af korsfararkyrkans sidoskepp. Midt framför sig har man det s. k. *Katholikon*, den grekiska, af guld lysande, rektangelformiga katedralen, som bildar hufvudbyggnadens centrum. Till höger ansluter sig Katholikons halfrunda kor, som med sin där bakom löpande korgång och de i denna anbragta små kapellen fyller den östra apsiden. Till vänster om Katholikon befinner sig den stora cirkelrunda, af 18 kolonner omslutna *grafrotundan*, hvars ena hälft fyller hela västra apsiden. I midten af denna rotunda, som täckes af en stort artad kupol, står Heliga grafven (fig. 5), en föga imponerande byggnad af 7,9 m. längd och 5,5 m. bredd. Den består först af ''änglakapellet'', där den från Jesu graf bortvältrade stenen förvaras infattad i marmor, och sedan af det lägre liggande ''grafkapellet'', ett litet, lågt, h. o. h. med marmor klädt och af 43 lampor belyst rum (2 m. långt, 1,8 m. bredt) och där den med marmor belagda grafbänken tjänar som altare. Inom Heliga grafvens kyrka äro vidare att märka de små kapell, som ha sina namn efter de antagna särskilda stationerna på Kristi väg till Golgata. Man räknar 14 sådana stationer, af hvilka de fem sista: ''försmädandet'', ''gisslandet'', ''klädningsfördelandet'', ''korsresandet'' och ''fastnaglingen'', ligga inom kyrkan, och de 9 första på vägen från Pilatus' palats till Golgata, eller den s. k. *Via dolorosa*, såsom ännu i dag den gata kallas, hvilken n. om Grafkyrkan går åt ö. bort till Stefansporten (se ofvan). Eganderätten till denna kyrka är af den mest invecklade art. Icke blott de många särskilda kapellen och hufvuddelarna, utan äfven hvarje liten plats, vid hvilken en legend är fäst, hvar och en af de tallösa lamporna och ljusstakarna kring de särskilda heliga platserna egas af en viss af de här representerade fyra kristna religionsbekännelserna: latinare (romersk-katolska), greker (ortodoxa), armenier och kopter. Detta ger anledning till ständiga tvister och strider, i hvilka de vid de stora festerna och särskildt vid påsken tillströmmande pilgrimsskarorna ofta deltaga. Mer än en gång har kyrkan fläckats af deras blod och muhammedanska soldater måst träda emellan för att hämma de kristnes kif på fridsfurstens graf, ja stridigheter om de heliga orterna voro en medverkande orsak till Krimkriget (1853—56).

Det nuv. J. gömmer ej mer än några få spridda rester af det gamla. Den stora öppna platsen (*Haräm esch-scherîf*; fig. 2) i stadens sydöstra hörn motsvarar i stort sedt tempelplatsen på Herodes' tid. Af de båda därå uppförda stora moskéerna torde den norra (*Kubbet-eṣ-ṣachra*; fig. 7) ligga på den plats, där prästernas förgård med brännofferaltaret var belägen, den södra (*el-Aḳṣâ*) är en f. d. kristen basilika från kejsar Justinianus' tid (527—565). I ringmurarna kring tempelplatsen finnas rester från både Salomos och Herodes' tid. I Davidstornet i närheten af Jafaporten (i v.) går en del af det gamla Fasaelstornet igen. Hiskiadammen (fig. 9) ö. därom betecknar sannolikt läget af Amygdalondammen. Äfven de i v. och s. v. om staden liggande dammarna, Mamilladammen och Sultansdammen, torde härröra från äldre tid. Från gammal tid härröra likaledes de storartade vattenledningar, som från de s. k. Salomonska dammarna (s. om Betlehem) förde vatten till templet; den ena (''den öfre'') ledningen, som nu är förstörd, går möjligen tillbaka till Salomos tid, den andra (''den nedre''), som ännu, när den hålles i ordning, leder vatten in på den gamla tempelplatsen, torde åtminstone delvis härröra från Herodes den store. Betesdadammen (se Betesda) har legat i n. om tempelplatsen. I östra delen af Hinnomsdalen på dess södra sida ligger den s. k. blodsåkern (se Hakeldama). I Kidrondalen ligga åtskilliga grafvar, hvaribland den s. k. *Absalons graf* (fig. 12; af araberna kallad ''Faraos mössa''), som består af en ur berget uthuggen fyrkant, med en pyramidformig öfverbyggnad af större stenar, från grekisk-romerska tiden, möjligen äro grafanläggningarna i det inre af äldre datum. Omedelbart n. om staden, i närheten af Damaskusporten, ligga den s. k. Bomullsgrottan och Jeremias grotta, bägge stenbrott, hvarifrån man i äldre tider hämtade material för byggnader i staden. Om de längre mot n. belägna Konungagrafvarna se ofvan. Ännu längre mot n. ligga de s. k. Domarnas grafvar l. Profeternas grafvar, där enligt en annan tradition medlemmar af en senare judisk domstol skola ligga begrafna.

Historia. J:s långa och växlingsrika historia kan indelas i följande perioder: 1. *Före Israels uppträdande i Palestina.* Om denna tid känna vi icke mycket mer, än hvad som ofvan redan blifvit nämndt vid öfverblicken af stadens utveckling. 2. *Under den davidiska dynastiens tid* har J. blifvit Israels politiska och religiösa medelpunkt. De konungar, som inlagt största förtjänsten om stadens utveckling, äro David, Salomo och Hiskia (se ofvan). Från Salomos död var J. hufvudstad endast för Juda rike (se art. Israel). Under konung Ahas' tid blef det med hela Juda rike beroende af Assyrien, och då konung Hiskia gjorde uppror, belägrades det af Sanherib, som dock på grund af pestens härjningar i hans här nödgades draga därifrån, utan att kunna intaga staden. Genom farao Nekos seger öfver konung Josia (609) blef J. liksom Juda rike beroende af

ypterna, men sedan Nebukadnessar besegrat Neko
l Karkemisch, af kaldéerna, som på grund af
proriska tendenser intogo och förstörde det 586
ofvan). 3. *Från judarnas återkomst från Babel
l Herodes.* Sedan Babels välde störtats af Cyrus,
lätos judarna återvända hem och uppbygga sin
d; templet fullbordades dock först 516 och sta-
ns murar först genom Nehemias kraftiga ingri-
nde (445). Efter perserväldets fall kommo ju-
rna under Alexander och efter hans död först
der Egyptens härskare, Ptolemaierna, och sedan
ån 198) under Syriens, Seleuciderna, då bl. a.
syrisk besättning förlades till den gamla Davids-
rgen och templet vanärades (se ofvan). Genom
idigheter mellan de siste makkabéerna fingo
marna anledning att inblanda sig i judarnas ange-
genheter, och år 63 f. Kr. intog Pompejus J.
ed romarnas hjälp kunde så Herodes (se H e r o -
i a n s k a d y n a s t i e n) blifva judarnas konung
h göra J. till sin residensstad (år 37). 4. *Från
erodes till J:s förstöring genom Titus* (70 e. Kr.).
enom Herodes' storartade byggnader förvandlades
till en hellenisk stad. Om Agrippa I:s betydelse
r staden se ofvan. Först på hans tid blef ock temp-
t fullt färdigt, sådant det var vid stadens förstö-
ng. Under kejsar Claudius' regering (41—51
Kr.) förlänades staden ökad glans därigenom,
t drottning Helena från Adiabene vid öfre Tigris
lika med sin son och andra medlemmar af hennes
milj öfvergick till judendomen och bosatte sig i
(se ofvan). Det är om J. under denna tid, som
sefos efterlämnat en fullständig, ehuru ingalunda
allo fullt tydlig beskrifning. Då Titus efter en
ng belägring (maj—sept.) intog staden (år 70),
dergick den en långt fullständigare förstörelse än
36 f. Kr. (se ofvan). Och då belägringen började,
edan staden var full af besökande påskpilgrimer,
r det långt flera än de egentlige invånarna, som
llo i striden eller dogo i följd af hunger eller
ärjande sjukdomar. De få öfverlefvande judar,
m ej gjordes till fångar, flyttade till Jabne, och
darna undveko därefter länge sin heliga stad. 5.
rån år 70 till kejsar Konstantin. De kristne hade
dan före belägringen (70) flytt från J. till Pella
landet ö. om Jordan, men efter stadens fall synas
e snart ha kommit tillbaka. Om deras samlings-
unkt och första kyrka på den sydvästra höjden
ofvan. Själfva staden låg emellertid öde, till
ess att kejsar Hadrianus (117—138) beslöt upp-
gga den, men samtidigt göra den till en romersk
loni, en åtgärd, som framkallade ett blodigt upp-
r (132—135) under anförande af en jude vid
amn Simon, kallad Bar-Kochba (''stjärnson''). Han
ckades visserligen ''befria'' J. för en kort tid,
en sedan upproret kväfts i blod, blef staden för-
andlad till en romersk koloni med namnet *Ælia
apitolina* (*Ælia* efter Hadrianus' familjenamn, *Ca-
itolina* efter den kapitolinske Jupiter). Nu blefvo
udarna vid dödsstraff förbjudna att beträda sin
amla stad. Om Hadrianus' murar se ofvan. Trots
s dåmera hedniska karaktär — Hadrianus hade
l. a. byggt en helgedom till Jupiters ära på tem-
elplatsen — kunde de kristne ej blott besöka det,
tan äfven slå sig ned där. De första pilgrimsfär-
erna till J. började redan i 3:e årh. och äro i
:e årh. i full gång. Kejsar Konstantins moder,
ejsarinnan Helena, hade, ehuru redan 80 år gam-
mal, besökt J. (326—327) och byggt kyrkor på
Oljeberget och i Betlehem, och sonen byggde helge-
domar öfver Kristi graf (se ofvan); därjämte sökte
han mildra de stränga bestämmelserna ang. judarnas
tillträde till staden. 6. *Från Konstantin till ara-
bernas eröfring.* Kejsar Julianus (''affällingen'')
sökte vinna judarnas förtroende och gaf dem t. o. m.
tillåtelse att återuppbygga sitt tempel, ehuru före-
taget snart afstannade, men efter hans död inträdde
de gamla hårda villkoren för judarnas tillträde. I
senare hälften af 4:e årh. kommo de förste eremi-
terna och munkarna (från Egypten) och slogo sig ned
i J. och i den närgränsande Juda öken, och under
5:e årh. byggdes de första klostren; 451 upphöjdes
J. från ett enkelt biskopsdöme till ett själfständigt
patriarkat. Staden vann vidare ökad betydelse som
medelpunkt för den kristna världen framför allt ge-
nom kejsarinnan Eudokia, kejsar Theodosios II:s ge-
mål, som slog sig ned i J. 444 och lät uppbygga
stadsmuren i s. och en mängd kyrkor på olika
heliga platser. En stor del af dessa byggnader för-
störde, då perserna under Chosrev 614 eröfrade J.
Kejsar Herakleios kunde visserligen 628 som segrare
intåga i staden, men 638 måste J. gifva sig åt
kalifen Omar. 7. *Från 638 till korsfararnas eröf-
ring.* Genom ett fördrag med kalifen Omar hade de
kristne, mot det att de underkastade sig och för-
klarade sig villiga att betala tribut, tillförsäkrats
skydd till lif och egendom, äfven den kyrkliga, och
detta fördrag hölls, med undantag af vissa våld-
bragder 812, i 200 år. Araberna betraktade J.
som en helig stad (arab. *Bêt el-Makdis*, ''helgedo-
mens stad'', l. *el-Kuds*, ''helgedomen''), men gjorde
den icke till hufvudstad i den eröfrade provinsen —
denna förblef först Lydda, sedan Ramle
(nära Jafa). Sålunda kunde de kristnes vallfärder
till J. fortgå obehindradt. Kalifen Härün er-Raschid
skall t. o. m. ha gifvit kejsar Karl den store
nycklarna till Heliga grafvens kyrka. Med 10:e årh.
förändrades emellertid de kristnes ställning till
det sämre; sedan fatimiderna (969) blifvit landets
herrar, hade det med kalifen Omar ingångna för-
draget ingenting mera att betyda, och när seldschu-
kerna 1077 eröfrat J., blef de kristnes läge där
odrägligt, då till penningutpressning och skymf lades
personlig misshandling af prästerna och förstörandet
af kyrkorna. Dessa missförhållanden framkallade
korstågen. 15 juli 1099 intogo korsfararna under
Gottfrid af Bouillon efter en veckas belägring J.,
där muhammedaner och judar då utan förskoning
nedgjordes och de muhammedanska moskéerna för-
vandlades till kyrkor. Därefter grepo sig kors-
fararna an med att återställa de gamla förstörda
kristna helgedomarna och uppbygga en mängd nya
kyrkor, kloster, pilgrimshus, sjukhus etc. Under
ingen annan föregående period har J. liksom hela
Palestina varit skådeplatsen för ett så ifrigt och
framgångsrikt sträfvande att uppföra storartade
byggnader till Kristi ära (se vidare J e r u s a l e m,
kristet konungarike). 8. *Från korsfararna till 1841.*
Sedan korsfararna vid Hattin (v. om sjön Genesaret)
lidit sitt stora nederlag mot Saladin (juli 1187),
föll äfven J. i okt. i dennes hand, och då för-
vandlades de kristna kyrkorna därstädes till mu-
hammedanska helgedomar eller skolor, endast Heliga
grafvens kyrka fick stå kvar orörd. 1229 lycka-
des emellertid kejsar Fredrik II genom fördrag (på

10 år) förvärfva de kristne besittningsrätt till J., men staden förstördes åter 1239 af fursten öfver Kerak, och 1244 stormades och plundrades den af de vilde kovaresmierna, som den egyptiske sultanen Eijüb tillkallat från det inre af Asien. Alltsedan dess har J. förblifvit en muhammedansk stad. Sedan sultan Selim I 1517 förenat J. och Syrien med turkarnas rike, ha de europeiska staterna inskränkt sig till att söka gifva de där boende kristne skydd. Det turkiska herraväldet har afbrutits under åren 1831—40, då staden hölls besatt af egypterna under Muhammed Ali. 9. *J:s nyaste historia* kännetecknas af hvad T. Tobler kallat "de fredliga korstågen", de kristna missionssträfvandena, vid hvilka de evangeliske kristne (amerikaner, engelsmän, tyskar) äfven intagit en framskjuten plats och som bl. a. ledt till upprättandet af ett evangeliskt biskopsstift S:t Jakob i J. (1841), hvilket i sin tur åter föranledde den grekisk-ortodoxa kyrkan att (1845) flytta patriarkstolen åter från Konstantinopel till J. och den romersk-katolska att (1847) återupprätta det latinska patriarkatet. I samband härmed har uppstått en storartad täflan mellan alla här representerade kyrkosamfund att bygga härbärgen för pilgrimer, sjukhus, kloster och skolor. Särskildt ha ryssarna nedlagt betydande summor i detta afseende. Ett annat utmärkande drag är, att judarna, trots att de äro förbjudna att inflytta eller ega fastighet, växt så betydligt i antal, att de f. n. ega öfver 70 synagogor och utgöra mer än $^2/_3$ af den till 60,000 uppskattade befolkningen, och att muhammedanerna nedgått till 7,000. Af de kristne komma 6,000 på den grekisk-ortodoxa och 4,000 på den romersk-katolska kyrkan, protestanterna räkna 1,400 och armenierna 800. Resten utgöres af unerade grekiska, koptiska, abessinska, syriska och unerade armeniska kristna. Bland de många skolorna finnes sedan någon tid äfven en af *Jerusalemsföreningen* underhållen svensk. En egendomlig svensk-amerikansk sekt i J. har skildrats af S. Lagerlöf i "Jerusalem". I staden finnes ock sedan några år svenskt konsulat. — J. bildar ett självständigt liva (styrelseområde) under en mutesarrif af första klassen (guvernör), hvilken lyder direkt under centralregeringen i Stambul. Besättningen utgöres i regel af en bataljon infanteri. Stadens förvaltning omhänderhafves af ett förvaltningsråd, där guvernören är ordf., och ett stadsråd med borgmästaren som ordf. I båda dessa myndigheter ha äfven representanter för de grekisk-ortodoxe, romersk-katolske, protestantiske och armeniske kristne äfvensom judarna säte och stämma. Staden har sedan någon tid järnvägsförbindelse (85 km.) med Jafa, god landsvägsförbindelse med städerna i s., Betlehem och Hebron, och dräglig sådan med Jeriko och trakten norrut. — J:s betydelse ligger f. n. så godt som uteslutande på det religiösa området; men den religiösa täflan mellan representanterna för tre världsreligioner (judendom, kristendom och islam), som alla, med undantag af de evangeliske kristne, hufvudsakligen lefva på gamla minnen och icke göra till sin uppgift att främja kristet framåtskridande, förlänar åt lifvet där en föga tilltalande prägel. Staden har ingen egentlig industri, och handeln inskränker sig till att fylla invånarnas och pilgrimernas behof. (Fr. o. m. 1909 finnes emellertid en handelskammare i J.) Judarna lefva till allra största delen på gåfvor från sina rika trosbröder i Europa och Amerika, och detsamma gäller ock till en god del om de kristne. Om J:s flagga se taflan till art. Flagga.

Bland den i nyare tid mycket omfattande litteraturen ang. det äldre J., dess topografi och historia må här nämnas: T. Tobler, "Denkblätter aus J. Topographie von J." (1853—54), Ch. Warren, "Underground of J." (1876), H. Guthe, "Ausgrabungen bei J." (1883), Ch. Warren och C. R. Conder, "Jerusalem" (i "The survey of western Palestine", 1884), C. Schick, utom flera uppsatser i den tyska Palestinaföreningens tidskrift, "Beit El Makdas" (1887); Ch. W. Wilson, "The holy city" (1888), Fr. J. Bliss, "Excavations of J." (1894—97), och G. A. Smith, "Jerusalem, topography, economics and history from earliest times to A. D. 70" (1907—08). Plankartor: C. Zimmermann, "Karten und pläne zur topographie des alten J." (1876), Zimmermann-Socin, "Plan des heutigen J." (1879) och A. Kümmel, "Karte (und materialien) zur topographie des alten J." (1904—06). För det moderna J. se Bædekers resehandbok öfver "Palestina med Syrien". E. 8—e.

Jerusalem, biskopsdöme och patriarkat. 1. Fornkristet biskopsdöme. J. var i början medelpunkten för den judekristna kyrkan och sätet för Jesu familj (med monarkisk ställning i denna kyrka). Sedan J. efter judarnas sista stora uppror 132—135 blifvit helt romerskt, framväxte där en hednakristen kyrka, kring hvars biskop småningom bildade sig ett biskopsdöme (omkr. 300). Då metropolitorganisationen vid samma tid begynte, kom J:s biskopsdöme under metropoliten i Cæsarea, och denna anordning erkändes på kyrkomötet i Nicæa, ehuru där betonades, att J. hade en äre- (ej rätts-) ställning i kyrkan bredvid Rom, Alexandria och Antiokia. Något större inflytande på utvecklingen hade ej J:s kyrka; en tillfällighet gjorde dock, att den där brukliga formen för dopbekännelse blef stommen till kristenhetens allmännast antagna symbolum (*Nicæno-Constantinopolitanum*). — 2. Grekiskt katolskt patriarkat. Då patriarkinstitutionen mot slutet af 300-talet fullt utbildades, sträfvade J:s biskopar energiskt att nå en dylik ställning; och det lyckades på kyrkomötet i Chalkedon 451, där J:s patriark som sitt jurisdiktionsområde fick Palestinas 3 provinser. Under de monofysitiska stridigheterna sönderslets patriarkatet; och sedan det 638 kommit under arabiskt herravälde, förlorades större delen af dess kristna, och hårda tider följde; från 644 var det t. o. m. i öfver 60 år obesatt. Latinarnas herravälde genom korstågen förorsakade nya vakanser, och patriarkerna residerade mest i Konstantinopel, tills Saladin 1187 intagit J. Patriarkerna förde sedan en bekymmersam existens, i dogmatiska frågor alltid motståndare till unionsförsöken med Västerlandet och i kyrkopolitiskt afseende sökande värja sig mot Konstantinopel-patriarkens öfverhöghet. Denna upprättades dock slutligen helt af osmanerna, sedan de 1517 eröfrat Syrien. Beroendet blef så stort, att J:s patriark tidvis, under 1700-talet oafbrutet, bodde i Konstantinopel; syrerna ersattes af greker på patriarkstolen, och de spridda resterna af patriarkatet (biskopar och präster) greciserades. Sedan 1845 ha dock patriarkerna åter stadigvarande residens i J., och i den stora afsöndringen från den ekumeniske patriarkens öfverhöghet har äfven J:s patriarkat blif-

it en autokefal kyrka. Den torde f. n. räkna omkr. 36,000 medlemmar, däraf omkr. 6,000 i J. Den yska kolonien har afsöndrat sig och styres af en beroende biskop. — 3. Romerskt katolskt patriarkat. Efter korsfararnas eröfring af J. 099 upprättades ett latinskt patriarkat, som öfver- og den förra kyrkliga organisationen, tills Saladin og J., då den latinske patriarken tog sitt residens Acre. Då denna stad 1291 gick förlorad, för- andlades snart patriarkatet till ett blott titulärt, ned San Lorenzo i Rom som J.-patriarkens titulär- yrka. Först Pius IX återinsatte 1847 en residens- patriark, Joseph Valerga (d. 1872), under hvars kickliga ledning det romerska J.-patriarkatet tagit tt betydligt uppsving. F. n. utgöra de romerske atolikerna i J. omkr. 4,000, i hela Syrien omkr. 5,000. De unerade grekerna (se d. o.) i Palestina yda ej under J:s latinske patriark. — 4. Ett rmeniskt patriarkat finnes sedan 17:e rh. i J. för de gregorianske armenierna. Vidare nnes där biskopssäte för *jakobiterna* (monofysitiska yrer) och möjligen än flera orientaliska autokefala yrkor. — 5. Anglikanskt tyskt biskops- öme, S:t Jakob i J. 1866 skildes tyska kyrkan J. från den anglikanska. Hj. H—t.

Jerusalem, kristet konungarike, grund- ades efter Jerusalems eröfring 1099 af den förste orsfararhären och omfattade det egentliga konunga- iket J. (Palestina) samt de i verkligheten vanligen ullständigt oberoende vasallstaterna Tripolis, An- iokia och Edessa. Till rikets förste regent valdes Gottfrid af Bouillon, som antog titeln 'Heliga grafvens beskyddare'' och som afled redan 100. Han efterträddes af sin broder Balduin I 1100—18), den förste, som bar titeln konung af J. detta rike genomfördes länsförfattningen mera onsekvent än i något europeiskt land, och dess i n uppteckning från omkr. 1250 bevarade samling f feodala lagar och rättssedvänjor (*Assises du oyaume de J.*, utg. af Beugnot, 2 bd, 1841—43) r därför en hufvudkälla för kännedomen om feodal- äsendet. Kyrkan styrdes af patriarken i J., 5 ärke- iskopar och ett stort antal biskopar samt intog en jälfständig ställning. Städerna egde ganska vid- träckt själfstyrelse. Riket saknade all nationell ch religiös enhet; utom det lilla antalet romersk- atolska härskande ''franker'' (väst-européer) funnos är syrer af grekisk-katolska kyrkan, armenier, aaroniter samt araber och andra muhammedaner. enom kraftigt understöd af handelsstäderna Genua, isa och Venezia samt framför allt af de båda riddar- rdnarna, johanniterna och tempelherrarna, kunde e kristne dock till en tid upprätthålla sitt välde ot de öfverlägsna grannfolken. Under Balduin I ch hans båda efterträdare Balduin II (1118 –31) och Fulco af Anjou (1131—42) gick . framåt i makt, men därefter inträdde förfallets id. Under Balduin III:s regering (1143—62) röfrade seldschuken Nureddin 1146 staden Edessa, om icke ens under andra korståget (1147—49) unde återtagas. Efter andra korståget slut bemäk- igade sig Nureddin hela grefsk. Edessa, fursten- ömet Antiokia (utom hufvudstaden) samt slutligen fven Damaskus (1154). Allt sämre blef J:s ställ- ing under konungarna Amalarik I (1162—74), Balduin IV (1174—85), Balduin V (1185 –86) och Guido af Lusignan, mot hvilken ett starkt parti sökte hjälp hos egyptiske sultanen Salah-ed-din (Saladin). Denne slog den kristna hären vid Hattin (1187), där Guido tillfångatogs, och eröfrade staden Jerusalem (s. å.) samt de flesta andra fasta platser i riket. J:s fall framkallade det tredje korståget (1189—92), hvars nästan enda resultat blefvo Guidos afsättning och Konrads af Monferrato upphöjande till J:s konung (1192) samt ett treårigt vapenstillestånd med Sala- din, genom hvilket de kristne fingo behålla kust- sträckan mellan Antiokia och Jafa. Konrad, som mördades redan 1192, efterträddes af Henrik af Champagne (d. 1197), Amalarik II af Cypern (d. 1205) och Johan af Brienne (d. 1237). Romerske kejsaren Fredrik II, gift med Johans dotter Isabella, företog 1228 ett korståg och lyckades genom underhandlingar förmå sultan Kamel att på $10^1/_2$ år afträda staden Jerusalem till de kristne, hvarefter Fredrik 1229 lät kröna sig till J:s konung. Jerusalem stannade nu i de kristnes händer till 1244. Äfven andra furstar (Ludvig IX af Frankrike, 1250—54, konung Jakob af Aragonien, 1269, prins Edvard af England, 1271—72) sökte sedermera genom korståg upprätthålla den kristna staten, men den ena delen efter den andra föll i muhammedanernas händer, sist S:t Jean d'Acre, Tyrus, Sidon, Beirut och ett par smärre platser (1291). Titeln konung af J. har sedan burits af bl. a. de tysk-romerske kejsarna och från 1806 af kejsarna af Österrike. — Litt.: Röhricht, ''Regesta regni Hierosolymitani'' (1893 och 1904) och ''Geschichte des königreichs J.'' (1898), Dodu, ''Histoire des institutions monarchiques dans le royaume latin de J.'' (1894), och Conder, ''The latin kingdom of J.'' (1897). V. K—r.*

Jerusalem, Johann Friedrich Wilhelm, tysk teolog och predikant, f. 1709 i Osnabrück, d. 1789, kallades 1742 af hertig Karl af Braunschweig till lärare för arfprinsen, den sedermera såsom fältherre berömde Karl Vilhelm Ferdinand. 1743 utnämndes han till prost och 1749 till abbot samt blef 1771 vice president för konsistorium i Wolfenbüttel, sedan han af tillgifvenhet för braun- schweigska hofvet afslagit kallelsen att blifva kansler för universitetet i Göttingen. J. var upphofsman till inrättandet af skolinstitutet ''Collegium carolinum'' i Braunschweig, ett mellanting mellan skola och uni- versitet. Bland hans skrifter må nämnas: *Sammlung von predigten* (1745—53; 3:e uppl. 1788—89) och *Betrachtungen über die vornehmsten wahrheiten der religion* (1768—79, 1785, 1795). Hans *Nachgelassene schriften* utgåfvos 1792—93 i 2 bd. — J:s son, Karl Wilhelm J., f. 1747, som stu- derade juridik i Wetzlar, sköt sig därstädes i ett anfall af svårmod 29 okt. 1772. Han är förebilden till Werthers gestalt i Goethes ryktbara berättelse ''Die leiden des jungen Werthers'' (1774). J. P.

Jerusalem, Wilhelm, tysk pedagog, f. 1854, 1885 gymnasialprofessor och docent vid universitetet i Wien, har i anslutning till Fechner och Wundt bedrifvit psykologiskt pedagogiska studier. Bland hans skrifter märkas *Zur reform des unterrichts in der philosophischen propädeutik* (1885), *Psychologische sprachbetrachtung* (1886), *Lehrbuch der empirischen psychologie* (1888; 4:e uppl. 1907), *Laura Bridgman* (1890; 2:a uppl. 1901), *Die urteilsfunktion* (1895), *Einleitung in die philosophie* (1899;

4:e uppl. 1909), *Gedanken und denker* (1905), *Wege und ziele der ästhetik* (1906) och *Unsere mittelschule* (1907).

Jerusalemsförening, sammanslutning för evangelisation i Palestina, stiftad i Tyskland 1853 och arbetande genom välgörenhets- och uppfostringsanstalter i Heliga landet. Svenska Jerusalemsföreningen, bildad 1900 på initiativ af biskop G. von Schéele, står under konungens beskydd och räknar f. n. (1910) 1,350 medlemmar ur olika samhällsklasser. Föreningen (årsafgift 3 kr.) har egen tidskrift, utg. af hofpredikanten J. Norrby, från 1910 af pastor J. A. L. Davidson (4 n:r årl.; 90 öre). Inkomsterna 1908 utgjorde 18,619 kr. 36 öre och utgifterna 22,487 kr. 38 öre. I föreningens tjänst verka en läkare (d:r G. Ribbing, i Betlehem), 2 sjuksköterskor, en föreståndarinna för småbarnsskolan i Jerusalem samt en arabisk lärarinna där. J. T. B.

Jerusalemskors. Se Kors.

Jerusalems skomakare (Den vandrande juden), hufvudpersonen i en gammal legend. Denne man, som i allmänhet uppges ha hetat Ahasverus och varit skomakare i Jerusalem, men enligt en uppteckning kallas Cartaphilus (''den högt älskade''), i Italien Buttadio (''Slå-Gud''), och uppgifves ha varit Pilatus' dörrvaktare, var samtida med Jesus och närvarande både under rättegången med honom och vid korsfästelsen. Han skall ha obarmhärtigt påskyndat Jesu gång till Golgata — enligt den vanliga versionen genom att neka honom hvila utanför sitt vid den från rådhuset till afrättsplatsen ledande gatan belägna hus — och därför blifvit dömd att ''ostadig och flyktig'' vandra omkring i hela världen alltintill domedagen. Den äldsta kända uppteckningen af legenden om Jerusalems skomakare förekommer i en engelsk krönika af Roger de Wendover och i Matheus Parisiensis' ''Historia major'' från omkr. 1250. I tryck berättas legenden i en tysk folkbok från 1601 (eller 1602) och uppträder i Sverige för första gången 1643. Källan till traditionen har ansetts vara Matt. 16: 28 och Joh. 21: 20—24, med hvilka skilda sagomotiv förenats. Sedan midten af 1700-talet har legenden upptagits af konstdikten, där den blifvit synnerligen omtyckt och fått tjäna som omklädnad för olika idéer. Goethes behandling i eposform (1774) vardt fragment; senare bearbetare äro bl. a. A. W. von Schlegel, Wilhelm Müller, N. Lenau, J. Moser, Eugène Sue, Edgar Quinet, H. K. Andersen och Hamerling. Af svenskar äro att nämna Rydberg (''Prometeus och Ahasverus'', ''Den flygande holländaren''), Fröding, Levertin och Per Hallström. Jfr P. O. Bäckström, ''Svenska folkböcker'' (1845—48; II, s. 207), H. Schück i ''Ur gamla papper'' (1892), L. Neubauer, ''Die sage vom ewigen juden'' (2:a uppl., 1893), Soergel, ''Ahasverdichtungen'' (1905), T. Kappstein, ''Ahasver in der weltpoesie'' (1906) och K. Nyrop, ''Den evige jöde'' (1907). A. F. (R—n B.)

Jerusalemsvägar. Se Labyrint.

Jerusalemsvännerna. Se Tempelsällskapet.

Jerwen, förr landskap, nu krets i Estland (se d. o., sp. 949). Dess hufvudstad är Weissenstein.

Jervin, *kem.* Se Veratrum.

Jervis [djä'vis], John, earl af S:t Vincent, berömd engelsk amiral, f. 1734, d. 1823, utmärkte sig mycket i det amerikanska frihetskriget, som befälhafvare på skeppet ''Foudroyant'', särskildt i sjöslaget vid Ouessant 1778, och erhöll 1782 knightvärdighet. Efter fredsslutet 1783 tog han säte i underhuset och slöt sig där till oppositionen. 1787 blef han konteramiral, eröfrade 1793 de franska kolonierna Martinique och Sainte-Lucie och utnämndes i anledning däraf s. å. till viceamiral samt blef amiral 1795. I spetsen för 15 linjeskepp och 7 fregatter slog J. 14 febr. 1797 den 26 linjeskepp och 12 fregatter starka spanska flottan vid kap S:t Vincent, hvarför han erhöll stora belöningar, bl. a. titeln earl af S:t Vincent. Efter att 1801—04 ha tjänstgjort som förste amiralitetslord i Addingtons ministär förde han 1806 befälet öfver flottan i Engelska kanalen. 1807 drog han sig tillbaka till det enskilda lifvet, och 1821 erhöll han den högsta amiralsvärdigheten (*admiral of the fleet*). J. är mest känd för den oblidkeliga rättvisa, hvarmed han upprätthöll disciplinen inom engelska flottan, för den stränga ordning och minutiösa renlighet han införde ombord samt för den flitiga och målmedvetna öfning han gaf fartygsbesättningarna. Han var en af Nelsons förnämsta gynnare. — Jfr biografi af Brenton (2 bd, 1838) och Tucker, ''Memoirs of the earl of S:t Vincent'' (2 bd, 1843). (H. W—l.)

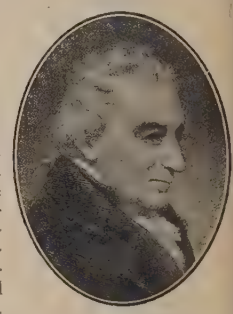

Jervis i'nlet [djä'vis-]. Se Fjord, sp. 481.

Jesa'ja (*Jescha'ja'hu*), det hebreiska namn, hvaraf det grekiska Esaias (se d. o.) är bildadt.

Jesa'jas bok. Se Esaias' bok.

Jescha'ja'hu, hebr. Se Esaias.

Jeschil Irmäk (turk., ''gröna floden'') l. Tosanli (forntidens *Iris*), flod i Mindre Asien, upprinner på Köse dag, ej långt från Kisil Irmaks källor, flyter först i västlig hufvudriktning, vänder sig sedan mot n. ö. och n., upptager fr. h. bifloden Kelkil Irmak l. Germili (forntidens *Lykos*), hvilken är ung. lika stor som hufvudfloden, fr. v. Tschereke-Su samt bildar vid sitt utlopp i Svarta hafvet ett stort delta. Längd 350 km. (J. F. N.)

Jesd (Yesd), hufvudstad i den persiska prov. Jesd, 1,333 m. ö. h. på en af kullar omgifven sandslätt. Omkr. 40,000—50,000 inv., hvaribland 1,000 judar och 6,500 parser. Staden ligger vid föreningen af karavanvägarna från Schiras, Ispahan, Kaschan, Mesched, Herat, Kandahar och Kirman samt torde vara den viktigaste stapelplatsen i landet för den indiska handeln. Jämte de från Indien kommande varorna fortskaffar J. till de västra provinserna alstren af sin egen industri, bland dem siden- och bomullstyg samt andra väfnader, färgämnen, socker och papper. I trakten produceras det bästa persiska opium. (J. F. N.)

Jesdedjerd (Jezdegird, Isdedjerd), tre konungar af sasanidernas dynasti i Persien: J. I (399—420), J. II (439—457) och J. III (633—641; död i Chorassan 652), under hvilken sistnämnde ara-

erna tillintetgjorde persiska riket. Se vidare Per-i en, historia.

Jesēnius de Magna Jessen. Se Jesenský.

Jesenský (latiniseradt Jessenius l. Jesenius de Magna Jessen), Jan, bömisk läkare, 1566, d. 1621, lifmedikus hos kurfursten af Sachsen, kallades 1600 på Tycho Brahes förord till Prag om läkare vid hofvet och blef 1618 rektor vid Prags universitet. Han deltog i de böhmiska ständernas resning mot Ferdinand II och dömdes efter slaget på Hvita berget till döden. Bland hans många skrifter märkas *Zoroaster seu philosophia de universo* (1593), *Programma de origine et progressu medicinæ* (1600), *Anatomiæ historia* (1600), *Vita et mors Tychonis Brahei* (1601), *Institutiones chirurgicæ* (1601) och *De cavenda tollendaque peste*. A—d J.

Jēsi, stad uti italienska prov. Ancona, vid floden Esino, 27 km. v. s. v. från Ancona vid järnvägen Rom—Ancona. 14,494 inv. (1901; som kommun 33,208 inv.). J. har gamla ringmurar, en katedral och ett vackert stadshus samt är säte för en biskop. Där finnas seminarium, lyceum, gymnasium och tekniskt institut. Tillverkning af siden- och ylleväror, papper, tändstickor, hattar, läder m. m. samt handel med vin, olja och spannmål. Staden kallades af romarna *Æsis* och var kejsar Fredrik II:s födelseort. (J. F. N.)

Jesīd, kalifer. Se Kalifat.

Jesirah (hebr. *Sefer Jezirah*, "skapelsens bok"), en kabbalistisk skrift, hvars ålder vi ej känna. Så mycket är emellertid säkert, att den först i 9:e årh. började begagnas och att den i 10:e årh. kommenterades af Saadja Gaon. Den synpunkt, som behärskar boken och ådagalägger dess mystiska karaktär, är förutsättningen, att orden alltigenom äro identiska med de ting de beteckna. Sålunda utgöra det hebreiska alfabetets 22 bokstäfver ej blott språkets element, utan äfven tingens. Vid sidan af de 22 bokstäfverna stå vidare de 10 grundtalen och utgöra som en inom sig sluten dekad den högre, bokstäfverna öfvergående principen för tillvaron. Denna dekad eller dessa 10 *Sefirot* äro grundformerna för allt existerande. Sefirots namn och ordningsföljd äro följande: *Ett* är den förvande Gudens ande, *två* är etern, som kommer från anden, *tre* är vattnet, som kommer från etern, *fyra* är elden, som kommer från vattnet. De öfriga sex Sefirot motsvara världens gränser. Detta är några enkar ur denna mycket dunkla skrift. Dylika spekulationer finnas äfven hos gnostikerna. Jfr G. Klein, "Bidrag till Israels religionshistoria" (sid. 111 ff.). G. K—n.

Jeso, japansk ö. Se Yezo.

Jesper Mattsson. Se Krus.

Jespersen, Jens Otto Harry, dansk språkforskare, f. 1860 i Randers, blef 1891 filos. doktor i Köpenhamn och 1893 professor i engelska språket och literaturen därstädes. J. är en synnerligen framstående representant för den moderna lingvistiken, både teoretiskt och praktiskt, både metodologiskt och pedagogiskt, med alldeles särskildt intresse och fallenhet för sådana frågor, som mer eller mindre falla om lingvistikens båda viktigaste hjälpvetenskaper: fonetiken (*The articulations of speechsounds*, 1889, *Danias lydskrift*, i tidskr. "Dania", 1890, *Kortfattet dansk lydlære*, tills. med V. Dahlerup, 1889, 2:a uppl. 1898, *Fonetik*, 1897—99) och språkfilosofien: *Til spørsmaalet om lydlovene* (i "Tidsskr. for filologi", 1886, tysk öfv. s. å. i "Internationale zeitschr. für sprachwissenschaft"), *Progress in language* (1894), en utvidgad omarbetning af förf:s doktorsafhandling *Studier over engelske kasus* (1891), *Om subtraktionsdannelser* (i "Festskrift til V. Thomsen", 1894) och *Den psykologiske grund til nogle metriske fænomener* (1900). Som litteraturforskare har J. uppträdt med *Chaucers liv og digtning* (1893), som språkhistoriker förnämligast med *Growth and structure of the english language* (1905) och *A modern english grammar on historical principles* (1909 ff.). Tills. med K. Nyrop och V. Dahlerup utgaf han 1890—1903 "Dania, tidsskrift for folkemaal og folkeminder", hvars fonetiska alfabet han utarbetat. Dessutom är J. en ifrig förfäktare af reformer vid skolundervisningen i lefvande språk (*Den ny sprogundervisnings program*, i tidskr. "Vor ungdom", 1886) och har som sådan kraftigt medverkat till uppkomsten af föreningen "Quousque tandem" (se Imitativa metoden). Äfven för frågan om åstadkommande af ett allmänt "världsspråk" har han visat lifligt intresse, t. ex. genom artikeln *Verdensprog* (i "Tilskueren", 1905) och genom sitt ledamotskap i den kommitté, som utarbetat det internationella hjälpspråket ilo (se d. o.). Ad. N—n.

Jesse [dʒe'si], John Heneage, engelsk skriftställare, f. 1815, d. 1874, son till den naturalhistoriske författaren Edward J. (f. 1780, d. 1868), var tjänsteman i amiralitetet och är mest bekant genom en serie populära person- och kulturhistoriska arbeten, till stor del af anekdotisk art. Särskildt behandla de engelsk historia och hoflif under olika tider, från Rikard III till Georg III. Bäst anses vara *Memoirs of the life and reign of king George III* (3 bd, 1866). J. utgaf äfven *London, its celebrated characters and remarkable places* (3 bd, 1871) samt en biografisk samling *Memoirs of celebrated etonians* (2 bd, 1875). (V. S—g.)

Jessen, Karl Vilhelm, dansk sjöofficer, f. 1764, d. 1823, förde 1801 som kaptenlöjtnant befälet öfver briggen "Lougen" i Västindien, utkämpade därunder en häftig strid mot två engelska krigsskepp (3 mars) och undkom lyckligen till S:t Thomas. 1808 var han kapten på linjeskeppet "Prinds Christian", hvilket vid Själlands odde anfölls af två engelska linjeskepp och tre andra krigsfartyg samt efter ett hårdnackadt motstånd besegrades (22 mars). 1822 blef han konteramiral och guvernör på S:t Thomas. — J:s syster Juliane Marie J., f. 1760, d. 1832, författade, utom en samling mindre dikter, sången *Dannemark, Dannemark, hellige lyd*, hvilken 1819 prisbelönades som nationalsång, men aldrig vann insteg. E. Ebg.

Jessen, Karl Arnold Edvin, dansk språkforskare, f. 1 jan. 1833, blef 1849 student, tog 1857 magisterkonferensen i germanska och nordiska språk och blef 1862 filos. doktor. Redan i sin gradualafh., *Undersögelser til nordisk oldhistorie*, visade han stor lärdom och skarpsinne, men fällde ytterst skarpa domar öfver äldre forskare, hvilket upprepades under hans följande verksamhet. Förutom ett par självständiga skrifter, *Nordisk gudelære* (1867) och *Dansk sproglære* (1868), utsände han i åtskilliga nordiska och tyska tidskrifter en rad ypperliga afhandlingar med värdefulla bidrag till nordisk språk- och litteraturhistoria, fonetik och metrik. Han

var alltid självständig i sina iakttagelser och åsikter, men också onödigt skarp i sin kritik öfver andra, äfven de mest framstående vetenskapsmän. Nämnas må: *Noter til P. G. Thorsens danske runemindesmærker* (1864), *Om oldengelske og sönderjydske love* (1864), *Nyere skrifter om sprogs oprindelse* (1867, riktad mot Madvig), *Der ursprung der Edda-lieder* (1867), *Smaaling om oldnordiske digte og sagn* (1868, mot Sv. Grundtvig), *Om forestillingerne paa guldbraktearne* (1871, mot Worsaaes tolkning af dessa), *Glaubwürdigkeit der Egilssaga und anderer isländersagas* (1872), *Om dialekter i Hærjedal og Jæmtland* (i norsk "Hist. tidsskrift", 1875). Då han kände sig isolerad och åsidosatt, gjorde han ett uppehåll i sin litterära verksamhet, och först 1888 väckte han ånyo uppmärksamhet genom ett hvasst inlägg mot *Cultusministeriel orthographi*, i det han, som förut varit mycket ytterlig i sin egen rättskrifning, uppträdde som försvarare af den äldre, nästan allmänt öfvergifna s. k. "literære guldalders" ortografi. Han var också upphofsman till affattandet af "Den literære retskrivning" (1889), som icke alls fick någon betydelse, och till den därpå följande *Dansk etymologisk ordbog* (1893). E. Ebg.

Je'ssen, Jens, nordslesvigsk publicist, politiker, f. af gammal bondesläkt 5 febr. 1854 i trakten af Mögeltönder, d. 22 juli 1906, tog skollärarexamen 1874 i Tönder och 1880 i Kassel. Då han ej fick tillstånd att öfvertaga en privat realskola i Hadersley, blef han i stället juli 1882 redaktör af "Flensborg avis", som han upparbetade till den bästa och mest spridda danska tidning i Nord-Slesvig. Han häfdade oförväget sin ställning som danskhetens sydligaste förpost midt i en öfvervägande tysk stad och måste tillbringa inalles 4 år i tyskt fängelse. Ingen af Nord-Slesvigs ledande personligheter var så hatad af tyskarna; ingen häfdade heller med större seghet, att Pragfredens 5:e § var de danske slesvigarnas goda rätt, utan hänsyn till att Österrike redan 1878 afstått från dess verkställande. J. var äfven en vältalig föreläsare och eggande agitator. Efter G. Johannsens död (1902) invaldes han i tyska riksdagen och återvaldes året därpå med ökadt röstetal. Han visade sig snart vara en duktig parlamentariker, som förstod skaffa sig gehör och begagna hvarje tillfälle att föra fram sin sak. Han hade äfven väsentlig del i förberedelsen af optantsakens lösning genom öfverenskommelsen 11 jan. 1907. Redigeringen af "Flensborg avis" fortsattes tills. med hans viktigaste medarbetare, A. Svensson, af J:s änka Marie Fibiger, brorsdotter till Mathilde och Ilia Fibiger (se dessa ord), som äfven utgaf *Redaktör Jessens artikler i udvalg* (1907). E. Ebg.

Je'ssen, Franz Christopher von, dansk tidningsman, f. 1870, sedan 1897 medarbetare i "Nationaltidende" i Köpenhamn, har som dess korrespondent företagit vidsträckta resor i flera världsdelar, i bokform skildrade i *Egne, jeg saa* (1906), *Begivenheder, jeg oplevede* (1907) och *Mennesker, jeg mödte* (1908). J., som tillhör en "sönderjydsk" släkt, har egnat mycket arbete åt den danska befolkningens sak i Nord-Slesvig samt bl. a. utgifvit en mycket uppmärksammad *Haandbog i det nordslesvigske spörgsmaals historie* (1901, fransk uppl., "Manuel historique de la question du Slesvig", 1906). J. är sedan 1906 ordf. i journalistföreningen i Köpenhamn.

Jessēnius. Se Jesenský.

Jessentuki, rysk badort. Se Essentuki.

Je'ssnitz, stad i hertigdömet Anhalt, vid Mulde. 4,790 inv. (1905). Mångsidig industri. J. F. N.

Jesso, japansk ö. Se Yezo.

Jesso'nda, *astron.*, en af småplaneterna.

Jessor 1. Jessore, Djessur [djeså'e]. 1. Distrikt i brittiska Ostindien, i Presidency division af presidentskapet Bengalen, upptagande mellersta delen af deltat mellan Hugli och Ganges. 7,576 kvkm. 1,831,155 inv. (1901), af hvilka omkr. 1 mill. muhammedaner och 717,000 hinduer. J., som är genomdraget af en mängd kanaler från Ganges, producerar mycket ris, majs, jute, tobak och indigo samt dadelpalmer. — 2. J. 1. Kasba, hufvudstad i nämnda distrikt. 8,054 inv. (1901). (J. F. N.)

Jessore. Se Jessor.

Jêšti. Se Avesta, sp. 512, och Yašt.

Jesu afielses fest, detsamma som Jungfru Marias bebådelsedag (se d. o.).

Jesuäter, Den helige Hieronymus' jesuater ("Den heliga Hieronymus' Jesustjänare"), en tiggarmunkorden, som stiftades 1365 af Giovanni Colombino i Siena till sjukas och fattigas vårdande. Sitt namn lär orden ursprungligen fått däraf, att dess medlemmar ständigt ropade på gatorna: "lofvad vare Jesus Kristus!" Urban V sanktionerade 1367 denna orden som ett lekmannabrödraskap efter augustinordens regler. I början af 1600-talet fingo medlemmarna rättighet att låta prästviga sig; men 1668 upphäfde Klemens IX orden helt och hållet, emedan den blifvit alltför mycket förvärldsligad och dess rikedomar ansågos kunna användas till nyttigare ändamål än munkarnas vällefnad. J. P.

Jesu barndomsbok, en liten folkskrift af ganska hög ålder, som utgifvits på flera språk i många olika upplagor. Den skildrar vår frälsares barndom och lämnar äfven några upplysningar om hans moder. Innehållet är hufvudsakligen hämtadt från några af de s. k. apokryfiska evangelierna, såsom "Protevangelium Jacobi", "Evangelium Thomæ", "Evangelium infantiæ salvatoris" (urspr. på arabiska) och "Historia de ortu Mariæ et de infantia salvatoris". Första upprinnelsen till folkskriften torde vara den af Wernher, diakon i klostret Tegernsee, 1157 utgifna skriften "Leben der Jungfrau Maria" på vers, hvilken följdes af flera dylika historier, likaledes på vers. Sedan uppkom en prosalitteratur öfver samma ämne. I Augsburg utgafs 1474 "Unsers Herren Jesu Christi kinderbuch etc., aus dem italiänischen ins teutsche übersetzt". Andra upplagor följde, ett par på plattyska (Lybeck 1482 och Antwerpen 1488). En från tyskan öfversatt dansk upplaga kom ut 1508. Från 1761 finnas nyare upplagor af denna bok med titel "Vor Herres og Frelseres Jesu Christi barndomsbog tillige med en liden Historisk beskrivelse om Joachim og Anna, af hvad slægt de ære födde, item om deres datter Jomfrue Maria, hendes barndom og levnet". På svenska utkom i Uppsala 1515 "Legenden om Sancta Anna" (tr. af Paul Grijs), förmodligen öfversatt från danskan och innehållande till en del samma händelser som folkboken om Jesu barndom. De svenska bearbetningarna på prosa af denna barndomsbokslitteratur kunna delas i tre grupper under följande titlar: 1) "Wår Frälsares Jesu Christi barndomshändelser, sammanletade utur sednare funne judiske handlingar" (flera öfv. från dan-

kan och tyskan fr. o. m. 1776). 2) ”Wår Herras ch Frälsares Jesu Christi barndomsbok, tillika med n liten historisk beskrifning om Joachim och Anna, f hvad slägt de äro födde; Äfvenledes om deras lotter Jungfru Maria, hennes barndom och lefverne” öfv. från danskan), den vanligast förekommande.) ”Wår Frälsares Jesu Christi barndomsbok. Nyttig ch lärorik att läsa, i synnerhet för barn” (förkortad earb. af de föreg.). Andra bearbetningar från yskan och danskan förekomma också. Den svenska olkboken är öfv. på finska. Jesu barndomsbok bettar hufvudsakligen om öden, hvilka Jesus skulle a upplefvat som barn, i synnerhet under flykten ill Egypten, äfvensom om underverk, hvilka han som arn skulle ha utfört. — Jfr P. O. Bäckström, ”Svenka folkböcker” (1845—48, II, sid. 159). J. P.

Jesu bröder. Se Antidikomarianiter, akob, sp. 1179, och Jesus Kristus.

Jesu heliga hjärtas brödraskap (fr. *Congrégation du Sacré-cœur de Jésus*), en kryptojesuitisk orden, om efter jesuitordens upplösning 1773 grundlades 794 af f. d. jesuiten abbé Charles de Broglie, abbé ey och abbé Tournelly. Brödraskapets förste abbot ar den sistnämnde. Från sin första vistelseort i ärheten af Louvain i Belgien tvungos bröderna på rund af politiska förhållanden att begifva sig till ugsburg, där de beskyddades af kurfursten Klemens enceslaus af Trier. De måste emellertid därifrån y till Passau och Wien, i hvars närhet de sedan logo sig ned. Gynnade af påfven och kejsaren, förnade de sig där 1799 med ett annat kryptojesuitiskt rödraskap, de s. k. paccanaristernas. Galkaner och jansenister uppträdde som oförsonliga ender till Jesu heliga hjärtas brödraskap. Efter 814 uppgick orden i den återupprättade jesuitorden. – Ett kvinnligt Jesu heliga hjärtas sällskap (fr. *Dames du Sacré-cœur*) stiftades i Paris 1800 af ademoiselle Barat, en släkting till en medlem af et manliga sällskapet, och stadfästes 1826 af Leo II. Dessa hemliga ”jesuitinnor” egna sig åt den vinnliga ungdomens uppfostran i klosterpensioner ch äro spridda i många länder, äfven i Amerika ch Afrika. J. P.

Jesuitdroppar. Se Tillydroppar.

Jesuitisk, kännetecknande för jesuiterna (se Jesuitorden); skenhelig; icke skyende hänsynslösa tvägar för att nå ett mål, som i grunden är egenyttigt, men som man utsmyckat med ett vackert amn.

Jesuitorden (lat. *Societas Jesu*, förkort. S. J.), et inflytelserikaste af den romersk-katolska kyrkans rdenssamfund, benämnes på stiftarens modersmål ompañia de Jesus, emedan den vill utöra ett ”kompani” andliga krigsmän under Jesu aner och intaga en särskild förtroendeställning ll Frälsarens person. Dess upphofsman, den panske riddaren don Iñigo Lopez de Recalde, känd under namnet Ignatius Loyola, föddes 1491 på slottet Loyola (i prov. Guipuzcoa). Vid 14 års ålder blef han page hos erdinand den katolske och framstod senare som n lefnadslustig officer i spanska hären. Vid Pampenas försvar mot fransmännen i maj 1521 blef han ärad och lyckades ej blifva återställd utan lyte, huru han lät uppbryta och ånyo behandla det svårt kadade högra benet. Förströelseläsningen under tillfisknandet — riddarromaner, martyrlegender, Jesu lefnadshistoria samt lefvernesbeskrifningar öfver de båda märkliga ordensstiftarna Frans från Assisi och Dominicus — gaf hans tankar en allvarlig riktning. Drömmar och hallucinationer af religiöst innehåll bemäktigade sig hans sinne, och han beslöt efter en nära årslång själskamp i dominikanklostret Manresa, i viss mening en parallell till Luthers kamp i Wittenbergs kloster, att egna sig åt de otrognes omvändelse samt begaf sig efter stränga botöfningar, hvarunder han ofta hade visioner, i sept. 1523 till Palestina. Men då franciskanerna ej ville låta den oklare fanatikern verka där, återvände han till Spanien, lärde, 33 år gammal, latin från skolbänken i Barcelona och öfvergick därefter till universitetsstudier vid Alcalá och Salamanca för att blifva dess bättre rustad som en kyrkans stridsman. Snart började han tillika verka som enskild själasörjare, men antastades af inkvisitionen som misstänkt för trolldom och styrde därför 1528 kosan till Paris, där han fortsatte sina studier, lärde känna humanismens användbarhet för sitt verk och 1534 fick magistergraden. Tillsammans med sex af sina studiekamrater (Faber, Francisco Xaver, Laynez, Salmeron, Bobadilla och Rodriguez) aflade han i Dionysiuskapellet på Montmartre i Paris 15 aug. 1534 — det är stiftelsedagen för Jesu sällskap — högtidligt löfte om beständig kyskhet och fattigdom samt att begifva sig till Jerusalem för att vårda sjuka och

Fig. 1. Ignatius Loyola.

Fig. 2. Jesuitkyrkan del Gesù i Rom.

omvända sarasener eller, om detta inom ett år efter deras ankomst till Venezia (affärsplatsen) icke vore möjligt, ställa sig till påfvens förfogande för hvilken apostolisk sändning som helst. Resan till Palestina förhindrades af det 1537 mellan Venezia och turkarna utbrutna kriget, och det lilla sällskapets medlemmar sammanträffade, efter att ha blifvit prästvigda och en tid varit spridda uti Italien som själasörjare och sjukvårdare, 1538 i Rom, där de erbjödo påfven sin tjänst. Paul III stadfäste efter lång tvekan jesuitorden 27 sept. 1540. Till sällskapets förste ordensgeneral valdes enhälligt 22 april 1541 Loyola. Hans mest framstående karaktärsdrag, en underbar förening af entusiasm och världsklok beräkning, satte sin prägel på det af honom stiftade samfundet. Hans dödsdag, 31 juli 1556, blef en katolsk åminnelsedag, hans stoft fick sin plats i jesuitordens kyrka del Gesù (fig. 2) i Rom, och han kanoniserades 12 mars 1622 af Gregorius XV. Självbiografi i "Mon. Ignat.", ser. IV (1904); hans bref, *Cartas*, äro utgifna i 6 bd 1874—89 och i "Mon. Ignat.", ser. I (1903).

För så vidt Loyola var en produkt af den äkta spanska andan, så innebär jesuitorden den katolska kyrkans förspanskning. Jesuitordens skaplynne, organisation och verksamhet normeras genom två urkunder: *Exercitia spiritualia* och *Constitutiones*, bägge författade af Loyola, fast den senare, på hvilken han arbetat i 15 år, först under hans efterträdare Laynez blef formligen antagen. I "Exercitia spiritualia", urspr. en af Loyola redan 1522 på spanska författad bok "Manresa" (tr. i Rom 1548), finnas föreskrifter för en metodiskt anlagd rad af meditationer öfver andliga föremål af dels fasaväckande, dels hänförande art. Dessa meditationer, resultatet af författarens egen långa själskamp, åsyfta att framkalla en fullkomlig brytning med det världsliga lifvet, en eldig hänförelse för romerska kyrkan och ett ovillkorligt underordnande af tanke, samvete och handlingssätt under kyrkans domslut samt att sålunda göra ordensmedlemmarnas tänkesätt och vilja fullkomligt öfverensstämmande med ordens syftemål. Hvarje jesuit har åtminstone två gånger i lifvet fullständigt genomgått denna andliga exercis, som mer än något annat bevarar och förnyar orden och som är ordnad med i sitt slag enastående psykologisk genialitet. ("Exerc. spiritualia" har utgått i otaliga upplagor på olika språk; man räknar bl. a. omkr. 700 olika kommentarer till densamma; den bästa latinska ed. är af Roothaan, 1835, se nedan; tysk ed. af Handmann, 1904; jfr ock K. Holl, "Die geistlichen Übungen des Ignatius", 1905.) — "Constitutiones" ingå i *Institutum S. J.*, ordens egentliga lagkodex, upptagande alla påfliga bullor, generalkongregationernas dekret och canones samt ordensgeneralernas ordinationer; en så utförlig och i sitt slag genial lagbok eger ingen annan orden; där återfinner man ordens gällande rätt, ledande idéer, grundsatser och väsentliga verksamhetsformer (nyaste uppl. 1892 ff., 3 vol.). Enligt "Constitutiones" skall inträdet i orden föregås af ett tvåårigt *novitiat*. Därefter intagas novitierna som *scholastici* i ett kollegium, hvarest de genomgå en mångårig, noggrant reglerad kurs i filosofi och teologi. Sedan underkastas de åter under ett år novitiatets öfningar och upptagas därefter antingen till *coadjutores formati*, hvilka äro andliga (präster) eller världsliga (lekmannabröder) koadjutorer, eller till *professi*. I förra fallet afgifva de löfte att egna sig åt ungdomens undervisning, i senare fallet att obetingadt ställa sig till påfvens förfogande. De förstnämnde afgifva utom lydnadslöftet till påfven äfven de tre vanliga klosterlöftena. Alltså finnas 4 grader inom jesuitorden: 1) scholastici, 2) världsliga koadjutorer, 3) andliga koadjutorer och 4) professi. Därtill kommer äfven i vissa fall en 5:e: de "indifferente", d. v. s. hemliga jesuiter, hvilka anses i sin yttre ställning kunna gagna orden mera utanför än genom ett offentligt inträde i densamma. — "Professi" utgöra ordens egentliga kärna. De äro ord. medlemmar af *generalkongregationen*, hvilken i vissa föreskrifna fall sammankallas och hvilken det tillkommer att välja *ordensgeneral* och *assistenter* som dennes rådgifvare och kontrollanter samt att i händelse af vissa förseelser afsätta generalen äfvensom att besluta nödiga ändringar och tillägg i konstitutionerna. Ordensgeneralen väljes för lifstid, förestår regeringen, förvaltningen och jurisdiktionen för orden i dess helhet, utdelar grader och ämbeten inom densamma och eger att meddela nödiga dispenser från konstitutionernas stadganden. I honom skola ordensmedlemmarna vörda Kristus själf som närvarande. Som generalens ställföreträdare förestår en *provincial* hvar och en af de *provinser*, i hvilka orden är indelad. Under provincialerna åter förestå *superiorer* professhusen, *rektorer* kollegierna och *magistri novitiorum* novishusen. Dessutom finnas *prefekter* för särskilda institut och verksamhetsarter, särskilda ämbetsmän för universiteten, *prokuratorer* för mera maktpåliggande världsliga förrättningar och *censorer* för prövande af böcker, som ordensmedlemmar författat. Alla dessa generalen underordnade ämbetsmän tillsättas merendels på tre år. Hos hvarje provincial finnes en *admonitor* samt flera *konsultorer*, hvilka öfvervaka honom och, om så behöfves, erinra honom om hans plikt. Den på detta sätt i det yttre gestaltade organismen sammanhålles genom en ytterst noggrann ömsesidig bevakning samt framför allt genom en blind och ögonblicklig lydnad. Den underordnade ser i sin förman en representant af den gudomliga försynen, låter af honom föra sig "såsom en död kropp eller en staf" och öfvergifver på hans befallning hvilken öfvertygelse som helst. En sådan öfverlåtenhet sliter alla andra band af nationalitet, vänskap, tacksamhet eller blodsförvantskap. Loyola själf utvecklade t. o. m. en särskild lydnadsteori, i det han särskilde 3 stadier: handlingens, viljans och förståndets lydnad; den sista är den högsta, ty att kunna i lydnad uppgifva äfven sin innersta öfvertygelse är det svåraste af allt; därför är den ock slutmålet för ordenslärjungarnas långa undervisning. Den andliga styrka, som denna, hela orden som i ett järnband sammanhållande, lydnad måste åstadkomma, ökas ytterligare genom en ständig hänsyn till och beräkning af hvad som för ordens syften är *ändamålsenligt*. Hvarje medlem får den uppgift, hvartill han efter den noggrannaste pröfning anses mest duglig, och har att i allt, som beror på hans eget omdöme, handla med klok beräkning. Jesuitordens hufvudsyfte är enligt konstitutionerna Guds allt större förhärligande (*ad majorem Dei gloriam*) samt ordensmedlemmarnas och andra människors frälsning och andliga fullkomnande. Men detta är för orden liktydigt med utvidgande

af den romerska kyrkans eller snarare den romerske påfvens välde i och öfver världen samt människornas fullkomliga underordnande därunder i yttre och inre afseende. Hufvudarterna af den verksamhet, som jesuitorden i detta syfte utöfvar, äro: predikan, enskild själavård och ungdomens undervisning. För att obehindradt kunna egna sig åt dessa uppgifter förbehöllo sig jesuiterna frihet från åtskilliga de egentliga munkordnarna ålagda plikter, såsom gemensamma andaktsöfningar och körsång å de s. k. kanoniska timmarna m. m. Likaledes undvika de öfverdrifna kroppspåkningar för att kunna bibehålla försvagad handlingskraft. Mer än åt någon annan orden förlänades åt jesuitorden af påfvarna privilegier, så att dess frihet att utbreda sig och verka, så långt det berodde på påfvarna, blef snart sagdt obegränsad.

Jesuitorden genomgick vid sin framkomst tre utvecklingsstadier; den begynte som ett sällskap för yttre mission, blef från omkr. 1540 ett prästsällskap för inre mission, för att från omkr. 1550 med bibehållande af de två förra uppgifterna dock i hufvudsak framträda som centralorganisation för det heliga kriget mot kättarna. Loyola var ej från början, men blef väl genom utvecklingens inneboende konsekvens småningom Anti-Luther, så som han alltsedan i bildande konst och folkuppfattning lefvat. — Jesuitordens arbetsfält sönderdelade sig ock efter ofvannämnda tre hufvuduppgifter i tre afdelningar: hednavärlden, den romerska kyrkan och den öfriga kristenheten. Dess missionsverksamhet bland hedningarna började strax efter ordens stadfästelse af Frans Xaver i Ostindien och har därefter i största utsträckning utöfvats icke blott i Asien, utan äfven i Afrika och Amerika. Densamma har företett lysande prof af kärlek, självuppoffring och ihärdighet samt har utom sitt egentliga syfte gagnat civilisationen och vetenskapen. Men den är äfven känd för sitt tolererande af hedniska seder och bruk, särskildt i Kina, där jesuiter uppträdde som mandariner, och på Malabar, där de predikade i bramindräkt och lämpade sig efter den indiska kastskillnaden, samt för sitt maktmissbruk och sin vinningslystnad, i synnerhet i Syd-Amerika, och ordensmissionen har mångenstädes endast för en kort tid egt bestånd. — Inom sin egen kyrka gjorde jesuiterna till sin uppgift att återupprätta och stadfästa medeltidens kyrkliga åskådning i skarpaste motsats mot de idéer, som genom reformationen börjat verka på tänkesättet äfven hos katolikerna. Särskildt ha jesuiterna sökt skaffa erkännande åt påfvens absoluta öfverhöghet ej endast inom kyrkan, hvartill ock hör hans ofelbarhet i offentliga uttalanden, utan äfven öfver de världslige regenterna, för hvilket senare ändamål de sökt försvaga dessas makt genom att härleda den från folket och påyrka folkets rätt att afsätta regenter. Därjämte utmärkes den jesuitiska åskådningen å ena sidan för öfvertro, bevisad i läran om Jungfru Marias obefläckade aflelse samt en till den mest osmakliga ytterlighet drifven Mariadyrkan äfvensom i befrämjande af vallfärder, relikdyrkan och annan katolsk vidskepelse, å andra sidan för en pelagiansk rationalistisk uppfattning af den gudomliga nådens förhållande till den mänskliga viljan. På Tridentinska mötet (1545—63) var det jesuiterna, som genomdrefvo de mest antiprotestantiska lärobestämmelserna. En synnerligen fruktbar jordmån för inplantande af sitt åskådningssätt vunno de dels genom att draga till sina biktstolar dem, som sökte tröst, råd och ledning i andligt afseende, dels genom att taga om händer ungdomens undervisning. I det förra afseendet var det egentligen rika och maktegande personer, i synnerhet furstar, som de sökte vinna till biktbarn. För samvetsmåls afgörande ha jesuiterna utarbetat en mängd kasuistiska handböcker och läroböcker i moral. Dessa utmärka sig särskildt genom lärosatserna om *probabiliteten*, enligt hvilken det är tillåtet att mot sin egen öfvertygelse handla efter någon kyrkolärares mening, om *intentionen*, enligt hvilken man icke syndar, om man i god afsikt begår en lagöfverträdelse, samt om *reservatio mentalis*, enligt hvilken man fritt kan ljuga i sak, i fall man blott genom tvetydighet i uttrycket eller hemliga förbehåll bevarar ett sken af sanning. Genom dessa läror ha jesuiterna dels — såsom det yttrats af några bland dem — velat göra Kristi ok lätt för andra, dels rättfärdigat sin egen delaktighet i handlingar af ofta den mest upprörande art. — Genom sin undervisningsverksamhet söka jesuiterna bland de högre stånden — ty folkundervisning ingår ej i deras plan, enär folkets massa bäst behärskas, så länge den är okunnig — vinna tillgifna gynnare äfvensom lämpliga adepter för sin egen orden samt att uppfostra det katolska prästerskapet. Genom sin undervisningsverksamhet mer än genom något annat har orden vunnit sin väldiga makt, och den kan därför ur viss synpunkt med rätt karakteriseras som en *skolorden*. Jesuiternas undervisning är systematiskt anlagd, förenad med noggrant öfvervakande af lärjungarnas sedliga lif samt kostnadsfri. Den har vunnit stort beröm för goda resultat, men har med en formell utbildning af de mänskliga anlagen på ett förundransvärdt sätt förenat undertryckande af tanke- och samvetsfrihet. Som mönster för jesuitiska läroanstalter gäller Collegium romanum, anlagdt 1551 af den tredje ordensgeneralen, Francesco Borgia, hertig af Gandia. Äfven vetenskapsmän i egentlig mening ha bland jesuiterna funnits till stort antal och på snart sagdt alla områden af mänskligt vetande, äfven om vetenskapen där nödvändigt måste tjäna ordenssyftet. De vetenskaper, inom hvilka jesuiter vunnit största ryktbarhet, äro därför sådana, som stå i ett mer aflägset förhållande till det teologiska systemet, såsom matematik, fysik, astronomi och krigsvetenskap.

I de katolska länderna vunno jesuiterna hastig framgång, ehuru icke alltid utan gensägelse. I Italien utbredde de sig först och behärskade under 1500- och 1600-talen den italienska kulturen, som sålunda förspanskades. Republiken Venezia var uti Italien den enda stat, som utestängde dem, 1606—56; senare visserligen tillåtna, förblefvo de utan större makt i lagunstaden. Efter Italien fingo de först hem i Portugal, från 1540. Där vunno de snart, i synnerhet under konung Sebastian, det största inflytande på regeringen. I Spanien voro väl regenterna till en början mindre gynnsamt stämda mot dem, men tillstadde deras verksamhet i landet. Under seg kamp med sina farligaste motståndare, dominikanerna, tillkämpade de sig dock med 17:e årh. landets religiösa ledning. I Frankrike öppnades vägen till Paris först genom Laynez' skicklighet

1561; sedan utbredde sig orden hastigt, men blef efter en jesuits mordförsök på Henrik IV 1594 helt utdrifven. Den återkallades under viss kontroll 1603, utbredde sig starkt, men tvangs af Richelieu att aflägga sin spanska karaktär och tjäna det natio-

Fig. 3. Jesuitordens märke (titelvinjett i ett arbete, 1616).

nella intresset. Så fingo jesuiterna makten öfver Ludvig XIV och kunde krossa protestantismen i landet. — De förste jesuiter, som beträdde Tyskland, voro Peter Faber (se F a v r e, P.) 1541 och N. Bobadilla 1542; dessa medverkade ock vid bildandet af det första jesuitkollegiet, i Köln 1544, hvilket länge var det inflytelserikaste i Tyskland. 1552 följde Wiens och 1556 Ingolstadts kollegier; dessa blefvo hufvudorterna. Bredvid Faber trädde som den främste jesuiten i Tyskland Peter Canisius (se d. o.). Främst genom sina skolor behärskade jesuiterna snart andligen det katolska Tyskland. Deras arbete förspordes i protestantismens undertryckande i Neder-Bajern, Eichsfeld, Baden, Würzburg, Salzburg, Österrike och Steiermark, äfvensom delvis i Ungern (genom den berömde P. P á z m á n y, d. 1637, en af protestantismens mest ihärdiga fiender) och, efter slaget på Hvita berget (1620), nästan fullständigt i Böhmen. Belgien, som förut till hälften var protestantiskt, blef, sedan jesuiterna vunnit Alessandro Farneses gunst, snart h. o. h. katolskt, och i Nederländerna lyckades de lika hastigt återvinna ett stort antal anhängare åt den katolska tron. I Polen grundades från 1564 genom St. Hosius (se d. o.) flera jesuitkollegier, i hvilka de adlige ynglingarna uppeggades till fanatiskt hat mot protestantismen, hvilket snart gaf sig luft i mördande samt i brännande och stormande af protestantiska kyrkor. Med Sigismund Vasa 1587—1632 vunno jesuiterna ett herravälde i Polen som knappt i något annat land; de vände sin makt ej blott till protestanternas, utan ock till de grekiske ortodoxes undertryckande, till Polens fördärf. Bland rent protestantiska länder valde jesuiterna i första rummet det mest betydande, nämligen England, till föremål för sina omvändelseförsök. 1579 landade de förste fäderna i Dover. Efter en tids hemlighållen verksamhet, hvarvid de framför allt sökte undergräfva själfva grundvalen för Englands kyrkoförfattning: konungadömets öfverhöghet öfver kyrkan, blefvo de upptäckta och af drottning Elisabet ur landet utdrifna, erhöllo under konungarna af det stuartska huset inflytande, men ock många martyrer, fingo ledningen under Jakob II, men störtades med honom helt. Till Sverige kom den förste jesuiten, Stanislaus Warszewicky, från Polen 1574 på påfligt uppdrag. Snart kom, 1576, från Louvain jesuiten Laurentius Nicolai, norrman till börden och sedermera i Sverige kallad "Klosterlasse". Han utgaf sig för lutheran och fick anställning vid det nyligen inrättade kollegiet i gråmunkeklostret på Riddarholmen i Stockholm samt vann hemliga anhängare. En italiensk jesuit, Antonio Possevino, sändes under titel af kejserlig legat 1577 till Sverige för att vinna Johan III för katolska tron. Konungen öfvergick väl för sin person till denna och skickade svenska ynglingar till utländska jesuitiska läroanstalter, men biföll landets katoliserande endast under vissa villkor. Den romerska kurian antog icke dessa. Såväl till följd däraf som genom misslyckade politiska beräkningar samt genom inflytande af hans andra gemål afsvalnade Johans ifver för katolicismen, och jesuiterna förvisades ur riket. Långt senare lyckades jesuiterna i Sverige göra en ryktbar eröfring, då två ordensprofessorer som resande adelsmän vid drottning Kristinas hof gåfvo hennes tanke på öfvergång till katolicismen fasthet. 1664 kom åter en jesuit J. Sterck till Sverige, men dömdes och utvisades 1671. 1690—98 försökte jesuiten legationssekreteraren Gottscheer verka i Stockholm. (Om jesuiternas försök till inträngande i Sverige se A. Theiner, "Schweden und seine stellung zum heiligen stuhl", 1838 ff., katolsk; K. Hildebrand, "Johan III och Europas katolska makter", 1898, H. Biaudet, "La Suède et le S. siège I. 1570—76", 1907, och L. Karttunen, "Ant. Possevino", 1908.) I Danmark och Norge ha deras försök varit flera, men utan nämnvärdt resultat. — I fråga om den grekiskkatolska kyrkan bemödade sig jesuiterna att åstadkomma en förening mellan henne och den romerska, särskildt i Ryssland, Litauen och Konstantinopel, dock utan varaktig följd.

Alla de förste ordensgeneralerna voro betydande män. Efter Ignatius följde spanjorerna J. L a y n e z (1558—65) och F. B o r g i a (1565—72) samt belgiern E. M e r c u r i a n (1573—80). Sina största yttre framgångar vann jesuitorden under sin femte general, C l a u d i o A q u a v i v a (1581—1615), dittills den största härskartalangen bland ordensgeneralerna. Denne undertryckte uppkomna inre söndringar, afvärjde påfliga försök att inskränka ordens makt och gjorde en mot jesuiternas lära uppväckt storm oskadlig. Under honom och de närmast 15 åren därefter (30-åriga krigets första tid) växte orden proportionsvis snabbast; 1626 funnos 16.000 medlemmar, hvaraf i Italien öfver 3,000, på Pyreneiska halfön öfver 2,000, i Tyskland 2,000, Frankrike 2,000, Belgien öfver 1,000, Polen öfver 1,000, o. s. v.; relativt starkast var den i Belgien. Utanför Europa var den talrikast i Ostindien (500 arbetande), Mexico (400 arb.), Peru (400) och Paraguay (150). Det fanns knappast en trakt på jorden, där ej en jesuit kunde träffa en broder. Orden hade blifvit en världsmakt. — Men efter kontrareformationens brytande genom Gustaf II Adolf slappnade entusiasmen, och det inträdde en förändring i ordens inre karaktär. Den monarkiska makten försvagades genom oproportionerligt förökande af "professi", hvarjämte

essa, efter att förut ha öfvat endast andlig verk-
mhet och lefvat af allmosor, nu öfvertogo både
densämbeten, som kräfde världslig verksamhet, och
isposition af kollegiers inkomster samt vunno ett så-
ant inflytande, att de 1661 kunde beröfva ordens-
eneralen Goswin Nickel hela hans makt, utan
t han blifvit öfverbevisad om någon egentlig för-
ytelse. Äfven lydnaden för påfven försvagades. I
riderna mellan honom och Frankrike förfäktade
suiterna merendels det senares intressen; jesuitiska
rifter brändes af bödeln i Rom. Därjämte togo de
nt världsliga sträfvandena öfverhand. Handel,
dustri och bankaffärer öfvades i största skala. I
mband därmed förslappades det sedliga lifvet. De
fvan nämnda grundsatserna i moralen nyttjades icke

ig. 4 o. 5. Jesuitdräkt inomhus (t. v.) och ute (t. h.) på 1600- och 1700-talen.

lott till främjande af ordenssyftena, utan äfven till
rsäktande af de enskildes synder. Snart reste sig
ock mot jesuitismen dels en riktning, som åsyftade
atolicismens renande och förädling i tro och lif,
els en ny tidsanda. Den förras sakförare var
ansenismen. Med moralisk kraft och öfverlägsen
atir blottade och nedgjorde den till denna riktning
örande Pascal i sin 1656 utgifna skrift "Lettres
rovinciales" den jesuitiska moralen. Väl dukade
ansenismen efter några tiotal år i yttre måtto under
ör jesuitiska stämplingar, påfliga fördömelsedomar
ch franska regeringens förföljelse, och den 14:e
rdensgeneralen M. Tamburinis (1706—20)
egering betecknas af ordens historieskrifvare utgöra
'höjdpunkten af den apostoliska verksamheten och
ttre glansen"; men jansenismens moraliska seger
ar afgjord. Den nya tidsandan, som hade sina
ålsmän i den franska litteraturens koryféer under
et 18:e årh., omfattades af de flesta europeiska
egeringar, hvarefter desamma i jesuiterna, som då
ckså närmare slutit sig till påfven, ej kunde se annat
n obskuranter, som stodo i vägen för folkens väl-
ärd. Därtill kommo äfven angrepp mot jesuiterna
rån ortodoxt katolskt håll, nämligen från kapuci-
erna och franciskanerna, hvilka anklagade dem för
eras lättsinniga förfarande vid hednamissionen. Det hjälpte ej, att orden fortfarande vann proselyter och samlade ekonomiska maktmedel (omkr. 1750 nådde den sitt maximum både i talrikhet, 22,589, och rikedom, värderad till minst 1 milliard kr.!). Konflikter med regeringarna och delvis obevisade misstankar åstadkommo sedan deras fullkomliga störtande. Detta inträffade först i Portugal, 1759, förnämligast på grund af deras vägran att till detta rike öfverlämna den af Spanien afträdda delen af den genom jesuitiska missionärer under spanska kronans öfverhöghet grundlagda och styrda staten Paraguay samt till följd af deras förmenta delaktighet i ett attentat mot konung Josef I. I Frankrike föranledde ordens vägran att betala en af dess prokurator på Martinique åsamkad handelsskuld en juridisk undersökning af ordens statuter, till följd af hvilken dessa förklarades oförenliga med den franska lagstiftningen. Efter ett misslyckadt försök att åvägabringa en reformation af orden, hvarvid ordensgeneralen L. Ricci (1758—73, den siste af de 18 generalerna före upphäfvandet) afgaf det ryktbara svaret: *sint ut sunt aut non sint* ("antingen skola de vara sådana de äro eller icke vara"), blef densamma i Frankrike upphäfd 1762 genom ett parlamentsbeslut, som af regeringen väl formellt ogillades, men i sak bekräftades 1764. Likaledes upphäfdes orden i Spanien och Neapel 1767 samt i Parma 1768. Påfven Klemens XIII hade 1765 förgäfves i en bulla försvarat den på alla håll ansatta orden, men Klemens XIV nödgades vika för tidens kraf och utfärdade 1773 bullan *Dominus ac redemptor noster*, hvilken upphäfde jesuitorden.

Detta oaktadt bibehöllo dock jesuiterna under andra namn (t. ex. Andakten till Jesu hjärta, Trons fäder, Redemptorister och Liguorianer) delvis sin förbindelse med hvarandra. Påfven Pius VI gynnade dem. Maria Teresia beviljade dem vissa förmåner, och Fredrik II använde dem i Schlesien till ungdomens undervisning; men 1786 upplöstes den där helt. Katarina II och Paul I i Ryssland gynnade jesuitorden i ännu högre grad. I sistnämnda land valdes snart generalvikarie. Pius VII upphöjde den tredje innehafvaren af denna värdighet till general och återställde orden för Ryssland 1801 samt för konungariket Båda Sicilierna 1804. Den efter Napoleons fall började restaurationen af alla gamla förhållanden gaf samme påfve tillfälle att helt och hållet återställa jesuitorden, hvilket skedde genom bullan *Sollicitudo omnium ecclesiarum* 7 aug. 1814. S. å. öppnades åter deras novishus i Rom; 1820 tog den då valde generalen sitt säte i sistnämnda stad, 1824 återfingo de Collegium romanum, och 1836 erhöllo de äfven ledningen af propagandans läroanstalt för missionärers utbildning. Alltifrån sin återställelse har jesuitorden utöfvat stort inflytande på påfvens åtgärder, men i synnerhet efter den skarpsinnige och energiske holländaren Roothaans (1829—53) tillträdande af generalsvärdigheten. Han ledde orden med sådan framgång, att romerska folket sedan hans tid kallar jesuitgeneralen "den svarte påfven". Sedan 1850 trädde som ordens hufvudorgan och snart nästan som officiellt organ för påfvedömet den stora alltjämt mäktiga romerska tidskriften "Civiltà Cattolica". Roothaans arf har med stor klokhet förvaltats af efterträdarna, belgiern pater Beckx (1853—87), schweizaren A. Anderledy (1887—92) och

spanjoren L. Martin (1892—1906); särskildt har förhållandet till kurian så utvecklats, att orden aldrig under sin historia haft sådant inflytande öfver katolska kyrkan som under de sista årtiondena. Den har ock alltmera samlat sin tyngdpunkt till Rom, där all kyrklig makt sedan 1870 ligger. Den nuv. generalen F. X. Wernz är tysk (Württemberg), i sin mån ett vittnesbörd om den ökade betydelse den tysk-österrikiska katolicismen på sistone fått. Bland andra betydande jesuiter i kurian f. n. kan ock nämnas tysken pater Ehrle, vatikanbibliotekets föreståndare. — De viktigaste af jesuiterna genomdrifna beslut af påfven rörande kyrkan i det hela sedan ordens återställelse äro: bibelsällskapens fördömande (1816), upphöjandet af läran om Jungfru Marias obefläckade aflelse till kyrklig dogm (1854), utgifvandet af encyklikan och ”Syllabus errorum” (1864), genom hvilka yrkandena på samvetsfrihet, vetenskaplig forskningsfrihet, tryckfrihet, den världsliga maktens oberoende af den kyrkliga m. m. fördömdes, proklamerandet af den påfliga ofelbarheten (1870), Liguoris upphöjande till ”Doctor ecclesiæ” (se d. o.) 1871 och därmed det officiella sanktionerandet af jesuiternas morallära, samt Syllabus af 1907 och åtgärderna mot amerikanismen och ”modernismen”. — I det land, som under jesuitordens upplösningstillstånd varit dess hufvudsakliga tillflyktsort, Ryssland, gjorde sig densamma snart genom en vidt utgrenad och slugt anlagd omvändelseverksamhet förhatlig och blef 1820 för alltid förvisad från detta rike. I de flesta öfriga europeiska stater af katolsk eller blandad katolsk och protestantisk religion har jesuitorden efter sin återställelse kämpat en ihärdig, växlingsrik kamp mot det borgerliga samhället. Dess öde har ofta sammanhängt med de politiska reaktionära eller liberala partiens växlande makt. Uti Italien återställdes orden inom flera stater redan 1815 och öfvade i det hela ända till 1859 stort inflytande, men förjagades till följd af Garibaldis segrar, 1860, ur det då upprättade konungariket Italien. Den organiserade dock snart åter ordenshus i Florens och har utbredt sig, äfven om den fått afstå från att verka i den af dess statuter föreskrifna formen. Jesuiterna äro sedan 1873 utträngda från det gamla professhuset vid Gesù-kyrkan i Rom, och ordensgeneralen har fått sin tillflykt i Collegium germanicum. I Spanien återställdes jesuitorden likaledes 1815, har därefter flera gånger varit upplöst (1820, 1835, 1853, 1868), men alltid ånyo upprättats och på fruktansvärdt sätt hämnats sina lidna nederlag; f. n. är den där nästan allsmäktig och samlar väldiga rikedomar (jfr don José Ferrandiz, ”Das heutige Spanien unter dem joche des papsttums”, tysk öfv. 1909). Portugal förblef troget sin en gång fattade position gentemot jesuiterna. 1829 blefvo de väl inkallade af Dom Miguel, men fördrefvos 1834, då den konstitutionella monarkien återupprättades. De ha dock, utan att vara erkända, åter inkommit och uppträda fullt offentligt med kloster etc. I Österrike tolererades jesuiterna som redemptorister från 1820, fingo 1838 uppträda under sitt rätta namn, fördrefvos väl 1848, men återkommo snart och erhöllo genom Österrikes konkordat med påfven 1855 ett fritt och vidsträckt verksamhetsfält. 1870, sedan ofelbarhetsdogmen på vatikankonsiliet sanktionerats, förklarade sig dock österrikiska regeringen icke längre kunna upprätthålla konkordatet. Numera har dock orden här fullt fri verksamhet samt har behärskat Innsbrucks betydande teol. fakultet. I Preussen, särskildt Rhenprovinsen, öfvade jesuiterna redan 1827 sina agitationer. Författningen 1850 förlänade full frihet åt katolska kyrkan och därmed oerhörda framgångar åt jesuitorden, men efter tyska kejsardömets upprättande blef densamma 1872 i Tyskland upphäfd. Den tyska jesuitlagen af 1872 upphäfdes delvis 9 mars 1904, hvilket dock icke innebär medgifvande åt jesuitorden som orden att existera i Tyska riket. I det katolska Schweiz vunno jesuiterna snart stort inflytande, i synnerhet i Fribourg och Schwyz. Det demokratiska partiets angrepp på katolska kyrkans rättigheter 1841 föranledde deras högtidliga inkallande i Luzern 1844. Mot det ultramontanska partiets förtryck reste sig friskaror. Mot dessa åter stiftades ”Das sonderbund”, och borgerligt krig utbröt, efter hvars slut jesuiterna utvisades ur hela Schweiz, 1848. Dock ha de ännu en gång, i slutet af 1850-talet, fått inkomma i Fribourg, Schwyz och Le Valais. Genom förbundsförfattningen af 1874 upptogs och skärptes 1848 års beslut; äfven enskilda jesuiter äro förbjudna att bosätta sig eller bedrifva verksamhet i kyrka och skola i hela republiken. — Utan att egentligen ega laglig tillåtelse, men dock med stöd af de allmänna rättigheter, som genom emancipationsbillen 1829 tillerkänts katolska kyrkan, ha jesuiterna äfven i England upprättat ordenshus, och de åstadkomma inom den engelska aristokratien en mängd omvändelser till katolicismen. I Irland ha de i skydd af religionsfriheten stadfäst sitt välde. Äfven i Nord-Amerika ega de många läroanstalter och torde där f. n. vara allra mäktigast som skolorden; i Syd-Amerika ha de, trots åtskilliga åtgärder mot dem, förmått bibehålla sig. — Det land, i hvilket jesuiterna i nyare tid vunnit största välde, är jämte Spanien Belgien. Väl måste de 1816 utvandra till Frankrike, men den belgiska revolutionen 1830 öppnade för dem åter inträde, och lagen om undervisningens frihet af 1831 gaf dem tillfälle att lägga under sig snart sagdt hela den högre undervisningen i landet. Här ligger katolicismens f. n. främsta teologiska högsäte, universitetet i Louvain (Löwen). — Till Danmark kommo jesuiterna 1872; de ega där bl. a. S:t Andreaskollegiet med öfver 200 lärjungar. I Sverige finnas residens i Göteborg, Gäfle och Stockholm. Färöarna besökas årligen af en jesuitpater. I Norge är orden förbjuden, senast genom stortingsbeslut 1897. — I Frankrike gafs åt jesuitorden utan dess formliga återställande tillfälle till inflytelserik och vidsträckt verksamhet, då Ludvig XVIII undandrog de förberedande prästbildningsanstalterna universitetets inspektion (1814), och ännu mer då han 1816 tillät s. k. missionspredikningars hållande öfverallt i landet. Fördrifna genom julirevolutionen (1830), framträdde jesuiterna dock snart åter öppet under Ludvig Filip. De måste emellertid till följd af en genom deputeradekammaren föranledd underhandling mellan franska regeringen och ordensgeneralen 1845 lämna sina förnämsta kollegier, men erhöllo åter genom lagen om den offentliga undervisningen 1850 fritt utrymme för sin skolverksamhet. Sedan befästes deras inflytande under det andra kejsardömet och förökades ännu mer under den konservativa republiken, till dess under Jules Grévys

presidentskap styrelsen erhöll en annan riktning och jesuiterna genom ”marsdekretet” 1880 som skolorden upplöstes och alla dess läroanstalter stängdes; alla jesuiter (1,509 st.) utvisades. De kommo dock på olika vägar åter. Dödsstöten gafs orden i Frankrike genom den af Waldeck-Rousseau 29 mars 1901 genomdrifva ”föreningslagen”, då 2,562 jesuiter i Frankrike utdrefvos, 32 kollegier, 26 residenser etc. tillintetgjordes. Fäderna vände sig mest till Belgien, England eller Orienten; ”skilsmässolagen” af dec. 1905 har för jesuiterna omöjliggjort hvarje återkomst till Frankrike som orden. — 1889 förvisades orden från Brasilien. Den nyaste tiden har sålunda i flera länder tillfogat jesuitorden nederlag af svåraste art. Fullt fri verksamhet har den inom sitt gamla område blott i Österrike-Ungern, Spanien och Belgien; och som missionsorden inom hednavärlden är den blott en skugga af sin forna storhet. Dess stora inflytande i Nord-Amerika är blott en svag ersättning för alla förluster. Men genom sin makt i Rom och kurian (nuv. påflige statssekreteraren Merry del Val står jesuiterna mycket nära) och sitt andliga inflytande öfver hela katolska världen är den fortfarande dennas största inre makt. Och dess medlemmars antal växer trots allt motstånd. 1816 räknade den 674 medl., 1838 3,067, 1853 5,209 i 10 provinser, 1883 11,480 i 19 prov., 1906 15,564 i 25 prov., 1908 15,930, hvaraf nu den tyska provinsen är den största (med 1,686 medl.). Proportionsvis talrikast äro de i Belgien (1,150 medl.) och Holland (532 medl.). Ordens förmögenhet är åter trots förlusterna i Frankrike enorm.

Källor och litteratur. Ur den oerhörda mängden må framhållas 1) Framställningar af ordens hela historia: J. Crétineau-Joly, ”Histoire religieuse etc. de la Compagnie de Jésus” (3:e uppl. 1851, 6 bd, ”hufvudarbetet”, okritisk panegyrik), J. Huber, ”Der jesuitorden nach seiner verfassung” etc. (1873; den motsatta polen), Ranke, ”Geschichte der römischen päpste” (10:e uppl. 1900, 3 bd), I. H. Maronier, ”De orde der jezuiten” (Leiden 1899), A. Brou S. J., ”La compagnie de Jésus” (4:e uppl. 1905, populär katolsk sammanfattning), H. Boehmer, ”Die jesuiten” (2:a uppl. 1907, bästa protestantiska sammanfattning), M. Heimbucher, ”Die orden und kongregationen der katholischen kirche”, del III (1908; katolsk, rik på fakta), samt de nyaste kyrkohistoriska handböckerna. 2) Polemik och apologi: Döllinger-Reusch, ”Geschichte der moralstreitigkeiten in der römisch-katolischen kirche” (2 bd, 1889—96), Eugène Sue, ”Le Juif errant” (otaliga upplagor och öfversättningar), Paul Bert, ”La morale des jésuites” (11:e uppl., 1900; bidrog till jesuiternas fall i Frankrike), Du Lac S. J., ”Les jésuites” (1900; utförligt försvar för orden), F. Heiner, ”Der jesuitismus” (5:e uppl., 1903; katolskt hufvudarbete), B. Duhr S. J., ”Jesuitfabeln” (4:e uppl. 1904), den från jesuitorden till protestantismen öfvergångne grefve Hoensbroechs (se d. o.) arbeten, senast ”14 jahre jesuit” (1910), starkt polemiska, R. Eckart, ”Hundert stimmen über den jesuitenorden” (2 bd, 1908). 3) Jesuitordens uppkomst: St. Rose, ”St. I. Loyola and the early jesuits” (1891), W. van Nieuwenhoff S. J., ”Leven van den heiligen Ign. van Loyola” (1891; katolskt hufvudarbete), H. Müller, ”Les origines de la compagnie de Jésus” (1898; vill förklara ordens form från muhammedanska förebilder), E. Gothein, ”I. von Loyola und die gegenreformation” (1895; det förnämsta protestantiska arbetet), H. Joly, ”St. I. de Loyola” (5:e uppl. 1905), M. Alonzo, ”Laynez” (1906). 4) Källsamlingar och bibliografi: Carayon, ”Documents inédits concernant la compagnie de J.” (23 bd, 1863—86), Kehrbach, ”Monumenta Germaniæ pedagogica” (16 bd, 1887—94), F. Prat, ”La compagnie de Jésus en France” (4 bd, 1877), Sommervogel, ”Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus” (9 bd, 1891—1900), Tavagnutti, ”Bibliotheca catholica S. J.” (1891; litteratur 1830—90), De Uriarte, ”Bibliografia de jesuitas españoles”, I (1904). 5) Under sista årtiondet har jesuitorden satt i gång ett omfattande arbete på att få sin historia skrifven på grundval af modern källforskning. Resultatet däraf är dels utgifvandet i Madrid af den väldiga urkundspublikationen ”Monumenta historica societatis Jesu” (1898 ff.; 1909 32 bd utkomna), genom hvilken alla äldre urkundsamlingar småningom göras föråldrade, dels begynnandet af en rad utförliga monografier öfver ordens historia i olika länder: A. Astrain, ”Historia de la compañia de Jesus en la asistencia de España”, I (Loyola; 1902), II (Laynez-Borgia; 1905), III (Mercurian-Aquaviva; 1909), B. Duhr, ”Geschichte der jesuiten in den ländern deutscher zunge”, I (1907), Th. Hughes, ”History of the society of Jesus in America”, I (1908), II (documents 1909); T. Venturi, ”Storia della compagnia di Gesù in Italia”, I (1910), H. Fouqueray, ”Histoire de la compagnie de Jésus en France”, I (s. å.). J. A. E. (Hj. H—t.)

Jesuitstil, *konsthist.*, ett ofta brukadt namn på barockstilen (jfr Byggnadskonsten, sp. 730 ff.), sådan denna framträdde i jesuiternas kyrkobyggnader, där den fick sitt mest genomförda uttryck. På detta område voro jesuiterna tongifvande från 1568 (då kyrkan del Gesù i Rom byggdes; se Jesuitorden, fig. 2) till inemot midten af 18:e årh.; lösen var att blända allmänheten och imponera genom hejdlös prakt. Pittoresk verkan skulle eftersträfvas till hvad pris som helst; det organiska i de struktiva formerna dränktes i en öfversvämning af dekorativa biformer, hvilka framhäfdes som det väsentliga. Kroklinjer fingo öfverallt träda i de rätas ställe. Snäckor, musslor, snirklar, klängande löfverk, blomster- och fruktsnören blefvo genomgående motiv. Man ställde godtyckligt pilastrar, halfpilastrar och kolonner, som icke buro någonting, bredvid hvarandra; vridna, ja t. o. m. inböjda (”sittande”) kolonner förekommo. Mångfaldiga afbrott och förkroppningar anbragtes å gesimserna. Gafveln var ofta bruten eller utsvängd. All profilering gjordes synnerligt skarp för att åstadkomma skuggning. Särskildt kyrkornas inre utsmyckning åsyftade intrycket af storartad, upplifvande prakt. Man sparade ej på dyrbara marmorarter, förgyllning, draperier, hautreliefer, fristående grupper, moln och änglabyster. Med plastiken förbands figurmåleri, ofta så, att båda öfvergingo i hvarandra. Hvalfven kassetterades ej mer, utan fylldes med fresker, ej sällan med perspektiviskt målad arkitektur, som tycktes förlora sig i det oändliga. Trots den storslagna förmåga, som ofta röjdes i dessa konstgrepp, och trots öfverensstämmelsen i alla detaljer är denna stil likväl endast alstret af en urartad

konstperiod, som sökte skyla sin fantasis armod med tomt effektsökande prål.

Jesu och Marias präster. Se Eudes, J.

Jesus del Monte, förstad. Se Habana, sp. 942.

Jēsus ho'minum salvātor (vanl. skrifvet endast med begynnelsebokstäfverna: **I. H. S.**), lat., ”Jesus, människornas frälsare”. Se Kristusmonogram.

Jesus Kristus. Jesus (grek. *Iesūs*) är den grekiska formen för det äldre Josua (hebr. *Jēšūʿa* l. *Jehōšūʿa*; jfr Jason). J. hette bland sina samtida J. af Nasaret, därför att Nasaret var hans hemvist ända till hans offentliga uppträdande. Kristus (grek. *Christo's*) är den grekiska formen för Messias (hebr. *māšiaḥ*, aram. *mešiḥā*). Föreningen af de båda namnen till ett, Jesus Kristus, som förekommer för första gången i aposteln Paulus' bref, är en kort sammanfattning af bekännelsen: Jesus är Kristus.

J. föddes i Betlehem under konung Herodes den stores sista regeringstid (om tidpunkten se vidare Kristi födelse). Hans föräldrar hette Josef och Maria, af hvilka den förre synes snart ha dött, så att han ej vidare omtalas i evangelierna. J. hade flera syskon, åtminstone ett par systrar och fyra bröder: Jakob, Joses, Judas, Simon (Mark. 6: 3), i N. T. kända under namnet ”Herrens (Jesu) bröder” (Apg. 1: 13, 1 Kor. 9: 5), af hvilka Jakob (se denne, sp. 1179—80) efter Jesu död en tid intog en mycket framstående ställning som föreståndare för församlingen i Jerusalem och af ålder ansetts som förf. till ”Jakobs bref”, likasom Judas betraktas som förf. till ”Judas bref”. Om Jesu barndom och ungdom ha evangelierna ej mycket att förtälja, ett bevis därpå, att han under denna tid ej på något särskildt sätt i yttre hänseende skilde sig från andra. Jesu offentliga verksamhet inföll på den tid, då Judéen och Samarien stodo under romarnas omedelbara förvaltning (genom prokuratorn Pontius Pilatus 26—36 e. Kr.) samt Galiléen och Peréen lydde under Herodes Antipas, hvilken var romersk vasallfurste. Frågan om längden af hans offentliga verksamhet och de närmare tidsbestämningarna i hans lif beror af det värde, som tillmätes det 4:e evangeliet. Tillerkännes detta evangelium historisk trovärdighet, får man hufvudsakligen följande bild af J:s offentliga lif. A: *Inledande och förberedande* händelser. Jesu offentliga framträdande stod i nära samband med Johannes döparens (se d. o.) uppträdande, och han fick sin invigning genom att låta denne *döpa* sig i Jordan (Matt. 3: 13—17 med parallellst.). Dopets betydelse för J. uttrycka evangelisterna med att hänvisa till den därvid skedda andemeddelelsen (Luk. 4: 1) och de tecken, som därvid skedde, ”för att han måtte blifva uppenbar för Israel” (Joh. 1: 31). Efter dopet ställa de tre förste evangelisterna *frestelserna* (Matt. 4: 1—11 med parallellst.). Berättelsen därom är beroende på Jesu egna meddelanden, då ingen af lärjungarna var med honom under denna tid, och beskrifningen på dem är symbolisk; med symboliska uttryck skildrade man på denna tid inre andliga erfarenheter. Frestelsen utgår från två förutsättningar: att J. är Messias; att han är i besittning af utomordentliga gåfvor. Den bestod i frågan, om han ville bruka dessa gåfvor för att häfda sig själf och tillfredsställa sina personliga behof (”öknens frestelse”), för att med yttre undertecken öfvertyga Israel om, hvem han var (”tinnarnas frestelse”), för att grundlägga ett stort världsrike med Jerusalem som medelpunkt (”bergets frestelse”). J. afvisade frestelsen i alla dessa former och ställde sig därmed från början i motsats till judarnas vanliga messiasföreställningar. Efter sina genomkämpade frestelser uppsökte J. åter Johannes döparen vid Jordan och vann där sina *första lärjungar* (Joh. 1: 29—51), bland hvilka två brödrapar: Simon Petrus och Andreas samt Johannes och Jakob, söner till Sebedeus, alla från Galiléen, senare kommo att bilda kärntruppen. Från trakten af Jordans nedre lopp begaf sig J. åter hem till Galiléen, där han tills vidare slöt sig till sina föräldrar och bl. a. deltog i *bröllopet i Kana* och där gjorde sitt första under. — Den följande tiden, som upptages af hans egentliga offentliga verksamhet, torde ha bestått af 2 år (eller 3, ifall den i Joh. 5 omtalade festen är att betrakta som en påskfest). — B: *Ett (l. två) år af öfvervägande yttre framgång.* Sin hufvudsakliga verksamhet under denna tid förlade J. till Galiléen och närmare bestämdt till trakten af sjön *Genesaret* (se d. o.), endast i början och slutet har han besökt Jerusalem. För kännedomen af den förra verksamheten (i Galiléen) äro de 3 första evangelierna våra källor, för den senare uteslutande det 4:e evangeliet. J. synes alltså allra först ha uppsökt Jerusalem och där *rensat templet* samt bl. a. haft ett märkligt samtal med rådsherren Nikodemus (Joh. 2—3). På återvägen till Galiléen sammanträffade han med den *samaritiska kvinnan* vid *Jakobsbrunnen* (Joh. 4). I Galiléen synes J. ha tagit sitt stamhåll i Kapernaum, på nordvästra stranden af sjön Genesaret. Bland hans första här utförda handlingar var *utväljandet* af en förtrogen krets *lärjungar*, som skulle vara i hans närhet beständigt för att så fostras till hans sändebud. (Mark. 1: 14—20 med parallellst.). J. utvalde till slut 12 sådana förtrogna (”Jesu apostlar”; se förteckn. Mark. 3: 16—19 med parallellst. och Apg. 1: 13). Kärnan bildades af de två brödrapar, som J. lärt känna hos Johannes döparen vid Jordan. I samband härmed började J. en *predikoverksamhet*, som hade tre olika former: predikningar eller tal i synagogorna i anslutning till de där lästa heliga skrifterna (se Matt. 4: 23; 9: 35 med parallellst., Luk. 4: 16—21); fria tal ute i naturen, utan anslutning till någon uppläst bibeltext ur G. T. (exempel på detta Jesu sätt att predika är bl. a. bergspredikan, Matt. 5—7); liknelsetal, hvarvid J. framdrog något exempel på den i naturen eller människolifvet härskande ordningen och ville lära sina åhörare att tro på en motsvarighet därtill inom Guds rike och inrätta sitt lif därefter (exempel på sådana liknelser erbjuda Matt. 13, Luk. 13—18 m. fl.). Innehållet i Jesu förkunnelse rörde sig hufvudsakligen omkring ämnet Guds rike l. himmelriket (se d. o.). Men jämte detta uppträdde han som en *underbar och mäktig hjälpare*, i det han botade flera slags sjukdomar och äfven uppväckte från döden (se t. ex. Matt. 4: 23 ff.; 11: 5). Ett konkret exempel på en arbetsdag med predikan och helbrägdagörelse bjuder Mark. 1: 21—34. Ett särskildt slags sjuka, de s. k. besatte, omtalas ofta; de torde ha motsvarat hvad vi hufvudsakligen beteckna som nervsjuka. Ett annat utmärkande drag i Jesu uppträdande var, att han ock personligen tog sig af människors andliga nöd och tillsade dem syndernas

förlåtelse, där han fann en längtan därefter, m. a. o. visade sig som *syndares vän* (se Mark. 2: 5, 15—17; Luk. 7: 36—50; 19: 1—10). Gentemot fariséernas klandrande anmärkningar mot honom härför hänvisade han till ändamålet med sin ankomst i världen (”att uppsöka och frälsa det, som var förloradt”, Luk. 19: 10), till den himmelske faderns sinnelag (liknelsen om den förlorade sonen, Luk. 15), människosjälens eviga värde (liknelsen om det förlorade fåret och den borttappade penningen, Luk. 15) och människors olika hjärteställning till Gud (liknelsen om fariséen och publikanen, Luk. 18). Mot slutet af detta första år har J. utsändt sina 12 lärjungar för att vidare utbreda hans förkunnelse bland folket och i hans namn göra samma barmhärtighetsverk som han (Matt. 10 med parallellst.), och måhända samtidigt härmed besökte han ensam Jerusalem vid en där firad fest (Joh. 5). — C: *Ett år af öfvervägande motstånd och kamp.* J. fortsatte under detta år sin verksamhet i Galiléen och gjorde för en kort tid äfven en resa till trakten n. om denna provins. Sedermera drog han sig till Judéen och Jerusalem. Utmärkande för stämningen visavi J. under detta år är ett alltjämt växande motstånd, som till slut stegras till dödlig fiendskap. Krisen synes ha börjat efter *den underbara bespisningen* af den stora folkskaran ö. om sjön Genesaret, då J. nekade att gå in på folkets önskan att få göra honom till sin konung (Mark. 6: 30—46 med parallellst. Joh. 6). T. o. m. bland lärjungeskaran inträdde nu en allvarlig kris med begynnande affall (Joh. 6: 60, 66). Därefter måste J. noga vakta sig för allt, som kunde ge anledning till en uppstående folkrörelse till hans förmån (Mark. 7: 4, 24, 36; 8: 30; 9: 9). Samtidigt vidgade han den uppkomna klyftan mellan sig och folkets andliga ledare genom att skoningslöst angripa deras skrymteri, afvisa deras begäran att få se tecken och varna sina lärjungar för dem (Mark. 7: 1—13; 8: 11 ff., 15; Matt. 12: 38—42 m. fl.). Ställningen blef på detta sätt allt allvarligare äfven för lärjungarna, och J. tecknade den skarpt i ord sådana som Luk. 14: 25—35. Om stämningen i hans egen själ få vi en aning af ställen sådana som Luk. 12: 49 ff. Om hans känslor vid afskedet från Genesarets omgifning vittna orden i Matt. 11: 20—24. Troligen för att undgå fientliga ränker och samtidigt kunna egna sig åt lärjungarnas fostran begaf sig J. därpå ut på vandring mot n., hvarvid han fick tillfälle att bringa hjälp åt den *kananeiska kvinnan* (Mark. 7: 24—30 med parallellst.). Återkommen till sin hemprovins, stannade han först i trakten af Cæsarea Philippi, där Petrus aflade sin *bekännelse* och sin tro på mästaren som Messias (Mark. 8: 27—30 med parallellst.); i samband härmed började J. förkunna för de sina sitt lidande (Mark. 8: 31 ff.). En vecka därefter fingo tre af hans förtrogna lärjungar uppleva hans *förklaring* (Mark. 9: 2—8), hvilken hade till uppgift att på en gång bekräfta Petrus' nyss aflagda bekännelse och stadfästa Jesu fortsatta förkunnelse af sitt lidande (Mark. 9: 31 ff. med parallellst.). Redan på hösten synes J. ha lämnat Galiléen för att i Jerusalem bevista löfhyddohögtiden (okt.; Joh. 7: 2, 10). Efter att ha stannat i hufvudstaden till tempelinvigningsfesten (december; Joh. 10: 22), drog han sig tillbaka till trakten af Jordans nedre lopp (Joh. 10: 40). Härifrån gjorde han ett kort besök i Betania, där *Lasarus uppväcktes*, hvarpå han åter drog sig tillbaka till trakten af Jordan (Joh. 11: 54). Härifrån gjorde han, efter ett nytt besök i Betania, sitt intåg i Jerusalem, hvarmed inleddes den sista veckans händelser, med nattvardens instiftelse på torsdagen, Jesu död på fredagen och hans uppståndelse på söndagen. — Innehållet i Jesu förkunnelse rörde sig äfven under detta år omkring Guds rike, men samtidigt ställde han nu sin egen person mera fram i förgrunden. Vid Cæsarea Philippi lät han sålunda Petrus bekänna honom som Messias, vid intåget i Jerusalem mottog han folkets hyllning som sådan, och inför Stora rådet bekände han sig själf vara det (Mark. 14: 61 f.). Guds sändebud till Israel före honom betraktade han som ”tjänare”, sig själf däremot som ”Sonen” (Matt. 21: 33—44). Lidandet och döden tedde sig icke för honom som ett korsande af hans och Guds plan, utan som ett led i hans egen gärning (Luk. 12: 49 f., Mark. 10: 45, Joh. 10: 18; 14: 12; 17: 5, 13 m. fl.), och han var viss om, att han efter döden skulle blifva förhärligad samt att han en gång skulle återkomma för att hålla dom öfver lefvande och döda (Matt. 24—25 och parallellst.). D: *Verkan af Jesu uppträdande, de yttre orsakerna till hans död.* J. kunde under den första delen af sin offentliga verksamhet glädja sig åt en stor anslutning bland folket, som i honom igenkände en stor profet (Luk. 7: 16) och i vissa ögonblick undrade, om han ej rent af var den väntade förlossaren (Matt. 12: 23). Jesu hållning gentemot hela sin samtids messiasförväntningar skapade emellertid alltfort ovisshet rörande hans person. Och själfve Johannes döparen, som dock i förstone utpekat honom som Messias, råkade till sist i tvifvel, om han var den, som komma skulle, eller om man hade att förbida en annan (Matt. 11: 2 ff.). Folkets andliga ledare, fariséerna och de skriftlärde, funno stora betänkligheter i Jesu likgiltighet för deras fromhetsöfningar (fasta, allmosegifvande), hans fria tolkning af sabbatsbudet, hans umgänge med publikaner och syndare, hans utdelning af syndaförlåtelse, hans höga anspråk att vara Guds son, hans angrepp på deras skrymteri etc. Att J. till sist kunde dömas till döden, utan att någon vågade uppträda till hans försvar, berodde därpå, att folket, som vid intåget i Jerusalem gifvit honom sin hyllning, snart svalnade i sin ifver, när han ingenting gjorde för att förverkliga idealet af deras Messias, att fariséerna numera i honom sågo en fara ej blott för deras egen auktoritet, utan ock för Israels religion, och att sadducéerna, som hade den största makten i Stora rådet, fruktade den folkrörelse, som J. framkallat, då den enligt deras tro lätt kunde ge romarna anledning att gripa in och taga ifrån dem den lilla rest af makt, som de ännu innehade (jfr öfversteprästens ord i Joh. 11: 47 ff.). — E: *Trovärdigheten af evangeliernas berättelser.* Tilliten till evangeliernas uppgifter om de där meddelade Jesusorden och hans verk är f. n. i stort sedt större inom den vetenskapliga forskningen, än den varit under gångna tider. Redan en jämförelse med aposteln Paulus' skrifter är egnad att bestyrka den evangeliska traditionen: om man blott diktat och icke haft något att bevara af Jesu förkunnelse, så skulle denna sannolikt ha kommit att likna Paulus' talesätt, ty han var den förnämsta personligheten efter J., men skillnaden mellan bådas sätt att tala är betydande.

Tillika visar en sådan jämförelse, hvilket mäktigt *intryck* J. genom sitt uppträdande och sin uppståndelse efterlämnat. När Paulus omkr. 20 år efter Jesu död skrifver sitt 1:a bref till tessalonikerna, har han ej blott förenat Jesusnamnet med Kristus (Messias) och betecknat honom som Herren (grek. *ho ky'rios*), utan äfven koordinerat honom med Gud, ty han hälsar tillika med sina reskamrater ''tessalonikernas församling i Gud fader och i Herren Jesus Kristus''. — Jfr Frälsare, Förklaring 1, 2, Förnedring, Kristna, Kristologi, Kristusbilder, Kristusmonogram, Kristussymboler och Maria. E. S—e.

Jēsus Maria, en af Admiralitetsöarna i Melanesien. 170 kvkm.

Jēsus nazarēnus rex judæōrum. Se I. N. R. I.

Jesus Syrak (Sirach), d. v. s. Jesus Syraks son, en jerusalemitisk jude i 3:e årh. f. Kr., författaren till den i gamla testamentet förekommande apokryfiska skrift, som är känd under namnet ''Jesus Syraks bok''. Denna bok var ursprungligen skrifven på hebreiska och bar titeln *Meschalim* (''tänkespråk''). Af J:s sonson öfversattes den till grekiska under titeln *Sofia Jesu hyiu Sirach* (''Jesu Syraks sons vishet''). Den latinska Vulgata-öfversättningen kallar den: *Ecclesiasticus*, d. v. s. kyrkoboken, emedan den nyttjades af kyrkan vid katekumenernas undervisning. Boken inledes med ett företal af öfversättaren och innehåller (i 51 kap.) en samling vishets- och lefnadsregler samt tänkespråk, böner och sammanhängande betraktelser. Efter två längre sådana öfver Guds verk i skapelsen och i Israels historia afslutas boken i sista kap. med tacksägelsebön. J. P.

''Jeszcze Polska nie zginęła'', ''Ännu Polen ej gått under'' (ty. *Noch ist Polen nicht verloren*), den polska nationalsången, skrefs af Jos. Wybicki på uppmaning af Kościuszko, med musik af Oginski, och sjöngs först af Dombrowskis polska legioner i Italien under Championnets expedition till Neapel 1799 (däraf benämningen *Mazurek Dabrowskiego*, Dombrowskimarschen). Varianter af denna synnerligen populära visa ha vid många tillfällen tjänat som polsk ''marseljäs'' eller stridssång och äro officiellt förbjudna i ryska och preussiska Polen. Melodien upptogs af tjecherna i den mycket spridda ''Hej slovane'' samt af kroaterna (se Gaj, L.). A—d J.

Jet [djɛ't], l. någon gång Jeat, är den engelska, liksom gagat den tyska, benämningen på beckkol (se d. o.).

Jetée [ʃetē], fr., numera ovanlig benämning på vattenbyggnad, utförd af stenfyllning, faskiner, timmer o. d. eller solidare af murverk och tjänande till vågbrytare vid hamninlopp, ledmur vid kanaler och dammar, strandskoning vid flodregleringar etc. S. L—k.

Jeter. Se Jetro.

Jetfjeldet [-fjellet]. Se Jetta.

Jetoˊng [ʃe-; af fr. *jeton*], spelmark, räknepenning, spelpenning; belöningspenning (för gjorda framsteg i studier, för flit och skicklighet o. s. v.). — I flera lärda och vittra samfund få medlemmarna, som honorar för hvarje sammankomst de bevista, en jeton de présence [ʃetɑ̃' də presɑ̃'s], hvilken kan utbytas mot en mindre summa i reda penningar (i Vet. akad., Vitt. hist. o. ant. akad. och Landtbruksakad. gälla de 1,50 kr., i Sv. akad. och Krigsvet. akad. 2,00 kr.). Äfven i Mus. akad. utdelades förr (från 1814) jetonger vid sammankomsterna.

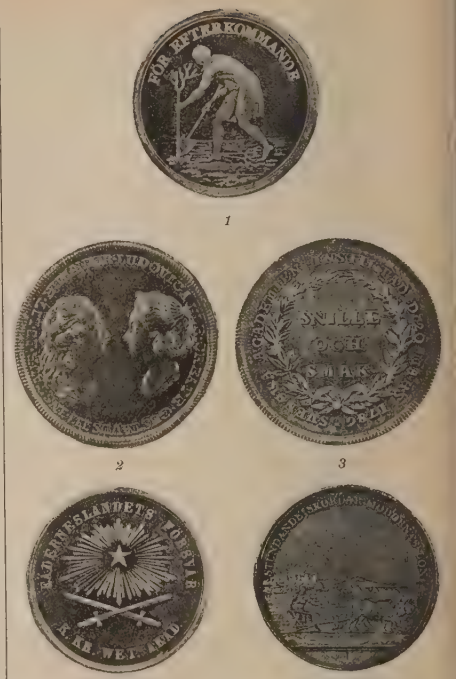

Jetonger af silfver (något förminskade) för ledamöter af akademier i Sverige: *1* Vet. akad:s jetong (frånsidan), *2* Vitt. hist. o. ant. akad:s (åtsidan), *3* Svenska akad:s (frånsidan), *4* Krigsvet. akad:s (åtsidan), *5* Landtbruksakad:s (frånsidan).

Jetro (Jeter) var en midjanitisk stamhöfding och präst, som blef Moses svärfader (2 Mos. 3: 1; 4: 18; 18: 1 ff.: Elohisten; hos Jahvisten heter samme man Reguel: 2 Mos. 2: 18, i Dom. 4: 11 Hobab). Efter Israels befrielse från träldomen i Egypten besökte J. Mose, bekände sig öppet till Israels Gud samt gaf Mose rådet att bland folket utse kunniga män, som kunde afdöma mindre viktiga rättsfall, medan han själf skulle förbehålla sig de svårare (2 Mos. 18). E. S—e.

Jetta, *astron.*, en af småplaneterna.

Jetta, en omkr. 1,750 m. hög topp på den fjällrygg (Jetfjeldet), som sträcker sig mellan Ottavand och Dovrebygden i Gudbrandsdalen, Hamar stift (Norge). O. A. Ö.

Jettatura [djettöra], den neapolitanska benämningen för *malocchio*. Se Onda ögon.

Jettī schar l. Djitischehr (''sjustadsriket''). Se Kaschgar.

Jeu [jö], fr. (af lat. *jo'cus*, skämt), spel, lek; plur. jeux [jö]. Ordet förekommer i åtskilliga sammansättningar, t. ex. jeu de mots [də må], ordlek (jfr Calembour), jeux d'esprit [desprī], förståndslekar, sällskapslekar, i hvilka eftertanke och fyndighet tagas i anspråk, såsom att gissa gåtor, charader, logogryfer, rebus, eller lösa

uppgifter sådana som akrostikon, anagram eller bouts-rimés, jeux floraux (se d. o.) och jeu de dames [dø da'm], damspel (se d. o.). — Om Le jeu de paume [lø jö dø pâm] se Bollhus.

Jeumont [jömã'], by i franska dep. Nord vid Sambre och nordbanan. 4,327 inv. (1901). Gränsstation mot Belgien. Marmorbrott, glashytta och mekanisk verkstad. J. F. N.

Jeune premier [jön prømiē'], Jeune première [prømiä'r]. Se Premier och Première.

Jeunesse dorée [jöne'ss dårē], fr. (''gyllene ungdom''), namn, med hvilket man betecknat den manliga ungdomen i Paris (*la jeunesse parisienne*), hvilken efter Robespierres störtande, 9 thermidor år II (27 juli 1794), ställde sig i spetsen för den mot skräckmännen riktade rörelsen. Detta namn liksom *Muscadins* (myskhjältar) och *Incroyables* (löjligt utstyrda, eg. ''otroliga'') skulle utmärka deltagarna i rörelsen som aristokrater, de där genom sprättaktig dräkt sökte skilja sig från den revolutionära demokratien (se Incroyable). Ett annat namn på dem var *jeunesse fréronnière* (efter ledaren Fréron). Ännu mera användes uttrycket ''jeunesse dorée'' om deltagarna i den mot hela revolutionen riktade aristokratiska reaktionen efter Napoleons fall. Uttrycket brukas i vår tid som benämning på den slösaktiga, nöjeslystna delen af en stor stads yngre manliga befolkning. (S. B.)

Jeurling [jör-], Anders Elis, tidningsman, f. 21 dec. 1851 i Kristinehamn, d. 28 mars 1906 å Jättna i Södermanland, aflade 1871 studentexamen, egnade sig efter ett par års studier i Uppsala åt tidningsmannayrket och blef redaktör af ''Gotlands Allehanda'' (1876—77) och ''Karlstads tidning'' (1879—84) samt var okt. 1884—jan. 1885 utgifvare af en göteborgsk billighetstidning ''Dagbladet'', som snart dog. J. blef då medarbetare i ''Aftonbladet'' (redaktionssekreterare 1885—89 och ansvarig utg. april 1885—nov. 1887). I nov. 1889 uppsatte han med C. E. Gernandt till förläggare ''Stockholmstidningen''. Tidningen, som ursprungligen afsåg att för billigt pris lämna den stora allmänheten en innehållsrik tidning och hade liberal färg, har vunnit en för svenska förhållanden ovanligt stor spridning, och J. var med någon tids afbrott tidningens hufvudredaktör intill sin död. Han var en af stiftarna af Svenska tidningsutgifvarföreningen och dess mångårige ordf. År 1887 upprättade han Stockholms stadspost för lokal postbefordran, som måste upphöra, då den ansågs komma i konflikt med postverkets regale. På sin egendom Jättna nära Stjärnhof inrättade han gossläroverket Solbacka (se d. o.). T—s.

Jeux floraux [jö flårå], fr., ''blomsterlekar'', lyriska pristäflingar, hvilka sedan gammalt årligen ega rum inför Académie des jeux floraux i Toulouse. Redan 1323 stiftades af sju borgare i Toulouse ett litterärt sällskap, hvilket följande år formligen konstituerade sig under namnet ''Consistori de la gaya sciensa'' och sedermera hvarje år i maj samlades till poetisk täflan. Vid de årliga pristäflingarna utdelades för de bästa inlämnade dikterna tre pris, kallade ''joyas del gay saber''. Första priset, som tilldelades den bästa *canzone*, bestod i en violblomma af guld, andra priset, för den bästa *sirvente*, *pastourelle* eller hymn till den hel. jungfrun, var en nypon-blomma af silfver. Tredje priset, för den bästa *dansa*, utgjordes af en ringblomma af silfver. Den, som vunnit tre pris, fick titeln *trobador*. Alla poetiska spörsmål afgjordes efter en af kansleren G. Molinier (1356) utarbetad poetisk lagbok, grundad på de gamla från trubadurernas tid ärfda traditionerna. Sällskapet vann alltmera i betydelse: universiteten togos till förebilder, och formliga lärdomsgrader i grammatik och poesi utdelades. Trots lagbokens namn, *leys d'amors* (''kärlekslagar''), var den subjektiva kärleken så godt som utesluten från poetisk behandling: endast kärlekens begrepp och särskildt kärleken till den hel. jungfrun fingo besjungas. Det gick slutligen så långt, att man under Amors namn förstod Maria med barnet. Kvinnor voro uteslutna från deltagande i täflingarna, och ingen, hvars vandel eller religiösa tänkesätt ej voro fläckfria, lämnades tillträde till dessa. — Samfundets verksamhet förblef ej inskränkt till Toulouse. Redan i slutet af 14:e årh. upprättades filialer i Katalonien och Aragonien. (Jfr Juegos florales). Mot slutet af 1400-talet råkade emellertid modersällskapet, till följd af ekonomiska skäl, i fara att förfalla, men räddades af en rik borgarkvinna, Clémence Isaure (besjungen i en dikt af Sturzen-Becker i ''Samlade ax'', 1868). Genom hennes testamente af 1484 betryggades sällskapets tillvaro. Under Ludvig XIV ombildades det (genom patent af 1694) till en akademi under namnet Académie des jeux floraux, hvars kansler utnämndes af konungen. ''Jeux floraux'' fortgingo emellertid som förut, ehuru numera ställda under uppsikt af ''le chancelier de France''. Prisblommornas antal ökades samtidigt med en tusenköna af guld (värd 400 livres) såsom första pris, och medlemmarnas siffra bestämdes till 36, ett antal, som 1725 ökades till 40. Kanslersämbetet upphäfdes 1773, och sällskapets angelägenheter anförtroddes då åt en ständig sekreterare samt en president (*modérateur*), hvilken senare ombyttes hvar tredje månad. Sålunda organiseradt, har sällskapet bibehållit sig nästan oförändradt till våra dagar, med afbrott endast under revolutionsstormarna åren 1790—1806. De sista årtiondena ha sett ett nytt uppsving genom Feliberförbundets (se d. o.) skaldetäflingar. Alltsedan 1696 utgifver akademien en ''Recueil annuel''. Se Duboul, ''Les deux siècles de l'académie des J. f.'' (2 bd, 1901). R. G.*

Jevdoki'mov, Nikolaj Ivanovitj, greve, rysk general, f. 1804, d. 1873, erhöll 1856, som generalöjtnant, ledningen af operationerna mot Schamyl. Efter viktiga framgångar lyckades det honom att i april 1859 intaga Schamyls hufvudfäste, Veden, och därigenom påskynda östra Kaukasus' underkastelse. 1861 sändes han mot tjerkesserstammarna i västra Kaukasus. Han intog 28 april 1864 deras sista stödjepunkt, fästet Vardan, hvarigenom äfven eröfringen af den västra delen af Kaukasus fullbordades. S. å. utnämndes J. till general af infanteriet, men tog 1870 afsked ur krigstjänsten.

Jever, stad i Oldenburg, vid Sieltief, en segelbar kanal, som går till Hooksiel, J:s hamn, vid Jadeviken. 5,660 inv. (1905). Gammalt slott, gammalt rådhus, gymnasium, textilindustri samt boskaps- och spannmålshandel. J. var fordom befäst hufvudort i herrskapet Jeverland (staden och amtet J., 330 kvkm.), hörde i äldre tider till Fries-

land, kom 1575 till grefvarna af Oldenburg, 1667 till furstarna af Anhalt-Zerbst och ärfdes 1793 af kejsarinnan Katarina II af Ryssland. Kejsar Alexander I afträdde Jeverland 1807 till Holland. 1814 förenades det med Oldenburg. (J. F. N.)

Jeverland. Se Jever.

Jeverlandsrasen, ett nötkreatursslag i Jeverland (se Jever), som därifrån spridt sig öfver stora delar af Tyskland samt till Böhmen, Steiermark, ryska Östersjöprovinserna och Mexico. Färgen är svartbrokig. Exteriören påminner om den holländska rasens, visar utpräglad mjölktyp och är i allmänhet formfulländad. Mankhöjd hos fullvuxna kor omkr. 135 cm. och lefvande vikt omkr. 600 kg. Medelmjölkning per år och ko 3,000 à 3,500 kg. mjölk med ung. 3 proc. fett. H. F.

Jevons [dʃe'vnś], William Stanley, engelsk nationalekonom, filosof, f. 1835 i Liverpool, d. (genom drunkning) 1882 i Bixhill vid Hastings, blef 1854 proberare vid myntverket i Sydney, vände 1859 tillbaka till Europa, återupptog s. å. sina studier vid Londons universitet, där han 1863 aflade filos. licentiatexamen samt utnämndes 1866 till professor i logik och moralfilosofi samt till docent i nationalekonomi vid Owens college i Manchester och 1875 till professor i nationalekonomi vid Londons universitet. J. var utan tvifvel en af de främste bland Englands nationalekonomer under 1800-talet och utöfvade en mångsidig författarverksamhet. Hans mest betydande gärning föll inom den teoretiska nationalekonomiens område, där hans förnämsta arbete är *The theory of political economy* (1871, öfv. till flera språk). Han sökte där återuppbygga den nationalekonomiska vetenskapens system med bruksvärdet som hörnsten. Konsumtionen blef sålunda utgångspunkten för J:s värdelära, som han utvecklade med den matematiska metoden och i hvilken han gaf de psykologiska faktorerna en dominerande plats. Det centrala i denna framställning är, att värdet h. o. h. bestämmes af förnödenhetens nytta (förmåga att tillfredsställa människors önskningar eller behof), att graden af nytta står i omvändt förhållande till storleken af det befintliga förrådet och att den slutliga graden af nytta, "graden af nytta hos den sista tillökningen eller den nästa möjliga tillökningen med en mycket liten eller en oändligt liten mängd till det existerande förrådet", — att m. a. o.: gränsnyttan utgör prisbestämningsmomentet. (J:s term *final degree of utility* har af Marshall utbytts mot *marginal utility*.) Denna gränsnytteteori, hvilken sedermera fullständigats af den s. k. österrikiska skolan, utformade J. med fullkomlig självständighet och under obekantskap med sina föregångare, såsom Gossen och Cournot. I *Money and mechanism of money* (1875; öfv. till flera språk) gaf han en ypperlig framställning af penningens funktioner. Postumt utgafs en samling afhandlingar under titeln *Investigations in currency and finance* (1884; ny uppl. 1909), där hans lika djärfva som föga framgångsrika teori att sätta de kommersiella fluktuationernas periodicitet i förbindelse med solfläckarnas periodicitet framställes. (Teorien har sedermera utvecklats af sonen, H. Stanley J., i "Contemporary review", 1909). I *The state in relation to labour* (1882) och *Methods of social reform* (s. å.) behandlade J. skilda socialpolitiska problem. I sin ställning till statssocialistiska förslag och arbetarlagstiftningsfrågor följde han den benthamitiskt färgade satsen "Skall det öka måttet af lycka?" Samtidigt med att han själf var frihandlare, kom han ofta i nyss nämnda spörsmål, liksom uti rent teoretiskt-nationalekonomiskt afseende, starkt i strid med den klassiska skolan. Stegen på förstatligandets och sociallagstiftningens väg finge emellertid tagas endast efter ett noggrant iakttagande af erfarenheten och med stöd af samvetsgrant utvecklade analogibevis. I öfverensstämmelse med sin allmänna nationalekonomiska ståndpunkt hyste han en viss misstänksamhet gentemot fackföreningarna, på hvilkas öfvergång till kooperativa företag han hoppades. Som statistiker begagnade sig J. med mycken skicklighet af den grafiska metoden och tillämpade med särskild framgång bruket af kurvor. — J. har äfven utgifvit flera arbeten i logik och vetenskapslära: *Pure logic, or the science of quality apart from quantity* (1864), *The substitution of similars* (1869), båda i "Pure logic and other minor works" (utg. af Adamson och H. A. Jevons 1890), *The principles of science* (1874; 3:e uppl. 1887), *Studies on deductive logic* (1880) m. fl. *Elementary lessons on logic* (1870) och *Primer of logic* (1878) ha i England blifvit flitigt använda läroböcker och utgått i många upplagor. Som logiker är J. en lärjunge af George Boole och upptager dennes uppfattning af omdömet som uttryck för en partiell identitet mellan subjekt och predikat. Slutledningen fattade han som en substitution af hvarandra liknande begrepp, enligt den af honom uppställda substitutionsprincipen (*principle of substitution*). E. H. T. S—e.

Jevpatoria, ryskt namn på staden Eupatoria (se d. o.).

Jeypore [dʃäipå'ə]. Se Jaipur.

Jeysulmere [dʃäisəlmi'ə]. Se Jaisalmer.

Jež, Thomas Theodor, pseudonym. Se Milkowski.

Jezdegird. Se Jesdedjerd.

Jezerine, ort s. ö. om Bihać i Bosnien, bekant för ett där beläget, 1892 af W. Radimský undersökt förhistoriskt gravfält. Öfver 550 grafvar upptäcktes, dels brandgrafvar, dels skelettgrafvar. De brända benen voro ofta bisatta i urnor. Skelettgrafvarna uppgingo till 225 stycken, och i 75 proc. af alla fall låg skeletten med hufvudet mot norr. Gravfältet har begagnats från midten af Hallstatt-tiden (se d. o.) inpå romersk tid e. Kr. I allmänhet äro skelettgrafvarna äldre och urnegrafvarna yngre. Fynden utgöras af en stor mängd lerkärl, de äldsta af s. k. Villanova-typ, vidare eneggade svärd och knifvar af järn, synålar, pincetter, öfver 30 Hallstattfibulor, minst 90 Latènefibulor, ett 30-tal romerska fibulor, smycken, särskildt ringar af alla slag m. m. af brons, smycken af silfver, pärlor m. m., af glas, bärnsten och ben. T. J. A.

Jezid, kalifer. Se Kalifat.

Jezider, muhammedansk sekt i Kurdistan.

Jezirah. Se Jesirah.

Jezo, japansk ö. Se Yezo.

Jhajjar [dʃä'dʃ-dʃəə], Djadjar, Jujur, stad i brittisk-indiska distriktet Rohtak, divisionen Delhi (Punjab), nära Jumnas biflod Sabi. Omkr. 12,000 inv.

Jhalawar [dʃä'lāwəə], vasallstat i Rajputana, brittiska Indien, före 1838 en del af rajputstaten Kotah.

2,952 kvkm. 90,175 inv. (1901). Dess senaste furste, "rana", som länge stått på spänd fot med indiska regeringen, afsattes 1895 på grund af dålig styrelse och oförmåga som regent, staten styckades 1897 (den var förut nära 8,000 kvkm. med 343,600 inv. 1891), en del återlämnades till Kotah, och i återstoden insattes en anförvant till den förre fursten. Hufvudstad är Patan, 7,955 inv. (1901). Wbg.

Jhang [dʃäŋ]. 1. Distrikt i brittiska Indien, Punjab, divisionen Lahore, på ömse sidor om Chenab och dess förening med Jhelam och Ravi. 15,206 kvkm. 378,695 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, omkr. 5 km. från floden Chenabs nuv. bädd. 24,382 inv. (1901). Bomullsindustri. Staden anlades 1462 och var länge hufvudstad i ett mäktigt muhammedanskt rike. Wbg.

Jhansi, Djhansi [dʃä'nsi]. 1. Distrikt i brittiska Indien, divisionen Allahabad (United provinces Agra and Oudh). 9,290 kvkm. 616,759 inv. (1901). Före 1854 brittisk vasallstat. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vanligen kallad J. Naoabad, omkr. 3,000 inv. — 3. Stad i ofvannämnda distrikt, belägen omedelbart vid J. 2 och vid en viktig järnvägsknut (vid Midland-järnvägen). 55,724 inv. (1901). Före 1854 brittisk vasallstat. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vanligen kallad J. Naoabad, omkr. 3,000 inv. — 3. Stad i ofvannämnda distrikt, belägen omedelbart vid J. 2 och vid en viktig järnvägsknut (vid Midland-järnvägen). 55,724 inv. (1901). Det var förr hufvudstad i ett maratt-rike, hvars furste deltog i upproret 1857, hvarför staden med omgifvande område 1861 öfverlämnades till staten Gwalior. Det på en bergshöjd belägna fästet, hvars seapoysgarnison 1857 massakrerade européerna, var dock besatt af engelska trupper, och nu har äfven staden genom byte med annat område blifvit direkt engelsk besittning. (J. F. N.)

Jhelam [dʃē'lam], Djeilum, Djelam, Djilam, Jhelum. 1. (Äfven Behut, Bedusta; sanskr. *Vitastā*, d. ä. "den pilsnabbe"; grek. *Hydaspes*), den västligaste af de fem floder, som gifva nordvästra delen af brittiska Indien namnet Punjab. Den rinner upp i Kashmir, under 33° 30′ n. br. och 75° 25′ ö. lgd på Kai-Nag, genomflyter Wulursjön och Baramulapasset, bildar gräns mellan Kashmir och brittiska Indien samt utfaller i Chenab. Längd omkr. 800 km. J. är segelbar i sitt öfre och sitt nedre lopp. Dess största tillflöde är Kishen-Ganga. — 2. Distrikt i Punjab, divisionen Rawalpindi, brittiska Indien, vid och uppkalladt efter ofvannämnda flod. 10,347 kvkm. 594,018 inv. (1901). — 3. Hufvudstad och garnisonsort i nämnda distrikt, på högra stranden af floden J. 14,951 inv. (1901). (J. F. N.)

Jhelum [dʃē'lam]. Se Jhelam.

Jhering [jē-], Rudolf von, tysk rättslärd, universitetslärare, f. 1818 i Aurich, d. 1892 i Göttingen, blef juris doktor i Berlin 1842 samt professor vid universitetet i Basel 1845, i Rostock 1846, i Kiel 1849, i Giessen 1852, i Wien, där han blef verkligt hofråd och adlades, 1868 samt i Göttingen 1872. J. utöfvade ett synnerligen stort inflytande på rättsvetenskapen. Hans förnämsta, men tyvärr ofullbordade arbete är *Geist des römischen rechts auf den verschiedenen stufen seiner entwickelung* (I—III, 1, 1852—65, I o. II 5:e uppl. 1891—99, III, 1, 4:e uppl. 1888; öfv. på flera språk). Vidare märkas *Abhandlungen über das römische recht* (1844), *Civilrechtsfälle ohne entscheidungen* (1847), *Über den grund des besitzschutzes* (1869, förut utg. under annan titel), *Die jurisprudenz im täglichen leben* (1870) och det viktiga, men ofulländade arbetet *Der zweck im recht* (2 bd, 1877—83; 3:e uppl. 1893—98). J:s afhandlingar *Der kampf ums recht* (1872, 15:e uppl. 1903; "Striden för rätten", 1879) och *Das trinkgeld* (1882, 5:e uppl. 1902; "Dricks-penningarna", 1882) ha vunnit spridning äfven bland den stora allmänheten. Sedan 1856 utgaf J. i förening först med Gerber, därefter med Unger "Jahrbücher für die dogmatik des heutigen römischen und deutschen privatrechts". De värdefulla bidrag af J:s penna, som däri finnas intagna, äro utgifna särskildt under titel *Gesammelte aufsätze aus den jahrbüchern* etc. (3 bd, 1881—86). Ur hans kvarlåtenskap har bl. a. utgifvits en blott delvis fulländad *Vorgeschichte der indoeuropäer* (1894). J:s skrifter utmärkas för skarpsinne och stor framställningskonst. Jfr M. de Jonge, "Rudolf v. J." (1888), A. Merkel, "Rudolf v. J." (1893), J. Kuntze, "Jhering, Windscheid, Brinz" (1893) och J. Biermann, "R. von J. 1852—68. Briefe und erinnerungen" (1907). (Fr. W.)

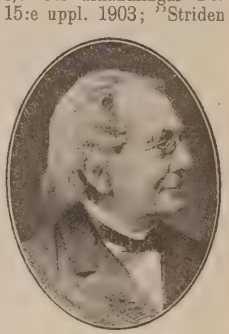

JHS, märke för violintillverkaren G. A. Guarneri (se d. o.).

Jibara, Gibara [chi'bara], stad på nordöstra kusten af ön Cuba, 30 km. n. n. ö. om Holguin, hvars hamn det är. 6,841 inv. (1899). Export af socker och tobak. (J. F. N.)

Jiboya, *zool.* Se Boa.

Jičin [ji'tjin], ty. *Gitschin*, stad i nordöstra Böhmen, vid Cidlina (biflod till Elbe) och flera järnvägar. 9,759 inv. (1900), mest tjecher. J. består af en äldre och en yngre stad samt tre förstäder och har ett slott, som 1630 byggdes af Wallenstein, hvilken gjorde J. till hufvudstad i sitt hertigdöme. Högre gymnasium, öfverrealskola och lärarseminarium. Sockerfabrik, pappersbruk. — 29 juni 1866 slogo preussarna i en fäktning vid J. de förenade österrikarna och sachsarna. J. F. N.

Jidali [dʃid-ä'lī], Jidbali, ort i brittiska Somalilandet, Afrika, vid floden J. Där slogo engelsmännen under sir Charles Egerton dervischerna i en blodig drabbning 11 jan. 1904. Deras ledares (mollans) makt var därmed bruten. J. F. N.

Jidbali [dʃidbä'lī]. Se Jidali.

Jig [dʃi'g], eng., en dans. Se Gigue 2.

Jigat, eng., namn på staden Dwarka (se d. o.).

Jihlava. Se Iglau.

Jijona [chichä'na], distriktshufvudstad i spanska prov. Alicante (Valencia) vid södra foten af Sierra Carrasqueta. 6,901 inv. (1900). J. F. N.

Jildiskiosken (turk. *Jildiskjösjk*). Se Besjiktasj. J. stormades vid sultan Abd-ul-hamid II:s afsättning 1909.

Jilové, tjechiska namnet på staden Eule (se d. o.).

Jima. Se Yima.

Jimena de la Frontera [chimēna], stad i spanska

prov. Cádiz (Andalusien). 7,549 inv. (1900). Gammalt moriskt kastell och märkvärdiga grottor. Sydfruktodling. J. F. N.

Jiménez [chime'neth], Juan Ruiz, spansk skald, f. 1881 i Moguer (Huelva), är en utpräglad elegiker, nära besläktad med Gustavo Adolfo Bécquer och ej utan beröringspunkter med Musset, Poe och även Verlaine. J:s första diktsamlingar, *Ninfeas* och *Almas de violeta*, ehuru något diffusa, bådade en skald och ådrogo honom en mindre vanlig uppmärksamhet. I senare arbeten, af hvilka må nämnas *Rimas* (1902), *Arias tristes* (1904) och *Jardines lejanos* (1905), är J. en skaldeindividualitet af mycken ursprunglighet, en känslig observatör af naturen och en formtalang af hög kvalitet. Hans vers är musikaliskt välljudande, men genom den ständiga molltonen understundom monoton. Ad. H—n.

Jiménez de Cisneros [chime'neth de thisne'rås], även Ximenes, Francisco, spansk kardinal och statsman, f. 1436 i Torrelaguna i prov. Toledo, d. 8 nov. 1517 i Roa i prov. Burgos, var sex år jurist i Rom, men återvände till Spanien och inträdde 1484 i franciskanorden. Inom kort vann han genom asketiskt lefnadssätt rykte för stor helighet och kallades af drottning Isabella till biktfader (1492). 1495 blef han ärkebiskop af Toledo och Kastiliens storkansler. Trots sin framskridna ålder skötte han med kraft och klokhet sina höga ämbeten. Han var afgjord anhängare af det kungliga enväldet. Med våld sökte han omvända morerna i Granada, genomförde en grundlig reform i klosterlifvet och höll sträng hand öfver prästerskapet. Påfven Julius II utnämnde honom 1507 till kardinal och spansk storinkvisitor. Som sådan utmärkte han sig genom sin blodiga stränghet. 1509 företog han ett krigståg till Afrika och eröfrade Oran. Enligt Ferdinand den katolskes bestämmelse öfvertog J. vid dennes död, 1516, styrelsen i Kastilien i Johannas namn, men förmådde kastilianerna att hylla Johannas son Karl som konung, hvarefter han jämte kardinal Hadrian med framgång styrde landet, tills Karl 1517 anlände dit från Nederländerna. Ehuru J. låtit uppbränna tusentals dyrbara arabiska handskrifter, var han dock en stor gynnare af vetenskapen. Han grundlade 1508 universitetet i Complutum (nuv. Alcalá de Henares) och lät där utarbeta den berömda Complutensiska bibeln (se d. o.). — Litt.: Gomez de Castro, "De rebus gestis a Fr. Ximeni Cisnerio libri VIII" (1569), Hefele, "Der kardinal Ximenes" etc. (2:a uppl. 1851), Lafuente, "Cartas del cardenal J. de C." (2 bd, 1867—76). V. K—r.*

Jiménez de Cisneros. Efter en reliefmedaljong.

Jiménez y Ara'nda [chime'neth i], spanska målare. 1. José J., f. 1837 i Sevilla, d. 1903, elev af konstakad. i Sevilla, studerade i Rom 1872—75 och bosatte sig därefter i Sevilla. Bland hans arbeten märkas *Predikan å domkyrkogården i Sevilla* (1870), *Bokvännerna* (1880), *Eftermiddag i Sevilla* (1881) och *Tre goda vänner*. J. är en utmärkt tecknare; bland hans teckningar är bildserien till *Don Quijote* (afslutad 1901) framför allt berömd. — 2. Luis J., den föregåendes broder, f. 1845 i Sevilla, uppehöll sig 10 år i Italien och har sedan 1875 varit bosatt i Frankrike. Bland hans arbeten märkas *I en ministers väntrum på 1700-talet* (1880), *Den gamle ungkarlen* (1885), *Från ett barnsjukhus i Sevilla* (världsutställningen i Paris 1889), *Under skörden*, *Faderns graf* (världsutställningen 1900) samt många porträtt. J. K—e. (G—g N.)

Jiménez y Jiménez [chime'neth i chime'neth], Juan Leandro, spansk skald och språkforskare, f. 1811 i Cabeza del Buey, d. 1851 genom självmord, började, efter att ha varit jordbruksarbetare, vid 22 års ålder studera historia och filologi med lysande framgång. Af lyriska arbeten må nämnas *Mi pasión por mi amada* och *Un duelo á muerte* och af språkvetenskapliga *Léxicon de voces y frases que faltan en los diccionarios de la academia*, som anses ega bestående värde. Ad. H—n.

Jimmu (J. tenno). Se sp. 1443.

Jina [djina], eg. "öfvervinnare", "besegrare", "frälsare", *ind. religionshist.*, kallas närmast hos jainasekten (se Jaina) de väsen, som efter en mängd tillvarelser i världskretsloppet (själavandring, *samsāra*) i människostadiet af egen kraft funnit vägen till befrielse (*mokṣa*, *nirvāṇa*) samt uppträdt som lärare för sina medmänniskor för finnandet af denna väg. Som salighetslärare uppträda jina som öfverhufvud för en orden af tiggarmunkar, som har att från tidsperiod till tidsperiod fortplanta salighetsläran. Sedan de ingått i *nirvāṇa*, dyrkas de som ett slags gudomsväsen. En jina skildras med alla yttre och inre företräden; men den ene jina'en skiljes från den andre särskildt genom olikheten i emblem (tjur, elefant o. s. v.). Hvarje jina har en *çāsanadevī*, en gudinna, som utför hans befallningar. I de stående poetiska utsmyckningarna (*vaṇṇanā*) framställas de med en mängd sköna egenskaper utgörande kvintessensen i hvar sin art, såsom mjölkhvitt blod, en underbar doft, frihet från sjukdom; med strålgloria på hjässan, sinnebilden af kunglig makt, i det en jina ofta uppträder äfven som furste af denna världs riken. Gudarna tjäna och ära dem med blomsterregn o. s. v. I hvarje upp- och nedstigande tidsperiod (*utsarpiṇī* och *avasarpiṇī*, perioder af omätlig tidslängd) uppträda 24 jina'er eller frälsare. Den sista af den nuv. *avasarpiṇī's* 24 jina'er var Mahāvira Vardhamāna, som är Jina'en par préférence. Andra namn äro *Arhant*, "helig", och *Tīrthaṁkara*, "som skapar öfvergång (vadställe) näml. öfver världskretsloppets haf", namn, som äfven förekomma, delvis med annan betydelse, inom den buddistiska teologien. Äfven i denna förekommer Jina som namn på Buddha eller en buddha. K. F. J.

Ji'ndrichův Hradec [hrådets], tjech. Se Neuhaus 1.

Jingoism [djingåuism], eng., först benämning på engelsk eller amerikansk chauvinism, sedermera stundom äfven på liknande riktningar i andra länder. Uttrycket uppgifves härröra från en i England under den rysk-engelska konflikten 1877—78 populär varietévisa, och med en jingo menades urspr. en anhängare af torypartiet, som påyrkade

energisk utrikespolitik. Småningom har ordet kommit att beteckna stridslysten chauvinism (se d. o.) öfver hufvud, och en däraf besjälad press plägar kallas jingopress. (Jfr Gula pressen.) V. S—g.

Jini'sm, jinisternas orden, *ind. religionshist.* Se Jaina.

Jinri'kisha [-kija], Jinri'ksha, kin. (''mannakraftsvagn''), i Japan, på många ställen i Kina samt i Singapur bruklig tvåhjulig vagn, som drages af en man eller två och har plats för en eller två personer (se Japan, fig. 14). I Japan kallas fordonet äfven *kuruma* (vagn).

Jinsen. Se Tsje-mul-p-ho.

Jirásek, Alois, tjechisk romanförfattare, f. 1851, gymnasieprofessor sedan 1888 i Prag, har genom många historiska romaner och noveller vunnit stor popularitet och litterärt anseende. Hans ämnen ur Böhmens historia sträcka sig från den förkristna tiden ända till 1800-talet. Med förkärlek behandlas motiv från husitkrigen (romanen *Proti všem*, om Žižka, 1893) samt från 30-åriga krigets dagar och den närmast föregående perioden: *Ze zlatého veku* (Från guldåldern, 1882), och *Z bouřlivých dob* (Från de stormiga tiderna, 2 dlr, 1879, 1882). Bynovellen *Na ostrově* (På ön, 1888) betecknar öfvergången till den sociala epiken. J:s romaner utmärka sig för enkelhet och historisk realism i den breda kulturskildringen och beteckna ett afgjordt framsteg gentemot den forna sentimentala svulstigheten och falska idealiseringen i romanlitteraturen. 1890 blef J. medlem af Frans-Josefsakademien. Han har äfven skrifvit några dramer. Hans samlade arbeten, 30 bd, utgåfvos 1890 ff. A—d J.

Jireček [-tjek]. 1. Josef J., tjechisk litteraturhistoriker, politiker, f. 1825 i Hohenmauth, d. 1888, förberedde sig för en professur i statistik med studien *Národopisný přehled království českého* (Etnografisk öfversikt af konungariket Böhmen, 1850), men tog s. å. anställning i österrikiska undervisningsministeriet, utgaf flera skolböcker, däribland *Handbuch des unterrichts- und prüfungswesens in Oesterreich* (1868) och blef 1871 kultusminister i ministären Hohenwarth. 1874 flyttade han till Prag och var från 1875 till sin död president för det på hans initiativ ombildade k. böhmiska vetenskapssamfundet. Han var gift med en dotter till slavisten P. J. Šafařík och redigerade dennes samlade skrifter. J. publicerade en mängd gammalböhmiska skrifter, hvaribland ''Paměti (memoarer) Viléma hr. Slavaty 1608—19'' (2 dlr, 1866—68) och ''Leben des obersten hofkanzlers W. Slavata'' (1876), Komenskýs psalmer i öfv. (1861). Dalimils rimkrönika (1878), ''Staročeské duchovní romany'' (Fornböhmiska andliga romaner, 1862), Hymnologia bohemica (den kyrkliga diktningens historia i Böhmen till 18:e årh., 1878), om fornböhmiska skådespel, om den första tjechiska bibelöfv. (1859) m. m. Jämte sin broder sökte han i det allra längsta försvara Königinhofhandskriftens äkthet mot Fejfalik och Šembera och utgaf texten 1879. Biografisk litterär studie öfver J. af J. A. Helfert (1889).

2. Hermenegild J., ritter von Samokov, den föregåendes broder, tjechisk rättshistoriker, f. 1827, blef 1855 juris doktor i Graz med en afh. *Über eigenthumsverletzungen und deren rechtsfolgen nach dem altböhmischen recht*, inträdde i kultusministeriets tjänst och fick, efter ett arbete om Slavisk rätt i Böhmen och Mähren (3 dlr, 1863—72; tysk omarb. ''Das recht in Böhmen und Mähren geschichtlich dargestellt'', 1865—66), kallelse till professur i Agram och Warschau; men hans utnämning till professor vid Prags universitet strandade på de tyske professorernas motstånd. 1874—77 var han kronprins Rudolfs lärare i tjechiska språket och litteraturen. 1867 begynte han utgifva ''Codex juris bohemici'' (hittills 20 dlr), ett arbete om den böhmiska författningen på 1500-talet (*Zřízení zemská království českého XVI. věku*, 1881), en samling slaviska lagar ''Svod zákonův slovanských'', 1880), *Antiquæ Boemiæ usque ad exitum sæculi XII. topographia historica* (1893), *Unser reich vor 2000 jahren* (1894) och *Unser recht zur zeit der geburt Christi* (1896).

3. Konstantin J., son till J. 1, slavisk historieforskare, f. 1854 i Wien, docent i historia i Prag 1877, var 1879—84 generalsekreterare i det nybildade undervisningsministeriet i Bulgarien och 1881—83 bulgarisk kultusminister och chef för det nya biblioteket i Sofia. 1884 blef han professor vid Prags universitet och 1893 vid Wiens i slavistik. J. anses som den förnämste kännaren af Balkanhalföns historia och politiska geografi från äldsta tider. Sin lärda författarverksamhet begynte han med en Bibliographie de la littérature bulgare moderne 1806—72 (på franska och bulgariska, 1882) samt *Dějiny naroda bulharského* (1876; tyska uppl. *Geschichte der bulgaren*). Bland öfriga mer betydande arbeten märkas *Die heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe* (1877), *Die handelsstrassen und bergwerke von Serbien und Bosnien während des mittelalters* (1879), *Beiträge zur antiken geographie und epigraphik von Bulgarien und Rumelien* (1881), *Das fürstenthum Bulgarien* (1891), *Der ragusanische dichter Šiško Menčetić* (1896), *Die bedeutung von Ragusa in der handelsgeschichte des mittelalters* (1899), *Die romanen in den städten Dalmatiens während des mittelalters* (3 bd, 1901—04) m. fl. studier i ''Archiv für slavische philologie'' och andra vetenskapliga årsskrifter. 1—3. A—d J.

Ji'riczek [-tjekk], Otto Luitpold, tysk filolog, f. 1867, professor i engelsk filologi i Münster, har utgifvit bl. a. en mycket begagnad lärobok, *Die deutsche heldensage* (1893, 3:e uppl. 1906; ''Sammlung Göschen''), *Viktorianische dichtung* (1907), arbeten om isländska sagor och serien ''Münstersche beiträge zur engl. literaturgeschichte'' (1906 ff.).

Jiron [chirå'n], stad i sydamerikanska republiken Colombia, dep. Santander, vid Rio Oro, nära staden Bucaramanga, 560 m. ö. h. Omkr. 10,000 inv. Guldvaskeri och betydlig tobaksodling. J. F. N.

Jisreël (hebr., ''Gud sår''). 1. (Jisreelsslätten) En större slätt i Palestina, belägen mellan Samarien och Galiléen och begränsad i v. af berget Karmel, i ö. af Gilboa berg, det s. k. Lilla Hermon och Tabor och i n. af berglandet kring Nasaret. Den från G. T. bekanta bäcken Kison (nuv. Nahr el-Muḳaṭṭa') genomflyter slätten i nordvästlig riktning. Jorden, som består af vittrad basalt från vulkaniska utbrott, är mycket fruktbar, och detta förhållande afspeglas ock i själfva namnet J. Slätten är i G. T. känd äfven under namnet ''slätten vid Megiddo'', eller ''den stora slätten''. I Judits bok kallas den med en greciserande form Esdre-

lom (nu *Merdj ibn ʿĀmir*). Därför att J. är den enda större slätten i hela Palestina, har den varit ett berömdt slagfält alltifrån Deboras och Baraks dagar ända in i nyare tid. — 2. En stad vid nordvästra foten af Gilboa berg, hvars namn går igen i den nuv. byn *Zerʿin*. I dess närhet stod Sauls olyckliga strid med filistéerna (1 Sam. 29, jfr 2 Sam. 1: 21). J. var sedan under en tid Ahabs och Isebels residens (1 Kon. 18: 45 f.; 2 Kon. 9). — 3. En stad i Juda, hvarifrån Davids gemål Ahinoam härstammade (1 Sam. 25: 43). — 4. En son till profeten Hosea (Hos. 1: 4). E. S—e.

Jissarapalmen, *bot.* Se Euterpe.

Jiu [ji'o] l. Jiulu [ji'olo], biflod fr. v. till Donau i Rumänien, rinner upp på norra sidan af Transsylvanska alperna, genomflyter Vulkanpasset och faller ut midt emot Rahovo. Längd omkr. 300 km. Bifloder fr. h.: Tismano och Motru, fr. v.: Gilort och Amaradia.

Jiu-jitsu (Ju-jitsu), japansk brottningsmetod, som sedan 1908 öfvats äfven i Sverige. Se Brottning, sp. 293—294. Se utom där anförd litt. "Kvinnans fysiska träning enligt japansk metod" (1905) och V. Cronholm, "Jiu-jitsu tricks, japanskt system för självförsvar" (3 uppl. 1909).

Jiulu [ji'olo]. Se Jiu.

Jizera. Se Iser.

J. O., en på senare tid, i synnerhet i tidningspressen, förekommande förkortning i st. f. justitieombudsmannen.

Jōab, konung Davids systerson och öfverfältherre, skildras som en lycklig härförare och tapper kämpe, men tillika som en egenmäktig, hämndgirig och baktalug man. Han besegrade den upproriske Absalon och tog hans lif trots konungens förbud och till dennes stora sorg. Svekfullt dödade han Sauls f. d. öfverfältherre Abner (2 Sam. 3: 30) äfvensom sin kusin, Davids fältherre Amasa (2 Sam. 20: 9, 10). Under Davids sista regeringstid slöt han sig till konungens upproriske son Adonia. Den åldrige konungen var för svag att gifva J. det rättmätiga straffet för de sistnämnda brotten, men han gaf Salomo i testamente att göra det. J. rycktes från altaret, dit han tagit sin tillflykt, och nedhöggs (1 Kon. 2: 34). J. P.

Joachas. Se Joahas.

Joʻachim, Joseph, ungersk violinist, f. 28 juni 1831 af israelitiska föräldrar i Kittsee nära Pressburg, d. 15 aug. 1907 i Berlin, uppträdde redan i sitt åttonde år som musikaliskt underbarn. Undervisad i början i Wien af Joseph Böhm, fick han från tolf års ålder sin andliga uppfostran i Leipzig under ledning af Mendelssohn, Robert och Clara Schumann, Hauptmann, Ferd. David, Gade och Liszt. Under den sistnämnde blef han 1849 konsertmästare i Weimar, men kunde ej befrynda sig med den nytyska riktningen därstädes, hvarför han 1853 utbytte sin ställning mot en dylik i Hannover, där han öfvergick till lutherska bekännelsen. 1863 gifte han sig med Amalie Weiss (f. 1839, skild från J. 1882, d. 1899), ryktbar altsångerska, i synnerhet i föredraget af Schumann, samt företog konstresor till Europas förnämsta städer. Efter Hannovers eröfring af preussarna 1866 flyttade J. till Berlin, där han 1868 blef direktör för den nya Hochschule für musik (sedermera efter dess omorganisation ordf. i styrelsen och föreståndare för högskolans stråkafdelning) samt, i synnerhet som exekutör och lärare på violin, fick ett ofantligt anseende, så att han t. o. m. blifvit kallad "violinkonungen". Genom tonens storhet och adel samt sin rena, stränga stil var han i synnerhet utmärkt i utförandet af klassiska mästare, såsom Bach, Beethoven, Spohr, Mendelssohn; och han hör öfver hufvud till de virtuoser, för hvilka kompositörens intention är högsta ideal och effekten underordnad, hvilka således mindre hänrycka och berusa än imponera och undervisa. Ej mindre förträfflig var han i kvartettspelet, och den stråkkvartett han bildade i Berlin, med de Ahna (efterträdd af Kruse och Halir) samt Wirth och Hausmann, ansågs alltjämt för den bästa i Tyskland, i synnerhet i föredraget af Beethovens sista arbeten. För uppskattningen af Brahms' arbeten verkade han äfven nitiskt. Som dirigent utmärkte han sig på de stora renska musikfesterna. I London uppträdde han årligen på konserter och kammarmusiksoaréer. Han förades utomordentligt i England samt blef hedersdoktor i Cambridge, Oxford och Glasgow. Sverige besökte han i sällskap med sin fru 1875. Han hade här 1870 blifvit led. af Mus. akad. J. komponerade i Schumanns anda tre konserter m. m. för violin, flera uvertyrer (bl. a. *Hamlet*), några marscher och en scen ur "Demetrius". Jfr biografier af Moser (1898; 3:e uppl. 1904), Storck (1902) och Maitland (1905). A. L. (E. F—t.)

Joachimsthal (tjech. *Jáchimov*), stad i nordvästra Böhmen, på södra sidan af Erzgebirge. 733 m. ö. h. 5,953 inv. (1900). Tillverkning af uranfärger, stor tobaksfabrik, handsk- och docktillverkning. Staden har sedan 15:e årh. drifvit bergsbruk på silfver och uran, och detta var rikt gifvande särskildt på 1500-talet. Sedan 1517 präglades i J. ett silfvermynt, som under namnet joachimsthaler kom i allmänt bruk och blef ursprunget till den tyska thalern samt den nordiska dalern (se d. o.), som alltså har sitt namn efter J. Tre fjärdedelar af staden förstördes genom en eldsvåda 31 mars 1873. (J. F. N.)

Joachimsthaler. Se Daler och Joachimsthal.

Joahas (Joachās). 1. J., Israels konung, var son till Jehu och samtidig med konung Joas i Juda (2 Kon. 13: 1—9). På hans tid anföllos israeliterna af syrerna under konungarna Hasael och Benhadad III, ledo stora nederlag och förtrycktes hårdt, men mot slutet af hans regering befriades de ur förtrycket. Tidsuppgifterna äro osäkra, men vanligen förlägges J:s regering till 856—840 (l. enl. annan beräkning 846—829) f. Kr. — 2. J., Juda konung, var son till Josia, efter hvilkens död, 609 f. Kr., han, med förbigående af den äldre brodern Eljakim (l. Jojakim, se d. o.), blef upphöjd på tronen och regerade i tre månader (2 Kon. 23: 30 ff.; 2 Krön. 36: 1 ff.). Historien gifver honom ett dåligt vitsord. Farao Neko straffade judarna med penningböter för deras

egenmäktiga konungaval, uppsatte Jojakim på tronen och förde J. i bojor till Egypten, där han dog. J. P.

Joakim (Jojakim). 1. J., den heliga Annas man och jungfru Marias fader. Se Anna, sp. 1066. — 2. J., konung i Juda. Se Jojakim.

Joakim (Joachim), kurfurstar af *Brandenburg*. 1. J. I Nestor, f. 21 febr. 1484, d. 11 juli 1535 i Stendal, efterträdde 1499 sin fader, Johan Cicero, som kurfurste. Med stränghet förföljde han de många rofriddarna och förbättrade rättsväsendet genom stiftande af en högsta kammarrätt (1516) och en lag rörande arfs- och familjerätten, "Constitutio joachimica" (1527). 1506 upprättade han i Frankfurt a. O. ett universitet. J. utvidgade sina besittningar med grefskapen Zossen (1516), Neumark (1517) och Ruppin (1524). Mot reformationen visade han sig fientlig, och hans gemål, danska prinsessan Elisabet (se Elisabet, kurfurstinna af *Brandenburg*), som omfattat Luthers lära, måste 1528 fly ur landet. — Jfr Treusch v. Buttlar, "Der kampf J:s I gegen den adel" (1889).

2. J. II Hektor, den föregåendes äldste son, f. 13 jan. 1505, d. 3 jan. 1571 i Köpenick, ärfde 1535 efter sin fader Alt- och Mittelmark, medan Neumark tillföll brodern Johan. I motsats till fadern lät han reformationen fritt utbreda sig i Brandenburg och befäste dess välde där genom en ny kyrkoordning, 1540, men understödde dock kejsaren i schmalkaldiska kriget. 1569 förvärfvade han successionsrätt till hertigdömet Preussen (Ostpreussen). Genom slöseri och praktlystnad bragte J. sitt lands finanser i oordning. Han var förmäld med 1. en prinsessa af Sachsen (1524—34) och 2. Sigismund I:s af Polen dotter Hedvig, syster till Johan III:s af Sverige gemål Katarina. — Jfr Steinmüller, "Einführung der reformation in Brandenburg durch J. II" (1903).

3. J. Fredrik, den föregåendes sonson, f. 27 jan. 1546, d. 18 juli 1608, var 1566—98 administrator i Magdeburg och efterträdde sin fader, Johan Georg, som kurfurste 1598. Genom ett familjeförd rag 1599 stadgade han Brandenburgs odelbarhet. Vid Georg Fredriks af Ansbach död 1603 blef han administrator af hertigdömet (Ost-)Preussen. J. förmäldes 1570 med Katarina af Küstrin; deras dotter Anna Katarina blef danske konungen Kristian IV:s gemål. V. K—r.*

Joakim från Floris. Se Eskatologi, sp. 876, och Evangelium æternum.

Joakim Murat [myra'], konung af *Neapel*. Se Murat.

Joan Antón [chåa'n antå'n], pseudonym för A. Guimerá (se denne).

Joanne [jåa'nn], Adolphe Laurent, fransk skriftställare, mest känd som författare af resehandböcker, f. 1813, d. 1881, blef advokat i Paris 1836. Efter en resa i Schweiz och Tyskland utgaf han 1841 sin första *Itinéraire*, som efterföljdes af en hel mängd andra resehandböcker, under det gemensamma namnet *Guides-Joanne*; från 1866 utkommo äfven sammanträngda bearbetningar af de större resehandböckerna, *Guides-Diamants*. Monumentala äro J:s *Dictionnaire des communes de France* (1864; 2:a uppl. 1869), som af sonen Paul J. (f. 1847) utgifvits i utvidgad form: *Dictionnaire géographique et administratif de la France et de ses colonies* (10 bd, 1890—1905), och *Itinéraire général de la France* (1865—75).

Joannēsia prí'nceps Vell. (*Anda Gomesii* Juss.), *bot.*, ett ståtligt, i Brasiliens kustprovinser växande träd, som hör till fam. *Euphorbiaceæ* och hvars hasselnötstora frön ega starkt afförande egenskaper; fruktskalet har motsatt verkan. G. L—m.

Joa'nnina. Se Janina.

Joannis, lat. Se Hansen, K., sp. 1412.

João [ʃoã'õ], portugisisk namnform för Johan.

Joar Blå. Se Blå, sp. 794—795.

Joas (Jehoas). 1. J., konung öfver Juda rike (omkr. 878—838 f. Kr.), undangömdes i templet för att räddas från det blodbad, som hans farmor, Athalia, anställt i den kungliga familjen, och smordes vid 7 års ålder till konung. Då drottning Athalia mördades, besteg han genast tronen under prästen Jojadas förmynderskap. Fastän regeringen var helt och hållet teokratisk, egde J. likväl icke prästernas tillgifvenhet. Då han afvärjde syrernas tåg mot Jerusalem genom en dryg kontribution, som till en del togs ur tempelskatten (2 Kon. 12: 19), anstiftade prästerna en sammansvärjning och dödade konungen. — 2. J., konung öfver Israel, var son och efterträdare till Joahas (se d. o. 1). Landet angreps af den judiske konungen Amasja; men denne blef slagen af J., som eröfrade Jerusalem och gjorde rikt byte (2 Kon. 14: 14). Af sin vän profeten Elisa uppmanades han till strid mot syrerna. Kriget slutade lyckligt för J. med återeröfrandet af trakterna öster om Jordan. L. L. (G. K—n.)

Job (Ijob och Hjob) är hufvudpersonen i den gammaltestamentliga poetiska lärodikt, som kallas Jobs (Ijobs) bok. J. är en from och gudfruktig man från den urgamla forntiden. Efter att ha egt all jordisk lycka i rikt mått hemsökes han plötsligt och utan någon synlig anledning af de smärtsammaste motgångar och lidanden. Omsider blir han dock åter jordiskt lycklig, lyckligare än förr, samt dör "gammal och mätt af dagar". — Det ämne Jobs bok behandlar är den i den gammaltestamentliga s. k. vishetslitteraturen eller lärodiktningen stundom återkommande frågan om, hur den rättfärdiges lidanden skola kunna förklaras, då en gudomlig försyn råder i världen. Jobs bok besvarar den frågan så, att det jordiska lidandet icke alltid är straff för synden och icke alltid olycka i djupare mening, utan ett reningsmedel i den gudomliga vishetens hand till människans förbättring och Guds förhärligande. Boken, som inledes och afslutas med

en kort berättelse i prosaform, är en episk-lyrisk dikt, med storartade och imposanta skildringar, poetisk färgprakt och bildrikedom samt dramatiskt lif. Vissa partier i denna dikt äro enligt sakkunnigas omdömen värda att ställas i jämbredd med den poetiska litteraturens förnämsta alster. Om bokens ålder äro meningarna delade. Talmud anger Mose som författare. Flera exegeter anse den tillhöra den salomonska tiden, andra den efterexiliska tiden. Se O. E. Lindberg, ''Jobsboken eller lidandets problem på israelitisk mark'' (1908). J. P.

Jobbare (af eng. *jobber*, terminsspelare, af *job*, litet inbringande, tillfälligt arbete, plockaffär), våghalsig börsspelare, aktievinglare, affärsman, som endast spekulerar i tillfälliga prisskillnader på affärsmarknaden. — Jobberi, börsspel, aktievingleri. — Jobb, hvardagligt och slangspråkligt ord för göra, sysselsättning. — Jobba, vara jobbare; plockarbeta.

Jobbé-Duval [jåbē-dyva'l], Armand Marie Félix, fransk målare, f. 1821, d. 1889, lärjunge af Delaroche, målade kyrkotaflor, *Pesten i Milano* i S. Severin i Paris (1853), m. fl., motiv ur diktverk: *Margareta i trädgården*, *Bruden från Korint* samt porträtt. J. var 1870—71 mär i 15:e arrondissemanget och utmärkte sig för sina sträfvanden mot kommunarderna samt var sedan flera gånger led. af Conseil municipal. C. R. N.*

Jobberi. Se Jobbare.

Jobi (Jappen), en 3,480 kvkm. stor ö i Geelvinkbai, på norra kusten af Nya Guinea, tillhörig Nederländerna. Ön är väl befolkad. J. F. N.

Jobs bok. Se Job.

Jobspost, olycksbud, underrättelse om någon svårare motgång eller sorg, hvaraf man drabbats. Uttrycket härrör från Jobs bok (kap. 1: 13—21).

Jobst. Se Jodocus.

Jobs tårar, *bot.* Se Coix lacryma och Gramineæ, plansch II.

Joch, ty., ok, begagnades förr och förekommer ännu flerstädes som fältmått för att beteckna ett så stort stycke land, som man med ett par oxar kunde plöja på en dag (jfr lat. *jugerum*, af *jugum*, ok). I Österrike var ''joch'' lagligt mått ända till metersystemets införande (1 jan. 1876) och utgjorde 1,600 kvadratfamnar (57,600 kvadratfot) samt motsvarade 5,754,6 kvm., i Ungern = 4,316 kvm. Äfven i Oldenburg var detta mått, under benämningen *jück*, *juck* l. *juch*, fältmått till 1871 och motsvarande 5,602,8 kvm. (katasterjück l. gammalt jück) eller 4,538,8 kvm. (nytt jück).

Jochanân ben Sakkai, judisk skriftlärd i 1:a årh. e. Kr. Under Jerusalems belägring af romarna lyckades det honom genom list komma in i Vespasianus' läger. Som fredsvän vann han den romerske fältherrens gunst. Sålunda fick han bl. a. tillstånd att i Jamnia upprätta en rabbinskola. Efter Jerusalems fall blef Jamnia hufvudsätet för den judiska skriftlärdomen, och äfven synedriet förlades dit. Dem, som på grund af templets fall förtviflade, emedan dämera möjligheten att genom offer kunna försonas fråntagits dem, tröstade J. med de orden: ''Välgärningar ersätta offer''. Som hans mest betydande lärjungar nämnas bl. a. Elieser ben Hyrkanos (se denne) och Josua ben Chananjah. G. K—n.

Jochelson, Waldemar, etnograf, rysk revolutionär, f. på 1850-talet, tillhörde under 15 år det revolutionär-socialistiska partiet, lefde många år utanför sitt lands gränser som politisk agent och förestod under en lång tid partiets tryckeri i Genève. 1885 arresterades han, hölls länge i fängsligt förvar och förvisades slutligen på 10 år till Jakutsk i Sibirien. Där studerade han landets urbefolkning, särskildt jukagirerna, deras språk, folksägner och etnologi. Då han 1897 återkommit till Petersburg, började ryska vet. akad. utgifva hans lingvistiska arbeten. 1900 engagerades J. af American Museum of natural history i New York för en 2½ års expedition till nordvästra Asien och hemförde till New York ett rikt material af stort vetenskapligt värde. Sedan 1907 är J. deltagare i Rjabusjinskis expedition till Kamtjatka och Aleuterna. J:s förnämsta publikationer äro Utdrag af samlingar för studiet af jukagirernas språk och folklore (på ryska; i vet. akad:s handl., IX, N2, 1898), *Religion and myths of the Koryaks* (1905) och *The Koryaks. Material culture and social organization* (1908). C. V. H—n.

Jochmus, August Giacomo, friherre von Cotignola, tysk militär, f. 27 febr. 1808 i Hamburg, d. 14 sept. 1881 i Bamberg, egnade sig först åt handel, men gaf sig 1827 såsom ''filhellen'' i grekisk tjänst, där han blef kapten. 1835 ingick han i den främlingslegion, som England sände till drottning Isabellas hjälp. I Spanien avancerade han (1837) till brigadgeneral och generalstabschef vid kantabriska armén. 1840—41 deltog han i syriska kriget, först som generalstabschef vid den förenade turkisk-engelsk-österrikiska hären, sedan som öfverbefälhafvare för den turkiska operationsarmén. J. bekläddе därefter en tjänst inom turkiska krigsministeriet, men återvände efter marsrevolutionens utbrott i Tyskland 1848 till sitt hemland. Från maj till dec. 1849 var han utrikes- och marinminister i riksföreståndaren ärkehertig Johans riksministär. 1859 utnämndes han till österrikisk fältmarskalklöjtnant och 1860 till friherre von Cotignola. J. författade bl. a. *Der syrische krieg und der verfall des Osmanenreichs seit 1840* (1856). Hans *Gesammelte schriften* ha utgifvits af Thomas (4 bd, 1883—84).

Jochnick, Karl Henrik Valter, matematiker, läroboksförfattare, f. 7 dec. 1825 på Skälltorp, Vings socken, Skaraborgs län, d. 16 aug. 1899 på Karlberg, utnämndes till underlöjtnant vid Göta artilleriregemente 1846, lämnade krigstjänsten som löjtnant 1854, promoverades till filos. doktor (ultimus) 1857, var 1858—74 lektor i matematik vid Krigsakademien (Karlberg) och 1874 lärare i matematik och mekanik vid Artilleri- och ingenjörhögskolan. Hans många läroböcker, af hvilka må nämnas de, som framställa de första grunderna till *Analytiska geometrien* (1860), *Theoretiska mekaniken* (1861), *Fysiken* (1867), *Kemien och geologien* (s. å.), vidare *Geometriska teoremer och konstruktionsproblemer* (1865), *Det vigtigaste af eqvationsläran* (1878), *Det vigtigaste af differential- och integralräkningen* (1879; 2:a uppl. 1900), *Les formes principales des lignes du troisième degré* (1887), *Grunderna för sannolikhetsräkningen* (1888), *Matematiska formler* (1896) och *Lärobok i matematik vid Kongl. krigsskolan* (s. å.), ha vunnit stor spridning. (I. F.)

Jochröma Benth., *bot.*, växtsläkte af fam. *Solanaceæ* med omkr. 15 i Anderna förekommande arter, som äro träd eller buskar med praktfulla, stora, hängande, rörformiga eller smalt trattlika, oftast blå

eller röda blommor. I synnerhet de blåblommiga arterna odlas som prydnadsväxter. Jfr Vattenfoder. G. L—m.

Jochs florals [jåks flåra'ls]. Se Juegos florales.

Jochtan. Se Joktan.

Jóchumsson, Matthías, isländsk skald, f. 1835, bondson, landtarbetare till tjuguett års ålder, genomgick latinskolan och därpå teologiska seminariet i Reykjavík, blef teol. kand. 1865, var präst på Móar på Kjalarnes (nära Reykjavik) 1866—73, företog en resa till England 1873—74 och slöt sig där till unitariernas sekt, återvände 1874 till Island och köpte tidningen ''Thjóðólfur'' i Reykjavík, som han redigerade till 1880, då han återgick i kyrkans tjänst och fick pastoratet Oddi (på sydlandet), som han 1886 utbytte mot Akureyri (på nordlandet), där han fortfarande är bosatt (emeritus sedan 1900). J. är det nyare Islands produktivaste skald och en af dess yppersta lyriker. Han eger en vidtflygande, alltid vaken och rörlig fantasi, en poetisk kraft och en sinnets friskhet, som ännu i hans höga ålderdom tyckas oförsvagade, samt ett ovanligt välde öfver språket. Hans styrka ligger dels i historiska dikter — ofta med utmärkt personkarakteristik —, dels i minneskväden öfver aflidna. Hans läggning är hufvudsakligen tragisk, men också en humoristisk åder träder stundom i dagen i hans skaldskap. Talrika äro hans religiösa dikter, som intaga en rangplats i den nyare isländska religiösa poesien; men äfven i hans profana lyrik tränga sig religiösa betraktelser stundom in och kväfva poesien. Oklarhet, svulst och meningslös ordgrannlåt äro tyvärr ej sällsynta fel hos J. Likväl eger en stor del af hans alstring högt poetiskt värde. Hans dramatiska arbeten äro svaga, men några af dem ha uppförts på Island; bäst är femaktsskådespelet *Skugga-Sveinn* (1898), en omarbetning af *Útilegumennirnir* (''De fredlösa'', 1864 o. 1886). Boksynt och språkkunnig, har J. öfversatt till isländskan bl. a. flera af Shaksperes dramer samt Tegnérs ''Fritjofs saga'' och ''Nattvardsbarnen'', flera af Runebergs ''Fänrik Ståls sägner'', Topelius' ''Fältskärns berättelser'' samt senast Frödings ''Balen''. Hans samlade dikter äro utgifna i 5 bd (1907). — Sedan flera år tillbaka åtnjuter J. skaldelön af isländska alltinget. — Litt.: J. C. Poestion, ''Isländische dichter der neuzeit'', Olaf Hansen, ''Ny-islandsk lyrik''. R. N—g.

Jockej [jåke'j], eng. *jockey* [djå'ki; dimin. af *Jack*, skotska *Jock*, som i sin ordning är dimin. af *John*], kapplöpningsryttare, som rider mot betalning, i motsats till gentlemanryttaren (se Gentlemanrider). Ursprungligen betecknades med jockej endast en pojke till häst; ordet användes äfven som benämning på ridknekt och spannridare (se à la Daumont). I Sverige anordnas f. n. inga kapplöpningar för professionella jockejer, utan endast för gentlemänryttare. B. C—m.

Jockejklubb, förnämt sällskap af sportsmän, som har till ändamål att genom kapplöpningars anordnande förädla hästafveln. Efter engelskt mönster finnas dylika sällskap organiserade i de flesta länder, t. ex. Ungern *Jockeyclub* (stiftad 1827), i Österrike *Jockeyclub* (stiftad 1868); i somliga länder ha motsvarande sällskap annan benämning, t. ex. i Frankrike: *Jockey-club, cercle et société d'encouragement pour amélioration des races de chevaux en France* (stiftad 1833), i Tyskland *Unionclub* (stiftad 1834), i Danmark *Foreningen til den ædle hesteavls fremme* (stiftad 1859). I Sverige ha kapplöpningar anordnats af *Patriotiska föreningen för Sveriges hästkultur* 1830—37, *Allmänna svenska kapplöpningssällskapet* 1867—78 och *Jockeyklubben* (stiftad 1890), som har sitt säte i Stockholm och f. n. (1910) räknar omkr. 120 ledamöter med 100 kr. årsafgift. De influtna årsafgifterna användas till pris vid kapplöpningar, som af fältridtklubbar eller särskilda kommittéer anordnas i olika delar af landet. Vid dessa täflingar gälla till efterrättelse ''Jockeyklubbens reglemente för kapplöpningar''. (Jfr fig.) B. C—m.

Medlemsmärke för Jockeyklubben i Stockholm.

Jocrisse [jåkri's], en person i den franska komedien, än dum betjänt, än, och i synnerhet, den populära inkarnationen af pjolleraktighet och tafatthet. Han är ett dumhufvud, som låter styra sig och sysslar, inom hus, med sådana småsaker, som ej anstå en man. Hans namn och rykte gå ganska långt tillbaka, och hans sätt att ''valla hönsen'' hade öfvergått till ordspråk redan hos 1600-talets författare. Som teaterfigur hade J. ganska stor betydelse, i synnerhet i Dorvignys (f. 1734, d. 1812) mycket lustiga stycken, hvilkas hjälte han var och i hvilka han i Brunet hade en utmärkt framställare. Äfven för den svenska publiken presenterades han i början af 1800-talet, på Djurgårdsteatern. A. F.*

Jod [jådd], *Jodum* (af grek. *ioeidēs*, violblå, med hänsyn till jodgasens färg), *kem.*, ett till saltbildarnas grupp hörande grundämne, som 1811 upptäcktes af Courtois. Jod förekommer i naturen aldrig i fritt tillstånd, sällan i förening med tunga metaller, såsom kvicksilfver och silfver, oftast i förening med natrium eller magnesium eller som jodsyrans natriumsalt. Små mängder jod förekomma i hafsvatten, enligt nyare undersökningar dock icke i form af oorganiska salter, utan organiskt bundna. Hafsalger (fukacéer, laminarier m. fl.) upptaga och anrika hafsvattnets jod i form af jodmetaller, hvilka återstå i askan, sedan algerna förbränts. Denna aska (benämnd *kelp* och *varek*) begagnades för sodatillverkning och utgjorde äfven ett råämne för jodfabrikationen. Ur kelp och varek erhålles jod på det sätt, att askan utlakas med vatten och lösningen koncentreras genom afdunstning, hvarefter den lämnas att kristallisera. Glaubersalt, soda och andra salter utkristallisera. Moderluten, som utom jodmetaller äfven innehåller stora mängder undersvafvelsyrliga salter och lösliga svafvelmetaller, försättes med svafvelsyra, då de sistnämnda ämnena sönderdelas under afskiljande af svafvel. Vissa spongier af aplysinidernas och spongidernas familjer äro rika på jodospongin, en organisk förening, som föres till albuminoiderna (se d. o.) och vid spjälkning ger bl. a. tyrosin. Sköldkörteln (thyreoidea) innehåller ett fysiologiskt verksamt ämne, tyrojodin (se Jodotyrin) med 9,3 proc. jod. Det i vår tid viktigaste råämnet för jodtillverkningen utgöres af moderlutarna från chilesalpeterfabrikationen, hvilka i genomsnitt innehålla 92 proc. natriumjodat. Joden utfälles härur med svafvelsyrlighet och försändes därpå till Europa, där den renas genom sublimation. Den

sydamerikanska råsalpetern innehåller själf i medeltal 0,05 proc. jod. I rent tillstånd är jod ett svartgrått, nästan metalliskt glänsande, i rombiska taflor kristalliserande ämne af 4,93 eg. vikt. Redan vid vanlig temperatur förflyktigas jod och utbreder till följd däraf en oangenäm, klorlik lukt. Vid 116° smälter den och kokar vid 183°, hvarvid den förvandlas till en mörkt violett gas (af 8,7 eg. vikt), som vid afkylning förtätas till grafitliknande fjäll. Jod löses endast obetydligt i rent vatten (1 del jod på 7,000 delar vatten) till en gul lösning. Sättes åter jodväte eller jodkalium till vattnet, upptager detta rikliga mängder jod och färgas mörkbrunt; denna lösning användes i medicinen och som mikrokemiskt reagens. I alkohol och eter löses jod lätt med mörkbrun färg (j o d t i n k t u r). Äfven i kloroform och kolsvafla löses jod rikligt, med vacker violett färg. Utmärkande för jod är, att den äfven i mycket små mängder färgar stärkelse och amyloid blå samt ägghviteartade ämnen och huden gula. Jod är giftig. I kemiskt hänseende liknar den klor och brom, är liksom dessa till väte och metaller ett enatomigt grundämne, till syre däremot, liksom kloren, ett sjuatomigt element. Jodens frändskap till väte och metaller är dock vida svagare än klorens och bromens, till följd hvaraf jod icke på långt när har samma frätande verkningar som kloren och ur sina metallföreningar utdrifves af klor och brom. Däremot har jod större frändskap till syre. Jodens atomvikt är 127 och tecknas J. Jodens förening med väte, j o d v ä t e, HJ, är en färglös, i luften rykande gas, som begärligt absorberas af vatten, då en starkt sur lösning, j o d v ä t e s y r a, erhålles. Den 57-procentiga lösningen af jodvätesyra i vatten öfverdestillerar oförändrad vid 127°. Jodvätesyran liknar i allt väsentligt klorvätesyran; den ger med metalloxider vatten och jodmetaller (j o d u r e r och j o d i d e r) samt löser många metaller under utveckling af vätgas. Däremot är jodvätet en vida mindre beständig förening än klorvätet. Gasen sönderdelas delvis redan vid 180° i jod och vätgas, och lösningen syrsättes af luftens syre, hvarvid vatten och fri jod, som utkristalliserar, uppstå. Joden ger två syrehaltiga syror, j o d s y r a, $HOJO_2$ eller $(HOJO_2)_2$, hvilken framställes genom kokning af jod med koncentrerad salpetersyra, och ö f v e r j o d s y r a, $(HO)_5JO$, bägge fasta, kristalliserande, färglösa ämnen. Se äfven J o d o m e t r i. Om jods användning i medicinen se J o d i p i n, J o d o f o r m och J o d p r e p a r a t. I den kemiska tekniken användes jod dessutom för framställning af vissa organiska färgämnen. P. T. C. (H. E.)

Jodakne. Se J o d f ö r g i f t n i n g.

Jodalbacid. Se J o d i p i n.

Jodåter, *kem.* Se J o d s a l t e r.

Jodbensol [-sål], *kem.*, vätska (kp. 185°) af sammansättningen C_6H_5J, framställes ur diazoniumsalter och kopparjodur. Se vidare J o d o n i u m b a s e r. H. E.

Joddla (ty. *jodeln*), sjunga ordlösa vokaliser och refränger medelst upprepadt, hastigt öfverslående ur bröstregistret in i hufvudregistret. Detta maner är egendomligt för tyrolare och schweizare. A. L.*

Jodelle [ʃådäl'], É t i e n n e d e, seigneur de Lymodin, fransk skald, medlem af Plejaden, f. 1532, d. 1573, var den förste, som afgjordt bröt med medeltidsdramats teknik, i det han på franska skref de första skådespelen efter antikt mönster: tragedierna *Cléopâtre captive* (1552) och *Didon se sacrifiant* (1558) samt komedien *Eugénie ou la rencontre* (1552). Handlingen i dessa tragedier är ytterst obetydlig, karaktärsteckningen är schematisk, och personerna äro icke sammanförda i dramatiska situationer. Dessa tragedier äro ännu nästan endast lyriska kantater. De tre reglerna iakttagas ännu icke med någon större precision. Komedien är ännu i mångt och mycket en medeltida fars. Trots alla dessa ofullkomligheter är J. emellertid Corneilles, Racines och Molières föregångare. J. skref äfven lyriska dikter, oder, sonetter, elegier och chansons, men de äro utan större betydelse. J. stod först högt i gunst hos Henrik II, men råkade sedan i onåd, förde ett oregelbundet lif och dog i fattigdom. Hans *Œuvres* utkommo 1574 och 1583; den bästa nya upplaga är utgifven af M. Laveaux (2 bd 1868—70). Litt.: Faguet, ''La tragédie française au XVI:e siècle'' (1883), Darmesteter och Hatzfeld, ''Le XVI:e siècle en France''. J. M.

Jodförgiftning, J o d i s m. Omkr. 3 gr. ren jod kan medföra döden för en fullvuxen människa. Jodförgiftningar ha ibland inträffat efter medikamentös användning af jodpreparat, mest efter insprutning af jodtinktur i serösa hålor eller i äggstockcystor. Förgiftning kan stundom framkallas äfven genom inandning af jodångor i fabriker, vid kemiska arbeten o. s. v. Den akuta förgiftningen genom direkt införande af jod eller jodtinktur i magen eller på andra vägar gifver sig till känna genom en häftig gastroenterit, magplågor, uppkräkning af brungula massor eller af blå, om stärkelsehaltiga ämnen samtidigt finnas i magsäcken. Därjämte märkas slöhet, rödblåaktig färgning af huden (cyanos) och hudutslag m. m. Stärkelse, klister och ägghvita äro goda motgifter. Den kroniska eller konstitutionella jodförgiftningen uppkommer i regel genom långvarigt bruk af större doser jodider (jodkalium eller jodnatrium). De viktigaste symtomen äro ett vanligen af varfvllda blåsor (pustler) bestående hudutslag (j o d a k n e), mest i ansiktet och på ryggen, spottflytning, snufva och hosta, lindrig feber, allmän kraftnedsättning, hufvudvärk, oro och yrsel (j o d r u s), störd digestion och afmagring (j o d k a k e x i). Dessa verkningar försvinna småningom efter upphörande med jodmedlets intagande, i synnerhet under inflytande af en stärkande diet. Symtomen från hud och slemhinnor ha antagits bero på den retande inverkan af fri jod, som afskiljes ur jodiderna. F. B. (C. G. S.)

Jodgrönt. Se A n i l i n f ä r g e r, sp. 1033.

Jodhpur, D j o d p u r [d͡ʃåudpö'ə], J o d p o r e l. M a r w a r. 1. Den största vasallstaten i Rajputana, brittiska Indien, har med en areal af 96,982 kvkm. 1,935,565 inv. (1901). Landet begränsas i ö. af Arawalibergen, från hvilka en mängd floder rinner ner till Luni, som strömmar genom J. i hela sin längd och slutar i Rann. Västra delen tillhör den indiska öknen Thar. Klimatet visar stora ytterligheter af hetta och köld; om vintern faller termometern ofta under fryspunkten. Af inv. äro $^6/_5$ jater (mest jordbrukare), $^1/_4$ rajputer (den härskande klassen), resten mina, bhil m. fl. Språket är i allmänhet marwari, en med hindi besläktad munart. Genom staten går Rajputanajärnvägen med bibana till hufvudstaden. Fursten, en rajput af familjen Rathor, bär titeln ''maharaja'' och är bunden af fördrag med

brittiska regeringen samt betalar en tribut af 213,000 rupier. Staten har tenn-, bly- och järnmalmsgrufvor. Den led mer än någon annan rajputstat af hungersnöden 1899—1900. — 2. Hufvudstad i nämnda stat. 60,437 inv. (1901). J. ligger vid Luni omgifven af en mur och har ett starkt citadell, som innesluter maharajans ståtliga palats. Utanför stadsmuren ligger den likaledes befästa förstaden Mahamandir (''stort tempel'', så kallad efter sitt stora hindutempel), Marwars heliga stad, styrd af rikets öfverstepräst, och 8 km. längre i n. ligga de präktiga ruinerna af den forna, 1459 öfvergifna hufvudstaden Mandore. (J. F. N.)

Jodid och Jodür, *kem.*, salt af jodvätesyra, eller förening af en metall med jod. Jodurer motsvara oxiduler och klorurer, jodider oxider och klorider. Jodmetaller äro i allmänhet lättlösliga; men äfven olösliga och svårlösliga finnas, t. ex. jodsilfver, jodbly, jodkvicksilfver och kopparjodur. De äro stundom vackert färgade, t. ex. kvicksilfverjodid gul eller scharlakansröd, jodbly, guldgult. De igenkännas därpå, att de med en ringa mängd klor afskilja fri jod, som med lätthet upptäckes med tillhjälp af stärkelse eller kolsvafla (jfr Jod). P. T. C.*

Jodipin, *med. farm.*, ett af de moderna ersättningsmedel för jodkalium, i hvilka jod bundits vid ägghvita (*jodalbacid*) eller vid fett, består af jod, adderadt till sesamolja (se d. o.). Jodipin är dels 10-procentig, blekgul, dels 25-procentig, gulröd — i bägge fallen en tjockflytande, oljeartad vätska. Det svagare preparatet intages, 1 tesked till 1 dessertsked 3 gånger dagligen; det starkare insprutas under huden i dos af 10—20 kbcm., med flera dagars paus. Efter intagning uppsuges jodipin raskt, efter insprutning däremot långsamt. Utsöndringen af jod sker betydligt långsammare än efter intagning af jodkalium, särskildt om jodipinet insprutats under huden. Vid båda applikationssätten aflagras jodfett i organen. Verkan är mildare och mindre behäftad med biverkningar än vid bruk af jodkalium. Om än vanligen mindre effektivt än sistnämnda medel, lär jodipin dock vid energisk användning kunna göra god nytta äfven i svåra fall som jodkalium. Se Jodpreparat. C. G. S.

Jodi'sm, jodförgiftning (se d. o.).

Jodjodkalium, *bot.*, en lösning af jod i vattenlösning af jodkalium, som i den botaniska tekniken allmänt användes till påvisande af stärkelse, amylodextrin och glykogen. G. L—m.

Jodjärnpiller, *med. farm.* Se Järnpiller.

Jodkakexi. Se Jodförgiftning.

Jodkālium, *kem.*, ett lättlösligt, i färglösa kuber kristalliserande salt, KJ, som erhålles genom neutralisering af kaliumkarbonat med jodvätesyra eller genom fällning af järnjodur med kaliumkarbonat och lösningens afdunstning till kristallisation. Jodkalium användes för kvantitativ bestämning af klor och för beredning af vissa jodlösningar (se Jod) samt i medicinen (se Jodkaliumsalfva). P. T. C.*

Jodkāliumsalfva, *Unguentum jodeti kalici, med. farm.*, är numera utesluten ur Sv. farmakopén. Den bereddes genom att 2 delar jodkalium refvos med 1 del vatten och att under rifning sedan tillsattes 17 delar glycerinsalfva. Ehuru jodkalium ur sådan salfva kan bringas till upptagande genom huden, har medlet dock numera i allmänhet kommit ur bruk. O. T. S. (C. G. S.)

Jodl, Friedrich, tysk filosof, f. 1849 i München, professor i filosofi 1885 vid det tyska universitetet i Prag och 1896 i Wien, är en af hufvudrepresentanterna för den nutida tyska positivismen och sluter sig närmast till Stuart Mill, ehuru äfven ett visst närmande till ny-kantianismen hos honom kan spåras. Positivismen är för honom ej ett visst system, ej heller blott en brytning med all konstruerande metafysik, utan en genomgripande metod, som utgår från det bestämda särskiljandet mellan teoretiskt vetande och gifna sammanhang och å andra sidan tron på idéerna, som ej uttrycka fakta, utan innebära uppgifter för vår vilja: Gud *är*, försåvidt han någonstädes förverkligas genom det rent goda; skönheten *är*, försåvidt vi se världen med konstnärsblick. På så sätt söker J. förena praktisk idealism med teoretisk naturalism under bevarandet af fullkomlig frihet gentemot hvarje positiv religion. Hans betydelsefullaste arbete är *Geschichte der ethik in der neueren philosophie* (2 dlr, 1882—89). Därjämte har han utgifvit en *Lehrbuch der psychologie* (2 dlr, 1896, 2:a uppl. 1902) och en monografi öfver Feuerbach (i ''Frommann's klassiker'', 1904). S—e.

Jodmetaller, *kem.* Se Jod och Jodid.

Jodmetȳl, *kem.*, detsamma som metyljodid, tung, flyktig vätska (kp. 44°) af sammansättningen CH_3J, framställes genom inverkan af träsprit (metylalkohol) på jodfosfor och användes för att införa gruppen metyl, CH_3, i organiska ämnen. H. E.

Jodnatrium. Se Jodpreparat och Jodsalter.

Jo-do, *religionshist.* Se sp. 1459.

Jodobensol [-sål], *kem.* Se Jodoniumbaser.

Jodōcus (Jobst l. Jost), tysk konung, markgrefve af Mähren, f. efter 1350, d. 17 jan. 1411, erhöll Mähren 1375 efter sin fader, Johan Henrik. 1388 mottog han som panter hertigdömet Luxemburg och Mark Brandenburg af sina fränder konung Venzel och Sigismund och blef därigenom en af Tysklands mäktigaste furstar. Han sökte då störta Venzel, ställde sig i spetsen för ett mot honom riktadt förbund af bömiska herrar och tillfångatog honom 1394. Genom ett nytt uppror 1397 tvang han Venzel att afträda Lausitz. 1 okt. 1410 valdes han i Frankfurt a. M. till motkonung mot Sigismund.

Jodōcus Prate'nsis. Se Josquin des Prez.

Jodofo'rm (Jodofo'rmium), CHJ_3, *med. farm.*, erhålles genom tillsats af vatten till de blandade lösningarna af jod och kaliumhydrat i alkohol. Jodoform är ett tungt ämne, som innehåller omkr. 96,7 proc. jod. Det kristalliserar i citrongula fjäll, hvilka äro mycket svårlösliga i vatten, men lättare lösliga i alkohol, kloroform, eter och oljor samt lättast i kolsvafla. Emedan jodoformen förflyktigas vid vanlig temperatur, sprider sig dess starka, egendomligt obehagliga lukt vidt omkring, hvilket ej sällan försvårar dess användande för medicinskt ändamål. Ehuru jodoformen upptäcktes redan 1822, fann densamma först på 1870-talet användning hos kirurgerna som ett desinficierande medel att strö i och omkring operationssår m. m. Jodoformens antiseptiska verkan beror antagligen, åtminstone delvis, på en småningom skeende afspjälkning af fri jod. Dess direkta antiseptiska förmåga är obetydlig; men den befordrar sårläkningen genom att hålla såret torrt och friskt. Medlet anbringas mest i infekterade sår efter dessas grund-

liga rengöring och desinfektion med andra, kraftigare medel. Inträffade förgiftningsfall genom jodoform mana till försiktighet vid dess begagnande. Svår jodoformförgiftning utmärkes särskildt af egendomliga symtom från nervsystemet, äfven anfall af sinnesrubbning, och kan leda till döden. Såväl jodoformens dåliga lukt som dess giftighet ha ledt till pröfning af talrika "surrogat", mest jod- och vismutföreningar, t. ex. dermatol, xeroform, airol m. fl. Jfr art. Antiseptik, sp. 1162. C. G. S.

Jodofo'rmium. Se Jodoform.

Jodoformvele, *med. farm.* Se Vele.

Jodoföreningar, *kem.* Se Jodoniumbaser.

Jodol [jådål], *kem.*, tetrajodpyrrol, C_4J_4NH, erhålles genom inverkan af jod på pyrrol vid närvaro af kvicksilfveroxid eller alkalier. Svagt gult, lukt- och smaklöst, kristalliniskt, i vatten nästan olösligt pulver, hvilket nyttjas i medicinen i st. f. jodoform, framför hvilket det har fördelen att vara luktlöst. P. T. C.*

Jodometri, *kem.*, analytiska mätningsmetoder, som grunda sig på jodlösningars reduktion till jodvätesyra eller jodider. Man bereder under tillsats af jodkalium en jodlösning af känd halt (jfr Jod) och kan sedan bestämma reduktionsförmågan hos lösningar af andra ämnen genom att iakttaga, hur stor mängd af jodlösningen dessa förmå affärga, d. v. s. hur mycket jod de öfverföra till jodväte. Genom tillsats af litet stärkelseklister kan färgöfvergången vid behof göras synnerligen skarp. För ett noggrant fastställande af jodlösningens koncentration "ställes" densamma med en natriumtiosulfatlösning (hyposulfitlösning) af känd halt. Tiosulfatet öfvergår vid inverkan af jod till ett salt af tetrationsyra enligt formeln:

$$2\,Na_2S_2O_3 + J_2 = Na_2S_4O_6 + 2\,NaJ.$$ H. E.

Jodoniumbaser, *kem.* 1892 upptäckte Willgerodt, att jodbensol, C_6H_5J, kan förenas med 2 atomer klor till kloriden $C_6H_5JCl_2$, i hvilken klor kan utbytas mot syre, då jodosobensol, C_6H_5JO, uppstår, samt att nämnda oxid kan ytterligare förenas med syre till jodobensol, $C_6H_5JO_2$. Båda äro explosiva fasta ämnen. Jodoso- och jodoföreningar framställdes kort därefter äfven af V. Meyer, som vid deras behandling med fuktig silfveroxid erhöll jodoniumbaser, d. v. s. organiska baser af typen R_2JOH. Den mest bekanta af dem, difenyl-jodoniumhydrat $(C_6H_5)_2J \cdot OH$, är starkt alkalisk, ger salter med syror samt motsvarar ammoniumbaserna $R_4 \cdot N \cdot OH$ och sulfinerna $R_3 \cdot S \cdot OH$. P. T. C. (H. E.)

Jodosobensol [-sål], *kem.* Se Jodoniumbaser.

Jodosoföreningar, *kem.* Se Jodoniumbaser.

Jodospongin, *kem.* Se Jod.

Jodotyrin. 1895 gjorde E. Baumann den märkliga upptäckten, att sköldkörteln normalt innehåller jod i form af en ägghviteartad förening, hvilken han sökte isolera och benämnde tyrojodin och som man trott vara bärare af sköldkörtelns fysiologiska och terapeutiska verkningar. Namnets likhet med *tyreoidin*, hvarmed menas preparat af sköldkörteln i dess helhet, som redan förut användts som läkemedel, gjorde, att detsamma mycket snart utbyttes mot *jodotyrin*. Under detta namn förstås dock numera ej någon bestämd kemisk förening — det är tvifvelaktigt, om någon sådan ännu kunnat framställas ur sköldkörteln —, utan en blandning af ur fårsköldkörtlar enligt olika metoder framställd jodhaltig substans med mjölksocker i sådana proportioner, att blandningens jodhalt är densamma som den färska körtelns (hvilken i medeltal beräknas till 3 mg. jod på 10 gr. körtel). En jodotyrin-tablett väger vanligen $0{,}3$ gr. och innehåller alltså ungefär $0{,}1$ mg. jod i organisk bindning; 3—5 dylika tabletter pläga vara vanlig dos för en vuxen person. Jodotyrinet ansågs först kunna till fullo ersätta själfva den torkade sköldkörtelsubstansen som läkemedel mot de många olikartade sjukdomar (t. ex. myxödem, gikt, fettsot m. m.), vid hvilka sköldkörtel ges (jfr Sköldkörtel), men en senare tids erfarenhet har visat, att så ej är förhållandet, och numera användas i regel preparat af *hela* den försiktigt torkade och pulveriserade körteln (*tyreoidea-tabletter*, *tyreoidin*). Vid framställning af det s. k. jodotyrinet kunna nämligen icke kemiska ingrepp undgås, hvilka sannolikt på ett eller annat sätt förändra de i körteln befintliga verksamma ämnena, och fastställandet af jodhalten lämnar ju icke någon garanti för, att preparatet har vederbörlig verkningsförmåga, så mycket mindre som förhållandet mellan sköldkörtelns jodhalt och dess fysiologiska (och terapeutiska) verksamhet ännu ingalunda kan anses vara klargjordt. S. J—n.

Jodpore. Se Jodhpur.

Jodpreparāt, *med. farm.*, kallas allmänneligen hvarje farmaceutisk beredning, i hvilken jod ingår som en hufvudbeståndsdel. I Sv. farmakopén finnas upptagna, utom själfva ämnet jod, äfven kalium- och natriumjodid (*Jodetum kalicum* och *natricum*), kvicksilfverjodid (*Jodetum hydrargyricum præcipitatum*) och kvicksilfverjodur (*Jodetum hydrargyrosum*), jodoform samt de farmaceutiska preparaten järnjodurpiller (*Pilulæ jodeti ferrosi*), järnjodursirap (*Syrup. jodet. ferros.*), jodsåpa (*Sapo jodatus*), jodsprit l. jodtinktur (*Solutio jodi spirituosa*) och stark jodsprit (*Solutio jodi concentrata*). Viktigast af dessa äro jodkalium och jodnatrium, som särskildt utmärkas genom att kraftigt öka saftströmningen, hvarigenom de kunna bringa sjukliga ansamlingar af vätska och äfven af vissa slags celler och väfnader till att uppsugas och försvinna. Härmed sammanhänger antagligen i väsentlig mån dessa medels kraftiga verkningar i framskridna fall af syfilis, likasom deras användning i flera andra riktningar. I föreningarna med kvicksilfver och järn äro metallerna hufvudsaken (se Järnmedel och Kvicksilfverpreparat). Jodsprit och jodsåpa användas utvärtes som hudretande medel samt för att vid vissa kroniska sjukdomsprocesser i huden eller underliggande organ befordra afsägsnande af patologiska produkter ur dessa samt nybildning af normal väfnad. Se äfven Jodipin och Jodoform. C. G. S.

Jodprof, *bot.* Se Assimilation, sp. 239.

Jodrus. Se Jodförgiftning.

Jodsalter, *kem.*, salter, som innehålla jod. Hit höra dels jodurer och jodider (se d. o. och Jod), således salter af jodvätesyran, dels jodater, d. v. s. salter af jodsyran (se Jod). Vanligast bland jodiderna äro jodkalium (se d. o.) och jodnatrium NaJ. Bland jodaterna är natriumjodat $NaJO_3$ viktigt som råmaterial för jodtillverkningen (se Jod). H. E.

Jodsilfverkollodiumförfarandet, *fotogr.* Se Fotografi, sp. 991.

Jodsprit, *med. farm.* Se Jodpreparat.

Jodsyra, *kem.* Se Jod.

Jodsåpa, *med. farm.* Se Jodpreparat.

Jodtal, *kem.*, en för fettanalysen viktig konstant (se Fett, sp. 123), som anger, huru mycket jod, uttryckt i procent af dess egen mängd, ett fett förmår binda (Hübl). Af den upptagna jodmängden framgår nämligen fettets halt af omättade fettsyror. Hübls jodtal bestämmes på följande sätt: till kloroformlösningen af en bestämd mängd fett sättes ett öfverskott af en lösning af 25 gr. jod + 30 gr. sublimat i 1,000 gr. 95-procentig alkohol + 5 procentig rykande saltsyra. Efter 2 timmar tillbakatitreras oangripen jod med natriumtiosulfatlösning (se Jodometri), sedan profvet blifvit försatt med en jodkaliumlösning och utspädt med vatten. H. E.

Jodtinktur, *kem.* och *med. farm.* Se Jod och Jodpreparat.

Jodum. Se Jod.

Jodür, *kem.* Se Jodid.

Jodviolett, detsamma som Hofmanns violett. Se Anilinfärger.

Jodväte, Jodvätesyra, *kem.* Se Jod.

Joël, en af de s. k. mindre profeterna i gamla testamentet, tillhörde Juda rike och profeterade, troligen i Jerusalem, omkr. midten af 9:e årh. f. Kr. Den närmaste anledningen till hans profetiska uppträdande är Juda lands förstöring af öfversvämmande gräshoppssvärmar. Profeten ser i denna landsplåga, som redan varat flera år, en straffdom för folkets synder och uppmanar det till bot och bättring. J:s korta bok är uppfylld af profetiska blickar in i den messianska tiden. Stilen är lätt, flytande och målande. J. P.

Joël, Frans. Se Örnstedt 1.

Joël, Karl, tysk filosofisk författare, f. 1864 i Hirschberg, Schlesien, professor i filosofi i Basel, har författat *Zur erkenntnis der geistlichen entwicklung und der schriftstellerischen motive Platos* (1887), *Der echte und der xenophontische Sokrates* (2 bd, 1893—1901), *Philosophenwege* (1901), *Nietzsche und die romantik* (1905), *Der ursprung der naturphilosophie aus dem geiste der mystik* (1906) och *Der freie wille* (1908).

Joensuu [jå'ensu], stad i Kuopio län, Karelen, Finland, vid Pielis älfs utlopp i Pyhäselkä sjö af Saima vattensystem. Staden grundlades 1848 och erhöll därvid en mängd betydande friheter, till hvilka 1860 lades stapelrätt. Stadens utveckling har ock varit rask, gynnad som den varit af godt läge, hvilket i senaste tid yttermera upphjälpts genom kanaliseringen af Pielis älf, som, sedan 1879 segelbar utefter hela sin längd, numera bragt det vidsträckta och produktiva nordöstra Karelen i direkt sjökommunikation med Saima och hafvet. J. har en areal af 1,508 har, hvaraf stadsplanen med trädgårdar och parker upptager 175 har, och 164 gardar. 4,655 inv. (1908). 70 handlande och flotta af 75 fartyg om 6,167 reg. ton, hvaraf 15 större och mindre ångare om 1,106 reg. ton; de flesta af fartygen äro s. k. lodjor, som gå blott i de inre vattnen ända ned till Viborg. 1907 inklarerades i direkt sjöfart på utrikes ort 62 fartyg om 6,794 reg. ton och utklarerades 58 fartyg om 6,966 reg. ton. Tulluppbörden steg åren 1905 och 1906 till öfver 160,000 mk. Den hufvudsakligaste exportartikeln är smör. Härtill kommer en högst betydande utförsel af sågadt trävirke, hvilken räknas som en del af exporten från Viborg. Den industriella verksamheten inom staden är jämförelsevis obetydlig. I närheten finnas dock flera stora sågverk, såsom Utra såg m. fl. I staden finnas afdelningskontor för Finlands bank, Föreningsbanken, Nordiska aktiebanken för handel och industri samt Nationalaktiebanken. Stadsbornas taxerade inkomst uppgick 1908 till 2,684,000 mk. 1 finskt statens lyceum för gossar, 1 finsk flickskola och 1 högre handtverksskola. Sedan 1894 är J. genom Joensuu—Antrea-banan förenad med Finlands järnvägsnät. J. hör i kyrkligt afseende till Kontiolaks imperiella pastorat af 1:a kl., Nyslotts stift, Karelens öfre prosteri. O. I. (A. G. F.)

Joensuus vapen.

Situationsplan af Joensuu.

Jofra, oas i Sahara. Se Djofra.

Jofur (isl. *jǫfurr*, eg. vildgalt; furste, hedersbenämning på konungar och hjältar, krigare), i svenska runinskrifter mansnamn: *iofur*, *iufur*, i den svenska poesien under 1700-talet namn på den romerske guden Juppiter (antagligen förmedladt af det latinska namnets genitiv- eller ackusativform: *Jovis*, *Jovem*).

Joga. Se Yoga.
Jogne [jånj]. Se Jaun.
Johan, svenska konungar.

1. J. (I) Sverkersson, i äldre källor vanligen kallad Jon, var son till konung Sverker (II) Karlsson och Ingegärd, den mäktige folkungen Birger Brosas dotter. Vid faderns död, 1210, var J. säkerligen för ung för att kunna göra Erik Knutsson tronen stridig, men efter dennes död, 1216, blef han vald till konung, förmodligen på grund af sin mäktiga mödernesläkts inflytande. Om honom säges det i Västgötalagens konungalängd, att han var ”barnsker” till åldern och mycket välvillig samt att han regerade tre vintrar, dog strådöd på Visingsö och begrofs i Alvastra. Hans död inträffade 1222, och måhända stod han till 1219 som minderårig under förmynderskap. Under hans korta regering företogs en svensk härfärd till Estland, hvarvid J:s frände, jarlen Karl Döfve (se Folkungaätten, sp. 794), och hans kansler, biskop Karl i Linköping, stupade mot de hedniske esterna (1220). Med den katolska hierarkien stod J. på god fot samt bekräftade och utvidgade flera af hans företrädare åt kyrkliga institutioner förlänade privilegier. Med honom utslocknade den sverkerska konungaätten. — Benämningen J. den unge är ej samtidig; den förekommer tidigast i Lilla Rimkrönikan och hos Ericus Olai samt torde i dessa krönikor närmast bero på missuppfattning af äldre latinska konungalängders ”Johannes, Suercheri junioris filius”, d. v. s. ”J., son till Sverker d. y.”

2. J. II. Se Hans 1.

3. J. III, son af Gustaf I och hans andra gemål, Margareta Eriksdotter (Leijonhufvud), föddes på Ste-

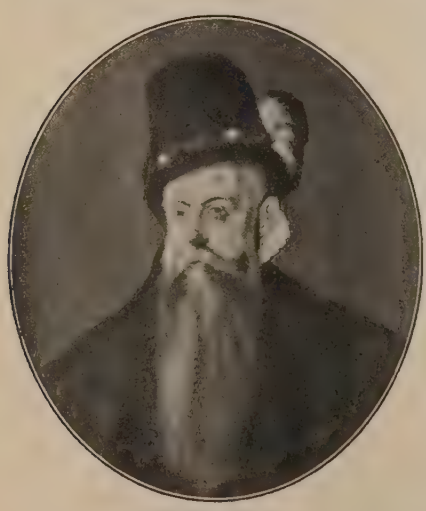

Fig. 1. Johan III. Efter samtida målning (porträtt i helfigur) af okänd mästare. (Orig. i siena.)

geborgs slott 20 dec. 1537. Sin faders älsklingsbarn, väckte han dock genom sin karaktärslöshet mer än en gång dennes synnerliga missnöje, särskildt då han som ärftlig hertig i Finland (sedan 27 juni 1556) sökte bakom konung Gustafs rygg inblanda sig i de livländska förhållandena. När hans broder Erik blifvit konung och sökte häfda de kungliga rättigheterna, uppstod snart ovänskap mellan bröderna. Endast med yttersta motvilja kunde J. förmå sig att underteckna Arboga artiklar (1561), som inskränkte hans makt. Öppen blef brytningen, då J. mot Eriks vilja 4 okt. 1562 i Vilna gifte sig med prinsessan Katarina (Jagellonica), yngre syster till Polens konung Sigismund August, med hvilken Erik befann sig i strid, och då de båda svågrarna kort efter bröllopet slöto en öfverenskommelse, enligt hvilken J. mot en försträckning af 120,000 daler skulle af polske konungen som pant erhålla sju fasta slott i Livland. Erik ansåg denna öfverenskommelse stå rakt i strid med Arboga artiklar — hvilket den också gjorde —, och så snart han erhållit kännedom om densamma, fordrade han, att J. skulle afstå från de livländska slotten. Då hertigen vägrade detta och tillika gaf ett undvikande svar på konungens fordran, att han skulle bestämdt förklara, huruvida han ville hålla sig till Sverige eller Polen, stämdes han (april 1563) att infinna sig i Sverige för att svara på anklagelsen för landsförrädiska planer. Då stämningen icke hörsammades, dömdes han (juni 1563) af de i Stockholm samlade ständerna, såsom skyldig till landsförräderi, från lif, gods och arfsrätt till riket. För att bringa domen till verkställighet utrustades en betydande härstyrka. J., som var föga beredd på strid, inneslöts i Åbo, försvarade sig där några veckor och gaf sig därefter fången mot löfte om furstligt fängelse (12 aug. 1563). Han fördes öfver till Sverige och insattes på Gripsholms slott, åtföljd af sin gemål. Där vistades han som fånge i mer än 4 år. Under Eriks svagsinthet på hösten 1567 utverkades J:s frigifning (okt. 1567), hvarefter underhandlingar upptogos om hertigens återinsättande i sina rättigheter. Eriks handlingssätt under förra hälften af 1568 var emellertid i hög grad egnadt att hos J. väcka fruktan för, att den nyvunna friheten skulle åter beröfvas honom. Han ingick därför med sin broder Karl och en del af adeln aftal om gemensam resning mot Eriks afskydda regemente. Denna resning började i juli och utbredde sig med sådan hast, att hertigarnas här redan vid midten af sept. stod utanför Stockholm, hvars portar 29 sept. 1568 öppnades för dem. Erik togs till fånga, och omedelbart därefter lät J. hylla sig som konung af hufvudstadens myndigheter samt af dem bland adeln och krigsfolket, som voro där samlade. I jan. 1569 erkändes han som konung af samma riksdag, som dömde Erik från tronen. Men detta erkännande gafs ej utan medgifvanden från J:s sida: hertig Karl fick bekräftelse på sitt hertigdöme utan de inskränkningar i hans makt, som Arboga artiklar stadgade; åt adeln i dess helhet gåfvos privilegier, som i fråga om utvidgning af dess rättigheter och inskränkning af dess skyldigheter göra epok i detta ståndshistoria; och särskildt gåfvos åt den högre adeln förmåner, som befäste och utvecklade den skillnad mellan detta ståndsolika klasser, som i svenska adelns historia är af så genomgripande betydelse. Men trots allt detta ansåg sig J. ej sitta säker på sin tron, så länge hans fångne broder lefde. Fruktan för dennes befrielse oroade honom ständigt (jfr Erik, svenska konungar, 10) och förmådde honom att (redan 1571) gifva väktarna befallning att i

händelse af minsta fara för något dylikt taga den fångne konungen af daga, — och möjligen var det till följd af en sådan befallning, som Eriks lif ändades (1577). Men äfven om så icke var, står det faktum kvar, att J. ej ryggade tillbaka för ett brodermord och att det icke var hans förtjänst, om det icke kom till utförande. — Den makt, som J. sålunda sökte trygga, använde han på ett sätt, som i allo ådagalade hans oduglighet som regent. Han älskade likna sig vid sin fader och att särskildt framhålla, att såsom denne befriat Sveriges rike från "den blodhunden Kristiern", så hade han räddat dess inbyggare från den tyranniske Eriks raseri. Vissa af faderns karaktärsdrag återfinnas ock hos sonen: så misstänksamheten och häftigheten i lynnet samt ömtåligheten om makten. Men skarpsyntheten, klokheten, den praktiska blicken saknades fullkomligt, fastheten och försiktigheten likaså. I en tid, då katolicismen uppträdde med nya krafter för att återvinna, hvad den genom lutherska reformationen förlorat, medan protestantismen i allmänhet genom splittring och svenska kyrkan särskildt genom obestämdhet i lärosatser och yttre ordning erbjödo reaktionens män synnerligen lämpliga anfallspunkter, sökte han inom denna kyrka genomföra förändringar, som närmade den till den katolska, i det fåfänga hoppet att eftergifter äfven ifrån denna sida skulle göras och sålunda en sammansmältning mellan de båda kyrkorna åvägabringas. Att han med sådana planer endast arbetade den katolska reaktionen i händerna, inså han icke; och att han genom dessa sina sträfvanden framkallade alldeles motsatta verkningar var visserligen icke hans förtjänst. Ej mindre brist på statsmannablick ådagalade han, då han lät uppfostra sin son Sigismund i katolska läran i syfte att åt honom förvärfva Polens krona. Syftet vanns (1587), och J. hade därmed beredt Sverige en ny union, onaturligare än den, som fadern sönderslitit. Att han därmed särskildt beredt högaristokratien utsikter till en ställning jämförlig med den, som denna klass under den gamla unionen innehaft, upptäckte han, först då följderna af det stora felsteget råkade i strid med hans personliga känslor; och då (1589) utbröt förföljelsen mot denna aristokrati, som hela hans föregående regering varit egnad att gynna. Han sökte nu bistånd hos sin broder hertig Karl, med hvilken han, stödd af aristokratiens ledande män, under större delen af sin föregående regering lefvat i bitter strid. Anledningarna därtill hade varit många, men en af de hufvudsakligaste hade varit den, att J. som konung sökt med afseende på de kungliga rättigheterna inom Karls furstendöme tillämpa samma grundsatser, som han som hertig hade så ifrigt bekämpat. 1587 hade han slutligen lyckats förmå brodern att godkänna stadganden, som mycket påminna om de 1569 af honom själf upphäfda Arboga artiklar, men att döma af ett förslag (1590) till nytt ordnande af de furstliga rättigheterna, uppgaf han efter brytningen med högadeln handlöst de fordringar, som han förut envist fasthållit. Äfven den nyvunna vänskapen med Karl svalnade dock snart, och under de sista månaderna af sitt lif stod J. fullkomligt ensam. Han dog i Stockholm 17 nov. 1592, lämnande sitt rike försvagadt af yttre krig och inre strider, af oordning och vanvård samt för den närmaste framtiden hotadt af de största faror. J. ligger begrafven i Uppsala domkyrka (jfr fig. 2). — 16 sept. 1583 hade J:s första gemål, Katarina Jagellonica, gått ur tiden, efterlämnande två barn, Sigismund (f. 1566) och Anna (f. 1568). Dottern Isabella (f. 1564) dog i späd ålder. 21 febr. 1585 hade J. trädt i nytt gifter-

Fig. 2. Johan III:s grafmonument af marmor i Uppsala domkyrka (jfr sp. 1436).

mål, med riksrådet Johan Axelsson Bielkes dotter Gunnel l. Gunilla (se Bielke 8), som 1589 födde honom sonen Johan, hertig af Östergötland. Utom äktenskapet hade J., med Karin Hansdotter, en son och två döttrar (se Gyllenhielm 1, 2). — Litt.: Aegidius Girs, "Konung J. III:s chrönika" (utg. af A. A. von Stiernman 1745), Bomansson, "Hertig J. och hans tid" (1862), Ahlqvist, "Om aristokratiens förhållande till konungamakten under J. III:s regering" (2 dlr, 1864—66), Ahlén, "Bidrag till det ryska krigets historia under J. III:s regering" (2 dlr, 1869—70), "J. III och Filip II, depescher från det spanska sändebudet till Sverige, kapten Fr. de Eraso 1578—79" (i "Hist. tidskr.", 1886), Ödberg, "Om stämplingarna mot kon. J. III 1572—75" (1897), K. Hildebrand, "J. III och Europas katolska makter" (1898), Hammargren, "Om den liturgiska striden under kon. J. III" (1898), Söderqvist, "J. III och hertig Karl 1568—75" (1898) och "Studier rör. förhållandet mellan J. III och hertig Karl 1576—1582" (i "Hist. tidskr.", 1903—04), och Almquist, "J. III och Stefan Batori år 1582" (i "Hist. tidskr.", 1909).

J:s varma intresse för konsten, särskildt hans verksamma nit för byggnadskonsten, förtjänar att tacksamt erkännas. Utan tvifvel är han den mest byggnadsifrige monark Sverige någonsin haft. Han var

liksom brodern Erik i hög grad konstnärligt och estetiskt begåfvad, och hans skönhetssträfvanden, minst lika mycket som de teologiska funderingarna, åvägabragte hans energiska försök att införa en ny gudstjänstordning. Ett eklatantare uttryck tog sig dock hans skönhetssinne på byggnadskonstens fält. Han egnade sig med ifver åt uppgörandet af vidlyftiga byggnadsplaner, af hvilka blott en del hann realiseras under hans lifstid, inkallade från Tyskland och Nederländerna skickliga byggmästare, bildhuggare och målare samt ingrep äfven själf på det mest personliga sätt, t. o. m. genom egna ritningar, i den rika byggnadsverksamhet, som han på så många håll framkallade. Hans bevarade byggnadsbref (till större delen utg. af V. Granlund i "Historiskt bibliotek", I, II, 1875—76) visa också, att han förstod sig på arkitektur och att han satt sig in i den italienska renässansstilens principer, närmare bestämdt hög- och senrenässansens. Framför allt synes Sebastian Serlios böcker om byggnadskonsten varit en af honom ofta anlitad källa. Hans egen smak kom därför att på mångfaldigt sätt göra sig gällande, och med full rätt kan han betraktas som medelpunkten i den intressanta konströrelse, som under hans regering uppstod. En särskild sida i J:s byggnadsintresse är hans omsorg om äldre monumentala byggnaders bevarande. Äfven sträcktes hans nitälskan till omsorg om städernas utseende. Bland de förnämligare *kyrkobyggnader*, som (efter eldsvådor) åter iståndsattes, böra nämnas domkyrkorna i Uppsala, Västerås, Linköping och Skara. I Finland restaurerades Åbo domkyrka, som fick nytt kor, i Estland Revals. Bland de af J. uppmärksammade, mer eller mindre raserade klosterkyrkorna märkas Varnhem, Vreta, Alvastra, Askeby och Gudhem samt Nådendal i Finland. I Stockholm restaurerades eller ombyggdes helt äldre kyrkor, såsom Storkyrkan, Riddarholmskyrkan, S. Klara kyrka, S. Henriks kyrka o. a., eller planerades nya, som Trefaldighetskyrkan, Tyska kyrkan och Jakobs; af de sistnämnda kan blott Jakobs kyrka åtminstone till planen anses som en skapelse från J:s dagar. På alla sina större slott byggde han kapell, på Vadstena och Kalmar slott ännu väl bevarade. I denna kyrkliga byggnadsverksamhet lefde gotikens traditioner, äfven i detaljer, kvar. De många *slotts-* och *fästningsföretagen* voro dels från Gustaf Vasas och Erik XIV:s tid öfvertagna, dels af J. nybegynta. Stockholms slott tillbyggdes väsentligt och nyinreddes. Den norra borggården med slottskyrkan etc. fick den karaktär, som den bibehöll till branden 1697. Slottet i Uppsala (den nuvarande södra längan och dess västliga fortsättning) ombyggdes efter eldsvådan 1572 och blef en tegelbyggnad med rusticerad puts samt med två runda torn. Vadstena slott, liksom det förra grundlagdt af Gustaf I, utvidgades till det renässanspalats, som det är ännu i dag, churu först i början af 1600-talet enl. den ursprungliga planen färdigbyggdt. En egendomlig byggnad blef Svartsjö slott med sin cirkelrunda arkadomgifna gård och sin kupolkyrka å ömse sidor om ett äldre stenhus. Vid Kalmar slott fullbordades borggårdens kringbyggnad, våningarna lades i samma nivå, och i det inre fortsattes den under Erik XIV påbörjade dyrbara inredningen. Borgholms slott blef däremot J:s största nybyggnad med en fullständigt regelbunden plan, en enastående rymlighet och magnificens samt starka fästningsverk, men fullbordades ej under J:s tid. En nybyggnad blef äfven Bråborg, som afsågs till änkesäte åt drottning Gunilla, medan Drottningholm (det äldre, 1661 nedbrunna) på Katarina Jagellonicas önskan uppstod på en af Mälarens öar. Äfven ombyggnaden af Åbo, Västerås slott, af Gäfleborg, Stegeborg och Linköpings hus etc. må nämnas. Befästningar funnos vid nästan alla slotten. Mera enbart betydelse som fästningar hade t. ex. Älfsborg, Gullberg, Kronoberg, Kexholm, Viborg o. a. orter, vid hvilka ofta betydande, af konungen med intresse följda befästningsarbeten företogos. I befästningskonsten stod Sverige denna tid främst bland de nordiska länderna, i det att det nya italienska systemet här hade införts. Bland märkligare monumentala *skulpturverk* må främst erinras om Gustaf Vasas och hans båda första gemålers grafmonument (se Gustaf, sp. 656) samt Katarina Jagellonicas vackra grafvård, båda i Uppsala domkyrka. Monumentet öfver J. därstädes beställdes af Sigismund i Danzig (hos bildhuggaren Wilhelm van der Blocke), men kom först 1782 genom Gustaf III:s försorg till Sverige och uppsattes på sin nuvarande plats 1818, dock med oriktig anordning, som emellertid omgestaltades af A. Lindegren vid kyrkans restaurering i början af 1890-talet. I den stora kretsen af konstnärer och konsthandtverkare kring J. urskiljas några mera framträdande, såsom svensken Anders Målare, mest verksam som byggmästare, den både som skulptör och arkitekt betydande Willem Boy (skaparen af de båda förstnämnda vårdarna i Uppsala), Vadstenaarkiteterna Arent de Roy och Hans Flemming, de tre medlemmarna af den urspr. från Lombardiet stammande arkitektfamiljen Pahr, Franciscus, Johan Baptista och Dominicus, af hvilka den förstnämnde bundit sitt namn vid Uppsala, de båda senare vid Borgholms och Kalmar slott, stuckatören och byggmästaren Antonius Watz, Finlands och Livlands öfverbyggmästare Peter Hertig, bildsnidarna Markus Ulfrum och Urban Schultz, målarna Baptista van Uther och Arent Lambrechts, sten- och bildhuggarna Roland Mackle, Peter de la Roche, Lukas van der Werdt o. a. Om arten af den konstverksamhet, som uppväxte under J:s tid, se G. Upmark, "Svensk byggnadskonst 1530—1760" (1904), och A. Hahr, "Studier i Johan III:s renässans. I. Arkitektfamiljen Pahr" (1907). 1. V. S—g. 3. O. A. (Fr. W.) A. H—r.

Johan, *svenska* prinsar:

1. J. Sverkersson, son af konung Sverker d. ä. och dennes första gemål, Ulfhild, bortröfvade två förnäma danska kvinnor och skall därigenom ha gifvit anledning till danske konungen Sven Grades infall i Småland vintern 1153—54. J. hade då redan på ett ting blifvit ihjälslagen af de öfver våldsgärningen uppbragte bönderna.

2. J., hertig af Östergötland, konung Johan III:s och drottning Gunillas enda barn, f. 18 april 1589 på Uppsala slott, d. 5 mars 1618 på Bråborgs slott, blef vid 1 års ålder hertig i Finland samt grefve till Åland och till Bråborg i Östergötland. Han uppfostrades tillsammans med sin kusin, den 5 år yngre Gustaf Adolf, och behandlades af sin farbroder, hertig Karl, i allo som en son. Knappt 15-årig, afsade han sig på riksdagen i Norrköping (1604) till förmån för konung Karl IX, som fördrifvit hans halfbroder Sigismund, alla sina rättig-

heter till svenska kronan, hvaremot han erhöll löfte om att till hertigdöme få norra och västra Östergötland, Kinda och Ydre härad af Småland, Sundbo härad af Närke, Läckö län och Åkinds härad af Västergötland samt hela Dal. Sedan han tillsammans med drottning Kristina och rikets råd 1605 varit medlem af regeringen, medan Karl IX låg i fält i Livland, fick han 1606 tillträda sitt hertigdöme, hvars område 1609 förändrades därigenom, att han då i utbyte mot Dal och Läckö län fick Stegeborgs län. Han deltog, ehuru obetydligt, i den regering, som efter konungens död, 1611, en kort tid förde riksstyrelsen. Vid riksdagen i Nyköping s. å. förklarade ständerna sig vilja förblifva vid sina föregående beslut och taga Gustaf Adolf till konung, under det att J. förnyade sin afsägelse och fick i stället sitt hertigdöme utvidgadt med Vartofta, Gudhems, Frökinds och Vilske härad i Västergötland. 1612 förmälde han sig med Gustaf Adolfs syster, Maria Elisabet, med hvilken han lefde i ett mycket olyckligt äktenskap. J. var en duglig krigare och visade sig som ung ej olämplig till regent, men han förslöades af en med åren tilltagande sjuklighet, till följd hvaraf hans hertigdöme vanskröttes, hans folk utarmades och han själf försänktes i skulder. Han ligger begrafven i Linköpings domkyrka. 1 o. 2. (Fr. W.)

Hertig Johan. Efter en guldmedaljong.

Johan (J. Georg II), furste af *Anhalt-Dessau*, f. 17 nov. 1627 i Dessau, d. 7 aug. 1693 i Berlin, son till furst Johan Kasimir, gick 1655 i svenske konungen Karl X Gustafs tjänst och utmärkte sig i polska och danska krigen. 1658 öfvergick han till kurfursten af Brandenburg, blef kavallerigeneral och ståthållare i Kurmark och äktade 1659 prinsessan Henrietta Katarina, dotter till Fredrik Henrik af Oranien och syster till kurfurstens gemål Lovisa Henrietta. 1670 utnämndes han till fältmarskalk, slöt 1672 i Wien förbundet mellan Brandenburg och kejsaren mot Ludvig XIV och försvarade Mark 1674—75 vid svenskarnas infall, tills kurfursten själf anlände. Regerande furste i Anhalt-Dessau sedan 1660, efterträddes han af sin son Leopold (se Leopold, tyska furstar, 1 a).

Johan (sp. *Juan*), konungar af *Aragonien*:

1. J. I, f. 1350, d. 1395, efterträdde 1387 sin fader, Peter IV, och väckte missnöje genom kostnaderna för krig på Sicilien och Sardinien och ett präktigt hof. — 2. J. II, f. 1397, d. 1479, son till den föregåendes systerson, Ferdinand den rättvise, vann genom gifte med Blanca af Navarra detta land 1425 och ärfde 1458 efter sin äldre broder Alfons V:s död Aragonien, Sicilien och Sardinien. 1447 trädde J. i nytt gifte med Johanna Henriquez från Kastilien och stred sedan med sin och Blancas son Carlos, som dog 1461. I Aragonien efterträddes han af sin son i andra giftet, Ferdinand den katolske, i Navarra af en dotter i första giftet, Eleonora.

Johan (ty. *Johann*), kurfurstar af *Brandenburg*:

1. J., för sin färdighet i latinska språkets talande kallad Cicero (äfven *Cicero Germanicus*), f. 2 aug. 1455 i Ansbach, d. 9 jan. 1499 i Arneburg, ståthållare öfver Brandenburg sedan 1470, efterträdde 1486 sin fader, Albrekt (III) Akilles som kurfurste. Han uppgaf 1493 länsherrerätten öfver Pommern mot eventuell arfsrätt till detta hertigdöme, sökte med städernas hjälp stäfja adelns våldsamheter samt gynnade de humanistiska studiernas framsteg. — 2. J. Georg, med binamnet Ekonomen, den föregåendes sonsons son, f. 11 sept. 1525, d. 8 jan. 1598, ärfde 1571 efter sin fader, Joakim II, dennes besittningar, "Kurmark", jämte kurfurstevärdigheten, och samtidigt efter sin farbroder, markgrefve Johan af Küstrin, Neumark. Han återställde i godt skick de genom hans faders slöseri förstörda finanserna. J. var sträng lutheran och införde i sitt land lutherska konkordieformeln af 1577. — 3. J. Sigismund, den föregåendes sonson, f. 8 nov. 1572, d. 23 dec. 1619, sedan 1594 förmäld med Anna, dotter till hertig Albrekt Fredrik af Preussen (Ostpreussen), blef 1608 kurfurste efter sin fader, Joakim Fredrik, hvarjämte han efter denne öfvertog förmyndarstyrelsen för sin sinnessjuke svärfader. 1611 blef han af Ostpreussens länsherre, konungen af Polen, erkänd som arftagare till hertigdömet och trädde 1618, vid svärfaderns död, i besittning däraf. Enär J:s gemål var systerdotter till siste hertigen af Jülich-Kleve-Berg, Johan Vilhelm, som afled 1609, gjorde J. anspråk på arfvet och vann 1614, vid den uppkomna arfsstridens biläggande, hertigdömet Kleve samt grefsk. Mark och Ravensberg. J. öfvergick 1613 till kalvinismen och utfärdade 1614 till dess anhängares skydd ett toleransedikt. Därigenom kom han i spändt förhållande till sin ifrigt lutherska gemål och sina likaledes lutherska undersåtar. J. efterlämnade en son, Georg Vilhelm, och två döttrar: Maria Eleonora, förmäld med Gustaf II Adolf, och Katarina, förmäld med Bethlen Gábor.

Johan den orädde (fr. *Jean sans peur*), hertig af *Burgund*, f. 28 maj 1371 i Dijon, d. 10 sept. 1419 i Montereau, var son till Filip den djärfve af Burgund, franske konungen Karl V:s broder, och Margareta af Flandern. Han blef ledare för ungerska korståget 1396, men tillfångatogs i slaget vid Nicopolis (sept. s. å.). Utlöst efter 9 månaders fångenskap, blef han vid sin återkomst mycket popu-

lär på grund af sin omvårdnad om de öfrige fångarna och efterträdde 1404 sin fader som hertig. J. var en af hufvudledarna vid de oroliga förhållandena i Frankrike under den vansinnige Karl

VI:s senare regeringsår och bekämpade sin kusin, hertig Ludvig af Orléans, som stödde sig på universitetet och folket i Paris. Sedan denne på hans order blifvit lönnmördad 1407, slöt J. sig för att kunna bekämpa det orleanska partiet (les Armagnacs) till engelsmännen, höll en tid Paris besatt med engelska trupper och lät afrätta en mängd af sina motståndare. Slutligen nödgades han sluta fred med konungen och les Armagnacs, men trädde efter slaget vid Azincourt (1415), hvari han icke deltog, ånyo i förrädiska underhandlingar med engelsmännen. Därefter grep han åter till vapen och marscherade mot Paris, som genom förräderi föll i hans händer (1418). Efter att någon tid ha gynnat engelsmännens framfärd i landet sökte han försoning med dauphin Karl, och under ett möte med honom på bron i Montereau, hvarvid på hvardera sidan häftiga förebråelser gjordes, dödades han af de denne medföljande riddarna. Litt.: B. Zeller, ”Louis de France et Jean sans peur” (1886). E. A—t.

Johan den blinde, konung af *Böhmen*, son af grefve Henrik IV af Luxemburg (sedan kejsar Henrik VII) och Margareta af Brabant, f. 10 aug. 1296, d. 26 aug. 1346, öfvertog Luxemburg efter faderns val till tysk konung (1308) och erhöll 1310 jämte bömiska prinsessan Elisabets hand Böhmens konungakrona. Efter faderns död (1313) slöt sig J. till Ludvig Bajraren i dennes kamp om tyska kronan med Fredrik (III) af Österrike och anförde bajerska hären i den afgörande segern vid Mühldorf 1322. Till Tyska ordens hjälp företog han 1329 och 1337 två tåg till Preussen. Genom Bautzens och Görlitz' förvärf 1319 och 1329 återvann han Öfre Lausitz för bömiska kronan; en annan bestående landvinning var Schlesien, som hyllade J. 1327—29. I Italien däremot uppträdde J. utan varaktig framgång, och sonen Johan Henriks giftermål 1330 med Margareta Maultasch, arftagerska till Tyrolen och Kärnten, följdes af brytning mellan makarna, som vållade dessa länders förlust 1341. Margareta äktade i stället kejsarens son Ludvig, hvarefter J:s son Karl 1346 uppställdes till motkonung mot den förre. Karl och J. drogo därpå till Frankrike för att bistå Filip VI mot engelsmännen, och här stupade J. vid Crécy. Sedan 1339 var han fullständigt blind. G. W—k.

Johan utan land (eng. *John lackland*), konung af *England*, yngste son till Henrik II och Eleonora af Akvitanien, f. 24 dec. 1167, var en af de elakaste människor och värsta tyranner historien omtalar. Han skildras af samtida som otacksam och trolös, grym och hämndlysten, på en gång våldsam och feg, vinningslysten och slösaktig, vidskeplig och utsväfvande. Han var sin faders älsklingsbarn, och dock gjorde han tillsammans med sin äldre broder, Rikard (Lejonhjärta), uppror mot honom. Sorg öfver hans förräderi bragte fadern i grafven (1189). Ehuru Rikard Lejonhjärta vid sitt uppstigande på tronen s. å. visade sig mycket frikostig mot J. och gaf honom i förläning stora områden, bl. a. fyra hela grefskap i västra England, uppförde han sig mot sin ridderlige broder på det mest trolösa sätt. Medan Rikard var borta på korståg och hölls i österrikisk fångenskap, störtade J. hans ställföreträdare, William Longchamp, ingick med Rikards dödsfiende, Filip August af Frankrike, en allians, hvars mål var Rikards störtande, och svor vid underrättelsen om, att Rikard råkat i österrikisk fångenskap, länsed till Filip August för sin broders franska besittningar samt sökte genom att sprida falska underrättelser om broderns död blifva hyllad som konung i England. Vid sin återkomst ur fångenskapen (1194) gaf Rikard honom likväl sin förlåtelse, och J. utsågs t. o. m. till tronföljare, oaktadt hans äldre broder Gottfrid efterlämnat en son, Artur. 1199 uppsteg J. på Englands och Normandies tron, men Maine, Anjou, Touraine och Bretagne hyllade Artur, hvilken beskyddades af Filip August. Ett krig utbröt, i hvilket J. lyckades tillfångataga Artur (1202), som efter 3 april 1203 alldeles försvinner ur historien och säkerligen mördats på J:s föranstaltande. Troligen redan dessförinnan (se Bémont, ”La condamnation de Jean Sansterre” i ”Revue historique”, bd 32) hade Filip August instämt honom inför pärernas domstol i Paris, och, då han uteblef, låtit döma honom som förrädisk vasall förlustig alla sina franska län. Inom kort satte sig Filip August i besittning af Normandie (1204) och af de öfriga engelska besittningarna i Frankrike (1206), hvarefter J. måste sluta stillestånd med honom. Om J:s tvist med påfven Innocentius III, hvarunder han bannlystes 1209 och 1212 nödgades taga England som län af påfven, samt om den strid mellan honom och baronerna i England, som ledde till utfärdandet af *Magna charta* (”stora frihetsbrefvet”, 1215), se England, sp. 611. Då J. kort därefter lyckades få frihetsbrefvet upphäfdt af påfven och började krig mot baronerna under vilda härjningar i eget land, inkallade dessa Filip Augusts son Ludvig, som landsteg med en fransk här i England (maj 1216). Under striden mot honom och baronerna afled J. plötsligt i Newark 19 okt. 1216. Han var förmäld 1) med Hawisa af Gloucester, från hvilken han skilde sig 1200, och 2) med Isabella af

Johans utan land bild från hans grafvård i Worcesters katedral.

Angoulême (1200). Hans dotter Isabella var förmäld med kejsar Fredrik II. J. efterträddes af sin och Isabellas son, Henrik III. — J. är hufvudpersonen i Shakspeares skådespel ”Konung Johan”. Tillnamnet ”utan land” (*Lackland*) fick han på skämt af sin fader, enär de äldre bröderna, men ej han, af denne erhållit stora förläningar. Jfr K. Norgate, ”John Lackland” (1902). V. S—g.

Johan (fr. *Jean*), *franska* konungar:

1. J. I postumus, f. 15 nov. 1316, son af konung Ludvig X Hutin och hans andra gemål, Klementia af Ungern, föddes fem och en half månad efter faderns död och dog 5 dagar gammal, hvarefter hans farbroder Filip V besteg tronen. Enligt somliga vittnesbörd skall emellertid denne ha med sin svärmoders hjälp utbytt den verklige J. mot ett annat barn, som dog efter några dagar, samt låtit honom uppfostras hos en handlande i Siena, Guiccio de Mini, hvars namn han bar. Säkert är, att en falsk konung Johan I uppträdde i Italien och södra Frankrike under Johan den godes regering. Han greps i Provence och inspärrades i Neapel, där han skall ha dött.

2. J. II den gode (*Jean le bon*), den föregåendes syssling, f. 16 april 1319, d. 8 april 1364, var son till Filip VI af Valois och hans första gemål Johanna af Burgund. Han kämpade med tapperhet i dennes strider mot engelsmännen och tillträdde tronen 22 aug. 1350 under de svåraste förhållanden. Han var tapper och ridderlig, men slösaktig och obetänksam och råkade inom kort i strid med ständerna, som klagade öfver J:s slöseri och ideliga myntförsämringar. 1355 tvangs han att åt dem öfverlåta finansförvaltningen, och följande år ersatte dessa de dittills beviljade skatterna med en inkomstskatt, från hvilken ingen var undantagen. Detta vållade oroligheter i många provinser, särskildt Normandie, där J:s mot honom fientlige måg, Karl den elake af Navarra, konspirerade mot honom, sökte vinna för sig tronföljaren Karl och inledde förrädiska underhandlingar med engelsmännen. Sedan J. tuktat upprorsmännen där, drog han i härnad mot dem, men under tiden härjade Svarte prinsen de mellersta provinserna och framryckte mot Loire. Då J. tågade emot honom, blef han af en underlägsen engelsk här under dennes befäl i grund slagen vid Poitiers (19 sept. 1356), tillfångatagen och förd till England. Under hans fångenskap uppstodo allvarsamma oroligheter i Frankrike (jfr d. o., sp. 1144, och Marcel, Étienne), och kriget med England fortgick, tills Edvard III på grund af åtskilliga förluster måste ingå freden i Brétigny (1360), hvarigenom J. återvann friheten mot en oerhörd lösepenning och afträdandet af hela sydvästra Frankrike till England. Oaktadt en del goda regeringshandlingar slutade J. sin regering i olycka. Hungersnöd, pest och inhemska röfvare härjade landet. J., som 1361 indragit hertigdömet Burgund såsom herrelöst län till kronan, afsöndrade det åter 1363, då han gaf det åt sin yngste son, Filip af Valois. Enär en annan af hans söner, hertig Ludvig af Anjou, rymt från England, där han kvarlämnats som gisslan, begaf sig J. själf till London för att åter träda i fångenskap och dog där. ”Om hedern är bannlyst från jorden, bör den få en plats i konungarnas hjärtan”, sades han ha yttrat. E. A—t.

Johan II den gode, efter ett porträtt, under hans fångenskap målad af Girard d'Orléans.

Johan (l. Henneke) den milde (d. v. s. gifmilde), grefve af *Holstein* 1312—59, var son till grefve Gerhard II den blinde och danska änkedrottningen Agnes samt således halfbroder till Kristofer II. 1320 hjälpte han denne att blifva konung i Danmark, men medverkade 1326 till hans fördrifvande, emedan Kristofer ej enligt löfte gifvit honom Femern till län. Motkonungen hertig Valdemar gjorde det däremot och gaf honom dessutom Lolland och Falster i pant. Sedan han 1329 bidragit till Kristofer II:s återinsättande på tronen, fick han äfven Själland och Skåne i pant, så att han var herre öfver hela östra Danmark, under det att hans kusin grefve Gert innehade det västra. Men 1332 reste sig skåningarna mot det tyska herraväldet och gåfvo sig under den svensk-norske konungen Magnus Eriksson, som köpte J:s panträtt. Efter Valdemar Atterdags tronbestigning (1340), hvartill J. medverkade, förlorade han äfven de andra danska besittningarna, utom Femern. E. Ebg.

Johan (sp. *Juan*), konungar af *Kastilien* och *Leon*.

1. J. I, f. 1358, d. 1390, son till Henrik II af Trastamara, efterträdde sin fader 1379. Hans försök att göra sin andra gemål Beatrix' arfsanspråk på Portugal gällande omintetgjordes genom hans nederlag vid Aljubarrota (1385). J. hade äfven att kämpa om kronan med hertig Johan af Lancaster. — 2. J. II, den föregåendes sonson, f. 1405, d. 1454, ärfde 1406 kronan efter sin fader, Henrik III. Till 1412 styrde med kraft J:s farbroder Ferdinand, som då blef Aragoniens konung. J:s egen regering utmärktes af lyckliga krig mot morerna i Granada samt mot Aragonien och Navarra, som understödde motståndet mot hans gunstling Alvaro de Luna. Förmäld med Maria af Aragonien, efterlämnade J. sönerna Henrik (IV) och Alfons samt dottern Isabella, 1469 gift med Ferdinand af Aragonien. — Jfr Puymaigre, ”La cour littéraire de Juan II” (2 bd, 1873).

Johan (fr. *Jean*), konungar af *Navarra*.

1. J. II. Se Johan II, konung af *Aragonien*.

2. J. III d'Albret, son af grefve Alain d'Albret, förmäldes 1484 med Frans Phœbus' af Navarra syster Katarina, som 1483 vid broderns död ärfde Navarra, och kröntes 1494 till dess konung. Han var en svag regent och förlorade efter långvariga strider 1512 sitt rike till Ferdinand den katolske. Han lefde sedan mest i Frankrike, där han dog 1516, lämnande åt sonen Henrik (II) den lilla resten af Navarra (det s. k. Franska Navarra eller Basse-Navarre), som återstod honom. E. A—t.

Johan, grefve af *Ostfriesland*, broder till Edzard II af Ostfriesland, som äktade Gustaf I:s äldsta dotter Katarina. Se Cecilia 3, Gustaf I:s dotter.

Japan.* Historia. I. *Japanska rikets uppkomst.* Den inhemska traditionen, som ännu är i viss mån officiell, räknar den japanska statens begynnelse från den förste kejsaren (*tenno* = kin. *tien-wang*, "den af himlen insatte härskaren"), Jimmu, vid en tidpunkt, motsvarande 660 f. Kr., och fortsätter med en oafbruten regentlängd och kronologiskt angifna tilldragelser genom det följande årtusendet, till dess verkligen samtidiga uppgifter kunna konstateras med stöd af andra källor. Men denna ursprungstradition går i sin skriftligen bevarade redaktion ej längre tillbaka än till början af 8:e årh. e. Kr. och hvilar på en litterär konstruktion, som sammanarbetat hvarjehanda mytiska sägner och dunkla historiska minnen enligt ett från den kinesiska filosofien hämtadt schema. Däri kunna visserligen äfven återstoder af äldre och jämförelsevis pålitliga annalistiska anteckningar spåras, som måhända härstamma redan från 5:e årh. och för den följande tiden småningom vinna större saklig innebörd. För öfrigt belysas J:s äldsta häfder af spridda notiser i Kinas och Koreas historiska litteratur, som delvis stått också japanernas första skriftlärde till buds. J. hör till det östasiatiska statssystemets yngre kulturländer, och ehuru källorna för dess senare historia äro synnerligen rika, har den kritiska forskningen först i våra dagar börjat göra sig gällande genom europeiska och inhemska arbeten. — Ang. det japanska folkets härkomst och frändskapsförhållanden ha flera teorier blifvit framställda, men ingen af dessa kan på vetenskapens nuvarande ståndpunkt häfdas med fullt afgörande bevisning. Med japanernas inordnande under den "gula rasen" är icke mycket vunnet, då detta antropologiska begrepp är tämligen sväfvande och för det historiska sammanhanget i det närmaste betydelselöst. Med kineserna ha japanerna ursprungligen långt mindre gemensamt än t. ex. de indisk-europeiska folken med semiter och hamiter. Huruvida en närmare släktskap förbinder dem med de nutida polarfolken (tjuktjer, eskimåer o. s. v.) eller med koreanerna eller med tunguser, mongoler och andra "ural-altaiska" folk, är ännu alldeles ovisst; öfvertygande etnografiska och språkliga analogier kunna ej åberopas för någon af dessa hypoteser. Man måste stanna vid det otvifvelaktiga faktum, att japanernas förfäder sedan urminnes tider varit bosatta på sydvästra kusten af den största ön (som först den moderna administrationen gifvit det sammanfattande namnet Honshu, "hufvudlandet", äfven Honto l. Hondo), i landskapet Izumo, äfvensom i vissa trakter af Kyushu (fordom *Tsukushi*), hvarifrån de utbredt sig tidigast omkring det numera s. k. "Innanhafvet", ytterst till landskapet Yamato på den från Honshu mot s. utskjutande halfön. Till sina äldsta hembygder ha de sannolikt (eller troligen) kommit öfver från Korea, måhända i flera särskilda och olikartade invandringsskaror, men i alla händelser långt innan de närmaste fastlandsinvånarna hunnit konsolidera sig till de af historien kända stammarna och folken. Den af några nyare forskare omfattade åsikten, att inflyttarna till Kyushu kommit söderifrån och tillhört den malajiska stammen, grundar sig blott på vissa skillnader emellan olika folkklasstyper, men dessa förklaras enklare af den senare historiska utvecklingen och därmed sammanhängande sociala lifsvillkor. Däremot kan det ej betviflas, att långt efter den egentliga japanska invandringen och ännu i historisk tid folket blifvit i någon mån uppblandadt med kinesiska och koreanska element, som af olika orsaker frivilligt eller tvångsvis tillika ditfört ett och annat af den högre fastlandskulturen. Åtminstone på storön fanns äfven en äldre, glesare och svagare befolkning, som kanske tillhört olika stammar, men numera endast representeras af de till Yezo undanträngda kvarlefvorna af det gåtfulla ainu-folket (af några etnografer hänfördt till den "kaukasiska" rasen). Dessa "vildar" (*yemishi*), med hvilka långt in i den historiska tiden många heta strider utkämpades, torde i någon ringa mån ha blifvit amalgamerade med invandrarna, som äfven anses från dem ha upptagit åtskilliga ortnamn. — De äldste japanerna synas, ehuru inbördes befryndade, ej ha haft något gemensamt folknamn, liksom de ej heller på länge bildade ett enhetligt politiskt samfund. De lefde i ättsamhällen (*uji*), som täflade med hvarandra, ofta i blodiga fejder, om högre anseende och makt. Alla dessa samhällen anknötos hvart för sig till en samfälld dyrkan af förfädrens andar, men endast de förnämsta ätternas höfdingar troddes härstamma från "högre makter" eller "gudar" (*kami*), som till en del vunno en mera utbredd kult som naturkrafternas herrar. Höfdingaätternas växlande förbindelser och strider återspeglas i den japanska mytologiens utbildning till ett genealogiskt system, som slutligen omfattade hela folket, i det att äfven de underordnade ätterna infogades i öfvergudarnas skapelsekedja. Den högsta rangen tillföll som *sumera-mikoto* ("samlande herre") hufvudmannen för en Yamato-ätt, hvars stammoder, solgudinnan Amaterasu, blef hela folkets mest firade skyddsmakt. Äfven namnet *Yamato* (eg. "bergdörren") utsträcktes i sammanhang därmed till att, jämte åtskilliga poetiska benämningar (*Kami-no-kuni*, "gudalandet", *Shikishima*, "de utbredda öarna", *Oyashima*, "de åtta stora öarna" o. s. v.), beteckna hela det samlade landet och folket. — Denna utveckling till en på sakral grund hvilande enhet faller dock inom en jämförelsevis sen tid. De kinesiska annalerna omnämna ännu omkr. begynnelsen af vår tidräkning japanerna (*wa*, *wo*, eg. "förvuxna dvärgar") som fördelade i en mängd stater, af hvilka flera stundom trädt i samfärdsel med kejsarhofvet. Dessa notiser häntyda emellertid därpå, att japanerna redan uppnått en viss samhällsodling. — Därom vittna äfven de fornsaker, som blifvit funna i japanska grafvar, till en del uppförda med stor möda och skicklighet och täckta af väldiga högar (*misasagi*). Äfven inom den japanska arkeologien har man i våra dagar sökt genomföra en systematisk skillnad emellan stenålder, bronsålder och järnålder, hvarvid man, liksom annorstädes, mött de bekanta svårigheterna att förklara skiljaktigheterna antingen ur en kronologiskt sammanhängande kulturutveckling, som förutsätter deras datering till mycket aflägsna tidsrymder, eller ur olika samtidigt verkande etnografiska, lokala eller sociala orsaker, som i sin ordning förutsätta mycket tvifvelsamma konstruktioner af det förhistoriska samfundslifvet och dess uppkomst. Dessa svårigheter ha visat sig så

* De japanska namnen äro återgifna enligt den officiellt antagna transskriptionen (*sh* uttalas som *sj*, *ch* som *tj*, *y* som *j*, *j* som *dj* och *z* som *ds*). Släktnamnet står alltid före personnamnet; båda användas omväxlande hvart för sig i historisk framställning. Med "sinojap." menas det häfdvunna japanska uttalet af kinesiska lånord l. skriftecken.

mycket större, som man ännu i hög grad saknar det nödiga motsvarande materialet för jämförelser med det asiatiska fastlandets fornlämningar, dels därför att hittills så få vetenskapligt tillfredsställande utgräfningar hunnit företagas i Kina och Korea, dels därför att dessa äldre kulturländer gång på gång blifvit beröfvade stora massor af sina minnesmärken genom sådana förhärjande omhvälfningar, som icke drabbat det, åtminstone i historisk tid, från främmande invasioner så godt som förskonade J. De japanska fornfynden afspegla i sin mån den östasiatiska kulturens yttersta utstrålningar, för så vidt som de röja ett framåtskridande i handaslöjd och beväpning, växande tillgångar för personlig utsmyckning och fastare sammanslutning för tidkräfvande arbeten. Men det är knappast möjligt att gruppera framstegen i en bestämd följd, att noggrant skilja emellan det inhemska och det importerade, att uppvisa de inflytelser, som efterträdt eller korsat hvarandra i verktygsformer och ornamentstilar. Det samlade intrycket af dessa fornlämningars beskaffenhet och lokala fördelning bestyrker dock de allmänna slutsatser, som kunna dragas ur en strängare kritik af den senare uppteckade och öfverarbetade folktraditionen, nämligen att det japanska samhället förnämligast utbildat sig omkring "Innanhafvet", att denna utbildning försiggått under ledning af länge sinsemellan täflande höfdingar och att beröringarna med fastlandskulturen förmedlats genom den kortare och lättare öfverfarten till Korea, icke öfver det öppna hafvet emellan Kyushu och Kina. Däremot vinner hvarken den officiella teorien om en uråldrig enhetsstat (till hvars förmenta härskare vissa af de större grafhögarna pläga hänföras) eller den moderna hypotesen om en malajisk invandring sjöledes söderifrån något slags stöd i de arkeologiska forskningsresultaten. — Rådfrågar man åter de äldsta skriftliga källorna, de kinesiska och koreanska annalerna, för så vidt som de hittills blifvit tillgängliga och pröfvade med afseende på sin äkthet och härkomst, så öfverensstämma likaledes deras vittnesbörd med den ofvan framställda uppfattningen af det japanska samhällets tidigare utveckling. Den kinesiska statsmakten och kulturen utbredde sig från urminnes tider åt n. och n. ö. omkring Gula hafvets kuster till de trakter, som utgöra de södra delarna af det nuv. Mandschuriet, och framträngde äfven, i synnerhet efter riksenhetens befästande under Handynastien (206 f. Kr.—221 e. Kr.), till de af koreanska stammar befolkade områdena vid och bortom Jalufloden. Dessa stammar kunde visserligen ej fullständigt och varaktigt underkufvas, men under kampen mot den främmande inkräktningen tillegnade de sig själfva efter hand allt flera element af den högre odlingen och dess fastare samhällsorganisation. I sin egen inbördes maktträffan vädjade de äfven ofta till kinesisk hjälp emot hvarandra. Sålunda framträda omkr. begynnelsen af vår tidräkning på den koreanska halfön flera sinsemellan ständigt kämpande småriken, hvilkas härskare ofta enligt kinesisk sed af kejsaren mottogo sina insegel som underlydande konungar, till honom affärdade beskickningar med tribut och synas ha ordnat sin förvaltning till stor del efter hans mönster. Därmed följde äfven någon kunskap i kinesisk skrift och litteratur, och snart nog började den buddistiska propagandan genom kinesiska missionärer, ehuru icke officiellt understödda af regeringen, göra sig gällande med allt större framgång i Korea. De kinesiska inflytelserna sträckte sig äfven, ehuru mycket försvagade, ända till japanerna. Ett märkligt intyg därom lämnas af ett i norra Kyushu funnet guldinsegel med kinesisk inskrift: "*Han* (-kejsaren) till konungen (*wang*) öfver landet *Ido*", i sammanhang med de kejserliga annalernas uppgift, att ett sändebud just från detta lilla landskap (hvars snart föråldrade namn återfinnes äfven i japanska källor) år 57 e. Kr. anländt till hofvet och erhållit ett dylikt insegel å sin herres vägnar. Denna tilldragelse, som står i uppenbar strid med den officiella traditionen, torde vara den första säkert daterbara i den japanska historien. Under den följande tiden, i synnerhet från början af 3:e årh., omtalas i koreanska annaler (bevarade dels i den inhemska litteraturen, dels i senare japansk omarbetning) en hel mängd japanska härjningar jämte däraf föranledda inre oroligheter i Korea. En samtidig, ännu bevarad minnesvård vid Jalufloden öfre lopp (med kinesisk inskrift) öfver en koreansk konung förtäljer utförligen om dylika förvecklingar (391—404), naturligtvis afslutade till japanernas skam och skada. Den långt yngre japanska legenden vet att förtälja om en kejsarinna Jingo-Kogo (201—269), som skulle ha eröfrat hela Korea och för all framtid grundlagt de japanska anspråken på herraväldet öfver detta land. Ehuru denna berättelse måste anses fullkomligt ohistorisk, kan det dock ej betvifias, att redan vid denna tid en betydande japansk stat hunnit utveckla sig i samband med de koreanska krigen och att dess härskarmakt stundom varit representerad äfven af kvinnor (liksom sedermera mycket ofta ända in i nyare tiden), hvilket häntyder därpå, att den regerande ättens ställning länge varit erkänd som oantastlig t. o. m. utan manligt öfverhufvud. I samtida annaler från de riken, som uppstodo i norra Kina efter Han-väldets splittring, omtalas (238—266) flera beskickningar från och till japanska drottningar, som af kejsarna mottagit insegel, smycken, sidentyg m. m. i gengäld för erlagd tribut. Denna samfärdsel har utan tvifvel, liksom dess fortsättning under det följande århundradet, gått öfver Korea med bistånd af koreanska bundsförvanter, som under Kinas politiska maktförsvagning vunnit större självtillit med allt erkännande af dess öfverlägsenhet i kultur. För dem var det en angelägen omsorg att söka indraga de ännu barbariske japanerna i det kultursamfund, som de själfva tillhörde. Koreanska och äfven kinesiska handtverkare upptogos i japansk tjänst emellan de ofta förnyade vikingatågen, som på samma gång ledde till den japanska härskarmaktens förstärkning och till ett mindre förvirradt ingripande i grannarnas politik, sedan de första urskillningslösa anfallen blifvit tillbakaslagna. Endast den ytterstа sydspetsen (*Mimana*) af Koreahalfön synes någon längre tid ha stannat under japansk öfverhöghet. Till det midt emot J. vid östkusten belägna riket *Silla* (jap. *Shinra*) förblef förhållandet i det hela mindre vänskapligt, under det att dess rival *Pekche* (jap. *Hiakusai* l. *Kudara*) vid koreanska bukten ofta trädde i förbund med J. Från denna aflägsnare stat utgingo förnämligast de impulser, som påskyndade japanernas fredliga kulturframsteg. Men äfven de koreanska fejderna tryckte en varaktig prägel på J:s efterföljande politiska utveckling genom

de förstorade och eggande minnena af forntida bragder och eröfringar, som förvandlat de afsöndrade fiskarstammarna till ett självmedvetet och företagsamt krigarfolk. — Den högre kulturens inträngande i J. minskade likväl efter hand den mot Korea riktade anfallskraften, och under senare hälften af 6:e årh. förlorade japanerna nästan h. o. h. den maktställning de sökt häfda på denna halfö. I stället utbröto häftiga strider emellan ätthöfdingarna om den bestämmande styrelsemakten, hvars befogenheter och anspråk växte i sammanhang med de nyförvärfvade hjälpmedlen. Ur de förbundna vikingaföljenas ledning, som af ålder tillerkändes "storhöfdingen" (*ohokimi*) öfver den heligaste ätten, uppstod en begynnande monarkisk myndighet, som formade sig efter koreanska, ursprungligen från Kina lånade förebilder. Det var den med härbefälet sammanhängande sändebudssamfärdseln å hela folkets vägnar, som gaf uppslaget till denna öfverflyttning af främmande sedvänjor och åskådningssätt. Vid ättens herresäte, som ännu i århundraden växlade efter hvarje höfdings frånfälle, infördes genom koreanska lärare den kinesiska skriften (404), och därmed följde såväl upprättandet af ett slags räknekammare som möjligheten att bevara en säkrare historisk tradition. Länge synes dock skrifkonsten egentligen ha öfvats inom ett från främlingarna härstammande ärftligt skrå, hvars medlemmar, i likhet med andra inflyttade koreanska och kinesiska handtverkare, stodo under husbondens särskilda uppsikt och arbetade i hans tjänst, ehuru såsom personligen fria undersåtar. Sålunda skapades en ny samhällsklass, som på ärftlighetens grund inordnades i det japanska ättförbundet, men till den förnämsta ättens förstärkning. Dess arfvegods gåfvo en rikare och med större omtanke förvaltad afkastning genom de främmande arbetskrafternas användning. Till dem samlades äfven som underhafvande allt flera fria bondeätter, som där funno en tryggare bärgning genom ett högre utveckladt jordbruk i kinesisk stil. Arbetstvång torde i allmänhet ha varit uteslutet, ty träldomen var i J. inskränkt till en del svårare förbrytare och barbariska krigsfångar och f. ö. sällan tryckande eller varaktig. Den af solgudinnans ätt beroende folkmängden tillväxte starkt; ättegodsen utvidgades genom fataburbyggnader och nyodlingar i olika delar af landet. Herrgården, som tillika var ättens och dess underlydandes hufvudtempel, fick större betydelse för hela folket genom mer besökta och högtidligare offerfester, genom husbondens präktigare lefnadssätt och ständigt underhållna lifvakt. Han gällde ännu ej som hela folkets styresman äfven i fredstid, men hans maktställning hade öfverflyglat de andre "gudasönernas" genom den större rikedomens öfvervikt, som af dem tolkades som obefogadt intrång i deras egen jordbesittning och husbondemakt. De fogade sig icke godvilligt däri, och de konflikter och kompromisser, som vållades af deras motstånd, äro oförenliga med antagandet af ett uråldrigt envälde, ehuru de af den senare traditionen omstiliserade till förvecklingar emellan "tyranner" och "rebeller" enligt kinesisk schematisering. Den japanska riksenheten utbildades först genom höfdingaätternas täflan och samarbete, som vände deras blickar och krafter från de slutligen misslyckade eröfringarna bortom hafvet. — Nya lifsideal främjade brytningen med det gamla samhällsskicket. Genom skriftlärda, som enkom hämtades från Korea och regelbundet aflöste hvarandra, infördes från de första decennierna af 6:e årh. i de högsta kretsarna studiet af Kinas klassiska böcker med deras rationalistiska statsmoral och ritualistiska lefnadstukt. Äfven om möjligen tidigare buddistiska inflytelser kunna spåras, härstammar äfven deras egentliga ingripande från en koreansk beskickning (552), som öfverlämnade bilder, symboler och heliga böcker jämte en missionsskrifvelse med hänvisningar till den indiska lärans mystiska djup och universella frälsningsbudskap. Dessa främmande åskådningar måste rubba ättförfattningens sakrala grundvalar och framkalla sträfvanden att uppställa allmänna regler för en verklig riksorganisation. Men de kunde åberopas för olika maktanspråk, och de väckte naturligtvis äfven i och för sig motstånd. Inom solgudinnans ätt rådde (liksom allt framgent intill nyaste tid) ingen stadgad arfsföljd. Dess medlemmar voro ofta inbördes splittrade och slöto sig till olika partier, som sålunda vunno inflytande på deras upphöjelse och maktutöfning. Täta omskiften genom mord, afsättningar, kvinnostyrelse och förmynderskap stå i uppenbar strid med teorien om statsöfverhufvudets urminnes oantastlighet. Särskildt striden om buddismens införande fördes förnämligast emellan några af de andra stormansätternas hufvudmän i spetsen för hvar sin konfederation, emellan O m i under *Soga*-ätten och M u r a j i under *Mononobe*-ätten, som till en början understöddes af den prästerliga, med solgudinnans barn nästan jämbördiga ätten *Nakatomi*. Det senare partiet, som förfäktade de inhemska gudarnas uteslutande dyrkan, dukade efter åtskilliga växlingar under (587), och buddismen tryggades under Soga-väldet genom präktiga tempelbyggnader och instiftelsen af en ordnad hierarki. Men en af solgudinnans ättlingar förstod att, sedan han förbundit sig med det segrande partiet, fullföja en genomtänkt och självständig politik, ehuru utan härskarnamn. S h o t o k u - d a i s h i ("den store läraren i vishet och dygd", såsom han kallades efter döden med sitt buddistiska helgonnamn) är den första personlighet, som framträder med något tydligare karaktär i J:s häfder; äfven hans yttre drag anses bevarade genom en icke mycket yngre målning (måhända kopia efter en samtida koreansk mästare). Han var en from och lärd buddist, men tillika bevandrad i kinesisk statsvisdom. Därom vittnar hans införande af kinesiska ceremonier och titlar, äfvensom ännu mer en kungörelse (604), hvari han inskärper ej blott vördnad för buddismens "tre heliga klenoder" (Buddha, lagen och kyrkan), utan äfven den kinesiska uppfattningen af regeringsmakten och undersåtarnas lydnadsplikt. Genom sina (numera förlorade) historiska och genealogiska arbeten grundlade han den sedermera utvecklade statsteorien. På hans tillstyrkan öppnades (607, 608) diplomatiska förbindelser med den kinesiska Sui-dynastien, som (589) åter samlat det af århundradens revolutioner och folkvandringar söndrade väldet, och därvid sökte han, ehuru visserligen förgäfves, vinna vederbörligt erkännande af det nya riksnamnet *Nihon* (*Nichi-hon*) l. *Nippon* ("soluppgången" = "österlandet", näml. räknadt från Kina) och af J:s härskare som en "himmelens son" (i likhet med de kinesiska dynastiernas öfverhufvud). Hans betydelse ligger mindre i hvad han verkligen lyckades genomföra än i

uppställandet af det politiska programmet för en statsorganisation i monarkisk anda. Förmodligen genomskådades icke hans planer till fullo af Soga-männen, men efter hans död (621) utbröt osämja emellan dem och hans söner. De senare förföljdes grymt och slutade till sist, såsom martyrer för att förebygga inbördes krig, genom samfälldt hjältemodigt självmord (643), det första, som omtalas i J:s historia. Soga-ätten sökte äfven formellt tillvälla sig härskarmakten, men störtades (645) genom en sammansvärjning, ledd af Kamako (l. Kamatari) af Nakatomi-ätten jämte Naka-no-Oye af den legitima härskarätten, hvars ställning först då befästes för framtiden med stöd af en systematiskt genomförd statsordning efter kinesiska mönster. Men för framtidens politiska utveckling var det också karakteristiskt och bestämmande, att denna statshvälfnings båda ledande män i det längsta dolde sin makt bakom den nyupprättade tronen. Nakatomino-Kamako torde alltjämt under flera regeringar ha utöfvat det största inflytandet med jämförelsevis lägre rang, tills han på dödsbädden (669) mottog en hög titel och det nya, inom hans ättegren sedan ärftliga släktnamnet Fujiwara (efter sin födelseort) af sin högborne medhjälpare, som kort förut ändtligen själf bestigit tronen (i annalerna betecknad som Tenchi-tenno, 668—672). Det mer eller mindre förtäckta riksvikariatet är alltså i J. lika gammalt som kejsardömet självt.

II. *Den japanska medeltiden* (645—omkr. 1540). Enligt kinesiskt föredöme infördes omedelbart seden att gifva en viss årsföljd en särskild sammanfattande beteckning (*nengo*), som antingen skulle påminna om någon märklig tilldragelse eller angifva en ledande styrelsegrundsats, och som ända till senaste tider plägat användas för kronologiska uppgifter, oberoende af den som mindre väsentlig ansedda regentlängden. Den första af dessa perioder (645—649) fick det karakteristiska namnet *Tai-kwa* (”stor omdaning”), och på grund däraf pläga japanska författare ännu i våra dagar kalla hela det epokgörande organisationsarbetet ”Tai-kwa-reformen”, ehuru i själfva verket dess fortgång sträckte sig öfver flera mansåldrar. Ett af dess hufvudsyften var att häfda det japanska rikets självständighet och jämbördighet med den samtida lysande Tang-dynastien (618—906), som återställde Kinas inre samhällsordning och östasiatiska hegemoni. Japanska beskickningar och studieresande mottogos välvilligt, men när japanerna sökte hindra befästandet af Kinas välde öfver Korea, tillbakavisades de med vapenmakt (663). Det goda förhållandet återupprättades dock genom ett fredsslut (670), som ändtligen medförde erkännandet af det nya riksnamnet (kin. *Jih-pen*, i st. f. det skymfliga *wa*), ehuru äfven efteråt tvister förekommo ang. J:s internationella rang inför den kinesiska tronen, hvars innehafvare aldrig betraktade grannhärskaren som sin jämlike. Tang-dynastiens vidlyftiga kriminella och civila lagverk öfverflyttades i allt väsentligt till J. (701), där det lades till grund för hela den följande rättsutvecklingen och blifvit bättre bevaradt än i sitt eget hemland. Från kinesisk synpunkt innebar ett sådant förfarande en hyllning af den högre statsmakten, från japansk däremot en täflan om den högsta lagstiftningsrätten. Detsamma gäller om den japanske härskarens rangupphöjelse och maktförstärkning i öfriga afseenden. Hans officiella titel blef (från 645?) *tenno* (kin. *tien-wang*, se ofvan; *tenshi*, kin. *tien-tse*, ”himmelens son”, användes, måhända af ett visst undseende, mera sällan), som ännu brukas och i Europa återgifves med ”kejsare”. Liksom den kinesiske kejsaren bär han under sin regeringstid intet personligt namn; först efter döden tillägges honom ett ”tempelnamn”, hvarmed han uppföres i annalernas regentlängd (sinojap. *dai-ri*, ”det stora palatset” och jap. *mikado*, ”höga porten”, beteckna eg. regeringen, icke härskarens person). Just i och genom denna abstraktion från den tillfälliga personligheten var kejsaren från början framför allt statssuveränitetens lefvande symbol, och i J. utbildades denna symbolisering ännu skarpare än i Kina. Han framträdde normalt aldrig skild från sitt hof, hvars rangordning och ceremonier fastställdes in i de minsta detaljer. Han verkade genom sina institutioner och ämbetsmän: riksråd och ministerier vid hofvet, ståthållare och fogdar i de provinser och distrikt, hvari riket för administrationens syften var indeladt. Kejsaren, d. v. s. staten, förklarades för ensam egare af all rikets jord, som brukades efter hans förordningar af undersåtarna mot skatter i naturapersedlar och personliga dagsverken. Endast ämbetsmännen voro fritagna från dessa förpliktelser och fingo sin aflöning antingen genom underhåll vid hofvet eller genom afkastningen från sådan jord, som kejsaren förbehållit sig själf att använda omedelbart för statens ändamål. För såväl ämbetsmän som undersåtar gällde allmän värnplikt, som utkräfdes dels genom särskilda uppdrag, dels genom en efter folkmängdens fördelning verkställd rekrytering. Hela folket var indeladt i fyra samhällsklasser: ämbetsmän (och skriftlärde), bönder, handtverkare och köpmän. Men alla voro de obetingadt underkastade kejsarens myndighet, som han under ansvar inför ”himlens” vilja, uttryckt genom naturens straffdomar och folkets befogade missnöje, var förpliktad att utöfva enligt ”dygdens”, den filosofisk-moraliska traditionens, kraf. — Detta monarkiska system, som den japanska aristokratien adopterade från det samtida Kina, liksom de germanske karolingerna lånade det romerska kejsardömets statsåskådning, undergick likväl i tillämpningen mycket betydande modifikationer. Den öfver hela riket och folket upphöjda kejsarmakten förknippades med den starka inhemska ättkänslan därigenom, att dels dynastien betraktades som en gång för alla insatt af sina gudomliga förfäder, dels den gamla ättförfattningen ersattes af bördsanspråkens häfdande inom den nya jordfördelningen och ståndsordningen, hofrangen och ämbetsorganisationen. Teoretiskt beseglades denna kompromiss genom härledningen af nya släktnamn (*kabane*) från kejserlig utnämning och genom uppbyggandet af ett traditionssystem, hvari de inhemska folksägnerna legitimerades med kinesisk-filosofiska och delvis buddistiska doktriner. Sålunda utarbetades och stadfästes å regeringens vägnar de mytologisk-historiska samlingsverken *Ko-ji-ki* (712; på japanska med fonetisk och ideografisk användning af kinesiska skriftecken) och *Nihon-gi* (720; på kinesiska), som tillika utgjorde motstycken till Kinas klassiska böcker. Kejsardömets genealogiska ursprung och helgd bildade medelpunkten i de dogmatiska förutsättningarna för den nyorganiserade inhemska kulten, som betecknades med det kinesiska lånordet *Shin-to* (”andarnas”

l. ”gudarnas väg”; i japansk öfv. *Kami-no-michi*) och som utdanades till en gudstjänst å hela folkets vägnar genom de särskilda myternas samling i en för alla ätters upprinnelse gällande kosmologi. Kejsarättens äldsta förfäder skildrades i drag, som lånades från den kinesiska litteraturens visa och välgörande forntidshärskare, och tillika utrustades dess maktinvigning med uråldriga symboliska insignier (spegeln, svärdet och smycket eller inseglet), som intygade dess eviga bestånd och i synlig måtto utgjorde ett slags motsvarighet till buddismens spekulativa ”klenoder”. Praktiskt upprätthölls visserligen tronföljden inom den gudaborna dynastien, men inskränktes till den vid hofvet uppfostrade vare sig kvinnliga eller manliga linjen, utan afseende på möderne, kön eller ålder och öfverflyttades formellt vanligen genom företrädarens designation bland sina barn eller adoption af någon annan släkting. Tronen blef ledig icke blott genom dödsfall, utan äfven genom abdikation och inträde i något buddistiskt kloster, endast undantagsvis genom formlig afsättning, enär omgifningens inflytelser ändå tillräckligt kunde bestämma lämpliga tronskiften. För öfrigt försvagades kejsarättens öfvervikt och inbördes sammanhållning genom sidogrenarnas afsöndring under egna släktnamn och deras uppgående i den högre eller lägre adeln. Hofsysslornas och ämbetenas tillsättning, ehuru alltid formellt beroende af kejserlig utnämning, rättade sig efter liknande åskådningssätt. De tilldelades snarare släkten än individen och användes till stöd för familjens förkofran, inbördes samverkan och ytterligare förgrening. Så godt som från början framträda tendenser till deras ärftlighet, som äfven sträckte sig till åtföljande lönejord och donationer. I socialt afseende funnos egentligen blott två ständ: adel och bönder; någon köpmansklass utvecklades ännu ej på länge, och handtverkarna hörde till hofvets eller stormännens tjänstefolk. Det japanska samhällsskicket förblef liksom förut väsentligen aristokratiskt, men under en riksorganisation, som sprängde de forna ättförbunden och anknöt stormännens maktsträfvanden till regeringens skötsel, till en viss grad äfven gynnade nya ätters uppstigande ur folket. — Omdaningsverket inleddes genom en samverkan emellan den förste Fujiwara och dynastiens kraftigaste medlem. Efter den senares broder och efterträdare, kejsar Temmu (672—686), som synes ådagalagt självständig arbetsförmåga, öfvergår den faktiska regeringsmakten mer och mer till Fujiwara-ätten, som tryckte sin prägel på den främmande kulturens fortsatta nationalisering. Ett fast residens, en ”fridens boning” (sinojap. *Hei-jo, Heian-jo*), enligt föredöme, namn och t. o. m. byggnadsplaner från Tang-dynastiens vidtfrejdade Singan-fu, upprättades först (710) i *Nara*, sedan (794, efter ett beslut af 784) i byn *Uda*, som sålunda förvandlades till rikets ”hufvudstad” (sinojap. *Kyoto*, jap. *Miyako*). Öfverflyttningen torde sammanhänga med kväfvandet af buddistiska stämplingar, som i Nara vållat upprepade konflikter emellan Fujiwaraherrarna och dynastien. Endräkten framträder fullt återställd under den förste Kyoto-kejsaren Kwammu (782—805), som äfven personligen anses ha verksamt deltagit i styrelsevärfven. För öfrigt bevaras ännu minnet af ”Nara-perioden” i J:s kulturhistoria på grund af tempelkonstens och den inhemska diktens blomstring; många slöjdalster, skulpturverk och målningar, som representera Öst-Asiens äldre klassiska stil, finnas ännu i behåll, till stor del visserligen af koreanska och kinesiska konstnärer i japansk tjänst. Under Kyoto-tiden (”Heian-perioden”, till omkr. 1150) fortsattes denna utveckling i småningom mer nationaliserad riktning och i allt yppigare former; inom litteraturen öfvervägde till en början sysslandet med prosaiska och poetiska efterbildningar på kinesiska, men sedan förbindelserna med Kina lidit afbräck genom Tang-dynastiens förfall mot slutet af 9:e årh. och efterföljande omstörtningar, uppstod vid hofvet på modersmålet ett egendomligt förfinadt och förkonstladt romanförfattarskap, hufvudsakligen idkadt af förnäma damer. Det aristokratiskt reglerade hofvet och dess kulturlif utgjorde det inympade styrelsesystemets för kommande tider betydelsefulla praktalster på samma gång som dess för de närmaste offentliga behofven kraftförtärande utväxt. För den monarkiska landsförvaltningens fullständiga genomförande i kinesisk stil saknades, oaktadt nyinrättade läroverk och ämbetspröfningar, en verkligen rotfäst rutin och en af statsplikterna fullt medveten uppfattning. Endast i landskapen omkring hufvudstaden kunde med statsmaktens tillhjälp i materiellt afseende föredömena från fastlandet med framgång efterföljas. Vägar, kanaler och dammar anlades, risodlingen främjades genom konstmässig bevattning, siden och te blefvo inhemska produkter; i följd däraf ökades hastigt folkmängden jämte dess arbetsduglighet och välmåga. Men hos de styrande togo godsskötselns vanor och synpunkter öfverhanden i st. f. de svårfattliga främmande rättsgrundsatserna; uppbördsdistrikten sammanblandades med privatbesittningarna, skatterna och dagsverkena betraktades och behandlades som enskilda inkomster, ämbetsuppdragen anförtroddes åt enskilda tjänare, den administrativa arbetsdelningen, som aldrig blifvit fullt begripen och tillämpad, fördunklades till ett tomt titelväsen som underlag för den allt spetsfundigare etiketten vid hofvet, där högadeln samlades under den oafbrutna fredens hägn. Inom det kejserliga palatset (*gosho*) utkämpades likväl fortfarande strider emellan stormännen, fastän utan väsentliga rubbningar i det häfdvunna maktläget. Fujiwara-väldet tryggades genom inrättandet (880) utesluta nde för denna ätt af ett slags riksmarskalksämbete (*kwambaku*), som ensamt egde att förmedla kejsarens beröring med öfriga dignitärer. Dess siste betydande motståndare, den kinesiska klassicitetens förnämste målsman, historieskrifvaren, prinsläraren och ministern Michizane af den nästan lika högförnäma ätten *Sugawara* dog i förvisning på Kyushu (903; ännu under helgonnamnet Tenjin firad som skriftkonstens och skolornas skyddspatron). Inom dynastien undertrycktes hvarje personlig viljeyttring. Kejsarens fullt legitima gemål utvaldes endast bland Fujiwara-döttrarna, hvilkas privilegium härutinnan ända till våra dagar blifvit bevaradt. Hans närmaste uppvaktning bestod äfven eljest af kvinnor, för det mesta ur samma ätt, och den öfriga hofstaten fylldes likaledes af dess medlemmar och klienter. Tronen besattes ofta med barn, som vid vuxen ålder förmåddes att abdikera. Men riksföreståndarätten snärjdes själf i sina egna garn; dess vidt förgrenade linjer hade ej sällan svårt att sämjas, ceremonierna och festerna lade beslag på dess tid och krafter, hvadan den verkliga maktutöfningen å dess vägnar

tillföll underordnade och dolda krafter. Sålunda inristades allt djupare det typiska draget i J:s historia, att hvarje segrande makt på sin höjdpunkt upplöses i ett skimrande omhölje kring sina egna arftagande redskap. Därtill bidrogo äfven mäktigt de buddistiska åskådningar, som inträngde i aristokratien icke blott genom kulten och konsten, utan äfven genom skriftstudier och kommenterande undervisning. Kinesisk-indiska sekter, som särskildt betonade vissa sidor af den ofantliga lärokomplexen, öfverfördes till J. af återvändande pilgrimer. Den inflytelserikaste var den mystiska lära, som kallades *Shin-gon* (''sanningens ord'') och i början af 9:e årh. predikades af den helige abboten Kobo-daishi (''den store lagförkunnande läraren''; postumt namn). Han begagnade sig däraf för att uppställa ett synkretistiskt religionssystem, som under namn af *Ryobu-shinto* (''den dubbla gudavägen'') identifierade de inhemska myternas gudaväsen med buddistiska inkarnationer och begreppssymboler. Den i öfverensstämmelse därmed ombildade kulten har bibehållit sig som den officiellt mest omhuldade intill de modernaste reformerna, och de idealistiska förvandlingsdoktriner, som stiftaren därjämte förkunnade, vunno varma anhängare inom samtidens högsta kretsar. Det blef åtminstone en formlig adelssed att visa ringaktning för fåfängligt sken, att så snart som möjligt afskudda sig sina världsliga bestyr och, inom eller utom klostret, lefva som *inkyo* (eg. ''ensling''), hvilket dock ingalunda behöfde betyda en sannskyldig asketism. Hofvet i Kyoto förvandlades slutligen själft till ett slags högestetiskt kloster, ett afsöndradt och förvekligadt samfund af grubblare och natursvärmare, konstdilettanter och vitterlekare, som under ständigt ombytta förklädnader af värdigheter och titlar läto statens ärenden ha sin gång ute i världen, blott de själfva ej störde sig i sina fester och drömmar. — Under tiden förbereddes en ny omhvälfning genom kolonisationens utbredning och de väpnade följenas uppkomst. Ståthållarna och fogdarna i de aflägsnare provinserna hade blifvit ärftliga innehafvare af de statsgods, som voro anslagna till deras aflöning, och de ökade sina besittningar genom nyodlingar, till hvilka de med lätthet för skattefrihetens skull fingo arbetskrafter från folköfverskottet i trakterna omkring hufvudstaden. De frigjorde sig alltmer från sitt beroende af regeringen och hofvet och organiserade sitt arbetsfolk till afsöndrade samhällen under enskild husbondemakt (*han*; ofta i Europa oriktigt öfversatt med ''klaner''). Förhållandet emellan husbonden och hans underhafvande bestämdes af de senares personliga förpliktelser, icke af ömsesidiga släktskapsband, ehuru äfven inom dessa samfund sedermera ärftliga sysslor och institutioner uppstodo. Han uttog bland den stora jordbrukande massan, som mer eller mindre frivilligt fästes vid torfvan, väpnade följesmän (*samurai*, ''vaktmanskap''), som antingen underhöllos på hans gård eller försörjdes med uppbörden från särskildt anvisade byalag. Under det att den offentliga härordningen förföll och t. o. m. det kejserliga gardet nästan försvann, växte de koloniserande stormännens följen i antal och styrka. De måste kufva de barbariska *yemishi*, vare sig därmed menades *ainu*-stammar eller japanernas egna ännu af kulturen icke berörda fränder. Äfven måste de, ehuru mera sällan, afvärja några plundringsanfall från krigiska fastlandsnomader och från det omsider förenade Korea. Emellan höfdingarna själfva uppstod en ifrig täflan om anseende och makt, som kunde vinnas endast med stöd af allt större krigarskaror. Deras exempel följdes af andra högättade män, som äfven oberoende af formliga ämbetsfullmakter utverkade sig jorddonationer och rätt till nybyggen af regeringen i Kyoto. Själfva de buddistiska klostren uppsatte och värfvade krigare för att skydda sina tempelgods och vinna bättre gehör för sina ansökningar vid hofvet om deras utvidgning. Sålunda fylldes landet af stridbara män, som hade ringa sinne för den öfverförfinade kulturen, men oaktadt sin låga härkomst, sin ursprungligen beroende ställning och sina inbördes motsatser i olika herretjänst förenades genom en stigande korporativ självkänsla och likartade hedersbegrepp. Emot den vapenlösa hofadeln (*kuge*) häfdades den dugande mannakraftens anspråk af ett allt trotsigare ridderskap (*buke*, *bushi*). — Förgäfves sökte regeringen hämma denna utveckling genom upprepade påbud mot öfverflödiga nyodlingar och godsafsöndringar till vare sig templen eller stormännen. Sådana inskränkningar kunde ej upprätthållas, när den verkliga makten gled undan från Fujiwaraherrarna, som för sitt eget och hofvets underhåll blefvo alltmer hänvisade till de väpnade höfdingarnas goda vilja och måste nöja sig med ett slags jämviktsdiplomati under deras inbördes tvister. De mäktigaste och i de efterkommandes minne mest frejdade krigarätterna voro *Taira* (sinojap. *hei*, *heike*, ''frid'') och *Minamoto* (sinojap. *gen*, *genji*, ''källsprång''), som båda utgrenat sig från yngre söner af dynastien i början af 9:e årh. och af sina kejserliga stamfäder undfått såväl namn som gods, men sedan under inbördes täflan oupphörligt ökat sin makt på olika håll. För öfrigt voro de hvar för sig fördelade i åtskilliga sidolinjer, som ej heller alltid sinsemellan kunde sämjas. Många af deras medlemmar hedrades omväxlande af regeringen, på grund af ett slags häfd, med generalstiteln (sinojap. *shogun*). Taira-ätten tog försteget i öfvermod och högtflygande planer. En af dess hufvudmän, Masakado, djärfdes t. o. m. som ståthållare i *Kwanto* (nordöstra J., ''öster om porten'', näml. högvakten på den stora stråkvägen till hufvudstaden) låta utropa sig till kejsare och grundlägga ett nytt residens. Fujiwara-ätten, som själf var inom sig söndrad, kunde, oaktadt dess ledare utmärktes med den ståtliga titeln *sei-to-tai-shogun* (''öfverfältherre för att kufva östern''), endast med bistånd af flera höfdingar af såväl Taira som Minamoto kufva detta farliga revolutionsförsök, som var riktadt omedelbart mot tronen och efteråt betecknats som ett afskräckande undantag i J:s häfder (939—941). Alla partihöfdingar ha sedan respekterat åtminstone den kejserliga hufvudlinjens oantastlighet och inskränkt sig till att ur denna utvälja lämpliga pretendenter för att legitimera sina egna maktintressen och politiska planer. Under det sjunkande Fujiwara-väldet, i 11:e och 12:e årh., sökte Taira och Minamoto, på samma gång som de utvidgade sina besittningar i olika landsdelar (de förra mest i v. och s., de senare i n. och ö.), vinna allt större inflytande omedelbart öfver regeringen i hufvudstaden. Deras täflan uppmuntrade några mera begåfvade kejsare till personligt ingripande, dock egentligen först sedan de genom tronafsägelse emanciperat sig från hofetiketten

och som *inkyo*, helst i spetsen för något kloster med dess maktmedel, vunnit friare händer till inverkan på sina späda efterträdare och till omväxlande förbindelser med partimännen. Den märkligaste af dessa ex-kejsare är den ränkfulle Go-Shirakawa (= Shirakawa II; innehade tronen 1156—59; d. 1192), som spelade en betydande roll, än på den ena sidan, än på den andra, under det afgörande inbördeskriget (det ryktbara *Gem-Pei-kassen*, ”kampen emellan Genji och Heike”, med dess ännu af den nationella traditionen firade hjältedater och äfventyr). Först hade Taira öfverhanden under den hänsynslöse Kiyomori, som tillvällade sig en nästan diktatorisk makt öfver större delen af riket (1159—81). Minamoto förföljdes grymt; en af deras främste män, den frejdade bågskytten Tametomo, förvisades till en aflägsen ö s. om Kwanto (hvarifrån han enligt den japanska sägnen lär ha flytt till Riukiu-arkipelagen och där stiftat en ny dynasti i detta lilla af ålder under Kina lydande konungarike), hans broder Yoshitomo undanröjdes genom lönnmord jämte flera söner och andra fränder. En brorson, Yoshinaka, jämte Yoshitomos yngre uppvuxna söner, Yoritomo och den som det fulländade japanska riddaridealet prisade Yoshitsune, ställde sig omsider i spetsen för en väldig resning af Minamoto och hela deras anhang emot Kiyomoris son Munemori. Denne besegrades och fördrefs från Kyoto (1182) af Yoshinaka, som där upprättade en särskild regeringsmakt för egen räkning under den nya af kejsaren förlänade (1184) titeln *sei-i-tai-shogun* (generalissimus eller riksfältherre, ung. motsvarande det latinska *imperator* under Augustus och hans efterträdare; eg. ”öfverfältherre för att kufva barbarerna”), medan Yoritomo åt sig själf byggde residensstaden *Kamakura* i Kwanto (nära det nuv. Tokyo). Redan samma år utbröt uppenbar fejd emellan de båda fränderna. Yoshitsune, som af sin broder ombetroddes med öfverbefälet, slog först Yoshinaka, som antingen stupade i striden eller begick självmord, och vände sig sedan mot Munemori och hela den samlade Taira-makten, som fullständigt upprefs (1185) i sjöslaget vid *Dannoura* (nära Shimonoseki). Kiyomoris änka störtade sig i hafvet med den 8-årige kejsar Antoku; den tillfångatagne Munemori afrättades af Yoritomo, som i det närmaste utrotade hela den fientliga ätten (från hvilken dock ännu några adelsläkter, äfven bland de f. d. *kuge*, leda sina anor). Yoshitsune själf föll offer för broderns misstro; på sin äfventyrliga flykt undan förföljelsen mördades han af en förrädisk gästvän eller, enligt en ännan uppgift, nödgades att själf beröfva sig lifvet (enligt en senare folksägen skulle han ha räddat sig öfver till fastlandet och där förvärfvat sig världsrykte under namn af Djingis-kan). Yoritomo betryggade omsorgsfullt sitt välde öfver hela riket och höll sedan, festligt mottagen af kejsaren, hofvet och den buddistiska hierarkien, sitt intåg i Kyoto (1190), hvarifrån han dock efter en månad återvände till sitt eget regeringssäte Kamakura. Där mottog han (1192) af en kejserlig beskickning sin utnämning till samma höga ämbete, som blifvit instiftadt för Yoshinakas räkning, men som i hans hand och till hans död (1199) fick en genomgripande betydelse för statsskickets hela efterföljande utveckling. — Från Minamoto-no-Yoritomo härledes såväl den japanska ”dualismen”, d. v. s. suveränitetens delning emellan det af urminnes helgd omgärdade, men maktlösa kejsardömet och den verkliga styrelsemakten under det ärftliga riksfältherredömet (”shogunatet”), som den japanska ”feodalismen”, d. v. s. statsplikternas upplösning i personliga med jordupplåtelser förknippade trohetsband. I själfva verket äro båda dessa termer alltför abstrakta och tillika oklara för att rätt karakterisera J:s vare sig rättsliga eller faktiska samhällslif. De innebära just ingenting mer, än att där återfinnas vissa öfverallt under olika tider förekommande drag: kontraster emellan härskarmaktens sken och dess utöfning, förväxling af offentlig plikt och enskild rätt, ämbetsmyndighetens och den undersåtliga lydnadens fördunkling genom jordaflöningens och naturalhushållningens inverkan. Men sådana drag framträda i J. äfven före Yoritomos seger. Ett nytt politiskt och socialt system har han icke grundlagt, så mäktigt han än ingripit i sitt lands öden, hvilkas väsentliga innebörd öfver hufvud länge varit skeft uppfattad i Europa. Kejsardömets allena berättigade suveränitet förnekades aldrig, de växlande maktinnehafvarnas förhållanden till hvarandra vöro långt mer invecklade än hvad som kan beteckna genom fiktionen af en dubbel härskarställning, och för så vidt som det, för mer kortfattade och lättare begripliga jämförelsers skull, kan talas om länsherrar och vasaller i det gamla J., måste därvid helt andra åskådningar af deras inbördes förpliktelser än i Europa antydas och underförstås. — Yoritomo upprättade på grund af sin riksfältherrefullmakt i Kamakura en (eg. privat) militärisk landsregering (sinojap. *bakufu*, ”styrelse bakom tältförhänget”, ett ”högkvarterskommando”) i motsats till den traditionella civila administrationen i Kyoto (som dessutom bevakades af en garnison från högkvarteret) med dess organ i olika landsändar. Den senare upphäfdes ej h. o. h., men inskränktes och öfvervakades af den militära, hvars representanter, fr. o. m. riksfältherren själf, stundom genom särskilda kejserliga utnämningar hedrades med officiella höga värdigheter, för så vidt som dessa ej genom häfd voro förbehållna vissa ätter (t. ex. Fujiwara, som fortfarande behöllo titeln och vissa funktioner som *kwambaku*). I allmänhet var det därvid blott fråga om personliga utmärkelser, men efter omständigheterna kunde ämbetsmyndigheten återupplifvas till stöd för den nya regeringens åtgärder. För öfrigt sattes t. ex. vid de officiella sysslolösa landsdomarnas och deras afgiftsindrifvande ställföreträdares sida särskilda militära kommissarier (*shugo*, ”protektorer”) och domänintendenter (*jito*, ”landsöfverstar”) med olika slags jurisdiktion. Hela denna militära förvaltning förknippades med en omdaning af jordbesittningsrätten. Som riksfältherre ansåg sig Yoritomo ha återeröfrat rikets jord åt kejsaren såsom dess ende rätte herre, som åt honom uppdrog dess skötsel i första hand. Det var alltså riksfältherren, som i sitt eget namn utfärdade förläningsbref (*gogebun*) på lifstid till sina officerare och soldater, militära ämbetsmän och klienter. Ehuru omfattande konfiskationer företogos, genomfördes dock icke denna länsfördelning fullständigt; de äldre jordbesittningsformerna och deras innehafvare lämnades mångenstädes tills vidare i fred. Men öfver hela rikets jordreglering och styrelseordning sväfvade, utan

rättslig motvikt af gammal häfd, riksfältherrens obegränsade, när som helst ingripande kommando, hvilket naturligtvis betydde en ofantlig förstärkning af statsmakten och dess prestige. — Denna makt kom dock ej Yoritomos egen ätt till godo. I st. f. af hans svaga och oeniga söner styrdes riket, för öfrigt under skiftande intriger, af deras moder Masako (*amashogun*, ”nunnan-generalen”, såsom hon kallades af folket), deras morfader Hojo Tokimasa och dennes son Hojo Yoshitoki, som (från 1204) under titel af *shikken* (”orderexekutor”, generalstabschef) tillvällade sig det ärftliga riksbefälet. Dessa Hojo utgjorde eg. en sidolinje af Taira-ätten, men hade under inbördeskriget slutit sig till Minamoto och verksamt bidragit till Yoritomos seger. I den senare officiella traditionen äro de illa beryktade som ytterst illojala och samvetslösa usurpatorer, men deras välde betecknar det oaktadt Japans högsta kraftutveckling under medeltiden. Sedan Yoritomos ätt h. o. h. gått under i blod (1219), togos de nominelle riksfältherrarna, som man ej ansåg sig kunna undvara, ur Fujiwara-linjer eller ur själfva kejsardynastien, men införlifvades alltid genom adoption i Minamoto-ätten. Liksom kejsarna voro de vanligen barn och ombyttes oupphörligt efter riksföreståndarnas godtycke. Det hände äfven, att någon af de sistnämnde själfmant nedlade sitt ämbete och som *inkyo* handledde sin son eller tillsatte en särskild regent (*kwanryo*) som sitt verktyg. Det var en sällsam regering genom vikarier för vikarier i flera grader, beräknad att så mycket som möjligt hindra en fientlig maktsamling kring någon af den mer eller mindre legitima arftraditionens anknytningspunkter. Försök gjordes ej sällan att åvägabringa kombinerade resningar emot den nya makten, men de kväfdes med hård hand, i det att t. o. m. de helgade kejserliga personerna strängt tillrättavisades och stundom fängslades eller förvisades till aflägsna öar. Så bildades redan i den första tiden, med anledning af någon tvekan emellan två barnpretendenter till den lediga tronen, en farlig liga bland såväl hofadel som ridderskap, understödd af ej mindre än tre ex-kejsare, och efter undertryckandet af detta ”kejsaruppror”, såsom det kallades, verkställde Yoshitoki en hel rad af genomgripande jordkonfiskationer (1222). Hans son Yasutoki (1225—42) ordnade på ett stort vasallmöte (1232) den vacklande och alltmer invecklade länsrätten i form af instruktioner, som utfärdades till länsherrens ombudsmän och som sedermera, kompletterade med nya stadgar vid olika tillfällen och kommenterade af erfarna jurister, utbildades till en särskild adelslag i motsats till den kinesisk-kejserliga landsrätten. Hojo-herrarna visade sig i allmänhet måna om lagskipningens förbättring och styrka. Tokiyori (1246—56; d. 1263) näpste utan miskund både hög och låg, och efter sin abdikation vandrade han som en okänd munk i åratal omkring i landet för att uppspana rättsskränkningar och anmäla dem till vederbörandes befinnande. Den öfverdomare, som han förordnade, Aoto Fujitsuna, och som länge verkade äfven under hans efterträdare, lefver ännu i folkets minne som idealet för en rättvisans tolk med skarpsinne och nitälskan. Men samtidigt stadgades ock de särskilda länens inre rättsordning oaktadt statsmaktens ännu bevarade öfverhöghet. Ärftligheten vann äfven inom detta område småningom häfd och utsträcktes till allt flera sidor däraf. Det skildes inom det högre ridderskapet emellan stora och små vasallfurstar, *dai-myo* (”stort namn”) och *sho-myo* (”litet namn”), ehuru den förra titeln af artighet helst användes, i synnerhet af furstens egna män (*kerai*), som under hans marsk (*karo*) och andra höfvitsmän fullgjorde sin vapentjänst. Emellan herrar och vasaller och de senare inbördes knötos ofta fingerade släktskapsband genom fostbrödralag, besegladt med blodsbägaren efter ömsesidig åderlåtning. Men dessutom funnos fria riddare (*ro-nin*, ”vågmän” = fria som vågen), som togo tjänst efter behag i mer eller mindre tillfälliga fejder. Öfver hufvud utplånades den anstrykning af ofrihet, som från början vidlådde äfven vapentjänsten, i den stegrade samkänsla, som förband alla *samurai* eller *bushi* (hvilka beteckningar ofta brukades såsom liktydiga ståndsnamn), hela det lägre och högre ridderskapet. Den samfällda oskrifna hederslagen, *bushi-do* (”riddarens väg”), vann större skärpa äfven under det fredliga samlifvet. Utom tapperhet kräfdes framför allt självbehärskning, ordhållighet, trofasthet och andra manliga dygder, som härleddes ur den kinesiska, men från familjemedlemmens till krigarens pliktställning omtydda moralen och i yttersta fall måste bekräftas med högtidligt *seppuku* l. *harakiri* (se Harakiri). Troheten och hängifvenheten voro alltså icke skyldigheter mot härskaren såsom landsfadern, utan mot krigshöfdingen, den närmaste i främsta rummet, och därjämte mot vapenbröderna i följet. Svåra pliktkollisioner kunde därför knappast undvikas, i synnerhet när hämndkrafvet, som också gällde obetingadt, korsade andra hedersbud. Men så länge riksfältherredömets myndighet handhades med eftertryck, om ock af underordnade målsmän, häfdades likväl i det hela landsfriden trots stundom utbrytande fejder, som för det mesta utkämpades blott emellan riddarföljena själfva. Allmogen hölls i sträng, men arbetsfrämjande tukt, och under denna tid försköts afgjordt befolkningens och jordbrukets tyngdpunkt till de vidsträckta och fruktbara Kwantolandskapen. Samfärdseln emellan de vidt skilda landsdelarna ökades hastigt till lands och sjöss, och under herreborgarnas hägn, men med den gamla kejsarrättens förmåner uppstodo talrika städer, främst det lysande Kamakura, som öfverflyglade det i välstånd, om än ej i förfining, sjunkande Kyoto. Ett självständigt borgerskap framväxte, som, ehuru utan omedelbart deltagande i stadens styrelse, sammanslöt sig i handelsbolag och handtverksskrån med egen hushållning och inbördes kontroll, och som arbetade icke blott för hofvet eller husbonden, utan äfven för breda kretsar af ridderliga kunder. Konsten och slöjden fingo under ”Kamakura-perioden”, utan de gamla och främmande traditionernas tillspillogifvande, en kraftigare, mera af den lefvande verklighetens behof och ingifvelser präglad hållning. Ridderskapets småningom förädlade, men ej förvekligade smak bestämde allt arbete för dess räkning. Palatsen och herrgårdarna, såsom af ålder alla i trä, byggdes med starka skansverk, med rymliga samlingshus eller salar för möten och fester, inreddes med lackerade eller målade väggar och skjutdörrar, skärmar och hängtaflor, som helst framställde naturtrogna och rörelsefyllda scener ur djurfabeln, det samtida adelsumgänget och framför allt ur hjältelifvet. Så illustrerades ock de flitigt

afskrifna och förelästa riddarsagor, som äfven ofta föredrogos i rytmisk bearbetning af kringvandrande blinda spelmän (*biwa-hoshi*, ”mandolinmunkar”). För dessa halfhistoriska dikter, liksom för offentliga urkunder, brukades lägrens af kinesiska facktermer späckade hvardagsmål i motsats till Kyotos rent japanska, men föråldrade hofspråk, som sparades för den alltjämt af lärda finsmakare odlade känslosamma prosan och lyriken. För den ridderliga publiken var hufvudsaken icke tungans purism, utan den ”äkta japanska anden” (*Yamato-damashii*), som fostrades af kämparnas föredömen, ej minst i kraft att tillegna sig allt slags mannavett utan hänsyn till ursprunget. I vapnens och rustningarnas rätta bruk, omvårdnad och utstyrsel röjdes tydligast ”riddarens själ”; svärdssmidet självt aktades för en fullgod ridderlig idrott. Äfven tempelkonsten påverkades af den rådande smaken för mera karakteristisk framställning, särskildt i målningarna och bronsbildverken. Så restes (1252) i och öfver Kamakura den kolossala, ännu bevarade *Dai-Butsu* (”den store Buddha”), som representerar den hieratiska indisk-kinesiska stilens nationalisering genom sannare uttryck för personligt lif (jfr den snarlika, men mindre Buddhastoden å pl. II, fig. 5). För öfrigt trädde andlig och världslig makt i alltmer djupgående växelverkan. Templens och klostrens gods inordnades i länsrättssystemet, och skrifkunniga präster eller munkar gingo lekmannafolket till handa med uppsättande af aktstycken och med vittert författarskap. Men när de sågo sina intressen hotade, kastade de sig äfven in i politiska stämplingar, följde partihöfdingarna i striden eller uppviglade allmogen i dyrtid och farsoter, tills vidare dock utan betydande framgångar. Först under denna tid trängde genom väckande missionspredikanter buddismens trossatser, icke blott dess kultsedvänjor, längre ned i de bredare samhällslagren, ehuru i mindre djupsinniga läroformer. Det ansågs ej nog att uppfordra folket till dyrkan af de heliga väsen, som inkarnerades t. ex. i den moderliga gudinnan *Kwannon* eller i barnens skyddsande *Jizo*. Den mera nitiska förkunnelsen vädjade till innerligare personliga fromhetskänslor. Bland de äldre sekter, som alltjämt öfverfördes från Kina, vann *Zen* (sanskr. *Dhyana*, ”kontemplation”) mest insteg hos krigarna såsom utbildad till en manlig och härdande själstukt genom medvetandets koncentrering på sitt eget panteistiska bestånd i all världens förgänglighet. Denna förenklade och nästan rationalistiska andakt tilltalade det japanska ridderskapet, som (i motsats till det europeiska) hade föga sinne för svärmeri i vare sig gudstjänst eller kärlek. Den stora mängden fängslades mer af den lära, som under namn af *Jo-do* (”det rena landet”) predikade om frälsningen till ”paradiset i väster” under den barmhärtige *Amida* (sanskr. *Amitabha*, ”oändligt ljus”), en personifikation af ett bland den yngre buddismens spekulativa ideal. Därifrån utgrenades de båda första och ännu förnämsta inhemska sekterna, *Shin* (den ”sanna”, näml. Jodoläran) och *Nichiren* (”sol och lotus”). Deras stiftare, med helgonnamnen Shinran (d. 1262) och Nichiren (d. 1282), voro båda Fujiwara-ättlingar och båda oppositionsmän, fastän af mycket olika skaplynnen. Den förre lärde frälsning endast genom fast förtröstan på Amida, förkastade alla yttre gärningars och ceremoniers förtjänstanspråk, celibatet och annat munkväsen, men bildade församlingskolonier af liktänkande familjer med uppbyggelseskrifter på modersmålet, egna klostertempel och ett ärftligt prästerskap. Nichiren däremot kunde icke tänka sig någon nåd inför Amida utan vederbörlig gudstjänst, riktiga böneformler och rättrogen lära, fördömde alla motståndare och störde landsfriden genom uppviglingar, som ådrogo honom regeringens förföljelse, men äfven uppbyggde J:s enda egentligen fanatiska trossamfund på martyrskapets och de rådandes underverkens grund. Båda dessa motsatta sekter, som man plägat jämföra med kristenhetens protestanter och katoliker, ha dock, oaktadt mycket världsliga maktsträfvanden å ömse sidor, framkallat ett rikare och varmare religiöst lif inom det japanska folket. Att trossplittringen, under detta skede af uppstigande statskraft och påskyndad kulturutbredning, icke förlamade folkets nödvändiga sammanhållning, det ådagalägges bäst genom afvärjandet under Hojo Tokimune (1256—84) af den enda fullt planlagda invasion, som J. nödgats uthärda. Den mongoliske storkanen Kublai sände, sedan han underlagt sig hela Kina, gång på gång hotande beskickningar med kraf på J:s underkastelse och tribut och, efter skymfens tillbakavisande genom bestämd vägran och till sist sändebudens halshuggning, väldiga flottor och härar af tataror, kineser och koreaner, som likväl, omkring Tsushima och västra Kyushu, alldeles tillintetgjordes till lands och sjöss af det japanska ridderskapet och folkuppbådet med de i dessa farvatten så ofta härjande orkanernas biträde (1274—81). Genom Marco Polos berättelser om dessa härfärder mot ”det guldrika *Zipangu* (l. *Chip.*)” fick Europa först veta J:s tillvaro, och detta mål hägrade sedan i århundraden för upptäcktsfararnas ögon. För japanerna blef detta frihetskrig en skola tillika i de mongoliska härmassornas strategi och taktik, som de sedermera tillämpade och ytterligare utvecklade i sina egna inbördes strider. — Ej heller Hojo-väldet kunde likväl i längden hålla sig uppe på den höjd det nått. Styrelsen i Kamakura var fördelad emellan fyra stora rådkamrar eller ämbetskollegier, och efterföljande svagare regenter kunde icke häfda jämvikten dem emellan eller behärska det ränkspel, som med växande tilltagsenhet bedrefs af enskilda ärelystna förmågor i skygd af de invecklade institutionernas förfall. Under tiden förfor man, ju mer respekten för regeringen sjönk ute i landet, med nästan ännu större hänsynslöshet än förr, dock utan bestämdt fullföljda planer, mot hofvet i Kyoto. De öppet misshandlade och i förvisning bortslåpade kejsarna, om hvilkas personer förut ingenting förspordes, väckte medlidande och harm bland folket, och det fordrades blott, att någon af dem vågade manligt sätta sig till motvärn, för att åtminstone några riddarpartiers vasalltrohet och stridslust skulle samla sig kring hans helgade hufvud, sedan både shogun och shikken försvunnit ur krigarnas åsyn. Som en sådan ny, men fullt legitim öfverlänsherre framträdde ändtligen kejsar Go-Daigo (Daigo II; 1319—38), intill våra dagar den ende japanske suverän, som rättfram vädjat till sina undersåtars hjälp för att häfda sin personliga vilja å rikets vägnar; därför omgifves hans namn, oaktadt han till sist misslyckades, af en minnenas trollkraft, som aldrig kunnat h. o. h. utplånas ur folkets hjärtan och ej minst främjat den

allra senaste omhvälfningens utgång. Kring honom samlades Hojo-oligarkiens mest förbittrade fiender, främst de ännu som ungdomens högsta förebilder i fosterländsk kejsartrohet firade höfdingarna Kusunoki Masashige och Nitta Yoshisada, äfvensom den sluge Ashikaga Takauji, hvars affall från Hojo i det kritiska ögonblicket till en början afgjorde den goda sakens seger. De båda senare voro Minamoto-ättlingar af olika grenar, och äfven den förstnämnde kunde enligt traditionen åberopa en kejserlig stamfader (redan i 6:e årh.). Alla motståndare brännmärktes som ”rebeller” (*choteki*) mot kejsaren, och hans anhängare förklarades utgöra den ”rikstrogna hären” (sinojap. *kwan-gun*), — prejudikat, som intill senaste tider varit af stor inebörd. Växlingarna i det krig, som nu begynte (1331), betecknas i sagorna af en mängd romantiska episoder och analogier med Kinas motsvarande hjältetålder under folkvandringstiden (3:e o. 4:e årh.). Till slut härjades och brändes Kamakura (1333), och hela Hojo-ätten jämte massor af dess stridsmän stupade för fiendens eller sina egna svärd. Men för kejsaren var uppgiften att själf ordna en honom verkligen underdånig riksstyrelse alltför svår, och hans nederlag därvid bildade också sedan prejudikat för århundraden emot ett dylikt företag. Han tordes ej alldeles upphäfva Yoritomos och Hojos verk, men han ville på det närmaste förbinda dynastien med riksfältherredömet, i det att han med detta ämbete bekläddе sin egen begåfvade son Morinaga (1. Moriyoshi). De indragna länens fördelning ville han begagna för att sammansmälta både hofadel och ridderskap till en pålitlig riksaristokrati. Just dessa planer väckte dock den yttersta harm hos en stor del af den segrande rikshären. Ashikaga ställde sig i spetsen för de missnöjde, underblåste kejsarens genom intriger och egen svaghet framkallade osämja med sin son, störtade först den senare, som han lät aflifva i fångenskapen, vände sig sedan mot fadern, uppsatte en pretendent af en annan dynastigren på tronen och framtvang sålunda sin egen utnämning till riksfältherre (1336). Därmed var signalen given till mer än ett halft århundrades förvirrade strider, hvarunder de fortfarande kejsartrogne hjältarna från kampen mot Hojo alla förgingos. Partierna fördelade sig emellan en mängd höfdingar, som förfäktade växlande intressen, men till namnet slogos för ”söderns och nordens dynastier” (sinojap. *namboku-cho*; i nyare tider talas äfven om ”kampen om *kiku*” = kejsarvapnet, som ett slags motstycke till de båda Rosornas strid i England), i det att Go-Daigo och hans linje (som traditionellt anses för den legitima) togo sin tillflykt till den tempelprydda bergsbygden *Yoshino* i Yamato, men Ashikaga med sina skuggkejsare stannade i Kyoto, där gatan eller stadsdelen *Muromachi* afgränsades till riksfältherrens särskilda residens. En förlikning ifrågasattes, som tillika skulle innebära ett märkvärdigt fastställande på samma gång af tronföljden och regeringstiden: de båda linjerna skulle växelvis bekläda tronen, men ingen kejsare få regera längre än tio år. Först under Takaujis sonson Yoshimitsu (1368—93; d. 1408) kom uppgörelsen till stånd (1392) sålunda, att kejsaren ”i söder” abdikerade mot villkor af linjernas framtida omväxling, men utan regeringstidens begränsning; den ”norra” linjen utslocknade dock efter några få led, och endast den ”södra” fanns kvar som den enda legitima utan vidare successionsordning. Kejsarättens inflytande och anseende försvagades ytterligare för långliga tider i följd af katastrofen under Go-Daigo, men midt i den värsta oredan formulerades för första gången den lojala och alla japaner förpliktande teorien om dess högstämda anspråk i ett tendenshistoriskt arbete (förf. 1340—45) af Kitabatake Chikafusa, också en Minamoto-ättling, som äfven med svärdet kämpade för sin herres och sydlinjens sak. Så bevarades till en sen uppståndelse åtminstone idealet af en kejsare, som ej fick vara en hjälplös idol eller symbol, utan den sannskyldige krigsherren öfver hela folket i vapen. För öfrigt fanns snart ingen, som i hans ställe mäktade sammanhålla det sönderfallande riket. Riksfältherrarna af Ashikaga-ätten lyckades visserligen behålla sitt ämbetes ärftlighet för sitt eget namn, om också ej för en regelbundet tillträdande serie af målsmän. Men med dess myndighet var det redan efter få personombyten ganska klent beställdt. Det visade sig omöjligt att från Kyoto omedelbart regera Kwanto med dess makttraditioner och obändiga storvasaller. Därför ditsändes särskilda regenter eller underfältherrar, som tillhörde yngre grenar af den härskande ätten och naturligtvis sökte göra sin syssla ärftlig med stöd af olika partier bland ridderskapet. Riksfältherrarna själfva stodo ofta som omyndiga i beroende af någon förtroendeman utom ätten eller af den formellt afgångne företrädaren, och med tiden blefvo alla mer betydande ämbeten inom *bakufu* ärftligen fästa vid vissa vasallätter, hvarigenom äfven de fullvuxne Ashikagaherrarnas makt ytterligare inskränktes. Den siste framstående statsmannen bland dem var Yoshimitsu, äfven som *inkyo* under sin son Yoshimochi (1393—1422). Han lyckades åter åvägabringa fredliga förbindelser af stor vikt för J:s handel och kultur med Kina, som under de första regeringarna af den inhemska Ming-dynastien (1368—1644) upplefde en ny restaurationstid. De långvariga revolutionära skakningar, som föregått mongolernas fördrifvande och äfven drabbat det underlydande Korea, hade lockat en mängd japanska äfventyrare att efter förfädrens sed och tillika som hämnd för den tillbakaslagna invasionen hemsöka grannländerna med vilda sjöröfverier. De utrustades ofta af krigshöfdingarna på Tsushima och andra närbelägna öar eller kuster. De fattade äfven fast fot i några sydkoreanska hamnstäder, där de af dem grundlagda kolonierna med åtskilliga växlingar och afbrott blifvit fortplantade ända till nutiden. Yoshimitsu begagnade sig af den japanska tronstridens bilåggande för att åtminstone tills vidare undertrycka det värsta självsväldet. Han affärdade beskickningar, som på samma gång voro handelsexpeditioner, till Kina med skadeersättning för plundringarna och med japanska varulaster, hvilkas afyttring på gynnsamma villkor inledde en för båda rikena fördelaktig handelssamfärdsel, ej minst därigenom att J. förvärfvade ett välbehöfligt cirkulationsmedel i det kinesiska kopparmyntet och sålunda kunde lättare höja sig öfver den rena naturalhushållningens ståndpunkt. Till gengäld hälsades han (1402) i den kinesiske kejsarens skrifvelser som ”konung af J.” (kin. *Jih-pen-kwo-wang*; sinojap. *Nippon-o*), en titel, som onekligen såsom förlänad af den senare innebar ett anspråk på öfverhöghet, liksom de

japanska affärstransaktionerna af honom tolkades som erläggande af skyldig tribut. I senare tider har man därför lagt Yoshimitsu till last, att han af egennytta och fåfänga uppoffrat J:s värdighet som självständigt rike, men för honom själf, som då icke längre officiellt intog en ledande ställning, kunde denna utmärkelse snarare synas som ett slugt framkalladt kinesiskt missgrepp och i hvarje fall som tämligen oväsentlig i jämförelse med den diplomatiska och ekonomiska vinsten. De nya kinesiska inflytelserna gjorde sig också starkt gällande inom konstens område under "Muromachi-perioden", churu de på ett egendomligt sätt omformades af de japanska riddarhofvens allt kräsnare smak. Sedan riksfältherrarna slagit sig ned i själfva Kyoto, kunde de ej undgå att taga djupa intryck af de där rådande böjelserna för artistiskt dilettanteri, och ju mer deras militära och politiska kraft domnade bort, dess mer förvandlades de själfva till subtila esteter i likhet med dynastiens medlemmar och den högförnäma hofadeln. Men de och deras omgifning skilde sig från den gammalklassiska skolan, som präglades af yppighet och känslosvärmeri, genom en dragning åt konstlad enkelhet och ytterligt reserverade uttryck för stämningar af tillkämpadt lugn, så mycket hellre som de minskade tillgångarna uteslöto hvarje onödigt prål. Denna Ashikaga-stil nådde sin fullkomning under Yoshimasa (1449—72; d. 1490), som invid Zen-sektens tempel och med begagnande af alla åtkomliga kinesiska mönster och undervisningsmedel inom sina jämförelsevis trånga och nyktert inredda, om ock med inläggningar af ädla träslag, med förgyllningar eller försilfringar och skisserade målningar i dämpade färger prydda paviljonggemak jämte tillhörande konstmässiga trädgårdsplanteringar hängaf sig åt de antydningsrika och andaktsfulla festspelen (*no*), de diskreta "teceremonierna" (*cha-no-yu*) eller täflingar i blomsteranordning och parfymprofning. Ridderskapet ute i landet förstod sig ej på alla dessa utstuderade delikatesser, utan nöjde sig i allmänhet med den stegrade kulten af sina skarpslipade svärd och med att i strid och frid utbilda noggrant iakttagna umgängesformer, som jämte det stränga pliktansvarets häfdande likväl i viss mån mildrade de blodiga fejdernas ödeläggelser genom skyldigt undseende för de vapenlöse och de fallne eller slagne. Eljest togo de aldrig hvilande inbördeskrigen allt större proportioner i följd af krigsmanskapets tillväxt ur alla samhällslager och olika följens sammanslutning till växlande, men omfattande konfederationer. Långvariga belägringar, i synnerhet af de starkt befästa klostren, främjade förmågan att utfinna nya konstgrepp till anfall och försvar, och stora drabbningar levererades, i hvilka de af den kinesiska krigsvetenskapens klassiska läromästare uppställda reglerna lämpades efter de nyvunna erfarenheterna och det ridderliga stridssättets kraf. Under ett elfvaårigt krig, som framkallades (1467) af en tvist om riksfältherredömets arföljd, lågo båda partiernas härar i hundratusental midt emot hvarandra i Kyoto å ömse sidor om Muromachi under ideligen upprepade fäktningar och manövrer. Hufvudstadens välstånd och prakt måste under sådana oroligheter oafbrutet sjunka, och ingen bekymrade sig längre om vare sig dynastiens eller högkvarterets anseende och estetiska sinnesro. Det hände, att fem Ashikaga-shoguner samtidigt framskötos af täflande höfdingar, att den mest högättade hofadeln måste vandra ut på tiggarfärder i landet, att kejsaren själf nödgades för en ringa penning sälja sina autografer till uppvaktande gäster eller mottaga understöd af välvilliga munkar för sin tronbestigningsfest, att hans lik stod obegrafvet vid slottsporten i sex veckor af brist på nödiga medel (1500). Hela samhället tycktes befinna sig på väg till full upplösning. Emellan de båda missionerande sekterna Shin och Nichiren pågingo formliga religionskrig, som ej blott eggade höfdingarnas maktintressen, utan äfven upprörde de lägre folkmassornas lidelser, under det att röfvarband af utskjutna lösdrifvare (*eta*) hemsökte byalagen och de östasiatiska farvattnen åter vimlade af "hafsjapaner" (kin. *hai-wo*) till skräck för fredliga sjöfarande och kuster eller i kamp med liknande kinesiska pirater. Ett slags konsolideringsarbete var likväl sedan länge i gång, ej egentligen för riket i dess helhet, men åtminstone för många af dess skilda territorier, som började organiseras till småstater med egna regeringar och fasta institutioner. De stora daimyoätterna, som först under denna tid uppnådde en i viss mån stadgad ställning, traktade ej så mycket som förr efter en riksomfattande makt, som syntes alltför svår att vinna, då medtäflarna voro tämligen jämstarka och måste snarare lita på inbördes skiftande kombinationer än på sina egna personliga krafter. De förut upprättade centralregeringarnas bräcklighet verkade afskrämmande, och det syntes de klokare höfdingarna fördelaktigast att, befriade från all besvärlig öfveruppsikt, på egen hand bättre ordna sina förhållanden till vasaller och undersåtar, visserligen under förbehåll af alla gynnsamma utsikter till inkräktningar på de närmaste grannarnas bekostnad. De som lyckades bäst härutinnan blefvo i sak, om också ej till namnet, så godt som oberoende landsfurstar, vare sig de härstammade från någon af de gamla historiska ätterna eller från lågbördiga uppkomlingar, hvilkas förmenta stamtaflor ej tålde en grundligare granskning. Men utom dessa områden var allting ännu i vild jäsning. Huruvida en ny rikssamlande makt skulle kunna uppstå, berodde h. o. h. på möjligheten för en därtill syftande sträfvan att förvärfva nya öfvervägande hjälpmedel, som kunde bryta det begynnande jämviktsläget.

III. *J. i brytning med kristenheten* (omkr. 1540—1853). I förra hälften af 16:e årh. utvidgade portugiserna sitt indiska handelsvälde genom eröfringar i Öst-Asien och framträngde som köpmän och sjöröfvare till Kinas kuster, där de lyckades anlägga faktoriet Macao. Några vinddrifna äfventyrare, om hvilkas namn och öden för öfrigt uppgifterna äro motsägelsefulla och omtvistade, kommo (1542 l. 1543) till den lilla japanska ön *Tanegashima* och därifrån till Kyushu. Främlingarna (sinojap. *nam-ban*, "barbarer från söder") mottogos och affärdades välvilligt af fursten i *Bungo*. Han visade sig särskildt förtjust i deras skjutvapen, som han lät sina smeder eftergöra. Han kunde dock ej bevara hemligheten för sin egen räkning. Inom några få år var konsten att tillverka krut och gevär spridd öfver olika delar af J. och åvägabragte en fullständig omhvälfning i stridssättet, maktläget och

landsfurstarnas politiska planer. Emellan Kyushu och de portugisiska faktorierna i Öst-Asien och Indien utvecklades nästan omedelbart en liflig handelssamfärdsel, ombesörjd af de senares fartyg, ej minst med vapentransporter. Det dröjde ej heller länge, innan missionärerna följde köpmännen i spåren. Det jesuitiska omvändelseverket grundlades af Frans Xavier, som anlände till staden *Kagoshima* i *Satsuma* (1549), åtföljd af tolken Anjiro (l. Yajiro), en af de tre förste japaner, som låtit döpa sig (i Goa 1548). Han predikade och döpte (till 1551) i flera orter på Kyushu, äfven, churu med mindre framgång, i *Yamaguchi* (hufvudstad i landskapet *Nagato* l. *Choshu*) och i själfva Kyoto (han dog 1552 på en liten ö nära Macao, då han stod i begrepp att öfverflytta sin verksamhet till Kina). Den katolska kristendomen med sina bilder och kyrkobruk uppfattades i början af japanerna som en ny buddistisk sekt och rönte ungefär samma slags medhåll eller motstånd som en sådan. Jesuiterna ådagalade lika stor ackommodationsförmåga på detta nya stridsfält som eljest i den asiatiska hednavärlden. De gjorde till sin hufvuduppgift att vinna de världsliga maktegande och med deras tillhjälp bekämpa de buddistiske prästerna och munkarna (”bonzerna”, såsom de kallades af missionärerna, jap. *bozu*), bland hvilka vid denna tid härsklystnaden och den inbördes oförDragsamheten högligen stegrats. Jesuiterna hade mycket att bjuda landsfurstarna i denna kamp och under deras makttäflan med hvarandra, i synnerhet på det i många smålän söndersplittrade, men från storön tämligen afskilda Kyushu. De invecklade likväl därigenom äfven sig själfva i de japanska partistriderna och gjorde kristendomens sak beroende af mångahanda växlande intressen. Framför allt begagnade de sig af sitt inflytande öfver de portugisiske köpmännen för att leda den af alla daimyo eftersträfvade handelssamfärdseln till sina gynnares hamnar. De mest betydande staterna på ön voro Bungo (i n. ö.) och Satsuma (i s. v.) under ätterna *Otomo* och *Shimazu*, som båda härstammade från oäkta söner till Yoritomo, men stodo i spändt förhållande inbördes. Den senares välbevågenhet mot missionen minskades i samma mån, som handeln drogs till Bungo, där den första anknytningen skett. Men äfven där fingo jesuiterna icke det väntade kraftiga understödet på grund af meningssplit inom furstehuset och adeln. De sökte och funno därför en lättare bearbetad mark bland de små territorierna på västkusten. Sedan de efter en tids försök misslyckats hos *Matsuura*-ätten på ön *Hirado*, som låg synnerligen lägligt till för handeln, men på deras uppfordran öfvergafs af den portugisiska sjöfarten, vunno de säkert fotfäste för lång tid hos furstarna af *Omura*-ätten, som härskade öfver flera områden närmast s. om Hirado (bland dem den i missionshistorien ryktbara halfön *Shimabara*). Omura Sumitada blef den förste japanske höfding, som själf mottog dopet (1562) och utfäste sig att äfven med våld utrota hedendomen i sitt land. Till gengäld flyttades handeln till den af honom på missionsfädernas inrådan nyanlagda hamnen *Nagasaki* (1567), som inom kort uppblomstrade till en folkrik, uteslutande af kristna bebodd stapelstad och inbragte honom själf betydande rikedom och makttillväxt. Hans föredöme följdes sedermera, efter åtskilliga förvecklingar, af hans fränder i *Arima* och af de närboende herrarna på ön *Amakusa*, där jesuiterna upprättade ett berömdt kollegium jämte boktryckeri. Ändtligen (1578) öfvergick äfven den gamle Otomo Yoshishige af Bungo till kristendomen, upptog jesuiter i sitt följe, brände en mängd buddatempel och anlade kyrkor, just då han stod i begrepp att utkämpa en afgörande strid med Shimazu Yoshihisa af Satsuma. Han led ett svårt nederlag, men Yoshihisa kunde ej fullt tillgodogöra sig segern, enär en tredje mäktig höfding inblandade sig i konflikten. Riuzoji Masanobu af *Saga* (i n. v.), en förlupen munk, som samlat en stark här af äfventyrare från olika håll, hade förut som en arg kristendomsfiende ofta oroat sina grannar, de döpte småfurstarna, och understödt deras fördrifna hedniska undersåtar, men vände nu, i hopp om lätta eröfringar, sina vapen emot såväl Satsuma som Bungo. Jesuiterna rådde sina lärjungar att göra gemensam sak med Satsuma, hvars ovilja mot missionen de sålunda trodde sig kunna blidka. Öfverallt på Kyushu, särskildt i det upprifna Bungo, korsades partifejderna af motsatsen emellan hedningar och kristna, och jesuiterna kunde mäta sig med de inhemske sektledarna som politiska maktfaktorer. — I Kwanto, där så vidsträckt utrymme fanns för stora härmassor, måste de nyinförda eldvapnen, såväl handgevär som snart nog äfven kanoner, vida mer än på Kyushu omgestalta de militära maktmedlen. Talrika därmed utrustade trupper, mot hvilka bågskyttarna föga betydde, kunde hastigt uppsättas och inöfvas äfven utanför det egentliga ridderskapet, hvars mödosamt förvärfvade svärdsvana visserligen ej blef öfverflödig, men förlorade sin ensamt afgörande betydelse på slagfältet, där tillika andra slags manövrer än förut kräfdes i följd af den nya beväpningen och organisationen. Det var Oda (l. Ota) Nobunaga och framför allt hans mest begåfvade fältherre, bondsonen Hideyoshi (det mest kända af hans många namn under olika tider), som tidigast och bäst visste att begagna sig af dessa förändrade krigsvillkor. Nobunaga ledde sina anor från en Taira-linje, hvars förföljde stamfader som barn lär ha blifvit adopterad af en shintopräst. Han hade ärft ett litet län i landskapet *Owari* (n. ö. om Yamatohalfön), men utvidgade raskt sina besittningar och vann, såsom det säges, hufvudsakligen med hjälp af Hideyoshis mästerliga taktik, en lysande seger öfver en bland J:s mest betydande landsfurstar (1560). Han slöt därpå ett fast förbund med en af den senares främfallna undervasaller, den unge, men brådmoget kloke Tokugawa Iyeyasu, af en dittills föga framstående släkt (äfven kallad *Matsudaira*), som innehade ett mindre område i det närbelägna landskapet *Mikawa*, men som gjorde anspråk på att härstamma från den frejdade Nitta-grenen af Minamotoätten. Iyeyasu åtog sig att i ö. hålla Nobunaga ryggen fri och fick fullmakt att där efter omständigheterna öka sin makt, medan Nobunaga sökte bana sig väg till Kyoto. Efter hvarjehanda lyckosamma strider yppades för honom ett gynnsamt tillfälle att ingripa i den förfallna och af ständiga oroligheter upprörda hufvudstaden. I följd af en hofintrig mördades shogunen Yoshiteru jämte flera medlemmar af hans familj (1565). I hans

ställe uppsattes brodern Yoshiaki, som framdrogs ur ett kloster, men snart flydde undan den stränga bevakningen i Kyoto och länge förgäfves sökte hjälp hos åtskilliga daimyo. Slutligen vände han sig till Nobunaga, som med en stark här besatte Kyoto (1568), återförde riksfältherren och lät af honom utnämna sig till vikarie l. regent. Denna gång var det allvar med försöket att återupprätta en centralregering. Nobunaga byggde sig fasta och präktiga slott i och invid hufvudstaden, men han hade ännu många mäktiga fiender att bekämpa, närmast *Mori*-ätten, som härskade öfver Choshu och flera andra landskap i v. och n., och än mer de stolta klostersamfunden, som af de kristne missionärerna jämfördes med Europas riddarordnar. Han egnade dem ett oblidkeligt hat, men visade sig mycket nådig mot deras fiender jesuiterna (bland dem äfven en af japansk börd), som på sista tiden under många vedermödor verkat i Kyoto och där omvändt flera riddare och smärre vasallfurstar. Han kufvade efter ett förfärligt blodbad den gamla och rika klosterkongregationen på berget *Hieizan* utanför Kyoto (1571) och angrep därpå Shin-sekten, som gjort sitt starkt befästa kloster i *Osaka* till medelpunkten i en verklig kyrkostat med filialer och län i olika delar af riket. Yoshiaki, som visat sig opålitlig under detta långvariga krig, förvisades från Kyoto (1573; d. 1597 efter långa irrfärder som den siste, vanmäktige Ashikaga-shogunen). Nobunaga behöll fortfarande högsta makten under flera af kejsaren honom tilldelade ämbetstitlar. Osaka fick han i sitt våld (1580) först genom en uppgörelse under kejserlig förmedling med dess hårdnackade försvarare, hvilkas makt dock var och förblef bruten. Under tiden hade Hideyoshi framgångsrikt kämpat mot Mori och andra höfdingar. Likaså hade Iyeyasu med vapen och underhandlingar utbredt sitt välde i Kwanto, i synnerhet efter sin seger öfver Takeda Shingen (1573), den berömde representanten för den äldre japanska krigskonsten. Nobunaga erkändes som herre omedelbart eller medelbart öfver hälften af alla J:s provinser, och äfven från Kyushu vädjade de stridande furstarna och partierna till hans understöd. Särskildt jesuiterna väntade sig det bästa af honom för missionens framgång, ehuru han i sitt öfvermod och religionsförakt stundom uppträdde, som om han för sin egen makt, om ej rent af för sin person, yrkade på gudomlig dyrkan. Han drömde redan om ett härnadståg mot Kina, då han plötsligt (1582) öfverfölls i Kyoto af sin förrädiske general Akechi Mutsuhide och efter ett förtvifladt motstånd såg sig nödgad till harakiri, sedan han själf antändt det tempel, där han tagit sin bostad. Hideyoshi skyndade att fullgöra hämndens kraf mot Akechi, som efter ett förkrossande nederlag mördades på flykten af några roflystna bönder. Ett försök att upprätta en samregering af alla Nobunagas förnämsta generaler misslyckades inom kort. Hideyoshi besegrade sina medtäflare, och under dessa strider utrotades Nobunagas hela ätt utom några få medlemmar, som nedsjönko till ringare daimyo. Han angrep äfven Iyeyasu, men fann sig snart föranlåten att afsluta en med ömsesidiga släktförbindelser bekräftad förlikning, som lämnade den senare i okvald besittning af största delen af Kwanto. Med de öfrige stormännen kom Hideyoshi också till rätta genom en väl beräknad blandning af stränghet och eftergifter. Likaså förstod han att kraftigt dämpa sekternas och klostrens agitationer utan att efterlikna Nobunaga i hånfull förföljelselust. Sedan han äfven med samma politiska klokhet underlagt sig Shikoku, skaffade han sig kejserlig stadfästelse (1586) å sitt riksföreståndarskap i form af utnämning till *kwambaku*. Bördsrätten till detta i sin forna omfattning återupplifvade ämbete förvärfvade han genom att låta adoptera sig af en Fujiwara (af linjen Toyotomi, hvilket släktnamn han alltså själf antog). Han byggde sig ett ståtligt palats i Kyoto, men sitt egentliga residens tog han i Osaka, som från denna tid uppblomstrade till rikets förnämsta handelsstad i skygd af den starka återställda (ännu bevarade) klosterborgen. Där upprättade han, närmast för sina omedelbara besittningar, en ordnad regering under fem ministrar (*bugyo*) och vinnlade sig i synnerhet om att skydda allmogen, hvarur han själf framgått, i dess arbete och personliga frihet, men äfven om att främja handel och sjöfart och reglera finanser och myntväsen. Utan att stöta sig med ridderskapet befordrade han många begåfvade uppkomlingar till höga befäl och sysslor, och mot de kristne, såväl främlingar som infödda, tedde han sig länge lika gynnsamt stämd som Nobunaga. Vid hans hof och i hans tjänst fästes intet afseende vid skillnad i tro. Kyrkor och prästseminarier fingo utan hinder grundas inom hans område, och i Osaka mottog han själf en inspekterande jesuitprovinsial, som han fägnade med tal om sin egen benägenhet för kristendomen, om blott månggiftet kunde tillstädjas. Missionärerna på Kyushu hade emellertid blifvit allt djärfvare i sin förtröstan. De anordnade å den japanska kyrkans och de kristnade "konungarnas" vägnar en stor beskickning, som vistades utomlands i många år (1582—90). De japanske daimyosönerna med sitt följe mottogos på ett lysande sätt i Lissabon och Madrid, i Rom, Venezia och andra italienska städer, där man gjorde sig de mest öfverdrifna föreställningar om deras maktställning och om katolicismens orientaliska eröfringar till de protestantiske kättarnas förödmjukelse och framtida afbräck. På själfva Kyushu tillintetgjordes Riuzoji och hela hans grymma hednahär af Satsumafursten med sina kristna bundsförvanter (1584). Men när han sedan ville fullfölja sina framgångar äfven mot Bungo, då ingrep Hideyoshi med strängt förbud mot alla eröfringar och, när han ändock trotsade, med oemotståndlig vapenmakt till lands och sjöss (1587). Yoshihisa tvangs att abdikera till förmån för sin son, som återfick blott sitt egentliga arfland. Hela ön bragtes i fullständigt beroende af regeringen i Osaka, och dess politiska förhållanden underkastades en genomgripande omreglering. De kristne furstarna skonades visserligen någorlunda, men Nagasaki förvandlades som ett slags riksstad till Hideyoshis egen handelshamn och flottstation. De hemfallna eller eröfrade länen fördelades bland hans vasaller och generaler, såväl kristna som ifriga buddister, ej blott till de inhemske herrarnas öfvervakande, utan äfven till ömsesidig kontroll. Men den närmare bekantskapen med jesuiternas uppträdande på Kyushu synes ha väckt hans misstro. Han utfärdade plötsligt ett påbud, att de alla genast skulle lämna riket. Blott några få lydde för syns skull; de öfrige stannade kvar, undandolda inom de kristne furstarnas områden. Hideyoshi, som genom sina många spejare utan

tvifvel, var underrättad därom, lät likväl ännu så länge därvid bero. Under de närmaste åren (till 1590) var han upptagen af att med Iyeyasus bistånd ordna förhållandena i Kwanto, ända bort till den lilla i 15:e årh. anlagda kolonien på Yezo (under ätten *Matsumaye*, som gaf sitt namn åt det intill den senaste reformperioden mest betydande faktoriet på ön). Han följde äfven där planmässigt den grundsatsen, att alla tillfällen och frestelser till farliga lokala kombinationer emellan vasallerna skulle förebyggas genom länens omflyttning och deras omväxlande fördelning bland hans äldre pålitliga anhängare och sådana daimyo, som först nyligen hyllat hans öfverhöghet och som på detta sätt kunde bekvämt hållas i styr. Iyeyasu, som nu likaledes måste formligen erkänna honom som sin länsherre, belönades med en betydande utvidgning af sitt område, dock mot afträdelse af ett par landskap i väster, trängdes alltså undan åt ö. och n. och tillstyrktes att taga sitt residens i det lilla fiskeläget *Yedo* (''vikdörren''; där fanns en förfallen borg, anlagd 1456 af riddaren Ota Dokwan), som likväl under Iyeyasus omvårdnad snart uppväxte till en ansenlig handelsstad. För öfrigt var Hideyoshi sedan länge allvarligt betänkt på att fullfölja Nobunagas eröfringsplaner, och han ansåg tiden därtill inne, sedan han bragt hela J. under sitt välde, som skulle än mer befästas genom alla partiers samling till väldiga företag utåt. Japanerna hade redan på egen hand, ju vidare européerna framträngde, själfva börjat sprida sig till Stilla hafvets aflägsnare kustländer och öar. På 1550-talet sökte de, utom sina vanliga sjöröfverier, sätta sig fast på Jangtse-flodens stränder och brandskattade själfva Nanking. De uppträdde som legoknektar i Kochinkina, i Annam och i synnerhet i Siam (1579), där deras efterkommande hade mycket att betyda långt in i 18:e årh. De visade sig tidigt på Formosa och gjorde ett försök att grunda en koloni på Luzon (1540), långt innan spanjorerna begynte taga Filippinerna i besittning genom Manilas anläggning (1571). Äfven efteråt slogo de sig talrikt ned där och blefvo ganska besvärliga för de spanska myndigheterna; Harada Magoshichiro, en af jesuiterna döpt köpman, bedref invecklade intriger för att åvägabringa en japansk eröfring af Manila. Hideyoshi lyssnade icke utan välbehag till hans förespeglingar och uppfordrade t. o. m. skriftligen (1591) den spanske guvernören att förklara sig för japansk vasall. Men i främsta rummet riktades naturligtvis riksföreståndarens blickar mot Korea, som af ålder betraktades som ett uppstudsigt lydland. De koreanske konungarna af den sista, ännu i dag ej utslocknade dynastien (fr. 1392) erkände däremot villigt de kinesiske Ming-keisarnas öfverhöghet. De hade likväl länge äfven till Ashikagahofvet i Kyoto plägat affärda beskickningar, som där uppfattades som vittnesbörd om vasallskap. Men japanernas upprepade sjöröfverier vedergälldes omsider (1510) med deras kolonisters fördrifvande ur Koreas hamnstäder, och efter denna katastrof upphörde också de koreanska uppvaktningarna hos J:s vanmäktiga officiella statsöfverhufvud. Hidevoshi, som redan gjort sitt bästa att uppegga Nobunagas eröfringslystnad, begagnade sig af koreanernas ohöflighet för att finna en förevändning till fredsbrott. Genom fursten af Tsushima (af Taira-grenen *So*), som af gammalt utgjorde J:s utpost mot Korea, uppfordrade han dem flera gånger på ett alltmer hotande sätt (i synnerhet efter Kyushus eröfring) att återknyta de diplomatiska förbindelserna, och efter återskilliga förhalningar bekvämade de sig ändtligen (1590) att sända en ny beskickning till Kyoto. Samtidigt anlände dit de jesuitiske ledarna för den japansk-kristna legationen till Europa, medförande sina skyddslingar i spanska hofdräkter och förebärande ett diplomatiskt uppdrag från vicekonungen öfver det portugisiska Indien (som efter Portugals förening med Spanien 1580 lydde under Filip II). De uppträdde, i förtröstan på sina vänner i Hideyoshis omgifning, med stor prakt för att öfverglänsa koreanerna, bedrefvo sin propaganda i det fördolda och döpte flera stormän (bland dem fursten af Tsushima). Båda beskickningarna fingo länge vänta på audiens och besked (ända till 1591), såsom det hette, med anledning af Hideyoshis regeringsbestyr i Kwanto. Jesuiterna, som ytterligare väckt hans harm genom sitt politiska målsmanskap för de kristne furstarna i J., fingo till svar, att han ej ville veta af vicekonungens inblandning till deras utvisade ordensbröders förmån; men f. ö. behandlades de själfva väl, som om förbudet ej hade angått dem, och de fingo, liksom äfven förut, höra antydningar, att han ämnade med våld omvända hela Korea till kristendomen och att han fortfarande vore villig att uppmuntra portugisernas handel, helst om de kunde till honom öfverlämna några krigsfartyg. I själfva verket tvekade han ännu emellan den kristna missionens utestängande och dess begagnande för att öka sin rikedom och makt. Jesuiterna voro dock ej i stånd, äfven om de hade velat, att gå honom så till mötes, som han önskat. Emellertid affärdades koreanerna med det yrkandet, att de skulle öppna sitt land för de japanska truppernas genomtåg emot Kina, och samtidigt uppfordrades konungen öfver Riukiu-öarna till hyllning; han svarade med en undfallande beskickning, men underrättade på samma gång sin egentlige öfverherre i Peking om den hotande faran. Alltså hann den senare att till Korea afsända en ambassadör, som genomdref ett bestämdt afböjande svar till J. i hånfulla ordalag. Därmed var kriget enligt Hideyoshis önskan gifvet. Han litade på sin segervana härs eldvapen, i synnerhet på gevären; koreanerna hade visserligen, liksom kineserna, ett slags artilleri, men hade för första gången sett ett flintlås i Tsushima-furstens hand. Däremot voro de öfverlägsna i väl bevärade örlogsfartyg, hvilket också Hidevoshi visste, ehuru han underskattade denna sjömakts betydelse och trodde sig ha nog med en snabb och lättrustad transportflotta, möjligen äfven väntade sig portugisisk hjälp. Men innan han öppnade fientligheterna, ville han för alla händelser trygga sitt regeringssystems bestånd. Han öfverlät (1592) sitt ämbete som *kwambaku* åt sin systerson Hidetsugu, naturligtvis i kraft af kejserlig utnämning. Men äfven som *inkyo* behöll han själf den högsta och bestämmande makten under titel af *tai-ko* (''hög förtjänst'', ''excellens'', en häfdvunnen utmärkelse för en afgående *kwambaku*); bland folket är han därför ännu mest känd som Taiko-sama (med ett japanskt vördnadssuffix till den sinojap. titeln). Han tog likväl ej personligen öfverbefälet i fält, utan nöjde sig med den allmänna ledningen och rustningarnas organiserande från sitt högkvarter i Nagoya (l. Nakoya) ytterst i n. v. på Kyushu.

Det första koreanska kriget (1592—93) motsvarade ingalunda hans förväntan trots de manstarka japanska härarnas tapperhet och fältherrarnas verkligen lysande strategi. Främst bland dem utmärkte sig de inbördes täflande Konishi Yukinaga och Kato Kiyomasa, båda uppkomlingar ur det lägre folket, men båda redan daimyo med vidsträckta besittningar på det eröfrade Kyushu, den förre kristen, den senare en ifrande anhängare af Nichirensekten. Med flit hade Hideyoshi ställt dem jämsides i spetsen för anfallet med hvar sina underbefälhafvare och trupper af samma tro. Han hade intet emot att låta de fanatiska skarorna upprifvas i de värsta striderna, som dess säkrare skulle lända både till seger och till rikets framtida lugn. Stora framgångar vunnos också i början, hufvudstaden och större delen af landet besattes, men en stor japansk flotta förstördes af en skicklig koreansk amiral, som bl. a. uppfunnit en ohyggligt förödande "sköldpaddbåt", ett både framåt och bakåt snabbgående krigsskepp med järnpansradt och spikbeslaget däcktak och kanongluggar åt alla sidor. Så öfverskreds Jalu af en stark kinesisk undsättningshär, mot hvars artilleri och talrika järnklädda kavalleri japanerna hade ganska svårt att reda sig. Under svåra förluster måste de draga sig tillbaka till Koreas sydkust och där afsluta ofördelaktiga militärkonventioner. Från Kina, där man snart ledsnat på sitt lydlands försvar och hoppades vinna mer på diplomatisk väg, afsändes (1593) en beskickning med allmänna fredsvänliga uttalanden till Hideyoshi, som höll god min i elakt spel och tillät, att fredsförhandlingar finge öppnas formellt från japansk sida genom en af Konishis kristna vapenbröder som sändebud till Peking (1594). Där afslöts, såsom kineserna framställde saken, på japansk ansökan en preliminär traktat, hvartill koreanerna måste trugas att samtycka. Villkoren voro, att kejsaren skulle bekläda Hideyoshi med konungslig värdighet (utan tributplikt), att japanerna skulle utrymma Korea och lofva att aldrig vidare angripa detta land. Det japanska sändebudet hade troligen låfit öfverlista sig af kinesernas smickersamma utlåtelser om hans herre; de föreslogo bl. a., att Hideyoshi skulle formligen afsätta sin kejsare, som ju egentligen vore hans egen undersåte, och öppet förklara sig själf för J:s monark. Med denna traktat affärdades en stor kinesisk legation till J. för att inhämta Hideyoshis ratifikation och högtidligen bekläda honom med insignierna å den höga rang, som Ming-kejsaren förlänat honom. Han förhalade dock på hvarjehanda sätt beskickningens mottagande, enär han noga visste, hvarom det var fråga, och ville vinna tid för nya storartade krigsrustningar, äfvensom för andra angelägna ärendens skull. Hvarken genom hotfulla åtgärder eller med lockande löften hade han lyckats vinna jesuiternas och portugisernas understöd för sitt krig, och under tiden erfor han, huruledes den ene efter den andre äfven af hans mäktigare vasallfurstar och deras följen öfvergick till kristendomen, som innästlade sig t. o. m. i hans egen familj. Hans spioner meddelade honom äfven de hemligaste spåren af denna rörelse, och han drog däraf den slutsatsen, att missionärerna icke så mycket sträfvade efter själarnas frälsning som efter politiskt välde öfver J., för sig själfva eller för sina främmande öfverherrar, genom sin propaganda först och främst bland aristokratien. Samtidigt märkte han, att faran nalkades äfven från ett annat håll, men på ett sätt, som för honom afslöjade en lucka i fiendens rustning. Harada, hvars ränker åsyftade en fullständig brytning mellan J. och spanjorerna på Filippinerna, begagnade sig slugt af deras, såväl ämbetsmännens som köpmännens och munkarnas, afund mot portugisernas och jesuiternas framgångar. Portugal var genom unionen ej införlifvadt i spanska riket, utan Filip II hade uttryckligen (1581) garanterat Portugals och dess koloniala handelsväldes alla rättigheter och styrelse genom infödda ämbetsmän, och dessutom hade påfven (1585) förbehållit åt jesuiterna allena hela det japanska missionsverket. Det oaktadt lyckades Harada, med borttolkande af Hideyoshis stränga uppfordran, förmå guvernören af Manila att med några franciskaner, som (äfven med hänsyn till påfvens bulla) icke uppträdde som missionärer, utan som sändebud, afgifva det svaret (1593), att han ej kunde utan besked från sin herre konungen af Spanien yttra sig om sin politiska ställning till den japanske härskaren, men att han omedelbart önskade upprätta en för båda parterna eftersträfvansvärd handelssamfärdsel emellan Filippinerna och J. Hideyoshi blef eller låtsade sig vara ytterst förbittrad, hotade att genast bortjaga sändebuden, men tillät dem slutligen att stanna, om de på förhand lofvade, att Filippinerna skulle ställa sig under hans lydnad och att de själfva icke skulle predika kristendomen i J. Ehuru franciskanerna afgåfvo dessa löften, började de djärft en nitisk förkunnelse på olika orter under växande missämja med jesuiterna, som sågo ej blott sitt privilegium, utan äfven sitt försiktigare skötta omvändelseverk svårt kompromitteradt. Hideyoshi lät därvid tills vidare bero; han hade fått en uppenbar klagopunkt emot den splittrade missionen, men han kände sig ännu ej fullt beredd att slå till med full kraft. Han hade grundade anledningar att misstro sin designerade efterträdare, som inlät sig i stämplingar med flera storvasaller. Dessutom hade en af hans bihustrur, Yodogimi, nyligen skänkt honom själf en son, och han ansåg sig därför ej behöfva skona sin otacksamme systerson. Plötsligt (1595) sammandrog han en stark härsmakt, öfverrumplade Hidetsugu och tvang honom till självmord, hvarefter den treårige Hideyori utnämndes till *kwambaku* (1596). Därefter mottog han ändtligen den kinesiska beskickningen i Osaka med stor stat. Han höll till godo med den högtidliga investituren (kunglig krona, kåpa och gyllene insegel), men sedan han efter ceremonien låtit tolka det kejserliga utnämningsdiplomet, som befanns vara affattadt i en mycket nedlåtande ton liksom till en lydfurste, ställde han sig högst öfverraskad, enär han sade sig ha väntat ett formligt erkännande som Ming-kejsarens vederlike. Han hängaf sig åt våldsamma vredesutbrott, sändebuden bortvisades tämligen snöpligt utan afskedsaudiens och utan besked om fredsvillkoren. Brytningen emellan J. och Kina-Korea var alltså fullbordad. Hideyoshi skyllde de diplomatiska missförstånden på Konishi, mot hvilken också Kato Kiyomasa intrigerade, men förnämligast begagnade han bådas ängslan för hans missnöje och deras inbördes osämja för att hålla dem båda i schack och egga dem till så mycket ifrigare täflan i hans tjänst. Kort efteråt, medan de brådstörtade förberedelserna till det nya fälttågets öppnande voro i

full gång, gaf en uppseendeväckande händelse det lämpligaste uppslaget till ett skarpare förfarande mot de kristne. Ett spanskt skepp, på väg från Manila till Mexico, drefs af en orkan till Shikokukusten, där det med hela sin dyrbara last togs i beslag som strandvrak. Då inga protester eller föreställningar hjälpte, föll lotsen (d. v. s. styrmannen) på det området att för de japanske tjänstemännen upprulla en världskarta och där hotande utpeka den spanske konungens många och ofantliga besittningar; på tillfrågan, hur monarken hade burit sig åt för att underlägga sig så vidt spridda länder, svarades, att han först plägade sända sina munkar för att omvända folken och sedan sina soldater för att understödja de nykristnades resning mot sin otrogna öfverhet, hvarefter allt annat ginge af sig självt. Dessa yttranden blefvo genast allmänt bekanta och väckte hos japanerna den största förbittring, hos jesuiterna en bestörtning, som de aldrig glömde under missionens följande öden. Hideyoshi, som just då vänligen mottagit den förste missionsbiskopen i J. (en jesuit med sändebudsfullmakt från vicekonungen af Goa), afskickade honom visserligen till Macao, liksom de utplundrade spanske sjömännen till Manila. Men den värsta näpsten drabbade till en början franciskanerna, som så länge trotsat på nåden. De brännmärktes i en offentlig kungörelse som bedragare, lagbrytare och orostiftare, fängslades i Kyoto (6 till antalet), kringfördes i rikets förnämsta städer jämte 3 jesuiter af japansk börd, som bistått dem i deras verksamhet, och 17 döpta japaner i deras tjänst ända till Nagasaki, där allesammans korsfästes i den kristna menighetens, äfven de till kriget kommenderade kristne furstarnas, åsyn (5 febr. 1597; dessa "26 japanska protomartyrer" kanoniserades af Pius IX 1862). Vidare tillkännagafs dock äfven, att ingen daimyo fick öfvergå till kristendomen, ingen japan inträda i en kyrka, inga kristna sammankomster hållas och att alla jesuiter skulle bortsändas utom några få för Nagasaki-portugisernas räkning. I de kristna furstendömena nedrefvos öfver 100 kyrkor jämte prästbostäder, seminarier och kollegiet på Amakusa. Men ej ens de infödde kristne straffades som sådana eller tvungos till uppenbart affall, för främlingarna förblef kristen gudstjänst tillåten, och ej heller nu efterspanades jesuiterna synnerligen noga, oaktadt de allra fleste stannade kvar. Så inleddes det andra koreanska kriget (mars 1597), som f. ö. lika litet som det förra bragtes till ett afgörande slut. Konishi uppträdde denna gång äfven som amiral. Hans i hast nybyggda flotta besegrade den koreanska och öppnade sålunda Korea för en ännu fruktansvärdare invasion än fyra år förut. Japanerna, som torde ha räknat bortåt 200,000 man i fält, stormade med dödsförakt starka fästningar, som koreanerna med kinesisk hjälp anlagt efter alla konstens regler, framträngde mot Söul och härjade vidt och bredt i landet. Men oaktadt Konishis och Katos ypperliga samverkan måste de åter, efter ett nederlag till sjöss, vika tillbaka för den anryckande kinesiska hären och sedan uthärda en långvarig belägring i den eröfrade fästningen *Urusan* (något n. om Fusan). Visserligen undsattes fästningen af nya trupper, de återtågande kineserna blefvo slagna i flera drabbningar och visade sig benägna för fredsunderhandlingar, som de japanske befälhafvarna ej trodde sig om att afvisa. Under vapenstilleståndet afbröts dock kriget helt tvärt på ett oväntadt sätt. Hideyoshi, som svårt insjuknat, gaf sina rådgifvare i uppdrag att med snaraste omvestyra Koreas utrymmande och hela härens återförande till J. Han var framför allt angelägen om att jämna makttillträdet för sin son, till hvars trygghet han äfven skyndsamt lät ytterligare tillbygga och befästa den "stora borgen" (*O-shiro*) i Osaka. Efter styrelsens ordnande, såsom han hoppades, till det bästa i samma syfte afled han (16 sept. 1598) i Fushimi (något utanför Kyoto i s.). "Taikosama" är än i dag de japanska folkmassornas älsklingshjälte och framstår utan tvifvel som den egendomligaste gestalten i sitt lands svåra brytningstid vid dess första sammanträffande med den västerländska kulturvärlden. Han var allting annat än en aristokratisk idealtyp i gammaldags riddarstil: en dvärg till växten och nästan vanskapligt tul i ansikte och figur (hans populära öknamn antydde hans likhet med en apa), utan umgängeston och utan bokbildning, självsvaldig och ofta brutal, på allvar eller låtsadt, i ord och åthäfvor, dessemellan plötsligt godlynt med en viss bred humor, ytterligt utsväfvande i sina seder och tillika outtröttlig i arbete. Som härskare älskade han, i det hans förhållande till kejsartronens innehafvare tedde sig tämligen tvetydigt, att utveckla en sedan långliga tider oerhörd prakt i palatsbyggnader, fester och konstnärligt mecenatskap ("Toyotomiperioden"), tillika lämpliga medel att försvaga landsfurstarnas finansiella maktställning genom afpressade bidrag. Trots sin ofta oförbehållsamt röjda otro visste han uppskatta kultens politiska betydelse och i synnerhet den för hjältesinnet lockande äran att efter döden föras som *kami* (shinto-ande) och *hotoke* (buddistisk inkarnation), enligt den kinesiska apoteosens föredöme; åt sig själf tillrustade han ett särskildt tempel som *Shin-Hachiman* ("den nye krigsguden", såsom motbild till den fabelaktige och förgudade forntidskejsare, i hvars namn den krigiska modern troddes ha eröfrat Korea). Hans dyrkan har visserligen aldrig slagit igenom hos folket, men om hans bragder och framför allt hans insats i det stora rikssamlingsverket upprepas ännu åtskilliga liknelser och ordstäf. — På dödsbädden hade Hideyoshi velat anförtro hela riksstyrelsen i sin sons namn åt Iyeyasu, som dock bestämdt afböjt det för mycket förpliktande ansvaret. Däremot höll han till godo med en plats i det regentskapsråd (*tairo*) af fem storvasaller, som skulle öfvervaka de fem ministrarna (*bugyo*), under det att ett medlande råd (*churo*) af tre mindre landsfurstar skulle bilägga tvistigheter emellan regeringsherrar och ministrar. Genom denna anordning hade Hideyoshi sökt neutralisera Iyeyasus inflytande, när det ej hade lyckats att binda honom genom en obetingadt åtagen trohetsplikt. Så mycket kunde åtminstone den månghöfdade styrelsen uträtta, att Koreahärarna, oaktadt häftiga tvister emellan fältherrarna om krigets fortsättning eller åtlydnad af Hideyoshis befallning, återfördes till hemlandet, likväl först sedan de lidit betydande förluster genom den koreanska flottans plötsliga öfverfall trots den ingångna vapenhvilan. Så afslöts detta krig, som för århundraden bräckt Koreas urgamla kultur och alstrat ett oblidkeligt hat emellan de båda folken. För J. betydde de förbittrade krigarnas hemkomst ett nytt uppflammande af den inre tvedräkten. Det dröjde ej länge, innan en omfattande liga bildades emot Iye-

yasu, hufvudsakligen af den sluge Ishida Mitsunari, en af Hideyoshis fem ministrar och särskildt märklig därför, att han kunde vinna en så inflytelserik ställning ibland de många öfvermodige krigshöfdingarna, ehuru han uteslutande blifvit använd i civila värf. Iyeyasu visade sig likväl öfverlägsen äfven i diplomatisk skicklighet. Medan han lugnt afbidade angreppet och sammandrog sina trupper i det af honom konsoliderade och från de föregående krigsansträngningarna förskonade Kwanto, lyckades han genom hemliga underhandlingar vinna flera befälhafvare, som oförmodadt öfvergingo på hans sida i det märkliga slaget vid *Sekigahara* '21 okt. 1600), något ö. om Biwa-sjön, helt nära den punkt, där de båda hufvudvägarna från Kwanto till Kyoto skära hvarandra. Det var den sista stora drabbningen på öppna fältet i J., men ingalunda ett upprifvande nederlag för motpartiet. Iyeyasu befäste sin seger förnämligast genom den försiktiga hofsamhet, som han ådagalade mot de slagne. Endast några få af fångarna fingo plikta med lifvet, bland dem Ishida och Konishi, som halshöggos offentligen i Kyoto. De andre motståndarna straffades blott genom minskningar och omflyttningar af länen, under det att Hideyoris moder och anhängare i Osaka, som afhållit sig från att öppet understödja ligan, lugnades genom försäkringar om fullständig ansvarsfrihet. Alla furstar skyndade därför att, med eller mot sin vilja, hylla honom som länsherre, och han satte inseglet på sin makt genom sin af kejsaren utverkade utnämning till *sei-i-tai-shogun* (1603), en värdighet, hvarpå han kunde göra anspråk som erkänd Minamoto-ättling. Men för att få fullt fria händer för sitt organisationsarbete nedlade han inom kort detta ämbete (1605) till förmån för sin son Hidetada, som fick öfvertaga representationsplikterna i den nya hufvudstaden Yedo jämte de regeringsbestyr fadern ansåg lämpligt att anförtro åt honom. Själf tog Iyeyasu som *inkyo* sitt residens i kuststaden *Shizuoka* (s. v. om Yedo, i landskapet *Suruga*), hvarifrån han i oaflåtlig verksamhet styrde riket ända till sin död. Hans politiska sträfvan gick ut på att ombilda J. ungefär till hvad man numera kallar en "förbundsstat" med stöd af de inrättningar och sedvänjor, som redan Hideyoshi grundlagt för att inskränka landsfurstarnas myndighet inom sina områden. Men därjämte vinnlade han sig ifrigt om handelns och samfärdselns utveckling. Lika litet som Hideyoshi såg han den kristna missionen med blida ögon, men han kände sig ej förpliktad att fullfölja sin företrädares ingripande däremot, så länge han trodde sig kunna begagna sig däraf för att främja sina handelsplaner. Dessutom hade han fått ett nytt uppslag, som syntes lofva en europeisk samfärdsel utan förbindelse med någon mission. Holländarna började nu, under sin kamp mot spanska kronan, framtränga till Öst-Asien för att angripa Portugals kolonier och göra intrång på dess handelsområde. Ett holländskt fartyg, som tillhörde en af ett Rotterdamskompani utrustad eskader, vinddrefs (april 1600) till furstendömet Bungos kust, där det togs i beslag och sedan med sin besättning fördes till Yedobukten. Dess kanoner kommo Iyeyasu väl till pass vid Sekigahara. Men ännu följdrikare var den bekantskap han gjorde med den främste mannen ombord, hela den skingrade eskaderns "öfverlots", engelsmannen William Adams, som kvarhölls i hans tjänst och gick honom till handa både som skeppsbyggmästare och som rådgifvare i politiska och ekonomiska ting (d. 1620 som innehafvare af ett mindre län; hans och hans japanska hustrus graf, *Anjin-zuka*, "lotskullen", återfanns 1872 nära det nuv. örlogsvarfvet Yokosuka). Genom Adams fick han veta, att jesuiterna voro fördrifna från alla Europas protestantiska länder, och han styrktes däraf i sin uppfattning, att ingenting kunde tillvitas honom från den allmänna folksämjans synpunkt, om han själf vid behof utestängde dem äfven från J. Tills vidare åtnöjde han sig dock med att genom Adams, som lyckades sätta sig i förbindelse med både holländare och engelsmän, för dem båda öppna fritt tillträde till J:s hamnar. På Hirado grundades i kraft af hans privilegiebref såväl ett holländskt faktori (1609) som ett engelskt (1613); holländarna företogo därifrån sin första stora ambassadfärd till hofvet i Yedo (1611). Men tillika inlät han sig i underhandlingar med spanjorerna, som i både kyrkligt och världsligt afseende fortsatte sin täflan med portugiserna och ändtligen lyckats af påfven (1600 och fullständigt 1608) utverka upphäfvandet af jesuiternas privilegium på den japanska missionen, äfvensom af sin egen konung (1609), tvärtemot unionsakten med Portugal, frihet åtminstone för Manilaborna att drifva handel på J. och Kina. F. ö. lågo spanjorerna i tvist äfven inbördes, i det att vicekonungen af Mexico (Nya Spanien) ville, emot det rådande kolonialsystemet, öppna direkt samfärdsel med J. utan förmedling genom Manila. Från båda hållen anfördes naturligtvis klagomål mot engelsmän och holländare såsom sjöröfvare och fiender till det spanska majestätet. Iyeyasu lät alla dessa rivaliteter bryta sig mot hvarandra och insläppte, med förbud mot hvarje slags mission, både dominikaner och franciskaner i Kwanto, men egentligen ville han skaffa sig bistånd till sitt skeppsbyggeri och till sitt bergsbruk för bättre bearbetande af några nya fynd af guld och silfver i J. Spanjorerna visade sig likväl på samma gång opraktiska och högdragna. Utan att verksamt hjälpa japanerna företogo de på egen hand misslyckade upptäcktsfärder för att bemäktiga sig de "guldöar" och "silfveröar", som på deras kartor förlades utanför J. Därjämte yrkade de, att deras konung skulle ega rätt till andel i de japanska grufvornas afkastning, där kunna anställa egna kommissarier, bygga fartyg äfven för egen räkning och låta uppmäta J:s hamnar och kuster, äfvensom med sin flotta hjälpa till att fördrifva holländarna ur landet och dess farvatten. På sådana villkor kunde ingen uppgörelse ingås, men Iyeyasu visade ingen otidig vrede och begagnade sig af underhandlingarna för att låta äfven japanska fartyg segla till Manila och ända till Acapulco i Mexico. Portugiserna ville han ej heller undvara, emedan J. egentligen endast genom dem från Macao kunde erhålla eftersökta kinesiska varor. Kinesiska regeringen ansåg sig alltjämt vara i krigstillstånd med J. och afvisade alla förslag till fredsslut och samfärdsel. Med Korea kunde visserligen Iyeyasu, som afgjordt uppgaf alla eröfringsplaner, efter åtskilliga svårigheter bilägga den långvariga osämjan (1607); japanerna behöllo åtminstone sitt faktori i *Fusan* (midt emot Tsushima), och koreanerna utfäste sig att åter affärda beskickningar, som alltjämt i J. betraktades som vasallhyllningar (därvid allenast användes af riksfältherren som J:s

härskare den oklara och af kejsaren aldrig auktoriserade titeln *tai-kun*, ”hög herre”). Men med detta utarmade grannland kunde ingen handel synnerligen löna sig. Däremot gjordes ett annat förvärf af större betydelse i samma syfte. Iyeyasu lät sin ännu mäktige förre fiende, som han efter Sekigahara tagit till nåder på billiga villkor, Shimazu Tadatsune (l. Iyehisa, ett nytt namn, hvarmed Iyeyasu hedrat honom genom att taga en del af sitt eget) af Satsuma, underlägga sig Riukiu-öarna (1609), hvilkas konung från denna tid erkände sig som vasall på samma gång af fursten af Satsuma (alltså medelbart af J.) och af kejsaren af Kina. Öfver dessa öar, som stodo öppna för japanerna, kunde därefter handel bedrifvas äfven med Kina, hvarigenom portugiserna, som betett sig öfvermodigt mot japanska sjöfarande i Macao, lättare afhöllos från att missbruka sitt förmenta monopol. Emellertid skärptes på flerfaldigt sätt de religiösa motsatserna, som syntes Iyeyasu alltmer hindersamma för landets lugn och välstånd. Han hade lärt känna fiendskapen emellan protestanter och katoliker, äfvensom emellan franciskaner och jesuiter, som i själfva J. väckte skandal genom sina ömsesidiga anklagelser och tvister. Därtill kom, att äfven på buddistisk sida liknande split rådde mellan sekterna Jodo och Nichiren; Iyeyasu kände sig själf mest dragen till den förra och ingrep kraftigt för att stäfja den senares förföljelselust. Däremot lämnade han Nichiren-bonzerna fria händer emot de kristne på Kyushu, där han ej utöfvade en omedelbar myndighet, men fann det politiskt förmånligt att underhålla en viss oro. Slaget vid Sekigahara kunde ej betraktas som ett nederlag för de kristne som sådana, men dess följder voro ödesdigra för kristendomens maktställning. Konishis län indrogos och fördelades emellan segrarens anhängare, bland dem Kato Kiyomasa, som framför andra ådagalade sin nitälskan emot den främmande religionen. De fleste kristne furstar dogo eller afföllo från sin tro, och deras områden kommo delvis i andra ätters händer; förbudet för daimyo att låta döpa sig upprätthölls äfven af Iyeyasu. De buddistiske munkarna uppträdde allt hätskare; flera af dem voro affallna jesuiter eller hade enkom hycklat omvändelse för att utspana fiendens hemligheter, och deras sätt att gå till väga vittnade om god bekantskap med inkvisitionens metoder. Sålunda utbröto hårda och blodiga förföljelser emot de infödde kristne på Kyushu. Många kristna samurai fördrefvos af sina nya herrar, och eftersom enligt Iyeyasus påbud ingen fick taga någon annans vasall i sin tjänst, måste de irra omkring i landet som nödställda *ronin*, beredda att vid tillfälle samla sig omkring någon regeringsfientlig fana. Med spänd uppmärksamhet följde Iyeyasu de främmande inflytelsernas utbredning i J. Han och hans son hade utsändt skriftlärde för att i flera år (förmodligen under någon kristlig förklädnad) studera förhållandena i Europa, och de lyssnade flitigt till kunskaparnas berättelser efter hemkomsten. Den märkliga ambassad, som en af hans mest betydande förtroendemän, furst Date Masamune i norra J., liksom på egen hand affärdade (1613) öfver Mexico till Spanien och Italien, var troligen också en spejarfärd för riksfältherrens räkning (hemkom dock först 1620). Närmast hade han dock sina blickar fästa på den uppväxande Hideyori och hans hof i Osaka. I det längsta hoppades han kunna göra den farlige pretendenten oskadlig genom en förvekligande uppfostran och en noggrann bevakning under hemligen vunna rådgifvares ledning. Han drog sig äfven för att antasta den rivaliserande ätten, innan de fleste af faderns forna generaler gått hädan. Äfven i Osaka hade kristendomen vunnit starkt insteg, så att Yodogimi, kanske på skrymt, af Iyeyasu utbad sig en varnande kungörelse (1606) emot sådana omvändelser. Det var hans första offentliga tillkännagifvande i dylik riktning, dock utan uttryckligt straffhot och endast afsedt för Osaka-hofvet. Men kort därefter (1607) mottog Yodogimi jämte sin son med stor välvilja och stät en jesuitisk viceprovinsial, som konfirmerade hennes egen redan döpta syster. Han hade visserligen förut uppvaktat äfven Iyeyasu själf och Hidetada, men den förre kunde ej undgå att finna Osakahofvets beteende misstänkt. Spänningen växte under de följande åren. Stora skaror af ronin, i synnerhet kristna, upptogos och anställdes i Osaka, under det att Iyeyasu upprepade sina varningar, ännu i allmänna, men något mera hotande ordalag, mot öfvergång till kristendomen, först (1611) för sina egna tjänstemän och därpå (1612) för hela riket, sedan han uppdagat förfalskningar och underslef af några sina kristna sekreterare, till och med, efter hvad det påstås, spår af en sammansvärjning för att störta hans välde med främmande hjälp. Ett personligt, skenbart vänskapligt möte (1611) emellan honom och Hideyori ökade blott hans farhågor, enär han, emot de underrättelser han inhämtat från Osaka, fann Hideyori utvecklad till en kraftfull och klok yngling. Han beslöt att icke belasta sin son med den oundvikliga krisen, gammal och sjuklig som han själf var, men han väntade dock ännu en tid, tills han i tysthet hunnit vidtaga alla nödiga förberedelser för att på samma gång krossa Hideyori och den kristna agitationen. Först utfärdades (27 jan. 1614) i riksfältherren Hidetadas namn en kungörelse, som påbjöd kristendomens fullständiga undertryckande såsom en ond och riksfördärflig lära, med en motivering i den kinesiska statsfilosofiens stil och noggranna instruktioner för det buddistiska prästerskapet till att uppspana de infödde kristne och förmå dem till affall. En mängd kristna munkar af olika ordnar hopsamlades och inskeppades till Macao eller Manila jämte åtskilliga förnäma kristna japaner, bland dem en ståndaktig daimyo, som länge tjänat Hideyoshi i fält och som Hideyori kommit för sent att inbjuda till Osakas försvar. Ingen af dem, vare sig munkar eller lekmän, misshandlades f. ö., och det förefaller ej heller, som om den af Iyeyasu påbjudna förföljelsen mot de kristna menigheterna hunnit taga riktig fart under hans återstående lifstid, ehuru samtliga landsfurstar ålades att nedrifva alla kyrkor och tvinga alla döpta att afsvärja sin tro. Han vände sig omedelbart emot Hideyori själf och tog till uppslag en etikettstvist, som han förstod att uttänja med ständigt höjda kraf på upprättelse, tills ändtligen Hideyori afbröt förhandlingarna hellre än att underkasta sig så godt som en fullständig kapitulation. Därmed började Osakas belägring (nov. 1614—juni 1615), som blef en vida hårdare konflikt än det föregående kriget (den moderna japanska generalstaben har nyligen egnat denna kamp, liksom äfven Sekigahara-fält-

tåget, en grundlig och utförlig skildring). Å ömse sidor kämpade hundratusentals krigare med hänsynslöst dödsförakt i stormningar och utfall. Försvaret sköttes i synnerhet af Sanada Yukimura och den kristne Akashi Morishige, som, oaktadt Iyeyasu under en vapenhvila genom nya svekfulla förhandlingar lyckats förmå Hideyori att uppgifva en del af fästningsverken, ännu i sista stund bragte honom i så svårt trängmål, att han gjorde sig beredd till harakiri, då plötsligt eld utbröt i citadellet (såsom det säges, anlagd af en förrädare) och belägringshären under förvirringen lyckades intränga i staden. I det skoningslösa blodbadet utrotades största delen af det kristna japanska ridderskapet, som i Osaka samlats liksom i en fälla och som där kämpat under några kvarblifna, men ur striden förunderligt undkomna främmande munkars välsignelser och under baner med bilder af korset, jungfru Maria och t. o. m. St. Iago de Compostela, Spaniens nationalhelgon. Hideyori tog sig själf af daga, hans moder affördes af en trogen följesman, och efter Osakas fall halshöggs hans späde son jämte många tillfångatagna höfdingar på segrarens befallning. Dennes egen lifskraft var likväl bruten; han hade fått ett lansstyng i sidan, och efter ett års aftynande, men oafbrutet sysselsatt med segerns befästande genom nya kraftiga regeringsåtgärder, afled han i Shizuoka (1 juni 1616). Under ett af kejsaren förlänadt buddistiskt helgonnamn begrofs han i den präktiga tempelbyggnad, som hans son lät uppföra i *Nikko* (n. om Tokyo). Under sin lefnad en mönsterbild af adlig enkelhet, förtegenhet och sträfvan för saken själf utan fåfänga sidoblickar (''hvad betyder mitt namns ära? jag vill rikets bästa''), betraktas Tokugawa-väldets grundläggare, hvars skaplynne aldrig fängslat mängdens hjärtan, ännu efter dess fall som den ouppnådde mästaren i japansk statskonst och tålamodskraft. — Sonen Hidetada (1605—22; d. 1632) och sonsonen Iyemitsu (1622—51) fullföljde, ehuru de ej kunde mäta sig med honom i begåfning, hans politik i det hela efter de anvisningar han gifvit, den senare i synnerhet med sträng omsorg att hålla landsfurstarna i obetingad undergifvenhet. Men hvarken de själfva eller deras rådgifvare förstodo och vågade, under de nya svårigheter, som företedde sig, att utan öfverdrift häfda J:s själfständighet i den allmänna folksamfärdseln. Skräcken för de spanska eröfringsplanerna dref icke blott till nya kristendomsfientliga påbud och allt grymmare förföljelser mot ertappade missionärer och infödda kristna, utan äfven till afbrytande af alla förbindelser med Filippinerna och alla spanjorers utvisning ur J. (1624). Under de föregående åren hade skarpa sjöstrider pågått ej långt från J. mellan spanska och holländsk-engelska eskadrar, hvarvid de senare användt Hirado till en verklig operationsbas, och den japanska regeringen sväfvade därför i ständig fruktan för spanjorernas hämnd. Enligt Iyeyasus föredöme sökte man visserligen häfda en obrottslig neutralitet genom förbud mot alla sjöröfverier i J:s farvatten och mot de främmande Hirado-köpmännens tilltag att därifrån utföra japanska sjömän och krigsförnödenheter. Men när holländarna, hvilkas makt i Öst-Asien ständigt växte, med en stark flotta söderifrån angrepo Macao (1622), visade det sig, att deras med stor förlust tillbakaslagna landstigningsstyrka till mer än hälften bestod af japaner. Hirado-faktorierna vågade sig dock vederbörande i Yedo ännu ej riktigt på. Emellertid blefvo äfven holländare och engelsmän inbördes osams; de förre trakasserade den engelska handeln med japanerna, så mycket de kunde, och efter den s. k. ''massakern på Amboina'' (1623), som orsakats af de engelske kolonisternas verkliga eller förmenta stämplingar att med värfvade japanska krigare öfverrumpla ett holländskt kastell, uppgåfvo engelsmännen äfven sitt faktori på Hirado, och deras flagga försvann för lång tid från Stilla hafvet. Holländarna däremot bemäktigade sig ytterligare (1624) en hamn på Formosa och anlade där ett starkt befäst faktori, hvarifrån de på mångahanda sätt sökte kväfva den indräktiga handel, som idkades med öns invånare af japanska köpmän för egen och några stormäns räkning. Ingen upprättelse gafs oaktadt påminnelser och förhandlingar under ambassadrerna till hofvet i Yedo, men till slut (1628) öfverrumplade skeppskaptenen Hamada Yahei själfrådigt den holländske fästningskommendanten, utan att garnisonen tordes ingripa till hans befrielse, och frigaf honom först mot gisslan och rikligt skadestånd för begångna öfvergrepp. Uppmuntrad af holländarnas ådagalagda svaghet, lade japanska regeringen genast beslag på Hirado-faktoriet, framtvang t. o. m. kommendantens utlefverering på nytt (1632) och kvarhöll honom i fångenskap, tills nya betungande villkor för faktoriets återställande efter många förödmjukande underhandlingar blifvit antagna (1636). Holländarna sökte förgäfves ställa sig in genom öfversändande af uppfångade portugisiska bref, som skildrade högtidliga fester i Macao till åminnelse och förhärligande af de kristne martyrerna i J. De fingo till svar, att allt dylikt var förut välbekant genom affällingars bekännelser och att de själfva därför ej kunde räkna på minsta extrabetalning för sin tjänstvillighet. Snarare hyste japanerna trots sin ängsliga förbittring mot kristendomen större respekt för martyrernas dödsförakt än för köpmännens undfallenhet och vinningslystnad. Emot själfva de spanska myndigheternas förbud smögo sig oupphörligt munkar öfver till J. för att under de svåraste mödor och vid äfventyr af en kvalfull död trösta och styrka de omvände i deras sega motstånd. De kristne japanernas stora flertal, äfven bland allmogen och bland kvinnor och barn, öfverträffade också allt, hvad de fornkyrkliga legenderna ha att förtälja om tålamod och hänförelse under outsägliga pinor, om än många af deras fäder endast med våld blifvit öfverförda till den främmande gudstjänsten. Regeringen och dess verktyg ifrade så mycket värre mot den ''förskämda sekten'' (*Yashu-mon*, tillika en anspelning på namnet *Yasu*, Jesus) med nya raffinerade tortyrpåfund, med efterhärmningar af kyrkans egna polisåtgärder mot kätterier: förbud, förbränning och censur af böcker, offentliga anslag öfverallt i riket med stränga straffhot, anställning af särskilda inkvisitorer (*kirishitan-bugyo*, ''kristendomsfiskaler''), inregistrering under uppsikt i buddistiska församlingar, de misstänktes tvång till offentlig vedersakelse af den fördömda irrläran (*fumi-ye*, ''bildtrampning'', näml. af krucifixet). I synnerhet skärptes förföljelsen, sedan en nitisk ämbetsman i Nagasaki lyckats pina t. o. m. en åldrig portugisisk jesuitprovinsial till öppet affall (1633); efter denna framgång försvann hvarje tvif-

vel på den hänsynslösa strånghetens verkningskraft. Emot de portugisiske köpmännen, som h. o. h. inskränktes till Nagasaki, liksom de holländske till Hirado, vidtogos steg för steg de skarpaste kontrollåtgärder för att hindra insmuggling af kristna präster, böcker eller symboler och förebygga hvarje misstänkt förbindelse med landets eget folk. De fingo drifva affärer endast med en särskildt privilegierad handelskorporation, och slutligen afstängdes de för största delen af sin vistelse på den konstgjorda holmen *Deshima* i Nagasakis hamn (1636). Samtidigt (1635 och 1636) utfärdades påbud, som, utom utvisning af alla i J. bosatta portugiser och deras barn, stadgade dödsstraff och fartygets konfiskation för hvarje försök af någon japan att segla utrikes, äfvensom för hvarje i utlandet bosatt japan, som fördristade sig att återvända hem. Ingen fick bygga större och annorlunda inrättade fartyg än sådana, som nödtorftigt dugde för inrikes kustfart. Men tillika var det ändock på tal att öfvergifva den hittills iakttagna defensiven och att krossa de onda stämplingarna i deras mest fruktade näste. Regeringens självtillit stegrades plötsligt ända därhän, att underhandlingar öppnades (1637) med holländarna om bistånd med krigsfartyg för en expedition till Filippinernas eröfring; förut hade man alldeles lämnat å sido de förslag, som den nye kristendomsfientlige landsfursten af Arima framställt i detta syfte (1630). Då utbröt helt oväntadt den sista krisen i den japanska samhällsstriden. De förtryckte bönderna på halfön Shimabara och ön Amakusa reste sig mot sina påtvungna landsherrar. De återupptogo sin förlorade kristendom, och till dem sällades en mängd ättlingar af kristna ronin från samma bygd och andra orter. Under ledning af en tapper och högt bildad kristen samurai-yngling, M a s u d a S h i r o d a y u, värjde sig insurgenterna i och omkring den halfförfallna borgen *Hara* (dec. 1637—april 1638) emot de närboende furstarnas och regeringens trupper, som ledo svåra förluster. På befallning besköt då det holländska faktoriets befälhafvare de kristnes försvarsverk med sina skeppskanoner, och ändtligen stormades borgen af den till 100,000 man förstärkta rikshären, som nedhögg hela upprorsskaran (omkr. 40.000 med kvinnor och barn). Det tycktes vara den japanska kristendomens dödsryckning, men därjämte och närmast en varning för regeringen mot att anfallsvis framkalla utländska konflikter, som dess af den långa freden förslappade krigsmakt måhända icke vore vuxen under ännu i hemlighet jäsande tvedräkt. Därtill kom, att Kina och dess grannländer samtidigt skakades af den hastigt tillväxande Mandschu-maktens eröfringar och af de inre revolutioner, som föregingo och efterföljde Ming-dynastiens fall (1644). I Yedo fruktade man alltmer att genom utrikespolitiska äfventyr indragas i dessa förvecklingar, och alla ansökningar från Peking om hjälp afböjdes bestämdt. I stället beslöt man att åt alla håll sätta sig i en, såsom man hoppades, oåtkomlig försvarsställning. De portugisiske köpmännen, som särskildt misstänktes för stämplingar med de kristne insurgenterna, utvisades för alltid (1639) med tillkännagifvande, att hvarje portugisiskt fartyg, som hädanefter anlände till J., skulle brännas och dess besättning afrättas, och när man från Macao affärdade en ståtlig beskickning med rika gåfvor och ödmjuk anhållan om förbudets återtagande, verkställdes hotelserna till punkt och pricka i Nagasaki (1640). Samma öde var åtminstone af ett parti inom regeringen tillämnadt äfven holländarna på Hirado, oaktadt deras visade tjänster. Men då de på befallning godvilligt och ögonblickligen nedrefvo sina nya faktorimagasin, som påstodos väcka anstöt genom sina efter Kristi födelse daterade inskrifter, förskonades de åtminstone till lifvet (1640), ehuru de måste lämna Hirado och efter portugiserna flytta till Deshima (1641), där de måste hålla till godo med en nästan än mer kränkande bevakning och behandling än den, som deras rivaler fått lida. Alla nya försök från olika håll att vinna tillträde till J. ledde till ingenting. Sålunda afvisades efter hvarjehanda hotfulla demonstrationer ett holländskt fartyg, som för storm nödgats anlöpa en hamn i norra J. (1643), en ny portugisisk ambassad (1647; från den förste konungen af Portugal efter skilsmässan från Spanien) och ett engelskt fartyg (1673), som båda anländt till Nagasaki med förslag om ett vänskapligt återknytande af samfärdseln. Utom för holländarna på Deshima (och för några kinesiska krämare under liknande villkor) förblef J. ett utåt alldeles afstängdt land. För mer än två århundraden häfdades också genom afstängningen det därmed åsyftade önskemålet: en obruten fred och neutralitet, som intet annat kulturfolk så länge och så följdriktigt lyckats bevara. — Tokugawa-väldets statsskick var i sina väsentliga drag uppbyggdt redan af Iyeyasu själf och fullbordades f. ö. under hans närmaste efterträdare i öfverensstämmelse med grundsatserna i hans endast för de trängsta regeringskretsarna tillgängliga "testamente", som utan tvifvel troget återspeglar hans tänkesätt, om än redaktionen och vissa bestämmelser härröra från en något senare tid. Detta dokument är i det hela taget snarare ett politiskt program än en lagstiftningsurkund. Det är genomträngdt på samma gång af kinesisk statsvisdom, sådan denna omsider blifvit formulerad i den filosofiska ortodoxiens lärosystem under Sung-dynastien (960—1278), och af de praktiska erfarenheter, som de båda senaste mansåldrarnas revolutionsstrider efterlämnat. Det ideal, som uppenbarligen föresväfvade Iyeyasu, var en fast grundad statsmakt, som obetingadt kunde upprätthålla friden öfverallt inom hela riket och tillika sörja för alla samhällsklassers välstånd genom en noggrant reglerad och öfvervakad arbetsfördelning. Men han var också en i sällsynt grad illusionsfri statsman, som, i motsats till andra japanska maktkräfvare, icke gjorde sin riksstyrelses framtid beroende af sina hufvudarfvingars härskarförmåga och deras medhjälpares vasalltrohet, utan därutöfver sökte särskilda garantier för det samfällda riksintressets häfdande i en på ett slags solidariskt ansvar hvilande jämvikt emellan en mångfald redan gifna särintressen. Han liksom ville i förväg utstaka de olika kretsar, inom hvilka sådana krafter, som undergräft och sönderbrutit Yoritomos, Hojos och Ashikagas verk, skulle få göra sig gällande under ständig inbördes kontroll till hela regeringens så mycket kraftigare skötsel. Frukten af dessa beräkningar blef ett ytterst konstfullt och invecklad, men därjämte smidigt statsmaskineri, som af den gamla "feodalismen" behöll endast åtskilliga utvärtes, under tidernas lopp alltmer utjämnade former, medan dess

egentliga väsen bestod i enhetsstatens allt skarpare utprägling trots det bevarade skenet af ett förbund på olikartade villkor emellan omkr. 260 större och mindre furstendömen. Dess undergång vållades ej heller af sådana usurpationer, som förut kännetecknat J:s historia, utan af de samhällsrubbningar, som sammanhängde med landets fullkomliga och afsiktliga afspärrning, en politik, för hvilken Iyeyasu själf, efter allt att döma, ej torde kunna göras ansvarig oaktadt sin misstro mot allsköns främmande intrång. — Styrelsens medelpunkt var från början, redan under Iyeyasus egen lifstid, icke riksfältherren personligen, utan *bakufu*, det korporativa öfverbefälet, såsom organ för hela *buke*, det ridderskap, åt hvilket, enligt hans teori, kejsaren en gång för alla anförtrott rikets värn och omvårdnad. Iyeyasu hade själf gifvit föredömet af en härskare, som aldrig fattade viktiga beslut utan betrodda mäns rådslag, och han mottog äfven inlagor af underordnade tjänare, som hade någonting på hjärtat för det allmänna bästa. Men riksfältherrens vilja var formellt oinskränkt, och de officielle rådgifvarnas ställning reglerades så, att ingen af dem kunde tillvälla sig den uteslutande rättigheten att tala och handla i hans namn. Detta syfte vanns genom de olika myndigheternas förknippande med bestämda rum i länens rangordning, som åter rättade sig efter deras innehafvares ursprungliga förhållande till den styrande ätten. Därmed tillgodosågos äfven de inrotade ärftlighetstraditionerna, fastän inom sådana gränser, att ämbetenas tillsättning ej ovillkorligen var bunden af hänsyn till någon särskild släkt, utan endast måste hålla sig till vissa grupper. Under bakufu lydde närmast de landskap i Kwanto, som utgjorde den regerande Tokugawa-linjens särskilda furstendöme, det ojämförligt största i riket. Som landsfurste hade riksfältherren äfven sina särskilda undervasaller, som i rang gingo framför alla de andre furstarnas samurai. De utgjorde två klasser: *hatamoto* (''fanjunkare''), som ofta hade egna adliga följesmän, och *gokenin* (''förnämliga tjänare''). Ur dessa båda klasser togos, efter deras inbördes rang, soldater, officerare och lägre eller högre ämbetsmän (*yakunin*). Men bakufu var tillika riksregering för alla sådana ärenden, som icke öfverlätos åt landsfurstarnas egen förvaltning, och därför voro äfven de senare på visst sätt representerade inom den förra. Bland daimyo funnos två hufvudgrupper: *fudai* (''arflinjer''), som härstammade från Iyeyasus ursprungliga vasaller, och *tozama* (''utanför stående herrar''), hvilkas stamfäder hvllat honom efter segrarna vid Sekigahara och Osaka, alltså hans öfvervunna fiender, som alltjämt höllos på afstånd och under strängare bevakning. Inom riksstyrelsen användes endast de förre. Från andra synpunkter graderades både furstar och andra vasaller efter sina årsinkomster, vare sig af jordräntor eller anslag, uppskattade i tunnor ris, och efter deras frändskap med Tokugawa-huset. Högst i rang stodo de ''tre höga ätterna'' (*gosanke*) *Owari*, *Kii* och *Mito*, som härstammade från Iyeyasus tre yngsta söner och, alla med betydande län i östra J., ensamma egde rätt att föra Tokugawa-namnet. Endast ur dem kunde en ny riksfältherre utses (formellt af företrädaren, faktiskt af regeringen, hvarvid adoption gällde lika med börd), när den rätt nedstigande linjen från Hidetada utslocknat. Sedan detta skett, tilldelade Yoshimune (1716—44), den förste af Kii-huset, samma företräde åt tre andra linjer, som icke hade några län och blott voro yngre sidogrenar af hans egen ätt; under Tokugawa-väldets sista kris fick denna omtvistade arföljdsändring betydelsefulla politiska följder. Närmast kommo (omkr. 20) *kokushu* (''landsherrar'') med de största inkomsterna och privilegierna, de fleste tozama, såsom Mori och Shimazu; de förre, hvilkas område var betydligt minskadt och fördeladt på flera linjer, kunde aldrig glömma sin makttäflan med de tre store rikssamlarna, de senare kunde oaktadt all den skonsamhet de rönt icke släppa sina drömmar om ett självständigt välde öfver hela Kyushu. Men till samma rangklass hörde äfven två mäktiga Tokugawalinjer, *Echizen* (i mellersta J. vid västkusten) och *Aizu* (i nordöstra J.). Ingendera fick likväl föra det högre släktnamnet (ehuru den förra härstammade från en äldre broder till Hidetada), utan måste nöja sig med det lägre Matsudaira, som Iyeyasu tilldelat omkr. 50 andra daimyo-ätter af olika rang, som voro närmare eller fjärmare med honom befryndade genom blodsband eller svågerlag. Han hade gjort ett mycket skickligt politiskt bruk af dylika förbindelser för att såväl anknyta betydande vasaller till sin ätts intressen som äfven väcka en viss rivalitet dem emellan. Men sin förnämsta omsorg hade han nedlagt på fursteländens geografiska fördelning och sålunda satt i system den politik, som redan Hideyoshi inledt, i det att alla tozama skildes åt genom grupper af fudai, som å sin sida sammanförde och förlades med hänsyn till sina särskilda intressen, traditioner och anspråk. Efter liknande kontrollmetoder organiserades äfven själfva regeringen, hvars högsta ledning tillkom två ministerråd med olika funktioner och växlande benämningar under olika tider, äfvensom ett med dem jämställdt censorsråd. De 5 ledamöterna af det öfre ministerrådet måste alla vara fudai i inskränkt mening, d. v. s. sådana, som icke innehade någon högre rangställning och när som helst kunde beröfvas sina län eller tvingas till omflyttning. De samlades dagligen till öfverläggningar under riksfältherren själf eller, om han var omyndig eller icke kunde eller ville befatta sig personligen med styrelsen, under en regent (*tairo*), som alltid måste utses ur någon af 4 bestämda fudai-ätter. Löpande ärenden ombesörjdes turvis af en ledamot för hvarje månad. Dessa ministrar utsågos vanligen bland mindre förmögna daimyo och ombyttes åtminstone under de första regeringarna ganska ofta. De 6 ledamöterna af det nedre ministerrådet, hvars arbetsordning var ungefär af samma art, kunde vara såväl hatamoto som fudai; äfven de förre kunde befordras till det öfre rådet och fingo i så fall något ledigt furstelän. Censorsrådet, som bestod af 5 högre och 16 lägre censorer (*ometsuke* och *metsuke*), var en från Kina hämtad granskningsrätt, men utvecklades till en verklig polisöfverstyrelse, som med sina talrika agenter öfver hela riket utöfvade en mycket genomgripande och sträng verksamhet. Under dessa tre rådkamrar stodo närmast två mindre kollegier, det ena för alla ärenden rörande templen och prästerskapet, det andra för finanserna, äfvensom två öfverståthållare för hufvudstaden. Högsta domstolen bestod af förordnade ledamöter ur kollegierna och råden. Dessutom funnos många under-

ordnade ämbetsverk och expeditioner för såväl hofvets som rikets angelägenheter, likaså ståthållare i Tokugawa-furstendömets olika landskap och i de förnämsta riksstäderna, såsom Osaka, Nagasaki m. fl. (där borgar funnos, äfven särskilda kommendanter). Emellan administration och jurisdiktion voro inga bestämda gränser uppdragna. Rättskipningen reglerades dels af den tidigare lagstiftningen och sedvanerätten, dels af regeringens instruktioner, som ställdes endast till ämbetsmännen och principiellt hemlighöllos för folket, dels af prejudikatsamlingar till de dömande myndigheternas tjänst. — Om kejsaren talades offentligen i de underdånigaste ordalag (det hette äfven i Iyeyasus hemliga ”testamente”, att ”landet måste drabbas af fördärf, om riksfältherrarna, berusade af högmod, någonsin visade kejsaren sidvördnad”). Men i verkligheten, fastän i det fördolda, behandlades tronen rätt hänsynslöst, i synnerhet under det första århundradet, genom påtvungna abdikationer eller (måhända formellt genom adoption legitimerade) giftermålsförbindelser med Tokugawa-ätten, upphöjelser af barn och kvinnor, och framför allt genom en ytterst sträng bevakning af hela hofvet, för hvilket ett noggrant reglemente utfärdades (1615), naturligtvis i den kejserlige riksmarskalkens (*kwambaku*) namn. För säkerhets skull fanns alltid i kraft af kejserlig utnämning (fr. 1654) en medlem af dynastien till hands i Yedo som öfverstepräst vid Tokugawaherrarnas graftempel i Nikko och Uyeno (inom själfva hufvudstaden); i nödfall kunde han genast uppsättas på tronen, om kejsaren fölle i något regeringsfientligt partis våld. Riksfältherren hade sitt eget präktiga slott i Kyoto, och i början plägade han, vid sitt tillträde till regeringen, personligen och högtidligen där afhämta sin kejserliga fullmakt; redan i 18:e årh. iakttogs dock ej längre denna ceremoni. Däremot fanns alltid en ståthållare, som noga öfvervakade och i själfva verket anordnade allting vid hofvet. Årsanslaget till hela dess underhåll öfversteg knappast en föga ansenlig furstes inkomster. Kejsaren fick aldrig lämna Kyoto och endast undantagsvis sitt palats. Ingen landsfurste fick tillträde till honom, och till yttermera visso innehades alla kringliggande län af pålitliga fudai. Alla de gamla värdigheterna och titlarna bibehöllos och voro mycket eftersökta, enär de i rang öfverstego äfven de förnämsta verkliga riksämbeten, men deras utdelning förmedlades endast genom riksfältherren, som själf plägade låta befordra sig från det ena trappsteget till det andra och sällan nådde det allra högsta. Kuge, den uråldriga hofadeln, voro således synnerligen förnäma i all sin torftighet, men de fingo ej befatta sig med några statsangelägenheter, utan inskränktes uttryckligen till vittra sysselsättningar och bevarandet af alla forntida kulturtraditioner. Denna uppgift fylldes också af dem på ett sådant sätt, att Kyoto under den långvariga freden utvecklade sig till de nationella sträfvandenas förnämsta brännpunkt och på denna väg med tiden äfven vann en stor betydelse för rikets politik. — Det är särskildt karakteristiskt för Tokugawa-väldet, att de maktegande i Yedo likaledes sökte nedtrycka landsfurstarna till personlig obetydlighet. Det var en gammal sed, att vasallerna, helst årligen, uppvaktade länsherren med hedersgåfvor och vid hans hof mottogos som ärade gäster. Iyeyasu hade begagnat sig däraf för att efter omständigheterna under längre eller kortare tid kvarhålla sådana gäster eller deras familjer som ett slags gisslan. Sedermera, i synnerhet under Iyemitsu och Iyetsuna (1651—81), utbildades denna sed till ett formligt tvångssystem, som reglerades genom flera stadgar. Riksfältherren upphörde att, såsom förut, personligen utanför Yedo möta de besökande furstarna, som i stället hade att efter ankomsten inställa sig hos hans ministrar. De måste turvis i en bestämd ordning, ej alla tillsammans eller ens alla från samma landsdel, vistas i Yedo först ett halfår i sänder, sedermera hvartannat år och vid hemresan där kvarlämna hustrur och barn. Därför måste de i Yedo, omkring länsherrens vidlyftiga och befästa palatskomplex (*Oshiro*, ”storborgen”), alltefter sina tillgångar uppföra egna palats och kaserner (*yashiki*) för sina följesmän. De sysselsattes där med ideliga uppvaktningar och andra ceremonier, men fingo, endast när deras särskilda ämbeten så kräfde, deltaga i politiska rådslag och värf. Deras färder fram och tillbaka voro noga utstakade, reglerade och bevakade (bl. a. fingo de aldrig passera genom Kyoto), men tillika hälsade med folkets föreskrifna vördnadsbetygelser och understödda med allehanda bekvämligheter utmed den stora stråkvägen, *Tokaido* (”Österhafsvägen”), som vimlade f dylika festprocessioner och erbjöd ett af det japanska samhällslifvets egendomligaste, i konst och litteratur med förkärlek återgifna skådespel. För regeringen utgjorde dessa resor och hofbesök ypperliga medel att försvaga landsfurstarnas samband med sina hembygder och ådraga dem dryga utgifter, som ytterligare ökades genom affordrade ”gåfvor” till riksfältherrens skattkammare och ålagda uppdrag till utförande af offentliga arbeten. För egen räkning fingo de ej underhålla mer än hvar sin befästa borg, och ehuru deras truppkontingenter voro noga uträknade efter deras inkomster, öfversåg man gärna därmed, att de för besparings skull alltmer undandrogo sig denna militärlyx. Riksfältherren förfogade alltså snart öfver den enda fullt organiserade härstyrkan inom riket, och hans inflytande äfven inom de större furstendömena växte därför oupphörligt. Under furstarnas frånvaro sköttes ärendena af deras *karo* (ofta flera till antalet) och andra ämbetsmän jämte öfriga *kerai*, som äfven i furstendömena bestodo af två klasser, motsvarande riksfältherrens hatamoto och gokenin. I allmänhet utgjorde den furstliga statsorganisationen en afbild i smått af styrelsen i Yedo, ehuru med vissa traditionella eller under detta tidehvarf utvecklade egenheter i somliga landsändar, som länge fört en skarpt afgränsad tillvaro. Enligt japansk uppfattning voro äfven undervasallerna ansvariga för skötseln af de riksämbeten, som anförtroddes åt deras närmaste länsherrar, och därigenom växte de förres inflytande äfven vid hofvet i Yedo. Men i samma mån som landsfurstarnas personliga verksamhet aftog, kunde också riksregeringen lättare ingripa i deras angelägenheter genom påtryckningar under hand på de egentlige styresmännen af lägre rang och stundom äfven genom omedelbar inblandning med anledning af stridigheter inom furstehusen eller emellan olika adelspartier. Däraf orsakades ej sällan tvångsabdikationer eller uppsättning af omyndiga efterträdare, t. o. m. delningar eller indragningar af furstendömen. Sålunda förvandlades småningom de flesta smärre furstendömen till blott och

bart ett slags privilegierade administrativa områden. Centralisationens framsteg hämmades egentligen mindre af landsfurstarnas eget motstånd än af den sega separatistiska samkänsla, som fortfarande utmärkte ridderskapet inom vissa områden. — Tokugawa-väldets första århundrade var i det hela taget en tid af fredligt framåtskridande i utjämnande välmåga och odling. Folkmängden fördubblades (bortåt 30 mill. omkr. 1720), de krigiska minnena sjönko undan som tillhörande en blott estetiskt intressant fornålder, och redan under shogun Tsuñayoshi (1681—1709) nådde det fridsälla och yppiga lefvernet inom alla samhällsklasser sin höjdpunkt och framkallade äfven sitt uttryck i konstutvecklingens nya omslag, som man ej utan skäl jämfört med öfvergången från barock till rokoko i Europa (särskildt "*Genroku*-perioden", 1688—1703). Men samtidigt började äfven följderna af landets afstängning att framträda. J. hade hastigt nått sin rent nationella utvecklings ekonomiska gränser, som ej kunde vidgas, om ej nya hjälpkällor öppnades genom samfärdselns frigifning. Men en sådan politik var utesluten, enär man fasthöll den af erfarenheten bekräftade satsen, att samfärdseln med andra folk ovillkorligen måste blottställa landets yttre och inre fred för oöfverskådliga faror. Hellre sökte man afhjälpa de växande svårigheterna genom tillfälliga åtgärder af olika slag. Statsfinanserna, såväl rikets som furstendömenas, voro formellt byggda på den traditionella naturalhushållningen, förnämligast på grundskatter i ris, men i själfva verket hade J:s ekonomiska samhällslif redan hunnit penninghushållningens och, ej minst i följd af cirkulationsmedlens knapphet, kreditväsendets utvecklingsskede. Riksregeringen och landsfurstarna vande sig att öfverlåta största delen af risuppbörden åt de stora firmorna i Yedo och Osaka, som förstäckte vederbörande dess penningvärde och för dess afyttring bildade vidtförgrenade syndikat af bankirer och köpmän. I synnerhet landsfurstarna blefvo sålunda genom ökad skuldsättning (när risskörden slog fel) beroende af storkapitalet; de sökte reda sig genom utfärdande af pappersmynt (en gammal kinesisk uppfinning), som dock gällde endast inom deras egna områden och ytterligare försämrade deras ställning. De nödgades afskeda en stor del af sina samurai, som i allmänhet ej lefde af egna läns afkastning, utan af direkta anslag från länsherrarna och efter deras indragning måste som ronin söka sitt uppehälle genom hvarjehanda osäkra och ofta tvetydiga utvägar. Äfven många, som ännu kvarstodo i tjänst, råkade liksom sina herrar i skuld hos köpmännen för löneförskott, som de sedan icke kunde återgälda. Dessa missförhållanden sträfvade regeringen att tid efter annan undanrödja genom skuldernas tvungna uppgörelse eller afskrifning, men ökade själf förvirringen genom myntförsämringar, som föredrogos framför upptagande af statslån. Åtskilliga reformförslag framställdes af ekonomiska skriftställare, men de försök till finansernas reglering, som gjordes af den högt ansedde Arai Hakuseki som ledande statsman under Iyenobu (1709—12) och Iyetsugu (1712—16) misslyckades till sist, och man återgick till de förut anlitade nödfallsmedlen, som man blott sökte mildra och i det längsta undgå genom den största sparsamhet i statsutgifter, så att ej ens regeringens härstyrka hölls vid makt, på samma gång som yppigheten motverkades genom stränga öfverflödsförbud och bestraffningar af allehanda excesser. Med undantag af Yoshimune, som ådagalade en viss förmåga af eget initiativ i lagstiftning och förvaltning, voro alla shoguner af den yngre linjen föga betydande personligheter, som dessutom fjättrades, nästan lika mycket som kejsaren i Kyoto, af en allt noggrannare reglerad hofetikett. Regeringens pseudonymitet eller rättare anonymitet, som drefs så långt, att endast ytterst få inflytelserika ministrar gjorde sig offentligt gällande (Matsudaira Sadanobu 1787—1812, Mizuno Tadakuni 1830—43), hindrade likväl ej, att en bestämd konservativ politik fullföljdes, utan hvars fasthållande under dåvarande omständigheter statsordningen knappast kunnat häfdas. Äfven den enda tillåtna utrikeshandeln, med holländarna på Deshima, hämmades genom inskränkningar i utförseln af reda mynt och koppar; denna samfärdsel bibehölls egentligen blott för behofvet af underrättelser om hvad som försiggick ute i världen. Skatterna voro i och för sig ej egentligen tryckande, men intet utrymme eller aflopp fanns för befolkningsöfverskottet, som i stället utplånades genom upprepade nödår (i synnerhet fr. 1780) och farsoter. Folkets förbittring i följd af sådana lidanden gaf sig ej sällan luft i våldsamma, men skoningslöst undertryckta utbrott, som närmast riktades mot de för prejerier beskyllde kapitalisterna, men någon gång äfven emot regeringen själf (särskildt det stora upproret i Osaka 1837). Inom samurai-klassen, hvars högre bildning och anspråk gjorde dess nödläge så mycket bittrare, spriddes från midten af 18:e årh. alltmer utprägladt oppositionella riktningar, som helt naturligt gåfvo regeringen skulden för landets eljest oförklarliga olyckor och fäste sina förhoppningar vid nya statsideal. Emot den nyktra och torra konfucianska ortodoxi, som åtnjöt regeringens särskilda skydd, häfdades djärfvare och mera för känslan och fantasien tilltalande läror, i synnerhet den ännu i dag af många bland J:s ledande män hyllade världsåskådning, som grundades af den berömde Mingfilosofen Wang-yang-ming (sinojap. O-yomei; omkr. 1500) och som, med åsidosättande af alla konventionella och spetsfundiga skoldogmer, sökte "himlens väg" (*tendo*), den af världsstyrelsen stadgade sedelagen, omedelbart i människans "hjärta" eller samvete. I de kinesiska samhällsteorierna uppsöktes och betonades allting, som kunde användas emot det bestående statsskicket: krafvet på härskarens "dygd" såsom förutsättningen för hans makt och folkets välfärd, medborgarens plikt att hos de styrande inskärpa statens sanna behof och att bekräfta sina förmaningar äfven med uppoffring af sitt eget lif, det berättigade i tyranners afsättning eller t. o. m. deras mord. Det växande historiska intresset gaf ett slags konkret underlag åt dessa riktningar, som efter hand samlade sig till en nationalistisk-romantisk lärobyggnad och propaganda. Märkligt nog utgingo de första impulserna därtill från en gren af själfva riksfältherreätten, furstehuset i Mito, som tidigt ställde sig ganska självständigt mot regeringen i Yedo, och från de vetenskapliga arbeten, som där fingo ett kraftigt understöd i anslutning till de kinesiska studiernas återuppblomstring. Iyeyasus högt begåfvade sonson, Tokugawa Mitsukuni (l. Mito Komon; d. 1700), lät

med stora kostnader en kommission af kinesiska och japanska skriftlärda utarbeta det första sammanfattande verket öfver J:s historia (*Dai-Nihon-shi*), som, i öfverensstämmelse med Ming-emigranternas strängt dynastisk-lojala grundsatser, genomförde ett liknande åskådningssätt i behandlingen af J:s förflutna öden från äldsta tider och därmed skänkte den nödiga lärdomsauktoritetens sanktion åt länge fördunklade känslostämningar inom det japanska ridderskapet. Det var kejsarätten och dess rättsanspråk, som sålunda gjordes, under en Tokugawas mecenatskap, till den innersta själen och drifkraften i J:s häfder. Men tillika gynnades äfven från Mito grundliga undersökningar och tolkningar af J:s äldre inhemska litteratur, och dessa utvecklades sedermera systematiskt till en mot både det kinesiska och det buddistiska kulturinflytandet fientlig nationalism af en forskarskola, hvars förnämsta målsmän voro Kamo Mabuchi (d. 1769), Motoori Norinaga (d. 1801) och Hirata Atsutane (d. 1843), ehuru i själfva verket äfven deras läror fått sin färg af idealistiska strömningar inom den kinesiska filosofien. Den japanska forntiden framställdes som en sannskyldig guldålder, då folket under en gudaboren och evig dynastis hägn vägleddes af sin ofördärfvade natur dragning till det goda och rätta. Besmittelsen härleddes från den kinesiska konventionsmoralen, som hos japanerna blott kunde väcka medvetande om det onda, huru nödvändiga än dess bud månde vara för att något tygla ett i botten dåligt folk med anlag för svek och trots mot ständigt ombytta härskare, äfvensom från den buddistiska vidskepelsen, som alldeles förfalskat shinto-gudarnas och förfädrens enkla och rena kult. Dessa åskådningar, som särskildt omhuldades af hofadeln i Kyoto och stärkte dess självkänsla, spredos snart öfver hela riket och framkallade angrepp emot Tokugawaväldets rättsliga legitimitet, ehuru dessa, på grund af regeringens förbud mot kritisk behandling af nyare historiska ämnen, måste skylas genom anspelningar på Hojos och Ashikagas usurpationer. Agitationen för kejsardömets återställande till sin förmenta urtidsmakt och för den ”rena shinto”, templens och gudstjänstens rensning från all buddistisk tillblandning, blef så stark, att regeringen ansåg sig böra ingripa med förföljelser, t. o. m. dödsstraff, emot åtskilliga både samurai och kuge (t. ex. 1758, 1767, 1793); Hirata förvisades mot slutet af sin lefnad till sin aflägsna hembygd och beröfvades rättigheten att utgifva lärda afhandlingar om den äkta shinto-kulten. Icke dess mindre nödgades regeringen själf småningom i någon mån falla undan för de besvärliga teorierna och ådagalägga större aktning för kejsarna, som i det 19:e årh. åtminstone fingo behålla tronen äfven vid myndiga år. — För Europa voro emellertid alla inre rörelser, af hvilken art som helst, i det afstängda landet fullkomligt dolda. Under den jesuitiska missionens tidehvarf hade källorna till kunskap om det samtida J. flödat ganska rikt, om också grumlade af religiösa fördomar och af hvarjehanda missförstånd angående japanska inrättningar och personligheter. Men holländarna voro synnerligen försiktiga och sparsamma med publikationer om J., dels för att icke röja någonting, som kunde skada deras handelsintressen, dels för att ej tilläfventyrs stöta sig med regeringen i Yedo. De bästa och minst förbehållsamma meddelandena kommo från främlingar, som i deras tjänst besökt J.: vallonen Caron (föreståndare för det holländska faktoriet 1639—41), den svenske krigsmannen Olof Willman (1651—52) och i synnerhet de tre berömde läkarna och naturforskarna, tysken E. Kämpfer (1690—92), som medföljt en svensk legation till Persien och där fått tillfälle att öfvergå i holländsk kolonialtjänst, svensken K. P. Thunberg (1775—76) och tysken Ph. F. v. Siebold (1823—29). De kunde likväl ej beskrifva annat än hvad de hunnit iakttaga under den noga utstakade och bevakade ambassadfärden fram och tillbaka mellan Nagasaki och Yedo eller möjligen inhämta genom lika ängsligt bespejade tolkars och några andra bekantskapers indiskretioner. Den japanska regeringen fick säkerligen veta mer om Europas politik genom holländarna än dessa om J:s. Det mesta gömdes dock som djupa statshemligheter i officiella skrifter, ehuru åtskilligt af mindre betänklig innebörd sipprade ut, t. ex. i naiva folkböcker om Karl XII, tsar Peter och Napoleon. För tolkarna var det länge förbjudet att lära sig holländska annorlunda än genom muntliga samtal, men de hade äfven rätt att sålunda af de främmande läkarna mottaga medicinsk undervisning. Så uppstod i J. en inhemsk s. k. ”holländsk” läkarskola i motsats till den ”kinesiska”, som dock redan förut hade från de af jesuitmissionärerna inrättade sjukhusen lånat några rön och recept af europeiskt ursprung. Öfver medicinen gick vägen till andra europeiska vetenskapers studium, och läkarna blefvo ända till landets återöppnande de förnämste banbrytarna för västerländsk bildning. Men först under Yoshimune fingo några tolkar tillåtelse (1720) att studera europeiska böcker (med undantag af religiösa), och en eller annan vetgirig man sändes enkom för detta syfte till Nagasaki. Efteråt gjorde regeringen visserligen åter svårigheter, men isen var en gång bruten, och från omkr. 1770 sträfvade en hel rad af män, med den energiske Mayeno Ryotaki i spetsen, att tillegna sig europeiskt vetande med de torftiga hjälpmedel, som stodo dem till buds hos holländarna i Nagasaki. Thunbergs ankomst och den undervisning han meddelade flera japanska läkare underlättade i hög grad deras senare bemödanden att på egen hand öka sina kunskaper. Från hans lärjungar (enkannerligen Katsuragawa Hoshu och Nakagawa Junan), som bl. a. införde Linnés system i den inhemska botaniken, går en obruten kedja af kulturinflytelser, i synnerhet i furstendömena närmast Nagasaki, till de nya personliga förbindelser, som anknötos genom Siebold under hans flerårige vistelse i J. Regeringen hade redan i början af 19:e årh. tagit sådana vetenskapligt utbildade krafter i sin tjänst för kartografiska, kalendariska och tekniska arbeten, och flera landsfurstar följde efter förmåga dess exempel. Främmande makter började åter på ett hotande sätt nalkas J:s farvatten och kuster, och under ständigt växande oro trefvade man efter nya utvägar att värja sig emot deras väntade öfvergrepp. — Under det 18:e årh. utbreddes Rysslands välde till Sibiriens östkust, till Kamtjatka, Aleuterna och Alaska. På Kurilerna mötte ryssarna utlöpare från den växande japanska Yezo-kolonisationen. Japanska fiskelägen anlades äfven på Sachalin (jap. *Karafuto*), hvars östkust undersöktes och

kartlades af upptäcktsresanden Mogami Tokunai (1785—86). Skeppsbrutna japanska sjömän fördes ej sällan (t. ex. 1786) från de ryska besittningarna vid Stilla hafvet till guvernementsstaden Irkutsk, där de kvarhöllos och förmåddes gifva upplysningar om sitt hemland. Västerländska fartyg utforskade gång på gång hafsvägarna omedelbart omkring de japanska öarna (fransmannen Lapérouse 1787, engelsmännen Gore och King 1779, Broughton 1796—97). En af de japanska "Hollandslärde", Ono Ryushihei, ansåg för sin plikt att meddela underrättelser om de europeiska makternas stridskrafter till lands och sjöss, ådagalägga den japanska försvarsförmågans svaghet och uttala farhågor för ett snart förestående angrepp från Ryssland. Men regeringen, som fruktade en offentlig dryftning af så ömtåliga ämnen, lät bränna hans bok och häkta honom själf. Han frigafs dock och anlitades äfven som rådgifvare, när kort efteråt (1792) hans varningar syntes bekräftade genom ett ryskt örlogsfartygs ankomst från Ochotsk till Yezo. Det fördes af löjtnant Adam Laxman, son till en i Sibirien bosatt svensk vetenskapsman, som af forskningsintresse föranledt denna expedition genom sina framställningar hos vederbörande i Petersburg. Till förevändning begagnades hemförandet af några af de skeppsbrutne japanerna, men Laxman yrkade äfven på företräde hos "kejsaren" i Yedo för att underhandla om handelssamfärdsel mellan Ryssland och J. Ehuru denna hans begäran afslogs och han bevakades med stor misstänksamhet under ett för öfrigt gästfritt och artigt bemötande, fick han dock till slut det svaret, att ett ryskt handelsfartyg skulle på samma villkor som holländarna mottagas i Nagasaki. Denna beskickning, den första sedan landets afstängning, väckte stor bestörtning. De hemförde japanerna förhördes på regeringens befallning af Katsuragawa Hoshu, som granskade och upptecknade deras utsagor om ryssarnas östasiatiska maktställning i en utförlig rapport. Fursten af Mito lät i hast uppföra kustförskansningar och utrusta fartyg under befälhafvare, som fått sin utbildning i Nagasaki. Emellertid hördes ej något vidare af ryssarna, förrän Krusenstern anlände (1804) med sin världsomseglingseskader till Nagasaki och medförde det ryska Alaska-kompaniets chef Rezanov såsom kejserlig ambassadör, som likväl trots sitt stolta beteende ganska snöpligt afvisades utan besked. Han hämnades genom att utrusta en sjöröfvarexpedition mot de japanska nybyggena på Sachalin (1806) och den kuriliska ön Itorup (1807); ryska krigsfartyg visade sig äfven i sundet vid Hakodate. Faran i norr betraktades nu som öfverhängande; landsfursten på Yezo afsattes för sin försumlighet, och trupper ditsändes under stora svårigheter, som ådagalade riksförsvarets brister. Sachalin undersöktes ytterligare och kringseglades af den djärfve och skicklige Mamiya Rinzo (1805—09), som äfven for ett godt stycke uppför Amurfloden och i själfva verket måste anses vara den förste upptäckaren af dessa trakter. När den ryske fregattkaptenen Golovnin landsteg på en af de japanska Kurilerna (1811), öfverrumplades han och kvarhölls på Yezo i två års fångenskap. Ryssarna, som voro fullt upptagna af den europeiska politiken, ansågo ej rådligt att formligen angripa J., men deras örlogsfartyg gjorde upprepade undersökningsfärder i farvattnen emellan Kamtjatka och Yezo, i synnerhet på 1820-talet, och den japanska regeringens misstänksamhet gick ända därhän, att Siebold fängslades (1829) och utvisades såsom rysk spion, därför att han ertappades med att kopiera hemliga kartor; flera af hans japanska vänner och lärjungar straffades såsom högförrädare, och andra nödgades fly till oppositionellt sinnade furstehof. Under denna oroliga spänning skärptes äfven de inre partimotsatserna emellan den kineseska och den europeiska bildningens förespråkare, emellan de olika moralskolorna, emellan Tokugawa-väldets och kejsardömets anhängare, i synnerhet inom de mera emanciperade furstendömena, såsom Mito och Satsuma, Choshu och *Tosa* (på Shikoku, under ätten *Yamanouchi*). I de båda förra voro äfven furstarna själfva betydande personligheter, men i allmänhet var det den stora mängden af samurai, som under ledare ur sina egna kretsar inbördes utkämpade dessa strider och begagnade sina länsherrar och den öfriga högadeln som verktyg. Emellertid kom den utländska påtryckningen allt starkare äfven från andra håll än det ryska. Redan 1808 hade en engelsk fregatt helt plötsligt inlupit i Nagasakis hamn för att angripa det holländska faktoriet och endast med möda kunnat förmås att respektera J:s neutralitet (under åren 1810—14, sedan Napoleon annekterat Nederländerna och engelsmännen eröfrat deras kolonier, var Deshima den enda punkten i hela världen under den gamla holländska flaggan). Sedermera vimlade de japanska farvattnen af engelska och i synnerhet amerikanska hvalfångstfartyg, som stundom frivilligt eller tvungna af stormar anlöpte kusterna och där behandlades mer eller mindre vänligt, men alltid utan utsikt till regelbunden samfärdsel. Ett amerikanskt örlogsfartyg, hvars befälhafvare liksom Laxman skulle hemföra skeppsbrutna japaner och tillika öppna underhandlingar om en handelstraktat, bortvisades med kanonskott såväl från Kagoshima som från Yedo-bukten (1837). Två framstående japanska skriftlärde, Watanabe Noburo och Takano Choei, som vågade protestera mot detta regeringens handlingssätt, kastades i fängelse och tvungos till harakiri. Engelsmännens framgångar mot Kina förmådde regeringen att till konflikters undvikande förbjuda alla våldsamheter emot anlöpande främmande fartyg, äfvensom att uppfordra alla landsfurstar att hålla sig beredda till krig (1842). Men då furst Mito Nariaki begagnade sig af detta påbud för att anordna en allmän folkbeväpning i sitt land, kallades han till Yedo och tvangs att abdikera (1844). Det oaktadt började nu rustningar och vapenöfningar, skeppsbyggnader och skansarbeten i skilda delar af riket, men utan någon gemensam plan. När konungen af Nederländerna (i ett personligt bref till "sin vän, den stormäktige härskaren") uppfordrade regeringen i Yedo, med åberopande af Kinas öde och till förebyggande af ett olycksdigert krig, att "förbättra sina främlingslagar" (1844), fick han ett bestämdt afböjande svar med hänvisning till Tokugawa-ättens orubbliga lagar (likaså 1849). Ett nytt amerikanskt underhandlingsförsök afvisades (1846), denna gång dock utan kanonskott, och skeppsbrutna eller deserterande amerikanska matroser afforslades efter en tids fångenskap ombord på fartyg i Nagasakis hamn (1846 och 1848). Men under det att ryssarna framsköto

sina utposter allt längre ned mot Amurmynningen (1849—53), måste J. omsider böja sig för Förenta staternas tvångsmakt.

IV. *Det moderna J.* (1853—nuvarande tid). Genom Kaliforniens eröfring från Mexico (1848) hade Unionen nått Stilla hafvet, och detta kustland vann ökadt värde genom guldfynden och invandringens hastiga tillväxt. Utsikterna syntes gynnsamma för ett kraftigare deltagande i den östasiatiska handeln, och den rådande sydstatspolitiken sökte i yttre utvidgning en afledning för partistriderna om slaffrågan. Man ville komma England och Ryssland i förväg med J:s öppnande för samfärdseln, under det att dessa makter voro upptagna af sina planer mot det af Taipinguppröret sönderslitna Kina. Därför afsändes (1852) en eskader under kommodor M. C. Perry, som skulle framlämna en skrifvelse från presidenten Fillmore till "kejsaren af J.", såsom riksfältherren på grund af ett inrotadt missförstånd titulerades, med uppfordran till underhandlingar om ett handelsfördrag. I nödfall egde han att bemäktiga sig en japansk hamn som kolstation för en påtänkt ångbåtslinje mellan San Francisco och Kina. Japanska regeringen var redan på Förenta staternas anmodan genom det holländska faktoriet underrättad om det förestående besöket. Den ledande ministern under den svage och sjuklige Iyeyoshi (1837—53) var Abe Masahiro, som visserligen insåg J:s oförmåga att med sina förfallna stridskrafter och statsfinanser motsätta sig de amerikanska yrkandena, men likväl ej vågade i denna fråga åsamka riksfältherredömet ett obetingadt ansvar. Han sökte närma sig den nationella försvarsrörelsens förnämste målsman, furst Mito Nariaki, som fortfarande vistades i Yedo, men icke tillkallades som rådgifvare, förrän Perry (8 juli 1853) anländt till Uraga vid inloppet till Yedo-bukten och bestämdt vägrat att för underhandlingarnas upptagande begifva sig till Nagasaki. Regeringen beslöt sig tills vidare för en afvaktande och tvetydig politik, befallde landsfurstarna att rusta sig till försvar, men mottog genom utskickade ämbetsmän presidentens bref. Något svar afgafs ej, och Perry nöjde sig vid sin afsegling till Kina efter halfannan veckas uppehåll med den förklaringen, att han efter någon tid skulle återvända för att hämta klart besked. Kort efteråt uttalade sig furst Nariaki bestämdt emot en traktat med Förenta staterna och för krig, särskildt med hänsyn till stämningen bland de massor af ronin, som utträdt ur sina länsförbund för att ej genom sitt uppträdande ådraga sina herrar något personligt ansvar och som samlat sig i Yedo under en våldsam agitation mot regeringens slapphet. Regeringen vände sig i sin nöd till hofvet i Kyoto och följde dess råd att åt Nariaki uppdraga särskildt kustförsvarets organisation, sammandrog äfven själf trupper och inköpte vapen genom holländarnas förmedling. Oron växte, när också en rysk eskader ankom till Nagasaki (aug. 1853) under amiral Putiatin, som å sin regerings vägnar påyrkade ett par hamnars öppnande för handeln, äfvensom en gränsreglering emellan de båda rikena, hvarmed åsyftades att legitimera de senaste årens inkräktningar på Sachalin i sammanhang med ockupationen af Amurflodens mynningsområde till förfång för den japanska kolonisationen. Han höll dock ännu så länge till godo med ett uppskjutet och undvikande svar (jan. 1854), hvari hänvisades till behofvet af ytterligare undersökningar, innan så svåra spörsmål kunde lösas. Under tiden hade regeringen inhämtat utlåtanden från en mängd landsfurstar och högre ämbetsmän, som med få undantag hyllade samma åsikter som Nariaki, men tillika förordades en fortsatt uppskofstaktik för att hinna stärka landets försvar. Från några håll tillstyrktes i samma syfte afslutandet af provisoriska fördrag, och en af de fyra furstar, som voro eventuellt berättigade till riksföreståndarskapet, Ii Naosuke af Hikone (vid Biwa-sjön; mest känd i historien under hoftiteln *Kamon-no-kami*, "chef för hushållskontoret"), var nog djärf att formligen påyrka upphäfvande af förbudet mot byggande af sjögående fartyg: med holländska lärares tillhjälp kunde japanerna snart nog förvärfva egen flotta, känna och använda främmande länders inrättningar och sålunda säkrare trygga sitt land än genom en ständig afstängning. När Perry återkom (13 febr. 1854) med en förstärkt eskader, kunde han ej hindras från att insegla i Yedo-bukten, och efter några veckors förhandlingar tilltvang han sig traktaten i *Kanagawa* (nära det nuv. Yokohama; 31 mars 1854; definitivt ratificerad af japanska regeringen först 21 febr. 1855). Det var dock ej ett fullständigt handelsfördrag; amerikanerna egde blott att förse sig med skeppsförnödenheter i hamnarna Hakodate och Shimoda (ytterst på Izu-halfön, s. v. om Yedo-bukten), där äfven en konsul fick anställas. Emellertid utbröt Krimkriget emellan England, Frankrike och Ryssland. På Englands förfrågan, huru J. ämnade förfara med neutralitetens iakttagande, svarades blott, att brittiska fartyg kunde intaga förnödenheter och verkställa reparationer i Nagasaki, Hakodate och, i nödfall, Shimoda (traktat 14 okt. 1854). Man fruktade att stöta sig med Ryssland, och när amiral Putiatin, som lagt till vid Shimoda, där fått sin fregatt förstörd genom en vulkanisk svallvåg (dec. 1854), rönte han allt nödigt understöd och lyckades äfven afsluta en traktat på samma villkor som Perry (febr. 1855). Däremot afslogs bestämdt hans yrkande på en delning af Sachalin, som i stället enligt fördraget skulle koloniseras gemensamt af J. och Ryssland. Alla dessa dittills ingångna traktater framlades för kejsaren (Osahito, 1847—67; efter döden Komei-tenno), som uttryckligen genom sin *kwambaku* tackade riksfältherren för hans därigenom ådagalagda nit (febr. 1855). Partistriderna dämpades till en tid, också i följd af den ödeläggande jordbäfning, som drabbade Yedo och landet vida däromkring (11 nov. 1855). — Regeringen i Yedo hade likväl från denna tid ytterst svårt att hålla sig uppe, att på samma gång, för att undgå sina motståndares klander och angrepp, underställa kejsaren sina diplomatiska åtgärder och att det oaktadt utåt uppträda liksom i full besittning af den suveräna makten. Dess farligaste fiende var Mito Nariaki, den siste japanske statsman, som ännu som *inkyo* förstått att djupt ingripa i sitt lands öden. Han var på flerfaldigt sätt genom svågerlag befryndad äfven med kejsarhuset, och hans sträfvan synes ha gått ut på att ställa sig i spetsen för, såsom slagordet lydde, en fast "förening mellan hofadel och ridderskap", att sålunda utan statsskickets formella förändring skapa en ny sammansluten styrelsemakt till rikets försvar mot utlandet. Trots hans protest mot Perry-fördraget aftalades efter det kejser-

liga godkännandet emellan honom och Abe, att en af hans yngre söner, den begåfvade och allmänt uppburne Tokugawa Yoshinobu (l. Keiki, med en kinesisk namnform; f. 1837), som blifvit adopterad i en af de tre yngre, till riksfältherreverdigheten berättigade linjerna (*Hitotsubashi*), skulle efterträda den barnlöse och i likhet med fadern sjuke och obetydlige Iyesada (1853—58), med förbigående af den närmare Kii-linjen, som f. ö. representerades af endast ett barn. Denna öfverenskommelse, enligt hvilken Yoshinobu (som sedermera verkligen, under mindre gynnsamma omständigheter, blef den "siste shogun") redan vid den afgörande yttre och inre krisens begynnelse skulle ha tillträdt styrelsen under sin faders ledning, åvägabragte genast en samverkan emellan regeringen och de förnämsta Tokugawa-grenarnas furstar och ridderskap (Mito, Owari, Echizen, Aizu) jämte hofvet i Kyoto och det mäktiga Satsuma, som betydande furstar af Shimazu-ätten med bistånd af yngre uppåtsträfvande reformvänner, såsom Okubo Toshimichi och Saigo Takamori, gifvit en öfverlägsen militärisk och finansiell organisation. Men med Abes död (1857) inträdde en ny situation under hans efterträdare som ledande minister, Hotta Masamutsu, som snart råkade i delo med Mito och Kyoto-hofvet för nya utländska uppgörelsers skull. Efter Krimkrigets afslutning (1856) sökte Ryssland omedelbart taga skadan igen medelst en offensiv politik i Öst-Asien och gynnades därvid af Englands och Frankrikes samtidiga konflikter med Kina. Sålunda aftvang Ryssland Kina traktaten i Aigun (maj 1858; bekräftad och utvidgad genom fördragen i Tien-tsin, juni s. å., och Peking, nov. 1860), hvarigenom vänstra Amurstranden afträddes jämte den s. k. "kustprovinsen" (landet ö. om Amur och dess biflod Ussuri ända till hafvet), där fästningen Vladivostok anlades längst i s. vid Japanska hafvet (1860). England och Frankrike tvungo det besegrade Kina till de förödmjukande fredsslut en i Tien-tsin (juni 1858) och Peking (1860). Dessa europeiska öfvergrepp väckte stora farhågor i J., och däraf begagnade sig amerikanske konsuln i Shimoda (fr. 1856), Townsend Harris, för att inleda förhandlingar med regeringen i Yedo om en ny traktat, under åberopande, att villkoren kunde blifva någorlunda drägliga, om de utan väpnad påtryckning beviljades åt en så vänskaplig makt som Förenta staterna och sedan utsträcktes till andra makter, men utan tvifvel måste stegras, om J. väntade, tills de europeiska flottorna efter Kinakriget vände sig mot dess kuster. Han fordrade främmande ministrars mottagande i Yedo, frihet för främmande köpmän att drifva handel utan japanska mellanhänder, äfvensom några flera hamnars öppnande för samfärdseln. Nariaki protesterade såväl mot Harris' audiens hos shogun (dec. 1857) som mot hans fordringar och varnade Kyoto-hofvet att gå in därpå. Andra furstar (bland dem Satsuma) yttrade sig tillstyrkande, men alla yrkade, att frågans afgörande skulle hänskjutas till kejsaren, som i sin ordning, efter häftiga partitvister inom hofadeln och demonstrationer af ronin-skaror i Kyoto, kräfde (april 1858), att framför allt inga främlingar finge nalkas hans hufvudstad och att alla furstarnas skriftliga utlåtanden skulle föreläggas honom, innan han kunde fatta sitt beslut om traktaten. Detta sväfvande besked framkallade en omhvälfning inom regeringen i Yedo, som fruktade att komma för sent med fördragets afslutning. Hotta trädde tillbaka, och den energiske Ii Kamon-no-kami utnämndes till *tairo*, till riksföreståndare i den dödssjuke riksfältherrens namn. Han lät, utan att vidare beakta Nariakis och hans anhängares förnyade åberopande af kejsarens suveränitet, bekräfta traktaten med Harris (29 juli 1858) å riksfältherrens vägnar, som däri benämndes *taikun* (liksom förut i förbindelserna med Korea), i det att man öfverlämnade åt främlingarna att, om de så funne för godt, tolka denna hederstitel som den fulla härskarmyndighetens officiella och legala beteckning. Efter detta mönster följde omedelbart likartade fördrag (under aug.) med Nederländerna, Ryssland och Storbritannien, äfvensom med Frankrike (okt.), under de följande åren med åtskilliga andra europeiska makter. Traktatmakterna egde att anställa diplomatiska ombud (i Yedo) och konsuler med jurisdiktion öfver deras undersåtar, som fingo, med rätt till fri religionsutöfning och till uppbyggande af kyrkor, bosätta sig och drifva handel i städerna Kanagawa och Nagasaki, Hyogo (vid Innanhafvet) och Niigata (vid Hondos västkust), Yedo och Osaka; dessa hamnar skulle dock endast successivt öppnas för samfärdseln (från 1859 till 1863). En ganska låg tulltariff för in- och utförsel fastställdes tillika, och det stadgades, att utländskt mynt skulle mottagas i J. efter dess metallvärde. Först 1872, och endast efter tillkännagifvande ett år i förväg, kunde förhandlingar af endera parten inledas om traktaternas revision. Dessa fördragsbestämmelser voro alltså i det hela ganska ofördelaktiga för J., som behandlades som ett halfbarbariskt land och fjättrades i såväl sin rättskipning och lagstiftning som sitt finansväsen; på grund af klausulen om "den mest gynnade nationen", hvars rättigheter utan vidare skulle komma alla andra till godo, kunde knappast några ändringar åvägabringas utan samtliga traktatmakters samtycke. Regeringen gaf vika för ett yttre nödtvång, som ansågs oemotståndligt, och de missnöjde hade under dåvarande omständigheter i sin diplomatiska oerfarenhet ej blick för någonting annat än själfva hufvudfrågan, huruvida främlingarna skulle insläppas i landet eller ej. Denna fråga tillspetsades på samma gång till en öppen konflikt emellan Tokugawa-väldet och kejsarpartiet. Sedan de första jämförelsevis fredliga försöken att "förena de båda hofven" gått sönder, syntes ingen annan utväg för statsmaktens samling föreligga än konfliktens våldsamma lösning så snart som möjligt, innan främlingsväldet hunnit sätta sig fast i landet. Då måste hvart parti för sig tillgripa den enklaste stridsformeln, utan afseende på nästan alla de ledande männens öfverensstämmelse i fråga om samfärdselns och i synnerhet försvarsförbättringarnas och undervisningsreformernas nödvändighet. Sålunda blef å ena sidan "landets öppnande" (sinojap. *kai-koku*) regeringspolitikens signal, närmast inför utlandet, medan å andra sidan dess motståndare, som ville vinna massorna för sig, gjorde "vördnad för kejsaren och barbarernas fördrifvande" (sinojap. *son-o-jo-i*) till sin lösen. Samtidigt med traktaternas afslutande genomdref Ii Kamon-no-kami, efter häftiga slitningar inom regeringen, att shogun Iyesada kort före sin död (15 aug. 1858) till sin efterträdare designerade den 12-årige Iyemochi (1858—66) af Kii-huset under

hans eget fortsatta riksföreståndarskap. Nariaki och hans son Yoshinobu sattes under bevakning i sina palats i Yedo; den förre hemskickades efteråt som länge till Mito, där det reformfientliga partiet uppeggades till resning. Flera landsfurstar (äfven af sjalfva Tokugawa-ätten), som understödt hans sträfvanden, tvungos till abdikation. Tokugawa-väldets auktoritet skulle alltså häfdas t. o. m. emot dess borne målsmäns vilja. Men äfven inom hofadeln i Kyoto kämpade riksföreståndarens och Nariakis anhängare med hvarandra, bl. a., liksom i forntiden, om *kwambuku*-ämbetets tillsättning och därmed om tillträdet till kejsarens person. De senare, bland hvilka Sanjo Sanetomi (l. Saneyoshi) och Iwakura Tomomi (se d. o.) alltmer framträdde som ledare, lyckades utverka och trots alla bevakningsåtgärder framlämna en hemlig kejserlig fullmakt för Nariaki att "för barbarernas fördrifvande" bemäktiga sig regeringen i Yedo. Meningen var att förklara riksföreståndaren och hans ministrar, hvilkas öfvergrepp mot sina motståndare skarpt fördömdes i kejsarens namn, för "rebeller" emot kejsaren och angripa dem med de ronin-skaror, som samlades från alla håll i såväl Yedo som Kyoto under en mängd reformvänners och "Hollandslärdes" ledning. Ii Kamon-no-kami, som anade, hvad som var å färde, sände i hast trupper till Kyoto, fängslade eller förvisade från hofvet flera förnäma herrar (okt. 1858) och förskaffade sig en kejserlig kungörelse (febr. 1859), som godkände hans hittills vidtagna åtgärder mot utlandet, under förutsättning likväl att "barbarerna" hölles på vederbörligt afstånd och snart åter förjagades ur riket. Detta förbehåll undertrycktes af riksföreståndaren, som offentligen endast lät påskina, att han kommit till full samdräkt med hofvet i Kyoto; ehuru kejsaren trots all påtryckning ingalunda hade gillat själfva traktaterna i hela deras utsträckning, blott ett uppskof med hamnarnas stängning ånyo. För att kufva den fortfarande jäsningen lät han häkta ett stort antal framstående folkledare och efter pinlig rannsakning döma dem till hårda straff, somliga till döden (bland dem Yoshida Torajiro från Choshu, som länge ifrat för öppen samfärdsel och alla slags reformer och i sin hembygd grundlagt ett nytt skolväsen, men drifvits till förbittring af Yedo-regeringens missaktning mot kejsaren). Under trycket af detta skräckvälde måste äfven Shimazu Saburo, som styrde Satsuma i sin af en äldre, förut regerande broder adopterade sons namn, aflägsna Saigo och Okubo från dem anförtrodda sysslor. Riksföreståndaren drefs till denna stränghet ej blott af fruktan för sitt eget lif, utan äfven af nödtvånget att med snaraste utan sammanstötningar med de främmande makterna verkställa några af traktaternas artiklar. Den första främlingskolonien grundlades i det hastigt tillväxande *Yokohama* (i st. f. Kanagawa, som låg alltför nära inpå stråkvägen Tokaido och f. ö. visade sig mindre passande), och de första främmande sändebuden mottogos i Yedo (juli 1859). I följd däraf förvärrades jäsningen bland folket, och flera attentat mot främlingarna begingos af upphetsade ronin. Än mer ökades förbittringen, när guldet, som i det afstängda J. stod lägre i förhållande till silfret än annorstädes, strömmade ur landet på grund af de utländske köpmännens sluga inväxlingsaffärer och samtidigt alla priser på t. ex. siden och andra gängse varor stegrades genom deras inbördes konkurrens om utförseln. För syns skull sökte regeringen lägga vissa svårigheter i vägen för samfärdseln, men stötte sig blott därigenom med utlänningarna, utan att lugna folkstämningen och blidka motståndarnas ovilja. För första gången affärdades en beskickning till utlandet (dec. 1859) för att i Washington aflämna traktatens vederbörliga ratifikation och tillika anhålla om Förenta staternas medlingshjälp, som Harris förespeglat. Man började inköpa och med främmande bistånd bygga krigsfartyg, uppsätta och på europeiskt vis inöfva nya regementen, äfvensom inrätta läroverk för undervisning i främmande språk och vetenskaper, och i synnerhet i Satsuma och Choshu följdes dessa föredömen med växande ifver. Men därjämte ansåg regeringen sig böra afgjordt undertrycka hvarje motstånd från Mito, i synnerhet alla stämplingar med hofvet i Kyoto, och utkräfde därför under hotelser och polistvång kejsarens hemliga fullmakt för Nariaki. Då mördades plötsligt i Yedo (24 mars 1860) riksföreståndaren af några Mito-vasaller, som öfverlämnade sig åt regeringens bödlar, sedan de ombestyrt offentliggörandet af sin anklagelseskrift emot den högförrädiske statsmannen. — Detta våldsdåd framkallade närmast ett ännu strängare regemente i Yedo under Ando Nobumasa och ett formligt inbördes krig i Mito, som därigenom upprefs och förlamades för den efterföljande revolutionskampen, i synnerhet sedan Nariaki aflidit under misstänkta omständigheter (sept. 1860). Förhållandet till utlandet blef alltmer spändt, det ena attentatet följde efter det andra, och regeringen kunde hvarken gifva främlingarna verksamt skydd eller för samfärdseln öppna de öfriga i traktaterna nämnda städerna på utsatta tider (Niigata 1 jan. 1860, Yedo 1 jan. 1862, Osaka med Hyogo 1 jan. 1863). Förenta staterna kunde, på grund af det utbrytande secessionskriget, ej med framgång understödja den japanska regeringen i dess trångmål, ehuru Harris åtminstone visade sin välvilja genom att stanna kvar i Yedo, äfven sedan hans holländske tolk blifvit mördad (jan. 1861), under det att de engelska och franska sändebuden endast med möda kunde förmås att återvända till hufvudstaden från Yokohama, dit de tagit sin tillflykt under sina eskadrars och truppers skydd. De begåfvo sig dit tillbaka, sedan den engelska legationen blifvit angripen af väpnade män från Mito och andra orter och regeringen förklarat sig ej kunna lämna någon garanti mot nya dylika anfall (juli 1861). Ryssland begagnade sig af dessa förvecklingar för att plötsligt besätta ön Tsushima (mars 1861), som dock på hösten utrymdes i följd af Englands flottdemonstrationer och diplomatiska protester. Den japanska regeringen affärdade därefter, i förhoppning om engelskt understöd, en beskickning till Europa (febr. 1862) för att utverka uppskof med traktathamnarnas öppnande, hvilket äfven lyckades under årets lopp. Men samtidigt med beskickningens afresa anfölls Ando af några ronin från Mito (14 febr. 1862); de nedhöggos alla af vakten, men han själf blef svårt sårad och kunde på flera månader ej deltaga i regeringens skötsel. Han hade sökt befästa sin ställning genom att, till de kejsartrognes ytterligare förbittring, åvägabringa ett giftermål emellan den unge shogun och kejsarens syster. Nu begagnade sig Kyoto-hofvet eller snarare dess ledare bakom kulis-

serna af denna förbindelse för att i sin ordning göra regeringen i Yedo till sitt verktyg. Det gick ej an att låta de otyglade ronin-skarorna få öfverhanden och störta landet i fullständig anarki såsom ett byte för främmande öfvervåld. Endast Satsuma syntes ega tillräcklig makt för att gifva det nödiga utslaget. Iwakura och Okubo torde ha gemensamt uppgjort den nya politiska planen. Till en viss grad kunde de räkna på understöd af Kido Koin (l. Takayoshi) från Choshu, Itagaki Taisuke (se d. o.) och Goto Shojiro från Tosa, ehuru dessa män helst hade med ens velat störta hela Tokugawa-väldet. Shimazu tågade, åtföljd af ett kejserligt ombud, till Yedo med en ansenlig härstyrka och genomförde där i kraft af kejserlig fullmakt en verklig statshvälfning (juli—sept. 1862). Ando och hans anhängare beröfvades all myndighet; hans och hans företrädares domslut kasserades, och deras motståndare återinsattes i sina rättigheter. Yoshinobu utnämndes till förmyndare för riksfältherren, som skulle begifva sig till Kyoto för att där med sin kejserlige svågers och de förnämste landsfurstarnas bistånd upprätta ett kraftigt statsskick och riksförsvar. Omedelbart därpå (17 okt. 1862) vidtog Yoshinobu en betydelsefull åtgärd: landsfurstarna och deras familjer befriades från den häfdvunna skyldigheten att vistas i Yedo. Inom kort utrymdes där h. o. h. deras palats och kaserner, och Kyoto blef medelpunkten och skådeplatsen för deras vidare makttäflan. — Tokugawa-väldet var skakadt till grunden och riksfältherren, ej minst genom sina egna fränders åtgöranden, förvandlad till allenast den främste bland landsfurstarna under kejsarens uppsikt. Men kejsaren hade ännu ingen fast riksregering, och partistriden fortsattes om dess bildande och Yedostyrelsens fullständiga utpläning. Nya angrepp mot främlingarna fortforo att försvåra ställningen (engelsmannen Richardson mördad på Tokaido af Shimazus följesmän, sept. 1862; de brittiska och amerikanska legationshusen i Yedo nedbrända, febr. och maj 1863; amerikanska, franska och holländska fartyg beskjutna af Choshu-batterier vid Shimonoseki, juni 1863). Om regeringssättets reglering med landsfurstarnas samfällda råd blef under den allmänna jäsningen knappast tal. Riksfältherren och hans förmyndare kallades visserligen gång på gång till Kyoto, men blott för att af den främlingsfientlige kejsaren, som uppeggades af revolutionära ronin och Choshu-män, mottaga overkställbara befallningar om oförtöfvadt krig mot alla "barbarer". De styrande såväl i Yedo som i Satsuma måste likväl, för att undgå anklagelser för högförräderi, i det längsta trotsa de utländska upprättelsekrafven. I Yedo böjde man sig först för ett uttryckligt ultimatum och måste finna sig däri, att Yokohama för flera år (till 1875) besattes af engelska och franska trupper (juni 1863); Satsuma gaf vika, sedan Kagoshima blifvit bombarderadt af en engelsk eskader (aug. 1863). Dessa motgångar bragte de besinningsfulle till makten i Kyoto med Satsumas bistånd; Choshu-krigarna utvisades, och i kejsarens namn kungjordes, att "barbarernas fördrifvande" tills vidare måste uppskjutas (30 sept. 1863). Men ytterlighetsmännen i Choshu, som samtidigt afvisade hvarje uppgörelse med de främmande makterna och därför af alla partiledare lämnades åt sitt öde, samlades åter utan tillstånd i Kyoto och angrepo t. o. m. kejsarens palats för att bringa honom i sitt våld. De tillbakaslogos dock af Satsumas och Tokugawa-furstarnas trupper efter en förbittrad strid, hvarunder en stor del af hufvudstaden gick upp i lågor (20 aug. 1864). Sedan Choshu drabbats af kejsarens fördömelse för sitt uppror och dess batterier blifvit tystade och tagna af sjömakternas gemensamma eskader (sept. 1864), kom efter hvarjehanda oroligheter reformpartiet under Kido och andra ledare till makten inom furstendömet och närmade sig Satsuma för att vinna skydd mot Tokugawa-furstarnas hämndplaner. De senare voro dock ej heller alla ense om en väpnad exekution, men för att vinna fria händer förmådde de (nov. 1865) kejsaren att efterkomma Englands och Frankrikes af en flottdemonstration utanför Osaka understödda kraf på traktaternas uttryckliga bekräftelse i hans eget namn. Under tiden samlades, hufvudsakligen genom Okubos och Sanjos ansträngningar, Satsuma, Choshu och Tosa jämte några mindre furstendömen till ett hemligt förbund och försäkrade sig om Englands neutralitet genom dess minister Harry Parkes, som öfvertygat sig om en kejserlig regerings nödvändighet för att trygga J:s förbindelser med utlandet. Okubo inlade i Yedo å sin furstes vägnar en skarp gensaga mot alla förberedelser till ett fälttåg mot Choshu (maj 1866). Icke förty skredo riksfältherrens trupper, med stöd af kejsarens fördömelsedekret och med svaga förstärkningar från några få andra furstendömen, till anfall mot Choshu, men tillfogades det ena nederlaget efter det andra af dess efter moderna metoder öfvade och disciplinerade regementen (juli och aug. 1866). Shogun Iyemochi, som med sin förmyndare begifvit sig till krigsskådeplatsens närhet, dog plötsligt i Osaka (19 sept. 1866). Yoshinobu erkändes af vasallerna som Tokugawa-ättens öfverhufvud, men antog efter mycken tvekan riksfältherretiteln först på kejsarens bestämda uppfordran (6 jan. 1867). Han inställde fientligheterna mot Choshu och sökte, ehuru förgäfves, förmå de förnämste landsfurstarna till gemensamma öfverläggningar om riksfreden. Så afled äfven kejsar Komei (3 febr. 1867) och efterträddes af sin unge son Mutsuhito (f. 3 nov. 1852) under en af fadern förordnad förmyndares ledning. Efter åtskilliga misslyckade försök att bilda en starkare regering nedlade Yoshinobu, på uppfordran från Tosa, sitt riksfältherreämbete och ställde hela dess myndighet till kejsarens eget förfogande (9 nov. 1867), men behöll sitt målsmansskap för Tokugawa-ätten med alla dess vidsträckta län och mottog af kejsaren en ny fullmakt att tills vidare sköta riksstyrelsen i hans namn. Detta förfarande betraktades af hans förbundna motståndare som ett förklädt usurpationsförsök. De förskaffade sig af kejsaren en till Satsuma och Choshu ställd skrifvelse, som brännmärkte Yoshinobu som högförrädare, öfverrumplade palatset med sina trupper (3 jan. 1868) och upprättade i den myndigförklarade kejsarens namn, sedan de gamla missbrukade riksämbetena (kwambaku och shogun) blifvit för all framtid upphäfda, en ny regering af kuge, daimyo och samurai såsom alla i lika måtto kejsarens undersåtar och förenade till det oundgängliga reformarbetet. Det var den "kejserliga restaurationen", som afsåg såväl en återgång till rikets förmenta ursprungliga författning som J:s ombildning till en modern stat med

kraft att häfda sin självständighet i den nya folksamfärdseln. — Efter några smärre sammandrabbningar gaf Yoshinobu sin sak förlorad. Han afstod från alla sina län, men benådades med en ringa del däraf (april 1868) och fick draga sig tillbaka till sin stamfaders residensstad Shizuoka. Å ingendera sidan ville de förnämste ledarna förlänga inbördeskriget. Några af landsfurstarna i norra J., med Aizu i spetsen, som ej genast nedlade vapnen på sin förre länsherres uppfordran, besegrades snart (nov. 1868) af den kejserliga hären under furst Arisugawa Taruhito (af kejsarhuset) och Saigo Takamori. Sist (juni 1869) kapitulerade befälhafvaren öfver den förra regeringens nyanskaffade flotta, Enomoto Kamajiro, som med en mindre insurgentskara bemäktigat sig Hakodate (dec. 1868). Med få undantag behandlades de öfvervunne mildt, en allmän amnesti förkunnades (nov. 1869), och många af Tokugawa-väldets anhängare uppnådde höga förtroendeposter i kejsarens tjänst. Under tiden hade den forna afstängningspolitiken blifvit uttryckligen underkänd genom en kejserlig kungörelse (14 febr. 1868) och en ny bana bruten genom flera andra betecknande åtgärder. Den offentliga kejsareden (14 mars 1868) förkunnade som ledande grundsatser samverkan mellan folk och regering, samhällsklassernas sämja och välfärd utan åtskillnad till person, gagnlösa traditioners undanrödjande och kunskapers inhämtande från alla håll i världen till det japanska rikets stigande förkofran. De främmande ministrarna mottogos för första gången i Kyoto af kejsaren i högtidlig audiens (23 mars 1868). Hans residens flyttades först till Osaka (april 1868), där han offentligen framträdde inför trupperna och folket, sedan till Yedo (nov. 1868; definitivt fr. april 1869), hvars namn ändrades till *Tokyo* (''den östra hufvudstaden''), och i sammanhang därmed proklamerades (nov. 1868) *Meiji* (se d. o., ''upplyst styrelse'') som ny officiell årsbeteckning (*nengo*). Under regeringens växlande organisationsformer och sammansättning häfdades reformpolitiken i kejsarens namn förnämligast af Iwakura, Okubo och Kido, medan Shimazu och i synnerhet Saigo, som genom sina segrar blifvit ett slags folkhjälte, mot den påskyndade europeiseringen sökte bevara äldre seder jämte en viss särställning för Satsuma och samuraiklassen, och Itagaki, Goto och Okuma Shigenobu tidigt med stöd af kejsareden förfäktade införandet af representativa institutioner. De försök, som gjordes i denna riktning, misslyckades dock, så länge riksenheten ej var fullständigt genomförd och ridderskapet förblef skildt från det öfriga folket. Framför allt af finansiella och militära skäl, äfvensom för att utplåna skillnaden mellan segrande och besegrade partier och landsändar, främjades likställigheten genom furstendömenas indragning (25 juli 1869), upphäfvandet af skillnaden emellan hofadel och ridderskap (s. å.), den kejserliga landsförvaltningens organisation (fr. 1870), allmänna värnpliktens införande (1872), jämte andra för hela folket gällande reformlagar. I ekonomiskt afseende var det föråldrade länsväsendets afskaffande genom ränteaflösning och årsunderhåll en vinst för landsfurstarna, som i allmänhet för länge sedan tröttnat vid regeringsbestyren, äfvensom för de samurai, som kunde vinna anställning i statens tjänst. Men för de öfriga utgjorde särskildt pensionernas tvungna kapitalisering till låga belopp (1876) en stor förlust, liksom förbudet mot de båda svärdens bärande (s. å.) en uppretande skymf. Därtill kom, att regeringens utrikespolitik icke tillfredsställde det stegrade fosterlandsnitet. Den stora ambassaden till Amerika och Europa (1871—73) under Iwakura och andra ledande statsmän misslyckades i sitt värf att åvägabringa traktaternas revision. Däremot måste religionsfrihet beviljas de kristne och deras missioner (1873; i *Urakami* nära Nagasaki hade redan 1865 en menighet med i hemlighet bevarad kristendom uppdagats, och dess förföljelse hade framkallat skarpa gensagor från utlandet). Efter långdragna förhandlingar afslöts med Ryssland ett fördrag om Sachalins fullständiga afträdelse i utbyte mot de föga värderade Kurilerna (1875). I synnerhet förvecklingarna med Korea och Kina ökade missnöjet, så mycket mer som traditionerna och anspråken från de forna krigstiderna återväcktes genom afstängningens tvära omslag till allt lifligare utåt riktade intressen. Expeditionerna till Formosa (1874), för att tukta infödingar, som misshandlat skeppsbrutna från Riukiuöarna, och till Korea (1876), som mot erkännande af sitt oberoende förmåddes mottaga en ständig japansk legation och att öppna några flera hamnar för japansk sjöfart och handel, förslogo ej att lugna den uppflammande krigsagitationen. Efter några smärre oroligheter utbröt en farlig resning i Satsuma (1877) under Saigo, som dragit sig tillbaka dit för att i form af krigsskolor organisera en särskild landskapshär af det unga ridderskapet och påtvinga regeringen sina egna planer såväl mot Korea som i den inre politiken. Men sedan hans skaror besegrats af den nya ur alla folkklasser uppsatta rikshären, som sålunda aflade det första profvet af sin länge betviflade krigsduglighet, tog han sitt eget lif genom harakiri (sept. 1877). Okubo följde honom efter, mördad (maj 1878) af några samurai, som ville hämnas hans död (Kido hade afldit under upproret, maj 1877). — Efter den afgörande inre krisen fortskred allt kraftigare såväl det politiska organisationsarbetet som den sociala utvecklingen efter europeiska föredömen. Å kejsarens vägnar kungjordes (okt. 1881), att den första riksdagen skulle sammanträda 1890. En riksbank upprättades (1882), regeringen ombildades genom en noggrannare arbetsfördelning emellan ministerierna (1885), förhandlingar inleddes årvo (1887), ehuru länge utan resultat, om traktatrevisionen i synnerhet för den kränkande konsularjurisdiktionens upphäfvande, den kommunala självstyrelsen ordnades (1888), full trosfrihet infördes (1889), och sedan den länge förberedda, hufvudsakligen af Ito (se d. o.) utarbetade konstitutionen utfärdats (11 febr. 1889, ''årsdagen för Jimmus riksstiftelse''), öppnades ändtligen af kejsaren personligen den i två kamrar fördelade riksdagen (29 nov. 1890). De ofta våldsamma debatterna, de skiftande partibildningarna och de täta ministerombytena vållade i det hela taget ringa afbräck i den starkt organiserade förvaltningens gång, under det att politikens allmänna riktning bestämdes af kejsaren och hans beprófvade förtroendemän, vare sig med eller utan ministerposter. Under det att J:s militära och ekonomiska krafter ständigt och raskt tillväxte, fingo de internationella förhållandena i Öst-Asien allt större betydelse för dess intressen. Riukiu-öarna införlifvades, utan hänsyn till Kinas protester, som provins med det

japanska riket (1879). De koreanska partistriderna framkallade upprepade öfverfall på den japanska legationen (1882 och 1884), äfvensom försök af Kina till militärisk inblandning och häfdande af traditionella öfverhöghetsanspråk. Det japansk-kinesiska fördraget i Tien-tsin (1885) förpliktade båda makterna att, med erkännande af Koreas självständighet, draga sina där landsatta trupper tillbaka och ej ånyo ditsända dem utan föregående meddelande om sin afsikt. Denna bestämmelse framkallade i följd af olika tolkning en diplomatisk-militärisk konflikt, som ledde till öppet krig (juli 1894). Japanernas segrar till lands vid Pyöng-yang (15 sept. 1894) och i flera drabbningar i Mandschuriet, till sjöss vid ön Haiyang i Koreabukten (17 sept. 1894), eröfringen af Port-Arthur (21 nov. 1894) och af Wei-hai-wei (30 jan. 1895) jämte hela den återstående kinesiska flottan (14 febr. 1895) nödgade Kina att genom freden i Shimonoseki (17 april 1895) förplikta sig till afträdelse af halfön Liao-tong, Formosa (Taiwan) och Pescadores-öarna (Hokoto), förutom förnyadt erkännande af Koreas oberoende, krigsskadestånd och betydande handelsförmåner inom sitt eget område för J. På grund af Rysslands, Frankrikes och Tysklands gensagor måste likväl J. afstå från Liao-tong mot krigsskadeståndets förhöjning (nov. 1895). Oaktadt denna eftergift betraktades J., hvars kraftutveckling väckt allmän öfverraskning, från denna tid som en uppgående stormakt (traktatrevisionen genomförd 1894—99). Under de efterföljande östasiatiska förvecklingarna intog J. länge en tillbakadragen ställning, ehuru dess trupper jämte de europeiska och amerikanska verksamt bidrogo att skydda de angripna legationerna i Peking (1900). Men Rysslands framträngande i Mandschuriet och dess inblandningsförsök i Korea föranledde J. att afsluta alliansen med England (30 jan. 1902) till skydd för Kinas och Koreas integritet och att (juli 1903) öppna underhandlingar med Ryssland ang. en bestämd afgränsning af de båda makternas intressesfärer. Då Ryssland alltjämt vidhöll sin obenägenhet att erkänna J:s öfvervägande intressen i hela Korea, afbröt J.' förhandlingarna (6 febr. 1904) och angrep omedelbart ryska flottan vid Port-Arthur (krigsförklaring 11 febr.; se vidare Rysk-japanska kriget). Freden i Portsmouth (i Förenta staterna; 5 sept. 1905) gaf J. obetingadt inflytande i Korea, samma rättigheter, som Ryssland förut innehaft i södra Mandschuriet på grund af fördrag med Kina, äfvensom södra hälften af Sachalin jämte fri sjöfart och fiskerätt i Rysslands östasiatiska farvatten. Alliansen med England förlängdes och fick en vidsträcktare omfattning i öfverensstämmelse med J:s förstärkta ställning och intressen som asiatisk stormakt (12 aug. 1905). J:s politik under de följande åren kännetecknas af Koreas omdaning till ett direkt förvaltadt lydland, af nya konventioner med Ryssland, Kina och Frankrike för fredens tryggande i Öst-Asien och af ömtåliga förhandlingar med Förenta staterna ang. den japanska invandringens reglering.

Litt. (utom förut under Japan, sp. 1288—89, anförda arbeten): Samlingar af äldre japanska källskrifter såsom Titsingh-Klaproth, "Annales des empereurs du Japon" (1834) och Dickins, "Primitive and mediæval japanese texts" (2 bd, 1906), äldre europeiska arbeten såsom Willman, "Berättelse om kongariket J." och "Kort beschriffningh på een resa till Ostindien och förbeschrifne J." (Visingsborg 1667, ny uppl. 1674), Montanus, "Gedenckwaardige gesandtschappen der Oost-Indische maatschappey... aan de keyseren van J." (Amsterdam 1669), Caron, "Relation concernant le Japon" (i "Recueil de voyages au Nord", III, 1715) och Charlevoix, "Histoire et déscription du Japon" (9 bd, 1736) samt bland den rikhaltiga moderna litteraturen arbeten af Aston, Chamberlain, Satow m. fl. i "Transactions of the Asiatic society of Japan", af Florenz, Bälz, Haas m. fl. i "Mittheilungen der Deutschen gesellschaft für natur- und völkerkunde Ostasiens in Tokyo", sammanfattande framställningar, såsom De la Mazelière, "Essai sur l'histoire du Japon" (1899) och "Le Japon, histoire et civilisation" (hittills 5 bd, 1907—10), Adams, "History of Japan" (2 bd, 1874), Murray, "Japan" (i serien "Story of the nations"; 1894, flera uppl.), Brandt, "Japan" (i Helmolts "Weltgeschichte", II, 1902), Nachod, "Geschichte von Japan, I: Die urzeit bis 645" (1906), och Rathgen, "Staat und kultur der japaner" (1907). Samhällsinstitutionernas utveckling behandlas af Yoshida, "Staatsverfassung und lehnswesen von Japan" (1890), Nitobe, "Japanischer grundbesitz" (s. å.), Okubo, "Entwickelungsgeschichte der territorialen verfassung Japans" (1894), Fukuda, "Die gesellschaftliche und wirtschaftliche entwickelung in Japan" (1900), Asakawa, "The early institutional life of Japan" (1903), Rathgen, "Die japaner und ihr wirtschaftsleben" (1905) och Kjellén, "Japans ancien régime" (i "Statsvetenskaplig tidskrift", 1906 ff.). J:s religiösa och andliga utveckling skildras af Fujishima, "Le Bouddhisme japonais" (1889), Marnas, "La religion de Jésus, ressuscitée au Japon" (2 bd, 1897), Griffis, "The religions of Japan" (4:e uppl., 1901), Haas, "Die religionen der japaner" (i "kultur der gegenwart", I: III: 1, 1906), Okakura, "The ideals of the East with special reference to the art of Japan" (1903), Gulick, "Evolution of the japanese; social und psychic" (s. å.) och Aston, "Shinto" (1905). Rörande äldre skeden i J:s historia se bl. a. Steicher, "The christian Daymyos" (Tokyo utan år), Lagus, "Erik Laxman" (1880), Nachod, "Die beziehungen der Niederländischen Ostindischen compagnie zu Japan im 16:ten jahrhundert" (1897) och Murdoch-Yamagata, "History of Japan during the century of foreign intercourse 1542—1651" (Kobe 1903). Om J:s nyaste historia se de båda sammanfattande arbetena Okuma, "Fifty years of New Japan" (2 bd, 1909), och Satow, "The Far East 1815—71" (i "Cambridge Modern history", IX, 1909), samt dessutom Mounsey, "The Satsuma rebellion" (1879), Griffis, "M. C. Perry" (1890) och "Townsend Harris" (1895), Nitobe, "Intercourse between the United States and Japan" (1890), Layrle, "La réstauration impériale au Japon" (utan år), Iyenaga, "Constitutional development of Japan 1853—81" (1891), Siebold, "Der eintritt Japans in die europäische völkerwelt" (1900), Dyer, "Dai-Nippon" (1904) och "Japan in world-politics" (1909), Diósy, "The new Far East" (4:e uppl. 1904), Krahmer, "Die beziehungen Russlands zu Japan" (s. å.), Asakawa, "The Russo-Japanese conflict" (s. å.), Courant, "Okoubo" (s. å.) samt Morris, "Makers of Japan" (1906). H—e.